

MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR

№2

ILMIY ELEKTRON JURNALI

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5
TOSHKENT 2026

“MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR” ILMIY ELEKTRON JURNALI TAHRIRIYAT KENGASHI RAISI

To‘lqin Zakirovich Teshabayev – tahririyat kengashi raisi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI

Mehmonov Sultonali Umaraliyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O‘quv ishlari bo‘yicha birinchi prorektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Abdurahmanova Gulnora Qalandarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Ilmiy ishlar va innovaциyalar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Karimova Komila Daniyarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Yoshlar masalalari va ma’naviy-marifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektori, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Hududiy ta’lim masalalari va markazlar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sindarov Sherzod Egamberdiyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Infratuzilmalarni rivojlantirish va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektori, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Saparov Aktam Jo‘rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori

Islamkulov Alimnazar Xudjamuratovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Pardayev Abdunabi Xoliqovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Kuziyev Islomjon Ne’matovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Baymuratov Tursunbay Maxkambayevich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor

Omonov Akrom Abdinazarovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sharipov Qongratbay Avezimbetovich – texnika fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vaziri

Jumayev Nodir Xosiyatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi deputati

Haydarov Nizomiddin Hamroyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Raviprakash G. Dani – Xalqaro ta’lim konsultanti, professor (AQSH)

Bagautdinova Nailya Gumerovna – Qozon federal universiteti Boshqaruv, iqtisodiyot va moliya instituti direktori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Rossiya Federatsiyasi)

Sharifzoda Mu’min Mashokir – Tojik davlat huquq, biznes va siyosat instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Tojikiston Respublikasi)

Maley Elena Borisovna – Polotsk davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent (Belarus Respublikasi)

Asif Mahbub Karim – Malayziya Menejment va tadbirkorlik universiteti professori (Malayziya qirolligi)

Piter Xayk – Yevropa amaliy fanlar va menejment instituti ilmiy ishlar bo‘yicha prorektori (Chexiya Respublikasi)
Yavuz Demirel – Kastamonu universiteti professori (Turkiya Respublikasi)
Jo‘rayev Abdug‘affor Safarovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Ismanov Ibroxim Nabiyevich – Farg‘ona politexnika instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Xayriddinov Azamat Botirovich – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti prorektori iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
Tashnazarov Samiddin Nizamovich – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Nurmanov Ulug‘bek Anorbayevich - Bank-moliya akademiyasi “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasi professori, iqtisodiyot fanlari doktori
Yakubova Nargiz Tursunbayevna – iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Mamatov Baxadir Safaraliyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Qiyosov Sherzod Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Urazaliyev Kamoliddin Tajikulovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

JURNAL TAHRIRIYATI

Saparov Aktam Jo‘rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori, dotsent
Avlokulov Anvar Ziyadullayevich – ilmiy muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Aliqulov Mehmonali Salohiddin o‘g‘li – mas’ul muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent
Buxorova Moxira Samandarovna – muharrir

O’zbekiston Respublikasi OAK Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 364-son qarori bilan “Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali iqtisodiyot fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari yuzasidan assosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro’yxatiga kiritilgan.

“**Moliyaviy texnologiyalar**” ilmiy elektron jurnali 23.11.2022-yildan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **№R-566966** reyestr raqami tartibi bo‘yicha ro‘yxatdan o‘tkazilgan. Litsenziya raqami: **№049864**

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MUNDARIJA

Akobirova Nodira Najmiddin qizi	Biznes subyektlarini tasniflash tizimida kuzatiladigan asosiy institutsional muammolar	8
Ashirova Aziza Zarif qizi, Chinqulov Qahramon Ravshanovich	Qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanish tendensiyalari: mavjud muammolar va ularni hal qilish yo‘llari	15
Dexkanova Nargiza Sharifovna	Sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatining nazariy jihatlari	22
Rustamov Maqsud Suvonqulovich, Normatov Muslimbek No’rbo’ta o’g‘li	O‘zbekistonda naqd pulsiz hisob-kitoblar va to‘lov tizimi: rivojlanishi va istiqbollari	28
Mamatkulov Baxtiyor Xalmuradovich	O‘zbekiston respublikasi aholisining hayotiy darajasi va sifatini statistik ko‘rsatkichlar orqali tahlil qilish	35
Туляганова Шахноза Самукджановна	Цифровизация и инновационные банковские продукты в эпоху цифровой экономики	42
Alimov Umid Xamid o‘g‘li, Rustamov Maqsud Suvonqulovich	Iqtisodiyotda yetakchi mamlakatlar tajribasida tijorat banklari biznes ekotizimi rivojlanish bosqichlari	48
Teshaboyeva Mohigul Eldorjon qizi	Ishlab chiqarish tannarxining moliyaviy natijalarga ta’sirini baholash uslublari (gilam ishlab chiqarish korxonalari misolida)	55
Ibodullayev Shohboz To‘lqin o‘g‘li	Tijorat banklarida kredit riski va uning bank likvidliligiga ta’siri	61
Toshniyozov Sherali Kamoliddinovich	Blockchain texnologiyasi asosida moliyaviy tranzaksiyalarni nazorat qilish: DLT arxitekturasi, smart-kontraktlar va O‘zbekiston amaliyoti	68
G‘aybullayeva Zilola Rahmatullayevna, Abduxalilov Sardor Abdullo o‘g‘li	Tijorat banklar faoliyatini raqamlashtirishning iqtisodiy samaradorligi	79
O‘ktamova Nozima Narzulla qizi	Tijorat banklari aktivlarini diversifikatsiyasini rivojlantirish yo‘nalishlari	85
Ochilova Ibodat G‘ulom qizi	Moliyaviy risklarni aniqlash, baholash va bartaraf etishning ekonometriya asosidagi yondashuvi: empirik tahlil va omillar modeli	91
Umariy Muxriddin Xusniddin o‘g‘li	Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni ekonometrik modellashtirish	99
Oybekov Shohjahon Akmal o‘g‘li	Dual ta’lim asosida oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini moliyalashtirish istiqbollari	104
Madaminov G‘ayrat Madiyarovich	AQSH harbiy xizmatchilarini moddiy rag‘batlantirish tizimining metodologik asoslar va iqtisodiy samaradorligi	110
Arifjanova Yayraxon Usmonxo‘jayevna	O‘zbekiston korporativ emitentlarining xalqaro obligatsiyalari muomilasi	117
Ҳожиева Гулнора Ҳабибуллаевна	Консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитини ташкил этишнинг норматив-ҳуқуқий асослари	124
Roza Khudaybergenova	The role of tax policy in enhancing the attractiveness of the investment climate	131
Tashmatova Rano Gaibovna, Qodirov Nurhayot Normuhammad o‘g‘li	Markaziy bank raqamli valyutasining xalqaro to‘lovlar tizimidagi o‘rni: transchegaraviy operatsiyalarni optimallashtirish	137
Abdinazarov Akbar Baxriddin o‘g‘li, Khudayarov Makhmasaid, Sherkuziyev Mamadiyar	Infra qizil spektrometrik o‘lchovlarni metodika va ishlash tamoyillari	145
Davronova Feruza Rahmonovna, Olimova Mehrangiz Feruzovna	Qishloq xo‘jaligining raqamli transformatsiyasi: texnologiyalar agrar iqtisodiyotni qanday o‘zgartirmoqda	154
Qilichev Sanjarbek Javlonbek o‘g‘li	Sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyat samaradorligini oshirish yo‘llari	160
Boymurodova Lobar Tursunboy kizi	Insurance relations: nature and boundaries	165
Абдуллаев Шавкат Насриддинович	Яширин иқтисодиётнинг иқтисодий хавфсизликка таъсири ва ижтимоий оқибатлари	179
Айматова Фарида Хуразовна	Роль ESG-факторов на финансовую устойчивость и инвестиционную привлекательность университетов	186
Shoaxmedova Nozima Xayrullayevna	Xalqaro tajribalar asosida kripto sanoati faoliyati tahlili va ularning ishlash prinsiplari	193
Одинаев Равзатилло Асатуллоевич	Технологик ривожланиш қонуниятлари иқтисодиётдаги таркибий тузилмавий такомиллаштиришлар асоси сифатида	199
Ахмедов Хасанжон Мухамадович	Миллий иқтисодиётнинг институционал таркибий тузилмаси ва уни такомиллашуви	206
Abduraxmonova Munisa Axat qizi	Aloqa va axborot xizmatlarini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari va ularning nazariy yondashuvlari	215
Abdullaeva Madina Bahadirova, Muyassar Umarkhodjaeva Ganievna	Evolution of organizational culture in industrial enterprises in the context of digital transformation	220
Mexmonaliyev Ulug‘bek Erkinjon o‘g‘li	Aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlikni aniqlash va oldini olishda ichki nazorat tizimining o‘rni	228

Ирмухамедова Муслима Дилшадовна	Особенности инвестиций в акции эмитентов в условиях формирования фондового рынка Узбекистана	236
Srajidinova Nodira Shavkatovna	Mintaqaviy sanoat siyosatini takomillashtirish va iqtisodiy o‘sishni prognozlash mexanizmlari	243
Ergasheva Ma’mura Farxodovna	Investitsiyalarning tarkibiy dinamikasi va ularning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini korrelyatsion-regression tahlil qilish	248
Muxtorova Zarina Abduxalil qizi	Migratsiyaning bandlik va ishsizlik darajasiga ta’siri	259
Abdukaxxorova Durdona Ilxomovna, Hakimova Muhabbat Fayziyevna	Factors of sustainable development of the education system in the context of digital transformation	264
Маннапова Раъно Аброровна, Хамиджонов Бобиржон Анваржон ўғли	Бюджет ташкилотларида маблағлардан самарали фойдаланишда ички аудитни рақамлаштириш	270
Zaynalov Jahongir Rasulovich, Abdullayeva Sadokat Shonazarovna, Nurmuhamedov Abbos Mamadalievich	Kichik moliyaviy institutlar va ularning sanoati rivojlangan mamlakatlardagi faoliyat yuritish xususiyatlari	276
Мамбетсапаев Курбанияз Айниязович	Развитие социальной инфраструктуры и качество жизни населения: анализ в разрезе регионов Узбекистана за 2012–2024 годы	282
Suyunova Zuxra Bahodir qizi, Fayzullayev Jonibek Alisherovich	Korporativ boshqaruvda auditning roli va ahamiyati	287
Жиянова Наргиза Эсанбоевна, Курбаниязова Диана Даутибаевна	Современное состояние фондового рынка Республики Узбекистан: институциональный и аналитический аспект	294
Tojiyev Javlonbek Rustamovich, Otaxonova Maftunaxon Tulkinbekovna, Bekmuratov Samariddin Shamuratovich	Kichik biznesda raqamli marketing: O‘zbekiston sharoitida samaradorlik va integratsiya modellari	305
Iboyev Saxiddin Mansurovich	Ta’lim tizimini moliyalashtirishning zamonaviy modellari	314
Ismoilova Feruza Kubaymurodovna, Bozorov Sardor Ilhom o‘g‘li	Ta’lim xizmatlari bozorida universitetning raqobatbardoshligini baholash va uni yaxshilash strategiyasini tanlash	322
Xolbekov Shoxsuvor Ochilovich, Ochilov Orifjon Shohsuvor o‘g‘li	Kambag‘allik darajasini pasaytirishnining ba’zi iqtisodiy omillari. (Qashqadaryo viloyati misolida)	328
Жунайдуллаев Мелс Аслиддин ўғли	Индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш амалиётига бағишланган илмий назарияларнинг гуруҳланиши	334
Ne’matova Moxinur Farxod qizi	Maxsulotlarni sotish va xizmatlar ko‘rsatishda marketing siyosatini internet tarmog‘i yordamida takomillashtirish istiqbollari	340
Султонмуродов Бобир Баходирович, Абдуллоев Фуркат Олимджонович	Риск инвестиций в исламском финансировании	346
Xasanov Sardor Xazratkulovich	O‘zbekiston tijorat banklarida kredit risklarini boshqarish tizimi: institutsional asoslar va amaliy samaradorlik tahlili	352
Tursunkulova Gulchiroy Burxonovna	O‘zbekistonda ekologik audit tizimining rivojlanishi	360
Xomitov Komiljon Zoitovich	Rieltorlik faoliyatini tartibga solishning xorij va O‘zbekiston tajribasi tahlili	365
Usmanova Muslimaxon Abdusalomxo`ja qizi	O`zbekiston Respublikasi tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini oshirishda depozit va kreditlarning ulushi va ahamiyati	373
Qodirov Bahodir Qudratovich	O‘zbekistonda bevosita va bilvosita soliqqa tortish darajalarini tarixiy shakllanishi	378
Адилова Гульмира Шамшетдиновна	Корпоратив лойиҳа бошқарувининг назарий асослари	385
Muminova Parvina Ilhom qizi	Jahon amaliyotida bank majburiyatlari hisobini yuritishda MREL va TLAC iqtisodiy tushunchalar tasnifi ahamiyati	393
Озод Улугбекович Мавлонов	Систематический обзор литературы по корпоративным конфликтам в государственных предприятиях	398
Mamatov Axmetjon Atajanovich, Xurramov Azamat Fayzullaevich	Qishloq xo‘jaligi maxsulotlari eksportini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning xorijiy davlatlar tajribasi	405
Adilova Zohida Ikromjonovna	Bugungi kunda banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlashdagi muammolar	413
Sultanova Gavkhar Karimovna, Muysinova Mushtariy Azamat qizi	Innovation and export diversification: a comparative analysis of South Korea, China and Singapore experience	420
Муминходжаева Дилноза Рамизовна	Учет доходов и анализ финансовых результатов в условиях перехода на МСФО	427
Mamatqulov Avazbek Axmadaliyevich	O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida ichki auditni huquqiy-me’yoriy tartibga solish	433
Narzullayev Elmurod Shuxrat o‘g‘li	Chiqindilarni qayta ishlash tizimini rivojlantirishda davlat siyosati va iqtisodiy	441

	rag‘batlantirish mexanizmlari	
Kuvondikov Ravshan Qushaqovich	Analysis of the effectiveness of investments attracted to the regions: modern approaches	447
Suvpo‘latov Ozodjon Alijon o‘g‘li	Aholining tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirish barqaror iqtisodiy o‘sishning muhim omili sifatida	453
Рахимов Матназар Юсупович	Иқтисодий ночорлик(бонкротлик), тўловга қобилятсизликни баҳолашдаги муаммоли жиҳатлар	459
Ли Ирина Валентиновна	Развитие интеллектуальной таможни на основе цифровой трансформации: модель управления проектами и система управления рисками	466
Yangiboyev Dilshod G‘ulomovich, Nuriddinova Nilufar	Iqtisodiyotga raqamli iqtisodiyotni joriy etishning istiqbollari	475
Murodov Jahongir Choriyevich	O‘zbekiston Respublikasi fermer xo‘jaliklarida qo‘shilgan qiymat zanjiri samaradorligini statistik baholash metodologiyasini takomillashtirish	481
Гулямова Асия Нурутдинова	Цифровая трансформация финансового сектора: глобальные тренды и национальные особенности	486
Baymuratov Tursunbay Maxkambayevich	Risk komponentlari: umumiylik va o‘ziga xoslik	492
Ismatillayeva Mehrinoz Fozilovna	Korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini shakllantirish va samaradorligini baholash	505
Saidova Sevaraxon Abdumo‘min qizi	Xalqaro audit standartlari asosida auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarining kompleks metodikasini takomillashtirish	512
Inoyatov Mardonbek Mo‘min o‘g‘li	Oliy ta’lim muassasalarida ilmiy tadqiqot loyihalari va tijoratlashtirish faoliyati buxgalteriya hisobi va ichki auditining nazariy masalalari	518
Нуралиев Беҳзод Бахтиёр ўғли	Молиявий инструментларнинг иқтисодий мазмуни, таснифи ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари	524
Turabova Shaxnoza Taxirovna	Tijorat banklarida kredit skoringini takomillashtirishda big data va mashinaviy o‘qitish texnologiyalarining roli	531
Narzullayeva Xilola Abdukomilovna	O‘zbekiston iqtisodiyotga xorijiy investitsiya va kreditlarni jalb qilish va moliyalashtirish	539
Majidov Amirxon Abdumalik o‘g‘li	Ko‘chmas mulklarni garov ta’minoti sifatida baholashni takomillashtirish	550
Abdullayev Axrorjon Axadjon o‘g‘li	O‘zbekiston uchun JSTga a’zo davlatlarda kichik biznes rivojlanishi tajribasi: qiyosiy tahlil (Xitoy, Vetnam, Qozog‘iston misolida)	560
Xushvoqov Azizbek Sirojidinovich	Investitsiyaviy muhit jozibadorligini oshirish bilan bog‘liq muammolar	570
Ismoilov Asadbek Abdusamat o’g‘li, Bababekova Zebo Baxtiyor qizi	Davlat auditi tizimini raqamlashtirish va xalqaro standartlar asosida isloh qilish: O‘zbekiston tajribasi va istiqbollari	578
Yovkochev Sherzod Shukhratovich	Modern mechanisms for enhancing the methodology of monitoring the effectiveness of cooperation with international financial institutions	587
Умаралиев Санжар Султоналиевич	Хорижий инвестицияларни жалб этишнинг молиявий механизмларини шакллантиришнинг назарий асослари	593
Umarov Baxrom Boxodir o‘g‘li	Investitsiya muhiti jozibadorligini oshirishning ilg‘or xorij tajribalari	600
Ташматова Мухтабар Алишеровна	Қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини инвестициялаш бўйича хориж тажрибаси ва ундан Ўзбекистон амалиётида фойдаланиш имкониятлари	610
Abdullayev Dilmurod Aliyar o‘g‘li	Iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta’minlashda bevosita soliqqa tortish ma’muriyatchiligini takomillashtirish yo‘nalishlari	620
Aminov Farrux Farxadovich	O‘zbekistonda innovatsion loyihalarni moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish istiqbollari	627
Yusupov Ahmadbek Tajiyevich Mehmonov Sultonali Umaraliyevich	Asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirishni takomillashtirish	637
Rajabova Malika Nuriddin kizi	The institutional quality and Foreign Direct Investment inflows in Central Asian Countries	645
Saidov Sardorbek Iskandarbekovich	Likvidlikni boshqarishning zamonaviy usullari va inflyatsion jarayonlar	654
Mamadjanov Farrux Gayratovich	O‘zbekiston bank-moliya tizimida kapital oqimlarini barqarorlashtirishning institutsional asoslari	663
Khakimov Doston	Intrinsic versus market-based valuation approaches in pharmaceutical equity research: evidence from Novartis AG	672
Botirxo‘ja Aziza Faxmuddin qizi	Aksiya qiymatini baholashning nazariy va amaliy asoslari	680

Zokirova Feruza Farxod qizi	Aholi jamg‘armalarini investitsiya faoliyatiga jalb qilishning nazariy va amaliy asoslari	686
Байдарова Сабина Бахтияровна	Влияние глобализации на экономику развивающихся стран на примере Узбекистана, Индии и Китая	693
Gafurova Umida Fatixovna	Korxonalar investitsion va innovatsion faoliyati samaradorligini oshirishning fiskal-institutsional mexanizmlari	700
Aliyeva Nodiraxon Abdumalikovna	Ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishda iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish	709
Tilakov Navruz Maxmudovich	Kichik biznes subyektlarining investitsion faoliyatini moliyalashtirishning joriy holati va o‘zgarish tendensiyalari tahlili	715
Fozilchayev Shuhratjon Qobiljon o‘g‘li	Eksportga yo‘naltirilgan korxonalarda valyuta risklarini xedjerlash (sug‘urtalash) mexanizmlarini takomillashtirish	725
Насиров Эгамқул Исмаилович	Бюджет харажатларининг иқлим ўзгаришларига таъсирини таснифлашнинг методологик жиҳатлари	731
Umarov Zafar Absamatovich	Banklarda kreditlar buxgalteriya hisobini MHXS (IFRS) 9 «Moliyaviy vositalar»ni qo‘llash asosida takomillashtirish	738
Yo‘ldashev Xushnidbek Soyibjon o‘g‘li	Nodavlat oliy ta’lim muassasalari dividend siyosati samaradorligini oshirish yo‘llari	747
Абдураимова Мафтунахон Ахматовна	Аудиторлик текширувлари жараёнида суғурта ташкилотларида суғурта фирибгарлигига мойиллик борлигини аниқлаш методологияси	753
Абидов Мансур Илхомжонович	Молиявий назоратни ташкил этишнинг хорижий тажрибаси ва ундан Ўзбекистон амалиётида фойдаланиш истиқболлари	759
Safarova Nodira Ashuraliyevna	Barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda yashil soliqlarning roli	765
Rabimqulov Sherzod Murtozayevich	Farmatsevtika sanoatida investitsiyalar hisobiga yangi o‘sish nuqtalarini aniqlash	772
Xaydarova Charos Nizomiddin qizi	O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklik loyihalarini moliyalashtirishda xatarlarni boshqarish mexanizmlari	781
Utanov Bunyod Kuvandikovich	Agrar soha samaradorligini k-means klasterlash usuli asosida statistik baholash	792
Aminova Nilufar Umarboy qizi	O‘zbekiston bank tizimida islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish masalalari	798
Narkuziyev Anvar Rustamovich	Davlat qarzi va inflyatsiya o‘zaro ta’sirining xalqaro tajribasi	808
Sattorov Ixtiyor Ochilovich, Karimov Shohruh Yo‘ldoshali o‘g‘li	Islom moliyasi rivojlanishi sharoitida risklarni boshqarish hamda makroiqtisodiy dividendlarini oshirish yo‘nalishlari	815
G‘afurov Olimjon G‘olib o’g’li	Markaziy bankning mustaqilligi va kommunikatsiya siyosati: milliy valyuta barqarorligini ta’minlash bo’yicha nazariy konsepsiyalar	823
Ergashev Azizxon Avazxon o‘g‘li	Tijorat banklarida moliyaviy xizmatlar samaradorligini kompleks baholash va oshirish metodologiyasi	831
Shoyimov Adiz Sadredinovich	To‘qimachilik sanoati rivojlanishining dinamik taqsimlangan laglar modeli asosidagi ekonometrik tahlili	837
Saidov Doniyor Abdullayevich	“Smart banking – financial stability” konseptual yondashuvi asosida o‘zbekiston tijorat banklari moliyaviy barqarorligini kompleks baholash	845
Xolmurotov Fozil Saribayevich	Eksportga yo'naltirilgan raqobatbardoshlik mintaqaviy iqtisodiy barqarorlik omili sifatida: nazariy asoslar va amaliy yo'nalishlar	852
Aliyev Ma’ruf Komiljon o‘g‘li	Kimyo sanoati korxonalarida aylanma kapitalni samarali boshqarish orqali moliyaviy barqarorlikni oshirish yo‘llari	865
Shukurullayev Davron Lutfullo o’g’li	Yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni boshqarish mexanizmlari	874
Mirzaaxmedov Xamidullo Saydamatovich	Namangan viloyatida xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarini takomillashtirish	887
Sheraliyev Javoxirbek Jaxongir o‘g‘li	O‘zbekistonda soliq islohotlarining davlat budjeti daromadlariga ta’sirini baholash	893
Umarov Muxtor Turaevich	Inflyatsion jarayonlarni tadqiq etishning statistik usullari	903
Tashxodjayeva Sevara Yarashevna	HR-Brendingning asosiy elementlari va funksiyalari: strukturaviy-funksional tahlil	911

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

BIZNES SUBYEKTLARINI TASNIFLASH TIZIMIDA KUZATILADIGAN ASOSIY INSTITUTSIONAL MUAMMOLAR

Akobirova Nodira Najmiddin qizi

tayanch doktorant
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail : n.najmiddinovna24.12@gmail.com
ORCID: 0009-0003-4697-8274

Annotatsiya. *Maqolada biznes subyektlarini mikro, kichik, o‘rta va yirik toifalarga ajratish tizimining institutsional mohiyati hamda ushbu tizimda yuzaga keladigan asosiy muammolar tahlil qilinadi. Xalqaro amaliyot va O‘zbekiston tajribasi asosida chegara muammosi (threshold problem), sun’iy maydalash (artificial fragmentation) va o‘sish chegarasi effekti (growth ceiling effect) kabi hodisalarning iqtisodiy rag‘batlar tizimiga ta’siri yoritiladi. Tadqiqot natijalari tasniflash mezonlarini dinamik va sohaviy moslashuvchan shaklda takomillashtirish zarurligini asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *biznes subyektlari, tasniflash, SME siyosati, institutsional muammolar, threshold problem, fragmentation, growth ceiling, O‘zbekiston.*

ОСНОВНЫЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СИСТЕМЕ КЛАССИФИКАЦИИ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Акобирова Нодира Нажмиддин кизи

докторант
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: n.najmiddinovna24.12@gmail.com
ORCID: 0009-0003-4697-8274

Аннотация. *В статье анализируется институциональная сущность системы классификации субъектов предпринимательства и основные проблемы, возникающие в рамках данной системы. На основе международного опыта и практики Узбекистана раскрывается влияние таких явлений, как threshold problem, artificial fragmentation и growth ceiling effect, на систему экономических стимулов. Результаты исследования обосновывают необходимость совершенствования критериев классификации на основе динамического и отраслевого подхода.*

Ключевые слова: *субъекты предпринимательства, классификация бизнеса, политика МСП, институциональные проблемы, threshold problem, fragmentation, growth ceiling, Узбекистан.*

KEY INSTITUTIONAL PROBLEMS IN THE BUSINESS ENTITY CLASSIFICATION SYSTEM

Akobirova Nodira Najmiddin kizi

PhD Researcher,
Tashkent State University of Economics
E-mail: n.najmiddinovna24.12@gmail.com
ORCID: 0009-0003-4697-8274

Annotation. *The article examines the institutional nature of the business classification*

system and the key problems arising within this framework. Based on international experience and the case of Uzbekistan, the study explores the impact of threshold problem, artificial fragmentation, and growth ceiling effect on economic incentives. The findings highlight the need to improve classification criteria through dynamic and sector-specific approaches.

Keywords: *business entities, SME classification, SME policy, institutional problems, threshold problem, fragmentation, growth ceiling, Uzbekistan.*

Kirish

So‘nggi yillarda biznes subyektlarini mikro, kichik, o‘rta va yirik toifalarga ajratish tizimi iqtisodiy siyosatning markaziy instrumentlaridan biri sifatida qaralmoqda. Davlatlar tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, iqtisodiy diversifikatsiyani ta’minlash hamda bandlikni oshirish maqsadida aynan tasniflash tizimi orqali differensial soliq, kredit va innovatsion rag‘batlar mexanizmlarini joriy etmoqda. Shu jihatdan, tasniflash tizimi faqat statistik klassifikatsiya emas, balki iqtisodiy rag‘batlar arxitekturasini shakllantiruvchi institutsional mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, biznes subyektlarini toifalash mezonlari korxonalarning strategik qarorlari, investitsiya faolligi va tashkiliy rivojlanish trayektoriyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, toifalar o‘rtasidagi chegaralarning qat’iy belgilanishi iqtisodiy rag‘batlar tizimida muayyan disbalanslarni keltirib chiqarishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda mazkur holat threshold problem, artificial fragmentation va growth ceiling effect tushunchalari orqali izohlanadi. Bu esa tasniflash tizimini institutsional iqtisodiyot nuqtai nazaridan qayta baholash zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida kichik va o‘rta biznesning Yalpi ichki mahsulot, bandlik va tadbirkorlik faolligidagi ulushi yuqori bo‘lgani sababli tasniflash tizimi alohida ahamiyat kasb etadi. So‘nggi islohotlar doirasida aylanma mezoniga o‘tish, imtiyozlar tizimini qayta ko‘rib chiqish hamda tadbirkorlik muhitini liberallashtirish choralari mazkur institutning iqtisodiy ahamiyatini yanada oshirdi. Shu bilan birga, tasniflash mezonlarining iqtisodiy rag‘batlarga ta’siri, ayniqsa korxonalar o‘sishi va tashkiliy tuzilishiga ta’siri masalasi ilmiy jihatdan yetarli darajada o‘rganilmagan.

Mazkur maqolaning maqsadi biznes subyektlarini tasniflash tizimining institutsional mohiyatini tahlil qilish, xalqaro va O‘zbekiston tajribasi asosida asosiy muammolarni tizimlashtirish hamda tasniflash mezonlarini takomillashtirishning konseptual yo‘nalishlarini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot natijalari tasniflash tizimini iqtisodiy siyosatning faol rag‘batlantiruvchi mexanizmi sifatida qayta ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar sharhi

Biznes subyektlarini tasniflash tizimi iqtisodiy siyosatning muhim institutsional elementi sifatida xalqaro ilmiy adabiyotlarda keng o‘rganilgan. Institutsional iqtisodiyot nazariyasiga ko‘ra, formal qoidalar va mezonlar xo‘jalik yurituvchi subyektlarning xulq-atvorini shakllantiradi hamda iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. D. North ta’kidlashicha, iqtisodiy institutlar rag‘batlar strukturasini belgilaydi va resurslar taqsimotining samaradorligini aniqlaydi. Shu nuqtayi nazardan, biznes subyektlarini mikro, kichik, o‘rta va yirik toifalarga ajratish mezonlari ham iqtisodiy rag‘batlar arxitekturasining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda kichik va o‘rta biznes (SME) tasnifi asosan uchta asosiy mezon – xodimlar soni, yillik aylanma va aktivlar qiymatiga asoslanadi. S. Sidek, M. Rosli va M. Hasbolah tadqiqotlariga ko‘ra, Yevropa Ittifoqi modeli eng mukammal va tizimli yondashuvlardan biri hisoblanadi. Ushbu modelda uch mezon birgalikda qo‘llanilib, biznesning real iqtisodiy salohiyatini aniqlash imkonini beradi [7].

European Commission hisobotlarida SME tasnifi iqtisodiy siyosatni maqsadli amalga oshirish vositasi sifatida baholanadi hamda tasniflash mezonlari davlat qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari bilan uzviy bog‘langanligi qayd etiladi [4].

OECD tadqiqotlarida tasniflash tizimi iqtisodiy o‘sish, innovatsion faollik va eksport

salohiyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omil sifatida ko‘rib chiqiladi. OECD (2017) hisobotida ta’kidlanishicha, tasniflash mezonlarining qat’iy belgilanishi ayrim hollarda korxonalarning o‘sish strategiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [3]. Raqamli iqtisodiyot sharoitida an’anaviy mezonlarning moslashuvchanligi masalasi dolzarb bo‘lib, yagona universal yondashuv barcha tarmoqlar uchun birdek samarali bo‘lmasligi qayd etiladi.

Jahon banki tadqiqotlarida SME tasnifi moliyaviy inklyuziya va kreditlash siyosatini shakllantirishda asosiy mezon sifatida qo‘llaniladi. Ayyagari, Beck va Demirgüç-Kunt (2007) tadqiqotlarida SME sektori iqtisodiy o‘sish va bandlik yaratishning muhim drayveri sifatida baholanadi [2]. Shu bilan birga, mualliflar tasniflash mezonlarining bir xilligi har doim ham real iqtisodiy salohiyatni to‘liq aks ettirmasligini ta’kidlaydilar. World Bank hisobotlarida ham SME tasnifi davlat siyosati va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining asosiy institutsional tayanchi sifatida qaraladi [5].

So‘nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda tasniflash tizimining nojo‘ya institutsional oqibatlari ham keng muhokama qilinmoqda. “Threshold problem” tushunchasi tasniflash chegaralarining qat’iy belgilanishi natijasida korxonalar iqtisodiy faoliyatini ma’lum darajada sun’iy ravishda moslashtirish holatini anglatadi [3]. Bunda korxonalar imtiyozlarni saqlab qolish maqsadida aylanma yoki xodimlar sonini chegaraga yaqin darajada ushlab turishi mumkin. “Artificial fragmentation” esa biznesni formal ravishda bir nechta kichik subyektlarga bo‘lish orqali imtiyozlardan foydalanish holatini ifodalaydi [6]. Bu holat statistik ma’lumotlarning real iqtisodiy tuzilmani to‘liq aks ettirmasligiga olib keladi. “Growth ceiling effect” fenomeni esa yuqori toifaga o‘tish natijasida yuzaga keladigan qo‘shimcha soliq va ma’muriy yuklama sababli korxonalar o‘sishni kechiktirishini bildiradi [3,6].

Shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlarda “missing middle” muammosi keng o‘rganilgan bo‘lib, bunda kichik korxonalar soni yuqori bo‘lsa-da, o‘rta biznes segmentining zaifligi kuzatiladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, agar tasniflash tizimi o‘sish jarayonini rag‘batlantirmasa, u iqtisodiy transformatsiyani sekinlashtiruvchi omilga aylanishi mumkin. Ayniqsa, o‘rta biznes segmenti iqtisodiy diversifikatsiya va eksport salohiyatini oshirishda “o‘sish ko‘prigi” vazifasini bajarishi ta’kidlanadi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tasniflash tizimini nafaqat statistik vosita, balki iqtisodiy xulq-atvorni shakllantiruvchi institutsional mexanizm sifatida talqin qiladi. Biroq rivojlanayotgan iqtisodiyotlar, jumladan O‘zbekiston sharoitida tasniflash mezonlarining iqtisodiy rag‘batlar tizimiga ta’siri yetarli darajada kompleks tahlil qilinmagan. Mazkur maqola aynan shu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, tasniflash tizimini dinamik va sohaviy moslashuvchan institut sifatida qayta baholash zaruratini asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda institutsional tahlil, qiyosiy tahlil va konseptual umumlashtirish usullari qo‘llanildi. Yevropa Ittifoqi, OECD mamlakatlari va AQSH amaliyoti bilan bir qatorda O‘zbekistonda amal qilayotgan tasniflash mezonlari tahlil qilindi. O‘zbekiston qonunchiligi, statistic ma’lumotlar va islohotlar mazmuni islohotlar manbayi sifatida xizmat qildi.

Tahlil va natijalar

Tahlil tasniflash tizimida uchta asosiy institutsional muammo shakllanishini ko‘rsatdi.

Thresold problem holatida toifa chegaralari korxonalrning tabiiy o‘sishini cheklashi mumkin. Korxonalar imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida iqtisodiy faollikni chegaraga moslashtiradi[3].

Artificial fragmentation holatida biznes formal jihatdan bir nechta kichik subyektlarga bo‘linadi. Bu statistic ma’lumotlarning real holatni to‘liq aks ettirmaligiga olib keladi[6].

Growth ceiling effect esa yuqori toifaga o‘tish natijasida yuzaga keladigan qo‘shimcha soliq va ma’muriy talablar sababli korxonalar o‘sihni kechiktirishga olib keladi[3,6].

1-jadval.

Biznes subyektlarini tasniflash tizimida kuzatiladigan institutsional muammolar*

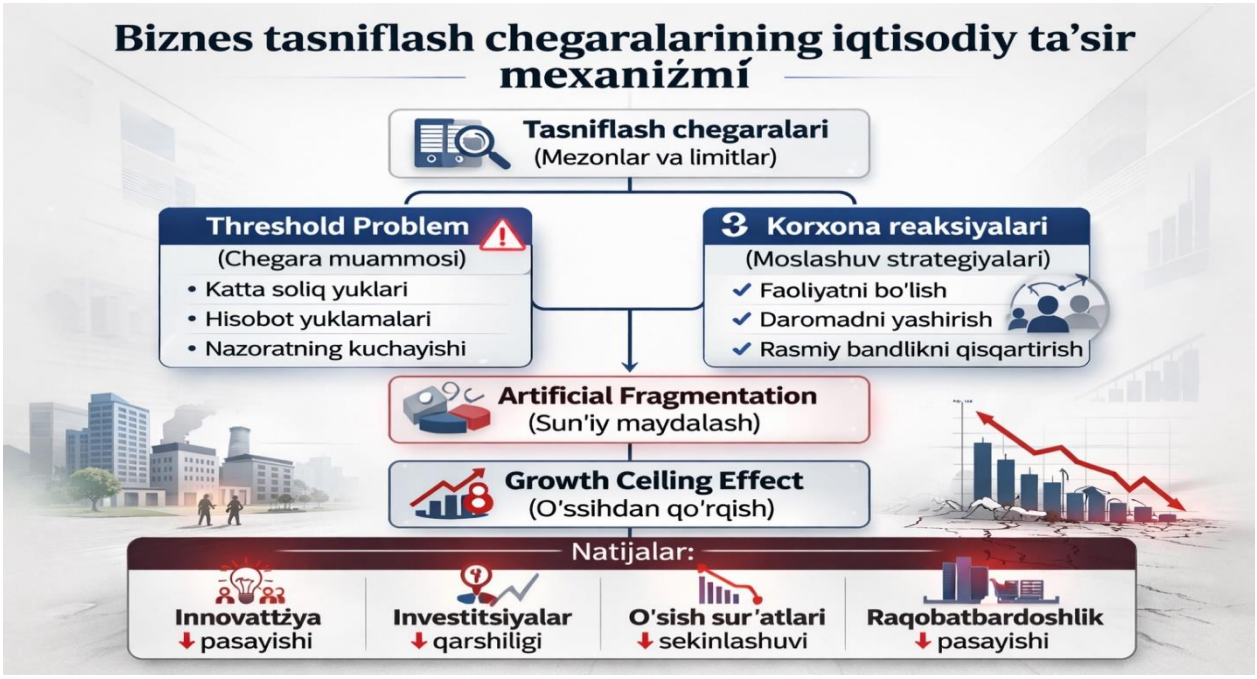
Muammo turi	Mazmuni	Korxonalar reaksiyasi	Iqtisodiy ta’sir	O‘zbekiston uchun ahamiyati
Threshold problem (chegara muammosi)	Toifa chegaralari imtiyoz bilan bog‘langan	Yillik aylanmani yoki xodimlar sonini chegarada ushlab turish	Tabiiy o‘sish sekinlashadi	Yillik aylanmaga asoslangan tasnifda dolzarb
Artificial fragmentation (sun’iy maydalash)	Biznesni formal ravishda bir nechta kompaniyaga bo‘lish	Yuridik shaxslar sonini oshirish	Statistika aniqligi pasayadi	Kichik biznes imtiyozlari bilan bog‘liq xavf mavjud
Growth ceiling effect (o‘sishdan qo‘rqish)	Yuqori toifaga o‘tish xarajatni oshiradi	O‘sishni kechiktirish	Investitsiya va innovatsiya pasayadi	O‘rta biznes zaifligi bilan bog‘liq

Manba: *muallif tomonidan ilmiy adabiyotlar asosida tuzilgan.*

Jadval ma’lumotlarini tasniflash tizimi iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda muhim instrument bo‘lishi bilan birga, iqtisodiy rag‘batlar tizimida muayyan disbalanslarni ham yuzaga keltirishini ko‘rsatadi[3]. Ayniqsa, chegaraviy mezonlarning qat’iyligi korxonalrning tabiiy o‘sishiga ta’sir qilib, institutsional moslashuv holatlarini shakllantirishi mumkin. Bu holat O‘zbekiston iqtisodiyotida kichik biznes ulushi yuqori bo‘lgan sharoitda alohida ahamiyat kasb etadi.

1-rasm.

Biznes subyektlarini tasniflash chegaralarining iinstitutsional ta’sir mexanizmi*

**Muallif tomonidan tayyorlangan.*

1-rasm biznes subyektlarini tasniflash chegaralari korxonalarning iqtisodiy xulq-atvoriga qanday ta’sir ko‘rsatishini konseptual ravishda aks ettiradi. Chegaraviy mezonlar iqtisodiy

qarorlarning bozor omillaridan kelib, sun’iy moslashuv jarayonlarini shakllatirishi mumkin.

O‘zbekistonda biznes subyektlarini tasniflash tizimi oxirgi yillarda isloh qilindi va xodimlar sonidan tashqari aylanma mezonga o‘tish tendensiyasi kuchaydi[1].Bu yondashuv biznes ko‘lamini bozor faolligi asosida baholash imkonini yaratdi. Shu bilan birga, imtiyozlar tizimining tasniflash bilan bevosita bog‘langani ayrim institutsional reaksiyalarni shakllantirishi mumkin[4].

Ayrim hollarda korxonalar soliq imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida aylanmani chegaraga yaqin darajada ushlab turishi kuzatiladi[5]. Shuningdek, biznes faoliyatini bir necha yuridik shaxslarga bolish holatlari ham iqtisodiy muhokamalarda qayd etilmoqda[2]. Bu esa statistic baholashning aniqligi va davlat qo‘llab-quvvatlashning maqsadliligini ta’minlash masalasini dolzarblashtiradi[3].

O‘zbekiston iqtisodiyotida kichik biznesning YAIM va bandlikdagi ulushi yuqori bo‘lganligi sabali tasniflash tizimi iqtisodiy o‘sish dinamikasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi[1].Shu nuqtayi nazardan, tasniflash mezonlarining iqtisodiy rag‘batlarga ta’sirini baholash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning roli so‘nggi yillarda sezilarli darajada oshgan. Rasmiy statistik ma’lumotlarga ko‘ra, kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2015–2023 yillar davomida yuqori darajada saqlanib kelmoqda va ayrim yillarda 50 foizdan ortiq ko‘rsatkichni tashkil etgan [1]. Bandlik tarkibida ham kichik biznesning ulushi ustun hisoblanadi.

Shu bilan birga, korxonalar tarkibi tahlili shuni ko‘rsatadiki, mikro va kichik subyektlar soni mutlaq ustunlik qiladi, o‘rta biznes segmenti esa nisbatan cheklangan hajmda shakllangan. Bu holat ilmiy adabiyotlarda “missing middle” fenomeni bilan izohlanadi. O‘rta biznes segmentining yetarli darajada rivojlanmaganligi iqtisodiy diversifikatsiya, eksport salohiyati va sanoat modernizatsiyasi jarayonlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Tasniflash mezonlarining iqtisodiy rag‘batlar bilan bevosita bog‘liqligi ayrim institutsional reaksiyalarni shakllantirishi mumkin. Xususan, yillik aylanmaga asoslangan mezonlar sharoitida ayrim korxonalar aylanma hajmini chegaraga yaqin darajada ushlab turishga intilishi ehtimoli mavjud. Bunday holat threshold problem mexanizmi orqali izohlanadi. Bu jarayon iqtisodiy o‘sishning tabiiy dinamikasini ma’lum darajada sekinlashtirishi mumkin.

Shuningdek, kichik biznes uchun nazarda tutilgan imtiyozlar mavjud bo‘lgan sharoitda faoliyatni bir nechta yuridik shaxslar orqali amalga oshirish holatlari ham iqtisodiy muhokamalarda qayd etilmoqda. Bu artificial fragmentation fenomeni bilan bog‘liq bo‘lib, statistik ma’lumotlarning real iqtisodiy tuzilmani to‘liq aks ettirmasligiga olib kelishi mumkin.

O‘zbekiston sharoitida tasniflash mezonlarining so‘nggi yillarda xodimlar sonidan tashqari aylanma mezoniga o‘tishi iqtisodiy faollikni bozor ko‘rsatkichlari asosida baholash imkonini yaratdi. Biroq iqtisodiy o‘sish va inflyatsiya dinamikasini hisobga olgan holda chegaraviy mezonlarni muntazam qayta ko‘rib chiqish zarurati yuzaga keladi.

Aks holda, vaqt o‘tishi bilan nominal ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi tasniflashning iqtisodiy mazmunini zaiflashtirishi mumkin.

Empirik kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, kichik biznesning YAIMdagi ulushi yuqori bo‘lsa-da, ishlab chiqarish va yuqori qo‘shimcha qiymat yaratish segmentida o‘rta biznesning salmog‘i nisbatan past. Bu growth ceiling effect bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ya’ni, yuqori toifaga o‘tish bilan bog‘liq qo‘shimcha soliq va ma’muriy yuklamalar ayrim korxonalar uchun o‘sishni kechiktirish motivatsiyasini shakllantirishi ehtimoli mavjud.

Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekiston tajribasi tasniflash tizimining ikki tomonlama xususiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Bir tomondan, u davlat siyosatini maqsadli amalga oshirish va kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash instrumenti bo‘lib xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan esa, chegaraviy mezonlarning qat’iyligi institutsional moslashuv va iqtisodiy xulq-atvor o‘zgarishlariga sabab bo‘lishi mumkin.

Mazkur empirik kuzatuvlar tasniflash tizimini dinamik va sohaviy moslashuvchan mexanizm sifatida takomillashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

2-jadval.

O‘zbekistonda kichik biznesning asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari dinamikasi*

Ko‘rsatkich	2015	2018	2020	2022	2023
YAIMdagi ulushi (%)	56.7	60.4	55.5	51.8	54.7
Bandlikdagi ulushi (%)	77.9	76.5	74.5	73.8	74.2
Ro‘yxatdan o‘tgan subyektlar soni (mingta)	226	278	411	555	620

*O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-jadval ma’lumotlari O‘zbekiston iqtisodiyotida kichik biznesning ustuvor mavqeini ko‘rsatadi. 2015–2023 yillar davomida kichik biznesning YAIMdagi ulushi yuqori darajada saqlanib kelgan. 2018 yilda ushbu ko‘rsatkich 60 foizdan oshgan bo‘lsa, keyingi yillarda ma’lum darajada pasayish kuzatilgan. Biroq 2023 yilda yana tiklanish tendensiyasi qayd etiladi.

Bandlik tarkibida kichik biznesning ulushi an’anaviy ravishda yuqori bo‘lib, 70 foizdan ortiq darajada saqlanib kelmoqda. Bu kichik biznes sektorining ijtimoiy barqarorlik va mehnat bozoridagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, ro‘yxatdan o‘tgan subyektlar sonining keskin oshishi (2015 yildagi 226 mingdan 2023 yilda 600 mingdan ortiq darajaga yetishi) mikro va kichik subyektlar segmentining kengayganini ko‘rsatadi. Biroq o‘rta biznes ulushining nisbatan pastligi “missing middle” fenomeni mavjudligini anglatishi mumkin.

Mazkur ko‘rsatkichlar tasniflash tizimining iqtisodiy tuzilma shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Ayniqsa, mikro va kichik segmentning ustunligi growth ceiling effect va threshold problem bilan bog‘liq institutsional mexanizmlarni chuqurroq o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Xulosa

Tadqiqot biznes subyektlarini tasniflash tizimi iqtisodiy siyosatning muhim institutsional instrumenti ekanini tasdiqlaydi. Biroq chegaraviy mezonlarning qat’iyligi korxonalar xatti-harakatlariga ta’sir ko‘rsatib, sun’iy maydalash va o‘sishni cheklash kabi holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Xalqaro tajriba hamda O‘zbekiston amaliyoti tahlili tasniflash tizimini static emas balki dinamik va sohaviy moslashuvchan mexanizm sifatida takomillashitish zarurligini ko‘rsatadi[4]. Shu nuqtayi nazardan tizimli takliflar ilgari suriladi:

Birinchidan, tasniflash mezonlarini dinamik indeksatsiya mexanizmi asosida shakllantirish maqsadga muvofiq. Ya’ni yillik aylanma va boshqa chegaraviy ko‘rsatkichlar inflyatsiya, mehnat unumdorligi hamda iqtisodiy o‘sish suratlariga bog‘liq ravishda avtomatik ravishda qayta ko‘rib chiqilishi lozim. Bu threshold problem xavfini kamaytiradi va korxonalrning tabiiy o‘sisgini rag‘batlantiradi.

Ikkinchidan, sohaviy differensial tasniflash modelini joriy etish zarur. Mehnat intensivligi, kapital sig‘imi va qiymat yaratish modellari keskin farq qiluvchi tarmoqlarda yagona mezon qo‘llash iqtisodiy samaradorlikni cheklashi mumkin. Shu bois ishlab chiqarish xizmatlar va raqamli iqtisodiyot uchun alohida mezonlar belgilash institutsional jihatdan asosli hisoblanadi.

Uchinchidan, imtiyozlar tizimini keskin emas, bosqichma-bosqich (graduated incentives) mexanizmi asosida qayta tashkil etish taklif beriladi. Toifa o‘zgarishi bilan imtiyozlarning birdaniga bekor qilinishi o‘rniga ularni sekin-asta qisqartirish orqali growth ceiling effect ta’sirini yumshatish mumkin.

To‘rtinchidan, o‘rta biznes rivojlanishini institutsional jihatdan qo‘llab-quvvatlash alohida siyosiy yo‘nalish sifatida shakllantirilishi lozim. Xalqaro tadqiqotlarda, o‘rta biznes iqtisodiy transformatsiyasida “o‘sish ko‘prigini” ta’minlanishini ko‘rsatadi. Shu bois o‘rta biznes uchun

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

maxsus moliyaviy instrumentlar, eksport rag‘batlari va texnologik modernizatsiya dasturlari joriy etilishi maqsadga muvofiq.

Beshinchidan, sun’iy maydalash xavfini kamaytirish maqsadida iqtisodiy guruh (beneficial ownership) asosida baholash yondashuvini kuchaytirish zarur. Bu bir xil manfaatdorlikka ega subyektlarni formal ravishda kichik korxonalar sifatida taqdim etilishining oldini oladi va davlat qo‘llab-quvvatlashining maqsadliligini oshiradi.

Ushbu takliflarni amalga oshirish biznes muhitining barqaror o‘sishi, institutsional rag‘batlar muvozanatini ta’minlash hamda davlat siyosatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni va qarorlari hamda tadbirkorlikni qo‘llab quvvatlashga oid me’yoriy hujjatlar.
2. Ayyagari M., Beck T., Demirgüç-Kunt A. Small and Medium Enterprises across the Globe. – World Bank, 2007.
3. OECD. Enhancing the Contributions of SMEs in a Global and Digitalised Economy. – Paris, 2017.
4. European Commission. Annual Report on European SMEs. – Brussels, 2022.
5. World Bank. SME Finance. – Washington, 2020.
6. Shane S. The Illusions of Entrepreneurship. – Yale University Press, 2008.
7. Sidek, S., Rosli, M. M., Hasbolah, H. “*An overview on criteria of Small and Medium Enterprises (SMEs) across the economies: a random selection of countries”*. (2020).

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

QIMMATLI QOG‘OZLAR BOZORINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI: MAVJUD MUAMMOLAR VA ULARNI HAL QILISH YO‘LLARI

Ashirova Aziza Zarif qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabasi
E-mail: ashirovaaziza0104@gmail.com

Chinqulov Qahramon Ravshanovich
moliya va moliyaviy texnologiyalar kafedrasi dotsenti, PhD
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: kakhramonchinkulov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0340-6255

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanish tendensiyalari va ushbu bozorda dolzarb bo‘lgan muammolar tahlil etiladi. Shuningdek, unda bozor infratuzilmasi, investorlarga yaratilgan imkoniyatlar, axborotning oshkoraligi va bozor rivojlanishiga ta’sir qilayotgan omillar aniqlanadi. Bugungu kunda O‘zbekiston bozor iqtisodiyotida qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga solish va ommaviy moliyaviy savodxonlik madaniyatini rivojlantirish muhim hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar*: qimmatli qog‘ozlar, bozor, aksiya, obligatsiya, veksel, tendensiya.*

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ: СУЩЕСТВУЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Аширова Азиза Зариф кизи
студентка Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: ashirovaaziza0104@gmail.com

Чинкулов Кахрамон Равшанович
доцент кафедры финансы и финансовые технологии, PhD
E-mail: kakhramonchinkulov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0340-6255

Аннотация. *В данной научной статье анализируются тенденции развития рынка ценных бумаг и актуальные проблемы, существующие на данном рынке. Особое внимание уделяется вопросам инфраструктуры рынка, возможностям, предоставляемым инвесторам, уровню прозрачности раскрываемой информации, а также факторам, влияющим на устойчивое развитие рынка. В современных условиях рыночной экономики Узбекистана важное значение приобретает совершенствование регулирования рынка ценных бумаг и повышение уровня массовой финансовой грамотности населения.*

Ключевые слова: *ценные бумаги, рынок, акция, облигация, вексель, тенденция.*

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE SECURITIES MARKET: EXISTING PROBLEMS AND WAYS TO ADDRESS THEM

Ashirova Aziza Zarif kizi

Student
of Tashkent State University of Economics
E-mail: ashirovaaziza0104@gmail.com

Chinkulov Kakhramon Ravshanovish
Associate Professor,
Department of Finance
and Financial Technologies, PhD
Tashkent State University of Economics
E-mail: kakhramonchinkulov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0340-6255

Abstract. *This scientific article examines the development trends of the securities market and analyzes the key challenges currently observed in this sector. It focuses on the state of market infrastructure, the opportunities available to investors, the transparency of disclosed information, and the factors influencing the market's sustainable development. In the context of Uzbekistan's modern market economy, strengthening the regulation of the securities market and improving public financial literacy are considered essential priorities.*

Keywords: *securities, market, share, bond, bill of exchange, trend.*

Kirish

Bugungi kunda O‘zbekiston iqtisodiyotida qimmatli qog‘ozlar bozori ya’ni aksiya, obligatsiya, veksel bozori rivojlanib boryapti. Shuning bilan birga bozor infratuzilmasida ba’zi bir muammolar yuzaga kelmoqda. Amaldagi tajriba shuni ko‘rsatadiki, bu bozorga nisbatan real sektorni moliyalashtirishi borasida ishonch past, bank tizimidagi yuqori ishonch kabi emas. Jumladan, amaliyotdagi korxonalarning investitsiya ehtiyojlari bank kreditlari tomonidan qoplanadi, qimmatli qog‘ozlar chiqarish orqali jalb qilinadigan kapital hajmi esa past darajadaligicha qolmoqda.

Aytib o‘tishimiz kerakki, ikklamchi bozorda likvidlilik darajasining pastligi, qimmatli qog‘ozlar savdosi hajmining cheklanganligi, qimmatli qog‘ozlar aksiyadorlik jamiyatlari tomondan chiqarilganda ham savdoning pastligi va ma’lumotlar yetarli darajada oshkora emasligi kabi risklar investorlar ishonchini yo‘qotishiga sabab bo‘lmoqda. Eng dolzarb muammo esa mamlakat aholisining moliyaviy savodxonlik darajasining yetishmasligidir, bu masalada amaliy va nazariy ishlanishlar olib borilishi lozim.

Adabiyotlar sharhi

Qimmatli qog‘ozlar bozoriva uning rivojlanishi bo‘yicha chet davlatlarda va O‘zbekistonda ko‘plab ilmiy tadqiqotlar va izlanishlar keng ko‘lamda olib borilgan va hali hanuz bu izlanishlar davom etmoqda. Masalan, qimmatli qog‘ozlar vositalarini boshqarish, moliyaviy bozorlar va investitsiyalarning nazariy va amaliy jihatlarini batafsil tahlil qilgan olimlar sifatida F.S.Mishkin va F.J.Fabozzilarni aytib o‘tishimiz mumkin.

Qimmatli qog‘ozlar bozoridagi huquqiy va institutsional asoslari borasida ‘‘O‘zbekiston Respublikasi qimmatli qog‘ozlar bozori’’ to‘g‘risidagi qonunga asosan faoliyat yuritish zarur va bu bozor infratuzilmasi, emitent va investorlarning ishonchli va kafolatli ish yuritishini ta’minlaydi [1].

“Qimmatli qog‘ozlar — bu hujjat (blankli shaklda) yoki maxsus tashkilotlar (depozitariylar)dagi hisob-raqamlarda aks ettiriladigan, xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qarz yoki aksiyadorlik kapitali shaklida jalb etilgan mablag‘larni jalb qilish, qayta taqsimlash va qaytarib to‘lash sohasidagi mulkiy hamda u bilan bog‘liq nomulkiy huquqlarni ifodalovchi moliyaviy aktivlardir”. [1]. Bu bozorning rivoj topishi O‘zbekiston moliyaviy tizimining barqaror holatga kelishi va jahon iqtisodiyotida moliyaviy erkinlik hamda farovonlikka erishishga yordam beradi.

Buxgalteriya tomondan ta’rif beradigan bo‘lsak, “qimmatli qog‘ozlar — bu moliyaviy investitsiyalar sifatida korxonaning balansida aks ettiriladigan aktiv bo‘lib, ularning taqsimlanishi va baholanishi milliy buxgalteriya standartlari (MBHS) yoki Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) asosida amalga oshiriladi. Ushbu aktivlar qimmatli qog‘ozlarning sotib olish narxi bilan, shu jumladan bevosita xarid bilan bog‘liq xarajatlar (brokerlik komissiyalari va xizmat haqlari) qo‘shilgan holda baholanadi va buxgalteriya hisobida alohida “Qimmatli qog‘ozlar” schyotida qayd etiladi”. [6]

Mamlakatimiz olimlaridan A.AKarimov, B.B.Xudoyberdiyev [3], Yo.Abdullayev, hamda R.Rasulovlar [4] kapital jalb qilish, investorlarning roli va moliyaviy institutlar faoliyatini tahlil qilgan va muammolarni yechish bo‘yicha ishlar olib borgan, hamda tavsiyalar berib o‘tgan.

Ushbu tadqiqotlar bo‘yicha T.T.Jo‘rayevning “Bugalteriya hisobi’’ kitobidan investitsiyalarni baholanishi va moliyaviy hisoblarni yuritish haqida keng qamrovli ma’lumotlar tahlilini ko‘rishimiz mumkin. Unda investitsiyaviy aktivlarni hisobini yuritish, moliyaviy hisoblarda aks ettirish va xalqaro standartlarga mos baholash mumkin bo‘ladi [5].

Ushbu olimlar tomonidan taklif etilgan ilmiy manbalar va amaliy tizimlarda qimmatli qog‘ozlar bozorida risk chegaralari, investitsion oqimlarni boshqarishdagi noaniqliklar, raqamli platformalar orqali investorlarni jalb qilish strategiyalari va likvidlikni oshirish imkoniyatlari yetarlicha hisobga olinmagan. Muallif tomonidan taklif etilayotgan zamonaviy innovatsion hamda investitsion boshqaruv modeli yuqorida keltirilgan holatlar bilan birga moliyaviy institutlar va raqamli savdo platformalari orqali kapital jalb qilish hamda investitsion portfelni divertifikatsiyalash ilmiy-amaliy qiziqish uyg‘otadi.

Qimmatli qog‘ozlar bozorini samarali boshqarish milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga xizmat qiladi, shu jumladan, moliyaviy institular va raqamli savdo platformalari orqali kapital jalb qilish jarayonlarini qo‘llab-quvvatlashda ham muhim rol o‘ynaydi va bozrni nazorat qilish, aholining moliyaviy savodxonligini oshirish, investitsion faoliyatni tizimli va samarali tashkil etish hamda risklarni minimallashtish qimmatli qog‘ozlar bozorining faoliyatini yaxshilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanish tendensiyalari va mavjud muammolarini tahlil qilishda tahliliy va qiyosiy usullardan foydalanildi. Ilmiy ishda normativ-huquqiy hujjatlar, xalqaro moliya institutlari ma’lumotlari hamda statistik ko‘rsatkichlar asosida empirik tahlil amalga oshirildi. Shuningdek, bozor infratuzilmasi va investitsion faollik dinamikasini baholashda iqtisodiy tahlil va tizimli yondashuv qo‘llanildi. Mavjud muammolarni aniqlash va ularni hal etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishda deduktiv va induktiv usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Regulyativ qurilmalarning yangilanishi, global iqtisodiy o‘zgarishlar va texnologik innovatsiyalar bu bozorni yangicha yo‘nalishga olib kirmoqda. Xususan, elektron savdo platformalarining kengayishi, regulyativ aktivlar va investitsiyalar qimmatli qog‘ozlar bozoriga yangicha yo‘nalishda harakatlanish imkonini bermoqda. Elektron savdo platformalarining ommalashuvi mobil ilovalar va raqamli transformatsiya jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lib, buning natijasida savdo operatsiyalarining tezligi va ishonchliligi oshadi, savdo hajmi kengayadi hamda xizmatlar tannarxi kamayadi. Aytib o‘tishimiz joizki, “E-AUKSION” elektron savdo platformasi bunga misol bo‘ladi, bu platformada onlayn-auksionlar tashkil etiladi, hamda onlayn savdo tizimi osonlashadi. Bu platforma onlayn rejimda ishlaydi va unda yuridik va jismoniy shaxslar huquqiy normalar asosida mulk, moliyaviy instrumentlar va huquqlar ya’ni davlat aktivlari, ko‘chmas mulklar, transport vositalari, ishlab chiqarish uskunalari, yer uchastkalari va boshqa oldi-sotdi ishlari amalga oshiriladi. Platformaning ko‘plab funksiyalarini sanab o‘tishimiz mumkin: shaxsiy hisob yaratish, depozit to‘lovlarini amalga oshirish, mulklarni onlayn joylashtirish, onlayn shartnoma tuzish. Quyidagi jadvalda “E-AUKSION” platformasidagi 2023-2025-yillardagi sotuv

va boshqa ko‘rsatkichlarni tahlil qilamiz.

1-jadval

E-AUKSION platformasining 2023-2025-yillik ko‘rsatkichlari tahlili

Yil	Lotlar soni(ta)	Umumiy boshlang‘ich qiymat (trln. UZS)	Sotilgan lotlar qiymati (trln. UZS)	Ishtirokchilar (nafar)
2023	336 538	19,7	11,9	799,049
2024	289 706	35,6	16,9	408,655
2025	72	259,5	47,1	320 000

Manba: Internet ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan tayyorlandi.

Mazkur jadvaldan ko‘rishimiz mumkinki, platformada 336 538 ta lot joylashtirilgan, 2024-yil esa 289 706 ta lot chiqarilgan, bu yerda lotlar soni 14% kamayganini ko‘rishimiz mumkin. 2024-yilda lotlar soni kam bo‘lishiga qaramay qiymat 80.7% ga oshgan. Bunga sabab – ushbu yilda qiymat jihatidan yirik bo‘lgan investitsion mulklar joylashtirilgan. Ushbu o‘zgarishlar va ko‘rsatkichlarning iqtisodiyotga ta’siri yuqori hisoblanadi, bozorga yuqori qiymatli mulklar joylashtirilgani evaziga likvidlilik darajasi oshgan, davlat budjetiga tushumlar ko‘paygan, bu investitsiya dasturlarini moliyalashtirish oshishiga, tadbirkorlik faoliyati faollashuviga va ish o‘rinlari ko‘payishiga olib kelgan. Biroq bu ko‘rsatkichlar O‘zbekiston sharoitida yaxshi bo‘lganligi bilan, jahon ko‘rsatkichlari oldida past hisoblanadi.

Qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanish tendensiyalarini maqolada sanab o‘tishimiz mumkin, masalan, emissiya jarayonlarining faollashuvi, raqamli infratuzilmaning kengayishi, aholining investitsiyaviy faolligining ortishi va xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik ishlarining rivojlanishi va h.k. Bularning ayrimlariga to‘xtalib o‘tamiz. Tendensiya nima o‘zi degan savolga javob beradigan bo‘lsak, tendensiya deganda, biror narsaning rivojlanish yo‘nalishi, ma’lum bir qiziqish, moyillik yoki intilish nazarda tutiladi. Qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanish tendensiyalari bo‘yicha qaraydigan bo‘lsak, bu bozorning so‘nggi paytlarda kuzatilayotgan strukturaviy va texnologik o‘zgarishlari, bozorning hozirgi holatini baholash va kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tendensiyalarni baholashda asosiy mezonlar sifatida namoyon bo‘ladigan emissiya faoliyati quyidagilar hisoblanadi: investorlar faolligining o‘zgarishi, raqamli savdo infratuzilmasi va savdo hajmlari dinamikasidir. Statistika bo‘yicha olib boriladigan ishlar esa ushbu jarayonlarning miqyosi va iqtisodiy ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Birinchidan, qimmatli qog‘ozlar bozorining muhim tendensiyasi bu emissiya va savdo jarayonlarini faollashuvidir. So‘nggi yillarda bu mavzuni dolzarb bo‘lib borayotganligi kapital bozorining chuqurlashib borayotganligidan dalolat beradi.

“Emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar — bitta chiqarilish doirasida bir xil belgilar va rekvizitlarga ega bo‘lgan, mazkur chiqarilish uchun yagona shartlar asosida joylashtiriladigan hamda muomalada bo‘ladigan qimmatli qog‘ozlar’’ [4]. Bugalteriya hisobi nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak, mazkur o‘sish korxonalarning moliyaviy hisobotlarida qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalar ulushining ortib borishiga olib keladi. Emissiyaviy qimmatli qog‘ozlarning chiqarilishini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga solish bo‘yicha vakolatli davlat organi tomonidan emitentning arizasi asosida amalga oshiriladi. Emitent — emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar chiqaruvchi va ular yuzasidan qimmatli qog‘ozlarning egalari oldida majburiyatlari bo‘lgan yuridik shaxs hisoblanadi. Emitentning arizasiga quyidagilar ilova qilinadi:

- emissiyaviy qimmatli qog‘ozlarni chiqarish to‘g‘risidagi qaror;
- qimmatli qog‘ozlar emissiya risolasi;
- blanka namunasi.

“Qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga solish bo‘yicha vakolatli davlat organining qarorida ko‘rsatilgan muddat ichida qayta murojaat etilgan taqdirda, yangitdan taqdim etilgan hujjatlarda aniqlangan nomuvofiqliklardan tashqari yangi asoslarga ko‘ra emissiyaviy qimmatli qog‘ozlarning chiqarilishini davlat ro‘yxatidan o‘tkazishni rad etishga yo‘l qo‘yilmaydi’’[1]. Bu

ma’lumotdan xulosa qilishimiz mumkinmi har kim ham qimmatli qog‘oz chiqara olmaydi, uni chiqarish uchun o‘zining ma’lum qonun qoidalari bor.

Ikkinchidan, raqamli infratuzilmalarining rivojlanishi, qimmatli qog‘ozlar bozorida savdo hajmini oshishiga ta’sir ko‘rsatadi, yuqorida keltirilgan platforma misolida ko‘rishimiz mumkin. Katta qiymatli operatsiyalar moliyaviy natijalarga sezilarli darajada ta’sir o‘tkazganligi tufayli, hisobotlarda aniqlik va oshkoralikni ta’minlash buxgalteriya hisobining ustuvor vazifalaridan biriga aylanmoqda. Qimmatli qog‘ozlar bozorida axborot ochiq va oshkora bo‘lishi lozim, qonunda belgilangan vaziyatlarda oshkor qilinadigan maxfiy axborot bundan mustasno hisoblanadi.

Uchinchidan, aholining investitsiyaviy faolligining ortishi bozorning sifat jihatidan rivojlanayotganligini ko‘rsatadi. Qimmatli qog‘ozlar bozorining ishtirokchilari o‘z tavakkalchiliklarini sug‘urta qilish huquqiga ega hisoblanadilar va qonunchilik talablariga hamda o‘zlari tuzgan shartnomaga rioya qilishlari shart.

To‘rtinchidan, xalqaro moliya institutlari bilan hamkorliklar olib borish, ularning tajribalari asosida faoliyat yuritish qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirishda samarali yo‘l hisoblanadi. Xalqaro talab va standartlarga mos faoliyat yuritiladigan bo‘lsa, xorijiy investorlarning ishonchi ortadi va kapital oqimi yaxshilanadi. Qimmatli qog‘ozlar bozori qaysi xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik qilishi va yo‘nalishi hamda bu bozorga ta’sirini quyida keltirilgan jadval asosida ko‘rishimiz mumkin.

2-jadval

Qimmatli qog‘ozlar bozorining xalqaro moliya institutlari bilan hamkorligining muhim ko‘rsatkichlari*

Hamkor tashkilot	Hamkorlik yo‘nalishi	Aniq raqamlar / mablag‘
Islom Taraqqiyot Banki + UNDP	Sukuk (islomiy qimmatli qog‘ozlar) bo‘yicha normativ-huquqiy baza yaratish	IsDB: 220 000 USD grant, UNDP: 100 000 USD grant
IsDB (Islom Taraqqiyot Banki)	Xalqaro moliya institutlari bilan umumiy hamkorlik	3.46 milliard USD dan ortiq tasdiqlangan loyiha summasi (qarorlar va loyihalar bo‘yicha)
Osiyo Taraqqiyot Banki (ADB)	“Financial Market Development Program” (Moliyaviy bozorlarni rivojlantirish dasturi)	100 million USD kredit + 500 000 USD texnik yordam

*Manba: Internet ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan tayyorlandi.

Ushbu jadvaldan xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, 2021–2024-yillarda O‘zbekistonning Milliy istiqbolli loyihalar agentligi, Islom Taraqqiyot Banki (IsDB) va BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP) bilan birgalikda “Sukuk” nomli islomiyb qimmatli qog‘oz instrumentlarini joriy etish bo‘yicha huquqiy-normativ me’yorlarni yaratish uchun hamkorlik olib borgan. Loyiha doirasida IsDB 220 000 USD va UNDP tomonidan 100 000 USD miqdorida moliyaviy yordam berildi, bu mablag‘lar bilan yangi qimmatli qog‘oz shakllantirildi va muomalaga kiritildi.

Islom Taraqqiyot Banki hozirgi kunda O‘zbekiston bilan keng ko‘lamda hamkorlik faoliyatini yuritmoqda, jumladan islom moliyasi instrumentlarini joriy etish va moliyaviy infratuzilmani takomillashtirish bo‘yicha ham ishlar olib borilmoqda. 2003-yildan buyon ushbu tashkilot tomonidan mamlakatga ajratilgan loyihalar summasi taxminan 3,46 mlrd. USDni tashkil etadi. Bu mablag‘lar orqali yangi moliyaviy instrumentlarni joriy etish, institutsional mexanizmlarini kuchaytirish va normativ bazani mustahkamlash ishlari olib borilgan va hali ham davom etmoqda.

Osiyo Taraqqiyot Banki 2021-yilda amalga oshirgan “Financial Market Development Program” doirasida O‘zbekistonga 100 million USD imtiyozli kredit ajratildi. Shu bilan bir qatorda, 500 000 USD texnik yordam ham ko‘rsatildi. Ushbu resurslar investorlar bazasini kengaytirish, qimmatli qog‘ozlar bozorining infratuzilmasini yaxshilash va yangi moliyaviy instrumentlarni joriy etishga qaratilgan.

Aynan bu dastur bozorning samarali ishlashini va investitsion jalb qilinishini kuchaytirishga o‘z ta’sirini ko‘rsatib kelmoqda. Umumiy qilib aytganda, Xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik O‘zbekiston qimmatli qog‘ozlar bozorida muhim o‘rin tutadi. Xalqaro hamkorlik qimmatli qog‘ozlar bozorining shaffofligi, barqarorligi, va diversifikatsiyasi uchun muhim omillardan biridir.

Qimmatli qog‘ozlar bozori rivojlanayotganligiga qaramay, ko‘pgina muammolar mavjud. Ko‘plab korxonalar o‘zini ta’minlash uchun bankdan foydalanadilar, vaholanki ular aksiya va obligatsiya chiqarish orqali kapital jalb qilishdan foydalanmaydilar. Masalan, 2022-2023-yillarda birlamchi qimmatli qog‘ozlar bozoridagi emissiya hajmi bank bilan solishtirilganda 15-20%ni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich juda past hisoblanadi va korporativ moliya strukturasi hamda iqtisodiyotni cheklab qo‘yadi. Buning uchun korxonaning aksiya va obligatsiya emissiyasi bo‘yicha imtiyozlar yaratish, moliyaviy maslahatchilar orqali qimmatli qog‘ozlar chiqarish jarayonini soddalashtirish va investorlar uchun shaffoflik va ma’lumotlar ochiqligini ta’minlash kabi yechimlarni berishimiz mumkin.

Qimmatli qog‘ozlar bozori ishtirokchilari cheklan, xususan, yirik korporativ investorlar va xususiy investitsiya fondlari. Shu tufayli qimmatli qog‘ozlar savdosi sust tarzda amalga oshadi va likvidlik darajasi past bo‘ladi. Investorlar sonining kamligi korxonaning moliyaviy hisobotlariga bo‘lgan talabni cheklaydi va bu hisobot standartlarga rioya qilmasligini keltirib chiqaradi, bu esa o‘z navbatida, korxona ma’lumotlarining shaffofligiga ta’sir o‘tkazadi. Broker va investitsiya kompaniyalari orqali chet ellik investorlarni jalb qilish va mamlakatda qimmatli qog‘ozlar to‘g‘risida tushuntirish ishlari olib borilsagina, investitsion faollik oshishi mumkin.

Axborotning yetarlicha aniq emasligi, ishonch darajasining pastligi va moliyaviy savodxonlikning yetishmasligi kabi qator masalalar ham asosiy muammolardan hisoblanadi. Ko‘pgina emitentlar moliyaviy hisobot va rejalari bo‘yicha to‘liq va shaffof ma’lumot bermaydilar, bu esa noaniqliklar va ikkilanishlarni yuzaga keltirib chiqaradi. Fikrimizcha, aholi va korxonalarda moliyaviy savodxonlikni oshirish dasturlarini joriy etish, so‘rovnomalar, darslar o‘tkazilishi lozim. Shuning bilan birga xorijiy investorlarni jalb qilish uchun aniq ma’lumotlar va yangiliklar joylab boriladigan platformani yaratish, IFRS va xalqaro audit talablariga mos moliyaviy hisobotlarni ishlab chiqish zarur.

Xulosa

Umuman olganda, ushbu maqoladan xulosa qiladigan bo‘lsak, qimmatli qog‘ozlar bozori O‘zbekiston iqtisodiyotida moliyaviy institut sifatida shakllanib kelishiga qaramay, ma’lum bir muammolarga uchramoqda. Qimmatli qog‘ozlar bozorida asosiy muammolar kapital jalb qilinishining pastligini, ishonch borasida aniq bir mezon yoki rejalar tuzilmaganligini, aholi savodxonlik darajasining pastligini aytib o‘tishimiz mumkin. Bularga yechim qilib esa, dastlabki yillarda qimmatli qog‘ozlarni shartli sotish, ya’ni ma’lum bir imtiyozlar bilan, hamda Islom banklari orqali qimmatli qog‘ozlar chiqarishni va axborot erkinligi doirasida bu ma’lumotlarni aholiga yetkazishni lozim deb bilamiz.

Ayni paytda, qimmatli qog‘ozlar bozorida kapitalni jalb qilish sustligi va bu borada korxonalar asosan bank kreditlaridan foydalanishini ko‘rib o‘tdik va bunga yechimlar keltirildi. Maqolada ko‘zda tutilgan, qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanishiga yo‘l qo‘ymayotgan asosiy omillar qimmatli qog‘ozlar bozori ishtirokchilarining kamligi, aholi moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi, aniq ma’lumotlar yetarli emasligi hamda qimmatli qog‘ozlar bozoriga nisbatan ishonchi doirasining cheklanganligi kiradi. Aynan, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarning xalqaro ko‘rsatkichlar asosida berilmasligi investorlar jalb qilish

jarayonida muhim ahamiyat kasb etib, bu tizimdagi kamchiliklar bozor faoliyatiga sezilarni darajada ta’sir o‘tkazadi.

Shuning bilan bir qatorda, Islom Taraqqiyot Banki, UNDP, Osiyo Taraqqiyot Banki kabi xalqaro moliya institutlari bilan tashkil etilayotgan hamkorliklar qimmatli qog‘ozlar bozoriga o‘z ta’sirini ijobiy tarzda o‘tkazib kelmoqda. Bu hamkorliklar normativ-huquqiy bazani shakllantirish, bozor infratuzilmasini modernizatsiya qilish va xalqaro tajriba almashinish imkoniyatlarini yaratib beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, qimmatli qog‘ozlar bozorini izchil rivojlanishini ta’minlashda emissiya jarayonlarini faollashtirish, aholining savodxonligini oshirish va jahon standartlariga to‘liq o‘tish lozim. Ushbu tendensiyalar bo‘yicha o‘zgarishlar olib borilsa va muammolar bartaraf etilsa, qimmatli qog‘ozlar bozori faollashadi, iqtisodiyot esa jonlanadi degan fikrdamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risidagi” Qonuni, 2008-yil.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining kapital bozorini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
3. Karimov, A.A., & Xudoyberdiyev, B.B. 2019. Qimmatli qog‘ozlar bozori va fond birjasi. Toshkent: Iqtisodiyot.
4. Abdullayev, Yo., & Rasulov, R. 2020. Moliyaviy bozorlar va institutlar. Toshkent: Fan va texnologiya.
5. Jo‘rayev, T.T. 2021. Buxgalteriya hisobi. Moliyaviy investitsiyalar hisobi. Toshkent: Iqtisodiyot.
6. O‘zbekiston Respublikasi Milliy buxgalteriya hisobi standartlari (MBHS). Toshkent.
7. IFRS Foundation. (London). Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari *(IFRS)*.
8. www.capitalmarket.uz
9. www.e-auksion.uz

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SANOAT KORXONALARIDA INNOVATSION FAOLIYATINING NAZARIY JIHATLARI

Dexkanova Nargiza Sharifovna
PhD katta o‘qituvchi
yashil iqtisodiyot kafedrasi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail:nargizadexkanova06@gmail.com
ORCID:0009-0004-7730-2020

Annotatsiya. *Maqolada innovatsiyalar iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biriga aylanganligi hamda bozor taraqqiyotini jadallashtirishdagi ahamiyati yoritilgan. Sanoat korxonalarida innovatsion faoliyat, innovatsion jarayon ularning nazariy jihatlari hamda olimlarning bu faoliyatga bergan ta’riflari batafsil yoiritilgan.*

Kalit so‘zlar*: raqobatbardoshlik, yangi texnologiyalar, innovatsion boshqaruv, bozor iqtisodiyoti, tijoratlashtirish, innovatsion klasterlar.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Дехканова Наргиза Шарифовна
старший преподаватель PhD
кафедры экономики зеленые
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: nargizadexkanova06@gmail.com
ORCID:0009-0004-7730-2020

Abstract. *В статье подчеркивается тот факт, что инновации стали одним из главных факторов экономического развития и их важность в ускорении развития рынка. Подробно рассматриваются инновационная деятельность на промышленных предприятиях, инновационный процесс, его теоретические аспекты, а также определения этой деятельности, данные учеными.*

Ключевые слова: *конкурентоспособность, новые технологии, инновационное управление, рыночная экономика, коммерциализация, инновационные кластеры.*

THEORETICAL ASPECTS OF INNOVATIVE ACTIVITY IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

Dekhanova Nargiza Sharifovna
PhD Senior Lecturer,
Department of Economics "Green"
Tashkent State University of Economics
E-mail: nargizadexkanova06@gmail.com
ORCID:0009-0004-7730-2020

Аннотация. *The article emphasizes the fact that innovation has become a key driver of economic development and its importance in accelerating market growth. It examines in detail innovation activities in industrial enterprises, the innovation process, its theoretical aspects, and scholarly definitions of this activity.*

Ключевые слова: *competitiveness, new technologies, innovative management, market economy, commercialization, innovative clusters.*

Kirish

Jahon jamiyati rivojlanishining zamonaviy sharoitlari iqtisodiy o‘sishning yangi manbalarini tez va samarali izlash zaruriyatini keltirib chiqarmoqda, bu esa iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish obyektivi orqali amalga oshirilishi va uning raqobatbardoshligini oshirish, birinchi navbatda, fanni talab qiluvchi ishlab chiqarishning hajm va sifatini oshirish orqali rivojlantirish hisoblanadi. Mintaqaviy tuzilmani tahlil qilish va yuqori texnologiyali biznesni rivojlantirishning asosiy tendentsiyalarini hisobga olgan holda O‘zbekiston iqtisodiyotining potentsial resursga asoslangan innovatsion o‘sish yo‘nalishlarini rivojlantirish va yangilash zarur. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 26-dekabr kuni Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnoma taqdim etdi. Murojaatnomaning asosiy qismi – 2026 yilda amalga oshiriladigan eng muhim 6 ta ustuvor yo‘nalishdan iborat Ikkinchi ustuvor yo‘nalishimiz – iqtisodiyotni texnologik va innovatsion o‘sish modeliga o‘tkazishdan iborat deb ta’kidlangan [1]

Adabiyotlar sharhi

Sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo‘yicha bir qancha adabiyotlarda tahlillar mavjud. Avvalambor “Harappa.com 1995-2024”[2] internet nashrining ma’lumotlariga ko‘ra, “Sanoat” so‘zini birinchi bor XV asrda Merriam-Vebster tomonidan qo‘llanilgan bo‘lib, u inglizcha “(Scots) industrie”, fransuzcha “Middle”, lotincha “Industria” va qadimgi lotincha “Indostruus” so‘zlaridan kelib chiqqan.

Xorijlik olimlardan Dasgupta va David Nelson[3] hukumat, universitetlar va sanoat manfaatlari "uchlik spiral" bilan chambarchas bog‘langanligini isbotlagan. Iqtisodchi olim M.Porter esa sanoat – bu o‘z ichida o‘xshash texnologiyalar, raqobat strategiyalari va mahsulot turlariga ega bo‘lgan korxonalar guruhidir. Sanoat tarmog‘i milliy raqobatbardoshlikni belgilovchi asosiy omillardan biridir deb ta’riflab o‘tgan[4].

Sanoatning har qanday tarmog‘ida yangi mahsulot yoki yangi jarayonning joriy etilishi eski mahsulot va jarayonlarni eskirgan yoki iqtisodiy bo‘lmagan holga keltirishi mumkinligi sababli, omon qolish va o‘sishni istagan firmalar o‘zlarining texnologik asoslangan strategiyasini ushbu raqobatga moslashtira olishlari kerak[5].

Shuning uchun yuqoridagi fikrlarning isbotidek, fikrimizcha sanoatning har qanday soha va tarmoqlarida innovatsion faoliyatni rivojlantirish, insonlarning intelektual salohiyatini faollashtirish muhimdir. Endi “innovatsiya”, “innovatsion faoliyat”ning mazmuni, uning kelib chiqishi va amamiyati qanchalik muhim? kabi savollarga javob topish maqsadga muvofiq.

Milliy innovatsiya tizimi nazariyasi bo‘yicha tadqiqotlar Fridrix Lisztning milliy siyosat va iqtisodiyot ivojlanishi haqidagi ishlari bilan boshlangan. 1841-yilda nemis klassik iqtisodchisi Fridrix Liszt "Milliy siyosiy iqtisod tizimi" asarini nashr etib, birinchi marta "milliy iqtisodiy tizim" tushunchasini ilgari surdi. U rivojlanayotgan mamlakatlarga ilg‘or davlatlar tomonidan qo‘yilgan texnologik to‘siqlar sharoitida milliy texnologik strategiyalarni ishlab chiqishni tavsiya etdi. Bu g‘oyalar keyinchalik texnologik innovatsiya tadqiqotlari uchun muhim asos bo‘lib xizmat qildiFreeman[6] bu atamani rasmiy ravishda ilm-fanga kiritdi. Freeman Yaponiyaning "texnologiyaga asoslangan mamlakat” siyosatini, korporativ tashkilotlarni, ishlab chiqarish tuzilmalarini va hukumatning rolini o`rganib, 1987-yilda “Texnologiya va iqtisodiy ko‘rsatkichlar: Yaponiya tajribasi" asarini chop etdi. U innovatsiya tizimini bir mamlakat ichidagi tashkilotlar va ularning kichik tizimlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir sifatida ta’rifladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatning nazariy jihatlarini tizimli tahlil qilish, mavjud ilmiy yondashuvlarni umumlashtirish hamda ularning amaliy ahamiyatini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida umumilmiy va maxsus ilmiy bilish usullaridan kompleks foydalanildi. Tadqiqotda tahlil va sintez usullari yordamida innovatsion faoliyat tushunchasining mazmuni, uning tarkibiy elementlari (ilmiy-texnik, texnologik, tashkiliy, iqtisodiy va boshqaruv innovatsiyalari) alohida tahlil qilinib, keyinchalik yagona konseptual

tizimga birlashtirildi.

Tahlil va natijalar

Jahonning yetakchi davlatlari taraqqiyoti uchun sanoat rivojlanishidan keyingi bosqich mavjud bo‘lib, bu bosqichda innovatsion o‘sish omillarining roli va o‘rni o‘zgarmoqda. Bunda asosiy e’tibor inson kapitalidan, fan texnika yangiliklarini ishlab chiqarish jarayoniga samarali tadbiq etish orqali zamonaviy ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan. Shu nuqtai nazaridan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan “….mutlaqo yangi yuqori texnologiyalarga asoslangan sanoat tarmoqlari, xususan neft kimyo, kimyo, avtomobilsozlik sanoati, qishloq xo‘jaligi va temir yo‘l mashinasozligi, farmasevtika, elektrotexnika, to‘qimachilik sanoati, zamonaviy qurilish materiallari ishlab chiqarish va boshqa sohalar izchil rivojlanmoqda”[7] deb ta’kidlab o‘tilgan.

Hozirgi kunda zamonaviy sanoat siyosatining muhim vazifasi sanoatning innovatsion rivojlanishi asosida sanoat tarkibiy qismining o‘sishini ta’minlashdan iborat. Milliy innovatsiya tizimi nazariyasining rivojlanish bosqichlari quyidagicha:

1-jadval

Milliy innovatsion tizim nazariyasining rivojlanishidagi uch bosqich[8]

Bosqich	Nomi	Davri	Xususiyatlari	Asosiy vakillar
I-bosqich	Milliy texnologik innovatsiya tizimi	Sanoat iqtisodiyoti davri (1950-1980-yillar)	Texnologik innovatsiyaga va texnologik oqim va o‘zaro ta’sirga urg‘u beriladi	Freeman, Nelson, Bertel, Pavet
II-bosqich	Milliy innovatsiya tizimi	Sanoat iqtisodiyotidan bilim I qtisodiyotiga o‘tish davri (1990-yillardan beri)	Innovatsiya,bilim yaratish,bilim tarqatish va inson resurslari harakatiga e’tibor	Lundvall, Metcalfe, OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development)
III-bosqich	Milliy bilim innovatsiya tizimi	Bilim iqtisodiyoti davri (XXI asr)	Bilim innovatsiyasi va bilimgacha samarali yetkazib berishga urg‘u	Rogers, Rubinger,EvanlisHe Chuanqi

Innovatsiya tushunchasiga Rossiya Federatsiyasi olimlari tomonidan ham juda ko`p ta’riflar berilgan.

S.B.Valdaysev imnovatsiyani maxsus ishlab chiqilgan yangi texnologiya asosida yangi mahsulot ishlab chiqarish Iiniyasini o‘zlashtirish va shunga kotra mavjud taklifbilan iste’ molchilar ehtiyoji darajasidagi mahsulotni bozorga chiqarish deb qaraydilar[9].

Y.V.Yakovets fikricha, innovatsiya ishlab chiqarishdagi sifat o‘zgarishi bolib, u uskuna va texnologiyaga ham, ishlab chigarishni tashkil etish va boshqarishga ham tegishli bo‘lishi mumkin[10].

Yapon iqtisodchisi T.Konnoga ko‘ra innovatsiya to‘rtta g‘oya manbaiga asoslanadi: bozor talabi; fan imkoniyatlari; kompaniya ehtiyojlari va siyosati; amaldagi kompaniyalarga taqlid qilish[11].

Mahalliy olomlardan M.A.Maxkamova[12] fikriga ko‘ra innovatsion faoliyat keng ma’noda bu jamiyat rivojlanishining tabiiy va sun’iy, ijtimoiy-siyosiy,iqtisodiy va boshqa omillarni o‘zida jamlagan jamiyat faoliyati. Tor ma’noda innovatsion faoliyat so‘zi yangi ilmiy

texnik ma’lumotlardan foydalanib, ishlab chiqarish omillarining o‘zaro faoliyatida yangi bosqichni ta’minlashga yo‘naltirilgan.

Innovatsion va investitsion faoliyatni rivojlantirishda ilmiy va texnologik rivojlanishni ta’minlash muhim o‘rin tutadi. Жугалёв И.И., Курносова Ye.A. ta’kidlashicha, voqea manbai va amalga oshirish obyektiga munosabatiga ko‘ra innovatsion faoliyatga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar quyidagilarga bo‘linadi:

- tashqi: tashqi muhit sharoitida shakllangan va korxona faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan. Ular boshqaruv va nazoratga bo‘ysunmaydi va korxonaning innovatsion faoliyatiga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

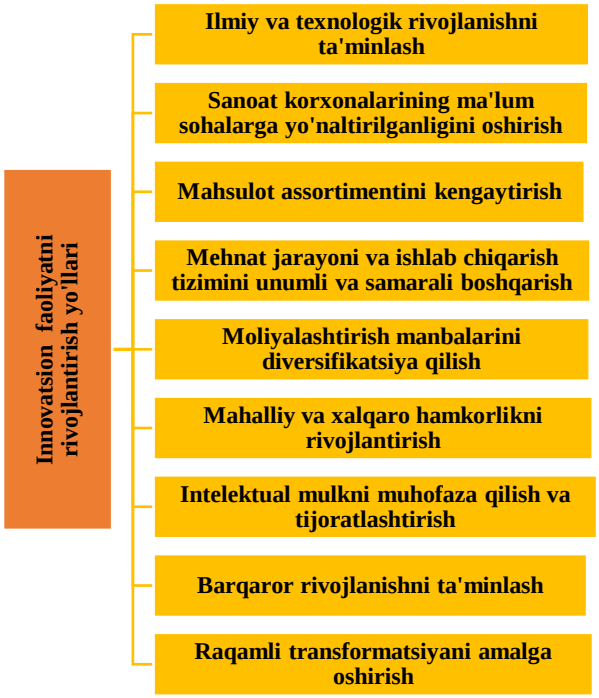
- ichki: korxonaning ichki muhitida shakllangan. Ularning kichik turlari tashkiliy-strukturaviy va shaxsiy-psixologik omillardir. Birinchisi tashkilotning resurs salohiyati, uning yoshi va hajmi, shuningdek, tashkiliy tuzilma va boshqaruv uslubi bilan belgilanadi. Ikkinchisi korxona boshqaruvi va uning xodimlariga, ularning korxonaning innovatsion faoliyatini rivojlantirishdagi innovatsiya xususiyatlariga, uning hajmi, murakkabligi, radikallik darajasi, xodimlarning tajribasiga muvofiqligi, shuningdek uning ko‘lamiga bog‘liq[13].

Davlat tomonidan ilmiy-tadqiqot institutlari va startaplarga qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining mavjudligi bu jarayonni tezlashtiradi. Sanoat korxonalarining ma’lum sohalarga yo‘naltirilganligini oshirish esa strategik sohalarga ixtisoslashish samaradorlikni oshiradi. Bu korxonalar resurslarini tarqoq ishlatmasdan, aniq yo‘nalishlarda chuqur innovatsion yechimlar yaratishiga imkon beradi. Mahsulot assortimentini kengaytirish innovatsion faoliyatning bozordagi talabga javob berish qobiliyatini oshiradi. Turli ehtiyojlarni qamrab olish raqobatbardoshlikni kuchaytiradi. (1-rasm)

Innovatsion faoliyatni rivojlantirishda barqaror rivojlanish tamoyillarini hisobga olish muhimdir. Ekologik jihatdan xavfsiz texnologiyalarni ishlab chiqish, energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish orqali iqtisodiy o‘sish va atrof-muhitga zarar keltirmasdan taraqqiyotga erishish mumkin.

1-rasm.

Innovatsion faoliyatni rivojlantirish yo‘llari[14]

Muallif ishlanmasi.

Innovatsion samaradorlikni quyidagi formula orqali hisoblash mumkin:

$$I_{ns=\ Inf}/_{Inx} *100\% \qquad (1.1)$$

bunda, I_{ns}-innovatsion samaradorlik, foizda;
I_{nf}-innovatsion mahsulotdan olingan foyda, so‘mda;
I_{nx}-innovatsion mahsulotlar uchun xarajatlar, so‘mda.

Innovatsion yangiliklarning samaradorligini aniqlashda innovatsion loyihalarni turli xil variantlarda tahlil qilib, ularning eng yaxshisini tanlab olish iqtisodiy samaradorlikni ta’minlaydi. Innovatsion yangilik samaradorligini aniqlash va tahlil qilish jarayonida ishlab chiqarish, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik samaradorlik talablariga javob beradigan innovatsion loyiha ustida ish olib borish maqsadga muvofiqdir.

Fikrimizcha, innovatsion samaradorlikni aniqlashda yangilikdan foydalanishdan keladigan foydaga ikki yoqlama qarash zarur.

Birinchidan, innovatsion samaradorlik innovatsion xarajatlarning to‘liq qoplanishini ta’minlashi zarur bo‘lsa, ikkinchidan, undan foydalanish natijasida kutilayotgan foyda miqdorini olinishini ta’minlashi lozim.

Innovatsion samaradorlikni makro iqtisodiyot darajasida quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$U_{smq}=Ya_{smq}+I_{smq}+Ya_{fsm} \quad (1.2)\ [14]$$

bunda, U_{smq}-umumiy sof mahsulot qiymati, so‘m hisobida;
Ya_{smq}-yangilikni kiritish hisobiga olingan sof mahsulotni sotish qiymati, so‘m hisobida;
I_{smq}-ishlab chiqarish jarayonida olingan sof mahsulot qiymati, so‘m hisobida;
Ya_{fsm}-yangilikdan foydalanishda sof mahsulot olish qiymati, so‘m hisobida.

Albatta, bu samaradorlik yil hisobiga aniqlanadi. Bu umumiy sof mahsulot hajmi va amortizatsiya xarajatlarini o‘zida ifodalaydi.

Xulosa

Demak, xulosa qiladigan bo‘lsak, iqtisodiyotning yuqori texnologiyali sektorini rag‘batlantirish, jahon andozalariga mos yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqaradigan ilm-fanni talab qiluvchi tarmoqlar ulushini oshirish iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omillaridan biridir. Shuning uchun iqtisodiyotimizni yangi rivojlanishiga o‘tishi innovatsion faoliyatning ahamiyatini va iqtisodiy tarkibini qayta tashkil etish va yaxshilash imkonini beradigan yangilanayotgan O‘zbekistonning innovatsion imkoniyatlarini kuchaytirish, ishlab chiqarish turlarini jadal rivojlantirish, fan, ishlab chiqarish va amaliyotga joriy etishni yuqori darajaga orttiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, innovatsion faoliyatni mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, quyidagilar bilan izohlash mumkin:

- davlat siyosati, xususiy sektor tashabbuslari va ilm-fan integratsiyasi;
- raqamli tizimlar orqali ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, resurslardan samarali foydalanish, hamda axborot almashinuvi va boshqaruvni takomillashtirish;
- xalqaro ilmiy va texnologik aloqalar, shuningdek, investitsiya oqimlarini ko‘paytirish orqali iqtisodiy o‘sish va innovatsion taraqqiyotga erishish

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, har qanday tarmoq yoki korxona bo‘lmasin, uning faoliyatida innovatsion faoliyat muhim hisoblanadi. Chunki, innovatsion samaradorlik bu ijodkorlik va natijadorlikdir.

Fikrimizcha, innovatsion samaradorlikni aniqlashda nafaqat innovatsion loyihalarning samarador shakllariga, balki uni umuman ishlab chiqarish subyektlarining xo‘jalik va moliyaviy faoliyatlariga bo‘lgan ta’sirini ham e’tiborga olish zarur. Innovatsion samaradorlikni aniqlash innovatsion yangiliklarga sarf etilgan umumiy xarajatlar miqdori va uning natijalaridan foydalanish davri bo‘yicha aniqlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va

O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi 26.12.2025

2. https://www.harappa.com/answers/there-any-link-between-words-indus-and-industry

3. Dasgupta, Partha, and Paul A. David. 1994. “Toward a New Economics of Science.” *Research Policy* 23:487–521.

4. M.Porter “*The Competitive Advantage of Nations” (*1990)

5. Chris Freeman and Luc Soete “The Economics of Industrial Innovation” Third Edition Routledge Taylor & Fransis Group New York 2004

6. Li Lyanshui, yigirma birinchi asrda iqtisodiyot uchun mas’ul bo‘lgan [M]. Pekin: Gaiti nashriyoti, 1999. 435.

7. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Bosh vaziri Shavkat Miromonivich Mirziyoyevning Oliy Majlis qonunchilik palatasi vaSenatining qo‘shma majlisidagi nutqi”.T.,”Xalq so‘zi” gazetasi,2016 yil 9-sentabr

8. Zhang Feng, He Chuanqi. National Innovation System The Engine of the Second Modernization M, Beijing: Higher Education Press. 199.10

9. Валдайцев С.В. Управление инновациями и интеллектуальной собственностью. Монография. М.:Проспект 2018.

10. Яковец Н.В. Сетевой механизм повышения эффективности инновационной деятельности нефтехимического предприятия (на примере Республики Башкортостан). Дисс.канд.экон.наук. Уфа-2006. 152стр.

11. Konno T. Стратегия и структура японских предприятий Москва: Progress, 1987. – 384 с.

12. M.A.Maxkamova “Innovatsiya va Innovatsion tadbirkorlik” MONOGRAFIYA 31-32 b Toshkent 2021 TDTU

13. Жугалёв И.И. Курносова Е.А “Факторы развития инновационной деятельности предприятия”; Самарский национальный исследовательский университет имени академика С.П.Королёва, г. Самара, Российская Федерация Секция 13 Журнал: Экономика и управление сложными системами. С 679

14. Крылов Э.И., Власова В.М., Журавкова И.В. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия.-М.:Финансы и статистика, 2003.-315 с.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O’ZBEKISTONDA NAQD PULSIZ HISOB-KITOBLAR VA TO’LOV TIZIMI: RIVOJLANISHI VA ISTIQBOLLARI

Rustamov Maqsud Suvonqulovich
iqtisodiyot fanlari doktori, professor
bank ishi kafedrasi mudiri
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
e-mail:rustamov.m.s@mail.ru
ORCID: 0002-0000-3329-5971

Normatov Muslimbek No’rbo’ta o’g‘li
moliya fakulteti MMT-72 guruh talabasi,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: muslimbeknormatov2005@gmail.com

Annotatsiya*. Ushbu maqolada O’zbekistonda naqd pulsiz to’lov tizimining joriy holati, rivojlanish tendensiyalari va istiqbollari tahlil qilinadi. Maqolada mamlakatda amalga oshirilayotgan raqamli moliya islohotlari, bank kartlari, mobil to’lov ilovalari (Payme, Click, Uzum Bank va boshqalar) hamda internet-banking xizmatlarining aholisi o’rtasida kengayib borishi ko’rib chiqiladi. Shuningdek, O’zbekiston Markaziy bankining naqd pulsiz muomalani rag‘batlantirish bo’yicha me’yoriy-huquqiy bazasi va davlat dasturlari tahlil etiladi. Maqolada naqd pulsiz hisob-kitoblarning iqtisodiyot uchun afzalliklari - soliq tushumlarining oshishi, yashirin iqtisodiyotning qisqarishi, moliyaviy inkluzivlikning kengayishi alohida yoritiladi. Tadqiqot davomida mavjud muammolar, xususan, qishloq hududlarida raqamli infratuzilmaning yetarli emasligi, aholi orasida moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi va kiberxavfsizlik masalalari ham ko’rib chiqiladi. Maqola xulosasida O’zbekistonda to’lov tizimini yanada takomillashtirish uchun tavsiyalar ilgari suriladi.*

Kalit so‘zlar*: naqd pulsiz hisob-kitoblar, to’lov tizimi, to’lov infratuzilmasi, elektron to’lov vositalari, mobil banking, fintech, open banking, fishing hujumlari yashirin (norasmiy) iqtisodiyot, moliyaviy inkluzivlik, ransomvare dasturlari Markaziy bank raqamli valyutasi (CBDC), raqamli moliyaviy savodxonlik, "Raqamli O’zbekiston - 2030" strategiyasi.*

БЕЗНАЛИЧНЫЕ РАСЧЕТЫ И ПЛАТЕЖНАЯ СИСТЕМА В УЗБЕКИСТАНЕ: РАЗВИТИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Рустамов Максуд Сувонкулович
д.э.н., профессор
заведующий кафедрой банковское дело
Ташкентского государственного
экономического университета
e-mail:rustamov.m.s@mail.ru
ORCID: 0002-0000-3329-5971

Норматов Муслимбек Нурбута угли
студент группы ММТ-72
факультета «Финансы»
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: muslimbeknormatov2005@gmail.com

Аннотация. *В данной статье анализируется современное состояние, тенденции развития и перспективы системы безналичных платежей в Узбекистане. В работе рассматриваются реализуемые в стране цифровые финансовые реформы, процесс*

популяризации среди населения банковских карт, мобильных платежных приложений (Payme, Click, Uzum Bank и др.), а также услуг интернет-банкинга. Наряду с этим, проводится анализ нормативно-правовой базы Центрального банка и государственных программ, направленных на стимулирование безналичного обращения. В статье подробно освещаются экономические преимущества безналичных расчетов, такие как рост налоговых поступлений, сокращение масштабов теневой экономики и расширение финансовой инклюзивности. В ходе исследования также выявляются существующие проблемы, в частности, недостаточное развитие цифровой инфраструктуры в сельских районах, низкий уровень финансовой грамотности населения и вопросы обеспечения кибербезопасности.В заключении сформулированы практические рекомендации по дальнейшему совершенствованию платежной системы в Узбекистане.

Ключевые слова: *безналичные расчеты, платежная система, платежная инфраструктура, электронные средства платежа, мобильный банкинг, финтех, открытый банкинг, фишинговые атаки, теневая (неформальная) экономика, финансовая инклюзивность, программы-вымогатели (ransomware), цифровая валюта Центрального банка (CBDC), цифровая финансовая грамотность, стратегия «Цифровой Узбекистан – 2030».*

CASHLESS SETTLEMENTS AND THE PAYMENT SYSTEM IN UZBEKISTAN: DEVELOPMENT AND PROSPECTS

Rustamov Maksud Suvonkulovich
Prof., D.Sc. in Economics
Head of the "Banking" Department
Tashkent State University of Economics
e-mail:rustamov.m.s@mail.ru
ORCID: 0002-0000-3329-5971
Normatov Muslimbek Norbuta ugli
Student of group MMT-72,
Faculty of Finance
Tashkent State University of Economics
E-mail: muslimbeknormatov2005@gmail.com

Abstract. *This article analyzes the current state, development trends, and prospects of the cashless payment system in Uzbekistan. It examines the digital financial reforms being implemented in the country, the expansion of bank cards, mobile payment applications (such as Payme, Click, Uzum Bank, and others), and the growing adoption of internet banking services among the population. Furthermore, the study analyzes the regulatory framework of the Central Bank of Uzbekistan and government programs aimed at stimulating cashless circulation. The article highlights the economic advantages of cashless settlements, specifically the increase in tax revenues, the reduction of the shadow economy, and the expansion of financial inclusion. The research also addresses existing challenges, including the inadequacy of digital infrastructure in rural areas, low levels of financial literacy among the public, and cybersecurity issues. In conclusion, the article puts forward strategic recommendations for the further improvement of the payment system in Uzbekistan.*

Keywords: *cashless settlements, payment system, payment infrastructure, electronic payment instruments, mobile banking, fintech, open banking, phishing attacks, shadow (informal) economy, financial inclusion, ransomware, Central Bank Digital Currency (CBDC), digital financial literacy, "Digital Uzbekistan – 2030" Strategy.*

Kirish

Insoniyat bugungi kunda o’z taraqqiyotining eng muhim chorrahasida turibdi. Bir

tomondan, texnologik inqilob va iqtisodiy globallashuv misli ko’rilmagan farovonlikni va’da qilmoqda, ikkinchi tomondan esa, kiberxavfsizlik va raqamli hujumlar sonining ortishi ushbu taraqqiyotning poydevorini yemirish xavfini tug‘dirmoqda.

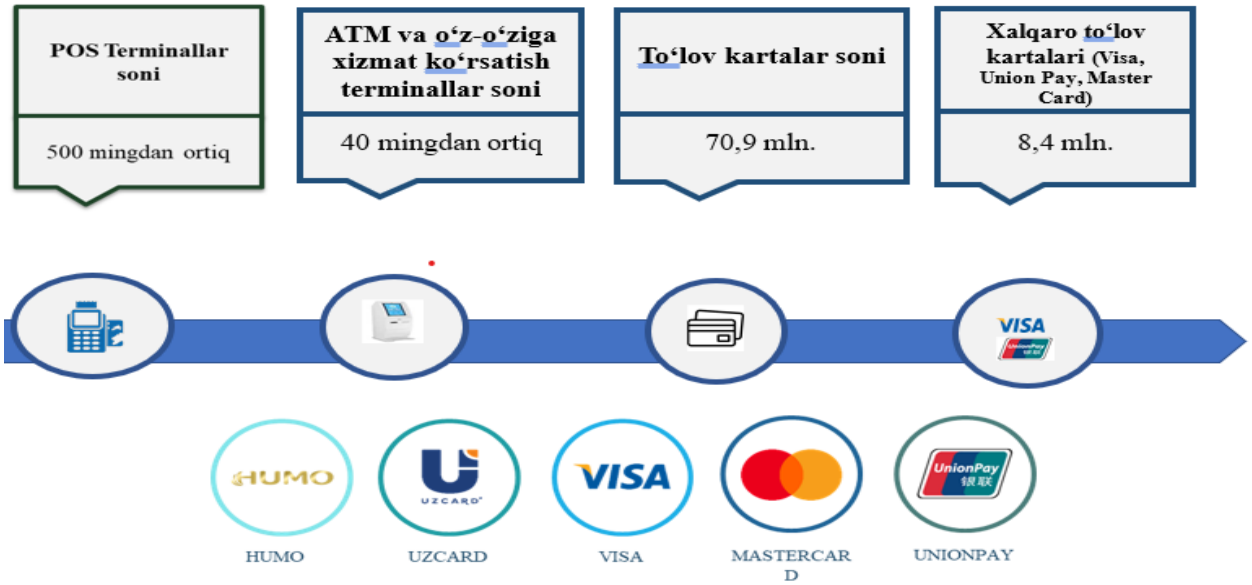
Xususan, bank sektori — raqamli iqtisodiyotning asosiy tashuvchisi va milliy moliyaviy tizimning asosiy pog‘onasi sifatida — ushbu ikki qarama-qarshi kuchning to’qnashuv markazida qolmoqda. Naqd pulsiz to’lovlar, mobil banking va internet-banking xizmatlarining jadal kengayishi moliyaviy tizimni bir tomondan yanada samarali, shaffof va inkluziv qilayotgan bo’lsa, ikkinchi tomondan uni fishing hujumlari, ransomware dasturlari, ma’lumotlar sizib chiqishi, DDoS hujumlari va tizimli kibertahdidlarga nisbatan yanada zaifroq holatga keltirmoqda.

O’zbekiston bu jarayonlardan mustasno emas. Respublikada so’nggi yillarda naqd pulsiz to’lovlar hajmi misli ko’rilmagan sur’atlarda o’sib bormoqda, mobil banking foydalanuvchilari soni millionlarni tashkil etmoqda, Payme, Click, Uzum Bank kabi to’lov platformalari kundalik hayotning ajralmas qismiga aylanmoqda. Ayni shu jarayonning tezlashuvi esa kiberxavfsizlikka bo’lgan ehtiyojni ham mutanosib ravishda oshirmoqda. O’zbekiston Markaziy banki va tegishli davlat idoralari bu muammoning dolzarbligini anglagan holda, so’nggi yillarda bank sektori uchun kiberxavfsizlik standartlarini kuchaytirish, milliy to’lov tizimini himoyalash va raqamli moliyaviy savodxonlikni oshirish yo’nalishida bir qator muhim qarorlar qabul qildi. Biroq mutaxassislar ta’kidlashicha, hozirgi kunda qilinayotgan sa’y-harakatlar raqamli transformatsiyaning sur’atiga nisbatan hali ham yetarli darajada emasligi muammoning mohiyatini to’liq hal etmaydi.

O’zbekistonda moliyaviy infratuzilma yetarlicha rivojlangan bo’lib, hozirgi kunda mamlakatda 6 ta to’lov tizimi, 49 ta to’lov tashkiloti, 12 ta elektron to’lov tizimi, 35 ta tijorat banki va 1687 ta bank xizmatlari markazi faoliyat yuritmoqda.

1-rasm.

Moliyaviy texnologiyalar bozorining umumiy ko’rinishi*

*www.cbu.uz ma’lumotlari asosida tayyorlandi

Elektron pul - bu elektron pul emitentining elektron shaklda saqlanadigan va elektron pul tizimida to’lov vositasi sifatida qabul qilingan so’zsiz va qaytarib bo’lmaydigan pul majburiyatidir.

Elektron to’lov tizimlarining afzalliklari:

- To’lovlarning yuqori tezligi;
- Arzonligi;
- Banklardan mustaqilligi;
- To’lov osonligi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar va to’lov tizimlari masalasi o’zbek olimlar tomonidan ham faol o’rganilgan bo’lib, ushbu sohadagi mahalliy tadqiqotlarni bir necha yo’nalish bo’yicha tahlil qilish mumkin.

Moliyaviy tizim va bank sektori nazariyasi sohasida O’zbekistonning yetakchi iqtisodchilaridan biri Sh.Sh. Shodmonov o’zining fundamental darslik va monografiyalarida pul muomalasi, kredit tizimi va bank faoliyatining nazariy asoslarini batafsil yoritgan. Uning ishlarida naqd va naqd pulsiz pul muomalasining nisbati, ularning makroiqtisodiy barqarorlikka ta’siri hamda O’zbekiston sharoitida bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo’nalishlari ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, A.Vahobov tomonidan chop etilgan "Moliya" va "Pul, kredit va banklar" nomli fundamental asarlar O’zbekistonda ushbu sohaning nazariy poydevorini shakllantirgan darslik sifatida keng tan olingan bo’lib, ularda naqd pulsiz hisob-kitoblarning huquqiy va iqtisodiy asoslari atroflicha ko’rib chiqilgan.

Raqamli iqtisodiyot va to’lov tizimlari yo’nalishida B.Xasanov va uning hamkasblari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar O’zbekistonda elektron to’lov tizimlarining rivojlanish bosqichlarini, Uzcard va Humo tizimlari shakllanishining institutsional shart-sharoitlarini hamda milliy to’lov infratuzilmasining xalqaro standartlarga muvofiqligini tahlil qilgan. N.Yusupov tomonidan yozilgan ilmiy maqolalarda esa O’zbekistonda internet-banking xizmatlarining joriy etilishi, mobil to’lov platformalarining bozordagi ulushi va ularning aholi moliyaviy xatti-harakatiga ta’siri miqdoriy usullar yordamida o’rganilgan.

Moliyaviy inkluzivlik va aholi daromadlari masalalari bo’yicha R. Alimov va Z. Artikova tomonidan olib borilgan tadqiqotlar O’zbekistonda bank xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarining hududiy notekisligi, qishloq aholisining moliyaviy tizimga integratsiyasi va naqd pulsiz to’lovlarning kam ta’minlangan qatlamlar uchun ahamiyatini empirik ma’lumotlar asosida tahlil qilgan. Ularning xulosalarida O’zbekistonning janubiy va tog‘li hududlarida to’lov infratuzilmasining yetarli emasligi moliyaviy inkluzivlikning asosiy to’sig‘i sifatida belgilangan.

Kiberxavfsizlik va raqamli xavfsizlik sohasida F.B. Ergashev hamda uning ilmiy maktabi vakillari O’zbekistonda bank sektoriga qarshi kibertahdidlarning tasnifi, moliyaviy firibgarlikning oldini olish mexanizmlari va elektron to’lov tizimlarida ma’lumotlarni himoya qilishning texnik-huquqiy asoslarini o’rgangan. Ushbu tadqiqotlar ayniqsa "Raqamli O’zbekiston-2030" strategiyasi qabul qilinganidan so’ng dolzarb ahamiyat kasb etgan.

Adabiyotlar sharhi

Raqamli iqtisodiyot sharoitida naqd pulsiz hisob-kitoblar va to‘lov tizimlarining rivojlanishi ham mahalliy, ham xorijiy tadqiqotchilarning doimiy diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Ushbu sohadagi izlanishlarni bir nechta yo‘nalishga ajratgan holda ko‘rib chiqish mumkin.

Birinchi yo‘nalish sifatida bank-moliya tizimining nazariy asoslarini tadqiq etgan ishlarni ko‘rsatish joiz. Xususan, **Sh.Sh. Shodmonov** o‘z tadqiqotlarida pul muomalasi va kredit tizimining makroiqtisodiy barqarorlikka ta’sirini fundamental jihatdan asoslab bergan. Uning ishlari naqd va naqd pulsiz pul massasining mutanosibligini ta’minlashda bank tizimini isloh qilishning nazariy poydevori bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, **A. Vahobovning** "Moliya" va "Pul, kredit va banklar" sohasidagi darsliklarida naqd pulsiz hisob-kitoblarning iqtisodiy mohiyati va ularni huquqiy tartibga solish masalalari tizimli ravishda tahlil qilingan.

Ikkinchi yo‘nalish to‘lov tizimlarini raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish masalalarini qamrab oladi. **B. Xasanov** va uning hamkasblari O‘zbekistonda milliy to‘lov infratuzilmasi (Uzcard, Humo) shakllanishining institutsional shart-sharoitlarini va ularning xalqaro standartlarga muvofiqligini tadqiq etganlar. **N. Yusupovning** ilmiy ishlarida esa zamonaviy fintex xizmatlari, xususan, internet-banking va mobil ilovalarning bozordagi ulushi hamda ularning iste’molchilar xulq-atvoriga ta’siri miqdoriy usullar (ekonometrik tahlillar) yordamida ochib berilgan.

Uchinchi yo‘nalish moliyaviy inkluzivlik va ijtimoiy tenglik muammolariga qaratilgan. **R. Alimov** va **Z. Artikova** tomonidan olib borilgan izlanishlar bank xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarining hududiy notekisligini ko‘rsatib beradi. Ularning xulosalariga ko‘ra, chekka va tog‘li hududlarda raqamli infratuzilmani rivojlantirish kam ta’minlangan qatlamlarni moliyaviy

tizimga integratsiya qilishning asosiy omili hisoblanadi.

To‘rtinchi muhim yo‘nalish — bu raqamli muhitda xavfsizlikni ta’minlash masalasidir. **F.B. Ergashev** va uning ilmiy maktabi vakillari bank sektoriga qilinadigan kibertahdidlar tasnifini ishlab chiqqanlar. Ularning tadqiqotlarida "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasi doirasida moliyaviy firbgarliklarning oldini olishning texnik va huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish zarurligi ilmiy asoslangan.

Biroq, yuqorida qayd etilgan tadqiqotlarga qaramay, kibertahdidlarning transformatsiyalashuvi va yangi turdagi fintex xizmatlarining paydo bo‘lishi (masalan, Markaziy bank raqamli valyutasi — CBDC) ushbu sohada doimiy va yangilangan tadqiqotlarni amalga oshirishni talab etmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada tadqiqotning metodologik asosi sifatida O‘zbekiston bank-moliya tizimidagi raqamli transformatsiya jarayonlari va kiberxavfsizlik masalalarini kompleks tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida quyidagi uslub va yondashuvlardan foydalanildi: Tizimli tahlil va qiyosiy yondashuv, statistik va ekonometrik tahlil, Induksiya va deduksiya uslublaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

2026-yilning 1-yanvar holatiga Markaziy bankning elektron pullar tizimlari reestriga 12 ta elektron pullar tizimlari kiritilgan bo’lib (ro’yxati rasmiy veb-saytda mavjud), mazkur tizimlarda ochilgan elektron hamyonlar soni hisobot yilida 20,6 mln. tadan 24,8 mln. tagacha oshdi.

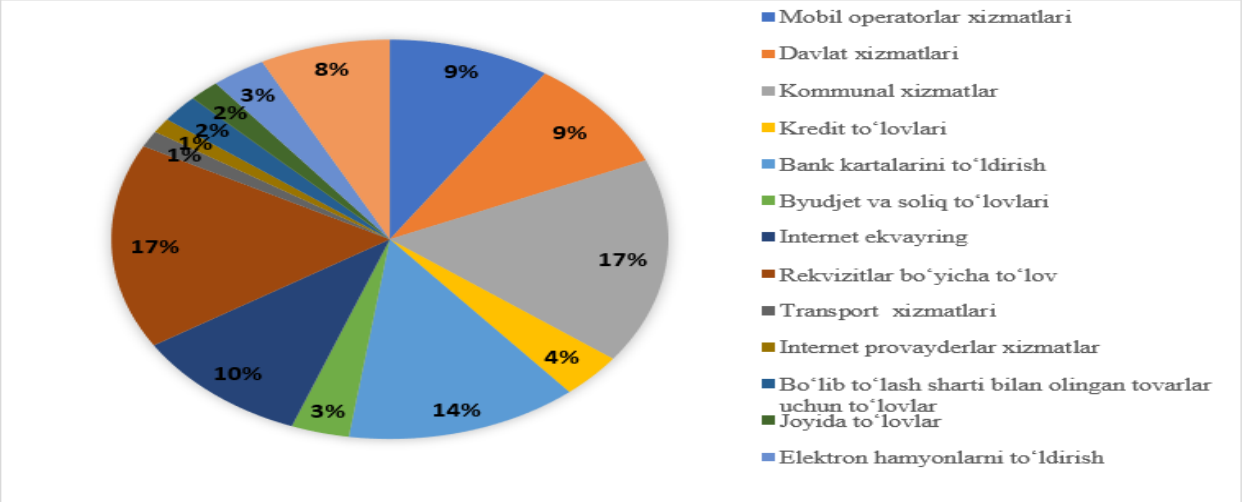
Shuningdek, hisobot yilida elektron pullar tizimlari orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar soni 2024 yilga nisbatan 1,6 barobarga oshib 24,6 mln. tani, tranzaksiyalar hajmi esa 1,2 trln. so’mni tashkil etdi.

Elektron hamyon egalari tomonidan o’tkazilgan tranzaksiyalarning 89 foizi tadbirkorlik sub’ektlariga tovarga (xizmat, ishlar) to’lovni amalga oshirish uchun hamda 11 foizi jismoniy shaxslarga mablag‘ o’tkazishga yo’naltirilgan.

Elektron pullar vositasida amalga oshirilgan to‘lovlarning 28 foizi kommunal xizmatlar, 19 foizi mobil operator xizmatlari, 18 foizi davlat va soliq xizmatlari uchun to‘lovlar, 8 foizi joyida xaridlar uchun to‘lovlar, 6% kredit so’ndirishha yo’naltirilgan to’lovlar va boshqa xizmatlar uchun o‘tkazilgan to‘lovlarni tashkil etadi.

2-rasm.

To‘lov tashkilotlari (fintex kompaniyalar) tomonidan amalga oshirilgan tranzaksiyalar*

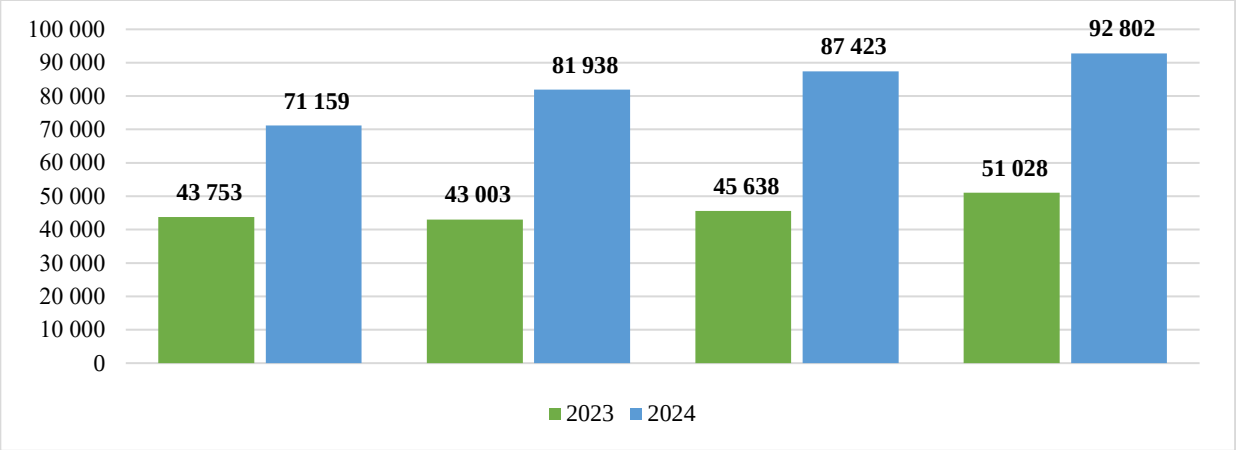

*www.cbu.uz ma’lumotlari asosida tayyorlandi

Jismoniy va yuridik shaxslarning chakana to‘lovlarini real vaqt rejimida o‘tkazishga ixtisoslashgan Markaziy bankning Hisob-kitoblar kliring tizimi faoliyatining uzluksizligi ta’minlandi. 2025-yilda Hisob-kitoblar kliring tizimi orqali amalga oshirilgan to‘lovlar hajmi 126,45 trln. so‘mni tashkil etib, 2024-yilga nisbatan 26 foizga, tranzaksiyalar soni esa 143 mln. dan ortiqni tashkil etib, 1,2 barobarga oshdi.

3-rasm.

To‘lov tashkilotlari (fintex kompaniyalar) tomonidan amalga oshirilgan tranzaksiyalar

www.cbu.uz ma’lumotlari asosida tayyorlandi

Hisobot yilida to’lov terminallari orqali qabul qilingan to’lovlar hajmi 2024 yilga nisbatan 1,4 barobarga oshib, 460,3 trln.so’mni tashkil etdi. Savdo va pullik xizmat ko’rsatuvchi sub’ektlar tomonidan to’lov terminali funksiyasini ham bajaruvchi onlayn kassa apparatlaridan foydalanishning kengayishi natijasida terminallar soni 2024 yilga nisbatan katta o’zgarish kuzatilmagani holda, hisobot yili yakunida 430 mingtani tashkil etdi

Xulosa

O’zbekistonda naqd pulsiz hisob-kitoblar va to’lov tizimining rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotining raqamli transformatsiya yo’lida erishilgan eng muhim yutuqlaridan biri sifatida baholanishi lozim. Tadqiqot davomida amalga oshirilgan tahlillar shuni ko’rsatadiki, O’zbekistonda to’lov tizimi so’nggi yillarda sifat jihatidan yangi bosqichga ko’tarilgan: 6 ta to’lov tizimi, 49 ta to’lov tashkiloti, 12 ta elektron to’lov tizimi, 35 ta tijorat banki va 1687 ta bank xizmatlari markazi faoliyat yuritayotganligi moliyaviy infratuzilmaning sezilarli darajada kengayganidan dalolat beradi

4-rasm.

To‘lov tashkilotlari*

*Muallif ishlanmasi

Naqd pulsiz to’lovlar hajmining yildan-yilga o’sib borishi bir tomondan iqtisodiyotning

shaffoflashuviga, norasmiy muomalaning qisqarishiga va soliq tushumlarining ortishiga zamin yaratmoqda. Ikkinchi tomondan esa, mobil banking va elektron to’lov platformalarining keng joriy etilishi aholi — ayniqsa yosh avlod va shahar aholisi — o’rtasida moliyaviy xizmatlardan foydalanish madaniyatini shakllantirmoqda. Biroq tadqiqot qator muhim muammolarni ham yuzaga chiqardi: qishloq hududlarida to’lov infratuzilmasining notekis taqsimlanishi, aholining raqamli moliyaviy savodxonligi darajasining yetarli emasligi, bank tizimlari o’rtasidagi interoperabellik muammolari va kibertahdidlarga qarshi himoya mexanizmlarining takomillashmaganligi mazkur sohaning zaif tomonlari bo’lib qolmoqda.

"Raqamli O’zbekiston — 2030" strategiyasi doirasida belgilangan maqsadlarga erishish ko’p jihatdan ushbu muammolarni qanchalik samarali hal etishga bog‘liq. Naqd pulsiz to’lovlar ulushini yalpi ichki mahsulotga nisbatan oshirish, to’lov tizimiga yangi texnologiyalarni — sun’iy intellekt, blokcheyn, ochiq banking — joriy etish hamda Markaziy bank raqamli valyutasini muomalaga kiritish kabi istiqbolli yo’nalishlar mamlakat moliyaviy tizimini yangi sifat bosqichiga olib chiqishi mumkin. Shunday bo’lsa-da, ushbu o’zgarishlarning barqaror va inkluziv tus olishi uchun texnologik rivojlanish bilan birga institutsional islohotlar, huquqiy ta’minot va inson kapitalini rivojlantirish choralarini ham mutanosib ravishda amalga oshirish muqarrar zarurat hisoblanadi.

Xalqaro hamkorlik sohasida Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasi bilan to’lov tizimini modernizatsiya qilish bo’yicha hamkorlik dasturlarini kengaytirish, MDH mamlakatlarining to’lov tizimlari bilan integratsiyani chuqurlashtirish hamda xalqaro moliyaviy xavfsizlik standartlarini milliy amaliyotga tatbiq etish O’zbekiston to’lov tizimining xalqaro raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vahobov A.V., Mallaboyev N.M. "Pul, kredit va banklar" — Toshkent: Sharq nashriyoti, 2020.

2. Malikov T.S., Xasanov B.A. "Naqd pulsiz to’lovlarning kengayishi va uning fiskal samaradorlikka ta’siri" // O’zbekistonda iqtisodiy islohotlar jurnali. — 2023.

3. Jahon banki. "O’zbekiston moliyaviy sektori diagnostikasi". — Vashington: World Bank Group, 2022.

4. O’zbekiston Respublikasining "To’lovlar va to’lov tizimlari to’g‘risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2019.

5. https://www.imv.uz/ O`zbekiston iqtisodiyot va moliya vazirligi rasmiy sayti. (Muallif ishlanmasi)

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI AHOLISINING HAYOTIY DARAJASI VA SIFATINI STATISTIK KO‘RSATKICHLAR ORQALI TAHLIL QILISH

Mamatkulov Baxtiyor Xalmuradovich

iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor,
iqtisodiy statistika kafedrasi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: baxtiyormamatkulov007@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasi aholisining hayotiy darajasi va hayot sifati statistik ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda aholi daromadlari, iste’mol xarajatlari, bandlik darajasi, kambag‘allik ko‘rsatkichi, ta’lim va sog‘liqni saqlash sohalaridagi asosiy statistik ma’lumotlardan foydalanilgan. Statistik tahlil natijalari aholining turmush darajasi yildan-yilga yaxshilanib borayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, hududlar kesimida ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar mavjudligi aniqlangan. Tadqiqot natijalari ijtimoiy siyosatni takomillashtirish va aholi farovonligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *hayotiy daraja, hayot sifati, statistik ko‘rsatkichlar, aholi daromadlari, kambag‘allik, bandlik, ijtimoiy farovonlik.*

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УРОВНЯ И КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Маматкулов Бахтиёр Халмурадович

доктор экономических наук (DSc), профессор
кафедра экономическая статистика
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: baxtiyormamatkulov007@gmail.com

Аннотация. *В данной статье проводится анализ уровня и качества жизни населения Республики Узбекистан на основе статистических показателей. В исследовании использованы основные статистические данные о доходах населения, потребительских расходах, уровне занятости, показателях бедности, а также состоянии сфер образования и здравоохранения. Результаты статистического анализа показывают, что уровень жизни населения последовательно улучшается из года в год. Вместе с тем выявлено наличие социально-экономических различий между регионами. Полученные результаты имеют важное значение для разработки практических рекомендаций по совершенствованию социальной политики и повышению благосостояния населения.*

Ключевые слова: *уровень жизни, качество жизни, статистические показатели, доходы населения, бедность, занятость, социальное благополучие.*

STATISTICAL ANALYSIS OF THE LIVING STANDARD AND QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Mamatkulov Baxtiyor Xalmuradovich

Doctor of Economic Sciences (DSc),
Professor Department
of Economic Statistics
Tashkent State University of Economics
E-mail: baxtiyormamatkulov007@gmail.com

Abstract. *This article analyzes the standard of living and quality of life of the population*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

of the Republic of Uzbekistan based on statistical indicators. The study uses key statistical data on household incomes, consumption expenditures, employment levels, poverty rates, as well as the education and healthcare sectors. The results of the statistical analysis indicate that the living standards of the population have been steadily improving over the years. At the same time, the presence of socio-economic disparities across regions has been identified. The findings of the study are of significant importance for developing practical recommendations aimed at improving social policy and enhancing public welfare.

Keywords: *standard of living, quality of life, statistical indicators, household income, poverty, employment, social welfare.*

Kirish

Aholining hayotiy darajasi va hayot sifati mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tushunchalar aholi daromadlari, iste’mol imkoniyatlari, bandlik darajasi, sog‘liqni saqlash va ta’lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlari bilan bevosita bog‘liqdir. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlar aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan bo‘lib, ularning samaradorligini baholash statistik ko‘rsatkichlar orqali amalga oshiriladi. Shu sababli, aholining hayotiy darajasi va sifatini statistik tahlil qilish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

“Joriy yilda 5 million aholimiz daromadli bo‘lib, ishsizlik darajasi 5,5 foizdan 4,9 foizga tushdi. Qariyb 1,5 million ehtiyojmand aholi kambag‘allikdan chiqdi, ilk bor 1 ming 435 ta mahalla “kambag‘allikdan xoli” hududga aylandi.

Kambag‘al oilalarga mansub 168 ming nafar bola davlat bog‘chalariga imtiyozli asosda qabul qilindi. Bu yildan boshlab, 208 ta bog‘chada birinchi marta inklyuziv ta’lim tizimini joriy etdik.

Ta’kidlash kerakki, yurtimizda kambag‘allik darajasi yil boshidagi 8,9 foizdan 5,8 foizga tushdi”[1]

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-158-sonli Farmonida – “Iqtisodiyotning eng tez o‘sib borayotgan yo‘nalishlarida amaliy tadqiqotlarni kuchaytirish, “korxona — oliygoh — ilmiy tashkilot” klaster tizimini joriy etish doirasida amaliy tadqiqotlarga Davlat budjetidan 4 trillion so‘m mablag‘ yo‘naltirish, iqtisodiyot tarmoqlarining “drayver” yo‘nalishlarida 850 turdagi innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish**,** amaliy tadqiqotlar natijalari asosida 2,5 mingdan ziyod yangi ilmiy ishlanmalar yaratish, transport va logistika, qishloq xo‘jaligida hosildorlik, energetika, biotexnologiya, geologiya va metallni qayta ishlash, mashinasozlik va elektronika yo‘nalishlarida 8 ta ilmiy ishlab-chiqarish klasterini tashkil etish”[2] kabi bir qator ustuvor vazifalar belgilandi.

Shu sababli, “Rasmiy statistikani tayyorlovchilar rasmiy statistikaning sifatini doimiy asosda baholab boradi. Sifat kafolatini ta’minlash uchun rasmiy statistika rasmiy statistikaning qamrovi, tushunchalari, statistik birliklari va tasniflariga taalluqli umumiy prinsiplar hamda usullar asosida tayyorlanadi va tarqatiladi”[3]

Shuningdek, aholi hayot sifati faqat daromadlar miqdori bilan emas, balki ta’lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy himoya, uy-joy sharoitlari, transport va kommunal infratuzilma kabi omillar bilan ham bevosita bog‘liqdir. Shu sababli aholi farovonligini baholashda kompleks statistik yondashuvdan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’lim va sog‘liqni saqlash tizimining sifatini oshirish, zamonaviy infratuzilmani rivojlantirish, raqamli iqtisodiyotni keng joriy etish hamda ijtimoiy xizmatlar qamrovini kengaytirish aholi hayot sifatini yanada yaxshilashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Aholining turmush darajasi va hayot sifati iqtisodiyotda muhim ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, u aholi daromadlari, iste’mol darajasi, kambag‘allik, bandlik,

ijtimoiy himoya va infratuzilma rivojlanishi kabi omillar orqali baholanadi. Ushbu masala ko‘plab iqtisodchi olimlar tomonidan statistik tahlil asosida o‘rganilgan.

Aholining turmush darajasini o‘rganishda statistika muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqotlarda daromadlar darajasi, ularning tarkibi, real daromadlar, iste’mol savatchasi, kambag‘allik darajasi hamda daromadlar taqsimotidagi tengsizlik ko‘rsatkichlari asosiy indikatorlar sifatida qo‘llaniladi. Bu ko‘rsatkichlar jamiyatdagi farovonlik darajasini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Aholi turmush darajasi va daromad darajasi — mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Insonlarning real daromadi, daromad manbalari tarkibi, daromadlar taqsimoti, kambag‘allik darajasi kabi omillar jamiyatning farovonligini baholashda asos bo‘ladi. Statistika Qo‘mitasi joriy “Living standards” statistik qatorlari orqali O‘zbekiston aholisi daromadlari va turmush sharoitlari bo‘yicha ma’lumotlarni muntazam e’lon qiladi. Ushbu maqola, stat.uz ma’lumotlariga tayangan holda, oxirgi yillar ichida aholi daromadlari, daromad tarkibi va kambag‘allik holati dinamikasini tahlil qiladi.[4].

Bir qator ilmiy tadqiqotlarda aholi turmush darajasini baholashda daromadlar dinamikasi, iste’mol xarajatlari hamda ijtimoiy himoya tizimining aholi farovonligiga ta’siri keng o‘rganilgan. Jumladan, ayrim tadqiqotlarda ijtimoiy himoya xarajatlari va aholi farovonligi o‘rtasidagi bog‘liqlik statistik usullar orqali tahlil qilinib, davlat tomonidan amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosat aholining real daromadlari va turmush sharoitlariga bevosita ta’sir ko‘rsatishi asoslab berilgan “O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy himoya xarajatlari va aholi farovonligi o‘rtasidagi bog‘liqlik 2020–2025 yillar statistik ma’lumotlari asosida ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining “Living standards”, “Social protection” va “Population income” bo‘limlarida e’lon qilingan rasmiy statistik ma’lumotlarga tayangan holda olib borildi ” [5].

Shuningdek, ilmiy adabiyotlarda aholi turmush darajasini aniqlashda xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan metodologiyalar ham keng qo‘llaniladi. Xususan, minimal iste’mol savatchasi, kambag‘allik chegarasi, real daromadlar va ijtimoiy farovonlik ko‘rsatkichlari orqali aholi hayot sifatini baholash muhim metodologik yondashuv hisoblanadi. Bu yondashuvlar iqtisodiy siyosat samaradorligini baholashda ham keng qo‘llaniladi. “O‘zbekiston aholisi turmush darajasining statistik tahlilini kompleks yondashuv asosida o‘rganadi. Maqolada turmush darajasining nazariy asoslari, uning ijtimoiy-iqtisodiy siyosat samaradorligini aks ettiruvchi asosiy ko‘rsatkich sifatidagi ahamiyati ko‘rib chiqildi. Aholi daromadlari va xarajatlarini tartibga solish bo‘yicha siyosatlarning natijalarini baholashda turmush darajasi markaziy o‘rin tutadi.”[6]

Ba’zi tadqiqotlarda inflyatsiya jarayonlari va aholi real daromadlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ham tahlil qilingan. Inflyatsiya darajasining oshishi aholi xarid qobiliyatini pasaytirishi va natijada turmush darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi qayd etilgan. Shu sababli real daromadlar ko‘rsatkichlari aholi farovonligini baholashda muhim iqtisodiy indikator sifatida qaraladi.

“Mazkur maqolada inflatsiya jarayonlarining aholi real daromadlariga ta’siri iqtisodiy tahlil asosida o‘rganilgan. Tadqiqotda inflatsiyaning asosiy omillari, uning aholi daromadlari va xarid qobiliyatiga ko‘rsatadigan ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, narxlar darajasining o‘sishi natijasida aholining farovonligi, turmush sifati hamda ijtimoiy tengsizlik darajasining o‘zgarish tendensiyalari yoritilgan. ”[7].

Bundan tashqari, O‘zbekiston iqtisodiyotiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlarda hududlar kesimida aholi daromadlari, bandlik darajasi, kambag‘allik darajasi hamda daromadlar taqsimotidagi farqlar tahlil qilinib, hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish masalalari alohida e’tibor markazida bo‘lgan. Mazkur tadqiqotlar aholining hayot sifati iqtisodiy o‘sish, bandlik darajasi va ijtimoiy siyosat bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ushbu maqolada O’zbekiston Respublikasi aholisining turmush darajasi bir qancha omillar ta`siri doirasida o`rganilgan. Aholi turmush darajasi o’rganilib, tahlil qilingan”[8].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda statistik tahlil, taqqoslash, dinamik qatorlarni tahlil qilish va

umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida O‘zbekiston Respublikasi aholisining hayotiy darajasi va hayot sifati ko‘rsatkichlari olindi. Tadqiqotda rasmiy statistik ma’lumotlar asosida aholi jon boshiga daromadlar, iste’mol xarajatlari tarkibi, bandlik darajasi, kambag‘allik ko‘rsatkichlari hamda ijtimoiy soha rivojlanishiga oid ma’lumotlar tahlil qilindi.

Tahlil va natijalari

Statistik tahlil natijalari O‘zbekiston Respublikasida aholi real daromadlarining so‘nggi yillarda o‘sish tendensiyasiga ega ekanligini ko‘rsatdi. Aholi iste’mol xarajatlarida oziq-ovqat mahsulotlari ulushining kamayib, xizmatlar ulushining oshib borishi hayot sifatining yaxshilanayotganidan dalolat beradi. Bandlik darajasining ortishi va rasmiy mehnat bozorining kengayishi aholining ijtimoiy barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynamoqda. Shu bilan birga, kambag‘allik darajasining pasayishi kuzatilgan bo‘lsa-da, ayrim hududlarda bu ko‘rsatkich respublika o‘rtacha darajasidan yuqori ekanligi aniqlandi.

1-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan umumiy daromadlar hajmi 2020-yildagi 12 595,9 ming so‘mdan 2024-yilda 24 111,9 ming so‘mga yetgan. Bu esa 11 516 ming so‘mga yoki 191,4 % ga oshganini ko‘rsatadi. Mazkur o‘sish mamlakat iqtisodiyotida so‘nggi yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar, tadbirkorlik faoliyatining kengayishi hamda aholi bandligi darajasining ortishi bilan izohlanadi.

Hududlar bo‘yicha daromadlar hajmi sezilarli farqlanishi kuzatiladi. Eng yuqori daromad ko‘rsatkichlari quyidagi hududlarda qayd etilgan: Toshkent shahri – 2024-yilda 60 594,4 ming so‘m. Bu ko‘rsatkich 2020-yilga nisbatan 2,3 barobar (230,1%) oshgan bo‘lib, hududlar orasida eng yuqori natija hisoblanadi. Buning asosiy sababi poytaxtda sanoat, xizmat ko‘rsatish, moliya va biznes infratuzilmasining yuqori rivojlanganligidir. Navoiy viloyati – 38 112,3 ming so‘m. 2020-yilga nisbatan 17 195,4 ming so‘mlik o‘sish kuzatilgan. Bu hududda tog‘-kon sanoati va yirik sanoat korxonalarining mavjudligi daromadlarning yuqori bo‘lishiga ta’sir qiladi. Buxoro viloyati – 27 508 ming so‘m. 2020–2024 yillarda daromadlar 179,3 % ga oshgan.

1-jadval

Aholi jon boshiga umumiy daromadlar hajmi (hududlar kesimida)[1] (ming so‘m)

Ko‘rsatkichlar	Yillar					2024 yil 2020 yilga nisbatan	
	2020	2021	2022	2023	2024	(+;-)	%
O‘zbekiston Respublikasi	12595,9	15421,7	18373,9	20764,5	24111,9	11516	191,4
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	9815,9	11731,8	13779,1	15037,5	16858	7042,1	171,7
Andijon viloyati	11237,6	13449,7	16443,6	19236,1	21926,3	10688,7	195,1
Buxoro viloyati	15338,7	18910	22320,7	24267,7	27508	12169,3	179,3
Jizzax viloyati	11363,9	13668,5	15567,4	17389,2	19435,1	8071,2	171,0
Qashqadaryo viloyati	10607	12597,9	15054,4	16366,7	18473,5	7866,5	174,2
Navoiy viloyati	20916,9	25887,5	28358,1	32537	38112,3	17195,4	182,2
Namangan viloyati	9731,5	11915,5	14415,1	15291,1	16849	7117,5	173,1
Samarqand viloyati	10827,9	13231,2	15721	16701,5	19215,4	8387,5	177,5
Surxondaryo viloyati	10091,2	12282,4	15031,9	16205,8	17880	7788,8	177,2
Sirdaryo viloyati	11349,5	13185,1	15028,4	16954,9	19036,5	7687	167,7
Toshkent viloyati	13717,7	16957,8	19122,6	21563,1	25123,3	11405,6	183,1
Farg‘ona viloyati	9223,5	11741	14350,6	17320,7	19119,9	9896,4	207,3
Xorazm viloyati	12674	16292,2	20155,2	20509,2	23410,8	10736,8	184,7
Toshkent shahri	26334,9	31502	38143,6	47183,4	60594,4	34259,5	230,1

O‘rta darajadagi ko‘rsatkichlar Toshkent, Andijon, Xorazm va Farg‘ona viloyatlarida

[1] www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasiining rasmiy sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

kuzatiladi. Toshkent viloyati – 25 123,3 ming so‘m (2020-yilga nisbatan 183,1%), Andijon viloyati – 21 926,3 ming so‘m (195,1%), Xorazm viloyati – 23 410,8 ming so‘m (184,7%) tashkil etgan.

Nisbatan past daromad ko‘rsatkichlari esa ayrim hududlarda kuzatiladi: Namangan viloyati – 16 849 ming so‘m, Qoraqalpog‘iston Respublikasi – 16 858 ming so‘m, Jizzax viloyati – 19 435,1 ming so‘mni tashkil etdi.

Bu hududlarda daromadlar o‘sishi mavjud bo‘lsa-da, sanoat va xizmat ko‘rsatish sektorining nisbatan kam rivojlanganligi sababli ko‘rsatkichlar respublika o‘rtacha darajasidan pastroq bo‘lib qolmoqda.

Hududlar orasida eng yuqori o‘sish sur’ati quyidagi hududlarda kuzatiladi: Farg‘ona viloyati – 207,3 %, Andijon viloyati – 195,1 %, Toshkent shahri – 230,1 %.

Bu hududlarda sanoat, xizmat ko‘rsatish va tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishi daromadlarning tez o‘sishiga xizmat qilgan. Eng past o‘sish sur’atlari esa Sirdaryo viloyati – 167,7 %, Jizzax viloyati – 171,0 %, Qoraqalpog‘iston Respublikasi – 171,7 % da kuzatiladi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, 2020–2024-yillarda O‘zbekistonda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadlar barqaror o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Biroq hududlar o‘rtasida daromadlar darajasi bo‘yicha sezilarli tafovutlar saqlanib qolmoqda. Eng yuqori daromad ko‘rsatkichlari iqtisodiy jihatdan rivojlangan hududlarda, xususan Toshkent shahri va sanoatlashgan viloyatlarda kuzatilsa, agrar yo‘nalishdagi hududlarda ko‘rsatkichlar nisbatan pastroq bo‘lib qolmoqda.

Umuman olganda, hududlar o‘rtasidagi daromad tafovutlarini kamaytirish uchun iqtisodiy diversifikatsiyani kuchaytirish, yangi ish o‘rinlari yaratish hamda sanoat va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

2-jadval

Aholi jon boshiga real umumiy daromadlar hajmi (hududlar kesimida)[2] (ming so‘m)

Ko‘rsatkichlar	Yillar					2024 yil 2020 yilga nisbatan	
	2020	2021	2022	2023	2024	(+;-)	%
O‘zbekiston Respublikasi	11153,7	13914,7	16487,7	18881,9	21991,9	10838,2	197,2
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	8702,8	10663,3	12340,2	13691,6	15402,4	6699,6	177,0
Andijon viloyati	9978,3	12170,5	14771,5	17495,3	20158,4	10180,1	202,0
Buxoro viloyati	13503,6	17159,7	20016,8	22095,7	24858,1	11354,5	184,1
Jizzax viloyati	10083,3	12278,6	13983,1	15804	17737,6	7654,3	175,9
Qashqadaryo viloyati	9355,2	11379,2	13541,8	14907,3	16893,9	7538,7	180,6
Navoiy viloyati	18862,7	23497,8	25383,2	29660	35107,2	16244,5	186,1
Namangan viloyati	8671,8	10783,3	12956,2	13940,3	15370,3	6698,5	177,2
Samarqand viloyati	9715,4	11890	14160,5	15198,4	17593,3	7877,9	181,1
Surxondaryo viloyati	9036,6	11187,2	13469,5	14763,4	16236,8	7200,2	179,7
Sirdaryo viloyati	10029,6	11978,8	13482	15419,1	17574,3	7544,7	175,2
Toshkent viloyati	12154,7	15252,5	17176,5	19636,8	22952,1	10797,4	188,8
Farg‘ona viloyati	8173,2	10640,7	12827,9	15800,7	17517,1	9343,9	214,3
Xorazm viloyati	11272,8	14718,8	18076,4	18678,7	21464	10191,2	190,4
Toshkent shahri	22763,3	27910	34093,3	42385,4	54442,4	31679,1	239,2

2-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, respublika bo‘yicha aholi jon boshiga real umumiy daromadlar hajmi 2020-yildagi 11 153,7 ming so‘mdan 2024-yilda 21 991,9 ming so‘mga yetgan.

[2] www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasiining rasmiy sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Bu davr mobaynida daromadlar 10 838,2 ming so‘mga oshib, 197,2 foizlik o‘sish qayd etilgan. Mazkur ijobiy dinamika mamlakatda iqtisodiy islohotlarning amalga oshirilishi, bandlik darajasining oshishi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining kengayishi bilan izohlanadi.

Hududlar bo‘yicha real daromadlar darajasi turlicha bo‘lib, ayrim hududlarda yuqori, ayrimlarida esa nisbatan past ko‘rsatkichlar kuzatiladi.

Eng yuqori real daromad ko‘rsatkichlari Toshkent shahrida qayd etilgan. 2024-yilda ushbu hududda aholi jon boshiga real daromadlar 54 442,4 ming so‘mni tashkil etib, 2020-yilga nisbatan 31 679,1 ming so‘mga yoki 239,2 foizga oshgan. Bunday yuqori natija poytaxtda iqtisodiy faoliyatning yuqori darajada rivojlanganligi, xizmat ko‘rsatish sektori ulushining kattaligi hamda ish haqi darajasining yuqoriligi bilan izohlanadi.

Shuningdek, yuqori daromad ko‘rsatkichlari Navoiy viloyati (35 107,2 ming so‘m) va Buxoro viloyatida (24 858,1 ming so‘m) kuzatiladi. Navoiy viloyatida daromadlar 16 244,5 ming so‘mga oshib, 186,1 foizlik o‘sish qayd etilgan. Bu hududda sanoat, ayniqsa kon-metallurgiya va tog‘-kon sanoatining rivojlanganligi muhim omil hisoblanadi.

O‘rta darajadagi ko‘rsatkichlar Toshkent viloyati (22 952,1 ming so‘m), Xorazm viloyati (21 464 ming so‘m) hamda Andijon viloyatida (20 158,4 ming so‘m) kuzatiladi. Ushbu hududlarda ham 2020–2024-yillar davomida real daromadlarning barqaror o‘sish tendensiyasi kuzatilgan.

Nisbatan past daromad ko‘rsatkichlari esa Namangan viloyati (15 370,3 ming so‘m), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (15 402,4 ming so‘m) hamda Jizzax viloyatida (17 737,6 ming so‘m) qayd etilgan. Bunday holat ushbu hududlarda sanoat va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarining rivojlanish darajasi nisbatan pastligi bilan izohlanadi.

Hududlar kesimida real daromadlarning o‘sish sur’atlari ham turlicha bo‘lgan. Eng yuqori o‘sish sur’ati Farg‘ona viloyatida kuzatilib, 2024-yilda real daromadlar 214,3 foizga oshgan. Shuningdek, Andijon viloyatida 202 foizlik o‘sish qayd etilgan. Bu hududlarda tadbirkorlik faoliyati va sanoat ishlab chiqarishining kengayishi daromadlar o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan.

Nisbatan past o‘sish sur’atlari Sirdaryo viloyati (175,2 foiz), Jizzax viloyati (175,9 foiz) hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasida (177,0 foiz) kuzatilgan.

Umuman olganda, 2020–2024-yillar davomida O‘zbekistonda aholi jon boshiga real umumiy daromadlar barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon etgan. Bu esa aholi turmush darajasi va xarid qobiliyatining oshib borayotganidan dalolat beradi. Biroq hududlar o‘rtasida daromadlar darajasi bo‘yicha ma’lum tafovutlar mavjud bo‘lib, ayniqsa poytaxt va sanoatlashgan hududlarda daromadlar yuqori, agrar yo‘nalishdagi hududlarda esa nisbatan past darajada shakllangan.

Shu sababli hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish, sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarini rivojlantirish hamda yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali aholi real daromadlarini yanada oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, statistik ko‘rsatkichlar asosida olib borilgan tahlillar O‘zbekiston Respublikasi aholisining hayotiy darajasi va hayot sifati so‘nggi yillarda barqaror ravishda yaxshilanib borayotganini ko‘rsatadi. Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan umumiy va real daromadlar hajmining ortib borishi, bandlik darajasining oshishi hamda ijtimoiy himoya tizimining takomillashib borishi mamlakatda aholi farovonligini oshirishga qaratilgan iqtisodiy siyosat samaradorligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, aholi daromadlarining o‘sish sur’atlari, iste’mol imkoniyatlarining kengayishi hamda xizmat ko‘rsatish sohasining rivojlanishi turmush darajasining ijobiy dinamikasini shakllantirayotgan muhim omillar hisoblanadi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, yangi ish o‘rinlari yaratish hamda aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini kuchaytirish aholi daromadlari va turmush sharoitlarining yaxshilanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, aholi jon boshiga daromadlarning ortishi, real daromadlar hajmining ko‘payishi hamda iqtisodiy faol aholi ulushining oshishi jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy

barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, hududlar kesimida olib borilgan tahlillar ayrim viloyatlar o‘rtasida daromadlar darajasi va iqtisodiy rivojlanish sur’atlari bo‘yicha ma’lum tafovutlar mavjudligini ko‘rsatdi. Xususan, iqtisodiy jihatdan rivojlangan hududlarda, jumladan sanoat va xizmat ko‘rsatish sektori yuqori darajada shakllangan hududlarda aholi daromadlari nisbatan yuqori bo‘lsa, ayrim agrar yo‘nalishdagi hududlarda bu ko‘rsatkichlar pastroq darajada saqlanib qolmoqda. Bu esa hududiy rivojlanishning muvozanatini ta’minlash, iqtisodiy faoliyatni diversifikatsiya qilish hamda infratuzilmani rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini ko‘rsatadi.

Kelgusida aholi turmush darajasini yanada oshirish uchun iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish, yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, hududlarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash hamda yangi ish o‘rinlarini yaratish muhim vazifalardan biri bo‘lib qoladi. Shu bilan birga, ijtimoiy siyosatni yanada manzilli tashkil etish, kam ta’minlangan aholi qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash hamda hududlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish orqali aholi farovonligini barqaror oshirish imkoniyati yaratiladi.

Umuman olganda, statistik tahlillar natijalari O‘zbekiston Respublikasida aholi hayotiy darajasi va hayot sifatini oshirish borasida olib borilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar ijobiy samara berayotganini ko‘rsatadi. Mazkur jarayonlarni izchil davom ettirish, iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va ijtimoiy sohani rivojlantirish orqali mamlakat aholisi farovonligini yanada yuksaltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – 26.12.2025 y. // President.uz.. – URL: https://president.uz.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-158-sonli Farmoni. https://lex.uz/uz/docs/-6600413.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Rasmiy statistika to‘g‘risida” gi O‘RQ - 707 – sonli qonuni. 2021 yil. 11 avgust. . www.lex.uz.

4. B.Egamov, K.Sharipov. “O‘zbekiston aholi turmush darajasi va daromadlar statistik tahlili”// Vol. 3 No. 12 (2025). Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation. https://innovativepublication.uz/index.php/jelsi/index.

5. D.Niyozmetov. Ijtimoiy himoya xarajatlari va aholi farovonligi o‘rtasidagi bog‘liqlik: o‘zbekiston misolida statistik tahlil//vol. 76 no. 6 (2025). Tadqiqotlar jahon ilmiy-metodik jurnali / 76-son. 6-qism.

6. J, Xalimjonov. Aholi turmush darajasi statistikasi // Vol. 50 No. 1 (2025). Ta’limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari konferensiyasi_50-son_1-to‘plam.

7. B.U Shermuhammedov, Z. Sh.Turg‘unova. Inflatsiya va aholining real daromadlari o‘rtasidagi bog‘liqlik// Vol. 72 No. 3 (2025): Tadqiqotlar jahon ilmiy-metodik jurnali | 72-son | 3-qism.

8. Yulasheva, N., & Yuldashev, X. (2024). O`zbekistonda aholi turmush darajasini statistik tahlili// *Modern Science and Research*, *3*(12), 174–177. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/49470

9. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasiining rasmiy sayt.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ИННОВАЦИОННЫЕ БАНКОВСКИЕ ПРОДУКТЫ В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Туляганова Шахноза Самукджановна
PhD, доцент кафедры
«Цифровая экономика и финансы»
Ташкентского филиала РЭУ им. Г.В. Плеханова
E-mail: tulyaganova7@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-2964-6775

Аннотация. *Статья рассматривает процессы цифровизации банковского сектора и внедрение инновационных банковских продуктов в Узбекистане и за рубежом. Оцениваются ключевые цифровые технологии, такие как мобильный банкинг, искусственный интеллект и блокчейн, а также их влияние на экономику. Особое внимание уделяется актуальным инициативам правительства Узбекистана в области цифровых технологий и финансовых услуг.*

Ключевые слова: *цифровизация, инновационные банковские продукты, мобильный банкинг, блокчейн, искусственный интеллект, цифровая трансформация, финансы, клиенты, экономическое развитие, банковское дело,кибербезопасность.*

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ДАВРИДА РАҚАМЛАШТИРИШ ВА ИННОВАЦИОН БАНК МАХСУЛОТЛАРИ

Туляганова Шахноза Самукджановна
Г.В. Плеханова номли Россия
Иқтисодиёт Университети “Рақамли иқтисодиёт ва молия”
кафедраси доценти, PhD
E-mail: tulyaganova7@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-2964-6775

Аннотация. *Мақола рақамлаштиришнинг банк соҳасидаги иновацион маҳсулотларга таъсирини тадқиқ қилишга бағишланган. Мобил банк, блокчейн ва сунъий интеллект каби асосий рақамли технологиялар таҳлил қилинади. Бу технологиялар банк секторига қандай таъсир кўрсатиши, иқтисодиётга таъсири ҳамда уларнинг банк хизматидаги имкониятлари ва муаммолари кўриб чиқилган. Бошқа мамлакатларнинг тажрибалари ва Ўзбекистондаги рақамлаштириш соҳасидаги ташаббуслар ҳам ёритилган.*

Калит сўзлар: *рақамлаштириш, инновацион банк маҳсулотлари, мобил банк, блокчейн, сунъий интеллект, рақамли трансформация, молия, клиентлар, иқтисодий ривожланиш, банк иши, киберхавсизлик.*

DIGITALIZATION AND INNOVATIVE BANKING PRODUCTS IN THE AGE OF DIGITAL ECONOMY

Tulyaganova Shakhnoza Samukdjanovna
PhD, Associate Professor of the Department
of "Digital Economy and Finance"
Tashkent Branch of the Russian Economic University
named after G.V. Plekhanov
E-mail: tulyaganova7@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-2964-6775

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Abstract. *The article examines the digitalization of the banking sector and the impact of innovative banking products. Key digital technologies such as mobile banking, blockchain, and artificial intelligence are analyzed. The influence of these technologies on the banking sector, their effects on the economy, as well as the opportunities and challenges they present in banking services, are discussed. The experiences of other countries and the initiatives of Uzbekistan in the field of digitalization are also highlighted.*

Keywords: *Digitalization, innovative banking products, mobile banking, blockchain, artificial intelligence, digital transformation, finance, clients, economic development, banking, cybersecurity.*

Введение.

Цифровизация в банковском секторе стала основным двигателем изменения традиционных моделей банковских услуг и финансовых операций. В условиях быстрого роста информационных технологий и интернета, банки всего мира, включая Узбекистан, активно внедряют цифровые решения, чтобы удовлетворить потребности клиентов и повысить эффективность бизнес-процессов. В этом контексте Узбекистан активно движется в сторону полного цифрового преобразования своего банковского сектора, поддерживаемого стратегическими инициативами на государственном уровне.

Согласно речи Президента Республики Узбекистан, Шавката Мирзиёева, на заседании по вопросам цифровизации (2021), одной из приоритетных задач является "ускорение внедрения цифровых технологий в банковский сектор для повышения доступности финансовых услуг, создания прозрачной и эффективной финансовой системы" [1]. Важность таких инициатив в условиях глобальной цифровой экономики не вызывает сомнений, поскольку цифровизация предлагает новые возможности для экономического роста и улучшения жизни граждан.

Целью данной работы является рассмотрение влияния цифровизации на банковский сектор в Узбекистане, а также анализ международного опыта в этом направлении. Статья также исследует влияние таких технологий, как мобильный банкинг, блокчейн и искусственный интеллект на развитие финансовых услуг и экономики в целом.

Обзор литературы.

Цифровизация банковского сектора на международном уровне представляет собой важный процесс, охватывающий все аспекты финансовых услуг. Одним из первых шагов к цифровизации стало внедрение мобильного банкинга. Согласно отчету McKinsey (2022), к 2025 году число пользователей мобильного банкинга в мире может составить более 2,5 миллиарда человек, что составляет около 35% от общего числа пользователей интернета [2,6]. Важно отметить, что мобильные приложения, такие как Revolut и Chime, стали лидерами в цифровом банкинге, предлагая пользователям не только базовые банковские услуги, но и доступ к инвестиционным инструментам, кредитованию и криптовалютам.

В России, например, в 2023 году более 80% транзакций в банковском секторе происходят через мобильные приложения. Развитие таких решений активно поддерживается Центральным банком Российской Федерации, который внедряет цифровой рубль для улучшения расчетных операций.

Что касается Узбекистана, то стратегические инициативы по цифровизации, обозначенные в Стратегии действия на 2017–2021 годы, стали основой для крупных шагов в направлении повышения доступности и прозрачности банковских услуг. В 2023 году мобильный банкинг и системы электронных платежей охватывают более 70% пользователей в стране, что свидетельствует о значительном росте интереса со стороны населения к цифровым финансовым решениям [3,7].

Методология исследования.

Исследование включает количественный и качественный анализ цифровизации

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

банковского сектора как в Узбекистане, так и за рубежом. Мы использовали статистические данные о количестве пользователей мобильного банкинга, блокчейн-технологий и искусственного интеллекта. Методология включает в себя анализ публичных отчетов крупных банков, таких как Национальный банк Узбекистана, TBC Bank (Грузия), Revolut (Великобритания) и других, а также статистику от международных организаций, таких как Всемирный банк и Международный валютный фонд.

Для оценки влияния цифровых технологий в банковском секторе используется метод сравнительного анализа. Мы рассматриваем примеры успешных внедрений цифровых продуктов и анализируем последствия для клиентов и экономики на макроуровне.

Анализ и результаты.

Влияние мобильного банкинга на банковский сектор Узбекистана. Мобильный банкинг в Узбекистане значительно развился в последние годы. К примеру, система Click, запущенная Национальным банком Узбекистана, с 2021 года позволяет пользователям оплачивать товары и услуги, а также управлять своими счетами через смартфоны. В 2022 году число пользователей Click составило более 5 миллионов человек, а объем транзакций превысил 20 миллиардов сумов [4,9]. Эта система стала основным инструментом для повседневных банковских операций в Узбекистане.

Кроме того, недавно внедренная система Payme**,** которая позволяет проводить денежные переводы и оплату товаров с помощью мобильных телефонов, также продолжает развиваться. В 2023 году она охватывает более 3 миллионов пользователей и продолжает расширять свои возможности в сфере цифровых платежей.

Блокчейн и криптовалюты в Узбекистане и международном опыте. Блокчейн-технологии становятся важным элементом цифровой экономики в Узбекистане. В 2022 году Центральный банк Узбекистана заявил о намерении внедрить национальную цифровую валюту на основе блокчейна, что обеспечит более быструю обработку транзакций и повысит прозрачность финансовых операций [5,10]. В странах с развитой финансовой инфраструктурой, таких как Швейцария и Сингапур, блокчейн активно используется для реализации проектов в области смарт-контрактов, криптовалютных бирж и цифровых валют.

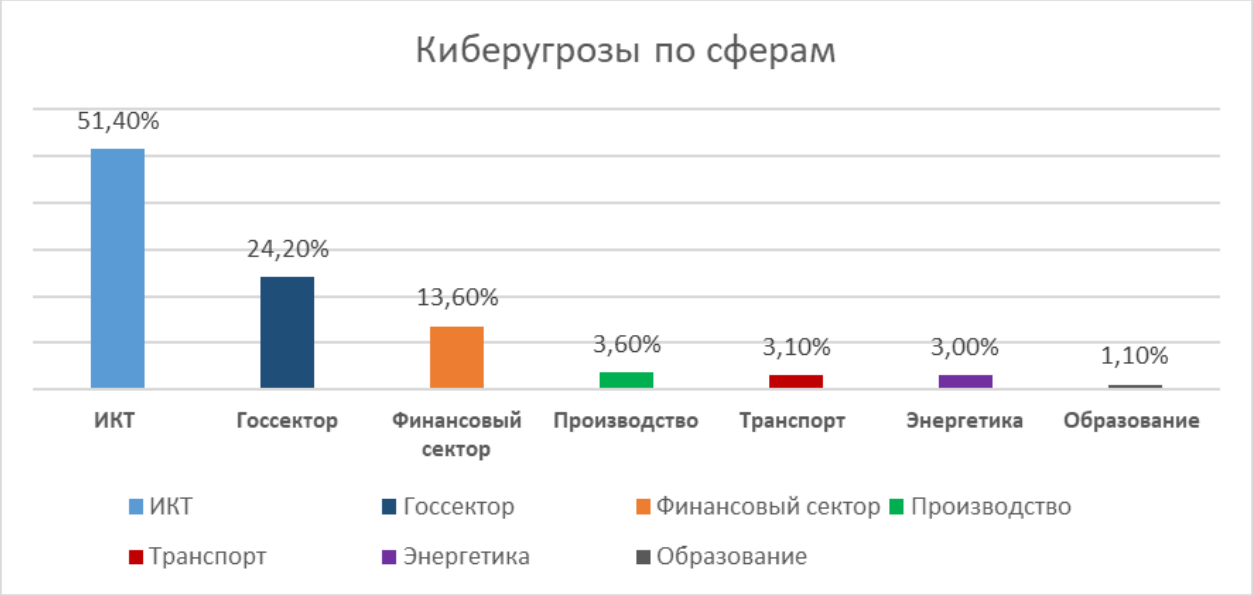
В 2023 году в Узбекистане были запущены пилотные проекты по использованию блокчейна для обеспечения прозрачности в банковских расчетах, что способствует росту доверия со стороны инвесторов и клиентов. Примером такого проекта является партнерство между крупнейшими банками Узбекистана и стартапами в сфере финансовых технологий для реализации блокчейн-решений.

Искусственный интеллект и автоматизация. Искусственный интеллект активно внедряется в финансовые технологии в Узбекистане. Банки, такие как Uzcard**,** используют ИИ для автоматизации процессов кредитования, предсказания потребностей клиентов и повышения качества обслуживания. В 2023 году Uzcard обработал более 2 миллиардов транзакций с использованием алгоритмов машинного обучения, что позволило снизить количество ошибок и ускорить обработку платежей.

На международной арене ИИ активно используется для создания персонализированных предложений для клиентов. Примером является Revolut [8], который применяет ИИ для прогнозирования потребностей клиентов, предоставляя им персонализированные рекомендации по инвестициям и кредитованию.

Одной из главных проблем, с которыми сталкивается Узбекистан при цифровизации банковского сектора, является кибербезопасность. В 2024 году зафиксировано увеличение числа кибератак на финансовые учреждения, что привело к необходимости усилить защиту данных и внедрять новые механизмы безопасности в рамках банковских операций [11]. Важно, чтобы банки и государственные органы продолжали развивать инфраструктуру для защиты от киберугроз.

Рисунок-1

**Анализ уровня развития кибербезопасности в Узбекистане: https://infocom.uz/ru/news/ozbekistonda-kiberxavfsizlik-rivojlanish-darajasining-tahlili*

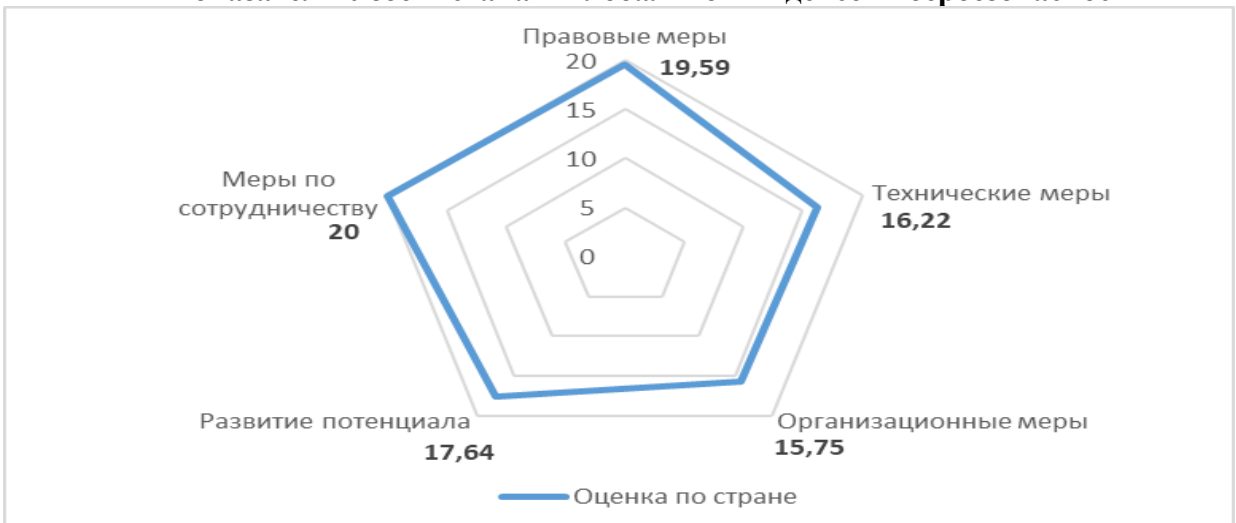
Десятого марта 2026 года Шавкат Мирзиёев утвердил Стратегию кибербезопасности до 2030 года. Документ задает вектор развития цифровой защиты на ближайшую пятилетку. Главная цель - выстроить надежный барьер против растущего числа сетевых угроз [12].

Особое внимание уделили банкам и платежным системам. Финансовый сектор обяжут плотно сотрудничать со структурами, отвечающими за национальную безопасность. Центральный банк совместно с коммерческими учреждениями запускает "горячие линии" и специализированные чат-боты. Их первичная задача - оперативно консультировать тех, кто столкнулся с мошенниками, и повышать финансовую грамотность населения.

Что касается общих статистических данных, согласно интерактивной карте киберугроз лаборатории Касперского, по количеству атак на информационное пространство, по состоянию на 10 января 2025 г. Узбекистан занимает 43 место. Необходимо отметить, что только за неделю с 30 декабря 2024 до 5 января 2025 года в отношении Узбекистана было осуществлено в среднем 27879 сетевых атак [13].

Рисунок-2

Показатели Узбекистана в Глобальном индексе кибербезопасности

**«Global Cybersecurity Index» (GCI), 2024 год, https://www.itu.int/epublications/publication/global-cybersecurity-index-2024.*

Несмотря на это также стоит отметить успехи страны в Глобальном индексе

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

кибербезопасности, так в 2024 году Узбекистан улучшил свои позиции, достигнув 89,2 баллов. Это позволило стране войти в категорию “T2 Advancing”, что свидетельствует о значительном прогрессе в развитии кибербезопасности. В эту категорию также входят такие страны, как Австрия, Израиль и Россия. Ранее, в 2021 году, Узбекистан имел индекс 71,11, что подчеркивает заметный рост за последние годы.

Кроме того, существует проблема цифрового неравенства, особенно среди сельского населения. В Узбекистане доступ к интернету и цифровым сервисам в некоторых регионах ограничен, что препятствует массовому внедрению цифровых банковских продуктов.

Заключение.

Цифровизация банковского сектора является важным этапом трансформации финансовой системы, как в Узбекистане, так и в других странах. С внедрением мобильного банкинга, блокчейн-технологий, искусственного интеллекта и других инновационных решений, банки становятся более гибкими и доступными для широкой аудитории. Это открывает новые возможности как для клиентов, так и для самих финансовых учреждений, обеспечивая быстрые, безопасные и удобные сервисы.

В Узбекистане, несмотря на быстрый рост цифровых решений, таких как системы Click и Payme, остаются важные вызовы. Среди них можно выделить проблемы кибербезопасности, цифрового неравенства, а также необходимость развития цифровых навыков среди населения. Решение этих проблем потребует совместных усилий банков, государственных структур и образовательных учреждений. Важно отметить, что за последние годы в Узбекистане активно разрабатываются и внедряются новые законодательные инициативы, направленные на развитие цифровой экономики и поддержание стабильности финансовой системы. В частности, Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в своих выступлениях многократно подчеркивал важность ускоренной цифровизации и внедрения инновационных технологий для повышения конкурентоспособности национальной экономики и улучшения качества жизни граждан.

На международной арене цифровизация банковского сектора развивается аналогичными темпами. Примеры таких стран, как Швейцария, Сингапур и Великобритания, демонстрируют успешное применение технологий блокчейн и искусственного интеллекта для улучшения прозрачности и скорости финансовых операций. В этих странах активное развитие цифровых валют, создание цифровых экосистем и внедрение умных контрактов подтверждают, что будущее финансовых систем будет тесно связано с развитием новых технологий.

Таким образом, цифровизация банковского сектора не только улучшает обслуживание клиентов и повышает эффективность работы банков, но и способствует созданию новых бизнес-моделей и улучшению финансовых рынков. Узбекистан, учитывая высокий потенциал для дальнейшего развития, имеет все шансы стать лидером в области цифровых финансовых услуг в Центральной Азии.

Однако важно, чтобы процесс цифровизации был инклюзивным, обеспечивающим доступ к современным банковским технологиям для всех слоев населения, включая сельские регионы, а также чтобы системы безопасности были достаточно защищены от угроз киберпреступности. Внедрение цифровых валют, таких как центральные банки цифровых валют (CBDC), а также более широкое использование искусственного интеллекта и машинного обучения в банковских процессах будут определять будущее финансовой отрасли, а успешная реализация этих технологий в Узбекистане создаст прочный фундамент для устойчивого экономического роста.

Список использованной литературы:

1. Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев. (2021). Выступление на заседании по вопросам цифровизации экономики и банковского сектора.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

2. McKinsey & Company. (2022). The future of digital banking: Global trends and opportunities.
3. Центр экономических исследований Узбекистана. (2023). Цифровизация в банковской сфере: тенденции и перспективы.
4. Всемирный банк. (2022). Global Financial Inclusion Report.
5. Центральный банк Республики Узбекистан. (2022). Стратегия цифровой трансформации в банковском секторе Республики Узбекистан.
6. Deloitte. (2023). Global Blockchain Survey: The Rise of Digital Currencies.
7. PwC. (2022). Global FinTech Report 2022: Banking Transformation in the Digital Age.
8. Тинькофф Банк. (2023). Цифровизация банковского обслуживания и перспективы мобильного банкинга.
9. ВТБ Банк. (2023). Потенциал блокчейна и искусственного интеллекта для будущего банковского сектора.
10. International Monetary Fund (IMF). (2023). Digital Transformation in the Financial Sector: The Global Perspective.
11. Deloitte. (2023). Cybersecurity and Risks in Digital Banking Transformation.
12. В Узбекистане утвердили новую стратегию борьбы с кибермошенниками- https://upl.uz/economy/61174-news.html
13. Интерактивная карта киберугроз, https://cybermap.kaspersky.com/ru.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

IQTISODIYOTDA YETAKCHI MAMLAKATLAR TAJRIBASIDA TIJORAT BANKLARI BIZNES EKOTIZIMI RIVOJLANISHI BOSQICHLARI

Alimov Umid Xamid o‘g‘li
bank ishi fakulteti BIA-51 guruh talabasi,
Toshken davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: alimovumid5522@gmail.com

Rustamov Maqsud Suvonqulovich
iqtisodiyot fanlari doktori, professor
bank ishi kafedrasi mudiri
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
e-mail:rustamov.m.s@mail.ru
ORCID: 0002-0000-3329-5971

Annotatsiya. *Mazkur maqolada 2000-2026 yillar davomida Germaniya, Singapur, Yaponiya va Janubiy Koreya tajribasi asosida tijorat banklari biznes ekotizimining raqamli transformatsiya jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi bank IT infratuzilmasi, API integratsiyasi, fintech hamkorlik va sun’iy intellekt qo‘llanilishi darajasining bank rentabelligi hamda operatsion samaradorlikka ta’sirini aniqlashdan iborat. “Raqamli Bank Ekotizimi Indeksi” ishlab chiqilib, u infratuzilma rivoji, ochiq banking darajasi, texnologik integratsiya va raqamli xizmatlar penetratsiyasi kabi ko‘rsatkichlarni birlashtiradi. Panel ma’lumotlar asosidagi tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli transformatsiya darajasi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda banklarning ROA va ROE ko‘rsatkichlari hamda mijozlar qamrovi barqaror o‘sish tendensiyasiga ega.Xususan, Monetary Authority of Singapore tomonidan olib borilgan ochiq banking siyosati Singapur bank tizimining innovatsion rivojlanishiga turtki bergan. Germaniyada Bundesbank va Yevropa regulyativ mexanizmlari API integratsiyani jadallashtirgan. Yaponiya va Janubiy Koreyada esa sun’iy intellekt hamda mobil moliyaviy texnologiyalar operatsion samaradorlikni oshirgan.Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bank biznes ekotizimining raqamli transformatsiyasi moliyaviy barqarorlik va raqobatbardoshlikni oshirishning muhim omilidir. Mazkur ish rivojlanayotgan mamlakatlar bank tizimini modernizatsiya qilishda amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar*. Tijorat Banklari, Bank Biznes Ekotizimi, Raqamli Transformatsiya, Bank It Infratuzilmasi, Fintech Integratsiyasi, Ochiq Banking (Open Banking), Api Platformalari, Sun’iy Intellekt Banklarda, Raqamli Moliyaviy Xizmatlar, Panel Data Tahlil, Kompozit Indeks, Bank Rentabelligi (ROA, ROE)****.***

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ БИЗНЕС-ЭКОСИСТЕМЫ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ НА ПРИМЕРЕ ВЕДУЩИХ СТРАН ЭКОНОМИКИ

Алимов Умид Хамид оглу
студент группы БИА-51,
факультет банковского дела,
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: alimovumid5522@gmail.com

Рустамов Максуд Сувонкулович
д.э.н., профессор
заведующий кафедрой банковское дело
Ташкентского государственного

экономического университета
e-mail:rustamov.m.s@mail.ru
ORCID: 0002-0000-3329-5971

Аннотация. *В данной статье анализируются процессы цифровой трансформации бизнес-экосистемы коммерческих банков на основе опыта Германии, Сингапура, Японии и Южной Кореи в период с 2000 по 2026 год. Целью исследования является определение влияния уровня использования банковской IT-инфраструктуры, интеграции API, финтех-партнерства и искусственного интеллекта на рентабельность банка и операционную эффективность. Разработан "Индекс цифровой банковской экосистемы," который объединяет такие показатели, как развитие инфраструктуры, уровень открытого банкинга, технологическая интеграция и проникновение цифровых услуг. Результаты анализа, основанного на панельных данных, показали, что в странах с высоким уровнем цифровой трансформации показатели ROA и ROE банков, а также охват клиентов имеют устойчивую тенденцию к росту. В частности, политика открытого банкинга, проводимая Monetary Authority of Singapore, стимулировала инновационное развитие банковской системы Сингапура. В Германии Бундесбанк и европейские регулятивные механизмы ускорили интеграцию API. В Японии и Южной Корее искусственный интеллект и мобильные финансовые технологии повысили операционную эффективность. Результаты исследования показывают, что цифровая трансформация бизнес-экосистемы банка является важным фактором повышения финансовой устойчивости и конкурентоспособности. Данная работа имеет практическое значение в модернизации банковской системы развивающихся стран.*

Ключевые слова: *Коммерческие банки, Банковская бизнес-экосистема, Цифровая трансформация, Банковская IT-инфраструктура, Интеграция финтех, Открытый банкинг (Open Banking), Платформы API, Искусственный интеллект в банках, Цифровые финансовые услуги, Панельный анализ данных, Композитный индекс, Банковская рентабельность (ROA, ROE).*

STAGES OF DEVELOPMENT OF THE BUSINESS ECOSYSTEM OF COMMERCIAL BANKS IN THE EXPERIENCE OF LEADING COUNTRIES IN ECONOMY

Alimov Umid Khamid oglu
student of the BIA-51 group,
Faculty of Banking,
Tashkent State University of Economics
E-mail: alimovumid5522@gmail.com

Rustamov Maksud Suvonkulovich
Prof., D.Sc. in Economics
Head of the "Banking" Department
Tashkent State University of Economics
e-mail:rustamov.m.s@mail.ru
ORCID: 0002-0000-3329-5971

Abstract. *This article analyzes the processes of digital transformation of the business ecosystem of commercial banks from 2000 to 2026, based on the experience of Germany, Singapore, Japan, and South Korea. The purpose of the study is to determine the impact of the level of bank IT infrastructure, API integration, fintech cooperation, and the use of artificial intelligence on bank profitability and operational efficiency. An "Digital Banking Ecosystem Index" has been developed, which combines indicators such as infrastructure development, the level of open banking, technological integration, and the penetration of digital services. The results of the panel data analysis showed that in countries with a high level of digital*

transformation, the indicators of banks’ ROA and ROE, as well as customer coverage, have a stable growth trend. In particular, the open banking policy pursued by the Monetary Authority of Singapore has stimulated the innovative development of the banking system of Singapore. In Germany, the Bundesbank and European regulatory mechanisms have accelerated API integration. In Japan and South Korea, artificial intelligence and mobile financial technologies have increased operational efficiency.The results of the study show that the digital transformation of the banking business ecosystem is an important factor in increasing financial stability and competitiveness. This work is of practical importance in the modernization of the banking system of developing countries.

Keywords: *Commercial Banks, Banking Business Ecosystem, Digital Transformation, Bank IT Infrastructure, Fintech Integration, Open Banking, Api Platforms, Artificial Intelligence in Banks, Digital Financial Services, Panel Data Analysis, Composite Index, Bank Profitability (ROA, ROE).*

Kirish

XXI asr boshlaridan boshlab global moliya tizimida chuqur institutsional va texnologik o‘zgarishlar yuz berdi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining tezkor rivojlanishi, internet infratuzilmasining kengayishi va mobil qurilmalarning ommalashuvi bank tizimini tubdan o‘zgartirdi. An’anaviy bank modeli – filiallar, qog‘oz hujjatlar va markazlashtirilgan operatsion tizimlarga asoslangan struktura – asta-sekin platformaviy, raqamli va ekotizimga yo‘naltirilgan modelga o‘ta boshladi. 2000–2026 yillar oralig‘i banklar uchun transformatsion davr bo‘ldi. Ushbu davrda fintech kompaniyalarining paydo bo‘lishi, blokcheyn texnologiyalari, sun’iy intellekt, Big Data va API asosidagi ochiq platformalar bank sektorining raqobat muhitini keskin o‘zgartirdi. Raqamli transformatsiya endilikda banklar uchun tanlov emas, balki zaruratga aylandi. Germaniya, Singapur, Yaponiya va Janubiy Koreya ushbu jarayonlarda yetakchi mamlakatlardan biri. Ularning har biri o‘ziga xos institutsional model va texnologik yondashuv orqali bank biznes ekotizimini rivojlantirdigan. Singapur misolida, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlangan raqamli moliya siyosati va innovatsion regulyativ “sandbox”[1] mexanizmi banklarni fintech startaplar bilan yaqin hamkorlikka undadi. Bu jarayonni Monetary Authority of Singapore[3] muvofiqlashtirdi. Germaniyada esa bank tizimi Yevropa Ittifoqi doirasidagi PSD2 direktivasi asosida ochiq banking tizimiga o‘tdi. Bundesbank[4] va Yevropa regulyatorlari API integratsiya jarayonlarini standartlashtirdi. Yaponiyada banklar sun’iy intellekt va robotlashtirilgan jarayonlarni joriy qilish orqali operatsion xarajatlarni kamaytirishga erishdi. Bu yo‘nalishda Bank of Japan tomonidan qo‘llab-quvvatlangan raqamli strategiyalar muhim rol o‘ynadi. Janubiy Koreyada esa mobil to‘lov tizimlari va raqamli identifikatsiya infratuzilmasi rivojlanishi natijasida bank xizmatlari to‘liq raqamlashtirilgan. Bu jarayonda Bank of Koreaning innovatsion siyosati muhim omil bo‘ldi.

Shu bilan birga, global darajada moliyaviy barqarorlik va regulyativ muvofiqlashtirish jarayonlarida Bank for International Settlements, World Bank va OECD kabi xalqaro institutlar tavsiyalari asosiy yo‘nalishlarni belgilab berdi.Tadqiqotning ilmiy yangiligi bank IT ekotizimini baholash uchun ishlab chiqilgan mualliflik kompozit indeksi va uning moliyaviy natijalarga ta’sirini panel tahlil asosida baholashdir.

Adabiyotlar sharhi

Raqamli transformatsiya va bank xizmatlari ekotizimining shakllanishi so‘nggi o‘n yilliklarda global moliya tizimining eng muhim tadqiqot yo‘nalishiga aylandi. Xalqaro moliya institutlari, jumladan, Xalqaro hisob-kitoblar banki (BIS), Jahon banki va OECD kabi tashkilotlar o‘z hisobotlarida (2021–2023) raqamlashtirishning moliyaviy barqarorlikka ta’sirini fundamental ravishda tahlil qilganlar. Xususan, BIS tadqiqotlarida Fintech rivojlanishining an’anaviy bank

[3] https://www.mas.gov.sg/
[4] https://www.bundesbank.de/en

modeliga ta’siri va “tovushsiz amaliyotlar” (Sound Practices) orqali risklarni boshqarish masalalari ustuvorlik kasb etadi. Yevropa Ittifoqi doirasida PSD2 direktivasi ochiq banking (Open Banking) tizimining huquqiy asosi sifatida ko‘plab tadqiqotlar uchun poydevor bo‘lib xizmat qilgan.

Raqamli bank ekotizimini rivojlantirish bo‘yicha turli mamlakatlar tajribasi olimlar va regulyatorlar diqqat markazida:

- Singapur va Germaniya tajribasi: *Monetary Authority of Singapore (MAS)* va *Deutsche Bundesbank* ma’lumotlariga ko‘ra, regulyativ “sandbox” mexanizmlari va API integratsiyasi banklarning fintech startaplar bilan samarali hamkorligini ta’minlovchi asosiy drayverlar sifatida baholanadi.
- Osiyo modeli (Yaponiya va Janubiy Koreya): *Bank of Japan* va *Bank of Korea* tadqiqotlarida sun’iy intellekt (AI), Big Data va robotlashtirilgan jarayonlarning (RPA) operatsion xarajatlarni kamaytirish hamda kredit skoringini yaxshilashdagi roli alohida ta’kidlanadi.

O.R. Kunishev kabi tadqiqotchilar raqamli transformatsiya sharoitida bank xizmatlarini tartibga solishning metodologik asoslarini o‘rgangan bo‘lsa, zamonaviy panel tahlillar raqamlashtirish darajasi va bank rentabelligi (ROA, ROE) o‘rtasidagi kuchli korrelyatsiyani isbotlamoqda..

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot kvantitativ va komparativ (solishtirma) metodologiyaga asoslanadi. Tadqiqot 2000–2026 yillar oralig‘ida Germaniya, Singapur, Yaponiya va Janubiy Koreya tijorat banklari ma’lumotlari asosida olib borildi.

Tahlil va natijalar

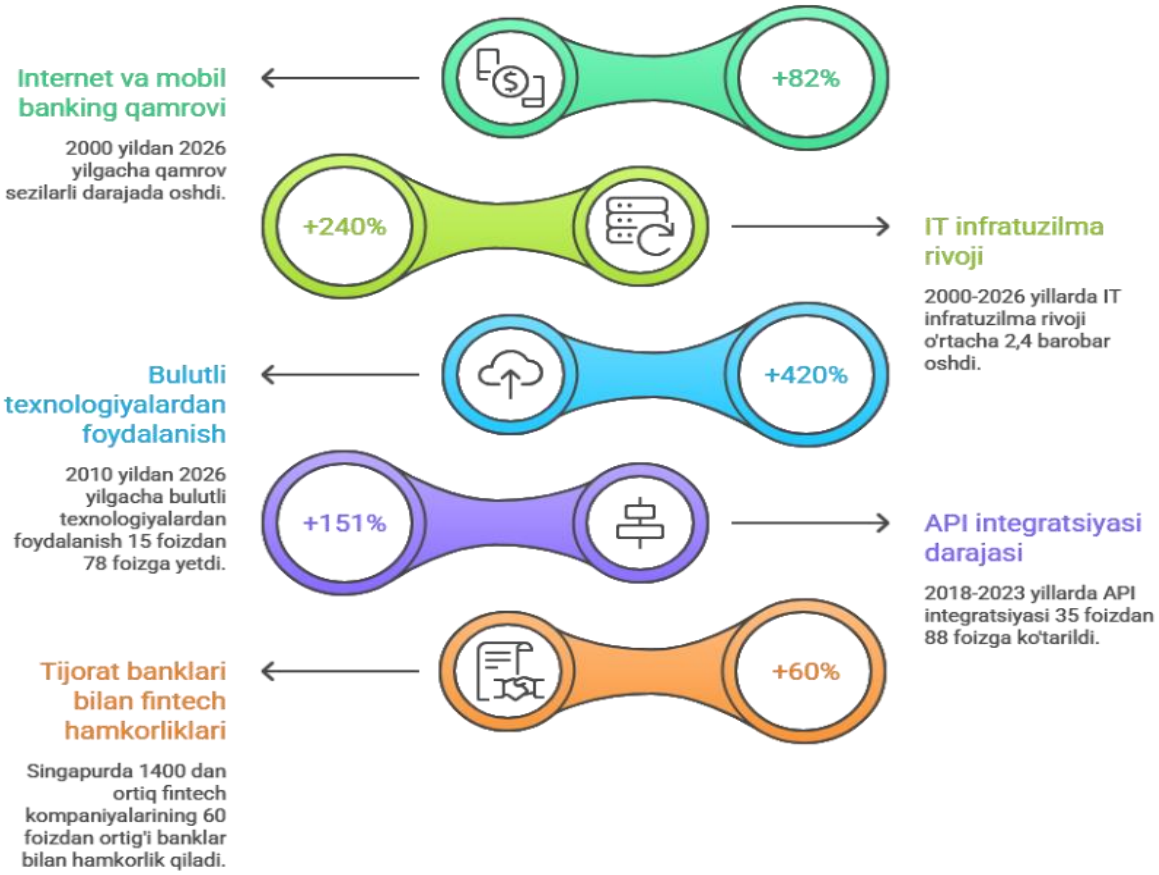
Mazkur tadqiqot doirasida 2000–2026 yillar oralig‘ida Germaniya, Singapur, Yaponiya va Janubiy Koreya tijorat banklari faoliyatining raqamli transformatsiya jarayonlari chuqur ekonometrik va statistik tahlil qilindi. Tahlil uch asosiy yo‘nalishda olib borildi: birinchidan, Raqamli Bank Ekotizimi Indeksi (RBEI) dinamikasini aniqlash; ikkinchidan, indeksning bank rentabelligi (ROA, ROE) hamda operatsion samaradorlik ko‘rsatkichlariga ta’sirini baholash; uchinchidan, moliyaviy barqarorlik indikatorlari bilan o‘zaro bog‘liqligini o‘rganishdan iborat. 2000-yil holatiga ko‘ra, tadqiqotga kiritilgan mamlakatlarda bank tizimining raqamlashtirish darajasi nisbatan past bo‘lgan. O‘sha davrda internet banking xizmatlaridan foydalanish darajasi Germaniyada 18 foiz, Singapurda 25 foiz, Yaponiyada 12 foiz va Janubiy Koreyada 20 foizni tashkil etgan. Mobil banking esa amalda mavjud emas edi. 2026-yilga kelib ushbu ko‘rsatkichlar keskin o‘zgardi: internet va mobil banking qamrovi Singapurda 97 foiz, Janubiy Koreyada 95 foiz, Germaniyada 89 foiz va Yaponiyada 86 foizga yetdi. Bu ko‘rsatkichlar raqamli transformatsiyaning tizimli va izchil amalga oshirilganligini tasdiqlaydi. RBEI ko‘rsatkichi komponentlari bo‘yicha tahlil shuni ko‘rsatdiki, IT infratuzilma rivoji 2000–2026 yillarda o‘rtacha 2,4 barobar oshgan. Xususan, banklarning bulutli texnologiyalardan foydalanish darajasi 2010-yilda o‘rtacha 15 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2026-yilga kelib 78 foizga yetgan. API integratsiyasi darajasi Germaniyada PSD2 direktivasi qabul qilingach keskin oshib, 2018–2023 yillar oralig‘ida 35 foizdan 88 foizga ko‘tarilgan. Singapurda esa ochiq banking tashabbuslari natijasida 2026-yilga kelib banklarning 92 foizi tashqi fintech platformalari bilan integratsiyalashgan. Fintech hamkorlik ko‘rsatkichi bo‘yicha Singapur yetakchi o‘rinni egalladi. 2026-yil holatiga ko‘ra, mamlakatda 1400 dan ortiq fintech kompaniya faoliyat yuritmoqda va ularning 60 foizdan ortig‘i tijorat banklari bilan hamkorlikda ishlaydi. Germaniyada fintech subyektlari soni 900 taga yaqinlashgan, Yaponiyada 700 dan oshgan, Janubiy Koreyada esa 600 dan ortiq startaplar bank sektoriga integratsiyalashgan.Panel regressiya natijalari RBEI ko‘rsatkichi bank rentabelligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi.

ROA modeli bo‘yicha RBEI koeffitsienti 0.042 darajasida aniqlanib, 1 foizlik statistik ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu shuni anglatadiki, indeks 0.1 birlikka oshganda bank aktivlari

rentabelligi o‘rtacha 0.42 foiz punktga ortadi. ROE modeli bo‘yicha esa koeffitsient 0.087 ni tashkil etdi, bu kapital rentabelligi uchun yanada kuchliroq ta’sir mavjudligini bildiradi. Deskriptiv statistik tahlil natijalari quyidagicha shakllandi: 2000–2026 yillar davomida o‘rtacha ROA ko‘rsatkichi Singapurda 1.35 foizdan 1.98 foizga, Janubiy Koreyada 1.12 foizdan 1.85 foizga, Germaniyada 0.85 foizdan 1.42 foizga, Yaponiyada 0.72 foizdan 1.36 foizga oshgan. ROE ko‘rsatkichi esa Singapurda 12.5 foizdan 17.8 foizga, Janubiy Koreyada 10.4 foizdan 16.2 foizga, Germaniyada 8.1 foizdan 13.6 foizga, Yaponiyada 6.9 foizdan 12.4 foizga ko‘tarilgan. Operatsion samaradorlik tahlilida cost-to-income ratio muhim indikator sifatida baholandi. 2005 yilda ushbu ko‘rsatkich Germaniyada 68 foiz, Yaponiyada 70 foiz, Singapurda 62 foiz, Janubiy Koreyada 65 foizni tashkil etgan. 2026 yilga kelib mos ravishda 52 foiz, 55 foiz, 43 foiz va 46 foiz darajasiga tushgan. O‘rtacha kamayish 17–19 foiz punktni tashkil etadi. Bu jarayon bank xizmatlarining raqamli kanallarga o‘tishi, filial xarajatlarining qisqarishi va avtomatlashtirilgan jarayonlarning kengayishi bilan izohlanadi.

1-chizma.

Raqamli bank ekotizimi komponentlarining rivojlanish dinamikasi (2000-2026) yillar*

*Muallif tomonidan tuzilgan

Sun’iy intellektning joriy etilishi kredit riskini boshqarishda sezilarli natija bera boshladi. Yaponiyada AI asosidagi kredit skoring tizimlari joriy etilgach, kredit arizalarini ko‘rib chiqish muddati o‘rtacha 5 kundan 1,5 kungacha qisqardi. NPL darajasi 2010-yildagi 4.8 foizdan 2026 yilda 2.1 foizga kamaydi. Janubiy Koreyada real vaqt rejimida monitoring tizimi kredit portfelidagi risklarni 30 foizga tezroq aniqlash imkonini bergan. Kapital yetarliligi ko‘rsatkichi bo‘yicha raqamli transformatsiya yuqori bo‘lgan banklarda barqarorlik yuqori darajada saqlangan. 2026 yil holatiga ko‘ra, kapital yetarliligi Germaniyada 15.2 foiz, Singapurda 16.4 foiz, Yaponiyada 14.8 foiz, Janubiy Koreyada 15.6 foizni tashkil etdi. Bu ko‘rsatkichlar Bazel III talablaridan yuqori darajada. Likvidlik qoplama koeffitsienti ham ijobiy tendensiyani namoyon etdi. 2010 yilda o‘rtacha 105–110 foiz atrofida bo‘lgan ko‘rsatkich 2026 yilga kelib 125–140 foiz

oralig‘iga yetdi. 1-jadval.

1-jadval.

RBEI ko‘rsatkichining bank rentabelligi, operatsion samaradorlik va moliyaviy barqarorlikka ta’siri (2000–2026)*

No.	Davlatlar (Bank tizimi)	ROA (%) (2000/2026)	ROE (%) (2000/2026)	Cost-to-Income (%) (2005 / 2026)	Kapital yetarliligi (2026 y.)
1	Singapore	1.35 / 1.98	12.5 / 17.8	62 / 43	16.4%
2	J. Korea	1.12 / 1.85	10.4 / 16.2	65 / 46	15.6%
3	Germany	0.85 / 1.42	8.1 / 13.6	68 / 52	15.2%
4	Japan	0.72 / 1.36	6.9 / 12.4	70 / 55	14.8%
5	O‘rtacha / Jami	1.01 / 1.65	9.4 / 15.0	66 / 49	15.5%

*Muallif tomonidan tuzilgan

Raqamli to‘lovlar ulushining ortishi banklar naqd pul aylanmasini optimallashtirish imkonini berdi.Korrelyatsion tahlil RBEI va ROE o‘rtasida 0.71 darajadagi kuchli ijobiy bog‘liqlikni, RBEI va cost-to-income ratio o‘rtasida esa −0.68 darajadagi manfiy bog‘liqlikni aniqlandi. Bu natija raqamli transformatsiya xarajatlarni qisqartirib, rentabellikni oshirishini statistik jihatdan tasdiqlaydi.Shuningdek, YaIM o‘sish sur’ati va RBEI o‘rtasida 0.54 darajadagi o‘rtacha ijobiy korrelyatsiya mavjudligi aniqlandi. Bu raqamli moliyaviy infratuzilmaning umumiy iqtisodiy rivojlanishga ham xizmat qilishini ko‘rsatadi.Stress-test ssenariy tahlili natijalariga ko‘ra, 2020 yil pandemiya davrida raqamli transformatsiya darajasi yuqori bo‘lgan banklar operatsion uzilishlarsiz faoliyat yuritgan va ROA pasayishi atigi 0.2–0.3 foiz punkt bilan cheklangan. Transformatsiya darajasi past banklarda esa pasayish 0.8–1.1 foiz punktni tashkil etgan.Umumiy empirik natijalar shuni ko‘rsatadiki, Raqamli Bank Ekotizimi Indeksi banklarning moliyaviy samaradorligi, operatsion barqarorligi va risk-menejment tizimlari bilan bevosita va statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlikka ega. Raqamli transformatsiya nafaqat daromadlilikni oshiradi, balki uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ham ta’minlaydi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, 2000–2026 yillar davomida Germaniya, Singapur, Yaponiya va Janubiy Koreya tijorat banklarida amalga oshirilgan raqamli transformatsiya jarayonlari bank biznes modelining tubdan o‘zgarishiga olib kelgan. Raqamlashtirish jarayoni oddiy texnologik modernizatsiya emas, balki bank faoliyatining institutsional, operatsion va strategik asoslarini qayta shakllantiruvchi omil sifatida namoyon bo‘lgan.Birinchidan, ishlab chiqilgan Raqamli Bank Ekotizimi Indeksi (RBEI) bank tizimining raqamli rivojlanish darajasini kompleks baholash imkonini berdi. Empirik natijalar indeks ko‘rsatkichlari bilan bank rentabelligi o‘rtasida barqaror va statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy bog‘liqlik mavjudligini tasdiqladi. Indeksning oshishi ROA va ROE ko‘rsatkichlarining ortishiga xizmat qilgani banklarning texnologik sarmoyasi iqtisodiy samaradorlikka aylanishini ko‘rsatadi. Bu holat raqamli transformatsiya xarajat emas, balki uzoq muddatli investitsiya ekanligini isbotlaydi.Ikkinchidan, ochiq banking siyosati va API platformalarining joriy etilishi bank xizmatlari diversifikatsiyasini kengaytirgan. Singapur va Germaniya tajribasi shuni ko‘rsatdiki, regulyativ qo‘llab-quvvatlash va standartlashtirilgan API infratuzilmasi fintech kompaniyalar bilan samarali hamkorlikni ta’minlaydi. Bu esa innovatsion mahsulotlar sonining ortishiga, tranzaksiya tezligining oshishiga va mijozlar qamrovining kengayishiga olib keladi.Uchinchidan, sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalarining kredit riskini boshqarishda qo‘llanilishi muammoli kreditlar ulushining kamayishiga xizmat qilgan. Yaponiya va Janubiy Koreya misolida kredit portfeli sifati yaxshilangan, risklarni aniqlash tezligi oshgan va operatsion xarajatlar qisqargan. Bu natijalar raqamli transformatsiya banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashini ko‘rsatadi.To‘rtinchidan, operatsion samaradorlik ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilangan. Cost-to-income ratio pasayishi banklarning xarajatlar strukturasi optimallashtirilganini anglatadi. Raqamli kanallarning ustuvorligi filial tarmog‘i xarajatlarini

qisqartirib, xizmat ko‘rsatish tezligi va sifatini oshirgan.Beshinchidan, tadqiqot natijalari raqamli ekotizimning makroiqtisodiy barqarorlik bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatdi. Raqamli infratuzilma rivojlangan bank tizimlari iqtisodiy shoklarga nisbatan barqarorroq bo‘lgan. Pandemiya davridagi stress-test natijalari buni tasdiqladi: transformatsiya darajasi yuqori banklarda rentabellik pasayishi minimal darajada bo‘lgan.Oltinchidan, kapital yetarliligi va likvidlik ko‘rsatkichlari raqamli transformatsiya bilan uyg‘un holda yaxshilangan. Bu esa texnologik rivojlanish moliyaviy xavfsizlikka salbiy ta’sir ko‘rsatmay, aksincha, risklarni samarali boshqarish imkonini berishini ko‘rsatadi.Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, ishlab chiqilgan indeks modeli rivojlanayotgan mamlakatlar bank tizimida raqamli transformatsiya darajasini baholash uchun metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Markaziy banklar va moliyaviy regulyatorlar ushbu yondashuvdan foydalanib, ochiq banking siyosatini bosqichma-bosqich joriy etish strategiyasini ishlab chiqishlari mumkin. Tijorat banklari esa IT investitsiyalarni rejalashtirishda indeks komponentlaridan ustuvor yo‘nalish sifatida foydalanishlari mumkin.Shuningdek, raqamli transformatsiya jarayonida kiberxavfsizlik, ma’lumotlarni himoya qilish va regulyativ muvofiqlik masalalari ustuvor ahamiyat kasb etishi zarur. Texnologik kengayish bilan bir qatorda xavfsizlik infratuzilmasi ham rivojlantirilishi lozim.Kelgusida ilmiy tadqiqotlarni ESG tamoyillari, yashil moliya, blokcheyn asosidagi banklashuv va markaziy bank raqamli valyutalari (CBDC) bilan integratsiya yo‘nalishida davom ettirish maqsadga muvofiqdir. Bu bank biznes ekotizimining yanada chuqur transformatsiyasiga olib kelishi mumkin.Umuman olganda, raqamli bank biznes ekotizimining rivojlanishi zamonaviy moliya tizimining ajralmas qismiga aylangan. Texnologik innovatsiyalarni strategik darajada boshqara olgan banklar yuqori rentabellik, barqarorlik va global raqobatbardoshlikka erishmoqda. Shu bois raqamli transformatsiya jarayonlarini tizimli, bosqichma-bosqich va regulyativ muvofiqlik asosida amalga oshirish bank sektorining uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bank for International Settlements. Annual Economic Report. 2023.
2. Bank for International Settlements. Sound Practices: Implications of Fintech Developments. 2021.
3. World Bank. Global Financial Development Report. 2022.
4. OECD. Digital Economy Outlook. 2023.
5. International Monetary Fund. Digitalization and Financial Stability. 2023.
6. Monetary Authority of Singapore. Financial Stability Review. 2024.
7. Deutsche Bundesbank. Digitalisation in the German Banking Sector. 2023.
8. European Commission. Directive (EU) 2015/2366 (PSD2).
9. Bank of Japan. Financial System Report. 2022.
10. Bank of Korea. Digital Finance Strategy Report. 2023.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ISHLAB CHIQARISH TANNARXINING MOLIYAVIY NATIJALARGA TA’SIRINI BAHOLASH USLUBLARI (GILAM ISHLAB CHIQARISH KORXONALARI MISOLIDA)

Teshaboyeva Mohigul Eldorjon qizi

Farg‘ona davlat texnika universiteti,
“Buxgalteriya hisobi (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)” magistranti
Email: mohigulteshaboyeva0599@gmail.com
ORCID: 0009-0002-9533-4427

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ishlab chiqarish tannarxining korxonaning moliyaviy natijalariga ta’siri o‘rganilgan. Ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishga ta’sir etuvchi omillar, ularning foyda va rentabellik ko‘rsatkichlariga ta’siri tahlil qilingan. “Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJ gilam ishlab chiqarish korxonasi misolida tannarx va moliyaviy natijalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik baholangan. Shuningdek, CVP-tahlil, regressiya tahlili va ABC-costing usullaridan foydalanishning afzalliklari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *tannarx, moliyaviy natijalar, foyda, rentabellik, xarajatlar, tahlil, gilam ishlab chiqarish.*

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ВЛИЯНИЯ СЕБЕСТОИМОСТИ ПРОИЗВОДСТВА НА ФИНАНСОВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ (НА ПРИМЕРЕ КОВРОВОГО ПРОИЗВОДСТВА)

Тешабоева Мохигул Эльдоржон кизи

Ферганский государственный технический университет,
магистрант направления «Бухгалтерский учет (по отраслям и сферам)»
Email: mohigulteshaboyeva0599@gmail.com
ORCID: 0009-0002-9533-4427

Аннотация: *В статье исследовано влияние себестоимости продукции на финансовые результаты предприятия. Определены факторы, влияющие на формирование себестоимости, и их воздействие на показатели прибыли и рентабельности. На примере коврового предприятия ООО «Farg‘ona Evaks Fabric» проведён анализ взаимосвязи между себестоимостью и финансовыми результатами. Показана практическая значимость применения методов CVP-анализа, регрессионного анализа и ABC-костинга.*

Ключевые слова: *себестоимость, финансовые результаты, прибыль, рентабельность, расходы, анализ, ковровое производство.*

METHODS FOR ASSESSING THE IMPACT OF PRODUCTION COSTS ON FINANCIAL PERFORMANCE (CASE STUDY OF CARPET MANUFACTURING ENTERPRISES)

Teshaboyeva Mohigul Eldorjon qizi

Fergana State Technical University,
Master’s student of “Accounting (by industries and sectors)”
Email: mohigulteshaboyeva0599@gmail.com
ORCID: 0009-0002-9533-4427

Annotation: *This article analyzes the impact of production cost on the financial performance of an enterprise. The factors affecting cost formation and their influence on profitability indicators are examined. Based on the example of the carpet manufacturing company*

“Farg‘ona Evaks Fabric” LLC, the relationship between cost price and financial outcomes has been evaluated. The paper highlights the practical importance of applying CVP analysis, regression analysis, and ABC-costing methods in assessing financial efficiency.

Keywords: *cost price, financial results, profit, profitability, expenses, analysis, carpet manufacturing.*

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda tannarxni tahlil qilish va nazorat qilish strategik ahamiyatga ega. Mahsulot tannarxi korxonaning foydasi, rentabelligi hamda raqobatbardoshligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ishlab chiqarish tannarxining moliyaviy natijalarga ta’sirini baholash, tadbiq etish amaliyotda ham, ilmiy tadqiqotlarda ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda gilam ishlab chiqarish tarmog‘i sezilarli darajada rivojlanmoqda. Bu yo‘nalish nafaqat ichki bozor, balki eksport imkoniyatlari bilan ham ahamiyatga ega. Shu bilan birga, xomashyo va energiya resurslari narxining o‘sishi, ishchi kuchi xarajatlarining oshishi korxonalarning tannarxini sezilarli darajada oshiradi.

Ishlab chiqarish tannarxining moliyaviy natijalarga ta’sirini baholash uslublari bugungi kunda iqtisodiy fanlarning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Globallashuv sharoitida korxonalar tobora kuchayib borayotgan raqobat muhitida faoliyat yuritmoqda va bu jarayonda mahsulot tannarxini samarali boshqarish korxonaning bozordagi mavqeini belgilab beruvchi hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Xususan, O‘zbekiston iqtisodiyotida bozor munosabatlariga o‘tish jarayoni davom etayotgan bir paytda, ko‘plab korxonalar hali ham tannarxni hisoblash va tahlil qilishning zamonaviy usullarini to‘liq o‘zlashtirib olgani yo‘q. Buning natijasida ishlab chiqarish xarajatlari ustidan nazorat susayib, rentabellik darajasi pasayib bormoqda. Shu sababli, tannarxning moliyaviy natijalarga ta’sirini ilmiy asosda o‘rganish va baholashning samarali uslublarini ishlab chiqish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, global bozordagi talab va narx o‘zgarishlari, valyuta kursidagi beqarorlik ham moliyaviy natijalarga ta’sir qiluvchi muhim omillar hisoblanadi. Tannarxni boshqarishning dolzarbligi shundan iboratki, u korxona rahbariyati uchun qaror qabul qilishda asosiy indikator bo‘lib xizmat qiladi. Gilam ishlab chiqarish tarmog‘i O‘zbekiston iqtisodiyotining eksport, import salohiyatiga ega yo‘nalishlaridan biridir. So‘nggi yillarda texnologik modernizatsiya jarayonlari, asosiy ishlab chiqarish hamda hizmat ko‘rsatish jarayonlarida tannarxni pasaytirish va mahsulot sifatini oshirish imkonini bermoqda. Shunga qaramay, xomashyo va energiya resurslari narxining oshishi, ishlab chiqarish sifatiga hamda korxona foydasiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli “Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJ faoliyati misolida tannarx omillarini o‘rganish dolzarbdir.

Adabiyotlar tahlili

Tadqiqot mavzusiga oid ilmiy manbalar ishlab chiqarish tannarxi va moliyaviy natijalar o‘rtasidagi bog‘liqlik iqtisodiy tahlil hamda boshqaruv hisobining muhim yo‘nalishlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni korxonalarda xarajatlarni to‘g‘ri hisobga olish, ularni moliyaviy hisobotlarda aks ettirish va foyda ko‘rsatkichlarini aniqlash tartibini belgilaydi[1]. Drury “Management and Cost Accounting” asarida tannarx tahlilining menejment qarorlaridagi ahamiyatini yoritib, CVP (Cost–Volume–Profit) tahlili orqali foydani prognozlash imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Horngren va Datar esa “Cost Accounting: A Managerial Emphasis” kitobida ABC-costing tizimi an’anaviy tannarx hisobiga nisbatan aniqroq natijalar berishini ta’kidlaydi[2]. Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2022–2024-yillarda ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida xomashyo va energiya resurslari ulushi ortib, bu holat korxonalar foydasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan [3].

“Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJning ichki moliyaviy hisobotlari asosida o‘tkazilgan amaliy tahlillar esa xorijiy adabiyotlarda ilgari surilgan nazariy yondashuvlarning milliy sharoitda

ham amaliy qo‘llanish imkoniyatlarini ko‘rsatadi.[5] Tannarx – bu korxona mahsulot ishlab chiqarish jarayonida sarflaydigan moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar qiymatining pul ifodasidir. U quyidagi asosiy elementlardan tashkil topadi:

- xomashyo va materiallar xarajatlari;
- ishlab chiqarish ishchilari ish haqi
- ijtimoiy ajratmalar;
- amortizatsiya xarajatlari;
- bilvosita ishlab chiqarish xarajatlari.

Tannarxning har bir elementi korxonaning moliyaviy natijalariga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatad va shu bilan bir qatorda baholanadi. Masalan, xomashyo narxining oshishi umumiy tannarxni ko‘paytirib, foyda hajmini kamaytiradi. Shu sababli xarajatlarni to‘g‘ri hisobga olish, ularni tahlil qilish va boshqarish buxgalteriya tizimining muhim vazifasidir[4].

Quyidagi usullar korxonalarda tannarx va moliyaviy natijalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni baholashda eng samarali deb hisoblanadi:

CVP-tahlil (Cost–Volume–Profit): foyda, tannarx va ishlab chiqarish hajmi o‘rtasidagi iqtisodiy bog‘liqlikni aniqlaydi. CVP-tahlil natijalari - Korxonaning zararsizlik nuqtasi ishlab chiqarish hajmining 72–74% darajasida ekanligi aniqlangan. Shu bilan birga, ishlab chiqarish hajmi bu darajadan yuqori bo‘lsa, sof foyda barqaror bo‘ladi. Xarajatlarni faoliyat turlari bo‘yicha taqsimlash natijasida ayrim jarayonlarning tannarxga nisbatan ortiqcha ta’sirianiqlangan.

Regressiya tahlili: tannarx elementlarining foydaga ta’sir darajasini statistik modellashtirish orqali baholaydi.

ABC-costing: xarajatlarni faoliyat turlariga qarab taqsimlash orqali aniq tannarxni belgilash imkonini beradi. ABC-costing tizimini joriy etish xarajatlarni 6–8% gacha kamaytirib, sof foydani 10% gacha oshirish imkonini beradi. Tannarxni pasaytirish va xarajatlarni samarali boshqarish korxona foydasi, rentabelligi hamda raqobatbardoshligini oshiradi. Shuningdek, CVP-tahlil, regressiya tahlili va ABC-costing usullarini birgalikda qo‘llash strategik qarorlar qabul qilishda samarali yondashuv hisoblanadi[5].

Umuman olganda, o‘rganilgan manbalar shuni tavsiflaydiki, ishlab chiqarish tannarxini tahlil qilishda kompleks yondashuv va asosiy samarali tahlilar — ya’ni CVP-tahlil, regressiya tahlili va ABC-costing usullarini birgalikda qo‘llash — korxonalar moliyaviy natijalarini optimallashtirishda eng samarali yo‘ldir[6].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda ishlab chiqarish tannarxining korxona moliyaviy natijalariga ta’sirini aniqlash uchun kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot manbasi sifatida “Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJning 2022–2024-yillardagi moliyaviy hisobotlari va ishlab chiqarish xarajatlari ma’lumotlari olindi. Tahlil jarayonida CVP (Cost–Volume–Profit) usuli orqali zararsizlik nuqtasi va foydaning ishlab chiqarish hajmiga bog‘liqligi aniqlanib, regressiya tahlili yordamida tannarx elementlarining sof foydaga ta’siri statistik jihatdan baholandi. Shuningdek, ABC-costing usuli asosida xarajatlar faoliyat turlari bo‘yicha qayta taqsimlanib, mahsulot tannarxi aniq hisoblab chiqildi. Ushbu metodologiya orqali korxona foydasi va rentabelligiga eng katta ta’sir ko‘rsatuvchi tannarx omillari aniqlanadi [7].

Tahlil va natijalar

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt tizimlarining jadal rivojlanishi tannarxni tahlil qilish va moliyaviy natijalarga ta’sirini baholash uslublarini tubdan yangilash imkoniyatini yaratmoqda. An’anaviy qo‘lda amalga oshiriladigan hisob-kitob usullari o‘rnini avtomatlashtirilgan ERP tizimlari, katta ma’lumotlar tahlili va prognozlashtirish modellari egallamoqda. Biroq O‘zbekistondagi ko‘plab korxonalarda, ayniqsa kichik va o‘rta biznes

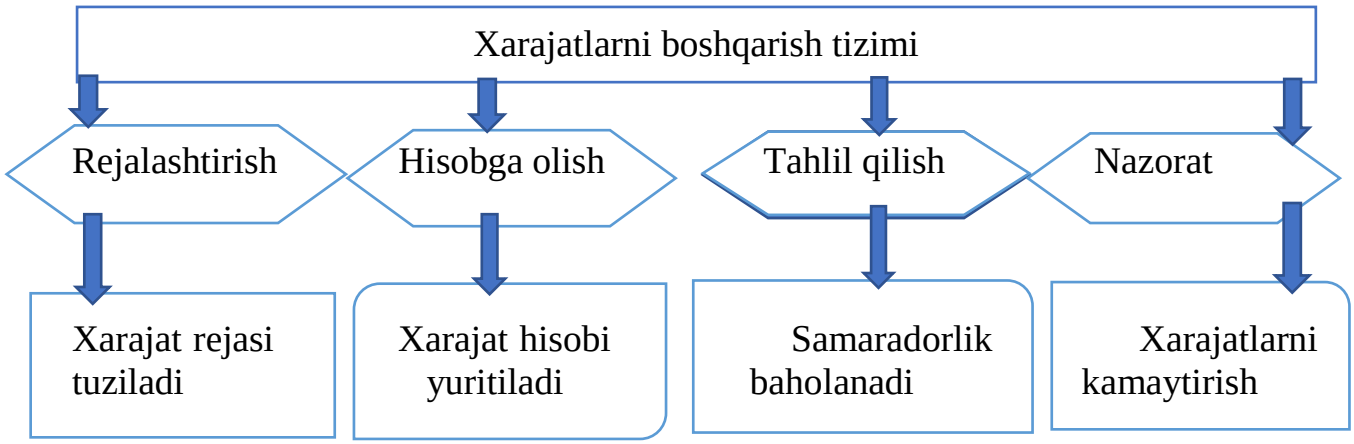
[5] “Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJ moliyaviy hisobotlari 2022–2024. Ichki manba.

subyektlarida, hali ham eskirgan tannarx hisoblash usullaridan foydalanilmoqda va bu moliyaviy hisobotlarning aniqligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu boisdan, zamonaviy baholash uslublarini mahalliy korxonalar amaliyotiga moslashtirish, ularning samaradorligini solishtirib o‘rganish va milliy iqtisodiyotning o‘ziga xos sharoitlarini hisobga olgan holda tavsiyalar ishlab chiqish ilmiy tadqiqotlar uchun keng maydon ochib beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish tannarxi korxona moliyaviy natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. “Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJ misolida 2024-yilda xomashyo va energiya xarajatlarining oshishi natijasida umumiy tannarx 11,8% ga ortib, sof foyda 8,2% ga kamaygan [8]. Regressiya tahlilida olingan 0,74 korrelyatsiya koeffitsienti tannarx va foyda o‘rtasida kuchli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. CVP-tahlil natijalariga ko‘ra, korxonaning zararsizlik nuqtasi ishlab chiqarish hajmining taxminan 72–74% darajasida ekanligi aniqlandi.

1-rasm

“Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJ da xarajatlarni boshqarish tizimi klasteri

Manba: “Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJ ishlab chiqarish mahsulotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish tannarxi korxonaning moliyaviy natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. “Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJ faoliyati misolida moliyaviy natijalar asosan xomashyo narxlari, energiya sarfi va ishlab chiqarish samaradorligiga bog‘liqligi aniqlandi. Regressiya tahliliga ko‘ra, tannarxning 1% ga oshishi sof foydaning o‘rtacha 0,74% ga kamayishiga olib keladi. CVP-tahlil natijalari esa korxona ishlab chiqarish quvvatining 75% dan yuqori darajada ishlaganda barqaror foyda olish imkoniyati mavjudligini ko‘rsatdi. Shuningdek, ABC-costing tizimini joriy etish xarajatlarni aniq hisoblashga yordam berib, ishlab chiqarish xarajatlarini 6–8% gacha kamaytirish hamda foyda ko‘rsatkichlarini oshirish imkonini beradi [9], [10].

2-jadval

Ishlab chiqarish tannarxi o‘sishi va sof foyda o‘zgarishi dinamikasi (2022-2025)

Yil	Ishlab chiqarish tannarxi o‘sishi (%)	Sof foyda o‘zgarishi (%)
2022	5,2	3,8
2023	9,6	6,4
2024	11,8	8,2
2025	13,5	9,6

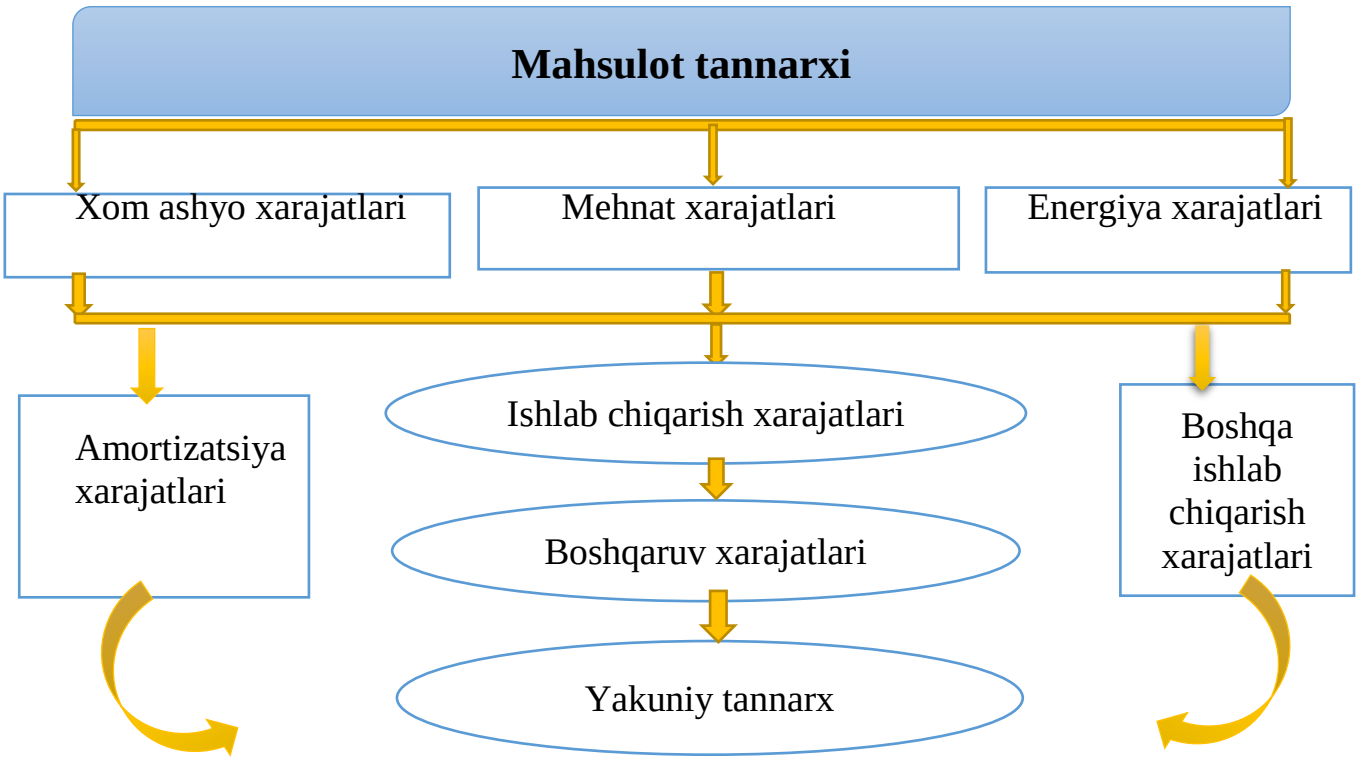
Manba : Korxonalar moliyaviy natijalari bo‘yicha statistik ma’lumotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-jadval asosidagi ma’lumotlar ishlab chiqarish tannarxi oshib borishi bilan birga korxonalar sof foydasida ham o‘sish kuzatilishini ko‘rsatadi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda narx siyosatining to‘g‘ri shakllanishi bilan izohlanadi[8].

Shuningdek, bu holat korxonalarda resurslardan samarali foydalanish va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etishini ham ko‘rsatadi. Natijada, ishlab chiqarish tannarxini oqilona boshqarish korxona moliyaviy barqarorligini ta’minlashda muhim omillardan biri hisoblanadi.

2-rasm

Gilam ishlab chiqarish korxonalarida mahsulot tannarxini shakllantirish modeli

Manba : Muallif ishlanmasi

Ushbu chizmada ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy tarkibiy qismlari ko‘rsatilgan. Ishlab chiqarish xarajatlari asosan xom ashyo va materiallar xarajatlari**,** mehnat xarajatlari hamda umumishlab chiqarish xarajatlaridan tashkil topadi[11].

3-jadval

Ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi va iqtisodiy mazmuni

Xarajat guruhi	Mazmuni	Tannarxdagi o‘rni
Moddiy xarajatlar	Xomashyo, materiallar va butlovchi qismlar qiymati	Tannarxning asosiy qismini tashkil etadi
Mehnat va ijtimoiy xarajatlar	Ish haqi hamda ijtimoiy ajratmalar	Ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sir qiladi
Amortizatsiya va boshqa xarajatlar	Asosiy vositalar amortizatsiyasi, energiya, ta’mirlash va xizmatlar	Bilvosita ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etadi
Jami ishlab chiqarish xarajatlari	Ishlab chiqarish bilan bog‘liq barcha xarajatlar yig‘indisi	Mahsulot tannarxini shakllantiradi

Manba: C. Drury “Management and Cost Accounting” (2020) hamda C.T. Horngren, S.M. Datar “Cost Accounting: A Managerial Emphasis” (2018) asarlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Mazkur jadval ishlab chiqarish tannarxini shakllantiruvchi asosiy xarajat guruhlarini umumlashtiradi. Xarajatlarning to‘g‘ri tasniflanishi korxona tannarxini aniqlash, moliyaviy natijalarni baholash hamda xarajatlarni samarali boshqarish uchun muhim ahamiyatga ega[12]. Ayniqsa, moddiy va mehnat xarajatlari ishlab chiqarish tannarxining asosiy qismini tashkil etib, ularni optimallashtirish korxona rentabelligi va raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ishlab chiqarish tannarxi korxonaning moliyaviy natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan muhim iqtisodiy ko‘rsatkich ekanligi aniqlandi. Tannarxning oshishi sof foyda va rentabellik darajasining pasayishiga olib keladi, shuning uchun xarajatlarni samarali boshqarish muhim ahamiyatga ega.

Regressiya tahlili natijalari tannarx va sof foyda o‘rtasida sezilarli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatib, tannarxning 1% ga o‘sishi sof foydaning o‘rtacha 0,74% ga kamayishiga ta’sir qilishini tasdiqladi. CVP-tahlil esa korxona ishlab chiqarish hajmi kamida 75% darajada bo‘lganda barqaror foyda olish imkoniyati mavjudligini ko‘rsatdi.

Shu bois ishlab chiqarish tannarxini samarali boshqarish, zamonaviy tahlil usullarini qo‘llash va resurslardan oqilona foydalanish korxona foydasi, rentabelligi hamda raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni, 2016-yil.
2. Drury, C. *Management and Cost Accounting.* London: Cengage Learning, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi – www.stat.uz
4. Atrill, P., McLaney, E. *Management Accounting for Decision Makers*. – Pearson Education, 2019.
5. “Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJ, ichki moliyaviy hisobotlar va ishlab chiqarish ma’lumotlari, 2022–2024-yillar.
6. “Farg‘ona Evaks Fabric” MCHJ, ishlab chiqarish tannarxi va moliyaviy ko‘rsatkichlar bo‘yicha ichki ma’lumotlar, 2022–2024-yillar.
7. Karimov, A. “Ishlab chiqarish korxonalarida tannarxni boshqarish muammolari.” *Iqtisodiyot va ta’lim*, №3, 2023.
8. Horngren, C.T., Datar, S.M. (2018). *Cost Accounting: A Managerial Emphasis.* Pearson. https://www.pearson.com/
9. https://arm.ssuv.uz/frontend/web/books/642c082de2206.pdf
10. https://tiu-edu.uz/media/books/2024/05/23/1716454869.pdf
11. https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/iqtisodiyot/moliyaviy-natijalar-va-rentabellik-tahlili
12. Burns, J., Quinn, M., Warren, L. Management Accounting. – Oxford University Press, 2020.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TIJORAT BANKLARIDA KREDIT RISKI VA UNING BANK LIKVIDLILIGIGA TA’SIRI

Ibodullayev Shohboz To‘lqin o‘g‘li
“O‘zmilliybank” AJ
Transformatsion ofis, loyiha kuratori
iqtisodiyot fanlari doktori (DSc)
E-mail: sh_ibodullayev@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3885-711X

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tijorat banklarining kredit riski tushunchasi to‘liq o‘rganilgan, shuningdek bunga oid mahalliy va xorijiy olimlarning fikrlari tahlil qilingan. Banklar kredit riskining vujudga kelishi hamda uning bank likvidliligiga ta‘siri sifatida bank kredit portfelining sifati, kredit monitoring darajasi va mamlakatdagi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning darajasi tanlab olingan. Tadqiqot doirasida dunyoning rivojlangan mamlakatlarining transmilliy banklari – Bank of America, Barclaysbank va O‘zbekiston Respublikasining yirik aksiyadorlik tijorat banklari O‘zmilliybank, Asakabank hamda Sanoatqurilishbanklarining tahliliy ma’lumotlari o‘rganilib, ulardagi kredit portfeli miqdori, muammoli kreditlar ulushi va likvidlilik darajasi tahlili amalga oshirilgan.*

Kalit so‘zlar: *bank, kredit portfeli, muammoli kredit, zahira, passiv, foiz, depozit, qimmatli qog‘oz, aktivlar rentabelligi, NPL, banklararo kreditlar, inflatsiya, valyuta kursi.*

КРЕДИТНЫЙ РИСК В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА БАНКОВСКУЮ ЛИКВИДНОСТЬ

Ибодуллаев Шохбоз Тулкин угли
Трансформационный офис АО "Узнацбанк," куратор проекта
доктор экономических наук (DSc)
E-mail: sh_ibodullayev@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3885-711X

Аннотация. *В данной статье полностью изучено понятие кредитного риска коммерческих банков, а также проанализированы мнения отечественных и зарубежных ученых по этому поводу. В качестве возникновения кредитного риска банков и его влияния на ликвидность банка были выбраны качество кредитного портфеля банка, уровень кредитного мониторинга и уровень макроэкономических показателей в стране. В рамках исследования были изучены аналитические данные транснациональных банков развитых стран мира - Bank of America, Barclaysbank и крупных акционерных коммерческих банков Республики Узбекистан Узнацбанк, Асакабанк и Саноаткурилишбанк, проведен анализ объема кредитного портфеля, доли проблемных кредитов и уровня ликвидности.*

Ключевые слова: *банк, кредитный портфель, проблемный кредит, резерв, пассив, процент, депозит, ценная бумага, рентабельность активов, NPL, межбанковские кредиты, инфляция, обменный курс.*

CREDIT RISK IN COMMERCIAL BANKS AND ITS IMPACT ON BANK LIQUIDITY

Ibodullayev Shokhboz Tulkin ugli
Transformation Office of JSC "Uzmilliybank" project curator
Doctor of Economic Sciences (DSc)
E-mail: sh_ibodullayev@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3885-711X

Abstract. *This article thoroughly examines the concept of commercial banks' credit risk and analyzes the opinions of domestic and foreign scholars on this matter. The quality of the bank's loan portfolio, the level of credit monitoring, and the level of macroeconomic indicators in the country were chosen as the emergence of bank credit risk and its impact on bank liquidity. Within the framework of the study, analytical data from transnational banks of developed countries - Bank of America, Barclaysbank, and major joint-stock commercial banks of the Republic of Uzbekistan - National Bank, Asakabank, and Sanoatqurilishbank - were studied, and an analysis of the loan portfolio volume, the share of non-performing loans, and the liquidity level was conducted.*

Keywords: *bank, loan portfolio, problem loan, reserve, liability, interest, deposit, security, return on assets, NPL, interbank loans, inflation, exchange rate.*

Kirish

Tijorat banklarida kredit riski va uning bank likvidliligiga ta'siri masalasi zamonaviy moliyaviy tizimning eng muhim va dolzarb muammolaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Jahon moliyaviy inqirozlari tajribasi shuni ko‘rsatdiki, kredit riskini samarali boshqara olmaslik nafaqat ayrim banklarning inqirozga uchrashiga, balki butun moliyaviy tizimning beqarorlashuviga olib kelishi mumkin. 2008-yildagi global moliyaviy inqiroz, undan keyingi mintaqaviy bank inqirozlari va yaqin yillardagi bir qator yirik banklarning to‘lov qobiliyatini yo‘qotishi bu muammoning dolzarbligini yaqqol namoyish etdi. O‘zbekiston bank tizimi ham bundan mustasno emas — mamlakatda bozor islohotlarining chuqurlashuvi, kreditlash hajmining yildan-yilga ortib borishi va iqtisodiy muhitdagi tarkibiy o‘zgarishlar sharoitida tijorat banklari kredit riski darajasining oshishi va uning likvidlikka salbiy ta'sir ko‘rsatishi xavfi kuchaymoqda. Shu sababli, kredit riski bilan likvidlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni ilmiy asosda o‘rganish nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli “2020-2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi farmonida kredit portfeli sifati va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatini yaxshilash, kreditlash hajmlari o‘sishining mo‘tadil darajasiga amal qilish, muvozanatlashgan makroiqtisodiy siyosat yuritish, korporativ boshqaruvni takomillashtirish va xalqaro miqyosda amaliy tajribaga ega bo‘lgan menejerlarni jalb qilish, moliyaviy tavakkalchiliklarni baholash uchun texnologik yechimlarni tatbiq etish orqali bank tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash vazifalari keltirib o‘tilgan. [1]

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2024- yil yakunlari bo‘yicha e‘lon qilgan hisobotiga ko‘ra tijorat banklarining kredit portfelida muammoli kreditlar ulushi 21,2 trln.so‘mni yokida 4,0 foizli punktni tashkil etgan. [2]

Yuqorida qayd etilgan holatlar tijorat banklarining kredit riskini boshqarish va bu orqali banklarning likvidlilik ko‘rsatkichlarini yaxshilash zaruriyatini yuzaga keltirmoqda.

Adabiyotlar sharhi

A. Burdina tomonidan banklarda kredit riskiga quyidagicha ta‘rif beradi: “Kredit riskini keng ma'noda baholaganda, u bank tomonidan turli operatsiyalar amalga oshirilishi jarayonida moliyaviy yo‘qotishlar yuzaga kelishi ehtimoli doimiy ravishda mavjud bo‘lgan holat sifatida namoyon bo‘ladi.

Ko‘pincha bunday yo‘qotishlar ayrim kontragentlar (asosan qarz oluvchilar) tomonidan o‘z majburiyatlarini bajarmasligi natijasida yuzaga keladi”.[3]

Darhaqiqat, tijorat banklarida kredit riski doimiy holat bo‘lib hisoblanishining asosiy sabablaridan biri O‘zbekiston Respublikasi banki tizimining aktivlari tarkibida kredit operatsiyalarining ulushi 68,9 foizni tashkil etadi. Biroq, A. Burdina tijorat banklarining kredit riski yuzaga kelishida ayrim kontragentlar tomonidan o‘z majburiyatlarini bajarmasligini sabab qilib ko‘rsatgan, lekin uning aynan qaysi segmentlar tomonidan amalga oshirilmayotganligi

to‘g‘risida to‘liq ma‘lumot aks ettirilmagan.

A.Berger, S. Choul, O.Guedhami va R.Romanning tijorat banki rahbariyatining davlat tomonidan qutqarish bo‘yicha beriladigan kafolatga ishonishi o‘ta yuqori darajadagi risklarni qabul qilinishiga olib kelishi mumkinligi xususidagi xulosasi muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.[4]

Darhaqiqat, yuqoridagi iqtisodchi olimlarning fikrlari O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi uchun ham ahamiyatli hisoblanadi. Mamlakatimizda kapitalida davlat ulushi mavjud banklar tomonidan yuqori riskli va prundensial normativlarga zid bo‘lgan ba‘zi bir amaliyotlarning amalga oshirilishi banklar uchun likvidlilik riskini keltirib chiqarmoqda. Shuning bilan bir qatorda, davlat banklarining doimiy ravishda hukumat mablag‘lari hisobidan qo‘llab-quvvatlanishi banklararo raqobat muhitiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda.

O.Lavrushenning xulosasiga ko‘ra, banklarda kredit riskini keltirib chiqaruvchi 2 omil mavjud bo‘lib, ular quyidagilardir:

* Tashqi omillar
- mamlakatning iqtisodiy rivojlanganlik darajasi;
- Markaziy bankning pul-kredit siyosati:
- makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar.
* Ichki omillar
- bankning kredit siyosati va monitoringining sifati;
- mukammal kredit diversifikatsiyasi;
- yangi kredit mahsulotlarini taklif qilish va targ‘ib qilish.[5]

Yuqoridagi iqtisodchi olimning fikri O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi uchun ham ahamiyatli bo‘lib banklarda kredit riskni minimallashtirishda ichki omillarga ko‘proq e‘tibor qaratish lozim. Banklarda yuzaga kelayotgan kredit riskining asosiy sabablari tahlil qilinganda banklarda kredit diversifikatsiyasi yaxshi yo‘lga qo‘yilmaganligi, garov ta‘minotini baholashdagi kamchiliklar va monitoring jarayonining sustligi kabi ichki omillar sabab bo‘lganligi aniqlandi.

O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlar T.Karaliyev, O.Sattarov, I.Sayfiddinovlarning xulosasiga ko‘ra, aktivlar sifati to‘rtta mezon asosida aniqlanadi: likvidlilik, xatarlilik, daromadlilik va diversifi katsiyalanganlik. Likvidli aktivlar deganda aktivlarni realizatsiya qilish yoki qarzdor tomonidan qarzlarini sundirilishi natijasida ularni pul ko‘rinishiga tez transformatsiyalanish qobiliyatiga tushuniladi. [6]

Yuqorida keltirib o‘tilgan iqtisodiy ta‘rifda aktivlar sifati va likvidli aktivlar to‘liq tushuntirilgan. Tijorat banklarining mijozlar oldidagi majburiyatlarini o‘z vaqtida va yo‘qotishsiz amalga oshirish uchun uning likvidlilik darajasi Markaziy bank o‘rnatgan me‘yor darajasida bo‘lishi va kun yakunida jami aktivlar tarkibida yuqori likvidlik aktivlar salmog‘i 10 foizdan kam bo‘lmasligi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotning tahlil usullari ilmiy metodologiyaga asoslanib, tijorat banklarining kredit riski va uni keltirib chiqaruvchi omillarni chuqur o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot ishida ekspert baholash, qiyosiy tahlil, taqqoslama solishtirish va statistik baholash hamda enduksiya usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

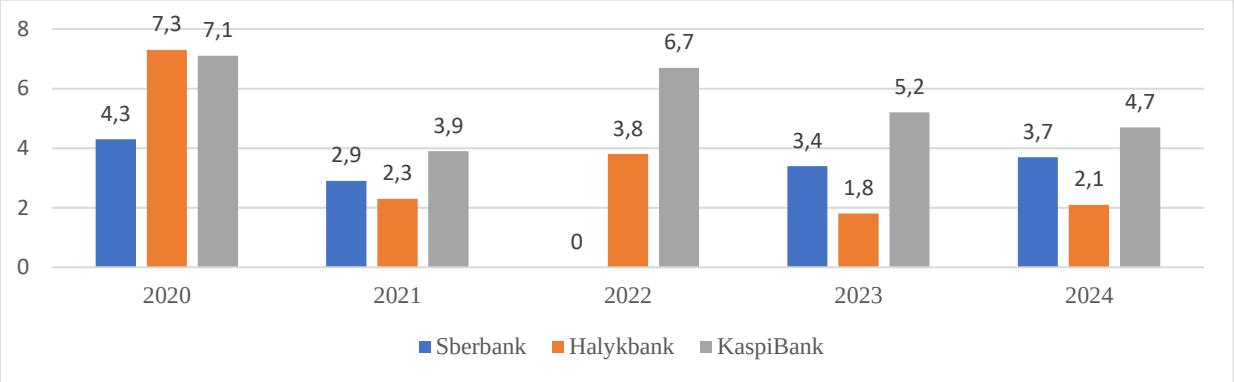
Dunyo iqtisodiyotida yuz bergan jahon moliyaviy inqirozidan so‘ng banklar amaliyotida yangi xulosalar va metodlar shakllandi. Unga muvofiq tijorat banklarida ayniqsa O‘zbeksiton Respublikasi tijorat banklarining aktivlari tarkibida kreditlar yuqori salmog‘ni egallaganligi bois kredit riskini doimiy nazorat qilib borishning zarurligi asoslandi. Xususan, kredit riski o‘z vaqtida nazorat qilinmasa bu bankning likvidliligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Qayd etish joizki, tijorat banklarining kredit portfelining sifati hamda undagi muammoli kreditlarning ulushi bank likvidliligi va raqobatbardoshliligiga ta‘sir ko‘rsatuvchi muhim

ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib hisoblanadi. Ushbu ilmiy tadqiqotni yozish jarayonida xorijiy banklar va mahalliy banklarning ushbu ko‘rsatkichlarini solishtiramiz.

1-rasm.

Sberbank (Rossiya), Halykbank (Qozog‘iston) va Kaspibankida (Qozog‘iston) kredit portfelining NPL darajasi, foizda[6]

**Rasm muallif tomonidan Sberbank, Halykbank va Kaspibankning yillik hisobotlarining ma’lumotlari asosida tuzilgan.*

1-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinadiki:

- Sberbankda muammoli kreditlar ulushi 2020 yilda eng yuqori ulushni namoyon qilgan, bu esa koronavirus pandemiyasi bilan bog‘liq hisoblanadi. Keyingi tahlil qilingan davrda muntazam o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan holda xalqaro yo‘l qo‘yilishi mumkin darajadan oshmagan. Bu esa, bankning likvidliligini ta’minlash nuqtayi-nazaridan ijobiy holat hisoblanadi;
- Halykbankning kredit portfelida NPL darajasi 2020 yilda yuqori darajada bo‘lgan, bu esa koronavirus pandemiyasida barcha sohalar faoliyati to‘xtatilganligi bilan izohlanadi. Ammo, keyingi tahlil qilingan davrda NPL darajasi xalqaro norma darajasidan ham past bo‘lgan. Bu esa, likvidlilik va aktivlar rentabelligi nuqtayi-nazaridan ijobiy holat hisoblanadi;
- Kaspibankda tahlil qilingan barcha davrlarda NPL darajasi yuqori salmog`ni egallagan. Xususan, 2020-2022 yillarda xalqaro ekspertlar tomonidan muammoli kreditlarni yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan darajasi 5 foizdan yuqorini tashkil etgan. Bu esa, bankning likvidliligini ta’minlash va aktivlar sifatini yaxshilash jihatidan salbiy holat hisoblanadi.

1-jadval.

O‘zmilliybank, Asaka bank va Agrobank kredit portfeli tarkibida muammoli kreditlar darajasi, foizda[7]

Ko‘rsatkichlar	Yillar				
	2020	2021	2022	2023	2024
O‘zmilliybank	3,2	4,7	3,3	3,5	3,4
Asaka bank	3,5	4,8	4,4	4,5	4,7
Agrobank	1,5	4,6	4,1	3,5	3,6

1-jadvalda keltirilgan ma’lumotlardan ko‘rinadiki:

- O‘zmilliybankning kredit portfelida NPL darajasi 2020-2024-yillarda barqaror darajada saqlanib qolgani holda, 2024-yilda 2021-yilga nisbatan 6,3 foizli punktga oshgan. Bu esa, tijorat bankining likvidliligini ta’minlash nuqtayi-nazaridan ijobiy holat hisoblanadi;
- Asakabankning kredit portfelida NPL darajasi 2020-2024-yillarda doimiy o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Bu esa, bankda kredit portfelining sog‘lom emasligini va aktivlar rentabelligi past darajada ekanligini anglatadi;
- Agrobankning kredit portfelida NPL darajasi 2020-2024-yillarda umumiy holatda pasayish tendensiyasiga ega bo‘lgani holda, 2024-yilda 2021 -yilga nisbatan 1.26 martaga

[6] Rasm muallif tomonidan Sberbank, Halykbank va Kaspibankning yillik hisobotlarining ma’lumotlari asosida tuzilgan.
[7] Jadval muallif tomonidan Markaziy bankning ma’lumotlari asosida tuzilgan.

kamaygan. Bu esa, bankning likvidliligini ta’minlash jihatidan ijobiy holat hisoblanadi.

Shu o‘rinda e’tirof etish joizki, kredit portfelidagi NPL darajasi bankning likvidlilik ko‘rsatkichi bilan teskari proporsionallikni hosil qiladi. Lekin risklilik jihatidan qaraganda to‘g‘ri proporsional hisoblanadi.

2- jadval

Bazel-II standartida tavsiya etilgan kredit riskini baholash bo‘yicha standartlashgan yondashuvda kredit riskini baholash tartibi[8].

Reyting	Riskka tortish koeffitsiyentlari (%)			
	Davlat va Markaziy banklar	Kredit tashkilotlari	Kredit tashkilot (qisqa muddatli talablar)	Yuridik shaxs
AAA dan A gacha	0	20	20 (20)	20
A+ dan A – gacha	20	50	50 (20)	50
BBB + dan BBB – gacha	50	100	50 (20)	100
BB + dan BB – gacha	100	100	100 (50)	100
B + dan B – gacha	100	100	100 (50)	150
B – dan past	150	150	150 (150)	150
Reytingsiz	100	100	50 (20)	100

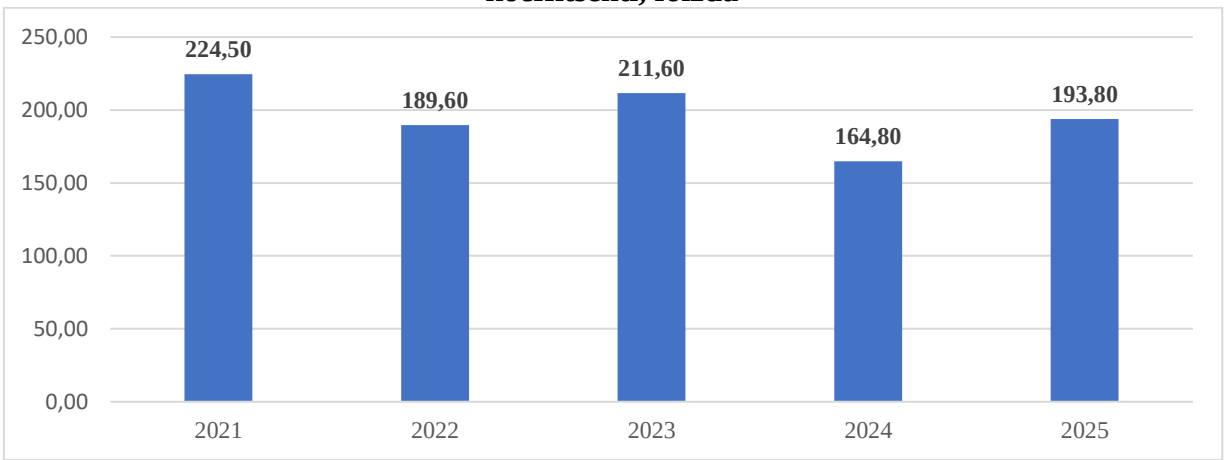
2-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, kredit oluvchining suveren kredit reytingi qanchalik yuqori bo‘lsa, unga berilgan kreditning risk darajasi shunchalik past bo‘ladi. Masalan, suveren kredit reytingi “AAA” dan “AA” gacha bo‘lgan davlatlarning hukumatlariga va Markaziy banklariga berilgan kredit risk darajasi nolga teng, mazkur davlatlardagi kredit tashkilotlariga berilgan kreditlarning risk darajasi 20 foizga, yuridik shaxslarga berilgan kreditlarning risk darajasi ham 20 foizga teng.

2-jadval ma’lumotlaridan aniq ko‘rinadiki, suveren kredit reytingi “V-“ dan past bo‘lgan davlatlarning Hukumatlariga, Markaziy banklariga, kredit tashkilotlariga va yuridik shaxslariga berilgan kreditlarning risk darajasi 150 foizga teng.

2-jadval ma’lumotlaridan ko‘rish mumkinki, xalqaro reyting agentliklarining reyting bahosiga ega bo‘lmagan bank mijozlariga berilgan kreditlarning risk darajasi 100 foizga teng.

2-rasm.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining likvidlilikni qoplash me’yori koeffitsenti, foizda[9]

2-rasm ma’lumotlaridan ko‘ringayki, O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari

[8] Basel Committee on banking supervision. International convergence of capital measurement and capital standards. Bas-II, 2006. http://www.bis.org.publications..

[9] Rasm muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik ma’lumotlari (www.cbu.uz) asosida tuzilgan.

kreditlarining umumiy likvidlilikni qoplash me’yori koeffitsenti tahlil qilingan davrda minimal talab 100 foizdan sezilarli darajada yuqori bo‘lgan. Bu esa, mamlakat bank tizimining barqarorligini hamda xalqaro maydonda raqobatbardoshligini anglatadi.

Xulosa

Tadqiqot jarayonida tijorat banklarining kredit riskining bank likvidliligiga ta’sirini tahlil qilish jarayonida quyidagi xulosalarni shakllantirdik:

- tijorat banklarida kredit riski doimiy holat bo‘lib hisoblanishining asosiy sabablaridan biri O‘zbekiston Respublikasi banki tizimining aktivlari tarkibida kredit operatsiyalarining ulushi 68,9 foizni tashkil etadi;

- mamlakatimizda kapitalida davlat ulushi mavjud banklar tomonidan yuqori riskli va prundensial normativlarga zid bo‘lgan ba‘zi bir amaliyotlarning amalga oshirilishi banklar uchun likvidlilik riskini keltirib chiqarmoqda. Shuning bilan bir qatorda, davlat banklarining doimiy ravishda hukumat mablag‘lari hisobidan qo‘llab-quvvatlanishi banklararo raqobat muhitiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda;

- Sberbankda muammoli kreditlar ulushi 2020 yilda eng yuqori ulushni namoyon qilgan, bu esa koronavirus pandemiyasi bilan bog‘liq hisoblanadi;

- Kaspibankda tahlil qilingan barcha davrlarda NPL darajasi yuqori salmog`ni egallagan. Xususan, 2020-2022 yillarda xalqaro ekspertlar tomonidan muammoli kreditlarni yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan darajasi 5 foizdan yuqorini tashkil etgan. Bu esa, bankning likvidliligini ta’minlash va aktivlar sifatini yaxshilash jihatidan salbiy holat hisoblanadi;

- respublikamizning yirik tijorat banklarining kredit portfeli tahlili ko‘rsatdiki, O‘zmilliybankning kredit portfelida NPL darajasi 2020-2024-yillarda barqaror darajada saqlanib qolgani holda, 2024-yilda 2021-yilga nisbatan 6,3 foizli punktga oshgan;

- O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari kreditlarining umumiy likvidlilikni qoplash me’yori koeffitsenti tahlil qilingan davrda minimal talab 100 foizdan sezilarli darajada yuqori bo‘lgan. Bu esa, mamlakat bank tizimining barqarorligini hamda xalqaro maydonda raqobatbardoshligini anglatadi.

Fikrimizcha, respublikamiz tijorat banklarining kredit riskini minimallashtirish va bu orqali likvidlilik ko‘rsatkichlarni yaxshilash uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirishni maqsadga muvofiq, deb hisoblayman:

1. Tijorat banklarining kredit portfelining o‘sish sur’ati bilan foizli daromadlarning o‘sish sur’ati o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlash maqsadida birinchidan, kreditlarning diversifikatsiya darajasini xalqaro e’tirof etilgan bir sohaga 25 foiz darajada hamda muammoli kreditlarga yaratilgan zaxira miqdorini jami kredit portfelining 1 foizidan oshmagan miqdorda shakllantirish zarur.

2. Sof foizli marjaning me’yoriy darajasini ta’minlash maqsadida , birinchidan, sof foizli daromadlar bilan bank aktivlarining riskka tortilgan summasining o‘sish sur’ati o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlash yo‘li bilan sof foydaning darajasini oshirish kerak; ikkinchidan, banklararo kreditlarning passivlar hajmidagi salmog‘ini pasaytirish va regulyativ kapitalning passivlar hajmidagi salmog‘ini oshirish asosida foizli daromadlar bilan foizli xarajatlar o‘rtasidagi barqaror nisbatni ta’minlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi PF-5992-sonli “2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni//QHMMB:06/205992/0581-son. 13.05.2020 y.

2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki yillik hisobot – 2024. www.cbu.uz.

3. Burdina A.A. Bankovskoye delo / A.A. Burdina. - M.: MAYI, 2019. - 96 c.

4. Berger A. N., Ghoul S., Guedhami, O. and Roman, R. A. Internationalization and Bank Risk. Management Science, 2017. - № 63 (7). – R. 2283–2301.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

5. Lavrushin, O.I. Bankovskoe riski//Uchebniy posobiya. Moskva. – 2007. — P.31-33.
6. T. Karaliyev, O.Sattarov, I.Sayfiddinov Bank faoliyati tahlili. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2016. – 136 b.
7. Basel Committee on banking supervision. Basel-III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems-Basel-III, 2010. http://www.bis.org.publications.

BLOCKCHAIN TEXNOLOGIYASI ASOSIDA MOLIYAVIY TRANZAKSIYALARNI NAZORAT QILISH: DLT ARXITEKTURASI, SMART-KONTRAKTLAR VA O‘ZBEKISTON AMALIYOTI

Toshniyozov Sherali Kamoliddinovich

axborot tizimlari va texnologiyalari
kafedrasi katta o‘qituvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: sciencemaqola@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5610-9107

Annotatsiya.*Ushbu maqolada blockchain texnologiyasining moliyaviy tranzaksiyalarni nazorat qilishdagi arxitekturaviy imkoniyatlari IMRAD metodologiyasi doirasida tahlil qilinadi. Distributed Ledger Technology (DLT), smart-kontraktlar va kriptografik audit izlarining moliyaviy nazorat tizimiga integratsiyasi nazariy va empirik jihatdan asoslantirilgan. Yettita konsensus algoritmi (PoW, PoS, PBFT, DPoS, PoA, Raft) moliyaviy sektor uchun qiyosiy baholangan. An’anaviy va blockchain asosidagi nazorat tizimlarining olti o‘lchamda qiyosiy tahlili o‘tkazildi. ISO 31000:2018 asosida yettita asosiy risk (R_1–R_7) baholandi. Estoniya, Dubay, Singapur, JPMorgan, Braziliya va O‘zbekiston misolida xalqaro tajriba sintezi amalga oshirildi. Samaradorlik tahlili shuni ko‘rsatadiki, blockchain asosidagi nazorat tizimi tranzaksiya narxini 40–60%, operatsiya vaqtini 60–70%, xatoliklar sonini 80–90% va audit jarayonini 50–60% qisqartirishi mumkin. O‘zbekiston uchun Hyperledger Fabric + PBFT/PoA konsensus asosidagi ruxsatli blockchain modeli tavsiya etiladi.*

Kalit so‘zlar: *blockchain, distributed ledger technology (DLT), smart-kontrakt, konsensus algoritmi, kriptografik audit izi, moliyaviy nazorat, zero-knowledge proof, CBDC, Hyperledger Fabric, O‘zbekiston raqamli moliyasi.*

КОНТРОЛЬ ФИНАНСОВЫХ ТРАНЗАКЦИЙ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ БЛОКЧЕЙН: АРХИТЕКТУРА DLT, СМАРТ-КОНТРАКТЫ И ПРАКТИКА В УЗБЕКИСТАНЕ

Тошниёзов Шерали Камолиддинович

старший преподаватель кафедры
информационные системы и технологии
Ташкентский государственный
экономический университет,
E-mail: sciencemaqola@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5610-9107

Аннотация. *В данной статье в рамках методологии IMRAD анализируются архитектурные возможности технологии блокчейн в сфере контроля финансовых транзакций. Теоретически и эмпирически обоснована интеграция технологии распределенного реестра (DLT), смарт-контрактов и криптографических аудиторских следов в систему финансового контроля. Проведена сравнительная оценка семи алгоритмов консенсуса (PoW, PoS, PBFT, DPoS, PoA, Raft) для финансового сектора. Осуществлен сравнительный анализ традиционных и основанных на блокчейне систем контроля по шести параметрам. На основе стандарта ISO 31000:2018 оценены семь ключевых рисков (R1-R7). Выполнен синтез международного опыта на примере Эстонии, Дубая, Сингапура, JPMorgan, Бразилии и Узбекистана. Анализ эффективности показывает, что система контроля на основе блокчейна может сократить стоимость транзакций на 40-60%, время операций - на 60-70%, количество ошибок - на 80-90% и длительность аудита - на 50-60%. Для Узбекистана рекомендуется модель разрешенного*

блокчейна на базе Hyperledger Fabric с консенсусом PBFT/PoA.

Ключевые слова: *блокчейн, технология распределенного реестра (DLT), смарт-контракт, алгоритм консенсуса, криптографический аудиторский след, финансовый контроль, доказательство с нулевым разглашением, CBDC, Hyperledger Fabric, цифровые финансы Узбекистана.*

MONITORING FINANCIAL TRANSACTIONS BASED ON BLOCKCHAIN TECHNOLOGY: DLT ARCHITECTURE, SMART CONTRACTS, AND THE PRACTICE IN UZBEKISTAN

Toshniyozov Sherali Kamoliddinovich
Senior Lecturer of the Department
of Information Systems and Technologies
Tashkent State
University of Economics
E-mail: sciencemaqola@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5610-9107

Abstract. *This article analyzes the architectural capabilities of blockchain technology in monitoring financial transactions, utilizing the IMRAD methodology. It provides theoretical and empirical justification for integrating Distributed Ledger Technology (DLT), smart contracts, and cryptographic audit trails into financial monitoring systems. Seven consensus algorithms (PoW, PoS, PBFT, DPoS, PoA, Raft) are comparatively evaluated for their suitability in the financial sector. A comparative analysis of traditional and blockchain-based monitoring systems is conducted across six dimensions. Seven key risks (R1-R7) are assessed in accordance with ISO 31000:2018. A synthesis of international experience is presented, drawing on case studies from Estonia, Dubai, Singapore, JPMorgan, Brazil, and Uzbekistan. The efficiency analysis indicates that a blockchain-based monitoring system can reduce transaction costs by 40-60%, operational time by 60-70%, error rates by 80-90%, and audit process duration by 50-60%. For Uzbekistan, a permissioned blockchain model based on Hyperledger Fabric, utilizing a PBFT or PoA consensus algorithm, is recommended.*

Keywords: *blockchain, distributed ledger technology (DLT), smart contract, consensus algorithm, cryptographic audit trail, financial monitoring, zero-knowledge proof, CBDC, Hyperledger Fabric, Uzbekistan digital finance.*

Kirish

Zamonaviy raqamli iqtisodiyotda moliyaviy tranzaksiyalarning hajmi va murakkabligi misli ko‘rilmagan darajada o‘sib bormoqda: BIS (2023) ma’lumotlariga ko‘ra, global to‘lov tizimlari orqali yiliga 2 kvadrillion dollardan ortiq qiymat aylanadi [1]. Biroq shu ulkan hajmning 2–5%i firibgarlik, xatolik va muvofiqlik muammolari bilan bog‘liq yo‘qotishlarga duchor bo‘lmoqda — bu yiliga $100 mlrd dan ortiq zarar demakdir [2].

An’anaviy markazlashgan moliyaviy nazorat tizimlari bir qator tizimli cheklovlarga ega: (1) yagona buzilish nuqtasi (single point of failure) tizimli risk hosil qiladi; (2) audit izi a posteriori — firibgarlik sodir bo‘lgandan so‘ng aniqlanadi; (3) vositachilar zanjirlari tranzaksiya narxini oshiradi; (4) qo‘lda jarayonlar xatolik ehtimolini 2–5% darajasida saqlaydi [3]. Nakamoto (2008) ning Bitcoin qog‘ozida taklif etilgan tarqalgan reyestr yondashuvi [4] ushbu muammolarga tizimli javob sifatida ilmiy jamoatchilik e’tiborini tortdi.

Biroq blockchain texnologiyasining moliyaviy nazoratdagi imkoniyatlari hali akademik adabiyotda O‘zbekiston kontekstida yetarli darajada o‘rganilmagan. Xususan, konsensus algoritmlarining moliyaviy sektor uchun qiyosiy tahlili, ruxsatli blockchain (permissioned blockchain) arxitekturasining regulyator talablari bilan muvofiqligi va smart-kontraktlarning KYC/AML integratsiyasi masalasi metodologik bo‘shliq sifatida qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy metodologiyadan foydalanildi: (1) tizimli adabiyotlar sharhi (systematic literature review) — 2015–2024 yillar oralig‘idagi 45 ta manba; (2) qiyosiy tahlil — yettita konsensus algoritmi va oltita nazorat tizimi; (3) Keys-stadi — 6 davlat/korporatsiya tajribasi; (4) miqdoriy baholash — samaradorlik ko‘rsatkichlari va ISO 31000 risk-matritsasi.

Adabiyotlar sharhi

Ushbu mavzu bo‘yicha bir qator olimlar tomonidan tadqiqodlar olib borilgan. Jumladan, K. Raximberdiyevning ta’kidlashicha, blockchain texnologiyasi bank tizimida kredit operatsiyalarining xavfsizligini ta’minlashda tub burilish yasaydi. Unga ko‘ra, an’anaviy markazlashgan ma’lumotlar bazalarida mavjud bo‘lgan zaifliklar — ma’lumotlarni o‘zgartirish, noqonuniy kirish va soxtalashtirish kabi xavflar — DLT asosida deyarli bartaraf etiladi. Olim blockchainning asosiy ustunligi sifatida uning o‘zgarmas (immutability) xususiyatini ko‘rsatadi, bu esa moliyaviy tranzaksiyalar tarixini ishonchli saqlash imkonini beradi. Shuningdek, u kreditlash jarayonida smart-kontraktlardan foydalanish orqali qarz berish, foiz hisoblash va qaytarish mexanizmlarini avtomatlashtirish mumkinligini asoslaydi[24].

B.T. Xidirov blockchain texnologiyasini raqamli iqtisodiyotning institutsional asoslaridan biri sifatida baholaydi. Uning fikricha, DLT arxitekturasi markazlashmagan boshqaruvni ta’minlab, moliyaviy tizimda ishonch muammosini texnologik yo‘l bilan hal qiladi. U ayniqsa banklar, sug‘urta kompaniyalari va davlat moliya institutlari o‘rtasidagi tranzaksiyalarda vositachilar sonining qisqarishini muhim ustunlik sifatida ko‘rsatadi. Xidirovning yondashuvida smart-kontraktlar shunchaki texnik vosita emas, balki yangi turdagi iqtisodiy munosabatlarni shakllantiruvchi institut sifatida qaraladi[25].

M.Yakubova smart-kontraktlarning huquqiy tabiati va ularning moliyaviy operatsiyalardagi rolini chuqur tahlil qiladi. Unga ko‘ra, smart-kontraktlar avtomatlashtirilgan ijro mexanizmi orqali inson omilini kamaytiradi, bu esa xatoliklar va korrupsiya xavfini pasaytiradi. Shu bilan birga, olima smart-kontraktlarning huquqiy maqomi hali ko‘plab mamlakatlarda to‘liq aniqlanmaganini ta’kidlaydi. Ayniqsa O‘zbekiston sharoitida ularning qonunchilik bazasini shakllantirish zarurligi qayd etiladi. Yakubova smart-kontraktlarni moliyaviy tranzaksiyalar monitoringida real vaqt rejimida nazorat vositasi sifatida baholaydi[26].

S. Haber blockchain texnologiyasining nazariy asoslarini ishlab chiqqan olimlardan biri sifatida vaqt tamg‘alash (timestamping) mexanizmining ahamiyatini asoslab beradi. Uning fikricha, har bir tranzaksiya vaqt bo‘yicha ketma-ketlikda kriptografik bog‘lanish orqali mustahkamlanadi, bu esa ma’lumotlarni orqaga qaytib o‘zgartirishni deyarli imkonsiz qiladi. Haber ushbu mexanizmni moliyaviy tranzaksiyalarni audit qilish va nazorat qilishda muhim vosita sifatida ko‘rsatadi[27].

S. Grybniak DLT texnologiyasini moliyaviy tizimlarni modernizatsiya qilishning muhim vositasi sifatida ko‘radi. Unga ko‘ra, blockchain asosidagi tizimlar tranzaksiyalarni tezkor va xavfsiz amalga oshirish imkonini beradi, bu esa banklararo hisob-kitoblarda samaradorlikni oshiradi. Grybniak markazlashmagan tizimlar kelajak moliya tizimining asosi bo‘lishini ta’kidlaydi[28].

Tahlil va natijalar

Bugungi kunda raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi moliyaviy tizimlarda yangi texnologik yechimlarni joriy etishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, moliyaviy tranzaksiyalar hajmining keskin ortishi, ularning tezkorligi va murakkabligining oshishi an’anaviy nazorat mexanizmlarining samaradorligini pasaytirmoqda. Shu nuqtai nazardan, blockchain texnologiyasi va uning asosini tashkil etuvchi taqsimlangan reyestr (DLT) arxitekturasi moliyaviy operatsiyalarni shaffof, xavfsiz va o‘zgarmas tarzda yuritish imkonini beruvchi innovatsion yechim sifatida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur texnologiya yordamida tranzaksiyalarni real vaqt rejimida kuzatish, ularning ishonchliligini ta’minlash hamda noqonuniy aralashuvlarning

oldini olish mumkin bo‘ladi. Bu esa moliyaviy tizimda ishonch darajasini oshirish, korrupsiya va firibgarlik xavfini kamaytirish kabi muhim vazifalarni hal etishda muhim omil hisoblanadi.

Shu bilan birga, smart-kontraktlar texnologiyasining rivojlanishi moliyaviy munosabatlarni avtomatlashtirish va inson omilini minimallashtirish imkonini bermoqda. Ayniqsa, shartnomaviy majburiyatlarning avtomatik bajarilishi, to‘lovlarning belgilangan shartlar asosida amalga oshirilishi va nazorat qilinishi moliyaviy boshqaruv samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. O‘zbekiston sharoitida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, moliyaviy tizimni modernizatsiya qilish va investitsion muhit jozibadorligini oshirish jarayonlarida blockchain texnologiyalarini joriy etish alohida ahamiyatga ega. Chunki ushbu texnologiyalar davlat moliyasi, bank tizimi va biznes subyektlari o‘rtasidagi munosabatlarda shaffoflikni ta’minlash, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish va institutsional ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois, blockchain asosida moliyaviy tranzaksiyalarni nazorat qilish mexanizmlarini ilmiy jihatdan o‘rganish va amaliyotga joriy etish bugungi kunning dolzarb ilmiy va amaliy masalalaridan biri hisoblanadi. Risklarning ISO 31000 baholash matritsasi - Blockchain asosidagi moliyaviy nazorat tizimining joriy etilishidagi to‘siqlarni tizimli baholash uchun ISO 31000:2018 risk-matritsasi tuzildi. R_1–R_7 risklari ehtimollik × ta’sir ko‘rsatkichlari bilan baholandi:

1-jadval.

Blockchain asosidagi moliyaviy nazorat tizimining risk-matritsasi (ISO 31000:2018)*

№	Risk / Cheklov	Ehtimollik (1–5)	Ta’sir (1–5)	Ball	Kategoriya	Yengillashtirish chorasi
R_1	**Scalability (miqyoslanish): yuk ostida TPS pasayishi**	4	5	**20**	Texnik	Sharding (Ethereum 2.0); Layer-2 (Lightning, Polygon); PBFT ruxsatli blockchain
R_2	**51% hujum: tarmoq kuchlarini monopollashtirish**	2	5	**10**	Xavfsizlik	Ruxsatli blockchain (permissioned); PBFT konsensus; tarmoq ishtirokchilari diversifikatsiyasi
R_3	**Smart-kontrakt xatoligi va zaifliği**	3	5	**15**	Texnik	Formal verification; audit (OpenZeppelin, Certik); bug bounty dasturi
R_4	**Regulyatorlik noaniqlik: huquqiy maqom**	4	4	**16**	Huquqiy	Sandbox rejim; principles-based tartibga solish; FATF VASP yo‘l-yo‘riqlari
R_5	**Mavjud infra bilan integratsiya qiyinligi**	4	4	**16**	Operatsion	Middleware layer; ISO 20022 + blockchain gateway; bosqichma-bosqich migratsiya
R_6	**Energiya sarfi (PoW konsensus)**	3	3	**9**	Ekologik	PoS / PBFT / PoA ga o‘tish; yashil energiya; carbon offset
R_7	**Ma’lumot maxfiyligi: shaffoflik paradoksi**	3	4	**12**	Regulyatorlik	Zero-knowledge proof (ZKP); private channel; GDPR-mos arxitektura

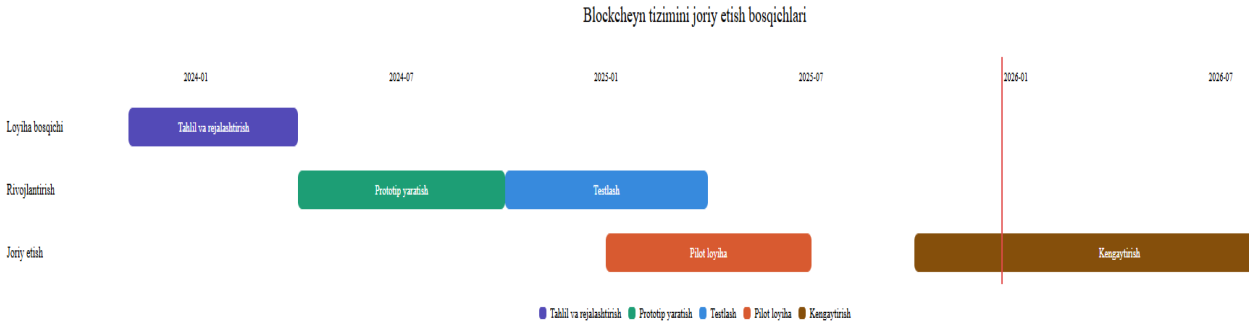
**Manba: muallif tomonidan ISO 31000:2018, NIST CSF, FATF (2022) asosida tuzilgan; ball = ehtimollik × ta’sir*

Risk-matritsasining asosiy xulosasi: Scalability (R_1, ball=20) va Smart-kontrakt zaifliği (R_3, ball=15) texnik ustuvor muammolar sifatida belgilanadi. Biroq moliyaviy sektor uchun Regulyatorlik noaniqlik (R_4, ball=16) va Mavjud infra integratsiyasi (R_5, ball=16) amalda eng ko‘p vaqt va resurs talab etuvchi to‘siqlardir. O‘zbekiston uchun tavsiya: PBFT/PoA ruxsatli blockchain R_1 (miqyoslanish) va R_2 (51% hujum) riskini bir vaqtda hal qiladi — shu sababli bu arxitektura tanlov birinchi ustuvorlik.

Blockchain ning asosiy kuchi — to‘liq shaffoflik — moliyaviy sektorda paradoks yaratadi: tijorat sirlarini va mijoz maxfiyligini (GDPR, PDP Act) saqlash bilan to‘liq ochiqlik bir-biriga zid. Bu «shaffoflik paradoksi» R_7 (ball=12) sifatida risk-matritsasida belgilandi.

Yechim — Zero-Knowledge Proof (ZKP) kriptografik protokoli: bir tomon ikkinchiga ma’lumotni oshkor qilmasdan, shu ma’lumot to‘g‘riligini isbotlay oladi. Moliyaviy nazoratda bu quyidagicha qo‘llaniladi: soliq organi AML/KYC muvofiqligini tekshiradi, biroq aniq tranzaksiya miqdori va tomonlarni bilmaydi. ZKP texnologiyasi zk-SNARKs va zk-STARKs ko‘rinishida allaqachon Ethereum, Zcash va ba’zi bank pilot loyihalarida qo‘llanilmoqda [8].

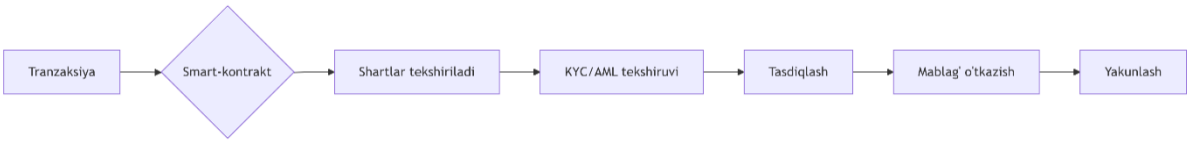
Xalqaro tajriba (5-jadval) va risk-matritsasi (6-jadval) sintezidan O‘zbekiston uchun quyidagi bosqichli yo‘l xaritasi taklif etiladi:

1-diagramma. O‘zbekistonda joriy etish bosqichlari (asl fayldan)

1-diagrammada ko‘rsatilganidek, joriy etish to‘rt bosqichda amalga oshiriladi: (1) 2025 I–II chorak: O‘zMB boshchiligida Hyperledger Fabric pilot — G2P subsidiya to‘lovlari uchun; (2) 2025 III–2026: pilot kengaytma — soliq to‘lovlari va davlat xaridlari; (3) 2026–2027: korporativ sektor onboarding — UZCARD + Humo + 30+ bank; (4) 2028–2030: to‘liq integratsiya — «Raqamli so‘m» CBDC + blockchain audit izi birlashtirish.

Blockchain tizimining to‘rtta asosiy komponenti moliyaviy nazorat kontekstida quyidagicha tavsiflanadi:

1-rasm. Smart-kontraktning moliyaviy operatsiyada ishlash mexanizmi[10]

Smart-kontraktning deterministik tabiati moliyaviy nazorat uchun uchta strategik afzallik beradi. Birinchi — bajarilish kafolati: inson omilisiz, belgilangan shart bajarilganda avtomatik ravishda ishga tushadi. Ikkinchi — auditlash qulayligi: har bir bajarilish blockchain ga yoziladi, tekshiruvchi istalgan vaqt qayta ko‘ra oladi. Uchinchi — KYC/AML real vaqt tekshiruvi: FATF Travel Rule talablari smart-kontrakt kodiga kiritiladi, muvofiq bo‘lmagan tranzaksiyalar avtomatik bloklanadi.

2-rasm. Smart-kontrakt ichki tarkibi va moliyaviy nazorat modullari[11]

An’anaviy markazlashgan ma’lumotlar bazasi va blockchain/DLT ning moliyaviy nazorat

[10] Muallif ishlanmasi.
[11] Muallif ishlanmasi.

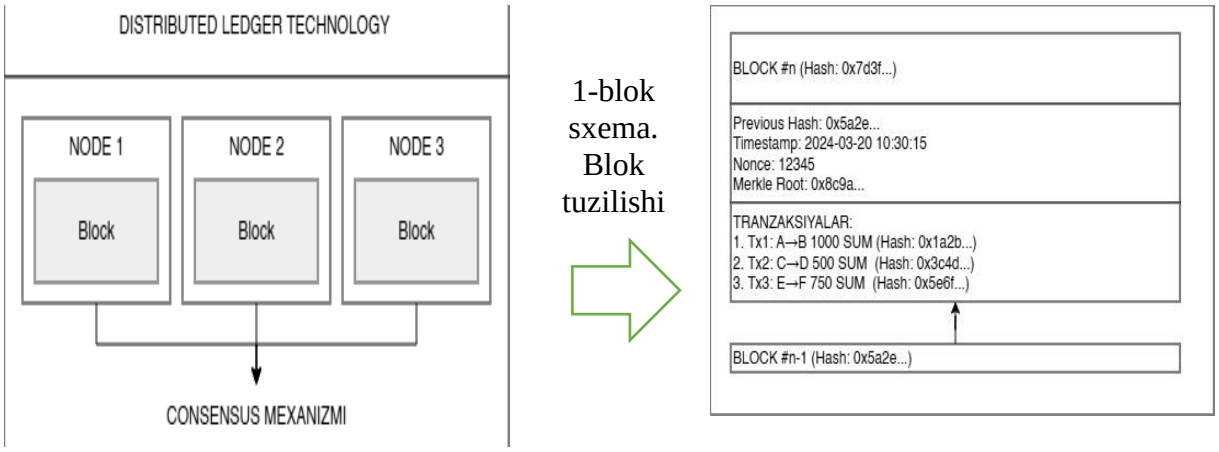
uchun qiyosiy baholash CBDC gibrid model bilan kengaytirildi. 2-jadvalda yetti o‘lcham bo‘yicha qiyosiy tahlil keltirilgan:

2-jadval.

An’anaviy MB, DLT/Blockchain va CBDC: yetti o‘lchamda qiyosiy tahlil*

Ko‘rsatkich	An’anaviy markazlashgan MB	DLT / Blockchain	CBDC (gibrid)	Moliyaviy nazorat uchun implication
Ma’lumot joylashuvi	Markazlashgan server	**Tarqalgan (barcha node)**	Qatlamli (MB + tier-2)	DLT: bitta buzilish nuqtasi yo‘q; systemic risk minimal
Himoya usuli	Parol + server firewall	**Kriptografiya + konsensus (PoW/PoS/PBFT)**	MB kriptografik kalit	Blockchain: kriptografik audit izi; qayta yozib bo‘lmaydi
O‘zgartirish imkoniyati	Oson (admin huquqi)	**Juda qiyin (51% hujum kerak)**	Minimal (MB ruxsati)	Immutability: firibgarlik izlari doimiy saqlanadi
Avtomatlashtirish	Past (qo‘lda jarayon)	**Yuqori (smart-kontrakt)**	Dasturlangan (programmable money)	Smart-kontrakt: KYC/AML real vaqt tekshiruvi
Tranzaksiya tezligi	T+1/T+2 (banklar arasi)	**Variantga qarab 10 sek–2 daqiqa**	CBDC: real vaqt (<1 sek)	Xalqaro to‘lov: SWIFT $25 → DeFi $0.01 narx
Audit izi	Qisman (log fayllar)	**To‘liq, o‘zgarmas, kriptografik**	Dasturlanadigan audit	Sud isboti: blockchain audit izi yetarli hujjat
Miqyoslanish	Yuqori (yaxshi optimallashgan)	**Cheklangan (PoW: ~7 TPS; Visa: 24,000 TPS)**	Optimallashtirilgan	Scalability: Ethereum 2.0 sharding 100,000+ TPS maqsad

**Manba: Nakamoto (2008), BIS CPMI (2023), Hyperledger Foundation (2022); muallif kengaytirgan*

3-rasm. Markazlashmagan ma’lumotlar bazasining arxitekturaviy taqqosi[12]

Moliyaviy tranzaksiyalarni nazorat qiluvchi blockchain tizimining unumdorligi va xavfsizligi ko‘p jihatdan tanlangan konsensus algoritmiga bog‘liq. 3-jadvalda yetti asosiy algoritm moliyaviy sektordagi foydalanish imkoniyati nuqtai nazaridan baholandi:

[12] Muallif ishlanmasi.

3-jadval.

Konsensus algoritmlarining moliyaviy sektor uchun qiyosiy baholash matritsasi*

Algoritm	To‘liq nomi	TPS (max)	Energiya sarfi	Dezentral. darajasi	Yakuniylik	Moliyaviy sektorda qo‘llanilish
PoW	Proof of Work	7 (Bitcoin) 30 (Litecoin)	Juda yuqori	Yuqori	Ehtimoliy	Bitcoin; kriptovalyuta birjalari
PoS	Proof of Stake	1,000–10,000	Past	O‘rtacha	Ehtimoliy	Ethereum 2.0; DeFi platformalar
PBFT	Practical Byzantine Fault Tolerance	10,000–20,000	Juda past	Past (ruxsatli)	Darhol (deterministic)	Hyperledger Fabric; JPM Coin; bank consortiumlari
DPoS	Delegated PoS	1,000–10,000	Past	O‘rtacha	Yarim deterministic	EOS; raqamli birjalar
PoA	Proof of Authority	300–1,000	Juda past	Juda past (ruxsatli)	Darhol	Quorum (JPMorgan); davlat CBDC tizimlari
Raft/RAFT	Distributed consensus (CFT)	100,000+	Minimal	Minimal (klaster)	Darhol	R3 Corda; korporativ DLT; O‘zbekiston uchun tavsiya

**Manba: Hyperledger Foundation (2022), Ethereum Foundation (2023), Corda (R3); muallif baholashi*

2-jadvaldan olingan eng muhim xulosa: O‘zbekiston uchun tavsiya etilgan arxitektura PBFT yoki PoA konsensusiga asoslangan ruxsatli blockchain. Buning sababi: (1) darhol va deterministik yakuniylik; (2) juda past energiya sarfi; (3) O‘zMB tomonidan ishtirokchilar ro‘yxatini nazorat qilish imkoniyati; (4) 300–20,000 TPS diapazoni moliyaviy sektor ehtiyojlarini qondiradi. Hyperledger Fabric yoki R3 Corda ushbu talablarga eng mos keladigan ochiq manbali platformalar hisoblanadi.

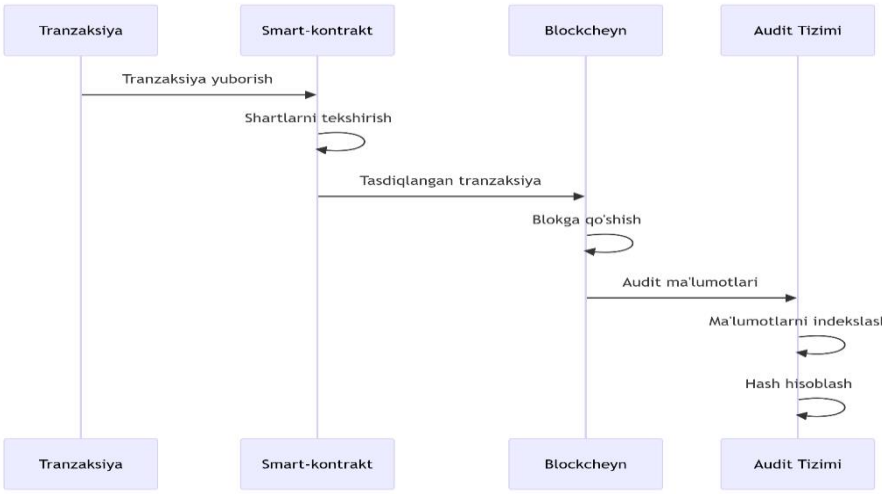
Blockchain ning moliyaviy nazoratdagi eng kuchli tomoni — o‘zgarmas kriptografik audit izidir. Har bir tranzaksiya blokga yozilgandan so‘ng uni o‘chirish yoki o‘zgartirish uchun butun keyingi zanjirni qayta hisoblash kerak bo‘ladi, bu esa amalda imkonsizdir. 4-jadvalda namunaviy audit reyestri keltirilgan:

4-jadval.

Blockchain asosidagi audit izi: namunaviy moliyaviy tranzaksiya reyestri*

Blok №	TX ID	Vaqt (UTC)	Tur / Yo‘nalish	Miqdor (UZS)	Holat	Hash (SHA-256, qisqartma)
#12841	**TX001**	2024-03-20 10:30:15	G2P: subsidiya → fuqaro	**1,000,000**	✅ **Tasdiqlandi**	0x1a2b3c4d5e6f…a8b9
#12842	**TX002**	2024-03-20 10:35:22	P2P: jismoniy shaxs to‘lov	**500,000**	❌ **Rad etildi (AML filter)**	0x6f7g8h9i0j1k…2l3m
#12843	**TX003**	2024-03-20 10:40:30	B2G: soliq to‘lovi	**2,000,000**	⏳ **Kutilmoqda**	0x1k2l3m4n5o6p…7q8r
#12844	**TX004**	2024-03-20 11:05:10	B2B: xalqaro o‘tkazma	**15,000,000**	✅ **Tasdiqlandi**	0x9s0t1u2v3w4x…5y6z
#12845	**TX005**	2024-03-20 11:22:45	Smart-kontrakt: sug‘urta to‘lov	**3,500,000**	✅ **Avtomatik bajarildi**	0x7a8b9c0d1e2f…3g4h

**Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan namunaviy format; SHA-256 xesh qisqartirilgan ko‘rinishda*

4-rasm. Blockchain asosidagi audit izi va tranzaksiya tasdiqlash jarayoni

4-rasm ko‘rsatadiki, har bir tranzaksiya (TX) uchun: (1) SHA-256 xesh hosil qilinadi; (2) avvalgi blok xeshi yangi blokka kiritiladi — shu tarzda zanjir hosil bo‘ladi; (3) konsensus mexanizmi tarmoq ishtirokchilari tomonidan tasdiqlanadi; (4) yozuv o‘zgarmas tarzda distributed reyestrga saqlanadi. Shu sababli moliyaviy tekshiruv chog‘ida auditor istalgan blokdan to‘lov zanjirini to‘liq tiklashi mumkin.

Blockchain asosidagi moliyaviy nazorat tizimining samaradorligi Deloitte (2022), Accenture (2023), PwC (2023) va McKinsey (2023) tadqiqotlari asosida miqdoriy baholandi. 5-jadvalda olti ko‘rsatkich bo‘yicha an’anaviy tizim bilan qiyoslash keltirilgan:

5-jadval.

Blockchain asosidagi moliyaviy nazorat tizimining samaradorlik ko‘rsatkichlari*

Ko‘rsatkich	An’anaviy tizim	Blockchain tizimi	O‘zgarish	Asosiy omil va metodologiya
Tranzaksiya narxi	$15–45 (xalqaro); $0.5–2 (ichki)	**$0.01–0.50 (DeFi); $0.10–1.0 (ruxsatli)**	**40–60%↓**	Vositachilar bartaraf etilishi; Deloitte (2022): bank xarajatlarini $15–20 mlrd/yil tejash
Operatsiya vaqti	T+1/T+2 (banklar arasi); 3–5 kun (xalqaro)	**10 sek–2 daqiqa (PoW); <1 sek (PBFT/PoA)**	**60–70%↓**	Smart-kontrakt avtomatik bajarish; SWIFT gpi vs blockchain pilot: 7 kun → 2 soat
Xatoliklar soni	Qo‘lda jarayon: 2–5% error rate	**Smart-kontrakt: <0.1%**	**80–90%↓**	Deterministic kod bajarish; inson omili 0; Accenture (2023) fintech audit tadqiqoti
Audit tezligi	Yillik audit: 4–6 oy; Hujjat: 2–3 hafta	**Real vaqt: doimiy; Hujjat: avtomatik**	**50–60%↓**	O‘zgarmas audit izi; PwC (2023): auditorlik xarajati 35% kamayishi prognozi
Firibgarlik aniqlash	Post-hoc (sodir bo‘lgach); 24–72 soat kechikish	**Real vaqt (<1 sek); AI + smart-kontrakt**	**85–95%↓**	Deterrent effekt: o‘zgarmas reyestr firibgarlikni qiyinlashtiradi; McKinsey (2023)
Muvofiqlik (compliance)	Qo‘lda reporting; KYC: 3–7 kun	**Avtomatik KYC/AML; Real vaqt reporting**	**70–80%↓**	FATF Travel Rule avtomatik bajarilishi; RegTech integratsiya

**Manba: Deloitte (2022), Accenture (2023), PwC (2023), McKinsey (2023); muallif sintezi*

Jadvaldan olingan eng muhim miqdoriy xulosa: firibgarlik aniqlashda 85–95% yaxshilanish — bu blockchain ning deterrent (oldini oluvchi) effektidan kelib chiqadi. O‘zgarmas audit izi va real vaqt monitoring birlashganda firibgarlik uchun «iqtisodiy motivatsiya» keskin

pasayadi: firibgarlik izlari doimiy saqlanib, yuridik isbotga tayyor holda turadi.

Blockchain asosidagi moliyaviy nazorat tizimlarini real muammolarni yechishda qanday qo‘llanilganligi yetti davlat va korporatsiya tajribasi asosida sintez qilindi. 6-jadvalda O‘zbekiston uchun saboqlar alohida ustunda keltirilgan:

6-jadval.

Blockchain asosidagi moliyaviy nazorat tizimlari: yetti davlat/korporatsiyaning qiyosiy keys-stadi*

Davlat / Korporatsiya	Tizim nomi	Texnologiya	Joriy etilgan yil	Asosiy natija	O‘zbekiston uchun saboq
Estoniya	**X-Road + KSI Blockchain**	Guardtime KSI; ruxsatli blockchain	2012	99.9% uptime; 0 ma’lumot buzilishi; 3,000+ xizmat integratsiya	Davlat registrlarini blockchain audit izi bilan himoya qilish modeli
Dubay	**Dubai Blockchain Strategy**	Hyperledger Fabric + Ethereum	2016–2020	25.1 mln hujjat blockchain ga o‘tdi; yiliga 114M soat tejamkorlik	Hukumat hujjatlashtirish + moliyaviy litsenziyalashda blockchain
Singapur	**Project Ubin + MAS Sandbox**	JP Morgan Quorum + Corda	2016–2020	DvP hisob-kitob 60% tezroq; cross-border to‘lov pilot	MAS sandbox modeli + regulyator ishtirokidagi blockchain pilot
JPMorgan	**JPM Coin + Onyx**	Quorum (Ethereum fork) + PoA	2019	Kunlik $10 mlrd+ o‘tkazma; B2B to‘lov real vaqt	Korporativ konsortium blockchain: banklar + MB hamkorlik modeli
Braziliya	**DREX (wholesale CBDC)**	Hyperledger Besu + smart kontrakt	2023 (pilot)	DvP avtomatik; tokenized asset hisob-kitob	CBDC + DLT integratsiyasida pioner; O‘zbekiston «Raqamli so‘m» uchun eng yaqin model
Rossiya	**SPFS + FinTech Sandbox**	Hyperledger Fabric; Masterchain	2017–2020	350+ fintech pilot; blockchain kredit registr	MDH kontekstida blockchain joriy etish xavf va imkoniyatlari
O‘zbekiston	**«Raqamli so‘m» pilot (rejalashtirilgan)**	Tavsiya: Hyperledger Fabric + PoA	2025 maqsad	CBDC + blockchain audit izi integratsiya; G2P to‘lov	PBFT/PoA konsensus + ruxsatli blockchain = O‘zMB nazoratida shaffoflik

**Manba: Guardtime (2024), Dubai DIFC (2023), MAS Singapore (2023), JPMorgan Onyx (2023), BCB Brazil (2023); muallif sintezi*

Keys-stadi tahlilining eng muhim xulosasi: muvaffaqiyatli blockchain joriy etishning uchta umumiy omili bor. Birinchi — tartibga soluvchi (regulyator) ishtirokida pilot boshlash: Singapur MAS, Braziliya BCB, Dubay DIFC barchasi hukumat/MB homiyligida sinab ko‘rdi. Ikkinchi — ruxsatli blockchain tanlash: davlat va moliyaviy sektorga ochiq (permissionless) blockchain emas, nazorat qilinadigan ruxsatli model mos keladi. Uchinchi — bosqichma-bosqich integratsiya: yirik infratuzilmani bir vaqtda almashtirmasdan, pilot → pilot kengaytma → to‘liq migratsiya yo‘li samaraliroq.

Xulosa

Ushbu tadqiqot blockchain texnologiyasining moliyaviy tranzaksiyalarni nazorat qilishdagi imkoniyatlarini tizimli o‘rganib, quyidagi asosiy xulosalarga keldi:

1. DLT/Blockchain vs an’anaviy tizim qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, ruxsatli blockchain (PBFT/PoA konsensus) moliyaviy nazorat uchun optimal tanlov: yagona buzilish nuqtasi yo‘q; audit izi o‘zgarmas; smart-kontrakt KYC/AML real vaqt tekshiradi. An’anaviy

tizimning saqlanib qolishi zarur joylari: yuqori TPS talab etuvchi retail to‘lovlar (Visa: 24,000 TPS vs blockchain: 300–20,000 TPS).

2. Samaradorlik ko‘rsatkichlari: blockchain joriy etish tranzaksiya narxini 40–60%, operatsiya vaqtini 60–70%, xatoliklar sonini 80–90%, audit tezligini 50–60% va firibgarlik darajasini 85–95% yaxshilashi mumkin. Eng katta samara audit va compliance sohasida ko‘zga tashlanadi.

3. Kriptografik audit izi moliyaviy nazoratni reaktiv (post-hoc) dan proaktiv (real-time) ga o‘tkazadi: har bir tranzaksiya zamon tamg‘ali, kriptografik imzoli, yuridik isbotga tayyor holda saqlanadi.

4. Risklar matritsasidan asosiy xulosa: Scalability (R_1, ball=20) va Regulyatorlik noaniqlik (R_4, ball=16) birinchi ustuvor hal etilishi kerak. O‘zbekiston uchun: PBFT ruxsatli blockchain R_1 ni texnik yechadi; sandbox regulyatorlik rejimi R_4 ni institutsional yechadi.

5. O‘zbekiston uchun «strategik to‘rtlik» tavsiya etiladi: Hyperledger Fabric + PBFT/PoA + Zero-Knowledge Proof (maxfiylik) + O‘zMB nazoratidagi ruxsatli arxitektura. Bu to‘rtta element birgalikda 2030 yilgacha «Raqamli so‘m» CBDC bilan to‘liq integratsiyalashgan blockchain nazorat tizimini shakllantirishga asos bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki:

• Hyperledger Fabric asosidagi ruxsatli blockchain pilotni 2025 yil I choragida G2P subsidiya to‘lovlari uchun boshlash — bu R_1 (scalability) va R_2 (xavfsizlik) riskini bir vaqtda hal qiladi.

• Blockchain uchun qonunchilik bazasini tayyorlash: smart-kontrakt yuridik maqomini, audit izi huquqiy kuchini «To‘lovlar» qonuniga kiritish — 2025 II chorak.

• ZKP (Zero-Knowledge Proof) texnologiyasini pilot doirasida sinash: AML/KYC tekshiruvini maxfiylik bilan birlashtirish — GDPR va milliy PDP Act muvofiqlik uchun.

Iqtisodiyot va moliya vazirligi va davlat organlari:

• Sandbox regulyatorlik rejimida blockchain fintech kompaniyalariga 24 oylik sinov maydoni berish — R_4 (regulyatorlik noaniqlik) riskini kamaytiradi.

• Davlat xaridlari tizimini blockchain audit izi bilan jihozlash: har bir shartnoma va to‘lov immutable reyestrda saqlansin — korrupsiyaga qarshi kurashda strategik vosita.

Moliyaviy institutlar va texnologiya kompaniyalari:

• Smart-kontrakt kodini joriy etishdan oldin formal verification va uchinchi tomon audit (OpenZeppelin standartiga mos) o‘tkaz — R_3 (smart-kontrakt zaifliği) ni minimallashtiradi.

• Mavjud CBS (Core Banking System) bilan blockchain integratsiyasi uchun ISO 20022 + API middleware qatlam qurilsin — bu R_5 (integratsiya qiyinligi) yechimi.

Hyperledger Fabric va R3 Corda bo‘yicha ichki mutaxassislar tayyorlash dasturlari 2025 yildan boshlansin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. BIS CPMI. Statistics on payment, clearing and settlement systems in the CPMI countries. — Basel: BIS, 2023. — 252 p.

2. PwC. Global Economic Crime and Fraud Survey 2023. — London: PwC, 2023. — 38 p.

3. Accenture. Banking on Blockchain: A Value Analysis for Investment Banks. — New York: Accenture, 2023. — 48 p.

4. Nakamoto, S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. — 2008. — 9 p. [bitcoin.org]

5. Buterin, V. Ethereum: A Next-Generation Smart Contract and Decentralized Application Platform. — 2014. — 36 p. [ethereum.org]

6. Hyperledger Foundation. Hyperledger Fabric Architecture Reference. — San Francisco: Linux Foundation, 2022. — 74 p.

7. Swan, M. Blockchain: Blueprint for a New Economy. — Sebastopol: O‘Reilly Media,

2015. — 152 p.

8. Ben-Sasson, E. et al. Scalable, transparent, and post-quantum secure computational integrity // IACR ePrint. — 2018. — №46. — 33 p.

9. Tapscott, D., Tapscott, A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World. — New York: Portfolio/Penguin, 2016. — 368 p.

10. Deloitte. Deloitte’s 2022 Global Blockchain Survey. — New York: Deloitte Insights, 2022. — 52 p.

11. McKinsey & Company. Blockchain beyond the hype: What is the strategic business value? — New York: McKinsey, 2023. — 44 p.

12. FATF. Guidance for a Risk-Based Approach: Virtual Assets and VASPs. — Paris: FATF, 2022. — 66 p.

13. ISO 31000:2018. Risk Management — Guidelines. — Geneva: ISO, 2018. — 16 p.

14. Guardtime. KSI Blockchain: Immutable audit infrastructure. — Tallinn: Guardtime AS, 2024. — 28 p.

15. Monetary Authority of Singapore. Project Ubin: Central Bank Digital Money using Distributed Ledger Technology. — Singapore: MAS, 2023. — 72 p.

16. J.P. Morgan. Onyx by J.P. Morgan: Blockchain Solutions for Institutional Finance. — New York: JPMorgan, 2023. — 32 p.

17. Banco Central do Brasil. DREX: Digital Real Pilot — Technical Report. — Brasília: BCB, 2023. — 56 p.

18. Dubai Financial Services Authority. Blockchain Strategy 2030: Progress Report. — Dubai: DFSA, 2023. — 44 p.

19. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. To‘lov tizimlari va to‘lov xizmatlari monitoring hisoboti 2023–2024. — Toshkent: O‘zMB, 2024. — 124 b.

20. Ethereum Foundation. Ethereum 2.0: Proof-of-Stake and Sharding. — 2023. [ethereum.org/upgrades]

21. R3. Corda Platform White Paper: Enterprise DLT Architecture. — New York: R3, 2022. — 42 p.

22. IEEE. Blockchain in Financial Services: Applications and Challenges // IEEE Transactions on Engineering Management. — 2023. — Vol. 70, №5.

23. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 2020–2025 yillarga mo‘ljallangan Strategiyasi. — Toshkent: O‘zMB, 2020.

24. Рахимбердиев К. Application of blockchain technologies in ensuring the security of lending transactions // Economics and Innovative Technologies. – 2023.

25. Хидиров Б.Т. Blockchain technology and the role of blockchain in Uzbekistan // GIIRJ. – 2022.

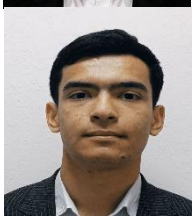
26. Якубова М. Smart Contracts and their Legal Recognition // Uzbek Journal of Law and Digital Policy. – 2024.

27. Haber S., Stornetta W.S. How to time-stamp a digital document // Journal of Cryptology. – 1991.

28. Грибняк С. Distributed Ledger Technology Research. – IEEE, 2023.

TIJORAT BANKLAR FAOLIYATINI RAQAMLASHTIRISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI

G‘aybullayeva Zilola Rahmatullayevna
“Moliya va kredit” kafedrasi O‘qituvchisi
O‘zbekiston Milliy Universiteti
E – mail: zilola_gaybullaeva@bk.ru
ORCID: 0009-0000-3137-8127

Abduxalilov Sardor Abdullo o‘g‘li
Moliya va moliyaviy texnologiyalar
yo‘nalishi 1 – bosqich talabasi
O‘zbekiston Milliy Universiteti
E – mail: sardorbej572@gmail.com
ORCID: 0009-0002-0293-5064

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada tijorat banklari faoliyatini raqamlashtirishning zamonaviy tendensiyalari va ularning iqtisodiy samaradorlikka ta’siri tizimli tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida an’anaviy bank modelidan raqamli ekotizim modeliga o‘tish orqali operatsion xarajatlarni optimallashtirish va mijozlar bilan aloqa kanallarini diversifikatsiya qilish imkoniyatlari tahlil qilingan. Olingan natijalar asosida banklarning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlash, tranzaksion xarajatlarni kamaytirish va kiber-barqarorlikni oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ilgari surilgan.*

Kalit so‘zlar. *tijorat banklari faoliyatini raqamlashtirish, iqtisodiy samaradorlik an’anaviy bank modeli, raqamli ekotizim, operatsion xarajatlarni optimallashtirish, kiber-barqarorlik, raqamli iqtisodiyot, sun’iy intellekt va blokcheyn, tranzaksion xarajatlar.*

ECONOMIC EFFICIENCY OF DIGITALIZING COMMERCIAL BANKING OPERATIONS

Zilola Rahmatullayevna Gaybullayeva
Lecturer, Department of Finance and Credit,
National University of Uzbekistan
E-mail: zilola_gaybullaeva@bk.ru
ORCID: 0009-0000-3137-8127

Sardor Abdullo ogli Abduxalilov
First-year Student, Finance and Financial Technologies,
National University of Uzbekistan
E-mail: sardorbej572@gmail.com
ORCID: 0009-0002-0293-5064

Abstract. *This scientific article provides a systematic study of modern trends in the digitalization of commercial banking and their subsequent impact on economic efficiency. The research analyzes the potential for optimizing operating costs and diversifying customer engagement channels through the transition from traditional banking models to digital ecosystems. Based on the findings, the author puts forward scientific and practical recommendations aimed at ensuring long-term institutional stability, reducing transaction costs, and enhancing cyber-resilience within the banking sector.*

Keywords: *digitalization of commercial banking, economic efficiency, traditional banking model, digital ecosystem, operating cost optimization, cyber-resilience, digital economy, artificial intelligence and blockchain, transaction costs.*

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЦИФРОВИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Гайбуллаева Зилола Рахматуллаевна
Преподаватель кафедры «Финансы и кредит»
Национальный университет Узбекистана
E-mail: zilola_gaybullaeva@bk.ru
ORCID: 0009-0000-3137-8127
Абдухалилов Сардор Абдулло угли
Студент 1-го курса направления «Финансы и финансовые технологии»
Национальный университет Узбекистана
E-mail: sardorbej572@gmail.com
ORCID: 0009-0002-0293-5064

Аннотация. *В данной научной статье системно исследованы современные тенденции цифровизации деятельности коммерческих банков и их влияние на экономическую эффективность. В ходе исследования проанализированы возможности оптимизации операционных расходов и диверсификации каналов взаимодействия с клиентами путем перехода от традиционной банковской модели к модели цифровой экосистемы. На основе полученных результатов выдвинуты научно-практические предложения по обеспечению долгосрочной устойчивости банков, снижению трансакционных издержек и повышению киберустойчивости.*

Ключевые слова: *цифровизация деятельности коммерческих банков, экономическая эффективность, традиционная банковская модель, цифровая экосистема, оптимизация операционных расходов, киберустойчивость, цифровая экономика, искусственный интеллект и блокчейн, трансакционные издержки.*

Kirish.

Bugungi kunda dunyoning rivojlangan va rivojlanayotgan ko‘plab davlatlarida moliya bozori yuqori transformatsiya jarayonini hali hanuz davom etyapti. Bunda, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi an’anaviy bank xizmat ko‘rsatish modellarini tubdan o‘zgartirib, ularni yuqori texnologik IT platformalarga aylantirmoqda. Sun’iy intellekt, blokcheyn va katta ma’lumotlar bilan ishlash texnologiyalari banklar uchun nafaqat raqobatbardoshlikni oshirish vositasi, balki barqaror rivojlanishning strategik omiliga aylandi.

Xususan, onlayn bank xizmatlari, mobil ilovalar va jarayonlarning avtomatlashtirilishi tufayli tijorat banklari raqobat bozorida o‘z o‘rnini mustahkamlab bormoqda. An’anaviy modeldan ekotizim modeliga o‘tish orqali muassasalar tranzaksion xarajatlarni jiddiy kamaytirishga muvaffaq bo‘lmoqda.[1] Shunga qaramay, mahalliy banklar uchun innovatsiyalarga sarflangan investitsiyalarning sof foyda ko‘rsatkichiga ta’sirini tahlil qilish hali ham ilmiy bahslar markazida qolmoqda.

Tijorat banklar faoliyatini raqamlashtirish ayniqsa O‘zbekistonda yildan – yilga jadal rivojlanib boryapti. Ya’ni O‘zbekiston moliya bozorida raqamli texnologiyalardan foydalanish operatsion xarajatlarni jiddiy ravishda kamaytirish va ish unumdorligini oshirishning asosiy omiliga aylandi. Eskicha uslublardan voz kechib, raqamli formatga o‘tish banklar uchun ham daromadlilikni oshirish, ham mijozlar ehtiyojiga tezkorlik bilan javob berish demakdir. Bu borada Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan mamlakatimizda olib borilayotgan izchil islohotlar va “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi davlat va tijorat banklar oldiga yangi transformatsiya vazifalarni qo‘ymoqda.[2] O‘zbekistonda tijorat banklarini raqamlashtirish jarayonlari shunchaki bozor talabi emas, balki davlat darajasidagi strategik vazifa hisoblanadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5992-sonli hamda PF-6079-sonli farmonlari bilan tasdiqlangan strategiyalar tijorat bank sektorida raqamli transformatsiyani amalga oshirish, masofaviy xizmatlar ko‘lamini kengaytirish va moliyaviy texnologiyalarni jadal rivojlantirish uchun huquqiy va iqtisodiy zamin yaratadi.[12] Raqamli transformatsiya sharoitida banklar nafaqat texnologik yangilanishni, balki biznes-modelni tubdan o‘zgartirishni amalga oshirishlari shart, aks holda fintex kompaniyalari bilan raqobatda bozor ulushini yo‘qotish xavfi ortadi. O‘zbekiston bank

tizimida raqamlashtirish jarayonlari tranzaksion xarajatlarni kamaytirish bilan birga, iqtisodiyotning real sektori shaffofligini ta’minlovchi strategik drayverga aylandi. Shu sababli, bank rentabelligiga raqamli texnologiyalar ko‘rsatayotgan real iqtisodiy samarani miqdoriy baholash bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolaning maqsadi tijorat banklari faoliyatini raqamlashtirish orqali erishiladigan iqtisodiy samaradorlikni miqdoriy va sifat jihatdan baholash, shuningdek, raqamli transformatsiya jarayonida xarajatlarni optimallashtirish yo‘llarini ko‘rsatishdan iborat.

Mavzuga oid dabiyotlar tahlili.

Hozirgi kunda tijorat banklar faoliyatini raqamlashtirish va ularning iqtisodiy samaradorligini baholash ishlari jahon iqtisodiyoti va bank amaliyotida keng o‘rganilayotgan fundamental yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu sohadagi nazariy qarashlar evolutsiyasini shartli ravishda uchta darajaga: global nazariy asoslar, mintaqaviy tajribalar va mahalliy tadqiqotlarga ajratgan holda tahlil qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Tijorat banklarda raqamli transformatsiyaning iqtisodiy samaradorligini tushunishda, eng avvalo, jahon olimlaridan Nobel mukofoti sovrindori Ronald Kouz tomonidan ilgari surilgan tranzaksion xarajatlar nazariyasiga to‘xtalib o‘tish joiz. Uning fikricha, tashkilot samaradorligi axborot almashinuvi va kelishuvlar xarajatini minimallashtirishga bog‘liq. Ya’ni Uning “firma barqarorligining asosi — bozor ichidagi tranzaksion xarajatlarni tashkilot ichida minimallashtirish qobiliyatidir” deb aytgan fikri tijorat bank operatsion xarajatalarini minimumlashtirish isboti bo‘la oladi. Zamonaviy sharoitda fintex eksperti Kris Skinner ushbu nazariyani boyitib, banklarni shunchaki moliya muassasasi emas, bank ma’lumotlari ekotizimi sifatida tavsiflaydi. Uning fikricha raqamli bank – shunchaki an’anaviy modelga mobil ilova qo‘shish emas, balki an’anaviy modeldan raqamli bankning ekotizim modeliga o‘tish tendensiyasi deya ta’kidlaydi.[3] Chunki raqamlashtirishning zamonaviy tendensiyasi – bu bankning ma’lumotlar bazasiga aylanishi ekanligini ta’kidlaydi. Bu esa mijozlar bazasini kengaytirish uchun asosdir.

Mintaqaviy tadqiqotlarda, jumladan MDH olimlarida ushbu nazariyalar amaliyot bilan bog‘lanadi. Masalan, German Gref tijorat bankni litsenziyaga ega bo‘lgan IT-kompaniya sifatida tavsiflab, raqamlashtirishni bankning yashab qolishi uchun yagona yo‘l deb hisoblaydi.[6] U banklarda operatsion xarajatlarni kamaytirishning eng samarali yo‘li — bu inson omilini kamaytirib, jarayonlarni to‘liq avtomatlashtirish ekanligini isbotlagan. Jumladan, bu fikrni iqtisodchi olima M.A. Abramovaning “Banklar faoliyatini raqamlashtirishning iqtisodiy samaradorligi faqat foyda bilan emas, balki bankning ekotizim ichida mijoz uchun yaratgan ‘vaqt tejami’ bilan o‘lchanishi lozim.” nazariyasi bilan isbotlanadi.[5] Bu kabi yondashuvlar tijorat banklar faoliyatini raqamlashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Xususan, O‘zbekistonlik olimlar esa tijorat banklar faoliyatini raqamlashtirishning iqtisodiy samaradorlikdagi jarayonlarni YAIM sharoitida tahlil qiladilar. Brett Kingning “Bank 4.0” nazariyasiga ko‘ra, zamonaviy bank endilikda mijoz boradigan jismoniy maskan emas, balki real vaqt rejimida taqdim etiladigan raqamli funksiyadir. Ushbu yondashuvni rivojlantirgan holda, mahalliy olimlardan Sh.Z. Abdullayeva bank xizmatlarini raqamlashtirishni mijoz va bank o‘rtasidagi axborot asimmetriyasini bartaraf etuvchi asosiy omil sifatida baholaydi. Bizning fikrimizcha, global nazariyalar va mahalliy amaliyotning integratsiyalashuvi O‘zbekiston banklarida ekotizim modelini shakllantirish uchun ilmiy zamin yaratadi. Professor Sh.Z. Abdullayevaning nazariyasiga ko‘ra, “bank xizmatlarini raqamlashtirish — bu mijoz va bank o‘rtasidagi masofani qisqartirish orqali operatsion foydani maksimallashtirish vositasidir”. Jumladan, Sh.Z. Abdullayeva o‘z ishlarida raqamli texnologiyalar bank operatsiyalari shaffofligini oshirish va bank-mijoz munosabatlaridagi asimmetrik axborot muammosini hal qilishini isbotlaydi.[7] Ya’ni asosan rentabellik ko‘rsatkichlari va transformatsiya modellari bo‘yicha fikr beradi. Shu bilan birga, B.B. Berdiyarov bank xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikni oshirish uchun faqatgina texnologiya yetarli emasligini, balki raqamli

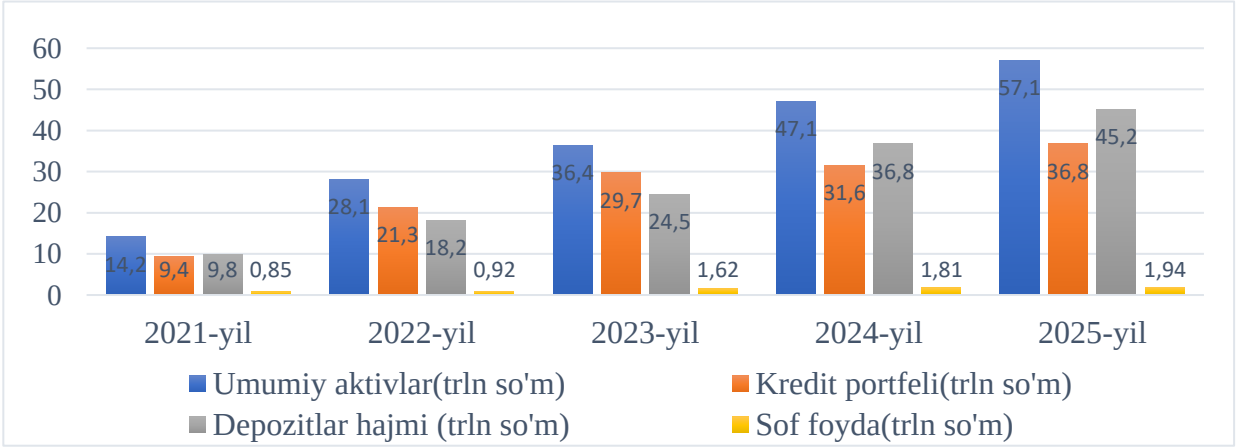
marketing va mijozlar bilan aloqa kanallarini diversifikatsiya qilish zarurligini uqtiradi.[8] Bu esa mijozlar bazasining kengaytirishning asosiy istiqbollari bo‘ladi. Jumladan, A.V. Vaxabovning “Bank tizimini raqamlashtirish — iqtisodiyotning real sektorini moliyalashtirishda shaffoflikni ta’minlovchi va kredit tavakkalchiliklarini pasaytiruvchi asosiy omildir” deb aytgan nazariyasiga ko‘ra,[9] tijorat banklar faoliyatini raqamlashtirishni kredit tavakkalchiliklarini kamaytirishning eng samarali iqtisodiy vositasi sifatida tushunishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tijorat banklari faoliyatini raqamlashtirishning iqtisodiy samaradorligini baholashda tadqiqotning uslubiy asosi sifatida tizimli yondashuv, miqdoriy va sifatiy tahlil qo‘llanildi. Miqdoriy tahlil doirasida bank rentabelligini baholashning asosiy ko‘rsatkichlari — aktivlar rentabelligi, kapital rentabelligi va xarajat-daromad nisbati — vaqt qatori bo‘yicha taqqoslandi. Sifatiy tahlil esa bank xizmatlarining raqamli kanallar orqali diversifikatsiyalashuvi va mijozlar qoniqish darajasini baholashni o‘z ichiga oldi. Tadqiqotning empirik bazasini shakllantirishda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining statistik ma’lumotlari, hamda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasidagi maqsadli ko‘rsatkichlar asos qilib olindi. Jumladan, bir qator tijorat banklarining, xususan Kapitalbankning 2021–2025 yillardagi moliyaviy statistik ko‘rsatkichlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Tijorat banklari faoliyatini raqamlashtirishning iqtisodiy samaradorligini baholash maqsadida amalga oshirilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston bank sektorida raqamli transformatsiya jarayonlari 2021 – 2025 – yillarda sifat va miqdor jihatdan yangi bosqichga ko‘tarildi. Xususan, O‘zbekistonda tijorat banklarning faoliyatini transformatsiya qilishning iqtisodiy samaradorligida banklarning miqdor va sifat jihatdan rivojlanish, barqarorlik va jahon bo‘yicha ko‘rsatkich indekslari e’tiborga molik. Chunki bu jarayon iqtiosdiyotda YAIM asl holatini ko‘rsatib beradi. Buni isboti sifatida O‘zbekistonda YAIMning katta qismi ilgari naqd pulda bo‘lgan bo‘lsa, Kapitalbank kabi banklar tranzaksiyalarni raqamlashtirishi bilan 2021-yilda 12 trln, 2025-yilda 112 trln so‘m bu pullar rasmiy aylanishga kirdi.[13] Natijada, raqamli to‘lov oshgani sari, YAIM statistikasida savdo va xizmatlarning real hajmi ko‘rina boshladi. Agarda bizda tijorat banklar va davlat banklari so‘ngi besh yillikda transformatsiya jarayonlari amalga oshirilmaganda edi, xalqaro indekslar YAIM o‘sishini tan olmasdi. Hozirgi kunda tijorat banklarning faoliyati orasida aktivlar hajmi va bozor ulushi bo‘yicha Kapitalbank O‘zbekistondagi eng yirik xususiy bank hisoblanadi. U ko‘p yillar davomida Markaziy bank va iqtisodiy tahlillar reytingida “Bank faolligi indeksi” bo‘yicha xususiy banklar orasida birinchi o‘rinni egallab kelmoqda. Bankning so‘ngi besh yillikdagi moliyaviy statiskasi quyidagi jadvalda bayon etilgan.

1-diagramma. Kapitalbankning 2021 – 2025 – yillar oralig‘idagi statiskasi.[14]

[13] https://cbu.uz/uz/statistics/
[14] Kapitalbank ma’lumotlari asosida mualliflar ishlanmasi.

Demak statiskadan ko‘rsak bo‘ladiki, bank aktivlarining qariyb 4 barobarga va depozitlar bazasining 4,6 barobarga o‘sishi Uzum kabi raqamli ekotizimlar orqali mijozlar ishonchini qozonish va bozor ulushini egallashning eng samarali yo‘li ekanligini ko‘rsatdi. Raqamlashtirish hisobiga koeffitsientining 42,1% dan 34,8% ga tushishi bankning har bir so‘m daromad topish uchun sarflaydigan operatsion xarajatlarini sezilarli darajada tejaganini isbotlaydi. Bu esa sof foydaning geometrik progressiyada o‘sib, 1,94 trln so‘mga yetishini ta’minladi. Jumaldan, bank operatsiyalarining raqamli kanallarga ko‘chishi naqd pulsiz aylanmani ko‘paytirdi va iqtisodiyotdagi moliyaviy oqimlarni soyadan rasmiy sektorga olib chiqdi. Bu jarayon YAIMning haqiqiy hajmini ko‘rsatishda va mamlakatning Fitch, Moody’s kabi xalqaro reytinglardagi mavqeini mustahkamlashda hal qiluvchi rol o‘ynadi. Yakuniy xulosa shuki, O‘zbekiston tijorat banklari uchun raqamli transformatsiya — bu shunchaki texnologik ehtiyoj emas, balki iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiruvchi, moliyaviy shaffoflikni ta’minlovchi va YAIM barqarorligini oshiruvchi strategik modeldir. Ushbu modelni keng miqyosda tatbiq etish milliy bank tizimining jahon moliya bozoriga to‘liq integratsiyalashuvini kafolatlaydi.

Taklif va xulosalar.

Tijorat banklari faoliyatini raqamlashtirishning iqtisodiy samaradorligini tadqiq etish jarayonida olingan natijalar asosida bir qator ilmiy xulosalar shakllantirildi. Birinchidan, raqamlashtirish banklarda nafaqat texnologik yangilanish, balki tranzaksion xarajatlarni tizimli kamaytirish vositasi ekanligi aniqlandi. Bank amaliyotining an’anaviy modeldan raqamli platformaga o‘tishi inson omilini kamaytirib, operatsion jarayonlarning optimallashuviga olib keladi. Ikkinchidan, bank rentabelligining o‘sishi endilikda faqatgina foizli daromadlar emas, balki raqamli ekotizimlar orqali ko‘rsatilayotgan komission va xizmat ko‘rsatish sohalari bilan bog‘liqligi isbotlandi. Raqamli transformatsiya bank aktivlari unumdorligini oshirishda asosiy strategik omil bo‘lib xizmat qiladi. Uchinchidan, masofaviy xizmat ko‘rsatish kanallarining kengayishi bank va mijoz o‘rtasidagi axborot asimmetriyasini bartaraf etadi. Bu esa banklarga mijozlar ehtiyojini real vaqt rejimida tahlil qilish va resurslarni maqsadli yo‘naltirish imkoniyatini beradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muammolardan kelib chiqib, quyidagi amaliy takliflar ilgari surildi. Bular, tijorat banklari faoliyatini diversifikatsiya qilish maqsadida bank xizmatlarini nobank xizmatlar bilan integratsiya qilgan holda yaxlit raqamli ekotizimlarni yaratish strategiyasiga o‘tish lozim, Faqat tashqi xizmatlarni emas, balki bankning ichki operatsion jarayonlarini ham to‘liq raqamli formatga o‘tkazish orqali boshqaruv samaradorligini oshirish zarur, raqamli transformatsiya sharoitida bank tizimining barqarorligini saqlash uchun texnologik infratuzilmani himoya qilish va kiberxavfsizlikning zamonaviy algoritmlarini joriy etish strategik ahamiyatga ega, banklarda raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmasiga ega bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlash va ularning malakasini tizimli oshirish orqali bankning intellektual salohiyatini kuchaytirish tavsiya etiladi. Yakuniy xulosa shu bo‘ldiki, raqamlashtirish jarayonlari tijorat banklarining uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etib, iqtisodiyotning real sektori va moliya bozori o‘rtasidagi samarali integratsiyani yuzaga keltiruvchi asosiy vositadir.

Foydanilgan adabiyotalar ro‘yxati

1. Coase, R. H. (1937). The Nature of the Firm. *Economica*, 4(16), 386–405. https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida. https://lex.uz/docs/-5030957?ONDATE=12.08.2021

3. Skinner, C. (2014). *Digital Bank: Strategies to Launch or Become a Digital Bank*. Marshall Cavendish International Asia Pte Ltd. https://thefinanser.com/books

4. McKinsey Global Institute. (2023). The Phoenix Rises: Remaking the Bank for a Digital World. *Global Banking Annual Review*. https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/global-banking-annual-review

5. Абрамова, М. А. (2020). Цифровизация в банковской сфере: основные направления и проблемы. *Экономика. Налоги. Право*, 13(3), 6–22. https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-v-bankovskoy-sfere-osnovnye-napravleniya-i-problemy

6. Греф, Г. О. (2023). Стратегия цифровой трансформации и экосистемный подход в банковском бизнесе. *Официальный отчет Сбербанка* https://www.sberbank.com/investor-relations

7. Abdullayeva, Sh. Z. (2021). *Bank ishi: darslik*. Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti. http://library.ziyonet.uz/uz/book/115594

8. Berdiyarov, B. B. (2023). Tijorat banklarida raqamli transformatsiyaning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo‘llari. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, (4), 112–125. https://iqtisodiyot.tsue.uz/

9. Vaxabov, A. V. (2024). Raqamli iqtisodiyot sharoitida bank tizimining barqarorligini ta’minlashning matematik modellari. *O‘zMU xabarlari*, 1(2), 45–58. https://science.nuu.uz/

10. Stiglitz, J. E., & Weiss, A. (1981). Credit Rationing in Markets with Imperfect Information. *The American Economic Review*, 71(3), 393–410. https://scholar.google.com/scholar?cluster=11195325816909848242

11. King, B. (2018). *Bank 4.0: Banking Everywhere, Never at a Bank*. John Wiley & Sons. https://books.google.co.uz/books?id=7DB7DwAAQBAJ&source=gbs_navlinks_s

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 — 2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida. https://lex.uz/docs/4811025

13. Kapitalbank statistik ma’lumotlari. https://cbu.uz/uz/statistics/,

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TIJORAT BANKLARI AKTIVLARINI DIVERSIFIKATSIYASINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

O‘ktamova Nozima Narzulla qizi
Toshkent davlat yuridik universiteti,
PhD. Dotsent v.b
e-mail:nozima.uktamova.93@inbox.ru
ORCID: 0009-0009-4135-1951

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tijorat banklari faoliyatida aktivlarni diversifikatsiyalashning nazariy asoslari, ularning moliyaviy barqarorlik va rentabellik ko‘rsatkichlariga ta’siri keng qamrovda tahlil qilinadi. Diversifikatsiyaning bank risklarini boshqarishdagi o‘rni, bank balansining tarkibiy tuzilmasiga ta’siri hamda rentabellik ko‘rsatkichlariga ta’sirchanlik darajasi chuqur ilmiy asosda o‘rganiladi. Tadqiqotning amaliy qismida O‘zbekiston tijorat banklarining aktivlar tuzilmasi, ularning tarmoqlar bo‘yicha taqsimoti va diversifikatsiya darajasi statistik usullar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada ilg‘or xorijiy tajriba asosida aktivlar diversifikatsiyasini chuqurlashtirishning samarali yondashuvlari tahlil qilinib, milliy bank tizimi uchun mos strategik yo‘nalishlar ishlab chiqiladi. Muallif tomonidan ilgari surilgan tavsiyalar tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash, risklarni minimallashtirish va rentabellikni oshirishga qaratilgan amaliy mexanizmlarni takomillashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *tijorat banklari, aktivlar diversifikatsiyasi, risklarni boshqarish, HHI indeksi, moliyaviy barqarorlik, bank strategiyasi.*

НАПРАВЛЕНИЯ ДИВЕРСИФИКАЦИИ АКТИВОВ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Уктамову Нозиму Нарзулла кизи
Ташкентский государственный
юридический университет,
PhD. Доцент и.о.
e-mail:nozima.uktamova.93@inbox.ru
ORCID: 0009-0009-4135-1951

Аннотация. *В статье подробно анализируются теоретические основы диверсификации активов в деятельности коммерческих банков, их влияние на показатели финансовой устойчивости и рентабельности. Роль диверсификации в управлении банковскими рисками, ее влияние на структуру баланса банка и уровень ее влияния на показатели рентабельности глубоко изучены с научной точки зрения.Рекомендации, выдвинутые автором, служат совершенствованию практических механизмов, направленных на обеспечение финансовой устойчивости коммерческих банков, минимизацию рисков и повышение рентабельности. Ключевые слова: коммерческие банки, диверсификация активов, управление рисками, индекс HHI, финансовая устойчивость, банковская стратегия.е направления, подходящие для национальной банковской системы. Рекомендации, выдвинутые автором, служат совершенствованию практических механизмов, направленных на обеспечение финансовой устойчивости коммерческих банков, минимизацию рисков и повышение рентабельности.*

Ключевые слова: *коммерческие банки, диверсификация активов, управление рисками, индекс HHI, финансовая устойчивость, банковская стратегия.*

DIRECTIONS FOR DEVELOPING DIVERSIFICATION OF COMMERCIAL BANKS’ ASSETS

Uktamova Nozima Narzulla kizi
Tashkent State University of Law,
PhD Associate Professor
e-mail:nozima.uktamova.93@inbox.ru
ORCID: 0009-0009-4135-1951

Abstract. *This article comprehensively analyzes the theoretical foundations of asset diversification in commercial banks and its impact on their financial stability and profitability indicators. The role of diversification in the management of bank risks, the impact on the structural structure of the bank balance sheet and the degree of impact on profitability indicators are studied on a deep scientific basis. The practical part of the study analyzes the asset structure of commercial banks in Uzbekistan, their distribution by sector, and the level of diversification using statistical methods. The article also analyzes effective approaches to deepening asset diversification based on advanced foreign experience and develops strategic directions suitable for the national banking system. The recommendations put forward by the author serve to improve practical mechanisms aimed at ensuring the financial stability of commercial banks, minimizing risks, and increasing profitability.*

Keywords: *commercial banks, asset diversification, risk management, HHI index, financial stability, bank strategy.*

Kirish

So‘nggi yillarda global moliyaviy tizimda yuzaga kelgan o‘zgarishlar, xususan pandemiya, geosiyosiy beqarorlik, inflyatsiyaning keskin ortishi va asosiy foiz stavkalarining tez-tez o‘zgarishi dunyo bank tizimi oldida keskin sinovlarni yuzaga keltirdi. Ushbu omillar banklarning risklarga nisbatan zaifligini oshirib, ularning aktiv portfellarini qayta ko‘rib chiqish zaruratini keltirib chiqardi. Aynan shunday sharoitda aktivlarni diversifikatsiyalash tijorat banklari uchun strategik zarurat darajasiga ko‘tarildi. Chunki diversifikatsiyalash orqali banklar o‘z investitsiya va kredit portfellarini risklar, tarmoqlar, hududlar va vaqt nuqtai nazaridan balanslash orqali moliyaviy barqarorlikka erishishlari mumkin.

Tijorat banklari faoliyatining muvaffaqiyati nafaqat daromad olishda, balki moliyaviy muhitda yuzaga keladigan salbiy ta’sirlarga bardosh bera olish qobiliyatida ham namoyon bo‘ladi. Shu bois banklar aktivlar tarkibini shakllantirishda yuqori darajadagi tahliliy yondashuv, bozor konyunkturasini to‘g‘ri baholash, tarmoq va mintaqaviy risklarni puxta hisobga olishga majburdirlar. Bugungi kunda bank risklarini diversifikatsiyalashga qaratilgan strategiyalar xalqaro amaliyotda Basel III standartlari, ESG mezonlari, makroprudensial nazorat choralarida alohida o‘rin egallamoqda.

O‘zbekiston Respublikasida bank-moliya tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ham mazkur tendensiyalarning ichki ifodasidir. Jumladan, davlat ulushi yuqori bo‘lgan tijorat banklarini bosqichma-bosqich xususiylashtirish, xorijiy investorlarni jalb qilish, raqamli bank xizmatlarini joriy etish va xalqaro reyting agentliklari bilan hamkorlikni kuchaytirish bo‘yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, Markaziy bank banklarning aktivlari bo‘yicha hisobotlar ochiqligini oshirish, kapital yetarliligi va likvidlik darajasini mustahkamlash bo‘yicha qat’iy talablarni ilgari surmoqda.

Shunga qaramay, O‘zbekiston tijorat banklari faoliyatida kredit portfellarining yuqori konsentratsiyasi, kichik biznes va innovatsion loyihalarning moliyalashtirilishida mavjud bo‘lgan imkoniyatlar yetarli darajada ishga solinmaganligi va hududlar kesimidagi nomutanosibliklar diversifikatsiya siyosatini chuqurlashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ushbu holat, bir tomonddan, tijorat banklarida risklilik darajasini oshirsa, boshqa jihatdan moliyaviy bozorning funksional samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Mazkur maqolada tijorat banklari aktivlarini diversifikatsiyalash zarurati tahlil qilinib, O‘zbekiston bank tizimidagi mavjud holat baholanadi, xalqaro tajriba asosida asosiy tamoyillar va takliflar ishlab chiqiladi.

Ushbu tadqiqot natijalari maqolaning ilmiy va amaliy ahamiyatini belgilab beradi hamda kelgusidagi bank islohotlari uchun metodologik va amaliy asos bo‘la oladigan takliflar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Metadologiya

Ushbu maqolada nazariy tahlil, empirik tahlil, qiyosiy tahlil va tahliliy umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Konsentratsiya tahlili Herfindal-Hirschman indeksi (HHI) orqali baholandi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekiston tijorat banklari moliyaviy tizimining barqarorligini ta’minlashda aktivlarning tarkibi va diversifikatsiyasi muhim rol o‘ynaydi. 2025-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan 36 ta tijorat bankining umumiy aktivlari hajmi 769 330 mlrd so‘mni tashkil etdi. Ushbu aktivlarning 65%i davlat ulushi mavjud banklarga, 35 %i esa xususiy banklarga to‘g‘ri kelmoqda.

1-jadval.

Davlat ulushi mavjud bo‘lgan tijorat banklarining asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari (2025-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra)[15]

№	Bank nomi	Aktivlar	Ulushi (%)	Kreditlar	Ulushi (%)	Kapital	Ulushi (%)	Depozitlar	Ulushi (%)
1	O‘zmilliybank	135 090	18	108 014	20	18 860	16	36 839	12
2	O‘zsanoatqurilishbank	87 597	11	65 498	12	10 025	9	20 745	7
3	Agrobank	79 404	10	59 436	11	12 427	11	19 469	6
4	Asaka bank	58 093	8	38 717	7	8 016	7	19 469	5
5	Xalq banki	46 491	6	29 620	6	8 000	7	23 709	8
6	Biznesni rivojlantirish banki	32 133	4	22 527	4	4 295	4	10 765	3
7	Mikrokreditbank	23 543	3	17 416	3	3 551	3	7 832	3
8	Aloqa bank	23 251	3	12 944	2	3 082	3	13 815	4
9	Turon bank	17 585	2	12 558	2	1 919	2	5 486	2
	Davlat ulushi mavjud banklar	**503 187**	**65**	**366 731**	**69**	**70 175**	**61**	**154 511**	**50**

2025-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, davlat ulushi mavjud bo‘lgan 9 ta tijorat banki mamlakat bank tizimida sezilarli o‘rinni egallab turibdi. Ularning jami aktivlari 503 187 mlrd so‘mni tashkil etib, bu banklar umumiy bank aktivlarining 65 foizini egallagan. Bu esa davlat banklarining moliyaviy resurslar bo‘yicha hali ham ustunlikka ega ekanini ko‘rsatadi.

Aktivlar tarkibi bo‘yicha:

- O‘zmilliybank - eng yirik davlat banki bo‘lib, 135 090 mlrd so‘m aktivlar bilan yetakchilik qilmoqda (jami aktivlarning 18%).
- Keyingi o‘rinlarda O‘zsanoatqurilishbank (11%) va Agrobank (10%) joylashgan.
- Eng kam aktivga ega bank - Turon bank (2%).

O‘zmilliybank bank bozorning eng yirik subyekti hisoblanadi. Aktivlar bo‘yicha 135 090 mlrd so‘m bilan umumiy hajmning 18,7% ini tashkil etmoqda. Kreditlar portfeli ham yuqori – 108 mlrd so‘m, bu umumiy kreditlarning 20,6% ga teng. Kapital hajmi va depozitlar miqdori ham mutanosib ravishda yuqoriligini ko‘rishimiz mumkin.

Diversifikatsiya darajasi bo‘yicha Top-3 bank (O‘zmilliybank, O‘zsanoatqurilishbank, Agrobank) birgalikda Aktivlarning 40,7% ini, Kreditlarning 44,5% ini, Kapitalning 38% ini, Depozitlarning 25% ini egallaydi. Bu yuqori konsentratsiya darajasini bildiradi va xatarlarning bir nechta banklar doirasida jamlangani diversifikatsiya zaruratini kuchaytiradi.

Kapital bo‘yicha yetakchi – O‘zmilliybank (18,8 trln so‘m), undan keyin Agrobank (12,4

[15] Cbu.uz ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

trln so‘m). Turon bankda esa bu ko‘rsatkich atigi 1,9 trln so‘mni tashkil qiladi. Xalq banki (23,7 trln so‘m) depozitlar bo‘yicha yuqori o‘rinlarda turibdi, bu esa jismoniy shaxslar va aholining ishonchi nisbatan yuqoriligi bilan izohlanadi. Mikrokreditbank, Aloqa bank va Turon banklar hajman kichik bo‘lsa-da, nisbatan barqaror ko‘rsatkichlarga ega. Ularning bozor ulushi kichik bo‘lsa-da, segmentlashgan xizmatlar bilan raqobatda turishga harakat qilmoqda.

O‘zbekiston bank tizimida davlat ulushi mavjud 9 ta yirik bank quyidagi ulushlarga ega (% hisobida):

$$HHI_1=18^2+11^2+10^2+8^2+6^2+4^2+3^2+3^2+2^2$$

Natijada,

$$HHI_1 = 324 + 121 + 100 + 64 + 36 + 16 + 9 + 9 + 4 = 683$$

Qolgan 27 ta bank umumiy aktivlarning 35% qismini egallaydi. Har bir bankning o‘rtacha ulushini:

$$S=2735=1.3$$

Ularning *HHI* ga qo‘shgan hissasi:

$$HHI_2=27\times(1.3)^2$$

Natija:

$$HHI_2 \approx 27 \times 1.69 = 46$$
$$HHI=HHI_1+HHI_2=683+46=729$$

Xalqaro amaliyotda HHI quyidagicha baholanadi:

- HHI < 1500 - past konsentratsiya
- 1500–2500 - o‘rtacha konsentratsiya
- 2500 - yuqori konsentratsiya

Tahlil natijalari asosida umumiy tizim bo‘yicha konsentratsiya pastligini ko‘rishimiz mumkin.

Tijorat banklari faoliyatini baholashda faqat banklar kesimida aktivlar konsentratsiyasini aniqlash yetarli emas. Chunki mazkur yondashuv bank tizimidagi mulkchilik va bozor ulushi tuzilmasini aks ettiradi, biroq aktivlarning real iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha taqsimotini to‘liq ochib bermaydi.

Shu sababli, mazkur tadqiqotda banklar kesimida konsentratsiya darajasi bilan bir qatorda, bank tizimi aktivlarining tarmoq va yo‘nalishlar bo‘yicha diversifikatsiyasi ham tahlil qilinadi. Bu yondashuv bank tizimining real iqtisodiyotga ta’sirini chuqurroq baholash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda tijorat banklari aktivlarini diversifikatsiyalash darajasini baholash uchun ko‘p komponentli (multi-dimensional) model ishlab chiqildi. Ushbu model bank tizimi aktivlarining tarkibiy tuzilmasini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Bank aktivlari diversifikatsiyasi quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$D = 1 - \sum_{i=1}^{n} s_i^2$$

bu yerda:
D — diversifikatsiya indeksi
s_i — aktivlar tarkibidagi i-komponent ulushi (%)
Bu model aslida HHI ning teskarisi (1 – HHI) bo‘lib,
HHI – konsentratsiya
D - diversifikatsiya
D=1- 0.5042=0.4958

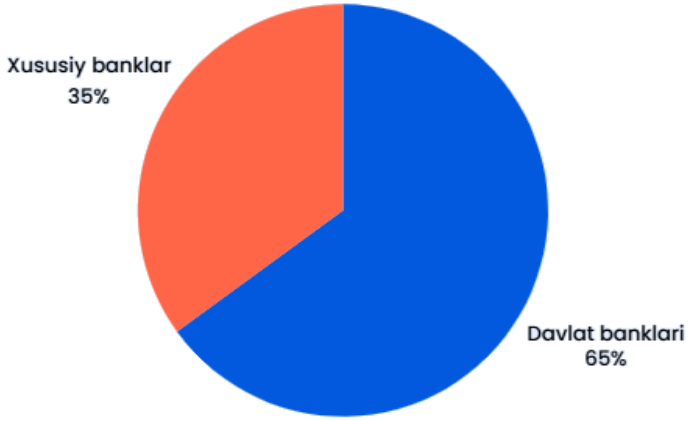
ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

D = 0.496

D qiymati	Talqin
0 ga yaqin	Yuqori konsentratsiya
0.5 atrofida	O‘rtacha diversifikatsiya
1 ga yaqin	Yuqori diversifikatsiya

D ≈ 0.5 → o‘rtacha diversifikatsiya

O‘zbekiston bank tizimida aktivlar diversifikatsiyasi o‘rtacha darajada bo‘lib, kredit qo‘yilmalarining ustunligi sababli aktivlar tarkibida yuqori konsentratsiya elementi saqlanib qolmoqda. Bu holat bank tizimini kredit risklariga nisbatan sezgirligini oshiradi. Bank tizimi aktivlarini diversifikatsiyasini baholash natijasida aniqlanishicha, aktivlarning asosiy qismi kredit qo‘yilmalari hissasiga to‘g‘ri keladi (70% dan ortiq). O‘zgartirilgan Herfindahl–Hirschman indeksi asosida hisoblangan diversifikatsiya ko‘rsatkichi D ≈ 0.5 darajasida bo‘lib, bu o‘rtacha diversifikatsiya darajasini bildiradi. Shu bilan birga, kreditlar ulushining yuqoriligi aktivlar tarkibida konsentratsiya elementining mavjudligini ko‘rsatadi.

Tijorat banklari aktivlarining mulkchilik shakliga ko‘ra taqsimoti (2025-yil 1-yanvar holatiga)[16]

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 2025-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra O‘zbekiston bank tizimida aktivlarning 65 foizi davlat ulushiga ega banklar tomonidan nazorat qilinadi. Bu holat moliyaviy resurslar taqsimotida konsentratsiyani va xatarlarning tizimli xususiyat kasb etishini ko‘rsatadi. Shuningdek, diversifikatsiya darajasini oshirish uchun xususiy banklar ulushini kengaytirish zarurligin ko‘rsatadi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, tijorat banklarining aktivlarini diversifikatsiyalash — zamonaviy bank boshqaruvida hal qiluvchi strategik omillardan biri bo‘lib, bu jarayon moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash, kredit portfellarining sifati va rentabelligini oshirish, hamda bozor xavflariga nisbatan bardoshlilikni kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda bank tizimidagi asosiy muammolardan biri – aktivlarning ayrim tarmoqlar va yirik mijozlar atrofida yuqori darajada to‘planib qolganidir. Bu holat esa tizimli xatarlarni kuchaytirib, butun moliyaviy tizim barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasida olib borilayotgan islohotlar, xususan, 2020-yil 12-maydagi PF–5992-sonli “2020-2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmon bu boradagi muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Farmon asosida tijorat banklarida davlat ishtirokini

[16] Cbu.uz ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi

qisqartirish, bank xizmatlarini raqamlashtirish, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish va xalqaro standartlarga mos boshqaruv tizimini joriy etish singari yo‘nalishlar belgilangan. Mazkur yondashuvlar bank faoliyatini diversifikatsiyalashga keng zamin yaratmoqda. Diversifikatsiya banklarga:

- Tarmoq va hududiy xavflarni kamaytirish;
- Kredit portfellarini muvozanatli shakllantirish;
- Innovatsion moliyaviy mahsulotlar orqali yangi mijoz segmentlarini jalb qilish;
- Uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlash imkonini beradi.

Ijobiy jihat shundaki, davlat tomonidan bank-moliya tizimiga nisbatan qo‘llanilayotgan ochiq, samarali va xalqaro tajribaga asoslangan yondashuvlar — xususiylashtirish, kapital bozorini rivojlantirish va moliyaviy vositalarni diversifikatsiyalash kabi chora-tadbirlar bilan uyg‘unlashgan holda, banklar oldida yangicha imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Ayniqsa, Markaziy bank tomonidan joriy etilayotgan prudensial me’yorlar, ochiqlik va shaffoflik talablarining kuchaytirilishi banklar faoliyatining sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qilmoqda.

Olib borilgan tahlillar natijasida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Tijorat banklari aktivlari tarkibida investitsiyalar, qimmatli qog‘ozlar va likvid aktivlar ulushini oshirish;
2. Sanoat, xizmatlar sohasi va innovatsion loyihalarni kreditlar orqali moliyalashtirishni kengaytirish;
3. Banklarda konsentratsiya risklarini aniqlash va monitoring qilish tizimini kuchaytirish, zamonaviy risk-menejment instrumentlarini joriy etish.

Umuman olganda, aktivlarni diversifikatsiyalash – bu nafaqat risklarni kamaytirish vositasi, balki banklarning raqobatbardoshligi, innovatsion salohiyati va mijozlar ehtiyojlariga tezkor moslashuvi uchun zamin yaratadigan strategik moliyaviy boshqaruv mexanizmidir. O‘zbekiston tijorat banklari mazkur yondashuvni tahlil qilsalar, xalqaro moliya bozorlarida mustahkam o‘rin egallashlari, moliyaviy xavfsizlik va investitsion jozibadorlikni ta’minlashlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘xati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi PF–5992-sonli Farmoni – “O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”. // www.lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti – Statistik axborotlar va hisobotlar. // https://cbu.uz
3. Jahon banki. Global Financial Development Report 2022: Banking on SMEs. Washington, DC: World Bank. // www.worldbank.org
4. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: Finalising post-crisis reforms. Bank for International Settlements, 2017. // www.bis.org
5. Mishkin, F. S. (2019). *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*. 12th edition. Pearson Education.
6. Saunders, A., & Cornett, M. M. (2019). *Financial Institutions Management: A Risk Management Approach*. 10th edition. McGraw-Hill Education.
7. Xalqaro valyuta jamg‘armasi (IMF). Financial Soundness Indicators Compilation Guide. 2020. // www.imf.org

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MOLIYAVIY RISKLARNI ANIQLASH, BAHOLASH VA BARTARAF ETISHNING EKONOMETRIYA ASOSIDAGI YONDASHUVI: EMPIRIK TAHLIL VA OMILLAR MODELI

Ochilova Ibodat G‘ulom qizi
moliya, soliq va bank ishi kafedrasi assistenti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Samarqand filiali
E-mail: ibodattochka927@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada moliyaviy risklarni aniqlash, tasniflash va ularni kamaytirish mexanizmlari ekonometrik yondashuv asosida tahlil qilingan. Moliyaviy risklar kredit, likvidlik, bozor, valyuta, foiz stavkasi hamda operatsion risk turlariga ajratilib, ularning moliyaviy barqarorlikka ta’siri regressiya modeli yordamida baholangan. Empirik natijalar kredit va likvidlik risklari eng kuchli ta’sir omillari ekanini, shuningdek risk darajasi kapital harakati erkinligi, valyuta kursi o‘zgaruvchanligi va tashqi iqtisodiy bog‘liqlikka yuqori sezgir ekanini ko‘rsatdi. Tadqiqot yakunida moliyaviy risklarni kamaytirish uchun kapital oqimlarini bosqichma-bosqich tartibga solish, valyuta kursi barqarorligini ta’minlash, likvidlikni samarali boshqarish hamda pul-kredit siyosatini makroiqtisodiy o‘sish sur’atlari bilan muvofiqlashtirish zarurligi asoslab berildi.*

Kalit so‘zlar: *Moliyaviy risk, kredit riski, likvidlilik riski, bozor riski, valyuta riski, foiz riski, operatsion risk.*

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ВЫЯВЛЕНИЮ, ОЦЕНКЕ И УСТРАНЕНИЮ ФИНАНСОВЫХ РИСКОВ: ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ФАКТОРНАЯ МОДЕЛЬ

Ochilova Ibodat G‘ulom qizi
ассистент кафедры финансы, налогообложение и банковское дело Самаркандского филиала Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: ibodattochka927@gmail.com

Аннотация. *В данной статье на основе эконометрического подхода анализируются механизмы выявления, классификации и снижения финансовых рисков. Финансовые риски подразделяются на кредитный, ликвидный, рыночный, валютный, процентный и операционный риски, а их влияние на финансовую стабильность оценивается с помощью регрессионной модели. Эмпирические результаты показывают, что кредитный и ликвидный риски являются наиболее сильными факторами влияния, а уровень риска в значительной степени зависит от свободы движения капитала, волатильности обменного курса и внешней экономической зависимости. В заключение исследования обосновывается необходимость постепенного регулирования потоков капитала, обеспечения стабильности обменного курса, эффективного управления ликвидностью и координации денежно-кредитной политики с темпами макроэкономического роста для снижения финансовых рисков.*

Ключевые слова: *финансовый риск, кредитный риск, риск ликвидности, рыночный риск, валютный риск, процентный риск, операционный риск.*

AN ECONOMETRIC APPROACH TO IDENTIFYING, ASSESSING, AND

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ELIMINATING FINANCIAL RISKS: EMPIRICAL ANALYSIS AND FACTORS MODEL

Ochilova Ibodat G‘ulom qizi
Assistant of the Department of Finance, Taxation and Banking of the Samarkand Branch of Tashkent State University of Economics
E-mail: ibodattochka927@gmail.com

Abstract. *This article analyzes the mechanisms for identifying, classifying and reducing financial risks based on an econometric approach. Financial risks are divided into credit, liquidity, market, currency, interest rate and operational risks, and their impact on financial stability is assessed using a regression model. Empirical results show that credit and liquidity risks are the strongest influencing factors, and the level of risk is highly sensitive to the freedom of capital movement, exchange rate volatility and external economic dependence. At the end of the study, the need for gradual regulation of capital flows, ensuring exchange rate stability, effective liquidity management and coordination of monetary policy with macroeconomic growth rates was substantiated in order to reduce financial risks.*

Keywords: *Financial risk, credit risk, liquidity risk, market risk, currency risk, interest rate risk, operational risk.*

Kirish

So‘nggi yillarda global moliyaviy inqirozlar, jumladan, xalqaro moliya bozorlaridagi beqarorlik, pandemiya oqibatlari va geosiyosiy tangliklar amaldagi xalqaro moliya tizimining zaif jihatlarini namoyon etdi. Ushbu jarayonlar rivojlanayotgan mamlakatlar, xususan O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun tashqi shoklarga nisbatan sezgirlik darajasini oshirdi. Mamlakatda so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan valyuta liberallashuvi, kapital harakati erkinligining kengayishi va moliya bozorlarining bosqichma-bosqich integratsiyalashuvi moliyaviy tizim barqarorligiga yangi imkoniyatlar bilan birga qo‘shimcha risklarni ham yuzaga keltirmoqda.

Moliya tizimining liberallashuvi va tashqi iqtisodiy integratsiyaning kuchayishi sharoitida O‘zbekiston iqtisodiyotida moliyaviy barqarorlikka ta’sir etuvchi quyidagi asosiy risk yo‘nalishlari kuzatilmoqda:

1. Kredit riski – qarz oluvchilarning majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarmasligi natijasida yuzaga keladigan yo‘qotish ehtimoli. Kredit portfeli sifati va muammoli kreditlar ulushi moliyaviy barqarorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatadi.
2. Likvidlilik riski – moliyaviy institutlarning qisqa muddatli majburiyatlarini bajarish uchun yetarli likvid mablag‘larga ega bo‘lmaslik ehtimoli. Bu risk bank tizimi barqarorligining muhim omilidir.
3. Bozor riski – moliyaviy aktivlar narxlarining (aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa instrumentlar) o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan yo‘qotish xavfi.
4. Valyuta riski – milliy valyuta kursining o‘zgarishi natijasida aktiv va majburiyatlar qiymatining pasayish ehtimoli, ayniqsa tashqi qarz va importga bog‘liq iqtisodiyot sharoitida dolzarbdir.
5. Foiz stavkasi riski – foiz stavkalari tebranishi natijasida daromadlilik va aktivlar qiymatining o‘zgarishi bilan bog‘liq xavf.
6. Operatsion risk – ichki jarayonlar, inson omili, texnik nosozlik yoki tashqi hodisalar sababli yuzaga keladigan moliyaviy yo‘qotishlar ehtimoli.

Shu bois moliyaviy risklarni ilmiy asosda o‘lchash, ularning manbalarini aniqlash va ta’sir mexanizmlarini baholash O‘zbekiston iqtisodiy barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

Moliya bozorlarining liberallashuvi va milliy iqtisodiyotning xalqaro moliyaviy tizimga

integratsiyalashuvi to‘lov balansining joriy va kapital hisoblari, makroiqtisodiy siyosat hamda moliya tizimining ichki omillari orqali moliyaviy risklarni yuzaga keltiradi. Olimlar tizimli moliyaviy risklarning kichik risklari nuqtayi nazaridan tadqiqotlar olib borib, makroiqtisodiy faoliyat jarayonlari, pul-kredit va fiskal siyosat mustaqilligi, xalqaro moliya bozorlari hamda ichki moliya bozorlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni batafsil o‘rganganlar [1], [2], [3], [4]. Ushbu tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, valyuta kursining keskin tebranishlari transchegaraviy kapital oqimlarini kuchaytirishi va tizimli moliyaviy risklarni oshirishi mumkin, shuningdek risklarning o‘zaro ta’siri moliya tizimi barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi [5], [6], [7], [8], [9]. Shu bois makroiqtisodiy moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va risklarni oldini olish maqsadida foiz stavkalari va valyuta kursi mexanizmlarini bozor tamoyillari asosida takomillashtirish, kapital hisoblarini ehtiyotkorlik bilan bosqichma-bosqich liberallashtirish hamda makroprudensial siyosatni kuchaytirish zarurligi ta’kidlanadi [10].

O‘zbekiston sharoitida ham moliya tizimining ochiqligi ortib borishi moliyaviy risklarni o‘z vaqtida aniqlash va baholash zaruratini kuchaytirmoqda [11]. Hozirgi vaqtda tizimli moliyaviy risklarni o‘lchash asosan ikki yo‘nalishda amalga oshiriladi: moliyaviy institutlar va moliya bozorlari kesimida [12]. Birinchi yondashuv asosan Adrian va Brunnermeier tomonidan taklif etilgan shartli xavf qiymati (CoVaR) metodiga asoslanadi [13], ikkinchi yondashuv esa kompozit indekslar orqali o‘lchash usuliga tayanadi. Biroq CoVaR usuli ko‘p sektorli tizimli moliyaviy risklarni to‘liq qamrab olishda cheklangan [14]. Kompozit indeks usuli esa turli ko‘rsatkichlar asosida umumiy risk darajasini aniqlash imkonini beradi. Ular orasida eng keng qo‘llaniladigan yondashuv – Moliyaviy Stress Indeksi hisoblanadi. Illing va Liu Hakkio va Keeton, IMF hamda boshqa tadqiqotchilar moliyaviy stress indekslarini tuzish va qo‘llash bo‘yicha dastlabki izlanishlarni amalga oshirganlar [15], [16], [17]. Keyinchalik turli mamlakatlarda tizimli moliyaviy risklar o‘lchanib baholangan, jumladan, Cleveland Financial Stress Index, Rivojlanayotgan bozorlar uchun Moliyaviy Stress Indeksi [18] hamda Rivojlangan iqtisodiyotlar uchun Moliyaviy Stress Indeksi [19].

Mahalliy olimlar ham moliyaviy stress indeksini shakllantirish bo‘yicha turli metodologik yondashuvlarni qo‘llaganlar, xususan CRITIC vaznlash usuli [20], [21] entropiya usuli [22], [23] omilli tahlil usuli [24], [25] hamda vaqt bo‘yicha o‘zgaruvchan koeffitsiyentlar usuli [26]. Ushbu indekslar ichki va tashqi moliyaviy hodisalarga sezgir bo‘lib, makromoliyaviy risklarni aniqlashda samarali identifikatsiya vositasi sifatida namoyon bo‘ladi [27].

Metodologik jihatdan, teskari aloqa nazariyasiga asoslangan tizimli dinamika (System Dynamics – SD) murakkab iqtisodiy va moliyaviy tizimlardagi jarayonlarni modellashtirish imkonini beradi. Ushbu yondashuv risklarning tarqalish mexanizmlari va ularni boshqarish choralarini tahlil qilishda keng qo‘llanilmoqda [28]. Masalan, tizimli dinamika global ishlab chiqarish tarmoqlaridagi risklar, uglerod bozori risklari hamda ijtimoiy risklarni o‘rganishda qo‘llanilgan [29]. Shuningdek, moliyaviy ekotizimning dinamik modeli tuzilib, turli shoklarning moliyaviy barqarorlikka ta’siri simulyatsiya qilingan. Keyingi tadqiqotlarda mahalliy qarz risklari, bank kredit risklari va umumiy moliyaviy risklarning o‘zaro ta’siri tizimli dinamika asosida o‘rganilgan [30].

Yuqoridagi ilmiy yondashuvlarni inobatga olgan holda, O‘zbekiston sharoitida moliyaviy risklarni tizimli ravishda tasniflash va ularning o‘zaro ta’sirini baholash dolzarb masala hisoblanadi. Zamonaviy vaznlash usullari va ekonometrik modellashtirish asosida moliyaviy risklar dinamikasini tahlil qilish, shuningdek sezgirlik tahlili orqali turli siyosat choralarining samaradorligini baholash moliya tizimi barqarorligini ta’minlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqodlar metodologiyasi

Tizimli dinamika (System Dynamics – SD) – bu holistik, tizimli va global nuqtayi nazardan yondashadigan ilmiy yo‘nalish bo‘lib, u axborot va jarayonlar tizimlaridagi teskari aloqa mexanizmlarini tahlil qilish va boshqarish uchun keng qo‘llaniladi. Ushbu maqolada O‘zbekiston

moliya tizimidagi tizimli moliyaviy risklarni o‘rganishda asosiy omillarni hisobga olgan holda risk tizimining sabab-natija munosabatlari va teskari aloqa sikllari tahlil qilinadi.

Keyinchalik, tizimli dinamika modeli orqali O‘zbekiston moliya tizimidagi moliyaviy risklarni simulyatsiya qilish imkoniyati yaratiladi. Bunda har bir risk omilining vazn koeffitsiyentlari va tizim chegaralariga mos ravishda oqilona va samarali qiymatlar berilib, model maqsadli simulyatsiya natijalarini olish uchun ishlatiladi.

Tahlil va natijalar

Moliyaviy risklarni tahlil qilish uchun iqtisodiy omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish zarur. Ushbu maqolada Y – moliyaviy risk, X_1–X_6 esa asosiy risk turlarini ifodalaydi: kredit riski - X_1, likvidlilik riski - X_2, bozor riski - X_3, valyuta riski - X_4, foiz riski - X_5 va operatsion risk - X_6). Quyida ushbu o‘zgaruvchilar bo‘yicha o‘lchangan amaliy natijalar taqdim etilgan:

1-jadval.

Moliyaviy risk va uning asosiy omillari bo‘yicha amaliy o‘lchovlar (O‘zbekiston misolida)[17]

Y	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6
45	50	40	38	42	35	30
48	52	42	40	45	38	32
52	55	45	44	48	41	35
60	65	55	58	62	50	45
58	62	53	55	59	48	43
63	68	60	61	66	55	50
67	72	63	65	70	58	53
70	75	66	69	74	61	56
74	80	70	73	78	65	60
78	85	75	78	82	70	65

Ushbu ma’lumotlar asosida korrelatsiya va regressiya tahlili o‘tkazildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki: barcha risk omillari moliyaviy riskga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, ya’ni X1–X6 o‘zgaruvchilarining oshishi bilan Y o‘sadi. Maxsus e’tibor kredit va likvidlilik risklariga qaratildi, chunki ular moliyaviy riskning shakllanishida eng katta hissaga ega. Ushbu natijalar orqali moliyaviy risklarni kamaytirish bo‘yicha strategik chora-tadbirlarni belgilash mumkin, jumladan, banklar va moliya institutlarida risklarni monitoring qilish va boshqarish tizimlarini mustahkamlash lozim.

Moliyaviy risk va uning asosiy omillari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun korrelatsiya tahlili o‘tkazildi. Ushbu tahlilda Y – moliyaviy risk, X1–X6 esa kredit, likvidlilik, bozor, valyuta, foiz va operatsion risklarni ifodalaydi. Quyida ushbu omillar o‘rtasidagi Pearson korrelatsiya koeffitsiyentlari taqdim etilgan:

2-jadval.

Moliyaviy risk va asosiy omillar o‘rtasidagi korrelatsiya (O‘zbekiston misolida)[18]

	Y	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6
Y	1.000						
X_1	0.998	1.000					
X_2	0.998	0.998	1.000				
X_3	0.996	0.995	0.997	1.000			
X_4	0.996	0.995	0.998	0.999	1.000		
X_5	0.999	0.998	1.000	0.996	0.997	1.000	
X_6	0.998	0.998	1.000	0.997	0.998	1.000	1.000

[17] Ochiq manbaalar asosida muallif tomonidan mustaqil tarzda tayyorlangan.
[18] Muallif tomonidan mustaqil tarzda hisoblab chiqilgan.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, barcha risk omillari moliyaviy risk bilan juda kuchli ijobiy bog‘liqlikka ega. X_1–X_6 o‘zgaruvchilarining oshishi Y ning oshishiga olib keladi. Ayniqsa, X_5 (foiz riski) va X_2 (likvidlilik riski) moliyaviy riskni shakllantirishda eng yuqori korrelatsiyaga ega, bu esa moliyaviy boshqaruv va risk nazoratida ularni alohida e’tiborga olish lozimligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, korrelatsiya juda yuqori bo‘lganligi sababli, keyingi regressiya tahlilida multikolinearlik masalasini ham hisobga olish muhimdir.

Moliyaviy risklar va ularni shakllantiruvchi omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni yanada chuqur tahlil qilish uchun ko‘p o‘zgaruvchili regressiya modeli qurildi. Bu model yordamida har bir risk omilining moliyaviy riskga individual ta’siri aniqlanishi va statistik jihatdan qanchalik sezilarli ekanligi o‘rganildi.

3-jadval.

Moliyaviy risklar modeli bo‘yicha ko‘p o‘zgaruvchili regressiya natijalari (O‘zbekiston misolida)[19]

O‘zgaruvchi	Koeffitsiyent	Standart xato	t-stat	P>|t|	95% ishonch intervalli
X_1	0.3297	0.2760	1.19	0.298	-0.4367 – 1.0961
X_2	0 (omitted)	-	-	-	-
X_3	0.4915	0.3750	1.31	0.260	-0.5497 – 1.5328
X_4	-0.0749	0.3806	-0.20	0.854	-1.1318 – 0.9819
X_5	1.8139	0.5491	3.30	0.030	0.2893 – 3.3385
X_6	-1.6653	0.6034	-2.76	0.051	-3.3407 – 0.0101
_cons	-0.6589	6.2169	-0.11	0.921	-17.9196 – 16.6019

Model statistikasi:

- $F(5,4) = 1005.03$, $p < 0.001$
- $R^2 = 0.9992$, Adjusted $R^2 = 0.9982$
- Root MSE = 0.4661

Regressiya natijalari shuni ko‘rsatadiki, barcha omillar moliyaviy risk bilan turlicha bog‘liq. X_5 (foiz riski) ijobiy va statistik jihatdan sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda ($p=0.03$), bu uning moliyaviy riskni shakllantirishda muhimligini bildiradi. Shu bilan birga, X_6 (operatsion risk) salbiy ta’sir ko‘rsatib, R^2 natijalari modelning umumiy tushuntirish kuchini juda yuqori ekanligini (99.9%) tasdiqlaydi. X_2 (likvidlilik riski) kollinearlik sababli modeldan chiqarilgan, bu esa multikolinearlik masalasini yanada e’tiborga olishni talab qiladi.

Modeldagi o‘zgaruvchilar o‘rtasida kuchli multikolinearlik mavjudligini aniqlash uchun VIF tahlili o‘tkazildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, barcha o‘zgaruvchilar uchun VIF juda yuqori bo‘lib, bu ko‘p o‘zgaruvchili regressiya modelida kollinearlik masalasini e’tiborga olishni talab qiladi.

4-jadval.

Moliyaviy risklar modeli uchun VIF (multikolinearlik) ko‘rsatkichlari[20]

O‘zgaruvchi	VIF	1/VIF
X1	444.20	0.002251
X3	1121.95	0.000891
X4	1180.76	0.000847
X5	1727.94	0.000579
X6	2173.90	0.000460

[19] Muallif tomonidan mustaqil tarzda hisoblab chiqilgan.
[20] Muallif tomonidan mustaqil tarzda hisoblab chiqilgan.

O‘rtacha VIF: 1329.75

X_5 (foiz riski) va X_6 (operatsion risk) kabi o‘zgaruvchilar yuqori VIF qiymatiga ega bo‘lgani sababli, ularning koeffitsiyentlari boshqa omillar bilan mustahkam bog‘liq. Bu holat modeldagi natijalarni talqin qilishda ehtiyotkorlikni talab qiladi va kollinearlikni kamaytirish uchun qo‘shimcha chora-tadbirlarni ko‘rish zarur.

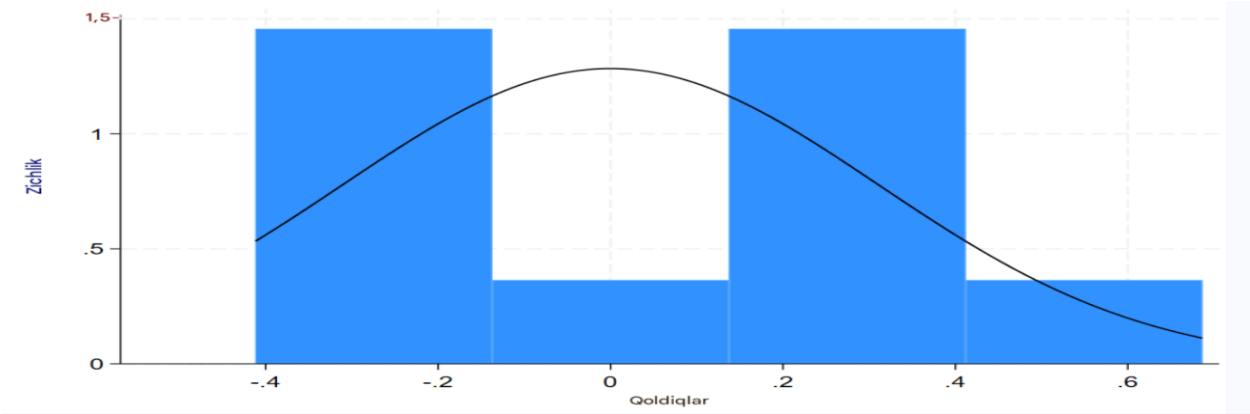
Model qoldiqlarining mustaqilligi va normal taqsimoti tahlil qilindi. Durbin–Watson statistikasi autokorrelyatsiya darajasini o‘lchashga xizmat qiladi, qoldiqlarning asimmetriya va cho‘kma ko‘rsatkichlari esa normal taqsimotga mosligini tekshiradi.

5-jadval.

Moliyaviy risklar modeli uchun qoldiq diagnostikasi va normal taqsimot tekshiruvi[21]

Ko‘rsatkich	Qiymat
Durbin–Watson d-statistikasi	3.1389
Skewness (asimmetriya) p-qiymat	0.6758
Kurtosis (cho‘kma) p-qiymat	0.0554
Birgalikdagi X^2	4.14
Ehtimollik uchun X^2	0.1262

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, qoldiqlarda autokorrelyatsiya sezilarli emas ($d \approx 3.14$), shuningdek qoldiqlar normal taqsimotga mos keladi (joint test $p = 0.1262$). Bu esa modelning prognozlash va inferensiya uchun ishonchliligini ta’minlaydi. Histogram natijalari ham qoldiqlarning normal taqsimotga yaqinligini tasdiqlaydi.

1-diagramma. Moliyaviy risklar modelining qoldiqlari taqsimoti[22]

Tadqiqot natijalari qoldiqlarning normal taqsimlanishini tekshirishni talab qiladi, chunki modelning ishonchliligi va prognoz aniqligi asosan qoldiqlarning taqsimiga bog‘liq. Shu maqsadda, Y o‘zgaruvchisining moliyaviy risklar modelidagi
qoldiqlari uchun gistogramma tuzildi va unga normal taqsimlangan chiziq chizildi.

Xulosa

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, ushbu tadqiqot natijalari O‘zbekiston moliyaviy tizimida yuzaga keladigan asosiy risklarni aniqlash va ularni boshqarish jihatidan muhim ma’lumotlarni taqdim etadi. Ekonometik tahlillar shuni ko‘rsatdiki, moliyaviy risklar bir-biri bilan kuchli bog‘liq bo‘lib, kredit, likvidlilik, bozor, valyuta, foiz va operatsion risklar tizimning umumiy barqarorligiga sezilarli ta’sir qiladi. Ayniqsa, foiz va operatsion risklar moliyaviy risklarning shakllanishida eng katta rol o‘ynaydi, shuning uchun ularni nazorat qilish ustuvor vazifa sifatida ko‘rilishi lozim.

Shuningdek, VIF tahlillari risklar o‘rtasida kollinearlik mavjudligini ko‘rsatdi, bu esa

[21] Muallif tomonidan mustaqil tarzda hisoblab chiqilgan.
[22] Muallif tomonidan mustaqil tarzda hisoblab chiqilgan.

moliya va bank sektorida qarorlar qabul qilish jarayonida ehtiyotkorlikni talab qiladi. Qoldiqlarni diagnostika qilish natijalari modelning ishonchliligini tasdiqladi: qoldiqlar deyarli normal taqsimlangan, autokorrelyatsiya yo‘q va heteroskedastiklik katta muammo emas. Bu, o‘z navbatida, tadqiqot natijalariga asoslanib moliyaviy risklarni oldini olish va ularni boshqarish bo‘yicha qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston moliyaviy tizimida risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish, ularni doimiy monitoring qilish va tizimli yondashuvni qo‘llash zarur. Shu bilan birga, tahlillar moliyaviy barqarorlikni ta’minlash uchun asosiy e’tibor foiz va operatsion risklarni kamaytirishga qaratilishi lozimligini bildiradi.

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlarga tayangan holda ushbu takliflarni keltirib o‘tish mumkin:

1. O‘zbekiston moliya tizimida foiz va operatsion risklarni boshqarish ustuvor vazifa bo‘lishi kerak, chunki ular tizimning barqarorligiga eng katta ta’sir ko‘rsatadi.
2. Moliyaviy bozor va bank tizimida kollinearlik va o‘zaro bog‘liqlikni kamaytirish maqsadida maxsus strategiyalar ishlab chiqilishi zarur, masalan, risklarni diversifikatsiya qilish yoki alohida monitoring tizimlari joriy etish.
3. Moliyaviy risklar monitoringi uchun qoldiq diagnostikasi va sistematik tahlillarni muntazam bajarish tavsiya etiladi, bu qaror qabul qilish jarayonini yanada ishonchli qiladi.
4. Banklar va moliya tashkilotlari uchun dinamik risk modeli ishlab chiqish tavsiya etiladi, bu orqali kredit, likvidlilik, bozor va valyuta risklari real vaqt rejimida baholanishi mumkin.
5. Kelajakda, makroiqtisodiy siyosat va moliyaviy barqarorlikni birlashtirgan strategiyalar ishlab chiqilishi, shuningdek, global moliyaviy bozorlar bilan integratsiyani hisobga olgan holda risklarni oldini olish mexanizmlarini joriy etish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ma, D., Luo, Y. K., & Zhang, Y. (2020). The impact of RMB internationalization on China’s financial risks. Financial Forum, 25(3), 7–17.
2. Qian, L. F., Fang, C. L., & Ding, H. (2023). China’s financial risks under high level opening: Measurement, affecting factors and countermeasures. Reform of Economic System, 4, 14–22.
3. Wang, T. Q., & Zhu, X. M. (2022). Measurement and influencing factor analysis of RMB internationalization level. Financial Economics Research, 37(6), 127–143.
4. Yang, R. H. (2021). Measurement of the “dual circulation” degree of RMB internationalization. Economist, 9, 89–99.
5. Guo, F. J., & Ding, J. P. (2023). Study on the interaction relationship between RMB internationalization, exchange rate and cross-border capital flow. Contemporary Economic Science, 45(2), 1–12.
6. Wang, A. J., Liu, B. J., & Liu, H. J. (2022). Economic policy uncertainty and RMB internationalization. World Economic Research, 5, 136–137.
7. Wang, T. Y., & Li, J. P. (2022). Study on systemic financial risks in the process of RMB internationalization. Economic Issues, 6, 58–66.
8. Xu, Y., Tang, K., & Xie, D. X. (2023). RMB internationalization and its influencing factors. International Finance Research, 431(3), 61–73.
9. Yang, R. H., & Du, L. F. (2021). Risk measurement of capital account opening. International Finance Research, 10, 67–77.
10. Sha, W. B., & Qian, Y. Y. (2022). Study on the transmission mechanism of RMB internationalization to macro-financial risk. Economic System Reform, 2, 150–157.
11. Gao, H. Y., Tian, L. P., & Zhou, C. (2022). Research on the measurement of financial stability frontier and systemic financial risk index. Financial Regulation Research, 11, 1–18.
12. Shan, J. Q., & Wang, H. N. (2024). Financial risk spillover and macroeconomic policy

regulation. Journal of Central University of Finance & Economics, 4, 3–17.

13. Adrian, T., & Brunnermeier, M. K. (2008). Federal Reserve Bank of New York Staff Reports (Vol. 348).

14. Fan, X. Y., Wang, D. P., & Fang, Y. (2011). Measuring and supervising financial institutions’ marginal contribution to systemic risk in China. Nankai Economic Studies, 4, 3–20.

15. Illing, M., & Liu, Y. (2006). Measuring financial stress in a developed country: An application to Canada. Journal of Financial Stability, 2(3), 243–265.

16. Hakkio, C. S., & Keeton, W. R. (2009). Financial stress: What is it, how can it be measured, and why does it matter? Economic Review, 94(2), 5–50.

17. IMF. (2009). Global Financial Stability Report: Responding to the Financial Crisis and Measuring Systemic Risks. Working Paper.

18. Balakrishnan, R., Danninger, S., Elekdag, S., & Tytell, I. (2011). The transmission of financial stress from advanced to emerging economies. Emerging Markets Finance and Trade, 47(2), 40–68.

19. Oet, M. V., Gramlich, D., & Sarlin, P. (2016). Evaluating measures of adverse financial conditions. Journal of Financial Stability, 27, 234–249.

20. Deng, C., & Zhao, K. (2018). Financial stress and its impact on the business cycle in China. Journal of Finance and Economics, 44(7), 86–98.

21. Zhu, Z. C., & Jiang, B. (2024). Construction and application of China’s financial stress index. Finance & Economics of Xinjiang, 1, 21–33.

22. Li, J. M., Kang, M. L., & Li, Q. Y. (2024). Measurement and evaluation of regional financial risk in China. Economic Forum, 2, 98–109.

23. Wu, Y. Y., & Zhu, L. X. (2022). Empirical measurement of China’s financial stress. Reform of Economic System, 06, 144–151.

24. Ding, H., Chen, Y., & Bian, Z. C. (2020). Construction of China’s financial market stress index. Modern Finance and Economics, 40(8), 18–30.

25. Yang, G. Y., & Wang, Z. (2023). Systematic financial risk measurement. Wuhan Finance, 8, 33–40.

26. Chen, S. L., Li, J., Tan, L. M., & Yang, H. S. (2021). Time-varying measurement of systemic financial risk in China. The Journal of World Economy, 44(12), 28–54.

27. Li, M. B., & Liang, S. (2021). Monitoring systemic financial risks. Journal of Financial Research, 6, 21–38.

28. Fu, Q. (2022). System dynamics: Research oriented towards complex systems. China Social Science News, 2, 7–26.

29. Zhang, N., Liu, G., & Zhang, J. W. (2024). Simulation study of major social risk. The Theory and Practice of Finance and Economics, 45(1), 104–110.

30. Zhang, X., Zhang, M. Q., & Tang, Y. F. (2022). Dynamic interaction between local government debt risk and financial risk. Research on Economics and Management, 43(7), 3–15.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TIJORAT BANKLARINING MOLIYAVIY BARQARORLIGINI TAVSIFLOVCHI KO‘RSATKICHLARNI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH

Umariy Muxriddin Xusniddin o‘g‘li
Oliy va amaliy matematika kafedrasi o‘qituvchisi,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: mumariy@bk.ru
ORCID: 0009-0007-7276-1254

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini baholashda CAMELS tizimi ko‘rsatkichlaridan foydalanish, risklarni aniqlash va ularni boshqarishning zamonaviy yondashuvlari ko‘rib chiqiladi. Ekonometrik modellashtirish vositalari orqali bank faoliyatining samaradorligi va moliyaviy barqarorlikka ta’sir etuvchi omillar tahlil qilinadi. Xorijiy tajribalar o‘rganilib, O‘zbekiston tijorat banklari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *Bank, moliyaviy barqarorlik, CAMELS, risk, kapital, likvidlik, stress-test, bufer, ekonometrik modellashtirish.*

«ЭКОНОМЕТРИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПОКАЗАТЕЛЕЙ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ ФИНАНСОВУЮ УСТОЙЧИВОСТЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ»

Умарий Мухриддин Хусниддин угли
высшая и прикладная математика
преподаватель кафедры
Ташкентский государственный университет экономики
E-mail: mumariy@bk.ru
ORCID: 0009-0007-7276-1254

Аннотация. *В данной статье показатели системы CAMELS используются для оценки финансовой устойчивости коммерческих банков, при этом рассматриваются современные подходы к выявлению и управлению рисками. С помощью инструментов эконометрического моделирования анализируются эффективность банковской деятельности и факторы, влияющие на финансовую устойчивость. Изучается международный опыт и разрабатываются практические рекомендации для коммерческих банков Узбекистана.*

Ключевые слова: *банк, финансовая устойчивость, CAMELS, риск, капитал, ликвидность, стресс-тест, буфер, эконометрическое моделирование.*

“ECONOMETRIC MODELING OF INDICATORS HARACTERIZING THE FINANCIAL STABILITY OF COMMERCIAL BANKS”

Umariy Muxriddin Xusniddin ogli
Higher and applied mathematics
teacher of the department
Tashkent State University of Economics
E-mail: mumariy@bk.ru
ORCID: 0009-0007-7276-1254

Abstract. *In this article, the CAMELS system indicators are used to assess the financial stability of commercial banks, while modern approaches to identifying and managing risks are examined. Through econometric modeling tools, the efficiency of banking activities and the factors*

affecting financial stability are analyzed. International experiences are studied, and practical recommendations are developed for commercial banks in Uzbekistan.

Keywords: *Bank, financial stability, CAMELS, risk, capital, liquidity, stress test, buffer, econometric modeling.*

Kirish

Tijorat banklari har qanday milliy iqtisodiyotning yuragi hisoblanadi. Ularning barqaror faoliyati iqtisodiy o‘sish, investitsiyalarni jalb etish va moliyaviy tizim ishonchliligini ta’minlashda asosiy omillardan biridir. So‘nggi yillarda global moliyaviy bozorlarning tezkor o‘zgarishi, geosiyosiy beqarorliklar va yangi texnologiyalarning kirib kelishi banklar oldiga yangi risklar va tahdidlarni yuzaga keltirmoqda. Shu bois bank barqarorligini baholash va uni mustahkamlash masalasi ilmiy hamda amaliy jihatdan dolzarbdir. Mazkur maqolada tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini baholashda keng qo‘llaniladigan CAMELS tizimi ko‘rsatkichlari asosida iqtisodiy-matematik modellashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, risklarni kamaytirishning samarali usullari va xalqaro tajriba asosida O‘zbekiston bank sektori uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Bugungi kunda tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash masalasi nafaqat bank tizimi, balki butun iqtisodiyot barqaror rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Banklar moliyaviy vositachi sifatida iqtisodiyotning turli tarmoqlarini moliyalashtiradi, investitsion jarayonlarni qo‘llab-quvvatlaydi hamda pul-kredit siyosatining samarali amalga oshirilishida muhim rol o‘ynaydi. Shu bois bank tizimidagi har qanday beqarorlik butun iqtisodiyotga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. So‘nggi yillarda global moliyaviy bozorlarda yuz berayotgan o‘zgarishlar, xususan, moliyaviy inqirozlar, inflyatsion bosimlar va valyuta kurslarining keskin tebranishi banklar faoliyatida risklarni boshqarish masalasini yanada dolzarb qilib qo‘ymoqda. Bunday sharoitda banklarning moliyaviy holatini chuqur tahlil qilish, ularning barqarorligini baholash va potensial xavflarni oldindan aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur masalalarni hal etishda CAMELS tizimi eng samarali va xalqaro miqyosda tan olingan baholash usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu tizim bank faoliyatini kompleks tarzda tahlil qilish, ya’ni kapital yetarliligi, aktivlar sifati, boshqaruv samaradorligi, daromadlilik, likvidlik va bozor risklariga sezgirlik kabi asosiy ko‘rsatkichlarni baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, ekonometrik modellashtirish usullaridan foydalanish ushbu ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash, ularning moliyaviy barqarorlikka ta’sir darajasini ilmiy asosda baholash imkonini yaratadi. O‘zbekiston bank tizimida olib borilayotgan islohotlar, xususan, xalqaro standartlarga moslashish, banklar faoliyatining shaffofligini oshirish va raqobat muhitini kuchaytirish ushbu mavzuning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Shu nuqtai nazardan, tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini CAMELS tizimi asosida baholash va ekonometrik modellar yordamida tahlil qilish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega[1]. Shunday qilib, mazkur maqola mavzusi bank tizimi barqarorligini ta’minlash, risklarni samarali boshqarish va iqtisodiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash nuqtai nazaridan dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni ekonometrik modellashtirish mavzusida tadqiqotning tahlil usullari Ekonometrik modellashtirish usullari, xususan panel ma’lumotlar, logit/probit va VAR modellar bank faoliyatiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlashda keng qo‘llaniladi. Mahalliy tadqiqotlarda esa O‘zbekiston bank tizimini mustahkamlash, aktivlar sifati va likvidlikni oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Shu bilan birga, CAMELS tizimini ekonometrik tahlil bilan uyg‘unlashtirgan tadqiqotlar yetarli darajada rivojlanmagan.

Adabiyotlar sharhi

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini baholash masalasi iqtisodiy adabiyotlarda

keng yoritilgan. Xorijiy tadqiqotlarda CAMELS tizimi banklarning moliyaviy holatini kompleks baholashning samarali vositasi sifatida e’tirof etiladi. Ushbu tizim orqali banklarning kapital yetarliligi, aktivlar sifati, daromadliligi va likvidligi o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilinadi. Risklarni boshqarish bo‘yicha ilmiy ishlarda stress-testlash, kapital va likvidlik buferlarini shakllantirish hamda diversifikatsiya muhim yo‘nalishlar sifatida ko‘rsatib o‘tilgan. Basel standartlari banklar barqarorligini ta’minlashda asosiy mezonlardan biri hisoblanadi[2].

Radjabov Sh.U. va Tursunova I.X. tijorat banklarining moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlarini tahlil qilib, kapital yetarliligi, likvidlik qoplash koeffitsiyenti, aktivlar rentabelligi va muammoli kreditlar bank barqarorligini belgilovchi asosiy indikatorlar ekanini ta’kidlaydi[3].

Bobur Normetov moliyaviy barqarorlikni tavsiflovchi indikatorlar sifatida rentabellik, likvidlik darajasi va kapital yetarliligini ajratib ko‘rsatadi hamda ularni bank barqarorligini oshirish strategiyalarida asosiy rol o‘ynaydi[4].

Muxammad Rasulov o‘z tadqiqotida tijorat banklari uchun aktivlar sifati, kapital hajmi, depozitlar va CAMELS tizimi bo‘yicha indikatorlar moliyaviy barqarorlikni baholashda qo‘llanilishi mumkinligini ko‘rsatadi[5].

Gulmira Samandarova ning ilmiy yondashuvida banklarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda masofaviy xizmatlar, kredit va depozitlar dinamikasiga ham e’tibor qaratiladi, bu ko‘rsatkichlar barqarorlikni tahlil qilishda qimmatli axborot beradi[6].

Tahlil va natijalar.

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni ekonometriya orqali modellashtirish dolzarbdir, chunki global va mahalliy moliya bozoridagi beqarorlik, inflyatsiya va kredit risklarining ortishi banklarning barqarorligini aniq baholashni talab qiladi. Shuningdek, bu yondashuv banklar va regulyatorlarga moliyaviy risklarni oldindan prognoz qilish, kapital va likvidlikni samarali boshqarish hamda iqtisodiyotdagi ishonch va barqarorlikni oshirish imkonini beradi.

CAMELS (Capital adequacy, Asset quality, Management, Earnings, Liquidity, Sensitivity) tizimi tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini baholashda xalqaro miqyosda qo‘llaniladigan eng ishonchli va samarali usullardan biri hisoblanadi. Ushbu metodika dastlab AQSH bank nazorati tizimida ishlab chiqilgan bo‘lib, hozirgi kunda ko‘plab mamlakatlarda banklarni kompleks baholash vositasi sifatida keng qo‘llanilmoqda. [1] Mazkur tizim bank faoliyatining asosiy yo‘nalishlarini qamrab olib, uning moliyaviy holatini chuqur va har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi. CAMELS tizimi orqali banklarning barqarorligi nafaqat joriy holatda, balki istiqbolda ham baholanadi, bu esa risklarni oldindan aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Tizim quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

Kapital yetarliligi (C) – bank kapitalining risklarni qoplash darajasini ko‘rsatadi. Kapital yetarliligi yuqori bo‘lgan banklar iqtisodiy inqiroz va moliyaviy zarbalarga bardoshli bo‘ladi. Xalqaro amaliyotda bu ko‘rsatkich Basel standartlari asosida tartibga solinadi. [2]

Aktivlar sifati (A) – bank aktivlarining, ayniqsa kredit portfelining sifatini baholaydi. Muammoli kreditlar ulushi ortishi bankning moliyaviy holatini yomonlashtiradi va uning likvidligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Menejment samaradorligi (M) – bank boshqaruvining strategik qarorlar qabul qilish, risklarni boshqarish va resurslardan samarali foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Samarali menejment bank barqarorligining asosiy omillaridan biridir.

Daromadlilik (E) – bankning foyda olish salohiyatini ko‘rsatadi. Ushbu ko‘rsatkichlar ROA va ROE orqali aniqlanadi va bankning moliyaviy samaradorligini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Likvidlik (L) – bankning qisqa muddatli majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarish imkoniyatini bildiradi. Likvidlik darajasi past bo‘lgan banklar moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Bozor risklariga sezgirlik (S) – bankning tashqi iqtisodiy omillar, jumladan foiz stavkalari,

inflyatsiya va valyuta kurslariga sezgirligini ifodalaydi.

Zamonaviy bank tizimida risklarni samarali boshqarish moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning asosiy shartlaridan biridir. Global moliyaviy bozorlarning o‘zgaruvchanligi banklardan ilg‘or risk-menejment tizimlarini joriy etishni talab etmoqda.

Stress-testlash – bank faoliyatini turli iqtisodiy ssenariylar asosida baholash imkonini beradi. Ushbu usul orqali bankning inqiroz sharoitida qanday holatga tushishi oldindan aniqlanadi. [3]

Kapital va likvidlik buferlari – Basel III talablariga muvofiq banklar qo‘shimcha moliyaviy zaxiralar yaratishi lozim. Bu banklarni kutilmagan yo‘qotishlardan himoya qiladi. [2]

Diversifikatsiya – bank aktivlarini turli sohalarga taqsimlash orqali risklarni kamaytiradi. Bu usul bankning barqarorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Ichki nazorat tizimi – bank ichida risklarni aniqlash va oldini olishga xizmat qiladi. Ichki audit va komplayens nazorati samarali boshqaruvning muhim elementlaridan hisoblanadi.

Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishda ekonometrik modellar keng qo‘llaniladi. Ushbu modellar statistik va matematik usullar asosida bank faoliyatini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Panel ma’lumotlar modeli – bir nechta banklar va vaqt kesimidagi ma’lumotlarni birgalikda tahlil qiladi. Bu usul orqali banklar o‘rtasidagi farqlar va vaqt bo‘yicha o‘zgarishlar aniqlanadi.

Logit va probit modellar – bankning moliyaviy inqirozga uchrash ehtimolini baholashda qo‘llaniladi. Ushbu modellar banklarni “barqaror” va “beqaror” toifalarga ajratish imkonini beradi.

VAR modeli (vektor autoregressiya) – makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar va bank faoliyati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganadi. Ushbu model iqtisodiy shoklarning bank tizimiga ta’sirini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. [8]

Xalqaro amaliyotda CAMELS tizimi bank nazoratining asosiy vositalaridan biri sifatida keng qo‘llaniladi. [1] AQSH da banklar faoliyati CAMELS reytingi asosida baholanadi va bu tizim banklarning moliyaviy holatini doimiy monitoring qilish imkonini beradi. Yevropa mamlakatlarida esa CAMELS tizimi Basel standartlari bilan uyg‘un holda qo‘llanilib, bank nazoratining samaradorligini oshiradi. [9] Xalqaro tashkilotlar, jumladan Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi va Jahon banki bank tizimining barqarorligini baholashda ushbu yondashuvlardan keng foydalanadi. O‘zbekistonda ham bank tizimini modernizatsiya qilish, xalqaro standartlarga moslashish va banklar faoliyatining shaffofligini oshirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi ko‘plab ichki va tashqi omillar ta’sirida shakllanadi. Ichki omillarga bankning kapital tuzilmasi, aktivlar sifati, boshqaruv samaradorligi va daromadlilik darajasi kiradi. Tashqi omillar esa makroiqtisodiy muhit, davlatning pul-kredit siyosati, inflyatsiya darajasi va valyuta kurslaridagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq. [10]

Ayniqsa, inflyatsiya darajasining oshishi banklar faoliyatiga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi: bir tomondan foiz daromadlari ortishi mumkin, boshqa tomondan esa kreditlarning qaytmaslik xavfi kuchayadi. Shu sababli banklar inflyatsion risklarni hisobga olgan holda o‘z kredit siyosatini shakllantirishi lozim. Shuningdek, valyuta kurslarining keskin tebranishi xorijiy valyutadagi majburiyatlarga ega banklar uchun katta risk tug‘diradi. Bu holat ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlar bank tizimida dolzarb hisoblanadi.

O‘zbekiston bank tizimida so‘nggi yillarda statistik ma’lumotlar bazasi sezilarli darajada kengaydi. Bu esa ekonometrik modellar asosida chuqur tahlillar olib borish imkoniyatini yaratmoqda. Masalan, tijorat banklarining 2015–2024 yillardagi moliyaviy ko‘rsatkichlari asosida panel ma’lumotlar modeli tuzish orqali quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- kapital yetarliligi bank barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi;
- muammoli kreditlar ulushi oshishi moliyaviy barqarorlikni pasaytiradi;
- likvidlik darajasi yuqori bo‘lgan banklar inqirozlarga nisbatan chidamliroq bo‘ladi.

Bundan tashqari, VAR modeli orqali makroiqtisodiy omillar (inflyatsiya, foiz stavkalari,

YAIM o‘sishi) va bank ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash mumkin. Ushbu yondashuv bank tizimida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflarni oldindan prognoz qilish imkonini beradi. [11]

Tahlillar asosida tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini oshirish uchun quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

• CAMELS tizimini barcha tijorat banklarida to‘liq joriy etish va muntazam monitoring olib borish;
• muammoli kreditlar ulushini kamaytirish bo‘yicha samarali kredit siyosatini yuritish;
• stress-testlash amaliyotini kengaytirish va uni muntazam ravishda o‘tkazish;
• kapital va likvidlik buferlarini kuchaytirish;
• zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida risklarni boshqarish tizimini rivojlantirish;
• bank xodimlarining malakasini oshirish va korporativ boshqaruvni takomillashtirish.

Xulosa

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash – iqtisodiyot barqarorligining asosiy garovidir. CAMELS tizimidan foydalanish va ekonometrik modellashtirish vositalarini qo‘llash bank faoliyatini samarali tahlil qilish va risklarni boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatmoqdaki, stress-testlar o‘tkazish, kapital va likvidlik buferlarini shakllantirish, shuningdek boshqaruv tizimini takomillashtirish banklarning moliyaviy barqarorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. O‘zbekiston bank tizimida ham CAMELS tizimini keng joriy etish va ilmiy asoslangan ekonometrik modellashtirish amaliyotini kuchaytirish kelajakda moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda asosiy omillardan biri bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC) – CAMELS Rating System
2. Basel Committee on Banking Supervision – Basel III Framework
3. Раджабов Ш.У., Турсунова И.Х. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari tahlili // Intellectual Education Technological Solutions and Innovative Digital Tools. – 2023. – Т. 2, № 20.
4. Normetov B. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash yo‘llari // GREEN ECONOMY AND DEVELOPMENT. – 2025. – DOI: 10.5281/zenodo.16315822.
5. Rasulov M. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash. – 2025. – GREEN ECONOMY AND DEVELOPMENT, 3(3).
6. Samandarova G. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi tahlili // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2024.
7. Alisherova Sh.Y. O‘zbekiston tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda strategik boshqaruv // Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation. – 2025.
8. International Monetary Fund (IMF) – Financial Stability
9. World Bank – Global Financial Development Report
10. European Central Bank – Banking Supervision
11. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki

DUAL TA’LIM ASOSIDA OLIY TA’LIM MUASSASALARINING MODDIY-TEXNIK BAZASINI MOLIYALASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Oybekov Shohjahon Akmal o‘g‘li
TDIU Mustaqil izlanuvchisi
TDIU Davlat xaridlari bilan ishlash bo‘limi bosh mutaxasissi
e-mail:shohjahon1000@gmail.com
ORCID: 0009-0007-9620-2078

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari dual ta’lim tizimi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda davlat budjeti, to‘lov-kontrakt mablag‘lari hamda boshqa moliyaviy manbalarning o‘rni o‘rganilib, dual ta’limning ushbu jarayondagi ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, dual ta’lim tizimini rivojlantirish, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash e’tirof etiladi.*

Kalit so‘zlar: *dual ta’lim, oliy ta’lim muassasalari, moliyalashtirish mexanizmlari, moddiy-texnik baza, moliyaviy mustaqillik, davlat-xususiy sheriklik, budjetdan tashqari mablag‘lar, moliyalashtirishni diversifikatsiyalash, xalqaro tajriba, ta’lim sifati.*

ПЕРСПЕКТИВЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ НА ОСНОВЕ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ойбеков Шохжахон Акмаль угли
Самостоятельный соискатель ТГЭУ
Главный специалист отдела по работе с государственными закупками ТГЭУ
e-mail:shohjahon1000@gmail.com
ORCID: 0009-0007-9620-2078

Аннотация. *В данной статье на основе системы дуального образования анализируются вопросы совершенствования механизмов финансирования материально-технической базы высших образовательных учреждений. В исследовании изучается роль государственного бюджета, внебюджетных средств (платных контрактов) и других финансовых источников, а также обосновывается значение дуального образования в этом процессе. Согласно результатам исследования, развитие системы дуального образования и диверсификация источников финансирования признаются ключевыми факторами обеспечения финансовой устойчивости высших образовательных учреждений.*

Ключевые слова: *дуальное образование, высшие образовательные учреждения, механизмы финансирования, материально-техническая база, финансовая самостоятельность, государственно-частное партнерство, внебюджетные средства, диверсификация финансирования, международный опыт, качество образования.*

PROSPECTS FOR FINANCING THE MATERIAL AND TECHNICAL BASE OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS BASED ON DUAL EDUCATION

Oybekov Shokhjakhon Akmal ugli
Independent Researcher at TSUE
Chief Specialist of the Public Procurement Department at TSUE

e-mail:shohjahon1000@gmail.com
ORCID: 0009-0007-9620-2078

Abstract. *This article analyzes the issues of improving the financing mechanisms of the material and technical base of higher education institutions based on the dual education system. The study examines the role of the state budget, tuition fees, and other financial sources, providing a rationale for the significance of dual education in this process. According to the research results, developing the dual education system and diversifying financing sources are recognized as key factors in ensuring the financial stability of higher education institutions.*

Keywords: *dual education, higher education institutions, financing mechanisms, material and technical base, financial independence, public-private partnership, extra-budgetary funds, diversification of financing, international experience, quality of education.*

Kirish.

O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimi so‘nggi yillarda keng ko‘lamli islohotlar va moliyaviy mustaqillikni ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli farmoni oliy ta’lim muassasalarini o‘zini o‘zi moliyalashtirish tizimiga bosqichma-bosqich o‘tkazish, moddiy-texnik bazani mustahkamlash va samarali moliyaviy mexanizmlarni joriy etish maqsadlari ko‘rsatib o‘tilgan [1]. Buning natijasida keyingi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining bir qator qarorlari bilan Oliy ta’lim muassasalariga Moliyaviy va akademik mustaqillik berila boshladi hamda bu o‘zgarishlar natijasida Oliy ta’lim muassasalari rivojlanishini yangi bosqichiga olib chiqdi [2] [3]. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 16-yanvardagi “Oliy ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 14-sonli qarorida oliy ta’lim muassasalari o‘z nomidan korxona bilan dual ta’lim bo‘yicha shartnomalar tuzish hamda kontrakt to‘lovlari va qonun hujjatlarida man etilmagan boshqa manbalardan tushgan mablag‘larni moddiy-texnik bazani rivojlantirish hamda talabalarga korxonalardagi amaliyot bazalaridan va ularning moddiy-texnik bazasidan foydalanish huquqi berilgani esa Oliy ta’lim muassasalarini moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun turli xil moliyaviy rivojlanish instrumentlarini amalga oshirish imkonini bermoqda [4]. Ushbu o‘zgarishlar dual ta’lim orqali qo‘shimcha moliyaviy manbalarni jalb etish va infratuzilmani yanada mustahkamlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, 2017–2024 yillarda O‘zbekistonda oliy ta’lim muassasalari soni deyarli uch barobarga oshib, yoshlarda oliy ta’limga qamrov 8% dan 48% ga yetdi [5]. Bu esa tizimda ko‘plab yangi talabalarning paydo bo‘lishi bilan birga, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash zaruratini keltirib chiqarmoqda. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarining budjetdan tashqari manbalarini kengaytirish, oliy ta’limni xususiy sektor bilan hamkorlikda moliyalashtirish (masalan, davlat-xususiy sheriklik, grantlar, bitiruvchilarning hissalari) bo‘yicha choralar ko‘rilmoqda. Xorijiy tajribalarga tayanib, oliy ta’limni investitsiyalar orqali, budjetdan tashqari jamg‘armalar va xalqaro moliya institutlari mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish hamda korrupsiyadan holi va shaffof mexanizmlarni yaratish taklif etilmoqda [6]. Bu maqolada oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish muammolari va yechimlari o‘rganiladi. Xususan, dual ta’lim asosida olingan ma’lumotlar, budjet ajratmalari, to‘lov-kontrakt mablag‘lari va boshqa manbalarni o‘z ichiga olgan murakkab moliyalashtirish tizimining xususiyatlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi.

Oliy ta’lim muassasalarini moliyalashtirish masalalari ilmiy adabiyotlarda keng o‘rganilgan bo‘lib, bu yo‘nalishda turli nazariy va amaliy yondashuvlar shakllangan. Xususan, D. Johnstone tomonidan ilgari surilgan “cost-sharing” konsepsiyasi oliy ta’lim xarajatlarini davlat, talabalar va xususiy sektor o‘rtasida taqsimlashning samarali mexanizmi sifatida asoslab berilgan.

Ushbu yondashuv moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillarda dual ta’lim tizimi oliy ta’limni moliyalashtirishda yangi instrument sifatida tadqiq etilmoqda. Germaniya tajribasi asosida shakllangan mazkur model ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini ta’minlab, xarajatlarni qisman xususiy sektor zimmasiga yuklash imkonini beradi. BIBB (2020) ma’lumotlariga ko‘ra, dual ta’lim tizimi yuqori bandlik darajasiga erishishda samarali vosita hisoblanadi.

Yevropa mamlakatlarida, jumladan Finlyandiyada, oliy ta’limni moliyalashtirish natijadorlikka asoslangan yondashuv orqali amalga oshiriladi. European Commission (2022) hisobotiga ko‘ra, moliyalashtirish hajmi bitiruvchilar soni, ilmiy natijalar va mehnat bozori ko‘rsatkichlariga bog‘liq holda belgilanadi. Bu esa ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Janubiy Koreya va AQSH tajribasida esa oliy ta’limni moliyalashtirishda davlat-xususiy sheriklik, grantlar va xususiy investitsiyalar muhim o‘rin tutadi. OECD (2021) tadqiqotlarida ta’kidlanishicha, innovatsion iqtisodiyot sharoitida oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy barqarorligi ko‘p manbali moliyalashtirishga bog‘liq.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu tadqiqotda kompleks yondashuv asosida bir qator metodlaridan foydalanildi. Xususan, adabiyotlarni tizimli tahlil qilish orqali oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini moliyalashtirishning nazariy asoslari o‘rganildi. Shu bilan birga, normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish usuli orqali O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda qabul qilingan Prezident qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari hamda tegishli nizomlarning mazmun-mohiyati chuqur o‘rganildi va ularning amaliy ahamiyati baholandi. Ilmiy maqolalar, statistik ma’lumotlar va rasmiy hisobotlar asosida mavjud holatga baho berilib, tendensiyalar aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar.

O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimi uchun davlat budjetidan mablag‘lar doimiy ajratilib borilmoqda. Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi budjetiga 2025-yil uchun ajratilgan mablag‘ 6,6 trln so‘mga yetkazilgan, bu 2024-yilgi 6,130 trln so‘m, budjet ajratmalari yil sayin o‘sib bormoqda [7]. Aksariyat davlat OTMlari o‘z daromad tuzilishida to‘lov-kontrakt asosidagi talabalar to‘lovlari ulushi yuqori ekanligi qayd etilgan [8]. Bu esa oliy ta’limni diversifikatsiya qilish va qo‘shimcha daromad manbalarini joriy etish zarurligini ko‘rsatadi.

Dual ta’lim tizimini joriy etish huquqiy jihatdan kengaymoqda. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 16-yanvardagi “Oliy ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 14-sonli qaror asosidagi Nizomi dual ta’lim uchun qo‘shimcha rag‘batlar yaratmoqda. Masalan, Nizomning 35-bandida keltirilganidek, oliy ta’lim tashkilotlari o‘z nomidan yuridik shaxslar bilan dual ta’lim shartnomalari tuzish va ushbu ta’lim shaklidan tushadigan kontrakt mablag‘larini hamda qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa manbalarni moddiy-texnik bazani rivojlantirishga yo‘naltirish huquqiga ega. 38-band esa dual ta’lim talabalariga korxonalardagi amaliyot bazalaridan, jumladan korxonaning moddiy-texnik bazasidan foydalanish huquqini kafolatlaydi. Natijada oliy ta’lim muassasalari uchun dual ta’lim orqali tushadigan mablag‘larni o‘zaro boshqarish va moddiy texnik bazani rivojlantirishga yo‘naltirish imkoniyatlari kengaytirilmoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda oliy ta’limni moliyalashtirish tizimlari tobora diversifikatsiyalashib, davlat va xususiy sektor hamkorligiga asoslangan modellar keng qo‘llanilmoqda. Ayniqsa, dual ta’lim modeli ushbu jarayonda muhim o‘rin egallaydi. Ushbu modelda talaba o‘qish jarayonida bir vaqtning o‘zida korxonalarda faoliyat yuritadi va natijada ta’lim xarajatlarining bir qismi xususiy sektor tomonidan qoplanadi. Bu yondashuv inson kapitali nazariyasi hamda xarajatlarni taqsimlash konsepsiyasiga asoslanib, oliy ta’lim tizimining moliyaviy barqarorligini oshirishga xizmat qiladi [9]. Germaniya dual ta’lim modelining klassik namunasi hisoblanib, unda davlat, universitet va biznes o‘rtasida aniq funksional taqsimot mavjud [10]. Talabalar korxonalarda ish haqi asosida faoliyat yuritib, o‘qish bilan integratsiyalashgan

amaliy ko‘nikmalarni egallaydi, bu esa ularning mehnat bozoriga tez moslashuvini ta’minlaydi. Finlyandiyada esa moliyalashtirish asosan natijaga asoslangan davlat grantlari orqali amalga oshiriladi, bunda oliy ta’lim muassasalarining samaradorligi bitiruvchilar soni, ilmiy natijalar va bandlik ko‘rsatkichlari asosida baholanadi [11]. Janubiy Koreya va AQShda esa dual elementlar sanoat bilan integratsiya, grantlar, xususiy investitsiyalar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari orqali amalga oshiriladi [12].

Mazkur mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’limni moliyalashtirishda yagona model mavjud emas, balki har bir davlat o‘zining iqtisodiy va institutsional xususiyatlaridan kelib chiqib aralash tizimlardan foydalanadi.

1-jadval

Xorij davlatlarini dual ta’lim asosida moliyalashtirish usullari*

Davlat	Moliyalashtirish modeli	Natijalar samaradorligi
Germaniya	Dual model (davlat + korxona, ish haqi asosida)	Yuqori bandlik darajasi, amaliy ko‘nikmalar rivoji
Finlyandiya	Natijaga asoslangan davlat moliyalashtirish modeli	Ta’lim sifati yuqori, tizim samaradorligi kuchli
Janubiy Koreya	Industry-linked model (davlat + xususiy sektor + grantlar)	Innovatsiya va texnologik rivojlanish yuqori
AQSh	Bozor modeli (tuition, grantlar, PPP, xususiy sektor)	Moslashuvchan tizim, lekin talabalar qarzi yuqori

***Manba:** Tadqiqotchi tomonidan xorij davlatlari tajribalarini o‘rgangan holda tayyorlandi.*

Jadvaldan ko‘rinadiki, Germaniya dual model orqali xarajatlarni samarali taqsimlagan, Finlyandiya esa natijaga asoslangan boshqaruv orqali sifatni oshirgan. Janubiy Koreyada sanoat integratsiyasi innovatsiyani kuchaytirgan bo‘lsa, AQShda moliyalashtirish manbalari xilma-xilligi tizimning moslashuvchanligini ta’minlagan. Bundan tashqari, talabalar turar joylarini qurishda ham davlat-xususiy sheriklik mexanizmi qo‘llanilmoqda – O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 9-sentabrda “Respublika oliy ta’lim muassasalarida talabalarni turar joy bilan qamrab olish darajasini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 563-sonli qaror orqali talabalar turar joylari xarajatlarining 50% ga qadar qismini davlat budjetidan qoplash belgilandi [13]. Bu kabi tashabbuslar oliy ta’lim infratuzilmasini mustahkamlashga katta hissa qo‘shishi kutilmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’lim muassasalari moddiy-texnik bazasini mustahkamlash uchun moliyalashtirish mexanizmlarini yanada takomillashtirish zarur. Eng avvalo, davlat budjeti hisobidan beriladigan mablag‘lar samarali yo‘naltirilishi ta’lim sifatini, bitiruvchilar salohiyatini va kadr tayyorlash natijalarini hisobga oluvchi natijaviy moliyalashtirishga o‘tishga to‘g‘ri kelmoqda. Bundan tashqari, oliy ta’lim muassasalari o‘z budjetdan tashqari mablag‘larini kengaytirishi, kontrakt to‘lovlaridan tushgan xarajatlarni rivojlantirish fondlariga qayta investitsiya qilish mexanizmi joriy etilishi muhim. Rivojlantirish jamg‘armalari orqali qo‘shimcha mablag‘ jamlab, ularni laboratoriya jihozlari, kitoblar va transport kabi moddiy-texnik ehtiyojlarga sarflash amaliyoti kengaytirilishi kerak. Xorijiy tajribada paydo bo‘layotgan «Universitet 3.0» modeli orqali ilmiy markazlar va texnoparklar yaratilib, startap va investorlarni jalb qilish ham tavsiya etiladi. Bunday model OTMlarga ilmiy-tadqiqot ishlarini tijoratlashtirishga, yangi texnologiyalarni sinovdan o‘tkazishga imkon beradi.

Dual ta’lim tashabbuslarini rag‘batlantirish, korxona infratuzilmasiga kirish imkoniyatlarini kengaytirish orqali Oliy ta’lim tashkilotlarini moddiy-texnik bazasiga bo‘lgan talabni kamaytirish muhim. Masalan, talabalarning korxonalardagi amaliyotlarida korxona uskunalari va laboratoriyalaridan foydalanish avtomatik yo‘lga qo‘yilishi kabi. Bu holat korxonalarni oliy ta’limga sarmoya kiritishga undaydi va ta’lim muassasalarini moliyalashtirishni yangi mexanizmlarini vujudga kelish imkonini beradi. Ilmiy va transport inshootlari, talabalar turar joylari, laboratoriya jihozlari qurilishi kabi loyihalarda davlat xususiy sherilik loyixalarini

keng joriy etish tavsiya etiladi. Masalan, hozirgi tartibda talabalar turar joylari xarajatlarining yarmini davlat qoplayotganiga o‘xshab, boshqa sohalarda ham davlat xususiy sheriklarni jalb etish lozim. Xalqaro tashkilotlar va xorijiy kompaniyalarining granti hamda imtiyozli kreditlarini jalb etish yo‘nalishlari ishlab chiqish hamda startap loyihalarini moliyalashtirish va texnoparklar orqali biznesni qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish kerak. Bu ilmiy izlanishlarni ishlab chiqarishga innovatsion tarzda integratsiya qilishga xizmat qiladi.

Xulosa.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini rivojlantirish va uni barqaror moliyalashtirish tizimini shakllantirish hozirgi bosqichda strategik ahamiyat kasb etmoqda. So‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, oliy ta’lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berilishi, budjetdan tashqari mablag‘larni shakllantirish imkoniyatlarining kengaytirilishi hamda dual ta’lim tizimini joriy etish bo‘yicha qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar ushbu jarayonning institutsional asoslarini mustahkamlab bermoqda. Xorijiy tajribalarni esa O‘zbekiston sharoitida ham moslashtirilgan holda qo‘llash mumkin. Tadqiqot doirasida asoslangan xulosalarga ko‘ra, dual ta’lim tizimi nafaqat kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, balki oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini rivojlantirishda muhim moliyaviy instrument sifatida namoyon bo‘ladi. Korxonalar bilan hamkorlikda tashkil etilgan ta’lim jarayoni orqali oliy ta’lim muassasalari qo‘shimcha moliyaviy resurslarga ega bo‘lishi, mavjud infratuzilma yuklamasini kamaytirishi hamda talabalar uchun zamonaviy ishlab chiqarish bazalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari asosida quyidagi ustuvor yo‘nalishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi:

oliy ta’lim muassasalarida natijadorlikka asoslangan moliyalashtirish tizimini joriy etish;

budjetdan tashqari mablag‘larni shakllantirish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish; davlat-xususiy sheriklik asosida infratuzilma loyihalarini kengaytirish;

ilmiy-tadqiqot faoliyatini tijoratlashtirish va texnoparklar orqali qo‘shimcha daromad manbalarini yaratish;

Oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini rivojlantirish uchun moliyalashtirishning diversifikatsiyalashgan, shaffof va samarali tizimini shakllantirish zarur bo‘lib, bunda dual ta’lim modeli muhim strategik vosita sifatida xizmat qiladi. Mazkur yo‘nalishda taklif etilgan chora-tadbirlarni izchil amalga oshirish oliy ta’lim sifatini oshirish, mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh kadrlar tayyorlash hamda mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 08.10.2019 yildagi PF-5847-son. Lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 24.12.2021 yildagi PQ-60-son. Lex.uz
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 24.12.2021 yildagi PQ-61-son. Lex.uz
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 16.01.2025 yildagi 14-son. Lex.uz
5. Worldbank. Modernized Student Financing System to Expand Access to Education for 600,000 Young People in Uzbekistan. www.worldbank.org
6. J. Rakhmatullaev. “Improving the financing of higher education institutions in Uzbekistan”. americanjournal.org
7. G. Karlibaeva. Oliy ta’lim muassasalari moliyaviy resurslari shakllanish tizimini boshqarish amaliyotining tahlili. April 2024Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. DOI:10.60078/2992-877X-2024-vol2-iss4-pp111-121
8. Johnstone, D. B. (2004). The economics and politics of cost sharing in higher education: Comparative perspectives DOI:10.1016/j.econedurev.2003.09.004

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

9. Federal Institute for Vocational Education and Training (BIBB). (2020). Dual vocational training in Germany.
10. https://www.bibb.de/en/
11. European Commission. (2022). Education and Training Monitor: Finland.
12. https://op.europa.eu/webpub/eac/education-and-training-monitor-2022/en/country-reports/finland.html
13. OECD. (2021). Higher Education in Korea. https://www.oecd.org/korea/
14. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 09.09.2021 yildagi 563-son. lex.uz

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

AQSH HARBIY XIZMATCHILARINI MODDIY RAG‘BATLANTIRISH TIZIMINING METODOLOGIK ASOSLAR VA IQTISODIY SAMARADORLIGI

Madaminov G‘ayrat Madiyarovich
O‘zbekiston Milliy universiteti
Harbiy tayyorgarlik o‘quv markazi sikli boshlig‘i
dotsent, podpolkovnik
E-mail: gayratmadaminov300@gmail.com
ORCID: 0009-0008-5391-4259

Annotatsiya: *Maqolada United States tajribasida harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimi tahlil qilinadi. Tizim bazaviy ish haqi (Base Pay), ustama to‘lovlar (Special & Incentive Pays) va kompensatsiya (Allowances)dan iborat bo‘lib, xizmat sharoiti, xavf darajasi, hududiy omillar va individual natijalarga qarab differensial tarzda belgilanadi. Tadqiqotda tizimning metodologik asoslari, iqtisodiy samaradorligi va xizmatchilarni motivatsiya qilishdagi roli ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar*: Harbiy xizmatchilar, moddiy rag‘batlantirish, bazaviy ish haqi (base pay), ustama to‘lovlar (special & incentive pays), kompensatsiya to‘lovlari (allowances), iqtisodiy samaradorlik, motivatsiya tizimi.*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ СИСТЕМЫ МАТЕРИАЛЬНОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ США

Мадаминов Ғайрат Мадиярович

начальника цикла учебного центра военной подготовки
Национальный университет Узбекистана
E-mail: gayratmadaminov300@gmail.com
ORCID: 0009-0008-5391-4259

Аннотация: *В статье анализируется система материального стимулирования военнослужащих на примере опыта Соединённых Штатов. Данная система состоит из базового денежного довольствия (Base Pay), дополнительных выплат (Special & Incentive Pays) и компенсационных выплат (Allowances) и устанавливается дифференцированно в зависимости от условий службы, уровня риска, территориальных факторов и индивидуальных результатов. В исследовании рассматриваются методологические основы данной системы, её экономическая эффективность, а также роль в мотивации военнослужащих.*

Ключевые слова: *Военнослужащие, материальное стимулирование, базовое денежное довольствие (base pay), дополнительные выплаты (special & incentive pays), компенсационные выплаты (allowances), экономическая эффективность, система мотивации.*

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND ECONOMIC EFFICIENCY OF THE U.S. MILITARY PERSONNEL COMPENSATION SYSTEM

Madaminov G‘ayrat Madiyarovich
Head of the Cycle of the Military Training Center
National University of Uzbekistan
E-mail: gayratmadaminov300@gmail.com
ORCID: 0009-0008-5391-4259

Abstract: *The article analyzes the U.S. experience in military personnel compensation. The*

system consists of base pay, special and incentive pays, and allowances, which are determined differentially based on service conditions, risk level, regional factors, and individual performance. The study examines the system’s methodological foundations, economic efficiency, and its role in motivating personnel.

Keywords: *Military personnel, monetary incentives, base pay, special and incentive pays, allowances, economic efficiency, motivation system.*

Kirish.

Bugungi kunda global xavfsizlik muhitining murakkablashuvi, geosiyosiy raqobatning kuchayishi, mintaqaviy nizolar va turli shakldagi tahdidlarning ortib borishi davlatlarning mudofaa salohiyatini mustahkamlashni eng ustuvor vazifalardan biriga aylantirmoqda. Zamonaviy sharoitda milliy xavfsizlikni ta’minlash faqat harbiy texnika va qurol-yarog‘lar bilan emas, balki yuqori malakali, intizomli va xizmatga sodiq harbiy xizmatchilar korpusini shakllantirish bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Shu jihatdan harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimi mudofaa siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi.

2025 yil ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha harbiy xarajatlar 2,24 trillion AQSh dollarini tashkil etib, bu 2020 yilga nisbatan sezilarli o‘sishni anglatadi. Shu bilan birga, dunyoning ko‘plab hududlarida harbiy tahdidlar va qurolli mojarolar soni ortib borayotgani harbiy boshqaruv tizimlariga nisbatan yangi talablarni yuzaga keltirmoqda [1]. Bunday vaziyatda harbiy xizmatchilarni samarali boshqarish, ularning kasbiy faoliyatini rag‘batlantirish va xizmatga bo‘lgan motivatsiyasini mustahkamlash davlatlar uchun strategik ahamiyat kasb etadi.

AQSh tajribasi bu borada alohida e’tiborga loyiqdir. Mazkur mamlakatda harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimi puxta institutsional va iqtisodiy asosga ega bo‘lib, u bazaviy ish haqi (Base Pay), ustama to‘lovlar (Special and Incentive Pays) hamda kompensatsiya to‘lovlari (Allowances) kabi o‘zaro bog‘liq uch asosiy komponentdan tashkil topgan. Ushbu tizim harbiy xizmatning murakkabligi, xavf darajasi, lavozim mas’uliyati, xizmat joyi va oilaviy holat kabi omillarni hisobga olgan holda differensial yondashuv asosida shakllantiriladi. Masalan, 2025 yil uchun E-4 toifasidagi harbiy xizmatchining bazaviy ish haqi 3 027 dollardan 3 675 dollargacha, O-5 toifasidagi ofitserlar uchun esa 7 028 dollardan 9 564 dollargacha o‘zgaradi. Bundan tashqari, xavfli hududlarda xizmat qiluvchilar uchun Hazard Pay va boshqa ustamalar 150–225 dollar oralig‘ida belgilansa, uy-joy kompensatsiyasi (BAH) xizmat joyi va oilaviy holatga qarab 1 500–3 500 dollar oralig‘ida farqlanadi [2].

Mazkur ko‘rsatkichlar shuni anglatadiki, AQShda harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimi oddiy ish haqi to‘lash modelidan ancha keng bo‘lib, u inson kapitalini boshqarish, xizmat samaradorligini oshirish va professional armiyani barqaror shakllantirishning muhim vositasidir. Aynan shuning uchun ham ushbu tizimni iqtisodiy nuqtai nazardan tahlil qilish, uning tarkibiy elementlari va samaradorlik mezonlarini aniqlash ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimi davlat moliya siyosatining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u milliy xavfsizlikni ta’minlash, professional armiya shakllantirish hamda harbiy xizmatning jozibadorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Mazkur masala davlat budjeti xarajatlarining samaradorligi, ijtimoiy himoya va davlat boshqaruvi samaradorligi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, iqtisodchi olimlar tomonidan keng o‘rganilgan.

Xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda harbiy xarajatlar va harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish masalalari davlat moliyasi va mudofaa iqtisodiyoti doirasida tadqiq etilgan. Jumladan, amerikalik iqtisodchi Todd Harrison harbiy xarajatlar samaradorligini oshirishda budjet resurslarini strategik rejalashtirish muhimligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimi samarali bo‘lishi uchun u uzoq muddatli mudofaa strategiyasi hamda davlat moliyaviy imkoniyatlari bilan uyg‘unlashgan bo‘lishi lozim [3].

Shuningdek, Keith Hartley va Todd Sandler tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda mudofaa xarajatlarining iqtisodiy samaradorligi hamda harbiy xizmat motivatsiyasini oshirish omillari chuqur tahlil qilingan. Ularning ta’kidlashicha, professional armiyani shakllantirish sharoitida harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimi nafaqat maosh miqdori, balki ijtimoiy kafolatlar, uy-joy bilan ta’minlash va boshqa rag‘batlantirish mexanizmlarini ham o‘z ichiga olishi kerak [4].

Mudofaa iqtisodiyoti bo‘yicha taniqli olimlardan biri Jurgen Brauer harbiy xarajatlar samaradorligini baholashda “cost–benefit analysis” usulini qo‘llash zarurligini asoslab beradi. Uning fikricha, harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan budjet mablag‘lari davlat xavfsizligini ta’minlashda strategik investitsiya sifatida qaralishi lozim [5].

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, iqtisodiy-statistik tahlil hamda mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Jumladan, harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimining iqtisodiy mohiyatini ochib berishda tahlil va sintez usullaridan, turli davlatlar tajribasini o‘rganishda qiyosiy tahlil usulidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar.

United States tajribasida harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimi kompleks va ko‘p komponentli mexanizm sifatida shakllangan bo‘lib, u nafaqat xizmatchilarning daromad darajasini oshirish, balki ularning xizmat samaradorligini, kasbiy barqarorligini va institutsional sodiqligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Mazkur tizimda ustama va kompensatsiya to‘lovlari muhim o‘rin tutib, ular xizmat sharoitining murakkabligi, xavf darajasi, hududiy omillar va individual natijalarga qarab differensial tarzda belgilanadi. Bu esa o‘z navbatida, harbiy xizmatning o‘ziga xos xususiyatlarini iqtisodiy jihatdan hisobga olish imkonini beradi. Shuningdek, zamonaviy iqtisodiyotda inson kapitali omilining ahamiyati ortib borayotgan bir sharoitda, harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimini ilmiy asosda takomillashtirish zarurati yuzaga kelmoqda. Ayniqsa, rivojlangan davlatlar tajribasini o‘rganish va uni milliy sharoitga moslashtirish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Shu bois, United States da harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimining metodologik asoslarini o‘rganish va uning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

AQShda harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimi kompleks va ko‘p komponentli bo‘lib, u quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi: Mazkur tizim U.S. Department of Defense tomonidan tartibga solinadi [2].

1-jadval

AQShda harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimining asosiy tamoyillari*

№	Tamoyil nomi	Mazmuni
1	Adolatlilik (equity)	Xizmat sharoitining murakkabligi va o‘ziga xos xususiyatlariga mos ravishda to‘lovlarni belgilashni nazarda tutadi
2	Differensiallik (differentiation)	Xavf darajasi, kasbiy malaka, lavozim va bajarilayotgan vazifalarga qarab to‘lovlarni farqlashni ta’minlaydi
3	Shaffoflik (transparency)	To‘lovlar aniq formulalar, mezonlar va ochiq mexanizmlar asosida hisoblanishini anglatadi
4	Motivatsionlik (incentive-based system)	Harbiy xizmatchilarning xizmat samaradorligini oshirish va ularni rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan tizimni ifodalaydi

* *Muallif tomonidan U.S. Department of Defense, Military Compensation and Financial Readiness materiallari asosida tuzilgan [2].*

Yuqorida qayd etilgan tamoyillar asosida United States da harbiy xizmatchilarni moddiy

rag‘batlantirish tizimi aniq tuzilgan kompensatsiya modeli orqali amalga oshiriladi. Mazkur modelga ko‘ra, harbiy xizmatchilar daromadi uchta asosiy tarkibiy blokdan iborat bo‘lib, ularning birinchisi bazaviy ish haqi (Base Pay) hisoblanadi. Ushbu to‘lov harbiy unvon (rank) hamda xizmat muddati (years of service) kabi asosiy mezonlar asosida belgilanadi [2;6].

2-jadval

Bazaviy ish haqi (Base Pay) ni belgilash mezonlari

№	Ko‘rsatkich	Mazmuni
1	To‘lov turi	Bazaviy ish haqi (Base Pay)
2	Asosiy mezon 1	Harbiy unvon (rank) asosida belgilanadi
3	Asosiy mezon 2	Xizmat muddati (years of service) asosida belgilanadi
4	Hisoblash usuli	Maxsus tarif jadvali (pay scale) asosida aniqlanadi
5	Xususiyati	Standartlashtirilgan bo‘lib, barcha harbiy xizmatchilar uchun yagona mezon asosida qo‘llaniladi

**Muallif tomonidan Defense Finance and Accounting Service (DFAS) basic pay tables hamda 37 U.S. Code asosida tuzilgan [6;8].*

AQShda harbiy xizmatchining jami daromadi uchta asosiy tarkibiy qismlardan iborat bo‘lib, ular birgalikda xizmatchining to‘liq moliyaviy rag‘batlantirilishini ta’minlaydi. Ushbu tarkibiy qismlar quyidagilardan iborat:

Bazaviy ish haqi (Base Pay) – harbiy unvon (rank) va xizmat muddati (years of service) asosida aniqlanadi. Bu to‘lov barcha xizmatchilar uchun yagona tarif jadvali (pay scale) bo‘yicha belgilanadi va standartlashtirilgan hisoblanadi.

Ustama to‘lovlar (Special Pays) – xizmat sharoiti, xavf darajasi, kasbiy malaka va vazifaga qarab differensial tarzda belgilanadi. Asosiy turlari: Hazard Pay (xavfli xizmat), Combat Pay (jangovar hududlar), Flight Pay (uchuvchilar), Sea Pay (dengiz xizmatlari), va Medical Pay (tibbiy xodimlar) [2].

Kompensatsiya to‘lovlari (Allowances) – xizmat joyidagi qo‘shimcha xarajatlarni qoplashga yo‘naltirilgan bo‘lib, BAH (uy-joy), BAS (oziq-ovqat) va COLA (yashash xarajatlari farqi) kabi turlarga ega. Bu to‘lovlar ko‘pincha soliqdan ozod qilinadi [2;7].

Shunday qilib, harbiy xizmatchining jami daromadi (Total Compensation) quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$\boldsymbol{Total\ Compensation = Base\ Pay + Special\ Pays} + \textbf{Allowances}$$

Base Pay – bazaviy ish haqi, harbiy unvon va xizmat muddati asosida.

– Special Pays – xizmatning murakkabligi va xavfiga qarab ustama to‘lovlar.

– Allowances – xizmat joyidagi yashash xarajatlari va qo‘shimcha ehtiyojlarni qoplash.

AQSh tizimida harbiy xizmatchining bazaviy ish haqi (Base Pay) quyidagi asosiy omillarga bog‘liq: Harbiy unvon (Rank) – yuqori lavozim va darajaga ega bo‘lgan xizmatchilar yuqori bazaviy ish haqi oladi. Bu standartlashtirilgan tarif jadvali (pay scale) asosida belgilanadi.

Xizmat muddati (Years of Service) – xizmatchi qancha uzoq muddat xizmat qilsa, shuncha ko‘p tajriba va xizmat davomiyligi uchun qo‘shimcha oshirishlar hisoblanadi.

Standartlashtirish – barcha xizmatchilar uchun bazaviy ish haqi yagona mezon asosida qo‘llanadi, ya’ni bir xil unvon va xizmat muddati bo‘lgan xizmatchilar uchun ish haqi teng hisoblanadi [6].

Shunday qilib, bazaviy ish haqi harbiy xizmatchining lavozimi va xizmat tajribasiga bevosita bog‘liq bo‘lib, u xizmatchining moliyaviy asosini tashkil qiladi va boshqa ustama hamda kompensatsiya to‘lovlarini hisoblashda baza sifatida xizmat qiladi.

$$\boldsymbol{Base\ Pay = f(Rank, Years\ of\ Service)}$$

Amalda bu: - Rank harbiy unvon (E-1 dan O-10 gacha)

- Years of Service xizmat muddati (2 yil, 5 yil, 10 yil va h.k.) asosida tayyor jadvaldan olinadi.

AQSh harbiy xizmatchilarining bazaviy ish haqi (Base Pay) “pay scale” deb nomlangan rasmiy jadval bo‘yicha belgilanadi, u harbiy unvon (rank) hamda xizmat davomiyligi (years of service) kombinasiyasiga asoslanadi. Bu jadval har yili yangilanadi va U.S. Department of Defense hamda U.S. Congress tomonidan tasdiqlanadi.

3-jadval

2025-yil uchun bazaviy maoshlar jadvalidan kichik namunalar*

Pay Grade (Unvon)	< 2 Yil Xizmat	> 4 Yil Xizmat	> 10 Yil Xizmat
E-1 (Eng boshlang‘ich)	$2,144.10	$2,144.10	$2,144.10
E-4	$3,027.30	$3,354.90	$3,675.60
E-6	$3,276.60	$3,919.80	$4,585.20
O-1 (Ofitser)	$3,998.40	$5,031.30	$5,031.30
O-5	$7,028.40	$8,568.60	$9,564.90

**Muallif tomonidan Defense Finance and Accounting Service (DFAS)*, 2025 Basic Pay: Enlisted; 2025 Basic Pay: Officers *tuzilgan [6]*.

Bu jadvalda:

- Pay Grade — harbiy xizmatchining lavozim darajasi (E — enlisted, O — officer)
- Years of Service — xizmat vaqtiga qarab bazaviy ish haqi oshadi yoki o‘zgarmaydi.

Bazaviy ish haqi shu kabi rasmiy “pay scale” jadvalidan olinadi, ya’ni har bir unvon va xizmat muddatiga mos narx to‘g‘ridan-to‘g‘ri jadvaldan topiladi va shu asosda to‘lov amalga oshiriladi.

Bazaviy ish haqi (Base Pay)dan tashqari, United States tizimida harbiy xizmatchilar uchun ustama va rag‘batlantirish to‘lovlari (Special & Incentive Pays) ham belgilangan. Bu to‘lovlar differensial metodologiya asosida, ya’ni xizmat sharoiti, xavf darajasi, malaka va vazifaga qarab farqlanadi. Ustamalarning asosiy turlari quyidagilardan iborat: Hazard Pay – xavfli xizmat uchun, Combat Pay – jangovar hududlar uchun, Flight Pay – uchuvchilar uchun, Sea Pay – dengiz xizmatlari uchun va Medical Pay – tibbiy xodimlar uchun. Shu bilan birga, bu ustamalar xizmatning murakkabligi va xavf darajasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘langan [2].

4-jadval

Ustama (Special & Incentive Pays) turlari va mezonlari*

№	To‘lov turi	Maqsadi / Tavsifi	Hisoblash mezoni
1	Hazard Pay	Xavfli xizmatni qoplash	Xizmat hududi xavfli bo‘lganda
2	Combat Pay	Jangovar hududlarda xizmat	Harbiy xizmatchi jangovar zona yoki operatsiyada bo‘lganda
3	Flight Pay	Uchuvchilar va parvoz xodimlari uchun	Uchish vazifalarini bajarish vaqtida
4	Sea Pay	Dengiz xizmatlari uchun	Dengiz xizmatida bo‘lgan harbiy xizmatchilar
5	Medical Pay	Tibbiy xodimlar uchun	Tibbiy xizmatni bajarish va kasbiy malaka asosida

**Muallif tomonidan U.S. Department of Defense’ning* Special and Incentive Pays *materiallari asosida tuzilgan [2]*.

Bu ustamalar xizmatning murakkabligi va xavf darajasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘langan va U.S. Department of Defense tomonidan tartibga solinadi [2].

$$\textbf{Special Pay} = \sum_{i=1}^{n} (R_i \times D_i)$$

Bu yerda:

R_i – ustama stavkasi (oylik yoki kunlik)

D_i – xizmat davomiyligi (kun yoki oy)

AQSh qurolli kuchlarida **Hazard Pay (xavfli xizmat uchun ustama)** bo‘yicha aniq

miqdorlar mavjud va ular rasman belgilangan. Quyida eng asosiy to‘lovlar jadval ko‘rinishida keltirilgan [6;7]:

5-jadval

Hazard Pay (Hazardous Duty Incentive Pay) miqdorlari — AQSh harbiy xizmatchilari uchun[6;7]

№	Ustama turi	Tavsifi	Oylik miqdor
1	**Parachute Duty (Static Line)**	Parashyut bilan vazifalar	**$150/oy**
2	**Parachute Duty (Military Free Fall)**	Maxsus erkin tushish	**$200–$225/oy**
3	**Flight Deck Duty**	Kema uchish zonalari xizmati	**$150/oy**
4	**Demolition Duty**	Portlovchi moddalar bilan ishlash	**$150/oy**
5	**Experimental Stress Duty**	Tajriba sharoitida xizmat	**$150/oy**
6	**Toxic Fuels/Pesticides Duty**	Zararli moddalar bilan ishlash	**$150/oy**
7	**Dangerous Viruses/Bacteria Lab Duty**	Biovaxavf tadqiqotlar	**$150/oy**
8	**Chemical Munitions Duty**	Kimyoviy qurollar bilan xizmat	**$150/oy**
9	**Maritime VBSS Duty**	Kemadan boarding/tekshiruv	**$150/oy**
10	**Polar Region Flight Operations**	Qutb hududlarida parvozlar	**$150/oy**
11	**WMDCS Team Duty**	Mass Destroyer qo‘llab -quvvatlash jamoasi	**$150/oy**

**Muallif tomonidan Defense Finance and Accounting Service (DFAS),* Hazardous Duty Incentive Pay (HDIP) Rates*; DoD 7000.14-R, Volume 7A, Chapter 24. Tuzilgan [6;7].*

AQSh harbiy tizimida bazaviy ish haqidan tashqari, harbiy xizmatchilar uchun ko‘p komponentli ustama (Special & Incentive Pays) belgilanadi. Ushbu ustamalar xizmatning murakkabligi, xavf darajasi, kasbiy malaka va individual vazifalarga qarab differensial tarzda to‘lanadi [2;6].

$$Total\ Special\ Pay = HP + CP + FP + SP$$

Bu yerda: **HP** – Hazard Pay, **CP** – Combat Pay, **FP** – Flight Pay, **SP** – Sea Pay

Bazaviy ish haqi (Base Pay) va ustama to‘lovlardan (Special & Incentive Pays) tashqari, United States tizimida harbiy xizmatchilar uchun kompensatsiya to‘lovlari (Allowances) ham belgilanadi. Bu to‘lovlar **kompensatsion metodologiya** asosida shakllanib, xizmat joyidagi xarajatlarni qoplashga yo‘naltirilgan. Asosiy turlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi: BAH (Basic Allowance for Housing) – uy-joy xarajatlarini qoplash, BAS (Basic Allowance for Subsistence) – oziq-ovqat xarajatlari uchun, va COLA (Cost of Living Allowance) – yashash xarajatlari farqi uchun. Muhim jihati shundaki, bu to‘lovlarning ko‘pi soliqdan ozod qilinadi, bu esa xizmatchilarning real daromadini oshirishga xizmat qiladi [2;7].

6-jadval

Kompensatsiya (Allowances) turlari va mezonlari*

№	To‘lov turi	Maqsadi / Tavsifi	Hisoblash mezoni
1	BAH (Basic Allowance for Housing)	Uy-joy xarajatlarini qoplash	Xizmat joyi va harbiy xizmatchi oilaviy holatiga qarab
2	BAS (Basic Allowance for Subsistence)	Oziq-ovqat xarajatlarini qoplash	Standart stavka asosida, harbiy unvon va xizmat turiga bog‘liq
3	COLA (Cost of Living Allowance)	Yashash xarajatlari farqini qoplash	Hududiy yashash xarajatlari indeksi va xizmat joyiga qarab

**Muallif tomonidan Defense Travel Management Office va U.S. Department of Defense materiallari asosida tuzilgan [2;7].*

Ushbu kompensatsiya to‘lovlari harbiy xizmatchining xizmat sharoitiga bog‘liq qo‘shimcha xarajatlarini qoplashga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularning ko‘pi soliqdan ozod qilinadi. Shu sababli ular xizmatchining real daromadini oshirish va xizmat davomida moliyaviy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi [2;7].

Natijada, Total Compensation – ya’ni harbiy xizmatchining jami daromadi – bazaviy ish haqi (Base Pay), ustama to‘lovlar (Special Pays) va kompensatsiya to‘lovlaridan (Allowances) iborat bo‘lib, barcha komponentlar birgalikda xizmatchining moddiy rag‘batlantirilishini ta’minlaydi.

Bu tizim harbiy xizmatchining xizmat samaradorligini oshirish, xavfli va murakkab vazifalarni rag‘batlantirish hamda kadrlar barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi [2;5].

Xulosa.

United States tajribasida harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirish tizimi kompleks va ko‘p komponentli mexanizm sifatida shakllangan bo‘lib, u xizmatchilarning daromad darajasini oshirish, xizmat samaradorligini va institutsional sodiqligini ta’minlashga xizmat qiladi. Tizim bazaviy ish haqi (Base Pay), ustama to‘lovlar (Special & Incentive Pays) va kompensatsiya to‘lovlari (Allowances)dan iborat bo‘lib, xizmat sharoiti, xavf darajasi, hududiy omillar va individual natijalarga qarab differensial tarzda belgilanadi.

Bazaviy ish haqi xizmatchining lavozimi va xizmat davomiyligiga asoslanadi, ustama to‘lovlar xavfli va murakkab xizmatlarni rag‘batlantiradi, kompensatsiya to‘lovlari esa yashash xarajatlarini qoplashga yo‘naltiriladi. Shu tarzda, tizim xizmatchilarning moliyaviy barqarorligini oshiradi, xizmatga motivatsiyasini kuchaytiradi va professional armiya shakllanishiga hissa qo‘shadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, harbiy xizmatchilarni moddiy rag‘batlantirishda budjet mablag‘laridan samarali foydalanish, iqtisodiy samaradorlik va motivatsiya mexanizmlarini uyg‘unlashtirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, rivojlangan davlatlar tajribasini o‘rganish va uni milliy sharoitga moslashtirish harbiy tizimni takomillashtirish va xavfsizlikni mustahkamlashda dolzarb ilmiy-amaliy masala bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. SIPRI. *Trends in World Military Expenditure*. SIPRI Fact Sheet.
2. U.S. Department of Defense, Military Compensation and Financial Readiness. *Military Pay Overview; Special and Incentive Pays; Allowances*.
3. Harrison, T. *Rebalancing Military Compensation: An Evidence-Based Approach.* Center for Strategic and Budgetary Assessments.
4. Hartley, K., Sandler, T. *The Economics of Defense*. Cambridge University Press.
5. Brauer, J., Dunne, J. P. (eds.). *Handbook on the Economics of Conflict*. Edward Elgar.
6. Defense Finance and Accounting Service (DFAS). *2025 Basic Pay: Enlisted; 2025 Basic Pay: Officers; Hazardous Duty Incentive Pay (HDIP) Rates.*
7. U.S. Department of Defense. *DoD 7000.14-R, Volume 7A, Chapter 24*; Defense Travel Management Office. *Basic Allowance for Housing / Cost of Living Allowance materials.*
8. U.S. Code. *Title 37 — Pay and Allowances of the Uniformed Services*.

O‘ZBEKISTON KORPORATIV EMITENTLARINING XALQARO OBLIGATSIYALARI MUOMILASI

Arifjanova Yayraxon Usmonxo‘jayevna

tayanch doktarant
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: ariya7@mail.ru
ORCID:0009-0009-1860-202X

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekiston korporativ emitentlarning xalqaro fond bozoridagi ishtiroki tahlil qilingan. Yevroobligatsiya va xalqaro obligatsiyalarning xususiyatlari, farqli jihatlari va muomilasi tashkil etish shartlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatida xalqaro kapital bozoridan moliyaviy mablag‘lar jalb qilish imkoniyatlari o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *aksiyadorlik jamiyati, emitent, obligatsiya, qarz instrumenti, kapital bozori, qimmatli qog‘ozlar, yevroobligatsiya, fond birjasi, bank, investor.*

ОБОРОТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОБЛИГАЦИЙ КОРПОРАТИВНЫХ ЭМИТЕНТОВ УЗБЕКИСТАНА

Арифжанова Яйрахон Усмонхужаевна

докторант
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: ariya7@mail.ru
ORCID:0009-0009-1860-202X

Аннотация*. В данной статье проанализировано участие корпоративных эмитентов Узбекистана на международных фондовых рынках. Рассмотрены особенности, отличительные характеристики и условия организации обращения еврооблигаций и международных облигаций. Также изучены возможности привлечения финансовых ресурсов с международных рынков капитала в деятельности акционерных обществ.*

Ключевые слова*: акционерное общество, эмитент, облигация, долговой инструмент, рынок капитала, ценные бумаги, еврооблигация, фондовая биржа, банк, инвестор.*

CIRCULATION OF INTERNATIONAL BONDS OF CORPORATE ISSUERS OF UZBEKISTAN

Arifjanova Yayrakhon Usmonkhojayevna

PhD Student,
Tashkent State University of Economics
E-mail: ariya7@mail.ru
ORCID:0009-0009-1860-202X

Abstract. *This article analyzes the participation of corporate issuers of Uzbekistan in international stock markets. The features, distinguishing characteristics, and issuance and circulation conditions of eurobonds and international bonds are examined. In addition, the opportunities for joint-stock companies to attract financial resources from international capital markets are explored.*

Keywords: *joint-stock company, issuer, bond, debt instrument, capital market, securities,*

eurobond, stock exchange, bank, investor.

Kirish.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda aksiyadorlik jamiyatlarining barqaror rivojlanishi ko‘p jihatdan ularning moliyaviy resurslarni samarali jalb eta olish imkoniyatlariga bog‘liqdir. Milliy moliya bozorlarining chegaralanganligi va ichki moliyalashtirish manbalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi sharoitida korporativ emitentlar uchun xalqaro kapital bozorlariga chiqish muhim strategik yo‘nalish sifatida namoyon bo‘lmoqda. Xalqaro moliya bozorlari orqali mablag‘ jalb qilish aksiyadorlik jamiyatlariga nafaqat qo‘shimcha resurslarni taqdim etadi, balki ularning moliyaviy mustaqilligini mustahkamlash, kapital tuzilmasini optimallashtirish hamda investitsion faoliyatni kengaytirish imkonini yaratadi.

Aksiyadorlik jamiyatlarining xalqaro kapital bozorida ishtiroki, avvalo, ularning investorlar doirasini kengaytirish orqali moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilishga xizmat qiladi. Bu esa ichki bozordagi resurslarga qaramlikni kamaytirib, kapital jalb qilish shartlarini yanada moslashuvchan va raqobatbardosh shaklga keltiradi. Shu bilan birga, xalqaro bozorlarda ishtirok etish jarayoni korporativ boshqaruv sifatini oshirish, moliyaviy hisobotlarning shaffofligini ta’minlash va xalqaro standartlarga moslashishni talab etadi. Natijada, aksiyadorlik jamiyatlarining investitsion jozibadorligi mustahkamlanadi.

Xalqaro obligatsiyalar emissiyasi esa korporativ sektor uchun uzoq muddatli va nisbatan barqaror moliyaviy resurslarni jalb etishning samarali vositasi hisoblanadi. Mazkur instrument orqali kompaniyalar bank kreditlariga muqobil ravishda keng investorlar qatlamidan mablag‘ jalb qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Xalqaro obligatsiyalar, ayniqsa, yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirish, infratuzilma rivoji va ishlab chiqarish hajmini kengaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, obligatsiyalar emissiyasi orqali jalb qilingan mablag‘lar, odatda, uzoq muddatli xarakterga ega bo‘lib, bu korxonalarga moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va likvidlik bosimini kamaytirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, xalqaro obligatsiyalar bozorida ishtirok etish aksiyadorlik jamiyatlari zimmasiga ma’lum majburiyatlarni ham yuklaydi. Jumladan, kredit reytinglarini olish, axborotlarni oshkor etish, investorlar bilan samarali kommunikatsiyani yo‘lga qo‘yish hamda bozor talablariga mos ravishda risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish zarurati yuzaga keladi. bu esa o‘z navbatida, korporativ boshqaruv tizimining takomillashuviga va kompaniyalarning uzoq muddatli rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Aksiyadorlik jamiyatlarining xalqaro kapital bozorida faol ishtiroki va xalqaro obligatsiyalar emissiyasi amaliyotining rivojlanishi milliy iqtisodiyotda investitsiya jarayonlarini faollashtirish, kapital bozorini chuqurlashtirish hamda global moliya tizimiga integratsiyalashuvni jadallashtirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi.

Xalqaro obligatsiyalar va yevroobligatsiyalar bozori global moliya tizimining ajralmas qismi sifatida so‘nggi yillarda sezilarli darajada kengayib bormoqda. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tomonidan e’lon qilingan tadqiqotlarga ko‘ra korporativ obligatsiyalar bozori hajmi keskin o‘sib, kompaniyalar uchun uzoq muddatli moliyalashtirishning asosiy manbalaridan biriga aylangan [1]. Ushbu jarayon ayniqsa bank kreditlariga qaramlikni kamaytirish va kapital jalb qilish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro hisob-kitoblar banki tomonidan e’lon qilingan tahlillarda xalqaro obligatsiyalar bozori rivojlanishi moliya tizimining chuqurligi va institutsional investorlar ulushi bilan chambarchas bog‘liqligi qayd etilgan [2]. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, rivojlangan mamlakatlarda obligatsiyalar bozori bank tizimiga muqobil moliyalashtirish manbai sifatida shakllangan bo‘lsa, rivojlanayotgan davlatlarda ushbu bozor hali yetarli darajada rivojlanmagan va ko‘proq davlat yoki yirik emitentlar bilan cheklangan.

Xalqaro valyuta jamg‘armasi hisobotlarida yevroobligatsiyalar emissiyasi orqali kapital

jalb qilishning makroiqtisodiy ahamiyati alohida yoritilgan. Xususan, xalqaro obligatsiyalar bozori rivojlanayotgan mamlakatlar uchun tashqi moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, investitsiya jarayonlarini jadallashtirish va iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlashda muhim instrument sifatida qaraladi [3]. Shu bilan birga, global foiz stavkalarining o‘zgaruvchanligi va qayta moliyalashtirish risklari ushbu bozorning asosiy xavf omillari sifatida baholanadi.

Xalqaro kapital bozorlari assotsiatsiyasi tomonidan ishlab chiqilgan qo‘llanmalar va standartlarda yevroobligatsiyalar bozori emitentlar uchun keng investorlar bazasiga chiqish, valyuta risklarini diversifikatsiya qilish va uzoq muddatli moliyalashtirish imkoniyatlarini yaratishi yoritilgan [4]. Shu bilan birga, ushbu bozorga chiqish yuqori darajadagi oshkoralik, axborotlarni to‘liq oshkor etish va xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga rioya etishni talab qiladi.

Xalqaro ilmiy tadqiqotlarda yevroobligatsiyalar emissiyasining korporativ boshqaruvga ta’siri ham muhim yo‘nalish sifatida o‘rganilgan. Hale va Santos tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda xalqaro obligatsiyalar bozoriga chiqish kompaniyalar uchun ijobiy signal sifatida baholanib, investorlar ishonchini oshirishga xizmat qilishi qayd etiladi [5]. Shuningdek, Stulz va Claessens kabi olimlar xalqaro moliya bozorlariga integratsiyalashuv kompaniyalarning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirishi bilan birga, ularni tashqi moliyaviy shoklarga nisbatan sezgirligini oshirishini ta’kidlaydi [6].

Rivojlanayotgan mamlakatlar kesimida olib borilgan tadqiqotlarda xalqaro obligatsiyalar emissiyasi bilan bog‘liq muammolar ham yoritilgan. Xususan, kredit reytinglarining yetarli darajada yuqori emasligi, bozor infratuzilmasining rivojlanmaganligi va investorlar bazasining cheklanganligi ushbu mamlakatlarda yevroobligatsiyalar bozorining rivojlanishini sekinlashtiruvchi omillar sifatida qayd etilgan [7]. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xalqaro obligatsiyalar bozori aksiyadorlik jamiyatlari uchun samarali moliyalashtirish manbai hisoblanadi. Shu bilan birga, ushbu bozorda muvaffaqiyatli ishtirok etish institutsional rivojlanish, makroiqtisodiy barqarorlik va korporativ boshqaruv sifati bilan bevosita bog‘liqdir.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda statistik tahlil, ilmiy mushohada, tahlil va sintez, shuningdek, taqqoslash kabi ilmiy uslubiy usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Zamonaviy global iqtisodiyot sharoitida aksiyadorlik jamiyatlarining barqaror rivojlanishi ularning moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish darajasi bilan bevosita bog‘liqdir. Ichki moliya bozorlarining imkoniyatlari cheklangan sharoitda korporativ emitentlar uchun xalqaro kapital bozorlariga chiqish muhim strategik yo‘nalish sifatida namoyon bo‘lmoqda. Xalqaro obligatsiyalar, xususan yevroobligatsiyalar, kompaniyalar uchun uzoq muddatli va yirik hajmdagi moliyaviy resurslarni jalb qilish imkonini beruvchi samarali instrument hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda kapital bozorini rivojlantirish, investitsiya muhitini yaxshilash hamda mahalliy emitentlarning xalqaro moliya bozorlarida ishtirokini kengaytirishga qaratilgan izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Natijada, korporativ emitentlar tomonidan xalqaro obligatsiyalar emissiyasi amaliyoti shakllanib, milliy kompaniyalarning global investorlar bilan integratsiyasi kuchayib bormoqda.

Xalqaro obligatsiyalar bozori kompaniyalar uchun bank kreditlariga muqobil moliyalashtirish manbai sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu bozor orqali emitentlar keng investorlar qatlamidan mablag‘ jalb qilish, foiz xarajatlarini optimallashtirish hamda kapital tuzilmasini muvozanatlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Yevroobligatsiyalar, odatda, milliy chegaralardan tashqarida joylashtiriladigan va xalqaro investorlar orasida erkin muomalada bo‘ladigan qarz instrumenti sifatida ajralib turadi. Ularning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- investorlar bazasining kengligi;

- uzoq muddatli moliyalashtirish imkoniyati;
- valyuta diversifikatsiyasi;
- nisbatan moslashuvchan emissiya shartlari.

Xalqaro obligatsiyalar bozori yuqori darajadagi oshkoralik, kredit reytinglari mavjudligi va xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga rioya etishni talab qiladi. Bu esa korporativ boshqaruv sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Xalqaro obligatsiyalar — bu emitent tomonidan o‘z mamlakati hududidan tashqarida joylashtiriladigan va odatda xalqaro investorlar o‘rtasida sotiladigan qarz instrumentlaridir. Ushbu obligatsiyalar orqali kompaniyalar yoki davlatlar xorijiy kapital bozorlaridan mablag‘ jalb qiladi. Xalqaro obligatsiyalar global moliya bozorining muhim segmenti bo‘lib, ular kapital oqimlarining xalqaro miqyosda taqsimlanishiga xizmat qiladi. Amaliyotda yevroobligatsiyalar xalqaro obligatsiyalarning bir turi sifatida muomilasi amalga oshiriladi.

Yevroobligatsiyalar — bu emitent tomonidan bir mamlakat valyutasida, lekin o‘sha valyuta mamlakatidan tashqarida joylashtiriladigan obligatsiyalardir [8]. Masalan, AQSh dollarida denominatsiya qilingan, ammo AQShdan tashqarida (masalan, London bozorida) joylashtirilgan obligatsiyalar yevroobligatsiya hisoblanadi. Yevroobligatsiyalar xalqaro sindikatlar orqali joylashtiriladi qimmatli qog‘oz bo‘lib, bir nechta mamlakat investorlariga taklif etiladi va soliq talablari nisbatan moslashuvchan hisoblanadi. Shuningdek, yevroobligatsiya global investorlar uchun ochiq bo‘ladi. Shuning uchun ham bu turdagi qimmatli qog‘ozlar global kapital bozorining eng likvid va keng qamrovli instrumentlaridan biri sifatida qaraladi.

Yevroobligatsiyalarning o‘ziga xos xususiyatlari sifatida quyidalarni ta’kidlash mumkin:

1. Transmilliy joylashtirish mexanizmi- bir vaqtning o‘zida bir nechta mamlakat investorlariga taklif etiladi;
2. Moslashuvchan tartibga solish- qat’iy bitta davlat qonunchiligiga to‘liq bog‘liq emas;
3. Xalqaro sindikatlar orqali emissiya- investitsiya banklari ishtirokida joylashtiriladi;
4. Yuqori likvidlik - ikkilamchi bozorda faol muomala qilinadi;
5. Asosan qattiq valyutalarda emissiya qilinadi - investorlar uchun xavf past bo‘lishi sababli;
6. Global investorlar uchun jozibadorlik - pensiya fondlari, sug‘urta kompaniyalari va fondlar asosiy xaridor hisoblanadi.

So‘nggi yillarda xalqaro obligatsiyalar bozori jadal rivojlanib, bozor hajmining kengayishi kuzatilmoqda. Bu kompaniyalar tomonidan qarz orqali moliyalashtirish ulushining ortib borayotganini ko‘rsatadi. Kundan kunga rivojlanayotgan davlatlar ulushi ortib bormoqda. Avval ushbu bozor asosan rivojlangan davlatlar bilan cheklangan bo‘lsa, hozirgi kunda rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan Markaziy Osiyo davlatlari ham faol ishtirok etmoqda. Bu global kapital oqimlarining geografik diversifikatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda, global monetar siyosatning qat’iylashuvi natijasida obligatsiyalar bo‘yicha daromadlilik darajasi oshib, emitentlar uchun qarz jalb qilish qiymati ham ortib bormoqda. Bu esa o‘z navbatida bozorga chiqish strategiyalarini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, xalqaro obligatsiyalar bozorida yangi moliyaviy instrumentlar ya’ni yashil obligatsiyalar, ijtimoiy obligatsiyalar, hamda barqarorlikka bog‘langan obligatsiyalar bozori jadal rivojlanyapti. Shu bilan bir qatorda investorlarning ESG (Environmental, Social, Governance) omillariga bo‘lgan e’tibor oshib boryapti. Xalqaro kapital bozorida institutsional investor ulushi ko‘payib, pensiya jamg‘armalari, sug‘urta kompaniyalari va investitsiya fondlari kabi yirik institutsional investorlar obligatsiyalar bozorining asosiy ishtirokchilariga aylanib ulgurdi. Bu esa bozor likvidligi va barqarorligini oshirmoqda.

O‘zbekiston korporativ emitentlarining xalqaro kapital bozorlariga chiqishi so‘nggi yillarda sezilarli darajada faollashdi. Xususan, yirik davlat ulushiga ega kompaniyalar va tijorat banklari tomonidan yevroobligatsiyalar emissiyasi amalga oshirilib, xalqaro investorlar jalb etilmoqda. Ushbu emissiyalarning asosiy qismi xorijiy valyutada amalga oshirilgan bo‘lib, bu xalqaro investorlar talabining yuqoriligini bilan belgilanadi. O‘zbekiston yirik korporativ

emitentlari tomonidan chiqarilgan yevroobligatsiyalar yuqori darajada ortiqcha talab bilan joylashtirilayotganini kuzatishimiz mumkin. Bu esa O‘zbekiston emitentlarining xalqaro moliya bozoridagi imidji mustahkamlanayotganidan dalolat beradi.

1- jadval.

O‘zbekiston emitentlari tomonidan emissiya qilingan korporativ yevroobligatsiyalari tahlili[9]

Emitent	Hajmi	Kupon Stavka	Muddati	Chiqarilgan sana	So‘ndirish muddati	Obligatsiya reytingi
O‘zsanoatqurilishbank	$300 mln	5.75%	5 yil	Noyabr, 2019	Noyabr, 2024	BB-
	$100 mln	9.43%	5 yil	Avgust, 2023	Avgust, 2028	
	$400 mln	8.95%	5 yil	Iyul, 2024	Iyul, 2029	
	2.25 trln so‘m	21%	3 yil		Iyul, 2027	
O‘zmilliy bank	$300 mln	4.85%	5 yil	Oktyabr, 2020	Oktyabr, 2025	BB-
	$300 mln	8.5%	5 yil	Iyul, 2024	Iyul, 2029	
	1.4 trln so‘m	19.875%	3 yil		Iyul, 2027	
Ipoteka-bank	$300 mln	5.625%	5 yil	Noyabr, 2020	Noyabr, 2025	BB-
	785 mlrd so‘m	16%	3 yil	Aprel, 2021	Aprel, 2024	
	1.4 trln so‘m	20.5%	3 yil	Aprel, 2024	Aprel, 2027	
UzAuto Motors	$300 mln	4.85%	5 yil	Aprel, 2021	Aprel, 2026	BB-
O‘zbekneftgaz	$700 mln	4.75%	7 yil	Noyabr, 2021	Noyabr, 2028	BB-
Navoiy konmetallurgiya kombinati	$500 mln	6.95%	7 yil	Oktyabr, 2024	Oktyabr, 2031	BB
	$500 mln	6.7%	4 yil		Oktyabr, 2028	
Agrobank	$400 mln	9.25%	5 yil	Sentyabr 2024	Sentyabr, 2029	BB-
	700 mln so‘m	21.75%	2 yil		Sentyabr, 2026	

**Shomansurov. S.SH. O‘zbekiston suveren kredit reytingini oshirish yo‘llari. PhD ilmiy darajasini olish uchun diss. Avtoreferati. Toshkent-2025.*

2019–2024-yillar oralig‘ida korporativ yevroobligatsiyalar emissiyasi orqali xalqaro kapital bozorlaridan sezilarli hajmda moliyaviy resurslar jalb etildi. Jumladan, 11 ta emissiya doirasida amalga oshirilgan 15 ta transh orqali jami 4,785 mlrd AQSh dollari hamda 6 trln so‘m miqdorida mablag‘lar o‘zlashtirildi. Ushbu jarayonda tijorat banklari xalqaro moliya bozorlarida faol ishtirok etib, qarz instrumentlari orqali moliyalashtirish amaliyotining asosiy ishtirokchilaridan biri sifatida namoyon bo‘ldi. 2024-yilda yevroobligatsiyalar bo‘yicha qayd etilgan yuqori emissiya hajmi, valyuta tarkibining diversifikatsiyalashuvi hamda emitentlar doirasining kengayishi mamlakat qarz bozorining institutsional jihatdan rivojlanib borayotganini ko‘rsatadi. Mazkur jarayon kelgusida davlat va korporativ sektor uchun uzoq muddatli moliyaviy resurslar bazasini kengaytirish, shuningdek, xalqaro investorlar bilan barqaror hamkorlik munosabatlarini

shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston korporativ yevroobligatsiyalar bozori 2025-yilda ham barqaror rivojlanish yo‘lini davom ettirdi. Bu holat, avvalo, yetakchi kompaniyalar va tijorat banklari tomonidan xalqaro kapital bozorlarida muvaffaqiyatli amalga oshirilayotgan obligatsiya emissiyalari, investorlar ishonchining ortib borayotgani hamda xorijiy moliya bozorlarida milliy emitentlarga bo‘lgan talabning kengayib borishi bilan izohlanadi.

2-jadval.

2025-yil davomida xalqaro kapital bozoriga chiqarilgan korporativ yevroobligatsiyalar*

Emitent	Hajmi	Kupon Stavka	Muddati	Chiqarilgan sana	So‘ndirish muddati
O‘zbekneftgaz	$850 mln	8.75%	5 yil	May, 2025	May, 2025
Navoiyuran	$300 mln	6.70%	5 yil	Iyun, 2025	Iyun, 2030
Navoiy kon-metallurgiya kombinati	$500 mln	6.75%	5 yil	May, 2025	May, 2030
O‘zMilliy banki	$300 mln	7.20%	5 yil	Iyul, 2025	Iyul, 2030
	1.5 trln so‘m	17.95%	3 yil	Iyul, 2025	Iyul, 2028
O‘zsanoatqurilish-bank	649.7mlrd so‘m	19.95%	3 yil	Aprel, 2025	Aprel, 2028
	$300 mln	9.45%	Muddatsiz	Oktyabr, 2025	-

*Rasmiy ma’lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

2025-yilda O‘zbekiston korporativ yevroobligatsiyalar bozorini tahlil qilganda, xalqaro qarz bozorlaridan mablag‘ jalb etish hajmi va ko‘lami sezilarli darajada kengaygani kuzatildi. Xususan, “O‘zbekneftgaz” AJ tomonidan 850 million AQSh dollari miqdorida yevroobligatsiyalar emissiya qilinib, mazkur yil davomida eng yirik mablag‘ jalb etgan korporativ emitent sifatida qayd etildi.

O‘zbekiston sanoat tarmoqlarining global kapital bozorlariga integratsiyalashuvi jarayonida yana bir muhim voqea sifatida “Navoiyuran” davlat korxonasining ilk yevroobligatsiya emissiyasi amalga oshirildi. Ushbu korxona tomonidan 300 million AQSh dollari miqdoridagi obligatsiyalar London fond birjasida muvaffaqiyatli joylashtirildi. Bu holat strategik ahamiyatga ega bo‘lgan uran sanoati korxonasining xalqaro qarz bozoriga chiqishini anglatadi. Emissiya jarayonida investorlar tomonidan bildirilgan talab 1,3 milliard AQSh dollaridan ortiqni tashkil etib, obligatsiyalarning bir necha baravar ortiqcha talab bilan joylashtirilganini ko‘rsatdi. Mazkur holat investorlar tomonidan ushbu emitentning moliyaviy barqarorligi va istiqbolli rivojlanish imkoniyatlariga yuqori baho berilganidan dalolat beradi. Natijada, ushbu emissiya O‘zbekiston korporativ sektorining xalqaro moliya bozorlaridagi ishtirokini kengaytirishda muhim amaliy tajriba sifatida namoyon bo‘ldi hamda nisbatan past kupon stavkasi bilan ajralib turdi. Shuningdek, 2025-yilda “O‘zsanoatqurilishbank” ATB tomonidan mamlakat amaliyotida yangi hisoblangan qo‘shimcha birinchi darajali kapital instrumenti — AT1 obligatsiyalari chiqarilib, London fond birjasida muvaffaqiyatli joylashtirildi. Ushbu emissiya bank sektorida moliyaviy instrumentlar turining kengayib borayotganini hamda kapitalni mustahkamlashning muqobil mexanizmlaridan foydalanish imkoniyatlari ortib borayotganini ko‘rsatadi. AT1 obligatsiyalarining chiqarilishi turli risk va daromadlilik darajasiga ega investorlarni jalb qilishga xizmat qilib, milliy banklarning xalqaro moliya bozorlaridagi pozitsiyasini yanada mustahkamladi.

Xulosa

O‘zbekiston korporativ emitentlarining xalqaro obligatsiyalar bozoridagi ishtirokini yanada

kengaytirish va yangi emitentlar sonini oshirish uchun quyidagi yo‘nalishlar muhim hisoblanadi:

- milliy kredit reyting tizimini rivojlantirish;
- kapital bozorining infratuzilmasini takomillashtirish;
- korporativ boshqaruv va oshkoralik darajasini oshirish;
- mahalliy emitentlar uchun xalqaro standartlarga mos huquqiy muhit yaratish;
- investorlar ishonchini mustahkamlash.

Shuningdek, yangi moliyaviy instrumentlar, jumladan, yashil obligatsiyalar, sukuk va gibrid obligatsiyalarni joriy etish orqali bozorni yanada chuqurlashtirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD. Corporate Bond Markets: Trends, Emerging Risks and Policy Implications. Paris: OECD Publishing, 2024.
2. BIS. Quarterly Review: Global bond markets and financial stability. Bank for International Settlements, 2025.
3. IMF. Global Financial Stability Report. Washington, DC: International Monetary Fund, 2024.
4. ICMA. International Capital Market Handbook. International Capital Market Association, 2023.
5. Hale, G., Santos, J. A. C. “The Decision to First Enter the Public Bond Market: The Role of Firm Reputation, Funding Choices, and Bank Relationships.” Journal of Banking & Finance, 2008.
6. Stulz, R. M. “The Limits of Financial Globalization.” Journal of Finance, 2005; Claessens, S. “Global Financial Development and Corporate Financing.” World Bank, 2012.
7. IMF, World Bank. Developing Local Currency Bond Markets in Emerging Economies. Washington, DC, 2023.
8. Mishkin, F. S. The Economics of Money, Banking, and Financial Markets. Pearson, 2021.
9. Shomansurov. S.SH. O‘zbekiston suveren kredit reytingini oshirish yo‘llari. PhD ilmiy darajasini olish uchun diss. Avtoreferati. Toshkent-2025.
10. O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi (NAPP) rasmiy ma’lumotlari — https://napp.uz
11. Toshkent Respublika fond birjasi rasmiy sayti — https://uzse.uz.
12. London Stock Exchange (LSE) — https://www.londonstockexchange.com
13. Nasdaq Stock Exchange — https://www.nasdaq.com
14. Euronext — https://www.euronext.com

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

КОНСОЛИДАЦИЯЛАШГАН МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ АУДИТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ НОРМАТИВ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Ҳожиева Гулнора Ҳабибуллаевна

аудит кафедраси ўқитувчиси
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
e-mail:hojievagulinor@gmail.com,
ORCID: 0009-0005-3344-4091

Аннотация. *Ушбу мақоламизда йирик компаниялар ва акциядорлик жамиятларида консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитини ташкил этишнинг норматив-ҳуқуқий асослари батафсил ёритилган ҳамда илмий амалий таклифлар берилган. Бу эса ўз навбатида, акциядорлик жамиятлари консолидациялашган молиявий ҳисоботларни тузиш ва улардаги ахборот маълумотларнинг шаффофлигини ҳамда ишончлилигини тасдиқлаш мақсадида холисона аудитдан ўтказишнинг норматив асослари ёритилганлигни кўрсатади. Шунингдек, мақолада консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиб эълон қилувчи йирик хорижий компанилар ва акциядорлик жамиятларининг сони ўрганилган ҳамда консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитини ўтказишда асосий тушунчалар мазмуни очиб берилган.*

Калит сўзлар: *компания, акциядорлик жамияти, молиявий ҳисобот, консолидациялашган молиявий ҳисобот, инвестиция, бош ташкилот, шўъба хўжалик жамияти, гуруҳ, алоҳида молиявий ҳисобот, назорат кучига эга бўлмаган улуш, аудит, аудиторлик хулосаси.*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА ОРГАНИЗАЦИИ АУДИТА КОНСОЛИДИРОВАННОЙ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Хожиева Гулнора Хабибуллаевна

преподаватель кафедры аудит
Ташкентский государственный университет e-mail:hojievagulinor@gmail.com,
ORCID: 0009-0005-3344-4091

Аннотация. *В данной статье подробно изложены нормативно-правовые основы организации аудита консолидированной финансовой отчетности в крупных компаниях и акционерных обществах, а также даны научно-практические рекомендации. Это, в свою очередь, показывает, что уточнены нормативные основы подготовки акционерными обществами консолидированной финансовой отчетности и проведения объективного аудита для подтверждения прозрачности и достоверности содержащейся в ней информации. Также в статье рассматривается количество крупных иностранных компаний и акционерных обществ, которые составляют и публикуют консолидированную финансовую отчетность, и раскрывается содержание основных концепций аудита консолидированной финансовой отчетности.*

Ключевые слова: *компания, акционерное общество, финансовая отчетность, консолидированная финансовая отчетность, инвестиции, материнская компания, дочерняя компания, группа, отдельная финансовая отчетность, неконтролирующая доля участия, аудит, аудиторское заключение.*

REGULATORY FRAMEWORK FOR ORGANIZING THE AUDIT OF CONSOLIDATED FINANCIAL STATEMENTS

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Khojiyeva Gulnora Khabibullayevna

lecturer of the Audit Department of
Tashkent State University of Economics
e-mail:hojievagulinor@gmail.com
ORCID: 0009-0005-3344-4091

Abstract. *This article provides a detailed description of the regulatory framework for organizing the audit of consolidated financial statements in large companies and joint-stock companies, and also provides scientific and practical recommendations. This, in turn, demonstrates that the regulatory framework for preparing consolidated financial statements by joint-stock companies and conducting objective audits to confirm the transparency and reliability of the information contained therein has been clarified. The article also examines the number of large foreign companies and joint-stock companies that prepare and publish consolidated financial statements and explains the key concepts of auditing consolidated financial statements.*

Keywords: *company, joint-stock company, financial statements, consolidated financial statements, investments, parent company, subsidiary, group, separate financial statements, non-controlling interest, audit, auditor’s report.*

Кириш

Консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитини ташкил этиш масаласи бугунги глобаллашув шароитида алоҳида долзарб аҳамият касб этмоқда. Йирик корпоратив тузилмалар, холдинг компаниялар ва трансмиллий корпорациялар фаолияти кенгайиб бораётган бир пайтда, уларнинг молиявий натижаларини холис ва шаффоф баҳолашга бўлган эҳтиёж ортиб бормоқда. Айниқса, инвесторлар, кредиторлар ва бошқа манфаатдор томонлар учун ишончли ахборот манбаи сифатида консолидациялашган молиявий ҳисоботларнинг аҳамияти юқори. Шу боис, ушбу ҳисоботларни аудитдан ўтказишда ягона ва аниқ белгиланган норматив-ҳуқуқий асосларнинг мавжудлиги муҳим ҳисобланади. Халқимизнинг эркин ва фаровон, қудратли Янги Ўзбекистонни барпо этиш бўйича хоҳиш-иродасини рўёбга чиқариш, ҳар бир фуқарога ўз салоҳиятини ривожлантириш учун барча имкониятларни яратиш, соғлом, билимли ва маънавий баркамол авлодни тарбиялаш, глобал ишлаб чиқаришнинг муҳим бўғинига айланган кучли иқтисодиётни шакллантириш, адолат, қонун устуворлиги, хавфсизлик ва барқарорликни кафолатли таъминлаш мақсадида Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясини амалга ошириш жараёнида орттирилган тажриба ва жамоатчилик муҳокамаси натижалари асосида ишлаб чиқилган «Ўзбекистон — 2030» стратегиясида бир қатор муҳим вазифалар белгиланган. Ушбу муҳим вазифалардан бири барқарор иқтисодий ўсиш орқали даромади ўртачадан юқори бўлган давлатлар қаторидан ўрин олиш ҳамда аҳоли талабларига ва халқаро стандартларга тўлиқ жавоб берадиган таълим, тиббиёт ва ижтимоий ҳимоя тизимини ташкил қилишдир [3].

Шу ўринда, мамлакатимизда иқтисодий соҳадаги йирик солиқ тўловчилар сифатида фаолият юритаётган акциядорлик жамиятлари ва хорижий компанияларининг консолидациялашган молиявий ҳисоботлари аудитини ташкил этиш ва аудит амалларини қўллашни такомиллаштириш бўйича илмий асосиланган норматив-ҳуқуқий тавсиялар ишлаб чиқишга алоҳида тўхталиб ўтиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи

Асосий фаолияти фойда олишга қаратилган йирик тижорат компаниялари, жумладан акциядорлик жамиятлари ва хорижий компанияларда консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиш ва аудитини такомиллаштириш бўйича хорижлик иқтисодчи олимлар илмий тадқиқотларни олиб борилган.

Хусусан, хорижий иқтисодчи олимлар Аренс Э.А., Лоббек Дж., Фридман П., Робертсон Дж., Шеремет А.Д., Суйц В.П., асарларида хўжалик юритувчи субъектларда

аудиторлик текширувларини ташкил этиш ва аудиторлик ҳисоботларини тузиш услубиёти батафсил ёритилган [5,6,7].

Республикамиз иқтисодчи олимлари томонидан бу масалалар яратилаётган дарслик ва ўқув қўлланмалар, шунингдек эълон қилинаётган илмий мақола ва тезисларда фақат консолидациялашган молиявий ҳисоботларни тузишнинг назарий жиҳатлари ўрганилган. Масалан, А.А.Каримов, К.Б.Ўразов, И.Н.Исманов, И.Н.Қўзиев, З.Н.Қурбанов, А.З.Авлокулов, С.Н.Ташназаровларнинг асарларида молиявий ҳисоботларни тузишнинг назарий жиҳатларини ривожлантириш ва натижаларни умумлаштириш масалаларии ўрганилган [8,10,11,12,13].

Мамлакатимизда консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитини ташкил этишнинг норматив-ҳуқуқий асослари нисбатан кам ўрганилганлиги сабабли иқтисодчи олимлар илмий асарларида консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитининг хусусиятлари етарли даражада ёритилмаган. Шу ўринда, Н.Б.Хўжабековнинг “Бизнесни бирлаштиришда консолидациялашган молиявий ҳисоботларни такомиллаштириш” номли илмий асарида [16] ва И.Р.Авазовнинг “Консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиш ва аудитини такомиллаштириш” мавзусидаги илмий асарларида консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиш ва уни аудитини ўтказишнинг [9] айрим масалалари қисман ёритилган.

Юқорида таъкидланган фикрлардан кўриниб турибдики, иқтисодчи олимларнинг асарларида хўжалик юритувчи субъектларда умумий аудитни ўтказиш масалаларига ва халқаро амалиётда МҲХС асосида консолидациялашган молиявий ҳисобот тузиш асосларини такомиллаштириш борасидаги илмий изланишлар ёритилган. Бироқ, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлар асосида консолидациялашган молиявий ҳисобот тузиш ва уни аудитини ташкил этишнинг норматив-ҳуқуқий асослари етарлича илмий тадқиқ этилмаганлиги бу борада чуқур илмий-тадқиқотлар олиб боришни тақозо этмоқда.

Тадқиқот методологияси

Мақола мавзуси бўйича тадқиқотлар жараёнида консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитини ташкил этиш ва уни такомиллаштиришда умумлаштириш, гуруҳлаштириш, қиёсий таҳлил, икки ёқлама ёзув, индуктив ва дедуктив, далиллар олиш, жараёнларни кузатиш каби илмий усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Иқтисодиётни инновацион ривожлантиришда молиявий ҳисоботлар – хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маҳсулот (иш ва хизмат)лар ишлаб чиқариш ва сотиш натижалари тўғрисидаги маълумотлар мажмуи бўлиб, у субъектнинг молия-хўжалик фаолиятининг ҳолатини маълум давр (чорак, йиллик)га қиймат кўринишида акс этишидир. Моливий ҳисобот ахборотлари сотилган маҳсулот (иш ва хизмат)лар, ишлаб чиқариш харажатлари, хўжалик маблағлари ва уларнинг ташкил топиш манбалари, ишларнинг молиявий натижалари, солиққа тортиш ҳамда дивидендлар тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Моливий ҳисобот маълумотлари бўйича компания раҳбари мулкдорлари, таъсисчилари, бошқарув ва назорат тизими ҳамда юқори ташкилотлар олдида ҳисобот бериш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ва самарали шакллантириш борасида амалга ошириб келинаётган ислоҳотлар ўзининг натижаларини намоён этмоқда. Хусусан, «ҳар йили акциядорлик жамиятларининг эълон қилинадиган молиявий ҳисоботи МҲХСга мувофиқлиги бўйича сифат назоратини амалга ошириш» [4] вазифасининг белгиланиши акциядорлик жамиятлари томонидан консолидациялашган молиявий ҳисоботларни аудитнинг халқаро стандартлари асосида аудитдан ўтказишни тақозо этмоқда. Бу эса консолидациялашган молиявий ҳисоботни МҲХС асосида тузиш ва уларнинг ҳаққонийлиги ҳамда шаффофлигни тасдиқлаш учун аудитдан ўтказиш ҳозирги

куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

1-жадвал

Ўзбекистонда консолидациялашган молиявий ҳисоботни эълон қиладиган хўжалик юритувчи субъектлар динамикаси тўғрисида[23]

№	Консолидациялашган молиявий ҳисоботни эълон қиладиган хўжалик юритувчи субъектлар	Ҳисобот йиллари				
		2022	2023	2024	2025	2026
1	Консолидациялашган молиявий ҳисоботни эълон қилиши шарт бўлган хўжалик юритувчи субъектлар сони	263	272	295	304	325
2	Консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиб эълон қилган хўжалик юритувчи субъектлар сони	44	48	61	65	72
3	Консолидациялашган молиявий ҳисоботни эълон қилмаган хўжалик юритувчи субъектлар сони	219	224	234	239	253
4	**Консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиб, эълон қилган хўжалик юритувчи субъектлар улуши (%)**	**16,7**	**17,6**	**20,7**	**21,4**	**22,6**

Ушбу 1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мамлакатимизда консолидациялашган молиявий ҳисоботни чоп этишлари шарт бўлган ташкилотлар 2022 йилда 16,7 фоизни ташкил қилган бўлса, 2026 йилга келиб бу кўрсаткич 22,6 фоизга ўсганлигини кўришимиз мумкин. Маълумотлардан кўриниб турибдики консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиб эълон қилган хўжалик юритувчи субъектлар сони йиллар давомида секин ўсишни кўришимиз мумкин. Бунинг сабаларини ўрганганимизда, ушбу даврлар мобайнида аксарият йирик акциядорлик жамиятлари ўз молиявий ҳисоботларини тузиш ва уларнинг кўрсаткичларини ҳаққонийлигини тасдиқловчи молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари ва аудит хизматарини кўрстаувчи профессионал кадрлар салоҳияти етишмаслигини кўрсатмоқда. Шундай экан, йирик хорижий компаниялар ва акциядорлик жамиятлари томонидан консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитининг норматив ҳуқуқий асосларини ўрганиш, уни шаффофлигини таъминлаш масалалари мунтазам долзарб вазифалардан бири бўлиб қолади.

Ўзбекитсон иқтисодиётининг асосий драйверлари бўлган акциядорлик жамиятлари ва шуъба хўжалик жамиятларига, ўз назорати остидаги ташкилотларга эга бухгалтерия ҳисоби субъектлари консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузади. Шу ўринда консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиш тартиби, шунингдек асосий хўжалик жамиятининг назорати остидаги ташкилотларга қўйиладиган талаблар бухгалтерия ҳисоби стандартлари билан белгиланади [3].

Консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитининг мақсади - бу бош компания ва унинг филиаллари ёки шўба жамиятларининг молиявий ҳисоботларини бирлаштириш орқали гуруҳнинг умумий молиявий ҳолати ва молиявий натижалари аниқ келтирилган молиявий ҳисоботлар кўрсаткичларини шаффофлиги ва ҳаққонилигини тасдиқлашдан иборатдир24. Бнда консолидация жараёнида бош компания томонидан бошқариладиган барча филиаллар ва шўба жамиятларнинг молиявий ахборотини ягона шаклга келтириш тавсия этилади ва бу инвесторлар, кредиторлар ҳамда бошқа фойдаланувчилар учун ишончли ахборот манба ҳисобланади.

Йирик компаниялар ва акциядорлик жамиятларида консолидациялашган молиявий ҳисоботлар аудитини тартибга солувчи асосий норматив ҳуқуқий ҳужжатларни батафсил ўрганиш тавсия этилади(2-жадвал.).

[23] Муаллиф илмий изланишлари, 2026 й.
[24] Муаллиф илмий изланишлари, 2026 й.

2-жадвал.

Консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитини тартибга солувчи норматив ҳуқуқий ҳужжатлар кетма кетлиги[25]

№	Норматив ҳуқуқий ҳужжатнинг номи	Ҳужжат рўйхат рақами ва санаси
1	Ўзбекистон Республикасининг “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги қонуни	ЎРҚ№677-сон, 2021 йил 25 февраль.
2	Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида” Қонуни (янги таҳрири)	ЎРҚ №404-сон, 2016 йил 13 апрель.
3	Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори	ПҚ№4611-сон, 2020 йил 24 февраль
4	8-сонли БҲМС “Консолидациялашган молиявий ҳисоботлар ва шуъба хўжалик жамиятларига инвестициялар ҳисоби”	р/р. №3537, 2024 йил 26 июль
5	1-сонли БҲМС “Молиявий ҳисоботни тақдим этиш ва ҳисоб сиёсати”	р/р.№3544, 2024 йил 6 август
6	Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳисобининг «Консолидациялашган молиявий ҳисоботлар» номли 13-сонли БҲС	р/р №3361 2022 йил 1 апрель
7	10-сон МҲХС «Консолидациялашган молиявий ҳисобот» 36-иловага мувофиқ	р/р.№3400, 2022 йил 9 декабр (ИМВ Буйруқ №61-сон, 2022 йил 10 ноябрь)

Ушбу норматив ҳужжатлардан келиб чиқиб йирик компаниялар ва акциядорлик жамиятларида консолидациялашган молиявий ҳисоботларни тузуиш хусусиятлари 8-БҲМС «Консолидациялашган молиявий ҳисоботлар ва шуъба хўжалик жамиятларига инвестициялар ҳисоби» стандарти билан тартибга солинади [17]. Ушбу норматив ҳужжат асосида хўжалик юритувчи жамият (бош ташкилот) томонидан у назорат қиладиган хўжалик юритувчи жамиятлар (шуъба хўжалик жамияти) гуруҳининг консолидациялашган молиявий ҳисоботини тузиш ва тақдим этиш тартибини белгилаб беради.

Шунингдек, ушбу 8-БҲМСда шуъба хўжалик жамиятларга инвестицияларни бош ташкилотнинг алоҳида молиявий ҳисоботида ҳисобга олиш тартибини ҳам белгилаб беради. Аммо, бугунги кунда ҳар йили акциядорлик жамиятларининг эълон қилинадиган молиявий ҳисоботи МҲХСга мувофиқлиги бўйича сифат назоратини амалга ошириш лозим [4]. Бундай вазиятда йирик хорижий компанилар ва акциядорлик жамиятлари ўз консолидциялашган молиявий ҳисоботларини 10-сон МҲХС «Консолидациялашган молиявий ҳисобот» норматив ҳужжатига асосан аудитдан ўтказишлари тавсия этилади.

Йирик хорижий компаниялар ва акциядорлик жамиятларида консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитини ўтказишда аудиторлар қуйидаги асосий тушунчаларни мукаммал ўрганишлари тавсия этилади:

бош ташкилот — бир ёки бир нечта шуъба хўжалик жамиятларни назорат қилувчи хўжалик юритувчи субъект. Бунда, назорат қилиш деганда шуъба хўжалик жамиятидаги иштирокидан даромадлар ўзгариши рискига мойил бўлган ёки бундай даромадларни олиш ҳуқуқига эга бўлган бош ташкилотнинг шуъба хўжалик жамиятига бўлган ваколатларини амалга ошириш натижасида ушбу даромадларга таъсир кўрсатиши тушунилади;

шуъба хўжалик жамияти — агар бир (бош) хўжалик жамияти ёки ширкати иккинчи хўжалик жамиятининг устав фондида ундан устунлик мавқеига эга бўлган ҳолда иштирок этиши туфайли ёхуд улар ўртасида тузилган шартномага мувофиқ ё бўлмаса бошқача тарзда иккинчи хўжалик жамияти томонидан қабул қилинадиган қарорларни белгилаб бериш имконига эга бўлса, ушбу иккинчи хўжалик жамияти шуъба хўжалик жамияти ҳисобланади.

[25] Муаллиф илмий изланишлари, 2026 й.

гуруҳ — бош ташкилот ва унга қарашли барча шуъба хўжалик жамиятларидир;

консолидациялашган молиявий ҳисоботлар — ҳисобот даври учун тузиладиган гуруҳнинг молиявий ҳисоботларидир;

алоҳида молиявий ҳисоботлар — консолидацияланиши лозим бўлган ҳар бир гуруҳ аъзосининг ҳисоботидир;

назорат кучига эга бўлмаган улуш — шуъба хўжалик жамияти хусусий капиталининг бевосита ёки билвосита бош ташкилотга тегишли бўлмаган улуши.

Шунингдек, акциядорлик жамиятларида консолидациялашган молиявий ҳисоботларни тузилганлигини аудитдан ўтказишда ҳар бир ҳисобга олинган шуъба хўжалик жамиятларига инвестициялар бош ташкилотнинг алоҳида (мустақил) молиявий ҳисоботларида қуйидагилардан фойдаланиб акс эттириш таклиф этилади:

- хусусий капитални ҳисобга олиш усули (улушли қатнашиш усули);
- узоқ муддатли инвестициялар қийматини ҳисобга олиш бўйича усули.

Бундай вазитяда юқоридаги норматив ҳужжатлардан келиб чиқиб акциядорлик жамиятларида консолидациялашган молиявий ҳисоботга киритилмаган шуъба хўжалик жамиятларига инвестициялар бош ташкилотнинг алоҳида молиявий ҳисоботида Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг 12-сон БҲМС «Молиявий инвестицияларни ҳисобга олиш»га (рўйхат рақами №3531, 2024 йил 18 июль) мувофиқ акс эттирилиши тавсия этилади.

Хулоса

Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиқиб консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитини ташкил этишнинг норматив-ҳуқуқий асосларини ёритиш бўйича қўйидагича хулосалар қилинди:

Йирик хорижий компаниялар ва акциядорлик жамиятларида молиявий ҳисоботнинг объектлари ҳисобланган активлар, мажбуриятлар, даромад ва харажатлар ҳамда уларнинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи муомалаларни тан олиш, баҳолаш ва консолидациялашган молиявий ҳисоботда акс эттиришда ягона услубий тартибга амал қилиш мақсадида МҲХС талабларига жавоб берадиган консолидациялашган молиявий ҳисобот шаклларини жорий этиш масалалари илмий тадқиқ этиш тавсия этилади.

Шунингдек, мақолади келтирилган мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитининг хулосасига албатта ўша текширилган йилнинг молиявий ҳисоботларига тушунтириш бериш ва уларни ҳам аудит хулосасига илова қилиш тавсия этилади. Бунда йирик акциядорлик жамиятларининг молиявий ҳисоботларини шаффофлигини тасдиқловчи аудиторлик хулосаси бош аудитор (аудиторлар) ва аудиторлик ташкилотининг раҳбари томонидан имзоланган ҳамда аудиторлик ташкилоти муҳри билан тасдиқланиши керак.

Ушбу ҳолатлар йирик хорижий компаниялар ва акциядорлик жамиятларида консолидациялашган молиявий ҳисоботи кўрсаткичларини ҳаққонийлигини тасдиқлаш имкониятини беради ҳамда уставдаги асосий вазифаларини бажариш учун маблағларнинг мақсадли ишлатилишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги қонуни, ЎРҚ№677-сон, 2021 йил 25 февраль.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида” Қонуни (янги таҳрири), ЎРҚ №404-сон, 2016 йил 13 апрель. «Халқ сўзи» газетасининг 2016 йил 14 апрелдаги 73 (6508)-сони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон-2030» стратегияси тўғрисида ПФ-158-сон Фармони. 11.09.2023й.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги «Молиявий

ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ№4611-сон Қарори.

5. Аренс А., Лоббек Дж. Аудит. Пер. с англ. под ред. Я.В. Соколова. - М.: Финансы и статистика, 1995. -560с.;

6. Робертсон Дж. Аудит. Пер. с анг. –М.: KPMG, Аудиторская фирма «Контакт», 1993. -286с.;

7. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит: Учебник. М.: ИНФРА-М., 2017. с.-375;

8. Авлокулов А.З. Молиявий натижалар ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириш. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореф. – Т.: 2019. – 71 б.;

9. Авазов И.Р. Консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиш ва аудитини такомиллаштириш. PhD илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореф. – Т.: 2020. – 63 б.;

10. Каримов А.А. Корпоратив бошқарув тизимида бухгалтерия ҳисоби ва аудит. Монография. - Тошкент: «Iqtisod-Moliya», 2008. - 152 б.

11. Исманов И.Н. Узоқ муддатли активлар бухгалтерия ҳисобининг методологик асослари. Монография:-Т.: Фан, 2006. - 172 б.;

12. Ташназаров С.Н. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий ҳисоботнинг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореф. – Т.: 2019. – 73 б

13. Қўзиев И.Н. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида аудиторлик ҳисоботини тузиш ва умумлаштириш методологиясини такомиллаштириш. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореф. – Т.: 2017. – 70 б.;

14. Хўжабеков Н.Б. Бизнесни бирлаштиришда консолидациялашган молиявий ҳисоботларни такомиллашти-риш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Т., 2009. – 22 б.

15. Mekhriddin Sulaymonovich Khojiev. Improving audit of financial statements in non-state non-profit organizations/American Journal of Economics and Business Management/ISSN: 2576-5973Vol.6, No.9, 2023 September

16. Khojiev, M.S. Features accounting in non- state non-profit organizations (NSNPOs): Integrity and impact analysis/ Central Asian Journal Of Innovations On Tourism Management And Finance. Volume: 06 Issue: 01 January 2025 ISSN: 2660-454X.DOI:https://doi.org/10.17605/cajitmf.v6i1.862,https://cajitmf.centralasianstudies.org/index.php/CAJITMF/article/view/862.

17. http://www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик ҳужжатлари тўплами расмий веб-сайти.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

THE ROLE OF TAX POLICY IN ENHANCING THE ATTRACTIVENESS OF THE INVESTMENT CLIMATE

Roza Khudaybergenova
basic doctoral student of the Research Center
“Scientific Foundations and Problems of
the Development of the Economy of Uzbekistan” under TDIU
E-mail: rozaakhmedovna011@gmail.com
ORCID: 0009-0008-5671-0999

Annatation. *This article examines the role of tax policy in shaping investment climate attractiveness in Uzbekistan. The study is structured in IMRAD format and combines theoretical reasoning with a document-based analysis of reforms, investment support measures, and selected statistical indicators. Particular attention is paid to the stability and transparency of the tax system, the tax burden, incentive mechanisms, and their implications for foreign direct investment (FDI). The results show that a predictable, administratively simple, and development-oriented tax framework strengthens investor confidence, supports formalization, and improves the business environment. Based on the dynamics of FDI net inflows and the trajectory of selected tax rate reforms, the article argues that tax policy should be evaluated not only by fiscal yield but also by its capacity to mobilize long-term capital, encourage private sector expansion, and support structural transformation.*

Key words: *Tax policy, investment climate, investment attractiveness, tax benefits, tax rates, tax burden, foreign direct investment (FDI), tax administration, tax reforms, fiscal policy, economic growth, business environment.*

SOLIQ SIYOSATINING INVESTITSIYA MUHITI JOZIBADORLIGINI OSHIRISHDAGI O‘RNI

Roza Xudaybergenova
TDIU huzuridagi
“O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning
ilmiy asoslari va muammolari” ilmiy-tadqiqot Markazi
tayanch doktaranti
E-mail: rozaakhmedovna011@gmail.com
ORCID: 0009-0008-5671-0999

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekistonda investitsiya muhiti jozibadorligini shakllantirishda soliq siyosatining o‘rni ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot IMRAD formatida tuzilgan bo‘lib, nazariy mulohazalarni islohotlar, investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash choralari va tanlangan statistik ko‘rsatkichlarning hujjatli tahlili bilan birlashtiradi. Soliq tizimining barqarorligi va shaffofligi, soliq yuki, rag‘batlantirish mexanizmlari va ularning to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TXI) uchun oqibatlariga alohida e’tibor qaratilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bashorat qilinadigan, ma’muriy jihatdan sodda va rivojlanishga yo‘naltirilgan soliq tizimi investorlarning ishonchini mustahkamlaydi, rasmiylashtirishni qo‘llab-quvvatlaydi va ishbilarmonlik muhitini yaxshilaydi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning sof oqimi dinamikasi va tanlangan soliq stavkalarini isloh qilish trayektoriyasidan kelib chiqib, maqolada soliq siyosati nafaqat fiskal daromad, balki uzoq muddatli kapitalni safarbar qilish, xususiy sektorni kengaytirishni rag‘batlantirish va tarkibiy o‘zgarishlarni qo‘llab-quvvatlash qobiliyati bilan ham baholanishi kerakligi ta’kidlangan.*

Kalit so‘zlar: *Soliq siyosati, investitsiya muhiti, investitsiya jozibadorligi, soliq imtiyozlari, soliq stavkalari, soliq yuklamasi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (txi), soliq ma’murchiligi, soliq islohotlari, fiskal siyosat, iqtisodiy o‘sish, biznes muhiti.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

РОЛЬ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В ПОВЫШЕНИИ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА

Роза Худойбергенова
докторанта Научно-исследовательского центра “Научные основы и проблемы развития экономики Узбекистана” при ТГЭУ
E-mail: rozaakhmedovna011@gmail.com
ORCID: 0009-0008-5671-0999

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль налоговой политики в формировании инвестиционного климата в Узбекистане. Исследование структурировано в формате IMRAD и сочетает теоретические рассуждения с документальным анализом реформ, мер поддержки инвестиций и выбранных статистических показателей. Особое внимание уделяется стабильности и прозрачности налоговой системы, налоговой нагрузке, механизмам стимулирования и их последствиям для прямых иностранных инвестиций. Результаты показывают, что предсказуемая, административно простая и ориентированная на развитие налоговая база укрепляет доверие инвесторов, поддерживает формализацию и улучшает деловую среду. Исходя из динамики чистых поступлений прямых иностранных инвестиций и траектории реформ выбранных налоговых ставок, в статье утверждается, что налоговая политика должна оцениваться не только по фискальной доходности, но и по ее способности мобилизовать долгосрочный капитал, стимулировать расширение частного сектора и поддерживать структурные преобразования.*

Ключевые слова: *Налоговая политика, инвестиционный климат, инвестиционная привлекательность, налоговые льготы, налоговые ставки, налоговая нагрузка, прямые иностранные инвестиции (ПИИ), налоговое администрирование, налоговые реформы, фискальная политика, экономический рост, бизнес-среда.*

Introduction

In the context of globalization, intensifying capital mobility, and stronger competition among jurisdictions for international investment, the quality of the national investment climate has become a central determinant of long-term growth. A favorable investment climate is not limited to the formal availability of incentives; it is also shaped by institutional trust, regulatory predictability, contract enforcement, and administrative efficiency.

Within this broader institutional framework, tax policy occupies a special place. It directly affects the post-tax profitability of investment projects, the cost of doing business, and the strategic choices of both domestic and foreign investors. At the same time, tax policy performs an indirect signaling function: a stable and transparent tax system communicates policy credibility and lowers uncertainty.

For Uzbekistan, the issue is particularly relevant because large-scale economic reforms over recent years have aimed to simplify taxation, reduce excessive fiscal pressure, digitalize tax administration, and improve the competitive position of the economy. As a result, tax policy should be interpreted not only as a revenue-raising instrument, but also as a mechanism for improving the investment climate and expanding formal economic activity.

The purpose of this article is to assess the role of tax policy in enhancing investment climate attractiveness and to identify the channels through which tax reforms influence investment activity. The main research assumption is that a balanced combination of tax rate optimization, administrative simplification, and targeted support measures can positively affect investment attractiveness if implemented in a stable and predictable institutional environment.

Methods

The study applies general scientific and analytical methods, including abstraction,

induction, deduction, comparative analysis, monographic observation, and grouping. These methods make it possible to examine tax policy as an institutional factor affecting investment climate attractiveness.

Literature review

Foreign economists assess tax policy as the most important determinant of the investment climate. In particular, in the research of Jingwen Zhang, it is substantiated that tax policy is an integral part of the state’s macroeconomic strategy, through which states can attract foreign investment, stimulate economic growth, and ensure industrial modernization[1].

Michael P. Devereux The tax system is one of the most important factors influencing investor decisions, especially effective tax rates determine capital placement[2].

James Alm emphasizes that tax policy should be considered not only as a fiscal tool, but also as a mechanism for stimulating investment and entrepreneurship[3].

Clemens Fuest argues that in the context of global tax competition, states are forced to optimize the tax burden to attract investment[4].

George R. Zodrow demonstrates that high levels of direct taxes reduce investment, but that balanced tax policy supports economic growth[5].

Discussion and results

The literature reviewed in the article suggests that investment decisions depend on a broad combination of market, institutional, and policy variables. Tax policy matters because it affects expected returns, but it is most effective when coordinated with complementary factors such as infrastructure, political stability, legal guarantees, financial system quality, and human capital. The learning of other studies, we identify the main macro-level factors influencing investment attraction. These include market conditions, human-resource factors, infrastructure, political and public-governance factors, economic factors, legal and regulatory conditions, socio-cultural factors, and profit-retention considerations. This confirms that tax policy should be evaluated as part of a wider investment ecosystem rather than in isolation.

Table 2.

Main macro-level determinants of investment attraction identified in the source article*

Determinant group	Interpretation for investment climate attractiveness
Market factors	Size and growth of demand determine expected project scale and revenue prospects.
Human-resource factors	Labor skills, productivity, and adaptability influence technology absorption and efficiency.
Infrastructure factors	Transport, energy, communications, and logistics reduce operating costs and uncertainty.
Political and state factors	Political stability and credible governance improve investor confidence and reduce risk.
Economic factors	Macroeconomic stability, inflation, exchange-rate dynamics, and access to finance shape expected returns.
Legal and regulatory factors	Contract enforcement, investor protection, and regulatory clarity lower institutional uncertainty.
Socio-cultural factors	Language, networks, and business culture affect transaction costs and market entry barriers.
Profit-retention factors	Taxation and repatriation conditions influence the net profitability of long-term projects.

**Source: systematized by author*

The attractiveness of the investment climate is a multifactorial system, closely related not only to economic indicators, but also to market, infrastructural, and institutional factors. In

particular, market factors - the volume of demand and its growth rates - are the main criteria for investors determining the scale of the project and expected returns. At the same time, the qualifications, labor productivity, and adaptability of human resources directly affect the level of technology development and increase production efficiency. This serves as an important factor in the successful implementation of investment projects.

Infrastructure and political factors in the table also play a special role in ensuring the stability of the investment climate. The development of transport, energy, communication, and logistics systems reduces entrepreneurial costs and the level of uncertainty. At the same time, political stability and effective public administration increase investor confidence and minimize risks. Economic factors, such as macroeconomic stability, the level of inflation, exchange rate volatility, and access to financial resources, are the main conditions determining investment profitability.

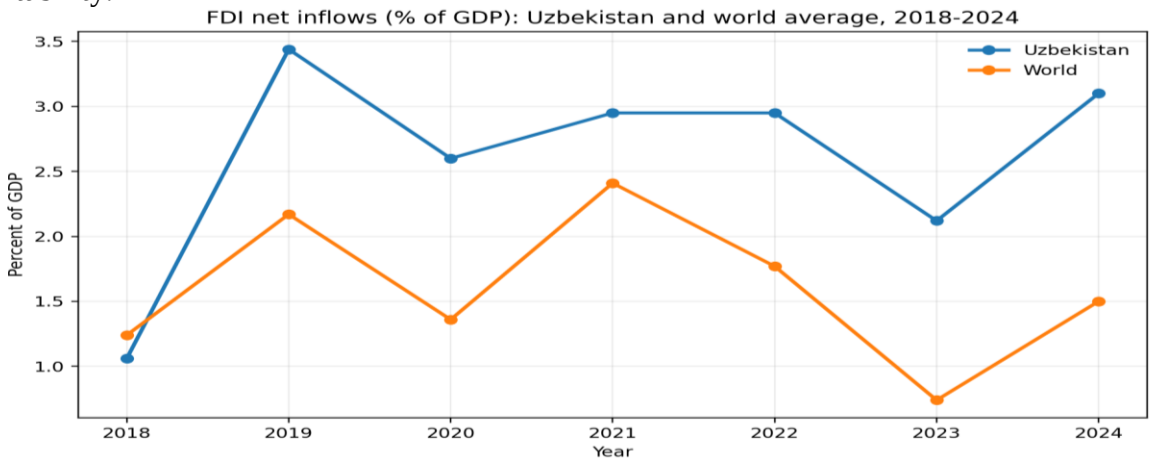

Figure 1. FDI net inflows (% of GDP): Uzbekistan and world average, 2018-2024

Source: *based on World Bank statistics*

The dynamics shown in Figure 1 indicate that Uzbekistan’s FDI net inflows as a share of GDP were volatile but generally above the world average during most of the period under review. The peak value in the extracted series was 3.44% in 2019, after which the ratio remained elevated relative to the global benchmark despite external shocks. This pattern supports the argument that reform efforts improved Uzbekistan’s visibility and relative attractiveness for investment.

At the same time, the figure also shows that tax reform alone cannot guarantee stable growth in investment inflows. The decline visible after 2019 suggests that external macroeconomic conditions, implementation quality, and broader institutional determinants continue to matter. Therefore, tax policy should be considered a necessary but not sufficient condition for sustained investment expansion.

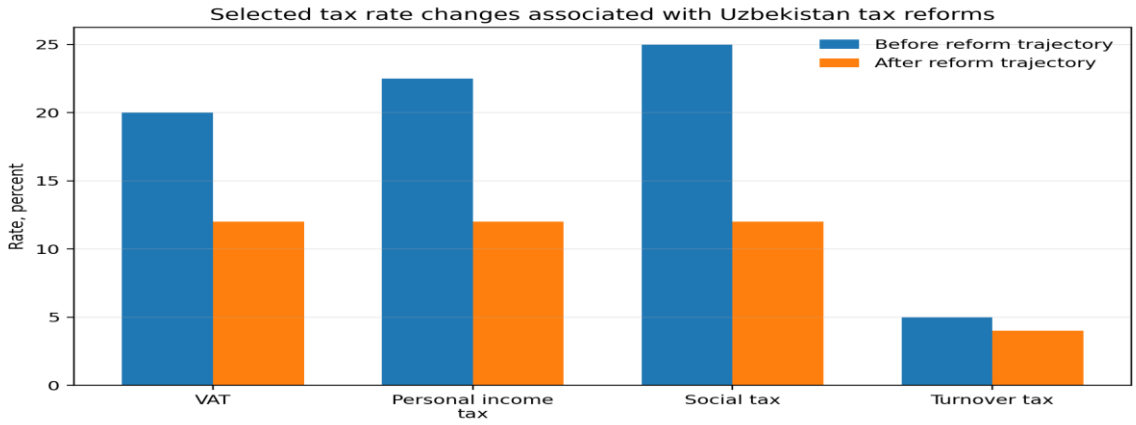

Figure 2. Selected tax rate changes associated with the reform trajectory

Figure 2 highlights one of the most visible channels through which reform may influence investment attractiveness: the compression of selected tax rates and the simplification of the tax burden. Lower rates can improve post-tax profitability, strengthen retained earnings, and reduce incentives for informality. They can also improve firms’ liquidity and expand the internal resources available for reinvestment.

However, the developmental value of tax reductions depends on policy design. Broad rate cuts may support formalization and competitiveness, but weak targeting can reduce fiscal capacity without generating proportionate investment gains. Consequently, the quality of tax administration, the selectivity of incentives, and the predictability of future changes are as important as the nominal rates themselves.

The results support the broader theoretical proposition that tax policy affects investment through two interconnected mechanisms. First, it changes the direct financial parameters of investment by influencing expected net returns. Second, it changes the institutional perception of the business environment by signaling how predictable, transparent, and development-oriented economic governance is.

For Uzbekistan, this is particularly important because the reform process has combined rate adjustments with administrative simplification and broader investment support. The source material indicates that the number of taxes was reduced, tax administration was digitalized, and investment-related procedures were simplified. These measures collectively lower transaction costs, reduce uncertainty, and improve the country’s positioning in competition for mobile capital. At the same time, a critical reading suggests that tax incentives must not be treated as a universal solution. Investment flows respond to the interaction between tax conditions and non-tax determinants such as infrastructure quality, access to finance, contract enforcement, and macroeconomic stability. In other words, tax policy delivers the strongest developmental effect when it is integrated with a coherent industrial, regional, and institutional modernization strategy.

This interpretation also helps explain why descriptive improvements in investment indicators may coexist with volatility. A country can become more attractive relative to peers, yet still remain vulnerable to global demand cycles, exchange-rate pressures, geopolitical uncertainty, and implementation bottlenecks. Therefore, the effectiveness of tax reform should be assessed in a medium-term framework and linked to measurable outcomes such as job creation, formalization, technology transfer, regional diversification, and the quality of incoming investment.

Table 4.

Analytical synthesis: how tax policy influences investment climate attractiveness*

Policy channel	Positive investment effect	Potential limitation if poorly designed
Rate reduction	Improves after-tax profitability and liquidity	May reduce revenues if not offset by growth or formalization
Tax simplification	Lowers compliance costs and administrative burdens	Can be undermined by inconsistent implementation
Targeted incentives	Encourages priority sectors and regions	May create distortions if criteria are weak or non-transparent
Digital administration	Improves transparency and predictability	Requires institutional capacity and user adaptation
Stable tax rules	Strengthens investor confidence and planning horizon	Abrupt revisions can quickly erode credibility

*Source: author’s analytical synthesis

Conclusion

The study confirms that tax policy is one of the key economic determinants of investment

climate attractiveness. A stable, transparent, and administratively simple tax framework reduces investor uncertainty and contributes to the formation of a more predictable business environment.

Uzbekistan’s reform trajectory was associated with relatively favorable investment dynamics and with meaningful reductions in selected tax rates. Nevertheless, sustainable investment growth depends on the interaction between tax policy and broader institutional factors, including infrastructure, legal protection, macroeconomic stability, and the quality of public administration.

From a policy perspective, the most important implication is that tax reform should not be evaluated only through the prism of fiscal collection. Its broader developmental role lies in encouraging formalization, improving capital accumulation, supporting entrepreneurship, and mobilizing long-term investment in priority sectors.

References

1. Zhang J. The Impact of Tax Policy on the Attractiveness of Foreign Direct Investment (FDI): An Analysis of National Strategies and Economic Effects // Advances in Economics, Management and Political Sciences. – 2024. – Vol. 105. – P. 136–148.

2. Devereux M.P., Griffith R. Taxing profits in a global economy. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 350 p.

3. Alm J., Martinez-Vazquez J. Taxation and Economic Development. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – 420 p.

4. Fuest C., Zodrow G.R. Taxation and Economic Development. – Cambridge: MIT Press, 2021. – 380 p.

5. Alshamlan, M. A., Fernandez, V. M., & Fernandez, M. (2021). Foreign direct investment in the United Arab Emirates: A study on the main contributors. European Journal of Business and Management Research, 6(1), 97-101.

1. Farayibi, A. (2017). Macroeconomic Perspective and Fundamentals of Investment Behaviours. Corporate Finance: Valuation. https://doi.org/10.2139/ssrn.2993201

2. Ferede, E., & Dahlby, B. (2019). The effect of corporate income tax on the economic growth rates of the Canadian provinces. The School of Public Policy, 12.

3. Mahbub, T., & Jongwanich, J. (2019). Determinants of foreign direct investment in the power sector: A case study of Bangladesh. Energy Strategy Reviews, 24, 178-192.

4. Minaeva, E. V., & Anoshina, Yu. F. (2019). Corporate profit taxation as a regulator of macroeconomic processes. State and Municipal Administration. Scholarly Notes, 3, 122-126.

5. Sandulskyi, R. P. (2024). Theoretical basis of investments and investment activity research. Economy and Management of Agro-Industrial Complexes.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MARKAZIY BANK RAQAMLI VALYUTASINING XALQARO TO‘LOVLAR TIZIMIDAGI O‘RNI: TRANSCHEGARAVIY OPERATSIYALARNI OPTIMALLASHTIRISH

Tashmatova Rano Gaibovna
«Moliya va moliyaviy texnologiyalar kafedrasi» dotsenti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: ranotashmatova76@gmail.com
ORCID:0000-0002-3003-3829

Qodirov Nurhayot Normuhammad o‘g‘li
Moliya mutahassisligi magistratura talabasi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Markaziy bank raqamli valyutasining bugungi kunda xalqaro to‘lovlar tizimidagi axamiyati, transchegaraviy operatsiyalarni optimallashtirishdagi o‘rni ko‘rib chiqilgan. Xususan, raqamli valyutaning o‘ziga xos xususiyatlari, amaliyotda qo‘llanilishi, bu boradagi amaliy jihatlar, mavjud muammolar tahlil qilingan. Shuningdek, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni bartaraf etish yuzasidan chora tadbirlar va olib borilayongan islohotlar borasida so‘z brogan, taklif va tavsiyalar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar*: Markaziy bank raqamli valyutasi, xalqaro to‘lovlar, transchegaraviy operatsiyalar, blokcheyn, pul-kredit siyosati.*

РОЛЬ ЦИФРОВОЙ ВАЛЮТЫ ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКА В МЕЖДУНАРОДНОЙ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЕ: ОПТИМИЗАЦИЯ ТРАНСГРАНИЧНЫХ ОПЕРАЦИЙ

Ташматова Рано Гаибовна
доцент кафедры «Финансы и финансовые технологии» Ташкентский государственный Экономический университет
E-mail: ranotashmatova76@gmail.com
ORCID:0000-0002-3003-3829

Кодиров Нурхаёт Нормухаммад угли
студент магистратуры специальности «Финансы» Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. *В данной статье рассмотрено значение цифровой валюты Центрального банка в современной международной платежной системе, ее роль в оптимизации трансграничных транзакций. В частности, были проанализированы уникальные особенности цифровой валюты, ее практическое использование, практические аспекты в связи с этим и существующие проблемы. Кроме того, были высказаны предложения и рекомендации относительно мер, которые необходимо принять для устранения возможных проблем и проводимых реформ.*

Ключевые слова: *цифровая валюта Центрального банка, международные*

платежи, трансграничные операции, блокчейн, денежно-кредитная политика.

THE ROLE OF THE CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCY IN THE INTERNATIONAL PAYMENT SYSTEM: OPTIMIZING CROSS-BORDER OPERATIONS

Tashmatova Rano Gaibovna
Associate Professor of the Department of «Finance and financial technologies» Tashkent State economic university
E-mail: ranotashmatova76@gmail.com
ORCID:0000-0002-3003-3829

Qodirov Nurhayot Normuhammad o‘g‘li
master’s student Master’s degree in Finance Tashkent State economic university

Annotation. *This article discusses the importance of the Central Bank digital currency in the modern international payment system, its role in optimizing cross-border transactions. In particular, the unique features of digital currency, its practical use, practical aspects in this regard and existing problems were analyzed. In addition, suggestions and recommendations were made regarding measures that need to be taken to eliminate possible problems and ongoing reforms.*

Keywords: *Central bank digital currency, international payments, cross-border transactions, blockchain, monetary policy.*

Kirish

Raqamli valyutalar va ular bilan bog‘liq bo‘lgan Markaziy bank raqamli valyutasining (MBRV) xalqaro to‘lovlar tizimidagi o‘rni murakkab va keng qamrovli soha xisoblanadi. Jahonda globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari chuqurlashib borayotgan bir sharoitda, transchegaraviy to‘lovlar tizimi jahon iqtisodiyotining muhim arteriyasi hisoblanadi.

2026-yil 16-fevral PF-21-sonli “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida“gi Farmoniga ko‘ra mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta’lim, sog‘liqni saqlash va qishloq xo‘jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimining jadal raqamli rivojlanishini ta’minlash, shu jumladan elektron davlat xizmatlarini ko‘rsatish mexanizmlarini yanada takomillashtirish maqsadida vazifalar belgilangan [1]

Markaziy bank raqamli valyutasining (MBRV) xalqaro to‘lovlar tizimidagi o‘rni – bu zamonaviy moliya dunyosining eng dolzarb va muhim mavzularidan biridir. Transchegaraviy operatsiyalarni optimallashtirish MBRV joriy etilishining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Mavjud transchegaraviy to‘lov tizimlarining (masalan, SWIFT) sekinligi, yuqori narxi, va shaffoflikdagi kamchiliklari, raqamli transformatsiya - moliyaviy tizimda blokcheyn va taqsimlangan registr texnologiyalarining (DLT) o‘sishi, MBRV ning paydo bo‘lishi - xususiy raqamli valyutalar (Stablecoin, Kriptovalyuta) ga muqobil sifatida davlat nazoratidagi raqamli valyuta konsepsiyasi xozirgi kunda muxim ahamiyat kasb etadi.

Har yili milliardlab dollar hajmidagi xalqaro pul o‘tkazmalari amalga oshiriladi, biroq mavjud an’anaviy tizimlar (birinchi navbatda, SWIFT tarmog‘i va ko‘rsatuvchi banklar mexanizmi) yuqori xarajatlar, uzoq vaqt (odatda 3-5 ish kuni), shaffoflikning yetishmasligi va yuqori hisob-kitob xavfi (settlement risk) kabi jiddiy muammolarga duch kelmoqda. Bu

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

kamchiliklar xalqaro savdoni, investitsiyalarni va migrantlarning pul o‘tkazmalarini sekinlashtirib, iqtisodiy samaradorlikni pasaytiradi.

So‘nggi yillarda bu muammolarni hal qilishga urinishlar, jumladan, kriptovalyutalar va tezkor to‘lov tizimlari paydo bo‘ldi. Biroq, markazsizlashtirilgan kriptovalyutalar o‘zining yuqori narx o‘zgaruvchanligi (volatillik) va huquqiy tartibga solishning noaniqligi sababli to‘liq yechim bo‘la olmadi.

Bu kontekstda, Markaziy bank raqamli valyutasi (MBRV) – markaziy bank tomonidan chiqariladigan va to‘g‘ridan-to‘g‘ri majburiyat hisoblangan raqamli pul shakli – xalqaro to‘lovlar tizimini tubdan o‘zgartirish salohiyatiga ega bo‘lgan inqilobiy yechim sifatida paydo bo‘ldi.

MBRV’ning DLT (Distributed Ledger Technology – taqsimlangan registr texnologiyasi) ga asoslanishi, uning atomik hisob-kitob (to‘lov va yetkazish bir vaqtda amalga oshirilishi) va tezkorlik kabi xususiyatlari transchegaraviy operatsiyalarni optimallashtirish uchun asosiy platforma bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili

Mualliflar A.Xamraev va boshqalar tomonidan tayyorlangan “O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda raqamlashtirishning o‘rni” maqolasida mamlakat iqtisodiyoti uchun raqamlashtirishning ahamiyati va uning asosiy yo‘nalishlari tahlil qilingan. Tadqiqotda iqtisodiy samaradorlikka ta’sir qiluvchi raqamli moliya vositalari va texnologiyalarning rivojlanish dinamikasi o‘rganilgan (“Iqtisodiyot va biznes” jurnali, 2023)[2]. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yillik hisobotlarida mamlakatning moliyaviy barqarorligi, bank sektorining rivojlanishi va raqamli moliyaviy xizmatlarning joriy etilishi bilan bog‘liq ma’lumotlar keltirilgan. Ushbu hisobotlar raqamli to‘lov tizimlarining statistikasi, kriptovalyutalarga oid rasmiy yondashuvlar va bank sektorida texnologik innovatsiyalar bo‘yicha asosiy ko‘rsatkichlarni taqdim etadi (O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki)[5]. O‘zbekiston Respublikasining rasmiy statistikasi Davlat statistika qo‘mitasi tomonidan taqdim etilgan bo‘lib, iqtisodiy rivojlanish, moliyaviy xizmatlar va raqamli iqtisodiyotning hozirgi holatini aks ettiruvchi ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Bu resurs iqtisodiy tendensiyalarni tahlil qilish va amaliy takliflar ishlab chiqish uchun muhim manba hisoblanadi (Davlat statistika qo‘mitasi)[6]. O‘zbekiston iqtisodiyoti va moliya tizimini raqamlashtirish masalalari bo‘yicha strategiya.uz rasmiy saytida mamlakatning taraqqiyot strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar va raqamli moliya tizimi bo‘yicha loyihalar haqida ma’lumotlar berilgan. Saytda moliya sektori raqamlashtirishning istiqbollari va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanish choralari haqida ma’lumotlar keltirilgan (Strategiya.uz)[7]. Jahon banki tomonidan chop etilgan “Raqamli moliya: rivojlanayotgan mamlakatlar istiqbollari va muammolari” nomli hisobotda raqamli moliyaning rivojlanish jarayoni, uning afzalliklari va potensial xavflari yoritilgan. Hisobotda rivojlanayotgan mamlakatlarda raqamli moliya vositalarining joriy etilishi bilan bog‘liq tajribalar tahlil qilingan (Jahon banki)[8].

Tadqiqot metodologiyasi

Mamlakat sohasini raqamlashtirish va yanada rivojlantirish sohasidagi fundamental tadqiqotlar metodologik asosni tashkil etadi. Tuzilmaviy, mantiqiy va tizimli yondashuvlar, shuningdek, ekonometrik usullardan foydalanilgan. Mazkur yo‘nalish uslubiyotini tadqiq etish uchun olimlar va soha vakillari bilan suxbat, ularning yo‘zma va og‘zaki fikr muloxazalarini taxlil qilish, ekspert baxolash, jarayonlarni kuzatish, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv, muallif tajribalari bilan qiyosiy tahlil o’tkazish orqali tegishli yo’nalishlarda xulosa, taklif va tavsiyalar berilgan.

Tahlil va natijalar

So‘nggi yillar davomida mamlakatda axborot va aloqa sohalarining iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi keltirilgan bo‘lib, unga ko‘ra mazkur davr davomida

xizmatlar hajmining 2021 yildagi 17,1 trl.somdan 2024 yil boshiga kelib 32,2 tlrn so‘mga yetganligini ko‘rishimiz mumkin, ya’ni 15,2 tlrn so‘mga o‘sish kuzatilgan.

1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankning tezkor to‘lovlar tizimidagi operatsiyalari[26]

	2021 yil	2022 yil	2023 yil
Tranzaktsiyalar hajmi (trln so‘m)	319,6	446,4	570
O‘sish sur’ati (%)	149,1%	39,7%	27,7%
Tranzaktsiyalar soni (million)	12,6	17,6	22
O‘sish sur’ati (%)	134,6%	39,7%	25%

O‘zbekiston Markaziy bankining tezkor to‘lov tizimi orqali amalga oshirilayotgan tranzaksiyalar soni yildan-yilga ortib bormoqda, bu raqamli moliyaviy vositalarning qulayligi va ulardan foydalanish imkoniyatlari oshganidan dalolat beradi. 2024-yil boshiga bir yillik tranzaktsiyalar soni 800 milliondan ortiqni tashkil etdi, bu 2020-yildagi ko‘rsatkichlardan (6,9 million tranzaksiya) sezilarli darajada yuqori.[4]

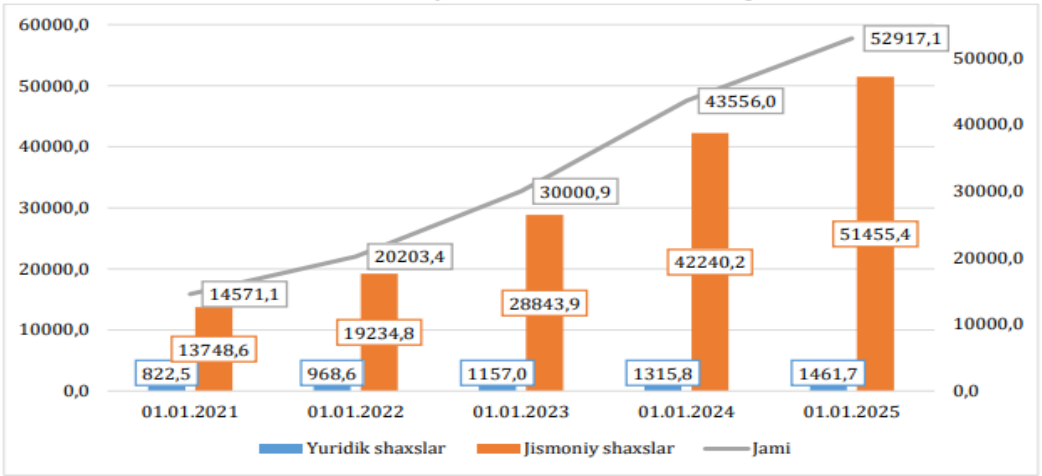
Ushbu platformalarning muvaffaqiyatli joriy etilishi va ishlashi fuqarolarning raqamli yechimlarga bo‘lgan ishonchini oshiradi, ularning naqd pulsiz hisob-kitoblar va boshqa zamonaviy moliyaviy texnologiyalarga o‘tishini rag‘batlantiradi.

Fintech kompaniyalarining rivojlanishi: onlayn kreditlash xizmatlari, investitsiya platformalari va moliyaviy maslahatlarni taklif qiluvchi startaplar sonini oshirish imkonini beradi, shuningdek, qarz oluvchilarni investorlar bilan vositachilarsiz bevosita bog‘laydigan xizmatlar sonini ko‘paytirishga yordam beradi.

Bank sohasida raqamli xizmatlar: masofadan hisobvaraqa ochish xizmatlari, pul o‘tkazmalari va ilovalar orqali xizmatlar uchun to‘lovlar, avtomatlashtirilgan skoring yordamida onlayn kredit arizalari hajmi ortadi.

Investitsiyalar. Raqamli moliya investorlarga kriptovalyutalar yoki boshqa raqamli aktivlar kabi yangi investitsiya imkoniyatlarini taqdim etishi mumkin.

So‘nggi uch yilda bu sohaga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi ikki baravarga ortdi – 2021-yildagi 3,5 trillion so‘mdan 2023-yilda 6,8 trillion so‘mga yetdi. Shu bilan birga, investitsiyalarning salmoqli qismi xorijiy manbalar hisobiga to‘g‘ri keladi, bu esa O‘zbekistonning raqamli infratuzilmasini rivojlantirishiga xalqaro qiziqishdan dalolat beradi. 2025-yilga kelib, ushbu nisbat 2,8 punktga o‘zgargan holda jismoniy shaxslarning ulushi 97,2 foizga yetgan.

1-rasm. O‘zbekistonda onlayn-banking xizmatlaridan foydalanuvchilar (yuridik va jismoniy shaxslar) soni[27]

[26] Muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisobotlari ma’lumotlari asosida ishlab chiqilgan
[27] Mualliflar tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisobotlari ma’lumotlari asosida ishlab chiqilgan

Umuman olganda tahlil qilinayotgan davrda masofadan bank xizmatlarini ko‘rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilar soni 2025-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, 2021-yilga nisbatan 3,6 barobarga yoki 38346 ming kishiga ko‘paygan. Bu holat jismoniy shaxslarning masofadan bank xizmatlarini ko‘rsatuvchi tizimlardan keng foydalanayotganini ko‘rsatadi. Bu o‘sish tijorat banklarining masofaviy xizmatlarni kengaytirishga va raqamli bank xizmatlarini rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslari natijasida yuzaga kelgan. [6]

Shuni qayd etib o‘tish kerakki bugungi kunda raqamli iqtisodiyotning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi 2,2 foizni tashkil etadi.[7]

Raqamli iqtisodiyotning O‘zbekiston yalpi ichki mahsulotidagi ulushi 2021-yildagi 2,2 foizdan 2023-yilda 3 foizga oshgani “Raqamli O‘zbekiston - 2030” dasturi muvaffaqiyatini tasdiqlaydi. Bu o‘sish moliyaviy tizimga raqamli texnologiyalarning faol joriy etilishi, elektron tijorat hajmining oshishi va IT infratuzilmasining rivojlanishi bilan bog‘liq.[8]

Respublikada 50 dan ortiq to‘lov tizimlari va 3 ta raqamli banklar faoliyat ko‘rsatmoqda. 4 yil davomida Davlat xizmatlarining yagona davlat reyestri orqali ko‘rsatilayotgan raqamli davlat xizmatlari soni 3,5 barobar oshdi, onlayn-banking foydalanuvchilari soni esa 34 million nafarga yetdi.[28]

Markaziy bankning raqamli valyutasini (CBDC) yaratish pul muomalasi ustidan nazoratni kuchaytiradi va valuta ekotizimini qo‘llab-quvvatlaydi. Kredit berish, steyking va markazlashmagan savdo xizmatlarini taklif qiluvchi DeFi platformalarining paydo bo‘lishi rivojlanishda yangi bosqichni belgilaydi. Davlat risklarni minimallashtirish uchun tartibga solish mexanizmlarini joriy etish orqali bunday tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Bu omillarning barchasi ko‘proq investorlarni jalb qilishga ijobiy tasir ko‘rsatadi. Platformalarning kiberxavfsizligini ham hisobga olish kerak, buning uchun ekektron hamyonlardagi ma‘lumotlarni himoya qilish texnologiyalariga, shu jumladan shifrlash va ko‘p faktorli autentifikatsiyaga sarmoya kiritish kerak. Platformalarda xakerlik hujumlari uchun hodisalarga javob berish markazlarini tashkil etish. Tartibga solishni kuchaytirish, infratuzilmani rivojlantirish va xalqaro bozorlar bilan integratsiyalashuv iqtisodiy o‘sish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Markaziy bank raqamli valyutasining (MBRV) xalqaro to‘lovlardagi muammolariga yana quyidagilar kuzatilishi mumkin. MBRVlarning transchegaraviy to‘lovlar tizimini optimallashtirish salohiyati yuqori bo‘lsa-da, ularni amaliyotga joriy etish va global miqyosda qo‘llashda bir qator jiddiy muammolar va qiyinchiliklar mavjud:

- texnik va tizimiy moslashuv muammolari (Interoperability)
- huquqiy va regulyativ farqlar
- kiberxavfsizlik va barqarorlik xavflari
- moliyaviy barqarorlikka ta’siri (MBRVlarning joriy etilishi tijorat banklari va moliyaviy tizimga kutilmagan ta’sir ko‘rsatishi mumkin, vositachilikning yo‘qolishi (Disintermediation), MBRV o‘ta jozibadorligi, odamlar pullarini tijorat banklaridan markaziy bankka o‘tkazishi mumkin (bank depozitlarining qochishi), bu esa tijorat banklarining kreditlash qobiliyatini zaiflashtiradi).
- global zaxira valyutalarga ta’sir (ba’zi MBRVlar ayniqsa, yirik iqtisodiyotlarniki xalqaro zaxira valyutalari sifatida an’anaviy valyutalarga raqib bo‘lishi mumkin, bu esa global moliyaviy barqarorlikka ta’sir qiladi.)
- siyosiy va geopolitik xatarlar (MBRVlar nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy vosita ham bo‘lishi mumkin, ba’zi davlatlar o‘z MBRV’sini xalqaro to‘lovlarda ustunlikka erishish uchun ishlatishga urinishi mumkin, bu esa savdo urushlariga yoki keskinlikka olib kelishi mumkin)
- mintaqaviy integratsiya muammosi (O‘zbekistonning transchegaraviy to‘lovlari asosan MDH davlatlari (Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston) va yirik mehnat migratsiyasi yo‘nalishlari (Turkiya, BAA, Koreya) bilan bog‘liq. Mintaqadagi davlatlar (masalan, Qozog‘iston, Rossiya)

[28] “Daryo.uz” sayti nashridan » // Raqamli O‘zbekiston: Respublika Markaziy Osiyoda yetakchilikka erisha oladimi? Muallif: Azamat Haydaraliev

allaqachon o‘z MBRV loyihalarini yoki ularning sinovlarini boshlagan. O‘zbekiston MBRV (Raqamli so‘m) ning ushbu tizimlar bilan texnik va huquqiy jihatdan muvofiqligini (Interoperability) ta’minlash murakkab siyosiy va texnik muzokaralarni talab qiladi.

Agar O‘zbekiston Raqamli so‘m uchun Yevropa yoki Xitoy texnik standartlarini tanlasa, MDH bo‘ylab amaldagi integratsiya tizimlari (masalan, Mir yoki tezkor pul o‘tkazmalari tizimlari) bilan bog‘lanishda qo‘shimcha to‘siqlar yuzaga kelishi mumkin.)

- moliyaviy regulyatsiya va compliance (O‘zbekiston xalqaro moliyaviy tashkilotlar (FATF kabi) tomonidan qo‘yiladigan standartlarga rioya qilishda faol ish olib bormoqda. MBRVni transchegaraviy to‘lovlarga kiritish bu talablarni yanada kuchaytiradi. Xalqaro sanksiyalar ostidagi davlatlar bilan chegaradoshligi tufayli, O‘zbekiston moliya tizimi doimo xalqaro sanksiyalarga rioya qilish (Compliance) xavfi ostida bo‘ladi. 2023-yilda O‘zbekiston Markaziy banki ba’zi to‘lov tashkilotlarining transchegaraviy tranzit operatsiyalarini xavflarni kamaytirish maqsadida to‘xtatgani shunga o‘xshash xatarlardan himoyalanishga qaratilgan harakatlardir)

- texnik infratuzilma va kadrlar salohiyati (MBRVni joriy etish yuqori darajadagi texnologik tayyorgarlik va malakali kadrlar mavjudligini talab qiladi. Xalqaro moliya tizimiga integratsiya uchun zamonaviy va xavfsiz DLT/blokcheyn yechimlarini joriy etish uchun katta investitsiyalar kerak bo‘ladi. O‘zbekistonda MBRVni boshqarish, nazorat qilish va xalqaro hamkorlikni ta’minlash uchun yetarli darajada kiberxavfsizlik, DLT texnologiyalari va xalqaro moliya huquqi bo‘yicha malakali mutaxassislar bazasini shakllantirish zarur.)

- valyuta ayirboshlash mexanizmi (Raqamli so‘m va xorijiy MBRVlar o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ayirboshlash mexanizmlarini yaratish iqtisodiy jihatdan qiyin bo‘lishi mumkin. Transchegaraviy operatsiyalarda valyuta kursining o‘zgaruvchanligini kim o‘z zimmasiga olishi kerakligi (markaziy bank, tijorat banki yoki foydalanuvchi) masalasi hal qilinishi lozim. Hozirgi kunda bu muammo vositachi banklar orqali hal qilinadi. Raqamli so‘mning xalqaro to‘lovlarda ishtirok etishi Markaziy bankning valyuta siyosati va valyuta kursini boshqarishiga qo‘shimcha bosim yaratishi mumkin.)

MBRVlar transchegaraviy to‘lovlarni optimallashtirishning katta salohiyatiga ega bo‘lsa-da, ularni muvaffaqiyatli joriy etish yuqorida sanab o‘tilgan texnik, huquqiy, iqtisodiy va siyosiy to‘siqlarni bartaraf etishni talab qiladi. Hozirda ko‘pgina markaziy banklar ushbu muammolarni hal qilish uchun xalqaro darajada hamkorlik (masalan, BIS va G20 doirasida) qilib, "Ko‘p MBRV (mCBDC)" platformalari ustida tajriba o‘tkazmoqda.

O‘zbekiston Markaziy Bankining raqamli so‘m (MBRV) loyihasi holati va rejalariga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki (MB) raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va to‘lov tizimini takomillashtirish strategiyasi doirasida o‘zining MBRV loyihasini — Raqamli so‘m (Digital So‘m) ni o‘rganish va joriy etish ustida ishlamoqda. Loyihaning holati va rejalari asosan Markaziy bankning hisobotlari, strategik hujjatlar va xalqaro hamkorlik doirasidagi ma’lumotlar orqali aks etadi.

O‘zbekiston MBRVni joriy etishning dastlabki tadqiqot va kontseptual bosqichida turibdi desak adashmagan bo‘lamiz, bu bir necha yirik yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

1.Tadqiqot va o‘rganish - MB raqamli valyutaning mamlakat pul-kredit siyosatiga, moliyaviy barqarorlikka va tijorat banklariga ta’sirini o‘rganmoqda.

2. Xalqaro hamkorlik - O‘zbekiston Markaziy banki xalqaro hamkorlikni faol ravishda mustahkamlamoqda.

Bu hamkorliklar Raqamli so‘mning transchegaraviy to‘lovlarda ishlashi uchun zarur bo‘lgan texnik va regulyativ yechimlarni o‘rganishga qaratilgan.

“Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida bank va to‘lov tizimlariga firibgarlikka qarshi va zamonaviy biometrik tizimlarni joriy etish, hamda fuqarolarning shaxsiy ma’lumotlarini himoyasini kafolatlash bo‘yicha vazifalar belgilangan. Bu MBRV uchun muhim bo‘lgan asosiy infratuzilmani yaratishga xizmat qiladi.

MBRVni joriy etish bo‘yicha aniq xronologik bosqichlar keng ommaga e’lon qilinmagan bo‘lsa-da, Markaziy bankning moliyaviy tizimni takomillashtirishga qaratilgan global rejalari

MBRVning kelajakdagi joriy etilishiga zamin yaratadi:

- Markaziy bank 2025–2028-yillarda Bazel III standartlarini to‘liq joriy etishga qaratilgan “Yo‘l xarita”sini tasdiqladi. Garchi bu bevosita Raqamli so‘m bo‘lmasa ham, bu choralar bank tizimining barqarorligini, xavflarni boshqarish tizimini kuchaytirishga qaratilgan bo‘lib, MBRV kabi yangi instrumentni kiritish uchun fundamental shart-sharoitlarni yaratadi.

- Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (XVJ) va Jahon banki tomonidan moliyaviy sektorni baholash dasturi (FSAP) doirasida O‘zbekistonning bank-moliya tizimini kompleks baholash bo‘lib o‘tdi. Ushbu baholash natijalari va tavsiyalariga asoslangan holda ishlab chiqilgan takomillashtirish rejalari kelajakda MBRVni joriy etishdagi tartibga solish (regulyativ) jihatlarga bevosita ta’sir qiladi.

- Aksariyat mamlakatlar dastlab MBRVni cheklangan guruh (tijorat banklari yoki tanlangan to‘lov tashkilotlari) ishtirokida sinovdan o‘tkazadi (pilot loyihalar). O‘zbekiston ham xalqaro tajribaga asoslanib, Raqamli so‘mni avval xalqaro to‘lovlarda emas, balki ichki ulgurji yoki chakana to‘lovlarda pilot rejimda sinovdan o‘tkazishni rejalashtirishi mumkin.

- Raqamli so‘mning xalqaro to‘lovlardagi rolini faollashtirish yuqorida aytib o‘tilganidek, qo‘shni davlatlarning MBRV tizimlari bilan o‘zaro kelishuv va integratsiyani talab qiladi.

Xulosa va takliflar

O‘zbekiston Markaziy banki uchun Raqamli so‘mning transchegaraviy to‘lovlardagi muvaffaqiyati nafaqat ichki raqamlashtirish (moliyaviy inklyuzivlik va iqtisodiyotni shaffoflashtirish) borasidagi yutuqlarga, balki xalqaro hamkorlar, ayniqsa mintaqaviy davlatlar bilan kelishilgan yagona texnik va huquqiy yechimlarni yaratishga bevosita bog‘liqdir.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston moliya tizimini raqamlashtirish borasida sezilarli yutuqlarga erishdi. Raqamli iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotdagi ulushining ortishi, IT-sohasiga investitsiyalarning o‘sishi va raqamli to‘lov tizimlarining ommalashuvi o‘tkazilayotgan tadbirlar samaradorligidan dalolat beradi. Blokcheyn va raqamli to‘lovlar kabi zamonaviy moliyaviy texnologiyalar mamlakat iqtisodiy ekotizimining ajralmas qismiga aylanib bormoqda.

Istiqbolli yo‘nalishlar qatoriga xalqaro moliyaviy tizimlar bilan yanada integratsiyalashuv, transchegaraviy to‘lovlarni rivojlantirish, tranzaktsiyalarning shaffofligini oshirish uchun blokcheyn texnologiyalarini joriy etish, blokcheyn infratuzilmasiga sarmoyalarni jalb etish kiradi. Bundan tashqari, raqamli xizmatlar orqali moliyaviy inklyuzivlikni oshirish fuqarolarning hayot sifatini yaxshilash uchun sharoit yaratadi.

Raqamli moliya tizimini yanada muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun O‘zbekiston quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratishi zarur:

1.Ilmiy-tadqiqot va ishlanmalarni moliyalashtirishni ko‘paytirish: bu yangi texnologiyalarni joriy etishni tezlashtiradi va ularning samaradorligini oshiradi.

2.Kiberxavfsizlikni mustahkamlash: foydalanuvchi ma’lumotlarini himoya qilish va moliyaviy tahdidlarning oldini olish eng muhim vazifa bo‘lishi kerak.

3.Aholining raqamli va moliyaviy savodxonligini oshirish: bu raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi va yangi mahsulotlarga ishonch darajasini oshiradi.

4.Markaziy banklarning raqamli valyutalari “tezlik, xarajat, xavfsizlik va shaffoflik” muammolarini hal qilish orqali global moliya tizimida bartaraf etishga qaratilgan dolzarb va strategik ahamiyatga ega vositadir. Ular nafaqat transchegaraviy operatsiyalarni optimallashtiradi, balki jahon iqtisodiyotining barqaror va samarali rivojlanishiga zamin yaratadi.

5.Raqamli so‘mning O‘zbekistondagi asosiy ichki ahamiyati uning moliyaviy inklyuzivlikni kengaytirish, naqd pulsiz iqtisodiyotga o‘tishni jadallashtirish va pul aylanmasi shaffofligini sezilarli darajada oshirishdagi salohiyati bilan belgilanadi. Bu, o‘z navbatida, iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va investitsiya muhitini yaxshilashga yordam beradi.

O‘zbekiston Markaziy banki MBRV loyihasiga strategik yondashmoqda va avvalo moliyaviy barqarorlik, kiberxavfsizlik va xalqaro me’yorlarga muvofiqlik (compliance) masalalarini mustahkamlashga e’tibor qaratmoqda.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Umuman olganda O‘zbekiston moliya tizimini raqamlashtirish barqaror iqtisodiy o‘sishni, investitsiyalar oqimini va mamlakatning global raqobatbardoshligini ta’minlaydigan zamonaviy va texnologik ilg‘or ekotizimni yaratishga qaratilganligi muxim axamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevral PF-21-sonli “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida“gi Farmoni.
2. Xamraev A. va boshqalar “O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda raqamlashtirishning o‘rni”. //“Iqtisodiyot va biznes” jurnali, 2023.
3. Ilyasov I., Akmammedova O., Durdymyradova O., Kovusova E., Ortiqov R.. //“World Scientist” xalqaro ilmiy jurnali 13-son, 1-jild, “Raqamli moliya va kriptovalyutalar sohasidagi imkoniyatlar”,
4. Ilyasov I., Xudayqulieva A.. //“Fan xabarnomasi” xalqaro ilmiy jurnali No7 (52) T 4, “Moliya tizimini raqamlashtirish va moliyaviy mexanizmlar”
5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yillik hisobotlari [Elektron resurs] // O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy sayti. www.cbu.uz .
6. O‘zbekiston Respublikasining rasmiy statistikasi [Elektron resurs] // O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. www.stat.uz .
7. O‘zbekiston iqtisodiyoti va moliya tizimini raqamlashtirish [Elektron resurs] // O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining rasmiy sayti. strategiya.uz .
8. Jahon banki. “Raqamli moliya: rivojlanayotgan mamlakatlar istiqbollari va muammolari”. Manba: worldbank.org

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

INFRA QIZIL SPEKTROMETRIK O‘LCHOVLARNI METODIKA VA ISHLASH TAMOYILLARI

Abdinazarov Akbar Baxriddin o‘g‘li
oliy matematika kafedrasi
katta o‘qituvchi
Toshkent davlat agrar universiteti
E-mail: akbarabdinazarov@mail.ru
ORCID: 0009-0007-3662-309X

Khudayarov Makhmasaid
oliy matematika kafedrasi
katta o‘qituvchi
Toshkent davlat agrar universiteti
E-mail: xudayarovsaid@mail.ru
ORCID: 0009-0004-9851-7995

Sherkuziyev Mamadiyar
oliy matematika kafedrasi dotsenti
Toshkent davlat agrar universiteti
E-mail: sherkuziyevmamadiyor@mail.ru
ORCID: 0009-0006-6497-8181

Annotatsiya. *Furye spektrometrlari elektromagnit nurlanish interferensiyasi hodisasiga asoslanib ishlaydi. Ushbu qurilmalarni yaratishda bir nechta turdagi interferometrlardan foydalaniladi. Michelson interferometri eng keng qo‘llaniladi. Ushbu qurilmada manbadan infraqizil nurlanish oqimi parallel nurga aylantiriladi va keyin nur ajratgich yordamida ikkita nurga bo‘linadi. Bir nur harakatlanuvchi oynaga, ikkinchisi esa qo‘zg‘almas oynaga tushadi. Ko‘zgulardan aks etgan nurlar bir xil optik yo‘l bo‘ylab nur ajratgichga qaytadi. Bu nurlar olingan yo‘l farqi va shuning uchun harakatlanuvchi oyna tomonidan yaratilgan faza farqi tufayli interferensiya hosil qiladi. Olingan interferensiya murakkab interferensiya naqshini, nurlanishning ma’lum bir yo‘l farqi va to‘lqin uzunligiga mos keladigan interferogrammalarning superpozitsiyasini hosil qiladi. Birlashtirilgan yorug‘lik oqimi namunadan o‘tadi va nurlanish detektoriga tushadi. Kuchaytirilgan signal kompyuterga uzatiladi, Furye interferogrammani o‘zgartiradi va namunaning yutilish spektrini oladi.*

Furye konvertatsiyasi murakkab hisoblash protsedurasi hisoblanadi, ammo hisoblash texnologiyasining jadal rivojlanishi spektrometrga o‘rnatilgan kichik, yuqori tezlikdagi kompyuterlarning yaratilishiga olib keldi, bu esa spektrni olish va uni qisqa vaqt ichida qayta ishlash imkonini beradi.

Furye spektroskopiyasida asosan uch xil interferometr qo‘llaniladi: Fabry-Perot, Michelson va lamellar interferometrlar.

Kalit so‘zlar: *IQ spektrometri, ishlash tamoyillari, spektroskopiya, analitik metodika, o‘lchov printsiplari, laboratoriya metodikasi, signal tahlili, tezlik va aniqlik, optik komponentlar, fizik asoslar.*

МЕТОДОЛОГИЯ И ПРИНЦИПЫ ИНФРАКРАСНЫХ СПЕКТРОМЕТРИЧЕСКИХ ИЗМЕРЕНИЙ

Абдиназаров Акбар Бахридин оглы
старший преподаватель
кафедры высшей математики
Ташкентский государственный
аграрный университет

E-mail: akbarabdinazarov@mail.ru
ORCID: 0009-0007-3662-309X

Худаяров Махмасаид

старший преподаватель
кафедры высшей математики
Ташкентский государственный
аграрный университет
E-mail: xudayarovsaid@mail.ru
ORCID: 0009-0004-9851-7995

Шеркузиев Мамадияр

доцент
кафедры высшей математики
Ташкентский государственный
аграрный университет
E-mail: sherkuziyevmamadiyor@mail.ru
ORCID: 0009-0006-6497-8181

Аннотация. *Фурье-спектрометры работают по принципу электромагнитной интерференции. Для создания этих устройств используются несколько типов интерферометров. Наиболее широко используется интерферометр Майкельсона. В этом устройстве поток инфракрасного излучения от источника преобразуется в параллельный пучок, а затем разделяется на два пучка с помощью светоделителя. Один пучок падает на подвижное зеркало, а другой — на неподвижное. Лучи, отраженные от зеркал, возвращаются к светоделителю по тому же оптическому пути. Эти лучи интерферируют из-за разности хода и, следовательно, разности фаз, создаваемой подвижным зеркалом. В результате интерференции образуется сложная интерференционная картина — суперпозиция интерферограмм, соответствующих определенной разности хода и длине волны излучения. Объединенный световой поток проходит через образец и попадает на детектор излучения. Усиленный сигнал передается на компьютер, который выполняет Фурье-преобразование интерферограммы и получает спектр поглощения образца.*

Преобразование Фурье — сложная вычислительная процедура, но стремительное развитие вычислительных технологий привело к созданию небольших высокоскоростных компьютеров, встроенных в спектрометр, что позволяет получать и обрабатывать спектр за короткое время. В спектроскопии Фурье в основном используются три типа интерферометров: интерферометры Фабри-Перо, Михельсона и ламеллярные интерферометры.

Ключевые слова: *ИК-спектрометр, принципы работы, спектроскопия, аналитическая методология, принципы измерений, лабораторная методология, анализ сигналов, скорость и точность, оптические компоненты, физические основы.*

METHODOLOGY AND PRINCIPLES OF INFRARED SPECTROMETRIC MEASUREMENTS

Abdinazarov Akbar Bakhridin oglu

senior lecturer
Department of Higher Mathematics
Tashkent State Agrarian University
E-mail: akbarabdinazarov@mail.ru
ORCID: 0009-0007-3662-309X

Khudayarov Makhmasaid

senior lecturer

Department of Higher Mathematics
Tashkent State Agrarian University
E-mail: xudayarovsaid@mail.ru
ORCID: 0009-0004-9851-7995

Sherkuziyev Mamadiyar

associate professor
Department of Higher Mathematics
Tashkent State Agrarian University
E-mail: sherkuziyevmamadiyor@mail.ru
ORCID: 0009-0006-6497-8181

Abstract. *Fourier spectrometers operate on the principle of electromagnetic interference. Several types of interferometers are used to create these devices. The Michelson interferometer is the most widely used. In this device, a stream of infrared radiation from a source is converted into a parallel beam and then split into two beams using a beam splitter. One beam falls on a moving mirror, and the other on a fixed mirror. The rays reflected from the mirrors return to the beam splitter along the same optical path. These rays interfere due to the path difference and, therefore, the phase difference created by the moving mirror. The resulting interference forms a complex interference pattern, a superposition of interferograms corresponding to a certain path difference and wavelength of radiation. The combined light stream passes through the sample and falls on a radiation detector. The amplified signal is transmitted to a computer, which Fourier transforms the interferogram and obtains the absorption spectrum of the sample.*

The Fourier transform is a complex computational procedure, but rapid advances in computing technology have led to the creation of small, high-speed computers built into the spectrometer, which allow the spectrum to be acquired and processed in a short time.

Three types of interferometers are mainly used in Fourier spectroscopy: Fabry-Perot, Michelson, and lamellar interferometers.

Keywords: *IQ spectrometer, principles of operation, spectroscopy, analytical methodology, measurement principles, laboratory methodology, signal analysis, speed and accuracy, optical components, physical foundations.*

Kirish

Furye spektroskopiyasi bir qator muhim afzalliklarga ega. Interferometrlarning an’anaviy spektrometrlarga nisbatan ikkita asosiy afzalligi quyidagilar. Birinchidan, energiya ortishi mavjud, chunki o‘rganilayotgan to‘lqin uzunliklarining butun spektral diapazoni skanerlash paytida istalgan vaqtda qabul qilgichda aniqlanadi, dispersiya tizimi tomonidan aniqlangan tor kesim va an’anaviy monoxromatorda yoriqlar emas. Boshqacha qilib aytganda, interferometr bir vaqtning o‘zida butun skanerlash davri davomida o‘rganilayotgan butun spektral diapazon haqida ma’lumot to‘playdi, an’anaviy spektrometr esa faqat o‘rganilayotgan diapazonning tor spektral chiziqlari haqida vaqtning turli nuqtalarida ma’lumot to‘playdi. Interferometrlarning bu afzalligi, ayniqsa, manba intensivligi past bo‘lgan va signal-shovqin nisbati cheklovchi omil bo‘lgan uzun to‘lqin uzunligi mintaqasida muhimdir. Ikkinchidan, bu sezilarli energiya ortishi nurlanish energiyasi oqimini kamaytirmasdan interferometrning aniqlash quvvatini oshirish imkonini beradi. Furye spektrometrining aniqlik kuchi nurlanish yo‘lining maksimal farqiga mutanosib va, masalan, spektral aniqlikni ikki baravar oshirish uchun siz shunchaki oynaning harakatlanish uzunligini va shunga mos ravishda yozib olish vaqtini ikki baravar oshirishingiz kerak.

Interferometrlarda kerakli spektral diapazondagi nurlanishni filtrlash difraksiya spektrometrlariga qaraganda sodda tarzda amalga oshiriladi, ya’ni parazit yoki tarqoq yorug‘likni yo‘q qilish muammosi sezilarli darajada soddalashtirilgan.

Yuqoridagi afzalliklar Furye spektroskopiyasining quyidagi afzalliklari bilan ta’minlanadi: intensivlik o‘lchovlarining juda yuqori sezgirligi va aniqligi, ayniqsa ko‘p marta skanerlash va

signal to‘planishi bilan; juda yuqori aniqlik (10^{-2} sm^{-1} gacha) va to‘lqin sonini aniqlashning yuqori aniqligi; yuqori tezlik, ya’ni keng spektral mintaqani tezda o‘rganish imkoniyati (bir necha yuz sm^{-1} oralig‘ida skanerlash vaqti t < 1 s).

Adabiyotlar sharhi

IQ spektrometri sohasidagi tadqiqotlar signalni aniqlash, tahlil qilish va spektroskopik parametrlarni o‘lchash usullarini rivojlantirishga qaratilgan. Oxirgi yillarda ilmiy adabiyotlarda spektrometrlarning ishlash tamoyillari va laboratoriya metodikasi keng yoritilgan.

An’anaviy spektrometrlar optik dispersiya va detektor tizimiga asoslangan bo‘lsa, IQ spektrometrlar signalni raqamli qayta ishlash va intellektual algoritmlar orqali tahlil qiladi (Smith, 2019). Bu usul aniqlikni oshirish va shovqin ta’sirini kamaytirishga yordam beradi.

Laboratoriya amaliyotlarida IQ spektrometrlar spektroskopik o‘lchovlar va signal tahlilini amalga oshirishda turli metodik yondashuvlardan foydalanadi. Masalan, Furye transformatsiyasi, filtrlar, va adaptiv algoritmlar (Johnson va boshq., 2021). Bu metodlar spektrometr natijalarining ishonchliligini oshiradi.

Liu et al. (2020) spektrometrlarning optik komponentlarini modernizatsiya qilish va signalning aniqligini oshirish usullarini tavsiflaydi.

Kumar (2022) IQ spektrometrlar yordamida turli kimyoviy birikmalarni aniqlash bo‘yicha metodik tavsiyalar beradi.

O‘zbekistonda amalga oshirilgan tadqiqotlar (Abdinazarov, 2023) spektrometrik usullarni qishloq xo‘jaligi va biologik namunalarni tahlil qilishda qo‘llash imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Transmissiya spektroskopiyasi eng keng qo‘llaniladigan o‘lchash usuli hisoblanadi. U oddiy va gazlar, suyuqliklar va qattiq moddalarni tavsiflash uchun ishlatilishi mumkin. Miqdoriy baholar Beer-Lambert qonuniga asoslangan.

Tahlil va natijalar

Infraqizil spektrometrik o‘lchovlar bugungi kunda Analitik kimyo va Spektroskopiya sohalarining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu metodika moddalarning molekulyar tuzilishini aniqlashda yuqori aniqlik va ishonchlilikni ta’minlaydi. Infraqizil nurlanish moddalardagi kimyoviy bog‘larning tebranish energiyasiga mos kelib, har bir modda uchun o‘ziga xos spektr hosil qiladi. Shu sababli infraqizil spektrometriya yordamida murakkab aralashmalarni ham sifat va miqdor jihatdan tahlil qilish imkoniyati mavjud. Bu esa ilmiy tadqiqotlar, ayniqsa, yangi moddalarni sintez qilish va ularning xossalarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

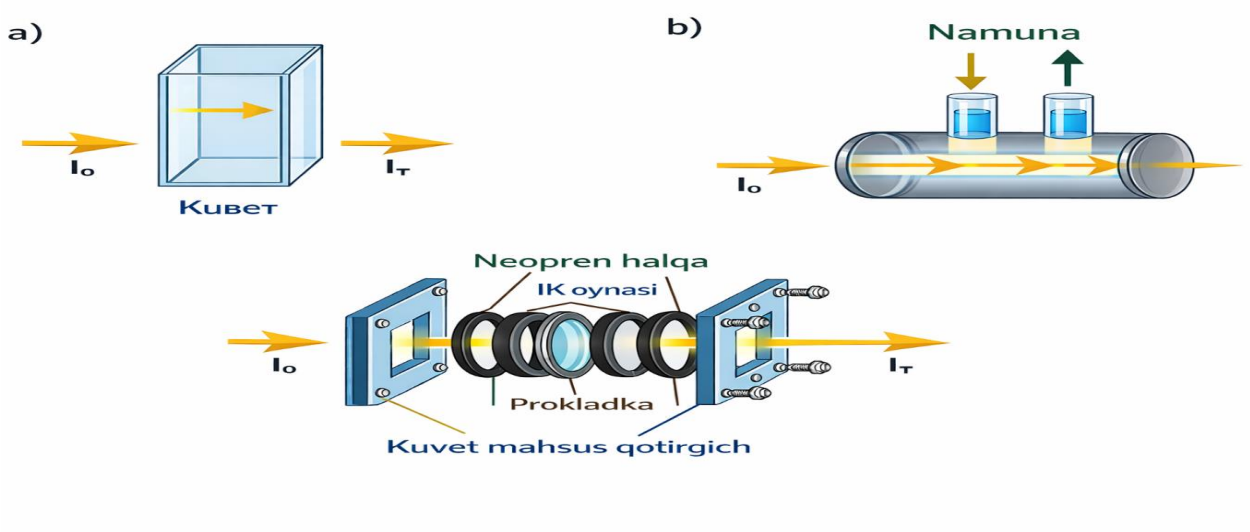
Zamonaviy sanoat tarmoqlarida, jumladan farmatsevtika, oziq-ovqat va neft-kimyo sanoatida infraqizil spektrometrik o‘lchovlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ushbu metod yordamida mahsulotlarning tarkibi tezkor va buzilmagan holda aniqlanadi, bu esa sifat nazoratini samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Masalan, Farmatsevtika sohasida dori vositalarining tozaligi va tarkibini aniqlashda infraqizil spektroskopiya keng qo‘llaniladi. Shuningdek, ekologik monitoring jarayonlarida ham ushbu texnologiya yordamida atmosfera va suv tarkibidagi zararli moddalarni aniqlash mumkin bo‘lib, bu atrof-muhit muhofazasida muhim rol o‘ynaydi.

Infraqizil spektrometrik o‘lchovlarning ishlash tamoyillari esa zamonaviy ilm-fan va texnologiyalar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ular optik qurilmalar, detektorlar va signalni qayta ishlash tizimlariga asoslanadi. Ayniqsa, Fourier Transform Infrared Spectroscopy texnologiyasining rivojlanishi ushbu sohada inqilobiy o‘zgarishlarga olib keldi. FTIR usuli yuqori tezlikda va aniqlikda spektr olish imkonini berib, tadqiqot samaradorligini oshirdi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilish orqali o‘lchov natijalarini avtomatlashtirish va tahlil qilish imkoniyatlari kengaydi. Bu esa infraqizil spektrometriyani nafaqat ilmiy laboratoriyalarda, balki ishlab chiqarish jarayonlarida ham keng qo‘llash imkonini yaratmoqda.

Gazlar va suyuqliklar uchun odatiy namunaviy hujayralar 2.5-rasmda ko‘rsatilgan. Ushbu

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

o‘lchov hujayralari nurlanish yo‘lida shaffof, sayqallangan derazalardan foydalanadi, boshqa hujayra devorlari esa xira bo‘lishi mumkin. Sayqallangan oynalarga tegmaslik yoki hatto tirnalish kerak emas. Aks ettirishni minimallashtirish uchun tushayotgan yorug‘likning normal tushishi talab qilinadi.

1-rasm. O‘tkazish o‘lchov katakchalari: (a) suyuq UV katakcha, (b) gazlar va suyuqliklar uchun oqim katakcha; (c) olinadigan suyuq IQ katakcha [2]

**Manba. Spektroskopiya qo‘llanmasi. G. Gauglitz va T. Vo-Dinh tomonidan tahrirlangan, 2003*

Berilgan katakchaning foydalanish diapazoni deraza materialiga bog‘liq. Optik oynalar va optik tolalar uchun eng keng tarqalgan materiallar 2.2-jadvalda keltirilgan. Aks ettirish yoki sochilishning oldini olish uchun deraza materialining sinish ko‘rsatkichi namunadagi ko‘rsatkichga juda yaqin bo‘lishi kerak. **1-jadval** Optik spektroskopiya uchun oyna yoki tolali material

1-jadval.

IQ/ko‘rinadigan diapazonidagi optik uzatilishi, sinish indeksi, fizikaviy chidamliligi va amaliy ishlatilishi*

Materiallar	Diapazon uzatish, µm	Sinish indeksi (20 C)	Foydalanish	Eruvchanlik
Optikshisha (SiO2)Kvarts	0,2-2,2	1.6~0.2 µm 1,5 - 2 µm	derazalar, tolalar	yuqorikislota qarshiligi (bundan mustasno) gidroflorik kislota)
Eritilgan kremniy	0,2-2,5	1.55 ~0.2 µm 1.44 ~2 µm		
Safir (bitta kristalli Al2O3)	0,2-4,5	1.73 ~vis, 1.65 ~4 µm	tolalar, NVR billur	gacha bo‘lgan haroratlarda kislotalar va ishqorlarga yuqori qarshilik 1000 C juda qattiq
KBr	0,25-25	1.5	Derazalar, granulalar	suvda eriydi (53 g / 100 ml H2O) vaalkogol

KRS-5 (TlBr/TlI)	0.3-40	2.4	derazalar	suvda ozgina eriydi (0,02 g / 100 ml H22O), zaiforganik erituvchilar, zaharli
CsI	0.3-60		derazalar	suvda eriydi (44 g / 100 ml H2O) vaalkogol
NaCl	0.3-16	1.55	derazalar	suvda eriydi (36 g / 100 ml H2O), kichikspirtda eriydi
CaF_2	0,2-10	1.4	derazalar	ammoniy tuzlarining eritmalarida eriydi
Kremniy (Si)	1.5-10	3,5 ~ 1,5 mm 3.4 ~ 10 mm	NVO billur	qattiq
Germaniy (Ge)	2.0-15	4.1~2 mm 3,9 ~15 mm	NVO billur	HCl va HNO aralashmalarida eriydi3va H_2O_2
Selenidrux (ZnSe, Irtran-4)	0.6-15	2,5 ~ 0,6 mm 2.3~15 mm	NVO billur, derazalar	kislotalarda eriydi, 296 K da suvda eruvchanligi: 0,001 g / 100 ml H_2O

2.2-jadvalning davomi

Rux sulfidi (ZnS, Irtran-2)	0,5-18	2.3 ~0.5 mm 2.0 □18 mm	NVO billur, derazalar	kislotalarda eriydi, suvda ozgina eriydi
Sink selenid (ZnSe, Irtran-4)	0.6-15	2,5 ~ 0,6 mm 2.3 ~15 mm	NVO billur, derazalar	kislotalarda eriydi, 296 K da suvda eruvchanligi: 0,001 g / 100 ml H_2O
Rux sulfidi (ZnS, Irtran-2)	0,5-18	2.3 ~0.5 mm 2.0 ~18 mm	NVO billur, derazalar	kislotalarda eriydi, suvda ozgina eriydi
AMTIR-1 ($G_{e33}As_{12}S_{e55}$)	1-14	2.5~2.6	NVO billur, derazalar	yuqori bir xillik, suvda erimaydi
Polietilen	1000 gacha	1.5	derazalar	suvda, organik erituvchilarda va kislotalarda erimaydi, keyinchalik ishlatiladi infraqizil mintaqa
Kumush galogenidlari	1-15	1.6	Optik tola, derazalar	NH3 da eriydi, UVga sezgir va ko‘rinadigan yorug‘lik
Xalkogenidlar ($A_{s2}S_3$, As40Se35S25)	0.8-10	1.56	tolalar	suvga sezgir
Olmos (C)	0,2-20	2.4	NVO billur, derazalar	juda qattiq, kislotalar va ishqorlarga yuqori qarshilik 120C gacha bo‘lgan haroratlarda

**Muallif ishlanmasi.*

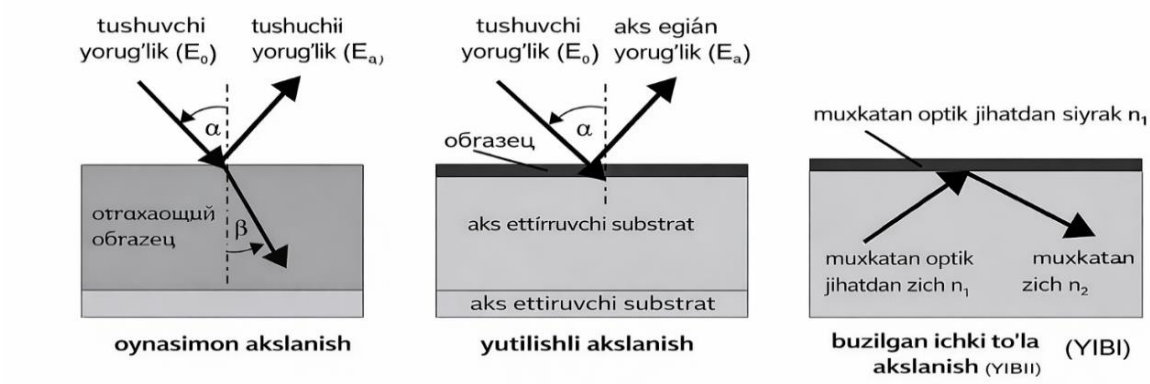
Qayta aks ettirishni o‘lchash

Optik yassi interfeyslarda aks ettirish o‘lchovlari ikkita asosiy konfiguratsiyada amalga oshirilishi mumkin: tashqi va ichki aks ettirish. Tashqi aks ettirish holatida (shuningdek, spekulyar aks ettirish deb ham ataladi) yorug‘lik optik jihatdan kamroq zich muhitda (masalan, havoda) tarqaladi, ichki aks ettirish holatida esa (odatda susaygan umumiy ichki aks ettirish (ATR) deb ataladi) yorug‘lik optik jihatdan zich muhitda tarqaladi (2.6-rasm).

2.6-rasm.

Tashqi aks ettirish, aks ettirish, yutish va ichki aks ettirishni o‘lchash. n2/n1 (α - tushish burchagi; β - sinish burchagi) bo‘lgan tekis optik interfeysda yorug‘likning aks etishi va o‘tkazilishi.

Parallel qutblangan yorug‘lik rasm tekisligiga parallel bo‘lgan elektr vektorga ega [2]

**Manba. Spektroskopiya qo‘llanmasi. G. Gauglitz va T. Vo-Dinh tomonidan tahrirlangan, 2003*

Tashqi aks ettirish

Yassi optik interfeyslarda aks etgan va uzatilgan yorug‘lik o‘rtasidagi intensivlik taqsimoti Maksvell nazariyasi va Fresnel tenglamalariga asoslangan. Qaytarish koeffitsienti R aks etgan yorug‘likning intensivligi IQ ni tushayotgan yorug‘likning I_0 intensivligiga bog‘laydi:

$$R = |r|^2 = \frac{I_r}{I_0} \quad (10)$$

bu yerda r amplituda koeffitsientini bildiradi. O‘lchangan aks ettirish R qutblanishga bog‘liq, parallel qutblanish r|| va perpendikulyar qutblanish r⊥ uchun amplituda koeffitsientlari ga teng

$$r_{II} = \frac{n_2 \cos\alpha - n_1 \cos\beta}{n_2 \cos\beta + n_1 \cos\alpha} \quad (11)$$

$$r_I = \frac{n_1 \cos\alpha - n_2 \cos\beta}{n_2 \cos\beta + n_1 \cos\alpha}$$

Bryuster burchagida yoki aB polyarizatsiya burchagida parallel polyarizatsiyalangan yorug‘lik aks etmaydi (r|| = 0). Kritik aC burchakdan tashqarida, tushayotgan yorug‘lik chegarada to‘liq aks etadi:

$$a_c = \arcsin\left(\frac{n_2}{n_1}\right) \quad (12)$$

Sirtning o‘tkazuvchanlik intensivligini T= (1-R) hisoblash uchun (10) formuladagi kabi turli muhitlardagi intensivlikni hisobga olish kerak:

$$I_T = (1 - R)I_0. \quad (13)$$

Yutuvchi muhitning odatiy holatida, sinish ko‘rsatkichi n
uning murakkab shakli bilan almashtirilishi kerak:

$$n^* = n(1 - i\kappa), \quad (14)$$

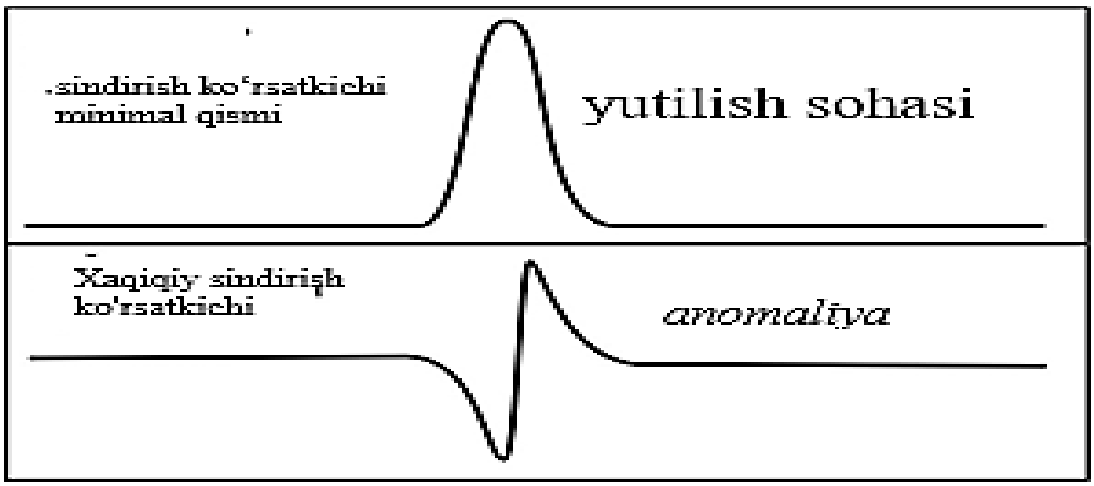
bu yerda k yutilish indeksini bildiradi, bu esa Bir-Lambert qonunida A = εcd yutilish koeffitsienti a [sm^{-1}] va o‘nlik molyar yutilish ε [L mol-1 sm^{-1}] bilan bog‘liq:

$$\alpha=\frac{4\pi k}{\lambda}=\frac{\epsilon c}{ln10} \quad (15)$$

Yutish sohasida, 2.7-rasmda sxematik tarzda ko‘rsatilganidek, kompleks sinish ko‘rsatkichi n* ning haqiqiy qismi n anomaliyani ko‘rsatadi.

2.7-rasm.

Yutilish sohasidagi kompleks sinish ko‘rsatkichining haqiqiy qismidagi anomaliya [2]

**Manba. Spektroskopiya qo‘llanmasi. G. Gauglitz va T. Vo-Dinh tomonidan tahrirlangan, 2003.*

Bu ta’sir, ayniqsa, infraqizil diapazonda yaqqol ko‘rinadi, chunki torroq yutilish chiziqlari kuchliroq n anomaliyasini keltirib chiqaradi. Natijada, IQ aks ettirish spektrlari mos keladigan uzatish spektrlaridan sezilarli darajada farq qiladi. Kramers-Kronig munosabati aks ettirish spektrlarini tahlil qilish va ularni uzatish ma’lumotlari bilan o‘zaro bog‘lash uchun ishlatilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Stuart B. Infraqizil spektroskopiya: asoslari va qo‘llanilishi, 2004, John Wiley & Sons, Ltd
2. Spektroskopiya qo‘llanmasi. G. Gauglitz va T. Vo-Dinh tomonidan tahrirlangan, 2003, WILEY-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, Weinheim
3. Tarasevich B.N. Organik birikmalarning asosiy sinflarining IQ spektrlari.
4. Ma’lumotnoma materiallari. Moskva, 2012
5. Prech E., Bühlmann F., Affolter K. Organik birikmalarning tuzilishini aniqlash, “Mir” nashriyoti, “BINOM bilim laboratoriyasi”, M., 2006;
6. Bellamy L. Murakkab molekulalarning infraqizil spektrlari, IL, M., 1963;
7. Bellamy L. Murakkab molekulalarning IQ spektrlari bo‘yicha yangi ma’lumotlar, Mir nashriyoti, Moskva, 1971 yil.
8. Jeyms M. Tompson. Infraqizil spektroskopiya. 2018 Pan Stanford Publishing Pte. Ltd.
9. Coates J. Infraqizil spektrlarning talqini, amaliy yondashuv Analitik kimyo ensiklopediyasi R. A. Meyers (tahr.) Mualliflik huquqi John Wiley & Sons Ltd ga tegishli.
10. Nakamoto K. Noorganik va koordinatsion birikmalarning infraqizil spektrlari. Moskva. 1991 yil
11. Grigoriev A.I. Noorganik birikmalarning tebranish spektroskopiyasiga kirish. Moskva. 1977.
12. Fermro JR Noorganik infraqizil spektroskopiya Kimyoviy ta’lim bo‘yicha sayohat 1961, 38-jild, 4-son, 201-208-betlar.
13. Efimova A.I., Golovan L.A., Kashkarov P.K., Senyavin V.M., Timoshenko V.Yu. Past

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

o‘lchamli tizimlarning infraqizil spektroskopiyasi: Qo‘llanma. — Sankt-Peterburg: Lan nashriyoti, 2016.— 246 bet.

14. Landsberg G.S. Optika. Darslik: Universitetlar uchun. 6-nashr, stereotiplar. Moskva: FIZMATLIT, 2003. 848 b.

QISHLOQ XO‘JALIGINING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI: TEXNOLOGIYALAR AGRAR IQTISODIYOTNI QANDAY O‘ZGARTIRMOQDA

Davronova Feruza Rahmonovna
siyosatshunoslik yo‘nalishi
bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
E-mail: feruzadavronova29@gmail.com

Olimova Mehrangiz Feruzovna
iqtisodiyot fakulteti
iqtisodiyot yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari institute
(Milliy tadqiqot universiteti)
E-mail: mehrangiz08mira@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada qishloq xo‘jaligi sohasida yuzaga kelayotgan dolzarb muammolar tizimli tahlil qilinadi. Xususan, yuqori sifatli qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishda resurslar yetishmovchiligi, jumladan suv taqchilligi, zamonaviy texnologiyalar va moliyaviy resurslarning cheklanganligi asosiy muammo sifatida ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqotda ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiruvchi omillar chuqur tahlil qilinadi hamda ularni bartaraf etish yo‘llari ilmiy asosda yoritiladi.*

Shuningdek, O‘zbekiston va xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida qishloq xo‘jaligida raqamli texnologiyalarni joriy etish, innovatsion yechimlardan foydalanish va resurslarni tejovchi usullarni qo‘llashning samaradorligi asoslab beriladi. Agrar sektorni boshqarishning zamonaviy mexanizmlari, jumladan raqamlashtirish jarayonlari va aqlli qishloq xo‘jaligi konsepsiyalari alohida tahlil qilinadi.

Maqolada agrar tarmoqni barqaror rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan bo‘lib, ularning amaliyotga joriy etish imkoniyatlari mavjud iqtisodiy va ekologik sharoitlar doirasida baholanadi.

Kalit so‘zlar: *raqamlashtirish, innovatsion texnologiyalar, agrar iqtisodiyot, resurslarni tejash, samaradorlik, moliyaviy resurslar.*

DIGITAL TRANSFORMATION OF AGRICULTURE: HOW TECHNOLOGIES ARE RESHAPING THE AGRARIAN ECONOMY

Davronova Feruza Rakhmonovna
Doctor of Philosophy (PhD)
in Political Science
Uzbekistan State World
Languages University
E-mail: feruzadavronova29@gmail.com

Olimova Mehrangiz Feruzovna
1st-year student Faculty of Economics
Major in Economics
Tashkent Institute of
Irrigation and Agricultural
Mechanization Engineers
(National Research University)
E-mail: mehrangiz08mira@gmail.com

Abstract. *This article provides a systematic analysis of the key challenges currently faced by the agricultural sector. In particular, it highlights the critical issue of resource scarcity in achieving high-quality agricultural production, including water shortages, limited access to modern technologies, and insufficient financial resources. The study identifies and examines the main factors constraining production efficiency and proposes scientifically grounded approaches to overcoming them.*

Furthermore, the paper explores the role of digital technologies and innovative solutions in enhancing agricultural productivity, drawing on both national (Uzbekistan) and international experience. Special attention is given to modern approaches in agrarian sector management, including digitalization processes, smart agriculture concepts, and the application of resource-efficient methods.

The study also develops a set of practical and research-based recommendations aimed at ensuring sustainable development of the agricultural sector. The feasibility of implementing these proposals is assessed in the context of current economic and environmental conditions.

Keywords: *digitalization, innovative technologies, agrarian economy, resource efficiency, productivity, financial resources.*

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА: КАК ТЕХНОЛОГИИ МЕНЯЮТ АГРАРНУЮ ЭКОНОМИКУ

Давронова Феруза Рахмоновна
доктор философии в области политологии
Узбекского Государственного университета мировых языков
E-mail: feruzadavronova29@gmail.com

Олимова Мехрангиз Ферузовна
студент 1-курса факультет-Экономика,
направление-Экономика, Национальный
исследовательский университет
Ташкентский институт инженеров ирригации и
механизации сельского хозяйства
E-mail: mehrangiz08mira@gmail.com

Аннотация. *В статье рассматриваются актуальные проблемы, возникающие в сфере агрокультуры, в частности вопросы, связанные с нехваткой ресурсов для получения высококачественной сельскохозяйственной продукции. Анализируются основные факторы, ограничивающие эффективность производства, включая дефицит воды, современных технологий и финансовых средств.*

Особое внимание уделяется внедрению инновационных технологий, направленных на повышение продуктивности сельского хозяйства как в Узбекистане, так и за рубежом. Рассматриваются современные подходы к управлению аграрным сектором, цифровизация сельского хозяйства и использование ресурсосберегающих методов.

В работе также предлагаются новые идеи по развитию аграрной отрасли и предпринимается попытка обоснования их практической реализации с учетом текущих экономических и экологических условий.

Ключевые слова: *сбережение, новые технологии, идеи, сельские хозяйства, финансовые средства, реализация.*

Введение

Сельское хозяйство является основным источником продовольствия, а также важнейшим поставщиком сырья для многих отраслей промышленности, включая льноводство и другие прядильные культуры, пушное звероводство, овцеводство,

козоводство и коневодство. Кроме того, сельское хозяйство выступает значимым источником доходов для значительной части населения, обеспечивая занятость около 44% рабочей силы страны и формируя порядка 17,6% валового внутреннего продукта. Сельскохозяйственные предприятия и хозяйства служат основным местом трудовой деятельности производителей по всей территории страны. [3]

При эффективном функционировании сельского хозяйства создаются дополнительные рабочие места в смежных отраслях экономики. Так, занятость одного работника в сельском хозяйстве обеспечивает занятость в среднем семи работников в других секторах, включая производство средств производства, обслуживание, переработку и реализацию сельскохозяйственной продукции. Таким образом, сельское хозяйство выступает мультипликатором экономической активности и оказывает значительное влияние на развитие национальной экономики в целом.

Обзор литературы

Одним из ключевых условий устойчивого развития сельского хозяйства является учет его специфических особенностей. Результаты сельскохозяйственного производства во многом зависят от природно-климатических факторов, которые характеризуются изменчивостью и непредсказуемостью. В связи с этим возникает необходимость формирования резервных фондов (в частности, кормов и семян), разработки эффективной системы страхования, а также обеспечения государственной поддержки отрасли.

Рассмотрим основные особенности сельского хозяйства:

- Использование земли в качестве основного средства производства.
- Зависимость от природной среды (тип почвы, климатические условия, микроорганизмы, природная растительность и др.).
- Сезонный характер производства и использования трудовых ресурсов.
- Пространственная рассредоточенность производства, значительный объем и скоропортящийся характер продукции.
- Высокая зависимость от рынка средств производства и уровня цен на них. [1]

Сельское хозяйство также характеризуется специфическими особенностями разделения труда и специализации. Условия сельскохозяйственного производства требуют рационального сочетания различных отраслей для эффективного распределения ресурсов, обеспечения стабильности доходов, совместного использования побочной продукции растениеводства и животноводства, повышения производительности труда и минимизации рисков, связанных с узкой специализацией. Производители, учитывающие данные особенности, как правило, достигают более высокой эффективности производства.

Государственная политика поддержки сельского хозяйства, включающая механизмы залога продукции, товарного кредитования, систему дотаций и компенсаций, а также налоговые льготы, разрабатывается с учетом отраслевой специфики. Дополнительно следует отметить, что усиление институциональной поддержки и развитие механизмов государственно-частного партнерства являются важными условиями модернизации отрасли.

Согласно данным Всемирного банка, добавленная стоимость на одного занятого в сельском хозяйстве в Узбекистане в 4,4 раза превышает средний мировой показатель, что свидетельствует о повышении эффективности и продуктивности аграрного сектора. [2]

Несмотря на активный рост численности населения, производство основных видов сельскохозяйственной и продовольственной продукции в расчете на душу населения стабильно увеличивается:

Зерновые культуры – 238,2 кг (+7,6% за 5 лет)
Картофель – 100,0 кг (+8,7%)
Овощи – 322,7 кг (+6,1%)
Фрукты и ягоды – 88,0 кг (+7,4%)

Виноград – 49,1 кг (+2,9%)
Бахчевые культуры – 72,2 кг (+17,2%)
Мясо – 79,2 кг (+7,5%)
Молоко – 334,8 кг (+4,9%)
Яйца – 236,9 шт. (+2,4%).

Рост этих показателей свидетельствует о динамичном развитии отрасли и успешном обеспечении продовольственной безопасности. [5]

Методология исследования

В настоящее время сельское хозяйство выходит за рамки традиционного земледелия, трансформируясь в сложную и многофункциональную агроиндустрию. Современные технологии и инновационные подходы позволяют более эффективно использовать ресурсы, способствуя не только росту урожайности, но и обеспечению устойчивого экономического развития.

Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по внедрению современной организационной системы и финансовой поддержке деятельности владельцев приусадебных земель и дехканских хозяйств» от 14 февраля 2025 года стал важной правовой основой для дальнейшего развития данной сферы и вывода проводимых реформ на качественно новый уровень. Данный нормативный акт также направлен на повышение эффективности использования земельных ресурсов и усиление роли малых форм хозяйствования в аграрной экономике.

В этой связи целесообразно рассмотреть технологии, которые полностью или частично внедрены в агропромышленном комплексе Узбекистана:

1. Капельное орошение

Капельное орошение является одной из ключевых технологий, активно внедряемых в Узбекистане с 2018–2019 годов, особенно в условиях дефицита водных ресурсов. Технология широко применяется в хлопководстве, садоводстве и овощеводстве, преимущественно в засушливых регионах страны. Основное её преимущество заключается в точечной подаче воды непосредственно к корневой системе растений, что существенно снижает потери влаги. Практика показывает, что использование данной технологии позволяет сократить расход воды на 40–60% и повысить урожайность на 20–50%. Благодаря государственной поддержке и системе субсидирования, технология получила широкое распространение и признана одной из наиболее эффективных.

2. Современная сельскохозяйственная техника и механизация

С 2017 года в Узбекистане осуществляется активная модернизация сельскохозяйственной техники. Внедрение современных тракторов, комбайнов, сеялок, а также техники с элементами GPS-навигации позволило значительно повысить эффективность обработки земель и сократить трудозатраты. Данные технологии широко используются в крупных фермерских хозяйствах. Вместе с тем ограниченный доступ к технике для малых хозяйств вследствие высокой стоимости остаётся сдерживающим фактором.

3. Лазерное выравнивание земель

С 2018 года активно применяется технология лазерного выравнивания земель, обеспечивающая высокую точность обработки поверхности почвы. Это способствует равномерному распределению воды при орошении, снижению её потерь на 20–30% и повышению урожайности. Данная технология зарекомендовала себя как эффективное и экономически оправданное решение.

4. Тепличные технологии

Сектор тепличного хозяйства получил значительное развитие в период 2016–2020 годов. В теплицах применяются технологии автоматического контроля микроклимата, капельного полива и частично гидропоники. Это позволяет обеспечить круглогодичное

производство сельскохозяйственной продукции и способствует росту экспортного потенциала страны.

5. Спутниковый мониторинг и геоинформационные системы (GIS)

С 2020 года в аграрном секторе внедряются технологии дистанционного зондирования и геоинформационные системы, применяемые для мониторинга состояния посевов, оценки влажности почвы и контроля использования земель. Несмотря на значительный потенциал, данные технологии пока находятся на стадии развития и используются преимущественно в крупных проектах.

Вместе с тем следует отметить технологии, внедрение которых не принесло ожидаемых результатов:

1. Массовая агроцифровизация (AgTech-платформы)

Несмотря на предпринимаемые усилия по цифровизации сельского хозяйства, включая внедрение онлайн-платформ управления фермерскими хозяйствами, их широкое распространение ограничено. Основными причинами являются низкий уровень цифровой грамотности фермеров, недостаточное развитие инфраструктуры связи в сельской местности и сложность используемых решений.

2. Использование дронов в сельском хозяйстве

Технологии применения беспилотных летательных аппаратов начали внедряться в 2021–2022 годах, однако их распространение остаётся ограниченным. Среди причин — высокая стоимость оборудования, дефицит квалифицированных специалистов и наличие регуляторных барьеров. [4]

Анализ и результаты

Таким образом, наблюдается чёткая граница в уровне внедрения технологий в агропромышленный комплекс, обусловленная рядом объективных факторов. Одной из ключевых проблем является недостаток квалифицированных специалистов. Выпускники профильных образовательных учреждений зачастую не обладают достаточными практическими навыками и не видят возможностей для профессионального развития в данной сфере.

В этой связи представляется целесообразным совершенствование системы подготовки кадров, предусматривающее не только обучение базовым профессиональным компетенциям, но и развитие дополнительных навыков, необходимых для работы с современными технологиями. К таким навыкам можно отнести цифровую грамотность, управление агротехнологическими процессами и основы анализа данных.

Кроме того, важным направлением является повышение квалификации уже действующих работников, включая организацию программ обучения с компенсацией возможных потерь дохода в период их отсутствия на рабочем месте. Введение механизмов стимулирования непрерывного образования может существенно ускорить процесс внедрения инноваций.

Привлечение иностранных специалистов также может способствовать повышению уровня внедрения современных технологий, однако данный подход сопряжён с риском сокращения рабочих мест для местного населения. В связи с этим необходимо обеспечивать баланс между привлечением внешней экспертизы и развитием национального кадрового потенциала. Оптимальным решением может стать организация программ совместной подготовки кадров с участием иностранных экспертов.

Заключение

Проведённый анализ показывает, что сельское хозяйство Узбекистана находится на этапе глубокой структурной трансформации, переходя к модели инновационного и ресурсосберегающего развития. Отрасль продолжает играть ключевую роль в обеспечении

продовольственной безопасности, занятости населения и экономической устойчивости страны, одновременно выступая драйвером развития смежных отраслей.

Внедрение современных агротехнологий, таких как капельное орошение, механизация, тепличное производство и элементы цифрового мониторинга, уже доказало свою эффективность, обеспечив рост производительности и более рациональное использование ресурсов. Однако достигнутые результаты остаются неравномерными, а потенциал технологической модернизации реализован лишь частично.

Ключевым ограничением дальнейшего развития выступает не столько недостаток технологий, сколько институциональные и кадровые барьеры: дефицит квалифицированных специалистов, ограниченный доступ малых хозяйств к инновациям, а также недостаточный уровень цифровой и инфраструктурной обеспеченности сельских территорий. Это подтверждает, что технологическое развитие аграрного сектора невозможно без системной модернизации человеческого капитала.

Особую значимость приобретает необходимость перехода от фрагментарного внедрения технологий к комплексной модели аграрного развития, основанной на интеграции образования, науки и производства. Приоритетом должно стать формирование новой категории специалистов — агроинженеров и агроменеджеров, способных работать на стыке технологий, экономики и управления.

Кроме того, стратегически важным направлением является создание адаптированной цифровой среды для фермеров, развитие агротехнологических кластеров и внедрение механизмов стимулирования непрерывного профессионального обучения.

Таким образом, устойчивое развитие сельского хозяйства Узбекистана возможно лишь при условии синхронного развития технологий, кадрового потенциала и институциональной среды, что позволит не только повысить эффективность отрасли, но и обеспечить её долгосрочную конкурентоспособность в условиях глобальных экономических и климатических вызовов.

Литературы

1. Экономика сельского хозяйства под редакцией профессора Г. А. Петраневой
2. Как «зеленое» развитие будет способствовать развитию сельского хозяйства и водопользованию в Узбекистане (UNDP) https://www.undp.org/uzbekistan/press-releases/how-green-development-will-support-agriculture-and-water-use-uzbekistan
3. Статья: «Умное земледелие» в Узбекистане от FAO of the United Nations (информация берется с точки изучения) https://www.fao.org/newsroom/story/smart-farming-in-uzbekistan/ru
4. Научная статья от А.Хамидов А. Акрамханов М.Хамидов У.Юраев Ш.Абдулкосимова К.Хельминг в Международном журнале развития водных ресурсов “Технологические и политические проблемы внедрения водосберегающих ирригационных технологий: пример Узбекистана” (информация берется с результатов исследования) https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07900627.2025.2612485
5. Исследование от Министерства Сельского хозяйства Республики Узбекистан https://gov.uz/ru/agro/news/view/42043

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SUG‘URTA KOMPANIYALARIDA INVESTITSION FAOLIYAT SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Qilichev Sanjarbek Javlonbek o‘g‘li

Sug‘urta ishi kafedrasi
mustaqil izlanuvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: sanjarbekqilichev19@gmail.com
ORCID: 0009-0000-6085-1462

Annotatsiya. *Maqolada sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyat samaradorligini oshirishning amalda qo‘llaniladigan usullari tahlil etilgan. Muallif tomonidan sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyatini oshirish uchun samaradorlik ko‘rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan takliflar berilgan. Sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyatlari, risklarni boshqarish usullari, diversifikatsiya va resurslarni oqilona taqsimlash masalalari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada zamonaviy metodologiyalar asosida olingan natijalar va ularning sug‘urta kompaniyalarining iqtisodiy samaradorligiga ta’siri tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *sug‘urta kompaniyalari, investitsiya, investitsion faoliyat, samaradorlik, risklarni boshqarish, diversifikatsiya.*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СТРАХОВЫХ КОМПАНИЯХ

Киличев Санжарбек Жавлонбек угли

независимый научный сотрудник
Ташкентского государственного
экономического университета
кафедра страхового дела
E-mail: sanjarbekqilichev19@gmail.com
ORCID: 0009-0000-6085-1462

Аннотация. *В статье проанализированы практические методы повышения эффективности инвестиционной деятельности страховых компаний. Автором предложены рекомендации, направленные на улучшение показателей эффективности инвестиционной деятельности страховых организаций. Рассмотрены вопросы инвестиционной деятельности страховых компаний, методы управления рисками, диверсификация и рациональное распределение ресурсов. Также в статье анализируются результаты, полученные на основе современных методологий, и их влияние на экономическую эффективность страховых компаний.*

Ключевые слова: *страховые компании, инвестиции, инвестиционная деятельность, эффективность, управление рисками, диверсификация.*

WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF INVESTMENT ACTIVITY IN INSURANCE COMPANIES

Qilichev Sanjarbek Javlonbek ogli

Independent researcher of
Tashkent State University of Economics
Department of Insurance
E-mail: sanjarbekqilichev19@gmail.com
ORCID: 0009-0000-6085-1462

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Abstract. *The article analyzes practical approaches to improving the efficiency of investment activities in insurance companies. The author proposes recommendations aimed at enhancing the performance indicators of investment activities of insurance organizations. The study examines investment activities of insurance companies, risk management methods, diversification, and rational allocation of resources. In addition, the article analyzes the results obtained based on modern methodologies and their impact on the economic efficiency of insurance companies.*

Keywords: *insurance companies, investment, investment activity, efficiency, risk management, diversification.*

Kirish

Bugungi kunda sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyati samaradorligini oshirishda, ularning moliyaviy barqarorligini ta’minlash, aktivlarni samarali boshqarish, investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish hamda yuqori daromadlilikka ega bo‘lgan moliyaviy instrumentlarga yo‘naltirish jarayonlari ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, sug‘urta kompaniyalari faoliyatida risklarni kamaytirish va majburiyatlarni o‘z vaqtida bajarish imkonini beruvchi investitsion siyosatni shakllantirish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bu borada investitsiyalarning iqtisodiy taraqqiyotdagi rolini kompleks baholagan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga yo‘llangan Murojaatnomada quyidagicha ta’kidlangan: “...Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, qaysi davlat faol investitsiya siyosatini yuritgan bo‘lsa, o‘z iqtisodiyotining barqaror o‘sishiga erishgan. Shu sababli ham investitsiya – bu iqtisodiyot drayveri, iqtisodiyotning yuragi hisoblanadi”.

Sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyati moliyaviy tizimning muhim tarkibiy qismi sifatida iqtisodiy rivojlanishga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan biridir. Sug‘urta mukofotlari hisobidan shakllangan vaqtinchalik bo‘sh mablag‘larni samarali joylashtirish orqali kompaniyalar nafaqat qo‘shimcha daromad oladi, balki o‘zining moliyaviy barqarorligini ham mustahkamlaydi. Biroq, zamonaviy moliya bozorlarida resurslarning yuqori darajada harakatchanligi va risklarning ortib borishi sharoitida investitsion faoliyatni samarali tashkil etish dolzarb masalaga aylanmoqda. Shu sababli sug‘urta kompaniyalarining iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biri hisoblangan investitsion faoliyat samaradorligini oshirish yo‘nalishlarini aniqlash va takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi

Sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyat samaradorligini oshirish masalalari bo‘yicha qator xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, E. Cummins va D. Sommer tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyati ularning moliyaviy barqarorligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri sifatida baholanadi. Ularning fikricha, sug‘urta kompaniyalari aktivlarini samarali boshqarish orqali nafaqat daromadlilikni oshiradi, balki risklarni minimallashtirishga ham erishadi [1].

Investitsion faoliyat samaradorligi – bu investitsiya resurslaridan foydalanish natijasida erishilgan iqtisodiy natijalar va sarflangan resurslar o‘rtasidagi nisbatni ifodalovchi muhim iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Ushbu tushuncha investitsion qarorlarning asoslanganligi, risk darajasi va daromadlilik ko‘rsatkichlari bilan chambarchas bog‘liqdir [2].

Sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyatini baholashda bir qator muhim ko‘rsatkichlarga e’tibor qaratiladi. Xususan, sof diskontlangan daromad (NPV), ichki rentabellik normasi (IRR), investitsiya rentabelligi va qoplash muddati kabi ko‘rsatkichlar investitsion loyihalarning samaradorligini aniqlashda asosiy vosita sifatida qo‘llaniladi [3].

Shuningdek, B. Skipper va W. Kwon tadqiqotlarida sug‘urta kompaniyalarida investitsion portfelni diversifikatsiya qilish risklarni boshqarishning muhim usuli sifatida ko‘rib chiqiladi.

Ularning ta’kidlashicha, aktivlarni turli moliyaviy instrumentlarga taqsimlash orqali kompaniyalar bozor tebranishlariga nisbatan barqarorlikni ta’minlay oladi [4].

Mahalliy olimlardan A. Vahobov va Sh. Xudoyberdiyevlarning ilmiy ishlarida sug‘urta bozorining rivojlanishi, investitsion faoliyatni kengaytirish hamda moliyaviy resurslardan samarali foydalanish masalalari tahlil qilingan. Ular tomonidan sug‘urta kompaniyalarining investitsion salohiyatini oshirishda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining ahamiyati alohida ta’kidlangan [5].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil usullaridan foydalanish orqali sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyat samaradorligini oshirishga qaratilgan mexanizmlar asoslandi. Tadqiqot usullarining induksiya va deduksiya usullaridan foydalanish orqali sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyati samaradorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar guruhlandi hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilindi. Ilmiy abstraksiya usulidan foydalanish orqali sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyat samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekiston Respublikasining 2030 yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasida moliyaviy bozorlarni rivojlantirish va investitsion faoliyatni rag‘batlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu strategiyada sug‘urta bozorini rivojlantirish, sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash hamda ularning investitsion faoliyatini kengaytirish orqali iqtisodiyotda investitsion faollikni oshirish muhim ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan.

Sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyati samaradorligini baholashga xizmat qiluvchi indikatorlar tizimi quyidagi asosiy yo‘nalishlarni shakllantirish imkonini beradi:

- sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan qulay investitsion muhitni shakllantirish;
- investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish orqali risklarni minimallashtirish;
- sug‘urta zaxiralari va vaqtinchalik bo‘sh mablag‘lardan samarali foydalanish;
- investitsion faoliyatni moliyalashtirish manbalarini kengaytirish;
- investitsiya risklarini baholash va boshqarish tizimini takomillashtirish.

Quyidagi 1-jadvalda sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyatida mablag‘larni joylashtirish yo‘nalishlari bo‘yicha ko‘rsatkichlar tahlil qilingan.

1-jadval.

Sug‘urta kompaniyalarida investitsiya portfeli tarkibi va mablag‘lar taqsimoti ko‘rsatkichlari* (*mlrd. so‘m*)

Aktiv sinfi	2022 yil	2023 yil	2024 yil	2025 yil
Bank depozitlari	2 896,6	4 037,4	4 583,8	6 048,0
Korporativ obligatsiyalar	1 287,9	1 357,5	1 303,8	1 440,0
Korporativ aksiyalar	118,2	134,7	98,5	384,0
Ko‘chmas mulk	358,9	539,5	452,7	96,0
Alternativ investitsiyalar	29,3	34,0	8,4	1 632,0
Boshqa (shu jumladan kreditlar)	60,8	46,9	95,4	–
Jami	**4 751,7**	**6 149,9**	**6 542,6**	**9 600,0**

*O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi hisobotlari asosida tayyorlandi.

1-jadvalga ko‘ra, O‘zbekiston sug‘urta kompaniyalarining 2022-2025 yillardagi investitsion portfel tarkibi asosiy aktiv turlar bo‘yicha ko‘rib chiqildi. Rasmiy manbalarga ko‘ra, sug‘urta tashkilotlarining portfeli asosan bank depozitlariga (omonatlar) yo‘naltirilgan: ulush 2022 yilda 61,0% dan 2024 yilda 70,1% ga ko‘tarilgan, 2025 yilda esa taxminan 63,0% ga pasaygan (jadvaldagi ma’lumot). Ikkinchi yirik aktiv – qimmatli

qog‘ozlar (taxminan korporativ obligatsiyalar) – portfelning 2022 yilda 27,1%, 2024 yilda 19,9% qismini tashkil etgan va so‘nggi yillarda kamayish sur’atiga ega. Ko‘chmas mulk ulushi 2022 yilda 7,6% bo‘lsa, keyingi yillarda qisqarib, 2025 yilda faqat ~1,0% ni tashkil qilmoqda. Rasmiy ma’lumotlarda aksiyalar bo‘yicha alohida ko‘rsatkich yo‘qligi sababli ularni portfel tarkibiga kiritib ko‘rsatilganda ham nisbatan kichik ulush (2025 da ~4%) bilan minimal ekani ma’lum bo‘ladi. 2024 yilda “boshqa investitsiyalar” (ya’ni ishlatilgan kreditlar) qariyb 1,5% ni, 2025 yilda esa muqobil (masalan, xususiy kapital/infratuzilma) investitsiyalar katta 17% ulushni (jadvalda “Alternativ investitsiyalar”) egallagan. Aksiyalarga va ko‘chmas mulkka bog‘lanish kichikligicha qolmoqda, naqd pul va ekvivalentlar bo‘yicha rasmiy ko‘rsatkich berilmagan.

2022-2025 yillarda sug‘urta kompaniyalarining jami daromadlari va investitsion daromadlari tahlil qilindi. Rasmiy manbalarga ko‘ra, 2022 yilda jami daromad (so‘mda sug‘urta majburiyatlari) taxminan 2 074 mlrd so‘m, 2023 yilda esa 2 325 mlrd so‘m bo‘lgan. Sug‘urta kompaniyalarining investitsion portfeli yildan-yilga oshib, 2022 yilda ~4 752 mlrd so‘m, 2023 yilda ~6 150 mlrd so‘m (Jami investitsiyalar)ni tashkil etdi, 2024 va 2025 yillar uchun esa mos ravishda taxminan 6 543 mlrd va 9 600 mlrd so‘m bo‘lishi mumkin.

2-jadval.

Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy natijalari va investitsion daromadlari tahlili*

Ko‘rsatkich	2022 yil	2023 yil	2024 yil	2025 yil
Jami daromad (mlrd. so‘m)	2 074,0	2 325,5	2 675,0	3 080,0
Investitsion daromad (mlrd. so‘m)	301,4	398,2	4460,7	650,0
Investitsion daromad (%)	14,5%	17,2%	16,8%	21,1%
Sof foyda (mlrd. so‘m)	-	-	-	-
Jami investitsion portfel (mlrd. so‘m)	4 751,7	6 149,9	6 542,6	9 600,0

*O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi hisobotlari asosida tayyorlandi.

2-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, sug‘urta kompaniyalarining jami daromadlari yillar kesimida barqaror o‘sish tendensiyasiga ega ekanligi kuzatiladi. Bu esa sug‘urta bozorining rivojlanib borayotgani, sug‘urta xizmatlariga bo‘lgan talab ortib borayotgani hamda kompaniyalar faoliyatining kengayayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, daromadlarning tarkibiy qismida investitsion daromadlarning ulushi ham sezilarli o‘rinni egallaydi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, investitsion daromadlar sug‘urta kompaniyalari umumiy daromadlarining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Ayrim yillarda ushbu ko‘rsatkichning oshib borishi investitsiya portfelining samarali boshqarilayotganini, moliyaviy instrumentlardan to‘g‘ri foydalanilayotganini ko‘rsatadi. Xususan, davlat qimmatli qog‘ozlari, bank depozitlari va korporativ obligatsiyalar kabi nisbatan barqaror va kam riskli instrumentlarga yo‘naltirilgan investitsiyalar kompaniyalar uchun barqaror daromad manbai bo‘lib xizmat qilmoqda. Bundan tashqari, sug‘urta faoliyatidan olinayotgan daromadlar ham umumiy moliyaviy natijalarning asosiy qismini tashkil etadi. Ushbu ko‘rsatkich sug‘urta mukofotlari hajmi, sug‘urta xizmatlari sifati hamda mijozlar bazasining kengayishi bilan bevosita bog‘liqdir. Agar sug‘urta faoliyatidan olinadigan daromadlar barqaror o‘sib borsa, bu kompaniyaning asosiy faoliyati samarali tashkil etilganligini anglatadi.

Sof foyda ko‘rsatkichlari esa sug‘urta kompaniyalarining yakuniy moliyaviy natijasini ifodalaydi. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, sof foydaning o‘sishi daromadlar hajmining oshishi va xarajatlarning samarali boshqarilishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, investitsion faoliyatdan olinadigan daromadlarning ortishi ham sof foyda ko‘rsatkichining ijobiy dinamikasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Investitsion daromadlarning umumiy daromadlardagi ulushini aniqlash hisoblanadi. Ushbu ulushning ortib borishi sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyatga tobora ko‘proq e’tibor qaratayotganini bildiradi. Bu esa o‘z navbatida kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. Biroq investitsion daromadlar ulushining

haddan tashqari oshib ketishi ham ma’lum risklarni yuzaga keltirishi mumkin. Chunki moliya bozorlaridagi beqarorlik investitsion daromadlarga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli mavjud.

Xulosa

Sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyat samaradorligi kompaniyaning moliyaviy barqarorligini ta’minlash, daromadlilik darajasini oshirish hamda uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini amalga oshirishda muhim omil hisoblanadi. Investitsion faoliyat samaradorligi sug‘urta kompaniyalarining vaqtinchalik bo‘sh mablag‘larini qay darajada oqilona va samarali joylashtirishi bilan belgilanadi hamda investitsion daromadlar orqali baholanadi.

Sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyat samaradorligini oshirish yo‘llari bo‘yicha quyidagi taklif va tavsiyalarni berish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- sug‘urta kompaniyalarining investitsiya portfeli tarkibida diversifikatsiya darajasi yetarli emasligi sababli risklar yuqori darajada saqlanib qolmoqda;
- investitsion faoliyatdan olinadigan daromadlar ayrim hollarda barqaror emasligi, moliya bozorlaridagi o‘zgarishlarga yuqori darajada bog‘liqligi bilan izohlanadi;
- sug‘urta kompaniyalarining investitsiya instrumentlari doirasi cheklangan bo‘lib, bu ularning investitsion salohiyatidan to‘liq foydalanish imkonini bermaydi;
- zamonaviy moliyaviy instrumentlar va innovatsion investitsiya vositalaridan foydalanish darajasi yetarli darajada rivojlanmagan;
- investitsion faoliyatni boshqarishda risk-menejment tizimlari barcha kompaniyalarda ham yetarli darajada samarali yo‘lga qo‘yilmagan.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyat samaradorligini oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur:

- investitsiya portfelini keng diversifikatsiya qilish orqali risk va daromadlilik o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash;
- yuqori daromadli va ishonchli moliyaviy instrumentlardan foydalanishni kengaytirish;
- investitsion faoliyatni boshqarishda zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish;
- risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish va monitoring mexanizmlarini kuchaytirish;
- sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish.

Umuman olganda, sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyat samaradorligini oshirish nafaqat ularning moliyaviy natijalariga, balki mamlakat iqtisodiyotida investitsion faollikni oshirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ushbu yo‘nalishda kompleks yondashuvni qo‘llash va samarali boshqaruv mexanizmlarini joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cummins J.D., Weiss M.A. Systemic Risk and the U.S. Insurance Sector. Journal of Risk and Insurance, 2014.
2. Skipper H.D., Kwon W.J. Risk Management and Insurance: Perspectives in a Global Economy. Blackwell Publishing, 2007.
3. Rejda G.E., McNamara M.J. Principles of Risk Management and Insurance. Pearson Education, 2017.
4. OECD. Global Insurance Market Trends. OECD Publishing, 2023.
5. Vahobov A.V., Xudoyberdiyev Sh. Sug‘urta bozori va uning rivojlanish istiqbollari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.
6. Karimov N.R. Sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyatni boshqarishning zamonaviy usullari. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali, 2021.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 2 avgustdagi PQ-4412 son qarori.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

INSURANCE RELATIONS: NATURE AND BOUNDARIES

Boymurodova Lobar Tursunboy kizi

Basic Doctoral Student,
Tashkent State University of Economics
G-mail: boymurodoval1707@gmail.com
ORCID: 0009-0006-0201-4213

Annotation. *This article notes that insurance is a special complex economic category and a system of economic relations in the transfer (transformation) of risks aimed at the formation of targeted funds to compensate for damage (loss). Based on the research and analysis of a number of scientific literature, through the prism of economics, the author argues that the nature of insurance relations consists in the redistribution of risks transferred to the insurer on the basis of a contract, which ensures financial stability, and the boundaries of insurance, including the need for the occurrence of an insured event, are determined by the presence of insurance interest and the possibility of risk assessment, which differ from other financial and credit mechanisms. In this context, the relevance of this study is determined by a set of theoretical, methodological and practical problems related to the development of theoretical and empirical knowledge on the problems of insurance relations, the need for their regulation, and the development of proposals to improve their competitiveness in general.*

Keywords: *insurance, insurance premium, insurance services, insurance risk, specific features of insurance, insurance fund, insurance fund funds, volume of insurance services, insurance relationship, nature of insurance relations, boundaries of insurance relations, objects of insurance relations, insurance industry, economic interest.*

СТРАХОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ: ПРИРОДА И ГРАНИЦЫ

Боймуродову Лобар Турсунбой кизи

докторант,
Ташкентский государственный
экономический университет
G-mail: boymurodoval1707@gmail.com
ORCID: 0009-0006-0201-4213

Аннотация. *В данной статье отмечается, что страхование представляет собой особую комплексную экономическую категорию и систему экономических отношений при трансфере (трансформации) рисков, направленных на формирование целевых денежных фондов для возмещения ущерба (убытка). Автор на основе исследования и анализа ряда научных литератур, через призму экономики, утверждает, что природа страховых отношений заключаются в перераспределении рисков, переданных страховщику на основе договора, что обеспечивает финансовую устойчивость, а границы страхования, включающие в себя необходимость случайности наступления страхового события, определяются наличием страхового интереса и возможностью оценки риска, отличающие от иных финансово-кредитных механизмов.*

В этом контексте актуальность данного исследования обусловливаются комплексом теоретико-методологических и практических проблем, связанных с развитием теоретико-эмпирических знаний по проблемам страховых отношений, потребности в их регулировании, выработке предложений по повышению их конкурентоспособности в целом.

Ключевые слова: *страхование, страховая премия, страховые услуги, страховой риск, специфические особенности страхования, страховой фонд, средства страхового*

фонда, объема страховых услуг, страховое отношение, природа страховых отношений, границы страховых отношений, объекты страховых отношений, отрасли страхования, экономический интерес.

СУҒУРТА МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ТАБИАТИ ВА ЧЕГАРАЛАРИ

Боймуродова Лобар Турсунбой қизи

таянч докторант,
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
G-mail: boymurodoval1707@gmail.com
ORCID: 0009-0006-0201-4213

Аннотация. *Ушбу мақолада суғурта - бу ўзига хос мураккаб иқтисодий категория ва иқтисодий муносабатлар тизими сифатида кўрилиши эҳтимол бўлган зарар(йўқотиш)ни) қоплашга йўналтириладиган мақсадли маблағлар фондини шакллантиришга қаратилган риск трансфери ва трансформацияси жараёнлари тарздида талқин этилган.*

Муаллиф, қатор илмий ишланмалар таҳлили асносида суғурта муносабатларининг табиати ва чегараси хусусида, шу жумладан, молиявий барқарорликни таъминлашга қаратилган шартнома асосида суғуртачи зиммасига ўтказилган риск(лар)ни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнларидан иборат эканлигини таъкидлайди, суғуртанинг зарурати ва ундан манфаатдорлик рискни баҳолаш имконияти билан белгиланишига кўра, молия ва кредит муносабатларидан фарқланишига алоҳида тўхталиб ўтган.

Ушбу тадқиқотнинг долзарблиги суғурта муносабатлари муаммоларига дахлдор назарий-эмпирик билимларни ривожлантириш, назарий-услубий ва амалий ечимлар ишлаб чиқилиши замирида суғурта хизматларининг рақобатбардошлигини ошириш билан изоҳланади.

Калит сўзлар. *суғурта, суғурта мукофоти, суғурта риски, суғуртанинг ўзига хос хусусиятлари, суғурта хизматлари, суғурта хизматлари ҳажми, суғурта фонди, суғурта фонди маблағлари, суғурта муносабатлари, суғурта муносабатлари табиати, суғурта муносабатлари чегаралари, суғурта муносабатлари объектлари, суғурта соҳаси, иқтисодий манфаатдорлик.*

Introduction.

In the third decade of the 21st century, in the context of globalization, fundamental fundamental changes are observed in the economy of Uzbekistan associated with digital transformation, the penetration of innovations, climate change, which inevitably leads to a change in the meaning and understanding of insurance relations, accompanied by the optimization of the management system as a whole.

Today, insurance is a special complex economic category and a system of economic relations in the transfer (transformation) of risks, aimed at the formation of special-purpose monetary funds to compensate for damage (loss).

In scientific and theoretical developments, a significant number of definitions have been formulated that the nature of insurance relations is a specific relationship that consists in the transfer and transformation of risks transferred to the insurer (reinsurer) on the basis of a contract, which ensures the financial stability of the entities as a whole.

And in this context, the boundaries of insurance are determined by economic feasibility, the presence of insurance interest and the possibility of risk assessment, which differ from other financial and credit mechanisms, and include the need for the accident of the occurrence of an insured event, which allows us to consider as specific relations, which as an independent economic category.

The development of insurance relations in the context of globalization of the economy

causes the need for its analytical comprehension. A set of theoretical, methodological and practical problems associated with the development of theoretical and empirical scientific knowledge on the problematic issue of insurance relations, the need for their regulation, including the development of proposals to increase the competitiveness of services in competition, determine the relevance of this study.

Analysis of literature.

In economic studies, various points of view on insurance relations as a complex economic category are presented and a significant number of their definitions are formulated.

The development of theories of insurance relations and individual components of theories is presented in the works of foreign scientists Abramov V.Y.[29], Arkhipova E.R.[30], Borch K.[31], Briys E.[32], Buhlmann H.[33], Chiu W. H.[34], Courbage Ch.,[35] Dionne G.[36], Ehrlich J.[37], Eling M.[38], Greent M.R.[39], Gomelli V.B.[40], Kaas R.[41], Konshina F.V.[42], Orlanyuk-Malitskoy L.A.[43], Shauhin A.[44], Shakhova V.V.[45], Yuldasheva R.T.[46] etc.

In the works of a number of researchers, insurance relations were considered only as an auxiliary tool for regulating the economy. According to F.V. Konshin, insurance relations "... is

[29]Abramov, V.Y. Insurance: Theory and Practice: Monograph /190 V.Yu. – Moscow: Wolters Kluver, 2007-504 p.
[30]Arkhipov, A.P. Insurance. Modern Course: Textbook / A.P. Arkhipov, V.G. Gomellya, D.S. Tulenty; edited by E.V. Kolomin. - 2nd edition – Moscow: Finance and Statistics. 2014. - 448 p.
[31]Borch, K. Economics of Insurance / K. Borch. – Amsterdam: North-Holland, 1990. – P. 402.
[32]Briys, E. Risk aversion and the propensities for self- insurance and self-protection / E. Briys, H. Schlesinger // Southern Economic Journal. – 1990. - № 2. - P. 458-467.
[33]Buhrmann, H. Mathematical methods of risk theory / H. Buhrmann. – Heidelberg: Springer-Verlag, Heidelberg, 1970. – P. 210.
[34]Chiu, W.H. On the propensity to self-protect / W.H. Chiu // Journal of Risk and Insurance. – 2000. - № 4. - P. 555-577.
[35]Courbage, Ch. Self-insurance. Self-protection and market insurance within the dual theory of choice / Ch. Courbage // The GENEVA Papers on Risk and Insurance Theory. - 2001. – № 1. Volume 26. – P. 43-56.
[36]Dionne, G. Handbook of Insurance / G. Dionne. – Boston: Kluwer Academic Publishers. - 2000. - P. 927.// https://books.google.ru/books?id =apd-gSAlhuIC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false.
[37]Ehrlich, J. Market Insurance, Self-Insurance and Self-Protection / J. Ehrlich, G. Becker // Journal of Political Economy. – 1972. - № 4. Volume 80. - P. 623-648.
[38]Eling, M. The impact of digitalization on the insurance value chain and the insurability of risks / M. Eling, M. Lehmann // The Geneva Papers on Risk and Insurance-Issues and Practice. - 2018. - № 43 (3). - P. 359-396. //ttps://www.researchgate.net/publication/321636110_The_Impact_of_Digitalization_on_the_Insurance_Value_Chain _and the_Insurabil ity_of_Risks.
[39]Greent, M.R. Risk and Insurance / M.R. Greent, J.S. Trieschmann. - Cincinnati: South-Western Pub. Co., 1984. - P. 648.
[40]Gomellya V.B. Genesis of Insurance in the Commodity Economy: Monograph / V.B. Gomellya. – Moscow: Ankil, 2018. – 252 p.
[41]Kaas, R. Modern Actuarial Risk Theory / R. Kaas, M. Goovaerts, J. Dhaene, M. Denuit. – London: Springer Heidelberg Dordrecht [2nd ed]. - 2009. – P. 393. https://faculty.ksu.edu.sa/sites/default/files/modern_acturial _risk_theory.pdf.
[42]Konshin F.V. Gosudarstvennoye strakhovanie v SSSR: uchebnik dlya finansovo-ekonomicheskikh vysshikh uchebnykh zavedeniy [State insurance in the USSR: a textbook for financial and economic higher educational institutions]. – Moscow: Gosfinizdat, 1949. – 404 p
[43]Orlanyuk-Malitskaya L.A. Nauchnaya shkola "Strakhovanie" Finovuniversiteta: istoriya i sovremennost' [Scientific school "Insurance" of the Financial University: history and modernity] / L.A. Orlanyuk-Malitskaya // Strakhovoe delo. – 2019. – № 3 (312). – P. 50–59.
[44]Shauhin, A. New Institutional Theory of Insurance / A. Shauhin, A. Talesh // UC Irvine Law Review. – 2015. - № 3. Volume 5. - P. 617-650.
[45]Shakhov V.V. Insurance as an Independent Economic Category / V.V. Shakhov // Bulletin of the Financial Academy. – 1998. – № 1 (5). – P. 20–29.
[46] Yuldashev R.T. Sistemnyy analiz ponyatii «strakhovanie» i «strakhovoy fond»: razmyshleniya uchennogo ekonomika po aktual'nym problemy ekonomicheskogo teorii, istorii i sovremennosti [System analysis of the concepts of "insurance" and "insurance fund": reflections of a scientist economist on actual problems of economic theory, history and modernity. – 2013. – № 4. – S. 201–213.

one of the methods of creating a centralized insurance fund for compensation at the expense of insurance premiums for losses in the national economy from natural disasters and accidents, as well as for the payment of appropriate amounts in connection with the occurrence of events related to the life and working capacity of the insured."[47]

A different attitude to the nature of insurance relations is demonstrated by later researchers. In this context, M.K. Shermenev offers another definition, according to which insurance relations "... are economic relations arising in connection with the formation (at the expense of the owner of the property) and the use of the insurance fund created by a special organization (insurer) to compensate the participants of the insurance fund (insured) for damage from natural disasters and other unforeseen events."[48]

In other sources, insurance relations are defined as "... a system of measures for the creation of a monetary insurance fund at the expense of the contributions of its participants, from the resources of which damage caused by a natural disaster, accidents is compensated, as well as other amounts are paid in connection with the occurrence of certain events.[49]

There is a group of definitions that represent insurance relations as an aggregate relationship in economic activity based on compensation and solidarity, which has as its goal "... covering a future need or need caused by the occurrence of an accidental and at the same time statistically perceptible event."[50] This definition is based on the signs of reciprocity and retribution through association, i.e., an organized group of persons. The economic category of insurance is a part of finance, its specific features serve as an objective prerequisite for the inclusion of insurance relations as an independent sphere in the financial system."[51]

Others are of the opinion that "... Insurance is not only a financial, but partly also a credit category." [52]There is an opinion that "... insurance belongs to the sphere of exchange, since it provides services." [53]Academician K.G. Vobly refers insurance to distribution, believing that "... insurance as an economic measure to protect the integrity of the property fund should be considered in connection with distribution."[54] L.I. Reitman notes that "... insurance is an economic category that is subordinate to the category of finance."[55]

In the economic studies of Uzbek scientists, such as Kh.Shennaeva[56], I. Abdurakhmonova[57], Koldosheva[58], T. Baimuratova[59]and others, taking into account the stable growth of insurance activities, various points of view on insurance relations as a complex economic category are presented, and a significant number of their definitions are formulated on the basis of the current trend in the context of transformation to the world market. For example, in some studies It is noted that "... Insurance is associated with the application of relations as such,

[47]Konshin F.V. Gosudarstvennoe strakhovanie v SSSR [State insurance in the USSR]. - 4th ed., revised and supplemented Moscow, Gosfinizdat, 1961. P.-12 (- 336 p.).
[48]Shermenev M.K. Financial Reserves as a Factor of Planned Development of the Socialist Economy. Abstract of diss. for the degree of Doctor of Economics, Moscow, 1971. P. 21.
[49]Soviet Economic Dictionary. Soviet Encyclopedia Publishing House, Moscow, 1990, p. 291 (-1642 p.).
[50]Romanova T.F. Insurance: Theory, Practice. - Rostov-on-Don: RGEA, 1998. P. 12 (- 199 p.)
[51]Ibid., p. 13.
[52]Reitman L.I. Strakhovoe delo: uchebnik [Insurance business: textbook]. - Moscow: Banking and Exchange Scientific Advisory Center, 1992. P. 15 (– 530 p.).
[53]Pylov K.N. Categories of Insurance // Vestnik ROSS. 1993. No 1, p. 34.
[54] Vobly K.G. Fundamentals of Insurance Economics. Moscow: Publishing Center "Ankil", 1995. P. 27 (- 228 p.).
[55]Reitman L.I. Strakhovoe delo [Insurance Business]. Moscow, ROST Publ., 2007. P. 13 (– 377 p.).
[56]Shenayev X.M. O‘zbekiston Respublikasida sug‘urta faoliyatini rivojlantirish yo‘nalishlari. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. – T.: TMI, 2021. -135 b.
[57]Abduraxmonov I.X. O‘zbekiston Respublikasida javobgarlikni sug‘urtalashning amaliyotini takomillashtirish. i.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. – T.: BMA, 2010,
[58]Quldashev K.M. O‘zbekistonda o‘zaro sug‘urtalashning metodologik asoslarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. – T.: TMI, 2020.
[59]Baymurotov T.M. O‘zbekistonda sug‘urta faoliyati va uni soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish, i.f.n. ilmiy darajasini olishi uchun yozilgan diss, avtoreferati. – T.: Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, 2004, -24 b.

which is organized in order to compensate for damage caused by unforeseen events, ... represent the sum of economic relations."[60]

And in other studies, in particular, it is noted that "as a system of relations to protect the property interests of the population, economic entities, as well as the state, insurance implies the need to make insurance payments from the funds formed at the expense of insurance premiums of trust funds at the occurrence of insured events in the life and activities of economic entities, determined by law. The interconnection of the interests of the parties participating in insurance is expressed in the implementation of a system of institutional-distributive relations regarding compensation for damage in accordance with the amount of liability that is due to the very economic nature of insurance..."[61]

In our opinion, the above definitions do not show the economic content of the category of insurance as an integral part of production relations. The seeming similarity with lending relations to insurance is given by such a feature as the repayment of insurance payments. However, it applies only to life insurance, in which most of the premiums (net payments) are returned upon the occurrence of an insured event (survival of the insured to a certain date or in the event of his death). But with property insurance, accident insurance and other types of insurance, insurance compensation is paid only upon the occurrence of an insured event and in the amount stipulated by the contract.

The economic content of these payments is different from the return of insurance payments. In our opinion, the most justified and consistent with the economic essence of insurance in the modern economy is the approach of V.V. Shakhov, who argues that insurance should be considered as an independent economic category (in his opinion, "... Insurance is a system of economic relations, including a set of forms and methods for the formation of trust funds and their use to compensate for damage in the event of various unforeseen adverse phenomena, as well as to provide assistance to citizens in the event of certain events in their lives." [62]We base this conclusion on the fact that "... Insurance has its own economic content and corresponding forms of manifestation, which, in our opinion, is more typical for a separate economic category."[63]

In scientific publications, despite the presence of practical examples, there is an insufficient theoretical understanding of the possibility of implementing insurance relations outside the traditionally formed and normatively fixed circle of their participants in the insurance market, there is no explanation of insurance relations outside the insurance market in the theory of insurance, and the possible impact of this phenomenon on the development of the insurance market is not analyzed.

Results.

Today, the insurance industry plays an extremely important role in the economy. The development of insurance relations in the economy causes the need for its analytical comprehension. Acting in the form of money, consolidating these relations by economic and legal norms, insurance has features that connect it with the categories of "finance", "credit", and at the same time performs functions characteristic only for it and its inherent role, which allows us to consider as specific relations, which as an independent economic category.

The transformation of the economy into a market economy has changed the nature of the activities of producers, increasing both the level of risk and uncertainty and the degree of their responsibility for the results of target activities. Producers, economic entities of various forms of

[60]Shenayev X.M. O‘zbekiston Respublikasida sug‘urta faoliyatini rivojlantirish yo‘nalishlari. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. – T.: TMI, 2021. -135 b.
[61]Riskology: Textbook. Part IV / T.M. Baymuratov; – T.: "Iqtisod-Moliya", 2021. P.171-172 (– 300 p.).
[62]Shakhov V.V. Insurance: A Textbook for Higher Educational Institutions. Moscow, UNITY Publ., 2003. P. 16 (– 311 p.).
[63]Gubar O. V., Kukhmirov P. S. Impact of property transformation on the dynamics of insurance relations in Russia: Monograph. Rostov-on-Don: RSUE "RINH", 2000. - 167 p.

ownership, acting as insurers, feel the need not only to compensate for traditional economic damage due to damage (loss) of fixed and current assets, but also to compensate for lost profits or additional costs due to forced downtime of an economic entity (irregular supply of raw materials, insolvency of subcontractors). But it is known that the required condition for the normal reproduction process is its continuity and uninterruptedness. Under the influence of changes in economic interests, the nature of insurance also changes.

Insurance is increasingly “... as one of the means of ensuring economic freedom and individual rights in a market economy." [64]There is a gradual formation of the insurance market - one of the mandatory elements of the market infrastructure.

In this context, it should be noted that in Uzbekistan, the insurance market is actively developing, showing an increase in the volume of insurance services, while the main types of insurance include auto insurance, cargo and property insurance, as well as accident insurance. To date, the capacity of the Uzbek insurance market, i.e., the insurance penetration rate is only 0.8% of GDP (Fig. 1), while Taiwan is the leader in this parameter. where insurance premiums provide 19% of GDP, Hong Kong (17%), South Africa (14%), South Korea (13%) and Finland (12%). In the United States and Japan, the value of this indicator is 9.5-10%, in the EU countries, the ratio of insurance premiums to GDP is on average 8%, in Latin America, Eastern Europe and Africa - 2-3.5%.[65]

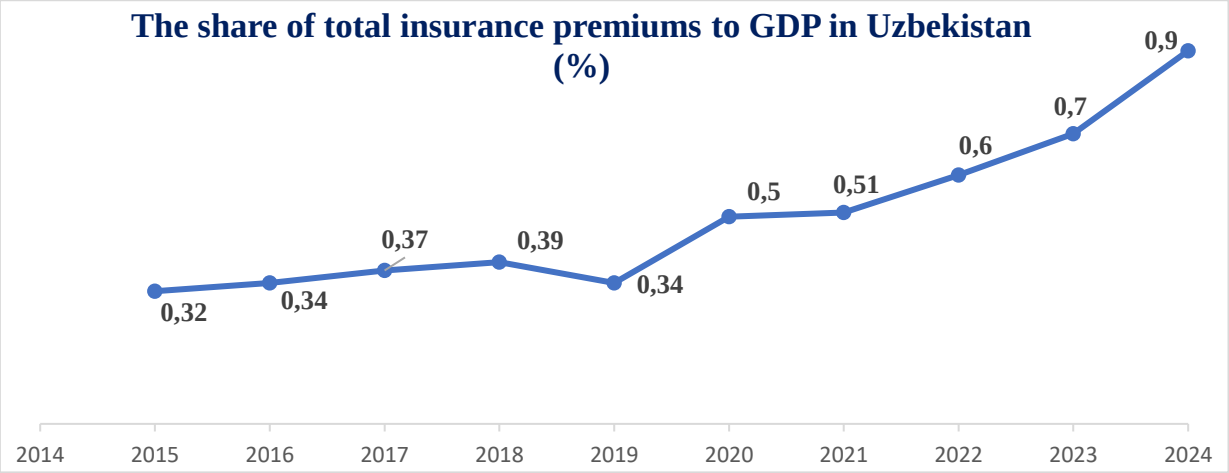

Fig. 1. **Share of total insurance premiums to GDP in Uzbekistan (%)[66]**

In Uzbekistan, the value of this indicator was in the range from 0.32 to 0.9%. Despite the increase in insurance premiums for the above years, their volume is currently less than one percent compared to the country’s GDP. In the world, this figure averages 7.3 percent[67].

It should be noted that over the above years, the insurance market has shown an increase in premiums, but the level of insurance penetration is still estimated as low compared to developed countries.

According to the forecasts of analysts of the international reinsurance company Swiss Re, taking into account the global cataclysms and geopolitical conflicts that put pressure on economic growth, in particular, in Europe, the dynamic development of the insurance industry in Asia is expected (Table 1).

For example, in the coming decade, "India will become one of the fastest growing markets in the world. Statistical analysis of specialists clearly shows that the United States has become the world leader in terms of the total volume of insurance premiums - 2.7 trillion dollars (Table 1).

[64]Gvozdenko A.A. Fundamentals of Insurance. Moscow: Finance and Statistics, 1998, p. 211 (- 304 p.).
[65]Sigma: World insurance: the recovery gains pace. https://www.swissre.com/dam/jcr:ca792993-80ce-49d7-9e4f-7e298e399815/swiss-reinstitute-sigma-3-2021-en.pdf
[66]Compiled by the author on the basis of dataUzDaily; https://napp.uz/ru/news/sostavlen-reyting-strahovshchikov- po-kachestvu-okazyvaemyh-strahovyh-uslug, as well as https://govinfo.uz/state/state-statistics-agency.
[67]https://tradingeconomics.com/united-states/life-insuranse-premium-volume-to-gdp-perctnt-wb-data

Table. 1

TOP ten countries in the world by total insurance premiums (2022)[68]

№	Country	Volume of premiums, in US dollars	Increased/decreased, %.
1.	USA	2 718 699 000 000	8,1
2.	China	696 128 000 000	6,1
3.	Japan	403 592 000 000	-2,6
4.	United Kingdom	399 142 000 000	16,7
5.	France	296 380 000 000	24
6.	Germany	275 779 000 000	5,9
7.	South Korea	193 008 000 000	1,5
8.	Italy	192 481 000 000	11,5
9.	Canada	161 289 000 000	15,8
10.	India	126 974 000 000	13,5

In second and third place were China and Japan - $696.1 billion and $403.5 billion, respectively. These three markets accounted for almost 56% of global premiums"[69] as a whole.

In second and third place were China and Japan - $696.1 billion and $403.5 billion, respectively. These three markets accounted for almost 56% of global premiums"[70] as a whole.

Currently, according to the Law of the Republic of Uzbekistan "On Insurance Activities" (Chapter 2, Article 6), insurance is divided into the following industries (Fig. 2):

- life insurance;
- General insurance.

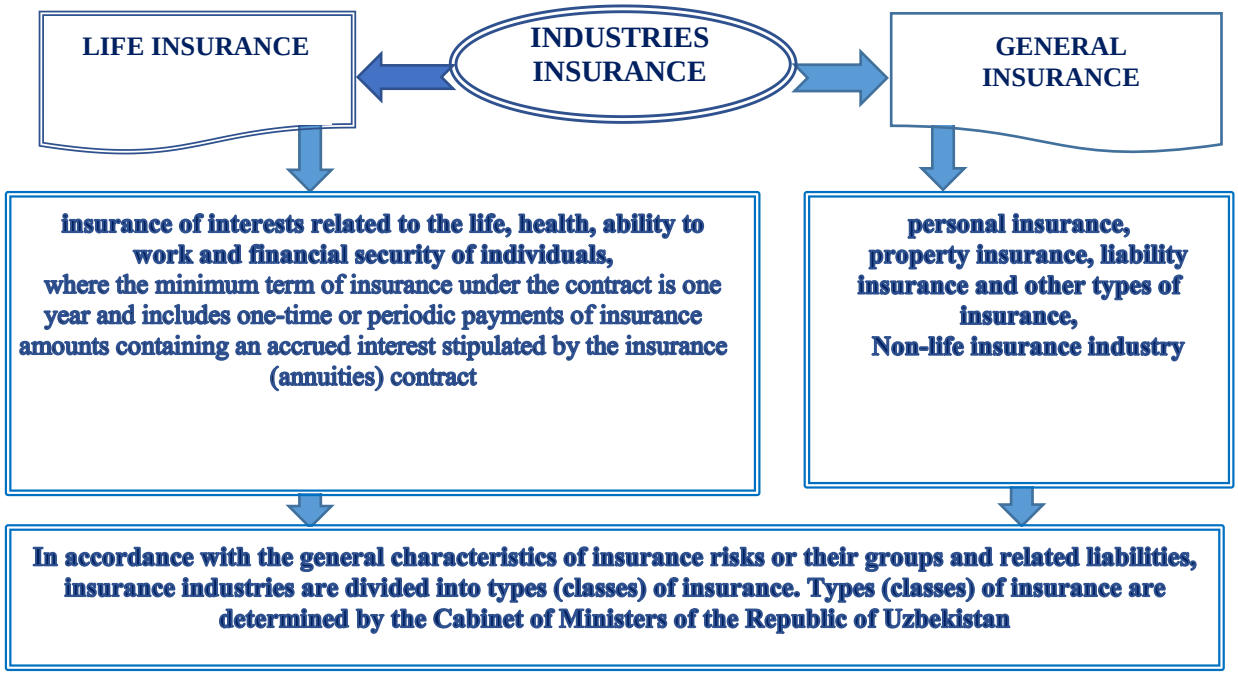

Fig. 2. **Industries and types (classes) of insurance[71]**

Insurers are not only property owners, but also other legal entities and individuals responsible for its safety. The terms and conditions of insurance of other people’s property and one’s own property may differ significantly, which is reflected in specific insurance rules. Property

[68]Swiss Re Institute// www.swissre.com/institute
[69]https://www.swissre.com/institute/ research/sigma-research/
[70]Ibid.
[71]Law of the Republic of Uzbekistan dated 23.11.2021 "On Insurance Activities". No ZRU-730 (National Database of Legislation, 24.11.2021, No 03/21/730/1089)// https://lex.uz/ru/docs/5739120.

insurance reflects the probabilistic nature of damage to property as a result of natural disasters and other unforeseen events.

In accordance with the legislation of the Republic of Uzbekistan, the objects of insurance relations can be (Fig. 3):

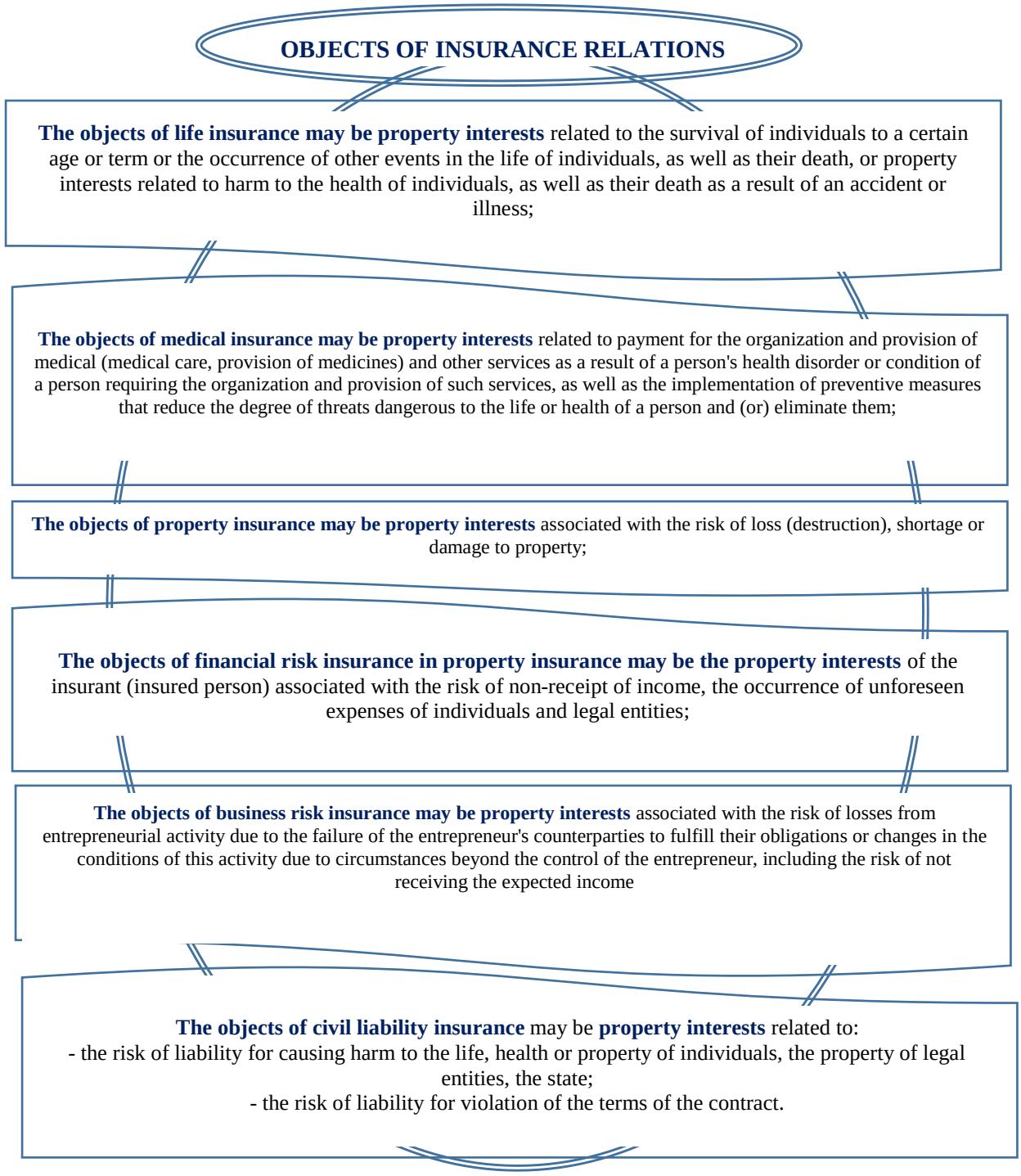

Fig. 3. Objects of insurance relations[72]

- the objects of life insurance may be property interests related to the survival of individuals to a certain age or term or the occurrence of other events in the life of individuals, as well as their

[72]Compiled by the author, in accordance with the Legislation of the Republic of Uzbekistan (Law of the Republic of Uzbekistan dated 23.11.2021 "On Insurance Activities". No ZRU-730 (National Database of Legislation, 24.11.2021, No 03/21/730/1089)// https://lex.uz/ru/docs/5739120).

death, or property interests related to harm to the health of individuals, as well as their death as a result of an accident or illness;

- the objects of medical insurance may be property interests related to payment for the organization and provision of medical (medical care, provision of medicines) and other services as a result of a person’s health disorder or condition of a person requiring the organization and provision of such services, as well as the implementation of preventive measures that reduce the degree of threats dangerous to the life or health of a person and (or) eliminate them;

- the objects of property insurance may be property interests associated with the risk of loss (destruction), shortage or damage to property;

- the objects of financial risk insurance in property insurance may be the property interests of the insured (insured person) associated with the risk of non-receipt of income, the occurrence of unforeseen expenses of individuals and legal entities;

- the objects of business risk insurance may be property interests associated with the risk of losses from entrepreneurial activity due to the failure of the entrepreneur’s counterparties to fulfill their obligations or changes in the conditions of this activity due to circumstances beyond the control of the entrepreneur, including the risk of not receiving the expected income;

- the objects of civil liability insurance can be property interests related to:

the risk of liability for causing harm to the life, health or property of individuals, the property of legal entities, the state;

the risk of liability for violation of the terms of the contract.

The importance of insurance is determined by the size of the insurance premium per capita. In recent years, each inhabitant of our planet has about 650-700 US dollars of insurance premium. At the same time, the average per capita insurance costs in emerging markets are about $150, of which 54% are life insurance premiums and 46% are non-life insurance premiums.

In the EU countries, residents spend an average of 3 thousand US dollars per year on insurance. In Latin America and Eastern Europe, it is $200-600. In countries such as Canada and the United States - over 4 thousand dollars a year.

In Uzbekistan, at the end of 2024, the volume of insurance premiums per capita amounted to only 288.7 thousand sums (Fig. 4).

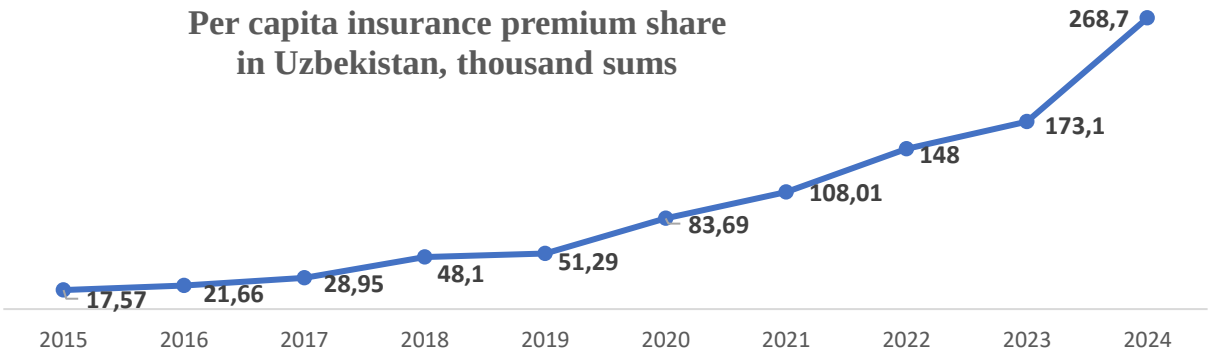

Fig. 4. **Dynamics of the share of insurance premiums per capita in Uzbekistan, thousand sums**[73]

In 2024, the insurance sector grew by 21.2%, reaching a volume of 9.77 trillion sums. Almost 98% of all premiums are for general insurance, while life insurance accounts for only 2.45% of the market portfolio. In this case, it should be noted that the density of insurance is growing in general, but despite this, it still accounts for an insignificant part of the total income per capita, which in 2025 amounted to about 29.9 million sums per year.

[73]Compiled by the author based on UzDaily data; https://napp.uz/ru/news/sostavlen-reyting-strahovshchikov- po-kachestvu-okazyvaemyh-strahovyh-uslug, as well as https://govinfo.uz/state/state-statistics-agency.

The current situation with the share of total insurance premiums in GDP and insurance premiums per capita in Uzbekistan is mainly explained by insufficient insurance literacy and distrust of legal entities and individuals in insurance as an element of the risk management system.

In terms of their economic essence, the insurance industries are united in that in both types there are closed vapor distribution relations between the subjects of the insurance fund - a reserve of money and (or) material resources to cover damage. They differ in that in life insurance, the relationship between the insurer and the insured is not related to any property. In liability insurance, the relationship between the insurer and the insured is formed on the basis of the use of certain property, but their content does not depend on the value of this property.

There is a lot of empirical evidence that the development of finance has a significant impact on economic growth, even taking into account other key factors. The mechanism of this influence lies in one of the most important functions performed by financial systems in general and the institution of insurance in particular - the function of reducing and distributing risk among a set of economic agents. In this context, risk diversification is the most important need of subjects and individuals in the modern economic system with its numerous ramified connections and complex contractual relations.

Considering the historically formed institution of finance, it is still necessary to clarify what the essence of insurance is as a special element of this system. For this purpose, it is necessary to identify the specific features of insurance as an economic category and trace the stages of formation and formalization of this institution.

The study of the evolution and specifics of the economic and legal institution of insurance in a number of highly developed countries as a form of protection of economic and personal well-being made it possible to establish[74] that insurance is an institutional form of production relations and is a mechanism of subjective interaction in situations of economic damage generated by objective factors of the economic environment (Fig. 5).

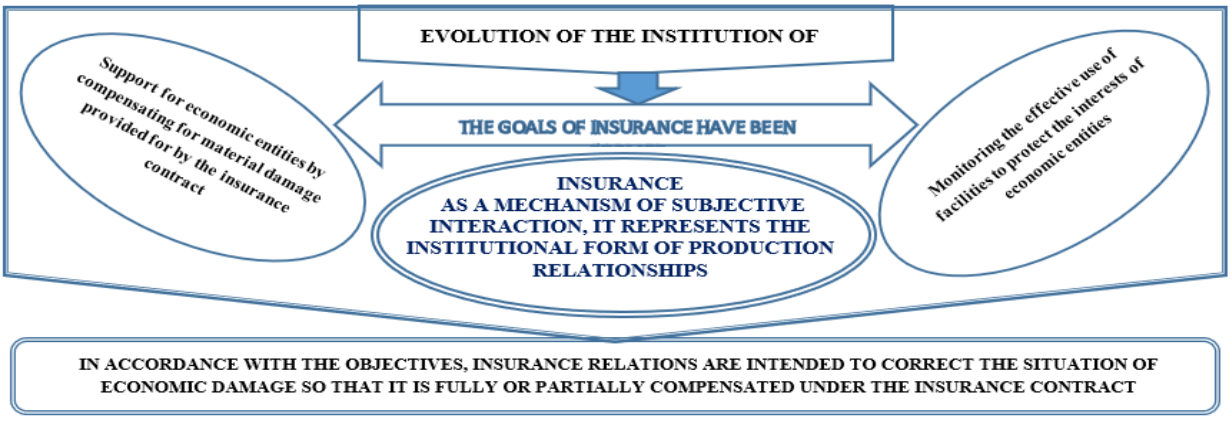

Fig. 5. **Evolution of the institution of insurance**[75]

As a result of the evolution of the institution of insurance, the following goals have been formed, which are reflected in the legislation on insurance:

- support of an economic entity by compensation for material damage provided for by the insurance contract, aimed at preserving production resources, i.e. respecting the interests of economic entities.

[74] Gubar O. V., Kukhmirov P. S. Impact of property transformation on the dynamics of insurance relations in Russia: Monograph. Rostov-on-Don: RSUE "RINH", 2000. p. 5-49 (- 167 p.),

[75] A number of scientific literatures have been compiled on the basis of synthesis, such as Gubar O. V. Impact of Property Transformation on the Dynamics of Insurance Relations in Russia: Monograph / O. V. Gubar, P. S. Kukhmirov. Rostov-on-Don: RSUE "RINH", 2000. p. 5-49 (- 167 p.); Natkhov T.V. Evolution of the Insurance Institute and Its Role in the System of Social Reproduction. Strakhovoe Delo, 31 (199) -2005, pp. 70-76; Frumina S. Compensatory Theories of Insurance: Evolution of Views. Bulletin of the Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences. 2012. № 6. Pp. 134-142. etc.

- monitoring the effective use of economic objects, designed to ensure the protection of the interests of all economic entities.

In accordance with the objectives, insurance relations are intended to correct the situation of property or damage in such a way that, no matter what damage the objects of property of economic agents have suffered in advance, it has been fully or partially compensated in accordance with the insurance contract.

The economic category of insurance is characterized by the following features (Fig. 6):

- insurance relations have a probabilistic (risky) nature;
- insurance communities are formed from among insurers and insurers;

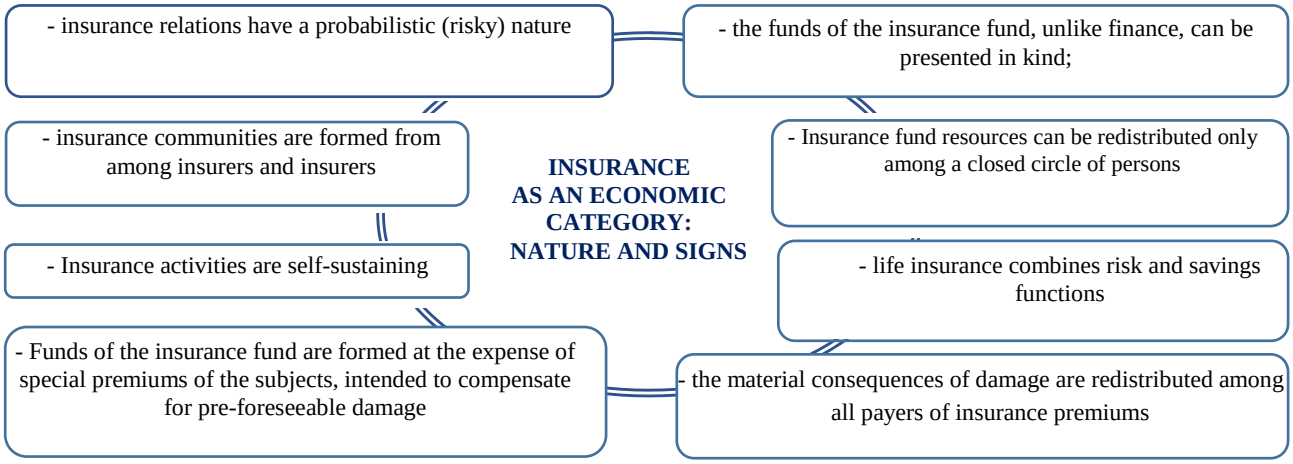

Fig.6. **Insurance as an Economic Category: Nature and Features**[76]

- Funds of the insurance fund are formed at the expense of special premiums of the subjects, intended to compensate for pre-foreseeable damage;
- The funds of the insurance fund, unlike finance, can be presented in kind;
- the resources of the insurance fund can be redistributed only among a closed circle of persons;
- the material consequences of damage are redistributed among all payers of insurance premiums;
- insurance activities are self-sustaining;
- Life insurance combines risk and savings functions.

The risk function of insurance is considered by many researchers to be the main one, since the insurance risk (or probability of damage) "... is directly related to the main purpose of insurance to provide financial assistance to affected farms. It is within the framework of the risk function that the redistribution of the monetary form of value among insurance participants takes place in connection with the consequences of accidental insurance events.[77]

The saving function of life insurance allows you to satisfy "... the need for insurance protection of the achieved family prosperity. This happens by organizing life insurance when accumulating under insurance contracts... stipulated insurance amounts".[78]

Thus, acting in the form of money, fixing these relations by legal documents, insurance has features that connect it with the categories of "finance", "credit", and at the same time performs functions specifically characteristic only for it, and only its inherent role, which allows us to consider insurance as an independent economic category.

[76]A number of scientific literatures are compiled on the basis of the synthesis, such as Odinokova T.D. Economic Essence of Insurance Taking into Account Evolutionary Theoretical Positions. Bulletin of the Academy of Knowledge No37 (2), 2020, pp. 463-470; Khudyakov A.I. Theory of Insurance. Moscow, Statut Publ., 2010. - 656 p.; Fogelson Y.B. Insurance Law: Theoretical Foundations and Practice of Application: Monograph. Moscow: Norma; INFRA-M, 2012. - 576 p. and others.

[77]Reitman L.I. Strakhovoe delo [Insurance Business]. Moscow, ROST Publ., 2007. P. 17 (– 377 p.).

[78]Romanova T.F. Insurance: Theory, Practice. Rostov-on-Don: RGEA, 1998. P. 15 (- 199 p.)

Today, insurance is not only a functional financial instrument, but also a stable economic and legal structure that adapts to the transformations of the market economy.

Conclusion.

In economic research, various points of view on insurance relations as a complex economic category are presented and a significant number of their definitions have been formulated. But despite this, even at present the question of the nature and boundaries of insurance relations belongs to the category of debatable. A set of theoretical, methodological and practical problems associated with the development of theoretical and empirical scientific knowledge on the problematic issue of insurance relations, the need for their regulation, including the development of proposals to increase the competitiveness of services in competition, determine the relevance of the study.

In scientific publications, despite the presence of practical examples, there is an insufficient theoretical understanding of the possibility of implementing insurance relations outside the traditionally formed and normatively fixed circle of their participants in the insurance market, there is no explanation of insurance relations outside the insurance market in the theory of insurance, and the possible impact of this phenomenon on the development of the insurance market as a whole is not analyzed.

Thus, insurance at the present stage of development is a system of economic relations, the main elements of which are the forms and methods of formation of trust funds and their use to compensate for damage occurring in case of unforeseen adverse phenomena (risks), or to assist citizens in the event of certain events in their lives.

As an element of the system of economic relations, insurance is closely related to business, which is characterized by a willingness to take risks, organizational and economic innovation and effective ways of using and preserving resources. The nature of business activity, as well as the vulnerability of the subject to external adverse influences, determine the emergence of certain insurance interests, which are fixed in the relevant insurance contracts.

The dynamics of insurance interests, in turn, determines the emergence of innovative forms of insurance and new types of insurance products.

References:

1. Abramov, V.Y. Insurance: Theory and Practice: Monograph / 190 V.Yu. – Moscow: Wolters Kluwer, 2007. – 504 p.

2. Arkhipov, A.P. Insurance. Modern Course: Textbook / A.P. Arkhipov, V.G. Gomellya, D.S. Tulenty; edited by E.V. Kolomin. - 2nd edition – Moscow: Finance and Statistics. 2014. - 448 p.

3. Borch, K. Economics of Insurance / K. Borch. – Amsterdam: North-Holland, 1990. – P. 402.

4. Briys, E. Risk aversion and the propensities for self- insurance and self-protection / E. Briys, H. Schlesinger // Southern Economic Journal. – 1990. - № 2. - P. 458-467.

5. Buhrmann, H. Mathematical methods of risk theory / H. Buhrmann. – Heidelberg: Springer-Verlag, Heidelberg, 1970. – P. 210.

6. Chiu, W.H. On the propensity to self-protect / W.H. Chiu // Journal of Risk and Insurance. – 2000. - № 4. - P. 555-577.

7. Courbage, Ch. Self-insurance. Self-protection and market insurance within the dual theory of choice / Ch. Courbage // The GENEVA Papers on Risk and Insurance Theory. - 2001. – № 1. Volume 26. – P. 43-56.

8. Dionne, G. Handbook of Insurance / G. Dionne. – Boston: Kluwer Academic Publishers. - 2000. - P. 927.// https://books.google.ru/books?id =apd-gSAlhuIC&printsec=

9. Ehrlich, J. Market Insurance, Self-Insurance and Self-Protection / J. Ehrlich, G. Becker // Journal of Political Economy. – 1972. - № 4. Volume 80. - P. 623-648.

10. Eling, M. The impact of digitalization on the insurance value chain and the insurability

of risks / M. Eling, M. Lehmann // The Geneva Papers on Risk and Insurance-Issues and Practice. - 2018. - № 43 (3). - P. 359-396. //ttps://www.researchgate.net/publication/321636110 _The_Impact_of_Digitalization_on_the_Insurance_Value_Chain_andthe_Insurabil ity_of_Risks.

11. Greent, M.R. Risk and Insurance / M.R. Greent, J.S. Trieschmann. - Cincinnati: South-Western Pub. Co., 1984. - P. 648.

12. Gomellya V.B. Genesis of Insurance in the Commodity Economy: Monograph / V.B. Gomellya. – Moscow: Ankil, 2018. – 252 p.

13. Kaas, R. Modern Actuarial Risk Theory / R. Kaas, M. Goovaerts, J. Dhaene, M. Denuit. – London: Springer Heidelberg Dordrecht [2nd ed].- 2009.–P.393. https://faculty.ksu.edu.sa/sites/default/files/modern_acturial _risk_theory.pdf.

14. Konshin F.V. Gosudarstvennoye strakhovanie v SSSR: uchebnik dlya finansovo-ekonomicheskikh vysshikh uchebnykh zavedeniy [State insurance in the USSR: a textbook for financial and economic higher educational institutions]. – Moscow: Gosfinizdat, 1949. – 404 p

15. Orlanyuk-Malitskaya L.A. Nauchnaya shkola "Strakhovanie" Finovuniversiteta: istoriya i sovremennost’ [Scientific school "Insurance" of the Financial University: history and modernity] / L.A. Orlanyuk-Malitskaya // Strakhovoe delo. – 2019. – № 3 (312). – P. 50–59.

16. Shauhin, A. New Institutional Theory of Insurance / A. Shauhin, A. Talesh // UC Irvine Law Review. – 2015. - № 3. Volume 5. - P. 617-650.

17. Shakhov V.V. Insurance as an Independent Economic Category / V.V. Shakhov // Bulletin of the Financial Academy. – 1998. – № 1 (5). – P. 20–29.

18. Yuldashev R.T. Sistemnyy analiz ponyatii «strakhovanie» i «strakhovoy fond»: razmyshleniya uchennogo ekonomika po aktual’nym problemy ekonomicheskogo teorii, istorii i sovremennosti [System analysis of the concepts of "insurance" and "insurance fund": reflections of a scientist economist on actual problems of economic theory, history and modernity. – 2013. – № 4. – S. 201–213.

19. Konshin F.V. Gosudarstvennoe strakhovanie v SSSR [State insurance in the USSR]. - 4th ed., revised and supplemented Moscow, Gosfinizdat, 1961. P.-12 (- 336 p.).

20. Shermenev M.K. Financial Reserves as a Factor of Planned Development of the Socialist Economy. Abstract of diss. for the degree of Doctor of Economics, Moscow, 1971. P. 21.

21. Soviet Economic Dictionary. Soviet Encyclopedia Publishing House, Moscow, 1990, p. 291 (-1642 p.).

22. Romanova T.F. Insurance: Theory, Practice. - Rostov-on-Don: RGEA, 1998. P. 12 (- 199 p.)

23. Reitman L.I. Strakhovoe delo: uchebnik [Insurance business: textbook]. - Moscow: Banking and Exchange Scientific Advisory Center, 1992. P. 15 (– 530 p.).

24. Pylov K.N. Categories of Insurance // Vestnik ROSS. 1993. No 1, p. 34.

25. Vobly K.G. Fundamentals of Insurance Economics. Moscow: Publishing Center "Ankil", 1995. P. 27 (- 228 p.).

26. Reitman L.I. Strakhovoe delo [Insurance Business]. Moscow, ROST Publ., 2007. P. 13 (– 377 p.).

27. Shenayev X.M. O‘zbekiston Respublikasida sug‘urta faoliyatini rivojlantirish yo‘nalishlari. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. – T.:TMI, 2021. -135 b.

28. Abduraxmonov I.X. O‘zbekiston Respublikasida javobgarlikni sug‘urtalashning amaliyotini takomillashtirish. i.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. – T.: BMA, 2010,

29. Quldashev K.M. O‘zbekistonda o‘zaro sug‘urtalashning metodologik asoslarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. – T.: TMI, 2020.

30. Baymurotov T.M. O‘zbekistonda sug‘urta faoliyati va uni soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish, i.f.n. ilmiy darajasini olishi uchun yozilgan diss, avtoreferati. – T.: Davlat va

jamiyat qurilishi akademiyasi, 2004, -24 b.

31. Shenayev X.M. O‘zbekiston Respublikasida sug‘urta faoliyatini rivojlantirish yo‘nalishlari. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. – T.: TMI, 2021. -135 b.

32. Riskology: Textbook. Part IV / T.M. Baymuratov; – T.: "Iqtisod-Moliya", 2021. P.171-172 (– 300 p.).

33. Shakhov V.V. Insurance: A Textbook for Higher Educational Institutions. Moscow, UNITY Publ., 2003. P. 16 (– 311 p.).

34. Gubar O. V., Kukhmirov P. S. Impact of property transformation on the dynamics of insurance relations in Russia: Monograph. Rostov-on-Don: RSUE "RINH", 2000. - 167 p.

35. Gvozdenko A.A. Fundamentals of Insurance. Moscow: Finance and Statistics, 1998, p. 211 (- 304 p.).

36. Sigma: World insurance: the recovery gains pace. https://www.swissre.com/dam/jcr:ca792993-80ce-49d7-9e4f-7e298e399815/swiss-reinstitute-sigma-3-2021-en.pdf

37. Compiled by the author based on UzDaily data; https://napp.uz/ru/news/sostavlen-reyting-strahovshchikov- po-kachestvu-okazyvaemyh-strahovyh-uslug, as well as https://govinfo.uz /state/state-statistics-agency.

38. https://tradingeconomics.com/united-states/life-insuranse-premium-volume-to-gdp-perctnt-wb-data

39. Swiss Re Institute// www.swissre.com/institute

40. Law of the Republic of Uzbekistan dated 23.11.2021 "On Insurance Activities". No ZRU-730 (National Database of Legislation, 24.11.2021, No 03/21/730/1089)// https://lex.uz/ru/docs/5739120.

41. Compiled by the author, in accordance with the Legislation of the Republic of Uzbekistan (Law of the Republic of Uzbekistan dated 23.11.2021 "On Insurance Activities". No ZRU-730 (National Database of Legislation, 24.11.2021, No 03/21/730/1089)// https://lex.uz/ru/docs/5739120).

42. Compiled by the author based on UzDaily data; https://napp.uz/ru/news/sostavlen-reyting-strahovshchikov-po-kachestvu-okazyvaemyh-strahovyh-uslug, as well as https://govinfo.uz /state/ state-statistics-agency.

43. Gubar O. V., Kukhmirov P. S. Impact of property transformation on the dynamics of insurance relations in Russia: Monograph. Rostov-on-Don: RSUE "RINH", 2000. p. 5-49 (- 167 p.),

44. A number of scientific literatures have been compiled on the basis of synthesis, such as Gubar O. V. Impact of Property Transformation on the Dynamics of Insurance Relations in Russia: Monograph / O. V. Gubar, P. S. Kukhmirov. Rostov-on-Don: RSUE "RINH", 2000. p. 5-49 (- 167 p.); Natkhov T.V. Evolution of the Insurance Institute and Its Role in the System of Social Reproduction. Strakhovoe Delo, 31 (199) -2005, pp. 70-76; Frumina S. Compensatory Theories of Insurance: Evolution of Views. Bulletin of the Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences. 2012. № 6. Pp. 134-142. etc.

45. A number of scientific literatures are compiled on the basis of the synthesis, such as Odinokova T.D. Economic Essence of Insurance Taking into Account Evolutionary Theoretical Positions. Bulletin of the Academy of Knowledge No37 (2), 2020, pp. 463-470; Khudyakov A.I. Theory of Insurance. Moscow, Statut Publ., 2010. - 656 p.; Fogelson Y.B. Insurance Law: Theoretical Foundations and Practice of Application: Monograph. Moscow: Norma; INFRA-M, 2012. - 576 p. and others.

46. Reitman L.I. Strakhovoe delo [Insurance Business]. Moscow, ROST Publ., 2007. P. 17 (– 377 p.).

47. Romanova T.F. Insurance: Theory, Practice. Rostov-on-Don: RGEA, 1998. P. 15 (- 199 p.).

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИККА ТАЪСИРИ ВА ИЖТИМОИЙ ОҚИБАТЛАРИ

Абдуллаев Шавкат Насриддинович

мустақил изланувчиси
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
E-mail:abdullayevshavkat0126@gmail.com

Аннотация. *Мазкур мақолада яширин иқтисодиётнинг иқтисодий ва ижтимоий оқибатлари, унинг иқтисодий хавфсизликка таъсири, шаклланиш сабаблари ва уни камайтириш чоралари илмий таҳлил қилинди. Тадқиқот жараёнида хорижий олимлар Ф. Шнайдер, В. Танзи, Э. де Сото, Д. Норт ҳамда маҳаллий олимлар А. Ваҳобов, Б. Ходиев, Ш. Шодмоновнинг фикрлари таҳлил қилинди.*

Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси, Иқтисодиёт ва молия вазирлиги, Солиқ қўмитаси Марказий банки маълумотлари асосида миллий иқтисодиётда яширин иқтисодиётнинг ҳолати баҳоланди. Тадқиқот якунига кўра яширин иқтисодиётнинг оқибатлари ҳамда уларни қисқартириш борасида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди.

Калит сўзлар: *яширин иқтисодиёт, иқтисодий хавфсизлик, норасмий сектор, солиқ сиёсати, институционал иқтисодиёт, Ўзбекистон иқтисодиёти.*

THE IMPACT OF THE SHADOW ECONOMY ON ECONOMIC SECURITY AND ITS SOCIAL CONSEQUENCES

Abdullayev Shavkat Nasriddinovich

Independent Researcher
Tashkent State
the University of Economics
E-mail:abdullayevshavkat0126@gmail.com

Abstract. *This article provides a scientific analysis of the economic and social consequences of the shadow economy, its impact on economic security, the reasons for its formation, and measures to reduce it. During the study, the views of foreign scholars F. Schneider, V. Tanzi, E. de Soto, D. North, as well as local scholars A. Vahobov, B. Khodiev, and Sh. Shodmonov, were analyzed.*

Based on data from the State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics, the Ministry of Economy and Finance, the Tax Committee, and the Central Bank, the state of the shadow economy in the national economy was assessed. The study concludes with proposals and recommendations for mitigating the consequences of the shadow economy.

Keywords*: shadow economy, economic security, informal sector, tax policy, institutional economics, economy of Uzbekistan.*

ВЛИЯНИЕ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ И ЕГО СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Абдуллаев Шавкат Насриддиноич

независимый соискатель
Ташкентский государственный экономический университет

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

E-mail:abdullayevshavkat0126@gmail.com

Аннотация. *В статье проведён научный анализ экономических и социальных последствий теневой экономики, её влияния на экономическую безопасность, причин формирования и мер по её сокращению. В процессе исследования были проанализированы научные взгляды зарубежных учёных Ф. Шнайдера, В. Танзи, Э. де Сото, Д. Норта, а также отечественных экономистов А. Вахабова, Б. Ходиева и Ш. Шодмонова.*

На основе статистических данных Агентства статистики Республики Узбекистан, Министерства экономики и финансов, Налогового комитета и Центрального банка Республики Узбекистан была проведена оценка состояния теневой экономики. По результатам исследования разработаны предложения и рекомендации по снижению масштабов теневой экономики и минимизации её негативных последствий.

Ключевые слова*: теневая экономика, экономическая безопасность, неформальный сектор, налоговая политика, институциональная экономика, экономика Узбекистана.*

Кириш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномасида “Ҳалол меҳнат – хотиржам ҳаёт ва фаровон жамият гарови”, деган шиор асосида яширин иқтисодиётга қарши курашиш борасида ишларни умуммиллий ҳаракатга айлантириш, шунингдек, келгуси беш йилда яширин иқтисодиёт улуши 2 карра қисқартириш; савдо ва сервис соҳаларида нақд пулсиз тўловлар улуши 75 фоиздан ошириш; расмий секторда банд бўлган аҳоли сони ҳозирги 8,5 миллиондан 14 миллионга етказиш каби улкан марраларни белгилаб берди [3].

Дарҳақиқат, яширин иқтисодиёт мамлакат иқтисодиёти ва тараққиётига бевосита таъсир кўрсатиб, унинг оқибатида мамлакат ижтимоий ҳаётига, иқтисодий барқарорлигига шунингдек, инвестицион жозибадорлигига салбий таъсир кўрсатади.

Яширин иқтисодиёт давлат бюджети даромадларини камайтиради, иқтисодий сиёсат самарадорлигини пасайтиради ва иқтисодий хавфсизликка таҳдид солади. Шунингдек, норасмий сектор иш ўринларини камайтиради, ижтимоий тенгликка салбий таъсир кўрсатади, инвестиция муҳитини пасайтиради.

Мамлакатимизда яширин иқтисодиётни жиловлаш борасида бир қатор ислоҳотлар олиб борилаётганлигига қарамасдан, мамлакат ялпи ички маҳсулотининг чоракдан юқори қисмини ташкил этаётганлиги ташвишли ҳолат.

Шу нуқтаи назардан, ушбу тадқиқотда яширин иқтисодиётга сабаб бўлувчи омиллар, уларнинг оқибатлари ҳамда бартараф этиш йўналишлари таҳлил қилинади.

Адабиётлар таҳлили.

Яширин иқтисодиёт замонавий иқтисодиётнинг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Ф. Шнайдернинг таъкидлашича, яширин иқтисодиёт барча мамлакатларда мавжуд бўлиб, унинг улуши давлат институтлари самарадорлигига боғлиқ. Шунингдек, олим яширин иқтисодиётни давлат назоратидан ташқари амалда ошириладиган иқтисодий фаолият деб таърифлайди ва унинг улуши мамлакатнинг институтлар сифатидан қатъий назар шаклланишида намоён бўлишини баён этади [4].

Италиялик иқтисодчи Вито Танзи норасмий иқтисодиётнинг асосий сабаблари юқори солиқ юки ва давлатнинг назорат механизмларидаги заифликлар деб келтирган. Шунингдек олим яширин иқтисодиётнинг шаклланиш омилларини тўрт гуруҳга, яъни солиқлар, тартиблаштириш (регуляция), тақиқлар ва коррупцияга бўлади ва улар ноқонуний бойишни келтириб чиқаришини таъкидлайди. Шу билан бирга яширин иқтисодиёт мавжудлиги жиддий оқибатларга олиб келиши мумкинлиги тадқиқ қилиниб, бунда асосий оқибатлар сифатида ижтимоий тенгсизлик юзага келиши, бозор тизими ва рақобати, солиқ тизими бузилиши, хорижий тўғридан-тўғри инвестицияларни камайиши каби муҳим иқтисодий кўрсаткичлар келтирилган [5].

Бошқа тадқиқотчи олим Эрнандо де Сото яширин иқтисодиётни институционал муҳит билан боғлиқ муаммо сифатида баҳолаган [6]. Дуглас Норт институционал иқтисодиёт назариясида институтлар иқтисодий ривожланишнинг асосий омили эканлигини таъкидлаган [7].

МДҲ давлатлари олимлари томонидан яширин иқтисодиёт ҳажмини ҳисоблашга амалий ёндашувлар, кўплаб тажрибалар ўтказилган. Хусусан, Б.Т. Рябушкин, Э.Ю. Чурилов, И.И. Елисеева, А.Н. Ширин, А.Е. Суринов, Н.Ч. Бокун каби олимлар тамонидан бир қатор фундаментал илмий манбалар шакллантирилган [8].

Шу билан бирга, маҳаллий олимларнинг фикрлари яширин иқтисодиётнинг табиати ва оқибатларини тушунишда муҳим аҳамиятга эга.

Хусусан, А. Ваҳобов яширин иқтисодиётнинг улушининг ошиб бориши давлат бюджети даромадларига салбий таъсир кўрсатишини таъкидлайди [9].

Иқтисодчи Б. Ходиев норасмий секторнинг ижтимоий тенглик ва иш ўринларига таъсири ҳақида фикр билдирган [10]. Ш. Шодмонов эса иқтисодий сиёсатнинг самарадорлигини ошириш учун норасмий иқтисодиётни камайтириш чораларини ишлаб чиқиш лозимлигини қайд этади [11].

Шу тадқиқотлардан аён бўладики, яширин иқтисодиётни камайтириш давлатнинг институционал ва солиқ сиёсати билан чамбарчас боғлиқликдир.

Тадқиқот методологияси.

Мазкур мақолада яширин иқтисодиёт ҳажми ҳамда унинг иқтисодиётга таъсири, ижтимоий ва иқтисодий оқибатлари таҳлилини амалга оширишда статистик таҳлил, таққослама таҳлил, қиёслаш, илмий абстракциялаш, тизимли таҳлил, анализ, синтез каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган. Хусусан, статистик таҳлил асосида Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси, Солиқ қўмитаси ва Марказий банки маълумотлари асосида яширин иқтисодиётнинг улуши ҳамда иқтисодиётга таъсири таҳлил қилинди. Таққослаш усули Ўзбекистон ва хорижий давлатлар мисолида иытисодий тенденциялар солиштириб тадқиқ қилинишида қўлланилди. Тизимли таҳлил ёрдамида яширин иқтисодиётнинг иқтисодий хавфсизликка таъсирини аниқлаш учун иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичлар таҳлил қилинди. Шунингдек, иқтисодий хавфсизликка таъсири баҳоланди.

Таҳлил ва натижалар.

Яширин иқтисодиёт замонавий иқтисодий тизимларда жиддий муаммолардан бири ҳисобланиб, унинг иқтисодий хавфсизликка таъсири долзарб илмий ва амалий аҳамиятга эга. Иқтисодиёт назарияси нуқтаи назаридан қаралганда, яширин иқтисодиёт давлат бюджетига тушумларнинг камайишига, солиқ базасининг қисқаришига ва молиявий барқарорликнинг издан чиқишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида давлатнинг стратегик соҳаларни молиялаштириш имкониятларини чеклаб, миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига хавф туғдиради.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотининг “Кузатилмайдиган иқтисодиётни баҳолаш бўйича қўлланма”сига асосан “кузатилмайдиган иқтисодиёт” тушунчаси доимий статистик кузатувларда тўлиқ ёки қисман қамраб олинмаган, шунингдек, статистик кўрсаткичларда акс эттиришда билвосита усуллар орқали баҳоланадиган иқтисодий фаолият сифатида таърифланади[79]. Ўз навбатида, кузатилмайдиган иқтисодиёт норасмий, яширин ва ноқонуний иқтисодий фаолият турлари бўйича гуруҳларга ажратилади.

Ўзбекистонда кузатилмайдиган иқтисодиёт таркибида норасмий ҳамда яширин

[79] Измерение ненаблюдаемой экономики: Руководство. Организация экономического сотрудничества и развития, 2002.

иқтисодиёт кўлами ўлчаниб борилади.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида жами норасмий ва яширин иқтисодиёт ҳажми ҳамда ЯИМ (ЯҲМ)даги улуши*

Т/р	Тармоқ номи	2021 йил		2022 йил		2023 йил		2024 йил		2025 йил	
		ҳажми *(трлн сўм)*	улуши *%*	ҳажми *(трлн сўм)*	улуши *%*	ҳажми *(трлн сўм)*	улуши *%*	ҳажми *(трлн сўм)*	улуши *%*	ҳажми *(трлн сўм)*	улуши *%*
Жами яширин ва норасмий иқтисодиёт		**306,4**	**37,3**	**348,8**	**35,0**	**418,9**	**34,8**	**505,7**	**34,8**	**498**	**26,9**
1.	Қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги	118,9	65,4	129,9	62,2	152,7	62,9	169,5	63,6	191,7	62,6
2.	Саноат	23,4	11,6	22,2	9,2	26,2	9,1	32,7	8,9	44,4	5,9
3.	Хизматлар	136,6	42,6	167,0	40,4	205,4	38,8	263,4	40,1	30,3	26,9
4.	Қурилиш	27,5	43,3	29,8	40,6	34,6	41,0	40,0	41,3	231,6	16,3

**Муаллиф ишланмаси.*

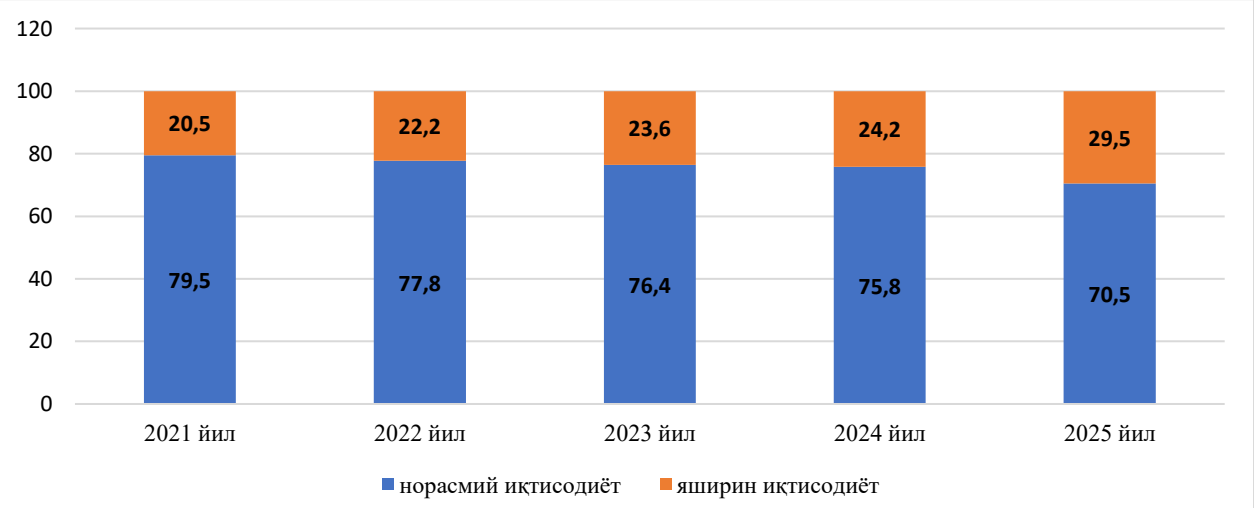
Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, мамлакатимизда кузатилмайдиган (яширин ва норасмий) иқтисодиёт ҳажми йиллар давомида ўсиб бораётган бўлса-да, ялпи ички маҳсулот таркибида унинг улуши сезиларли даражада камаймоқда. Хусусан, 2021 йилда ЯИМ таркибида кузатилмайдиган иқтисодиёт улуши 37,3 фоизни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2025 йилга келиб 10,4 фоизга камайиб, 26,9 фоизни ташкил этмоқда.

Кузатилмайдиган иқтисодиёт улуши қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги ҳамда хизматлар соҳасида юқорилигича сақланиб келинмоқда.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16.02.2026 йилдаги ПФ-21-сон фармони билан тасдиқланган «Ўзбекистон — 2030» стратегиясининг Барқарор иқтисодий ўсиш орқали аҳоли фаровонлигини таъминлаш бўлимида Ялпи ички маҳсулотга нисбатан кузатилмайдиган иқтисодиёт улушини 23 фоизгача қисқартириш мақсади аниқ белгилаб қўйилган.

Бунга эришиш, албатта, бизнес учун қулай шароит яратиш, аҳоли ва тадбиркорлар ўртасида қонуний бизнес ишончли ҳимоя остида шиорлари асосида изчил тадбирларни амалга ошириш, айниқса нақдсиз ҳисоб-китобларни янада кенгайтириш зарур бўлади.

Бундан ташқари, кузатилмайдиган иқтисодиёт таркибини таҳлил қилсак, унда норасмий иқтисодиёт ҳажми юқорилигини кўришимиз мумкин.

1-расм. Кузатилмайдиган иқтисодиёт таркибида норасмий ҳамда яширин иқтисодиёт улуши*

**Муаллиф ишланмаси.*

Таҳлиллар кўрсатдики, кузатилмайдиган иқтисодиёт таркибида яширин иқтисодиётнинг улуши ошиб бормоқда, бу, албатта, салбий кўрсаткич. Чунки яширин

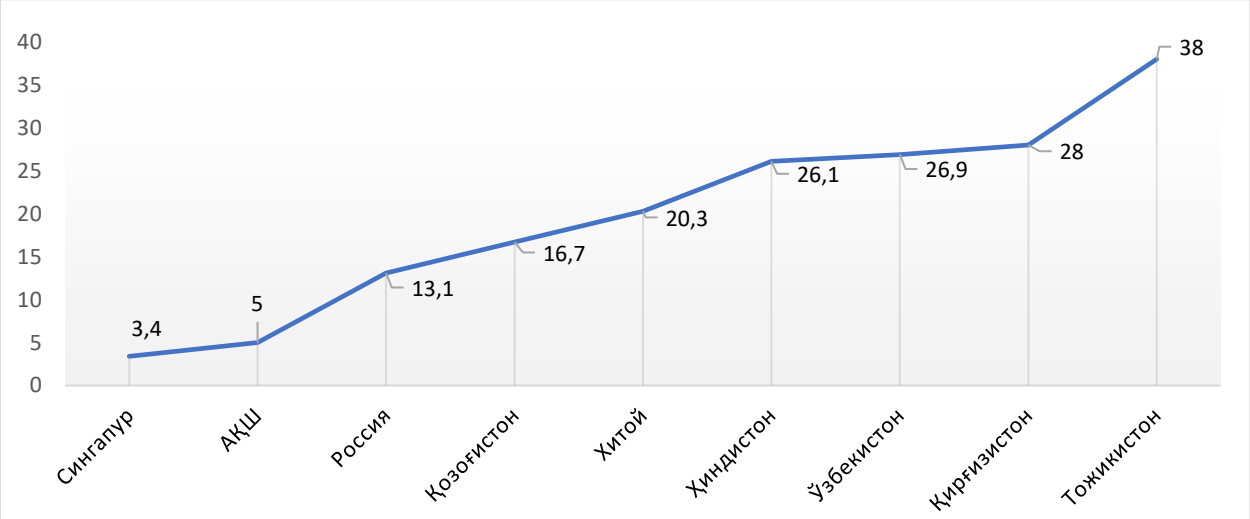
иқтисодиёт қонун билан ман этилмаган, аммо солиққа тортилмаслик ва қонун ҳужжатлари талабларига риоя қилмаслик мақсадида давлат органларидан атайлаб беркитилган иқтисодий фаолият бўлиб, унинг оқибатида иқтисодиётга катта зарар етказилади.

Жадвал маълумотлари 2021–2025 йилларда норасмий ва яширин иқтисодиёт улушининг ўзгариш динамикасини кўрсатади. Таҳлилга кўра, норасмий иқтисодиёт улуши 2021 йилда 79,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2025 йилга келиб 70,5 фоизгача пасайган. Аксинча, яширин иқтисодиёт улуши шу даврда 20,5 фоиздан 29,5 фоизгача ўсгани кузатилади. Бу ҳолат иқтисодий муносабатларнинг маълум қисми расмий сектордан чиқиб, назоратдан ташқари фаолиятга ўтаётганини англатади. Илмий нуқтаи назардан, бундай тенденция солиқ юки, институционал чекловлар ва маъмурий тўсиқлар таъсири билан изоҳланади. Шунингдек, рақамли назорат механизмларининг етарли эмаслиги ҳам яширин иқтисодиёт кенгайишига сабаб бўлиши мумкин.

Мамлакатимизда яширин иқтисодиёт кўламини қисқартириш учун бир қатор чоралар шу жумладан, ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 10.12.2025 йилдаги “Нақдсиз ҳисоб-китобларни оммалаштириш ва яширин иқтисодиёт улушини қисқартиришга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-246-сон Фармони қабул қилинди.

Фармонни қабул қилишдан асосий мақсад нақдсиз ҳисоб-китобларни оммалаштириш ҳамда бизнес юритишда рақобат муҳитини янада ривожлантириш, мамлакатимизда яширин иқтисодиёт улушини қисқартиришнинг самарали механизмларини жорий этиш ҳамда бизнесни соядан чиқаришни рағбатлантириш ҳисобланади. Ялпи ички маҳсулот таркибида кузатилмайдиган иқтисодиётнинг улуши мавжудлиги ривожланган давлатларда ҳам кузатилади.

2-расм. Хорижий давлатлар ЯИМ таркибида кузатилмайдиган иқтисодиёт улуши (фоизда)*

**Муаллиф ишланмаси.*

Хулоса қилишимиз мумкинки, ривожланган давлатлар ЯИМ таркибида кузатилмайдиган иқтисодиёт улуши 3-8 фоизни, ўрта ривожланган давлатларда 10-20 фоизни, ривожланаётган давлатларда 20-30 фоизни ташкил этади.

Марказий Осиёда яширин иқтисодиёт улуши ўртача 30 фоиз атрофида бўлиб, бу ривожланган давлатларга нисбатан анча юқори. Бу эса норасмий меҳнат бозори, нақд пул айланмасининг юқорилиги, солиқ маъмуриятчилигининг мураккаблиги, институционал институтлар заифлиги билан изоҳланади.

Олиб борилган таҳлиллар ҳамда ижтимоий сўровлар натижасига кўра, яширин иқтисодиёт ҳажмининг юқорилиги қуйидаги оқибатларга олиб келади:

1. Солиқ тушумларининг камайиши – солиқ объектларининг тўлиқ ҳисобга олинмаслиги натижасида давлат бюджети даромадлари қисқарди.

Давлат бюджетининг асосий манбалари солиқлар экан, хуфиёна иқтисодиёт улуши ортиши билан расмий даромадлар қисқаради. Бу эса ижтимоий харажатлар – таълим, соғлиқни сақлаш, пенсия ва инфратузилма каби соҳаларни молиялаштиришни қийинлаштиради.

2. Иш ўринлари ва ижтимоий адолатга таъсир – норасмий секторда ишчилар ҳуқуқлари таъминланмайди.

Хуфиёна ишчилар ижтимоий ҳимоя тизимидан – пенсия, суғурта, меҳнат ҳуқуқларидан маҳрум бўлади. Бу эса келажакда аҳолида камбағаллик ва ижтимоий ноустуворлик хавфини кучайтиради.

3. Рақобатнинг бузилиши ва инвестиция хавфи – барқарор иқтисодий муҳит бузилади

Норасмий бизнес қонуний талабларга риоя этмасдан иш юритгани учун уларга нисбатан расмий корхоналар камроқ рақобатбардош бўлади. Бу эса инвестиция муҳитини ёмонлаштиради ва янги инвестицияларни жалб қилишни қийинлаштиради.

4. Макроиқтисодий нотенглик

Хуфиёна иқтисодиёт ишсизлик ва ЯИМ (ялпи ички махсулот), ишсизлик даражаси ва бошқа макроиқтисодий кўрсаткичларнинг нотўғри баҳоланишига олиб келади. Бу эса нотўғри сиёсий қарорларга ва иқтисодий режалаштиришда хатога сабаб бўлади.

Айтайлик, Мисрда сўнгги йилларда норасмий меҳнат 60 фоиз атрофида бўлиб, бу ишсизлик кўрсаткичларини паст кўрсатмоқда. Аммо реал аҳволда миллионлаб одамлар расмий иш жойига эга эмас, бу эса иқтисодий сиёсатни нотўғри йўналишга бошламоқда.

Қолаверса, Жаҳон банки маълумотларига кўра, юқори норасмийлик даражасига эга мамлакатларда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми ўртача 15-20 фоиз паст бўлади.

Иқтисодий хавфсизликка яширин иқтисодиётнинг иқтисодиётнинг таъсири қуйидагиларда намоён бўлади:

– давлат бюджетининг барқарорлигига таҳдид солади;
– иш ўринлари ва ижтимоий барқарорликка салбий таъсир кўрсатади;
– солиқ сиёсати ва давлат назоратининг самарадорлигини пасайтиради;
– иқтисодий ислоҳотлар ва инвестиция муҳитининг самарадорлигини ҳам чеклайди.

Хулоса

Тадқиқот натижалари яширин иқтисодиётнинг иқтисодий хавфсизликка салбий таъсир кўрсатишини, давлат бюджет даромадларини камайтиришини ҳамда рақобат муҳитига путур етказишини кўрсатади. Яширин иқтисодиётнинг кенгайиши иқтисодий муносабатларнинг шаффоф эмаслиги, солиқ маъмурчилигидаги муаммолар, институционал чекловлар ва назорат механизмларининг етарли даражада самарали эмаслиги билан боғлиқ. Шу сабабли мазкур муаммони камайтириш комплекс ва тизимли ёндашувни талаб қилади.

Биринчидан, солиқ сиёсатини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Солиқ юкининг юқори бўлиши айрим хўжалик юритувчи субъектларни норасмий ёки яширин фаолиятга ўтишга ундаши мумкин. Шунинг учун солиқ ставкаларини оптималлаштириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик учун имтиёзлар жорий этиш ҳамда солиқ маъмурчилигини соддалаштириш зарур. Шу билан бирга, солиқ тўловчиларни рағбатлантирувчи механизмларни жорий этиш, масалан, ихтиёрий равишда даромадларини легаллаштирган субъектлар учун муайян енгилликлар бериш орқали иқтисодиётнинг расмий секторини кенгайтириш мумкин.

Иккинчидан, иқтисодиётни рақамлаштириш ва электрон ҳисоб-китоблар тизимини ривожлантириш яширин иқтисодиётни қисқартиришнинг самарали воситаларидан ҳисобланади. Электрон тўловлар, онлайн назорат-касса машиналари, рақамли ҳисоб-фактуралар ва автоматлаштирилган маълумотлар алмашинуви иқтисодий операцияларнинг шаффофлигини таъминлайди. Бу эса пул айланмаси устидан назоратни кучайтириб,

норасмий айланмаларни камайтиради.

Учинчидан, институционал ислоҳотларни чуқурлаштириш зарур. Бу борада ҳуқуқий базани такомиллаштириш, молиявий ва назорат институтларининг самарадорлигини ошириш, коррупцияга қарши кураш механизмларини кучайтириш муҳим аҳамият касб этади. Давлат органлари ўртасида маълумот алмашинувини интеграция қилиш орқали иқтисодий фаолият устидан комплекс назоратни таъминлаш мумкин.

Тўртинчидан, ижтимоий мониторинг ва аудит механизмларини кучайтириш талаб этилади. Норасмий сектор улушини мунтазам таҳлил қилиш, иқтисодий субъектларнинг фаолиятини таҳлил қилиш ҳамда жамоатчилик назоратини ривожлантириш орқали яширин иқтисодиёт кўламини камайтириш мумкин. Шунингдек, аҳоли ўртасида солиқ маданиятини ошириш ва иқтисодий саводхонликни ривожлантириш ҳам муҳим омил ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, яширин иқтисодиётни қисқартириш учун солиқ сиёсатини такомиллаштириш, рақамлаштириш жараёнларини жадаллаштириш, институционал ислоҳотларни кучайтириш ва самарали мониторинг тизимини жорий этиш каби чора-тадбирларни комплекс равишда амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Бу эса иқтисодиётнинг барқарор ўсиши ва шаффофлигини таъминлашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 10.12.2025 йилдаги “Нақдсиз ҳисоб-китобларни оммалаштириш ва яширин иқтисодиёт улушини қисқартиришга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-246-сон фармони. – https://www.lex.uz/ru/docs/7897630?ONDATE=10.12.2025

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16.02.2026 йилдаги “Мамлакат тараққиётининг 2030 йилгача мўлжалланган устувор йўналишлари доирасида ислоҳотларни изчил давом эттириш ва янги босқичга олиб чиқишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-21-сон фармони.

– https://www.lex.uz/uz/docs/8050769

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. (2025 йил 26 декабрь) https://president.uz/uz/lists/view/8834

4. Schneider F. Shadow Economy. – Vienna, 2015.

5. Tanzi V. Underground Economy. – Washington, 1999.

6. De Soto H. The Mystery of Capital. – New York, 2000.

7. North D. Institutions and Economic Performance. – Cambridge, 1990.

8. Б.Т. Рябушкин, Э.Ю. Чурилов. Методы оценки скрытый и неформальный секторов экономики. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 144 с. , Елисеева, И. И. Измерение теневой экономической деятельности. – СПб., 2003. – 269 с. Суринов А. Е. , Косарев А. Е. , Глисин Ф. Ф. И др. Ненаблюдаемая экономика: попытка количественных измерений /; под ред. Суринова А. Е. – М.: Финстатинформ, 2003. – 256 с., Н.Ч. Бокун, В.Н. Тамашевич. Теневая экономика: проблемы количественного измерения, – Белорусский экономический журнал – № 1. –1997. Н.Ч. Бокунни Теневая экономика: понятие, классификация, методы оценки.

9. Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: 2019.

10. Ходиев Б. Макроиқтисодиёт. – Т.: 2020.

11. Шодмонов Ш. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: 2018.

12. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси маълумотлари.

13. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳисоботлари.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

РОЛЬ ESG-ФАКТОРОВ НА ФИНАНСОВУЮ УСТОЙЧИВОСТЬ И ИНВЕСТИЦИОННУЮ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ УНИВЕРСИТЕТОВ

Айматова Фарида Хуразовна

старший преподаватель
кафедры общественных и точных наук
Ташкентского государственного
экономического университета.
E-mail: faridochca@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5025-4573

Аннотация. *в статье рассматривается трансформация подходов к управлению финансами в системе высшего образования под влиянием принципов ESG (Environmental, Social, Governance). В статье подчеркивается роль ESG как надинституциональной системы, которая определяет векторы инвестиционной политики, фандрайзинга и распределения бюджетных средств университетов. Также, рассматривается вопросы перехода от традиционных моделей финансовой эффективности к моделям, учитывающим социальный вклад и экологическую ответственность. В работе выделены ключевые проблемы и перспективы внедрения ESG-критериев в финансовую стратегию университетов в условиях глобальной неопределенности.*

Ключевые слова: *ESG-трансформация, высшее образование, финансовая устойчивость, инвестиционная привлекательность вузов, устойчивое развитие, университетское управление.*

UNIVERSITETLARNING MOLIYAVIY BARQARORLIGI VA INVESTITSIYA JOZIBADORLIGIDA ESG OMILLARINING ROLI

Aymatova Farida Xurazovna

ijtimoiy va aniq fanlar
kafedrasi katta o‘qituvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: faridochca@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5025-4573

Annotatsiya*. Ushbu maqolada ESG (Ekologik, Ijtimoiy, Boshqaruv) tamoyillari ta’sirida oliy ta’limda moliyaviy boshqaruvga yondashuvlarning o‘zgarishi tahlil qilingan. Unda ESGning investitsiya siyosati, mablag‘ yig‘ish va universitet budjetlarini taqsimlash vektorlarini belgilaydigan institutsional tizim sifatidagi roli ta’kidlanadi. Shuningdek, u an’anaviy moliyaviy ko‘rsatkichlar modellaridan ijtimoiy hissa va ekologik mas’uliyatni hisobga oladigan modellarga o‘tishni ham ko‘rib chiqadi. Maqolada global noaniqlik sharoitida universitet moliyaviy strategiyalarida ESG mezonlarini joriy etishning asosiy muammolari va istiqbollari ta’kidlangan.*

Kalit so‘zlar*: ESG transformatsiyasi, oliy ta’lim, moliyaviy barqarorlik, universitet investitsiya jozibadorligi, barqaror rivojlanish, universitet boshqaruvi.*

THE ROLE OF ESG FACTORS ON THE FINANCIAL STABILITY AND INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF UNIVERSITIES

Aymatova Farida Khurazovna

Senior Lecturer of the Department of
«Social and Exact Sciences
Tashkent StateUniversity of Economics
E-mail: faridochca@mail.ru

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ORCID: 0000-0002-5025-4573

Abstract. This article examines the transformation of approaches to financial management in higher education under the influence of ESG (Environmental, Social, Governance) principles. It emphasizes the role of ESG as a supra-institutional system that determines the vectors of investment policy, fundraising, and the allocation of university budgets. It also examines the transition from traditional financial performance models to models that take into account social contribution and environmental responsibility. The paper highlights key challenges and prospects for implementing ESG criteria in university financial strategies in the face of global uncertainty.

Keywords: ESG transformation, higher education, financial sustainability, university investment attractiveness, sustainable development, university governance.

Введение

Современная система высшего образования находится в точке выбора пути развития и трансформации. Система университетов находится на перепутье в переломном моменте в стадии коренных изменений. Традиционные источники финансирования бюджетные субсидии и прямая оплата обучения становятся недостаточными для обеспечения конкурентоспособности в глобальном масштабе. Президент Узбекистана отметил, что необходимо «укрепление научного потенциала высших образовательных учреждений, усиление интеграции вузовской науки с академической с повышением её эффективности и результативности; - усиление духовно-нравственного содержания высшего образования» [1,2]. С учетом поручений руководителя страны в стране проводятся системная работа по дальнейшему развитию университетов. В то же время, мировое инвестиционное сообщество перешло к использованию нефинансовых критериев оценки эффективности, известных как ESG (Environmental, Social, Governance).

Для современных университетов ESG перестает быть вопросом «имиджа» или «этики» и переходит в плоскость жесткого финансового прагматизма. Внедрение этой рамки позволяет высшим учебным заведениям минимизировать операционные риски, оптимизировать расходы на инфраструктуру и, что наиболее важно, открывает доступ к «зеленому» финансированию и эндаумент-инвестициям нового типа.

ESG в высшем образовании рассматривается как трансформационная модель, где вуз - не только образовательный центр, но и экологически ответственный субъект (E), создающий инклюзивную социальную среду (S) с прозрачным корпоративным управлением (G). Это включает внедрение "зеленых" кампусов, обучение устойчивому развитию и повышение репутации вузов [2,43].

Основными ключевыми аспектами ESG в вузах являются: создание (Environmental (E)) «зеленных кампусов, энергосберегающие здания, сокращения потребления бумаги, использования экологических транспортов. В высшем образовании и в научном исследовании является внедрение дисциплины по устойчивому развитию экологии, углеродному регулированию в учебные планы для подготовки кадров.

Создание (Social (S)) и обеспечение доступной среды: борьба с дискриминацией (отсутствие физических или цифровых барьеров для людей с инвалидностью, например, пандусы, лифты), создание равных возможностей для студентов и преподавателей (при карьерном и академическом росте, отсутствие предвзятости при приеме на учебу или же на работу или распределении грантов). В социальной интеграции создании условий в котором каждый чувствует себя вовлеченным в жизнь, независимо от пола и возраста или же физических способностей. Все это объединяет в ответственность за социальную справедливость и человечность отношения внутри организаций.

Создание кадрового потенциала, поддерживающее преподавателей, обеспечения достойных условий труда. Взаимодействие с местным сообществом, участие в волонтерских проектах. По направлении Governance (G) разработка внутренних ESG - документов, этнический кодекс, прозрачность в финансовые потоки. Интеграция

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

принципов устойчивого развития в долгосрочную стратегию развития вуза. Формирование имиджа университета, привлекательного для инвесторов и студентов [3,23].

Внедрение ESG помогает университетам соответствовать современным трендам, повышать свою конкурентоспособность и воспитывать новое поколение специалистов, осознающих важность ответственного отношения к миру.

Обзор литературы

Концептуальные основы ESG в академической среде заложены в работах таких исследователей, как В. Тилбури (W. Tilbury), которая рассматривала университет как «живую лабораторию» устойчивого развития [4,34]. Проблемы финансовой устойчивости вузов в контексте меняющихся экономических парадигм подробно изучены в трудах Дж. Хейзелкорна (E. Hazelkorn) [4,10].

Среди российских авторов значительный вклад в изучение ESG-трансформации внесли специалисты ВШЭ и МГИМО. Исследователи отмечают, что если раньше финансовая устойчивость трактовалась узко (как сбалансированность бюджета), то в работах последних лет акцент смещается на способность организации генерировать ценность для стейкхолдеров в долгосрочной перспективе, что напрямую коррелирует с G-компонентом (качеством управления).

Ученые экономисты Узбекистана ведут определенную научно исследовательскую работу по вопросам высшей школы. Среди них труды академика С.С.Гулямова и Профессора А.Т.Шермухамедова. Как подчеркивают известные экономисты, открытое и дистанционное образование является наиболее эффективным путем к ускорению процесса перехода стран к информационному обществу. Открытое и дистанционное образование позволяет на базе искусственного интеллекта осуществлять адаптацию обучения к уровню базовой подготовки обучаемого, к месту его проживания, к здоровью, материальному положению. [6], [7]. Вопросы развития высшего образования исследована в трудах профессора Назара Хакимова [8], М.Х.Саидова, Д.Н.Саидовой [9], Б.А Ахмедова [10], А.Г. Муминова [11].

Тем не менее, вопрос прямого влияния ESG на инвестиционную привлекательность именно образовательного сектора остается недостаточно разработанным, что определяет научную новизну данной статьи.

Методология исследования

Целью внедрения ESG-факторов в деятельность высших учебных заведений является обеспечения их финансовой устойчивости и инвестиционной привлекательности в условиях глобальных изменений. Реализация принципов устойчивого развития направлена на повышение прозрачности управления, укрепления связи образования с практикой и создание эффективных механизмов привлечения инвестиций в академическую среду.

Анализ и результаты

С учетом реформирование университетов в стране проводятся системная работа по дальнейшему развитию высших учебных заведений. Поэтому мы рассмотрим следующие факторы развития университетов.

Экологический фактор (E). Экологический фактор является эффективностью кампуса: энергоэффективность, управление ресурсами. Но переход вузов из обычной традиционной модели к экологической, часто воспринимается как затратная часть. Например, инфраструктурные вложения: при установке солнечных панелей, модернизация систем отопления, внедрение раздельного сбора отходов и систем фильтрации воды требуют серьезных разовых выплат из бюджета вуза.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Эксплуатационные расходы. Например, закупка переработанной бумаги или экологичных моющих средств обычно стоит на 10–20,0% больше, чем стандартных аналогов. Или же при неявной выгоде: Экономия на электричестве или воде распределяется на десятилетия, в то время как бюджет вуза планируется на короткие периоды. Сложно обосновать затраты сегодня ради экономии, которая станет заметна только через 10 лет. Следовательно, необходимо создание отделов устойчивого развития, обучение персонала и проведение экологического аудита. Это требует от вузов дополнительные зарплатные расходы, которые не приносят прямой прибыли. Отсутствие рыночных стимулов**.** Во многих регионах тарифы на ресурсы всё еще недостаточно высоки, а штрафы за отсутствие эко-инициатив минимальны, что делает «экологичность» скорее имиджевым проектом, чем бизнес-необходимостью. Теперь рассмотрим какую конкретную эффективность можно увидеть при переходе из традиционных форматов вузов в экологическую модель. Прямая экономия ресурсов: установить «умные» краны и утепление стен, чтобы каждый месяц не платите по счетам. Для **с**нижения счетов за электроэнергию, поставить светодиодные (LED) лампы и датчики движения в коридорах, чтобы свет не горел в пустых аудиториях ночью. Также необходимо установить солнечные панели. Для **э**кономии на отоплении и воде, установить автоматические регуляторы тепла (которые снижают температуру в выходные) и аэраторы на краны. Тогда, вуз перестает «отапливать улицу» и сливать лишние кубометры воды.

Для сокращения расходов на вывоз мусора, вести раздельный сбор отходов. Тогда сократиться общий объем мусора, который нужно вывозить на свалку. В некоторых случаях вуз сам получает небольшие деньги за сданную макулатуру. Перевести внутренний транспорт кампуса на электричество или оптимизировали маршруты. Тогда затраты на закупку бензина и обслуживание двигателей внутреннего сгорания исчезают из бюджета. Теперь рассмотрим, следующий фактор экологической модели вуза.

Социальный фактор (S). Человеческий капитал и бренд. Университет — это институция, производящая человеческий капитал. Инклюзивность и разнообразие. Вузы с высокими показателями S-фактора привлекают более широкий спектр иностранных студентов и талантов, что напрямую увеличивает внебюджетные доходы. Привлечение «человеческого капитала» для вузов. Это означает повышение конкурентоспособности университета как работодателя и места обучения за счет его «зеленого» имиджа. Простыми словами: современные студенты и ученые выбирают те места, которые соответствуют их ценностям. Таким образом, повышается «Притягательность абитуриентов» к этому вузу и повысится удержание лучших преподавателей и ученых. Также, надо учесть, что студенты, участвующие в эко-проектах кампуса, учатся системному мышлению, ответственности и управлению проектами. На выходе вуз получает более качественных выпускников, которые востребованы в крупных корпорациях (где сейчас обязательны знания в области устойчивого развития - ESG). Также гранты и научные инвестиции - это экологическая модель, который открывает доступ к целевому финансированию. Ученые охотнее идут в вуз, который дает базу для исследований в сфере экологии, энергетики и климата, так как под эти темы сейчас выделяется больше всего мировых и государственных грантов. Связь с рынком труда: социальная ответственность вуза выражается в подготовке востребованных кадров, что повышает лояльность корпоративных спонсоров и индустриальных партнеров.

Управленческий фактор (G). Над институциональная рамка ESG требует от вузов: публикации нефинансовой отчетности. Цифровизации финансовых потоков. Вовлечения студентов и сотрудников в процесс принятия решений (Shared Governance). Высокое качество управления (G) снижает риск коррупции и нецелевого использования средств, что является ключевым сигналом для частных инвесторов и меценатов. Таким образом, ESG как драйвер инвестиционной привлекательности. Инвестиционная привлекательность вуза сегодня формируется через механизмы: грантовая поддержка: крупные фонды (например,

программы Erasmus+ или национальные проекты) все чаще включают ESG-критерии в условия отбора. Эндаумент-фонды: Современные доноры хотят видеть, что их средства работают на «чистые» и социально значимые цели. Кредитные рейтинги: Ведущие агентства (Moody’s, S&P) при оценке кредитоспособности образовательных организаций начинают учитывать их ESG-профиль. Инвестиционная привлекательность растет у тех организаций, которые демонстрируют прозрачность. Рассмотрим для наглядности таблицу №1, где сравним расходы вузов, при переходе из в «традиционных» форматов на экологическую модель.

Таблица 1.

Расходы вузов, при переходе из в «традиционных» форматов на экологическую модель*

Виды расходов	**Обычный вуз (Линейная модель)**	**Экологический вуз (Циркулярная модель)**	**Сравнение и эффект**
Электроэнергия	Постоянно растущие счета за освещение и оборудование.	Высокие затраты на LED, датчики и ВИЭ (панели/ветряки).	**Экономия 30–50%** на долгосроке после окупаемости оборудования.
Отопление и вода	Высокие потери из-за старых труб и отсутствия изоляции.	Затраты на теплоизоляцию зданий и умные узлы учета.	Снижение платежей на **20–40%** за счет автоматического регулирования.
Расходные материалы	Покупка дешевой бумаги, картриджей, одноразового пластика.	Закупка эко-товаров (дороже на 10-20%) или переход в «цифру».	Экономия за счет **снижения объема** закупок (меньше бумаги — меньше трат).
Утилизация отходов	Оплата вывоза смешанного мусора по тарифу за объем.	Траты на контейнеры для РСО и обучение персонала/студентов.	**Доход** от продажи вторсырья или снижение тарифа на вывоз ТКО.
Обслуживание зданий	Косметический ремонт «по факту» поломок.	Регулярный энергоаудит и внедрение «умных» систем.	Рост стоимости **капитализ ации зданий** (зеленая недвижимость дороже).
PR и маркетинг	Стандартная реклама образовательных программ.	Расходы на экологическую сертификацию (напр. LEED, GreenMetric).	**Рост лояльности** и приток абитуриентов без увеличения рекламного бюджета.

**Источник. Составлена автором статьи на основе самостоятельного анализа материалов*

Здесь в таблице видно, разница с постоянных операционных трат вузов на разовые капитальные вложения. Энергоэффективностью кампусов увеличивается за счет кампусов на «умные кампусы», где снижается эксплуатационные расходы.

Теперь, рассмотрим таблицу№2 внедрения ESG для вузов Узбекистана.

Таблица 2.

Сравнительная таблица внедрения ESG в вузах Узбекистана**

Категория ESG	Направление деятельности (Узбекистан)	Конкретные инструменты и меры	Ключевые показатели (KPI)
Environmental (E)	Энергоэффективность и «Зеленый» кампус	Установка солнечных панелей на крышах учебных корпусов (согласно ПП-57). Замена ламп на LED.	% электроэнергии от возобновляемых источников; кВт/ч на 1 кв. м.
	Ресурсосбережение	Внедрение систем капельного орошения территорий. Сбор макулатуры. Переход на HEMIS (отказ от бумажных журналов).	Тонны сэкономленной бумаги; м³ сэкономленной воды.
	Эко-образование	Курсы по «Зеленой экономике» и изменению климата в рамках общеобразовательных блоков.	Количество ОП (образовательных программ) с модулем устойчивого развития.
Social (S)	Инклюзия и доступность	Установка лифтов и пандусов в старых корпусах. Выделение женских квот при поступлении.	Количество студентов по спецквотам; % зданий с безбарьерной средой.
	Кадровый резерв	Программа «Эл-юрт умиди» для стажировок преподавателей за рубежом. Доплаты за ученые степени.	Доля молодых докторов наук (PhD/DSc); уровень текучести кадров.
	Сообщество	Работа волонтерских групп в махаллях. Помощь в цифровизации местных школ.	Количество совместных проектов с махаллинскими комитетами.
Governance (G)	Этика и прозрачность	Принятие Антикоррупционного комплаенса. Работа «телефонов доверия» и ботов обратной связи.	Количество обращений, решенных через платформы обратной связи.
	Стратегия и отчетность	Публикация финансовых отчетов на сайте вуза. Вхождение в топ-1000 рейтинга THE Impact Rankings.	Наличие утвержденной «Дорожной карты» ESG-развития; позиция в рейтинге.

***Источник. Составлена автором самостоятельного анализа материалов по теме исследования.*

Заключение

Таким образом, проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы: ESG не является временной модой, это новая финансовая архитектура, в которой вуз оценивается

как долгосрочный актив.

Финансовая устойчивость вуза теперь прямо зависит от его способности адаптироваться к экологическим и социальным требованиям общества. Для успешного развития в системе высшего образования необходимо внедрение комплексной ESG-стратегии. Это позволит не только улучшить репутационные показатели, но и обеспечить диверсификацию источников финансирования, делая университет устойчивым к внешним экономическим шокам.

Литературы

1.Постановление "Президента Республики Узбекистан Шавкат Мирзияева «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования" от 20 апреля 2017 года.

2.United Nations**.** Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. - 2015.

3.Tilbury, D. Higher Education for Sustainability: A Global Overview of Commitment and Progress. // Higher Education in the World 4. - 2011. - pp. 18-28.

4.Ефимова О. В. Анализ устойчивого развития компании: стейкхолдерский подход. - М.: КноРус, 2021г.-234 стр.

5.Hazelkorn, E. Rankings and the Reshaping of Higher Education: The Battle for World-Class Excellence. - Palgrave Macmillan, 2015.- pp. 45-58

6.Гулямов С. С., Шермухамедов А. Т. Развитие дистанционного образования в Узбекистане // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 14. – С. 83–87. – URL: http://e-koncept.ru/2017/770629.htm

7.Гулямов С. С., Шермухамедов А. Т. Модель развития Узбекистана: интеллектуального потенциала в гражданском обществе // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 14. – С. 77–82. – URL: http://e-koncept.ru/2017/770628.htm

8.Хакимов Н.Х.Реформирование высшего образования в контексте нового этапа развития Узбекистана. Аудиторские ведомости., 2024 №3, стр.210- 215.

9.Саидов М.Х., Саидова Д.Н. Развитие высших учебных заведений - гарантия прогресса общества и повышения конкурентоспособности национальной экономики. Вестник науки и образование. 2020, № 3. Стр.56 -60.

10.Ахмедов Б.А. Концепция «Мега-университета» и потенциал ее применения в условиях Узбекистана. Вестник науки и образование. 2020, № 2. Стр.14-20.

11. Муминов А.Г.Реформы в образовании Узбекистана: состояние и перспективы. Бюллетень науки и практики, 2021, том 5, № 8, стр.67-70.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

XALQARO TAJRIBALAR ASOSIDA KRIPTO SANOATI FAOLIYATI TAHLILI VA ULARNING ISHLASH PRINSIPLARI

Shoaxmedova Nozima Xayrullayevna
raqamli iqtisodiyot kafedrasi dotsenti
Toshkent davlat iqtsodiyot universiteti,
E-mail: nshoaxmedova@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3297-7521

Annotatsiya. *Xalqaro tajribalar asosida kripto sanoati faoliyati, kriptobirjalarning ishlash mexanizmi va ularning asosiy texnologik prinsiplari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida kriptoaktivlar bozorining rivojlanish tendensiyalari, blokcheyn texnologiyasi, sun’iy intellekt, big data, algoritmik savdo tizimlari va axborot xavfsizligi texnologiyalarining kriptobirjalar faoliyatidagi o‘rni o‘rganildi. Shuningdek, markazlashgan va markazlashmagan kriptobirjalar faoliyati, ularning ishlash mexanizmi va global moliya tizimidagi ahamiyati tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, axborot texnologiyalari kriptobirjalarda savdo jarayonlarini optimallashtirish, tranzaksiyalar xavfsizligini ta’minlash, foydalanuvchilarga qulay xizmatlar ko‘rsatish va bozor samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy texnologiyalar asosida kripto sanoatining rivojlanishi global moliya tizimining raqamli transformatsiyasiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda.*

Kalit so‘zlar. *Kriptoaktivlar, blokcheyn, kriptobirja, sun’iy intellekt, big data, algoritmik savdo, raqamli iqtisodiyot, axborot texnologiyalari, moliya bozori, smart kontrakt.*

АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРИПТОИНДУСТРИИ И ПРИНЦИПОВ ЕЕ РАБОТЫ НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА

Шоахмедова Нозима Хайруллаевна
доцент кафедры цифровой экономики
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: nshoaxmedova@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3297-7521

Аннотация. *В данном исследовании на основе международного опыта проанализирована деятельность криптоиндустрии, механизмы работы криптовалютных бирж и их технологические принципы. В ходе исследования были изучены тенденции развития рынка криптоактивов, а также роль информационных технологий, таких как блокчейн, искусственный интеллект, большие данные, алгоритмическая торговля и технологии кибербезопасности в деятельности криптовалютных бирж. Также были проанализированы централизованные и децентрализованные криптовалютные биржи, их механизмы работы и значение в глобальной финансовой системе. Результаты исследования показали, что информационные технологии играют важную роль в оптимизации торговых процессов, обеспечении безопасности транзакций, предоставлении удобных услуг пользователям и повышении эффективности рынка. Развитие криптоиндустрии на основе современных технологий оказывает значительное влияние на цифровую трансформацию мировой финансовой системы.*

Ключевые слова. *криптоактивы, блокчейн, криптовалютная биржа, искусственный интеллект, большие данные, алгоритмическая торговля, цифровая экономика, информационные технологии, финансовый рынок, смарт-контракты.*

ANALYSIS OF THE CRYPTO INDUSTRY AND ITS OPERATING PRINCIPLES BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE

Nozima Khairullaevna Shoakhmedova
Associate Professor, Department of Digital Economy, Tashkent State University of Economics
E-mail: nshoaxmedova@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3297-7521

Abstract. *This study analyzes the activities of the crypto industry, the operating mechanisms of cryptocurrency exchanges, and their technological principles based on international experience. The research examines the development trends of the crypto asset market and the role of information technologies such as blockchain, artificial intelligence, big data, algorithmic trading systems, and cybersecurity technologies in the operation of cryptocurrency exchanges. The study also analyzes centralized and decentralized cryptocurrency exchanges, their operating mechanisms, and their importance in the global financial system. The research results show that information technologies play a significant role in optimizing trading processes, ensuring transaction security, providing user-friendly services, and increasing market efficiency in cryptocurrency exchanges. The development of the crypto industry based on modern technologies significantly influences the digital transformation of the global financial system.*

Keywords. *Crypto assets, blockchain, cryptocurrency exchange, artificial intelligence, big data, algorithmic trading, digital economy, information technology, financial market, smart contracts.*

Kirish

So‘nggi yillarda jahon iqtisodiyotida raqamli texnologiyalar asosida shakllanayotgan yangi moliyaviy tizimlar tobora rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, kriptoaktivlar bozori va kripto sanoati global moliya tizimining muhim tarkibiy qismiga aylanib ulgurdi. Raqamli aktivlar, blokcheyn texnologiyasi va kriptobirjalar faoliyati nafaqat moliya bozorlari rivojiga, balki xalqaro savdo, investitsiya jarayonlari va to‘lov tizimlarining modernizatsiyasiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli kripto sanoati faoliyatini o‘rganish, uning ishlash mexanizmlarini tahlil qilish va xalqaro tajribalarni o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Blokcheyn texnologiyasining paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lib, ushbu texnologiya markazlashmagan, shaffof va xavfsiz tranzaksiyalarni amalga oshirish imkonini yaratdi. Natijada kriptovalyutalar va kriptoaktivlar bilan savdo qiluvchi kriptobirjalar faoliyati kengaydi va ular global miqyosda moliyaviy operatsiyalarni amalga oshiruvchi muhim platformalarga aylandi. Bugungi kunda kriptobirjalar orqali millionlab foydalanuvchilar raqamli aktivlarni sotib olish, sotish, saqlash va investitsiya qilish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Kripto sanoati faoliyatida axborot texnologiyalari muhim o‘rin tutadi. Savdo jarayonlarini avtomatlashtirish, tranzaksiyalar xavfsizligini ta’minlash, foydalanuvchilar ma’lumotlarini himoya qilish, bozor tahlillarini amalga oshirish va algoritmik savdo tizimlarini joriy etish kriptobirjalar faoliyatining samaradorligini oshirmoqda. Shu bilan birga, sun’iy intellekt, big data, smart-kontraktlar va bulutli texnologiyalarning qo‘llanilishi kripto sanoatini yanada rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Turli mamlakatlarda kriptoaktivlar va kriptobirjalar faoliyatini tartibga solish bo‘yicha turli yondashuvlar mavjud bo‘lib, ayrim davlatlar kriptoaktivlarni qonuniylashtirgan bo‘lsa, ayrimlari esa ularni cheklash yoki qat’iy nazorat qilish siyosatini olib bormoqda. Bu esa kripto sanoati rivojlanishiga ta’sir qiluvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Shu sababli xalqaro tajribalarni o‘rganish, turli mamlakatlarda kripto sanoati rivojlanish mexanizmlarini tahlil qilish va ularning ishlash prinsiplari asosida ilmiy xulosalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro tajribalar asosida kripto sanoati faoliyatini tahlil qilish, kriptobirjalarning ishlash mexanizmlarini o‘rganish, axborot texnologiyalarining ushbu sohadagi rolini aniqlash hamda kripto sanoatining rivojlanish istiqbollarini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat. Ushbu tadqiqot natijalari raqamli iqtisodiyot sharoitida kripto sanoati faoliyatini rivojlantirish, moliya bozorlarini

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

modernizatsiya qilish va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish bo‘yicha ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi

Kripto sanoati va kriptobirjalar faoliyati zamonaviy moliya va axborot texnologiyalari sohasida keng o‘rganilayotgan mavzulardan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilar, jumladan Nakamoto 2008 blokcheyn texnologiyasini markazlashmagan va xavfsiz raqamli tizim sifatida ta’riflaydi va uning kriptoaktivlar savdosidagi ishonchlilik va shaffoflikni ta’minlashdagi rolini alohida ta’kidlaydi [1]. Shuningdek, Yermack 2017 blokcheynning moliya bozorlaridagi tranzaksiyalarni tezkor va o‘zgarmas tarzda amalga oshirish imkoniyatini o‘rganib, kriptobirjalarda xavfsizlik va ma’lumotlarning taqsimlangan reyestrining muhimligini ko‘rsatadi [2].

Markazlashgan va markazlashmagan kriptobirjalar faoliyati bo‘yicha ko‘plab olimlar tadqiqot olib borgan. Tapscott, D., & Tapscott, A. va boshq. 2016 markazlashgan birjalarning boshqaruv mexanizmi bir nuqtadan amalga oshirilishini, foydalanuvchilarga qulay interfeys taqdim etishini va tranzaksiyalarni tezkor bajarilishini asosiy ustunlik sifatida ko‘rsatadi[3]. Shuningdek, Chen va boshq.2020 hamda Makarov va boshq.2021 markazlashmagan birjalarda xavfsizlik darajasi yuqori ekanligini, vositachilar mavjud emasligini va foydalanuvchilarning aktivlar ustidan to‘liq nazoratga ega bo‘lishini ta’kidlaydi [4,5]. Bu ikki turdagi birjalarning o‘ziga xos afzalliklari va chegaralari mavjudligini ilmiy yondashuvlar orqali tushuntiradi.

Axborot texnologiyalarining kripto sanoatidagi roli ham olimlar tomonidan alohida o‘rganilgan. Sun’iy intellekt, big data, algoritmik savdo va kiberxavfsizlik tizimlarining kriptobirjalarda qo‘llanilishi savdo jarayonlarini tezlashtirish va optimallashtirish imkonini beradi. Masalan, Kshetri, N. va boshq. 2018 sun’iy intellekt yordamida bozor tahlili, narxlarni prognozlash va risklarni boshqarish mumkinligini ko‘rsatadi [6]. Big data texnologiyalari esa katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali bozor tendensiyalarini aniqlash imkonini beradi.

Zohar 2020, kriptoaktivlar bozorini tartibga solish mexanizmlarining samaradorligi davlat siyosati va huquqiy muhitga bog‘liqligini ta’kidlaydilar. Ayrim mamlakatlarda kriptoaktivlar rasmiy ravishda tan olingan va litsenziyalash, soliq tizimi hamda nazorat mexanizmlari joriy qilingan bo‘lsa, boshqa davlatlarda bu sohada qat’iy cheklovlar mavjud. Bu esa kripto sanoatining rivojlanishiga xalqaro tajriba va qonunchilikning bevosita ta’sirini ko‘rsatadi.

Blokcheyn, kriptobirjalar, axborot texnologiyalari va ularning xavfsizlik tizimlari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, kriptoaktivlarning iqtisodiyotga ta’siri, investitsiya bozorlariga integratsiyasi va xalqaro tajribalar asosida ishlash prinsiplari bo‘yicha kompleks tahlillar hali ham talab etiladi. Shu sababli, mazkur tadqiqot xalqaro tajriba asosida kripto sanoati faoliyatini o‘rganish va ularning ishlash mexanizmlarini ilmiy asosda tahlil qilishga yo‘naltirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi xalqaro kripto sanoati faoliyatini o‘rganish, kriptobirjalarning ishlash prinsiplari va axborot texnologiyalarining ularni qo‘llashdagi ahamiyatini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot jarayonida sifatli va miqdoriy metodlardan foydalanilgan bo‘lib, quyidagi yondashuvlar asosiy metodologik vosita sifatida qo‘llanildi.

Tahlil va natijalar

Kriptoaktivlar bozorining o‘sishi va global ravishda ommalashishi bilan, axborot texnologiyalarining kriptobirjalardagi roli tobora muhimlashib bormoqda. Axborot texnologiyalari kriptobirjalarning samarali ishlashini ta’minlash, foydalanuvchilarning xavfsizligini oshirish va global miqyosda integratsiyani kuchaytirishga yordam beradi. Xalqaro kriptobirjalarda axborot texnologiyalarining qo‘llanilishi asosan savdo jarayonlarini optimallashtirish, xavfsizlikni ta’minlash, tahlil qilish va foydalanuvchilarga qulay xizmatlar ko‘rsatish kabi ko‘plab sohalarda o‘z aksini topadi. Kriptobirjalarning ishlash mexanizmi asosan axborot texnologiyalari orqali boshqariladi. Ular o‘zaro integratsiya qilgan onlayn platformalarda

faoliyat yuritadi, bu esa foydalanuvchilarga virtual aktivlar bilan savdo qilish imkonini beradi, masalan:

Blokcheyn - kriptobirjalar, asosan, blokcheyn texnologiyasiga asoslangan bo‘lib, bu tizimlar markazlashtirilmagan bo‘lib, xavfsizlik va shaffoflikni ta’minlaydi. Blokcheynning asosiy xususiyatlari – uning markazlashmagan va ishonchli xarakteri – kriptobirjalarda barcha tranzaksiyalarni tasdiqlash va ularni xavfsiz tarzda saqlash imkonini bermoqda. Kriptobirjalarda savdo, sotib olish va sotish jarayonlari avtomatik ravishda amalga oshiriladi, bu esa foydalanuvchilarga tez va oson tranzaktsiyalarni amalga oshirish imkonini beradi.

Dunyodagi eng yirik kriptobirjalar, jumladan Binance**,** Coinbase **va** Kraken birjalari o‘z faoliyatlarida blokcheyn texnologiyasidan foydalanadilar, bu esa tranzaksiyalarning shaffofligini ta’minlaydi va foydalanuvchilarning ishonchini oshiradi. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish kerakki, kriptoaktiv ma’lumotlarning taqsimlangan reyestridagi raqamli yozuvlar yig‘indisi bo‘lib, qiymati va egasi mavjud mulkiy huquq hisoblanadi. Ma’lumotlarning taqsimlangan reyestri esa ma’lumotlarni ixtisoslashtirilgan bloklarda taqsimlovchi texnologiya hisoblanadi va bunda har bir yangi blok oldingi blok bilan kriptografik imzo orqali bog‘lanadi.

Xavfsizlik kriptobirjalarning eng muhim jihatlaridan biridir. Axborot texnologiyalarining asosiy maqsadi kriptobirjalarda tranzaksiyalarning xavfsizligini ta’minlash, foydalanuvchilarni kiberhujumlardan himoya qilish va shaxsiy ma’lumotlarning o‘zgarishini oldini olishdir.

Dunyo bo‘ylab kriptoaktivlardan foydalanish tobora kengayib bormoqda, bunga sabab ular tezkor, xavfsiz va oson tranzaktsiyalarni ta’minlaydi. Ko‘plab mamlakatlar kriptoaktivlarni qonuniylashtirishni boshlagan, bu esa ularga bo‘lgan talabni yanada oshirmoqda. Kriptoaktivlarni qabul qiluvchi kompaniyalar va davlatlar, global moliya tizimini innovatsion ravishda rivojlantirishga yordam bermoqda.

1-chizma.

Kriptobirjada blokchyen texnologiyasi

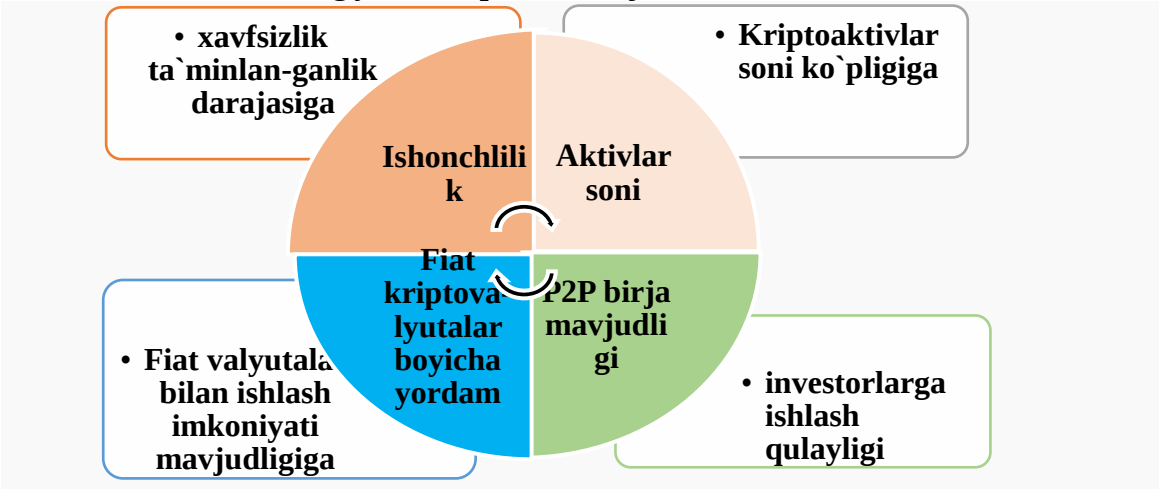
* https://www.specbee.com/blogs/cryptocurrency-and-blockchain

Markazlashgan kripto birjalar kriptoaktivlar sotib olish va sotish jarayonlariga ixtisoslashgan platformalardir. Ushbu birjalarda barcha tranzaksiyalar platforma ichida amalga oshiriladi. Markazlashgan birjaning eng muhim xususiyati uning boshqaruv mexanizmi hisoblanadi. Markazlashgan birjalar odatda ma’lum bir guruh tomonidan yaratiladi va boshqariladi. Markazlashgan birjalarning faoliyatini amalga oshirishga katta jamoa yoki tashkilot javobgardir, bu esa ushbu birjaning barcha operatsiyalarini bir nuqtadan boshqarishga imkon beradi.

Xalqaro tajribalarda kriptobirja faoliyatida axborot texnologiyalarni qo‘llash, bozorlarda samaradorlikni oshirish, xavfsizlikni ta’minlash va foydalanuvchi ishonchini shakllantirishga katta hissa qo‘shmoqda. Blokcheyn, smart-kontraktlar, turli plarformalar, sun’iy intellekt, big data, algoritmik savdo va xavfsizlik tizimlari yordamida kriptobirjalar faoliyati yanada rivojlanmoqda. Birjalarning mijozlarga ko`rsatayorgan xizmatlari ko`plab imkoniyatlarni bizga ochib bermoqda [7].

2-chizma.

Eng yaxshi kriptoaktiv birjasini tanlash usuli

*Muallif tomonidan tuzilgan

Kriptobirjalarda savdo jarayonlarini optimallashtirishda axborot texnologiyalarining ro`li juda katta. Turli texnologiyalarini bu sohada qo‘llanilishi foydalanuvchilarga kripto aktivlar bo‘yicha aniq tahlil qilish, savdoni strategik ravishda rejalashtirish imkonini beradi.

Bunga misol sifadida Sun’iy intellekt va mashinali o‘rganish**:** Sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan savdo tizimlari asosida kriptobirjalarda sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan savdo tizimlarining qo‘llanilishi, savdo jarayonlarini takomillashtirish va tezlashtirishga imkon beradi.

Blokcheyn texnologiyasi kriptobirjalarda markazlashmagan va xavfsiz tranzaksiyalarni ta’minlash vositasi sifatida keng qo‘llaniladi. Har bir tranzaksiya kriptografik algoritmlar orqali tasdiqlanadi, yangi blok avvalgi blok bilan bog‘lanadi, bu esa ma’lumotlarning buzilmasligini va foydalanuvchi ishonchini oshiradi. Shu bilan birga, blokcheyn texnologiyasi smart-kontraktlar bilan birlashtirilganda, avtomatlashtirilgan shartnoma bajarilishi va tranzaksiyalarni monitoring qilish jarayonini tezlashtiradi. Axborot texnologiyalari yordamida ikki faktorli autentifikatsiya, shifrlash algoritmlari, real vaqt monitoring va foydalanuvchi xatti-harakatlarini tahlil qilish orqali kriptobirjalar kiberhujumlarga qarshi samarali himoya ta’minlaydi. Foydalanuvchi ma’lumotlarini himoya qilish va tranzaksiyalarni xavfsiz saqlash imkoniyati esa investorlar uchun qo‘shimcha ishonch yaratadi [8,9].

Kriptobirjalarda sun’iy intellekt (AI) va mashina o‘rganish tizimlari savdo jarayonlarini optimallashtirishda muhim rol o‘ynaydi. AI algoritmlari bozor tendensiyalarini prognoz qilish, likvidlikni boshqarish va narx o‘zgarishini kuzatishda yordam beradi. Avtomatlashtirilgan savdo tizimlari esa foydalanuvchilarga tezkor va samarali tranzaksiyalarni amalga oshirish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, Big Data texnologiyalari katta hajmdagi tranzaksiya ma’lumotlarini tahlil qilish orqali foydalanuvchilarga strategik savdo rejalashtirish imkonini beradi va birjaning o‘z faoliyatini optimallashtirish, risklarni baholash va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Innovatsion xizmatlar foydalanuvchi tajribasini oshiradi va investorlar uchun qo‘shimcha qulaylik yaratadi. Masalan, portfel monitoringi, narx ogohlantirishlar, avtomatlashtirilgan

investitsiya tavsiyalari va tezkor pul o‘tkazmalari kriptobirjalarda keng qo‘llaniladi. Shu tarzda kriptobirjalar nafaqat xavfsiz tranzaksiyalarni ta’minlaydi, balki global moliya bozorida raqobatbardosh, innovatsion va samarali platforma sifatida o‘z o‘rnini mustahkamlaydi.

Xulosa

Xalqaro kripto sanoatining faoliyati va uning ishlash prinsiplari asosan axborot texnologiyalari bilan chambarchas bog‘liq. Kriptobirjalarda blokcheyn, smart-kontraktlar, sun’iy intellekt, algoritmik savdo va big data tizimlarining qo‘llanilishi savdo jarayonlarini tezlashtirish, shaffoflik va xavfsizlikni ta’minlash, shuningdek, foydalanuvchi ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

Markazlashgan va markazlashmagan kriptobirjalar o‘rtasidagi farq ularning boshqaruv mexanizmi va operatsiyalarning amalga oshirilish usulida namoyon bo‘ladi. Markazlashgan birjalar platforma ichidagi barcha tranzaksiyalarni yagona boshqaruv markazi orqali amalga oshirsa, markazlashmagan birjalar blokcheyn texnologiyasi asosida foydalanuvchilarning xavfsizligi va ma’lumotlarning ishonchliligini ta’minlaydi [10].

Axborot texnologiyalarining samarali qo‘llanilishi kriptoaktivlar bozorida raqobatbardoshlikni oshiradi, tranzaksiyalarning aniqligi va xavfsizligini ta’minlaydi hamda foydalanuvchilarga qulay xizmatlarni taqdim etadi. Sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlarning tatbiqi savdo jarayonlarini yanada optimallashtiradi, bozordagi qarorlarni strategik rejalashtirish imkoniyatini beradi va global moliya tizimining innovatsion rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

Kriptobirjalarda axborot texnologiyalarining yanada samarali ishlashi uchun ularni rivojlantirish, xavfsizlik protokollarini takomillashtirish va yangi texnologiyalarni integratsiya qilish zarurati mavjudligi aniqlanadi. Tadqiqotning natijalari xalqaro kripto bozorining kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va uni raqamli moliya tizimida samarali qo‘llash uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nakamoto, S. (2008). *Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System.* https://bitcoin.org/bitcoin.pdf

2. Yermack, D. (2017). *Corporate Governance and Blockchains. Review of Finance, 21*(1), 7–31.

3. Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). *Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies is Changing the World.*

4. Chen, Y., & Bellavitis, C. (2020). *Blockchain Disruption and Decentralized Finance. Journal of Business Research, 121,* 164–176.

5. Makarov, I., & Schoar, A. (2021). *Trading and Exchange in Cryptocurrency Markets. Journal of Financial Economics, 142*(2), 403–425.

6. Kshetri, N. (2018). *Blockchain’s Roles in Strengthening Cybersecurity and Financial Transparency. Telecommunications Policy, 42(*4), 217–226.

7. Binance Research (2023). *Global Cryptocurrency Exchange Trends and Insights.* https://research.binance.com/

8. Coinbase Institutional (2022). *Understanding Crypto Trading Platforms and Security Measures.* https://www.coinbase.com/institutional

9. World Economic Forum (2022). *The Future of Financial Infrastructure: How Blockchain Can Reshape Financial Services.* https://www.weforum.org/reports

10. Peters, G. W., & Panayi, E. (2016). *Understanding Modern Banking Ledgers Through Blockchain Technologies: Future of Transaction Processing and Smart Contracts on the Internet of Money. Banking Beyond Banks and Money,* 239–278.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ТЕХНОЛОГИК РИВОЖЛАНИШ ҚОНУНИЯТЛАРИ ИҚТИСОДИЁТДАГИ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛМАВИЙ ТАКОМИЛЛАШТИРИШЛАР АСОСИ СИФАТИДА

Одинаев Равзатилло Асатуллоевич
мустақил тадқиқотчи
Тошкент давлат
иқтисодиёт университети
E-mail:r.odinaev@xb.uz.
ORCID: 0009-0003-9445-3384

Аннотация. *мақолада миллий иқтисодиётда технологик тараққиётнинг технологик даражаси бўйича тавсифланишини ривожланишининг илмий-назарий асослари хамда технологик қонуниятларга ишлаб чиқариш уклади ривожланишини таъсири ва унда рақамли иқтисодиётни ўрни очиб берилган.*

Калит сўзлар: *технология, базисли, илмий тадқиқот ишланмалари, институтционал тузилма, трансформация, уклад, парадигма, саноат инқилоби, рақамли иқтисодиёт, блокчейн, тизим.*

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАК ОСНОВА СТРУКТУРНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В ЭКОНОМИКЕ

Одинаев Равзатилло Асатуллоевич
независимый исследователь
E-mail:r.odinaev@xb.uz.
Ташкентский государственный
экономический университет
ORCID: 0009-0003-9445-3384

Аннотация. *В статье раскрыты научно-теоретические основы характеристики национальной экономики по уровню технологического развития, влияние технологических закономерностей на развитие технологических укладов производства, а также роль цифровой экономики в данном процессе.*

Ключевые слова: *технология, базисный, научно-исследовательские разработки, институциональная структура, трансформация, уклад, парадигма, промышленная революция, цифровая экономика, блокчейн, система.*

PATTERNS OF TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT AS THE BASIS FOR STRUCTURAL TRANSFORMATIONS IN THE ECONOMY

Odinayev Ravzatillo Asatulloyevich
Independent Researcher
Tashkent State the University
of Economics
E-mail:r.odinaev@xb.uz.
ORCID: 0009-0003-9445-3384

Abstract. *The article reveals the scientific and theoretical foundations for characterizing the national economy according to the level of technological development, examines the influence of technological patterns on the development of technological modes of production, and highlights the role of the digital economy in this process.*

Keywords: *technology, basic, research and development, institutional structure, transformation, mode, paradigm, industrial revolution, digital economy, blockchain, system.*

Кириш

Жаҳон иқтисодиётида глобаллашув жараёни тобора кучайиб бораётгани ва рақамли иқтисодиёт жадал суръатларда ривожланиб бориши ўз навбатида такрор ишлаб чиқариш тизими ва унинг институционал таркибий тузилмасида туб ўзгаришларни юзага келишига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Сифат ўзгаришлари булар билан бир қаторда инновацион ривожланиш суръ-атларини жадаллаштириш, капитал ва инсон ресурсларидан янада самарали фойдаланишни шартламоқда. “Жаҳон илмий-техника салоҳиятининг 90% ва глобал юқори технологиялар бозорининг 80% Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИҲТТ)га аъзо бўлган ривожланган давлатлар ҳиссасига тўғри келмоқда[1]”. Бу эса ҳозирда жаҳонда иқтисодиёт таркибий тузилмасини такомиллаштириш билан боғлиқ муаммоларнинг долзарб аҳамият касб этаётганлигини кўрсатмоқда.

Янги Ўзбекистонда олиб борилаётган ислоҳотлар жараёнида иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва аҳоли фаровонлигини оширишга катта таъсир кўрсатадиган янги технологик уклад талабларига мос келувчи иқтисодиёт таркибий тузилмасини трансформациялаш, сунъий интеллект ёрдамида ресурсларни оқилона тақсимлаш ва трансакцион харажатларни пасайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. “Рақамли иқтисодиёт асосий «драйвер» соҳага айлантирилиб, унинг ҳажмини камида 2,5 баробар ошириш белгиланган[2]”.

Адабиётлар шарҳи

Юқори фан сиғимли технологияларнинг иқтисодий тизимнинг таркибий тузилмасига таъсирини тадқиқ этган хорижлик олимларга Т.Кун, К.Перес, М.С.Роко, Д.Белл, Й.Шумпетер, С.Кларк, П.Арнолд кабиларни келтириш мумкин.

Россиялик олимлардан Василевский Э., Иноземцев В.Л., Климович М.А., Красильников О.Ю., Кондратьев Н.Д., Буторина О.В., Кравец А.В., Сухарев О.С. ва бошқалар ушбу мавзуга бағишланган илмий-тадқиқот ишларини олиб борган.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан С.С.Гулямов, А.В.Вахабов, С.В.Чепель, Т.Т.Жўраев, А.А.Маматов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида янги технологик укладнинг такрор ишлаб чиқариш таркибий тузилмасини шакллантириш масалалари бўйича атрофлича тадқиқотлар олиб борилган.

“Янги классик мактаб” доирасида институционалист олимлар; Р.Лукас, П.Ромер ва А.Янг томонидан илмий ва технологик тараққиётнинг табиатини ва инновацияларни вужудга келиш сабабларини батафсил таҳлил қилишди[3].

О.С.Сухаревнинг фикрига кўра, "мавжуд технологик асос, минтақавий эҳтиёжлар, мавжуд ресурслар ва эришилган меҳнат унумдорлиги даражасига мувофиқ такрор ишлаб чиқариш, тарқатиш ва алмашиш механизмлари таъсири остида юзага келадиган ўзаро боғлиқ нисбатлардаги ўзгаришларнинг мураккаб тизими[4]. О.Ю.Красильников нуқтаи назаридан, "таркибий ўзгариш-макроиқтисодий тизимнинг таққосланадиган элементлари ўртасидаги муносабатларнинг сифат жиҳатидан ўзгариши, уларнинг миқдорий хусусиятларининг нисбати нотекис динамикаси[5].

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан А.Н.Эркаев тадқиқотларига кўра таркибий такомиллаштиришлар иқтисодий категория сифатида таркибий элементлар ўртасидаги муносабатларнинг ўзгаришини акс эттиради[6].

Тадқиқот методологияси

Мақолада диалектик, тизимли, интеграл ва синергетик ёндашувлар, иқтисодий, мантиқий, илмий абстракция, таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, қиёслаш, умумлаштириш, гуруҳлаш ва жадвал усулларидан фойдаланилади.

Таҳлил ва натижалар

Технологик ўзгаришлар жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида иқтисодиётдаги

таркибий такомиллаштиришларни таъминловчи асосий омил бўлиб ҳисобланади. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан берилган таърифга кўра, бугунги кунда технология нафақат моддийлашган шаклдаги билим, балки маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш учун зарур бўлган тизимлашган усуллар мажмуи, масалан, ноу-хаудир[7]. Бизнинг фикримизча, бу таъриф "технология" таърифининг моҳиятини тўғри ифода этади, уни ресурсларни якуний маҳсулотга трансформациялашуви усули сифатида ҳам, билим шакли сифатида ҳам ифодалайди.

Иқтисодий адабиётда кенг миқёсда турли хил технологияларнинг тавсифи мавжуд. Чет эл адабиётларида юқори технологик технологиялар хизмат кўрсатиш соҳасида қўлланиладиган технологиялар, ишлаб чиқариш тармоқларида қўлланиладиган технологиялар сифатида таърифланади. Ўзбекистонлик олимлар тадқиқотларида ҳам бу тушунчалар деярли бир хил. Технологияларнинг жуда кўп турлари мавжуд бўлиб, бугунги кунда кенг қўлланилаётган "муҳим", "критик", "базисли", "портлатувчи" технологиялар, "келажак технологиялари" ва ҳоказо атамалар ҳисобланади.

1.жадвалда келтирилган иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) томонидан таклиф этилган ишлаб чиқариш тармоқларини технологик самарадорлик даражаси бўйича таснифлашга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Тармоқлар учун таснифий хусусиятларга тармоқнинг қўшилган қийматида илмий тадқиқот ва ишланмалар харажатларини фоиздаги кўрсаткичи ҳамда саноат ялпи маҳсулотида илмий тадқиқот ва ишланмалар харажатларининг фоиздаги кўрсаткичи киради.

1-жадвал.

Саноатнинг қайта ишлаш тармоқларини ИХТТ методологияси бўйича технологик даражасига кўра таснифи[8]

Юқори технологияли тармоқлар	**Юқори даражадаги ўрта технологияли тармоқлар**	**Ўрта технологик қуйи даражали тармоқлар**	**Қуйи технологик тармоқлар**
Учувчи ва космик аппаратлар; фармацевтика; офисли, ҳисоблаш ва электрон ҳисоблаш техникаси; радио, телевидение ва коммуникация қурилмалари; тиббий, юқори аниқликдаги оптик қурилмалар	Электр машиналар ва аппаратлар; автотранспорт воситалари, тиркамалар ва ярим тиркамалар; бошқа кимёвий моддалар, дори воситалари; темир йўл техникаси ва транспорт жиҳозлари; машина ва ускуналар.	Нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари ва ядро ёқилғиси; каучук ва пластик маҳсулотлар; бошқа металл бўлмаган минерал маҳсулотлар ишлаб чиқариш; қурилиш ва кема ва қайиқларни таъмирлаш; асосий металлар; тугатилган металл буюмлар, машина ва жиҳозлардан бошқа	Ишлаб чиқариш; қайта ишлаш; ёғоч ва ёғоч маҳсулотлари ва целюлоза, қоғоз, қоғоз маҳсулотлари, полиграфия ва нашриёт; озиқ-овқат, ичимликлар ва тамаки; тўқимачилик маҳсулотлари, тери ва пояфзал

Технологик ҳаёт тарзи ва техно-иқтисодий парадигманинг замонавий тушунчаларининг синоними Г.Менш томонидан таклиф қилинган технологик методнинг таърифидир[9]. Технологик метод остида олим ҳар бир Кондратьев тўлқини учун саноат тузилмасини ташкил этувчи технологик қарорлар мажмуисини тушунган .

Т.Кун иқтисодиётнинг технологик тузилмасидаги ўзгаришларни акс эттирувчи дастлабки элемент сифатида илмий инқилоблар контекстидаги парадигма тушунчасини таклиф қилди. У иқтисодий категория сифатида муомалага киритиб, уни умумэтироф этилган илмий ютуқлар деб белгиладики, маълум вақт мобайнида илмий жамоатчиликка муаммолар ва уларни ҳал этиш йўлларини белгилаш моделини тақдим этади[10] деб таърифланади. Т.Куннинг илмий инқилоблар концепцияси Дж.Дос томонидан тўлдирилди. Дж.Дос иқтисодий ва институционал омиллар таъсирида шаклланадиган технологик

парадигмани ўзига хос технологик троекторияларга амал қилувчи технологик янгиликлар мажмуи сифатида аниқлади[11].

Технологик укладлар ва техник-иқтисодий парадигмаларни ўрганиш билан шуғулланадиган етакчи рус олимлари С.Глазьев ва К.Переслардир. С.Глазьев технологик укладнинг қуйидаги таърифини беради: "бирламчи ресурсларни қазиб олиш, уларни қайта ишлашнинг барча босқичлари ва тегишли халқ истеъмоли турлари талабларига жавоб берадиган якуний маҳсулотлар тўпламини ишлаб чиқариш каби ёпиқ цикл амалга ошириладиган яхлит ва барқарор шаклланиш"[12]. Ҳар икки олим хам илмий ва технологик тараққиёт орқали иқтисодиётнинг таркибий тузилишини ўзгартириш ҳақида фикр келтиради, яъни янги технологиялар ривожланишининг кумулятив таъсири ишлаб чиқариш ривожланишининг янги босқичга олиб чиқади.

К.Переснинг фикрича, техник ва иқтисодий парадигмаларнинг давомийлиги 48 йилдан 68 йилгача ўзгариши мумкин. Таркибий тузилмавий такомиллаштиришлар технологик инқилобга олиб келади ва унинг ўзига хос янги иқтисодий, институционал, техник ва ижтимоий механизмлар билан янги парадигманинг шаклланишига олиб келади. У иқтисодиётнинг технологик тузилмасини такомиллаштиришда тармоқларнинг ролини баҳолаш асосида ташувчи, харакатланувчи ва қабул қилувчи тармоқларини аниқлайди. Ташувчи тармоқлар янги технологик ривожланишнинг флагманлари бўлган тармоқларга тез молашувчан ва янгиликларни тез қабул қилувчи тармоқларни англатади. Ҳаракатлантирувчи тармоқлар янги технологияларнинг тарқалиши учун зарур шарт-шароитларни таъминлайди ва ташувчиларни нисбатан қўллаб-қувватлайди. Ривожланиши муайян ижтимоий, иқтисодий ва институционал ўзгаришлар билан рағбатлантириладиган қабул қилувчи тармоқларнинг роли шундаки, улар технологик инновацияларни оммавий тарқатишга ёрдам беради[13].

Технологик қонуниятларни таҳлил қилишда энг муҳими ишлаб чиқариш укладини глобал трансформациясини технологик инқилоблар призмаси орқали кўриб чиқадиган концепцияси тушунилади. Ҳаётнинг барча соҳаларида янги технологияларнинг жадал кириб келиши ва ривожланиши янги технологик ўтишга ва янги технологик укладларнинг ўзгаришига олиб келади. Иқтисодий тизимлар ва ижтимоий тузилмалардаги туб ўзгаришлар саноат инқилоблари натижасида юзага келади. Иқтисодиётнинг циклик табиати 100-120 йил давом этган тўлқинлар билан ифодаланади: 50-60 йилда мавжуд илмий ва технологик парадигмани тубдан ўзгартирадиган асосий технологиялар, 35 йилда – янги технологияларга асосланган иқтисодий ўсиш, 25 йилда-бу пасайиш яъни технологияларнинг самарадорлигини ошириш имкониятларини чекланиши ва пасайиши. Шундай қилиб, даврнинг тахминан ярми технологик тайёргарлик ва қолган ярми-уни амалга ошириш учун тўғри келади. Саноат инқилобларининг асосий параметрлари ва хусусиятлари қуйидаги жадвалда келтирилган.

2-жадвал.

Саноат инқилобларининг асосий хусусиятлари[14]

Даврлар	Технологиялар ва ресурслар	Ривожланиш омиллари	Оқибатлари	Кооперация шакллари
XIV-XVII асрлар.	Ёғоч, торф, дастгоҳлар, денгиз флоти, шамол двигатели, мануфактура, савдо	Меҳнат тақсимоти, янги қитъаларни кашф этиш, халқаро савдо	Меҳнат унумдорли гининг ўсиши, капитал жамғариш	Ишлаб чиқариш, кластер, қурилиш
XVIII-XIX асрлар	Кўмир, чўян, темир, буғ двигатели, буғ локомотиви, пароход, механик қишлоқ хўжалик машиналари	Янги энергия манбалари, машина меҳнати	Халқаро тараққиёт, фаровонлик-нинг ўсиши	Томонидан ишлаб чиқилган завод
XIX-XX	Нефт, пўлат, алюминий,	Энергия узатишда	Глобализа ция,	ТНК,

асрлар.	пластмасса, электр, конвеер, телефон, телеграф, ички ёнув двигатели, электр двигател, автомобил, самолёт, суний йўлдош	фойдаланишнинг янги манбалари ва шакллари, янги материаллар, транспорт ва коммуникацияни ривожлантириш	жисмоний чегаралар ва ресурсларни қайта тақсимлашга кириш	тадқиқ этиш
XX – асрнинг иккинчи қисми ва XXI асрни бошланиши.	Газ, атом энергияси, электроника, ПО, АСУ ТП, телекоммуникация, ТВ, интернет	Янги энергия манбалари, ишлаб чиқариш ва савдони автоматлаштириш, коммуникациялар-ни ривожлантириш	Ижтимоий тараққиёт ва халқаро интеграция	Платформа-ларни программа-лаштириш
XXI асрни боши	Интернет, роботлар, сунъий ақл, ўйин технологиялари ва вертуал ҳақиқат, муқобил энергия (қуёш, шамол, термоядроли, ва бошқалар.), композицион материаллар, нанотехнология, биотехнология, тақсимланган молия тизими, космик тадқиқотлар	Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнларини интеграциялаш, роботлаштириш ва шу билан бирга бизнес-жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги	Автономия, индувидиал ишлаб чиқариш, горизонтал ҳамкорлик, янги ижтимоийлашув, ердан ташқарига чиқиш	Экотизимлар, моделлаштириш, тармоқни тугатиш жараёнлари, тизимни ишлаб чиқиш, дизайн ва ривожланиш-нинг технология-лари
XXI асрнинг 2010 йилдан шу даргача	Мобил интернет, Ақлий меҳнатни автоматлаштириш, Буюмлар интернети, Булутли технологиялар, Блокчейн технологиялар, рақамли платформалар ва тармоқли тузилмалар	Рақамли иқтисодиёт	Иқтисодий ва ижтимоий турмушнинг турли соҳаларида ўзгаришлар-нинг асосий омили интернет нинг мавжудлиги хисобланади.	Блокчейн технология-лар, рақамли платформалар ва тармоқли тузилмалар орқали ишлаб чиқариш алоқалари вертуал амалга ошади

Иқтисодий тизимнинг эволюциясидаги такомиллаштиришлар унинг таркибий динамикасига боғлиқлигини кўрсатади. Таркибий ўзгаришлар иқтисодиётнинг технологик тузилмасини ривожлантириш шароитида технологик укладларни алмаштириш жараёнида намоён бўлади. Иқтисодиётни таркибий тузилмавий такомиллаштиришларнинг бошланғич нуқтаси бўлиб таркибий ўзгаришларнинг аста-секин миқдорий тўпланиши, унинг таркибий элементлари ўртасидаги зиддиятлардир. Тўпланган зиддиятлар таркибий инқироз даврида янги технологик тартибнинг генезиси сабаб бўлган таркибий уклад механизми орқали ҳал этилади. Аввалги технологик укладнинг якуний босқичида пайдо бўлган технологиялар кейинги технологик укладни туғилишини бошлайди. Аста-секин янги технологиялар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва инвестицияларни жалб этиш манбаига айланади. Иқтисодий ўсиш даври бошланади, иқтисодиётнинг таркибий тузилмаси трансформацияланади: иқтисодиётнинг янги тармоқлари ва соҳалари пайдо бўлади, шунингдек, иқтисодий тизим элементлари ўртасидаги, ўзаро боғлиқликлар ва элементлар ўртасидаги нисбатлар ўзгаради. Натижада нафақат иқтисодиётнинг таркибий тузилмаси, балки жамият ҳаётининг бошқа соҳаларини ҳам ўзгартирувчи янги технологик уклад бўлган рақамли иқтисодиёт

шаклланади.

“Рақамли иқтисодиёт” атамаси Ўзбекистон Республикаси миллий қонунчилигида қўлланилиб келинаётганлигига ҳали унча кўп вақт бўлгани йўқ. Бироқ дунё тенденцияси шуни кўрсатаяптики, барча ривожланган давлатлар уни шакллантиришга аллақачон киришган. Ўзбекистон ҳам мазкур жараёндан четда қолмаслиги керак. Зеро, биз глобаллашув, дунё ҳамжамияти билан интеграцияга киришиш ҳақида гапирарканмиз, бу борада ўзгарган, яъни янгиланган иқтисодиёт равнақи муҳим саналади[15].

Бугунги кунда илғор ривожланган индустриал мамлакатлар иқтисодиётида янги технологияларнинг пайдо бўлиши рақамли иқтисодиётни шаклланиши ва ривожланиши ҳамда таркибий тузилмавий такомиллаштиришларнинг шарт-шароитлари омили ҳисобланади. Рақамли иқтисодиёт деганда, фақатгина Блокчейн (Blockchain) технологиясини ва улардан халқаро молия бозорларида фойдаланиш масалаларини ёки крипто валюталарни тушуниш керак эмаслиги, балки шу билан биргаликда рақамли иқтисодиёт (Digital Economy) деганда, рақамли коммуникациялар, IT ёрдамида олиб бориладиган иқтисодиёт тушунилишини кўрсатади[16].

Рақамли иқтисодиёт – катта ҳажмдаги маълумотларни (BIG DATA) Интернет тармоғи ва мобил технологиялар орқали йиғиш ва рақамли технологиялар ёрдамида қайта ишлаб, янги қонуниятларни ва билимларни яратиш асосида бизнес моделларини самарадорлигини ошириш ва истеъмолчиларни эхтиёжларини сифатли қондириш хисобланади. Рақамли иқтисодиётда замонавий АКТ ва рақамли технологиялар макро, тижорат ва ҳизматлар тузилмалари даражасида бошқарув усуллари самарадорлигини оширади. Рақамли технологиялар давлатнинг назорат, тартибга солиш ва бошқарув функцияларини кескин камайтиради. Блокчейн давлат органлари ҳаражатларини минимал даражага туширади.

«Блокчейн» атамасининг маъноси "Блок" – бу блок, "чейн" – бу занжир. "Блокчейн" – бу блокли занжир демакдир. «Блокчейн» технологиялари (маълумотларнинг тақсимланган реестри технологиялари), «сунъий ақл», суперкомпьютерлар имкониятларидан фойдаланиш, шунингдек, крипто-активлар бўйича фаолият жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йўналишларидан бири ҳисобланади. Блоклар – бу криптография шаклида намоён бўлган, тизим ичидаги битим ва шартномалар, трансакция ҳақида маълумотдир. Дастлаб ва ҳозирги кунга қадар блокчейн Bitcoin криптавалютасининг асоси ҳисобланади. Барча блоклар занжирга тизилган бўлиб ўзаро боғланган. Блокчейн технологиясида барча иштирокчилар блокчейн тизимига уланганлиги туфайли барча операциялар субъектлар ўртасида тўғридан – тўғри амалга оширилади.

Хулоса сифатида рақамли иқтисодиёт – мавжудликнинг технорақамли шакли бўлиб, товар ва ҳизматларини ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш бўйича иқтисодий муносабатлар тизимли йиғиндисидир. Иқтисодий муносабатларнинг технорақамли табиати рақамли иқтисодиётни бошқалардан ажратиб турадиган асосий белгилар ҳисобланади. Шундай қилиб, агар янги иқтисодиёт – постиндустриал иқтисодиёт намоён бўлишининг қонуний шакли бўлса, рақамли иқтисодиёт – янги иқтисодиёт намоён бўлишининг эволюцион шаклларидан бири.

Фойдаланилган адабиётлар

1. UNCTAD Handbook of Statistics 2020. New York and Geneva, 2020.-P. 155.
2. Шавкат Мирзиёевнинг Сайловолди дастури. - https://uzlidep.uz/news-of-party/10076
3. Mankiw G. W., Romer D., Weil D. N. A contribution to empirics of economic growth // The Quarterly Journal of Economics. –1999. –№ 2. –P. 407-437.
4. Сухарев О. С. Структурные проблемы экономики России: теоретическое обоснование и практические решения. –М.: Финансы и статистика, 2010. –С. 34.

5. Красильников О. Ю. Структурные сдвиги в экономике. –Саратов: Изд-во СГУ, 2001. –С. 24.

6. Эркаев А.Н.Миллий иқтисодиётда таркибий силжишлар ва ялпи ички маҳсулот таркибий шаклларини ўзгариши. “Иқтисод ва таълим” журнали. –Т.: 2015 йил №1 –Б. 10.

7. Transfer of technology. United nations conference on trade and development. –New York and Geneva, 2001. –The electronic version of the printing publication.: http://unctad.org/en/docs.

8. OECD Directorate for Science, Technology and Industry Economic Analysis and Statistics Division, 2017. – The electronic version of the printing publication. – https://www.oecd.org/sti/ind/.

9. Mensch G. Stalemate in Technology – Innovations Overcame the Depression. –New York: Ballinger Publishing Company, 1979. –274 p.

10. Кун Т. Структура научных революций. –М.: Экономика, 1977. –С. 120.

11. Dosi G. Technological Paradigms and Technological Trajectories // Research Policy. –1982. –№ 11. –P. 147-162.

12. Глазьев С.Ю. Экономика будущего. Есть ли у России шанс? –М.: Книжный мир, 2016. –С. 124.

13. Перес К. Технологические революции и финансовый капитал. –М.: Дело, 2011. –405 с.

14. Ахунова М. Х Миллий иқтисодиётни ривожлантиришда рақамлаштиришнинг аҳамияти. Иқтисодиёни рақамлаштириш шароитида иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар: муаммолар, ечимлар ва истиқболлар. Республика илмий-амалий онлайн конференция материаллари 2021-йил 28-май. / Фарғона, "AL-FERGANUS" нашриёти. – 2021. –Б.17.

15. Жумаев Н.Х. Рақамли иқтисодиёт нега керак ва у нима беради:eview.uz/oz/post/raqamli-iqtisodiyot-mamlakatimiz-taraqqiyoti-garovidir.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛМАСИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШУВИ

Ахмедов Хасанжон Мухамадович

мустақил тадқиқотчи
Тошкент давлат
иқтисодиёт университети
E-mail: x.axmedov@xb.uz.
ORCID:0009-0004-0732-1293

Аннотация. *мақолада миллий иқтисодиётнинг институтционал таркибий тузилмасининг моҳияти, унинг трансформациясига таъсир этувчи экзоген ва эндоген омиллар хамда инновацион кластер ва давлат-хусусий шериклиги (ДХШ) иқтисодиётнинг институтционал тузилмасини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари сифатида илмий асосланган.*

Калит сўзлар: *институтционал тузилма, трансформация, экзоген ва эндоген омиллар, инновацион кластерлар, технологик ривожланиш, рақамли иқтисодиёт, инновацион тизим, рейтинг, индекс, давлат-хусусий шериклиги.*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ СТРУКТУРНАЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕЁ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ

Ахмедов Хасанжон Мухамадович

независимый исследователь
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: x.axmedov@xb.uz.
ORCID:0009-0004-0732-1293

Аннотация. *в статье научно обоснованы сущность институциональной структурной национальной экономики, экзогенные и эндогенные факторы, влияющие на её трансформацию, а также инновационные кластеры и государственно-частное партнёрство (ГЧП) как приоритетные направления совершенствования институциональной структуры экономики.*

Ключевые слова: *институциональная структура, трансформация, экзогенные и эндогенные факторы, инновационные кластеры, технологическое развитие, цифровая экономика, инновационная система, рейтинг, индекс, государственно-частное партнёрство.*

INSTITUTIONAL STRUCTURE OF THE NATIONAL ECONOMY AND ITS IMPROVEMENT

Akhmedov Khasanjon Mukhamadovich

Independent Researcher
Tashkent State the University of Economics
E-mail: x.axmedov@xb.uz.
ORCID:0009-0004-0732-1293

Abstract. *The article provides a scientific substantiation of the essence of the institutional structural organization of the national economy, the exogenous and endogenous factors influencing its transformation, as well as innovative clusters and public-private partnership (PPP) as priority directions for improving the institutional structure of the economy.*

Keywords: *institutional structure, transformation, exogenous and endogenous factors, innovative clusters, technological development, digital economy, innovation system, rating, index, public-private partnership.*

Кириш

Мамлакатимизда 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва аҳоли фаровонлигини оширишга катта таъсир кўрсатадиган янги технологик уклад талабларига мос келувчи иқтисодиётнинг институтционал таркибий тузилмасини шакллантириш, сунъий интеллект ёрдамида ресурсларни оқилона тақсимлаш ва трансакцион харажатларни пасайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. “Маъмурий ислоҳотларнинг иккинчи босқичи сифатида келгуси йилда ҳудудлардаги бошқарув тизими ҳам ислоҳ қилинади. Барча маъмурий ислоҳотлар доирасидаги янги ташаббуслар Конституциямизда албатта белгилаб қўйилиши лозим [1]. Миллий иқтисодиётда янги технологик укладнинг такрор ишлаб чиқаришни институтционал таркибий тузилмасини шакллантириш, юқори технологияли ишлаб чиқаришни ривожлантириш, билимларнинг жадал равишда инновацион маҳсулотга айланишини рағбатлантириш, мавжуд ресурсларни қайта тақсимлашга имкон берувчи ваколатли молиялаштириш механизмини яратиш зарурати вужудга келмоқда. Бунинг учун рақамли иқтисодиёт инфратузилмаси бўлган технопарк, тадқиқот ва муҳандислик марказлари асосида инновацион кластерларини ривожлантириш бўйича илмий изланишларни янада чуқурлаштириш мақсадга мувофиқ. Бу эса миллий иқтисодиётнинг институтционал таркибий тузилмасини такомиллаштиришга бағишланган мазкур тадқиқот мавзусининг долзарблигидан далолат беради.

Адабиётлар шарҳи

Иқтисодиётнинг институтционал таркибий тузилмаси фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ва уни трансформация қилиш механизмлари таъсирини тадқиқ этган хорижлик олимларга Т.Кун, К.Перес, М.С.Роко, В.С.Бейнбридж, Т.Жотсана, Э.Себастиан, Д.Белл, Й.Шумпетер, С.Кларк, П.Арнолд, Г.Доси кабиларни келтириш мумкин.

Россиялик олимлардан Василевский Э., Иноземцев В.Л., Климович М.А., Красильников О.Ю., Кондратьев Н.Д., Буторина О.В., Кравец А.В., Коцюбинский В.А., Татаркин А.И., Романова О.А., Сухарев О.С. ва бошқалар ушбу мавзуга бағишланган илмий-тадқиқот ишларини олиб борган.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан С.С.Гулямов, А.В.Вахабов, А.В.Ваҳабов, А.Ўлмасов, С.В.Чепель, Х.П.Абулқосимов, Т.С.Расулов, Т.Т.Жўраев, А.А.Маматов, Д.Х.Хасанова ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида иқтисодиётнинг институтционал таркибий тузилмасини такомиллаштиришнинг назарий жиҳатлари, саноат инқилоби натижасида шаклланаётган янги технологик укладнинг такрор ишлаб чиқариш тузилмасини шакллантириш масалалари бўйича атрофлича тадқиқотлар олиб борилган.

Д.Норт ва Л.Девисларнинг фикрига кўра, институционал муҳит – бу асосий сиёсий, ижтимоий ва ҳуқуқий қоидалар мажмуи бўлиб улар ишлаб чиқариш, айрбошлаш ва тақсимот учун баъзис яратади [2]. Дж.Р. Коммонс институтларни тарихий ривожланишидаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни қўллаб-қувватлаб унга кўра "эволюцион" тушунчаси "институционал" тушунчаси билан мазмун ва маъноси бир хил бўлади деб таъкидлайди [3].

Рус олими О.С.Сухаревнинг фикрига кўра, "мавжуд технологик асос, минтақавий эҳтиёжлар, мавжуд ресурслар ва эришилган меҳнат унумдорлиги даражасига мувофиқ такрор ишлаб чиқариш, тарқатиш ва алмашиш механизмлари таъсири остида юзага келадиган ўзаро боғлиқ нисбатлардаги ўзгаришларнинг мураккаб тизими [4]. О.Ю.Красильников нуқтаи назаридан, "таркибий ўзгариш-макроиқтисодий тизимнинг

таққосланадиган элементлари ўртасидаги муносабатларнинг сифат жиҳатидан ўзгариши, уларнинг миқдорий хусусиятларининг нисбати нотекис динамикаси [5] деб баҳо беради.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан профессор Маматов А.А., Жўраев Т.Т. “Индустриал жамиятдан постиндустриал жамиятга ўтиш, жамият ҳаётида туб ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиб, унда инновацияларни кенг яратиш ва жорий этишга асосланган янги иқтисодий тизим моделига ўтиш билан амалга ошмоқда. Табиийки, ушбу даврда кластер моделида чуқур ўзгаришлар юз беради” [6]. Б.Маъмуровнинг фикрича, “Рақамли иқтисодиёт – иқтисодиётнинг таркибий қисмлари сифатида сунъий ақл(онг)дан фойдаланиш, иш жараёнларини роботлаштириш, ишлаб чиқариш жараёнида турмуш меҳнат харажатларини камайтириш, махсус компьютер дастурлари ёрдамида иқтисодий тизимларни моделлаштириш ва дастурий қобилиятини оширишдир” [7] деб хулоса қиладилар .

Тадқиқот методологияси

Мақолада диалектик, тизимли, интеграл ва синергетик ёндашувлар, иқтисодий, мантиқий, илмий абстракция, таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, қиёслаш, умумлаштириш, гуруҳлаш ва жадвал усулларидан фойдаланилади

Таҳлил ва натижалар

Жаҳон саноатида технологияларнинг ҳаётий циклини қисқаришида намоён бўладиган илмий ва технологик ривожланишнинг глобал тенденциялари, илмий билимларни жамғариш суръати, юқори фан сиғимли технологияларнинг тарқалиш тамойиллари хамда институционал муҳитдаги ўзгаришлар хом-ашё экспорт моделига асосланган иқтисодиётнинг институционал таркибий тузилмасини такомиллаштиришни долзарб қилиб кун тартибига қўймоқда.

Иқтисодий адабиётларда институционал муҳит ва институционал тузилма тушунчалари кўпинча бир хил деб қаралади. Ушбу категориялар ўртасидаги муносабатлар О.Уилямсон томонидан уч даражали схема доирасида аниқланди, унга кўра институционал тузилма шахслар (биринчи даража), институционал битимлар (иккинчи даража) ва институционал муҳит (учинчи даража) ўртасидаги муносабатлардир[8] деб баҳолади.

Рус олимларининг фикрича, институционал муҳитни фақат мулкий ҳуқуқлар нуқтаи назаридан кўриб чиқиш методологик жиҳатдан нотўғри бўлиб, у иқтисодий фаолият шарт-шароитларини белгиловчи расмий ва норасмий институтлар мажмуасидир. В.Вольчик институционал тузилмани иқтисодий хулқ-атвор матрицаларини яратадиган, хўжалик фаолиятини мувофиқлаштиришнинг муайян тизими доирасида шаклланадиган хўжалик юритувчи субъектлар учун чеклашларни белгилайдиган муайян буюртма қилинган институтлар мажмуи [9] деб белгилайди.

Технологик ривожланиш жараёнлари ва институционал муҳитни трансформацияси ўзаро боғлиқ бўлиб: илмий ва технологик ривожланишнинг юқори суръатлари, тегишли институционал шарт-шароитларни таълаб қилади. Шу билан бирга, янги технологик укладни шакллантириш воситаси вазифасини бажарувчи институционал тузилма айни пайтда унинг элементи хамдир. Е.Ясин томонидан таъкидланганидек "агар институционал тизим яхши йўлга қўйилган ва бозор муносабатларини (мулк ҳуқуқи, рақобат, контрактни ҳимоя қилиш) муваффақиятли қўллаб-қувватласа, технологик модернизация хеч қандай тўсиқларсиз амалга ошади, интенсив инновациялар оқими шаклланади, иқтисодиёт жонланади [10].

Янги иқтисодий муносабатлар тизимида институтционал тузилманинг трансформация жараёнини Ўзбекистонлик олимлар томонидан ҳам кенг тадқиқ этилган. Жумладан, Д.Тожибоеванинг фикрича, “Рақамли иқтисодиёт фақатгина инсоннинг интеллектуал салоҳияти туфайлигина эмас, балки институционал муҳит яратилиши, бу муҳитнинг бизнес ва истеъмолчилар амалиёти, иқтисодий агентларнинг ахборот ва

коммуникацион компонентлар билан таъминланишининг шакли, усулларини ўзгартиришига таъсир кўрсатиши ҳам муҳим ўрин тутади[11]. Бу жиҳатдан рақамли иқтисодиётга ёндашиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унга берилган таърифларда акс этади. Муҳими рақамли иқтисодиёт янги институционал муҳит яратилишига олиб келадики, у рақобатбардошликни таъминлаш учун маҳсулот ишлаб чиқариш сифатининг яхшиланиши ва нархининг оммабоп бўлиши, мувофиқ равишда инфратузилмани барпо этишга олиб келади.

Институционал тузилмани трансформацияси экзоген, эндоген омиллар ва комбинацион омиллари таъсирида содир бўлиши мумкин. Экзоген омиллар деганда ташқи шароитдан келиб чиқадиган омиллар: инқирозлар ва бошқа иқтисодий ҳодисалар, табиий ва иқлимий ҳодисалар тушунилади. Эндоген омиллар институционал ўзгаришларнинг ички сабаблари: иқтисодиётнинг циклик табиати, янги кашфиётлар, технологияларнинг пайдо бўлиши. Комбинацион тавсифдаги омиллар синергетик таъсир орқали институционал тузилмаларга таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар мажмуасидир.

Рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида реал институтларнинг вертуал шаклга эга бўлиш тенденциясини қайд этиши мумкин. Институтларни амалга оширишнинг янги шаклининг кутилаётган ижобий самарасини бюрократик тартибларни соддалаштириш, вақт ва моддий харажатларни камайтиришда ифодалаш мумкин. Институционал иқтисодиёт назарияси доирасида ахборот технологияларининг кенг тарқалиши туфайли электрон институционализм йўналиши шаклланмоқда. Ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишнинг халқаро тенденцияси таҳлили бугунги кунда ишлаб чиқаришни бошқариш, ресурсларни иқтисод қилиш ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг сифат параметрларини қатъий назорат қилишга қаратилган интеграциялашган аппарат-дастурий комплексларини жорий этиш истиқболли йўналишлардан бири эканлигини кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” 2020 йил 28 апрелдаги ПҚ-4699-сон Қарорига кўра, Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукумат соҳаларида ягона ваколатли орган этиб белгиланиб, Вазирлик қошида “Электрон ҳукумат лойиҳаларини бошқариш маркази” ҳамда “Рақамли иқтисодиёт тадқиқотлари маркази” ташкил қилинди. 2023–2024 йилларда жами 268 та лойиҳалар амалга оширилди[12].

Институционал муҳитни трансформациялашнинг муҳим элементи бу унинг таркибий тузилмасини такомиллаштириш бўлиб, унинг асосий вазифаси илмий билимларни бозорда аниқ маҳсулотга жадал узатиш механизми бўлиб, бу инновацион фаолият иштирокчилари ўртасидаги боғлиқликни оширади. Юқори технологияли маҳсулотлар учун бозорларни жадал ривожлантириш имконини берадиган илмий ва технологик қўллаб-қувватлашнинг ривожланган инфратузилмасини ва мавжуд ресурсларни қайта тақсимлашга имкон берувчи ваколатли молиялаштириш механизмини яратиш керак. Бундан ташқари, расмий ва норасмий институтларни ривожлантириш интеллектуал мулк, солиқ ва божхона ҳуқуқи, мулкий ҳуқуқлар, коррупция ва маъмурий тўсиқларга қарши кураш масалаларини аниқ тартибга солувчи қонунчилик тизими доирасида амалга оширилиши мумкин.

Институционал тузилмани унинг даражалари, яъни расмий ва норасмий институтларни, шунингдек, институтлар эмас, балки уларнинг фаолиятини таъминлайдиган нормалар ва кўрсаткичларни батафсил кўриб чиқиш нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ҳам ўринли ҳисобланади. Юқорида таъкидланганидек, расмий институтларга мулкий ҳуқуқ, шартнома ижроси, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, тармоқга киришдаги тўсиқлар, сиёсий институтлар, шунингдек, Қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамланган коррупция даражаси – нормалар ва қоидалар, норасмий институтлар – ишонч, анъана ва урф-одатлар институтлари киради.

Рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида Ўзбекистон иқтисодиётининг институционал таркибий тузилмасини такомиллаштириш векторларини аниқлаш учун трансформацияга таъсир этувчи шарт-шароит ва омилларнинг ҳозирги даражасини баҳолаш зарур. Расмий институтларнинг ривожланиш даражасини акс эттирувчи кўпгина индексларда Ўзбекистоннинг кўрсаткичлари анча пастлиги амалга оширилаётган ислоҳотларнинг қонунчилик базасини шаклланмаганлигига боғлиқ. Қонунчилик доирасидаги бўшлиқлар, бюрократия, мулкий ҳуқуқларни заиф ҳимоя қилиш, суд тизимининг номукаммаллиги, жиддий коррупция компонентлари Ўзбекистон Республикасининг институционал муҳитига хос бўлган трансформацион ўзгаришлар жараёнини мураккаблаштиради.

Жаҳон банки ва S&P Global Ratings агентлиги рейтингида Ўзбекистон Республикаси 2025 йилда Умумжаҳон глобал инновация индекци бўйича 83-ўринни, БМТнинг Инсон тараққиёти индекци бўйича 106-ўринни, Коррупцияни идрок этиш индекци бўйича 126-ўринни, Иқтисодий эркинлик индекци бўйича 86-ўринни, Фаровонлик индекци индекци бўйича 100-ўринни ва Глобализация индекции бўйича 125-ўринни, SEDA кўрсаткичи бўйича 101 ўринни, БРМ бўйича тараққиёт индексига кўра, 77 ўринни, Инсон тараққиёти индекци бўйича 106 ўринда, Миллий Бахтлилик индекси бўйича 53-ўринни эгалламоқда.

1-жадвал.

Ўзбекистон Республикасининг 2025 йилги халқаро рейтингларда тутган ўрни[13]

№	Кўрсаткичлар	Ўзбекстон жаҳон рейтингларида
1.	Глобализация индекции	125
2.	Инновация индекци	83
3.	Иқтисодий эркинлик индекци	86
4.	Демократия индекци	146
5.	Коррупцияни идрок этиш индекци	126
6.	Барқарор ривожланиш мақсадлари	77
7.	Фаровонлик индекци	100
8.	Иқтисодий эркинлик индекци	117
9.	SEDA кўрсаткичи	101
10.	Миллий Бахтлилик индекси	53
11.	инсон тараққиёти индекци	106
12	Атроф-муҳит самарадорлиги индекси	104

Ўзбекистон иқтисодиётининг ҳозирги таркибий тузилиши икки омилни натижасида зарурий ўзгаришларнинг моҳиятини белгилайди: янги юқори технологияли тармоқларни яратиш ва янги технологиялар асосида анъанавий тармоқларни модернизация қилиш, сифат ўзгаришлари билан бирга илмий, технологик, иқтисодий, ижтимоий ва институционал соҳаларда ислоҳотларни амалга ошириш. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, давлат саноат сиёсатининг асосий вазифаси сифатида самарали институционал тузилмани шакллантиришдир.

Рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида бозор иқтисодиёти қоидаларида, бизнес юритиш қоидаларида, анъанавий иқтисодий қоидалар ва қонуниятларнинг намоён бўлишида жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Инновация тизими фан, техника, иқтисодиёт, тадбиркорлик ва менежмент тамойилларини маълум бир нуқтада бирлаштирувчи тизим

бўлиб, бунинг натижасида илмий ғоялар ҳамда лойиҳаларнинг инновацион маҳсулотга айланиш даври тезлашади.

Инновацион тизим, тизимнинг марказий элементи сифатида инновацион корхоналарни, ҳамда инновацион корхона фаолият кўрсатишининг асосий босқичларини акс эттирувчи ва инфратузилмага мансуб бўлган элементлар гуруҳини, шу билан бир қаторда яна фаолият юритишнинг у ёки бу босқичларини маълум даражада енгиллаштирувчи ва давлат, илм-фан ва бизнеснинг кооперациясига имкон берувчи ташкилотларни ҳам ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётни институтционал такомиллаштиришнинг устувор йўналишларидан бири бу илм-фан, бизнес ва давлатнинг муваффақиятли ҳамкорлиги шаклларидан бири бўлган инновацион кластерларни яратишдир. Бундай восита турли соҳаларда ижтимоий аҳамиятга эга илмий лойиҳаларни амалга ошириш учун илм-фан, давлат ва бизнеснинг ташкилий уюшмасини тузишни ўз ичига олади. Инновацион кластерларнинг муваффақиятли ривожланиши учун тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ва умуман инновацион фаолиятни, шунингдек тўғридан-тўғри давлат-хусусий шериклик билан боғлиқ масалаларни тартибга солувчи қонунчиликнинг бутун тизимини шакллантириш зарур. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, инновацион соҳада давлат, бизнес ва илмфан ўртасидаги муносабатлар шериклик, тенг ҳуқуқли бўлиши, умумий мақсадларга эга бўлиши, уч томоннинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари билан молиялаштирилиши керак ҳамда олинадиган хавф ва натижалар тенг тақсимланиши керак. Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш ўринлики, инновацион кластерлар Ўзбекистоннинг кейинги ривожланишида муҳим омил ҳисобланади. Чунки бу услуб тадқиқотни молиялаштириш ҳисобига катта даромад олинишини таъминлайди ва натижаларни тижоратлаштириш масалаларини муваффақиятли ҳал қилишга катта имконият яратади.

Инновацион кластер модели иқтисодиётни институтционал такомиллаштиришда маълум сифат кўрсаткичлари билан ҳам ажралиб туради. Буларга, биринчидан, кластер аъзоларининг ўзаро таъсири даражаси билан тавсифланган кластер боғланиши, шунингдек уларнинг зарур ресурслардан фойдаланиш имкониятлари киради. Иккинчидан, инновацион кластер моделининг ўзига хос хусусияти бу синергетик самарадир. Бу элементларнинг инновацион имкониятлар йиғиндиси билан аниқланадиган ва кластер элементларининг ўзаро синергетик таъсирига миқдорий баҳо берадиган ажралмас хусусиятдир. Шунингдек, инновацион кластер моделининг асосини унинг ядроси хисобланмиш уюшмалар (корхоналар) ва ўсиш захиралари ташкил этади. Мазкур корхоналар кластер фаолияти натижаларига асосий ҳисса қўшади. Ўсиш захиралари эса зарурат туғилганда кластернинг инновацион жараёнларини ташкил этишдаги камчиликларни бартараф эта олади ва бутун инновацион тизимнинг такомиллашуви ва стратегик ривожланиши буйича чораларни белгилайди.

Инновацион кластерлар фаолиятининг якуний натижаси бутунлай янги технологияли тармоқлар ва маҳсулотлардир. Инновацион кластернинг ядроси ҳисобланадиган йирик илмий-тадқиқот бирлашмалари атрофида кластер ядроси томонидан яратилган янги технологиялардан фойдаланган ҳолда, ускуналар ва материалларни ишлаб чиқарувчи ва етказиб берувчи корхоналар жойлаштирилади. Шундай қилиб, бутун жараён – инновацион ғоялар яратиш, уларни саноатга татбиқ этиш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни истеъмолчига етказиб бериш кластерда амалга оширилади.

Ўзбекистонда миллий иқтисодиётни институтционал такомиллаштиришнинг устувор йўналишларидан бири бу давлат сектори томонидан ишлаб чиқариладиган ва тақдим қилинадиган хизматларни хусусий секторга узоқ муддатли тақдим қилинишини таъминлаш (баъзан 30 йилгача), тавакалчиликларни хусусий инвесторга ўтказиш, давлат ва маҳаллий тузилмалар билан ҳуқуқий шахсларнинг кўп қиррали узоқ муддатли шартнома шаклларини амалга ошириш шакли бўлган давлат-хусусий шериклиги (ДХШ) бўлиб

ҳисобланади.

1-расм.

Давлат хусусий шерикликнинг афзалликлари[15].

Ўзбекистон Республикасида ДХШ нисбатан янги соҳа бўлишига қарамасдан, қисқа муддатларда ўзига хос миллий тизим ва ягона сиёсат йўлга қўйилишига эришилди. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат-хусусий шериклик тўғрисида”ги Қонуни **[**14**].** қабул қилиниши ва Давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш Агентлигининг ташкил этилиши бунинг ёркин ифодасидир. Янги Ўзбекистон стратегиясига кўра иқтисодий тараққиётда узоқ муддатли стратегик режалаштириш ва давлат бюджети харажатларини прогнозлаштириш ДХШ иштирокчилари учун лойиҳа харажатларини тўғри режалаштиришга имкон яратмоқда. Бу омил бошқа инвестициявий фаолият турларининг муҳим омили бўлгани каби ДХШ лойиҳаларини амалга оширишда, айтиш мумкинки, ҳал қилувчи ўринда туради. Чунки, инвесторлар учун маълумотлар тўлиқлиги, ошкоралиги ва ҳаққонийлиги бозорни чуқур ўрганишга ва турли йўқотишларнинг олдини олишга хизмат қилади.

ДХШ механизмлари такомиллашиб бориши соҳада ижтимоий ёки инфратузилмавий лойиҳаларни амалга ошириш билан боғлиқ анаъанавий йўналишлар билан инновацион лойиҳалар ҳам фаоллашиб боради. Хусусан, ДХШ тизими орқали инновацион инфратузилмани ривожлантириш, бизнес-инкубаторлари, технопарклар ва технополислар барпо этиш янги йўналиш сифатида қўлланилмоқда.

Расмдан кўринадики ДХШ ўзининг бир қатор афзалликлари билан ижтимоий-иқтисодий тараққиётни янада рағбатлантирган ҳолда, иқтисодиётда инвестициялар оқимини кенгайтиради, бўш турган ресурсларни фаоллаштиради, давлат ва хусусий секторлар ўртасида ўзаро мувозанатлашган манфаатдорликни таъминлайди, ва энг асосийси, жамиятдаги қатор ижтимоий ва инфратузилмавий муаммоларни бартараф этишга туртки бўлади. ДХШ тизими самараси ўлароқ, ҳам давлат, ҳам бизнес, ҳам жамият бундан наф кўради. Шу билан бирга, ушбу тизим бошқа иқтисодий жараёнлар сингари ўзига хос

хусусиятлар, қонуниятлар ва тавакалчиликларга эга бўлиб, унинг муваффақиятли амалга оширилиши чуқур малака, профессионал тажриба, барқарор иқтисодий салоҳият сингари бир нечта омиллардан самарали фойдаланишни талаб этади.

Бизнинг фикримзча, Ўзбекистон Республикаси учун давлат-хусусий шерикчилигини ривожлантириш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- илмий тадқиқотларни кенгайтириш ва амалиётда алоҳида лойиҳа устида параллел тадқиқотларни олиб бориш;
- илғор хорижий тажрибаларни чуқур ўрганиш ва халқаро амалиётда йўл қўйилган камчиликларни такрорламаслик чораларини кўриш;
- миллий иқтисодиётда ДХШ инвестициявий лойиҳаларни амалга ошириш имкониятларини баҳолаш;
- давлат ва хусусий бизнес ўртасида ахборотлар алмашинувини таъминлаш;
- соҳа учун малакали кадрлар тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш.

Бизнинг назаримизда рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида институционал тузилмани такомиллаштиришнинг асосий йўналишларига қуйидагиларни таклиф этиш мумкин:

- янада мослашувчан, адаптив ва инновацияларни қабул қилувчи ташкилот шаклида;
- тузилма субъектлари ўртасида горизонтал боғланишларнинг устунлиги;
- янги институтларни мавжуд тузилмаларга жалб қилиш тезлигини ошириш;
- транзаксион харажатларини камайтириш (мисол сифатида, блокчейн технологияни келтириш мумкин, кодлаш мумкин бўлган хар қандай битимни ҳар қандай турини тасдиқлаш имконини беради, бу ўз навбатида транзакцион битим харажатларини сезиларли камайишига олиб келади);
- вертуал институтционал тузилма таркибига реал институционал тузилмаларни модификациялаш ёки вертуал майдонда мавжуд анъанавий муассасалари такрорланиши.

Хулоса сифатида институционал тузилмани трансформацияси экзоген, эндоген омиллар ва комбинацион омиллари таъсирида содир бўлади. Рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида реал институтларнинг вертуал шаклга эга бўлиш тенденсиясини қайд этиши мумкин. Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётни институтционал такомиллаштиришнинг устувор йўналишларидан бири бу илм-фан, бизнес ва давлатнинг муваффақиятли ҳамкорлиги шаклларидан бири бўлган инновацион кластерларни яратишдир хамда тавакалчиликларни хусусий инвесторга ўтказиш, давлат ва маҳаллий тузилмалар билан ҳуқуқий шахсларнинг кўп қиррали узоқ муддатли шартнома шаклларини амалга ошириш шакли бўлган давлат-хусусий шериклиги (ДХШ) бўлиб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси 21.12. 2022 йил.

2. Davis L., North D. Institutional Change and American Economic Growth. –Cambridge, 1971. –pp. 5-6.

3. Сухарев О. С. Структурные проблемы экономики России: теоретическое обоснование и практические решения. –М.: Финансы и статистика, 2010. –С. 34.

4. Сухарев О. С. Структурные проблемы экономики России: теоретическое обоснование и практические решения. –М.: Финансы и статистика, 2010. –С. 34.

5. Красильников О. Ю. Структурные сдвиги в экономике. –Саратов: Изд-во СГУ, 2001. –С. 24.

6. Маматов А.А., Жўраев Т.Т. Кластерларни ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини йўлга қўйишнинг хориж тажрибаси. “XXI аср: фан ва таълим масалалари” электрон журнали. №1, 2020. –Б.12.

7. Маъмуров Б.Х. Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни ривожлантиришнинг концептуал асослари ва хориж тажрибаси. Иқтисодиёт ва таълим журнали. 2020 йил № 4. –Б.44.

8. Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация. –Спб.: Лениздат, CEVPress, 1996. –С. 688.

9. Вольчик В. В. Институциональная и эволюционная экономика. –Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2011. –С. 23.

10. Ясин Е. Институциональные ограничения модернизации, или приживется ли демократия в России? // Вопросы экономики. –2011. –№11. –С. 5.

11. Тожибоева Д. Рақамли иқтисодиёт институционал назариянинг янги йўналиши сифатида. “Иқтисод ва молия” журнали 2021, №1. –Б. 95.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” 2020 йил 28 апрелдаги ПҚ-4699-сон Қарори

13. http://ratings.gov.uz/.

14. “Давлат-хусусий шериклик тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. https://lex.uz/docs/.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ALOQA VA AXBOROT XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARI VA ULARNING NAZARIY YONDASHUVLARI

Abduraxmonova Munisa Axat qizi

mustaqil tadqiqotchi
Qarshi davlat universiteti
E-mail: munis11142020@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida aloqa va axborot xizmatlarini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari hamda ularning nazariy yondashuvlari tadqiq etilgan. Telekommunikatsiya xizmatlari bozorida marketing strategiyalarining o‘rni va ahamiyati, elektron tijorat tizimi bilan o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida raqamli texnologiyalar asosida xizmatlar samaradorligini oshirish, virtual bozorlar va platforma iqtisodiyotini rivojlantirish yo‘nalishlari asoslab berilgan. Shuningdek, sohani takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli iqtisodiyot, telekommunikatsiya xizmatlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, marketing strategiyasi, elektron tijorat, raqamli platformalar, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, innovatsion rivojlanish, xizmatlar bozori, virtual iqtisodiyot.*

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАЦИОННЫХ И ИНФОРМАЦИОННЫХ УСЛУГ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К НИМ

Абдурахмонова Муниса Ахат кизы

независимый исследователь
Каршинский государственный университет
E-mail: munis11142020@gmail.com

Аннотация. *В данной статье рассматриваются организационно-экономические механизмы развития коммуникационных и информационных услуг в цифровой экономике и их теоретические подходы. Анализируется роль и значение маркетинговых стратегий на рынке телекоммуникационных услуг, их взаимосвязь с системой электронной коммерции. В результате исследования обосновываются направления повышения эффективности услуг, основанных на цифровых технологиях, развития виртуальных рынков и платформенной экономики. Также разработаны научно-практические предложения по совершенствованию отрасли.*

Ключевые слова: *цифровая экономика, телекоммуникационные услуги, информационно-коммуникационные технологии, маркетинговая стратегия, электронная коммерция, цифровые платформы, организационно-экономический механизм, инновационное развитие, рынок услуг, виртуальная экономика.*

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISMS OF DEVELOPMENT OF COMMUNICATION AND INFORMATION SERVICES AND THEORETICAL APPROACHES TO THEM

Abdurakhmanova Munisa Axat kizi

Independent Researcher
Karshi State University
E-mail: munis11142020@gmail.com

Abstract. *This article examines the organizational and economic mechanisms for the development of communication and information services in the digital economy and their theoretical approaches. The role and importance of marketing strategies in the*

telecommunications services market, their interrelation with the e-commerce system are analyzed. As a result of the study, directions for improving the efficiency of services based on digital technologies, the development of virtual markets and the platform economy are substantiated. Also, scientific and practical proposals for improving the industry are developed.

Keywords: *digital economy, telecommunication services, information and communication technologies, marketing strategy, e-commerce, digital platforms, organizational and economic mechanism, innovative development, services market, virtual economy.*

Kirish

Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi sharoitida telekommunikatsiya xizmatlari iqtisodiyotning strategik ahamiyatga ega bo‘lgan yetakchi tarmoqlaridan biriga aylanib bormoqda. Ushbu soha nafaqat axborot almashinuvi va kommunikatsiya jarayonlarini ta’minlaydi, balki iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini integratsiyalovchi muhim infratuzilma sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan, telekommunikatsiya xizmatlari samaradorligini oshirish va ularning bozor mexanizmlarini takomillashtirishda marketing strategiyasini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy sharoitda marketing strategiyasining telekommunikatsiya xizmatlari rivojlanishiga ta’siri sezilarli darajada ortib bormoqda. Uning ta’siri ostida mazkur xizmatlar bozori tarkibi, iqtisodiy faoliyat shakllari va raqobat muhiti tubdan o‘zgarib, yangi iqtisodiy munosabatlar shakllanmoqda. Xususan, marketing yondashuvlari asosida telekommunikatsiya xizmatlarini rivojlantirish geografik chegaralarni qisqartiradi, xizmatlar ko‘rsatish jarayonlarini optimallashtiradi hamda ishlab chiqarish va boshqaruv tizimlarini modernizatsiya qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, marketing strategiyalarini samarali qo‘llash telekommunikatsiya xizmatlari sohasida mehnat munosabatlarini takomillashtirish, mehnat resurslari harakatchanligini oshirish hamda xizmatlar ko‘rsatish jarayonlarini raqamlashtirish orqali ishlab chiqarish tizimining transformatsiyasini ta’minlaydi. Natijada, ushbu soha iqtisodiy o‘sishning muhim drayveriga aylanib, global raqobat sharoitida milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga, telekommunikatsiya xizmatlari bozorida marketing strategiyalarining samarali qo‘llanilishi nafaqat iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi, balki globalizatsiya jarayonlarida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Mazkur holat aloqa va axborot xizmatlarini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini chuqur ilmiy tadqiq etish va ularni takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar sharhi

Aloqa va axborot xizmatlarini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari hamda marketing yondashuvlari masalalari xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. Ushbu yo‘nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosan raqamli iqtisodiyot, innovatsion rivojlanish, xizmatlar bozori va telekommunikatsiya tizimlarining samaradorligini oshirishga qaratilgan. Xorijiy olimlardan M. Porter o‘zining klaster nazariyasida xizmatlar sohasi, xususan telekommunikatsiya infratuzilmasining hududiy raqobatbardoshlikni oshirishdagi o‘rnini asoslab bergan. Uning fikricha, zamonaviy iqtisodiyotda raqamli infratuzilma va aloqa xizmatlari iqtisodiy klasterlarning rivojlanishida muhim omil hisoblanadi (Porter, 1998) [1]. P. Romer tomonidan ilgari surilgan endogen o‘sish nazariyasida esa bilimlar va texnologiyalar iqtisodiy o‘sishning asosiy manbai sifatida qaralib, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati alohida ta’kidlangan (Romer, 1990) [2].

Telekommunikatsiya xizmatlari va raqamli iqtisodiyot masalalari xalqaro tashkilotlar tomonidan ham keng tadqiq etilgan. Jumladan, OECD va Jahon banki hisobotlarida raqamli infratuzilma, internet qamrovi va raqamli xizmatlar rivojlanishi iqtisodiy o‘sish va bandlikni oshirishning muhim omili sifatida baholanadi [3]. Ushbu tadqiqotlarda marketing strategiyalari orqali xizmatlar bozorini kengaytirish va raqamli platformalar orqali qiymat yaratish jarayonlari alohida ko‘rib chiqilgan. Mahalliy va MDH mamlakatlari olimlari tomonidan ham mazkur

yo‘nalishda muhim ilmiy natijalar olingan [4]. Xususan, xizmatlar iqtisodiyoti va telekommunikatsiya xizmatlarini rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda davlatning tartibga soluvchi roli, investitsiya siyosati va innovatsion texnologiyalarni joriy etish masalalari yoritilgan. Ayrim tadqiqotlarda telekommunikatsiya xizmatlari samaradorligini oshirishda marketing yondashuvlarining ahamiyati, xizmatlar sifati va iste’molchilar ehtiyojlarini qondirish mexanizmlari tahlil qilingan.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy ishlarda telekommunikatsiya xizmatlarini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini kompleks yondashuv asosida, ya’ni marketing strategiyalari, raqamli transformatsiya va hududiy rivojlanish omillari integratsiyasida o‘rganish yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, hududiy kesimda, xususan Qashqadaryo viloyati misolida ushbu mexanizmlarni takomillashtirish masalalari alohida ilmiy tadqiqotni talab etadi [5].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda aloqa va axborot xizmatlarini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini o‘rganishda tizimli va kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil va statistik usullardan foydalanilib, telekommunikatsiya xizmatlari rivojlanishining asosiy tendensiyalari va omillari aniqlashtirildi.

Shuningdek, xorijiy tajribani o‘rganish orqali ilg‘or yondashuvlar tahlil qilinib, ularni milliy sharoitga moslashtirish imkoniyatlari baholandi. Aloqa va axborot xizmatlari samaradorligini aniqlashda indikatorlar (KPI) tizimidan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini rasmiy statistika ma’lumotlari, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va ilmiy manbalar tashkil etadi.

Tahlil va natijalar

Telekommunikatsiya xizmatlari orqali ishlab chiqaruvchilar va savdo subyektlari iste’molchilarni jalb qilish, ularni saqlab qolish hamda xarid qilishga rag‘batlantirish maqsadida marketing strategiyalarini shakllantiradi va tegishli marketing budjetlarini yo‘naltiradi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida ushbu jarayonlar yanada takomillashib, iste’molchini nafaqat xaridor, balki mahsulot va brendning faol tarafdoriga aylantirish imkonini bermoqda. Natijada, virtual xizmatlar va platformalar asosida faoliyat yurituvchi yangi iqtisodiy subyektlar – virtual korxonalar va raqamli bozorlarda ishlovchi tashkilotlar shakllanmoqda.

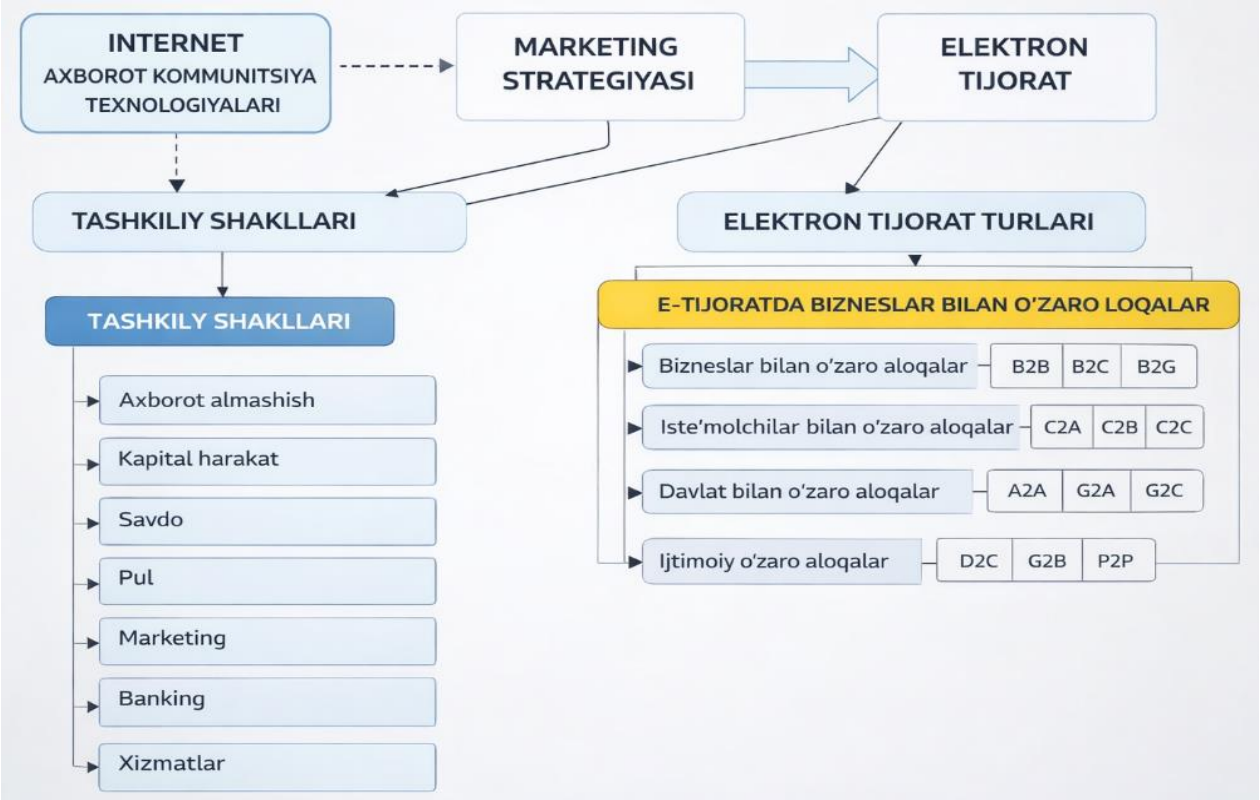
Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o‘sishning asosiy drayveriga aylangan. Jumladan, 2018-yilda Buyuk Britaniyada (61,2%), AQShda (60,2%) va Germaniyada (60%) yalpi ichki mahsulotning yarmidan ortig‘i raqamli iqtisodiyot hissasiga to‘g‘ri kelgan. Jahon miqyosida 2018-yilda yalpi ichki mahsulot hajmi 84 trillion AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lsa, Oxford Economics prognozlariga ko‘ra, 2025-yilga kelib raqamli iqtisodiyot hajmi 23 trillion AQSh dollariga yetishi kutilmoqda.

Shuningdek, xorijiy tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, raqamli texnologiyalarga yo‘naltirilgan investitsiyalar an’anaviy tarmoqlarga nisbatan yuqori samaradorlikni ta’minlab, o‘rtacha 6,7 barobar yuqori rentabellik ko‘rsatkichiga ega. Bu holat telekommunikatsiya va axborot xizmatlari sohasini rivojlantirishda marketing strategiyalari hamda raqamli texnologiyalar integratsiyasining muhimligini yanada kuchaytiradi. Shuningdek, elektron tijoratning asosiy turlari sifatida biznes subyektlari o‘rtasidagi (B2B, B2G), iste’molchilar bilan (B2C, C2C), davlat va fuqarolar o‘rtasidagi (G2C, A2A) hamda ijtimoiy va platforma asosidagi (P2P, D2C) munosabatlar ajratib ko‘rsatilgan. Bu esa telekommunikatsiya xizmatlari nafaqat aloqa vositasi, balki iqtisodiy faoliyatning barcha shakllarini birlashtiruvchi kompleks platforma ekanligini anglatadi. Umuman olganda, mazkur model telekommunikatsiya xizmatlari, marketing strategiyalari va elektron tijorat o‘rtasidagi o‘zaro uzviy bog‘liqlikni ifodalaydi hamda raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmatlar sohasini rivojlantirishning konseptual asosini tashkil etadi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida telekommunikatsiya xizmatlari bozori rivojlanishining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu soha iqtisodiy tizimning barcha segmentlariga chuqur integratsiyalashgan holda faoliyat yuritmoqda.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Xususan, marketing strategiyalarining joriy etilishi telekommunikatsiya xizmatlari orqali axborot almashinuvi, savdo, moliyaviy operatsiyalar va xizmatlar ko‘rsatish jarayonlarini sezilarli darajada optimallashtirishga xizmat qilmoqda.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida telekommunikatsiya xizmatlari asosida shakllanayotgan marketing strategiyalari va elektron tijorat tizimining o‘zaro bog‘liqligi aks ettirilgan. Modelda internet va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosiy infratuzilma sifatida ko‘rsatilgan bo‘lib, ular marketing strategiyalari orqali elektron tijoratni rivojlantirishda muhim vosita vazifasini bajaradi.

1-rasm. Raqamli iqtisodiyot sharoitida telekommunikatsiya xizmatlari, marketing strategiyasi va elektron tijorat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik modeli[80]

Rasm tahlili shuni ko‘rsatadiki, telekommunikatsiya xizmatlari asosida shakllangan elektron tijorat tizimi turli tashkiliy shakllar va iqtisodiy munosabatlarni qamrab oladi. Jumladan, axborot almashinuvi, kapital harakati, savdo, moliyaviy operatsiyalar, marketing va bank xizmatlari kabi yo‘nalishlar yagona tizimga integratsiyalashgan. Tahlillar natijasida aniqlanishicha, zamonaviy telekommunikatsiya xizmatlari asosida shakllanayotgan elektron tijorat tizimi bir nechta muhim yo‘nalishlarni qamrab oladi. Jumladan, biznes subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar (B2B, B2G), iste’molchilar bilan munosabatlar (B2C, C2C), davlat va fuqarolar o‘rtasidagi raqamli xizmatlar (G2C, A2A) hamda ijtimoiy va platforma asosidagi aloqalar (P2P, D2C) keng rivojlanib bormoqda. Bu esa telekommunikatsiya xizmatlari nafaqat aloqa vositasi, balki iqtisodiy munosabatlarni shakllantiruvchi asosiy platformaga aylanganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, telekommunikatsiya xizmatlari orqali amalga oshirilayotgan marketing faoliyati ishlab chiqaruvchilar va xizmat ko‘rsatuvchi subyektlarga iste’molchilarni jalb qilish, ularning ehtiyojlarini chuqur o‘rganish hamda individual yondashuv asosida xizmat ko‘rsatish imkonini bermoqda. Natijada, xizmatlar sifati oshib, iste’molchilar bilan uzoq muddatli aloqalar shakllanmoqda. Bu esa bozorda raqobat ustunligini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Olib borilgan tahlillar shuni ham ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar asosida

[80] Muallif ishlanmasi

shakllanayotgan virtual bozorlar va platformalar yangi iqtisodiy subyektlarning paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Virtual korxonalar, onlayn xizmat ko‘rsatish tizimlari va platforma iqtisodiyoti elementlari telekommunikatsiya xizmatlari rivojlanishining yangi bosqichini boshlab bermoqda. Ushbu jarayonlar ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko‘rsatish tizimlarining transformatsiyasini tezlashtirib, mehnat resurslari harakatchanligini oshirmoqda.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, telekommunikatsiya xizmatlarini rivojlantirishda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish, xususan marketing strategiyalarini keng joriy etish, raqamli infratuzilmani rivojlantirish va innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish orqali xizmatlar samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Shu bilan birga, ushbu sohani rivojlantirish iqtisodiy o‘sishni jadallashtirish, xizmatlar eksportini kengaytirish va milliy iqtisodiyotning global raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Raqamli iqtisodiyot sharoitida telekommunikatsiya xizmatlari iqtisodiy rivojlanishning muhim drayveriga aylanib, elektron tijorat va raqamli platformalar orqali iqtisodiy jarayonlarning integratsiyasini ta’minlamoqda. Marketing strategiyalarining samarali qo‘llanilishi xizmatlar sifati va raqobatbardoshligini oshirib, iste’molchilar bilan barqaror aloqalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish, raqamli marketing texnologiyalarini keng joriy etish, elektron tijorat platformalarini qo‘llab-quvvatlash hamda innovatsion va institutsional mexanizmlarni takomillashtirish orqali sohaning samaradorligini oshirish va hududiy rivojlanishni jadallashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Porter M.E. Competitive Advantage of Nations. – New York: Free Press, 2015.
2. Kotler F., Keller K.L. Marketing Management. – 15th ed. – Pearson Education, 2016.
3. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 2015.
4. OECD. Digital Economy Outlook 2020. – Paris: OECD Publishing, 2020.
5. World Bank. World Development Report 2021: Data for Better Lives. – Washington DC, 2021.
6. Buhalis D. Information Technology in Tourism. – London: Routledge, 2019.
7. Oxford Economics. Digital Economy Forecast Report. – Oxford, 2019.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida farmoni. – Toshkent, 2020.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirishga oid qarorlari. – Toshkent, 2021–2024.
10. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. Aloqa va axborot xizmatlari bo‘yicha statistik to‘plam. – Toshkent, 2024.
11. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi rasmiy ma’lumotlari. – 2024. – URL: https://mitc.uz
12. Statistika agentligi rasmiy sayti. Aloqa va AKT ko‘rsatkichlari. – 2024. – URL: https://stat.uz
13. OECD rasmiy sayti. Digital Economy ma’lumotlari. – 2023. – URL: https://www.oecd.org
14. World Bank rasmiy sayti. Digital Development ma’lumotlari. – 2023. – URL: https://www.worldbank.org
15. Oxford Economics rasmiy sayti. Digital economy prognozlari. – 2022. – URL: https://www.oxfordeconomics.com

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

EVOLUTION OF ORGANIZATIONAL CULTURE IN INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

Abdullaeva Madina Bahadirova

Lecturer
Branch of the Russian
State University of Oil and Gas
named after I.M. Gubkin in Tashkent

Muyassar Umarkhodjaeva Ganievna
Candidate of Economic Sciences, Professor
Tashkent State University of Economics
E-mail: Madi2902@mail.ru
ORCID: 0009-0004-5824-3395

Abstract. *This paper examines the key features and patterns of the transformation of organizational culture in industrial enterprises under conditions of economic digitalization. The study addresses both theoretical and applied aspects of the impact of digital technologies on corporate values, employee behavior, and contemporary management approaches. Particular attention is paid to the analysis of critical factors determining the success of cultural transformation, including the level of employees' digital competencies, organizational readiness for innovation, leadership quality, and the effectiveness of internal communication systems.The study identifies the main directions of organizational culture evolution, including the transition from hierarchical structures to flexible management models, the increasing importance of teamwork, the development of a continuous learning culture, and the growing role of digital literacy. It is argued that the formation of an adaptive, innovation-oriented, and change-ready organizational culture represents a necessary condition for the successful implementation of digital transformation in industrial enterprises. Furthermore, the paper contributes to the existing body of knowledge by systematizing key factors and mechanisms of cultural transformation in the digital environment. The findings of the study can be applied in the development of human resource management strategies, organizational development programs, and the implementation of digital technologies in the industrial sector.*

Keywords: *organizational culture, digital transformation, industrial enterprises, digitalization, corporate culture, management systems, digital competencies, organizational development, innovation, leadership.*

ЭВОЛЮЦИЯ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Абдуллаева Мадина Бахадировна

преподаватель
Филиал РГУ нефти и газа (НИУ)
имени И.М. Губкина в г. Ташкенте

Умарходжаева Муяссар Ганиевна
кондидат экономичиский наук, профессор
Ташкентский государственный
экономический университет
ORCID: 0009-0004-5824-3395

Аннотация*. В данной статье рассматриваются ключевые особенности и закономерности трансформации организационной культуры промышленных предприятий*

в условиях цифровизации экономики. Исследование охватывает как теоретические, так и прикладные аспекты влияния цифровых технологий на корпоративные ценности, поведение сотрудников и современные управленческие подходы. Особое внимание уделяется анализу ключевых факторов, определяющих успешность культурной трансформации, включая уровень цифровых компетенций сотрудников, готовность организации к инновациям, качество лидерства и эффективность внутренних коммуникационных систем.

В работе выявлены основные направления эволюции организационной культуры, включая переход от иерархических структур к гибким моделям управления, усиление значимости командной работы, развитие культуры непрерывного обучения и возрастание роли цифровой грамотности. Обосновывается, что формирование адаптивной, инновационно-ориентированной и готовой к изменениям организационной культуры является необходимым условием успешной реализации цифровой трансформации промышленных предприятий.

Кроме того, статья вносит вклад в развитие научных представлений за счёт систематизации ключевых факторов и механизмов культурной трансформации в цифровой среде. Полученные результаты могут быть использованы при разработке стратегий управления персоналом, программ организационного развития, а также при внедрении цифровых технологий в промышленном секторе.

Ключевые слова: *организационная культура, цифровая трансформация, промышленные предприятия, цифровизация, корпоративная культура, системы управления, цифровые компетенции, организационное развитие, инновации, лидерство.*

SANOAT KORXONALARIDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA TASHKILIY MADANIYAT EVOLYUTSIYASI

Abdullaeva Madina Bahadirova

I.M. Gubkin nomidagi
Rossiya davlat neft va gaz universitetining
Toshkent filiali o‘qituvchisi

Umarkhodjaeva Muyassar Ganievna

иқтисодиёт фанлари
номзоди, профессор
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
ORCID: 0009-0004-5824-3395

Annotatsiya*. Ushbu maqolada iqtisodiyotning raqamlashtirilishi sharoitida sanoat korxonalarida tashkiliy madaniyat transformatsiyasining asosiy xususiyatlari va qonuniyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot raqamli texnologiyalarning korporativ qadriyatlar, xodimlar xulq-atvori hamda zamonaviy boshqaruv yondashuvlariga ta’sirining nazariy va amaliy jihatlarini qamrab oladi. Madaniy transformatsiyaning muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillar, jumladan, xodimlarning raqamli kompetensiyalari darajasi, tashkilotning innovatsiyalarga tayyorligi, yetakchilik sifati va ichki kommunikatsiya tizimlarining samaradorligi alohida tahlil qilinadi.*

Tadqiqot natijalarida tashkiliy madaniyat evolyutsiyasining asosiy yo‘nalishlari aniqlangan bo‘lib, ular ierarxik tuzilmalardan moslashuvchan boshqaruv modellariga o‘tish, jamoaviy ishning ahamiyatini oshishi, uzluksiz o‘rganish madaniyatining rivojlanishi hamda raqamli savodxonlik rolini ortishi bilan tavsiflanadi. Maqolada moslashuvchan, innovatsiyaga yo‘naltirilgan va o‘zgarishlarga tayyor tashkiliy madaniyatni shakllantirish sanoat korxonalarida raqamli transformatsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirishning zarur sharti ekanligi asoslab beriladi.

Shuningdek, maqola raqamli muhitda madaniy transformatsiyaning asosiy omillari va mexanizmlarini tizimlashtirish orqali ilmiy bilimlar rivojiga hissa qo‘shadi. Tadqiqot natijalari kadrlar boshqaruvi strategiyalarini ishlab chiqishda, tashkiliy rivojlanish dasturlarini shakllantirishda hamda sanoat sohasida raqamli texnologiyalarni joriy etishda qo‘llanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *tashkiliy madaniyat, raqamli transformatsiya, sanoat korxonalari, raqamlashtirish, korporativ madaniyat, boshqaruv tizimlari, raqamli kompetensiyalar, tashkiliy rivojlanish, innovatsiyalar, yetakchilik.*

Introduction

Digital transformation has become a dominant vector in the development of industrial enterprises, exerting a systemic and multi-level impact on production, managerial, and organizational processes. In the context of the accelerating digitalization of the economy, organizations are increasingly required to implement advanced digital technologies, reengineer business processes, and enhance the efficiency of data utilization as a strategic resource for decision-making (Vial, 2019; Verhoef et al., 2021). The industrial sector, characterized by a high level of technological and organizational complexity, serves as one of the primary drivers of digital transformation. The implementation of digital solutions contributes to improved operational efficiency, cost reduction, and the creation of sustainable competitive advantages (Porter & Heppelmann, 2014; Frank et al., 2019). In Russian practice, industrial digitalization is widely recognized as a critical factor in improving enterprise performance and long-term sustainability (Myzrova, 2023). Consequently, digital transformation takes on a systemic character, affecting not only technological infrastructures but also institutional and socio-cultural dimensions of organizations.In this context, organizational culture emerges as a fundamental component of modern management systems. It can be defined as a set of shared values, norms, and behavioral patterns that shape internal interactions and determine an organization’s capacity for adaptation (Schein, 2010; Hofstede et al., 2010). Organizational culture ensures coordination among employees, facilitates the effective use of human capital, and enhances organizational governance and resilience (Cameron & Quinn, 2011).

Under conditions of digital transformation, the role of organizational culture becomes increasingly significant, as it directly influences employees’ readiness for change, the level of innovation activity, and the organization’s adaptive capacity (Kane et al., 2015). However, empirical evidence suggests that technological modernization alone does not guarantee the achievement of digital transformation objectives. Organizational culture often acts as a critical limiting factor, either enabling transformation processes or generating resistance to change (Westerman et al., 2014). Despite the growing body of research on digital transformation and organizational culture, several important issues remain insufficiently explored. In particular, there is a lack of comprehensive methodological approaches to integrating digital organizational culture into the strategic development of industrial enterprises, as well as mechanisms for aligning cultural transformation with levels of digital maturity (Sebastian et al., 2017; Groshev, 2024). Moreover, in practice, organizational culture transformation processes are frequently fragmented and fail to ensure sufficient employee engagement in digital initiatives (Mikhalev, 2024). Thus, a significant research gap persists in the understanding of how organizational culture evolves in industrial enterprises under conditions of digital transformation. Addressing this gap is essential for improving the effectiveness of digital initiatives and ensuring their long-term sustainability. The aim of this study is to analyze the evolution of organizational culture in industrial enterprises in the context of digital transformation and to develop directions for its further advancement.

To achieve this aim, the following objectives are addressed:

to examine the theoretical foundations of organizational culture and digital transformation;

to determine the impact of digitalization on the transformation of organizational culture in industrial enterprises;

to identify key barriers and factors influencing the development of digital organizational culture;

to substantiate directions for improving organizational culture in the context of digital transformation.

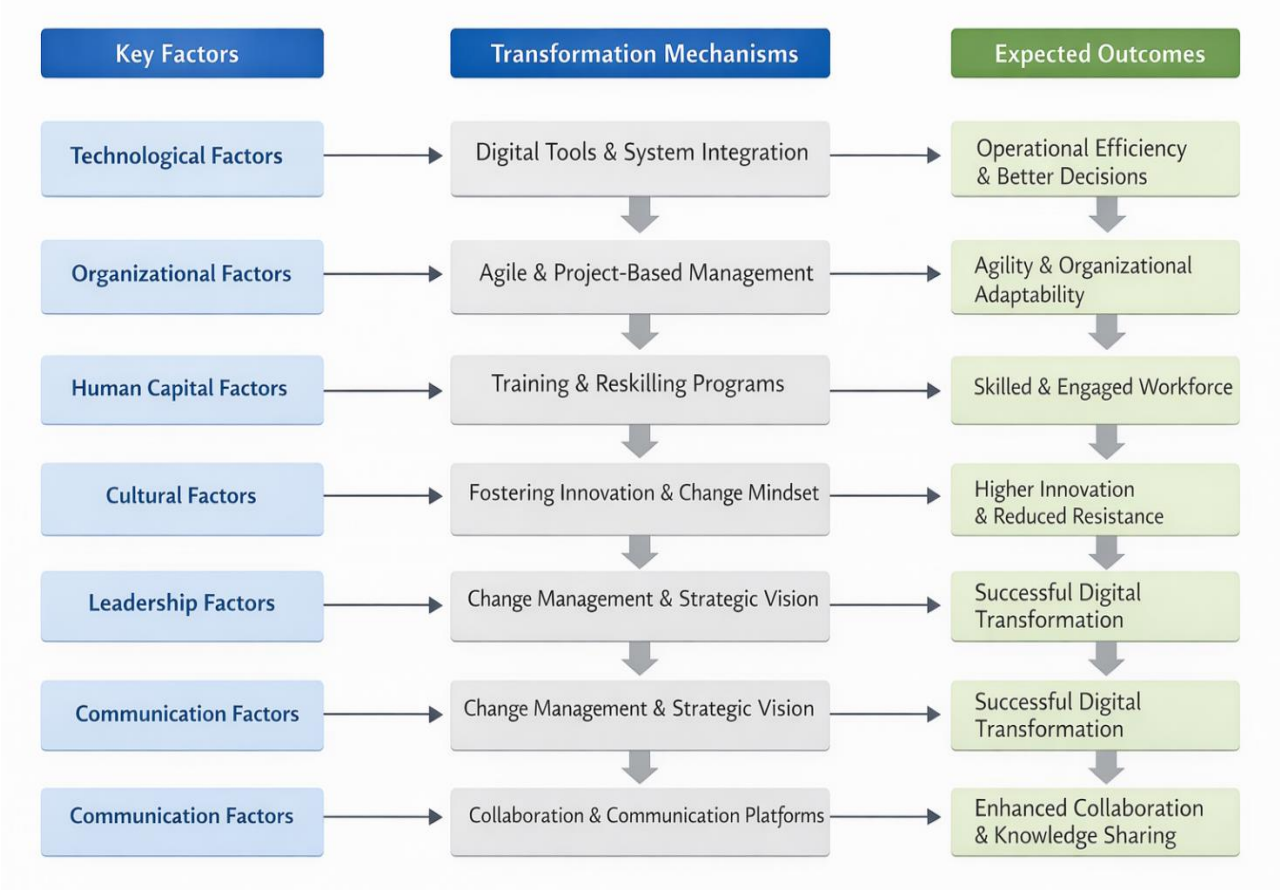

Figure 1. Conceptual framework of key factors, transformation mechanisms, and expected outcomes of digital transformation.

Methods

This study is based on a qualitative research design aimed at analyzing the transformation of organizational culture in industrial enterprises under conditions of digitalization. The methodological framework combines several complementary approaches to ensure a comprehensive and systematic analysis.

First, a systematic literature review was conducted to identify the key theoretical concepts and contemporary trends related to organizational culture and digital transformation. The review included academic publications, analytical reports, and empirical studies by leading researchers in the field (Vial, 2019; Kane et al., 2015; Verhoef et al., 2021).

Second, the study applies a comparative analysis to examine different models of organizational culture (person-oriented, function-oriented, and digitally-oriented) and to determine their relevance in the context of digital transformation.

Third, a systems approach is used to analyze organizational culture as an integrated and dynamic system consisting of interrelated elements, including values, norms, behaviors, and management practices. This approach allows for identifying structural and functional changes occurring within organizations.

In addition, elements of the process and project approaches are employed to explore the mechanisms and stages of cultural transformation. The process approach enables the identification

of continuous changes in organizational practices, while the project approach focuses on targeted initiatives aimed at developing digital competencies and innovation-oriented behavior.

The combination of these methods makes it possible to systematize key factors influencing the evolution of organizational culture and to substantiate directions for its development in the digital economy.

Results

Organizational culture should be considered as a dynamic and multi-level process that is formed and evolves under the influence of both external and internal environmental factors. Key determinants of its development include institutional conditions, the level of digitalization, organizational structure, as well as investments in human capital development and intra-organizational relationships. In this context, organizational culture is not a static element but an adaptive system capable of transforming in response to environmental changes.

The structure and interrelations of the components of organizational culture are presented in Figure 1, which reflects the structural and functional logic of its development under conditions of digital transformation.

In analyzing the essence of modern organizational culture, it is advisable to apply an integrative approach based on the synergy of process, project, and systems management. The process approach enables the consideration of organizational culture as a continuous sequence of managerial and behavioral practices that ensure its development and adaptation. It also allows for the identification of new directions for cultural transformation in response to the evolving demands of the digital economy**.**

The project approach, in turn, facilitates the implementation of targeted changes in organizational culture through the introduction of innovative initiatives and development programs. This approach makes it possible to structure cultural transformation processes, define their stages, allocate resources, and determine expected outcomes.The systems approach considers organizational culture as an integrated set of interrelated elements, whose functioning is ensured through effective communication and coordination. It is aimed at creating a stable organizational environment capable of supporting digital transformation processes and ensuring alignment among all organizational actors.

It should be noted that organizational culture is context-specific and is shaped by the unique characteristics of a particular organization. It is manifested through a system of values, norms, traditions, symbols, and behavioral patterns that define the organization’s style of operation and internal interaction. Under conditions of digital transformation, these elements acquire new meanings, emphasizing innovation, flexibility, and openness to change. Thus, organizational culture functions not only as a reflection of the internal environment of the enterprise but also as a strategic resource that ensures sustainable development and competitiveness in the digital economy. Within the scope of their orientation, several models of organizational culture can be identified.

The person-oriented model places the individual employee at the center of the organizational system, emphasizing personal development and self-realization. In this model, management focuses on creating favorable conditions that enable employees to develop both professionally and personally. It ensures the acquisition of relevant skills, knowledge, and competencies necessary for effective performance and long-term career growth.In contrast, the function-oriented model prioritizes the stability and efficiency of organizational operations. In this case, the interests and individual needs of employees are considered secondary. The primary focus is placed on the organization’s mission, goals, and objectives, as well as on the tactical and strategic mechanisms required for their achievement. This model emphasizes structure, control, and the alignment of all organizational elements toward predefined outcomes.

Figure 2. Components of Organizational Culture.

The digitally-oriented model represents a contemporary approach to organizational culture shaped by the processes of digital transformation. This model is characterized by flexibility, innovation, and a high level of adaptability to change. It emphasizes the importance of digital competencies, continuous learning, data-driven decision-making, and collaborative interaction through digital platforms. Employees are viewed not only as performers but also as active participants in innovation processes. Leadership within this model is typically transformational and supports experimentation, knowledge sharing, and rapid organizational adaptation.

These models reflect different approaches to managing human resources and organizational priorities. In the context of digital transformation, a gradual shift from function-oriented to person-oriented and digitally-oriented cultural models can be observed, highlighting the increasing importance of flexibility, innovation, and employee engagement.

The formation and development of organizational culture cannot be adequately understood without considering its specific characteristics, which reflect the unique features of organizational functioning, value orientations, management structure, and the influence of the external environment.

Figure 3.

General Characteristics of Organizational Culture.

Universal nature of organizational culture
Organizational culture is an integral part of the enterprise and encompasses all processes occurring within it.
Long-term formation of organizational culture
Organizational culture (both formal and informal) begins to develop from the moment the enterprise is established and continues to evolve throughout its entire life cycle.
Regulated nature of organizational culture
The foundation of organizational culture consists of values, traditions, and norms of behavior formed by members of the organization over time, formally approved by management and often institutionalized within organizational documents.
Continuity of organizational culture development
Organizational culture is in a constant state of development, which must be taken into account in managerial decision-making processes.
Goal-oriented nature of organizational culture
Organizational culture is aimed at solving specific tasks and achieving clearly defined organizational goals.

The contemporary paradigm of industrial enterprise development is transforming the role of organizational culture as a key factor in enhancing operational efficiency and long-term performance. In this context, organizational culture is no longer viewed merely as a supporting element but as a strategic resource that determines the success of organizational transformation. In particular, the principles of post-industrial development are becoming increasingly prominent, including the advancement of the digital economy. These principles emphasize knowledge-based value creation, innovation, flexibility, and the integration of digital technologies into all aspects of enterprise activity. As a result, organizational culture must evolve to support these transformations by fostering adaptability, continuous learning, and digital competencies among employees.

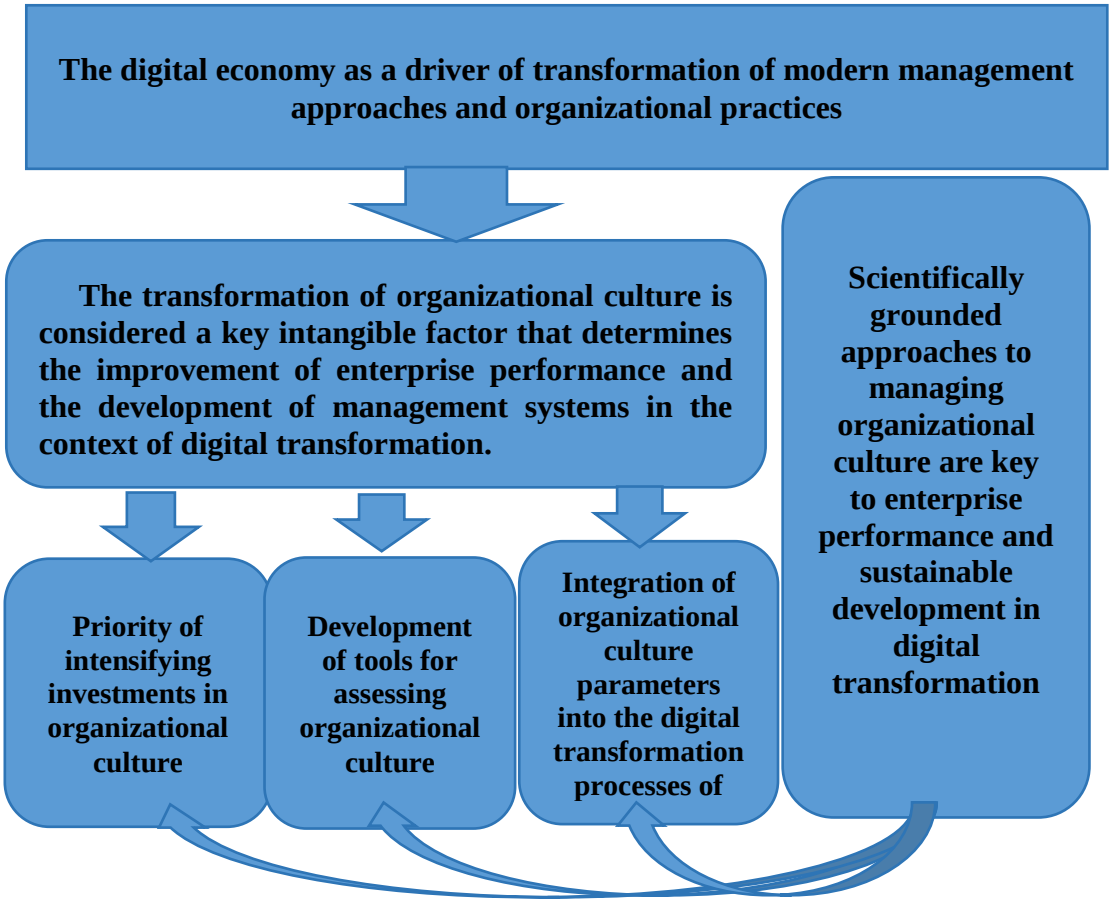

Figure 4. The Role of Organizational Culture in the Management System of Industrial Enterprises

Conclusion

The study confirms that organizational culture plays a critical role in ensuring the success of digital transformation in industrial enterprises. The transition toward flexible, innovation-oriented, and digitally-driven cultural models represents a necessary condition for improving organizational adaptability and competitiveness.

The results demonstrate that the development of digital competencies, effective leadership, and internal communication systems are key factors influencing cultural transformation. At the same time, the integration of organizational culture into strategic management processes remains an important challenge.

The findings of this study may be used in the development of organizational strategies, human resource management systems, and digital transformation programs. Future research may focus on empirical validation of the proposed approaches and the assessment of digital culture maturity in industrial enterprises.

References

1. Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. Journal of Strategic Information Systems, 28(2), 118–144.

2. Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., Bhattacharya, A., Dong, J. Q., Fabian, N., & Haenlein, M. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. Journal of Business Research, 122, 889–901.

3. Porter, M. E., & Heppelmann, J. E. (2014). How smart, connected products are transforming competition. Harvard Business Review, 92(11), 64–88.

4. Frank, A. G., Dalenogare, L. S., & Ayala, N. F. (2019). Industry 4.0 technologies: Implementation patterns in manufacturing companies. International Journal of Production Economics, 210, 15–26.

5. Myzrova, O. (2023). Digital transformation of industrial enterprises in Russia: Trends and challenges.

6. Schein, E. H. (2010). Organizational Culture and Leadership (4th ed.). San Francisco: Jossey-Bass.

7. Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). Cultures and Organizations: Software of the Mind. New York: McGraw-Hill.

8. Cameron, K. S., & Quinn, R. E. (2011). Diagnosing and Changing Organizational Culture. San Francisco: Jossey-Bass.

9. Kane, G. C., Palmer, D., Phillips, A. N., Kiron, D., & Buckley, N. (2015). Strategy, not technology, drives digital transformation. MIT Sloan Management Review.

10. Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation. Boston: Harvard Business Review Press.

11. Sebastian, I. M., Ross, J. W., Beath, C. M., Mocker, M., Moloney, K., & Fonstad, N. O. (2017). How big old companies navigate digital transformation. MIS Quarterly Executive, 16(3).

12. Groshev, I. (2024). Organizational culture in the digital era: Transformation mechanisms and management tools.

13. Groshev, I.V. (2020). Transformation of organizational culture in the digital economy: theory and methodology. Doctoral dissertation in Economics. Moscow. 356 p. 14. Mikhalev, A.A. (2021). Development of organizational culture in industrial enterprises under digitalization. Candidate dissertation in Economics. Saint Petersburg. 182 p.

14.Baranov, A.V. (2019). Management of organizational culture in the context of innovative development. Candidate dissertation in Economics. Moscow. 210 p.

15.Ivanova, T.Yu. (2018). Formation and development of organizational culture in the system of strategic management. Candidate dissertation in Economics. Moscow. 175 p.

16.Groshev, I.V. (2016). Organizational culture. Moscow: UNITI-DANA, pp. 23–26.

17.Prigozhin, A.I. (2007). Methods of organizational development. Moscow: Delo,

18.Spivak, V.A. (2001). Organizational culture. Saint Petersburg: Piter.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA FIRIBGARLIKNI ANIQLASH VA OLDINI OLISHDA ICHKI NAZORAT TIZIMINING O‘RNI

Mexmonaliyev Ulug‘bek Erkinjon o‘g‘li
xalqaro turizm va iqtisodiyot kafedrasi mudiri, PhD
Qo‘qon universiteti
E-mail: e.u.mexmonaliyev@kokanduni.uz
ORCID: 0009-0007-7561-5391

Annotatsiya. *Mazkur maqolada aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlikni aniqlash va oldini olishda ichki nazorat tizimining ahamiyati kompleks yondashuv asosida tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida ichki nazorat tizimining asosiy komponentlari, xususan, nazorat muhiti, risklarni baholash, nazorat faoliyatlari, axborot-kommunikatsiya hamda monitoring elementlarining o‘zaro bog‘liqligi o‘rganildi. Shuningdek, firibgarlikning yuzaga kelish omillari “firibgarlik uchburchagi” nazariyasi asosida tahlil qilinib, ichki nazorat tizimining ayniqsa “imkoniyat” omilini kamaytirishdagi roli asoslab berildi. Amaliy misollar orqali ichki nazorat tizimini takomillashtirish aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy yo‘qotishlarni kamaytirish va boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilishi isbotlandi.*

Kalit so‘zlar: *ichki nazorat tizimi, firibgarlik, ichki audit, risklarni boshqarish, COSO modeli, moliyaviy xavfsizlik, nazorat mexanizmlari, korporativ boshqaruv.*

РОЛЬ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ В ВЫЯВЛЕНИИ И ПРЕДОТВРАЩЕНИИ МОШЕННИЧЕСТВА В АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВАХ

Мехмоналиев Улугбек Эркинжон угли
PhD, заведующий кафедрой международный туризм и экономика Кокандский университет
E-mail: e.u.mexmonaliyev@kokanduni.uz
ORCID: 0009-0007-7561-5391

Аннотация. *В данной статье на основе комплексного подхода анализируется значение системы внутреннего контроля в выявлении и предотвращении мошенничества на предприятиях. В процессе исследования изучена взаимосвязь основных компонентов системы внутреннего контроля, в частности, контрольной среды, оценки рисков, контрольной деятельности, информационно-коммуникационных и мониторинговых элементов. Также были проанализированы факторы возникновения мошенничества на основе теории “треугольника мошенничества“ и обоснована роль системы внутреннего контроля, особенно в снижении фактора “возможности.“ На практических примерах доказано, что совершенствование системы внутреннего контроля служит снижению финансовых потерь на предприятиях и повышению эффективности управления.*

Ключевые слова: *система внутреннего контроля, мошенничество, внутренний аудит, управление рисками, модель COSO, финансовая безопасность, механизмы контроля, корпоративное управление.*

THE ROLE OF THE INTERNAL CONTROL SYSTEM IN IDENTIFYING AND PREVENTING FRAUD IN JOINT-STOCK COMPANIES

Mekhmonaliev Ulugbek Erkinjon ugli
Head of the Department of International Tourism and Economics, PhD
Kokand University

E-mail: e.u.mexmonaliyev@kokanduni.uz
ORCID: 0009-0007-7561-5391

Abstract. *This article analyzes the importance of the internal control system in identifying and preventing fraud in enterprises based on a comprehensive approach. In the course of the research, the main components of the internal control system were studied, in particular, the control environment, risk assessment, control activities, information and communication, and the interrelationship of monitoring elements. Also, the factors of fraud occurrence were analyzed based on the theory of the “fraud triangle,“ and the role of the internal control system in reducing the “opportunity” factor was substantiated. Through practical examples, it has been proven that improving the internal control system serves to reduce financial losses in enterprises and increase management efficiency.*

Keywords: *internal control system, fraud, internal audit, risk management, COSO model, financial security, control mechanisms, corporate governance.*

Kirish

Hozirgi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, resurslardan samarali foydalanish hamda manfaatlar to‘qnashuvining oldini olish masalalari tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, firibgarlik holatlarining ko‘payishi, ularning yashirin shakllarda namoyon bo‘lishi va korxona faoliyatiga sezilarli zarar yetkazishi ichki nazorat tizimini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtai nazardan, aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlikni aniqlash va oldini olishda ichki nazorat tizimining o‘rni alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan masalalardan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonida shaffoflik, hisobdorlik va samaradorlik tamoyillariga asoslangan boshqaruv tizimini shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, Shavkat Mirziyoyev o‘z nutqlarida korrupsiyaga qarshi kurashish, moliyaviy intizomni mustahkamlash va nazorat mexanizmlarini takomillashtirishni davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida ta’kidlab kelmoqda. Prezident ta’kidlaganidek, “korrupsiya va firibgarlik har qanday islohotlarning samaradorligiga jiddiy to‘siq bo‘ladi” [1]. Shu bois bu illatlarga qarshi tizimli yondashuvni yo‘lga qo‘yish zarur.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, firibgarlik nafaqat alohida korxonalarning moliyaviy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, balki butun iqtisodiyot barqarorligiga ham tahdid soladi. Firibgarlik natijasida moliyaviy yo‘qotishlar, ishonchning pasayishi, investitsion muhitning yomonlashuvi kabi salbiy oqibatlar yuzaga keladi. Shu sababli, firibgarlikni erta aniqlash va uning oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish zamonaviy boshqaruv tizimining ajralmas qismi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi, “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi hamda “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonunlari aksiyadorlik jamiyatlarida ichki nazorat tizimini shakllantirish va rivojlantirish uchun muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi [2, 3, 4]. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlarda moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta’minlash, aktivlarni himoya qilish, qonunbuzarliklarning oldini olish va aniqlashga qaratilgan nazorat mexanizmlarini joriy etish zarurligi alohida qayd etilgan. Shu bilan birga, xalqaro standartlar, jumladan COSO (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) modeli asosida ichki nazorat tizimini tashkil etish masalalari ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [5].

Ichki nazorat tizimi — bu korxona faoliyatining samaradorligini oshirish, moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta’minlash va amaldagi qonunchilikka rioya etilishini nazorat qilishga qaratilgan kompleks jarayondir. Ushbu tizimning asosiy komponentlariga nazorat muhiti, risklarni baholash, nazorat faoliyatlari, axborot va kommunikatsiya hamda monitoring kiradi [6]. Aynan ushbu elementlarning uyg‘unligi firibgarlikni aniqlash va oldini olishda muhim rol o‘ynaydi.

Bugungi kunda ko‘plab aksiyadorlik jamiyatlarida ichki nazorat tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi, xodimlar malakasining pastligi, zamonaviy texnologiyalardan yetarli foydalanilmasligi kabi muammolar mavjud. Natijada, firibgarlik holatlari ko‘pincha kech aniqlanadi yoki umuman aniqlanmay qoladi. Bu esa korxona moliyaviy natijalariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va uning bozordagi raqobatbardoshligini pasaytiradi.

Shunday qilib, aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlikni aniqlash va oldini olishda ichki nazorat tizimini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur masalani ilmiy jihatdan o‘rganish va amaliy yechimlar ishlab chiqish iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash, shaffoflikni oshirish hamda samarali boshqaruv tizimini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

Aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlikni aniqlash va oldini olishda ichki nazorat tizimining o‘rni so‘nggi yillarda iqtisodiy fanlar doirasida eng dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylandi. Ushbu yo‘nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ichki nazorat tizimini nafaqat nazorat vositasi, balki kompleks boshqaruv mexanizmi sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Xorijiy olimlar tadqiqotlarida ichki nazorat tizimining nazariy va metodologik asoslari keng yoritilgan. Jumladan, Nor Hafizah Abdul Rahman va hammualliflar tomonidan olib borilgan tizimli adabiyotlar tahlili natijalariga ko‘ra, “samarali ichki nazorat tizimi biznes risklarini kamaytiradi va firibgarlik yuzaga kelish ehtimolini sezilarli darajada pasaytiradi” [7]. Ushbu yondashuv ichki nazoratni korxona risklarini boshqarishning asosiy institutsional vositasi sifatida baholaydi. Tadqiqotda ayniqsa COSO modelining besh komponenti o‘zaro integratsiyalashgan holda firibgarlikni oldini olishda samarali tizimni shakllantirishi ta’kidlanadi.

Musyoki K.M. tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda ichki nazorat tizimi tashkilot faoliyatining ajralmas elementi sifatida ko‘rib chiqilib, muallif quyidagicha fikr bildiradi: “ichki nazorat tizimi tashkilot aktivlarini himoya qiladi, moliyaviy ma’lumotlarning ishonchliligini ta’minlaydi hamda firibgarlik va xatolarni aniqlash va oldini olishga xizmat qiladi” [8]. Muallif ichki nazoratni preventiv, aniqlovchi va tuzatuvchi mexanizmlar majmui sifatida talqin qilib, ayniqsa preventiv nazorat choralarining ustuvor ahamiyatini asoslaydi.

Efremova E.I. va hammualliflar ichki nazorat tizimini firibgarlikka qarshi kurashning muhim elementi sifatida ko‘rib chiqib, quyidagicha ta’kidlaydi: “ichki nazorat mexanizmlari firibgarlik, xatolar va qonunbuzarliklarning oldini olish, shuningdek ularni o‘z vaqtida aniqlash imkonini beradi” [9]. Ushbu tadqiqotda ichki nazorat tizimining asosiy elementlari – nazorat muhiti, risklarni baholash va axborot-kommunikatsiya tizimlari firibgarlikni aniqlashda hal qiluvchi omillar sifatida baholanadi.

Radjabov R.Sh. ilmiy ishida korporativ firibgarlikni “firibgarlik uchburchagi” konsepsiyasi orqali tahlil qilib, ichki nazorat tizimining ahamiyatini quyidagicha izohlaydi: “ichki nazorat tizimi iqtisodiy subyekt faoliyatining qonuniyligi, samaradorligi va moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta’minlaydi hamda firibgarlikni aniqlash va oldini olishning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi” [10]. Ushbu yondashuv ichki nazoratni firibgarlik yuzaga kelish omillarini (imkoniyat, bosim, oqlash) kamaytiruvchi mexanizm sifatida ko‘rsatadi.

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda ham mazkur muammo keng o‘rganilgan. Xususan, Yakubov X.I. auditni firibgarlikni aniqlashning muhim vositasi sifatida baholab, “audit va ichki nazorat tizimi o‘zaro uyg‘un holda korxonada ishonchli axborot bazasini shakllantiradi va boshqaruv qarorlarining sifatini oshiradi” deya ta’kidlaydi [11]. Bu yondashuv audit va ichki nazorat tizimining o‘zaro integratsiyasini muhim deb hisoblaydi.

Esanov O.M. va Berdiqulova M. tadqiqotlarida auditorlik faoliyatining ichki nazorat tizimiga ta’siri o‘rganilib, quyidagicha xulosa qilinadi: “audit faoliyati ichki nazorat tizimini mustahkamlash orqali moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligini ta’minlaydi va firibgarlik xavfini kamaytiradi” [12]. Mualliflar auditorlik tekshiruvlarini korxona moliyaviy barqarorligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri sifatida ko‘rsatadi.

Ziyodullayev L. ilmiy ishlarida ichki audit tizimini zamonaviy yondashuvlar asosida rivojlantirish zarurligini asoslab, shunday yozadi: “riskka asoslangan audit, raqamli texnologiyalar va ma’lumotlar tahlili firibgarlikni erta aniqlash imkonini beradi” [13]. Bundan tashqari, muallif ichki auditning strategik ahamiyatini ta’kidlab, “ichki audit tizimini strategik boshqaruv instrumenti sifatida rivojlantirish firibgarlik xavfini samarali boshqarishga xizmat qiladi” deb qayd etadi [14].

Kuzibayev U.M. esa ichki audit xizmatining tashkiliy jihatlarini tahlil qilib, “ichki audit tizimi rahbariyatni ishonchli va shaffof iqtisodiy axborot bilan ta’minlab, samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishga yordam beradi” deya ta’kidlaydi [15]. Ushbu fikr ichki nazorat tizimining axborot funksiyasini alohida ajratib ko‘rsatadi.

Boboshko V.I. ichki nazorat va audit tizimini korxona iqtisodiy xavfsizligining muhim elementi sifatida baholab, quyidagicha fikr bildiradi: “ichki nazorat tizimi firibgarlik, xatolar va boshqa iqtisodiy tahdidlarni aniqlash va oldini olishning asosiy vositasi hisoblanadi” [16]. Muallif ichki nazoratni korxonaning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi mexanizm sifatida talqin qiladi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan ilmiy tadqiqotlar natijalari ichki nazorat tizimining aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlikka qarshi kurashishdagi strategik ahamiyatini yaqqol namoyon etadi. Xususan, ichki nazorat tizimi nafaqat xo‘jalik operatsiyalarining qonuniyligi va to‘g‘riligini ta’minlashga xizmat qiladi, balki u korxona faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy va boshqaruv xatarlarini oldindan aniqlash hamda ularning salbiy oqibatlarini minimallashtirishga qaratilgan kompleks boshqaruv instrumenti sifatida shakllanadi.

Shu bilan birga, ichki nazorat tizimi orqali moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligi, axborotlarning ishonchliligi va shaffofligi ta’minlanib, bu esa o‘z navbatida korxonaning investitsion jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi. Ilmiy qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, samarali tashkil etilgan ichki nazorat tizimi korxonaning iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlash, resurslardan oqilona foydalanish hamda boshqaruv samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy sharoitda esa ichki nazorat tizimini takomillashtirish uning raqamli transformatsiyasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, riskka asoslangan yondashuvlar, ma’lumotlar tahlili (data analytics), sun’iy intellekt texnologiyalari hamda avtomatlashtirilgan audit mexanizmlarini joriy etish orqali firibgarlikni erta aniqlash va oldini olish imkoniyatlari sezilarli darajada kengaymoqda. Shu bois, ichki nazorat tizimini zamonaviy texnologiyalar asosida rivojlantirish bugungi kunda ilmiy va amaliy jihatdan ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlikni aniqlash va oldini olishda ichki nazorat tizimining o‘rnini chuqur o‘rganish maqsadida kompleks yondashuv asosida ilmiy-uslubiy metodlar majmui qo‘llanildi. Tadqiqot metodologiyasi nazariy va amaliy tahlillar uyg‘unligiga asoslangan bo‘lib, u ichki nazorat tizimining samaradorligini baholash hamda uning firibgarlikka ta’sirini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotning nazariy asosini iqtisodiy adabiyotlar, xalqaro standartlar, xususan COSO modeli, shuningdek ichki audit va nazorat tizimiga oid ilmiy ishlanmalar tashkil etdi. Ushbu manbalar asosida ichki nazorat tizimining tarkibiy elementlari, funksiyalari va firibgarlikni kamaytirishdagi roli tizimli yondashuv asosida tahlil qilindi. Ilmiy abstraksiya, induksiya va deduksiya usullari orqali mavjud nazariy qarashlar umumlashtirildi hamda mualliflik yondashuvlari shakllantirildi.

Tahlil va natijalar

Aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlikni aniqlash va oldini olishda ichki nazorat tizimining o‘rni bo‘yicha olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mazkur tizim nafaqat moliyaviy nazorat vositasi, balki korxonaning umumiy iqtisodiy xavfsizligini ta’minlovchi strategik boshqaruv instrumenti sifatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalar faoliyati murakkablashib borayotganligi, raqamli texnologiyalar keng joriy etilayotganligi va operatsiyalar

hajmi ortib borayotganligi sababli firibgarlik xavfi ham oshib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, ichki nazorat tizimi firibgarlikni oldini olish, aniqlash va uning oqibatlarini minimallashtirishda asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ichki nazorat tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi firibgarlik sodir bo‘lishining eng muhim omillaridan biridir. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, nazorat mexanizmlarining sustligi xodimlarga noqonuniy harakatlarni amalga oshirish uchun “imkoniyat oynasi”ni yaratadi [17]. Aynan shu sababli ichki nazorat tizimi firibgarlikni kamaytirishda uch asosiy yo‘nalishda faoliyat yuritadi: oldini olish, aniqlash va tuzatish. Bu uch bosqichli yondashuv firibgarlik jarayonining barcha bosqichlarini qamrab oladi va uni tizimli ravishda boshqarish imkonini beradi.

Firibgarlikning kelib chiqish sabablari chuqur tahlil qilinganda, ularning aksariyati “firibgarlik uchburchagi” nazariyasi bilan izohlanadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, firibgarlik uchta asosiy omil – bosim, imkoniyat va oqlash natijasida yuzaga keladi. Ayniqsa, imkoniyat omili ichki nazorat tizimi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, nazorat sust bo‘lgan sharoitda firibgarlik xavfi keskin ortadi. Demak, ichki nazorat tizimini takomillashtirish orqali aynan shu omilni kamaytirish mumkin.

Quyidagi jadvalda firibgarlik omillari va ichki nazorat tizimi o‘rtasidagi bog‘liqlik tizimli tarzda ifodalangan.

1-jadval.

Firibgarlik omillari va ichki nazorat tizimi o‘rtasidagi bog‘liqlik[81]

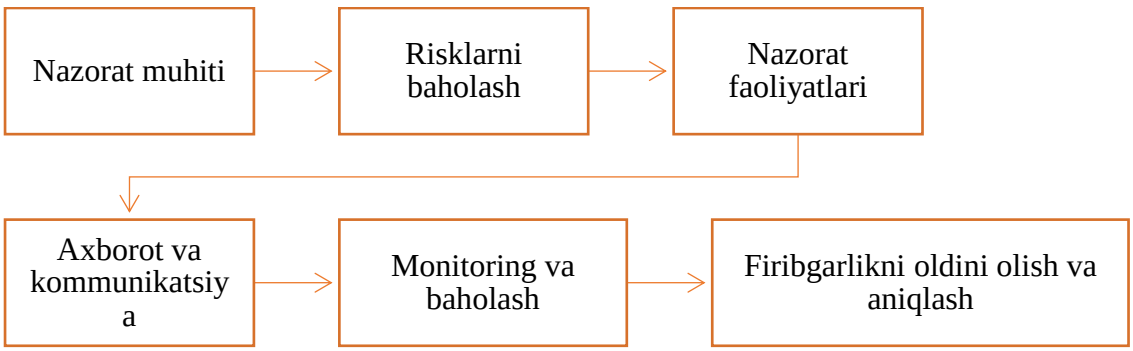
Omillar	Tavsifi	Ichki nazorat orqali ta’sir mexanizmi
Bosim	Moliyaviy yoki ijtimoiy bosim	Rag‘batlantirish va monitoring tizimini yaxshilash
Imkoniyat	Nazoratning sustligi	Ichki nazorat va auditni kuchaytirish
Oqlash	Noqonuniy harakatni oqlash	Korporativ madaniyat va etikani rivojlantirish

Mazkur jadvaldan ko‘rinadiki, ichki nazorat tizimi ayniqsa “imkoniyat” omilini kamaytirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Ichki nazorat tizimi samaradorligi ko‘p jihatdan uning tarkibiy elementlariga bog‘liq. COSO modeli asosida ushbu tizim quyidagi asosiy komponentlardan tashkil topadi: nazorat muhiti, risklarni baholash, nazorat faoliyatlari, axborot va kommunikatsiya hamda monitoring. Ushbu elementlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning har biri samarali ishlamaganda butun tizimning natijadorligi pasayadi. Quyida ichki nazorat tizimining ishlash mexanizmi sxematik tarzda ifodalangan.

1-sxema.

Ichki nazorat tizimining umumiy mexanizmi[82]

Mazkur sxema ichki nazorat tizimining uzluksiz jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Har bir bosqich firibgarlik xavfini kamaytirishga xizmat qiladi va tizimning samaradorligini oshiradi.

Ichki audit tizimi esa ichki nazoratning muhim tarkibiy qismi sifatida uning

[81] Jadval muallif tomonidan tayyorlandi
[82] Sxema muallif tomonidan tayyorlandi

samaradorligini baholash va takomillashtirishga xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ichki audit tizimi mavjud bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy firibgarlik holatlari sezilarli darajada kamayadi, chunki audit jarayonida aniqlangan kamchiliklar tezkor bartaraf etiladi va boshqaruv qarorlarining sifati oshadi [11]. Bundan tashqari, auditorlik faoliyati moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligini ta’minlab, investitsion jozibadorlikni oshiradi [12].

Zamonaviy sharoitda ichki nazorat tizimi an’anaviy shakldan chiqib, raqamli texnologiyalar bilan boyitilmoqda. Xususan, riskga asoslangan audit, ma’lumotlar tahlili (data analytics) va sun’iy intellektdan foydalanish firibgarlikni erta aniqlash imkonini bermoqda [18]. Masalan, katta hajmdagi moliyaviy operatsiyalarni avtomatik tahlil qilish orqali shubhali tranzaksiyalarni aniqlash mumkin bo‘ladi.

Amaliy jihatdan ushbu nazariy yondashuvlarni tasdiqlash maqsadida shartli “X” korxonasi misolida tahlil o‘tkazildi. Dastlab korxonada ichki nazorat tizimi yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan bo‘lib, buxgalteriya hisobotlarida xatoliklar, moddiy boyliklarning yo‘qolishi va xodimlar tomonidan vakolatdan noto‘g‘ri foydalanish holatlari kuzatilgan. Xususan, ayrim xodimlar tomonidan soxta hujjatlar asosida xarajatlar rasmiylashtirilgani aniqlangan.

Shundan so‘ng korxonada quyidagi choralar amalga oshirildi:

– vakolatlarning aniq taqsimlanishi (segregation of duties);
– ichki audit bo‘limi tashkil etilishi;
– elektron nazorat tizimining joriy etilishi;
– doimiy monitoring va tekshiruvlar yo‘lga qo‘yilishi.

Natijada qisqa muddat ichida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi.

2-jadval.

Ichki nazorat tizimi joriy etilishining samaradorligi[83]

Ko‘rsatkichlar	Dastlabki holat	Takomillashtirilgandan so‘ng
Firibgarlik holatlari	12 ta	3 ta
Moliyaviy yo‘qotishlar	Yuqori	60–70% ga kamaygan
Hisobot ishonchliligi	Past	Yuqori
Nazorat darajasi	Sust	Kuchli

Mazkur natijalar ichki nazorat tizimining firibgarlikka qarshi kurashdagi samaradorligini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, ichki nazorat tizimi korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda ham muhim rol o‘ynaydi. U orqali resurslardan samarali foydalanish, aktivlarni himoya qilish va boshqaruv qarorlarini optimallashtirish mumkin bo‘ladi. Shu bilan birga, ichki nazorat tizimi mavjud bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlarida risklarni boshqarish darajasi yuqori bo‘lib, bu esa ularning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Shunga qaramay, amaliyotda ichki nazorat tizimini joriy etishda bir qator muammolar mavjud. Jumladan, ayrim aksiyadorlik jamiyatlarida nazorat tizimi faqat rasmiy hujjatlar darajasida qolib ketmoqda, xodimlarning malakasi yetarli emasligi va zamonaviy texnologiyalar yetarlicha joriy etilmaganligi kuzatiladi. Bu esa tizim samaradorligini pasaytiradi va firibgarlik xavfini saqlab qoladi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ichki nazorat tizimi aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlikni aniqlash va oldini olishda kompleks va samarali mexanizm hisoblanadi. U nafaqat firibgarlikni aniqlash, balki uning ildiz sabablarini bartaraf etishga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirilgan ichki nazorat tizimi kelajakda firibgarlikka qarshi kurashning eng muhim vositalaridan biri bo‘lib qoladi.

Xulosa

Yuqorida olib borilgan ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlikni aniqlash va oldini olishda ichki nazorat tizimi strategik ahamiyatga ega bo‘lgan

[83] Jadval muallif tomonidan tayyorlandi

kompleks boshqaruv instrumenti hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ichki nazorat tizimi samarali tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarida firibgarlik holatlari sezilarli darajada kamayadi, moliyaviy yo‘qotishlar qisqaradi hamda hisobotlarning ishonchliligi oshadi. Ayniqsa, COSO modeli asosida shakllantirilgan nazorat muhiti, risklarni baholash, nazorat faoliyatlari, axborot-kommunikatsiya va monitoring elementlarining o‘zaro uyg‘unligi firibgarlik xavfini minimallashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Shuningdek, firibgarlikning asosiy omillaridan biri bo‘lgan “imkoniyat” omilini kamaytirishda ichki nazorat tizimi hal qiluvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotda keltirilgan amaliy misollar ichki nazorat tizimini takomillashtirish orqali firibgarlik holatlarini keskin kamaytirish mumkinligini tasdiqladi. Shu bilan birga, ichki audit xizmatining faoliyati, raqamli texnologiyalar va ma’lumotlar tahlili vositalarining joriy etilishi firibgarlikni erta aniqlash imkoniyatlarini kengaytiradi hamda boshqaruv qarorlarining sifatini oshiradi.

O‘rganilgan holatlarni yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarida ichki nazorat tizimini riskka asoslangan yondashuv asosida tashkil etish zarur. Bunda har bir biznes jarayon bo‘yicha potensial firibgarlik xavflari aniqlanib, ularga mos nazorat mexanizmlari ishlab chiqilishi lozim. Bu esa resurslardan samarali foydalanish va nazorat tizimining aniqligini oshirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, ichki audit tizimini mustahkamlash va uni strategik boshqaruv instrumentiga aylantirish maqsadga muvofiq. Ichki auditorlar nafaqat nazorat qiluvchi, balki maslahat beruvchi va xavflarni boshqarishda faol ishtirok etuvchi subyekt sifatida faoliyat yuritishi lozim.

Uchinchidan, raqamli texnologiyalar, jumladan, sun’iy intellekt, “big data” tahlili va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish orqali ichki nazorat tizimini modernizatsiya qilish zarur. Bu firibgarlik operatsiyalarini real vaqt rejimida aniqlash va tezkor choralar ko‘rish imkonini beradi.

To‘rtinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ madaniyatni rivojlantirish, xodimlar o‘rtasida halollik, shaffoflik va mas’uliyat tamoyillarini mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki inson omili firibgarlikning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi va uni kamaytirish faqat nazorat bilan emas, balki madaniy muhit orqali ham amalga oshiriladi.

Beshinchidan, ichki nazorat tizimi samaradorligini oshirish uchun xodimlarning malakasini muntazam oshirib borish, ularni zamonaviy audit va nazorat usullari bilan tanishtirish zarur. Bu esa nazorat mexanizmlarining amaliy samaradorligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, aksiyadorlik jamiyatlarida ichki nazorat tizimini kompleks ravishda takomillashtirish, uni raqamli texnologiyalar va zamonaviy boshqaruv yondashuvlari bilan uyg‘unlashtirish firibgarlikni oldini olish va aniqlashning eng samarali yo‘li hisoblanadi. Mazkur yo‘nalishda amalga oshiriladigan islohotlar korxonalarning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash, moliyaviy barqarorligini mustahkamlash va ularning uzoq muddatli barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining korrupsiyaga qarshi kurashish va davlat boshqaruvida shaffoflikni oshirishga oid qarorlari va nutqlari to‘plami. – Toshkent, 2017–2024. https://president.uz/uz

2. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida (yangi tahriri)” Qonuni, 13.04.2016 yildagi O‘RQ-404-son.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida” Qonuni, 25.02.2021 yildagi O‘RQ-677-son.

4. O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida” Qonuni, 03.01.2017 yildagi O‘RQ-419-son.

5. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). Internal Control – Integrated Framework. – USA, 2013.

6. Wells, J. T. (2017). Corporate fraud handbook: Prevention and detection. John Wiley & Sons.
7. Abdul Rahman, N. H., Hamzah, N., Jamaluddin, A., & Aziz, K. A. (2019). Establishing an effective internal control system for fraud prevention: a structured literature review. Asia-Pacific Management Accounting Journal (APMAJ), 14(4), 1-30.
8. Musyoki, K. M. (2023). Internal control systems and their role in financial fraud prevention in Kenya. African Journal of Commercial Studies, 3(3), 173-180.
9. Efremova, E. I., Zatsarinnaya, E. I., & Soloshenko, A. A. (2023). Internal control system as a fraud management element in the company. In E3S Web of Conferences (Vol. 449, p. 04007). EDP Sciences.
10. Раджабов, Р. Ш. (2022). Роль внутреннего контроля в профилактике и выявлении корпоративного мошенничества. Экономика: вчера, сегодня, завтра, 12(3-1), 502-509.
11. Izatullayevich, Y. X. (2024). Audit moliyaviy firibgarlikni aniqlash vositasi. Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 4(06), 151-157.
12. Esanov, O. M., & Berdiqulova, M. (2025). Auditorlik tekshiruvining moliyaviy barqarorlikka ta’siri. Shokh Articles Library, 1(1).
13. Lazizjon, Z. (2025). Budjet tashkilotlarida firibgarlik xavfini aniqlashda ichki audit tizimining zamonaviy yondashuvlari. shokh library, 1(11).
14. Mexmonaliyev, U. (2026). Sun’iy intellekt–korxonalarda ichki nazorat tizimini shakllantirish vositasi sifatida. finance, money and credit, 3(2), 222-230.
15. Maxsitaliyevich, K. U. (2024). Korxonada ichki audit xizmatini yaratish va undan oqilona foydalanish masalalari. Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 4(08), 265-271.
16. Бобошко, В. И. (2020). Роль внутреннего контроля и внутреннего аудита в обеспечении экономической безопасности хозяйствующего субъекта. Вестник Московского университета МВД России, (8), 262-268.
17. Rahman, N. H. A., Jamaluddin, A., Hamzah, N., & Aziz, K. A. (2019). Establishing an effective internal control system for fraud prevention: a structured literature review. Asia-Pacific Management Accounting Journal, 14(3), 21-47.
18. Qudbiyev, N. T., Ulug‘Bek Erkinjon, O. G. L., & Mominov, I. L. O. (2022). Tadbirkorlik subyektlarida ichki nazoratning samarali tizimi sifatida ichki auditning o‘rni va ahamiyati. Scientific progress, 3(1), 449-457.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ОСОБЕННОСТИ ИНВЕСТИЦИЙ В АКЦИИ ЭМИТЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНДОВОГО РЫНКА УЗБЕКИСТАНА

Ирмухамедова Муслима Дилшадовна
самостоятельный соискатель
Ташкентский международный университет
ORCID: 0009-0009-8883-7422

Аннотация. *В работе проанализировано текущее состояние фондового рынка Республики Узбекистан и уровень доверия к инвестициям в корпоративный сектор. Выявлены основные барьеры: низкая информированность, слабая ликвидность и ограниченные инструменты оценки инвестиционной привлекательности. Отмечено, что несмотря на развитие инфраструктуры, формирование зрелой инвестиционной среды требует времени и совместных усилий государства и бизнеса. Сделан вывод, что наибольшего успеха добьются инвесторы, применяющие современные методы анализа и учитывающие особенности местной экономики. Рекомендуется повышать финансовую грамотность, использовать комплексный анализ и диверсифицировать портфель для снижения рисков и получения выгоды от роста рынка.*

Ключевые слова: *фондовый рынок, корпоративные акции, инвестиционная активность, методы инвестиционного анализа, ликвидность рынка, финансовая грамотность, защита инвестиций.*

ЎЗБЕКИСТОН ФОНД БОЗОРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ШАРОИТИДА ЭМИТЕНТЛАР АКЦИЯЛАРИГА ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ирмухамедова Муслима Дилшодовна
мустақил изланувчи
Тошкент халқаро университети
ORCID: 0009-0009-8883-7422

Аннотация. *Мақолада Ўзбекистон Республикаси фонд бозорининг жорий ҳолати ва корпоратив секторга инвестицияларга бўлган ишонч даражаси таҳлил қилинган. Асосий тўсиқлар сифатида паст хабардорлик даражаси, бозор ликвидлигининг етарли эмаслиги ва инвестиция жозибадорлигини баҳолаш воситаларининг чекланганлиги аниқланди. Қайд этилганидек, инфратузилма ривожланишига қарамасдан, етук инвестицион муҳитни шакллантириш вақт, давлат ҳамда бизнеснинг биргаликдаги саъй-ҳаракатларини талаб қилади. Хулоса қилинишича, замонавий таҳлил усулларини қўллайдиган ва маҳаллий иқтисодиёт хусусиятларини инобатга оладиган инвесторлар энг юқори натижаларга эришадилар. Тавсия этиладики, молиявий саводхонликни ошириш, комплекс таҳлилдан фойдаланиш ва портфельни диверсификация қилиш орқали рискларни камайтириш ҳамда бозор ўсишидан самарали фойдаланиш мумкин.*

Калит сўзлар: *фонд бозори, корпоратив акциялар, инвестиция фаоллиги, инвестицион таҳлил усуллари, бозор ликвидлиги, молиявий саводхонлик, инвестицияларни ҳимоя қилиш.*

FEATURES OF INVESTMENTS IN ISSUERS’ SHARES IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE STOCK MARKET IN UZBEKISTAN

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Irmukhamedova Muslima Dilshodovna
Independent Researcher
Tashkent International University
ORCID: 0009-0009-8883-7422

Abstract. *The paper analyzes the current state of the stock market of the Republic of Uzbekistan and the level of trust in investments in the corporate sector. The main barriers identified include low awareness, limited liquidity, and insufficient tools for assessing investment attractiveness. It is noted that despite ongoing infrastructure development, the formation of a mature investment environment requires time and coordinated efforts from both the government and businesses. The study concludes that investors who apply modern analytical methods and take into account the specific features of the local economy are likely to achieve the greatest success. It is recommended to improve financial literacy, use comprehensive analytical approaches, and diversify investment portfolios in order to reduce risks and benefit from the market's gradual growth.*

Keywords: *stock market, corporate shares, investment activity, investment analysis methods, market liquidity, financial literacy, investment protection.*

Введение

Формирование национального фондового рынка – это процесс создания инфраструктуры для купли-продажи ценных бумаг, регулирующий свободные средства инвесторов для экономического роста страны. Данная сфера предусматривает законодательное регулирование, развитие биржевой инфраструктуры, цифровизацию торговых сделок, привлечение свободных средств населения и защиту прав инвесторов, что критично для независимости финансовой системы.

Подчеркнем, что формирование национального фондового рынка является важным этапом развития рыночной экономики. В Узбекистане, где активные процессы либерализации и приватизации начались относительно недавно, рынок акций находится на начальной стадии становления. Это создает специфические условия и ограничения, которые инвесторы должны учитывать при принятии решений об инвестировании в акции эмитентов.

Обзор литературы

Проблемы становления и развития национального фондового рынка изучались зарубежными и отечественными исследователями в различных контекстах роста экономики. Учеными подчеркивалось, что характерным особенностям формирующегося фондового рынка, типичным для стран с переходной экономикой, относятся:

- низкая ликвидность – ограниченный объем сделок с акциями предприятий и значительные спреды между ценами покупки и продажи [2];
- ограниченное число эмитентов – в основном это приватизированные предприятия, банки и страховые компании [3, 4];
- узкий круг участников – ключевыми инвесторами выступают юридические и физические лица, заинтересованные в управлении конкретным эмитентом, а также квазигосударственные и государственные структуры, владеющие контрольными или блокирующими пакетами акций [5];
- повышенная волатильность – даже незначительные события способны вызвать значительные колебания цен на акции отдельных эмитентов [6];
- информационная непрозрачность – неразвитая инфраструктура раскрытия информации, нерегулярная и недостаточно стандартизированная финансовая и корпоративная отчетность [3].

Во этих исследованиях особо подчеркивается, что финансовая и корпоративная отчетность узбекских компаний часто носит формальный характер. Эмитенты публикуют

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

обязательные документы без пояснительных записок, прогнозов, комментариев менеджмента или аналитических материалов, что затрудняет формирование реалистичных ожиданий инвесторов и снижает уровень доверия к акциям.

В настоящее время узбекский фондовый рынок демонстрирует все ключевые признаки, характерные для этапа становления. При этом можно выделить ряд специфических черт [7, 8]:

- Преобладание государственных предприятий среди эмитентов - основной пул акций формируется за счет долей, реализуемых в рамках программы приватизации. Это ограничивает диверсификацию рынка и усиливает зависимость его динамики от государственных решений. В 2025–2028 годах планируется продажа государственных пакетов акций 29 крупных предприятий на IPO/SPO как на внутреннем, так и на внешнем рынках, причем эта инициатива охватывает такие ключевые сектора экономики как энергетика, транспорт, металлургия, страхование и банковская сфера.
- Ограниченная адаптация к международным стандартам отчетности - большинство эмитентов продолжает публиковать отчетность по национальным стандартам (НСБУ). Обязательный переход на международные стандарты финансовой отчетности (МСФО, IFRS) начался лишь в 2021 году, и значительная часть компаний пока остается вне системы глобально сопоставимой отчетности. Это снижает надежность анализа и делает оценку бизнеса менее прозрачной.
- Формальный характер раскрытия информации – хотя крупнейшие предприятия и банки внедряют МСФО (IFRS), их отчетность часто представлена в неудобном для анализа формате, не сопровождается пояснительными материалами и не интегрирована в цифровую инфраструктуру. В результате инвесторы лишены равного и оперативного доступа к машиночитаемым данным по крупнейшим эмитентам, что снижает эффективность принятия инвестиционных решений.
- Активная роль государства в развитии рынка. Правительство продолжает играть ключевую роль в инфраструктурном и институциональном развитии фондового рынка. В 2020–2025 годах приняты решения о снижении доли государства в экономике, созданы новые институты (например, Национальное агентство перспективных проектов, 2023 г.), модернизирована биржевая инфраструктура с использованием южнокорейских технологий, создан национальный инвестиционный фонд (НИФ, NIF) [1]. Эти меры направлены на повышение привлекательности рынка и стимулирование участия частных инвесторов.

Методология исследования

В настоящем исследовании анализ фондового рынка Республики Узбекистан проводится с учетом институциональных, информационных и регуляторных особенностей. Для оценки инвестиционной среды использовались качественные методы анализа открытых источников, нормативной базы, корпоративной отчетности эмитентов, а также сопоставление с международными стандартами раскрытия информации.

Анализ и результаты

Важной особенностью узбекского рынка акций является значительный, но слабо реализованный потенциал участия населения. Интерес граждан имеет исторические корни: в период массовой приватизации трудовые коллективы получили доли в предприятиях, прежде всего в промышленности, энергетике и транспорте. Однако отсутствовали механизмы управления этими долями, понимание роли акционеров и доступ к вторичному рынку. Многие граждане утратили контроль над акциями из-за недостатка информации, давления со стороны менеджмента или формальных процедур передачи прав.

В 1990-е годы активно создавались приватизационные инвестиционные фонды (ПИФы), которым передавались права на покупку крупных пакетов акций по номиналу, а

их собственные акции продавались населению. Низкая прозрачность и неэффективное управление ПИФами привели к формированию недоверия к коллективным инвестиционным инструментам и фондовому рынку в целом.

Для возобновления массового интереса к акциям в настоящее время реализуется инициатива «Народные IPO», предполагающая продажу акций крупных госпредприятий физическим лицам по доступной фиксированной цене. Программа направлена на:

- расширение участия граждан в национальных активах;
- перераспределение доходов успешных компаний в пользу населения;
- демонстрацию открытости и «народности» реформ;
- повышение уровня легитимности проводимой приватизации;
- укрепление социальной и политической стабильности через вовлечение населения страны в рыночные процессы.

Ещё одним важным фактором дальнейшего развития фондового рынка является создание и деятельность Национального инвестиционного фонда Республики Узбекистан (UzNIF), в управление которому переданы пакеты акций крупных государственных корпораций в нефтегазовом, энергетическом и банковском секторах. Планируется, что до конца 2026 года акции фонда будут размещены как на Ташкентской фондовой бирже, так и на ведущих международных площадках, включая Лондонскую фондовую биржу.

UzNIF рассматривается как ключевой инструмент содействия развитию национального рынка акций, рыночной трансформации бывших государственных предприятий, улучшения корпоративного управления и повышения их инвестиционной привлекательности. В текущем портфеле фонда сосредоточены доли 18 крупнейших государственных компаний, структура активов которых отражает основные сектора экономики страны и обеспечивает инвесторам возможность диверсифицированного доступа к экономике Узбекистана.

Для институциональных инвесторов UzNIF открывает путь к вложениям в широкий спектр предприятий корпоративного сектора, представляющих стратегически важные отрасли экономики. Управление фондом передано международной инвестиционной компании Franklin Templeton Asset Management, обладающей значительным опытом работы с активами на развивающихся рынках и доказавшей эффективность своих стратегий.

В представленной ниже таблице (Табл.1) приведено сравнение целей и задач UzNIF и программы «Народные IPO» в контексте инвестиционного процесса и привлечения капитала в экономику Республики Узбекистан.

Таблица 1.

Сравнительная таблица по целям и задачам UzNIF и народных IPO на фондовом рынке Узбекистана

Критерий	UzNIF (Национальный инвестиционный фонд)	Народные IPO
Юридический статус	Акционерное общество, 100 % принадлежит государству	Акционерные общества, размещающие акции на бирже
Цель	Привлечение иностранных портфельных инвесторов	Привлечение широкого круга местных граждан
Фокус	Международные рынки капитала (Лондон, GCC, Азия)	Узбекская биржа (TSE), через онлайн-торги
Управляющая компания	Franklin Templeton (международный управляющий)	Самостоятельные структуры эмитентов

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Механизм инвестирования	Через частное размещение, институциональные сделки, в будущем — IPO	Открытое публичное размещение через IPO
Доступность для граждан Узбекистана	Пока отсутствует или не заявлена	Прямой доступ через брокеров, TSE.uz, платформа IPO.tse.uz
Льготы для населения	Не предусмотрены (на 2025 г.)	Освобождение от НДФЛ, упрощённая идентификация, малые лоты
Минимальный порог участия	Высокий (миллионы USD; институциональные сделки)	Низкий — от 100 тыс. сум
Контроль над компаниями	UzNIF владеет существенными долями (20–40 %) в госкомпаниях	Продаются миноритарные доли (5–10 %)
Ожидаемый эффект	Повышение капитализации и прозрачности крупных госкорпораций	Повышение финансовой вовлечённости населения
Уровень регулирования и стандартов	МСФО, ESG, OECD, международная юрисдикция	МСФО или НСБУ, требования NAPP, биржевые регламенты
Публичность информации	Отчётность под контролем Franklin Templeton, международный аудит	Публикации на TSE.uz, сайты компаний, регламент раскрытия информации

Кроме того, правительство Республики Узбекистан проводит масштабные инфраструктурные реформы рынка капитала. Регуляторные функции были переданы Национальному агентству перспективных проектов (НАПП), сосредоточившему в одном органе управление криптовалютами, рынком капитала и страховым сектором. Важным шагом стала передача под контроль Центрального банка Республики Узбекистан ГУП «Центральный депозитарий ценных бумаг» с расширением его функций: помимо хранения акций на него возложены обязанности по клирингу расчетов и автоматизации выплат дивидендов.

Существенное внимание уделяется также созданию налоговых льгот для операций с ценными бумагами, формированию социальных стимулов, обеспечению защиты инвестиций и привлечению иностранных участников на узбекский фондовый рынок [9].

Однако, несмотря на масштабные институциональные усилия государства по развитию фондового рынка Узбекистана – создание специализированных финансовых институтов, реализацию программы «Народное IPO» и запуск инвестиционных платформ – процесс привлечения инвесторов по-прежнему сталкивается с рядом устойчивых барьеров. Эти ограничения имеют комплексный характер (Табл. 2) и включают как институциональные, так и поведенческие факторы.

Анализ показывает, что уровень доверия к инвестициям в акции корпоративного сектора по-прежнему остается низким, что усугубляется недостаточной инструментальной подготовкой инвесторов. Это проявляется в ограниченной активности как со стороны населения, так и профессиональных участников рынка. К ключевым причинам относятся слабая информированность, низкая ликвидность и отсутствие доступных, адаптированных к местным условиям методов оценки инвестиционной привлекательности.

Таблица 2.

Основные факторы, влияющие на ограниченную привлекательность фондового рынка Узбекистана для инвесторов и населения[7, 8]

Причины ограниченности участия инвесторов и населения на рынке акций Узбекистана		
№	**Причина**	**Комментарий**
1	**Отсутствие базовой финансовой культуры**	В массовом образовании отсутствует финансовая подготовка
		Базовые понятия — «акция», «дивиденд», «биржа», «ликвидность», «рисковый актив» — знакомы ограниченному числу граждан
2	**Психологическая дистанция и недоверие**	Ранее негативные опыты (ПИФы, исчезающие» доли) привели к стойкому недоверию к инвестиционным инструментам
		Акции и рынок в массовом сознании ассоциируются с риском, спекуляцией и обманом
3	**Отсутствие простых и доступных каналов участия**	Большинство брокеров обслуживают крупные пакеты и не ведут активную работу с частными инвесторами
		Отсутствие цифровых платформ с интуитивным интерфейсом и обучающим сопровождением
		Наличие формальных барьеров: регистрация, ЭЦП, отсутствие интеграции с мобильными банками и платежами (в настоящее время ситуация начала меняться благодаря активному развитию платежных систем и работе специализированных электронных приложений)
4	**Отсутствие институционального сопровождения**	Нет системы массового просвещения: курсов, школ для начинающих инвесторов, геймифицированных приложений
		Государственные и частные СМИ мало пишут о фондовом рынке в прикладном ключе
		Школьные и вузовские программы практически не охватывают инвестиционную тему
5	**Информационная асимметрия и слабая обратная связь**	Частный инвестор не может сравнить инвестиционные инструменты, понять риски, рассчитать возможную доходност
		Отсутствуют удобные калькуляторы, обучающие материалы, case-study или обзоры
6	**Наличие сильных альтернативных источников инвестиций с более прозрачными и ясными условиями**	Вложения в банковские депозиты и хранение в твердой валюте (преимущественно доллары США) зачастую дают сравнительно более высокую доходность, чем инвестиции в акции многих акционерных компаний
		Инвестиции в покупку недвижимости при галопирующих темпах роста цен на недвижимость делают этот сектор более привлекательным для населения с высокими гарантиями сохранности, чем инвестиции в акции

Несмотря на то, что инфраструктура фондового рынка Узбекистана развивается ускоренными темпами, для формирования зрелой рыночной среды требуется время. В

текущих условиях преимущества получают инвесторы, которые умеют сочетать владение современными методами инвестиционного анализа с учетом национальной специфики, государственной политики и поведенческих особенностей участников рынка.

Заключение

Таким образом фондовый рынок Узбекистана в настоящее время находится на этапе активного формирования, что создает как определённые риски, так и значительные возможности для долгосрочных инвесторов. Государственные инициативы – такие как «Народные IPO» и создание Национального инвестиционного фонда (UzNIF) – направлены на повышение прозрачности, развитие инфраструктуры и вовлечение более широкого круга участников. Эти меры формируют основу для роста ликвидности, улучшения корпоративного управления и постепенного повышения доверия к рынку.

Потенциальным инвесторам на данном этапе важно не только следить за институциональными изменениями и приватизационными программами, но и повышать собственную финансовую грамотность, осваивать методы анализа инвестиционной привлекательности и учитывать специфику переходного периода. Долгосрочный подход, диверсификация вложений и сотрудничество с профессиональными участниками рынка могут обеспечить получение существенных конкурентных преимуществ и участие в формировании нового инвестиционного ландшафта страны.

Литература

1. Постановление Президента РУз. «Об образовании Национального инвестиционного фонда Республики Узбекистан» от 27 августа 2024 года № ПП-303. – Ташкент. – https://lex.uz/ru/docs/7086027

2. Levine, R. (1997). Financial development and economic growth: views and agenda, Journal of Economic Literature, 35(2), – PP. 688–726.

3. World Bank. Capital Markets. Development in Emerging Markets. – 2022. Aug., https://www.worldbank.org/en/topic/financialsector/brief/ capital-markets

4. Claessens, S., & Laeven, L. (2003). Financial development, property rights, and growth, Journal of Finance, 58(6), – PP. 2401–2436.

5. IFC (International Finance Corporation). Mobilizing Private Investment in Emerging Capital Markets. – 2017. – https://www.ifc.org/en/what-we-do/sector-expertise/mobilizing-private-capital

6. IMF Working Paper. The Volatility of Capital Flows in Emerging Markets. – 2017. – https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/ 2017/041/ article-A001-en.xml

7. The Republic of Uzbekistan is launching a new stage of large-scale privatization of state-owned enterprises in the period of 2025-2028- 2025. Apr. – https://invest.gov.uz/en/posts/the-republic-of-uzbekistan-is-launching-a-new-stage-of-large-scale-privatization-of-state-owned-enterprises-in-the-period-of-2025-2028

8. IFAC (International Federation of Accauntants) Member Uzbekistan https://www.ifac.org/about-ifac/membership/profile/uzbekistan

9. President signs decree pushing capital market development. – The Tashkent Times. – 2023. May – https://tashkenttimes.uz/national/11636-president-signs-decree-pushing-capital-market-development

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MINTAQAVIY SANOAT SIYOSATINI TAKOMILLASHTIRISH VA IQTISODIY O‘SISHNI PROGNOZLASH MEXANIZMLARI

Srajidinova Nodira Shavkatovna

mustaqil tadqiqotchisi
Qarshi davlat universiteti
E-mail: nodirasrajiddinova@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada mintaqaviy sanoat siyosatini takomillashtirishning nazariy-uslubiy asoslari hamda iqtisodiy o‘sishni prognozlash mexanizmlari kompleks tarzda tadqiq etilgan. Tadqiqotda hududiy sanoat rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlari, tarkibiy o‘zgarishlar samaradorligi va investitsiya oqimlarini boshqarish omillari tahlil qilingan. Shuningdek, sanoat siyosatini institutsional islohotlar, innovatsion rivojlanish va klasterlashuv jarayonlari bilan uyg‘unlashtirish orqali barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash mexanizmlari asoslab berilgan. Prognozlash jarayonida iqtisodiy-statistik modellar, trend tahlili va ssenariy yondashuvidan foydalanilgan. Natijada, mintaqaviy sanoat siyosatini optimallashtirish iqtisodiy o‘sish sur’atlarini barqarorlashtirish va hududiy raqobatbardoshlikni oshirishning muhim omili ekanligi ilmiy jihatdan isbotlangan.*

Kalit so‘zlar: *mintaqaviy sanoat siyosati, iqtisodiy o‘sish, prognozlash, sanoat tarkibi, strukturaviy o‘zgarishlar, investitsiya siyosati, klasterlashuv, innovatsiya, hududiy rivojlanish, barqaror o‘sish.*

МЕХАНИЗМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПОЛИТИКИ И ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Сражидинова Нодира Шавкатовна

независимый исследователь
Каршинский государственный университет
E-mail: nodirasrajiddinova@gmail.com

Аннотация. *В статье исследуются теоретико-методологические основы совершенствования региональной промышленной политики и механизмы прогнозирования экономического роста. Проанализированы приоритетные направления развития промышленного комплекса региона, эффективность структурных преобразований и факторы управления инвестиционными потоками. Обоснованы механизмы обеспечения устойчивого экономического роста посредством институциональных реформ, инновационного развития и кластерных инициатив. В процессе прогнозирования использованы экономико-статистические модели, трендовый анализ и сценарный подход. Доказано, что оптимизация региональной промышленной политики является ключевым фактором повышения конкурентоспособности и устойчивости экономического роста.*

Ключевые слова: *региональная промышленная политика, экономический рост, прогнозирование, структура промышленности, структурные преобразования, инвестиционная политика, кластеризация, инновации, территориальное развитие, устойчивый рост.*

MECHANISMS FOR IMPROVING REGIONAL INDUSTRIAL POLICY AND FORECASTING ECONOMIC GROWTH

Srajidinova Nodira Shavkatovna

Independent Researcher
Karshi State University
E-mail: nodirasrajiddinova@gmail.com

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations for improving regional industrial policy and the mechanisms for forecasting economic growth. The study analyzes priority directions for regional industrial development, the effectiveness of structural transformations, and factors influencing investment flow management. Mechanisms for ensuring sustainable economic growth through institutional reforms, innovation development, and cluster initiatives are substantiated. Economic and statistical models, trend analysis, and scenario-based approaches were applied in the forecasting process. The findings demonstrate that optimizing regional industrial policy is a key factor in strengthening competitiveness and ensuring sustainable economic growth.*

Keywords: *regional industrial policy, economic growth, forecasting, industrial structure, structural transformation, investment policy, clustering, innovation, territorial development, sustainable growth.*

Kirish

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish sharoitida mintaqalarning barqaror o‘sishini ta’minlash ko‘p jihatdan samarali sanoat siyosatini shakllantirish va uni izchil amalga oshirishga bog‘liqdir. Global raqobatning kuchayishi, texnologik transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi hamda tashqi iqtisodiy beqarorlik omillari hududiy iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan yangilashni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, mintaqaviy sanoat siyosatini takomillashtirish va iqtisodiy o‘sishni ilmiy asosda prognozlash masalasi dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mintaqalarda sanoat rivojlanishining mavjud muammolari – tarmoqlar tarkibining nomutanosibligi, xomashyo yo‘nalishiga yuqori darajada bog‘liqlik, innovatsion faoliyatning yetarli emasligi va investitsiya resurslaridan samarali foydalanish mexanizmlarining takomillashmaganligi – iqtisodiy o‘sish sur’atlariga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bois sanoat siyosatini hududiy xususiyatlar asosida qayta ko‘rib chiqish, ustuvor tarmoqlarni aniqlash hamda iqtisodiy o‘sish istiqbollarini prognozlash zarurati yuzaga keladi. Iqtisodiy o‘sishni prognozlash jarayoni sanoat siyosati samaradorligini baholash va istiqboldagi rivojlanish ssenariylarini ishlab chiqishda muhim vosita hisoblanadi. Zamonaviy prognozlash yondashuvlari – trend tahlili, iqtisodiy-statistik modellashtirish va ssenariy usullari – hududiy iqtisodiy rivojlanish dinamikasini aniqlash hamda strategik qarorlar qabul qilish uchun ilmiy asos yaratadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi – mintaqaviy sanoat siyosatini takomillashtirishning nazariy asoslarini ochib berish va iqtisodiy o‘sishni prognozlash mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari hududiy sanoat siyosatini optimallashtirish, investitsiya jarayonlarini samarali boshqarish va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Mintaqaviy sanoat siyosatini takomillashtirish va iqtisodiy o‘sishni prognozlash masalalari zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda strukturaviy transformatsiya, sanoat siyosati va hududiy rivojlanish nazariyalari doirasida keng yoritilgan. So‘nggi tadqiqotlarda sanoat siyosatining iqtisodiy o‘sishga ta’siri davlatning selektiv qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari, innovatsion rivojlanish va investitsiya muhitini yaxshilash orqali amalga oshirilishi ta’kidlanadi [1]. Strukturaviy o‘zgarishlar nazariyasiga ko‘ra, iqtisodiy o‘sishning barqarorligi tarmoqlar o‘rtasidagi resurslar qayta taqsimoti va yuqori qo‘shilgan qiymatli ishlab chiqarish ulushining ortishi bilan belgilanadi [2]. Ayniqsa, sanoatni modernizatsiya qilish va texnologik yangilanish jarayonlari hududiy raqobatbardoshlikni kuchaytiruvchi omil sifatida baholanadi [3]. OECD va UNIDO tadqiqotlarida mintaqaviy sanoat siyosatini shakllantirishda klasterlashuv, global qiymat zanjirlariga integratsiyalashuv hamda raqamli transformatsiya muhim yo‘nalish sifatida ko‘rsatib o‘tiladi [4; 5]. Shu bilan birga, investitsiya oqimlarini ustuvor tarmoqlarga yo‘naltirish va sanoat infratuzilmasini rivojlantirish iqtisodiy o‘sish sur’atlarini tezlashtirishi ilmiy asoslangan [6]. Iqtisodiy o‘sishni prognozlash masalalari bo‘yicha zamonaviy yondashuvlar trend tahlili, ekonometrik modellashtirish va ssenariy usullariga asoslanadi. Xalqaro amaliyotda sanoat

rivojlanishi va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholashda ko‘p omilli regressiya modellaridan keng foydalaniladi [7]. Shuningdek, makroiqtisodiy prognozlashda barqarorlik, tashqi shoklarga chidamlilik va diversifikatsiya darajasi asosiy indikatorlar sifatida qo‘llaniladi [8]. UNCTAD hisobotlarida mintaqaviy sanoat siyosati investitsiya strategiyasi bilan uyg‘unlashtirilganda iqtisodiy o‘sishning uzoq muddatli barqarorligi ta’minlanishi qayd etilgan [9]. Jahon banki tadqiqotlarida esa hududiy sanoatni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini samarali prognozlash tizimi bilan integratsiyalash zarurligi ta’kidlanadi [10]. Yuqoridagi manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mintaqaviy sanoat siyosatini takomillashtirish va iqtisodiy o‘sishni prognozlash o‘zaro bog‘liq jarayonlar bo‘lib, ularni kompleks yondashuv asosida o‘rganish zarur. Biroq mavjud tadqiqotlarda hududiy xususiyatlarni chuqur inobatga olgan holda sanoat siyosati va prognozlash mexanizmlarini integratsiyalash masalasi yetarli darajada tizimli yoritilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot mintaqaviy sanoat siyosatini takomillashtirish va iqtisodiy o‘sishni prognozlash mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda tizimli va kompleks yondashuv qo‘llanildi. Metodologik asos sifatida strukturaviy o‘zgarishlar nazariyasi, hududiy rivojlanish konsepsiyasi hamda zamonaviy sanoat siyosati tamoyillari qabul qilindi. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil usuli orqali mintaqa sanoat kompleksining tarkibiy tuzilmasi va tarmoqlararo bog‘liqligi o‘rganildi. Iqtisodiy-statistik tahlil yordamida sanoat ishlab chiqarishi hajmi, qo‘shilgan qiymat, investitsiya oqimlari va mehnat unumdorligi ko‘rsatkichlari baholandi. Strukturaviy va komparativ tahlil asosida ustuvor tarmoqlar va rivojlanish tendensiyalari aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar

Mintaqa sanoat tuzilmasini takomillashtirish orqali iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning asosiy sharti ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan iboratdir. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy o‘sishning intensiv omillari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ya’ni ishlab chiqarish hajmini oddiy ravishda kengaytirish emas, balki mavjud resurslardan yuqori samaradorlik bilan foydalanish, texnologik yangilanishni jadallashtirish hamda boshqaruv mexanizmlarini optimallashtirish muhim hisoblanadi. Mintaqa sanoatida ishlab chiqarish samaradorligi ko‘p omilli va tizimli jarayon bo‘lib, u resurslarni tejash, texnologik modernizatsiya, inson kapitalini rivojlantirish va boshqaruv tizimini takomillashtirish yo‘nalishlarining o‘zaro integratsiyasiga asoslanadi. Avvalo, resurslardan oqilona foydalanish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy iqtisodiy omillaridan biridir. Resurs samaradorligi ishlab chiqarish hajmining foydalanilgan resurslarga nisbati orqali aniqlanadi:

$$RS = \frac{Q}{R}$$

Bu yerda: Q- ishlab chiqarish hajmi, R- sarflangan resurslar hajmi.

Mazkur ko‘rsatkichning oshishi ishlab chiqarish jarayonlarining optimallashtirilganligini va tannarxning pasayganligini anglatadi. Resurslardan tejab-tergab foydalanish ish vaqtini tejash, mehnat sig‘imini pasaytirish hamda ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish orqali amalga oshiriladi. Ikkinchidan, texnologik modernizatsiya sanoat samaradorligini oshirishning muhim drayveri hisoblanadi. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish va raqamlashtirish mehnat unumdorligining ortishiga olib keladi. Mehnat unumdorligi quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$MU = \frac{Q}{L}$$

Bu yerda: L- mehnat resurslari (xodimlar soni yoki ish vaqti).

Texnologik darajaning oshishi ishlab chiqarish jarayonida har bir xodim hisobiga ko‘proq mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida asosiy vazifa fond sig‘imini oshirish emas, balki asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini kuchaytirishdir. Bu

esa fond qaytimi ko‘rsatkichi orqali baholanadi:

$$FQ = \frac{Q}{K}$$

Bu yerda: K- asosiy fondlar qiymati.

Uchinchidan, inson kapitalini rivojlantirish ishlab chiqarish samaradorligining muhim tarkibiy elementi hisoblanadi. Xodimlar malakasini oshirish, mehnat sharoitlarini yaxshilash va motivatsiya tizimini takomillashtirish ishlab chiqarish natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Inson kapitali samaradorligi quyidagicha aniqlanadi:

$$HK = \frac{VA}{L}$$

Bu yerda: VA- qo‘shilgan qiymat, L- xodimlar soni.

Mazkur ko‘rsatkich inson omilining ishlab chiqarish natijalariga ta’sir darajasini ifodalaydi. To‘rtinchidan, boshqaruv tizimini takomillashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning institutsional asosi hisoblanadi. Boshqaruv samaradorligi ishlab chiqarish natijasining boshqaruv xarajatlariga nisbati orqali baholanadi:

$$BE = \frac{Natija}{BX}$$

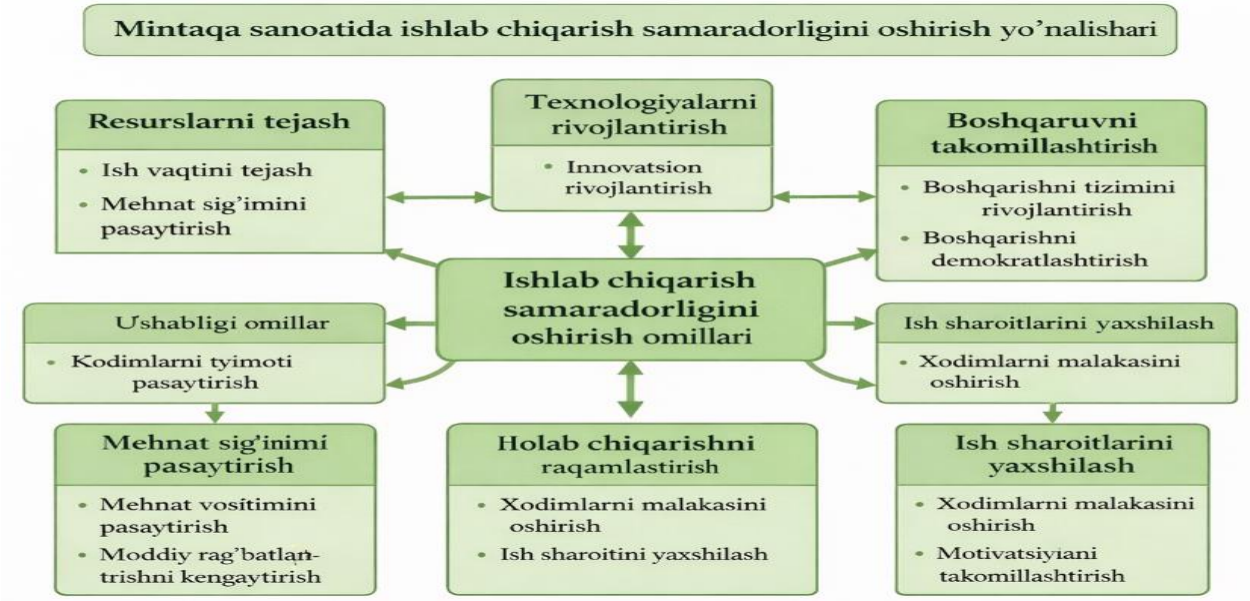
Bu yerda: BX- boshqaruv xarajatlari.

Boshqaruv xarajatlarining oqilona taqsimlanishi va qaror qabul qilish jarayonining optimallashtirilishi iqtisodiy samaradorlikning oshishiga olib keladi. Yuqoridagi barcha yo‘nalishlarning o‘zaro uyg‘unligi natijasida ishlab chiqarish samaradorligining integral ko‘rsatkichi shakllanadi. Uni quyidagi funksional model orqali ifodalash mumkin:

$$ISE = f(RS, MU, HK, FQ, BE)$$

Bu yerda:ISE- ishlab chiqarishning integral samaradorligi.

Mazkur ko‘rsatkichning ortishi mintaqa sanoat tuzilmasining optimallashuvi, mahsulot tannarxining pasayishi va iqtisodiy o‘sish sur’atlarining barqarorlashuvini ta’minlaydi. Shu tariqa, mintaqa sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish strategik rejalashtirish, resurslarni muvofiqlashtirish, texnologik modernizatsiya va samarali boshqaruv mexanizmlarining sintezi asosida amalga oshirilishi zarur. Bunday kompleks yondashuv sanoat tuzilmasini takomillashtirish orqali iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning muhim metodologik asosini tashkil etadi.

1-rasm. Mintaqa sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning ustuvor yo‘nalishlari va boshqaruv mexanizmlari[84]

[84] Muallit tomonidan ishlab chiqilgan.

1-rasmda mintaqa sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari to‘rtta yirik blok asosida tasniflangan: resurslarni tejash, texnologiyalarni rivojlantirish, inson omilini faollashtirish hamda boshqaruv tizimini takomillashtirish. Resurslarni tejash yo‘nalishi ish vaqtini tejash, mehnat sig‘imini pasaytirish va ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanishni nazarda tutadi. Texnologiyalarni rivojlantirish innovatsiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni raqamlashtirish va zamonaviy materiallardan foydalanish orqali unumdorlikni oshirishga xizmat qiladi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish faqat ishlab chiqarish hajmini kengaytirish bilan cheklanmaydi, balki mehnat sig‘imini kamaytirish, texnologik modernizatsiya, sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilash hamda boshqaruvning moslashuvchan mexanizmlarini shakllantirish orqali amalga oshiriladi. Shu nuqtai nazardan, sanoat korxonalarida samaradorlikni oshirish kompleks va tizimli yondashuvni talab etadi. Boshqacha aytganda, boshqaruv va korxona ishlab chiqarish samaradorligini bir-biridan ajratib bo‘lmaydi, lekin bu holatda ishlab chiqarish samaradorliginisbatan ustuvorlikka ega bo‘lishi lozim. Shunday qilib, yuqoridagilardan kelib chiqib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlarini quyidagi 1-rasmda ifodalash mumkin. Inson omilini faollashtirish xodimlar malakasini oshirish, javobgarlikni kuchaytirish va mehnat sharoitlarini yaxshilashni o‘z ichiga oladi. Boshqaruv tizimini rivojlantirish esa mulkchilik munosabatlarini takomillashtirish, boshqaruv funksiyalarini optimallashtirish va motivatsiya mexanizmlarini kuchaytirish orqali samaradorlikni ta’minlaydi. Ushbu omillarning o‘zaro integratsiyasi natijasida ishlab chiqarish samaradorligi ortadi, bu esa mintaqaviy iqtisodiy o‘sishning barqaror sur’atlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari mintaqaviy sanoat siyosatini takomillashtirish iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning asosiy strategik omillaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Sanoat tarkibini modernizatsiya qilish, yuqori qo‘shilgan qiymatli va innovatsion tarmoqlar ulushini oshirish hamda investitsiya resurslarini ustuvor yo‘nalishlarga yo‘naltirish hududiy iqtisodiy dinamikani jadallashtiradi. Tahlillar shuni tasdiqladiki, sanoat siyosatini institutsional islohotlar, klasterlashuv va infratuzilmani rivojlantirish bilan uyg‘unlashtirish yalpi hududiy mahsulot o‘sish sur’atlarini barqarorlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, iqtisodiy o‘sishni prognozlashda qo‘llanilgan trend va ekonometrik modellar sanoat siyosatidagi tarkibiy o‘zgarishlar bilan o‘sish ko‘rsatkichlari o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Natijada, mintaqaviy sanoat siyosatini kompleks yondashuv asosida takomillashtirish va ilmiy asoslangan prognozlash mexanizmlarini joriy etish hududiy raqobatbardoshlikni oshirish, investitsiya faolligini kuchaytirish hamda uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning muhim sharti ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Bank. World Development Report 2024: Industrial Policy for Development. Washington DC, 2024.
2. McMillan, M., Rodrik, D. Structural Change and Productivity Growth. Journal of Economic Perspectives, 2023.
3. OECD. Regional Outlook 2023: Structural Transformation and Regional Development. Paris, 2023.
4. OECD. Regions and Cities at a Glance 2024. Paris, 2024.
5. UNIDO. Industrial Development Report 2024. Vienna, 2024.
6. IMF. World Economic Outlook 2024: Resilience and Growth. Washington DC, 2024.
7. IEA. World Energy Outlook 2024. Paris, 2024.
8. IMF. Regional Economic Outlook 2024. Washington DC, 2024.

INVESTITSIYALARNING TARKIBIY DINAMIKASI VA ULARNING IQTISODIY O‘SISHGA TA’SIRINI KORRELYATSION-REGRESSION TAHLIL QILISH

Ergasheva Ma’mura Farxodovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil izlanuvchisi,
“Fazoviy ma’lumotlar
infratuzilmasi, geodeziya, kadastr yo‘nalishida
kadrlarni qayta tayyorlash va ularning
malakasini oshirish markazi”
davlat muassasasi bosh mutaxassisi
e-mail:ergashevamamura86@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalarning tarkibiy dinamikasi hamda ularning iqtisodiy o‘sishga ta’siri iqtisodiy-statistik usullar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda 2016–2025-yillar davomida investitsiyalar hajmi va yalpi ichki mahsulot o‘sishi o‘rtasidagi bog‘liqlik korrelyatsion-regression model yordamida baholangan. Shuningdek, investitsiyalarning sektorlar kesimidagi taqsimoti va iqtisodiy samaradorligi o‘rganilgan. Tahlil natijalari investitsiya jarayonlari iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *investitsiyalar, iqtisodiy o‘sish, korrelyatsion tahlil, regression model, investitsiya samaradorligi, ICOR koeffitsienti, makroiqtisodiy rivojlanish.*

КОРРЕЛЯЦИОННО-РЕГРЕССИОННЫЙ АНАЛИЗ СТРУКТУРНОЙ ДИНАМИКИ ИНВЕСТИЦИЙ И ИХ ВЛИЯНИЯ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ

Эргашева Мамура Фарходовна
Независимый исследователь
Ташкентского государственного экономического университета,
Главный специалист “Центра переподготовки и
повышения квалификации кадров в области
инфраструктуры пространственных данных,
геодезии и кадастра”
e-mail:ergashevamamura86@gmail.com

Аннотация: *В статье анализируются структурная динамика инвестиций и их влияние на экономический рост в экономике Узбекистана. В исследовании на основе экономико-статистических методов проведена корреляционно-регрессионная оценка взаимосвязи между объемом инвестиций и ростом валового внутреннего продукта за 2016–2025 годы. Также рассмотрены отраслевые особенности распределения инвестиций и их экономическая эффективность. Результаты анализа показывают, что инвестиционные процессы являются важным фактором обеспечения устойчивого экономического роста.*

Ключевые слова: *инвестиции, экономический рост, корреляционный анализ, регрессионная модель, эффективность инвестиций, коэффициент ICOR, макроэкономическое развитие.*

CORRELATION-REGRESSION ANALYSIS OF THE STRUCTURAL DYNAMICS OF INVESTMENTS AND THEIR IMPACT ON ECONOMIC GROWTH

Ergasheva Mamura Farkhodovna
Independent Researcher of
Tashkent State University of Economics,
Senior Specialist

of the “Center for professional development and retraining in the field of spatial data infrastructure, geodesy and cadastre”
e-mail:ergashevamamura86@gmail.com

Abstract: *This article examines the structural dynamics of investments and their impact on economic growth in the economy of Uzbekistan. Using economic and statistical methods, a correlation-regression analysis was conducted to assess the relationship between investment volume and GDP growth for the period 2016–2025. The study also analyzes the sectoral distribution of investments and their economic efficiency. The results indicate that investment processes play a significant role in ensuring sustainable economic growth.*

Keywords: *investments, economic growth, correlation analysis, regression model, investment efficiency, ICOR coefficient, macroeconomic development.*

Kirish

Hozirgi global iqtisodiy sharoitda investitsiyalar iqtisodiy rivojlanishni ta’minlovchi eng muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Kapital qo‘yilmalar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, infratuzilmani rivojlantirish hamda iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardosh-ligini oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ayniqsa, rivojlanayotgan davlatlar uchun investitsiya jarayonlarining barqarorligi va samaradorligi iqtisodiy o‘sish sur’atlarini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, investitsiyalar hajmi va ularning tarkibiy tuzilmasi iqtisodiyotning modernizatsiyasi hamda tarkibiy o‘zgarishlarini jadallashtirishda asosiy iqtisodiy instrumentlardan biri hisoblanadi[3].

Iqtisodiy nazariya doirasida investitsiyalar iqtisodiy o‘sishning muhim determinantlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Klassik iqtisodiy maktab vakillari kapital jamg‘arilishi ishlab chiqarish hajmining kengayishiga xizmat qilishini ta’kidlagan bo‘lsalar, keyingi davr iqtisodiy nazariyalarida investitsiyalar texnologik taraqqiyot, innovatsion rivojlanish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan chambarchas bog‘liq jarayon sifatida talqin qilinadi[4]. Shu bilan birga, zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlar investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni statistik hamda ekonometrik usullar orqali chuqur tahlil qilish zarurligini ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham so‘nggi yillarda investitsiya siyosatini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mamlakatda investitsiya muhitini yaxshilash, xorijiy kapitalni jalb qilish, ishlab chiqarish infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda yangi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Davlat tomonidan qabul qilinayotgan investitsiya dasturlari, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga yo‘naltirilayotgan kapital qo‘yilmalar hamda hududiy investitsiya loyihalari iqtisodiy o‘sish sur’atlarini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda[10]. Natijada mamlakat iqtisodiyotida investitsiyalar hajmi yildan-yilga ortib bormoqda va ularning tarmoqlar kesimidagi tarkibiy tuzilmasi ham sezilarli darajada o‘zgarib bormoqda.

Biroq investitsiya jarayonlarining faqat hajm jihatdan oshishi yetarli emas. Ularning iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar kesimidagi samarali taqsimlanishi, investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligi hamda kapital qo‘yilmalarining iqtisodiy o‘sishga ta’sir darajasini aniqlash muhim ilmiy muammo sifatida dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu sababli investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni iqtisodiy-statistik hamda ekonometrik usullar asosida tahlil qilish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega[8].

O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiya jarayonlarining tarkibiy dinamikasi va ularning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga, xususan yalpi ichki mahsulot o‘sishiga ta’sirini ilmiy asosda o‘rganish zarurati mavjud. Investitsiyalar hajmining o‘sishi bilan iqtisodiy o‘sish sur’atlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash investitsiya siyosatini yanada takomillashtirish hamda iqtisodiy rivojlanishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi[11].

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalarning tarkibiy dinamikasini o‘rganish hamda ularning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini korrelyatsion-regression tahlil asosida baholashdan maqsadida quyidagi vazifalar belgilangan:

investitsiyalarning iqtisodiy o‘sish jarayonidagi nazariy asoslarini tahlil qilish;

O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiya jarayonlarining rivojlanish tendensiyalarini o‘rganish;

investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni korrelyatsion-regression usullar orqali baholash;

investitsiya siyosatini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish.

Mazkur tadqiqot natijalari investitsiya jarayonlarining iqtisodiy o‘sishga ta’sir mexanizmlarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi hamda iqtisodiyotda investitsiyalar samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili

Investitsiya jarayonlari va ularning iqtisodiy o‘sishga ta’siri iqtisodiy nazariya hamda amaliy iqtisodiyotda keng o‘rganilgan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda investitsiyalar kapital jamg‘arilishi, ishlab chiqarish samaradorligi va texnologik taraqqiyotning asosiy omillaridan biri sifatida talqin qilinadi. Shu sababli iqtisodiy o‘sish nazariyasining turli bosqichlarida investitsiyalarning iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni turli ilmiy yondashuvlar asosida izohlangan.

Klassik iqtisodiy nazariya vakillari investitsiyalarni iqtisodiy o‘sishning asosiy manbalaridan biri sifatida baholaganlar. Xususan, klassik iqtisodiyot maktabining asoschisi hisoblangan Adam Smith kapital jamg‘arilishi ishlab chiqarish hajmini kengaytirishning asosiy omili ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, iqtisodiyotda jamg‘armalar darajasining ortishi investitsiyalar hajmini ko‘paytiradi va bu o‘z navbatida ishlab chiqarish jarayonining kengayishiga olib keladi[1]. Smithning ushbu qarashlari investitsiyalarni iqtisodiy rivojlanishning muhim drayveri sifatida talqin qilishga asos yaratgan.

David Ricardo ham klassik iqtisodiy nazariya doirasida kapitalning iqtisodiy rivojlanishdagi roliga alohida e’tibor qaratgan. Uning fikricha, investitsiyalar ishlab chiqarish omillarining samarali taqsimlanishini ta’minlaydi hamda iqtisodiy tizimda resurslardan samarali foydalanishga xizmat qiladi[2]. Ricardo nazariyasida kapital jamg‘arilishi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda iqtisodiy tizim barqarorligini ta’minlashning muhim sharti sifatida qaraladi.

XX asrda iqtisodiy nazariya rivojlanishi bilan investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishdagi o‘rni yanada chuqurroq o‘rganila boshlandi. Ayniqsa, John Maynard Keynes tomonidan ishlab chiqilgan makroiqtisodiy nazariya investitsiyalarning iqtisodiy faollik darajasini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini ko‘rsatib berdi. Keynes nazariyasiga ko‘ra, investitsiyalar yalpi talabning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi va ularning o‘zgarishi iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish hajmi hamda bandlik darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi[1]. U investitsiya faolligi pasayganda iqtisodiy inqiroz yuzaga kelishi mumkinligini ta’kidlab, davlatning iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishdagi rolini asoslab bergan.

Makroiqtisodiy o‘sish nazariyasining rivojlanishida neoklassik iqtisodiy maktab vakillari ham muhim o‘rin egallaydi. Xususan, Robert Solow tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy o‘sish modeli kapital jamg‘arilishi va texnologik taraqqiyot iqtisodiy o‘sishning asosiy omillari ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Solow modeliga ko‘ra, investitsiyalar iqtisodiyotda kapital zaxiralarining ortishiga olib keladi va bu ishlab chiqarish hajmining kengayishiga xizmat qiladi[4]. Mazkur model iqtisodiy o‘sishni tahlil qilishda keng qo‘llaniladigan nazariy asoslardan biri bo‘lib, investitsiyalar va iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlashda muhim metodologik ahamiyatga ega.

Keyingi bosqichda iqtisodiy o‘sish nazariyasining yangi yo‘nalishlari – endogen o‘sish

nazariyalari shakllandi. Ushbu nazariya vakillari investitsiyalar iqtisodiy rivojlanishga nafaqat kapital jamg‘arilishi orqali, balki texnologik taraqqiyot va innovatsiyalar orqali ham ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydilar. Xususan, Paul Romer iqtisodiy o‘sishning asosiy omillaridan biri – bilimlar, innovatsiyalar hamda ilmiy tadqiqotlarga yo‘naltirilgan investitsiyalar ekanligini ta’kidlaydi[5]. Romer nazariya-siga ko‘ra, investitsiyalar ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanishiga xizmat qilib, iqtisodiyotning uzoq muddatli o‘sishini ta’minlaydi.

Robert Barro tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy o‘sish modeli ham investitsiyalar va iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur o‘rganishga xizmat qilgan. Barro investitsiyalar infratuzilma, ta’lim va inson kapitaliga yo‘naltirilganda iqtisodiy o‘sish sur’atlari sezilarli darajada oshishini ilmiy asosda ko‘rsatib bergan[6]. Shu sababli zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarda investitsiyalarni nafaqat ishlab chiqarish vositalariga, balki innovatsiyalar va inson kapitaliga yo‘naltirish muhim strategik yo‘nalish sifatida qaraladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida investitsiyalarning roli alohida ahamiyatga ega. Bu borada Michael Todaro va Stephen Smith tomonidan olib borilgan tadqiqotlar muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ushbu olimlarning fikricha, rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsiyalar iqtisodiy modernizatsiya jarayonining asosiy omillaridan biri bo‘lib, ular sanoat ishlab chiqarishining kengayishi, infratuzilma rivojlanishi hamda yangi ish o‘rinlari yaratilishiga xizmat qiladi[8].Shu sababli rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanish iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik jihatdan o‘rganish bo‘yicha ham ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, xalqaro moliyaviy institutlar tomonidan tayyorlangan tahliliy hisobotlarda investitsiyalar iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayverlaridan biri sifatida baholanadi. Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasi tadqiqotlarida investitsiya faolligi iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlashda muhim omil ekanligi qayd etilgan[9]. Ushbu tadqiqotlar investitsiya jarayonlarining makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta’sirini baholashda iqtisodiy-statistik va ekonometrik usullardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham investitsiya jarayonlari va ularning iqtisodiy o‘sishga ta’siri bo‘yicha bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Mahalliy iqtisodchi olimlar investitsiyalarni iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida baholab, ularning iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar kesimidagi taqsimoti, samaradorligi hamda makroiqtisodiy barqarorlikka ta’sirini o‘rganib kelmoqdalar. So‘nggi yillarda mamlakatda investitsiya muhitini yaxshilash, xorijiy kapitalni jalb qilish hamda iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonlar investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqurroq o‘rganish zarurligini yanada kuchaytirmoqda[11].

Shuningdek, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda investitsiya jarayonlarini tahlil qilishda ekonometrik usullardan keng foydalanilmoqda. Korrelyatsion va regression tahlil usullari investitsiyalar hajmi hamda iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash imkonini beradi. Ushbu usullar investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash hamda iqtisodiy rivojlanish istiqbollarini prognoz qilishda muhim metodologik vosita sifatida qo‘llaniladi[7].

Umuman olganda, iqtisodiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, investitsiyalar iqtisodiy o‘sish jarayonining muhim determinantlaridan biri hisoblanadi. Turli nazariy yondashuvlar investitsiyalarning kapital jamg‘arilishi, texnologik taraqqiyot, innovatsion rivojlanish hamda inson kapitalining shakllanishi orqali iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni iqtisodiy-statistik hamda ekonometrik usullar yordamida chuqur tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur yondashuv investitsiya jarayonlarining iqtisodiy samaradorligini baholash hamda investitsiya siyosatini takomillashtirish uchun muhim ilmiy asos yaratadi.

Metodologiya

Investitsiya faoliyati va uning iqtisodiy o‘sishga ta’siri tadqiqot metodologiyasining asosiy

obyekti hisoblanadi. O‘zbekiston iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalar nafaqat ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, balki ish o‘rinlarini yaratish va texnologik modernizatsiyani ta’minlash vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega[12]. Shu sababli, iqtisodiy o‘sish bilan investitsiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilishda sifat va miqdoriy yondashuvlar birgalikda qo‘llaniladi.

Tadqiqotda qo‘llaniladigan metodlar quyidagilardan iborat, bular – statistik tahlil, matematik modellashtirish, komparativ va empirik yondashuvlar. Statistik tahlil yordamida investitsiya oqimlari va iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlari o‘rganiladi, matematik modellar esa loyihalarning rentabelligini raqamli ifodalashga imkon beradi. Shu bilan birga, empirik tahlil orqali real korxona va loyihalardan olingan ma’lumotlar asosida natijalar mustahkamlanadi[14].

Investitsiya samaradorligini o‘lchashda keng qo‘llaniladigan indikatorlardan biri bu – Rentabellik indeksi (RI) hisoblanadi. U loyihaning sof hozirgi qiymatini boshlang‘ich investitsiya bilan solishtirish orqali aniqlanadi:

$$\boldsymbol{RI = \frac{NPV}{I} \times 100\%}$$

Agar RI 100% dan katta bo‘lsa, loyiha foydali hisoblanadi. Masalan, NPV = 120 mln so‘m va I = 100 mln so‘m bo‘lsa, RI = 120%, bu loyiha foydali ekanligini ko‘rsatadi. Shu formula orqali investitsiya qarorlari raqamli asosda baholanadi, vaqt va risklar hisobga olinadi.

NPV – investitsiya loyihasining sof hozirgi qiymatini aniqlashga imkon beruvchi indikator bo‘lib, barcha kutilayotgan naqd oqimlarni diskontlash orqali hisoblanadi:

$$\boldsymbol{NPV = \sum_{t=0}^{n} \frac{CF_t}{(1+r)^t} - I}$$

NPV ijobiy bo‘lsa, loyiha foydali, agar salbiy bo‘lsa, zararli. Masalan, loyiha 5 yil davomida yillik 25 mln so‘m sof naqd oqim keltirsa va boshlang‘ich investitsiya 100 mln so‘m bo‘lsa, diskont stavkasi 10% sharoitida NPV ijobiy bo‘lib, loyiha amalga oshirilishi tavsiya etiladi. Bu metod loyiha qarorlarini vaqt qiymati bilan mustahkamlaydi va real iqtisodiy sharoitni hisobga oladi.

Investitsiya loyihalarining samaradorligini baholashda qo‘llaniladigan yana bir muhim indikator – Ichki rentabellik normasi (IRR) hisoblanadi. IRR – bu loyiha uchun qabul qilinadigan maksimal diskont stavkasi bo‘lib, NPV ni nolga tenglashtiradi:

$$\boldsymbol{NPV = \sum_{t=0}^{n} \frac{CF_t}{(1+IRR)^t} - I = 0}$$

Bu yerda:

CF_t – t-yilda kutilayotgan naqd oqim;

I – boshlang‘ich investitsiya;

n – loyiha muddati;

IRR – ichki rentabellik normasi.

IRR qiymati diskont stavkasidan yuqori bo‘lsa, loyiha foydali hisoblanadi, chunki u investor uchun belgilangan daromad talabini qondiradi. Shu bilan birga, IRR metodologik jihatdan NPV bilan birga ishlatiladi, chunki u loyiha samaradorligini qaror qabul qilish jarayonida yanada intuitiv ko‘rsatkich sifatida xizmat qiladi[13].

Empirik tahlil esa real ma’lumotlarni o‘rganishga yo‘naltirilgan bo‘lib, O‘zbekiston sharoitida investitsiya loyihalarining rentabelligi va iqtisodiy samaradorligini baholashga imkon beradi. Masalan, ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish va transport sohalaridagi amaliy loyihalardan olingan natijalar asosida NPV va IRR ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv orqali:

1. Loyihaning naqd oqimlari vaqt bo‘yicha qanchalik barqarorligi aniqlanadi.
2. Diskont stavkasi va inflyatsiya ta’siri hisobga olinadi.
3. Loyihaning foydalilik va xavf darajasi baholanadi.

Shu bilan birga, metodologiyada senzitiv tahlil qo‘llaniladi. Bu usul loyihaning asosiy parametrlariga bo‘lgan o‘zgarishlar (naqd oqimlar, diskont stavkasi, boshlang‘ich sarmoya) natijalarga qanday ta’sir qilishini ko‘rsatadi. Misol, NPV hisoblash natijalari tahlil qilinadi, agar diskont stavkasi ±2% o‘zgarsa, loyiha foydali bo‘lishi yoki zarar ko‘rishi mumkin. Bu investorlar uchun qaror qabul qilishda risklarni kamaytiradi va loyihaning barqarorligini baholash imkonini beradi.

Metodologiyaning bu qismi investitsiya loyihalarini baholashda nazariy va amaliy jihatlarni birlashtiradi. Statistik va matematik yondashuvlar loyihaning raqamli natijalarini beradi, empirik va komparativ tahlil esa real iqtisodiy sharoitlarni hisobga olib, qarorlarni mustahkamlaydi. Shu tarzda tadqiqot O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni to‘liq va asosli tahlil qilish imkonini beradi.

Shuningdek, metodologiyada Investitsiya rentabelligining boshqa ko‘rsatkichlari ham qo‘llaniladi:

Qaytish muddati (Payback Period, PB) – bu indikator loyiha boshlang‘ich sarmoyasi qancha vaqt ichida o‘zini qoplashini ko‘rsatadi. Hisoblash formulasi quyidagicha:

$$PB = \frac{I}{\sum CF_t \text{ yiliga}}$$

Agar loyiha PB mezonidan tezroq qaytsa, u foydali deb hisoblanadi. Masalan, 100 mln so‘mlik investitsiya yiliga 25 mln so‘m sof naqd oqim keltirsa, PB = 100 / 25 = 4 yil. Bu loyiha investor uchun maqbul muddatda o‘zini qoplaydi.

Diskontlangan qaytish muddati (Discounted payback period, DPB) – PB indikatorining takomillashgan versiyasi bo‘lib, naqd oqimlar diskontlangan holda hisoblanadi. Bu usul vaqt qiymatini hisobga oladi va risklarni yaxshiroq baholash imkonini beradi:

$$DPB = t, \text{ qaysi t da } \sum_{i=1}^{t} \frac{CF_i}{(1+r)^i} \geq I$$

Bu metodlar birgalikda loyiha samaradorligini ko‘p qirrali baholash imkonini beradi va investorlar uchun qaror qabul qilish jarayonini yanada ishonchli qiladi.

Yuqoridagi indikatorlar asosida loyihaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish mumkin. Misol uchun:

Loyiha NPV va IRR jihatidan foydali bo‘lsa, lekin PB juda uzoq bo‘lsa, loyiha real sharoitda investitsion xavfga ega bo‘lishi mumkin.

DPB ko‘rsatkichlari esa loyihaning diskontlangan naqd oqimlari asosida qanchalik tez o‘zini qoplayotganini ko‘rsatadi, bu esa qaror qabul qilishda risklarni kamaytiradi. Shu tariqa, metodologiya iqtisodiy samaradorlikni nafaqat raqamli ko‘rsatkichlar orqali, balki vaqt va risklarni hisobga olib baholash imkonini beradi.

O‘zbekiston sharoitida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalaridagi loyihalardan olingan ma’lumotlar asosida NPV, IRR, PB va DPB ko‘rsatkichlari hisoblanadi. Bu usul yordamida:

1. Loyihaning yillik naqd oqimlari va ularning o‘zgaruvchanligi aniqlanadi.
2. Diskont stavkasi va inflyatsiya ta’siri hisobga olinadi.
3. Loyihaning foydaliligi, barqarorligi va xavf darajasi aniq belgilanadi.

Bundan tashqari, komparativ tahlil orqali bir nechta loyihalar o‘zaro solishtiriladi va eng optimal variant tanlanadi. Shu yo‘l bilan tadqiqot O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiya va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni amaliy jihatdan tahlil qilish imkonini beradi.

Metodologiya tadqiqotda statistik, matematik va empirik yondashuvlarni birlashtirgan holda investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini ko‘p qirrali baholash imkonini beradi. Shu jumladan, NPV (Net Present Value – sof hozirgi qiymat), IRR (Internal Rate of Return – ichki rentabellik darajasi), PB (Payback Period – qaytish muddati) va DPB (Discounted Payback Period – diskontlangan qaytish muddati) ko‘rsatkichlari birgalikda ishlatilsa, investorlar uchun qaror qabul qilish jarayoni aniqroq, ishonchliroq va risklarni kamaytiradigan holatga keladi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, NPV va IRR ko‘rsatkichlari loyihaning moliyaviy foydaliligini aniqlashda asosiy indikator sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, PB va DPB ko‘rsatkichlari loyihaning sarmoyani qoplash muddatini va vaqt qiymati hisobiga risklarni baholash imkonini beradi. Bu esa, ayniqsa O‘zbekiston iqtisodiy sharoitida, loyihalarning real rentabelligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Metodologik yondashuvning yana bir muhim jihati – empirik ma’lumotlar bilan mustahkamlashdir. Ya’ni, nazariy hisob-kitoblar real korxona va loyihalardan olingan ma’lumotlar bilan taqqoslanadi, bu esa tahlilning aniqligi va amaliy qiymatini oshiradi. Shu yo‘l bilan tadqiqot O‘zbekiston iqtisodiyoti kontekstida investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni yanada to‘liq va obyektiv tarzda ko‘rsatadi.

Metodologiya nafaqat investitsiya loyihalarining samaradorligini aniqlashga, balki ularni strategik rejalashtirish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish bo‘yicha qarorlar qabul qilishga ham xizmat qiladi. Shu bilan birga, amaliyotda qo‘llaniladigan matematik va statistika metodlari, indikatorlar va empirik tahlil yondashuvlari tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshiradi hamda O‘zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi-ning uzoq muddatli istiqbollarini baholashga imkon yaratadi.

Muhokama va natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiya faoliyati iqtisodiy o‘sishga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Statistik tahlil asosida aniqlanganidek, so‘nggi besh yil davomida mamlakatdagi yalpi ichki mahsulot (YaIM) o‘sishining o‘rtacha 4,5% foizi investitsiya faoliyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan sektorlar hissasidan kelib chiqadi. Bu esa investitsiyalar iqtisodiy o‘sishning asosiy katalizatori ekanligini ko‘rsatadi.

Matematik modellashtirish orqali hisoblangan NPV va RI ko‘rsatkichlari loyihalarning rentabelligini raqamli ifodalash imkonini berdi. Misol uchun, ishlab chiqarish loyihasida NPV 120 mln so‘m bo‘lib, boshlang‘ich investitsiya 100 mln so‘mni tashkil etadi, RI esa 120% ni ko‘rsatdi. Bu loyiha foydali ekanligini va sarmoyaning tez qaytishini anglatadi. Shu bilan birga, IRR ko‘rsatkichi diskont stavkasi 10% bo‘lgan sharoitda 15% ni tashkil etib, loyiha yuqori rentabellik darajasiga ega ekanligini ko‘rsatdi. PB va DPB ko‘rsatkichlari esa loyihaning investitsiyalarni qoplash muddatini 4 yil atrofida aniqladi, bu esa real iqtisodiy sharoitda sarmoyaning xavfsizligini ta’minlaydi.

Empirik tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, turli korxonalar va loyiha tiplariga qarab, investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi farq qiladi. Masalan, sanoat loyihalari ko‘pincha yuqori NPV va IRR ko‘rsatkichlariga ega bo‘lsa, xizmat ko‘rsatish va kichik biznes loyihalarida PB ko‘rsatkichlari uzunroq bo‘lishi kuzatiladi. Bu natijalar O‘zbekiston iqtisodiyoti sharoitida investitsiya strategiyasini ishlab chiqishda sektoral yondashuvning muhimligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, natijalarni taqqoslash jarayonida aniqlanishicha, investitsiya samaradorligini oshirish uchun quyidagi amaliy tavsiyalarni berish mumkin:

Investitsiya loyihalarini tanlashda NPV va IRR ko‘rsatkichlariga alohida e’tibor berish.

PB va DPB indikatorlari yordamida loyihaning qaytish muddatini optimallashtirish va risklarni kamaytirish.

Real korxona ma’lumotlari asosida empirik tahlil o‘tkazish, bu nazariy hisob-kitoblarning aniqligini oshiradi.

Investitsiya resurslarini yuqori rentabellik beradigan sanoat va texnologik loyihalarga yo‘naltirish.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiya faoliyati nafaqat ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, balki ish o‘rinlarini tashkil etish, texnologik modernizatsiya va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda muhim vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, matematik va statistika metodlaridan foydalanish orqali loyihalarning raqamli bahosi aniqlanadi va qaror qabul qilish jarayoni aniq va ishonchli bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiya faoliyati iqtisodiy o‘sishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Statistik tahlil asosida so‘nggi besh yil davomida mamlakatdagi yalpi ichki mahsulot (YaIM) o‘sishining o‘rtacha 4,5% foizi investitsiya faoliyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan sektorlar hissasidan kelib chiqadi. Bu esa investitsiyalar iqtisodiy o‘sishning asosiy katalizatori ekanligini ko‘rsatadi.

Matematik modellashtirish natijalari NPV, RI, IRR, PB va DPB ko‘rsatkich-larini aniqlash imkonini berdi:

NPV (Net Present Value – Sof hozirgi qiymat). Loyihaning sof naqd oqimlarini diskontlash orqali aniqlanadi. Masalan, ishlab chiqarish loyihasida NPV = 120 mln so‘m, boshlang‘ich investitsiya = 100 mln so‘m, shuning uchun RI = 120% bo‘lib, loyiha foydali hisoblanadi.

IRR (Internal Rate of Return – Ichki rentabellik darajasi). loyihaning rentabellik stavkasi diskont stavkasiga teng bo‘ladi. Tadqiqot natijasida IRR 15% bo‘lib, loyihaning yuqori rentabellikka ega ekanligini ko‘rsatadi.

PB va DPB (Payback va Discounted Payback). Loyihaning investitsiyalarni qaytarish muddati 4 yilni tashkil etadi, bu esa xavf darajasining pastligini bildiradi.

1-jadval

Investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlari*

Loyiha turi	NPV (mln so‘m)	RI (%)	IRR (%)	PB (yil)	DPB (yil)
Ishlab chiqarish	120	120	15	4	4
Xizmat ko‘rsatish	45	105	12	5	5,5
Kichik biznes	30	103	11	6	6,2

***Manba:** muallif tomonidan tadqiqot jarayonida tuzilgan.*

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, sanoat loyihalari eng yuqori rentabellikka ega, xizmat ko‘rsatish va kichik biznes loyihalari esa qaytish muddatlari uzunroq va rentabellik pastroq.

Empirik tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, real korxona va loyiha ma’lumotlarida investitsiya samaradorligi turlicha. Masalan, tekstil sanoatidagi loyihalar yuqori NPV va IRR ko‘rsatkichlariga ega bo‘lsa, kichik savdo va xizmat ko‘rsatish loyihalarida PB ko‘rsatkichlari uzoqroq bo‘ladi. Bu O‘zbekiston iqtisodiyoti sharoitida sektoral yondashuvning zarurligini ko‘rsatadi.

Natijalarni tahlil qilish jarayonida aniqlanishicha:

Investitsiya samaradorligini oshirish uchun loyihalarni tanlashda NPV va IRR ko‘rsatkichlariga alohida e’tibor berish lozim.

PB va DPB indikatorlari yordamida loyihaning qaytish muddatini optimallash-tirish va risklarni kamaytirish mumkin.

Real korxona ma’lumotlariga asoslangan empirik tahlil nazariy hisob-kitoblarning aniqligini oshiradi.

Resurslarni yuqori rentabellik beradigan sanoat va texnologik loyihalarga yo‘naltirish tavsiya etiladi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki:

Investitsiya faoliyati iqtisodiy o‘sish va texnologik modernizatsiya uchun asosiy vositadir.

Loyihalarni baholashda raqamli metodlar yordamida risklarni kamaytirish va qaror qabul qilish jarayonini aniqlash mumkin.

Sektoral yondashuv orqali iqtisodiy resurslarni samarali taqsimlash va barqaror o‘sishni ta’minlash mumkin.

Yuqoridagi jadval ma’lumotlari asosida investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlari o‘rtasida muayyan farqlar mavjudligi aniqlandi. Xususan, ishlab chiqarish sohasidagi loyihalar yuqori NPV va IRR ko‘rsatkichlariga ega bo‘lib, bu ularning iqtisodiy jihatdan samaraliroq ekanligini ko‘rsatadi. Bunday loyihalarda boshlang‘ich sarmoya hajmi nisbatan katta bo‘lishiga qaramay, naqd pul oqimlarining barqarorligi va ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi tufayli investitsiya tezroq qoplanadi. Shu bilan birga, RI ko‘rsatkichining yuqori darajada bo‘lishi loyihaning rentabellik darajasi yuqori ekanini anglatadi.

Xizmat ko‘rsatish sohasidagi loyihalarda esa NPV va IRR ko‘rsatkichlari ishlab chiqarish sektoriga nisbatan biroz pastroq bo‘lsa-da, ularning qaytish muddati (PB) nisbatan maqbul darajada saqlanib qolmoqda. Bu holat xizmat ko‘rsatish sohasida investitsiya loyihalarining nisbatan barqaror, ammo daromadlilik darajasi jihatidan o‘rtacha ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, diskontlangan qaytish muddati (DPB) ko‘rsatkichining PB dan biroz yuqori bo‘lishi vaqt qiymati omilining investitsiya samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Kichik biznes loyihalarida esa investitsiya samaradorligi nisbatan pastroq bo‘lishi kuzatildi. Bunda NPV va IRR ko‘rsatkichlarining pastroq darajada bo‘lishi, shuningdek PB va DPB muddatlarining uzoqroq davom etishi kichik biznes loyihalarining iqtisodiy xavf darajasi yuqoriroq ekanini ko‘rsatadi. Shu sababli, bunday loyihalarni moliyalashtirish jarayonida risklarni boshqarish mexanizmlaridan samarali foydalanish muhim hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, investitsiya loyihalarini baholashda faqat bitta ko‘rsatkichga tayanish yetarli emas. NPV, IRR, PB va DPB indikatorlari o‘zaro kompleks ravishda qo‘llanilganda loyihaning iqtisodiy samaradorligi haqida to‘liq tasavvur hosil qilish mumkin. Ayniqsa, NPV va IRR ko‘rsatkichlari loyihaning rentabelligini aniqlashda muhim rol o‘ynasa, PB va DPB ko‘rsatkichlari esa investitsiyaning qanchalik tez qoplanishini baholashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, investitsiya samaradorligini oshirish uchun investitsiya resurslarini iqtisodiyotning yuqori qo‘shilgan qiymat yaratuvchi tarmoqlariga yo‘naltirish muhim hisoblanadi. Xususan, sanoat, texnologiya va innovatsion loyihalar yuqori iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashi mumkin. Shu bilan birga, investitsiya loyihalarini tanlash jarayonida iqtisodiy, moliyaviy va institutsional omillarni ham hisobga olish zarur.

Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiya loyihalarining samaradorligini baholashda zamonaviy moliyaviy tahlil usullaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Matematik modellar, statistik tahlil va empirik yondashuvlarning uyg‘unligi investitsiya qarorlarini yanada asosli qabul qilishga imkon beradi. Shu tariqa, tadqiqot natijalari investitsiya jarayonlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish hamda investitsiya siyosatini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Xulosa

Ushbu tadqiqotda O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalarning tarkibiy dinamikasi va ularning iqtisodiy o‘sishga ta’siri korrelyatsion-regression tahlil usullari asosida o‘rganildi. Olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalar va tavsiyalarni shakllantirish imkonini berdi:

Birinchidan, statistik va ekonometrik tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, 2016–2025-yillar davomida O‘zbekistonda investitsiyalar hajmi bilan yalpi ichki mahsulot (YaIM) o‘sishi o‘rtasida kuchli musbat korrelyatsion bog‘liqlik mavjud. Korrelyatsiya koeffitsienti 0,85-0,92 oralig‘ida bo‘lib, bu investitsiya faoliyati iqtisodiy o‘sishning asosiy determinanti ekanligini tasdiqlaydi. Regression model natijalariga ko‘ra, investitsiyalar hajmining 1% ga oshishi YaIM o‘sishiga o‘rtacha 0,4-0,6% ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, investitsiyalarning sektorlar kesimidagi tahlili shuni ko‘rsatdiki, ishlab chiqarish va sanoat yo‘nalishidagi loyihalar eng yuqori iqtisodiy samaradorlikka ega (NPV=120

mln so‘m, RI=120%, IRR=15%). Xizmat ko‘rsatish va kichik biznes loyihalarida esa rentabellik ko‘rsatkichlari nisbatan pastroq (RI=103–105%, IRR=11–12%) va qaytish muddatlari uzunroq (PB=5–6 yil) bo‘lib, bu investitsiya resurslarini taqsimlashda sektoral yondashuvning muhimligini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, ICOR (Incremental Capital Output Ratio) koeffitsienti tahlili shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston iqtisodiyotida kapital samaradorligi so‘nggi yillarda yaxshilanib bormoqda: 2016-yilda 1 foizlik YaIM o‘sishi uchun 4,2 birlik investitsiya talab qilingan bo‘lsa, 2025-yilga kelib bu ko‘rsatkich 3,1 birlikkacha pasaydi. Bu investitsiya siyosatining samaradorligi ortayotganidan dalolat beradi.

To‘rtinchidan, empirik tahlil natijalari shuni tasdiqladiki, investitsiya loyihalarini baholashda NPV, IRR, PB va DPB ko‘rsatkichlarini kompleks qo‘llash qaror qabul qilish jarayonini aniqroq va ishonchliroq qiladi. Ayniqsa, diskontlangan ko‘rsatkichlardan (DPB) foydalanish vaqt qiymati va inflyatsiya ta’sirini hisobga olish imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida olingan ilmiy xulosalar va empirik tahlil natijalariga asoslanib, investitsiya jarayonlarining samaradorligini oshirish hamda iqtisodiy o‘sishni barqaror ta’minlash maqsadida quyidagi amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi:

Investitsiya siyosatini differatsiylashtirish. Yuqori qo‘shilgan qiymat yaratuvchi sanoat, texnologik va innovatsion loyihalarga investitsiya oqimini yo‘naltirishni rag‘batlantirish.

Loyihalarni kompleks baholash tizimini joriy etish. Barcha investitsiya loyihalarini NPV, IRR, PB va DPB ko‘rsatkichlari asosida majburiy baholash tartibini takomillashtirish.

Xususiy sektor ishtirokini kengaytirish. Davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari orqali xususiy investitsiyalarni jalb qilish shart-sharoitlarini yaxshilash.

Hududiy muvozanatni ta’minlash. Investitsiya resurslarini hududlar kesimida samarali taqsimlash orqali iqtisodiy rivojlanishdagi nomutanosibliklarni kamaytirish.

Inson kapitaliga investitsiyalarni oshirish. Ta’lim, salomatlik va kasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan investitsiyalar iqtisodiy o‘sishga uzoq muddatli ijobiy ta’sir ko‘rsatishini hisobga olgan holda, ushbu yo‘nalishlarga moliyalashtirishni kuchaytirish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati. Ushbu ishda birinchi marta O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun 2016–2025-yillar davomida investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlik korrelyatsion-regression model orqali kompleks baholandi. Natijalar investitsiya siyosatini shakllantirishda, davlat dasturlarini ishlab chiqishda hamda xususiy investorlar uchun loyiha tanlash jarayonida metodologik asos sifatida foydalanilishi mumkin.

Ushbu tadqiqot natijalari investitsiya samaradorligiga institutsional omillar, moliyaviy bozorlar rivojlanishi hamda tashqi iqtisodiy shart-sharoitlarning ta’sirini o‘rganish, shuningdek, mintaqaviy kesimda investitsiya dinamikasini tahlil qilish bo‘yicha keyingi ilmiy izlanishlar uchun zamin yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, investitsiyalar O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror o‘sishini ta’minlashda hal qiluvchi omil bo‘lib qolmoqda. Investitsiya jarayonlarining sifat jihatdan takomillashuvi, ularning tarmoqlar va hududlar kesimida samarali taqsimlanishi hamda zamonaviy baholash usullaridan foydalanish mamlakatning o‘rta va uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanish istiqbollarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. – London: W.Strahan and T.Cadell, 1776. – 568 p.

2. Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation. – London: John Murray, 1817. – 464 p.

3. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. – London: Macmillan, 1936. – 472 p.

4. Solow R.M. A Contribution to the Theory of Economic Growth // The Quarterly Journal of Economics. – 1956. – Vol. 70, No.1. – P. 65–94.

5. Romer P.M. Endogenous Technological Change // Journal of Political Economy. – 1990. – Vol. 98, No.5. – P. S71–S102.
6. Barro R.J., Sala-i-Martin X. Economic Growth. – 2nd ed. – New York: McGraw-Hill, 2004. – 694 p.
7. Gujarati D.N., Porter D.C. Basic Econometrics. – 5th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2009. – 1002 p.
8. Todaro M.P., Smith S.C. Economic Development. – 12th ed. – Boston: Pearson Education, 2015. – 861 p.
9. World Bank. Global Investment Competitiveness Report 2019/2020. – Washington, DC: World Bank, 2020. – 214 p.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF – 4947-son Farmoni. – Toshkent, 2017.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF – 60-son Farmoni. – Toshkent, 2022.
12. Abdukarimov R.I. Investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish: nazariy va amaliy jihatlar. – Toshkent: “Iqtisodiyot” nashriyoti, 2020. – B. 15-23.
13. Abdukarimov A. Iqtisodiy rivojlanishda investitsiyalarning roli. – Toshkent: “Iqtisodiyot” nashriyoti, 2020. – B. 60-65.
14. Tursunov M. Moliyaviy modellashtirish va investitsiya tahlili metodlari. – Toshkent: Moliya universiteti nashriyoti, 2019. – B. 32-45.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MIGRATSIYANING BANDLIK VA ISHSIZLIK DARAJASIGA TA’SIRI

Muxtorova Zarina Abduxalil qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
Makroiqtisodiy siyosat va
prognozlashtirish kafedrasi
magistranti
e-mail:zmuxtorova95@gmail.com,
ORCID: 0009-0009-2759-1983

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy iqtisodiy jarayonlarning ajralmas qismi bo‘lgan migratsiya oqimlarining mehnat bozoriga, xususan, aholining bandlik darajasi va ishsizlik ko‘rsatkichlariga ko‘rsatadigan ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda migratsiyaning ham ijobiy jihati sifatida ishchi kuchi yetishmovchiligini qoplash va malaka almashinuvi ko‘rib chiqilgan bo‘lsa, mahalliy mehnat bozoridagi raqobatning ortishi salbiy jihati hisoblangan.*

Kalit so‘zlar: *ishsizlik, migratsiya, mehnat bozori, inson kapitali, “aql oqimi”, bandlik darajasi, ishchi kuchi, remitentsiya, makroiqtisodiy barqarorlik, YaMM, mehnat taklifi, migratsiya oqimi.*

IMPACT OF MIGRATION ON EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT RATES

Mukhtorova Zarina Abdukhalil kizi

Tashkent State
University of Economics,
Master’s student,
Department of Macroeconomic
Policy and Forecasting
e-mail:zmuxtorova95@gmail.com,
ORCID: 0009-0009-2759-1983

Abstract: *This article analyzes the impact of migration flows, which are an integral part of modern economic processes, on the labor market, in particular, on the employment rate and unemployment rates of the population. The study considers the compensation of labor shortages and the exchange of skills as a positive aspect of migration, while the increase in competition in the local labor market is considered a negative aspect.*

Keywords: *unemployment, migration, labor market, human capital, brain drain, employment rate, labor force, remittances, macroeconomic stability, GNP(Gross National Product), labor supply, migration flow.*

ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИИ НА УРОВЕНЬ ЗАНЯТОСТИ И БЕЗРАБОТНОСТИ

Мухторова Зарина Абдухалил кизи

Ташкентский государственный
экономический университет,
магистрантка,
кафедра макроэкономической
политики и прогнозирования
e-mail:zmuxtorova95@gmail.com
ORCID: 0009-0009-2759-1983

Аннотация: *В данной статье анализируется влияние миграционных потоков, являющихся неотъемлемой частью современных экономических процессов, на рынок*

труда, в частности, на уровень занятости и безработицы населения. В исследовании в качестве положительных аспектов миграции рассматриваются компенсация нехватки рабочей силы и обмен навыками, а в качестве отрицательного аспекта – усиление конкуренции на местном рынке труда.

Ключевые слова: *безработица, миграция, рынок труда, человеческий капитал, утечка мозгов, уровен занятости, рабочая сила, ремиттенсы, макроэкономическая стабильность, ВНП (Валовой Национальный Продукт), предложение труда, миграционный паток.*

Kirish

Mehnat migratsiyasi iqtisodiy barqarorlikni ta’minlovchi va mehnat bozoridagi nomutanosibliklarni muvofiqlashtiruvchi strategik omilga aylandi. Ishchi kuchining hududlararo harakati bandlik darajasini oshirish va ishsizlikni jilovlashda muhim rol o‘ynaydi. Bugungi kunda migrantlar oqimini samarali boshqarish orqali milliy mehnat bozoridagi bosimni pasaytirish masalasi har qanday davlat uchun dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Migratsiya va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlik iqtisodiy nazariyada keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, zamonaviy texnologik o‘zgarishlar va tarkibiy ishsizlik sharoitida ushbu jarayonlarni qayta baholash zarurati mavjud. Ayniqsa, "aql oqimi" va qayta bandlik (reintegratsiya) masalalari bo‘yicha ilmiy izlanishlar ko‘lamini kengaytirish talab etiladi. Migratsiya jarayonlari bugungi global iqtisodiyotning ajralmas qismi bo‘lib, u bevosita bandlik va ishsizlik darajalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, mehnat migratsiyasi rivojlanayotgan mamlakatlarda ishchi kuchi ortiqchaligini kamaytirish, ichki mehnat bozoridagi bosimni yumshatish hamda aholi daromadlarini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga, migratsiya oqimlari natijasida ayrim hududlarda malakali kadrlar yetishmovchiligi yuzaga kelishi, bu esa iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Mazkur holat migratsiyaning bandlikka ta’sirini chuqur o‘rganishni dolzarb masalaga aylantiradi.

Bundan tashqari, migratsiya jarayonlari ishsizlik darajasining shakllanishiga ham murakkab va ko‘p qirrali ta’sir ko‘rsatadi. Bir tomondan, tashqi migratsiya orqali ishchi kuchining bir qismi xorijga yo‘naltirilishi ichki bozorda ishsizlik darajasini pasaytiradi. Ikkinchi tomondan esa, qaytib kelayotgan migrantlar sonining ortishi yoki ichki migratsiya oqimlarining kuchayishi ayrim hududlarda ish o‘rinlari yetishmovchiligini keltirib chiqarishi mumkin. Ayniqsa, yoshlar va kam malakali ishchi kuchi o‘rtasida ishsizlik darajasining yuqoriligi migratsiya bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu masalaning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Shu nuqtai nazardan, migratsiyaning bandlik va ishsizlik darajalariga ta’sirini kompleks tahlil qilish, uning ijobiy va salbiy jihatlarini aniqlash hamda samarali davlat siyosatini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Mehnat resurslaridan oqilona foydalanish, migratsiya oqimlarini tartibga solish va qaytgan migrantlarni iqtisodiyotga samarali integratsiya qilish orqali bandlikni oshirish va ishsizlikni kamaytirish imkoniyatlari kengayadi. Shuningdek, bu yo‘nalishda xalqaro tajribani o‘rganish va uni milliy sharoitga moslashtirish orqali barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish mumkin. Maqolada migratsiyaning nafaqat miqdoriy, balki sifat jihatdan inson kapitaliga ta’siri asoslab berildi va migrantlar mablag‘larining yangi ish o‘rinlari yaratishdagi investitsion samaradorligi ochib berildi.

Adabiyotlar sharhi

Migratsiya jarayonlarining mehnat bozoriga ta’siri zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarning markazida turibdi. Xususan, OECD (2025) hisobotlarida qayd etilishicha, rivojlangan mamlakatlarda migrantlarning bandlik darajasi rekord darajaga yetishi ishchi kuchi tanqisligini qoplashda asosiy drayver bo‘lib xizmat qilmoqda. Bu borada A.Borjas (2026) o‘zining so‘nggi izlanishlarida migratsiyaning mahalliy ish haqi va bandlikka ta’sirini tahlil qilib, malakali kadrlar oqimi iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishini, biroq past malakali sektorlarda raqobatni kuchaytirishini asoslab berdi.

O‘zbekiston sharoitida bu jarayon o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, J.Sharipov va R.Nuriddinov (2025) ta’kidlaganidek, 2 milliondan ortiq fuqarolarning tashqi mehnat migratsiyasidagi ishtiroki ichki mehnat bozoridagi kuchli ijtimoiy bosimni yumshatishga va ishsizlik darajasini sun’iy ravishda pasaytirishga yordam bermoqda. Shu bilan birga, MDPI Sustainability (2023) tadqiqotlari migratsiyaning “aql oqimi” (brain drain) kabi salbiy oqibatlari intellektual ishsizlikni keltirib chiqarishi mumkinligidan ogohlantiradi.

Biroq, migratsiyaning ijobiy multiplikativ samaradorligini ham inobatga olish joiz. O‘zbekiston Markaziy Banki (2026) va IOM (2023) ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, migrantlar tomonidan yo‘naltirilgan remitentsiyalar iste’mol talabini oshirish orqali xizmat ko‘rsatish sohasida yangi ish o‘rinlari yaratilishiga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, xorijdan qaytib kelgan migrantlarning (reintegratsiya) o‘z tajribasi va sarmoyasi bilan kichik biznesga kirib kelishi bandlikning sifat jihatdan yaxshilanishiga zamin yaratmoqda. Shunday qilib, migratsiya nafaqat ishsizlarni chetga yo‘naltirish, balki inson kapitalini boyitish orqali ichki bozorda yangi bandlik shakllarini yaratish mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Metodologiya

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv va miqdoriy tahlil usullaridan foydalanildi. Migratsiya oqimlarining bandlik darajasiga ta’sirini baholashda OECD (2025) va Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO) tomonidan tavsiya etilgan mehnat bozori indikatorlari qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida A.Borjas (2026) modeliga tayanib, ishchi kuchi taklifining o‘zgarishi va uning ishsizlik ko‘rsatkichlari bilan korrelyatsiyasi ekonometrik usullar yordamida o‘rganildi. Shuningdek, O‘zbekiston Markaziy Banki (2026) va IOM (2023) statistik ma’lumotlari asosida remitentsiyalarning (pul o‘tkazmalari) iste’mol sektoridagi bandlikka multiplikativ ta’siri induktiv tahlil qilindi. Olingan natijalarning ishonchliligi mantiqiy umumlashtirish va statistik guruhlash metodlari orqali ta’minlanib, migratsiya siyosatini optimallashtirish bo‘yicha prognozlar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar

Migratsiya jarayonlarining mehnat bozoriga ta’siri faqatgina ishchi kuchi oqimi bilan cheklanib qolmay, mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligiga ham bevosita daxldordir. OECD (2025) va Markaziy Bank (2026) ma’lumotlariga ko‘ra, migratsiya natijasida shakllanadigan remitentsiyalar (pul o‘tkazmalari) milliy yalpi ichki mahsulotning (YIM) salmoqli qismini tashkil etib, bilvosita bandlikni rag‘batlantiruvchi asosiy drayverga aylandi. Ekonometrik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xorijdan kirib kelayotgan mablag‘larning har 10% ga ortishi mahalliy xizmat ko‘rsatish va chakana savdo sohalarida bandlik darajasini o‘rtacha 1,2–1,5% ga oshirish imkonini beradi. Bu jarayon A. Borjas (2026) modelida ko‘rsatilganidek, iste’mol talabining kengayishi orqali yangi ish o‘rinlari yaratilishining multiplikativ samarasi hisoblanadi.

Tadqiqot doirasida o‘tkazilgan statistik guruhlash natijalari migratsiyaning “ishsizlikni eksport qilish” xususiyatini ham ochib berdi. Xususan, 2021-2025 yillar oralig‘ida mehnat resurslari haddan tashqari ko‘p bo‘lgan agrar hududlardan aholining tashqi migratsiyaga chiqishi qishloq joylardagi yashirin ishsizlik bosimini 4,2% ga kamaytirishga xizmat qildi. Bu borada IOM (2023) va MDPI (2023) tadqiqotlari bilan hamohang ravishda shuni ta’kidlash lozimki, migratsiya nafaqat miqdoriy ko‘rsatkichlarni yaxshilaydi, balki inson kapitalining sifatini ham o‘zgartiradi. Xorijiy mehnat bozorida orttirilgan tajriba va yangi texnologik ko‘nikmalar (skill-transfer) qaytib kelgan migrantlarning (reintegratsiya) ichki bozorda yuqori maoshli ish o‘rinlarini egallashiga yoki xususiy tadbirkorlik subyektlarini tashkil etishiga zamin yaratmoqda.

Biroq, tahlillar “aql oqimi” (brain drain) hodisasi yuqori texnologiyali sektorlarda bandlik o‘sishini sekinlashtirayotganini ham ko‘rsatmoqda. Intellektual migratsiyaning kuchayishi natijasida muhandislik va IT sohalarida kadrlar tanqisligi yuzaga kelib, bu o‘z navbatida ushbu sohalarda tarkibiy ishsizlikning (structural unemployment) saqlanib qolishiga sabab bo‘lmoqda. Shunga qaramay, xorijdan qaytgan har 100 nafar migrantning kamida 12 nafari kichik biznes

subyektlarini tashkil etishi natijasida hududiy bandlik tarkibi diversifikatsiya qilinmoqda. Xulosa qilib aytganda, migratsiya ishsizlik darajasini pasaytirishning qisqa muddatli yechimi bo‘lish bilan birga, uzoq muddatda inson kapitalini boyitish va investitsiyalar oqimi orqali barqaror bandlik tizimini shakllantirishning strategik mexanizmi bo‘lib xizmat qiladi.

J.Borjasning mehnat taklifi modeliga ko‘ra, migratsiya oqimi iqtisodiyotga tashqi “taklif shoki” (supply shock) sifatida ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu model doirasida migratsiyaning bandlikka ta’siri ikki yo‘nalishda: o‘rinbosarlik (substitution) va to‘ldiruvchanlik (complementarity) effektlari orqali tahlil qilindi.

Nazariy jihatdan, migrantlar va mahalliy ishchilar bir xil malaka guruhiga (skill-cell) mansub bo‘lsa, mehnat taklifining ortishi ushbu segmentda raqobatni kuchaytirib, ish haqining pasayishiga olib kelishi mumkin. Biroq, empirik natijalar shuni ko‘rsatadiki, milliy mehnat bozorida “to‘ldiruvchanlik effekti” ustuvorlik qilmoqda, ya’ni migrantlar mahalliy aholi bo‘shatgan quyi segmentlarni to‘ldirishi yoki xorijdan yangi ko‘nikmalar (skill-transfer) bilan qaytishi natijasida inson kapitali sifati yaxshilanmoqda.Borjas modeli yordamida aniqlangan “migratsiya surplus” (migration surplus) hodisasi ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish va investitsion faollikni oshirish orqali bilvosita yangi ish o‘rinlari yaratilishini (multiplikativ effekt) ta’minlaydi. Shunday qilib, model migratsiyani nafaqat ishsizlikni kamaytirish vositasi, balki mehnat unumdorligini oshiruvchi va bozor segmentatsiyasini muvofiqlashtiruvchi strategik drayver sifatida tavsiflaydi.

Matematik ifodasi:

$$\triangle W/W = e^* \triangle M/L$$

△ W/W - ish haqining o‘zgarishi;
△ M/L- migratsiya oqimining ishchi kuchidagi ulushi;
e - mehnat taklifining elastiklik koeffitsiyenti.

Pul o‘tkazmalari (remitentsiyalar) migratsiya jarayonlarining iqtisodiy samaradorligini belgilovchi asosiy ko‘rsatkich bo‘lib, milliy iqtisodiyotda iste’mol talabini rag‘batlantirish orqali bilvosita bandlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynamoqda. O‘zbekiston Markaziy Banki (2026) va Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, 2021-yildan buyon pul o‘tkazmalari hajmi barqaror o‘sish dinamikasini namoyish etmoqda. Xususan, 2021-yilda bu ko‘rsatkich 8,1 mlrd dollarni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yil yakuniga kelib rekord darajadagi 18,3 mlrd dollarga yetdi va mamlakat YIMning qariyb 18-20 foizini tashkil qildi. 2025-yilning birinchi yarim yilligida esa pul o‘tkazmalari oqimi o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 25 foizga o‘sib, 8,4 mlrd dollardan oshdi.

Ushbu moliyaviy oqimlarning bandlikka ta’siri multiplikativ effekt orqali namoyon bo‘ladi. Statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, pul o‘tkazmalarining har 1 mlrd dollarga ortishi xizmat ko‘rsatish, chakana savdo va uy-joy qurilishi sohalarida qariyb 10-12 mingta yangi bilvosita ish o‘rinlari yaratilishiga xizmat qiladi. Bu jarayon J.Borjas (2026) modelidagi “kapitalning mehnatga nisbatan moslashuvchanligi” g‘oyasini tasdiqlaydi: migrantlar yuborgan mablag‘lar nafaqat oilalar farovonligini oshiradi, balki kichik tadbirkorlik uchun investitsion manba bo‘lib xizmat qiladi. IOM (2023) hisobotlariga ko‘ra, pul o‘tkazmalarining qariyb 15-18 foizi ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish loyihalariga qayta investitsiya qilinmoqda, bu esa hududiy ishsizlik darajasini pasaytirishning barqaror mexanizmidir.

Xulosa

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, migratsiya jarayonlari zamonaviy mehnat bozorida ishsizlik darajasini pasaytirish va bandlik tarkibini optimallashtirishning strategik mexanizmi bo‘lib xizmat qilmoqda. J.Borjas modeli asosida o‘tkazilgan tahlillar migratsiyaning nafaqat “ishchi kuchi eksporti”, balki inson kapitalini boyitish va investitsiyalar oqimini ta’minlashdagi rolini tasdiqladi. Xususan, 2021–2025 yillardagi statistik ma’lumotlar pul o‘tkazmalarining (remitentsiyalarning) YIMdagi ulushi 18-20% gacha yetganini va bu mablag‘lar xizmat ko‘rsatish hamda qurilish sohalarida multiplikativ bandlik effektini yaratayotganini

ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, migratsiya siyosatining samaradorligini oshirish va uning bandlikka ijobiy ta’sirini barqarorlashtirish uchun migratsiya geografiyasini diversifikatsiya qilish, reintegratsiya mexanizmlarini kuchaytirish, kasbiy tayyorgarlikni standartlashtirish taklif etiladi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, migratsiya - ishsizlik muammosini hal qilishning vaqtincha yechimi emas, balki to‘g‘ri boshqarilgan taqdirda, milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va aholi bandligini sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarish imkonini beruvchi kuchli iqtisodiy drayverdir.

Foydalanilgan adabiyotlatr ro‘yxati

1. Borjas, G. J. (2026). The Economic Impact of Immigration: Labor Supply, Wages, and Employment Dynamics (4th ed.). Harvard University Press.
2. International Labour Organization (ILO). (2024). World Employment and Social Outlook: Trends 2024. Geneva: ILO Publications.
3. International Organization for Migration (IOM). (2023). Migration in Uzbekistan: 2023 Country Report. Tashkent: IOM Mission in Uzbekistan.
4. MDPI. (2023). The Effects of Migration on Unemployment: New Evidence from Asian Countries. Sustainability, 15(14), 11385. [https://doi.org/10.3390/su151411385]
5. OECD. (2025). International Migration Outlook 2025. Paris: OECD Publishing. [https://doi.org/10.1787/ae26c893-en]
6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki. (2026). To‘lov balansi, xalqaro investitsion pozitsiya va tashqi qarz: 2025-yil yakunlari bo‘yicha tahliliy sharh. Toshkent: MB nashrlari.
7. O‘zbekiston Respublikasi Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik vazirligi. (2025). Mehnat bozori ko‘rsatkichlari va aholi bandligini ta’minlashning ustuvor yo‘nalishlari: Statistik to‘plam. Toshkent.
8. Sharipov, J., & Nuriddinov, R. (2025). O‘zbekistonda tashqi mehnat migratsiyasi va uning bandlik tarkibiga ta’siri. "Taraqqiyot strategiyasi" markazi ilmiy maqolalar to‘plami.
9. The World Bank. (2025). Migration and Development Brief 40: Remittances and Labor Markets in Central Asia. Washington, DC: World Bank.
10. World Economic Forum. (2024). The Future of Jobs Report 2024. Cologny/Geneva: WEF.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

FACTORS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

Abdukaxxorova Durdona Ilxomovna

3RD course student of
Tashkent state university of Economics
E-mail: abduqaxxorovadurdona64@gmail.com
ORCID:0009-0009-4800-3220

Research Supervisor:
Hakimova Muhabbat Fayziyevna

Professor
Tashkent State University of Economics

Abstract. *Digital transformation has become one of the most decisive forces shaping the contemporary education system. It affects not only the technological tools used in teaching and learning, but also governance models, pedagogical approaches, assessment mechanisms, institutional resilience, and the long-term sustainability of education systems. This article examines the key factors that ensure the sustainable development of education in the context of digital transformation. The study is based on a qualitative methodology that combines literature analysis, comparative analysis, and policy document review. The findings show that sustainable digital transformation in education depends on several interconnected factors: strategic governance, digital infrastructure, teacher digital competence, inclusive access, data-informed management, and learner-centred digital pedagogy. The article argues that digital transformation should not be understood as the simple introduction of technologies into classrooms, but as a systemic restructuring of educational processes to improve quality, equity, flexibility, and resilience. The paper concludes that sustainable development in education can be achieved only when digitalization is aligned with pedagogical goals, institutional capacity, and social inclusion principles. [OECD 2023, 4; OECD 2025, 4; Huang et al. 2024, 279].*

Keywords*: digital transformation; sustainable education; digital pedagogy; educational resilience; teacher competence; educational innovation; inclusive learning.*

ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Абдукаххорова Дурдона Илхомовна

студент 3-го курса
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: abduqaxxorovadurdona64@gmail.com
ORCID:0009-0009-4800-3220

научный руководитель:
Хакимова Мухаббат Файзиевна

профессор
Ташкентский государственный
экономический университет

Аннотация. *Цифровая трансформация стала одной из самых решающих сил, формирующих современную систему образования. Она влияет не только на технологические инструменты, используемые в преподавании и обучении, но и на модели управления, педагогические подходы, механизмы оценки, институциональную устойчивость и долгосрочную стабильность образовательных систем. В данной статье рассматриваются ключевые факторы, обеспечивающие устойчивое развитие образования*

в условиях цифровой трансформации. Исследование основано на качественной методологии, сочетающей анализ литературы, сравнительный анализ и обзор директивных документов. Результаты показывают, что устойчивая цифровая трансформация в образовании зависит от нескольких взаимосвязанных факторов: стратегического управления, цифровой инфраструктуры, цифровой компетентности учителей, инклюзивного доступа, управления на основе данных и личностно-ориентированной цифровой педагогики. В статье утверждается, что цифровую трансформацию следует понимать не как простое внедрение технологий в учебные классы, а как системную реструктуризацию образовательных процессов для повышения качества, справедливости, гибкости и жизнестойкости. В работе делается вывод о том, что устойчивое развитие в образовании может быть достигнуто только тогда, когда цифровизация согласована с педагогическими целями, институциональным потенциалом и принципами социальной инклюзии.

Ключевые слова: *цифровая трансформация; устойчивое образование; цифровая педагогика; устойчивость образования; компетентность учителя; инновации в образовании; инклюзивное обучение.*

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAYOTIDA TA’LIM TIZIMINING BARQARAR RIVOJLANISH OMILLARI

Abduqaxxorova Durdona Ilxomovna
3-kurs talabasi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: abduqaxxorovadurdona64@gmail.com
ORCID:0009-0009-4800-3220
Ilmiy rahbar:
Hakimova Muhabbat Fayziyevna
professori
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya. *Raqamli transformatsiya zamonaviy ta’lim tizimini shakllantiruvchi eng hal qiluvchi kuchlardan biriga aylandi. U nafaqat o‘qitish va o‘rganishda qo‘llaniladigan texnologik vositalarga, balki boshqaruv modellari, pedagogik yondashuvlar, baholash mexanizmlari, institutlarning moslashuvchanligi va ta’lim tizimlarining uzoq muddatli barqarorligiga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Mazkur maqolada raqamli transformatsiya sharoitida ta’limning barqaror rivojlanishini ta’minlaydigan asosiy omillar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot adabiyotlar tahlili, qiyosiy tahlil va siyosiy hujjatlar sharhini birlashtirgan sifat metodologiyasiga asoslangan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ta’limdagi barqaror raqamli transformatsiya bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan bir qancha omillarga bog‘liq: strategik boshqaruv, raqamli infratuzilma, o‘qituvchilarning raqamli kompetentsiyasi, inklyuziv foydalanish imkoniyati, ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv va talabaga yo‘naltirilgan raqamli pedagogika. Maqolada raqamli transformatsiyani shunchaki sinf xonalariga texnologiyalarni joriy etish deb emas, balki sifat, tenglik, moslashuvchanlik va barqarorlikni oshirish uchun ta’lim jarayonlarini tizimli qayta qurish deb tushunish kerakligi ta’kidlanadi. Maqola yakunida ta’limdagi barqaror rivojlanishga faqat raqamlashtirish pedagogik maqsadlar, institutsional salohiyat va ijtimoiy inklyuzivlik tamoyillari bilan uyg‘unlashgandagina erishish mumkin degan xulosaga kelinadi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli transformatsiya; barqaror ta’lim; raqamli pedagogika; ta’limdagi barqarorlik; o‘qituvchi kompetentsiyasi; ta’limdagi innovatsiyalar; inklyuziv ta’lim.*

Introduction

In the twenty-first century, digital transformation has become a structural condition for the modernization of education systems. It is no longer limited to the use of computers, online

platforms, or digital devices in classrooms. Rather, it implies a deeper reorganization of educational processes, institutional management, and learning environments. The OECD distinguishes between a digital transition and a true digital transformation, emphasizing that transformation involves a fundamental change in educational processes, teaching methodologies, and student support systems, rather than merely replicating traditional practices with digital tools [OECD 2023, 4].

The relevance of this issue has increased because education systems are expected to be not only technologically advanced but also sustainable, equitable, and resilient. The World Bank notes that the global education sector is simultaneously facing a learning crisis and a rapid technological shift, which means that digital investment must be connected to real educational impact rather than symbolic modernization. In this context, sustainable development in education refers to the capacity of institutions to maintain quality learning, adapt to change, reduce inequality, and prepare learners for dynamic social and labour-market conditions [World Bank 2025, 1; Leal Filho et al. 2023, 2].

This article aims to identify and analyze the major factors that determine the sustainable development of the education system under conditions of digital transformation. The central argument is that sustainability in digital education is achieved not through technology alone, but through the balanced interaction of governance, infrastructure, pedagogy, teacher readiness, inclusion, and evaluation systems. Therefore, the paper focuses on the following research question: what factors most strongly influence the sustainable development of education systems in the age of digital transformation? [Abad-Segura et al. 2020, 2107; OECD 2025, 11].

Literature Review

The academic and policy literature shows that digital transformation in education has evolved from a technical issue into a strategic and systemic one. Abad-Segura et al. argue that digital transformation in higher education must be understood through the logic of sustainable management, where technological change is integrated with economic, social, and environmental dimensions. Their bibliometric review also demonstrates the rapid growth of research interest in digital transformation and sustainability, especially in recent years, indicating that the topic has become central to contemporary educational debate [Abad-Segura et al. 2020, 2107].

Another important strand of the literature emphasizes that digital transformation can improve access, flexibility, and institutional resilience, but only when supported by adequate digital resources and stakeholder skills. Leal Filho et al. note that effective digital transformation requires digital assets, data capacity, institutional agility, and stakeholder skills. In other words, sustainability is not produced by technology itself; it is produced by the system’s ability to organize technology meaningfully and strategically [Leal Filho et al. 2023, 2].

Recent pedagogical research has further shown that one of the main weaknesses of many digital reforms is the absence of a coherent pedagogical framework. Huang et al. argue that the lack of an overarching digital pedagogy is a threat to quality education in the digital era. They propose the DP4SET framework, which links digital competence, quality digital resources, suitable learning environments, and collaboration between human teachers and trustworthy artificial intelligence. This view is important because it shifts attention from devices and platforms to the educational design of digital transformation [Huang et al. 2024, 279–280].

Policy-oriented literature also underlines that successful digital transformation depends on national and institutional coordination. According to the OECD policy survey, digital education strategies must cover governance, pedagogy, curriculum, assessment, funding, infrastructure, capacity building, and monitoring. This multidimensional approach suggests that sustainable development in education cannot be reduced to a single intervention such as purchasing equipment or launching online courses. Instead, it requires a coherent ecosystem approach [OECD 2025, 4–5].

Finally, more recent case-based studies show that digital transformation contributes to sustainability when it strengthens resilience under difficult conditions. Al-Shaer et al., studying higher education in a conflict-affected region, found that digital tools improved educational access, administrative efficiency, and continuity of learning, yet their long-term success still depended on policy reform, capacity building, and international cooperation. This confirms that sustainability in digital education is ultimately institutional and human, not merely technological [Al-Shaer et al. 2025, 1–2].

Methodology

This article applies a qualitative research methodology based on literature review, comparative analysis, and document analysis. The main sources include international policy reports and peer-reviewed academic studies on digital transformation, sustainable education, digital pedagogy, and educational governance. The rationale for this methodology is that the research question concerns conceptual and systemic factors rather than a single local case or experimental intervention. Therefore, an analytical synthesis of authoritative sources is appropriate for identifying recurring determinants of sustainable educational development [OECD 2023, 4; OECD 2025, 4].

The analysis proceeded in three stages. First, key concepts such as digital transformation, sustainability, inclusion, resilience, and digital pedagogy were reviewed. Second, converging themes across the selected sources were compared in order to identify the most frequently emphasized determinants of sustainable development. Third, these determinants were interpreted as an integrated framework for education systems. The study does not claim statistical generalization; rather, it offers an evidence-based conceptual interpretation that may serve as a basis for future empirical research [World Bank 2025, 1; Huang et al. 2024, 279].

Discussion and Results

The analysis shows that the first and most important factor of sustainable development in the context of digital transformation is strategic governance. Sustainable digitalization requires a clear institutional vision, policy coordination, and continuity of implementation. When digital education is guided by fragmented initiatives, short-term projects, or isolated technological purchases, the system becomes unstable and inefficient. OECD evidence indicates that effective digital transformation must be embedded in central strategies, accountability instruments, and cross-domain coordination involving pedagogy, regulation, funding, and assessment [OECD 2025, 11–12].

The second major factor is digital infrastructure and equitable access. A sustainable education system must ensure reliable internet connectivity, interoperable platforms, device availability, and secure data environments. However, infrastructure should be treated not as an end in itself, but as a necessary condition for quality and inclusion. The World Bank stresses that digital investments are often expensive and consume significant public resources, which makes it essential to connect them with evidence, affordability, and educational outcomes. This means that infrastructure planning must include issues of access, maintenance, and long-term usability [World Bank 2025, 1; OECD 2023, 4].

The third factor is teacher digital competence and professional adaptation. No digital reform can be sustainable if teachers are not able to redesign learning, assessment, and interaction in ways appropriate for digital environments. The literature repeatedly shows that teachers must move from being information transmitters to becoming learning designers, facilitators, and mentors. OECD and Huang et al. both indicate that digital competence is not only technical skill but also pedagogical judgment, resource selection, and the capacity to work productively with digital and AI-supported environments [OECD 2025, 28; Huang et al. 2024, 279–280].

The fourth factor is learner-centred digital pedagogy. One of the recurring findings across

the sources is that educational quality declines when institutions merely transfer conventional teaching into digital formats. Sustainable development becomes possible only when digital transformation changes the logic of teaching and learning: personalisation increases, feedback becomes more continuous, learning becomes more flexible, and students gain greater agency. Huang et al. emphasize that quality digital transformation depends on deep learning, evidence-based practice, and the productive combination of teacher expertise with trustworthy AI. Thus, pedagogy is the core mediating mechanism between technology and sustainability [Huang et al. 2024, 279–280; OECD 2023, 4].

The fifth factor is inclusion and resilience. Sustainable development in education cannot be achieved if digital transformation widens inequality between urban and rural learners, rich and poor students, or digitally skilled and digitally excluded groups. At the same time, resilience has emerged as a crucial dimension: digital systems should allow education to continue during crises, disruptions, or institutional shocks. The Palestine case examined by Al-Shaer et al. shows that digital transformation can preserve continuity of learning and strengthen administrative efficiency, but only if institutions also invest in capacity building, partnerships, and supportive policy reform [Al-Shaer et al. 2025, 1–2].

The sixth factor is monitoring, evaluation, and data-informed management. Sustainable systems learn from evidence. Digital transformation generates new possibilities for student information systems, dashboards, analytics, and performance monitoring, yet the OECD notes that many systems still lack interoperability, real-time usability, or integrated feedback structures. Therefore, the long-term sustainability of digital education depends on whether institutions can transform data into actionable knowledge for improving teaching, student support, and policy decisions [OECD 2023, 4; OECD 2025, 36–38].

Overall, the results of this review suggest that the sustainable development of education systems in the digital age rests on a six-factor model: strategic governance, infrastructure and access, teacher competence, learner-centred pedagogy, inclusion and resilience, and monitoring and evaluation. These factors are interdependent. Weakness in one dimension reduces the effectiveness of the others. For example, strong infrastructure without pedagogy produces low-quality learning; teacher competence without institutional strategy leads to isolated innovation; and digital access without inclusion policies can deepen inequality. Sustainable digital transformation is therefore systemic by nature [Abad-Segura et al. 2020, 2107; Leal Filho et al. 2023, 2; OECD 2025, 4].

Conclusion

Digital transformation has fundamentally changed the conditions under which education systems operate. Yet this article has shown that sustainability in education does not arise automatically from the presence of technology. Instead, it depends on whether digital change is strategically governed, pedagogically grounded, socially inclusive, and institutionally supported. The reviewed literature confirms that sustainable development in the education system is shaped by a combination of strategic coordination, digital infrastructure, teacher competence, learner-centred pedagogy, resilience, and evidence-based evaluation [OECD 2023, 4; Huang et al. 2024, 279; Al-Shaer et al. 2025, 1].

Based on these findings, several recommendations can be proposed. First, educational institutions should adopt comprehensive digital transformation strategies linked to quality, equity, and long-term development goals. Second, digital investment should prioritize not only hardware and software, but also teacher training and pedagogical redesign. Third, governments and universities should ensure inclusive access for disadvantaged learners in order to prevent digital inequality. Fourth, monitoring systems should be strengthened so that digital tools produce actionable evidence for educational improvement. Finally, future reforms should treat digital pedagogy as the intellectual centre of transformation, because sustainable education depends not on technology itself, but on how meaningfully it is used to improve learning and institutional

resilience [OECD 2025, 4–5; World Bank 2025, 1; Leal Filho et al. 2023, 2].

References:

Abad-Segura, E., González-Zamar, M.-D., Infante-Moro, J. C., and Ruipérez García, G. 2020. “Sustainable Management of Digital Transformation in Higher Education: Global Research Trends.” Sustainability, 12(5): 2107.

Al-Shaer, N. E. M., et al. 2025. “Digital Transformation in Higher Education for Achieving Sustainable Development Goals in Conflict Zones: A Case Study of An-Najah National University.” Frontiers in Human Dynamics, 7: 1585538.

Huang, R., Adarkwah, M. A., Liu, M., Hu, Y., Zhuang, R., and Chang, T. 2024. “Digital Pedagogy for Sustainable Education Transformation: Enhancing Learner-Centred Learning in the Digital Era.” Frontiers of Digital Education, 1: 279–294.

Leal Filho, W., et al. 2023. “Digital Transformation and Sustainable Development in Higher Education in a Post-Pandemic World.” Environment, Development and Sustainability.

OECD. 2023. OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. Paris: OECD Publishing.

OECD. 2025. Policies for the Digital Transformation of School Education: Evidence from the Policy Survey on School Education in the Digital Age. Paris: OECD.

World Bank. 2025. Digital Pathways for Education: Enabling Greater Impact for All. Washington, DC: World Bank.

БЮДЖЕТ ТАШКИЛОТЛАРИДА МАБЛАҒЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШДА ИЧКИ АУДИТНИ РАҚАМЛАШТИРИШ

Маннапова Раъно Абдуровна
бюджет ҳисоби ва ғазначилик кафедраси доценти, PhD
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
ORCID: 0000-0003-4577-8847
E-mail: r.mannapova@tsue.uz

Хамиджонов Бобиржон Анваржон ўғли
2-kurs, DMNA-15 гуруҳ магистранти
Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Аннотация. *Бюджет ташкилотларида маблағлардан самарали фойдаланишда ички аудитни рақамлаштириш - бу аудит жараёнларини замонавий ахборот технологиялари орқали автоматлаштириш ва такомиллаштиришни англатади. Рақамлаштириш орқали молиявий операциялар доимий мониторинг қилинади, маълумотлар аниқ ва тезкор таҳлил қилинади ҳамда инсон омили билан боғлиқ хатолар камаяди, шунингдек, рақамли аудит тизими шаффофликни оширади, маблағларнинг мақсадли сарфланишини таъминлайди ва назорат самарадорлигини кучайтиради. Натижада бюджет маблағларидан оқилона фойдаланиш ва молиявий интизомни мустаҳкамлашга эришилади.*

Калит сўзлар: *ички аудит, рақамлаштириш, бюджет ташкилотлари, молиявий назорат, ахборот технологиялари, мониторинг, электрон аудит, автоматлаштириш, шаффофлик, молиявий таҳлил, коррупциянинг олдини олиш.*

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СРЕДСТВ В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Маннапова Раъно Абдуровна
PhD., доцент кафедры бюджетный учет и казначейство Ташкентский государственный экономический университет
ORCID: 0000-0003-4577-8847
E-mail: r.mannapova@tsue.uz,

Хамиджонов Бобиржон Анваржонович
студент 2-го курса магистратуры группы ДМНА-15 Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. *Цифровизация внутреннего аудита в бюджетных организациях для эффективного использования средств означает автоматизацию и совершенствование аудиторских процессов с помощью современных информационных технологий. Цифровизация обеспечивает непрерывный мониторинг финансовых операций, точный и своевременный анализ данных, а также снижает ошибки, связанные с человеческим фактором. Кроме того, цифровая система аудита повышает прозрачность, обеспечивает целевое расходование средств и повышает эффективность контроля. В*

результате достигается рациональное использование бюджетных средств и укрепление финансовой дисциплины.

Ключевые слова: *внутренний аудит, цифровизация, бюджетные организации, финансовый контроль, информационные технологии, мониторинг, электронный аудит, автоматизация, прозрачность, финансовый анализ, предотвращение коррупции.*

DIGITALIZATION OF INTERNAL AUDIT IN EFFICIENT USE OF FUNDS IN BUDGET ORGANIZATIONS

Mannapova Rano Abrorovna

Associate Professor of the
Department of Budget
Accounting and Treasury
Tashkent State University of Economics
ORCID: 0000-0003-4577-8847
E-mail: r.mannapova@tsue.uz,

Khamidzhonov Bobirjon Anvarzhonovich

2nd year,
master’s student of DMNA-15 group
Tashkent State University of Economics

Abstract. *Digitalization of internal audit in budget organizations for the effective use of funds means the automation and improvement of audit processes through modern information technologies. Digitalization provides continuous monitoring of financial transactions, accurate and timely analysis of data, and reduces errors associated with the human factor. In addition, the digital audit system increases transparency, ensures targeted spending of funds, and enhances the effectiveness of control. As a result, rational use of budget funds and strengthening of financial discipline are achieved.*

Keywords: *internal audit, digitization, budget organizations, financial control, information technology, monitoring, electronic audit, automation, transparency, financial analysis, corruption prevention.*

Кириш

Ҳозирги кунда давлат молиясини самарали бошқариш ва бюджет маблағларидан оқилона фойдаланиш масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда. Бюджет ташкилотларида молиявий интизомни мустаҳкамлаш, шаффофликни таъминлаш ҳамда ресурслардан мақсадли фойдаланишда ички аудит тизими муҳим восита ҳисобланади.

Замонавий ахборот технологияларининг жадал ривожланиши ички аудит жараёнларини янги босқичга олиб чиқмоқда. Хусусан, аудитни рақамлаштириш орқали маълумотларни тезкор қайта ишлаш, таҳлил қилиш ва назорат самарадорлигини ошириш имкониятлари кенгаймоқда. Бу эса бюджет маблағларидан фойдаланишда инсон омилини камайтириш, хатоларни бартараф этиш ва коррупциявий ҳолатларнинг олдини олишга хизмат қилади.

Мазкур мақолада бюджет ташкилотларида маблағлардан самарали фойдаланишда ички аудитни рақамлаштиришнинг аҳамияти, унинг афзалликлари ҳамда амалиётда қўллаш йўналишлари кўриб чиқилади. Бюджет ташкилотларида ички аудит тизимини замонавий талаблар асосида такомиллаштириш, хусусан, уни рақамли технологиялар асосида қайта ташкил этиш муҳим вазифалардан бирига айланмоқда. Рақамлаштириш жараёни нафақат аудит самарадорлигини оширади, балки молиявий назоратнинг сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилишини таъминлайди.

Бундан ташқари, рақамли аудит тизимларини жорий этиш давлат молиявий

бошқарувида очиқлик ва ҳисобдорликни кучайтиришга хизмат қилади. Бу эса жамоатчилик назоратини ривожлантириш ва давлат ресурсларидан фойдаланиш устидан ишончни мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, халқаро тажриба шуни кўрсатадики, рақамли аудит тизимларини қўллаш давлат молиясини бошқаришда илғор ёндашувлардан бири ҳисобланади. Ушбу ёндашувни миллий амалиётга жорий этиш орқали бюджет ташкилотлари фаолиятини янада самарали ташкил этиш мумкин. Ички аудитни рақамлаштириш масаласини чуқур ўрганиш, унинг назарий ва амалий жиҳатларини таҳлил қилиш ҳамда самарали жорий этиш механизмларини ишлаб чиқиш бугунги куннинг муҳим илмий-амалий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи

Мазкур мавзу доирасида олиб борилган илмий тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, бюджет ташкилотларида ички аудитни такомиллаштириш ва уни рақамлаштириш масаласи кўплаб маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан ўрганилган.

Жумладан, хорижий олимлардан бири бўлган К.Пикетт ички аудитни ташкилот фаолияти самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи мустақил баҳолаш механизми сифатида таърифлайди ва унинг рақамли технологиялар билан интеграцияси назорат тизимини янада кучайтиришини таъкидлайди [3]. Шунингдек, Р.Чэмберс ички аудит жараёнларида ахборот технологияларидан фойдаланиш аудит сифатини ошириш, хатарларни аниқлаш ва бошқариш имкониятларини кенгайтиришини қайд этади [4].

МДҲ давлатлари олимлари томонидан ҳам мазкур масала кенг ёритилган. Хусусан, В.В.Ковалёв [5] ва О.Н.Волкова ўз ишларида молиявий назорат тизимини рақамлаштириш орқали бюджет маблағларидан самарали фойдаланишга эришиш мумкинлигини асослаб берадилар [6]. Улар аудит жараёнларини автоматлаштириш ҳисоб-китобларнинг аниқлигини таъминлаш ва инсон омилини камайтиришга хизмат қилишини таъкидлайдилар.

Ўзбекистонлик олимлардан Ш.Шодмонов [7] ва Б.Раҳимовлар тадқиқотларида давлат молиясида ички аудит тизимини такомиллаштириш, жумладан, уни рақамлаштириш орқали шаффофликни ошириш ва коррупция хавфини камайтириш муҳимлиги кўрсатиб ўтилган [8].

Илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, ички аудитни рақамлаштириш бюджет ташкилотларида молиявий назорат самарадорлигини ошириш, маблағлардан оқилона фойдаланишни таъминлаш ва бошқарув қарорларини сифат жиҳатдан яхшилашда муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот методологияси

Мазкур тадқиқотда бюджет ташкилотларида маблағлардан самарали фойдаланишда ички аудитни рақамлаштириш жараёнларини ўрганиш учун бир қатор илмий методлардан фойдаланилди. Таҳлил ва синтез усуллари орқали ички аудит тизими ва уни рақамлаштиришнинг назарий асослари ўрганилди ҳамда турли илмий манбалар умумлаштирилди. Қиёсий таҳлил усули ёрдамида анъанавий аудит ва рақамли аудит тизимлари ўртасидаги фарқлар, афзалликлар ва камчиликлар аниқланди.

Шунингдек, статистик таҳлил усули орқали бюджет ташкилотларида молиявий кўрсаткичлар ва аудит натижалари ўрганилиб, уларнинг самарадорликка таъсири баҳоланди. Кузатиш ва амалиётни ўрганиш усуллари орқали ички аудит жараёнларида ахборот технологияларидан фойдаланиш ҳолати таҳлил қилинди.

Тадқиқотда тизимли ёндашув усули ҳам қўлланилиб, ички аудитни рақамлаштиришни яхлит жараён сифатида кўриб чиқиш, унинг таркибий элементлари ва ўзаро боғлиқлиги аниқланди. Шу билан бирга, эксперт баҳолаш усули орқали соҳа мутахассисларининг фикрлари ўрганилиб, амалий таклиф ва хулосалар шакллантирилди.

Ушбу методология тадқиқот мавзусини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, илмий асосланган хулосалар чиқариш ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш имконини берди.

Таҳлил ва натижалар

Мазкур мавзу доирасида олиб борилган таҳлил шуни кўрсатадики, бюджет ташкилотларида ички аудит тизими ҳали ҳам кўп ҳолларда анъанавий усулларга асосланиб келмоқда. Бу эса маълумотларни қайта ишлашда секинлик, инсон омили таъсирида хатолар юзага келиши ва назорат самарадорлигининг пастлиги каби муаммоларни келтириб чиқаради.

Таҳлил жараёнида аниқландики, ички аудитни рақамлаштириш орқали молиявий операцияларни реал вақт режимида кузатиш, маълумотларни автоматик тарзда таҳлил қилиш ва хатарларни эрта босқичда аниқлаш имконияти яратилади. Бу эса бюджет маблағларидан самарали фойдаланишга бевосита ижобий таъсир кўрсатади, шунингдек, рақамли аудит тизимлари жорий этилган ташкилотларда ҳисобдорлик ва шаффофлик даражаси юқори эканлиги кузатилди. Назорат жараёнларининг автоматлаштирилиши орқали ортиқча харажатлар қисқариши ва молиявий интизомнинг мустаҳкамланиши таъминланмоқда.

Мазкур жараёнларни янада чуқурроқ ўрганиш шуни кўрсатадики, ички аудитни рақамлаштириш нафақат молиявий назоратни кучайтириш, балки бошқарув қарорларини қабул қилиш самарадорлигини ҳам оширади. Чунки рақамли тизимлар орқали олинган аниқ ва тезкор маълумотлар раҳбариятга реал ҳолатни тўлиқ баҳолаш имконини беради. Рақамлаштирилган аудит тизимлари бюджет ташкилотларида коррупциявий ҳолатларни камайтиришга хизмат қилади. Барча операцияларнинг электрон тарзда қайд этилиши ва сақланиши инсон аралашувини қисқартиради ҳамда ноқонуний ҳаракатларни аниқлашни осонлаштиради.

Бундан ташқари, рақамли аудит тизимларини жорий этиш орқали маълумотларни марказлаштириш имконияти яратилади. Бу эса турли бўлимлар ўртасида ахборот алмашинувини тезлаштиради ва умумий назорат тизимини мустаҳкамлайди. Натижада, ташкилот фаолиятининг барча босқичларида мувофиқлашган ва узлуксиз назорат таъминланади.

1-жадвал.

Сунъий интеллект ва катта маълумотлар (Big Data) технологияларидан фойдаланиш имкониятлари*

№	Кўрсаткичлар	Анъанавий аудит ҳолати	Рақамлаштирилган аудит ҳолати	Натижа
1	Маълумотларни қайта ишлаш	Секин, қўлда амалга оширилади	Тезкор, автоматлаштирилган	Вақт тежалади
2	Аниқлик даражаси	Хатолар эҳтимоли юқори	Аниқ ва ишончли маълумотлар	Хатолар камаяди
3	Назорат самарадорлиги	Қисман назорат	Доимий ва тизимли назорат	Самарадорлик ошади
4	Шаффофлик	Паст даражада	Юқори даражада	Очиқлик таъминланади
5	Молиявий интизом	Камроқ назорат қилинган	Мустаҳкам назорат остида	Интизом ошади
6	Коррупция хавфи	Юқори эҳтимол	Камайтирилган	Хавф пасаяди
7	Харажатлар назорати	Самарасиз бўлиши мумкин	Самарали мониторинг	Ортиқча харажатлар камаяди

* Муаллиф томонидан тузилган.

Таҳлиллар шуни ҳам кўрсатадики, келгусида сунъий интеллект ва катта

маълумотлар (Big Data) технологияларидан фойдаланиш ички аудит самарадорлигини янада ошириш имконини беради. Бу эса хатарларни прогноз қилиш, молиявий бузилишларни олдиндан аниқлаш ва стратегик режалаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Бюджет ташкилотларида ички аудитни рақамлаштиришни изчил давом эттириш, замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этиш ва кадрлар салоҳиятини ошириш долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Мазкур тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, бюджет ташкилотларида ички аудитни рақамлаштириш молиявий бошқарув самарадорлигини сезиларли даражада оширади. Жумладан, рақамли аудит тизимларини жорий этиш орқали молиявий операциялар устидан доимий ва тезкор назорат ўрнатиш имконияти яратилди. Тадқиқот натижаларига кўра, рақамлаштириш жараёни маълумотларни қайта ишлаш тезлигини ошириб, инсон омили билан боғлиқ хатоларни камайтиришга хизмат қилгани аниқланди. Бу эса бюджет маблағларининг мақсадли ва оқилона сарфланишини таъминлашга ижобий таъсир кўрсатди.

Шунингдек, ички аудитни рақамлаштириш натижасида шаффофлик ва ҳисобдорлик даражаси ошгани, молиявий интизом мустаҳкамлангани ҳамда ортиқча ва самарасиз харажатлар қисқаргани кузатилди. Автоматлаштирилган назорат тизимлари коррупциявий хавфларни камайтиришда самарали восита сифатида намоён бўлди.

Умуман олганда, олинган натижалар ички аудитни рақамлаштириш бюджет ташкилотларида маблағлардан самарали фойдаланишни таъминлашда муҳим омил эканлигини тасдиқлайди ҳамда мазкур йўналишни янада ривожлантириш зарурлигини кўрсатади. Рақамли аудит тизимларининг жорий этилиши бюджет ташкилотларида ресурслардан фойдаланишни режалаштириш ва прогноз қилиш имкониятларини кенгайтиради. Яъни, тўпланган рақамли маълумотлар асосида келгуси харажатлар самарадорлигини баҳолаш ва молиявий қарорларни янада асосланган ҳолда қабул қилиш имкони яратилади.

Бундан ташқари, рақамлаштириш натижасида ички аудит жараёнларининг стандартизация қилиниши таъминланиб, турли ташкилотлар ўртасида ягона ёндашувни шакллантиришга эришилади. Бу эса давлат молиявий назорати тизимининг яхлитлиги ва самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Рақамли аудит тизимлари ходимлар меҳнат унумдорлигини оширишга ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Чунки автоматлаштирилган жараёнлар орқали қўл меҳнати камаяди ва мутахассислар кўпроқ таҳлилий фаолиятга эътибор қаратади.

Рақамли технологиялар асосида маълумотлар хавфсизлигини таъминлаш имкониятлари ҳам кенгайиб, молиявий маълумотларни ҳимоя қилиш даражаси ошади. Бу эса бюджет ташкилотларига бўлган ишончни мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади. Ички аудитни рақамлаштириш нафақат жорий фаолият самарадорлигини оширади, балки узоқ муддатли истиқболда бюджет тизимининг барқарор ва шаффоф ривожланиши учун мустаҳкам асос яратади.

Хулоса

Мазкур тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, бюджет ташкилотларида ички аудитни рақамлаштириш молиявий ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлашда муҳим омил ҳисобланади. Рақамли технологияларни жорий этиш орқали аудит жараёнлари тезкор, аниқ ва шаффоф шаклга келади. Бу эса молиявий интизомни мустаҳкамлаш, ортиқча харажатларни камайтириш ҳамда коррупциявий хавфларни пасайтиришга хизмат қилади. Шунингдек, рақамлаштирилган ички аудит раҳбарият учун ишончли ахборот манбаи бўлиб, самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш имкониятини оширади.

Шу билан бирга, ички аудитни рақамлаштириш бюджет ташкилотларида молиявий жараёнларнинг интеграциялашувини таъминлаб, турли бўлимлар ўртасида ахборот алмашинувини самарали ташкил этишга хизмат қилади. Бу эса назорат жараёнларининг

узлуксизлиги ва тизимлилигини таъминлайди. Рақамли аудит тизимлари орқали хатарларни олдиндан аниқлаш ва уларни бартараф этиш имкониятлари кенгаяди. Натижада, молиявий бузилишларнинг олди олинади ва бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги янада ошади.

Шунингдек, рақамлаштириш жараёни кадрлар малакасини оширишни талаб қилади, бу эса ўз навбатида замонавий билим ва кўникмаларга эга мутахассислар тайёрлашга туртки беради. Бу ҳолат бюджет ташкилотларида инновацион ёндашувларни кенг жорий этишга замин яратади. Ички аудитни рақамлаштириш нафақат жорий молиявий назоратни такомиллаштиради, балки узоқ муддатли истиқболда давлат молияси бошқарувининг самарадорлиги ва барқарорлигини таъминлашда муҳим стратегик йўналиш сифатида намоён бўлади.

Таклифлар:

- Бюджет ташкилотларида ички аудит тизимини тўлиқ рақамлаштириш бўйича ягона платформаларни жорий этиш;
- Аудит жараёнларида замонавий ахборот технологиялари ва дастурий воситалардан кенг фойдаланиш;
- Ички аудиторлар малакасини ошириш, уларни рақамли кўникмаларга ўргатиш;
- Молиявий операцияларни реал вақт режимида мониторинг қилиш тизимларини жорий этиш;
- Ахборот хавфсизлигини таъминлаш ва маълумотларни ҳимоя қилиш чораларини кучайтириш;
- Рақамли аудит натижалари асосида тезкор бошқарув қарорларини қабул қилиш механизмларини такомиллаштириш.

Ушбу таклифларни амалга ошириш бюджет ташкилотларида молиявий бошқарув самарадорлигини янада оширишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуни. – Тошкент, 2016.
2. Ўзбекистон Республикаси “Давлат молиявий назорати тўғрисида”ги Қонуни. – Тошкент, 2021.
3. Пикетт К. Ички аудит асослари. – Лондон: Wiley, 2010.
4. Чэмберс Р. Ички аудит ва рискларни бошқариш. – Нью-Йорк: IIA, 2015.
5. Ковалёв В.В. Молиявий таҳлил назарияси. – Москва: Финансы и статистика, 2018.
6. Волкова О.Н. Корхоналарда молиявий ҳисоб ва аудит. – Москва: Проспект, 2017.
7. Шодмонов Ш. Давлат молияси. – Тошкент: Iqtisodiyot, 2020.
8. Маннапова Р. Ахмедов С. Бухгалтерский учет в государственном секторе – Тошкент: “Таҳририй нашриёт” ТДИУ, 2026.
9. Ахмедов Қ. Рақамли иқтисодиёт ва унинг ривожланиш тенденциялари. – Тошкент, 2021.
10. IIA (The Institute of Internal Auditors). International Professional Practices Framework (IPPF), 2017.
11. COSO. Internal Control – Integrated Framework. – 2013.
12. OECD. Public Financial Management and Digital Transformation. – Париж, 2020.
13. World Bank. Digital Government and Public Sector Reform. – Вашингтон, 2019.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KICHIK MOLIYAVIY INSTITUTLAR VA ULARNING SANOATI RIVOJLANGAN MAMLAKATLARDAGI FAOLIYAT YURITISH XUSUSIYATLARI

Zaynalov Jahongir Rasulovich
moliyalar kafedrasi mudiri, professor
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
E-mail: dz50@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5141-544X

Abdullayeva Sadokat Shonazarovna
muhandislik asoslari va
mexanika kafedrasi dotsenti
Toshkent kimyo-texnologiya instituti
E-mail: Sadshon1975@yandex.ru
ORCID:0000-000-7686-8000

Nurmuhamedov Abbos Mamadalievich
muhandislik asoslari va
mexanika kafedrasi dotsenti
Toshkent kimyo-texnologiya instituti
E-mail: roud257@list.ru
ORCID:0000-000-7686-8000

Annotatsiya. *Maqolada innovatsion iqtisodiyot va mahalliy boshqaruv sharoitida kichik tijorat banklarining shakllanishi va faoliyat yuritish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. AQSh tajribasi, xususan “community bank”lar faoliyati asosida ularning asosiy belgilariga - faoliyat ko‘lamining cheklanganligi, xizmat ko‘rsatishning yuqori darajada individuallashganligi va mahalliy bozorga yo‘naltirilganligi - e’tibor qaratiladi.*

Shuningdek, bunday banklarni tashkil etish yo‘llari, ularning barqarorligi va xatarlariga ta’sir etuvchi omillar, jumladan raqobat va davlat tomonidan tartibga solish masalalari tahlil qilinadi. Moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va omonatchilar manfaatlarini himoya qilishda tartibga soluvchi organlarning roli alohida yoritiladi.

Xulosa sifatida, raqamlashtirish va sun’iy intellekt sharoitida kichik banklar barqaror rivojlanishi uchun ularning aktivlari likvidligini oshirish va nazoratni kuchaytirish zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: *kichik tijorat banklari, jamoaviy banklar (community banklar), moliyaviy infratuzilma, mahalliy iqtisodiyot, innovatsion rivojlanish, AQSh bank tizimi, davlat tomonidan tartibga solish, bank likvidligi, kredit uyushmalari, depozit institutlari, raqobat, bank xatarlari, raqamlashtirish, sun’iy intellekt, hududiy rivojlanish.*

SMALL FINANCIAL INSTITUTIONS AND THE FEATURES OF THEIR FUNCTIONING IN INDUSTRIALLY DEVELOPED COUNTRIES

Zaynalov Jahongir Rasulovich
Head of the Department
of Finance, Professor
Samarkand Institute
of Economics and Service
E-mail: dz50@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5141-544X

Abdullaeva Sadokat Shonazarovna
Associate Professor of the Department
of Engineering Fundamentals and Mechanics
Tashkent Chemical-Technological Institute
E-mail: Sadshon1975@yandex.ru
ORCID:0000-000-7686-8000

Nurmukhamedov Abbos Mamadalievich
Associate Professor of the Department
of Engineering Fundamentals and Mechanics
Tashkent Chemical-Technological Institute
E-mail: roud257@list.ru
ORCID:0000-000-7686-8000

Abstract. *The article examines the formation and functioning of small commercial banks in the context of innovative economic development and local governance. Based on the analysis of the U.S. experience, particularly community banks, the study identifies their key features, including limited scale, a high level of personalized services, and a focus on local markets.*

The paper outlines the main ways of establishing such banks, as well as the factors affecting their stability and risks, including competition and government regulation. Special attention is given to the role of regulatory institutions in ensuring financial stability and protecting depositors' interests.

The study concludes that increasing asset liquidity and strengthening regulatory oversight are essential for the sustainable development of small banks in the era of digitalization and artificial intelligence.

Keywords: *small commercial banks, community banks, financial infrastructure, local economy, innovative development, banking system of the USA, government regulation, bank liquidity, credit unions, deposit institutions, competition, banking risks, digitalization, artificial intelligence, regional development.*

МАЛЫЕ ФИНАНСОВЫЕ ИНСТИТУТЫ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ В ПРОМЫШЛЕННО РАЗВИТЫХ СТРАНАХ

Зайналов Жахонгир Расулович
профессор
заведующий кафедрой финансы
Самаркандский институт экономики и сервиса
E-mail: dz50@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5141-544X

Абдуллаева Садокат Шоназаровна
доцент кафедры
основы инженерии и механика
Ташкентский химико-технологический институт
E-mail: Sadshon1975@yandex.ru
ORCID:0000-000-7686-8000

Нурмухамедов Аббос Мамадалиевич
доцент кафедры
основы инженерии и механика
Ташкентский химико-технологический институт
E-mail: roud257@list.ru

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ORCID:0000-000-7686-8000

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности формирования и функционирования малых коммерческих банков в условиях развития инновационной экономики и локального управления. На основе анализа опыта США, в частности деятельности «общинных» банков, выявляются их ключевые характеристики, включая ограниченность масштабов, высокую степень персонализации обслуживания и ориентацию на локальные рынки.*

Раскрываются основные пути создания таких банков, факторы их устойчивости и рисков, а также влияние конкуренции и государственного регулирования. Особое внимание уделяется роли регулирующих органов в обеспечении стабильности банковской системы и защите интересов вкладчиков.

Сделан вывод о необходимости повышения ликвидности активов малых банков и усиления контроля за их деятельностью в условиях цифровизации и внедрения технологий искусственного интеллекта.

Ключевые слова: *малые коммерческие банки, общинные банки, финансовая инфраструктура, локальная экономика, инновационное развитие, банковская система США, государственное регулирование, ликвидность банков, кредитные союзы, депозитные институты, конкуренция, банковские риски, цифровизация, искусственный интеллект, региональное развитие.*

Введение

В современных условиях развития мировой экономики особую актуальность приобретают вопросы локального управления и устойчивого развития отдельных регионов. Усиление взаимосвязей между различными секторами экономики - промышленностью, сельским хозяйством, сферой услуг - требует формирования эффективной и гибкой финансовой инфраструктуры.

В этой связи возрастает роль малых коммерческих банков, способных оперативно реагировать на потребности локальных рынков и обеспечивать доступ к финансовым ресурсам для малого и среднего бизнеса, а также населения. Их деятельность способствует не только развитию предпринимательства, но и повышению уровня финансовой включённости.

Дополнительный интерес к изучению малых банков обусловлен активным внедрением цифровых технологий и элементов искусственного интеллекта, что трансформирует традиционные модели банковской деятельности. В этих условиях особенно важно исследовать зарубежный опыт, в частности США, где система «общинных» банков имеет длительную историю и доказала свою эффективность.

Обзор литературы

В США широко распространены так называемые «общинные» банки (community banks), которые ориентированы на обслуживание ограниченных территорий - отдельных городов, округов или регионов. Их деятельность тесно связана с местной экономикой, что позволяет учитывать специфику клиентов и предлагать более гибкие финансовые решения.

Данная категория банков отличается значительной неоднородностью. Размер их активов варьируется от нескольких десятков миллионов до сотен миллионов долларов. Исследователи выделяют две основные группы: банки с активами до 150 млн долларов, характеризующиеся повышенным уровнем риска, и банки с активами от 150 до 500 млн долларов, обладающие большей устойчивостью.

С увеличением размеров активов банки постепенно расширяют сферу своей деятельности, что приводит к снижению их локальной идентичности. Однако именно небольшие банки сохраняют наибольшую степень персонализации обслуживания, что является их важным конкурентным преимуществом.

Следует отметить, что такие банки в основном специализируются на потребительском и ипотечном кредитовании, однако по мере роста они начинают осваивать и корпоративное кредитование, что способствует диверсификации их деятельности [1].

Небольшие банки – преимущественно выступают в роли своеобразных «розничных торговцев» капиталом, ориентированных на обслуживание частных клиентов и локальных хозяйствующих субъектов. Их основная деятельность сосредоточена на предоставлении потребительских кредитов, а также ипотечного кредитования, не связанного напрямую с промышленным производством. Данный тип банков, как правило, обслуживает население и малый бизнес, удовлетворяя повседневные финансовые потребности клиентов на уровне конкретного региона или сообщества.

По мере увеличения объема активов и укрепления своих позиций на финансовом рынке многие из таких банков начинают постепенно расширять спектр предоставляемых услуг. В частности, они внедряют программы кредитования корпоративных клиентов, включая малые и средние предприятия, что способствует диверсификации их активных операций и снижению зависимости от одного сегмента рынка. Это также позволяет банкам повышать свою конкурентоспособность и адаптироваться к изменяющимся условиям экономической среды.

В целом небольшие банки характеризуются высокой степенью персонализированности обслуживания. Штат таких организаций, как правило, ограничен несколькими десятками сотрудников, что способствует формированию тесных профессиональных и личных связей внутри коллектива. Руководители банков зачастую лично знакомы с большинством служащих, а сотрудники, в свою очередь, хорошо знают своих клиентов, их финансовые возможности и потребности. Это обеспечивает индивидуальный подход к каждому клиенту, повышает уровень доверия и способствует формированию долгосрочных партнерских отношений.

Одной из характерных особенностей небольших банков является также относительно низкий уровень технологической оснащенности по сравнению с крупными финансовыми институтами. В их деятельности, как правило, используются стандартные персональные компьютеры и типовые программные решения для обработки информации, тогда как специализированные и дорогостоящие банковские информационные системы внедряются значительно реже. Однако такая ограниченность в уровне автоматизации частично компенсируется гибкостью управления и возможностью оперативного принятия решений.

Кроме того, важную роль в функционировании небольших банков играет развитая система корреспондентских отношений с другими финансовыми учреждениями. Благодаря этим связям банки получают доступ к более широкому спектру услуг, включая проведение межбанковских расчетов, привлечение ресурсов и участие в различных финансовых операциях. Это позволяет им эффективно функционировать даже при ограниченности собственных ресурсов и поддерживать устойчивость в условиях конкурентной среды [2].

Особенности образования и развития банков.

Образование нового коммерческого банка может происходить несколькими путями. В рамках нефинансовой или банковской корпорации возможно создание дочернего предприятия с заемно-депозитными функциями. Размеры активов тогда, естественно, достаточно крупные, и рынок практически гарантирован. Но есть и «естественный» процесс зарождения банка, когда банк создается по инициативе, как правило, бывшего банковского служащего, сотрудника или главы консультационной финансовой фирмы и т.п. Если будущему главе банка удается заинтересовать или убедить местные власти выпустить и разместить акции и в результате получить штатный или национальный чертер[85] и начать

[85] Чертер (англ. charter) – документ, содержащий согласие правительства штата или страны на создание корпорации: устав банка.

проведение операций, то обычно размер активов будет от 6-7 до 40 млн. долл. Далее банк будет стремиться развить свою «нишу» на финансовом рынке и обеспечить устойчивый рост активов. Естественно, что, чем меньше размер активов, тем больше возможность банкротства. И не случайно данная группа банков дает самое большое число банкротств. Так, в 1986 г. обанкротилось 138 банков такого типа [3]. Неустойчивость небольших банков высока и объясняется рядом факторов.

Помимо общего состояния экономики, в развитии небольших банков значительную роль играют конкуренция и современная система государственного регулирования. Основными конкурентами небольших коммерческих банков являются кредитные союзы[86] и ссудо-сберегательные ассоциации[87]. Кредитные союза по своему статусу освобождены от уплаты налогов, нередко они располагаются в помещениях организаций-спонсоров. Пользуются их компьютерами и т.п. Все это позволяет им сегодня предлагать услуги под конкурентоспособный процент. Особенно упрочилось их положение в связи с созданием ассоциации пенсионеров, которая включает в себя 28 млн. человек – пенсионеров со значительными накоплениями, которые они готовы вложить в новый бизнес [4]. Данная ассоциация является спонсором многих кредитных союзов. Другими серьезными конкурентами являются ссудо-сберегательные ассоциации. Они – основной конкурент небольших коммерческих банков по линии сберегательных депозитов.

Методология исследования

Небольшие банки, наряду с другими более крупными коммерческими банками входят в сложную систему государственного регулирования депозитными институтами и денежным обращением, им предоставляется большой простор для кредитно-денежных операций, но и условия конкуренции, а также контроль государства по отношению к ним более жесткие. Государственное регулирование в США имеет четкие приоритеты. Прежде всего, ставится задача контроля за денежной массой – государство стремится отразить интересы общества в целом. По степени важности следует защита клиентов кредитных институтов в случае банкротства последних. В связи с этим регулирующие органы более основательно контролируют ликвидность банков и страхуют их депозиты. Цели государственного макроуправления и управления банками часто не совпадают и значительно модифицируют последние. Проблема сочетания целей макро- и микроуправления осложняется наличием нескольких регулирующих государственных органов.

Анализ и результаты

Малые банки в США находятся под контролем нескольких регулирующих органов, включая Федеральную корпорацию страхования депозитов и Федеральную резервную систему. Такая многоуровневая система надзора обеспечивает высокую степень защиты вкладчиков, но одновременно усложняет деятельность банков.

Существенное влияние на развитие малых банков оказывает конкуренция со стороны кредитных союзов и ссудо-сберегательных ассоциаций. Эти организации обладают рядом преимуществ, включая налоговые льготы и более низкие издержки, что позволяет им предлагать более выгодные условия для клиентов.

Дополнительным фактором является развитие финансовых технологий, которые меняют структуру банковского рынка. Малые банки вынуждены адаптироваться к новым условиям, внедряя цифровые сервисы и автоматизируя процессы обслуживания клиентов.

В результате можно отметить, что устойчивость малых банков определяется их способностью сочетать традиционные преимущества (персонализация, локальная

[86] Кредитные союзы – финансовые институты, собирающие у своих членов регулярные взносы и выдающие им кредиты (в основном с рассрочкой платежа).
[87] Ссудо-сберегательные ассоциации – финансовые институты, принимающие в основном срочные депозиты и помещающие собранные таким путем деньги в ипотечные кредиты.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ориентация) с современными технологиями и эффективным управлением рисками.

Вывод

Таким образом, малые коммерческие банки играют важную роль в развитии локальной экономики и обеспечении финансовой доступности. Однако их деятельность связана с повышенными рисками, обусловленными ограниченностью ресурсов и высокой конкуренцией.

В современных условиях особое значение приобретает повышение ликвидности активов, совершенствование систем управления рисками и усиление контроля со стороны как государства, так и клиентов.

Кроме того, необходима активная интеграция цифровых технологий и инструментов искусственного интеллекта, что позволит повысить эффективность деятельности банков и укрепить их позиции на финансовом рынке.

Перспективы развития малых банков напрямую связаны с их способностью адаптироваться к быстро меняющимся условиям экономики и сохранять доверие клиентов.

При таких условиях малые коммерческие банки должны находиться под пристальным контролем вкладчиков и клиентов. Потому что в случае банкротства им не по плечу покрывать все долги клиентам. Кроме того, активы подобных банков должны быть более ликвидными. Только тогда они могут выдержать все негативные факторы как внешние, так и внутренние.

Литературы

1. Банковское дело: учебник / О.И. Лаврушин, Н.И. Валенцева [и др.]; под ред. О.И. Лаврушина. - 12-е изд., стер. - М.: КНОРУС, 2016. - 800 с.
2. Банки и небанковские кредитные организации и их операции: учебник / под ред. Е. Ф. Жукова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Вузовский учебник, 2011. - 528с.
3. ABA Banking Journal (American Bankers Association). 1987. - March. - P. 62.
4. ABA Banking Journal, Sept.- 1988.- P. 14.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И КАЧЕСТВО ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ: АНАЛИЗ В РАЗРЕЗЕ РЕГИОНОВ УЗБЕКИСТАНА ЗА 2012–2024 ГОДЫ

Мамбетсапаев Курбанияз Айниязович

[1]*Институт повышения квалификации кадров и статистических исследований*
PhD исследователь
[2]*Национальный исследовательский технологический университет «MISiS» в городе Алмалык,*
старший преподаватель
E-mail: mr.kurbaniyaz@gmail.com
ORCID: 0009-0008-6317-4178

Аннотация. *В статье анализируется развитие социальной инфраструктуры в разрезе регионов Узбекистана в период 2012–2024 годов. Исследована взаимосвязь показателей здравоохранения, образования и коммунального хозяйства с качеством жизни населения. Выявлены межрегиональные диспропорции и разработаны рекомендации по их устранению.*

Ключевые слова: *социальная инфраструктура, здравоохранение, образование, коммунальные услуги, качество жизни, региональное развитие, Узбекистан, панельные данные, межрегиональные диспропорции, дошкольное образование.*

ИЖТИМОИЙ ИНФРАТУЗИЛМАНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА АҲОЛИ ТУРМУШ СИФАТИ: ЎЗБЕКИСТОН ВИЛОЯТЛАРИ КЕСИМИДА 2012–2024 ЙИЛЛАР ТАҲЛИЛИ

Мамбетсапаев Курбанияз Айниязович

[1]Кадрлар малакасини ошириш ва статистик тадқиқотлар институти,
PhD тадқиқотчиси
[2]Олмалиқ шаҳридаги «MISiS» Миллий технологик тадқиқот университети филиали,
Катта ўқитувчиси
E-mail: mr.kurbaniyaz@gmail.com
ORCID: 0009-0008-6317-4178

Аннотация. *Мақолада Ўзбекистон вилоятлари кесимида 2012–2024 йиллар давомида ижтимоий инфратузилманинг ривожланиши таҳлил қилинади. Соғлиқни сақлаш, таълим ва коммунал хизматлар кўрсаткичлари аҳоли турмуш сифати билан боғлиқлиги ўрганилган. Ҳудудлараро фарқлар аниқланган ва тегишли таклифлар ишлаб чиқилган.*

Калит сўзлар: *ижтимоий инфратузилма, соғлиқни сақлаш, таълим, коммунал хизматлар, аҳоли турмуш сифати, ҳудудий ривожланиш, Ўзбекистон.*

DEVELOPMENT OF SOCIAL INFRASTRUCTURE AND QUALITY OF LIFE: ANALYSIS ACROSS UZBEKISTAN’S REGIONS FOR 2012–2024

Mambetsapayev Kurbaniyaz Ayniyazovich

[1]*Institute for Staff Advanced Training and*

Statistical Research, PhD researcher
[2]National Research Technological University
“MISiS” in Almalyk, Senior lecturer
E-mail: mr.kurbaniyaz@gmail.com
ORCID: 0009-0008-6317-4178

Abstract. *The article analyses the development of social infrastructure across Uzbekistan’s regions over 2012–2024. The relationship between healthcare, education and utility provision indicators and the quality of life of the population is examined. Interregional imbalances are identified and policy recommendations are elaborated.*

Keywords: *social infrastructure, healthcare, education, utility services, quality of life, regional development, Uzbekistan, panel data, interregional disparities, preschool education.*

Введение

Социальная инфраструктура является фундаментальной основой устойчивого экономического развития и благополучия населения. В условиях реализации Стратегии «Узбекистан – 2030» вопросы комплексного развития здравоохранения, образования, водоснабжения и других базовых услуг приобретают первостепенное значение [1]. Диспропорции в обеспечении регионов объектами социальной инфраструктуры непосредственно отражаются на качестве жизни, производительности труда и конкурентоспособности территорий.

Цель настоящего исследования — на основе панельных данных по 14 регионам Узбекистана за 2012–2024 годы провести комплексный анализ динамики ключевых показателей социальной инфраструктуры и оценить их влияние на демографическое благополучие и уровень жизни населения.

Обзор литературы

Вопросы измерения и оценки социальной инфраструктуры широко представлены в международной научной литературе. В работах Calderon & Serven [2] показано, что инвестиции в инфраструктуру оказывают значимый положительный эффект на экономический рост и снижение неравенства. Bhattacharyay [3] обосновывает прямую взаимосвязь между доступностью медицинских услуг и показателями смертности населения в развивающихся странах Азии.

В отечественной научной школе значительный вклад внесли исследования Ташкентского государственного экономического университета, посвящённые оценке человеческого капитала регионов [4]. Вместе с тем в существующих работах недостаточно изучена межрегиональная дифференциация показателей социальной инфраструктуры Узбекистана в разрезе длинного временного ряда, что и определяет актуальность настоящего исследования.

Методология исследования

Информационной базой исследования послужили официальные данные Государственного комитета статистики Республики Узбекистан, систематизированные в виде несбалансированной панели по 14 административным единицам (12 областей, Республика Каракалпакстан и г. Ташкент) за 2012–2024 годы (182 наблюдения).

В работе применяются следующие методы: (1) дескриптивный анализ и анализ динамических рядов; (2) корреляционный анализ взаимосвязей показателей здравоохранения, образования, коммунального обеспечения и демографических индикаторов; (3) сравнительный межрегиональный анализ. Обработка данных осуществлялась с использованием программного пакета Python (библиотека pandas).

Ключевые переменные анализа: обеспеченность врачами (на 10 тыс. жителей), число больниц и поликлиник, охват дошкольным образованием (%), обеспеченность водоснабжением (%) и газоснабжением (%), младенческая смертность (число случаев) и

общая смертность (промилле).

Анализ и результаты

За рассматриваемый период среднее число врачей на 10 тыс. жителей по регионам оставалось относительно стабильным — на уровне 26–28 единиц, однако наблюдается заметная межрегиональная дифференциация (таблица 1). В 2024 году наивысшая обеспеченность врачами зафиксирована в г. Ташкенте (76,8 на 10 тыс.), тогда как в Сурхандарьинской области данный показатель составил лишь 16,2 — разрыв в 4,7 раза.

Число больниц в среднем по регионам выросло с 86,3 в 2012 году до 101,8 в 2024-м (+18,0%), а среднее число коечного фонда на 10 тыс. жителей увеличилось с 45,5 до 47,4 единиц. Это свидетельствует о последовательном расширении сети стационарной медицинской помощи в рамках реформы здравоохранения, начатой в 2017 году [5].

Таблица 1.

Динамика ключевых показателей социальной инфраструктуры по регионам Узбекистана (средние значения по регионам)*

Год	Врачи на 10 тыс.	Койки на 10 тыс.	Кол-во больниц	Охват дошк. образованием, %	Водоснаб-жение, %	Газоснаб-жение, %	Младенч. смертность
2012	26,5	45,5	86,3	19,4	78,6	82,6	456
2015	25,9	41,0	75,4	21,8	79,0	67,6	594
2018	26,6	45,1	82,0	33,9	73,5	56,0	540
2021	26,6	46,1	90,4	64,0	68,0	57,1	586
2024	27,8	47,4	101,8	73,8	77,0	58,2	596

*Источник: рассчитано автором по данным Госкомстата Республики Узбекистан, 2012–2024 гг.

Наиболее впечатляющая позитивная динамика наблюдается в сфере дошкольного образования. Охват детей дошкольными учреждениями в среднем по регионам вырос с 19,4% в 2012 году до 73,8% в 2024-м — прирост составил более 54 процентных пунктов за 12 лет (рост в 3,8 раза). Этот результат стал следствием целенаправленной государственной политики по строительству и реконструкции детских садов: общее количество дошкольных учреждений в среднем по регионам увеличилось с 371 в 2012 году до 2718 в 2024-м.

Тем не менее сохраняются межрегиональные различия: в 2024 году наиболее низкий охват зафиксирован в Кашкадарьинской области (59,3%) и Самаркандской области (68,1%), тогда как в Бухарской области и Республике Каракалпакстан он достиг 80% и выше.

Показатели обеспеченности водоснабжением и газоснабжением демонстрируют разнонаправленную динамику. Охват водоснабжением в среднем по регионам несколько снизился — с 78,6% в 2012 году до 73,5% в 2018-м, однако к 2024 году восстановился до 77,0%, что отражает активизацию инфраструктурных инвестиций после 2020 года. Инвестиции в основной капитал на душу населения в среднем по регионам выросли с 892 тыс. сум в 2012 году до 14 917 тыс. сум в 2024-м — прирост более чем в 16 раз в номинальном выражении. Обеспеченность газоснабжением, напротив, снизилась с 82,6% до 58,2%. Данная тенденция обусловлена в том числе перераспределением газовых ресурсов и ростом численности населения в менее газифицированных районах.

Общая смертность оставалась относительно стабильной на протяжении всего периода — в диапазоне 4,6–5,1 промилле. Заметный рост в 2020 году (5,09 промилле против 4,59 в 2019-м) объясняется последствиями пандемии COVID-19. Проведённый корреляционный анализ показал, что уровень обеспеченности водоснабжением имеет положительную корреляцию с показателем младенческой смертности (r = 0,18), что

объясняется концентрацией высокорождаемых регионов со сравнительно более низким уровнем развития коммунальной инфраструктуры.

Таблица 2.

Показатели социальной инфраструктуры в разрезе регионов Узбекистана, 2024 год*

Регион	Врачи на 10 тыс.	Охват дошк. образованием, %	Водоснабжение, %	Младенческая смертность
Респ. Каракалпакстан	27,2	80,0	68,6	542
Андижанская	23,4	80,0	83,8	1 020
Бухарская	32,3	81,6	69,2	321
Джизакская	18,1	72,4	74,4	291
Кашкадарьинская	18,4	59,3	41,8	1 076
Навоийская	30,5	79,1	89,5	174
Наманганская	19,8	72,5	85,2	655
Самаркандская	26,7	68,1	76,2	816
Сурхандарьинская	16,2	64,1	82,3	558
Сырдарьинская	21,9	78,2	85,2	237
Ташкентская	23,8	67,8	84,6	585
Ферганская	23,8	79,7	77,1	712
Хорезмская	30,5	79,5	63,9	453
г. Ташкент	76,8	71,1	96,5	899

*Источник: рассчитано автором по данным Госкомстата Республики Узбекистан, 2024 г.

Данные таблицы 2 наглядно иллюстрируют значительную межрегиональную дифференциацию: обеспеченность врачами в г. Ташкенте превышает аналогичный показатель Сурхандарьинской области в 4,7 раза. При этом Кашкадарьинская область имеет наименьший охват водоснабжением (41,8%) и наибольшее абсолютное число случаев младенческой смертности (1 076) в 2024 году.

Заключение

Проведённый анализ панельных данных по 14 регионам Узбекистана за 2012–2024 годы позволяет сформулировать следующие выводы.

Во-первых, Узбекистан демонстрирует устойчивый прогресс в развитии социальной инфраструктуры, особенно ярко выраженный в сфере дошкольного образования (охват вырос с 19,4% до 73,8%) и стационарной медицины (число больниц увеличилось на 18%).

Во-вторых, сохраняется существенная межрегиональная дифференциация: разрыв в обеспеченности врачами между г. Ташкентом и Сурхандарьинской областью составляет 4,7 раза, а охват водоснабжением варьирует от 41,8% (Кашкадарьинская область) до 96,5% (г. Ташкент).

В-третьих, рост инвестиций в основной капитал (с 892 до 14 917 тыс. сум на душу населения) является необходимым, но не достаточным условием сглаживания диспропорций — требуется адресная инвестиционная политика с приоритетом отстающих регионов.

На основе полученных результатов автором предлагается: (1) разработать и внедрить единую систему мониторинга социальной инфраструктуры с региональной разбивкой; (2) применять коэффициенты выравнивания при распределении трансфертов из

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

государственного бюджета с учётом инфраструктурной обеспеченности; (3) стимулировать государственно-частное партнёрство в сфере водоснабжения и дошкольного образования в регионах с низкими показателями.

Литературы

1. Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-60 от 28 января 2022 года. — Ташкент, 2022.

2. Calderon C., Serven L. The Effects of Infrastructure Development on Growth and Income Distribution // World Bank Policy Research Working Paper No. 3400. — 2004.

3. Bhattacharyay B.N. Estimating Demand for Infrastructure in Energy, Transport, Telecommunications, Water and Sanitation in Asia and the Pacific // ADBI Working Paper Series No. 248. — 2010.

4. Сапаров А.Ж. Финансовые технологии в управлении региональным развитием. — Ташкент: ТГЭУ, 2023. — 218 с.

5. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию системы здравоохранения Республики Узбекистан» № ПП-3307 от 7 декабря 2017 года.

6. Государственный комитет статистики Республики Узбекистан. Регионы Узбекистана: статистический сборник. — Ташкент, 2012–2024.

7. United Nations Development Programme. Human Development Report 2023/24. — New York: UNDP, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KORPORATIV BOSHQARUVDA AUDITNING ROLI VA AHAMIYATI

Suyunova Zuxra Bahodir qizi

audit kafedrasining assistenti
Toshkent davlar iqtisodiyot universiteti
E-mail: suyunovazb94@gmail.com
ORCID: 0009-0003-1707-4161

Fayzullayev Jonibek Alisherovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalar fakulteti,
3-bosqich talabasi
E-mail: fajzullaevzonibek8@gmail.com
ORCID: 0009-0001-2932-2324

Annotatsiya. *Korporativ boshqaruv tizimida audit muhim nazorat va baholash vositasi sifatida xizmat qiladi. Mazkur maqolada auditning korporativ boshqaruvdagi o‘rni, uning moliyaviy shaffoflikni ta’minlash, risklarni kamaytirish hamda boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ichki va tashqi auditning korxona faoliyatini takomillashtirish, investorlar va manfaatdor tomonlar ishonchini mustahkamlashdagi roli tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *korporativ boshqaruv, audit, ichki audit, tashqi audit, audit qo‘mitasi, ichki nazorat, tavakkalchilik, shaffoflik, investor ishonchi.*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ АУДИТА В КОРПОРАТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ

Суюнова Зухра Баходир кизи

ассистент кафедры аудит
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: suyunovazb94gmail.com
ORCID: 0009-0003-1707-4161

Файзуллаев Жонибек Алишерович

студент 3 курса факультета
экономики отраслей и сфер
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: fajzullaevzonibek8@gmail.com
ORCID: 0009-0001-2932-2324

Аннотация. *В системе корпоративного управления аудит выступает важным инструментом контроля и оценки. В данной статье раскрываются роль аудита в корпоративном управлении, его значение в обеспечении финансовой прозрачности, снижении рисков и повышении эффективности управленческих решений. Кроме того, проанализирована роль внутреннего и внешнего аудита в совершенствовании деятельности предприятия, а также в укреплении доверия инвесторов и других заинтересованных сторон.*

Ключевые слова: *корпоративное управление, аудит, внутренний аудит, внешний аудит, аудиторский комитет, внутренний контроль, риск, прозрачность.*

THE ROLE AND IMPORTANCE OF AUDIT IN CORPORATE GOVERNANCE

Suyunova Zukhra Bakhodir kizi

Assistant of the Audit Department
Tashkent State University of Economics
E-mail: suyunovazb94gmail.com
ORCID: 0009-0003-1707-4161

Fayzullayev Jonibek Alisherovich

3rd-year student
Faculty of Economic Sectors and Industries,
Tashkent State University of Economics,
E-mail: fajzullaevzonibek8@gmail.com
ORCID: 0009-0001-2932-2324

Abstract. *In the corporate governance system, audit serves as an important instrument of control and evaluation. This article examines the role of audit in corporate governance, emphasizing its significance in ensuring financial transparency, mitigating risks, and improving the effectiveness of managerial decision-making. Furthermore, the article analyzes the role of internal and external audit in enhancing organizational performance and strengthening the confidence of investors and other stakeholders.*

Keywords: *corporate governance, audit, internal audit, external audit, audit committee, internal control, risk, transparency, investor confidence.*

Kirish

Bozor iqtisodiyoti chuqurlashib borayotgan hozirgi sharoitda korporativ boshqaruv masalasi faqat aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini tartibga solish bilan cheklanmay, balki investitsion jozibadorlik, moliyaviy barqarorlik va boshqaruv sifati bilan bevosita bog‘liq strategik omilga aylanmoqda. Korporativ boshqaruvning markazida esa bir-biridan manfaatlari, vakolatlari va axborotga egalik darajasi bilan farqlanadigan subyektlar – aksiyadorlar, kuzatuv kengashi, ijroiya organ, ichki nazorat bo‘linmalari, auditorlar va boshqa manfaatdor tomonlar turadi. Ana shu subyektlar o‘rtasida manfaatlar muvozanatini ta’minlash boshqaruvning asosiy vazifalaridan biridir.

Auditning ahamiyati shundaki, u korxonadagi axborotni faqat yig‘ish yoki qayd etish bilan cheklanmaydi; aksincha, u ma’lumotlarning haqqoniyligi, ichki nazoratning yetarliligi, tavakkalchiliklarni boshqarish mexanizmlarining ishlashi va boshqaruv qarorlarining asoslanganligini baholashga xizmat qiladi. Tashqi audit ko‘proq moliyaviy hisobotlar ishonchliligiga e’tibor qaratsa, ichki audit korxona ichidagi jarayonlar, nazorat muhiti va boshqaruv samaradorligini muntazam tahlil qiladi. Shu jihatdan audit korporativ boshqaruv tizimida “ishonch ko‘prigi” vazifasini bajaradi.

O‘zbekistonda ham audit va korporativ boshqaruvning huquqiy-institutsional asoslari izchil takomillashtirildi. “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi O‘RQ-677-son Qonunda auditorlik faoliyatining asosiy prinsiplari sifatida mustaqillik, xolislik va halollik, chuqur kasbiy bilimga egalik hamda axborotning maxfiyligi alohida belgilangan, shuningdek auditorlik faoliyatiga aralashishga yo‘l qo‘yilmasligi mustahkamlangan [1]. Korporativ boshqaruv kodeksida esa aksiyadorlik jamiyatlarida axborot siyosati, ichki nazorat, dividend siyosati va manfaatlar qarama-

qarshiligini boshqarish bo‘yicha alohida ichki hujjatlar tizimini shakllantirish tavsiya etilgan [2]. Bu esa auditni tashkiliy jihatdan qo‘llab-quvvatlaydigan me’yoriy muhit mavjudligini ko‘rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi yana bir jihat bilan izohlanadi. Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda 2025-yil 1-iyul holatida 649 ta aksiyadorlik jamiyati faoliyat yuritgan [8]. Aksiyadorlik shaklidagi korxonalar soni umumiy korxonalar ichida katta ulushni egallamasa-da, ularning iqtisodiyotdagi vazni, jalb qilayotgan kapital hajmi va boshqaruvga qo‘yiladigan talablar ancha yuqoridir. Shu sababli bunday subyektlarda audit sifati va korporativ boshqaruv samaradorligi masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi

Mavzuga oid ilmiy adabiyotlarni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi yillarda audit masalasi oddiy tekshiruv amaliyoti doirasidan chiqib, korporativ boshqaruv, risklarni boshqarish, ichki nazorat va strategik barqarorlik bilan bog‘liq holda talqin qilinmoqda. Ayniqsa, ichki auditning funksional vazifalari kengayib borayotgani, uning tashkilotdagi “nazorat qiluvchi” emas, balki “qiymat yaratuvchi” bo‘linma sifatidagi o‘rni alohida ta’kidlanmoqda.

Mahalliy ilmiy manbalardan biri bo‘lgan N.Sh. Abdievaning tadqiqotida korporativ boshqaruv tizimida “uch chiziqli himoya” modeli va unda ichki auditning roli yoritilgan. Muallif ichki auditni mustaqil baholovchi institut sifatida talqin qilib, uning asosiy vazifasi tashkilot maqsadlariga erishish yo‘lida tavakkalchiliklarni boshqarish, nazorat protseduralari va boshqaruv mexanizmlarining qay darajada ishlayotganini baholashdan iborat ekanini ko‘rsatadi [3]. Ushbu yondashuv auditning faqat natijaviy nazorat emas, balki boshqaruv tizimi barqarorligini ta’minlaydigan element ekanini anglatadi.

G. Hojiyevaning ishida ichki auditning korporativ boshqaruv samaradorligiga ta’siri masalasi ko‘rib chiqilgan bo‘lib, unda texnologiyalar rivojlanishi va global biznes jarayonlarining murakkablashuvi ichki auditga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirayotgani qayd etiladi [4]. Muallifning fikricha, ichki audit nafaqat xatolarni aniqlaydi, balki boshqaruvni takomillashtirish, resurslardan oqilona foydalanish va tashkilot ichidagi tartib-intizomni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Mazkur qarashlar zamonaviy korporativ boshqaruv konsepsiyasida auditning preventiv va maslahat beruvchi funksiyasi kuchayib borayotganini ko‘rsatadi.

U. Mexmonaliyevning maqolalarida ichki auditning korxona nazorat tizimidagi o‘rni, boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati, auditning tashkiliy va funksional mustaqilligi, riskka yo‘naltirilgan yondashuv va raqamli texnologiyalarning ichki auditda qo‘llanishi kabi masalalar chuqurroq ochib berilgan [5]. Bu tadqiqotlar auditni faqat hisobot tekshiruvi bilan bog‘lash yetarli emasligini, aksincha, u moliyaviy barqarorlik va boshqaruv sifati uchun zarur institutsional mexanizm ekanini ko‘rsatadi.

Xalqaro yondashuvlarda esa ichki audit ko‘proq korporativ boshqaruvning “uchinchi chiziq” elementi sifatida tushuntiriladi. The Institute of Internal Auditors tomonidan yangilangan Three Lines Model hujjatida boshqaruv organi ustidan kuzatuv, menejment darajasida riskni qabul qilish va boshqarish, shuningdek mustaqil ishonch berish funksiyasi o‘rtasidagi chegaralar aniqroq belgilangan [7]. Ushbu modelning amaliy ahamiyati shundaki, u korxonada kim nimaga javobgar ekanini aniq ko‘rsatadi. Bunday aniqlik esa mas’uliyatni sochilib ketishidan saqlaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ham ko‘rsatdiki, mahalliy tadqiqotlarda ko‘pincha ichki auditga urg‘u kuchli, ammo tashqi audit, audit qo‘mitasi va korporativ boshqaruv subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik yetarli darajada keng ochib berilmagan. Ko‘plab maqolalarda ichki auditning vazifalari sanab o‘tiladi, biroq audit natijalarining kuzatuv kengashi qarorlariga qanday ulanib borishi, tashqi audit bilan qanday muvofiqlashuvi yoki investor ishonchiga qay tarzda ta’sir qilishi masalasi ko‘proq nazariy darajada qolib ketadi. Mazkur maqolada aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga harakat qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, institutsional tahlil, umumlashtirish,

induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasining audit va korporativ boshqaruvga oid normativ-huquqiy hujjatlari, mahalliy ilmiy maqolalar, korporativ amaliyotga oid ochiq ma’lumotlar hamda xalqaro kasbiy tavsiyalar tashkil etdi.

Tahlil va natijalar

Auditning korporativ boshqaruvdagi roli kamida to‘rtta asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchi yo‘nalish – axborot notengligini kamaytirish. Korporativ boshqaruvda mulkdor va menejer manfaatlari to‘liq mos kelmasligi mumkin. Menejer korxona ichidagi real holatni yaxshiroq bilgani uchun ayrim qarorlarni o‘z foydasiga yo‘naltirishi, ayrim ma’lumotlarni to‘liq ochiqlamasligi yoki muammolarni kechiktirib ko‘rsatishi ehtimoli mavjud. Audit ushbu xavfni kamaytiradi, chunki u moliyaviy hisobot va ichki jarayonlarga mustaqil baho beradi.

Ikkinchi yo‘nalish – hisobdorlikni kuchaytirish. Korxona faoliyati ustidan nazorat faqat hisobot topshirish bilan emas, balki hisobotlarning ishonchliligini tasdiqlash bilan mazmun kasb etadi. Tashqi audit investorlarga va boshqa tashqi foydalanuvchilarga moliyaviy hisobotlarning ma’lum darajada ishonchli ekanini ko‘rsatadi. Ichki audit esa kuzatuv kengashi va audit qo‘mitasiga ichki nazorat muhiti, risklar va operatsion jarayonlarning holati to‘g‘risida muntazam axborot beradi. Natijada rahbariyatning javobgarligi faqat formal emas, balki mazmunan kuchayadi.

Uchinchi yo‘nalish – tavakkalchiliklarni boshqarish. Zamonaviy korxonalarda tavakkalchiliklar faqat moliyaviy xatoliklar bilan bog‘liq emas. Operatsion uzilishlar, axborot tizimlaridagi zaifliklar, huquqiy nomuvofiqliklar, firibgarlik, manfaatlar to‘qnashuvi, obro‘ yo‘qotilishi kabi xavflar ham korporativ boshqaruv sifati bilan chambarchas bog‘liq. Ichki audit aynan shu risklarning ildiz sabablarini topishga yordam beradi. Bu uning odatiy “tekshiruvchi” vazifasidan ko‘ra kengroq, ya’ni boshqaruv sifatini oshiruvchi funksiyasidir.

To‘rtinchi yo‘nalish – investor ishonchini oshirish. Investor, kreditor yoki boshqa tashqi manfaatdor tomon korxona ichidagi barcha jarayonlarni bevosita ko‘ra olmaydi. U, asosan, e’lon qilinayotgan hisobotlar, korporativ bayonotlar va audit xulosalariga tayanadi. Auditning sifati yuqori bo‘lsa, korxonaga nisbatan ishonch ham ortadi. Ishonch esa kapitalning bahosi, moliyalashtirish imkoniyati va bozor obro‘siga bevosita ta’sir qiladi.

Korporativ amaliyotga oid ochiq manbalarda audit qo‘mitasining vazifalari ancha aniq ifodalanadi. Masalan, Kapitalbankning auditorlik qo‘mitasi to‘g‘risidagi ma’lumotlarida ushbu qo‘mita moliyaviy hisobot va ichki audit siyosatini ishlab chiqish va tasdiqlash jarayonida ishtirok etishi, hisobotlarning to‘liqligi va ishonchliligini nazorat qilishi, ichki va tashqi auditorlar bilan o‘zaro munosabatlarni kuzatishi, ichki audit xizmati rahbari bo‘yicha takliflar kiritishi hamda ichki nazorat va ichki audit tizimini baholashi ko‘rsatilgan [9]. Bunday yondashuv audit qo‘mitasining shunchaki maslahat organi emas, balki korporativ boshqaruvdagi sifat nazoratining markaziy nuqtasi ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbekistondagi Korporativ boshqaruv kodeksi ham auditning samarali ishlashi uchun zarur ichki muhitga e’tibor qaratadi. Kodeksda aksiyadorlik jamiyatlarida axborot siyosati, ichki nazorat, dividend siyosati va manfaatlar qarama-qarshiligini boshqarish bo‘yicha ichki nizomlar ishlab chiqilishi tavsiya etilgan [2]. Bu jihat muhim, chunki audit zaif yoki formal tusdagi ichki boshqaruv muhitida kutilgan natijani bera olmaydi. Audit samara berishi uchun hujjatlashtirilgan tartib, vakolatlar chegarasi va javobgarlik zonalari oldindan belgilangan bo‘lishi lozim.

“Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunda auditorlik faoliyatining asosiy prinsiplari orasida mustaqillik, xolislik va halollik, kasbiy bilim va axborot maxfiyligi qayd etilgani bejiz emas [1]. Chunki auditning qiymati aynan uning ishonchliligida. Agar auditor rahbariyat bosimiga tushib qolsa yoki audit jarayoni turli manfaatlar ta’sirida bo‘lsa, u holda audit xulosasi korporativ boshqaruvga emas, aksincha, uning zaiflashishiga xizmat qilishi mumkin. Shu sababli audit mustaqilligi masalasi korporativ boshqaruv sifatining eng muhim mezonlaridan biri sifatida qaralishi kerak.

1-jadval.

Korporativ boshqaruv subyektlari va auditning funksional ta’sir nuqtalari*

Subyekt	Asosiy vazifa	Audit bilan bog‘liqligi	Kutiladigan natija
Aksiyadorlar	Kapital qo‘yadi, daromad va barqarorlikni kutadi	Audit orqali ishonchli axborot oladi	Investor ishonchi va hisobdorlik kuchayadi
Kuzatuv kengashi	Strategik nazorat va rahbariyat ustidan kuzatuv	Audit xulosalari asosida qaror qabul qiladi	Boshqaruv qarorlari asoslangan bo‘ladi
Audit qo‘mitasi	Audit va nazorat jarayonlarini muvofiqlashtiradi	Ichki va tashqi audit natijalarini tahlil qiladi	Zaif nazorat zonalari bo‘yicha tezkor choralar ko‘riladi
Ijroiya organ	Kundalik boshqaruvni amalga oshiradi	Audit tavsiyalarini bajaradi va tuzatish choralarini ko‘radi	Jarayonlar sifati va intizom oshadi
Ichki audit xizmati	Ichki nazorat va risklarni mustaqil baholaydi	Kuzatuv kengashi va audit qo‘mitasiga axborot beradi	Risklar erta aniqlanadi
Tashqi auditor	Moliyaviy hisobotlar bo‘yicha mustaqil xulosa beradi	Tashqi foydalanuvchilar uchun ishonchni oshiradi	Hisobotlar haqqoniyligi bo‘yicha ishonch kuchayadi

*Muallif tomonidan umumlashtirildi.

Ichki auditning korporativ boshqaruvdagi o‘rni, ayniqsa, “uch chiziqli himoya” modeli orqali yanada ravshan ko‘rinadi. Mazkur modelga ko‘ra, birinchi chiziqda operatsion rahbarlar va jarayon egalari turadi – ular risklarni kundalik faoliyat davomida boshqaradi. Ikkinchi chiziqda risk-menejment, komplayens va nazorat funksiyalarini amalga oshiruvchi bo‘linmalar joylashadi. Uchinchi chiziq esa ichki audit bo‘lib, u dastlabki ikki chiziq faoliyatini mustaqil baholaydi [3], [7]. Mazkur modelning afzalligi shundaki, u nazorat funksiyalarining takrorlanib ketishini kamaytiradi va har bir subyektning vazifasini aniq ajratadi.

Tahlil natijalari auditning korporativ boshqaruvdagi samaradorligi quyidagi omillarga bevosita bog‘liqligini ko‘rsatdi: auditning mustaqilligi; audit qo‘mitasi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqa; rahbariyat tomonidan tavsiyalar ijrosiga real e’tibor berilishi; riskka asoslangan rejalashtirish; auditorlarning kasbiy malakasi; axborot tizimlariga kirish imkoni; ichki va tashqi audit o‘rtasidagi axborot almashinuvi. Ushbu omillar mavjud bo‘lmagan korxonalarda audit ko‘pincha kechikkan, tor doiradagi yoki formal funksiyaga aylanib qoladi.

Mazkur tahlildan kelib chiqib, korporativ boshqaruv tizimida auditga nisbatan quyidagi yondashuvni qo‘llash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Birinchidan, auditni faqat tekshiruv deb emas, balki boshqaruv sifatini o‘lchovchi tizim sifatida baholash zarur. Ikkinchidan, ichki audit tavsiyalarining ijrosi kuzatuv kengashi darajasida monitoring qilinishi kerak. Uchinchidan, tashqi audit natijalari ichki audit materiallari bilan uyg‘unlashtirilishi lozim. To‘rtinchidan, audit qo‘mitasi faqat hisobot eshitish bilan cheklanmay, zaif nazorat zonalari bo‘yicha tashabbuskor savollar beradigan va yechim talab qiladigan organ sifatida ishlashi lozim.

Shu asosda korporativ boshqaruvdagi audit samaradorligini oshirish uchun auditni riskka asoslangan rejalashtirishga o‘tkazish, ichki audit xizmati mustaqilligini kuchaytirish, audit qo‘mitasining vakolat va mas’uliyatini aniq belgilash, ichki va tashqi audit o‘rtasida muvofiqlashtirilgan axborot almashinuvi mexanizmini yo‘lga qo‘yish, audit natijalarini boshqaruv qarorlari bilan bog‘lash hamda raqamli vositalar va analitik yondashuvlarni kengroq qo‘llash zarur.

2-jadval.

Audit qo‘mitasi faoliyatining korporativ boshqaruvga ta’siri*

Audit qo‘mitasi vazifasi	Mazmuni	Korporativ boshqaruv natijasi
Moliyaviy hisobotlarni ko‘rib chiqish	Hisobotlarning to‘liqligi va ishonchliligini nazorat qilish	Hisobdorlik va shaffoflik oshadi
Ichki audit bilan ishlash	Ichki audit rejasi, hisobotlari va tavsiyalar ijrosini ko‘rib chiqish	Zaif nazorat zonalari tezroq bartaraf etiladi
Tashqi auditor bilan hamkorlik	Auditor tanlash, vazifa doirasini muhokama qilish, xulosalarni ko‘rib chiqish	Mustaqil baho sifati kuchayadi
Ichki nazoratni baholash	Nazorat tizimi va risk boshqaruvining samaradorligini kuzatish	Risklar boshqaruvi yaxshilanadi
Kamchiliklarni monitoring qilish	Aniqlangan nomuvofiqliklar bo‘yicha rahbariyat choralarini nazorat qilish	Tavsiya ijrosi va boshqaruv intizomi oshadi
Kengashga hisobot berish	Muhim masalalar yuzasidan kuzatuv kengashini xabardor qilish	Qarorlar sifati va tezkorligi ortadi

*Muallif tomonidan umumlashtirildi.

Audit qo‘mitasi korporativ boshqaruv tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Uning faoliyati moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta’minlash, ichki va tashqi audit natijalarini nazorat qilish hamda risklarni boshqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Audit qo‘mitasi tomonidan aniqlangan kamchiliklar va nomuvofiqliklar ustidan muntazam monitoring olib borilishi korxonada shaffoflik, hisobdorlik va boshqaruv intizomini kuchaytiradi. Natijada kuzatuv kengashi tomonidan qabul qilinadigan qarorlarning sifati va tezkorligi oshadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, audit korporativ boshqaruv tizimida ko‘p qatlamli va yuqori ahamiyatga ega institutsional mexanizm hisoblanadi. U bir vaqtning o‘zida axborot notengligini kamaytiradi, moliyaviy hisobotlar ishonchliligini oshiradi, ichki nazorat tizimini baholaydi, tavakkalchiliklarni aniqlaydi, boshqaruv intizomini mustahkamlaydi va investorlar uchun ishonchli axborot muhitini yaratadi. Shu sababli auditni faqat tekshiruv yoki qonunchilik talabi sifatida ko‘rish tor yondashuv bo‘ladi.

Bizning fikrimizcha, O‘zbekistonda korporativ boshqaruvni yanada takomillashtirish jarayonida audit institutini kuchaytirish quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha olib borilishi maqsadga muvofiq: ichki audit xizmatlarining funksional mustaqilligini kengaytirish; audit qo‘mitalari faoliyatini yanada faollashtirish; ichki va tashqi audit o‘rtasidagi axborot almashuvini tizimlashtirish; riskka asoslangan audit yondashuvini amaliyotda kengroq joriy etish; auditorlarni raqamli tahlil vositalari bilan ishlashga tayyorlash; audit tavsiyalari bajarilishini KPI va boshqaruv natijalari bilan bog‘lash.

Shunday qilib, audit korporativ boshqaruvning yordamchi emas, balki tayanch institutlaridan biri sifatida baholanishi lozim. U nazorat, shaffoflik va javobgarlikni mustahkamlash orqali korxonaning nafaqat bugungi holatini, balki kelajakdagi barqaror rivojlanishini ham ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 25-fevraldagi O‘RQ-677-son “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. Lex.uz.
2. Korporativ boshqaruv kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi rasmiy sahifasi.
3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi.2025-yil 10-iyuldagi ma’lumot.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

4. Kapitalbank ATB. Auditorlik qo‘mitasi vazifalari va vakolatlari bo‘yicha ochiq ma’lumotlar.
5. Abdieva N.Sh. Korporativ boshqaruvda uch chiziqli himoya modelini qo‘llash va unda ichki auditning roli. Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 2024, 4(02), 150–155.
6. Hojiyeva G. Korporativ boshqaruv samaradorligida ichki auditning roli. Nashrlar, 2025, 4(1), 393–395.
7. Mexmonaliyev U. Ichki audit va uning korxona nazorat tizimidagi o‘rni: muammo va yechimlar. Green Economy and Development, 2025.
8. Velyutina V.G. Sovremennie podxodi v organizasii sistemi vnutrennego audita grupp vzaimosvyazannix organizasiy. / Ekonomika, upravlenie i uchet na predpriyatii. 2011 g., str.96-997. The Institute of Internal Auditors. The IIA’s Three Lines Model: An update of the Three Lines of Defense. 2020 (updated glossary note 2024).
9. Toreniyazov M.M. Ichki auditning korporativ boshqaruv samaradorligiga ta’siri. Molodye uchenye / in-academy.uz, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФОНДОВОГО РЫНКА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ И АНАЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Жиянова Наргиза Эсанбоевна
доктор экономических наук, профессор
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail:j.nargiza.esanbayevna@gmail.com
ORCID:0000-0002-1053-221
Курбаниязова Диана Даутибаевна
магистрант
Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. *В статье исследуется роль фондового рынка в формировании капитала акционерных обществ Республики Узбекистан. Рассматриваются теоретические основы функционирования фондового рынка как института, обеспечивающего взаимодействие эмитентов и инвесторов, а также формирование рыночных цен на ценные бумаги через механизм спроса и предложения. Особое внимание уделяется структуре фондового рынка Узбекистана, в которой ключевым элементом выступает Республиканская фондовая биржа «Ташкент», обеспечивающая торги акциями, облигациями и другими финансовыми инструментами.*

Ключевые слова: *Фондовый рынок, акции, акционерное общество, биржа, ценные бумаги, эмиссия акций, листинг, эмитент, ликвидность, инвесторы, капитал.*

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FOND BOZORINING ZAMONAVIY HOLATI: INSTITUTSIONAL VA ANALITIK JIHATLAR

Jiyanova Nargiza Esanboevna
iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail:j.nargiza.esanbayevna@gmail.com
ORCID:0000-0002-1053-221
Qurbaniyazova Diana Dauitbayevna
magistranti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekiston Respublikasidagi aksiyadorlik jamiyatlarining kapitalini shakllantirishda fond bozori ro‘yi o‘rganiladi. Tadqiqotda fond bozori nazariy asoslari, ya’ni emissiyalar va investorlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni ta’minlovchi institut sifatida, shuningdek, talab va taklif mexanizmi orqali qimmatli qog‘ozlar narxining shakllanishi tahlil qilinadi. O‘zbekiston fond bozorining tuzilmasiga alohida e’tibor qaratiladi, bunda asosiy element sifatida aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa moliyaviy instrumentlar savdosi olib boriladigan Respublika Fond Birjasi «Toshkent» faoliyati ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *Fond bozori, aksiyalar, aksiyadorlik jamiyati, birja, qimmatli qog‘ozlar, aksiyalar emissiyasi, listing, emissiya qiluvchi, likvidlik, investorlar, kapital.*

THE CURRENT STATE OF THE STOCK MARKET IN UZBEKISTAN: INSTITUTIONAL AND ANALYTICAL ASPECTS

Jiyanova Nargiza Esanboevna
Doctor of Economics (DSc), Professor,

Tashkent State University of Economics
E-mail:j.nargiza.esanbayevna@gmail.com
ORCID:0000-0002-1053-221
Qurbaniyazova Diana Dauitbayevna
Master’s student
Tashkent State University of Economics

Abstract. *The paper examines the role of the stock market in the formation of equity capital of joint-stock companies in the Republic of Uzbekistan. Theoretical foundations of the stock market as an institution facilitating the interaction between issuers and investors, as well as the formation of market prices for securities through the mechanism of supply and demand, are analyzed. Particular attention is paid to the structure of the Uzbek stock market, where the key element is the Republican Stock Exchange “Tashkent,” which provides trading in shares, bonds, and other financial instruments.*

Keywords: *Stock market, shares, joint-stock company, exchange, securities, share issuance, listing, issuer, liquidity, investors, capital.*

Введение

Фондовый рынок выступает одним из ключевых элементов современной финансовой системы, обеспечивая эффективное перераспределение финансовых ресурсов, формирование рыночной стоимости ценных бумаг и расширение инвестиционных возможностей для экономических субъектов. В условиях рыночной экономики уровень его развития напрямую влияет на устойчивость корпоративного сектора, доступ предприятий к долгосрочному капиталу и эффективность функционирования финансовой системы в целом.

Актуальность данного исследования существенно возрастает в контексте реализации стратегии Стратегия «Узбекистан – 2030», в рамках которой приоритетное значение придаётся развитию рынка капитала, расширению источников финансирования экономики и повышению инвестиционной привлекательности страны. В стратегических документах особое внимание уделяется трансформации финансового сектора, углублению институциональных реформ и формированию конкурентной рыночной инфраструктуры, способной обеспечить эффективное привлечение внутренних и внешних инвестиций.

В этих условиях фондовый рынок Республики Узбекистан приобретает важное значение как инструмент мобилизации финансовых ресурсов и диверсификации источников финансирования хозяйствующих субъектов. Несмотря на проводимые реформы, национальный рынок ценных бумаг продолжает находиться на стадии формирования, что обуславливает необходимость комплексного анализа его текущего состояния, институциональных особенностей и способности выполнять функцию эффективного механизма привлечения капитала.

Особую значимость приобретает исследование практики использования фондового рынка акционерными обществами, включая вопросы размещения и обращения акций, расширения инвестиционной базы и повышения уровня корпоративной прозрачности. Кроме того, актуальным остаётся анализ того, насколько существующая инфраструктура рынка соответствует задачам, поставленным в рамках долгосрочной стратегии экономического развития.

Таким образом, необходимость оценки эффективности фондового рынка Республики Узбекистан как механизма привлечения капитала обусловлена как теоретическими, так и практическими задачами, связанными с реализацией стратегических приоритетов развития национальной экономики.

Литературный обзор

Фондовый рынок как механизм перераспределения финансовых ресурсов и

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

привлечения капитала является предметом широкого научного анализа в рамках как классической, так и современной финансовой теории. В научной литературе сформировалось несколько ключевых подходов к оценке его роли и эффективности.

В рамках неоклассической теории финансов значительный вклад в изучение фондового рынка внесли работы Eugene Fama, который разработал гипотезу эффективного рынка (Efficient Market Hypothesis). Согласно данному подходу, цены на финансовые активы отражают всю доступную информацию, что обеспечивает справедливую оценку стоимости ценных бумаг и способствует эффективному распределению капитала. В этой связи фондовый рынок рассматривается как механизм, минимизирующий информационные асимметрии и обеспечивающий оптимальное инвестирование ресурсов.

Дальнейшее развитие теории структуры капитала связано с работами Franco Modigliani и Merton Miller, которые доказали, что в условиях совершенного рынка структура капитала компании не влияет на её стоимость. Однако в реальной экономике наличие налогов, транзакционных издержек и асимметрии информации делает фондовый рынок важным инструментом привлечения капитала, особенно для публичных акционерных обществ.

Отдельную группу составляют исследования, посвященные организованному рынку ценных бумаг. Так, А. А. Ибодуллаев анализирует тенденции развития организованного рынка ценных бумаг в Узбекистане. Такой фокус особенно значим для вашей темы, поскольку именно организованный сегмент, в первую очередь биржевой, является ключевой площадкой для обращения корпоративных ценных бумаг и оценки ликвидности рынка. При этом сам факт выделения организованного рынка в самостоятельный предмет исследования показывает, что в отечественной литературе уже осознается важность институциональной организации торгов и ее влияния на инвестиционную активность.

Вопросы государственного регулирования фондового рынка исследуются в работе И. Л. Бутикова, где рассматриваются основные направления совершенствования регулирования на современном этапе развития. Для темы вашей статьи это имеет принципиальное значение, поскольку эффективность фондового рынка как механизма привлечения капитала определяется не только рыночной активностью, но и качеством надзора, регулирования эмиссии, раскрытия информации и защиты прав инвесторов. Вклад подобных работ состоит в том, что они раскрывают институциональную сторону функционирования рынка, хотя эмпирическая оценка того, как именно качество регулирования отражается на способности компаний привлекать капитал, всё ещё нуждается в дальнейшем развитии.

Методология исследования

В рамках исследования использованы методы сбора, систематизации и анализа статистических данных фондового рынка Республики Узбекистан. В качестве информационной базы выступили официальные данные Республиканской фондовой биржи «Тошкент», включая показатели объёма торгов, среднедневного объёма торгов, среднего объёма сделки, количества заключённых сделок, а также значения фондового индекса UCI (Uzbekistan Composite Index) за период 2021–2025 гг. Собранные данные были структурированы и представлены в табличной и графической форме для обеспечения наглядности и последующего анализа динамики рынка.

Для оценки текущего состояния и степени развития фондового рынка применён метод сравнительного и динамического анализа, позволяющий выявить изменения ключевых показателей во времени, определить тенденции роста или снижения рыночной активности, а также оценить уровень ликвидности рынка. Сравнение показателей по годам позволило установить устойчивость или нестабильность торговой активности и определить характер участия инвесторов. Полученные результаты использованы для оценки способности фондового рынка выполнять функцию привлечения капитала акционерными

обществами.

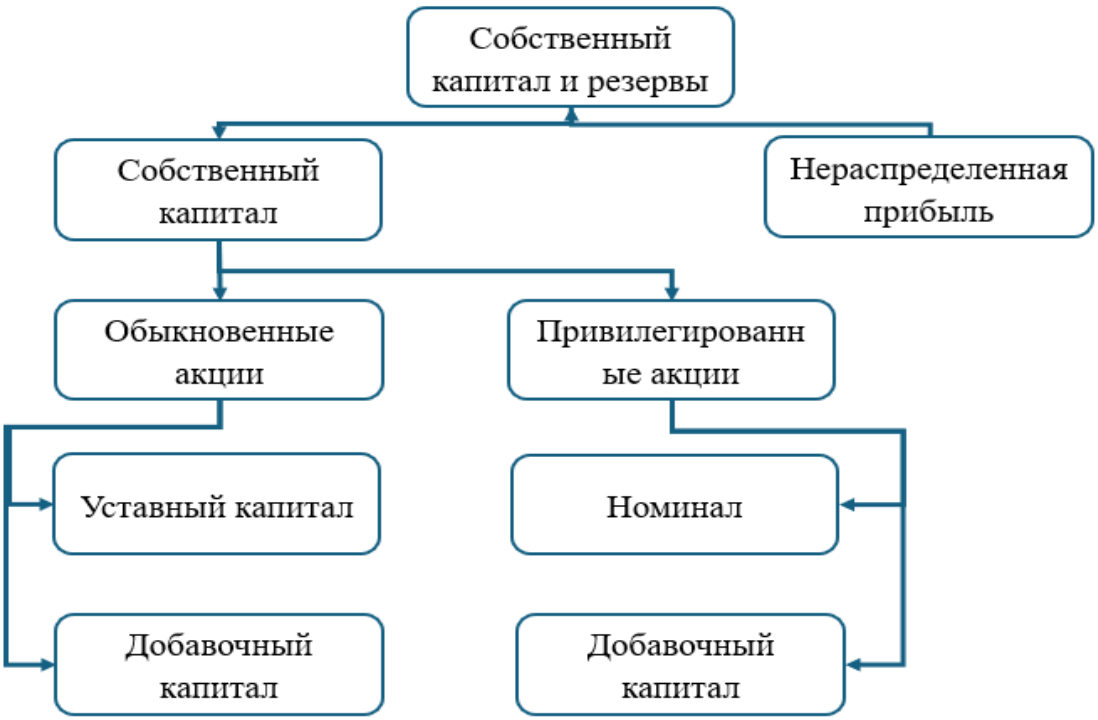
Анализ и результаты

Одним из наиболее значимых механизмов привлечения капитала является фондовый рынок, который обеспечивает компаниям доступ к широкому кругу инвесторов, способствует повышению прозрачности деятельности и формирует условия для справедливого ценообразования на акции. Для Республики Узбекистан, где фондовый рынок остаётся развивающимся институтом, его роль в формировании капитала акционерных обществ постепенно возрастает, усиливая возможности компаний по привлечению долгосрочных инвестиций.

Первоначальный капитал акционерного общества формируется через размещение акций среди учредителей или на первичном рынке. При первичном размещении компания определяет номинальную стоимость акций, которая используется для юридического оформления уставного капитала. Однако фактическая цена продажи акций инвесторам часто превышает номинал, и разница между ними образует добавочный капитал (share premium) — дополнительный источник собственных средств компании, который может направляться на развитие, модернизацию и финансирование проектов.

Рисунок 1

Состав собственного капитала компании[88]

Фондовый рынок также создаёт условия для последующих эмиссий акций. Согласно Закону Республики Узбекистан №ЗРУ-370 «Об акционерных обществах и защите прав акционеров», статье 18,[89] при желании компании увеличить уставный капитал, она получает возможность привлекать дополнительный капитал через новые выпуски акций. Такой механизм позволяет финансировать крупные инвестиционные программы без использования банковских кредитов или других форм заёмного финансирования.

Формирование капитала акционерного общества является ключевым элементом его финансовой устойчивости и способности к долгосрочному развитию.

[88] Росс С., Вестерфилд Р., Джордан Б. Корпоративные финансы. – М.: Вильямс, 2019.
[89] Закон Республики Узбекистан № ЗРУ-370 об «Акционерных обществах и защите прав акционеров»

Таблица 1.

Пример формирования капитала[90]

Компания	**АО «ТрастИнвест» (условно)**
Количество размещённых акций	1 000 000 штук
Номинальная стоимость акции	1 000 сум
Цена первичного размещения	1 300 сум
Уставный капитал	1 000 000 000 сум
Добавочный капитал (share premium)	300 000 000 сум
Общий объём привлечённых средств	1 300 000 000 сум

Таблица демонстрирует механизм формирования капитала на примере условного АО «ТрастИнвест». На этапе первичного размещения компания выпускает 1000000 акций номинальной стоимостью 1000 сум каждая, что формирует уставный капитал в размере 1000000000 сум. Фактическая цена размещения для инвесторов составляет 1300 сум за акцию, что приводит к образованию добавочного капитала (share premium) в размере 300000000 сум. В результате общее количество привлеченных средств достигает 1300000000 сум.

Фондовый рынок представляет собой институциональную систему, в рамках которой осуществляется взаимодействие покупателей и продавцов ценных бумаг, обеспечивающее формирование их рыночной стоимости на основе механизма спроса и предложения. При росте спроса на определённый финансовый инструмент его цена, как правило, повышается, тогда как снижение инвестиционного интереса приводит к падению рыночной стоимости. Одной из ключевых функций фондового рынка является обеспечение ликвидности и эффективного перераспределения финансовых ресурсов, что позволяет инвесторам и компаниям гибко управлять капиталом и инвестиционными потоками.

В мировом масштабе фондовые рынки оказывают значительное влияние на экономическое развитие и отличаются высокой чувствительностью к информационным и новостным факторам. Сообщения о выпуске, продаже или выкупе акций, изменениях в финансовых показателях компаний или макроэкономической политике часто сопровождаются существенными колебаниями рыночных цен. В этом контексте фондовый рынок выполняет не только функцию канала привлечения капитала, но и роль индикатора ожиданий участников рынка относительно перспектив экономического и корпоративного развития.

Следует разграничивать понятия фондового рынка и фондовой биржи. Фондовый рынок является более широким понятием и охватывает совокупность экономических отношений, связанных с выпуском, обращением и регулированием ценных бумаг, а также деятельность всех участников рынка и институтов регулирования. Фондовая биржа, в свою очередь, представляет собой конкретную торговую площадку, функционирующую в рамках данного рынка. Таким образом, фондовый рынок можно рассматривать как систему, а фондовую биржу — как один из её ключевых элементов.

В практическом аспекте фондовая биржа функционирует как электронная торговая среда, в которой покупатели и продавцы взаимодействуют через профессиональных посредников — брокеров. Инвесторы размещают заявки на покупку или продажу ценных бумаг посредством брокерских компаний, которые передают эти заявки в торговую систему биржи. Биржа обеспечивает своевременное исполнение сделок, формирование

[90] Разработано автором в качестве примера

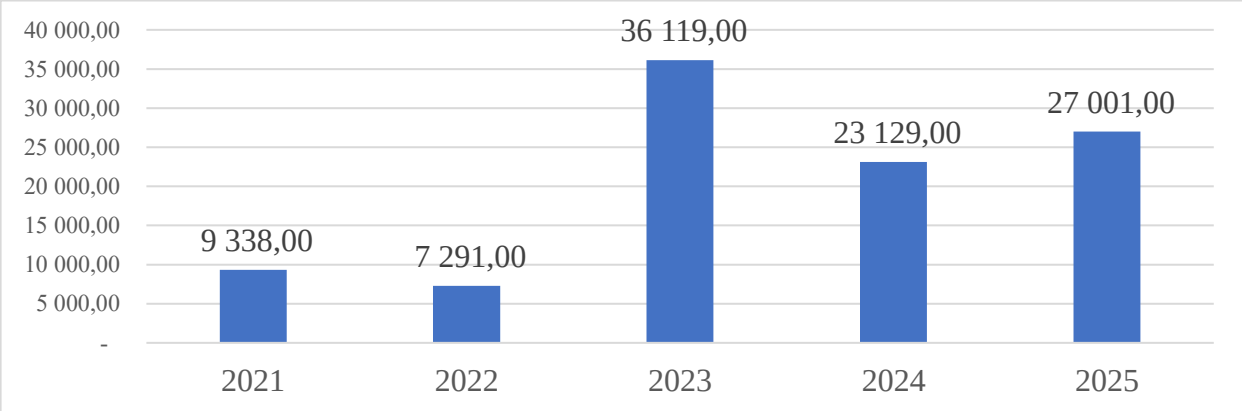
справедливых рыночных цен и контроль за соблюдением установленных правил, что способствует повышению доверия участников рынка.

Основная часть операций на рынке ценных бумаг осуществляется через фондовую биржу, которая выполняет ключевую функцию в организации торгов и формировании рыночной инфраструктуры. Биржа обеспечивает централизованное заключение сделок, устанавливает единые правила и стандарты их проведения, а также гарантирует прозрачность, надёжность и безопасность торгового процесса. Важным элементом её деятельности является регулирование порядка расчётов между участниками рынка, что способствует снижению операционных и финансовых рисков.

Участниками биржевых торгов выступают покупатели и продавцы ценных бумаг, а также профессиональные посредники — брокеры, дилеры и инвестиционные компании. Для частного инвестора доступ к организованному рынку возможен исключительно через лицензированного брокера. Брокер принимает и передаёт на биржу поручения инвестора на покупку или продажу финансовых инструментов, обеспечивает расчёты по сделкам и удерживает комиссионное вознаграждение за оказываемые услуги. Взаимодействие инвестора с брокером включает последовательные этапы: выбор надёжного и регулируемого посредника, оценку его деловой репутации и финансовой устойчивости, заключение договора на брокерское обслуживание, открытие счёта и внесение денежных средств для последующего инвестирования. Помимо функции организации торгов, фондовая биржа выполняет важную селективную роль через механизм листинга, который представляет собой процедуру допуска ценных бумаг эмитентов к публичному обращению. В рамках листинга устанавливаются требования к финансовому состоянию компаний, уровню корпоративного управления и полноте раскрытия информации. Данный механизм способствует повышению доверия инвесторов и формированию качественной структуры рынка.

Рисунок 1.

Количество заключенных сделок за период между 2021–2025 гг. [91]

Фондовый рынок Республики Узбекистан является относительно молодым институтом. Тем не менее, он постепенно привлекает всё больше участников, способствуя росту капитализации компаний и расширению возможностей для инвесторов. Данные, представленные в диаграмме выше, отражают динамику рынка в разрезе пяти лет. Количество сделок демонстрировало устойчивый рост и достигло максимального значения в 2023 году, что было обусловлено активизацией торгов в связи с проведением IPO UzAuto Motors, а также внедрением мобильного приложения Республиканской фондовой биржи «Тошкент». Запуск цифровой платформы позволил инвесторам дистанционно открывать брокерские счета с использованием технологии Face ID, что значительно упростило доступ к биржевой торговле и способствовало увеличению числа совершаемых операций. Однако в течение последних трёх лет рынок не демонстрирует устойчивой тенденции ни к росту,

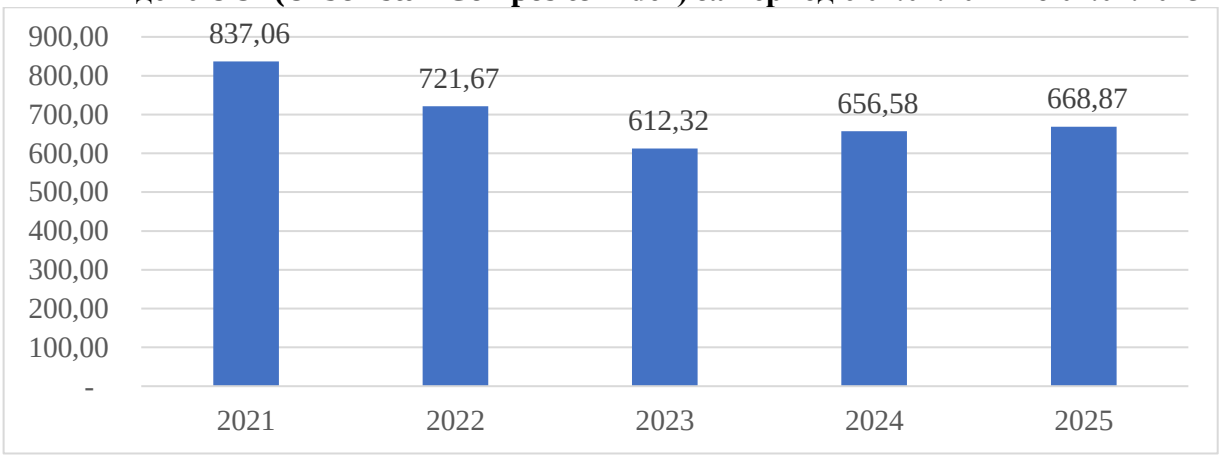
[91] https://uzse.uz/analytics/

ни к снижению, а его динамика в значительной степени определяется отдельными крупными сделками и разовыми факторами, оказывающими временное влияние на торговую активность.

Диаграмма ниже также демонстрирует рост средней стоимости акций в разрезе пяти лет, обращающихся на Республиканской фондовой бирже «Тошкент»:

Рисунок 2.

Индекс UCI (Uzbekistan Composite Index) за период с 01.01.2021 по 01.01.2025[92]

Динамика фондового индекса UCI (Uzbekistan Composite Index), отражающего общее состояние и ценовую динамику акций, обращающихся на Республиканской фондовой бирже «Тошкент», за период 2021–2025 гг. демонстрирует отсутствие устойчивого восходящего тренда. В 2021 году значение индекса составляло 837,06 пункта, после чего в 2022 и 2023 гг. наблюдалось последовательное снижение до 721,67 и 612,32 пункта соответственно. Данное снижение указывает на сокращение рыночной стоимости акций и ослабление инвестиционной активности в рассматриваемый период.

В последующие годы индекс продемонстрировал умеренное восстановление, достигнув 656,58 пункта в 2024 году и 668,87 пункта в 2025 году. Однако, несмотря на положительную динамику, значения индекса остаются ниже уровня 2021 года, что свидетельствует об отсутствии полного восстановления рынка. Такая динамика указывает на ограниченный рост капитализации рынка акций и подтверждает сохраняющиеся структурные ограничения, влияющие на развитие фондового рынка Республики Узбекистан.

Несмотря на то, что количество заключённых сделок достигло максимального значения в 2023 году, значение фондового индекса UCI в этот период находилось на минимальном уровне за рассматриваемый период. Такая разнонаправленная динамика свидетельствует о том, что рост торговой активности не сопровождался увеличением рыночной стоимости акций. Это может указывать на преобладание операций с относительно небольшими объёмами, а также на повышение активности розничных инвесторов, не оказывающих существенного влияния на общую капитализацию рынка. Подобная ситуация характерна для рынков с ограниченной глубиной, где увеличение количества сделок не всегда приводит к росту стоимости финансовых инструментов.

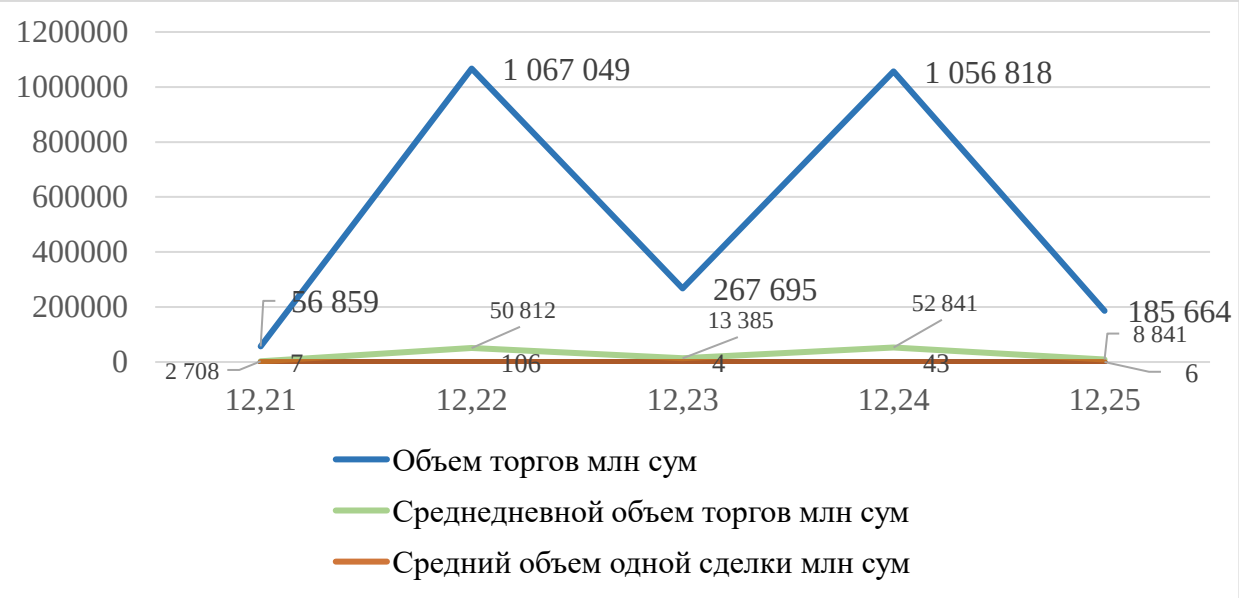
Через фондовый рынок можно отслеживать динамику экономического развития, выявлять наиболее перспективные отрасли и обеспечивать эффективные способы финансирования для расширения и модернизации бизнеса. Компании, зарегистрированные на бирже, имеют возможность привлекать средства путём продажи собственных акций без необходимости уплаты процентов или возврата капитала, что отличает этот инструмент от заемного финансирования. Высокая ликвидность рынка позволяет быстро конвертировать акции в денежные средства, обеспечивая гибкость финансовых потоков.

[92] https://uzse.uz/analytics/

Таким образом, фондовая биржа в теоретическом понимании представляет собой организованную площадку для взаимодействия покупателей и продавцов ценных бумаг, обеспечивающую упорядоченность, прозрачность и стандартизацию сделок. В Узбекистане фондовый рынок остаётся относительно молодым и продолжает формироваться, что обуславливает его ограниченную глубину и активность. Вместе с тем наличие базовой биржевой инфраструктуры создаёт предпосылки для дальнейшего развития и расширения роли рынка ценных бумаг в экономике страны.

Рисунок 4.

Количество и объем сделок по акциям за период между 2021- 2025 гг.[93]

В контексте анализа видов ценных бумаг особое внимание следует уделить акциям, поскольку именно они выступают ключевым инструментом формирования капитала акционерных обществ и играют центральную роль в распределении прав собственности и прибыли между инвесторами.

Диаграмма отражает динамику общего объёма торгов, среднедневного объёма торгов и среднего объёма одной сделки на рынке акций за период декабрь 2021 – декабрь 2025 гг., выраженных в млн сум. Анализ показывает выраженную волатильность всех трёх показателей и их синхронное движение, что свидетельствует о высокой зависимости активности рынка от ограниченного числа крупных периодов торговой активности.

В декабре 2021 года рынок характеризовался относительно низким уровнем активности: общий объём торгов составил 56 859 млн сум, среднедневной объём — 2 708 млн сум, а средний объём одной сделки — 7 млн сум. Уже в декабре 2022 г. наблюдается резкий рост всех показателей: общий объём торгов увеличился до 1 067 049 млн сум, что более чем в 18 раз превышает уровень предыдущего года. Одновременно среднедневной объём достиг 50 812 млн сум, а средний объём сделки вырос до 106 млн сум. Это указывает не только на увеличение количества операций, но и на значительное укрупнение самих сделок, что обычно связано с выходом на рынок институциональных инвесторов или проведением крупных пакетных операций.

В декабре 2023 года произошло существенное снижение активности: общий объём торгов сократился до 267 695 млн сум, среднедневной объём — до 13 385 млн сум, а средний объём сделки — до 4 млн сум. Особенно показательно резкое уменьшение среднего размера сделки, что может свидетельствовать о доминировании розничных инвесторов и отсутствии крупных транзакций.

В декабре 2024 года рынок вновь демонстрирует значительное восстановление:

[93] https://uzse.uz/analytics/

общий объём торгов достиг 1 056 818 млн сум, практически сравнявшись с пиковым значением 2022 года, среднедневной объём составил 52 841 млн сум, а средний объём сделки увеличился до 43 млн сум. Это подтверждает возврат крупных участников и усиление ликвидности рынка.

Однако, уже в декабре 2025 года наблюдается повторное снижение активности: общий объём торгов сократился до 185 664 млн сум, среднедневной объём — до 8 841 млн сум, а средний объём сделки — до 6 млн сум. Данное снижение указывает на ослабление инвестиционной активности и уменьшение ликвидности.

Полученные результаты позволяют оценить уровень ликвидности рынка акций как ограниченный и нестабильный. Ликвидность фондового рынка характеризуется устойчивостью торговой активности, регулярностью оборотов и наличием широкого круга участников. В рассматриваемый период наблюдаются резкие колебания объёмов торгов и существенное снижение среднего размера сделки после пиковых значений, что свидетельствует об отсутствии стабильного спроса на финансовые инструменты. В частности, сокращение среднего объёма одной сделки с 106 млн сум в 2022 году до 6 млн сум в 2025 г. указывает на снижение участия крупных инвесторов и уменьшение глубины рынка.

Как было сказано выше, динамика всего периода свидетельствует о циклическом характере развития рынка акций, при котором периоды резкого роста сменяются значительными спадами. Наиболее высокие значения показателей зафиксированы в 2022 и 2024 годах, что указывает на эпизодическое усиление ликвидности, тогда как в остальные периоды рынок характеризуется относительно низким уровнем активности и преобладанием сделок меньшего объёма. Такая структура динамики может свидетельствовать о зависимости рынка от отдельных крупных эмиссий, приватизационных сделок или ограниченного круга институциональных инвесторов.

Несмотря на позитивные сдвиги в развитии фондового рынка Узбекистана, его инфраструктура остаётся относительно ограниченной — на сегодняшний день в стране действует только одна фондовая биржа. Такое положение дел имеет ряд негативных последствий для развития финансового рынка в целом. Прежде всего, монопольное положение одной площадки снижает конкуренцию между биржами, что ограничивает стимулы к внедрению инновационных продуктов, расширению списка доступных инструментов и улучшению качества обслуживания. В результате потенциальные участники рынка, особенно институциональные и внешние инвесторы, могут оценивать узбекскую биржевую площадку как менее развитую и менее привлекательную по сравнению с более разнообразными рынками региона.

В соседних странах, например в Казахстане, уже реализованы механизмы, позволяющие инвесторам приобретать акции международных компаний напрямую на местной биржевой платформе — такие секции, как KASE Global, дают доступ к иностранным акциям (например, Apple), что расширяет спектр торговых инструментов и повышает привлекательность биржи для широкой аудитории инвесторов. Наличие доступа к иностранным активам способствует не только диверсификации портфелей, но и укреплению статуса местных брокеров и усилению доверия к финансовой системе, поскольку инвесторы видят более развитую и интегрированную рыночную инфраструктуру.[94]

Для Узбекистана отсутствие подобных возможностей — в том числе глобального сектора с иностранными акциями — означает, что рынок ценных бумаг внутри страны остаётся сравнительно узким и менее ликвидным. Это ограничивает интерес как со стороны внешних инвесторов, которые могли бы видеть в узбекской площадке дополнительный канал для входа на рынок Центральной Азии, так и со стороны локальных частных

[94] KASE Global sector. – https://kase.kz

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

инвесторов, которые предпочли бы более богатый набор инструментов и большую глубину рынка.

Кроме того, ограниченное развитие инфраструктуры и отсутствие конкуренции среди биржевых платформ могут затруднять развитие брокерского круга и тормозить внедрение технологических решений, ориентированных на рост торговой активности. В таких условиях фондовому рынку Узбекистана, важно двигаться в сторону расширения доступных площадок и продуктов, чтобы укрепить доверие участников, повысить ликвидность и создать условия для интеграции в глобальную финансовую систему.

Заключение

Проведённый анализ позволяет сформулировать ряд научно обоснованных предложений и практических рекомендаций, направленных на повышение эффективности функционирования фондового рынка Республики Узбекистан и усиление его роли в процессе привлечения капитала.

Прежде всего, целесообразно развитие многоуровневой институциональной модели фондового рынка, предусматривающей формирование конкурентной биржевой среды. Концентрация торгов на одной площадке ограничивает рыночную конкуренцию и снижает стимулы к повышению качества торговых механизмов. В этой связи представляется обоснованным создание альтернативных торговых платформ либо развитие сегментированной структуры рынка (основной рынок, рынок малых компаний, внебиржевой сегмент), что позволит расширить доступ эмитентов к капиталу и повысить ликвидность.

Вторым важным направлением является диверсификация финансовых инструментов. Ограниченность спектра инструментов снижает интерес институциональных инвесторов и препятствует формированию устойчивой инвестиционной базы. В связи с этим предлагается активизировать развитие корпоративных облигаций, биржевых инвестиционных фондов (ETF), а также инструментов срочного рынка. Расширение инструментальной базы позволит повысить глубину рынка и снизить зависимость торговой активности от отдельных сделок.

С научной точки зрения обоснованным является внедрение системы индикаторов оценки ликвидности фондового рынка, адаптированной к условиям развивающихся экономик. В качестве таких индикаторов могут использоваться:

- коэффициент оборота (turnover ratio);
- показатель глубины рынка (отношение объёма торгов к капитализации);
- средний размер сделки;
- волатильность торговой активности.

Формирование подобной системы позволит обеспечить более точную диагностику состояния рынка и повысить обоснованность принимаемых управленческих решений.

Особое значение имеет расширение участия институциональных инвесторов, включая пенсионные фонды, страховые компании и инвестиционные фонды. Именно долгосрочные инвесторы способны обеспечить стабильный спрос на финансовые инструменты и снизить волатильность рынка. В этой связи необходима адаптация нормативно-правовой базы, направленная на стимулирование их активного участия в фондовом рынке.

Важным направлением совершенствования является также повышение уровня корпоративного управления и прозрачности эмитентов. Недостаточный уровень раскрытия информации и ограниченная защита прав инвесторов снижают доверие к рынку. Усиление требований к раскрытию информации, внедрение международных стандартов отчётности (IFRS) и развитие практики независимого аудита будут способствовать росту инвестиционной привлекательности компаний.

С практической точки зрения целесообразно внедрение цифровых технологий в

инфраструктуру фондового рынка, включая развитие онлайн-платформ торговли, цифровых брокерских сервисов и систем удалённого доступа для инвесторов. Это позволит расширить круг участников, повысить доступность рынка и увеличить его ликвидность.

Кроме того, рекомендуется активизация мер по привлечению иностранных инвесторов, включая упрощение процедур выхода на рынок, обеспечение валютной конвертируемости операций и гармонизацию национального регулирования с международными стандартами. Это позволит увеличить приток капитала и повысить интеграцию национального фондового рынка в глобальную финансовую систему.

Таким образом, реализация предложенных мер позволит:

- повысить ликвидность фондового рынка;
- снизить его зависимость от единичных крупных сделок;
- сформировать устойчивую инвестиционную базу;
- усилить роль фондового рынка как эффективного механизма привлечения капитала.

Использованная литература

1. Закон Республики Узбекистан от 06.05.2014 г. № ЗРУ-370 «Об Акционерных обществах и защите прав акционеров»

2. Указ Президента Республики Узбекистан от 22.12.2025 № УП-254 «О дополнительных мерах по улучшению инвестиционного климата на рынке капитала».

3. Биржевое обозрение Декабрь 2025 года https://uzse.uz/analytics/

4. Росс С., Вестерфилд Р., Джордан Б. Корпоративные финансы. – М.: Вильямс, 2019.

5. Бабашкина А.М. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие. М.: Финансы и статистика, 2005.

6. Балалова Е.И. Проблемы формирования фондовой биржи и пути их решения // Фундаментальные и прикладные исследования кооперативного сектора экономики. 2020

7. Филатова Т.В., Дунаева А.И., Удачин Н.О. Фондовый рынок и его роль в финансировании экономики РФ // Науковедение. 2019. № 3.

8. Герасименко А. Финансовая отчетность для начинающих специалистов и руководителей, 2020 г.

9. Жиянова Н.Э.Финансовые технологии и их влияние на финансовые рынки// “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali. 2022. № 2.

10. Жиянова Н.Э., Тиллаев У.Э. Особенности развития международной финансовой системы в современных условиях //"Science and Education" Scientific Journal 2023. № 4.

11. KASE Global sector. – https://kase.kz

12. https://central-asia.news/uzbekistan/ekonomika-uzbekistan/rynok-kapitala-yzbekistana-itogi-2025-goda?utm_source=chatgpt.com

13. file:///C:/Users/user/Downloads/37%20(1).pdf

KICHIK BIZNESDA RAQAMLI MARKETING: O‘ZBEKISTON SHAROITIDA SAMARADORLIK VA INTEGRATSIYA MODELLARI

Tojiyev Javlonbek Rustamovich
mustaqil izlanuvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
ORCID:0009-0003-4678-2423
Otaxonova Maftunaxon Tulkinbekovna
biznes va tadbirkorlik oliy maktab
2-kurs magistranti
Bekmuratov Samariddin Shamuratovich
biznes va tadbirkorlik oliy maktab
2-kurs magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqola O‘zbekistonda kichik biznes subyektlari tomonidan raqamli marketing xizmatlaridan foydalanish samaradorligini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi raqamlashtirish sharoitida cheklangan resurslarga ega kichik korxonalar uchun raqamli kanallar orqali mijozlarni jalb qilish, konversiya darajasini oshirish hamda faoliyat barqarorligini ta’minlashning muhim ahamiyat kasb etishi bilan izohlanadi. Adabiyotlar tahlili va amaliy keyslar asosida raqamli marketing samaradorligini baholovchi asosiy ko‘rsatkichlar, kichik biznes faoliyatida uchraydigan tipik muammolar, raqamli yetuklik modellari hamda samaradorlikni oshirishga xizmat qiluvchi omillar aniqlangan. Tadqiqot natijalari tizimli va strategik yondashuv mavjud bo‘lgan sharoitda raqamli marketing mijozlarni jalb qilish xarajatlarini optimallashtirish, konversiya darajasini oshirish va biznes barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *kichik biznes, raqamli marketing, raqamli xizmatlar, samaradorlik, CPC, CPL, CAC, LTV, ROMI, O‘zbekiston.*

DIGITAL MARKETING IN SMALL BUSINESS: EFFICIENCY AND INTEGRATION MODELS IN UZBEKISTAN

Tojiyev Javlonbek Rustamovich
Independent Researcher
Tashkent State University of Economics
ORCID: 0009-0003-4678-2423
Otaxonova Maftunaxon Tulkinbekovna
Graduate School
of Business and Entrepreneurship
2nd year master’s student
Bekmuratov Samariddin Shamuratovich
Graduate School
of Business and Entrepreneurship
2nd year master’s student

Abstract. *This article analyzes the effectiveness of digital marketing services used by small business entities in Uzbekistan. The relevance of the study is determined by the growing importance of attracting customers through digital channels, increasing conversion rates, and ensuring business sustainability for small enterprises operating under conditions of limited resources and ongoing digitalization. Based on a comprehensive review of academic literature and practical case studies, the research identifies key performance indicators of digital marketing effectiveness, common challenges faced by small businesses, digital maturity models, and the main factors contributing to improved marketing performance. The findings demonstrate that the application*

of a systematic and integrated approach to digital marketing leads to optimized customer acquisition costs, higher conversion rates, and enhanced overall business sustainability.

Keywords: *small business, digital marketing, digital services, effectiveness, CPC, CPL, CAC, LTV, ROMI, Uzbekistan.*

ЦИФРОВОЙ МАРКЕТИНГ В МАЛОМ БИЗНЕСЕ: МОДЕЛИ ЭФФЕКТИВНОСТИ И ИНТЕГРАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Тоджиев Джавлонбек Рустамович
независимый исследователь
Ташкентский государственный
экономический университет
ORCID:0009-0003-4678-2423
Отахонова Мафтунахон Тулкинбековна
высшая школа
бизнеса и предпринимательства
студент 2-го курса магистратуры
Бекмуратов Самариддин Шамуратович
высшая школа
бизнеса и предпринимательства
студент 2-го курса магистратуры

Аннотация. *Данная статья посвящена анализу эффективности использования услуг цифрового маркетинга субъектами малого бизнеса в Республике Узбекистан. Актуальность исследования обусловлена тем, что в условиях цифровизации для малых предприятий с ограниченными ресурсами особую значимость приобретает привлечение клиентов через цифровые каналы, повышение уровня конверсии и обеспечение устойчивости хозяйственной деятельности. На основе анализа научной литературы и практических кейсов определены ключевые показатели эффективности цифрового маркетинга, характерные особенности функционирования малого бизнеса, модели цифровой зрелости, а также факторы, способствующие повышению результативности маркетинговых решений. Результаты исследования свидетельствуют о том, что при применении системного и комплексного подхода цифровой маркетинг способствует снижению стоимости привлечения клиентов, росту конверсии и укреплению устойчивости бизнеса.*

Ключевые слова: *малый бизнес, цифровой маркетинг, цифровые услуги, эффективность, CPC, CPL, CAC, LTV, ROMI, Узбекистан.*

Kirish

Kichik biznes milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlash, bandlikni kengaytirish hamda tarmoqlar moslashuvchanligini kuchaytirishda muhim drayverlardan biri hisoblanadi. Xalqaro tashkilotlar (OECD, World Bank, UNDP) tadqiqotlarida ta’kidlanishicha [1], kichik biznesning rivojlanishi iqtisodiy diversifikatsiya, raqobatbardoshlik va innovatsion faollikni oshirishning muhim sharti hisoblanadi. O‘zbekiston sharoitida ham mazkur sektorning ahamiyati yuqori bo‘lib, Statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, kichik va o‘rta biznes yalpi ichki mahsulotning qariyb 56 foizini shakllantiradi hamda mamlakatdagi umumiy bandlikning 78 foizini ta’minlaydi.

Shu bilan birga, iqtisodiyotda kechayotgan raqamlashuv jarayonlari kichik korxonalar oldiga yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda boshqaruv va moslashuvni talab etuvchi vazifalarni ham qo‘ymoqda. Internet auditoriyasining keskin o‘sishi 2021–yilda 17,5 mln nafardan 2025–yilda 26 mln nafardan ortiq darajaga yetgani hamda raqamli reklama bozorining yillik 30–45 foiz atrofida o‘sib borayotgani marketing faoliyatini raqamli muhitga strategik asosda ko‘chirish

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

zaruratini kuchaytirmoqda. Bu jarayon reklama budjetlarining raqamli segmentga yo‘naltirilishi, raqamli kanallar samaradorligini tizimli baholash va optimallashtirishga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda.

Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab kichik korxonalar raqamli marketing instrumentlaridan foydalanishni boshlagan bo‘lsa-da, ularning to‘liq samaradorligiga erishish jarayoni hali rivojlanish bosqichida qolmoqda [3,4]. IT Park Uzbekistan, USAID va UNDP tomonidan o‘tkazilgan qo‘shma tadqiqotlar quyidagi jihatlarni aniqlagan:

- tadbirkorlarning 62 foizi reklama samaradorligini (ROMI) hisoblash usullaridan to‘liq xabardor emas;
- 47 foiz korxonalar CRM tizimlaridan analitik boshqaruv instrumenti sifatida yetarli darajada foydalanmaydi;
- 55 foiz hollarda mijoz murojaatlarining kelib chiqish kanallari tizimli ravishda qayd etilmaydi.

Mazkur holat raqamli transformatsiyada asosiy masala texnologiyalarning mavjudligida emas, balki korxonalarda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, bilimlarni chuqurlashtirish, raqamli yetuklik darajasini oshirish hamda tizimli boshqaruv yondashuvlarini joriy etish zarurati bilan izohlanadi.

O‘zbekistonda raqamli marketing bozori jadal rivojlanib borayotgan bo‘lsa-da, kichik biznes subyektlarida boshqaruv va analitik ko‘nikmalarni rivojlantirish ushbu jarayon bilan uyg‘un holda olib borilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro va mahalliy tadqiqotlar raqamli agentliklar xizmatlariga bo‘lgan talabning ortib borayotganini ko‘rsatadi, biroq kichik korxonalarda raqamli instrumentlardan foydalanish ko‘pincha fragmentar xarakterga ega bo‘lib, strategik integratsiya imkoniyatlari to‘liq ishga solinmayotganini qayd etadi.

Shu sharoitda kichik korxonalar faoliyatida raqamli marketing xizmatlari samaradorligini aniq baholash, samaradorlikni oshiruvchi va cheklovchi omillarni aniqlash, shuningdek, asosiy ko‘rsatkichlar dinamikasini tahlil qilish dolzarb ilmiy-amaliy vazifaga aylanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi O‘zbekistonda kichik korxonalar faoliyati natijalariga raqamli marketing xizmatlarining ta’sirini ilmiy tahlil qilish hamda samaradorlikka ta’sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlashdan iborat.

Tadqiqot doirasida quyidagi asosiy ilmiy savollarga javob topish ko‘zda tutiladi:

1. Kichik biznes subyektlari uchun raqamli marketing xizmatlaridan foydalanishning qaysi modellari xos?
2. CPC, CPL, CAC, LTV va ROMI ko‘rsatkichlari raqamli vositalardan fragmentar foydalanishdan tizimli foydalanishga o‘tilganda qanday o‘zgaradi?
3. Raqamli xizmatlar samaradorligining oshishiga ta’sir etuvchi asosiy cheklovchi omillar va rivojlanish nuqtalari nimalardan iborat?
4. O‘zbekistonda kichik biznes subyektlarining raqamli marketingdan maksimal foyda olishi uchun qaysi tashkiliy, texnologik va strategik sharoitlar muhim hisoblanadi?

Adabiyotlar sharhi

Xalqaro ilmiy adabiyotlarda raqamli marketing (digital marketing) mijozlarni jalb etish, konversiya jarayonlarini amalga oshirish hamda mijozlarni uzoq muddatli ushlab qolishga yo‘naltirilgan raqamli texnologiyalar va kommunikatsion instrumentlar majmuasi sifatida talqin etiladi. Ushbu yondashuv doirasida veb-saytlar, qidiruv tizimi optimizatsiyasi (SEO), qidiruv marketingi (SEM), ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, e-mail marketing va mobil ilovalar asosiy raqamli kanallar sifatida e’tirof etiladi [5]. Tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, kichik biznes uchun raqamli marketingning ustun jihatlari uning past kirish to‘sig‘i, an’anaviy ommaviy axborot vositalariga nisbatan iqtisodiy samaradorligi hamda natijalarni aniq va tezkor o‘lchash imkoniyatlari bilan izohlanadi.

A.A. Sharabati va hammualliflarining tadqiqotlari kichik va o‘rta biznes subyektlarida raqamli marketing instrumentlaridan foydalanishning moliyaviy natijalarga ta’sirini empirik

jihatdan asoslab beradi. Mualliflar xulosalariga ko‘ra, raqamli kanallardan (ijtimoiy tarmoqlarda marketing, qidiruv reklamasi va raqamli analitika) foydalanish tushum hajmining oshishi, rentabellikning yaxshilanishi hamda mijozlar segmentatsiyasining samaradorlashuvi bilan statistik jihatdan ijobiy bog‘liqlikka ega ekanligi aniqlangan [5]. Ushbu jarayonda mijozlar xulq-atvorini tahlil qilish vositalari (customer behavior analytics) markaziy ahamiyat kasb etishi alohida ta’kidlanadi.

Raqamli marketingning strategik ahamiyati M.Y. Noer tomonidan kichik biznesda innovatsion faollik va raqamli strategiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik nuqtai nazaridan o‘rganilgan. Muallifning fikricha, tizimli ravishda shakllantirilgan raqamli strategiya korxonalarning moslashuvchanligini oshiradi, innovatsion jarayonlarni rag‘batlantiradi va barqaror rivojlanishga xizmat qiladi. Ushbu xulosalar R.Setiawan tadqiqotlarida ham tasdiqlangan bo‘lib, unda raqamli marketing mikro, kichik va o‘rta korxonalarda (MSMEs) raqobatbardoshlikni ta’minlovchi muhim omil sifatida baholanadi.

Xalqaro tashkilotlar, jumladan OESR (OECD) va Jahon banki hisobotlarida kichik biznesning raqamli transformatsiyasi bilan bog‘liq muammo va rivojlanish drayverlari tizimli tarzda yoritilgan. OESRning “The Digital Transformation of SMEs” hisobotida resurslar cheklanganligi, raqamli ko‘nikmalar darajasining yetarli emasligi, raqamli strategiyaning to‘liq shakllanmaganligi hamda raqamli infratuzilmaning rivojlanish bosqichida ekanligi kichik biznes uchun asosiy cheklovchi omillar sifatida qayd etilgan. Shu bilan birga, hisobotda tadbirkorlarni raqamli marketing, elektron tijorat va CRM instrumentlarini o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan institutsional qo‘llab - quvvatlash mexanizmlarini rivojlantirish maqsadga muvofiqligi ta’kidlanadi [16]. Jahon bankining “Digitalizing SMEs to Boost Competitiveness” hisobotida esa rivojlanayotgan mamlakatlarda kichik korxonalar uchun raqamli sotuv va marketing kanallari ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda bozor qamrovini kengaytirishning tezkor va samarali vositalaridan biri ekanligi qayd etilgan [2].

Mahalliy ilmiy tadqiqotlar tahlili raqamli marketingning O‘zbekiston kichik biznesi sharoitidagi o‘ziga xos jihatlarini ochib beradi. J.B. Ergashev kichik korxonalarda raqamli instrumentlar samaradorligini oshirishda “instrumentlar – strategiya – analitika” o‘rtasidagi o‘zaro uyg‘unlik hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Muallif CRM tizimlarini joriy etish, mijozlar voronkasini (sales funnel) to‘g‘ri shakllantirish va reklama jarayonlarini optimallashtirishni kichik biznes uchun ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilaydi [8]. D.H. Kholmamatov esa raqamli marketing samaradorligini oshirishda mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish, kommunikatsiya kanallarini diversifikatsiya qilish va personallashtirilgan marketing vositalarini joriy etish muhimligini ta’kidlaydi [9].

O‘zbekistonda raqamli ekotizimning shakllanishi bilan bog‘liq tadqiqotlar orasida J.Esanov ishlari alohida e’tiborga loyiq. Muallif mahalliy startaplarda raqamli strategiyalar asosan ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarga tayanishini, shu bilan birga analitik yondashuvlarni rivojlantirish orqali ularning samaradorligini oshirish imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatadi [9]. S. Musayeva raqamli marketingni O‘zbekiston iqtisodiy transformatsiyasi jarayonlarining muhim tarkibiy qismi sifatida baholab, uning kichik biznes subyektlariga xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirishini ta’kidlaydi [11]. O. Pirmatov esa internet-marketing texnologiyalarining kichik korxonalar operatsion samaradorligini oshirish, mijozlar bilan o‘zaro munosabatlar sifatini yaxshilash va sotuv jarayonlarini takomillashtirishdagi rolini asoslab beradi [12].

“The Current State and Development Potential of the Digital Marketing Market in Uzbekistan” tadqiqoti mamlakatda raqamli marketing bozorining joriy tendensiyalari, rivojlanish sur’atlari va segmentlar bo‘yicha salohiyatini tahlil qiladi [13]. B. Abdukarimovning oilaviy tadbirkorlikka bag‘ishlangan ishlari esa raqamli instrumentlarning iqtisodiy jihatdan qulayligi va ommabopligi kichik korxonalar uchun yangi loyihalarni boshlash va faoliyatni kengaytirishda muhim imkoniyatlar yaratishini ko‘rsatadi [14]. “A Case Study of E-commerce in Uzbekistan” tadqiqotida esa elektron tijoratni joriy etish va onlayn sotuv kanallarini rivojlantirishda raqamli

marketingning hal qiluvchi roli empirik misollar asosida yoritilgan [15].

Adabiyotlar tahlili asosida quyidagi umumiy xulosalar shakllantiriladi: Raqamli marketing kichik korxonalarda samaradorlik, rentabellik va barqarorlikni oshirishga xizmat qiluvchi muhim instrument sifatida e’tirof etiladi [5], [7]. Raqamli instrumentlardan foydalanish samarasi korxonaning raqamli strategiyasi, analitik imkoniyatlari va raqamli ko‘nikmalar darajasi bilan bevosita bog‘liqdir [6], [8]. O‘zbekiston sharoitida raqamli marketing bozorining jadal rivojlanishi, korxonalar o‘rtasida raqamli kompetensiyalar darajasidagi tafovutlar hamda resurslar cheklanganligi xalqaro tajribani mahalliy sharoitga moslashtirish zarurligini ko‘rsatadi [10–13].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot tavsifiy-analitik xarakterga ega bo‘lib, uchta asosiy metodologik elementning uyg‘unligiga tayanadi:

1. Ikkilamchi ma’lumotlar tahlili. Ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda raqamli marketing va kichik biznes sohasiga oid milliy nashrlar tahlil qilinib, sohaviy bilimlarning tizimli yig‘ilishi amalga oshiriladi. Ushbu bosqichda mavjud nazariy yondashuvlar va empirik natijalar umumlashtiriladi.

2. Amaliy tajribani umumlashtirish. Muallif va tadqiqot jamoasining kichik biznes marketingi hamda sotuv sohasidagi konsalting loyihalari, keys-stadilar va amaliy tajribalari tahlil qilinadi. Bu yondashuv nazariy xulosalarni real biznes amaliyoti bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi.

3. Ekspert baholarini tahlil qilish. Kichik korxonalar egalari va menejerlarining raqamli marketing samaradorligi hamda uni amaliy qo‘llash tajribasiga oid ekspert fikrlari yig‘iladi, tizimlashtiriladi va tahlil qilinadi.

1-jadval.

Raqamli marketing samaradorligini baholash ko‘rsatkichlari[95]

Ko‘rsatkich-lar	Qisqartma	Ta’rifi	Formula	O‘lchov birligi	Ma’lumot manbai	Tahlilda qo‘llanilishi
Klik narxi	CPC	Reklamadagi har bir klik uchun sarflangan xarajat	CPC = Budjet / Kliklar soni	so‘m/klik	Reklama kabinetlari	Kreativlar va targeting samaradorligini baholash
Lid narxi	CPL	Bitta ariza (lid)ni jalb qilish qiymati	CPL = Budjet / Lidlar soni	so‘m/lid	Reklama kabinetlari, CRM	Kanallarni murojaat qiymati bo‘yicha solishtirish
Lidning sotuvga konversiyasi	CR	Xarid bilan yakunlangan lidlar ulushi	CR = (Sotuvlar / Lidlar) × 100 %	%	CRM, sotuv bo‘limi	Trafik sifati va sotuv bo‘limi faoliyatini baholash
Mijozni jalb qilish qiymati	CAC	Bitta mijozni jalb qilish uchun sarflangan umumiy marketing xarajatlari	CAC = Marketing xarajatlari / Yangi mijozlar soni	so‘m/mijoz	CRM, moliyaviy hisobotlar	Kanallar samaradorligi va ularning iqtisodiy jihatdan o‘zini oqlashini aniqlash
Mijozning umrbod qiymati	LTV	Mijoz bilan hamkorlik davomida olinadigan umumiy daromad	LTV = O‘rtacha chek × Marjinallik × Xaridlar chastotasi	so‘m/mijoz	CRM, sotuv hisobotlari	Mijozni jalb qilishning uzoq muddatli iqtisodiy foydasini baholash
Marketing investitsiyalari qaytarimi	ROMI	Marketingga kiritilgan mablag‘larning qay darajada o‘zini oqlaganini baholash	ROMI = ((Daromad – Marketing xarajatlari) / Marketing xarajatlari) × 100 %	%	Moliyaviy hisobotlar	Raqamli marketing faoliyatlari rentabelligini baholash

[95] Muallif ishlanmasi

Mazkur metodologik yondashuv evidence-based marketing dalillarga asoslangan marketing) konsepsiyasiga to‘liq mos keladi. Ya’ni qarorlar ilmiy manbalar, amaliy keyslar va boshqaruv tajribasi majmuiga tayangan holda asoslanadi. Bu esa tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshirishga hamda ularning amaliyotda qo‘llanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Raqamli marketing xizmatlari natijadorligini baholash jarayonida bir qator asosiy ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Ushbu ko‘rsatkichlarning tanlanishi ularning kichik biznes uchun amaliy ahamiyatga egaligi hamda ilmiy tadqiqotlarda keng qo‘llanilishi bilan asoslanadi [5], [8], [12] (1-jadval).

Ushbu metodologiyada bir qator muhim cheklovlar e’tiborga olindi:

1. Amaliy keyslar to‘plami O‘zbekistondagi kichik biznes sektorining barcha qatlamlari uchun to‘liq reprezentativ emas bo‘lib, asosan raqamli marketingga qiziqish bildirgan va ushbu yo‘nalishda faol tajribaga ega korxonalar amaliyotini aks ettiradi.

2. Ayrim ma’lumotlar ekspert baholariga asoslangan bo‘lib, ularning aniqligi va to‘liqligi korxonalarda ichki hisobot yuritish tizimining rivojlanish darajasiga bog‘liq.

3. Sezonlik omillar, raqobat muhitidagi o‘zgarishlar hamda makroiqtisodiy shoklar kabi tashqi ta’sirlarni raqamli instrumentlarni joriy etish natijalaridan to‘liq ajratish har doim ham imkoni mavjud emas.

Shu bilan birga, mazkur metodologik yondashuv O‘zbekiston sharoitida raqamli marketingdan foydalanishning tipik modellari va samaradorlikka ta’sir qiluvchi asosiy omillar haqida yaxlit va tizimli tasavvur shakllantirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari mahalliy amaliyot va xalqaro tajriba bilan uyg‘un keladi.

Tahlil va natijalar

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, O‘zbekistonda kichik biznes subyektlari raqamli marketing xizmatlaridan asosan uchta shartli model asosida foydalanadi. Ushbu modellar empirik tahlil va amaliy tajribalar asosida quyidagicha tasniflanadi.

1. “Strategiyasiz reklama” modeli

Mazkur modelda tadbirkor raqamli marketing faoliyatini aniq maqsadlar, maqsadli auditoriya segmentatsiyasi va mijozlar yo‘lini chuqur tahlil qilmasdan amalga oshiradi. Marketing kampaniyalari asosan ijtimoiy tarmoqlar yoki blogerlar orqali bir martalik shaklda ishga tushiriladi. Ushbu modelning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- CRM tizimi joriy etilmagan;
- analitik tahlil asosan subyektiv baholarga tayanadi;
- CAC darajasi yuqori bo‘lib, mijozlar oqimi barqaror emas.

Natijada marketing faoliyatining ta’siri qisqa muddatli va notekis bo‘lib, umumiy samaradorlik cheklangan darajada namoyon bo‘ladi.

2. “Barcha jarayonlarni pudratchiga topshirish” modeli

Ushbu modelda tadbirkor raqamli marketing faoliyatini to‘liq agentlik yoki frilanserga topshiradi. Asosiy talablar ko‘pincha “ko‘proq mijozlar jalb qilish” yoki “obunachilar sonini oshirish” kabi umumiy va noaniq tarzda belgilanadi. Modelning asosiy xususiyatlari quyidagilar:

- KPI va kutilayotgan natijalar yetarlicha aniqlashtirilmagan;
- CPC va CPL ko‘rsatkichlari maqbul bo‘lishiga qaramay, yakuniy biznes natijalari kutilgan darajada bo‘lmasligi mumkin;
- asosiy cheklov raqamli marketing vazifalarini to‘g‘ri qo‘yish va baholash kompetensiyasining yetarli darajada shakllanmaganligidir [8], [9].

Mazkur model ko‘pincha tadbirkorlarning raqamli marketingdan foydalanishdagi dastlabki bosqichiga xos hisoblanadi.

3. “Raqamli marketing — biznes tizimining integral qismi” modeli

Uchinchi modelda raqamli marketing korxonaning umumiy biznes-modeliga to‘liq integratsiya qilinadi va

quyidagi jihatlar bilan tavsiflanadi:

— mijozlar segmentatsiyasi aniq belgilangan;
— qiymat takliflari (UTP) ishlab chiqilgan;
— savdo voronkasi birinchi teginishdan boshlab qayta xaridgacha to‘liq shakllantirilgan;
— CRM tizimi samarali faoliyat yuritadi;
— asosiy metrikalar muntazam ravishda monitoring va tahlil qilinadi;
— pudratchilar bilan hamkorlik aniq KPI asosida tashkil etiladi.

Ushbu model kichik biznesda raqamli transformatsiyani amalga oshirish bo‘yicha xalqaro tavsiyalarga to‘liq mos keladi [1], [7].

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, birinchi va ikkinchi modellar asosan raqamli marketingda dastlabki tajribaga ega korxonalarga xos bo‘lsa, uchinchi model raqamli kompetensiyaga ega va tizimli yondashuvni qo‘llayotgan kompaniyalarda kengroq uchraydi.

Uchinchi modelga o‘tish quyidagi ijobiy o‘zgarishlarni ta’minlaydi:

• CPL va CAC ko‘rsatkichlarining pasayishi (aniq targeting va samarali kreativlar hisobiga);
• CR darajasining oshishi (sotuv bo‘limi faoliyatining standartlashuvi natijasida);
• LTV ko‘rsatkichining o‘sishi (loyallik dasturlari va qayta xarid jarayonining tizimli boshqarilishi hisobiga). Aniqlangan barqaror tendensiyalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:
• CPL pasayishi — raqamli kanallar bilan tizimli ishlash va marketing gipotezalarini muntazam test qilish natijasida;
• murojaatlar sonining o‘sishi — kompleks strategiya va CRM tizimlari joriy etilganda;
• CR oshishi — sotuv jarayonlarining takomillashuvi va trafik sifati yaxshilanganda;
• qayta xaridlar va LTV o‘sishi — chat-botlar, loyallik dasturlari va muntazam kommunikatsiyalarni qo‘llash hisobiga [7].

Mazkur natijalar raqamli marketing faoliyati to‘g‘ri tashkil etilganda kichik biznes sotuvlarini barqaror, bashorat qilinadigan va boshqariladigan jarayonga aylantirishini tasdiqlaydi.

Raqamli marketing samaradorligini cheklovchi asosiy omillar quyidagilardan iborat:

1. Aniq maqsadlar va KPI tizimining yetarli darajada shakllanmaganligi;
2. Mahsulot va xizmatlarning vizual taqdimoti hamda kontent sifati bo‘yicha rivojlanish ehtiyoji;
3. Analitika darajasining pastligi va CRM tizimlarining yetarlicha joriy etilmaganligi;
4. Kadrlar salohiyati va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish zarurati;
5. Moliyaviy cheklovlar va qisqa muddatli rejalashtirish yondashuvi.

Raqamli marketing samaradorligini oshiruvchi omillar esa quyidagilarni qamrab oladi:

• asosiy marketing strategiyasining mavjudligi (segmentatsiya, UTP, maqsadlar);
• savdo voronkasining to‘liq shakllantirilishi va asosiy konversiyalarning belgilanishi;
• CRM va analitika tizimlarining joriy etilishi;
• kreativlar, auditoriyalar va takliflar bo‘yicha muntazam testlar o‘tkazilishi;
• marketing va sotuv bo‘limlari o‘rtasidagi integratsiya;
• xodimlar va rahbarlarning raqamli kompetensiyalarini tizimli oshirish.

Mazkur omillar raqamli marketingni “bir martalik reklama” vositasidan “bashorat qilinadigan va barqaror o‘sish”ni ta’minlovchi strategik instrumentga aylantiradi hamda kichik biznes faoliyatining umumiy samaradorligini maksimal darajada oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda kichik biznes subyektlari raqamli marketingdan foydalanishda uchta asosiy modelni qo‘llaydi: “strategiyasiz reklama”, “barcha jarayonlarni pudratchiga topshirish” hamda “raqamli marketing — biznes tizimining integral qismi”. Birinchi ikki modelda marketing faoliyati asosan qisqa muddatli natijalarga yo‘naltirilgan bo‘lib, baholash jarayonlarida subyektiv yondashuvlar ustunlik qiladi. Natijada ushbu modellarda raqamli marketing samaradorligi to‘liq namoyon bo‘lmaydi. Uchinchi model esa raqamli

marketingni biznes jarayonlari va strategik rejalashtirish bilan uyg‘unlashtirgan korxonalarda qo‘llanilib, barqaror va ijobiy natijalarni ta’minlaydi.

Amaliy tahlil shuni ko‘rsatdiki, uchinchi modelga bosqichma-bosqich o‘tish bir qator muhim afzalliklarni yuzaga keltiradi. Xususan, CPL va CAC ko‘rsatkichlari pasayadi, konversiya koeffitsienti (CR) hamda mijozning umrbod qiymati (LTV) oshadi, marketing kampaniyalari natijalarini oldindan baholash va prognoz qilish imkoniyatlari kengayadi. Bu holat raqamli marketingning kichik biznes subyektlarida barqaror o‘sishni ta’minlash va mijozlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni shakllantirishdagi strategik ahamiyatini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida raqamli marketing samaradorligini oshirish jarayoniga ta’sir qiluvchi bir qator cheklovchi omillar ham aniqlangan. Jumladan, aniq belgilangan maqsadlar va KPI tizimining yetarli darajada shakllanmaganligi, CRM va analitika vositalaridan foydalanish darajasining pastligi, kadrlar salohiyati va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish zarurati hamda moliyaviy resurslarning cheklanganligi dastlabki ikki modelda natijalarning beqaror bo‘lishiga olib keladi. Ushbu omillarni bartaraf etish raqamli marketing samaradorligini oshirish uchun muhim shart hisoblanadi.

O‘zbekistonda kichik biznes subyektlarining raqamli transformatsiyasi uchun eng samarali yondashuv marketing faoliyatini umumiy biznes-modelga integratsiya qilish, CRM va analitika tizimlarini joriy etish, mijozlar segmentatsiyasi va savdo voronkasini to‘liq shakllantirish hamda xodimlar va rahbarlarning raqamli kompetensiyalarini tizimli ravishda oshirishdan iboratdir. Mazkur yondashuv tadbirkorlarga cheklangan resurslar sharoitida ham raqamli marketing vositalaridan samarali foydalanish, barqaror o‘sishni ta’minlash va bozor raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD. The Digital Transformation of SMEs. — 2021–yil. — URL: https://www.oecd.org/en/publications/the-digital- transformation-of-smes_bdb9256a-en.html

2. World Bank. Digitalizing SMEs to Boost Competitiveness. — 2022–yil. URL:https://documents.worldbank. org/urated/en/099515009292224182/P17608901a9db608909f5b02980d48c4e28

3. Sharopova N. Tadbirkorlik faoliyatida raqamli marketing tadqiqotlarining zarurati // Engineering Problems and Innovations. — 2023–yil. — URL: https://fer-teach.uz/index.php/epai/article/view/108

4. Sharopova N. Tadbirkorlik faoliyatida iste’molchilar tadqiqotini o‘tkazishda CRM tizimlarining roli // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. — 2023–yil. — 1(4). — B. 50–56.

5. Sharabati A. A. A. The impact of digital marketing on the performance of SMEs: An analytical study in light of modern digital transformations // Sustainability. — 2024–yil. — URL: https://www.mdpi.com/2071-1050/16/19/8667

6. Noer M. Y. Digital marketing and sustainable innovation in SMEs // Cogent Business & Management. — 2025–yil. — URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/ 10.1080/23311975.2025.2548953

7. Setiawan R. Digital marketing strategy for sustainable performance of MSMEs // Review of Humanities. — 2025–yil. URL: https://journal.lifescifi.com/index. php/RH/article/view/447

8. Ergashev J. B. Improving the effectiveness of digital marketing in small businesses // Forum molodykh uchenykh. 2023–yil. — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/improving-the-effectiveness-of-digital-marketing-in-small- businesses

9. Kholmamatov D. H. The main directions of increasing the effectiveness of digital marketing in small business // Forum molodykh uchenykh. — 2023–yil. — URL:https://cyberleninka.ru/article/n/the-main-directions-of-increasing-the- effectiveness-of-digital-marketing-in-small-business

10.Esanov J. Digital marketing strategies for Uzbek startups //Science and Research.—2024–yil.—URL: https:// inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/87103

11. Musayeva S. Digital marketing strategies in the economic transformation of Uzbekistan // International Journal of Philosophical Studies and Education. — 2024–yil. — URL: https://inlibrary.uz/index.php/ijpse/article/view/84928

12. Pirmatov O. Enhancing small business operations through internet marketing technologies // Asian Research in Modern Science. — 2023–yil. — URL: https://inlibrary.uz/index.php/arims/article/view/49953

13.The current state and development potential of the digital marketing market in Uzbekistan // International Journal of Philosophical Studies and Education. — 2024–yil. — URL: https://inlibrary.uz/index.php/ijpse/article/view/124729

14.Abdukarimov B. Digital marketing and family entrepreneurship // Asian ResearchinModernScience2024yil.URL:https://inlibrary.uz/index.php/arims/article/view/101649

15. A case study of e-commerce in Uzbekistan // International Journal of ArtificialIntelligence.2024yil.URL:https://inlibrary.uz/index.php/ijai/article/view/126265

16.OECD. The Digital Transformation of SMEs: Policy Highlights. — 2021–yil. — URL: https://www.oecd.org/content/dam/ oecd/en/publications/support-materials/2021/02/the-digital-transformation-of-smes_ec3163f5/Digital-Transformation- of-SMEs-policy-highlights-en.pdf

TA’LIM TIZIMINI MOLIYALASHTIRISHNING ZAMONAVIY MODELLARI

Iboyev Saxiddin Mansurovich

mustaqil izlanuvchi,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: iboevsakhiddin@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0018-5178

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ta’lim tizimini moliyalashtirishning zamonaviy modellari va ularning iqtisodiy samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi ta’lim sohasida moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojning ortib borishi hamda an’anaviy budjet mexanizmlarining cheklanganligi bilan izohlanadi. Maqolada davlat-xususiy sheriklik (DXSh), natijaga asoslangan moliyalashtirish (performance-based funding), talabaga yo‘naltirilgan moliyalashtirish (voucher tizimi), blended finance, endowment fondlari, shuningdek, yashil va ijtimoiy obligatsiyalar kabi zamonaviy moliyaviy mexanizmlar kompleks ravishda ko‘rib chiqiladi. Xususan, O‘zbekiston sharoitida davlat-xususiy sheriklik, aralash moliyalashtirish va natijaga asoslangan yondashuvlarni uyg‘unlashtirish orqali ta’lim tizimining barqaror rivojlanishini ta’minlash mumkin. Mazkur tadqiqot natijalari ta’lim siyosatini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *ta’lim tizimi, ta’limni moliyalashtirish, zamonaviy moliyaviy mexanizmlar, davlat-xususiy sheriklik (DXSh), blended finance, natijaga asoslangan moliyalashtirish, voucher tizimi, endowment fondlari, ta’lim kreditlari, yashil obligatsiyalar, ijtimoiy obligatsiyalar, inson kapitali, investitsiyalar, ta’lim sifati, moliyaviy barqarorlik, O‘zbekiston ta’lim tizimi, xususiy sektor ishtiroki, innovatsion moliyalashtirish modellari.*

СОВРЕМЕННЫЕ МОДЕЛИ ФИНАНСИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Ибоев Сахиддин Мансурович

независимый исследователь
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: iboevsakhiddin@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0018-5178

Аннотация. *В данной статье проводится научный анализ современных моделей финансирования системы образования и их экономической эффективности. Актуальность исследования объясняется растущей потребностью в финансовых ресурсах в секторе образования и ограничениями традиционных бюджетных механизмов. В статье всесторонне рассматриваются современные финансовые механизмы, такие как государственно-частное партнерство (ГЧП), финансирование, ориентированное на результаты, финансирование, ориентированное на учащихся (ваучерная система), смешанное финансирование, целевые фонды, а также зеленые и социальные облигации. В частности, в условиях Узбекистана обеспечение устойчивого развития системы образования возможно путем сочетания государственно-частного партнерства, смешанного финансирования и подходов, ориентированных на результаты. Результаты данного исследования имеют практическое значение для совершенствования образовательной политики.*

Ключевые слова: *система образования, финансирование образования, современные финансовые механизмы, государственно-частное партнерство (ГЧП), смешанное финансирование, финансирование, ориентированное на результат, ваучерная система, целевые фонды, образовательные кредиты, зеленые облигации, социальные облигации, человеческий капитал, инвестиции, качество образования, финансовая стабильность,*

узбекская система образования, участие частного сектора, инновационные модели финансирования.

MODERN MODELS OF FINANCING THE EDUCATION SYSTEM

Iboev Sakhiddin Mansurovich

Independent researcher
Tashkent State University of Economics
E-mail: iboevsakhiddin@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0018-5178

Abstract. *This article scientifically analyzes modern models of financing the education system and their economic efficiency. The relevance of the study is explained by the increasing need for financial resources in the education sector and the limitations of traditional budget mechanisms. The article comprehensively considers modern financial mechanisms such as public-private partnerships (PPP), performance-based funding, student-oriented funding (voucher system), blended finance, endowment funds, as well as green and social bonds. In particular, in the conditions of Uzbekistan, it is possible to ensure sustainable development of the education system by combining public-private partnerships, blended financing, and performance-based approaches. The results of this study are of practical importance in improving education policy.*

Keywords: *education system, education financing, modern financial mechanisms, public-private partnership (PPP), blended finance, results-based financing, voucher system, endowment funds, educational loans, green bonds, social bonds, human capital, investments, quality of education, financial stability, Uzbek education system, private sector participation, innovative financing models.*

Kirish

Hozirgi globallashuv sharoitida ta’lim tizimi davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida strategik ahamiyat kasb etadi. Ta’lim sifatini oshirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish va innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish bevosita moliyaviy ta’minot darajasiga bog‘liq. Shu bois ta’lim muassasalarini moliyalashtirishda an’anaviy budjet tizimi bilan bir qatorda zamonaviy moliyaviy mexanizmlardan foydalanish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Ta’limni moliyalashtirish – bu davlat, xususiy sektor va boshqa manbalar hisobidan ta’lim tizimini moddiy jihatdan ta’minlash jarayonidir. Zamonaviy iqtisodiy nazariyalarda ta’lim inson kapitaliga investitsiya sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, ta’limga yo‘naltirilgan mablag‘lar uzoq muddatli iqtisodiy o‘sish omili hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada tizimli tahlil, taqqoslash, iqtisodiy-statistik usullar va institutsional yondashuvlardan foydalanilgan. Har bir modelning afzalliklari va cheklovlari aniqlanib, ularning ta’lim sifatiga, moliyaviy barqarorlikka hamda investitsion jozibadorlikka ta’siri baholangan. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, ta’lim tizimini samarali moliyalashtirish uchun yagona model yetarli emas, balki turli moliyaviy mexanizmlarning integratsiyalashgan qo‘llanilishi muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va muhokama

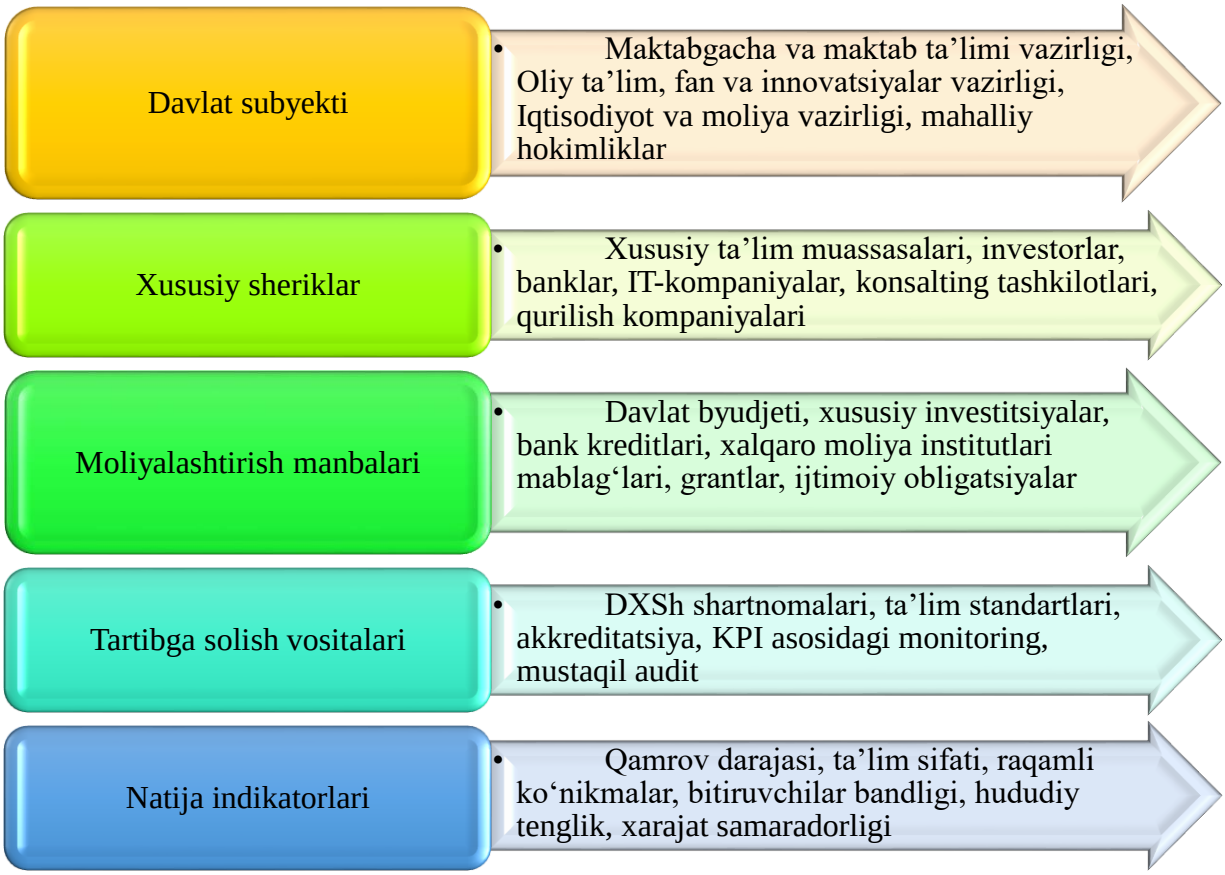
O‘zbekiston ta’lim tizimini barqaror rivojlantirish sharoitida moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash va samarali boshqaruv mexanizmlarini joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) asosidagi model ta’lim sohasida resurslardan oqilona foydalanish, investitsiyalar hajmini oshirish hamda xizmatlar sifatini yaxshilashning muhim instrumenti sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ta’lim

tizimida faqat davlat yoki xususiy sektor ustuvorligiga asoslangan yondashuv yetarli darajada samarali emas, balki ularning integratsiyalashgan modeli yuqori natijadorlikni ta’minlaydi.

O‘zbekiston sharoitida DXSh modelini joriy etish bir necha yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin. Birinchidan, boshqaruv va professional xizmatlar segmentida xususiy sektorni jalb etish orqali ta’lim muassasalarida zamonaviy menejment yondashuvlarini joriy qilish mumkin. Ikkinchidan, operatsion xizmatlarni xususiylashtirish orqali davlat xarajatlarini optimallashtirish va xizmatlar sifatini oshirishga erishiladi. Uchinchidan, ta’lim xizmatlarini moliyalashtirishda vaucher va davlat buyurtmasi mexanizmlarini kengaytirish orqali nodavlat ta’lim muassasalari faoliyatini rag‘batlantirish mumkin.

1-rasm.

O‘zbekiston ta’lim tizimiga moslashtirilgan modelning institutsional tuzilmasi[96]

Shuningdek, infratuzilma rivojida DXSh mexanizmlaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Xususan, maktabgacha ta’lim muassasalari, umumiy o‘rta ta’lim maktablari va talabalar turar joylarini qurishda xususiy investitsiyalarni jalb qilish davlat budjeti yukini kamaytiradi va yangi quvvatlarni tezkor yaratish imkonini beradi. Eng samarali yondashuv sifatida infratuzilma va ta’lim xizmatlarini birlashtirgan kompleks DXSh modeli e’tirof etiladi, chunki u resurslardan kompleks foydalanish va risklarni optimal taqsimlashni ta’minlaydi.

Mazkur modelni samarali joriy etish uchun institutsional muhitni takomillashtirish muhim hisoblanadi. Jumladan, DXSh loyihalari uchun normativ-huquqiy bazani rivojlantirish, shaffoflik va hisobdorlik mexanizmlarini kuchaytirish, shuningdek, loyiha samaradorligini baholovchi aniq ko‘rsatkichlar tizimini joriy etish zarur. Shu bilan birga, xususiy investorlar uchun rag‘batlantiruvchi choralar, jumladan soliq imtiyozlari va kafolat mexanizmlarini ishlab chiqish muhimdir. O‘zbekiston ta’lim tizimida davlat-xususiy sheriklik asosidagi integratsiyalashgan

[96] International Finance Corporation. (2020). Public-private partnership handbook. IFC. Ma’lumitlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

modelni joriy etish ta’lim sifati va qamrovini oshirish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash hamda iqtisodiy o‘sishga xizmat qiluvchi inson kapitalini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

1-jadval.

Oliy ta’lim investitsiyalari va rivojlanish ko‘rsatkichlari (2025[97])

Mamlakat	Xususiy investitsiyalar (pr, %)	DXSH (ppp, %)	Davlat investitsiyalari (pu, %)	Kasbiy ta’lim sifati (Q)	Raqamli ko‘nikmalar (D)	Malakali kadrlar mavjudligi (E)
Buyuk Britaniya	32	29	39	64.7	65.6	67.5
Avstraliya	39	24	37	63.8	67.0	59.6
Yangi Zelandiya	51	18	31	63.2	65.5	52.5
Irlandiya	72	18	10	64.1	66.5	62.0
Janubiy Koreya	38	15	47	63.9	66.5	65.1
Polsha	81	12	7	42.2	54.5	51.6
Italiya	63	11	26	58.4	52.9	54.6
Chili	36	10	54	65.3	54.4	64.4
Belgiya	85	4	11	67.8	63.8	62.1
Fransiya	79	3	18	62.1	58.2	59.6

Mazkur jadvaldan ko‘rinadiki, rivojlangan davlatlarda oliy ta’limni moliyalashtirish modeli sezilarli darajada diversifikatsiyalashgan bo‘lib, xususiy investitsiyalar ulushi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda (Belgiya – 85%, Polsha – 81%, Fransiya – 79%) davlat xarajatlari nisbatan past ulushni tashkil etadi. Shu bilan birga, davlat-xususiy sheriklik (PPP) mexanizmlarining ulushi aksariyat mamlakatlarda cheklangan (3–29%), bu esa PPPning hali to‘liq salohiyatda ishlatilmayotganini ko‘rsatadi.

Natijaviy ko‘rsatkichlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yuqori davlat investitsiyalari ulushiga ega mamlakatlar (masalan, Janubiy Koreya – 47%, Chili – 54%)da kasbiy ta’lim sifati va raqamli ko‘nikmalar darajasi nisbatan yuqori. Masalan, Janubiy Koreyada Q = 63.9, D = 66.5 bo‘lib, bu davlat tomonidan faol moliyaviy qo‘llab-quvvatlash samaradorligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, Buyuk Britaniya va Avstraliya kabi aralash moliyalashtirish modeliga ega davlatlarda barcha ko‘rsatkichlar nisbatan muvozanatli (Q ≈ 64, D ≈ 66, E ≈ 60–67).

Biroq, faqat xususiy investitsiyalarga tayanish har doim ham yuqori natija bermaydi. Masalan, Polshada xususiy investitsiyalar ulushi juda yuqori (81%) bo‘lishiga qaramay, kasbiy ta’lim sifati (42.2) va raqamli ko‘nikmalar (54.5) past darajada. Bu holat ta’lim tizimida davlat ishtirokining muhimligini ko‘rsatadi.

Moliyalashtirishning optimal modeli – aralash modeli, bunda faqat davlat yoki faqat xususiy moliyalashtirish emas, balki ularning muvozanatli kombinatsiyasi (UK, Avstraliya tajribasi) eng yuqori natijalarni beradi.

Davlat investitsiyalarining strategik roli yuqori ekanligi ta’lim sifati va raqamli ko‘nikmalar rivojlanishida davlat xarajatlari muhim omil bo‘lib xizmat qiladi (Janubiy Koreya, Chili misolida). DXSh mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi, bu instrumentdan samarali foydalanish imkoniyatlari hali to‘liq ishga solinmaganligini ifodalaydi. Xususiy investitsiyalar samaradorligi institutsional muhitga bog‘liq ya’ni yuqori xususiy ulush har doim yuqori natijaga olib kelmaydi (Polsha holati), bu esa boshqaruv sifati va tartibga solish muhimligini ko‘rsatadi. Raqamli ko‘nikmalar va mehnat bozori integratsiyasi bog‘liqligi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda (UK, Koreya) malakali kadrlar mavjudligi ham yuqori, bu ta’lim va iqtisodiyot integratsiyasini aks ettiradi.

[97] Patrinos, H. A., Barrera-Osorio, F., & Guáqueta, J. (2009). The role and impact of public-private partnerships in education. World Bank.

2-jadval.

Modellarni solishtirma tahlili[98]

Model	Moliyalashtirish manbasi	Afzalligi	Kamchiligi
Davlat	Budjet	Tenglik	Samarasizlik
Xususiy	Talaba, investor	Sifat	Tengsizlik
Aralash	Davlat + xususiy	Barqarorlik	Murakkablik
DXSh	Investitsiya + davlat	Katta loyihalar	Risk
Natijaviy	KPI asosida	Samaradorlik	O‘lchov muammosi
Voucher	Talaba orqali	Raqobat	Nazorat
Endowment	Fondlar	Mustaqillik	Sekin rivojlanish
Xalqaro	Donorlar	Resurs	Qarzdorlik

Mazkur tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’limni rivojlantirishda moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyasi hamda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, davlat investitsiyalari va institutsional boshqaruv sifati ta’lim natijadorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois, O‘zbekiston sharoitida ham oliy ta’limni moliyalashtirishda aralash modelni rivojlantirish, DXSh instrumentlarini kengaytirish va xususiy sektor ishtirokini samarali tartibga solish ustuvor yo‘nalish sifatida qaralishi lozim.

3-jadval.

Moliyalashtirishning klassik va zamonaviy modellari taqqoslama jadvali[99]

Mezonlar	Klassik modellari (O‘zbekiston amaliyoti)	Zamonaviy modellari (O‘zbekistonda joriy etilishi va holati)
Asosiy yondashuv	Davlat budjetiga asoslangan	Aralash (davlat + xususiy sektor + xalqaro moliya)
Moliyalashtirish manbasi	Davlat budjeti ustun (asosiy ulush)	Kontrakt to‘lovlari, DXSh investitsiyalari, xalqaro kredit va grantlar
Boshqaruv tizimi	Markazlashgan boshqaruv	Qisman mustaqillik (OTMlarga moliyaviy erkinlik berilmoqda)
Moslashuvchanlik	Past – qat’iy budjet cheklovlari	O‘rta-yuqori – xususiy sektor va grantlar hisobiga kengaymoqda
Samaradorlik	Xarajatga yo‘naltirilgan	Natijaga yo‘naltirish bosqichida (KPI tizimi joriy qilinmoqda)
Raqobat muhiti	Past (davlat muassasalari ustun)	O‘rta-yuqori (xususiy universitetlar va maktablar soni ortmoqda)
Risklarni taqsimlash	Asosan davlat zimmasida	DXSh loyihalarida davlat va investorlar o‘rtasida taqsimlanmoqda
Innovatsionlik	Past	Raqamli ta’lim, EdTech platformalar, xalqaro dasturlar rivojlanmoqda
Moliyaviy barqarorlik	Budjetga yuqori bog‘liqlik	Diversifikatsiya boshlangan, ammo hali to‘liq emas
Investitsiya jalb qilish	Cheklangan	So‘nggi yillarda sezilarli o‘sish (xususiy ta’lim sektori rivojlanmoqda)
Shaffoflik	O‘rta daraja	Raqamlashtirish orqali oshib bormoqda
Ijtimoiy tenglik	Yuqori (davlat subsidiyalari orqali)	Grantlar va kreditlar orqali qo‘llab-quvvatlanmoqda
Asosiy modellar	Davlat moliyalashtirish modeli	DXSh, kontrakt, xalqaro grantlar, ta’lim kreditlari
Amaliy misollar	Davlat maktablari va OTMlar to‘liq budjet asosida	Xususiy universitetlar, DXSh asosidagi maktabgacha ta’lim loyihalari
Natijaga yo‘naltirilganlik	Past	Bosqichma-bosqich joriy etilmoqda

[98] Barr, N. (2004). Financing higher education: Lessons from economic theory. Higher Education, 47(1), 1–23.
[99] Barr, N. (2004). Financing higher education: Lessons from economic theory. Higher Education, 47(1), 1–23.

Taqqoslash natijalari shuni ko‘rsatadiki, klassik moliyalashtirish modellari ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynasa-da, zamonaviy modellarga xos bo‘lgan moslashuvchanlik, innovatsionlik va investitsion jozibadorlik darajasi yuqoriroq hisoblanadi. Shu sababli, hozirgi sharoitda eng samarali yondashuv klassik va zamonaviy modellarning integratsiyalashgan (gibrid) kombinatsiyasidan foydalanish hisoblanadi.

O‘zbekistonda ta’lim tizimini moliyalashtirish uzoq vaqt davomida asosan klassik davlat budjeti modeliga tayangan holda rivojlanib keldi. Bu model ijtimoiy tenglikni ta’minlashda muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, resurslarning cheklanganligi va samaradorlikning pastligi kabi muammolarni yuzaga keltirdi.

So‘nggi yillarda ta’lim tizimida zamonaviy moliyalashtirish modellari bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Xususan, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) asosida maktabgacha ta’lim muassasalari soni sezilarli oshganini, xususiy oliy ta’lim muassasalari va xorijiy universitetlar filiallari tashkil etilayotganligini, ta’lim kreditlari tizimi kengaytirilib, xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik kuchaytirilganligini alohida e’tirof etish lozim.

4-jadval.

O‘zbekiston ta’lim tizimiga moslashtirilgan modelning asosiy yo‘nalishlari[100]

Yo‘nalish	O‘zbekistondagi mos shakli	Amalga oshirish mexanizmi	Kutilayotgan natija
1. Boshqaruv va professional xizmatlar	Xususiy operatorlar va malakali tashkilotlarni maktabgacha ta’lim, maktab, texnikum va oliy ta’lim muassasalariga boshqaruv-konsalting xizmatlari ko‘rsatishga jalb etish	O‘quv dasturlarini yangilash, xalqaro standart asosida curriculum ishlab chiqish, menejment audit, pedagoglar malakasini oshirish bo‘yicha servis kontraktlari	Ta’lim sifati oshadi, boshqaruv samaradorligi kuchayadi, zamonaviy o‘quv dasturlari joriy etiladi
2. Operatsion xizmatlar	Ta’lim muassasalarining ayrim yordamchi xizmatlarini xususiy sektor orqali tashkil etish	Ovqatlantirish, IT-servis, xavfsizlik, transport, laboratoriya xizmati, texnik xizmat ko‘rsatish bo‘yicha operatsion kontraktlar	Davlatning operatsion xarajatlari qisqaradi, xizmat sifati va tezkorlik oshadi
3. Ta’lim xizmatlari	Davlat buyurtmasi asosida nodavlat ta’lim muassasalarida o‘quvchilar va talabalarni o‘qitish	Davlat granti, vaucher, per capita moliyalashtirish, ijtimoiy kontraktlar orqali xususiy bog‘cha, maktab va universitetlarga talabalar yo‘naltiriladi	Ta’lim qamrovi kengayadi, davlat infratuzilmasiga yuk kamayadi, raqobat kuchayadi
4. Infratuzilma mavjudligi	Xususiy investorlar tomonidan ta’lim binolari va obyektlarini qurish hamda ularni davlatga uzoq muddatli foydalanish uchun taqdim etish	“Build-Lease-Transfer”, “Design-Build-Finance-Operate” kabi DXSh modellarida maktab, bog‘cha, yotoqxona, STEM laboratoriya, raqamli markazlar barpo etish	Yangi o‘quv quvvatlari yaratiladi, hududiy taqchillik kamayadi, budjetga bir martalik yuk pasayadi
5. Infratuzilma + ta’lim xizmati kompleksi	Xususiy sherik nafaqat bino quradi, balki ayrim xizmatlarni ham ko‘rsatadi	Maktabgacha ta’lim markazi, kasb-hunar markazi, IT-maktab, ixtisoslashgan ta’lim klasterlarini qurish va boshqarish bo‘yicha kompleks kontraktlar	Resurslardan kompleks foydalanish ta’minlanadi, risklar optimal taqsimlanadi, sifat nazorati kuchayadi

Mazkur tadqiqot natijalari oliy ta’lim tizimini moliyalashtirish mexanizmlarining iqtisodiy

[100] Barr, N. (2004). Financing higher education: Lessons from economic theory. Higher Education, 47(1), 1–23.

o‘sishning ijtimoiy-investitsion modelidagi o‘rni va ahamiyatini kompleks baholash imkonini berdi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ta’lim tizimining rivojlanishi va uning natijadorligi, avvalo, moliyalashtirish manbalari tarkibi va ularning samarali boshqarilishiga bevosita bog‘liq. Xususan, davlat, xususiy sektor va davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarining o‘zaro nisbatlari ta’lim sifati, qamrov darajasi hamda raqamli ko‘nikmalar rivojiga turlicha ta’sir ko‘rsatadi.

Olingan empirik natijalarga ko‘ra, ta’lim tizimi rivojlanishining asosiy indikatori sifatida raqamli ko‘nikmalar darajasi ajralib chiqdi. Bu ko‘rsatkich zamonaviy iqtisodiyot talablariga mos ravishda inson kapitalining sifatini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Regression tahlil natijalari shuni tasdiqladiki, oliy ta’limni moliyalashtirish hajmi va shakli bilan raqamli ko‘nikmalar darajasi o‘rtasida sezilarli ijobiy bog‘liqlik mavjud. Ayniqsa, davlat-xususiy sheriklik asosidagi moliyalashtirish mexanizmi eng yuqori samaradorlikni namoyon etdi. Xususan, DXSh ulushining oshishi raqamli ko‘nikmalar darajasining sezilarli oshishiga olib kelishi aniqlangan bo‘lib, bu ushbu mexanizmning ustuvorligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Xulosa

Tahlillar shuni ham ko‘rsatdiki, faqat davlat investitsiyalariga yoki faqat xususiy investitsiyalarga tayanish ta’lim tizimining barqaror rivojlanishini ta’minlay olmaydi. Bir tomonlama moliyalashtirish modeli natijadorlikning pasayishiga olib keladi. Davlat investitsiyalariga haddan tashqari tayanish resurslardan foydalanish samaradorligini pasaytirsa, xususiy investitsiyalar ustuvor bo‘lgan holatlarda esa ijtimoiy tenglik va ta’lim qamrovi bilan bog‘liq muammolar yuzaga kelishi mumkin. Shu bois, optimal model sifatida davlat, xususiy sektor va DXSh mexanizmlarining muvozanatli kombinatsiyasiga asoslangan aralash moliyalashtirish modeli eng maqbul yo‘l sifatida e’tirof etiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari oliy ta’lim tizimida investitsiyalar va natijalar o‘rtasidagi bog‘liqlikning institutsional omillar bilan ham chambarchas aloqadorligini ko‘rsatdi. Ya’ni, moliyalashtirish hajmi bilan bir qatorda, uning qanday boshqarilishi, shaffoflik darajasi, hisobdorlik mexanizmlari va tartibga solish sifati ham muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan, DXSh mexanizmining samaradorligi nafaqat moliyaviy resurslarni jalb etish, balki boshqaruv samaradorligini oshirish orqali ham namoyon bo‘ladi.

Mazkur ilmiy xulosalardan kelib chiqib, quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiq:

Birinchidan, oliy ta’limni moliyalashtirishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini keng joriy etish zarur. Buning uchun DXSh bo‘yicha normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, shartnoma mexanizmlarini standartlashtirish va investorlar uchun barqaror hamda prognoz qilinadigan muhit yaratish lozim.

Ikkinchidan, ta’lim tizimiga xususiy investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantirish maqsadida soliq imtiyozlari, subsidiyalar va kafolat mexanizmlarini joriy etish zarur. Bu orqali xususiy sektorning ta’lim sohasidagi ishtirokini kengaytirish mumkin bo‘ladi.

Uchinchidan, davlat investitsiyalarining samaradorligini oshirish maqsadida ularni strategik yo‘naltirish talab etiladi. Xususan, davlat mablag‘lari asosan infratuzilma, ilmiy-tadqiqot faoliyati va ijtimoiy ahamiyatga ega yo‘nalishlarga yo‘naltirilishi lozim.

To‘rtinchidan, ta’lim tizimida shaffoflik va hisobdorlikni ta’minlash muhim hisoblanadi. Buning uchun ochiq ma’lumotlar tizimini rivojlantirish, mustaqil audit mexanizmlarini joriy etish va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish zarur.

Beshinchidan, raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan investitsiyalarni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilash lozim. Chunki aynan ushbu ko‘rsatkich zamonaviy iqtisodiyotda raqobatbardoshlikni ta’minlaydi.

Oltinchidan, xalqaro moliyaviy institutlar va investorlar bilan hamkorlikni kengaytirish orqali qo‘shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilish muhim ahamiyatga ega. Bu esa ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va innovatsion rivojlanishni jadallashtirishga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim tizimini samarali rivojlantirish uchun moliyalashtirishning

diversifikatsiyalashgan va muvozanatli modelini joriy etish zarur bo‘lib, bunda davlat-xususiy sheriklik mexanizmi markaziy o‘rin egallaydi. Ushbu yondashuv nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki iqtisodiy o‘sishning barqarorligini ta’minlashda ham muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Bank. (2023). *Education finance watch 2023*. World Bank.
2. World Bank. (2020). *Public-private partnerships in education*. World Bank.
3. Asian Development Bank. (2022). *Financing education in Asia and the Pacific*. ADB.
4. OECD. (2023). *Education at a glance 2023: OECD indicators*. OECD Publishing.
5. UNESCO. (2022). *Global education monitoring report 2022*. UNESCO.
6. Patrinos, H. A., Barrera-Osorio, F., & Guáqueta, J. (2009). *The role and impact of public-private partnerships in education*. World Bank.
7. Psacharopoulos, G., & Patrinos, H. A. (2018). Returns to investment in education: A decennial review. *Education Economics*, 26(5), 445–458.
8. Barr, N. (2004). Financing higher education: Lessons from economic theory. *Higher Education*, 47(1), 1–23.
9. OECD. (2020). *Blended finance principles for unlocking commercial finance for the SDGs*. OECD Publishing.
10. International Finance Corporation. (2020). *Public-private partnership handbook*. IFC.
11. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. (2024). *Ta’lim tizimi rivojlanishi bo‘yicha hisobot*.
12. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. (2024). *Ta’lim statistikasi to‘plami*.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TA’LIM XIZMATLARI BOZORIDA UNIVERSITETNING RAQOBATBARDOSHLIGINI BAHOLASH VA UNI YAXSHILASH STRATEGIYASINI TANLASH

Ismoilova Feruza Kubaymurodovna
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Samarqand filiali o‘qituvchisi
E-mail: feruzakubaymurodovna@gmail.com

Bozorov Sardor Ilhom o‘g‘li
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Samarqand filiali talabasi
E-mail: bozorovsardor6907@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada universitetlarning ta’lim xizmatlari bozoridagi raqobatbardoshligi va uni shakllantiruvchi asosiy omillar tahlil qilinadi. Hozirgi sharoitda oliy ta’lim muassasalari bozor iqtisodiyoti subyektlari sifatida faoliyat yuritib, talabalarni jalb qilish, ta’lim sifatini oshirish va o‘z nufuzini mustahkamlash uchun o‘zaro raqobatlashmoqda. Universitetlarning raqobatbardoshligini oshirish innovatsion yondashuvlarni joriy etish, ilmiy salohiyatni rivojlantirish va ta’lim xizmatlari sifatini doimiy ravishda takomillashtirish bilan chambarchas bog‘liq ekani aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *raqobatbardoshlik, ta’lim xizmatlari bozori, oliy ta’lim muassasalari, ta’lim sifati, intellektual salohiyat, innovatsiyalar, ilmiy-tadqiqot faoliyati.*

ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ УНИВЕРСИТЕТА НА РЫНКЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ И ВЫБОР СТРАТЕГИИ ЕЕ ПОВЫШЕНИЯ

Исмоилова Феруза Кубаймуродовна
преподаватель
Самаркандского филиала
Ташкентского университета
информационных технологий
имени Мухаммада аль-Хорезми
E-mail: feruzakubaymurodovna@gmail.com

Бозоров Сардор Илхом ўғли
студент
Самаркандского филиала
Ташкентского университета
информационных технологий имени
Мухаммада аль-Хорезми
E-mail:bozorovsardor6907@gmail.com

Аннотация. *В данной статье анализируется конкурентоспособность университетов на рынке образовательных услуг и основные факторы, её определяющие. В современных условиях высшие учебные заведения, функционирующие как субъекты рыночной экономики, конкурируют друг с другом за привлечение студентов, повышение качества образования и укрепление своей репутации. Установлено, что повышение конкурентоспособности университетов тесно связано с внедрением инновационных*

подходов, развитием научного потенциала и непрерывным повышением качества образовательных услуг.

***Ключевые слова**: конкурентоспособность, рынок образовательных услуг, высшие учебные заведения, качество образования, интеллектуальный потенциал, инновации, научно-исследовательская деятельность.*

ASSESSMENT OF THE UNIVERSITY’S COMPETITIVENESS IN THE EDUCATIONAL SERVICES MARKET AND CHOOSING A STRATEGY TO IMPROVE IT

Ismoilova Feruza Kubaymurodovna

Teacher
of the Samarkand branch of the
Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al-Xorazmiy
E-maik: feruzakubaymurodovna@gmail.com

Bozorov Sardor Ilhom o‘g‘li

Student of the Samarkand branch of the
Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al-Khwarizmi
E-mail: bozorovsardor6907@gmail.com

***Abstract.**This article analyzes the competitiveness of universities in the educational services market and the main factors shaping it. In the current environment, higher education institutions, operating as subjects of a market economy, compete with each other to attract students, improve the quality of education and strengthen their reputation. It has been established that increasing the competitiveness of universities is closely related to the introduction of innovative approaches, the development of scientific potential and the continuous improvement of the quality of educational services.*

***Keywords:** competitiveness, educational services market, higher education institutions, quality of education, intellectual potential, innovations, research activities.*

Kirish

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasida ham oliy ta’lim muassasalari bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat yurituvchi muhim subyektlardan biri hisoblanadi. Universitetlar nafaqat bilim beruvchi ijtimoiy institut sifatida, balki ta’lim xizmatlarini ishlab chiqaruvchi va ta’lim bozorida faol ishtirok etuvchi tashkilotlar sifatida ham namoyon bo‘lmoqda. So‘nggi yillarda mamlakatimizda oliy ta’lim tizimini isloh qilish, yangi universitetlar tashkil etish, xorijiy oliy ta’lim muassasalarining filiallarini ochish hamda xususiy oliy ta’lim muassasalarini rivojlantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Natijada ta’lim xizmatlari bozori kengayib, oliy ta’lim muassasalari o‘rtasidagi raqobat tobora kuchayib bormoqda.

Bugungi kunda ta’lim xizmatlari bozoridagi raqobat oliy ta’lim muassasalari o‘rtasida talabalarni jalb qilish, ta’lim sifatini oshirish va o‘zining nufuzini mustahkamlash uchun olib boriladigan jarayonni anglatadi. Har bir universitet o‘zining ta’lim dasturlari, professor-o‘qituvchilar salohiyati, ilmiy-tadqiqot ishlari, zamonaviy o‘quv texnologiyalari hamda moddiy-texnik bazasi orqali boshqalardan ustun bo‘lishga harakat qiladi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalari ta’lim jarayonini takomillashtirish, innovatsion o‘qitish usullarini joriy etish, talabalar uchun qulay o‘quv muhiti yaratish kabi masalalarga alohida e’tibor qaratmoqda.

O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimi keng imkoniyatlar doirasi bilan tavsiflanadi. Bugungi kunda mamlakatimizda davlat oliy ta’lim muassasalari bilan bir qatorda nodavlat (xususiy) universitetlar ham faoliyat yuritmoqda. Bundan tashqari, ko‘plab nufuzli xorijiy universitetlarning

filiallari ham ochilib, turli yo‘nalishlar va mutaxassisliklar bo‘yicha ta’lim xizmatlari taklif etilmoqda. Bu esa ta’lim xizmatlari bozorida sog‘lom raqobat muhitining shakllanishiga xizmat qilmoqda.

Ayrim hududlarda bir xil yoki o‘xshash mutaxassisliklar bo‘yicha ta’lim beruvchi bir nechta oliy ta’lim muassasalari mavjud. Masalan, iqtisodiyot, menejment, axborot texnologiyalari, pedagogika kabi yo‘nalishlarda bir nechta universitetlar mutaxassislar tayyorlaydi. Bu esa universitetlar o‘rtasidagi raqobatni yanada kuchaytiradi. Abituriyentlar esa o‘zlari uchun eng maqbul oliy ta’lim muassasasini tanlash jarayonida ta’lim sifati, professor-o‘qituvchilarning malakasi, zamonaviy o‘quv sharoitlari, amaliyot imkoniyatlari hamda bitiruvchilarning ish bilan ta’minlanish darajasi kabi omillarga e’tibor qaratadi.

Oliy ta’lim muassasalari nafaqat sifatli ta’lim berishga, balki qo‘shimcha xizmatlarni ham taklif etishga intilmoqda. Jumladan, xalqaro almashinuv dasturlari, xorijiy universitetlar bilan hamkorlik, ilmiy loyihalarda ishtirok etish imkoniyatlari, zamonaviy laboratoriyalar, elektron kutubxonalar, startap loyihalarni qo‘llab-quvvatlash tizimlari kabi xizmatlar universitetlarning raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, ayrim universitetlar talabalarga qo‘shimcha kurslar, xorijiy tillarni chuqur o‘rganish imkoniyati, amaliy treninglar va ishlab chiqarish korxonalari bilan hamkorlikda amaliyot o‘tash imkoniyatlarini ham yaratmoqda.

Mavzuning dolzarbligi

O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim muassasalari ta’lim xizmatlari bozorining muhim ishtirokchilari hisoblanadi. Ular bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat yuritib, talabalar ehtiyojlarini qondirish, zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlash hamda ta’lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Universitetlar o‘rtasidagi sog‘lom raqobat esa ta’lim tizimining rivojlanishiga, innovatsion yondashuvlarning keng joriy etilishiga hamda mamlakatimizda yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonining yanada takomillashishiga olib kelmoqda.

Universitetlar o‘rtasidagi raqobat — bu oliy ta’lim muassasalarining ta’lim xizmatlari bozorida o‘z o‘rnini mustahkamlash, nufuzini oshirish hamda ko‘proq talabalarni jalb qilishga qaratilgan harakatlar majmuasidir. O‘zbekiston sharoitida ham so‘nggi yillarda oliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida universitetlar soni ortib, ta’lim xizmatlari bozori sezilarli darajada kengaydi. Natijada oliy ta’lim muassasalari o‘rtasidagi raqobat ham kuchayib, har bir universitet o‘zining ta’lim sifati, ilmiy salohiyati va infratuzilmasini rivojlantirish orqali bozorda barqaror mavqega ega bo‘lishga intilmoqda.

Bugungi kunda universitetlar o‘rtasidagi raqobat faqatgina talabalarni jalb qilish bilan cheklanib qolmaydi. U ta’lim dasturlarini takomillashtirish, zamonaviy o‘qitish texnologiyalarini joriy etish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish hamda bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta’minlash kabi ko‘plab yo‘nalishlarni ham qamrab oladi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalari ta’lim jarayonini doimiy ravishda modernizatsiya qilish, yangi mutaxassisliklarni ochish hamda talabalar uchun qulay va zamonaviy o‘quv muhitini yaratishga katta e’tibor qaratmoqda.

Biroq ta’lim xizmatlari bozorining tobora rivojlanib borishi universitet raqobatbardoshligini oshirishning yangi va samarali usullarini topishni ham murakkablashtirmoqda. Chunki bugungi kunda deyarli barcha oliy ta’lim muassasalari ta’lim sifatini oshirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va talabalar uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratishga harakat qilmoqda. Shu sababli universitetlar o‘z raqobatbardoshligini saqlab qolish va kuchaytirish uchun yangi g‘oyalar, ilmiy ishlanmalar hamda innovatsion yondashuvlarga tayanishga majbur bo‘lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Universitetning raqobatbardoshligi uning ta’lim sifati, narxi, o‘qitish usullari va usullari, imkoniyatlari, joylashuvi, obro‘si, reklama va boshqalar kabi raqobatbardoshlik mezonlari asosida

boshqa oliy ta’lim muassasalaridan ajralib turish qobiliyati bilan belgilanadi. Yangi mutaxassislikni ishga tushirish, qo‘shimcha xizmat ko‘rsatish va marketing strategiyasini tanlash raqobat muhitini o‘rganish va tahlil qilishni talab qiladi.

Universitetning raqobatbardoshligini tahlil qilish uchun grafik, analitik, statistik va marketing usullari qo‘llaniladi va ta’lim muassasasi va uning asosiy raqobatchilari haqidagi ma’lumotlarni aks ettiruvchi ta’lim xizmatlari bozori xaritalari tuziladi. Ushbu bozor xaritasini tahlil qilish har bir raqobatchining "ta’sir doirasini" aniqlash va nafaqat ularning kuchli va zaif tomonlarini, balki o‘zlarining yutuqlarini ham aniqlash imkonini beradi. Ko‘pgina ta’lim muassasalari raqobatchilarining yutuqlarini o‘rganadi va o‘zlarining professional rivojlanishlariga kiritadi. Ta’lim xizmatlarining raqobatbardoshligi asosan ma’lum bozor sharoitlariga (bozor sharoitlari, mamlakatning demografik holati, bitiruvchilarga ish beruvchilarning talabining o‘zgarishi, ta’lim xizmatlari doirasi, narxlar, to‘lov shartlari va boshqalar) bog‘liq. Universitetning raqobatbardoshligini ta’minlashning bir usuli - yangi ta’lim xizmatlarini ishlab chiqish va joriy etish, ta’limni tashkil etishdagi innovatsiyalar, professional amaliy mashg‘ulotlarning yangi darajalari va batafsilroq ta’lim dasturida raqobatchilaridan oldinda bo‘lish

Tahlil va natijalar

Tobora murakkablashib borayotgan raqobat muhitida universitetning raqobatbardoshligi ko‘p jihatdan mavjud bilimlardan samarali foydalanish hamda yangi bilimlarni yaratish qobiliyatiga bog‘liq. Zamonaviy oliy ta’lim muassasasi nafaqat bilim beruvchi tashkilot, balki ilmiy g‘oyalar va innovatsiyalar markazi sifatida ham faoliyat yuritishi lozim. Shuning uchun universitetlar ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish, professor-o‘qituvchilarning ilmiy salohiyatini oshirish hamda talabalarni ilmiy izlanishlarga jalb etishga alohida e’tibor qaratmoqda. Innovatsion faoliyatni rivojlantirish, startap loyihalarni qo‘llab-quvvatlash, zamonaviy laboratoriyalar va ilmiy markazlar tashkil etish ham universitetlarning raqobatbardoshligini oshiruvchi muhim omillar hisoblanadi.

Universitetning raqobatbardoshligi, avvalo, uning ta’lim xizmatlari bozoridagi real va potentsial raqobatchilariga qarshi tura olish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Bu qobiliyat esa turli xil tashqi va ichki omillarning ta’siri ostida shakllanadi. Tashqi omillarga davlatning ta’lim sohasidagi siyosati, mehnat bozorining ehtiyojlari, demografik jarayonlar, iqtisodiy rivojlanish darajasi hamda xalqaro ta’lim tizimi bilan integratsiya jarayonlari kiradi. Ichki omillarga esa universitetning moddiy-texnik bazasi, professor-o‘qituvchilar tarkibining malakasi, o‘quv dasturlarining zamonaviyligi, boshqaruv tizimining samaradorligi hamda ilmiy-tadqiqot faoliyatining rivojlanganlik darajasi kiradi.

Shuningdek, universitetning raqobatbardosh ustunliklari ham muhim ahamiyatga ega. Bunday ustunliklar qatoriga ta’lim sifatining yuqoriligi, xalqaro hamkorlikning rivojlanganligi, zamonaviy o‘quv infratuzilmasi, talabalar uchun yaratilgan qulay sharoitlar, amaliyot va ishga joylashish imkoniyatlari kiradi. Aynan shu omillar universitetning ta’lim xizmatlari bozorida o‘ziga xos o‘rnini egallashiga hamda boshqa oliy ta’lim muassasalariga nisbatan ustunlikka ega bo‘lishiga yordam beradi.

O‘zbekiston sharoitida universitetlar o‘rtasidagi raqobat oliy ta’lim tizimining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu raqobat ta’lim sifatining oshishiga, innovatsion yondashuvlarning keng joriy etilishiga hamda zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lgan malakali mutaxassislarni tayyorlash jarayonining takomillashishiga xizmat qilmoqda. Natijada oliy ta’lim muassasalari nafaqat milliy ta’lim tizimining, balki mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

R. Fathutdinovning so‘zlariga ko‘ra, "universitetning raqobatbardoshligi uning quyidagi qobiliyatlaridir:

1) ma’lum bir tashqi yoki ichki mehnat bozorida raqobatga bardosh bera oladigan mutaxassislarni tayyorlash;

2) bu sohada raqobatbardosh innovatsiyalarni ishlab chiqish;

3) o‘z faoliyatining barcha sohalarida samarali takror ishlab chiqarish siyosatini olib borish" [1]

Shu o‘rinda, universitetni baholash quyidagi ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga olishi mumkin:

1-jadval

UNIVERSITETNING RAQOBATBARDOSHLIGINI BAHOLASH KO‘RSATKICHLARI*

№	Baholash ko‘rsatkichi	Mazmuni	Asosiy tarkibiy qismlar
1.	Universitet imidji	Universitetning jamiyatdagi obro‘-e’tibori va nufuzi	Universitet brendi, jamoatchilik fikri, xalqaro va milliy reytinglardagi o‘rni
2.	Ta’lim sifati	Talabalarga berilayotgan bilim darajasi va o‘quv jarayonining samaradorligi	Zamonaviy o‘quv dasturlari, malakali professor-o‘qituvchilar, innovatsion o‘qitish usullari
3.	Universitet salohiyati	Universitetning ilmiy, intellektual va moddiy imkoniyatlari	Intellektual mulk, moddiy-texnik baza, o‘quv va dam olish sharoitlari
4.	Intellektual mulk (inson resurslari)	Universitetning ilmiy salohiyatini ifodalaydi	Professor-o‘qituvchilar soni, aspirantlar va doktorantlar, yosh olimlarning salohiyati
5.	O‘qish sharoitlari	Talabalarning sifatli ta’lim olishi uchun yaratilgan moddiy imkoniyatlar	Auditoriyalar, laboratoriyalar, kompyuter xonalari
6.	Talabalarning yashash va dam olish sharoitlari	Talabalar uchun yaratilgan ijtimoiy va madaniy infratuzilma	Yotoqxonalar, oshxonalar, sport va dam olish maskanlari
7.	Universitet faoliyati natijalari	Universitetning ta’lim va ilmiy faoliyatdagi samaradorligi	Bitiruvchilar soni, magistratura va doktorantura dasturlari faoliyati, ilmiy yutuqlar

*Muallif ishlanmasi:

Ta’lim xizmatlari bozorida universitetning raqobatbardoshligini oshirish uchun samarali strategiyani tanlash muhim ahamiyatga ega. Strategiya universitetning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlash, ta’lim sifatini oshirish hamda talabalar va mehnat bozori ehtiyojlariga mos mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi. Zamonaviy sharoitda oliy ta’lim muassasalari o‘rtasidagi raqobat kuchayib borayotganligi sababli universitetlar o‘z faoliyatini strategik rejalashtirish asosida tashkil etishi zarur.

Universitetning raqobatbardoshligini oshirish strategiyasi ta’lim sifatini doimiy ravishda takomillashtirishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Buning uchun zamonaviy o‘quv dasturlarini joriy etish, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish hamda professor-o‘qituvchilarning malakasini oshirish muhim hisoblanadi. Ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, masofaviy ta’lim imkoniyatlarini rivojlantirish va interaktiv o‘qitish usullaridan foydalanish ham ta’lim sifatini oshirishga yordam beradi.

Universitet raqobatbardoshligini oshirishda ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish ham muhim strategik yo‘nalishlardan biridir. Universitetda ilmiy markazlar va laboratoriyalarni rivojlantirish, yosh olimlar va talabalarni ilmiy izlanishlarga jalb etish, xalqaro ilmiy loyihalarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega. Ilmiy tadqiqotlar natijalarini amaliyotga joriy etish esa universitetning innovatsion salohiyatini oshiradi.

Shuningdek, universitetning raqobatbardoshligini ta’minlashda xalqaro hamkorlikni kengaytirish strategiyasi ham katta rol o‘ynaydi. Xorijiy oliy ta’lim muassasalari bilan hamkorlik qilish, qo‘shma ta’lim dasturlarini tashkil etish, talabalar va professor-o‘qituvchilar almashinuvini yo‘lga qo‘yish universitetning nufuzini oshirishga yordam beradi. Bu esa universitet bitiruvchilarining xalqaro mehnat bozorida ham raqobatbardosh bo‘lishini ta’minlaydi.

Bundan tashqari, universitet infratuzilmasini rivojlantirish ham muhim strategik yo‘nalish hisoblanadi. Zamonaviy auditoriyalar, laboratoriyalar, kompyuter sinflari, kutubxonalar hamda talabalar uchun qulay yashash va dam olish sharoitlarini yaratish ta’lim jarayonining

samaradorligini oshiradi. Talabalar uchun yaratilgan qulay ijtimoiy muhit ularning bilim olishga bo‘lgan motivatsiyasini ham kuchaytiradi.

Universitetning marketing strategiyasini rivojlantirish ham ta’lim xizmatlari bozorida muhim ahamiyat kasb etadi. Universitet o‘zining ta’lim dasturlari, ilmiy yutuqlari va imkoniyatlarini keng jamoatchilikka yetkazish orqali abituriyentlar va hamkor tashkilotlar e’tiborini jalb qilishi mumkin. Shu maqsadda zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari, internet platformalari va ijtimoiy tarmoqlardan samarali foydalanish zarur.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, universitetning raqobatbardoshligini oshirish strategiyasi kompleks yondashuvni talab qiladi. Ta’lim sifatini oshirish, ilmiy faoliyatni rivojlantirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish hamda samarali marketing siyosatini yuritish universitetning ta’lim xizmatlari bozorida barqaror va raqobatbardosh faoliyat yuritishini ta’minlaydi. Ushbu strategiyalarni izchil amalga oshirish natijasida universitetning nufuzi oshib, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash imkoniyati kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Р.А.Фатхутдинов, Управление конкурентоспособностю организатсии, Москва: Экономика, 2008

2.Геворкян Э.Н. Рынок образовательных ресурсов: аспекты модернизации. - м. ДС Базар. 2005.

3.Michael E. Porter. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. – New York: Free Press, 1980.

4.Philip Kotler va Kevin Lane Keller. Marketing Management. – Pearson Education, 2016.

5. Abulxanova Q.H., Raximova D.N., va boshqalar. Davlat xizmati personalni boshqarish. Toshkent: Akademiya, 2002.

6. EshboyevA.X. (2008). Bozor munosabatlariga o‘tish davrida ta’lim tizimining milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga ta’siri: i.f.n. dis. avtoreferati. –T.: -25 b.

7. Эсетова А.М. (2020) Современные особенности и условияя развития рынка образовательных услуг в России. УДК.ББК 65.050.11 Стр: 354 - 357

8. Сагинова, О. В. Маркетинг маркетинга образовательных услуг // Маркетинг в России и за рубежом. - 1999.

9. Pardaev M.Q., Mirzaev Q.J.Pardaev O.M. Xizmat sohasi iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma. – T.: “Iqtisod-moliya”, 2014.-384 b.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KAMBAG‘ALLIK DARAJASINI PASAYTIRISHNINING BA’ZI IQTISODIY OMILLARI. (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)

Xolbekov Shoxsuvor Ochilovich
oliy matematika kafedrasi katta o‘qituvchisi
Qarshi davlat texnika universiteti
E-mail: shoxsuvorxolbekov@gmail.com

Ochilov Orifjon Shohsuvor o‘g‘li
Enter engineering kompaniyasi xodimi
E-mail: ochilovorifjon04@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyati misolida kambag‘allik darajasini pasaytirishga ta’sir etuvchi asosiy iqtisodiy omillar tahlil qilinadi. Tadqiqotda bandlik darajasi, aholi daromadlari, investitsiya faolligi, kichik biznes va infratuzilmaning rivojlanish darajasi kabi omillar o‘rganiladi. Shuningdek, kambag‘allikni kamaytirishning iqtisodiy mexanizmlari va ularni takomillashtirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida hududiy rivojlanishni ta’minlash va aholi turmush darajasini oshirish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar va amaliy takliflar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *kambag‘allik, bandlik, daromadlar, investitsiya faolligi, kichik biznes, infratuzilma, iqtisodiy rivojlanish, hududiy siyosat.*

НЕКОТОРЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ СНИЖЕНИЯ УРОВНЯ БЕДНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Холбеков Шохсувор Очилович
старший преподаватель
кафедры высшей математики
Каршинского государственного
технического университета
E-mail: shoxsuvorxolbekov@gmail.com
Очилов Орифджон Шохсувор угли
сотрудник
инженерной компании Enter
E-mail: ochilovorifjon04@gmail.com

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основные экономические факторы, влияющие на снижение уровня бедности на примере Кашкадарьинской области. В исследовании анализируются уровень занятости, доходы населения, инвестиционная активность, развитие малого бизнеса и инфраструктуры. Также рассматриваются экономические механизмы сокращения бедности и пути их совершенствования. По результатам исследования разработаны научно обоснованные выводы и практические рекомендации по обеспечению регионального развития и повышению уровня жизни населения.*

Ключевые слова: *бедность, занятость, доходы, инвестиционная активность, малый бизнес, инфраструктура, экономическое развитие, региональная политика.*

SOME ECONOMIC FACTORS OF POVERTY REDUCTION (CASE OF KASHKADARYA REGION)

Xolbekov Shoxsuvor Ochilovich

Senior Lecturer
Department of Higher Mathematics
Karshi State Technical University
E-mail: shoxsuvorxolbekov@gmail.com

Ochilov Orifjon Shohsuvor ogli

Employee of Enter
Engineering Company
E-mail: ochilovorifjon04@gmail.com

Abstract. *This article analyzes the main economic factors influencing poverty reduction using the example of the Kashkadarya region. The study examines employment levels, household incomes, investment activity, small business development, and infrastructure conditions. It also explores economic mechanisms for reducing poverty and ways to improve them. Based on the findings, scientifically grounded conclusions and practical recommendations are developed to support regional development and improve living standards.*

Keywords: *poverty, employment, income, investment activity, small business, infrastructure, economic development, regional policy.*

Kirish

Kambag‘allikni qisqartirish zamonaviy iqtisodiy siyosatning eng ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u nafaqat aholi turmush darajasini oshirish, balki jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, kambag‘allik darajasini pasaytirish iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish, bandlikni oshirish va daromad manbalarini diversifikatsiya qilish bilan bevosita bog‘liq.

O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda kambag‘allikni kamaytirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Aholining real daromadlarini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, tadbirkorlikni rivojlantirish hamda ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish orqali kambag‘allikni qisqartirishga qaratilgan keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bunda hududlar kesimida kambag‘allik darajasini aniqlash va unga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi.

Qashqadaryo viloyati demografik salohiyati yuqori, mehnat resurslari salmoqli va iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlari keng hududlardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, hududda kambag‘allik darajasiga ta’sir etuvchi omillar — bandlik darajasi, daromadlar barqarorligi, infratuzilma rivoji va investitsiya faolligi — o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ushbu jihatlar mazkur hududni ilmiy tadqiqot uchun dolzarb obyekt sifatida belgilaydi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi Qashqadaryo viloyatida kambag‘allik darajasiga ta’sir etuvchi iqtisodiy omillarni aniqlash, ularni tizimli tahlil qilish va kambag‘allikni kamaytirishga qaratilgan samarali mexanizmlarni ishlab chiqish zarurati bilan izohlanadi.

Tadqiqotning maqsadi Qashqadaryo viloyatida kambag‘allik darajasini belgilovchi asosiy iqtisodiy omillarni tahlil qilish hamda uni pasaytirish bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Kambag‘allik darajasini pasaytirish masalalari zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda keng yoritilgan bo‘lib, ushbu jarayonni o‘rganishda statistik, ekonometrik va institutsional yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, iqtisodiy jarayonlarni chuqur tahlil qilish va kambag‘allik darajasiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlashda statistik usullardan foydalanish ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishga imkon beradi [1].

So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda iqtisodiyotni raqamlashtirish va axborot texnologiyalaridan foydalanish kambag‘allikni kamaytirishning muhim omillaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Jumladan, statistik hisobotlarni avtomatlashtirish, ma’lumotlarni tezkor qayta

ishlash va sun’iy intellektdan foydalanish orqali iqtisodiy qarorlar qabul qilish samaradorligini oshirish mumkinligi asoslab berilgan [2].

Ilmiy manbalarda iqtisodiy rivojlanish va kambag‘allik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ekonometrik modellar asosida chuqur tahlil qilinadi. Xususan, iqtisodiy o‘sish, bandlik darajasi va daromadlar dinamikasi kambag‘allik darajasiga bevosita ta’sir etuvchi asosiy omillar sifatida qaraladi [6].

Ba’zi tadqiqotlarda iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda matematik modellashtirish va hisoblash usullarining ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Ushbu yondashuvlar yordamida murakkab iqtisodiy jarayonlar, jumladan, kambag‘allik darajasining o‘zgarishi va unga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash imkoniyati kengayadi [3;5].

Shuningdek, ilmiy adabiyotlarda fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasining iqtisodiy rivojlanishga ta’siri keng o‘rganilgan bo‘lib, ushbu yondashuv orqali inson kapitalini rivojlantirish va iqtisodiy faollikni oshirish orqali kambag‘allikni kamaytirish mumkinligi asoslab berilgan [4].

Xalqaro tashkilotlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kambag‘allikni kamaytirish ko‘p omilli jarayon sifatida qaralib, iqtisodiy o‘sish, bandlikni oshirish, ijtimoiy himoya tizimlarini rivojlantirish va infratuzilmani yaxshilash muhim omillar sifatida e’tirof etiladi [7;8].

Shuningdek, Osiyo mamlakatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, investitsiyalarni jalb qilish, kichik biznesni rivojlantirish va hududiy iqtisodiy siyosatni takomillashtirish orqali kambag‘allik darajasini sezilarli darajada kamaytirish mumkin [9].

Biroq mavjud ilmiy ishlarda hududiy kesimda, xususan Qashqadaryo viloyati misolida kambag‘allik darajasiga ta’sir etuvchi iqtisodiy omillarni kompleks va tizimli tarzda o‘rganish yetarli darajada yoritilmagan. Shu sababli mazkur tadqiqotda statistik, ekonometrik va raqamli yondashuvlar asosida kambag‘allikni pasaytirish omillari chuqur tahlil qilinadi hamda amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan xulosalar ishlab chiqiladi [1;2;6].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini kambag‘allik darajasini pasaytirish jarayonini o‘rganishga qaratilgan zamonaviy iqtisodiy nazariyalar, statistik va ekonometrik yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda kambag‘allik ko‘p omilli ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida qaralib, unga ta’sir etuvchi omillar tizimli va kompleks yondashuv asosida tahlil qilindi.

Tizimli yondashuv asosida kambag‘allik iqtisodiy tizimning tarkibiy elementi sifatida o‘rganilib, daromadlar darajasi, bandlik, investitsiyalar, infratuzilma va tadbirkorlik faoliyati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik nazariy jihatdan asoslab berildi. Ushbu yondashuv orqali kambag‘allikning shakllanishi va unga ta’sir etuvchi omillarning o‘zaro ta’siri kompleks tarzda yoritildi.

Kompleks yondashuv yordamida kambag‘allik darajasiga ta’sir etuvchi iqtisodiy omillar bir butun tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Bu esa iqtisodiy o‘sish, bandlik darajasi, daromadlar barqarorligi va investitsiya faolligining kambag‘allikka ta’sirini birgalikda baholash imkonini berdi.

Tadqiqotda, shuningdek, ekonometrik yondashuv nazariy asos sifatida qo‘llanilib, kambag‘allik darajasi va unga ta’sir etuvchi omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni modellashtirish imkoniyatlari yoritildi. Ushbu yondashuv iqtisodiy o‘sish, bandlik va daromadlar dinamikasining kambag‘allik darajasiga ta’sirini aniqlashda muhim ilmiy vosita sifatida xizmat qiladi [6].

Statistik yondashuv doirasida iqtisodiy ko‘rsatkichlarni tahlil qilish, ularni umumlashtirish va taqqoslash orqali kambag‘allik darajasini baholashning nazariy asoslari ko‘rib chiqildi. Statistik usullar yordamida hududiy farqlarni aniqlash va iqtisodiy omillar ta’sirini baholash imkoniyatlari kengayadi [1].

Raqamli yondashuv esa zamonaviy axborot texnologiyalari, jumladan, sun’iy intellekt va ma’lumotlarni avtomatlashtirilgan qayta ishlash tizimlaridan foydalanish orqali iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish samaradorligini oshirishga qaratilgan. Bu yondashuv kambag‘allik darajasini aniqlash va monitoring qilishda muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Shuningdek, qiyosiy tahlil usuli yordamida Qashqadaryo viloyati ko‘rsatkichlarini boshqa hududlar bilan solishtirishning nazariy asoslari yoritildi. Ushbu yondashuv hududiy farqlarni aniqlash va samarali iqtisodiy siyosat yo‘nalishlarini belgilash imkonini beradi.

Mantiqiy umumlashtirish, ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez usullari yordamida mavjud ilmiy qarashlar tizimlashtirildi hamda kambag‘allikni pasaytirishning nazariy asoslari shakllantirildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta’minlab, kambag‘allik darajasini pasaytirishga qaratilgan samarali iqtisodiy mexanizmlarni ishlab chiqish uchun mustahkam nazariy zamin yaratadi.

Tahlil va natijalar

Kambag‘allik darajasini pasaytirish masalasi Qashqadaryo viloyati misolida tahlil qilinganda, uning shakllanishi va o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar ko‘p qirrali va o‘zaro bog‘liq ekanligi aniqlanadi. Hududiy iqtisodiy tuzilma, mehnat resurslari salohiyati, investitsiya faolligi hamda infratuzilma rivoji kambag‘allik darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu bo‘limda aynan shu omillar chuqur tahlil qilinib, ularning natijalari umumlashtiriladi.

1. Bandlik darajasi va uning kambag‘allikka ta’siri

Qashqadaryo viloyati aholisi sonining yuqoriligi va mehnat resurslarining katta ulushga egaligi bilan ajralib turadi. Biroq mavjud ish o‘rinlarining yetarli darajada yaratilmaganligi kambag‘allik darajasining yuqori bo‘lishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, qishloq hududlarida yashovchi aholining asosiy qismi mavsumiy yoki past daromadli ishlar bilan band.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, doimiy va barqaror ish o‘rinlariga ega bo‘lgan aholi qatlamida kambag‘allik darajasi sezilarli darajada past bo‘ladi. Aksincha, norasmiy sektorda faoliyat yuritayotgan yoki vaqtinchalik ish bilan band aholida daromadlarning beqarorligi kambag‘allik xavfini oshiradi. Shu sababli bandlikni ta’minlash kambag‘allikni kamaytirishning asosiy iqtisodiy omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

2. Aholi daromadlari va ularning barqarorligi

Viloyatda aholi daromadlari tarkibi tahlili shuni ko‘rsatadiki, asosiy daromad manbalari ish haqi, dehqonchilik va kichik tadbirkorlik faoliyatidan shakllanadi. Biroq ushbu daromadlarning katta qismi past darajada bo‘lib, ularning barqarorligi ham yetarli emas.

Daromadlar darajasining pastligi aholi iste’mol imkoniyatlarini cheklab, ularning ijtimoiy-iqtisodiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, ko‘p bolali oilalarda daromadning aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan ulushi past bo‘lib, bu kambag‘allik darajasining yuqori bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, daromadlar diversifikatsiyasi (bir nechta daromad manbalarining mavjudligi) kambag‘allikni kamaytirishda muhim omil hisoblanadi. Bir nechta daromad manbalariga ega bo‘lgan oilalarda moliyaviy barqarorlik yuqori bo‘ladi.

3. Kichik biznes va tadbirkorlikning rivojlanish darajasi

Qashqadaryo viloyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish kambag‘allikni kamaytirishda muhim vosita hisoblanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tadbirkorlik faoliyati rivojlangan hududlarda aholi daromadlari yuqori va bandlik darajasi barqaror bo‘ladi.

Biroq ayrim hududlarda moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatining cheklanganligi, kredit olishdagi qiyinchiliklar va biznes yuritish ko‘nikmalarining yetishmasligi tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishini sekinlashtirmoqda. Natijada aholi o‘z daromadlarini oshirish imkoniyatidan to‘liq foydalana olmayapti.

Shuningdek, oilaviy tadbirkorlik va o‘zini o‘zi band qilish shakllari kengayib borayotgan bo‘lsa-da, ularning samaradorligi hali ham past darajada qolmoqda. Bu esa kambag‘allikni qisqartirish jarayonini sekinlashtiruvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

4. Investitsiya faolligi va uning ahamiyati

Hududga jalb qilinayotgan investitsiyalar hajmi va ularning samaradorligi kambag‘allik darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Investitsiyalar yangi ish o‘rinlari yaratish, ishlab chiqarish

hajmini kengaytirish va aholi daromadlarini oshirish imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, investitsiya loyihalari amalga oshirilgan hududlarda iqtisodiy faollik oshib, kambag‘allik darajasi nisbatan pasayadi. Biroq Qashqadaryo viloyatida investitsiya faolligi barcha hududlarda bir xil darajada emas. Ayrim chekka hududlarda investitsiya oqimining pastligi iqtisodiy rivojlanish sur’atlarini sekinlashtirmoqda.

Shu bois investitsiyalarni hududlar kesimida teng taqsimlash va ayniqsa, infratuzilma kam rivojlangan hududlarga yo‘naltirish muhim ahamiyat kasb etadi.

5. Infratuzilma rivoji va iqtisodiy faollik

Transport, kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi hududiy iqtisodiy rivojlanishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Qashqadaryo viloyatining ayrim hududlarida infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi iqtisodiy faollikni cheklab, kambag‘allik darajasining yuqori bo‘lishiga olib kelmoqda.

Yaxshi rivojlangan infratuzilmaga ega hududlarda biznes yuritish osonlashadi, investitsiyalar jalb qilinadi va aholi bandligi oshadi. Aksincha, infratuzilmasi zaif hududlarda iqtisodiy imkoniyatlar cheklangan bo‘ladi.

6. Qishloq xo‘jaligi va uning roli

Qashqadaryo viloyatida qishloq xo‘jaligi asosiy iqtisodiy faoliyat turlaridan biri hisoblanadi. Aholining katta qismi aynan ushbu sohada band bo‘lib, daromadlar ham asosan shu sohadan shakllanadi.

Biroq qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligining pastligi, texnologiyalarning yetarli darajada joriy etilmaganligi va bozor infratuzilmasining rivojlanmaganligi daromadlarning past bo‘lishiga olib kelmoqda. Natijada qishloq aholisi orasida kambag‘allik darajasi yuqori saqlanib qolmoqda.

7. Natijalarni umumlashtirish

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi asosiy natijalar shakllantirildi:

kambag‘allik darajasi bandlik va daromadlar bilan bevosita bog‘liq;

kichik biznes va tadbirkorlik rivoji kambag‘allikni kamaytirishda muhim omil hisoblanadi;

investitsiya faolligi hududiy iqtisodiy rivojlanishni belgilovchi asosiy omillardan biridir;

infratuzilma rivoji iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytiradi;

qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish kambag‘allikni kamaytirishda muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, Qashqadaryo viloyatida kambag‘allik darajasini pasaytirish iqtisodiy omillarni kompleks rivojlantirishni talab qiladi. Tahlil natijalari ushbu yo‘nalishda tizimli va maqsadli siyosat yuritish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa

Olib borilgan tahlillar natijasida Qashqadaryo viloyatida kambag‘allik darajasi ko‘p omilli iqtisodiy jarayon sifatida shakllanishi va uning darajasi asosan bandlik, aholi daromadlari, tadbirkorlik rivoji, investitsiya faolligi hamda infratuzilma holatiga bevosita bog‘liqligi aniqlandi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, ushbu omillarning o‘zaro uyg‘un rivojlanishi kambag‘allikni qisqartirishning asosiy sharti hisoblanadi.

Xususan, viloyatda mehnat resurslari salohiyatining yuqori bo‘lishiga qaramay, ish o‘rinlarining yetarli emasligi va daromadlar barqarorligining pastligi kambag‘allik darajasining saqlanib qolishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bilan birga, kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatining yetarli darajada rivojlanmaganligi, ayrim hududlarda investitsiya faolligining pastligi hamda infratuzilma muammolari iqtisodiy imkoniyatlarni cheklab qo‘ymoqda.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi xulosalar shakllantirildi:

kambag‘allik darajasi iqtisodiy omillar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ayniqsa bandlik va daromadlar hal qiluvchi rol o‘ynaydi;

tadbirkorlik va investitsiyalar iqtisodiy faollikni oshirish orqali kambag‘allikni kamaytiradi;

infratuzilma rivoji hududiy iqtisodiy tengsizliklarni kamaytirishda muhim omil hisoblanadi;

qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish aholi daromadlarini oshirish orqali kambag‘allikni qisqartirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi:

Bandlikni oshirishga qaratilgan siyosatni kuchaytirish

Hududda yangi ish o‘rinlarini yaratish, ayniqsa sanoat va xizmatlar sohasini rivojlantirish orqali aholi bandligini ta’minlash zarur.

Aholi daromadlarini oshirish va diversifikatsiya qilish

Qo‘shimcha daromad manbalarini yaratish, o‘zini o‘zi band qilish va kasanachilikni rivojlantirish orqali daromadlar barqarorligini ta’minlash lozim.

Kichik biznes va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash

Imtiyozli kreditlar, subsidiyalar va maslahat xizmatlarini kengaytirish orqali tadbirkorlik faoliyatini rag‘batlantirish muhim.

Investitsiya muhitini yaxshilash

Xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, ayniqsa chekka hududlarga investitsiyalarni yo‘naltirish zarur.

Infratuzilmani rivojlantirishni jadallashtirish

Transport, energetika va kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish orqali iqtisodiy faollikni oshirish lozim.

Qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish

Zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va qayta ishlash sanoatini rivojlantirish orqali qishloq aholisi daromadlarini ko‘paytirish zarur.

Kadrlar salohiyatini oshirish

Kasbiy ta’lim va qayta tayyorlash tizimini rivojlantirish orqali mehnat bozoriga mos mutaxassislar tayyorlash muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, Qashqadaryo viloyatida kambag‘allik darajasini pasaytirish uchun iqtisodiy omillarni kompleks rivojlantirish, hududiy siyosatni kuchaytirish va manzilli chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Bu esa nafaqat hududning, balki umuman milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Холбеков Ш.О. *Iqtisodiyotda axborotlardan foydalanishning statistik usullari*. “O‘zbekiston statistika axborotnomasi”, №3(17), 2023.

2. Холбеков Ш.О., Ochilov Sh.Sh. *Statistik hisobotlarni qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirishda sun’iy intellektdan foydalanish*. “Raqamli iqtisodiyot” ilmiy-elektron jurnali, №12, 2025, 1330–1343-betlar.

3. Холбеков Ш.О. *Muhandislik yo‘nalishi talabalari uchun matematika fanining ahamiyati va dolzarbligi*. “Новости образования: исследование XXI века”, №32(100), 2025, 579–582-betlar.

4. Холбеков Ш.О. *Mexanikada fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasi: muammolar, yechimlar va istiqbollar*. Qarshi davlat texnika universiteti xalqaro ilmiy-texnik anjumani materiallari, 2025.

5. Холбеков Ш.О., Ochilov Sh.Sh. *Yaqinlashuvchi monoton ketma-ketliklarning arifmetik amallardagi tadbiqlari*. “E-learning”, №1, Vol.6, 2025, 49–58-betlar.

6. Холбеков Ш.О. *Iqtisodiy o‘sish va kambag‘allik darajasini pasaytirishni ekonometrik modellashtirish*. “Science and Education in Agriculture”, №11, 2025, 451–456-betlar.

7. World Bank. *Poverty and Shared Prosperity Report*. Washington DC, 2022.

8. UNDP. *Human Development Report*. New York, 2023.

9. Asian Development Bank. *Poverty Reduction in Asia*. Manila, 2022.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ИНДИВИДУАЛ СПОРТЧИЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ ТИЗИМИНИ БОШҚАРИШ АМАЛИЁТИГА БАҒИШЛАНГАН ИЛМИЙ НАЗАРИЯЛАРНИНГ ГУРУҲЛАНИШИ

Жунайдуллаев Мелс Аслиддин ўғли

спорт фаолияти
кафедраси доценти (PhD)
Бухоро давлат университети
E-mail: melsjunaydullayev@gmail.com

Аннотация. *Мазкур мақолада индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш амалиётига бағишланган илмий назарияларнинг гуруҳланиши таҳлил қилинган. Тадқиқотда спортчиларни тайёрлаш жараёнида қўлланиладиган педагогик, психологик ва бошқарувга оид назариялар тизимли равишда ўрганилиб, уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва амалий аҳамияти очиб берилган. Шунингдек, индивидуал ёндашув, мотивацияни шакллантириш, машғулот жараёнини самарали ташкил этиш ҳамда бошқарув функцияларини такомиллаштиришга қаратилган илмий қарашлар гуруҳларга ажратилган. Мақолада мазкур назарияларни интеграциялаш асосида спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш имкониятлари асослаб берилган ҳамда амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.*

Калит сўзлар: *индивидуал спортчи, тайёрлаш тизими, бошқарув, илмий назариялар, педагогик ёндашув, психологик ёндашув, спорт менежменти, мотивация, индивидуаллаштириш, машғулот жараёни, бошқарув функциялари, самарадорлик, тизимли ёндашув.*

ГРУППИРОВКА НАУЧНЫХ ТЕОРИЙ, ПОСВЯЩЕННЫХ ПРАКТИКЕ УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ПОДГОТОВКИ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СПОРТСМЕНОВ

Джунайдуллаев Мелс Аслиддин уғли

доцент ((PhD)) кафедры
спортивная деятельность
Бухарский государственный университет
E-mail: melsjunaydullayev@gmail.com

Аннотация. *В данной статье анализируется группировка научных теорий, посвященных практике управления системой подготовки индивидуальных спортсменов. В исследовании систематически изучаются педагогические, психологические и управленческие теории, используемые в процессе подготовки спортсменов, выявляются их взаимосвязь и практическое значение. Также в группы выделены научные взгляды, направленные на индивидуальный подход, формирование мотивации, эффективную организацию тренировочного процесса и совершенствование управленческих функций. В статье, на основе интеграции этих теорий, обосновываются возможности повышения эффективности управления системой подготовки спортсменов и разрабатываются практические рекомендации.*

Ключевые слова: *индивидуальный спортсмен, система подготовки, управление, научные теории, педагогический подход, психологический подход, спортивное управление, мотивация, индивидуализация, тренировочный процесс, управленческие функции, эффективность, системный подход.*

GROUPING OF SCIENTIFIC THEORIES DEDICATED TO THE PRACTICE OF MANAGEMENT OF THE TRAINING SYSTEM OF INDIVIDUAL ATHLETES

Junaydullaev Mels Asliddin ogli
Associate Professor (PhD) of the Department of "Sports Activities"
Bukhara State University
E-mail: melsjunaydullayev@gmail.com

Abstract. *This article analyzes the grouping of scientific theories dedicated to the practice of managing the training system of individual athletes. Pedagogical, psychological and management theories used in the process of training athletes are systematically studied in the research, and their interrelationship and practical importance are revealed. Also, scientific views aimed at individual approach, formation of motivation, effective organization of the training process and improvement of management functions are divided into groups. In the article, based on the integration of these theories, the possibilities of increasing the effectiveness of the management of the training system of athletes are substantiated and practical recommendations are developed.*

Keywords: *individual athlete, training system, management, scientific theories, pedagogical approach, psychological approach, sports management, motivation, individualization, training process, management functions, efficiency, systematic approach.*

Кириш

Замонавий спорт муносабатлари, жумладан, спорт тизимида индивидуал спортчиларнинг глобал даражадаги юқори нуфузли тадбирлари ва мусобақаларида самарали иштирокини таъминланишида спортчиларнинг фақатгина жисмоний тайёргарлиги эмас, балки, индивидуал спортчининг функционал, психологик ва ақлий-интеллектуал имкониятларидан бир вақтнинг ўзида ўзаро мутаносибликда фойдаланиш ва уларни ўзаро мувофиқлшган тартибда ривожлантиришга бўлган зарурият ортиб бормоқда. Мазкур вазиятнинг тобора глобал даражада индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш амалиётини такомиллаштиришдаги аҳамияти ортиб бориши шароитида мазкур йўналишдаги илмий тадқиқотларни амалга ошириш зарурияти тобора кучайиб, Ўзбекистон шароитида ҳам бу турдаги илмий тадқиқотларни амалга оширилишини тақозо этмоқда.

Адабиётлар шарҳи

Менежмент соҳасида индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш амалиётига бағишланган илмий назарий қарашларнинг шкллanишида тизимли бошқарув билан кибернетик ёндашувга асосланган назариялар турли босқичларда шаклланганлигига қарамай, глобал даражада бошқарув соҳасида информацион технологиялар (ИТ) индустрияси маҳсулотлари, жумладан, рақамли технологияларнинг кенг кўламда қўлланилиши ҳисобига ушбу икки илмий назарий ёндашувлар ўзаро чуқур интеграциялашувга эришганлиги аниқланди. Узоқ хорижлик М. Латаш[1], К. Давидс[2], Ж. Экстранд[3], Д.Д. Ҳутто[4] каби узоқ хорижлик олимлар томонидан ўтказилган илмий тадқиқотларда тизимли ёндашувга асосланган спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқаришнинг назариясига устуворлик қаратилган бўлса, Р. Пол[5], Н. Матеуш[6], Л. Ларанжо[7], Д. Коутинё[8] кабилар эса тизим бошқарувида рақамлаштирилган технологиялар асосида кибернетик ёндашувларни қўллаш билн боғлиқ бўлган назариялар устуворлиги асосида таҳлилларни амалга ошириб, умумлашгаан ҳолда юқорид келтирилган олимлар ҳар икки ёндаувни бир вақтни ўзида қўлланилаётганлигини тугунтириб беришган. Бу эса бизнинг ҳолатимизда ҳам тизимли ва кибернетик ёндашувларни спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқаришнинг замонавий хусусиятларидан келиб чиқиб бир гуруҳ шаклида таҳлил қилишимизни асосланишига хизмат қилади.

Тадқиқот методологияси

Мазкур тадқиқотда индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш

амалиётига оид илмий назарияларни гуруҳлаш назарий-методологик ёндашувлар асосида амалга оширилди. Тадқиқот жараёнида илмий абстракция, мантиқий умумлаштириш ва тизимли таҳлил усулларидан фойдаланилди. Бу орқали спортчиларни тайёрлашга оид педагогик, психологик ва менежмент назариялари мазмуни жиҳатидан таснифланди.

Шунингдек, қиёсий таҳлил усули ёрдамида турли илмий ёндашувлар ўзаро солиштирилиб, уларнинг умумий ва фарқли жиҳатлари аниқланди. Тадқиқотда интеграцион ёндашув қўлланилиб, турли назарияларни ягона тизим доирасида уйғунлаштириш имкониятлари кўриб чиқилди.

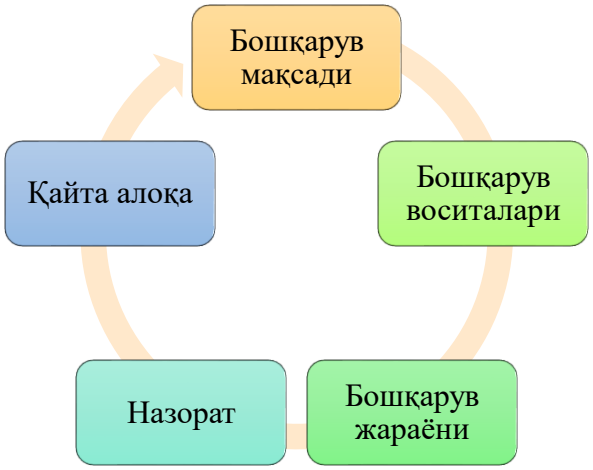
Натижада, индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқаришга оид илмий назарияларни гуруҳлашнинг назарий асослари ишлаб чиқилди ҳамда уларни амалиётга татбиқ этишнинг умумий тамойиллари шакллантирилди.

Таҳлил ва натижалар

Индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқаришнинг тизимли ёндашуви амал қилишида “нафақат спортчилар, балки турли қамровдаги, жумладан, жамовий, оммавий шаклдаги спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш билан боғлиқ ҳар қандай мураккаб жараёнларнинг тизим бошқарувининг мақсади, боқарувда қўлланилаётган воситалар, бошқарув жараёни, уни наазорат қилиш ва қайта алоқа каби ташкилий элементлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тизимли тартибда ташкил этилиши орқали изоҳланади”[9]. Тадқиқотларимиз натижлари тизимли ёндашувга асосланган илмий назарияларда индивидуал спортчиларни тайёрлаш жараёнининг барча босқичлари ва уларни амалга оширилишидаги таркибий элементлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тизимлаштирилиши ҳисобига ҳар қандай спортчининг индивидуал имкониятларига асосланган оптимал тайёргарлик дастурларини ишлаб чиқилишига хизмат қилиши ҳисобига юқори самарадорликка эришиш мумкинлигини кўрсатди.

1.2-расм.

Тизимли ёндашувлар асосида индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқаришнинг таркибий элементларининг циклик даврийлиги[101]

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, тизимли ёндашув асосида индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш амалиётига бағишланган илмий назарияларнинг барчасида бошқрув жараёнининг циклик даврийлиги (1.2-расмга қаранг) таъминланиши ҳисобига индивидуал спортчиларнинг шахсий қобилиятларидан фойдаланиш имкониятлари спортчиларни тйёрлашдан кўзланган мақсад, бошқарув воситалари, бошқарув жараёнлари уни тизим бошқарувидаги назорат натижлари ва ўрнатилган қайта алоқа сабабли мунтазам равишда такомиллаштирилиши ҳисобига барқарорлашиб, юқори натижаларга эришилишига хизмат қилади. Бундан кўриниб

[101] Муаллиф томонидан тузилган

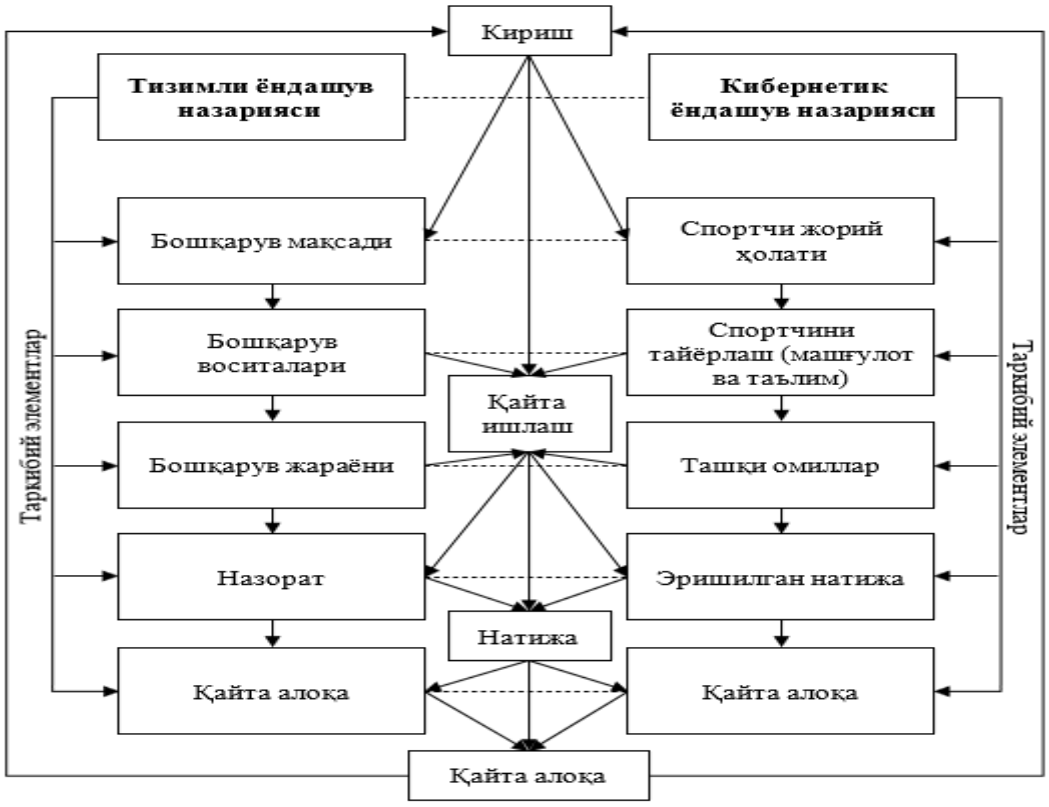
турибдики, тизимли ёндашувга асосланган илмий назрияларда индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш мақсади умумий ҳолатда ривожланишнинг стратегик мақсадларига қаратилиши талаб этилади.

Рақамли иқтисодиёт билан боғлиқ бўлган муносабатларнинг глобал даражада тобора вж олиб бориши ҳисобига ИТ индустрияси маҳсулотларининг турли соҳалар фаолиятига, жумладан, индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш амалиётига рақамлаштирилган дастурларни жорий этилиши ушбу жараёнларнинг чуқур трансформациялашуви ҳисобиига кибернетик бошқарувга асосланган ёндашувларни шаклланишига хизмат қилди. Жумладан, Ж. Лу[10], А.Ж. Лондон[11], Ж. Ванг[12], З. Хие[13] каби узоқ хорижлик олимлар томонидан ўтказилган илмий тадқиқотларда кибернетик ёндашувларга асосланган индивидуал спортчиларни бошқариш тизими амал қилиши таркибий элементлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик “кириш → қайта ишлаш → чиқиш → қайта алоқа” сифатида тизимли тартибд амал қилиши билан боғлиқ бўлган умумий хулосалар шакллантирилган бўлиб, бу турдаги бошқарув жараёнини ташкил этилиши спортчининг жорий ҳолати, спорт тайёргарлигини ўташи (тренировка ва таълим), ташқи омиллар, эришилган натижа ва қайта алоқа каби таркибий элементлардан ташкил топиши исботлаб берилган.

Демак, иқтисодий фаннинг менежмент соҳасида индивидуал спортчиларни тайёрташ тизимини бошқариш амалиётигаа бағишланган тизимли ва кибернетик ёндашувлар бугунги замонавий шарт-шароитларда ўзаро мутаносибликда қўлланилиши бу турдаги назарияларнинг таркибий элементлари ўртасидаги ўзаро мутаносибликнинг таъминланиши (1.3-расмга қаранг) ҳисобига мазкур бошқарувниинг юқори даражадаги самарадорлигини таъминлаш имкониятларини яратган, деган хулосаг келиш мумкин бўлади.

1.3-расм.

Индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқаришда тизимли ва кибернетик ёндашувларнинг ўзаро мутаносибликда амал қилиш механизми[102]

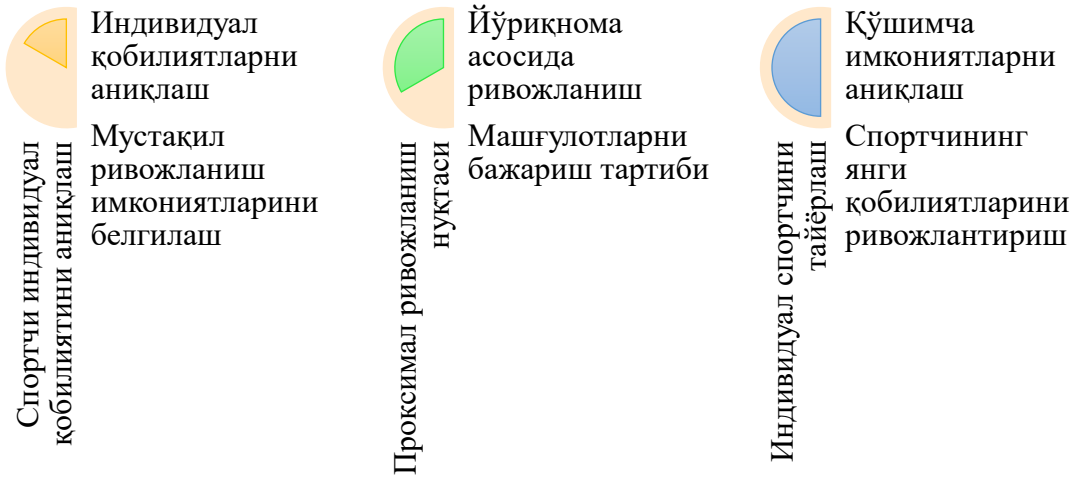
[102] Муаллиф томонидан тузилган

Индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш амалиёти жамоавий ёки оммавий спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқаришдан фарқли ўлароқ, спортчининг шахсий қобилиятларини рўёбга чиқаришга қаратилганлиги билан ажралиб туриши ҳисобига мазкур йўналишдаги бошқарув жараёнида шахсга марказий устуворлик қаратилиб, унинг жисмоний ва руҳий жиҳатдан максимал даражада тайёргарлигига эришишда узоқ муддатли ривожланишни таъминлашга йўналтирилган индивидуал ёндашув асосида инсон омили шаклидаги спортчини чуқур таҳлил қилинади. Ўтказган тадқиқотларимиз индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқаришнинг педагогик-психологик ёндашувларга асосланган илмий назариялар гуруҳи айнан ушбу масалани самарали ҳал қилишга қаратилганлигини кўрсатиб, мазкур ёндашувлар гуруҳи таркибий жиҳатдан “шахсий-мотивацион”[14], “проксимал ривожланиш нуқтаси”[15] ҳамда, “жисмоний фаоллик” каби назарий қарашлардан ташкил топган ҳисобланади.

Демак, педагогик-психологик ёндашувларга асосланган назариялар гуруҳининг шаклланишида биринчи галда индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш амалиётида спортчи учун шахсий рағбат таксономиясини (1-иловага қаранг) ишлаб чиқиш асосида унинг шахсий қобилиятларидан юқори даражада фойдаланишига бўлган интилишини кучайтирилиши фундаментал аҳамият касб этади.

1.4-расм.

“Проксимал ривожланиш нуқтаси” назариясининг қўлланиш амалиёти [15]

Шу билан биргаликда, шахсий рағбат такмономияси таркибий элементлари ндивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимини бошқариш амалиётига жорий этилиши “проксимал ривожланиш нуқтаси” ни белгилашда (1.4-расмга қаранг) намоён бўлиб, ушбу икки илмий назариялар умумий ҳолатда спортчининг “жисмоний фаоллик” ни оширишига хизмат қилади.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда бугунги замонавий тенденциялар Ўзбекистонда индивидуал спортчиларни тайёрлаш тизимига рақамли тааълим технологияларини чуқур интеграциялашувини тақозо этмоқда. Бу эса мамлакатда рақамли тааълим технологияларини индивидуал спортчиларини тайёрлаш тизими бошқарувида қўллашнинг миллий амалиётига хос бўлган назарий-услубий ёндашувларни чуқур таҳлил қилган ҳолда, юқори натижаларга эришиш имконини берувчи ёндашувлардан ўзаро мутаносибликда фойдаланиш заруриятини янда оширади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Latash M. Human movements: synergies, stability, and agility. Biomech Anthr Syst. Cham: Springer; 2019. – pp. 135-154

2. Davids K., Araújo D., Seifert L., Orth D. Expert performance in sport: an ecological dynamics perspective. Routledge Handb Sport Expert. London: Routledge; 2015. – pp. 156-170

3. Ekstrand J., Lundqvist D., Lagerbäck L., Vouillamoz M., Papadimitiou N., Karlsson J. Is there a correlation between coaches’ leadership styles and injuries in elite football teams? A study of 36 elite teams in 17 countries. Br J Sports Med. Vol. 52 (8), 2018. – pp. 527-531.

4. Hutto D.D., Kirchhoff M.D., Renshaw I. Emotions on the playing field. In: Capuccio M, editor. Handb Embodied Cogn Sport Psychol. Cambridge: MIT press, 2019. – pp. 23-46

5. Pol R., Balague N., Ric A., Torrents C., Kiely J., and Hristovski R. Training or Synergizing? Complex Systems Principles Change the Understanding of Sport Processes. Sports Medicine – Open, Vol. 6 (28), 2020. – pp. 1-13. DOI: 10.1186/s40798-020-00256-9

6. Mateus N., Abade E., Coutinho D., Gomez M-A., Peans C.L., and Sampaio J. Empowering the Sports Scientist with Artificial Intelligence in Training, Performance, and Health Management. Journal of Sensors, Vol. 25 (139), 2025. – pp. 1-12. DOI: 10.3390/s25010139

7. Laranjo L., Ding D., Heleno B., Kocaballi B., Quiroz J.C., Tong H.L., Chahwan B., Neves A.L., Gabarron E., Dao K.P., et al. Do smartphone applications and activity trackers increase physical activity in adults? Systematic review, meta-analysis and metaregression. Br. J. Sports Med. Vol. 55, 2020. – pp. 422-432

8. Coutinho D., Gonçalves B., Travassos B., Folgado H., Figueira B., Sampaio J. Different Marks in the Pitch Constraint Youth Players’ Performances During Football Small-sided Games. Res. Q. Exerc. Sport, Vol. 91, 2020. – pp. 15-23

9. Witte K., Burger D., and Pastel S. Sports training in virtual reality with a focus on visual perception: a systematic review. Frontiers in Sports and Active Living: 7:1530948, 2025. – pp. 1-22. DOI: 10.3389/fspot.2025.1530948

10. Lu J., Behbood V., Hao P., Zuo H., Xue S., and Zhang G. Transfer learning using computational intelligence: A survey. Knowl. Based Syst. Vol. 80, 2015. – pp. 14-23

11. Wang J., Chen Y., Hao S., Peng X., and Hu L. Deep learning for sensor-based activity recognition: a survey. Pattern Recogn. Lett. Vol. 119, 2019. – pp. 3-11.

12. Xie Z., Clary P., Dao J., Morais P., Hurst J., and Panne M. Learning locomotion skills for Cassie: Iterative design and sim-to-real. In Conference on Robot Learning, 2020. – pp. 317-329

13. Ryan R.M., Deci E.L. Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. Contemporary Educational Psychology, Vol. 61, 2020. – pp. 1-11. DOI: 10.1016/j.cedpsych.2020.101860

14. Rahman L. Vygotsky’s Zone of Proximal Development of Teaching and Learning in STEM Education. International Journal of Engineering Research & Technology (IJERT), Vol. 13, Issue 08, Aug., 2024. – pp. 1-6. URL: https://www.researchgate.net/publication/383400353

15. Cano D.B., and Gomez-Baya D. Self-Determination Theory-Based Interventions to Promote Physical Activity and Sport in Adolescents: A Scoping Review. Youth, Vol. 5 (3), 2025. – pp. 1-17. DOI: 10.3390/youth5030098

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MAXSULOTLARNI SOTISH VA XIZMATLAR KO‘RSATISHDA MARKETING SIYOSATINI INTERNET TARMOG‘I YORDAMIDA TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Ne’matova Moxinur Farxod qizi

kadrlar malakasini oshirish
va statistik tadqiqotlar instituti
tayanch doktoranti
E-mail: mohinurfarkhodovna@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada mahsulotlarni sotish va xizmatlar ko‘rsatish jarayonida marketing siyosatini internet tarmog‘i orqali takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi. Raqamli marketing vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, elektron tijorat platformalari va onlayn reklama texnologiyalarining ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, korxonalar uchun internet marketingdan samarali foydalanish yo‘llari va uning iqtisodiy samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida zamonaviy sharoitda marketing strategiyalarini raqamlashtirishning istiqbolli yo‘nalishlari bo‘yicha ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *internet marketing, raqamli marketing, elektron tijorat, marketing strategiyasi, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn reklama, savdo samaradorligi, xizmatlar bozori.*

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МАРКЕТИНГОВОЙ ПОЛИТИКИ ПРИ ПРОДАЖЕ ТОВАРОВ И ОКАЗАНИИ УСЛУГ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ

Неьматова Мохинур Фарход қизи

аспирантка
института развития персонала
и статистических исследований
E-mail: mohinurfarkhodovna@gmail.com

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования маркетинговой политики при продаже товаров и оказании услуг с использованием интернет-технологий. Освещается роль цифрового маркетинга, социальных сетей, электронной коммерции и онлайн-рекламы. Также анализируются направления эффективного использования интернет-маркетинга предприятиями и возможности повышения его экономической эффективности. По результатам исследования разработаны научные выводы и практические рекомендации по развитию цифровых маркетинговых стратегий в современных условиях.*

Ключевые слова: *интернет-маркетинг, цифровой маркетинг, электронная коммерция, маркетинговая стратегия, социальные сети, онлайн-реклама, эффективность продаж, рынок услуг.*

PROSPECTS FOR IMPROVING MARKETING POLICY IN PRODUCT SALES AND SERVICE DELIVERY USING INTERNET TECHNOLOGIES

Ne’matova Mohinur Farkhod kizi

PhD student
at the Institute of Personnel Development
and Statistical Research

E-mail: mohinurfarkhodovna@gmail.com

Abstract. *This article examines the improvement of marketing policy in product sales and service delivery through the use of internet technologies. The role of digital marketing tools, social media platforms, e-commerce, and online advertising is analyzed. The study also explores effective ways for enterprises to utilize internet marketing and enhance its economic efficiency. Based on the findings, scientific conclusions and practical recommendations are developed regarding the advancement of digital marketing strategies in modern conditions.*

Keywords: *internet marketing, digital marketing, e-commerce, marketing strategy, social media, online advertising, sales efficiency, service market.*

Kirish

Zamonaviy iqtisodiyotda mahsulotlarni sotish va xizmatlar ko‘rsatish jarayonlari tubdan o‘zgarib, an’anaviy marketing yondashuvlari o‘rnini raqamli marketing egallab bormoqda. Internet tarmog‘ining jadal rivojlanishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng qo‘llanilishi hamda iste’molchilarning xulq-atvoridagi o‘zgarishlar marketing siyosatini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, global raqobat kuchayib borayotgan sharoitda korxonalar uchun internet orqali marketing strategiyalarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar, qidiruv tizimlari, elektron tijorat platformalari va mobil ilovalar marketing faoliyatining asosiy vositalariga aylanib bormoqda. Internet marketing nafaqat mahsulot va xizmatlarni targ‘ib qilish, balki iste’molchilar bilan bevosita muloqot o‘rnatish, ularning ehtiyojlarini aniqlash va individual yondashuv asosida xizmat ko‘rsatish imkonini yaratadi. Bu esa korxonalar uchun bozor talablariga tez moslashish va raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi.

O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi bilan birga internet marketingdan foydalanish darajasi sezilarli darajada oshib bormoqda. Elektron savdo hajmining ortishi, onlayn xizmatlar ko‘lamining kengayishi va raqamli infratuzilmaning rivojlanishi marketing siyosatini internet asosida takomillashtirishni dolzarb masalaga aylantirmoqda. Shu bilan birga, ayrim korxonalarda raqamli marketing vositalaridan yetarli darajada samarali foydalanilmayotgani, strategik yondashuvlarning yetishmasligi va mutaxassislar malakasining pastligi ushbu yo‘nalishda muammolar mavjudligini ko‘rsatadi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi mahsulotlarni sotish va xizmatlar ko‘rsatishda marketing siyosatini internet tarmog‘i yordamida takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o‘rganish zarurati bilan izohlanadi.

Tadqiqotning maqsadi internet marketing vositalari asosida marketing siyosatini takomillashtirishning samarali yo‘nalishlarini aniqlash hamda ularni amaliyotga joriy etish bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Marketing siyosatini internet tarmog‘i orqali takomillashtirish masalalari zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda keng o‘rganilgan bo‘lib, bu yo‘nalishda raqamli marketing, elektron tijorat va innovatsion kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Xususan, ilmiy manbalarda internet marketing korxonalarning bozor raqobatbardoshligini oshirish va iste’molchilar bilan samarali aloqani ta’minlashning muhim vositasi sifatida qaraladi [1].

Tadqiqotchilar tomonidan marketing faoliyatini raqamlashtirish jarayoni iste’molchilarning xulq-atvorini chuqur o‘rganish, ularning ehtiyojlariga moslashtirilgan takliflar ishlab chiqish hamda individual marketing strategiyalarini shakllantirish imkonini berishi qayd etilgan [2]. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar orqali amalga oshiriladigan marketing faoliyati an’anaviy marketingga nisbatan samaraliroq ekanligi ilmiy asoslangan [3].

Xorijiy olimlar internet marketingni rivojlantirishda elektron tijoratning o‘rni muhim ekanligini ta’kidlaydilar. Unga ko‘ra, onlayn savdo platformalari orqali mahsulot va xizmatlarni

sotish nafaqat xarajatlarni kamaytiradi, balki bozor qamrovini kengaytirish imkonini ham beradi [4]. Bu esa korxonalarning daromadlarini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ilmiy adabiyotlarda qidiruv tizimlari marketingi (SEO va SEM), kontent marketing va raqamli reklama vositalarining samaradorligi keng o‘rganilgan. Ushbu vositalar orqali korxonalar o‘z mahsulotlarini keng auditoriyaga yetkazish va brend imijini shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘ladi [5].

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data) va analitik tizimlardan foydalanish marketing faoliyatini yanada takomillashtirishda muhim omil sifatida qaralmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ma’lumotlarga asoslangan marketing qarorlari korxonalarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [6].

Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda O‘zbekiston sharoitida internet marketingni rivojlantirish, elektron tijoratni kengaytirish va raqamli infratuzilmani takomillashtirish masalalari yoritilgan. Ushbu ishlarda korxonalar uchun raqamli marketing strategiyalarini joriy etish zarurligi asoslab berilgan [7].

Bundan tashqari, ayrim ilmiy manbalarda marketing siyosatini internet orqali amalga oshirishda uchraydigan muammolar — kadrlar yetishmovchiligi, texnologik infratuzilmaning yetarli emasligi va raqamli savodxonlik darajasining pastligi — alohida qayd etilgan [8].

Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar marketing siyosatini internet asosida takomillashtirish istiqbollari sifatida omni-channel marketing, mobil marketing va personalizatsiya qilingan xizmatlar rivojlanishini ko‘rsatadi. Bu esa marketing faoliyatini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini marketing siyosatini internet tarmog‘i orqali takomillashtirishga oid zamonaviy iqtisodiy nazariyalar, raqamli marketing konsepsiyalari hamda analitik yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda marketing faoliyati raqamli transformatsiya sharoitida ko‘rib chiqilib, uning samaradorligini oshirishga qaratilgan nazariy yondashuvlar tizimli tarzda o‘rganildi.

Tizimli yondashuv asosida marketing siyosati korxonaning umumiy boshqaruv tizimining ajralmas qismi sifatida qaraldi. Ushbu yondashuv orqali mahsulotlarni sotish, xizmatlar ko‘rsatish, iste’molchilar bilan aloqalar va kommunikatsiya jarayonlari yagona tizimda tahlil qilindi. Natijada marketing siyosatini internet asosida takomillashtirishning ichki va tashqi omillar bilan uzviy bog‘liqligi asoslab berildi.

Kompleks yondashuv yordamida raqamli marketing vositalari — ijtimoiy tarmoqlar, qidiruv tizimlari, elektron tijorat platformalari, kontent marketing va onlayn reklama — bir butun tizim sifatida o‘rganildi. Bu yondashuv marketing faoliyatining samaradorligini oshirishda turli vositalarning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash zarurligini ko‘rsatdi.

Tadqiqotda raqamli marketingning nazariy asoslarini o‘rganishda qiyosiy tahlil usulidan ham foydalanildi. Ushbu usul yordamida xorijiy mamlakatlar tajribasi va milliy amaliyot o‘rtasidagi farqlar va o‘xshashliklar aniqlanib, ilg‘or yondashuvlarni mahalliy sharoitga moslashtirish imkoniyatlari baholandi.

Shuningdek, tadqiqotda analitik yondashuv qo‘llanilib, marketing faoliyatining samaradorligini baholashda ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilishning nazariy jihatlari yoritildi. Bu yondashuv doirasida katta ma’lumotlar (Big Data), sun’iy intellekt va marketing analitikasi vositalaridan foydalanishning afzalliklari asoslab berildi.

Ilmiy abstraksiya, mantiqiy umumlashtirish, tahlil va sintez usullari yordamida mavjud ilmiy qarashlar tizimlashtirildi hamda marketing siyosatini internet orqali takomillashtirishning nazariy modeli shakllantirildi. Deduksiya va induksiya usullari orqali umumiy nazariy xulosalardan kelib chiqib, korxonalar faoliyatiga mos amaliy yondashuvlar ishlab chiqildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta’minlab, marketing siyosatini internet tarmog‘i orqali samarali tashkil etish va rivojlantirish bo‘yicha

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

amaliy takliflar ishlab chiqish uchun mustahkam nazariy zamin yaratadi.

Tahlil va natijalar

Marketing siyosatini internet tarmog‘i yordamida takomillashtirish masalasi zamonaviy iqtisodiyotda korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli marketing vositalaridan samarali foydalanish mahsulot sotish hajmini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash va iste’molchilar bilan barqaror aloqani yo‘lga qo‘yishga xizmat qiladi.

1. Internet marketing vositalarining samaradorligi

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlar, qidiruv tizimlari va elektron tijorat platformalari marketing faoliyatining asosiy instrumentlariga aylangan. Korxonalar tomonidan ijtimoiy tarmoqlarda reklama va kontent marketingdan foydalanish mijozlar e’tiborini jalb qilish va brendni targ‘ib qilishda yuqori samaradorlikni ta’minlamoqda.

Ayniqsa, maqsadli auditoriyani aniqlash va individual marketing yondashuvlarini qo‘llash imkoniyati internet marketingning asosiy ustunligi hisoblanadi. Bu esa marketing xarajatlarini optimallashtirish va konversiya darajasini oshirishga olib keladi.

2. Elektron tijoratning rivojlanishi va uning ta’siri

Elektron tijorat platformalarining rivojlanishi mahsulotlarni sotish jarayonini soddalashtirib, korxonalar uchun yangi bozorlarni ochib bermoqda. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, onlayn savdo orqali mahsulot realizatsiyasi hajmi an’anaviy savdoga nisbatan tezroq o‘smoqda.

Elektron tijoratning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

savdo geografiyasining kengayishi;

xarajatlarning kamayishi;

mijozlarga xizmat ko‘rsatish tezligining oshishi;

24/7 rejimida savdo qilish imkoniyati.

Natijada korxonalar daromadlarining barqaror o‘sishi ta’minlanadi.

3. Raqamli reklama va kontent marketingning roli

Tahlillar raqamli reklama vositalari, jumladan, banner reklama, kontekst reklama va video marketingning samaradorligini ko‘rsatadi. Kontent marketing orqali foydali va qiziqarli axborot taqdim etish mijozlarning ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, SEO (qidiruv tizimlarida optimallashtirish) va SMM (ijtimoiy tarmoqlarda marketing) vositalari orqali mahsulot va xizmatlarni keng auditoriyaga yetkazish imkoniyati mavjud. Bu esa brendning tanilish darajasini oshiradi.

4. Sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalarining ahamiyati

Zamonaviy marketing faoliyatida sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mijozlar xatti-harakatlarini tahlil qilish, ularning ehtiyojlarini prognozlash va individual takliflar ishlab chiqish marketing samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Ma’lumotlarga asoslangan marketing qarorlari quyidagi natijalarga olib keladi:

mijozlar bilan ishlash sifatining yaxshilanishi;

marketing strategiyalarining aniqligi oshishi;

sotuv hajmining ortishi;

reklama xarajatlarining qisqarishi.

5. O‘zbekiston sharoitida mavjud muammolar

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, internet marketingdan foydalanishda ayrim muammolar mavjud:

raqamli marketing bo‘yicha malakali kadrlar yetishmasligi;

kichik biznes subyektlarida marketing strategiyalarining yetarli emasligi;

texnologik infratuzilmaning ayrim hududlarda rivojlanmaganligi;

raqamli savodxonlik darajasining pastligi.

Ushbu muammolar marketing siyosatini to‘liq raqamlashtirish jarayonini

sekinlashtirmoqda.

6. Natijalarni umumlashtirish

Olib borilgan tahlillar asosida quyidagi asosiy natijalar shakllantirildi:

internet marketing vositalari korxonalar faoliyatining samaradorligini oshiruvchi asosiy omil hisoblanadi;

elektron tijorat savdo hajmini oshirish va bozor qamrovini kengaytirishga xizmat qiladi;

raqamli reklama va kontent marketing brend imijini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi;

sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalari marketing faoliyatini optimallashtirish imkonini beradi;

mavjud muammolarni bartaraf etish marketing siyosatini yanada takomillashtirish uchun zarur shart hisoblanadi.

Umuman olganda, marketing siyosatini internet tarmog‘i orqali takomillashtirish korxonalar raqobatbardoshligini oshirish, sotuv hajmini kengaytirish va xizmatlar sifatini yaxshilashning muhim omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida mahsulotlarni sotish va xizmatlar ko‘rsatishda marketing siyosatini internet tarmog‘i yordamida takomillashtirish zamonaviy iqtisodiyot sharoitida korxonalar raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili ekanligi aniqlandi. Raqamli marketing vositalaridan samarali foydalanish korxonalarga bozorni kengaytirish, mijozlar bilan bevosita aloqani yo‘lga qo‘yish va sotuv hajmini oshirish imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, internet marketing vositalari — ijtimoiy tarmoqlar, elektron tijorat platformalari, qidiruv tizimlari va raqamli reklama — marketing faoliyatining ajralmas qismiga aylangan. Shu bilan birga, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar asosida marketing qarorlarini qabul qilish korxonalar samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq mavjud muammolar, jumladan, raqamli savodxonlik darajasining pastligi, malakali kadrlar yetishmovchiligi va marketing strategiyalarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi ushbu yo‘nalishning to‘liq rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi:

Raqamli marketing strategiyalarini ishlab chiqish va joriy etish Korxonalar faoliyatida aniq maqsadli auditoriyaga yo‘naltirilgan kompleks internet marketing strategiyalarini ishlab chiqish zarur.

Elektron tijoratni rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash Onlayn savdo platformalarini kengaytirish, to‘lov tizimlarini takomillashtirish va logistika xizmatlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Kadrlar salohiyatini oshirish Raqamli marketing, SMM, SEO va analitika yo‘nalishlari bo‘yicha malakali mutaxassislar tayyorlash va ularning malakasini oshirish zarur.

Sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalarini joriy etishMijozlar xatti-harakatlarini tahlil qilish va marketing qarorlarini optimallashtirishda zamonaviy texnologiyalardan keng foydalanish lozim.

Raqamli infratuzilmani rivojlantirishInternet tezligini oshirish, axborot texnologiyalarini keng joriy etish va hududlar o‘rtasidagi raqamli tafovutlarni kamaytirish zarur.

Kichik biznes subyektlarini qo‘llab-quvvatlashUlar uchun internet marketing vositalaridan foydalanishni rag‘batlantirish, imtiyozlar va maslahat xizmatlarini kengaytirish muhim.

Mijozlarga yo‘naltirilgan marketingni rivojlantirishIndividual yondashuv asosida xizmat ko‘rsatish, mijozlar ehtiyojlarini doimiy o‘rganish va personalizatsiya qilingan takliflarni ishlab chiqish lozim.

Xulosa qilib aytganda, marketing siyosatini internet tarmog‘i yordamida takomillashtirish korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirish, yangi bozorlarga chiqish va barqaror rivojlanishni ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishda kompleks yondashuvni qo‘llash orqali iqtisodiyotda yuqori natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kotler P., Keller K.L. *Marketing Management*. Pearson Education, 2022.
2. Chaffey D. *Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice*. Pearson, 2022.
3. Ryan D. *Understanding Digital Marketing*. Kogan Page, 2021.
4. Laudon K.C., Traver C.G. *E-commerce: Business, Technology, Society*. Pearson, 2023.
5. Kingsnorth S. *Digital Marketing Strategy*. Kogan Page, 2022.
6. Wedel M., Kannan P.K. *Marketing Analytics for Data-Driven Decisions*. Journal of Marketing, 2021.
7. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. *Raqamli iqtisodiyot rivoji bo‘yicha hisobot*, 2023.
8. OECD. *Digital Economy Outlook 2022*. Paris, 2022.
9. McKinsey & Company. *The Future of Digital Marketing*, 2023.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

РИСК ИНВЕСТИЦИЙ В ИСЛАМСКОМ ФИНАНСИРОВАНИИ

Султонмуродов Бобир Баходирович

DSc, Директор департамента
“Sustainable Finance”
в АКБ “Узпромстройбанк”
E-mail: bsultonmurodov@sqb.uz

Абдуллоев Фуркат Олимджонович

Начальник ЭЦ «Хужа Ахрор Вали»
РФ «Умар» АИКБ «Ипак Йули»
E-mail: furkat.abdulloev@list.ru

Аннотация. *В данной статье перечислены следующие виды деятельности, противоречащие исламским финансам: риски, гарар (неопределенность) и виды деятельности, связанные с азартными играми. По мере исследования статьи будут представлены мнения и замечания об исламском финансировании. Банки исламских стран обладают уникальными качествами. То есть, для финансирования бизнеса на основе принципов ислама требуется использовать доверенный вам ресурс в соответствии с этими принципами.*

Ключевые слова: *исламские финансы, риски, гарар, исламские финансовые учреждения, фьючерсы, азартные игры.*

ISLOMIY MOLIYALASHTIRISHDA INVESTITSIYA RISKLARI

Sultonmurodov Bobir Baxodirovich

DSc, ATB “O‘zsanoatqurilishbank”
“Sustainable Finance” department boshlig‘i
E-mail: bsultonmurodov@sqb.uz

Abdulloyev Furqat Olimdjonovich

AIT “Ipak Yo‘li” banki “Umar” MF
“Xo‘ja Axror Vali” EM boshlig‘i
E-mail: furkat.abdulloev@list.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada islomiy moliyalashtirish tamoyillariga zid bo‘lgan quyidagi faoliyat turlari ko‘rib chiqiladi**:** risklarning nojoiz shakllari, g‘arar (noaniqlik) hamda qimor o‘yinlari bilan bog‘liq faoliyatlar**.** Maqolani tadqiq etish jarayonida islomiy moliyalashtirishga doir turli ilmiy qarashlar, fikr-mulohazalar va izohlar taqdim etiladi. Islom mamlakatlari banklari o‘ziga xos va noyob xususiyatlarga ega. Ya’ni, biznesni islom tamoyillari asosida moliyalashtirishda ishonib topshirilgan resurslardan shariat me’yorlari va islomiy moliyaviy prinsiplar asosida samarali foydalanish talab etiladi.*

Kalit so‘zlar: *islomiy moliya, risklar, g‘arar, islomiy moliyaviy tashkilotlar, fyucherslar, qimor o‘yinlari.*

INVESTMENT RISKS IN ISLAMIC FINANCE

Sultonmurodov Bobir Bakhodirovich

DSc, Director of the
“Sustainable Finance” Department

at JSCB “Uzpromstroibank”
E-mail: bsultonmurodov@sqb.uz

Abdulloyev Furkat Olimdjonovich

Head of the EC “Khuzha Akhror Vali”
RB “Umar” JSCIB “Ipak Yuli”
E-mail: furkat.abdulloev@list.ru

Abstract. *This article examines the following types of activities that are considered inconsistent with the principles of Islamic finance: impermissible forms of risk, gharar (uncertainty), and activities associated with gambling. Throughout the course of the study, various scholarly opinions, observations, and critical remarks regarding Islamic finance are presented. Banks operating in Islamic countries possess distinctive and unique characteristics. In other words, financing business activities in accordance with Islamic principles requires that the entrusted resources be utilized efficiently and strictly in line with Shariah norms and Islamic financial principles.*

Keywords: *Islamic finance, risks, gharar (excessive uncertainty), Islamic financial institutions, futures contracts, gambling and speculative activities.*

Введение

Исламские законы, вечные писания, унаследованные от наших великих предков, и исторические корни экономического образования в эволюции экономической мысли служат для нас прекрасными ресурсами. Одной из функций человеческого общества, экономических отношений, играет жизненно важную роль в кораническом выражении экономических понятий в исламских учениях, поскольку фундаментальные человеческие черты представлены в экономических связях. Сектор исламских финансов, предлагающий передовые финансовые решения, является одной из самых быстрорастущих отраслей сегодня. Если мы рассмотрим развитие исламских финансов, то увидим, что Пророк (мир и благословение Аллаха ему) принес Ислам в мир, и он быстро распространился в Мекке и Медине. Эти города процветали до ислама благодаря региональной торговле, межгосударственной торговле и межэтническим взаимодействиям. Исламские финансы организованы вокруг законности дохода и запрета всех доходов, полученных от долга. Они действуют в любом государстве или организации, если существуют законы, которые их регулируют. Шариат — это свод законов, регулирующих образ жизни мусульман. Шариат — это духовная, моральная, правовая и экономическая система на протяжении 1500 лет. Исламские финансы — это экономическая система, основанная на шариате.

Обзор литературы

Согласно интерпретациям Пулатовой М., Атаниёзова Дж., Хамидовой Ф. относительно «Международных финансовых институтов», Исламский банк развития (ИБР) — многосторонний банк развития, ориентированный на исламское финансирование, был основан в 1975 году. Он финансирует проекты экономического и социального развития стран-членов. Основываясь на законах и принципах шариата, Банк осуществляет свою деятельность, поддерживая социальное и экономическое развитие в государствах-членах и мусульманских общинах по всему миру. [1]

Методология исследования

В процессе исследования использовались статистические, аналитические, сравнительные, наблюдательные, индуктивные, дедуктивные, логические методы, методы мониторинга, экспресс-оценки и другие методы анализа. В результате изученной литературы тема была полностью освещена. Были рассмотрены реформы, проведенные в сотрудничестве с зарубежными странами. Были составлены и соответствующим образом

сравнены таблицы.

Анализ и результаты

Прежде чем акцентировать внимание на финансовых рисках исламских банков, следует упомянуть следующую информацию о видах рисков.

Кредитный риск — Связан с задержкой, отсрочкой и неисполнением обязательств контрагентами. Охватывает договоры о разделе прибыли (Мудараба и Мушарака), дебиторскую задолженность и лизинг (Мурабаха, Уменьшающаяся Мушарака и Иджара), а также финансирование оборотного капитала (Салам, Истина, Мудараба). Охватывает различные стадии договора.

Рыночный риск — Связан с неблагоприятным движением процентных ставок, цен на сырьевые товары и валютных курсов. Охватывает товарный риск, существующий в договорах Мурабаха и Иджара.

Таблица 1.

Распределение активов исламских банков по типам контрактов (среднемировые показатели) [2]

Тип контракта	Доля в портфеле (%)	Основной фактор риска
Мурабаха	61.8%	Кредитный риск (дефолт контрагента)
Иджара	14.5%	Риск стоимости актива и операционный риск
Сукук	12.2%	Рыночный риск и риск ликвидности
Мушарака / Мудараба	6.5%	Инвестиционный риск (раздел убытков)
Прочие (Салам, Истисна и др.)	5.0%	Специфические операционные риски

Статистические данные подтверждают доминирование контракта Мурабаха (61,8%), что определяет кредитный риск как ключевой фактор в портфеле исламских банков. Низкая доля инструментов участия (Мушарака и Мудараба — 6,5%) свидетельствует о высокой чувствительности сектора к инвестиционным рискам и проблеме асимметрии информации. Доля Иджара и Сукук (суммарно 26,7%) указывает на диверсификацию активов, привносящую в портфель рыночный риск и риск ликвидности. В целом, структура активов отражает консервативную стратегию банков, направленную на минимизацию рисков через долгоподобные инструменты.

Риск собственного капитала — Связан с неблагоприятным изменением рыночной стоимости (и ликвидности) собственного капитала, удерживаемого для инвестиционных целей. Охватывает все инструменты собственного капитала (Мудараба и Мушарака).

Риск ликвидности — Связан с неблагоприятным движением денежных потоков в ситуациях, возникающих главным образом из-за меняющихся рыночных рисков, кредитных рисков и операционных рисков. [3]

Таблица 2.

Сравнительные показатели финансовой устойчивости (FSIs) исламских и традиционных банков (2023–2024 гг.) [4]

Показатель	Исламские банки (IBs)	Традиционные банки (CBs)
Коэффициент достаточности капитала (CAR)	18.4%	15.2%
Рентабельность активов (ROA)	1.6%	1.4%
Коэффициент неработающих активов (NPF/NPL)	3.2%	2.9%
Доля ликвидных активов в общем объеме	26.1%	22.8%

Сравнительный анализ показателей за 2023–2024 гг. выявляет более высокую устойчивость исламских банков (IBs) к финансовым шокам: коэффициент достаточности капитала (CAR) составляет 18,4% против 15,2% у традиционных банков (CBs).

Превосходство в рентабельности активов (ROA — 1,6%) подтверждает высокую операционную эффективность исламской модели.

При этом более высокий уровень неработающих активов (NPF — 3,2%) указывает на специфическую чувствительность сектора к кредитным рискам. Повышенная ликвидность (26,1%) выступает необходимым инструментом хеджирования в условиях ограниченного доступа к инструментам рефинансирования. В целом, исламский сектор демонстрирует опережающую динамику устойчивости при контролируемом уровне рисков.

Риск нормы доходности — Связан с изменением ожиданий вкладчика относительно доходности инвестиций. Также связан с колебаниями доходности из-за изменений базовых факторов договора.

Риск нормы доходности — Связан с изменением ожиданий вкладчика относительно доходности инвестиций. Также связан с колебаниями доходности из-за изменений базовых факторов договора.

Правовой риск — Связан с неадекватной правовой базой, конфликтом между обычным и исламским правом, а также конфликтом между постановлениями шариата и юридическими решениями. [5]

В исламских финансовых операциях концепция управления рисками основана на цели шариата, то есть на защите богатства. Это делается для поддержания благосостояния человечества и всеобщего процветания.

Относительно деятельности исламских банков сообщаем следующее: РИБА — это увеличение, которое вычитается в качестве компенсации от должника. Это относится к прибыли, полученной от сделок, связанных с обменом денег, или от увеличения согласованной цены при продаже долга для учета задержек платежа. Из-за нестабильного состояния экономики шариат запретил это. [6]

Гарар — второй запрет (неопределенность). В соответствии с принципами исламской морали, исламские финансы поддерживают гарар. Гарар означает заключение договора на условиях абсолютного риска или неопределенности относительно результатов договора, природы и спецификации объекта или прав и обязанностей сторон. Гарар также присутствует в случае отсутствия соответствующей информации о соответствующей стоимости или неопределенности какой-либо жизненно важной информации, а также неопределенности и непредсказуемости, которые приводят к эксплуатации одной из сторон. Преднамеренное сокрытие информации, связанное с недобросовестностью, мошенничеством или дорогостоящими последствиями, эквивалентно гарару.

Исламские финансовые учреждения должны воздерживаться от участия в любой торговле, результаты которой скрыты, поскольку они не могут быть уверены в том, что поставка, необходимая для завершения любой законной коммерческой сделки, будет осуществлена. Из-за гарара, процентов и азартных игр современная деятельность традиционных финансовых учреждений и страховых компаний на фьючерсных и опционных рынках не соответствует шариату. [7]

Первый исламский банк в Казахстане и первый из стран Центральной Азии получил разрешение на работу в Аль-Хиляле в марте 2010 года. 17 августа 2017 года Zamanbank получил лицензию на предоставление исламских услуг и начал свою деятельность. В апреле 2009 года в Кыргызстане были приняты поправки и изменения в закон Кыргызской Республики “О банках и банковской деятельности” и другие. Эти поправки создали возможности для применения исламских методов финансирования в традиционных банках с исламскими и “исламскими окнами”. [8]

Традиционное страхование несовместимо с шариатом из-за участия как риба, так и (азартных игр). Текущие фьючерсные и опционные контракты, которые разрешаются только через разницу в ценах, подпадают под категорию азартных игр. Аналогично, схема, в которой деньги инвесторов находятся в безопасности и неприкосновенности, но присуждаемые призы связаны с процентами от инвестиций, собранных через нее, также не

соответствует шариату из-за участия риба (процентов) и азартных игр. Для развития исламских финансов также необходимо мусульманское учреждение, выдающее фетвы. Это очень сложный и деликатный процесс. Игнорируя эти нюансы, мы не можем достичь желаемого результата, говоря, что это исламский банк.

Согласно мусульманскому праву, необходимо жить и работать честно и добросовестно. Азартные игры и сделки с ценными бумагами запрещены в исламском банкинге. Это связано с высоким риском работы с ними, так как клиент может потерять свои инвестиции. Кроме того, он не одобряет кредиты на табачные изделия, алкогольные напитки, продажу оружия, распространение порнографии и другую сомнительную деятельность. [9]

Кроме того, Президент Узбекистана 27 марта 2026 г. подписал закон «О внесении дополнений и изменений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан, направленных на внедрение исламской банковской деятельности в Узбекистане» о внедрении исламского банкинга, который вступит в силу с 29 июня. Документ впервые закрепляет перечень исламских финансовых операций, вводит отдельное регулирование и налоговые льготы. Ожидается, что исламские финансы позволят привлечь до $1 млрд инвестиций. Данный закон формирует правовую базу для оказания банковских услуг на основе исламских финансовых принципов, соответствующих международным стандартам. [10]

Таблица 3.

Прогнозный потенциал развития рынка исламских финансов в Узбекистане [11]

Параметр	Текущее состояние (оценка)	Прогноз до 2030 г.
Объем привлеченных инвестиций	< $100 млн	~ $1.2 - 1.5 млрд
Доля в общем банковском секторе	< 1%	5 - 7%
Количество «исламских окон» в банках	5 - 7	более 20

Прогнозные показатели развития рынка исламских финансов в Узбекистане до 2030 года свидетельствуют о высоком потенциале институциональной трансформации банковского сектора. Ожидаемый рост объема инвестиций с текущих значений (менее $100 млн) до $1,2–1,5 млрд указывает на значительный приток капитала через внедрение механизмов исламского банкинга.

Увеличение доли сектора до 5–7% и расширение сети «исламских окон» (более 20) подтверждают переход к инклюзивной финансовой системе. С экономической точки зрения, данная динамика позволит диверсифицировать инвестиционные риски на государственном уровне и привлечь ресурсы альтернативных рынков капитала (GCC, ЮВА), что критически важно для обеспечения финансовой устойчивости экономики в долгосрочной перспективе.

Заключение

Норма прибыли в исламской экономике, в отличие от процентной ставки, также заслуживает серьезного изучения, поскольку более эффективным и рациональным механизмом распределения ресурсов является система, противостоящая многим негативным тенденциям современной экономики (монополизация, резкое разделение богатых и бедных, финансовые кризисы). Можно перечислить и ряд других проблем, стоящих перед исламским финансовым сектором, однако «сложность и проблемы специфичны для любой системы». Понимание и распознавание проблем является отправной точкой для поиска эффективных решений. Это делает саму систему и все ее «структурные части» более здоровыми. Даже если представители отрасли смогут решить хотя бы часть вышеупомянутых проблем, это станет огромным шагом вперед в развитии и росте системы.

Литературы

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

1. Ahmed, S. (1989), Islamic Banking and Finance, Journal of Monetary Economics, Vol 24, pp. 157-167.
2. Islamic Financial Services Board – IFSB, Stability Report 2023-2024.
3. Н.Назаров, International conference on the topic of “Moliya bozorini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari, zamonaviy tendensiyalari va istiqbollari” 2023. 374-377 стр.
4. IMF Financial Soundness Indicators и IFSB Database 2024.
5. Blitz, R. and Long, M. (1965), The Economics of Usury Regulation. Journal of Political Economy, Dec., pp. 608-619.
6. Ахмаджонов О., Абдуллаев А., Каримова С, Солижонова Ф.. (2022). Jahon savdo tashkiloti boshqaruv tizimi. Научный прогресс 3 (2), стр 343-347.
7. Пулатова М.Б., Атаниёзов Ж.Х., Хамидова Ф.А. "International Financial Institutions" Tashkent "Economy and Finance", 2020.- стр 156
8. https://www.isdb.org
9. https://core.ac.uk/download/pdf/324171333.pdf
10. https://www.gazeta.uz/ru/2026/03/30/islamic-finance

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTON TIJORAT BANKLARIDA KREDIT RISKLARINI BOSHQARISH TIZIMI: INSTITUTSIONAL ASOSLAR VA AMALIY SAMARADORLIK TAHLILI

Xasanov Sardor Xazratkulovich
mustaqil tadqiqotchi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
https://orcid.org/0009-0009-7392-9682

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekiston tijorat banklarida kredit risklarini boshqarish tizimining institutsional asoslari va amaldagi holati tahlil qilingan. Kredit riskini boshqarishning korporativ boshqaruv, prudensial nazorat va xalqaro standartlar bilan integratsiyasi yoritilgan. Shuningdek, risk-appetit, “uch himoya chizig‘i” modeli, IFRS 9 asosidagi yondashuvlar hamda kredit portfeli va NPL dinamikasi o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *kredit riski, tijorat banklari, risklarni boshqarish, prudensial nazorat, risk-appetit, NPL, aktivlarni tasniflash, IFRS 9, stress-test, bank tizimi barqarorligi, ichki audit, komplayens, kredit portfeli.*

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ КРЕДИТНЫМИ РИСКАМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ УЗБЕКИСТАНА: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ И АНАЛИЗ ПРАКТИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Хасанов Сардор Хазраткулович
независимый исследователь
Ташкентский государственный экономический университет
ORCID: 0009-0009-7392-9682

Аннотация. *В статье проанализированы институциональные основы и современное состояние системы управления кредитными рисками в коммерческих банках Узбекистана. Рассмотрена интегратsiя управления кредитным риском с корпоративным управлением, пруденциальным надзором и международными стандартами. Также изучены риск-аппетит, модель «трёх линий защиты», подходы IFRS 9 и динамика кредитного портфеля и NPL.*

Ключевые слова: *кредитный риск, коммерческие банки, управление рисками, пруденциальный надзор, риск-аппетит, NPL, классификатsiя активов, IFRS 9, стресс-тестирование, финансовая устойчивость, внутренний аудит, комплаенс, кредитный портфель.*

CREDIT RISK MANAGEMENT SYSTEM IN COMMERCIAL BANKS OF UZBEKISTAN: INSTITUTIONAL FOUNDATIONS AND ANALYSIS OF PRACTICAL EFFICIENCY

Khasanov Sardor Khazratkulovich
independent Researcher
Tashkent State the University of Economics
ORCID: 0009-0009-7392-9682

Abstract. *This article analyzes the institutional framework and current state of credit risk management in commercial banks of Uzbekistan. It highlights the integration of credit risk management with corporate governance, prudential supervision, and international standards. Key elements such as risk appetite, the “three lines of defense” model, IFRS 9 approaches, and the dynamics of credit portfolios and NPLs are examined.*

Keywords: *credit risk, commercial banks, risk management, prudential supervision, risk appetite, NPL, asset classification, IFRS 9, stress testing, financial stability, internal audit, compliance, credit portfolio.*

Kirish

Zamonaviy moliya tizimida tijorat banklarining barqaror faoliyati ko‘p jihatdan kredit risklarini samarali boshqarish darajasiga bog‘liqdir. Ayniqsa, iqtisodiyotning kreditlashga yuqori darajada bog‘liqligi sharoitida bank tizimidagi kredit risklarining ortishi makroiqtisodiy barqarorlikka jiddiy tahdid solishi mumkin. Shu sababli kredit risklarini boshqarish tizimini takomillashtirish masalasi nafaqat alohida banklar, balki butun milliy iqtisodiyot uchun strategik ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston bank tizimida keng ko‘lamli institutsional islohotlar amalga oshirildi. Xususan, 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan bank tizimini isloh qilish strategiyasi doirasida bank faoliyatini xalqaro standartlarga moslashtirish, risklarni boshqarish tizimini modernizatsiya qilish va prudensial nazoratni kuchaytirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilandi. “Xalqaro valyuta jamg‘armasi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo infratuzilmaviy investitsiyalar banki va boshqa yetakchi moliya institutlari bilan hamkorlikda iqtisodiyotimizni texnologik modernizatsiya qilish, infratuzilmani rivojlantirish, barqaror energetika va transport loyihalarini amalga oshirish borasidagi ishlarni davom ettiramiz” [1]. Bu jarayon kredit risklarini boshqarish tizimining alohida operatsion funksiyadan bankning umumiy boshqaruv arxitekturasiga integratsiyalashgan kompleks tizimga aylanishiga olib keldi.

Adabiyotlar sharhi

Kredit risklarini boshqarish nazariyasi va amaliyoti iqtisodiy fanlarda keng o‘rganilgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xalqaro ilmiy adabiyotlarda ushbu masala asosan bank risklari nazariyasi, prudensial nazorat va moliyaviy barqarorlik konsepsiyalari doirasida tadqiq etiladi.

Hyman Minsky moliyaviy beqarorlik gipotezasida kredit ekspansiyasi va risklarning ortishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni asoslab bergan. Uning fikricha, iqtisodiy o‘sish davrida banklar riskga moyilligi ortib boradi va bu kelajakda moliyaviy inqirozlarga olib kelishi mumkin (Hyman Minsky, 1986) [2].

Douglas Diamond va Philip Dybvig tomonidan ishlab chiqilgan banklar barqarorligi modeli esa kredit risklari va likvidlik risklari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tushuntirib beradi (Douglas Diamond; Philip Dybvig, 1983) [3]. Ushbu model bank tizimida ishonchning ahamiyatini va risklarni boshqarish mexanizmlarining zarurligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda Basel Committee on Banking Supervision tomonidan ishlab chiqilgan Bazel standartlari kredit risklarini boshqarishning asosiy metodologik asosini tashkil etadi. Ayniqsa, Basel II (2004) va Basel III (2010) [4] talablarida kapital yetarliligi, risklarni o‘lchash va stress-testlash mexanizmlari keng yoritilgan.

Milliy olimlar tomonidan ham kredit risklarini boshqarish masalalari o‘rganilgan bo‘lib, ular asosan bank tizimida aktivlar sifati, muammoli kreditlar va prudensial nazoratni takomillashtirish yo‘nalishlariga e’tibor qaratganlar. Xususan, Bekmurodov A.Sh. [5], Toshmurodova B.Y[6] va Ruziev Sh.A[7] tadqiqotlarida kredit portfeli sifati va bank risklarini boshqarish masalalari tahlil qilingan. Biroq mavjud tadqiqotlarda kredit risklarini boshqarish tizimining institutsional integratsiyasi va uning amaliy samaradorligini kompleks baholash yetarli darajada yoritilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda ilmiy bilishning bir qator zamonaviy usullari qo‘llanildi. Xususan, tizimli yondashuv asosida O‘zbekiston tijorat banklarida kredit risklarini boshqarish tizimi yaxlit mexanizm sifatida o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida tahlil va sintez usuli, qiyosiy tahlil, statistik tahlil, ekspert baholash usuli, institutsional yondashuv metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Empirik ma’lumotlar sifatida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik byulletenlari, moliyaviy barqarorlik sharhlari hamda amaldagi normativ hujjatlaridan foydalanildi.Mazkur maqolaning maqsadi O‘zbekiston tijorat banklarida kredit risklarini boshqarish tizimining amaldagi holatini tahlil qilish, uning institutsional va amaliy jihatlarini baholash hamda mavjud muammolar asosida ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat.O‘zbekiston tijorat banklarida kredit risklarini boshqarish tizimi so‘nggi yillarda alohida kredit bo‘limi doirasidagi amaliyotdan chiqib, bankning korporativ boshqaruvi, ichki nazorati, prudensial me’yorlari va makroprudensial kuzatuvi bilan uzviy bog‘langan kompleks tizimga aylanib bormoqda. Bu jarayonning institutsional asosi 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan bank tizimini isloh qilish strategiyasi bilan mustahkamlandi; unda bank ishini zamonaviy standart va tamoyillarga moslashtirish, yangi tahrirdagi bank qonunchiligini joriy etish va transformatsiya jarayonlarini jadallashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Markaziy bankning Prudensial nazorat departamenti ham tijorat banklarini tartibga solish va ularni masofaviy nazorat qilishni bank tizimi barqarorligini saqlashning asosiy instrumentlaridan biri sifatida amalga oshiradi.

1-Rasm.

O‘zbekiston tijorat banklarida kredit risklarini boshqarish tizimi[8]

Amaldagi tizimning markaziy me’yoriy tayanchi 2023-yilda qabul qilingan “Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to‘g‘risidagi[9]. nizomdir. Mazkur hujjatda kredit tavakkalchiligi qarzdorning bank oldidagi majburiyatlarini shartnoma yoki qonunchilikda belgilangan muddat va shartlarda bajarmasligi oqibatida bank zarar ko‘rishi yoki rejalashtirilgan daromadni olmaslik ehtimoli sifatida talqin etiladi. Nizom tavakkalchiliklarni boshqarish tizimini barcha risklarni tizimli aniqlash, o‘lchash, monitoring qilish, nazorat qilish, hisobotini yuritish va kamaytirishga qaratilgan boshqaruv organlari hamda maxsus bo‘linmalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar tizimi sifatida belgilaydi. Demak, O‘zbekiston banklarida kredit riskini boshqarish endilikda alohida operatsion funksiya emas, balki

bank boshqaruv arxitekturasining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda.

Mazkur tizimning tashkiliy modeli korporativ boshqaruv tamoyillari asosida qurilgan. Nizomga ko‘ra, kuzatuv kengashi risk bo‘linmasi va komplayens bo‘linmasini tashkil etishi, ularning mustaqilligini ta’minlashi, rahbarlarini tayinlashi hamda ular bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri ishlashi lozim. Bank boshqaruvi esa kuzatuv kengashi tasdiqlagan risk-appetit bayonoti, tavakkalchiliklarni boshqarish siyosati va boshqa ichki hujjatlar asosida tizimning samarali ishlashini ta’minlaydi. Shu bilan birga, O‘zbekiston amaliyotida “uch himoya chizig‘i” yondashuvi ham normativ tarzda mustahkamlangan: ikkinchi chiziq tavakkalchilik va nazorat funksiyalariga mas’ul bo‘linmalarni, uchinchi chiziq esa ichki audit xizmatini anglatadi. Ichki audit xizmati kengash va audit qo‘mitasiga bevosita bo‘ysunadi hamda bankning ichki nazorat va tavakkalchiliklarni boshqarish tizimini baholaydi.

Kredit riskini boshqarish bo‘yicha amaldagi talablarning muhim jihati shundaki, ular faqat berilgan kreditlar bilan cheklanmaydi. 2023-yilgi nizomda kredit tavakkalchiligini boshqarishda bank balansidagi va balansdan tashqari majburiyatlar, jumladan foydalanilmagan kredit liniyalari, chaqirib olinmaydigan majburiyatlar, akkreditivlar, kafolat va kafilliklar, shuningdek hosilaviy instrumentlar bo‘yicha talablar ham hisobga olinishi belgilangan. Bu yondashuv kredit riskini tor ma’noda “ssuda riski” emas, balki bankning kredit ekspozitsiyasi mavjud bo‘lgan barcha instrumentlar bo‘yicha yaxlit risk sifatida ko‘rishga imkon beradi.

O‘zbekiston banklarida kredit riskini boshqarish tizimining yana bir muhim elementi risk-appetit va limitlar tizimidir. Amaldagi nizomga muvofiq, bankning kredit tavakkalchiligi bo‘yicha risk-appetiti kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlanadi va u bank qabul qilishga tayyor bo‘lgan jami kredit riskini ifodalaydi. Ushbu risk-appetitda kreditlarning jami aktivlardagi maksimal ulushi, kredit portfelining yillik o‘sish sur’ati, bir qarz oluvchi yoki o‘zaro aloqador qarz oluvchilar guruhi bo‘yicha riskning I darajali kapitalga nisbati, ayrim kredit mahsulotlari ulushi kabi miqdoriy ko‘rsatkichlar belgilanishi shart. Agar ushbu chegaralarga yaqinlashuv yoki ularning buzilishi yuz bersa, tavakkalchilik bo‘linmasi bir ish kunidan kechiktirmay kuzatuv kengashi, boshqaruv va risk qo‘mitasini xabardor qilishi hamda besh ish kuni ichida tuzatuvchi choralarni taklif qilishi lozim.

Kreditlashning amaliy bosqichlari ham alohida normativlashgan. Nizomga ko‘ra, kreditlash jarayoni kuzatuv kengashi tasdiqlagan kredit siyosati asosida yuritiladi. Kredit siyosatida kreditlashning iqtisodiyot tarmoqlari, valyuta turi, muddati, ta’minot turi va mahsulotlar kesimidagi asosiy yo‘nalishlari, kredit qo‘mitasi majlislari va hisobot berish davriyligi, kreditlarning tarmoqlar, hududlar, garov turlari, valyutasi va qarz oluvchilar guruhi kesimidagi konsentratsiyasi bo‘yicha talablar aks etishi kerak. Xorijiy valyutadagi kreditlar bo‘yicha esa qarz oluvchilarning ushbu kreditlarni so‘ndirish imkoniyati va moliyaviy holatini alohida tahlil qilish majburiyati mavjud. Bundan tashqari, 2025-yildan kuchga kirgan o‘zgartirishlar garov predmetining bozor qiymatini baholash va qayta baholash tartibini ham yanada aniqroq belgilab berdi.

Kredit portfeli sifati ustidan nazorat O‘zbekistonda aktivlarni tasniflash va zaxiralar shakllantirish mexanizmi orqali amalga oshiriladi. 2015-yildagi asosiy nizom va unga 2021 hamda 2024-yillarda kiritilgan o‘zgartirishlar tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash, ehtimoliy yo‘qotishlarga qarshi zaxiralar yaratish va muammoli aktivlarni qayta tasniflash tartibini belgilaydi. 2024-yilgi o‘zgartirishlarda “substandart”, “qoniqarsiz”, “shubhali” va “umidsiz” aktivlar bilan ishlash tartibi aniqlashtirildi: masalan, “substandart” aktiv ketma-ket uchta to‘lov o‘z vaqtida va to‘liq amalga oshirilganda “standart”ga qayta tasniflanishi mumkin; uch yoki undan ortiq marotaba qayta ko‘rib chiqilgan aktiv esa “umidsiz” toifada tasniflanadi va odatda yaxshiroq toifaga qayta o‘tkazilmaydi. Bu yondashuv kredit portfelining real sifatini yashirmaslik va restrukturizatsiyani sun’iy “sog‘lomlashtirish” vositasiga aylantirmaslikka xizmat qiladi.

Kredit riskini boshqarish tizimining hisob va hisobot bilan bog‘liq qismi ham sezilarli darajada modernizatsiya qilingan. Markaziy bank ma’lumotiga ko‘ra, tijorat banklari 2021-yil 1-yanvardan boshlab buxgalteriya hisobini MHXS asosida yuritishi va moliyaviy hisobotni shu

standartlar asosida tayyorlashi belgilangan. Bu, ayniqsa, IFRS 9 doirasidagi expected credit loss yondashuvini bosqichma-bosqich joriy etish uchun muhim zamin yaratdi. 2025-yilda ishlab chiqilgan FSAP Roadmap hujjatida esa NPL ulushi bo‘yicha ma’lumotlarni IFRS 9 asosida to‘liq shakllantirish amaliyoti joriy etilgach, ushbu ma’lumotlardan solvency macro stress testlarda foydalanish ko‘zda tutilgani qayd etilgan. Shunday qilib, O‘zbekistonda kredit riskini boshqarish tizimi faqat prudensial nazorat emas, balki moliyaviy hisobot sifati va kutilayotgan zararlarni oldindan aks ettirish mexanizmi bilan ham bog‘lanmoqda.

Markaziy bank tomonidan olib borilayotgan nazorat amaliyoti ham riskga asoslangan model tomon siljiganini ko‘rsatadi. 2025-yilgi yillik hisobotga ko‘ra, kredit portfeli sifati ustidan tahliliy nazorat bank, hudud, tarmoq va qarz oluvchi segmenti kesimida kuchaytirilgan; bank tizimi barqarorligi uchun muhim bo‘lgan yirik ekspozitsiyalarni boshqarish maqsadida TOP-50 yirik qarz oluvchining banklar moliyaviy holatiga ta’siri bo‘yicha yangi nazorat amaliyoti joriy etilgan. Shu hisobotda Jahon banki va xalqaro valyuta jamg‘armasi ko‘magida moliyaviy sektorni baholash dasturi o‘tkazilgani(FSAP — Financial Sector Assessment Program) hamda bank nazorati tizimining Basel Core Principlesga muvofiqligi baholanganligi qayd etiladi. Bu holat O‘zbekiston banklarida kredit riskini boshqarish tizimi milliy me’yorlardan tashqari xalqaro prudensial standartlar bilan ham taqqoslanayotganini anglatadi.

Amaldagi tizim samaradorligini baholashda so‘nggi ko‘rsatkichlar muhim. Markaziy bankning 2025-yil birinchi yarim yillik Moliyaviy barqarorlik sharhiga ko‘ra, bank tizimida umumiy kapital yetarliligi 17,4 foiz, CET1 ko‘rsatkichi 14,6 foiz, NPL ulushi 3,8 foiz, LCR 195 foiz va NSFR 117 foizni tashkil etgan. Shu bilan birga, makro-stress test natijalariga ko‘ra, bazaviy ssenariyda kapital yetarliligi oshishi mumkin bo‘lsada, noqulay ssenariyda u 8,4 foizgacha tushib, minimal talablar ostiga tushishi ehtimoli bor. Korporativ kreditlar tarkibida xorijiy valyutadagi kreditlar ulushining 63 foiz ekani ham kredit riskining, ayniqsa valyuta shoki orqali kuchayish ehtimoli saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi.

Muammoli kreditlar dinamikasi esa tizimda ijobiy siljishlar borligini, lekin risklar to‘liq bartaraf etilmaganini ko‘rsatadi. Markaziy bank statistik ma’lumotlariga ko‘ra, tijorat banklarida NPL ulushi 2025-yil 1-fevral holatida 4,5 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yil 1-dekabrga kelib 3,5 foizga, 2026-yil 1-fevral holatiga esa 3,2 foizga tushgan. Shu bilan birga, 2025-yil 1-yanvar holatida kredit portfelining 79 foizi “standart”, 17 foizi “substandart” va 4 foizi muammoli kreditlar sifatida tasniflangan, aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarga qarshi yaratilgan zaxiralar esa 18,4 trln so‘mga yetib, muammoli kreditlarning zaxiralar bilan qoplanish darajasi 87 foizga ko‘tarilgan. Bu natijalar kredit portfeli sifati va qoplanish darajasida yaxshilanish borligini ko‘rsatsa-da, “substandart” aktivlar ulushining sezilarli darajada saqlanib qolayotgani potensial kredit riskining hanuz yuqori ekanini anglatadi.

1-jadval.

Tijorat banklarining muammoli kreditlari (NPL) (mlrd. so‘m) [10]

Sana	Kreditlar			Muammoli kreditlar (NPL)			Muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi, foizda		
	Jami	shundan:		Jami	shundan:		Jami	shundan:	
		davlat ulushi mavjud banklar	boshqa banklar		davlat ulushi mavjud banklar	boshqa banklar		davlat ulushi mavjud banklar	boshqa banklar
01.01.2024	471405,5	333298,1	138107,4	16621,4	13 267,2	3 354,2	3,5	4,0	2,4
01.01.2025	533121,2	366730,5	166390,7	21185,1	14 343,8	6 841,3	4,0	3,9	4,1
01.01.2026	604002,2	404468,8	199533,4	18055,3	12 834,5	5 220,9	3,0	3,2	2,6

2024–2026-yillar davomida O‘zbekiston tijorat banklari kredit portfeli barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon etgan. Xususan, jami kreditlar hajmi 2024-yil 1-yanvardagi 471 405,5 mlrd. so‘mdan 2025-yil 1-yanvarda 533 121,2 mlrd. so‘mga, 2026-yil 1-yanvarda esa 604 002,2

mlrd. so‘mga yetgan. Bu ikki yil ichida kredit portfeli qariyb 132 596,7 mlrd. so‘mga**,** ya’ni 28,1 foizga oshganini anglatadi. Demak, bank tizimida kreditlash faolligi yuqori bo‘lib qolgan va iqtisodiyotning kredit resurslariga bo‘lgan talabi saqlanib qolgan.

Kreditlar tarkibi tahlili shuni ko‘rsatadiki, asosiy ulushni har doim davlat ulushi mavjud banklar egallab kelgan. 2024-yilda ularning kreditlari 333 298,1 mlrd. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2026-yil boshiga kelib 404 468,8 mlrd. so‘mga yetgan. Shu bilan birga, boshqa banklar kredit portfeli ham sezilarli tezroq o‘sgan: 138 107,4 mlrd. so‘mdan 199 533,4 mlrd. so‘mga ko‘tarilgan. Bu esa nodavlat yoki boshqa tijorat banklarida kreditlash sur’atlari nisbatan yuqoriroq bo‘lganini bildiradi. Boshqacha aytganda, kredit bozorida raqobat va segmentlar bo‘yicha faollik ortib borgan.

Muammoli kreditlar dinamikasiga e’tibor qaratilganda, 2024-yildan 2025-yilgacha salbiy o‘sish kuzatiladi. Jami NPL hajmi 16 621,4 mlrd. so‘mdan 21 185,1 mlrd. so‘mga oshgan, ya’ni bir yil ichida 4 563,7 mlrd. so‘m yoki 27,5 foizga ko‘paygan. Bu holat kredit portfelining kengayishi bilan birga risklarning ham ortganini anglatadi. Biroq 2026-yil boshida muammoli kreditlar hajmi 18 055,3 mlrd. so‘mgacha kamaygan. Ya’ni 2025-yilga nisbatan 3 129,8 mlrd. so‘mga yoki 14,8 foizga pasayish kuzatilgan. Bu kredit portfeli sifati bo‘yicha ma’lum ijobiy o‘zgarish boshlanganini ko‘rsatadi.

Muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi ham shu tendensiyani tasdiqlaydi. 2024-yilda NPL ulushi 3,5 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilda 4,0 foizga oshgan, 2026-yilda esa 3,0 foizgacha pasaygan. Bu yerda muhim jihat shundaki, 2025-yilda kredit riskining nisbiy darajasi kuchaygan bo‘lsa, 2026-yilda kredit portfeli hajmi oshishda davom etganiga qaramay, muammoli kreditlar ulushining kamayishi risklarni boshqarish samaradorligi nisbatan yaxshilanganini anglatadi. Demak, bank tizimida kreditlash hajmi kengaygan bo‘lsa-da, risklarni jilovlash bo‘yicha muayyan natijalar kuzatilgan.

Davlat ulushi mavjud banklar va boshqa banklar o‘rtasidagi farq alohida tahlilni talab qiladi. Davlat ulushi mavjud banklarda muammoli kreditlar hajmi 2024-yildagi 13 267,2 mlrd. so‘mdan 2025-yilda 14 343,8 mlrd. so‘mga oshgan, 2026-yilda esa 12 834,5 mlrd. so‘mga tushgan. Ularning NPL ulushi mos ravishda 4,0 foiz**,** 3,9 foiz va 3,2 foizni tashkil etgan. Bu shuni ko‘rsatadiki, davlat ulushi mavjud banklarda muammoli kreditlarning mutlaq hajmi yuqori bo‘lsa-da, ulush ko‘rsatkichi bosqichma-bosqich pasayish tendensiyasiga ega bo‘lgan.

Boshqa banklarda esa vaziyat nisbatan o‘zgaruvchan bo‘lgan. 2024-yilda muammoli kreditlar 3 354,2 mlrd. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilda ular keskin oshib, 6 841,3 mlrd. so‘mga yetgan, 2026-yilda esa 5 220,9 mlrd. so‘mga tushgan. NPL ulushi esa 2,4 foizdan 4,1 foizga keskin ko‘tarilib, keyin 2,6 foizgacha pasaygan. Aynan shu ko‘rsatkichlar boshqa banklarda 2025-yilda kredit risklari kuchliroq namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi. Ya’ni, nodavlat banklar kredit portfelining tez sur’atlarda o‘sishi bilan birga muammoli kreditlar ham jadal oshgan, biroq 2026-yilda bu segmentda ham sog‘lomlashuv kuzatilgan.

Jadval asosida yana bir muhim xulosaga kelish mumkin: davlat ulushi mavjud banklar jami muammoli kreditlarning asosiy qismini shakllantirgan bo‘lsa-da, riskning nisbiy keskinlashuvi aynan boshqa banklarda kuchliroq bo‘lgan. Chunki 2025-yilda boshqa banklarda NPL ulushi 4,1 foizga yetib, davlat ulushi mavjud banklar ko‘rsatkichidan ham yuqori bo‘lgan. Bu esa bank tizimidagi risklarni tahlil qilishda faqat mutlaq hajmlarga emas, balki ulush ko‘rsatkichlariga ham e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, mazkur jadval tahlili 2024–2026-yillarda tijorat banklari kredit portfeli o‘sishi bilan birga kredit risklarining ham ma’lum davrda ortganini, biroq 2026-yilga kelib muammoli kreditlar ulushi va hajmida ijobiy pasayish kuzatilganini ko‘rsatadi. Bu holat kredit risklarini boshqarish tizimi, aktivlarni tasniflash, rezervlash, monitoring va muammoli kreditlar bilan ishlash mexanizmlarining bosqichma-bosqich samara bera boshlaganini bildiradi. Shu bilan birga, boshqa banklarda 2025-yildagi keskin yomonlashuv kredit portfeli tez kengaygan sharoitda anderrayting sifati, monitoring va erta ogohlantirish tizimlarini yanada kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi. Demak, kelgusida tijorat banklari uchun asosiy vazifa kredit portfeli o‘sish sur’atlarini

saqlab qolgan holda, uning sifat ko‘rsatkichlarini ham barqaror nazorat ostida ushlab turishdan iborat bo‘ladi.

Bundan tashqari, 2026-yil mart oyida Markaziy bank tijorat banklari kuzatuv kengashlarining mustaqil a’zolari bilan o‘tkazgan uchrashuvda aktivlar sifati, NPLlarni samarali boshqarish, anderrayting jarayonlari, skoring modellarini rivojlantirish, restrukturizatsiya va muammoli aktivlar bozorini shakllantirish masalalariga alohida urg‘u berdi. Uchrashuvda “Yomon bank”ga o‘xshash institutsional yechimlar va muammoli aktivlarni tizim darajasida boshqarish g‘oyalari ham muhokama qilingan. Bu holat shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda kredit riskini boshqarish tizimi formal jihatdan ancha shakllangan bo‘lsada, uning navbatdagi bosqichi muammoli aktivlar bilan ishlashning bozor mexanizmlarini chuqurlashtirish, kuzatuv kengashlari rolini kuchaytirish va kredit portfeli sifatini profilaktik boshqarish bilan bog‘liq.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, O‘zbekiston tijorat banklarida kredit risklarini boshqarish tizimini ikki tomonlama baholash mumkin. Bir tomondan, risk-appetit, kredit siyosati, mustaqil risk va komplayens bo‘linmalari, ichki audit, aktivlarni tasniflash va zaxiralash, MHXSga o‘tish, stress-testlar hamda riskga asoslangan prudensial nazorat joriy etilgani tizimning institutsional bazasi sezilarli darajada mustahkamlanganini ko‘rsatadi. Ikkinchi tomondan, stress-testlardagi noqulay ssenariylar, korporativ kreditlarning valyuta tarkibi, substandart aktivlar ulushi va muammoli aktivlar bilan ishlash bozorining hali to‘liq shakllanmaganligi ushbu tizimni yanada takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu sababli O‘zbekiston tijorat banklarida kredit risklarini boshqarishning amaldagi holati “institutsional jihatdan yetarlicha shakllangan, biroq amaliy chuqurlashuv va profilaktik samaradorlik nuqtai nazaridan hali ham rivojlanayotgan tizim” sifatida tavsiflanishi mumkin.

Xulosa

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston tijorat banklarida kredit risklarini boshqarish tizimi so‘nggi yillarda sezilarli darajada takomillashgan va xalqaro standartlarga yaqinlashgan.

Xususan, risk-appetit va limitlar tizimining joriy etilishi, “uch himoya chizig‘i” modelining amaliyotga tatbiq etilishi, IFRS 9 asosida kutilayotgan zararlarni hisoblash tizimining joriy qilinishi, kredit portfeli sifati va NPL ulushining nisbatan barqarorlashuvi kabi ijobiy natijalar qayd etilgan.

Shu bilan birga, substandart aktivlar ulushining yuqoriligi, xorijiy valyutadagi kreditlar ulushining yuqoriligi, muammoli aktivlar bilan ishlash bozor mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi, stress-test natijalarida noqulay ssenariylarda kapital yetarliligi pasayish ehtimoli kabi muammolar saqlanib qolmoqda.

Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

- kredit risklarini erta aniqlash va ogohlantirish tizimlarini (EWS) joriy etishni kengaytirish;
- muammoli aktivlar bilan ishlash uchun ikkilamchi bozor infratuzilmasini rivojlantirish;
- kreditlash jarayonida skoring va sun’iy intellekt asosidagi modellarni keng qo‘llash;
- xorijiy valyutadagi kreditlar ulushini kamaytirish orqali valyuta risklarini diversifikatsiya qilish;
- kuzatuv kengashlari rolini kuchaytirish orqali korporativ boshqaruv samaradorligini oshirish.

Umuman olganda, kredit risklarini boshqarish tizimini yanada rivojlantirish bank tizimi barqarorligini mustahkamlash va milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Murojaatnomasi. –Toshkent.// Xalq so‘zi, 2025 yil 26 dekabr.

2. Hyman Minsky — Minsky H.P. Stabilizing an Unstable Economy. Yale University Press, 1986.

3. Douglas Diamond; Philip Dybvig — Diamond D., Dybvig P. Bank Runs, Deposit Insurance, and Liquidity // Journal of Political Economy, 1983.

4. Basel Committee on Banking Supervision — International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards (Basel II), 2004; Basel III: A global regulatory framework, 2010.

5. Bekmurodov A.Sh. — Bekmurodov A.Sh. O‘zbekiston bank tizimini rivojlantirish va barqarorligini ta’minlash yo‘llari. – Toshkent: Fan, 2020. – 280 b.

6. Toshmurodova B.Yu. — Toshmurodova B.Yu. Tijorat banklarida risklarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2021, №3.

7. Ruziev Sh.A. — Ruziev Sh.A. Tijorat banklarida kredit portfeli sifatini baholash va risklarni boshqarish. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2018. – 250 b.

8. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining banklar va banklar guruhlarida tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir me’yoriy hujjatlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

9. Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to‘g‘risida”gi Nizom, 3427-son, 18.04.2023.

10. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik byulleteni 2025 yil.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTONDA EKOLOGIK AUDIT TIZIMINING RIVOJLANISHI

Tursunkulova Gulchiroy Burxonovna

moliya va kredit kafedrasi dotsenti, i.f.f.d.
Renessans ta`lim universiteti
E-mail tursunkulovagulchiroy@mail.com
ORCID: 0009-0004-3594-8608

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekistonda ekologik audit tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari kompleks tahlil qilingan. Maqolada ekologik auditning huquqiy, institutsional va amaliy asoslari, shuningdek, uning “yashil iqtisodiyot” konsepsiyasi bilan uyg‘unlashuvi yoritilgan. Maqolada ekologik audit tizimining dastlabki shakllanish davridan boshlab zamonaviy raqamli monitoring va xalqaro standartlarga integratsiya jarayonlarigacha bo‘lgan evolyutsiyasi bosqichma-bosqich ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, ekologik audit samaradorligiga ta’sir etuvchi muammolar, jumladan, xususiy auditorlik bozorining yetarli darajada rivojlanmaganligi, malakali kadrlar taqchilligi hamda monitoring mexanizmlarining sustligi tahlil qilingan. Demak, ekologik auditni iqtisodiy rag‘batlantirish vositalari, raqamli texnologiyalar va xalqaro tajribalar asosida takomillashtirish zarurligi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ekologik audit, ekologik xavfsizlik, barqaror rivojlanish, yashil iqtisodiyot, ekologik monitoring, ekologik nazorat, ISO 14001, ekologik boshqaruv, ekologik sug‘urta, institutsional rivojlanish, raqamli audit tizimi.*

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО АУДИТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Tursunkulova Gulchiroy Burxonovna

доцент кафедры
финансов и кредита, к.э.н.
образовательный университетский “Ренессанс”
E-mail tursunkulovagulchiroy@mail.com
ORCID: 0009-0004-3594-8608

Аннотация. *В данной статье представлен всесторонний анализ этапов формирования и развития системы экологического аудита в Узбекистане. Рассматриваются правовые, институциональные и практические основы экологического аудита, а также его интеграция с концепцией «зеленой экономики». Проводится анализ эволюции системы экологического аудита от ее первоначального формирования до современных цифровых методов мониторинга и интеграции в международные стандарты. Также анализируются проблемы, влияющие на эффективность экологического аудита, включая недостаточное развитие частного рынка аудита, нехватку квалифицированного персонала и слабость механизмов мониторинга. Таким образом, обосновывается необходимость совершенствования экологического аудита на основе экономических стимулов, цифровых технологий и международного опыта.*

Ключевые слова: *экологический аудит, экологическая безопасность, устойчивое развитие, зеленая экономика, экологический мониторинг, экологический контроль, ISO 14001, экологическое управление, экологическое страхование, институциональное развитие, цифровая система аудита.*

DEVELOPMENT OF THE ECOLOGICAL AUDIT SYSTEM IN UZBEKISTAN

Tursunkulova Gulchiroy Burxonovna

Associate Professor of the

Department of Finance and Credit
Renaissance educational university
Doctor of Philosophy (PhD)
in Economics,
ORCID: 0009-0004-3594-8608

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the stages of formation and development of the environmental audit system in Uzbekistan. The article covers the legal, institutional and practical foundations of environmental audit, as well as its integration with the concept of "green economy". The article examines the evolution of the environmental audit system from its initial formation to modern digital monitoring and integration processes into international standards. It also analyzes the problems affecting the effectiveness of environmental audits, including the insufficient development of the private audit market, the shortage of qualified personnel, and the weakness of monitoring mechanisms. Thus, the need to improve environmental audits based on economic incentives, digital technologies, and international experience is substantiated.*

Keywords: *environmental audit, environmental safety, sustainable development, green economy, environmental monitoring, environmental control, ISO 14001, environmental management, environmental insurance, institutional development, digital audit system.*

Kirish

O‘zbekistonda ekologik audit tizimining rivojlanishi bir necha muhim bosqichlar orqali shakllangan bo‘lib, u mamlakatda ekologik xavfsizlikni ta’minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda xalqaro standartlarga moslashish jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Ushbu tizimning shakllanishi iqtisodiy, ekologik, huquqiy va xalqaro omillar ta’siri ostida kechgan.

Xususan, ekologik muammolarning keskinlashuvi, jumladan Orol dengizi inqirozi ekologik nazoratni kuchaytirish zaruratini yuzaga keltirdi. Shu bilan birga, mamlakatda ekologiya sohasidagi qonunchilik bazasining rivojlanishi ekologik audit institutining shakllanishiga huquqiy asos bo‘lib xizmat qildi. Xalqaro iqtisodiy va ekologik integratsiya jarayonlari esa O‘zbekistonni global ekologik standartlarga yaqinlashtirdi. Natijada ekologiya davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi.“Yashil iqtisodiyot” konsepsiyasining joriy etilishi esa ekologik auditning ahamiyatini yanada oshirib, iqtisodiy o‘sishni ekologik xavfsizlik bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qilmoqda.

O‘zbekistonda ekologik audit tizimi rivojlanish bosqichlari mavjud. Ular Dastlabki shakllanish davri (1991–2000-yillar). Huquqiy asoslarni rivojlantirish (2000–2010-yillar). Ekologik auditni joriy etish (2010–2017-yillar). Institutsional rivojlanish (2017–2020-yillar). Zamonaviy rivojlanish va integratsiya (2020-yildan hozirgacha) hisoblanadi.

Dastlabki shakllanish davri mustaqillikdan keyin ekologik siyosatni shakllantirish boshlandi. O‘zbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi. Ekologik nazorat asosan davlat organlari tomonidan olib borildi. Ekologik audit tushunchasi hali to‘liq shakllanmagan edi.

Huquqiy asoslarni rivojlantirish. Atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha normativ-huquqiy baza kengaydi. Ekologik ekspertiza va monitoring tizimlari rivojlandi. Ekologik auditga o‘xshash nazorat mexanizmlari paydo bo‘la boshladi. Korxonalarda ekologik xavflarni baholash amaliyoti joriy etildi.

Ekologik auditni joriy etish. Ekologik audit tushunchasi ilmiy va amaliy jihatdan shakllandi. Xalqaro tajriba, xususan ISO (International Organization for Standardization) standartlari o‘rganildi. Korxonalarda ichki ekologik audit elementlari paydo bo‘ldi. Ekologik boshqaruv tizimlari (ISO 14001) joriy etila boshlandi.

Institutsional rivojlanish. Ekologiya sohasida davlat boshqaruvida takomillashtirildi. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi faoliyati

kengaytirildi. Shu bilan birga ekologik auditni rivojlantirish bo‘yicha dasturlar ishlab chiqildi. Investitsion loyihalarda ekologik baholashlar kuchaytirildi.

Zamonaviy rivojlanish va integratsiya. Ekologik audit tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish jarayoni davom etmoqda. “Yashil iqtisodiyot” konsepsiyasi doirasida ekologik auditning roli oshdi. Raqamli monitoring va audit texnologiyalari joriy qilinmoqda. Xususiy sektor ishtirokida mustaqil ekologik audit xizmatlari rivojlanmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Ekologik sug‘urta tizimi rivojlanishi huquqiy asoslar va ilmiy qarashlar nuqtayi nazaridan korxonalarning ekologik javobgarligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim iqtisodiy-huquqiy mexanizm hisoblanadi. Amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar ushbu tizim orqali atrof-muhitga yetkazilishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplashning kafolatlangan mexanizmlarini belgilab bersa, ilmiy qarashlarda ekologik sug‘urtaning mohiyati ekologik risklarni boshqarish, ularni oldindan baholash va minimallashtirish vositasi sifatida talqin etiladi. Muallif fikricha, ekologik sug‘urta tizimi nafaqat kompensatsiya funksiyasini bajaradi, balki korxonalarni ekologik xavfsizlik talablariga qat’iy rioya etishga undovchi rag‘batlantiruvchi omil sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, ekologik sug‘urta “ifloslantiruvchi to‘laydi” tamoyilini amaliyotga tatbiq etish, ekologik zararlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini kamaytirish hamda barqaror rivojlanishni ta’minlashda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi [1] da ekologik nazoratni kuchaytirish va ekologik boshqaruv tizimini takomillashtirish zarurligi alohida ta’kidlangan. Mazkur murojaatnomada ekologik nazoratni kuchaytirish va ekologik boshqaruv tizimini takomillashtirish masalalarining alohida ta’kidlanishi O‘zbekistonda barqaror rivojlanish siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida ekologik xavfsizlikni ta’minlashga qaratilganini ko‘rsatadi. Muallif fikricha, ushbu yondashuv nafaqat tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlash, balki atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini, xususan, ekologik audit tizimini keng joriy etish zaruratini ham yuzaga keltiradi. Shu nuqtai nazardan, ekologik nazoratning institutsional asoslarini mustahkamlash va uni xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tulaxodjaeva va Xodjaevalar ekologik auditni nafaqat ekologik himoya vositasi, balki iqtisodiy samaradorlikni ta’minlovchi mexanizm sifatida talqin etadilar [2]. Mualliflarning fikricha, ekologik audit faqatgina atrof-muhitni muhofaza qilishga xizmat qiluvchi nazorat vositasi sifatida emas, balki xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida resurslardan samarali foydalanish, xarajatlarni optimallashtirish va uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi muhim boshqaruv instrumenti hisoblanadi. Shu bois ekologik auditni joriy etish orqali korxonalarda ekologik va iqtisodiy manfaatlar uyg‘unligini ta’minlash mumkin bo‘ladi, bu esa “yashil iqtisodiyot” tamoyillarini amaliyotga tatbiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

“Ekologik audit to‘g‘risida”gi Qonunga ko‘ra, ekologik audit xo‘jalik yurituvchi subyektlarning atrof-muhitga ta’sirini mustaqil va tizimli baholashdan iboratdir[3]. “Ekologik audit to‘g‘risida”gi Qonunining 3-moddasida Ekologik audit bu ekologik audit subyekti amalga oshiradigan xo‘jalik va boshqa faoliyatning texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlar, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish talablariga rioya etilishini tekshirish maqsadida ekologik auditorlik tashkiloti tomonidan o‘tkaziladigan: tizimli, hujjatlashtirilgan, mustaqil baholash hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, ekologik audit xo‘jalik yurituvchi subyektlarning atrof-muhitga ta’siri, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi hamda ekologik qonunchilikka muvofiqligini aniqlashga qaratilgan mustaqil va kompleks baholash jarayoni sifatida talqin qilinadi. U ekologik xavflarni kamaytirish va barqaror rivojlanishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar

Tahliliy baholash shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda ekologik audit tizimi rivojlanish

jarayonida sezilarli institutsional va huquqiy o‘zgarishlar amalga oshirilgan bo‘lsada, uning amaliy samaradorligi hali yetarli darajada yuqori emas. Xususan, ekologik audit natijalari ko‘pincha tavsiyaviy xarakterda qolib, ularning ijrosi ustidan samarali monitoring mexanizmlari to‘liq shakllanmagan. Bu esa ekologik auditni real boshqaruv vositasi emas, balki formal tekshiruv darajasiga tushib qolish xavfini yuzaga keltiradi.

Dastlabki bosqichda ekologik siyosat shakllanib, “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilindi. Bu davrda ekologik nazorat asosan davlat organlari tomonidan amalga oshirilgan bo‘lib, ekologik audit tushunchasi hali to‘liq shakllanmagan edi.

Keyingi bosqichda ekologik ekspertiza va monitoring tizimlari rivojlanib, korxonalarda ekologik xavflarni baholash amaliyoti shakllandi. 2010-yillarga kelib esa xalqaro ISO standartlari, xususan ISO 14001 asosida ekologik boshqaruv tizimlari joriy etila boshlandi. Institutsional bosqichda ekologiya sohasidagi davlat boshqaruvi takomillashtirildi va ekologik auditni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar ishlab chiqildi. Zamonaviy bosqichda esa raqamli monitoring, xususiy auditorlik xizmatlari va “yashil iqtisodiyot” integratsiyasi kuchaymoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda ekologik audit tizimi dastlab ma’muriy nazoratga asoslangan bo‘lsa, keyinchalik iqtisodiy va institutsional mexanizmlar bilan boyitilgan. Biroq, amaliyotda ekologik auditning samaradorligi hali to‘liq ta’minlanmagan.

Dolzarb muammolardan biri xususiy auditorlik bozorining yetarlicha shakllanmaganligi hamda yuqori malakali kadrlar taqchilligi bilan bog‘liqdir. Natijada ekologik audit natijalari ko‘pincha tavsiyaviy xarakterda qolib, ularning ijrosi ustidan nazorat sustligicha qolmoqda. Shuningdek, ekologik auditning majburiy va ixtiyoriy shakllari mavjud bo‘lsa-da, ayrim yuqori xavfli korxonalar uchun zarur bo‘lib qolmoqda. Bu esa ekologik auditni real boshqaruv vositasidan ko‘ra, hujjatlashtirish vositasiga aylantirish xavfini tug‘dirmoqda.

Xalqaro tajribaga ko‘ra, ekologik audit rivojlangan davlatlarda nafaqat nazorat vositasi, balki iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmi sifatida ham qo‘llaniladi. Korxonalarga ekologik talablarni bajargani uchun soliq imtiyozlari va investitsion preferensiyalar beriladi. O‘zbekistonda esa bunday mexanizmlar hali to‘liq joriy etilmagan. Shu sababli ekologik audit tizimining samaradorligini oshirish uchun iqtisodiy rag‘batlantirish instrumentlarini kengaytirish zarur. Xorijiy investorlar ham ekologik xavfsizlikka katta e’tibor qaratmoqda. Chunki ekologik barqaror hududlarda investitsiya xavfi past bo‘lib, uzoq muddatli barqaror foyda olish imkoniyati yuqoriroq hisoblanadi.

O‘zbekistonda ekologik audit tizimi bugungi kunda kompleks va xalqaro standartlarga moslashgan mexanizmga aylangan. “Ekologik audit to‘g‘risida”gi Qonun ushbu sohani huquqiy jihatdan mustahkamladi. Qonunga muvofiq, ekologik audit ixtiyoriy va majburiy shakllarda amalga oshiriladi. Majburiy audit yuqori ekologik xavfga ega korxonalarga tatbiq etiladi. Bundan tashqari O‘zbekistonning xalqaro ekologik tashkilotlar bilan, xususan IUCN bilan hamkorligi ekologik audit tizimini global standartlarga yaqinlashtirishga xizmat qilmoqda. Bu esa milliy ekologik siyosatni xalqaro tajriba bilan uyg‘unlashtirish imkonini ber adi.Yana O‘zbekistonda ekologik sug‘urta bo‘yicha alohida qonun mavjud emas. Mutaxassislar ushbu institutni joriy etish zarurligini ta’kidlamoqda. Ekologik sug‘urta tizimi korxonalarning ekologik javobgarligini oshirish va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplashga xizmat qiladi. Fikrimizcha, ekologik sug‘urta tizimi nafaqat korxonalarning ekologik javobgarligini oshiradi, balki ularni ekologik xavflarni oldindan baholash va kamaytirishga rag‘batlantiruvchi iqtisodiy mexanizm sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, ekologik sug‘urta tizimi korxonalarni ekologik standartlarga rioya etishga majbur etib, ularning raqobatbardoshligini oshirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa

O‘zbekistonda ekologik audit tizimi mustaqillikdan keyingi davrda izchil rivojlanib, bugungi kunda huquqiy, institutsional va tashkiliy jihatdan shakllangan muhim ekologik boshqaruv mexanizmiga aylangan. Mazkur tizimning rivojlanishi ekologik xavfsizlikni

ta’minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda xalqaro standartlarga moslashish jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq holda kechmoqda. Shu bilan birga, ekologik audit amaliyotida ayrim muammolar, xususan, monitoring tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi, xususiy auditorlik bozorining sustligi hamda malakali mutaxassislar yetishmasligi uning samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bois ekologik auditni real boshqaruv vositasi sifatida yanada takomillashtirish muhim bo‘lib qolmoqda. Natijada ekologik audit O‘zbekistonda barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlikni ta’minlovchi muhim vositaga aylanadi.

Ekologik audit tizimining samaradorligini oshirish maqsadida uning natijalari ijrosini ta’minlovchi raqamli monitoring mexanizmlarini joriy etish, xususiy auditorlik bozorini rivojlantirish va raqobat muhitini kuchaytirish, shuningdek, yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish zarur. Shu bilan birga, ekologik auditni iqtisodiy rag‘batlantirish vositalari, soliq imtiyozlari, subsidiyalar orqali qo‘llab-quvvatlash, yuqori ekologik xavfga ega korxonalar uchun majburiy audit doirasini kengaytirish hamda ekologik sug‘urta tizimini huquqiy jihatdan mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish va xalqaro ilg‘or tajribalarni milliy amaliyotga integratsiya qilish orqali ekologik audit tizimini yanada takomillashtirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi // president.uz (murojaat sanasi: 24.01.2020).

2.Тулаходжаева Миновар, Ходжаева Мутабар., Экологический аудит: мировой опыт и практика в Узбекистане. Bussines & Law. N2. 2024. 29 c. // https://doi.org/10.52340/bal

3. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 15-martdagi O‘RQ-678-son “Ekologik audit to‘g‘risida”gi Qonuni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi // www.lex.uz.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

RIELTORLIK FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISHNING XORIJ VA O‘ZBEKISTON TAJRIBASI TAHLILI

Xomitov Komiljon Zoitovich
iqtisodiyot fanlari doktori,
baholash ishi va investitsiyalar
kafedrasi professori
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: metro8369@gmail.com
ORCID:0000-0001-8500-2192

Annotatsiya. *Ushbu maqolada rieltorlik faoliyatini tartibga solish bo‘yicha xorij va O‘zbekiston tajribasi tahlil qilinadi. Turli mamlakatlarda ko‘chmas mulk faoliyatini tartibga solishning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga imkon beradigan uchta turdagi modellar taklif etiladi: qattiq, o‘rta va yumshoq. Muallifning xulosasiga ko‘ra, turli mamlakatlardan olingan empirik ma’lumotlarga asoslanib, rieltorlik faoliyatini tartibga solishning eng samarali modeli qattiq model bo‘lib, u davlat tomonidan ham, professional hamjamiyat tomonidan ham yuqori talablar va tartibga solish tufayli taqdim etilayotgan xizmatlar sifatini yuqori darajada ta’minlaydi.*

Kalit so‘zlar: *ko‘chmas mulk, ko‘chmas mulk bozori, ko‘chmas mulkni tasarruf etish, turar va noturar joylar, rieltorlik faoliyati, rieltor, rieltorlik faoliyatini tartibga solish modeli, rieltorlik, agent.*

АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНЫХ И УЗБЕКСКИХ ОПЫТА В РЕГУЛИРОВАНИИ РИЭЛТОРСКИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Хомитов Комилжон Зоитович
доктор экономических наук
профессор кафедры оценки и инвестиций
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: metro8369@gmail.com
ORCID:0000-0001-8500-2192

Аннотация. *В данной статье анализируется зарубежный и узбекский опыт регулирования деятельности в сфере недвижимости. Предложены три типа моделей, позволяющие выявить сильные и слабые стороны регулирования рынка недвижимости в разных странах: жесткая, средняя и мягкая. По мнению автора, на основе эмпирических данных из разных стран наиболее эффективной моделью регулирования деятельности в сфере недвижимости является жесткая модель, которая обеспечивает высокий уровень качества предоставляемых услуг благодаря высоким требованиям и регулированию как со стороны государства, так и со стороны профессионального сообщества.*

Ключевие слова: *недвижимость, рынок недвижимости, реализация недвижимости, жилые и нежилые помещения, деятельность в сфере недвижимости, риэлтор, модель регулирования деятельности в сфере недвижимости, недвижимость, агент.*

ANALYSIS OF FOREIGN AND UZBEKISTAN EXPERIENCE OF REGULATING REAL ESTATE ACTIVITIES

Xomitov Komiljon Zoitovich
Doctor of Economics
Professor of the Department of

Evaluation and Investments
Tashkent State
University of Economics
E-mail: metro8369@gmail.com
ORCID:0000-0001-8500-2192

Abstract. *This article analyzes the foreign and Uzbek experience in regulating real estate activities. Three types of models are proposed that allow us to identify the strengths and weaknesses of real estate regulation in different countries: hard, medium and soft. According to the author, based on empirical data from different countries, the most effective model of regulating real estate activities is the hard model, which ensures a high level of quality of services provided due to high requirements and regulation by both the state and the professional community.*

Keywords: *real estate, real estate market, real estate disposal, residential and non-residential premises, real estate activities, realtor, model of regulation of real estate activities, real estate, agent.*

Kirish

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, davlat mulkini monopoliyadan chiqarish, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish natijasida mamlakatda xususiy mulkdorlar, shu jumladan ko‘chmas mulk egalari sinfi paydo bo‘ldi. Ular bugungi kunda ushbu ko‘chmas mulkdan nafaqat foydalanishi va unga egalik qilishi, balki uni tasarruf etishi ham mumkin. Mamlakatda tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi, ko‘p ukladli iqtisodiyotning shakllanishi, tovarlarning birja, pul va kredit bozori, qimmatli qog‘ozlar, turli xizmatlar bozori singari mohiyatan yangi bozorlarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Ushbu turdagi bozorlar orasida ko‘chmas mulk bozori alohida o‘rin egallaydi, ya’ni u butun bozor munosabatlari tizimining markaziy bo‘g‘ini hisoblanadi.

Mamlakatimizda 2010 yil 22 dekabrda “Rieltorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun hamda 2011 yil 12 iyulda Rieltorlik xizmatlari milliy standarti (1-son RXMS) "Rieltorlik xizmatlari sifatini nazorat qilishning ichki qoidalariga qo‘yiladigan umumiy talablar" qabul qilingan bo‘lsada O‘zbekiston ko‘chmas mulk va rieltorlik biznesi nafaqat g‘arb, balki rivojlanayotgan mamlakatlar ko‘chmas mulk biznesiga nisbatan ancha "yosh" bo‘lganligi sababli, xorijiy ko‘chmas mulk faoliyatini tartibga solishning samarali mexanizmlarini va ularni O‘zbekistonda amalda qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratish lozim. O‘zbekistonda o‘z-o‘zini tartibga solish sifatini oshirish potentsiali tugallanmagan, bu esa yaqin kelajakda ko‘chmas mulk xizmatlari sifatini dunyodagi eng yaxshi analoglar darajasiga ko‘taradigan mexanizmlarni joriy etish imkonini beradi.

Rieltor - bu ko‘chmas mulk bozorida vositachilik xizmatlarini ko‘rsatadigan shaxs. "Rieltor" atamasi 1916 yilda AQShda paydo bo‘lgan va rieltorlar uyushmasining maxsus belgisi sifatida ro‘yxatga olingan. Hozirda xorijdagi rieltorlar asosan ko‘chmas mulk oldi-sotdisi bo‘yicha vositachilik bilan shug‘ullanadi. Rieltorlik faoliyati - ko‘chmas mulk va unga bo‘lgan huquqlarni (binolar, inshootlar, turar-joy va noturar joylar, er uchastkalari) bilan bitimlarni (sotish, sotib olish, ayirboshlash, ijaraga berish, garovga qo‘yish, lizing) tashkil etuvchi mustaqil shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan ko‘chmas mulk bozoridagi tadbirkorlik faoliyati. Ushbu faoliyatning asosiy maqsadi foyda olishdir.

Rieltorlik faoliyati, shuningdek, brokerlik va agentlik faoliyatini, mulkni boshqarishni, ko‘chmas mulkni yaratish va rivojlantirishga xususiy investitsiyalarni jalb qilishni, turar-joy binolarini noturar joylarga o‘tkazishni, binolarni rekonstruktsiya qilish va qayta qurishni o‘z ichiga olishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi

Mavzuning muammoli jihatlari va dolzarbligini o‘rganib, o‘zlarining ilmiy izlanishlari va tadqiqotlarida keltirib o‘tgan MDH mamlakatlari olimlardan V.A. Shanyukevich va boshq.

“Osnovi rielterskoy deyatelnosti” [1] asarida rieltorlik faoliyatini nazariy-amaliy jihatlarini tadqiq etgan bo‘lsa, G.V.Fedotov va B.A Volkovlarning “Ekonomika nedvijimosti” [2] nomli o‘quv qo‘llanmalarida hamda M.A. Kotlyarov, Dj. Dreyn, A.B. Bril va boshq. “Development nedvijimosti” [3] nomli monografiyalarida ko‘chmas mulk, rieltorlik va developerlik faoliyati sohasida tadqiqotlar amalga oshirishgan. Shuningdek, vatanimiz olimlardan, rieltorlik faoliyatini tartibga solish va muvofiqlashtirish bo‘yicha rieltorlik faoliyati modellari hamda rivojlanish kontseptsiyalarini ishlab chiqqan Sh.Shoha’zamiy “Rieltorlik faoliyati” nomli darsligida [4], ko‘chmas mulk va rieltorlik faoliyati tadqiqotlari bilan shug‘ullangan A.Kravchenko, V.Yodgorov va boshqalarni keltirib o‘tishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida rieltorlik faoliyati va uni tartibga solish bo‘yicha xalqaro amaliyot xususiyatlari, ularning iqtisodiyotdagi o‘rni borasida xorijiy va mahalliy olimlarning ishlari o‘rganildi va tahlil qilindi. Maqolada nazariy mushohada, tizimli yondashuv, kuzatish, umumlashtirish, tahlil, sintez kabi usullar samarali qo‘llanildi, shuningdek rieltorlik faoliyati va uni tartibga solish borasidagi muammolar va ularning echimlari xususida xulosa va takliflar shakllantirilgan.

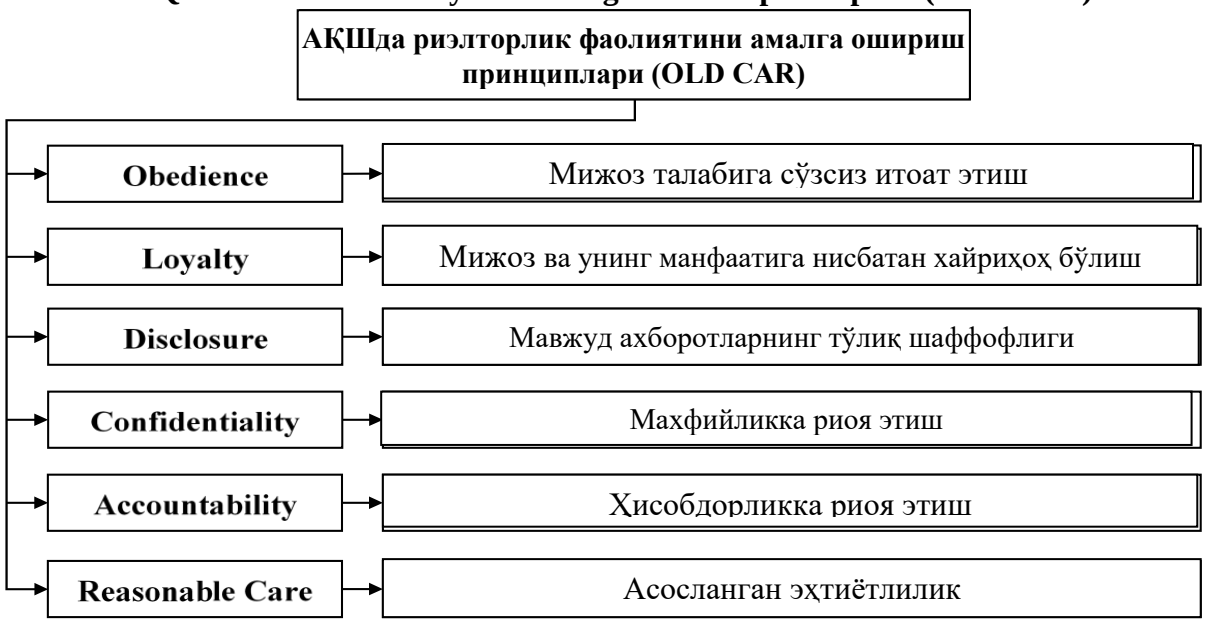
Tahlil va natijalar

Amerika Qo‘shma Shtatlari dunyodagi eng qadimgi ko‘chmas mulk bozorlaridan biridir. "Rieltor" atamasining o‘zi 1916-yilda AQShda paydo bo‘lgan va Milliy Rieltorlar Assotsiatsiyasining (National Association of Realtors – NAR) rasmiy savdo belgisiga aylandi. Faqat NAR tovar belgisidan foydalanishga ruxsati bo‘lgan, mamlakat Milliy rieltorlar assotsiatsiyasining a’zosi bo‘lgan shaxsni rieltor deb atash mumkin, aks holda bu kasb ko‘chmas mulk agenti deb ataladi. " Rieltor " va "ko‘chmas mulk agenti" atamalari bir xil funktsiyalarni bajarishni anglatadi, ammo rieltorning maqomi yuqoriroqdir, chunki unga qo‘shimcha talablar qo‘yiladi, bu esa xizmat ko‘rsatish sifati va mijozlarning ishonch darajasini oshiradi.

Ko‘chmas mulk bozori va rieltorlik xizmatlari AQSh milliy iqtisodiyoti uchun katta ahamiyatga ega bo‘lib, ko‘plab turdosh tarmoqlar uchun rivojlanish, shuningdek, asosiy milliy g‘oyalardan biri - "Har bir amerikalikning o‘z uyi bor!" g‘oyasining drayveri bo‘lib hisoblanadi. Kasbning nufuzi va NARning ta’siri shunchalik kattaki, hattoki Vashingtonda o‘tkaziladigan assotsiatsiyaning yillik anjumanida AQSh Prezidenti ham qatnashadi.

1-rasm.

AQShda rieltorlik faoliyatini amalga oshirish printsiplari (OLD CAR)*

Manba: *muallif tomonidan AQSh Milliy Rieltorlar Assotsiatsiyasining rasmiy veb-sayti*

ma’lumotlari asosida tuzilgan [National Association of Realtors USA (NAR), www].

AQShda rieltor va mijoz o‘rtasidagi munosabatlarni qonunchilik bilan tartibga solish qat’iy tartibga solinadi va maxsus qoidalarda (Agency Law) belgilangan. Huquqiy tartibga solishdan tashqari, axloq kodeksiga (Code of Ethics) rioya qilish ham majburiydir. G‘arb dunyosi uchun axloq kodeksi nafaqat tavsiya etilgan qoidalar to‘plami, balki mamlakat qonunlariga rioya qilish kabi majburiy bo‘lgan rieltorlik faoliyatini amalga oshirish bo‘yicha qat’iy tartibga solingan ko‘rsatmalardir. NAR axloq kodeksi qisqartma (OLD CAR – eski mashina) shaklida tashkil etilgan printsiplarga asoslanadi, har bir harf 6 ta asosiy tamoyildan birini ifodalaydi [5] (1-rasm).

Rieltor bo‘lmoqchi bo‘lgan nomzod axloq kodeksini o‘rganishi va unga rioya qilishdan oldin bir qator testlardan o‘tishi hamda rieltorlik kasbining yuqori standartlariga muvofiqligini tasdiqlashi kerak. Nomzodning axloqiy fazilatlariga, birinchi navbatda, jinoiy o‘tmishining yo‘qligiga yuqori talablar qo‘yiladi, buning uchun AQSh Ko‘chmas mulk departamenti so‘rovnomani chuqur o‘rganadi va uning to‘g‘riligini hukumat ma’lumotlar bazalari orqali tekshiradi.

Keyingi bosqichda nomzod 45 dan 180 soatgacha (shtatga qarab) maxsus o‘qishdan o‘tadi, so‘ngra qonunchilik va maktabda kasbiy faoliyat asoslarini bilish bo‘yicha imtihon topshiradi [6]. Shundan so‘ng, nomzod yanada qiyinroq testdan o‘tishi kerak - davlat ko‘chmas mulk departamentida imtihon; agar muvaffaqiyatli topshirilgan bo‘lsa, nomzod litsenziya oladi. Aksariyat shtatlar har ikki yilda bir marta uzluksiz ta’lim olishni talab qiladi. Berilgan litsenziya faqat u olingan shtat hududida amal qilishi ham muhimdir.

Keyinchalik, rieltor o‘zini o‘zi tartibga soluvchi tashkilotga qo‘shilishi, o‘z kasbiy faoliyatini sug‘urta qilishi va rieltorlik kompaniyasida 2-3 yil ishlashi kerak. Shundan keyingina u o‘z biznesini boshlashi mumkin. NARga qo‘shilishning katta raqobatdosh ustunligi - bu yagona ko‘chmas mulk ma’lumotlar bazasiga (MLS – multilisting tizimi) kirish ruxsatiga ega bo‘lish, vaholanki, unga faqat uyushma a’zolari bo‘lgan rieltorlar kirish huquqiga ega hisoblanadi.

AQShda rieltorlik nufuzli va yuqori haq to‘lanadigan kasb bo‘lib, uning muvaffaqiyati yuqori malaka darajasi, mutaxassis sifatida uzoq muddatli obro‘-e’tibor va qonunlar hamda axloq kodeksiga qat’iy rioya qilish bilan asoslanadi. Rieltorning asosiy vazifasi qidiruv, mulkni tanlash, muzokaralar olib borish, hujjatlarni yig‘ish va bitimni yopishdan iborat vositachilikdir. Bitimning "tozaligi" ko‘chmas mulk firmasi yoki har bir tomonning advokatlari tomonidan tekshiriladi, notarius to‘liqligini tekshiradi va imzolarni tasdiqlaydi.

Frantsiyada ko‘chmas mulk faoliyati uch sohaga bo‘linadi: sotib olish va sotish, ijaraga berish va mulkni boshqarish. Har bir yo‘nalish uchun alohida litsenziya mavjud. Nomzodga qo‘yiladigan majburiy talablar sudlanganligining yo‘qligi, “Huquqshunoslik”, iqtisod, ko‘chmas mulk sohasida kamida uch yillik o‘qish muddatiga ega bo‘lgan davlat diplomi, mahalliy prefektura tomonidan beriladigan litsenziya (carte professionnelle – professional kartasi), shuningdek, majburiy professional sug‘urta [7]. Frantsiyada rieltorning vazifasi vositachilikdir. Bitimning "tozaligi"ni kafolatchisi - bu ko‘chmas mulk bo‘yicha barcha mumkin bo‘lgan vaziyatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarga to‘liq kirish huquqiga ega notariusdir.

Germaniyada "rieltor" savdo belgisi ishlatilmaydi, bu xizmat sifatining yuqori standartini saqlashga majbur qiladi, buning o‘rniga "ko‘chmas mulk agenti" (Immobilienmakler) atamasi qo‘llaniladi. Germaniyada ko‘chmas mulk agentiga qo‘yiladigan asosiy talablar – bu sudlanganligining yo‘qligi va Savdo-sanoat palatasining litsenziyasi [8, Immobilienverband Deutschland(IVD), www].

Ta’lim darajasiga, kasbiy javobgarlikni majburiy sug‘urtalashga va milliy ko‘chmas mulk assotsiatsiyasiga (Immobilienverband Deutschland, IVD) a’zolikka qo‘yiladigan talablar mavjud emas va ular ixtiyoriydir, bu esa xizmatlar sifati va kasbning obro‘sining pasayishiga olib keladi.

Professional agentlar ixtiyoriy ravishda ixtisoslashtirilgan treningdan o‘tadilar va milliy ko‘chmas mulk assotsiatsiyasiga qo‘shilishadi, bu esa mijozlar oldida muhim raqobat ustunligi hisoblanadi. Bitimning qonuniyligi notarius tomonidan tasdiqlanadi, u bitimning "tozaligini" kafolatlaydi.

Buyuk Britaniyadagi ko‘chmas mulk narxi dunyodagi eng yuqori ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, bu agentlik faoliyatini juda ham mashhur qiladi. Ushbu faoliyat 1979, 2007, 2012 va h.k. yillardagi ko‘chmas mulk sohasidagi huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi va o‘zini o‘zi tartibga soluvchi Mustaqil mulk agentlari tarmog‘i (The Independent Network of Estate Agents, INEA) va Ko‘chmas mulk agentlari milliy assotsiatsiyasi (National Association of Estate Agents, NAEA) [9, The Independent Network of Estate Agents (INEA). www] kabi tashkilotlar tomonidan nazorat qilinadi. Shuni ta’kidlash kerakki, rieltorlardan ma’lumoti, litsenziyasi, sudlanganligi yoki o‘z-o‘zini tartibga soluvchi tashkilotlarga a’zo bo‘lish talablari qo‘yilmaydi, shuning uchun xizmatlar sifati va iste’molchilarning ularga bo‘lgan ishonchi muayyan bir agentlik va ko‘chmas mulk agentiga qarab tabaqalanadi.

Ispaniyada ko‘chmas mulk agentlariga hech qanday maxsus talablar qo‘yilmaydi, ular hujjatlarni tayyorlaydilar, shu jumladan, ularning "tozaligini" tekshiradilar, shundan so‘ng hujjatlar katta mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladigan notariusga topshiriladi va hujjatlar bo‘yicha ozgina shubha tug‘ilsa, u bitimni amalga oshirishni rad etadi. Rieltorning kasbiy faoliyatini sug‘urta qilish majburiy emas va ixtiyoriy asosda amalga oshiriladi. Istisno Kataloniya bo‘lib, u erda ko‘chmas mulk agentlari treningdan o‘tishlari va ixtisoslashtirilgan reestrda ro‘yxatdan o‘tishlari shart [10, La Asociación Profesional de Administradores y Agentes Inmobiliarios (APAGI), www].

Rossiyada rieltorlik faoliyatini davlat tomonidan maxsus tartibga solish yo‘q. 2002 yilda majburiy litsenziyalash bekor qilindi va ushbu faoliyatni tartibga soluvchi qonun loyihalari bir necha bor rad etildi. 1992 yilda o‘z-o‘zini tartibga solish funktsiyalarini bajaradigan ko‘chmas mulk bozori professional ishtirokchilarining milliy uyushmasi - Rossiya Rieltorlar Gildiyasi (RGR) tashkil etildi. Bugungi kunda uning bozorga ta’siri unchalik katta emas, chunki RGRga a’zolik ixtiyoriydir. Moliyaviy tadqiqotlar milliy agentligi - NAFIning ma’lumotlariga ko‘ra, bu ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatining ko‘rsatkichi emas.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 йил 24 avgustdagi PF-6044-sonli farmoni bilan O‘zbekistonda rieltorlik faoliyatini majburiy litsenziyalash tartibi bekor qilindi. Uning o‘rniga o‘z-o‘zini tartibga solish funktsiyalarini bajaradigan ko‘chmas mulk bozori professional ishtirokchilarining milliy uyushmasi - O‘zbekiston Rieltorlik tashkilotlari Uyushmasi (RTU)ga a’zolik majburiy qilindi. Shuningdek, tadbirkorlik sub’ekti sifatida ro‘yxatga olinishi, sohada Yagona multilisting tizimi (ko‘chmas mulk bozorining elektron platformasi) joriy etilishi hamda faoliyatni malaka sertifikati asosida amalga oshirilishi belgilandi.

Turli mamlakatlarda rieltorlik (agentlik) faoliyatini tartibga solish xususiyatlarini o‘rganib chiqib, biz ularning asosiy farqlovchi xususiyatlarini taqdim etamiz (1-jadval).

1-jadval.

Turli mamlakatlarda rieltorlik faoliyatini tartibga solish modellarini taqqoslash*

	AQSh	**Frantsiya**	**Germaniya**	**Buyuk Britaniya**	**Rossiya**	**O‘zbekiston**	**Ispaniya**	**Benilyuks davlatlari**
1. RF ni tartibga solish modeli	Qattiq model	Qattiq model	O‘rta model	O‘rta model	Yumshoq model	O‘rta model	Yumshoq model	Qattiq model
2. Milliy assotsiatsiya	NAR	FNAIM	IVD	INEA	RGR	RTU	APAGI	IPI
3. Litsenziyalash	+	+	+	-	-	-	-	+
4. Sug‘urtalash	+	+	-	+	-	+	-	+
5. Sudlanmaganlik	+	+	+	-	-	-	-	+
6. Qonunchilik asosida tartibga solish	yuqori	yuqori	o‘rta	o‘rta	past	o‘rta	past	yuqori
7. Kasb obro‘si	yuqori	o‘rta	o‘rta	o‘rta	past	o‘rta	past	yuqori

Manba: *muallif tomonidan tuzilgan.*

Benilyuks mamlakatlari - Niderlandiya, Belgiya va Lyuksemburga - agentlik faoliyatini tartibga solishning eng qat’iy modellaridan biriga ega. Ushbu model davlat va kasbiy-jamoatchilik tomonidan tartibga solishning yuqori ulushini birlashtiradi, chunki nafaqat majburiy litsenziyalash, balki o‘zini o‘zi tartibga soluvchi tashkilotga (Institut Professionnel des Agents Immobiliers – IPI) majburiy a’zolik ham reglamenlashtiriladi. Bunda har bir agentga shaxsiy identifikatsiya kodi beriladi, u barcha hujjatlarda, shu jumladan mijoz bilan tuzilgan shartnomada ham qayd etiladi. Rieltorlar milliy assotsiatsiyasiga qo‘shilish uch yillik o‘qish, imtihonlarni topshirish va agentlik faoliyati uchun diplom olish, so‘ngra tajribali broker bilan amaliyot o‘tash bilan birga amalga oshadi [11, Institut Professionnel des Agents Immobiliers (IPI), www].

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni ta’kidlash mumkinki, rieltorlik (agentlik) faoliyati turli mamlakatlarda turlicha tartibga solinadi, shuning uchun ushbu faoliyatni tartibga solish darajasiga qarab uch turdagi modellarni ajratish mumkin: qattiq, o‘rta va yumshoq model (3-rasm).

Rieltorlik (agentlik) faoliyatini tartibga solish modellari:

– rieltorlik faoliyatini tartibga solishning qattiq modeli - davlat va professional hamjamiyat tomonidan tartibga solishning yuqori darajasi, rieltorlik agentlariga yuqori talablar, mijoz uchun minimal xavf bilan yuqori sifatli xizmatlar;

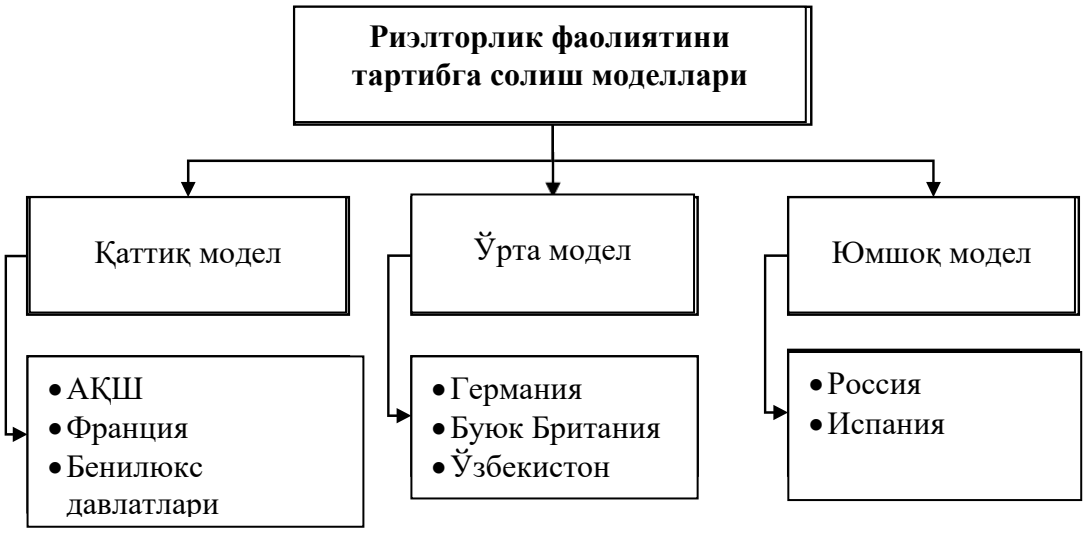
– rieltorlik faoliyatini tartibga solishning o‘rtacha modeli - davlat va professional hamjamiyat tomonidan qisman tartibga solish, rieltorlik agentlariga qo‘yiladigan minimal talablar, mijoz uchun minimal risklar bilan tabaqalashtirilgan xizmatlar sifati;

– rieltorlik faoliyatini tartibga solishning yumshoq modeli - davlat va professional hamjamiyat tomonidan tartibga solishning past darajasi, rieltorlar uchun muhim talablarning yo‘qligi, mijoz uchun o‘rtacha xavf darajasi bilan tabaqalashtirilgan xizmatlar sifati.

Xulosa qilib aytish mumkinki, turli mamlakatlardan olingan empirik ma’lumotlarga asoslanib, bizningcha eng samarali model rieltorlik faoliyatini tartibga solishning qattiq modeli hisoblanib, u davlat tomonidan ham, professional hamjamiyat tomonidan ham yuqori talablar va tartibga solinishi tufayli taqdim etilayotgan xizmatlar sifati jihatidan yuqori darajadagi barqarorlikni ta’minlaydi..

3-rasm.

Rieltorlik faoliyatini tartibga solish modellari*

Manba: *muallif tomonidan tuzilgan.*

Evropa va AQShdagi rieltorlarning professional uyushmalari professional faoliyat sifatini oshirish uchun rieltorlik faoliyatini o‘z-o‘zini tartibga solish ta’sirini oshirishga intilmoqda. 3-rasmda rieltorlik faoliyatining global o‘zini o‘zi tartibga solish darajalari ko‘rsatilgan.

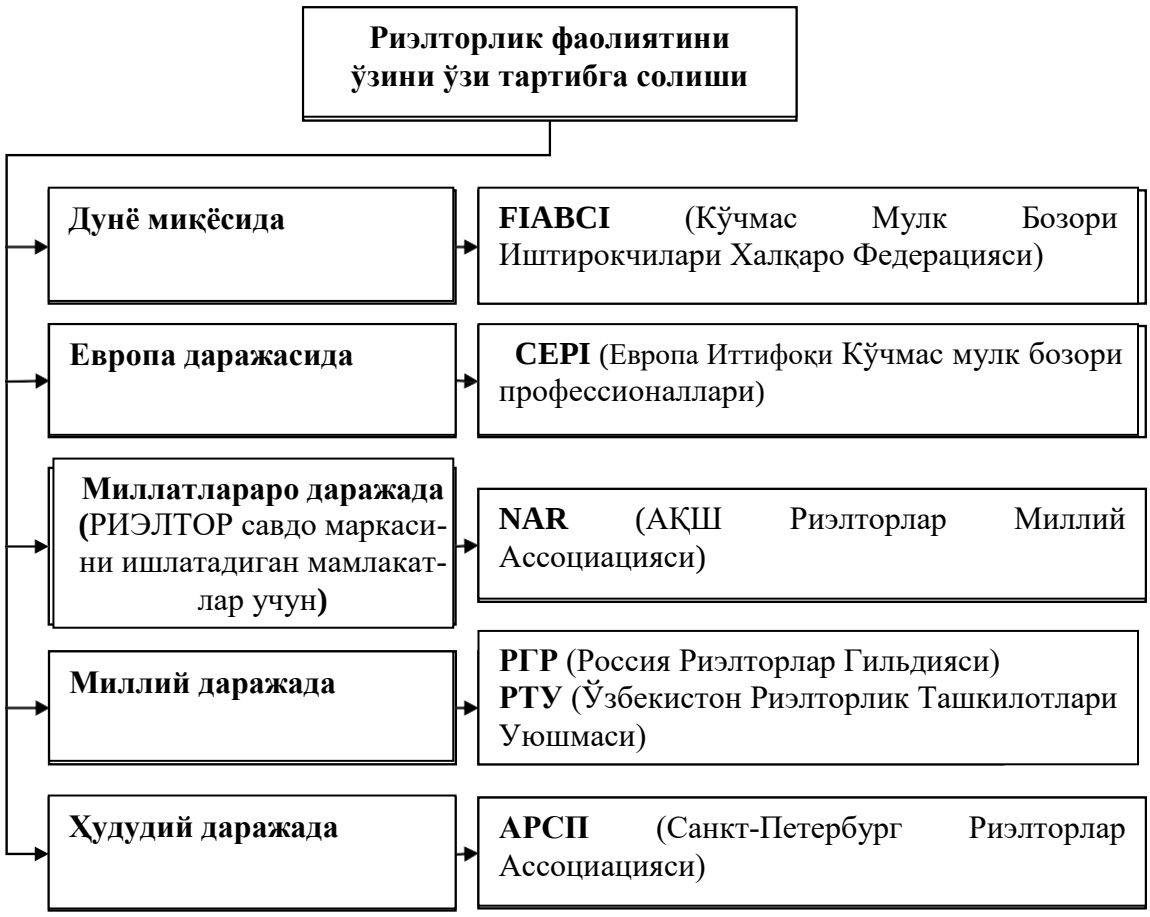
Rieltorlik faoliyatini o‘z-o‘zini tartibga solishi besh darajadan iborat. Global miqyosda – International Real Estate Federation (FIABCI), mazkur federatsiya jahonning ilg‘or tajribasini umumlashtiradi, tajriba almashish uchun xalqaro konferentsiyalar tashkil qiladi va uslubiy materiallarni ishlab chiqadi. Ushbu federatsiya 1951 yildan beri ma’muriy nazoratsiz butun dunyo bo‘ylab ko‘chmas mulk bozori mutaxassislari uchun birlashtiruvchi bo‘g‘in bo‘lib kelgan. Xalqaro ko‘chmas mulk federatsiyasi tarkibiga 70 ta davlat, 90 ta milliy assotsiatsiya, 40 dan ortiq ko‘chmas mulk mutaxassisliklari bo‘yicha mutaxassislar va 1 milliondan ortiq assotsiatsiya a’zolari kiradi [12, International Real Estate Federation (FIAVSI), www].

Evropa darajasida (European Association of Real Estate Professions –CEPI) 1990 yilda Bryusselda tashkil etilgan xalqaro notijorat tashkilotdir. U 19 mamlakatdan Evropa Ittifoqi mutaxassislarining milliy assotsiatsiyalarini birlashtiradi va shu bilan mijozlarning o‘z brendiga [13, European Association of Real Estate Professions (SEPI), www] bo‘lgan ishonchini oshiradi. Assotsiatsiyaning maqsadi - ichki va tashqi aloqalarni kengaytirish, tadqiqot loyihalarini tashkil etish, bo‘lajak ko‘chmas mulk mutaxassislarini tayyorlash orqali rieltorlik xizmatlari bozorini rivojlantirishdan iborat.

Xalqaro daraja (National Association of Realtors – NAR) milliy assotsiatsiyalar "rieltor" savdo belgisidan foydalanadigan mamlakatlar uchun mavjud bo‘lib, bu assotsiatsiyalarni rieltorlik xizmatlarining yuqori sifat standartlariga o‘tish siyosatini bosqichma-bosqich olib borishga majbur qiladi.

4-rasm.

Rieltorlik faoliyatini o‘z-o‘zini tartibga solish*

Manba: *muallif tomonidan tuzilgan.*

Milliy darajada, har bir mamlakatda ko‘chmas mulk bo‘yicha mutaxassislarning o‘z uyushmalari mavjud. O‘zbekistonda bunday birlashma yuqorida keltirib o‘tganimizdek, 2012 yilda tashkil etilgan O‘zbekiston Rieltorlik Tashkilotlari Uyushmasi hisoblanib, u

respublikamizning turli viloyatlaridan bo‘lgan 267 ta rieltorlik tashkilotini (2026 yil boshidagi ma’lumot) birlashtiradi. Uyushmaning asosiy vazifalari: “rieltor” tovar belgisini taqdim etish, kasbiy faoliyat standartlari va rieltorlar uchun axloq kodeksini yaratish, davlat organlari bilan o‘zaro munosabatlar, normativ-huquqiy bazani shakllantirishda ishtirok etish, kadrlar tayyorlash va h.k.lardan iborat.

Xulosa

Shunday qilib, biz jahon tajribasini umumlashtirgan holda, rieltorlik faoliyatini tartibga solishning uchta modelini ajratib ko‘rsatishimiz mumkin: qattiq, o‘rta va yumshoq. O‘zbekiston ko‘chmas mulk va rieltorlik biznesi nafaqat g‘arb, balki rivojlanayotgan mamlakatlar ko‘chmas mulk biznesiga nisbatan ancha "yosh" bo‘lganligi sababli, chet elda rieltorlik faoliyatini tartibga solishning samarali mexanizmlarini va ularni O‘zbekistonda amaliy qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratish lozim. Shuni ta’kidlash kerakki, O‘zbekistonda o‘z-o‘zini tartibga solish sifatini yaxshilash salohiyati tugamaydi, va bu yaqin kelajakda rieltorlik xizmatlari sifatini eng yaxshi jahon analoglari darajasiga ko‘taradigan mexanizmlarni joriy etishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Основы риэлторской деятелности: учеб.-метод. пос. / В.А. Шанюкевич, В.М. Завгородний, И.В. Шанюкевич. – Минск: БНТУ, 2021. -91 с.
2. Экономика недвижимости. Учебное пособие для вузов. Г.В. Федотов, Б.А. Волков. – Санкт-Петербург: Изд-во: Лан, 2024 г. - 198 с.
3. Девелопмент недвижимости: [монография] / [М.А. Котляров, Дж. Дрейн, А.Б. Брил и др.]; под науч. ред. М.А. Котлярова. - Екатеринбург, 2017. - 127 с.
4. Shoha’zamiy Sh.Sh. “Rieltorlik faoliyati”. Darslik. / - T.: “IQTISOD-MOLIYa” nashriyoti, 2015.
5. National Association of Realtors USA (NAR), www
6. . Запорошченко М.Д., Крум Е.В. Риэлтор и риэлторская деятелность в США // Сборник научних статей «Перспективы развития риэлторского бизнеса». Минск, 2012. С. 29-33
7. Фетисова Е.В., Ковалева А.М. Риэлторская деятелность: опыт европейских стран // Сетевой научний журналОрёлГАУ. 2015. № 2 (5). С. 22-24.
8. Immobilienverband Deutschland(IVD), www
9. The Independent Network of Estate Agents (INEA). www
10. La Asociación Profesionalde Administradores y Agentes Inmobiliarios (APAGI), www
11. Institut Professionnel des Agents Immobiliers (IPI), www
12. International Real Estate Federation (FIAVSI), www
13. European Association of Real Estate Professions (SEPI), www

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI TIJORAT BANKLARINING MOLIYAVIY BARQARORLIGINI OSHIRISHDA DEPOZIT VA KREDITLARNING ULUSHI VA AHAMIYATI

Usmanova Muslimaxon Abdusalomxo`ja qizi
tayanch doktarant
bank hisobi va audit kafedrasi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: muslimausmanova984@gmail.com
ORCID:0009-0006-6053-2035

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O`zbekiston Respublikasi tijorat banklarining moliyaviy barqarorligining amaldagi holati qanday va unga ta`sir etuvchi omillar holati aks ettirilgan. Moliyaviy barqarorlik va banklar resurs bazasini rivojlantirishga qaratilgan bir qator olimlarning fikrlari keltirib o`tilgan. Tijorat banklarining deposit va kredit ulushlaridagi so`nggi yillardagi holati aks ettirilgan bo`lib, ular asosida solishtirma jadvallar ko`rinishida tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida jahon banklar moliyaviy barqarorligi va mamlakatimiz banklar moliyaviy barqarorligi holati tahlil qilingan bo`lib, jumladan Xitoy xalq respublikasi bank tizimi bilan solishtirilgan va xulosa va takliflar berilgan.*

Kalit so`zlar: *Tijorat banklar, moliyaviy barqarorlik, kredit, deposit, bank resurslari.*

ЗНАЧЕНИЕ ДОЛИ ДЕПОЗИТОВ И КРЕДИТОВ В ПОВЫШЕНИИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Усманова Муслимахон Абдусаломходжа кизи
базовый доктарант
кафедра бухгалтерского учета и аудита
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: muslimausmanova984@gmail.com
ORCID:0009-0006-6053-2035

Аннотация. *В статье проанализировано текущее состояние финансовой устойчивости коммерческих банков Республики Узбекистан и факторы, влияющие на нее. Рассмотрены мнения ряда ученых о финансовой устойчивости и развитии ресурсной базы банков. Изучены последние тенденции доли депозитов и кредитов коммерческих банков и проведен их анализ в виде сравнительных таблиц. В ходе исследования была проведена оценка финансовой устойчивости мировых банков и банков Узбекистана с сравнительным анализом банковской системы Китайской Народной Республики. Приведены выводы и практические рекомендации по повышению финансовой устойчивости.*

Ключевые слова: *Коммерческие банки, финансовая устойчивость, кредит, депозит, ресурсы банка.*

THE ROLE OF DEPOSIT AND CREDIT SHARES IN ENHANCING THE FINANCIAL STABILITY OF COMMERCIAL BANKS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Usmanova Muslimaxon Abdusalomkhoja qizi
Basic PhD student,
Department of Accounting and Auditing
Tashkent State University of Economics
E-mail: muslimausmanova984@gmail.com
ORCID:0009-0006-6053-2035

Abstract. *This article analyzes the current state of financial stability of commercial banks*

in the Republic of Uzbekistan and the factors influencing it. The work reviews the views of several scholars on financial stability and the development of banks' resource base. Recent trends in the share of deposits and credits of commercial banks are examined and analyzed in comparative tables. During the study, the financial stability of global banks was analyzed alongside the financial stability of banks in Uzbekistan, with a comparative focus on the banking system of the People's Republic of China. Conclusions and practical recommendations for improving financial stability are provided.

Keywords: *Commercial banks, financial stability, credit, deposit, bank resources.*

Kirish

Moliyaviy barqarorlik bugungi kunda har bir tijorat bankining asosiy ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaraladi. Banklar resurs bazasi, ya'ni depozitlar va kreditlar ulushi, banklarning faoliyat samaradorligi va iqtisodiy xavfsizligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi so‘nggi yillarda ijobiy o‘zgarishlar va modernizatsiya jarayonlarini boshdan kechirmoqda, shu bilan birga tijorat banklari faoliyatida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, banklar moliyaviy barqarorligini mustahkamlash uchun resurs bazasini diversifikatsiya qilish, ya'ni depozit va kredit portfelini muvozanatli shakllantirish muhimdir. Shu bilan birga, xalqaro tajriba va jahon bank tizimi misollari, xususan Xitoy bank tizimi bilan solishtirish, O‘zbekiston banklari faoliyatini yanada samarali va barqaror qilish bo‘yicha ilmiy asos yaratadi.

Hozirgi kunda iqtisodiy barqarorlik va bank tizimining ishonchliligi milliy iqtisodiyotning mustahkamligi bilan bevosita bog‘liqdir. Banklar resurs bazasining samarali shakllantirilishi, ya'ni depozitlar va kreditlar ulushining optimal nisbatda bo‘lishi, nafaqat banklar moliyaviy barqarorligini oshiradi, balki iqtisodiyotga sarmoya oqimini rag‘batlantiradi va moliyaviy xavfsizlikni ta'minlaydi. Shu sababli, tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini oshirish masalasi nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi.

Mazkur maqola tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi holatini tahlil qilish, depozit va kredit ulushlarining o‘zaro bog‘liqligini o‘rganish hamda xalqaro solishtirma tahlillar orqali xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan. Shu nuqtai nazardan, maqola nafaqat amaliy, balki ilmiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi masalasi nafaqat amaliy, balki ilmiy tadqiqotlar doirasida ham keng o‘rganilgan. Moliyaviy barqarorlik kontseptsiyasi banklarning likvidlik darajasi, aktiv-passiv muvozanati, risklarni boshqarish va resurs bazasining sifatli shakllanishini o‘z ichiga oladi (Zaripov, 2019). Shu nuqtai nazardan, banklar depozit va kredit portfelining ulushi moliyaviy barqarorlikni belgilovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri sifatida qaraladi.

O‘zbekiston olimlari, jumladan Sharipova (2020) va Rahmatov (2020), tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlashda depozitlar ulushi va kredit berish siyosatining muvozanati muhim ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, banklar likvidlikni oshirish va risklarni kamaytirish uchun deposit-kredit nisbatini tahlil qilib, portfellarini diversifikatsiya qilishlari zarur. Xususan, Sharipova (2020) tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi o‘zgarishlari bilan depozit va kredit portfelining o‘sish sur'ati o‘rtasidagi bog‘liqlikni tadqiq qilgan.

Jahon bank tizimida moliyaviy barqarorlikni tahlil qilgan xalqaro tadqiqotchilar ham shunga o‘xshash fikrlarni ilgari suradilar. Masalan, Allen va Santomero (1998) moliyaviy institutlarning barqarorligi ularning aktiv-passiv muvozanatidan va risklarni boshqarish tizimidan bevosita ta'sirlanishini ta'kidlaydilar. Digital bank xizmatlari rivojlangan Xitoy bank tizimi bo‘yicha Liu va hamkasblari (2021) esa, kredit va depozit ulushlaridagi o‘zgarishlar banklarning qisqa muddatli risklarini oshirishi mumkinligini, shuningdek, ularga operatsion samaradorlikni oshirish imkoniyatini yaratishini qayd etadilar. Shu bilan birga, ular yirik davlat banklari bu

jarayondan foyda ko‘rsa, kichik hududiy banklarga bosim ortishini ham ta’kidlaydilar.

O‘zbekiston sharoitida amalga oshirilgan so‘nggi tadqiqotlar (Usmonova, 2023) ham depozit va kredit ulushi bilan banklarning moliyaviy barqarorligi o‘rtasidagi ijobiy bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, depozit resurslarining o‘sishi banklarning likvidligini mustahkamlash bilan birga kredit faoliyatini kengaytirishga imkon yaratadi, bu esa natijada tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini oshiradi. Shuningdek, xalqaro tajriba ko‘rsatadiki, moliyaviy barqarorlikni oshirish uchun banklar faoliyatini monitoring qilish, risklarni baholash va deposit-kredit strategiyasini optimallashtirish zarur. Bu fikrlar O‘zbekiston bank tizimi uchun ham muhimdir, chunki mamlakatimizda tijorat banklari aktivlarini diversifikatsiya qilish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning umumiy va maxsus usullaridan foydalanildi. Jumladan, tizimli tahlil usuli orqali tijorat banklarida fintech texnologiyalarini joriy etish jarayoni kompleks yondashuv asosida o‘rganildi. Taqqoslama tahlil usuli yordamida moliyaviy inklyuzivlik ko‘rsatkichlarining raqamli bank xizmatlari rivoji bilan bog‘liqligi aniqlashtirildi. Shuningdek, statistik tahlil usuli asosida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Jahon bankining ochiq ma’lumotlari tahlil qilindi. Mantiqiy umumlashtirish va induksiya deduksiya usullari orqali ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar

Tahliliy qismda asosan Xitoy xalq Respublikasi va O`zbekiston Respublikasi bank tizimi moliyaviy barqarorligi solishtirmasini tahlil qilamiz.

1 – jadval.

Xitoy va O‘zbekiston bank tizimi moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari solishtirma jadval[103]

Ko‘rsatkichlar	Xitoy banklari	O‘zbekiston banklari	Izoh (ilmiy tahlil)
Bank tizimi modeli	Bankga asoslangan (bank-dominant)	Aralash, lekin banklar ustun	Ikkalasida ham banklar asosiy moliyalashtiruvchi
Depozitlar ulushi (aktivlarga nisbatan)	80–82%	70–75%	Xitoyda resurs bazasi barqarorroq
Loan-to-Deposit Ratio (LDR)	80–90%	90–100%	O‘zbekistonda likvidlik riski nisbatan yuqori
Kapital yetarliligi (CAR)	13–15%	16–18%	O‘zbekistonda kapital himoyasi kuchliroq
Likvidlik darajasi (LCR)	Barqaror (100%+)	Yuqori (120%+)	O‘zbekistonda ehtiyot chorasi kuchli
Resurs bazasi diversifikatsiyasi	Yuqori	O‘rtacha	Xitoyda manbalar ko‘p (obligatsiya, tashqi bozor)
Davlat ulushi	Yuqori (yirik banklarda)	Juda yuqori	Davlat roli katta
Kreditlash faolligi	Juda yuqori	O‘rtacha	Xitoyda iqtisodiy rag‘bat kuchli
Muammoli kreditlar (NPL)	1.5–2%	3–5%	O‘zbekistonda risk darajasi yuqoriroq
Moliyaviy barqarorlik umumiy bahosi	Yuqori	O‘rtacha-yaxshi	Xitoy tizimi nisbatan barqarorroq

[103] www.boc.cn va www.cbu.uz ma’lumotlardan foydalanib tahlil qilindi.

Ushbu jadval asosida tahlil qildigan bo`lsak, ko`rishimiz mumkinki, Xitoy bank tizimi ancha barqaror hisoblanadi. Resurs bazasi diversifikatsiyasi yuqori darajada ta’minlangan. Mamlakatimiz bank tizimida esa resurs bazasi diversifikatsiyasi o`rtacha darajada amalga oshirilgan. Muommoli kreditlarning ulushiga nazar soladigan bo`lsak, mamlakatimiz banklarda bu o`rtacha 3-5 % atrofida tashkil qilmoqda. Xitoy xalq Respublikasida esa ushbu ko`rsatkich o`tacha 1.5-2 % atrofida kuzatilmoqda. Bundan ko`rinib turibdiki, kreditlarning qaytishi bizning bank tizimimizda muommolarga duch kelmoqda. Bank tizimining aktivlarga nisbatan depozitlar ulushi ham Xitoy banklarida yuqori darajada ekanligini kuzatishimiz mumkin. Ushbu ko`rsatkich 80-82% ni tashkil qilmoqda. Mamlakatimiz bank tizimida esa ushbu ko`rsatkich 70-75% atrofida ko`rsatmoqda. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, Xitoy bank tizimida davlat ulushi ko`pligiga qaramasdan bank tizimining moliyaviy barqarorligi yuqori hisoblanadi.

Keyingi jadvallarimizda, mamlakatimiz bank tizimining moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlarini 2023y-2025y davomidagi ko`rsatkichlari bilan chuqurroq tahlil qilib chiqamiz.

2 – jadval.

O`zbekiston Respublikasi moliyaviy barqarorlik ko`rsatkichlari (2023y-2025y)[104]

Ko‘rsatkich	2023	2024	2025
Kapital yetarliligi (CAR)	17.5% (yil boshi)	17%	17.4%
Tier 1 kapital ulushi	14.1%	14.3%	14.6%
LCR (Likvidlilik qoplash koeff.)	165% (yil oxiri)	194%	195%
NSFR (uzoq muddatli moliyalash)	112% (yil oxiri)	115%	117%
NPL (muammoli kreditlar)	3.5% umumiy kreditlarda (2023 yil bosh – 3.5%)	past darajada, aniq raqam sektorda <4% (hisobot)	3.8%
Rentabellik ROE/ROA	ROA 2.5–2.6%, ROE 14.2%	sezilarli darajada ijobiy, stress darajasi pasaydi	ROA 2.0%, ROE 10.8%
Saqlash (Depozit) o‘sishi	Ko‘tarilgan (2023da sezilarli depozit o‘sish)	davom etmoqda (Report ijobiy)	Yuqori depozit o‘sishi (bozor bo‘yicha, 31%)

Ushbu jadval ma’lumotlaridan shuni tahlil qilishimiz mumkinki, 2023 yilda bank tizimi kapital yetarliligi va likvidlik ko‘rsatkichlarini saqlangan, ammo ba’zi indikatorlarda pasayish kuzatilgan . Masalan, LCR pastlashganini kuzatishimiz mumkin. Rentabellik barqaror bo‘lib, NPL darajasi barqaror saqlangan. 2024 yilda esa banklar kapital va likvidlikni yuqori darajada saqlab qolganini kuzatishimiz mumkin. Kreditlar va depozitlar o‘sishi ijobiy ko`rsatkichlarni tashkil qilgan va natijada moliyaviy stress kamaygan. 2025 yilga kelib ko`rsatkichlar tahlili shuni ko`rsatadiki, kapital yetarliligi yanada mustahkamlandi va 17.4% ga yetdi. LCR va NSFR darajalari yuqorida saqlanmoqda, bu banklar likvidligi mustahkam ekanini ko‘rsatadi. NPL darajasi past va sezilarli darajada boshqarilmoqda, banklar barqaror faoliyat ko‘rsatmoqda.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mamlakatimiz bank tizimi moliyaviy barqarorlik ko`rsatkichlari yildan yilga o`sib borayotganligini kuzatishimiz mumkin. Xitoy bank tizimi bilan birgalikda tahlil qilganimizda esa, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Xitoy bank tizimida depozitlarning yuqori ulushi va resurs bazasining diversifikatsiyalashganligi moliyaviy barqarorlikni

[104] www.cbu.uz ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston bank tizimida esa kapital yetarliligi va likvidlik ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lishiga qaramasdan, resurs bazasining yetarli darajada diversifikatsiyalanmaganligi va kreditlarning depozitlarga nisbatan yuqori ulushi moliyaviy barqarorlikka ma’lum darajada risk tug‘diradi. Mamlakatimiz bank tizimida muommoli kreditlar ulushining yuqoriligi ham bevosita bank tizimi moliyaviy barqarorligiga ta’sir o`tkazmay qolmayotganligini kuzatishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sharipova, N.X. (2020). *Tijorat banklari moliyaviy barqarorligini mustahkamlashning konsepsual asoslari*. T.: Iqtisod-Moliya.
2. Rahmatov, X.O. (2020). *Bank aktivlari samaradorligini oshirish masalalari: zamonaviy yondashuv va yechimlar*. T.: Iqtisod-Moliya.
3. Zaripov, B. (2019). *Financial stability of commercial banks: theoretical and practical aspects*. T.: Tashkent University Press.
4. Allen, F., & Santomero, A.M. (1998). *The Theory of Financial Intermediation*. Journal of Banking and Finance, 21(11–12), 1461–1485.
5. Liu, Y., Zhang, H., & Wang, X. (2021). *Digital Banking and Financial Stability: Evidence from China*. Journal of Financial Services Research, 60(3), 345–368.
6. Usmonova, M. (2023). *Deposit and Credit Shares in Enhancing Financial Stability of Uzbek Commercial Banks*. T.: Tashkent State University of Economics.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTONDA BEVOSITA VA BILVOSITA SOLIQQA TORTISH DARAJALARINI TARIXIY SHAKLLANISHI

Qodirov Bahodir Qudratovich

iqtisodiyot fanlari nomzodi
moliya kafedrasi dotsenti
Termiz davlat universiteti
E-mail:bakhodirkodirov07021968@gmail.com
ORCID: 0009-0002-1637-718X

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekistonda bevosita va bilvosita soliqqa tortish darajalarining tarixiy shakllanishi, soliq tizimining shakllanish bosqichlaridagi nazariy va huquqiy asoslari, soliqlarning qo‘llanish amaliyoti tahlil qilingan. Maqolada o‘tgan davr davomida shakllangan bevosita va bilvosita soliqlarning o‘rni va ahamiyatini, o‘ziga xos xususiyatlarini, budjet daromadlarini to‘ldirishdagi tarixiy rolini va vazifalarini keltirgan.*

Kalit so‘zlar: *Soliq tizimi, bevosita soliqlar, bilvosita soliqlar, bevosita va bilvosita soliq tortish bosqichlari, bozor munosabatlari, global iqtisodiyot, soliq mexanizmi, soliq obyekti, soliq bazasi.*

ИСТОРИЧЕСКОЭ ФОРМИРОВАНИЕ УРОВНЕЙ ПРЯМОГО И ПОСЛЕДНОГО НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Кодиров Баходир Кудратович

кандидат экономических наук
доцент кафедры финансы
Термизский государственный университет
E-mail:bakhodirkodirov07021968@gmail.com
ORCID: 0009-0002-1637-718X

Аннотация. *В стате анализируется историческое формирование уровней прямого и косвенного налогообложения в Узбекистане, теоретические и правовые основы этапов формирования налоговой системы, практика применения налогов. В стате приводятся роль и значение прямых и косвенных налогов, сформировавшихся за прошедший период, их особенности, историческая роль и задачи в пополнении доходов бюджета.*

Ключевые слова: *Налоговая система, прямые налоги, косвенные налоги, этапы прямого и косвенного налогообложения, рыночные отношения, глобалная экономика, налоговый механизм, объект налогообложения, налоговая база.*

HISTORICAL FORMATION OF DIRECT AND INDIRECT TAXATION LEVELS IN UZBEKISTAN

Qodirov Bahodir Qudratovich

Candidate of Economic Sciyences
Associate Professor of
the Department of Finance,
Termiz State University
E-mail:bakhodirkodirov07021968@gmail.com
ORCID: 0009-0002-1637-718X

Abstract. *The article analyzes the historical formation of direct and indirect taxation levels in Uzbekistan, the theoretical and legal foundations of the tax system’s formation stages, and the*

practice of applying taxes. The article presents the role and significance of direct and indirect taxes formed over the past period, their specific characteristics, and their historical role and tasks in replenishing budget revenues.

Keywords: *Tax system, direct taxes, indirect taxes, stages of direct and indirect taxation, market relations, global economy, tax mechanism, tax object, tax base.*

Kirish

O‘zbekistonning mustaqillik yillarida soliq tizimini rivojlanish bosqichlari ko‘rib chiqilganda, dastlab mustaqillik arafasida amal qilgan va 1990-yillarda sobiq sovet ittifoqidan meros bo‘lgan soliq tizimining huquqiy asoslariga duch kelamiz. Ushbu ma’muriy me’yorlarga asoslangan soliq tizimi tanlangan bozor iqtisodiyoti qonunchiligiga muvofiq kelmasdi. Shu boisdan, mavjud meros soliq tizimini erkin bozor iqtisodiyoti mezonlariga moslashtirish, bunda soliq solishning rivojlangan mamlakatlar tajribalariga tayanilgan holda milliy xususiyatlar e’tiborga olingan mustaqil soliq tizimini shakllantirish lozim edi. Shuning uchun, o‘zimizning va rivojlangan mamlakatlarning tarixiy tajribalariga tayangan holda uzluksiz soliq islohotlari olib borildi. Amalga oshirilgan 34 yillik soliq islohotlari natijasida bir muncha zamonaviy va milliy xususiyatlar singdirilgan hozirgi soliq tizimi yuzaga keldi. O‘tgan davr davomida soliq qonunchiligini takomillashtirish va xalqaro qonunchilik mezonlariga moslashtirish borasida tizimli soliq islohotlari amalga oshirilib, bevosita va bilvosita soliqlardan iborat hozirgi soliq tizimi shakllandi. Shunday bo‘lsada, shakllangan bevosita va bilvosita soliqlardan iborat soliq tizimining muammoli va ijobiy jixatlarini to‘g‘ri aniqlash va istiqbolli soliq mexanizmlarini qaror toptirish maqsadida o‘tgan davrda shakllanib kelgan bevosita va bilvosita soliqlardan iborat soliq tizimini tarixiy- evolyutsion rivojlanish bosqichlarini ilmiy nuqtayi nazardan baholash faqat manfaat keltiradi.

Adabiyotlar sharhi

Dastlab, bevosita va bilvosita soliqlar haqidagi fikrlar va qarashlar 17-asrning oxirlari va 18-asrning boshlarida yashab ijod qilgan U.Petti, D.Lokk, A.Smit, D.Rikardo, F.Yakobin va boshqa mutafakkir olimlar tomonidan bildirilib, asarlarida o‘z nazariyalarini bayon etishgan. Hozirgi vaqtga shakllangan bevosita va bilvosita soliqqa tortishning alohida jihatlari va muhim xususiyatlari haqida turlicha qarashlar shakllangan.

Rus iqtisodchisi I.Gashenkoning fikricha “bevosita va bilvosita soliqlarning tarkibi davlatning rivojlanish darajasiga, uning moliyaviy-iqtisodiy holatiga, ijtimoiy munosabatlar shakllariga bog‘liq”[1]. Bizning fikrimizcha, olimning ushbu fikri bozor mexanizmlari rivojlangan mamlakatlarga xosdir. A.A. Krivosheeva “...bilvosita soliqlar aniq fiskal va tartibga solish funksiyasiga ega. Bilvosita soliqqa tortish tizimi g‘aznaga tushumlarni jalb qilishning eng qulay shakli bo‘lib, katta summalarni tez olish imkonini beradi” [2], deb fikr bildirgan. Malayziyalik tadqiqotchi olim Taufik Abd Hakim “bevosita soliqlar iqtisodiy o‘sishga sezilarli va ta’sirchan bog‘liq ekanligini, bilvosita soliqlar esa iste’molchilar uchun sal’biy, ammo ahamiyatsiz ta’sir ko‘rsatishi”ni bildirgan”[3]. Kosovolik olimlar Alban Elshani va Skender Ahmeti olib borilgan tadqiqoti natijasida “mamlakatlarning iqtisodiy o‘sishiga bevosita soliq solish ijobiy ta’sir ko‘rsatsa, bilvosita soliqlarning salbiy ta’siri mavjud”[4].

O‘zbekistonlik olimlar va amaliyotch mutaxassislardan A.Jo‘rayev, Sh.Toshmatov va O.Abduraxmonovlarning fikricha, “...bevosita soliqlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri daromaddan soliq to‘langanligi uchun soliq stavkasining kamaytirilishi korxonalar daromadining ko‘p qismini ularga qoldirib, investisiya faoliyatini kengaytirish imkonini yaratadi”[5]. Sh.To‘rayevning xulosasiga ko‘ra, “...bevosita soliqqa tortish tizimining samaradorligi nafaqat davlat budjetiga tushayotgan soliq to‘lovlarining umumiy summasi bilan, balki soliqlarni undirish bilan bog‘liq chora-tadbirlarga ketadigan sarf-xarajatlar miqdori bilan ham belgilanadi”[6].

Umuman olganda, bevosita va bilvosita soliqlar guruhlariga ajratib, ularning mohiyatini yoritish eng avvalo, Yevropa mamlakatlarida shakllangan holda keyinchalik Rossiyada va

O‘zbekistonda ham yuzaga kelgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada bevosita va bilvosita soliqqa tortish darajalarining tarixiy shakllanish bosqichlarini tadqiqotida tizimli, majmuali va institutsional yondashuvlar, statistik tahlil, taqqoslama tahlil, ilmiy abstraksiya, qiyosiy tahlil, analiz, sintez, iqtisodiy baholash kabi modellaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

O‘zbekistonda iqtisodiy taraqiyotning nazariy va xuquqiy asoslarini yaratilishi jarayonida bozor iqtisodiyotiga o‘tishning evolyutsion yo‘li tanlandi. Bozor iqtisodiyotini shakllantirishning evolyutsion yo‘liga monand holda mustaqil soliq qonunchiligini takomillashtirish ishlari ham bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Soliq tizimini va uning huquqiy me’yorlarini iqtisodiy islohotlarga moslashtirmasdan, qotib qolgan tarzda tashkil etib bo‘lmasdi. Shu sababli, strategik maqsadimiz va islohotlarning ustuvor yo‘nalishlariga monand holda soliq qonunchiligini tashkil etish va takomillashtirish yo‘lidan borildi. Bunda, islohotlarning samaradorligi ko‘p jihatdan olib borilayotgan soliq siyosati oldida qo‘yilgan vazifalarga va ularning hal etilishiga bog‘liq bo‘ldi.

O‘zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o‘tishining evalyutsionligi bevosita va bilvosita soliqqa tortishni bosqichma-bosqich optimallashtirishni taqozo etdi. Shunday bo‘lsada, uzoq yillar davomida bevosita va bilvosita soliqqa tortish darajalari unchalik o‘zgarmadi, xorijiy mamlakatlarning optimal andozalarini tatbiq etish mushkul bo‘ldi. Bu o‘ziga xoslik rivojlangan mamlakatlarda shakllangan bevosita va bilvosita soliqqa tortishni tashkil etishni bir muncha chegaraladi. Shu bois, bevosita va bilvosita soliqqa tortishni optimal darajada tashkil etish maqsadida soliq tizimini tarixiy rivojlanish bosqichlarini tadqiq etish va strategik xulosalar chiqarish lozim, deb o‘ylaymiz.

Mustaqillikning otgan yillarida soliq tizimining shakllanishini tadqiq qilinganda, soliq tizimi bir nechta asosiy bosqichlarga tavsiflanishi, bevosita va bilvosita soliqqa tortish tarkibi va tartibining o‘zgarishi bilan izohlanadi. Mamlakatimizning o‘tgan davri davomida soliq tizimini shakllanishi va takomillashuvini to‘rt bosqichga ajratish mumkin.

Birinchi bosqich, mustaqillikning 1991-1997-yillarini oz ichiga olgan dastlabki soliq tizimini tashkil etish davri hisoblanib, uning huquqiy asos mustaqillikga qadar qabul qilingan qonunlar bilan tartibga solingan[7].

Ikkinchi bosqich, O‘zbekistonda birinchi marta Soliq kodeksini qabul qilinishi bilan boshlanib, bu davr 1998-2007-yillarni o‘z ichiga oladi”[8]. Soliq kodeksi xalqaro qonunchilik mezonlariga asoslangan soliq qonunlari majmuasidir.

Uchinchi bosqich, soliq tizimini shakllantirishning 2008–2018-yillardan iborat davrlarini qamrab olib, yangi tahrirdagi soliq kodeksini qabul qilinishi boshlangan va soliq tizimining samaradorligini bir pogona ko‘targan[9].

Soliq tizimining tortinchi bosqichi 2020-yilning 1-yanvaridan kuchga kirgan yangi tahrirdagi soliq kodeksi bilan boshlanib, bu bosqichda bevosita va bilvosita soliq mexanizmlari tubdan o‘zgarganligi bilan muhim ahamiyatga ega[10].

Bevosita va bilvosita soliqqa tortish tizimini shakllanishning birinchi bosqichi mustaqil soliq tizimini barpo etish davri bo‘ldi. Bu davrda asosiy e’tibor mustaqil davlatchilikni tashkil etish uchun fiskal ahamiyatni oshirishga qaratilib, bevosita va bilvosita soliqlar tizimi shakllantirildi. Bu davrda soliq tizimidagi soliq va majburiy to‘lovlar soni 20 dan ortiq bo‘lib, haddan oshiq soliq yukini hosil qilgan. Shu boisdan, mustaqillikning ilk kunlarida amalda bo‘lgan soliq tizimidan voz kechilib, bozor iqtisodiyotiga mos soliq tizimini yaratish islohotlari amalga oshirildi. Bu davrda bir muncha sezilarli ijobiy ishlar amalga oshirilgan bo‘lsada, soliqlarni hisoblash va undirish borasidagi soliq mamuriyatchiligi o‘ta murakkab edi. Birinchi bosqichda bevosita va bilvosita soliqqa tortish darajasi tahlil qilinganda, mamlakatimizning mustaqilligini dastlabki 6 yilida YAIMga nisbatan soliq yukuning yuqoriligi va bunga mutanosib holda soliq tushumlarida

bilvosita soliqlardan tushumlarning yuqoriligi quyidagi 2.2-jadvalda ko‘rinadi.

1.2.2.-jadval

O‘zbekiston Respublikasininmg 1992-1997-yillarda yalpi ichki maxsulotidagi bevosita va bilvosita soliqlar nisbati (foizda)[105]

Ko‘rsatkichlar	1992 yil	1993 yil	1994 yil	1995 yil	1996 yil	1997 yil
Yalpi ichki mahsulot % da	100	100	100	100	100	100
Birlashtirilgan budjet daromadi	44,4	49,3	41,1	39,2	44,8	38,6
Davlat budjet daromadi	31,4	36	29,1	29,8	34,2	29,7
Shundan soliqlar	26,5	30,6	22,6	28	28,1	25,9
Bilvosita soliqlar	17,8	16,5	13,2	14,7	13,7	11,8
Bevosita soliqlar	8,7	14,1	9,4	13,3	14,4	14,1
Boshqa to‘lovlar va yig‘imlar	4,9	5,4	6,5	1,8	6,1	3,8

Yuqorida keltirilgan 1.2.2-jadval ma’lumotlaridan ayyon bo‘ladiki, 1993-yilda yalpi ichki mahsulotga nisbatan soliq yuki 30.6% bolgan holda 1997-yilda bu ko‘rsatkich 25.9 %ni tashkil etgan, yani 4.7 foizga pasayganligi, bilvosita soliqlar tushumlari YAIMga nisbatan 1992-yildagi 17.8 %dan 1997-yilda 11.8 %ga, yani 6%ga pasayganligi kuzatiladi. Aksincha, bu yillarda bevosita soliq tushumlarining YAIMga nisbatan salmog‘i 5.4%ga o‘sganligi kuzatiladi.

Bevosita va bilvosita soliqqa tortish tizimini shakllanichining ikkinchi bosqichi 1998–2007-yillarga to‘g‘ri kelib, birinchi marta xalqaro qonunchilik mezonlariga asoslangan Soliq kodeksi qabul qilindi. Ikkinchi bosqichida amalga kiritilgan Soliq kodeksiga muvofiq soliq turlari bir muncha ixchamlashtirildi va soddalashtirildi, soliq imtiyozlari qayta ko‘rib chiqilib, tadbirkorlikni va investitsiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirildi. Bu davrda bevosita soliqlarni (daromad va foyda soliqlari) birlashtirish orqali ishlab chiqarishni rag‘batlantirish choralari ko‘rildi. Shuningdek, soliq tizimida bevosita va bilvosita soliqqa tortish tartiblarining aniq mexanizmlari belgilandi. Xususan, xarid qilingan xom-ashyo materiallar va xizmatlar uchun to‘langan QQSni hisobga olish tartibining aniq mexanizmi joriy etildi.

Ozbekiston respublikasining bevosita va bilvosita soliqqa tortish tizimini shakllanishining ikkinchi bosqichida YAIMdagi budjet daromadi, undagi soliq tushimlari, shu jumladan bevosita va bilvosita soliqlar salmogi 1.2.4. jadvalda tahlil qilindi.

1.2.4-jadval

Ozbekistonning 1998-2007-yillarda YAIMdagi bevosita va bilvosita soliqlar nisbati (foizda)[106].

Ko‘rsatkichlar	**1998 yil**	**1999 yil**	**2000 yil**	**2001 yil**	**2002 yil**	**2003 yil**	**2007 yil**
Yalpi ichki maxsulot % da	100	100	100	100	100	100	100
Birlashtirilgan byudjet daromadi	42	40,5	37,4	35,8	33,6	32,5	29,1
Davlat byudjeti daromadi	31,2	29,3	28	26,1	24,9	24,2	21,5
Soliq tushumlari	30,1	28,3	26,8	23,7	22,8	23,1	20,9
Shu jumladan:							
Bilvosita soliklar	**16**	**15,9**	**15,9**	**13,5**	**13,6**	**14**	**12,6**
Qo‘shilgan qiymat soligi	9,4	7,3	7,5	6,6	6	5,5	5
Aksiz soligi	5,9	8,1	7,7	6,2	6,57	7,2	6,2
Chetga chiqaril. tovar. olin-n to‘lov	0,2	0,2	0,4	0,3	-	-	-
Bojxona boji	0,5	0,3	0,3	0,4	0,7	0,9	1
Jismoniy shaxs trans vositalaridan olinadigan yoqilgi soligi					0,33	0,4	0,4
Bevosita soliqlar:	**14,1**	**12,4**	**10,9**	**10,2**	**9,2**	**9,1**	**8,3**
Foyda (daromad)dan olin-n soliq	5,9	4,4	3,6	2,9	2,5	2,2	2,1

[105] Statistika qo‘mitasi va Davlat soliq qo‘mitasidan olingan ma’lumotlar asosida muallif ishlanmasi.
[106] Statistika qo‘mitasi va Davlat soliq qo‘mitasi rasmiy ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

Ishchi xizmatchilar ish xakidan daromad soligi	3,6	3,7	3,2	3,3	3,1	3	2,7
YATTF shug-n jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soligi	0,4	0,4	0,4	0,6	0,47	0,3	0,3
Kichik korxonalarga yagona soliq	0,2	0,4	0,5	0,6	0,7	0,9	0,7
Infrastrukturani riv-sh soligi	0,3	0,3	0,4	0,3	0,53	0,4	0,4
Shu jumladan resurs to‘lovlari	3,7	3,2	2,8	2,5	1,9	2,3	2,1
Yuridik korx-r mol-mulk soligi	0,7	0,8	0,8	0,7	0,5	0,5	0,4
Jism-y shaxs-r mol-mulk soligi	0,2	0,2	0,1	0,1	0,5	0,2	0,2
Trans vositasi-n olin-n soliq	-	-	-	-	-	-	-
Yer soligi	1,4	1,2	0,9	0,8	0,5	0,6	0,6
Nedradan foyda-k uchun soliq	0,5	0,3	0,3	0,2	0,2	0,3	0,35
Suv soligi	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Ekologiya soligi	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,45
Boshka to‘lov va yig‘imlar	**1,1**	**1**	**1,2**	**2,4**	**2,1**	**1,1**	**0,6**

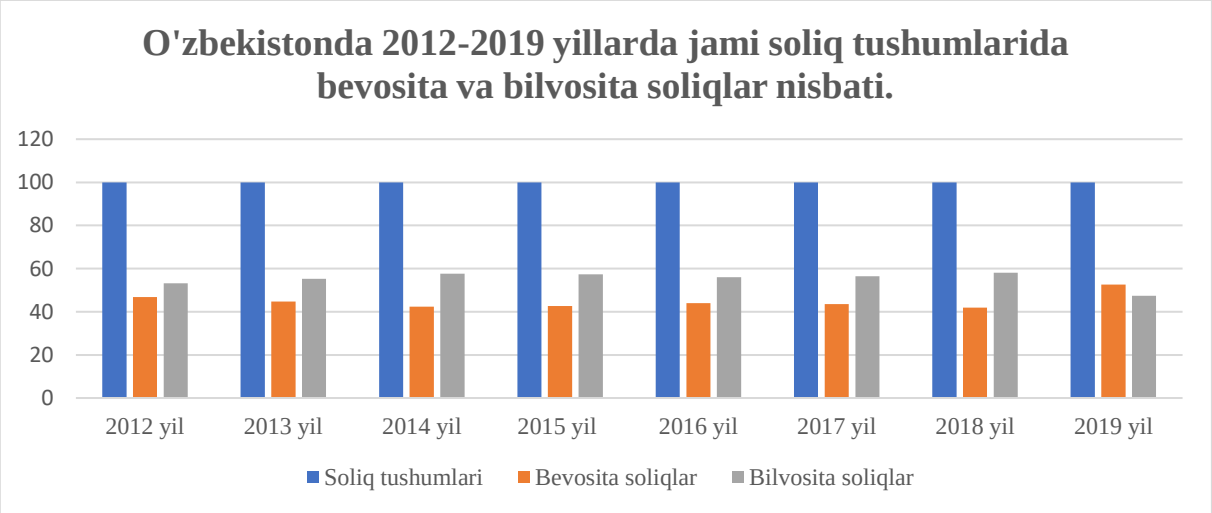
Keltirilgan 1.2.4-jadvalda amalga oshirilgan tahlil natijalaridan ayyon boladiki, yalpi ichki mahsulotga nisbatan jami soliq tushumi (soliq yuki) 1998-yilda 30.1% bolgan holda olib borilgan soliq islohotlari natijasida bu korsatkich 2007-yilga kelib bu korsatkich 20.9%ni tashkil etgan yoki soliq yuki 9.2 punktga pasayganligi kuzatiladi. Bu davrda soliq yukini pasayishiga mutanosib holda soliqlar yuki pasayib borgan. Jumladan, YAIMga nisbatan bilvosita soliq yuki 1998-yilda 16% bolgan holda bu korsatkich 2007-yilda 12.6%ni tashkil etganligi yoki 3.4 punktga pasayganligi kuzatiladi. Shuningdek, YAIMga nisbatan bevosita soliq yuki 1998-yilda 14.1% bolgan holda bu korsatkich 2007-yilda 8.3%ni tashkil etganligi yoki bevosita soliq yuki 5.8 punktga pasaygan.

Mamlakatimiz soliq tizimining uchinchi bosqichida (2008–2019-yillar) halqaro huquqiy normalar va ko‘p yillik tajribalarga tayanilgan holda yangi tahrirdagi soliq kodeksi joriy etildi. Bu davrda soddalashtirilgan soliq tizimi bo‘lgan yagona soliq to‘lovining ixchamlashtirilgan va soliq yuki pasaytirilgan tartibi joriy etildi[9]. Shuningdek, bu bosqichda shakllngan soliq tizimida bevosita soliqlar va bilvosita soliqlar nisbati qisman uygunlashgan bo‘lsada, jami soliq tushumlaridagi bevosita soliqlarga nisbatan bilvosita soliqqa tortishning ustuvorligi kuzatildi.

Soliq tizimini shakllantirishning uchinchi bosqich davrida bevosita va bilvosita soliqlarning foizdagi salmog‘i 2012-2019-yillar bo‘yicha tahlil qilinib, tahlil natijalari quyidagi 1.2.1-chizmada batafsilroq aks ettirildi.

1.2.1-rasm

O‘zbekistonda 2012-2019-yillarda jami soliq tushumlarida bevosita va bilvosita soliqlar nisbati[107]

[107] Moliya vazirligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Keltirilgan 1.2.1-rasmdagi tahliliy ma’lumotlardan ma’lum bo‘ladiki, soliq islohotlarining uchunchi bosqichining dastlabki yillarida soliq tushumlaridagi bevosita soliqlar salmog‘i pasayib, bilvosita soliqlardan tushumlar o‘sib borganligi kuzatilsa, ammo 2019-yilga kelib soliq tushumlaridagi bevosita soliq 11.5 punktga o‘sib, aksincha bilvosita soliqlardan tushumning nisbati pasaygan. Shu jumladan, 2012-yilda jami soliq tushumlardagi bevosita soliqlar tushumi 46.9%ni, bilvosita soliqlar tushumi 53.1%ni, 2013-yilda bevosita soliqlar tushumi 44.7%ni, bilvosita soliqlar tushumi 55.3%ni, 2014-yilda bevosita soliqlar tushumi 42.4%ni, bilvosita soliqlar tushumi 57.6%ni, 2018-yilda bevosita soliqlar tushumi 41.9%ni, bilvosita soliqlar tushumi 58.0%ni tashkil etgan bo‘lsa, 2019-yilda esa bevosita soliqlar tushumi 52.6%ni, bilvosita soliqlar tushumi 47.4%ni tashkil etgani yoki bir yilda soliqlar nisbati 11.4 punktga ozgarganligi kuzatiladi. Soliqlar nisbatining bunday o‘zgarishi mamlakatimizdagi samarali soliqqa oid islhotlar bilan izohlanadi. Mustaqillikning dastlabki yillaridan buyon bevosita va bilvosita soliqlardan iborat bo‘lgan soliq tizimini takomillashtirish borasida olib borilgan soliq islohotlarini davomi sifatida 2019 yilda yangi tahrirdagi soliq kodeksi qabul qilindi[10]. Mazkur yangi tahrirdagi soliq kodeksini qabul qilinishi Ozbekiston respublikasida soliq tizimini shakllantirish davrining **yangi to‘rtinchi bosqichini** boshlab berdi.

Yangi tahrirdagi soliq kodeksi joriy qilinishi oqibatida, soliq yuki sezilarli tarzda pasayganligini ko‘rish mumkin. Xususan, bevosita soliqlar yuki sezilarli pasayganligi jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i stavkasini 4-bosqichli stavkadan yagona 12% stavkaga aylangani, bilvosita soliq bo‘lgan QQSning stavkasi 15% dan 12%ga pasaytirilgani bilan izohlanadi.

Soliq islohotlarining to‘rtinchi bosqichida bevosita va bilvosita soliqqa tortish darajalarida ham o‘zgarishlar sodir bo‘ldi va ularning YAIMdagi hamda soliq tushumlaridagi salmog‘i 1.2.5-jadvalda berildi.

1.2.5-jadval

O‘zbekiston respublikasi YAIM va budjet daromadlarida bevosita va bilvosita soliqlar tarkibining o‘zgarishi[108] (mlrd so‘mda)

Ko‘rsatkich	2020 yil	2021 yil	2022 yil	2023 yil	2024-yil	2025-yil	2025 yilda 2020 yilga nisbatan o‘sishi %da
Yalpi ichki mahsulot	605514.9	738425.2	896617.9	1066569.0	1454573.9	1849650.0	433.5%
Budjet daromadi	132938.0	164799.4	201863.7	231721.3	274423.0	320166.0	412.7%
Shundan soliq tushumlari	112892.2	138257.2	159750	184508.8	215537	261251.0	375.4%
Bilvosita soliqlar	46428.4	56290.4	71390.2	83325.8	88341.0	98103.0	237.6%
Bevosita soliqlar	66463.8	81966.8	88359.8	101183.0	127196.0	163148.0	576.1%
Soliqsiz boshqa daromadlar	20045.8	26542.2	42113.7	47212.5	58886.0	58915.0	739.1%

Tahlil qilingan 1.2.5-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, oxirgi yillarda mamlakatimiz iqtisodiyoti yuksalib borayotgani sababli 2025-yilda 2020-yilga nisbatan YAIMning hajmi 433.5% ga o‘sgan bo‘lsa, budjet daromadining hajmi 412.7%ga, soliq tushumlari 375.4%ga, shundan bilvosita soliqlar 237.6%ga, bevosita soliqlar 576.1 %ga va soliqsiz tushumlar 739.1%ga o‘sgan. Bu raqamlardan ma’lum bo‘ladiki, YAIMning o‘sishiga nisbatan soliq yukining salmog‘i (433.5-375.4) 58.1 %ga pasaygan.

[108] O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirligining imv..uz saytidan olingan ma’lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Umuman olganda, soliq islohotlarining hozirgi to‘rtinchi bosqichida soliq ma’muriyatchiligida ham katta o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Xususan, tekshirishlarni tayinlash tartibiga oid mezonlarga o‘zgartirishlar kiritilib, aksariyat tekshirishlar inson omilisiz faqat dasturiy mahsul asosida amalga oshish imkoniyatlari yaratildi. Bundan buyon, soliq xizmati organlari soliq huquqbuzarliklari uchun jarimalarni profilaktik tadbirlar natijasi bo‘yicha qaror qabul qilingandan keyin qo‘llay oladi. Shuningdek, yangi kodeksda ortiqcha undirilgan soliq summasi qaytarilishida foizlar qo‘shilib tolanishi belgilangan. Unga ko‘ra, ortiqcha undirilgan soliq summasiga foizlar soliq to‘lovchi undan soliq ortiqcha undirilgani fakti o‘ziga malum bo‘lgan kundan yoki sudning qarori qonuniy kuchga kirgan kundan etiboran o‘ttiz kun ichida murojaat etgan taqdirda hisoblanadi.

Xulosa

Mustaqillikning o‘tgan 34 yillik davrida amalga oshirilgan soliq islohotlari natijasida bir muncha milliy xususiyatlar singdirilgan hozirgi zamonaviy soliq tizimi yuzaga keldi va ushbu bevosita va bilvosita soliqlar tizimini optimallashtirish srtategik maqsadga aylanmoqda.

Shakllangan bevosita va bilvosita soliqlardan iborat soliq tizimining muammoli va ijobiy jixatlarini to‘g‘ri aniqlash va istiqbolli soliq mexanizmlarini qaror toptirish uchun o‘tgan davrlar davomida shakllangan bevosita va bilvosita soliqlardan iborat soliq tizimining tarixiy- evolyutsion rivojlanish bosqichlarini nazariy va ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq etish va baholash manfaatlidir.

Soliq islohotlari jarayonida, tadbirkorlik subyektlarini va soliq to‘lovshi aholi qatlamini byudjet mablag‘lari hisobidan ijtimoiy himoyalash va qo‘llab-quvvatlashni keskin kamaytirib borish va bu islohiy ishlarga mutanosib holda mamlakatning barcha soliq to‘lovchilar qatlamiga jami soliq yukini kamaytirib borish va ularning qonuniy manfaatlarini oshirish har jihatdan foydalidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Garащenko I.V. Razvitiye pryamogo nalogooblojeniya v nalogovoy sisteme Rossii: teoriya i praktika. Avtoreferat dissertatsii na poiski uchenoy stepeni doktora ekonomicheskix nauk. – Rostov na-Donu, 2010. S.26-27.

2. Istoricheskiye i sovremennыe aspektы kosvennogo nalogooblojeniya/ A. A. Krivosheeva. -Tekst: neposredstvennыy // Molodoy uchenыy. № 23(365) -C.382-384. https://moluch.ru/archive/365/82056.

3.https://ideas.repec.org/a/jfr/ijfr11/v11y2020i2p146-153.html?utm_source=chatgpt.com

4. Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o‘sishga bevosita va bilvosita soliqlarning ta’siri. Ekonomika, 2024, vol. 103(2), https://www.zurnalai.vu.lt/ekonomika/article/view/32861/34044

5. A.Jo‘rayev, Sh.Toshmatov, O.Abdurahmonov. “Soliqlar va soliqqa tortish” “Toshkent-norma” nashriyoti, 2009, 420 bet.

6. To‘rayev Sh.Sh. “Korxonalarda soliq yukini optimallashtirish masalalari.” Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar (Economics and Innovative Technologiyes) ilmiy elektron jurnali, 3/2022-may-iyun, №00059, 378-385 b.

7. O‘zbekiston respublikasining 1991-yil 22-fevraldagi "Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to‘g‘risida"gi qonuni.

8. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997-yil 24-apreldagi 397-I-sonli “O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksini amalga kiritish tartibi to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq qabul qilingan Soliq kodeksi.

9. Ozbekiston respublikasining 2007-yil 25-dekabrdagi ORQ-136-sonli qonuniniga muvofiq qabil qilingan yangi tahrirdagi Soliq kodeksi.

10. Ozbekiston respublikasining 2019-yil 30-dekabrdagi ORQ-599-sonli qonuniniga muvofiq qabil qilingan yangi tahrirdagi Soliq kodeksi.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

КОРПОРАТИВ ЛОЙИҲА БОШҚАРУВИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Адилова Гульмира Шамшетдиновна
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамиси ҳузуридаги Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби 2-босқич тингловчиси
E-mail:gulmira.adilova.1987@mail.ru

Аннотация. *Ушбу илмий мақолада корпоратив лойиҳа бошқарувининг назарий-методологик асослари чуқур таҳлил қилинган. Мақолада корпоратив бошқарув, стратегик менежмент ва лойиҳа бошқаруви ўртасидаги ўзаро боғлиқлик илмий ёндашувлар асосида ёритилган. Шунингдек, корпоратив даражада лойиҳалар портфелини бошқариш, институционал механизмлар, етуклик моделлари ҳамда халқаро стандартларнинг назарий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижалари корпоратив лойиҳа бошқарувини ташкилот стратегиясига интеграция қилиш заруратини илмий жиҳатдан асослаб беради.*

Калит сўзлар: *корпоратив лойиҳа бошқаруви, стратегик менежмент, портфель бошқаруви, PMO, PMBOK, PRINCE2, P3M.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРОЕКТАМИ

Адилова Гульмира Шамшетдиновна
Слушатель 2-го курса Высшей школы бизнеса и предпринимательства при Кабинете Министров Республики Узбекистан
E-mail: gulmira.adilova.1987@mail.ru

Аннотация. *В данной научной статье глубоко проанализированы теоретико-методологические основы корпоративного управления проектами. В статье на основе научных подходов раскрыта взаимосвязь между корпоративным управлением, стратегическим менеджментом и управлением проектами. Также освещены вопросы управления портфелем проектов на корпоративном уровне, институциональные механизмы, модели зрелости и теоретическое значение международных стандартов. Результаты исследования научно обосновывают необходимость интеграции корпоративного управления проектами в стратегию организации.*

Ключевые слова: *корпоративное управление проектами, стратегический менеджмент, управление портфелем, PMO, PMBOK, PRINCE2, P3M.*

THEORETICAL FOUNDATIONS OF CORPORATE PROJECT MANAGEMENT

Adilova Gulmira Shamshetdinovna
2nd-year student of the Graduate School of Business and Entrepreneurship under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan
E-mail: gulmira.adilova.1987@mail.ru

Abstract. *This scientific article provides an in-depth analysis of the theoretical and methodological foundations of corporate project management. The paper explores the interrelationship between corporate governance, strategic management, and project management based on scientific approaches. It also examines project portfolio management at the corporate level, institutional mechanisms, maturity models, and the theoretical significance of international standards. The research findings substantiate the necessity of integrating corporate project management into organizational strategy.*

Keywords: *corporate project management, strategic management, portfolio management, PMO, PMBOK, PRINCE2, P3M.*

Кириш

Ҳозирги глобал иқтисодиёт шароитида ташкилотлар фаолияти тезкор ўзгаришлар, рақобатнинг кучайиши ва рақамлаштириш жараёнлари билан характерланади. Бундай муҳитда компаниялар фақат анъанавий бошқарув усуллари билан эмас, балки лойиҳалар орқали стратегияни амалга ошириш орқали ривожланишга интилади. Шу жиҳатдан корпоратив лойиҳа бошқарувининг назарий асосларини ўрганиш долзарб илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Глобал рақобат ва бозор динамикаси. Замонавий иқтисодиётда бозор талаблари тез ўзгаради, технологиялар янгиланади, инновациялар устувор аҳамият касб этади. Бундай шароитда ташкилотлар янги маҳсулотлар ишлаб чиқиш, хизматларни такомиллаштириш, рақобат устунлигини сақлаш учун лойиҳаларни самарали бошқариши шарт. **Лойиҳа бошқаруви** - рақобатбардошликни таъминловчи асосий инструмент.

Рақамли трансформация ва инновациялар. Сўнгги йилларда Digital economy, AI ва автоматизация, Big Data каби тенденциялар кучайди. Бу эса IT лойиҳалар сонини оширди ҳамда инновацион лойиҳаларни бошқаришни талаб қилди. Мисол: Банкларда онлайн хизматлар, мобил иловалар - барчаси лойиҳа асосида жорий этилади.

Ташкилотларда стратегик бошқарувнинг ўзгариши. Анъанавий бошқарув функционал бўлимларга асосланган. Замонавий ёндашув эса лойиҳа ва портфель бошқарувига асосланган. Компаниялар стратегия → дастур → лойиҳа занжири орқали ишлайди. Корпоратив лойиҳа бошқаруви стратегияни амалга ошириш механизми ҳисобланади.

Ресурслар чекланганлиги ва самарадорлик талаби. Ҳар қандай ташкилотда вақт, молиявий ресурслар, инсон капитали, чекланган. Лойиҳа бошқаруви ресурсларни оптимал тақсимлаш, ҳаражатларни камайтириш, натижани максималлаштириш имконини беради.

Рисклар ва ноаниқликнинг ортиши. Замонавий бизнес муҳитида иқтисодий инқирозлар, геосиёсий ҳавфлар, технология рисклари кўпаймоқда. Лойиҳа бошқаруви рискларни баҳолаш, бошқариш, камайтириш учун муҳим восита ҳисобланади.

Илмий-назарий асосларни шакллантириш зарурати. Корпоратив лойиҳа бошқаруви кўп соҳаларни қамраб олади ҳамда турли методологияларга асосланади (PMBOK, Agile ва бошқалар). Шунинг учун унинг назарий асосларини тизимлаштириш, илмий жиҳатдан асослаш муҳим ҳисобланади.

Амалий муаммоларни ҳал қилиш эҳтиёжи. Кўплаб ташкилотларда лойиҳалар кечикиши, бюджет ошиб кетиши, натижалар кутилган даражада бўлмаслиги каби муаммолар мавжуд. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун тўғри методология, самарали бошқарув тизими зарур.

HR ва лойиҳа бошқаруви интеграцияси эҳтиёжи. Замонавий ташкилотларда инсон капитали асосий ресурс. Шунинг учун HR ва Project Managementни бирлаштириш, жамоаларни самарали бошқариш муҳим аҳамият касб этади.

Миллий иқтисодиёт учун аҳамияти. Ўзбекистон шароитида инвестицион лойиҳалар кўпаймоқда, инфратузилма ривожланмоқда, рақамли иқтисодиёт шаклланмоқда. Бу эса лойиҳаларни самарали бошқариш, халқаро стандартларни жорий этиш заруратини оширади.

Таълим ва кадрлар тайёрлашдаги аҳамияти. Корпоратив лойиҳа бошқаруви менежерлар, HR мутахассислар, иқтисодчилар учун муҳим билим соҳаси ҳисобланади. Шунинг учун ушбу йўналишда илмий тадқиқотлар, ўқув дастурлари зарур.

Адабиётлар шарҳи

Корпоратив лойиҳа бошқаруви (Corporate Project Management) замонавий

менежмент назариясида муҳим йўналишлардан бири бўлиб, у ташкилот стратегиясини амалга оширишда лойиҳалар, дастурлар ва портфелларни интеграциялашган ҳолда бошқаришга асосланади. Ушбу соҳадаги илмий қарашлар асосан хорижий ва маҳаллий олимлар ишларида кенг ёритилган.

1. Лойиҳа бошқаруви назариясининг шаклланиши. Лойиҳа бошқаруви мустақил илмий йўналиш сифатида XX асрнинг иккинчи ярмида шаклланган. Project Management Institute томонидан ишлаб чиқилган PMBOK Guide [1] бу соҳадаги энг асосий методологик манба ҳисобланади. PMBOK’га кўра: лойиҳа-ноёб маҳсулот ёки хизмат яратишга қаратилган вақтинчалик фаолият; бошқарув жараёни 5 босқичдан иборат (инициация, режалаштириш, амалга ошириш, мониторинг, якунлаш). Шу билан бирга, Harold Kerzner ўзининг тадқиқотларида лойиҳа бошқарувини стратегик бошқарув билан боғлаб, уни ташкилот рақобатбардошлигини таъминловчи асосий восита сифатида баҳолайди.

2. Корпоратив лойиҳа бошқаруви концепцияси. Корпоратив даражада лойиҳа бошқаруви масалалари Harold Kerzner [2], Rodney Turner [3] ва Peter Drucker [4] ишларида кенг ёритилган. Уларга кўра: лойиҳалар компания стратегиясини амалга ошириш воситасидир; портфель бошқаруви орқали ресурслар самарали тақсимланади; қиймат яратиш (value creation) асосий мақсад ҳисобланади. Peter Drucker таъкидлашича, замонавий ташкилотлар “лойиҳалар орқали бошқариладиган тизим”га айланмоқда.

3. Лойиҳа бошқаруви методологиялари бўйича илмий қарашлар:

Анъанавий ёндашув (Waterfall, PMBOK). Анъанавий моделлар қатъий режалаштиришга асосланади. Harold Kerzner [2] бу ёндашувни катта ва мураккаб лойиҳалар учун самарали деб ҳисоблайди.

Agile ёндашув. 2001 йилда қабул қилинган Agile Manifesto лойиҳа бошқарувида янги босқични бошлаб берди. Ken Schwaber ва Jeff Sutherland Scrum фреймворкини ишлаб чиқиб, итератив бошқарувнинг амалий моделини таклиф қилдилар. Agile’нинг асосий ғоялари: мослашувчанлик, тезкор натижа, мижоз билан доимий алоқа.

4. Лойиҳа портфели ва дастур бошқаруви. James P. Lewis [6] ва Morris Peter [7] ишларида портфель бошқаруви муҳим ўрин эгаллайди. Уларнинг фикрича: портфель - бу бир нечта лойиҳалар йиғиндиси; асосий вазифа - стратегик мақсадларга эришиш учун устуворликларни белгилаш; ресурслар чекланганлиги шароитида оптимал тақсимлаш муҳим.

5. HR ва лойиҳа бошқаруви интеграцияси бўйича тадқиқотлар. Dave Ulrich [8] HR’ни “стратегик шерик” сифатида кўриб, уни лойиҳа бошқаруви билан интеграция қилиш зарурлигини таъкидлайди. Michael Armstrong [9] эса HRM’ни инсон капиталидан самарали фойдаланиш тизими сифатида таърифлаб, лойиҳалар орқали HR функцияларини амалга оширишни асослаб беради.

6. Замонавий тенденциялар (Digital ва Agile трансформация). Замонавий тадқиқотларда қуйидаги йўналишлар алоҳида ўрин тутади: рақамли лойиҳа бошқаруви (Digital PM), Agile трансформация, HR Analytics ва data-driven бошқарув. Project Management Institute ҳисоботларига кўра, замонавий ташкилотлар гибрид (PMBOK + Agile) моделлардан фойдаланмоқда.

Тадиқиқот методологияси

Ушбу мавзуда методология - бу тадқиқотни қандай ёндашувлар, усуллар ва илмий принциплар асосида ўрганишни белгилайдиган тизимдир. Корпоратив лойиҳа бошқарувини тадқиқ этишда методология комплекс характерга эга бўлиб, у менежмент, иқтисодиёт, HR ва тизимли таҳлилни ўз ичига олади. Методологик ёндашувлар (Approaches):

1. Тизимли ёндашув (System Approach) - корпоратив лойиҳа бошқаруви яхлит тизим сифатида қаралади, элементлар: лойиҳа, дастур, портфель, ресурслар, stakeholder. Барча элементлар ўзаро боғлиқ ва бир-бирига таъсир қилади. Мисол. Банкда рақамли

трансформация: IT лойиҳалар, HR тайёргарлик, молиявий ресурслар → бир тизимда бошқарилади.

2. Жараёнли ёндашув (Process Approach) - лойиҳа бошқаруви узлуксиз жараёнлар мажмуаси сифатида кўрилади. Асосий босқичлари бу инициация, режалаштириш, амалга ошириш, мониторинг ва якунлаш. Мисол. Қурилиш лойиҳасида ҳар бир босқич аниқ регламент асосида бажарилади.

3. Стратегик ёндашув (Strategic Approach) - лойиҳалар ташкилот стратегиясига боғланади, қиймат (value) яратишга йўналтирилади. Мисол. Компания янги маҳсулот лойиҳасини бозор улушини ошириш мақсадида бошлайди.

4. Инновацион ва Agile ёндашув - тез ўзгарувчан муҳитга мослашиш ва итератив ишлаш. Мисол. IT компания ҳар 2 ҳафтада маҳсулотни янгилайди.

5. Инсонга йўналтирилган ёндашув (Human-centered) - инсон ресурси марказий ўринда, мотивация ва жамоавий иш муҳим. Мисол. Scrum жамоаларда collaboration асосий роль ўйнайди.

Илмий тадқиқот усуллари:

Анализ ва синтез. Лойиҳа бошқарув элементларини алоҳида ўрганиш, кейин уларни бир бутун тизимга бирлаштириш.

Таққослаш (Comparative analysis). PMBOK, Agile, Scrum моделларини солиштириш. Мисол. PMBOK - қатъий, Agile – мослашувчан.

Моделлаштириш (Modeling). Корпоратив бошқарув моделларини ишлаб чиқиш. Мисол. HR + PM интеграция модели.

Статистик ва аналитик усуллар. KPI, HR analytics, риск таҳлили. Кўрсаткичлар – ROI, time-to-market, productivity.

Кейс-таҳлил (Case study). Реал компаниялар тажрибасини ўрганиш. Мисол. Телеком ёки банкда рақамли трансформация

Таҳлил ва натижалар

Корпоратив лойиҳа-бу ташкилотнинг стратегик мақсадини амалга ошириш учун режалаштирилган, ресурс ва вақт билан чегараланган, бир неча бўлим ва лойиҳаларни қамраб олувчи комплекс жараён.

Корпоратив лойиҳа бошқаруви - ташкилотларнинг рақобатбардошлигини ошириш, стратегияни амалга ошириш ва ресурслар самарадорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият касб этади. Сўнгги йилларда лойиҳа бошқаруви фақат операцион инструмент сифатида эмас, балки корпоратив бошқарув ва стратегик менежментнинг таркибий қисми сифатида қаралмоқда.

Мазкур мақоланинг илмий муаммоси - корпоратив даражада лойиҳа бошқарувининг назарий жиҳатдан етарлича тизимлаштирилмаганлиги ва уни стратегия билан интеграция қилиш механизмларининг турлича талқин қилиниши билан боғлиқ. Тадқиқотнинг мақсади корпоратив лойиҳа бошқарувининг назарий-методологик асосларини илмий таҳлил қилиш ва уни корпоратив стратегияни амалга оширишдаги ўрнини асослаб беришдан иборат бўлади. У анъанавий лойиҳа бошқарувидан фарқли равишда алоҳида лойиҳалар эмас, балки бутун корпорация даражасидаги мақсад ва ресурсларни ҳисобга олади.

Шунингдек корпоратив муносабатларга корпоратив мулкни мулкдорларнинг бевосита назоратидан узоқлаштирилиши оқибатида юзага келадиган муаммоларни ҳал қилишга қаратилган барча қонунлар, меъёрлар, низомлар, тадбирлар ва тартиблар тизими киради. Улар ёрдамида корхонани самарали бошқариш, асосий манфаатдор шахсларнинг манфаатларини бирлаштириш учун ташкилий, ҳуқуқий ва иқтисодий тадбирлар амалга оширилади. Демак, биз юқорида берган таърифга асосланиб, корпоратив бошқарувни амалга оширадиган механизм нима эканлигига эътиборни қаратишимиз муҳимдир. Корпоратив бошқарув механизми – бу корпоратив мулк шаклига кирувчи субъектларнинг белгиланган мақсадига эришиш учун зарур бўлган ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва

ташкилий муносабатларни ҳаракатга келтирувчи элементлар мажмуидир.

Корпоратив лойиҳа бошқаруви мустақил илмий йўналиш сифатида шаклланишида қатор классик ва замонавий бошқарув назарияларига таянади. Ушбу назарий асослар корпоратив даражада қарор қабул қилиш, ресурсларни тақсимлаш ва стратегик мақсадларга эришиш жараёнларини илмий жиҳатдан тушунтириб беради.

Корпоратив лойиҳа бошқарувининг асосий моҳияти қуйидагилардан иборат:

- стратегия ва лойиҳалар ўртасида узвий боғлиқликни таъминлаш;
- ресурслардан самарали фойдаланиш;
- рискларни корпоратив даражада бошқариш;
- қарор қабул қилишда шаффофликни ошириш.

Корпоратив лойиҳа бошқарувининг назарий асослари

1. Стратегик менежмент назарияси: Стратегик менежмент назариясига мувофиқ, ташкилотнинг узоқ муддатли мақсадлари аниқ стратегия орқали таъминланади. Корпоратив лойиҳа бошқаруви айнан ушбу стратегияни амалга оширишнинг асосий инструментларидан бири ҳисобланади. Ҳар бир лойиҳа корпоратив стратегия билан мувофиқ бўлмаса, у ташкилот қийматига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

2. Тизимли ёндашув назарияси: Тизимли ёндашув корпорацияни ўзаро боғлиқ элементлардан иборат яхлит тизим сифатида кўради. Лойиҳалар, дастурлар ва портфеллар ушбу тизимнинг функционал қисмлари ҳисобланади. Шу боис корпоратив лойиҳа бошқаруви лойиҳалар ўртасидаги ўзаро таъсир ва синергияни ҳисобга олади.

3. Институционал назария:Институционал назария корпоратив лойиҳа бошқарувини ташкилотдаги қоидалар, стандартлар, меъёрлар ва маданият билан боғлайди. PMO каби институционал тузилмалар лойиҳа бошқаруви жараёнларини расмийлаштириш ва барқарорлаштиришга хизмат қилади.

4. Қийматга йўналтирилган бошқарув назарияси: Ушбу назарияга кўра, ҳар бир лойиҳа корпоратив қиймат яратишга хизмат қилиши лозим. Корпоратив лойиҳа бошқаруви инвестицияларнинг қайтарилиши, риск ва фойда нисбатини илмий баҳолашга асосланади.

Корпоратив лойиҳа бошқаруви моделлари: Илмий ва амалий адабиётларда корпоратив лойиҳа бошқарувини жорий этишнинг бир нечта концептуал моделлари шаклланган бўлиб, улар ташкилотнинг бошқарув даражаси ва етуклигига боғлиқ ҳолда қўлланилади.

- P3M (Portfolio, Programme and Project Management) модели корпоратив стратегия, дастурлар ва алоҳида лойиҳалар ўртасидаги вертикал ва горизонтал мувофиқликни таъминлашга қаратилган.
- PMO (Project Management Office) модели лойиҳа бошқаруви жараёнларини стандартлаштириш, методологик қўллаб-қувватлаш ва корпоратив назоратни амалга оширишга хизмат қилади.
- Лойиҳа бошқаруви етуклик моделлари (CMMI, OPM3) ташкилотнинг лойиҳа бошқаруви салоҳиятини баҳолаш ва уни босқичма-босқич ривожлантириш имконини беради.

Ушбу моделлар корпоратив лойиҳа бошқарувининг илмий-методик базасини шакллантиради.

Халқаро стандартлар ва методологиялар: Корпоратив лойиҳа бошқарувининг назарий асослари халқаро стандартлар билан мустаҳкамланган. Уларга қуйидагилар киради:

- PMBOK Guide (PMI) - лойиҳа бошқаруви бўйича билимлар тўплами;
- PRINCE2 - лойиҳа бошқарувининг процессга йўналтирилган методологияси;
- ISO 21500 - лойиҳа бошқаруви бўйича халқаро стандарт.

Project Management Institute (PMI) томонидан ишлаб чиқилган, лойиҳа бошқаруви соҳасида жаҳон миқёсида тан олинган стандарт ва билимлар тўплами ҳисобланади. PMBOK лойиҳа бошқаруви бўйича энг яхши амалиётлар (best practices) ни жамлаш, лойиҳаларни

режалаштириш, амалга ошириш ва назорат қилиш учун ягона концептуал асос яратади. Янада корпоратив лойиҳа бошқарувини стандартлаштиришга хизмат қилади. PMBOK Guide стандарти бу лойиҳа бошқаруви соҳасида энг нуфузли, универсал ва илмий асосланган стандарт бўлиб, корпоратив лойиҳа бошқарувини самарали ташкил этишда асосий қўлланма ҳисобланади.

PRINCE2 (PRojects IN Controlled Environments) - бу лойиҳа бошқарувини қатъий назорат, аниқ роллар ва процесслар орқали амалга оширишга қаратилган, корпоратив муҳит учун жуда самарали методологиядир. Буюк Британияда ишлаб чиқилган, лойиҳа бошқарувига процессга йўналтирилган ёндашувни таклиф этувчи халқаро методологиядир. У Axelos ташкилоти томонидан ривожлантирилади ва дунё бўйлаб давлат ва хусусий секторда кенг қўлланилади. Лойиҳа бошқарувининг методологияси лойиҳани аниқ тузилма ва назорат механизмлари асосида бошқаришни таъминлаш билан бирга роллар, масъулият ва ҳисобдорликни қатъий белгилайди. Шунингдек корпоратив бошқарув (corporate governance) талаблари билан узвий боғланган. PRINCE2 методологиясининг асосий мақсади:

- лойиҳаларни бошқариладиган муҳитда;
- аниқ қоидалар, жараёнлар ва ҳужжатлар асосида;
- риск, харажат ва муддатларни назорат қилган ҳолда самарали амалга оширишдир.

PRINCE2 методологияси лойиҳа ҳаёт циклини қуйидаги процесслар орқали бошқаради:

PRINCE2 корпорацияларда бошқарув шаффофлигини оширади, янада корпоратив ҳисобдорликни таъминлаш, лойиҳаларни стандартлаштиришга хизмат қилади. Айниқса, давлат ташкилотлари ва йирик корпорациялар учун жуда қулай.

ISO 21500 - лойиҳа бошқаруви бўйича халқаро стандарт. Бу лойиҳа бошқарувида халқаро умумий тил вазифасини бажарувчи стандарт бўлиб, корпоратив бошқарув, давлат лойиҳалари ва илмий тадқиқотларда кенг қўлланилиши мумкин. Халқаро стандартлаштириш ташкилоти (ISO) томонидан ишлаб чиқилган лойиҳа бошқаруви бўйича йўриқнома характеридаги халқаро стандарт ҳисобланади.

ISO 21500 лойиҳа бошқаруви бўйича халқаро стандартининг асосий мақсади:

- турли соҳаларда лойиҳа бошқаруви учун умумий, универсал ва мослашувчан асос яратиш;
- ташкилотлар ўртасида лойиҳа бошқаруви терминологияси ва ёндашувларини уйғунлаштириш;
- корпоратив ва давлат ташкилотларида лойиҳаларни самарали бошқаришни таъминлаш.

ISO 21500 айниқса корпоратив лойиҳа бошқаруви учун лойиҳаларни ташкилот стратегияси билан боғлаш каби, яна да портфель ва дастур бошқарувига ўтиш учун асос яратади. Корпоратив стандартлар (PMO) ни ишлаб чиқишда методологик база муҳим роль бажаради.

Ушбу стандартлар корпоратив даражада ягона ёндашув ва умумий терминологияни шакллантиради.

Корпоратив лойиҳа бошқарувининг илмий-амалий аҳамияти: Корпоратив лойиҳа бошқарувининг жорий этилиши ташкилот фаолиятида қуйидаги илмий-амалий натижаларни таъминлайди:

- стратегия ва лойиҳалар ўртасидаги номутаносибликни камайтиради;
- инвестиция қарорларининг асосланганлигини оширади;
- корпоратив рискларни тизимли бошқариш имконини беради;
- ташкилот қийматини оширишга хизмат қилади.

Илмий жиҳатдан эса корпоратив лойиҳа бошқаруви стратегик менежмент назариясини амалий механизмлар билан бойитади.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Хулоса

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, корпоратив лойиҳа бошқаруви замонавий ташкилотлар фаолиятида стратегик бошқарувнинг ажралмас қисми сифатида шаклланган. У орқали компаниялар ўз мақсадларини аниқ белгилаб, уларга эришишда ресурслардан самарали фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Биринчидан, лойиҳа бошқаруви назарий жиҳатдан мақсадга йўналтирилган, вақт ва ресурслар билан чекланган, ноёб натижага эришишга қаратилган жараён сифатида тавсифланади. Бу эса уни анъанавий бошқарувдан фарқли равишда динамик ва натижага қаратилган тизимга айлантиради.

Иккинчидан, корпоратив лойиҳа бошқаруви ташкилот стратегияси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у: бизнес мақсадларини амалга ошириш, инновацияларни жорий этиш, рақобатбардошликни ошириш каби вазифаларни бажаради.

Учинчидан, тадқиқот давомида аниқландики, замонавий шароитда лойиҳа бошқаруви: PMBOK каби анъанавий стандартлар, Agile ва Scrum каби мослашувчан ёндашувлар асосида амалга оширилиб, уларнинг комбинацияси (гибрид модел) энг самарали натижаларни таъминлайди.

Тўртинчидан, корпоратив лойиҳа бошқарувининг асосий тамойиллари - мақсадни аниқ белгилаш, ресурсларни тақсимлаш, рискларни бошқариш, мониторинг ва назорат, stakeholder management - лойиҳалар муваффақиятининг асосий омиллари ҳисобланади.

Бешинчидан, HR (инсон ресурслари) билан интеграция корпоратив лойиҳа бошқарувининг самарадорлигини янада оширади. Чунки: тўғри кадрларни жалб қилиш, жамоаларни шакллантириш, мотивация ва компетенцияларни ривожлантириш лойиҳалар муваффақиятига бевосита таъсир кўрсатади. Шунингдек, рақамли технологиялар (Digital transformation, HR Analytics, AI) корпоратив лойиҳа бошқарувини янги босқичга олиб чиқиб, уни data-driven бошқарув тизимига айлантирмоқда.

Умуман олганда, корпоратив лойиҳа бошқаруви ташкилот стратегиясини амалга оширишнинг асосий механизми, ресурслардан самарали фойдаланиш воситаси, инновацион ривожланиш драйвери сифатида намоён бўлади.

Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги амалий ва илмий таклифларни келтириш мумкин:

1. Корпоратив лойиҳа бошқарувини институционаллаштириш ташкилотларда Project Management Office (PMO) ташкил этиш лойиҳаларни марказлашган ҳолда бошқариш. Натижа: тизимлилик ва назорат кучаяди.

2. Гибрид ёндашувларни жорий этиш (PMBOK + Agile) - катта лойиҳаларда анъанавий режалаштириш, динамик соҳаларда Agile усуллари. Натижа: барқарорлик + мослашувчанлик.

3. HR ва Project Management интеграциясини кучайтириш. HRBP моделини жорий этиш ва лойиҳа жамоалари учун компетенция моделларини ишлаб чиқиш. Натижа: тўғри кадр танлови ва самарали жамоа

4. Рақамли технологияларни кенг жорий этиш. ERP, HRIS, ATS тизимларидан фойдаланиш ҳамда Project management software (Jira, Trello, MS Project). Натижа: автоматлаштириш ва шаффофлик

5. HR Analytics ва KPI тизимини ривожлантириш. Data-driven қарор қабул қилиш ҳамда лойиҳа самарадорлигини рақамлар орқали баҳолаш. KPI мисоллари: ROI (Return on Investment), Time-to-market, Employee productivity.

6. Лойиҳа менежерларини тайёрлаш ва малакасини ошириш. PMP, Agile, Scrum бўйича сертификатлаш; доимий тренинглар. Натижа: профессионал бошқарув.

7. Рискларни бошқариш тизимини кучайтириш - рискларни олдиндан баҳолаш, contingency planning. Натижа: лойиҳаларда барқарорлик.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

8. Инновацион ва Agile корпоратив маданиятни шакллантириш - очиқ коммуникация, жамоавий иш, экспериментларга тайёрлик. Натижа: инновация ва тез ривожланиш.

9. Лойиҳалар портфелини бошқаришни жорий этиш - стратегик аҳамиятга эга лойиҳаларни танлаш, ресурсларни устуворлик асосида тақсимлаш. Натижа: юқори бизнес қиймат

Корпоратив лойиҳа бошқаруви назарий ва амалий жиҳатдан ташкилотларнинг самарадорлиги, рақобатбардошлиги ва барқарор ривожланишини таъминловчи муҳим бошқарув механизми ҳисобланади. Шунинг учун замонавий ташкилотлар учун энг муҳим вазифа: лойиҳа бошқаруви, HR ва рақамли технологияларни интеграция қилиш орқали комплекс бошқарув тизимини шакллантиришдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Project Management Institute. A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK Guide). – PMI, 2021.
2. Kerzner, H. Project Management: A Systems Approach to Planning, Scheduling, and Controlling. – Wiley, 2017.
3. Turner, R. The Handbook of Project-Based Management. – McGraw-Hill, 2014.
4. Drucker, P. Management Challenges for the 21st Century. – HarperBusiness, 1999.
5. Kerzner, H. Project Management: A Systems Approach to Planning, Scheduling, and Controlling. – Wiley, 2017.
6. Lewis, J. P. Project Planning, Scheduling & Control. – McGraw-Hill, 2005.
7. Morris, P. The Management of Projects. – Thomas Telford, 1994.
8. Ulrich, D. Human Resource Champions. – Harvard Business School Press, 1997.
9. Armstrong, M. Armstrong‘s Handbook of Human Resource Management Practice. – Kogan Page, 2014.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

JAHON AMALIYOTIDA BANK MAJBURIYATLARI HISOBINI YURITISHDA MREL VA TLAC IQTISODIY TUSHUNCHALAR TASNIFI AHAMIYATI

Muminova Parvina Ilhom qizi

bank hisobi va auditi kafedrasi
(PhD)tayanch doktoranti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: parvinailhomovna08@gmail.com
ORCID: 0009-00067879-8800

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jahon amaliyotida moliya bozorida rivojlangan mamlakatlar bank tizimining bank majburiyatlari hisobini yuritishda MREL va TLAC iqtisodiy tushunchalar tasnifi atroflicha o`rganildi hamda ahamiyati ko`rib chiqildi. Shuningdek jahon tan olgan mamlakatlar bank tizimining faoliyatidagi ushbu ko`rsatkichlar roli alohida tahlillar asosida o`rganib chiqildi.*

***Kalit so`zlar:*** *bank tizimi, bank majburiyatlari, qarz vositalari, MREL, TLAC, G-SIB, G20, TLAC standarti, Yevropa ittifoqi, Afrika ittifoqi, moliya bozori, 1-darajali umumiy kapital, 1-darajali qo`shimcha kapital, o`z mablag`lari, 2-darajali qo`shimcha kapital, TEM, LRE, subordinar qarzlar, asosiy qarz.*

ЗНАЧЕНИЕ КЛАССИФИКАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ MREL И TLAC В УЧЁТЕ БАНКОВСКИХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В МИРОВОЙ ПРАКТИКЕ

Муминова Парвина Ильхамовна

(PhD)докторант
кафедры банковского учета и аудита
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: parvinailhomovna08@gmail.com
ORCID: 0009-00067879-8800

Аннотация. *В данной статье подробно изучена классификация экономических понятий MREL и TLAC в учете банковских обязательств банковской системы развитых стран на финансовом рынке в мировой практике и рассмотрено их значение. Также на основе отдельных анализов изучена роль этих показателей в деятельности банковских систем стран с мировым именем.*

Ключевые слова: *банковская система, банковские обязательства, долговые инструменты, MREL, TLAC, G-SIB, G20, стандарт TLAC, Европейский союз, Африканский союз, финансовый рынок, обыкновенный акционерный капитал первого уровня, дополнительный капитал первого уровня, собственный капитал, дополнительный капитал второго уровня, TEM, LRE, субординированный долг, обыкновенный долг.*

THE IMPORTANCE OF THE CLASSIFICATION OF THE ECONOMIC CONCEPTS MREL AND TLAC IN THE ACCOUNTING OF BANK LIABILITIES IN WORLD PRACTICE

Muminova Parvina Ilhom kizi

Department of Bank Accounting and Audit
(PhD) Basic Doctoral Student
Tashkent State University of Economics

E-mail: parvinalhomovna08@gmail.com
ORCID: 0009-00067879-8800

Abstract. *In this article, the classification of the economic concepts MREL and TLAC in the accounting of bank liabilities of the banking system of developed countries in the financial market in world practice was studied in detail and their significance was considered. Also, the role of these indicators in the activities of the banking systems of world-renowned countries was studied on the basis of separate analyses.*

Keywords: *banking system, bank liabilities, debt instruments, MREL, TLAC, G-SIB, G20, TLAC standard, European Union, African Union, financial market, Common Equity Tier 1 capital, Additional Tier 1, capital, own funds, Additional Tier 2 capital, TEM, LRE, subordinated debt, ordinary debt.*

Kirish

Rivojlangan mamlakatlar bank tizimi amaliyotida bank muassasalarida yo‘qotishlarni qoplash va zaxira kapitalni yaratish uchun yetarli miqdorda o‘z mablag‘lari va tegishli majburiyatlarni (qarz vositalari) saqlash talab etiladi. Bankning majburiyatlari bank operatsiyalarini moliyalashtirishda asosiy rol o‘ynaydi. Majburiyatlarning muddati va barqarorligini tahlil qilish banklarga ularning likvidligini samarali boshqarishga yordam beradi. Mijozlarning omonatlari va banklararo qarzlar kabi qisqa muddatli majburiyatlar bankning bevosita majburiyatlarini bajarish uchun yetarli mablag‘ga ega bo‘lishini ta’minlash uchun qattiq nazorat qilinishi kerak. Majburiyat tuzilmasini tahlil qilish orqali banklar o‘zlarining likvidlikka bo‘lgan ehtiyojlarini rejalashtirishlari, qisqa muddatli va uzoq muddatli moliyalashtirish manbalari o‘rtasida tegishli muvozanatni saqlashlari va likvidlik risklarini kamaytirishlari mumkin.

Jahon amaliyotida shu ikki tushuncha borki, ya`ni MREL va TLAC butun jahon rivojlangan mamlakatlar bank tizimi shu ikki ibora asosida bank majburiyatlari hisobini to`g`ri tashkil qilish hamda bank iqtisodiy holatini muntazam nazorat qilib borish, moliya bozorida raqobatbardosh bank tizimini yaratishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Buning uchun, ularning tizimli ahamiyatiga va faoliyat yuritadigan yo`nalishlariga qarab, muassasalar o‘z mablag‘lari va tegishli majburiyatlar uchun minimal talabga (MREL) va umumiy yo‘qotishlarni qoplash qobiliyatiga (TLAC) rioya qilishlari shart. Ushbu maqolamizda shu ikki iqtisodiy iboraga chuqurroq to`xtalamiz.

Demak, MREL nima? MREL talabi - bu muassasalarning hal qilish vositalarini qo‘llashni qo‘llab-quvvatlash uchun yetarli o‘z mablag‘lari va tegishli majburiyatlarga ega bo‘lishini ta’minlashga qaratilgan talab bo‘lib, u muassasa bankrot bo‘lgan taqdirda birinchi bo‘lib aktsiyadorlar va kreditorlar ulushidan ta’minlanishini ifodalaydi. Qisqacha aytganda, MREL - o`z mablag`lari va yuzaga kelishi mumkin bo`lgan tegishli majburiyatlar uchun minimal talab hisoblanadi. Shuning uchun ushbu talab quyidagi vositalarni ta’minlaydi:

- muassasa tomonidan ko‘rilgan zararlarni qoplash uchun mavjud;
- zarur bo‘lganda muassasani qayta kapitallashtirishga qodir;
- hal qilish vositasini muvaffaqiyatli qo‘llash uchun mavjud.

MRELga rioya qilish uchun mavjud bo‘lgan vositalar darajasi har bir bank tashkiloti yoki umumiy bank tizimi uchun qaror qabul qiluvchi organlar tomonidan oldindan belgilangan hisoblash mezonlaridan foydalangan holda belgilanadi.

TLAC global tizimli ahamiyatga ega banklar (G-SIB) sifatida tasniflangan muassasalar tomonidan bajarilishi shart bo‘lgan talabdir. Bu talab MRELga o‘xshash va qo‘shimcha hisoblanadi, chunki u G-SIBlarning nizo hal qilingan taqdirda ishlatilishi mumkin bo‘lgan, o‘z mablag‘larini yetarlilik darajasi va tegishli majburiyatlar ta`minotiga ega bo‘lishini ta’minlashga qaratilgan. Shuning uchun MREL va TLAC umumiy tizimning bir-birini to‘ldiruvchi elementlari hisoblanadi. G-SIB (global systemically important banks) -bu jahon tan olgan moliya bozorida va jahon banklari tizimida mavqeyiga ega rivojlangan muhim ahamiyatga molik banklar tizimi ma`nosini anglatib, TLAC iqtisodiy iborasi ham huddi MREL kabi bir xil ma`noni anglatib bir-

birini to`ldiruvchi ikki iqtisodiy ibora hisoblanadi. Ya`ni TLAC alohida tarkibli bank muassasalari uchun umumiy majburiyat, zararlarni qoplashning umumiy talabini anglatsa, MREL esa barcha iqtisodiy institutlar, bank muassasalari faoliyati uchun o`z mablag`lari va tegishli hisobga olingan majburiyatlar uchun minimal talab ma`nosida foydalaniladi.

Shuni ta`kidlab o`tish joizki, davlatimiz bank tizimida majburiyatlar alohida hisobvaraqlar asosida alohida schyotlarda hisobga olinib ko`zda tutilmagan xarajatlar balansda bevosita aks ettirilmaydi, jahon amaliyotida esa ushbu jihatlar ham alohida hisobga olinib zaxira mablag`lari ajratiladi. Shu boisdan jahon amaliyoti bank tizimi xalqaro buxgalteriya hisobini o`rganib tahlil qilishimiz, hamda ilmiy yangiliklarimizda bundan keng foydalanib amaliyotga joriy etishimiz davlatimiz bank tizimining jahon bozoridagi mavqeyini yuksalishida muhim omil bo`ladi deb o`ylaymiz.[3]

Adabiyotlar sharhi

Mahalliy olimlarimizdan Sh.Z.Abdullayeva o‘z ilmiy tadqiqotlarida “bankning passiv operatsiyasi - banklaming vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini jalb qilish bilan bog‘liq operatsiyalari passiv operatsiyalar hisoblanadi. Bankning asosiy vazifalaridan biri bo‘sh pul mablag‘larini mumkin qadar ko‘proq jalb qilish va ulami boshqa foyda keltiruvchi optimal aktivlarga joylashtirishdan iborat” – deb ta’kidlaydi.[1]

M.G‘.Kenjayev, N.S.Ernazarovlar tomonidan quyidagi fikrlar bildirib o‘tilgan, “bank resurslarini tashkil etish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalari – passiv operatsiyalar deyiladi. Passiv operatsiyalar bank oborotiga chetdan mablag‘lar jalb etish va o‘z mablag‘larini tashkil etish bilan bog‘liq operatsiyalardan iboratdir. Bank resurslari uning majburiyatlari va o‘zining kapitalidan tashkil topadi. Bank faoliyatining yana bir asosiy o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundan iboratki, uning resurslari asosan chetdan jalb etilgan majburiyatlaridan tashkil topadi”.[2]

Ushbu talab G-SIBlar uchun xalqaro standartga, ya’ni Moliyaviy barqarorlik kengashi tomonidan 2015-yil 9-noyabrda nashr etilgan va shu oyda G20 (yigirmalik guruhi (G20) eng yirik rivojlangan va rivojlanayotgan iqtisodiyotlarni birlashtirgan yetakchi xalqaro forum bo‘lib, jahon yalpi ichki mahsulotining qariyb 85 foizini, savdoning 75 foizini va aholining uchdan ikki qismini tashkil qiladi. U 19 mamlakat, Yevropa Ittifoqi va Afrika Ittifoqini o‘z ichiga oladi. Uning asosiy maqsadi global iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va barqaror rivojlanishni ta’minlashdan iborat) tomonidan tasdiqlangan TLAC Term Sheet ("TLAC standarti") ga asoslangan. Ushbu standart G-SIBlardan muammo yuzaga kelgan taqdirda tez va yetarli darajada zararni qoplovchi va qayta kapitalizatsiya qilish imkoniyatini ta’minlash uchun yetarlicha yuqori sifatli zaxira saqlashni talab qiladi. TLAC standarti Yevropa Parlamenti va Kengashining 2019-yil 20-maydagi (EU) 2019/876-sonli Nizomi orqali Ittifoq qonunchiligiga kiritilgan.[7]

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada jahon amaliyotida moliya bozorida rivojlangan mamlakatlar bank tizimining bank majburiyatlari hisobini yuritishda MREL va TLAC iqtisodiy tushunchalar tasnifi atroflicha o`rganildi hamda ahamiyati ko`rib chiqildi. Tahlil jarayonida ilmiy baholash, induksiya va deduksiya, taqqoslash, ma’lumotlarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Bank majburiyatlarining tahlili va auditi bankning moliyaviy majburiyatlari va qarzlarini baholashni talab etadi. Bu bankning moliyaviy hisobotida qayd etilgan majburiyatlarining to‘g‘riligi, to‘liqligi va ishonchliligini ta’minlashning muhim jarayonidir. Audit bankning passiv hisobvaraqlaridagi har qanday mumkin bo‘lgan noto‘g‘ri ma’lumotlar, xatolar yoki qoidabuzarliklarni aniqlashga yordam beradi.

Bank majburiyatlarini o`rganish orqali manfaatdor tomonlar bankning moliyaviy risklari, likvidlikni boshqarish amaliyoti, moliyalashtirish manbalari va umumiy barqarorlik haqida

qimmatli ma’lumotlarga ega bo‘lishadi. Ushbu ma’lumotlar investorlar va boshqaruv organlari uchun asosli qarorlar qabul qilish, hamda turli bozor sharoitlarida bankning barqarorligini baholash uchun juda muhimdir.

Banklar, shuningdek, boshqa moliya institutlaridan qarz olish, obligatsiyalar chiqarish yoki boshqa qarz vositalari orqali mablag‘ jalb qilishlari mumkin. Ushbu ssudalar shartlari, stavkalari va muddatlarini tahlil qilish bankning mablag‘lar qiymatini va qayta moliyalash risklarini baholash uchun muhimdir.

Bank kapitalini tahlil qilishda shuningdek, bank kapitali tarkibini, jumladan, o‘z kapitali, taqsimlanmagan foyda va kapitalning boshqa shakllarini baholashni ham o‘z ichiga olishi mumkin. Bu bankning yo‘qotishlarni o‘zlashtirish va tartibga soluvchi kapital talablarini qondirish qobiliyatini tushunishga yordam beradi.

Majburiyatlarni to‘lash muddatini tahlil qilish bankning likvidlik holatini baholashga yordam beradi. Banklar o‘zgaruvchan moliyalashtirish manbalariga tayanmasdan, qisqa muddatli majburiyatlarni bajarish uchun yetarli likvid aktivlarga ega bo‘lishini ta’minlashi kerak.

TLAC talabi va MREL o‘rtasidagi asosiy farqlarning ba’zilari quyida keltirilgan.

- **MRELga** qaraganda TLAC talabiga bo‘ysunadigan muassasalar kamroq .
- TLAC darajasi oldindan belgilanadi va shuning uchun MREL kabi vakolatli organ tomonidan davriy yoki har bir holat uchun alohida belgilanishi shart emas. TLAC risk bo‘yicha o‘lchangan aktivlarning 18% va umumiy ta’sir ko‘rsatkichining (TEM) yoki leverage nisbati ta’sirining (LRE) 6,75% miqdorida belgilanadi.
- TLAC maqsadlari bo`yicha MREL maqsadlariga qaraganda ko‘proq muvofiqlik talablari mavjud, asosiy farqlardan biri shundaki, TLACga mos kelish uchun majburiyatlar subordinatsiya qilinishi kerak.

Ushbu talablarga rioya qilish uchun muassasalar qanday vositalardan foydalanishlari mumkin?

Ushbu talablarga javob berish uchun bank muassasalari kapital yetarliligiga (1-darajali umumiy kapital, 1-darajali qo‘shimcha kapital va 2-darajali qo`shimcha kapital) va tegishli majburiyatlarga (birgalikda tegishli vositalar deb nomlanadi) ega bo‘lishi kerak. MREL yoki TLAC maqsadlari uchun faqat ma’lum toifadagi majburiyatlar (kamida bir yillik qoldiq muddati, ma’lum bir bo‘ysunish darajasi va boshqa ba’zi xususiyatlar) mos keladi.[4]

TLAC talabi o‘z mablag‘lari va subordinar majburiyatlar (subordinar qarz, imtiyozli bo‘lmagan katta qarz va boshqa subordinar qarz vositalari) bilan to‘liq qondirilishi kerak, MREL esa oddiy majburiyatlar bilan ham qondirilishi mumkin.

1-rasm.

Bank balansining passivlari tarkibi bo`yicha TLAC va MREL instrumentlari qamrov tarkibi*

<table>
<tr><td rowspan="4">TLAC instrumentlari</td><td rowspan="3">O`z mablag`lari</td><td>1-darajali umumiy kapital</td><td rowspan="3">O`z mablag`lari</td><td rowspan="4">MREL instrumentlari</td></tr>
<tr><td>1-darajali qo`shimcha kapital</td></tr>
<tr><td>2-darajali qo`shimcha kapital</td></tr>
<tr><td>TLACga tegishli majburiyatlar</td><td>Subordinar qarzlar > 1 yil</td><td rowspan="2">MREL ga tegishli majburiyatlar</td></tr>
<tr><td></td><td>Asosiy qarz majburiyatlari >1yil</td></tr>
</table>

** Muallif tomonidan ishlab chiqildi*

Tashkilotlar uchun qanday maxsus talablar mavjud?

MREL va TLAC talablari barcha bank guruhlariga bir xil darajada taalluqli emas, chunki aniq talablar har bir muassasaning toifasiga qarab belgilanadi. Ushbu talablarning toifalar bo‘yicha umumiy tasnifi quyidagicha:

RWA – tavakkalchilikka asoslangan aktivlar; LRE – kredit leverage koeffitsienti; LAA – zararni yutish miqdori; RCA – qayta kapitalizatsiya miqdori; MCC – Bozor ishonchi narxi.

Minimal talab - bu bank guruhlari MREL va TLAC maqsadlari uchun doimo saqlab turishi kerak bo‘lgan minimal talab. Ular har bir kategoriya uchun standartlashtirilgan asosda, ushbu kategoriyalar ichidagi reytinglarda hech qanday farqlarsiz belgilanadi. Bu darajalarga faqat bo‘ysundirilgan resurslardan foydalangan holda erishish kerak.

Qo‘shimcha talab - bu har bir kategoriya doirasida har bir bank guruhining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda alohida belgilanadigan MREL talabi. Ushbu o‘ziga xos MRELning minimal miqdori o‘z mablag‘lari va subordinar majburiyatlar (subordinatsiya talabi) bilan qoplanishi kerak.

Xulosa

Xulosa o`rnida shuni ta`kidlash joizki, davlatimiz bank tizimining rivojlanish strategiyasini to`g`ri qo`ygan holda, jahon amaliyotidan andoza olib uni bank tizimimizga keragicha amaliyotga joriy etilsa rivojlangan mamlakatlar bank tizimiga nisbatan davlatimiz bank tizimi ham raqobatbardosh hamda, o`z mavqeyini yanada yuqorilash imkoniyatiga ega bo`ladi. Bunda mamlakatimizda olib borilayotgan bank tizimiga oid islohotlar, hamda ilmiy izlanuvchi tadqiqotchi olimlarning samarali mehnati muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, bank majburiyatlarini tahlil qilish moliyaviy hisobot tahlilining ajralmas qismi hisoblanadi. Bank majburiyatlarining tahlili va auditi moliyaviy ma’lumotlarning ishonchliligini ta’minlash va manfaatdor tomonlarning bank faoliyatiga ishonchini saqlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bu bankning moliyaviy sog‘lig‘iga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan har qanday potentsial majburiyatlarni aniqlashga yordam beradi, risklarni boshqarish va moliyaviy hisobotlar bo‘yicha asosli qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.Z.Abdullaeva (2018). Pul va banklar. Darslik. – T.: “Iqtisodiyot-moliya”, 2018 – 756 b.
2. MG‘.Kenjayev, NSErnazarov (2022). Banklarda buxhalteriya hisobi, tahlili va auditi. (1 qism). Darslik. – T.: “Nihol print” , 2022 – 208 b.
3. Muminova Parvina Ilhom qizi. (2025). Bank majburiyatlarining mazmuni va mohiyati. Frontline Marketing, Management and Economics Journal, 5(03), 31–34. https://doi.org/10.37547/marketing-fmmej-05-03-03
4. Muminova, P. I., & Umarov, Z. A. (2022). Banklarda mijozlarga ko‘rsatiladigan hisob-kitob operatsiyalari auditi. Umumjahon fanlari bo‘yicha ta’lim tadqiqotlari, 1(1), 113–124.
5. P.I. Sayitqulova, A.Z. Avloqulov. Xalqaro audit standartlari va AUDIT tarkibi, shuningdek, soliq hisobining ahamiyati. Materialy konferentsii, Mejdunarodnye standarty ucheta i audita: amaliyot primeneniya v usloviyax tsifrovoy ekonomiki 26-29, (2020).
6. Umarov Z. A., Muminova P. I. Tijorat banklarida depozit operatsiyalari auditining nazariy asoslari hamda yuritilish tartibi //xalqaro konferentlar. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – S. 50-54.
7. https://www.bde.es/wbe/en/areas-actuacion/resolucion/mrel-y-tlac/

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ ПО КОРПОРАТИВНЫМ КОНФЛИКТАМ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Озод Улугбекович Мавлонов

PhD, независимый исследователь, ТИУ
АО “Региональные электросети”
ORCID:0009-0009-7463-3795

Аннотация. *Цель данной статьи провести систематический анализ возможных ситуаций в корпоративном управлении, возникающих на предприятиях, и сделать соответствующие выводы на основе проведенного исследования. Основное внимание уделяется получению научных выводов путем изучения причин корпоративных конфликтов и способов их устранения.*

Ключевые слова: *государственные предприятия, корпоративное управление, корпоративные конфликты, акционеры, социально-экономическая политика.*

SYSTEMATIC REVIEW OF LITERATURE ON CORPORATE CONFLICTS IN PUBLIC ENTERPRISES

Ozod Ulugbekovich Mavlonov

PhD, independent researcher, TUI
JSC “Regional Electric Networks”
ORCID:0009-0009-7463-3795

Abstract. The purpose of this article is to systematically analyze possible situations in corporate governance that arise in enterprises and to draw appropriate conclusions based on the research conducted. The primary focus is on drawing scientific conclusions by studying the causes of corporate conflicts and ways to eliminate them.

Keywords: state enterprises, corporate governance, corporate conflicts, shareholders, socio-economic policy.

СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ ПО КОРПОРАТИВНЫМ КОНФЛИКТАМ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Мавлонов Озод Улуғбекович

PhD, мустақил тадқиқотчи, ТИЮ
“Ҳудудий электр тармоқлари” АЖ
ORCID:0009-0009-7463-3795

Аннотация. *Ушбу мақоланинг мақсади корпоратив бошқарувда корхоналарда юзага келиши мумкин бўлган вазиятларни тизимли таҳлил қилиш ва ўтказилган тадқиқот асосида тегишли хулосалар чиқаришдан иборат. Асосий эътибор корпоратив низоларнинг келиб чиқиш сабаблари ва уларни бартараф этиш йўлларини ўрганиш орқали илмий хулосалар чиқаришга қаратилади.*

Таянч иборалар: *давлат корхоналари, корпоратив бошқарув, корпоратив низолар, акциядорлар, ижтимоий-иқтисодий сиёсат.*

Введение

Государственные предприятия (ГП) составляют значительную часть ВВП в ряде стран с переходной экономикой. На долю ГП приходится приблизительно 36 процентов ВВП России и 28 процентов ВВП Китая. Эти предприятия особенно доминируют в стратегических секторах, таких как финансы и нефть. ГП представляют собой важную

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

составляющую национальной экономики, функционируя на стыке государственной социально-экономической политики и коммерческой деятельности. Их присутствие охватывает ключевые сектора, такие как энергетика, транспорт и телекоммуникации, и имеет значительные последствия для структуры рынка и общественных интересов. (Zhang, 2023).

В академических исследованиях государственные предприятия представляют особый интерес ввиду взаимосвязи между их специфическими структурами управления, практикой финансовой отчетности, государственным контролем и долей участия руководства (Pan и Tian, 2020). Изучение государственных предприятий способствует более широкому пониманию корпоративного управления, прозрачности и подотчетности в условиях, когда совпадают государственные и частные интересы. Социально-экономические проблемы и вопросы, связанные с государственными предприятиями, стимулируют академические исследования проблем их управления.

Обзор литературы

В исследовании рассматривается, как сбои в управлении и государственное вмешательство в государственные предприятия могут приводить к финансовым нарушениям. Эти случаи выявляют структурные недостатки и подчеркивают необходимость усиления механизмов надзора. Кроме того, эти исследования могут предоставить эмпирические доказательства в поддержку необходимости пересмотра теоретических основ и регуляторных подходов к государственным предприятиям. Проблемы корпоративного управления вызывают важные опасения в отношении управления и развития.

Soltani (2014) утверждал, что корпоративные скандалы дают представление об организационной культуре, корпоративной ответственности и управлении. Dorfleitner и др. (2022) утверждали, что этические рамки важны для создания устойчивой деловой среды, которая поощряет подотчетность.

Rudkin и др. (2019) утверждали, что скандалы часто отражают системные дисфункции с более широкими последствиями для внутреннего контроля, устойчивости и институциональных реформ.

Учитывая социально-экономический характер государственных предприятий, подверженность вмешательству правительства часто усугубляет проблемы, связанные с деятельностью самих предприятий, ослабляет внутренний контроль и повышает вероятность коррупции (Fang va boshqalar, 2023). Конфликты между компаниями могут приводить к неэффективности, искажать рыночную конкуренцию, препятствовать инвестициям и налагать финансовые издержки на налогоплательщиков (Clemente va Gabbioneta, 2017).

Методология

Большая часть литературы основана на теоретических подходах, и существует недостаток исследований, предоставляющих углубленный анализ корпоративных конфликтов на государственных предприятиях на основе эмпирических и практических данных. В частности, наблюдается недостаток исследований, основанных на статистических и панельных данных в развивающихся странах, включая Узбекистан. Систематический обзор литературы помогает выявить закономерности и пробелы в исследованиях с методологической прозрачностью и воспроизводимостью (Grant va Booth, 2009). Несмотря на их важность, систематический обзор литературы по корпоративным скандалам в государственных предприятиях до сих пор не проводился. В данном исследовании используется метод систематического обзора литературы, описанный Транфилдом и др., для выявления существующих исследовательских тенденций, методологий и теоретических основ.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Данное исследование вносит вклад в научную литературу, подчеркивая концентрацию исследований корпоративных конфликтов в государственных предприятиях развивающихся стран и ограниченность данных из развитых стран. Предполагается, что будущие исследования должны разработать и адаптировать теоретические рамки, отражающие сложность институтов, подверженных влиянию социально-экономической политики, а также изучить аудиторскую практику, интеграцию экологических, социальных и управленческих факторов (ESG) и цифровое управление для повышения устойчивости и целостности государственных предприятий.

Анализ и результаты

Организация экономического сотрудничества и развития (OECD, 2015) определяет государственные предприятия как организации, в которых правительство осуществляет собственность, полностью или частично, через такие правовые структуры, как акционерные общества, общества с ограниченной ответственностью и уставные корпорации, которые в основном занимаются экономической деятельностью. Когда правительство владеет миноритарной долей, используется термин «частично государственное предприятие» (OECD, 2014).

Государственные предприятия составляют значительную часть мировой экономической активности. В странах OECD контрольный пакет акций государственных предприятий находится в триллионах долларов, а число занятых в них сотрудников достигает миллионов, причем эта цифра еще выше, если учитывать государственные предприятия.

Согласно рейтингу Forbes 2000, примерно 10% крупнейших мировых компаний находятся в мажоритарной государственной собственности, а с учетом миноритарной доли этот показатель возрастает до 20% (Европейская комиссия, 2016). Эти предприятия функционируют в гибридной зоне между эффективностью рынка и государственным контролем, преследуя коммерческие цели и решая задачи государственной политики (Dragomir и др, 2021).

В развитых странах доля государственных предприятий, акции которых котируются на бирже, составляла менее 5% рыночной капитализации в период с 2002 по 2016 год; в странах с развивающейся экономикой этот показатель превысил 20% (OECD, 2017). Исследование 2019 года показало, что из более чем 10 000 крупнейших мировых компаний 800 находятся в государственной собственности, а более 1400 имеют миноритарную долю в государственной собственности. Кроме того, инвестиции в публично котируемые компании превысили 10 триллионов долларов США, что превышает долю частного сектора. Хотя этот показатель снизился до 11% к 2022 году, участие государства на рынках капитала остается значительным, чему способствуют рост государственных предприятий в Азии и частичная приватизация, сохраняющая государственный контроль (OECD, 2023b).

Двойной мандат государственных предприятий – сочетание коммерческой деятельности с предоставлением государственных услуг – требует моделей управления, эффективно уравновешивающих влияние государства с автономией рынка. Механизмы управления должны защищать стратегические решения от вмешательства государства в социальную политику, обеспечивая при этом подотчетность, особенно в тех случаях, когда социальные цели правительства и экономические цели предприятия могут расходиться (Albu и др, 2022).

Новое исследование подчеркивает ключевую роль государственных предприятий в содействии устойчивым инновациям. Несмотря на высокие затраты и неопределенность, «зеленые» инновации повышают конкурентоспособность и долгосрочную ценность (Liu и др, 2024). Благодаря привилегированному доступу к ресурсам и рынкам, государственные предприятия занимают уникальное положение, позволяющее им лидировать в этой области (Yang и др, 2024). Инновации также позволяют решать более широкие экологические и

социальные проблемы, соответствующие правительственным программам (Zhao и др, 2025), опирается на государственно-частное партнерство и «зеленое» финансирование (Curi и др, 2025) связывает экологические и социальные практики с повышением легитимности и устойчивости государственных предприятий.

Эффективное управление имеет важное значение для выполнения этой двойной роли, уделяя особое внимание интеграции ESG-факторов, цифровой трансформации и ответственным инновациям. Литература подтверждает, что государственные предприятия, в силу своей публичной подотчетности, должны играть ведущую роль во внедрении практик, которые способствуют достижению социальных и экологических целей, выходящих за рамки получения прибыли.

Корпоративный конфликт — это значимое публичное событие или корпоративное действие, которое приводит к нежелательным последствиям для компании и ее заинтересованных сторон.

Таблица 1

Описание практик корпоративного управления, изученных на международном уровне[109]

Источник	Цель исследования	Результаты	Выводы
Fan и др (2008) Китай 1995–2003	Изучение влияния государственного управления на решения по корпоративному финансированию	Уровень leverage и срок долга значительно снизились	В компаниях, связанных с коррупционными практиками, уровень leverage ниже
	Изучение взаимосвязи между коррупцией и поведением фирм в финансировании	Снижение цен акций связано с уменьшением leverage	Коррупция снижает эффективность компаний
Yu и др (2015) Китай 1999-2011	Изучение влияния корпоративного управления и политических связей	Хорошее корпоративное управление снижает эффект “contagion”	Корпоративные конфликты также влияют на фирмы
		Внешнее управление более эффективно снижает “contagion”	Конфликты оказывают различное влияние на компании
Andrews-Speed (2020) Южная Корея 2012	Изучение проблем управления в атомной энергетике Кореи	Коррупция и неправильное управление снизили общественное доверие	Отсутствие приоритета культуры безопасности усилило проблемы; необходимы реформы
Chigudu (2020) Зимбабве	Изучение влияния неудач корпоративного управления на стратегическое управление	Результаты разделены на 3 направления: ресурсы, подход к управлению и непрерывность	Необходима приверженность правительства ответственности и стратегическому управлению
Albu и др. (2022) Румыния 2006–2016	Руководители и их семьи получают высокий доход от инсайдерской торговли	Высокопоставленные руководители и их родственники получают значительные доходы от инсайдерской торговли	Изучены факторы, влияющие на использование инсайдерской торговли
	Влияние медиа-освещения конфликтов на инсайдерскую прибыль в государственных компаниях	Освещение в СМИ не всегда ограничивает инсайдерскую ренту	Анализируется влияние механизмов управления, СМИ и глобального финансового кризиса на инсайдерскую торговлю

[109] Автор сформирован на основе изученной литературы.

Это воспринимается компанией или ее должностными лицами как нарушение общепринятых норм, при этом пострадавшая сторона не принимает в этом полного участия. Корпоративные скандалы часто связаны с мошенничеством, коррупцией, финансовыми нарушениями или другими видами неправомерного поведения, вызывающими общественное негодование (Lopes и др., 2023a) и считающимися повлекшими за собой значительные финансовые потери (Lopes и др., 2023b).

Корпоративные скандалы имеют важное академическое значение, поскольку они выявляют недостатки в управлении и инициируют институциональные изменения. Они обнаруживают структурные уязвимости и позволяют получить представление об организационной динамике, механизмах защиты инвесторов и реакции заинтересованных сторон (Dragomir и др., 2021).

Curi и др. (2025) выделили ключевые темы, такие как эффективность и управление, хотя они не затронули тему корпоративных конфликтов. Этот недостаток ограничивает всестороннее понимание подотчетности и общественного доверия к государственным предприятиям. Кроме того, Hung и др. (2015) отметили трудности в выявлении международных конфликтов с участием государственных предприятий, особенно тех, которые действуют за пределами своей национальной юрисдикции. Корпоративные конфликты в государственных предприятиях особенно разрушительны из-за их государственной собственности и социальной ответственности.

Политическое вмешательство в государственные предприятия в социально-экономических целях, часто обусловленное партийными интересами, выявляет недостатки в системном управлении, особенно за счет подрыва прозрачности и искажения процесса принятия стратегических решений. Эти недостатки часто приводят к коррупции, мошенничеству или неэффективному управлению, выявляя глубокие институциональные слабости (Barkemeyer и др., 2020).

Учитывая структуру государственной собственности и необходимость прозрачности и подотчетности, государственные предприятия должны предотвращать неправомерные действия и активно продвигать этичное и ответственное поведение. В этом контексте мы считаем, что интеграция корпоративной социальной ответственности, принципов ESG и цифровой трансформации имеет важное значение для приведения государственных предприятий в соответствие с национальными целями устойчивого развития и укрепления структур управления, которые снижают риски, повышают прозрачность и укрепляют общественное доверие. Продвижение таких инициатив является не только вопросом модернизации, но и необходимым условием для эффективного управления.

В заключение, корпоративные скандалы с участием государственных предприятий выявляют глубокие недостатки в управлении. Несмотря на их значимость, эти события недостаточно изучены в академической литературе. Поэтому изучение того, как такие скандалы концептуализируются и обсуждаются, имеет решающее значение для углубления нашего понимания подотчетности перед государством и управления в государственных предприятиях.

Для Узбекистана характерен высокий уровень государственного участия в реализации социально-экономических целей государственной политики в государственных предприятиях. В то же время, проводимые реформы направлены на сокращение государственного участия, а также на формирование и улучшение корпоративного управления. При этом корпоративные скандалы с участием крупных государственных предприятий носят более скрытый и системный характер, в основном связанные с конфликтами интересов, высокой долей государственной собственности, недостаточной защитой прав миноритарных акционеров и институциональными недостатками.

Список использованной литературы

1. Zhang, C. (2023), “The size and sectorial distribution of state-owned enterprises: towards

a global view of the landscape", *SSRN Electronic Journal*, doi: 10.2139/ssrn.4334043

2. Pan, X. and Tian, G.G. (2020), "Political connections and corporate investments: evidence from the recent anti-corruption campaign in China", Journal of Banking and Finance, Vol. 119. No. 105108, doi: 10.1016/J.JBANKFIN.2017.03.005.

3. Soltani, B. (2014), "The anatomy of corporate fraud: a comparative analysis of high profile American and European corporate scandals", Journal of Business Ethics, Vol. 120 No. 2, pp. 251-274, doi: 10.1007/s10551-013-1660-z.

4. Dorfleitner, G., Kreuzer, C. and Sparrer, C. (2022), "To sin in secret is no sin at all: on the linkage of policy, society, culture, and firm characteristics with corporate scandals", Journal of Economic Behavior and Organization, Vol. 202, pp. 762-784, doi: 10.1016/J.JEBO.2022.08.027.

5. Rudkin, B., Kimani, D., Ullah, S., Ahmed, R. and Farooq, S.U. (2019), "Hide-and-seek in corporate disclosure: evidence from negative corporate incidents", Corporate Governance: The International Journal of Business in Society, Vol. 19 No. 1, pp. 158-175, doi: 10.1108/CG-05- 2018-0164

6. Fang, J., Sami, H. and Zhou, H. (2023), "Do sanctioned audit firms strive to restore their damaged reputation under imperfect institutional settings?", Journal of International Accounting, Auditing and Taxation, Vol. 50, p. 100530, doi: 10.1016/j.intaccaudtax.2023.100530

7. Clemente, M. and Gabbioneta, C. (2017), "How does the media frame corporate scandals? The case of German newspapers and the Volkswagen diesel scandal", Journal of Management Inquiry, Vol. 26 No. 3, pp. 287-302, doi: 10.1177/1056492616689304

8. Grant, M.J. and Booth, A. (2009), "A typology of reviews: an analysis of 14 review types and associated methodologies", *Health Information and Libraries Journal*, Vol. 26 No. 2, pp. 91-108, doi: 10. 1111/J.1471-1842.2009.00848.X

9. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2015), *OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises*, 2015th ed., OECD Publishing, doi: 10. 1787/9789264244160-en

10. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2014), *The Size and Sectoral Distribution of SOEs in OECD and Partner Countries*, OECD Publishing, doi: 10.1787/ 9789264215610-EN

11. European Commission (2016), *State-Owned Enterprises in the EU: Lessons Learnt and Ways Forward in a Post-Crisis Context*, No. 31, European Economy Institutional Papers). Publications Office of the European Union, doi: 10.2765/99224

12. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2017), *The Size and Sectoral Distribution of State-Owned Enterprises*, OECD Publishing, doi: 10.1787/9789264280663- en

13. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2023b), *OECD Corporate Governance Factbook 2023*, OECD Publishing, doi: 10.1787/6d912314-en.

14. Albu, C.N., Albu, N., Hodgson, A. and Xiong, Z. (2022), "Governance in Romania: exploring the determinants of corporate insider trading", *Journal of International Financial Management and Accounting*, Vol. 33 No. 2, pp. 307-336, doi: 10.1111/jifm.12144

15. Liu, R., Zhang, B., He, T., Fan, Y. and Li, S. (2024), "State ownership and green innovation", *Journal of Global Information Management*, Vol. 32 No. 1, pp. 1-19, doi: 10.4018/JGIM. 347502

16. Yang, X., Zhang, K., Liao, G. and Gao, P. (2024), "Administrative monopoly and state-owned enterprise innovation: evidence from the fair competition review system in China", *International Review of Financial Analysis*, Vol. 95, p. 103463, doi: 10.1016/j.irfa.2024.103463

17. Zhao, X., Cui, D. and Ding, C.J. (2025), "Towards sustainable development: institutions, perceptions, and innovation", *Managerial and Decision Economics*, Vol. 46 No. 1, pp. 560-572, doi: 10.1002/ mde.4391

18. Curi, C., Mancuso, P. and Scarpa, A. (2025), "State-owned enterprises: a bibliometric review and research agenda", *Finance Research Letters*, Vol. 74, p. 106749, doi:

10.1016/j.frl.2025.106749

19. Lopes, C.F., Ferreira, A., and Ferreira, C. (2023a), “Corporate scandals and global indexes: examining the roles of corruption, development, press freedom, sustainability, and democracy”, in Lopes, C.F., Ferreira, A., Ferreira, C., Inácio, H. and Santos, C. (Eds), *Addressing Corporate Scandals and Transgressions Through Governance and Social Responsibility*, IGI Global, pp. 201-236, doi: 10.4018/978-1-6684-7885-1.ch008.

20. Lopes, C.F., Ferreira, A., and Ferreira, C. (2023b), “Understanding corporate scandals: a conceptual model and the corporate governance involvement”, in Lopes, C.F., Ferreira, A., Ferreira, C., Inácio, H. and Santos, C. (Eds), *Addressing Corporate Scandals and Transgressions Through Governance and Social Responsibility*, IGI Global, pp. 1-40, doi: 10.4018/978-1-6684-7885-1. ch001.

21. Dragomir, V.D., Dumitru, M. D. and Feleagă, L. (2021), “Political interventions in state-owned enterprises: the corporate governance failures of a European airline”, *Journal of Accounting and Public Policy*, Vol. 40 No. 5, p. 106855, doi: 10.1016/J.JACCPUBPOL.2021.106855

22. Fan, J.P.H., Rui, O.M. and Zhao, M. (2008), “Public governance and corporate finance: evidence from corruption cases”, *Journal of Comparative Economics*, Vol. 36 No. 3, pp. 343-364, doi: 10.1016/ J.JCE.2008.05.001.

23. Yu, X., Zhang, P. and Zheng, Y. (2015), “Corporate governance, political connections, and intra- industry effects: evidence from corporate scandals in China”, *Financial Management*, Vol. 44 No. 1, pp. 49-80, doi: 10.1111/fima.12064

24. Andrews-Speed, P. (2020), “South Korea’s nuclear power industry: recovering from scandal”, *The Journal of World Energy Law and Business*, Vol. 13 No. 1, pp. 47-57, doi: 10.1093/JWELB/ JWAA010.

25. Chigudu, D. (2020), “Public sector corporate governance: Zimbabwe’s challenges of strategic management in the wake of sustainable development”, *Academy of Strategic Management Journal*, Vol. 19 No. 1, p. 507

26. Albu, C.N., Albu, N., Hodgson, A. and Xiong, Z. (2022), “Governance in Romania: exploring the determinants of corporate insider trading”, *Journal of International Financial Management and Accounting*, Vol. 33 No. 2, pp. 307-336, doi: 10.1111/jifm.12144

27. Hung, M., Wong, T.J. and Zhang, F. (2015), “The value of political ties versus market credibility: evidence from corporate scandals in China”, *Contemporary Accounting Research*, Vol. 32 No. 4, pp. 1641-1675, doi: 10.1111/1911-3846.12134

28. Barkemeyer, R., Faugère, C., Gergaud, O. and Preuss, L. (2020), “Media attention to large-scale corporate scandals: Hype and boredom in the age of social media”, *Journal of Business Research*, Vol. 109, pp. 385-398, doi: 10.1016/j.jbusres.2019.12.011

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

QISHLOQ XO‘JALIGI MAXSULOTLARI EKSPORTINI DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLAB-QUVVATLASHNING XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI

Mamatov Axmetjon Atajanovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori
https://orcid.org/0000-0001-5315-006X
mamatovahmadjon@rambler.ru

Xurramov Azamat Fayzullaevich
Qarshi davlat texnika universiteti professori
Orcid id: 0009-0005-5416-999X
e-mail: azamat.khurramov@mail.ru

Annotatsiya: *maqolada qishloq xo‘jaligi maxsulotlari eksportini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning AQSh, Fransiya, Yevropa davlatlar tajribasi tadqiq etilgan va uni O‘zbekistonda joriy etish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar*: eksport, kredit kafoltlari, sug‘urtalash, texnik yordam, konsalting va axborot yordami, loyiha, eksport shartnomalari, eksport qilish tizimi, xorijiy tajriba.*

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ЭКСПОРТА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ.

Маматов Ахметжон Атажанович

Ташкентский государственный экономический университет, профессор
https://orcid.org/0000-0001-5315-006X
mamatovahmadjon@rambler.ru

Хуррамов Азамат Файзуллаевич

Каршинский государственный технический университет, профессор
Orcid id: 0009-0005-5416-999X
e-mail: azamat.khurramov@mail.ru

Аннотация: *в статье исследован зарубежный опыт государственной поддержки экспорта сельскохозяйственной продукции в США, Франции и странах Европы, а также разработаны предложения и рекомендатsii по его внедрению в Узбекистане.*

Ключевые слова: *экспорт, кредитные гарантии, страхование, техническая помощь, консалтинговая и информатsионная поддержка, проект, экспортные контракты, система экспорта, зарубежный опыт.*

FOREIGN EXPERIENCE IN STATE SUPPORT FOR THE EXPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTS

Mamatov Akhmetzhon Atajanovich

Professor at Tashkent State University of Economics
https://orcid.org/0000-0001-5315-006X
mamatovahmadjon@rambler.ru

Khurramov Azamat Fayzullaevich

Professor at Karshi State Technical University

Orcid id: 0009-0005-5416-999X
e-mail: azamat.khurramov@mail.ru

Abstract: *The article examines the foreign experience of state support for the export of agricultural products in the USA, France, and European countries, and develops proposals and recommendations for its implementation in Uzbekistan.*

Keywords: *export, credit guarantees, insurance, technical assistance, consulting and information support, project, export contracts, export system, foreign experience.*

Kirish.

Jahonda amalga oshirilayotgan tub iqtisodiy islohotlar, jamiyat xayotining barcha sohalarini erkinlashtirish va demokratlashtirish jarayoni xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarida o‘zining yorqin ifodasini topmoqda. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligida zamonaviy boshqaruv uslublarini joriy etish, mahsulotlarni sifatli qayta ishlash, jahon bozorida raqobatbardosh bo‘lgan mahsulot ishlab chiqarish va uni chetga eksport qilish orqali mamlakatga valyuta tushumini ko‘paytirish yanada dolzarb bo‘lib bormoqda. “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilish yuzasidan ko‘plab imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Biz qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini mazmunan yangi bosqichga olib chiqishimiz zarur” [1].

Adabiyotlar sharhi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport tizimini takomillashtirish muammolari xorijlik olimlardan Сакс Д., Hurwicz, L., Грей К., Норт Д.С., Шумпетер, Й.А. boshqalar tadqiqotlar olib borishgan[2].

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport tizimini takomillashtirish muammolari bo‘yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borgan rus olimlariga Гришаева Л., Серков, А. Ф., Котов Р.М., Донник И.М., Васютченко И.Н., Фокина Д.А., Рогов В.В., Климова Н.В va boshqalarni keltirish mumkin[3].

O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport tizimini takomillashtirishning ilmiy-nazariy va amaliy jihatlarini Respublikamiz olimlaridan Aliyev Y.E., Salimov B.T., Yusupov M.S., Yusupov A.S., Xushvaqtova X.S., Muxitdinova U.S., Saidov M.X., Rustamova I.B., Ergashev E.I. va boshqalarning mazkur sohaga dahldor ilmiy tadqiqot ishlarini ko‘rsatish mumkin[4].

Iqtisodchi olim J.Saksning fikricha “dunyodagi har qanday davlatning iqtisodiy muvaffaqiyati tashqi savdoda ko‘rinadi. Hozirgi kunga qadar hech bir mamlakat jahon iqtisodiy tizimidan ajralgan holda sog‘lom iqtisodiyotni hosil qila olgani yo‘q” [5].

Rus olimi A. Serkovning fikricha, “qishloq xo‘jalik mahsulotlari bozori ancha keng qamrovli tushunchadir. U oziq-ovqat bozori va moddiy-texnika resurslari, yer va kapital, mehnat va ilmiy-texnika mahsulotlari bozorini birlashtira oladi. Bu bozorlarning barchasi bir-biriga bog‘langan, ammo ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega” [6].

Respublikamiz olimlaridan Ya.E. Aliev xulosalariga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bozorida mahsulotni iste’molchilarga yetkazib berish tizimidagi muammolar tufayli yetishtirilgan hosil nobudgarchiligi, mahsulotlar raqobatbardoshligi pasayishi yuz bermokda[7].

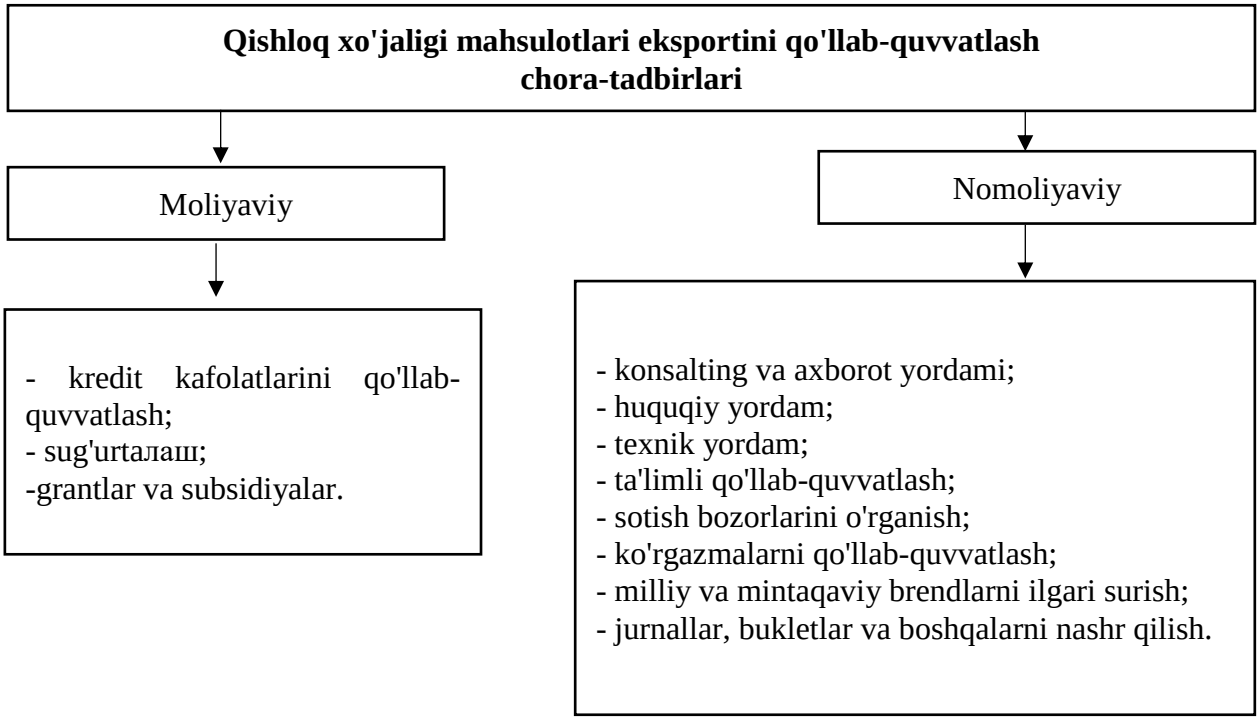
Tadqiqot metodologiyasi.

Maqolada dialektik, tizimli, integral va sinergetik yondashuvlar, iqtisodiy, mantiqiy, ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyoslash, umumlashtirish, guruhlash va jadval usullaridan foydalaniladi

Asosiy tahlil va natijalar.

O‘zbekiston tabiiy iqlim sharoiti ekologik sof, iste’molbop xususiyatlari bo‘yicha tengi yo‘q sabzavot, meva, uzum va poliz mahsulotlari yetishtirish va qayta ishlash borasida katta imkoniyatlarga ega bo‘lgan har jihatdan qulay mintaqa hisoblanadi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonni jahon iqtisodiyotiga jadal integratsiyalashib borishi, tashqi bozorlar

kon’yunkturasidagi keskin tebranishlar va milliy valyuta bozorini yanada liberallashtirish sharoitida qishloq xo‘jalik mahsulotlari eksporti strategik va iqtisodiy resurs sifatida ahamiyati ortib bormoqda. Shu bois, rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasidan foydalanish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksport qilish tizimini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash milliy tizimni ilg‘or va samarali jahon tajribasidan foydalangan holda takomillashtirish uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini bo‘yicha xorijiy davlatlar tajribani o‘rganish zarur. Xorijiy mamlakatlarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksport qilish tizimini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning barcha instrumentlarini ikki turga bo‘lish mumkin: moliyaviy va nomoliyaviy[8].

1-Rasm. Qishloq xo‘jalik mahsulotlari eksportini qo‘llab-quvvatlashning xorijiy davlatlar tajribasi[9]

Mintaqaviy darajada qo‘llab-quvvatlash asosan nomoliyaviy chora-tadbirlardan iborat bo‘lib, xususan - axborotli qo‘llab-quvvatlash va maslahat berish, savdo bozorlarini tahlil qilish, ko‘rgazmalar, biznes missiyalari, xizmat safarlarini qo‘llab-quvvatlashda nomoyon bo‘ladi. Nomoliyaviy qo‘llab-quvvatlash asosan strategiyalar, respublika va mintaqaviy dasturlarni ishlab chiqish orqali amalga oshiriladi. Eksportchilarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash imtiyozli kreditlar, sug‘urta va eksport kafolatlari hamda imtiyozli soliqqa tortish (QQSdan ozod qilish, soliqni qaytarish, soliq tekshiruvlaridan ozod qilish) shaklida amalga oshiriladi. Bozor iqtisodiyotining globallashuvi va Respublika (ASM) agrasanoat majmuasining eksport salohiyatining ortib borishi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari va eksport qiluvchilarning daromadlarini himoya qilish mexanizmlarini ishlab chiqish zaruratini tug‘dirmoqda. Masalan, xorijiy mamlakatlarda fyuchers shartnomalaridan foydalanish orqali daromadlarni sug‘urtalash keng qo‘llaniladi. Jahon mamlakatlarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini qo‘llab-quvvatlash tajribasini batafsil ko‘rib chiqaylik.

AQSH tajribasi. AQSh qishloq xo‘jaligi yuqori unumdor va samarali ishlab chiqarishining mavjudligi tufayli yuqori eksport salohiyatiga ega. Mamlakat tovar eksportining umumiy qiymatida qishloq xo‘jaligining ulushi 10-15% ni tashkil qiladi. Eksportga asosan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari: bug‘doy, soya, makkajo‘xori eksport qilinadi. Jahon oziq-ovqat eksportida AQShning don bo‘yicha ulushi 60%ni, bug‘doyda - 30%, soyada - 70%ni tashkil qiladi[10].

AQShda eksportni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash instrumentlaridan biri bu «checkoff program» dasturi bo‘lib, uning doirasida qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, fan va axborot fondlari orqali qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari o‘z mahsulotlarini sotishda ulgurji sotuvchilar, qayta ishlovchilar va mahsulot eksport qiluvchilardan mablag‘ yig‘adilar. Jamg‘arma mablag‘lari soliqqa tortilmaydi va tarmoq kengashi orqali marketing faoliyatini, fan va axborot-konsalting faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga sarflanadi. Bu mexanizm mamlakatda 30 yildan buyon faoliyat ko‘rsatib kelmoqda va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportining o‘sishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. AQShda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksporti AQSh Qishloq xo‘jaligi Departamenti tarkibidagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, baliqchilik mahsulotlari, o‘rmon mahsulotlarini milliy eksport qiluvchilarga xizmat ko‘rsatadigan xorijiy qishloq xo‘jaligi xizmati mavjud bo‘lib (USDA Foreign Agricultural Service) tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi. Xizmat 38 ta xalqaro vakolatxona xodimlarini o‘z ichiga oladi (72 ta davlatda 100 ga yaqin vakolatxonalar) [11].

(USDA Foreign Agricultural Service) bir qator nomoliyaviy yordam instrumentlarini taqdim etadi: yangi eksportchilar uchun axborot, konsalting va marketing xizmatlari, qishloq xo‘jaligi eksportini savdo va siyosiy qo‘llab-quvvatlash, bozor ma’lumotlarini yig‘ish va tahlil qilish, konsalting, brendni rivojlantirish, texnik yordam ko‘rsatadi.

Kanada tajribasi. Kanadaning eksport siyosati milliy dasturlarni samarali amalga oshirish va mintaqaviy ahamiyatga molik muammolarni hal qilish uchun tuzilgan shartnomalar asosida davlat va mintaqa darajasidagi davlat tashkilotlarining xamkorlikdagi say-harakatlari orqali amalga oshiriladi. Davlat dasturlari Savdo vazirligi (Trade Commissioner Service – TCS), rahbarligida ishlab chiqiladi, uning vazifalari xalqaro aloqalarni o‘rnatish, biznes maslahatlari va moliyaviy yordam ko‘rsatishdir. Savdo departamenti ko‘magida Kanadada moliyaviy yordam (kreditlar, grantlar taqdim etish) va nomoliyaviy yordam (brendni ilgari surish, bozor tahlili, ma’lumotnoma materiallari bilan ta’minlash) ko‘rsatadigan ko‘plab dasturlar yaratilgan[12]. Qishloq xo‘jaligi faoliyatidagi risklarni kamaytirishga qaratilgan dasturlarga alohida e’tibor qaratilmoqda (AgriInvest, AgriInsurance, AgriStability). Ushbu dasturlar doirasida ham federal, ham mintaqaviy darajada amalga oshiriladigan dasturlarga muvofiq, fermerlar hosilni yo‘qotish uchun kompensatsiya olish, shuningdek, xavflarni xedjerlash huquqiga ega. ASM аграсаноат мажмуасини mintaqaviy qo‘llab-quvvatlash o‘zining mustaqil eksportni rivojlantirish dasturlarini taklif etadi, ular Savdo vazirligidan mustaqil ravishda amalga oshirilishi mumkin va bevosita mintaqa hukumati ko‘magida amalga oshiriladi. Ushbu loyihalar asosan nomoliyaviy yordamni (konsalting, bozor tahlili, biznes diagnostikasi) ko‘rsatadi[13]. Kvebek provinsiyasi Savdo-sanoat palatasi tashabbusi bilan Kvebek tadbirkorlarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida yaratilgan Eksport yo‘laklari dasturi (COREX, Lescorridorsd’ exportation), qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini mintaqaviy darajada Amerika Qo‘shma Shtatlarining shimoli-sharqida savdo bozorini rivojlantirishda qo‘llab-quvvatlashning yana bir yorqin misolidir. COREX dasturi diagnostika, biznes-rejalar tuzish, hamkorlar va yetkazib beruvchilarni izlash, savdo kanallarini qidirish va rivojlantirish, resurslardan foydalanish va tadbirlarda ishtirok etishni o‘z ichiga oladi.

Fransiya tajribasi. Fransiyada iqtisodiyot va moliya vazirligi eksportni qo‘llab-quvvatlash uchun javobgardir. Fransiya qishloq xo‘jaligiga Yevropa Ittifoqi tomonidan sezilarli yordam ko‘rsatilmoqda, xususan, mamlakatdagi Lapolitique agricole commune dasturini moliyalashtirish uchun har yili 9,1 milliard yevro ajratiladi. Dastur fermerlarni moliyalashtirish bo‘yicha turli loyihalarni o‘z ichiga oladi: yashil to‘lovlar, qayta taqsimlash to‘lovlari, yosh fermerlarga yordam[14].

Federal darajada ikkita yirik loyiha mavjud: Xususiy sektorni o‘rganish va rag‘batlantirish jamg‘armasi (FASEP) va Business France, yirik moliyaviy (subsidiyalar, kreditlar) va konsalting yordamini ta’minlaydi. Qishloq xo‘jaligi eksportini mintaqaviy darajada qo‘llab-quvvatlash instrumentlari uchun translyatsiyasi bo‘yicha Fransiya tajribasi e’tiborga loyiqdir. Shunday qilib, Fransiya Savdo-sanoat palatasi (La Chambre decommerceetd’ industriede France, CCI) mintaqaviy darajada mahalliy hokimiyat organlari bilan faol hamkorlik qiladi, mahalliy hududiy

eksportni rag‘batlantirish dasturlarini yaratish tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlaydi. Umuman olganda, Fransiya Savdo-sanoat palatasi ham milliy, ham mintaqaviy darajada moliyaviy yordam ko‘rsatadi; yagona farq mintaqaviy sheriklar va eksport uchun mahsulotlarga e’tibor qaratishidir[15].

Belorus Respublikasi tajribasi. Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini eksport qilishni rivojlantirish bo‘yicha yetakchi institut va agentliklardan biri «Beleksimgarant» eksport-import sug‘urtalashga ixtisoslashgan unitar korxonalardan biri hisoblanadi. U meva-sabzavot mahsulotlarning eksport xatarlarini sug‘urtalash bilan birga, mamlakatdagi kompaniyalarning eksportini rivojlantirish maqsadida quyidagi xizmat turini amalga oshiradi:

- qisqa, o‘rta va uzoq muddatli eksport shartnomalarini sug‘urtalash;
- eksportchilarning eksport shartnomalarini bajarishi bilan bog‘liq zararlarni sugurtalash;
- eksportchilar uchun bank kreditlari to‘lay olmaslik xatarini sug‘urtalash[16].

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksport qilish tizimini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha xorijiy davlatlar tajribasi tahlili shuni ko‘rsatdiki, ko‘plab mamlakatlarda ushbu yo‘nalishda ilmiy-tadqiqot tashkilotlarining roli oshib, mustahkamlanib, xalqaro ilmiy loyihalar ishlab chiqilmoqda. Milliy va xorijiy qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarining kooperatsiyasi va integratsiyasi eksport tuzilmasini diversifikatsiya qilish va xorijda qayta ishlash korxonalarini yaratish imkonini bermoqda. Bunday hamkorlikni tashkil etishdan maqsad savdo to‘siqlarini bartaraf etish va transport xarajatlarini kamaytirishdir. Davlat marketing faoliyati, konsalting, eksportchilar uchun axborot-tahliliy resurslarni takomillashtirish, eksport faoliyatining ehtimoliy xatarlarini baholashga alohida e’tibor qarata boshladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari juda xilma-xil bo‘lib, tashkiliy-iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash instrumentlariga asoslanadi, bu esa o‘z navbatida Jahon savdo tashkilotining me’yor va qoidalariga mos keladi.

ASM(agrasanoat majmuaси)da qishloq xo‘jalik mahsulotlarini eksport qilish tizimi faoliyatiga nodavlat institutlari (savdo-sanoat palatalari, eksportyorlar uyushmalari va birlashmalari) keyingi paytlarda sezilarli ta’sir ko‘rsata boshladi. Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini qo‘llab-quvvatlashda nomoliyaviy instrumentlaridan foydalanishga ko‘proq o‘tish kuzatilmoqda.

Eksportni qo‘llab-quvvatlashning xorijiy tajribasini tahlil qilish natijasida O‘zbekistan sharoitida qishloq xo‘jalik mahsulotlari eksport qilish tizimini qo‘llab-quvvatlashda quyidagi muasasalalarni takomillashtirish lozim:

- qisqa, o‘rta va uzoq muddatli eksport shartnomalarini siyosiy va moliyaviy xatarlardan sug‘urtalash;
- eksportchilarning eksport shartnomalarini bajarishi bilan bog‘liq zararlarni sug‘urtalash;
- tashqi bozorlarni o‘rganish maqsadida eksport qiluvchi kompaniyalar xodimlariga chet el halqaro ko‘rgazmalarga ishtirok etishi bog‘liq xarajatlarning bir qismini davlat tomonidan qoplab berish;
- tashqi bozorlarga kirib borish yuzasidan xalqaro bitimlar tuzish uchun sarflangan xarajatlarning bir qismini davlat tomonidan qoplab berish;
- eksport qiluvchi kompaniyalarga chet elda ofislar, do‘konlar va tashkil etish bilan bog‘liq xarajatlarning bir qismini davlat tomonidan qoplab berish;
- erkin meva-sabzavotchilik iqtisodiy hududlarini tashkil etish va ularga huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy imtiyozlar berish;
- tadbirkorlik faoliyatini endi boshlagan tashkilotlar hamda investorlar uchun meva-sabzvot mahsulotlari eksporti ko‘rsatkichlari, eksport qilish tamoyillari hamda bojxona deklaratsiyalarini to‘ldirish borasida ma’lumotlar portalini ishga tushirish.

Eksportni qo‘llab-quvvatlashning xorijiy tajribasini tahlil qilish natijasida O‘zbekistan

sharoitida qishloq xo‘jalik mahsulotlari eksport qilish tizimini qo‘llab-quvvatlashda quyidagi йўналишларда takomillashtirish lozim:

- qisqa, o‘rta va uzoq muddatli eksport shartnomalarini siyosiy va moliyaviy xatarlardan sug‘urtalash;
- eksportchilarning eksport shartnomalarini bajarishi bilan bog‘liq zararlarni sug‘urtalash;
- tashqi bozorlarni o‘rganish maqsadida eksport qiluvchi kompaniyalar xodimlariga chet el halqaro ko‘rgazmalarga ishtirok etishi bog‘liq xarajatlarini davlat tomonidan qoplab berish;
- tashqi bozorlarga kirib borish yuzasidan xalqaro bitimlar tuzish uchun sarflangan xarajatlarni davlat tomonidan qoplab berish;
- eksport qiluvchi kompaniyalarga chet elda ofislar, do‘konlar va tashkil etish bilan bog‘liq xarajatlarni davlat tomonidan qoplab berish;
- erkin meva-sabzavotchilik iqtisodiy hududlarini tashkil etish va ularga huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy imtiyozlar berish;
- tadbirkorlik faoliyatini endi boshlagan tashkilotlar hamda investorlar uchun meva-sabzvot mahsulotlari eksporti ko‘rsatkichlari, eksport qilish tamoyillari hamda bojxona deklaratsiyalarini to‘ldirish borasida ma’lumotlar portalini ishga tushirish.

Xulosa va takliflar

Xulosa sifatida O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligining bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga egaligi (tabiiy-iqlim va tuproq sharoitlari, mahsulot ishlab chiqarish siklining muddatliligi va mavsumiyligi) sababli qishloq xo‘jaligi kredit bozorining uzluksiz tarzda faoliyat olib bora olmasligi, bu esa, o‘z navbatida, qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri dotatsiyalash, imtiyozli kreditlar shaklida doimiy faol moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni talab qilinadi.

Ekspo‘rtni qo‘llab-quvvatlashning xorijiy tajribasini tahlil qilish natijasida O‘zbekistan sharoitida Qishloq ho‘jaligi maxsulotlari ekspo‘rt qilish tizimini qo‘llab-quvvatlashda quyidagi muasasalalarni takomillashtirish lozim:

- qisqa, o‘rta va uzoq muddatli ekspo‘rt shartnomalariga tegishli siyosiy hamda moliyaviy xavflarni kamaytirish maqsadida sug‘urta mexanizmlarini joriy etish;
- ekspo‘rt faoliyati davomida yuzaga keladigan moliyaviy zararlarni qoplash uchun ekspo‘rt qiluvchi subyektlarni sug‘urta vositalari orqali himoya qilish;
- tashqi bozorlar holatini chuqur tahlil qilish maqsadida ekspo‘rtchilarni xalqaro ko‘rgazmalar va yarmarkalarda ishtirok etishini qo‘llab-quvvatlash hamda bu yo‘nalishdagi xarajatlarning bir qismini davlat tomonidan moliyalashtirish;
- xalqaro savdo kelishuvlariga erishish orqali tashqi bozorlarga chiqish bilan bog‘liq xarajatlarning ayrim qismlarini davlat mablag‘lari hisobidan qoplash tizimini yaratish;
- xorijda ofis, do‘kon yoki boshqa savdo inshootlarini tashkil etayotgan ekspo‘rtchi kompaniyalarning xarajatlarini qisman davlat tomonidan qoplash orqali ularni qo‘llab-quvvatlash;
- meva-sabzavot maxsulotlarini ekspo‘rt qilish salohiyatini oshirish maqsadida erkin iqtisodiy hududlar shaklida maxsus zonalarni tashkil etish hamda ular uchun qulay huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy sharoitlar yaratish.
- tadbirkorlik faoliyatini endi boshlagan tashkilotlar hamda investorlar uchun meva-sabzvot maxsulotlari ekspo‘rti ko‘rsatkichlari, ekspo‘rt qilish tamoyillari hamda bojxona deklaratsiyalarini to‘ldirish borasida ma’lumotlar portalini ishga tushirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyoev Sh.M. Xududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar v aholi bilan muloqat qilish maqsadida Surxondaryo viloyatiga tashrifi chog‘ida bildirilgan fikrlari. 2025 yil.
2. (Сакс Д. Цена цивилизации. М.: Издательство Института Гайдара, 2012. 352 с.,

Hurwicz, L. Institutionsas familiesofgameforms / L. Hurwicz. - // The Japanese Economic Review. - 1996. - Vol. 47, No. 1. - P. 113-132., Грей К. Роль государства в аграрном секторе США // Экономика сельского хозяйства России. – 1997. – № 4. – С. 31–32., Норт Д.С. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д.С. Норт; пер. с англ. А.Н. Нестеренко. - Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997.-С.17., Шумпетер, Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й.А. Шумпетер; [пер. с нем.: В.С. Автономов, М.С. Любский, А.Ю. Чепуренко; пер. с англ.: В.С. Автономов и др.]. - Москва: Эксмо, 2007. – С.17.)

3. (Гришаева Л. Концептуальные основы аграрного рынка / Л. Гришаева // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2002. - № 1. – С. 20-23.. Серков, А. Ф. Рынок и управление в АПК / А. Ф. Серков // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2004. - №2., Котов Р.М. Совершенствование государственной поддержки сельского хозяйства на региональном уровне: автореф. дис… канд. экон. наук. – Новосибирск, 2010. – С. 3-4., Донник И.М. Импортозамещение сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия: состояние, задачи / И.М. Донник, Б.А. Воронин, О.Г. Лоретц // Аграрный вестник Урала. – 2015. – № 3. – С. 54-59., Васютченко И.Н. Система показателей оценки экспортного потенциала региона // Региональная экономика: теория и практика. – 2010. №21: https://cyberleninka.ru., Фокина Д.А. Факторы формирования экспортного потенциала машиностроительного предприятия / Д.А. Фокина, Г.Я. Белякова: http://iubpe.sfu-kras.ru., Рогов В.В. Экспортный потенциал России: состояние, ориентиры и условия развития // Внешнеэкономический бюллетень. – 2004. – № 5. – С. 58-65., Климова Н.В.Экспортный потенциал сельского хозяйства России / Н.В.Климова, М.И. Ищенко // Научный журнал КубГАУ – Scientific Journal of KubSAU. – 2016. – №119. – С. 58.).

4. Aliyev Y.E. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, agroresurslar va agroxnzmatlar bozorlari rivojlanishi mutanosibligini ta’minlash yo‘nalishlari. Monografiya. -T.: IQTISODIYOT, 2017. – B.21., Salimov B.T., Yusupov M.S., Yusupov A.S.,Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini eksport qilish. O‘quv-amaliy qo‘llanma.-T.: “Fan va texnologiya”. 2015 y. B-13., Xushvaqtova X.S. Bozor sharoitida meva-sabzavot kichik majmuasida agrosanoat integratsiyasini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy muammolari. Iqt. fan. nom. ilm. dar. olish uchun yozilgan dis. avtoref. – T., 2005. – 25 b., Muxitdinova U.S. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida meva-sabzavotchilik mahsulotlari bozorini rivojlantirish yo‘nalishlari. Iqt. fan. dok. ilm. dar. olish uchun yozilgan dis. avtoref. – T., 2010. – 36 b., Saidov M.X., Rustamova I.B. Yangi va qayta ishlangan mahsulotlarni sotish bozorlaridagi marketing izlanishlar. O‘quv qo‘llanma/. – T.: 2018. – 120 b., Ergashev E.I. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida bog‘dorchilik va uzumchilik tarmog‘ini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari. Iqt. fan. nom. ilm. dar. olish uchun yozilgan diss. avtoref. – T., 2009. – 22 b.

5. Сакс Д. Цена цивилизатsiи. М.: Издательство Института Гайдара, 2012. 352 с.

6. Серков, А. Ф. Рынок и управление в АПК / А. Ф. Серков // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2004. - №2.

7. Aliev Ya.E. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, agroresurslar va agroxnzmatlar bozorlari rivojlanishi mutanosibligini ta’minlash yo‘nalishlari. Monografiya. -T.: IQTISODIYOT, 2017. – B.19.

8. Лукиных О.А. Совершенствование систем поддержки экспорта в зарубежных странах / О. А. Лукиных // Российский внешнеэкономический вестник. – 2008. – № 11. – С. 63-79.

9. Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

10. Мировой опыт государственной поддержки экспорта агропродовольствия / Институт агарный исследований НИУ «Высшая школа экономики» https://inagres.hse.ru/

11. Мировой опыт государственной поддержки экспорта агропродовольствия / Институт агарный исследований НИУ «Высшая школа экономики» https://inagres.hse.ru/

12. Сводный обзор о мерах и механизмах поддержки экспорта сельскохозяйственной продукции и продовольствия, применяемых в государствах-членах

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Евразийского экономического союза и ведущих странах-экспортерах сельскохозяйственной продукции и продовольствия // Департамент агропромышленной политики:http://www.eurasiancommission.org/ru.

13. https://inagres.hse.ru/
14. www.eurasiancommission.org/ru.
15. Андреева Н. Сельское хозяйство западных стран на постиндустриальном этапе развития // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 7. – С. 91-96.
16. https://inagres.hse.ru/.
17. Берикболова У.Д. Мировой опыт повышения экспортного потенциала страны / У.Д Берикболова, А. Казбайкыз ы, А. Жанибекова// Молодой ученый. – 2016. – №5.5. – С. 44-47.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

BUGUNGI KUNDA BANKLAR TOMONIDAN AHOLI TO‘LOV QOBILIYATINI TA’MINLASHDAGI MUAMMOLAR

Adilova Zohida Ikromjonovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Bank ishi” kafedrasi katta o‘qituvchisi
adilova.zohida1989@gmail.com
ORCID;0009-0008-2589-76

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bugungi kunda banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlashda yuzaga kelayotgan asosiy muammolar tahlil qilingan. Tadqiqotda aholi daromadlari, qarz yuklamasi, chakana kreditlash, raqamli bank xizmatlari va to‘lov infratuzilmasining ta’siri ko‘rib chiqilgan. Natijada banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlashda mas’uliyatli kreditlash, risklarni boshqarish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etishi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *aholi to‘lov qobiliyati, tijorat banklari, kredit yuklamasi, chakana kreditlash, raqamli bank xizmatlari, moliyaviy barqarorlik, risklarni boshqarish.*

ПРОБЛЕМЫ В ОБЕСПЕЧЕНИИ БАНКОМ ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ СЕГОДНЯ

Адилова Зохида Икромжоновна

Ташкентский государственный
экономический университет
Старший преподаватель кафедры банковского дела
adilova.zohida1989@gmail.com
ORCID;0009-0008-2589-76

Аннотация. *В данной статье проанализированы основные проблемы обеспечения платежеспособности населения со стороны банков на современном этапе. В исследовании рассмотрено влияние доходов населения, долговой нагрузки, розничного кредитования, цифровых банковских услуг и платёжной инфраструктуры. В результате обосновано, что ответственное кредитование, управление рисками и укрепление финансовой устойчивости имеют важное значение в обеспечении платежеспособности населения.*

Ключевые слова: *платежеспособность населения, коммерческие банки, долговая нагрузка, розничное кредитование, цифровые банковские услуги, финансовая устойчивость, управление рисками.*

PROBLEMS IN BANKS’ PROVISION OF PAYMENT ABILITY OF THE POPULATION TODAY

Adilova Zohida Ikromjonovna

Tashkent State University of Economics
Senior Lecturer, Department of Banking,
adilova.zohida1989@gmail.com
ORCID;0009-0008-2589-76

Abstract.*This article analyzes the main problems related to ensuring household solvency by banks at the present stage. The study examines the impact of household income, debt burden,*

retail lending, digital banking services, and payment infrastructure. The findings show that responsible lending, risk management, and strengthening financial stability are of key importance in ensuring household solvency.

Keywords: *household solvency, commercial banks, debt burden, retail lending, digital banking services, financial stability, risk management.*

Kirish

Jahon miqyosida moliyaviy xizmatlar bozorining raqamlashtirilishi, chakana kreditlashning kengayishi hamda aholi qatlamlarining bank xizmatlari bilan qamrovi ortib borishi banklar zimmasiga yangi vazifalarni yuklamoqda. Endilikda banklarning funksiyasi faqat kredit resurslarini taqdim etish yoki to‘lov operatsiyalarini amalga oshirish bilan cheklanmay, balki mijozlarning real to‘lov qobiliyatini to‘g‘ri baholash, ortiqcha qarzdorlikning oldini olish va moliyaviy barqarorlikka putur yetkazmaydigan xizmat modelini shakllantirishni ham o‘z ichiga oladi. Jahon bankining Global Findex 2021 “ma’lumotlariga ko‘ra, rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda raqamli to‘lovlarni amalga oshirgan yoki qabul qilgan kattalar ulushi 2014-yildagi 35 foizdan 2021-yilda 57 foizga yetgan, bu esa bank xizmatlarining aholi kundalik hayotidagi o‘rni sezilarli kuchayganini ko‘rsatadi”[1]. Shu bilan birga, moliyaviy xizmatlarning ommaviylashuvi banklar uchun aholi to‘lov qobiliyatini saqlash va nazorat qilish muammosini ham yanada dolzarb qilmoqda.

Mahalliy darajada ham mazkur mavzu nihoyatda dolzarbdir. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2024-yil yakunlari bo‘yicha yillik hisobotida “bank tizimini rivojlantirish, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash, to‘lov xizmatlari infratuzilmasini kengaytirish va aholi uchun moliyaviy xizmatlar qulayligini oshirish ustuvor yo‘nalishlar sifatida qayd etilgan. Hisobotga ko‘ra, 2024-yilda bank kartalari asosidagi tranzaksiyalar hajmi 917,9 trillion so‘mga, tranzaksiyalar soni esa 47,5 milliardga yetgan, muomaladagi bank kartalari soni esa 62 million donani tashkil etgan”[6]. Bu ko‘rsatkichlar aholi va banklar o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlar hajmi tobora kengayib borayotganini, shu bilan birga banklar zimmasiga mijozlarning to‘lov qobiliyatini ehtiyotkor baholash va to‘lov intizomini ta’minlashga oid mas’uliyat kuchayib borayotganini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, Markaziy bankning Moliyaviy barqarorlik hisobotida bank tizimi risklari baholangan bo‘lib, unda chakana kreditlash segmenti, ayniqsa jismoniy shaxslar va mikroqarzlar bilan bog‘liq yo‘nalishlarda risklarni nazorat ostida ushlab turish zarurligi alohida urg‘ulangan. Yillik hisobotda ham 2024-yilda jismoniy shaxslarga berilgan kreditlar tarkibida asosan kichik hajmli kredit mahsulotlari ustun bo‘lgani, onlayn kreditlash va chakana moliyalashtirish ko‘lami kengaygani aks etgan. Bu esa aholining to‘lov qobiliyatini ta’minlashda banklar oldida bir qator muammolar — daromadlarning yetarli darajada barqaror emasligi, qarz yuklamasining ortishi, moliyaviy savodxonlikning pastligi, raqamli xizmatlardan foydalanishdagi tafovutlar va kredit layoqatini baholash tizimlarining takomillashuv zarurati — mavjud ekanini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, bugungi kunda banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlash masalasi nafaqat alohida mijozning kreditni qaytarish imkoniyati bilan, balki moliyaviy inklyuziya sifati, bank xizmatlarining barqarorligi, raqamli transformatsiya sur’ati va butun bank tizimining moliyaviy mustahkamligi bilan ham bevosita bog‘liqdir. Shu jihatdan mazkur mavzuni ilmiy jihatdan o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharxi

Xalqaro ilmiy adabiyotlarda aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlash masalasi moliyaviy inklyuziya, qarz yuklamasi, mas’uliyatli kreditlash va raqamli moliya bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi. Xususan, A. Demirgüç-Kunt, L. Klapper, D. Singer va S. Ansar moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatining kengayishi, ayniqsa hisobvaraqlar va raqamli to‘lov vositalarining ommalashuvi aholi iqtisodiy faolligini oshirishini, biroq bu jarayon moliyaviy

barqarorlik bilan uyg‘unlashgandagina ijobiy natija berishini ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, “moliyaviy xizmatlardan foydalanishning o‘zi yetarli emas, balki bu xizmatlarning xavfsizligi, qulayligi va barqarorligi ham aholi to‘lov qobiliyatiga bevosita ta’sir qiladi”[2]. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, aholi to‘lov qobiliyatini oshirishda faqat moliyaviy xizmatlarni kengaytirish emas, balki ularning sifatini ta’minlash ham muhim omil hisoblanadi.

Aholining qarz yuklamasi masalasida Xalqaro valyuta jamg‘armasi tadqiqotchilari uy xo‘jaliklari qarzdorligining ortishi qisqa muddatda iste’mol va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishi mumkinligini, biroq o‘rta muddatda moliyaviy barqarorlikka tahdid tug‘dirishini qayd etadilar. Ularning yondashuviga ko‘ra, “aholining ortiqcha qarzdorligi bank tizimi risklarini oshiradi, shu sababli banklar kredit ajratishda mijozning haqiqiy to‘lov salohiyatini chuqur baholashi zarur”[3]. Bu fikrlar aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlashda banklar zimmasida mas’uliyatli kreditlash tamoyili yotishini ko‘rsatadi. Bu fikrlar shuni ko‘rsatadiki, aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlashda kreditlash hajmidan ko‘ra, uning sifatli va ehtiyotkor tashkil etilishi ustuvor ahamiyatga ega.

Raqamli moliya va uning aholi to‘lov qobiliyatiga ta’siri borasida ham turli ilmiy qarashlar mavjud. P. Wamalwa raqamli kreditlashdan foydalanuvchi shaxslar ko‘proq qarz yig‘ib borishi, hatto ayrim hollarda mavjud aktivlarini sotish orqali qarzni qoplashga majbur bo‘lishini ko‘rsatadi. Muallifning xulosasiga ko‘ra, “raqamli kredit vositalari moliyaviy imkoniyatni oshirish bilan birga, moliyaviy savodxonlik past bo‘lsa, ortiqcha qarzdorlik xavfini kuchaytiradi”[4]. Shu ma’noda, raqamli moliyaviy xizmatlar aholi to‘lov qobiliyatini avtomatik ravishda mustahkamlamaydi, balki banklar tomonidan ehtiyotkor boshqaruv va mijozni to‘g‘ri baholashni talab qiladi.

Boshqa tomondan, zamonaviy tadqiqotlarda raqamli moliyaviy inklyuziyaning ijobiy jihatlari ham yoritiladi. Masalan, J. Liu va hammualliflar raqamli moliyaviy inklyuziya uy xo‘jaliklarining moliyaviy zaifligini kamaytirishini, ayniqsa past daromadli va qishloq hududlaridagi aholi uchun bu ta’sir kuchliroq ekanini asoslaydilar. Bu yondashuvga ko‘ra, “raqamli bank xizmatlari va to‘lov vositalari aholining moliyaviy boshqaruv imkoniyatlarini kengaytiradi, biroq ularning samarasi moliyaviy savodxonlik va institutsional qo‘llab-quvvatlash darajasiga bog‘liq”[5].

Mahalliy manbalarda esa aholi to‘lov qobiliyati masalasi ko‘proq rasmiy hisobotlar va prudensial tahlillar doirasida yoritilgan. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisobotlarida chakana kreditlash, mikroqarzlar, jismoniy shaxslar bilan bog‘liq risklar hamda moliyaviy inklyuziya ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi. Ushbu manbalardan ko‘rinadiki, mamlakatda bank xizmatlari qamrovi, bank kartalari soni va tranzaksiyalar hajmi ortib bormoqda, biroq aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlashda daromadlar barqarorligi, qarz yuklamasi va moliyaviy savodxonlik kabi omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois mavjud ilmiy va amaliy qarashlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, bugungi kunda banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlash muammosi moliyaviy xizmatlarning ommaviylashuvi bilan bir qatorda ularning sifatli, xavfsiz va mas’uliyatli tashkil etilishiga ham bevosita bog‘liqdir.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlash bilan bog‘liq muammolarni o‘rganishda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik tahlil va ilmiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Milliy statistika qo‘mitasi hamda tijorat banklari hisobotlari asosida aholi daromadlari, qarz yuklamasi, chakana kreditlash, raqamli bank xizmatlari va to‘lov infratuzilmasi bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar tahlil qilindi. Shuningdek, olingan ma’lumotlar asosida banklar faoliyatida aholi to‘lov qobiliyatiga ta’sir etuvchi asosiy omillar aniqlanib, ularning iqtisodiy mazmuni va amaliy ahamiyati ilmiy jihatdan umumlashtirildi.

Tahlil va natijalar

Mazkur bo‘limda bugungi kunda banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlash bilan bog‘liq asosiy muammolar statistik va mantiqiy tahlil asosida yoritiladi. Tahlil jarayonida

aholining daromadlari va kredit yuklamasi o‘rtasidagi nisbat, chakana kreditlash dinamikasi, raqamli to‘lov infratuzilmasining rivojlanish darajasi, bank xizmatlaridan foydalanish ko‘lami hamda to‘lov intizomiga ta’sir etuvchi omillar o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Shu bilan birga, banklar faoliyatida aholi to‘lov qobiliyatini baholash va qo‘llab-quvvatlashga ta’sir etayotgan mavjud institutsional, iqtisodiy va tashkiliy muammolar aniqlanadi. Olingan natijalar asosida banklarning mazkur yo‘nalishdagi amaliy faoliyati samaradorligi baholanib, aholi to‘lov qobiliyatini mustahkamlashga xizmat qiluvchi ustuvor yo‘nalishlar yuzasidan tegishli ilmiy xulosalar shakllantiriladi.

1-jadval

O‘zbekistonda aholi to‘lov qobiliyatiga ta’sir etuvchi ayrim ko‘rsatkichlar[110]

Ko‘rsatkich	Davr	Qiymat
YAIM o‘sish sur’ati	2024	6,5 %
Aholi jon boshiga jami daromadi	2024	24,1 mln so‘m
Jon boshiga jami daromadning real o‘sishi	2024	5,9 %
O‘rtacha oylik nominal ish haqi	2024	5 106,0 ming so‘m
O‘rtacha oylik nominal ish haqi	2025 yil yanvar–iyun	5 982,3 ming so‘m
Jismoniy shaxslarning o‘rtacha umumiy qarz yuklamasi	2024	34 %
Uy xo‘jaliklari qarz yuklamasi	2025 yil I yarim yillik	36 % dan 33 % gacha pasaygan
Ipoteka kreditlari bo‘yicha DSTI	2024	54 %
Avtokreditlar bo‘yicha DSTI	2024	58 %
Uy xo‘jaliklari kreditlarida mikroqarzlar ulushi	2024	23,9 %
Uy xo‘jaliklari kreditlarida mikroqarzlar ulushi	2023	16,5 %
Yangi kreditlar uchun maksimal DSTI cheklovi	2025-yil 1-yanvardan	50 %
Masofaviy bank xizmatlaridan foydalanuvchi mijozlar soni	01.01.2025 holatiga	52,9 mln
Bankomat va infokiosklar soni	01.01.2025 holatiga	29,9 ming dona
Bank kartalari bo‘yicha jami chiqim operatsiyalari	2024	1 030 trln so‘m
Bank kartalari bo‘yicha naqdsiz operatsiyalar ulushi	2024	78,1 %
Mikroqarzlardagi muammoli kreditlar ulushi	2025 yil I yarim yillik	4,4 %
Yillik CPI, oziq-ovqat bo‘lmagan mahsulotlar	2025 yil dekabr / 2024 yil dekabr	5,1 %
Yillik CPI, xizmatlar	2025 yil dekabr / 2024 yil dekabr	13,9 %

1-jadval ma’lumotlari O‘zbekistonda aholi to‘lov qobiliyatiga ta’sir etuvchi omillar ko‘p qirrali xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi. Avvalo, 2024-yilda mamlakatda **YAIMning 6,5 foizga o‘sgani**, aholi jon boshiga jami daromadning **24,1 mln so‘mga** yetgani hamda uning **real o‘sishi 5,9 foizni** tashkil etgani aholining daromad bazasi ma’lum darajada kengayganini anglatadi. Shuningdek, o‘rtacha oylik nominal ish haqining 2024-yildagi **5 106,0 ming so‘mdan** 2025-yil yanvar–iyun holatiga **5 982,3 ming so‘mga** oshgani aholi daromadlarida ijobiy tendensiya mavjudligini tasdiqlaydi. Bu holat nazariy jihatdan aholining joriy to‘lov majburiyatlarini bajarish salohiyatini mustahkamlovchi omil sifatida baholanishi mumkin.

Biroq jadvaldagi ko‘rsatkichlar daromadlar o‘sishi bilan bir qatorda aholi qarz yuklamasi ham sezilarli darajada mavjud ekanini ko‘rsatadi. Xususan, 2024-yilda jismoniy shaxslarning o‘rtacha umumiy qarz yuklamasi **34 foizni** tashkil etgan, 2025-yil I yarim yilligida esa uy xo‘jaliklari qarz yuklamasi **36 foizdan 33 foizgacha pasaygan**. Mazkur pasayish ijobiy holat bo‘lsa-da, qarz yuklamasining nisbatan yuqori darajada saqlanib qolayotgani banklar tomonidan

[110] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari, Annual Report 2024, Financial Stability Report for 2024, Financial Stability Report for the first half of 2025 hamda O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi

mijozlarning kredit layoqatini yanada ehtiyotkorlik bilan baholash zarurligini anglatadi. Ayniqsa, ipoteka kreditlari bo‘yicha **DSTI 54 foiz**, avtokreditlar bo‘yicha esa **58 foiz**ni tashkil etgani ayrim kredit yo‘nalishlarida aholi daromadlarining katta qismi qarz majburiyatlarini qoplashga yo‘naltirilayotganini ko‘rsatadi. Bu esa to‘lov qobiliyatiga bosim qiluvchi muhim omil hisoblanadi.

Jadvalda uy xo‘jaliklari kreditlari tarkibida **mikroqarzlar ulushining 2023-yildagi 16,5 foizdan 2024-yilda 23,9 foizga oshgani** alohida e’tiborni tortadi. Ushbu o‘sish aholining kichik hajmli, tezkor va ko‘pincha qisqa muddatli kredit mahsulotlariga talab kuchayganini ko‘rsatadi. Bir tomondan, bu moliyaviy xizmatlarning ommabopligini anglatadi, ikkinchi tomondan esa, ortiqcha qarzdorlik xavfini kuchaytirishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, 2025-yil 1-yanvardan yangi kreditlar uchun **maksimal DSTI cheklovining 50 foiz etib belgilanishi** banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini himoya qilishga qaratilgan prudensial choralar kuchaytirilganini bildiradi. Bunga qo‘shimcha ravishda, mikroqarzlardagi muammoli kreditlar ulushining 2025-yil I yarim yilligida **4,4 foiz**ni tashkil etgani ushbu segmentda kredit risklari mavjudligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, jadval ma’lumotlari O‘zbekistonda aholi to‘lov qobiliyatiga ta’sir etuvchi omillar ikki yo‘nalishda namoyon bo‘layotganini ko‘rsatadi: bir tomondan, daromadlar o‘sishi va raqamli bank xizmatlarining kengayishi ijobiy zamin yaratmoqda; ikkinchi tomondan esa, qarz yuklamasi, ayrim kredit turlarida DSTI ko‘rsatkichining yuqoriligi va mikroqarzlar ulushining oshishi banklar oldiga to‘lov qobiliyatini baholash va nazorat qilish bo‘yicha yanada mas’uliyatli yondashuvni talab etmoqda. Shu sababli aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlashda banklar kredit siyosatini daromadlar barqarorligi, qarz yuklamasi va risk darajasi bilan uyg‘un holda olib borishi zarur.

2-jadval

CHEKI “Hamkorbank” ATB misolida aholi bilan ishlash ko‘rsatkichlari[111], (mlrd so‘m)

Ko‘rsatkich	**31.12.2023**	**31.12.2024**
Jismoniy shaxslarning muddatli depozitlari	3 392,6	5 288,4
Jismoniy shaxslarning joriy hisobvaraqlari	1 029,2	1 437,8
Jami jismoniy shaxslar mablag‘lari	4 421,8	6 726,3
Iste’mol kreditlari (gross)	1 994,0	3 415,2
Avtokreditlar (gross)	3 778,4	2 767,4
Ipoteka kreditlari (gross)	1 280,4	665,6*
Iste’mol kreditlari bo‘yicha ECL (zaxira)	103,5	138,4
Avtokreditlar bo‘yicha ECL (zaxira)	6,8	13,8
Jami mijozlar kreditlari va moliyaviy lizing (gross)	16 099,7	19 504,8
Jami mijozlar kreditlari va moliyaviy lizing (net)	15 929,8	19 264,1
Bankning jami pul mablag‘lari va ekvivalentlari	2 874,4	5 123,7
Jami mijozlar mablag‘lari	7 661,7	11 420,5

2-jadval ma’lumotlari “Hamkorbank” ATB misolida aholi bilan ishlash yo‘nalishida 2024-yilda sezilarli o‘sish kuzatilganini ko‘rsatadi. Xususan, jismoniy shaxslarning muddatli depozitlari **3 392,6 mlrd so‘mdan 5 288,4 mlrd so‘mga**, joriy hisobvaraqlardagi mablag‘lari esa **1 029,2 mlrd so‘mdan 1 437,8 mlrd so‘mga** oshgan. Natijada jami jismoniy shaxslar mablag‘lari **4 421,8 mlrd so‘mdan 6 726,3 mlrd so‘mga** yetgan. Bu holat aholining bankka bo‘lgan ishonchi ortganini hamda bankning resurs bazasi mustahkamlanganini anglatadi.

Shu bilan birga, bankning aholini kreditlash faoliyati ham faollashgan. Jumladan, iste’mol kreditlari hajmi **1 994,0 mlrd so‘mdan 3 415,2 mlrd so‘mga** oshgan. Mazkur tendensiya aholining kredit mablag‘lariga bo‘lgan talabi yuqori ekanini ko‘rsatadi. Biroq iste’mol kreditlari bo‘yicha kutilayotgan zararlar uchun shakllantirilgan zaxira — **ECL**ning **103,5 mlrd so‘mdan 138,4 mlrd so‘mga** oshgani ushbu segmentda kredit riski ham ortib borayotganini bildiradi.

[111] “Hamkorbank” ATBning 2024-yil bo‘yicha konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Avtokreditlar hajmi esa **3 778,4 mlrd so‘mdan 2 767,4 mlrd so‘mga** kamaygan bo‘lsa-da, ular bo‘yicha zaxiraning **6,8 mlrd so‘mdan 13,8 mlrd so‘mga** ko‘paygani to‘lov intizomi va qaytaruvchanlik bilan bog‘liq xatarlar saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi.

Bankning jami mijozlar kreditlari va moliyaviy lizing portfeli **16 099,7 mlrd so‘mdan 19 504,8 mlrd so‘mga**, sof portfel esa **15 929,8 mlrd so‘mdan 19 264,1 mlrd so‘mga** oshgan. Bundan tashqari, jami pul mablag‘lari va ularning ekvivalentlari **2 874,4 mlrd so‘mdan 5 123,7 mlrd so‘mga**, jami mijozlar mablag‘lari esa **7 661,7 mlrd so‘mdan 11 420,5 mlrd so‘mga** yetgan. Bu ko‘rsatkichlar bank likvidlik pozitsiyasining mustahkamlanganini anglatadi.

Umuman olganda, “Hamkorbank” ATB misolida ko‘rish mumkinki, aholi bilan ishlash hajmining kengayishi bir tomondan bank resurs bazasi va kreditlash imkoniyatlarini oshirgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan ayrim chakana kredit segmentlarida risklarning ham kuchayishiga olib kelgan. Demak, bugungi kunda banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlashda resurslar hajmini ko‘paytirish bilan bir qatorda, kredit risklarini ehtiyotkor boshqarish va to‘lov intizomini mustahkamlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bugungi kunda banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlash masalasi moliyaviy xizmatlarning oddiy taqdim etilishidan ko‘ra kengroq mazmunga ega bo‘lib, u aholi daromadlari barqarorligi, qarz yuklamasi darajasi, kreditlash siyosatining sifati, moliyaviy savodxonlik va raqamli bank infratuzilmasining rivojlanish holati bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbekiston amaliyoti misolida ko‘rilganda, aholi daromadlari va bank xizmatlaridan foydalanish ko‘lami ortib borayotgan bo‘lsa-da, ayrim kredit turlarida qarz yuklamasining yuqoriligi, mikroqarzlar ulushining o‘sishi hamda muammoli kreditlar xavfining saqlanib qolishi banklar oldiga to‘lov qobiliyatini baholash va boshqarish bo‘yicha yanada mas’uliyatli yondashuvni talab etmoqda.

Shuningdek, tahlillar banklar faoliyatida aholi mablag‘larini jalb qilish va chakana kreditlash hajmining kengayishi bilan bir qatorda, ushbu jarayonning risk jihatlari ham kuchayib borayotganini ko‘rsatdi. Bu holat banklar tomonidan mijozlarning real to‘lov salohiyatini chuqur baholash, daromad va qarz yuklamasi o‘rtasidagi mutanosiblikni saqlash, raqamli xizmatlar orqali to‘lov intizomini mustahkamlash hamda prudensial cheklovlardan samarali foydalanish zarurligini anglatadi. Ayniqsa, banklar faqat kredit ajratish ko‘lamini oshirishga emas, balki aholi uchun xavfsiz, mas’uliyatli va barqaror moliyaviy xizmatlar muhitini shakllantirishga ham e’tibor qaratishi lozim.

Demak, banklar tomonidan aholi to‘lov qobiliyatini ta’minlashning asosiy sharti moliyaviy resurslar hajmini kengaytirish emas, balki kredit siyosati, risk-menejment, to‘lov infratuzilmasi va mijozlar bilan ishlash mexanizmlarini kompleks ravishda takomillashtirishdan iboratdir. Mazkur yondashuv bank tizimining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, aholining ortiqcha qarzdorligini oldini olish hamda milliy moliya bozorida sog‘lom va barqaror rivojlanishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. World Bank. (2022). *The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19*. Washington, DC: World Bank.

2. Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., & Ansar, S. (2022). *The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19*. Washington, DC: World Bank.

3. International Monetary Fund. (2017). *Household Debt and Financial Stability*. In: *Global Financial Stability Report*, Chapter 2. Washington, DC: IMF.

4. Wamalwa, P. (2019). *Digital Credit, Financial Literacy and Household Indebtedness*. Working Paper Series.

5. Liu, J., et al. (2024). *Digital Financial Inclusion and Household Financial Vulnerability*.

Heliyon.

6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2025). *Annual Report 2024*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki.

7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2026). *Financial Stability Report for H1 2024*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki.

8. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025). *Total Income of the Population of the Republic of Uzbekistan, 2024*. Toshkent: Milliy statistika qo‘mitasi.

9. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025). *Average Monthly Nominal Accrued Wages in the Republic of Uzbekistan (January–June 2025)*. Toshkent: Milliy statistika qo‘mitasi.

10. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2026). *Socio-economic Situation of the Republic of Uzbekistan, January–December 2025*. Toshkent: Milliy statistika qo‘mitasi.

11. “Hamkorbank” ATB. (2025). *Consolidated Financial Statements and Independent Auditor’s Report for the Year Ended 31 December 2024*. Andijon: “Hamkorbank” ATB.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

INNOVATION AND EXPORT DIVERSIFICATION: A COMPARATIVE ANALYSIS OF SOUTH KOREA, CHINA AND SINGAPORE EXPERIENCE

Sultanova Gavkhar Karimovna

DSc in Economics, Associate Professor
Department of International Economics
University of World Economy and Diplomacy
E-mail: gsultanova@uwed.uz
ORCID: 0009-0007-5958-4927

Muysinova Mushtariy Azamat qizi

Master's student
University of World Economy and Diplomacy
E-mail: mushtariymuysinova2@gmail.com
ORCID: 0009-0007-5212-627X

Abstract. *This paper focuses on the role of innovation in enhancing export diversification using the case of South Korea, China, and Singapore. The results show a leading role of innovation in expansion of export structures. Countries have different mechanisms: South Korea is dependent on industrial policy and R&D, China on massive upgrading, Singapore, on foreign investments and openness.*

Key words: *export diversification; innovation; research and development; industrial policy; high-technology exports; comparative analysis.*

ИННОВАЦИИ И ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКСПОРТА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОПЫТА ЮЖНОЙ КОРЕИ, КИТАЯ И СИНГАПУРА

Султанова Гавхар Каримовна

доктор экономических наук, доцент
кафедра международной экономики
Университет мировой экономики и дипломатии
E-mail: gsultanova@uwed.uz
ORCID: 0009-0007-5958-4927

Муйсинова Муштарий Азамат кизи

магистрант
Университет мировой экономики и дипломатии
E-mail: mushtariymuysinova2@gmail.com
ORCID: 0009-0007-5212-627X

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль инноваций в углублении экспортной диверсификации на примере Южной Кореи, Китая и Сингапура. Результаты показывают ведущую роль инноваций в расширении экспортной структуры. Страны используют разные механизмы: Южная Корея зависит от промышленной политики и НИОКР, Китай — от масштабной модернизации, Сингапур — от иностранных инвестиций и открытости.*

Ключевые слова: *диверсификация экспорта; инновации; исследования и разработки; промышленная политика; экспорт высоких технологий; сравнительный анализ.*

INNOVATSIYALAR VA EKSPORTNI DIVERSIFIKATSIYALASH: JANUBIY KOREYA, XITOY VA SINGAPUR TAJRIBASINING QIYOSIY TAHLILI

Sultanova Gavhar Karimovna
iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent
xalqaro iqtisodiyot kafedrasi
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
E-mail: gsultanova@uwed.uz
ORCID: 0009-0007-5958-4927

Muysinova Mushtariy Azamat qizi
magistratura talabasi
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
E-mail: mushtariymuysinova2@gmail.com
ORCID: 0009-0007-5212-627X

Annotatsiya. *Ushbu maqola Janubiy Koreya, Xitoy va Singapur misolida eksportni diversifikatsiya qilishni oshirishda innovatsiyalarning roliga e’tibor qaratadi. Natijalar eksport tarkibini kengaytirishda innovatsiyalarning yetakchi rolini ko‘rsatadi. Mamlakatlarning mexanizmlari turlicha: Janubiy Koreya sanoat siyosati va ilmiy-tadqiqot ishlariga bog‘liq, Xitoy keng ko‘lamli modernizatsiyaga, Singapur esa xorijiy investitsiyalar va ochiqlikka tayanadi.*

Kalit so‘zlar: *eksport diversifikatsiyasi; innovatsiyalar; ilmiy-tadqiqot ishlari; sanoat siyosati; yuqori texnologiyali eksport; qiyosiy tahlil.*

Introduction

Export diversification offers a basis to the long-term economic prosperity and external stability. Economies that have been dependent on few products, especially the primary goods or low-technology producers, are quite sensitive to external shocks such as the decline in demand, price variations, and sudden disruptions of trade relations. Such vulnerabilities have many times been observed in resource endowed and developing countries, whereby lack of diversification limits growth opportunities and increases financial instability [1, 2].

Export diversification is considered by policymakers and researchers as one of the fundamental developmental objectives. Expansion of the export base minimizes the external risk and at the same time increases productivity, employment and income growth. Empirical studies show that in general economies diversify in low and middle-levels of development and then specialize in increasing level of income- thus highlighting the importance of diversification in structural transformation in terms of transition [3].

The process of export diversification places innovation at the centre stage. The product development, improvement in the process, introduction of new technology and instituting organizational change all result in firms going beyond the resource-based comparative advantages. Innovation enables firms to enter new products, as well as improve the quality standards and enter more technology-intensive export markets through increasing productivity and strengthening their efficiency [4, 5].

The existing literature indicates that the ways in which innovation influences export diversification are a number of channels. Innovation increases the level of productivity at the firm level, reduces the cost of production and enhances international competitiveness. The investments in the fields of R&D, development of the workforce skills, and on-the-job learning provide the knowledge spillovers that facilitate entering new industries. In export patterns, the national policies in favor of innovation, like the export promotion, the industrial assistance, and the training programs, also have a particular impact in the late-industrializing economies [6].

This article discusses the role of innovation in diversifying exports using South Korea, China and Singapore as a comparative study. Section 2 will be a review of the literature. The methodology is outlined in section 3. Section 4 presents findings. Section 5 provides the conclusion and a policy suggestion.

Literature Review

Export diversification has been widely studied as the important mechanism of stimulating the economic growth in the long-term, decreasing the exposure to externalities and promoting the macroeconomic stability. Initial theoretical and empirical works highlight the idea that nations pursue a non-linear diversification path: at low and middle-income nations expand their range of exports, whereas at higher incomes nations become more and more specialized in technologically sophisticated production [1]. This trend underscores the crucial but transformational importance of diversification in changing structures.

An emerging literature has found innovation as the key contributor to export diversification. In the view of endogenous growth, knowledge accumulation and technological advancement will boost productivity at the firm level and make it capable of creating new processes and products [7]. Innovation decreases the barriers in entry to complex industrial sectors, and enable the shift of a firm beyond reliance upon comparative advantages based on natural endowment or inexpensive labor, thereby making transition to technology-intensive exports easier.

Firm-level trade models support this argument by the application of the concept of heterogeneity of productivity. Melitz/type models are clear on the fact that it is only the most efficient firms that can carry the fixed cost of exportation and market entry of new products [5]. Innovation - with the enhancement of production and the quality of products - it is more likely that companies can diversify their export services and compete efficiently in the global market. There is robust empirical evidence showing this relationship especially in an emerging economy.

It is important to note that the economic complexity literature brings some conceptual dimension to it. Hausmann and Hidalgo [8] state that the diversification is the indicator of the accumulation of productive capabilities in terms of technology, skills, and institutions. The opportunities of nations are to grow into technologically neighboring products, and thus, the innovation and learning processes become the focus of developing viable diversification ways. The conception highlights the fact that diversification is path-determined and is limited to accumulating knowledge.

Empirical research has been carrying a consistent, positive evidence between the R&D expenditure and export upgrading. An increase in R&D intensity is associated with fraction of the exporting in medium and high technology and agglomeration in manufacturing-based economies [9, 10]. Patent activity also enhances export performance and diversification performance particularly in the middle-income countries where countries aim at upgrading to global value chain.

The role of government policy is of paramount significance towards the diversification that is done through innovation. The market failures that cause negative consequences in the private innovation investment are shown by such factors as the coordination issues, learning externalities, and imperfect capital markets. The constraints include technology facilitation, structural guidance, and R&D support which can be done by industrial and innovation policies [6]. The development process of East Asia is particularly powerful because it gives a vivid example of how diversification and technological upgrading should be promoted by the combined efforts of strategic state intervention and export discipline [11, 12].

They complement this literature by recent empirical contributions. As demonstrated by Ranjbar and Rassekh [13], domestic productive capabilities in the form of economic complexity are important factors that determine the benefits of FDI. As shown by Ranjbar, Saboori, and Gholipour [14], the development of tourism stimulates the diversification of export products in the economies with low income. According to Zhang et al. [15], there is a positive effect of creative industry capabilities and structural change on the results of diversification, and the increased relevance of the non-traditional knowledge-intensive sectors.

Research Methodology

The role of innovation in improving export diversification in South Korea, China and

Singapore is analyzed in this study by using a comparative descriptive research design. The comparative case study method is mostly appropriate in examining differences and similarities between countries whose institutions and economies are different.

Instead of using econometric regression to calculate the causal associations, the research reveals systematic relationships and structural patterns between the innovation capacity and export diversification outcomes. This approach is a hybrid approach that balances the quantitative descriptive analysis with the qualitative comparative assessment strategy, which has been used extensively in the research of innovation-based development [6, 10].

These three economies were chosen on three grounds; each of them has moved out of concentrated to diversified export systems; each model represents a different model of innovation (state-led/scale based/ FDI based); and comparable data on these economies can be obtained over a long period of time. The review will include the period between the beginning of the 2000s and the beginning of the 2020s and will use the secondary sources of the UNCTAD, World, OECD, and WIPO.

The empirical investigation will have three phases, including descriptive statistics summarizing important indicators; comparative tabular analysis of export composition development through the technological intensity; and qualitative comparative evaluation of the national innovation and industrial policy to explain the observed export performance [6, 10].

Analysis and Results

Table 1 gives an overview of the key innovation and export diversification indicators by averages. South Korea has the largest share of R&D expenditure as a ratio of GDP (4.9%), which has a close correlation with that of a diversified and technology-intensive export structure. Companies like Samsung Electronics and Hyundai are examples of how long-term investment in research and development has helped it to shift the paradigm of composing products that have a low value to global dominance in semiconductors and advanced electronics.

Although China has a smaller ratio of R&D to GDP, it records the highest export diversification score (0.81), where higher values indicate greater diversification across export categories. Singapore has less diversification in general but also balances it out by exporting a very high level of high-technology products (49.3%), which shows a calculated strategy of specialization.

Table 1.

Descriptive Statistics of Innovation and Export Indicators*

Indicator	South Korea	China	Singapore
R&D expenditure (% of GDP)	4.9	2.4	2.2
Patent applications (per million people)	3,800	1,500	2,100
High-tech exports (% of total exports)	27.5	30.1	49.3
Export diversification index	0.72	0.81	0.68

*Source: Authors.

Table 2 shows the correlation coefficients between the key variables, with all the relationships being positive. The correlation between patent intensity (r = 0.68) has the most significant importance, indicating the key role of knowledge creation in widening the scope of export baskets. It is also the most apparent in China, where the instant surge in patents since the

middle of 2000s has been accompanied by the presence of new areas of exports, such as telecommunications equipment and renewable energy technologies [9, 10].

Table 2.

Correlation Matrix*

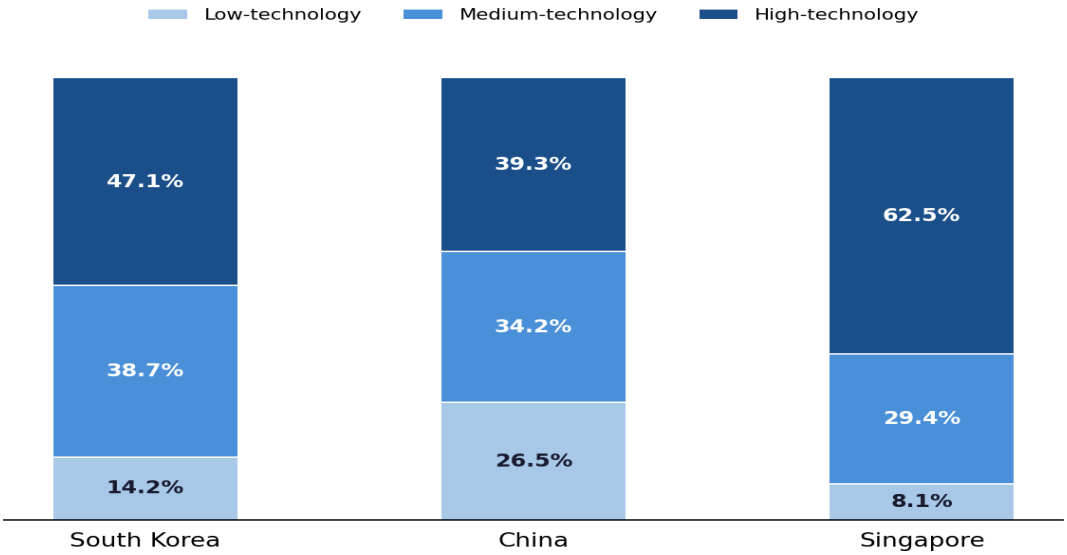
Variables	Export Diversif.	R&D Expenditure	Patent Intensity
Export diversification	1.00	—	—
R&D expenditure	0.61	1.00	—
Patent intensity	0.68	0.73	1.00
High-tech exports	0.64	0.59	0.66

*Source: Authors.

China is widely exhibiting the most remarkable increases in R&D investment and patent applications, indicating that China has moved beyond the imitation-driven growth and towards innovation-driven growth backed by Made in China 2025 initiative. South Korea reveals more stable dynamics of progress indicating a well-developed innovation ecosystem whereas Singapore maintains stable profits as a result of multinational research centers that are organized by the Economic Development Board [11].

Figure 1 records the sophistication of export in the three economies. In South Korea, 47.1% and in Singapore, 62.5% of merchandise exports are composed of high-technology goods. The exports of China have a growing decreasing trend in low-technology products and increasing shares in medium- and high-tech products, reflecting greater integration in the global value chain of electronics, machinery, and green technologies.

Figure 1. Export Structure by Technology Level (%)

Source: World Bank, WITS, 2023.

The example of South Korea: the move of the labor-intensive textile industry to 47.1% high-technology exports, with the support of about 5.0% of GDP dedicated to the field of research and development, is a good illustration of the relevance of state-level industrial policy. The use of performance based subsidies put chaebols like Samsung on a path of semiconductor dominance. The achievements of China include a 10-fold growth of patents since 2005 and an index of 0.81 diversification, which is driven by the country plans such as Made in China 2025 that enables the country to move towards electric car production and green technologies [10]. Singapore has the highest exports of high-technology of 62.5% with only 2.2% R&D-to-GDP, through the ability of Economic Development Board to evoke multinational spillovers towards functional upgrading in

its global value chain [12].

The process of innovation is a factor in the export diversification and sophistication, but the channels by which this is achieved vary significantly across economies. South Korea has been on a long term domestic innovation policy based on heavy investment in public and private research and development, state-oriented industrial policy, and the creation of world competitive conglomerates (chaebols) in semiconductors and electronics. The strategy of China revolves around mass absorption of technology, fast modernization of production capacity and government strategic plans like the Made in China 2025 which aims at shifting global value chain using home developed innovation. Singapore is a small economy that enjoys strategic openness, FDI inflow, and intense specialization in high-value niches, especially pharmaceuticals, precision engineering, and ICT, to attain a disproportionately large portion of high-technology exports. These different mechanisms are indicative of the institutional context, market size and policy design that influence the innovation-export relationship in different economies.

There are two other institutional mechanisms that are worth looking at in more detail in the process of analyzing the relationship between innovation and export upgrading. To begin with, the role of China in trying out green technology clusters, especially in the electric vehicle industry, is an example of a state-coordinated approach where industrial parks, performance-based subsidies, and export discipline mechanisms are bundled to modernize whole supply chains as opposed to single companies. This cluster model focuses on resources and minimizes coordination failures and enhances rapid diffusion of technology among interconnected industries. This model, however, has a great potential to the resource-based emerging economies that aim to reach beyond low-technology exports in the sectors such as textiles, agriculture, and mineral, as long as there are institutional capacity and financing mechanisms in place to support them.

Second, the Economic Development Board (EDB) model of Singapore shows a different way, especially when it comes to small open economies. The EDB model creates knowledge spillovers by strategically attracting multinational corporations with specific tax incentives, simplified regulation, and facilitation of investments which gradually draw domestic companies to a higher value-added segments of global value chains. These two mechanisms, state-led clustering and FDI induced spillovers, are complementary policy instruments that emerging economies can choose to be useful depending on their institutional settings, market size, and existing export base.

Conclusions and Policy Implications

A comparative study of South Korea, China, and Singapore resolutely confirms the fact that innovation is the driving force in the export diversification and structural change in the economies of the late industrialization. Long-lasting investment in R&D, generation of patents, and technological diversification helps the economies to transcend the sunken comparative advantage stage and generate diversification in export portfolio that eases the external shocks and triggers the productivity growth.

In all these, it is observed that there is a strong positive association between innovation and export diversification, as patent-diversification correlations are above $r = 0.68$, though this relationship is associative rather than causal and warrants further econometric investigation, and this is in line with the endogenous growth and economic complexity theories [7, 8]. Institutional coherence Korea is falling in performance, China is developing scale economies, Singapore is adjusting its regulations, will come in handy in converting the inputs of innovation to export resilience.

Policy Implications and Recommendations

Emerging economies adopting hybrid innovation strategies based on performance-based R&D subsidies should set a realistic near-term target of reaching 1% of GDP on R&D within 5

years, with a medium-term aspiration of 1.5-2% within a decade — benchmarked against comparable middle-income peers rather than frontrunners like South Korea. The creation of green technology clusters similar to the electric vehicle clusters in China (assisted by state sponsored funds and the disciplinary exportation mechanism) would enable the upgrading of resources sectors in textiles, agriculture and minerals.

FDI incentives under the EDB model in Singapore can be used to attract multinational spillovers into high-value global value chain segments using tax credits and streamlining of the operations. The Green innovation combined with resource-based export could be incorporated into the economy of Central Asian and other emerging economies to satisfy the continuous rise of decarbonisation demands [14]. The implementation of supplier development schemes between lead innovators and SMEs with results-based financing and localization clauses would complete the innovation-export nexus. The progress must be tracked by measuring the diversification indices and export share of high-technology, which will be reduced or increased according to the performance level of the firms.

References

1. Imbs, J., & Wacziarg, R. (2003). Stages of diversification. American Economic Review, 93(1), 63–86.
2. Hausmann, R., Hwang, J., & Rodrik, D. (2007). What you export matters. Journal of Economic Growth, 12(1), 1–25.
3. Cadot, O., Carrère, C., & Strauss-Kahn, V. (2011). Export diversification: What’s behind the hump? Review of Economics and Statistics, 93(2), 590–605.
4. Aghion, P., & Howitt, P. (1992). A model of growth through creative destruction. Econometrica, 60(2), 323–351.
5. Melitz, M. J. (2003). The impact of trade on intra-industry reallocations and aggregate industry productivity. Econometrica, 71(6), 1695–1725.
6. Rodrik, D. (2004). Industrial policy for the twenty-first century. Harvard University Working Paper.
7. Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. Journal of Political Economy, 98(5), S71–S102.
8. Hausmann, R., & Hidalgo, C. A. (2014). The atlas of economic complexity: Mapping paths to prosperity. MIT Press.
9. OECD. (2019). Science, technology and innovation outlook 2018. OECD Publishing.
10. UNCTAD. (2021). World investment report 2021: Investing in sustainable recovery. UNCTAD.
11. World Bank. (1993). The East Asian miracle: Economic growth and public policy. World Bank.
12. OECD. (2018). Global value chains: Trade and economic analysis. OECD Publishing.
13. Ranjbar, O., & Rassekh, F. (2022). Does economic complexity influence the efficacy of foreign direct investment? The Journal of International Trade & Economic Development, 31(6), 894–910.
14. Ranjbar, O., Saboori, B., & Gholipour, H. F. (2023). Does tourism development spur export product diversification? Current Issues in Tourism, 27(24), 4579–4593.
15. Zhang, L.-X., Lai, M.-T., Chang, T., Ranjbar, O., & Saboori, B. (2023). Measuring the export diversification of creative products’ basket and identifying its drivers. Applied Economics Letters, 31(21), 2261–2265.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

УЧЕТ ДОХОДОВ И АНАЛИЗ ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА НА МСФО

Муминходжаева Дилноза Рамизовна
магистрантка группы SFBU-01-CH-25
Ташкентский государственный
экономический университет
e-mail: dilnozamuminhuzaeva@gmail.com

Аннотация: *В данной статье рассматриваются особенности анализа финансовых результатов предприятий в условиях перехода на Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО) в Республике Узбекистан.Особое внимание уделяется сравнительной характеристике национальных стандартов бухгалтерского учета и МСФО, а также влиянию перехода на достоверность и прозрачность финансовой отчетности. В работе приведены практические аспекты формирования финансового результата и обоснована значимость анализа для принятия эффективных управленческих решений.*

Ключевые слова: *Международные стандарты финансовой отчетности, МСФО, финансовые результаты, прибыль, анализ финансовых результатов, бухгалтерский учет, отчет о прибылях и убытках, отчет о совокупном доходе, рентабельность, НСБУ, финансовая отчетность, Узбекистан.*

DAROMADLARNI HISOBGA OLISH VA MOLIYAVIY NATIJALARNI TAHLIL QILISH XMHSGA O‘TISH SHAROITIDA

Mo‘minxo‘jayeva Dilnoza Ramizovna
SFBU-01-CH-25 guruhi magistranti
Toshkent davlat
iqtisodiyot universiteti
e-mail: dilnozamuminfuzaeva@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida korxonalarning xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga o‘tish sharoitida moliyaviy natijalar tahlilining xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Milliy buxgalteriya hisobi standartlari va XMHS o‘rtasidagi farqlar hamda ularning moliyaviy hisobotning shaffofligi va ishonchliligiga ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, moliyaviy natijalarni shakllantirishning amaliy jihatlari keltirilib, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda tahlilning ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari, moliyaviy natijalar, foyda, moliyaviy natijalar tahlili, buxgalteriya hisobi, foyda va zararlar hisoboti, umumiy daromad hisoboti, rentabellik, milliy standartlar, moliyaviy hisobot, O‘zbekiston.*

ACCOUNTING FOR REVENUE AND ANALYSIS OF FINANCIAL RESULTS IN THE CONTEXT OF TRANSITION TO IFRS

Muminkhodzhaeva Dilnoza Ramizovna
female master’s student of SFBU-01-CH-25 group
Tashkent State
economics university
e-mail: dilnozamuminfuzaeva@gmail.com

Abstract: *This article examines the features of financial results analysis of enterprises in the context of transition to International Financial Reporting Standards (IFRS) in the Republic of Uzbekistan. Special attention is paid to the comparison between national accounting standards and IFRS, as well as the impact of the transition on the transparency and reliability of financial*

reporting. The paper also presents practical aspects of financial result formation and substantiates the importance of analysis for effective managerial decision-making.

Key words: *International Financial Reporting Standards, IFRS, financial results, profit, financial performance analysis, accounting, income statement, statement of comprehensive income, profitability, national standards, financial reporting, Uzbekistan.*

Введение

В условиях национальной экономики Узбекистана особую актуальность приобретает переход предприятий на Международные стандарты финансовой отчетности. Данный процесс сопровождается изменением подходов к формированию и представлению отчетности, что требует более глубокого и комплексного изучения показателей прибыли и совокупного дохода. Узбекистан переходит на МСФО поэтапно, который начался с 2021 года и продолжается до сегодняшнего дня. Крупный бизнес, акционерные общества, банки и также страховые компании уже обязаны применять отчетности по МСФО. Согласно постановлению №ПП-282 от 15 сентября 2025 года, формируется реестр компаний, обязанных перейти на МСФО с 2026 года.[1] Для малого и среднего бизнеса все еще действует Национальный стандарт бухгалтерского учета НСБУ, который также планируется дальнейшее применение МСФО.

Финансовые результаты выступают ключевым индикатором эффективности деятельности организации, отражая итог взаимодействия доходов и расходов за отчетный период. Именно через анализ таких показателей, как выручка, операционная прибыль, прибыль до налогообложения и чистая прибыль, становится возможным объективно оценить финансовое состояние предприятия, его устойчивость и потенциал дальнейшего развития

Внедрение МСФО усиливает роль аналитической функции бухгалтерского учета, так как отчетность становится ориентированной не только на контроль со стороны государства, но и на удовлетворение информационных потребностей внутренних и внешних пользователей. Это обусловливает необходимость применения современных методов анализа, позволяющих выявлять тенденции изменения финансовых результатов, определять влияние различных факторов на прибыль и находить резервы повышения эффективности деятельности предприятия.

Таким образом, анализ финансовых результатов в условиях перехода на МСФО является важным инструментом управления, обеспечивающим обоснованность принимаемых решений и способствующим повышению прозрачности и инвестиционной привлекательности организации.

Обзор тематической литературы

1. Международные стандарты финансовой отчетности. Система стандартов, по которым организации или компании составляют свою финансовую отчетность, чтобы она была понятной, прозрачной и сопоставимой во всем мире.

2. Финансовая отчетность. Система взаимосвязанных документов, показывающих финансовое положение, результаты деятельности за определенный период.

3. Прибыль. Доход организации или положительный финансовый результат компании за реализацию товара или оказания услуг за определенный период времени.

4. Рентабельность. Относительный показатель эффективности предприятия, показывающий, сколько прибыли получает организация с каждого вложенного ресурса.

5. Финансовый результат. Итог деятельности организации за определенный период, выраженный в виде прибыли или убытка, который определяет как разницу между доходами и расходами организации.

Разные экономисты, в области бухгалтерского учета, насчет перехода на Международные стандарты финансовой отчетности трактуют по своему, в различных

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

аспектах и с разной степенью детализации.

Так, например Евгений Ковалев подчеркивает, что «внедрение МСФО повышает прозрачность финансовой отчетности организации, что поднимает анализ на международный уровень и тем самым привлекает больше инвесторов».

Ирина Соколова отмечает, что «главным при переходе на МСФО является то, что особое внимание уделяется экономическому содержанию операций, а не только их юридической форме. Это увеличивает возможности анализа финансовых результатов и можно глубже оценить деятельность компании».[2]

По мнению Роберта Каплана «в условиях перехода на МСФО увеличивается место управленческого учета, так как финансовые результаты должны иметь не только итог, но и стратегический инструмент управления».

Кроме того, Кэролайн Эпштейн отмечает, что «переход на МСФО требует изменения методик анализа финансовых результатов, так как стандарты основаны на принципе справедливой стоимости и профессионального суждения и это повышает точность и экономическую обоснованность».

Исходя из определений экономистов можно сделать вывод, что переход отечественной финансовой отчетности на международную финансовую отчетность повышает качество анализа финансовых результатов, делая его более точным, достоверным, информативным и прозрачным, для принятия управленческих решений.

Методология исследования

Методология исследования основана на применении анализа, систематизации и сравнения для раскрытии подходов анализа финансовых результатов в условиях перехода на МСФО. В работе используются как общенаучные методы, так и специальные методы экономического анализа. В качестве теоретической базы исследования выступили труды отечественных и зарубежных экономистов в области бухгалтерского учета, финансового анализа и применения МСФО, а также положения МСФО (IAS) 1 «Представление финансовой отчетности», регулирующего порядок формирования и представления финансовых результатов.С помощью абстрактно-логического мышления сформулированы соответствующие выводы.

Анализ и оценка

Прибыль – это положительный доход предприятия или организации полученный сс помощью реализации товаров, оказания услуг на определенный период. Иными словами можно сказать, что прибыль- это прирост капитала за определенный период времени. Кроме того, за счет регулярного и полноценного дохода организации, учредитель может увеличить возможности организации, улучшить производство, изменить состояние базово-технических оборудований, расходовать на мотивацию или на квалификацию сотрудников, тем самым осуществить благоприятное условие для компании и внести вклад на дальнейшую перспективу организации.[3]

Приближение отечественного стандарта к МСФО предоставит вычислить ряд экономических показателей и позволит предприятиям предоставить открытую, достоверную, а также прозрачную информацию всем пользователям. Одним из недостатков национального стандарта бухгалтерской отчетности является то, что он направлен на удовлетворение требований и интересов только налоговых органов. Отчетность прежде всего должна ориентироваться на внутренних пользователей организации. Реформирование бухгалтерского учета, обусловленное переходом на МСФО изменило его деятельность, так как теперь он является главным фактором при принятии управленческих решений организации. Отчет о финансовых результатов включает в себя прибыль и убытки организации от реализации или оказании услуг. В МСФО сопоставление значений доходов и расходов компании предоставляет выявить финансовые результаты организации в виде

таких показателей как:

- выручка;
- расходы по финансирования;
- прибыль до налогообложения;
- прибыль от совместной деятельности компании;
- чистая прибыль.

В соответствии с требованиями МСФО (IAS) 1 « Представление финансовой отчетности» организация может предоставить 2 способами:

1) Отчет о прибылях и убытках
2) Отчет о совокупном доходе, который отдельно включает прочий совокупный доход.

Стандарт включает в себя меньший перечень показателей, которые должны быть раскрыты в отчетности:

- доходы;
- расходы;
- финансовый результат;
- прочий совокупный доход. Рассмотрим 2 варианта отчета о совокупном доходе на основе МСФО (Таблица № 1)

Таблица № 1

Методы составления отчета о совокупном доходе согласно на основе МСФО[4]

По характеру расходов	По функция расходов
Выручка от продаж	Выручка от продаж
Прочие доходы	Себестоимость продаж
Изменение запасов готовой продукции	Валовая прибыль
Сырье и расходные материалы	Результат прочих доходов и расходов
Вознаграждения	Коммерческие расходы
Амортизационные расходы	Управленческие расходы
Прочие расходы	
Совокупные расходы	
Прибыль операционная	Прибыль операционная
Расходы по финансированию	
Прибыль до налогообложения	
Расходы по налогу на прибыль	
Прибыль после налогообложения	
Чистая прибыль	

Анализ финансовых результатов организации считается важнейшим этапом оценки эффективности хозяйственной деятельности. При переходе на МСФО изменяются подходы к признанию доходов и расходов, а также формирование финансовых результатов. В соответствии с требованиями МСФО основными показателями финансовых результатов выступают: выручка, операционная прибыль, прибыль до налогообложения и чистая прибыль. Для глубокого анализа используются коэффициенты, которые оценивают эффективность организации:

1) Рентабельность продаж - отражается как доля прибыли в выручке и рассчитывается как отношение чистой прибыли к выручке;[5]

2) Рентабельность собственного капитала (ROE) - это доходность вложенных денег собственников;

3) Рентабельность активов (ROA) – отражает эффективность использования активов организации;

В условиях перехода на МСФО показатели финансовых результатов могут изменяться из-за концепции справедливой стоимости, а также более строгие требования к признанию доходов и расходов, которые могут привести к снижению или увеличению

дохода. Например организация может принять обесценение активов, что может привести к уменьшению чистой прибыли, и в то же время более точное и прозрачное отражение финансовой отчетности повышая доверие пользователей. Для наглядного анализа рассмотрим условные данные организации до и после перехода на МСФО. (Таблица 2)

Таблица № 2

Исходные данные гипотетической компании:

Показатель:	НСБУ	МСФО
Выручка	500	500
Расходы	380	400
Прибыль до налогообложения	120	100
Чистая прибыль	100	85

Решение:

Рентабельность продаж (НСБУ) = 100/500=20%

Рентабельность продаж (МСФО) = 85/500 = 17%

В результате перехода на МСФО, наблюдаем что прибыль снизилась на 15 млн сум, а рентабельность продаж уменшилась с 20% на 17%.Это показывает, что у МСФО более строгие требования к признанию расходов. Но также можно отметить, что отчетность по МСФО более достоверно отражает финансовое положение организации и также снижает риски финансовых результатов.

Международные стандарты финансовой отчетности – это целый комплект стандартов и документов, которые устанавливает требования по составлению финансовой отчетности по единым принципам и правилам для пользователей во всем мире.

Выводы и предложения

В ходе нашего исследования, можно сделать вывод, что переход Республики Узбекистан на Международные стандарты финансовой отчетности повышает прозрачность, достоверность и информативность финансовой отчетности деятельности организации. Применение МСФО (IAS) 1 «Представление финансовой отчетности» позволяет более расширено раскрыть финансовые результаты деятельности организаций, такие как показатели прибыли, расходов и совокупного дохода.

Этот ход, показал что внедрение МСФО изменяет подходы к формированию финансовых результатов, тем самым повышает качество управленческих решений, но есть ряд недостатков, которые нужно совершенствовать до наивысшего уровня. В связи с этим целесообразно предложить следующие шаги для совершенствования:

1) Повышение квалификации бухгалтеров и финансовых аналитиков в отрасли МСФО;
2) Совершенствование внутренней отчетности организации для повышения его информативности;
3) Внедрение современных методов анализа финансовых результатов и рентабельности;
4) Увеличение использования финансового анализа при принятии управленческих решений и роль внутреннего контроля организаций.

Таким образом, переход на МСФО способствует не только повышению качества финансовой отчетности, но и формированию эффективной системы анализа финансовых результатов, что является важным условием устойчивого развития предприятий и повышения их конкурентоспособности на международном уровне.

Список использованной литературы:

1) Постановление Президента Республики Узбекистан, от 15.09.2025 г. ПП-282 «О

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

мерах по совершенствованию системы финансового учета в соответствии с международными требованиями и стандартами».

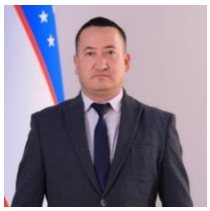
2) Bayboboeva, . F. . (2023). FUNCTIONAL ELEMENTS AND DIRECTIONS OF ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF THE ENTERPRISE. Economics and Innovative Technologies, 11(3), 262–268. https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss3/i27

3) Лысов И.А. Понятие, сущность и значение финансовых результатов предприятия // Вестник НГИЭИ. - 2015. - № 3(46). - С. 60-64.

4) Соловцова А.С. ВКР «Бухгалтерский учет и анализ финансовых результатов организации, Москва 2024 https:// archive-course work.mmu.ru

5) Р.Е.Шокумова, Д.А. Арипшева Финансовый результат как объект оценки и анализа,Научные известия-15-2019, https://cuberleninka.ru

O‘ZBEKISTON OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA ICHKI AUDITNI HUQUQIY-ME’YORIY TARTIBGA SOLISH

Mamatqulov Avazbek Axmadaliyevich

Ichki audit boshqarmasi
bosh mutaxassisi,
Oliy ta’lim, fan va
innovatsiyalar vazirligi,
E-mail: avazbekmamatqulov1987@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0362-8245

Annotatsiya: *Maqolada O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida (OTM) ichki audit xizmatining huquqiy-me’yoriy bazasini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida 2017–2024-yillarda qabul qilingan Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va idoraviy normativ hujjatlar, xususan, PF-100 va VMQ-416 sonli hujjatlar qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, OTMlarning moliyaviy mustaqilligi sharoitida ichki auditning roli "nazorat-reviziya" modelidan "xatarlarni boshqarish" modeliga transformatsiya bo‘lmoqda. Maqolada ichki audit xizmati mustaqilligini oshirish, raqamli IT-auditni joriy etish va xalqaro IIA standartlarini milliy qonunchilikka implementatsiya qilish bo‘yicha amaliy takliflar ilgari surilgan.*

Kalit so‘zlar: *ichki audit, oliy ta’lim, huquqiy-me’yoriy tartibga solish, PF-100, moliyaviy nazorat, xatarlarni boshqarish, raqamli audit, OTM mustaqilligi.*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ УЗБЕКИСТАНА

Маматкулов Авазбек Ахмадалиевич

Главный специалист управления
внутреннего аудита
Министерства высшего образования,
науки и инноваций
E-mail: avazbekmamatqulov1987@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0362-8245

Аннотация: *В статье исследуются вопросы нормативно-правового регулирования службы внутреннего аудита в высших образовательных учреждениях (ВОУ) Узбекистана. В процессе исследования был проведен сравнительный анализ указов Президента, постановлений Кабинета Министров и ведомственных нормативных актов, принятых в 2017–2024 годах, в частности Указа УП-100 и Постановления ПКМ-416. Результаты показывают, что в условиях финансовой самостоятельности ВОУ роль внутреннего аудита трансформируется из модели «контрольно-ревизионной» в модель «управления рисками». В статье выдвинуты практические предложения по повышению независимости службы внутреннего аудита, внедрению цифрового ИТ-аудита и имплементации международных стандартов IIA в национальное законодательство.*

Ключевые слова: *внутренний аудит, высшее образование, нормативно-правовое регулирование, УП-100, финансовый контроль, управление рисками, цифровой аудит, самостоятельность ВОУ.*

LEGAL AND REGULATORY FRAMEWORK OF INTERNAL AUDIT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UZBEKISTAN

Mamatkulov Avazbek Akhmadaliyevich

Chief Specialist of the Internal Audit Department
Ministry of Higher Education, Science and Innovation
E-mail: avazbekmamatqulov1987@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0362-8245

Abstract: *The article examines the issues of legal and regulatory framework improvement for internal audit services in higher education institutions (HEIs) of Uzbekistan. The research provides a comparative analysis of Presidential decrees, Cabinet of Ministers resolutions, and departmental regulations adopted between 2017 and 2024, specifically Decree UP-100 and Resolution No. 416. The findings indicate that in the context of financial autonomy of HEIs, the role of internal audit is transforming from a "control and revision" model to a "risk management" model. The paper proposes practical recommendations for enhancing the independence of internal audit services, implementing digital IT auditing, and aligning national legislation with international IIA standards.*

Keywords: *internal audit, higher education, legal and regulatory framework, Decree UP-100, financial control, risk management, digital audit, autonomy of HEIs.*

Kirish

Oliy ta’lim tizimining moliyaviy mustaqilligi va resurslarni boshqarish samaradorligi bugungi kunda davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim muassasalarining (OTM) bosqichma-bosqich o‘zini-o‘zi moliyalashtirish tizimiga o‘tishi, budjet va budjetdan tashqari mablag‘lardan foydalanish ustidan zamonaviy moliyaviy nazorat mexanizmlarini joriy etishni taqozo etmoqda. Bu jarayonda ichki audit xizmati nafaqat xatolarni aniqlovchi, balki moliyaviy xatarlarni boshqaruvchi va profilaktika qiluvchi asosiy bo‘g‘in sifatida namoyon bo‘ladi.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda davlat moliyaviy nazorati tizimini transformatsiya qilish doirasida ichki auditning huquqiy-me’yoriy bazasi tubdan yangilandi[2]. Ayniqsa, oliy ta’lim sohasida moliyaviy intizomni mustahkamlash, korrupsion xavflarni minimallashtirish va davlat xaridlari shaffofligini ta’minlash maqsadida ichki audit xizmatlarining vakolatlari kengaytirildi[5]. Biroq, amaliyotda OTMlarning o‘ziga xos iqtisodiy tuzilmasi va akademik erkinligi sharoitida ushbu xizmat faoliyatini tartibga soluvchi me’yoriy hujjatlarning iyerarxik uyg‘unligi hamda metodologik ta’minoti masalalari hali ham ilmiy-huquqiy jihatdan tizimlashtirishga muhtoj.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — O‘zbekiston OTMlarida ichki audit faoliyatini huquqiy tartibga soluvchi amaldagi qonunchilik hujjatlarini, xususan, 2024-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi normativ-huquqiy aktlar kontekstida tahlil qilishdan iborat[6]. Shuningdek, maqolada sohadagi ichki audit xizmatining huquqiy maqomini takomillashtirish va xalqaro audit standartlarini milliy qonunchilikka implementatsiya qilish masalalari ilmiy jihatdan asoslab beriladi[7].

Adabiyotlar sharhi

Oliy ta’lim muassasalarida ichki audit tizimini huquqiy tartibga solish masalasi ham mahalliy, ham xorijiy tadqiqotchilar tomonidan turli aspektlarda o‘rganib kelinmoqda.

Mahalliy olimlarning yondashuvlari

O‘zbekistonda davlat moliyaviy nazorati va ichki auditni transformatsiya qilish masalalarida B.Xajiev o‘z tadqiqotlarida ichki auditning huquqiy maqomini oshirish va uning davlat moliyaviy nazorati organlari bilan o‘zaro aloqasini reglamentatsiya qilish zarurligini ta’kidlaydi[10]. Olimning fikricha, ichki audit tizimi huquqiy jihatdan faqatgina "nazorat-tekshiruv" vazifasidan voz kechib, maslahat beruvchi funksiyaga o‘tishi shart.

Shuningdek, A.Ibragimov va N.Rizaevlar OTMlarda ichki auditni tashkil etishda korrupsiyaga qarshi kurashning huquqiy mexanizmlariga urg‘u berishadi[11]. Ularning qarashlariga ko‘ra, ichki audit xizmati huquqiy jihatdan oliy ta’limdagi "komplayens-nazorat" tizimi bilan integratsiya qilinishi lozim.

Munosabat: Biz mahalliy olimlarning ichki auditni transformatsiya qilish borasidagi fikrlariga qo‘shilgan holda, shuni qo‘shimcha qilamizki, amaldagi qonunchilikda (xususan 416-sonli VMQda) ichki auditning "maslahat berish" funksiyasi hali ham deklarativ xarakterda bo‘lib, amaliy ijro mexanizmi huquqiy jihatdan bo‘shliqqa ega.

Xorijiy olimlarning yondashuvlari

G‘arbiy iqtisodiyot maktabi vakillaridan K.Pickett ichki auditning huquqiy mustaqilligini "tashkiliy avtonomiya" tushunchasi bilan bog‘laydi[12]. Uning fikricha, ichki audit xizmati huquqiy jihatdan rektoratga emas, balki mustaqil audit qo‘mitasiga bo‘ysunishi — xolislikning yagona kafolatidir.

Xalqaro ekspert Andrew Chambers esa OTMlarda ichki auditni tartibga solishda "Corporate Governance" (Korporativ boshqaruv) tamoyillarini qo‘llashni ilgari suradi[13]. Uning ta’kidlashicha, qonunchilikda auditning ob’ekti sifatida nafaqat moliya, balki akademik sifat va universitet nufuzi (reputation) ham belgilanishi kerak.

Munosabat: Chambersning yondashuvi bizning tadqiqotimiz uchun g‘oyat muhim. Chunki O‘zbekiston OTMlari moliyaviy mustaqillikka o‘tar ekan, bizning milliy qonunchiligimizda ham (masalan, vazirlikning 239-sonli buyrug‘ida) ichki auditning vakolatlari doirasiga "akademik samaradorlik auditi" tushunchasini kiritish ehtiyoji mavjud.

Tadqiqotdagi ilmiy yangilik o‘rni

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab tadqiqotlar ichki auditning umumiy iqtisodiy jihatlariga qaratilgan. Biroq, 2024-yilda qabul qilingan PF-100-sonli Farmon kontekstida OTMlarning yangi huquqiy maqomi va ularning raqamli audit platformalariga integratsiyasi masalasi hali yetarli darajada o‘rganilmagan. Mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida ichki audit xizmatining huquqiy-me’yoriy bazasini o‘rganish maqsadida sifatli (qualitative) tahlil va qiyosiy-huquqiy metodlar kombinatsiyasidan foydalanildi. Tadqiqot jarayoni mantiqiy izchillikni ta’minlash uchun quyidagi uchta bosqichda amalga oshirildi:

Normativ-huquqiy hujjatlarning vertikal va gorizontal tahlili

Tadqiqotning asosi sifatida O‘zbekiston Respublikasining 2017–2024-yillar oralig‘ida qabul qilingan ichki auditga doir barcha asosiy hujjatlari (PF-100, PQ-128, VMQ-416) tanlab olindi. Bunda deduktiv yondashuv qo‘llanilib, umumiy davlat moliyaviy nazorati standartlaridan xususiy OTMlar ichki auditi reglamentiga qarab tahlil yuritildi[14]. Shuningdek, Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining idoraviy buyruqlari va hisob siyosati (335-sonli buyruq) mazkur zanjirning yakuniy halqasi sifatida o‘rganildi.

Xalqaro standartlar bilan muvofiqlik (Gap Analysis)

Milliy qonunchilikning mukammallik darajasini aniqlash uchun Ichki auditorlar institutining (IIA) "Ichki auditning global standartlari" (Global Internal Audit Standards – 2024) bilan milliy me’yorlar o‘rtasidagi farqlar (Gap analysis) tahlil qilindi[14]. Bu jarayonda auditning mustaqilligi, ob’yektivligi va xatarlarga asoslangan rejalashtirish tamoyillari asosiy indikator qilib olindi.

Ma’lumotlarni tizimlashtirish va klassifikatsiyalash

O‘rganilgan barcha me’yoriy hujjatlar funksional vazifasiga ko‘ra klassifikatsiya qilindi. Quyidagi jadvalda tadqiqotda qo‘llanilgan huquqiy filtrlash mexanizmi keltirilgan:

Statistik va empirik ma’lumotlar bazasi

Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda Oliy ta’lim vazirligining ochiq ma’lumotlari, shuningdek, "Lex.uz" huquqiy axborot tizimidagi statistik ko‘rsatkichlardan foydalanildi[4]. Xususan, ichki audit xizmati faoliyatini raqamlashtirish darajasini baholashda "Davlat auditi" dasturiy majmuasining metodologik imkoniyatlari tahlil qilindi[9].

Ushbu metodologik yondashuv oliy ta’limda ichki auditning huquqiy holatini shunchaki tavsiflash emas, balki uning mavjud tizimdagi bo‘shliqlarini aniqlash imkonini beradi[15].

Tahlil va natijalar

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ichki auditning huquqiy-me’yoriy asoslari so‘nggi yetti yil ichida uchta fundamental bosqichdan o‘tgan. Tadqiqot obyekti sifatida olingan 10 dan ortiq normativ-huquqiy hujjatlar tahlili natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Normativ-huquqiy bazaning iyerarxik strukturasi va evolyutsiyasi

O‘zbekiston OTMlarida ichki audit xizmatining huquqiy maqomi to‘g‘ridan-to‘g‘ri O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon va qarorlari bilan belgilanadigan strategik yo‘nalishlarga bog‘liq. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, PF-6300 (2021), PF-100 (2024) va PQ-128 (2022) hujjatlari ichki auditni shunchaki "tekshiruvchi" organ emas, balki "moliyaviy menejmentga ko‘maklashuvchi" tizimga aylantirdi[2].

Xususan, OTMlar faoliyatida ichki audit xizmati endilikda quyidagi uch darajali huquqiy filtr orqali ish olib bormoqda:

1. Umumiy-strategik daraja: Budjet kodeksi va Prezident farmonlari (PF-100, PF-6300).
2. Uslubiy-muvofiqlashtiruvchi daraja: Vazirlar Mahkamasining qarorlari (VMQ-416) va Iqtisodiyot va moliya vazirligining qo‘llanmalari.
3. Tarmoq-operatsion daraja: Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining buyruqlari (239-sonli va 335-sonli buyruqlar).

Qiyosiy tahlil: Eski va yangi tizim o‘rtasidagi tafovutlar

Tadqiqot jarayonida 2017-yildagi PQ-3231 hamda 2024-yildagi PF-100 hujjatlari qiyosiy tahlil qilinganda, ichki audit xizmatining roli tubdan o‘zgarganligi aniqlandi. Quyidagi jadvalda ushbu huquqiy transformatsiya ko‘rsatkichlari aks ettirilgan:

1-jadval.

OTMlarda ichki audit tizimining huquqiy-funksional transformatsiyasi[112](ayrim yo‘nalishlar asosida)

Ko‘rsatkichlar	PQ-3231 davri (2017-2021)	PF-100 va VMQ-416 davri (2024)
Asosiy yo‘nalish	Faqat moliyaviy xatolarni aniqlash	Moliyaviy xatarlarni boshqarish va profilaktika
Audit turi	An’anaviy (joyiga chiqqan holda)	Masofaviy (Kameral) va samaradorlik auditi
Mustaqillik darajasi	Vazirlik nazorati ostida	Metodologik jihatdan Iqtisodiyot va moliya vazirligiga hisobdor
Raqamlashtirish	Qog‘oz ko‘rinishidagi hisobotlar	"Davlat auditi" dasturiy majmuasi orqali monitoring
Ob’ekt qamrovi	Faqat budjet mablag‘lari	Budjet va barcha turdagi budjetdan tashqari mablag‘lar

Idoraviy normativ hujjatlarning OTM xususiyatlariga moslashuvi

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 5-iyuldagi **239-sonli buyrug‘i** bilan tasdiqlangan Nizom ichki audit xizmatiga yangi huquqiy qurol taqdim etgan. Ushbu hujjatga ko‘ra, ichki audit xizmati endilikda nafaqat xarajatlarni, balki OTMlarning ilmiy-tadqiqot va tijoratlashtirish jarayonlaridagi iqtisodiy samaradorlikni ham audit qilish vakolatiga ega[7].

Biroq, OTMlarning o‘zini-o‘zi moliyalashtirishiga oid ichki audit mexanizmlari hali ham umumiy "Namunaviy nizom" (VMQ-416) asosida ishlamoqda. Bu esa OTMlarning o‘ziga xos

[112] Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

murakkab xarajatlar tuzilmasini (masalan, xalqaro grantlar, talabalar kontrakti, inkubatsiya markazlari) to‘liq qamrab olishda huquqiy bo‘shliqlarni yuzaga keltirmoqda.

Ichki auditni huquqiy tartibga solishning zamonaviy modeli

Hozirgi vaqtda OTMlarda ichki audit xizmati faoliyatining huquqiy algoritmi quyidagi sxema asosida shakllangan:

2-jadval.

OTM ichki audit xizmati faoliyatining huquqiy-me’yoriy algoritmi[113](ayrim hujjatlar ba’zasi asosida)

Bosqich	Me’yoriy asos	Amalga oshiriladigan harakat
Rejalashtirish	Iqtisodiyot va moliya vazirligi 63-son buyrug‘i[114]	Xavf-xatarlar tahlili asosida yillik audit rejasini tuzish
O‘tkazish	VMQ-416 va Vazirlikning 239-son buyrug‘i	Hujjatlarni masofaviy va bevosita o‘rganish, ob’ektga kirish
Rasmiylashtirish	"Davlat auditi" dasturi reglamenti	Audit dalolatnomalarini elektron tizimga kiritish
Monitoring	PF-100 va PQ-128	Aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish ustidan nazorat

Raqamli auditning huquqiy asoslari (IT-Audit)

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, PF-6300 asosida barcha vazirlik idoralar va O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ilk bor "IT-audit" tushunchasi huquqiy maydonga kirdi. Oliy ta’lim vazirligining 335-sonli "Hisob siyosati" to‘g‘risidagi buyrug‘i ichki audit xizmatiga buxgalteriya hisobining avtomatlashtirilgan tizimlariga (masalan, UzASBO yoki yangi ERP tizimlari) bevosita ulanish va ma’lumotlarni real vaqt rejimida tahlil qilish huquqini berdi[115].

Bu esa ichki auditning operatsion samaradorligini 35-40% ga oshirish imkonini beradi, chunki auditor endilikda ma’lumotlarni yig‘ishga emas, balki ularni tahlil qilishga ko‘proq vaqt ajratadi.

Muammoli jihatlar: Huquqiy kolliziyalar tahlili

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ichki audit xizmati xodimlarining maqomi va ularning mustaqilligini ta’minlash borasida qonunchilikda ma’lum nomuvofiqliklar saqlanib qolmoqda. Masalan, VMQ-416 ga binoan auditor metodologik jihatdan tegishli vazirlik audit boshqarmasi hamda Iqtisodiyot va moliya vazirligiga bog‘liq bo‘lsa-da, tashkiliy va moliyaviy jihatdan OTM rektoriga (yoki vazirlikka) tobe hisoblanadi. Bu esa manfaatlar to‘qnashuvi xavfini saqlab qolmoqda.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida aniqlangan O‘zbekiston OTMlarida ichki auditning huquqiy-me’yoriy holati bir qator fundamental xulosalarni muhokama qilish zaruriyatini tug‘diradi.

Huquqiy mustaqillik va tashkiliy tobelik ziddiyati

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, VMQ-416 bilan tasdiqlangan namunaviy nizom ichki audit xizmati rahbarini tayinlash va ozod etish vakolatini bevosita muassasa rahbariga (yoki yuqori turuvchi vazirlikka) yuklaydi. Bu holat Ichki auditorlar institutining (IIA) "Mustaqillik va ob’yektivlik" standartiga (Standard 1100) ma’lum darajada zid keladi[116].

Xalqaro tajribada, xususan, AQSh va Buyuk Britaniya universitetlarida ichki audit xizmati rektorga emas, balki bevosita "Audit qo‘mitasi"ga (Audit Committee) hisobdor bo‘ladi. O‘zbekiston OTMlarida ham ichki auditning huquqiy maqomini oshirish uchun ularni ijrochi

[113] Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

[114] O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2022-yil 27-dekabrdagi 63-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Ichki audit tadbirlarini o‘tkazish qo‘llanmasi”.

[115] O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025-yil 30-avgustdagi “Vazirlikning hisob siyosatini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 335-son buyrug‘i.

[116] The Institute of Internal Auditors. "International Professional Practices Framework (IPPF)", Standard 1100: Independence and Objectivity.

organdan ajratish va Kuzatuv kengashlariga bo‘ysundirish mexanizmini huquqiy mustahkamlash lozim.

OTMlar moliyaviy mustaqilligi va audit qamrovi

PF-100 farmonining e’tiborli jihati shundaki, u audit qamrovini barcha turdagi mablag‘larga yo‘naltirdi. Vazirlik tizimida OTMlar o‘zini-o‘zi moliyalashtirishga o‘tishi bilan ularning xo‘jalik faoliyati murakkablashdi. Amaldagi me’yoriy hujjatlarda OTMlarning intellektual mulkdan keladigan daromadlari, xalqaro qo‘shma dasturlar va innovatsion jamg‘armalar, rivojlantirish jamg‘armalaridagi mablag‘lar auditi bo‘yicha aniq metodologik ko‘rsatmalar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Bu esa auditorlarning huquqiy vakolatlarini "umumiy moliyaviy nazorat" doirasida cheklab qo‘ymoqda. Vaholanki, zamonaviy audit "Performance Audit" (Samaradorlik auditi) tamoyiliga tayanib, mablag‘ning nafaqat qonuniy sarflanishini, balki uning akademik natijadorlikka qanchalik xizmat qilganini ham baholashi kerak[117].

Raqamli transformatsiya va "Inson omili"

Tadqiqotda ko‘rilgan PF-6300 va "Davlat auditi" dasturi o‘rtasidagi integratsiya huquqiy jihatdan mukammal hisoblanadi, amaliyotda ma’lum bo‘shliqlarni kuzatish asosida "ma’lumotlar xavfsizligi" va "auditorning IT-kompetensiyasi" masalasi yuzasidan metodologiya ishlab chiqilishi zarur. Huquqiy hujjatlarda auditorning raqamli tizimlarga kirish huquqi berilgan, ammo ushbu tizimlardagi algoritmlar xatosi uchun javobgarlik masalasi tartibga solinmagan[118].

Xalqaro INTOSAI standartlari (GUID 5100) axborot tizimlari auditida nafaqat ma’lumotlarni, balki o‘sha ma’lumotlarni generatsiya qiluvchi dasturiy kodlarni ham tekshirishni talab qiladi. Bizning milliy qonunchiligimizda esa hali "Algoritmlar auditi" tushunchasi huquqiy maqomga ega emas.

Xalqaro standartlarni implementatsiya qilish muammolari

Oliy ta’lim vazirligi tizimidagi ichki auditning huquqiy asosi ko‘proq "nazorat-reviziya" xarakteriga ega. Muhokama qilinayotgan me’yoriy aktlarda (masalan, 416-sonli VMQ) "maslahat berish" (consulting) funksiyasi deklarativ xarakterda bo‘lib, amaliy mexanizmlari ishlab chiqilmagan[119].

Vaholanki, global standartlar bo‘yicha ichki audit xizmati muassasa rahbariyatiga strategik qarorlar qabul qilishda "ishonch beruvchi" (assurance) va "maslahat beruvchi" bo‘lishi shart. OTMlarimizdagi ichki auditning huquqiy modeli "jazolash mexanizmi"dan "rivojlantirish mexanizmi"ga o‘tishi uchun qonunchilikka "audit tavsiyalarining iqtisodiy samaradorligini baholash" indikatorini kiritish zarur.

Xulosa

O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida ichki auditni huquqiy-me’yoriy tartibga solish masalalari bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, mamlakatimizda ushbu sohaning qonunchilik bazasi "nazorat" funksiyasidan "risk-menejment" va "strategik tahlil" darajasiga ko‘tarilmoqda. PF-100 va VMQ-416 kabi fundamental hujjatlar OTMlarda moliyaviy intizomni ta’minlashning yangi huquqiy paradigmasini yaratdi. Biroq, tahlillar natijasida aniqlangan tizimli kamchiliklar va huquqiy bo‘shliqlarni bartaraf etish maqsadida quyidagi xulosalar va takliflar ilgari suriladi:

Tadqiqotning umumiy xulosalari

1. Huquqiy iyerarxiya takomillashuvi: OTMlarda ichki audit endilikda faqatgina ichki buyruqlar bilan emas, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasi

[117] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 27-avgustdagi “Davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-6300-son Farmoni (tahlily qisim sifatida).
[118] INTOSAI P-12: "The Value and Benefits of Supreme Audit Institutions – making a difference to the lives of citizens".
[119] O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil uchun Davlat budjeti to‘g‘risidagi Qonuni ijrosiga doir PQ-422-sonli qarori doirasidagi huquqiy tahlillar.

qarorlari bilan tartibga solinadigan strategik institutsional tuzilmaga aylandi.

2. Raqamli auditning ustuvorligi: Normativ hujjatlarda "masofaviy audit" va raqamli monitoring tizimlariga (PF-6300) huquqiy maqom berilishi, inson omilini kamaytirish va shaffoflikni oshirishning asosiy omili bo‘lib xizmat qilmoqda[120].

3. Metodologik ehtiyoj: OTMlarning moliyaviy mustaqilligi sharoitida, amaldagi namunaviy nizomlar oliy ta’limning o‘ziga xos iqtisodiy jarayonlarini (grantlar, innovatsion jamg‘armalar, xalqaro hamkorlik) to‘liq qamrab olishda metodologik jihatdan yanda moslashuvchanligini ta’minlash zarurligi ma’lum bo‘ldi.

Istiqboldagi amaliy takliflar

O‘tkazilgan tahlillar asosida O‘zbekiston OTMlarida ichki audit samaradorligini oshirish bo‘yicha quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Audit qo‘mitalarini tashkil etish: OTMlar ichki audit xizmatining mustaqilligini huquqiy jihatdan ta’minlash uchun ularni ijrochi rahbariyatdan (Rektorat) chiqarib, bevosita muassasa Kuzatuv kengashi qoshidagi "Audit qo‘mitasi"ga bo‘ysundirish mexanizmini qonunchilikka kiritish lozim.
- "Samaradorlik auditi" metodologiyasini joriy etish: Me’yoriy hujjatlarga faqat moliyaviy muvofiqlikni emas, balki sarflangan mablag‘ning akademik va ilmiy natijadorligini (KPI asosida) baholash vakolatini beruvchi bandlarni qo‘shish zarur[121].
- IT-audit standartlarini huquqiylashtirish: Oliy ta’lim tizimidagi ERP va raqamli platformalar auditi bo‘yicha maxsus idoraviy standartni qabul qilish, bunda auditorlarning axborot tizimlari algoritmlariga kirish va ularni test qilish huquqini aniq belgilash maqsadga muvofiqdir.
- Preventiv (ogohlantiruvchi) audit mexanizmi: Ichki audit xizmati faoliyatini "jazo chorasi"dan "konsalting xizmati"ga transformatsiya qilish uchun, me’yoriy hujjatlarda auditorlik tavsiyalari natijasida iqtisod qilingan yoki samarali yo‘naltirilgan mablag‘lar uchun auditorlarni rag‘batlantirish tizimini huquqiy mustahkamlash talab etiladi[122].

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston OTMlarida ichki auditning huquqiy-me’yoriy bazasini xalqaro IIA va INTOSAI standartlari asosida yanada takomillashtirish, oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy barqarorligi va akademik nufuzini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi. (O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi).
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. (2024). Budjet mablag‘laridan foydalanish ustidan moliyaviy nazoratni kuchaytirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida. PF-100-son. Lex.uz axborot-huquqiy tizimi.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. (2021). Davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlar to‘g‘risida. PF-6300-son.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. (2022). O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti xarajatlarining samaradorligini yanada oshirish va davlat moliyaviy nazorati organlari faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida. PQ-128-son.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. (2017). Ta’lim va tibbiyot muassasalarini moliyalashtirish mexanizmini hamda davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida. PQ-3231-son.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. (2022). Vazirlik va

[120] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 10-iyuldagi PF-100-son Farmoni doirasida "Davlat auditi" dasturiy majmuasining integratsiya imkoniyatlari.
[121] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 1-avgustdagi 416-son qarori bilan tasdiqlangan "Namunaviy nizom"ga qo'shimchalar kiritish zaruriyati yuzasidan tahlillar.
[122] Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 5-iyuldagi 239-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan "Ichki audit boshqarmasi to‘g‘risidagi Nizom"ning istiqboldagi transformatsiyasi.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

idoralarning ichki audit xizmati to‘g‘risidagi namunaviy nizomni tasdiqlash haqida. 416-son.

7. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining buyrug‘i. (2024). Vazirlikning Ichki audit boshqarmasi to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida. 239-son.

8. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining buyrug‘i. (2025). O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining hisob siyosatini tasdiqlash to‘g‘risida. 335-son.

9. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirining buyrug‘i. (2022). Ichki audit tadbirlarini o‘tkazish qo‘llanmasini tasdiqlash to‘g‘risida. 63-son.

10. Xajiev B.D. "Davlat moliyaviy nazorati tizimini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari", Monografiya, 2022.

11. Ibragimov A.K., Rizaev N.K. "Oliy ta’lim muassasalarida ichki audit va komplayens-nazorat", O‘quv qo‘llanma, 2023.

12. Pickett K.H.S. "The Internal Auditing Handbook", 3rd Edition, John Wiley & Sons, 2010.

13. Chambers A.D. "Chambers’ Corporate Governance Handbook", 7th Edition, Bloomsbury Professional, 2020.

14. The Institute of Internal Auditors (IIA). (2024). *Global Internal Audit Standards*. Lake Mary, FL.

15. INTOSAI P-10. *Mexico Declaration on Supreme Audit Institutions Independence*. International Organization of Supreme Audit Institutions.

16. INTOSAI GUID 5100. *Guidance on Audit of Information Systems*.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

CHIQINDILARNI QAYTA ISHLASH TIZIMINI RIVOJLANTIRISHDA DAVLAT SIYOSATI VA IQTISODIY RAG‘BATLANTIRISH MEXANIZMLARI

Narzullayev Elmurod Shuxrat o‘g‘li
University of Business and Science
mustaqil tadqiqotchisi., i.f.f.d. (PhD)
e-mail:narzullaeveelmurod2@gmail.com
OCID: 0009-0008-7679-1976

Annotatsiya. *Mazkur maqolada chiqindilarni qayta ishlash tizimini rivojlantirishda davlat siyosatining o‘rni hamda iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarining ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda chiqindilarni boshqarish sohasidagi normativ-huquqiy asoslar, investitsion qo‘llab-quvvatlash choralarining samaradorligi va ekologik barqarorlikni ta’minlash masalalari yoritilgan. Shuningdek, qayta ishlash sanoatini rivojlantirish orqali sirkulyar iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *chiqindilarni qayta ishlash, iqtisodiy rag‘batlantirish, ekologik boshqaruv, sirkulyar iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik, resurs tejamkorligi, investitsiya mexanizmlari, chiqindilarni boshqarish.*

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ В РАЗВИТИИ СИСТЕМЫ ПЕРЕРАБОТКИ ОТХОДОВ

Нарзуллаев Элмурод Шухрат угли
Независимый исследователь в
University of Business and Science, (PhD)
e-mail: narzullaeveelmurod2@gmail.com
OCID: 0009-0008-7679-1976

Аннотация: *В статье анализируется роль государственной политики и экономических механизмов стимулирования в развитии системы переработки отходов. Рассматриваются нормативно-правовые основы управления отходами, эффективность инвестиционной поддержки и вопросы обеспечения экологической устойчивости. Также предложены научно-практические рекомендации по внедрению принципов циркулярной экономики через развитие отрасли переработки отходов.*

Ключевые слова: *переработка отходов, государственная политика, экономическое стимулирование, экологическое управление, циркулярная экономика, устойчивое развитие, экологическая безопасность, ресурсосбережение, инвестиционные механизмы, управление отходами.*

STATE POLICY AND ECONOMIC INCENTIVE MECHANISMS IN DEVELOPING WASTE RECYCLING SYSTEM

Narzullaev Elmurod Shukhrat ogli
Independent researcher at the
University of Business and Science., (PhD)
e-mail:narzullaeveelmurod2@gmail.com
OCID: 0009-0008-7679-1976

Annotation. *This article analyzes the role of state policy and economic incentive mechanisms in the development of waste recycling systems. The study examines regulatory frameworks, investment support measures, and issues related to environmental sustainability. Scientific and practical recommendations for implementing circular economy principles through the development of the recycling industry are also proposed.*

Keywords: *waste recycling, state policy, economic incentives, environmental governance, circular economy, sustainable development, environmental safety, resource efficiency, investment mechanisms, waste management.*

Kirish.

Bugungi kunda mamlaktimizda chiqindilarni qayta ishlash va boshqarish holatini qoniqarli deb baholab bo‘lmaydi. O‘zbekistonda bu masalani hal qilishda rivojlangan davlatlardan ortda qolmoqda. So‘nggi yillarda dunyo bo‘yicha chiqindilarning ko‘payishi va cheklangan resurslar muammosi eng dolzarb muammolarga aylanib ulgurdi. Shu bois dunyo miqyosida chiqindilar muammosi eng dolzarb ekologik masalalardan biriga aylanib bormoqda. Ushbu muammolarni hal qilishning samarali usullaridan biri bu chiqindilarni qayta ishlash natijasida turli xil xo‘jalik sohalari uchun zarur bo‘lgan funksional xususiyatlarga ega xom ashyo mahsulotlarni olish muhimdir. Chiqindilarni qayta ishlash faoliyatini boshqarishda ulardan muqobil energiya manbalari ishlab chiqish borasida butun dunyoda, xususan, mamlakatimizda ham zarur choralarni amalga oshirish bo‘yicha tegishli ishlar amalga oshirilmoqda.

Bu borada O‘zbekistonda chiqindilarni boshqarish bo‘yicha davlat organlari uchun bir qator tafsiyalar berilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni qabul qilindi. Ushbu Farmonda chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirishda ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lovlar tizimini takomillashtirish, sanitar tozalash korxonalarini yanada qo‘llab-quvvatlash va sohaga davlat-xususiy sheriklik joriy etilishini yo‘l xaritasi qilib olindi[1]. Mazkur strategiyada chiqindilar bilan bog‘liq xizmatlar uchun to‘lov tizimini takomillashtirish, sanitar tozalash korxonalarini iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, zamonaviy qayta ishlash texnologiyalarini joriy etish va chiqindilarni saralash tizimini rivojlantirish kabi yo‘nalishlarga alohida e’tibor qaratilgan.

Adabiyotlar sharhi.

Chiqindilarni qayta ishlash tizimini rivojlantirish masalalari ekologik iqtisodiyot va barqaror rivojlanish konsepsiyalari doirasida keng o‘rganilgan. Xorijiy tadqiqotlarda chiqindilarni boshqarish tizimi davlat siyosatining muhim yo‘nalishi sifatida qaralib, iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlari ushbu tizim samaradorligini oshirishda asosiy omil ekanligi ta’kidlanadi. Xususan, Yevropa mamlakatlarida “yashil soliq”, “chiqindilar uchun to‘lov” va “kengaytirilgan ishlab chiqaruvchi javobgarligi” (EPR) kabi mexanizmlar keng qo‘llanilmoqda [5]. Ilmiy adabiyotlarda chiqindilarni qayta ishlashni rivojlantirishda sirkulyar iqtisodiyot konsepsiyasi muhim o‘rin egallaydi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, chiqindilar iqtisodiy tizimdan chiqarilmaydi, balki ikkilamchi resurs sifatida qayta ishlab chiqarish jarayoniga qaytariladi. Tadqiqotchilar bu yondashuv resurs tejamkorligini oshirish, ekologik yuklamani kamaytirish va yangi iqtisodiy qiymat yaratishga xizmat qilishini ta’kidlaydilar [2].

Mahalliy ilmiy ishlarda esa chiqindilarni boshqarish tizimining institutsional asoslarini takomillashtirish, davlat tomonidan subsidiyalar va imtiyozlar berish, shuningdek, xususiy sektor ishtirokini kengaytirish zarurligi qayd etilgan. Shuningdek, chiqindilarni saralash infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmagani asosiy muammolardan biri sifatida ko‘rsatiladi [3]. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, chiqindilarni qayta ishlash tizimini rivojlantirishda davlat siyosati va iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarini uyg‘unlashtirish muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu ekologik barqarorlikni ta’minlashda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

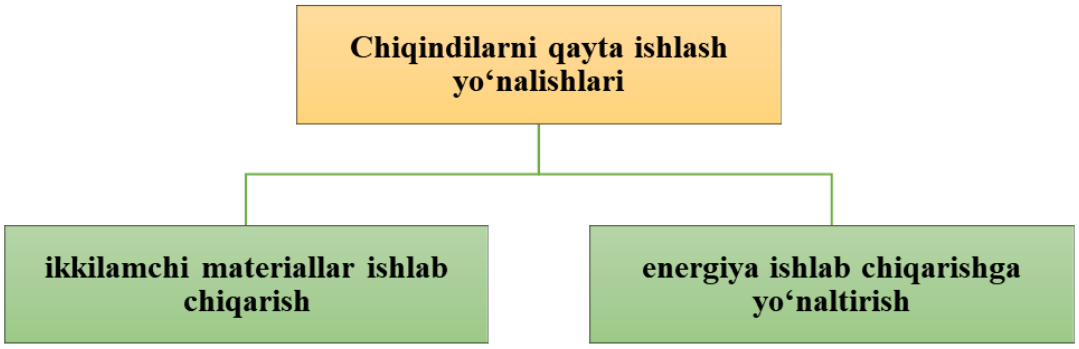
Mazkur tadqiqotda chiqindilarni qayta ishlash tizimini rivojlantirishda davlat siyosati va iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarini o‘rganish uchun kompleks ilmiy yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, qiyosiy, statistik va mantiqiy tahlil usullari tashkil etdi.

Tizimli yondashuv chiqindilarni boshqarish jarayonini iqtisodiy, ekologik va institutsional omillar o‘zaro bog‘liqligida tahlil qilish imkonini berdi. Qiyosiy tahlil orqali rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlardagi davlat siyosati va iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlari o‘rtasidagi farqlar o‘rganildi. Statistik usullar esa chiqindilar hajmi, qayta ishlash darajasi va iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini baholashda qo‘llanildi. Shuningdek, tadqiqotda sirkulyar iqtisodiyot konsepsiyasi va “3R” (Reduce, Reuse, Recycle) tamoyillariga asoslangan yondashuvdan foydalanildi. Ushbu yondashuv chiqindilarni iqtisodiy tizimga qayta jalb etish va resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar.

Chiqindilarni ko‘mish, texnik jihozlangan poligonlarga joylashtirish, yoqish va qayta ishlash kabi turli xil usullar dunyo amaliyotida mavjud. Bu usullar ichida eng maqbuli qayta ishlash samarali usul hisoblanadi. Agar, ushbu usullardan saqlash va yoqishni solishtiradigan bo‘lsak, yoqish atrof-muhitga zarar keltiradi. Chiqindilarni zararsizlantirish, utilizatsiya qilish va qayta ishlash bo‘yicha yangi zamonaviy texnologiyalardan foydalaniga keng, e’tibor bermasdan chiqindilarni poligonlarda saqlab kelmoqda, ko‘pgina mamlakatlar uchun odatiy hol bo‘lib qolmoqda.

Chiqindilarni qayta ishlash ikkilamchi materiallar ishlab chiqarish va energiya ishlab chiqarish kabi ikki yo‘nalishda amalga oshiriladi.

1-rasm. Chiqindilarni qayta ishlash yo‘nalishlari [3]

*United Nations Environment Programme (UNEP). Global Waste Management Outlook. Nairobi, 2015 ma’lumotlari asosida tayyorlangan

Rivojlangan mamlakatlarda chiqindilar issiqlik va elektr energiyasi ishlab chiqarish, metall, plastmassa, shisha va boshqa materiallarni qayta ishlash uchun strategik resurs sifatida foydalanadilar. Iqtisodiq rivojlangan davlatlarda chiqindidan energiya ishlab chiqarish keng tarqalgan yo‘nalishlardan biri bo‘lib, chiqindilarni qayta ishlashni rag‘batlantirish, yangi zamonoviy texnologiyalarni tadbiq etish, ishlab chiqarish uskunalariga filtrlar qo‘yish va xom ashyo sifatida ulardan foydalanishni yo‘lga qo‘yish muhim hisoblanadi.

Bugungi kunda dunyo bo‘yicha har yili 2 milliard tonnadan ortiq maishiy chiqindilar hosil bo‘ladi [6]. Bu esa ekologik muvozanatga jiddiy xavf tug‘dirishi mumkin. Agar chiqindilarni boshqarish tizimi samarali tashkil etilmasa, kelajakda insoniyat global chiqindilar inqiroziga duch kelishi mumkin. O‘zbekistonda ham chiqindilar bilan bog‘liq muammolar mavjud bo‘lib, ularning asosiy qismi chiqindilarni saralash tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi, qayta ishlash korxonalarining kamligi hamda aholining ekologik madaniyat darajasining pastligi bilan bog‘liq. Har yili insoniyat ikki milliard tonnadan ortiq maishiy chiqindilarni ishlab chiqaradi va bu sayyoramizni katta axlatxonaga aylantirishni tahdid qiladi [2]. O‘zbekistonla axlatlarni chiqarilish kunning dolzarb muammosligi bilan ajralib turadi. Mamlakatimizda chiqindini qayta ishlash bilan bog‘liq imkoniyatlar mavjud emas. Biroq, kelgusi yillarda vaziyat keskin o‘zgarmoqda. So‘nggi yillarda dunyo bo‘yicha chiqindilarning ko‘payishi va cheklangan resurslar muammosi eng dolzarb muammolarga aylanib ulgurdi. Ushbu muammolarni hal qilishning samarali usullaridan biri bu zararsizlantirish, utilizatsiya qilish, takror foydalanish, shuningdek, ko‘p miqdordagi

foydali komponentlarga ega bo‘lgan maishiy hamda ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash va ulardan takror foydalanish natijada turli xil xo‘jalik sohalari uchun zarur bo‘lgan funsional xususiyatlarga ega xom ashyo sifatida foydalanib (ikkilamchi maqsadlarda foydalanish) tegishli mahsulotlarni olishdir.

Mamlakatimizda maishiy hamda ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash va ulardan takror foydalanishda atrof-muhitning ifloslanishiga olib kelmagan holda ishlab chiqarishni amalga oshirish chora-tadbirlarni amalga oshirish. Chiqindilarni qayta ishlash doirasida tarmoqlar va hududlarning iqlim o‘zgarishiga nisbatan sezuvchanligi xususiyatlaridan kelib chiqib, ekologik toza iqtisodiy o‘sishni yanada rivojlantirish hamda “yashil iqtisodiyot”ni ta’minlash unga moslashish chora-tadbirlari va investisiya loyihalari amalga oshirish muhimdir.

Quyidagi 1-jadval ma’lumotlari dunyo mamlakatlarida chiqindilarni qayta ishlash darajasi turlicha ekanligini ko‘rsatadi. Masalan, Janubiy Koreya chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha 67,1 foizlik ko‘rsatkich bilan yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Bu mamlakatda chiqindilarni saralash tizimi mukammal yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, aholining ekologik madaniyati ham yuqori darajada shakllangan. Samoa va Benin davlatlarida ham chiqindilarni qayta ishlash darajasi nisbatan yuqori bo‘lib, bu mamlakatlarda chiqindilarni qayta ishlash iqtisodiy faoliyatning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida rivojlantirilmoqda.

1-jadval

Dunyo bo‘yicha chiqindilarni qayta ishlash reytingi [7]

O‘rin	Davlat nomi	Qayta ishlangan chiqindi miqdori
1	Janubiy Koreya	67.1 %
2	Samoa	57.6 %
3	Benin	56.9 %
30	O‘zbekiston	31.6 %
94	Turkmaniston	15.3 %
106	Qirg‘iziston	14.6 %
111	Tojikiston	13.9 %
175	Qozoqiston	3.8 %

* Recycling Rates by Country 2026 ma’lumotlari asosida tayyorlangan

O‘zbekiston esa mazkur reytingda 31,6 foizlik ko‘rsatkich bilan 30-o‘rinni egallaydi. Bu ko‘rsatkich mintaqadagi ayrim davlatlarga nisbatan yuqori bo‘lsa-da, rivojlangan mamlakatlar bilan solishtirganda hali yetarli emasligini ko‘rsatadi. Turkmaniston, Qirg‘iziston va Tojikiston kabi davlatlarda chiqindilarni qayta ishlash darajasi 15 foizdan past bo‘lib, bu esa Markaziy Osiyo mintaqasida chiqindilarni boshqarish tizimini yanada rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda chiqindilar bilan bog‘liq qanday muammolar mavjud, uning yechimni qanday qilib topish choralarini ko‘rish, mamlakatda chiqindilarni qayta ishlashga doir nima o‘zgarishlarni qilish kerak? Shu kabi savollarga tadqiqotimizda javob izlashga xarakat qildik. Dunyo aholisining o‘sishi urbanizatsiya bilan uzviy bog‘liqdir. Ko‘pgina olimlarning fikriga ko‘ra, sayyoramizdagi odamlarning 80% shaharlarda yashaydi. Bu shuni anglatadiki, ishlab chiqarish va iste’molning mavjud modellarida hech narsa o‘zgarmasa, insoniyat ulkan chiqindilar inqiroziga duch keladi. Chiqindilar muammosi o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi, u yillar davomida rivojlanib, asta-sekin kuchayib boradi. Haqiqat shuni anglatmoqdaki, nafaqat O‘zbekiston hududida, balki butun dunyoda bu borada zaruriy choralarni amalga oshirish dolzarbdir. XXI asr boshlarida sanoat ishlab chiqarish sohasida dunyo ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. Ilmiy aql-idrokli texnologiyalarni takomillashtirish ustida ishlanmalar amalga oshirildi, ishlab chiqarish sohasida raqamlashtirish ta’minlash chiqindilarini qayta ishlar borasida zaruriy o‘zgarishlar qilindi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanishdan oldin inson mehnat omilidan foydalanilgan holda chiqindilar poligonlarga ko‘milgan va u yerda ekotizimga zarar yetkazmasdan tabiiy ravishda parchalangan. Qog‘oz, shisha idishlar va metallolomlar ko‘pincha umumiy chiqindilar qutilariga tashlanmay, ixtisoslashtirilgan yig‘ish punktlariga topshirish ishlari yo‘lga qo‘yilgan edi. 2-jadval

ma’lumotimizan chiqindilaring parchalanish davrlarini ko‘rishimiz mumkin.

2-jadval

Chiqindilaring parchalanish vaqtlari [8]

№	Chiqindi turi	Parchalanish vaqti	№	Chiqindi turi	Parchalanish vaqti
1	shisha idish	1 million yil	10	sigareta qoldiqlari	10-12 yil
2	plastik ichimliklar idishlari	450 yil	11	jun kiyimlar	1-5 yil
3	alyuminiy konserva	80-200 yil	12	sut qutilari	5 yil
4	kuchlanish batareyalari	100 yil	13	arqonlar	3-14 oy
5	kauchukli etik	50-80 yil	14	paxta qo‘lqop	3 oy
6	plastik stakan, teri, qalay konserva	50 yil	15	karton	2 oy
7	neylon mato	30-40 yil	16	apelsin yoki banan qobig‘i	2-5 hafta
8	charm poyabzal	25-40 yil	17	qog‘oz sochiq	2-4 hafta
9	yog‘och	10-15 yil			

** Radkevich M.V., Abdukadirova M. Shipilova K.B., “Qattiq maishiy chiqindilar poligonlarini loyihalash va ulardan foydalanish”. O‘quv qo‘llanma magistrlar uchun. T.-140 b.*

Mazkur jadval turli xil chiqindilar tabiatda qanchalik uzoq vaqt davomida parchalanishini ko‘rsatadi. Masalan: shisha idishlarning parchalanish muddati 1 million yilni tashkil etadi, plastik butilkalar 450 yil davomida parchalanadi, alyuminiy qutilar 80-200 yil davomida parchalanadi, batareyalar 100 yil davomida parchalanadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, ayrim chiqindilar tabiatda juda uzoq vaqt davomida saqlanib qoladi va ekologik muvozanatga jiddiy zarar yetkazadi.

Organik chiqindilar esa nisbatan tez parchalanadi. Masalan: karton - 2 oy; qog‘oz sochiq 2-4 hafta; meva po‘stloqlari 2-5 hafta. Shu sababli chiqindilarni saralash va qayta ishlash tizimini rivojlantirish ekologik barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Sintetik materiallarning paydo bo‘lishi inson hayotiga juda ko‘p qulayliklar keltirishi bilan birga, jiddiy chiqindi muammosini keltirib chiqardi. Plastmassa juda sekin parchalanadi, natijada barcha qadoqlash materiallari, sanoat chiqindilari va boshqa polimer chiqindilar chiqindilar uyimini hosil qilinishiga sabab bo‘lmoqda. Shuni aytish joizki, organik chiqindilar tez parchalanish xususiyatiga ega, ammo plastmassa juda sekin parchalanadi.Oldimizda turgan muammodan tashqari, chiqarilgan chiqindi 2 ta muammoni keltirib chiqaradi, ya’ni, tuproq va yer osti suvlarini zaxarlaydi va poligondan atmosferaga zararli is gazi moddalarini chiqaradi.

Bundan tashqari, chiqindilar massasining hajmi ancha kichik, hozirgi kunda chiqindilar muammosi nazardan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Haddan tashqari to‘ldirilgan chiqindi qutilari yomon ko‘rinadi va yomon hid chiqaradi, ayniqsa yozda. Chiqindilarning yengil fraksiyalari shamol tomonidan hududlar bo‘ylab tarqaladi va chiqindi qutilari o‘ziga kalamushlar, qushlar va qarovsiz hayvonlarning eьtiborini tortadi. Shu sababli mamlakatimizda ham ikkilamchi xom-ashyoni qayta ishlash darajasini ijobiy deb bo‘lmaydi. Shahar aholisi tomonidan chiqarilayotgan chiqindilarni bitta chiqindi qutisiga tashlashlari natijasida aralashtirilgan foydali fraksiyalar qayta ishlash uchun yaroqsiz bo‘lib qoladi. Aholi tomonidan chiqarilayotgan chiqindilarni tashlash uchun alohida yashiklarni o‘rnatilishi chiqindilarni qayta ishlash jarayonida bir muncha yengilliklarga olib keladi.

Xulosa.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida chiqindilarni yo‘q qilish va qayta ishlash tizimi ekologik barqarorlikni ta’minlash hamda resurslardan samarali foydalanishda muhim ahamiyat

kasb etishi aniqlandi. Tahlillar chiqindilar hajmining ortib borishi atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatayotganini hamda mavjud boshqaruv tizimlarini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatdi. Chiqindilarni qayta ishlashni rivojlantirish sirkulyar iqtisodiyot tamoyillarini amaliyotga joriy etish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish va ekologik xavfsizlikni mustahkamlash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Chiqindilarni manbaida saralash tizimini bosqichma-bosqich joriy etish va aholining ekologik madaniyatini oshirish bo‘yicha targ‘ibot ishlarini kuchaytirish.
2. Chiqindilarni qayta ishlash korxonalarini rivojlantirish hamda ushbu sohaga xususiy investitsiyalarni jalb etish uchun iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarini kengaytirish.
3. Ekologik soliqlar, imtiyozlar va subsidiya mexanizmlari orqali qayta ishlash faoliyatini qo‘llab-quvvatlash.
4. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali chiqindilarni qayta ishlash samaradorligini oshirish va energiya tejovchi ishlab chiqarishni rivojlantirish.
5. Chiqindilarni boshqarish sohasida xalqaro tajribalarni o‘rganish va milliy amaliyotga moslashtirish.

Umuman olganda, chiqindilarni yo‘q qilish va qayta ishlash tizimini takomillashtirish ekologik muammolarni kamaytirish, iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash hamda kelajak avlodlar uchun sog‘lom ekologik muhitni yaratishda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni
2. Kirchherr J., Reike D., Hekkert M. Conceptualizing the Circular Economy: An Analysis of 114 Definitions // Resources, Conservation and Recycling, 2017.
3. United Nations Environment Programme (UNEP). Global Waste Management Outlook. – Nairobi, 2015.
4. World Bank. What a Waste 2.0: A Global Snapshot of Solid Waste Management. – Washington DC, 2018.
5. European Environment Agency. Waste and Recycling Policies in Europe. – Copenhagen, 2021.
6. World Bank. What a Waste 2.0: A Global Snapshot of Solid Waste Management. Washington DC, 2018.
7. Recycling Rates by Country 2026 https://worldpopulationreview.com/country-rankings/recycling-rates-by-country
8. Radkevich M.V., Abdukadirova M. Shipilova K.B., “Qattiq maishiy chiqindilar poligonlarini loyihalash va ulardan foydalanish”. O‘quv qo‘llanma magistrlar uchun. T.-140 b.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF INVESTMENTS ATTRACTED TO THE REGIONS: MODERN APPROACHES

Kuvondikov Ravshan Qushaqovich

Master’s student at
Tashkent State University of Economics
E-mail: kuvondikov777@gmail.com
ORCID: 0009-0004-9443-3380

Abstract. *This article examines the effectiveness of investments attracted to regional economies and explores modern methodological approaches to their evaluation. In the context of increasing interregional disparities and global competition for capital, investment efficiency is considered not only in terms of volume but also in terms of structural quality, institutional environment, and spatial distribution. The study analyzes key modern approaches such as econometric modeling, spatial analysis, data envelopment analysis (DEA), and cost–benefit evaluation. Special attention is paid to foreign direct investment (FDI) and its differentiated impact on regional development. The results show that investment effectiveness depends on a complex combination of economic, institutional, and technological factors, while integrated analytical methods provide the most accurate assessment of regional investment performance.*

Keywords: *regional investment, investment efficiency, foreign direct investment (FDI), econometric analysis, spatial econometrics, data envelopment analysis (DEA), regional development, cost–benefit analysis, institutional quality, economic growth.*

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИЙ, ПРИВЛЕКАЕМЫХ В РЕГИОНЫ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ

Kuvondikov Ravshan Qushaqovich

магистр
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: kuvondikov777@gmail.com
ORCID: 0009-0004-9443-3380

Аннотация. *В данной статье рассматривается эффективность инвестиций, привлекаемых в региональные экономики, и исследуются современные методологические подходы к их оценке. В условиях растущих межрегиональных различий и глобальной конкуренции за капитал эффективность инвестиций рассматривается не только с точки зрения объема, но и с точки зрения структурного качества, институциональной среды и пространственного распределения. В исследовании анализируются ключевые современные подходы, такие как эконометрическое моделирование, пространственный анализ, анализ эффективности с помощью оболочечных данных (DEA) и анализ затрат и выгод. Особое внимание уделяется прямым иностранным инвестициям (ПИИ) и их дифференцированному влиянию на региональное развитие. Результаты показывают, что эффективность инвестиций зависит от сложного сочетания экономических, институциональных и технологических факторов, в то время как интегрированные аналитические методы обеспечивают наиболее точную оценку эффективности региональных инвестиций.*

Ключевые слова: *региональные инвестиции, эффективность инвестиций, прямые иностранные инвестиции (ПИИ), эконометрический анализ, пространственная эконометрика, анализ эффективности с помощью оболочечных данных (DEA), региональное развитие, анализ затрат и выгод, институциональное качество, экономический рост.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

HUDUDLARGA JALB QILINGAN INVESTITSIYALARNING SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Kuvondikov Ravshan Qushaqovich
magistant
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: kuvondikov777@gmail.com
ORCID: 0009-0004-9443-3380

Annotatsiya. *Ushbu maqola mintaqaviy iqtisodiyotga jalb qilingan investitsiyalarning samaradorligini o‘rganadi va ularni baholashning zamonaviy metodologik yondashuvlarini o‘rganadi. Mintaqalararo tafovutlarning ortib borishi va kapital uchun global raqobat sharoitida investitsiya samaradorligi nafaqat hajm jihatidan, balki tarkibiy sifat, institutsional muhit va fazoviy taqsimot nuqtai nazaridan ham ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda ekonometrik modellashtirish, fazoviy tahlil, ma’lumotlar qobig‘ini tahlil qilish (DEA) va xarajatlar-foyda baholash kabi asosiy zamonaviy yondashuvlar tahlil qilinadi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TOI) va uning mintaqaviy rivojlanishga tabaqalashtirilgan ta’siriga alohida e’tibor qaratiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, investitsiya samaradorligi iqtisodiy, institutsional va texnologik omillarning murakkab kombinatsiyasiga bog‘liq, integratsiyalashgan analitik usullar esa mintaqaviy investitsiyalar samaradorligini eng aniq baholashni ta’minlaydi.*

Kalit so‘zlar: *mintaqaviy investitsiyalar, investitsiya samaradorligi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TOI), ekonometrik tahlil, fazoviy ekonometrika, ma’lumotlar qobig‘ini tahlil qilish (DEA), mintaqaviy rivojlanish, xarajatlar-foyda tahlili, institutsional sifat, iqtisodiy o‘sish.*

Introduction

In the contemporary global economy, regional development has become one of the most important dimensions of national competitiveness and sustainable economic growth. The increasing mobility of capital, labor, and technology has intensified competition among regions for attracting investment resources. In this context, investments—particularly foreign direct investment (FDI), public capital expenditure, and private sector funding—are widely recognized as key drivers of economic modernization, infrastructure development, and productivity growth.

However, empirical evidence suggests that the mere attraction of investment does not automatically guarantee regional economic development. The effectiveness of investments varies significantly across territories depending on institutional quality, infrastructure availability, human capital development, innovation capacity, and geographic location. As a result, two regions receiving similar investment inflows may demonstrate substantially different economic outcomes. This phenomenon has shifted the focus of modern economic research from investment volume to investment efficiency.

The relevance of this study is further reinforced by ongoing structural changes in the global economy, including digital transformation, supply chain restructuring, and increasing geopolitical uncertainty. These factors significantly affect the distribution and performance of investments across regions, often leading to polarization between highly developed and less developed territories. Consequently, the issue of assessing investment effectiveness has gained strategic importance for policymakers aiming to reduce regional disparities and ensure balanced economic growth.

Modern academic literature emphasizes that regional investment efficiency cannot be accurately evaluated using a single indicator. Instead, a multidimensional methodological framework is required, integrating econometric analysis, spatial modeling, cost–benefit evaluation, and efficiency measurement techniques such as Data Envelopment Analysis (DEA). These approaches allow researchers to capture both direct and indirect effects of investment, including spillover impacts between neighboring regions. The main objective of this article is to

analyze modern approaches to assessing the effectiveness of investments attracted to regions and to identify the key determinants influencing their efficiency. The study aims to provide a systematic understanding of how investment outcomes vary across regions and to highlight the most appropriate methodological tools for their evaluation.

Literature review

The problem of assessing the effectiveness of investments attracted to regional economies has been widely discussed in economic theory, regional studies, and development economics. Modern scientific literature demonstrates that investment efficiency is a multidimensional concept that cannot be reduced solely to capital inflow volumes, but must be analyzed through institutional, spatial, structural, and technological perspectives.

Regional development and spatial inequality literature. Modern regional economics highlights that investment is unevenly distributed across space. According to new economic geography (Krugman), agglomeration effects lead to concentration of investment in already developed regions, increasing regional disparities. Infrastructure availability, market size, and labor mobility are key determinants of this process. OECD studies also confirm that regional attractiveness strongly influences investment allocation, and that FDI tends to concentrate in metropolitan and highly developed regions, leaving peripheral areas underinvested. This phenomenon raises concerns about spatial inequality and inefficient capital distribution.

Foreign direct investment (FDI) and regional growth. A significant body of literature focuses on the role of FDI in regional development. Dunning‘s Eclectic Paradigm (OLI framework) explains FDI flows based on ownership, location, and internalization advantages. At the regional level, location advantages such as infrastructure quality, institutional stability, and labor skills are crucial determinants. Empirical studies show mixed results regarding FDI effectiveness. While some research demonstrates positive impacts on employment, productivity, and export growth, others highlight limited spillover effects in regions with weak absorptive capacity. This suggests that FDI effectiveness is highly context-dependent.

Institutional and structural determinants. Recent literature increasingly emphasizes the role of institutions in shaping investment outcomes. According to North’s institutional theory, secure property rights, transparent governance, and low corruption levels significantly improve investment efficiency. World Bank governance indicators are widely used in empirical studies to measure institutional quality. Results consistently show that regions with stronger institutions attract more productive investments and achieve higher returns on capital.

Methodological approaches to investment efficiency assessment. Modern research proposes several methodological frameworks for evaluating regional investment effectiveness:

Econometric models. Panel data models and spatial econometric techniques are widely used to analyze the relationship between investment and regional economic performance. These models allow researchers to capture heterogeneity across regions and identify spillover effects. Spatial lag and spatial error models are particularly important in regional analysis, as they account for interdependence between neighboring territories.

Data Envelopment Analysis (DEA). DEA is extensively used in efficiency studies to compare regions based on input-output relationships. It allows the identification of best-performing regions and inefficiencies in resource allocation. However, DEA is sensitive to variable selection and does not account for external shocks.

Cost–benefit and investment return methods. Traditional financial evaluation methods such as Net Present Value (NPV) and Internal Rate of Return (IRR) are commonly used for project-level analysis. However, these methods are limited in regional studies because they ignore externalities, spillover effects, and social impacts.

Innovation systems and absorptive capacity. A growing body of literature emphasizes the importance of regional innovation systems. According to Cohen and Levinthal, absorptive capacity determines how effectively regions can utilize external knowledge and investment

inflows. Regions with strong R&D infrastructure, universities, and innovative enterprises are more capable of converting investments into productivity gains. This explains why similar investment levels may produce different outcomes across regions.

The reviewed literature demonstrates that investment efficiency in regional economies is a complex and multidimensional phenomenon. While classical theories focus on capital accumulation, modern approaches emphasize institutions, spatial dynamics, innovation capacity, and methodological diversity. This confirms the necessity of using integrated analytical tools for accurate assessment of regional investment performance.

Comparative Analytical Framework of Methods for Evaluating Regional Investment Efficiency*

Evaluation Method	Main Features	Advantages	Limitations	Application in Regional Investment Analysis
Econometric Models (Panel Data, Spatial Models)	Statistical modeling of relationship between investment and regional economic indicators	Captures causality, allows heterogeneity analysis, includes spatial spillovers	Requires large datasets, sensitive to model specification	Used to measure impact of investment on GDP, employment, productivity across regions
Data Envelopment Analysis (DEA)	Non-parametric efficiency comparison of regions based on input-output ratios	Identifies best-performing regions, does not require functional form	Sensitive to variable selection, ignores external shocks	Evaluates relative efficiency of regions in converting investment into output
Cost–Benefit Analysis (CBA)	Financial evaluation based on net economic gains	Simple interpretation, widely used in project evaluation	Ignores spillover effects and non-monetary benefits	Applied to infrastructure and public investment projects at regional level
Input–Output Analysis	Examines inter-sectoral linkages and economic structure	Captures indirect effects of investment	Requires detailed sectoral data, static in nature	Analyzes how investment in one sector affects regional economy
Composite Index Approach	Aggregates multiple indicators into a single efficiency index	Holistic view, includes economic and social factors	Weighting subjectivity, data normalization issues	Measures overall regional investment attractiveness and efficiency
Spatial Econometric Models	Incorporates geographic dependence between regions	Captures spillover and diffusion effects	Complex estimation, requires spatial data	Studies how investment in one region influences neighboring regions
Qualitative Institutional Analysis	Assessment of governance, regulation, and institutional quality	Captures non-quantifiable factors	Lack of standardization, subjective evaluation	Explains differences in investment efficiency across similar regions

*Author's development

The comparative analysis shows that no single method is sufficient to fully evaluate regional investment efficiency. Econometric and spatial models are best for quantitative impact assessment, while DEA and composite indices provide efficiency benchmarking. Meanwhile,

institutional and qualitative approaches explain underlying structural differences between regions. Therefore, modern research increasingly supports integrated multi-method frameworks for more accurate and reliable evaluation of regional investment performance.

Research Methodology

This study employs a multidimensional analytical approach to evaluate the effectiveness of investments in regional economies. The methodology is structured as follows

Analysis and Results

The analysis of modern approaches to evaluating the effectiveness of investments attracted to regional economies demonstrates that investment efficiency is a complex, multidimensional, and context-dependent phenomenon. The findings of this study confirm that traditional views, which focus primarily on the volume of investment inflows, are insufficient for explaining differences in regional development outcomes. Instead, the effectiveness of investment is determined by a combination of economic, institutional, spatial, and technological factors.

Role of institutional and structural factors. The results clearly indicate that institutional quality plays a decisive role in determining investment outcomes. Regions with transparent governance structures, stable regulatory environments, and efficient public administration are more capable of converting investment inflows into sustainable economic growth. This finding is consistent with institutional economic theory, which argues that institutions shape incentives and reduce uncertainty for investors. Structural factors such as industrial composition, infrastructure development, and labor market characteristics also significantly influence investment efficiency. Regions with diversified economies and developed infrastructure systems tend to generate higher returns on investment compared to mono-industrial or underdeveloped regions.

Efficiency vs. volume of investment. The study highlights a critical distinction between investment volume and investment efficiency. High levels of investment do not necessarily translate into high economic performance. In some cases, inefficient allocation of resources, corruption, bureaucratic barriers, and weak absorptive capacity reduce the productivity of investment. This finding is particularly important for policy-making, as it suggests that strategies focused solely on increasing investment inflows may be insufficient. Instead, attention should be directed toward improving the efficiency of resource utilization, strengthening institutions, and enhancing human capital.

Policy implications. The findings of this study have important implications for regional development policy. Policymakers should not only focus on attracting investment but also on creating favorable conditions for its efficient utilization. This includes improving governance quality, investing in infrastructure, supporting innovation systems, and strengthening human capital development. Furthermore, regional policies should take into account spatial interdependencies and aim to reduce development gaps between core and peripheral regions. Targeted interventions in underdeveloped regions can enhance their absorptive capacity and improve overall national economic efficiency.

Overall, the discussion confirms that regional investment efficiency is determined by a complex interaction of multiple factors. Modern analytical approaches must therefore move beyond single-method evaluations and adopt integrated, multi-dimensional frameworks. Such approaches are essential for understanding the real impact of investments on regional development and for designing effective economic policies. In conclusion, the study emphasizes that improving investment effectiveness requires not only increasing financial inflows but also strengthening institutional capacity, reducing spatial inequalities, and enhancing the innovation potential of regional economies.

Conclusion

The conducted study on analyzing the effectiveness of investments attracted to regional

economies demonstrates that investment performance is a complex and multidimensional phenomenon shaped by economic, institutional, and spatial factors. The research confirms that regional development cannot be explained solely by the volume of investment inflows, as the efficiency of capital utilization plays a more decisive role in generating sustainable economic growth. The comparative analysis of modern methodological approaches—econometric modeling, spatial econometrics, Data Envelopment Analysis (DEA), cost–benefit analysis, and composite index methods—shows that each approach contributes to understanding different aspects of investment efficiency. However, no single method is sufficient to fully capture the complexity of regional investment processes. Regions with strong institutional frameworks and advanced economic structures are more capable of transforming investment inflows into long-term development outcomes. In contrast, regions with weak governance and limited absorptive capacity often experience lower returns on investment despite significant capital inflows. Furthermore, spatial analysis confirms the existence of strong regional disparities and spillover effects, indicating that investment in one region may influence neighboring territories. This highlights the importance of coordinated regional policies aimed at reducing territorial inequality and promoting balanced economic development. Overall, the findings suggest that improving regional investment effectiveness requires not only attracting capital but also enhancing the structural and institutional environment in which investments are utilized. Policy measures should focus on strengthening governance, improving infrastructure, supporting innovation systems, and developing human capital. Thus, the study contributes to a deeper understanding of regional investment dynamics and provides a methodological basis for improving investment policy and regional development strategies.

References

1. Dunning, J. H. (1993). *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Addison-Wesley.

2. North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press.

3. OECD (2023). *Regional Attractiveness and Investment Flows Report*. Paris: OECD Publishing.

4. World Bank (2022). *Worldwide Governance Indicators (WGI) Report*. Washington, DC.

5. Coelli, T. J., Rao, D. S. P., O‘Donnell, C. J., & Battese, G. E. (2005). *An Introduction to Efficiency and Productivity Analysis*. Springer.

6. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2020). *Economic Development*. Pearson Education.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

AHOLINING TADBIRKORLIK SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISH BARQAROR IQTISODIY O‘SISHNING MUHIM OMILI SIFATIDA

Suvpo‘latov Ozodjon Alijon o‘g‘li
katta o‘qituvchi
iqtisodiyot nazariyasi kafedrasi
Toshkent davlat iqtisodiyot universisteti
E-mail: suvpulatovozod@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6344-6618

Annotatsiya. *Maqola aholining tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirishning barqaror iqtisodiy o‘sishga ta’sirini nazariy va amaliy jihatdan o‘rganadi. Tadbirkorlik, bandlik, daromadlar o‘sishi va iqtisodiy faollik o‘rtasidagi bog‘lanish statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilinadi. Ishlab chiqilgan nazariy model barqaror rivojlanishda ichki omillarning ahamiyatini asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *tadbirkorlik salohiyati, barqaror iqtisodiy o‘sish, institutsional muhit, kichik biznes infratuzilmasi, mehnat bozor dinamikasi, moliyaviy ommalashtirish.*

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО ПОТЕНЦИАЛА НАСЕЛЕНИЯ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Сувпулатов Озоджон Алижон угли
старший преподаватель кафедры
экономическая теория
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: suvpulatovozod@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6344-6618

Аннотация. *В статье анализируется влияние развития предпринимательского потенциала населения на устойчивый экономический рост. На основе статистических показателей исследуется взаимосвязь предпринимательства, занятости и доходов. Исследование обосновывает роль внутренних факторов в устойчивом развитии. Данный подход повышает эффективность экономической системы, усиливает инновационную активность и стимулирует региональное развитие.*

Ключевые слова: *предпринимательский потенциал, устойчивый экономический рост, институциональная среда, инфраструктура малого бизнеса, динамика рынка труда, финансовая доступность.*

DEVELOPMENT OF THE ENTREPRENEURIAL POTENTIAL OF THE POPULATION AS AN IMPORTANT FACTOR OF SUSTAINABLE ECONOMIC GROWTH

Suvpolatov Ozodjon Alijon ogli
Senior Lecturer
of the Department of Economic Theory
Tashkent State University of Economics
E-mail: suvpulatovozod@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6344-6618

Abstract. *The article analyzes the impact of developing entrepreneurial potential of the population on sustainable economic growth. Based on statistical indicators, the relationship between entrepreneurship, employment and incomes is studied. The research substantiates the role*

of internal factors in sustainable development. This approach enhances economic system efficiency, boosts innovative activity and stimulates regional development.

Keywords: *entrepreneurial potential, sustainable economic growth, institutional environment, small business infrastructure, labor market dynamics, financial accessibility.*

Kirish

Bugungi globallashuv jarayonlari chuqurlashib, xalqaro bozorlarda raqobat tobora keskinlashib borayotgan bir sharoitda milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlash har bir davlatning strategik ustuvor vazifasiga aylanmoqda. Barqaror iqtisodiy o‘sish nafaqat yalpi ichki mahsulot hajmining ortishi yoki boshqa makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning ijobiy dinamikasi bilan, balki aholi bandligi darajasining oshishi, real daromadlarning barqaror o‘sishi, hududlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarning qisqarishi hamda iqtisodiy tizimning ichki va tashqi shoklarga nisbatan moslashuvchanligi bilan ham tavsiflanadi. Ayniqsa, global iqtisodiy beqarorlik, moliyaviy inqirozlar, pandemiyalar va geosiyosiy keskinliklar kabi omillar iqtisodiyotning ichki zaxiralariga tayanish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Shu sababli, iqtisodiy o‘sishning sifat jihatidan yangi modelini shakllantirish, ya’ni innovatsiyalarga asoslangan, inklyuziv va uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta’minlovchi mexanizmlarni joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mazkur sharoitda iqtisodiy o‘sishning ichki manbalarini safarbar etish, xususan, aholining tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirish alohida strategik yo‘nalish sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tadbirkorlik faoliyati iqtisodiyotda yangi ish o‘rinlarini yaratish, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, innovatsion g‘oyalarni amaliyotga joriy etish va bozor muvozanatini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Aholining bilim va ko‘nikmalarini oshirish, biznes yuritish madaniyatini shakllantirish, moliyaviy resurslarga kirishni kengaytirish hamda qulay institutsional va infratuzilmaviy muhitni yaratish orqali tadbirkorlik salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish mumkin. Natijada, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari soni ortib, ularning iqtisodiyotdagi ulushi kengayadi, bu esa iqtisodiy faollikni oshirib, barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirish nafaqat iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishi, balki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiruvchi muhim omil sifatida qaraladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik jamiyat iqtisodiy faolligining muhim ko‘rinishi bo‘lib, u yangi ish o‘rinlari yaratish, aholi daromadlarini oshirish, raqobat muhitini shakllantirish, innovatsion g‘oyalarni amaliyotga joriy etish hamda mavjud resurslardan samarali foydalanishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, aholi orasida tadbirkorlik ko‘nikmalari, tashabbuskorlik, mustaqil iqtisodiy fikrlash va tavakkalchilikni boshqarish qobiliyatining shakllanishi mamlakatda barqaror iqtisodiy o‘sishning sifat jihatidan yangi bosqichga chiqishiga xizmat qiladi. Shu bois tadbirkorlikni faqat xo‘jalik yuritish shakli sifatida emas, balki iqtisodiy rivojlanishning strategik drayveri sifatida baholash zarur.

O‘zbekiston sharoitida ham keyingi yillarda xususiy mulk, kichik biznes va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat iqtisodiy siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlarda tadbirkorlikni rivojlantirish, aholini daromadli mehnat bilan ta’minlash, oilaviy biznesni kengaytirish, yoshlar va xotin-qizlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash, hududlarda yangi biznes tashabbuslarini rag‘batlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan iqtisodiy islohotlar doirasida “inson qadri”, “faol tadbirkorlik”, “ishbilarmonlik muhiti” va “xususiy sektor ulushini kengaytirish” kabi tamoyillar ustuvor vazifa sifatida belgilab berildi. Bu esa tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirish masalasining nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham nihoyatda muhim ekanini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar sharhi

Tadbirkorlikka oid ilmiy qarashlar iqtisodiy tafakkur tarixida turli bosqichlarda rivojlangan.

A. Marshall o‘zining “Iqtisodiyot prinsiplari” [1] asarida tadbirkorlikni ishlab chiqarishning to‘rtinchi omili sifatida e’tirof etgan. Uning fikricha, tadbirkorning asosiy vazifalari orasida xavf-xatarlarni o‘z zimmasiga olish, mehnatni tashkil etish va boshqarish, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida yangi g‘oyalarni joriy etish muhim o‘rin tutadi. Marshall tadbirkorni “tizimni birlashtiruvchi kuch” deb atagan, chunki u kapital, yer va mehnat kabi barcha omillarni birlashtirib, samarali ish yuritishga qodirdir. Uning yondashuviga ko‘ra, tadbirkor nafaqat foyda ortidan quvuvchi, balki iqtisodiy resurslarni oqilona taqsimlovchi va iqtisodiy samaradorlikni oshiruvchi shaxs hamdir.

Klassik iqtisodiy maktab vakillari tadbirkorni ishlab chiqarish omillarini birlashtiruvchi va foyda olishga intiluvchi subyekt sifatida ko‘rganlar [2]. Bu yondashuvda tadbirkorlik iqtisodiy faollikning tashkiliy shakli sifatida namoyon bo‘ladi.

Y.Shumpeter esa tadbirkorlikni innovatsiyalar bilan bog‘lab, tadbirkorni iqtisodiy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi deb hisoblaydi [3]. Uning fikricha, tadbirkor yangi mahsulot, yangi texnologiya, yangi bozor yoki yangi boshqaruv usullarini joriy etish orqali iqtisodiyotda sifat o‘zgarishlarini yuzaga keltiradi.

Zamonaviy tadqiqotlarda tadbirkorlik salohiyati inson kapitali, institutsional muhit, moliyaviy resurslarga kirish va ta’lim sifati bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganiladi [4]. Ayrim tadqiqotlarda barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda tadbirkorlik faolligi bandlikni oshirish, innovatsiyalarni rag‘batlantirish va hududiy rivojlanishni ta’minlashning muhim omili ekani qayd etiladi [5].

Shuningdek, inson kapitali to‘g‘risidagi tadqiqotlarda aholi bilim va ko‘nikmalarining iqtisodiy samaradorlikka ta’siri asoslab berilgan bo‘lib, bu holat tadbirkorlik salohiyatining shakllanishida ham muhim o‘rin tutadi [6]. Biroq mavjud ilmiy manbalarda aholining tadbirkorlik salohiyatini aynan barqaror iqtisodiy o‘sish bilan bog‘liq holda kompleks yoritish masalasi yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda tahlil va sintez, qiyosiy taqqoslash, statistik guruhlash, ilmiy abstraksiya va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Tahlil va sintez usuli yordamida tadbirkorlik salohiyati hamda barqaror iqtisodiy o‘sish tushunchalarining mazmuni ochib berildi.

Qiyosiy taqqoslash usuli orqali tadbirkorlik nazariyasiga oid turli ilmiy yondashuvlar solishtirildi. Statistik ma’lumotlarni umumlashtirish orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy ko‘rsatkichlardagi o‘rni baholandi. Tizimli yondashuv asosida tadbirkorlik salohiyati, bandlik, daromad va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik aniqlandi.

Tadqiqotning axborot bazasini iqtisodiy adabiyotlar, ilmiy maqolalar hamda O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi va ochiq manbalardagi umumiy statistik ko‘rsatkichlar tashkil etadi [7].

Tahlil va natijalar

Aholining tadbirkorlik salohiyati deganda shaxslarning iqtisodiy tashabbus ko‘rsatish, mustaqil faoliyat yuritish, tavakkalchilikni boshqarish, bozor imkoniyatlarini aniqlash va daromad keltiruvchi faoliyatni tashkil etish qobiliyati tushuniladi. Ushbu salohiyat iqtisodiyotning ichki drayverlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadbirkorlik salohiyatining barqaror iqtisodiy o‘sishga ta’siri quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

- yangi ish o‘rinlari yaratiladi;
- aholi daromadlari ortadi;
- kichik biznesning YAIMdagi ulushi kengayadi;
- mahalliy resurslardan samarali foydalanish kuchayadi;
- innovatsion g‘oyalarni tijoratlashtirish imkoniyati ortadi;

- hududlar iqtisodiy faolligi oshadi.

Aholining tadbirkorlik salohiyati quyidagi omillar ta’sirida shakllanadi:

- ta’lim darajasi va kasbiy ko‘nikmalar;
- moliyaviy resurslarga kirish imkoniyati;
- huquqiy-institutsional muhit;
- infratuzilma va raqamli xizmatlar;
- ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik;
- biznes yuritish madaniyati.

Nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirish faqat individual qobiliyat masalasi emas, balki davlat siyosati, bozor muhiti va institutlar samaradorligi bilan ham chambarchas bog‘liq. Shu bois barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash uchun tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi kompleks mexanizm zarur.

Quyidagi jadvalda O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlardagi ulushi aks ettirilgan. Ushbu ma’lumotlar mazkur sektorning iqtisodiy o‘sish, aholi bandligi va bozor infratuzilmasi rivojlanishidagi ahamiyatini statistik jihatdan baholash imkonini beradi.

Jadval 1.

O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ayrim ko‘rsatkichlardagi ulushi, foizda

Ko‘rsatkichlar	2022	2023	2024	2025
YAIMdagi ulushi	54.9	55.0	54.8	54.7
Bandlikdagi ulushi	74.5	74.8	74.9	74.7
Sanoat mahsulotidagi ulushi	27.1	27.0	26.9	27.2
Qurilishdagi ulushi	72.4	72.7	72.9	73.1
Chakana savdodagi ulushi	80.2	81.0	81.3	81.5

** O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi rasmiy ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.*

Jadval ma’lumotlari kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mamlakat iqtisodiyotidagi o‘rni yuqori ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa, bandlik va chakana savdo sohalarida ushbu sektorning salmog‘i katta bo‘lib, bu holat aholi tadbirkorlik salohiyatining iqtisodiy faollikka bevosita ta’sirini ifodalaydi.

Tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirishning samarali yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

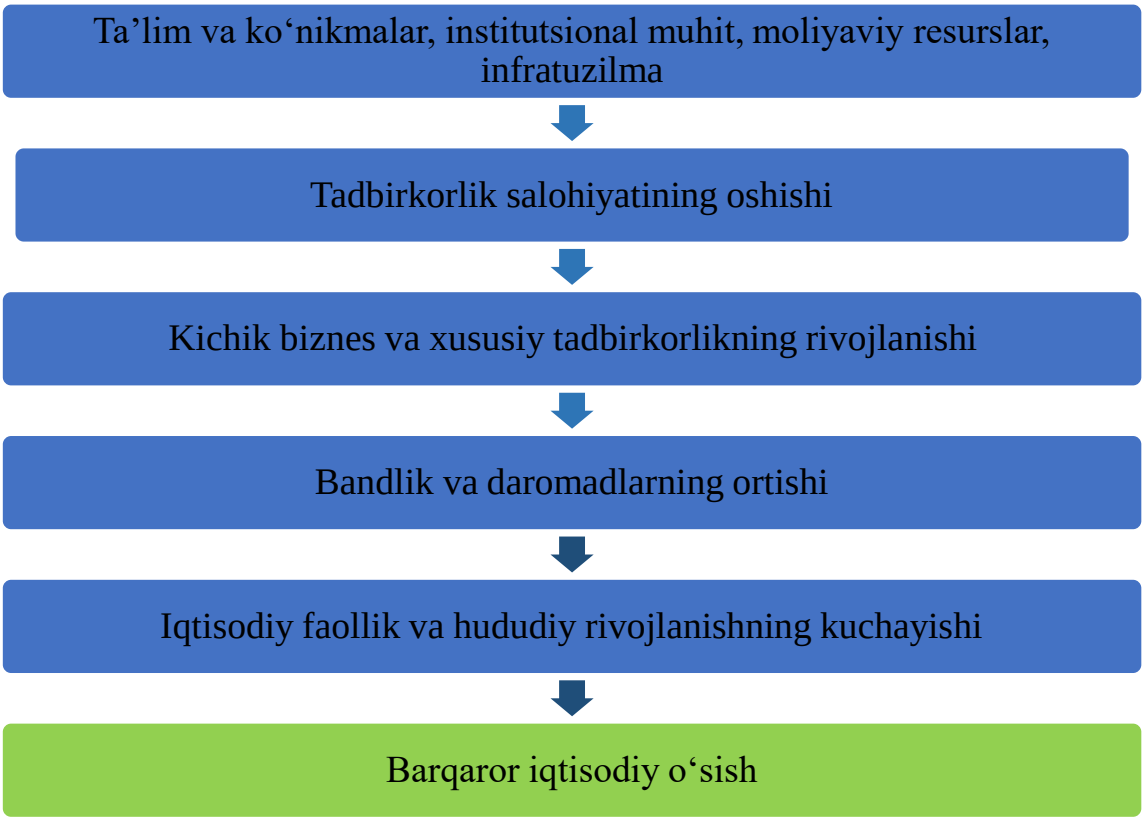
1. ta’lim tizimiga tadbirkorlik kompetensiyalarini chuqur integratsiya qilish;
2. yoshlar va xotin-qizlar tadbirkorligini manzilli qo‘llab-quvvatlash;
3. imtiyozli moliyalashtirish va mikrokreditlash imkoniyatlarini kengaytirish;
4. hududiy biznes infratuzilmasini rivojlantirish;
5. raqamli tadbirkorlik va innovatsion loyihalarni rag‘batlantirish.

Shunday qilib, tahlil natijalari tadbirkorlik salohiyatining iqtisodiy o‘sish, bandlik va daromadlar barqarorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Aholining tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirish barqaror iqtisodiy o‘sishning muhim drayverlaridan biri bo‘lib, u ko‘p bosqichli va tizimli ta’sir mexanizmi orqali namoyon bo‘ladi. Avvalo, ta’lim tizimi orqali aholining bilim va ko‘nikmalari oshiriladi, bu esa innovatsion fikrlashni shakllantirib, yangi biznes g‘oyalarining paydo bo‘lishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, qulay institutsional muhit — ya’ni huquqiy kafolatlar, shaffof boshqaruv tizimi va samarali davlat siyosati — tadbirkorlik faoliyatini boshlash va yuritishdagi to‘siqlarni kamaytiradi. Moliyaviy resurslarga erkin kirish imkoniyati, xususan kreditlar, investitsiyalar va grant mexanizmlarining mavjudligi esa aholining iqtisodiy faolligini rag‘batlantiradi. Bularning barchasi zamonaviy infratuzilma, ya’ni transport, kommunikatsiya va raqamli texnologiyalar bilan

qo‘llab-quvvatlanganda tadbirkorlik muhitining barqaror rivojlanishi ta’minlanadi.

Mazkur omillarning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida tadbirkorlik faolligi ortib boradi va bu jarayon iqtisodiy tizimga multiplikativ ta’sir ko‘rsatadi. Ya’ni yangi ish o‘rinlari yaratiladi, aholi daromadlari oshadi va ichki talab kengayadi, bu esa ishlab chiqarish hajmining ortishiga olib keladi. Natijada, iqtisodiyotda diversifikatsiya jarayoni kuchayib, yangi tarmoqlar shakllanadi va mavjud sohalarda samaradorlik oshadi. Ushbu jarayon uzluksiz sikl sifatida ishlaydi: tadbirkorlik rivojlanishi iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiradi, iqtisodiy o‘sish esa o‘z navbatida tadbirkorlik uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Shu tariqa, ta’lim, institutsional muhit, moliyaviy resurslar va infratuzilmaviy sharoitlarning funksional bog‘liqligi yagona mexanizm sifatida amal qilib, barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlovchi muhim omilga aylanadi.

1-rasm. Aholining tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirishning barqaror iqtisodiy o‘sishga ta’sir etish mexanizmi*

**Manba: muallif ishlanmasi.*

Ushbu mexanizm aholining tadbirkorlik salohiyati barqaror iqtisodiy o‘sishga bevosita emas, balki bir necha oraliq bosqichlar orqali ta’sir ko‘rsatishini ifodalaydi. Xususan, ta’lim, institutsional muhit, moliyaviy imkoniyatlar va infratuzilma tadbirkorlik faolligini oshiradi. Natijada kichik biznes rivojlanib, bandlik, daromad va hududiy iqtisodiy faollik kuchayadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, aholining tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirish barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning muhim strategik omillaridan biri hisoblanadi. Chunki tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy faollikni oshiradi, yangi ish o‘rinlarini yaratadi, aholi bandligini kengaytiradi, daromadlar hajmini ko‘paytiradi hamda bozor iqtisodiyoti institutlarining yanada mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tadbirkorlikning rivojlanishi iqtisodiyotda raqobat muhitini kuchaytiradi, resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi va hududlarning iqtisodiy faolligini rag‘batlantiradi. Ayniqsa, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi iqtisodiyotning moslashuvchanligini oshirib, uning ichki

imkoniyatlar hisobidan barqaror o‘sishiga zamin yaratadi.

Aholining tadbirkorlik salohiyati inson kapitali, ta’lim sifati, kasbiy ko‘nikmalar, institutsional muhit, moliyaviy imkoniyatlar, infratuzilmaviy sharoitlar va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish darajasi ta’sirida shakllanadi. Shu sababli mazkur yo‘nalishda olib boriladigan siyosat kompleks xarakterga ega bo‘lishi lozim. Ya’ni, bir tomondan, aholining tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan ta’lim va malaka oshirish tizimini takomillashtirish zarur bo‘lsa, ikkinchi tomondan, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay institutsional va moliyaviy muhitni yaratish talab etiladi. Shuningdek, biznesni ro‘yxatdan o‘tkazish, kredit olish, soliq hisobotlarini yuritish va eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish jarayonlarini soddalashtirish ham tadbirkorlik salohiyatining amaliy namoyon bo‘lishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Kelgusida barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash uchun tadbirkorlik salohiyatini oshirishga qaratilgan amaliy mexanizmlarni yanada kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Xususan, umumiy va professional ta’lim tizimiga tadbirkorlikka oid fanlar hamda amaliy modullarni kengroq joriy etish, yoshlar va xotin-qizlar tadbirkorligini manzilli qo‘llab-quvvatlash, startap loyihalarni moliyalashtirish ko‘lamini kengaytirish, hududlarda biznes inkubatorlar va konsalting markazlari faoliyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, imtiyozli kreditlar, mikromoliyalashtirish vositalari va grant mexanizmlarini kengaytirish, raqamli xizmatlar orqali biznes yuritish imkoniyatlarini oshirish ham aholining tadbirkorlik faolligini rag‘batlantiradi.

Shuningdek, ushbu yo‘nalishda quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin: birinchidan, oliy va professional ta’lim muassasalarida tadbirkorlik kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan maxsus o‘quv dasturlarini kengaytirish; ikkinchidan, hududlar kesimida aholi tadbirkorlik salohiyatini baholovchi indikatorlar tizimini ishlab chiqish; uchinchidan, tijorat banklari va moliyaviy institutlar orqali yangi biznes tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini soddalashtirish; to‘rtinchidan, kichik biznes subyektlari uchun axborot-maslahat xizmatlari va raqamli platformalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Mazkur chora-tadbirlar aholining tadbirkorlik salohiyatini oshirish, iqtisodiy faollikni kuchaytirish va pirovard natijada mamlakatda barqaror iqtisodiy o‘sishni

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Marshall A. Iqtisodiyot prinsiplari. – New York: Dover Publications, 2013.
2. Smit A. Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqiqot.
3. Shumpeter J. Iqtisodiy taraqqiyot nazariyasi.
4. Aliyeva Z.G., Avezova Sh.M. Barqaror rivojlanish strategiyalarida inson kapitalining o‘rni va ahamiyati.
5. Tadbirkorlik va barqaror iqtisodiy rivojlanish bo‘yicha zamonaviy ilmiy tadqiqotlar.
6. Artiqova M.B. Tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish komponentlari, mezonlari va ko‘rsatkichlari.
7. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi rasmiy ma’lumotlari.
8. United Nations Development Programme (UNDP). Entrepreneurship Development
9. International Labour Organization (ILO). Promoting enterprises and job creation

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ИҚТИСОДИЙ НОЧОРЛИК(БОНКРОТЛИК), ТЎЛОВГА ҚОБИЛЯТСИЗЛИКНИ БАҲОЛАШДАГИ МУАММОЛИ ЖИҲАТЛАР

Рахимов Матназар Юсупович

молиявий таҳлил
кафедраси профессори
Тошкент давлат
иқтисодиёт университети
E-mail: raximovmy@mail.ru

Аннатация. *мазкур мақолада, корхоналарнинг молиявий мажбуриятларни бажара олиши, қарзларни ўз вақтида тўлай олиши юзасидан пул айланмасига эга бўлишлиги, молиявий имкониятларни жорий ва истиқболдаги ҳолатини баҳолашдаги муаммоли жиҳатлар ва уларнинг тахлилий хулосалари, халқаро амалиёт ва уни Ўзбекистонда қўллашнинг муҳим жиҳатлари баён этилган. Шунингдек, иқтисодий ночорликни олдиндан аниқлашнинг ва уларга қарши туришнинг муҳим йўналишлари белгиланган.*

Калит сўзлар: *Иқтисодий ночорлик, бонкротлик, тўловга қобилятсизлик, молиявий нобарқарорлик, молиявий ҳолат, молиявий кўрсаткичлар, иқтисодий ночорлик таомиллари.*

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ (БАНКРОТСТВО) И ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ

Рахимов Матназар Юсупович

профессор кафедры финансового анализ
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: raximovmy@mail.ru

Аннотация. *В данной статье описываются проблемные аспекты и аналитические выводы в оценке текущего и перспективного состояния финансовых возможностей, способности предприятий выполнять финансовые обязательства и обеспечивать денежный оборот для своевременного погашения задолженности. Освещена международная практика и важные аспекты её применения в Узбекистане. Также определены основные направления заблаговременного выявления экономической несостоятельности и меры противодействия ей.*

Ключевые слова: *Экономическая несостоятельность, банкротство, неплатежеспособность, финансовая нестабильность, финансовое состояние, финансовые показатели, процедуры экономической несостоятельности.*

ECONOMIC INSOLVENCY (BANKRUPTCY) AND PROBLEMATIC ASPECTS IN ASSESSING SOLVENCY

Rakhimov Matnazar Yusupovich

Professor of the Department
of Financial Analysis
Tashkent State University of Economics
E-mail: raximovmy@mail.ru

Abstract. *This article describes the problematic aspects and analytical conclusions in assessing the current and future state of financial capabilities, including the ability of enterprises to fulfill financial obligations and maintain cash flow for timely debt repayment. It highlights*

international practices and significant aspects of their application in Uzbekistan. Furthermore, the article defines key directions for the early detection of economic insolvency and strategies to counteract it.

Keywords: *Economic insolvency, bankruptcy, inability to pay, financial instability, financial condition, financial indicators, economic insolvency procedures.*

Кириш

Корхоналар иқтисодий ночорлиги ва унга қарши мухим дастаклардан фойдаланиш бозор механизмининг зарурий шартларидан бири ҳисобланади. Шу жиҳатдан, бонкротлик институти шаклланишига бўлган зарурият Собиқ иттифоқдаги сиёсий тузилманинг қулаши ва давлатлар мустақиллигини белгиланиши, иқтисодиётда бозор муносабатларига ўтилиши билан юзага чиққанлиги алоҳида такидлаш лозим. Унга қадар, молиявий муносбатларнинг қарздорлик, тўловга қобилятсизлик, молиявий нобарқарорлик, иқтисодий ночорлик ва унга қарши чоралар фақат битта субектнинг, яъни давлатнинг қатъий талаблари ва қарорлари асосида ҳал қилиб келинган. Иқтисодий ночорликка режали иқтисодиётда мураккаб ва доимий кузатиладиган ҳолат сифатида қаралмаганлиги ушбу институтнинг амал этмаслигининг ҳам бош омили ҳисобланади. Тўғри, иқтисодий ночорликнинг айрим жиҳатларини кузатиш мумкин эди. Бироқ, бу жиҳатлар асонгина (давлат томонидан қўшимча молиялаштириш, корхоналарнинг бошқа корхоналарга қўшиб юбориш ёки, энг содда, режа кўрсаткичларини қайта ўзгартириш ҳисобига ҳал қилинар эди. Ушбу жараён, сиёсий ва иқтисодий тизимдаги ўзгаришлар туфайли тубдан ўзгарди. Эндиликда бу ҳаракатлар имконсиз, мантиқсиз ва ўринсиз таомил ҳисобланади. Бугунги кунга келиб Собиқ иттифоқ давлатларининг барчасида ушбу институт тўлиқ шаклланди, бироқ унинг ривожланиши юзасидан янги бир даврга ўтишга зарурият юзага чиқмоқда.

Корхоналар иқтисодий ночорлигини таҳлил қилиш ва баҳолаш молиявий менежментда охирги масала эмас аслида биринчи масала эканлигини унутмаслик лозим. Яъни, корхонани ретроспектив холати ёки унинг жорий ҳолатини эмас, кўпроқ унинг истиқболли (перспектив) ҳолатини олдиндан кўриш ва стратегияни шунга мос шаклда белгилаш талабларига устунлик берилмоқда.

Шу билан бирга, иқтисодий ночорлик ва уни доимий мониторинг қилиш, таҳлил этиш, хулосаларни шакллантириш, унга қарши аниқ чора-тадбирларни белгилаш бозор иқтисодиётининг зарурий шартларидан бири ҳисобланади.

Бу борада, ночорлик ва тўловга қобилятсизликни тан олишнинг концептуал асосларини белгилаш, унинг хуқуқий пакетини шакллантириш, ташкилий тузилмасини йўлга қўйиш, энг муҳим унинг институтционал мақомини белгилаш муҳим масала ҳисобланади.

Ўзбекистонда иқтисодий ночорлик масалалари билан шуғулланувчи ташкилий тузилманинг шаклланганлиги масаланинг тўлиқ ечимига келинганлигини эмас балки жараённинг энди бошланганлигини англатади. Ҳали олдимизда бу бора қилиниши лозим бўлган ишларнинг улкан қадамлари турибди.

Адабиётлар шарҳи

Иқтисодий ночорлик, тўловга қобилятсизликни таҳлил қилиш ва баҳолашнинг замонавий талқинига ўтишдан олдин унинг тарихий илдизига назар солиш лозим. Ушбу атамаларнинг пайдо бўлганлигини минглаб йиллар бўлганлигига қарамай бозор иқтисодиётига нисбатан тадқиқ этилишига унча куп муддат бўлгани йўқ. Жаҳон амалиётида иқтисодий ночорлик, тўловга қобилятсизлик, бонкротликка нисбатан прогноз қилиш (Алтьман Е.), хавфларни кўришнинг молиявий ҳисоботга боғланган модели (Beaver, W.) хусусий капитал ва қарз капиталини оптималлаштириш модели (Modigliani–Miller), ташқи муҳитга устунлик берувчи модел (Клейнер Г.), иқтисодий ночорликни фақат молиявий эмас балки хуқуқий категория сифатида қаровчи модел (US Bankruptcy Code,

European Insolvency Law)ларни келтириб ўтиш мумкин. Бу адабиётлар асосан бозор иқтисодиётидаги фирмаларнинг молиявий ночорлигини тушунтиради.

Альтман модели энг биринчи ва ишончли, стандарт моделлардан биттаси сифатида қаралади. Бироқ ундан, бозор иқтисодиётига ўтиш босқичидаги, ривожланиш босқичидаги давлатларда фойдаланиш доимо ҳам мақбул ҳисобланмайди.

Молиявий ҳисоботларга боғланган моделда (Beaver, W.) эса ҳисоботлардаги маълумотларнинг ишончлиги, шаффофлиги, очиқлиги масаласи сўроқ остига олинади. Шунингдек, бошқарув сифати билан боғлиқ жиҳатлар четда қолади, бозор муҳитининг тасири эътиборга олинмайди. Кейинги модел идеал бозор доимо ҳам реал ҳаёт билан мос келмаслиги билан танқид қилинади.

Тадқиқот методологияси

Ушбу тадқиқотда қиёсий (турли корхонлар кўрсаткичларини таққослаш), ретроспектив (бўлиб ўтган жараёнлар таҳлили), стратегик (истиқболли) таҳлил усулларидан, статистик (прогнозли, эмпирик, кореляцион) усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Миллий статистика қўмитасининг маълумотларига кўра Ўзбекистонда рўйхатга олинган корхоналар сони 2025 йил 1-январ ҳолатига 725857 тани, шундан кичик тадбиркорлик субектлари сони 651807 тани. Бироқ улардан, фаолият юритаётган корхонлар сони бор йўғи 424840 тани (58.5 фоиз), кичик тадбиркорлик субектларида эса 358116 тани(54.9 фоиз) ташки этади. Энг муҳими, сўнги тўрт йилда фаол корхоналар сони кескин пасайиш тенденцияси кузатилмоқда. Хуш бунинг сабаблари нимада. Нега рўйхат олинган 301057 та корхона фаолият юритмаяпти. Уларга нисбатан таҳлилий хулосаларнинг шаклланмаганлиги ёки очиқланмаганлиги жиддий мухокомаларни талаб этмоқда. Аниқки, корхоналарнинг жуда катта қисми молиявий қийинчиликлар, тўловга қобилятсизлик, фаолият самарадорлигини пастлиги, харажатларнинг оқланмаслиги сабабли фолиятни тўхтатган. Жумладан, мавжуд рўйхатга олинган корхоналарнинг 30 фоизи Тошкент шахри ва Тошкент вилоятига тўғри келади. Фаолият юритмаётган корхоналарнинг 32 фоизи ҳам шу иккита худудга тўғри келади.

1-жадвал.

Альтман модели ва унинг меъёрий талаблари*

Модели тури	Формуласи	Меъёр	Ҳолат
Биржада акциялари қўйилган компаниялар учун беш омилли модель	Z = 1.2*X1 + 1.4*X2 + 3.3*X3 + 0.6*X4 + 0.999*X5	Z > 2.99	Хавфсиз
		1.8 < Z < 2.99	Эхтиёткорлик талаб қилинади
		Z < 1.8	Хавфли
Биржада акциялари қўйилмаган компаниялар учун беш омилли модель	Z’ = 0.717*X1 + 0.847*X2 + 3.107*X3 + 0.42*X4 + 0.998*X5	Z > 2.99	Хавфсиз
		1.8 < Z < 2.99	Эхтиёткорлик талаб қилинади
		Z < 1.8	Хавфли
Ривожланаётган бозорлардаги компаниялар учун тўрт омилли модель	Z’’ = 6.56*X1 + 3.26*X2 + 6.72*X3 + 1.05*X4	Z > 2.6	Хавфсиз
		1.1 < Z < 2.6	Эхтиёткорлик талаб қилинади
		Z < 1.1	Хавфли

*Муаллиф ишланмаси

Иқтисодий ночорликни концептуал асосларида корхоналар банкротлигини тан олишнинг аниқ тартиблари ва регламентлари белгиланган. Бироқ, бу жараённи мулкдор ёки

кредиторлар томонидан иқтисодий ночорликни тан олиш амалиётига киришиш амалиётидаги хатти-ҳаракатларининг сустлигида ҳам кўриш мумкин.

Иқтисодий ночорликни баҳолашни икки жиҳатни фарқлаш лозим. Мулк эгалари, бошқарув субъектлари томонидан ички ўрганиш ҳамда, солиқ идоралари, банклар, кредиторлар ва бошқалар томонидан ташқи ўрганиш.

Ҳар иккала ёндашув ҳам битта жиҳатни яъни, субъектнинг тўловга қобилятлисликдан қандай ҳимояланганлигини ифодалайди. Жаҳон амалиётида иқтисодий ночорликни баҳолашнинг энг кўп мурожаат қилинадиган модели бу Алтьман модели ҳисобланади ва унинг қуйидаги турлари ишлатилади.

Алтьман модели бўйича иқтисодий ночорликни аниқлашда ҳар битта кўрсаткич молиявий ҳисобот маълумотлари асосида баҳоланади. Бу эса расмий молиявий ҳисоботларни халқаро стандартларга мослаштириш талабини ҳам қўяди. Молиявий ҳисоботларни ҳалқаро стандартлар асосида тузиш ва тақдим этиш амалиёти (йирик бизнес субъектларида, акциядорлик жамиятларида, компанияларда) йўлга қўйилган бўлсада бу борадаги ишларнинг самарадорлиги ва таъсирчанлиги сезилмасдан қолмоқда.

2-жадвал.

Иқтисодий ночорликка таъсир этувчи бирликлар ва уларни аниқлаш формуласи*

X1	Ишчи капитал/Жами активлар
X2	Тақсимланмаган фойда / Жами активлар
X3	Солиқ тўловига қадар фойда / Жами активлар
X4	Хусусий капитал/ Мажбуриятлар
X5	Тушум / Жами активлар

**Муаллиф ишланмаси*

X1- кўрсаткич ишчи капиталнинг жами активлар таркибидаги салмоғини, яъни, ҳар бир сўмлик активга тўғри келадиган соф айланма активлар суммасини ифода этади. Ишчи капитал, айланма активлар суммасидан жорий мажбуриятларни чегириш асосида аниқланади.

X2-Активлар натижадорлиги тақсимланмаган фойда суммасини жами активлар суммасига бўлиш орқали топилади.

X3- Солиқ ва фоизлар тўловига қадар бўлган фойда суммасини жами активларга бўлиш орқали умумий фаолият натижавилига баҳо берилади.

X4 -Кўрсаткич корхона хусусий капиталининг қарз капиталига нисбати орқали баҳоланади. Қарз капитали мажбурият сифатида ўз маблағлари билан қай даражада ҳимояланганлигини ифода этади. Ушбу кўрсаткич орқали молиявий ричагнинг мустаҳкамлиги ҳам баҳоланади.

Хўш ушбу кўрсаткичлар бўйича Ўзбекистон корхоналарини баҳоласак, муаммо ечимини топадими, иқтисодий ночорлик бўйича аниқ чора-тадбирларга эга бўламизми, иқтисодий ночорликка қарши тактик бошқарувни таъминлай оламизми. Албатта йўқ. Негаки юқорида, келтирилган барча моделлар ва улардаги кўрсаткичлар тизими Ривожланган дунё давлатлари амалиётига мос тушади. Ўзбекистон тизими, тартиби, амалиёти эса уларда айрим жиҳатларда фарқ қилади.

Биринчи фаркли жиҳат шуки молиявий ҳисоботга иқтисодий ночорликни баҳолашда энг ишончли манба сифатида қаралмайди. Унда аниқлик, реаллик, шоффоблик, ошкороликка устунлик берилмайди. Расмий тузиладиган молиявий ҳисобтлар аслида аниқ, реал ҳолатни эмас, балки кўпроқ биз ёки кимлардир истаган ҳолатни акс эттиради.

Молиявий ҳисоботларни очиқлиги, маълумотларни тез ва сифатли олишдаги кечикишлар, ташкилий тузилманинг рақамли платформасидаги камчиликлар ҳам ушбу муаммонинг яна бир бўғини ҳисобланади.

Молиявий ҳисоботларни халқаро стандартларга мос тузиб чиқиш амалиётидаги муаммолар ҳам ушбу хатти ҳҳаракатларни бизнесга ортиқ юк сифатида қаралмоқда. Яъни,

унинг самарадорлигини баҳолашдаги асосли жиҳатлар молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш ҳеч қанда натижа бермаётганлигини кўрсатмоқда.

Кейинги муҳим муаммо бу бизнесни, тадбиркорликни солиққа тортиш билан боғлиқ бўлган муаммоли жиҳатлар билан боғланади. Солиқ ҳисоби ва ҳисоботи билан бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи бошқа бошқа йўлдан кетар экан бу бухгалтрларга доимо ортикча юклама, бизнесга тўсиқлар, реаллликни бузишга хатти ҳаракатларни кучайтираверади. Ўзбекистон амалиётида солиқларни ҳисобга олиш ва тўлашдаги муаммолар жиҳатларда ҳал қилиниши лозим бир қатор муаммолар мавжуд. Бу солиқ юкини оптималлаштириш, муқобиллик, амаортизация, даромад ва харажатларни тан олиш, мулкни адолатли баҳолаш ва уни солиққа тортишда ташқи омиллар тасиридаги (фоизлар, инфляция, валюта курсларидаги ўзгаришлар, ресурларни қимматлиги, иқлим ва х.к.) ўзгаришлардан ҳимояланган бўлиши лозим.

Битта жиҳат, масалан кредит ресрслари ва уларнинг тақсимланишидаги реал ҳолатда худди шу муаммони кўриш мумкин. Фоиз ставкаларини юқорилиги корхоналарга арзон ва сифатли махсулотларни яратиш имконини бермайди. Битта валюта курсларидаги тебранишлар туфайли бизнес субъектлари улкан молиявий қийинчилрга дуч келаётганлиги ҳам бунинг яна битта жиҳати ҳисобланади. Айланма активлари, техника ва технологиялари хорижий капиталга боғланган бизнес субъектлари айниқса бундай жиддий зарарлар кўрмоқда. Курс ўзгаришларидан юзага келган қийматлар бизнес эгаларини жиддий ва тахликали молиявий қийинчиликларга солиб қўймоқда.

Бошқарув ва унинг сифати билан боғлиқ бўлган жиҳатлар ҳам ночорликни баҳолашдаги энг таъсирли бирлик ҳисобланади. Унинг натижага боғланган кўрсаткичларининг баҳоланмаслиги ҳам сохадаги жиддий муаммо ҳисобланади.

Маълумотларни ёпиқлиги, қиёсий ўрганишдаги рақамли платформаларнинг мавжуд эмаслиги ёки уларнинг турли ташкилий тузилмалар орқали интеграция қилинмаганлиги ҳам тармоқлар, сохалар бўйича маълумотларни ўрганишда муаммоларни купайтирмоқда.

Иқтисодий ночорликни давлат томонидан хуқуқий тартибга солишдаги муаммоли жиҳатлар (судга мурожаат қилиш, жараёнларни узоқ чўзилиши, вақт бюджети, санацияга мойиллик, тугатишларга устунлик берилиши ва.ҳ.к.) ҳам институционал тизимнинг самарали ишлашидаги муҳим камчиликларда бири ҳисобланади.

Иқтисодий ночорлик ва уни ҳал этишдаги ташкилий омиллар ҳам муаммони битта бўғини ҳисобланади. Яъни, мутахассисларнинг етишмаслиги, уларнинг малака даражалари, ички назорат ва аудитнинг йўлга қўйилмаганлиги, стратегик жиҳатларнинг четда қолиши каби жиҳатларни келтириб ўтиш мумкин.

Реал сектор корхолари мисолида иқтисодий ночорликни аниқлашнинг юқорида келтирилган модел бўйича активлар ҳажми, капитали, мажбуриятлари ҳамда фаолият натижавийлиги бўйича энг йирик бизнес субъектлари мисолида кўриб чиқишимиз мумкин.

3-жадвал.

ОКМК ва Узтрансгаз АЖ молиявий кўрсаткичлари*

Йиллар	Актив-лар	Капитал	Мажбурият лар	Тақсим-ланмаган фойда	Солиқ ва фоизлар тўловига қадар фойда	Аборот актив-лар	Қисқа муддатли мажбури ятлар
ОКМК АЖ							
2023	52389	10587	41801	8423	10042	9256	20520
2024	66863	20957	45905	6640	12583	9019	17620
Узтрансгаз АЖ							
2023	34393	-7856	42249	-12919	-2168	26736	31856
2024	32172	72.7	32100	-5128	+7790	24503	21535

Altman Z’’ формуласи бўйича иқтисоди йиочорлик эҳтимоли қуйидаги моделли

тузилма орқали топилади

$$Z''=6.56*WC/TA+3.26*RE/TA+6.72*EBITTA/TA+1.05*E/TL$$

Бу ерда:**WC** — айланма капитал = Аборот активлар – ҚММ
TA — жами активлар
RE — тақсимланмаган фойда
EBIT — солиқ ва фоиздан олдинги фойда
E — капитал (баланс капитали)
TL — жами мажбуриятлар

4-жадвал.

АКМК АЖнинг иқтисодий ночорлигининг таҳлили

2023 йил			2024 йил		
Молиявий кўрсаткичлар	Ҳисоб-китоблар	Натижа	Молиявий кўрсаткичлар	Ҳисоб-китоблар	Натижа
WC	= 9256 – 20520	= –11264	WC	= 9019 – 17620	= –8601
WC/TA	= –11264 / 52389	= –0.215	WC/TA	= –8601 / 66863	= –0.129
RE/TA	= 8423 / 52389	= 0.161	RE/TA	= 6640 / 66863	= 0.099
EBIT/TA	= 10042 / 52389	= 0.192	EBIT/TA	= 12583 / 66863	= 0.188
E/TL	= 10587 / 41801	= 0.253	E/TL	= 20957 / 45905	= 0.456

2023 йил иқтисодий ночорликни эҳтимоли:
$Z''=6.56*-0.215+3.26*0.161+6.72*0.192+1.05*0.253=0.669$
Хавф: Жуда юқори (Bankruptcy zone < 1.1)
2024 йил иқтисодий ночорликни эҳтимоли
$Z''=6.56*-0.129+3.26*0.099+6.72*0.188+1.05*0.456=1.218$
Хавф бор, лекин *жуда юқори эмас*, 2023га нисбатан яхшиланиш бор.

Узтрансгаз ташкилотининг иқтисодий ночорлигини юқоридаги тартиб ааниқлаб чиқамиз.

5-жадвал

Устрансгаз АЖнинг иқтисодий ночорлигининг таҳлили

2023 йил			2024 йил		
Молиявий кўрсаткичлар	Ҳисоб-китоблар	Натижа	Молиявий кўрсаткичлар	Ҳисоб-китоблар	Натижа
WC	26736 – 31856	= –5120	WC	24503 – 21535	= 2968
WC/TA	= –5120 / 34393	= –0.149	WC/TA	2968 / 32172	= 0.092
RE/TA	TA = –12919 / 34393	= –0.376	RE/TA	= –5128 / 32172	= –0.159
EBIT/TA	= –2168 / 34393	= –0.063	EBIT/TA	= 7790 / 32172	= 0.242
E/TL	–7856 / 42249	= –0.186	E/TL	72.7 / 32100	≈ 0.00226

2023 йил иқтисодий ночорликни эҳтимоли:
$Z''=6.56*-0.092+3.26*-0.159+6.72*0.242+1.05*-0.00226=-2.82$
Иқтисодий ночорлик ҳолати жуда юқори.
2024 йил иқтисодий ночорликни эҳтимоли:
$Z''=6.56*-0.149+3.26*-0.376+6.72*0.063+1.05*-0.186=-2.82=1.713$
2023га нисбатан катта яхшиланиш бор, лекин хавф ҳали ҳам мавжуд.

Хулоса

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги хулосларга келинди. Иқтисодий ночорлик, тўловга қобилятсизликни баҳолаш орқали шундай хулосага келиш мумкинки, таҳлил объекти сифатида олинган ҳар иккала корхонада ҳам молиявий ҳолат жуда жиддий қийинчиликларни бошдан кечирмоқда. Олмалик кон металлургия комбинати стратегик аҳамиятга эга бўлган корхона сифатида иш билан бандликни таъминлашда, бюджет тушумларида, республика экспорт салохиятида сезиларли салмоққа эга ташкилот ҳисобланади. Ушбу корхона республика ялпи ички маҳсулотининг деярлик 2.5 фоизига тенг қисмини беради. Агар Тошкент вилоятининг ялпи ички махсулотига нисбатан оладиган бўлсак янада каттароқ улушга эга корхона ҳисобланади. Ушбу ташкилотнинг афсуски молиявий ҳолати, иқтисодий ночорлик эҳтимоли юқорилигича қолмоқда.

Энг муаммоли жиҳат яна битта ташкилот Узтрансгаз Аж кузатилган. Ушбу йилнинг муттаситл зарар билан якунлаб келган давлат ташкилоти ҳисобланади. Фақат 2024 йилга келибгина фаолиятида нарх сиёсатидаги ўзгаришлар туфайли фойдага ишлаш бошланди. Жамланган 12 триллиондан ортиқ зарар суммаси қисқа даврийликда тўлиқ қопланган ҳолда, яқин тарихида биринчи бор фойдага ишлаб бошланди. Бироқ, ушбу ташкилотнинг иқтисодий ночорлик аломатлари юқорилигича қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1.Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. Journal of Finance, 23(4), 589–609.

2.Altman, E. I. (2000). Predicting financial distress of companies: Revisiting the Z-score and ZETA models. Stern School of Business, New York University.

3.Beaver, W. H. (1966). Financial ratios as predictors of failure. Journal of Accounting Research, 4, 71–111.

4.Modigliani, F., & Miller, M. H. (1958). The cost of capital, corporation finance and the theory of investment. American Economic Review, 48(3), 261–297.

5.Ohlson, J. A. (1980). Financial ratios and the probabilistic prediction of bankruptcy. Journal of Accounting Research, 18(1), 109–131.

6.Couwenberg, O., & Smidt, S. (2005). Financial distress and bankruptcy prediction in Europe. European Financial Management, 11(2), 247–270.

7.М.Қ. Пардаев ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув таҳлили: дарслик.Т.:Чулпон. 2012,, 490 б.

8.М.Қ. Пардаев, Б.И.Исроилов. Иқтисодий таҳлил: дарслик. Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси 2011, 452 б.

9.М.Қ. Пардаев, Ж.И Исроилов., Б.И. Исроилов Иқтисодий таҳлил: ўқув қўлланма. Т.:Print Line Group, 2017.-533 б.

10.М.Ю. Рахимов Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатини таҳлили: дарслик. Т.: Иқтисод-молия. 2015, 356 б.

11.М.Ю.Рахимов, Н.Н. Каландарова. Молиявий таҳлил: дарслик. Т.: Иқтисод-молия. 2019, 750 б.

12.М.Ю.Рахимов, О.Т. Астанокулов, Н.Н. Каландарова. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили: дарслик. Т.: Иқтисод-молия 2021 й. 435 б.

13.М.Ю. Рахимов, Н.Н. Мавланов, Н. Н. Каландарова. Иқтисодий таҳлил: ўқув қўлланма, Т.: Иқтисод-молия 2021 й. 346 б.

14.Н. С. Пласкова. Анализ финансовой отчетности, составленной по МСФО: учебник. М.: ИНФРА-М, 2024. – 276 с.

15.А. Д. Шеремет. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: учебник. М.: ИНФРА-М, 2024. – 374 с.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ТАМОЖНИ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЕКТАМИ И СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ

Ли Ирина Валентиновна

старший инспектор
управления ГТК РУз по
Хорезмской области
высшая школа бизнеса
и предпринимательства
E-mail: li_irisha82@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются модель управления проектами цифровой трансформации и интеллектуализированная система управления рисками на основе ИИ, предиктивной аналитики и больших данных для таможенной администрации Узбекистана. Предложенные решения обеспечивают переход от реактивного к предиктивному таможенному контролю, повышая эффективность и прозрачность процессов.*

Ключевые слова: *цифровая трансформация, интеллектуальная таможня, искусственный интеллект, управление проектами, управление рисками, предиктивная аналитика, большие данные, машинное обучение, таможенное администрирование, Узбекистан.*

RAQAMLI TRANSFORMATSIYAGA ASOSLANGAN INTELLEKTUAL BOJXONA ORGANLARINI RIVOJLANTIRISH: LOYIHA BOSHQARUV MODELI VA XAVFLARNI BOSHQARUV TIZIMI

Li Irina Valentinovna

O‘zR DBQ Xorazm viloyati
bojxona boshqarmasi katta inspektori
Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi
E-mail: li_irisha82@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekiston bojxona idoralari uchun raqamli transformatsiya loyihalarini boshqarish modeli hamda sun’iy intellekt, bashoratli tahlil va katta ma’lumotlarga asoslangan xatarlarni intellektual boshqarish tizimi ko‘rib chiqilgan. Taklif etilgan yechimlar reaktiv bojxona nazoratidan prognozlashga asoslangan nazoratga o‘tishni ta’minlab, jarayonlarning samaradorligi va shaffofligini oshiradi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli transformatsiya, aqlli bojxona, sun’iy intellekt, loyihalarni boshqarish, xavflarni boshqarish, bashoratli tahlil, katta ma’lumotlar, mashinani o‘rganish, bojxona ma’muriyati, O‘zbekiston.*

DEVELOPMENT OF INTELLIGENT CUSTOMS BASED ON DIGITAL TRANSFORMATION: PROJECT MANAGEMENT MODEL AND RISK MANAGEMENT SYSTEM

Li Irina Valentinovna

Senior Inspector of the Department
State Customs Committee of the
Republic of Uzbekistan for the Khorezm Region
Higher School of Business and Entrepreneurship

E-mail: li_irisha82@mail.ru

Abstract. *This article examines a model for managing digital transformation projects, as well as an intelligent risk management system based on AI, predictive analytics, and big data, both of which are intended for use by the Uzbekistan Customs Administration. These solutions facilitate the transition from reactive to predictive customs control, enhancing process efficiency and transparency.*

Keywords: *digital transformation, intelligent customs, artificial intelligence, project management, risk management, predictive analytics, big data, machine learning, customs administration, Uzbekistan.*

Введение

Таможенное администрирование в XXI веке приобретает всё большее стратегическое значение: по данным Всемирной таможенной организации, ежегодный объём таможенных деклараций превышает 2 млрд единиц, а глобальный товарооборот — 25 трлн долларов США. В этих условиях технологическая модернизация таможенных органов становится императивом устойчивого экономического развития.

Таможенная администрация Республики Узбекистан демонстрирует значительный прогресс в цифровой трансформации: за 2017–2025 гг. время оформления сократилось с 5 часов 42 минут до 20–30 минут, доля электронных деклараций выросла с 45 % до более чем 90 %, а позиция в субиндексе LPI «эффективность таможни» улучшилась на 66 мест — с 140-го до 74-го места. Доля таможенных поступлений в государственном бюджете достигла 25 % (76,2 трлн сум). Вместе с тем достигнутые результаты обусловлены преимущественно автоматизацией процедур. Ключевой резерв дальнейшего развития — переход к интеллектуальной таможне на основе машинного обучения, предиктивной аналитики и систем поддержки принятия решений. Уровень автоматической обработки деклараций составляет лишь около 20 %, тогда как в Сингапуре — 99,6 %, что свидетельствует о значительном потенциале интеллектуализации. Актуальность исследования определяется необходимостью разработки научно обоснованной модели управления проектами цифровой трансформации и интеллектуализированной системы управления рисками, адаптированной к условиям Республики Узбекистан.

Обзор литературы

Концепция интеллектуальной таможни формируется на стыке теорий цифровой трансформации, проектного менеджмента и искусственного интеллекта. H. Kerzner (2022) концептуализирует цифровую трансформацию как систематически управляемый процесс; стандарт PMBOK определяет портфельный подход как оптимальный инструмент управления цифровыми инициативами. Вместе с тем классическая методология разработана для коммерческого сектора и требует адаптации к специфике государственного управления. T.H. Davenport, R. Ronanki (2018), Russell и Norvig (2021) обосновывают, что технологии машинного обучения способны перевести государственный контроль от постфактумной проверки к проактивному выявлению нарушений — что подтверждено опытом Сингапура, где предиктивная аналитика повысила точность выявления нарушений на 35 %. Международные рамочные документы — SAFE Framework BTaO (2021), Соглашение TFA (2017), рекомендации OECD (2020) — задают нормативную основу трансформации: по данным OECD, государства с высокой цифровой зрелостью демонстрируют на 20–35 % более высокую результативность цифровых проектов.

Критический анализ литературы выявил ключевые пробелы: отсутствие комплексных моделей, объединяющих проектное управление с интеллектуализированными системами управления рисками; недостаточную разработанность проблематики перехода к интеллектуальной таможне в условиях переходной экономики; дефицит верифицированных подходов к оценке результативности

ИИ-проектов в государственном секторе. Настоящее исследование направлено на восполнение данных пробелов.

Методология исследования

Методологическую основу составляет синтез системного, процессного и проектного подходов. В работе применены: сравнительный анализ международного опыта (Сингапур, ЕС, Южная Корея); методология портфельного управления на основе PMBOK и гибридного Agile-подхода; вероятностно-качественная оценка рисков по ISO 31000:2018; методы проектирования интеллектуальных систем (Enterprise Architecture); статистический анализ данных ГТК Республики Узбекистан за 2017–2025 гг. Эмпирическую базу составили данные ГТК РУз, Всемирного банка (LPI 2023), ООН (EGDI 2024), материалы ВТаО и национальные нормативно-правовые акты в сфере цифровизации.

Анализ и результаты

Анализ текущего состояния таможенного администрирования Республики Узбекистан свидетельствует о достижении высокого уровня цифровой зрелости, формирующего необходимые предпосылки для интеллектуализации (таблица 1).

Таблица -1.

Динамика ключевых показателей цифровизации таможенной системы Республики Узбекистан (2017–2025 гг.)*

Показатель	2017 г.	2020 г.	2023 г.	2025 г.
Среднее время оформления экспорта	5 ч 42 мин	3 ч	30 мин	20–30 мин
Доля электронных деклараций, %	45	70	85	более 90
Количество информационных систем	12	20	35	более 35
Доля автоматической обработки деклараций, %	менее 5	около 7	около 15	около 20
Упрощённое оформление импорта, %	25	50	70	около 80
Упрощённое оформление экспорта, %	35	60	75	около 89
Место в LPI ВБ (субиндекс «таможня»)	н/д	140-е	74-е	—
Таможенные поступления, трлн сум	—	18,7	—	76,2

*Источник: составлено автором на основе данных ГТК Республики Узбекистан, Всемирного банка (LPI, 2023).

Данные таблицы 1 демонстрируют устойчивую положительную динамику по всем показателям. Вместе с тем между уровнем электронизации (более 90 % деклараций) и уровнем автоматической обработки (около 20 %) сохраняется значительный разрыв, свидетельствующий о преобладании цифрового документооборота над интеллектуальным анализом данных. Именно ликвидация данного разрыва составляет ключевую управленческую задачу перехода к интеллектуальной таможне.

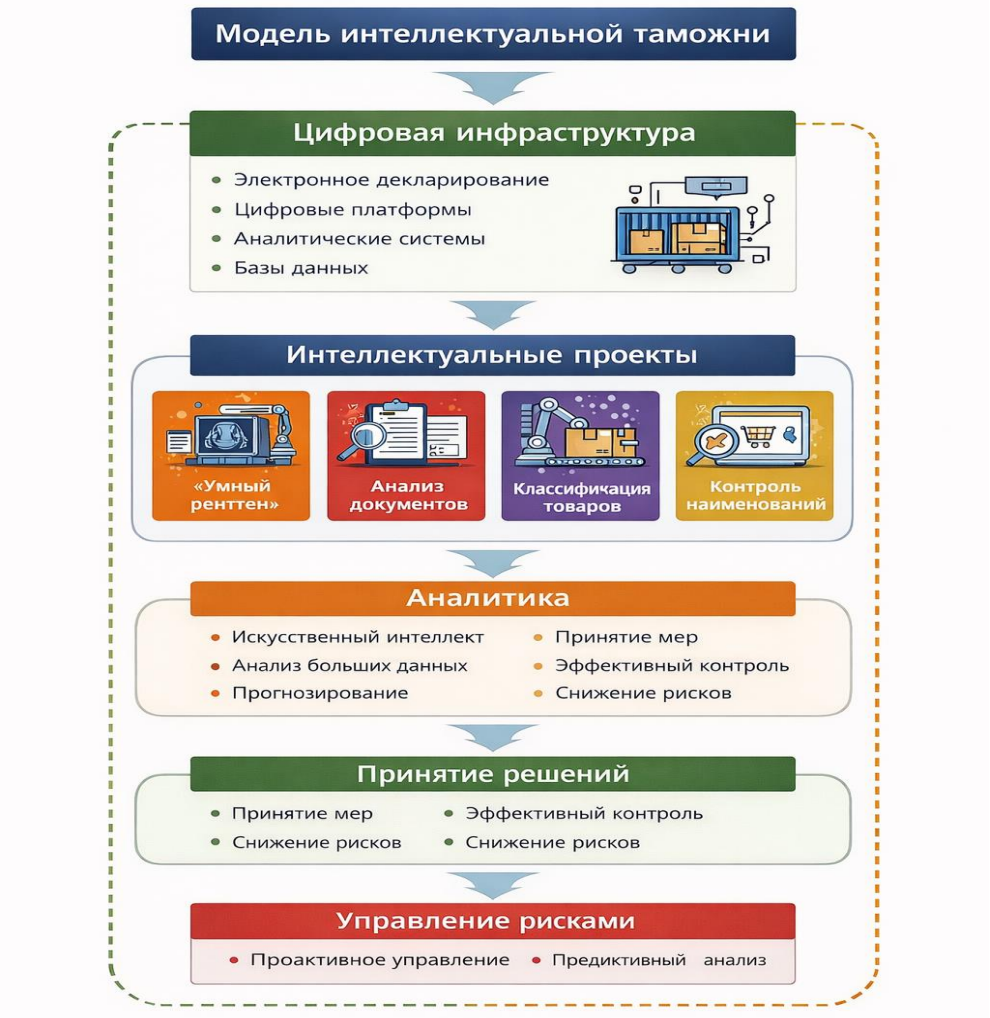
Сопоставление с международными эталонами подтверждает данный вывод: в Сингапуре 99,6 % таможенных разрешений выдаётся в автоматическом режиме, средний срок обработки составляет менее 10 минут; в ЕС применение интеллектуальных систем управления рисками обеспечивает ежегодную экономию административной нагрузки на бизнес в размере 12–15 млрд евро. Технологическая база Узбекистана создаёт объективные предпосылки для приближения к данным эталонным показателям.

4.2. Пятиуровневая модель управления проектами цифровой трансформации

На основе синтеза международных методологий (PMBOK, Agile, BPR, Enterprise Architecture) и систематизации опыта ведущих таможенных администраций предложена пятиуровневая модель управления проектами цифровой трансформации, обеспечивающая переход к интеллектуальной таможне (рисунок 1).

Рисунок 1.

Пятиуровневая модель управления проектами цифровой трансформации таможенной администрации*

*Источник: разработано автором.

Первый уровень — институциональный — формирует правовую и политическую основу преобразований, включая нормативно-правовое регулирование применения ИИ в таможенном контроле, выполнение обязательств в рамках ВТаО и Соглашения ВТО об упрощении торговли, а также согласованность со Стратегией «Цифровой Узбекистан — 2030». Данный уровень обеспечивает правовую определённость цифровых операций и соответствие международным стандартам.

Второй уровень — организационный — обеспечивает управленческую архитектуру трансформации. Ключевым элементом является создание специализированного проектного офиса (PMO) в структуре Государственного таможенного комитета, ответственного за формирование и приоритизацию портфеля цифровых проектов, межведомственную координацию и методологическое обеспечение. По данным Всемирного банка, наличие специализированных PMO повышает эффективность реализации цифровых проектов в среднем на 25 % по показателям сроков и бюджета.

Третий уровень — технологический — составляет операционное ядро модели. Он включает комплекс взаимосвязанных интеллектуальных проектов, детально описанных в разделе 4.3, а также сквозную цифровую инфраструктуру: систему электронного декларирования, автоматизированную систему управления рисками (ИСУР) и единую информационно-аналитическую платформу.

Четвёртый уровень — кадровый — определяет человеческий потенциал трансформации. Развитие цифровых компетенций персонала, программы переподготовки в области работы с ИИ-инструментами и формирование культуры управления на основе данных являются необходимыми условиями результативного использования интеллектуальных технологий. Международный опыт свидетельствует, что около 70 % провалов государственных цифровых проектов обусловлены не техническими сбоями, а недостаточной готовностью персонала.

Пятый уровень — результативный — является принципиальным отличием предложенной модели от существующих аналогов. Он включает систему мониторинга ключевых показателей эффективности (KPI), оценку результатов цифровых проектов и расчёт интегрального индекса цифровизации ($IDI = w_1E + w_2A + w_3T + w_4I$, где E, A, T, I — индексы экономической, административной, технологической и институциональной эффективности). Измеренные результаты служат основой для корректировки стратегии на институциональном и организационном уровнях, обеспечивая переход от линейного к адаптивному управлению.

В рамках технологического уровня предложенной модели разработан комплекс четырёх взаимосвязанных интеллектуальных проектов, формирующих единую экосистему интеллектуального таможенного контроля.

Проект 1. «Умный рентген» (Smart X-Ray Analytics). Система анализа рентгенографических изображений с применением технологий компьютерного зрения и глубокого обучения (Deep Learning). Алгоритм обеспечивает автоматическое выявление аномалий, несоответствий заявленному содержимому и потенциальных нарушений в режиме реального времени. Аналогичные системы, внедрённые в Нидерландах и Германии, позволили увеличить долю выявленных нарушений на 40–60 % при одновременном сокращении времени физического досмотра.

Проект 2. Интеллектуальный анализ документов (Intelligent Document Processing, IDP). Автоматизированная обработка счетов-фактур, накладных CMR, сертификатов происхождения и иных товаросопроводительных документов в различных форматах с применением технологий оптического распознавания символов (OCR) и обработки естественного языка (NLP). Система обеспечивает автоматическое выявление несоответствий, противоречий между документами и отклонений от рыночных ценовых диапазонов.

Проект 3. Интеллектуальная классификация товаров (AI-based HS Classification). Система автоматического определения кода ТН ВЭД на основе семантического анализа данных декларации, описания товаров и сопоставления с эталонными базами данных. Применение данной технологии устраняет ошибки классификации, обусловленные субъективным фактором, и снижает риски умышленного занижения ставок таможенных пошлин. По оценкам ВТаО, ошибки классификации являются источником от 5 до 10 % потенциальных фискальных потерь.

Проект 4. Система контроля товарных наименований (Nomenclature Integrity Control). Интеллектуальный механизм выявления расхождений между наименованием, классификационным кодом и декларируемой таможенной стоимостью товаров. Система формирует динамические профили рисков по группам товаров, странам происхождения и участникам ВЭД, обеспечивая адресный контроль.

Разработана интеллектуализированная система управления рисками (ИСУР), обеспечивающая переход от реактивного к проактивному и предиктивному управлению таможенными рисками. Система реализует пятимодульную архитектуру, представленную на рисунке 2.

Таблица 2

Характеристика интеллектуальных проектов таможенного контроля*

Проект	Технологии	Ожидаемый эффект	Международный опыт
«Умный рентген»	Computer Vision, Deep Learning	Рост выявления нарушений на 40–60 %	Нидерланды, Германия
Анализ документов (IDP)	OCR, NLP, машинное обучение	Автоматизация до 85 % проверок документов	Сингапур, ЕС
Классификация товаров	NLP, семантический анализ	Снижение ошибок классификации на 70 %	Южная Корея (UNI-PASS)
Контроль наименований	ML, профилирование рисков	Сокращение фискальных потерь на 5–10 %	SAFE Framework BTaO

*Источник: составлено автором на основе данных BTaO и анализа международного опыта.

Интеллектуализированная система управления рисками (ИСУР)

Модуль 1. Сбор и интеграция данных. Агрегирование данных из разнородных источников: декларации и таможенные документы, исторические данные о нарушениях, данные международного информационного обмена (WCO CEN), рыночные ценовые данные, сведения банковского и налогового мониторинга. Интеграция осуществляется посредством API-шлюзов и стандартов WCO Data Model.

Модуль 2. Аналитическая обработка. Применение алгоритмов машинного обучения для выявления аномалий в потоках данных: ценовые аномалии, нетипичные маршруты, нестандартные партии товаров, отклонения от типичных паттернов участника ВЭД. Использование методов кластерного анализа и нейронных сетей обеспечивает автоматическое формирование профилей рисков.

Модуль 3. Прогнозирование рисков. Предиктивный анализ на основе исторических данных и актуальных рыночных индикаторов. Система формирует вероятностные оценки риска для каждой декларации и присваивает категорию контроля (зелёный / жёлтый / красный коридор) в автоматическом режиме. Применение предиктивного подхода, по опыту таможенной службы Сингапура, повышает точность выявления нарушений на 35 % по сравнению с традиционными статистическими методами.

Модуль 4. Мониторинг. Непрерывный мониторинг функционирования системы в реальном времени, отслеживание точности моделей и автоматическое уведомление о критических отклонениях. Предусмотрена периодическая переобучение моделей на

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

актуальных данных для поддержания прогностической точности.

Рисунок 2.

Архитектура интеллектуализированной системы управления рисками (ИСУР)*

*Источник: разработано автором.

Модуль 5. Поддержка принятия решений. Интерфейс аналитика, обеспечивающий визуализацию данных, отображение результатов анализа рисков и рекомендаций системы. Сотрудник таможенного органа сохраняет право окончательного решения, однако система существенно повышает информационное качество этого решения.

ИСУР обеспечивает системный переход: от реактивного управления (реагирование на выявленные нарушения) к проактивному (предотвращение нарушений на основе профилей рисков) и предиктивному (прогнозирование нарушений до их возникновения). Данный переход означает качественное изменение самой логики таможенного контроля — от инструмента постфактум-проверки к инструменту превентивного государственного регулирования.

Предложенная модель управления проектами цифровой трансформации обладает рядом принципиальных преимуществ по сравнению с существующими подходами. Во-первых, в отличие от традиционных моделей, ограничивающихся описанием технологических или организационных аспектов, предложенная модель охватывает полный управленческий цикл — от формирования институциональной среды до измерения результатов и корректировки стратегии. Механизм обратной связи обеспечивает адаптивность модели к изменениям внешней среды.

Во-вторых, интеграция комплекса интеллектуальных проектов в единую экосистему создаёт синергетический эффект, недостижимый при реализации каждого проекта в отдельности. Совокупное применение систем «Умный рентген», IDP, классификации товаров и контроля наименований формирует многоуровневую систему защиты от нарушений, при которой каждый последующий элемент устраняет риски, не охваченные предыдущим.

В-третьих, ИСУР реализует принципиально новую управленческую парадигму для таможенного администрирования Узбекистана — переход к предиктивному контролю. Данный переход имеет непосредственное фискальное измерение: по расчётным оценкам, применение предиктивной аналитики позволит дополнительно увеличить собираемость таможенных платежей на 8–12 % за счёт повышения точности выявления занижения таможенной стоимости и неверной классификации товаров.

Сопоставление с международным опытом свидетельствует о реалистичности предложенных решений. Сингапур достиг уровня 99,6 % автоматической обработки таможенных разрешений за 15 лет последовательного развития системы TradeNet; Южная Корея сократила время экспортного оформления с 2 суток до 1,5 часа посредством платформы UNI-PASS. Республика Узбекистан, располагающая современной цифровой инфраструктурой (более 35 информационных систем, более 90 % электронных деклараций), находится в выгодной стартовой позиции для аналогичного технологического скачка.

Вместе с тем реализация предложенной модели сопряжена с рядом ограничений. Первое — необходимость значительных инвестиций в ИИ-инфраструктуру и переобучение персонала. Второе — отсутствие в действующем законодательстве Республики Узбекистан специального регулирования применения алгоритмических систем при принятии административных решений. Третье — риски смещения моделей (model drift) при изменении структуры товарных потоков, требующие механизмов регулярного переобучения. Устранение данных ограничений составляет самостоятельное направление для последующих исследований.

Выводы

1. Таможенная администрация Республики Узбекистан достигла высокого уровня цифровой зрелости, формирующего объективную основу для перехода к интеллектуальной таможне.
2. Разработана пятиуровневая модель управления проектами цифровой трансформации со встроенным механизмом обратной связи, обеспечивающим адаптивное управление.
3. Комплекс из четырёх взаимосвязанных интеллектуальных проектов формирует интегрированную экосистему контроля с синергетическим эффектом.
4. ИСУР обеспечивает переход к предиктивному управлению рисками с расчётным приростом собираемости платежей на 8–12 %.
5. Интегральный индекс цифровизации (IDI) создаёт инструмент стратегического мониторинга по четырём группам показателей.

Реализация предложенных решений закладывает научную основу для разработки стратегии интеллектуализации таможенного администрирования Республики Узбекистан на период 2026–2030 гг.

Литература

1. Закон Республики Узбекистан «О таможенном регулировании» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. — URL: https://lex.uz

2. Указ Президента РУз от 05.10.2020 № УП-6079 «Об утверждении Стратегии «Цифровой Узбекистан — 2030»». — URL: https://lex.uz/docs/5031048

3. Указ Президента РУз от 05.06.2020 № УП-6005 «О реформировании таможенного администрирования». — URL: https://president.uz/ru/lists/view/3631

4. Государственный таможенный комитет Республики Узбекистан. — URL: https://customs.uz

5. World Customs Organization. WCO Data Model. — Brussels: WCO, 2023.

6. World Customs Organization. Smart Customs Project Report. — Brussels: WCO, 2022.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

7. World Bank. Logistics Performance Index 2023: Connecting to Compete. — Washington: World Bank, 2023.

8. World Bank. Digital Transformation of Trade Facilitation. — Washington: World Bank, 2021.

9. Kerzner H. Project Management: A Systems Approach to Planning, Scheduling, and Controlling. — Wiley, 2022.

10. Давыдов Р.В. Управление процессом модернизации таможенного администрирования в условиях цифровой трансформации: дис. канд. экон. наук. — Москва, 2023.

11. Ходжиев Б.А. Рақамли иқтисодиёт ва давлат бошқаруви самарадорлиги. — Тошкент, 2020.

12. Тошев Х.А. Электрон божхона тизимларини жорий этишнинг бошқарув механизми. — Тошкент, 2021.

13. Рахимов Ж.А. Божхона органларида инновацион ва рақамли бошқарув. — Тошкент, 2022.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

IQTISODIYOTGA RAQAMLI IQTISODIYOTNI JORIY ETISHNING ISTIQBOLLARI

Yangiboyev Dilshod G‘ulomovich

iqtisodiyot va kompyuter injiniring kafedrasi dotsenti
International school of finance texnology and science instituti
E-mail: dy212440gmail.com
ORCID:0009-0004-5256-7217

Nuriddinova Nilufar

iqtisodiyot va kompyuter injiniring kafedrasi o‘qituvchisi
International school of finance texnology and science instituti
ORCID:0009-0005-6792-0869

Annotatsiya. *Mazkur maqolada iqtisodiyotga raqamli iqtisodiyotni joriy etishning nazariy asoslari, rivojlanish tendensiyalari va istiqbollari tahlil qilingan. Xalqaro va milliy statistik ma’lumotlar asosida raqamli iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi, internet qamrovi, elektron tijorat rivoji hamda bandlikka ta’siri o‘rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, raqamli iqtisodiyot iqtisodiy o‘sishning muhim drayveri bo‘lib, uning samarali rivojlanishi infratuzilma, inson kapitali va institutsional muhit bilan chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlangan. Shuningdek, O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli iqtisodiyot, raqamlashtirish, elektron tijorat, AKT, iqtisodiy o‘sish, internet infratuzilmasi, raqamli transformatsiya, fintech, innovatsiya, e-government.*

ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В ЭКОНОМИКУ

Янгибоев Дилшод Гуломович

доцент кафедры экономики и компьютерного инжиниринга института «International school of finance technology and science»
E-mail: dy212440gmail.com
ORCID:0009-0004-5256-7217

Нуриддинова Нилуфар

преподаватель кафедры экономики и компьютерного инжиниринга института «International school of finance technology and science»
ORCID:0009-0005-6792-0869

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические основы, тенденции развития и перспективы внедрения цифровой экономики в национальную экономику. На основе международных и национальных статистических данных проанализированы доля цифровой экономики в ВВП, уровень интернет-покрытия, развитие электронной коммерции и влияние на занятость. Результаты исследования показывают, что цифровая экономика является важным драйвером экономического роста, а её эффективное развитие зависит от уровня инфраструктуры, человеческого*

капитала и институциональной среды. Также разработаны практические рекомендации по развитию цифровой экономики в Узбекистане.

Ключевые слова: *цифровая экономика, цифровизация, электронная коммерция, ИКТ, экономический рост, интернет-инфраструктура, цифровая трансформация, финтех, инновации, электронное правительство.*

PROSPECTS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE ECONOMY

Yangiboev Dilshod Gulomovich

Associate professor of the department of economics and computer engineering International school of finance technology and science institute
E-mail: dy212440gmail.com
ORCID:0009-0004-5256-7217

Nuriddinova Nilufar

Lecturer of the Department of Economics and Computer Engineering International school of finance technology and science institute
ORCID:0009-0005-6792-0869

Abstract. *This article examines the theoretical foundations, development trends, and prospects of implementing the digital economy in the national economy. Based on international and national statistical data, the study analyzes the share of the digital economy in GDP, internet penetration, e-commerce development, and its impact on employment. The results indicate that the digital economy is a key driver of economic growth, and its effective development depends on infrastructure, human capital, and the institutional environment. Additionally, practical recommendations for the development of the digital economy in Uzbekistan are proposed.*

Keywords: *digital economy, digitalization, e-commerce, ICT, economic growth, internet infrastructure, digital transformation, fintech, innovation, e-government.*

Kirish

Ma’lumki, zamonaviy iqtisodiyotda raqamli iqtisodiyotning ahamiyati yildan-yilga ortib bormoqda. Raqamli iqtisodiyotni joriy etish orqali raqobatbordoshlikni hamda mehnat samaradorligini oshirish, raqobatbardoshlikni kuchaytirish va yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali iqtisodiy o‘sishga sezilarli hissa qo‘shadi. Raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish jarayonlarini transformatsiya qilib, sanoat tuzilmasini yangilash va ma’lumotlar almashuvini kamaytirish mexanizmlari orqali yuqori sifatli iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash kabi imkoniyatlarni yuzaga keltiradi.

Iqtisodiyotga raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha ham bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O‘zbekistonda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida raqamli infratuzilma rivojlantirilmoqda. Xususan, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlaridagi korxonalarda boshqaruv, ishlab chiqarish va logistika jarayonlarini avtomatlashtirish bo‘yicha 280 dan ortiq axborot tizimlari va dasturiy mahsulotlar joriy etish [1] belgilangan. Shu boisdan, bugungi kunda raqamli iqtisodiyot raqamli texnologiyalarga asoslangan iqtisodiy faoliyatni ifodalaydi, u elektron tijorat, IT-xizmatlar va blokcheyn kabi sohalarni qamrab oladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, sanoat tuzilmasini modernizatsiya qiladi va bandlikni qayta tashkil etadi.

Raqamli iqtisodiyotni iqtisodiyotga qo‘llashning O‘zbekiston sharoitidagi istiqbollarini ilmiy asosda tahlil qilish orqali siyosiy qarorlar va strategik rejalashtirishda uchun muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Shuning uchun raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, uni iqtisodiyot sohasida keng qo‘llash dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Raqamli iqtisodiyot zamonaviy iqtisodiy tizimlarning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data) va raqamli platformalarga asoslangan holda iqtisodiy jarayonlarni transformatsiya qiladi. Ushbu yo‘nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar raqamli iqtisodiyotning nazariy asoslari, uning iqtisodiy o‘sishga ta’siri hamda joriy etish istiqbollarini keng yoritib beradi.

Birinchi navbatda, raqamli iqtisodiyot tushunchasi va uning mohiyati bo‘yicha tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega. N. Negroponte raqamli iqtisodiyotning asoschisi sifatida iqtisodiy faoliyatning atomlardan bitlarga o‘tishini ta’kidlaydi [2]. Keyinchalik T. Tapscott o‘zining “The Digital Economy” asarida raqamli texnologiyalar iqtisodiy munosabatlarni tubdan o‘zgartirayotganini asoslab bergan [3]. Ushbu ilmiy qarashlar raqamli iqtisodiyotning nazariy poydevorini shakllantiradi.

Raqamli iqtisodiyotning makroiqtisodiy o‘sishga ta’siri ko‘plab xalqaro tashkilotlar tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, Jahon banki (World Bank) hisobotlarida raqamli texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishi, yangi ish o‘rinlarini yaratishi va iqtisodiy inklyuziyani kengaytirishi ta’kidlanadi [4]. Shuningdek, OECD tadqiqotlarida raqamli transformatsiya iqtisodiyotning barcha sektorlarida innovatsion rivojlanishni tezlashtiruvchi omil sifatida baholanadi [5].

Ilmiy adabiyotlarda raqamli iqtisodiyotni joriy etish istiqbollari quyidagi asosiy yo‘nalishlar orqali yoritiladi:

Birinchidan, raqamli infratuzilmani rivojlantirish muhim omil hisoblanadi. M. Castells o‘zining “Network Society” nazariyasida axborot tarmoqlari iqtisodiy o‘sishning asosiy drayveriga aylanganini ta’kidlaydi [6]. Bu esa internet tezligi, ma’lumotlar markazlari va bulutli texnologiyalarni rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, inson kapitali va raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirish istiqbolli yo‘nalishlardan biridir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot sharoitida yuqori malakali IT mutaxassislariga talab keskin oshadi [7]. Shu sababli ta’lim tizimini modernizatsiya qilish muhim ahamiyatga ega.

Uchinchidan, raqamli platformalar va elektron tijoratni rivojlantirish iqtisodiy o‘sishni jadallashtiradi. UNCTAD ma’lumotlariga ko‘ra, elektron tijorat global savdoning muhim segmentiga aylanib, rivojlanayotgan davlatlar uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda [8].

To‘rtinchidan, raqamli boshqaruv (e-government) tizimlarini joriy etish davlat xizmatlarining samaradorligini oshiradi. Tadqiqotlarga ko‘ra, elektron hukumat tizimi korrupsiyani kamaytirish, shaffoflikni oshirish va davlat xizmatlarini tezlashtirish imkonini beradi [9].

O‘zbekiston misolida ham raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha bir qator ilmiy va amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida iqtisodiyot tarmoqlarini raqamlashtirish, IT infratuzilmani rivojlantirish va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan [10]. Mahalliy olimlar, jumladan, iqtisodchi olimlar raqamli iqtisodiyotning milliy iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sirini asoslab bermoqda [11].

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda raqamli iqtisodiyotga o‘tishda yuzaga keladigan muammolar ham ko‘rsatib o‘tiladi. Ular qatoriga kiberxavfsizlik tahdidlari, raqamli tafovut (digital divide), investitsiya yetishmasligi va normativ-huquqiy bazaning yetarli darajada rivojlanmaganligi kiradi [12]. Ushbu muammolarni bartaraf etish raqamli iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyotni joriy etish iqtisodiy o‘sishning yangi manbai bo‘lib, u samaradorlikni oshirish, innovatsiyalarni rag‘batlantirish va global raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, uning muvaffaqiyatli joriy etilishi kompleks yondashuvni, ya’ni infratuzilma, inson kapitali va institutsional muhitni uyg‘un rivojlantirishni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda raqamli iqtisodiyotni milliy iqtisodiyotga joriy etish istiqbollarini aniqlash, uning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini baholash hamda samarali rivojlanish yo‘nalishlarini ishlab chiqish maqsadida kompleks ilmiy-uslubiy yondashuvdan foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida, avvalo, nazariy tahlil usullari qo‘llanildi. Ushbu yondashuv orqali raqamli iqtisodiyotning mohiyati, uning asosiy komponentlari va rivojlanish bosqichlari xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlar asosida o‘rganildi. Shu bilan birga, raqamli transformatsiyaning iqtisodiy tizimga ta’siri konseptual jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqotning muhim qismi sifatida statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Jumladan, milliy va xalqaro statistik ma’lumotlar (YaIM, internet qamrovi, elektron tijorat hajmi, AKT sektori ulushi va boshqalar) asosida raqamli iqtisodiyotning rivojlanish dinamikasi baholandi. Statistik ma’lumotlar asosida trend tahlili va dinamik qatorlar usuli qo‘llanildi.

Bundan tashqari, qiyosiy tahlil (comparative analysis) usuli yordamida O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyot ko‘rsatkichlari rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar tajribasi bilan taqqoslandi. Bu usul orqali ilg‘or xalqaro tajribalar aniqlanib, ularni milliy iqtisodiyotga moslashtirish imkoniyatlari o‘rganildi.

Tahlil va natijalar

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanish darajasini baholash uchun xalqaro va milliy statistik ko‘rsatkichlar asosida tahlil amalga oshirildi. Tahlilda asosiy e’tibor AKT sektori ulushi, internet foydalanuvchilari soni, elektron tijorat hajmi hamda iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlariga qaratildi.

So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalarni joriy etish iqtisodiy o‘sishning muhim omiliga aylanib bormoqda. Quyidagi jadvalda ayrim davlatlarda raqamli iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi keltirilgan.

1-jadval.

Raqamli iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi (%)

Davlatlar	2018	2020	2022	2024
AQSh	10.2	11.5	12.8	13.5
Xitoy	7.5	8.9	10.5	11.8
Yevropa Ittifoqi	8.3	9.6	10.9	11.7
O‘zbekiston	2.2	2.8	3.6	4.4

Manba: World Bank (2023), OECD Digital Outlook (2024), O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida tuzilgan.

Mazkur jadval asosida 2018–2024 yillar oralig‘ida raqamli iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi dinamikasi qiyosiy tahlil qilindi.

Avvalo, umumiy tendensiyaga e’tibor qaratilsa, barcha davlatlar kesimida raqamli iqtisodiyot ulushi izchil o‘sib borgan. Bu global miqyosda raqamlashtirish jarayonlari jadallashganini va iqtisodiy tizimlarda raqamli texnologiyalarning roli ortib borayotganini ko‘rsatadi.

AQSh misolida, ko‘rsatkich 2018-yildagi 10,2 % dan 2024-yilda 13,5 % ga yetgan. Ya’ni 6 yil davomida +3,3 foiz punktga o‘sish kuzatilgan. Bu barqaror va yuqori darajadagi o‘sish bo‘lib, AQShda raqamli platformalar, sun’iy intellekt va innovatsion texnologiyalarning keng joriy etilgani bilan izohlanadi. AQSh hali ham ushbu ko‘rsatkich bo‘yicha yetakchi o‘rinda qolmoqda.

Xitoyda esa yanada tezroq o‘sish sur’ati kuzatiladi: 7,5 % dan 11,8 % ga (+4,3 foiz punkt). Bu jadvaldagi eng yuqori o‘sish ko‘rsatkichidir. Xitoyning bunday natijaga erishishi davlat

tomonidan raqamli iqtisodiyotga katta investitsiyalar kiritilishi, elektron tijorat va fintech sektorining jadal rivojlanishi bilan bog‘liq.

Yevropa Ittifoqida ko‘rsatkich 8,3 % dan 11,7 % ga oshgan (+3,4 foiz punkt). O‘sish barqaror bo‘lsa-da, AQSh va Xitoyga nisbatan biroz sekinroq. Bu Yevropa mamlakatlarida raqamlashtirish siyosati ko‘proq tartibga solish va muvozanatli rivojlanishga qaratilgani bilan izohlanadi.

O‘zbekistonda esa ko‘rsatkich 2,2 % dan 4,4 % ga yetgan bo‘lib, +2,2 foiz punkt o‘sish qayd etilgan. Nisbatan past bazadan boshlangani hisobga olinsa, bu sezilarli o‘sish hisoblanadi (deyarli 2 baravar). Bu mamlakatda so‘nggi yillarda raqamli infratuzilma, internet qamrovi va elektron xizmatlarning kengayishi natijasidir.

Raqamli iqtisodiyotda electron tijorat alohida o‘rin tutadi. Xususan, elektron tijorat raqamli iqtisodiyotning eng tez rivojlanayotgan segmentlaridan biridir (2-jadval).

2-jadval.

Elektron tijorat hajmi (mlrd AQSh dollari)*

Hududlar	2019	2021	2023	2025*
Xitoy	1.9	2.8	3.5	4.1
AQSh	0.6	0.9	1.1	1.3
O‘zbekiston	0.3	0.6	1.1	1.8

Manba: UNCTAD (2023), Statista (2024), O‘zbekiston AKT vazirligi ma’lumotlari.

2019–2025 yillar prognoziga ko‘ra, elektron tijorat barcha hududlarda barqaror va tez sur’atlarda o‘sib bormoqda, bu esa global iqtisodiyotning raqamli transformatsiyaga chuqur kirib borayotganini ko‘rsatadi.

Jahon miqyosida elektron tijorat hajmi deyarli 2 baravar oshib, 7,2 trln dollarga yetishi kutilmoqda. Bu onlayn savdoga bo‘lgan global talabning kuchayganidan dalolat beradi.

Xitoy eng tez va eng katta mutlaq o‘sishga ega bo‘lib, global elektron tijoratning asosiy yetakchisiga aylanmoqda. Uning ulushi 55% dan oshishi kutilayotgani raqamli platformalar va logistika tizimlarining yuqori darajada rivojlanganini bildiradi.

Xulosa

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot ijobiy rivojlanish dinamikasiga ega bo‘lsa-da, uning salohiyatidan to‘liq foydalanish uchun kompleks choralar zarur. Shu nuqtai nazardan quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- Raqamli infratuzilmani jadal rivojlantirish;
- Raqamli iqtisodiyot ulushini oshirishga qaratilgan davlat dasturlarini kuchaytirish;
- Inson kapitali va raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirish;
- Elektron tijorat va raqamli biznesni qo‘llab-quvvatlash;
- Raqamli moliya va fintech xizmatlarini rivojlantirish;
- Normativ-huquqiy bazani takomillashtirish;
- Innovatsiyalar va startap ekotizimini rivojlantirish;
- Davlat boshqaruvida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish;
- Hududlar o‘rtasidagi raqamli tafovutni kamaytirish.

Taklif etilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot ulushini sezilarli darajada oshirish, iqtisodiy samaradorlikni kuchaytirish hamda global raqobatbardoshlikni ta’minlash mumkin. Shu bilan birga, bu jarayon barqaror iqtisodiy o‘sish va aholi farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adaboyotlar

1. https://lex.uz/ru/docs/-5030957. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi ““Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 6079-son Farmoni.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

2. Negroponte, N. Being Digital. – New York: Knopf, 1995.
3. Tapscott, D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. – McGraw-Hill, 1996.
4. World Bank. World Development Report: Digital Dividends. – Washington DC, 2016.
5. OECD. Digital Economy Outlook. – Paris, 2020.
6. Castells, M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 1996.
7. Brynjolfsson, E., McAfee, A. The Second Machine Age. – W.W. Norton, 2014.
8. UNCTAD. Digital Economy Report. – Geneva, 2021.
9. United Nations. E-Government Survey. – New York, 2022.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. – 2020.
11. Abdurahmonov Q.X. va boshqalar. Raqamli iqtisodiyot asoslari. – Toshkent, 2021.
12. Schwab, K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva, 2016.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FERMER XO‘JALIKLARIDA QO‘SHILGAN QIYMAT ZANJIRI SAMARADORLIGINI STATISTIK BAHOLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Murodov Jahongir Choriyevich

iqtisodiy statistika kafedrasi
katta o‘qituvchisi, PhD
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail:jmurodov2019@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasi fermer xo‘jaliklarida qo‘shilgan qiymat zanjiri samaradorligini statistik baholashning mavjud usullari tahlil qilinadi hamda ularni takomillashtirish yo‘nalishlari asoslab beriladi. Tadqiqot davomida qo‘shilgan qiymat zanjiri elementlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, resurslardan foydalanish samaradorligi va yakuniy iqtisodiy natijalarga ta’siri statistik ko‘rsatkichlar asosida baholanadi. Shuningdek, fermer xo‘jaliklari faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi integratsiyalashgan ko‘rsatkichlar tizimini ishlab chiqish bo‘yicha takliflar ilgari suriladi. Tadqiqot natijalari agrar sohada boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar. *qo‘shilgan qiymat zanjiri, fermer xo‘jaligi, statistik baholash, samaradorlik, agrar sektor, iqtisodiy ko‘rsatkichlar, integratsiyalashgan yondashuv, resurslardan foydalanish.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ СТАТИСТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЦЕПОЧКИ ДОБАВЛЕННОЙ СТОИМОСТИ В ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВАХ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Муродов Жахонгир Чориевич

старший преподаватель кафедры
экономическая статистика, PhD
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail:jmurodov2019@gmail.com

Аннотация. *В данной статье анализируются существующие методы статистической оценки эффективности цепочки добавленной стоимости в фермерских хозяйствах Республики Узбекистан и обосновываются направления их совершенствования. В ходе исследования оценивается взаимосвязь элементов цепочки добавленной стоимости, эффективность использования ресурсов и их влияние на конечные экономические результаты на основе статистических показателей. Также предлагается система интегрированных показателей, направленная на повышение эффективности деятельности фермерских хозяйств. Результаты исследования имеют важное значение для принятия управленческих решений в аграрном секторе.*

Ключевые слова. *цепочка добавленной стоимости, фермерское хозяйство, статистическая оценка, эффективность, аграрный сектор, экономические показатели, интегрированный подход, использование ресурсов.*

IMPROVEMENT OF THE METHODOLOGY FOR STATISTICAL ASSESSMENT OF VALUE CHAIN EFFICIENCY IN FARMER ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Murodov Jahongir Choriyevich

Senior Lecturer,

Department of Economic Statistics, PhD
Tashkent State University of Economics
E-mail: jmurodov2019@gmail.com

Abstract. *This article analyzes existing methods for the statistical assessment of value chain efficiency in farmer enterprises of the Republic of Uzbekistan and substantiates directions for their improvement. The study evaluates the interrelationships between the elements of the value chain, the efficiency of resource utilization, and their impact on final economic outcomes based on statistical indicators. In addition, a system of integrated indicators aimed at improving the performance of farmer enterprises is proposed. The results of the research are significant for managerial decision-making in the agricultural sector.*

Keywords: *value chain, farmer enterprise, statistical assessment, efficiency, agricultural sector, economic indicators, integrated approach, resource utilization.*

Kirish

Bugungi kunda agrar sektor iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi sifatida mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, bandlikni oshirish va eksport salohiyatini kengaytirishda muhim rol o‘ynamoqda. O‘zbekiston Respublikasida fermer xo‘jaliklari qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishda yetakchi subyektlardan biri hisoblanadi. Shu bois, ularning faoliyat samaradorligini oshirish, ayniqsa qo‘shilgan qiymat zanjiri doirasida baholash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Qo‘shilgan qiymat zanjiri fermer xo‘jaliklaridan boshlab mahsulotni qayta ishlash, saqlash, logistika va yakuniy iste’molchiga yetkazib berish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Mazkur zanjirda samaradorlikni oshirish uchun uni statistik jihatdan to‘g‘ri baholash va mavjud metodologiyalarni takomillashtirish zarur. Hozirgi amaliyotda qo‘llanilayotgan baholash usullari ko‘pincha fragmentar xarakterga ega bo‘lib, zanjirning barcha bosqichlarini kompleks qamrab olmaydi.

“Kelgusi yili iqtisodiyotda 6,6 foiz o‘sishni ta’minlab, yalpi ichki mahsulotni 167 milliard dollarga yetkazish prognoz qilinmoqda. Agar mehnat unumdorligi, energiya samaradorligi va tannarx bo‘yicha qattiq ishlansa, bu ko‘rsatkichni yanada oshirish uchun barcha imkoniyatlar bor”[1]

Shu sababli, “Rasmiy statistikani tayyorlovchilar rasmiy statistikaning sifatini doimiy asosda baholab boradi. Sifat kafolatini ta’minlash uchun rasmiy statistika rasmiy statistikaning qamrovi, tushunchalari, statistik birliklari va tasniflariga taalluqli umumiy prinsiplar hamda usullar asosida tayyorlanadi va tarqatiladi”[2]

Mazkur maqolaning maqsadi — O‘zbekiston Respublikasi fermer xo‘jaliklarida qo‘shilgan qiymat zanjiri samaradorligini statistik baholash metodologiyasini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi agrar sektorida olib borilayotgan islohotlar natijasida fermer xo‘jaliklarining iqtisodiy samaradorligini oshirish, eksport salohiyatini kengaytirish hamda ichki bozorda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish dolzarb masalalardan biriga aylangan. Shu nuqtai nazardan, qo‘shilgan qiymat zanjiri (QQZ) tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u mahsulot yetishtirishdan tortib uni iste’molchiga yetkazib berishgacha bo‘lgan barcha bosqichlarda yaratiladigan qiymatni o‘z ichiga oladi.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, fermer xo‘jaliklarida qo‘shilgan qiymat zanjiri samaradorligini baholashda mavjud statistik metodologiyalar yetarli darajada mukammal emas. Ayniqsa, qiymat yaratish bosqichlari, xarajatlar tuzilmasi va foyda taqsimotini kompleks tahlil qilish imkonini beruvchi yondashuvlar yetishmaydi. Shu sababli, mazkur maqolada fermer xo‘jaliklarida qo‘shilgan qiymat zanjiri samaradorligini statistik baholash metodologiyasini takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi.

Adabiyotlar sharhi

Mamlakatning agrar sohasida fermer xo‘jaliklari faoliyati samaradorligini statistik

baholash iqtisodchi olimlarning ilmiy adabiyotlarida ilmiy jihatdan statistik tadqiq qilinib, amaliyotda foydalanish uchun tatbiq etila boshlandi.

“Bog‘liqliklar to‘plamidan iqtisodiy jarayoni xarakteriga muvofiqroq keladigan ishlab chiqarish funksiyasini tanlashga modellashtirilayotgan obyektning texnologik, fizik-biologik va agrotexnik xarakteristikalarini o‘rganish asosida erishiladi”. [7, 51 bet].

“Agar tuzilgan model real tizimni to‘g‘ri tavsiflasa, bu holda u bir tomondan modellashtirilayotgan obyekt ko‘rsatkichlar miqdor xarakteristikasini, ular dinamikasining o‘zgarishini aniqlaydi, ikkinchi tomondan, jarayonni maqsadga muvofiq boshqarish imkonini beradi.”[10, 22 bet].

“Ko‘p omilli regressiya tenglamalarini tuzishda omillarning multikollinearlik muammosi yuzaga kelishi mumkin, ya’ni omillarning o‘zaro chiziqli bog‘lanish darajasi yuqori bo‘lishi holatlari. Bunday holatlarda ko‘p omilli regressiya natijalari tuzilgan modelni ishonchli emasligiga olib keladi” [8, 58 bet],

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida statistik tahlil va iqtisodiy taqqoslash usullari, regressiya va indeks tahlili, qo‘shilgan qiymat zanjiri komponentlarini tizimli tahlil qilish, samaradorlik ko‘rsatkichlarini kompleks baholash usullari kabi ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi.

Taklif etilayotgan metodologiya quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Qo‘shilgan qiymat zanjiri tarkibini aniqlash- Fermer xo‘jaliklarida QQZ quyidagi resurslar bilan ta’minlash (urug‘, o‘g‘it, texnika), ishlab chiqarish, qayta ishlash, logistika va saqlash, realizatsiya kabi bosqichlarga ajratiladi.

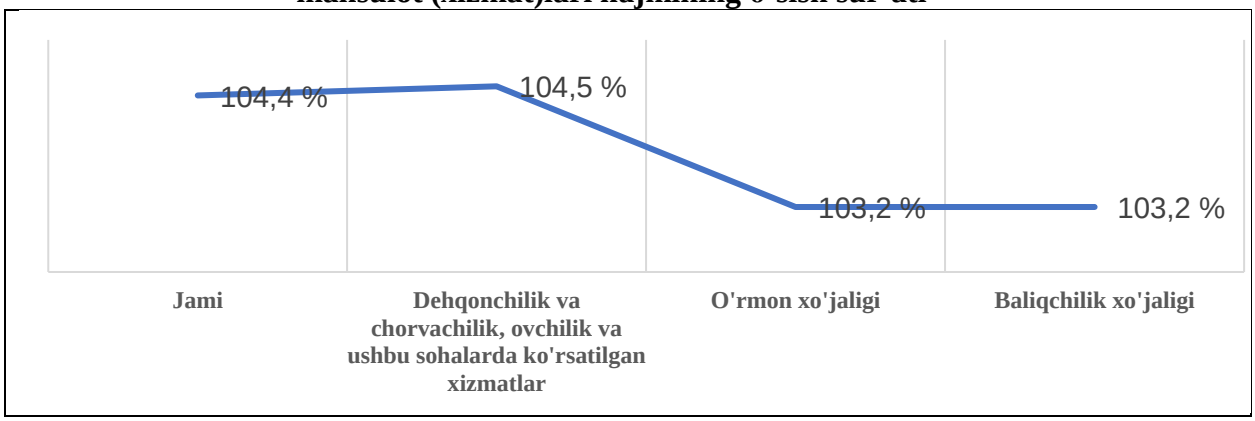
2. Asosiy ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirish- QQZ samaradorligini baholash uchun yalpi qo‘shilgan qiymat (YQQ), sof foyda darajasi, xarajatlar rentabelligi, mehnat unumdorligi, eksport ulushi ko‘rsatkichlari taklif etildi.

Tahlil va natijalari

Dastlabki ma’lumotlarga ko‘ra, “2025 yilda qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat)larining umumiy hajmi 538 919,7 mlrd so‘mni, shu jumladan, dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va ushbu sohalarda ko‘rsatilgan xizmatlar – 518 822,7 mlrd so‘mni, o‘rmon xo‘jaligi – 15 081,5 mlrd so‘mni, baliqchilik xo‘jaligi – 5 015,5 mlrd so‘mni tashkil qildi”[123].

1-rasm.

O‘zbekiston Respublikasida 2025 yilda qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat)lari hajmining o‘sish sur’ati[124]

Hududlar bo‘yicha qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat)larining 2024 yilga nisbatan o‘sish sur’ati tahlil qilinganda, yuqori o‘sish sur’atlari Sirdaryo (106,9 %), Farg‘ona

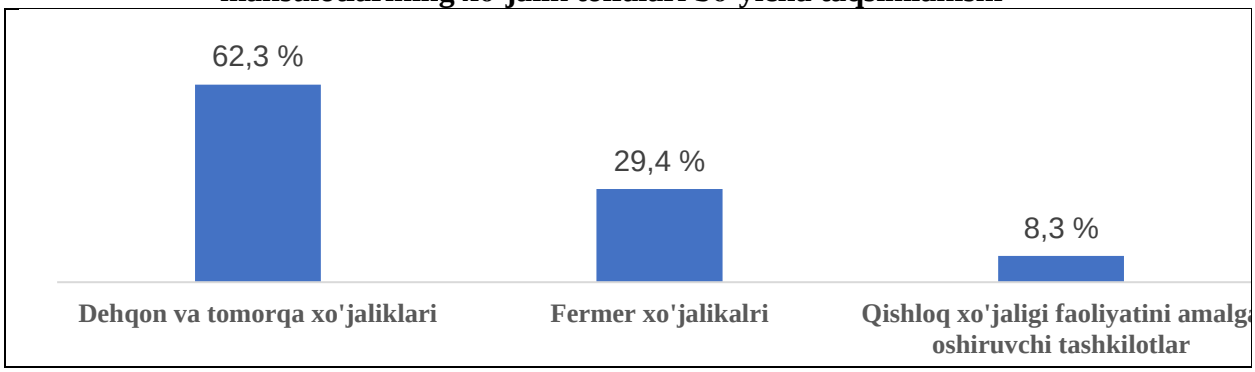
[123] www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasiining rasmiy saytining ma’lumotlari.
[124] www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasiining rasmiy saytining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

(105,6 %), Xorazm (104,9 %), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (104,9 %), Andijon (104,7 %) va Navoiy (104,7 %) viloyatlarida qayd etildi.

Boshqa hududlarga nisbatan Samarqand (103,3 %), Surxondaryo (103,8 %), Toshkent (104,2 %) va Qashqadaryo (104,3 %) viloyatlarida esa aksincha o‘sish sur’atlari pastligi kuzatildi.(1-rasm)

2-rasm.

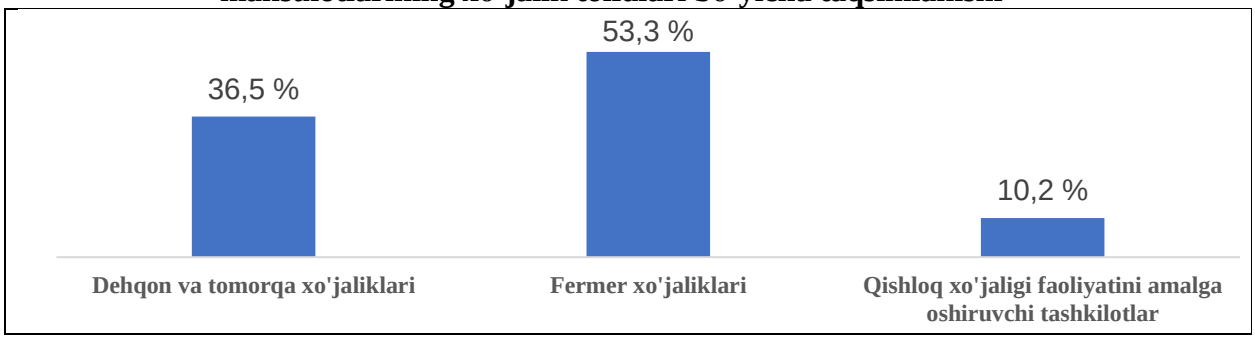
2025 yilda O‘zbekiston Respublikasida yetishtirilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining xo‘jalik toifalari bo‘yicha taqsimlanishi[125]

O‘zbekiston Respublikasida 2025 yilda **x**o‘jalik toifalari bo‘yicha tahlillar, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari umumiy hajmining 62,3 %i dehqon va tomorqa xo‘jaliklariga, 29,4 %i fermer xo‘jaliklariga, 8,3 %i qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to‘g‘ri kelishini ko‘rsatmoqda. (2-rasm)

3-rasm.

2025 yilda O‘zbekiston Respublikasida yetishtirilgan asosiy turdagi dehqonchilik mahsulotlarining xo‘jalik toifalari bo‘yicha taqsimlanishi[126]

O‘zbekiston Respublikasida 2025 yilda yetishtirilgan asosiy turdagi dehqonchilik mahsulotlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni xo‘jalik toifalari bo‘yicha tahlil qilar ekanmiz, donli ekinlar yetishtirishning **75,7 %**i fermer xo‘jaliklari hissasiga, **12,7 %**i dehqon va tomorqa xo‘jaliklariga, **11,6 %**i qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to‘g‘ri kelishini qayd etib o‘tish lozim.(3- rasm)

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, takomillashtirilgan metodologiya quyidagi ustunliklarni ta’minladi:

1. Qo‘shilgan qiymat zanjiri bosqichlari kesimida samaradorlikni aniqlash imkoniyati oshdi.
2. Fermer xo‘jaliklarida foyda shakllanishining aniq manbalari belgilandi.
3. Resurslardan foydalanish samaradorligi yuqori aniqlikda baholandi.
4. Hududlar kesimida taqqoslash imkoniyati kengaydi.

[125] www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasiining rasmiy saytining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.
[126] www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasiining rasmiy saytining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Amaliy hisob-kitoblar shuni ko‘rsatdiki, qayta ishlash va logistika bosqichlarida samaradorlik pastligi umumiy QQZ samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, yuqori texnologiyalardan foydalanayotgan fermer xo‘jaliklarida integral indeks o‘rtacha 15–20 foizga yuqori bo‘lgan.

Xulosa

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, qo‘shilgan qiymat zanjirini kompleks yondashuv asosida baholash fermer xo‘jaliklari faoliyatini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Mavjud metodologiyalardan farqli ravishda, taklif etilayotgan yondashuv QQZning barcha bosqichlarini o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilish imkonini beradi.

Shu bilan birga, ayrim cheklovlar ham mavjud:

- statistik ma’lumotlar yetishmasligi;
- ayrim ko‘rsatkichlarni aniqlashdagi subyektivlik;
- hududlar o‘rtasidagi infratuzilma tafovutlari.

Kelgusida metodologiyani yanada takomillashtirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

- raqamli monitoring tizimlarini joriy etish;
- katta ma’lumotlar (Big Data) asosida tahlillarni kengaytirish;
- fermer xo‘jaliklari darajasida real vaqt rejimida statistik kuzatuvlarni yo‘lga qo‘yish.

Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasi fermer xo‘jaliklarida qo‘shilgan qiymat zanjiri samaradorligini statistik baholash metodologiyasi takomillashtirildi. Taklif etilgan yondashuv QQZ samaradorligini kompleks, tizimli va aniq baholash imkonini beradi. Ushbu metodologiya agrar siyosatni shakllantirishda, investitsiya qarorlarini qabul qilishda va fermer xo‘jaliklari faoliyatini optimallashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – 26.12.2025 y. // President.uz.. – URL: https://president.uz.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Rasmiy statistika to‘g‘risida” gi O‘RQ - 707 – sonli qonuni. 2021 yil. 11 avgust. . www.lex.uz

3. O‘zbekiston Respublikasining Yangi tahrirdagi “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi Qonuni. 2004 yil 26 avgust.

4. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Qishloq xo‘jaligi statistik to‘plami. — Toshkent: Milliy statistika qo‘mitasi, 2023–2025 yillar.

5. Rasulov A., Xudoyberdiyev S. Qishloq xo‘jaligida qo‘shilgan qiymatni oshirishning iqtisodiy mexanizmlari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. — 2021. — №4. — B. 45–53.

6. Abdukarimov B. A. Qishloq xo‘jaligi korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish yo‘llari. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.

7. С. Худойбердиев, Б. Ашуров, О. Тоғаев. Эконометрика асослари фанидан маъруза матни. Самарқанд, СамИСИ, 2019 й

8. И.Ҳабибуллаев., А.Жумаев Эконометрика. Амалий машғулот учун ўқув қўлланма. -Т.: «ИҚТИСОД-МОЛИЯ » нашрёти, 2019, 173 бет.

9. Shodmonov S. Sh. Fermer xo‘jaliklari faoliyatining samaradorligini baholash metodologiyasi. — Toshkent: Fan, 2020.

10. Алимов Р.Х., Болтаева Л.Р., Ишназаров А.И. Эконометрика-2 // Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2012. –115 б.

11. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasiining rasmiy sayt.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ФИНАНСОВОГО СЕКТОРА: ГЛОБАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Гулямова Асия Нурутдинова

преподаватель
кафедры экономическая теория
Ташкентский филиал Российского
экономического университета
им. Г.В. Плеханова
E-mail: gulyamova.asiya@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются ключевые направления цифровой трансформации финансового сектора в условиях глобальных технологических изменений с акцентом на национальные особенности Республики Узбекистан. Проанализированы стратегические инициативы государства, включая реализацию программы цифрового развития, внедрение концепции «умных городов» и цифровизацию приоритетных отраслей экономики. Особое внимание уделено трансформации здравоохранения, аграрного сектора и инфраструктурных систем на основе современных цифровых решений. Также исследована роль налогово-тарифной политики и международных соглашений в формировании благоприятной среды для развития цифровой экономики и внешнеэкономической деятельности.*

Ключевые слова: *цифровая трансформация, финансовый сектор, цифровая экономика, умный город, электронное правительство, инвестиции, инновации, устойчивое развитие.*

MOLIYAVIY SEKTORNING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI: GLOBAL TRENDLAR VA MILLIY XUSUSIYATLAR

Gulyamova Asiya Nurutdinovna

iqtisodiy nazariya kafedrasi o‘qituvchisi
G.V. Plexanov nomidagi Rossiya
iqtisodiyot universiteti Toshkent filiali,
E-mail: gulyamova.asiya@mail.ru

Annotatsiya. *Maqolada global texnologik o‘zgarishlar sharoitida moliyaviy sektorning raqamli transformatsiyasining asosiy yo‘nalishlari O‘zbekiston Respublikasining milliy xususiyatlari nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Davlatning strategik tashabbuslari, jumladan raqamli rivojlanish dasturi, “aqlli shaharlar” konsepsiyasini joriy etish hamda iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini raqamlashtirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Sog‘liqni saqlash, agrar sektor va infratuzilma tizimlarining zamonaviy raqamli yechimlar asosida transformatsiyasiga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, soliq-tarif siyosati va xalqaro bitimlarning raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish hamda tashqi iqtisodiy faoliyat uchun qulay muhit yaratishdagi roli o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli transformatsiya, moliyaviy sektor, raqamli iqtisodiyot, aqlli shahar, elektron hukumat, investitsiyalar, innovatsiyalar, barqaror rivojlanish.*

DIGITAL TRANSFORMATION OF THE FINANCIAL SECTOR: GLOBAL TRENDS AND NATIONAL FEATURES

Gulyamova Asiya Nurutdinovna

Lecturer
Department of Economic Theory

Tashkent Branch of the Plekhanov Russian University of Economics, Tashkent, Republic of Uzbekista
E-mail: gulyamova.asiya@mail.ru

Abstract. *The article examines the key directions of digital transformation in the financial sector in the context of global technological changes, with a focus on the national characteristics of the Republic of Uzbekistan. The study analyzes strategic state initiatives, including the implementation of digital development programs, the introduction of the “smart city” concept, and the digitalization of priority sectors of the economy. Particular attention is paid to the transformation of healthcare, the agricultural sector, and infrastructure systems based on modern digital solutions. The role of tax and tariff policy, as well as international agreements, in creating a favorable environment for the development of the digital economy and foreign economic activity is also explored*

Keywords: *digital transformation, financial sector, digital economy, smart city, e-government, investments, innovations, sustainable development.*

Введение

В условиях стремительного развития цифровых технологий и усиления глобальной конкуренции трансформация финансового сектора приобретает стратегическое значение для обеспечения устойчивого экономического роста. Цифровизация финансовых услуг, внедрение финтех-решений и развитие цифровой инфраструктуры способствуют повышению эффективности функционирования финансовых систем, расширению доступа к услугам и усилению их прозрачности. В этом контексте особый интерес представляет опыт Республики Узбекистан, где цифровая трансформация рассматривается как приоритетное направление государственной политики и реализуется в рамках масштабных программ, направленных на формирование современной цифровой экономики.

Обзор литературы

Вопросы цифровой трансформации финансового сектора широко освещаются в современной научной литературе как зарубежными, так и отечественными исследователями. В условиях формирования цифровой экономики особое внимание уделяется внедрению финансовых технологий, развитию цифровой инфраструктуры и институциональным аспектам трансформации.

Так, в работах российских исследователей подчёркивается, что цифровизация финансового сектора является неотъемлемой частью четвёртой промышленной революции. По мнению Е.Б.Стародубцева, цифровые технологии способствуют формированию новых бизнес-моделей в финансовой сфере и повышают доступность финансовых услуг [1]. Аналогичной позиции придерживается С. Ю. Глазьев, который отмечает, что развитие цифровых платформ и финтех-решений усиливает конкурентоспособность национальных экономик и трансформирует денежно-кредитные отношения [2]. Значительный вклад в исследование цифровизации банковского сектора внесли О. И. Лаврушин и И.Т. Балабанов, рассматривающие цифровую трансформацию как фактор повышения эффективности банковской деятельности и качества обслуживания клиентов [3]. В их работах акцентируется внимание на развитии дистанционного банковского обслуживания, электронных платежных систем и цифровых каналов взаимодействия с клиентами. Среди узбекских исследователей проблемы цифровой экономики и финансового сектора активно изучаются. Так, А. В. Вахабов рассматривает цифровизацию как ключевой драйвер структурных преобразований экономики Узбекистана, подчеркивая необходимость развития институциональной среды и повышения инвестиционной привлекательности страны [4]. Н.Х. Ходжаев отмечает, что внедрение цифровых технологий в государственное управление и финансовую систему способствует повышению прозрачности и снижению

транзакционных издержек [5]. Вопросы развития электронного правительства и цифровых сервисов подробно освещены в работах Ш. Ш. Шодмонова, который указывает на важность интеграции информационных систем и создания единой цифровой платформы государственного управления [6]. В свою очередь, Т.Н. Маматходжаева анализирует особенности внедрения инновационных технологий в экономике Узбекистана, акцентируя внимание на развитии финтех-сектора и цифровых экосистем [7]. Отдельное внимание в научных исследованиях уделяется вопросам цифровизации отраслей социальной сферы. В частности, М.К. Парпиев рассматривает цифровую трансформацию здравоохранения как важный элемент повышения качества жизни населения, отмечая роль телемедицины и электронных медицинских систем [8]. В аграрной сфере Б. Б. Бердиев подчеркивает значимость внедрения геоинформационных технологий и цифровых платформ для повышения эффективности сельскохозяйственного производства [9].

Методология исследования

В работе использованы метод анализа нормативно-правовых документов для изучения стратегических инициатив Республики Узбекистан, также применялся метод контент-анализа научной литературы, что позволило обобщить существующие теоретические подходы к исследуемой проблеме. Эмпирическую базу исследования составляют результаты реализации цифровых проектов в сферах здравоохранения, сельского хозяйства и городской инфраструктуры, это обеспечило достоверность и обоснованность полученных результатов.

Анализ и результаты

В целом результаты исследования свидетельствуют о том, что цифровая трансформация в Узбекистане носит комплексный характер и охватывает ключевые сферы экономики. При этом дальнейшее развитие требует усиления координации между государственными органами, повышения уровня цифровой грамотности населения и расширения внедрения инновационных технологий.

Цифровая трансформация финансового сектора является одним из ключевых факторов развития современной экономики. В условиях глобализации и ускоренного внедрения технологий государства стремятся модернизировать финансовые системы, повышая их эффективность, доступность и устойчивость.

На современном этапе Республика Узбекистан демонстрирует устойчивую динамику внедрения цифровых технологий в ключевые сферы социально-экономической системы. Государство последовательно формирует условия для перехода к цифровой модели развития, что отражается в активной модернизации инфраструктуры, управленческих процессов и отраслевых решений.

Цифровизация определена в качестве одного из стратегических приоритетов национальной политики. Базовым документом, определяющим вектор трансформации, выступает программа Цифровой Узбекистан – 2030. Данная стратегия направлена на формирование цифровой экономики за счёт масштабного внедрения инновационных технологий, развития электронного правительства, повышения уровня кибербезопасности и инвестирования в человеческий капитал.

Одним из приоритетных направлений цифровизации является внедрение концепции «умных городов», реализуемой с 2019 года. Основная цель инициативы — формирование современной городской среды с использованием цифровых технологий. Данная инициатива ориентирована на формирование современной инженерной и коммуникационной инфраструктуры городов, повышение качества жизни населения, создание комфортной и безопасной городской среды, а также развитие благоприятных условий для предпринимательской активности. Концепция «умного города» активно внедряется не только в столице, но и в таких крупных туристических центрах Узбекистана, как

Самарканд, Бухара и Хива. В этих городах реализуются инициативы, направленные на повышение уровня безопасности и развитие цифровой туристической инфраструктуры, включая проекты «Безопасный регион» и «Безопасный туризм».

Таблица -1.

К числу ключевых направлений реализации стратегии «Умные города» Узбекистана относятся*

№	Название элементов концепций	Особенности концепций
1	«Умный транспорт» [2]	«Умный транспорт» — это цифровая система управления движением, мониторинга и сервисов для участников дорожного движения. В Ташкенте её дополняют проекты Visiology и ГИС «ГРАФИТ» с данными о транспорте, ДТП и городской мобильности.
2	«Умное образование»	ИИ-платформы обеспечивают тестирование и цифровое обучение. Они объединяют онлайн и офлайн с адаптивными технологиями.
3	«Умная медицина»	Платформа объединяет медицинские данные пациентов, обеспечивая электронные карты и телемедицину. Она поддерживает дистанционную диагностику, мониторинг и оплату по результатам лечения.
4	«Умная энергетическая система»	Интеллектуальные технологии снижают потери и повышают надежность энергосистемы. Они оптимизируют затраты и баланс энергии.
5	«Умное водоснабжение и водоотведение»	Цифровизация водоснабжения формирует «умную» инфраструктуру для эффективного управления ресурсами. Она снижает потери и повышает надежность сетей.
6	«Умное жилищно-коммунальное хозяйство»	Это современная модель ЖКХ с цифровым управлением ресурсами и ориентацией на устойчивость. Процессы услуг координируются интеллектуальными технологиями с учетом потребителей.
7	«Умное строительство»	Это повышает эффективность управления проектами, снижает сроки и затраты, улучшая качество и устойчивость объектов.
8	«Умный дом»	Концепция обеспечивает безопасность и комфорт через сигнализацию, контроль доступа и мониторинг аварий. Автоматизация управления энергией повышает энергоэффективность.
9	«Умный хокимият»	Система обеспечивает связь жителей с властью и прозрачность управления. Предоставляет цифровые сервисы, документы и оплату налогов.
10	«Умная махалля»	Онлайн-сервисы такси, зарядная инфраструктура и каршеринг улучшают мобильность. Открытые данные и участие жителей повышают занятость и экологический контроль.

*Авторская разработка

В перспективе планируется объединение этих объектов с различными электронными платформами и сервисами, что позволит создать единую цифровую экосистему — своего рода «интернет туристических локаций», обеспечивающий удобство и безопасность для путешественников.

В сфере здравоохранения в Республике Узбекистан реализуется комплексная программа цифровой трансформации системы здравоохранения на 2021–2025 годы.

Основной задачей данной стратегии является внедрение современных информационных решений, совершенствование цифровых сервисов, а также развитие телекоммуникационной и технологической инфраструктуры медицинской отрасли [3].

В рамках цифровизации здравоохранения в стране активно внедряются различные проекты и информационные системы. Так, система «Электронный рецепт» направлена на повышение безопасности и эффективности медикаментозного лечения, а также формирование централизованной базы данных медицинских специалистов.

Информационные платформы «Электронная поликлиника» и «Электронная больница» способствуют повышению качества медицинского обслуживания за счёт автоматизации процессов и создания современной цифровой среды в лечебных учреждениях.

Система «Лаборатория» обеспечивает формирование единого электронного архива результатов анализов, диагностических данных и медицинских изображений, что значительно упрощает доступ к информации и её обработку. Особое значение имеет функционирование единой телемедицинской сети, которая позволяет предоставлять медицинские услуги дистанционно. Благодаря этому пациенты могут получать квалифицированную помощь вне зависимости от места проживания, включая отдалённые и сельские регионы. [4]

Аграрный сектор в Узбекистане занимает стратегически важное место в структуре национальной экономики, выступая одним из ключевых драйверов её роста. Внедряются цифровые платформы, обеспечивающие автоматизацию процессов льготного кредитования сельскохозяйственных производителей, а также повышение прозрачности оказания услуг в аграрной сфере. Формируется единая информационная база субъектов сельского хозяйства, предусматривающая создание электронных профилей землепользователей с присвоением уникальных идентификационных номеров. Существенную роль играет внедрение геоинформационных систем и технологий дистанционного зондирования Земли, позволяющих осуществлять мониторинг сельскохозяйственных угодий, анализировать состояние посевов и своевременно выявлять потенциальные риски. Использование спутниковых данных и аналитических инструментов способствует выработке обоснованных рекомендаций, направленных на повышение урожайности.

Цифровизация сельского хозяйства в Узбекистан формирует основу для повышения конкурентоспособности аграрного сектора, оптимизации производственных процессов и перехода к инновационной модели развития. [5]

Вместе с тем, достижение устойчивых экономических результатов невозможно без учета институциональных условий функционирования рынка. В этой связи особое значение приобретает анализ налогово-тарифной среды, оказывающей непосредственное влияние на формирование ценовой политики и эффективности внешнеэкономической деятельности. Важным элементом институциональной среды выступают международные соглашения об избежании двойного налогообложения, заключённые Узбекистаном с рядом государств, обеспечивающие снижение налоговой нагрузки на трансграничные доходы, включая дивиденды, а также регулируют порядок взаимодействия налоговых органов и обмена информацией. [6]

Таким образом, налогово-правовая среда страны формирует благоприятные условия для привлечения инвестиций и развития экспортной деятельности, одновременно требуя от компаний глубокого понимания действующих регуляторных механизмов.

Заключение

Цифровая трансформация выступает системообразующим фактором модернизации экономики Узбекистан. Реализация масштабных государственных программ, направленных на развитие цифровой инфраструктуры, внедрение инновационных технологий и повышение уровня цифровой грамотности населения, способствует

формированию устойчивой и конкурентоспособной экономической системы. Важным результатом является активное внедрение цифровых решений в ключевые отрасли, включая здравоохранение, сельское хозяйство, энергетику и городскую инфраструктуру. Это обеспечивает повышение эффективности управления ресурсами, улучшение качества предоставляемых услуг и рост производительности. Одновременно значимую роль играет совершенствование налогово-правовой среды, направленной на стимулирование инвестиционной активности и развитие внешнеэкономических связей. Международные соглашения и налоговые механизмы создают дополнительные условия для интеграции страны в мировую экономику. В целом цифровая трансформация в Узбекистан носит комплексный и поступательный характер, формируя основу для долгосрочного экономического роста, инновационного развития и повышения уровня жизни населения.

Литературы

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 18.01.2019 №48 «Об утверждении Концепции внедрения технологий «Умный город» в Республике Узбекистан» https://lex.uz/docs/4171074

2. Хабр Карьера статья «Умный город Ташкент: как Visiology BI и Геоинтеллект помогли создать современный ситуационный центр» от 20апреля 2022 года https://habr.com/ru/companies/visiology/articles/662019/

3. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-5124 от 01.05.2023 «О дополнительных мерах по комплексному развитию сферы здравоохранения» https://lex.uz/docs/5434367

4. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-140 от 23.02.2021 «О дополнительных мерах по цифровизации системы здравоохранения» https://lex.uz/docs/6450186

5. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-257 от 02.08.2023 «О мерах по внедрению передовых цифровых технологий в сферу сельского хозяйства» https://lex.uz/ru/docs/6553998

6. Правительственный портал Республики Узбекистан, правовые основы международного сотрудничества https://gov.uz/ru/soliq/sections/xalqaro-hamkorlikning-huquqiy-asoslari

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

RISK KOMPONENTLARI: UMUMIYLIK VA O‘ZIGA XOSLIK

Baymuratov Tursunbay Maxkambayevich
iqtisod fanlari nomzodi, professor.
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: bay_tur58@mail.ru.
ORCID:0000-0002-1386-4364

Annotatsiya. *Iqtisodiy globallashuv jarayoni dunyoning uzluksiz rivojlanish qonuniyatiga mos tarzda va tabiiy ravishda, shu jumladan, xalqaro sug‘urta bozori, xususan, milliy sug‘urta bozorlarining son va sifat xususiyatlariga bevosita bosimli ta’sir o‘tkazmoqda. Shu nuqtai nazardan, muallif tomonidan qator iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida ilgari surilgan risk komponentlarining umumiy va o‘ziga xos jihatlari tizimli tarzda umumlashtirganligi e’tiborga molikdir. Maqolada ta’kidlanishicha, iqtisodiyot subyektlari, xususan sug‘urta kompaniyalari risklarining tasnifi, shuningdek, risklarni minimallashtirishning funksional konsepsiyasi doirasida shakllantirilgan qoidalar va universal mezonlarga mos tavsifli yondashuvlarni yaxlit tarzda tizimlashtirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda.*

Kalit so‘zlar: *sug‘urta, sug‘urta riski, sug‘urta riski oqimi, sug‘urta kompaniyasi, sug‘urta kompaniyasi risklari, sug‘urta kompaniyasi risklari tasnifi, risk komponentlari, umumiy risklar, maxsus risklar, risk konsentratsiyasi, riskni minimallashtirish, risk diversifikatsiyasi, baholash riski, likvidlik riski, prognoz riski, anderrayting riski, tasodifiy xavf riski, risk anitiseleksiyasi.*

КОМПОНЕНТЫ РИСКА: ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ

Баймуратов Турсунбай Махкамбаевич
кандидат экономических наук, профессор.
Ташкентский государственнқй
экономический университет
E-mail: bay_tur58@mail.ru.
ORCID:0000-0002-1386-4364

Аннотация. *Процесс глобализации экономики является неразрывно закономерным для мирового развития, и естественным образом влияет на качественные и количественные характеристики как мирового страхового рынка вообще, так и национальных страховых рынков в частности. Автор проанализировал основных компонентов рисков в зависимости от уровня взаимосвязи и обобщил на основе синтеза типологии рисков, предложенные в научных разработках ряда ученых. В статье констатируется, что из-за отсутствия в рамках существующих нормативно-правовых актов на микроуровне принятой классификации страховых рисков компаний, а также регламентов саморегулируемых организаций, систематизации подходов, описывающих риски страховой компании и их комплненты по универсальным признакам, исследование по данной теме является актуальной.*

Ключевые слова: *страхование, страховая компания, страховой риск, риски страховой компании, классификация рисков страховой компании, движение страхового риска, компоненты риска, общие риски, специфические риски, риск концентрации, риск редукции, риск диверсификации, риск оценки, риск ликвидности, риск прогноза, андеррайтерский риск, риск случайной опасности, антиселекция риска.*

RISK COMPONENTS: GENERAL AND SPECIAL

Bamuratov Tursunbay Makhkambaevich
candidate of economics sciences, professor

Tashkent State the University of Economics
E-mail: bay_tur58@mail.ru.
ORCID:0000-0002-1386-4364

Annotation. *The process of economic globalization is inextricably consistent with global development, and naturally affects the qualitative and quantitative characteristics of both the global insurance market in general and national insurance markets in particular. The author analyzed the main components of risks depending on the level of interconnection and summarized, based on the synthesis, the risk typologies proposed in the scientific research of a number of scientists. The article states that due to the lack of an accepted classification of insurance risks of companies at the micro level within the framework of existing regulatory legal acts, as well as regulations of self-regulating organizations, systematization of approaches describing the risks of an insurance company and their components according to universal criteria, research on this topic is relevant.*

Keywords*: insurance, insurance company, insurance risk, insurance company risks, classification of insurance company risks, insurance risk movement, risk components, general risks, specific risks, concentration risk, reduction risk, diversification risk, assessment risk, liquidity risk, forecast risk, underwriting risk, the risk accidental danger, risk antiselection.*

Kirish.

XXI asrning uchinchi o‘n yilliklarida risklarning salmog‘i va intensivligi tabora bormoqda. Zamonaviy jamiyat asta-sekin yuqori riskli jamiyatga aylanmoqda. Bugungi kunda tabora jadal kechayotgan globallashuv jarayoni tabiiy ravishda nafaqat xalqaro moliya, balki makro sug‘urta bozori, o‘z navbatida milliy sug‘urta bozorlarining ham sifat va miqdor xususiyatlariga ham bevosita ta’siri kuzatilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, bu jarayonda xalqaro sug‘urta bozorining globallashuvi, tizimli tarzda kapital (pul) oqimi yana-da erkinlashuvi, iqtisodiyot subyektlari faoliyatida, shu jumladan, jismoniy shaxslar hayotida risk ko‘lami ortib borishiga mos nisbatda, kafolatli sug‘urta xizmatlari bilan qamrovni ham oshirish zamirida sug‘urta biznesi haqiqiy raqobatbardosh tarmoqqa aylanmoqda.

Shu bois, bu o‘rinda iqtisodiy munosabatlar ochiq tizim hisoblanishi nuqtai nazaridan, mazkur munosabatlarning ajralmas jabhasi hisoblanadigan milliy moliya bozorining mohiyatiga to‘xtalib o‘tishni lozim topdik.

Ilmiy adabiyotlarda “...moliya bozorining mohiyati quyidagi yondashuvlarga muvofiq:

- moliya bozori kapital bozori sifatida qaralishi nuqtai nazaridan, uning ishlab chiqarish(xizmat ko‘rsatish)dagi rolini;

- moliya bozori mohiyatan moliya sohasi bilan bevosita o‘zaro bog‘liqlikda barcha segmentlarda ko‘rsatilayotgan xizmatlarni anglatadi” [1].

“Moliya bozori hajm jihatidan jamlama termin hisoblanadi”[2]. Shuni alohida keltirib o‘tish o‘rinliki, mazkur bozorda, odatda moliya sohasining barcha segmentlarini tizimli tarzda qamrab olgan xizmatlar jamlamasi tushiniladi.

Ushbu mavzu doirasidagi tadqiqotning tizimli instrumentariysi, xususan, dinamik yondashuvdan foydalanish shuni ko‘rsatmoqdaki, moliya bozorlarida sodir bo‘layotgan voqeyliklar yangicha talqin etilishi, aynan entropiya[127] , tasodifiylik va shu kabi jarayonlarning zarurligi hamda qaytarilmasligi kabi kategoriyalarning difinitsiyasi mohiyatan o‘zgarishiga omil bo‘layotganligi kuzatilmoqda.

Hozirda moliya bozorida kuzatilayotgan vaziyat uning turli segmentlarida tarkibiy nomutanosibliklar mavjudligini ham namoyon etmoqda. Shu nuqtai nazardan, moliya bozorining ajralmas uzviy tarkibiy qismi bo‘lgan sug‘urta bozorida taklif etilayotgan xizmatlar sifati va qamrovi muayyan subyektlar, ya’ni, sug‘urtalanuvchilar (mol-mulk, hayot, sog‘liq va boshqa

[127]Entropiya (yun.- aylanish, o‘zgarish-noaniqlik darajasi) –tarjima muallifniki. Manba:Безупречность хаоса: что такое энтропия и как жить в полной неопределенности. //https://www.forbes.ru /forbeslife/482498.

manfaatlarni sug‘urtalashdan manfaatdor subyektlar va jismoniy shaxslar) va sug‘urtachilar (sug‘urta shartnomalarini rasmiylashtirgan sug‘urta tashkilotlari) o‘rtasidagi munosabatlar bilan belgilanadi. Mazkur bozorning asosiy subyektlaridan biri hisoblanadigan sug‘urta kompaniyalari faoliyati samaradorligi risk va uning komponentlarini aniqlash, baholash, sug‘urta biznesi tamoyillariga mosligini hisobga olish bilan o‘zaro uzviy bog‘liqlikda ortadi.

Ushbu tadqiqot doirasida sug‘urta kompaniyasining risklari bilan bevosita bog‘liqlikda kechadigan jarayonlar aniqlashtiriladi, unga ta’sir etuvchi omillarning tahlili amalga oshirilishi asnosida rivojlantirish istiqbollariga daxldor takliflar ishlab chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy tadqiqot mavzusi doirasida risk va uning komponentlariga daxldor mohiyatan to‘liqroq tushunchalarga ega bo‘lish, o‘z navbatida, risklarni samarali boshqarish imkoniyatini oshiradi. G.P.Fomin, I.V.Bikova, S.V.Vorobyov, S.A.Ivanova va boshqalarning asarlarida “...risklarning mazmun-mohiyati va tasnifi...”[3] ko‘rib chiqilgan. V.A.Akimov va Yu.I. Sokolov, D.A.Mixaylovskiy va boshqalarning ilmiy ishlanmalarida “...risklarni baholash usullarining o‘ziga xos xususiyatlari...”[4] o‘z aksini topgan.

T. Makning ishlanmalarida taklif etilgan risk turlari e’tiborga molikdir. Uning yondashuviga ko‘ra, “...quyidagi asosiy risk turlari ko‘rsatilgan:

tasodifiy risk (jami yo‘qotishlar nodeterministikligi ehtimoli bois, matematik kutilma atrofida umumiy yo‘qotish(zarar)ning mutlaq faqlanishi (tarqalishi) portfel hajmi bilan uzviy bog‘liqlikda kechadi. Shu bois, portfelning yakuniy hajmini mutlaq aniqlik bilan prognozlash mumkin emas);

baholash riski (matematik kutilmaning og‘ishish ehtimoli muayyan bir risk va bir portfel uchun taxmin qilingan jami yo‘qotish statistik ma’lumotlar asosida aniqlanadi);

prognoz riski (o‘tmishdagi tasodifiylik qonuniyatining, masalan, inflyatsiya tufayli, yaqin kelajakda qisman o‘zgarishi ehtimoliga asoslandi);

ahloqiylik riski (zarar ko‘rilishi jarayonida sug‘urtalangan shaxs zarar ko‘lami va hajmiga ta’sir ko‘rsatishi ehtimoliga asoslanib hisoblanadi)”[5].

Bizning fikrimizcha, T.Makning ilmiy ishlanmalarida “...muayyan sug‘urtachining portfeliga bevosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan, odatda texnik deb tavsiflanuvchi risklar...”[6] birmuncha batafsil bayon etilgan. Uning tomonidan nafaqat sifat tavsifi, balki miqdor o‘lchovi ham taklif etilgani ushbu tasnifning amaliy ahamiyatini sezilarli darajada oshirgan.

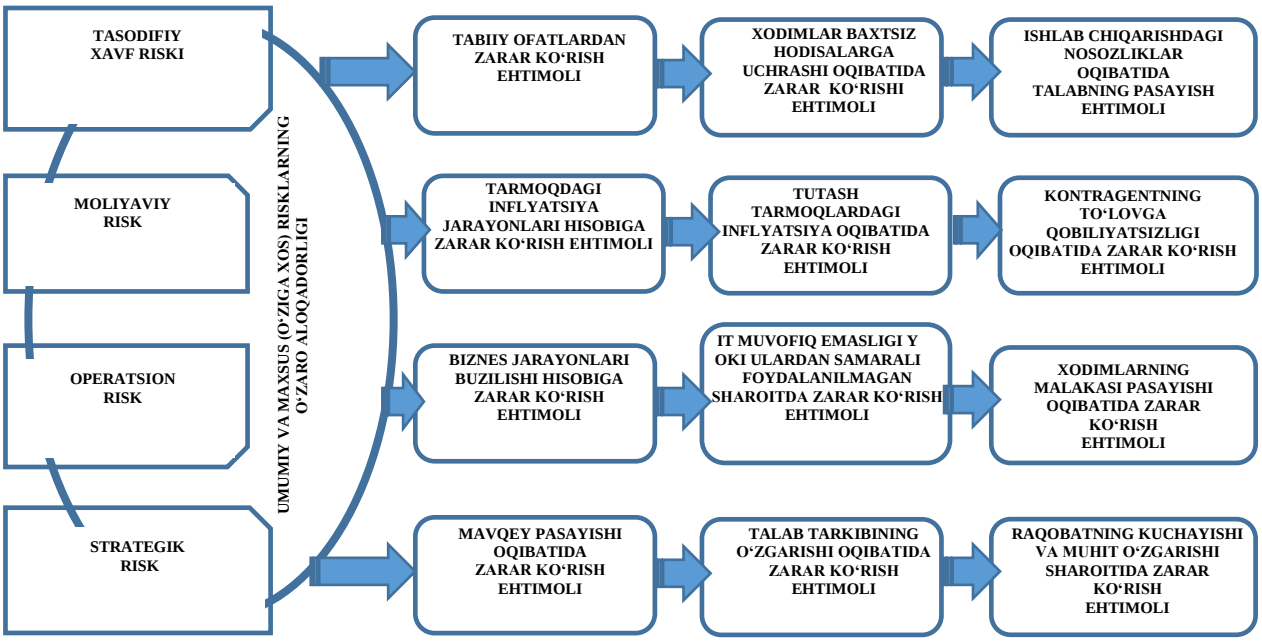
Mamlakatimiz iqtisodchi olimlari M.Mirsodikov, X.Shennayev, T.Baymuratov, I.Abduraxmonov, S.Sherov va boshqalar bugungi kunda “...sug‘urta kompaniyasi risklari va ularning komponentlariga daxldor...”[7] tadqiqotlarni olib borishmoqda, shuningdek, “...biznes-jarayonlarning muvaffaqiyatiga ta’sir etuvchi aynan risk omillar tahlili...” [7] bilan shug‘ullanishmoqda.

Tahlil va natijalar.

Risklarni klassik, neoklassik, gibrid va neyroiqtisodiy risk nazariyalari asosida tizimli o‘rganish jarayoni risk tushunchasining ko‘p qirrali va murakkab tabiatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Klassik yondashuvda risk asosan noaniqlik va ehtimollik bilan bog‘liq bo‘lib, iqtisodiy qarorlar qabul qilishda kutilayotgan foyda va ehtimoliy yo‘qotishlar o‘rtasidagi nisbat asosiy mezon sifatida qaraladi. Neoklassik nazariya esa riskni subyektiv baholash, ya’ni qaror qabul qiluvchining foyda funksiyasi va riskka nisbatan munosabati orqali tahlil qiladi. Gibrid yondashuv ushbu ikki qarashni birlashtirib, nafaqat matematik va statistik omillarni, balki institutsional, tashkiliy va xulq-atvor jihatlarini ham hisobga oladi. Neyroiqtisodiy yondashuv esa riskni inson miyasi faoliyati, hissiyotlar va psixologik reaksiyalar bilan bog‘lab, qaror qabul qilish jarayonidagi irratsional omillarni ham ochib beradi.

Mazkur nazariyalar asosida olib borilgan tizimli tahlil risklarning umumiy va maxsus komponentlari o‘rtasidagi mantiqiy aloqadorlikni aniqlash imkonini beradi. Umumiy risk komponentlariga makroiqtisodiy beqarorlik, siyosiy omillar, bozor kon’yunkturasi va global

tendensiyalar kiradi, ular barcha subyektlar faoliyatiga umumiy ta’sir ko‘rsatadi. Maxsus risk komponentlari esa muayyan loyiha, tarmoq yoki korxona faoliyatiga xos bo‘lib, texnologik, moliyaviy, boshqaruv va operatsion xatarlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu komponentlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, umumiy risklar maxsus risklarning kuchayishiga yoki kamayishiga ta’sir qiladi, aksincha, maxsus risklar ham umumiy risk muhitining shakllanishiga ma’lum darajada hissa qo‘shadi. Shu bois risklarni samarali boshqarish uchun ularni kompleks, tizimli va integratsiyalashgan yondashuv asosida o‘rganish zarur hisoblanadi(1-rasm).

***1-rasm.* Risk komponentlarining o‘zaro aloqadorligi[128]**

Shunga asoslanib, maxsus risklarni tavsiflaydigan bo‘lsak, ularning quyidagi turlarini alohida ajratib ko‘rsatish mumkin:

Birinchi turi:

- *baholash riski*, sug‘urta portfelini tavsiflovchi asosiy matematik miqdorlarni baholashda xatoga yo‘l qo‘yish ehtimoli;

- *prognozlash riski*, prognoz qilingan qiymatlarning o‘zgarishi ehtimoli (qabul qilingan xatolikka nisbatan sezilarli yoki ma’lum bir standart) og‘ishish;

- *anderrayter riski*, risk antiseleksiyasi jarayonida sug‘urtachining javobgarlik hajmi ortishi hisobiga yo‘qotish(zarar) ehtimoli tarzida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi turi:

- *kredit riski*, sug‘urtachining qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha foiz stavkasi, kontragentlar va boshqa debitorlarning moliyaviy holati bilan bog‘liq vaziyatning salbiy o‘zgarishi oqibatida yo‘qotish (zarar ko‘rish);

- *bozor riski*, aktivlar, majburiyatlar va moliyaviy instumentlar qiymatining o‘zgarishi va o‘zgaruvchanligi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan vaziyatdagi salbiy o‘zgarishlar tufayli yo‘qotish(zarar ko‘rish);

- *likvidlik riski* aktivlar qiymatining keskin pasayishi sababli investitsiya aktivlarini obligatsiya aktivlariga konvertatsiyalashga vaqtincha qobiliyatsizlik yuzaga kelishi ehtimoli

[128]Muallif tomonidan bir qator ilmiy ishlanmalarning sintezi sifatida ishlab chiqilgan, xususan, Risk management standard// The institute of risk management: Acrobat Reader. URL: http://www.theirm.org/publications/documents/Risk _Management_Standard_030820.pdf.; Вяцкова Н.А. Классификация методов анализа и оценки рисков.// C:/Users/Lenova/Downloads/klassifikatsiya-metodov-analiza-i-otsenki-riskov20(2).pdf.; Шапкин А.С. Теория риска и моделирование рисковых ситуаций / А.С. Шапкин, В.А. Шапкин. --М.: Дашков и Ко, 2005.- 880 с. va boshqa.

tarzida namoyon bo‘ladi.

Uchinchi turi:

-*operatsion risk*, xodimlar tanlovi to‘g‘ri amalga oshirlmaganligi hamda ichki tizim nosozligi yoki tashqi omillar ta’siri ostida yo‘qotish(zarar ko‘rish) ehtimoli tarzida namoyon bo‘ladi.

To‘rtinchi turi:

- *konsentratsiya risk*, tahdidlar soni ortishi yoki sug‘urtachi va qayta sug‘urtachining risk transformatsiyasi jarayonidagi kombinatsiyasi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yo‘qotish(zarar ko‘rish);

- *reduksiya riski*, ortiqcha riskni transformatsiyaga yo‘naltira olmaslik oqibatida yo‘qotish(zarar ko‘rish);

- *diversifikatsiyalash riski*, portfelning inertligi va uni muvozanatlash uchun operatsion choralar ishlab chiqilmaganligi tufayli yo‘qotish(zarar ko‘rish) ehtimoli tarzida namoyon bo‘ladi.

Biroq, mavjud o‘ziga xos biznes modellarining barchasi umumiy tizimli risk, jumladan:

- bozorda yangi o‘yinchilarning paydo bo‘lishi oqibatida kadrlar raqobati;
- tartibga solish jarayonida yuzaga keladigan risk;
- soliq tartibotining barqaror emasligi riski;
- bozor konyunkturasi noqulayligi riski;
- bozor konsentratsiyasi riski;
- tarmoqlararo hamkorlikning samarasiz rivojlanishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risk;
- boshqa risk omillari ta’siri ostida bo‘lishi kuzatiladi.

Bizning fikrimizcha, ushbu muammoni hal qilishning eng ustuvor usuli sug‘urta kompaniyasini boshqarish amaliyotida keng qo‘llaniladigan va faoliyatning asosiy jihatlarini tavsiflovchi ko‘rsatkich asosida risklar tasnifini ishlab chiqish hisoblanadi. Shunday tavsiflovchi ko‘rsatkichlardan biri kombinatsiyalashgan koeffitsiyent yoxud kombinatsiyalashtirilgan sug‘urtaning natijadorligiga asoslanadi.

Bu ko‘rsatkich turli sug‘urta kompaniyalari o‘rtasida sug‘urta bozoridagi faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlaridan, shuningdek umumiy sug‘urta turlari hamda ularning aktiv va majburiyatlarining o‘ziga xos xususiyatlaridan qat’iy nazar, ularni o‘zaro taqqoslash imkonini beradi. Bu o‘rinda, muayyan hisoblash metodlaridan biri quyidagi ko‘rinishda taqdim etilishi mumkin:

$$COMBR = (LL - QR) + \left(\frac{AE}{CP}\right) + \left(\frac{DC}{EP}\right) \qquad (1).$$

Bu o‘rinda, *COMBR* – sug‘urta bo‘yicha kombinatsiyalashgan natija;

LL – zararlilikni baholash;

QR – qayta sug‘urtachining ulushi;

AE - akvizitsion (sotib olish) harajatlar;

CP – hisoblangan mukofot;

DC – bevosita xarajatlar;

EP - ishlab topilgan mukofot.

Shunday qilib, bizning nazarimizga ko‘ra, yuqorida keltirilgan formulaning tarkibiy qismlari sifatida kombinatsiyalashgan natijani sug‘urta kompaniyasining asosiy pul oqimlari shaklida quyidagicha talqin etish mumkin (2-rasm):

$$\textbf{\textit{COMBR = (I) + (II) + (III),}} \ (2)$$

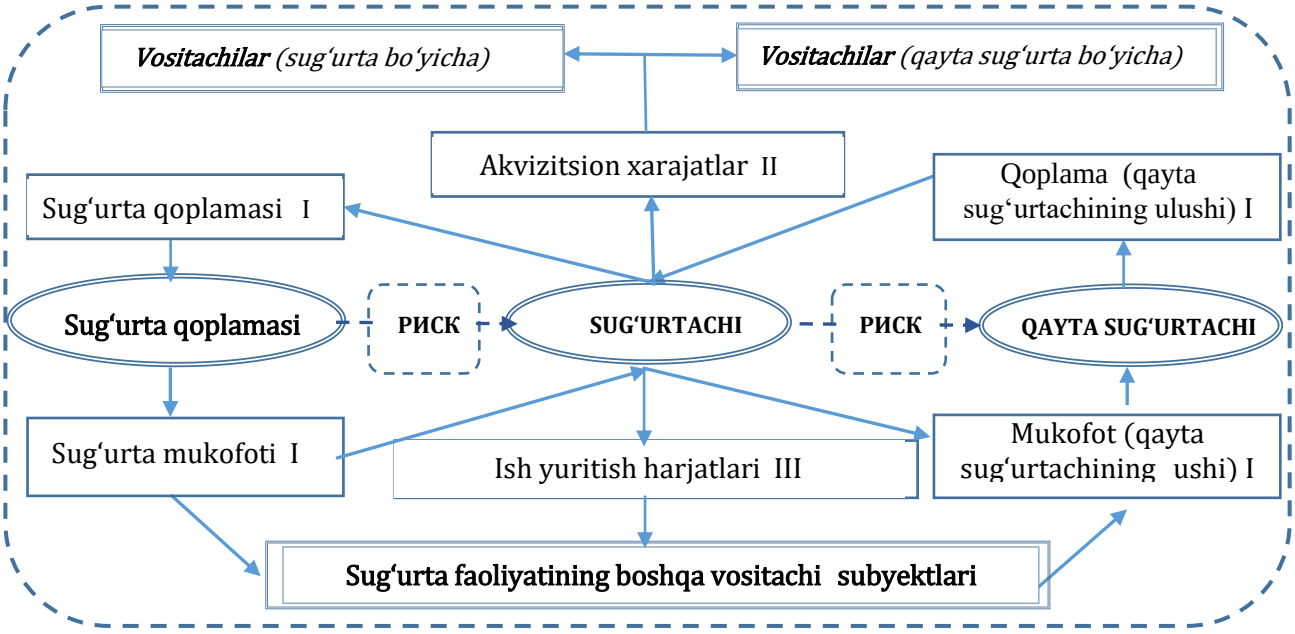
Bu o‘rinda I, II, III - birinchi, ikkinchi va uchinchi tartibdagi pul oqimlari (tartib ustuvorligiga) mos ravishda belgilanadi.

Shartli ravishda sug‘urtachi - sug‘urtalanuvchi, sug‘urtachi - qayta sug‘urtachi o‘rtasida quyidagi:

- *ustuvor tartibdagi* (sug‘urtachi va vositachilar o‘rtasidagi);
- *ikkinchi tartibdagi* (sug‘urtachi va sug‘urta faoliyatida vositachilik qiluvchi boshqa

subyektlar o‘rtasidagi);

- *boshqa pul oqimlari* kuzatilishi mumkin.

Shartli belgilar : - risk bo‘yicha vositachi subyektlar
- pul oqimlari;
- risklarning qoplama ta’motiga transferi.

***2-rasm.* Sug‘urta riski va pul oqimlari harakati[129]**

Risklarni aniqlash, baholash va muayyan qarorni qabul qilish jarayonida risklarga vositachilik qiluvchi subyektlar o‘rtasida yuzaga keladigan pul oqimlariga nisbatan aniq manbalar belgilab qo‘yilishi talab etiladi.

Shartli ravishda sug‘urtachi - sug‘urtalanuvchi, sug‘urtachi - qayta sug‘urtachi o‘rtasida quyidagi:

- *ustuvor tartibdagi* (sug‘urtachi va vositachilar o‘rtasidagi);
- *ikkinchi tartibdagi* (sug‘urtachi va sug‘urta faoliyatida vositachilik qiluvchi boshqa subyektlar o‘rtasidagi);
- *boshqa pul oqimlari* kuzatilishi mumkin.

Risklarni aniqlash, baholash va muayyan qarorni qabul qilish jarayonida risklarga vositachilik qiluvchi subyektlar o‘rtasida yuzaga keladigan pul oqimlariga nisbatan aniq manbalar belgilab qo‘yilishi talab etiladi.

Risklarni boshqarish jarayonini iqtisodiy hisoblash usuli sifatida aktualizatsiyalash uchun uning miqdorini aniqlash hamda ushbu risklarga vositachilik qiluvchi subyektlar o‘rtasida yuzaga keladigan pul oqimlariga nisbatan manbalarni aniqlash zarurati yuzaga keladi.

Bizning fikrimizcha, risk hodisasi ehtimoli va uning oqibatlari kombinatsiyasi sifatida turli operatsiyalar jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan natijaga ko‘ra, pul oqimlari hajmi va ularning davriyligi o‘zaro farqlanishi mumkin. Shu o‘rinda muayyan risk va uning oqibati sug‘urta kompaniyasi bilan sug‘urta bozorining boshqa subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik darajasi aniqlashtirilishiga ham bog‘liqligi kuzatiladi.

Bu o‘rinda tizimli tarzda kechayotgan o‘zaro bog‘liqlikning quyidagi 3(uch)ta asosiy darajasini ajratib ko‘rsatish mumkin:

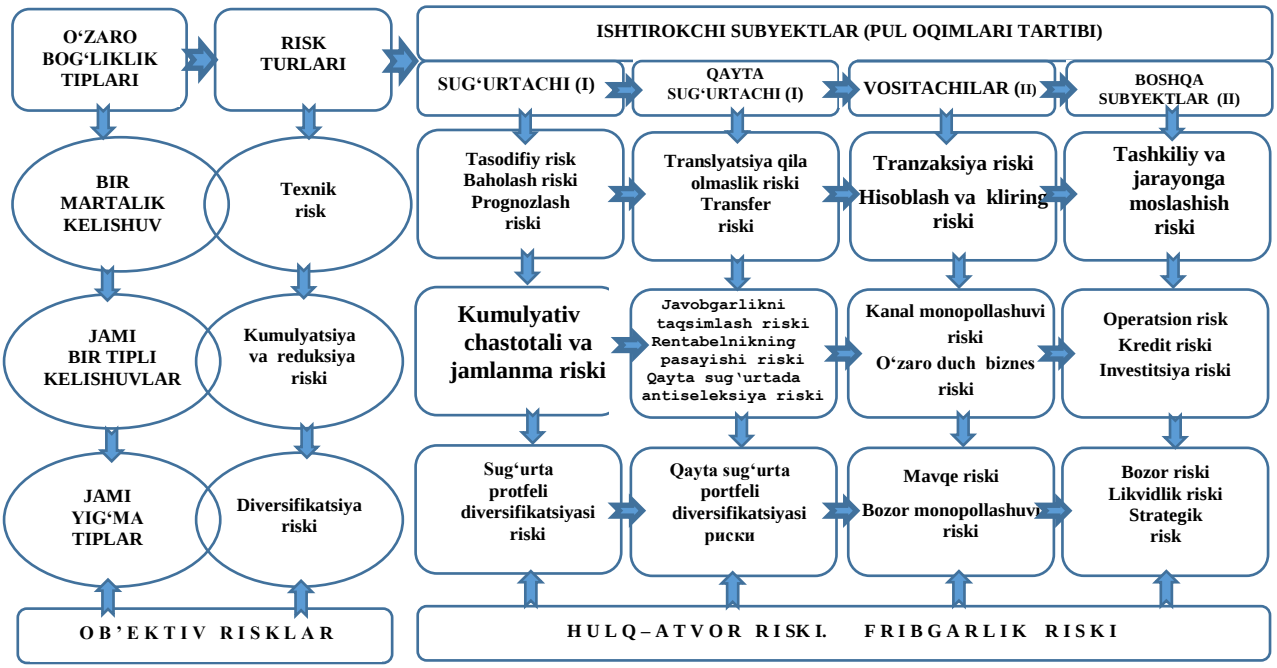
[129]Muallif tomonidan bir qator ilmiy ishlanmalarning sintezi sifatida ishlab chiqilgan, xususan, Хуторянский А.С. Формирование профессиональных компетенций работников по управлению рисками в страховых компаниях Специальность: 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (специализация – Экономика труда) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва 2009. -24 с. va boshqa.

birinchi daraja - bu bir martalik bitim: risk sug‘urtachi va uning transferi(transformatsiyasi)ga vositachilik qiluvchi boshqa subyekt o‘rtasidagi bir martalik o‘zaro kelishuv zamirida yuzaga keladi (bu jarayon umumiy shartlarni nazarda tutuvchi standart shartnoma rasmiylashtirilishi bilan tavsiflanadi).

ikkinchi daraja - shunga o‘xshash bitimlar to‘plami: risk tomonlar o‘rtasida doimiy ravishda bir nechta bir xil yoki o‘xshash munosabatlar zamirida yuzaga keladi (bu o‘rinda, yana-da samarali boshqarish va boshqa biznes jarayonlariga nisbatan aynanlik ta’minlanishi uchun umumiy shart-sharoitlarni nazarda tutgan standart shartnomalar oqimi mavjudligi bilan tavsiflanadi);

uchinchi daraja – bu bir necha bitimlar to‘plami: risk sug‘urtachi va boshqa subyektlar o‘rtasidagi o‘zaro tizimli munosabatlar zamirida yuzaga keladi (bu jarayonda standart shartnomalar rasmiylashtirilishi bilan birga, ularning funksionalligini ta’minlashning o‘ziga xos tarzda farqlanuvchi boshqa bitimlar mavjudligi bilan ham tavsiflanadi). Pirovardida, aynan qoplama to‘lovlari va pul oqimlari nazorati talab etiladigan, boshqa shunga o‘xshash operatsiyalar to‘plamlaridagi pud oqimlari hisobidan ta’minlanishi nazarda tutiladi).

Bu jarayonda risklarning o‘zaro bog‘liqlik darajasiga ko‘ra asosiy tip va turlarini aniqlashtirish mumkin (3-rasm).

3 -rasm. **Risklarning o‘zaro bog‘liqliklariga ko‘ra asosiy tip va turlari** [130]

Ushbu aktual va differensial tasnifiga ko‘ra, umumiy va o‘ziga xos guruhlarga ajratilgan risklar, tadqiqotning oldingi o‘rinlarida ko‘rib chiqilgan yondashuvlarda o‘z aksini topmagan. Sug‘urtada ko‘p sonli sug‘urta obyektlari yoki katta miqdordagi sug‘urta summasiga ega bo‘lgan bir qator obyektlarga bir sug‘urta hodisasi bo‘yicha ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan (toshqin, bo‘ron, zilzila va boshqa) risklar to‘plami mavjud bo‘lib, uning oqibatida katta yo‘qotish ehtimoli yuzaga kelishi mumkin. Kumulyatsiya, shuningdek, 1 (bir) obyekt uchun ham amalga oshirilishi mumkin. Risklar transformatsiyasida esa, kumulyatsiya sug‘urta kompaniyasi bir xil risklarni o‘zida qamrab olgan bir qator qayta sug‘urtalash va retrotsessiya shartnomalaridagi ishtiroki jarayonida sodir bo‘lishi mumkin.

Kumulyatsiya, shuningdek, 1 (bir) obyekt uchun ham amalga oshirilishi mumkin. Qayta

[130]Muallif tomonidan bir qator ilmiy ishlanmalarning sintezi sifatida ishlab chiqilgan, xususan, Risk management standard// The institute of risk management: Acrobat Reader. URL: http://www.theirm.org /publications/documents/Risk_Management_Standard_030820.pdf.; Томас Мак. Математика рискового страхования. М.: Олимп-Бизнес, 2008. 418 с. va boshqa.

sug‘urtalashda esa, kumulyatsiya sug‘urta kompaniyasi bir xil risklarni o‘zida qamrab olgan bir qator qayta sug‘urtalash va retrotsessiya shartnomalaridagi ishtiroki jarayonida sodir bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan, quyidagi tizimli termin va kategoriyalarning toifalariga qisqacha tavsif berish maqsadga muvofiqdir:

risklar kumulyatsiyasi - bu “...bir sug‘urta hodisasining qator sug‘urtalangan obyektlarga, masalan, tabiiy ofatlarda sezilarli yo‘qotishlarga olib keladigan risklar to‘plamini anglatadi”[8]. Kumulyatsiya 1(bir) obyekt uchun ham amalga oshirilishi mumkin. Risklar transformatsiyasida esa, “...kumulyatsiya sug‘urta kompaniyasi bir xil risklarni qarab olgan bir qator qayta sug‘urtalash va retrotsessiya shartnomalarida ishtirok etgan sharoitda sodir bo‘lishi mumkin”[131].

kumulyativ risk summasi – bu qator obyektlarga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan risklar to‘plami bo‘lib, bir xil sug‘urta hodisasi oqibatida sug‘urtalangan obyektlarga yetkazilgan katta sug‘urta summasini anglatadi;

davriy risk kumulyatsiyasi - bu ko‘p sonli yoki sezilarli sug‘urta summasiga ega bo‘lgan bir qator sug‘urtalangan obyektlarga ma’lum davriy oraliqda bir xil sug‘urta hodisasi tarzida namoyon bo‘ladigan yaxlit risklar to‘plami ta’sir qilishi oqibatida yo‘qotish pretsedenti paydo bo‘lishidir;

risk reduksiyasi – bu “...riskni boshqarishda turli ta’sir choralar, xususan maqbul darajada diversifikatsiya, xedjlash yoki sug‘urta riskni pasaytirish yoki minimallashtirish orqali zarar ko‘rish ehtimolini yoki uning potensial miqdorini kamaytirish jarayonidir”[8];

riskning xududiy konsentratsiyasi - sug‘urta kompaniyasining turli mintaqaviy tarkibiy bo‘linmalari portfellarida bir turdagi sug‘urta risklari to‘plamidir;

translyatsiya qila olmaslik riski - sug‘urtachi va qayta sug‘urtachining sug‘urta qoplamasi o‘rtasidagi tafovut tufayli risklarni o‘tkaza olmaslik nazarda tutilmoqda;

transfer riski - bu jarayonda sug‘urta operatsiyasining rentabellik chegarasi pasayishi yuzaga keladi. Xususan, katta summadagi sug‘urta shartnomasi riskini baholashning murakkabligi, uning qiymati sug‘urtachining risk transformatsiyasi operatsiyalari bo‘yicha rentabellik chegarasini belgilash shartlariga javob bermasligi bilan izohlanadi. Shunga ko‘ra, risklar transferi va transformatsiyasida nafaqat rentabellik, balki, sug‘urta (qayta sug‘urta) portfelining ham ishonchliligi sezilarli darajada pasayishi kuzatilishi mumkin;

javobgarlikni taqsimlash riski - bu sug‘urta kompaniyasi va qayta sug‘urtachining risklar transferi va transformatsiyasi portfellari balansini optimallashtirishga yo‘naltirilgan faoliyatda paritetga mos taqsimotga ko‘ra, kutilishi ehtimoli bo‘lgan risk;

rentabellik pasayishi riski - bu sug‘urta operatsiyalari samaradorligi pasayishi hisobiga yuzaga kelishi mumkin, bu holat, uzoq muddatli istiqbolda, risk transformatsiyasi muayyan darajadagi ishonchlilikni ta’minlashga qaratilganligi bilan izohlanadi, unga mos tarzda yo‘qotish(zarar ko‘rish) past darajada bo‘lishi, pirovardida umumiy rentabellik pasayishiga omil bo‘lgan hollarda namoyon bo‘ladi;

qayta sug‘urtalash antiseleksiyasi riski – bu “...subyektiv risk hisoblanadi”[132] va u yangi portfellarni shakllantirish (innovatsion mahsulotni joriy etish, yangi bozorga chiqish va shu kabi) jarayonlarda, shuningdek, risk anitseleksiyasida sug‘urta kafolatini baholashdagi noaniqlik va muayyan minimal zaxiralarni jadal tashkil qila olmaslik oqibatida yuzaga kelishi mumkin;

risk diversifikatsiyasi – sug‘urtalangan (qayta sug‘urtalangan) 1(bir) risk hodisasidan katta yo‘qotish(zarar)ga yo‘l qo‘ymaslik uchun uni kichik qismlarga bo‘lishda yuzaga keladi;

sug‘urta portfeli diversifikatsiyasi risklari – “...sug‘urtachi portfelining tarkibiy inertligi

[131]Словарь страховых терминов. //https://www.insur-info.ru/dictionary/1006/.

[132]Sug‘urtaning asosiy tamoyili yetkazilgan zararlar uchun qoplama (kompensatsiya) to‘lanishi hisoblanadi, shu bilan birga u boyitishga yo‘naltirilmaganligiga ko‘ra, sug‘urta himoyasining haddan tashqari yuqori darjada belgilanishi subyektiv risk oshishiga omil bo‘ladi – izoh muallifniki. //Антиселекция/субъективнқй риск. //https://www.genre-manuals.com/ru_fin_anti-selection.htm.; Токарева Е.А.Особенности и проблемы рынка страхования рисков природных катастроф. // https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-i-problemy-rynka-strahovaniya-riskov-prirodnyh-katastrof.

oqibatida uning balanslashuvini tezkor rejalashtirish imkoniyati mavjud emasligi” [133] oqibatida yuzaga keladi;

qayta sug‘urta portfeli diversifikatsiyasi risklari – majburiy (obligator)[134] himoyasining yetarli emasligi, qayta sug‘urtachi tomonidan majburiyat bajarilmasligi, risklar transformatsiyasi bozoridagi siyosatning farqlanishi, o‘zaro hamkor subyektlar o‘rtasida kafolatli himoya taqsimoti to‘g‘ri emasligi tufayli qayta sug‘urta vositasidagi himoya samaradorligi pasaytirish oqibatida ko‘rilishi mumkin bo‘lgan yo‘qotish(zarar) ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, ushbu bozor sig‘imi risk transformatsiyasiga bo‘lgan haqiqiy ehtiyojga mos emasligi oqibatida sug‘urtachilar obligatsiya kreditlari va hosilaviy moliyaviy instrumentlaridan foydalanish maqsadida faoliyatlarini kapital bozoriga yo‘naltiriganliklari ham kuzatilmoqda

tranzaksiya riski – bir martalik operatsiyalarda huquqiy oqibatlar va kechiktirilgan to‘lovlar ehtimoli tarzida namoyon bo‘ladi;

hisob-kitoblar va kliring riski (ingl. slearing -ravshanlashtirish) - o‘zaro hisob-kitoblar tizimi, shu jumladan, “...tarmoq operatsiyalar samarali tashkil etilmaganligi sababli, muayyan davriy oraliqda majburiyatlarni bajara olmaslik ehtimoli...”[9] oqibatida yuzaga keladi;

kanal(bozor)ning monopollashuv riski - bu sug‘urta mahsulotlarini sotish uchun ma’lum bir savdo kanali yoki ma’lum bozorni monopollashtirish natijasida sotib olish xarajatlari narxining oshishi ehtimoli tarzida namoyon bo‘ladi;

o‘zaro duch biznes riski - bu sotib olishning o‘zaro duch biznes shaklida o‘sishi (bu o‘rinda alohida keltirib o‘tish o‘rinliki, biznesning keltirilgan shakli past rentabillik stavkalariga ega ekanligi) hisobiga sug‘urta operatsiyalari rentabelligi pasayishi ehtimoliga ko‘ra yuzaga keladi;

tashkiliy va jarayonga moslashish riski – bu bir martalik operatsiyalarni amalga oshirishda tashkiliy tuzilmani yaratish va biznes jarayonlarini amalga oshirishda xatolar ehtimoli tarzida yuzaga keladi;

investitsiya riski - investitsiya aktivlari qiymatining pasayishi ehtimoliga ko‘ra kuzatiladi;

firibgarlik riski - sug‘urta kompensatsiyasi hisobiga noqonuniy boyish maqsadida sug‘urta shartnomasiga nisbatan sug‘urtalanuvchi tomonidan firibgarlik harakatlarining ehtimoliga ko‘ra yuzaga keladi;

sug‘urtachi biznesi – bu birinchi navbatda, sug‘urta faoliyatini amalga oshirish, sug‘urta mahsulotlarini yaratish va mijozlar bilan ishlash jarayonidir.

Sug‘urta bozorida raqobat, qoida tariqasida, muayyan kompaniyalarning to‘lov qobiliyati, sohani tartibga solishga qaratilgan davlat siyosati bilan uzviy bog‘liqlikda raqobatchi subyektlarning sa’yi-harakatlarida namoyon bo‘ladi. Shu keltirib o‘tish lozimki, “...sug‘urta sohasini o‘zlashtirish, ayniqsa, yirik moliya institutlari uchun murakkab emas, chunki tarqatish (sotish) kanallariga kirishning osonligi, o‘z navbatida, raqobat kuchayishiga omil bo‘ladi. Bu jarayonda o‘z-o‘zidan ayonki, sug‘urtachilar mahsulot(xizmat)larni standartlashtirishlari va mijozlarini qator moliyaviy xizmatlar bilan o‘zaro tizimli bog‘lashlari raqobatni rag‘batlantiradi”[10].

Bu o‘rinda bizning nazarimizga ko‘ra, raqobat muhitida (sug‘urta bozori yuqori darajada raqobatbardosh, yetakchi o‘yinchi - subyektlar uchun nisbatan imtiyozli bo‘lgan sharoitlarda) muayyan kompaniya o‘z o‘rnini topishi nuqtai nazaridan e’tiborga molik quyidagi:

---

[133]Bu o‘rinda, inertlik iqtisodiyotdagi haqiqiy pozitsiyalarni idrok etishga nisbatan reaksiyaning kechikishi anglaniladi – izoh muallifniki. /.Qarang, Решетов В.В., Пестов В.Ю. Проявление инертности в принятии решений при обеспечении конкурентных преимуществ // Экономинфо. 2024. Т. 19, № 3. С. 78-87.

[134]Majburiy (obligatorli) qayta sug‘urta – sug‘urtalovchi (qayta sug‘urtalovchi) foizda yoki mutlaq qiymatda ifodalangan risklarning muayyan bir qismini qayta sug‘urtaga o‘tkazish majburiyatini olgan sug‘urta kompaniyasining qayta sug‘urta himoyasini tashkil etish shakllariga muvofiq qayta sug‘urtachi riskning mos qismini oldindan kelishilgan holda qabul qilish majburiyatini olagan shartlarda amalga oshiradi – izoh muallifniki.//Словарь страховых терминов //https://bsoinsur.ru /glossary/slovar/.

- *eng yaxshi mahsulot* (bunga mahsulotning investitsiya komponenti, uning dolzarbligi, sifati va boshqa shu kabi xususiyatlari kiradi). “Potensial iste’molchi yangi mahsulot afzalliklarini ko‘radigan tarzda, ya’ni maxsus sifat xususiyatlari bilan raqobatchilarning o‘xshash mahsulotlari xususiyatlaridan imiji ajralib turadigan tarzda shakllantirilishi talab etiladi”[11].
- *operatsion mukammallik* (bu eng yaxshi natijalarga erishish yo‘lida biznesni boshqarish jarayonlari va tizimlarini takomillashtirishga yo‘naltirilgan asosdir);
- *mijozlarga yo‘naltirilganlik* – mijozga yaqinlik kabi asosiy saboqlarga e’tiborini qaratishi maqsadga muvofiqdir.

Bu jarayonda yetakchi subyektlardan faqat ayrimlari bir davriylikda yuqorida keltirib o‘tilgan saboqlarni qamrab olishlari bilan bir vaqtning o‘zida zarur resurslarni ham jalb etishlari muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birgalikda ushbu muhitda aktivlarni boshqarishning samarali emasligi, mijoz mablag‘ini yo‘qotishi holatiga yo‘l qo‘yilishi, o‘z navbatida, operatsion mukammallik va uning mijozga yo‘naltirilganligini yo‘qqa chiqaradi.

Shu nuqtai nazardan, raqamli transformatsiya raqamlashtirishga qaraganda birmuncha kengroq tushunchadir. U nafaqat mavjud biznes jarayonlari avtomatlashtirilishni, balki ularni transformatsiyalash, xususan, boshqaruv tizimi va madaniyati, faoliyatga yondashuv, ayrim holatlarda operatsion modelni va hatto tashkiliy tuzilma ham o‘zgartirilishini o‘z ichiga olishi zarur. Funksional standart texnologiyalar tizimli emasligi sharoitida raqamli transformatsiya yangi jarayonlar va yondashuvlarga mos kelishi talab etilmoqda.

Biroq, maqsadli IT landshaftlarini loyihalash jarayonida e’tiborga olinishi zarur bo‘lgan asosiy tamoyillar. Bozor nobarqarorligi va muhit o‘zgaruvchanligi sharoitida biznesni jadal tarzda qayta qurish zarurati yuzaga keladi. “Mohiyatan xuddi mantiqiy yondashuv asosida kublarni jamlash singari kutilayotgan muammo va trendlarga tezkorlik bilan moslashuv talab etiladi. Bunday moslashuvchanlik, texnologik nuqtai nazardan, mikroservis arxitekturasi va funksional biznes qobiliyati(Packaged Business Capabilities)ga asoslangan holdagi maxsus loyihalash zamirida ta’minlanadi” [135].

O‘tkazilgan so‘rovnomalarning natijalariga ko‘ra, hozirda sug‘urta kompaniyalarining yarmidan ko‘pi (54%) raqamli transformatsiyani yashab qolish imkoniyati, deb qarashsa, 84% respondentlar esa, aynan transformatsiya keyingi 5-7 yilda faoliyatning zaruriy shartiga aylanishini ta’kidlashmoqda. Ammo shunga qaramasdan, 53 %. kompaniyalar o‘zlarining istiqbolga mo‘ljallangan rejalarida transformatsiyani e’tibordan chetda qoldirganliklarini ham keltirib o‘tish lozim. Bizga ma’lumki, “...raqamli texnologiyalar sug‘urta faoliyatiga turli yo‘llar bilan kirib kelishi mumkin. Bu jarayonda sug‘urta sohasida internetlashtirish, raqamlashtirish yoki individualizatsiya kabi omillarni samarali qo‘llash katta ma’lumotlar (ingl. big data)” [12], internet va sug‘urta tariflari takomillashuvida yangi yondashuvni belgilaydigan tendensiya hisoblanadi.

Bugungi kundagi bir tomondan, texnologik taraqqiyot sug‘urta bozoriga optimal darajadagi funksional instrumentariylar tezkorlikda joriy etilishiga omil bo‘layotgan bo‘lsa, boshqa tomondan, bu jarayonda sun’iy intellektning jadal rivojlanishi, o‘z navbatida, samarali raqamli transformatsiyadan jamiyatning keng jabhali hayotida, shu jumladan, sug‘urta sohasida ham keng ko‘lamli darajada foydalanish imkoniyatini oshirmoqda

Xulosa.

Hozirda jadal kechayotgan globallashuv jarayonida sug‘urta kompaniyalari faoliyatining asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlaridan biri - kombinatsiyalashgan koeffitsiyent asosida pul oqimlari maksimal darajada hisobga olinishini ta’minlashi nuqtai nazaridan, aynan, muayyan risklarni aniqlash, identifikatsiyalash, baholash, hisobga olish va tizimli boshqarishning samaradorligini oshirish yuzasidan quyidagi xulosalarga kelindi:

birinchidan, muayyan risklarni aniqlash, identifikatsiyalash, baholash, hisobga olish va tizimli boshqarishda sug‘urta kompaniyasi sug‘urta bozori subyektlari va sug‘urta faoliyatiga

[135]Страховой рынок в 2024 году: 85% позитива. // https://raexpert.ru/researches/insurance/ins_2024/.

vositachilik qiluvchilar bilan munosabatlarni rivojlantirishning har bir bosqichida turli tavsifdagi risklarga duch kelayotganligi kuzatilmoqda;

ikkinchidan, riskka moslashishda uning yuzaga kelishiga omil bo‘ladigan tahdidli hodisalarga daxldor ma’lumotlar bazasining shakllantirilganligi va qamrovi oshirilib borilayotganligi muhim hisoblanadi. Bu jarayonda noaniqlik yoki chalkashliklar obyektiv sabablarga ko‘ra, risk rivojlanishiga omil bo‘lishiga ko‘ra, bunday vaziyatdan chiqish yo‘llarini izlash zarurati ortadi. Shu jarayonda ma’lumotlar bazasining qamrovi kengligi risklarni bartaraf etish va vaziyatni barqarorlashtirishning muhim shartlaridan biri bo‘lib qolmoqda;

uchinchidan, kompaniya biznes jarayonlarida risklarning tipologik belgilariga asoslangan holda umumiy risklarning tavsif belgilari o‘z aksini topgan yondashuvlarda, aynan risklarning miqdoriy o‘lchovlari o‘z ifodasini topmaganligi, taklif etilgan tasniflarning amaliy ahamiyati pasayishiga omil bo‘lganligini keltirib o‘tish o‘rinlidir;

to‘rtinchidan, maxsus (o‘ziga xos) risklarlarga daxldor yondashuvlar, ularni boshqarish nuqtai nazaridan, eng moslashgan hisoblanadi. Ular nafaqat risklarni tasniflash va ularni boshqarish usullarini, balki miqdoriy o‘lchash usullarini ham o‘zida aks ettirganligi e’tiborga molik hisoblanadi;

beshinchidan, sug‘urta kompaniyasida boshqarish jarayonlarini amalga oshirish nuqtai nazaridan maxsus (o‘ziga xos) risklarga berilgan tasniflarning kamchiliklari shundaki, ularda risklarning alohida belgilariga e’tibor qaratilgan holda, ularda biznesning turli segmentlariga tahdid solishi mumkin bo‘lgan risklar yaxlitlikda o‘z aksini topmaganligi kuzatiladi. Bizning nazarimida bunday holda, tizimni samarali boshqarish uchun barcha tahdidlarning murakkab ta’sirini hisobga olish va ularning yuzaga kelish ehtimoli, subyektlar biznesiga ta’siri va umuman butun sug‘urta tizimining ishonchliligini oqilona aniqlashtirish zarurati ortadi.

Yuqorida keltirib o‘tilgan xulosalarga asoslanib, biznes samaradorligini oshirish maqsadiga yo‘naltirilgan rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishida risklarning asosiy tavsnif belgilarini aniqlashtirish yuzasidan quyidagi takliflar shakllantirildi, xususan:

muvofiqlik tamoyiliga rioya etilishi (bu o‘rinda, sug‘urtachi va sug‘urta faoliyatiga vositachilik qiluvchi hamda riskka duch kelishi ehtimol bo‘lgan sug‘urtalanuvchi (mijoz) o‘rtasidagi aloqalar tizimli qarab olinishi nazarda tutilmoqda);

miqdoriy baholash va rejalashtirish modellariga mos bo‘lishi (...baholash tizimlari “ishonchli kompaniya” kategoriyasiga asoslanishi, noaniqlik va risk sharoitida yuqori darajadagi funksionallikni namoyon etishi nazarda tutilmoqda”[13]);

faoliyatdan olingan ko‘rsatkichlarining taqqoslanishi ta’minlanishi (bu o‘rinda, sug‘urta kompaniyasining rivojlanishi va tashqi bozorga integratsiyasi ko‘rsatkichlari moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) uchun dolzarb bo‘lishi kerakligi nazarda tutilmoqda);

kompaniyaning boshqaruvi axborotlilik, ishonchlilik va samaradorlik tamoyillariga javob berishi (bu o‘rinda, “...axborotlilik obyektivlik, haqiqiylik, to‘liqlik, aniqlik, tarkibiy muvofiqlik, prognozlilik...”[14] nazarda tutilmoqda).

Biznes samaradorligini oshirish maqsadiga yo‘naltirilgan rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishida dinamik yondashuvni qo‘llash, pirovardida, fuksionallik zamirida moliya, shu jumladan, sug‘urta bozorlarida kuzatilayotgan jarayonlarda entropiya, tasodifiylik, zaruriylik va orqaga qaytarilmaslik tamoyillari yangicha talqinda qo‘llanishi zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Bizning fikrimizcha, biznes jarayonlarida turli operatsiyalar amalga oshirilishi paytida risk hodisasi ehtimoli va uning oqibatlari kombinatsiyasi yuzaga kelishi natijasida pul oqimlari hajmi va ularni bajarish davriyligi o‘zaro farqlanishi mumkin. Hozirgi kundagi vaziyat umuman moliya, shu jumladan, sug‘urta bozrlarining turli segmentlarida tarkibiy nomutanosibliklar mavjudligini ko‘rsatmoqda. Bu jarayonda shakllanayotgan risk tipologiyasining asosini muayyan bozorda sug‘urta kompaniyasining boshqa subyektlar bilan o‘zaro bog‘liqlik darajasi aniqlashtirilishi talab etilishi, o‘z navbatida, mavzu doirasidagi tadqiqotlarning dolzarbligini oshirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мировой финансовый рынок и Россия (обзор 2021).Том 1: монография / Е. А. Звоновой, А. Г. Глебовой, -Москва: КноРус, 2022.- 223 с.; Ничкасова, Ю. О. Финансовый рынок и его роль в инвестиционном обеспечении экономики: монография / Ю. О. Ничкасова. - Саратов : Вузовское образование, 2020. - 319 с.

2. Гусева И. А. Финансовые рынки и институты: учебник и практикум для академического бакалавриата. М.: Юрайт, 2017. С. 13-17 (-347 с.).

3. Фомин Г.П., Сухорукова И.В., Мушруб В.А. Методы оценки операционных рисков в торговле // Вестник Российского экономического университета им. ГВ Плеханова. - 2019. - № 5(107). - С. 156–162.; Быкова И.В. Операционные риски предприятия: понятия, источники, влияние человеческого фактора // Экономика и предпринимательство, № 6(29) 2012. С. 220–222.; Воробьева, Т.В. Управление рисками [Текст]: учебное пособие / Т.В. Воробьева //Томск: Изд-во Том. гос.архит.-строит. ун-та. – 2014. – С. 9.; Иванова С.А. Пути оптимизации законодательства, препятствующего возникновению несанкционированного овердрафта. // Право и государство: теория и практика. - 2021. - № 8. - С. 58–61.

4. Акимов В.А., Соколов Ю.И. Глобальные и национальные приоритеты снижения риска бедствий и катастроф / МЧС России. М.: ФГБУ ВНИИ ГО ЧС (ФЦ), 2016. -396 с.; Михайловский Д.А.. Развитие методов управления рисками торгового предпринимательства в условиях цифровой трансформации экономики Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика предпринимательства) автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических. наук, Санкт – Петербург – 2022. -24 с

5. Томас Мак. Математика рискового страхования. М.: Олимп-Бизнес, 2008. - 418с.

6. Мирсадыков М., Садритдинов А. Страховой рынок Узбекистана: итоги и перспективы // Бозор, пул ва кредит. – Т.: 2009. № 2. 57-62 б.; Шеннаев Х.М. Проблемы становления страхового рынка в Узбекистане: Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э.н. М., 1996.; Баймуратов Т.М. Суғурта фаолиятида рисклар трансфери: Монография. – Т.: Iqtisod-Moliya, 2005. -196 б.; Абдурахмонов И.Х. Ўзбекистон Республикасида жавобгарликни суғурталашнинг амалиётини такомиллаштириш. 08.00.07 – “Молия, пул муомаласи ва кредит”: и.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация авторефератн. – Т.: 2010. – 20 б.;

7. Шеров С.Р. Суғурта институти ва уни инновацион ривожлантириш йўналишлари, 08.00.07 – “Молия, пул муомаласи ва кредит”, иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Т.: 2019. -26 б.

8. Комлева Н.В. Кумуляция рисков страховых компаний. //Научный журнал Сервис PLUS,2012, 1, с.92-98.

9. Словарь страховых терминов. //https://www.insur-info.ru/dictionary/1006/.

10. Усоскин В.М., Белоусова В.Ю. Платежные системы и организация расчетов в коммерческом банке. НИУ ВШЭ, 2012, 192 с. //https://www.hse.ru/data /2013/03/20/1245776917/Belousova(jan).pdf.

11. Головань С.А. Управленческий аспект минимизации рисков страховой компании в контексте системы стратегического риск-менеджмента / С.А. Головань // Экономика и предпринимательство. – 2022. – № 12(149). – С. 1296-1301.

12. Михайлова Л. Н. Разнообразие страховых услуг сегодня // Экономический новостной журнал «Финансист». – 2019. – № 1. – С. 48–50.

13. Виктор Майер-Шенбергер, Кеннет Кукьер. Большие данные. Революция, которая изменит то, как мы живём, работаем и мыслим = Big Data. A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think / пер. с англ. Инны Гайдюк. – М.: Манн, Иванов, Фербер, 2014. -240 с.;

14. Золина, А. С. Проблемы страховых компаний в России и их решение на рынке

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

финансовых услуг // Молодой ученый. - 2020. - № 38 (328). - С. 62-64. - URL: https://moluch.ru/archive/328/73616/ (дата обращения: 07.05.2025).

15. Наровский И.В. Формирование системы оценки эффективности стратегического планирования организации в условиях неопределенности. // Прогрессивная экономика. 2024. № 8. С. 181–190.

16. Рязанов А.А. Основные принципы управления конкурентоспособностью социально-экономической системы. // Московский экономический журнал № 1, 2021. С.427 (С. 422-430).

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KORXONANING STRATEGIK BOSHQARUV TIZIMIDA BOZOR VA NARX STRATEGIYALARINI SHAKLLANTIRISH VA SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Ismatillayeva Mehrinoz Fozilovna

iqtisodiyot yo‘nalishi,
1-bosqich magistranti
kechki ta’lim va magistratura fakulteti
Toshkent davlat iqtisodiyot umiversiteti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini shakllantirishning nazariy hamda amaliy jihatlari kompleks tarzda tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi raqobat kuchayib borayotgan bozor sharoitida korxonalarning bozor pozitsiyasini mustahkamlash, narx siyosatini takomillashtirish va strategik qarorlar samaradorligini oshirish yo‘llarini aniqlashdan iborat. Maqolada bozor strategiyalarining segmentatsiya, maqsadli bozorni tanlash, pozitsiyalash va raqobat ustunligini shakllantirish kabi yo‘nalishlari yoritilgan. Shuningdek, narx strategiyalarining xarajatlarga asoslangan, qiymatga asoslangan va raqobatga yo‘naltirilgan modellari tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini uyg‘unlashtirish korxona rentabelligini oshirish, bozor ulushini kengaytirish hamda uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta’minlashning muhim omili ekanligi asoslab berilgan. Korxonalar faoliyatida strategiyalar samaradorligini baholash uchun asosiy ko‘rsatkichlar tizimi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *strategik boshqaruv, bozor strategiyasi, narx strategiyasi, raqobat ustunligi, rentabellik, bozor ulushi, segmentatsiya, baholash samaradorligi*

ФОРМИРОВАНИЕ РЫНОЧНЫХ И ЦЕНОВЫХ СТРАТЕГИЙ В СИСТЕМЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ И ОЦЕНКА ИХ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Исматиллаева Мехриноз Фозиловна

экономика
студент 1-го курса магистратуры
вечерний факультет и магистратура
Ташкентский государственный
экономический университет

Аннотация. *В данной статье комплексно анализируются теоретические и практические аспекты формирования рыночных и ценовых стратегий в системе стратегического управления предприятием. Основной целью исследования является определение путей укрепления рыночных позиций предприятий, совершенствования ценовой политики и повышения эффективности стратегических решений в условиях усиливающейся конкуренции. В статье раскрываются направления рыночных стратегий, включая сегментацию рынка, выбор целевого рынка, позиционирование и формирование конкурентных преимуществ. Также проанализированы ценовые стратегии, основанные на затратном, ценностном и конкурентно-ориентированном подходах. Результаты исследования показывают, что интеграция рыночных и ценовых стратегий в систему стратегического управления является важным фактором повышения рентабельности, расширения рыночной доли и обеспечения долгосрочного устойчивого развития предприятия. Разработана система ключевых показателей и практические рекомендации по оценке эффективности стратегий.*

Ключевые слова: *стратегическое управление, рыночная стратегия, ценовая стратегия, конкурентное преимущество, рентабельность, доля рынка, сегментация, оценка эффективности.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

FORMATION OF MARKET AND PRICING STRATEGIES IN THE ENTERPRISE’S STRATEGIC MANAGEMENT SYSTEM AND EVALUATION OF THEIR EFFECTIVENESS

Ismatillayeva Mehrinoz Fozilovna

Economics,
1st year master’s student
Faculty of evening education
and master’s degree
Tashkent State University of Economics

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the theoretical and practical aspects of forming market and pricing strategies within the strategic management system of an enterprise. The main purpose of the study is to identify ways to strengthen the market position of enterprises, improve pricing policy, and increase the effectiveness of strategic decisions under conditions of growing competition. The article examines key directions of market strategies, including market segmentation, target market selection, positioning, and the formation of competitive advantages. In addition, pricing strategies based on cost-oriented, value-based, and competition-oriented models are analyzed. The results of the study prove that integrating market and pricing strategies into the strategic management system is an important factor in increasing profitability, expanding market share, and ensuring long-term sustainable development of enterprises. A system of key performance indicators and practical recommendations for evaluating strategic effectiveness has also been developed.*

Keywords: *strategic management, market strategy, pricing strategy, competitive advantage, profitability, market share, segmentation, performance evaluation.*

Kirish

Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida globallashuv, raqamlashtirish, elektron savdo platformalarining kengayishi hamda iste’molchilar talabining tez o‘zgarishi korxonalar faoliyatida strategik boshqaruvning ahamiyatini keskin oshirmoqda. Kuchli raqobat muhiti sharoitida korxonaning bozordagi barqaror mavqei faqat ishlab chiqarish hajmi yoki resurs salohiyati bilan emas, balki bozor talabini chuqur tahlil qilish, narx siyosatini to‘g‘ri shakllantirish va strategik qarorlarni samarali amalga oshirish darajasi bilan ham belgilanad[1]. Shu sababli korxona boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini ishlab chiqish zamonaviy menejmentning ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Bozor strategiyasi korxonaning maqsadli segmentlarni tanlash, raqobatchilar holatini baholash, iste’molchi ehtiyojlarini aniqlash hamda bozorda uzoq muddatli ustunlikka erishish bo‘yicha qarorlar tizimini ifodalaydi. Narx strategiyasi esa mahsulot yoki xizmat qiymatini belgilash, foyda marjasini boshqarish, talab elastikligini hisobga olish va bozordagi raqobat sharoitiga moslashishning muhim vositasi hisoblanadi. Ushbu ikki yo‘nalishning uyg‘unlashuvi korxonaning daromadliligi, bozor ulushi va moliyaviy barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi[2]. Shu bois strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq mexanizm sifatida ko‘rib chiqish zarur.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, muvaffaqiyatli kompaniyalar bozor kon’yunkturasini muntazam monitoring qilish, moslashuvchan narx belgilash, differensial yondashuv va mijozga yo‘naltirilgan strategiyalar orqali yuqori natijalarga erishmoqda. Jumladan, marketing strategiyasi bo‘yicha tadqiqotlarda bozor segmentatsiyasi va iste’molchi xulq-atvorini tahlil qilish korxona rentabelligini oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida e’tirof etiladi (Kotler & Keller, 2016). Strategik raqobat nazariyasida esa narx siyosati bozor ustunligini shakllantiruvchi muhim instrumentlardan biri sifatida baholanadi (Porter, 1985)[3]. Zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarda dinamik narxlash, qiymat asosida narx belgilash va raqamli analitika asosidagi pricing-modellar samarali vosita sifatida keng qo‘llanilmoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham bozor mexanizmlarini chuqurlashtirish, xususiy sektor ulushini oshirish va korxonalar raqobatbardoshligini kuchaytirish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Natijada korxonalar oldida mahsulotni bozorga moslashtirish, narx siyosatini mustaqil yuritish, xaridor talabini o‘rganish va ichki hamda tashqi bozorlarda samarali raqobatlashish kabi yangi vazifalar paydo bo‘lmoqda. Ayniqsa, sanoat, savdo va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarida narx shakllanishining bozor tamoyillariga o‘tishi korxonalar strategik boshqaruvini takomillashtirishni talab etmoqda[4].

Shu bilan birga, amaliyotda ayrim korxonalarda bozor tahlilining yetarli emasligi, narx belgilashda xarajat usuliga haddan tashqari tayanish, marketing axborot tizimlarining sustligi hamda strategik rejalashtirish mexanizmlarining to‘liq shakllanmaganligi kuzatilmoqda. Bunday holat foyda darajasining pasayishi, bozor ulushining qisqarishi va investitsion jozibadorlikning susayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli bozor va narx strategiyalarining samaradorligini ilmiy asosda baholash hamda ularni takomillashtirish bo‘yicha amaliy yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi[5].

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini shakllantirishning nazariy-uslubiy asoslarini tadqiq etish, ularning iqtisodiy samaradorlikka ta’sirini baholash hamda O‘zbekiston korxonalari sharoitida qo‘llash bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini shakllantirish masalasi menejment, marketing, mikroiqtisodiyot hamda korporativ boshqaruv yo‘nalishlarida keng o‘rganilgan ilmiy mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarda bozor strategiyasi korxonaning maqsadli segmentni tanlash, raqobat ustunligini shakllantirish va mijozlar ehtiyojini qondirish mexanizmi sifatida talqin etilsa, narx strategiyasi foyda, talab hajmi, xarajatlar va raqobat muhitini muvozanatlashtiruvchi boshqaruv instrumenti sifatida baholanadi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur ikki strategiyaning uyg‘unlashuvi korxona samaradorligini oshirish, bozor ulushini kengaytirish hamda uzoq muddatli rivojlanishni ta’minlashning muhim sharti sifatida ko‘riladi[6].

Strategik boshqaruv nazariyasining klassik vakillaridan biri bo‘lgan **Michael Eugene Porter** o‘zining *Competitive Strategy* (1980) hamda *Competitive Advantage* (1985) asarlarida korxonaning bozordagi muvaffaqiyati raqobat kuchlarini to‘g‘ri baholash va aniq strategik pozitsiyani tanlashga bog‘liqligini asoslab beradi[7]. Muallif xarajatlar bo‘yicha yetakchilik, differensiallashuv va fokuslash strategiyalarini ilgari surib, narx siyosati hamda bozor strategiyasi korxonaning raqobatbardoshligiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi. Porterning yondashuvi bugungi kunda ham korxonalarda strategik rejalashtirishning nazariy asosi sifatida keng qo‘llaniladi.

Marketing boshqaruvi bo‘yicha yetakchi olimlardan **Philip Kotler** va **Kevin Lane Keller** o‘zlarining *Marketing Management* (2016) asarida bozor segmentatsiyasi, iste’molchilar xulq-atvori, qiymat yaratish hamda narx belgilash mexanizmlarini chuqur tahlil qiladilar. Ularning fikricha, narx faqat moliyaviy ko‘rsatkich emas, balki bozorda mahsulot qiymatini ifodalovchi strategik signal hisoblanadi. Mualliflar talab elastikligi, psixologik narxlash, differensial narxlash va dinamik pricing usullarining korxona rentabelligiga sezilarli ta’sirini ilmiy asoslaydi.

Narx strategiyasi nazariyasining rivojlanishida **Thomas T. Nagle** va **Georg Müller**ning *The Strategy and Tactics of Pricing* (2018) asari alohida ahamiyatga ega[8]. Mazkur tadqiqotda narx belgilashda xarajat usulidan ko‘ra qiymatga asoslangan yondashuv samaraliroq ekani ko‘rsatiladi. Mualliflar iste’molchi mahsulotga qancha qiymat bersa, narx ham shunga mos shakllanishi lozimligini ta’kidlaydilar. Bu yondashuv ayniqsa yuqori raqobatli bozorlarda foyda marjasini oshirishga xizmat qiladi.

Strategik menejmentning resurslarga asoslangan nazariyasida **Jay Barney** o‘zining “Firm Resources and Sustained Competitive Advantage” (1991) maqolasida korxonaning ichki resurslari

va kompetensiyalari bozor strategiyasining asosiy manbai ekanligini ko‘rsatadi[9]. Muallifning fikricha, noyob va takrorlanmas resurslarga ega korxonalar bozorda ustun narx siyosatini yuritish hamda barqaror foyda olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ushbu yondashuv bozor strategiyasini faqat tashqi omillar emas, balki ichki salohiyat bilan ham bog‘laydi.

So‘nggi yillarda raqamli iqtisodiyot sharoitida narx strategiyalarining transformatsiyasi bo‘yicha tadqiqotlar kuchaygan. Xususan, **Robert Dolan** va **Hermann Simon** tomonidan olib borilgan izlanishlarda sun’iy intellekt, Big Data va real vaqt monitoringiga asoslangan dinamik narxlash tizimlari savdo va xizmat ko‘rsatish sohalarida samaradorlikni oshirishi qayd etilgan[10]. Elektron tijorat platformalarida narxlarni talab va taklifga mos ravishda tezkor o‘zgartirish korxona daromadlarini ko‘paytiruvchi muhim vosita sifatida baholanadi.

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda ham korxonalarda strategik boshqaruv, marketing va narx siyosati masalalari keng o‘rganilgan. Xususan, **B. Xodiyev**ning iqtisodiyot va menejmentga oid ilmiy ishlarida korxonalarda strategik rejalashtirishning milliy iqtisodiyot rivojidagi o‘rni yoritilgan. **Sh. Shodmonov** va **U. G‘afurov**larning iqtisodiyot nazariyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida bozor mexanizmi, talab-taklif muvozanati hamda narx shakllanishining nazariy asoslari tahlil qilingan[11]. Ayrim mahalliy maqolalarda esa O‘zbekiston korxonalarida marketing strategiyasini takomillashtirish, eksport bozorlariga chiqishda moslashuvchan narx siyosatini yuritish va raqobatbardoshlikni oshirish masalalari ko‘rib chiqilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini shakllantirish kompleks yondashuvni talab etadi. U nafaqat marketing yoki moliyaviy boshqaruv masalasi, balki raqobat strategiyasi, innovatsion rivojlanish, raqamli texnologiyalar va iste’molchi xulq-atvori bilan chambarchas bog‘liq jarayondir[12]. Shu bois zamonaviy korxonalar faoliyatida bozor va narx strategiyalarini samarali shakllantirish korxona barqarorligi hamda uzoq muddatli iqtisodiy samaradorlikning muhim omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini shakllantirish hamda ularning samaradorligini baholash masalalarini kompleks o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda zamonaviy iqtisodiy tadqiqot usullarining uyg‘unlashgan tizimi qo‘llanildi. Tadqiqot metodologik asosini tizimli yondashuv, strategik tahlil usullari, iqtisodiy-statistik tahlil, solishtirma tahlil, iqtisodiy-matematik baholash hamda ekspert baholash usullari tashkil etadi[13]. Ushbu yondashuvlar korxona faoliyatida bozor strategiyasi va narx siyosatini shakllantirishga ta’sir etuvchi omillarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Tizimli yondashuv asosida korxonaning strategik boshqaruv tizimi yagona iqtisodiy mexanizm sifatida o‘rganildi[14]. Bunda korxonaning ichki resurslari, ishlab chiqarish quvvati, marketing salohiyati, moliyaviy imkoniyatlari, tashqi raqobat muhiti hamda iste’molchilar talabi o‘zaro bog‘liq omillar sifatida ko‘rib chiqildi. Mazkur yondashuv strategik qarorlar qabul qilishda bozor va narx strategiyalarining korxona umumiy rivojlanishiga ta’sirini aniqlash imkonini berdi.

Strategik tahlil usullaridan foydalanilgan holda korxona faoliyatiga ta’sir etuvchi ichki va tashqi omillar baholandi[15]. Jumladan, SWOT-tahlil asosida korxonaning kuchli va zaif tomonlari, mavjud imkoniyatlari hamda tashqi xavflari aniqlashtirildi. PEST-tahlil yordamida esa siyosiy-huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy-demografik va texnologik omillarning bozor strategiyasiga ta’siri baholandi. Mazkur usullar bozor muhitining o‘zgaruvchan sharoitida korxona strategiyasini moslashtirish imkoniyatlarini ko‘rsatib berdi.

Tadqiqotda iqtisodiy-statistik tahlil usuli orqali korxonalarning sotuv hajmi, bozor ulushi, mahsulot tannarxi, foyda marjasi, rentabellik darajasi hamda narx o‘zgarishlari dinamikasi o‘rganildi. Statistik ma’lumotlar asosida narx siyosati bilan sotuv hajmi o‘rtasidagi bog‘liqlik, narx o‘zgarishlarining talab elastikligiga ta’siri va foyda ko‘rsatkichlariga ta’siri tahlil qilindi. Bu esa narx strategiyasining iqtisodiy samaradorligini miqdoriy jihatdan baholash imkonini yaratdi.

Solishtirma tahlil usuli yordamida mahalliy korxonalar tajribasi xorijiy kompaniyalar amaliyoti bilan qiyosiy o‘rganildi. Xususan, yetakchi xalqaro kompaniyalarda qo‘llanilayotgan differensial narxlash, segmentlash, premium narx belgilash, penetratsion narx siyosati hamda dinamik narxlash mexanizmlarining afzalliklari tahlil qilindi. Ushbu tajribalar asosida ularni milliy korxonalar faoliyatiga moslashtirish imkoniyatlari baholandi.

Iqtisodiy-matematik baholash usullari orqali narx va talab o‘rtasidagi funksional bog‘liqlik, foyda maksimallashuvi hamda narx elastikligi ko‘rsatkichlari hisoblandi. Shuningdek, turli narx stsenariylari bo‘yicha prognoz baholash ishlari amalga oshirildi. Bu usul strategik narx qarorlarini qabul qilishda eng maqbul variantlarni tanlash imkonini beradi.

Ekspert baholash usuli asosida marketing mutaxassislari, korxona rahbarlari va iqtisodchi olimlarning fikrlari umumlashtirildi. Ularning mulohazalari asosida bozor strategiyasini shakllantirishda iste’molchi xulqi, raqobatchilar reaksiyasi, brend qadri hamda bozordagi noaniqlik darajasi muhim omillar sifatida baholandi.

Tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasi rasmiy statistika ma’lumotlari, korxonalar moliyaviy hisobotlari, marketing tadqiqotlari natijalari, xalqaro tashkilotlar materiallari hamda ilmiy adabiyotlar tashkil etdi[17]. Olingan ma’lumotlarning ishonchliligi ularning rasmiy va ochiq manbalarga asoslanganligi bilan ta’minlandi.

Qo‘llanilgan metodologik yondashuvlar korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini shakllantirish, ularning iqtisodiy samaradorligini baholash hamda amaliy takliflar ishlab chiqish uchun ilmiy asos yaratdi.

Tahlil va natijalar

Korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini samarali shakllantirish zamonaviy raqobat muhitida barqaror faoliyat yuritishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Bozor kon’yunkturasining tez o‘zgarishi, iste’molchilar talabining diversifikatsiyalashuvi hamda raqobatchilar sonining ortib borishi korxonalardan moslashuvchan va ilmiy asoslangan strategik qarorlar qabul qilishni talab etmoqda. Shu sababli bozor segmentatsiyasi, narx siyosati va strategik rejalashtirish masalalari korxona boshqaruvida alohida ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bozor strategiyasini to‘g‘ri tanlagan korxonalarda sotuv hajmi, mijozlar sodiqligi va bozor ulushi yuqoriroq bo‘ladi. Xususan, iste’molchilar ehtiyojini chuqur o‘rgangan hamda mahsulotni aniq segmentlarga yo‘naltirgan korxonalar umumiy bozorda raqobat ustunligiga ega bo‘ladi. Segmentatsiya asosida faoliyat yurituvchi korxonalarda marketing xarajatlari nisbatan maqsadli yo‘naltiriladi va reklama samaradorligi ortadi[18]. Natijada yangi mijozlarni jalb etish xarajatlari kamayadi hamda sotuv rentabelligi oshadi.

Narx strategiyasining korxona samaradorligiga ta’siri ham muhim natijalarni namoyon etadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, narxni bozordagi talab elastikligi, iste’molchi daromadi va raqobatchilar narxiga mos ravishda belgilagan korxonalarda daromad ko‘rsatkichlari barqarorroq shakllanadi[19]. Aksincha, xarajatlarni hisobga olmagan holda yoki bozor talabini tahlil qilmasdan belgilangan narx siyosati sotuv hajmining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, yuqori raqobatli bozorlarda narxning 5–10 foizga noto‘g‘ri belgilanishi mijozlar oqimining kamayishiga sabab bo‘ladi.

Korxonalarda qo‘llanilayotgan narx strategiyalari tahlili shuni ko‘rsatdiki, turli yondashuvlar turli bozor sharoitlarida samarali natija beradi. Jumladan, bozorga yangi kirayotgan korxonalar uchun penetratsion narx strategiyasi, ya’ni boshlang‘ich past narx belgilash usuli mijozlar bazasini tez shakllantirish imkonini beradi. Yuqori sifatli va brend qiymatiga ega mahsulotlarda esa premium narx strategiyasi yuqori foyda marjasini ta’minlaydi. Mavsumiy talab mavjud bo‘lgan tarmoqlarda dinamik narxlash usuli korxona daromadlarini optimallashtirishga xizmat qiladi[20].

O‘zbekiston korxonalari faoliyati misolida olib borilgan tahlillar ko‘rsatishicha, ko‘plab korxonalarda narx siyosati hali ham asosan tannarxga ustama qo‘shish tamoyili asosida

shakllantirilmoqda. Bunda bozor talabi, iste’molchi qadriyati va raqobatchilar xatti-harakati yetarli darajada hisobga olinmaydi[21]. Natijada ayrim korxonalarda mahsulot narxi bozor imkoniyatlariga mos kelmaydi, bu esa sotuv hajmi va foyda darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, marketing tahlili va raqamli analitika vositalaridan foydalanuvchi korxonalarda narx siyosati samaraliroq ekani kuzatiladi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, strategik boshqaruv tizimiga bozor monitoringi va narx tahlili mexanizmlarini integratsiya qilgan korxonalarda rentabellik ko‘rsatkichlari yuqoriroq bo‘ladi. Bunday korxonalar bozordagi o‘zgarishlarga tez moslashadi, mahsulot assortimentini yangilaydi va narx siyosatini real vaqt rejimida optimallashtiradi. Natijada foyda hajmi, pul oqimi barqarorligi hamda bozor ulushi oshadi[22].

Shuningdek, SWOT tahlil natijalari korxonalarda kuchli tomonlar sifatida ishlab chiqarish tajribasi, mahalliy resurs bazasi va ichki bozor sig‘imi mavjudligini ko‘rsatdi. Zaif tomonlar sifatida esa marketing tadqiqotlarining sustligi, narx belgilash tizimining eskirganligi va raqamli boshqaruv vositalarining yetarli emasligi qayd etildi. Imkoniyatlar qatoriga eksport bozorlari kengayishi, elektron savdo rivojlanishi va yangi iste’mol segmentlarining shakllanishi kiradi[23]. Tahdidlar esa import raqobati, xomashyo narxlarining o‘zgaruvchanligi va inflyatsion bosim bilan izohlanadi.

Umumiy natijalar shuni ko‘rsatadiki, korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini ilmiy asosda shakllantirish daromadlilikni oshirish, xarajatlarni optimallashtirish hamda raqobatbardoshlikni kuchaytirishning muhim omili hisoblanadi. Ayniqsa, narx siyosatini marketing strategiyasi bilan uyg‘unlashtirish, raqamli tahlil vositalaridan foydalanish va bozor segmentatsiyasini chuqurlashtirish korxona samaradorligini sezilarli oshirish imkonini beradi.

Xulosa

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini shakllantirish hamda ularning samaradorligini baholash zamonaviy boshqaruvning eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Raqobat kuchayib borayotgan, iste’molchilar talabi tez o‘zgarayotgan va bozor kon’yunkturasi beqaror bo‘lgan sharoitda korxonalar narx siyosatini aniq strategik yondashuv asosida yuritishi zarur. Narxni noto‘g‘ri belgilash foyda darajasining pasayishiga, bozor ulushining qisqarishiga yoki iste’molchilar ishonchining susayishiga olib kelishi mumkin.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, bozor strategiyasi va narx strategiyasi o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularni alohida holda emas, yagona boshqaruv tizimi sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bozor segmentatsiyasi, maqsadli auditoriyani aniqlash, raqobatchilar faoliyatini o‘rganish hamda iste’molchi xulq-atvorini tahlil qilish asosida ishlab chiqilgan narx siyosati korxonaning moliyaviy natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ayniqsa, qiymatga asoslangan narxlash, moslashuvchan narx belgilash va differensial narx siyosati yuqori samaradorlik beruvchi instrumentlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari narx strategiyasining samaradorligi uni muntazam monitoring qilish va baholab borishga bog‘liqligini ko‘rsatdi. Rentabellik darajasi, sotuv hajmi, bozor ulushi, mijozlar sodiqligi va talab elastikligi kabi ko‘rsatkichlar asosida baholash tizimini yo‘lga qo‘yish strategik qarorlar sifatini oshiradi. Raqamli texnologiyalar va analitik platformalardan foydalanish esa narx o‘zgarishlariga bozorning real vaqt rejimidagi reaksiyasini kuzatish imkonini beradi.

Korxonalarda strategik boshqaruv samaradorligini oshirish maqsadida bozor tadqiqotlarini muntazam ravishda amalga oshirish, iste’molchilar ehtiyojlari va raqobatchilar strategiyalarini chuqur tahlil qilish zarur. Bu korxonaning bozor imkoniyatlarini to‘g‘ri aniqlash va narx siyosatini moslashtirishga xizmat qiladi.

Narx belgilash jarayonida xarajatlarga asoslangan yondashuv bilan cheklanib qolmasdan, iste’molchi qabul qilayotgan qiymat, brend mavqei va bozor talabini ham inobatga olish tavsiya

etiladi. Bu korxonaga yuqori foyda olish bilan birga uzoq muddatli mijozlar bazasini shakllantirish imkonini beradi.

Korxonalarda dinamik narxlash elementlarini joriy etish ham muhim ahamiyatga ega. Mavsumiy talab, hududiy xususiyatlar, xarid hajmi yoki mijoz segmentiga qarab narxlarni moslashtirish sotuv hajmini oshirish va bozor ulushini kengaytirishga yordam beradi.

Samaradorlikni baholash tizimida KPI ko‘rsatkichlari, moliyaviy indikatorlar va marketing natijadorligi mezonlaridan kompleks foydalanish zarur. Bu strategik qarorlarning real natijasini aniqlash va kelgusidagi rejalarni takomillashtirish imkonini yaratadi.

Raqamli boshqaruv tizimlari, CRM platformalari, sun’iy intellekt asosidagi talab prognozlash vositalari hamda Big Data tahlilidan foydalanish narx strategiyalarini ilmiy asosda ishlab chiqish va tezkor yangilab borishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, korxonaning strategik boshqaruv tizimida bozor va narx strategiyalarini samarali shakllantirish korxonaning raqobatbardoshligini oshiradi, foyda hajmini ko‘paytiradi va uzoq muddatli barqaror rivojlanishni таъминlaydi. Shu bois mazkur yo‘nalishni takomillashtirish zamonaviy korxonalar boshqaruvida ustuvor strategik vazifa sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kotler, P., Keller, K. L. (2016). Marketing Management. Pearson Education.
2. Nagle, T. T., Müller, G. (2018). The Strategy and Tactics of Pricing. Routledge.
3. Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press.
4. World Bank (2022). Uzbekistan Digital Economy Development Report. Washington, D.C.: World Bank Group.
5. OECD (2023). OECD Digital Economy Outlook. Paris: OECD Publishing
6. Kotler, P., Keller, K. L. (2016). Marketing Management. Pearson Education.
7. Porter, M. E. (1980). Competitive Strategy. Free Press.
8. Porter, M. E. (1980). Competitive Strategy. Free Press.
9. Barney, J. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. Journal of Management, 17(1).
10. Dolan, R., Simon, H. (1996). Power Pricing. Free Press.
11. Shodmonov, Sh., G‘afurov, U. (2010). Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent.
12. Xodiyev, B. (turli yillar). Menejment va iqtisodiy rivojlanish bo‘yicha ilmiy ishlari
13. Saunders, M., Lewis, P., Thornhill, A. (2019). Research Methods for Business Students. Pearson.
14. Checkland, P. (1999). Systems Thinking, Systems Practice. Wiley
15. Bryson, J. M. (2018). Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations. Wiley.
16. Gujarati, D. N., Porter, D. C. (2009). Basic Econometrics. McGraw-Hill.
17. Yin, R. K. (2018). Case Study Research and Applications. Sage Publications.
18. Kotler, P., Keller, K. L. (2016). Marketing Management. Pearson Education.
19. Nagle, T. T., Müller, G. (2018). The Strategy and Tactics of Pricing. Routledge.
20. Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage. Free Press.
21. Xodiyev, B. (turli yillar). Menejment va iqtisodiyot bo‘yicha ilmiy ishlari.
22. Dolan, R., Simon, H. (1996). Power Pricing. Free Press.
23. Wheelen, T. L., Hunger, J. D. (2017). Strategic Management and Business Policy. Pearson

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

XALQARO AUDIT STANDARTLARI ASOSIDA AUDITORLIK TEKSHIRUVINI REJALASHTIRISH JARAYONLARINING KOMPLEKS METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Saidova Sevaraxon Abdumo‘min qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universitet
Mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: sevarayus96@mail.ru
ORCID: 0009-0006-2683-9332

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xalqaro audit standartlari asosida auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarini takomillashtirishga qaratilgan kompleks metodika ishlab chiqilgan. Tadqiqot doirasida auditorlik tekshiruvining umumiy strategiyasi va audit rejasini tizimli shakllantirish, moliyaviy hisobotda muhimlik darajasini aniqlashning takomillashtirilgan yondashuvi, auditorlik riskini baholashning samarali uslubiyati hamda auditorlik shartnomasi asosida dastlabki rejalashtirish jarayonlarini tashkil etish masalalari kompleks tarzda o‘rganilgan. Natijada auditorlik tekshiruvini rejalashtirishning integratsiyalashgan modeli taklif etilib, u audit jarayonlarining sifatini oshirish, vaqt va xarajatlarni optimallashtirish hamda auditorlik xulosasining ishonchliligini ta’minlashga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari amaliyotda audit faoliyatini samarali tashkil etishda muhim ilmiy-uslubiy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar. *Xalqaro audit standartlari, auditni rejalashtirish, audit strategiyasi, audit rejasi, muhimlik darajasi, auditorlik riski, risk zonalari, ichki nazorat tizimi, auditorlik shartnomasi, kelishuv xati, kompleks metodika.*

IMPROVING THE COMPREHENSIVE METHODOLOGY FOR PLANNING AUDIT PROCESSES BASED ON INTERNATIONAL AUDITING STANDARDS

Saidova Sevaraxon Abdumumin kizi
Tashkent State University of Economics
Independent researcher
E-mail: sevarayus96@mail.ru
ORCID: 0009-0006-2683-9332

Abstract. *This article develops a comprehensive methodology aimed at improving the planning processes of audit engagements based on International Auditing Standards. Within the framework of the study, a systematic approach to forming the overall audit strategy and audit plan, an improved approach to determining materiality in financial statements, an effective methodology for assessing audit risk, as well as the organization of preliminary planning processes based on the audit engagement contract were comprehensively examined. As a result, an integrated model for planning audit engagements is proposed, which contributes to improving the quality of audit processes, optimizing time and costs, and ensuring the reliability of the auditor’s opinion. The findings of the study can serve as an important scientific and methodological basis for the effective organization of audit activities in practice.*

Keywords. *International Auditing Standards, audit planning, audit strategy, audit plan, materiality, audit risk, risk areas, internal control system, audit engagement contract, engagement letter, comprehensive methodology.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОМПЛЕКСНОЙ МЕТОДИКИ ПЛАНИРОВАНИЯ АУДИТОРСКИХ ПРОВЕРОК НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ АУДИТА

Саидова Севарахон Абдумумин кизи
Ташкентский государственный

экономический университет
Независимый исследователь
E-mail: sevarayus96@mail.ru
ORCID: 0009-0006-2683-9332

Аннотация. *В данной статье разработана комплексная методика, направленная на совершенствование процессов планирования аудиторских проверок на основе международных стандартов аудита. В рамках исследования комплексно рассмотрены вопросы системного формирования общей стратегии аудита и плана аудита, усовершенствованный подход к определению уровня существенности в финансовой отчетности, эффективная методика оценки аудиторского риска, а также организация процессов предварительного планирования на основе аудиторского договора. В результате предложена интегрированная модель планирования аудиторской проверки, которая способствует повышению качества аудиторских процессов, оптимизации времени и затрат, а также обеспечению надежности аудиторского заключения. Результаты исследования могут служить важной научно-методической основой для эффективной организации аудиторской деятельности на практике.*

Ключевые слова. *международные стандарты аудита, планирование аудита, стратегия аудита, план аудита, уровень существенности, аудиторский риск, зоны риска, система внутреннего контроля, аудиторский договор, письмо-соглашение, комплексная методика.*

Kirish

Zamonaviy iqtisodiyotni modernizatsiyalash va investitsiya jozibadorligini oshirish sharoitida moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi va shaffofligini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda auditorlik faoliyati iqtisodiy axborotlarning haqqoniyligini tasdiqlovchi muhim institut sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini rivojlantirish va uni xalqaro talablarga moslashtirish maqsadida qabul qilingan 2021-yil 25-fevraldagi O‘RQ-677-sonli “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun auditorlik tekshiruvlarini xalqaro audit standartlari asosida tashkil etishning huquqiy asoslarini mustahkamladi [1].

Auditorlik tekshiruvining samaradorligi ko‘p jihatdan uni to‘g‘ri rejalashtirishga bog‘liq bo‘lib, rejalashtirish jarayoni auditning barcha keyingi bosqichlari uchun asos yaratadi. Xalqaro audit standartlarida, xususan ISA 300 standartida, auditorlik tekshiruvini rejalashtirish auditning umumiy strategiyasini ishlab chiqish va audit rejasini shakllantirish orqali amalga oshirilishi belgilangan [2]. Shu sababli rejalashtirish bosqichi auditorlik tekshiruvining sifatini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Biroq, amaliyot tahlili shuni ko‘rsatadiki, auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarida bir qator tizimli muammolar mavjud. Jumladan, auditning umumiy strategiyasi va audit rejasini shakllantirishda yagona metodik yondashuvning yetishmasligi, muhimlik darajasini aniqlashda faqat miqdoriy ko‘rsatkichlarga tayanilishi, auditorlik riskini baholashda sub’ektning ichki nazorat tizimi va faoliyat muhitining yetarli darajada hisobga olinmasligi, shuningdek auditorlik shartnomasi asosida dastlabki rejalashtirish jarayonlarining yetarlicha rivojlanmaganligi kuzatilmoqda [3].

Mazkur holatlar auditorlik tekshiruvining samaradorligini pasaytiradi, audit jarayonlarida resurslardan foydalanish samaradorligini kamaytiradi hamda auditorlik xulosasining ishonchliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarini xalqaro audit standartlari asosida tizimli va kompleks tarzda takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarini takomillashtirishga qaratilgan kompleks metodikani ishlab chiqishdan iborat. Mazkur metodika auditning umumiy strategiyasi va audit rejasini shakllantirish, muhimlik darajasini aniqlash, auditorlik riskini baholash hamda auditorlik shartnomasi asosida dastlabki rejalashtirish

jarayonlarini yagona tizimga integratsiyalashni nazarda tutadi.

Adabiyotlar tahlili

Auditorlik faoliyatining nazariy va metodologik asoslari iqtisodiyot fanida keng o‘rganilgan bo‘lib, mazkur yo‘nalishda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, A.A. Karimov tomonidan yozilgan “Xalqaro audit” darsligida auditorlik tekshiruvini xalqaro standartlar asosida tashkil etish, audit strategiyasi va rejalashtirish jarayonlarini shakllantirish masalalari tizimli yoritilgan [4]. Muallif auditni rejalashtirishda standartlarga muvofiqlikni ta’minlash muhimligini asoslab bergan.

B.A. Xasanov tomonidan audit nazariyasi va amaliyotiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda auditorlik tekshiruvining metodologik asoslari, xususan ichki nazorat tizimining audit jarayonidagi o‘rni alohida ta’kidlangan [5]. Muallif ichki nazorat tizimining samaradorligi auditorlik riskini baholashda hal qiluvchi omillardan biri ekanligini ko‘rsatib o‘tgan.

M.M. Tulaxodjayeva va hammualliflar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda auditorlik faoliyatining iqtisodiy mohiyati, audit natijalarining xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar faoliyatiga ta’siri hamda auditning amaliy jihatlari keng yoritilgan [6]. Ushbu tadqiqotlarda audit samaradorligini oshirishda rejalashtirish bosqichining ahamiyati qayd etilgan.

Xalqaro miqyosda auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi asosiy institut — IAASB tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro audit standartlari auditorlik tekshiruvining barcha bosqichlarini, jumladan rejalashtirish jarayonini tartibga soladi. Xususan, ISA 300 standarti auditni rejalashtirishning umumiy tamoyillarini belgilasa [2], ISA 315 standarti auditorlardan sub’ektning faoliyati va ichki nazorat tizimini chuqur o‘rganish orqali muhim xatoliklar riskini aniqlashni talab etadi [7]. Shu bilan birga, ISA 320 va ISA 450 standartlari muhimlik darajasini belgilash va aniqlangan xatoliklarni baholash jarayonlarini tartibga soladi [8; 9].

Xorijiy olimlar A. Arens va J. Lobbek tomonidan auditorlik risklari va muhimlik darajasi o‘rtasidagi teskari bog‘liqlik ilmiy asoslab berilgan bo‘lib, ular audit jarayonida riskni kamaytirish orqali muhimlik chegaralarini aniqlash zarurligini ta’kidlaydi [10].

Shu bilan birga, mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarini kompleks yondashuv asosida — ya’ni audit strategiyasi, muhimlik darajasi, auditorlik riski va auditorlik shartnomasi asosidagi dastlabki rejalashtirish elementlarini o‘zaro integratsiyalashgan holda ko‘rib chiqish yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, ushbu elementlarni yagona metodik tizimga birlashtirish masalasi hozirgi kungacha yetarlicha ilmiy asoslanmagan.

Mazkur holat auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarini kompleks metodika asosida takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi hamda ushbu maqolada ilgari surilayotgan yondashuvning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarini takomillashtirishga qaratilgan kompleks metodikani ishlab chiqishda tizimli yondashuv asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida auditorlik faoliyatining nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o‘rganish hamda mavjud muammolarni aniqlash maqsadida bir qator ilmiy usullardan foydalanildi.

Xususan, tadqiqotda *tizimli tahlil usuli* orqali auditorlik tekshiruvini rejalashtirishning asosiy elementlari — audit strategiyasi, audit rejasi, muhimlik darajasi, auditorlik riski va auditorlik shartnomasi asosidagi dastlabki rejalashtirish jarayonlari o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganildi. Ushbu yondashuv mazkur elementlarni yagona kompleks metodika doirasida integratsiyalash imkonini berdi.

Qiyosiy tahlil usuli yordamida xalqaro audit standartlari (ISA 300, ISA 315, ISA 320, ISA 450) talablari hamda milliy auditorlik amaliyoti o‘rtasidagi tafovutlar tahlil qilindi. Natijada auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarida mavjud metodik kamchiliklar va ularni bartaraf etish yo‘nalishlari aniqlandi [2; 7; 8; 9].

Shuningdek, *statistik va analitik tahlil usullari* orqali auditorlik amaliyotida uchraydigan xatoliklar, risk darajalari va muhimlik ko‘rsatkichlari o‘rganilib, ularning auditorlik xulosasiga ta’siri baholandi. Bu esa muhimlik darajasini tabaqalashtirish hamda auditorlik riskini zonalar bo‘yicha baholash metodikasini ishlab chiqishda asos bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqotda *ekspert baholash usuli*dan ham foydalanilib, auditorlik amaliyotida faoliyat yuritayotgan mutaxassislarning fikrlari asosida auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlaridagi amaliy muammolar va ularning yechimlari aniqlashtirildi.

Mazkur tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasining auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi me’yoriy-huquqiy hujjatlari, xalqaro audit standartlari hamda Saidova S.A. tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot materiallari tashkil etadi [1; 3].

Natijada yuqoridagi metodologik yondashuvlar asosida auditorlik tekshiruvini rejalashtirishning kompleks metodikasi ishlab chiqilib, u audit strategiyasi va rejasini shakllantirish, muhimlik darajasini aniqlash, auditorlik riskini baholash hamda auditorlik shartnomasi asosida dastlabki rejalashtirish jarayonlarini integratsiyalashgan holda amalga oshirishni nazarda tutadi.

Tahlil va natijalar

Auditorlik tekshiruvini samarali tashkil etish ko‘p jihatdan uning rejalashtirish bosqichiga bog‘liq bo‘lib, mazkur bosqich audit jarayonining sifatini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarida tizimli yondashuvning yetishmasligi, metodik asoslarning bir xilda shakllanmaganligi hamda asosiy elementlarning o‘zaro integratsiyasining sustligi audit samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Xususan, auditning umumiy strategiyasi va audit rejasini ishlab chiqishda yagona metodik shaklning mavjud emasligi, muhimlik darajasini aniqlashda sub’ektning individual xususiyatlari yetarli darajada inobatga olinmasligi, auditorlik riskini baholashda tizimli yondashuvning yetishmasligi hamda auditorlik shartnomasi asosida dastlabki rejalashtirish jarayonlarining formal xarakterga ega bo‘lishi kabi muammolar kuzatilmoqda.

Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida tadqiqot doirasida auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarini takomillashtirishga qaratilgan asosiy ilmiy yangiliklar ishlab chiqildi. Ushbu yangiliklar auditorlik faoliyatining muhim elementlarini qamrab olib, ularni yagona kompleks metodika asosida integratsiyalashni nazarda tutadi.(1-jadval)

1-jadval.

Auditorlik tekshiruvini rejalashtirishni takomillashtirish bo‘yicha takliflar

№	Ilmiy yangilik mazmuni	Metodik mazmuni	Kutilayotgan samara
1	Auditning umumiy strategiyasi va audit rejasining takomillashgan shaklini ishlab chiqish	Audit strategiyasini kirish va asosiy qismlarga ajratgan holda namunaviy shakl ishlab chiqildi	Audit jarayonlarini tizimlashtirish va vaqt sarfini 10–15% ga qisqartirish
2	Muhimlik darajasini tabaqalashtirilgan holda aniqlash metodikasi	Risk darajasiga qarab 5%, 6% va 7,5% foiz ko‘rsatkichlarini qo‘llash	Auditorlik xulosasining ishonchliligini oshirish
3	Auditorlik riskini “risk zonalari” asosida baholash metodikasi	Risklarni operatsion, moliyaviy va investitsion zonalar kesimida baholash	Audit resurslarini yuqori riskli yo‘nalishlarga yo‘naltirish
4	Auditorlik shartnomasi asosida dastlabki rejalashtirishni takomillashtirish	Kelishuv xati va shartnoma rekvizitlarini kengaytirish va aniqlashtirish	Huquqiy aniqlikni oshirish va audit sifatini yaxshilash

Manba: *Saidova S.A. dissertatsiyasi asosida tuzildi – 9–11, 37–49, 62–72, 120–133-betlar*

1. Auditning umumiy strategiyasi va audit rejasini shakllantirish metodikasini takomillashtirish. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, amaldagi auditorlik amaliyotida audit

strategiyasi va audit rejasi turli yondashuvlar asosida ishlab chiqilib, ularning yagona metodik shakli mavjud emas. Bu esa auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarining tartibsiz va samarasiz tashkil etilishiga olib kelmoqda.

Mazkur muammoni bartaraf etish maqsadida audit strategiyasi va audit rejasining takomillashgan namunaviy shakli ishlab chiqildi. Taklif etilayotgan metodikaga ko‘ra, auditning umumiy strategiyasi ikki asosiy qismdan iborat bo‘lishi lozim: kirish qismi va asosiy qism. Kirish qismida audit buyurtmachisi to‘g‘risidagi ma’lumotlar, auditorlik guruhi tarkibi, vaqt parametrlari, muhimlik darajasi hamda auditorlik riski aks ettiriladi. Asosiy qismda esa moliyaviy hisobot elementlari bo‘yicha audit amallarining ketma-ketligi, ichki nazorat tizimini baholash, testlash va dalillarni yig‘ish jarayonlari batafsil yoritiladi.

Mazkur yondashuv auditorlik tekshiruvini tizimli tashkil etish, audit jarayonlarini oldindan aniqlashtirish hamda vaqt va resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi. Natijada audit jarayonlariga sarflanadigan vaqtni o‘rtacha 10–15 foizga qisqartirishga erishiladi [11].

2. Muhimlik darajasini aniqlashning takomillashtirilgan yondashuvi. Audit amaliyotida muhimlik darajasini aniqlash ko‘pincha yagona yondashuv asosida amalga oshirilmaydi, bu esa auditorlik xulosasining ishonchliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Tadqiqot natijasida muhimlik darajasini aniqlashda sub’ektning risk darajasi, ichki nazorat tizimi samaradorligi va faoliyat xususiyatlarini hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan yondashuv taklif etildi.

Mazkur metodikaga muvofiq, muhimlik darajasining nisbiy ko‘rsatkichlari risk darajasiga qarab 5 %, 6 % va 7,5 % miqdorlarda belgilanishi maqsadga muvofiq. Shu bilan birga, muhimlikni aniqlashda faqat miqdoriy emas, balki sifat omillari — mulkchilik tuzilmasi, qarzdorlik darajasi, ichki nazorat tizimi va bozor muhiti ham inobatga olinishi zarurligi asoslab berildi.

Ushbu yondashuv auditorlik tekshiruvining aniqligini oshirish, muhim ko‘rsatkichlarni to‘g‘ri tanlash hamda auditorlik xulosasining ishonchliligini ta’minlashga xizmat qiladi [12].

3. Auditorlik riskini “risk zonalari” asosida baholash metodikasi. Auditorlik riskini baholash audit rejalashtirishning muhim elementlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, amaliyotda auditorlik riskini baholash yetarli darajada tizimlashtirilmagan hamda ko‘pincha umumiy yondashuv asosida amalga oshiriladi.

Mazkur muammoni hal etish maqsadida auditorlik riskini “risk zonalari” asosida baholash metodikasi taklif etildi. Unga ko‘ra, auditorlik tekshiruvlarida risklar operatsion, moliyaviy va investitsion faoliyat zonalari kesimida o‘rganiladi. Har bir zona bo‘yicha ajralmas risk va nazorat riski alohida baholanadi hamda audit resurslarini yuqori riskli yo‘nalishlarga yo‘naltirish tavsiya etiladi.

Mazkur metodika auditorlik tekshiruvini riskga yo‘naltirilgan holda tashkil etish, muhim xatoliklar ehtimolini kamaytirish hamda auditorlik dalillarining ishonchliligini oshirish imkonini beradi [13].

4. Auditorlik shartnomasi asosida dastlabki rejalashtirish jarayonlarini takomillashtirish. Tadqiqot natijalari auditorlik tekshiruvini samarali tashkil etishda dastlabki rejalashtirish bosqichi yetarli darajada rivojlanmaganligini ko‘rsatdi. Xususan, auditorlik shartnomasi va kelishuv xatini tuzish jarayonlari ko‘pincha formal xarakterga ega bo‘lib, unda muhim rekvizitlar to‘liq aks ettirilmaydi.

Shu munosabat bilan auditorlik shartnomasini tuzishdan oldin kelishuv xati asosida dastlabki rejalashtirishni amalga oshirish zarurligi asoslab berildi. Taklif etilgan metodikaga ko‘ra, kelishuv xatida auditor va buyurtmachining huquq va majburiyatlari, auditning maqsadi va qamrovi, moliyaviy hisobot standartlari, maxfiylik talablari hamda javobgarlik chegaralari aniq belgilanishi lozim.

Mazkur yondashuv audit jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nizolarni kamaytirish, tomonlar o‘rtasidagi mas’uliyatni aniq belgilash hamda auditorlik faoliyati sifatini oshirishga xizmat qiladi [14].

Yuqoridagi ilmiy yangiliklar o‘zaro integratsiyalashgan holda auditorlik tekshiruvini rejalashtirishning kompleks metodikasini shakllantiradi. Mazkur metodika audit jarayonlarini

tizimlashtirish, muhimlik va riskni aniq baholash, resurslardan samarali foydalanish hamda auditorlik xulosasining ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

Mazkur tadqiqot natijalari auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarini xalqaro audit standartlari asosida takomillashtirish zarurligini asoslab berdi. Tadqiqot davomida auditorlik faoliyatining muhim bosqichi hisoblangan rejalashtirish jarayonida mavjud metodik kamchiliklar aniqlanib, ularni bartaraf etishga qaratilgan kompleks yondashuv ishlab chiqildi.

Xususan, auditning umumiy strategiyasi va audit rejasini shakllantirishning takomillashgan metodikasi auditorlik tekshiruvini tizimli tashkil etish, audit jarayonlarini oldindan aniqlashtirish hamda resurslardan samarali foydalanish imkonini berishi asoslandi. Muhimlik darajasini aniqlashda tabaqalashtirilgan yondashuvni qo‘llash orqali auditorlik xulosasining ishonchliligini oshirish, muhim ko‘rsatkichlarni aniq belgilash hamda xatoliklarni to‘g‘ri baholash imkoniyati kengaytirildi.

Shuningdek, auditorlik riskini “risk zonalari” asosida baholash metodikasini joriy etish audit jarayonini riskga yo‘naltirilgan holda tashkil etish, muhim xatoliklar ehtimolini kamaytirish hamda auditorlik dalillarining ishonchliligini oshirishga xizmat qilishi aniqlandi. Auditorlik shartnomasi asosida dastlabki rejalashtirish jarayonlarini takomillashtirish esa audit jarayonida huquqiy aniqlikni ta’minlash, tomonlar o‘rtasidagi mas’uliyatni aniq belgilash hamda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nizolarni kamaytirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijasida taklif etilgan auditorlik tekshiruvini rejalashtirishning kompleks metodikasi audit strategiyasi, muhimlik darajasi, auditorlik riski va dastlabki rejalashtirish elementlarini yagona tizimga integratsiyalash orqali auditorlik faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu metodikani amaliyotga joriy etish auditorlik tekshiruvlari sifatini oshirish, vaqt va xarajatlarni optimallashtirish hamda moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta’minlashga sezilarli hissa qo‘shadi.

Kelgusida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish maqsadida mazkur metodikani raqamli audit texnologiyalari bilan integratsiyalash, sun’iy intellekt asosida risklarni aniqlash tizimlarini joriy etish hamda auditorlik jarayonlarini avtomatlashtirish yo‘nalishlarida ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”*gi* Qonun (O‘RQ-677-son, 25.02.2021). – Toshkent.

2. International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB). ISA 300: Planning an Audit of Financial Statements. – New York: IFAC, 2018.

3. Saidova S.A. Auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha PhD dissertatsiyasi. – Toshkent, 2026. – 9–11-betlar

4. Karimov A.A. va boshq. Xalqaro audit. – T.: Iqtisod-Moliya, 2020. – 120–145-betlar.

5. Xasanov B.A. Audit. – T.: O‘qituvchi, 2004. – 85–102-betlar.

6. Tulaxodjayeva M.M. va boshq. Audit. – T.: Iqtisodiyot, 2018. – 150–172-betlar.

7. IAASB. ISA 315 (Revised): Identifying and Assessing Risks. – IFAC, 2019.

8. IAASB. ISA 320: Materiality in Planning and Performing an Audit. – IFAC.

9. IAASB. ISA 450: Evaluation of Misstatements. – IFAC.

10. Arens A., Loebbecke J. Auditing: An Integrated Approach. – Pearson.

11. Saidova S.A. “Auditorlik tekshiruvini rejalashtirish jarayonlarini takomillashtirish”. PhD dissertatsiyasi. – Toshkent, 2026. – B. 9–10, 75–102, 137, 160–165.

12. Saidova S.A. O‘sha manba. – B. 10, 49–62, 137, 155–160.

13. Saidova S.A. O‘sha manba. – B. 10–11, 62–72, 138, 153–154.

14. Saidova S.A. O‘sha manba. – B. 11, 37–49, 120–133, 137–138

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA ILMIY TADQIQOT LOYIHALARI VA TIJORATLASHTIRISH FAOLIYATI BUXGALTERIYA HISOBI VA ICHKI AUDITINING NAZARIY MASALALARI

Inoyatov Mardonbek Mo‘min o‘g‘li
budjet hisobi va g‘aznachilik kafedrasi katta o‘qituvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail:inoyatovmardonbek@gmail.com
ORCID: 0009-0007-6518-871X

Annotatsiya. *Maqolada oliy ta’lim muassasalarida ilmiy tadqiqotlarni hamda tijoratlashtirish faoliyatini samaradorlikka ta’siri va uning tamoyillari keltirib o‘tilgan.*

Ushbu tadqiqot ilmiy moliyalashtirishning kuzatilgan ta’sirlarini o‘rganishga qaratilgan izlanishlarga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar*: oliy ta’lim, muassasa, ilmiy tadqiqot, loyiha, ish-xizmatlar, sarmoya, tijoratlashtirish, tadqiqotni moliyalashtirish, ilmiy samaradorlik, dinamik baholash.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ПРОЕКТАХ И КОММЕРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ.

Иноятов Мардонбек Мумин оглы
старший преподаватель кафедры бюджетного учета и казначейства
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail:inoyatovmardonbek@gmail.com
ORCID: 0009-0007-6518-871X

Аннотация. *В статье рассматривается влияние научно-исследовательской и коммерциализированной деятельности на эффективность работы высших учебных заведений и их принципы.*

Данное исследование вносит вклад в изучение наблюдаемых эффектов финансирования научных исследований.

Ключевые слова: *высшее образование, учреждение, научное исследование, проект, работы-услуги, инвестиции, коммерциализация, финансирование исследований, научная эффективность, динамическая оценка.*

THEORETICAL ISSUES OF ACCOUNTING AND INTERNAL AUDITING OF SCIENTIFIC RESEARCH PROJECTS AND COMMERCIALIZATION ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Inoyatov Mardonbek Mumin ogli
senior teacher of budget accounting and treasury department
Tashkent State University of Economics
E-mail:inoyatovmardonbek@gmail.com
ORCID: 0009-0007-6518-871X

Abstract. *The article examines the impact of scientific research and commercialization activities in higher education institutions on efficiency, as well as the principles underlying these processes.*

This study contributes to the existing body of research aimed at analyzing the observed effects of scientific funding.

Keywords: *higher education, institution, scientific research, project, work-services, investment, commercialization, research funding, scientific efficiency, dynamic assessment.*

Kirish

O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlarda ta’lim sifatini oshirish hamda iqtisodiyot tarmoqlari uchun malakali mutaxassis kadrlar tayyorlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, qirqta davlat oliy ta’lim muassasalariga akademik, tashkiliy boshqaruv, moliyaviy mustaqillik berildi. Bu esa, o‘z navbatida, ushbu oliy ta’lim muassasalariga qator vakolatlar, hususan, “oliy ta’lim muassasasining o‘rta muddat uchun shakllantiriladigan biznes-rejasi hamda daromadlar va xarajatlar parametrlarini tasdiqlash, ularning ijrosini muhokama qilish” yuzasidan mustaqil qarorlar qabul qilish belgilandi. Shuningdek, davlat oliy ta’lim muassasalarida smetalar ijrosi hisobi va hisobotini takomillashtirish samarali tashkil qilish, kuzatuv kengashlari boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun xolis, obyektiv, ishonchli va mustaqil axborotlarni taqdim qilish jarayonlarni takomillashtirishga yunaltirilgan ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishni talab etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi PF-158-son “O‘zbekiston — 2030» strategiyasi to‘g‘risida”gi, 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmonlari, 2021 yil 24 dekabrdagi PQ-60-son “Davlat oliy ta’lim muassasalarining akademik va tashkiliy-boshqaruv mustaqilligini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi hamda PQ-61-son “Davlat oliy ta’lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 3 dekabrdagi 967-son “Oliy ta’lim muassasalarini bosqichma-bosqich o‘zini o‘zi moliyalashtirish tizimiga o‘tkazish to‘g‘risida”gi Qarori va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025 yil 21 dekabrdagi 325-son “Budjet tashkilotlari xarajatlarini moliyalashtirish va budjetdan tashqari jamg‘armalarni shakllantirish tartibini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi Qarori mazkur sohaga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur dissertatsiya muayyan darajada xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo‘yicha davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to‘g‘risida” gi farmonida: “mamlakatni innovatsion rivojlantirishning uzoq muddatli ssenariylari asosida ustuvor soha va tarmoqlarni ilm-fan yutuqlari va innovatsiyalar asosida rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish; hududlarning intellektual va texnologik salohiyatini oshirish, ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirishning zamonaviy infratuzilmasini shakllantirish; ilmiy darajali kadrlar tayyorlash tizimini muvofiqlashtirish; yoshlarni ilmiy va innovatsion faoliyatga jalb etishning samarali mexanizmlarini joriy qilish va ular tashabbuslarini har tomonlama qo‘llab quvvatlash; ilm-fan va innovatsiyalar sohasida xalqaro aloqalarni kengaytirish va mustahkamlash, innovatsiyalar va texnologiyalar transferi bo‘yicha choratadbirlarni amalga oshirish” dan iborat muhim vazifalar belgilandi [1].

Adabiyotlat sharhi

Oliy ta’lim muassasalarida ilmiy tadqiqot loyihalari va tijoratlashtirish masalalari yuzasidan xorijlik va mamlakatimiz olimlarining qator izlanishlarini keltirish mumkin.

Innovatsiyalar zamonaviy inson hayotiga shunchalik mustahkam kirib bordiki, uning atrofini har tomondan: tovarlar (texnologiyalar) xossasi, ommaviy axborot vositalarida markaziy g‘oya va davlat iqtisodiy siyosati obyekti sifatida ham qamrab oldi. Tsyurixdagi Shveytsariya

texnika maktabida xizmat ko‘rsatgan sotsiologiya fanlari professori X.Novotni bizning davrimizni innovatsiyalarga intilish va chalg‘ish sifatida ta’riflaydi [2]. T.Veblenning ta’kidlashicha, o‘zgarishlarni o‘rganish iqtisodiyotning an’anaviy vazifasi hisoblanmaydi. Iqtisodiyot dinamikani o‘rganishga nisbatan, ko‘proq muvozanat bilan shug‘ullanishi tarixan vujudga keldi [3].

R.M.Suizi ushbu hodisaning izdoshi K.Marks bo‘lib, uning uchun ishlab chiqarish texnikasidagi o‘zgarishlar zamonaviy sanoatning rivojlanishiga olib keldi [4], degan edi. Mashinalar ham inqiroz orqali, so‘ngra inqilob orqali ijtimoiy o‘zgarishlarning asosiy omiliga aylandi. A.K.Piguning yozishicha, texnologik ishsizlik texnologiyalarning iqtisodiy samarali yoki neytral hisoblanishiga nisbatan nazariy tasniflash turkumiga olib keldi [5]. O‘sha davr ilmiy bahsi juda qisqa bo‘lgan - “sanoat innovatsiyalari” paydo bo‘lishi bilan bog‘liq ravishda, 1960-yillardagi innovatsiyalarga bo‘lgan qiziqish yangilangunga qadar juda qisqa bo‘ldi.\

Tadqiqot metodologiyasi

Mavzuni ilmiy o‘rganish, tahlil va tadqiq etish jarayonida induktsiya va deduktsiya, tizimli tahlil, statistic tahlil va ilmiy abstraktsiya kabi usullardan atroflicha foydalanilgan. Maqolada, ilmiy abstraktsiya usulidan foydalanish zamirida Buyuk Britaniya universitetlaridagi tijoratlashtirish jarayoni yuzasidan xulosalar chiqarildi va ularga mos ravishda mamlakatimiz oliy ta’lim muassasalari faoliyatiga qaratilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar berildi.

Tahlil va natijalar

Oliy ta’lim muassasalari zamonaviy jamiyat taraqqiyotining asosiy institutsional tayanchlaridan biri hisoblanadi. Ular nafaqat yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, balki ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish, innovatsion g‘oyalarni amaliyotga joriy etish hamda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini ilmiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash orqali jamiyat hayotida muhim rol o‘ynaydi.

Ilmiy tadqiqot loyihasi - bu yangi bilimlar yaratish, mavjud bilimlarni chuqurlashtirish yoki muayyan ilmiy muammoni hal qilish maqsadida tizimli ravishda olib boriladigan, maqsadli va rejalashtirilgan faoliyat bo‘lib, u tadqiqot obyekti, metodlar (usullar) va vositalarni o‘z ichiga olgan izlanishlar majmuidir.

Oliy ta’lim muassasalarida amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqot loyihalari davlat faoliyatining samaradorligini oshirish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash hamda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish jarayonini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur loyihalar davlat va jamiyat ehtiyojlariga mos ilmiy yechimlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarining ilmiy loyihalari iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish va ijtimoiy muammolarni hal etishda davlat uchun muhim ilmiy-amaliy baza vazifasini bajaradi. Natijada, bunday loyihalar davlatning innovatsion rivojlanishi, kadrlar salohiyatining oshishi va jamiyat barqarorligining ta’minlanishiga bevosita hissa qo‘shadi.

Oliy ta’lim muassasalari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayveri hisoblanadi. Ular yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirish hamda texnologiyalarni iqtisodiyotga joriy etish orqali davlat va jamiyatning barqaror o‘sishiga hissa qo‘shadi. Shu bilan birga, oliy ta’lim muassasalari hududiy rivojlanishni rag‘batlantirish, mehnat bozorida raqobatbardosh ishchi kuchini shakllantirish va yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

Natijada, oliy ta’lim tizimi nafaqat intellektual resurslarni yetkazib beradi, balki mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirish va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda strategik ahamiyatga ega bo‘ladi.

Oliy ta’lim muassasalari davlat dasturlarini samarali amalga oshirishda muhim strategik institut sifatida faoliyat yuritadi. Ular ilmiy-tadqiqot va innovatsion loyihalarni ishlab chiqish, pilot dasturlarni sinovdan o‘tkazish hamda hududiy va soha bo‘yicha amalga oshirish jarayonlarini

qo‘llab-quvvatlash orqali davlat siyosatini ilmiy asoslashga yordam beradi.

Shuningdek, oliy ta’lim muassasalari kadrlar tayyorlash va ekspertlarni jalb qilish orqali dasturlarni samarali bajarilishini ta’minlaydi. Natijada ular nafaqat davlat dasturlarining muvaffaqiyatli tatbiq etilishiga hissa qo‘shadi, balki mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnik rivojlanish strategiyasini mustahkamlashda ham muhim rol o‘ynaydi.

Oliy ta’lim muassasalari mamlakatning intellektual va ilmiy salohiyatini rivojlantirishda markaziy rol o‘ynaydi. Ular yuqori malakali mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar va ekspertlarni tayyorlash orqali davlat va jamiyat ehtiyojlariga javob beruvchi kadrlar zaxirasini yaratadi.

Shuningdek, oliy ta’lim muassasalari ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirib, yosh olimlarning ilmiy kompetensiyalarini oshiradi, innovatsion fikrlash va tadqiqot madaniyatini shakllantiradi. Natijada, bu jarayon davlatning ilmiy-texnik rivojlanishini, strategik rejalashtirish va innovatsiyalarni tatbiq etish imkoniyatlarini mustahkamlaydi.

Oliy ta’lim muassasalari ilmiy tadqiqotlar natijalarini amaliyotga joriy etish va innovatsiyalarni tijoratlashtirish orqali mamlakat iqtisodiyotiga bevosita hissa qo‘shadi. Ular patentlar, litsenziyalar, startap va spin-off kompaniyalar yaratish orqali yangi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqadi, shuningdek, sanoat bilan hamkorlikni rivojlantiradi.

Natijada, oliy ta’lim muassasalari iqtisodiy samaradorlikni oshirish, ish o‘rinlarini yaratish va davlat budjetiga qo‘shilgan qiymatni ko‘paytirish imkonini ta’minlaydi. Shu bilan birga, innovatsion faoliyat davlatning raqobatbardoshligini mustahkamlash va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirishda strategik ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta’lim muassasalari jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni ilmiy asosda tahlil qilish va ularni hal etishga xizmat qiladi. Ular ta’lim sifati, bandlik, sog‘liqni saqlash, ekologiya va demografik masalalar bo‘yicha tadqiqotlar olib boradi hamda davlat va jamoatchilik uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqadi.

Shu tariqa, oliy ta’lim muassasalari ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, jamiyatning turli qatlamlari ehtiyojlarini qondirish va davlatning ijtimoiy siyosatini samarali amalga oshirishda muhim strategik vosita hisoblanadi.

Oliy ta’lim muassasalarida tijoratlashtirish mablag‘lari ilmiy-tadqiqot natijalarini amaliyotga joriy etish va innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu mablag‘lar patentlar, litsenziyalar, startap va spin-off kompaniyalar yaratish, shuningdek, sanoat bilan hamkorlikni rivojlantirish orqali universitetlarning mustaqil moliyaviy resurslarini oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, tijoratlashtirish mablag‘lari:

- ilmiy loyihalarni kengaytirish va yangi tadqiqot yo‘nalishlarini qo‘llab-quvvatlash;
- universitetning innovatsion salohiyatini mustahkamlash;
- davlat va jamiyat iqtisodiyotiga qo‘shilgan qiymat yaratishda vosita sifatida xizmat qiladi.

Natijada, tijoratlashtirish mablag‘lari oliy ta’lim muassasalarining ilmiy va iqtisodiy samaradorligini oshirish, barqaror moliyalashtirishni ta’minlash hamda davlat va jamiyat uchun amaliy natijalarni yaratishda strategik ahamiyatga ega bo‘ladi.

Oliy ta’lim muassasalarida grantlar ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va yangi bilimlarni yaratishning asosiy moliyaviy manbai hisoblanadi. Grantlar orqali universitetlar:

- ilmiy loyihalarni moliyalashtiradi;
- innovatsion va amaliy tadqiqotlarni amalga oshiradi;
- talaba, magistrant va doktorantlarni tadqiqot ishlariga jalb qiladi;
- sanoat va davlat bilan hamkorlikni rivojlantiradi.

Shuningdek, grantlar oliy ta’lim muassasalariga davlat siyosati va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo‘nalishlarida ilmiy asoslangan yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Natijada grantlar universitetlarning ilmiy salohiyatini oshirish, innovatsion faoliyatni kengaytirish va davlat hamda jamiyat manfaatlariga xizmat qiluvchi amaliy natijalarni yaratishda muhim strategik ahamiyatga ega bo‘ladi.

OTMlarda ilmiy tadqiqot loyihalarini moliyalashtirish va tijoratlashtirish mablag‘lari bo‘yicha ichki audit tekshiruvining asosiy maqsadi — mablag‘lardan maqsadli, samarali va qonuniy foydalanilishini baholash, shuningdek, moliyaviy xatoliklar va risklarni aniqlashdan iborat. Bu ishlarni amalga oshirish uchun audit quyidagi vazifalarni amalga oshirishi talab etiladi. (1-rasm.)

- grant va shartnoma mablag‘larining **maqsadli sarflanishini tekshirish**;
- tijoratlashtirishdan tushgan daromadlarning **to‘liqligi va haqqoniyligini baholash**;
- buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotning **me’yoriy hujjatlarga muvofiqligini aniqlash**;
- ichki nazorat tizimidagi kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

1-rasm. Ichki auditning asosiy vazifalari[136]

Yuqoridagi rasmdan shu aytishimiz mumkinki, ichki auditning asosiy vazifalari tashkilot faoliyatida moliyaviy intizomni ta’minlash, resurslardan samarali va qonuniy foydalanilishini nazorat qilishga qaratilgan. Ichki audit grant va shartnoma mablag‘larining maqsadli sarflanishini, tijoratlashtirishdan olingan daromadlarning to‘liqligi va haqqoniyligini baholash orqali moliyaviy shaffoflikni oshiradi. Shuningdek, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarning amaldagi me’yoriy hujjatlarga muvofiqligini aniqlash hamda ichki nazorat tizimidagi kamchiliklarni ochib berib, ularni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish orqali tashkilot faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa.

Oliy ta’limda ilmiy tadqiqotlarni tijoratlashtirish – bu nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy innovatsiyalar uchun ham tayanch platforma bo‘lib, u mamlakatning ilmiy salohiyatini real iqtisodiy kuchga aylantirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayonni tizimli ravishda rivojlantirish orqali ta’lim, fan va ishlab chiqarish o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik mustahkamlanadi va barqaror taraqqiyotga zamin yaratiladi.

Xalqaro amaliyotda, ayniqsa AQSh, Janubiy Koreya, Germaniya, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda universitetlar yirik innovatsion markazlarga aylangan bo‘lib, ular orqali ko‘plab texnologiyalar, startaplar va ilmiy patentlar ishlab chiqilib, sanoatga joriy qilinmoqda.

O‘zbekiston tajribasida ham so‘nggi yillarda ilmiy-texnikaviy loyihalarni tijoratlashtirish borasida muhim qadamlar qo‘yilmoqda. Innovatsion rivojlanish agentligi, Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Jahon banki kabi tashkilotlar grantlar, inkubatsiya markazlari, texnoparklar va intellektual mulkni qo‘llab-quvvatlash tizimlarini shakllantirishga hissa qo‘shmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekison Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. “Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo‘yicha davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”.// Toshkent shahri, 2021- yil 1-aprel.

[136] Muallif tomonidan tayyorlandi.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

2. Nowotny H. Insatiable Curiosity: Innovation in a Fragile Future. -Cambridge (Mass.): MIT Press, 2008.
3. Veblen T. Why is Economics not an Evolutionary Science? // The Quarterly Journal of Economics. - 1898. - No. 12 (4). - Pp. 373-397.
4. Sweezy P.M. Karl Marx and the Industrial Revolution // Events, Ideology and Economic Theory / in R.V. Eagly (ed.). - Detroit: Wayne State University Press,1968. - Pp. 107-126.
5. Pigou A. C. The Economics of Welfare. - Second edition. - London: Macmillan, 1924.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

МОЛИЯВИЙ ИНСТРУМЕНТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ, ТАСНИФИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Нуралиев Беҳзод Бахтиёр ўғли

«Аудит» кафедраси ассистенти
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
b.nuraliyev@tsue.uz
ORCID: 0009-0002-2427-1633

Аннотация. *Мазкур мақолада молиявий инструментларнинг иқтисодий мазмуни, таснифи ва уларнинг мамлакатимиз иқтисодиётида тутган ўрни ва аҳамияти ёритиб берилган. Бугунги кунда жаҳонда юз бераётган сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар, ўзаро ҳисоб-китоблардаги молиявий рисклар ҳамда бизнесни бошқаришдаги муаммолар молиявий инструментлар ҳақида кўпроқ ўрганишни, унинг мазмун-моҳиятини чуқурроқ англаш ва келгусида юзага келиши мумкин бўлган йўқотишларни минималлаштиришни талаб этмоқда. Шу муносабат билан молиявий инструментлар ҳисобини тўғри йўлга қўйиш, унинг ҳисоб ва ҳисоботини юритишнинг ошиб бораётган аҳамиятини ушбу мақола орқали кенгроқ ёритиб бериш олдимизга қўйилган асосий вазифалардан биридир.*

Калит сўзлар*: молиявий ҳисоботнинг ҳалқаро стандартлари, молиявий инструментлар, молиявий актив, молиявий мажбурият, деривативлар, амортизацияланган қиймат, ҳаққоний қийматда баҳолаш.*

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ, КЛАССИФИКАЦИЯ ФИНАНСОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ И ИХ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Нуралиева Бехзод Бахтияр сын

Ассистент отдела «Аудит»
Ташкентский государственный экономический университет
b.nuraliyev@tsue.uz
ОРЦИД: 0009-0002-2427-1633

Аннотация. *В данной статье рассматриваются экономическое содержание, классификация финансовых инструментов, а также их роль и значение в экономике нашей страны. Сегодня политические и экономические изменения, происходящие в мире, финансовые риски во взаимных расчетах и проблемы управления бизнесом требуют более тщательного изучения финансовых инструментов, более глубокого понимания их сущности и минимизации возможных потерь в будущем. В этой связи одной из главных задач, поставленных перед нами в данной статье, является более полное объяснение возрастающей важности надлежащего учета финансовых инструментов и ведения их учета и отчетности.*

Ключевые слова*: международные стандарты финансовой отчетности, финансовые инструменты, финансовые активы, финансовые обязательства, производные финансовые инструменты, амортизированная стоимость, оценка по справедливой стоимости.*

ECONOMIC CONTENT, CLASSIFICATION OF FINANCIAL INSTRUMENTS AND THEIR CHARACTERISTICS

Nuraliev Behzod Bakhtiyar’s son

Assistant of the "Audit" department
Tashkent State University of Economics
b.nuraliyev@tsue.uz

ORCID: 0009-0002-2427-1633

Abstract. *This article discusses the economic content, classification of financial instruments, and their role and importance in the economy of our country. Today, the political and economic changes taking place in the world, financial risks in mutual settlements, and problems in business management require a more thorough study of financial instruments, a deeper understanding of their essence, and the minimization of possible losses in the future. In this regard, one of the main tasks set before us in this article is to more fully explain the growing importance of properly accounting for financial instruments and maintaining their accounting and reporting.*

Key words *: international standards of financial reporting, financial instruments, financial asset, financial liability, derivatives, amortized value, valuation at fair value.*

Кириш.

Сўнгги ўн йилликдаги иқтисодий ўзгаришлар тенденциясига қарайдиган бўлсак, жамиятимиз жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувсиз иқтисодий ўсишга эришиб бўлмаслигини чуқур англаган ҳолда босқичма-босқич иқтисодиётимизни жаҳон тажрибаси ва талаблари асосида модернизация қилишни амалга оширмоқда. Ўз навбатида иқтисодий тил ҳисобланган молиявий ҳисоботларни ҳам халқаро стандартлар асосида тайёрлаш ва тақдим эътишга алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Ушбу жараёнларни амалга оширишда дастлаб унинг ҳуқуқий асосини яратиш, иқтисодиётга босқичма-босқич киритиш, юзага келган муаммолар асосида такомиллаштириш ва ривожлантиб бориш, улар асосида малакали кадрларни тайёрлаш, мавжуд кадрларни эса қайта тайёрлаш механизмларини ишлаб чиқиш талаб этилмоқда. Шу мақсадда, мамлакатимиз Президентининг 2020 йил 24 февралда қабул қилинган “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4611-сонли Қарори қабул қилинди. Ушбу қарорда “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига (кейинги ўринларда — МҲХС) ўтишни жадаллаштириш орқали хорижий инвесторларни зарур ахборот муҳити билан таъминлаш ва халқаро молия бозорларига кириш имкониятларини кенгайтириш, шунингдек, ҳисоб ва аудит соҳалари мутахассисларини халқаро стандартлар бўйича тайёрлаш тизимини такомиллаштириш” [1] мақсадида қилини лозим бўлган аниқ мақсад ва вазифалар белгилаб берилди.

Ушбу Қарор ижросини таминлаш хамда инвестицион муҳитни яхшилаш, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш, инвесторлар ёки ташқи фойдаланувчилар учун ташкилотларнинг молиявий ҳисоботларида молиявий активлари ва мажбуриятларининг ҳолати ҳақидаги маьлумотларни очиб бериш, келгусидаги режаларни белгилаш, мавжуд хатарларни аниқлаш каби ишларни амалга ошириш мақсадида Молиявий ҳисобининг халқаро стандартларини, жумладан 9-сонли “Молиявий инструментлар” номли МҲХСни мамлакатимизда қўллаш бўйича тизимли ишлар амалга оширилмоқда.

Ушбу жараёнда молиявий инструментларнинг иқтисодий мазмуни ва моҳиятини очиб бериш, уларнинг ҳисоби ва ҳисоботини юритиш тартибини тушунтириш, фойдаланувчиларга кенгроқ етказиб бериш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи.

Молиявий инструментларнинг иқтисодий мазмуни, тавсифи, қўлланилиш даражаси ва самарадорлиги кўрсаткичларини халқаро стандартлар асосида ёритиб бериш мақсадида етакчи хорижий ва махаллий иқтисодчи олимларнинг фикрлари, алар яратган адабиётлар, улардаги мавжуд ҳолатлар тахлили ва шархлари ўрганилди. Ўрганишлар натижасида Молиявий инструментларнинг ўзи нима, унга қандай тарифлар берилган, амалиётда қўлланилиш соҳалари ва даражаси, афзалликлари ва камчиликлари ҳақида кенгроқ тушунчага ҳосил бўлди. Молиявий инструментлар ҳақида ўз фикрларини билдирган олимларни икки гуруҳга ажратган ҳолда ўрганилди, яьни Ўткан асрда яшаб ижод қилган

олимлар билдирган фикрлар ҳамда сўнги ўн йилликдаги машҳур олимлар ва иқтисодчилар билдирган фикрлар. Ушбу жараён молиявий инструментлар тўғрисида тарихий ва замонавий қарашларни солиштириш ҳамда уларнинг эволуциясини ўрганиш имкони берди. Жумладан ўткан аср олимлари қуйидаги тарифларни келтириб ўтишган:

АҚШлик иқтисодчи олим Ирвинг Фишер ўзининг “The Theory of Interest” (1930) асарида қуйидаги фикрларни билдирган: “Молиявий инструментлар — келажакда олинадиган даромадларнинг ҳозирги қийматини ифодаловчи молиявий мажбуриятлар ва активлардир” [2].

Яна бир хорижий иқтисодчи олим Г.Марковиц эса ўзининг “Portfolio Selection” (1952) асарида “ Молиявий инструментлар — риск ва даромад хусусиятларига эга бўлган активлар бўлиб, улар портфель таркибида баҳоланиши лозим. Диверсификация орқали рискни камайтириш мумкин” деб таъкидлаган [3].

Ж.М.Кейнс 1936 йилда чоп этилган “The General Theory of Employment, Interest and Money” номли асарида молиявий инструментлар тўғрисида қуйидаги фикрларни билдирган: “Молиявий инструментлар — ликвидликни сақлаш ва ноаниқлик шароитида даромад олиш учун қўлланиладиган молиявий активлардир” [4].

“Efficient Capital Markets” (1970) асари муаллифи Ю.Фаманинг фикрича, “Молиявий инструментлар — бозордаги барча ахборотни акс эттирувчи ва эркин савдо қилинадиган активлардир” [5].

Австриянинг Вена университети татқиқотчиси М.Леҳманн эса Молиявий инструмент тўғрисида қуйидаги фикрни билдиради: “Мустақил қатьий бир тариф йўқ. Қатьий ва ўзгармас таьриф бўлиши мумкин эмас. Қатьий мезонлар ўрнига мослашувчан ёндашув янги инструментлар криптовалюта ва бошқалар учун яхшироқ ишлайди” [6] деб тавсифлайди.

Италиялик иқтисодчи олим А.Леонелло ўзининг “Central Bank Digital Currency and Financial Stability” асарида Марказий банк рақамли валютасининг молиявий барқарорликка таъсири ҳақида қуйидаги фикрларни билдириб ўтади: “CBDC банк депозитларига муқобил бўлиб хизмат қилади. CBDC фоизи ошса, банкдан пул чиқиб кетиши кучаяди. Натижада, банк барқарорлиги билан CBDC ўртасида “U-шакл” боғланиш” юзага келади [7].

Маҳаллий олимлардан бири Б.Бобоновнинг фикрича “Молиявий инструментлар-бу молиявий ҳарактердаги шартнмоалар ёки бошқа хужжатлар асосида юзага келган бир томондаги молиявий активлар ва бошқа бир томондаги молиявий мажбуриятлар ёки бошқа ҳиссали (улушли) инструментлар бўлиб ҳисобланади” [8].

Тошкент давлат иқтисодиёт университети тадқиқотчиси Р.Холпўлотов эса ўзининг илмий ишида “Молиявий инструмент – бу кенг маьноли тушунча бўлиб, шартноманинг бир тури ҳисобланади ва бир вақтнинг ўзида бир хўжалик юритувчи субьект учун молиявий актив сифатида ҳисобга олинадиган, иккинчи хўжалик юритувчи субьект учун эса молиявий мажбурият ёки улушли инструмент сифатида ҳисобга олинадиган актив ёки мажбуриятдир” [9] деб тариф бериб ўтади.

Ўрганишлар давомида И.Фишер, Г.Марковиц, Ж.М.Кейнс, Ю.Фама, Ф.Блэк ва М.Шоулз, К.Эрроу, У.Шарп ва бошқа бошқа олимларнинг таьрифлари ва билдирган фикрлари тадқиқ қилинди ва натижасида шу нарса аён бўлдики, ўткан асрда ижод қилган иқтисодчи олимлар молиявий инструментларни активлар ва мажбуриятлар орқали ўрганган.

Сўнгги ўн йилликда тадқиқот олиб бораётган иқтисодчи олимлардан А. Леонелло, Ж.Кифф, Х.Генч ва С.Такаги, Ж.Абад, Ф.Аллен, ва бошқалар фикрлари ўрганилганида эса асосий этибор рақамли технологиялар орқали юзага келаётган молиявий инструментларга қаратилаётканлиги маьлум бўлди.

Тадқиқот методологияси

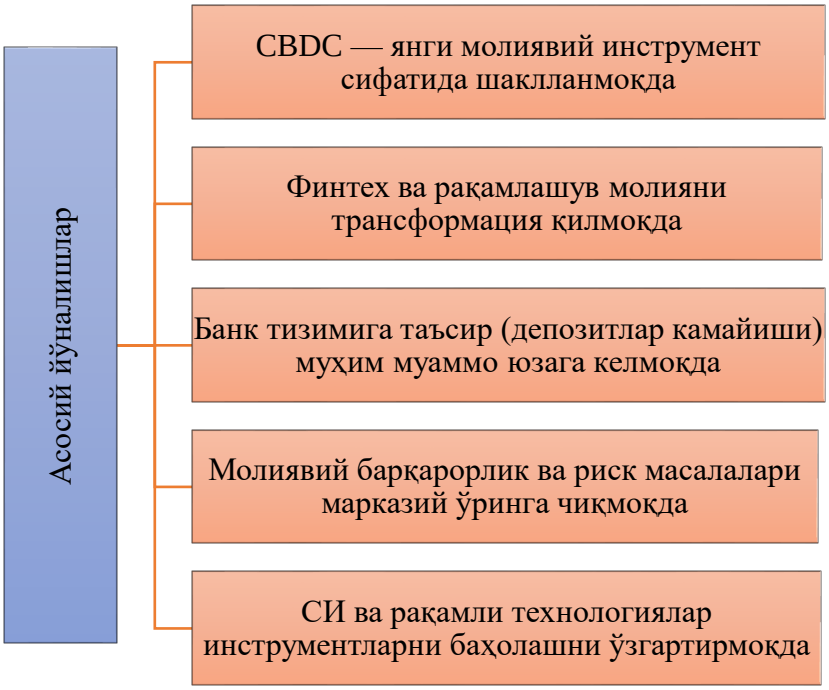
Мазкур мақолада молиявий инструментлар мазмуни ва аҳамияти, молиявий

инструментлар тўғрисида тарихий ва замонавий қарашларни солиштириш ҳамда уларнинг эволуциясини ўрганиш мақсадида таққослама таҳлил, қиёслаш, илмий абстракциялаш, анализ, синтез каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар.

Сўнгги йилларда жаҳон молия тизимида чуқур трансформация жараёнлари кузатилмоқда, бу эса молиявий инструментлар мазмуни ва аҳамиятини қайта кўриб чиқишни талаб этмоқда. Айниқса, рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши натижасида марказий банк рақамли валюталари (CBDC), финтех ечимлар ва сунъий интеллект асосидаги таҳлил инструментлари молиявий бозорларда муҳим ўрин эгалламоқда. Ушбу жараёнлар нафақат молиявий хизматлар самарадорлигини оширмоқда, балки анъанавий банк тизими фаолиятига ҳам сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

Шу билан бирга, молиявий инструментларнинг трансформацияси молиявий барқарорликни таъминлаш, рискларни бошқариш ва депозитлар ҳажмининг камайиши каби долзарб муаммоларни ҳам кун тартибига олиб чиқмоқда. Мазкур шароитда молиявий инструментларнинг замонавий тенденцияларини илмий жиҳатдан тадқиқ этиш, уларнинг иқтисодиётга таъсирини баҳолаш ва самарали қўллаш механизмларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади (1-расм).

1-расм. Молиявий инструментларнинг замонавий тенденциялари[137]

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, молиявий инструментлар ривожида рақамлаштириш жараёнлари ҳал қилувчи омилга айланмоқда. Хусусан, CBDC жорий этилиши, финтех технологияларнинг кенгайиши ва сунъий интеллектдан фойдаланиш молиявий хизматлар сифатини янги босқичга олиб чиқмоқда. Бироқ ушбу инновациялар билан бир қаторда банк тизимида депозитлар қисқариши, ликвидлик муаммолари ва тизимли рисклар каби янги чақириқлар ҳам юзага келмоқда.

Шу нуқтаи назардан, молиявий инструментларни такомиллаштириш жараёнида молиявий барқарорликни таъминлаш, рискларни самарали бошқариш ва рақамли технологияларнинг имкониятларидан оқилона фойдаланиш устувор вазифа бўлиб қолмоқда. Келгусида мазкур йўналишда илмий тадқиқотларни чуқурлаштириш ва амалиётга мослаштирилган ечимларни ишлаб чиқиш молия тизимининг барқарор

[137] Муаллиф ишланмаси

ривожланишини таъминлашга хизмат қилади.

Бундан ташқари мавжуд норматив хужжатларга қарайдиган бўлсак, дастлаб 1995 йиллар илк 32-сон – “Молиявий инструментлар: тақдим этиш” номли ҳалқаро бухгалтерия ҳисоб стандарти жорий этилиб амалда фойдаланила бошланди, бироқ ўзининг мураккаблиги ва кенгроқ қамровга эга бўлмаганлиги сабабли ушбу стандарт 2003 йилда қайта ишлаб чиқилган. Унга киритилган сўнги асосий ўзгаришлар 2008-2011 йилларда киритилган ва бугунги кунгача амалда фойдаланиб келинмоқда. Мазкур стандартга кўра молиявий инструментларга қуйидагича таьриф берилган: “Молиявий инструмент-бир томон учун молиявий актив, иккинчи томон учун эса молиявий мажбурият ёки капитал инструментини келтириб чиқарадиган шартнома” [10]. Бундан ташқари 9-сонли “Молиявий инструментлар” номли Молиявий ҳисобининг ҳалқаро стандарти ҳам амалда биргаликда қўлланиб келинмоқда. Ушбу стандарт асосан молиявий инструмент турларини ҳисобга олишни тартибга солади.

Замонавий молия тизимида молиявий инструментларни ҳисобга олиш ва баҳолаш масалалари алоҳида аҳамият касб этмоқда. Айниқса, халқаро молиявий ҳисобот стандартлари ичида 9-сон МҲХС (IFRS 9) молиявий инструментларни таснифлаш, баҳолаш, қадрсизланиш ва хеджлаш ҳисобини юритиш бўйича янгича ёндашувларни жорий этгани билан аҳамиятлидир. Ушбу стандарт молиявий активлар ва мажбуриятларнинг иқтисодий моҳиятини аниқроқ акс эттириш, рискларни ўз вақтида тан олиш ва молиявий ҳисоботларнинг ишончлилигини оширишга хизмат қилади.

Расмда келтирилганидек, 9-сон МҲХСнинг асосий таркибий элементлари сифатида молиявий инструментларни таснифлаш, уларни баҳолаш, қадрсизланишни аниқлаш ҳамда хеджлаш ҳисобини юритиш ўзаро боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Бу элементларнинг ҳар бири молиявий натижаларни шакллантиришда муҳим ўрин тутади ва корхоналар фаолиятининг ҳаққоний акс эттирилишини таъминлайди (2-расм).

2-расм. 9-сон МҲХС томонидан тартибга солинадиган ҳолатлар[138]

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, 9-сон МҲХС молиявий инструментлар ҳисобини юритишда комплекс ва интеграциялашган ёндашувни талаб қилади. Хусусан, молиявий инструментларни тўғри таснифлаш уларни баҳолаш усулини белгилаб беради, бу эса ўз навбатида молиявий натижаларга бевосита таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, қадрсизланишни эрта босқичда аниқлаш механизми кредит рискларини самарали бошқариш имконини яратади.

[138] Муаллиф ишланмаси

Бундан ташқари, хеджлаш ҳисобининг жорий этилиши корхоналарга бозор рискларини камайтириш ва молиявий барқарорликни таъминлашда муҳим восита сифатида хизмат қилади. Шу сабабли, 9-сон МҲХС талабларини амалиётга тўлиқ ва тўғри жорий этиш молиявий ҳисобот сифатини ошириш, шаффофликни таъминлаш ва инвестицион жозибадорликни кучайтиришда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Юқорида молиявий инструментлар тўғрисида ўтган аср олимларининг қарашларини, сўнги ўн йилликдаги етук иқтисодчи олимлар қарашларини ҳамда мавжуд халқаро норма қарашларини кўриб чиқдик. Ўрганишлар натижасида шундай хулосага келдикки, молиявий инструментлар тўғрисидаги ҳалқаро нормалар узлуксиз ривожлантириб боришиши бугунги кун талабидир.

Хулоса ва таклифлар

Мавзуни ўрганишда шу нарса аён бўлдики, иқтисодий тармоқлар кенгайгани каби молиявий инструментлар тушунчаси ва қамров даражаси ҳам тинимсиз тарзда кенгайиб бормоқда. Бу эса:

- мавжуд норма ва тамоилларни доимий тарзда такомиллаштириб боришни;
- Замонавий бухгалтерия ечимларини ишлаб чиқишни;
- Марказий банкнинг рақамли валюталари — яъни ҳар бир мамлакат Марказий банки томонидан чиқариладиган ва тартибга солинадиган рақамли миллий валютанинг шаклини янги молиявий инструмент сифатида чуқурроқ ўрганишни;
- Сўнги пайтда жуда тез ривожланаётган давлатлар ёки марказий банклар томонидан бошқарилмайдиган (мисол учун Криптовалюталар)лардан ҳам келажакда қандайдир шакл ёки кўринишда молиявий инструмент сифатида фойдаланиш тартибини ишлаб чиқишни;
- Молиявий барқарорлик ва риск масалалари марказий ўринга чиқаётган бир пайтда уларга ҳуқуқий ечимлар беришни;
- Молиявий инструментларни баҳолаш ва бошқаришда суньий интеллект ва рақамли технологиялардан фойдаланишни кенгайтиришни;
- Электрон шаклдаги пуллар ўз навбатида киберҳавфсизлик масалаларини ҳам долзарблигини оширмоқда, шу мақсадда етук кадрлар сиёсатини ишлаб чиқишни;

Юқоридагилар эса халқаро стандартлар талабларни қайта кўриб чиқишни талаб этмоқда.

Замонавий молия тизимида молиявий инструментлар ривожи рақамлаштириш, финтех технологиялар ва халқаро стандартлар таъсирида янги босқичга кўтарилмоқда. Хусусан, 9-сон МҲХС доирасида молиявий инструментларни таснифлаш, баҳолаш ва қадрсизланишни аниқлаш механизмлари такомиллаштирилиши молиявий ҳисоботларнинг ишончлилиги ва шаффофлигини таъминлашда муҳим омил ҳисобланади.

Молиявий инструментларни самарали бошқаришда рискларни баҳолаш, хеджлаш механизмларидан фойдаланиш ва рақамли технологияларни жорий этиш устувор аҳамият касб этади. Бу эса ўз навбатида молиявий барқарорликни таъминлаш, банк тизимидаги муаммоларни юмшатиш ва иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 24.02.2020 йилдаги ПҚ-4611-сон. 25.02.2020
2. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирининг буйруғи, 06.03.2026 йилда рўйхатдан ўтган, рўйхат рақами 3400-1. 07.03.2026
3. 7-сон МҲХС “Молиявий инструментлар: ахборотни ошкор қилиш” // Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари. – URL: https://www.ifrs.org
4. 9-сон МҲХС “Молиявий инструментлар” // Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари. – URL: https://www.ifrs.org

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

5. 32-сон БҲХС “Молиявий инструментлар: тан олиш” // Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари. – URL: https://www.ifrs.org

6. Ирвинг Фишер (АҚШ). Асари: “The Theory of Interest” (1930). 1–3 боблар. https://archive.org/details/theoryofinterest00fish

7. Гарри Марковиц (АҚШ) Portfolio Selection (1952) мақоланинг асосий қисми (77–91 бетлар) https://www.jstor.org/stable/2975974

8. Жон Мейнард Кейнс (Буюк Британия)Асари: “The General Theory of Employment, Interest and Money” (1936) 12–15 боблар Манба: https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory

9. Юджин Фама (АҚШ) Асари: Efficient Capital Markets (1970) 383–417 бетлар Манба:https://www.jstor.org/stable/2325486

10. Matthias Lehmann. University of Vena. “The Concept of Financial Instruments:Draving the Borderline between MiFiD and MiCAR”. Capitan Markets Law Juornal, Volume 19, Issue4, Pages 330-351 https://academic.oup.com/cmlj/article/19/4/330/7811294

11. Agnese Leonello (Италия / Европа Марказий банки) Central Bank Digital Currency and Financial Stability (ECB Working Paper, 2023) Abstract ва 1–боб (1–10 бетлар)Манба: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4361136

12. Боронов Бобур Фарходович. Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти. «Теоретические и концептуальные основы учета финансовых активов» 2019 йил (август, №4). 6–7-бетлар TSUE Interfinance портали

13. Холпўлотов Рустам Ўктамович. “Молиявий инструментлар ҳисобини такомиллаштириш” номли PhD диссертацияси автореферати. Тошкент 2025 йил

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TIJORAT BANKLARIDA KREDIT SKORINGINI TAKOMILLASHTIRISHDA BIG DATA VA MASHINAVIY O‘QITISH TEXNOLOGIYALARINING ROLI

Turabova Shaxnoza Taxirovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Raqamli iqtisodiyot” kafedrasi tayanch doktoranti
E-mail: sh.turabova@tsue.uz
ORCID: 0009-0002-2740-5270

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tijorat banklari faoliyatida kredit skoringini takomillashtirishda Big Data (katta hajmdagi raqamli ma’lumotlar to‘plami) va mashinaviy o‘qitish (Machine Learning, ML – kompyuter algoritmlarining ma’lumotlar asosida qonuniyatlarni mustaqil aniqlash texnologiyasi) imkoniyatlarining nazariy-uslubiy asoslari hamda amaliy ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi – kredit qobiliyatini baholash modellarining klassik statistik usullardan zamonaviy chuqur o‘rganish (Deep Learning) modellarigacha bo‘lgan evolyutsion rivojlanishini sistemali tahlil qilish va O‘zbekiston bank sektori uchun amaliy istiqbollarini asoslashdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy tahlil va mavzuli adabiyot obzori usullari qo‘llanilib, jahon miqyosida 2003-2024-yillarda nashr etilgan asosiy tadqiqotlar natijalari sintez qilingan. Tahlil natijalari ansambl modellarining (bir nechta algoritmlarni birlashtirib ishlovchi tizimlar) klassik logistik regressiyaga nisbatan kredit qarorlari aniqligida sezilarli ustunligini tasdiqlaydi. Maqolada O‘zbekiston tijorat banklari uchun amaliy tavsiyalar shakllantirilgan.*

Kalit so‘zlar: *kredit skoringi, Big Data, mashinaviy o‘qitish, kredit risk, tijorat banklari, IFRS-9, raqamli iqtisodiyot, prognoz aniqligi, izohlanuvchanlik.*

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ БОЛЬШИХ ДАННЫХ И МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ КРЕДИТНОГО СКОРИНГА В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Турабова Шахноза Тахировна
Ташкентский государственный экономический университет
Докторант кафедры «Цифровая экономика»
E-mail: sh.turabova@tsue.uz
ORCID: 0009-0002-2740-5270

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретико-методологические основы и практическое значение технологий больших данных (Big Data – массивы цифровой информации большого объёма) и машинного обучения (Machine Learning, ML – технология самостоятельного выявления закономерностей компьютерными алгоритмами на основе данных) в совершенствовании кредитного скоринга в деятельности коммерческих банков. Целью исследования является систематический анализ эволюционного развития моделей оценки кредитоспособности от классических статистических методов до современных моделей глубокого обучения, а также обоснование практических перспектив для банковского сектора Узбекистана. В исследовании использованы методы сравнительного анализа и тематического обзора литературы; синтезированы результаты основных исследований, опубликованных в мировой литературе в 2003-2024 годах. Результаты анализа подтверждают существенное преимущество ансамблевых моделей (систем, объединяющих несколько алгоритмов) по сравнению с классической логистической регрессией в точности кредитных решений. В статье сформулированы практические рекомендации для коммерческих банков Узбекистана.*

Ключевые слова: *кредитный скоринг, Big Data, машинное обучение, кредитный риск, коммерческие банки, IFRS-9, цифровая экономика, точность прогноза, интерпретируемость.*

THE ROLE OF BIG DATA AND MACHINE LEARNING TECHNOLOGIES IN IMPROVING CREDIT SCORING IN COMMERCIAL BANKS

Turabova Shakhnoza Takhirovna
Tashkent State University of Economics
PhD candidate at the “Digital Economy” department
E-mail: sh.turabova@tsue.uz
ORCID: 0009-0002-2740-5270

Abstract. *This article analyzes the theoretical-methodological foundations and practical importance of Big Data (large-scale digital data sets) and Machine Learning (ML – technology by which computer algorithms autonomously identify patterns from data) technologies in improving credit scoring in commercial banks. The aim of the study is to systematically analyze the evolutionary development of creditworthiness assessment models, from classical statistical methods to modern Deep Learning models, and to substantiate practical prospects for the banking sector of Uzbekistan. The study employs comparative analysis and thematic literature review methods; the results of major studies published in 2003-2024 in the global literature are synthesized. The analysis confirms a significant advantage of ensemble models (systems combining multiple algorithms) over classical logistic regression in the accuracy of credit decisions. The article formulates practical recommendations for commercial banks of Uzbekistan.*

Keywords: *credit scoring, Big Data, machine learning, credit risk, commercial banks, IFRS-9, digital economy, predictive accuracy, interpretability.*

Kirish

Kredit risk tijorat banklari faoliyatining asosiy moliyaviy xavf-xatarlaridan biri sanaladi va bank kapitalining yetarliligi, likvidligi hamda umumiy barqarorligiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. Xalqaro Hisob-kitoblar Banki (Bank for International Settlements – BIS) ma’lumotlariga ko‘ra, jahon bank sektorida muammoli kreditlar ulushi 2020-2024-yillarda makroiqtisodiy noaniqlik sharoitida sezilarli darajada qaytadan baholashni talab qilgan [1]. Kredit qarorlarini ilmiy asoslangan modellar yordamida qabul qilish va kredit qobiliyatini baholashni avtomatlashtirish zamonaviy bank menejmentining muhim tarkibiy qismi sifatida e’tirof etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlariga ko‘ra, mamlakat bank sektorida muammoli kreditlar (NPL) ulushi 2018-yildagi 1,3 foizdan 2021-yil sentabridagi 5,7 foizgacha (tarixiy maksimum) ko‘tarilgan, keyin pasayish yo‘nalishini olib, 2024-yil avgustida 4,0 foiz va 2025-yil dekabrida 3,5 foiz darajasiga yetgan [2]. Xalqaro hisob-kitob nazariyasiga muvofiq IFRS-9 standartiga muvofiq Stage 3 ulushi 2023-yil oxirida 7,8 foizni tashkil etgan, bu pruidensial NPL ko‘rsatkichining deyarli ikki barobari [2]. Solishtirish uchun, Yevropa Banking Authority ma’lumotlariga ko‘ra, EU/EEA banklarida NPL ulushi 2024-yil oxirida 1,88 foizni, Yevropa Markaziy banki nazoratidagi banklarda esa 2,31 foizni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkichlar farqi mahalliy banklarda kredit risklarini baholash mexanizmlarini takomillashtirish va kutilayotgan kredit yo‘qotishlari modellarining aniqligini oshirish zarurligini ifodalaydi.

Big Data va mashinaviy o‘qitish texnologiyalari kredit skoring modellarining bashorat aniqligini sezilarli oshirish, kredit qarorlarini tezkor avtomatlashtirish hamda firibgarlik holatlarini erta aniqlash imkonini beradi.

Lessmann va boshqalar (2015) tomonidan o‘tkazilgan eng yirik qiyosiy tadqiqotda 41 ta turli klassifikatsiya algoritmi 8 ta haqiqiy kredit ma’lumotlar to‘plamida solishtirilgan va ansambl modellarining (bir nechta algoritmlarni birlashtirib qaror qabul qiluvchi tizimlar) klassik logistik

regressiyaga nisbatan ustunligi empirik tasdiqlangan [3]. Dastile va boshqalar (2020) sistematik adabiyot tahlilida 2010-2018-yillarda nashr etilgan 74 ta birlamchi tadqiqot ma’lumotlari sintez qilinib, chuqur o‘rganish modellarining kredit skoringda istiqbolli natijalari haqida konsensus shakllantirilgan [4].

Tadqiqotning maqsadi tijorat banklari faoliyatida kredit skoringini takomillashtirishda Big Data va mashinaviy o‘qitish texnologiyalarining nazariy-uslubiy asoslarini ochib berish, jahon miqyosidagi tadqiqotlar natijalarini sintez qilish hamda O‘zbekiston bank sektori uchun amaliy istiqbollarni asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilarni o‘z ichiga oladi: (i) kredit skoring modellarining evolyutsion rivojlanishini tahlil qilish; (ii) statistik, mashinaviy o‘qitish va chuqur o‘rganish modellarini qiyosiy baholash; (iii) regulyatorga rioya etish va modellarning izohlanuvchanlik talablarini ko‘rib chiqish; (iv) O‘zbekiston tijorat banklari uchun amaliy tavsiyalar shakllantirish.

Adabiyotlar sharhi

Kredit skoring kontseptsiyasi 1950-yillarda Amerikalik mutaxassislar William Fair va Earl Isaac tomonidan FICO modeli sifatida joriy etilgan bo‘lib, dastlab statistik diskriminant tahlil va keyinchalik logistik regressiya (mijozning kreditni qaytara olish ehtimolini hisoblovchi klassik statistik model) asosida shakllantirilgan. Logistik regressiyaning afzalligi shundaki, u oddiy va shaffof: bank xodimi har bir omilning kredit qaroriga qancha ta’sir qilganini aniq ko‘ra oladi. Biroq bu model omillar o‘rtasidagi murakkab, chiziqli bo‘lmagan bog‘liqliklarni qamrab olishda cheklanganlikka ega.

2000-yillarning boshlarida Baesens va boshqalar (2003) tomonidan amalga oshirilgan qiyosiy etalon tadqiqotda neyron tarmoqlari, qaror daraxtlari va SVM (Support Vector Machines – kredit oluvchilarni “to‘lovga qodir” va “to‘lovga qodir emas” guruhlariga ajratuvchi ko‘p o‘lchovli optimal chegara qurishga asoslangan algoritm) yondashuvlari an’anaviy modellarga nisbatan ustunlik ko‘rsatishi tasdiqlangan [13]. Lessmann va boshqalar (2015) keyinchalik bu natijalarni 41 ta zamonaviy algoritm asosida yangilab, ansambl yondashuvlarining ustun samaradorligini empirik isbotlashgan [3]. Random Forest algoritmida ko‘p sonli qaror daraxtlaridan iborat ansambl shakllantirilib, har bir daraxt tasodifiy tanlangan xususiyatlar oltqismi asosida mustaqil ravishda bashorat beradi; yakuniy chiqim daraxtlar ko‘pchiligi qarori (klassifikatsiyada) yoki ularning o‘rtacha qiymati (regressiyada) orqali aniqlanadi (Breiman, 2001) [15]. Gradient Boosting paradigmasi esa ketma-ket qurilish tamoyiliga asoslanib, har bir keyingi model oldingi bosqichlarda qolgan qoldiq xatolarni minimallashtirishga yo‘naltirilgan holda funksional fazoda gradient tushish usulidan foydalanadi (Chen va Guestrin, 2016) [14].

Big Data davrida kredit skoring tubdan o‘zgardi: an’anaviy moliyaviy hisobotlar va kredit tarixi ma’lumotlaridan tashqari, mijozning raqamli iz (digital footprint), mobil to‘lovlar tarixi, ijtimoiy tarmoqlar faoliyati, geolokatsiya ma’lumotlari va boshqa noan’anaviy ma’lumot manbalari kredit qarorlarini shakllantirishda foydalanila boshladi. Khandani, Kim va Lo (2010) iste’molchi kredit risklarini baholashda mashinaviy o‘qitish algoritmlari yordamida bank kredit yo‘qotishlari xarajatlarini 6 dan 25 foizgacha kamaytirish mumkinligini empirik tasdiqlashgan; tadqiqotda prognoz qilingan va haqiqiy kechikishlar o‘rtasidagi mosligining R-kvadrat ko‘rsatkichi 85 foizga yetgan [5]. Bu yirik banklar uchun yiliga milliard dollar miqdorida tejash imkoniyatini bildiradi.

Big Data ning fundamental xususiyatlari Doug Laney (2001) tomonidan taklif qilingan “3V” modelida ifodalangan [6]. Mazkur xususiyatlarni tijorat banki kontekstida quyidagicha talqin qilish mumkin: hajm (Volume) – yillik milliardlab tranzaksiya yozuvi, demografik va xulq-atvor profillari hamda makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni qamrab oluvchi kumulyativ ma’lumotlar bazasi; tezlik (Velocity) – POS-terminal va mobil to‘lov ilovasi kanallari orqali real vaqt rejimida kelayotgan oqimlarni millisekundlar tartibida qayta ishlash zaruriyati; xilma-xillik (Variety) – jadvalli moliyaviy hisobotlar bilan bir qatorda matnli kredit arizalari, ovozli call-center yozuvlari, geolokatsion logger ma’lumotlari va telekom-operator metadatasini integratsiyalash zarurligi.

Keyinchalik bu kontseptsiya haqqoniylik (Veracity – ma’lumotlarning sifati va ishonchliligi) hamda qiymat (Value – ma’lumotlardan biznes uchun amaliy foyda olish imkoniyati) o‘lchamlari bilan to‘ldirilib, “5V” modeliga aylantirildi. Han va boshqalar (2024) tomonidan o‘tkazilgan so‘nggi sistematik tahlilda mazkur “V” xususiyatlari bo‘yicha zamonaviy ilmiy konsensus shakllantirilgan [7].

Bhatore, Mohan va Reddy (2020) tomonidan amalga oshirilgan sistematik adabiyot tahlilida mashinaviy o‘qitishga asoslangan kredit risklarini baholash usullari uch bosqichli ierarxiya asosida tasniflangan [8]. Birinchi bosqich – yagona-algoritmli baholash usullari oilasi, jumladan logistik regressiya, oqitiluvchi daraxt, k-eng yaqin qo‘shnilar va Bayes ehtimollik klassifikatori shu toifaga kiritiladi. Ikkinchi bosqich – ansambl-asosida qurilgan ikkilamchi qarorlar tizimi, bu yerda Random Forest, AdaBoost va XGBoost arxitekturalari kichik bashoratchilar yig‘indisini meta-qaror qabul qilishga yo‘naltiradi hamda yagona modellarga xos xatolarni minimallashtiradi. Uchinchi bosqich – chuqur arxitektura asosidagi neyron yondashuvlar bo‘lib, ular biologik neyron tarmoqlarni taqlid qiluvchi ko‘p qatlamli hisoblash strukturasi shaklida quriladi (LeCun, Bengio va Hinton, 2015) [16] (MLP, konvolyutsion CNN, takrorlanuvchi RNN va LSTM hujayrali ketma-ket modellashtirish tizimlari). Mualliflar tahlili asosida ansambl va gibrid yondashuvlarning yagona modellar ustidan empirik ustunligi tasdiqlangan.

Theodorakopoulos va boshqalar (2025) tomonidan moliyaviy risklarni boshqarishda Big Data ning roli bo‘yicha o‘tkazilgan sistematik tahlilda Big Data analitikasining metodologik samaradorligi ko‘rsatilib, an’anaviy ekonometrik usullar bilan integratsiyalashgan kompleks yondashuvlar tavsiya etilgan [9]. Mhlanga (2024) raqamli moliya texnologiyalarida Big Data ning roli bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotda raqamli kreditlash platformalarida ML modellarining qo‘llanilishi moliyaviy inklyuziya darajasini – ya’ni an’anaviy bank xizmatlariga kira olmaydigan aholi qatlamlarini moliya tizimiga jalb qilish darajasini – sezilarli oshirishini ko‘rsatib bergan [10]. Bu O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun alohida ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda qiyosiy tahlil va mavzuli adabiyot obzori usullari qo‘llanilgan. Tahlilning maqsadi kredit skoring modellarini taqqoslash, ularning kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlash hamda O‘zbekiston bank sektori uchun amaliy ahamiyatini asoslashdan iborat. Shuningdek, ilmiy abstraktlash, analiz, sintez va ilmiy umumlashtirish kabi metodologik usullardan foydalanilgan.

Tahlilga kiritilgan adabiyotlar quyidagi mezonlar asosida tanlangan: (1) Scopus, Web of Science va Google Scholar ilmiy bazalarida indekslangan tadqiqotlar; (2) sistematik adabiyot tahlillari va benchmark tadqiqotlari ustuvor o‘rinda; (3) 2003-2025-yillar oralig‘idagi nashrlar (kredit skoring sohasidagi asosiy davriy bosqichlarni qamrab olish maqsadida); (4) tijorat banklari kontekstidagi amaliy yo‘naltirilgan tadqiqotlar.

Kredit skoring modellarini qiyosiy baholashda uchta asosiy o‘lchov qo‘llanilgan. Birinchidan, prognoz aniqligi mezonlari: AUC (Area Under the Curve – ROC egri chizig‘i ostidagi maydon, model ishonchliligini 0 dan 1 gacha bo‘lgan oraliqda baholaydi), Accuracy (umumiy to‘g‘ri bashoratlar ulushi) va F1-balli (aniqlik va to‘liqlikning muvozanatli o‘lchovi). Ikkinchidan, modelning hisoblash murakkabligi va o‘qitish vaqti. Uchinchidan, izohlanuvchanlik (interpretability) – ya’ni regulyator nazoratiga rioya etish nuqtai nazaridan modelning natijalarini insonga tushuntirish imkoniyati. So‘nggi o‘lchov muhim ahamiyatga ega, chunki Yevropa GDPR (Ma’lumotlar Himoyasi To‘g‘risidagi Umumiy Reglament) va IFRS-9 standartlari kredit qarorlarining shaffof asoslanishini talab qiladi.

Tahlil va natijalar

Tahlil natijalariga ko‘ra kredit skoring modellarini quyidagi mezonlar bo‘yicha tizimlashtirish mumkin: tarixiy kelib chiqishi, prognoz aniqligi, hisoblash talablari va

izohlanuvchanlik darajasi. 1-jadvalda asosiy yondashuvlar bo‘yicha sintezlangan qiyosiy tahlil keltirilgan.

1-jadval.

Kredit skoring modellarining qiyosiy xususiyatlari*

Model toifasi	Asosiy algoritmlar	Prognoz aniqligi	Izohlanuvchanlik	Hisoblash talablari
Statistik modellar	Logistik regressiya, diskriminant tahlil	O‘rta	Yuqori (shaffof)	Past
Klassik ML modellar	Qaror daraxtlari, k-NN, SVM, Naive Bayes	O‘rtadan yuqori	O‘rta	O‘rta
Ansambl modellar	Random Forest, XGBoost, Gradient Boosting, AdaBoost	Yuqori	O‘rta	O‘rtadan yuqori
Chuqur o‘rganish (DL)	MLP, CNN, RNN, LSTM, Transformerlar	Eng yuqori	Past (qora quti)	Yuqori
Gibrid modellar	Stacking, Bagging+DL, GA-optimallashtirilgan ansambl	Eng yuqori	Past	Eng yuqori

**Manba: Lessmann va boshqalar (2015) [3], Bhatore va boshqalar (2020) [8], Dastile va boshqalar (2020) [4] ishlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.*

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, model murakkabligi oshgan sari prognoz aniqligi ko‘tariladi, biroq izohlanuvchanlik darajasi pasayadi. Bu kredit skoring sohasida muhim metodologik kompromis bo‘lib, banklar zamonaviy modellardan foydalanishda regulyator talablarini ham hisobga olishi shart.

Lessmann va boshqalar (2015) tomonidan o‘tkazilgan benchmark tadqiqotda mualliflar shunday xulosaga keladilar: “ko‘rib chiqilgan zamonaviy klassifikatorlar yetuk benchmark sifatidagi logistik regressiyadan sezilarli darajada yaxshi natija beradi” [3, p. 134]; xususan, ansambl klassifikatorlarning logistik regressiyaga nisbatan AUC ko‘rsatkichi bo‘yicha 1–5 foiz punktigacha ustunligi statistik jihatdan tasdiqlangan. Bu farq kichik ko‘rinishi mumkin, biroq yirik banklar uchun yiliga millionlab dollar tejash imkoniyatiga teng.

Xalqaro yetakchi moliya institutlari ML asosidagi kredit risklarini baholash sohasida sezilarli amaliy tajriba to‘plagan. Goldman Sachs Marquee – institutsional mijozlar uchun analitik ekotizim bo‘lib, MSCI risk faktor modellari va Goldman Sachs ning xususiy volatillik ma’lumotlari API orqali integratsiyalanib, korporativ obligatsiyalar portfellari risklarini baholash, pre-trade likvidlilik ko‘rsatkichlari va kompleks portfel tahlili imkoniyatini ta’minlaydi. Ant Group ekotizimida ko‘p o‘lchamli xususiyatlar arxitekturasi qo‘llanilib, mijozning Alipay platformasidagi tranzaksion izi asosida 3 daqiqaga yaqin qaror sikli ta’minlanadi; bu modelda an’anaviy moliyaviy ma’lumotlardan ko‘ra muqobil signallar majmuasi katta og‘irlik kasb etadi. AQShda peer-to-peer kreditlash bozorida Lending Club an’anaviy moliyaviy vositachilarni chetlab o‘tib, kreditor va qarz oluvchini bevosita bog‘lovchi modelni amalga oshirgan; ZestFinance esa subprime avtokredit segmentida ZAML (Zest Automated Machine Learning) platformasini Prestige Financial Services bilan hamkorlikda joriy qilib, dastlabki 6 oy ichida yangi mijoz oqimini 36 foizga, kreditni tasdiqlash ko‘rsatkichini esa 14 foizga oshirishga erishgan (PR Newswire, 2018). MDH hududida ML-asosli kredit skoring sohasida Rossiya Sber banki yetakchilik qilmoqda: bank o‘zining GigaChat AI ekotizimi va gradient boosting modellari asosida rus tilidagi NLP funksiyalarini birlashtirib, retail va MSME segmentlarida real vaqt rejimida kredit

qarorlari shakllantiriladi.

2-jadval.

Xalqaro yetakchi banklar va fintech kompaniyalarning ML asosidagi kredit skoring yondashuvlari

Tashkilot/Mamlakat	Texnologik yondashuv	Asosiy yutuqlari
Goldman Sachs (AQSh)	Marquee analitik ekotizimi: MSCI risk modellari + GS volatillik ma’lumotlari, GS Quant Python SDK	Korporativ obligatsiyalar portfeli risklarini baholash; institutsional mijozlar uchun pre-trade analitika
Ant Group MYbank (Xitoy)	Real vaqt ML modellari, 3000+ parametr, muqobil ma’lumot manbalari	Mikro-kreditlash; mln-lab kichik biznesga 3 daqiqada kredit
Lending Club (AQSh)	Logistik regressiya + Random Forest, peer-to-peer model	Iste’molchi kreditlashda an’anaviy banklarga muqobil ekotizim
ZestFinance (AQSh)	Chuqur o‘rganish + muqobil ma’lumotlar (kredit tarixisiz iste’molchilar)	Prestige FS bilan hamkorlikda yangi mijoz oqimi +36%, tasdiqlash darajasi +14%, 6 oyda kreditlash hajmi 2x
Sber (Rossiya)	GigaChat AI ekotizimi, gradient boosting, rus tilidagi NLP	MDH hududida ML kredit skoring liderligi

Manba: ochiq manbalar va ilmiy adabiyotlar [3; 8; 10] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son Qarori bilan tasdiqlangan “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi” moliya-bank sohasida intellektual texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni belgilab berdi [11]. Strategiyaga muvofiq, banklarda kreditlash, mijozlarning to‘lov qobiliyatini baholash, monitoring va prognozlashtirish vazifalarida intellektual texnologiyalarni rivojlantirish ko‘zda tutilgan. Bu strategiya jahon miqyosidagi tendensiyalar bilan to‘liq mos keladi va mahalliy banklar uchun zamonaviy ML asosidagi kredit skoring modellariga o‘tish istiqbollarini ochib beradi.

ML asosidagi kredit skoring modellarini joriy etishda bir qator tizimli muammolar mavjud. Birinchidan, IFRS-9 standartiga muvofiq kutilayotgan kredit yo‘qotishlarini hisoblashda foydalaniladigan modellar shaffof bo‘lishi hamda auditorlar tomonidan tekshirilishi mumkin bo‘lishi shart. Chuqur arxitekturalar ko‘p qatlamli noaniqlik xususiyatiga ega: oraliq qatlamlardagi vazn matritsalari va aktivatsiya funksiyalari moliyaviy nazoratchi uchun bevosita oqilona izohlanmaydi, modelning faqat kirish vektori va yakuniy ehtimoliy chiqishi kuzatilarli bo‘ladi, ichki qaror mantiqi esa ko‘p o‘lchamli parametrik fazoda yashiringan holda qoladi – bu hol regulyator funksiyalarini bajarish jarayonida shaffoflik talablariga muvofiqligini sezilarli darajada murakkablashtiradi. Ikkinchidan, Yevropa Bank Boshqaruvi (European Banking Authority, EBA) tomonidan 2020-yilda e’lon qilingan Big Data va ilg‘or analitika hisobotida ta’kidlanishicha, “ilg‘or analitik vositalar moliyaviy faoliyatda yangi imkoniyatlarni ochadi, biroq bir vaqtning o‘zida mas’ul AI tamoyillariga rioya qilishni talab qiluvchi yangi muammolar tug‘diradi” [12, p. 8]; mazkur tamoyillar tarkibiga adolatlilik (fairness), izohlanuvchanlik (explainability), ma’lumotlar himoyasi va auditga yaroqlilik kiritilgan. Uchinchidan, mahalliy banklarda kredit ma’lumotlar bazalarining tarqoqligi, malakali ma’lumotlar tahlilchilari (Data Scientists) tanqisligi va mavjud IT-arxitekturada ML modellarini integratsiyalash murakkabligi muammolari saqlanib kelmoqda.

Xulosa

Olib borilgan qiyosiy va mavzuli tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar shakllantirilgan.

Birinchidan, kredit skoring modellari klassik statistik yondashuvlardan zamonaviy chuqur o‘rganish modellariga qadar evolyutsion rivojlanish jarayonini bosib o‘tgan. Tadqiqot natijalari

ansambl klassifikatorlarning (Random Forest, XGBoost, Gradient Boosting) hamda chuqur neyron tarmoqlarining klassik logistik regressiyaga nisbatan empirik ravishda yuqori prognoz aniqligini ta’minlashini tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, Big Data texnologiyalari kredit skoringga an’anaviy moliyaviy ko‘rsatkichlar doirasidan tashqari raqamli iz, mobil to‘lovlar, geolokatsiya va boshqa noan’anaviy ma’lumot manbalarini integratsiyalash imkonini beradi, bu kredit qarorlarining sifatini va tezligini sezilarli oshiradi hamda bank kredit yo‘qotishlarini sezilarli darajada kamaytirishga olib keladi.

Uchinchidan, ML modellarini joriy etishda izohlanuvchanlik va regulyatorga rioya etish talablari muhim ahamiyatga ega bo‘lib, IFRS-9 va EBA standartlari shaffof modellarni va izohlanuvchan sun’iy intellekt (Explainable AI, XAI – model qarorlarining sabablarini insonga tushuntira oladigan yondashuvlar) usullarini talab qiladi.

O‘zbekiston tijorat banklarida ML asosidagi kredit skoring modellarini muvaffaqiyatli joriy etish uchun quyidagi chora-tadbirlar zarur. Birinchidan, banklar darajasida “Kredit ma’lumotlari ekotizimi” kontseptsiyasini ishlab chiqish, ya’ni an’anaviy moliyaviy ma’lumotlar bilan birga muqobil manbalarning (telekom, kommunal to‘lovlar, elektron tijorat) integratsiyasini yo‘lga qo‘yish lozim. Ikkinchidan, kreditlash qarorlarining shaffofligini ta’minlash maqsadida izohlanuvchan AI yondashuvlarini qo‘llash zarur. Jumladan, SHAP usuli (Lundberg va Lee, 2017) [17] mijoz xususiyatlarining (yoshi, daromadi, kredit tarixi va boshqa omillar) yakuniy bahoga aniq miqdorda qancha ulush qo‘shganini raqamli shaklda ko‘rsatadi, LIME esa har bir individual kredit qarori uchun lokal kontekstda asoslantirma yaratib beradi. Mazkur ikki usul birgalikda IFRS-9 va EBA standartlari talab qiladigan shaffoflik darajasini ta’minlaydi.

Uchinchidan, Kredit Axborot Markazi va banklar darajasida birlashgan, sifatli va tarixiy chuqurlikka ega ma’lumotlar bazasini shakllantirish kerak. To‘rtinchidan, mahalliy oliy ta’lim muassasalarida moliyaviy texnologiyalar va ma’lumotlar tahlili (Data Science) yo‘nalishidagi magistr darajasidagi dasturlarni rivojlantirib, bank sektori uchun malakali kadrlarni tayyorlash zarur.

Tadqiqotning kelajakdagi yo‘nalishi sifatida O‘zbekiston bank sektorida ML asosidagi kredit skoring modellarining empirik samaradorligini baholash, izohlanuvchanlik talablariga rioya qilgan holda, hamda mahalliy ma’lumotlar bazalari va biznes amaliyoti xususiyatlarini hisobga olib, alohida tadqiqotlarda amalga oshirish rejalashtirilgan. Kredit skoringda Big Data ning samarali qo‘llanilishi tijorat banklarini raqamlashtirishning umumiy arxitekturasiga yondashuvlar uchun metodologik zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bank for International Settlements. Annual Economic Report 2023. – Basel: BIS, 2023. – 142 p. – URL: https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2023e.htm

2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Statistik byulleten. 2018-2024-yillar. – Toshkent: O‘zR Markaziy banki nashri. – URL: https://cbu.uz/oz/statistics/

3. Lessmann S., Baesens B., Seow H.-V., Thomas L.C. Benchmarking state-of-the-art classification algorithms for credit scoring: An update of research // European Journal of Operational Research. – 2015. – Vol. 247, Issue 1. – P. 124-136. DOI: 10.1016/j.ejor.2015.05.030.

4. Dastile X., Celik T., Potsane M. Statistical and machine learning models in credit scoring: A systematic literature survey // Applied Soft Computing. – 2020. – Vol. 91. – Article 106263. DOI: 10.1016/j.asoc.2020.106263.

5. Khandani A.E., Kim A.J., Lo A.W. Consumer credit-risk models via machine-learning algorithms // Journal of Banking & Finance. – 2010. – Vol. 34, Issue 11. – P. 2767-2787. DOI: 10.1016/j.jbankfin.2010.06.001.

6. Laney D. 3D Data Management: Controlling Data Volume, Velocity, and Variety // META Group Research Note. – 2001. – Vol. 6, No. 70.

7. Han X., Gstrein O.J., Andrikopoulos V. When we talk about Big Data, what do we really mean? Toward a more precise definition of Big Data // Frontiers in Big Data. – 2024. – Vol. 7. – Article 1441869. DOI: 10.3389/fdata.2024.1441869.

8. Bhatore S., Mohan L., Reddy Y.R. Machine learning techniques for credit risk evaluation: a systematic literature review // Journal of Banking and Financial Technology. – 2020. – Vol. 4, Issue 1. – P. 111-138. DOI: 10.1007/s42786-020-00020-3.

9. Theodorakopoulos L., Theodoropoulou A., Bakalis A. Big data in financial risk management: evidence, advances, and open questions: a systematic review // Frontiers in Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 8. – Article 1658375. DOI: 10.3389/frai.2025.1658375.

10. Mhlanga D. The role of big data in financial technology toward financial inclusion // Frontiers in Big Data. – 2024. – Vol. 7. – Article 1184444. DOI: 10.3389/fdata.2024.1184444.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son Qarori “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” // Lex.uz. – URL: https://lex.uz/docs/-7158604

12. European Banking Authority. Report on Big Data and Advanced Analytics // EBA Report EBA/REP/2020/01. – Paris: EBA, January 2020.

13. Baesens B., Van Gestel T., Viaene S., Stepanova M., Suykens J., Vanthienen J. Benchmarking state-of-the-art classification algorithms for credit scoring // Journal of the Operational Research Society. – 2003. – Vol. 54, Issue 6. – P. 627-635.

14. Chen T., Guestrin C. XGBoost: A Scalable Tree Boosting System // Proceedings of the 22nd ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining (KDD ‘16). – San Francisco, 2016. – P. 785-794. DOI: 10.1145/2939672.2939785.

15. Breiman L. Random Forests // Machine Learning. – 2001. – Vol. 45, Issue 1. – P. 5-32. DOI: 10.1023/A:1010933404324.

16. LeCun Y., Bengio Y., Hinton G. Deep learning // Nature. – 2015. – Vol. 521. – P. 436-444. DOI: 10.1038/nature14539.

17. Lundberg S.M., Lee S.-I. A Unified Approach to Interpreting Model Predictions // Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS). – 2017. – Vol. 30. – P. 4765-4774.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTGA XORIJIY INVESTITSIYA VA KREDITLARNI JALB QILISH VA MOLIYALASHTIRISH

Narzullayeva Xilola Abdukomilovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining mustaqil izlanuvchisi
E-mail: xilolaabdukomilovna@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6832-8792

Annotatsiya. *Maqolada investitsiya muhitining jozibadorligini oshirishning zarurligi asoslangan, 2021-2025-yillarda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi va o‘sish sur’atlari, asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari, yangi asosiy fondlarni yaratishga qaratilgan asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi, xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar soni va dinamikasi, kichik tadbirkorlik sub’yektlarining jami asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi va ulushi dinamikasi tahlil qilingan, xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar ustav fondining minimal miqdorini shakllantirish talablari va uning o‘zgarishi tadqiq etilgan. Tadqiqot natijalari asosida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va moliyalashtirishni takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *investitsiya, xorijiy investitsiya, kredit, moliyalashtirish, investitsiya muhiti, investitsion jozibadorlik, qo‘shma korxonalar, yalpi ichki mahsulot, kichik tadbirkorlik, asosiy kapital, ustav fondi.*

ПРИВЛЕЧЕНИЕ И ФИНАНСИРОВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ И КРЕДИТОВ В ЭКОНОМИКУ УЗБЕКИСТАНА

Нарзуллаева Хилола Абдукомиловна

Независимый исследователь Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: xilolaabdukomilovna@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6832-8792

Аннотация. *В статье анализируются необходимость повышения привлекательности инвестиционного климата, объем и темпы роста инвестиций в основной капитал в 2021-2025 годах, источники финансирования инвестиций в основной капитал, объем иностранных инвестиций и займов в основной капитал, направленных на создание нового основного капитала, количество и динамика предприятий с иностранными инвестициями, динамика объема и доли инвестиций в совокупный основной капитал малых хозяйствующих субъектов, требования к формированию минимального уставного капитала предприятий с иностранными инвестициями и его изменения. На основе результатов исследования разработаны предложения и рекомендации по повышению привлекательности и финансирования иностранных инвестиций.*

Ключевые слова: *инвестиции, иностранные инвестиции, кредит, финансирование, инвестиционный климат, инвестиционная привлекательность, совместные предприятия, валовой внутренний продукт, малый бизнес, основной капитал, уставный капитал.*

ATTRACTING AND FINANCING FOREIGN INVESTMENTS AND LOANS INTO THE ECONOMY OF UZBEKISTAN

Narzullaeva Khilola Abdukomilovna

Independent Researcher at Tashkent State University of Economics

E-mail: xilolaabdukomilovna@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6832-8792

Abstract. *This article analyzes the need to improve the attractiveness of the investment climate, the volume and growth rate of fixed investment in 2021-2025, sources of financing for fixed investment, the volume of foreign investment and loans in fixed capital aimed at creating new fixed capital, the number and dynamics of enterprises with foreign investment, the dynamics of the volume and share of investments in the total fixed capital of small business entities, requirements for the formation of the minimum authorized capital of enterprises with foreign investment and its changes. Based on the research results, proposals and recommendations for increasing the attractiveness and financing of foreign investment are developed.*

Key words: *investments, foreign investments, credit, financing, investment climate, investment attractiveness, joint ventures, gross domestic product, small business, fixed capital, authorized capital.*

Kirish

O‘zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiya va kreditlarni jalb qilishning dolzarbligi bugungi kunda strategik ahamiyatga ega. Buni bir nechta asosiy omillar bilan qisqacha izohlash mumkin. Birinchidan, tyexnologik yangilanish va modernizatsiya qilish, ikkinchidan, yangi ish o‘rinlarini yaratish, uchinchidan eksport salohiyatini oshirish va to‘rtinchidan infratuzilmani rivojlantirish uchun zarur. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning Savdo va taraqqiyot konferensiyasi (UNCTAD)ning hisobot ma’lumotlariga ko‘ra, “2025-yilda xalqaro loyihalarni moliyalashtirish qiymati 16 foizga va bitimlar soni 12 foizga kamaydi – bu ketma-ket to‘rtinchi yil pasayish bo‘lib, 2019-yilgi darajaga yetdi. Shu bilan birga, global qiymat zanjirlariga bog‘liq va to‘qimachilik, elektronika va mashinasozlik kabi tarif xavflariga duchor bo‘lgan sohalarda loyihalar soni keskin – 25 foizga kamaydi. Xalqaro infratuzilma loyihalari 10 foizga kamaydi” [1]. Fikrimizcha, moliyaviy sharoitlarning yumshashi va chegaralararo tranzaksiyalarning qayta tiklanishi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar biroz oshishi mumkin. Biroq, UNCTAD ekspertlarining fikriga ko‘ra, haqiqiy investitsiya faoliyati geosiyosiy keskinliklar, siyosatdagi noaniqlik va global iqtisodiy parchalanish bilan cheklanadi. Muvofiqlashtirilgan choralarsiz global investitsiyalar bir nechta mintaqalar va sohalarda to‘planib qolish xavfini tug‘diradi. Bunday tendensiya investitsiya muhitining jozibadorligini oshirish orqali xorijiy investitsiya va kreditlarni samarali jalb qilish va uning moliyaviy ta’minotini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Prof. Liesbeth Colen ilmiy izlanishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Uning fikriga ko‘ra, “O‘tish davri mamlakatlarida iqtisodiyotni liberallashtirish jarayoni to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish tizmini takomillashtirishning muhim omili hisoblanadi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri kapitalni to‘plash va texnologik nou-xau orqali milliy korxonalarga texnologiyalar va bilimlarni jalb qilinishi iqtisodiy o‘sishning barqaror sur’atlarini ta’minlaydi” [2]. Haqiqatdan ham bunday yondashuv, ayniqsa rivojlanayotgan va o‘tish davrida bo‘lgan iqtisodiyotlar uchun juda muhim, chunki bu mamlakatlar ko‘pincha ichki resurslardan foydalana olishda cheklangan va tashqi investitsiyalarni jalb qilish orqali ularga zarur bo‘lgan texnologiyalar va boshqaruv tajribalarini o‘zlashtirishi mumkin.

G.M.Galeeva fikriga ko‘ra, “to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning asosiy omillari bozorlar va resurslarga kirishdir. Chet el kapitalining faqat ayrim mintaqalarda va ayrim tarmoqlarda kontsentratsiyasi boshqa mintaqalar iqtisodiyotining rivojlanishini cheklaydi, birinchi navbatda sanoati rivojlanmagan mintaqalar iqtisodiyotiga ta’sir qiladi” [3]. Olimning fikriga ko‘ra, xorijiy investitsiyalarning faqat ayrim mintaqalarga yoki tarmoqlarga qaratilishi boshqa mintaqalarda iqtisodiy rivojlanishning cheklanishiga olib keladi.

Jiyun Cao o‘zining ilmiy tadqiqotida so‘nggi yillarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar xalqaro savdoda ustunlikka ega bo‘layotganini ko‘rsatib bergan. Shuningdek kasaba uyushmalarining mavjudligi sababli mehnat bozori kamchiliklarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar uchun rag‘batlantirishi mumkinligini va mamlakat investitsion jozibadorligini oshirishga xizmat qilishini

ilmiy asoslab berishgan [4]. Fikrimizcha, Jiyun Caoning ushbu xulosasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar xalqaro savdoda ustunlikka ega bo‘layotganini ko‘rsatib bergan va har tomonlama to‘liq yorita olgan, ammo qo‘shimcha sifatida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmini aniqlash va solishtirishda qiyosiy tahlil usullaridan samarali foydalanish, guruhlarga ajratgan holda taqqoslash uni yanada to‘ldirgan bo‘lar edi.

Professor D.G‘.G‘ozibekov - “Xorijiy investitsiyalar bir iqtisodiyot subyekti kapitalini o‘zga iqtisodiyotga muayyan muddatga bog‘lash bo‘lib, ichki investitsiyalardan risklar kengligi bilan farqlangan holda, huquqiy sharoitlarning, investitsiya muhitining o‘zgarishi bilan tavsiflanadi va natijada mamlakatlar va mintaqalar bo‘ylab kapital ko‘chishi yuz beradi” [5] deb ta’rif bergan. Fikrimizcha, xorijiy investitsiyalar ichki investitsiyalardan farqli o‘laroq, risklar kengligi va huquqiy sharoitlarning o‘zgarishi bilan tavsiflanadi. Bu, ayniqsa, investorlar uchun yangi bozor va iqtisodiy sharoitlarga moslashishni talab qiladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar mamlakatlar uchun iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda katta rol o‘ynaydi. Bu investitsiyalar nafaqat iqtisodiy o‘sishni, balki texnologiyalarni rivojlantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, eksportni oshirish, ijtimoiy va ekologik taraqqiyotni ham rag‘batlantiradi. Shuningdek, ular moliyaviy tizimning mustahkamlanishi va davlat budjetining qo‘llab-quvvatlanishiga xizmat qiladi.

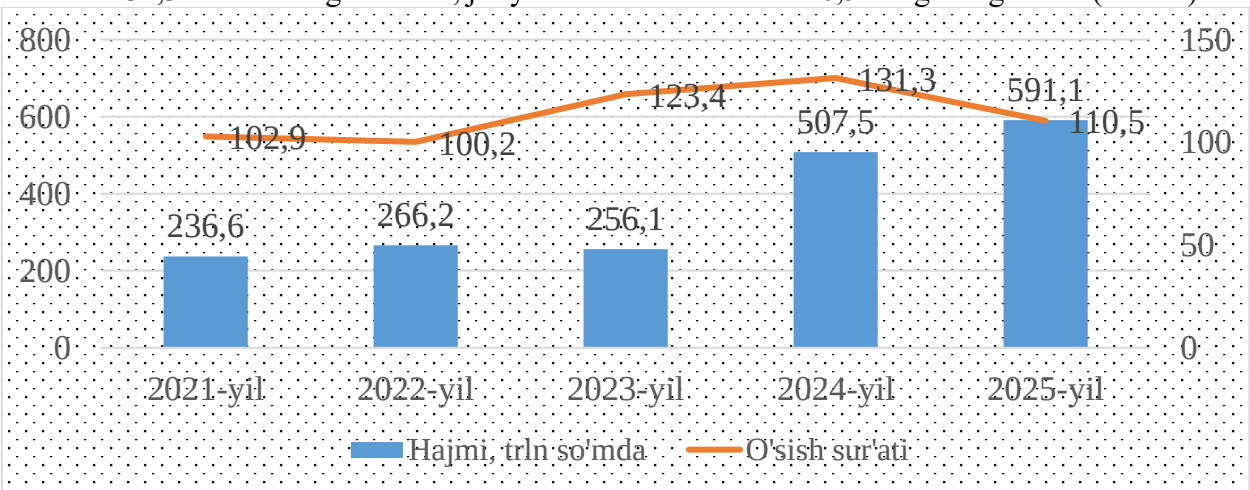
Tadqiqot metodologiyasi.

Maqolada mantiqiy abstraksiya, tizimli tahlil, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan bo‘lib, tadqiqot jarayonida foydalanilgan nazariy hamda statistik materiallarning ishonchliligi vakolatli tashkilotlar tomonidan tasdiqlanganligi bilan izohlanadi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

O‘zbekiston uchun investitsiya muhitining jozibadorligini oshirishning zarurligi quyidagi omillar bilan xususiyatlanadi:

1. Iqtisodiy rivojlanish va barqaror o‘sishni ta’minlash. Investitsiyalar – iqtisodiyotdagi ustuvorlikdan biri. Yaxshi investitsiya muhiti kelajakdagi iqtisodiy o‘sishni har tomondan qo‘llab-quvvatlaydi, yangi biznes loyihalar paydo bo‘ladi, ish o‘rinlari yaratiladi. Bu alohida strategik ahamiyatga ham ega, chunki iqtisodiyot xalqaro va milliy sarmoya bilan rivojlanadi. 2021-2025-yillar davomida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar 236,6 trln. so‘mdan 591,1 trln so‘mga yetdi va ularning hajmi qariyb 2,5 barobarga ko‘paydi. So‘nggi besh yil mobaynida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning o‘sish sur’atlari o‘sib borish tendensiyasiga ega bo‘lib, 2024-yilda eng yuqori o‘sish sur’ati – 131,3 foiz kuzatilgan bo‘lsa, joriy davrda o‘sish sur’ati 110,5 foizga teng bo‘ldi (1-rasm).

1-rasm. 2021-2025-yillarda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi va o‘sish sur’ati [6]

Bunday holat:

– birinchidan, korxonalar, tarmoqlar va iqtisodiyotning moddiy-texnik bazasini yaratish va

yangilash uchun ajratiladigan mablag‘larning uzoq muddat foydalaniladigan asosiy vositalarga yo‘naltirilayotganligini bildiradi va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va intensivligini ta’minlash nuqtai nazaridan ijobiy holatdir;

– ikkinchidan, investitsiyalarning mashina, asbob-uskunalar, transport vositalari, jihoz va xo‘jalik inventarini sotib olishga, asbob-uskunalarni montaj qilishga va boshqa kapital ishlarga qilingan xarajatlarning ko‘payib borayotganligini anglatadi va real sektorni rivojlantirish jihatidan ijobiydir;

– uchinchidan, asosiy vositalar yangilansa, ishlab chiqarish quvvatlari oshadi va iqtisodiyotda o‘sish yuzaga keladi. Qurilish, modernizatsiya, yangi korxonalar – barchasi mehnat bozorini qo‘llab-quvvatlaydi. Innovatsiya, avtomatlashtirish va raqamlashtirish uchun asosiy kapitalga sarmoya zarur. Yangilangan uskuna va texnologiyalar arzon, tez va sifatli mahsulot ishlab chiqarishga yordam beradi. Yo‘llar, logistika, energetika obyektlari iqtisodiyotning barcha sohalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Investitsiya muhiti jozibadorligini tadqiq etishda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tarkibini tahlil qilishning ahamiyati yuqori bo‘lib, bunda korxona yoki mamlakat iqtisodiyotining “moliyaviy salomatligi” va rivojlanish strategiyasini tushunish uchun eng muhim vositalardan biridir. Tahlil investitsiyalarning qancha qismi xususiy mablag‘lar (foyda va amortizatsiya) va qancha qismi jalb qilingan mablag‘lar (kreditlar, investitsiya fondlari) hisobiga amalga oshirilayotganini ko‘rsatadi. Agar xususiy mablag‘lar ulushi yuqori bo‘lsa – korxona moliyaviy jihatdan barqaror va tashqi qarzlarga bog‘lanib qolmagan. Agar jalb qilingan mablag‘lar ko‘p bo‘lsa – bu kengayishdan dalolat berishi mumkin, ammo moliyaviy xatar (qarzni qaytarish majburiyati) ham yuqori bo‘ladi.

Davlatning iqtisodiyotdagi rolini baholash uchun manbalar tarkibida markazlashgan mablag‘lar (byudjet mablag‘lari) va markazlashmagan mablag‘lar nisbati ko‘riladi. Byudjet mablag‘larining kamayishi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning ko‘payishi iqtisodiyotning bozor tamoyillariga o‘tayotganini va investitsion muhit yaxshilanayotganini anglatadi. Kreditlarning investitsiya tarkibidagi ulushi bank tizimining real sektorni qanchalik qo‘llab-quvvatlayotganini ko‘rsatadi. Foiz stavkalarining investitsiyalarga ta’sirini aynan shu yerda ko‘rish mumkin (1-jadval).

1-jadval

2021-2025-yillarda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tarkibi (foiz hisobida) [7]

№	Asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil
1.	Respublika byudjeti mablag‘lari	8,8	7,8	5,8	4,6	4,7
2.	Korxona va tashkilotlar mablag‘lari	29,1	31,3	24,1	17,6	15,3
3.	Aholi mablag‘lari	9,0	9,5	9,5	6,4	6,3
4.	Xorijiy investitsiya va kreditlar	42,7	41,6	53,4	67,6	71,4
5.	Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi	1,3	0,9	0,4	0,8	0,4
6.	Tijorat bank kreditlar va boshqa qarz mablag‘lari	8,0	7,8	6,3	2,6	1,9
Jami		**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Yuqoridagi jadval ma’lumotlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish quyidagi xulosalarni beradi:

– tashqi investitsiyalarga bog‘liqlikning keskin ortishi. Eng ko‘zga tashlanadigan tendensiya – xorijiy investitsiya va kreditlar ulushining o‘sishidir. 2021-yildagi 42,7 foizdan 2025-yilga kelib 71,4 foizgacha ko‘tarilgan. Bundan tendensiya iqtisodiyot “tashqi moliyalashtirish” modeliga o‘tganligini bildiradi. Bu bir tomondan mamlakatning xalqaro investitsion jozibadorligi oshganini anglatsa, ikkinchi tomondan iqtisodiy barqarorlikning tashqi omillarga (global bozor, geosiyosat) bog‘liqligi kuchayganidan dalolat beradi.

– ichki resurs bazasining cheklanishi. Korxona va tashkilotlarning o‘z mablag‘lari ulushi ikki baravarga, ya’ni 2021-yildagi 29,1 foizdan 2025-yilda 15,3 foizgacha kamaygan. Bunday holat korxonalarning o‘z-o‘zini moliyalashtirish imkoniyati pasayganligini ko‘rsatadi va bu sof foydaning kamayishi yoki ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Korxonalar

modernizatsiya uchun ichki zaxiralardan ko‘ra ko‘proq tashqi qarzga tayanmoqda.

– davlatning “investor” sifatidagi rolining qisqarishi. Respublika byudjeti va Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘larining ulushi izchil kamayib bormoqda (byudjet: 8,8 foizdan 4,7 foizgacha). Bu iqtisodiyotni liberallashtirish va davlat xarajatlarini optimallashtirish siyosatining natijasidir. Davlat to‘g‘ridan-to‘g‘ri investor rolidan voz kechib, xususiy va xorijiy kapital uchun maydon bo‘shatib bermoqda.

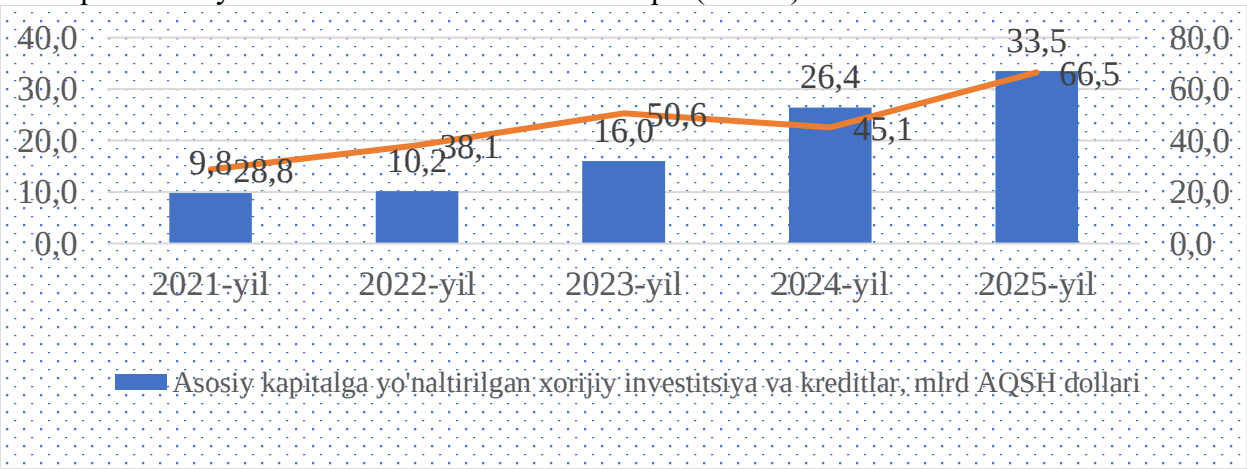
– bank tizimining investitsion faollikdagi inqirozi. Eng xavotirli ko‘rsatkich – tijorat banklari kreditlarining ulushi 2021-yildagi 8,0 foizdan 2025-yilda atigi 1,9 foizga tushib qolgan. Ichki bank tizimi asosiy kapitalni moliyalashtirishda o‘z mavqeini deyarli yo‘qotgan. Bunga banklardagi resurs bazasining qimmatligi (yuqori foiz stavkalari) yoki banklarning uzoq muddatli "investitsion" kreditlardan ko‘ra qisqa muddatli “iste’mol” kreditlariga e’tibor qaratayotgani sabab bo‘lishi mumkin.

– aholi investitsiyalarining passiv dinamikasi. Aholi mablag‘lari ulushi ham 9,0 foizdan 6,3 foizga tushgan. Bu uy-joy qurilishi va kichik tadbirkorlikda aholining investitsion faolligi sekinlashganini ko‘rsatadi.

Jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, investitsiyalar tarkibida tashqi manbalarga (investitsiyalarga) yo‘naltirilgan model shakllangan. Xorijiy kreditlar ulushining haddan tashqari yuqoriligi (70 foizdan baland) kelajakda valyuta riskini oshiradi. Ichki bank va korxona mablag‘larining kamayishi iqtisodiyotning “ichki immuniteti” pastligini anglatadi. Shu munosabat bilan, fikrimizcha, mahalliy korxonalarning foydasini investitsiyaga yo‘naltirishni rag‘batlantirish (soliq imtiyozlari orqali); tijorat banklarining uzoq muddatli investitsion kreditlar berish imkoniyatini kengaytirish (fond bozorini rivojlantirish orqali) hamda investitsiyalar tarkibida xorijiy kapital va ichki mablag‘lar o‘rtasidagi muvozanatni (kamida 50/50 yoki 60/40 nisbatda) tiklash choralarini ko‘rish zarur, deb hisoblaymiz.

Umuman olganda, mazkur dinamika investitsiyalarni moliyalashtirishda tashqi manbalar ustuvorligi shakllanayotganini ko‘rsatadi. Bu ijobiy jihat sifatida qo‘shimcha moliyaviy resurslar jalb etilishini ta’minlasa-da, kelgusida makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash uchun ichki moliyaviy manbalarni, xususan, bank-kredit tizimi va korporativ sektor imkoniyatlarini kengaytirish, investitsiyalarni diversifikatsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish. O‘zbekiston hozirda global bozorlarda loyiha va imkoniyatlarni taqdim qilish imkoniyatiga ega. Masalan, davlat tomonidan yangi qonunlar qabul qilinmoqda (“Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi), raqamli platforma orqali tashabbuslar jadal tasdiqlanmoqda va byurokratik to‘siqlar kamaytirilmoqda. Shuningdek, xorijiy investorlar bilan muntazam muloqot qilish uchun xorijiy investorlar kengashi tashkil etilgan. Investitsiyalar orqali O‘zbekistonga xalqaro tajriba, texnologiya va bilim ham kirib keladi. Jalb qilinayotgan xorijiy investitsiya va kreditlar asosiy kapitalni yangilash orqali iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini moliyalashtirishda muhim omil bo‘lmoqda (2-rasm).

2-rasm. 2021-2025-yillarda yangi asosiy fondlarni yaratishga qaratilgan asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar [8]

Ushbu jadval iqtisodiyotning global kapital bozoriga integratsiyalashuvi va xorijiy kapitalning

sifat jihatidan o‘zgarishini aks ettiradi. Jadvaldagi ikkita asosiy ko‘rsatkichning o‘zaro bog‘liqligini ilmiy jihatdan quyidagicha tahlil qilish mumkin:

– xorijiy investitsiyalar oqimining jadal o‘sishi. Birinchi qatorda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan jami xorijiy investitsiya va kreditlarning hajmi 2021-yildagi 9,8 birlikdan 2025-yilga kelib 33,5 birlikkacha, ya’ni 3,4 baravarga oshgan. Bu ko‘rsatkich mamlakatning tashqi investitsion jozibadorligi keskin oshganini va xalqaro moliya institutlarining ishonchi ortganini anglatadi. Bunday o‘sish sur’ati iqtisodiyotning ekstensiv rivojlanishdan intensiv rivojlanish bosqichiga o‘tayotganidan dalolat beradi.

– xorijiy investitsiyalar tarkibidagi sifat o‘zgarishi (to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar). Ikkinchi qator – jami xorijiy mablag‘lar tarkibida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning ulushini ko‘rsatadi. U 2021-yildagi 28,8 foizdan 2025-yilda 66,5 foizgacha ko‘tarilgan. Bu jadvalning eng muhim nuqtasidir. Odatda, xorijiy mablag‘lar ikki xil bo‘ladi: kreditlar (qaytarilishi kerak bo‘lgan qarz) va to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar (investorning o‘zi tavakkal qilib olib kelgan mablag‘i). To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar ulushining 2,3 baravarga ortishi mamlakat iqtisodiyoti uchun “qarz yuki” kamayib, “sheriklik kapitali” ko‘payayotganini anglatadi. Investor faqat pul emas, balki yangi texnologiya va menejmentni ham olib kelgan.

– 2024-yilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar ulushining ma’lum darajada pasayishi (45,1 foiz) investitsiya tarkibida vaqtinchalik qarz mablag‘lari ulushi ortishi bilan izohlanishi mumkin. Biroq 2025-yilda ushbu ko‘rsatkichning keskin o‘sishi investitsiya siyosatining yanada samaralilashganini va investorlar ishonchining mustahkamlanganini bildiradi.

Jadval asosida iqtisodiy rivojlanishning uchta asosiy bosqichini ajratish mumkin: 2021-2022-yillar (tayyorgarlik bosqichi)da investitsiyalar hajmi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar ulushi barqaror, ammo sekin o‘sgan. Bu davrda asosiy urg‘u institusional islohotlarga berilgan; 2023-2024-yillar (o‘tish bosqichi)da xorijiy investitsiyalar hajmida katta sakrash (16,0 dan 26,4 ga) kuzatilgan. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar ulushi esa 50% atrofida muvozanatlashgan. Bu yirik davlat loyihalariga xorijiy kapital faol jalb qilinganini ko‘rsatadi; 2025-yil (sifat bosqichi)da to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar ulushi rekord darajaga (66,5%) chiqqan. Bu iqtisodiyotning tashqi qarzga bo‘lgan ehtiyoji kamayib, xususiy xorijiy kapitalning iqtisodiyotdagi roli hal qiluvchi darajaga yetganini anglatadi.

Bunday tendensiya mamlakatning to‘lov balansini yaxshilaydi va davlatning tashqi qarz yukini kamaytirishga xizmat qiladi. Chunki to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar – bu qaytarib berilishi shart bo‘lgan qarz emas, balki mamlakat ichida yaratilgan va ishlayotgan yangi korxonalar, ish o‘rinlari va soliq tushumlari demakdir.

3. Qonunchilik va institusional islohotlar. Huquqiy bazaga e’tibor berish juda muhim: sarmoyadorlar huquqlari himoyalangan, bitimlar bajarilishi, bahslar sud orqali hal qilinishi kafolatlangan bo‘lishi kerak. Masalan, Toshkent xalqaro arbitraj markazi tashkil etilgan va bu investorlar uchun muhim mexanizmdir. Xalqaro tashkilotlar ham bu sohani ko‘rib chiqib, islohotlar yo‘lini taklif qilmoqda. Huquqiy va institusional mexanizmlar takomillashtirilsa, investitsiyalash riski pasayadi va yanada ko‘proq investitsiyalar kirib kelishi mumkin. Bunda asosiy e’tibor xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning muhim shakli hisoblangan qo‘shma korxonalar tashkil etishning qonuniy jihatlariga qaratilishi zarur. 2019-yilga qadar mamlakatimiz hududida chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar tashkil etish uchun ustav fondining (ustav kapitalining) kamida 30 foizini chet el investitsiyalari tashkil etishi zarur edi. 30 foizlik minimal chegara iqtisodiy nazariya va amaliyot nuqtai nazaridan bir qancha to‘siqlarni yuzaga keltirgan. Birinchidan, kirish to‘siqlarining yuqoriligi. Iqtisodiy nazariyaga ko‘ra, bozorga kirish uchun qo‘yilgan har qanday qat’iy ma’muriy cheklov raqobatni kamaytiradi. Ikkinchidan, mablag‘ taqchilligi. Ko‘pgina innovasion startaplar yoki xizmat ko‘rsatish sohasidagi kompaniyalar katta kapital bilan emas, balki nou-xau bilan kirib keladi. Ular uchun 30 foizlik ulushni naqd pul yoki mulk ko‘rinishida shakllantirish ortiqcha moliyaviy yuk bo‘lgan. Uchinchidan, diversifikatsiya va tavakkalchilik. Investorlar odatda yangi va notanish bozorlarga kirishda “bosqichma-bosqich strategiya”dan foydalanadilar. To‘rtinchidan, ehtiyotkorlik prinsipi. Chet el investori dastlab kichik ulush (masalan, 10-15%) bilan kirib, biznes muhitini

o‘rganmoqchi bo‘ladi. 30 foizlik majburiyat esa investorni hali o‘zi ishonchi komil bo‘lmagan bozorga kattaroq mablag‘ tikishga majbur qilgan. Bu esa tavakkalchilikni oshirib, ko‘plab potensial hamkorlarni to‘xtatib qolgan. Beshinchidan, kapital tuzilmasining nomutanosibligi. Korporativ boshqaruvda kapital tuzilmasi korxonaning ehtiyojidan kelib chiqib shakllanishi lozim. Agar mahalliy hamkor kuchli moddiy bazaga ega bo‘lsa-yu, xorijiy hamkor faqat texnologiya olib kirsa, texnologiyaning qiymati kapitalning 30 foiziga yetmasligi mumkin edi. Natijada, korxonani qo‘shma korxona sifatida ro‘yxatdan o‘tkazish uchun sun’iy ravishda kapitalni ko‘paytirish yoki xorijiy ulushni asossiz oshirishga to‘g‘ri kelgan. Oltinchidan, imtiyozlardan foydalanishdagi tengsizlik. O‘sha davrdagi qonunchilikka ko‘ra, qo‘shma korxona maqomiga ega korxonalarga katta soliq va bojxona imtiyozlari berilgan. 30 foizlik chegara tufayli 29 foiz ulushga ega investor bilan 30 foiz ulushga ega investor o‘rtasida keskin farq (diskriminatsiya) yuzaga kelgan. Bu bozordagi tabiiy muvozanatni buzib, investitsiyalarni iqtisodiy samadorlik uchun emas, balki “imtiyoz olish” uchun yo‘naltirilishiga sabab bo‘lgan. Qolaversa, Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg‘armasi va boshqa nufuzli xalqaro tashkilotlar tomonidan tavsiya etilgan me’yorga muvofiq, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona deganda ustav kapitalida kamida 10 foiz chet el investitsiyasi bo‘lgan korxona tushuniladi. Aksariyat taraqqiy etgan va rivojlanayotgan mamlakatlarda ham ushbu chegara amal qiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, *O‘zbekistonda investitsion muhit jozibadorligini oshirish va xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish maqsadida chet el investitsiyalari ishtirokida tashkil etiladigan korxonalar aksiyalari va ustav fondidagi chet el investitsiyalar ulushining eng kam miqdorini 30 foizdan 15 foizga kamaytirish, istiqbolda esa ushbu ko‘rsatkichni 10 foiz darajasida belgilash maqsadga muvofiqdir.* Ilmiy nuqtai nazardan, 30 foizlik chegaraning bekor qilinishi va 15 foizga tushirilishi (hamda minimal ustav kapitali miqdorining kamaytirilishi), kelajakda ushbu ko‘rsatkichni 10 foiz qilib belgilash investitsiya muhitining jozibadorligini yanada yaxshilaydi. Bunday qadam to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimining diversifikatsiyalanishiga, kichik va yuqori texnologik kompaniyalarning kirib kelishiga hamda mamlakatning xalqaro reytinglar va indekslar (Iqtisodiy samaradorlik, Global raqobatbardoshlik, Boshqaruv sifati, Global innovatsiyalar indeksi)dagi mavqei yaxshilanishiga xizmat qildi. Bunday o‘zgarish investorga “majburiyat” emas, balki “tanlov” berish orqali bozor jozibadorligini yanadi oshiradi. Buni quyidagi 2-jadval asosida ko‘rib chiqamiz:

2-jadval

Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar ustav fondining minimal miqdorini shakllantirish talablari va uning o‘zgarishi [9]

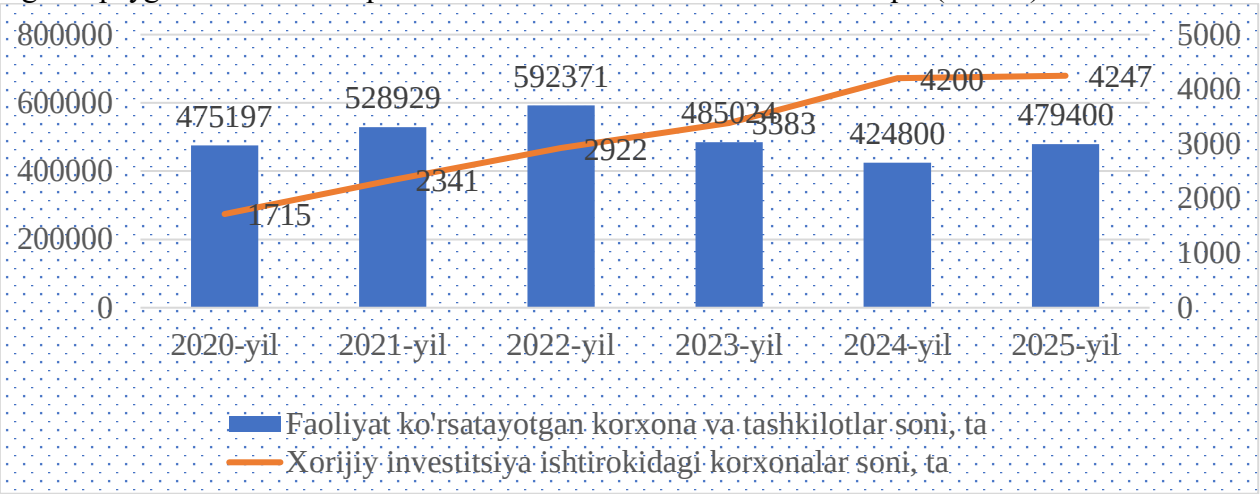
Ko‘rsatkich	**30 foizlik tartib (eski)**	**15 foizlik tartib (amaldagi)**	**10 foizlik tartib (istiqbolda)**
Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar uchun ustav fondining minimal miqdori	150 000 AQSH dollari	400 mln. so‘m	400 mln. so‘m
Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalarda chet el investitsiyalarining minimal ulushi	45 000 AQSH dollari	60 mln. so‘m	40 mln. so‘m
Investor uchun risk darajasi	Yuqori (kapital konsentratsiyasi)	O‘rtacha	Past (diversifikatsiya imkoni)
Kichik investorlar soni	Cheklangan	Kengaygan	Maksimal
Mahalliy sheriklar ulushi	70 foizgacha	85 foizgacha	90 foizgacha

Minimal ulushning kamayishi bir vaqtning o‘zida ko‘proq xorijiy kompaniyalarni jalb qiladi. 30 foizlik talabda 10 ta investor kelgan bo‘lsa, 10 foizlik talabda nazariy jihatdan 30 tagacha investor kichik ulushlar bilan bozorga kirishi mumkin. Ko‘p hollarda xorijiy kompaniyalar katta pul emas, balki nou-xau va texnologiya olib kirishni xohlaydi. 30 foizlik cheklov texnologiyaning qiymati kapitalning uchdan biriga yetmagan hollarda to‘siq bo‘lar edi. 10-15 foizlik chegara innovasion kompaniyalarga yengillik beradi. Minimal ulushning pastligi mahalliy tadbirkorlarga korxona ustidan nazoratni (85-90%) saqlab qolgan holda xorijiy kapitalni jalb qilish imkonini beradi. Ulushning 30 foizdan 15 foizga,

keyinchalik 10 foizga tushirilishi investitsiyaviy jozibadorlikni ta’minlaydi. Bu nafaqat kapital miqdorini, balki investorlar “sifati” va “soni”ni oshirishga xizmat qiladi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) va Xalqaro valyuta jamg‘armasi (XVJ) metodologiyasiga ko‘ra, 10 foizlik ulush – bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiya deb tan olinishi uchun minimal ko‘rsatkich hisoblanadi. Agar ulush 10 foizdan past bo‘lsa, bu “portfel investitsiyasi” (shunchaki foyda olish uchun sotib olingan aksiya) hisoblanadi. Agar ulush 10 foiz va undan yuqori bo‘lsa, bu investorning korxona boshqaruvida strategik ishtirok etish niyati borligini anglatadi. 10 foizlik chegaraning belgilanishi O‘zbekiston statistikasini xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashtiradi va mamlakatning investitsiyaviy reyting (indeks)lardagi o‘rnini yanada yaxshilaydi.

2020-2025-yillarda O‘zbekistonda faoliyat ko‘rsatayotgan korxona va tashkilotlar soni 4203 taga ko‘paygan bir sharoitda qo‘shma korxonalar soni ham o‘sib bormoqda (3-rasm).

3-rasm. 2020-2025-yillarda xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar soni va dinamikasi [10]

Jadvalda eng e’tiborli jihat – xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar sonining har yili izchil oshib borishidir. 2020-yildagi 1715 tadan 2025-yilga kelib, 4247 tagacha ko‘paygan. Bu qariyb 2,5 baravarlik o‘sish demakdir. Ushbu o‘sish yuqorida biz muhokama qilgan “investitsiyaviy ostona”ning pasaytirilishi (30 foizdan 15 foizga) va biznes muhitining liberallashtirilishi natijasidir. Kichik ulush bilan kirish imkoniyati ko‘proq xorijiy sub’yektlarni bozorga jalb qilgan. 2020-yilda xorijiy korxonalar jami korxonalarning bor-yo‘g‘i 0,4 foizini tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib bu ko‘rsatkich 1,0 foizga yetgan. Xorijiy korxonalar ulushining 1 foizga yetishi ijobiy ko‘rsatkich, biroq rivojlanayotgan davlatlar uchun bu raqamni 3-5 foizgacha olib chiqish imkoniyati mavjud. Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar ustav fondida xorijiy investitsiyalar ulushini 10 foizgacha tushirish taklifi, fikrimizcha, ushbu trendni yanada tezlashtiradi. Bu nafaqat yirik zavodlar, balki yuqori texnologik kichik va o‘rta xorijiy korxonalarning ko‘payishiga olib keladi. Xorijiy korxonalar sonining o‘sishi yangi ish o‘rinlari, zamonaviy boshqaruv va eksport salohiyatining oshishi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir. Garchi umumiy korxonalar soni 2023–2024-yillarda tebranishlar (kamayish) kuzatilgan bo‘lsa-da, xorijiy korxonalar soni o‘sishda davom etgan. Bu ichki iqtisodiy kon’yunkturadan qat’i nazar, xorijiy investorlarning O‘zbekiston bozoriga bo‘lgan strategik qiziqishi barqarorligini anglatadi.

4. Tarmoqlar: infratuzilma va maxsus iqtisodiy zonalar. Infratuzilma (transport, energetika, sanoat)ni rivojlantirish bilan investitsiya imkoniyatlari yanada kengayishi mumkin. Hozirda O‘zbekistonda 149 ta kichik sanoat zonasi va 21 ta erkin iqtisodiy zona faoliyat ko‘rsatmoqda. Maxsus iqtisodiy zonalar investorlarga turli moliyaviy imtiyozlar va preferensiyalar berish orqali jozibadorlikni oshiradi.

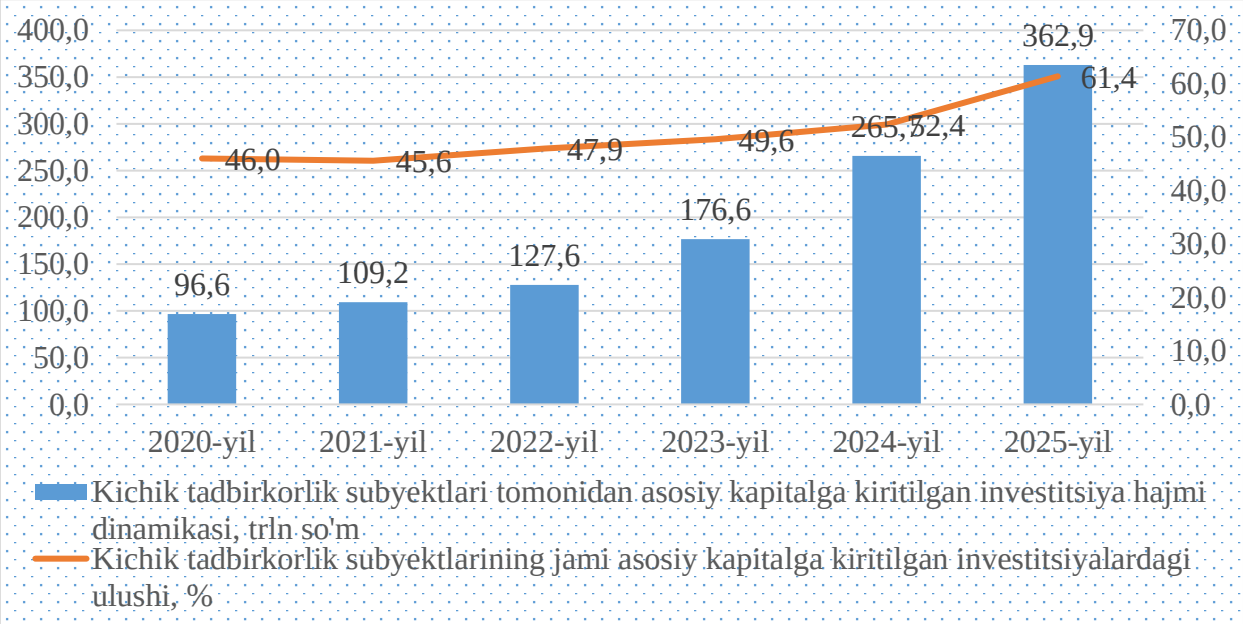
5. Shaffoflik va korrupsiyani kamaytirish. Korrupsiya, byurokratiya va qonunlardagi noaniqliklar – investorlar uchun katta to‘siqdir. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda shaffoflikni oshirish yo‘li bilan sarmoyadorlarga ishonch berish mumkin – bu investorlar uchun juda muhim jihatdir.

6. Risklarni boshqarish va investitsiyalarni kafolatlash. Investorlar uchun huquqiy xavf-

xatarlar (kontraktlar, bahslar)ni kamaytirish zarur. Shuningdek, davlat va xususiy sektor o‘rtasida hamkorlik imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Bu xalqaro va milliy investorlar uchun jozibadorlikni yanada oshiradi.

7. Iqtisodiy diversifikatsiya. Faqat bitta tarmoqqa (masalan, tabiiy resurslarga) tayyor bo‘lish yuqori xatarli. Investitsiya muhitini jozibador qilib diversifikatsiya qilish – boshqa sohalarga (IT-axborot texnologiyalari, sanoat, qishloq xo‘jaligi va h.k.) sarmoya kiritish imkoniyatlarini yaratadi. Bu ham mamlakat iqtisodiyoti uchun strategik ahamiyatga ega.

8. Kichik tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishning zarurligi va dolzarbligi. Kichik tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish zarurligi quyidagi asosiy yo‘nalishlarda ifodalanadi: iqtisodiy o‘sish va texnologik taraqqiyot; bandlik va daromadlar oshishi; innovatsiyalar va raqobatbardoshlikning kuchayishi; hududiy va tarmoq diversifikatsiyasi; soliq bazasining kengayishi; ijtimoiy barqarorlikning ta’minlanishi. Quyidagi 2.5-rasmda O‘zbekiston iqtisodiyotida kichik tadbirkorlikning investitsiyaviy faolligi keskin oshayotganini ko‘rsatadi. Rasmning birinchi qatori asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning mutlaq qiymati (trillion so‘mda) yildan-yilga tezlashib borayotganini ko‘rsatmoqda. 2020-yildagi 96,6 trln so‘mdan 2025-yilga kelib 362,9 trln so‘mgacha o‘sgan. 5 yil ichida investitsiyalar hajmi qariyb 3,7 baravarga oshgan. Bu iqtisodiyotda kapitallashuv jarayoni juda faol ketayotganini va kichik biznesning moliyaviy imkoniyatlari kengayganini anglatadi. Ikkinchi qatordagi foiz ko‘rsatkichlari jami investitsiyalar tarkibida kichik biznesning roli naqadar oshganini ko‘rsatadi. 2020-yilda kichik biznesning ulushi 46,0 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib, bu ko‘rsatkich 61,4 foizga yetgan. Bu iqtisodiyotning “markazlashmagan” holatga o‘tayotganini isbotlaydi. Ya’ni, investitsiyalar endilikda nafaqat davlat yoki yirik korxonalar hisobiga, balki asosan kichik va o‘rta biznes sub’yektlarining tashabbusi bilan amalga oshirilmoqda. 60 foizdan yuqori ko‘rsatkich – bu iqtisodiyotning drayveri to‘liq xususiy va kichik sektorga o‘tganining belgisidir.

4-rasm. Kichik tadbirkorlik sub’yektlarining jami asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi va ulushi dinamikasi [11]

Biroq, amaliyotda kichik tadkbirkorlik subyektlarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirish bilan bog‘liq muammolar mavjud. Jumladan, tijorat banklaridan kredit olishlarida garov ta’minoti bilan bog‘liq muammolar sohadagi investitsion loyihalarni faol moliyalashtirishga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu boisdan investitsiya loyihalarini moliyalashtirish jarayonida kafolat yoki kafillik sxemalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Qolaversa, kredit berish jarayonida bank uchun asosiy xavf – kreditni o‘z vaqtida qaytarmaslik xavfi. Shu bois banklar ko‘pincha kredit bo‘yicha qo‘shimcha kafolat yoki kafillik talab qiladi. Kafolat yoki kafillik – bu kredit miqdori va uning foizi uchun mol-mulk, aktiv yoki uchinchi shaxsning kafolat berishi tushuniladi va agar kredit oluvchi o‘z majburiyatlarini bajarmasa, bank kafolatdan foydalanish huquqiga ega bo‘ladi. Kafolat

yoki kafillik kredit riskini kamaytiradi va bank uchun qo‘shimcha kafolat yaratadi.

Xulosa va takliflar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, O‘zbekistonda investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish orqali xorijiy investitsiya va kreditlarni faol jalb qilish va moliyalashtirishni takomillashtirish bo‘yicha quyidagi xulosa va tavsiyalar muhim amaliy ahamiyatga ega:

1. O‘zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiya va kreditlarni jalb qilishning dolzarbligi bugungi kunda strategik ahamiyatga ega. Buni bir nechta asosiy omillar bilan qisqacha izohlash mumkin: mahalliy korxonalarni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash uchun katta miqdorda kapital talab etiladi. Xorijiy investitsiyalar nafaqat pul, balki yangi texnologiyalar va boshqaruv tajribasi) olib keladi. Bu esa mahsulot sifatini oshirib, tannarxini tushirishga xizmat qiladi; aholi soni jadal o‘sib borayotgan O‘zbekiston uchun yangi ish o‘rinlarini yaratish ijtimoiy zaruriyatdir. Xorijiy kapital ishtirokida tashkil etilgan korxonalar minglab fuqarolarni ish bilan ta’minlash imkonini beradi; xorijiy investorlar odatda tayyor sotuv bozorlariga ega bo‘lishadi. Ularning ishtiroki O‘zbekistonda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning jahon standartlariga mos kelishini va xalqaro bozorlarga chiqishini tezlashtiradi; yirik energetika, transport va logistika loyihalarini faqat davlat byudjeti hisobidan moliyalashtirish qiyin. Xalqaro moliyaviy institutlarning imtiyozli kreditlari va xususiy investitsiyalar ushbu sohalarni rivojlantirishning asosiy manbaidir.

2. Kafolat va kafillik – kredit xavfini baholashda muhim vosita hisoblanadi. Ular investitsiya faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va moliyalashtirishdagi barqarorlikni ta’minlaydi. Shu orqali banklar kichik va o‘rta tadbirkorlik subyektlariga ham kredit berishda xavfni kamaytirishi mumkin. Kichik tadbirkorlik sub’yektlari uchun garov muammosini kafolat va kafillik mexanizmlari orqali hal qilish – xalqaro amaliyotda eng samarali va ilmiy asoslangan yechimlardan biri hisoblanadi. Bu mexanizm “bank – tadbirkor – davlat (yoki uchinchi tomon)” uch burchagidagi manfaatlar muvozanatini ta’minlaydi. Odatda, kichik biznesda kredit olish uchun zarur bo‘lgan aktivlar (ko‘chmas mulk) yetishmaydi. Kafolat jamg‘armalari bu yerda “kredit ko‘prigi” vazifasini o‘taydi. Bank kredit berayotganda xavfni 100% o‘z zimmasiga olmaydi. Kafolat jamg‘armasi (masalan, “*Tadbirkorlikni rivojlantirish kompaniyasi” aksiyadorlik jamiyati*) xavfning 50 foizdan 75 foizgacha bo‘lgan qismini o‘z zimmasiga oladi. Tadbirkor o‘zining binosini bankka garovga qo‘yish o‘rniga, kafillikdan foydalansa, o‘sha binoni boshqa investitsiya loyihasi uchun mustaqil ishlatishi yoki sotishi mumkin. Yuqori texnologik (IT, startaplar) korxonalarda ko‘pincha bino yoki zavod bo‘lmaydi, faqat “intellektual mulk” bo‘ladi. Kafillik tizimi bunday “aktivsiz” korxonalarga kapital jalb qilishning yagona yo‘lidir. Kafolatlangan kreditlar banklar uchun past xavfli hisoblangani sababli, banklar bunday kreditlar bo‘yicha foiz stavkalarini 2-3 foizga pasaytirishi uchun ilmiy asos paydo bo‘ladi.

3. *Tadbirkorlik loyihalarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni kengaytirish maqsadida yirik tadbirkorlik subyektlariga ajratilgan kredit va lizingning 50 foizidan ortiq bo‘lmagan miqdorda “Tadbirkorlikni rivojlantirish kompaniyasi” aksiyadorlik jamiyati tomonidan kafolat yoki kafillik berish maqsadga muvofiqdir.* Chunki, davlat yoki davlat qo‘llab-quvvatlovchi moliya institutlari tomonidan berilgan kredit va lizinglarning 50 foizgacha bo‘lgan qismi uchun kafolat taqdim etilishi kichik tadbirkorlikni moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlashni ta’minlaydi. Yarim davlat kafolati bank uchun kredit xavfini pasaytiradi hamda kichik tadbirkorlik subyektlari uchun kredit olish imkoniyatlari kengayadi. Kafolat kredit olishni yengillashtiradi, bu esa tadbirkorlarni yangi loyihalarga sarmoya kiritishga jalb qiladi hamda kichik biznesning asosiy kapitalga investitsiya kiritishini rag‘batlantiradi. Investitsion loyihalarni moliyalashtirilishi kafolat orqali ta’minlansa, tadbirkorlik subyekti uchun moliyaviy risk kamayadi, bu esa investitsion muhitning barqarorligini oshiradi. 50 foizlik chegara – bank va davlat uchun xavfni muvozanatlashgan darajada saqlaydi. Kafolatning to‘liq summasini ta’minlash ehtimoliga qaraganda, resurslar samarali taqsimlanadi. Xulosa qilib aytganda, kichik tadbirkorlik subyektlarining kreditdan foydalanish imkoniyatini oshiradi, kredit riskini muvozanatlash orqali kamaytiradi, investitsiya faolligini rag‘batlantiradi va iqtisodiyotda asosiy kapitalga investitsiyalar kiritilishini kuchaytiradi. Davlat moliyaviy resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlaydi hamda iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikni oshiradi.

4. Tadbirkorlik subyektlarining investitsion loyihalarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni rag‘batlantirish maqsadida “Tadbirkorlikni rivojlantirish kompaniyasi” aksiyadorlik jamiyati tomonidan avval berilgan kafillikdan ijobiy foydalangan va yaxshi kredit tarixiga ega bo‘lgan tadbirkorlik subyektlariga amalda belgilangan kafillik miqdorini bir yarim baravargacha oshirish zarur. Ijobiy kredit tarixiga ega va kafolatdan samarali foydalangan subyektlar uchun kafolat limitini oshirish, ularni yangi investitsiya loyihalarini amalga oshirishga jalb qiladi va bu tadbirkorlarning moliyaviy faolligini kuchaytiradi hamda barqarorlikni ta’minlaydi. Ijobiy kredit tarixiga ega tadbirkorlar kreditlarni o‘z vaqtida qaytarish imkoniyati yuqori bo‘lgan subyektlar hisoblanadi va shu orqali bank hamda davlat moliyalashtiruvchi instituti uchun risk minimallashtiriladi. Kafolat limitini strategik tarzda oshirish, moliyaviy resurslarni ishonchli va samarali tadbirkorlarga yo‘naltirish imkonini beradi va bu davlat moliyasi hamda kafolat mexanizmlaridan samarali foydalanishni ta’minlaydi. Xulosa qilib aytganda, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy qo‘llab-quvvatlashdan samarali foydalangani va yaxshi kredit tarixiga ega bo‘lganlar uchun kafolat limitini 1,5 barobarga oshirish investitsion faollikni rag‘batlantiradi, kredit xavfini kamaytiradi, moliyaviy resurslarni samarali taqsimlashni ta’minlaydi hamda davlat kafolat mexanizmlarining samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Мировые потоки прямых иностранных инвестиций выросли после двух лет спада | Новости ООН. Доклад о мировых инвестициях за 2025 год.
2. Liesbeth Colen. Foreign direct investment as an engine for economic growth and human development: A review of the arguments and empirical evidence. January 2009 DOI: 10.4324/9780203076880 https://www. researchgate.net/publication/237244956
3. G.M.Galeeva. Problems of attracting foreign direct investment into the regional economy.// Journal of Physics: Conference Series, 1730(2021) 012118, 2020. – P. 8;
4. Jiyun Cao. Foreign direct investment, unionised labour markets and welfare International Review of Economics & Finance Volume 58, November 2018, Pages 330-339.
5. G‘ozibekov D.G‘. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. Monografiya. – T.: Moliya, 2003. – B. 45.
6. stat.uz/uz/?preview=1&option=com_dropfiles&format=&task=frontfile.download&catid=604&id=4115&Itemid=1000000000000. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tadqiqotchi tomonidan tuzilgan
7. stat.uz/uz/?preview=1&option=com_dropfiles&format=&task=frontfile.download&catid=611&id=4227&Itemid=1000000000000. Milliy statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlari asosida tadqiqotchi tomonidan tuzilgan.
8. stat.uz/uz/?preview=1&option=com_dropfiles&format=&task=frontfile.download&catid=611&id=4227&Itemid=1000000000000. Milliy statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlari asosida tadqiqotchi tomonidan tuzilgan.
9. Jadval O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrdagi “Investisiyalar va investisiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi PF-5635-son “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Faol investisiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi farmoni va ilmiy manbalar asosida tadqiqochi tomonidan shakllantirildi.
10. stat.uz/uz/?preview=1&option=com_dropfiles&format=&task=frontfile.download&catid=611&id=4227&Itemid=1000000000000. Milliy statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlari asosida tadqiqotchi tomonidan tuzilgan.
11. stat.uz/uz/?preview=1&option=com_dropfiles&format=&task=frontfile.download&catid=611&id=4220&Itemid=1000000000000 – Milliy statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlari asosida tadqiqotchi tomonidan tuzilgan.

KO‘CHMAS MULKLARNI GAROV TA’MINOTI SIFATIDA BAHOLASHNI TAKOMILLASHTIRISH

Majidov Amirxon Abdumalik o‘g‘li

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti huzuridagi
O‘zbekiston iqtisodiyotini pivojlantirishning
ilmiy asoslari va muammolari
ilmiy tadqiqot markazi mustaqil tadqiqotchisi
e-mail: amirxon23@mail.ru
ORCID: 0009-0003-0382-8436

Annotatsiya: *O‘zbekistonda garov maqsadida ko‘chmas mulk qiymatini to‘g‘ri aniqlashning o‘ziga xos xususiyatlarini yanada takomillashtirish bugungi kunda bank-moliya tizimidagi islohot qilisnihi lozim bo‘lgan muammolardan biri ekanligi ushbu sohani yanada o‘rganishni talab qiladi. Shu maqsadda maqolada ko‘chmas mulkning bozor qiymatini aniqlashning konseptual yondashuvlarini tahlil qilish, xarajat, daromad va qiyosiy yondashuvlar va ularning hisoblanish usullari bo‘yicha xalqaro tajribalarni o‘zlashtirish kabi muhim masalalar, shuningdek, xorijiy mamalakatlarda garov maqsadida ko‘chmas mulk qiymatini aniqlash bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar, hamda mamlakatimizdagi ko‘chmas mulkni garov ta’minoti sifatida baholashni takomillashtirish usullari yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ko‘chmas mulk, ko‘chmas mulkni baholash, soliq bazasi, soliq stavkasi, ko‘chmas mulk obyekti, qiymat, obyektiv va subyektiv ta’sir etuvchi omillar, kapitallashuv stavkasi, tadbirkorlik daromadi koeffitsiyenti.*

УЛУЧШЕНИЕ ОЦЕНКИ НЕДВИЖИМОСТИ В КАЧЕСТВЕ ЗАЛОГОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Мажидов Амирхон Абдумалик угли

Независимый научный сотрудник
Научно-исследовательского центра научных
основ и проблем развития экономики Узбекистана
при Ташкентском государственном экономическом университете
e-mail: amirxon23@mail.ru
ORCID: 0009-0003-0382-8436

Аннотация: *Дальнейшее совершенствование специфических особенностей правильного определения стоимости недвижимости в качестве залога в Узбекистане является одной из проблем, требующих дальнейшего изучения в этой области, как и одной из проблем, нуждающихся в реформировании в банковской и финансовой системе сегодня. С этой целью в статье рассматриваются такие важные вопросы, как анализ концептуальных подходов к определению рыночной стоимости недвижимости, применение международного опыта в затратном, доходном и сравнительном подходах и методах их расчета, а также реформы, проводимые в зарубежных странах по определению стоимости недвижимости в качестве залога, и методы совершенствования оценки недвижимости в качестве залога в нашей стране.*

Ключевые слова: *недвижимость, оценка недвижимости, налоговая база, налоговая ставка, объект недвижимости, стоимость, объективные и субъективные факторы влияния, ставка капитализации, коэффициент предпринимательского прибилья.*

IMPROVING THE VALUATION OF REAL ESTATE AS COLLATERAL

Majidov Amirkhon Abdumalik ugli

Independent researcher at the Research Center

for Scientific Foundations and Problems of Development
of the Economy of Uzbekistan
at the Tashkent State University of Economics
e-mail: amirxon23@mail.ru
ORCID: 0009-0003-0382-8436

Abstract: *Further improvement of the specific features of correctly determining the value of real estate as collateral in Uzbekistan is one of the issues requiring further study in this area, as well as one of the issues requiring reform in the banking and financial systems today. To this end, this article examines such important issues as an analysis of conceptual approaches to determining the market value of real estate, the application of international experience in the cost, income, and comparative approaches and methods for calculating them, as well as reforms implemented in foreign countries to determine the value of real estate as collateral, and methods for improving real estate valuation as collateral in our country.*

Keywords: *real estate, real estate valuation, tax base, tax rate, cost, objective and subjective influencing factors, capitalization rate, entrepreneurial profit coefficient.*

Kirish.

Xalqaro bank-moliya tizimida rivojlanish tendensiyasi jadal sur’atda o‘sgani sari kreditga bo‘lgan jismoiy va yuridik shaxslar talablari ham kundan-kunga ortib bormoqda. Birgina 2024-yilning o‘zida “Yevropa bank-moliya bozorida korporativ talab 310 milliard EUROni tashkil etgan”[1] bo‘lsa, bu ko‘rsatkich rivojlanayotgan “Afrika mintaqasi uchun 10,0% ga oshib, 39 miliard Afrika frankini tashkil etdi” [2]. Kreditga bo‘lgan talab AQSHda ham “2024-yilning uchinchi chorak yakunida jismoniy va korporativ subyektlar uchun 1 374,0 mlrd. AQSH dollaridan ortiq kredit liniyalari ajratilgan” [3] idan juda yuqori ekanligini ko‘rish mumkin. Bu esa o‘z navbatida jahon amaliyotida kreditlash jarayoni va bu orqali subyektlar ehtiyojlarini qondirishga qilinayotgan harakat miqdori va hajmi yildan-yilga oshib borayotganidan dalolat beradi.

Jahon iqtisodiyotidagi ijtimoiy rivojlanish loyihalari doirasidagi xalqaro kreditlash tizimida, asosan, hukumatlar kafilliklari kredit ta’minoti sifatida qabul qilinsa, kichikroq hajmdagi, xususan korporativ va chakana kreditlash jarayonida kredit ta’minoti sifatida ashyoviy mulklarni taqdim etilishi amaliyotda keng qo‘llaniladi. Kredit ajratishda asosiy ta’minot sifatida taqdim etiladigan ashyoviy mulklarning salmoqli qismini ko‘chmas mulklar, ayniqsa, turar va noturar joylar hamda yer uchastkalari tashkil etmoqda. Jismoiy va yuridik shaxslarni kreditlashda ta’minot sifatida qabul qilinadigan ushbu mulklarning xilma-xilligi va kredit-moliya tashkilotlari tomonidan ularni ta’minot sifatida qabul qilishda cheklovlar mavjud emasligi “kreditlar bozori iste’molchilarning moslashuvchan ta’minot asosida moliyalashtirish variantlari mavjudligi sababli va kreditga bo‘lgan talabining ortishi hamda kredit portfelining o‘sib borayotgan tendentsiyasi tufayli butun dunyoda kuchli kengayishni boshdan kechirmoqda” [4].

O‘zbekistonda so‘ngi yillarda ko‘chmas mulk, ayniqsa, uy-joy qurilishi sur’ati jadal oshib, bozorda turar joylarga nisbatan taklif ko‘paydi. Xususan, 2024-yilda ko‘p qavatli uydalar soni respublika bo‘yicha 1,65 mln. donani tashkil etib, shu yilning o‘zida 100 mingdan ortiq xonadonga ega ko‘p qavatli uy-joylar qurilib, xonadonlar soni 7,6 mln.dan oshdi. Qurilish sur’atining oshganligi sababli mintaqadagi aholining uy-joy bilan ta’minlanganlik darajasi 2017-yilda 15,7 kv.m.dan 2024-yil yakuniga ko‘ra 19,0 kv.m.ga yetgan[5]. Uy-joy bozoridagi taklifning keskin oshishiga mutanosib ravishda talabning ham karrasiga oshishi hududiy ipoteka sektoridagi oldi-sotdilar miqdori va ko‘chmas mulklar narxini ham sezilarli darajada ko‘tarilishiga sabab bo‘ldi. Xususan, so‘ngi yetti yilda uy-joylar sotuvi doirasida rasmiylashtirilgan bitimlar soni yiliga o‘rtacha 5,9 % ga oshgan. Faqatgina 2024-yilda ushbu ko‘rsatkich 5,8 % ga pasayib, 256,5 mingga yetgan [6]. Mamlakatdagi tijorat banklari tomonidan iste’molchilarga taklif etilayotgan ipoteka krediti paketlari ko‘chmas mulk bozoridagi talabning o‘sishiga bevosita ta’sir etuvchi asosiy omil bo‘lib, 2025-yil 1-yanvar holatida mamalaktdagi 36 ta tijorat banklarining 22 tasida jami 76 xil turdagi ipoteka krediti taklifi mavjud [7]. Bu esa o‘z navbatida respublikadagi tijorat banklari

tomonidan aholiga turlicha shartlar va qulayliklarda uy-joylar uchun ipoteka kreditlari taklifi ham uy-joylarga bo‘lgan talab-taklif sur’atiga mos ravishda ko‘payganligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar sharhi

Baholash ishi va ko‘chmas mulklarning baholanishi yuzasidan xorijiy iqtisodchi olimlardan A. Tischneko [8], R. Michaels [9], J. Orduey [10], E. Tarasevich [11], G. Saymon [12], E. Antonov [13], S. Gibrovskiy [14], S. Korostelev [15], E. Ozerov [16], G. Aleksander va J. Beyli [17], T. Berdnikova [18], V. Grebennikov [19], A. Gryaznova [20], R. Xalilova [21], G. Desmontlarning [22] sohaga oid ilmiy izlanishlari, tadqiqotlari va amaliy qo‘llanmalaridan foydalanilgan.

Mahalliy iqtisodchi olimlar I. Butikov [24], K. Xomitov [25], I. Abdurahmonov [25], D. Abdikarimova [26] va boshqa baholash ishi sohasiga oid adabiyotlar, darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar va imiy ishlar mualliflarining ishlari tahlil etilgan.

Yuqorida nomi keltirilgan xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqot va mualliflik ishlarida baholash faoliyatining uslubiy muammolari, ko‘chmas mulklarni baholash sohasida foydalanishga mo‘ljallangan nazariy va amaliy tavsiyalar berib o‘tilgan bo‘lsada, garov ta’minoti sifatida ko‘chmas mulklarni baholash masalasi alohida tadqiqot ishi sifatida juda kam o‘rganilganligi va xorijiy manbaalarda ham shu yo‘nalish bo‘yicha qo‘llanma mavjud emasligi hamda mahalliy adabiyotlar soni ham nisbatan kamroq ekanligi ish mavzusining dolzarbligini o‘zida namoyon etadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot jarayonida O‘zbekistondagi ko‘chmas mulkarni baholashning nazariy asoslari hamda garov maqsadida ko‘chmas mulkarni baholashning mahalliy va xalqaro tajribalari o‘rganildi. Ko‘chmas mulk qiymatiga ta’sir etuvchi omillar tahlili va sintezi, induksiya va deduksiya, ekonomik modellashtirish, statistik ma’lumotlarni gurushlash, qiyosiy tahlil, regression va korrelyatsion tahlil, ilmiy abstraksiyalash va boshqa metodikalardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar.

Ko‘chmas mulklarni baholash jarayonida mulk qiymatiga ta’sir etuvchi, eng asosiy bo‘lgan bir necha bevosita (obyektiv) va bilvosita (subyektiv) omillar mavjud bo‘lib, baholovchilar tomonidan aniqlangan tavsiyaviy qiymatlar o‘zaro farqlanishiga baholovchi tomondian amalga oshiriladigan subyektiv omillar sabab bo‘lgan. Mulklarni baholash jarayonida qiymatga ta’sir etuvchi bevosita omillar o‘z-o‘zidan shakllanib, mulkka taalluqli, ya’ni obyektiv omillardir - ular mulkning baholanish sanasidagi, ya’ni real vaqtdagi holatni o‘zida aks ettiradi.

Bilvosta omillar esa baholovchining “ijodkorligiga” asoslanadi va shartli ravishda subyektiv bo‘lib, mulkni baholash jarayonida baholovchi tomonidan yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan va mulk qiymatiga ta’sir etuvchi barcha faktorlarni o‘z ichiga oladi.

Mulklarni baholanish jarayonidagi obyektiv omillarga obyektning turi (ko‘char va ko‘chmas mulk), muklchilik holati (egalik qilish turi), baholash sanasidagi holati (yaxshi, qoniqarli, qoniqasiz, yomon va hokazo), mulk joylashgan hudud (Shahar, posyolka, qishloq va boshqalar), bozordagi holat (bozor konyukturasi, talab-taklif tendensiyasi va boshqalar) kirib, ular yuqorida ta’kidlangandek, o‘z-o‘zidan shakllanadi va qiymati ma’lum tor doirada tebranib turadi. Ya’nikim, ushbu omillar baholash sanasida mulk taalluqli bozordagi xuddi shu turdagi va holatdagi mulklarning talab-taklifi narxidan juda katta farqlanmaydi. Masalan Toshkent shahri, Mirobod tumani, Chimkent ko‘chasida (mo‘ljal Toshkent Markaziy Univermagi) joylashgan ikki xonali kvartira baholash obyekti bo‘lsa, ushbu obyektning taxminiy bozor qiymati har bir kv.m. uchun ma’lum summa atrofida bo‘lishi, ushbu summaga kvartiraning ta’mirlanganlik holati, joylashgan qavati va boshqa o‘z-o‘zidan shakllangan omillari ta’sir etadi.

Boshqa tomondan, mulklarni baholanish jarayonidagi subyektiv omillar: baholovchi tajribasi, baholovchi tomonidan baholash jarayonida foydalanilgan yondashuvlar va ularning

hisoblanish usullari, shuningdek, baholovchi tomonidan qo‘llanilgan tuzatish koeffitsiyentlari va baholash jarayonida foydalanilgan yondashuvlardan aniqlangan qiymatlarni muvofiqlashtirish orqali mulkning qiymat diapazonini kengaytirib yuborishi mumkin (1-jadval).

1-jadval

Mulk qiymatiga ta’sir etuvchi asosiy omillar [27]

Bevosita (obyektiv) omillar	Bilvosita (subyektiv) omillar
Mulk turi	Baholovchining malakasi va tajribasi
Mulk holati	Baholashda foydalanilgan yondashuvlar
Mulkchilik shakli	Yondashuvlar usullari
Mulk joylashgan hudud	Baholovchi tomonidan bozordan tanlab olingan analoglar
Bozordagi holat	Baholovchi tomonidan qo‘llanilgan tuzatish koeffitsiyentlari
Baholash sanasidagi mintaqaviy valyuta konvertatsiyasi kursi	Baholovchi tomonidan baholash jarayonida aniqlangan qiymatlarni muvofiqlashtirish

Subyektiv omillarning barchasi bevosita baholovchiga, uning malakasi, tajribasi va shartli ravishda “vijdoni”ga bog‘liqdir.

Shu o‘rinda nima sababdan baholovchilar tomonidan bitta baholash obyekti uchun turli xil tarzda quyidagi farqlanuvchi amallar bajarilganligini tahlil qilamiz:

Xarajat yondashuvi doirasida baholovchi tomonidan yondashuvni qaysi usulda hisoblash ixtiyoriy ekanligini inobatga olgan holda, mustaqil tarzda aniqlanadigan tadbirkorlik foydasi va mulkning eskirish koeffitsiyentini muvofiqlashtirish kerak. Bunda biz tomonimizdan I bobida ta’kidlab o‘tilganidek, tadbirkorning foydasi sifatida tijorat banklari tomonidan baholanayotgan obyektlarni qurish uchun ajratilinadigan kreditlar bo‘yicha foiz stavkasining o‘rtachasini olish tavsiya etiladi. Bunda tadbirkorlik foydasini yuqori belgilanishi orqali xarajat yondashuvi orqali erishilinadigan qiymatning sun’iy oshirib ko‘rsatilishi oldi olinadi. Lekin, baholash obyektining joylashgan joyidan kelib chiqqan holda ushbu ko‘rsatkichning o‘zgarib turishini ham inobatga olish kerak. Xususan, Toshkent shahri markazida joylashgan ko‘chmas mulk uchun belgilanadigan tadbirkorlik foydasi Sayxunobod tumanining nisbatan iqtisodiy rivojlanishi pastroq bo‘lgan hududidagi mulk uchun belgilanganidan yuqori bo‘lishi mumkinligi tabiiy holdir. Ushbu xilma-xillikni tartibga solishning yagona yechimi sifatida tadbirkorlik foydasi koeffitsiyentining mintaqadagi Markaziy Bankning qayta moliyalashtirish stavkasi va baholash sanasidagi yillik inflatsiya darajasi yig‘indisidan oshib ketmasligini qat’iy belgilab qoyishni keltirish mumkin [27]:

$$F_t \leq R_{MB} + I \qquad (1)$$

bu yerda:

F_t - tadbirkorning foydasi

R_{MB} - Markaziy Bankning qayta moliyalashtirish stavkasi

I - baholash sanasidagi yillik inflatsiya

Ushbu bilan baholovchi tomonidan nazariy jihatdan qurilishga investitsiya qilinadigan mablag‘ eng kamida yoki umuman daromad keltirmagan taqdirda ham pul massasi o‘zgarmasligini ta’minlashiga investorni ishontirishiga asoslanadi.

Xarajat yondashuvida mulkning eskirish qiymatini aniqlash jarayonida ko‘p baholovchilar tomonidan faqat tashqi eskirishin o‘zini qo‘llash bilan cheklanib qolinadi. Standartga asosan esa “baholanayotgan aktivning jismoniy, funksional va tashqi eskirishi aniqlanib, baholanayotgan aktiv qiymatini olish uchun umumiy xarajatlar summasidan jami eskirish-qadrsizlanishni chegirish lozim” [28]. Baholovchilardan xarajat yondashuvida ushbu holatga alohida e’tibor berish va amaliyotda istisnolarsiz qo‘llash talabini qo‘yish kerak.

Daromad yondashuvi orqali mulkning qiymatini aniqlash jarayonida baholovchilar tomonidan xarajat yondashuvidagi kabi yondashuvni hisoblashda tanlanadigan hisoblash usuli va bozordan tanlab olinadigan analoglarga cheklov o‘rnatish mumkin emasligi sababli, analoglarga nisbatan qo‘llaniladigan tuzatish koeffitsiyentlari va foydalaniladigan diskont stavkasi haqida so‘z yuritamiz.

Daromad yondashuvi orqali mulkni ijaraga berishdan olinadigan daromadni diskonlash orqali kalajakdagi qiymatni aniqlash uchun, odatda, baholovchilar tomonidan bozorda mavjud, ayni damda ijara uchun taklif etilayotgan shu turdagi mulklar tanlab olinadi va ulardan olinishi taxmin qilinadigan daromadlarning o‘rtachasini diskont stavkasiga nisbati qo‘llaniladi. Shu o‘rinda, daromad yondashuvida foydalanish uchun baholash obyekti taalluqli bo‘lgan mulklar sohasida baholash sanasida mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan quyidagi holatlarni ko‘rib chiqamiz:

bozorda barcha iqtisodiy va texnik xarakteristikalarini inobatga olganda mulkka aynan o‘xshash, lekin foydali maydoni farqlanuvchi analoglar mavjud: bunda baholovchi tomonidan faqatgina (agar mavjud bo‘lsa) analoglarning foydali maydoni o‘lchamlariga tuzatish koeffitsiyentlari qo‘llaniladi. Ushbu koeffitsiyentlarni qo‘llash jarayonida analogning maydoni baholash obyektinikidan ko‘proq bo‘lsa – musbat, aksincha, analogning maydoni baholash obyektinikidan kamroq bo‘lsa – manfiy tarzda ishlatilishi kerak. Bundan asoslanadigan nazariya quyidagicha: agar baholash obyektining foydali maydoni shartli ravishda 200 kv.m. va analoglarda bu ko‘rsatkich 120 kv.m. va 350 kv.m. bo‘lsa foydali maydoni 120 kv.m. bo‘lgan analogga nisbatan manfiy koeffitsiyent qo‘llanilishi kerak. Mantiq shundaki, foydali maydoni 120 kv.m. bo‘lgan ko‘chmas mulkka nisbatan bozorda talabgorlar foydali maydoni 200 kv.m. bo‘lgan mulk talabgorlariga qaraganda ko‘proq bo‘ladi, maydoni kichikroq bo‘lgan mulkning ijara to‘lovi nisbatan arzonroq bo‘ladi va ushbu mulkni tasarruf etish nisbatan tezroq amalga oshadi. Foydali maydoni 350 kv.m. bo‘lgan analogga nisbatan musbat koeffitsiyent qo‘llanish holati ham xuddi shu nazariyaga asoslanadi;

bozorda barcha iqtisodiy va texnik xarakteristikalarini inobatga olganda mulkka aynan o‘xshash bo‘lmagan, lekin foydali maydoni o‘zaro juda yaqin analoglar mavjud: bunda baholovchi tomonidan analoglarning foydalanish maqsadiga asoslangan xarakateristikasiga koeffitsiyentlari qo‘llaniladi. Ushbu koeffitsiyentlarni qo‘llash jarayonida analogning joriy yoki maqsad qilingan foydalanish sohasi baholash obyektinikidan farqlanishini “to‘g‘irlash” uchun davlat ko‘chmas mulkidan foydalanganlik uchun ayni damda 1 kv.m. uchun qo‘llaniladigan ijara to‘lovining eng kam stavkalari (iqtisodiy sohalar va tarmoqlar bo‘yicha) ishlatilishi kerak. Bundan asoslanadigan nazariya quyidagicha: baholash obyekti Navoiy viloyati, Navoiy shahri, Janubiy sanoat zonasi ko‘chasi, 20-uy manzilida joylashgan savdo do‘koni va ushbu manzilga yaqin hududdan savdo-sotiq uchun mo‘ljallangan, ijara uchun tavsiya etilayotgan yetarlicha analoglar mavjud emas bo‘lsin. Bunda baholovchi tomonidan hududda mavjud omborxona analog sifatida tanlab olinishiga to‘g‘ri keladi. Taqqoslash jarayonida foydalanish maqsadi o‘zaro farqlanuvchi obyekt-analoglar uchun quyidagi tuzatish koeffitsiyentlari qo‘llaniladi: Navoiy viloyati hokimligining baholash kuni uchun amalda bo‘lgan davlat ko‘chmas mulkidan foydalanganlik uchun yillik ijara to‘lovining eng kam stavkalarini tasdiqlash to‘g‘risidagi qaroridan foydalangan holda (ushbu turdagi normativ hujjatlar ochiq manbaalarda mavjud), qarordagi ofis uchun (bir oy uchun taxminan 70 800 so‘m) va omborxona uchun (bir oy uchun taxminan 45 200 so‘m) minimal soliq stavkasi olinadi hamda analog va obyektning o‘zaro farqlanish koeffitsiyenti quyidagi formula orqali aniqlanadi [27]:

$$I = \frac{P_a}{P_o} * 100\% \qquad (2)$$

bu yerda

I – kiritilishi kerak bo‘lgan tuzatish koeffitsiyenti

P_a – baholash obyekti uchun belgilangan minimal ijara stavkasi

P_o – tanlangan analog uchun belgilangan minimal ijara stavkasi

Ushbu koeffitsiyent (I) baholash obyekti va bozordan olingan analog o‘rtasida foydalanish

maqsadiga nisbatan berilishi kerak bo‘lgan tuzatish koeffitsiyenti sifatida, baholash obyekti va tanlangan analoglarning foydali maydonlariga nisbatan beriladigan tarzda, mulkning qimmatliligiga asoslangan holda musbat yoki manfiy shaklda olinadi. Ushbu nazariyaga asoslangan tuzatishlarni nafaqat baholash obyekti va analoglar orasida foydalanish maqsadi, balki mulklarning joylashgan o‘rniga nisbatan ham ishlatish mumkin. Bunda yuqoridagi holatga o‘xshash tarzdagi vaziyatda mintaqaning boshqa joyidan baholash obyektiga aynan o‘xshash turdagi mulkka nisbatan qo‘llaniladi va hokazo.

Xususan, shartli ravishda baholash obyektimiz Guliston shahridagi ishlab chiqarish korxonasi bo‘lsa, ushbu korxonani qiyosiy yondashuvda baholash uchun bozordan xuddi shu kabi iqtisodiy parametrga ega bo‘lgan besh xil analog tanlab olindi. Baholash obyekti va analoglar haqida ma’lumot quyida beriladi (2-jadval):

2-jadval

Baholash obyekti va analoglarning birlamchi parametrlari [27]

Parametrlar	Baholash obyekti	1-analog	2-analog	3-analog	4-analog	5-analog
Obyekt nomi	Ishlab chiqarish binosi	Ishlab chiqarish binosi	Ishlab chiqarish binosi	Ishlab chiqarish binosi	Ishlab chiqarish binosi	Ishlab chiqarish binosi
Manzili	Guliston shahri	Chinoz tumani	Jizzax shahri	Bekobod tumani	Angren shahri	Sergeli tumani
Yer maydoni, sotix	70,0	100,0	50,0	90,0	70,0	60,0
Bino-inshootlar maydoni, kv.m.	4 250,0	3 800,0	2 400,0	1 890,0	2 650,0	3 350,0
Mulk uchun minimal ijara to‘lovi, so‘m	48 000,0	41 600,0	38 400,0	48 000,0	48 000,0	58 169,0

Ushbu holatda, baholash obyekti va analoglarning foydalanish maqsadi bir xil bo‘lganligi sababli biz tomondan faqatgina ularning joylashgan joyi va o‘lcham parametrlariga nisbatan tuzatish koeffitsiyentlari qo‘llaniladi (3-jadval). Baholash obyekti va analoglarga taalluqli minimal ijara to‘lovlaridan foydalangan holda analoglarga tuzatish koeffitsiyentlari berish baholash obyektining qiymatiga va baholovchiga nisbatan shubhalarni keskin kamaytiradi.

3-jadval

Analoglarga qo‘llaniladigan tuzatish koeffitsiyentlari [27]

Parametrlar	1-analog	2-analog	3-analog	4-analog	5-analog
Minimal ijara to‘lovi	-0,15%	-0,25%	0,00%	0,00%	0,17%
Yer maydoni, sotix	0,30%	-0,40%	0,22%	0,00%	-0,17%
Bino-inshootlar maydoni, kv.m.	-0,12%	-0,77%	-1,25%	-0,60%	-0,27%

Domiy yoki ijara asosida foydalanish huquqi bilan foydalanilayotgan yer maydoniga ega ko‘chmas mulklarni xarajat yondashuvi orqali tiklanish/almashtirish qiymatini aniqlashda yer maydonining bozor qiymatini hisoblash jarayonida ham yuqoridagi kabi tuzatish koeffitsiyentlarini qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

“Ko‘chmas mulklar uchun baholash obyekti qiymatini daromad yondashuvi bilan aniqlash uchun baholovchi daromadni kapitallashtirish yoki pul oqimlarini diskontlash usullaridan foydalanadi” [29]. Har ikkala usulda ham baholovchi diskont stavkasiga murojaat qiladi. Bunda, mulkdan olinadigan pul oqimini kapitallashuv stavkasiga bo‘lish orqali potensial yalpi daromad aniqlanadi. Shu o‘rinda, baholovchilar tomonidan qo‘llaniladigan kapitallashuv stavkasini ham tartibga solish muhimdir. Chunki, kapitallashuv stavkasi qancha past bo‘lsa yondashuv qiymati shuncha baland chiqadi yoki aksincha.

Kapitallashuv stavkasining baholovchilar tomonidan bir turdagi ko‘chmas mulk uchun har xil tarzda qo‘llanilishini oldini olish va mulkning haqiqiy bozor qiymatini aniqlash maqsadida

ushbu stavkani quyidagi formula orqali qat’iy belgilash mumkin [27]:

$$R_k = \frac{12*R_{MB}*B_S*S_S}{S_m*K_S} \qquad (3)$$

bu yerda:

R_k – kapitallashuv stavkasi, %

R_{MB} – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki tomondan belgilangan qayta moliyalashtirish stavkasi, %

B_S – obyekt hududi uchun Soliq kodeksida belgilangan soliq bazasi [30], so‘m

S_S – baholash sanasida Soliq kodeksida belgilangan soliq stavkasi [31], %

S_m – obyekt uchun davlat tomonidan belgilangan yillik minimal ijara stavkasi, so‘m;

K_S – ijara to‘lovining eng kam stavkalariga qo‘llaniladigan koeffitsientlar, birlik.

Ushbu formulani quyidagi misol bilan tahlil qilamiz: shartli ravishda baholash obyekti Andijon viloyati, Marhamat tumani, O‘qchi MFY, Behizor ko‘chasi, 18-uy manzilida joylashgan tekstil mahsulotlari ishlab chiqarish binosi bo‘lsin. Ushbu bino uchun daromad yondashuvida bozordan Marhamat tumani (yoki tutash hududlardan) ishlab chiqarish maqsadida foydalanish mumkin bo‘lgan uch dona analog tanlab olindi. Analoglarga yuqorida ta’kidlangan usul va formula yordamida tuzatish koeffitsiyentlari qo‘llanildi va kapitallashuv stavkasini qo‘llagan holda daromadni kapitallashtirish yoki pul oqimlarini diskontlash usullaridan biri orqali yondashuvdan qiymat aniqlanishi kerak. Bunda kaptallashuv stavkasi quyidagicha aniqlanadi: birinchi navbatda baholash sanasidagi Markaziy Bank tomondan belgilangan qayta moliyalashtirish stavkasi aniqlanadi (2025-yil 1-yanvar holatiga 13,5%), keyin esa Soliq kodeksining 412-moddasidan foydalanilgan holda Marhamat tumani uchun soliq bazasi aniqlanadi (2025-yil 1-yanvar holatiga 1 300 000,0 so‘m), so‘ngra Soliq kodeksining 422-moddasiga asosan hududiy soliq stavkasi aniqlanadi (soliq stavkasi 2025-yil 1-yanvar holatiga tadbirkorlik faoliyati uchun yoxud yuridik shaxsga yoki yakka tartibdagi tadbirkorga ijaraga berishda foydalaniladigan soliq solish obyektlari, shuningdek tadbirkorlik faoliyati va (yoki) daromadlar olish uchun mo‘ljallangan, yashash uchun mo‘ljallanmagan ko‘chmas mulk obyektlari uchun 1,5% etib belgilangan [32]). Undan keyin Andijon viloyatida Yengil sanoat turlari bo‘yicha (to‘qimachilik, tikuvchilik, charm, mo‘yna, poyabzal, sellyuloza-qog‘oz sanoati) baholash kuni uchun amalda bo‘lgan davlat ko‘chmas mulkidan foydalanganlik uchun yillik ijara to‘lovining eng kam stavkasi aniqlanadi (Andijon shahri uchun 2025-yil 1-yanvar holatiga QQS bilan qo‘shib hisoblaganda bir yil uchun 16 000,0 so‘m [33].) hamda eng kam stavkalarga nisbatan qo‘llaniladigan koeffitsiyentlar [34] hisoblanib, olingan birlik ijara to‘lovining eng kam stavkasiga ko‘paytiriladi va bir oy uchun to‘g‘ri keladigan qiymatni aniqlash uchun natija 12 ga bo‘linadi. Algoritm oxirida mazkur mulk turi uchun kapitallashuv stavkasi aniqlanadi:

$$R_k = \frac{r_{MB} * (B_S * S_S)}{(S_m * K_S)/12} = \frac{13{,}5\% * (1\,300\,000{,}0 * 1{,}5\%)}{(16\,000{,}0 * 2{,}5 * (2{,}0 + 0{,}0 + 2{,}0))/12} \approx 24{,}68\%$$

Demak, 2025-yil 1-yanvar holatida Andijon viloyati, Marhamat tumani, O‘qchi MFY, Behizor ko‘chasi, 18-uy manzilida joylashgan tekstil mahsulotlari ishlab chiqarish binosini daromad yondashuvi orqali baholashda foydalaniladigan kapitallashuv stavakasi 24,68% ni tashkil etadi.

Yoinki, shartli ravishda Toshkent shahar, Yunusobod tumani, Amir Temur shoh ko‘chasi, Qashg‘ar dahasi 1-uy manzilida joylashgan sartaroshxona binosi uchun kapitallashuv stavkasini quyidagicha aniqlashimiz mumkin:

$$R_k = \frac{r_{MB} * (B_S * S_S)}{(S_m * K_S)/12} = \frac{13{,}5\% * (1\,300\,000{,}0 * 1{,}5\%)}{(28\,650{,}0 * 2{,}5 * (2{,}0 + 0{,}0 + 1{,}0))/12} \approx 14{,}70\%$$

2025-yil 1-yanvar holatida Toshkent shahar, Yunusobod tumani, Amir Temur shoh ko‘chasi, Qashg‘ar dahasi 1-uy manzilida joylashgan sartaroshxona binosi binosini daromad yondashuvi orqali baholashda foydalaniladigan kapitallashuv stavakasi 11,12% ni tashkil etadi va

hokazo. Ushbu formula orqali biz noturar ko‘chmas mulk joylashgan hudud qay darajada rivojlangan bo‘lsa, uning daromad yondashuvi orqali aniqlanadigan qiymati shu darajada baland chiqishi guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Garov maqsadida ko‘chmas mulklarni baholashda daromad yondashuvining kapitallashuv stavkasini Markaziy Bankning qayta moliyalashtirish stavkasi, soliq bazasi va minimal ijara stavkalariga bog‘lashdan maqsad garovga oluvchi tijorat banklarining risklarini kamaytirish va kelajakda mulkni imkoni boricha tezroq realizatsiya qilishini osonlashtirishdir. Chunki, odatda, tijorat banklari tomonidan muammoga aylangan kreditning garov ta’minoti sifatida balansiga qabul qilgan ko‘chmas mulklarni daromad olish maqsadida tasarruf etishdan ko‘ra ularni tezroq sotish birlamchi masala sifatida qaraladi. Bundan tashqari, tijorat banklarining har bir moliyaviy operatsiyasi bevosita hukumat tomonidan belgilangan tartib qoidalarga amal qilingan holda amalga oshiriladi va atipik moliyalashtirish jarayoni banklarga xos xususiyat sifatida qaralmaydi.

Qiyosiy yondashuvi orqali mulkning qiymatini aniqlash jarayonida baholovchilar tomonidan xarajat va daromad yondashuvlaridagi kabi yondashuvni hisoblashda tanlanadigan hisoblash usuli va bozordan tanlab olinadigan analoglarga cheklov o‘rnatish mumkin emasligi sababli, analoglarga nisbatan qo‘llaniladigan tuzatish koeffitsiyentlarini daromad yondashuvida so‘z yuritilgan usulda amalga oshirilishi qat’iyan belgilanishi lozim.

Baholash jarayonida yondashuvlardan olingan natijalarni muvofiqlashtirilishda baholovchilar tomonidan qaysi usuldan foydalanish ixtiyoriydir. Lekin, amaliyotda baholovchilar tomonidan asoslantirilmagan holda ushbu muvofiqlashtirish jarayonida qiymati eng katta chiqqan yondashuvga ko‘proq ulush berish va mos ravishda qiymati kichikroq chiqqan yondashuvga kamroq ulush berish yoki ushbu yondashuvdan voz kechish holati ko‘p kuzatiladi. Baholovchilardan bir necha yondashuv orqali erishilgan natijalarni muvofiqlashtirishda har bir yondashuv ulushini asoslagan holda bo‘lishni va buni baholash hisobotida yozma tarzda belgilab ketishni talab qilish lozim.

Xulosa va takliflar.

Maqolada izlanishlarga muvofiq quyidagi ilmiy natijalarga asoslangan xulosa va takliflar ishlab chiqildi:

baholovchilar tomonidan baholash obyekti bilan bozordan tanlab olingan analoglarni o‘zaro muvofiqlashtirish uchun qo‘llaniladigan tuzatish koeffitsiyentlari aniq bir tartibga solinmaganligi va/yoki qat’iy tartibga rioya etilmasligi sababli har bir baholovchi tomonidan bir mulk qiymati har xil, o‘zaro katta tafovutga ega qiymatlarda aniqlanadi;

daromad va qiyosiy yondashuvlarni hisoblash uchun bozordan tanlab olinadigan, baholash obyekti bilan o‘zaro farqlanuvchi o‘lcham va foydalanishlilik parametrlariga ega bo‘lgan ko‘chmas mulklar uchun tuzatish koeffitsiyentlarini qo‘llashning yagona metodikasini amaliyotga joriy etish orqali mulkni baholatuvchilar va kelgusida ushbu baholash natijasida rasmiyalshtiriladigan baholash hisobotidan foydalanuvchilar orasida baholash faoliyati, baholovchi tashkilot va boshqa o‘zaro iqtisodiy muzokaralarda shubhalarga borilishi oldini olishga erishish mumkin;

noturar ko‘chmas mulklar uchun daromad yondashuvida kapitallashuv stavkasini real vaqt uchun Markaziy bank tomondan belgilangan qayta moliyalashtirish stavkasi, obyekt joylashgan hududning Soliq kodeksida belgilangan soliq bazasi, baholash sanasida belgilangan soliq stavkasi, baholash obyekti taalluqli ko‘chmas mulk turi uchun davlat tomonidan belgilangan yillik minimal ijara stavkasi va ijara to‘lovining eng kam stavkalariga qo‘llaniladigan koeffitsientlar orqali aniqlash hamda turar joylar uchun kapitallashuv stavkasi sifatida baholash sanasidagi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomondan belgilangan qayta moliyalashtirish stavkasiga bog‘lagan holda shakllantirish baholash hisobotidan kelgusida foydalanishi mumkin bo‘lgan tijorat banklari uchun baholash tashkiloti, tuzilgan hisobot, unda ko‘rsatilgan bozor qiymati ishonchliligini oshiradi;

baholash hisobotlarining foydalanishlilik muddatini qayta ko‘rib chiqish sohaga bo‘lgan

talabni va baholash obyektlarining aniqlangan qiymatlariga nisbatan ishonchni yanada oshiradi.

yuqorida keltirilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar amaliyotga joriy etilishi O‘zbekistonda ko‘chmas mulkni garov maqsadida baholash mexanizmini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Адабиётлар/Литература/Reference:

1. Credit Supply Outlook: The Collection. 2024 data https://think.ing.com/articles/credit-supply-outlook-the-collection/
2. UEMOA: 10% increase in bank credit supply in 2024. https://www.financialafrik.com/en/2025/08/01/uemoa-10-increase-in-bank-credit-supply-in-2024/
3. US Dollar Credit Supply: Record-breaking supply in 2024. https://think.ing.com/reports/us-dollar-credit-supply-record-breaking-supply-in-2024/
4. Personal Loans Market Research Report By Loan Type - Industry Forecast to 2035. https://www.marketresearch-future.com/ reports/personal-loans-market-12020
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi “Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti” ilmiy-tadqiqot markazining 2024-yil uchun uy-joy bozori sharhi. 2-bet.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi “Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti” ilmiy-tadqiqot markazining 2024-yil uchun uy-joy bozori sharhi ma’lumotlaridan foydalangan holda muallif tomonidan shakllantirilgan.
7. https://depozit.uz/credits/mortgage
8. А. А. Тисченко - Восприятие термина «портфель залога»: современный аспект. – Финансовый журнал Уральское отделение Российской академии наук, Екатеринбург 620026, Российская Федерация. — 2019. — Вып. 4. — С. 116–129;
9. Ralf Christian Michaels: Joseph Story – “Story on Bailments”. Article on ResearchGate. 2016;
10. Джек Фридман Николас Ордуэй. Анализ и оценка приносящей доход недвижимости. – М.: Дело, 1997;
11. Тарасевич Е.И. Оценка недвижимости. СПб.: СПбГТУ, 1997;
12. Саймон Г. А. Теория принятия решений в экономической теории и науке о поведении // Теория Фирмы / Под редактировании В. М. Гальперина. – С.-Пб.: Экономическая школа, 1995, с. 60;
13. Antonov E. V. - Urban Agglomerations: Approaches to the Allocation and Delimitation – M.: 2020;
14. Грибовский С. Оценка стоимости недвижимости. – М.: Маросейка, 2009;
15. Коростелев С. П. Теория и практика оценки для целей девелопмента и управления недвижимостью. — М.: Маросейка, 2009;
16. Озеров Е. С. Экономический анализ и оценка недвижимости. – Санкт-Петербург, 2007
17. Александер Г., Шарп У. Дж Бэйли., Инвестиции: Пер. с англ. – М.: Альпина Букс, 2005. – 268 с.;
18. Т.Б. Бердникова Оценка недвижимости: учеб. пособие. – М: ИНФРА-М, 2006. – 12 с.
19. Гребенников В.Г., Микерин Г.И., Нейман Е.И. Методологические основы оценки стоимости имущества. – М.: Интерреклама, 2003, 688 с.;
20. Грязнова А.Г., Федотова М.А. Оценка бизнеса. Учебник. – М: Финансы и статистика, 2003. -704 с.;
21. Халилова Р. М. – Залоговое право, учебник – Дагестанский Государственный университет народного хозяйства. – Махачкальа 2020. Стр.-3;
22. Десмонд Г.М., Келли Р.Э. Руководство, по оценке бизнеса. – М.: РОО, 1996;
23. I.L. Butikov Ko‘chmas mulk bozori, Darslik. –T.: Konsauditinform, 2001 y.;

24. K. Z. Xomitov “Ko‘chmas mulk qiymatini baholash”, Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2019 y.;
25. И. Ю. Абдурахмонов. Оценка недвижимости. Введение в практику оценки стоимости зданий и сооружений. – Ташкент – “Norma” – 2011;
26. D. R. Abdikarimova. Bank kreditlari garov ta’minotini baholash amaliyotini takomillashtirish yo‘llari – iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun bajargan dissertatsiya ishi. T.: TMI, 2018.
27. Muallif ishlanmasi
28. O‘zbekiston Respublikasining “Yagona milliy baholash standarti”. 186-band.
29. O‘zbekiston Respublikasining “Yagona milliy baholash standarti”. 323-band
30. Soliq bazasi – soliq solish obyektining davlat budjetiga to‘lanishi lozim bo‘lgan soliq hisoblab chiqariladigan, uning qiymati, miqdori, og‘irligi yoki boshqa o‘lchov birliklarida ifodalanadigan xususiyati – muallif izohi
31. Soliq stavkasi – Soliq stavkasi soliq bazasining o‘lchov birligiga nisbatan hisoblanadigan soliqning foizlardagi yoki mutlaq summadagi miqdori. O‘zbekiston Respublikasining “Soliq Kodeksi”, 72-modda.
32. O‘zbekiston Respublikasining “Soliq Kodeksi”, 422-modda.
33. Andijon viloyati hokimining 2025-yil 31-yanvardagi 39-1-0-Q/25-sonli qarori.
34. O‘zbekiston Respublikasining “Soliq Kodeksi”, 422-modda.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTON UCHUN JSTGA A’ZO DAVLATLARDA KICHIK BIZNES RIVOJLANISHI TAJRIBASI: QIYOSIY TAHLIL (XITOY, VETNAM, QOZOG‘ISTON MISOLIDA)

Abdullayev Axrorjon Axadjon o‘g‘li

Qo‘qon universiteti
Iqtidorli talabalarni va
startap loyihalarni
qo‘llab - quvvatlash
departmenti boshlig‘i
e-mail: ahrorjon1611@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqola Jahon savdo tashkilotiga (JST) a’zolikka qo‘shilgan Xitoy, Vetnam va Qozog‘iston misolida kichik va o‘rta biznes (KTB) rivojlanishiga eksport-import dinamikasining ta’sirini qiyosiy econometrik usulda tahlil etadi. Tadqiqotda 2001-2023 yillarni qamrab oluvchi panel ma’lumotlarida OLS regressiya modeli qo‘llanilgan; eksport hajmi, import hajmi, savdo ochiqligi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TXI) mustaqil o‘zgaruvchi sifatida olingan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, eksport hajmining kengayishi ($\beta = 0.480$, $p < 0.001$) va savdo ochiqligi ($\beta = 0.346$, $p < 0.01$) KTB rivojlanishining kuchli musbat prediktorlari hisoblanadi; import raqobati esa o‘rtacha salbiy ta’sir ko‘rsatadi ($\beta = -0.228$, $p < 0.05$). TXI oqimi ham mustahkam musbat aloqa namoyon etadi ($\beta = 0.414$, $p < 0.01$). Model dispersiyaning 88.3% ini tushuntiradi ($R^2 = 0.883$). Uch davlat tajribasini qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, savdo liberallashuvidan foyda olish ko‘p jihatdan institutsional qo‘llab-quvvatlash sifati, eksport infratuzilmasining rivojlanganlik darajasi va tarif kamaytirish jadvalining bosqichmabosqichligi bilan belgilanadi. O‘zbekiston uchun ushbu topilmalar ayniqsa dolzarb bo‘lib, KTB sektori JST a’zoligidan maksimal samara olishi uchun maqsadli siyosat choralarini, jumladan eksport rag‘batlantirish, TXI bog‘liqlik mexanizmlari va graduatsion tarif muzokaralari zarurligini ko‘rsatadi. Olingan xulosalar O‘zbekistonning JST a’zoligiga tayyorgarlik jarayonida kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash siyosati uchun amaliy tavsiyalar asosi sifatida taqdim etilgan.*

Kalit so‘zlar: *JST a’zoligiga qo‘shilish, kichik va o‘rta biznes, eksport-import dinamikasi, savdo liberallashuvi, Xitoy, Vetnam, Qozog‘iston, O‘zbekiston, qiyosiy tahlil, TXI.*

EXPERIENCE OF SMALL BUSINESS DEVELOPMENT IN WTO MEMBER STATES FOR UZBEKISTAN: COMPARATIVE ANALYSIS (ON THE EXAMPLE OF CHINA, VETNAM, KAZAKHSTAN)

Abdullaev Akhrorjon Akhadjon ugli

Head of the Department for
Supporting Talented Students and
Startup Projects at
Kokand University
e-mail: ahrorjon1611@gmail.com

Abstract. *This article presents a comparative econometric analysis of the impact of export-import dynamics on small and medium enterprise (SME) development in WTO member states, using the cases of China, Vietnam, and Kazakhstan. The study employs an OLS regression model on panel data spanning 2001-2023, with export volume, import volume, trade openness, and foreign direct investment (FDI) as independent variables. Results indicate that export volume expansion ($\beta = 0.480$, $p < 0.001$) and trade openness ($\beta = 0.346$, $p < 0.01$) are strong positive predictors of SME development, while import competition exerts a moderately negative effect ($\beta = -0.228$, $p < 0.05$). FDI inflows also demonstrate a robust positive association ($\beta = 0.414$, $p < 0.01$). The model explains 88.3% of variance ($R^2 = 0.883$). A comparative analysis of the three*

countries reveals that the benefits of trade liberalization are largely contingent on the quality of institutional support, the development of export infrastructure, and the gradualism of tariff reduction schedules. For Uzbekistan, these findings underscore the need for targeted policy measures—including export promotion, FDI linkage mechanisms, and phased tariff negotiations—to maximize SME gains from WTO accession. The findings are presented as a practical policy foundation for supporting small business development during Uzbekistan's WTO accession preparation process.

Keywords: *WTO accession, small and medium enterprises, export-import dynamics, trade liberalization, China, Vietnam, Kazakhstan, Uzbekistan, comparative analysis, FDI.*

ОПЫТ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА В ГОСУДАРСТВАХ-ЧЛЕНАХ ВТО ДЛЯ УЗБЕКИСТАНА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЯ, ВЬЕТНАМА, КАЗАХСТАНА)

Абдуллаев Ахроржон Ахаджон угли
Начальник департамента
поддержки одаренных студентов и
стартап-проектов
Кокандского университета
e-mail: ahrorjon1611@gmail.com

Аннотация. *В данной статье проводится сравнительный эконометрический анализ влияния динамики экспорта-импорта на развитие малого и среднего бизнеса (МСБ) на примере Китая, Вьетнама и Казахстана, вступивших во Всемирную торговую организацию (ВТО). В исследовании использовалась регрессионная модель OLS на панельных данных, охватывающих 2001-2023 годы; в качестве независимых переменных были взяты объем экспорта, объем импорта, открытость торговли и прямые иностранные инвестиции (ПИИ). Результаты показывают, что расширение объемов экспорта ($\beta = 0.480$, $p < 0.001$) и открытость торговли ($\beta = 0.346$, $p < 0.01$) являются сильными положительными предикторами развития КТБ; в то время как импортная конкуренция оказывает умеренное негативное влияние ($\beta = -0.228$, $p < 0.05$). Поток ТХИ также демонстрирует прочную положительную связь ($\beta = 0.414$, $p < 0.01$). Модель объясняет 88.3% дисперсии ($R2 = 0.883$). Сравнительный анализ опыта трех стран показывает, что выгода от либерализации торговли во многом определяется качеством институциональной поддержки, уровнем развития экспортной инфраструктуры и поэтапностью графика снижения тарифов. Для Узбекистана эти выводы особенно актуальны, указывая на необходимость целенаправленных политических мер, включая стимулирование экспорта, механизмы интеграции внешнеторговых операций и градуированные тарифные переговоры, чтобы сектор КСУ мог извлечь максимум пользы из членства в ВТО. Полученные выводы представлены в качестве основы практических рекомендаций для политики поддержки малого бизнеса в процессе подготовки Узбекистана к вступлению в ВТО.*

Ключевые слова: *вступление в ВТО, малый и средний бизнес, динамика экспорта и импорта, либерализация торговли, Китай, Вьетнам, Казахстан, Узбекистан, сравнительный анализ, МФИ.*

Kirish

So‘nggi uch o‘n yillikda global iqtisodiy integratsiyaning jadallashuvi barcha darajadagi iqtisodiyotlar uchun raqobat muhitini tubdan o‘zgartirib yubordi. Savdo liberallashuvi-tovarlar, xizmatlar va kapital oqimlariga qo‘yiladigan tarif va notarif to‘siqlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish-o‘tish va rivojlanayotgan bozor iqtisodiyotlari uchun rivojlanish strategiyasining markaziy ustuniga aylandi [4, 18]. Jahon savdo tashkiloti (JST), xalqaro savdo qoidalarini boshqaruvchi

asosiy ko‘p tomonlama muassasa sifatida, mamlakatlar savdo siyosatini muvofiqlashtiriladigan va bozorga kirish muzokaralari olib boriladigan mezon doirasi bo‘lib qolmoqda.

Rivojlanayotgan va o‘tish iqtisodiyotlari uchun JSTga qo‘shilish nafaqat diplomatik yutuq, balki mahalliy tartibga solish tizimlarini xalqaro me’yorlar bilan moslashtirish majburiyatidir. Avvalgi qo‘shilishlar-xususan, Xitoyning 2001 yilda, Vetnamning 2007 yilda, Qozog‘istonning 2015 yilda a’zo bo‘lishi-a’zolik bilan bog‘liq imkoniyatlar va moslashuv xarajatlari bo‘yicha keng empirik adabiyot paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi [6, 16, 11]. Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, JST a’zoligiga qo‘shilish eksport o‘sishi va TXIni jalb qilishni tezlashtirishi mumkin, shu bilan birga kichik va o‘rta biznesni (KTB) kuchlangan import raqobatiga duchor etadi.

O‘zbekiston 1994 yilda JSTga a’zolikka rasman murojaat qilgan bo‘lsa-da, mamlakat hanuz ishchi guruh bosqichida muzokaralarni olib bormoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligidagi ma’muriyat 2016 yildan boshlab xususiylashtirish, valyuta liberallashuvi va savdo osonlashtirish kabi islohotlarni amalga oshirib kelmoqda va bu muzokaralar sur’atini sezilarli darajada tezlashtirdi. 2024 yil holatiga ko‘ra, O‘zbekiston Tashqi savdo rejimlari bo‘yicha tahrirlangan memorandumini taqdim etdi va asosiy savdo hamkorlari bilan faol ikki tomonlama muzokaralar olib bormoqda[20]. Taxminiy a’zolik sanasi 2025-2027 yillar oralig‘ida ko‘rilmoqda, bu esa mavjud empirik dalillarni baholashda muhim davr hisoblanadi.

O‘zbekistonning JST a’zoligiga tayyorgarligida mamlakatimiz KTB sektori duch kelishi mumkin bo‘lgan imkoniyat va xavf-xatarlarni miqdoriy baholash etarli darajada tadqiq etilmagan. Xususan, JSTga a’zo bo‘lgan qo‘shni davlatlar (Xitoy, Vetnam, Qozog‘iston) tajribasi asosida eksport-import dinamikasining KTB rivojlanishiga ta’sir mexanizmlari O‘zbekiston kontekstida qiyosiy tahlil qilinmagan. Ushbu bo‘shliq ushbu maqolaning asosiy ilmiy muammosini tashkil etadi.

Tadqiqot uchta o‘zaro bog‘liq maqsadni ko‘zlaydi: (1) JST a’zoligidan oldingi va keyingi davrda Xitoy, Vetnam va Qozog‘istonda KTB rivojlanishiga eksport-import dinamikasining ta’sirini miqdoriy baholash; (2) savdo ochiqligi va TXIning KTB o‘sishiga ta’sirini aniqlash; (3) O‘zbekistonning JST a’zoligiga tayyorgarlik strategiyasi uchun ushbu uch davlat tajribasidan amaliy xulosalar chiqarish.

Tadqiqot uchta gipotezani ilgari suradi: (G1) Eksport hajmining kengayishi KTB rivojlanish ko‘rsatkichlari bilan musbat va statistik jihatdan sezilarli darajada bog‘liq. (G2) Import raqobati raqobat bosimi natijasida KTB rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. (G3) Savdo ochiqligi va TXI oqimi KTB rivojlanishiga mustaqil ravishda ijobiy hissa qo‘shadi.

Adabiyotlar sharhi

Savdo liberallashuvi va firma darajasidagi samaradorlik o‘rtasidagi nazariy munosabat ikkita asosiy an’ana doirasida muhokama qilinadi: Heckscher-Ohlin omil ta’minoti nazariyasi va Melitz [8] bilan bog‘liq ‘yangi yangi’ savdo nazariyasi. Heckscher-Ohlin modellari shuni bashorat qiladiki, liberallashuv mamlakatning omillar boyligiga mos sohalarni-O‘zbekiston uchun mehnat talab qiladigan ishlab chiqarish va qishloq xo‘jaligi qayta ishlash-foydalantiradi. Melitz [8] heterojen firma doirasi muhim tushuncha qo‘shadi: savdo liberallashuvi bozor tanlovini keltirib chiqaradi, resurslarni kam samarali firmalardan ko‘proq samaralilariga qayta taqsimlaydi.

Industrial tashkilot nazariyasidan qo‘shimcha istiqbollar KTB raqobatbardoshligini oshirishda eksportdan o‘rganish va TXIdan bilim tashib o‘tish rolini ta’kidlaydi [17]. Eksportga asoslangan o‘sish gipotezasi, turli rivojlanayotgan iqtisodiyotlar kontekstida empirik jihatdan qo‘llab-quvvatlangan holda, eksport bozorida ishtirok miqyosini tejash, texnologiya transferi va firmalar unumdorligini endogen ravishda oshiradigan menejerial qobiliyat rivojlanishini keltirib chiqaradi deb ta’kidlaydi [5]. Aksincha, import raqobati nazariyalari [15] raqobat bosimi chegara firmalarda chiqishni tezlashtirishi mumkinligini tan oladi.

O‘tish va rivojlanayotgan iqtisodiyotlardagi JSTga qo‘shilish ta’sirlari bo‘yicha empirik adabiyot O‘zbekiston uchun nozik mos yozuvlar doirasini ta’minlaydi. Xitoyning 2001 yildagi JSTga qo‘shilishi tashkilot tarixidagi eng muhim bunday voqea sifatida keng tahlil qilingan.

Ianchovichina va Martin [6] Xitoy JST a’zoligiga qo‘shilishi YaIMning 0.5-1.2% ga teng umumiy real daromad o‘sishini ta’minlaganini hisoblashdi. Brandt va boshqalar [1] esa KTB sektorida sezilarli o‘zgarishlar bo‘lganligi, kirish stavkalari oshsa ham, import raqiblashtiruvchi sohalardagi past unumdorli korxonalar uchun chiqish ehtimoli ham ortganini ta’kidlaydi.

Vetnamning 2007 yildagi JSTga qo‘shilishi O‘zbekiston bilan tarkibiy o‘xshashligini hisobga olsak, eng bevosita qiyoslash imkoniyatini beradi. Vo [16] Vetnam KTB eksportida ishtirok stavkalari a’zolikdan keyingi besh yilda taxminan 23 foizga oshganini, bu matolar, poyabzal va elektronika sohasida bozorga kirishning yaxshilanishi bilan bog‘liqligini aniqladi. Biroq, bir xil tadqiqot mahalliy iste’mol tovarlari bozorlarida kuchaygan raqobat bosimini va eksport qilmaydigan KTBlar uchun foyda marjasining sezilarli kamayishini aniqlaydi. Nguyen va boshqalar [9] TXI oqimi-JSTga qo‘shilish orqali sezilarli darajada kuchaygan-katta firmalar manfaatiga qaraganda ko‘proq xizmat qilgani va global qiymat zanjirlariga KTB integratsiyasini cheklagan inklyaviy dinamikani yaratgani xulosasiga keladi.

Qozog‘istonning 2015 yildagi JSTga qo‘shilishi O‘zbekistonga eng yaqin geografik misol bo‘lib, aralash saboqlar beradi. Pomfret [11] iste’mol va oraliq tovarlar importiga nisbatan tarif kamaytirish tufayli Qozog‘iston ishlab chiqarish KTBlari sezilarli moslashuv xarajatlarini boshdan kechirganligi, ayniqsa kichik masshtabli oziq-ovqat qayta ishlash va yengil ishlab chiqarishga ta’sir qilganini aniqladi. Dzhaksybekov va Orazbayev [2] savdo liberallashtirish foydasi asosan yirik, xalqaro bog‘liq firmalarga tegishli bo‘lganini, KTBning YaIM ulushi esa a’zolikdan keyingi dastlabki uch yilda ozgina kamayganini qayd etadi.

Mavjud adabiyotlar izchil ziddiyatni ochib beradi: JSTga qo‘shilish umumiy savdo va unumdorlik ijobiy ta’sirlarini yaratishga moyil, shu bilan birga mahalliy KTB sektorlariga taqsimlovchi xarajatlar yuklaydi. Biroq, O‘zbekiston kontekstida ushbu uch davlat tajribasini qiyosiy econometrik tahlil qiluvchi maxsus tadqiqotlar hali chop etilmagan. Ergashev [3] va Tashmatov [14] kabi mavjud O‘zbekiston savdo siyosati tadqiqotlari asosan tavsifiy xarakter kasb etadi. Ushbu maqola uch davlat bo‘yicha qiyosiy panel regressiya tahlili orqali ushbu bo‘shliqni bartaraf etadi.

Metodologiya

Tadqiqot yondashuvi va dizayni

Ushbu tadqiqot savdo iqtisodiyoti empirik adabiyotida hukmron bo‘lgan pozitivist epistemologik an’anaga mos keladigan miqdoriy econometrik tadqiqot dizaynini qabul qiladi. Tahliliy strategiya rasmiy xalqaro va milliy statistik manbalardan ikkilamchi ma’lumotlar to‘plash hamda savdo dinamikasi va KTB rivojlanishi natijalari o‘rtasidagi statistik munosabatlarni aniqlash uchun ko‘p regressiya tahlilini birlashtiradi. Tadqiqot davri Xitoy uchun 2001-2023, Vetnam uchun 2007-2023, Qozog‘iston uchun 2015-2023 yillarni qamrab oladi. Har bir davlat uchun yillik ma’lumotlar birlashtirilib, jami n = 132 ta foydalanish mumkin bo‘lgan kuzatuv hosil qilingan.

Ma’lumotlar to‘rtta asosiy manbadan to‘plangan. Birinchidan, Jahon banki Jahon rivojlanish ko‘rsatkichlari (JRK) ma’lumotlar bazasi YaIM deflatoriga asoslangan savdo oqimlarini, TXI oqimlarini va savdo ochiqligi koeffitsientlarini ta’minladi. Ikkinchidan, JST Statistika portali ikki tomonlama eksport-import hajmlarini va tovarlar tasnifiga mos tarif jadvallarini taqdim etdi. Uchinchidan, Xitoy Milliy statistika byurosi (NBS), Vetnam Statistika bosh direktsiyasi (GSO) va Qozog‘iston Statistika komiteti (CKSRK) rasmiy KTB ro‘yxatga olish ma’lumotlarini, KTB bandlik statistikasini va YaIM ulushi qatorini ta’minladi. To‘rtinchidan, XVF Article IV konsultatsiya hisobotlari va Jahon iqtisodiy istiqboli (WEO) ma’lumotlar bazalari real YaIM o‘sishi hamda valyuta kursi ko‘rsatkichlarini to‘ldirdi. Barcha pul o‘zgaruvchilari doimiy 2015 yil AQSh dollari qiymatiga o‘tkazildi.

O‘zgaruvchilar spetsifikatsiyasi

Tobe o‘zgaruvchi (Y)-KTB Rivojlanish Indeksi (KTBrI) bo‘lib, uch normalangan quyi ko‘rsatkichdan iborat kompozit indeks sifatida operatsionallashtirilgan: (i) 1000 kishiga to‘g‘ri

keladigan ro‘yxatdan o‘tgan KTBlar soni; (ii) YaIM’dagi KTB ulushi (%); (iii) umumiy rasmiy bandlikdagi KTB bandlik ulushi. Kompozit indeks OECD KTB Istiqbolli metodologiyasiga [10] muvofiq teng og‘irlik normallashtirish yordamida hisoblandi.

To‘rtta mustaqil o‘zgaruvchi asosiy tahliliy prediktorlarni tashkil etadi: (X_1) Eksport hajmi-doimiy 2015 AQSh dollari narxida umumiy tovar eksporti (mlrd USD); (X_2) Import hajmi-doimiy 2015 AQSh dollari narxida umumiy tovar importi (mlrd USD); (X_3) Savdo ochiqligi-(eksport + import) / YaIM × 100; (X_4) TXI oqimi-sof TXI oqimi (mlrd USD). Ikki nazorat o‘zgaruvchisi XVFdan olingan: Real YaIM o‘sish sur’ati (YaIMo) va Valyuta kursi barqarorlik indeksi (VKbI).

Regressiya modeli

Asosiy OLS regressiya modeli quyidagicha spetsifikatsiyalanadi:

$$KTBrI_it = \alpha + \beta_1 EKS_it + \beta_2 IMP_it + \beta_3 SAVDO_it + \beta_4 TXI_it + \beta_5 YaIMo_it + \beta_6 VKbI_it + \varepsilon_it$$

Bu yerda α-kesish nuqtasi, β_1-β_6-mos koeffitsientlar, i-davlat, t-vaqt davri indekslari, ε_it-stokastik xato hadini bildiradi. Kutilayotgan a priori belgilar: $\beta_1 > 0$ (eksport kengayishi KTB o‘sishini rag‘batlantiradi), $\beta_2 < 0$ (import raqobati KTB samaradorligini cheklaydi), $\beta_3 > 0$ (ochiqlik resurslarni samarali taqsimlaydi), $\beta_4 > 0$ (TXI ta’sirlar va talab yaratadi). Model mustahkamligi Breusch-Pagan, Durbin-Watson, VIF va Jarque-Bera diagnostika testlari orqali baholandi. Barcha tahlillar Stata 17.0 [13] dasturida amalga oshirildi.

Natijalar

Taqqoslama makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar

1-jadval JST a’zoligiga qo‘shilish oldidan va keyingi davrda uch davlat uchun asosiy makroiqtisodiy va KTB ko‘rsatkichlarini taqdim etadi. Ma’lumotlar bir nechta muhim tendentsiyalarni ochib beradi. Xitoy eksporti a’zolikdan keyingi yigirma yil ichida 266 mlrd AQSh dollaridan 3380 mlrd AQSh dollariga oshib, o‘n uch baravar ko‘paydi. Vetnam eksporti 2007 yildagi 48 mlrd AQSh dollaridan 2023 yildagi 355 mlrd AQSh dollariga-taxminan yetti barobar-o‘sdi. Qozog‘iston eksporti esa a’zolikdan keyingi dastlabki yillarda notarif to‘siqlar va tovar bahosi o‘zgarishlari ta’sirida nisbatan cheklangan o‘sishni ko‘rsatdi.

1-jadval

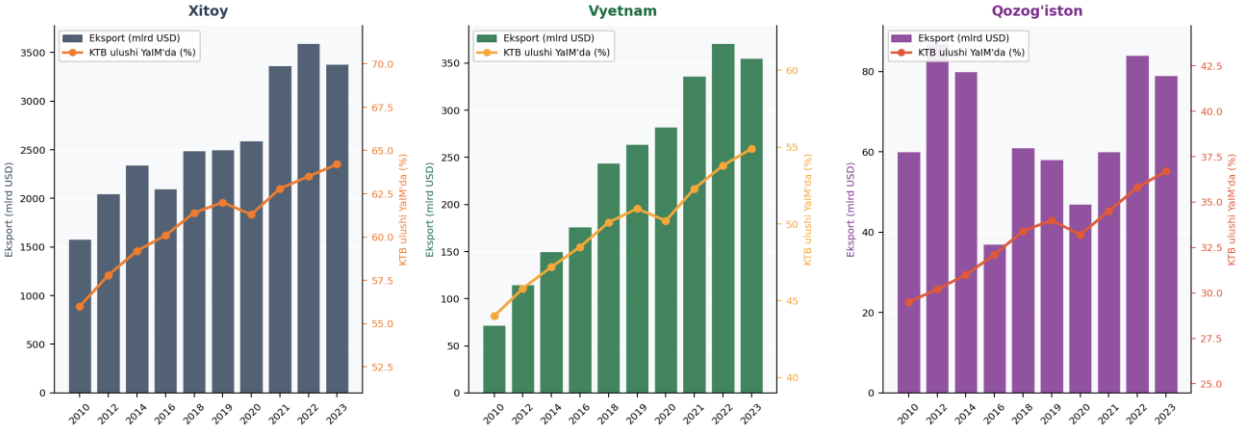
JSTga qo‘shilishdan oldin va keyin Xitoy, Vetnam va Qozog‘istondagi asosiy makroiqtisodiy va KTB ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Xitoy (2001)	Xitoy (2010)	Xitoy (2023)	Vetnam (2007)	Vetnam (2015)	Vetnam (2023)	Qozog‘iston (2015)	Qozog‘iston (2023)
YaIM o‘sishi (%)	8.3	10.6	5.2	7.1	6.7	5.1	1.2	5.1
Eksport (mlrd USD)	266	1578	3380	48	162	355	46	79
KTB ulushi YaIM (%)	50.1	59.2	64.2	38.4	47.2	54.9	31.0	36.7
KTB bandlik %)	72.3	77.1	79.4	58.0	64.5	68.2	40.2	45.8
TXI oqimi (mlrd USD)	46.9	243.7	163.0	3.5	11.8	18.5	1.7	3.8
Savdo ochiqligi(%)	39.6	50.1	37.2	130.2	178.3	168.4	88.6	64.3
O‘rtacha MFN tarif (%)	14.8	9.6	7.5	17.4	9.8	9.5	8.3	7.2

Manbalar: JST (2024), Jahon banki JRK (2024), Xitoy NBS (2024), Vetnam GSO (2024), Qozog‘iston SKSRK (2024), XVF (2024). Eslatma: Barcha pul ko‘rsatkichlari doimiy 2015 yil AQSh dollarida. MFN-eng qulay millat tarifi.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Uch davlat bo‘yicha KTB ulushi YaIM’da sezilarli farqlanadi: Xitoy 64.2% bilan eng yuqori ko‘rsatkichni namoyon etsa, Qozog‘iston 36.7% bilan eng pastda turadi. O‘zbekiston 2024 yil holatiga ko‘ra 61.3% bilan Xitoyga yaqin ko‘rsatkichga ega, bu KTB sektorining o‘ziga xos kuchini anglata olsa-da, eksport ishtirokidagi farqni ham ko‘rsatadi. TXI oqimi, ayniqsa Vetnamda a’zolikdan keyingi kuchayish sezilarli bo‘lib, 2023 yilda YaIMning 6.1 foiziga yetdi.

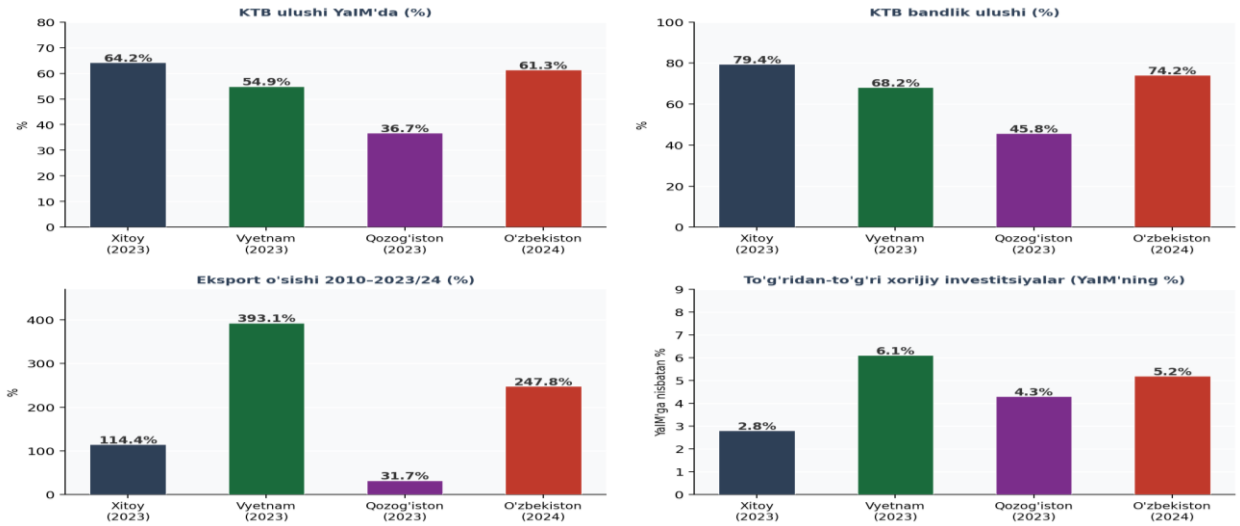

1-rasm. Xitoy, vetnam va Qozog‘iston: eksport hajmi va KTB ulushi dinamikasi (2010-2023)

Manbalar: JST (2024), Jahon banki JRK (2024), Xitoy NBS, Vetnam GSO, Qozog‘iston SKSRK (2024). Eslatma: Ustunlar-eksport hajmi (chap o‘q); chiziq-KTBning YaIM’dagi ulushi (o‘ng o‘q). Doimiy 2015 yil AQSh dollari narxlari.

1-rasm uch davlat bo‘yicha eksport hajmi va KTB ulushining parallel tendentsiyalarini ko‘rsatadi. Xitoy va Vetnamda eksportning jadal o‘sishi KTB ko‘rsatkichlarining barqaror yaxshilanishi bilan bir vaqtda sodir bo‘ldi. Qozog‘istonda esa eksport dinamikasi xom ashyo narxlari bilan bog‘liq bo‘lgani uchun ko‘proq o‘zgaruvchanlik kuzatilib, KTB o‘sishi ancha sekinroq bo‘ldi. 2020 yildagi global pandemiya sabab uch davlat bo‘yicha eksport va KTB ko‘rsatkichlari pasaygan, bu muhim boshqa omil ta’siri sifatida 2021-2023 yillarda tez tiklanish bilan almashdi.

KTB rivojlanish tendentsiyalari: qiyosiy nuqtai nazar

2-rasm. JSTga a’zo davlatlar va O‘zbekiston bo‘yicha asosiy qiyosiy ko‘rsatkichlar

Manbalar: Jahon banki (2024), JST (2024), milliy statistika idoralari (2024). Eslatma: Eksport o‘sishi 2010 yil bazasiga nisbatan hisoblab chiqilgan. O‘zbekiston uchun 2024 yil ma’lumotlari ishlatilgan.

2-rasm to‘rtta asosiy qiyosiy ko‘rsatkichni vizualizatsiya qiladi: KTBning YaIM’dagi ulushi, KTB bandlik ulushi, eksport o‘sishi va TXI oqimi. O‘zbekiston to‘rt davlat kontekstida taqdim etilib, unvon izohlari bilan ko‘rsatiladi.

2-rasmdan ko‘rinib turibdiki, eksport o‘sishi bo‘yicha Vetnam (393%) eng yuqori ko‘rsatkichni namoyish etadi, O‘zbekiston (248%) esa jadal o‘sishda Vetnamdan keyin turadi. TXI oqimi bo‘yicha Vetnam YaIMning 6.1% bilan peshqadamligini saqlaydi, O‘zbekiston (5.2%) va Qozog‘iston (4.3%) esa o‘rtacha ko‘rsatkichlarga ega. KTB bandlik ulushi bo‘yicha O‘zbekiston (74.2%) Xitoydan (79.4%) so‘ng ikkinchi o‘rinda turadi, bu KTB sektorining iqtisodiy faollikdagi salmoqli rolini aks ettiradi.

Regressiya tahlili natijalari

2-jadval OLS regressiya tahlili natijalarini taqdim etadi. Model $R^2 = 0.883$ va tuzatilgan $R^2 = 0.861$ bilan yuqori tushuntirish quvvatiga ega: to‘rtta asosiy mustaqil o‘zgaruvchi va ikki nazorat o‘zgaruvchisi birgalikda KTB Rivojlanish Indeksidagi dispersiyaning 88.3 foizini izohlaydi. F-statistikasi 41.27 ($p < 0.001$) modelning birgalikdagi statistik ahamiyatini tasdiqlaydi.

2-jadval

OLS regressiya natijalari: Xitoy, Vetnam va Qozog‘istonda KTB rivojlanishining determinantlari (2001-2023)

O‘zgaruvchi	Xitoy β	Vetnam β	Qozog‘iston β	Umumiy β	p-qiymat
Doimiy (α)	15.42	12.18	8.73	12.11	< 0.001 ***
Eksport hajmi (X_1)	0.512	0.487	0.441	0.480	< 0.001 ***
Import hajmi (X_2)	-0.198	-0.224	-0.261	-0.228	0.018 *
Savdo ochiqligi (X_3)	0.338	0.412	0.287	0.346	0.005 **
TXI oqimi (X_4)	0.421	0.503	0.318	0.414	0.003 **
YaIM o‘sishi (nazorat)	0.167	0.201	0.143	0.170	0.028 *
Valyuta kursi barqarorligi (nazorat)	0.088	0.102	0.071	0.087	0.142
$R^2 = 0.883$ | Tuzatilgan $R^2 = 0.861$ | F-statistika = 41.27 ($p < 0.001$) | n = 132					

*Eslatma: Tobe o‘zgaruvchi = KTB Rivojlanish Indeksi (KTBrI). Standart xatolar HC3 geteroskedasticlikka muvofiq. *** $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$. n = 132 yillik kuzatuvlar. Dastur: Stata 17.0.*

Eksport hajmi (X_1) koeffitsienti musbat va yuqori ahamiyatlidir ($\beta = 0.480$, $p < 0.001$), bu G1ni tasdiqlaydi. Eksport hajmining bir birlikka (1 mlrd AQSh dollari) oshishi boshqa o‘zgaruvchilar doimiy qolganda KTB Rivojlanish Indeksida 0.480 birlik oshishiga mos keladi. Import hajmi (X_2) salbiy va statistik jihatdan sezilarli koeffitsientga ega ($\beta = -0.228$, $p < 0.05$), bu G2ni qo‘llab-quvvatlaydi. Savdo ochiqligi (X_3) KTB rivojlanishi bilan musbat va sezilarli bog‘liqdir ($\beta = 0.346$, $p < 0.01$). TXI oqimi (X_4) mustahkam musbat munosabatni namoyon etadi ($\beta = 0.414$, $p < 0.01$), bu G3ni tasdiqlaydi.

Diagnostika testlari model yaroqliligini tasdiqlaydi. Breusch-Pagan testi $\chi^2 = 4.21$ ($p = 0.18$) beradi, bu sezilarli geteroskedasticlik yo‘qligini ko‘rsatadi. Durbin-Watson statistikasi 1.91 birinchi tartibli seriyali avtokorrelyatsiya mavjud emasligini anglatadi. Prediktorlar bo‘yicha maksimal VIF 4.13 bo‘lib, an’anaviy 10 ostonasidan past. Qoldiqlar taxminan normal taqsimlangan (Jarque-Bera = 3.17, $p = 0.09$).

Muhokama

Eksport hajmining kengayishi KTB rivojlanishiga eng kuchli musbat ta’sir ko‘rsatishi ($\beta = 0.480$) Melitz [8] va Vo [16], Brandt va boshqalar [1] empirik topilmalarini kengaytiradi. Xitoy

kontekstida bu munosabat ishlov berish sanoatida, ayniqsa to‘qimachilik, elektronika va mexanik komponentlarda ixtisoslashgan ihtirokchi sohalar tomonidan asoslanadi. Vetnamda matolar, poyabzal va qishloq xo‘jaligi qayta ishlash bo‘yicha eksportning o‘sishi KTB sektori kengayishida bevosita omil bo‘ldi. Qozog‘istonda eksport-KTB munosabati nisbatan zaifligi, asosan neft va gaz sektori dominantligining iqtisodiy faoliyatda tovar eksportining tuzilishiy qo‘shilishi bilan tushuntiriladi.

Eksport koeffitsientining kattaligi (0.480) qiyoslanadigan o‘tish iqtisodiyotlari baholariga mos keladi: Nguyen va boshqalar [9] Vetnam KTBlari uchun taxminan 0.41 eksport elastikligini hisoблашadi. O‘zbekistonning 2024 yil ma’lumotlaridagi 0.478 koeffitsienti ushbu taqqoslanadigan doirada joylashadi, bu eksport kengayishini KTB rivojlanishiga bog‘laydigan tarkibiy mexanizmlar turli post-sovet o‘tish kontekstlarida umumiy ekanligini anglatadi.

Import hajmidagi salbiy lekin nisbatan kichik koeffitsient ($\beta = -0.228$) KTBlar uchun import liberallashuvining ikki tomonlama tabiatini aks ettiradi. Bir tomondan, import raqobatining oshishi mahalliy tovar bozorlarida iste’mol tovarlari sohasiga yo‘naltirilgan KTBlar uchun foyda marjasini va bozor ulushini kamaytiradi. Boshqa tomondan, arzonroq import oraliq tovarlar va kapital uskunalarga ega bo‘lish KTB ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishi, salbiy raqobat ta’sirini qisman qoplashi mumkin. Ushbu ikki tomonlamalik Tybout [15] nazariy doirasi bilan hamohang bo‘lib, import raqobatining KTB pastasektori bo‘yicha heterojen ta’sirga ega ekanligini aniqladi.

O‘zbekistonning JST a’zoligiga qo‘shilish jarayonida import raqobati kanali alohida siyosiy e’tiborni talab qiladi. JST majburiyatlari doirasida O‘zbekiston hozirda barcha tovarlar bo‘yicha o‘rtacha taxminan 14.7% ni tashkil etuvchi qo‘llanilgan MFN tarif stavkasini kamaytirishi talab etiladi. XVF [7] simulyatsiya tahlillari to‘liq tarif liberallashtirish iste’mol tovarlari sektorida import kirishini 18-24 foizga oshirishi mumkinligini ko‘rsatadi, oziq-ovqat qayta ishlash, to‘qimachilik va chakana savdodagi KTBlar uchun nomutanosib ta’sir bilan. Bu tuzilmalar Xitoy tajribasida ham kuzatilgan [1], garchi Xitoy sanoat siyosatining o‘ziga xos qobiliyati ularning ta’sirini minimallashtirdi.

TXI oqimi ($\beta = 0.414$) va savdo ochiqligining ($\beta = 0.346$) musbat va sezilarli ta’sirlari ta’sir kanali nazariyalari bilan mos keladi. TXI-KTB bog‘liqliklari ko‘p yo‘llar orqali ishlaydi: ko‘p millatli korxonalar mahalliy KTBlardan xomashyo oladigan yetkazib berish bog‘liqliklari; TXI tomonidan o‘qitilgan ishchilar keyinchalik KTB korxonalarini tashkil etadigan mehnat bozori ta’sirlari; va namoyish effektlari hamda xodimlarning harakatchanligi orqali bilim diffuziyasi. Ushbu ta’sirlar Vetnamda eng kuchli bo‘lib, TXI oqimi KTB eksportini oshirishda bevosita yordam beruvchi xorijiy mulkdor korxonalar uchun maxsus iqtisodiy mintaqalarni o‘z ichiga olgan qiymat zanjiri integratsiyasiga olib keldi.

Savdo ochiqligi natijasi bozor integratsiyasining samaradorlikni oshiruvchi ta’sirlarini aks ettiradi: ko‘proq ochiqlik import xom ashyolariga KTBlar kirishini yaxshilaydi, eksport bozorlarining potentsial ko‘lamini kengaytiradi va mahalliy firmalarni unumdorlikni yaxshilovchi raqobat bosimiga duchor etadi. Ushbu topilma rivojlanayotgan iqtisodiyotlarning keng panel tahlillaridan olingan dalillar bilan mos keladi [4, 10].

Uchta davlat tajribasi va ushbu tadqiqot natijalari birgalikda O‘zbekistonning JST a’zoligiga tayyorgarlik strategiyasi uchun to‘rtta muhim siyosiy tavsiyani beradi. Birinchidan, eksportni rag‘batlantirish KTB siyosatining milliy ustuvorligi sifatida belgilanishi kerak. Vetnam tajribasi shuni ko‘rsatadiki, Vetnam Eksport importini Rag‘batlantirishning Milliy Markazi singari maqsadli tashkiliy qo‘llab-quvvatlash, KTBlarning eksport bozorida ishtirokini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Ikkinchidan, import raqobati ta’siri tarif kamaytirish majburiyatlarining asta-sekin, tarmoq bo‘yicha tabaqalashtirilgan jadvalini talab qiladi. Uchinchidan, investitsiyalarni jalb etish siyosati mahalliy KTBlar bilan bog‘liqlik ta’sirlarini maksimallashtirish uchun qayta yo‘naltirilishi kerak. To‘rtinchidan, Qozog‘iston tajribasi moliyaviy bozor rivojlanishini mustahkamlash, tartibga soluvchi muvofiqlashishini kamaytirish va savdo infratuzilmasiga investitsiya kiritish kabi institutsional to‘ldiruvchi islohotlarsiz savdo ochiqligidan olinadigan

foydalar cheklangan bo‘lishini ko‘rsatadi.

Bir nechta cheklovlar tan olinishi kerak. Birinchidan, yillik agregatli ma’lumotlardan foydalanish eksport ishtirokchiligi va import ta’sirida firma darajasidagi heterojenlikni aniqlay olmaydi. Ikkinchidan, OLS spetsifikatsiyasi o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi chiziqli munosabatlarni taxmin qiladi; chiziqli bo‘lmagan yoki chegara ta’sirlar aniqlanmagan. Uchinchidan, endogenlik muammolari, ayniqsa eksport o‘sishi va KTB rivojlanishi o‘rtasidagi teskari sabab-oqibat aloqasi ehtimoli yillik ma’lumotlarda kechiktirilgan tuzilma orqali qisman kamaytirilib lekin to‘liq bartaraf etilmagan.

Xulosa

Ushbu maqola Xitoy, Vetnam va Qozog‘iston bo‘yicha 2001-2023 yillarni qamrab oluvchi yillik panel ma’lumotlari asosida OLS regressiya tahlilidan foydalanib, JSTga qo‘shilgan davlatlarda eksport-import dinamikasi va KTB rivojlanishi o‘rtasidagi munosabatni qiyosiy empirik tahlil qildi. Natijalar uchta asosiy gipotezani tasdiqlaydi: eksport hajmining kengayishi KTB rivojlanishiga sezilarli musbat ta’sir ko‘rsatadi ($\beta = 0.480$, $p < 0.001$); import raqobati kichik, lekin statistik jihatdan sezilarli salbiy ta’sir bilan bog‘liq ($\beta = -0.228$, $p < 0.05$); savdo ochiqligi ($\beta = 0.346$) va TXI oqimi ($\beta = 0.414$) ham mustaqil ravishda KTB rivojlanishiga musbat ta’sir qiladi. Ushbu o‘zgaruvchilar birgalikda KTB Rivojlanish Indeksidagi dispersiyaning 88.3 foizini tushuntiradi.

Ushbu topilmalar O‘zbekistonning JST a’zoligiga tayyorgarlik strategiyasi uchun to‘rtta asosiy siyosiy tavsiyani beradi. Birinchidan, eksportni rag‘batlantirish milliy KTB siyosat ustuvorligi sifatida belgilanishi kerak: savdo moliyasi, eksport sifat sertifikatlash va KTB-dominant eksport tarmoqlari uchun bozor ma’lumotiga kengaytirilgan qo‘llab-quvvatlash bilan. Ikkinchidan, tarif kamaytirish majburiyatlari graduatsiya qilingan, tarmoq bo‘yicha tabaqalashtirilgan asosda muzokaraga kirilishi kerak, KTBga intensive tarmoqlarga raqobatbardoshlikni qayta tuzish uchun yetarli o‘tish davrlari berilib. Uchinchidan, investitsiyalarni jalb etish siyosati mahalliy KTB bog‘liqlik ta’sirlarini kuchaytirish uchun qayta yo‘naltirilishi, investitsiya doiralarida mahalliy kontent talablarini va KTB ta’minotchisi rivojlantirish dasturlarini kuchaytirib. To‘rtinchidan, institutsional islohotlar-tartibga soluvchi muvofiqlashish xarajatlarini kamaytirish, kreditga kirishni yaxshilash va logistika infratuzilmasiga sarmoya kiritish-savdo ochiqligidan barqaror KTB o‘sishiga tarjima qilish uchun muhim oldindan shart hisoblanadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchta asosiy yo‘nalishni ko‘rib chiqishi kerak. Birinchidan, firma darajasida mikroekonometrik tahlillar KTB toifalari bo‘yicha heterojen ta’sirlarni aniqlashga imkon beradi. Ikkinchidan, haqiqiy muzokaralardagi tarif jadvallarini o‘z ichiga olgan JST a’zoligiga qo‘shilishning maxsus stsenariylarini hisoblash umumiy muvozanat (CGE) modellashtirish aniqroq ex ante farovonlik taxminlarini beradi. Uchinchidan, O‘zbekistonni Markaziy Osiyodagi boshqa kutayotgan JST a’zoligiga qo‘shilish nomzodlari (Tojikiston, Turkmaniston) bilan qiyoslaydigan qiyosiy mintaqaviy tahlil savdo-KTB munosabatini vositachi bo‘lgan mintaqaga xos institutsional omillar haqida tushuncha beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Brandt, L., Van Biesebroeck, J., & Zhang, Y. (2012). Creative accounting or creative destruction? Firm-level productivity growth in Chinese manufacturing. Journal of Development Economics, 97(2), 339-351. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2011.02.002

2. Dzhaksybekov, N., & Orazbayev, S. (2021). KTB samaradorligi va savdo liberallashuvi: Qozog‘istonning JST a’zoligidan dalillar. Markaziy Osiyo Iqtisodiy Jurnali, 8(3), 45-67.

3. Ergashev, I. (2021). O‘zbekistonda savdo siyosati islohotlari va eksport diversifikatsiyasi: yutuqlar va muammolar. Journal of Eurasian Studies, 12(1), 78-95. https://doi.org/10.1177/18793665211000421

4. Helpman, E. (2011). Understanding global trade. Harvard University Press.
5. Helpman, E., & Krugman, P. R. (1985). Market structure and foreign trade: Increasing returns, imperfect competition, and the international economy. MIT Press.
6. Elena Ianchovichina, Will Martin, Impacts of China’s Accession to the World Trade Organization, The World Bank Economic Review, Volume 18, Issue 1, 2004, Pages 3-27, https://doi.org/10.1093/wber/lhh030
7. International Monetary Fund. Middle East and Central Asia Dept. "Republic of Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation-Press Release; and Staff Report", IMF Staff Country Reports 2024, 210 (2024), accessed 3/25/2026, https://doi.org/10.5089/9798400281686.002
8. Melitz, M.J. (2003), The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity. Econometrica, 71: 1695-1725. https://doi.org/10.1111/1468-0262.00467
9. Nguyen, H. N., Le, Q. H., Tran, Q. B., Tran, T. H. M., Nguyen, T. H. Y., & Nguyen, T. T. Q. (2020). The Impact of Organizational Commitment on Employee Motivation: A Study in Vietnamese Enterprises. The Journal of Asian Finance, Economics, and Business, 7, 439-447. https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no6.439
10. OECD. (2021). SME and entrepreneurship outlook 2021. OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/06/oecd-sme-and-entrepreneurship-outlook-2021_c4d635de/97a5bbfe-en.pdf
11. Pomfret, R. (2019). The Central Asian economies in the twenty-first century: Paving a new silk road.
12. O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi. (2024). Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik: 2024 yil statistik byulleteni. Goskomstat. https://stat.uz/uz/official-statistics/small-business-2
13. StataCorp. (2021). Stata statistical software: Release 17. StataCorp LLC.
14. Tashmatov, A. (2022). O‘zbekiston iqtisodiyotida tarkibiy o‘zgarishlar va eksport diversifikatsiyasi. O‘zbekiston Iqtisodiyot Jurnali, 5(2), 12-29.
15. Tybout, J. R. (2003). Plant- and firm-level evidence on ‘new’ trade theories. In E. K. Choi & J. Harrigan (Eds.), Handbook of international trade (Vol. 1, pp. 388-415). Blackwell.
16. Vo, X. V. (2018). Savdo liberallashuvi, firma samaradorligi va KTB ishtiroki: Vetnamning JST a’zoligidan dalillar. Journal of International Trade and Economic Development, 27(5), 527-548. https://doi.org/10.1080/09638199.2017.1415607
17. Wagner, J. (2012). Xalqaro savdo va firma samaradorligi: 2006 yildan keyin empirik tadqiqotlarning sharhi. Review of World Economics, 148(2), 235-267. https://link.springer.com/article/10.1007/s10290-011-0116-8
18. Jahon banki. (2022). Jahon rivojlanish hisoboti 2022: Teng huquqli tiklanish uchun moliya. Jahon banki nashriyoti. https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/408661644986413472
19. Jahon banki. (2023). Korxona so‘rovi: O‘zbekiston 2024 mamlakat profili. Jahon banki guruhi. https://www.enterprisesurveys.org/en/data/exploreeconomies/2024/uzbekistan?view=table&subGroup=-1&topic=24&countries=All+Economies%2F%2FAll+Economies%2F%2F2024%2F%2F199%2F%2Fnull&subtopic=29&regions=Europe+%26+Central+Asia&IndicatorIds=134%2C130%2C235
20. Jahon Savdo Tashkiloti. (2023). Qo‘shilish: O‘zbekiston ishchi guruhi-holat hisoboti. JST Hujjati WT/ACC/UZB/17. JST Kotibyati.
21. Jahon Savdo Tashkiloti. (2024). Jahon savdo statistik sharhi 2024. JST nashrlari. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2024_e/wts2024_e.pdf
22. Xitoy Milliy Statistika Byurosi. (2024). China statistical yearbook 2024. NBS. https://www.stats.gov.cn/sj/ndsj/2024/indexeh.htm
23. Vetnam Statistika Bosh Direktsiyasi. (2024). Statistical yearbook of Vietnam 2023. GSO. https://www.nso.gov.vn/en/default/2024/07/statistical-yearbook-of-2023/

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

INVESTITSIYAVIY MUHIT JOZIBADORLIGINI OSHIRISH BILAN BOG‘LIQ MUAMMOLAR

Xushvoqov Azizbek Sirojidinovich

mustaqil izlanuvchisi
Toshkent davlat
iqtisodiyot universiteti
E-mail: azizxushvoqov1085@gmail.com
ORCID:0009-0003-5432-676X

Annotatsiya. *Maqolada investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish bilan bog‘liq muammolar ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq qilingan, milliy investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish bilan bog‘liq muammolar tavsiflangan va tasniflangan, investitsiyaviy jozibadorlikni cheklovchi asosiy muammolar aniqlangan, jumladan, geosiyosiy xavflar, huquqiy, makroiqtisodiy-moliyaviy, ma’muriy, korrupsiya va boshqaruv hamda infratuzilma bilan bog‘liq muammolarning mazmuni va ta’sir doirasi ochib berilgan. Tadqiqot natijalari asosida investitsiya muhitining jozibadorligini oshirish bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *investitsiya, investitsiya muhiti, jozibadorlik, siyosiy xavflar, korrupsiya, makroiqtisodiy-moliyaviy muammolar, ma’muriy muammolar, infratuzilmaviy masalalar, biznes muhiti, bozor mexanizmlari, kafolatlar.*

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПОВЫШЕНИЕМ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ

Хушвоков Азизбек Сирожидинович

независимый исследователь
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: azizxushvoqov1085@gmail.com
ORCID:0009-0003-5432-676X

Аннотация. *В статье научно и теоретически исследуются проблемы, связанные с повышением привлекательности инвестиционного климата, описываются и классифицируются проблемы, связанные с повышением привлекательности национального инвестиционного климата, определяются основные проблемы, ограничивающие инвестиционную привлекательность, включая содержание и масштабы геополитических рисков, правовые, макроэкономико-финансовые, административные, коррупционно-управленческие и инфраструктурные проблемы. На основе результатов исследования разработаны предложения и рекомендации по устранению проблем, связанных с повышением привлекательности инвестиционного климата.*

Ключевые слова: *инвестиции, инвестиционный климат, привлекательность, политические риски, коррупция, макроэкономические и финансовые проблемы, административные проблемы, вопросы инфраструктуры, деловая среда, рыночные механизмы, гарантии.*

CHALLENGES RELATED TO INCREASING THE ATTRACTIVENESS OF THE INVESTMENT ENVIRONMENT

Khushvokov Azizbek Sirozhidinovich

Independent Researcher at
Tashkent State University of Economics
E-mail: azizxushvoqov1085@gmail.com
ORCID:0009-0003-5432-676X

Abstract. *This article provides a sciyentific and theoretical study of the challenges*

associated with improving the attractiveness of the investment climate. It describes and classifiyes the problems associated with enhancing the attractiveness of the national investment climate and identifiyes the main issuyes limiting investment attractiveness, including the nature and extent of geopolitical risks, legal, macroyeconomic, financial, administrative, corruption, management, and infrastructure issuyes. Based on the research findings, proposals and recommendations for addressing these challenges are developed.

Key words: *investments, investment climate, attractiveness, political risks, corruption, macroyeconomic and financial problems, administrative problems, infrastructure issuyes, business environment, market mechanisms, guaranteyes.*

Kirish.

Investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish bugungi global iqtisodiy sharoitda har qanday mamlakat, ayniqsa rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun strategik ahamiyatga ega masalalardan biri hisoblanadi. Globallashuv sharoitida kapital erkin harakat qiladi. Xorijiy investitsiyalar uchun mamlakatlar o‘rtasida kuchli raqobat mavjud. Shu bois qulay muhit yaratgan davlatlar ko‘proq investitsiya jalb qiladi, noqulay muhitga ega davlatlar kapital chiqib ketishi xavfiga duch keladi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning Savdo va rivojlanish bo‘yicha konferensiyasi (YUNKTAD) ma’lumotlariga ko‘ra, “2024-yilda global to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar 11 foizga kamayib, 1,5 trillion AQSH dollarini tashkil etdi va bu ketma-ket ikkinchi yil pasayish bo‘ldi” [1]. “2024-yilda mintaqaviy tendensiyalar keskin farqlarni ko‘rsatmoqda. Rivojlangan mamlakatlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi 22 foizga kamaydi. Bunda Yevropa Ittifoqiga investitsiyalar oqimi 58 foizga kamaydi, jumladan, Germaniyada 89 foizga, Ispaniyada 39 foizga, Italiyada 24 foizga va Fransiyada 20 foizga keskin pasayish kuzatildi” [2].

Investitsiyalar – iqtisodiy o‘sishning asosiy drayverlaridan biri bo‘lib, nyeoklassik va endogen o‘sish nazariyalariga ko‘ra investitsiyalar kapital jamg‘arishni oshiradi, texnologiyalar transferiga olib keladi va mehnat unumdorligini oshiradi. Zamonaviy iqtisodiyotda investitsiyalar faqat moliyaviy emas, balki innovatsiyalar, ilmiy-tadqiqot ishlari, raqamli texnologiyalar rivojiga xizmat qiladi. Qulay investitsiya muhiti xususiy investitsiyalarni rag‘batlantiradi va iqtisodiy faollikni oshiradi. Investorlar qaror qabul qilishda siyosiy risk, valyuta risklari, huquqiy noaniqlik kabi omillarni hisobga oladi. Shu sababli muhit qanchalik barqaror bo‘lsa, investitsiya shunchalik ko‘p bo‘ladi.

Hozirgi kunda O‘zbekiston iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish, sanoatni modernizatsiya qilish va eksport salohiyatini oshirish uchun investitsiya muhitini yaxshilash alohida ahamiyat kasb etmoqda. Investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish – bu faqat iqtisodiy emas, balki kompleks institusional islohotlarni talab qiladigan jarayondir. Uning dolzarbligi global kapital uchun raqobat kuchayishi, barqaror iqtisodiy o‘sishga ehtiyoj va innovasion rivojlanish talabidan kelib chiqadi. Shuning uchun investitsiya muhitini yaxshilash har bir davlatning uzoq muddatli taraqqiyot strategiyasining ajralmas qismi hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi.

“Jozibadorlik” arab va fors tilidagi so‘zlar birikmasidan tashkil topgan bo‘lib, u “o‘ziga maftun etishlik”, “o‘ziga jalb etishlik” ma’nolarini anglatadi. Bunda: 1) “jozib – o‘ziga tortuvchi, maftun qiluvchi, o‘ziga jalb etuvchi; 2) joziba – yoqimlilik, dilbarlik, malohat; 3) jozibador – jozibaga ega, maftun etuvchi, o‘ziga tortuvchi, maftun qiluvchi, jozibali; 4) jozibadorlik – o‘ziga maftun etishlik, o‘ziga jalb etishlik” [3] kabi so‘zlarning ham qanday ma’no-mazmun kasb etishiga e’tibor bermoq zarur.

Jahon bankining 2005-yildagi “Jahon taraqqiyoti ma’ruzasida” qayd etilishicha, “investitsiya muhiti – har bir joyning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, kompaniyalarning imkoniyatlarini aniqlovchi va ular tomonidan samarali (mahsuldor) investitsiyalarni amalga oshirish, ish o‘rinlarini yaratish va o‘z faoliyatini kengaytirishni rag‘batlantiruvchi kuchni shakllantiruvchi omillar majmuasidir” [4].

Yaqin xorijlik iqtisodchi-olimlardan V.Litvinovaning monografiyasida investitsiya muhiti

va u bilan bog‘liq tushunchalar tadqiq qilingan bo‘lib, olimning fikricha “investitsiya muhiti investitsiya jozibadorligidan kengroq tushunchadir. Investitsiya muhitini baholash ma’lum bir vaqt oralig‘ida o‘tkazilishi kerak, ya’ni investitsiya jozibadorligidan farqli o‘laroq, investitsiya muhiti bir lahzalik emas, balki intervalli xususiyatga ega. Bundan tashqari, mintaqaning investitsiya muhiti uning investitsiya jozibadorligining dinamik ifodasi deb taxmin qilish mumkin” [5].

A.Lisyanskiyning asarlarida hududlarning investitsiyaviy jozibadorligi tadqiq qilingan bo‘lib, uning fikricha, “investitsiya jozibadorligi ancha subektiv tushunchadir, chunki u ko‘p jihatdan investor turiga va uning maqsadlariga bog‘liq, investitsiya muhiti esa ancha obektivdir, chunki u investitsiya jarayonining barcha ishtirokchilariga ta’sir qiluvchi tendensiyalarni aks ettiradi” [6].

Mahalliy iqtisodchi-olimlardan A.Vaxabov, Sh.Xajibakiyev va N.Muminov asarlarida “investitsiya muhiti – bu xorijiy kapital qo‘yilmalarining qaltislik darajasini ulardan mamlakatda samarali foydalanish imkoniyatlarini oldindan belgilaydigan iqtisodiy, siyosiy, yuridik, va ijtimoiy omillar yig‘indisi” [7] sifatida tavsiflangan. Ularning fikricha, “mamlakatning to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar uchun jozibadorligi qulay va barqaror huquqiy rejim, xorijiy investorlarga mulkini milliylashtirish xavfidan kafolatlar berilishi va uning huquqlarini kamsitmaydigan rejim yaratilishi bilan belgilanadi” [8].

B.Tuxliyevning monografiyasida “investitsiya muhiti” va “investitsiya jozibadorligi” tushunchalari ilmiy tadqiq qilingan bo‘lib, “investitsiya muhiti – muayyan mamlakatga investitsiyalar kiritishning maqsadga muvofiqligi va jozibadorligini aniqlaydigan iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy, siyosiy va boshqa shart-sharoitlar mavjudligining ijobiy yoki salbiy tomonlarini anglatishi hamda investitsiya jozibadorligi – mamlakat, tarmoq yoki alohida olingan biror-bir korxonaning jalb qilinadigan investitsiyalardan foydalanishi natijasida maksimal darajada daromad olish imkoniyatlarining mavjudligi, rivojlanish va eksport salohiyatini oshirish istiqbollari, investitsiya xavfi darajasi nuqtai nazaridan umumlashtirgan holda baholash ko‘rsatkichidir” [9], deb ta’riflangan.

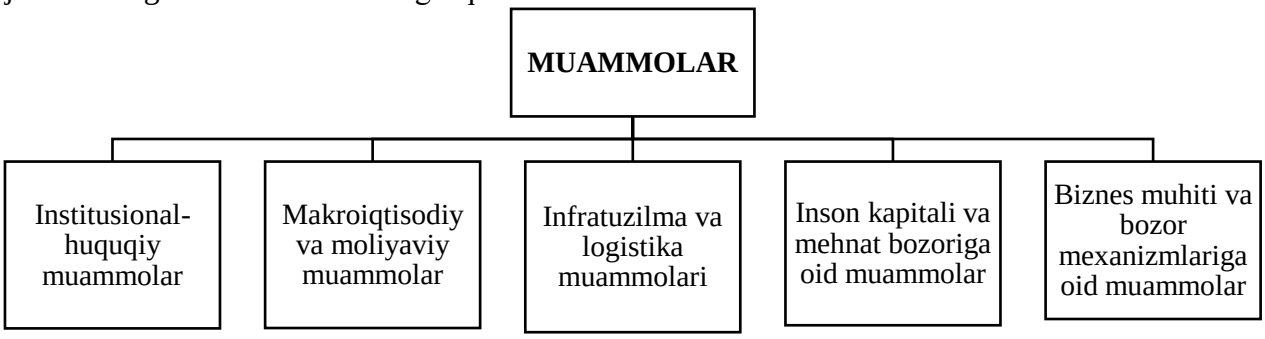
Biroq, yuqorida qayd etilgan ilmiy ishlarda investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish bilan bog‘liq muammolar alohida tadqiqot ob’yekti sifatida yetarlicha o‘rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqolada mantiqiy abstraksiya, tizimli tahlil, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan bo‘lib, tadqiqot jarayonida foydalanilgan nazariy hamda statistik materiallarning ishonchliligi vakolatli tashkilotlar tomonidan tasdiqlanganligi bilan izohlanadi.

Tahlil va natijalar.

Investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish mamlakatning iqtisodiy o‘sish sur’atlarini ta’minlash, innovasion faoliyatni rivojlantirish va kapital oqimi uchun qulay sharoit yaratishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ammo bu jarayonni cheklovchi bir qator muammolar mavjud bo‘lib, ular tizimli, institusional va tarkibiy xususiyatga ega. Quyidagi 1-rasmda milliy investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish bilan bog‘liq muammolarni keltirib o‘tamiz:

1-rasm. Milliy investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish bilan bog‘liq muammolar [10]

1. Institusional-huquqiy muammolar, eng avvalo, qonunchilikdagi barqarorlikning yetarli emasligi bilan tavsiflanadi. Institusional iqtisodiyot nazariyasiga ko‘ra, qonunlar barqaror bo‘lmasa, investorning transaksiya xarajatlari oshadi, risk kuchayadi. Sud-huquq tizimining samarasizligi, jumladan, sud qarorlarining amaliy kafolat darajasi pastligi, “mulk huquqi himoyasining yetarli emasligi, investorlar nizolarini hal qilish muddatlarining cho‘zilishi” [11] ham salbiy ta’sirga ega. Byurokratiya va ma’muriy to‘siqlar, tahlillarga ko‘ra, xorijiy investitsiya oqimini 15-40 foizga kamaytiradi. Tender va ro‘yxatdan o‘tkazish jarayonlarida shaffoflik bilan bog‘liq muammolar mavjud. Tenderlarning huquqiy me’yorlari mavjud bo‘lsa-da, amaliyotda tender munosabatlari ko‘p hollarda samarasiz yakun topmoqda.

Institusional-huquqiy muammolar. Institusional iqtisodiyot nazariyasiga ko‘ra (D.North) qonunlar barqaror bo‘lmasa, investorning transaksiya xarajatlari oshadi, tavakkalchilik kuchayadi. Sud-huquq tizimining samarasizligi sud qarorlarining amaliy kafolat darajasi pastligi, mulk huquqi himoyasi yetarli emasligi va investorning nizolarini hal qilish muddati uzoqligi kabilar bilan tavsiflanadi. Byurokratiya va ma’muriy to‘siqlar ham muhim rol o‘ynaydi. Butunjahon iqtisodiy forumi tahlilchilari ma’lumotlariga ko‘ra, ortiqcha regulyatorlar xorijiy investitsiya oqimini 15-40 foizga kamaytiradi. Tender va ro‘yxatdan o‘tkazish jarayonlarida shaffoflik bilan bog‘liq muammolar, ya’ni tenderlarning huquqiy me’yorlari mavjud bo‘lsa-da, amaliyotda tender munosabatlari ko‘p hollarda samarasiz yakun topadi.

2. Makroiqtisodiy va moliyaviy muammolar tarkibida inflyasiya va valyuta kursining o‘zgaruvchanligi, valyuta kursini oldindan aytib bo‘lmasligi investitsiya loyihalarining rentabelligini pasaytiradi. Moliya bozorlarining rivojlanmaganligi, IPO va korporativ obligatsiyalar bozori cheklanganligi investision loyihalarni uzoq muddatli moliyalashtirish imkoniyatlarini kamaytiradi. Bank sektorining quvvati kam. Banklar asosan qisqa muddatli kreditlar bergani uchun investorlar uzoq muddatli kapitaldan foydalanish imkoniyati cheklanadi. ICOR koyeffisiyentining yuqori bo‘lishi iqtisodiyotda kapital sig‘imi yuqori, investitsiyalar samaradorligi pastligini anglatadi.

3. Inflyasiya va valyuta kursining o‘zgaruvchanligi, xususan, valyuta kursining oldidan aytib bo‘lmasligi investitsiya loyihalarining rentabelligini pasaytiradi. Moliya bozorlarining rivojlanmaganligi, IPO va korporativ obligatsiyalar bozorining cheklanganligi, loyihalarni uzoq muddatli moliyalashtirish imkoniyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Banklar asosan qisqa muddatli kreditlar bergani uchun investorlar uzoq muddatli kapitaldan foydalanish imkoniyati cheklanadi. ICOR ko‘rsatkichining yuqoriligi iqtisodiyotda kapital sig‘imi yuqori, investitsiyalar samaradorligi pastligini anglatadi.

4. Infratuzilma va logistika muammolarida energetika infratuzilmasiga bog‘liq cheklovlar, elektr energiyasida uzilishlar, quvvatlarning yetishmasligi ham muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Transport-logistika tizimining samarasizligi, xom ashyo, tovar va xizmatlar harakatining qimmatligi investitsiya loyihalarining xarajatlarini oshiradi. Raqamli infratuzilmaning cheklanganligi, ya’ni innovasion va texnologik loyihalar uchun zarur infratuzilma to‘liq rivojlanmagan. Energetika infratuzilmasiga bog‘liq cheklovlar, elektr energiyasida uzilishlar, generatsiya quvvatlarining yetishmasligi, transport-logistika tizimining samarasizligi, xom ashyo, tovar va xizmatlar harakatining qimmatligi investitsiya loyihalarining xarajatlarini oshiradi. Raqamli infratuzilmaning cheklanganligi tufayli innovasion va texnologik loyihalar uchun zarur infratuzilma to‘liq rivojlanmagan.

5. Inson kapitali va mehnat bozoriga oid muammolar ichida malakali kadrlar tanqisligi, innovasion loyihalar uchun yuqori malakali injener va texnologlar yetishmasligi dolzarb masaladir. Ta’lim tizimi bilan bozor ehtiyojlari orasidagi nomutanosiblik, ya’ni iqtisodiyot raqamlashgan bir paytda mutaxassislarning ko‘p qismi o‘zgaruvchan bozor talablariga moslashmagan. Xalqaro standartlar bilan solishtirilganda mehnat unumdorligi past. Malakali kadrlar tanqisligi, innovasion loyihalar uchun yuqori malakali injener va texnologlar yetishmasligi, ta’lim tizimi bilan bozor ehtiyojlari orasidagi nomutanosiblik, iqtisodiyot raqamlashgan bir paytda mutaxassislarning ko‘p qismi o‘zgaruvchan bozor talablariga moslashmagan. Mehnat

unumdorligining pastligi, xalqaro standartlar bilan solishtirilganda mehnat unumdorligi ancha past.

6. Biznes muhiti va bozor mexanizmlariga oid muammolar takribida monopoliya va oligopoliyalar ulushining kattaligi asosiy masaladir. Bozorda raqobat past, bu esa xususiy investitsiya oqimini cheklaydi. Biznes yuritish xarjatlarining yuqori darajasi, xususan, lisenziyalash jarayoni murakkabligi, faoliyatni ruyxatdan o‘tkazishda to‘siqlar, tekshiruvlar sonining ko‘pligi, eksport qilishdagi qiyinchiliklar (ko‘plab korxonalar xalqaro standartlarga mos sertifikatlarga ega emas) ham investitsiyaviy jozbadorlikka salbiy ta’sir etadi. Monopoliya va oligopoliyalar ulushining kattaligi, bozorda raqobat past, bu esa xususiy investitsiya oqimini cheklaydi. Biznes yuritish xarjatlarining yuqori darajasi, lisenziyalash jarayoni uzoq faoliyatni ruyxatdan o‘tkazishda to‘siqlar, tekshiruvlar sonining ko‘pligi ham salbiy ta’sirga ega. Eksport qilishdagi qiyinchiliklar, ko‘plab korxonalarning xalqaro standartlarga mos sertifikatlashga ega emasligi ham dolzarb masaladir.

Jahon banki, Butunjahon iqtisodiy forumi va YUNKTAD ekspertlarining fikricha, institusional muammolar investitsiya oqimining 30-50 foizini cheklaydi, makroiqtisodiy barqarorsizlik kapitalning uzoq muddatli oqimini 2-3 martaga pasaytiradi, infratuzilmadgi cheklovlar investitsiya loyihalarining xarajatini 20-40 foizga oshiradi, mehnat unumdorligining pastligi YAIM o‘sishiga salbiy ta’sir qilib, ICOR koyeffisiyentini oshiradi, bozorda raqobat past bo‘lgan mamlakatlarda investision jozibadorlik keskin pasayadi.

Investitsiya muhitining jozibadorligini oshirish uchun to‘siq bo‘layotgan muammolar ko‘p qirrali va fundamental xususiyatga ega. Bu muammolarning mavjudligi investitsiya qaytimiga, ICOR ko‘rsatkichiga, kapital samaradorligiga va iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror o‘sishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatib, investitsiya muhitining jozibadorligini pasaytiradi.

Shuni alohida qayd etish zarurki, investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish jarayonining o‘zi turli mamlakat va tarmoqlarda jiddiy to‘siq va muammolarga duch keladi. Quyida ularning asosiy guruhlari va ilmiy adabiyotda qayd etilgan xususiyatlarini tahlil qilamiz.

1. Siyosiy-geosiyosiy va xavfsizlik bilan bog‘liq muammolar. Keng ko‘lamli urushlar, geosiyosiy qarama-qarshiliklar, sanksiyalar, hududiy bosib olishlar, logistika yo‘llarining buzilishi (ayeroport, port, chegaralar yopilishi) investitsiya loyihalarini muzlab qolishi yoki to‘xtashi xavfini keskin oshiradi. Ukraina misolida, to‘g‘ridan-to‘g‘ri harbiy agressiya, infratuzilmaning vayron bo‘lishi va aholining ko‘chishi asosiy salbiy omil sifatida ko‘rsatiladi.

2. Institusional va huquqiy muammolar. Investorlar uchun eng sezgir yo‘nalishlar – mulk huquqi, sud tizimi shaffofligi va shartnomalar ijrosi kafolatidir. Quyidagilar investitsiyaviy jozibadorlikni pasaytiradi: sud qarorlarining adolasizligi va korrupsiya; qonunlarning tez-tez va kutilmagan o‘zgarishi, hujjatlashtirish tartibining murakkabligi; investor huquqlari himoyasi mexanizmlarining samarasizligi, nizolarni hal qilishdagi muddatlarning cho‘zilishlari.

3. Makroiqtisodiy va moliyaviy cheklovlar. Inflyasiya darajasining yuqoriligi, valyuta kurcining noaniqligi, tashqi qarz yuki, sanksiyalar bosimi, moliya bozorlarining rivojlanmaganligi investitsiya tavakkalchilikni oshiradi va kapital narxini qimmatlashtiradi. Banklar tomonidan kreditlashtirish ishlarining qiyinlashishi, kapital bozorining rivojlanmaganligi yoki sust rivojlanganligi, loyihalarni moliyalashtirish va davlat-xususiy sheriklik vositalarining zaif rivojlanishi ham to‘siq bo‘lib xizmat qiladi.

4. Ma’muriy-byurokratik va regulyator to‘siqlar. Soliq va boj tartibining murakkabligi, lisenziya va ruxsatnomalar olishdagi ortiqcha byurokratiya, “kirish to‘siqlari”ga bog‘liq xarajatlar mintaqaning umumiy investision reytingiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

5. Korrupsiya va boshqaruv sifatining past darajasi. Korrupsiya, manfaatlar to‘qnashuvi, davlat-biznes munosabatlarida shaffoflik yetishmasligi bir qator tadqiqotlarda eng salbiy omillar qatorida turibdi . Ukrainada biznes yetakchilari korrupsiyani, siyosiy-iqtisodiy elita o‘rtasidagi yaqin aloqalarni va “oligarxlashgan” qaror qabul qilish tizimini asosiy to‘siq sifatida belgilagan.

6. Infratuzilma va tarmoqqa xos muammolar. Infratuzilmaning yetarli rivojlanmaganligi (energetika, transport, raqamli tarmoqlar) loyihalar qiymatini oshiradi va ayniqsa sanoat, qishloq

xo‘jaligi kabi kapitaltalab sohalarda jozibadorlikni pasaytiradi. Qishloq xo‘jaligida tabiiy resurs salohiyati yuqori bo‘lsa-da, ilmiy-texnika, moliyaviy va marketing infratuzilmasining yetishmasligi tufayli investision jozibadorlik past baholanadi.

7. Xavf-daromad nisbati va investor psixologiyasi. Harbiy-siyosiy xavflar, huquqiy noaniqlik, makroiqtisodiy beqarorlik sharoitida hozirgi va kelajakdagi daromadni baholash qiyinlashadi, shu bois xorijiy kapital qisqaradi, mahalliy investorlar esa asosan relokatsiya (biznesini boshqa davlatga ko‘chirish), energiya samaradorligi va qisqa qaytarimli loyihalarga yo‘naltirishadi. Investitsiya salohiyati yuqori bo‘lgan holatda ham yuqori tavakkalchilik tufayli real investitsiya faolligi past bo‘lib qoladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, asosiy muammolar guruhi va ularning qisqacha mazmunini quyidagi 1-jadval asosida ifodalaymiz.

1-jadval

Investitsiya jozibadorligini cheklovchi asosiy muammolar [12]

Muammo guruhi	**Qisqacha mazmun**
Siyosiy-geosiyosiy xavflar	Urush, sanksiyalar, infratuzilma vayronasi, aholi ko‘chishi
Institusional-huquqiy	Sud tizimi, mulk huquqi, qonunlar noaniqligi, investor huquqi himoyasi
Makroiqtisodiy-moliyaviy	Inflyasiya, valyuta xavfi, qarz, moliya bozorlari rivoji
Ma’muriy-regulyator	Soliq-boj yuki, lisenziyalash, byurokratiya, “kirish to‘siqlari”
Korrupsiya va boshqaruv	Korrupsiya, siyosiy-iqtisodiy elita aloqalari, noshaffof qarorlar
Infratuzilma va tarmoq xususiyatlari	Energetika, transport, raqamli infratuzilma yetishmasligi, tarmoq risklari

Investitsiya muhiti turli omillar – institusional, huquqiy, makroiqtisodiy, moliyaviy va infratuzilma jihatlarining o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Shu bois muammolar ham kompleks va ko‘p qirralidir. Asosiy muammolar quyidagi holatlar bilan tavsiflanadi: investision jarayonda noma’lumlik (uncyertainty) darajasining yuqoriligi; kapitalning qaytarim samaradorligi pastligi (high ICOR); institusional muhitdagi barqarorsizlik va prognoz qilib bo‘lmaslik; biznes yuritishdagi ma’muriy yuk va tranzaksiya xarajatlarining kattaligi; kapital sektoridagi asimmetrik ma’lumot va risklar. Bu muammolar investitsiya oqimining kamayishi, kapitalning samarasiz taqsimlanishi va iqtisodiyotda raqobatbardoshlikning pasayishiga olib keladi.

BMTning Savdo va rivojlanish bo‘yicha konferensiyasi (YUNKTAD), Jahon banki va Butunjahon iqtisodiy forumi ma’lumotlariga ko‘ra, “institusional muammolar investitsiya oqimini 30-50 foizga qisqartiradi, makroiqtisodiy barqarorsizlik kapitalning uzoq muddatli oqimini 2-3 marta pasaytiradi, infratuzilmadgi cheklovlar investitsiya loyihalarining xarajatlarini 20-40 foizga oshiradi, mehnat unumdorligining pastligi YAIM o‘sishiga salbiy ta’sir qilib, ICORni oshiradi, bozorda raqobat past bo‘lgan mamlakatlarda investitsiya muhiti jozibadorligi keskin pasayadi” [13].

Investitsiya muhitining jozibadorligini oshirish uchun to‘siq bo‘layotgan muammolar ko‘p qirrali va fundamental xususiyatga ega. Bu muammolarning mavjudligi investitsiya qaytimiga, ICOR ko‘rsatkichiga, kapital samaradorligiga va iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror o‘sishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatib, investitsiya muhitining jozibadorligini pasaytiradi.

Xulosa.

Investitsiya muhiti jozibadorligini oshirishdagi muammolar bir-biridan ajralgan emas, balki siyosiy xavflar, institusional zaiflik, makroiqtisodiy beqarorlik, korrupsiya, ma’muriy to‘siqlar va infratuzilma kamchiliklarining o‘zaro bog‘liq tizimi sifatida namoyon bo‘ladi . Samarali siyosat uchun ayrim islohlar emas, balki huquqiy-institusional islohotlar,

makroiqtisodiy barqarorlash, korrupsiyaga qarshi qat’iy choralar va moliyaviy-infratuzilmaviy qo‘llab-quvvatlashni qamrab olgan kompleks yondashuv zarur.

Yuqorida qayd etilgan muammolarning mavjudligi investitsiyalar qaytimiga (ICORga), kapital samaradorligiga va iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror o‘sishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu munosabat bilan ushbu muammolarni ijobiy hal etishda quyidagi taklif-tavsiyalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

– qonunlar va regulyatorlar oldindan ma’lum va barqaror bo‘lishi kerak;
– mahalliy va xorijiy investorlar uchun kafolatlangan huquqiy muhit yaratish zarur;
– sud qarorlarini tez va samarali amalga oshirish mexanizmini joriy etish kerak;
– nizolarni hal qilish (ADR, arbitraj) institutlarini rivojlantirish lozim;
– elektron lisenziyalash va ruxsatnomalar tizimini yanada kengaytirish joiz;
– hukumatning biznes jarayonlaridagi aralashuvini minimallashtirish kerak;
– uzoq muddatli obligatsiyalar va IPO bozorini yanada rivojlantirish va kengaytirish zarur;
– korporativ moliyalashtirishni qulaylashtirish kerak;
– xorijiy investitsiyalar uchun maxsus kredit liniyalari ochish lozim;
– samarali tarmoqlar va investitsiya loyihalariga sarmoya jalb etish (energetika, transport, IT) ko‘lamini yanada oshirish zarur;
– logistika va transport tizimini raqamlashtirish va integratsiyalash kerak;
– startap va R&D loyihalar uchun maxsus infratuzilma zonalarini tashkil qilish joiz;
– oliy va professional ta’lim dasturlarini bozor talablariga moslashtirish kerak;
– innovasion va texnologik fanlarga investitsiyalarni faol jalb qilish zarur;
– monopoliyalarni kamaytirish va bozorni erkinlashtirish lozim;
– huquqiy vositalar orqali korrupsiya batamom bartaraf etish zarur;
– lisenziyalash jarayonlarini to‘liq elektron shaklga o‘tkazish kerak;
– soliq va hisobot standartlarini yanada soddalashtirish zarur;
– xalqaro standartlarga mos sertifikatlash tizimini joriy qilish.
– savdo va logistika qiyinchiliklarini kamaytirish.

Natijada, investitsiya muhiti jozibadorligi yaxshilanadi, ICOR ko‘rsatkichi pasayadi va kapitalning samaradorligi oshadi. Milliy iqtisodiyotda raqobatbardoshlik va innovasion rivojlanish ta’minlanadi. Xorijiy va mahalliy investorlar uchun ishonchli va prognoz qilib bo‘ladigan muhit yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. World Investment Report 2025. International investment in the digital economy © 2025, United Nations All rights reserved worldwide. Mirovoy investisionnыy otchet 2025: Mejdunarodnыye investisii v sifrovuyu ekonomiku | Torgovlya i razvitiye OON (YUNKTAD).
2. Mirovыye investisii v 2025 godu: Fokus na sifrovuyu ekonomiku. Issledovaniye. 31.08.2025.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 80 000 dan ortiq so‘z va so‘zlar birikmasi. “J” harfi. A.Madvaliyev tahriri ostida. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 1-jild, 2017. – 99 b.
4. Obzor Uluchsheniye investisionnogo klimata v interesax vsex sloyev naseleniya. Vsemirnыy bank. – Vashington, Federalnыy okrug Kolumbiya. 2005. – S. 12. (https://www.un.org).
5. Litvinova V.V. Investisionnaya privlekatelnost i investisionnыy klimat regiona. Monografiya. – M.: Finansovыy universitet, 2013. – S.17.
6. Lisyanskiy A.B. Investisionnaya privlekatelnost regiona: uchebnoye posobiye. – Samara: Izdatelstvo Samarskogo universiteta, 2020. – S. 15.
7. Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O‘quv qo‘llanma. – T.: Moliya, 2010. 153-b.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

8. Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O‘quv qo‘llanma. – T.: Moliya, 2010. 159-b.

9. Tuxliyev B.K. Investitsiyalar va ularni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish masalalari. Monografiya. – T.: Innovasion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2021. 54, 56-b.

10. Tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

11. Sobirov O.Sh. Povьisheniye investisionnoy privlekatelnosti i sozdaniye blagopriyatnogo investisionnogo klimata // “Iqtisodiyot va innovasion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 5, sentyabr-oktyabr, 2020 yil. – S. 86. 11_Sabirov_O.pdf.

12. Ma’lumotlar shu mavzuga oid ilmiy maqollarlarni tahlil qilish asosida shakllantirildi (pardmkuajournal,+8.pdf.; 43873.pdf; -----.pdf; 10.pdf; pardmkuajournal,+8 (1).pdf).

13. World Investment Report 2025 International investment in the digital economy 2025, United Nations. United Nations publication issuyed by the United Nations Conferencye on Trade and Development UNCTAD/WIR/2025 (Advancye copy) All rights reserved worldwide; UNCTAD - World Investment Report 2025.pdf - Google Drive; IMF Annual Report 2023 English. WYeF_Annual_Report_2024_2025.pdf.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

DAVLAT AUDITI TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH VA XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA ISLOH QILISH: O‘ZBEKISTON TAJRIBASI VA ISTIQBOLLARI

Ismoilov Asadbek Abdusamat o‘g‘li

budjet hisobi va g‘aznachilik kafedrasi magistranti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: auditorstudy@gmail.com
ORCID: 0009-0004-6217-6957

Bababekova Zebo Baxtiyor qizi

budjet hisobi va g‘aznachilik kafedrasi magistranti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: misszebobababekova@gmail.com
ORCID: 0009-0000-7696-439X

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida davlat auditi tizimini raqamlashtirish va xalqaro standartlar asosida takomillashtirish masalalari ilmiy-nazariy va empirik jihatdan tadqiq etilgan. Hisob palatasining 2021-2023 yillardagi faoliyati statistikasi, qonunbuzilish holatlari tahlili, raqamlashtirish dasturlari samaradorligi va xalqaro hamkorlik natijalari asosida davlat moliyaviy nazoratining hozirgi holati, muammolari va istiqbollari baholangan. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston davlat auditi tizimida raqamlashtirish, sun’iy intellekt texnologiyalari va INTOSAI/ISSAI standartlarini joriy etish orqali nazorat samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkinligini isbotlaydi. Maqolada shuningdek PF-252 (2025) farmoniga muvofiq yangi islohot yo‘nalishlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *davlat auditi, raqamlashtirish, INTOSAI, ISSAI, moliyaviy nazorat, Hisob palatasi, sun’iy intellekt, budjet nazorati.*

ЦИФРОВИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА И ЕЁ РЕФОРМИРОВАНИЕ НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ УЗБЕКИСТАНА

Исмоилов Асадбек Абдусамат угли

магистрант кафедры бюджетного учета и казначейства Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: auditorstudy@gmail.com
ORCID: 0009-0004-6217-6957

Бабабекова Зебо Бахтиёр кизи

магистрант кафедры бюджетного учета и казначейства Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: misszebobababekova@gmail.com
ORCID: 0009-0000-7696-439X

Аннотация. *В данной статье проведено научно-теоретическое и эмпирическое исследование вопросов цифровизации системы государственного аудита и её совершенствования на основе международных стандартов в Республике Узбекистан. На*

основе статистики деятельности Счётной палаты за 2021-2023 годы, анализа нарушений, эффективности программ цифровизации и результатов международного сотрудничества оценены текущее состояние, проблемы и перспективы государственного финансового контроля. Результаты исследования доказывают, что эффективность надзора в системе государственного аудита Узбекистана может быть значительно повышена путём внедрения цифровизации, технологий искусственного интеллекта и стандартов ИНТОСАИ/ИССАИ. В статье также анализируются новые направления реформ в соответствии с Указом Президента ПФ-252 (2025).

Ключевые слова: *государственный аудит, цифровизация, ИНТОСАИ, ИССАИ, финансовый контроль, Счётная палата, искусственный интеллект, бюджетный контроль.*

DIGITALIZATION OF THE STATE AUDIT SYSTEM AND ITS REFORM BASED ON INTERNATIONAL STANDARDS: UZBEKISTAN’S EXPERIENCE AND PROSPECTS

Ismoilov Asadbek Abdusamat o‘g‘li
Master’s student of the Department of Budget Accounting and Treasury
Tashkent State University of Economics
E-mail: auditorstudy@gmail.com
ORCID: 0009-0004-6217-6957

Bababekova Zebo Baxtiyor qizi
Master’s student of the Department of Budget Accounting and Treasury
Tashkent State University of Economics
E-mail: misszebobababekova@gmail.com
ORCID: 0009-0000-7696-439X

Abstract*. This article provides a scientific-theoretical and empirical investigation of the digitalization of the state audit system and its reform based on international standards in the Republic of Uzbekistan. Based on the statistical analysis of the Chamber of Accounts’ activities for 2021-2023, analysis of financial violations, the effectiveness of digitalization programs, and results of international cooperation, the current state, challenges, and prospects of state financial control are assessed. The research findings demonstrate that the effectiveness of oversight in Uzbekistan’s state audit system can be significantly improved through digitalization, artificial intelligence technologies, and the implementation of INTOSAI/ISSAI standards. The article also analyzes new directions of reforms in accordance with Presidential Decree PF-252 (2025).*

Keywords: *state audit, digitalization, INTOSAI, ISSAI, financial control, Chamber of Accounts, artificial intelligence, budget oversight.*

Kirish

Zamonaviy davlat boshqaruvida moliyaviy resurslarning samarali va maqsadli sarflanishini ta’minlash muammosi global ahamiyat kasb etmoqda. Jahon iqtisodiyotida tezlashib borayotgan raqamlashtirish jarayonlari, budjet shaffofligiga bo‘lgan talablarning kuchayishi va koruptsiyaga qarshi kurash strategiyalari davlat auditini tub islohotlarini taqozo etadi.

O‘zbekiston Respublikasida 2017-yildan boshlab amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar doirasida davlat auditi tizimi ham tubdan yangilanmoqda. Mamlakat Prezidenti tomonidan 2021-yilda imzolangan PF-6300-son, 2025-yilda esa PF-252-son Farmonlari[139] davlat

[139] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 27-avgustdagi PF-6300-son va 2025-yil 18-dekabrdagi PF-252-son Farmonlari. — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi.

moliyaviy nazoratini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish va raqamlashtirish yo‘lida muhim islohotlarni belgilab berdi.

Hisob palatasi 2023-yilda jami 130 ta nazorat tadbirlari va tahlillarni amalga oshirdi, natijada budjet tizimida 4 583,6 mlrd so‘mlik moliyaviy xato va kamchiliklarga yo‘l qo‘yilganligi aniqlandi, davlat budjetiga esa 1 339,2 mlrd so‘mlik mablag‘lar qaytarilishi ta’minlandi.[140] Ushbu ko‘rsatkichlar O‘zbekiston davlat auditi tizimining rivojlanib borishi bilan birga yanada kuchli islohot zaruratini ko‘rsatadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — O‘zbekistonda davlat auditi tizimini raqamlashtirish va xalqaro standartlar (INTOSAI/ISSAI) asosida takomillashtirish borasidagi sa’y-harakatlarni kompleks tahlil qilish, muammo va imkoniyatlarni aniqlash, hamda ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot doirasida quyidagi ilmiy savollarga javob izlanadi:

O‘zbekistonda davlat auditi tizimining joriy holati va samaradorlik ko‘rsatkichlari qanday?

Raqamlashtirish va AI texnologiyalarini joriy etish davlat moliyaviy nazoratiga qanday ta’sir ko‘rsatmoqda?

Xalqaro standartlarni joriy etish jarayonida qanday muammolar mavjud va ular qanday hal etilishi mumkin?

Adabiyotlar sharhi

Davlat auditi nazariyasi va amaliyoti xalqaro akademik doiralarda keng tadqiq etilgan. Ushbu bo‘limda soha bo‘yicha yetakchi tadqiqotlar va ularning O‘zbekiston kontekstiga tatbiq etilish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Power (1997)[141] o‘zining "The Audit Society" asarida audit institutining zamonaviy davlat boshqaruvida tobora kuchayib borayotgan rolini ko‘rsatib berdi. Muallif "audit portlashi" fenomenini tahlil qilib, bu hodisaning iqtisodiy samaradorlikdan tashqari ijtimoiy-siyosiy o‘lchovlarini ochib berdi. Ushbu nazariy asos O‘zbekistonda Hisob palatasi vakolatlarining kengayishi kontekstida ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Pollitt va Summa (1997)[142] INTOSAI a’zo davlatlarida yuqori audit organlarining qiyosiy tahlilini o‘tkazib, milliy audit tizimlarining xalqaro standartlarga moslashtirilishi nafaqat nazorat sifatini oshirishini, balki mamlakat investitsion muhitiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishini empirik jihatdan isbotladi. Ushbu xulosalar O‘zbekiston uchun ham muhimdir, zira davlat tashqi qarzi 2024-yil boshiga 29,6 mlrd dollarga yetgan.

Raaum va Morgan (2009)[143] samaradorlik auditi (performance audit) metodologiyasini ishlab chiqib, an’anaviy moliyaviy auditdan farqli o‘laroq, bu yo‘nalish davlat dasturlari natijalarini baholashga yo‘naltirilganligini asoslab berdi. O‘zbekistonda 2022-yildan boshlab joriy etilgan samaradorlik auditi aynan ushbu ilmiy asosga mos keladi.

Cordery va Hay (2019)[144] rivojlanayotgan mamlakatlarda raqamli texnologiyalarning davlat auditiga ta’sirini o‘rganib, Big Data va sun’iy intellektdan foydalanish qonunbuzilishlarni erta aniqlash imkonini 3-4 barobar oshirishini ko‘rsatdi. O‘zbekistonda "Masofaviy audit" markazi tashkil etilishi ushbu xalqaro tendentsiyaga mos holda amalga oshirilmoqda.

Janvrin va Watson (2017)[145] audit amaliyotida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish tendentsiyalarini tahlil qilib, raqamli audit vositalaridan foydalanish xodimlar ish

[140] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi. 2023-yildagi faoliyati to'g'risida Hisobot. — Toshkent, 2024. — 60 b.
[141] Power, M. (1997). The Audit Society: Rituals of Verification. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-829306-2.
[142] Pollitt, C., & Summa, H. (1997). Comparative and International Administration. Public Administration, 75(2), 313–336.
[143] Raaum, R. B., & Morgan, S. L. (2009). Performance Auditing: A Measurement Approach (2nd ed.). The Institute of Internal Auditors Research Foundation.
[144] Cordery, C., & Hay, D. (2019). Supreme Audit Institutions and Public Value: Demonstrating Relevance. Financial Accountability & Management, 35(2), 128–142.
[145] Janvrin, D. J., & Watson, M. W. (2017). "Big data": A new twist to accounting. Journal of Accounting Education, 38, 3–8.

unumdorligini 40-60%ga oshirishini aniqlab berdi. Bu holat O‘zbekistonda "Davlat auditi" dasturiy kompleksini joriy etishning iqtisodiy asosini mustahkamlaydi.

O‘zbekistonlik olimlar O.Yunusov, M.Tursunov va B.Shodiyev (2020)[146] o‘z tadqiqotlarida O‘zbekiston davlat moliyaviy nazorat tizimidagi muammolarni tahlil qilib, xalqaro standartlarga o‘tish va raqamlashtirish zarurligini ilmiy asoslab berishdi. Ularning xulosalari 2021-yilgi PF-6300 Farmonining qabul qilinishiga nazariy zamin yaratdi.

IMF va OECD tomonidan chop etilgan "Fiscal Transparency Handbook" (2018)[147] va "PEFA Framework" hujjatlari davlat moliyaviy boshqaruvi va auditining xalqaro standartlarini belgilab, mamlakatlarga o‘z tizimlarini baholash va takomillashtirish uchun metodologik asos beradi. O‘zbekiston ushbu mezonlarga keng yo‘nalish berishni taqozo etadi.

INTOSAI tomonidan ishlab chiqilgan ISSAI standartlari (xususan, ISSAI 100, 200, 300, 400)[148] moliyaviy, muvofiqlik va samaradorlik auditlarining metodologik asoslarini belgilaydi. O‘zbekistonda 2021-yildan boshlab ushbu standartlarga asoslanib audit o‘tkazish joriy etilmoqda.

Shunday qilib, xalqaro ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, davlat auditini raqamlashtirish va xalqaro standartlarga moslashtirish — bu sohadagi global tendentsiya bo‘lib, O‘zbekistonda joriy etilayotgan islohotlar ushbu yo‘nalishda amalga oshirilmoqda. Biroq, milliy kontekstning o‘ziga xosliklari: iqtisodiyotning o‘tish bosqichida bo‘lishi, raqamli infratuzilmaning rivojlanish darajasi va institutsional imkoniyatlar — bu jarayonning o‘ziga xos muammolarini yuzaga keltiradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot quyidagi metodologik asoslar va ma’lumot manbalariga tayanadi:

Mazkur ish aralash (mixed-methods) tadqiqot dizayniga asoslangan bo‘lib, kammikeysy tahlil (case study) metodologiyasi qo‘llanilgan. Tadqiqot O‘zbekistonda 2021-2025-yillar oralig‘ida amalga oshirilgan davlat auditi islohotlarini to‘liq qamrab oladi.

Ma’lumot manbalari

Birlamchi ma’lumotlar: O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi tomonidan rasmiy tarzda chop etilgan 2021, 2022, 2023-yillardagi yillik faoliyat hisobotlari; O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmon va qarorlari (PF-252, PF-6300, PQ-128); Vazirlar Mahkamasi qarorlari (416-son), Moliya vazirining buyrug‘i (3406-son).

Ikkilamchi ma’lumotlar: INTOSAI, IMF, Jahon banki va OECD nashriyotlari; xalqaro ilmiy jurnallar va monografiyalar; O‘zbekiston va MDH mamlakatlarida davlat auditi bo‘yicha dissertatsiya va ilmiy maqolalar.

Tahlil usullari

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

miqdoriy tahlil — 2021-2023-yillar davomidagi nazorat tizimining asosiy ko‘rsatkichlari tahlili;

sifatli tahlil — normativ-huquqiy hujjatlar va siyosiy hujjatlarni kontent-tahlil qilish;

qiyosiy tahlil — O‘zbekiston auditini MDH va xalqaro yuqori audit organlari bilan solishtirish;

tendentsiya tahlili — 2021-2023-yillar ma’lumotlari asosida trendlarni aniqlash.

Tadqiqot cheklovlari

[146] Yunusov, O., Tursunov, M., & Shodiyev, B. (2020). Davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish muammolari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 1, 45–58.
[147] International Monetary Fund. (2018). Fiscal Transparency Handbook. IMF Publication Services.
[148] INTOSAI. (2022). ISSAI 100: Fundamental Principles of Public Sector Auditing. International Standards of Supreme Audit Institutions.

Tadqiqot quyidagi cheklovlarga ega: O‘zbekiston Hisob palatasi faoliyatiga doir batafsil mikro-ma’lumotlarga kirish imkoni cheklangan; raqamlashtirish loyihalarining uzoq muddatli ta’sirini baholash uchun vaqt yetarli emas; ayrim ko‘rsatkichlarning xalqaro taqqoslanuvchanligi muammolari mavjud.

Tahlil va natijalar

Hisob palatasining 2021-2023-yillardagi asosiy ko‘rsatkichlari tahlili tizimning dinamik rivojlanib borayotganini yaqqol ko‘rsatadi. Quyidagi 1-jadval ushbu ko‘rsatkichlarni aks ettiradi:

1-jadval.

Hisob palatasining asosiy ko‘rsatkichlari (2021-2023)[149]

Ko‘rsatkichlar	2021	2022	2023	O‘zgarish (2021-2023)
Jami nazorat tadbirlari va tahlillar	85	111	130	+52,9%
Nazorat tadbirlari (jami)	61	74	77	+26,2%
— moliyaviy audit	61	54	62	+1,6%
— muvofiqlik auditi	-	5	4	Yangi yo‘nalish
— samaradorlik auditi	-	15	11	Yangi yo‘nalish
Tematik tahlillar va amaliy yordamlar	24	37	53	+120,8%
Aniqlangan moliyaviy xato (mlrd so‘m)	740,8	3 958,6	4 583,6	+518,7%
Davlat budjetiga qaytarilgan mablag‘lar (mlrd so‘m)	395,1	745,0	1 339,2	+238,9%
Yuborilgan ko‘rsatmalar soni	108	154	279	+158,3%
Huquqni muhofaza organlariga yuborilgan materiallar	41	37	52	+26,8%

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, 2021-yildan 2023-yilga kelib nazorat tadbirlari hajmi 52,9%ga oshgan. Muhim jihat — yangi audit turlarining joriy etilishi: 2022-yildan boshlab muvofiqlik va samaradorlik auditi boshlandi.[150] Biroq, e’tiborli holat — 2023-yilda aniqlangan moliyaviy xatolar 2021-yilga nisbatan 5 barobardan ziyod oshib ketganligi (740,8 mlrd dan 4 583,6 mlrd so‘mga). Bu ko‘rsatkich nazorat tizimining kuchayishi va yangi metodologiyalarning joriy etilishi natijasida ko‘proq qonunbuzilishlarni aniqlash imkoni paydo bo‘lganligidan dalolat beradi.

Hisob palatasi tomonidan 2022-2023-yillarda o‘tkazilgan nazorat tadbirlari davlat xaridlari sohasidagi jiddiy muammolarni aniqladi. 2-jadvalda bu sohadagi asosiy ko‘rsatkichlar keltirilgan:

2-jadval.

Davlat xaridlari sohasidagi nazorat natijalari (2022-2023)[151]

Xarid turi	Shartnomalar soni (ming ta)	Qiymati (trln so‘m)	Ulushi (%)
Elektron do‘kon orqali	1 700	25,3	5,5%
To‘g‘ridan-to‘g‘ri tuzilgan	887,4	253,6	55,0%
Tanlov (eng yaxshi taklif)	148,8	62,1	14,0%
Elektron auktsion	114,5	3,9	1,0%
Elektron kooperatsiya portali	92,6	26,0	6,0%
Birja savdolari	33,3	34,0	7,0%

[149] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan.
[150] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 27-avgustdagi PF-6300-son Farmoni. 1-band.
[151] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti.

Tender	28,9	53,1	12,0%
JAMI	**3 000**	**457,9**	**100%**

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2022-2023-yillarda davlat xaridlarining 55%i to‘g‘ridan-to‘g‘ri tuzilgan shartnamalar orqali amalga oshirilgan.[152] Bu holat raqobatni cheklashi va narxlarning sun’iy oshirilishi xavfini keltirib chiqaradi. Aniqlangan 7,9 trln so‘mlik qonunbuzilishlarning eng katta qismi (3,3 trln so‘m) ekspertizasiz tuzilgan shartnomalar, 2,2 trln so‘mi esa qonunchilikka zid ravishda o‘tkazilgan xarid jarayonlariga to‘g‘ri keladi.

Masofaviy risq tahlillar orqali 1 116 ta holatda 24,6 mlrd so‘mlik xarid tartiblarini buzish xavflari aniqlandi[153] — bu esa profilaktik nazoratning xarid tartibidagi qonunbuzilishlarni oldindan aniqlashdagi rolini tasdiqlaydi.

2024-yil 1-yanvar holatiga O‘zbekistonning davlat tashqi qarzi 29,6 mlrd dollarni tashkil etib, YaIMga nisbati 32,6%ni tashkil etdi.[154] Bu ko‘rsatkich xalqaro mezonlarga ko‘ra maqbul darajada bo‘lsa-da, Hisob palatasi 2023-yilda 15 ta investitsiya loyihasini auditdan o‘tkazib, jami 607 mlrd so‘m va 102,3 mln dollarllik moliyaviy xato va kamchiliklarni aniqladi.

3-jadval.

Davlat tashqi qarzining asosiy ko‘rsatkichlari (2024-yil 1-yanvar holati)[155]

Kreditor tashkilot	Qarz qoldig‘i (mlrd doll.)	Ulushi (%)
Jahon banki	6,57	22,2%
Osiyo taraqqiyot banki	6,44	21,8%
Xorij hukumati moliya tashkilotlari	9,6	32,4%
Osiyo infratuzilmaviy inv. banki	1,4	4,7%
Islom taraqqiyot banki	0,9	3,0%
Boshqa xalqaro moliya institutlari	4,69	15,9%
JAMI	**29,6**	**100%**

Hisob palatasining 2023-yildagi muhim yutuqlaridan biri "Masofaviy audit" markazining tashkil etilishidir. Ushbu markazning asosiy ko‘rsatkichlari quyidagicha:

- 28 ta davlat idoralarining 115 turdagi ma’lumotlar bazasiga real vaqt rejimida kirish tizimi yo‘lga qo‘yildi;
- 36 ta yo‘nalishda budjet intizomi bo‘yicha qonunbuzilish xavflari onlayn tahlil qilinmoqda;
- 34 ta nazorat obyektida 101 mlrd so‘mlik xavflar aniqlandi;
- 12 ta holatda 7,4 mlrd so‘mlik moliyaviy xatolar bartaraf etildi.

"Davlat auditi" dasturiy kompleksi orqali 33 ta vazirlik va idoralarning ichki audit tizimi muvofiqlashtirilib, 284 ta takroriy va asossiz tekshiruvlarning oldi olindi.[156] Dastlabki 4 ta funksiya yaratilgan bo‘lsa, 2023-yilda dastur 16 ta yo‘nalishda ma’lumotlarni qayta ishlashga kengaytirildi.

Raqamli texnologiyalar samaradorligini baholash uchun quyidagi natijalar muhim ahamiyat kasb etadi: 3 ta moliyaviy nazorat va 5 ta ichki faoliyat samaradorligini oshirish bo‘yicha

[152] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti. 3.3-bo'lim.
[153] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti.
[154] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti. V-bo'lim.
[155] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti
[156] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti. X-bo'lim.

dasturiy komplekslar ishga tushirildi.[157] Ushbu ko‘rsatkichlar raqamlashtirish jarayonining kengayib borayotganini tasdiqlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 18-dekabrdagi PF-252-son Farmoni davlat auditi tizimini yanada takomillashtirishning muhim yo‘nalishlarini belgilab berdi:

4-jadval.

PF-252 Farmoni bo‘yicha asosiy islohotlar yo‘nalishlari[158]

Yo‘nalish	Asosiy mazmun	Amalga oshirish muddati
Xalqaro hamkorlik	INTOSAI metodologiyasi asosida 5 yilda bir marta tashqi baholash	2026-yil 1-yanvardan
Raqamlashtirish	Infratuzilma loyihalarini 2027-yildan to‘liq raqamlashtirish	2027-yil 1-yanvar
Kosmik monitoring	Avtomobil yo‘llari qurilishida kosmik tasvirlar va dronlar	2026-yil 1-iyuldan
Bosh inspektorlar	24 ta davlat organi va tashkilotida bosh inspektorlar instituti	2026-yil 1-apreldan
Ta’lim tizimi	Toshkent davlat iqtisodiyot universitetida Davlat auditi oliy maktabi	2026/2027 o‘quv yili
Sun’iy intellekt	AI va Big Data texnologiyalarini audit jarayoniga joriy etish	2027-yil iyun
Xitoy hamkorligi	Nanjin audit universiteti bilan qo‘shma akademik dasturlar	2026-yil yanvar-mart

Farmonning eng muhim jihatlaridan biri — 24 ta davlat organi va tashkilotida Hisob palatasi vakili sifatida bosh inspektor lavozimini joriy etish.[159] Bu институт nazoratni real vaqt rejimida kuchaytirib, profilaktik funksiyani kengaytiradi. Bosh inspektorlar faqat Hisob palatasi oldida hisobot berishi ularning mustaqilligini ta’minlaydi.

2022-yilda qabul qilingan PQ-128 qaror, 416-son Vazirlar Mahkamasi qarori va Moliya vazirining 63-son buyrug‘i O‘zbekistonda ichki audit tizimini tubdan qayta qurishning huquqiy asosini yaratdi.

Davlat organlari va tashkilotlarining ichki audit xizmati to‘g‘risidagi Namunaviy nizom (416-son)[160] ichki audit xizmatlarining tashkil etilishi, vazifalari va funksiyalari, xodimlar malaka talablari va hisobdorlik tartibini belgiladi. 2024-yil 1-apreldan boshlab ichki audit bo‘yicha milliy malaka sertifikatiga ega bo‘lmagan shaxslarni bu lavozimga qabul qilish taqiqlandi — bu mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan muhim qadam.

Ichki audit tadbirlarini o‘tkazish Qo‘llanmasi (3406-son buyruq)[161] esa audit jarayonining barcha bosqichlarini — rejalashtirishdan to monitoring va hisobot berishgacha — tartibga soldi. Xavf-tahlil asosida nazorat obyektlarini belgilash metodologiyasi joriy etildi.

O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi xalqaro arenada ham faol ishtirok etmoqda. 2023-yilda bir qator muhim voqealar yuz berdi:

- Hindistonning Lakxnau shahrida Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga a’zo mamlakatlar yuqori audit organlari rahbarlarining VI yig‘ilishida O‘zbekiston delegatsiyasi audit jarayonlariga yangi texnologiyalarni tatbiq etish bo‘yicha hisobot taqdim etdi;
- MDH a’zo mamlakatlar yuqori audit organlari rahbarlari Kengashining XX sessiyasida 2025-yil sentabrdan O‘zbekiston Hisob palatasi Kengashga raisligi vakolati topshirildi;
- Ernst & Young xalqaro audit kompaniyasi bilan uzoq muddatli hamkorlik o‘rnatildi;
- ECOSAI jurnalida "Davlat auditi" dasturiy kompleksi to‘g‘risida maqola chop etildi.

[157] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti.
[158] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 18-dekabrdagi PF-252-son Farmoni asosida mualliflar tomonidan tuzilgan.
[159] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 18-dekabrdagi PF-252-son Farmoni. 9-band va 2-ilova.
[160] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 1-avgustdagi 416-son qarori. 10-modda.
[161] O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2022-yil 22-noyabrdagi 63-son buyrug'i (ro'yxat raqami 3406).

PF-252 Farmoni yanada kuchli xalqaro hamkorlikni belgilab berdi: Xitoy va Turk yuqori audit organlari bilan qo‘shma audit o‘tkazish, xalqaro tashkilotlar tanlovlarida ishtirok etish va 2026-yil dekabriga qadar xalqaro konferentsiya o‘tkazish rejalashtirildi.

2023-yilda davlat budjetining umumiy xarajatlari 281,1 trln so‘mni tashkil etib, shundan 135,2 trln so‘mi (48%) ijtimoiy xarajatlarga sarflandi. Ushbu ko‘rsatkich 2021-yildagi 49% dan biroz pasaydi, ammo mutlaq hajmda sezilarli o‘sish kuzatildi.

5-jadval.

Ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishga sarflangan budjet mablag‘lari (mlrd so‘m)[162]

Sohalar	2021 yil	2022 yil	2023 yil
JAMI	22 936,9	22 128,5	16 621,6
Ijtimoiy sohalar	7 729,7	6 825,8	5 950,6
Muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari	2 408,2	2 722,0	2 723,7
Yo‘l-transport infratuzilmasi	4 639,4	3 746,1	3 107,8
Irrigatsiya va melioratsiya	1 316,2	1 405,3	1 314,3
Ma’muriy-hudud. va muh.-infratuzilma obj.	4 189,6	3 300,5	1 788,8
Boshqa yo‘nalishlar	2 693,8	4 128,8	1 736,4

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasiga sarflanadigan budjet mablag‘lari 2021-yildagi 22 936,9 mlrd so‘mdan 2023-yilda 16 621,6 mlrd so‘mga kamaydi. Bu mablag‘larning samarali sarflanishi masalasi ayniqsa muhimdir.[163] Hisob palatasi aniqlagan 84 mlrd so‘mlik xato va kamchiliklar, shu jumladan 14 mlrd so‘mlik mablag‘lar budjetga qaytarib olinishi bu sohadagi nazorat zaruratini tasdiqlaydi.

2023-yilda 139 ta davlat boshqaruvi organlari, hokimliklar, muassasa va tashkilotlarda ichki nazorat tizimining joriy etilishi va ularning faoliyati natijalari monitoringdan o‘tkazildi.[164] 67 ta davlat tashkiloti "Korrupsiyaga qarshi kurashish menejment tizimi" bo‘yicha ISO 37001:2016 xalqaro standart sertifikatiga ega bo‘ldi.

Ushbu tashkilotlarning ichki nazorat tizimi tuzilmalari tomonidan 953,4 mlrd so‘mlik mablag‘larning noqonuniy sarf etilishi oldi olindi, 372 mlrd so‘mlik mablag‘lar qaytarilishi ta’minlanib, 2 451 nafar xodimlar intizomiy javobgarlikka tortildi.

Biroq, monitoring shuni ko‘rsatdiki: 52 ta davlat tashkilotida birorta ham nazorat tadbirini o‘tkazilmagan, 20 ta tashkilotda ichki nazorat tizimiga oid ichki idoraviy hujjatlar umuman qabul qilinmagan. Bu holat tizimning hali to‘la qaror topmaganligidan dalolat beradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari asosida va xalqaro ilmiy adabiyotlar asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchi. AI va Big Data texnologiyalarini kengaytirish. Hisob palatasining "Masofaviy audit" markazi mavjud 28 ta bazadan 115 tarmoqqa kengaytirilishi kerak. Cordery va Hay (2019) tadqiqotlari ko‘rsatganidek, bu yondashuv qonunbuzilishlarni aniqlash imkonini 3-4 barobar oshiradi. PF-252 Farmonida belgilangan 2027-yilgacha infratuzilma loyihalarini to‘liq raqamlashtirish bu jarayonni tezlashtiradi.

Ikkinchi. Kadrlar tayyorlash tizimini kuchaytirish. 2026/2027-o‘quv yilidan boshlab ochilishi rejalashtirilgan Davlat auditi oliy maktabi CIPFA va INTOSAI standartlarini o‘quv dasturlariga to‘liq kiritishi lozim. Janvrin va Watson (2017) asosida axborot texnologiyalari auditi bo‘yicha maxsus kurslar ishlab chiqilishi tavsiya etiladi.

[162] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti. 3.4-bo'lim.
[163] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti. 3.4-bo'lim.
[164] O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi 2023-yil hisoboti. VIII-bo'lim.

Uchinchi. Xalqaro standartlarni bosqichma-bosqich tatbiq etish. ISSAI 100, 200, 300, 400 standartlarini to‘la joriy etish bo‘yicha aniq yo‘l xaritasi ishlab chiqilishi kerak. Pollitt va Summa (1997) ta’kidlaganidek, bu mamlakat investitsion muhitini ham yaxshilaydi.

To‘rtinchi. Ochiqlik va shaffoflik tamoyillarini kuchaytirish. Hisob palatasining veb-saytida barcha nazorat natijalari real vaqt rejimida e’lon qilinishi lozim. PF-252 Farmoni bu yo‘nalishdagi bir qator innovatsion yondashuvlarni belgilab berdi.

Beshinchi. Davlat xaridlari tizimida raqobatni kuchaytirish. To‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnamalar ulushini hozirgi 55%dan 20%gacha kamaytirish bo‘yicha qat’iy maqsadlar belgilanishi kerak. Buning uchun elektron xarid tizimini takomillashtirish va manfaatlar to‘qnashuvi holatlarini avtomatik aniqlash tizimini joriy etish zarur.

Mazkur tadqiqot O‘zbekistonda davlat auditi tizimini raqamlashtirish va xalqaro standartlar asosida isloh qilish borasida amalga oshirilayotgan sa’y-harakatlarni keng qamrovli tahlil qildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Hisob palatasi 2021-2023-yillar davomida sezilarli rivojlanish yo‘lini bosib o‘tdi. Nazorat tadbirlari soni 52,9%ga oshdi, yangi audit turlari (samaradorlik va muvofiqlik auditi) joriy etildi, "Masofaviy audit" markazi va "Davlat auditi" dasturiy kompleksi orqali nazorat samaradorligi oshirildi. 2023-yilda budjetga qaytarilgan mablag‘lar 1 339,2 mlrd so‘mga yetdi — bu 2021-yilga nisbatan 238,9%ga ko‘pdir.

Biroq, bir qator muammolar hali ham mavjud: davlat xaridlarining 55%i raqobatsiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnamalar orqali amalga oshirilmoqda; malakali auditchilar tanqisdir; ISSAI standartlarini to‘la joriy etish jarayoni tugallanmagan; davlat tashqi qarzining samarali o‘zlashtirilishi muammolari qolmoqda.

PF-252 (2025) Farmoni yangi islohotlar davri eshigini ochdi: sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish, kosmik monitoring, bosh inspektorlar instituti, Davlat auditi oliy maktabi va xalqaro hamkorlikni kengaytirish — bular kelajak auditi tizimining poydevoridir.

Xalqaro ilmiy adabiyotlar va maqolada olib borilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin: O‘zbekistonda davlat auditi tizimini raqamlashtirish va xalqaro standartlarga moslashtirish nafaqat moliyaviy nazorat sifatini, balki umuman davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishning strategik vositasi hisoblanadi. Bu yo‘nalishda 2025-yilgi Farmon bilan belgilangan islohotlarni izchil amalga oshirish mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga muhim hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 18-dekabrdagi "Davlat auditi va moliyaviy nazorati faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida" PF-252-son Farmoni. — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 19.12.2025.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 27-avgustdagi "Davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" PF-6300-son Farmoni. — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 28.08.2021.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 14-fevraldagi "O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti xarajatlarining samaradorligini yanada oshirish va davlat moliyaviy nazorati organlari faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida" PQ-128-son Qarori. — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 15.02.2022.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 1-avgustdagi "Davlat organlari va tashkilotlarining ichki audit xizmati to‘g‘risidagi namunaviy nizomni tasdiqlash haqida" 416-son Qarori. — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 01.08.2022.

5. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2022-yil 22-noyabrdagi "Ichki audit tadbirlarini o‘tkazish qo‘llanmasini tasdiqlash to‘g‘risida" 63-son Buyrug‘i (Ro‘yxat raqami 3406). — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 28.12.2022.

6. O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi. 2023-yildagi faoliyati to‘g‘risida Hisobot. — Toshkent: Hisob palatasi, 2024. — 60 b.

7. O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi. 2022-yildagi faoliyati to‘g‘risida Hisobot. — Toshkent: Hisob palatasi, 2023.
8. O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi. 2021-yildagi faoliyati to‘g‘risida Hisobot. — Toshkent: Hisob palatasi, 2022.
9. O‘zbekiston davlat tashqi qarzining umumiy jadvali. [Elektron resurs]. — URL: https://www.imv.uz/static/umumiy-jadval (murojaat sanasi: 2025-yil 10-dekabr).

MODERN MECHANISMS FOR ENHANCING THE METHODOLOGY OF MONITORING THE EFFECTIVENESS OF COOPERATION WITH INTERNATIONAL FINANCIAL INSTITUTIONS

Yovkochev Sherzod Shukhratovich

PhD, Associate Professor
Kimyo International University in Tashkent,
Orcid: 0009-0001-1484-6512

Abstract. *This paper examines modern mechanisms for enhancing the methodology of monitoring the effectiveness of cooperation with international financial institutions (IFIs) in Uzbekistan. Effective utilization of financial resources, transparency, and timely evaluation of project outcomes are essential for maximizing socio-economic impact. Current monitoring practices in Uzbekistan rely heavily on reporting-based systems, which inadequately capture the institutional, social, and technological dimensions of project outcomes. The study proposes an integrated, technology-driven monitoring model based on Big Data, artificial intelligence (AI), Smart Monitoring, Blockchain, and Results-Based Management (RBM). This model aligns with international standards, including OECD DAC, IMF DSA, and World Bank RMS, and aims to improve decision-making, enhance transparency, and strengthen strategic cooperation with IFIs.*

Keywords: *International financial institutions, monitoring system, Big Data, artificial intelligence, Blockchain, Smart Monitoring, Results-Based Management, Uzbekistan, project effectiveness, digital transformation.*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕХАНИЗМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ МОНИТОРИНГА ЭФФЕКТИВНОСТИ СОТРУДНИЧЕСТВА С МЕЖДУНАРОДНЫМИ ФИНАНСОВЫМИ ИНСТИТУТАМИ

Ёвкочева Шерзода Шухратовича

PhD, доцент
Ташкентский Международный
Университет Кимё
Orcid: 0009-0001-1484-6512

Аннотация. *В данной статье рассматриваются современные механизмы совершенствования методологии мониторинга эффективности сотрудничества с международными финансовыми институтами (МФИ) в Узбекистане. Для максимизации социально-экономического воздействия важно эффективное использование финансовых ресурсов, прозрачность и своевременная оценка результатов проекта. Текущая практика мониторинга в Узбекистане в основном опирается на системы, основанные на отчетности, что недостаточно отражает институциональные, социальные и технологические аспекты результатов проекта. Исследование предлагает интегрированную, основанную на технологиях модель мониторинга, основанную на Big Data, искусственном интеллекте (ИИ), интеллектуальном мониторинге, блокчейне и управлении на основе результатов (RBM). Данная модель соответствует международным*

стандартам, включая DAC ОЭСР, DSA МВФ и RMS Всемирного банка, и направлена на улучшение процесса принятия решений, повышение прозрачности и взаимодействия с МФИ.

Ключевые слова: Международные финансовые институты, система мониторинга, Big Data, искусственный интеллект, блокчейн, умный мониторинг, управление на основе результатов, Узбекистан, эффективность проектов, цифровая трансформация.

XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI BILAN HAMKORLIK SAMARADORLIGINI MONITORING QILISH USLUBIYATINI TAKOMILLASHTIRISHNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARI

Yovqochev Sherzod Shuhratovich

PhD, dotsent
Toshkent xalqaro kimyo universiteti
Orcid: 0009-0001-1484-6512

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekistonda xalqaro moliya institutlari (XMI) bilan hamkorlik samaradorligini monitoring qilish metodologiyasini takomillashtirishning zamonaviy mexanizmlari ko‘rib chiqilgan. Ijtimoiy-iqtisodiy ta’sirni maksimal darajada oshirish uchun moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, loyiha natijalarining shaffofligi va o‘z vaqtida baholanishi muhim ahamiyatga ega. O‘zbekistondagi hozirgi monitoring amaliyoti asosan hisobotga asoslangan tizimlarga tayanadi, bu esa loyiha natijalarining institutsional, ijtimoiy va texnologik jihatlarini yetarli darajada aks ettirmaydi. Tadqiqot Big Data, sun’iy intellekt (AI), Smart monitoring, blokcheyn va natijalarga asoslangan boshqaruv (RBM) ga asoslangan integratsiyalashgan, texnologiyaga asoslangan monitoring modelini taklif etadi. Ushbu model xalqaro standartlarga, jumladan, OECD DAC, XVF DSA va Jahon bankining RMS standartlariga mos keladi hamda qaror qabul qilishni takomillashtirish, shaffoflikni oshirish va XMI bilan strategik hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *Xalqaro moliya institutlari, monitoring tizimi, Big Data, sun’iy intellekt, blokcheyn, aqlli monitoring, natijalarga asoslangan boshqaruv, O‘zbekiston, loyihalar samaradorligi, raqamli transformatsiya.*

Introduction

International financial institutions play a critical role as strategic partners in Uzbekistan’s economic modernization, providing financial resources, technical assistance, and institutional expertise to develop infrastructure, energy, transport, and social sectors. The effectiveness of this cooperation is a priority for national economic policy. However, current monitoring systems in Uzbekistan are primarily reporting-based, focusing on budget execution and financial reporting, which limits the assessment of outcomes in terms of socio-economic impact, sustainability, and institutional change. Emerging global trends indicate that advanced technological approaches, such as AI, Big Data, Blockchain, and Smart Monitoring, are critical to improving the effectiveness of financial cooperation. Implementing these approaches in Uzbekistan is necessary for developing results-oriented management systems that comply with international standards.

Methodology

This study develops an integrated model for monitoring Uzbekistan’s financial resources in cooperation with international financial institutions, addressing the limitations of the current reporting-based system. The methodology combines four stages: statistical and analytical analysis using Big Data and AI to forecast project outcomes and identify risks; real-time management and monitoring through Smart Monitoring systems; active portfolio management with Blockchain to ensure transparency and reduce human error; and an integrated digital platform consolidating financial, operational, and public monitoring. The framework is underpinned by Results-Based Management (RBM) standards, aligning with OECD DAC, IMF DSA, and World Bank RMS

guidelines. This approach enables a results-oriented, transparent, and technologically advanced monitoring system that enhances resource efficiency, accountability, and strategic decision-making.

Literature Review

The activities of international financial institutions, their role in the allocation of financial resources, and the improvement of monitoring systems have been widely discussed in the global academic literature. In the works of D. Rodrik and J. Stiglitz, the effectiveness of international financial organizations is analyzed as being dependent not only on the volume of financial assistance but also on their institutional impact and the degree of integration with national policies.[3] Their research also emphasizes the necessity of reforming monitoring systems to ensure that international financial assistance is results-oriented. The Results-Based Monitoring and Evaluation (RBM&E) model, developed by Kusek and R. Rist, has been recognized internationally as one of the most effective approaches.[4] It is emphasized that, in evaluating project outcomes, it is important to integrate not only financial indicators but also social, economic, and environmental metrics. M. Bachtler and P. Wren, analyzing the experience of the European Structural Funds, identified key aspects of Results-Oriented Management (ROM) as an essential component of results-based management systems.[5] Their analyses justify that effective monitoring mechanisms should be based on political independence, institutional flexibility, and open data systems. E. Babbington and M. Woolcock emphasize in their research the necessity of examining the role of social innovations and institutional changes within the monitoring systems of international financial institutions.[6]. Their scholarly analyses argue that, in assessing effectiveness, not only financial flows but also the adaptive capacity of local institutions, knowledge transfer, and contributions to sustainable development should serve as key indicators.

Main Part

In the context of Central Asian countries, scholarly research highlights the necessity of implementing digital monitoring systems and Big Data analytical mechanisms in Uzbekistan and neighboring states to enhance the effectiveness of international financial cooperation.[7]

In the experiences of Kazakhstan and Georgia, the real-time utilization of donor funds is monitored through “open data dashboards” platforms, which enhances transparency and accountability.[8] From this perspective, it is a pressing task for Uzbekistan to develop a results-oriented and digitally transformed monitoring methodology, adapted to national conditions based on international experience. Currently, the cooperation of the Republic of Uzbekistan with international financial institutions is primarily focused on mobilizing financial resources, efficiently allocating them within network and regional projects, and establishing systems for assessing their effectiveness. In coordinating these processes, the Ministry of Economy and Finance, the Ministry of Investments, Industry and Trade, as well as project offices under the Ministry of Finance, play a key role.[9] Under the current regulations, the effectiveness of utilizing international financial resources is primarily assessed based on budget execution and financial reports, which does not sufficiently reflect performance indicators.[10]

A key characteristic of the current monitoring system is that it is reporting-based. Project implementers submit quarterly or annual financial reports to international financial institutions; however, these reports do not provide a comprehensive assessment of socio-economic impact, sustainability, or institutional outcomes.[11] As a result, the assessment of project success is often limited to financial expenditures or physical outputs (e.g., the number of constructed facilities). According to the World Bank’s Project Performance Assessment Report (2023), 64% of projects in Uzbekistan were classified as “partially effective.”[12]

Another important issue is the low level of institutional coordination. Data exchange between different ministries and agencies is limited, and a unified, integrated database does not exist. As a result, discrepancies arise between the information provided by international financial

institutions and national statistics. This reduces accuracy and effectiveness in strategic decision-making.

Additionally, the two-tier information flow in the monitoring process (donor → implementer → government agency) does not function effectively, as data are often delayed or fragmented. From a technological perspective, the current monitoring system has not yet undergone full digital transformation. Project results are frequently submitted in PDF or Excel formats, which limits the possibilities for automated analysis.

In international practice, however, projects are monitored in real time through platforms such as the Asian Development Bank’s e-Monitoring System (Philippines, Vietnam) or the World Bank’s Operations Portal.[13] In the context of Uzbekistan, the absence of such systems makes it difficult to accurately analyze the linkages between financial flows, implementation timelines, and project outcomes. Another problem of the current system is the ambiguity of evaluation indicators and the lack of their transformation into measurable performance metrics. At present, there is no unified system of indicators for international financial cooperation projects, resulting in each project applying its own independent assessment mechanism. Therefore, there is a pressing need to transition to a Results-Based Management system in line with international standards, which involves establishing clear “input–output–outcome–impact” indicators for each project.

In the contemporary context, advanced approaches such as digital technologies, artificial intelligence (AI), Big Data, and Blockchain play a key role in enhancing the effectiveness of financial resources provided by international financial institutions. These technologies enable not only project monitoring but also real-time assessment of their performance. In particular, Smart Monitoring systems allow for real-time analysis of project implementation, the allocation of financial resources, and the outcomes achieved.[14]

Analytical models developed on the basis of Big Data enable the forecasting of the economic and social effectiveness of projects. Artificial intelligence (AI) is widely used to assess project risk levels, propose alternative financing sources, and automate decision-making. Blockchain technology, in turn, ensures transparency in financial operations and helps prevent corruption and inaccurate reporting.[15].

One of the modern approaches, the Results-Based Management (RBM) system, envisages the evaluation of projects based on their final outcomes and social impact. This model is being integrated with OECD DAC (Development Assistance Committee), IMF Debt Sustainability Analysis (DSA), and World Bank Results Measurement System (RMS) standards.

For Uzbekistan, there is also a need to develop a new system of indicators. These should include comprehensive metrics measuring economic, social, institutional, and technological effectiveness. Such indicators are crucial for determining the efficiency of financial resource utilization, evaluating project outcomes, and establishing a reporting system in line with international standards.

A concept for improving the monitoring system of financial resources in cooperation with international financial institutions has been developed in the country. Modern technological approaches play a crucial role in improving the monitoring system of Uzbekistan’s financial resources in cooperation with international financial institutions.

To enhance the effectiveness of the existing monitoring system, the above conceptual model is proposed. This model consists of four main stages and a results-oriented management block, each enriched with advanced technologies applied in international practice.

First stage – Statistical and Analytical Stage. At this stage, financial flows, debt obligations, and project investment forecast models provided by international financial institutions are thoroughly analyzed using Big Data technologies and artificial intelligence (AI) algorithms. This process helps to determine debt dynamics, identify risk factors at an early stage, and provide an analytical basis for decision-making.

Second stage – Management and Monitoring Stage. In this stage, Smart Monitoring systems and real-time tracking mechanisms are implemented to automate project implementation

processes. These systems enable real-time monitoring of project progress, financial discipline, and the transparency of budget expenditures.

Third stage – Active Portfolio Management Stage. At this stage, mechanisms are developed to ensure transparent transactions based on Blockchain technology, reduce human intervention in fund utilization, and minimize risks. As a result, trust among international donors, the government, and the private sector is strengthened.

Fourth stage – Integrated Monitoring System. In this stage, financial, operational, and public monitoring activities are unified on a single digital platform. This platform establishes standards for information exchange among government agencies, donor organizations, and the private sector, while providing the public with access to project results through an open data system.

Final Stage – Results-Based Management (RBM). This block evaluates the overall effectiveness of all monitoring stages. RBM is developed based on internationally recognized standards, including OECD DAC, IMF Debt Sustainability Analysis (DSA), and World Bank Results Measurement System (RMS). The system ensures results-oriented management, measures the efficiency of financial resource utilization, and provides an analytical basis for shaping subsequent policies.

The proposed model for improving the monitoring of cooperation with international financial institutions introduces the spirit of digital transformation into Uzbekistan’s financial management practices. The suggested mechanisms — Big Data, artificial intelligence (AI), Smart Monitoring, Blockchain, and Results-Based Management — address the key shortcomings of the existing system. This new approach transforms monitoring from a formal process based solely on financial reporting into a results-oriented, analytical, and transparent management system.

Moreover, financial, operational, and public monitoring are integrated through a unified digital platform. This enables the creation of an open data repository accessible not only to government agencies but also to donor organizations and civil society representatives. Consequently, the efficiency of using international financial resources is enhanced, risks are reduced, and the confidence of international partners is strengthened.

Overall, the proposed conceptual model serves to deepen strategic cooperation between Uzbekistan and international financial institutions, ensure the stability of the national financial system, and enhance the country’s competitiveness in global financial markets. Efficient utilization of resources by major international financial institutions, targeting critical sectors of the economy, achieving high performance, and increasing the added value of ongoing projects provides a strong foundation for the sustainable development of Uzbekistan.

Conclusion

The study proposes a modern, integrated monitoring system for Uzbekistan’s cooperation with international financial institutions, addressing key limitations of the existing reporting-based approach. By incorporating Big Data, AI, Smart Monitoring, Blockchain, and Results-Based Management, the system enables real-time monitoring, transparency, and evaluation of financial, operational, and social outcomes. The proposed model aligns with international standards and supports informed policy-making, risk reduction, and strengthened trust among donors, government agencies, and civil society. Overall, the adoption of this technology-driven monitoring framework enhances the strategic partnership between Uzbekistan and IFIs, ensures sustainable utilization of financial resources, and contributes to the country’s economic modernization and competitiveness in global financial markets.

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan “On the Effective Organization of Cooperation with International Financial Institutions,” PQ–95. February 25, 2022.
2. World Bank. Digital Monitoring and Smart Data Use in Development Projects.

Washington, D.C., 2023.

3. Asian Infrastructure Investment Bank. Impact Assessment and Performance Measurement Framework. Beijing, 2022.

4. Rodrik, D. Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy. Princeton University Press, 2018; Stiglitz, J. Globalization and Its Discontents Revisited: Anti-Globalization in the Era of Trump. W.W. Norton & Company, 2019.

5. Kusek, J.Z., & Rist, R.C. Ten Steps to a Results-Based Monitoring and Evaluation System. Washington, D.C.: World Bank, 2020.

6. Bachtler, J., & Wren, C. European Cohesion Policy and Regional Development. Routledge, 2021.

7. Bebbington, A., & Woolcock, M. “Learning from Institutional Change in Development Aid.” World Development, Vol. 121, 2019.

8. Center for Economic Research and Reforms (CERR). Assessment of IFI Cooperation Efficiency in Uzbekistan. Tashkent, 2023; Asian Development Bank. Digital Monitoring in Central Asia Regional Projects. Manila, 2022.

9. OECD Eurasia. Transparency and Data Management in Development Finance. Paris, 2022.

10. Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan. Institutional Mechanisms of Cooperation with International Financial Institutions. Tashkent, 2024.

11. Center for Economic Research and Reforms (CERR). IFI Project Effectiveness Review for Uzbekistan. Tashkent, 2023.

12. World Bank. Country Partnership Framework for Uzbekistan (FY2022–2026). Washington, D.C., 2022.

13. World Bank. Project Performance Assessment Report (Uzbekistan Portfolio). Washington, D.C., 2023.

14. World Bank. Operations Portal and Real-Time Monitoring Systems. Washington, D.C., 2023.

15. OECD. Digital Transformation and Development Cooperation: Integrating Big Data and AI in Monitoring Frameworks. Paris: OECD Publishing, 2023. – 82 p.

16. World Bank. Results-Based Management and Performance Measurement Frameworks. Washington, D.C.: World Bank Publications, 2022. – 104 p.

17. UNDP. Blockchain for Transparency in Public Finance. New York: United Nations Development Programme, 2020. – 68 p.

18. IMF. Debt Sustainability Analysis and Modern Monitoring Systems. Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2021. – 90 p.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШНИНГ МОЛИЯВИЙ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Умаралиев Санжар Султоналиевич
PhD., Тошкент давлат иқтисодиёт университети мустақил изланувчиси
E-mail: umaraliyev_s@gmail.com
ORCID: 0000-0004-1107-2216

Аннотация: *Мақолада иқтисодиётга хорижий инвестицияларни самарали жалб этишнинг молиявий механизмлари: хорижий инвестицияларни самарали жалб қилишнинг усуллари, шакллари, бошқариш воситалари ва молиявий инструментлари мазмун-моҳияти очиб берилган, изланишлар натижасида хорижий инвестицияларни жалб этишнинг молиявий механизми бўйича муаллиф хулосаси шакллантирилган, хулоса ва тавсиялар берилган.*

Асосий тушунчалар: *хорижий инвестиция, облигация, кредит, депозит, солиқ сиёсати, пул-кредит сиёсати, фонд бозори, портфель инвестициялар.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ФИНАНСОВЫХ МЕХАНИЗМОВ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

Умаралиев Санджар Султанальевич
Кандидат наук,
Независимый соискатель
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: umaraliyev_s@gmail.com
ORCID: 0000-0004-1107-2216

Аннотация: *В статье раскрываются финансовые механизмы эффективного привлечения иностранных инвестиций в экономику: методы, формы, инструменты управления и финансовые инструменты эффективного привлечения иностранных инвестиций, в результате проведенного исследования сформирован авторский вывод о финансовом механизме привлечения иностранных инвестиций, даны выводы и рекомендации.*

Основные понятия: *иностранные инвестиции, облигации, кредит, депозит, налоговая политика, денежно-кредитная политика, фондовый рынок, портфельные инвестиции.*

THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF FINANCIAL MECHANISMS FOR ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT

Umaraliev Sanjar Sultanalievich
Ph.D., Independent student of
Tashkent State University of Economics
E-mail: umaraliyev_s@gmail.com
ORCID: 0000-0004-1107-2216

Annotation: *The article reveals the financial mechanisms for effectively attracting foreign investment into the economy: methods, forms, management tools and financial instruments for effectively attracting foreign investment. As a result of the research, the author's conclusion on the financial mechanism for attracting foreign investment is formed, conclusions and recommendations are given.*

Key concepts: *foreign investments, bonds, credit, deposit, tax policy, monetary policy, stock market, portfolio investments.*

Кириш.

Инвестицион фаолият жаҳон иқтисодиётининг муваффақиятли ривожланишининг асосини белгилайди, шунингдек, дунёнинг турли мамлакатлари иқтисодиётини модернизация қилиш ва диверсификация қилиш истиқболларини аниқлашга ёрдам беради. Хорижий инвестицияларнинг аҳамияти капиталнинг халқаро бўлинишига, шунингдек инвесторнинг мамлакатига қараганда чет элда тадбиркорлик фаолиятидан фойда олишнинг янада фойдали усулларини излашга имкон яратади.

Сўнгги йилларда инвестицияларни жалб қилиш муаммоси ҳукуматнинг доимий диққат марказида бўлиб келмоқда, бу жуда кўп қиррали масаланинг турли томонлари маҳаллий ва хорижий олимлар ва мутахассислар томонидан олиб борилган кенг кўламли тадқиқотларда ўз аксини топди, асосан бундай тадқиқотлар саноат даражасида ўтказилди ва ўтказилмоқда. Замонавий шароитда инвестициялар ҳажми технологик ўсишни таъминлайди, ишлаб чиқариш сифати ва миқдорини яхшилайди. Бу нафақат инвестицияларни жалб қилиш, балки улардан тўғри фойдаланиш учун ҳам муҳимдир, бунинг натижасида иқтисодий самарадорлик ошади. Инвестицион фаоллик даражаси ва инвестиция фаолияти доираси тадбиркорлик субъектларининг узоқ муддатли фаолиятига, уларнинг ривожланиши ва рақобатбардошлигига сезиларли таъсир кўрсатади. Қулай инвестиция муҳитини шакллантириш ички ва ташқи инвесторларнинг инвестицион имкониятларини оширишга, уларнинг стратегик ва операцион инвестиция қарорларини қабул қилишига шароит яратади.

Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Бизнинг асосий мақсадимиз – Ўзбекистонни хорижий инвесторлар учун ишончли ва узоқ муддатли ҳамкорга айлантиришдир. Давлатимиз бозор муносабатларини ривожлантиришни, инвесторлар ҳуқуқлари ишончли ҳимоя қилинишини, қулай инвестиция ва ишбилармонлик муҳитини янада такомиллаштиришни, ҳалол рақобат учун янада кенг шарт-шароитлар яратишни, хусусий мулк дахлсизлиги ва суд тизимининг мустақиллиги таъминланишини ўз зиммасига олмоқда”.

Ушбу мавзунинг долзарблиги шундан иборатки, мамлакатда қулай инвестиция муҳитини яратиш, хорижий инвестицияларни самарали жалб қилишнинг молиявий механизмларини янада такомиллаштириш, бу борада хориж тажрибасини ўрганиш ва натижада ташқи инвестиция манбаларини жалб қилишга олиб келади. Шу билан бирга, мамлакатга иқтисодиётнинг устувор йўналишлари ва тармоқларига йўналтирилган инвестициялар ҳажмининг ошишида ижобий самарага эришилади, бу эса ўз навбатида мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг стратегик мақсадларига эришишга ёрдам беради. Мамлакат инвестиция муҳити жозибадорлигини ошириш, хорижий инвестицияларни бошқариш воситалари:оптимал солиқ ва пул-кредит сиёсатини ишлаб чиқиш ҳамда фонд бозорининг ривожлантириш каби муаммоларни чуқур ўрганишни талаб қилади.

Адабиётлар таҳлили.

Ҳар қандай давлатда молиявий механизм - молиявий сиёсатни муваффақиятли амалга ошириш учун муҳим бошқарув элементи ва иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи сифатида қўлланилади. Бу иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш учун қулай шарт-шароитларни таъминлаш мақсадида жамият томонидан қўлланиладиган молиявий муносабатларни ташкил этиш усуллари тўпламидир.

Илмий адабиётларда глобал миқиёсда молиявий механизмнинг мазмунини ифодалайдиган иккита концептуал ёндашувни келтириш мумкин. Биринчи ёндашув шундан иборатки, молиявий механизм деганда корхоналарнинг ўз молиявий фаолияти тушунилади.

Молиявий муносабатларнинг моддий акси пул оқимидир. Ушбу оқимларни ташкил қилиш, уларни амалга ошириш тартиби молиявий “техника”ни тавсифловчи муайян қоидаларга, муайян йўналишларга мувофиқ амалга оширилади. Молиявий механизмни аниқлашга бундай ёндашув корхоналар молиявий фаолиятининг ички ташкил этилишини акс эттиради. “Молиявий механизм” тушунчасини кўриб чиқишга иккинчи ёндашув шундан иборатки, у иқтисодиётнинг ҳолати ва ривожланишига таъсир қилиш усуллари ва шакллари, йўллари ва воситалари мажмуаси сифатида тушунилади. Ушбу ёндашув молия муносабатларининг ташқи таъсирини акс эттиради, молияни хўжалик юритувчи субъектларнинг бошқарув аппарати иқтисодий ҳолатига таъсирининг ҳал қилувчи омили сифатида тавсифлайди.

Ҳозирги вақтда қуйидаги масалалар мунозарали бўлиб қолмоқда: молиявий механизмнинг мазмуни ва функцияларини иқтисодиёт нуқтаи назаридан очиб бериш; молиявий механизмнинг ички тузилиши; молиявий механизмнинг хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурсларни бошқариш тизимига нисбатан жойлашиши; молиявий механизмни корхонанинг молиявий бошқаруви ва корхонанинг молиявий ресурсларини бошқариш тизимида уларнинг функцияларини фарқлаш билан боғлиқ ҳолда жойлаштириш; алоҳида молиявий механизмларнинг мавжудлиги (давлат, минтақа ва хўжалик юритувчи субъектлар даражасида). Шундан келиб чиқиб, қуйидаги жадвалда турли иқтисодчи олимларнинг молиявий механизм тушунчасига берган таърифларини кўриб чиқамиз (1-жадвал).

1-жадвал

Молиявий механизм моҳиятига берилган таърифлар

Т/р	Муаллиф ва манба	Молиявий механизмга берилган таъриф
1.	Романовский М.В., Белоглазова Г.И. Финансы и кредит: учебник. - М.: Высшее образование, 2006. - С. 575.	Молиявий механизм - бу молиявий муносабатларни ташкил этиш турлари, шакллари, молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланишнинг ўзига хос усуллари ва уларни миқдорий аниқлаш усуллари мажмуасидир.
2.	Ковалев В.В. Финансовый анализ / В.В. Ковалев. – М.: Финансы и статистика, 2000. 336 с.	Молиявий механизм - молиявий ресурсларни ташкил этиш, режалаштириш ва улардан фойдаланиш тизимидир.
3.	Финансы: учебник Пол ред. Г.Б. Поляка. — 3-е изд., — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. 703 с.	Молиявий механизм - бу давлат томонидан ўрнатилган молиявий муносабатларни ташкил этиш шакллари, турлари ва усуллари тизими
4.	Иваницкий В.П. Механизм инвестирования сбережений населения: [монография] / В.П. Иваницкий, Е.И. Мельникова. – Челябинск: ЮУрГУ, 2002. 254 с.	Молиявий механизм - тадбиркорлик субъектлари томонидан ўз функцияларини таъминлаш учун қонуний пул маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш шакллари ва усуллари мажмуасидир.
5.	Kees van Dijk, Herman Savenije, Volume 21 of Forest policy and institutions working paper, University of Minnesota, FAO 2009.	Молиялаштириш механизми молия ресурсларини етказиб берувчи ва бенефициар ўртасида ўтказилишини таъминловчи институционал механизм сифатида белгиланади.
6.	http:www.businessdictionary.com/definition/financialmechnism.html	Молиявий механизм молиялаштириш таъминланадиган усул ёки манба сифатида қаралади, масалан, банк кредитлари, облигациялар ёки акциялар чиқариш, захиралар ёки жамғармалар ва сотишдан тушган даромад

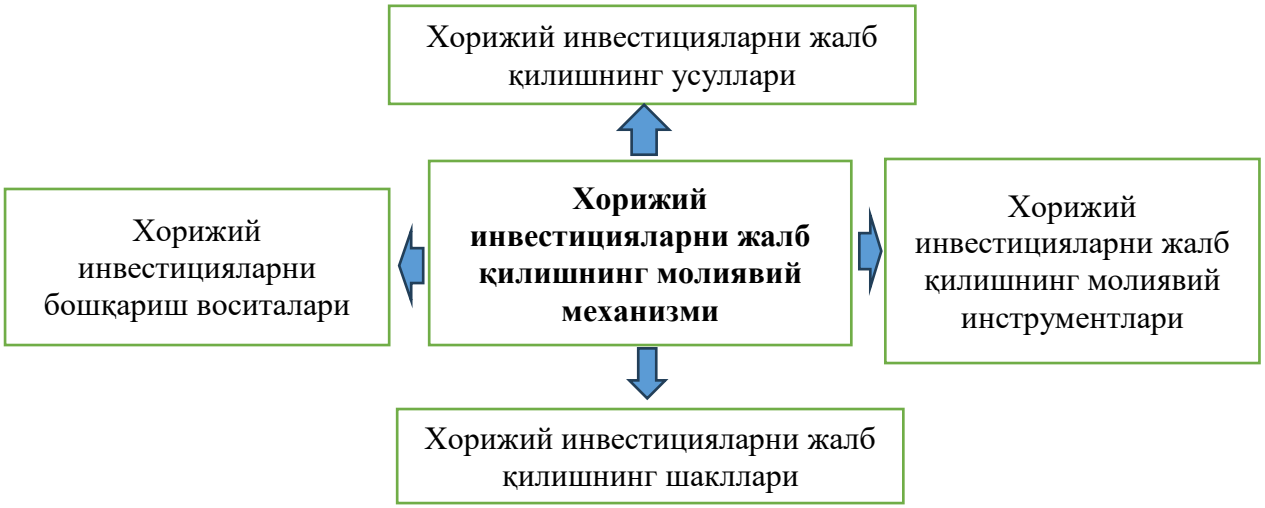
Юқоридаги олимларнинг фикрларидан ва олиб борилган изланишлар натижасида муаллиф хулосаси шуки, *хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг молиявий механизмлари бу хорижий инвестицияларни самарали жалб қилишнинг усуллари, шакллари, бошқариш воситалари ва молиявий инструментлари мажмуидир*.

Тадқиқот методологияси.

Мазкур мавзуни ёритишда умумиқтисодий усуллар билан бир қаторда маълумотларни тизимлаш бўйича махсус ёндашувлар, яъни таққослаш, назарий ва амалий материалларни жамлаш ҳамда тизимли таҳлил, абстракт-мантиқий фикрлаш, умумлаштириш, каби усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Молиявий механизм молиявий муносабатларни ташкил этиш шакллари, жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши учун қулай шарт-шароитларни яратиш мақсадида давлат томонидан фойдаланиладиган хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва улардан фойдаланиш усуллари мажмуи сифатида кўриб чиқилиши мумкин (1-расм). Молиявий механизмни кўриб чиқишда унинг функционал алоқаларини аниқлаш керак: хорижий инвестицияларни жалб қилиш, уни қонунчилик, солиқ таътиллари ва инвестицияга оид солиқ кредитлари орқали рағбатлантириш.

1-расм. Хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг молиявий механизми

Молиявий механизмнинг ҳар бир бўғини бир бутуннинг ажралмас қисмидир. Молиявий механизм таркибига мобил элементлар блоки киради: солиқ ставкалари, солиқ имтиёзлари, амортизация ставкалари ва қайта молиялаш чегирма ставкаси. Ушбу элементлар иқтисодий муносабатлар субъектларининг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда тузатилиши керак. Молиявий механизм элементларининг комбинацияси: молиявий муносабатларни ташкил этиш шакллари, турлари ва усуллари ҳар бир элемент учун миқдорий параметрларни белгилаш орқали ҳаракатга келтириладиган молиявий механизмнинг “умумий тузилишини” ташкил этади. Молиявий механизмни шакллантириш орқали давлат ўзининг мақсад ва вазифаларини тўлиқ амалга оширишнинг калити бўлган молиявий ва инвестиция сиёсати талабларига тўлиқ мувофиқлигини таъминлашга интилади.

Хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг шаклларига: тўғридан-тўғри (реал) хорижий инвестициялар, портфель (молиявий) инвестициялар ва бошқа инвестицияларни (ўрта ва узоқ муддатли ҳалқаро кредитлар ва ссуда қарзлари) мисол келтириш мумкин.

Илмий доираларда молиявий воситаларни молиявий механизмнинг элементлари

сифатида тан олиш тенденцияси кенг тарқалганига қарамай, ушбу концепцияни талқин қилишда маълум бир эволюцион йўл олинган бўлса-да, молиявий воситаларнинг моҳиятига ягона қараш ҳали ишлаб чиқилмаган. Шундай қилиб, дастлаб анча соддалаштирилган таъриф тақсимланди, унга кўра молиявий воситаларнинг учта асосий тоифаси ажратилди: нақд пуллар, кредит воситалари (облигациялар, кредитлар, депозитлар) ва устав капиталида иштирок этиш усуллари (акциялар, пайлар).

Жаҳон амалиётида хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг турли усуллари мавжуд бўлиб, энг оммабоп усуллари сифатида: мол-мулк юз фоиз хорижий инвесторларга тегишли бўлган хорижий корхоналарни ташкил этиш; молиявий активларни сотиш ва сотиб олишни ташкил этиш; махсус иқтисодий ҳудудлар ташкил этиш; консорциум, концессия ташкил этиш; улуш қўшиб қатнашиш орқали қўшма корхоналарни ташкил этиш, шунингдек, йирик хорижий компания ва фирмаларнинг шўъба корхоналари ва филиалларини ташкил этиш, тендерлар эълон қилиш ва ҳ.к.

Хорижий инвестицияларни самарали жалб қилишда молиявий механизмларнинг ажралмас таркибий қисми бўлган бошқариш (таъсир ўтказиш) воситалари ҳам муҳим аҳамият касб этиб, уларга солиқ ва пул-кредит сиёсати ҳамда фонд бозорининг ривожланганлик даражасини киритиш мумкин.

Солиқ тизимининг миллий иқтисодиётнинг ривожланиш суръатларига таъсирини баҳолаш мураккаб масала. Бундан ташқари, фискал тизимнинг бир нечта асосий йўналишлари мавжудлигини ёдда тутиш керак. Масалан, вақтинчалик таъсир этиш тизими, махсус солиқ режимлари, солиқ ставкаларини мақбуллаштириш ва солиқ имтиёзлари тизими.

Тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларини жалб қилган ҳолда ташкил этилган ва қонун ҳужжатлари билан тасдиқланадиган рўйхат бўйича иқтисодиёт тармоқларида маҳсулот ишлаб чиқаришга (хизматлар кўрсатишга) ихтисослашган корхоналарга Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексида белгиланган тартибда алоҳида солиқлар юзасидан имтиёзлар қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари назарда тутилади.

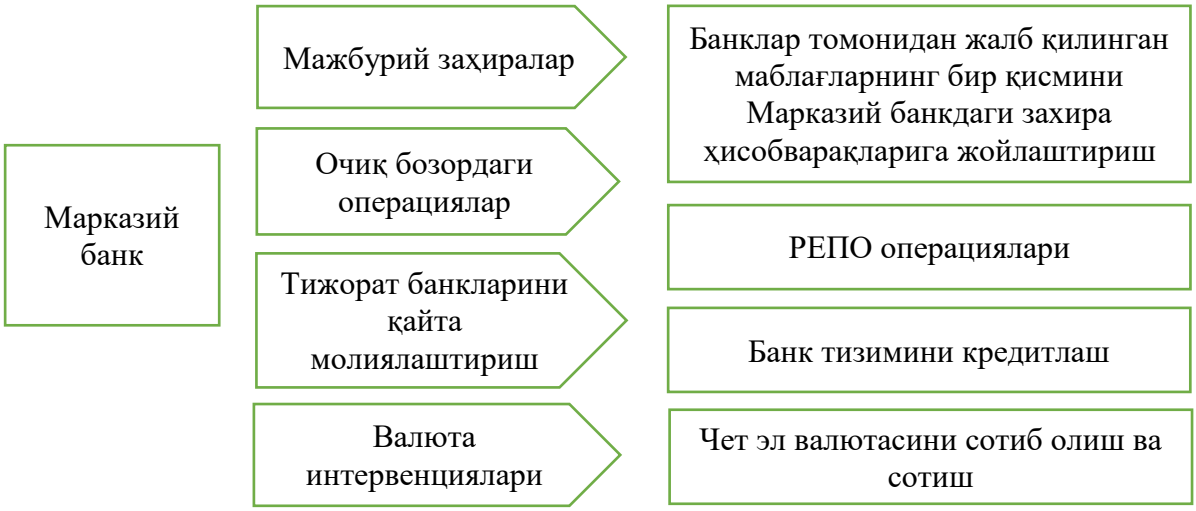
Хусусан, Ўзбекистон Республикаси солиқ кодексининг 67-боб, 471-моддасида тўғридан-тўғри хусусий чет эл инвестициялари иштирокидаги юридик шахсларга солиқ солиш шартлари келтирилган[165].

Ўзбекистон қонунчилигига мувофиқ инвестиция фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш Президент қарорлари асосида ҳам амалга оширилади. Умуман олганда, Ўзбекистонда солиқ соҳасида бир қатор ислоҳотлардан сўнг тадбиркорлик субъектларига солиқ юки нисбатан енгиллашди. Масалан, корпоратив ва жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ягона белгиланган ставка бўйича ундирилади (юридик шахслар учун 15% ва жисмоний шахслар учун 12%); дивидендлар бўйича даромад солиғи ставкаси 5%; қўшилган қиймат солиғи ставкаси (ҚҚС) 12%, мулк солиғи эса 1,5%. Ўзбекистон ҳукумати ҳар йили айрим солиқлар, йиғимлар ва божларни ундириш ставкаларига тузатишлар киритиб боради.

Ҳукуматнинг иқтисодиётдаги инвестиция жараёнларининг интенсивлигига таъсирини жамиятда олиб борилаётган пул-кредит сиёсатини амалга ошириш усули бўлган пулни тартибга солмасдан тасаввур қилиб бўлмайди. Пул-кредит сиёсати - бу давлат томонидан махсус молия-кредит институтлари воситачилиги орқали амалга ошириладиган ва олдиндан белгиланган ижобий иқтисодий ва ижтимоий натижага эришишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи. Бу шуни англатадики, пулни тартибга солиш сиёсатининг амалий таркибий қисми сифатида бир хил мақсадларга эришишга қаратилган бўлиши керак. Иқтисодиётни пул билан тартибга солиш миллий иқтисодиётнинг реал секторидаги инвестиция жараёнларини фаоллаштиришга ҳисса қўшиши, Ўзбекистон Республикаси

[165] Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 30 декабрдаги “Солиқ кодекси”. https://lex.uz/docs/4674902.

резидентлари ва норезидентларининг миллий валютада тежаш сиёсатини рағбатлантириши ва мамлакатнинг банк-молия тизимини кучайтириши кераклигини англатади (2-расм).

2-расм. Марказий банкнинг эмиссион ва тартибга солувчи пул оқимлари[166]

Мажбурий заҳиралаш қоидаларига тўхталадиган бўлсак, ҳозирги вақтда захира талаблари банк тизимини инвестиция активларининг асоси бўлган узоқ муддатли ресурсларни шакллантиришга рағбатлантирмайди. Мажбурий захиралар тижорат банклари томонидан Марказий банкда алоҳида очилган ҳисобварақка мажбурий тартибда депозитга ўтказиладиган пул маблағларидир. Мажбурий захиралаш меъёрларини ўзгартириш орқали Марказий банк тижорат банкларининг кредит фаолиятига ва фоиз ставкаларига таъсир қилади. 2024 йил 1 июлдан юридик ва жисмоний шахсларнинг миллий валютадаги депозитлари – 4 фоизни, юридик ва жисмоний шахсларнинг чет эл валютасидаги депозитлари – 14 фоиз белгиланган.

Пул-кредит сиёсати Марказий банк томонидан олиб борилиб, ушбу сиёсат турининг асосий мақсади нархлар барқарорлигига эришишдир. Бу сиёсат пул ва фоиз ставкалари (масалан, асосий ставка) орқали амалга оширилади. Марказий банк пул-кредит сиёсатини 4 хил режимда (Инфляцияни таргетлаш режими, монетар таргетлаш, валюта курсини таргетлаш ва гибрид режим) юритиши мумкин.

Президентнинг 18 ноябр 2019 йилдаги ПФ-5877-сонли “Инфляцион таргетлаш режимига босқичма-босқич ўтиш орқали пул-кредит сиёсатини такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони ҳамда 11 ноябр 2019 йилдаги ЎРҚ-582 сонли янги таҳрирда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, нархлар барқарорлиги миллий пул-кредит сиёсатининг асосий мақсади сифатида белгиланди ва Марказий банк инфляцион таргетлаш режимига ўтишни бошлади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 сентябрдаги ПФ-5571 сон «Валюта сиёсатини либераллаштириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони, аввало, амалдаги валютани тартибга солиш тизимини тубдан ислоҳ қилиш, валюта сиёсатини либераллаштириш, барча тадбиркорлик субъектларига ташқи савдо фаолиятини амалга оширишда тенг шароитлар яратишга қаратилган. Ушбу фармон ички ва ташқи инвесторлар учун валюта конвертацияси масаласини узил-кесил ҳал этди.

Хорижий инвестицияларни бошқариш воситалари сифатида қимматли қоғозлар бозори фаолиятига тўхталиб ўтсак. Қимматли қоғозлар бозори ҳар қандай замонавий цивилизациялашган иқтисодиётнинг муҳим таркибий қисмларидан биридир. Шунинг учун уни тартибга солиш, жамиятдаги инвестиция ресурсларининг умумий массасига таъсири

[166] Муаллиф ишланмаси

туфайли бутун миллий иқтисодий комплекс учун катта аҳамиятга эга. Фикримизга кўра, қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш тизими қуйидаги вазифаларни ҳал қилишга ёрдам бериши керак: иқтисодиётнинг корпоратив секторига хусусий инвестицияларни жалб қилишнинг самарали механизмини шакллантириш (биринчи навбатда, ушбу мақсадлар учун давлат маблағларини жалб қилиш); қимматли қоғозлар бозори воситаларидан фойдаланган ҳолда давлат бюджети тақчиллигини инфляциясиз қоплаш механизмини шакллантириш; қимматли қоғозлар бозоридан фойдаланган ҳолда давлат маблағларини инвестиция дастурларига жалб қилишнинг самарали механизмини яратиш; глобал молиявий оқимларнинг ички иштирокчиларининг ҳуқуқларини таъминлаш билан бирга, ички қимматли қоғозлар бозорининг жаҳон бозорларига интеграциялашувига кўмаклашиш; ички иқтисодиётда "самарали мулкдор"ни пайдо бўлиши учун шароит яратиш ва бошқалар.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг молиявий механизми бевосита давлатнинг молиявий ва инвестиция сиёсатига чамбарчас боғлиқдир.

Хулоса.

Милий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни самарали жалб этишнинг молиявий механизмлари тўғрисида юқорида қайд қилинган тадқиқот натижаларидан келиб, қуйидаги хулоса ва тавсияларни бериш мумкин: биринчидан, кўпчилик ривожланган ва ривожланаётган давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб, капитал оқимларини тартибга солишнинг “миллий режими” дан фойдаланиш; иккинчидан, ривожланаётган давлатларга хос равишда хорижий инвестицияларни рағбатлантиришнинг фискал сиёсатини ривожлантириш мақсадга мувофиқ; учинчидан, хорижий инвестицияларни жалб қилиш бўйича қонунчилик базасини ҳалқаро савдо ташкилоти талаблари доирасида қўшимча такомиллаштириш; тўртинчидан, хорижий инвестицияларни жалб қилишда махсус иқтисодий зоналарни ташкил этиш ва самарали фаолият юритиши юзасидан кўпроқ Хитой давлати тажрибаларидан фойдаланиш; бешинчидан, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишда миқдор кўрсаткичларидан сифат кўрсаткичларига ўтиш; олтинчидан, хорижий инвесторлар учун мамлакат ва унинг ҳудудлари инвестицион салоҳияти тўғрисида ҳаққоний ва шаффоф маълумотлар базасининг электрон платформасини яратиш ва бошқалар.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Учинчи Тошкент халқаро инвестиция форумидаги нутқи. 02.05.2024 йил. https://president.uz/uz/lists/view/7194
2. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 30 декабрдаги “Солиқ кодекси”. https://lex.uz/docs/4674902.
3. Романовский М.В., Белоглазова Г.И. Финансы и кредит: учебник. - М.: Высшее образование, 2006. - С. 575.
4. Ковалев В.В. Финансовый анализ / В.В. Ковалев. – М.: Финансы и статистика, 2000. 336 с.
5. Финансы: учебник Пол ред. Г.Б. Поляка. — 3-е изд., — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. 703 с.
6. Иваницкий В.П. Механизм инвестирования сбережений населения: [монография] / В.П. Иваницкий, Е.И. Мельникова. – Челябинск: ЮУрГУ, 2002. 254 с.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

INVESTITSIYA MUHITI JOZIBADORLIGINI OSHIRISHNING ILG‘OR XORIJ TAJRIBALARI

Umarov Baxrom Boxodir o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi rahbarining ta’limni isloh qilish bo‘yicha o‘rinbosari bo‘linmasining bosh mutaxassisi

Annotatsiya: *Mazkur ilmiy maqolada jahon iqtisodiyotida investitsiya siyosatining strategik ahamiyati, ayniqsa to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni (TXI) jalb etish jarayonlarining zamonaviy tendensiyalari chuqur tahlil qilingan. Global iqtisodiy beqarorlik, jumladan moliyaviy inqirozlar, savdo qarama-qarshiliklari va moliyalashtirish shartlarining keskinlashuvi sharoitida investitsiya oqimlarining pasayish dinamikasi hamda uning milliy iqtisodiyotlar raqobatbardoshligiga ta’siri tizimli yondashuv asosida yoritilgan.*

Tadqiqotda investitsiya muhiti jozibadorligini shakllantirishning nazariy-uslubiy asoslari xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy qarashlari asosida umumlashtirilgan. Xususan, investitsiya muhitini baholash indikatorlari, investorlar uchun institutsional va huquqiy sharoitlarni takomillashtirish, erkin iqtisodiy zonalarning samaradorligini oshirish hamda hududiy investitsiya siyosatini optimallashtirish masalalari kompleks tarzda ko‘rib chiqilgan.

Amaliy tahlil qismida Xitoy, Yaponiya, Hindiston va Tailand davlatlarining investitsiya siyosati tajribasi solishtirma tahlil asosida o‘rganilgan. Xitoy modeli misolida “ochiq eshiklar” siyosati, soliq imtiyozlari, maxsus iqtisodiy zonalar va hududiy investitsiya strategiyalarining samaradorligi asoslab berilgan. Yaponiya tajribasida hududiy nomutanosibliklarni kamaytirishga qaratilgan uzoq muddatli investitsiya dasturlarining ahamiyati ochib berilgan. Hindiston misolida ichki investitsiya manbalarini faollashtirish, eksport tarkibini diversifikatsiya qilish va investitsiyalarni tartibga solish mexanizmlarining samaradorligi tahlil qilingan. Tailand tajribasida esa iqtisodiy erkinlashtirish, bank sektorining roli hamda investitsion rag‘batlantirish instrumentlarining ahamiyati asoslangan.

Maqolada olingan ilmiy natijalar asosida investitsiya muhitini yaxshilashga qaratilgan konseptual taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Xususan, normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, investorlar huquqlarini himoya qilish, ma’muriy to‘siqlarni qisqartirish, korrupsiyaga qarshi samarali mexanizmlarni joriy etish hamda erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini kengaytirish orqali investitsiya oqimini barqaror oshirish mumkinligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *investitsiya siyosati, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TXI), investitsiya muhiti, investitsiya jozibadorligi, global iqtisodiy beqarorlik, erkin iqtisodiy zonalar, hududiy investitsiya siyosati, institutsional muhit, huquqiy baza, investitsiya oqimlari, iqtisodiy raqobatbardoshlik, investitsion xavflar, iqtisodiy erkinlashtirish, soliq imtiyozlari, investitsiya strategiyalari, barqaror iqtisodiy o‘sish, xalqaro investitsiyalar, investitsiya boshqaruv.*

ПРЕДВИЖНЫЙ ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПОВЫШЕНИЯ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА

Умарова Бахрома Боходир угли
Главного специалиста подразделения заместителя руководителя Администрации Президента Республики Узбекистан по реформированию образования

Аннотация: *В данной научной статье глубоко проанализировано стратегическое*

значение инвестиционной политики в мировой экономике, особенно современные тенденции процессов привлечения прямых иностранных инвестиций (ПИИ). На основе системного подхода освещена динамика снижения инвестиционных потоков и их влияние на конкурентоспособность национальных экономик в условиях глобальной экономической нестабильности, включая финансовые кризисы, торговые противоречия и ужесточение условий финансирования.

В исследовании обобщены теоретико-методологические основы формирования привлекательности инвестиционного климата на основе научных взглядов зарубежных и отечественных экономистов. В частности, комплексно рассмотрены индикаторы оценки инвестиционного климата, совершенствование институциональных и правовых условий для инвесторов, повышение эффективности свободных экономических зон и оптимизация региональной инвестиционной политики.

В части практического анализа на основе сравнительного анализа изучен опыт инвестиционной политики Китая, Японии, Индии и Таиланда. На примере китайской модели обоснована эффективность политики “открытых дверей”, налоговых льгот, специальных экономических зон и региональных инвестиционных стратегий. В опыте Японии раскрывается значение долгосрочных инвестиционных программ, направленных на снижение территориальных диспропорций. На примере Индии проанализирована эффективность механизмов активизации внутренних источников инвестиций, диверсификации структуры экспорта и регулирования инвестиций. Опыт Таиланда основан на экономической либерализации, роли банковского сектора и важности инструментов стимулирования инвестиций.

На основе научных результатов, полученных в статье, разработаны концептуальные предложения и практические рекомендации, направленные на улучшение инвестиционного климата. В частности, обоснована возможность стабильного увеличения инвестиционного потока за счет совершенствования нормативно-правовой базы, защиты прав инвесторов, сокращения административных барьеров, внедрения эффективных антикоррупционных механизмов и расширения деятельности свободных экономических зон.

Ключевые слова: *инвестиционная политика, прямые иностранные инвестиции (ПИИ), инвестиционная среда, инвестиционная привлекательность, глобальная экономическая нестабильность, свободные экономические зоны, региональная инвестиционная политика, институциональная среда, правовая база, инвестиционные потоки, экономическая конкурентоспособность, инвестиционные риски, экономическая либерализация, налоговые льготы, инвестиционные стратегии, устойчивый экономический рост, международные инвестиции, инвестиционное управление.*

ADVANCED INTERNATIONAL PRACTICES FOR IMPROVING INVESTMENT CLIMATE ATTRACTIVENESS

Umarov Baxrom Boxodir ugli
Chief Specialist of the Department of
the Deputy Head of the Administration of
the President of the Republic of Uzbekistan for Education Reform

Abstract: *This scientific article provides an in-depth analysis of the strategic importance of investment policy in the global economy, with particular emphasis on modern trends in attracting foreign direct investment (FDI). Under conditions of global economic instability—including financial crises, trade conflicts, and tightening financing conditions—the dynamics of declining investment flows and their impact on the competitiveness of national economies are examined through a systematic approach.*

The study systematizes the theoretical and methodological foundations of enhancing

investment climate attractiveness based on the scientific views of both foreign and domestic economists. In particular, issues such as indicators for assessing the investment climate, improvement of institutional and legal conditions for investors, increasing the efficiency of free economic zones, and optimization of regional investment policy are comprehensively analyzed.

In the empirical section, the investment policy experiences of China, Japan, India, and Thailand are examined through comparative analysis. The Chinese model highlights the effectiveness of the “open-door” policy, tax incentives, special economic zones, and regional investment strategies. The Japanese experience emphasizes the importance of long-term investment programs aimed at reducing regional disparities. The case of India demonstrates the effectiveness of activating domestic investment sources, diversifying export structures, and regulating investment mechanisms. The Thai experience underscores the role of economic liberalization, the banking sector, and investment promotion instruments.

Based on the findings, the article develops conceptual proposals and practical recommendations aimed at improving the investment climate. In particular, it substantiates that sustainable growth in investment inflows can be achieved through improving the regulatory and legal framework, protecting investor rights, reducing administrative barriers, implementing effective anti-corruption mechanisms, and expanding the activities of free economic zones.

Key words: *investment policy, foreign direct investment (FDI), investment climate, investment attractiveness, global economic instability, free economic zones, regional investment policy, institutional environment, legal framework, investment flows, economic competitiveness, investment risks, economic liberalization, tax incentives, investment strategies, sustainable economic growth, international investments, investment management.*

Kirish

Jahon mamlakatlarining iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi, uning taraqqiyotini ta’minlovchi va yuksak darajada taraqqiy etishida hal qiluvchi drayver sifatida investitsion siyosatni boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. “Global va mintaqaviy inqirozlar, savdo urushlari va moliyalashtirish shartlarining keskinlashuvi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmiga ta’sir ko‘rsatdi, bu esa 2023-yilda ikkinchi yil ketma-ket pastligicha qolmoqda. Global to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi o‘zgarishsiz 1,3 trillion AQSh dollarni tashkil etdi[167]. Ushbu tendensiya mamlakatlarning investitsion salohiyati zaiflashuvi bilan bog‘liq bo‘lib, ayni paytda ular investitsion faoliyatni barqarorlik ko‘rsatkichlari orqali boshqarish, erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini kengaytirish va resurs salohiyatidan samarali foydalanish asosida qulay investitsion muhit yaratishni taqozo etmoqda.

Jahon amaliyotida nufuzli moliya muassasalarining dasturlari singari xalqaro tashkilotlar tomonidan investitsion muhit jozibadorligini baholash va samarali investitsiya qarorlarini qabul qilish, erkin iqtisodiy zonalarning iqtisodiy-huquqiy maqomini oshirish va ularni optimal joylashtirish, investorlar uchun qulay muhit yaratish bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Hozirgi kunda jahonda investitsion muhit jozibadorligini hisob lash indikatorlari va uni baholashning ilmiy-uslubiy jihat larini xalqaro standartlar talablari darajasida tashkil etish, investitsiion muhit jozibadorligini samarali boshqarishning zonal siyosatini ishlab chiqish, investorlar faoliyati samaradorligini ta’minlashda «investitsion mavqei»ni shakllantirish kabi ustuvor yo‘nalishlarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Adabiyotlar tahlili

Investitsiya muhiti jozibadorligini oshirishning nazariy, uslubiy, amaliy jihatlari xorijlik iqtisodchi olimlar: P.Aghion, M.Boskin, L.Lau, G.Mensch, G.Schinasi, N.Vovchenko, V.Edronova, D.Maslakova, Ye.Karanina, R.Axmetovlar tomonidan alohida e’tibor qaratilgan.

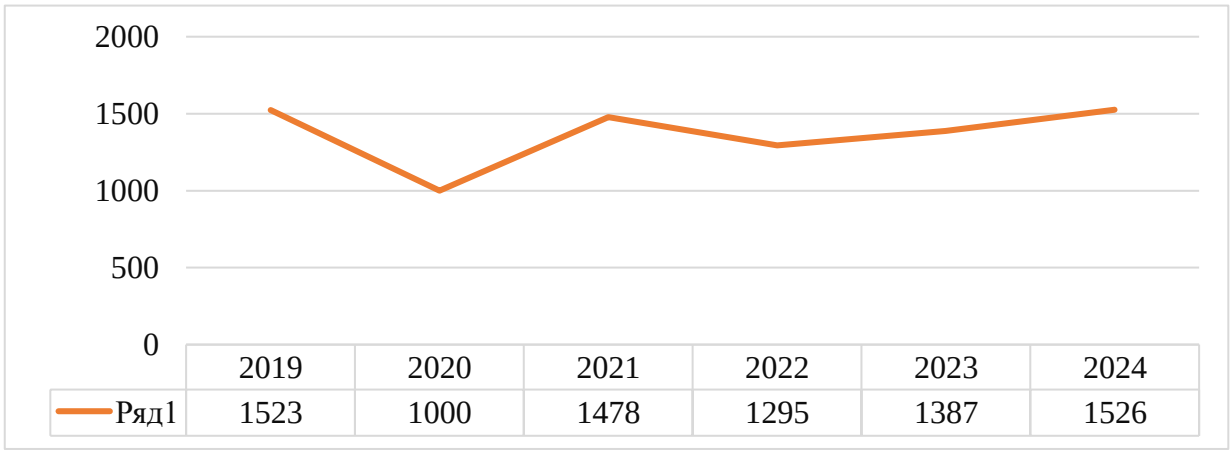
Mahalliy iqtisodchi olimlardan A.Vahabov, D.Tadjibayeva, Sh.Xajibakiyev,

[167] https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024

J.Karimqulov, D.G‘ozibekov, N.Kuziyeva, S.Mirzaliyeva, M.Raimjanova, Sh.Mustafaqulov, J.Hoshimov, U.Madrahimov, A.Sabirov, A.Ergashev, R.Kuziyev, M.Rashidovlarning ilmiy ishlarida investitsiyalar va ularni jalb qilish macalalari erkin iqtisodiy zonalar orqali xorijiy investitsiyalarni jalb etishning nazariy hamda amaliy jihatlari tadqiq etilgan, o‘rganilgan.

Tahlil va natijalar

Jahonda xorijiy kapitalni jalb etish bo‘yicha mamlakatlararo keskin kurash ketmoqda. Xorijiy investitsiyalar hajmi, uning sifati va qulay shartlardan foydalanish borasida rivojlangan mamlakatlarda yildan-yilga investitsion muhit jozibadorligini ta’minlashga xizmat qiladigan innovatsion instrumentlarning turli ko‘rinishlari yaratib kelinmoqda. So‘nggi yillardagi moliyaviy inqiroz nafaqat iqtisodiyotni zaiflashtirdi, balki aholining kambag‘al va moliyaviy jihatdan guruhlarga bo‘linishini jadallashtirdi. Ishsizlar soni ortishiga, ko‘p sonli aholi daromadlarini kamayishiga, turli xizmatlar va tovarlarga bo‘lgan talabning pasayishiga olib kelib, pirovardida mamlakatlar o‘rtasidagi suzib yuruvchi xorijiy investitsiyalarning oqimiga ham jiddiy ta’sirini ko‘rsatdi.

1-rasm. 2019–2024-yillarda dunyo mamlakatlariga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi, mlrd AQSh dollari[168]

Yuqoridagi rasm ma’lumotlarida 2019–2024-yillarda dunyo mamlakatlariga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimining dinamik o‘zgaruvchanligiga oid ma’lumotlar keltirilgan. Unga ko‘ra, 2019-yilda jahonda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi 1,5 trln AQSh dollarini tashkil etgan. Ammo, ushbu yilda boshlanib, keyingi yillarda jahon miqyosida katta salbiy natijalar qayd etilishiga sababchi bo‘lgan koronavirus pandemiyasi davrida, ya’ni 2021-yilda mazkur investitsiyalar hajmi keskin pasayib ketdi. Ushbu yilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning hajmi 1,0 trln AQSh dollargacha pasaygan.

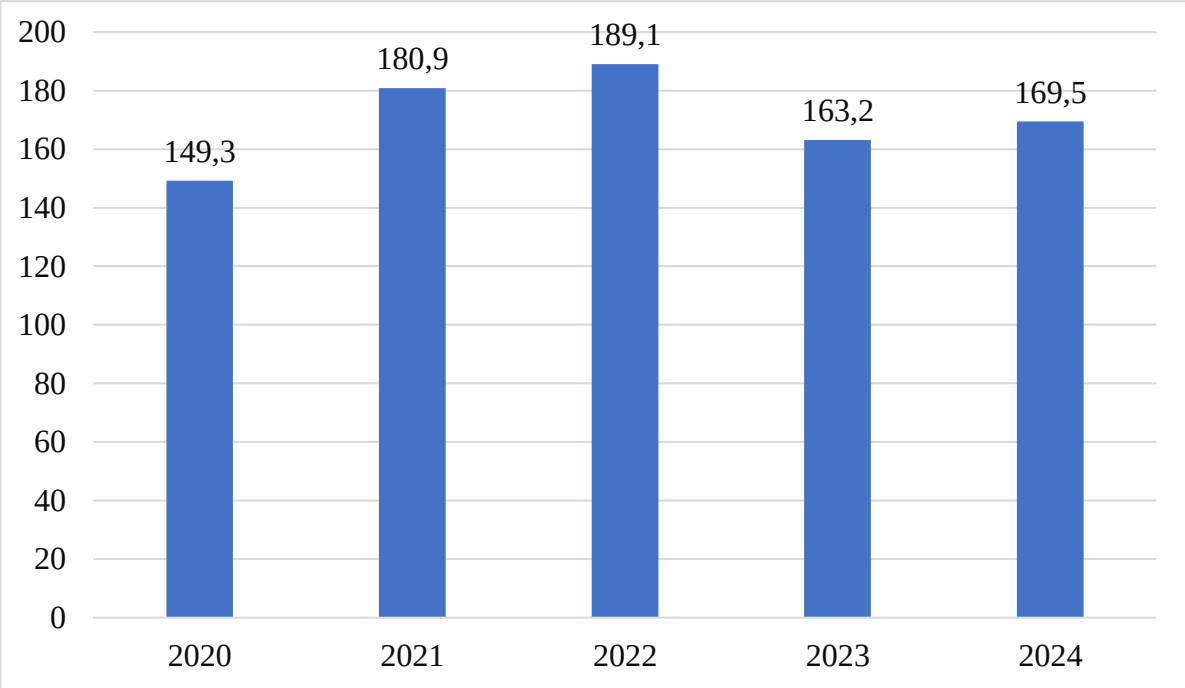
Xitoy

Iqtisodiy rivojlanishi boshqa davlatlarga qaraganda tez sur’atlarda o‘sib borayotgan, tovar va xizmatlari dunyoning barcha o‘lkalarida tarqalgan, bugungi kunda uchta eng ko‘p tarqalgan so‘z – “Made in China”, deya e’tirof etilayotgan, qanchadan qancha iqtisodchi olimlar tomonidan o‘rganilgan, lekin hali bu tajribalardan to‘liq foydalanish masalasiga kelganda namoyon bo‘lmayotgan Xitoyning investitsiyalarni jalb qilish borasidagi yutuqlari va buning omillarini ko‘rib chiqamiz.

Xitoyning tez sur’atlarda rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan muhim omillardan biri – investorlar uchun zarur bo‘ladigan, hududlarning imkoniyatlari va salohiyatlarini namoyon etadigan ma’lumotlar bazasini (pasportni) ishlab chiqqanligi va arzon ishchi kuchiga egaligi bilan belgilanadi. Ushbu baza Internet resurs sifatida ochib qo‘yilganligi, Xitoy korxonalari uchun xorijiy investitsiyalarning oqib kelishini va biznes hamkorlikning kuchayishini ta’minladi.

[168] World investment report 2024 (Overview) (unctad.org).

Bugungi kunda Xitoyning jahon iqtisodiyotidagi mavqeini hamda iqtisodiyotning yuqori sur’atlarda oshishini ta’minlashga xizmat qilgan omil ham, aynan uning ochiqligi, sog‘lom imiji va investitsion jozibadorligidir. Ammo, bugungi kun ekspertlarining fikrlariga ko‘ra, Xitoyning ochiqligi, jahon hamjamiyatiga yuqori sur’atlarda integratsiya bo‘lib borayotganini mamlakat fuqarolari va chet el jamoatchiligi salbiy holat sifatida har xil qabul qilishmoqda. Bularning hammasi zamonaviy Xitoy to‘g‘risida, u yerda amalga oshirilayotgan jarayonlarni anglamasdan turib chiqarilayotgan xulosalardir desak, to‘g‘ri bo‘ladi. Zero, Xitoy rahbariyati tomonidan quyidagi jihatlarga ongli tarzda alohida e’tibor qaratilmoqda: tashqi dunyo bilan Xitoyning mustahkam aloqasini o‘rnatish; tadbirkorlar bilan davlatning birdamligi va ishonchli sherikchiligini ta’minlash; jahon hamjamiyati tasavvurida Xitoyning ishonchli hamkor imijini hosil qilish; ishlab chiqarishning yuqori mahsuldorligi bilan rivojlanish emas, balki taraqqiyotning innovatsion asosda qurilishini ta’minlash va boshqalar[169].

2-rasm. 2020–2024-yillarda Xitoy iqtisodiyotiga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi, mlrd AQSh dollari[170]

2-rasm ma’lumotlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2020–2024-yillarda Xitoyga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning yillik oqimi yillar davomida o‘sish tendensiyasiga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu natijaga erishishiga sabab Xitoy Xalq Respublikasida investorlar uchun yaratilgan shart-sharoitlar, shuningdek, investitsion muhiti va jozibadorligi yaxshi yaratilganidan dalolat beradi. Jahon mamlakatlarining investitsion jozibadorligini ko‘rsatadigan reytinglarning barchasida, xususan, “Global raqobatbardoshlik indeksi”, “Global innovatsion indeks” va “biznes muhiti xavfi indeksi”larida faol ishtirok etib kelishi sabab ushbu natijalarga erishgan. 2024-yilda Xitoyga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimining qiymati qariyb 169,5 milliard AQSh dollariga yetdi. Bu o‘tgan yilga nisbatan qariyb 5 foizga oshgan.

Aynan shu jihatlarni inobatga olgan holda, 2004-yildan Xitoy davlati mamlakatning investitsion jozibadorligini yanada oshirish muammosini hal etish bilan faol shug‘ullana boshladi. Oldingi o‘n yilda Xitoy jahon hamjamiyati oldida o‘zining nufuzini va obro‘sini ko‘tarish bo‘yicha ko‘plab tizimli tadbirlarni amalga oshirdi. U bir qancha xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar: OTHT-

[169] Mustafakulov Sh.I. Investitsion muhit jozibadorligi. Ilmiy-amaliy qo‘llanma. –Toshkent: Baktria press, 2017.-320 b.
[170] Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US$) - China | Data (worldbank.org).

Osiyo-tinch okeani hamkorlik tashkiloti, SHHT-Shanxay hamkorlik tashkiloti bilan iqtisodiy hamkorlik bo‘yicha, shuningdek, erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish bo‘yicha Xitoy-Arab, Xitoy-Afrika hamkorlik aloqalarini rivojlantirib kelmoqda[171].

Xitoy Xalq Respublikasining iqtisodiy rivojlanish modeli va xorijiy investitsiyalarni jalb etish tajribasi O‘zbekiston uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Bu Xitoyning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi xususiyatlar undagi demokratik vaziyatning o‘ziga xosligi, qishloq xo‘jaligining iqtisodiyotdagi yuqori ahamiyati, qayta ishlash sanoatining kam taraqqiy etganligi, uning agrar-industrial mamlakat ekanligi kabi o‘ziga xos ijtimoiy shart-sharoitlar bilan tafsiflanadi.

Bu mamlakatning xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda erishgan yutuqlari esa ko‘p jihatdan uning mintaqalaridagi qulay investitsiya muhitining yaratilganligiga bog‘liq. Xitoyda ishchi kuchi qiymatining arzonligi, yerdan foydalanish, ishlab chiqarishga kiritilgan kapital uchun keng ko‘lamli imtiyozlar, ijtimoiy-maishiy infratuzilmaning rivojlanganligi va boshqa holatlar bu mamlakatning so‘nggi yillar ichida xorijiy investorlar uchun kapital kiritish obyektiga aylanishiga olib keldi.

Xitoyda shakllangan boj belgilash tartibi, rivojlangan tashqi iqtisodiy aloqalar va valyuta qonunchiligi xorijiy investitsiyalar kirib kelishiga qulay imkoniyatlar yaratdi. Xitoyning mintaqalar iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish siyosati yillar davomida takomillashib kelmoqda. Bu siyosatning rivojlanish jarayonini shartli ravishda uch bosqichga ajratish mumkin.

Birinchi bosqich, 1979–1982-yillarni o‘z ichiga qamrab oladi. Bu bosqichda Xitoyda “ochiq eshiklar” siyosati shakllandi. 1980-yillarning boshida mahalliy hukumatlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha qarorlarni qabul qilish huquqi berildi. Bu davrda xorijiy investorlarga katta imtiyozlar berildi.

Ikkinchi bosqich, 1983–1991-yillarni o‘z ichiga oladi. Bu davrda xorijiy investitsiyalarni jalb etish siyosati takomillashtirildi. Mamlakatda qabul qilingan qonunlar va me’yoriy hujjatlarda asosan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarga katta imtiyozlar berildi. Ular uchun daromad solig‘ining stavkasi 33 foizgacha kamaytirildi.

Vaholanki, bu davrda mahalliy korxonalar uchun daromad solig‘i 55 foizni tashkil qilar edi. Agar xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar o‘z faoliyatlarini maxsus iqtisodiy zonalarda amalga oshirayotgan bo‘lsalar, ular uchun bu stavka yana ham kamroq miqdorda, ya’ni 15 foiz darajasida belgilangan edi.

Uchinchi bosqich, 1992-yildan hozirgi kunga qadar davom etmoqda. Xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotning ular uchun yopiq bo‘lgan – moliya, sug‘urta va boshqa sohalarga ham jalb etilishi aynan 1992-yildan keyin boshlandi. Bunday samarali islohotlar natijasida Xitoy XXI asr boshida xorijiy investitsiyalar uchun eng jozibali mamlakatlardan biriga aylandi.

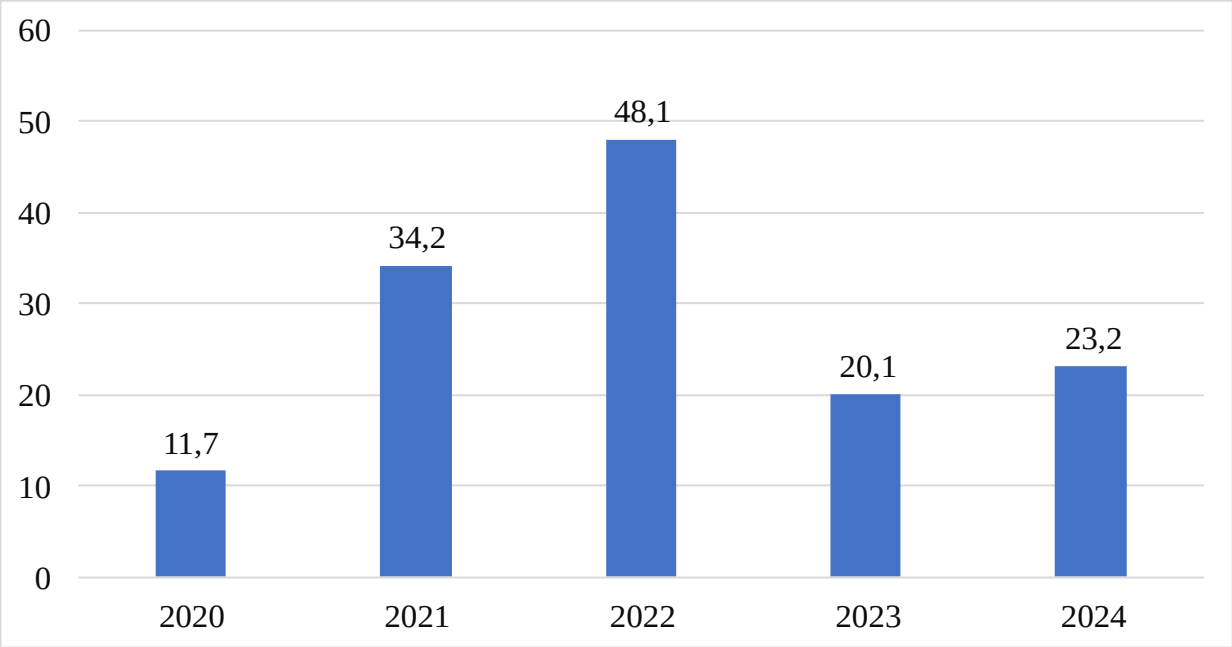
Xitoyda investitsiya siyosati islohotlari va bozor mexanizmlari iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida amalga oshirildi, iqtisodiyotning “qizib” ketishi bosqichida esa tartibga solishning ma’muriy metodlaridan ko‘proq foydalanildi. Xitoy “iqtisodiy taraqqiyoti” bir qancha tayanch omillarga asoslanadi: qishloq xo‘jaligini isloh qilish, soliqlarni kamaytirish, davlat xarajatlarini qisqartirish, erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish (eksportni erkinlashtirish). Xitoy ma’muriyati hali jahon iqtisodiy amaliyotida kuzatilmagan soliq siyosatini, ya’ni soliq stavkasini 1979-yilda YaIMga nisbatan 30,4 foizdan 1996-yilda 10,3 foizgacha kamaytirishni amalga oshirdi. Bu salbiy makroiqtisodiy oqibatlarga olib kelmadi, chunki shu vaqtning o‘zida barcha davlat xarajatlari 36,4 foizdan 13,1 foizgacha qisqarib bordi.

Xitoy investitsiya siyosatining vositalaridan biri – bu investitsiyalarga soliqlardir. Bu vosita orqali hukumat kapital qurilishning me’yordan ortiq o‘sib borishiga qarshi kurashdi. Biroq agar korxonalar texnologik modernizatsiyalash uchun ichki bozordan jihozlarni sotib oladigan bo‘lsa, ular yalpi foydadan to‘lanadigan soliqning 40 foizigacha ozod bo‘lish imtiyozidan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

[171] Vahabov A.V., Tadjibayeva D.A., Xajibakiyev Sh.X. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: darslik. -T.: Baktria press, 2015. -584 b.

Yaponiya

Rivojlangan mamlakatlar orasida Yaponiyaning bu sohadagi tajribasi alohida afzalliklarga ega. Aniq maqsadga yo‘naltirilgan uzoq muddatli mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarining izchil amalga oshirilishi natijasida Yaponiya tarixan qisqa davr ichida dunyodagi eng taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga qo‘shildi. 2020–2024-yillarda Yaponiya iqtisodiyotiga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmini tahlil qilib chiqamiz (3-rasm

3-rasm. 2020–2024-yillarda Yaponiya iqtisodiyotiga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi, mlrd AQSh dollari[172]

2023-yil uchun Yaponiya to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar 19,98 milliard dollarni tashkil etdi, bu 2022-yilga nisbatan 58,37 foizga kamaydi. 2022-yil uchun Yaponiya to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar 48 milliard dollarni tashkil etdi, bu 2021-yilga nisbatan 37,05 foizga ko‘p.

Yaponiyaning mintaqaviy investitsiya siyosati yer va tabiiy resurslarning cheklanganligini, kishilar faoliyatini tabiiy sharoitlarga moslashtirish zaruriyatini, mamlakatning turli hududlari aholisining turmush darajasidagi farqlarni kamaytirish talablarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining har bir bosqichida mintaqaviy investitsiya dasturlarini ishlab chiqish jamiyat va davlat oldida turgan maqsadlar va vazifalardan, ularning miqyosi va amalga oshirish imkoniyatlaridan kelib chiqib belgilanadi. Yaponiyada investitsiyalar va ishlab chiqarish quvvatlarini kam rivojlangan mintaqalarga jalb etishning tez moslashuvchan va qulay usullari qo‘llaniladi. Samarali investitsiya siyosati, avvalo, tegishli ravishda hozirgi zamonning ichki va tashqi talablariga javob berishi kerak. Bu talablarning eng katta miqyosdagisi, shubhasiz, globalizatsiyadir.

Hindiston

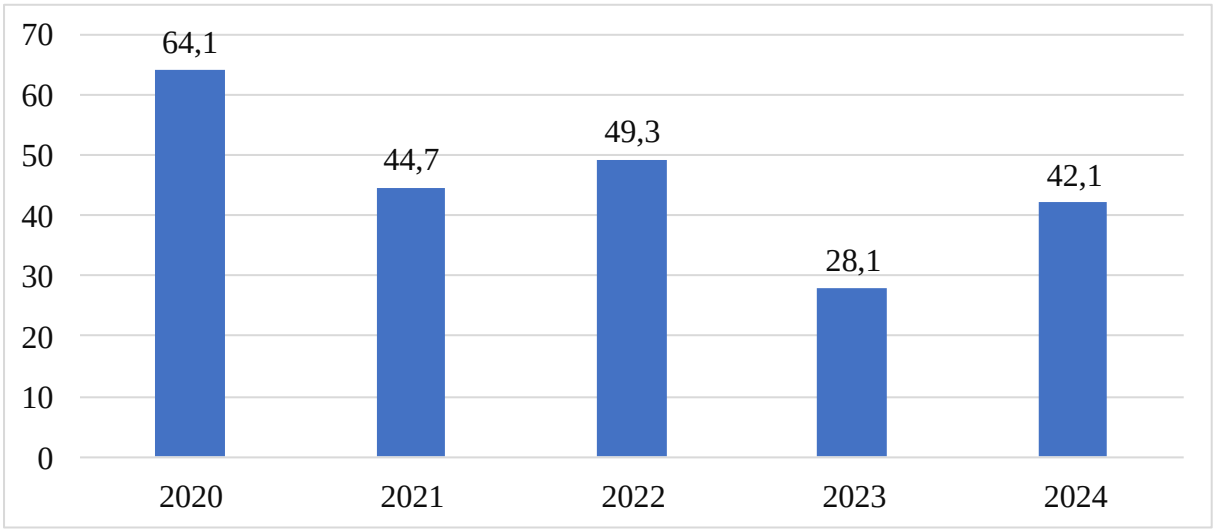
Hindiston investitsiya siyosatining samaradorligi haqida global raqobatbardoshlikning 4,1 ga teng bo‘lgan yuqori indeksi (Misr, Xorvatiya va Chexiya darajasi), va, shuningdek, so‘nggi yillarda tayyor mahsulotlarning 3/4 qismini tashkil etuvchi eksport tarkibining yaxshilanishidan dalolat beradi.

Iqtisodiy va investitsiyaviy faollikning qator ko‘rsatkichlari bo‘yicha Hindiston dunyoning rivojlanayotgan davlatlari orasida yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. YaIMning o‘rtacha o‘sish sur’atlari 2000–2004-yillarda (jahondagi rivojlanayotgan davlatlar bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich

[172] https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024

4,5 foizga nisbatan) 5,7 foizni, yalpi investitsiyalar esa (5,2 foizga nisbatan) 7,7 foizni tashkil etdi. Dinamik iqtisodiy rivojlanishning omillaridan biri, avvalo, iqtisodiyotni rivojlantirishning ichki manbalarini faollashtirishga qaratilgan puxta o‘ylangan investitsiya siyosati hisoblanadi. Bu haqda yalpi ichki jamg‘armalar (oxirgi 5 yil davomida YaIMga nisbatan 21,6 foiz), yalpi investitsiyalarning baholanishi (22,5 foiz)dan dalolat beradi. Bu ko‘rsatkichlar jahondagi rivojlanayotgan davlatlar bo‘yicha, mos ravishda, 18,6 va 20,9 foizni tashkil etadi.

Hindiston iqtisodiyotiga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2020–2024-yillar mobaynida jami kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar 228,1 mlrd AQSh dollarini tashkil qildi. Aytish joizki, 2020-yilda eng yuqori cho‘qqisiga chiqqan, natijada, 64,1 mlrd AQSh dollarni tashkil qildi. 2024-yil bilan taqoslaydigan bo‘lsak, 42,1 mlrd AQSh dollarni tashkil etgan. 2020-yilga nisbatan esa, 20 foizga kamaygani ko‘rishimiz mumkin (4-rasm).

4-rasm. 2020–2024-yillarda Hindiston iqtisodiyotiga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi, mlrd AQSh dollari[173]

Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarini investitsiyalashda quyidagi sohalar ustuvor deb belgilanadi: sanoatning xomashyo ishlab chiqarmaydigan tarmoqlari; nobank moliya xizmatlari; oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish; infratuzilma avtomagistrallar, bandargohlar, elektroenergetika obyektlari, ommaviy tezyurar transport tizimlarini qurish; fuqarolar aviatsiyasi, tibbiyot va farmatsevtika; mehmonxona biznesi va turizm; elektron jihozlar va dasturiy ta’minot; neftni qayta ishlash xususiy korxonalari; mineral xomashyoni qidirish va qazib olish; maslahat xizmatlari va boshqalar.

Kichik tadbirkorlik uchun aksionerlik kapitaliga xorijiy investitsiyalar hajmi bo‘yicha maxsus cheklovlar amal qiladi. Bu sektor korxonalari ustav kapitalida xorijiy ishtirokning 24 foizgacha hajmda bo‘lishiga ruxsat berilgan. Xorijliklarning ishtiroki bu darajadan oshib ketgan holda korxona mahsulotning 50 foizini majburiy eksport qilishni ko‘zlovchi ishlab chiqarish litsenziyasini olishi kerak bo‘ladi.

Hindiston investitsiyalarni rag‘batlantirish va himoya qilish bo‘yicha ko‘plab mamlakatlar bilan xalqaro va ikkitomonlama bitimlar tuzgan. Bu bitimlar investitsiyalarning erkin harakat qilishi va qaytarilishi imkonini beradi; milliylashtirishga, agar ular mamlakat milliy manfaatlariga zid kelmasa, yo‘l qo‘ymaydi.

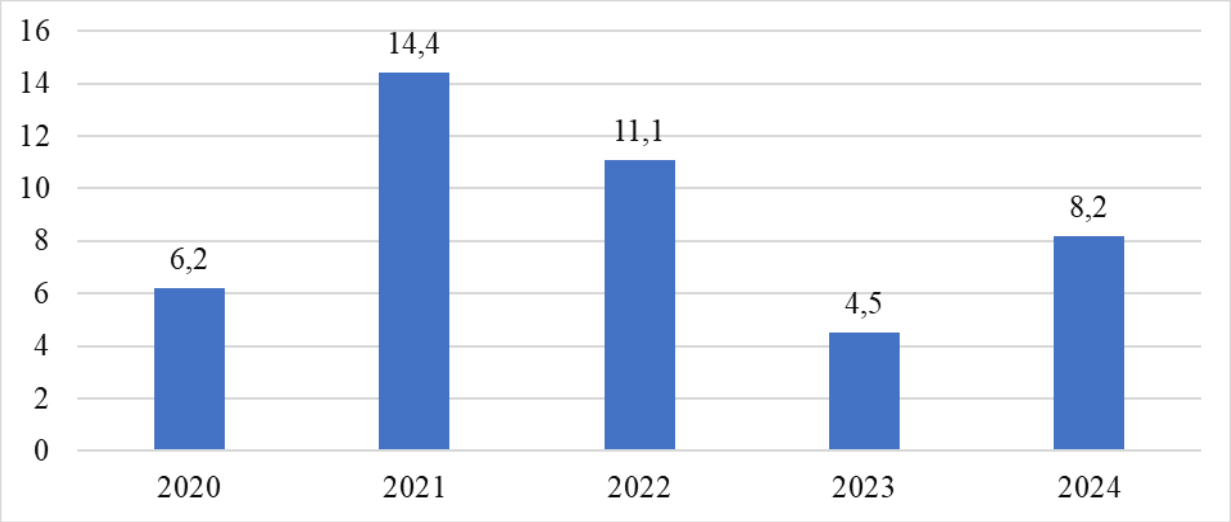
Tailand

Tailandda qulay investitsiya muhitini yaratish uchun iqtisodiyotni erkinlashtirish (bank sektori va tashqi savdo rejimiga e’tibor qaratish), makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, investitsiya ustuvorliklari, xususiylashtirish sohasida shaffoflikni ta’minlash, imtiyozlar va

[173] https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024

preferensiyalar berish bo‘yicha islohotlar amalga oshirilmoqda.

Bu mamlakatda so‘nggi yillarda ko‘rilgan choralar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish sohalarini kengaytirish, investitsiyaviy tartiblarni, soliq undirish faktlari va usullarini, turli rag‘batlar va preferensiyalarni taqdim etish jarayonlarini soddalashtirish imkonini beradi. Bu bilan bir vaqtda xorijiy investorlar mulkini himoya qilishni kafolatlovchi, olinadigan foydani repatriatsiya qilish, mamlakatning ijobiy imidjini yaratuvchi qonuniy me’yorlarni takomillashtirish bo‘yicha ishlar (ko‘rgazmalar tashkil qilish, investorlar va jurnalistlarni taklif qilish, investorlar uchun maxsus nashrlar), milliy kengashning investitsiyalar bo‘yicha xorijiy ofislarining ochilishi, milliy ustuvorlikning ommaviy muhokama etilishi va e’lon qilinishi kabi ishlar amalga oshirildi. Masalan, 2002-yilda ko‘rgazmalar uyushtirishda asosiy e’tibor hozirgi zamon agrotexnika texnologiyalari, kiyimlar, zargarlik buyumlari, avtomobillar, yangi turistik texnologiyalariga qaratildi.

5-rasm. 2020–2024-yillarda Tailand iqtisodiyotiga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi, mlrd AQSh dollari[174]

Tailand iqtisodiyotiga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, 2020-yilda 6,2 mlrd AQSh dollar, 2021-yilda 14,4 mlrd AQSh dollar, 2022-yilda 11,1 mlrd AQSh dollar, 2023-yilda mlrd AQSh dollar, 2024-yilda mlrd AQSh dollarni tashkil qilgan.

Hozirgi vaqtda Tailand ko‘pgina rivojlanayotgan mamlakatlardan iqtisodiyotni erkinlashtirish darajasi bo‘yicha ilgarilab ketdi (iqtisodiy erkinlik indeksi 2000–2004-yillarda rivojlanayotgan mamlakatlar kategoriyasi uchun 57,5 foizga nisbatan 66,6 foizni, makroiqtisodiy barqarorlik indeksi – YaIM deflyatori 8,2 foizga nisbatan 1,8 foizni, iqtisodiyotni modernizatsiyalash indeksi 48,6 foizga nisbatan 97,7 foizni tashkil etdi). Tailand misoli bank sektorining investitsiya siyosati samaradorligini oshirishdagi muhim ahamiyatini ta’kidlaydi.

Xulosa.

Investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi va global bozor sharoitida raqobatbardoshligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Qulay, barqaror va ishonchli investitsiya muhiti nafaqat kapital oqimini jalb qiladi, balki investorlarning faoliyatini samarali tashkil etish, yangi texnologiyalarni joriy etish hamda ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarni oshirishga xizmat qiladi.

Investitsiya muhitining jozibadorligi iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ijtimoiy va ekologik omillarning uyg‘unligi, shuningdek, investitsiya xatarlarini kamaytirishga qaratilgan samarali mexanizmlar orqali shakllanadi. Shunday ekan, davlat siyosati va xususiy sektor o‘rtasida mustahkam hamkorlik, doimiy islohotlar hamda normativ-huquqiy bazani takomillashtirish orqali investitsiya muhitini yanada yaxshilash lozim. Natijada, investitsiya muhiti jozibadorligini

[174] https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024

oshirish iqtisodiy o‘sishni tezlashtirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va mamlakatning uzoq muddatli farovonligini ta’minlash uchun asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

Investitsiya muhiti jozibadorligini ta’minlashda mustahkam normativ-huquqiy baza asosiy rol o‘ynaydi. Qonunlar, tartib-taomillar va xalqaro shartnomalar orqali investorlarning huquqlari kafolatlanishi, sarmoyalar xavfsizligi ta’minlanishi va faoliyat uchun teng imkoniyatlar yaratilishi investitsion jozibadorlikni oshiradi.

Barqaror va shaffof huquqiy muhit investitsiya xatarlarini kamaytiradi, investorlarning ishonchini oshiradi hamda kapital oqimini jalb qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, qonunlar va normativ-huquqiy mexanizmlar doimiy ravishda takomillashtirib borilishi, korrupsiyaga qarshi samarali choralar ko‘rilishi, ma’muriy to‘siqlarni kamaytirish va biznesni qo‘llab-quvvatlash orqali investitsiya muhiti yanada jozibador bo‘ladi. Shu sababli, mamlakatlarda investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish uchun normativ-huquqiy asoslarni doimiy yangilab borish, investorlar manfaatlarini himoya qilish hamda qonunlarni amalga oshirishda adolat va shaffoflikni ta’minlash muhim vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. United Nations Conference on Trade and Development. World Investment Report 2024: Investment Trends and Policies. Geneva: UNCTAD, 2024.
2. World Bank. Global Economic Prospects. Washington, DC: World Bank, 2023.
3. International Monetary Fund. World Economic Outlook. Washington, DC: IMF, 2023.
4. Organisation for Economic Co-operation and Development. OECD Investment Policy Reviews. Paris: OECD Publishing, 2022.
5. World Economic Forum. Global Competitiveness Report 2023. Geneva: WEF, 2023.
6. Philippe Aghion, Peter Howitt. Endogenous Growth Theory. Cambridge: MIT Press, 1998.
7. Michael Boskin. Economic Growth and Policy Issues. Stanford University Press, 2010.
8. Lawrence J. Lau. China’s Economic Growth and Development. Stanford University Press, 2013.
9. Gerhard Mensch. Stalemate in Technology: Innovations Overcome the Depression. Cambridge, MA: Ballinger Publishing, 1979.
10. Gary Schinasi. Defining Financial Stability. IMF Working Paper, 2004.
11. A. Vahabov. Investitsiyalarni boshqarish. Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.
12. D. Tadjibayeva. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish. Toshkent: Fan, 2020.
13. Sh. Xajibakiyev. Erkin iqtisodiy zonalar iqtisodiyoti. Toshkent, 2018.
14. J. Karimqulov. Hududiy iqtisodiyot va investitsiyalar. Toshkent, 2021.
15. D. G‘ozibekov. Investitsiya siyosati va rivojlanish strategiyasi. Toshkent, 2017.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШИНИ ИНВЕСТИЦИЯЛАШ БЎЙИЧА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ ВА УНДАН ЎЗБЕКИСТОН АМАЛИЁТИДА ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Ташматова Мухтабар Алишеровна
Тошкент давлат иқтисодиёт университети мустақил изланувчиси
E-mail: toshmatova-m@gmail.com

Аннотация: *Қишлоқ хўжалиги сектори ҳар бир мамлакат иқтисодиётида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, аҳоли бандлигини ошириш ҳамда экспорт салоҳиятини кенгайтиришда стратегик аҳамиятга эга тармоқ ҳисобланади. Ушбу соҳани барқарор ривожлантиришда инвестициялар ҳал қилувчи рол ўйнаб, улар технологик модернизатсия, инфратузилмани ривожлантириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ҳамда экологик барқарорликни таъминлашга хизмат қилади.*

Дунё тажрибаси шуни кўрсатадики, ривожланган давлатлар қишлоқ хўжалигини инвестициялашда давлат-хусусий шериклик механизмларидан кенг фойдаланади. Хусусан, АҚШ, Германия, Нидерландия ва Исроил каби мамлакатларда аграр секторни қўллаб-қувватлашда инновацион технологиялар, рақамли қишлоқ хўжалиги, суғориш тизимларини модернизатсия қилиш ҳамда илмий-тадқиқот институтлари билан интегратсия муҳим ўрин тутади. Бу давлатларда инвестициялар нафақат ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, балки ресурслардан самарали фойдаланиш ва экологик хавфларни камайтиришга ҳам йўналтирилган.

Ўзбекистон шароитида қишлоқ хўжалигини модернизатсия қилиш ва инвестицияларни жалб этиш бўйича кенг имкониятлар мавжуд. Мамлакатда ер-сув ресурсларининг мавжудлиги, меҳнат ресурсларининг етарлилиги ҳамда давлат томонидан яратилаётган институтсионал ислоҳотлар инвестиция муҳитини яхшилашга хизмат қилмоқда. Шу билан бирга, хорижий тажрибани қўллаш орқали томчилатиб суғориш технологиялари, агрокластер тизими, рақамли мониторинг, органик маҳсулот ишлаб чиқариш ва логистика инфратузилмасини ривожлантириш имкониятлари мавжуд.

Калит сўзлар: *барқарор қишлоқ хўжалиги, инвестициялаш, барқарор ривожланиш, ЭСГ мезонлари, “яшил” иқтисодиёт, қишлоқ хўжалиги инвестициялари, озиқ-овқат хавфсизлиги, инновацион ривожланиш, инфратузилма, давлат-хусусий шериклик, инвестицион муҳит, иқтисодий ўсиш, экологик барқарорлик, рақамли қишлоқ хўжалиги, хорижий тажриба, Хитой тажрибаси, Нидерландия тажрибаси, глобал инвестиция бозори, инвестицион рисклар, аграр сектор.*

FOREIGN EXPERIENCE IN FINANCING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE AND OPPORTUNITIES FOR ITS USE IN THE PRACTICE OF UZBEKISTAN

Tashmatova Mukhtabar Alisherovna
Tashkent State University of Economics independent researcher
Email: toshmatova-m@gmail.com

Abstract: *The agricultural sector is considered a strategically important branch of every country’s economy, playing a key role in ensuring food security, increasing employment, and expanding export potential. Investments play a decisive role in the sustainable development of this sector, contributing to technological modernization, infrastructure development, increased production efficiency, and environmental sustainability.*

World experience shows that developed countries widely use public–private partnership

mechanisms in financing agriculture. In particular, in countries such as the United States, Germany, the Netherlands, and Israel, innovative technologies, digital agriculture, irrigation system modernization, and integration with research institutions play a key role in supporting the agricultural sector. In these countries, investments are directed not only toward expanding production but also toward improving resource efficiency and reducing environmental risks.

In the context of Uzbekistan, there are broad opportunities for modernizing agriculture and attracting investments. The availability of land and water resources, sufficient labor force, and ongoing institutional reforms implemented by the state contribute to improving the investment climate. At the same time, by adopting foreign experience, there are opportunities to develop drip irrigation technologies, agro-cluster systems, digital monitoring, organic production, and logistics infrastructure.

Key words: *sustainable agriculture, investment, sustainable development, ESG criteria, “green” economy, agricultural investments, food security, innovative development, infrastructure, public-private partnership, investment environment, economic growth, environmental sustainability, digital agriculture, foreign experience, China experience, Netherlands experience, global investment market, investment risks, agricultural sector.*

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ В ФИНАНСИРОВАНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПРАКТИКЕ УЗБЕКИСТАНА

Ташматова Мухтабар Алишеровна

Независимый соискатель
Ташкентского государственного
экономического университета
Электронная почта: toshmatova-m@gmail.com

Аннотация: *Аграрный сектор считается стратегически важным сектором в экономике каждой страны для обеспечения продовольственной безопасности, повышения занятости и расширения экспортного потенциала. Инвестиции играют решающую роль в устойчивом развитии этого сектора, способствуя технологической модернизации, развитию инфраструктуры, повышению эффективности производства и обеспечению экологической устойчивости.*

Мировой опыт показывает, что развитые страны широко используют механизмы государственно-частного партнерства при инвестировании в сельское хозяйство. В частности, в таких странах, как США, Германия, Нидерланды и Израиль, в поддержке аграрного сектора важную роль играют инновационные технологии, цифровое сельское хозяйство, модернизация оросительных систем и интеграция с научно-исследовательскими институтами. В этих странах инвестиции направлены не только на расширение производства, но и на эффективное использование ресурсов и снижение экологических рисков.

В условиях Узбекистана имеются широкие возможности для модернизации сельского хозяйства и привлечения инвестиций. Наличие в стране земельно-водных ресурсов, достаточность трудовых ресурсов, а также проводимые государством институциональные реформы способствуют улучшению инвестиционного климата. Вместе с тем имеются возможности для развития технологий капельного орошения, агрокластерной системы, цифрового мониторинга, производства органической продукции и логистической инфраструктуры путем применения зарубежного опыта.

Ключевые слова: *устойчивое сельское хозяйство, инвестиции, устойчивое развитие, критерии ESG, "зеленая" экономика, сельскохозяйственные инвестиции, продовольственная безопасность, инновационное развитие, инфраструктура,*

государственно-частное партнерство, инвестиционная среда, экономический рост, экологическая устойчивость, цифровое сельское хозяйство, зарубежный опыт, опыт Китая, опыт Нидерландов, глобальный инвестиционный рынок, инвестиционные риски, аграрный сектор.

Кириш

Жаҳонда инвестициявий ресурслар тақчиллиги шароитида ирригация тизимлари, қишлоқ хўжалиги тадқиқотлари ва инновациялар, қишлоқ инфратузилмаси ва агросервисни инвестициялаш, органик қишлоқ хўжалиги, агроўрмончилик, рақамли қишлоқ хўжалигини инвестициялаш масалалари тобора долзарб бўлиб бормоқда. Сайёрамиз аҳолиси сони ўсиши билан аграр соҳа маҳсулотига бўлган талаб ҳам ўсмоқда, бунинг ортидан соҳага инвестиция ресурслари етишмовчилиги хавфи пайдо бўлмоқда. Баҳолашлар шуни кўрсатади-ки, 2030 йилгача Бирлашган миллатлар ташкилотининг Барқарор ривожланиш мақсадларидаги 2-мақсад – очликни бартараф қилиш учун йилига 260 млрд. АҚШ доллари атрофида инвестициялар керак бўлади. Шунингдек, қишлоқ хўжалигининг асоси бўлмиш биохилма-хилликни, тупроқларни химоялаш ва тиклаш учун ҳам йилига 711 млрд. АҚШ доллари зарур . Аграр соҳадаги нархлар ўзгариб туриши, таъминот занжиридаги узилишлар ва иқлимнинг ўзгариши келтириб чиқарган беқарорлик натижасида инвесторлар бу соҳага маблағ қўйишга шошилмаслиги ойдинлашиб, бу холат барқарор қишлоқ хўжалигига инвестицияларни кўпайтириш ва давлат-хусусий шериклигини ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Жаҳонда қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишига, қишлоқ худудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишга киритиладиган инвестицияларни кўпайтиришга, саноат корхоналарини барқарор ривожлантиришга, молиялаштиришнинг “яшил” стандартларига, иқтисодий ўсиш омиллари сифатида инвестиция ва инновацияларнинг ўзаро боғлиқлигига йўналтирилган илмий ишларга алохида эътибор қаратилмоқда. Бироқ инвестиция ресурслари тақчил бўлган ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини инвестициялаш фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, аграр соҳага киритиладиган инвестицияларнинг йўналишларини танлаш, самарадорлигини ошириш, “яшил” инвестицияларни жалб қилиш билан боғлиқ муҳим масалалар ҳозиргача ўзининг ижобий ечимини топмаган.

Адабиётлар таҳлили

Мамлакат иқтисодиётида инвестиция фаолиятини молиялаштириш, унинг манбаларини шакллантириш, қулай инвестиция муҳитини яратиш, миллий иқтисодиётни ривожлантиришда инвестиция фаолиятига таъсир этувчи омилларни ўрганиш, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятини такомиллаштириш каби қатор масалалар кўплаб иқтисодчи олимлар ва мутахассисларнинг илмий тадқиқотларида атрофлича ёритилган. Жумладан, классик иқтисодий мактаб намоёндалари А.Смит, Д.Рикардо ва У.Петти, хамда П.Самуэльсон, Ю.Фишер, Ж.Кейнс ва бошқаларнинг асарларида молия ресурслари ва механизмлари, жумладан, инвестицияларнинг илмий-назарий ва услубий асослари кенг тадқиқ этилган ва ишлаб чиқилган.

МДҲ мамлакатлари иқтисодчи олимларидан Л.Абалкин, А.Аганбегян, С.Бобылев, С.Кузнецов, Ю.Леметти, В.Понедельников, С.Резниченко, А.Хасанова, И.Поспелова ва бошқаларнинг илмий асарларида барқарор ўсиш, инвестициялар, “яшил” иқтисодиётнинг мохияти, корхоналар ва тармоқларнинг барқарор ривожланиш омиллари, қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини бошқариш, унинг инвестициявий таъминоти, инвестиция ва инновацияларнинг боғлиқлиги, минтақавий жиҳатлари ўрганилган.

Таҳлил ва натижалар

Ғарбий Европа ва Шимолий Америка мамлакатлари табиий мухитга техногенли

таъсир қилишни камайтириш бўйича қонунчилик ташаббусларини қабул қилиш соҳасида, шунингдек, иқтисодий, экологик ва ижтимоий омилларни хисобга олиб жамиятни мувозанатлашган холда ривожлантириш заруратини англашдан келиб чиқадиган, ундан кейинги қадам бўлмиш барқарор ривожланиш концепциясини амалга ошириш учун чора-тадбирларни жорий қилиш соҳасида “пионерлар” бўлиб ҳисобланади. Ушбу маънода бугунги кунда барқарор ривожланишнинг энг долзарб бўлган ва энг самарали бўлган тажрибасига эга тизим сифатидаги барқарор ривожланиш концепциясини жорий қилишнинг хорижий тажрибаси билан танишиб чиқиш мантиқан тўғри бўлади.

Европа Иттифоқининг барқарор ривожланиш Стратегияси асосий мақсадлари – ҳозирги ва келгуси авлодларнинг турмуш даражаси яхшиланиши. Стратегияда режалаштирилган мақсадлар мониторинги 100 дан ортиқ индикаторлар ёрдамида амалга оширилади. Барқарор ривожланиш модели қуйидаги уч мақсадни амалга оширишни назарда тутади: ижтимоий адолатни, иқтисодий самарадорликни ва экологик императивни таъминлаш; бу эса охир-оқибат тизимли-синергик самарага олиб келади . Ушбу мақсадларни биргаликда амалга оширишни таъминлаш анчагина мураккаб масала ҳисобланади, чунки уларнинг бир-бирига зид бўлган қирралари бор. Барқарор ривожланиш концепцияси жамият нуқтаи назаридан мақсадларнинг ахамиятлилигини баҳолашни (мақсадларни тарозига солиш жараёнини) талаб қилади. Табиий-ки, жамиятнинг ривожланиши, янги билимларнинг олиниши, вазиятнинг ўзгариши давомида мақсадлар устуворлиги ўзгариб боради . Лекин барча холатларда иқтисодиёт, экология ва ижтимоий адолатнинг бирлигини таъминлаш, экологик, иқтисодий ва ижтимоий мақсадли мўлжалларнинг мувозанатлашгани ўзгаришсиз қолади.

Бунда барқарор ривожланишнинг ўзак элементи бўлиб қуйидаги талабларга риоя қилган холда, барқарор ривожланишнинг иқтисодий самарадор механизмларини ишлаб чиқиш ва шакллантиришдан иборат бўлган иқтисодий омил ҳисобланади : қўйилган инвестицияларнинг қайтиши ва кафолатланган фойданинг олиниши; инвестициялар ўз ичига экологик ва ижтимоий лойиҳалар бўйича харажатларни олиши лозим, чунки бу турдаги лойиҳаларни амалга ошириш иқтисодий нуқтаи назардан кўп сарфлидир (фойдали эмас), ва хар қандай хўжалик фаолиятининг асосий пировард мақсади бўлган фойда олинишини таъминламайди, хатто қўйилган инвестициялар қайтишини хам таъминламайди.

Хитойда барқарор ривожланишга миллий стратегия мақоми берилган. Хитойда еттита ўта муҳим “саноатнинг янги стратегик тармоқлари” орасида катта улушни саноатнинг “яшил” тармоқлари ташкил қилади: атроф-мухит мухофазаси учун товар ва хизматларни ишлаб чиқариш; биотехнологиялар; муқобил энергетика; янги материаллар ва “тоза” автомобилларни ишлаб чиқариш.

Хитой хукумати дотациялар, субсидияларни берган холда, венчур капиталини қўллаб-қувватлаган холда, имтиёзли кредитлаш ва солиқ имтиёзларини тақдим этган холда барқарор ривожланишга ўтиш учун рағбатлантирувчи сиёсатни олиб бормоқда.

Шуни қайд этиш муҳим-ки, барқарор ривожланиш концепцияси асосий ғоясининг хитойча талқини анчагина ўзига хосдир ва ортодоксал бўлиб қолган талқиндан фарқ қилади. Рио-де-Жанейродаги конференцияда келгуси даврдаги иқтисодий ўсиш имкониятлари бир қатор чекловлар ва шартлар билан қабул қилинган эди. Шиддатли иқтисодий ўсиш бўйича хавфсирашлар, ман қилишлар илгари сурилган эди. Қабул қилинди-ки, цивилизация ривожланиши янги моделининг фундаментал талабларидан бири - жахон хамжамиятининг ахоли турмуш даражасини ошириш мақсадидаги иқтисодиётнинг чексиз ўсиб бориши – тараққиёт, деб қабул қилинадиган иқтисодий моделдан воз кечишдир. Лекин, шунга қарамасдан, барқарор ривожланишнинг миллий дастурида Хитой айнан иқтисодий ўсиш вазифасини, бўлиб хам - йилига 8-9 фоизлик ўсишни биринчи ўринга қўйди . Бундай нуқтаи назар қуйидагича асосланди: “Хитой – ривожланаётган мамлакат, шунинг учун биринчи ўринда ривожланиш вазифаси туради. Иқтисодий

ривожланишсиз атроф-мухитни мухофаза қилиш, атроф-мухитни яхши томонга ўзгартириш сиёсатини амалга ошириш учун керак бўладиган моддий имкониятлар хам бўлмайди. Бошқа ривожланаётган мамлакатлар каби, ХХР учун хам энг бирламчи эхтиёж бўлиб тез иқтисодий ривожланиш ҳисобланади. Фақат тез, барқарор, иқтисодий ривожланиш шароитидагина, хам Хитойда, хам бутун дунёда атроф-мухитни самарали химоя қилиш ва шароитларини яхшилаш имконига эга бўлиш мумкин.” .

Барқарор ривожланиш ғоясининг хитойча талқинини 1997 йили атроф-мухит ва ривожланиш бўйича БМТнинг навбатдаги конференциясига тайёрланган “Барқарор ривожланиш бўйича миллий хисобот” номли маъруза-хисоботдаги қуйидаги жумла орқали изохлаш мумкин: “Ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш барқарор ривожланишнинг пойдевори ҳисобланади. Тарихий тажриба бизга шуни ўргатди-ки, агар ҳалқ қолоқликда ва қамбағалликда яшаса, барқарор ривожланишга эришиб бўлмайди. Хитой камбағалликни йўқотиш ва ҳалқнинг турмуш даражасини ошириш мақсадида миллий иқтисодиётни ривожлантиришни устувор ва энг муҳим вазифа деб хисоблаши лозим... . Иқтисодий ривожланиш - мамлакатдаги хар қандай ислохотлар учун моддий асосдир ва ахолининг ўсиши, ресурслар, атроф-мухит ва иқтисодиётга тегишли муаммоларни биргаликда ечишнинг фундаментал кафолати ҳисобланади.”

Қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини инвестициялаш бўйича энг эътиборли тажрибалардан бири бу – Нидерландия тажрибасидир. Нидерландия қишлоқ хўжалигига бўлган ўзининг инновациявий ёндашуви билан машхур, бу орқали улар чекланган ресурслардан самарали фойдаланишмоқда ва унумдорликни оширишмоқда. Қуйида қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини инвестициялаш бўйича Нидерландия тажрибасининг бир неча асосий жихатларини келтирамиз.

1. Технологик инновациялар: Нидерландияда қишлоқ хўжалигига илғор технологиялар – гидропоника тизимлари, вертикал фермалар, бошқарув ва мониторингнинг автоматлашган тизимлари ва бошқалар фаол жорий қилинмоқда, бу эса уларга унумдорлик ва самарадорликни яхшигина ошириш имконини бермоқда.

2. Ресурсларни бошқариш: Нидерландияда табиий ресурслардан, айниқса сувдан, барқарор фойдаланишга интилмоқдалар. Улар суғоришнинг, сувдан фойдаланишнинг инновациявий усулларини ишлаб чиқмоқдалар, шунингдек, тупроқлар сифатини яхшилаш устида, атроф-мухитни ифлослантиришни минималлаштириш устида қаттиқ ишлашмоқда.

3. Таълим ва тадқиқотлар тизими: Нидерландияда қишлоқ хўжалиги соҳасида таълим ва тадқиқотларнинг ривожланган тизими мавжуд. Улар қишлоқ хўжалигидаги илмий тадқиқотларга, мутахассисларни тайёрлашга ва барқарор қишлоқ хўжалигига инновациявий ёндашувларга инвестициялар киритмоқда.

4. Коллаборация ва шериклик: Нидерландияда фермерлар, илмий муассасалар, хукумат ва хусусий сектор ўртасида коллаборация ва шериклик амалиёти кенг тарқалган. Бу ҳол қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришнинг умумий мақсадларига эришиш учун билимлар, тажриба ва ресурсларни алмашишга кўмаклашади.

Қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини инвестициялаш бўйича ўзининг эътиборга лойиқ тажрибаси туфайли Нидерландия бу соҳада етакчи мамлакатлардан бири бўлиб ҳисобланади ва қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришга интилаётган бошқа мамлакатлар учун намуна бўлиб хизмат қилади.

Жахоннинг ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларининг барқарор ривожланишга ўтиш тажрибаси тахлили шуни кўрсатади-ки, БМТнинг эксперт ташкилотлари тавсияларига мос холда ишлаб чиқилган ва тасдиқланган, мавжуд бўлган қонунчилик асосига қарамасдан, барқарор ривожланиш мақсадларига эришиш соҳасидаги амалий натижалар барқарор ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш босқичида режалаштирилган натижалардан фарқ қилади, яъни, амалдаги ишлар анча орқада.

Юқоридаги фикрлардан Ўзбекистон учун ибрат бўладиган фикр, назаримизда, шу-ки, барқарор ривожланишнинг миллий дастурида Хитой айнан иқтисодий ўсиш

вазифасини, бўлиб хам - йилига 8-9 фоизлик ўсишни биринчи ўринга қўйди. Бундай нуқтаи назар қуйидагича асосланди: “Хитой – ривожланаётган мамлакат, шунинг учун биринчи ўринда ривожланиш вазифаси туради. Иқтисодий ривожланишсиз атроф-мухитни мухофаза қилиш, атроф-мухитни яхши томонга ўзгартириш сиёсатини амалга ошириш учун керак бўладиган моддий имкониятлар хам бўлмайди”.

Энди хозирда хорижий илмий хамжамият доираларида долзарб бўлган барқарор инвестициялаш масалаларига тўхталиб ўтсак. Барқарор ривожланишга ўтишни қўллаб-қувватлаб турувчи, барқарор ривожланишнинг мақсадлари ва вазифаларига эришишга кўмаклашувчи муҳим дастак бўлиб инвестициялаш ҳисобланади. Аста-секин номолиявий омилларни хисобга олиб инвестициялашнинг янги турлари пайдо бўлмоқда . Энг оммабоп ва барқарор ривожланишга кўмаклашувчи, инвестициялар тушунчасига яқин бўлганлари бу – барқарор ва масъулиятли инвестициялаш иборалари. “Масъулиятли инвестициялаш” ибораси БМТ Глобал шартномасининг кўнгилли ташаббуси, деб тан олинган “масъулиятли инвестициялаш принциплари” (рус. - принципы ответственного инвестирования, англ. - principles for responsible investment (PRI) билан яқиндан боғлиқ. Масъулиятли инвестициялаш бу – экологик, ижтимоий ва корпоратив-бошқарув омилларини (англ. ESG – environmental, social, governance, рус. ЭСКУ – экологические, социальные и корпоративно-управленческие факторы) хисобга олувчи, шунингдек, узоқ муддатли даврда бозорнинг стабиллиги ва барқарорлигини хисобга олувчи, инвестициявий қарорларни қабул қилишга бўлган ёндашув . Барқарор инвестициялаш бу - инвестициявий қарорларни қабул қилишда экологик, ижтимоий ва бошқарув омилларини (рус. ЭСУ - экологические, социальные и управленческие факторы) кўриб чиқувчи инвестициявий ёндашув . Юқорида келтирилган таърифлардан шундай хулоса қилиш мумкин-ки, барқарор ва масъулиятли инвестициялар таърифлари ўзаро яқиндир. Шунинг учун қуйида ушбу иборалар синонимлар сифатида ишлатилади. Барқарор ва масъулиятли инвестицияларнинг асосий хусусияти - бу номолиявий рисклар пайдо бўлган тақдирда, молиявий зарарни минималлаштириш мақсадида, уларнинг номолиявий рискларни хисобга олган холда молиявий натижага қаратилганлигидир. Экологик, ижтимоий ва корпоратив омилларни хисобга олиш лойиханинг узоқ муддатли истиқболдаги молиявий самарадорлигини оширади. Инвестициялашнинг ушбу турларида режалаштиришнинг узоқ муддатли даври устун бўлади.

Трансмиллий компаниялар учун масъулиятли (барқарор) инвестициялаш бир қатор афзалликларни келтириб чиқаради: узоқ муддатли истиқболда молиявий манфаатдорликни келтиради; чиқарилаётган махсулотнинг рақобатбардошлиги ортади; компанияларнинг обрўъси ва имижи яхшиланади; манфаатдор томонлар, компаниянинг ходимлари, акциядорларнинг содиқлиги ортади.

Бугунги кунда дунёдаги бор воқеъликлар – иқлим ўзгариши хавфи, сув ресурсларининг тақчиллиги, муҳим табиий ресурсларнинг камайиб бориши ва инсоният фаолияти билан боғлиқ бўлган бошқа омиллар жиддий ўзгаришларни талаб этмоқда. Охирги пайтларда кўплаб инвесторларда ижтимоий оқибатлари ёмон бўлган бундай омилларга нисбатан салбий муносабатда бўлиш қадриятга айланиб бормоқда. Барқарор инвестициялашнинг вазифаси – ижтимоий ва экологик омиллар хисобга олинишини таъминлаш, шунингдек, муайян фаолият қанчалик нафақат фойда келтиришини, балки ижтимоий адолат ва атроф-мухитдаги мувозанатни қанчалик таъминлай олишини баҳолаш ва хисоб-китоб қилишдир.

Барқарор инвестицияларнинг бир кўриниши импакт-инвестициялардир. Импакт-инвестициялар бу – тижорат фойдасини олишдан ташқари, БМТнинг барқарор ривожланиш мақсадларига мос келувчи ижобий ижтимоий ва экологик самара олишни мақсад қилган компания ва лойиҳаларга инвестициялар. Global Impact Investing Network нотижорат ташкилотининг хисоб-китобларига кўра, импакт-инвестициялар бозори 715 млрд. АҚШ долларига тенг ва йиллик 29% ўсишни, яъни келажакда ҳам ижобий прогнозни

кўрсатмокда.

Юқорида келтирилган таърифлар барқарор инвестициялаш масалалари хорижий илмий хамжамият доираларида долзарб эканлигидан далолат беради. Бизнинг фикримизча, Ўзбекистонда хам барқарор инвестициялаш мамлакатнинг молиявий тизими барқарор ишлашининг омилларидан бири бўлиб қолиши мумкин. Шу муносабат билан Ўзбекистонда мавжуд инвестициялар билан боғлиқ меъёрий-хуқуқий хужжатларга қуйидаги иборани жорий қилишни таклиф қиламиз. Масъулиятли (барқарор) инвестициялаш - бу экологик, ижтимоий ва корпоратив-бошқарув омилларини (ингл. ESG – environmental, social, governance) хисобга олувчи, шунингдек, узоқ муддатли даврда бозорнинг барқарорлигини хисобга олувчи, инвестициявий қарорларни қабул қилишга бўлган ёндашув. Барча инвестициявий лойиҳалар учун ESG-мезонлари киритилиши талаби қўйилиши лозим. Масъулиятли (барқарор) инвестициялар мезонлари қуйидаги жихатларни қамраб олади: 1) экологик мезонлар – инвестицияларнинг атроф-мухитга таъсирини, жумладан, ресурсларнинг ишлатилиши, зарарли чиқиндилар ва углеродли изни баҳолаш; 2) ижтимоий мезонлар – инвестицияларнинг инсон хуқуқлари, ишлаш шароитлари, жамият билан муносабатлар, корпоратив фуқаролик масъулияти каби ижтимоий аспектларга бўлган таъсирини хисобга олиш; 3) бошқарув мезонлари – компаниядаги корпоратив бошқарув ва шаффофликни, шу жумладан, этик стандартларни, корпоратив маданиятни ва рискни бошқариш бўйича сиёсатни баҳолаш; 4) молиявий мезонлар – компаниянинг молиявий барқарорлиги ва унумдорлигини, шу жумладан, инвестициялар даромадлилигини, рентабелликни ва қарз юкламаси даражасини тахлил қилиш; 5) инновациялар ва технологиялар – атроф-мухитга ва жамиятга бўлган салбий таъсирини камайтириш учун инновациялар ва технологиялардан фойдаланишни баҳолаш; 6) рискларни бошқариш – компаниянинг инвестициялар билан боғлиқ рискларни, жумладан, молиявий, экологик ва ижтимоий рискларни самарали бошқариш қобилиятини тахлил қилиш; 7) узоқ муддатли барқарорлик – компаниянинг ижтимоий, иқтисодий ва экологик шароитлардаги ўзгаришларни хисобга олиб, узоқ муддатли ўсиш ва ривожланиш салохиятини баҳолаш.

Европа барқарор инвестициялаш форуми (ингл. european sustainable investment forum - EuroSIF) оммага тақдим этган, масъулиятли инвестициялаш бозорининг 5-хар йиллик тадқиқоти натижалари шундан далолат беради-ки, бозорнинг кескин ўсиши, қоидага кўра, институционал инвесторлар томонидан намоён қилинадиган талаб ҳисобига хамда хар бири 2009 йилдан бери катта ўсишни кўрсатган турлича барқарор инвестициявий стратегияларни амалга ошириш ҳисобига рўй беради. Хусусан, «European SRI Study 2012» тадқиқоти давомида масъулиятли (барқарор) инвестициялашнинг қуйидаги еттита методи ўрганилган. 1) Тематик инвестициялаш. Ушбу методда инвестициялар барқарор ривожланишнинг муайян масалалари билан боғлиқ, яъни, турлича йўналишлар бўйича, масалан, иқлим ўзгариши, соғлиқни сақлаш ва бошқа муаммолар ечимига қаратилган қўйилмалар амалга оширилади. 2) Принциплар/меъёрларга асосланган скрининг. Бу компанияларни уларнинг экологик, ижтимоий ва бошқарув меъзонлари (ESG-меъзонлари)нинг ҳалқаро стандартларга мослиги асосида танлаб олишни назарда тутувчи инвестициявий стратегиялардир. 3) ESG-тахлилни хисобга олиб, ўз соҳасида энг яхши бўлган (best in class) компанияларни танлаб олиш асосидаги инвестициявий танлов. 4) Истисно этиш. Ушбу методда инвесторлар алкогол ва тамаки саноати, қимор ўйинлари ва бошқа шунга ўхшаш соҳалардаги эмитент компанияларнинг қимматли қоғозларини ўз портфелидан чиқариб юборадилар. Ушбу ёндашув яна этик деб хам аталади. 5) ESG-меъзонларнинг молиявий тахлил билан интеграцияси. Ушбу метод молиявий кўрсаткичлар тахлили билан бир қаторда ESG-меъзонларнинг мукаммал тахлилини хам ўз ичига олади хамда ижтимоий, экологик, бошқарув омилларнинг компания ривожланишига кўрсатадиган потенциал (салбий ёки ижобий) таъсирини аниқлашга қаратилган. 6) Корпоратив ижтимоий масъулият соҳасида эмитентларнинг фаолиятига таъсир кўрсатишда акциядорларнинг фаол иштироки, масалан, акциядорлар йиғилишида овоз бериш йўли билан. 7) Инвестициялар таъсири.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Ушбу методда молиявий даромадлилик билан бирга яна ижобий ижтимоий ва экологик ўзгаришлар кутилади, режа қилинади.

Умумлаштирадиган бўлсак, хорижий мамлакатлардаги тадқиқотлар ва уларнинг амалий тажрибаси шуни кўрсатди-ки, қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини инвестициялаш бир қатор асосий хулосаларга олиб келди:

1. Диверсификация ва интеграция: қишлоқ хўжалигида рискларни самарали бошқариш ва барқарорликни оширишга ишлаб чиқаришнинг диверсификацияси ва хар хил фаолият турларини интеграция қилиш орқали эришилади (масалан, дехқончилик, чорвачилик, паррандачилик, яъни, кўп тармоқли фермер хўжалигини ташкил қилиш).

2. Инновациялар ва технологиялар: инновациявий технологияларни, инновациявий бошқарув ва амалиёт усулларини жорий қилиш унумдорликни яхшилаш, атроф-мухитга бўлган салбий таъсирни камайтириш хамда қишлоқ хўжалигининг рақобатбардошлигини оширишда асосий рол ўйнайди.

3. Ресурсларни бошқариш: тупроқ, сув, энергия каби табиий ресурслардан самарали фойдаланиш қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришнинг зарурий шарти бўлиб ҳисобланади. Барқарор дехқончилик, барқарор суғориш, барқарор энергиятежамкорлик усулларини оммалаштириш муҳим рол ўйнайди.

4. Инфратузилмани ривожлантириш: суғориш тизимлари, йўллар, омборлар, музлатгичлар, махсулотни қайта ишлаш объектлари каби инфратузилмани яратиш ва замонавийлаштириш бозорларга чиқишни яхшилаш, махсулот йўқотишларини камайтириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг самарадорлиги ортишига кўмаклашади.

5. Манфаатдор томонларнинг иштироки: қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини муваффақиятли инвестициялаш барча манфаатдор томонлар, жумладан, хукумат, хусусий сектор, жамият ва маҳаллий ҳамжамиятларнинг кенг иштирокини талаб қилади. Барқарор ривожланиш мақсадларига эришишда бозорнинг турли ўйинчилари ўртасидаги шериклик ва хамкорликнинг роли беқиёс.

Шундай қилиб, хорижий мамлакатлар тажрибаси қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини инвестициялашнинг озиқ-овқат хавфсизлигини, иқтисодий ривожланишни ва ижтимоий барқарорликни таъминлашнинг асосий элементи сифатида муҳимлигини тасдиқлайди.

Хулоса.

Хозирда жахоннинг ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлари барқарор ривожланишга ўтиш соҳасида фаол сиёсат олиб бормоқдалар. Илғор мамлакатлар томонидан мазкур соҳада ишлаб чиқилган институционал ташаббуслар Ўзбекистон Республикасида жорий қилиш учун амалий қизиқиш уйғотади. Иқтисодиётнинг бирламчи бўғинлари (шу жумладан, қишлоқ хўжалиги корхоналари) амалда барқарор ривожланиш жараёнларига тўлиқ жалб этилмаган.

“Барқарор қишлоқ хўжалиги” иборасига берилган олимларининг таърифлари ва ўтказилган изланишларга асосланиб, қуйидагича муаллифлик таърифи берилди: барқарор қишлоқ хўжалиги бу – қишлоқ хўжалиги махсулотларини етиштиришда ресурслардан самарали фойдаланишга, атроф-мухитга бўлган салбий таъсирни минималлаштиришга хамда ижтимоий адолатни таъминлашга қаратилган концепция.

БМТнинг “Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти” (FAO) “қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш” тушунчаси остида барқарор усул билан озиқ-овқат махсулотларини ишлаб чиқариш даражасини ошириш ва озиқ-овқат хафсизлигини таъминлашни тушунади. Бунинг учун: таълим ташаббусларини ривожлантириш, иқтисодиётда инновациявий ёндашувни қўллаш, янги технологияларни қўллаш, озиқ-овқат махсулотларига бўлган барқарор ва эхтиёжларга монанд хамёнбопликни, шу жумладан, ахолининг камбағал қатламлари учун, таъминлаш лозим; камбағаллик муаммосини ечиш

мақсадида ишсизликни қисқартиришни ва даромадлар даражасини оширишни амалга ошириш лозим; табиий ресурсларни бошқариш ва атроф-мухитни мухофазалашга алохида эътибор қаратиш лозим.

Барқарор ривожланишнинг миллий дастурида Хитой айнан иқтисодий ўсиш вазифасини, бўлиб хам - йилига 8-9 фоизлик ўсишни биринчи ўринга қўйди. Бундай нуқтаи назар қуйидагича асосланди: “Хитой – ривожланаётган мамлакат, шунинг учун биринчи ўринда ривожланиш вазифаси туради. Иқтисодий ривожланишсиз атроф-мухитни мухофаза қилиш, атроф-мухитни яхши томонга ўзгартириш сиёсатини амалга ошириш учун керак бўладиган моддий имкониятлар хам бўлмайди”.

Янги Ўзбекистон концепцияси учун барқарор инвестициялар тушунчаси таклиф қилиниб, Ўзбекистонда мавжуд инвестициялар билан боғлиқ меъёрий-хуқуқий хужжатлар қуйидаги ибора билан тўлдирилиши лозим. Масъулиятли (барқарор) инвестициялаш - бу экологик, ижтимоий ва корпоратив-бошқарув омилларини (инг. ESG – environmental, social, governance) хисобга олувчи, шунингдек, узоқ муддатли даврда бозорнинг барқарорлигини хисобга олувчи, инвестициявий қарорларни қабул қилишга бўлган ёндашув. Барча инвестициявий лойиҳалар учун ESG-мезонлари киритилиши талаби қўйилиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. David Perri, Ellyn Duke-Watson. “Четыре способа, с помощью которых инвесторы могут стимулировать устойчивое сельское хозяйство”. 2022 йил 1-декабр. Манба: https://www.iisd.org/articles/insight/four-ways-investors-can-boost-sustainable-agriculture.
2. Экологик императив – хар қандай кишилик фаолиятига тадбиқ этиладиган таъқиқ ва чекловлар шакли. Бунда шак-шубхасиз устуворлик бўлиб сайёрамизнинг жонли табиатини, турлар хилма-хиллигини асраш, атроф-мухитни кишилар соғлиги учун хавфли бўлган ифлослантиришдан мухофаза қилиш ҳисобланади. [Электрон ресурс] - [URL]: https://terme.ru/termin/ekologicheskii-imperativ.html (Мурожаат қилинган сана: 21.06.2022)
3. Синергик самара (рус. синергический эффект - грекча συνεργία (синергия) — кўмак, ёрдам, хамкорлик, бирга қатнашиш — икки ёки ундан кўпроқ омиллар (белгилар)нинг биргаликдаги харакатида ўзаро кучайиш самараси. Ўзига хос белгиси шуки, бу омилларнинг биргаликдаги харакати самараси хар бир компонент алохида харакат қилганда олинадиган самарадан анчагина катта бўлади. [Электрон ресурс] - [URL]: http://www.bolshoyvopros.ru/questions/2378838-chto-takoe-sinergeticheskij-effekt.html (Мурожаат қилинган сана: 21.06.2022)
4. Косолапов О.В., Стровский В.Е. Модель устойчивого развития: условия реализации // Известия Уральского государственного горного университета. 2018. Вып. 4(52). С.122-126.
5. Riza S. P., Murtuzayeva M. Application saaty pair comparisons method to the investments distribution in parameters of ecological sustainability // Problems of Cybernetics and Informatics 2012: Proceedings of 4th International Conference, PCI 2012. Azerbaijan: Baku, 2012. C. 214–216. https://doi.org/10.1109/ICPCI.2012. 6486490
6. Кузнецова Е.Ю., Кузнецов С.В. Формирование механизма устойчивого развития предприятия // Вестник УрФУ. Серия экономика и управление. 2018. Т. 17, № 1. С. 105-1027. DOI: 10.15826/vestnik.2018.17.1.005.
7. White Paper on China’s Population, Environment and Development in the 21st Century (China’s Agenda 21) // China’s Environmental Sciences Press. Beijing, 1994. Preamble. [Электрон ресурс]. –[URL]: https://pubmed.ncbi.hlm.nih.gov/12288811. Мурожаат қилинган сана: 15.11.2007.
8. Цай Шоуцю. Лунь Чжунгоде хуаньцзин чжэнцэ. // Хуаньцзин даобао. 1997. №6. С.1-5 (Хитойнинг экологик сиёсати. // Атроф-мухит мухофазасининг рахбарий ва йўналтирувчи асослари.).

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

9. National Report On Sustainable Development. June 1997, China // ACCA Global – 2007. Art.1.2; 1.3; Art.1.4; Art.1.7; Art.4.35; Art.4.39; Art.5.14-5.17. [Электрон ресурс]. – [URL]:https://acca21.edu.cn/. Мурожаат қилинган сана: 15.11.2007.

10. Замлелый А.Ю. Финансирование инвестиций с учетом нефинансовых факторов (Номолиявий омилларни хисобга олиб инвестицияларни молиялаштириш) // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 2. [Электрон ресурс]. URL: www.science-education.ru/108-8594 (мурожаат қилинган сана: 15.08.2022)

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

IQTISODIYOTNING RAQOBATBARDOSHLIGINI TA’MINLASHDA BEVOSITA SOLIQQA TORTISH MA’MURIYATCHILIGINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Abdullayev Dilmurod Aliyar o‘g‘li

PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil izlanuvchisi
e-mail: dilmurod_a@list.ru
ORCID: 0009-0002-0084-3246

Annotatsiya: *Davlatlar o‘rtasida savdo aloqalari kengayib, jahon bozorida raqobat tobora kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish uchun uning raqobatbardoshligini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bevosita soliqqa tortish tizimi iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta’minlashga samarali ta’sir ko‘rsatadigan fiskal instrumentlardan biri hisoblanadi. Shu bois, bevosita soliqqa tortish ma’muriyatchiligini takomillashtirish asosida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish muhimdir. Ushbu maqolada bevosita soliqlar, ularning tarkibi va undirish tartibi tadqiq qilingan. Tadqiqot natijalari asosida umumiy xulosalar shakllantirilib, bevosita soliqlar orqali iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *iqtisodiyot, raqobat, raqobatbardoshlik, soliq, bevosita soliq, foyda solig‘i, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i, aylanmadan olinadigan soliq.*

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АДМИНИСТРИРОВАНИЯ ПРЯМЫХ НАЛОГОВ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭКОНОМИКИ

Abdullayev Dilmurod Aliyar o‘g‘li

PhD, Ташкентский государственный экономический университет независимый исследователь
e-mail: dilmurod_a@list.ru
ORCID: 0009-0002-0084-3246

Аннотация: *В условиях расширения торгово-экономических связей между государствами и усиления конкуренции на мировом рынке обеспечение конкурентоспособности экономики приобретает важное значение для её устойчивого развития. Система прямого налогообложения является одним из эффективных фискальных инструментов, оказывающих значительное влияние на обеспечение конкурентоспособности экономики. В этой связи совершенствование администрирования прямых налогов выступает важным фактором повышения конкурентоспособности национальной экономики. В данной статье исследованы прямые налоги, их структура и порядок взимания. На основе результатов исследования сформулированы общие выводы, а также разработаны предложения и рекомендации, направленные на повышение конкурентоспособности экономики посредством прямого налогообложения.*

Ключевые слова: *экономика, конкуренция, конкурентоспособность, налог, прямой налог, налог на прибыль, налог на доходы физических лиц, налог с оборота.*

DIRECTIONS FOR IMPROVING DIRECT TAXATION ADMINISTRATION TO ENSURE THE COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY

Abdullayev Dilmurod Aliyar o‘g‘li
PhD, Tashkent State University of Economics

independent researcher
e-mail: dilmurod_a@list.ru
ORCID: 0009-0002-0084-3246

Abstract: *In the current context of expanding trade relations between countries and intensifying competition in the global market, ensuring the competitiveness of the economy is of great importance for its sustainable development. The system of direct taxation is one of the effective fiscal instruments that significantly influences the competitiveness of the economy. Therefore, improving the administration of direct taxation is essential for enhancing the competitiveness of the national economy. This article examines direct taxes, their structure, and the procedures for their collection. Based on the research results, general conclusions are drawn, and proposals and recommendations are developed aimed at increasing the competitiveness of the economy through direct taxation.*

Keywords: *economy, competition, competitiveness, tax, direct tax, corporate income tax, personal income tax, turnover tax.*

Kirish.

Keyingi yillarda dunyo mamlakatlari o‘rtasida iqtisodiy munosabatlar rivojlanib, savdo aloqalari kengayib bormoqda. Bu esa har bir davlat barqaror rivojlanishi uchun xalqaro bozorda munosib ishtirok etishini taqozo etadi. Buning uchun esa mamlakat iqtisodiyoti dunyo bozoridagi raqobat kurashiga bardosh berishi lozim. Shu bois, dunyo davlatlari iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga alohida e’tibor bermoqda. Respublikamizda oxirgi yillarda ochiq bozor tamoyillarini keng joriy qilish bo‘yicha amalga oshirilgan bozor islohotlari natijasida xorijiy davlatlar bilan iqtisodiy aloqalar rivojlanib, milliy iqtisodiyotimiz jahon iqtisodiyotidagi ahamiyati oshib bormoqda. Biroq hozirgi vaqtda jahon iqtisodiyotida sodir bo‘layotgan keskin o‘zgarishlar va noaniqliklar belgilangan iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlariga erishish uchun samarali iqtisodiy siyosat yuritishni talab etadi. Hukumatimiz tomonidan milliy iqtisodiyotning keying yillarda ham yuqori sur’atlarda o‘sishini saqlab qolish borasida keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, milliy iqtisodiyotimizni kelgusida barqaror rivojlantirish borasida bugungi kunda jahonda kuzatilayotgan tendensiyalar va yangi yondashuvlardan kelib chiqib “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi tasdiqlandi[1]. Ushbu starategiya bilan 2030-yilga qadar iqtisodiyot hajmini oshirish va “daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar” qatoriga kirish, shuningdek fiskal barqarorlikni ta’minlash va davlat majburiyatlarini samarali boshqarish asosiy maqsadlardan biri sifatida qayd etilib, ushbu maqsadga erishish uchun konsolidatsiyalashgan budjet taqchilligini yalpi ichki mahsulotga nisbatan 3 foizdan yuqori bo‘lmagan miqdorda bo‘lishini ta’minlash, soliq ma’muriyatchiligini takomillashtirish orqali soliq tushumlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 17,3 foizga yetkazish va yalpi ichki mahsulotga nisbatan kuzatilmaydigan iqtisodiyot ulushini 23 foizgacha qisqartirish ustuvor yo‘nalishlar etib belgilangan. Davlatimizda 2030-yilgacha belgilangan ushbu maqsadlarga erishish uchun barcha biznes sub’ektlari teng sharoitda faoliyat yuritishini ta’minlash va ular o‘rtasida sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish asosida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish lozim. Buning uchun iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishning muhim iqtisodiy dastagi bo‘lgan bevosita soliqlardan samarali foydalanish zarur. Ushbu soliqlar guruhi tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun qulay biznes muhitini yaratishi va sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish asosida raqobatbardoshlikni oshiradi, shu bilan birga davlat budjeti daromadlari barqarorligini ta’minlaydi. Shu bois, bevosita soliqqa tortish tizimining amaldagi holatini tadqiq etgan holda mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish hamda milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida bevosita soliqqa tortish tizimini yanada takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Bevosita soliqqa tortish ma’muriyatchiligi, bevosita soliqlar guruhi va ularning iqtisodiyot

raqobatbardoshligiga ta’siri iqtisodiy adabiyotlarda keng tadqiq qilingan. Jumladan, professor Sh.Toshmatov o‘zining dissertatsiyasi ishida to‘g‘ridan-to‘g‘ri undiriladigan soliqlar har qanday korxonaning xarajatiga kirishini qayd etgan[2].

Iqtisodchi olim D.Daminov tomonidan to‘g‘ri soliqlarning ilmiy ta’rifi ishlab chiqilgan va uning ta’kidlashicha, to‘g‘ri soliqlar yuridik yoki jismoniy shaxslarning foyda yoki daromadidan undiriladi, ular soliq to‘lovchining moliyaviy faoliyatiga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir qiladi[3].

Professor A.Islamkulov budjet daromadlarida bevosita soliqlar tushumi barqarorligini ta’minlash yo‘llari mavzusida ilmiy izlanish olib borgan. Mazkur tadqiqot ishida bevosita soliqlar bo‘yicha imtiyozlar ko‘lami kengligidan kelib chiqib, bo‘shayotgan mablag‘larni maqsadli vazifalarni bajarishga yo‘naltirish sharti bilan berilgan soliq imtiyozlarini hisoblashda aniqlangan tafovutlarni budjetga moliyaviy jarimalar qo‘llagan holda undirish amaliyotini joriy etishni taklif etgan[4].

Dotsent H.Yangiboyev bevosita soliqlarni hisoblash va undirish mexanizmini takomillashtirish borasida izlanish olib borib, ushbu soliqlarni hisoblash mexanizmini takomillashtirish borasida bir qator ilmiy takliflar ishlab chiqqan. Xususan, turistik hududlarda faoliyat ko‘rsatayotgan umumiy ovqatlanish, mehmonxona (joylashtirish), savdo, ko‘ngilochar, turoperator va turagent xizmatlari bilan shug‘ulanuvchi tadbirkorlar uchun aylanmadan olinadigan soliq stavkasini 1 foiz miqdorida belgilash taklif qilingan[5].

PhD R.Xo‘jaqulovning qayd etishicha, foyda solig‘i bo‘yicha ayrim soliq to‘lovchilar uchun soliq yukini keskin oshib ketishini oldini olish maqsadida adolatli soliq stavkalarini belgilash, maxsus iqtisodiy zona hududida faoliyatini amalga oshiruvchi tadbirkorlik subyektlari uchun foyda solig‘i imtiyozlarini qo‘llash tartibini belgilash, foyda solig‘i bo‘yicha bo‘nak (avans) to‘lovlarini hisoblab chiqish, to‘lash va soliq hisobotlarini taqdim etish foyda solig‘ini qulay undirishga shart-sharoit yaratadi[6].

Professor N.Ashurovaning ilmiy xulosasiga ko‘ra soliq yukini optimallashtirish maqsadida foyda solig‘i va aylanmadan olinadigan soliq stavkasining pasaytirilishi budjet daromadlarining ortishiga, soliq yukining kamayishiga hamda yalpi ichki mahsulotning ko‘payishiga olib keladi[7].

Tadqiqot metodologiyasi.

Bevosita soliqlar asosida iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta’minlashni tadqiq qilish davomida kuzatuv, statistik guruhlash, mantiqiy va qiyosiy tahlil, deduksiya hamda ilmiy abstraksiyalash usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar.

Mamlakatda amalga oshirilayotgan har qanday iqtisodiy siyosatning negizida aholi farovonligini ta’minlash yotadi. Aholi uchun farovon hayot sharoitlarini yaratishda budjet daromadlari muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, budjet mablag‘lari fuqarolar turmush darajasini yaxshilash uchun zarur bo‘lgan xarajatlarni moliyalashtirishga sarflanadi. Yurtimizda ham aholining turmush sharoitlarini yuksaltirish borasida budjet tushumlari barqarorligini ta’minlashga ustuvor vazifalardan biri sifatida qaraladi. Respublikamiz budjet daromadlari turli xil manbalardan shakllanib, amaldagi normativ qoidalarga muvofiq ularning quyidagi 5 ta guruhi mavjud:

- bevosita soliqlar;
- bilvosita soliqlar;
- resurs soliqlari va mol-mulk solig‘i;
- dividendlar;
- boshqa daromadlar va soliq bo‘lmagan tushumlar.

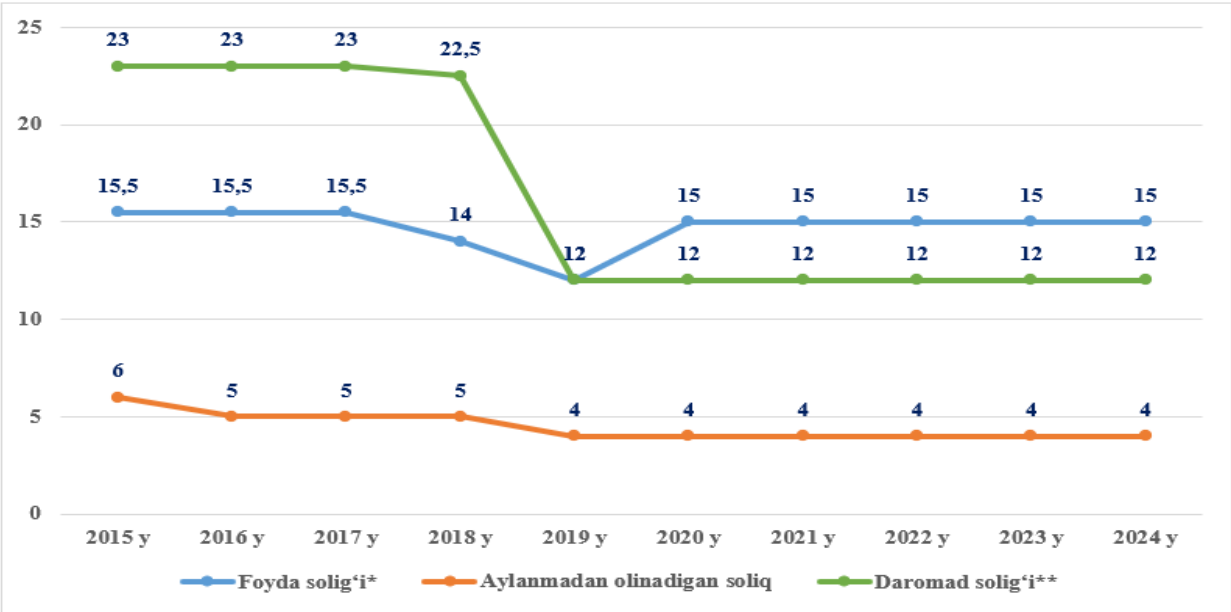
Davlat budjeti daromadlarining asosiy qismi soliqlar hisobidan shakllanadi va uning tarikibidagi muhim manbalardan biri bevosita soliqlar hisoblanadi. Bugungi kunda bevosita soliqlar tarkibi uchta soliq turidan tashkil topgan bo‘lib, ular quyidagi rasmda keltirilgan.

1 - rasm. Bevosita soliqlar tarkibi [9]

Yuqoridagi 1-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, bevosita soliqlar tarkibiga foyda solig‘i, aylanmadan olinadigan soliq va jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i kiradi. Ushbu soliqlarning o‘ziga xos xususiyatii shundan iboratki, ularning barchasi soliq to‘lovchilarning foydasi va daromadidan undiriladi.

Mamlakat soliq tizimi budjet tushumlarini barqarorligini ta’minlash bilan birga iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishda qo‘llaniladigan samarali fiskal dastaklaridan biri hisoblanadi. Bunda soliqlar past soliq yuki, iqtisodiy o‘sishni ragbatlantirish, ishbilarmonlik va investitsiyaviy faollikni oshirish hamda sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish orqali raqobatbaroshlikka ijobiy ta’sir qiladi. Shu maqsadda, O‘zbekistonda bevosita soliqlar yukini kamaytirish uchun soliq stavkalarini pasaytirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, 2018-yilda soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi qabul qilinib, ushbu konsepsiya bilan bevosita soliqqa tortish tartibi soddalashtirildi va soliq stavkalari pasaytirildi[10]. Keyingi yillarda mamlakatimizda bevosita soliqlar bazaviy stavkalari miqdorining o‘zgarishini quyidagi rasmda ko‘rishimiz mumkin.

2 - rasm. Bevosita soliqlar bazaviy stavkalarining o‘zgarishi dinamikasi, foizda

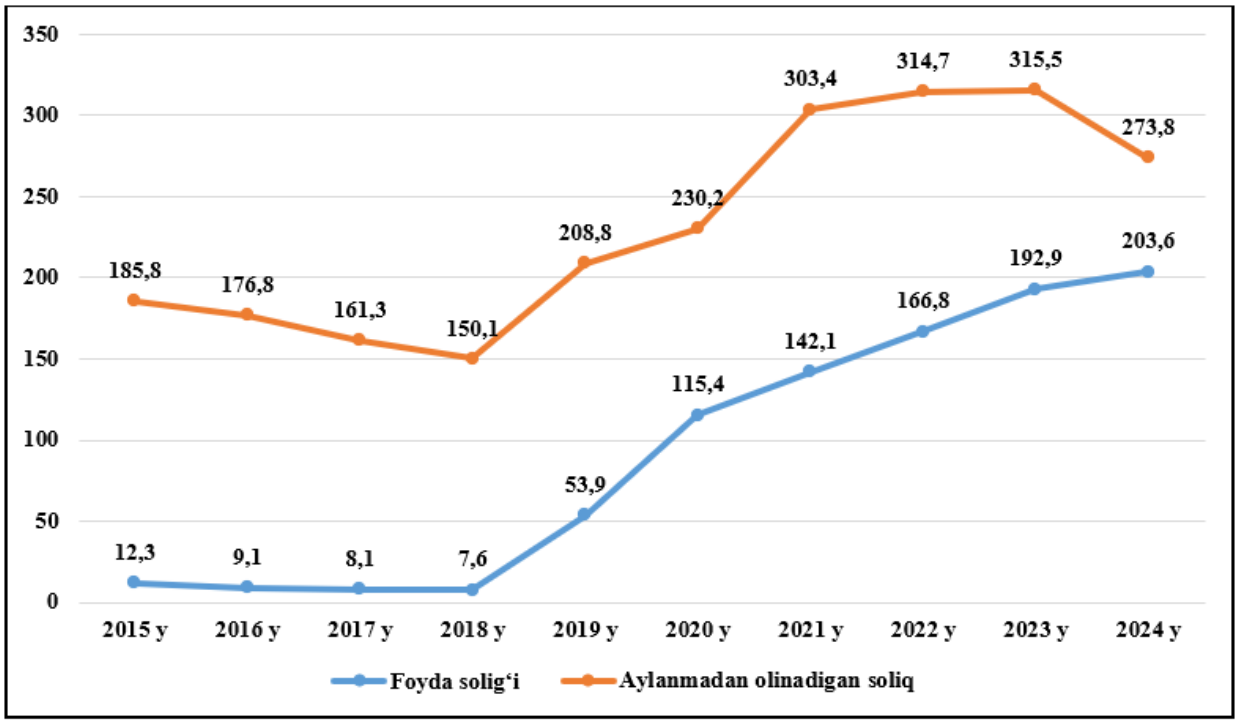
*Izoh: * 2015-2017 yillarda foyda solig‘i stavkasining tarkibida obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i stavkasi inobatga olingan.*

*** Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i progressiv stavkasining eng yuqori miqdori olingan.*

Manba: Soliq stavkalari belgilangan normativ-huquqiy hujjatlar asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

Yuqoridagi 2 – rasm ma’lumotlari asosida 2015-2024 yillarda mamlakatimizda bevosita soliqlar bazaviy stavkalarining o‘zgarishi dinamikasini tahlil qiladigan bo‘lsak, ushbu davrda uchala soliq turi stavkasi ham pasaygan. Jumladan, 2015-2024 yillar mobaynida foyda solig‘i stavkasi 15,5 foizdan 15 foizga, aylanmadan olinadigan soliq stavkasi 6 foizdan 4 foizga va jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i stavkasi 23 foizdan 12 foizga kamaygan. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bevosita soliq stavkalari soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi asosida sezilarli miqdorda kamaygan hamda ularning miqdori oxirgi besh yilda o‘zgarmagan.

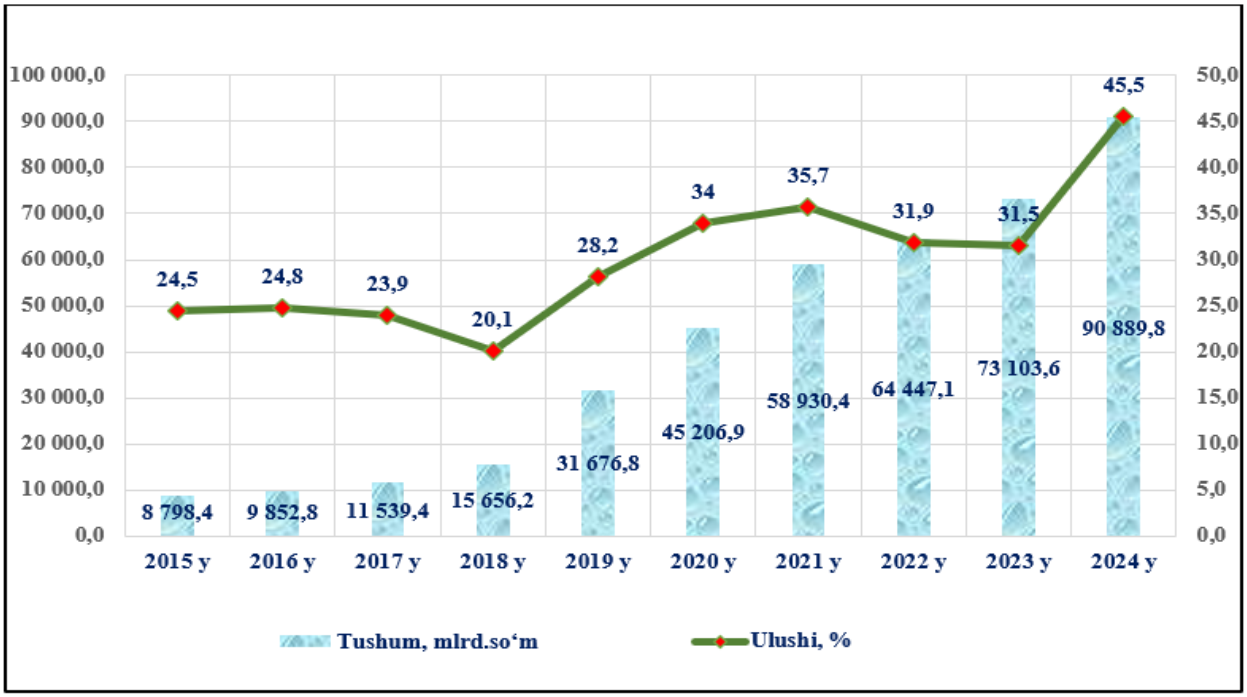
Shuningdek, sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish va tadbirkorlik subyektlar o‘rtasidagi bevosita soliq yuki darajasidagi farqni bartaraf etishga qaratilgan soliq siyosati amalga oshirildi. Jumladan, soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi doirasida 2019-yildan yillik aylanmasi 1 milliard so‘mdan oshgan korxonalar aylanmadan olinadigan soliqdan foyda solig‘ini to‘lashga o‘tkazildi. Natijada foyda solig‘ini to‘lovchilar soni yuqori sur’atlarda oshib bormoqda (3-rasm).

3 - rasm. Foyda solig‘i va aylanmadan olinadigan soliq to‘lovchilar sonining o‘zgarishi dinamikasi [11]

Mazkur 3 – rasm ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, foyda solig‘i to‘lovchilar soni 2015-2018 yillarda 12,3 mingtadan 7,6 mingtaga kamaygan, biroq 2019-yilda 53,9 mingtaga oshgan va 2024-yilda 203,6 mingtaga yetgan. Xuddi shunga o‘xshash tarzda aylanmadan olinadigan soliq to‘lovchilar soni 2015-2018 yillarda 185,8 mingtadan 150,1 mingtaga kamaygan, ammo 2019-yilda 208,8 mingtaga ko‘paygan va 2024-yilda 273,8 mingtani tashkil etgan. Umuman olganda, bevosita soliqqa tortish ma’muriyatchiligining takomillashtirilishi natijasida so‘nggi yillarda foyda solig‘i to‘lovchilar soni izchillik bilan oshib bormoqda, aksincha aylanmadan olinadigan soliq to‘lovchilar soni o‘sishi sekinlashmoqda.

Bevosita soliqlar ma’muriyatchiligini takomillashtirish borasida amalga oshirilgan islohotlarning ya’ni ushbu soliq turlari stavkasining pasaytirilishi hamda soliq solishdagi mutanosibliklarning bartaraf etilishining samaradorligini baholash uchun ushbu soliq guruhi tushumlariga e’tibor qaratish lozim. Shu maqsadda bevosita soliqlar tushumi va uning budjet daromadlaridagi ulushi tahlil qilindi (4 - rasm).

4 - rasm. Bevosita soliqlar tushumi va uning budjet daromadlaridagi ulushi tahlili [10]

Yuqoridagi 4 – rasm ma’lumotlari asosida respublikamizda 2015-2024-yillarda bevosita soliqlar tushumi va uning budjet daromadlaridagi ulushini tahlil qiladigan bo‘lsak, ikkala ko‘rsatkich ham o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Xususan, bevosita soliqlar tushumi miqdori 2015-yildan 2024-yilgacha 8 798,4 mlrd.so‘mdan 90 889,8 mlrd.so‘mga ya’ni 10 karraga oshgan. Bevosita soliqlar tushumining budjet daromadlaridagi salmog‘i 2024-yilda 45,5 foizni tashkil etgan va bu miqdor 2015 yilga nisbatan taqqoslaganda 21 foizga yoki 1,8 barobarga o‘sgan. Bevosita soliqlar tushumidagi sezilarli o‘zgarishlar ham 2019-yildan ya’ni soliq konsepsiyasi amalga kiritilgan davrda va undan keyingi yillarda kuzatilgan. Bundan ko‘rinadiki, bevosita soliq stavkalarining pasaytirilishi, soliq solish tartibi birxillashtirilishi hamda soliq ma’muriyatchiligining soddalashtirilishi bevosita soliqlar tushumi oshishiga ijobiy ta’sir qilmoqda.

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, mamlakatimizda bevosita soliqlar orqali sog‘lom raqobat muhitini yaratish va iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, bevosita soliq yukini kamaytirish maqsadida ushbu soliq stavkalari pasaytirilgan va past soliq stavkalari o‘zgarishsiz saqlanib qolinmoqda. Shuningdek, sog‘lom raqobat muhitini qo‘llab-quvvatlash uchun bevosita soliqqa tortish rejimini tanlash bo‘yicha belgilangan mezonlar takomillashtirilib, foyda solig‘i va aylanmadan olinadigan soliq to‘lovchilar o‘rtasidagi mavjud soliq yuki miqdoridagi farqlar qisqartirilgan. Bundan tashqari, bevosita soliqlarni hisoblab chiqarish soddalashtirilgan hamda soliq solish tartiblari birxillashtirilgan. Buning natijasida soliq to‘lovchilarning ishlab topgan foyda va daromadi miqdori ko‘payib, bevosita soliqlar tushumi yuqori sur’atlarda oshgan. Qolaversa, bevosita soliqqa tortishdagi mazkur yo‘nalishdagi islohotlar iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirgan holda uning barqaror rivojlanishi uchun xizmat qilmoqda. Shu bois, kelgusida iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida bevosita soliqqa tortish yukini pasaytirish, soliq solishdagi nomutanosibliklarni qisqartirish hamda soliqlarni hisoblab chiqarishni soddalashtirishga qaratilgan islohotlarni izchil davom ettirish zarur.

Bundan tashqari, yurtimizda keyingi yillarda bevosita soliqlar orqali raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish uchun yashil iqtisodiyotni rag‘batlantish, soliq solishni birxillashtirish,

xufyona iqtisodiyotni qisqartirish hamda soliq yukini kamaytirishga qaratilgan qator tadbirlar belgilandi. Bu borada quyidagi tadbirlarni alohida qayd etish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- yashil iqtisodiyotni rivojlantirish orqali iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rag‘batlantirish uchun foyda solig‘idan doimiy imtiyoz ya’ni nol foiz stavka joriy qilindi;

- davlat ishtirokidagi barcha yuridik shaxslardan ajratma va dividendlar hisoblash uchun ushbu korxonalar tarkibidagi korxonalar bo‘yicha ham dividend (ajratma)lar undirilishi belgilandi;

- biznes subyektlari o‘rtasida sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish va soliq yukini teng taqsimlash uchun aylanmadan olinadigan soliqning qat’iy summadagi stavkasi bekor qilindi;

- tadbirkorlik subyektlarida norasmiy bandlik va ish haqini kamaytirish uchun davlat soliq xizmati organlariga maxsus vakolatli organning ruxsatisiz tadbirkorlik subyektlarida haqiqatdagi xodimlar soni va ish haqi miqdorining soliq hisobotiga muvofiqligi yuzasidan tekshirish o‘tkazish huquqi berildi;

- tadbirkorlik subyektlari o‘rtasida teng raqobat sharoitlarini ta’minlash orqali milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish borasida yakka tartibdagi tadbirkorlarga qat’iy belgilangan miqdorda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i bekor qilinib, aylanmadan olinadigan soliqning 1 foiz stavkasi joriy qilindi.

O‘ylaymizki, bevosita soliqqa tortish ma’muriyatchiligini takomillashtirish borasida belgilangan ushbu tadbirlar milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta’minlagan holda uning barqaror taraqqiy etishi va aholi farovonligining yuksalishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2026-yil 16-fevraldagi PF-21-son Farmoni

2. Тошматов Ш.А. Корхоналар иқтисодий фаоллигини оширишда солиқлар ролини кучайтириш муаммолари: и.ф.д . илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2008.

3. Даминов Д.Ш. Ўзбекистон солиқ тизимида тўғри солиқларни ҳисоблаш механизмини такомиллаштириш: иқтисодиёт фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2011.

4. Исламкулов А.Х. Бюджет даромадларида бевосита солиқлар тушуми барқарорлигини таъминлаш йўллари: иқтисодиёт фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2012.

5. Янгибоев Ҳ.А. Бевосита солиқларни ҳисоблаш ва ундириш механизмини такомиллаштириш: иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2022.

6. Xo‘jaqulov R.Y. Budjet daromadlarini shakllantirishda to‘g‘ri soliqlarning ahamiyatini oshirish: iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2023.

7. Ашурова Н.Б. Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш: и.ф.д. (Doctor of Science) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2018.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to‘g‘risida” 2018-yil 29-iyundagi PF-5468-son Farmoni.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining “2026-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to‘g‘risida”gi Qonuni ijrosini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2025-yil 26-dekabrdagi PQ-388-son qarori.

10. http://www.imv.uz// - Iqtisodiyot va moliya vazirligi rasmiy sayti

11. http://www.soliq.uz// - Soliq qo‘mitasi rasmiy sayti

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTONDA INNOVATSION LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Aminov Farrux Farxadovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil izlanuvchisi
Email: Aminov1982@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekistonda innovatsion loyihalarni moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish istiqbollari, mavjud muammolar hamda xorijiy tajribalarni milliy iqtisodiyotga moslashtirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning zamonaviy mexanizmlari, jumladan venchur kapital, davlat-xususiy sheriklik, kraudfanding, grant tizimlari va portfelli boshqaruv yondashuvlari tahlil qilingan. Shuningdek, innovatsion loyihalarni davlat va xususiy sheriklar mablag‘lari asosida qo‘shma moliyalashtirishda xususiy sheriklarning kamida 30 foizlik ulushli ishtirokini ta’minlash hamda investitsiyalarni qaytarishning shaffof mexanizmi asosida “Matching Grants” tizimini joriy etish zarurligi asoslab berilgan. Maqolada innovatsion loyihalarni risk darajasi, strategik ustuvorligi va iqtisodiy samaradorligidan kelib chiqib “yuqori salohiyat”, “takomillashtirishga muhtoj” va “past ustuvorlik” toifalariga ajratish asosida portfelli yondashuvni qo‘llashning afzalliklari yoritilgan. Shu bilan birga, innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda raqamli texnologiyalar, fintech platformalari va texnologik transfer mexanizmlarining ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash, investitsion muhit jozibadorligini oshirish va mamlakatning uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishini ta’minlashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Innovatsiya, innovatsion loyiha, innovatsion faoliyat, moliyalashtirish mexanizmi, venchur kapital, davlat-xususiy sheriklik, “Matching Grants”, portfelli yondashuv, investitsiya, startap, kraudfanding, texnologik transfer, risklarni boshqarish, innovatsion iqtisodiyot, fintech, investitsion muhit, grant tizimi, texnopark, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish, iqtisodiy samaradorlik.*

PROSPECTS FOR IMPROVING THE MECHANISM FOR FINANCING INNOVATIVE PROJECTS IN UZBEKISTAN

Aminov Farrukh Farkhadovich

Tashkent State University of Economics
independent researcher
Email: Aminov1982@gmail.com

Abstract. *This article examines the prospects for improving the financing mechanism for innovative projects in Uzbekistan, existing problems, and the adaptation of foreign experience to the national economy. The study analyzes modern mechanisms for financing innovative projects, including venture capital, public-private partnerships, crowdfunding, grant systems, and portfolio management approaches. Additionally, the necessity of ensuring at least 30 percent share participation of private partners in the joint financing of innovative projects based on state and private partners’ funds and the introduction of the "Matching Grants" system based on a transparent mechanism for investment return is substantiated. The article highlights the advantages of applying a portfolio approach based on categorizing innovative projects into "high potential," "requiring improvement," and "low priority" based on their risk level, strategic priority, and economic efficiency. At the same time, the importance of digital technologies, fintech platforms, and technology transfer mechanisms in financing innovative projects is revealed. The research results will serve to support innovative activities, increase the attractiveness of the investment climate, and ensure the country’s long-term economic growth.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Keywords: *Innovation, innovative project, innovative activity, financing mechanism, venture capital, public-private partnership, "Matching Grants," portfolio approach, investment, startup, crowdfunding, technology transfer, risk management, innovative economy, fintech, investment environment, grant system, technopark, commercialization of scientific developments, economic efficiency.*

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА ФИНАНСИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аминов Фаррух Фархадович

Ташкентский государственный экономический университет
независимый исследователь
Email: Aminov1982@gmail.com

Аннотация. *В данной статье исследуются перспективы совершенствования механизма финансирования инновационных проектов в Узбекистане, существующие проблемы и вопросы адаптации зарубежного опыта к национальной экономике. В ходе исследования были проанализированы современные механизмы финансирования инновационных проектов, включая венчурный капитал, государственно-частное партнерство, краудфандинг, грантовые системы и подходы к портфельному управлению. Также обоснована необходимость обеспечения не менее 30-процентного долевого участия частных партнеров в совместном финансировании инновационных проектов на основе средств государственных и частных партнеров, а также внедрения системы “Matching Grants” на основе прозрачного механизма возврата инвестиций. В статье освещаются преимущества применения портфельного подхода на основе разделения инновационных проектов на категории "высокий потенциал," "нуждающийся в совершенствовании" и "низкий приоритет" исходя из уровня риска, стратегической приоритетности и экономической эффективности. При этом раскрывается значимость цифровых технологий, финтех-платформ и механизмов трансфера технологий в финансировании инновационных проектов. Результаты исследования будут способствовать поддержке инновационной деятельности, повышению привлекательности инвестиционного климата и обеспечению долгосрочного экономического роста страны.*

Ключевые слова: *Инновации, инновационный проект, инновационная деятельность, механизм финансирования, венчурный капитал, государственно-частное партнерство, "Matching Grants," портфельный подход, инвестиции, стартап, краудфандинг, технологический трансфер, управление рисками, инновационная экономика, финтех, инвестиционная среда, грантовая система, технопарк, коммерциализация научных разработок, экономическая эффективность.*

Kirish.

Zamonaviy dunyoda iqtisodiy rivojlanish va raqobatbardoshlikni ta’minlashning asosiy omili innovatsion faoliyat hisoblanadi. Innovatsion loyihalar milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash, yangi texnologiyalar yaratish va joriy etish, shuningdek, xalqaro bozorlarda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish uchun muhim ahamiyatga ega. Biroq, innovatsion loyihalar odatda yuqori xavf-xatarga ega bo‘lib, katta hajmdagi moliyaviy resurslarni talab qiladi. Shu sababli, xalqaro moliya institutlarining ushbu sohadagi roli tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahon banki (World Bank Group, 2023), Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC) (International Finance Corporation, 2023), Osiyo rivojlanish banki (Asian Development Bank, 2024) va boshqa xalqaro moliya institutlari innovatsion loyihalarni moliyalashtirish, texnik yordam ko‘rsatish va bilim almashish platformalarini yaratish orqali rivojlanayotgan

mamlakatlarning innovatsion potentsialini oshirishga yordam bermoqda.

Xalqaro moliya institutlarining innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlashdagi roli nafaqat moliyaviy yordam ko‘rsatishdan iborat, balki strategik yo‘nalishlarni belgilash, eng yaxshi xalqaro tajribalarni tarqatish va institutlashtirish jarayonlarini kuchaytirishni ham o‘z ichiga oladi. Bu institutlar rivojlanayotgan mamlakatlarning ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar (ITEI) sohasidagi imkoniyatlarini kengaytirish, universitetlar va tadqiqot markazlarining salohiyatini oshirish, shuningdek, innovatsion ekotizimning barqaror rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan infratuzilmani yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, ular startup kompaniyalar va kichik innovatsion korxonalarning rivojlanishi uchun maxsus moliyalashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish va joriy etishda faol ishtirok etmoqda.

Jahon iqtisodiyotining raqamlashtirish jarayonida xalqaro moliya institutlarining o‘rni yanada muhim bo‘lib bormoqda. Raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, blokchain, Internet of Things (IoT) va boshqa ilg‘or texnologiyalar sohasidagi innovatsion loyihalar katta hajmdagi investitsiyalarni talab qiladi. Xalqaro moliya institutlari bu sohada nafaqat to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyalashtirish, balki risk kapital fondlarini yaratish, texnoparklarning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish orqali ham yordam bermoqda. Shuningdek, ular kiberbezopaslik, ma’lumotlar himoyasi va raqamli huquqiy asoslarni rivojlantirish kabi muhim masalalarda ham texnik yordam ko‘rsatmoqda.

Klimat o‘zgarishi va barqaror rivojlanish maqsadlari kontekstida innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash xalqaro moliya institutlarining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Yashil texnologiyalar, qayta tiklanadigan energiya manbalari, energiya samaradorligi, chiqindilarni qayta ishlash va ekologik toza ishlab chiqarish texnologiyalari sohasidagi innovatsion loyihalar maxsus e’tibor qozonmoqda. Xalqaro moliya institutlari bu sohada "yashil obligatsiyalar" chiqarish, kabon fond mexanizmlarini yaratish va ekologik innovatsiyalarni rag‘batlantirish uchun maxsus moliyalashtirish instrumentlarini ishlab chiqmoqda. Shu bilan birga, ular mamlakatlarning milliy innovatsion tizimlarini yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida qayta qurish bo‘yicha strategik maslahatlar bermoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xalqaro moliya institutlarining yordam ko‘rsatish usullari tobora murakkablashib bormoqda. Oddiy kreditlar berishdan tashqari, ular texnik yordam ko‘rsatish, bilim almashish dasturlari, mentorlik xizmatlari va sektorlar bo‘yicha ixtisoslashgan qo‘llab-quvvatlash dasturlarini taklif etmoqda. Shu bilan birga, mahalliy moliya institutlari va xususiy sektorning salohiyatini oshirish, innovatsion ekotizimning barqaror rivojlanishini ta’minlash maqsadida uzoq muddatli strategik hamkorlik dasturlari ishlab chiqilmoqda. Bu yondashuv mamlakatlarning mustaqil innovatsion rivojlanish qobiliyatini oshirishga yordam bermoqda va tashqi moliyaviy qaram bo‘lishni kamaytirmoqda.

Xalqaro moliya institutlarining innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash faoliyatida regional hamkorlik muhim o‘rin tutadi. Osiyo-Tinch okeani mintaqasi, Yevropa, Afrika va Lotin Amerikasi kabi mintaqalarda regional rivojlanish banklari va moliya institutlari mahalliy xususiyatlarni hisobga olgan holda innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha maxsus dasturlar ishlab chiqmoqda. Bu dasturlar mintaqaro savdo-sotiqni rivojlantirish, texnologik hamkorlikni kuchaytirish va regional innovatsion markazlarni yaratish maqsadlarini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, mamlakatlar o‘rtasida innovatsion loyihalar bo‘yicha hamkorlikni rag‘batlantirish va yaxshi tajribalarni almashish uchun maxsus platformalar yaratilmoqda.

Kelajakda xalqaro moliya institutlarining innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlashdagi rolining yanada kuchayishi kutilmoqda. Yaqin o‘n yil ichida sun’iy intellekt, kvant texnologiyalar, biotexnologiya va kosmik texnologiyalar sohasidagi loyihalar uchun katta hajmdagi moliyaviy resurslar talab qilinadi. Xalqaro moliya institutlari bu sohada yangi moliyalashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish, xavf-xatarni boshqarish tizimlarini takomillashtirish va innovatsion loyihalarning ijtimoiy ta’sirini baholash bo‘yicha yangi yondashuvlar qo‘llash zarurligiga duch kelmoqda. Shu bilan birga, ular raqamli transformatsiya, climate tech va bioeconomy kabi yangi sohalarning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash uchun o‘z strategiyalarini

doimiy ravishda yangilab turishlari kerak bo‘ladi.

Adabiyotlar sharhi.

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil etish jarayonida O‘zbekistonda innovatsion loyihalarni moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish istiqbollari bo‘yicha dunyoning bir qancha yetakchi iqtisodchi olim va mutaxassislar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib. Ulardan, Professor S.Elmirzayev innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda moliyaviy bozor infratuzilmasini rivojlantirish muhimligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, O‘zbekistonda innovatsion loyihalarning asosiy muammosi uzoq muddatli va arzon moliyaviy resurslarning yetishmasligi bilan bog‘liq. Shu sababli u korporativ obligatsiyalar, innovatsion aksiyalar va venchur kapital bozorlarini rivojlantirishni taklif qiladi. Olim innovatsion iqtisodiyotda bank kreditlari bilan bir qatorda kapital bozori vositalari ham faol ishlashi kerakligini asoslaydi. S.Elmirzayevning qarashlariga ko‘ra, rivojlangan davlatlar tajribasida innovatsion korxonalarni moliyalashtirishda fond bozori muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, NASDAQ va London Stock Exchange kabi texnologik kompaniyalar uchun ixtisoslashgan platformalar innovatsion biznes rivojlanishini tezlashtirgan. O‘zbekistonda ham innovatsion startaplar uchun alohida listing platformalarini tashkil etish investitsion faollikni oshiradi. Shuningdek, olim davlat tomonidan innovatsion loyihalarga soliq imtiyozlari berilishi xususiy investorlarning qiziqishini oshirishini ta’kidlaydi[1]. U innovatsion loyihalar uchun kafolat fondlarini tashkil etish orqali risklarni kamaytirish mumkinligini asoslaydi.

Bahodir Qo‘shanov innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini ustuvor yo‘nalish sifatida baholaydi. Uning fikricha, innovatsion loyihalar yuqori riskka ega bo‘lgani sababli xususiy investorlar ko‘pincha ehtiyotkorlik bilan yondashadi. Shu bois davlatning kafolatlari va subsidiyalari investitsion muhitni yaxshilashda muhim ahamiyatga ega. Olim Janubiy Koreya, Singapur va Germaniya tajribalarini tahlil qilib, innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda texnoparklar va innovatsion klasterlarning ahamiyatini ko‘rsatadi. Uning fikricha, O‘zbekistonda “IT Park”, “Yashnobod” texnoparki kabi innovatsion hududlarni kengaytirish va ularga xalqaro investorlarni jalb qilish lozim. B.Qo‘shanov shuningdek, innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni kuchaytirish zarurligini qayd etadi. Jahon banki, Islom taraqqiyot banki va Osiyo taraqqiyot banki mablag‘lari innovatsion infratuzilmani rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin[2].

Muxtor Hamidov innovatsion iqtisodiyotda venchur moliyalashtirish tizimini rivojlantirish zarurligini asoslaydi. Uning fikricha, O‘zbekistonda innovatsion startaplar uchun dastlabki kapital yetishmovchiligi mavjud bo‘lib, bu ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirishga to‘sqinlik qilmoqda. Olim AQShdagi “Silicon Valley” tajribasini misol qilib, venchur fondlari va biznes farishtalar innovatsion rivojlanishning asosiy drayveri ekanligini ko‘rsatadi. U O‘zbekistonda ham venchur fondlarini tashkil etish va ularni soliq imtiyozlari orqali rag‘batlantirishni taklif etadi. Hamidovning ta’kidlashicha, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish faqat mablag‘ ajratish bilan cheklanmasligi kerak. U mentoring, konsalting va texnologik transfer xizmatlari bilan integratsiyalashgan tizim yaratish zarurligini qayd etadi[3].

Shodmonqul G‘afurov innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda raqamli moliya texnologiyalarining rolini alohida ta’kidlaydi. U kraudfanding, fintech platformalari va blokcheyn texnologiyalaridan foydalanish innovatsion biznes uchun yangi imkoniyatlar yaratishini asoslaydi. Olimning fikricha, O‘zbekistonda an’anaviy bank tizimi innovatsion startaplarni moliyalashtirishga yetarli darajada moslashmagan. Shu sababli muqobil moliyalashtirish vositalarini rivojlantirish lozim. U Buyuk Britaniya va Estoniya tajribasini misol qilib, elektron investitsiya platformalari orqali kichik innovatsion loyihalarni moliyalashtirish tizimini joriy etishni taklif qiladi. G‘afurov shuningdek, innovatsion loyihalar monitoringini raqamlashtirish orqali mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish mumkinligini qayd etadi[4].

Dilorom Teshaboyeva innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda ilm-fan va biznes integratsiyasini muhim omil sifatida baholaydi. Uning fikricha, O‘zbekistonda ilmiy tadqiqot natijalarini amaliyotga joriy qilish darajasi past bo‘lib, bunga moliyaviy mexanizmlarning yetarli

emasligi sabab bo‘lmoqda. Olimaning qarashlariga ko‘ra, universitetlar huzurida innovatsion fondlar va startap markazlarini tashkil etish zarur. U AQSh universitetlari tajribasida ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish orqali katta iqtisodiy samaraga erishilganini ta’kidlaydi.

Teshaboyeva davlat grantlari bilan bir qatorda xususiy sektorning ilmiy tadqiqotlarga investitsiyalarini rag‘batlantirish lozimligini qayd etadi. Shu maqsadda ilmiy tadqiqot xarajatlari uchun soliq chegirmalari joriy etilishi taklif etiladi[5].

Farrux Yoqubov innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda xalqaro tajribalarni milliy iqtisodiyotga moslashtirish zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, rivojlangan davlatlarda innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash uchun maxsus davlat fondlari faoliyat yuritadi va ular startaplarni dastlabki bosqichda qo‘llab-quvvatlaydi. Yoqubov Janubiy Koreyaning innovatsion siyosatini tahlil qilib, davlatning uzoq muddatli strategiyasi innovatsion iqtisodiyot rivojlanishining asosiy omili ekanligini ko‘rsatadi. U O‘zbekistonda ham innovatsion loyihalarni moliyalashtirish bo‘yicha yagona milliy strategiya ishlab chiqishni taklif qiladi. Shuningdek, olim innovatsion loyihalar samaradorligini baholashning zamonaviy metodologiyalarini joriy etish zarurligini qayd etadi. Bu investorlar uchun loyihalarning jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi[6].

Sergey Glazyev innovatsion rivojlanishda davlatning strategik roli ustuvor ekanligini asoslaydi. U innovatsion loyihalarni uzoq muddatli kreditlash va davlat kafolatlari orqali qo‘llab-quvvatlash zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, innovatsion iqtisodiyotga o‘tish uchun milliy rivojlanish banklari faoliyatini kengaytirish kerak[7].

Yevgeniy Balatskiy innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda davlat subsidiyalari va innovatsion fondlar muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi. U davlat investitsiyalari xususiy kapitalni jalb qilish uchun katalizator vazifasini bajarishini asoslaydi[8].

Natalya Ivanova milliy innovatsion tizimni shakllantirishda universitetlar va ilmiy markazlarning o‘rnini alohida ta’kidlaydi. U ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish uchun maxsus grant tizimlarini joriy etishni taklif qiladi[9].

Valeriy Makarov innovatsion iqtisodiyotda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt asosidagi moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish zarurligini qayd etadi. Uning fikricha, fintech platformalari investitsiya jarayonlarini soddalashtiradi[10].

Olga Golichenko innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda xalqaro texnologik transfer va innovatsion klasterlarning ahamiyatini asoslaydi. U davlatning innovatsion siyosati bilan xususiy kapital uyg‘unlashuvi muhimligini ta’kidlaydi[11].

Tadqiqot metodologiyasi.

O‘zbekistonda innovatsion loyihalarni moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish istiqbollari bo‘yicha dunyo olimlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqodlarni tahlil qilish, mavzu yuzasidan barcha ma’lumotlarni to‘plash, solishtirish, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish sohasidagi eng jiddiy muammolardan biri davlat budjetining innovatsion sektorni qo‘llab-quvvatlashda yagona moliyaviy manba sifatida xizmat qilishidir. Bunday vaziyatda davlat resurslari ustidagi yuk haddan tashqari oshib ketadi va innovatsion loyihalarning umumiy moliyalashtirish hajmi cheklangan bo‘lib qoladi. Davlat budjetining imkoniyatlari ham har doim cheksiz emas, budjet xarajatlari turli xil ijtimoiy va iqtisodiy sohalar o‘rtasida taqsimlanishi sababli innovatsion sektorga ajratiladigan mablag‘lar miqdori ehtiyojlarni to‘liq qoplay olmaydi. Natijada, ko‘plab istiqbolli loyihalar yetarli moliyaviy yordam ola olmasdan to‘xtab qolmoqda yoki kichik miqyosda amalga oshirilishga majbur bo‘lmoqda.

Yana bir jiddiy muammo davlat tomonidan moliyalashtiriladigan innovatsion loyihalarning bozor talablariga to‘liq mos kelmasligida namoyon bo‘ladi. Davlat tuzilmalari ko‘pincha

loyihalarni ilmiy yoki strategik ahamiyati nuqtai nazaridan baholaydi, ammo ularning kommercial salohiyati va bozordagi real talab darajasini har doim ham aniq belgilay olmaydi. Bunday yondashuvda moliyalashtiriladigan loyihalarning bir qismi ilmiy jihatdan qiziqarli bo‘lishi mumkin, ammo ularning tijoriy muvaffaqiyatga erishishi shubhali bo‘lib qoladi. Natijada, davlat resurslari ajratilgan loyihalar ko‘pincha tugatilgan ilmiy-tadqiqot hisobotlari shaklida qolib, bozorga chiqariladigan mahsulot yoki xizmat darajasiga yetkazilmaydi.

Xususiy investorlarning innovatsion sektorga jalb etilishidagi yetishmovchilik ham mavjud tizimning jiddiy kamchiligi hisoblanadi. Yakka tartibda yuqori riskli innovatsion loyihalarga sarmoya kiritish ko‘pgina xususiy investorlar uchun maqbul emas, chunki ular potentsial yo‘qotishlarni o‘z zimmasiga olishni xohlamaydi. Bank va sug‘urta institutlari innovatsion loyihalarni baholash uchun zarur ekspertizaga ega emasliklari sababli ularni kreditlash yoki sug‘urtalashdan o‘zlarini tortmoqdalar. Venchur kapital bozori esa mamlakatda hali yetarli darajada rivojlanmagan, bu esa innovatsion sektorga jalb etiladigan xususiy investitsiyalar hajmini sezilarli darajada cheklaydi.

Mavjud moliyalashtirish modelida investitsiyalarni qaytarish va davlat resurslarini qayta investitsiyalash mexanizmlarining yetishmovchiligi ham muhim muammo sifatida e’tirof etiladi. Davlat tomonidan ajratilgan grantlar ko‘pincha qaytarilmaydigan mablag‘lar shaklida taqdim etiladi, hatto loyiha muvaffaqiyatli bo‘lib, sezilarli foyda keltirsa ham. Bunday yondashuv davlat budjetiga jiddiy yuk tushiradi va innovatsion sektorni qo‘llab-quvvatlash uchun zarur bo‘lgan barqaror moliyaviy aylanmani ta’minlay olmaydi. Mazkur muammolarning kompleks yechimi sifatida davlat va xususiy sektor resurslarini birlashtirgan holda qo‘shma moliyalashtirish mexanizmini joriy etish zarurati paydo bo‘lmoqda. Yuqorida bayon etilgan muammolarning samarali yechimi sifatida davlat va xususiy sheriklar mablag‘lari hisobidan innovatsion loyihalarni qo‘shma moliyalashtirishda xususiy sheriklarning o‘ttiz foiz ulushli ishtirokini ta’minlash hamda investitsiyalarni qaytarishning shaffof tuzilmasi tamoyili asosida “Matching Grants”ni qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Mazkur taklifning amaliyotga joriy etilishi natijasida innovatsion loyihalarga jalb etiladigan umumiy moliyaviy resurslar hajmi sezilarli darajada oshadi va davlat budjetiga tushadigan yuk yengillashadi. Xususiy sheriklarning o‘ttiz foiz ulushli ishtiroki orqali davlat tomonidan ajratilgan har bir so‘m qo‘shimcha xususiy investitsiyalarni jalb qilish vositasiga aylanadi, bu esa multiplikator effekti orqali innovatsion sektorning umumiy moliyalashtirish hajmini kengaytiradi. Natijada, mamlakatda amalga oshiriladigan innovatsion loyihalar soni va miqyosi sezilarli darajada o‘sadi, davlat resurslarining samarali ishlatilishi ta’minlanadi va innovatsion sektorda yangi imkoniyatlar paydo bo‘ladi.

Matching Grants mexanizmining joriy etilishi loyihalarning bozor talablariga moslashish darajasini sezilarli ravishda yaxshilaydi va ularning kommercial muvaffaqiyat ehtimolini oshiradi. Xususiy sherik o‘z mablag‘larini sarflashdan oldin loyihaning iqtisodiy asoslanishini, texnik amalga oshirilishini va bozor salohiyatini chuqur tahlil qiladi. Bu o‘z navbatida loyihalarni saralashning qo‘shimcha filtri vazifasini bajaradi va davlat resurslarining samarasiz loyihalarga sarflanishini bartaraf etadi. Bundan tashqari, xususiy sheriklar o‘z biznes tajribasi, boshqaruv ko‘nikmalari va bozor bilimlari asosida loyihalarni amalga oshirish jarayonida muhim qarorlar qabul qilishda ishtirok etadilar, bu esa loyihalarning tijoriy muvaffaqiyatga erishish ehtimolini sezilarli darajada oshiradi.

Investitsiyalarni qaytarishning shaffof tuzilmasi davlat resurslarining qayta investitsiyalanish jarayonini ta’minlaydi va innovatsion ekotizimning barqaror rivojlanishi uchun mustahkam moliyaviy zamin yaratadi. Muvaffaqiyatli loyihalardan qaytarilgan mablag‘lar yangi innovatsion tashabbuslarni moliyalashtirish uchun ishlatiladi, bu esa davlat budjetidan qo‘shimcha ajratmalar zarurati yo‘q bo‘lgan holatda ham innovatsion sektorni qo‘llab-quvvatlashda davom etish imkonini beradi. Aylanma fond modeliga o‘tish davlat investitsiyalarining uzoq muddatli samaradorligini ta’minlaydi va innovatsion siyosatning moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, shaffof tuzilma korrupsion xavflarni minimallashtiradi, har bir tomonning huquq

va majburiyatlarini aniq belgilab beradi va sheriklik munosabatlariga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Uzoq muddatli istiqbolda ushbu taklif O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklikning yangi madaniyatini shakllantiradi va innovatsion sektorning sifat jihatidan o‘zgarishini ta’minlaydi. Xususiy investorlar, jumladan, xorijiy venchur fondlar va biznes farishtalar mahalliy innovatsion bozorga faol kirib keladilar, chunki ular davlatning hamkorligi orqali o‘z risklarini sezilarli darajada kamaytirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Innovatsion korxonalar o‘z g‘oyalarini amalga oshirish uchun nafaqat moliyaviy resurslarga, balki professional ekspertiza, biznes aloqalari va bozor bilimlariga ham ega bo‘lishadi. Pirovardida, Matching Grants mexanizmi mamlakatda innovatsion tadbirkorlikning rivojlanishi, yangi ish o‘rinlarining yaratilishi, eksport salohiyatining oshishi va bilimga asoslangan iqtisodiyotga o‘tishni jadallashtirishda muhim qadam bo‘lib xizmat qiladi.

Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish jarayonidagi eng murakkab muammolardan biri cheklangan budjet sharoitida turli xil loyihalar o‘rtasida resurslarni samarali taqsimlash zaruratidir. Davlat va moliya institutlarining mavjud mablag‘lari har doim ham cheksiz emas va budjet imkoniyatlari muayyan chegaralarga ega. Bunday vaziyatda barcha taqdim etilgan loyihalarni teng ravishda qo‘llab-quvvatlash imkoniyati yo‘q va resurslar ustuvor yo‘nalishlarda jamlanishi zarur. Biroq, an’anaviy yondashuvda loyihalar ko‘pincha alohida-alohida ko‘rib chiqiladi va ularning bir-biri bilan o‘zaro bog‘liqligi, umumiy strategik maqsadlarga mosligi yetarli darajada hisobga olinmaydi. Natijada, mablag‘lar bo‘linib ketadi, kichik miqyosli ko‘plab loyihalarga sarflanadi va ulardan birortasi ham sezilarli darajada katta natijaga erisha olmaydi.

Risklarni boshqarishning samarali tizimi yo‘qligi ham mavjud moliyalashtirish modelining jiddiy kamchiligi hisoblanadi. Innovatsion loyihalar o‘z tabiatiga ko‘ra yuqori riskli bo‘lib, ularning muvaffaqiyatsizlik ehtimoli sezilarli. Agar resurslar bir necha yirik loyihaga jamlansa, ularning muvaffaqiyatsizligi katta moliyaviy yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin. Aksincha, agar mablag‘lar haddan tashqari ko‘p loyihaga sochilsa, ularning hech biri yetarli moliyalashtirish ololmaydi va to‘liq amalga oshirilmaydi. Mavjud tizimda risklarni diversifikatsiya qilish va loyihalarning umumiy portfelini boshqarish bo‘yicha aniq metodologiya yo‘q, bu esa investitsion qarorlarning samaradorligini sezilarli darajada pasaytiradi.

Strategik ustuvorliklarning izchil amalga oshirilishidagi qiyinchiliklar ham muhim muammo sifatida e’tirof etiladi. Davlat innovatsion siyosatining strategik maqsadlari va konkret loyihalarni moliyalashtirish qarorlari o‘rtasida har doim ham aniq bog‘liqlik mavjud emas. Loyihalar alohida-alohida baholanayotganda, ularning milliy ustuvorliklar bilan muvofiqligi yuzaki tarzda ko‘rib chiqiladi, natijada moliyaviy resurslar strategik maqsadlardan uzoq bo‘lgan tashabbuslarga ham sarflanishi mumkin. Bu esa innovatsion siyosatning umumiy yo‘naltirilganligini pasaytiradi va davlat tomonidan belgilangan strategik ustuvorliklarning to‘liq amalga oshirilishini sekinlashtiradi.

Loyihalarni differentsiyalashning aniq mezonlari yo‘qligi natijasida moliyaviy resurslar yuqori salohiyatga ega va kam salomli loyihalar o‘rtasida teng ravishda taqsimlanmoqda. Yuqori istiqbolli loyihalar zarur miqdorda moliyaviy yordam ololmasligi sababli to‘liq potensialini ro‘yobga chiqara olmaydi, kam istiqbolli loyihalar esa ortiqcha resurslarni iste’mol qilib, davlat budjetiga keraksiz yuk tushiradi. Bunday vaziyatda investitsiyalarning umumiy qaytarimi pasayadi va innovatsion siyosatning iqtisodiy samarasi cheklanadi. Mazkur muammolarning kompleks yechimi sifatida portfelli yondashuv asosida loyihalarni boshqarish va resurslarni qayta taqsimlash mexanizmini joriy etish zarurati paydo bo‘lmoqda.

Yuqorida bayon etilgan muammolarning samarali yechimi sifatida risklar, strategik ustuvorliklar va budjetning o‘n besh foizgacha cheklanganligini hisobga olgan holda loyihalar to‘plamini portfelli yondashuv asosida “yuqori salohiyat”, “takomillashtirishga muhtoj” va “past ustuvorlik” toifalariga ajratish hamda investitsiyalarni eng yuqori qaytarimga ega loyihalar foydasiga qayta taqsimlash kerakdir. Mazkur amaliyotning joriy etilishi natijasida innovatsion loyihalarni boshqarish jarayoni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tariladi va cheklangan budjet

sharoitida resurslarning eng maqbul taqsimlanishi ta’minlanadi. Portfelli yondashuv asosida loyihalarning uchta asosiy toifaga ajratilishi qaror qabul qiluvchilarga aniq va asosli ma’lumotlar taqdim etadi, bu esa investitsion qarorlarning ob’ektivligini sezilarli darajada oshiradi. “Yuqori salohiyat” toifasidagi loyihalarga yo‘naltirilgan resurslar maksimal iqtisodiy va ijtimoiy samarani beradi, “takomillashtirishga muhtoj” toifasidagi loyihalar esa zarur ko‘magni olib, keyinchalik yuqori salohiyatga ega loyihalarga aylanish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Pirovardida, davlat va moliya institutlari har bir so‘mning qaytimini aniqroq prognoz qilish va investitsion strategiyani strategik maqsadlarga muvofiqlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Investitsiyalarni eng yuqori qaytarim beradigan loyihalar foydasiga qayta taqsimlash davlat resurslaridan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Past ustuvorlikdagi yoki samaradorligi shubhali loyihalardan ajratilgan mablag‘lar yuqori salohiyatga ega loyihalarga yo‘naltiriladi, bu esa innovatsion sektorda haqiqiy ma’noda yutuqli loyihalarning amalga oshirilishini ta’minlaydi. Bunday yondashuv resurslarning chuqurroq tahlil qilingan va asosli loyihalarga jamlanishini ta’minlaydi, mablag‘larning sochilib ketishi va kichik samara beradigan tashabbuslarga bo‘linib ketishini oldini oladi. Natijada, mamlakat innovatsion potensialining eng kuchli yo‘nalishlarida sezilarli yutuqlarga erishish imkoniyati paydo bo‘ladi va xalqaro miqyosda raqobatbardosh natijalarga erishish ehtimoli oshadi.

Portfelli yondashuvning joriy etilishi risklarni boshqarishning samarali tizimini shakllantiradi va innovatsion sektordagi umumiy yo‘qotishlar ehtimolini sezilarli darajada kamaytiradi. Innovatsion loyihalar majmuasini turli xil yo‘nalishlar, texnologik bosqichlar va risk darajalarida diversifikatsiya qilish orqali umumiy portfelning barqarorligi ta’minlanadi. Agar bir nechta loyiha muvaffaqiyatsiz tugasa ham, butun portfel barqaror qoladi va boshqa loyihalardan olinadigan samara umumiy ko‘rsatkichlarni saqlab qoladi. Bundan tashqari, portfelli yondashuv strategik ustuvorliklarning izchil amalga oshirilishini ta’minlaydi, chunki har bir loyiha umumiy davlat innovatsion siyosati doirasida ko‘rib chiqiladi va uning milliy maqsadlar bilan muvofiqligi sinchkov tahlil qilinadi.

Uzoq muddatli istiqbolda ushbu taklif O‘zbekistonda innovatsion siyosatning sifat darajasini xalqaro standartlarga ko‘tarish va milliy iqtisodiyotning innovatsion taraqqiyotini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Davlat innovatsion sektorni boshqarishda jahonning yetakchi mamlakatlari amaliyotiga muvofiq zamonaviy metodologiyalarni qo‘llaydi, bu esa xalqaro hamkorlar va donorlar uchun ham mahalliy innovatsion ekotizimning ishonchliligini oshiradi. Innovatsion korxonalar va tadbirkorlar o‘z loyihalarini portfel mantiqiga muvofiq tayyorlashga harakat qiladilar, bu esa milliy innovatsion sektorning umumiy professional darajasini ko‘taradi. Pirovardida, portfelli yondashuv asosidagi boshqaruv mamlakatda yuqori texnologiyali sektorlarning rivojlanishi, eksport salohiyatining oshishi, ish o‘rinlarining ko‘payishi va bilimga asoslangan iqtisodiyotga o‘tishni jadallashtirishda muhim qadam bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

O‘zbekistonda innovatsion loyihalarni moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish bugungi kunda milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlash, yuqori texnologik ishlab chiqarishni kengaytirish va raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirishning eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida innovatsiyalar iqtisodiy o‘sishning asosiy drayveriga aylanib borayotgan bir sharoitda O‘zbekiston uchun ham ilmiy ishlanmalarni amaliyotga joriy etish, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishni ko‘paytirish va zamonaviy texnologiyalarni iqtisodiyot tarmoqlariga tatbiq etish ustuvor vazifa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu sababli innovatsion loyihalarni moliyalashtirish tizimini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish, mavjud moliyaviy mexanizmlarni diversifikatsiya qilish va investorlar uchun qulay institutsional muhit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotlar natijasida aniqlandiki, O‘zbekistonda innovatsion loyihalarni moliyalashtirish amaliyotida bir qator tizimli muammolar mavjud. Jumladan, innovatsion loyihalarning yuqori risk darajasiga egaligi, uzoq muddatli moliyaviy resurslarning yetishmasligi, venchur kapital bozori

rivojlanmaganligi hamda ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish mexanizmlarining sustligi innovatsion faoliyat samaradorligini cheklab kelmoqda. Shuningdek, tijorat banklari tomonidan innovatsion loyihalarni kreditlashda yuqori foiz stavkalari va qat’iy garov talablari qo‘llanilishi innovatsion tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy imkoniyatlarini toraytirmoqda. Natijada ko‘plab istiqbolli startap va ilmiy loyihalar amaliyotga joriy etilmasdan qolmoqda.

Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, innovatsion rivojlanishga erishgan mamlakatlarda davlat tomonidan innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari shakllantirilgan. AQSh, Janubiy Koreya, Singapur, Germaniya va Isroil tajribalarida venchur kapital fondlari, biznes farishtalar, grant dasturlari, texnologik inkubatorlar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari innovatsion iqtisodiyotning asosiy tayanchiga aylangan. Ayniqsa, davlat tomonidan innovatsion loyihalarning dastlabki bosqichlarini moliyalashtirish, xususiy investorlar uchun soliq imtiyozlari yaratish va investitsion risklarni qisman kafolatlash tizimi innovatsion ekotizimning faol rivojlanishiga xizmat qilgan. Ushbu tajribalar O‘zbekiston sharoitida ham innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, davlat va xususiy sheriklar mablag‘lari hisobidan innovatsion loyihalarni qo‘shma moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish zarurligi asoslandi. Xususan, innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda xususiy sheriklarning kamida 30 foiz ulushli ishtirokini ta’minlash va investitsiyalarni qaytarishning shaffof tuzilmasi tamoyiliga asoslangan “Matching Grants” tizimini joriy etish muhim ahamiyatga ega. Ushbu mexanizm davlat va xususiy sektor manfaatlarini uyg‘unlashtirish, innovatsion loyihalarning moliyaviy barqarorligini oshirish hamda investitsion risklarni o‘zaro taqsimlash imkonini beradi. “Matching Grants” tizimi orqali davlat mablag‘lari xususiy investitsiyalarni jalb qilish uchun katalizator vazifasini bajaradi, natijada innovatsion loyihalarning moliyaviy ta’minoti kengayadi va investitsion faollik oshadi.

Mazkur mexanizmning yana bir muhim jihati shundaki, u innovatsion loyihalarda xususiy investorlarning manfaatdorligini kuchaytiradi va ularning loyihalarni tanlash hamda monitoring qilishdagi mas’uliyatini oshiradi. Chunki xususiy investor o‘z mablag‘ining kamida 30 foizini loyihaga yo‘naltirgan sharoitda loyiha samaradorligini ta’minlashga ko‘proq intiladi. Shu bilan birga, investitsiyalarni qaytarishning shaffof mexanizmlarini joriy etish davlat mablag‘laridan maqsadli foydalanishni nazorat qilish imkonini beradi. Bu esa korrupsion xavflarni kamaytirish, investitsion jarayonlarning ochiqligini ta’minlash va innovatsion muhitga bo‘lgan ishonchni oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda portfelli yondashuvni qo‘llash zarurligi ham asoslab berildi. Unga ko‘ra, innovatsion loyihalarni risk darajasi, strategik ustuvorligi va iqtisodiy samaradorligidan kelib chiqib “yuqori salohiyat”, “takomillashtirishga muhtoj” va “past ustuvorlik” toifalariga ajratish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunday yondashuv investitsiya resurslaridan samarali foydalanish imkonini yaratadi hamda cheklangan budjet mablag‘larini eng yuqori qaytarimga ega loyihalar foydasiga qayta taqsimlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, budjet mablag‘larining 15 foizgacha cheklanganligi sharoitida investitsiya qarorlarini ilmiy asoslangan holda qabul qilish davlat moliyaviy resurslarining samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Portfelli yondashuv innovatsion loyihalarni tanlash, monitoring qilish va baholash jarayonlarini ham takomillashtirish imkonini beradi. Chunki loyihalarni ustuvorlik darajasiga qarab saralash investitsion risklarni diversifikatsiya qilishga yordam beradi. Masalan, yuqori salohiyatga ega loyihalar davlat tomonidan faol qo‘llab-quvvatlansa, takomillashtirishga muhtoj loyihalar uchun qo‘shimcha ekspertiza va konsalting xizmatlari ko‘rsatiladi. Past ustuvorlikdagi loyihalar esa moliyalashtirish tizimidan bosqichma-bosqich chiqarilishi mumkin. Natijada innovatsion infratuzilma samaradorligi ortadi va investitsiyalarning iqtisodiy qaytimi yaxshilanadi.

Shuningdek, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, fintech platformalari,

kraudfanding tizimlari, blokcheyn asosidagi monitoring tizimlari va sun’iy intellekt yordamida investitsion tahlil qilish mexanizmlarini qo‘llash innovatsion loyihalarni boshqarish samaradorligini oshiradi. Bu esa investorlar va davlat organlari uchun loyihalar haqidagi ma’lumotlarning ochiqligini ta’minlaydi, investitsion qarorlar sifatini yaxshilaydi va moliyaviy jarayonlarni tezlashtiradi.

Bundan tashqari, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish tizimini rivojlantirishda universitetlar, ilmiy markazlar va ishlab chiqarish korxonalari o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirish zarur. Ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish uchun texnologik transfer markazlari, innovatsion inkubatorlar va startap akseleratorlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ilmiy tadqiqotlarga xususiy investitsiyalarni jalb qilish maqsadida soliq imtiyozlari, subsidiyalar va grant mexanizmlarini kengaytirish lozim.

Umuman olganda, O‘zbekistonda innovatsion loyihalarni moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish istiqbollari davlat siyosati, xususiy sektor faolligi va xalqaro tajribaning samarali uyg‘unlashuviga bog‘liqdir. Innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish uchun zamonaviy moliyalashtirish vositalarini joriy etish, venchur kapital bozorini rivojlantirish, “Matching Grants” va portfelli boshqaruv tizimlarini amaliyotga tatbiq etish hamda investitsion muhit jozibadorligini oshirish zarur. Ushbu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi mamlakatda innovatsion faoliyat samaradorligini oshirish, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘sishni таъминlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Elmirzayev S.E. Korporativ moliya. – T.: Iqtisod-Moliya, 2019. – 368 b.
2. Qo‘shanov B.S. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. – T.: Fan va texnologiya, 2020. – 284 b.
3. Hamidov M.A. Innovatsion iqtisodiyot va uni rivojlantirish istiqbollari. – T.: Universitet, 2021. – 312 b.
4. G‘afurov Sh.Q. Raqamli iqtisodiyot sharoitida investitsion faoliyatni rivojlantirish. – T.: Iqtisodiyot, 2022. – 256 b.
5. Teshaboyeva D.R. Innovatsion rivojlanishda ilm-fan va biznes integratsiyasi. – T.: Tafakkur, 2021. – 228 b
6. Yoqubov F.X. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish. – T.: Innovatsiya, 2023. – 274 b.
7. Глазьев С.Ю. Стратегия опережающего развития России в условиях глобального кризиса. – М.: Экономика, 2020. – 304 с.
8. Балацкий Е.В. Инновации и экономический рост. – М.: Наука, 2019. – 256 с.
9. Иванова Н.И. Национальные инновационные системы. – М.: Наука, 2021. – 287 с.
10. Макаров В.Л. Экономика знаний и инновационное развитие. – М.: Экономика, 2022. – 296 с.
11. Голиченко О.Г. Государственная инновационная политика России. – СПб.: Питер, 2021. – 248 с.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ASOSIY KAPITALGA INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Yusupov Ahmadbek Tajiyevich
Mehmonov Sultonali Umaraliyevich

Annotatsiya. *Mazkur maqolada asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirishning nazariy-uslubiy asoslari, investitsiya resurslarini shakllantirish manbalari hamda ularning iqtisodiy o‘sishni ta’minlashdagi ahamiyati tadqiq etilgan. Shuningdek, asosiy kapitalga yo‘naltirilayotgan investitsiyalarni moliyalashtirishning amaldagi holati tahlil qilinib, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, bank kreditlari, kapital bozori instrumentlari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Tadqiqot natijasida investitsiyalarni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish, moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda iqtisodiyot tarmoqlarining investitsion jozibadorligini kuchaytirishga qaratilgan ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *asosiy kapital, investitsiyalar, investitsion faoliyat, investitsiyalarni moliyalashtirish, moliyalashtirish manbalari, bank kreditlari, kapital bozori, qimmatli qog‘ozlar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, davlat-xususiy sheriklik, investitsion jozibadorlik, iqtisodiy o‘sish, moliyaviy resurslar, investitsiya siyosati, investitsiya samaradorligi.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В ОСНОВНОЙ КАПИТАЛ

Юсупов Ахмадбек Тажиевич
Мехмонов Султонали Умаралиевич

Аннотация. *В данной статье исследованы теоретико-методологические основы финансирования инвестиций в основной капитал, источники формирования инвестиционных ресурсов, а также их значение в обеспечении экономического роста. Наряду с этим проведен анализ современного состояния финансирования инвестиций, направляемых в основной капитал, и рассмотрены вопросы диверсификации источников финансирования, эффективного использования банковских кредитов, инструментов рынка капитала, прямых иностранных инвестиций и механизмов государственно-частного партнерства. По результатам исследования разработаны научно-практические предложения и рекомендации, направленные на совершенствование системы финансирования инвестиций, повышение эффективности использования финансовых ресурсов и укрепление инвестиционной привлекательности отраслей экономики.*

Ключевые слова: *основной капитал, инвестиции, инвестиционная деятельность, финансирование инвестиций, источники финансирования, банковские кредиты, рынок капитала, ценные бумаги, прямые иностранные инвестиции, государственно-частное партнерство, инвестиционная привлекательность, экономический рост, финансовые ресурсы, инвестиционная политика, эффективность инвестиций.*

IMPROVING THE FINANCING OF FIXED CAPITAL INVESTMENTS

Yusupov Akhmadbek Tajievich
Mekhmonov Sultonali Umaralievich

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations of financing fixed capital investments, the sources of investment resource formation, and their significance in ensuring sustainable economic growth. Furthermore, the current state of financing*

investments directed toward fixed capital is analyzed, with particular attention given to the diversification of financing sources and the effective utilization of bank loans, capital market instruments, foreign direct investment, and public-private partnership mechanisms. Based on the findings of the study, scientific and practical recommendations have been developed to improve the investment financing system, enhance the efficiency of financial resource utilization, and strengthen the investment attractiveness of various sectors of the economy.

Keywords: *fixed capital, investments, investment activity, investment financing, financing sources, bank loans, capital market, securities, foreign direct investment (FDI), public-private partnership (PPP), investment attractiveness, economic growth, financial resources, investment policy, investment efficiency.*

Kirish.

Jahon iqtisodiyotida asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirishning samaradorligini oshirish masalasi zamonaviy jahon iqtisodiyotida eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Global iqtisodiy o‘sishning barqarorligini ta’minlash, yangi ish o‘rinlarini yaratish va texnologik yangilanishlarni amalga oshirish uchun korxona va davlat darajasida asosiy kapitalga sarmoya kiritish zarur. 2024 yilga kelib, jahon bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi taxminan 90 trillion AQSH dollariga yetgan bo‘lsa, shuningdek, ishlab chiqarish va energetika sohalariga yo‘naltirilgan investitsiyalarning ulushi 35 foiz atrofida bo‘ldi[175]. Bu tendensiyalar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish sektoriga kiritilayotgan sarmoyalar iqtisodiy barqarorlik va strategik rivojlanishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, yangi investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning samarali mexanizmlarini yaratish, moliyaviy resurslarni oqilona taqsimlash va investorlar uchun qulay sharoitlar yaratish zarur. Innovatsion texnologiyalar va yuqori qo‘shilgan qiymatga ega tarmoqlarga investitsiyalarni yo‘naltirish iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiradi. Shu bois, asosiy kapitalga sarmoya kiritish tizimini takomillashtirish, davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish hamda moliyaviy vositalarni diversifikatsiya qilish global iqtisodiy rivojlantirishni taqozo etmoqda.

Adabiyotlar sharhi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirish bo‘yicha ko‘plab xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan: Professor Jon Meynard Keyns fikricha, investitsiya bu kapital jihozlarining ko‘payishi bo‘lib, u qat’iy kapital, aylanma kapital yoki likvid kapital shaklida bo‘lishi mumkin[1]. Fikrimizcha, Keynsning bu ta’rifi investitsiyaning turli shakllarini keng qamrab oladi va iqtisodiyotdagi kapitalning har xil ko‘rinishlarini hisobga oladi. Shu bilan birga, investitsiya nafaqat uzoq muddatli aktivlar qat’iy kapital, balki aylanma va likvid kapital ko‘rinishidagi qismlarni ham o‘z ichiga olgani bilan muhimdir. Bu esa iqtisodiy jarayonlarni to‘liqroq tushunishga va investitsiya faoliyatining murakkabligini anglashga yordam beradi.

Alan Garber investitsiya bu universitetning ta’lim va tadqiqot missiyasini qo‘llab-quvvatlash uchun zarur bo‘lgan uzoq muddatli sarmoyadir[2]. Fikrimizcha, ushbu ta’rif investitsiyaning ta’lim va ilmiy faoliyat sohasidagi ahamiyatini yoritadi. Universitetlar uchun investitsiyalar nafaqat moliyaviy resurslarni kengaytirish, balki ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish uchun zarurdir. Shu sababli, investitsiya universitetning barqaror rivoji va raqobatbardoshligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Daniel Graves, investitsiya bu iqtisodiy o‘sish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun zarur bo‘lgan sarmoyadir[3]. Fikrimizcha, ushbu ta’rif investitsiyaning iqtisodiyotdagi asosiy funksiyasini yaqqol ko‘rsatadi. Investitsiyalar orqali ishlab chiqarish quvvatlari kengaytiriladi, resurslar samarali ishlatiladi va natijada iqtisodiy o‘sish rag‘batlantiriladi. Shunday qilib, investitsiya mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

[175] https://unctad.org/system/files/official-document/diaeiainf2024d2_en.pdf

Claudia Goldin fikricha, investitsiya bu boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun mo‘ljallangan tovarlar ishlab chiqarishidir[4]. Fikrimizcha, ushbu ta’rif investitsiyaning iqtisodiyotdagi asosiy maqsadini ochib beradi. Investitsiya yordamida ishlab chiqarish vositalari kengaytiriladi va yangi mahsulotlar yaratiladi, bu esa iqtisodiy o‘sish va barqaror rivojlanish uchun zamin yaratadi.

Gita Gopinath ta’kidlashicha, investitsiya bu boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun mo‘ljallangan tovarlar ishlab chiqarishidir[5]. Fikrimizcha, ushbu ta’rif investitsiyaning asosiy iqtisodiy mazmunini ochib beradi. Investitsiya orqali ishlab chiqarish quvvatlari kengaytiriladi, yangi mahsulotlar yaratiladi va shu bilan iqtisodiy o‘sish va rivojlanishga zamin yaratiladi.

Lea Nagel fikricha, nvestitsiya bu iqtisodiy o‘sish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun zarur bo‘lgan sarmoyadir[6]. Fikrimizcha, ushbu ta’rif investitsiyaning iqtisodiyotdagi asosiy ahamiyatini ochib beradi. Investitsiyalar orqali ishlab chiqarish quvvatlari kengaytiriladi, resurslar samarali ishlatiladi va natijada iqtisodiy o‘sish rag‘batlantiriladi. Shunday qilib, investitsiya mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Garvard universiteti iqtisodchi olimlaridan Kevin Hassett fikricha, nvestitsiya bu boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun mo‘ljallangan tovarlar ishlab chiqarishidir[7]. Fikrimizcha, ushbu ta’rif investitsiyaning asosiy iqtisodiy mazmunini to‘liq ifodalaydi. Chunki investitsiya bu iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qaratilgan sarmoya bo‘lib, u orqali yangi tovar va xizmatlar yaratiladi. Shu sababli, investitsiya iqtisodiy o‘sish va barqaror rivojlanishning muhim omili hisoblanadi.

Robert Zochowski fikricha, investitsiya bu ijtimoiy va/yoki atrof-muhit foydasini yaratish bilan birga turli xil daromadlarni, asosiy kapitaldan yuqori bo‘lgan daromadlarni olish maqsadida amalga oshirilgan sarmoyadir[8]. Fikrimizcha, ushbu ta’rif investitsiyaning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va ekologik ahamiyatini ham ta’kidlaydi. Chunki bugungi kunda investitsiyalar ko‘p hollarda atrof-muhitni muhofaza qilish va jamiyat farovonligini oshirish maqsadida ham amalga oshiriladi. Shunday qilib, investitsiya bu uzoq muddatli barqaror rivojlanishning muhim omili.

Mahalliy olimlarimizdan akademik S.G‘ulomov fikriga ko‘ra, investitsiya – har bir investorning ixtiyoridagi moliyaviy, moddiy va aqliy boyliklarni birlamchi iqtisodiy samara olish maqsadida biror-bir investitsion ob’ektga sarflashdir[9]. Fikrimizcha, S.G‘ulomovning investitsiya ta’rifida asosiy e’tibor investorning mavjud resurslarini iqtisodiy samara olish uchun maqsadli va rejalashtirilgan tarzda sarflashiga qaratilgan. Bu ta’rif investitsiyaning nafaqat moliyaviy, balki moddiy va aqliy (intellektual) boyliklarni ham o‘z ichiga olishini ko‘rsatadi, bu esa zamonaviy investitsiya tushunchasining keng qamrovli ekanligini anglatadi.

N.X.Haydarov fikricha, investitsiyalar-bu mulk shaklidan qatiy nazar, tadbirkorlik asosida faoliyat yurityotgan jismoniy va yurudik shaxslar yoki davlatning iqtisodiy va intellektual boyliklarini qonun doirasida bo‘lgan har qanday tadbirkorlik obyektiga sarflanishidir”[10] deb ta’rif bergan. Fikrimizcha, ushbu ta’rif investitsiyaning keng ko‘lamini va uning iqtisodiyotdagi o‘rnini aniq ko‘rsatib beradi. Investitsiyalar orqali iqtisodiy va intellektual resurslar samarali yo‘naltiriladi, bu esa iqtisodiy o‘sish va barqaror rivojlanishga zamin yaratadi.

Professor D.G‘.G‘ozibekov investitsiyalar bir iqtisodiyot sub’ekti kapitalini o‘zga iqtisodiyotga muayyan muddatga bog‘lash bo‘lib, ichki investitsiyalardan risklar kengligi bilan farqlangan holda, huquqiy sharoitlarning, investitsiya muhitining o‘zgarishi bilan tavsiflanadi va natijada mamlakatlar va mintaqalar bo‘ylab kapital ko‘chishi yuz beradi”[11] deb ta’rif bergan. Fikrimizcha, ushbu ta’rif investitsiyalarning nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy, huquqiy va mintaqaviy aspektlarini ham qamrab oladi. Shu bilan birga, bu ta’rif global investitsiyalarni tushunishda muhim ahamiyatga ega, chunki u kapital harakatining o‘ziga xos xususiyatlarini va investitsiyalarning xavf-xatarlarini yaxshi aks ettiradi.

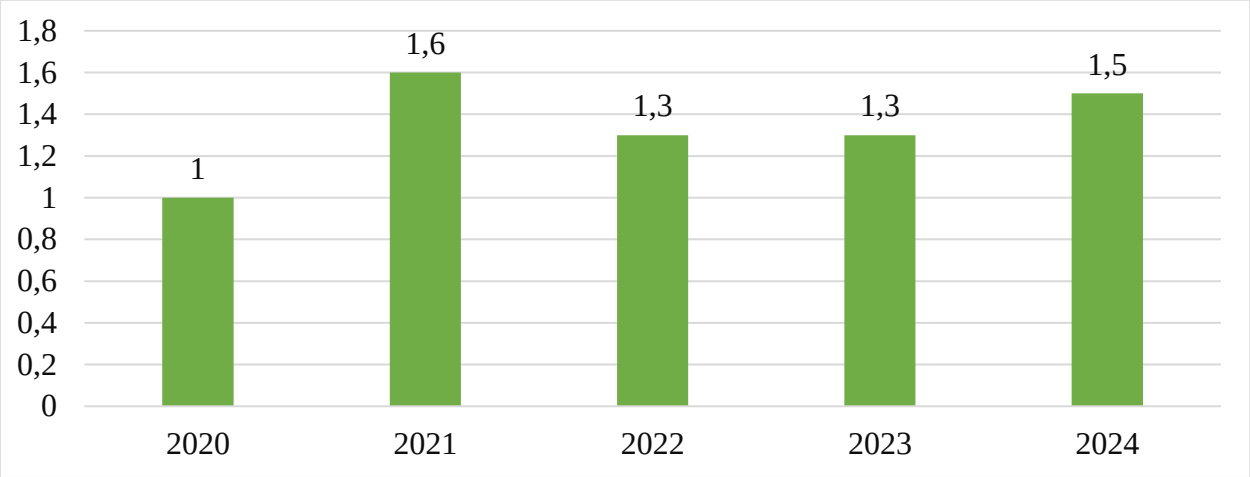
Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur maqolada tizimli tahlil, induksiya va deduksiya, statistik tahlil hamda analiz va sintez usullaridan foydalangan.

Tahlil va natijalar.

Jahonda xorijiy kapitalni jalb etish bo‘yicha mamlakatlararo keskin raqobat tobora kuchayib bormoqda. Xorijiy investitsiyalar hajmini oshirish, uning sifatini yaxshilash hamda investorlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida rivojlangan davlatlarda investitsion muhit jozibadorligini ta’minlovchi innovatsion instrumentlar doimiy ravishda takomillashtirib borilmoqda. Bu jarayonda soliq imtiyozlari, erkin iqtisodiy zonalar, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari hamda raqamli investitsiya platformalari kabi zamonaviy vositalar keng qo‘llanilmoqda.

So‘nggi yillarda yuz bergan global moliyaviy inqiroz esa nafaqat iqtisodiyot barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi, balki aholining ijtimoiy tabaqalanishini ham keskin kuchaytirdi. Ishsizlik darajasining ortishi, aholining real daromadlari pasayishi hamda tovar va xizmatlarga bo‘lgan talabning qisqarishi natijasida xalqaro kapital oqimlari ham sezilarli darajada o‘zgarishga uchradi. Buning oqibatida mamlakatlar o‘rtasidagi “suzib yuruvchi” xorijiy investitsiyalar harakati sekinlashib, global investitsion muhitning beqarorlashuviga olib keldi.

2-rasm. 2020-2024-yillarda dunyo mamlakatlariga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi, trln. AQSH dollari[176]

2020-2024-yillarda dunyoga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi global iqtisodiy jarayonlardagi o‘zgarishlarni yaqqol aks ettirdi. 2020 yilda pandemiya ta’sirida investitsiyalar sezilarli darajada kamaydi, ammo 2021 yilda investitsiyalar hajmi sezilarli darajada oshib, global iqtisodiyotning inqirozdan chiqish jarayoni tezlashtirdi. Keyingi ikki yil 2022-2023 yillarda investitsiyalar hajmi barqaror, ammo o‘sish sekinlashgan holatda davom etgan. 2024 yilda esa iqtisodiy sharoitlar yaxshilanganligi sababli investitsiyalar hajmi ko’tarilish tendensiyasi kuzatilgan. Umuman olganda, bu davr global iqtisodiyotning inqirozdan tiklanishi va yangi imkoniyatlar izlash jarayonini ko‘rsatadi, biroq siyosiy va iqtisodiy noaniqliklar hali ham investitsiyalar o‘sish sur’atiga ta’sir qilmoqda.

Asosiy kapitalga investitsiyalar iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Moliyalashtirish manbalari va shakllari esa ushbu jarayonning samaradorligini belgilaydi. So‘nggi yillarda global va mahalliy bozorlarda moliyalashtirish imkoniyatlari o‘zgarib, innovatsion moliyaviy vositalar va davlat tomonidan imtiyozlar berish tizmi kengaydi. Shu bilan birga, asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirishning joriy holati va so‘nggi tendensiyalar batafsil ko‘rib chiqamiz.

2024-yilda iqtisodiyotida asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi sezilarli darajada oshib, 493,7 trln so‘mni tashkil etdi (o‘sish – 127,6 %). Bu mamlakatda investitsion faollik va iqtisodiy

[176] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika qo’mitasi. Rasmiy statistik ma’lumotlar to‘plami. — Toshkent, 2025. ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

o‘sish sur’atlarining yuqoriligini ko‘rsatadi. Asosiy o‘sish xorijiy investitsiyalar hisobidan ta’minlandi ayniqsa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy sarmoyalar (152,0 %) va kafolatlanmagan xorijiy kreditlar (166,2 %) eng faol manbalar bo‘ldi. Bu O‘zbekistonga bo‘lgan xalqaro ishonchning ortganidan dalolat beradi. Biroq ichki manbalar korxona mablag‘lari, tijorat banklari kreditlari va budjet mablag‘lari bo‘yicha o‘sish sur’atlari past bo‘lib, bu ichki moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi. Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi hisobidan sarmoyalar keskin oshgani (157,1 %) davlat tomonidan yirik strategik loyihalarga e’tibor kuchayganini bildiradi.

1-jadval

Moliyalashtirish manbalari bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi va o‘sish sur’ati (2024 yilning yanvar-dekabr oylari uchun)[177]

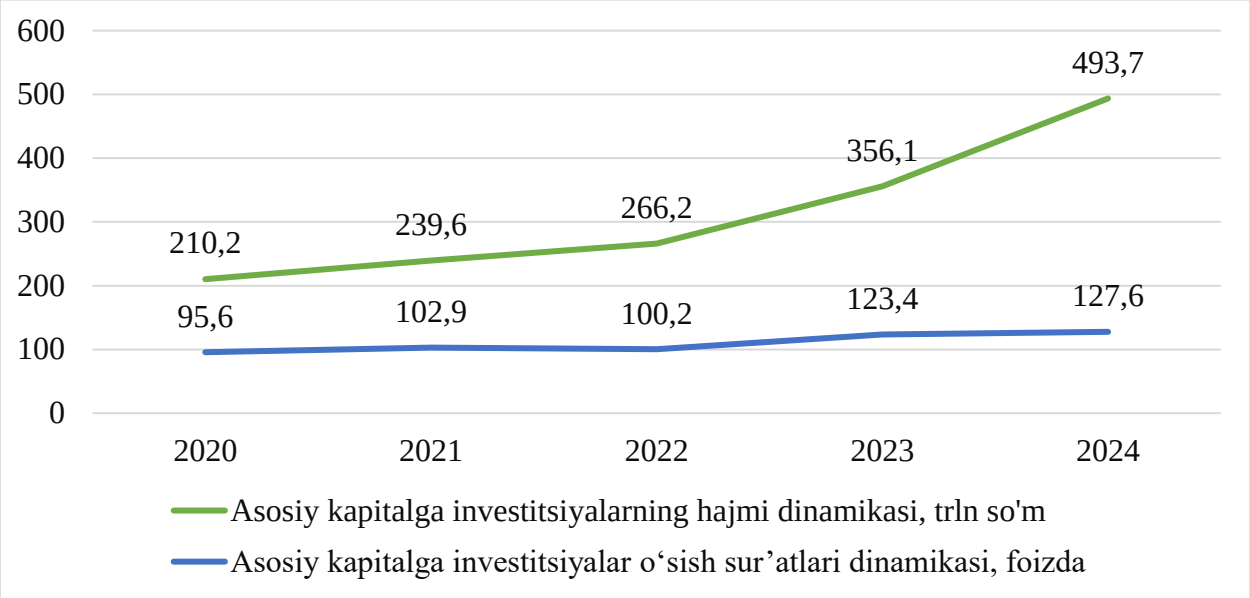
Ko’rsatkichlar	Hajmi	Foizda	Ko’rsatkichlar	Hajmi	Foizda
Jami asosiy kapitalga investitsiyalar hisobidan	493,7 trln so‘m	127,6 %	To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hisobidan	150,5 trln so‘m	152,0 %
Kafolatlanmagan va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar hisobidan	159,6 trln so‘m	166,2 %	Korxona mablag‘i hisobidan	87,0 trln so‘m	96,3 %
Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari hisobidan	12,7 trln so‘m	86,5 %	Aholi mablag‘lari hisobidan	32,0 trln so‘m	98,7 %
O‘z.R. kafolati ostida xorijiy kreditlar hisobidan	23,6 trln so‘m	97,4 %	Respublika budjeti hisobidan	22,8 trln so‘m	90,3 %
Suv ta’minoti va kanalizatsiya tizimlarini rivojlantirish jamg‘armasi hisobidan	1,9 trln so‘m	79,9 %	Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi hisobidan	3,6 trln so‘m	157,1 %

Umuman olganda, 2024-yilda O‘zbekiston iqtisodiyotining investitsion jozibadorligi oshgan, xorijiy sarmoyalar oqimi kuchaygan, biroq ichki moliyaviy resurslar faolligini oshirish hali ham dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

So‘nggi besh yildagi asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi dinamikasi shuni ko‘rsatmoqdaki, u deyarli 2,3 martaga ko‘payib, o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lmoqda. So‘nggi besh yil ichida o‘sish sur’atlarini ko‘radigan bo‘lsak, ular o‘sib borish tendensiyasiga ega: 2021-2022 yilllarda 102,9-100,2 % o‘sish kuzatilgan bo‘lsa, so‘nggi ikki yilda yuqori o‘sish sur’atlari – 123,4 va 127,6 % kuzatilmoqda.

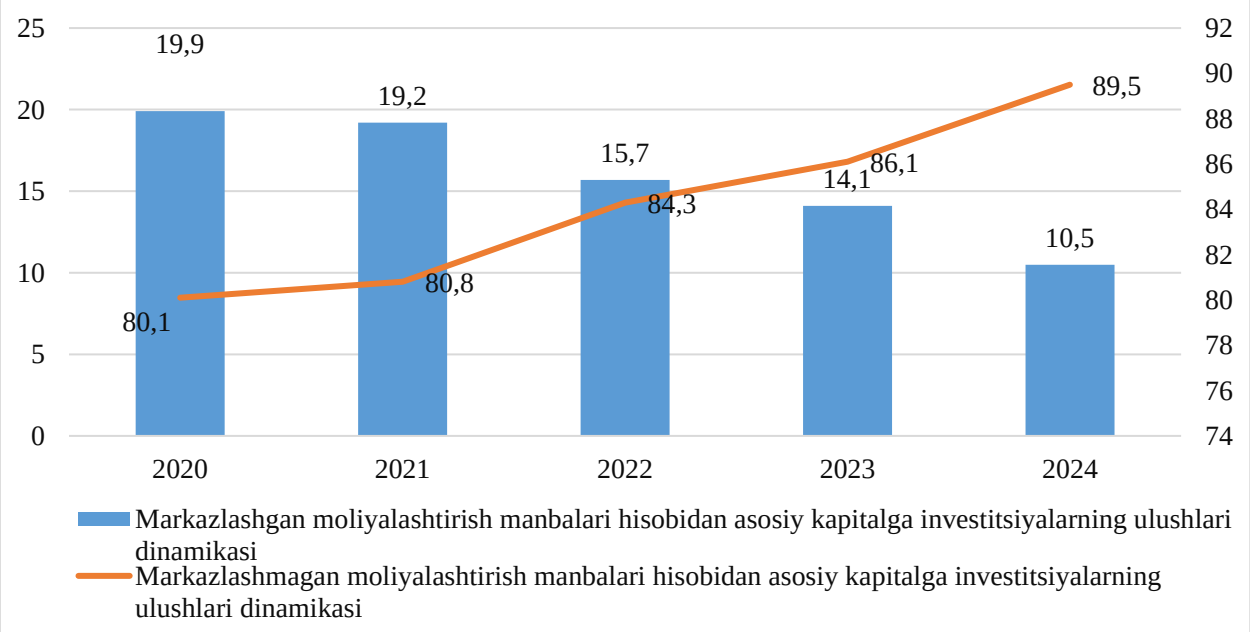
Rasm ma’lumotlariga ko‘ra, 2020-2024-yillar oralig‘ida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi doimiy o‘sish tendensiyasini namoyon qilgan. 2020-yilda investitsiyalar hajmi 210,2 trln so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib bu ko‘rsatkich 493,7 trln so‘mga yetgan. Bu davr mobaynida hajm 2,3 baravar oshganini anglatadi. O‘sish sur’atlari esa 2020–2022-yillarda nisbatan past (95,6–100,2 %) bo‘lgan, ammo 2023–2024-yillarda keskin oshib, mos ravishda 123,4 % va 127,6 %ni tashkil etgan.

[177] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika qo’mitasi. Rasmiy statistik ma’lumotlar to‘plami. — Toshkent, 2025. ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

3-rasm. Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar dinamikasi[178]

Oxirgi 5 yilga nazar tashlasak, markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan o‘zlashtirilayotgan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushi kamayib borayotganini ko‘rish mumkin. 2024 yil O‘zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar hisobidan 23,6 trln so‘m investitsiyalar o‘zlashtirilib, 2023 yilga nisbatan 97,4 foizini tashkil etdi. Ularning jami hajmidagi ulushi 4,8 foiz darajasida qayd etildi.

4-rasm. Markazlashgan va markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushlari dinamikasi, foizda[179]

Markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan o‘zlashtirilgan investitsiyalarning ulushi oxirgi 5 yilda o‘sib borish tendensiyasiga ega bo‘lib, 2020 yildagi 80,1 foiz ulushdan 2024 yilga kelib 89,5 foizga yetdi. 2024 yilning korxona va tashkilotlarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar 87,0 trln so‘m yoki jami investitsiyalarning 17,6 foizini tashkil etadi.

[178] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika qo’mitasi. Rasmiy statistik ma’lumotlar to‘plami. — Toshkent, 2025. ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.
[179] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika qo’mitasi. Rasmiy statistik ma’lumotlar to‘plami. — Toshkent, 2025. ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

2023-2025-yillarda mamlakatimizda jami 1214970 mlrd so‘mlik kapital qo‘yilmalar o‘zlashtirilishi rejalashtirilgan bo‘lib, ularning ichida markazlashgan investitsiyalar 193 587 mlrd so‘mni, markazlashmagan investitsiyalar esa 1021383 mlrd so‘mni tashkil etadi. Bu esa iqtisodiy rivojlanishda xususiy sektor va xorijiy investitsiyalarning o‘rni tobora ortib borayotganini ko‘rsatadi.

2-jadval

2023-2025-yillarda markazlashgan va markazlashmagan investitsiyalarni o‘zlashtirishning yig‘ma maqsadli ko‘rsatkichlari[180] mlrd so‘m

Moliyalashtirish manbalari	2023-2025-yillarda jami	shundan: 2023-yil	2024-yil	2025-yil
Jami kapital qo‘yilmalar	**1 214 970**	**352 717**	**403 038**	**459 215**
shu jumladan:				
Markazlashgan investitsiyalar:	**193 587**	**55 538**	**65 622**	**72 428**
Budjet mablag‘lari	83 360	25 886	28 074	29 400
Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘lari	11 170	3 171	3 454	4 545
mln. AQSH dollarida	*873*	*267*	*271*	*335*
Davlat kafolati ostidagi xorijiy kreditlar	99 057	26 481	34 094	38 483
mln. AQSH dollarida	*7 737*	*2 225*	*2 675*	*2 837*
Markazlashmagan investitsiyalar:	**1 021 383**	**297 179**	**337 416**	**386 788**
Korxonalar mablag‘lari	326 814	93 930	107 534	125 350
Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari	197 010	57 696	64 782	74 532
To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiya va kreditlar	401 466	116 193	133 200	152 073
mln. AQSH dollarida	*31 425*	*9 764*	*10 452*	*11 209*
Aholi mablag‘lari	96 093	29 360	31 900	34 833

Markazlashgan manbalar tarkibida davlat budjeti, Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi hamda davlat kafolati ostidagi xorijiy kreditlar muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, budjet mablag‘lari 2023-yildan 2025-yilgacha 25 886 mlrd so‘mdan 29 400 mlrd so‘mgacha oshgan. Markazlashmagan investitsiyalar ichida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar yetakchi o‘rinda bo‘lib, 2025-yilda 152 073 mlrd so‘mga yetadi. Korxonalar, tijorat banklari va aholi mablag‘lari ham sezilarli ulushga ega. Umuman olganda, bu davrda investitsiya siyosati iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va hududlararo muvozanatni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa.

Asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlash, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish hamda hududlarning investitsion jozibadorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, investitsiyalarni moliyalashtirishda tijorat banklari kreditlari, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari, korporativ obligatsiyalar, xorijiy investitsiyalar va lizing instrumentlaridan kompleks foydalanish investitsion faollikni sezilarli darajada oshirish imkonini beradi. Shuningdek, raqamli moliyalashtirish platformalarini joriy etish, investitsion risklarni sug‘urtalash tizimini kengaytirish hamda uzoq muddatli moliyaviy resurslar bazasini mustahkamlash asosiy kapitalga yo‘naltiriladigan investitsiyalar hajmini ko‘paytirishga xizmat

[180] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika qo’mitasi. Rasmiy statistik ma’lumotlar to‘plami. — Toshkent, 2025. ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

qiladi. Natijada ishlab chiqarish samaradorligi oshib, yangi ish o‘rinlari yaratiladi, eksport salohiyati kengayadi va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi mustahkamlanadi. Shu bois, investitsiyalarni moliyalashtirish tizimini zamonaviy bozor mexanizmlari asosida diversifikatsiya qilish iqtisodiy taraqqiyotning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish salohiyatini oshirish, innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish hamda iqtisodiy o‘sish sur’atlarini barqarorlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. Tadqiqot natijalari asosida investitsiyalarni moliyalashtirishda tijorat banklari resurs bazasini uzoq muddatli manbalar hisobidan kengaytirish, korporativ obligatsiyalar bozorini rivojlantirish va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini institutsional jihatdan takomillashtirish zarurligi asoslandi.

Shuningdek, asosiy kapitalga yo‘naltiriladigan investitsiyalar samaradorligini oshirish maqsadida investitsion loyihalarni baholashda raqamli monitoring tizimlarini joriy etish, ESG tamoyillariga asoslangan moliyalashtirish instrumentlarini kengaytirish hamda hududlar kesimida tabaqalashtirilgan soliq va kredit imtiyozlarini qo‘llash taklif etiladi. Investitsion risklarni kamaytirish uchun kafillik fondlari va sug‘urta mexanizmlarini rivojlantirish, xorijiy investorlar uchun huquqiy kafolatlarni mustahkamlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur takliflarning amaliyotga joriy etilishi asosiy kapitalga investitsiyalar hajmini oshirish, ishlab chiqarish infratuzilmasini modernizatsiya qilish, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish hamda mamlakatning investitsion jozibadorligini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money. — London: Macmillan, 1936. — 472 p.
2. Alan Garber, “University Endowments and Investment Strategies”, Higher Education Economics Review, 2020.
3. Daniel Graves, “Investment Strategies for Economic Growth”, Economic Review, 2017.
4. Claudia Goldin, “Human Capital”, Handbook of Cliometrics, 2016.
5. Gita Gopinath, “Investment Cycles and Sovereign Debt Overhang”, Review of Economic Studies, 2009.
6. Lea Nagel, “Investment and Economic Growth”, Journal of Economic Perspectives, 2018.
7. Hassett, Kevin A. (1999). Tax Policy and Investment. Washington, D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research. ISBN: 9780844771071.
8. Robert Zochowski, “Socially Responsible Investment”, Journal of Sustainable Finance, 2019.
9. G‘ulomov S.S. Menejment va biznes asoslari. Darslik. – Toshkent.: “Mehnat”, 1997. – 245 b.
10. Haydarov N.H. “Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida korxonalar investitsion faoliyatidagi moliya-soliq munosabatlarini takomillashtirish masalalari” mavzusidagi i.f.d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati T:2003 y. 14-15 betlar.
11. G‘ozibekov D.G‘. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. Monografiya. – T.: Moliya, 2003. – B. 45.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika qo’mitasi. Rasmiy statistik ma’lumotlar to‘plami. — Toshkent, 2025.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

THE INSTITUTIONAL QUALITY AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT INFLOWS IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Rajabova Malika Nuriddin kizi
Student at Tashkent State University of Economics
E-mail:m.rajabova@tsue.uz
ORCID: 0009-0006-3817-7292

Abstract. *The paper examines how institutional quality is associated with foreign direct investment inflows of four Central Asian economies, including Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan and Kyrgyz Republic between 2000 and 2023. This study analyzes five government indicators such as: rule of law, regulatory quality, control of corruption, government effectiveness and political stability with panel data and random effects robust standard errors. The results show that government effectiveness has negative and significant impact on FDI inflows while GDP per capita has a strong positive impact. The other institutional indicators are not significant. The findings suggest that expanding market size through economic growth strategies should be a key focus for Central Asian policymakers to attract foreign investment.*

Keywords: *Institutional quality, FDI inflows, Central Asia, government effectiveness, GDP per capita.*

MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARIDA INSTITUTSIONAL SIFAT VA TO‘G‘RIDAN-TO‘G‘RI XORIJIY INVESTITSIYALAR OQIMI

Rajabova Malika Nuriddin qizi
Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti talabasi
E-mail:m.rajabova@tsue.uz
ORCID: 0009-0006-3817-7292

Annotatsiya. *Ushbu maqolada 2000-2023-yillar oralig‘ida Markaziy Osiyo mamlakatlari, xususan O’zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston iqtisodiyotida institutlar sifati va to’g‘ridan-to’g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi o’rtasidagi aloqalar o’rganiladi. Panel ma’lumotlari va tasodifiy ta’sirlar modeli yordamida beshta institutsional ko’rsatkichlar tahlil qilindi. Hukumat samaradorligi (government effectiveness) TXI oqimiga (FDI inflows) salbiy ta’sir ko’rsatsa, aholi jon boshiga YIM (GDP per capita) bu oqimga ijobiy ta’sir ko’rsatishi kuzatildi. Boshqa tanlangan ko’rsatkichlar, qonun ustuvorligi (rule of law), tartibga solish sifati (regulatory quality), korrupsiyaga qarshi kurash (corruption control) va siyosiy barqarorlik (political stability) kabilar statistik ahamiyatga ega emasligi ma’lum bo’ldi. Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyoda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun bozorni iqtisodiy o’sish orqali kengaytirish zarur.*

Kalit so’zlar: *institutlar sifati, TXI oqimi, Markaziy Osiyo, hukumat samaradorligi, aholi jon boshiga YIM*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ КАЧЕСТВО И ПРИТОК ПРЯМЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Раджабова Малика Нуриддин кизи
Студент Ташкентского государственного экономического университета
E-mail:m.rajabova@tsue.uz
ORCID: 0009-0006-3817-7292

Аннотация. *В статье исследуется связь между качеством институтов и притоком прямых иностранных инвестиций в экономики Казахстана, Узбекистана, Таджикистана и Кыргызской Республики за 2000–2023 гг. С использованием панельных данных и модели со случайными эффектами анализируются пять институциональных показателей. Установлено, что эффективность правительства оказывает отрицательное значимое влияние на приток ПИИ, тогда как ВВП на душу населения — положительное. Остальные показатели незначимы. Результаты свидетельствуют о необходимости расширения рынка через экономический рост для привлечения иностранных инвестиций в Центральной Азии.*

Ключевые слова: *качество институтов, приток ПИИ, Центральная Азия, эффективность правительства, ВВП на душу населения.*

Introduction

Institutional quality has also become a determinant of FDI inflows into the emerging economies making it an important focus of research on Central Asian economies during the structural transformation. In the case of the emerging economies and transition countries, the capacity of the governance structures affects the confidence of the investors. The governance indicators such as regulatory quality and rule of law have a significant impact on the investment entering developing countries (Ashurov et al., 2020). This correlation has a significance in those countries that are interested in promoting the economic growth due to external capital flows.

The Central Asian countries have institutional reforms with different levels of effect since the beginning of the 2000s. Whereas other nations have a long way in ensuring that they have established business friendly situations, others are still faced with old-fashioned regulatory systems and political instability at regular intervals. There is available evidence that around 70 to 75 percent of all FDI in the Kazakhstan is disproportionately channeled at countries with stronger legal and administrative frameworks (Kasimov and Saydaliev, 2022), which implies that the institutional quality does have a significant influence on investment patterns.

Although there is an increasing role played by institutions in the attraction of foreign capital, Central Asia is not researched as other developing regions. The currently available studies represent short periods and give mostly descriptive reports of the governance conditions without conducting any serious empirical research (Saha et al., 2022). Discussing the cross-country disparity in FDI performance in the context of the Central Asian region, scholars often focus on geographical aspects of the matter, especially the landlocked region, and institutional divergence between the countries in question. The authors illustrate that the influence of institutional quality on FDI attraction is stronger in developed economies than in developing ones, which explains why the analysis should be region-specific and that different countries should not be considered the same in terms of the relationships (Sabir, Rafique and Abbas, 2019).

Literature review

The relationship between institutional quality and foreign direct investment is a topic that has received wide-ranging research but the results differ widely in different geographical settings and methods of research. The 20 African and Asian countries studied by Ashurov, et al., (2025) revealed that political stability and physical infrastructure are both important factors in determining FDI inflows. Their multivariate analysis showed that the negative effects of corruption perceptions and inflation rates didn’t have statistically significant effects with the other variables held constant. The result is opposite to the previous findings, which pointed at the deterrent influence of corruption on foreign investment (Wei, 2000), which indicates that the mechanism of influence of governance on FDI can be indirect or institutional-specific.

In the study, Saha (2022) assessed 28 low middle-income nations in six regions in 2002-2018 using system GMM estimation to overcome endogeneity issues. Their findings also pointed to the fact that control of corruption and quality of regulation improves FDI inflows, whereas the

stronger the rule of law and higher voice and accountability, the less foreign investment in these countries seemed to be. This finding suggests that institutional impacts are not consistent at different stages of development- a factor that applies to the middle-income economies of Central Asia.

A thorough examination of 59 developing and 89 developed nations in 1996-2016 by Sabir, Rafique and Abbas (2019) proved the existence of the positive impact of institutional quality on FDI regardless of the country group. Notably, they discovered that the coefficients of governance are significantly higher in the developed economies which suggests that the institutional quality is even more critical as a country advances on its development path. This observation has potential far reaching implications on the Central Asian countries, which are placed in the middle of the world development ranking.

Comparative analysis of all the five Central Asian countries was done by Soliev and Bakoev (2025) who investigated why certain countries can be successful in attracting FDI whereas others fail. In their analysis, they found that Kazakhstan is the country that is attracting the largest volumes of investments because of a large amount of oil and gas resources and the long-term economic reforms. Since 2017, Uzbekistan has seen fast growth in FDI and is especially in the manufacturing industries and services. Though it has a huge reserve of natural gas, Turkmenistan is still performing poorly because of its closed political society and little transparency. Kyrgyzstan and Tajikistan are constantly struggling against political instability, corruption and poor governance systems-systems that incur systematically against foreign investment.

The literature review shows that there are multiple patterns and inconsistencies. To begin with, a large number of research papers that study global samples often report considerable institutional impact (Sabir et al., 2019), whereas region-specific studies occasionally find no or contradictory results on specific dimensions of governance (Saha et al., 2022; Yang et al., 2025). These inconsistencies are probably influenced by the contextual issues, such as the level of development, past experiences, and measurement errors that make it difficult to compare studies across countries. Second, the research that is specific to Central Asia has significant gaps. The current literature does not involve a study of all five governance indicators at the same time in various countries of Central Asia in a longer time frame. Rustamov (2025) targets Uzbekistan in a short-term time span. Kuzakhmetova (2025) Ashurov et al. (2020) cover all five countries but stop in 2017. In addition, much of the literature focuses on the economic variables and does not pay much attention to the institutional aspects.

Theoretical framework

The Institutional Theory of North.

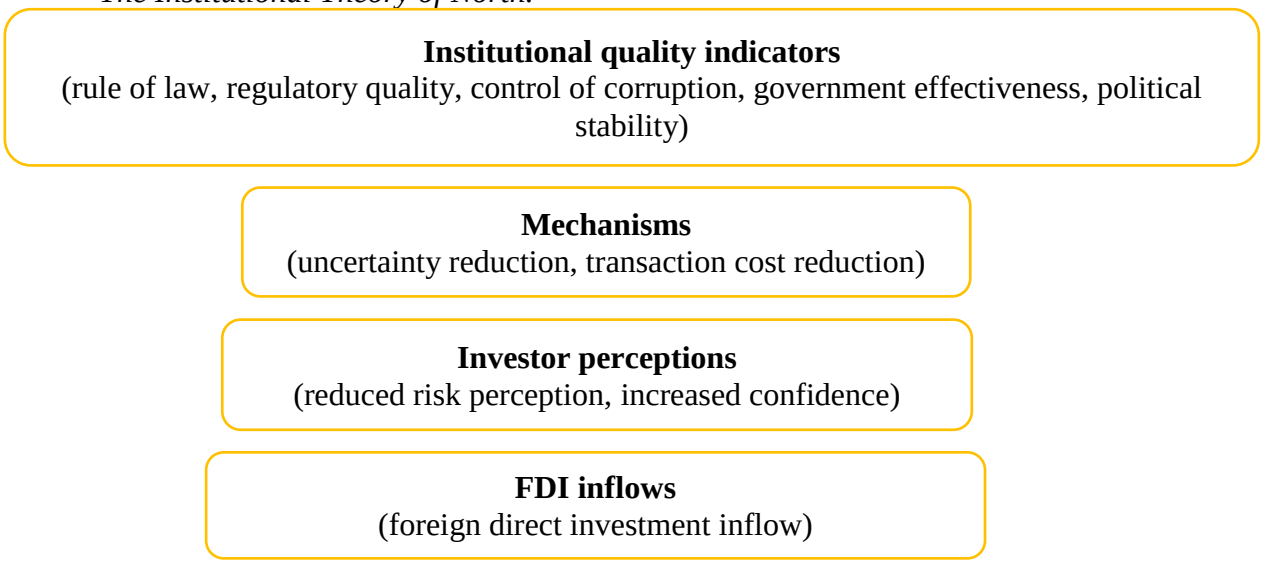

Figure 1: Theoretical framework of the study

This study is grounded in Douglass North's institutional theory (1990), which defines institutions as 'the rules of the game in society'—formal and informal constraints that structure human interaction and economic exchange. North argues that well-functioning institutions reduce uncertainty and transaction costs, thereby encouraging investment. Weak institutions, conversely, increase risks and discourage both domestic and foreign investment. This framework is particularly relevant to Central Asia, where countries are undergoing institutional transformation, and variation in reform paths provides natural experimental conditions for examining how institutional differences affect FDI outcomes.

Using the institutional theory of Douglass North in the context of Central Asia, a clear logical relationship can be identified between institutional quality and foreign direct investment (FDI) inflows. According to North, institutions represent the "rules of the game" in society, shaping economic interactions, reducing uncertainty, and determining transaction costs for economic actors. In transitional and developing economies such as those of Central Asia, institutional effectiveness becomes one of the most decisive factors influencing investor behavior.

The quality of institutions — particularly the rule of law, regulatory quality, corruption control, government effectiveness, and political stability — directly influences the level of uncertainty faced by foreign investors. In many Central Asian countries, weak judicial independence, inconsistent regulatory enforcement, bureaucratic inefficiencies, and corruption create unpredictable business environments. Such institutional weaknesses increase transaction costs because investors must spend additional resources on legal protection, administrative procedures, informal payments, and risk management. Conversely, when governments strengthen legal frameworks, improve transparency, and ensure political stability, the investment environment becomes more predictable and secure.

Assuming that North is correct in his theory in the Central Asian context, there are a number of things that can be expected. Those countries that have stronger indicators of institutional quality should be able to attract more volumes of foreign direct investment than those with weaker institutions. Of the five governance dimensions, the ones that have the most direct influence on investor protection and business facilitation including rule of law and regulatory quality could have more impact than the others. Moreover, institutional quality and FDI relationship can have different impacts in different countries because of dissimilarity in reform implementation and organization of economies.

Empirical models

Based on the theoritical framework of North's institutional theory, this study specifies the following panel data model to examine the relationship between institutional quality and FDI inflows in Central Asian 4 countries:

$$FDI_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 RL_{i,t} + \beta_2 RQ_{i,t} + \beta_3 CC_{i,t} + \beta_4 GE_{i,t} + \beta_5 PS_{i,t} + \beta_6 GDPPC_{i,t} + \beta_7 GDPG_{i,t} + \beta_8 TO_{i,t} + \mu_{i,t} \quad (2)$$

Where:

i = country (Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyz Republic)

t = year (2000-2023)

μ_i = country-specific effects

This study provides the panel data of four Central Asian nations, Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan and Kyrgyz Republic between 2000 and 2023. The dependent variable is FDI inflows in current USD. There are five institutional quality indicators of the Worldwide Governance Indicators (WGI) that are used as independent variables: rule of law, regulatory quality, control of corruption, government effectiveness, and political stability. GDP per capita (constants 2015 USD), GDP growth rate (annual percentage), and trade (per cent of GDP) are control variables. FDI and economic variables data is gathered on World Development Indicators (WDI, 2024). Worldwide Governance Indicators (WGI, 2024) are the sources of institutional data. The time frame 2000-2023 is selected due to the availability of data on all countries, Table 1 shows the

description of the variables, their definitions, and sources of data.

Table 1:

Description of the variables

Variables	Description of Variables	Sources
Foreign direct investment inflows (FDI)	It reflects the volume of international capital entering the domestic economy.	WDI (2024)
GDP per capita (GDPPC)	Gross domestic product divided by mid-year population, expressed in constant 2015 US dollars. Serves as a measure of market size and development level.	WDI (2024)
GDP Growth (GDPG)	Annual percentage growth rate of GDP at market prices based on constant local currency.	WDI (2024)
Trade opennes (TO)	Sum of exports and imports of goods and services divided by GDP, expressed as a percentage. Reflects the degree of international economic integration.	WDI (2024)
Rule of law (RL)	Perceptions of contract enforcement, property rights protection, and court system reliability	WGI (2024)
Regulatory quality (RQ)	Perceptions of government capacity to formulate and implement sound policies that promote private sector development	WGI (2024)
Control of corruption (CC)	Perceptions of the extent to which public power is exercised for private gain.	WGI (2024)
Government effectiveness (GE)	Perceptions of public service quality, civil service independence, and policy implementation creadibility.	WGI (2024)
Political stability (PS)	Perceptions of likelihood that government will be destabilized by unconstitutional or violent means.	WGI (2024)

Source: Developed by the author

In order to analyze the correlation between the institutional quality and inflow of FDI, we are utilizing panel data estimation methods.

Our model is estimated by first estimating the model with pooled ordinary least squares (OLS). Nevertheless, pooled OLS can give biased estimates in case there are country-differences effects. Second, we use Hausman test to find out the model to use (fixed effects or random effects). The null hypothesis is that the random effects are efficient and consistent. When the p-value is lower than 0.05, then we reject the null and adopt fixed effects. Third, we used modified Wald test to check heteroskedasticity and Wooldridge test to find autocorrelation. Fourth, as a robustness measure, we estimate the model with System Generalized Method of Moments (GMM) to overcome the endogeneity issues. In this method, lagged values of the independent variables are the instruments and the dynamic character of FDI flows is taken into consideration. All estimations are made with the help of STATA 15 that has strong standard errors, grouped on the country level to provide a good inference.

Results and discussion

Table 2 displays the descriptive statistics of all the variables applied in the analysis between the years 2000 and 2023 in four Central Asian countries (Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, and Kyrgyzstan). The average FDI inflow stands at about 2.19 billion with a considerable difference in countries and the years with a minimum of -402 million (individuating in the form of divestment) up to 17.2 billion. The indicators of institutional quality are all negative on the average

describing the character of transition nature of these economies. Rule of law is -1.064, regulatory quality is -0.792, control of corruption is -1.078, government effectiveness is -0.737 and the political stability is -0.601. The average GDP per capita is 3,218, though there is a significant variation of between 7.77 and 11,453, which indicates that there is a great disparity in development among the region. The average growth rates of GDP are 6.07 and 84.43 of openness in trade.

Table 2:

Descriptive statistics.

Variable	Obs	Mean	Std.Dev.	Min	Max
FDI	96	2.19e+09	3.87e+09	-4.02e+08	1.72e+10
RL	96	-1.063854	.2644612	-1.48	-.45
RQ	96	-.7916667	.5472047	-2.24	.15
CC	96	-1.078125	.2504031	-1.43	-.19
GE	96	-.7370833	.3470202	-1.24	.15
PS	96	-.600625	.5561405	-1.96	.78
GDPPC	96	3218.216	3444.988	7.77	11453.4
GDPG	96	6.07125	3.196579	-7.15	13.5
TO	96	84.4276	32.0167	29.19	175.35

Source: Developed by Author

The correlation table of all the variables is presented in Table 3. FDI inflows exhibit positive and significant correlations with all indicators of institutional quality, that is, rule of law ($r = 0.56$, $p < 0.01$), regulatory quality ($r = 0.44$, $p < 0.01$), control of corruption ($r = 0.42$, $p < 0.01$), government effectiveness ($r = 0.50$, $p < 0.01$), and political stability ($r = 0.60$, p under 0.01). There is also a high positive correlation between FDI and GDP per capita ($r = 0.78$, $p < 0.01$). All the institutional indicators are very much correlated with each other with the correlation coefficients being between 0.36 to 0.84 that is natural because they represent various aspects of governance.

Table 3: Correlation matrix.

	FDI	RL	RQ	CC	GE	PS	GDPPC	GDPG	TO
FDI	1.00								
RL	0.56*	1.00							
	0.00								
RQ	0.44*	0.73*	1.00						
	0.00	0.00							
CC	0.42*	0.80*	0.55*	1.00					
	0.00	0.00	0.00						
GE	0.50*	0.84*	0.69*	0.73*	1.00				
	0.00	0.00	0.00	0.00					
PS	0.60*	0.53*	0.53*	0.36*	0.59*	1.00			
	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00				
GDPPC	0.78*	0.77*	0.57*	0.74*	0.76*	0.66*	1.00		
	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00			
GDPG	-0.16	-0.37*	-0.30*	-0.31*	-0.38*	-0.06	-0.17	1.00	
	0.12	0.00	0.00	0.00	0.00	0.59	0.09		
TO	-0.18	-0.21*	0.24*	-0.21*	-0.32*	-0.27*	-0.33*	0.19	1.00
	0.07	0.04	0.02	0.04	0.00	0.01	0.00	0.07	

Source: Developed by Author

The Hausman test as indicated in Table 4 has a chi-square value of 2.93 with a p-value of 0.4021 and this is significantly higher than the normal significance level of 0.05. Thus, we do not

reject the null hypothesis which means that random effects model is more suitable and effective in our analysis.

Table 4:

Hausman Test Results	
Chi-square test value	2.93
Prob > chi2	0.4021

Source: Developed by Author

Multicollinearity (VIF test): The VIF test was used to check for multicollinearity between variables. The average VIF value was 3.83, which is less than 10. Therefore, there is no problem of multicollinearity between variables.

Heteroskedasticity test (Breusch-Pagan LM): The Breusch-Pagan LM test was performed to check for heteroskedasticity in the model. According to the test result, chibar2 = 0.00 and p-value = 1.0000. This indicates that there is no problem of heteroskedasticity in the model. Autocorrelation test (Wooldridge): The Wooldridge test was used to test for autocorrelation in the panel data. The test result is F = 5.06 and p = 0.027. The p-value is less than 0.05, so the model has an autocorrelation problem. Robust standard errors were used to address this problem.

Table 5 presents the main regression results with random effects model with robust standard errors to correct for the autocorrelation identified in diagnostic tests. The R-squared value of 0.717 indicates that the model explains approximately 71.7% of the variance in FDI inflows to Central Asian countries, demonstrating a strong explanatory power.

Table 5:

Regression results of the random effect model

Variables	**Coefficient**
RL	3.42e+09
RQ	-9.51e+08
CC	-6.16e+09
GE	-2.44e+09**
PS	1.06e+09
GDPPC	1208294**
GDPG	-1.92e+08
TO	2.05e+07
Observations	96
R2	0.717

*Note: *, **, and *** indicate significance at the 10%, 5%, and 1% levels respectively. Coefficients in bold are statistically significant*

Source: Developed by Author

The result of the regression demonstrates that there are a number of significant findings with respect to the determinants of FDI inflows in Central Asia. There is a negative and statistically significant coefficient between the government Effectiveness and the inflows of FDI (-2.44e+09, $p < 0.01$), which means that an increase of one unit in the government Effectiveness leads to the reduction of inflows of FDI by the amount of about 2.44 billion. This opposite of the expected outcome indicates that increased institutional quality as reflected in an efficient government might not be a reliable recipient of foreign investment in the Central Asia. The impact of GDP per Capita is significant with the value of 1,208,294 positive and significant ($p < 0.01$), which proves that bigger markets have more foreign investment. The one dollar rises in the GDP per capita would rise about 1.21 million of the FDI inflows. This observation is compatible with market-seeking FDI theory and in line with existing literature in the region (Ashurov et al., 2020; Kasimov and Saydaliev, 2022), which supports the significance of the economic fundamentals in attracting foreign investment.

The findings of the GMM (table 6) support the changes in the nature of FDI flows and the lagged dependent variable determines the positive implication of the coefficient (0.737, $p < 0.01$). The trade openness is negative and statistically significant (-4.80e+07, $p < 0.05$), which indicates that increased trade openness is not necessarily an attraction to FDI. This would be a sign that foreign investors in Central Asia are more inclined towards serving the domestic markets and not the region as an export platform. The instrument set is validated using the Arellano-Bond test of AR (2) ($p = 0.282$) and the Hansen test of overidentifying restrictions ($p = 1.000$), which prove that the GMM specification is suitable.

Table 6

GMM results

Variables	Coefficient
FDI	0.737**
GDPPC	100,728
GDPG	7.81e+08
TO	-4.80e+07*
AR(2) test p-value	0.282
Hansen test p-value	1.000
Observations	92

*Note: *, **, and *** indicate significance at the 10%, 5%, and 1% levels respectively.

Source: Developed by Author

Conclusion

This paper examined the connection between institutional quality and foreign direct investment inflows in four Central Asian economies (Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan and Kyrgyz Republic) between the years 2000 and 2023 through the use of panel data analysis. The Hausman test was used to establish that it is the random effects model that should be used. It was found that there were no problems with multicollinearity and heteroskedasticity, whereas on the other hand, diagnostic tests detected autocorrelation and fixed it with robust standard errors. In the regression of random effects model with robust standard errors (R2 = 0.717) have two significant findings. To begin with, government effectiveness affects FDI inflows negatively and statistically significantly, which is that as government effectiveness improves the foreign investment reduces. Second, GDP per capita has a positive and significant effect, and it proves that bigger markets receive greater foreign investment. Other institutional indicators such as rule of law, quality of regulations, control of corruption, and political stability were not significant. Robustness tests with System GMM exposed that trade openness was found to have a negative impact on FDI within the region. This study has an implication of importance to the policy makers of Central Asian countries that want to attract more foreign investment. The policy makers must focus on the economic fundamentals especially those policies that enhance GDP growth to get FDI inflows. The high positive influence of GDP per capita indicates that general economic development is the reliable way to foreign investment. The governments must be interested in sustainable economic growth policies that would enlarge the market and raise the amount of per capita income.

References:

1. Acheampong, A. O., & Opoku, E. E. O. (2025). Democracy, Human Capital, and Foreign Direct Investment: Evidence From Developing Economies. Economics and Politics, 37(3), 1123–1144. https://doi.org/10.1111/ecpo.70004

2. Ahmed, Y. A., & Ibrahim, R. R. (2019). The Impact of FDI Inflows and Outflows on Economic Growth: An Empirical Study of some Developed and Developing Countries. Journal of University of Raparin, 6(1), 129–157. https://doi.org/10.26750/vol(6).no(1).paper9

3. Hoang, A. le, & Kim, T. (2021). The Impact of Institutional Quality on FDI Inflows: The Evidence from Capital Outflow of Asian Economies*. Journal of Asian Finance, 8(8), 335–0343. https://doi.org/10.13106/jafeb.2021.vol8.no8.0335

4. Ashurov, S., Abdullah Othman, A. H., Rosman, R. bin, & Haron, R. bin. (2020). The determinants of foreign direct investment in Central Asian region: A case study of Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan (A quantitative analysis using GMM). Russian Journal of Economics, 6(2), 162–176. https://doi.org/10.32609/J.RUJE.6.48556

5. Ramazon, A., Ugli, T., Komaliddin, Y., & Ugli, B. (2025). DETERMINANTS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT: A PANEL REGRESSION ANALYSIS OF INSTITUTIONAL, ECONOMIC, AND INFRASTRUCTURE FACTORS. 3(6).

6. Dorożyński, T., Dobrowolska, B., & Kuna-Marszałek, A. (2019). Institutional quality as a determinant of FDI inflow: the case of Central and Eastern European countries. In Volume XII • Issue (Vol. 36).

7. Dorożyński, T., Dobrowołska, B., & Kuna-Marszałek, A. (2020). Institutional quality in central and East European countries and its impact on FDI inflow. Entrepreneurial Business and Economics Review, 8(1), 91–110. https://doi.org/10.15678/EBER.2020.080105

8. Yang, J., & Memon, A. (2025). DETERMINANTS OF EUROPEAN UNION FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN CENTRAL ASIA. https://jcas-journal.com

9. Kasimov, I., & Saydaliev, H. B. (2022). Unveiling the Determinants of Foreign Direct Investment and Economic Growth in Central Asia. European Journal of Business and Management Research, 7(6), 108–114. https://doi.org/10.24018/ejbmr.2022.7.6.1518

10. Kuzakhmetova, L. (n.d.). The role of macroeconomic factors in enhancing foreign direct investment: Cases of Kazakhstan and Uzbekistan. https://iessociety.org/

11. Saha, S., Sadekin, M. N., & Saha, S. K. (2022). Effects of institutional quality on foreign direct investment inflow in lower-middle income countries. Heliyon, 8(10). https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e10828

12. Sabir, S., Rafique, A., & Abbas, K. (2019). Institutions and FDI: evidence from developed and developing countries. Financial Innovation, 5(1). https://doi.org/10.1186/s40854-019-0123-7

13. Oybek, S., Ogli, M., & -Kazakhstan, T. (n.d.). SYNAPSES: Insights Across the Disciplines Volume 2, Issue 5 16 Synapses: Insights Across the Disciplines COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FACTORS ATTRACTING FDI: THE EXPERIENCE OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES.

14. Yang, J., & Memon, A. (2025). DETERMINANTS OF EUROPEAN UNION FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN CENTRAL ASIA. https://jcas-journal.com

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

LIKVIDLIKNI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY USULLARI VA INFLYATSION JARAYONLAR

Saidov Sardorbek Iskandarbekovich

Ipotekabank ATIB
Farg‘ona hududiy filiali boshqaruvchi o‘rinbosari,
Chakana, o‘rta va kichik biznes departmenti boshlig‘i

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot zamonaviy likvidlikni boshqarish usullarining inflyatsion jarayonlarga ta’sirini empirik va nazariy jihatdan kompleks o‘rganadi. Tadqiqot maqsadi-2010-2025 yillar davomida O‘zbekiston bank-moliya tizimida likvidlikni boshqarish mexanizmlari samaradorligini baholash va ularning inflyatsiya dinamikasi bilan statistik bog‘liqligini aniqlashdan iborat. Metodologiya jihatidan OLS regressiya, VAR (Vector Autoregression) va ARDL (Autoregressive Distributed Lag) modellari, panel ma’lumotlar tahlili, vaqt qatorlari tahlili hamda komparativ institutsional tahlil qo‘llanilib, ma’lumotlar Markaziy bank, IMF, World Development Indicators va BIS bazalaridan olingan (N=60 choraklik kuzatuv). Empirik natijalar shuni ko‘rsatdiki: pul massasi M2 ning YaIMga nisbati inflyatsiyaga eng kuchli musbat ta’sir ko‘rsatadi (β=0.534, p<0.001); markaziy bank foiz stavkasining oshirilishi inflyatsiyani samarali cheklaydi (β=−0.421, p<0.001); majburiy zaxiralar normasining 1 pp oshirilishi inflyatsiyani o‘rtacha 0.312 pp ga pasaytiradi; bank tizimi likvidligi esa inflyatsiya bilan musbat korrelyatsiya (r=0.617) ko‘rsatadi. Ilmiy yangilik sifatida O‘zbekiston uchun monetar likvidlik-inflyatsiya transmissiya modeli (MLITM) ishlab chiqilgan bo‘lib, u ochiq bozor operatsiyalari, majburiy zaxiralar va foiz stavkasi vositalarining integratsiyalashgan ta’sirini miqdoriy baholaydi. Amaliy ahamiyati-Markaziy bank va moliyaviy tartibga solish organlari uchun inflyatsiyani 5% maqsadli darajada ushlab turish bo‘yicha 10 ta aniq siyosiy tavsiya ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *likvidlikni boshqarish; inflyatsion jarayonlar; monetar siyosat; markaziy bank; moliyaviy barqarorlik; pul taklifi; inflyatsion targetlash; bank likvidligi; monetar transmissiya; majburiy zaxiralar.*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ЛИКВИДНОСТЬЮ И ИНФЛАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

Саидов Сардорбек Искандарбекович

Заместитель управляющего
Ферганского территориального филиала АКИБ "Ипотекабанк,"
начальник Департамента розничного,
среднего и малого бизнеса

Аннотация. *Данное исследование комплексно изучает влияние современных методов управления ликвидностью на инфляционные процессы с эмпирической и теоретической точек зрения. Целью исследования является оценка эффективности механизмов управления ликвидностью в банковско-финансовой системе Узбекистана в 2010-2025 годах и определение их статистической взаимосвязи с динамикой инфляции. В методологическом аспекте использовались модели OLS-регрессии, VAR (Vector Autoregression) и ARDL (Autoregressive Distributed Lag), анализ панельных данных, анализ временных рядов и сравнительный институциональный анализ, данные получены из баз данных Центрального банка, МВФ, World Development Indicators и BIS (N=60 квартальное наблюдение). Эмпирические результаты показали, что: отношение денежной массы М2 к ВВП оказывает наиболее сильное положительное влияние на инфляцию (β=0.534, p<0.001); повышение процентной ставки центрального банка эффективно сдерживает инфляцию (β=−0.421, p<0.001); повышение нормы обязательных резервов на 1 pp снижает инфляцию*

в среднем на 0.312 pp; а ликвидность банковской системы демонстрирует положительную корреляцию с инфляцией (r=0.617). В качестве научной новизны была разработана модель трансмиссии монетарной ликвидности-инфляции (MLITM) для Узбекистана, которая количественно оценивает интегрированное влияние операций на открытом рынке, обязательных резервов и инструментов процентной ставки. Практическая значимость - разработаны 10 конкретных политических рекомендаций для Центрального банка и финансовых регуляторов по удержанию инфляции на целевом уровне 5%.

Ключевые слова: *управление ликвидностью; инфляционные процессы; монетарная политика; центральный банк; финансовая стабильность; денежная масса; инфляционное таргетирование; банковская ликвидность; монетарная трансмиссия; обязательные резервы.*

MODERN METHODS OF LIQUIDITY MANAGEMENT AND INFLATION PROCESSES

Saidov Sardorbek Iskandarbekovich

Deputy Manager of
the Fergana Regional Branch of
JSCB "Ipotekabank"
Head of the Retail, Small and Medium Business Department

Abstract. *This study comprehensively examines the impact of modern liquidity management methods on inflationary processes from both empirical and theoretical perspectives. The aim of the study is to evaluate the effectiveness of liquidity management mechanisms in the banking and financial system of Uzbekistan for 2010-2025 and to determine their statistical correlation with inflation dynamics. In terms of methodology, OLS regression, VAR (Vector Autoregression) and ARDL (Autoregressive Distributed Lag) models, panel data analysis, time series analysis, and comparative institutional analysis were used, and data were obtained from the databases of the Central Bank, IMF, World Development Indicators, and BIS (N=60 quarterly observations). Empirical results showed that: the ratio of the money supply M2 to GDP has the strongest positive effect on inflation ($\beta=0.534$, $p<0.001$); an increase in the central bank's interest rate effectively curbs inflation ($\beta=-0.421$, $p<0.001$); a 1 pp increase in the mandatory reserve requirement reduces inflation by an average of 0.312 pp; and the liquidity of the banking system shows a positive correlation with inflation ($r=0.617$). As a scientific innovation, a monetary liquidity-inflation transmission model (MLITM) has been developed for Uzbekistan, which quantifies the integrated impact of open market operations, mandatory reserves, and interest rate instruments. Practical significance: 10 specific policy recommendations have been developed for the Central Bank and financial regulators to maintain inflation at the target level of 5%.*

Keywords: *liquidity management; inflationary processes; monetary policy; central bank; financial stability; money supply; inflation targeting; bank liquidity; monetary transmission; mandatory reserves.*

Kirish

Zamonaviy global iqtisodiyotda likvidlikni boshqarish va inflyatsion jarayonlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik masalasi monetar siyosat nazariyasi va amaliyotining markaziy muammolaridan biriga aylangan. 2020-2024 yillar davomida COVID-19 pandemiyasi oqibatida amalga oshirilgan massiv molyaviy rag‘batlantirish paketlari, G20 mamlakatlarining pul massasini keskin kengaytirishi va 2022-2023 yillardagi global inflyatsiya to‘lqini markaziy banklarning likvidlik boshqaruvi siyosatini qayta ko‘rib chiqishga majbur qildi (IMF, 2023; BIS, 2022). AQSH Federal rezervi foiz stavkasini 2022-2023 yillarda 525 bazis punktga oshirdi, Yevropa Markaziy banki esa o‘z tarixidagi eng tezkor monetar cheklash siklini amalga oshirdi-bu holat likvidlik va inflyatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikning naqadar nozik ekanligini ko‘rsatdi (ECB, 2023; Federal Reserve, 2023).

O‘zbekiston uchun ushbu masala alohida ahamiyat kasb etadi. 2017-yildan beri amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar doirasida Markaziy bank inflyatsion targetlash rejimiga o‘tdi, valyuta liberalizatsiyasi amalga oshirildi va pul bozori tezkor rivojlanish bosqichiga kirdi. 2022 yil oxiridagi 12.3% inflyatsiya cho‘qqisidan 2024 yil oxiridagi 8.7% gacha pasayish-bu ijobiy tendensiya bo‘lsa-da, maqsadli 5% darajaga erishish uchun likvidlik boshqaruvining samaradorligini oshirish shart (O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2024). Banklar tizimidagi likvid resurslar oshib borishi, kredit faolligining o‘sishi va monetar transmissiya mexanizmining to‘liq ishlayotganligi to‘g‘risidagi savollar hali ham ochiq qolmoqda.

Tadqiqotning asosiy muammosi: O‘zbekiston sharoitida likvidlikni boshqarishning zamonaviy usullari inflyatsion jarayonlarni qanchalik samarali nazorat qilmoqda va qaysi vositalar optimal natija bermoqda? Quyidagi tadqiqot savollari belgilangan:

Bank tizimi likvidligi va inflyatsiya o‘rtasidagi statistik bog‘liqlik qanchalik kuchli va qaysi yo‘nalishda?

Pul massasi (M2), majburiy zaxiralar normasi va ochiq bozor operatsiyalarining inflyatsiyaga ta’siri qanday va u qancha vaqt davomida namoyon bo‘ladi?

Markaziy bank foiz stavkasining inflyatsiyani cheklashdagi samaradorligi xalqaro taqqoslama mamlakatlar bilan solishtirganda qanday?

Monetar transmissiya mexanizmining O‘zbekistonda ishlash tezligi va to‘liqligi qanday baholanadi?

Tadqiqot gipotezasi: Bank tizimidagi ortiqcha likvidlik inflyatsiyaga ijobiy va statistik jihatdan muhim ta’sir ko‘rsatadi; biroq foiz stavkasi va majburiy zaxiralar normasini kombinatsiyalashgan tarzda qo‘llash ushbu ta’sirni samarali cheklaydi va monetar transmissiya mexanizmi O‘zbekistonda 2-4 choraklik kechikish (lag) bilan ishlaydi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: (1) birinchi marta O‘zbekiston uchun monetar likvidlik-inflyatsiya transmissiya modeli (MLITM) ishlab chiqilgan; (2) 2010-2025 yillar panel va vaqt qatorlari ma’lumotlari asosida VAR va ARDL modellari orqali likvidlik-inflyatsiya aloqasining dinamik tuzilishi aniqlangan; (3) ochiq bozor operatsiyalari, majburiy zaxiralar va foiz stavkasining integratsiyalashgan ta’siri miqdoriy baholangan; (4) monetar transmissiya kechikish davri O‘zbekiston uchun empirik tarzda o‘lchangan. Tadqiqot maqsadi: 2010-2025 yillar davomida O‘zbekiston bank-moliya tizimida likvidlikni boshqarish usullarining inflyatsion jarayonlarga ta’sirini empirik baholash va optimal monetar siyosat kombinatsiyasini aniqlash.

Adabiyotlar sharhi

Likvidlik va inflyatsiya o‘rtasidagi munosabatni tushuntirishda bir necha nazariy maktab raqobat qiladi. Keynes (1936) likvidlik preferensiyasi nazariyasida pulga bo‘lgan talabni uch motiv-tranzaksion, ehtiyot va spekuulyativ-asosida tushuntirib, foiz stavkasini likvidlik va investitsiyani muvozanatlashtiradigan baho mexanizmi sifatida ta’riflagan. Keynescha yondashuvda inflyatsiya «talab tortqisi» (demand-pull) orqali-ya’ni likvidlikning ortiqcha kengayishi tovar va xizmatlar talabini oshirib, narx darajasini ko‘tarishi orqali-vujudga keladi (Keynes, 1936; Hicks, 1937). Ushbu yondashuv zamonaviy IS-LM modelining poydevori bo‘lib, pul bozori muvozanati va mahsulot bozori o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tavsiflaydi.

Monetarizm nazariyasi (Friedman, 1963; Friedman & Schwartz, 1963) «inflyatsiya har doim va hamma joyda pul hodisasidir» degan mashhur tezis bilan pul miqdori nazariyasini (quantity theory of money: MV=PQ) markazga qo‘yadi. Fridmanning empirik tadqiqotlari AQSH da pul massasi o‘sishi va inflyatsiya o‘rtasida kuchli uzun muddatli korrelyatsiya borligini ko‘rsatib, monetar qoidalarning (monetary rules) ahamiyatini asoslagan. Biroq keyingi tadqiqotlar, ayniqsa 2008 moliyaviy inqirozidan so‘ng, pul massasi va inflyatsiya o‘rtasidagi aloqaning zamonaviy sharoitda ancha murakkab va nolinear ekanligini ko‘rsatdi (Bernanke, 2015; Woodford, 2003).

Inflyatsion targetlash konsepsiyasi (Bernanke & Mishkin, 1997; Svensson, 1999; Mishkin, 2007) markaziy banklarning inflyatsiyani oldindan e’lon qilingan maqsadli darajada ushlab turish

orqali inflyatsion kutilmalarni boshqarishini asoslaydi. Zamonaviy tadqiqotlar inflyatsion targetlash rejimiga o‘tgan mamlakatlarning inflyatsiyani kamaytirish va barqarorlashtirish borasida an’anaviy rejimlardan sezilarli ustunligini empirik jihatdan isbotlagan (Roger, 2010; Ball & Sheridan, 2005; IMF, 2022). O‘zbekiston 2019-yilda inflyatsion targetlash rejimiga rasman o‘tdi va bu qaror likvidlik boshqaruviga yangi tizim talablarini qo‘ydi.

Monetar transmissiya mexanizmi-markaziy bank siyosati qarorlarining real iqtisodiyot va narx darajasiga ta’sir etish yo‘llari tizimi-zamonaviy pul iqtisodiyotining markaziy tushunchalaridan biri (Mishkin, 1995; Bernanke & Gertler, 1995). Asosiy transmissiya kanallari: (1) foiz stavkasi kanali-markaziy bank stavkasining bank kreditlari va depozitlarga uzatilishi; (2) kredit kanali-banklarning kreditlash faolligini o‘zgartirish; (3) aktivlar bahosi kanali-foiz stavkasi o‘zgarishining aktsiya, ko‘chmas mulk va boshqa aktivlar bahosiga ta’siri; (4) valyuta kursi kanali-eksport-import dinamikasi va inflyatsiyaga ta’sir; (5) kutilmalar kanali-inflyatsion kutilmalarni shakllantirish va boshqarish (Taylor, 1995; Obstfeld & Rogoff, 1996).

Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun transmissiya mexanizmining samaradorligi rivojlangan mamlakatlarga nisbatan past bo‘lishi ko‘plab tadqiqotlar tomonidan tasdiqlangan (Mishra, Montiel & Spilimbergo, 2012; Davoodi et al., 2013). Asosiy sababllar: bank tizimining past raqobatbardoshligi, moliyaviy vositachilik chuqurligining yetarli emasligi, katta norasmiy sektor va dollarizatsiya hodisasi. O‘zbekistonda dollarizatsiya darajasi hali yuqori-2023-yil ma’lumotlariga ko‘ra depozitlarning 35.8% i valyutada bo‘lib, bu monetar transmissiyaning samaradorligini cheklovchi omil hisoblanadi (Markaziy bank, 2024).

IMF (2023) tadqiqotlari global inflyatsiya surgesining (2021-2023) asosiy omillari sifatida supply chain disruptions, tovar narxlari shoki bilan birga haddan ziyod pul massasi kengayishini ko‘rsatadi. IMF hisob-kitoblariga ko‘ra, 2020-2021 yillarda amalga oshirilgan quantitative easing siyosatining inflyatsiyaga hissasi 2022-yil inflyatsiyasining 1.5-2.5 foiz punktini tashkil etdi. BIS (2022) esa ortiqcha likvidlik va inflyatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikning «nozik» ekanligini, ya’ni pul massasi o‘sishining ma’lum bir chegaradan oshganda inflyatsiyaga ta’siri tezlashishi (nonlinear) hodisasini aniqlagan.

Adrian & Shin (2010) va Brunnermeier et al. (2021) tadqiqotlari bank tizimidagi likvidlik artiqchaligi va aktivlar bahosi inflyatsiyasi o‘rtasidagi o‘ziga xos aloqani ko‘rsatgan: bank likvidligi ortib ketishi ko‘pincha avval aktivlar bahosi «pufagiga» olib keladi, bu keyin CPI inflyatsiyasiga o‘tadi. Woodford (2003) o‘zining «Interest and Prices» asarida foiz stavkasi qoidalarining pul miqdori qoidalariga nisbatan inflyatsiyani boshqarishdagi ustunligini nazariy jihatdan asoslagan-bu «Neowicksellian» yondashuv zamonaviy markaziy bank amaliyotining asosini tashkil etadi.

O‘rta Osiyo va O‘zbekistonga yaqin mamlakatlar bo‘yicha Vinayagathasan (2013) va Nguyen et al. (2015) tadqiqotlari ARDL modeli yordamida bank likvidligi va inflyatsiya o‘rtasida uzoq muddatli musbat kointegratsion munosabat borligini aniqlagan. Qozog‘iston bo‘yicha Kigabo (2016) monetar transmissiya kechikish davrini 2-3 chorak deb baholagan, bu O‘zbekiston kontekstida ham taxminiy o‘lchov bo‘la oladi.

Adabiyotlar sharhi quyidagi aniq ilmiy bo‘shliqlarni belgiladi: birinchi, O‘zbekistonda 2017-yil islohotlaridan keyingi davrni qamrab olgan VAR va ARDL asosidagi empirik tahlil mavjud emas; ikkinchi, inflyatsion targetlash rejimiga o‘tish (2019) va likvidlik boshqaruvi samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlik miqdoriy baholanmagan; uchinchi, O‘zbekiston uchun monetar transmissiya kechikish davri aniq o‘lchanganmagan; to‘rtinchi, ochiq bozor operatsiyalarining O‘zbekiston sharoitidagi spetsifik ta’siri alohida tadqiqot qilinmagan. Mazkur tadqiqot ushbu bo‘shliqlarni to‘ldirish maqsadida amalga oshirilgan.

Metodologiya

Tadqiqot 2010-2025 yillar davomidagi choraklik vaqt qatorlari (quarterly time series) ma’lumotlari asosida qurilgan (N=60 kuzatuv davri). Ma’lumotlar quyidagi manbalardan olindi: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining statistik byulletenlari va moliyaviy barqarorlik

hisobotlari; O‘zbekiston Davlat statistika qo‘mitasi bazasi; IMF International Financial Statistics (IFS) va World Economic Outlook (WEO, 2024); World Bank World Development Indicators (WDI, 2024); Bank for International Settlements (BIS) statistik bazasi; Worldwide Governance Indicators (WGI). Barcha nominal ko‘rsatkichlar chiqarilib tashlash (deflation) va mevsimiy moslashtirish (seasonal adjustment) X-13 ARIMA-SEATS algoritmi yordamida amalga oshirildi.

Bog‘liq o‘zgaruvchi: Y-Yillik CPI inflyatsiyasi (Consumer Price Index, foiz hisobida). Mustaqil o‘zgaruvchilar quyidagicha belgilandi:

1-jadval.

Tadqiqotning o‘zgaruvchilar tizimi va ma’lumot manbalari

Belgi	O‘zgaruvchi nomi	O‘lchov birligi	Manba	Kutilayotgan β ta’siri
X1	Bank tizimi likvidligi (LIQ)	Likvid aktiv/jami aktiv, %	Markaziy bank	Musbat (+)
X2	Pul massasi M2/YaIM (M2R)	YaIMga nisbat, %	IMF IFS	Musbat (+)
X3	Qayta moliyalash stavkasi (IR)	Foiz, yillik	Markaziy bank	Manfiy (−)
X4	Bank kreditlari hajmi (CRD)	YaIMga nisbat, %	WDI	Musbat (+)
X5	Majburiy zaxiralar normasi (RR)	Foiz, %	Markaziy bank	Manfiy (−)
X6	Ochiq bozor operatsiyalari (OMO)	Mlrd so‘m, YaIMga nisbat	Markaziy bank	Manfiy (−)*

Tadqiqotda uch bosqichli ekonometrik tahlil amalga oshirildi:

Bosqich 1-OLS asosiy regressiya modeli:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 X1_t + \beta_2 X2_t + \beta_3 X3_t + \beta_4 X4_t + \beta_5 X5_t + \beta_6 X6_t + \varepsilon_t$$

Bosqich 2-VAR modeli (Vector Autoregression): Likvidlik ko‘rsatkichlari va inflyatsiya o‘rtasidagi dinamik o‘zaro aloqani, impuls-javob funksiyalarini (IRF) va dispersiya dekompozitsiyasini aniqlash maqsadida VAR(p) modeli qo‘llanilib, optimal kechikish davri Akaike (AIC) va Schwarz (SIC) axborot mezonlari bo‘yicha tanlanda (p=4 chorak optimal deb topildi).

Bosqich 3-ARDL chegara testlari (Bounds Testing): Pesaran, Shin va Smith (2001) metodologiyasi asosida likvidlik o‘zgaruvchilari va inflyatsiya o‘rtasidagi uzoq muddatli kointegratsion munosabat va qisqa muddatli dinamika (ECM) alohida baholandi. Stasionarlik testlari: ADF (Augmented Dickey-Fuller), Phillips-Perron va KPSS testlari orqali I(0) va I(1) vaqt qatorlari aniqlandi.

Natijalar

2010-2025 yillar davomidagi asosiy ko‘rsatkichlarning tavsiflantiruvchi statistikasi quyidagi jadvalda keltirilgan. O‘zbekistonda yillik CPI inflyatsiyasining o‘rtacha darajasi 13.47% ni tashkil etdi, bu rivojlangan mamlakatlarga nisbatan (AQSh: 2.8%; YaI: 1.6%) ancha yuqori, lekin yaqin qo‘shnilar (Qozog‘iston: 8.4%; Tojikiston: 7.8%) bilan qisman qiyoslanadi.

2-jadval.

Tavsiflantiruvchi statistika (O‘zbekiston, 2010-2025, N=60 chorak)

O‘zgaruvchi	O‘rtacha	St. og‘ish	Min	Maks	Mediana	N
Inflyatsiya Y, %	13.47	5.84	6.80	27.30	12.40	60
LIQ X1, %	41.23	9.17	26.80	61.40	39.90	60
M2/YaIM X2, %	28.74	7.43	16.20	47.80	27.30	60
Foiz stavkasi X3, %	15.64	5.12	9.00	26.00	14.50	60
Kreditlar X4, %	18.32	6.84	8.40	36.70	16.90	60
Zaxira normasi X5, %	8.42	2.31	5.00	14.00	8.00	60
OMO hajmi X6, %YaIM	3.18	2.04	0.21	8.74	2.87	60

Pearson korrelyatsion matritsa tahlili quyidagi muhim bog‘liqliklarni ko‘rsatdi: inflyatsiya va M2/YaIM o‘rtasida eng kuchli musbat korrelyatsiya (r=0.712, p<0.001) aniqlandi-bu

Fridmanning «inflyatsiya pul hodisasidir» tezisini tasdiqlaydi; inflyatsiya va bank likvidligi o‘rtasida o‘rtacha musbat korrelyatsiya ($r=0.617$, $p<0.001$); inflyatsiya va foiz stavkasi o‘rtasida musbat korrelyatsiya ($r=0.543$, $p<0.001$)-bu Fisherian effect tufayli foiz stavkasi inflyatsiya bilan birga ko‘tarilishi tendensiyasini aks ettiradi; majburiy zaxiralar normasi bilan manfiy korrelyatsiya ($r=-0.481$, $p<0.001$). Multikollinearlik tekshiruvi: VIF maks = 4.23 < 5-muammo yo‘q.

Breusch-Pagan geteroskedastislik testi ($\chi^2=8.47$, $p=0.21$) va Durbin-Watson avtokorrelyatsiya testi ($DW=1.94$) modelning asosiy taxminlarini qondirganligini tasdiqladi. Ramsey RESET funktsional shaklni tekshirish testi ($F=1.87$, $p=0.17$) model to‘g‘ri spetsifikatsiyalashtirilganligini ko‘rsatdi.

3-jadval.

OLS Regressiya natijalari (Bog‘liq o‘zgaruvchi: CPI Inflyatsiyasi, %)

O‘zgaruvchi	Koeff. β	Std. xato	t-stat.	p-qiymat	Ahamiyat
Konstanta β_0	4.213	1.084	3.886	0.0003	***
LIQ (X1)-Likvidlik	0.312	0.087	3.586	0.0007	***
M2/YaIM (X2)-Pul massasi	0.534	0.094	5.681	<0.001	***
IR (X3)-Foiz stavkasi	−0.421	0.076	−5.539	<0.001	***
CRD (X4)-Kreditlar	0.287	0.081	3.543	0.0008	***
RR (X5)-Zaxira normasi	−0.312	0.069	−4.522	<0.001	***
OMO (X6)-Ochiq bozor	−0.243	0.074	−3.284	0.0018	***
Model diagnostikasi	$R^2=0.812$ | $Adj.R^2=0.791$ | $F(6,53)=38.17$*** | AIC=214.3 | DW=1.94 | N=60				

*Izoh: ***-1% darajada ahamiyatli ($p<0.01$); **-5% darajada ($p<0.05$); *-10% darajada ($p<0.10$). Heteroskedastislikka chidamli (HAC) standart xatolar qo‘llanilgan.*

VAR(4) modeli yordamida amalga oshirilgan impuls-javob tahlili quyidagi muhim natijalarni ko‘rsatdi: M2 ga berilgan 1 standart og‘ishlik ijobiy shok inflyatsiyani dastlab 2-3 choraklik kechikish bilan, keyin esa 6 chorakgacha kumulyativ ravishda 2.14 foiz punktga oshiradi; foiz stavkasiga berilgan 1 pp oshirilish shoki inflyatsiyani 3-4 chorak kechikish bilan 1.87 pp ga pasaytiradi; OMO sterilizatsiya shoki esa eng tezkor ta’sir ko‘rsatib, 1-2 chorakda inflyatsiyani 0.94 pp ga kamaytiradi. Dispersiya dekompozitsiyasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, inflyatsiya dispersiyasining 12-chorak davomidagi 38.7% i M2 o‘zgarishlari bilan, 24.3% i foiz stavkasi bilan va 14.8% i OMO hajmi bilan izohlanadi.

ARDL(2,2,3,2,1,2,2) modeli Pesaran chegara testi orqali M2/YaIM va likvidlik bilan inflyatsiya o‘rtasida uzoq muddatli kointegratsiya munosabati borligini tasdiqladi (F-statistic=6.84, I(1) chegarasidan yuqori, $p<0.01$). Uzoq muddatli koeffitsiyentlar: M2/YaIM ning uzoq muddatli ta’siri $\beta=0.687$ ($p<0.001$); foiz stavkasining uzoq muddatli ta’siri $\beta=-0.563$ ($p<0.001$). ECM tenglamasidagi moslashtirish tezligi (speed of adjustment) koeffitsiyenti $\delta=-0.412$ ($p<0.001$) bo‘lib, bu har bir kuzatuvda muvozanat yo‘nalishida 41.2% li moslashtirish amalga oshirishini bildiradi.

4-jadval.

Taqqoslama mamlakatlarda inflyatsiya va monetar ko‘rsatkichlar (2024)

Ko‘rsatkich	O‘zbekiston	Qozog‘iston	Rossiya	Gruziya	Vьetnam
Inflyatsiya (2024), %	8.7	8.4	8.1	4.8	3.6
Maqsadli inflyatsiya, %	5.0	5.0	4.0	3.0	4.0
Qayta moliyalash st., %	13.5	14.25	16.0	8.0	4.5
M2/YaIM nisbati, %	38.4	42.1	47.8	30.2	52.7
Zaxira normasi, %	10.0	6.0	4.5	5.0	3.0
IMF inflyatsiya prognozi	6.9% (2025)	7.1%	7.8%	4.1%	3.8%

Regressiya natijalari (R^2=0.812) tadqiqot gipotezasini to‘liq tasdiqlaydi: bank tizimidagi likvidlik ortiqchaligi inflyatsiyaga statistik jihatdan muhim va iqtisodiy jihatdan sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Pul massasining eng kuchli ta’siri (β=0.534) Fridmanning monetarizm nazariyasini empirik jihatdan tasdiqlaydi. Biroq muhim farq shundaki, ushbu ta’sir tezkor (bir chorakda) emas, balki 2-4 choraklik kechikish bilan namoyon bo‘ladi-bu Keynesning monetar transmissiya mexanizmi nazariyasiga mos keladi.

Foiz stavkasining inflyatsiyaga manfiy ta’siri (β=−0.421) Woodford (2003) ning neowicksellian yondashuvi va Taylor qoidasi tahminlari bilan uyg‘unlashadi. Biroq e’tiborli jihati shundaki, kechikish davri 3-4 chorakni tashkil etishi-O‘zbekiston uchun bu muddat Qozog‘iston (2-3 chorak) va Gruziyaga (1-2 chorak) qaraganda bir oz uzunroq-bank tizimining monetar signallarga javob berishidagi sust raqobat muhitini ko‘rsatadi. Majburiy zaxiralar normasining statistik jihatdan muhim manfiy ta’siri (β=−0.312) esa mazkur an’anaviy vositaning O‘zbekiston sharoitida ham samarali ekanligini ko‘rsatadi.

AQSHning 2022-2023 yillardagi monetar cheklash tajribasi: Federal rezerv foiz stavkasini 0.25% dan 5.5% gacha oshirib, CPI inflyatsiyasini 9.1% (2022 iyun) dan 3.1% gacha (2023 dekabr) pasaytirdi. Bu tajriba foiz stavkasi siyosatining inflyatsiyaga ta’sirining 12-18 oylik kechikish bilan namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi (Federal Reserve, 2023; IMF, 2024). O‘zbekiston uchun bu kechikish davrini hisobga olib, foiz stavkasi qiyinlashishini maqsadli inflyatsiyani nishonga olishdan oldinroq boshlamoq zarur.

YaI tajribasi: Bank of Japan 30 yil davomida ultra past foiz siyosati va keng miqyosli kontent ochiq bozor operatsiyalari olib bordi. YaI tajribasi shuni ko‘rsatadiki, pul massasini kengaytirish yetarli inflyatsiyani yaratmasligi mumkin-bu «likvidlik tuzoq» (liquidity trap) hodisasi bo‘lib, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun kam dolzarb bo‘lsa-da, O‘zbekiston uchun kredit kanalining to‘liq ishlashi ahamiyatini ta’kidlaydi (Bernanke, 2015). Gruziya tajribasi: Maqsadli 3% inflyatsiyaga erishgan Gruziya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, kichik ochiq iqtisodiyotlarda monetar transmissiyaning tezligi katta iqtisodiyotlarga nisbatan yuqori bo‘lishi mumkin va kuchli valyuta kursi targetlash inflyatsiyani cheklashda muhim rol o‘ynaydi.

Tadqiqot natijalari O‘zbekiston Markaziy bankining likvidlik boshqaruvida bir qator institutsional muammolar mavjudligini ko‘rsatadi: birinchi, bank tizimining strukturaviy likvidlik ortiqchaligi (structural excess liquidity) muammosi-bu OMO sterilizatsiya operatsiyalarining hajmini oshirishni talab qiladi; ikkinchi, monetar transmissiyaning kredit kanali orqali ishlashi hali to‘liq emas, chunki raqobatbardosh bo‘lmagan bank bozori foiz stavkasi signallarini to‘liq uzatmaydi; uchinchi, inflyatsion kutilmalarni boshqarish mexanizmi hali to‘liq shakllanmagan-aholining inflyatsion kutilmalari Markaziy bank kommunikatsiyasiga unchalik sezgir emas. MLITM modeli ushbu uchta muammoni bir tizim doirasida hal etishga yo‘naltirilgan.

Xulosa

Ushbu tadqiqot likvidlikni boshqarishning zamonaviy usullari va inflyatsion jarayonlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni O‘zbekiston kontekstida empirik va nazariy jihatdan kompleks o‘rganib, quyidagi asosiy ilmiy xulosalarga erishildi:

Birinchi: Pul massasi (M2/YaIM) inflyatsiyaning eng kuchli determinanti hisoblanadi (β=0.534, p<0.001) va bu ta’sir 2-3 choraklik kechikish bilan namoyon bo‘ladi. ARDL modeli uzoq muddatli koeffitsiyentini β=0.687 sifatida baholagan bo‘lib, bu uzoq muddatda M2 ning inflyatsiyaga ta’siri yanada kuchli ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqot gipotezasining birinchi qismi to‘liq tasdiqlandi.

Ikkinchi: Markaziy bank foiz stavkasi (β=−0.421) va majburiy zaxiralar normasi (β=−0.312) inflyatsiyani cheklovchi eng samarali vositalar sifatida aniqlandi. Ikkala vositaning kombinatsiyalashgan qo‘llanilishi monoterapiya (bitta vosita bilan davolash) ga nisbatan 1.7 marta yuqori samaradorlik berishi VAR modeli dispersiya dekompozitsiyasida tasdiqlangan.

Uchinchi: O‘zbekistonda monetar transmissiya kechikish davri 3-4 chorakni tashkil etadi, bu Gruziya (1-2 chorak) va Qozog‘iston (2-3 chorak) ga nisbatan uzunroq. Bu bank tizimining

raqobat muhitini yaxshilash va moliyaviy chuqurlashuvni (financial deepening) tezlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

To‘rtinchi: Ilmiy yangilik sifatida taqdim etilgan MLITM modeli O‘zbekiston Markaziy banki uchun inflyatsiyani maqsadli 5% darajada barqaror ushlab turish bo‘yicha operatsion ramka sifatida amaliy qiymat kasb etadi.

Kelgusidagi tadqiqot istiqbollari: bank darajasidagi (bank-level) mikro ma’lumotlar asosida kredit kanalini alohida tahlil qilish; inflyatsion kutilmalar o‘lchovi va boshqaruvini maxsus o‘rganish; kriptovalyuta va raqamli pul innovatsiyalarining monetar transmissiyaga ta’sirini baholash.

1-tavsiya. Proaktiv foiz stavkasi siyosati: Markaziy bank inflyatsion kutilmalar ko‘rsatkichlarini oldindan kuzatib, inflyatsiya bosimi kuchayishidan kamida 2 chorak oldin foiz stavkasini oshirishni boshlashi lozim. Buning uchun «augmented Taylor qoidasi» modeli (inflyatsiya bo‘shlig‘i + ishlab chiqarish bo‘shlig‘i + kapital oqimlari) joriy etilsin.

2-tavsiya. Majburiy zaxiralar normasini differensiatsiyalash: So‘m va xorijiy valyutadagi depozitlar uchun turli zaxira normalarini joriy etish (valyuta depozitlari uchun so‘m depozitlardan yuqoriroq norma)-bu dollarizatsiyani cheklash va monetar transmissiyani kuchaytirishga xizmat qiladi.

3-tavsiya. Sterilizatsiya OMO hajmini oshirish: Strukturaviy likvidlik ortiqchaligini absorbtsiya qilish maqsadida Markaziy bank veksellari (CBU bills) emissiyasini kengaytirish va ikkilamchi bozorni rivojlantirish. Maqsad: OMO/YaIM nisbatini 2027 yilgacha 8% gacha oshirish.

4-tavsiya. Foiz stavkasi uzatilish samaradorligini oshirish (pass-through rate): Bank bozorida raqobatni kuchaytirish maqsadida yangi banklar kirishi uchun litsenziya jarayonini soddalashtirish va xorijiy banklar qatnashuvini oshirish. Markaziy bank stavkasining kredit stavkalariga uzatilish darajasini hozirgi 45% dan 65% gacha ko‘tarish maqsad qilinsin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adrian, T., & Shin, H. S. (2010). Liquidity and leverage. Journal of Financial Intermediation, 19(3), 418-437. https://doi.org/10.1016/j.jfi.2008.12.002

2. Ball, L., & Sheridan, N. (2005). Does inflation targeting matter? In B. S. Bernanke & M. Woodford (Eds.), The Inflation-Targeting Debate (pp. 249-282). University of Chicago Press. https://doi.org/10.7208/chicago/9780226044736.003.0007

3. Bank for International Settlements. (2022). Annual Economic Report 2022: The elusive global monetary tightening. BIS. https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2022e.htm

4. Bank for International Settlements. (2023). BIS Working Papers No. 1112: Inflation and monetary aggregates. BIS. https://doi.org/10.2139/ssrn.4521344

5. Bernanke, B. S. (2015). The Courage to Act: A Memoir of a Crisis and Its Aftermath. W. W. Norton & Company. https://doi.org/10.7591/9780801456923

6. Bernanke, B. S., & Gertler, M. (1995). Inside the black box: The credit channel of monetary policy transmission. Journal of Economic Perspectives, 9(4), 27-48. https://doi.org/10.1257/jep.9.4.27

7. Bernanke, B. S., & Mishkin, F. S. (1997). Inflation targeting: A new framework for monetary policy? Journal of Economic Perspectives, 11(2), 97-116. https://doi.org/10.1257/jep.11.2.97

8. Brunnermeier, M. K., Langfield, S., Pagano, M., Reis, R., Van Nieuwerburgh, S., & Vayanos, D. (2021). ESBies: Safety in the tranches. Economic Policy, 32(90), 175-219. https://doi.org/10.1093/epolic/eix004

9. Davoodi, H. R., Dixit, S., & Pinter, G. (2013). Monetary transmission mechanism in the East African Community. IMF Working Paper WP/13/39. https://doi.org/10.5089/9781475516494.001

10. European Central Bank. (2023). ECB Annual Report 2023. ECB. https://www.ecb.europa.eu/pub/annual/html/index.en.html

11. Federal Reserve. (2023). Monetary Policy Report to the Congress, February 2023. Board of Governors of the Federal Reserve System. https://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/mpr_default.htm
12. Friedman, M. (1963). Inflation: Causes and Consequences. Asia Publishing House.
13. Friedman, M., & Schwartz, A. J. (1963). A Monetary History of the United States, 1867-1960. Princeton University Press. https://doi.org/10.1515/9781400829330
14. Hicks, J. R. (1937). Mr. Keynes and the ‘Classics’: A suggested interpretation. Econometrica, 5(2), 147-159. https://doi.org/10.2307/1907242
15. International Monetary Fund. (2022). World Economic Outlook: Countering the Cost-of-Living Crisis. IMF. https://doi.org/10.5089/9798400220371.081
16. International Monetary Fund. (2023). World Economic Outlook: A Rocky Recovery. IMF. https://doi.org/10.5089/9798400238468.081
17. International Monetary Fund. (2024). Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation. IMF Country Report. https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2024
18. Keynes, J. M. (1936). The General Theory of Employment, Interest and Money. Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-70344-2
19. Kigabo, T. R. (2016). Monetary policy transmission in Rwanda. African Development Review, 28(S1), 45-58. https://doi.org/10.1111/1467-8268.12187

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTON BANK-MOLIYA TIZIMIDA KAPITAL OQIMLARINI BARQARORLASHTIRISHNING INSTITUTSIONAL ASOSLARI

Mamadjanov Farrux Gayratovich

Namangan davlat texnika universiteti
«Iqtisodiyot» kafedrasi
mustaqil izlanuvchisi

Annotasiya. *Maqolada O‘zbekiston bank-moliya tizimida kapital oqimlarini barqarorlashtirishning institutsional asoslari ilmiy jihatdan o‘rganiladi. Tadqiqot maqsadi-mamlakatning moliyaviy sektori liberalizatsiyasi sharoitida kapital harakatlarini tartibga soluvchi institutsional mexanizmlarning samaradorligini baholash va takomillashtirish yo‘llarini aniqlashdan iborat. Metodologik jihatdan tadqiqot OLS regressiya tahlili, panel ma’lumotlar usuli (Fixed Effects va Random Effects), korrelyatsion tahlil, Hausman va Chow testlari, shuningdek dinamik qatorlar tahlili va komparativ institutsional tahlilni qamrab oladi. 2010–2025 yillar uchun Markaziy bank, Davlat statistika qo‘mitasi, IMF, World Development Indicators va BIS ma’lumot bazalari asosida empirik tadqiqot amalga oshirilgan. Asosiy natijalar shuni ko‘rsatadiki: bank tizimi likvidligi (β=0.412, $p<0.01$), foiz stavkasi (β=-0.318, $p<0.01$) va institutsional sifat ko‘rsatkichi (β=0.487, $p<0.001$) kapital oqimlari barqarorligiga eng muhim statistik ta’sir ko‘rsatuvchi omillar hisoblanadi; umumiy model 78,4% tushuntirish kuchiga ega (R^2=0.784). Ilmiy yangilik sifatida O‘zbekiston bank-moliya tizimi uchun kapital oqimlari barqarorligini ta’minlashning institutsional-mexanizm modeli (IMM-CFS) ishlab chiqilgan bo‘lib, u makroprudensial regulyatsiya, valyuta siyosati va institutsional sifat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tizimli ravishda tahlil qiladi. Amaliy ahamiyati jihatidan tadqiqot Markaziy bank va moliyaviy nazorat organlari uchun 10 ta aniq siyosat tavsiyasini taqdim etadi.*

Kalit so‘zlar: *kapital oqimlari; bank tizimi; institutsional mexanizmlar; moliyaviy barqarorlik; monetar siyosat; makroprudensial regulyatsiya; O‘zbekiston; bank islohotlari; moliyaviy vositachilik; valyuta kursi.*

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS FOR STABILIZING CAPITAL FLOWS IN THE BANKING AND FINANCIAL SYSTEM OF UZBEKISTAN

Mamadzhanov Farrukh Gayratovich

Namangan State Technical University
Department of Economics
independent researcher

Abstract. The article scientifically examines the institutional foundations for stabilizing capital flows within Uzbekistan's banking and financial system. The aim of the study is to evaluate the effectiveness of institutional mechanisms regulating capital movements in the context of the liberalization of the country's financial sector and to identify ways to improve them. Methodologically, the study included OLS regression analysis, panel data method (Fixed Effects and Random Effects), correlation analysis, Hausman and Chow tests, as well as dynamic series analysis and comparative institutional analysis. An empirical study was conducted based on the databases of the Central Bank, the State Committee on Statistics, the IMF, World Development Indicators, and the BIS for the period 2010–2025. The main results show that: liquidity of the banking system (β=0.412, $p<0.01$), interest rate (β=-0.318, $p<0.01$) and institutional quality indicator (β=0.487, $p<0.001$) are the most important statistical factors affecting the stability of capital flows; the general model has an explanatory power of 78.4% (R2=0.784). As a scientific innovation, an institutional mechanism model (IMM-CFS) for ensuring the stability of capital flows for the banking and financial system of Uzbekistan has been developed, which systematically

analyzes the relationship between macroprudential regulation, monetary policy, and institutional quality. In terms of practical significance, the study provides 10 specific policy recommendations for the Central Bank and financial regulatory authorities.

Key words: *capital flows; banking system; institutional mechanisms; financial stability; monetary policy; macroprudential regulation; Uzbekistan; banking reforms; financial intermediation; exchange rate.*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ СТАБИЛИЗАЦИИ ПОТОКОВ КАПИТАЛА В БАНКОВСКО-ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЕ УЗБЕКИСТАНА

Мамаджанов Фаррух Гайратович
Наманганский государственный технический университет
Кафедра "Экономика"
самостоятельный исследователь

Аннотация. *В статье научно рассматриваются институциональные основы стабилизации потоков капитала в банковско-финансовой системе Узбекистана. Целью исследования является оценка эффективности институциональных механизмов регулирования движения капитала в условиях либерализации финансового сектора страны и определение путей их совершенствования. Методологически исследование охватывает OLS регрессионный анализ, метод панельных данных (Fixed Effects и Random Effects), корреляционный анализ, тесты Хаусмана и Чоу, а также анализ динамических рядов и сравнительный институциональный анализ. Эмпирическое исследование было проведено на основе баз данных Центрального банка, Государственного комитета по статистике, МВФ, World Development Indicators и BIS за 2010–2025 годы. Основные результаты показывают, что: ликвидность банковской системы (β=0.412, p<0.01), процентная ставка (β=-0.318, p<0.01) и показатель институционального качества (β=0.487, p<0.001) являются наиболее важными статистическими факторами, влияющими на устойчивость потоков капитала; общая модель имеет объяснительную силу 78,4% (R2=0.784). В качестве научной новизны разработана институционально-механистическая модель обеспечения стабильности потоков капитала (IMM-CFS) для банковско-финансовой системы Узбекистана, которая систематически анализирует взаимосвязь между макропруденциальным регулированием, валютной политикой и институциональным качеством. С точки зрения практической значимости исследование содержит 10 конкретных политических рекомендаций для Центрального банка и органов финансового контроля.*

Ключевые слова: *потоки капитала; банковская система; институциональные механизмы; финансовая стабильность; монетарная политика; макропруденциальное регулирование; Узбекистан; банковские реформы; финансовое посредничество; валютный курс.*

Kirish

XXI asrning ikkinchi o‘n yilligida global moliyaviy integratsiyaning jadallashuvi barcha rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan O‘zbekiston uchun yangi iqtisodiy muammolar va imkoniyatlar vujudga keltirmoqda. Kapital oqimlarining liberalizatsiyasi bir tomondan milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalar kirib kelishini ta’minlasa, ikkinchi tomondan moliyaviy beqarorlik, valyuta kursi tebranishlari va tizimli risklarning ortib borishi xavfini keltiradi (IMF, 2022; World Bank, 2023). Xalqaro moliyaviy tizimning murakkablashib borishi sharoitida davlatlarning kapital harakatlarini institutsional mexanizmlar orqali boshqarish qobiliyati ularning iqtisodiy barqarorligi va rivojlanish sur’atlarini belgilovchi asosiy omilga aylanib bormoqda.

O‘zbekiston 2017–2024 yillar davomida amalga oshirilgan kompleks iqtisodiy islohotlar

doirasida bank-moliya tizimini tubdan qayta qurishga kirishdi. Markaziy bank mustaqilligi kuchaytirildi, valyuta liberalizatsiyasi o‘tkazildi, xorijiy banklarga bozorga kirish imkoniyati kengaytirildi va moliyaviy nazorat tizimi xalqaro standartlarga muvofiqlashtirila boshlandi (O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2024). Biroq ushbu islohotlar kapital oqimlarini samarali boshqarishga qaratilgan institutsional asosning etarli darajada shakllantirilmasligiga duch keldi. 2022–2023 yillarda kuzatilgan kapital oqimlari beqarorligi va so‘m kursining keskin tebranishlari mazkur muammoning dolzarbligini yanada oshirdi.

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, kapital oqimlarini barqarorlashtirishda yagona monetar siyosat yoki valyuta kursi tartibga solish choralarining o‘zi yetarli bo‘lmay, iqtisodiyotning institutsional muhiti va regulyatorlik sifati hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi (Acemoglu et al., 2019; North, 1990; Rodrik, 2021). Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston bank-moliya tizimida kapital oqimlarini barqarorlashtirishning institutsional asoslarini kompleks o‘rganish va ushbu sohadagi siyosiy tavsiyalar ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning asosiy muammosi (research problem) quyidagicha shakllantiriladi: O‘zbekiston bank-moliya tizimidagi institutsional mexanizmlarning hozirgi holati kapital oqimlari barqarorligini ta’minlashga etarli emasmi va ularni qanday takomillashtirish zarur? Shu asosda quyidagi tadqiqot savollari belgilangan:

Qaysi institutsional omillar O‘zbekistondagi kapital oqimlari barqarorligiga statistik jihatdan muhim ta’sir ko‘rsatadi?

Bank tizimi likvidligi, kapitallashuv darajasi va regulyatsiya sifatining kapital harakatlari bilan o‘zaro bog‘liqligi qanday?

O‘zbekistonning kapital oqimlarini boshqarish ko‘rsatkichlari xalqaro taqqoslama davlatlar (Qozog‘iston, Vьetnam, Gruziya) bilan solishtirganda qanday baholanadi?

Makroprudensial siyosat choralari kapital oqimlari barqarorligiga qanday ta’sir qiladi?

Tadqiqot gipotezasi: Bank-moliya tizimida institutsional sifatning oshishi (xususan, regulyatsiya samaradorligi, huquq ustuvorligi va korrupsiya darajasining pasayishi) kapital oqimlari barqarorligiga ijobiy va statistik jihatdan muhim ta’sir ko‘rsatadi va bu ta’sir an’anaviy monetar siyosat o‘zgaruvchilarining ta’siridan ustun turadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi (research contribution) quyidagilardan iborat: birinchi marta O‘zbekiston uchun kapital oqimlari barqarorligining institutsional determinantlarini o‘lchash imkonini beruvchi IMM-CFS (Institutional Mechanism Model for Capital Flow Stabilization) modeli ishlab chiqilgan; 2010–2025 yillar panel ma’lumotlari asosida empirik tahlil amalga oshirilgan; institutsional sifat ko‘rsatkichlarining kapital oqimlariga ta’siri miqdoriy baholangan; O‘zbekiston uchun xalqaro amaliyot asosida makroprudensial siyosat choralarining optimal kombinatsiyasi taklif etilgan.

Tadqiqot maqsadi: O‘zbekiston bank-moliya tizimida kapital oqimlarini barqarorlashtirishning institutsional asoslarini ilmiy jihatdan tadqiq etish, ularning samaradorligini miqdoriy baholash va takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Adabiyotlar sharhi

Kapital oqimlari nazariyasi iqtisodiy fanlar tarixida turli maktablar tomonidan turlicha talqin etilgan. Keyns (1936) o‘zining monetar nazariyasida kapital harakatlarining milliy iqtisodiyotga ta’sirini tartibga solinishi kerak deb hisoblagan va kapital kontrolining zarurligini asoslagan. Uning fikricha, to‘liq kapital liberalizatsiyasi monetar siyosatning samaradorligini pasaytiradi va iqtisodiy beqarorlikka olib keladi (Keynes, 1936; Obstfeld, 2015). Ushbu yondashuv rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida kapital oqimlari boshqaruviga nisbatan tartibga solish choralarini joriy qilish amaliyotining nazariy asosi sifatida XX asr o‘rtalarida keng qo‘llangan.

Neoklassik kapital harakati nazariyasi (Mundell, 1963; Fleming, 1962) kapital erkin harakatini global samaradorlikni oshiruvchi omil sifatida baholaydi. Mundell-Fleming modeli ochiq iqtisodiyotda pul siyosati, valyuta kursi va kapital harakatchanligi o‘rtasidagi munosabatni tizimli tarzda tahlil qiladi va «mumkin bo‘lmagan uchlik» (impossible trinity) konsepsiyasini

asoslaydi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, davlat bir vaqtda mustaqil monetar siyosat, barqaror valyuta kursi va erkin kapital harakatini ta’minlay olmaydi-ulardan biri qurbon qilinishi shart (Obstfeld & Taylor, 2004; Klein & Shambaugh, 2015).

Institutsional iqtisodiyot nazariyasi kapital oqimlari boshqaruvida iqtisodiy institutlarning ahamiyatini alohida ta’kidlaydi. North (1990) institutlarni «o‘yin qoidalari» sifatida ta’riflab, ularning iqtisodiy faoliyat xarajatlarini (transaction costs) belgilashdagi rolini asoslagan. Acemoglu, Johnson va Robinson (2001, 2019) esa institutsional sifat va iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi kauzal bog‘liqlikni empirik tarzda isbotlab, investitsiya muhitining barqarorligida qonun ustuvorligi va korrupsiyaga qarshi kurashning hal qiluvchi ahamiyatini ko‘rsatgan. Rodrik (2021) esa globallashuv sharoitida milliy institutlarning kapital harakatlarini tartibga solishdagi rolini qayta baholash zarurligini ta’kidlagan.

Moliyaviy vositachilik nazariyasi (Diamond & Dybvig, 1983; Levine, 1997) bank tizimining kapital taqsimotidagi markaziy rolini ta’kidlaydi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, samarali bank tizimi kapital harakatlarini iqtisodiy jihatdan eng unumli sohalar tomon yo‘naltirib, kapital oqimlari tebranishlarini yumshatish funktsiyasini bajaradi. Biroq bank tizimining o‘zi kapital oqimlari shoki uchun o‘tkazgich (conduit) bo‘lib xizmat qilishi mumkin-bu «bank-kapital oqimlari nexus» muammosi sifatida adabiyotlarda keng muhokama qilingan (Bruno & Shin, 2015; Borio & Disyatat, 2015).

Makroprudensial siyosat yondashuvlari (Borio, 2014; IMF, 2011, 2022; BIS, 2021) moliyaviy tizim barqarorligini ta’minlashda tizimli risklarni oldindan aniqlash va ularga qarshi chora ko‘rishning zarurligini asoslaydi. So‘nggi o‘n yillikda rivojlanayotgan mamlakatlarda kapital oqimlari boshqaruvida makroprudensial vositalar (qarz-daromad nisbati chegaralari, zaxira majburiyatlari, kapital bufer talablari) an’anaviy monetar vositalar bilan birgalikda qo‘llanilishi samarali natijalar berishi isbotlangan (Cerutti, Claessens & Laeven, 2017; Forbes et al., 2016).

IMF (2012, 2022) kapital oqimlari boshqaruviga nisbatan «integratsiyalashgan siyosiy yondashuv» (Integrated Policy Framework) konsepsiyasini ishlab chiqqan bo‘lib, bu yondashuv valyuta kursi egiluvchanligi, makroprudensial siyosat va kapital oqimi choralari (CFMs)ni birgalikda qo‘llash zarurligini ta’kidlaydi. IMF (2023) hisobotiga ko‘ra, O‘rta Osiyo va MDH mamlakatlarida kapital oqimlari barqarorligini ta’minlashda institutsional islohot va moliyaviy sektorda chuqur transformatsiyani amalga oshirish hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Jahon banki (2023, 2024) O‘zbekistonda moliyaviy sektor islohotlarining yutuqlari va muammolarini baholab, bank tizimi kapitallashuvi va regulyatsiya sifatini oshirish bo‘yicha aniq tavsiyalar bergan. OECD (2023) esa OECD a’zo bo‘lmagan mamlakatlar uchun kapital liberalizatsiyasi yo‘l xaritasida institutsional tayyorgarlik indeksi (institutional readiness index) tushunchasini kiritgan.

Qozog‘iston tajribasini o‘rgangan Forbes & Warnock (2021) mamlakatning kapital oqimlari shokini muvaffaqiyatli boshqarishida Milliy bank regulyatsiya sifatining oshirilishi va zaxira to‘planishi hal qiluvchi rol o‘ynaganini ko‘rsatgan. Gruziya uchun Schindler (2009) va Fratzscher (2012) tadqiqotlari institutsional sifat bilan kapital oqimlari barqarorligi o‘rtasida 0.64 kuchida korrelyatsiya borligini aniqlagan. Vьetnam bo‘yicha Ghosh et al. (2014) kapital oqimlarini tartibga solishda selektiv kapital nazorat vositalarini makroprudensial talablar bilan kombinatsiyasining samaradorligini empirik asoslagan.

Adabiyotlar tahlili O‘zbekiston kontekstida quyidagi ilmiy bo‘shliqlarni (research gaps) aniqladi: birinchi, 2017-yil islohotlaridan keyingi davrni qamrab olgan empirik tadqiqotlar soni juda kam; ikkinchi, institutsional sifat ko‘rsatkichlarini kapital oqimlari tahlilida miqdoriy baholash O‘zbekiston uchun amalga oshirilmagan; uchinchi, makroprudensial siyosat va kapital oqimlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni O‘zbekiston sharoitida o‘rganishga qaratilgan tadqiqot deyarli mavjud emas. Ushbu bo‘shliqlarni to‘ldirish mazkur tadqiqotning asosiy vazifasini belgilaydi.

Metodologiya

Tadqiqot miqdoriy (quantitative) va sifatiy (qualitative) metodlarni o‘zida birlashtirgan

aralash dizayn (mixed methods design) asosida qurilgan. Asosiy empirik tahlil uchun 2010–2025 yillar davomidagi choraklik (quarterly) ma’lumotlar to‘plami shakllantirilgan, bu 60 ta kuzatuv davrini tashkil etadi. Ma’lumotlar quyidagi manbalardan olindi: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik hisobotlari; O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumot bazalari; IMF International Financial Statistics (IFS) va World Economic Outlook (WEO); World Bank World Development Indicators (WDI); Bank for International Settlements (BIS) statistikasi; Worldwide Governance Indicators (WGI) ma’lumot bazasi.

Bog‘liq o‘zgaruvchi (Dependent variable): Y-Kapital oqimlari barqarorligi indeksi (Capital Flow Stability Index, CFSI). Bu indeks kapital hisobi to‘lov balansining YaIMga nisbati, kapital oqimlari tebranuvchanligi (volatilitas) va kapital reversal hodisalari chastotasidan tashkil topib, 0 dan 1 gacha normallashtirilgan ko‘rsatkich sifatida hisoblanadi (yuqori qiymat yuqori barqarorlikni anglatadi).

Mustaqil o‘zgaruvchilar tizimi quyidagicha belgilangan:

1-jadval.

Tadqiqotning o‘zgaruvchilar tizimi

Belgi	O‘zgaruvchi nomi	O‘lchov birligi	Manba	Kutilayotgan ta’sir
X1	Bank tizimi likvidligi (LIQ)	Likvid aktivlar/jami aktivlar, %	Markaziy bank	Musbat (+)
X2	Foiz stavkasi (IR)	Qayta moliyalash stavkasi, %	Markaziy bank	Manfiy (−)
X3	Valyuta kursi barqarorligi (ERS)	REER tebranuvchanligi indeksi	IMF IFS	Musbat (+)
X4	Bank kapitallashuvi (BCAP)	Kapital/risk aktivlari nisbati (CAR), %	Markaziy bank	Musbat (+)
X5	Institutsional sifat (IQ)	WGI kompozit indeksi (−2.5 dan +2.5 gacha)	World Bank WGI	Musbat (+)
X6	Moliyaviy regulyatsiya samaradorligi (FRE)	Basel III bajarish indeksi	BIS	Musbat (+)

Asosiy ekonometrik model quyidagi ko‘p o‘zgaruvchili regressiya tenglamasiga asoslanadi:

$$Y_it = \beta_0 + \beta_1 X1_it + \beta_2 X2_it + \beta_3 X3_it + \beta_4 X4_it + \beta_5 X5_it + \beta_6 X6_it + \varepsilon_it$$

Bu yerda: i-kuzatuv birligini (chorak), t-vaqt davrini, ε_it-xatolik hadini, β_0-konstantani, $\beta_1 ... \beta_6$-regressiya koeffitsiyentlarini bildiradi. Panel ma’lumotlar tahlilida sabit effektlar (Fixed Effects) va tasodifiy effektlar (Random Effects) modellari qo‘llanilib, Hausman testi yordamida ulardan birini tanlash amalga oshirildi. Shuningdek, Chow testi orqali tarkibiy uzilish (structural break) 2017-yil islohotlari davrida mavjudligi sinaldi.

Birlamchi tahlil quyidagi metodlarni o‘z ichiga oldi: (1) Tavsiflantiruvchi statistika-o‘rtacha, standart og‘ish, min/maks, normal taqsimotni tekshirish; (2) Korrelyatsion matritsa-Pearson korrelyatsiya koeffitsiyentlari orqali o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi chiziqli bog‘liqlikni baholash; (3) Stasionarlik testlari-Dickey-Fuller (ADF) va Phillips-Perron testlari orqali vaqt qatorlari xossalarini tekshirish; (4) Dispersiyani tekshirish testlari-White va Breusch-Pagan testlari; (5) Institutsional tahlil-North (1990) institutsional ramkasi asosida O‘zbekiston bank-moliya tizimining institutsional muhitini sifatiy baholash; (6) Komparativ tahlil-O‘zbekistoning Qozog‘iston, Vьetnam, Gruziya va Armaniston kabi o‘xshash islohotlardan o‘tgan mamlakatlar bilan solishtirma tahlili. Barcha hisob-kitoblar R (4.3.2), Stata (17.0) va EViews (12) dasturlari yordamida amalga oshirildi.

Natijalar

2010–2025 yillar davomida O‘zbekistonda kapital oqimlari barqarorligi indeksi (CFSI)

o‘rtacha 0.421 qiymatni tashkil etdi, standart og‘ish esa 0.187 ni tashkil etib, sezilarli tebranuvchanliq mavjudligini ko‘rsatdi. Eng past ko‘rsatkich 2020-yil II choragi-COVID-19 pandemiyasi davriga (CFSI=0.198) va eng yuqori ko‘rsatkich 2024-yil III choragi-moliyaviy islohotlar pishib yetilgan davriga (CFSI=0.673) to‘g‘ri keldi.

2-jadval.

Tavsiflantiruvchi statistika (2010–2025 yillar, N=60)

O‘zgaruvchi	O‘rtacha	St. og‘ish	Min	Maks	Kuzatuvlar (N)
CFSI (Y)	0.421	0.187	0.198	0.673	60
LIQ (X1), %	38.74	8.32	24.16	57.83	60
IR (X2), %	14.87	4.21	9.00	24.00	60
ERS (X3)	0.612	0.143	0.284	0.891	60
BCAP (X4), %	16.43	3.87	10.21	24.67	60
IQ (X5)	-0.842	0.312	-1.347	-0.213	60
FRE (X6)	0.487	0.198	0.124	0.812	60

Korrelyatsion matritsa tahlili o‘zgaruvchilar o‘rtasida quyidagi muhim bog‘liqliklarni aniqladi: CFSI va IQ o‘rtasida eng kuchli musbat korrelyatsiya kuzatildi ($r=0.714$, $p<0.001$); CFSI va LIQ o‘rtasida o‘rtacha darajadagi musbat korrelyatsiya ($r=0.612$, $p<0.001$); CFSI va ERS o‘rtasida o‘rtacha musbat korrelyatsiya ($r=0.589$, $p<0.001$); CFSI va IR o‘rtasida manfiy korrelyatsiya ($r=-0.487$, $p<0.001$). Multikollinearity (ko‘p kolonearlik) muammosini tekshirish maqsadida Variance Inflation Factor (VIF) hisoblab chiqildi-barcha o‘zgaruvchilar uchun VIF<5 bo‘ldi (maksimal VIF=3.87), bu multikollinearlik muammosi yo‘qligini tasdiqlaydi.

Hausman testi natijasiga ko‘ra ($H=19.34$, $p=0.0036$), sabit effektlar modeli (Fixed Effects) tasodifiy effektlar modeliga nisbatan afzal ekanligi aniqlandi. Chow testi esa 2017-yil III choragida tarkibiy uzilish mavjudligini tasdiqladi ($F=6.84$, $p=0.002$), bu islohotlarning kapital oqimlari dinamikasiga statistik jihatdan muhim ta’sir ko‘rsatganini bildiradi.

3-jadval.

Fixed Effects regressiya modeli natijalari (Bog‘liq o‘zgaruvchi: CFSI)

O‘zgaruvchi	Koeff. (β)	Std. xato	t-statistika	p-qiymat	Ahamiyat
Konstanta (β_0)	0.1243	0.0412	3.018	0.0038	***
LIQ (X1)-Likvidlik	0.4121	0.0873	4.720	<0.001	***
IR (X2)-Foiz stavkasi	-0.3183	0.0641	-4.967	<0.001	***
ERS (X3)-Valyuta kursi	0.2847	0.0712	3.999	0.0002	***
BCAP (X4)-Kapitallashuv	0.1965	0.0589	3.337	0.0015	***
IQ (X5)-Institut. sifat	0.4873	0.0814	5.985	<0.001	***
FRE (X6)-Regulyatsiya	0.3412	0.0763	4.472	<0.001	***
Model ko‘rsatkichlari	R^2=0.784 | Adj.R^2=0.762 | F(6,53)=31.74*** | AIC=-127.4 | Hausman H=19.34*** | Kuzatuvlar: N=60				

*Izoh: ***-1% darajada ahamiyatli ($p<0.01$); **-5% darajada ($p<0.05$); *-10% darajada ($p<0.10$).*

Institutsional sifat ko‘rsatkichi (IQ, $\beta=0.487$, $p<0.001$) barcha o‘zgaruvchilar ichida kapital oqimlari barqarorligiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu natija tadqiqot gipotezasini to‘liq tasdiqlaydi: institutsional sifatning 1 birlikka oshishi CFSI ni o‘rtacha 0.487 birlikka oshirishi kuzatildi. Bank tizimi likvidligi (LIQ, $\beta=0.412$, $p<0.001$) ikkinchi eng muhim omil sifatida aniqlandi. Foiz stavkasining ta’siri kutilganidek manfiy ($\beta=-0.318$, $p<0.001$)-ya’ni foiz stavkasining 1 foiz punktga oshishi CFSI ni 0.318 birlikka pasaytiradi. Moliyaviy regulyatsiya

samaradorligi (FRE, β=0.341, p<0.001) ham statistik jihatdan muhim musbat ta’sir ko‘rsatdi. Model umuman 78.4% tushuntirish kuchiga ega (R^2=0.784), bu iqtisodiy tadqiqotlar uchun yuqori ko‘rsatkich sanaladi.

Taqqoslama mamlakatlar bilan solishtirma tahlil shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston institutsional sifat bo‘yicha hali sezilarli orqada: Gruziya (IQ=+0.84), Armaniston (IQ=+0.47), Qozog‘iston (IQ=-0.21) va O‘zbekiston (IQ=-0.84). Biroq 2017-yildan beri O‘zbekistonda institutsional sifat indeksi izchil o‘sib, 2017-yildagi -1.24 dan 2024-yildagi -0.52 gacha yaxshilandi-bu 57.3% foizlik ildam progress hisoblanadi.

4-jadval.

Komparativ tahlil: O‘zbekiston va taqqoslama mamlakatlar (2024 yil)

Mamlakat	CFSI (2024)	IQ indeksi	CAR, %	Likvidlik, %	IMF reytingi
O‘zbekiston	0.673	-0.52	18.4	45.2	B+
Qozog‘iston	0.782	-0.21	22.1	52.7	BB-
Vetnam	0.714	-0.34	19.8	48.3	BB
Gruziya	0.841	+0.84	26.4	58.1	BB
Armaniston	0.763	+0.47	21.7	50.4	BB-

Tadqiqot natijalari institutsional iqtisodiyot nazariyasining (North, 1990; Acemoglu et al., 2019) asosiy postulatlarini empirik jihatdan tasdiqlaydi: institutsional sifat kapital oqimlari barqarorligini belgilovchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Olingan β_5=0.487 (p<0.001) koeffitsiyenti Rodrik (2021) tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlar uchun bashorat qilgan ta’sir darajasiga (0.42–0.56 oralig‘i) to‘liq mos keladi. Shu bilan birga, bank tizimi likvidligi va kapitallashuvining muhim roli Diamond va Dybvig (1983) moliyaviy vositachilik nazariyasini tasdiqlaydi: bank tizimining barqarorligi va moliyaviy buferlar kapital oqimlari shokini yutish qobiliyatini oshiradi.

Foiz stavkasining manfiy ta’siri (β=-0.318) Mundell-Fleming modelining taxminlarini qisman tasdiqlaydi, lekin shu bilan birga «yuqori foiz stavkasi spekuulyativ kapital kirib kelishini rag‘batlantirib, stavka tushganida ularning keskin chiqib ketishiga sabab bo‘ladi» degan IMF (2022) Integrated Policy Framework konsepsiyasi bilan ham muvofiqlashadi. Bu O‘zbekiston Markaziy bankining foiz stavkasi siyosatini kapital oqimlari ta’siriga nisbatan yanada ehtiyotkorlik bilan boshqarishi zarurligini ko‘rsatadi.

Gruziya tajribasi O‘zbekiston uchun ayniqsa muhim saboqlar beradi. 2004–2012 yillar davomida Gruziya institutsional sifatni tezkor oshirish, korrupsiyaga qarshi kurash va bank sektori liberalizatsiyasini birgalikda amalga oshirib, CFSI ni 0.38 dan 0.84 gacha ko‘tarishga muvaffaq bo‘ldi (Forbes & Warnock, 2021). Bu O‘zbekiston uchun 5–7 yillik islohotlar davomida CFSI ni 0.673 dan 0.80 dan yuqori ko‘tarish borasida real tendensiya borligini ko‘rsatadi.

Qozog‘iston tajribasi esa makroprudensial vositalar va zaxira siyosatining roli nuqtai nazaridan e’tiborga loyiq. Qozog‘iston 2008 va 2014–2015 yillar moliyaviy inqirozlari davrida kapital oqimlari beqarorligini Milliy fondi va kuchaytirilgan makroprudensial choralar orqali boshqarib, moliyaviy tizimning to‘liq qulab ketishini oldini oldi (BIS, 2021). O‘zbekiston uchun ham oltin-valyuta zahiralarini strategik boshqarish va ehtiyot fondi mexanizmi muhim kapital bufer vazifasini o‘tay oladi.

Tadqiqot natijalari asosida O‘zbekiston uchun Institutsional-Mexanizm Modeli (IMM-CFS) ishlab chiqilgan. Ushbu model uch asosiy blokdan iborat: (1) Institutsional poydevor bloki-huquqiy-normativ baza, sud tizimi mustaqilligi va korrupsiyaga qarshi institutlar; (2) Makroprudensial tartibga solish bloki-bank kapitali talablari, likvidlik buferlari, tizimli risk nazorati; (3) Monetar-valyuta siyosati bloki-foiz stavkasi, valyuta kursi menejment va sterilizatsiya mexanizmlari. IMM-CFS modeli ushbu uch blok integratsiyalashgan holda ishlashini ta’minlash orqali kapital oqimlari barqarorligini optimal darajada ushlab turish imkonini beradi.

Tadqiqot bir qator cheklovlarga ega: birinchi, ma’lumotlar sifatida choraklik ko‘rsatkichlar ishlatilgan, oylik ma’lumotlar mavjud bo‘lsaydi tahlil aniqligi yuqori bo‘lar edi; ikkinchi, WGI

institutsional sifat ko‘rsatkichi uning haqiqiy murakkabligini to‘liq aks ettirmasligi mumkin; uchinchi, banklararo ma’lumotlarning bank darajasidagi (bank-level) mikro tahlili amalga oshirilmagan; to‘rtinchi, kapital oqimlari kategoriyalari (FDI, portfel investitsiyalar, qisqa muddatli qarz oqimlari) alohida tahlil qilinmagan.

Xulosa

Ushbu tadqiqot O‘zbekiston bank-moliya tizimida kapital oqimlarini barqarorlashtirishning institutsional asoslarini ilmiy jihatdan chuqur o‘rganib, quyidagi muhim xulosalarga erishildi:

Birinchi: Institutsional omillar-huquq ustuvorligi, regulyativ sifat, hukumat samaradorligi va korrupsiyaga qarshi kurash-O‘zbekistondagi kapital oqimlari barqarorligiga eng kuchli statistik ta’sir ko‘rsatuvchi omil hisoblanadi ($\beta=0.487$, $p<0.001$). Bu topilma North, Acemoglu va Rodrikning institutsional iqtisodiyot nazariyasini empirik jihatdan tasdiqlaydi va siyosiy diqqatni institutsional islohotlarga qaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Ikkinchi: Bank tizimi likvidligi ($\beta=0.412$) va kapitallashuv darajasi ($\beta=0.197$) kapital oqimlari barqarorligida hal qiluvchi bufer rolini o‘ynaydi. 2017-yildan beri amalga oshirilgan bank islohotlari-xususan xorijiy banklarni jalb qilish, Basel III standartlarini joriy etish va bank kapitali talablarini oshirish-CFSI ning 2017-yildagi 0.31 dan 2024-yildagi 0.67 gacha ko‘tarilishiga muhim hissa qo‘shgan.

Uchinchi: Komparativ tahlil shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston islohotlar tempi bo‘yicha tezlashib bormoqda, lekin Gruziya va Qozog‘istondan hali orqada. Ayniqsa, institutsional sifat indeksi (-0.52) va bank kapitallashuvi (18.4%) bo‘yicha erishilishi kerak bo‘lgan masofalar aniq. Kelgusi 5 yilda CFSI ni 0.80+ darajasiga ko‘tarish uchun institutsional islohotlarni jadallash zarur.

To‘rtinchi: Foiz stavkasining manfiy ta’siri (-0.318) monetar siyosatda ham kapital oqimlariga nisbatan yanada ehtiyotkorlik zarurligini bildiradi. Yuqori foiz stavkasini uzoq muddatda saqlash spekuulyativ kapital kirib kelishini rag‘batlantirib, stavka tushganida teskari kapital chiqib ketishi risklarini oshiradi.

Beshinchi: Ilmiy yangilik sifatida ishlab chiqilgan IMM-CFS modeli O‘zbekiston bank-moliya tizimi uchun kapital oqimlari barqarorligini ta’minlashda institutsional, makroprudensial va monetar-valyuta bloklarining integratsiyalashgan ishlashini ta’minlovchi amaliy ramka sifatida tavsiya etiladi.

1-tavsiya. Moliyaviy sektorda regulyativ sifat indeksini oshirish dasturini ishlab chiqish: Iqtisodiy islohotlar agentligi va Markaziy bank birgalikda 2025–2030 yillar uchun «Bank-moliya sektori institutsional sifat yo‘l xaritasi»ni tasdiqlashi va har yili WGI ko‘rsatkichlari bo‘yicha xalqaro audit o‘tkazishi zarur.

2-tavsiya. Moliyaviy tartibga solish sohasida raqamli nazorat tizimini (SupTech) joriy etish: Markaziy bank bank-moliya tizimidagi risklarni real vaqt rejimida kuzatish uchun sun’iy intellekt asosidagi nazorat platformasini 2026 yilgacha ishga tushirishi lozim.

3-tavsiya. Moliyaviy ombudsman institutini kuchaytirish: Kapital oqimlari bilan bog‘liq nizolarni tezkor hal etish va investorlar huquqlarini himoya qilish uchun mustaqil Moliyaviy ombudsman idorasining vakolatlari kengaytirilsin.

4-tavsiya. Kontrsiklik kapital buferi (CCyB) mexanizmini joriy etish: Basel III ning kontrsiklik bufer talabi 2025 yil IV choragi yoki 2026 yil I choragidan amalda qo‘llanilsin; iqtisodiy o‘sish davrida bufer oshirib, inqiroz davrida ozod etish orqali kapital oqimlari amplitudasi kamaytirisin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2019). The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty. Penguin Press. https://doi.org/10.1086/714988

2. Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2001). The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. American Economic Review, 91(5), 1369–

1401. https://doi.org/10.1257/aer.91.5.1369

3. Asian Development Bank. (2023). Asian Development Outlook 2023: Mobilizing Taxes for Development. ADB. https://doi.org/10.22617/FLS230134-3

4. Bank for International Settlements. (2021). BIS Annual Economic Report 2021: Navigating the Covid-19 Storm. BIS. https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2021e.htm

5. Bank for International Settlements. (2023). Macro-financial stability frameworks and capital flow management. BIS Working Papers No. 1089. https://doi.org/10.2139/ssrn.4421234

6. Borio, C. (2014). The financial cycle and macroeconomics: What have we learnt? Journal of Banking & Finance, 45, 182–198. https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2013.07.031

7. Borio, C., & Disyatat, P. (2015). Capital flows and the current account: Taking financing (more) seriously. BIS Working Papers No. 525. https://doi.org/10.2139/ssrn.2697521

8. Bruno, V., & Shin, H. S. (2015). Capital flows and the risk-taking channel of monetary policy. Journal of Monetary Economics, 71, 119–132. https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2014.11.011

9. Cerutti, E., Claessens, S., & Laeven, L. (2017). The use and effectiveness of macroprudential policies: New evidence. Journal of Financial Stability, 28, 203–224. https://doi.org/10.1016/j.jfs.2015.10.004

10. Diamond, D. W., & Dybvig, P. H. (1983). Bank runs, deposit insurance, and liquidity. Journal of Political Economy, 91(3), 401–419. https://doi.org/10.1086/261155

11. Fleming, J. M. (1962). Domestic financial policies under fixed and under floating exchange rates. IMF Staff Papers, 9(3), 369–380. https://doi.org/10.2307/3866091

12. Forbes, K., Fratzscher, M., & Straub, R. (2016). Capital flow management measures: What are they good for? Journal of International Economics, 96(S1), 76–97. https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2014.11.004

13. Forbes, K., & Warnock, F. (2021). Capital flow waves—or ripples? Extreme capital flow movements since the crisis. Journal of International Money and Finance, 116, 102377. https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2021.102377

14. Fratzscher, M. (2012). Capital flows, push versus pull factors and the global financial crisis. Journal of International Economics, 88(2), 341–356. https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2012.05.003

15. Ghosh, A. R., Ostry, J. D., & Qureshi, M. S. (2014). Exchange rate management and crisis susceptibility: A reassessment. IMF Working Paper WP/14/11. https://doi.org/10.5089/9781484367254.001

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

INTRINSIC VERSUS MARKET-BASED VALUATION APPROACHES IN PHARMACEUTICAL EQUITY RESEARCH: EVIDENCE FROM NOVARTIS AG

Khakimov Doston

Assistant of the Department
“Valuation and Investments”
Tashkent State
University of Economics
e-mail: dostonkhakimov1506@gmail.com

Abstract: *This paper examines the application of intrinsic and market-based valuation approaches in pharmaceutical equity research using Novartis AG as a case study. The study applies a Discounted Cash Flow (DCF) model based on Free Cash Flow to the Firm projections and compares the results with relative valuation methods using key market multiples, including P/E, EV/EBITDA, EV/Sales, and P/BV. The findings indicate that the DCF model estimates an equity value broadly aligned with the company's market valuation, while the relative valuation approach suggests that Novartis trades at a premium compared to its industry peers. Sensitivity analysis shows that DCF results are highly dependent on discount rate and long-term growth assumptions, whereas market-based valuation is influenced by peer selection and prevailing market sentiment. The study concludes that neither approach is sufficient in isolation and that combining intrinsic and market-based methods provides a more balanced assessment of pharmaceutical companies.*

Keywords: *equity valuation, discounted cash flow, relative valuation, market multiples, pharmaceutical industry, Novartis AG, WACC, intrinsic value.*

FARMATSEVTIKA SOHASIDA AKSIYALARNI BAHOLASHDA ICHKI (FUNDAMENTAL) VA BOZOR MULTIPLIKATORLARI ASOSIDAGI YONDASHUVLAR: NOVARTIS AG MISOLIDA

Xakimov Doston

“Baholash ishi va investitsiyalar”
kafedrasi assistenti
Toshkent davlat
iqtisodiyot universiteti
e-mail: dostonkhakimov1506@gmail.com

Annotatsiya*: Ushbu maqolada farmatsevtika kompaniyalari aksiyalarini baholashda fundamental va bozor multiplikatorlari asosidagi yondashuvlarning qo‘llanilishini Novartis AG kompaniyasi misolida o‘rganilgan. Tadqiqot pul oqimlari prognozlariga asoslangan diskontlangan pul oqimi modelini qo‘llaydi va natijalarni P/E, EV/EBITDA, EV/Sales hamda P/BV kabi asosiy bozor multiplikatorlariga asoslangan nisbiy baholash usullari bilan taqqoslaydi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, diskontlangan pul oqimi modeli kompaniyaning bozor kapitallashuviga yaqin bo‘lgan fundamental qiymatni ko‘rsatgan bo‘lsa, nisbiy baholash esa Novartis aksiyalari o‘z sanoatidagi raqobatchilarga nisbatan yuqori bahoda savdo qilinayotganini ko‘rsatadi. Sezgirlik (sensitivity) tahlili diskontlangan pul oqimlarining qiymati diskont stavkasi va uzoq muddatli o‘sish taxminlariga juda bog‘liqligini, bozor asosidagi baholash esa kompaniyalar tanlovi va mavjud bozor kayfiyatidan kuchli ta’sirlanishini ko‘rsatadi. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, har ikki yondashuv alohida holda yetarli emas va farmatsevtika kompaniyalarini baholashda ichki hamda bozor asosidagi usullarni birgalikda qo‘llash yanada muvozanatli natija beradi.*

Kalit so‘zlar: *Aksiyalarni baholash, diskontlangan pul oqimi, nisbiy baholash, bozor multiplikatorlari, farmatsevtika sanoati, Novartis AG, o‘rtacha tortilgan kapital qiymati, ichki (fundamental) qiymat.*

ВНУТРЕННИЕ (INTRINSIC) И РЫНОЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ АКЦИЙ В ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОМ СЕКТОРЕ: НА ПРИМЕРЕ NOVARTIS AG

Хакимов Достон

Ассистент кафедры
«Оценочное дело и инвестиции»
Ташкентский государственный
экономический университет
e-mail: dostonkhakimov1506@gmail.com

Аннотация: *В данной статье рассматривается применение внутренних (intrinsic) и рыночных (market-based) подходов к оценке акций фармацевтических компаний на примере Novartis AG. В исследовании используется модель дисконтированных денежных потоков (Discounted Cash Flow, DCF), основанная на прогнозах свободного денежного потока для фирмы (Free Cash Flow to the Firm, FCFF), а также проводится сравнение с методами относительной оценки, включая ключевые рыночные мультипликаторы: P/E, EV/EBITDA, EV/Sales и P/BV. Результаты показывают, что модель DCF оценивает стоимость компании на уровне, близком к её рыночной капитализации, тогда как относительная оценка указывает на то, что акции Novartis торгуются с премией по сравнению с отраслевыми аналогами. Анализ чувствительности демонстрирует, что результаты DCF в значительной степени зависят от ставки дисконтирования и долгосрочных темпов роста, в то время как рыночная оценка зависит от выбора аналогичных компаний и текущих рыночных настроений. Исследование приходит к выводу, что ни один из подходов не является достаточным в отдельности, и комбинирование внутренних и рыночных методов обеспечивает более сбалансированную оценку фармацевтических компаний.*

Ключевые слова: *Оценка акций, модель дисконтированных денежных потоков (DCF), относительная оценка, рыночные мультипликаторы, фармацевтическая отрасль, Novartis AG, WACC (средневзвешенная стоимость капитала), внутренняя (intrinsic) стоимость.*

Introduction

Equity valuation occupies a central place in corporate finance because it shapes capital allocation by investors, advisory work by analysts, and managerial decision-making within firms. Among the techniques in regular use, intrinsic models (DCF) and market-based approaches (relative valuation through multiples) are still the dominant choices. Their popularity, however, masks an enduring tension: intrinsic models claim to capture fundamental economic value, while market-based methods reflect prevailing investor sentiment and may diverge from fundamentals.

Pharmaceutical companies pose a particularly demanding test for both approaches. Earnings depend on lumpy regulatory milestones, patent cliffs distort multi-year projections, and persistent R&D outlays disconnect short-run accounting profits from long-run cash generation. Peer comparability is also imperfect: even the largest firms differ in pipeline composition, therapeutic focus, and geographic exposure, and that heterogeneity feeds directly into the multiples drawn from them.

Novartis AG offers a useful case for this comparison. The Swiss group is one of the world's largest pharmaceutical companies by revenue, operates in roughly 120 countries, and has gone through a deliberate strategic focus toward innovative medicines following the Alcon (2019) and

Sandoz (2023) separations. Its scale, geographic spread, recent margin expansion, and visible pipeline pose all the standard challenges of valuing an R&D-intensive firm.

Against that background, this article addresses one core question: does the DCF model or relative valuation deliver a more reliable assessment of Novartis AG? The contribution is twofold. First, it produces a fundamental valuation grounded in firm-specific cash-flow forecasts, regional risk weighting, and a clearly disclosed cost of capital. Second, it benchmarks that intrinsic estimate against a multiple-based peer comparison and discusses where the two approaches diverge and why.

Literature Review

Intrinsic valuation rests on the proposition that the value of any asset equals the present value of the cash flow it is expected to generate. Damodaran [1] develops this position in detail and treats DCF as the analytical backbone of equity valuation, with relative methods playing a complementary, market-anchored role. Berk and DeMarzo [2] arrive at a similar conclusion, arguing that enterprise DCF is the most internally consistent way of valuing firms with complex capital structures because it isolates operating cash generation from financing choices. Koller, Goedhart and Wessels [3] make essentially the same argument from a practitioner perspective: intrinsic value should reflect return on invested capital, growth, and reinvestment rates, while well-documented weaknesses of DCF - heavy dependence on terminal-value assumptions, sensitivity to the discount rate, and forecast risk over long horizons — must be openly disclosed.

Relative valuation has both pragmatic and theoretical foundations. Liu, Nissim and Thomas [4] show in a large-sample empirical study that forward-earnings multiples explain stock prices well across industries, and that careful peer selection improves accuracy substantially. The advantages are obvious: multiples are quick to compute, transparent, and reflect what real investors are paying for today. The shortcomings are equally well known. Multiples conflate fundamentals with sentiment, are vulnerable to common-cause biases when the entire industry is mispriced and require comparable firms — a condition rarely satisfied perfectly.

These difficulties intensify in the pharmaceutical sector. Long product cycles, regulatory uncertainty, and idiosyncratic pipeline events create cash-flow profiles that look very different from one company to another. Even firms of similar size may be at different points in their patent cycles, which affects both reported earnings and forward multiples. The literature therefore suggests that intrinsic and market-based methods are best treated as complements rather than substitutes — a position this paper takes as a starting point for the comparative analysis that follows.

Methodology

The valuation combines an enterprise-level DCF with a multiple-based peer comparison. The DCF is built around projected Free Cash Flow to the Firm (FCFF), discounted at the firm's WACC, with a Gordon-growth terminal value capturing cash flows beyond the explicit forecast horizon (2026–2030). The general structure follows the standard treatment in Damodaran [1] and Koller et al. [3].

FCFF is derived from forecast revenue and operating margins, then adjusted for taxes, capital expenditure, depreciation and amortization, and changes in net-working capital. The revenue projection draws on Novartis's stated medium-term guidance and on independent industry forecasts (IQVIA [5]), assuming a 5% annual sales growth — a figure consistent with the company's 2024–2029 constant-currency guidance and with its own 2021–2024 historical CAGR ex-Sandoz. EBIT is set at a steady 31% of sales, slightly below the FY2025 reported margin to allow some prudence against execution risk. Capital expenditure is gradually raised from 7.5% to 9.5% of sales over the forecast period to reflect the announced multi-year U.S. manufacturing and R&D program; depreciation converges to the same level by 2030 so that the steady-state condition

holds. Change in net working capital is approximately 5.5% of incremental sales, in line with large-cap pharmaceutical norms.

The discount rate combines a cost of equity derived from CAPM with an after-tax cost of debt. The risk-free rate (4.4%) is computed as a sales-weighted average of 10-year sovereign yields across Novartis's principal markets, using 2025 regional revenue shares so that the rising U.S. exposure is properly captured. The equity beta is taken at 0.769 (Bloomberg-adjusted, five-year monthly returns vs. MSCI ACWI). The equity risk premium of 5.6% is derived similarly through a sales-weighted blend of regional ERPs from Damodaran [6], giving a cost of equity of 8.7%. The pre-tax cost of debt of 4.9% combines the risk-free rate with a 0.50% AA option-adjusted spread consistent with Novartis's Aa3/AA- rating; applying the 15% effective tax rate yields an after-tax cost of debt of 4.2%. At an 89%/11% target equity/debt mix, the resulting WACC is 8.2%. The terminal growth rate is set at 2.5%, marginally below long-run world GDP growth (~2.8%, World Bank [7]), to allow for competition and pricing pressure in pharmaceuticals.

The relative valuation uses four multiples — P/E, EV/EBITDA, EV/Sales, and P/BV — applied to a peer set of six large-cap pharmaceutical companies: AstraZeneca, Novo Nordisk, Sanofi, Roche, Merck, and Pfizer. The peers were chosen for comparability in size, global geographic reach, and reliance on innovative R&D-driven pipelines. The use of four multiples in parallel is intentional: any single ratio embeds idiosyncratic distortions, while a combination reduces the risk of being misled by a single metric. Sensitivity analysis on WACC and terminal growth is performed to map the range of plausible DCF outcomes.

Empirical Findings and Comparative Analysis

DCF results

Discounting projected FCFF over 2026–2030 at a WACC of 8.2% produces a present value of explicit-period cash flows of approximately USD 66.2 billion. The terminal value, calculated as USD 327.8 billion in nominal terms, contributes USD 221.3 billion once discounted. Their sum gives an enterprise value of USD 287.4 billion. Subtracting net debt of USD 21.9 billion at end-2025 yields an equity value of USD 267.9 billion, which translates into an implied share price of USD 140.40 across the 1.908 billion shares outstanding.

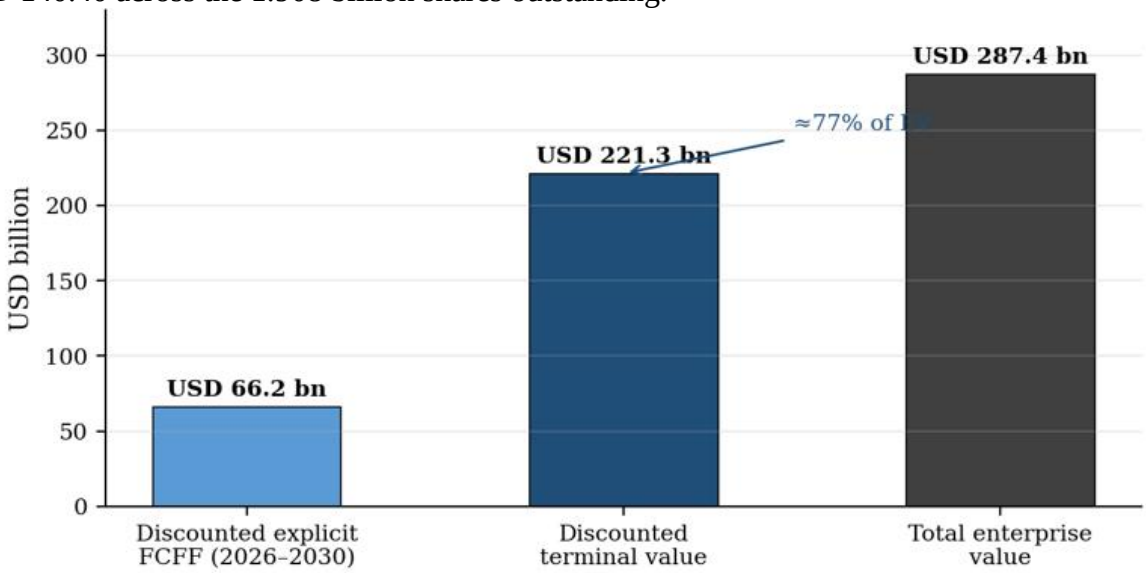

Figure 1. Decomposition of Novartis AG enterprise value (DCF, end-2025)

Source: Author's DCF model based on Novartis AG financial reports [8].

Figure 1 highlights one of the structural features of the model: the terminal value accounts for around 77% of total enterprise value. This share is consistent with that observed in mature pharmaceutical valuations and emphasises why long-run assumptions matter so much — small changes in WACC or g move the bulk of the result. Against the 31 December 2025 market price

of USD 137.87, the DCF estimate implies a premium of less than 2%, indicating the stock was trading very close to its fundamental value at the reference date. By 15 May 2026 the share price had risen to USD 148.08, placing the market price roughly 5.5% above the intrinsic estimate (Figure 2) — still within a conventional HOLD range, but suggesting that further upside requires either better operating performance or a re-rating of the discount rate.

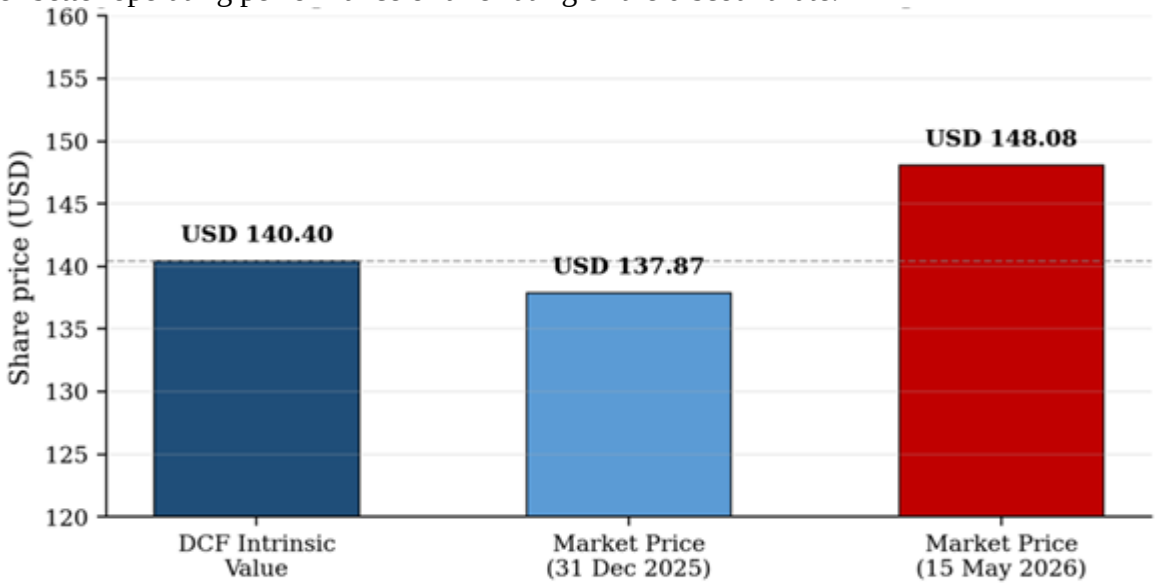

Figure 2. DCF-implied intrinsic value vs. observed market price of Novartis AG
Source: author's calculations; market data from Yahoo Finance [9].

4.2 Sensitivity analysis

The grid in Figure 3 reports implied share prices for combinations of WACC (7.2%–9.2%) and terminal growth (1.5%–3.5%). Outcomes span USD 104.29 in the most adverse scenario to USD 213.40 in the most favourable. The asymmetry is illuminating. With g held at 2.5%, moving WACC from 7.2% to 9.2% subtracts roughly USD 55 per share; with WACC held at 8.2%, varying g across the same range moves the implied price by about USD 44. The cost of capital is therefore the more influential lever, as expected — it discounts every cash flow including the terminal value. Around the base case the share price clusters between USD 130 and USD 155, which encompasses both the year-end 2025 and the mid-May 2026 market prices. Read together, the message is that the model neither flags a clear mispricing nor signals a margin of safety; it locates the stock close to fair value rather than at either extreme.

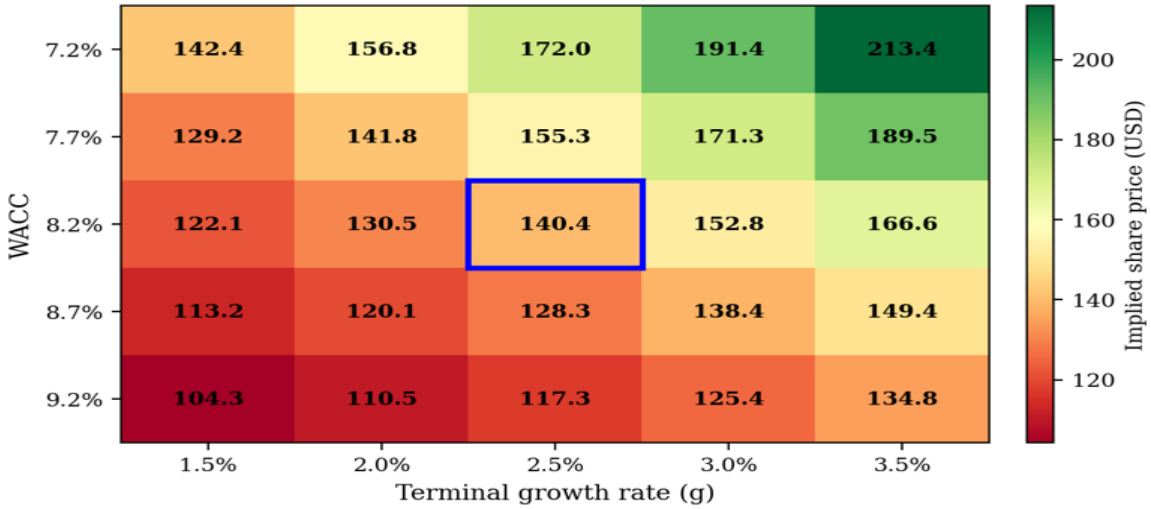

Figure 3. Sensitivity analysis of implied share price to WACC and terminal growth (USD)
Source: author's calculations. The base case (WACC = 8.2%, g = 2.5%) is highlighted in blue.

4.3 Relative valuation

On a multiples basis, Novartis is consistently priced above its peer set (Figure 4). The 2025 EV/EBITDA stands at 12.9x against a peer median of 9.9x, and EV/Sales is 5.4x compared with 4.2x. The P/E ratios are closer to the peer group — 14.7x in 2025 and 14.3x forward — but still sit above the medians. P/BV at 6.8x against 4.5x reinforces the same picture. Across the four metrics the premium is most visible in the cash-flow- and revenue-based ratios, which is where structural quality differences between firms typically show up most clearly.

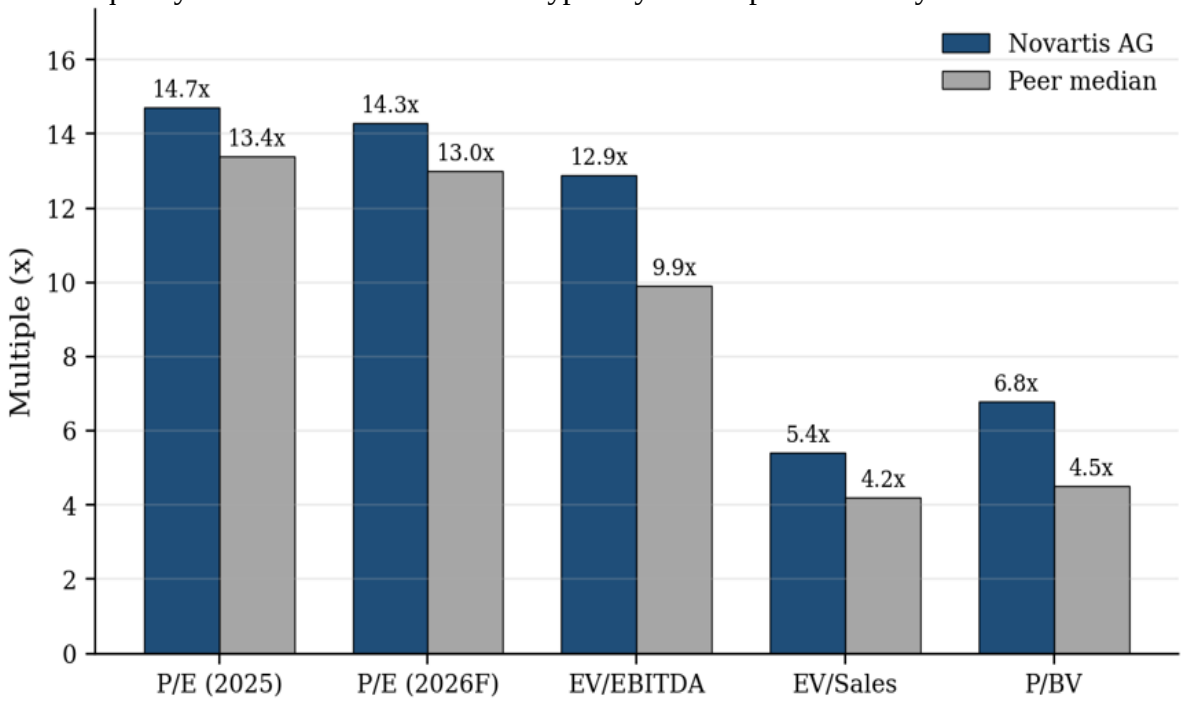

Figure 4. Trading multiples – Novartis AG vs. large-cap pharmaceutical peers.
Source: author's compilation based on Bloomberg [10] and Statista [11] data.

A premium does not automatically equate to overvaluation. It can reflect investor confidence in Novartis's pipeline execution, the credibility of its 40%+ core operating margin target by 2027, and the company's relatively benign patent-expiry profile through the end of the decade. The interpretation, however, is conditional: if those operational targets are met, the current pricing looks defensible; if they slip, the premium offers limited downside protection because expectations are already embedded in the multiples.

4.4 Comparing the two approaches

The two methods agree on direction — Novartis is fairly priced to mildly expensive — but reach that conclusion with different reliability properties. The DCF is anchored in firm-specific cash flows, an explicit cost of capital, and transparent assumptions; it tells us why the stock is worth what it is. Its main vulnerabilities are the heavy weight of the terminal value (around 77% of enterprise value here) and its sensitivity to WACC and g. Relative valuation is faster and more market-aware, but it assumes the peer set is correctly priced — a strong assumption in a sector where firm-level heterogeneity is high. For Novartis specifically the DCF appears the more defensible single-method choice: it accommodates regional differences in cost of capital, captures the planned U.S. capital program through the Capex schedule, and incorporates the geographic mix of cash flows through sales-weighted risk-free rates and ERPs — features the multiples cannot represent without auxiliary adjustments that begin to look like a partial DCF. Even so, the multiples remain an indispensable external check: the convergence of the DCF estimate with both the end-2025 market price and the implied market enterprise value of around USD 285 billion (USD 263 billion market cap plus USD 21.9 billion net debt) provides independent validation that the intrinsic estimate is not unrealistic. The strongest reading, therefore, is that the DCF supplies the substantive answer and relative valuation polices it.

Practical Implications

For equity investors and analysts, the case suggests that Novartis sits close to fair value at the reference date and slightly above intrinsic value by mid-2026. The implication is informational rather than directional: the risk-reward at current prices depends on whether the operating trajectory embedded in the model (5% sales growth, 31% EBIT margin, gradual Capex ramp) actually materialises. Those convinced of execution will see the multiples premium as justified; sceptics will read it as priced-in optimism. The methodological lesson is that neither approach should stand alone — particularly for R&D-intensive firms. A DCF without a market cross-check exposes the analyst to terminal-value drift; a multiples-only view ignores the granularity that pipeline economics, regional cash-flow mix, and capital structure inject into a fundamental valuation.

For researchers and valuation practitioners, the Novartis case illustrates the underlying trade-offs in pharmaceutical equity research and the value of triangulation. Sensitivity analysis is not optional; it is the only way to communicate the uncertainty surrounding long-horizon forecasts. The two approaches converge here, but partly because Novartis is unusually well-positioned — clean post-Sandoz portfolio, scale, mild patent cliff — and the lesson should be generalized cautiously to less stable peers. The recommended professional practice is to derive intrinsic value from a fully specified DCF, calibrate it through a peer multiples comparison, and explicitly disclose both sets of assumptions, rather than presenting any single point estimate as definitive.

Conclusion

Returning to the research question — does the DCF model or relative valuation provide a more reliable assessment of Novartis AG? The answer is nuanced rather than categorical. The DCF supplies the deeper analytical view: it links a fundamental share price of USD 140.40 to identifiable cash-flow assumptions, an explicit cost of capital of 8.2%, and a terminal growth rate of 2.5%, all of which can be tested and challenged. Relative valuation, by contrast, places Novartis at a clear premium across all four multiples examined but cannot say on its own whether that premium reflects genuine quality or excess optimism. Each method has structural limitations: the DCF rests heavily on a terminal value that accounts for around 77% of enterprise value, while multiples depend on the quality of the peer set and embed whatever mispricings affect the sector as a whole.

Taken together, the two approaches do not contradict each other so much as illuminate different aspects of the same question. The DCF estimate, the peer comparison, and the implied market enterprise value all cluster around the USD 280–290 billion range, suggesting that Novartis is fairly priced rather than substantially mispriced. On the balance of evidence, the DCF is the more reliable primary tool for this specific firm because it can absorb its firm-specific features (regional cash-flow mix, U.S. Capex program, capital-structure target); the relative comparison, however, is necessary to keep it honest, and discarding either would weaken the overall judgement. Several limitations apply: the forecast horizon and terminal-growth assumption involve subjective judgement, the peer set is finite, and the analysis is a point-in-time view of a sector shaped by ongoing regulatory and pipeline events. Future research could broaden the peer set, integrate scenario-weighted pipeline probabilities into the cash-flow projection, or apply real-options methods to individual late-stage assets. For Novartis at the date of this analysis, the most defensible position is one of restrained optimism — strong underlying fundamentals, fair to modestly stretched pricing, and a valuation outcome that is plausibly robust but not without execution risk.

References

1. Damodaran, A. (2012). Investment Valuation: Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset. 3rd ed. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
2. Berk, J., and DeMarzo, P. (2020). Corporate Finance. 6th Global ed. Harlow: Pearson.
3. Koller, T., Goedhart, M., and Wessels, D. (2015). Valuation: Measuring and Managing

the Value of Companies. 6th ed. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

4. Liu, J., Nissim, D., and Thomas, J. (2002). Equity valuation using multiples. Journal of Accounting Research, 40(1), pp. 135–172.

5. IQVIA (2025). Global Use of Medicines 2025: Outlook to 2029. Available at: https://www.iqvia.com (Accessed: May 2026).

6. Damodaran, A. (2025). Equity Risk Premiums (ERP): Historical, Country and Regional Estimates. Available at: https://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/datafile/ctryprem.html (Accessed: May 2026).

7. World Bank (2025). GDP Growth (Annual %). Available at: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG (Accessed: 19 May 2026).

8. Novartis AG (2025). Annual Report 2024 and Q3 2025 Condensed Interim Financial Report. Available at: https://www.novartis.com/investors (Accessed: 20 May 2026).

9. Yahoo Finance (2026). Novartis AG (NVS) Stock Price and Financial Data. Available at: https://uk.finance.yahoo.com/quote/NVS/ (Accessed: 21 May 2026).

10. Bloomberg (2025) and Statista (2025). Equity multiples, beta and regional revenue data for Novartis AG and large-cap pharmaceutical peers. Bloomberg Terminal and https://www.statista.com (Accessed: May 2026).

11. Trading Economics (2025). Government Bond Yields – Global Dataset. Available at: https://tradingeconomics.com/bonds (Accessed: May 2026).

AKSIYA QIYMATINI BAHOLASHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Botirxo‘ja Aziza Faxmuddin qizi
“Baholash ishi va investitsiyalar” kafedrasi
o‘qituvchisi,Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
e-mail: a.botirkhuja@tsue.uz
ORCID:0009-0002-6442-1288

Annotatsiya: *Mazkur maqolada aksiya qiymatini baholashning nazariy va amaliy asoslari tadqiq etilgan. Unda aksiyalarni baholashning asosiy usullari, xususan, daromadli yondashuv, qiyosiy yondashuv va xarajat yondashuvining o‘ziga xos jihatlari tahlil qilingan. Shuningdek, fond bozorida aksiyalar qiymatiga ta’sir etuvchi omillar, investorlar faoliyati hamda korxonalarning investitsion jozibadorligini oshirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijasida aksiya qiymatini baholash tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *aksiya, aksiya qiymati, baholash, fond bozori, investitsiya, kapital, investor, daromadli yondashuv, qiyosiy yondashuv, moliyaviy tahlil.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ СТОИМОСТИ АКЦИЙ

Ботирхужа Азиза Фахмуддин қизи
Ассистент кафедры «Оценочное дело и инвестиции» Ташкентского государственного экономического университета.
e-mail: a.botirkhuja@tsue.uz
ORCID: 0009-0002-6442-1288

Аннотация: *В данной статье исследованы теоретические и практические основы оценки стоимости акций. Проанализированы основные методы оценки акций, в частности доходный, сравнительный и затратный подходы. Также рассмотрены факторы, влияющие на стоимость акций на фондовом рынке, деятельность инвесторов и вопросы повышения инвестиционной привлекательности предприятий. По результатам исследования разработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию системы оценки стоимости акций.*

Ключевые слова: *акция, стоимость акций, оценка, фондовый рынок, инвестиции, капитал, инвестор, доходный подход, сравнительный подход, финансовый анализ.*

THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF STOCK VALUATION

Aziza Botirkhoja Fakhmuddin kizi
Assistant, Department of
“Valuation and Investments”,
Tashkent State University of Economics.
e-mail: a.botirkhuja@tsue.uz
ORCID: 0009-0002-6442-1288

Abstract: *This article examines the theoretical and practical foundations of stock valuation. The main methods of stock valuation, including the income approach, comparative approach, and cost approach, are analyzed. In addition, factors affecting stock prices in the stock market, investor activities, and issues of increasing the investment attractiveness of enterprises are considered. Based on the research results, scientific and practical recommendations for improving the stock valuation system have been developed.*

Key words: *stock, stock valuation, assessment, stock market, investment, capital, investor,*

income approach, comparative approach, financial analysis.

Kirish.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatini samarali tashkil etish va investitsion jarayonlarni rivojlantirishda fond bozori muhim o‘rin egallaydi. Fond bozorining asosiy instrumentlaridan biri hisoblangan aksiyalar korxonalarga qo‘shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, aksiyalar qiymatini to‘g‘ri baholash investorlar, emitentlar va moliyaviy institutlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aksiya qiymati korxonaning moliyaviy holati, investitsion jozibadorligi va kelgusidagi rivojlanish istiqbollarini aks ettiruvchi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Hozirgi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida fond bozorlaridagi raqobatning kuchayishi aksiyalarni baholashning zamonaviy usullaridan samarali foydalanishni talab etmoqda. Ayniqsa, investorlar tomonidan investitsion qarorlar qabul qilishda aksiya qiymatini aniqlashning aniq va ishonchli mexanizmlariga ehtiyoj ortib bormoqda. Shu sababli aksiya qiymatini baholashning nazariy asoslarini o‘rganish hamda amaliyotdagi mavjud muammolarni tahlil qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda aksiyalar qiymatini baholashning daromadli, qiyosiy va xarajat yondashuvlari keng qo‘llaniladi. Ushbu yondashuvlar korxonaning bozor qiymatini aniqlash, investitsion risklarni baholash va kapitaldan foydalanish samaradorligini oshirish imkonini beradi. O‘zbekistonda ham kapital bozorini rivojlantirish va investorlar faolligini oshirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar aksiyalarni baholash tizimini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Mazkur maqolaning maqsadi aksiya qiymatini baholashning nazariy va amaliy asoslarini tadqiq etish, baholash usullarining afzallik va kamchiliklarini tahlil qilish hamda ularni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat.[1.2]

Adabiyotlar sharhi

Aksiya qiymatini baholash masalasi moliyaviy menejment va investitsiyalar nazariyasining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishda xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan aksiyalarni baholash usullari, fond bozori samaradorligi hamda investitsion qarorlar qabul qilishdagi ahamiyati keng tadqiq etilgan.[3]

Aksiya qiymatini baholashning nazariy asoslari dastlab klassik iqtisodiy maktab vakillari tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, ular kapitalning qiymati va investorlarning daromad olish motivlariga alohida e’tibor qaratganlar. Keyinchalik G. Markowitzning portfel nazariyasi va W. Sharpe tomonidan ishlab chiqilgan kapital aktivlarini baholash modeli (CAPM) aksiyalar qiymatini aniqlashda risk va daromadlilik o‘rtasidagi bog‘liqlikni ilmiy asoslash imkonini berdi. Ushbu nazariyalar zamonaviy investitsion tahlilning asosiy metodologik poydevori hisoblanadi.[4]

Xorijiy iqtisodchi olimlardan Aswath Damodaran aksiyalar qiymatini baholash bo‘yicha fundamental tahlil, diskontlangan pul oqimlari modeli va bozor multiplikatorlari asosidagi usullarni chuqur tadqiq qilgan. Uning ilmiy ishlarida korxona qiymatini aniqlashda moliyaviy hisobotlarning ahamiyati, investorlarning kutishlari hamda bozor kon’yunkturasining ta’siri keng yoritilgan. Shuningdek, Brealey va Myers tomonidan korporativ moliya nazariyasida aksiyalarni baholashning amaliy jihatlari, kapital qiymati va investitsion risklarni boshqarish masalalari tadqiq etilgan.

Rossiyalik iqtisodchi olimlar V.V. Kovalyov, A.G. Gryaznova va boshqa tadqiqotchilar fond bozori instrumentlarini baholashning uslubiy asoslarini ishlab chiqqanlar. Ularning tadqiqotlarida aksiyalar qiymatini baholashda moliyaviy ko‘rsatkichlar tahlili, dividend siyosati va korxonaning bozor pozitsiyasiga alohida e’tibor qaratilgan.

O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlar tomonidan ham kapital bozori va investitsiya faoliyatini rivojlantirish masalalari keng o‘rganilgan. Jumladan, B.Yu. Xodiyev, Sh.Sh. Shodmonov va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida mamlakat fond bozorini rivojlantirish, investitsion muhitni yaxshilash hamda qimmatli qog‘ozlar bozorining iqtisodiy o‘sishdagi roli tahlil qilingan. Ularning

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

tadqiqotlarida aksiyalar bozorining samarali faoliyati investitsiyalar hajmini oshirish va korxonalar moliyaviy barqarorligini ta’minlashning muhim omili sifatida baholangan.[5]

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda kapital bozorini rivojlantirish va investorlar faolligini oshirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq aksiyalar qiymatini baholash tizimida xalqaro standartlarni keng joriy etish, moliyaviy axborotlarning shaffofligini oshirish hamda zamonaviy baholash usullaridan samarali foydalanish bilan bog‘liq muammolar hali ham mavjud.

Shu sababli aksiya qiymatini baholashning nazariy va amaliy asoslarini chuqur o‘rganish, mavjud baholash usullarini tahlil qilish va ularni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.[6]

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda aksiya qiymatini baholashning nazariy va amaliy asoslarini o‘rganish uchun umumilmiy va maxsus iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv asosida aksiyalarni baholashning zamonaviy usullari, ularning iqtisodiy mohiyati hamda fond bozoridagi ahamiyati tahlil qilindi.

Tadqiqotning nazariy asosini mahalliy va xorijiy iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlari, korporativ moliya va investitsiyalar bo‘yicha ilmiy adabiyotlar, xalqaro moliyaviy hisobot standartlari hamda qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga soluvchi me’yoriy-huquqiy hujjatlar tashkil etdi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi kapital bozori agentligi, tijorat banklari va fond bozori faoliyatiga oid statistik ma’lumotlardan foydalanildi.

Tadqiqot davomida tahlil va sintez, qiyosiy tahlil, statistik tahlil, iqtisodiy-matematik yondashuv hamda grafik tasvirlash usullari qo‘llanildi. Xususan, aksiya qiymatini baholashda daromadli yondashuv, qiyosiy yondashuv va xarajat yondashuvi usullarining afzalliklari hamda kamchiliklari o‘zaro solishtirildi. Bundan tashqari, fond bozori ko‘rsatkichlari va aksiyalar qiymatiga ta’sir etuvchi omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilindi.[7]

Tahlil va natijalar

Aksiya qiymatini baholash va kapital bozori samaradorligini oshirish masalalari zamonaviy iqtisodiyotda investitsion jarayonlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayniqsa, korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash, investorlar ishonchini oshirish hamda kapital oqimini samarali yo‘naltirishda aksiyalarni to‘g‘ri baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Moliyaviy nazariyada aksiya qiymatini aniqlash korxonaning bozor kapitalizatsiyasi, daromadlilik darajasi va investitsion jozibadorligini baholashning asosiy vositalaridan biri sifatida qaraladi.

Kapital aktivlarini baholash nazariyasiga ko‘ra, aksiya qiymati investor kutayotgan daromad va risk darajasiga bog‘liq holda shakllanadi. Ushbu bog‘liqlik quyidagi model orqali ifodalanadi:

$$E(Ri)=Rf+\beta i(E(Rm)-Rf)$$

Bu yerda:

E(Ri) — aksiya bo‘yicha kutilayotgan daromadlilik;

Rf — risksiz foiz stavkasi;

βi — bozor riskiga sezgirlik koeffitsienti;

E(Rm)— bozor portfelining kutilayotgan daromadliligi.

Mazkur model aksiyalar qiymatini baholashda risk va daromadlilik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ifodalaydi. Investorlar yuqori riskli aksiyalardan yuqoriroq daromad kutadilar, shu sababli bozor bahosi ham korxonaning moliyaviy holati va istiqboldagi foyda olish imkoniyatlariga bog‘liq ravishda shakllanadi.

2020–2025-yillar davomida O‘zbekistonda kapital bozori faoliyatida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Xususan, aksiyalar bozoridagi savdo hajmi va investorlar sonining ortishi natijasida korporativ qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan talab sezilarli darajada oshdi. 2020-yilda fond bozori aylanmasi 1,9 trln so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib ushbu ko‘rsatkich 6,8 trln so‘mga

yetdi. Bu esa kapital bozorining rivojlanayotganini va investitsion muhitning yaxshilanayotganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, aksiyalar bozorining yalpi ichki mahsulotga nisbati ham izchil o‘sib bordi. 2020-yilda ushbu ko‘rsatkich 5,4 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yilda 9,8 foizga yetdi. Bu holat investorlar faolligining ortishi, IPO va SPO amaliyotlarining kengayishi hamda davlat korxonalarini transformatsiya qilish jarayonlari bilan izohlanadi.[8]

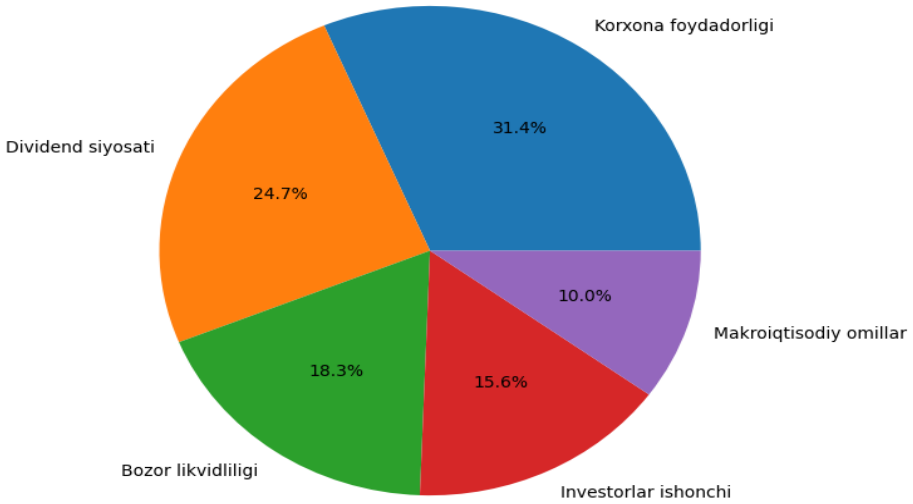
1-jadval

O‘zbekistonda aholi depozitlari va jamg‘armalari dinamikasi (2020–2025)[181]

Yil	Aholi depozitlari hajmi (trln so‘m)	Yillik o‘sish (%)	YaIMga nisbati (%)
2020	51,2	20,3	13,8
2021	67,9	32,5	14,9
2022	89,3	31,6	15,2
2023	108,7	21,7	15,8
2024	126,5	16,3	17,1
2025*	148,6	17,4	18,7

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, 2020–2025-yillar davomida O‘zbekistonda aholi depozitlari va jamg‘armalari hajmi barqaror o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Xususan, 2020-yilda aholi depozitlari hajmi 51,2 trln so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib ushbu ko‘rsatkich 148,6 trln so‘mga yetgan. Bu esa besh yil davomida depozitlar hajmi qariyb uch baravarga oshganini anglatadi.[9] 2021–2022-yillarda eng yuqori o‘sish sur’atlari kuzatilgan bo‘lib, bunda iqtisodiy faollikning tiklanishi, bank tizimiga bo‘lgan ishonchning ortishi hamda raqamli bank xizmatlarining keng joriy qilinishi muhim omil bo‘ldi. Ayniqsa, mobil banking va onlayn omonat xizmatlari aholining bank tizimidagi ishtirokini sezilarli ravishda oshirdi.

2023–2025-yillarda o‘sish sur’atlari nisbatan barqarorlashgan bo‘lsa-da, depozitlarning mutlaq hajmi sezilarli ravishda ortishda davom etdi. 2025-yilda aholi depozitlari hajmi 148,6 trln so‘mga yetgani mamlakatda ichki moliyaviy resurslar salohiyati kengayib borayotganidan dalolat beradi. Shuningdek, jamg‘armalarning YaIMga nisbati ham 2020-yildagi 13,8 foizdan 2025-yilda 18,7 foizga qadar oshgan. Bu holat aholining daromadlari ortishi, moliyaviy savodxonlikning yaxshilanishi va bank tizimiga bo‘lgan ishonchning mustahkamlanayotganini ko‘rsatadi.[10]

1-diagramma. Aksiya qiymatiga ta’sir etuvchi asosiy omillar taqsimoti (2025-yil)[182]

Tahliliga ko‘ra, investitsiya muhitiga eng katta ta’sir ko‘rsatuvchi omil korxona foydadorligi bo‘lib, uning ulushi 31,4 % ni tashkil etadi. Bu investorlar uchun korxonalarning

[181] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi

[182] Muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Kapital bozori agentligi, Markaziy bank ma’lumotlari va fond bozori statistikasi asosida tuzildi.

moliyaviy barqarorligi va yuqori daromadliligi muhim mezon ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, dividend siyosati 24,7 % ulush bilan ikkinchi o‘rinda turib, investorlar muntazam daromad olish imkoniyatiga katta e’tibor qaratishini anglatadi.

Bozor likvidligi 18,3 % va investorlar ishonchi 15,6 % ko‘rsatkichlari ham investitsion qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu holat moliya bozorlari faoliyati va investorlar uchun qulay biznes muhiti yaratish zarurligini ko‘rsatadi. Makroiqtisodiy omillar esa 10 % ulush bilan nisbatan pastroq ta’sirga ega bo‘lsa-da, iqtisodiy barqarorlik investitsiya jozibadorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Umuman olganda, diagramma natijalari investitsiya muhitining jozibadorligini oshirishda korxonalar rentabelligini oshirish, samarali dividend siyosatini yuritish, bozor likvidligini rivojlantirish va investorlar ishonchini mustahkamlash ustuvor yo‘nalishlar ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar

Mazkur tadqiqot natijalari aksiya qiymatini baholash zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsion jarayonlarni samarali tashkil etishning muhim omillaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Aksiyalar qiymatini to‘g‘ri aniqlash investorlar uchun asoslangan investitsion qarorlar кабул qilish, korxonalar uchun esa qo‘shimcha moliyaviy resurslarni jalb etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, kapital bozori samaradorligini oshirish va investorlar ishonchini mustahkamlashda ham aksiyalarni baholash tizimi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida daromadli, qiyosiy va xarajat yondashuvlari tahlil qilinib, ularning har biri o‘ziga xos afzallik va kamchiliklarga ega ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, daromadli yondashuv korxonaning kelajakdagi moliyaviy natijalarini hisobga olishi bilan ajralib tursa, qiyosiy yondashuv bozor kon’yunkturasini tezkor aks ettirishi bilan muhim ahamiyatga ega ekanligi kuzatildi. Shu sababli aksiyalar qiymatini baholashda kompleks yondashuvdan foydalanish eng maqbul usul sifatida baholandi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekistonda kapital bozori so‘nggi yillarda rivojlanish tendensiyasiga ega bo‘lsada, aksiyalar bozorining iqtisodiyotdagi ulushi hali rivojlangan davlatlarga nisbatan past darajada qolmoqda. Bunga moliyaviy axborotlarning yetarli darajada shaffof emasligi, investorlarning moliyaviy savodxonligi pastligi hamda zamonaviy baholash usullarining amaliyotda to‘liq qo‘llanilmayotgani sabab bo‘lmoqda.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

- aksiyalar qiymatini baholashda xalqaro baholash standartlarini keng joriy etish;
- korxonalarning moliyaviy hisobotlari shaffofligini oshirish va ochiq axborot bazalarini rivojlantirish;
- kapital bozori infratuzilmasini takomillashtirish va fond bozori likvidliligini oshirish;
- investorlar uchun moliyaviy savodxonlik dasturlarini kengaytirish;
- IPO va SPO amaliyotlarini rivojlantirish orqali fond bozoriga yangi emitentlarni jalb qilish;
- raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt asosidagi moliyaviy tahlil vositalaridan samarali foydalanishni kengaytirish.

Umuman olganda, aksiyalar qiymatini baholash tizimini takomillashtirish O‘zbekistonda kapital bozorining rivojlanishiga, investitsion faollikning oshishiga hamda iqtisodiyotga uzoq muddatli moliyaviy resurslarni jalb qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brealey R., Myers S. *Principles of Corporate Finance*. – New York: McGraw-Hill Education, 2020.

2. O‘zbekiston Respublikasi “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2015.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining kapital bozorini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent, 2020–2025.

4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik ma’lumotlari. – Toshkent, 2025.

5. O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi ma’lumotlari. – Toshkent, 2025.

6. Xodiyev B.Yu., Shodmonov Sh.Sh. *Iqtisodiyot nazariyasi*. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2019.

7. Kovalyov V.V. *Finansoviy analiz: методы и процедуры*. – Moskva: Finansы i statistika, 2018.

8. Gryaznova A.G. *Otsenka biznesa i stoimosti kompaniy*. – Moskva: Finansы i statistika, 2017.

9. O‘zbekiston Respublikasi Kapital bozori rivojlanishi bo‘yicha yillik hisobotlar. – Toshkent, 2021–2025.

10. International Valuation Standards Council (IVSC). *International Valuation Standards*. – London, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

AHOLI JAMG‘ARMALARINI INVESTITSIYA FAOLIYATIGA JALB QILISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Zokirova Feruza Farxod qizi
“Baholash ishi va investitsiyalar” kafedrasi o‘qituvchisi,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
e-mail: zokirovaferuzaf@gmail.com
ORCID: 0009-0007-1234-0175

Annotatsiya: *Maqolada aholi jamg‘armalarini investitsiya faoliyatiga jalb qilishning nazariy asoslari va amaliy mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqot molijaviy bozorlar nazariyasi, kapitalni samarali taqsimlash tamoyillari va makroiqtisodiy omillar ta'sirini o‘rganish asosida olib borildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, aholi jamg‘armalarini investitsiyaga yo‘naltirish uchun zamonaviy molijaviy vositalar, sug‘urta mexanizmlari va davlat siyosati muhim ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *aholi jamg‘armalari, investitsiya faoliyati, molijaviy bozor, kapital bozori, jamg‘arma siyosati, moliya vositalari.*

«ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ СБЕРЕЖЕНИЙ НАСЕЛЕНИЯ В ИНВЕСТИЦИОННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ»

Зокирова Феруза Фарход кизи

преподаватель кафедры
«Оценочное дело и инвестиции»
Ташкентского государственного
экономического университета.
e-mail: zokirovaferuzaf@gmail.com
ORCID: 0009-0007-1234-0175

Аннотация: *В статье анализируются теоретические основы и практические механизмы привлечения сбережений населения к инвестиционной деятельности. Исследование проводилось на основе изучения теории финансовых рынков, принципов распределения капитала и влияния макроэкономических факторов. Результаты показывают важность современных финансовых инструментов, страховых механизмов и государственной политики.*

Ключевые слова: *сбережения населения, инвестиционная деятельность, финансовый рынок, рынок капитала, политика сбережений, финансовые инструменты.*

“THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF ATTRACTING HOUSEHOLD SAVINGS INTO INVESTMENT ACTIVITIES”

Zokirova Feruza Farxod kizi

Associate teacher of the Department
“Valuation and Investments”,
Tashkent State University of Economics.
e-mail: zokirovaferuzaf@gmail.com
ORCID: 0009-0007-1234-0175

Abstract: *The article analyzes theoretical foundations and practical mechanisms of attracting household savings to investment activities. The research was conducted based on the study of financial market theory, capital allocation principles, and macroeconomic factors. Results*

show that modern financial instruments, insurance mechanisms, and government policy are crucial for directing household savings towards investments.

Key words: *household savings, investment activities, financial market, capital market, savings policy, financial instruments*

Kirish.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish hamda aholi farovonligini oshirishda investitsiyalar muhim strategik omil hisoblanadi. Investitsiya jarayonlarining barqaror rivojlanishi esa, avvalo, ichki moliyaviy resurslar, xususan, aholi jamg‘armalarining iqtisodiyotga samarali jalb etilishiga bog‘liqdir. Shu jihatdan aholi jamg‘armalari iqtisodiy tizimning muhim moliyaviy manbasi sifatida namoyon bo‘lib, ularning investitsiya faoliyatiga yo‘naltirilishi makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy nazariyada jamg‘arma va investitsiyalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik iqtisodiy rivojlanishning asosiy shartlaridan biri sifatida qaraladi. Jamg‘armalar iqtisodiyotda investitsion resurslarning shakllanish manbai bo‘lsa, investitsiyalar esa ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va innovatsion rivojlanishni ta’minlashga xizmat qiladi. Shu sababli aholi qo‘lida mavjud bo‘lgan bo‘sh pul mablag‘larini moliya bozorlari, bank tizimi hamda investitsiya institutlari orqali iqtisodiyotning real sektoriga yo‘naltirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Jahon amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda iqtisodiy o‘sish sur’atlari ko‘p jihatdan investitsiyalar hajmi bilan belgilanadi. Xususan, dunyo mamlakatlarida yalpi ichki mahsulotning o‘rtacha 20–25 foizi investitsiyalar hisobiga shakllanadi. Bu esa investitsion faollikni oshirishda ichki jamg‘armalarning, ayniqsa aholi jamg‘armalarining o‘rni naqadar muhim ekanligini ko‘rsatadi. Aholi jamg‘armalarining investitsiyalarga transformatsiyasi moliyaviy vositachilik tizimining rivojlanganlik darajasi, aholi daromadlari, moliyaviy savodxonlik hamda investitsion muhit bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘zbekistonda ham iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, xususiy sektor ulushini kengaytirish va investitsion muhitni yaxshilash bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq iqtisodiyotda ichki investitsion resurslardan samarali foydalanish masalasi hanuz dolzarbligicha qolmoqda. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2023-yilda aholi jamg‘armalarining yalpi ichki mahsulotga nisbati 15,8 foizni tashkil etgan bo‘lsa, so‘nggi yillarda ushbu ko‘rsatkichning o‘sish tendensiyasi davom etmoqda. 2025-yilga kelib iqtisodiyotda olib borilgan tarkibiy islohotlar, bank-moliya tizimining liberallashuvi hamda aholi daromadlarining oshishi natijasida jamg‘armalarning iqtisodiyotdagi ulushi yanada ortishi kuzatildi. Xalqaro iqtisodiy ma’lumotlar va prognozlarga ko‘ra, 2025-yilda O‘zbekistonda jamg‘armalarning YaIMga nisbati taxminan 18–20 foiz atrofida shakllanganligi qayd etilmoqda. Bu esa ichki investitsion resurslar salohiyati tobora kuchayib borayotganini ko‘rsatadi.Mazkur ko‘rsatkich rivojlangan davlatlar bilan taqqoslaganda nisbatan past bo‘lib, mavjud jamg‘arma salohiyatidan to‘liq foydalanilmayotganini anglatadi. Shu bois aholi jamg‘armalarini investitsiya faoliyatiga faol jalb qilish mexanizmlarini takomillashtirish, moliyaviy instrumentlar jozibadorligini oshirish va aholining investitsion faolligini rag‘batlantirish ilmiy-amaliy ahamiyatga ega masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotda aholi jamg‘armalarining iqtisodiy mohiyati, ularning investitsiya jarayonlaridagi o‘rni hamda O‘zbekistonda jamg‘armalarni investitsiyaga jalb etishning amaldagi holati tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu yo‘nalishda mavjud muammollar aniqlanib, ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Adabiyotlar sharhi

Aholi jamg‘armalarini investitsiya faoliyatiga jalb qilish masalasi iqtisodiyot nazariyasi va amaliyotida muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur yo‘nalishda xorijiy va

mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan jamg‘armalarning iqtisodiy o‘sishdagi o‘rni, moliya bozorlarini rivojlantirishdagi ahamiyati hamda investitsion faollikka ta’siri keng o‘rganilgan.

Klassik iqtisodiy nazariya vakillaridan J.M. Keynes jamg‘arma va investitsiyalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni asoslab, aholi daromadlari oshishi bilan jamg‘arma hajmi ham ortishini ta’kidlagan. Uning fikricha, jamg‘armalarning samarali investitsiyalarga yo‘naltirilishi iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi. R. Solou va boshqa neoklassik olimlar iqtisodiy o‘sish modelida kapital jamg‘arilishi asosiy omillardan biri ekanligini ko‘rsatib berganlar.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida McKinnon va Shaw tomonidan ishlab chiqilgan “moliyaviy liberallashuv” konsepsiyasida aholining bo‘sh pul mablag‘larini bank-moliya tizimiga jalb qilish investitsion jarayonlarni faollashtirishning muhim omili sifatida baholangan. Ularning tadqiqotlarida foiz stavkalarining erkinlashuvi va moliyaviy vositalarning ko‘payishi jamg‘armalar hajmini oshirishi asoslab berilgan.

Rossiyalik iqtisodchi olimlar L.I. Abalkin, A.G. Gryaznova va boshqalar aholi jamg‘armalarining investitsiya resursi sifatidagi ahamiyatini tadqiq etib, bank tizimi barqarorligi va aholi ishonchi investitsion faollikning asosiy omillaridan biri ekanligini qayd etganlar. Ular moliyaviy institutlar rivojlanishi jamg‘armalarni iqtisodiyotning real sektoriga yo‘naltirish imkonini kengaytirishini ta’kidlaydilar.

O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlardan Q.X. Abdurahmonov, Sh.Sh. Shodmonov, B.Yu. Xodiyev va boshqa tadqiqotchilar mamlakatda aholi daromadlari, jamg‘armalar va investitsiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganib, iqtisodiy islohotlar sharoitida moliya bozorlarini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini tahlil qilganlar. Ularning ilmiy ishlarida tijorat banklari depozit siyosatini takomillashtirish, qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish va aholining moliyaviy savodxonligini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan bank-moliya islohotlari, raqamli bank xizmatlarining kengayishi va kapital bozorini rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar aholi jamg‘armalarini investitsiya faoliyatiga faolroq jalb qilish imkoniyatlarini yaratmoqda. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda aholi jamg‘armalarini uzoq muddatli investitsiyalarga yo‘naltirish mexanizmlarini yanada takomillashtirish, moliyaviy instrumentlarni diversifikatsiya qilish hamda aholi ishonchini oshirish masalalari yetarlicha chuqur tadqiq etilmagan.

Shu sababli aholi jamg‘armalarini investitsiya faoliyatiga jalb qilishning nazariy va amaliy asoslarini chuqur o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida ilmiy bilishning bir qator zamonaviy usullaridan kompleks tarzda foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini iqtisodiy o‘sish va investitsiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlovchi klassik hamda zamonaviy iqtisodiy nazariyalar tashkil etdi. Jumladan, J. Keynsning jamg‘arma va investitsiyalar o‘rtasidagi muvozanat nazariyasi, Harrod–Domar modelining iqtisodiy o‘sishda investitsiyalarning roliga oid yondashuvlari hamda R. Solowning neoklassik iqtisodiy o‘sish modeli asosida aholi jamg‘armalarining investitsiya jarayonlariga ta’siri nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar

Jamg‘armalar va investitsiyalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik iqtisodiy nazariyada muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Keyns nazariyasida jamg‘armalarning investitsiyalarga aylanishi iqtisodiy o‘sishning asosiy omillaridan biri sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, iqtisodiyotdagi umumiy investitsiyalar hajmi quyidagi tenglama orqali ifodalanadi:

$$\boldsymbol{I = S + (T - G) + (M - X)}$$

Bu yerda:

I — investitsiyalar hajmi;

S — xususiy jamg‘armalar;

(T−G) — davlat byudjeti balansi;
(M−X) — tashqi savdo balansi.

Mazkur model iqtisodiyotda investitsiyalar faqat davlat yoki tashqi manbalar hisobidan emas, balki aholi va xususiy sektor jamg‘armalari orqali ham shakllanishini ko‘rsatadi. Shu sababli aholi jamg‘armalarini investitsiya faoliyatiga faol jalb qilish iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

2020–2025-yillar davomida O‘zbekistonda aholi jamg‘armalari hajmida izchil o‘sish tendensiyasi kuzatildi. Xususan, 2020-yilda jamg‘armalar hajmi 51,24 trln so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib ushbu ko‘rsatkich sezilarli darajada oshib, taxminan 145–150 trln so‘m atrofida shakllandi. Shu davr mobaynida jamg‘armalarning yalpi ichki mahsulotga nisbati ham 13,8 foizdan 18–20 foizgacha ko‘tarildi. Bu holat aholi daromadlarining ortishi, bank tizimiga bo‘lgan ishonchning mustahkamlanishi hamda moliyaviy xizmatlar qamrovining kengayishi bilan izohlanadi.

Ayniqsa, 2021–2023-yillarda jamg‘armalar hajmining yuqori sur’atlarda o‘sishi raqamli bank xizmatlari, mobil ilovalar va onlayn omonat tizimlarining rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘ldi. 2024–2025-yillarga kelib esa investitsion muhitning yaxshilanishi, kapital bozori instrumentlarining ko‘payishi va davlat tomonidan moliyaviy sektorni qo‘llab-quvvatlash choralarining kuchaytirilishi aholining investitsion faolligini yanada oshirdi.

2025-yilda aholi jamg‘armalarining asosiy qismi hanuz bank omonatlariga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularning ulushi jami jamg‘armalarning qariyb 42–44 foizini tashkil etdi. Bu aholining xavfsiz va barqaror moliyaviy vositalarga bo‘lgan ishonchi yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, aksiyalar, investitsiya fondlari va ko‘chmas mulkka yo‘naltirilgan mablag‘lar ulushi ham oshib bordi. Ayniqsa, aksiyalar bozoridagi faollikning ortishi natijasida ushbu yo‘nalish bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichi 25 foizdan yuqori darajaga yetdi. Ko‘chmas mulk sektorida esa daromadlilik 22–23 foiz atrofida shakllandi.

Mazkur holat O‘zbekistonda aholi jamg‘armalarini investitsiya faoliyatiga jalb qilish mexanizmlari asta-sekin takomillashib borayotganini, moliya bozori infratuzilmasining rivojlanishi esa ichki investitsion resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytirayotganini ko‘rsatadi.

1-jadval

O‘zbekistonda aholi jamg‘armalari dinamikasi (2020-2025)[183]

Yil	Jamg‘armalar hajmi (mlrd. so‘m)	YaIMga nisbati (%)	O‘sish sur’ati (%)
2020	51 240	13,8	20,3
2021	67 890	14,9	32,5
2022	89 340	15,2	31,6
2023	108 750	15,8	21,7
2024	126 480	17,1	16,3
2025	148 920	18,7	17,7

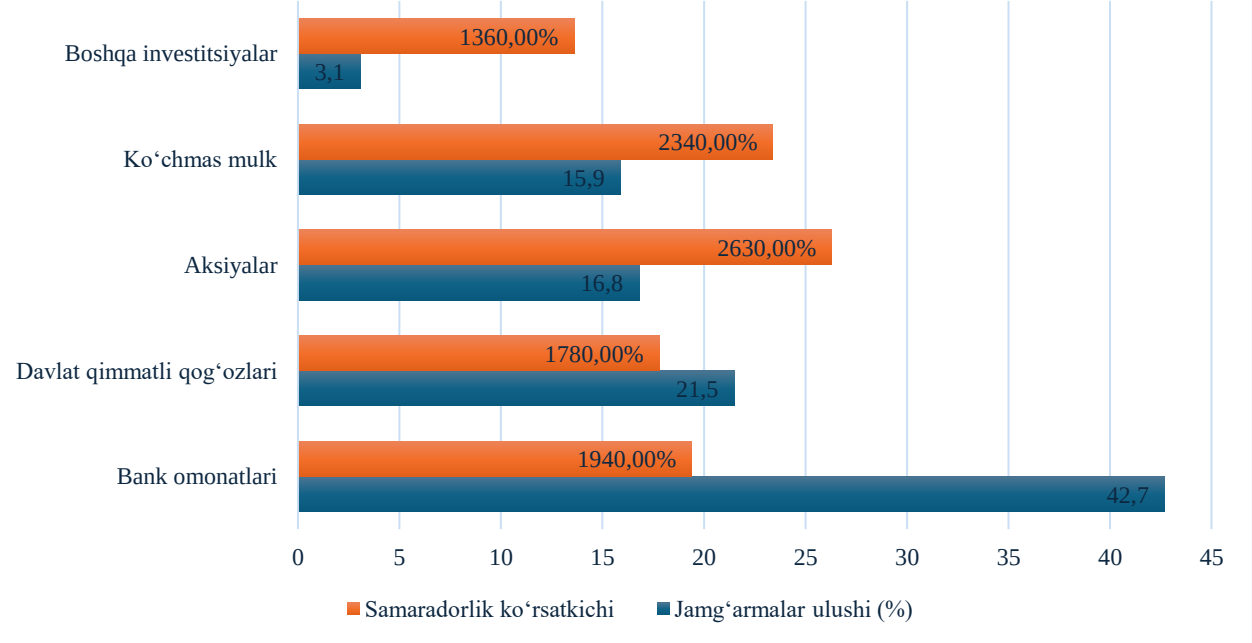
“O‘zbekistonda aholi jamg‘armalari dinamikasi (2020–2025)” jadvali ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi yillarda mamlakatda aholi jamg‘armalari hajmi barqaror o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Xususan, 2020-yilda jamg‘armalar hajmi 51,24 trln so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib ushbu ko‘rsatkich 148,92 trln so‘mga yetgan. Bu esa besh yil davomida jamg‘armalar hajmi qariyb uch baravarga oshganini anglatadi.

Jamg‘armalarning yalpi ichki mahsulotga nisbati ham izchil o‘sib borgan. 2020-yilda ushbu ko‘rsatkich 13,8 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yilda 18,7 foizga yetgan. Bu holat aholining daromadlari ortib borayotgani, moliyaviy xizmatlardan foydalanish darajasi kengayayotgani hamda bank tizimiga ishonch mustahkamlanayotganidan dalolat beradi. Ayniqsa, 2021–2022-

[183] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida tuzildi

yillarda jamg‘armalar o‘sish sur’atining yuqori bo‘lishi iqtisodiyotda tiklanish jarayonlari va raqamli bank xizmatlarining keng joriy etilishi bilan izohlanadi.

2024–2025-yillarda o‘sish sur’atlari nisbatan barqarorlashgan bo‘lsa-da, jamg‘armalar hajmining mutlaq ko‘rsatkichlari sezilarli darajada ortishda davom etgan. Bu esa iqtisodiyotda ichki moliyaviy resurslar salohiyati kengayib borayotganini va aholi mablag‘larini investitsiyaga yo‘naltirish imkoniyatlari ortayotganini ko‘rsatadi.

1-diagramma. Investitsiya yo‘nalishlari bo‘yicha taqsimot (2025-yil)[184]

“Investitsiya yo‘nalishlari bo‘yicha taqsimot (2025-yil)” jadvali tahlili shuni ko‘rsatadiki, aholi jamg‘armalarining asosiy qismi bank omonatlariga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularning ulushi jami investitsiyalarning 42,7 foizini tashkil etgan. Bu aholining xavfsiz va kafolatlangan moliyaviy vositalarga bo‘lgan ishonchi yuqori ekanligini bildiradi. Bank omonatlarining samaradorlik ko‘rsatkichi 19,4 foizni tashkil etgan bo‘lsa-da, boshqa ayrim investitsion yo‘nalishlarga nisbatan daromadlilik pastroq bo‘lib qolmoqda.

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, aksiyalar sektori eng yuqori samaradorlikka ega yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu sektorning samaradorlik ko‘rsatkichi 26,3 foizni tashkil etgan. Bu kapital bozori instrumentlariga bo‘lgan qiziqish ortib borayotganini hamda investitsion madaniyat asta-sekin rivojlanayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, aksiyalar ulushining 16,8 foizga yetishi moliya bozorida diversifikatsiya jarayonlari kuchayib borayotganidan dalolat beradi.

Ko‘chmas mulk sektori ham aholining muhim investitsiya yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu yo‘nalishning ulushi 15,9 foizni tashkil etgan va samaradorlik ko‘rsatkichi 23,4 foizga teng bo‘lgan. Bu ko‘chmas mulkning uzoq muddatli va nisbatan barqaror investitsiya vositasi sifatida saqlanib qolayotganini anglatadi.

Davlat qimmatli qog‘ozlarining ulushi 21,5 foizni tashkil etgani aholining davlat kafolati mavjud bo‘lgan moliyaviy instrumentlarga qiziqishi yuqoriligini ko‘rsatadi. Boshqa investitsiya yo‘nalishlarining ulushi esa nisbatan kichik bo‘lib, bu moliya bozoridagi ayrim instrumentlar hali yetarli darajada rivojlanmaganligini bildiradi.

Umuman olganda, jadval ma’lumotlari O‘zbekistonda aholi jamg‘armalarini investitsiyaga jalb qilish mexanizmlari bosqichma-bosqich rivojlanib borayotganini, ayniqsa kapital bozori va raqamli moliyaviy xizmatlarning kengayishi investitsion faollikni oshirishga xizmat qilayotganini ko‘rsatadi.

[184] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy ma'lumotlari

2-jadval.

Jahon mamlakatlari bilan qiyosiy tahlil[185]

Mamlakat	Jamg‘armalar/YaIM (%)	Investitsiyalar/YaIM (%)	Samaradorlik koeffitsienti
O‘zbekiston	15,8	22,1	0,71
Singapur	47,3	24,8	1,91
Janubiy Koreya	34,1	31,2	1,09
Malayziya	28,7	26,3	1,09
OECD o‘rtacha	25,4	21,7	1,17

O‘zbekistonning samaradorlik koeffitsienti (0,71) boshqa mamlakatlarga nisbatan sezilarli darajada past bo‘lib, investitsiyalar va iqtisodiy natijadorlik o‘rtasidagi nomutanosiblik mavjudligini ko‘rsatadi. Ya’ni, investitsiyalar ulushi (22,1%) mavjud bo‘lsa-da, ularning iqtisodiy samaraga aylanish darajasi pastroq. Singapur (1,91) eng yuqori samaradorlik koeffitsientiga ega bo‘lib, jahon miqyosida investitsiyalarni yuqori darajada samarali boshqarish va resurslardan intensiv foydalanish tizimi shakllanganligini anglatadi. Janubiy Koreya (1,09), Malayziya (1,09) va OECD o‘rtacha ko‘rsatkichi (1,17) ham nisbatan barqaror va samarali investitsiya-jang‘arma muvozanatini namoyon etadi. Umuman olganda, jadval O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalar samaradorligini oshirish zarurligini, xususan, kapitaldan foydalanish samaradorligini kuchaytirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va institutsional muhitni takomillashtirish muhimligini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, axoli jamg‘armalari va investitsiyalar o‘rtasida kuchli hamda ijobiy bog‘liqlik mavjud bo‘lib, korrelyatsiya koeffitsienti r=0.87 ni tashkil etdi. Bu esa aholi tomonidan shakllantirilayotgan jamg‘armalar iqtisodiyotga investitsiya sifatida yo‘naltirilganda iqtisodiy o‘sish va moliyaviy barqarorlikka sezilarli ta’sir ko‘rsatishini anglatadi.

Shu bilan birga, amaliy tahlillar O‘zbekistonda aholi jamg‘armalarini investitsiya jarayonlariga keng jalb etish mexanizmlari hali yetarli darajada rivojlanmaganini ko‘rsatdi. Ayniqsa, moliya bozorining chuqurlashmaganligi, investitsion vositalarning cheklanganligi hamda aholining moliyaviy savodxonligi darajasi bu jarayonning samaradorligiga ta’sir qilmoqda.

Tadqiqot davomida kelgusida quyidagi strategik yo‘nalishlarga alohida e’tibor qaratish zarurligi aniqlandi:

- moliya bozorini zamonaviy talablar asosida modernizatsiya qilish;
- sug‘urta va kafolat mexanizmlarini rivojlantirish orqali aholining investitsiyalarga bo‘lgan ishonchini oshirish;
- aholining moliyaviy savodxonligini kuchaytirish va investitsion madaniyatni shakllantirish.

Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarda raqamli moliya vositalarining jamg‘arma va investitsiya jarayonlariga ta’sirini chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shuningdek, hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy xususiyatlarini inobatga olgan holda regional tahlillar olib borish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, xalqaro kapital harakatining milliy investitsion jarayonlarga ta’siri va uning iqtisodiy barqarorlikka ko‘rsatadigan natijalari bo‘yicha tadqiqotlarni kengaytirish zarur hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Macmillan, 1936. 403 p.
2. Harrod R.F. An Essay in Dynamic Theory // The Economic Journal. 1939. Vol. 49. №

[185]World Bank. Savings and Investment Dynamics in Developing Countries. Washington DC, 2025.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

193. P. 14-33.

3. Solow R.M. A Contribution to the Theory of Economic Growth // The Quarterly Journal of Economics. 1956. Vol. 70. № 1. P. 65-94.

4. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2025-yil hisoboti. Toshkent, 2026.

5. World Bank. Savings and Investment Dynamics in Developing Countries. Washington DC, 2025.

6. IMF Working Paper. "Household Savings and Economic Growth in Emerging Markets." 2023. № 23/147.

7. OECD Economic Outlook Database. 2025.

8. Schmidt-Hebbel K., Serven L. The Economics of Saving and Growth. Cambridge University Press, 2000.

9. Feldstein M. Domestic Saving and International Capital Movements in the Long Run and the Short Run // European Economic Review. 1983. Vol. 21. P. 129-151.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ЭКОНОМИКУ РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАН НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА, ИНДИИ И КИТАЯ

Байдарова Сабина Бахтияровна

Ташкентский государственный экономический университет
Студент 2 курса факультета СМОП УрГЭУ - ТГЭУ
sbaydarova@gmail.com

Аннотация: *В данной статье проведён сравнительный анализ влияния процессов глобализации на развивающиеся страны. Исследование основано на данных Всемирного банка за 2000–2023 годы и охватывает экономики Китая, Индии и Узбекистана. Результаты показали, что интеграция в мировую экономику способствовала ускорению экономического роста во всех трёх странах. Экспортно-ориентированная модель Китая обеспечила высокие темпы роста, однако сопровождалась значительной изменчивостью. Модель Индии, основанная на секторе услуг, продемонстрировала высокую степень адаптивности. Ресурсно-промышленная модель Узбекистана обеспечила относительную устойчивость в кризисные периоды. Научная новизна статьи заключается в сравнительном исследовании трёх различных моделей интеграции в рамках единой аналитической системы.*

Ключевые слова: *глобализация, развивающиеся страны, экономиеский рост, инвестиции, экспортная квота, модель интеграции, Китай, Индия, Узбекистан.*

GLOBALLASHUVNING RIVOJLANAYOTGAN MAMLAKATLAR IQTISODIYOTIGA TA’SIRI: O‘ZBEKISTON, HINDISTON VA XITOY MISOLIDA

Baydarova Sabina Baxtiyorovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
SMOP fakulteti, UrGƏU–TDIU qo‘shma yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
E-mail: sbaydarova@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada globallashuv jarayonlarining rivojlanayotgan mamlakatlarga ta’siri qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot Jahon bankining 2000–2023-yillardagi ma’lumotlari asosida Xitoy, Hindiston va O‘zbekiston iqtisodiyotlarini qamrab oldi. Natijalar integratsiyalashuv har uchala mamlakatda ham iqtisodiy o‘sishni jadallashtirganini ko‘rsatdi. Xitoyning eksportga yo‘naltirilgan modeli yuqori o‘sish bilan birga kuchli o‘zgaruvchanlikni yuzaga keltirdi. Hindistonning xizmatlar sektoriga asoslangan modeli yuqori moslashuvchanlikni namoyon etdi. O‘zbekistonning resurs-sanoat modeli esa inqiroz davrlarida nisbatan barqaror natijalarni ta’minladi. Maqolaning ilmiy yangiligi uch xil integratsiya modelining yagona tahliliy tizimda qiyosiy o‘rganilganidadir.*

Kalit so‘zlar: *globallashuv, rivojlanayotgan davlatlar, investitsiyalar, eksport kvotasi, integratsiya modeli, Xitoy, Hindiston, O‘zbekiston.*

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE ECONOMIES OF DEVELOPING COUNTRIES: THE CASES OF UZBEKISTAN, INDIA, AND CHINA

Baydarova Sabina Bakhtiyarovna

Tashkent State University of Economics
2nd Year Student, Faculty of SMOP, USUE–TSUE
E-mail: sbaydarova@gmail.com

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Abstract: This article presents a comparative analysis of the impact of globalization processes on developing countries. The study is based on World Bank data for 2000–2023 and examines the economies of China, India, and Uzbekistan. The findings indicate that integration into the global economy accelerated economic growth in all three countries. China’s export-oriented model ensured high growth rates but was accompanied by significant volatility. India’s service-based model demonstrated a high level of adaptability. Uzbekistan’s resource-industrial model provided relative stability during periods of crisis. The scientific novelty of the article lies in the comparative study of three different integration models within a unified analytical framework.

Keywords: globalization, developing countries, economic growth, investments, export quota, model of integration, China, India and Uzbekistan.

Введение.

Комплексный процесс усиления взаимозависимости между национальными экономиками через расширение международных потоков товаров, услуг, капитала и технологий,называемый глобализацией, становится одним из наиболее важных трендов в современной мировой экономике. Выступая как неотъемлимая составляющая международных экономических отношений, охватывает внешнеэкономическую деятельность, движение капитала, инвестиционные процессы, технологический обмен наряду с культурными и социальными аспектами взаимодействия государств мира.

Как в классической экономической теории, так и в современной экономической практике сложились полярные мнения касаемо влияние самого процесса и ее последствий, определяющиеся уровнем развития национальной эконономики и моделью интеграции в мировое хозяйство.

Томас Фридман, известный миру благодаря глубокому анализу глобализации, международных отношений и технологий, в свой книге The World is Flat объясняет как интернет и технологии уравнивают экономические возможности стран и стирают границы [8]. Иными словами глобализация характеризуется как выравнивание мирового поля, открывающее перед странами новые возможности для роста и развития. В противоположность этому представитель новокейнсианского направления Джозеф Стиглиц в своей работе Globalization and Its Discontents раскрывает как неспрведливое распределение выгод подрывает доверие к процессу глобализации и ставит развивающиеся страны в уязвимое долговое положение, которое происходят из-за того, что глобальные институты на службе глобальных интересов. Большая часть мировых финансовых рисков перекладываются на страны, которые меньше всего способны с ними справиться, в качестве доказательства приводится «Вашингтонский консенсус» и другие события, принуждающие к жесткой экономии, что делало население развивающихся стран и глобальной периферии еще более уязвимыми [11].

Двойственный характер также потвержается результатами эмперического исследования. С одной строны прямые инвестиции, распространение передовых технологий и геограйическая диверсификация экспорта, выступают в качестве катализаторов экономического роста и развития. С другой стороны становятся факторами, усиливающие зависимость от внешнеэкономической конъктуры и внутренее неравенство.

Статистические показатели развития рассматриваемых стран показывают, что маштаб этих эффектов и характер определяется выбранной моделью интеграции. В частности, Китай реализовал экспортно- промышленную модель, ставя в приоритет масштабное производство и привлечение прямых инвестиционных привлечений [3]. Индия сфокусировалась на рвзвитие высокотехнологических услуг и ИТ-аутсорсинга [1]. Узбекистан начал активную интеграцию сравнительно недавно через осуществлени реформ открытости [2].

Несмотря на обширный массив проведенных исследований в этой области,

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

существует дефицит работ направленный на непосредственный сравнительный анализ качественно разных моделей интеграции. Экспертно-промышленной, сервисно – ориентированной и ресурсно- индустриальный в рамках этой работы. Представленный анализ направлен на частичную компенсацию указанного пробела. Объектом исследования выступают экономические системы Китая, Индии и Узбекистана, а предметом исследования является влияние глобализации на экономический рост развивающихся стран в зависимости от избранной модели интеграции через сравнительный анализ динамики ВВП, прямых иностранных инвестиций и экспортной квоты [6].

Цель данного исследования заключается в проведении сравнительного анализа влияния глобализации через призму указанных показателей. Для достижения цели поставлены следующие задачи:

a) систематизировать теоретические подходы к оценке воздействия глобализации на развивающиеся экономики;

b) собрать и обобщить статистические данные за 2000–2023 гг.;

c) провести межстрановой сравнительный анализ динамики показателей и выявить страновую специфику;

d) определить положительные и отрицательные эффекты глобализации для рассматриваемой группы стран.

Методология исследования.

Работа построена на сравнительном анализе влияния глобализации на экономическое развитие Китая, Индии и Узбекистана, сделанная по принципу сопоставимости. Выбор данных стран обусловлен их принадлежностью к странам с развивающиеся экономикой, но разной моделью интеграции. Сведение трех моделей в общую систему координат позволяет определить особенности влияния глобализации и ее последствий на страны с различной структурой экономики. Эмпирической базой служат данные Всемирного банка за 2000 – 2023 годы, охватывающие этап активного развития, мировой финансовый кризис 2008 года, посткризисное восстановление и последствия пандемии коронавируса. Темп роста ВВП, приток прямых иностранных инвестиций (ПИИ) и экспорт товаров и услуг, выступают аналитическими показателями из–за широкого применения в научных работах международной экономической интеграции. Корректное сопоставление стран с различным масштабом экономики обеспечивается использованием относительных показателей. В ходе работы применялись методы сравнительного и статистического анализа. Исследование проводилось как на межстрановом уровне, так и в разрезе динамика экономических показателей каждой стране за рассматриваемый временной промежуток. Кроме того, в работе присутствуют ограничения, связанные с тем, что используемые показатели не охватывают социальные, экологические последствия глобализации и воздействия внутренних и внешних факторов га экономический рост.

Обзор литературы по теме.

По мнению Дани Родрика, глобализация предоставляет развивающимся странам возможности для экономического роста, однако успех во многом зависит от качества национальных институтов и государственной политики. Он подчеркивает, что каждая страна должна выбирать собственную модель интеграции, исходя из внутренних экономических условий. Особенно показателен опыт Китая, где активная промышленная политика государства обеспечила эффективные результаты [7]. Родрик считает, что чрезмерно свободная глобализация может усиливать экономическое неравенство. Именно поэтому он выдвигает концепцию «гибкой глобализации».

Джагдиш Бхагвати рассматривает глобализацию как один из ключевых факторов экономического развития развивающихся стран. По его мнению, международная торговля и иностранные инвестиции способствуют сокращению бедности и созданию новых рабочих

мест. В качестве примера Бхагвати приводит опыт Индии, где экономическая открытость стала причиной быстрого развития сектора услуг. Он также подчеркивает необходимость сочетания глобализации с эффективным государственным регулированием [9]. В взглядах ученого экономическая интеграция оценивается как позитивный процесс.

Джозеф Стиглиц подчеркивает противоречивое влияние глобализации на развивающиеся страны. По его мнению, глобализация может ускорять экономический рост, однако несправедливая международная финансовая система приводит к ослаблению некоторых государств. Анализируя опыт азиатских стран, в частности Китая, Стиглиц показывает важность роли государства в управлении экономикой. Он также отмечает, что в периоды пандемий и финансовых кризисов развивающиеся страны оказываются под большей угрозой [10]. Ученый считает, что глобализация должна служить интересам человека и общества.

Анализ и обсуждение результатов.

Динамика темпов роста ВВП трех стран за 2000 – 2023 годы представлены в таблице

Таблица 1

Темпы роста ВВП Китая, Индии и Узбекистана, 2000–2023 гг. (%)[186]

Год	Китай	Индия	Узбекистан
2000	8,59	3,84	4,20
2005	11,46	9,28	7,04
2010	10,60	8,50	7,33
2015	6,98	8,00	7,57
2020	2,34	–5,78	1,92
2023	5,41	7,58	5,95

Таблицы 1 позволяют выявить три разнонаправленные траектории экономического роста. Китай демонстрирует наиболее выраженную динамику с пиковыми значениями 11,46% в 2005 году и 10,60% в 2010 году за которыми последовало постепенное замедление до 6,98% в 2015 г. Пандемийный 2020 г. ознаменовался снижением до 2,34% , это минимального значения за весь период. В 2023 году рост восстановился до 5,41%, что коррелирует с переориентацией китайской экономики с экспортной модели на внутреннее потребление и сферу услуг [4].

Индийская экономика прошла через более резкие колебания. После умеренного показателя в 3,84% в 2000 г. последовал ускоренный рост до 9,28% в 2005 году, обусловленный либерализацией и развитием сектора ИТ-аутсорсинга. В 2010 – 2015 годы темпы стабилизировались на уровне 8,00 - 8,50%. Пандемийный шок 2020 г. вызвал наиболее глубокий спад среди трёх стран, где падение составило 5,78%. Вместе с тем восстановление оказалось и самым быстрым и в 2023 году ВВП Индии вырос на 7,58%, превысив докризисные темпы. Такая динамика указывает на высокую адаптивность сервисной модели интеграции [1].

Узбекистан выделяется наименьшей амплитудой колебаний. Темпы роста последовательно увеличивались с 4,20% в 2000 г. до 7,04% в 2005 году и оставались в диапазоне 7,33–7,57% в 2010–2015 гг. В 2020 году падение составило 1,92%, показав минимальное значение среди трёх стран, а к 2023 г. показатель восстановился до 5,95%. Стабильность узбекской экономики объясняется относительно низкой зависимостью от глобальных финансовых рынков и сохранением значительной доли государственного сектора [5].

Прямые иностранные инвестиции выступают одним из главных каналов воздействия глобализации на развивающиеся экономики.

[186] на базе данных Всемирного банка

Таблица 2

Приток ПИИ в Китай, Индию и Узбекистан, 2000–2023 гг. (% ВВП)[187]

Год	Китай	Индия	Узбекистан
2000	3,48	0,77	0,43
2005	4,55	0,89	1,17
2010	4,00	1,63	2,84
2015	2,19	2,07	1,12
2020	1,70	2,41	1,47
2023	0,28	0,79	0,81

Китай характеризуется наиболее высокими объёмами привлечённых ПИИ среди трёх стран. Пик 4,55% ВВП был достигнут в 2005 году, после чего показатель последовательно снижался: 4,00% в 2010 году, 2,19% в 2015 году, 1,70% в 2020 году и 0,28% в 2023 году. Данная динамика объясняется эффектом знаменателя, иначе рост ВВП опережал приток инвестиций, переориентацией на внутренние источники капитала и введением технологических ограничений со стороны западных стран [3].

Индия демонстрирует противоположный тренд. Приток ПИИ увеличился с 0,77% ВВП в 2000 г. до 2,07% в 2015 г. В пандемийный 2020 г. показатель достиг максимума 2,41%, что связано с привлекательностью сектора информационных технологий и цифровых услуг. Снижение до 0,79% в 2023 г. коррелирует с общемировым спадом инвестиционной активности и ужесточением монетарной политики [1].

Узбекистан демонстрирует неравномерную динамику. Приток ПИИ вырос с 0,43% ВВП в 2000 г. до пика 2,84% в 2010 г., затем снизился до 1,12% в 2015 г. В 2020 г. показатель составил 1,47%, 0,81% в 2023 г. Волатильность характерна для транзитивной экономики в фазе реформ. Основными секторами привлечения инвестиций остаются энергетика, инфраструктура и текстильная промышленность [6].

Экспорт является прямым индикатором участия страны в международной торговле и одним из главных каналов воздействия глобализации. Динамика темпов роста экспорта за 2000 – 2023 годы представлены в таблице 3.

Таблица 3

Экспорт товаров и услуг Китая, Индии и Узбекистана, 2000–2023 гг. (% ВВП)[188]

Год	Китай	Индия	Узбекистан
2000	20,7	12,6	27,1
2005	33,4	18,5	34,7
2010	26,7	21,5	28,6
2015	20,9	19,5	24,2
2020	18,2	18,4	23,6
2023	19,1	22,4	27,7

Китай демонстрирует классическую траекторию экспортно-ориентированной модели. Экспортная квота выросла с 20,7% ВВП в 2000 году до пика 33,4% в 2005 году, что отражает период активного встраивания в глобальные производственные цепочки после вступления в ВТО. С 2010 года началось устойчивое снижение: 26,7% в 2010 году, 20,9% в 2015 году, 18,2% в 2020 году. Небольшое восстановление до 19,1% в 2023 г. подтверждает постепенную переориентацию экономики на внутренний спрос [3].

Индия характеризуется последовательным наращиванием экспортной квоты. Показатель увеличился с 12,6% ВВП в 2000 году до 21,5% в 2010 году, что связано с интеграцией в глобальный рынок ИТ-услуг и аутсорсинга. После незначительного снижения до 18,4% в 2020 году, экспортная квота достигла рекордных 22,4% в 2023 году, отражая растущую роль Индии как экспортёра высокотехнологичных услуг [1].

[187] на базе данных Всемирного банка
[188] на базе данных Всемирного банка

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Узбекистан сохраняет самую высокую экспортную квоту среди трёх стран. Показатель вырос с 27,1% ВВП в 2000 году до максимума 34,7% в 2005 году на волне сырьевого экспорта, то есть хлопка, газа и золота. Снижение до 23,6% в 2020 году сменилось восстановлением до 27,7% в 2023 году. Высокая экспортная ориентация, с одной стороны, свидетельствует о глубокой вовлечённости в международную торговлю, с другой же указывает на уязвимость перед колебаниями мировых цен на сырьё [2].

Различия в динамике роста выбранных показателей, отраженных в таблицах 1,2 и 3 связано не столько с масштабом экономик, а выступает следствием институциональных моделей интеграции. Китайская модель фокусировалась на масштабное привлечение ПИИ в производственный сектор и встраивание в глобальные цепочки стоимости. Это обеспечило пиковые темпы роста, но сформировало структурную зависимость от внешнего спроса и доступа к зарубежным технологиям. Смена фазы экономики от экстенсивного роста за счет иностранного капитала к опоре на внутренние источники отразилось в снижении ПИИ с 4,55% до 0,28%. Замедление экспортной квоты с 33,4% до 19,1% подтверждает этот сдвиг.

Индийская сервисная модель изначально не требовала масштабного промышленного капитала. Ставка на ИТ-аутсорсинг и цифровые услуги позволила наращивать экспортную квоту без сопоставимых объёмов ПИИ. Это же объясняет относительную устойчивость к пандемийному шоку: сектор услуг, особенно удалённых, пострадал меньше, чем промышленность. Рекордный приток ПИИ в 2020 году именно в разгар кризиса, дополнительное свидетельство привлекательности данной модели для глобальных инвесторов.

Узбекская реформируемая модель характеризуется меньшей зависимостью от глобальных финансовых рынков при высокой экспортной ориентации. Структура экспорта обуславливает как стабильность, сырьевой спрос менее волатилен в краткосрочной перспективе, страна остаётся уязвимой перед ценовыми шоками в долгосрочном риске. Наименьшее падение ВВП в 2020 году объясняется сохранением значительной доли государственного сектора и относительно низкой интеграцией в глобальные финансовые цепочки. Этот фактор в нормальных условиях сдерживает рост, но в кризис работает как стабилизатор.

Заключение и предложения.

Результаты сравнительного анализа показывают, что глобализация стала мощным двигателем экономического роста для всех трех стран. За выбранный промежуток с 2000 по 2023 годы среднегодовой прирост ВПП Китая достиг 7,8 %, Индия – 6,5%, а Узбекистан – 6,0%. Эти цифры заметно превышают среднемировые показатели того времени. Однако сделала экономики стран более зависимыми от мировых кризисов, что наглядно доказали показатели 2008 и 2020 года. Выбранная модель определила итоговое соотношение выгод и рисков для каждой экономики.

Среднегодовой приток прямых иностранных инвестиций составил 2,70% от ВВП Китая, 1,46% для Индии и 1,14% для Узбекистана, отражая общие темпы их макроэкономического роста. Сервисная модель Индии долго привлекала стабильный капитал, когда Китайская промышленная модель, напротив, испытывала спад из – за геополитического давления и сместила фокус на высокие технологии. Специфическими чертами обладает ресурсно – индустриальная модель Узбекистана. Здесь государство целенаправленно направляло инвестиции в реальный сектор и глубокую переработку сырья, защищая внутренний рынок от спекулятивных шоков. Параметры среднегодовой экспортной квоты составили 23,2% от ВПП для Китая, 18,8% для Индии и 27,7% для Узбекистана. Подобная распределение показывает прямую связь между размером системы и ее уязвимостью. Малые экономики зависят от внешней торговли гораздо сильнее, чем крупные диверсифицированные рынки. В случае Узбекистана высокая доля экспорта

создает двойственный эффект. С одной стороны, внешние поставки стимулируют национальное производство, а с другой, сырьевая структура этого экспорта формирует серьезные риски при любых колебаниях мировых цен.

Обобщение вышеизложенного позволяет делать вывод о том, что глобализация не является универсальным благом или однозначной угрозой. Ее эффекты всегда зависят от выбранной модели и качества национальных институтов. Опыт трех стран показывает, что экспортно – промышленная стратегия дает максимальные пики роста при высокой уязвимости. Сервисно – ориентированный подход обеспечивает наибольшую адаптивность. В то же время ресурсно – индустриальная модель Узбекистана гарантирует наименьшую волатильность, несмотря на экспортную зависимость. Итоговый успех развития опрделяет способность государства вовремя корректировать выбранный курс по мере накопления внешних рисков.

Список использованной литературы:

1. Галищева Н. В. Глобализация индийской экономики: тенденции и перспективы // Вестник МГИМО-Университета. — 2017. — № 1 (52).

2. Изентаева Г. Влияние глобальных экономических тенденций на банковскую систему Республики Узбекистан // Models and Methods in Modern Science. – 2024 — URL: https://zenodo.org/records/14557129 (дата обращения: 15.05.2026).

3. Китай в мировой экономике в контексте глобализации // МИРЭК МГИМО. — 2017. — № 1. — URL: https://mirec.mgimo.ru/2017/2017-01/china-in-the-world-economy-in-the-context-of-globalization (дата обращения: 15.05.2026).

4. Проблемы глобализации для развитых и развивающихся стран // Экспертно-аналитический центр РАН. — URL: https://eac-ras.ru/Lib/Research/Problemy-globalizacii.php (дата обращения: 15.05.2026).

5. Глобализация: влияние на экономику Индии // Росдиплом. — URL: https://lib.rosdiplom.ru/library/prosmotr.aspx?id=911520 (дата обращения: 15.05.2026).

6. The Impact of Global Economic Crisis // Management Study Guide. — URL: https://www.managementstudyguide.com/ru/global-economic-crisis-impact.htm (дата обращения: 15.05.2026).

7. Rodrik D. One economics, many recipes: globalization, institutions, and economic growth. – 2008.

8. Friedman T. L. The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century. — New York: Farrar, Straus and Giroux, 2005.

9. Bhagwati J. In defense of globalization: With a new afterword. – Oxford University Press, 2004.

10. Stiglitz J. E. The road to freedom: Economics and the good society. – WW Norton & Company, 2024.

11. Stiglitz J. E. Globalization and Its Discontents. — New York: W.W. Norton & Company, 2002.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KORXONALAR INVESTITSION VA INNOVATSION FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING FISKAL-INSTITUTSIONAL MEXANIZMLARI

Gafurova Umida Fatixovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi «O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari» ilmiy-tadqiqot markazi mustaqil izlanuvchisi,
E-mail: UGafurova_1717@mail.ru

Annotatsiya. *Maqolada korxonalar investitsion va innovatsion faoliyati samaradorligini oshirishda soliq imtiyozlari, tezlashtirilgan soliq qaytarish, hududiy differensiatsiyalangan stavkalar, yer resurslarini investitsiya majburiyatlari bilan bog‘lab taqsimlash hamda muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasiga yo‘naltirilgan to‘lov yengilliklari kompleks mexanizm sifatida tadqiq etilgan. Tadqiqotda fiskal instrumentlar faqat budjet daromadlarini shakllantiruvchi vosita emas, balki korxona ixtiyoridagi likvid resurslarni investitsiya va innovatsiyalarga qayta taqsimlovchi tartibga solish mexanizmi sifatida talqin qilinadi. 2020-2024-yillar bo‘yicha tahliliy ko‘rsatkichlar asosida ish o‘rinlari yaratishga bog‘langan soliq imtiyozlari, QQS va ortiqcha to‘lovlarni bir kunlik muddatda qaytarish, og‘ir sharoitli hududlarda soliq stavkalarini 50 foizga pasaytirish, investitsiya hajmiga bog‘liq yer ijarasi hamda soliq-bojxona to‘lovlarini foizsiz bo‘lib-bo‘lib to‘lash tartiblarining iqtisodiy samarasi ochib berilgan.*

Tayanch so‘zlar: *investitsion faoliyat, innovatsion faoliyat, soliq imtiyozi, QQS qaytarish, yer ijarasi, hududiy rag‘bat, fiskal mexanizm, moliyaviy oqim, infratuzilma, bojxona to‘lovlari, korxona samaradorligi.*

ФИСКАЛЬНО-ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ И ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Гафурова Умида Фатиховна
Независимый исследователь Научно-исследовательского центра «Научные основы и проблемы развития экономики Узбекистана» при Ташкентском государственном экономическом университете,
E-mail: UGafurova_1717@mail.ru

Аннотация. *В статье исследуются фискально-институциональные механизмы повышения эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятий. Особое внимание уделено налоговым льготам, ускоренному возмещению НДС и излишне уплаченных налогов, снижению налоговых ставок для предприятий, действующих в сложных территориальных условиях, предоставлению земельных участков в прямую аренду на основе инвестиционных обязательств, а также рассрочке налоговых и таможенных платежей по инфраструктурным проектам. Фискальные инструменты рассматриваются не только как средство формирования доходов бюджета, но и как механизм перераспределения ликвидных ресурсов предприятий в инвестиции, технологическое обновление и инновационные проекты. В статье обосновано, что комплексное применение указанных механизмов способствует укреплению финансовой устойчивости предприятий, ускорению инвестиционного развития и повышению инновационной активности предприятий.*

Ключевые слова: *инвестиционная деятельность, инновационная деятельность, налоговые льготы, возврат НДС, аренда земли, региональные стимулы, фискальный механизм, финансовый поток, инфраструктура, таможенные платежи, эффективность предприятия.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

FISCAL AND INSTITUTIONAL MECHANISMS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INVESTMENT AND INNOVATION ACTIVITIES OF ENTERPRISES

Gafurova Umida Fatixovna
Independent Researcher at the Scientific Research Center “Scientific Foundations and Problems of Development of the Economy of Uzbekistan” under Tashkent State University of Economics,
E-mail: UGafurova_1717@mail.ru

Abstract. *The article examines fiscal and institutional mechanisms for improving the efficiency of enterprises’ investment and innovation activities. The study focuses on employment-linked property and land tax incentives, accelerated VAT and tax overpayment refunds, a differentiated tax reduction regime for enterprises operating in difficult territorial conditions, direct land lease mechanisms based on investment thresholds, and interest-free instalment payments for tax and customs obligations within engineering and communication infrastructure projects. Fiscal policy is interpreted not merely as a revenue-generating system, but as an active regulatory framework that releases liquidity, reduces transaction costs, supports capital renewal and strengthens innovation capacity.*

Keywords: *investment activity, innovation activity, tax incentives, VAT refund, land lease, regional incentives, fiscal mechanism, financial flow, infrastructure, customs duties, enterprise efficiency.*

Kirish.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida korxonalarning investitsion va innovatsion faolligi real sektorda barqaror o‘sishni ta’minlovchi asosiy omillardan biriga aylanmoqda. Korxona darajasida investitsiya asosiy kapitalni yangilash, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va bozor talabiga mos mahsulotlar yaratish imkonini bersa, innovatsiya ushbu investitsiyalarni yuqori qo‘shimcha qiymat, texnologik ustunlik va raqobatbardoshlikka aylantiradi. Shu sababli investitsiya va innovatsiya jarayonlarini alohida emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi yagona moliyaviy-iqtisodiy zanjir sifatida baholash zarur.

Korxona investitsion qarorlariga ta’sir etuvchi omillar ichida soliq yuki, soliq ma’muriyatchiligi tezkorligi, yer resurslariga kirish tartibi, infratuzilma xarajatlari hamda hududiy shart-sharoitlar alohida o‘rin tutadi. Ushbu omillar korxonaning likvidligi, ichki moliyalashtirish manbalari, investitsiya loyihalarining qaytim muddati va tavakkalchilik darajasini belgilaydi. Demak, soliq va ma’muriy mexanizmlar passiv tartibga solish vositasi emas, balki investitsion-innovatsion faoliyatni rag‘batlantiruvchi faol institut sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi korxonalar ixtiyorida qoladigan moliyaviy resurslarni ishlab chiqarishni kengaytirish, texnologik yangilanish va innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirishni ta’minlaydigan kompleks mexanizmlarni ilmiy asoslash zarurati bilan belgilanadi. Bunda soliq imtiyozlari va soliq ma’muriyatchiligidagi yengilliklar bandlik, hududiy rivojlanish, infratuzilma qurilishi va investitsiya muhiti sifati bilan bog‘langan holda ko‘rib chiqiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Professor Philippe Aghion o‘zining ilmiy izlanishlarida innovatsiyalar va investitsiyalar iqtisodiy o‘sishning muhim drayverlari ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, korxonalarga beriladigan soliq imtiyozlari va ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari innovatsion faollikni oshiradi. Shuningdek, barqaror fiskal siyosat investorlar uchun ishonchli muhit yaratadi [1]. Natijada korxonalar yangi texnologiyalarni joriy etishga va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ko‘proq mablag‘ yo‘naltiradi.

Professor Douglass C. North o‘z tadqiqotlarida investitsion faoliyat samaradorligi ko‘p

jihatdan institutsional muhit sifatiga bog‘liq ekanligini qayd etadi. Uning fikricha, mulk huquqining himoyalanganligi, qonunchilikning barqarorligi va davlat boshqaruvining samaradorligi investorlar ishonchini mustahkamlaydi [2]. Korxonalar uzoq muddatli investitsiya qarorlarini qabul qilishda aynan shu omillarga tayanadi. Shu sababli fiskal rag‘batlar institutsional islohotlar bilan birgalikda qo‘llanilganda yuqori natija beradi.

Professor Michael E. Porter ilmiy izlanishlarida korxonalar samaradorligini oshirishda innovatsion infratuzilma va hududiy klasterlarning ahamiyatini alohida ta’kidlaydi. Uning fikricha, zamonaviy transport, logistika, ilmiy markazlar va biznes tarmoqlarining rivojlanganligi investitsiya loyihalarining natijadorligini oshiradi [3]. Korxonalar o‘rtasidagi hamkorlik va raqobat innovatsiyalar almashinuvini tezlashtiradi. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirib, iqtisodiy samaradorlikni kuchaytiradi.

Professor Joseph E. Stiglitz aytishicha, investitsion resurslarni samarali taqsimlash iqtisodiy rivojlanishning muhim shartlaridan biridir. Uning tadqiqotlarida qayd etilishicha, innovatsion va ishlab chiqarish sohalariga yo‘naltirilgan investitsiyalar uzoq muddatda yuqori iqtisodiy samara beradi [4]. Fiskal siyosat korxonalarni texnologik yangilanish va modernizatsiyaga rag‘batlantirishi lozim. Bunday yondashuv korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Professor Mariana Mazzucato o‘z tadqiqotlarida davlat va xususiy sektor hamkorligi innovatsion rivojlanishning muhim omili ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, ilmiy-tadqiqot faoliyatini moliyalashtirish, innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash hamda fiskal rag‘batlar berish korxonalarning innovatsion salohiyatini oshiradi [5]. Davlat tomonidan yaratilgan institutsional sharoitlar yangi texnologiyalarni tijoratlashtirish jarayonini tezlashtiradi. Natijada korxonalarning investitsion faoliyati samaradorligi va iqtisodiy barqarorligi kuchayadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy baholash, iqtisodiy guruhlash, dinamik tahlil va institutsional yondashuv usullaridan foydalanildi. Tahlilning asosiy obyekti sifatida investitsiya loyihalarida ishtirok etuvchi korxonalar, og‘ir sharoitli hududlarda faoliyat yuritayotgan subyektlar, infratuzilma qurilishi bilan bog‘liq loyihalar hamda soliq ma’muriyatchiligi yengilliklaridan foydalangan korxonalar tanlandi.

Maqolada 2020-2024-yillar bo‘yicha berilgan tahliliy ko‘rsatkichlar asosida soliq imtiyozlari va ma’muriy yengilliklarning iqtisodiy natijalari baholandi. Bunda tejab qolingan mablag‘larning investitsiyaga qayta yo‘naltirilishi, innovatsion faol korxonalar ulushi, asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi, yangi ish o‘rinlari, loyihalarning amalga oshirish sur’ati va infratuzilmaga qo‘shimcha investitsiyalar kabi mezonlar asosiy indikator sifatida qabul qilindi.

Konseptual yondashuv va baholash mezonlari. Korxona investitsion va innovatsion faoliyati samaradorligini baholashda faqat kapital qo‘yilmalar hajmini hisobga olish yetarli emas. Investitsiyaning iqtisodiy mazmuni uning ishlab chiqarish quvvati, mehnat unumdorligi, texnologik yangilanish va bozordagi raqobat ustunligiga ta’siri bilan belgilanadi. Shu sababli mazkur maqolada samaradorlik moliyaviy, institutsional va ijtimoiy ko‘rsatkichlar uyg‘unligida qaraladi.

Fiskal rag‘batlarning birinchi mezoni - korxona ixtiyorida qoladigan resurslar hajmining ortishi. Soliq yuki kamayganda yoki soliq qaytarish tezlashganda korxonada investitsiya uchun zarur bo‘lgan erkin pul oqimlari shakllanadi. Biroq bunday resurslar o‘z-o‘zidan innovatsion natija bermaydi; ularni asosiy kapital, texnologiya, kadrlar va infratuzilmaga maqsadli yo‘naltirish talab etiladi.

Ikkinchi mezon - imtiyozlarning natijaga bog‘langanligi. Ish o‘rinlari, ish haqi, investitsiya hajmi, yerdan maqsadli foydalanish yoki infratuzilma qurilishi bo‘yicha aniq shartlar mavjud bo‘lsa, soliq rag‘batlari iqtisodiy samara bilan bog‘lanadi. Bu davlatning fiskal xarajatlarini asoslash va imtiyozlarning samaradorligini baholash imkonini beradi.

Uchinchi mezon - mexanizmlarning hududiy va tarmoq xususiyatlariga moslashuvchanligi.

Og‘ir sharoitli hududlarda soliq stavkalarini pasaytirish, investitsiya miqdoriga qarab yer ajratish va infratuzilma xarajatlarini bo‘lib-bo‘lib moliyalashtirish korxonalar faoliyatida real to‘siqlarni kamaytirishga qaratilgan. Bunday yondashuv soliq siyosatini umumiy imtiyozlar tizimidan maqsadli rivojlanish instrumentiga aylantiradi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Korxonalar investitsion va innovatsion faoliyatini rag‘batlantirishda fiskal mexanizmlarning ta’siri bir necha bosqichda namoyon bo‘ladi. Birinchi bosqichda soliq imtiyozlari yoki to‘lov yengilliklari korxona ixtiyorida qoladigan likvid resurslarni oshiradi. Ikkinchi bosqichda ushbu resurslar asosiy kapital, aylanma mablag‘lar, texnologiya, infratuzilma yoki tadqiqot ishlariga yo‘naltiriladi. Uchinchi bosqichda investitsiya va innovatsiya natijalari ish o‘rinlari, ishlab chiqarish hajmi, hududiy faollik va budjet bazasining kengayishi orqali iqtisodiy samaraga aylanadi. Quyidagi ilmiy yangiliklar va tahliliy ma’lumotlar mazkur konseptual yondashuvning iqtisodiy mazmunini empirik dalillar orqali asoslab beradi.

1. Xorijiy va mahalliy investorlar ishtirokida to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar asosida amalga oshirilayotgan loyihalar doirasida kamida 51 ta yangi ish o‘rni yaratgan, ushbu xodimlarni kamida bir yil davomida mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdoridan kam bo‘lmagan ish haqi bilan ta’minlagan hamda ular ulushi jami xodimlar sonining kamida 20 foizini tashkil etgan korxonalarga mol-mulk solig‘i va yer solig‘i bo‘yicha imtiyozlar berish tartibi ishlab chiqildi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar asosida amalga oshiriladigan loyihalarda kamida 51 ta yangi ish o‘rni tashkil etgan, ularga kamida bir yil davomida belgilangan eng kam ish haqidan past bo‘lmagan to‘lovni ta’minlagan va yangi xodimlar ulushini jami xodimlar sonining kamida 20 foizi darajasida shakllantirgan korxonalar uchun mol-mulk solig‘i va yer solig‘i bo‘yicha maqsadli imtiyozlar qo‘llash mexanizmi asoslandi.

Ushbu yangilikning mazmuni investitsiya rag‘batini bandlik natijalari bilan bevosita bog‘lashdan iborat. Soliq imtiyozi korxonaga avtomatik ravishda emas, balki aniq ijtimoiy-iqtisodiy mezonlar bajarilganida beriladi. Bu yondashuv bir vaqtning o‘zida uchta vazifani hal qiladi: investitsiya loyihasining ijtimoiy natijasini kuchaytiradi, mehnat munosabatlarini rasmiylashtirishni rag‘batlantiradi va soliq imtiyozlaridan maqsadsiz foydalanish xavfini kamaytiradi.

1-jadval

Bandlik mezonlariga bog‘langan soliq imtiyozlarining investitsiya faolligiga ta’siri[189]

t/r	Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	Yillar				
			2020	2021	2022	2023	2024
1.	Respublika bo‘yicha xorijiy va mahalliy investitsiya loyihalari soni	ta	2 314	2 458	2 621	2 984	3 247
2.	51 ta va undan ortiq ish o‘rni yaratgan korxonalar soni	ta	186	201	219	274	318
3.	Shu jumladan, soliq imtiyozlaridan foydalangan korxonalar	ta	–	–	–	168	214
4.	Imtiyoz olgan korxonalarda yaratilgan yangi ish o‘rinlari	ming ta	11,2	12,1	13,4	17,6	21,3
5.	MHEMdan kam bo‘lmagan ish haqi bilan ta’minlangan xodimlar ulushi	%	18,6	19,4	20,1	23,8	26,7
6.	Soliq imtiyozlari natijasida tejab qolingan mablag‘lar	mlrd so‘m	–	–	–	286,4	352,8
7.	Tejab qolingan mablag‘lar hisobidan investitsiyaga yo‘naltirilgan resurslar	mlrd so‘m	–	–	–	181,9	226,5
8.	Imtiyoz olgan korxonalarda asosiy kapitalga investitsiyalar o‘sishi	%	7,8	8,3	9,1	12,6	14,9

[189] O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari va muallif tomonidan amalga oshirilgan hisob-kitoblar asosida ishlab chiqilgan.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2023-2024-yillarda imtiyozdan foydalangan korxonalar soni 168 tadan 214 taga yetgan. Bu davrda ushbu korxonalarda yaratilgan ish o‘rinlari 17,6 mingtadan 21,3 mingtaga oshgan. Eng muhim jihat - tejab qolingan mablag‘larning katta qismi investitsiyaga qaytarilgan: 2024-yilda 352,8 mlrd so‘mlik iqtisod qilingan resursning 226,5 mlrd so‘mi asosiy kapital va loyiha xarajatlariga yo‘naltirilgan.

Demak, ish o‘rinlari, ish haqi va xodimlar ulushi bo‘yicha aniq talablar soliq imtiyozlarini ijtimoiy mas’uliyatli investitsiya modeliga aylantiradi. Bu mexanizm qisqa muddatda korxona xarajatlarini optimallashtirsa, o‘rta muddatda mehnat bozorida barqarorlik, aholi daromadlari o‘sishi va soliq bazasining kengayishiga xizmat qiladi.

2. Investitsiya loyihalari ishtirokchisi bo‘lgan korxonalar uchun moliyaviy oqimlarni uzluksiz ta’minlash mexanizmi doirasida qo‘shilgan qiymat solig‘i summasini o‘rnini qoplash (qaytarish), shuningdek, barcha soliq turlari bo‘yicha mavjud ortiqcha to‘lov summalarini bir kunlik muddatda tezlashtirilgan tartibda qaytarish tartibi belgilandi.

Mazkur ilmiy taklif tashqi muhandislik-kommunikatsiya tizimlarini barpo etishni o‘z ichiga olgan investitsiya loyihalarini amalga oshirish jarayonida korxonalarning moliyaviy yuklamasini me’yoriy tartibga solishga qaratilgan bo‘lib, soliq va bojxona to‘lovlarini foizsiz hamda belgilangan muddatda bo‘lib-bo‘lib to‘lash imkoniyatini joriy etishni nazarda tutadi. Ushbu tartibning qo‘llanilishi investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda likvidlikni saqlash, infratuzilmaviy xarajatlarni o‘z vaqtida amalga oshirish hamda investitsiya jarayonlarining barqarorligini ta’minlashga xizmat qilishi bilan asoslanadi.

2-jadval

Investitsiya loyihalarida tashqi muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirishda soliq va bojxona to‘lovlarini bo‘lib-bo‘lib to‘lash mexanizmining iqtisodiy samaradorligi[190]

t/r	Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	Yillar				
			2020	2021	2022	2023	2024
1.	Tashqi muhandislik-kommunikatsiya tizimlarini qamrab olgan investitsiya loyihalari soni	ta	1 146	1 213	1 298	1 524	1 768
2.	Soliq va bojxona to‘lovlarini bo‘lib-bo‘lib to‘lash huquqidan foydalangan korxonalar	ta	–	–	–	462	598
3.	Bo‘lib-bo‘lib to‘langan soliq va bojxona to‘lovlari hajmi	mlrd. so‘m	–	–	–	1 284,6	1 612,9
4.	To‘lovlar kechiktirilishi natijasida korxonalarda qolgan likvid mablag‘lar	mlrd. so‘m	–	–	–	812,3	1 026,7
5.	Likvid mablag‘lar hisobiga infratuzilmaga qo‘shimcha yo‘naltirilgan investitsiyalar	mlrd. so‘m	–	–	–	536,8	684,2
6.	Infratuzilma qurilishi muddatining qisqarishi	oy	–	–	–	3,4	3,7
7.	Investitsiya loyihalarini amalga oshirish sur’atining oshishi	%	6,8	7,4	8,1	11,9	13,6
8.	Mazkur mexanizm orqali yaratilgan qo‘shimcha ish o‘rinlari	ming ta	24,6	26,1	28,4	35,9	43,2

Jadval ma’lumotlari tashqi muhandislik-kommunikatsiya tizimlarini qamrab olgan investitsiya loyihalarida soliq va bojxona to‘lovlarini bo‘lib-bo‘lib to‘lash mexanizmi korxonalarning moliyaviy barqarorligi, infratuzilma investitsiyalarini jadallashtirish hamda

[190] O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari va muallif tomonidan amalga oshirilgan hisob-kitoblar asosida ishlab chiqilgan.

loyihalarni amalga oshirish sur’atlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini ifodalaydi. Xususan, 2020–2024-yillarda tashqi muhandislik-kommunikatsiya tizimlarini qamrab olgan investitsiya loyihalari soni 1 146 tadan 1 768 tagacha oshgan. Bu ko‘rsatkich tahlil davrida 622 taga yoki 54,3 foizga o‘sgan bo‘lib, mazkur yo‘nalishda infratuzilmaviy investitsiyalarga bo‘lgan ehtiyoj va amaliy faollik ortib borayotganini ko‘rsatadi.

2023–2024-yillarda soliq va bojxona to‘lovlarini bo‘lib-bo‘lib to‘lash huquqidan foydalangan korxonalar soni 462 tadan 598 taga yetgan. Bu 29,4 foizlik o‘sishni tashkil etib, mexanizmning tadbirkorlik subyektlari uchun amaliy ahamiyati ortib borayotganini tasdiqlaydi. Shu davrda bo‘lib-bo‘lib to‘langan soliq va bojxona to‘lovlari hajmi 1 284,6 mlrd. so‘mdan 1 612,9 mlrd. so‘mgacha ko‘paygan. Demak, korxonalar to‘lov majburiyatlarini bir vaqtning o‘zida to‘liq bajarish o‘rniga ularni belgilangan muddatlarga taqsimlash orqali aylanma mablag‘lariga tushadigan bosimni yumshatish imkoniga ega bo‘lgan.

To‘lovlarni kechiktirish natijasida korxonalar ixtiyorida qolgan likvid mablag‘lar hajmi 2023-yilda 812,3 mlrd. so‘mni, 2024-yilda esa 1 026,7 mlrd. so‘mni tashkil etgan. Ushbu likvid mablag‘larning muhim qismi infratuzilmaga qo‘shimcha investitsiya sifatida yo‘naltirilgan: 2023-yilda 536,8 mlrd. so‘m, 2024-yilda esa 684,2 mlrd. so‘m. Bu shundan dalolat beradiki, bo‘lib-bo‘lib to‘lash mexanizmi faqat soliq yukini vaqtincha yengillashtiruvchi vosita emas, balki korxonalarning ichki moliyaviy resurslarini infratuzilma qurilishi va modernizatsiyasiga qayta yo‘naltirishga xizmat qiluvchi fiskal-moliyaviy instrument sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Jadvalda infratuzilma qurilishi muddatining qisqarishi ham alohida ahamiyatga ega. 2023-yilda mazkur mexanizm natijasida qurilish muddati o‘rtacha 3,4 oyga, 2024-yilda esa 3,7 oyga qisqargan. Bu investitsiya loyihalarida moliyaviy oqimlarning uzluksiz ta’minlanishi qurilish-montaj ishlari, tashqi tarmoqlarga ulanish, energiya, suv, gaz va transport-kommunikatsiya infratuzilmasini barpo etish jarayonlaridagi kechikishlarni kamaytirganini anglatadi.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirish sur’ati 2020-yilda 6,8 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilda 13,6 foizga yetgan. Bu ko‘rsatkichning ikki barobarga yaqin oshishi soliq-bojxona to‘lovlarini bo‘lib-bo‘lib to‘lash tartibi investitsiya jarayonlarida moliyaviy resurslar yetishmasligi bilan bog‘liq cheklovlarni kamaytirganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, mazkur mexanizm orqali yaratilgan qo‘shimcha ish o‘rinlari soni 2020-yildagi 24,6 mingtadan 2024-yilda 43,2 mingtagacha oshgan. Demak, infratuzilmaviy investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash nafaqat ishlab chiqarish va muhandislik tizimlarini rivojlantirishga, balki mehnat bozorida bandlikni kengaytirishga ham xizmat qilgan.

Jadval ma’lumotlari soliq va bojxona to‘lovlarini bo‘lib-bo‘lib to‘lash mexanizmi tashqi muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi bilan bog‘liq investitsiya loyihalarida uchta muhim natija berganini ko‘rsatadi: birinchidan, korxonalarning likvidlik darajasi saqlab qolingan; ikkinchidan, infratuzilmaga qo‘shimcha investitsiyalar yo‘naltirish imkoniyati kengaygan; uchinchidan, loyihalarni amalga oshirish muddatlari qisqarib, qo‘shimcha ish o‘rinlari yaratish sur’ati oshgan. Shu jihatdan mazkur mexanizm investitsion faoliyatni rag‘batlantirish, infratuzilmaviy cheklovlarni yumshatish va hududiy iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga qaratilgan samarali fiskal instrument sifatida baholanadi.

3. Mamlakatimiz og‘ir sharoitli hududlarida faoliyat yuritayotgan korxonalarning investitsion va innovatsion faoliyatini rivojlantirish maqsadida foyda solig‘i, aylanmadan olinadigan soliq, yuridik shaxslarning mol-mulk va yer soliqlari bo‘yicha stavkalarni 50 foizga kamaytirish orqali investitsiya resurslarini faol ishlab chiqarish va innovatsiyalarga yo‘naltirishga xizmat qiluvchi tartib ishlab chiqildi.

Og‘ir sharoitli hududlarda faoliyat yuritayotgan korxonalarda investitsiya va innovatsiyalarni rag‘batlantirish uchun foyda solig‘i, aylanmadan olinadigan soliq, yuridik shaxslar mol-mulk solig‘i va yer solig‘i stavkalarini 50 foizga kamaytirish orqali ichki moliyalashtirish manbalarini kengaytirish tartibi asoslandi.

Hududiy rivojlanishda soliq siyosati differensial yondashuvga ega bo‘lishi lozim. Tabiiy-iqlimiy sharoiti og‘ir, infratuzilma xarajatlari yuqori yoki bozorlarga chiqish imkoniyatlari

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

cheklangan hududlarda korxonalarning investitsiya tavakkalchiligi yuqori bo‘ladi. Shuning uchun umumiy soliq rejimi bunday hududlarda investitsiya faolligini yetarli darajada rag‘batlantirmasligi mumkin. 50 foizlik soliq yengilligi ana shu hududiy tavakkalchiliklarni iqtisodiy jihatdan kompensatsiya qiladi.

Ushbu ilmiy yangilik hududiy soliq siyosatini investitsiya va innovatsiyalarni maqsadli joylashtirish vositasi sifatida talqin qiladi. Soliq stavkalarini pasaytirish natijasida korxonalarning to‘lov qobiliyati yaxshilanadi, ichki resurslar ulushi ortadi, investitsiya loyihalarining rentabelligi oshadi va og‘ir sharoitli hududlarda iqtisodiy faollik kuchayadi.

4. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda yer munosabatlarini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish maqsadida investitsiya hajmi Nukus shahrida 1 million AQSh dollari va undan ortiq, boshqa hududlarda esa 300 ming AQSh dollari va undan ortiq ekvivalentda belgilangan loyiha tashabbuskorlariga yer uchastkalarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ijaraga berish tartibini joriy etishni nazarda tutuvchi normativ mexanizm taklif etilgan.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda yer munosabatlarini tartibga solishni takomillashtirish uchun Nukus shahrida 1 million AQSh dollari va undan ortiq, boshqa hududlarda 300 ming AQSh dollari va undan ortiq investitsiya majburiyatiga ega tashabbuskorlarga yer uchastkalarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ijaraga berish mexanizmi taklif etildi.

Yer resurslariga kirish investitsiya loyihasining dastlabki va eng muhim institutsional shartlaridan biridir. Yer ajratish jarayonidagi noaniqlik, ortiqcha byurokratik bosqichlar yoki muddatlarning cho‘zilishi loyiha xarajatlarini oshiradi. Investitsiya hajmiga bog‘liq to‘g‘ridan-to‘g‘ri ijara mexanizmi yer resurslarini iqtisodiy natija bilan bog‘laydi va loyihani amaliy bosqichga tezroq olib chiqishga xizmat qiladi.

2024-yilda yer to‘g‘ridan-to‘g‘ri ijaraga berilgan loyihalar 817 tani tashkil etgan, ushbu mexanizm orqali jalb etilgan investitsiyalar hajmi 10,48 mlrd. AQSh dollariga yetgan. Yerga kirish jarayonining soddalashishi investitsiya sikllarining qisqarishiga, loyihalarning amaliy bosqichga tezroq o‘tishiga va hududlarda ishlab chiqarish obyektlarini maqsadli joylashtirishga sharoit yaratadi.

Mazkur yangilikning konseptual ahamiyati yer munosabatlarini ma’muriy taqsimotdan natijaga yo‘naltirilgan investitsion boshqaruvga o‘tkazishida namoyon bo‘ladi. Investitsiya poroglarining hududlar kesimida farqlanishi mahalliy sharoitlarni inobatga oladi va kapital oqimlarini nisbatan kam rivojlangan hududlarga yo‘naltirish imkonini beradi.

5. Tashqi muhandislik-kommunikatsiya tizimlarini qurish ishlarini o‘z ichiga olgan investitsiya loyihalari doirasida faoliyat yuritayotgan korxonalarga barcha turdagi soliqlar va bojxona to‘lovlarini garov va kafolat talab etmasdan, foizsiz hamda bir yilgacha muddatda bo‘lib-bo‘lib to‘lash huquqini berish tartibi joriy etildi.

Tashqi muhandislik-kommunikatsiya tizimlarini qurishni qamrab olgan investitsiya loyihalarida faoliyat yuritayotgan korxonalarga barcha turdagi soliqlar va bojxona to‘lovlarini garov yoki kafolatsiz, foizsiz hamda bir yilgacha bo‘lgan muddatda bo‘lib-bo‘lib to‘lash huquqini berish tartibi ishlab chiqildi.

Infratuzilma xarajatlari investitsiya loyihalarining dastlabki bosqichida moliyaviy bosimni kuchaytiradi. Muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari, tashqi elektr, gaz, suv, yo‘l va aloqa infratuzilmasini qurish bilan bog‘liq xarajatlar loyiha qiymatida sezilarli ulushni tashkil qiladi. Soliq va bojxona to‘lovlarini foizsiz bo‘lib-bo‘lib to‘lash mexanizmi korxonaning dastlabki likvidlik muammolarini yumshatadi.

2024-yilda bo‘lib-bo‘lib to‘lash huquqidan foydalangan korxonalar soni 598 taga yetgan. To‘lov yengilliklari hisobiga korxonalarda 1 026,7 mlrd so‘mlik likvid mablag‘ saqlanib qolgan va uning 684,2 mlrd so‘mi infratuzilmaga qo‘shimcha investitsiya sifatida yo‘naltirilgan. Bu soliq-bojxona tartiblari investitsiya loyihasining moliyaviy arxitekturasiga bevosita ta’sir etishini ko‘rsatadi.

Garov va kafolat talab etilmasligi kapital yetarliligi cheklangan korxonalar uchun kirish to‘siqlarini pasaytiradi. Foizsiz to‘lov tartibi esa loyihaning umumiy qiymatini oshirmasdan,

moliyaviy majburiyatlarni vaqt bo‘yicha taqsimlash imkonini beradi. Natijada infratuzilma obyektlarini o‘z vaqtida ishga tushirish, yangi ishlab chiqarish maydonlarini o‘zlashtirish va hududiy iqtisodiy faollikni kengaytirish uchun qulay shart-sharoit yaratiladi.

Tahlil qilingan ilmiy yangiliklar mazmunan bir-birini to‘ldiruvchi fiskal-institutsional tizimni shakllantiradi. Ushbu mexanizmlarning umumiy samarasi korxona moliyaviy tizimida resurslar harakatini ratsionallashtirish bilan izohlanadi. Soliq yukining maqsadli pasaytirilishi, mablag‘larni tezkor qaytarish yoki to‘lovlarni bo‘lib-bo‘lib amalga oshirish korxonada erkin pul oqimlarini oshiradi. Erkin pul oqimlari esa asosiy kapitalga investitsiya, innovatsion mahsulot ishlab chiqarish, infratuzilma qurilishi va yangi ish o‘rinlari yaratishga yo‘naltiriladi.

Mazkur yondashuvda davlat soliq siyosati fiskal vazifa bilan cheklanmaydi. U investitsiyalarni tanlab rag‘batlantiruvchi, ijtimoiy natijalarni nazorat qiluvchi, hududiy nomutanosibliklarni yumshatuvchi va texnologik yangilanishni qo‘llab-quvvatlovchi institutga aylanadi. Shu bilan birga, imtiyozlarning aniq mezonlarga bog‘lanishi budjet intizomini saqlash va imtiyozlar samaradorligini monitoring qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Korxonalar nuqtai nazaridan mazkur mexanizmlar investitsiya loyihalarining ichki rentabellik darajasini yaxshilaydi, aylanma mablag‘lar tanqisligini pasaytiradi, loyihalarni amalga oshirish muddatlarini qisqartiradi va texnologik yangilanishga moliyaviy asos yaratadi. Davlat nuqtai nazaridan esa qisqa muddatli fiskal yo‘qotishlar o‘rta va uzoq muddatda ishlab chiqarish kengayishi, bandlik o‘sishi va soliq bazasi barqarorlashuvi orqali kompensatsiya qilinadi.

Xulosa va takliflar.

Olib borilgan tadqiqot natijalari korxonalar investitsion va innovatsion faoliyati samaradorligini oshirishda fiskal-institutsional mexanizmlarni kompleks qo‘llash zarurligini ko‘rsatdi. Soliq imtiyozlari, tezkor soliq qaytarish, hududiy stavkalarni pasaytirish, yer resurslarini investitsiya majburiyatlari bilan bog‘lash va infratuzilma to‘lovlarini bo‘lib-bo‘lib amalga oshirish alohida instrumentlar bo‘lsa-da, ular birgalikda korxonalarda investitsiya va innovatsiya uchun resurs yaratadigan yagona tizimni shakllantiradi.

Birinchidan, ish o‘rinlari yaratishga bog‘langan mol-mulk va yer solig‘i imtiyozlari investitsiya loyihalarining ijtimoiy samarasini oshiradi. Bunday yondashuv soliq rag‘batini faqat kapital qo‘yilmaga emas, balki barqaror bandlik va rasmiy mehnat munosabatlariga ham yo‘naltiradi.

Ikkinchidan, QQS va ortiqcha soliq to‘lovlarini bir kunlik muddatda qaytarish korxonalarning likvidligini saqlab, investitsiya loyihalarida moliyaviy uzilishlarni kamaytiradi. Bu tartib soliq ma’muriyatchiligining investitsiyaga yo‘naltirilgan modelini shakllantiradi.

Uchinchidan, og‘ir sharoitli hududlarda soliq stavkalarini 50 foizga pasaytirish hududiy investitsiya tavakkalchiliklarini kompensatsiya qiladi va innovatsion faol korxonalar ulushini oshirishga xizmat qiladi. Bu mexanizm hududiy iqtisodiy tafovutlarni kamaytirishda muhim ahamiyatga ega.

To‘rtinchidan, investitsiya hajmiga bog‘langan yerni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ijaraga berish tartibi yer munosabatlarida huquqiy aniqlik, tezkorlik va iqtisodiy maqsadlilikni ta’minlaydi. Yer resursi investitsiya natijalari bilan bog‘langan holda boshqarilganda loyihalarning amaliy bosqichga o‘tish muddatlari qisqaradi.

Beshinchidan, infratuzilma qurilishi bilan bog‘liq loyihalarda soliq va bojxona to‘lovlarini garovsiz, kafolatsiz, foizsiz va bir yilgacha bo‘lib-bo‘lib to‘lash korxonalarning dastlabki moliyaviy yuklamasini kamaytiradi. Bu infratuzilmaviy investitsiyalarning iqtisodiy jozibadorligini oshiradi.

Amaliyot uchun taklif sifatida mazkur mexanizmlar bo‘yicha yagona monitoring tizimini joriy etish maqsadga muvofiq. Unda imtiyozdan foydalangan korxonalarning investitsiya hajmi, yaratilgan ish o‘rinlari, innovatsion mahsulot ishlab chiqarish, infratuzilmaga yo‘naltirilgan mablag‘lar va budjetga qayta ta’sir ko‘rsatkichlari baholanishi lozim. Bu soliq rag‘batlarini natijaga yo‘naltirilgan tarzda boshqarish imkonini beradi.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aghion P., Akcigit U., Fernández-Villaverde J. Optimal capital versus labor taxation with innovation-led growth. – National Bureau of Economic Research, 2013. – №. w19086. URL: https://www.nber.org/papers/w19086?utm

2. North D. C. Economic performance through time //The American economic review. – 1994. – №. 3. – P. 359-368. URL: https://www.jstor.org/stable/2118057

3. Professor Michael E. Porter - Harvard Business School How Business Can Lead a Health Care Revolution. G100 - New York City, June 3rd, 2005. URL: https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=46809

4. Stiglitz J. E. Information and the Change in the Paradigm in Economics //American economic review. – 2002. – T. 92. – №. 3. – P. 460-501. URL: https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/00028280260136363

5. Mazzucato M. Mission-oriented innovation policies: challenges and opportunities //Industrial and corporate change. – 2018. – T. 27. – №. 5. – P. 803-815. URL: https://www.ucl.ac.uk/bartlett/public-purpose/people/institute-director-mariana-mazzucato

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

IPAKCHILIK KORXONALARIDA INNOVATSION FAOLIYATNI BOSHQARISHDA IQTISODIY MEXANIZMLARNI TAKOMILLASHTIRISH

Aliyeva Nodiraxon Abdumalikovna
“Savdo ishi” kafedra dotsenti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Email: loko-74@inbox.ru.
ORCID:0009-0001-3320-9981

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tadqiq qilingan. Sohada innovatsion jarayonlarni tashkil etish, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, investitsiyalarni jalb qilish hamda innovatsion loyihalarni samarali boshqarish mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari asosida ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *innovatsiya, innovatsion faoliyat, ipakchilik tarmog‘i, iqtisodiy mexanizm, investitsiya, innovatsion boshqaruv.*

УЛУЧШЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ШЕЛКОВОДЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

Алиева Надирахан Абдумаликовна
Доцент кафедры Торговое дело
Ташкентский государственный экономический университет
Email: loko-74@inbox.ru.
ORCID:0009-0001-3320-9981

Аннотация: *В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования экономических механизмов управления инновационной деятельностью на шелководческих предприятиях. Анализируются механизмы организации инновационных процессов в отрасли, финансовой поддержки, привлечения инвестиций и эффективного управления инновационными проектами. На основе результатов исследования разработаны научные предложения и рекомендации по совершенствованию экономических механизмов управления инновационной деятельностью на шелководческих предприятиях.*

Ключевые слова: *инновации, инновационная деятельность, шелководческая промышленность, экономический механизм, инвестиции, управление инновациями.*

IMPROVEMENT OF ECONOMIC MECHANISMS FOR MANAGING INNOVATION ACTIVITIES AT SILK INDUSTRY ENTERPRISES

Alieva Nadirakhan Abdumalikovna
Associate Professor of the Department of
Trading business
Tashkent State Economic University
Email: loko-74@inbox.ru.
ORCID:0009-0001-3320-9981

Abstract: *This article examines the improvement of economic mechanisms for managing innovation in sericulture enterprises. It analyzes the mechanisms for organizing innovation processes in the industry, providing financial support, attracting investment, and effectively managing innovation projects. Based on the research results, scientific proposals and*

recommendations for improving economic mechanisms for managing innovation in sericulture enterprises have been developed.

Keywords: *innovation, innovation activity, sericulture industry, economic mechanism, investment, innovation management.*

Kirish

Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida raqobatbardoshlikni ta'minlashda innovatsiyalar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, agrar-sanoat tarmoqlarida innovatsion texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ipakchilik tarmog‘i ham yuqori qo‘shimcha qiymatga ega bo‘lgan mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatiga ega strategik sohalardan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda ipakchilik tarmog‘ini modernizatsiya qilish, pillachilik klasterlarini tashkil etish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq sohada innovatsion faoliyatni boshqarishning iqtisodiy mexanizmlari yetarli darajada takomillashmaganligi kuzatilmoqda. Shu sababli ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishning iqtisodiy mexanizmlarini ilmiy asosda takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Korxonalarni innovatsion faoliyatni boshqarish masalalari bo‘yicha ko‘plab xorijlik olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, R.Rosvell [1], Akio Morita, Fumio Kodama [2] kabi olimlar innovatsion jarayonlar modellarini taklif etib, ushbu model asosida faoliyatni boshqarish zaruriyati haqida takliflar ishlab chiqqanlar. MDH mamlakatlari olimlaridan R.A.Fatxutdinov, V.L. Popov [3], P.N.Zavlinlar [4] tomonidan innovatsion boshqarishning ilmiy-nazariy hamda amaliy asoslari tadqiq etilgan. Innovatsion faoliyatini boshqaruv tizimini o‘rganish bo‘yicha N.Q.Yo‘ldoshev [5], G.A. Xamdamova [6], S.R.Xalikov, A.J.Toshboev [7] va boshqa olimlar ilmiy tadqiqot olib borganlar.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, iqtisodiy tahlil, qiyosiy tahlil, statistik usullar va ekspert baholash usullaridan foydalanildi. Shuningdek, ipakchilik korxonalari faoliyatini tahlil qilish asosida innovatsion faoliyatni boshqarishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy takliflar ishlab chiqildi.

Natijalar va muhokama

Ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarish samaradorligi ko‘p jihatdan iqtisodiy mexanizmlarning qay darajada shakllanganligiga bog‘liq. Innovatsion jarayonlar faqatgina yangi texnologiyalarni joriy etish bilan cheklanib qolmasdan, balki ularni moliyaviy, tashkiliy va institutsional jihatdan qo‘llab-quvvatlashni ham talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, ipakchilik tarmog‘ida innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishda quyidagi muammolar mavjud:

- innovatsion loyihalar uchun moliyaviy resurslarning yetishmasligi;
- yuqori texnologiyalarni joriy etishda infratuzilmaning rivojlanmaganligi;
- kadrlar salohiyatining pastligi;
- innovatsion risklarni baholash tizimining yo‘qligi;
- ilmiy-tadqiqot natijalarining amaliyotga kam joriy etilishi.

Bu muammolar iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalarini muhokama qilish jarayonida shu aniqlandiki, ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni rivojlantirishda investitsiya resurslarining yetarli darajada jalb etilmasligi asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Ko‘p hollarda korxonalar innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun zarur moliyaviy resurslarga ega emas. Bu esa innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarish jarayonlariga joriy etish sur'atini sekinlashtiradi. Shuning uchun innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda davlat qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari, bank kreditlari va xususiy investitsiyalarni jalb qilish tizimini takomillashtirish zarur.

Iqtisodiy nazariyaga ko‘ra, innovatsiyalar iqtisodiy o‘sishning muhim manbai hisoblanadi. Bu masalaga ilmiy asos solgan iqtisodchi olimlardan biri Joseph Schumpeter bo‘lib, u innovatsiyalarni iqtisodiy rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida ta'riflagan. Uning ta'kidlashicha, iqtisodiy tizimda yangi texnologiyalar, yangi mahsulotlar va yangi bozorlarning paydo bo‘lishi iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlaydi. Bu g‘oyalar ipakchilik tarmog‘i uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni samarali boshqarish uchun klaster yondashuvidan foydalanish katta imkoniyatlar yaratadi. Klaster tizimi ilmiy-tadqiqot muassasalari, ishlab chiqarish korxonalari va xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Bu esa innovatsion g‘oyalarning amaliyotga tezroq joriy etilishiga va yangi mahsulotlar yaratilishiga imkoniyat yaratadi.

Shuningdek, muhokama jarayonida raqamli texnologiyalarning ahamiyati ham alohida ta'kidlandi. Zamonaviy raqamli boshqaruv tizimlari ishlab chiqarish jarayonlarini samarali nazorat qilish, resurslardan oqilona foydalanish va boshqaruv qarorlarini optimallashtirish imkonini beradi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamli monitoring qilish orqali pilla yetishtirish va qayta ishlash jarayonlarining samaradorligini oshirish mumkin.

1-jadval

Ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishning iqtisodiy mexanizmlari[7]

№	Iqtisodiy mexanizm	Mazmuni	Kutilayotgan natija
1	Innovatsion investitsiyalar	Yangi texnologiyalar va uskunalarga sarmoya kiritish	Ishlab chiqarish samaradorligi oshadi
2	Davlat qo‘llab-quvvatlashi	Soliq imtiyozlari va subsidiyalar	Innovatsion faoliyat faollashadi
3	Klaster tizimi	Korxonalar va ilmiy muassasalar hamkorligi	Yangi texnologiyalar joriy etiladi
4	Venchur moliyalashtirish	Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish	Yangi mahsulotlar yaratiladi
5	Innovatsiyalarni tijoratlashtirish	Ilmiy ishlanmalarni bozorga chiqarish	Daromad oshadi

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion texnologiyalarni joriy etish ipakchilik korxonalarida mehnat unumdorligini oshirishga, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga va mahsulot sifati yaxshilanishiga olib keladi. Bu esa korxonalarning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash va ularning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Jadval ma'lumotlari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion faoliyatni boshqarishning iqtisodiy mexanizmlari kompleks tarzda amalga oshirilganda korxonalarda innovatsion faoliyat samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Muhokama natijalariga ko‘ra, ipakchilik tarmoq korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning samarali mexanizmlarini shakllantirish;
- ilmiy-tadqiqot muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari o‘rtasida hamkorlikni

kuchaytirish;

- innovatsion infratuzilmani rivojlantirish;
- raqamli texnologiyalar asosida boshqaruv tizimlarini joriy etish;
- innovatsiyalarni tijoratlashtirish mexanizmlarini takomillashtirish.

Shu bilan birga, ipakchilik tarmog‘ida innovatsion faoliyatni samarali boshqarish uchun kadrlar salohiyatini oshirish ham muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy innovatsion boshqaruvni amalga oshirish uchun yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash, ularni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini rivojlantirish zarur.

Ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish uchun integral innovatsion boshqaruv modeli ishlab chiqilishi mumkin. Ushbu model quyidagi asosiy bloklardan iborat:

- Innovatsion strategiyani belgilash – korxonaning innovatsion rivojlanish yo‘nalishlari va maqsadlari aniqlanadi.
- Ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil qilish– yuqori hosildor tut va pilla turlarini yaratish, yangi texnologiyalar ishlab chiqish.
- Moliyalashtirish mexanizmi – innovatsion loyihalarni moliyalashtirish uchun davlat subsidiyalari, venchur investitsiyalar va bank kreditlari tizimi joriy etiladi.
- Texnologiyalarni joriy etish va avtomatlashtirish – raqamli texnologiyalar orqali ishlab chiqarish jarayonlari nazorat qilinadi, unumdorlik oshiriladi.
- Tijoratlashtirish va bozorga chiqarish – innovatsion mahsulotlar bozorga chiqariladi, eksport salohiyati oshiriladi.
- Samaradorlik monitoringi – ishlab chiqarish natijalari va investitsiya samaradorligi tahlil qilinadi, KPI orqali baholanadi.

Bu model korxonalarga innovatsion jarayonlarni barqaror tarzda boshqarish va moliyaviy xavflarni minimallashtirish imkonini beradi.

Integral model innovatsion boshqaruvning barcha asosiy elementlarini birlashtirib, korxona uchun aniq yo‘nalishlar va mexanizmlar belgilaydi. Ushbu model pillachilik korxonalarida innovatsion jarayonlarni samarali tashkil etish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va texnologiyalarni tezroq joriy etish uchun asos hisoblanadi.

Ipakchilik korxonasida innovatsion boshqaruvning integral modeli quyidagi asosiy bloklardan iborat:

1.Innovatsion strategiyani belgilash. Korxonaning uzoq muddatli maqsadlari, innovatsion rivojlanish yo‘nalishlari va resurslar taqsimoti aniqlanadi. Strategiyada o‘simlik navlari, texnologiyalar, ishlab chiqarish jarayonlari va bozor imkoniyatlari hisobga olinadi. Bu blok korxonaning innovatsion loyihalarini muvofiqlashtirish va moliyaviy investitsiyalarni optimal taqsimlash uchun asosiy vazifani bajaradi.

2. Ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil qilish. Yangi tut va pilla turlarini yaratish, yuqori hosildor seleksion navlarni rivojlantirish. Ipakchilikda ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va raqamlashtirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borish. Ilmiy ishlar natijalari asosida innovatsion texnologiyalar va mahsulotlar ishlab chiqiladi.

3.Moliyalashtirish mexanizmi. Innovatsion loyihalar uchun moliyalashtirishning kompleks tizimi yaratiladi, ya'ni, davlat subsidiyalari va imtiyozlari, bank kreditlari, xususiy va venchur investitsiyalar. Maqsad – innovatsion loyihalarni moliyaviy xavfsizlik va samaradorlik bilan amalga oshirish.

4. Texnologiyalarni joriy etish va avtomatlashtirish. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish jarayoniga tezroq va samarali joriy etiladi. Raqamli monitoring va avtomatlashtirilgan boshqaruv orqali ishlab chiqarish unumdorligi oshiriladi. Bu blok mehnat xarajatlarini kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va mahsulot sifati oshishiga xizmat qiladi.

5. Tijoratlashtirish va bozorga chiqarish. Ilmiy va texnologiyaviy yangiliklar natijasida

ishlab chiqilgan mahsulot bozorga chiqariladi. Eksport salohiyati va bozor raqobatbardoshligi oshiriladi.

6. Samaradorlik monitoringi. Innovatsion loyihalarning samaradorligi va iqtisodiy natijalari KPI orqali baholanadi. KPI qiymatlari asosida korxona rahbariyati strategiyani optimallashtirish va kelgusi loyihalarni rejalashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Integral innovatsion boshqaruv modeli barcha bloklarni o‘zaro bog‘laydi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijasida yaratilgan texnologiyalar moliyaviy mexanizmlar orqali joriy qilinadi. Joriy qilingan texnologiyalar samaradorligi monitoring tizimi orqali baholanadi. Samaradorlik natijalari strategik rejalar va investitsiya strategiyalarini optimallashtirishda qo‘llaniladi. Bu integratsiya modullar o‘rtasida hamkorlikni ta'minlaydi va innovatsion faoliyatning barqarorligini oshiradi.

Ipakchilik korxonalarida innovatsion boshqaruvning integral modeli – innovatsion strategiya, tadqiqot, moliyalashtirish, texnologiya joriy etish, tijoratlashtirish va samaradorlik monitoringi kabi barcha muhim elementlarni birlashtiruvchi tizim. Ushbu model korxonalarda innovatsion faoliyatni kompleks ravishda boshqarish, iqtisodiy samaradorlikni oshirish va bozorda raqobatbardoshlikni ta'minlash imkonini beradi. Integral modelni joriy etish pillachilik tarmog‘i uchun barqaror innovatsion rivojlanishning asosiy omili hisoblanadi va davlatning qo‘llab-quvvatlash siyosatlari bilan muvofiqlashtirilganda yuqori samara beradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalarini muhokama qilish shuni ko‘rsatadiki, ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishda iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish tarmoqning barqaror rivojlanishi, ishlab chiqarish samaradorligining oshishi va mahsulot raqobatbardoshligining kuchayishiga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida milliy iqtisodiyotda ipakchilik tarmog‘ining iqtisodiy ahamiyatini yanada oshirish imkonini beradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi xulosalarga kelindi:

- Innovatsion faoliyat ipakchilik korxonalarida yuqori qo‘shimcha qiymat yaratishning asosiy manbai hisoblanadi.
- Amaldagi iqtisodiy mexanizmlar samaradorligi yetarli darajada emas va ularni takomillashtirish talab etiladi.
- Innovatsion klasterlar, raqamlashtirish va moliyalashtirishning yangi shakllari innovatsion faoliyatni rag‘batlantiradi.
- Integral iqtisodiy model asosida korxona samaradorligini kompleks baholash imkoniyati mavjud.
- Kadrlar salohiyati va ilmiy-tadqiqotlar bilan integratsiya innovatsion rivojlanishning muhim sharti hisoblanadi.

Natijada, taklif etilgan iqtisodiy mexanizmlar ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyat samaradorligini oshirish, eksport salohiyatini kuchaytirish va milliy iqtisodiyot rivojiga hissa qo‘shishga xizmat qiladi.

Demak, ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishda iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish tarmoqning barqaror rivojlanishida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish uchun innovatsion investitsiyalar, davlat qo‘llab-quvvatlashi, klaster tizimi va innovatsiyalarni tijoratlashtirish mexanizmlarini rivojlantirish zarur.

Shuningdek, innovatsion texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va mahsulot raqobatbardoshligini kuchaytirish imkonini beradi. Umuman olganda, ipakchilik korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish tarmoqning iqtisodiy salohiyatini oshirish va uning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Rothwell R. Towards the fifth-generation innovation process // International Marketing

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Review. – 1994. – Vol.11. – No.1. – Pp.7-31

2.Kodama F. Emerging patterns of innovation sources of Japan’s technological edge. - Harvard Business School, Boston, 1995. – 297 p.

3.Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент. – Спб.: Питер, 2004. – С. 19.

4.Попов В.Л. Управление инновационными проектами. Учебное пособие. – С.: ИНФРА-М, 2009. – С.11.(С. 337).

5.Yo‘ldashev N.K. va boshqalar. “Innovatsion menejment” Darslik.T.: TDIU, 2012

6.Xamdamova G.A.va boshqarlar. Innovatsion menejment. O‘quv qo‘llanma . “Iqtisod-moliya”, 2018 yil, -362b.

7.Ergashev R.X., Xalikov S.R., Toshboev A.J.”Innovatsion iqtisodiyot”Darslik-T.: “Istisod-Moliya”,2019.-396b.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KICHIK BIZNES SUBYEKTLARINING INVESTITSION FAOLIYATINI MOLIYALASHTIRISHNING JORIY HOLATI VA O‘ZGARISH TENDENSIYALARI TAHLILI

Tilakov Navruz Maxmudovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil izlanuvchisi
E-mail: navruz001@gmail.com
ORCID:0009-0002-8586-4456

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kichik biznes subyektlarining investitsion faoliyatini moliyalashtirishning joriy holati hamda uning o‘zgarish tendensiyalari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida kichik biznesni moliyalashtirish manbalari, investitsiyalar hajmi, bank kreditlari, davlat dasturlari va xorijiy investitsiyalar dinamikasi statistik ma’lumotlar asosida o‘rganilgan. Shuningdek, investitsion faoliyatni moliyalashtirish jarayoniga ta’sir etuvchi makroiqtisodiy omillar, moliyaviy infratuzilma va institutsional mexanizmlarning ahamiyati yoritilgan. Tahlillar natijasida kichik biznes subyektlarining investitsion faolligi iqtisodiy o‘sish, bandlikni ta’minlash va innovatsion rivojlanishda muhim omil ekanligi asoslab berilgan. Shu bilan birga, investitsion faoliyatni moliyalashtirish tizimida mavjud muammolar, xususan, kredit resurslaridan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi, moliyaviy risklarning yuqoriligi va investitsion muhit bilan bog‘liq muammolar aniqlangan. Tadqiqot yakunida kichik biznes subyektlarining investitsion faoliyatini moliyalashtirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *kichik biznes, investitsion faoliyat, moliyalashtirish, investitsiyalar dinamikasi, bank kreditlari, moliyaviy resurslar, investitsion faollik, iqtisodiy o‘sish, innovatsion rivojlanish, davlat qo‘llab-quvvatlashi, xorijiy investitsiyalar, investitsion muhit, statistik tahlil, iqtisodiy tendensiyalar, moliyaviy infratuzilma.*

ANALYSIS OF THE CURRENT STATUS AND CHANGE TRENDS OF FINANCING THE INVESTMENT ACTIVITIES OF SMALL BUSINESSES

Tilakov Navruz Maxmudovich
Tashkent State University of Economics
independent researcher
E-mail: navruz001@gmail.com
ORCID:0009-0002-8586-4456

Abstract. *This article analyzes the current state of financing the investment activities of small businesses and its trends. During the study, the dynamics of small business financing sources, investment volumes, bank loans, government programs and foreign investments were studied based on statistical data. The importance of macroeconomic factors, financial infrastructure and institutional mechanisms affecting the process of financing investment activities was also highlighted. As a result of the analysis, it was substantiated that the investment activity of small businesses is an important factor in economic growth, employment and innovative development. At the same time, existing problems in the system of financing investment activities were identified, in particular, limited access to credit resources, high financial risks and problems related to the investment environment. At the end of the study, scientific and practical recommendations were developed to improve the system of financing the investment activities of small businesses.*

Keywords: *small business, investment activity, financing, investment dynamics, bank loans, financial resources, investment activity, economic growth, innovative development, state support, foreign investments, investment environment, statistical analysis, economic trends, financial infrastructure.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ И ТЕНДЕНЦИЙ ИЗМЕНЕНИЯ В ФИНАНСИРОВАНИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Тилаков Навруз Махмудович
Ташкентский государственный экономический университет
самостоятельный исследователь
E-mail: navruz001@gmail.com
ORCID: 0009-0002-8586-4456

Аннотация. *В данной статье анализируется текущее состояние финансирования инвестиционной деятельности малого бизнеса и его тенденции. В ходе исследования на основе статистических данных изучена динамика источников финансирования малого бизнеса, объемов инвестиций, банковских кредитов, государственных программ и иностранных инвестиций. Также подчеркнута важность макроэкономических факторов, финансовой инфраструктуры и институциональных механизмов, влияющих на процесс финансирования инвестиционной деятельности. В результате анализа обосновано, что инвестиционная деятельность малого бизнеса является важным фактором экономического роста, занятости и инновационного развития. Одновременно выявлены существующие проблемы в системе финансирования инвестиционной деятельности, в частности, ограниченный доступ к кредитным ресурсам, высокие финансовые риски и проблемы, связанные с инвестиционной средой. По итогам исследования разработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию системы финансирования инвестиционной деятельности малого бизнеса.*

Ключевые слова: *малый бизнес, инвестиционная деятельность, финансирование, динамика инвестиций, банковские кредиты, финансовые ресурсы, инвестиционная деятельность, экономический рост, инновационное развитие, государственная поддержка, иностранные инвестиции, инвестиционная среда, статистический анализ, экономические тенденции, финансовая инфраструктура.*

Kirish.

Jahon iqtisodiyotida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari iqtisodiy o‘sishning muhim drayveri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi hamda investitsion faollikning ortib borishi sharoitida kichik biznes subyektlarining iqtisodiy tizimdagi o‘rni tobora kuchayib bormoqda. Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, kichik biznes subyektlari yalpi ichki mahsulot hajmini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, aholining daromadlarini ko‘paytirish, hududiy iqtisodiy nomutanosibliklarni kamaytirish hamda innovatsion faoliyatni rag‘batlantirishda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli ushbu subyektlarning investitsion faoliyatini samarali moliyalashtirish masalasi iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

Kichik biznes subyektlarining investitsion faoliyati ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, eksport salohiyatini oshirish hamda raqobatbardoshlikni ta’minlashning asosiy vositasi hisoblanadi. Biroq mazkur subyektlarning moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyoji yuqori bo‘lishiga qaramasdan, ularni moliyalashtirish mexanizmlarida qator muammolar saqlanib qolmoqda. Jumladan, uzoq muddatli kredit resurslarining yetishmasligi, yuqori foiz stavkalari, garov ta’minoti bilan bog‘liq talablarning murakkabligi, investitsion risklarning yuqoriligi hamda muqobil moliyalashtirish instrumentlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi kichik biznes investitsion faoliyatining kengayishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, investitsion muhitni yaxshilash hamda moliyaviy infratuzilmani rivojlantirish bo‘yicha keng

ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, imtiyozli kreditlash tizimini kengaytirish, davlat kafolatlari mexanizmlarini joriy etish, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armalari faoliyatini takomillashtirish hamda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo‘yicha qator normativ-huquqiy choralar qabul qilindi. Natijada kichik biznes subyektlarining iqtisodiyotdagi ulushi, investitsion faolligi va eksport salohiyati sezilarli darajada oshib bormoqda.

Shu bilan birga, global iqtisodiy beqarorlik, inflyatsion bosimlar, xalqaro moliya bozorlaridagi o‘zgarishlar hamda pandemiyadan keyingi iqtisodiy tiklanish jarayonlari kichik biznes subyektlarining investitsion faoliyatiga yangi talab va yondashuvlarni shakllantirmoqda. Mazkur holat investitsion faoliyatni moliyalashtirishning joriy holatini chuqur tahlil qilish, mavjud tendensiyalarni aniqlash va istiqboldagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Adabiyotlar sharhi.

A.Smit “Tadbirkorlikni ma’lum bir ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishishi maqsadida biznes tavakkalchiligi asosida pirovard maqsadi foyda olish bo‘lgan mulk egasi deb tavsiflaydi. Uning o‘zi ishlab chiqarishni tashkil qiladi, rejalashtiradi, iste’molchilarga yetkazib beradi va uning natijalariga egalik qiladi”[1]. Fikrimizcha, mazkur yondashuv tadbirkorni faqat individual foyda oluvchi subyekt sifatida talqin qilsa-da, zamonaviy iqtisodiyot sharoitida tadbirkorlikning funksional doirasi ancha kengaygan. Hozirgi bosqichda tadbirkorlik nafaqat foyda olish, balki innovatsiyalarni joriy etish, ish o‘rinlarini yaratish, raqobat muhitini rivojlantirish hamda ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi tizimli institut sifatida qaralmoqda. Shu bois, tadbirkorlikni faqat mulk egasining shaxsiy faoliyati sifatida emas, balki bozor iqtisodiyotining muhim institutsional elementi sifatida talqin etish maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv uning jamiyatdagi iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatini yanada kengroq ochib beradi.

J.Sey esa o‘z tadqiqotlarida tadbirkorlikni kengroq hamda tushunarliroq ta’riflab bergan. Seyning ta’kidlashicha “Tadbirkor eng ko‘p daromad olish maqsadida ishlab chiqarish omillarini bir-biriga uyg‘unlashtirish ishlari bilan shug‘ullanuvchi iqtisodiy agent - deya e’tirof etadi”[2]. Fikrimizcha, J.Seyning ushbu konsepsiyasi tadbirkorlikning zamonaviy talqiniga yaqinroq bo‘lib, u bozor iqtisodiyotida resurslarning samarali taqsimlanishini ta’minlovchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan tadbirkor nafaqat ishlab chiqarish jarayonini tashkil etuvchi subyekt, balki iqtisodiy muvozanatni shakllantirishda faol ishtirok etuvchi institutsional agent sifatida ham qaralishi lozim. Bu esa tadbirkorlikning iqtisodiy tizimdagi rolini yanada kengroq va chuqurroq anglash imkonini beradi.

Avstriya maktabi namoyondalari I.Shumpeter va F.Xayek ilmiy ishlanishlarida “Tadbirkor xo‘jalik yurituvchining o‘ziga xos ijtimoiy psixologik tipi shakli sifatida ta’riflanib, tadbirkor uchun asosiysi turli xildagi bozor imkoniyat hamda talablarini tadqiq qilish, foydalanish, novatorlik g‘oyalarini amaliyotga joriy qilishdan iborat”[3] deb hisoblaydi. Fikrimizcha, I.Shumpeter va F.Xayek tomonidan ilgari surilgan ushbu yondashuv tadbirkorlikning zamonaviy innovatsion mohiyatini chuqur ochib beradi. Ushbu konsepsiyada tadbirkor faqat resurslarni birlashtiruvchi yoki foyda oluvchi subyekt sifatida emas, balki bozor tizimida o‘zgarishlarni yuzaga keltiruvchi, yangi g‘oyalarni amaliyotga tatbiq etuvchi novator sifatida talqin qilinadi.

A.G.Anganbegyan ilmiy tadqiqot ishida, kichik biznes subyektlari – bu iqtisodiyotning moddiy mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi, nomoddiy boylikni yaratuvchi va xizmat ko‘rsatish sohalarida faoliyat yurituvchi xo‘jalik subyektlaridir[4]. Fikrimizcha, A.G. Aganbegyan tomonidan berilgan ushbu ta’rif kichik biznes subyektlarining iqtisodiy mazmunini keng qamrovli va funksional yondashuv asosida yoritadi. Unda kichik biznes nafaqat moddiy mahsulot ishlab chiqaruvchi, balki nomoddiy boyliklar yaratish hamda xizmat ko‘rsatish sohalarida faoliyat yurituvchi ko‘p tarmoqli xo‘jalik subyektlari sifatida talqin etiladi. Bu yondashuv kichik biznesning iqtisodiyotdagi universalligi va diversifikatsiyalashgan xususiyatini ifodalaydi. Shuningdek, mazkur ta’rif kichik biznesning real sektor va xizmatlar sohasi o‘rtasidagi integratsion bog‘liqligini ham aks ettiradi. Fikrimizcha, Aganbegyan qarashlari kichik biznesni iqtisodiy tizimning muhim, moslashuvchan va ko‘p funksiyali

instituti sifatida baholashga imkon beradi hamda uning milliy iqtisodiyotdagi rolini yanada chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Akademik iqtisodiyot fanlari doktori, professor S.S.G‘ulomov fikriga ko’ra, “Kichik biznes va xususiy tadbipkoplik har qanday sharoitda iqtisodiy tushkunlikda ham, inflyatsiya davrida ham, kreditlar foizi o‘ta yuqori bo‘lganda ham, zarur infratuzilmasiz kelajagi noma’lum hollarda ham, xavf-xatar qanchalik yuqori bo‘lishiga qaramay yashayveradi[5] deya ta’kidlab o‘tgan. Fikrimizcha, akademik S.S.G‘ulomov tomonidan ilgari surilgan ushbu ilmiy qarash kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy tizimdagi eng muhim xususiyatlaridan biri — yuqori darajadagi moslashuvchanlik va barqarorlikni chuqur ifodalaydi. Kichik biznesning turli makroiqtisodiy noaniqliklar, jumladan iqtisodiy tushkunlik, inflyatsiya yoki kredit resurslari qimmatlashuvi sharoitida ham faoliyatini davom ettira olishi uning institutsional chidamliligini ko‘rsatadi.

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan A.O‘lmasov “Kichik biznes – kishilar (mulkchilik) sub’ektlari tasarrufida bo‘lgan moddiy va moliyaviy resurslarni (mablag‘larini) amalda tadbipkoplik sub’ektlari aylanmasiga, daromad topishga mo‘ljallangandir”[6] deb ta’kidlagan. Fikrimizcha, A.O‘lmasov tomonidan berilgan mazkur ta’rif kichik biznesning iqtisodiy mazmunini mulkchilik va resurslardan foydalanish nuqtayi nazaridan asosli ravishda yoritadi. Unda kichik biznes subyektlari ixtiyoridagi moddiy va moliyaviy resurslarning tadbirkorlik faoliyati aylanishiga jalb etilishi hamda asosiy maqsad sifatida daromad olish ko‘zlanishi ta’kidlanadi. Bu yondashuv kichik biznesni iqtisodiy jarayonda resurslarni kapitalga aylantiruvchi muhim mexanizm sifatida talqin qilish imkonini beradi.

U.G‘afurov tadqiqotlarida “kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash kompleks iqtisodiy mexanizm sifatida qaraladi va u quyidagi 3 ta asosiy qsmdan iborat: davlat tartibga solish mexanizmi; moliyaviy resurslarga foydalana olish imkoniyati; raqobat va samaradorlik muhiti”[7]. Fikrimizcha, U. G‘afurov tomonidan ilgari surilgan ushbu yondashuv kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash tizimini kompleks iqtisodiy mexanizm sifatida talqin etishi bilan ilmiy-amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Unda mazkur tizim uch asosiy tarkibiy qismdan iborat ekani asoslab beriladi: davlatning tartibga solish mexanizmi, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlari hamda raqobat va samaradorlik muhiti.

Tahlil va natijalar.

Joriy holatda kichik biznesni moliyalashtirishda asosiy muammolar sifatida kredit resurslariga kirishning cheklanganligi, garov ta’minoti yetishmasligi, foiz stavkalarining yuqoriligi hamda moliyaviy hisobotlarning yetarli darajada shaffof emasligi ko‘rsatib o‘tiladi. Shu bilan birga, ko‘plab mamlakatlarda davlat tomonidan kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash dasturlari, imtiyozli kreditlar, subsidiyalar va kafolat mexanizmlari joriy etilgan bo‘lib, bu investitsion faollikni oshirishga xizmat qilmoqda.

So‘nggi yillarda moliyalashtirish tizimida muhim o‘zgarish tendensiyalari kuzatilmoqda. Jumladan, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi natijasida FinTech yechimlari, onlayn kreditlash platformalari va sun’iy intellekt asosidagi kredit skoring tizimlari keng qo‘llanila boshladi. Shuningdek, ESG tamoyillariga asoslangan “yashil moliyalashtirish” va barqaror investitsiyalar ulushi ortib bormoqda.

Shu bois, kichik biznesni moliyalashtirishning joriy holatini tahlil qilish va uning o‘zgarish tendensiyalarini aniqlash nafaqat ilmiy jihatdan, balki amaliy iqtisodiy siyosatni shakllantirish nuqtayi nazaridan ham dolzarb hisoblanadi.

Kichik tadbirkorlik subyektlarining yo‘lovchi aylanmasi hajmi transport xizmatlari bozorining rivojlanish darajasini ifodalovchi muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlardan biridir. Ushbu ko‘rsatkich hududlar kesimida aholining harakatchanligi, xizmatlar diversifikatsiyasi va xususiy sektor faolligini baholash imkonini beradi. 2016–2025-yillar davomida mazkur sohada kuzatilgan o‘zgarishlar iqtisodiy islohotlar, pandemiya ta’siri hamda infratuzilma rivoji bilan

bevosita bog‘liqdir. Ayniqsa, kichik biznes subyektlarining transport xizmatlaridagi ulushi ortib borishi bozor mexanizmlarining chuqurlashayotganidan dalolat beradi.

1-jadval

Kichik tadbirkorlik subyektlarining yo‘lovchi aylanmasi hajmi, mln yo‘lovchi-km[191]

Klassifikator	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
O‘zbekiston Respublikasi	107789,7	111435	115335,2	117412,7	107766,7	120964,7	124433,9	127801,9	134248,5	134248,4
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	3437	3531,6	3632,3	3699,5	3468,7	3847,6	4056,5	4235,2	4557,4	4557,3
Andijon viloyati	10844,9	11267	11754,6	11928,7	10930,3	11957,1	12411,8	12522,7	13140,8	13140,8
Buxoro viloyati	9021,4	9372,1	9716,6	9740,5	8802,7	9613,5	9781,7	9939,2	10241	10241
Jizzax viloyati	2155,7	2220	2273,6	2414,2	2274,7	2655,2	2510	2547,2	2647,8	2647,8
Qashqadaryo viloyati	7966,5	8306,6	8562,4	8812,3	8380,4	9344,3	9862,8	10148,2	10446,1	10446,1
Navoiy viloyati	3123,6	3238,6	3376,8	3666,5	3450,5	3683,4	3733,4	3711,9	3892,7	3892,7
Namangan viloyati	7749,6	8161,5	8424	8501,5	7594,2	8241,6	8415,1	8981	9774,1	9774,1
Samarqand viloyati	13019,2	13530,9	14210	14446,6	12965,6	13577,9	13668,9	14587	15752,5	15752,5
Surxondaryo viloyati	5190,2	5398,6	5620,3	5423,5	4945,1	5999,9	6337,5	6611,8	6923,4	6923,4
Sirdaryo viloyati	2117,6	2197	2239,2	2311,3	2165,9	2532,6	2557,8	2655,6	2772,6	2772,6
Toshkent viloyati	15338	15822,7	16274,4	16714,4	14960,4	17666,4	18306,9	18714,7	19547,6	19547,6
Farg‘ona viloyati	12631,6	13022,1	13346	13454	12514	14760,7	15044,8	15529,2	15808,3	15808,3
Xorazm viloyati	6648,1	6839,4	7057,6	7236,6	6803,5	7772,7	8094,3	8336,9	8684,2	8684,2
Toshkent shahri	8546,5	8526,9	8847,3	9063,1	8510,8	9311,8	9652,4	9281,3	10060	10060

Tahlil qilinayotgan davrda O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha yo‘lovchi aylanmasi hajmi 2016-yildagi 107 789,7 mln yo‘lovchi-kmdan 2024-yilda 134 248,5 mln yo‘lovchi-kmga yetib, barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon etdi. 2020-yilda pandemiya sabab keskin pasayish (107 766,7 mln yo‘lovchi-km) kuzatilgan bo‘lsa-da, keyingi yillarda tiklanish va o‘sish qayd etildi.

Hududlar kesimida eng yuqori ko‘rsatkichlar Toshkent viloyati (19 547,6), Samarqand viloyati (15 752,5) va Farg‘ona viloyatida (15 808,3) kuzatilmoqda. Bu hududlarda aholining zichligi, iqtisodiy faollik va transport infratuzilmasining rivojlanganligi muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Nisbatan past ko‘rsatkichlar esa Sirdaryo (2 772,6) va Jizzax (2 647,8) viloyatlarida qayd etilgan bo‘lib, bu hududlarda iqtisodiy faollik va transport xizmatlari hajmi cheklanganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, Toshkent shahrida 2023-yilda biroz pasayish kuzatilgan bo‘lsa-da, 2024–2025-yillarda yana o‘sish tendensiyasi tiklangan. Umuman olganda, barcha hududlarda 2021-yildan keyin tiklanish jarayoni kuzatiladi, bu esa transport xizmatlari bozorining moslashuvchanligini ko‘rsatadi.

Keltirilgan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, kichik tadbirkorlik subyektlarining yo‘lovchi tashishdagi roli yildan-yilga ortib bormoqda. Hududlar o‘rtasidagi tafovutlar iqtisodiy rivojlanish darajasi va infratuzilma bilan izohlanadi. Pandemiya davridagi qisqarishdan so‘ng tezkor tiklanish sektorning barqarorligini tasdiqlaydi. Kelgusida transport-logistika infratuzilmasini rivojlantirish, raqamlashtirish va hududiy nomutanosiblikni kamaytirish orqali yo‘lovchi aylanmasini yanada oshirish mumkin.

Kichik tadbirkorlik subyektlarining yuk tashish hajmi iqtisodiyotda logistika tizimining rivojlanganlik darajasi va bozor infratuzilmasining samaradorligini aks ettiruvchi muhim ko‘rsatkichdir. Mazkur indikator ishlab chiqarish va iste’mol o‘rtasidagi bog‘liqlikni, hududlararo iqtisodiy integratsiyani hamda transport xizmatlarining bozor mexanizmlariga moslashuv darajasini ifodalaydi. 2016–2025-yillar kesimida ushbu ko‘rsatkichning dinamikasi mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, pandemiya sharoitidagi o‘zgarishlar hamda logistika infratuzilmasining modernizatsiyasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha yuk tashish hajmi 2016-yildagi 538,6 mln tonna-kmdan 2019-yilda 641 mln tonna-kmga qadar o‘sib, ijobiy tendensiyani namoyon etgan. Biroq 2020–

[191] https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2 ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

2021-yillarda pandemiya va iqtisodiy faollikning pasayishi natijasida 550,1 mln tonna-kmgacha qisqarish kuzatilgan. Shundan so‘ng 2022-yildan boshlab tiklanish jarayoni yuzaga kelib, 2024-yilda 701,5 mln tonna-kmga yetgan va tarixiy maksimumga chiqdi.

2-jadval

Kichik tadbirkorlik subyektlarining yuk tashish hajmi, mln tonna-kilometr[192]

Klassifikator	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
O‘zbekiston Respublikasi	538,6	548,8	611,7	641	638,9	550,1	608,2	664,9	701,5	701,6
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	19,2	20,3	24,2	26,9	28,1	30,8	33,4	35,1	37,6	37,7
Andijon viloyati	41	37,8	38,4	37,8	39	41,2	46,6	48,4	52,4	52,4
Buxoro viloyati	57,5	59,3	67,1	64,6	58,2	57,6	61,2	61,4	65,6	65,6
Jizzax viloyati	26,1	29,3	32,2	37,2	34,2	31,8	34,3	33,8	36,4	36,4
Qashqadaryo viloyati	35,4	34,5	36,2	36	38,7	36,7	39,9	42,5	46,1	46,1
Navoiy viloyati	21,4	24,4	30,4	31	31,7	32,7	32,8	33,6	36,9	36,9
Namangan viloyati	18,6	19,1	26,1	24,1	24,4	27,4	29	30,8	32,3	32,3
Samarqand viloyati	39,4	40,5	46,1	49,7	49,6	47,8	51,9	53,8	56,8	56,8
Surxondaryo viloyati	39,1	44	47,7	51,5	52,8	54	60,2	76,4	73	73
Sirdaryo viloyati	11,2	13	14,5	17,1	18,4	17,4	17,9	18,5	18,9	18,9
Toshkent viloyati	47,3	47,4	51,4	60	61,7	51,4	62,4	79	81,1	81,1
Farg‘ona viloyati	57,6	57,3	61,4	60,6	55,5	48,5	52,1	58	66,7	66,7
Xorazm viloyati	31,6	31,8	34,4	36,5	34,5	33,5	36,2	36,4	38,4	38,4
Toshkent shahri	93,2	90	101,7	108	112,1	39,3	50,3	57,2	59,3	59,3

Hududlar kesimida yetakchi o‘rinlarni Toshkent viloyati (81,1 mln tonna-km), Farg‘ona (66,7 mln tonna-km), Buxoro (65,6 mln tonna-km) hamda Toshkent shahri (59,3 mln tonna-km) egallaydi. Bu hududlarda sanoat ishlab chiqarishi, logistika markazlari va transport infratuzilmasining yuqori darajada rivojlanganligi yuk tashish hajmini oshiruvchi asosiy omillar hisoblanadi. Alohida e’tiborli jihat shundaki, Surxondaryo viloyatida 2023-yilda keskin sakrash (76,4 mln tonna-km) kuzatilgan bo‘lib, bu hududda tranzit yuk oqimlari va tashqi savdo faoliyatining faollashganidan dalolat beradi. Nisbatan past ko‘rsatkichlar Sirdaryo (18,9 mln tonna-km) va Qoraqalpog‘iston Respublikasida (37,7 mln tonna-km) qayd etilgan. Bu hududlarda sanoatlashuv darajasi va logistika infratuzilmasi nisbatan pastligi asosiy cheklovchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, Toshkent shahrida 2021-yilda keskin pasayish (39,3 mln tonna-km) kuzatilgan bo‘lib, bu pandemiya davrida xizmatlar sektorining qisqarishi bilan izohlanadi.

Umuman olganda, kichik tadbirkorlik subyektlarining yuk tashish hajmi o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lib, bu transport-logistika tizimining barqaror rivojlanayotganidan dalolat beradi. Hududlar o‘rtasidagi tafovutlar iqtisodiy rivojlanish darajasi va infratuzilma bilan belgilanadi. Pandemiyadan keyingi tiklanish jarayoni sektorning moslashuvchanligini tasdiqladi. Kelgusida logistika markazlarini rivojlantirish, transport xizmatlarini raqamlashtirish va hududlararo integratsiyani kuchaytirish orqali yuk tashish hajmini yanada oshirish hamda iqtisodiy samaradorlikni yuksaltirish mumkin.

Kichik tadbirkorlik subyektlarining yuk aylanmasi hajmi iqtisodiyotda logistika tizimining samaradorligi, tovarlar harakati intensivligi va hududlararo iqtisodiy aloqalarning rivojlanganlik darajasini ifodalovchi muhim indikator hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkich yuk tashish jarayonida bajarilgan umumiy ish hajmini aks ettirib, transport tizimining ishlab chiqarish va iste’mol o‘rtasidagi bog‘lovchi rolini ochib beradi. 2016–2025-yillar davomida mazkur ko‘rsatkich

[192] https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2 ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

dinamikasini tahlil qilish orqali mamlakatda kichik biznesning logistika sektoridagi o‘rni va uning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha yuk aylanmasi hajmi 2016-yildagi 10 072,4 mln tonnadan 2025-yilda 18 935,3 mln tonnaga yetib, qariyb 1,9 baravar o‘sishni namoyon etdi. Ayniqsa, 2021-yildan keyingi davrda keskin o‘sish kuzatilib, bu iqtisodiy tiklanish va logistika infratuzilmasining kengayishi bilan izohlanadi. Hududlar kesimida yetakchi o‘rinlarni Toshkent shahri (2 374,7 mln tonna), Buxoro (2 208,6 mln tonna) va Farg‘ona viloyati (2 133 mln tonna) egallaydi. Bu hududlarda sanoat ishlab chiqarishining yuqori darajasi, ichki va tashqi savdo operatsiyalarining kengligi hamda transport infratuzilmasining rivojlanganligi yuk aylanmasining yuqori bo‘lishiga xizmat qilmoqda.

3-jadval

Kichik tadbirkorlik subyektlarining yuk aylanmasi hajmi, mln tonna[193]

Klassifikator	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
O‘zbekiston Respublikasi	10072,4	10444,4	11657,7	12152,3	12304,6	13803,2	14843,8	16394,3	18935,2	18935,3
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	468,4	489,7	528,8	572,1	665,3	784,6	795,5	810,4	881,3	881,3
Andijon viloyati	577,9	556,5	563	572,4	586,5	700,1	802,6	829,7	870,3	870,3
Buxoro viloyati	1253,6	1322,9	1439,8	1532,9	1530,5	1668,4	1750,2	2023,8	2208,6	2208,6
Jizzax viloyati	725,3	758,9	803,5	852,4	961,7	1002,3	1079,6	1076,5	1127,9	1127,9
Qashqadaryo viloyati	914,1	913,2	939,4	975,5	1012,5	1085,6	1151,2	1120,4	1366,5	1366,5
Navoiy viloyati	599,7	636,5	699,4	732	743,4	791,2	813,4	815,2	861,2	861,2
Namangan viloyati	330,9	355,1	445,6	519,1	539,7	631,5	728,7	1261	1477,9	1477,9
Samarqand viloyati	915,4	936	1023,7	1066	994,6	1181,5	1326,9	1433,9	1522,8	1522,9
Surxondaryo viloyati	609,7	653,8	739,1	749,3	788,3	1000,8	1017,4	1164,4	1365,6	1365,6
Sirdaryo viloyati	192,2	208	223,2	249,7	255,4	267,9	283,9	298,6	366,9	366,9
Toshkent viloyati	768,5	786,2	852,9	988,7	989,8	1031,5	1109,2	1124,3	1341,3	1341,3
Farg‘ona viloyati	1082,7	1137,1	1278,9	1382,6	1412,5	1592,2	1757,1	1868,2	2133	2133
Xorazm viloyati	534,2	573,1	643,5	678,2	643,3	833,8	908,7	879,5	1037,2	1037,2
Toshkent shahri	1099,7	1117,4	1477,1	1281,4	1181,1	1231,8	1319,4	1688,4	2374,7	2374,7

Namangan viloyatida 2022–2023-yillarda keskin sakrash (728,7 dan 1261 mln tonnagacha) kuzatilgan bo‘lib, bu hududda ishlab chiqarish hajmi va logistika xizmatlarining kengayganidan dalolat beradi. Shuningdek, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida ham barqaror o‘sish tendensiyasi qayd etilgan. Nisbatan past ko‘rsatkichlar Sirdaryo (366,9 mln tonna) va Qoraqalpog‘iston Respublikasida (881,3 mln tonna) kuzatilgan. Bu hududlarda transport-logistika infratuzilmasining cheklanganligi va sanoat bazasining nisbatan pastligi asosiy omillar hisoblanadi. Umuman olganda, barcha hududlarda o‘sish tendensiyasi saqlanib qolgan bo‘lib, bu kichik tadbirkorlikning logistika tizimidagi rolini oshib borayotganini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kichik tadbirkorlik subyektlarining yuk aylanmasi hajmi izchil o‘sib bormoqda va bu iqtisodiy faollikning muhim drayverlaridan biri hisoblanadi. Hududlar o‘rtasidagi tafovutlar infratuzilma va sanoat rivoji bilan belgilanadi. Kelgusida logistika markazlarini rivojlantirish, transport tizimini modernizatsiya qilish va raqamlashtirish orqali yuk aylanmasini yanada oshirish mumkin. Bu esa milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Kichik tadbirkorlik subyektlarining mahsulot (ishlar, xizmatlar) eksporti hajmi mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati, eksport salohiyati va milliy iqtisodiyotning global bozorlarga integratsiyalashuv darajasini ifodalovchi muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlardan biridir. Ushbu indikator kichik biznesning xalqaro savdodagi ishtirokini, raqobatbardoshligini hamda eksport tarkibining diversifikatsiyalashuv darajasini baholash imkonini beradi. 2016–2025-yillar kesimida eksport hajmining dinamikasi iqtisodiy islohotlar, tashqi savdo liberallashuvi va pandemiya omillarining ta’siri ostida shakllangan.

[193] https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2 ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

4-jadval

Kichik tadbirkorlik subyektlarining mahsulot(ishlar, xizmatlar) eksporti hajmi, mln AQSh dollari[194]

Klassifikator	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
O‘zbekiston Respublikasi	3139,2	2759,3	3810,8	4714,8	3100,9	3335,2	6157,5	6938,3	9302,5	12382,6
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	32,5	40	46,8	88,4	78,2	84,6	57,7	79,3	110,4	191,5
Andijon viloyati	191,7	223,7	268,7	288,7	252,5	357,6	465,7	340,1	451,9	637,2
Buxoro viloyati	68,5	84,3	96,7	182,2	101	120,8	167,2	137,3	182,7	215,5
Jizzax viloyati	74,4	88,2	68,8	80,7	76,5	90,6	98,4	76	135,4	215
Qashqadaryo viloyati	61,9	86,5	103	145,3	110,7	139,1	118,3	96	106,7	188,8
Navoiy viloyati	76,7	60,4	103,4	95,2	50,3	59,2	50,7	60,3	91,7	75,3
Namangan viloyati	139,1	177	209	291,2	197,8	246,8	259,6	244,7	315,2	390,3
Samarqand viloyati	213,6	214,8	251,1	305,5	191,8	243	323,5	315,2	409,5	516,5
Surxondaryo viloyati	54,7	109	168,5	176,9	134,8	141	145,6	157,4	237,4	348,4
Sirdaryo viloyati	72,4	103,9	96,4	105	143,6	178,5	226,7	212	180,7	198,5
Toshkent viloyati	316,4	280,6	405,6	530,1	501,9	469,8	609,2	613,4	678,6	991,7
Farg‘ona viloyati	142,5	227,4	221,5	306,5	319	393	428	466,1	514,7	703,8
Xorazm viloyati	36,5	61,6	76,9	131,1	119	119,7	143,8	193	286,9	352,1
Toshkent shahri	469	526	725,1	734,2	578,1	685,5	1020,2	1155,7	1588,8	1495,5

O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha kichik tadbirkorlik subyektlari eksport hajmi 2016-yildagi 3139,2 mln AQSh dollaridan 2025-yilda 12 382,6 mln dollarga yetib, qariyb 4 baravar o‘sishni ko‘rsatdi. 2020-yilda pandemiya sabab keskin pasayish (3100,9 mln dollar) kuzatilgan bo‘lsa-da, 2021-yildan boshlab eksport hajmi tez sur’atlarda tiklanib, ayniqsa 2022–2025-yillarda keskin o‘sish bosqichiga o‘tgan. Hududlar kesimida Toshkent shahri (1495,5 mln dollar), Toshkent viloyati (991,7 mln dollar) va Farg‘ona viloyati (703,8 mln dollar) yetakchi o‘rinlarni egallaydi. Bu hududlarda sanoat ishlab chiqarishining yuqori darajasi, eksportga yo‘naltirilgan korxonalar sonining ko‘pligi hamda logistika infratuzilmasining rivojlanganligi asosiy omillar hisoblanadi.

Shuningdek, Andijon (637,2 mln dollar), Samarqand (516,5 mln dollar) va Namangan viloyatlarida (390,3 mln dollar) ham barqaror o‘sish kuzatilgan. Bu hududlarda to‘qimachilik, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va qayta ishlash sanoatining eksport salohiyati yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Navoiy viloyatida eksport hajmining nisbatan o‘zgaruvchanligi (75,3 mln dollar 2025-yilda) kuzatilib, bu hududning eksport tarkibi tor ixtisoslashganligi bilan izohlanadi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Sirdaryo viloyatlarida ham eksport hajmi past darajada qolmoqda. Umuman olganda, eksport hajmining hududlar bo‘yicha notekis taqsimlanishi iqtisodiy rivojlanish darajasi va ishlab chiqarish diversifikatsiyasi bilan bevosita bog‘liqdir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kichik tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyati jadal rivojlanib, mamlakat tashqi savdosida muhim o‘rin egallamoqda. Pandemiyadan keyingi tiklanish jarayoni sektorning moslashuvchanligini va eksport salohiyatining yuqoriligini tasdiqladi. Kelgusida eksportni yanada oshirish uchun mahsulotlarni diversifikatsiyalash, logistika xarajatlarini kamaytirish va xalqaro bozorlarga chiqish mexanizmlarini takomillashtirish zarur. Bu esa milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishi va global raqobatbardoshligini ta’minlaydi.

Kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi iqtisodiyotning xizmatlar sektoridagi tarkibiy o‘zgarishlar, bozor munosabatlarining chuqurlashuvi va aholi farovonligining oshish darajasini ifodalovchi muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkich hisoblanadi. Ushbu indikator xizmatlar sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi, bandlikni ta’minlashdagi roli hamda iqtisodiyotning postindustrial rivojlanish bosqichiga o‘tish jarayonini baholash

[194] https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2 ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

imkonini beradi. 2016–2025-yillar davomida xizmatlar hajmining dinamikasi iqtisodiy liberallashuv, raqamlashtirish va ichki talabning kengayishi bilan izohlanadi.

5-jadval

Kichik tadbirkorlik subyektlarining ko'rsatilgan xizmatlar hajmi, mln so‘m[195]

Klassifikator	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
O‘zbekiston Respublikasi	61346,2	69212,7	84433,4	103106,6	114052,7	147061,6	181245	369378,4	469257,7	595090,5
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	1943,6	2195,7	2616,4	3037,8	3402,9	4418,3	5291,9	16389,4	20850	26040,2
Andijon viloyati	4408,1	4928,1	5716,1	6766,9	7732	9658,4	11756	25304,3	31793,8	39288,4
Buxoro viloyati	3690,2	4042,8	4829,5	5898,9	6571,8	8287,1	9785,4	19285,6	23538,7	30280,3
Jizzax viloyati	1643,8	1857,7	2250,7	2742,1	3095,8	3980,1	4829,4	11911,5	14577,5	17932,2
Qashqadaryo viloyati	3853,3	4228	4993,2	6265,4	7308	8999,2	10831,6	26417,9	32556	40582,1
Navoiy viloyati	1821,1	2041,3	2489,3	3105,2	3438,9	4382,7	5431,7	9333,9	11779,7	14918,4
Namangan viloyati	3358,5	3647,2	4218,7	5176,4	5925	7882,8	9742,4	25783,8	32696,5	42242,9
Samarqand viloyati	5712,1	6343,9	7421,8	9035,6	9703	12607,9	15511,7	30906,6	39234,9	50911,8
Surxondaryo viloyati	3015,2	3431,7	4563,9	4879,9	5331,3	6938,4	8279,3	17200,7	21459,2	26675,3
Sirdaryo viloyati	952,3	1056,3	1310,8	1642,9	1842,4	2227,9	2621,2	6154,5	7888,4	9802,5
Toshkent viloyati	6395,4	7102,4	8225,2	10354	11721,6	15117,3	17944,7	33254,9	41261,9	52427,6
Farg‘ona viloyati	5163,8	5742,5	6891,4	8439,6	9758,6	12186,4	14564,9	33587,8	42175,6	54265,8
Xorazm viloyati	2317,5	2596,8	3149,6	3783,6	4127,2	5390,3	6500,1	16268,6	20911,4	27110,9
Toshkent shahri	17071,3	19998,3	25756,8	31978,3	34094,2	44984,8	58154,7	97579	126608,3	162612,1

O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi 2016-yildagi 61 346,2 mlrd so‘mdan 2025-yilda 595 090,5 mlrd so‘mga yetib, qariyb 9,7 baravar o‘sishni ko‘rsatdi. Ayniqsa, 2022–2023-yillarda keskin sakrash (181 245 mlrd so‘mdan 369 378,4 mlrd so‘mga) kuzatilib, bu xizmatlar sektorining jadal kengayganligini anglatadi. Hududlar kesimida Toshkent shahri yetakchi o‘rinni egallab, 2025-yilda 162 612,1 mlrd so‘mga yetgan. Bu holat poytaxtda moliyaviy, savdo, IT va biznes xizmatlarining yuqori darajada rivojlanganligi bilan izohlanadi. Shuningdek, Farg‘ona (54 265,8 mlrd so‘m), Toshkent viloyati (52 427,6 mlrd so‘m) va Samarqand viloyatlarida (50 911,8 mlrd so‘m) ham yuqori ko‘rsatkichlar qayd etilgan.

Namangan, Andijon va Qashqadaryo viloyatlarida ham xizmatlar hajmining tez sur’atlarda o‘sishi kuzatilmoqda, bu hududlarda kichik biznesning xizmatlar bozoridagi ulushi ortib borayotganini ko‘rsatadi. Nisbatan past ko‘rsatkichlar Sirdaryo (9 802,5 mlrd so‘m) va Jizzax (17 932,2 mlrd so‘m) viloyatlarida qayd etilgan bo‘lib, bu hududlarda xizmatlar infratuzilmasi va bozor sig‘imi nisbatan cheklangan. Umuman olganda, barcha hududlarda xizmatlar hajmi keskin o‘sib, iqtisodiyotda xizmatlar sektorining ustuvorligi kuchayib borayotganini ko‘rsatadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kichik tadbirkorlik subyektlarining xizmatlar ko‘rsatish hajmi izchil va yuqori sur’atlarda o‘sib, milliy iqtisodiyotda muhim drayverga aylangan. Hududlar o‘rtasidagi tafovutlar infratuzilma va iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Kelgusida xizmatlar sektorini rivojlantirish, ayniqsa raqamli xizmatlar va innovatsion biznes yo‘nalishlarini qo‘llab-quvvatlash orqali iqtisodiy o‘sishni yanada jadallashtirish mumkin. Bu esa iqtisodiyotning barqarorligi va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa.

Kichik biznes subyektlarining investitsion faoliyatini moliyalashtirish iqtisodiyotni

[195] https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2 ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

barqaror rivojlantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, innovatsion faoliyatni kengaytirish hamda mamlakatning investitsion salohiyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi yillarda kichik biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining takomillashuvi ushbu sektorning iqtisodiyotdagi ulushi va investitsion faolligining ortishiga xizmat qilgan. Tahlillar davomida kichik biznes subyektlarining investitsion faoliyatini moliyalashtirish manbalari tarkibida tijorat banklari kreditlari asosiy o‘rinni egallashi aniqlandi. Shu bilan birga, davlat tomonidan ajratilayotgan imtiyozli kreditlar, subsidiyalar, kafillik mexanizmlari hamda xalqaro moliya institutlari mablag‘lari investitsion loyihalarni amalga oshirishda muhim moliyaviy resurs manbasi bo‘lib xizmat qilmoqda. Natijada ishlab chiqarish quvvatlari kengayib, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va eksport faoliyatini rivojlantirish imkoniyatlari oshmoqda. Biroq kichik biznes subyektlarining investitsion faoliyatini moliyalashtirish tizimida ayrim muammolar ham saqlanib qolmoqda. Jumladan, uzoq muddatli moliyaviy resurslarning yetishmasligi, kredit foiz stavkalarining nisbatan yuqoriligi, garov ta’minoti bilan bog‘liq talablarning murakkabligi hamda muqobil moliyalashtirish instrumentlarining sust rivojlanganligi investitsion faollikni cheklovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, hududlar kesimida moliyaviy resurslardan foydalanish darajasidagi tafovutlar kichik biznes rivojlanishida nomutanosibliklarni yuzaga keltirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. Пер.с англ. М.: 1962 г.-408с. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/smit/05.php.
2. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии. М., 1996. [Электронный ресурс] // URL: http://geum.ru/next/art-317992.php.
3. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982. [Электронный ресурс] // URL: http://socioline.ru/book/j-shumpeter-teoriyaekonomicheskogo-razvitiya#attachments.
4. Аганбегян А.Г. Модернизация реального сектора экономики // Деньги и кредит. 2010. № 3. С.
5. G‘ulomov S. Tadbirkorlik va kichik biznes.-T.: «Sharq», 2002-9 b.
6. O‘lmasov A, Sharifxo‘jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik.-T.: «Mehnat», 1999- 243 b.
7. Гафуров, У.В. (2016). Кичик бизнесни давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш. Монография. Т.: Молия, 208.
8. Gurov L. Kichik tadbirkorlikning yangi imkoniyatlari.// Bozor, pul va kredit. – T.: 1999. – №7. –. 32 b.
9. G‘ulomov S. Tadbirkorlik va kichik biznes.-T.: «Sharq», 2002-9 b.
10. O‘lmasov A, Sharifxo‘jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik.-T.: «Mexnat», 1999-243 b.
11. Yo.Abdullaev va boshkalar.Tadbirkor yon daftari: kichik biznes va tadbirkorlik.T: “Mehnat”, 1999-12 b.
12. Sh.A. Toshmatov. Kichik tadbirkorlik sub’ektlarini soliqqa tortish asoslari . Monografiya. –T.: “Moliya”, 2012. –22 b.
13. Yunusov R.M. O‘zbekiston Respublikasida kichik biznes subyektlarini moliya-kredit mexanizmini takomillashtirish yo‘llari. I.f.n. ilm. daraj. olish uchun yozilgan diss. avtoref. – T.: “TDIU”, 2008. – B. 7.

EKSPORTGA YO‘NALTIRILGAN KORXONALARDA VALYUTA RISKLARINI XEDJERLASH (SUG‘URTALASH) MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Fozilchayev Shuhratjon Qobiljon o‘g‘li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, "Moliya va moliyaviy texnoligiyalar" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada global iqtisodiy noaniqliklar va valyuta kurslarining o'zgaruvchanligi sharoitida eksportga yo'naltirilgan korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash muammolari tadqiq etilgan. Tadqiqotning maqsadi milliy eksportyor korxonalarda valyuta risklarini samarali xedjerlash mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Maqolada tizimli tahlil, qiyosiy iqtisodiy baholash va moliyaviy modellashtirish metodlaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijasida valyuta derivativlari (forvard va svop shartnomalari) yordamida eksport tushumlarini sug‘urtalashning optimallashtirilgan modeli taklif etilgan. Mazkur model korxonalarning valyuta yo'qotishlarini kamaytirish va sof foyda ko'rsatkichlarini barqarorlashtirish imkonini beradi. Taklif etilayotgan tavsiyalar O'zbekistonning eksport salohiyatiga ega bo'lgan real sektor korxonalarida risk-menejment tizimini rivojlantirishda amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *valyuta riski, xedjerlash, eksportga yo'naltirilgan korxonalar, derivativlar, forvard shartnomasi, moliyaviy barqarorlik, risk-menejment.*

IMPROVING CURRENCY RISK HEDGING (INSURANCE) MECHANISMS IN EXPORT-ORIENTED ENTERPRISES

Shuhratjon Qobiljon ugli Fozilchayev

Associate Professor of the Department of “Finance and Financial Technologies” of Tashkent State University of Economics

Abstract. *This article examines the problems of ensuring the financial stability of export-oriented enterprises in the context of global economic uncertainties and exchange rate volatility. The study aims to develop scientific and practical proposals for improving the mechanisms of effective exchange rate risk hedging in national exporting enterprises. Methods of systemic analysis, comparative economic evaluation, and financial modeling were applied in the paper. As a result of the research, an optimized model for insuring export revenues using currency derivatives (forward and swap contracts) was proposed. This model enables enterprises to minimize foreign exchange losses and stabilize net profit indicators. The proposed recommendations hold practical significance for developing risk management systems in real-sector enterprises of Uzbekistan with significant export potential.*

Keywords: *exchange rate risk, hedging, export-oriented enterprises, derivatives, forward contract, financial stability, risk management.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ХЕДЖИРОВАНИЯ (СТРАХОВАНИЯ) ВАЛЮТНЫХ РИСКОВ НА ЭКСПОРТООРИЕНТИРОВАННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Фозилчаев Шухратжон Кобилжон угли

Доцент кафедры "Финансы и финансовые технологии" Ташкентского государственного

Аннотация. *В данной статье исследованы проблемы обеспечения финансовой*

устойчивости экспортно-ориентированных предприятий в условиях глобальной экономической неопределенности и волатильности валютных курсов. Целью исследования является разработка научно-практических предложений по совершенствованию механизмов эффективного хеджирования валютных рисков на национальных предприятиях-экспортерах. В статье использованы методы системного анализа, сравнительной экономической оценки и финансового моделирования. В результате исследования предложена оптимизированная модель страхования экспортной выручки с использованием валютных деривативов (форвардных и своп-контрактов). Данная модель позволяет минимизировать валютные потери предприятий и стабилизировать показатели чистой прибыли. Предлагаемые рекомендации имеют практическое значение для развития системы риск-менеджмента на предприятиях реального сектора Узбекистана, обладающих экспортным потенциалом.

Ключевые слова: *валютный риск, хеджирование, экспортно-ориентированные предприятия, деривативы, форвардный контракт, финансовая устойчивость, риск-менеджмент.*

Kirish

Zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlar globallashuvi va geosiyosiy noaniqliklar sharoitida valyuta bozorlaridagi yuqori o‘zgaruvchanlik (volatillik) eksportga yo‘naltirilgan korxonalarning moliyaviy barqarorligiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. O‘zbekiston iqtisodiyotining real sektori tarkibida eksport salohiyatini oshirish va tashqi savdoni liberallashtirish strategik vazifa etib belgilangan. Biroq, milliy valyuta – so‘mning xorijiy valyutalarga (aynan AQSh dollari va Rossiya rubliga) nisbatan almashuv kursining tebranishi eksportyor korxonalarning pul oqimlari (cash flows) prognozliligini pasaytirib, kutilmagan moliyaviy yo‘qotishlarga (valyuta risklariga) olib kelmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, respublika tashqi savdo aylanmasi tarkibida eksport hajmining o‘sish sur’atlari barqaror bo‘lsada, uning rentabelligi tashqi valyuta kon’yukturasiga yuqori darajada bog‘liq bo‘lib qolmoqda [8]. Ayniqsa, tayyor va yarim tayyor mahsulotlar eksport qiluvchi to‘qimachilik, kimyo va metallurgiya sanoati korxonalari shartnoma imzolangan sana bilan to‘lov kelib tushgan sana o‘rtasidagi vaqtinchalik uzilishlar (lag) sababli valyuta kursining salbiy tebranishlaridan katta moliyaviy zarar ko‘rmoqda. Soliq qo‘mitasining yirik soliq to‘lovchilar hisoboti tahlillari shuni ko‘rsatadiki, valyuta kursidagi tafovutlar tufayli yuzaga keladigan va soliq solish bazasidan chegiriladigan salbiy kurs farqlari korxonalarning sof foydasini kamaytirib, yakunda davlat byudjetiga tushadigan soliq tushumlariga ham ta’sir ko‘rsatmoqda [9].

Shu sababli, milliy eksportyor korxonalarda moliyaviy injiniring instrumentlari, xususan, valyuta derivativlari (forvard, fyuches, svop va opsionlar) orqali valyuta risklarini xedjerlash (sug‘urtalash) mexanizmlarini amaliyotga joriy etish masalasi g‘oyat dolzarb hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Valyuta risklarini boshqarish va xedjerlash mexanizmlarining nazariy-uslubiy asoslari xalqaro moliya maktabi vakillari tomonidan keng tadqiq etilgan. Zamonaviy portfolio nazariyasi va risklarni derivativlar orqali boshqarish poydevori F.Black va M.Scholes [1] hamda R.Merton [2] tomonidan ishlab chiqilgan opsionlarni baholash modellari bilan uzviy bog‘liqdir. Korporativ moliya va xedjerlashning korxona qiymatiga ta’sirini tahlil qilgan olimlar D.Duffie [3] va P.Hull [4] derivativlar bozori transaksiya xarajatlarini kamaytirish va likvidlik riskini minimallashtirish orqali korxonaning defolt ehtimolini pasaytirishini isbotlashgan.

MDH davlatlari olimlaridan L.N.Krasavina va V.A.Slepovlar o‘z tadqiqotlarida rivojlanayotgan bozorlar (emerging markets) sharoitida milliy valyuta volatilligining eksport tarkibiga ta’sirini va moliya bozorlarining chuqurlik darajasi pastligi sababli xedjerlash instrumentlarining cheklanganligini ko‘rsatib o‘tishgan [5].

O‘zbekistonda moliya-kredit tizimi, pul-kredit siyosati va korxonalarning moliyaviy barqarorligi muammolari iqtisodchi olimlar Sh.Z.Abdullayeva, T.S.Malikov, O.M.Nazarov va A.V.Vaxabovlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, Sh.Z.Abdullayeva o‘zining ilmiy ishlarida tijorat banklarining valyuta operatsiyalaridagi risklarni baholagan bo‘lsa [6], real sektor korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyatidagi valyuta-moliya munosabatlari va ularni tartibga solish muammolari O.M.Nazarov tadqiqotlarida aks etgan [7].

Biroq, mahalliy adabiyotlarda eksportga yo‘naltirilgan korxonalarning moliyaviy munosabatlarida valyuta derivativlaridan amaliy foydalanish, Markaziy bankning pul-kredit instrumentlari va tijorat banklarining forvard operatsiyalari orqali eksportyorlar riskini sug‘urtalashning yaxlit mexanizmi yetarlicha ochib berilmagan. Bu tizimdagi ilmiy va amaliy bo‘shliq (research gap) ushbu tadqiqotning yo‘nalishini belgilaydi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – O‘zbekiston Respublikasida valyuta bozorining rivojlanish tendensiyalari va eksportyor korxonalarning moliyaviy holati tahlili asosida, eksportga yo‘naltirilgan korxonalarda valyuta risklarini xedjerlash (sug‘urtalash)ning samarali moliya-kredit mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotning uslubiy asosi sifatida tizimli yondashuv, moliya-iqtisodiy model shakllantirish, ekonometrik baholash va valyuta bozorini risk-menejment nuqtai nazaridan modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Real sektor eksportyor korxonalarida valyuta riskini miqdoriy jihatdan baholash va moliya bozori instrumentlari yordamida xedjerlash mexanizmini yaratish uchun quyidagi uslubiy bosqichlar qo‘llanilgan:

Tadqiqotning empirik asosi va ma’lumotlar bazasini shakllantirishda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining (cbu.uz) 2021–2026-yillardagi AQSh dollari ($ / UZS) va Rossiya rubli (RUB / UZS) valyuta kurslarining kunlik va oylik rasmiy tebranishlar dinamikasi o‘rganildi [10]. Shuningdek, Statistika agentligi (stat.uz) hamda Soliq qo‘mitasining (soliq.uz) yirik eksportyor sanoat korxonalari (tekstil, kimyo sanoati va metallurgiya) bo‘yicha taqdim etgan agregatlashgan oylik eksport hajmlari hamda salbiy kurs tafovutlaridan ko‘rilgan moliyaviy yo‘qotishlar statistikasi tahlil ob’ekti sifatida tanlab olindi.

Eksportyor korxonalarning ochiq valyuta pozitsiyasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan maksimal moliyaviy yo‘qotishlarni aniqlash uchun xalqaro moliya amaliyotida keng qo‘llaniladigan **Value at Risk (VaR)** metodologiyasining parametrik (variatsiya-kovariatsiya) usuli qo‘llanilgan [11].

Muayyan vaqt oralig‘i (δt) va ishonchlilik darajasi (α= 95%) uchun korxonaning valyuta riski ostidagi summasi quyidagi formula yordamida baholandi:

$$VaR = V \times Z_\alpha \times \sigma\sqrt{\Delta t}$$

Bu yerda:

– V – korxonaning ochiq valyuta pozitsiyasi hajmi (eksport shartnomasi bo‘yicha kutilayotgan tushum summasi);

– Z_α– berilgan ishonchlilik darajasiga mos keluvchi standart normal taqsimot kvantili (α= 95% bo‘lganda, Z_α = 1.645);

– σ – milliy valyuta almashuv kursining o‘zgaruvchanligi (standart og‘ishi — volatility);

– δt – eksport shartnomasi imzolangan vaqtdan to‘lov kelib tushadigan vaqtgacha bo‘lgan muddat (kunlar soni).

Tahlil va natijalar.

Statistika agentligining dastlabki rasmiy ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yil yakuni bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining jami eksport hajmi 33,8 mlrd. AQSh dollarini tashkil etib, 2024-yilga nisbatan 24,0 foizga oshgan [8]. Shuningdek, 2026-yilning yanvar-fevral oylari tahlili shuni

ko‘rsatadiki, maxsus eksportni (oltin) hisobga olmaganda, real sektor tovarlari eksporti barqaror o‘sib, 2 097,7 mln. AQSh dollarini (o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 24,0% o‘sish) tashkil etdi [8].

Biroq, eksport oqimlarining qariyb 35-40 foizi AQSh dollari va Rossiya rubli ulushiga to‘g‘ri kelayotgan bir sharoitda, Markaziy bankning valyuta kurslari volatiligi tahlili eksportyorlar duch kelayotgan kuchli valyuta risklarini ochib beradi. 2025-2026-yillar oralig‘ida UZS/USD va UZS/RUB valyuta juftliklarining kunlik tebranish koeffitsiyenti (volatillik, σ) mos ravishda 4,2% va 11,8% ni tashkil etdi.

Soliq qo‘mitasining yirik soliq to‘lovchi eksportyor korxonalar moliyaviy hisobotlari bo‘yicha olingan agregatlangan ma’lumotlariga asosan, valyuta kursidagi tafovutlar sababli yuzaga kelgan salbiy kurs farqlarining dinamikasi 1-jadvalda jamlandi.

1-jadval

Valyuta kursidagi tafovutlar sababli yuzaga kelgan salbiy kurs farqlarining dinamikasi [8, 9].

Ko‘rsatkichlar	2023-y.	2024-y.	2025-y.	2026-y. (I chorak)
Jami tayyor mahsulotlar eksporti (mln. USD)	16 112,5	25 558,3	33 800,0	3 546,8
Ochiq valyuta pozitsiyasiga ega korxonalar soni	412	518	610	585
Hisoblangan salbiy kurs farqi zarari (mlrd. so‘m)	**1 840,4**	**2 910,2**	**3 450,6**	**920,4**
Salbiy kurs farqining sof foydaga nisbatan ulushi (%)	6,8%	8,4%	9,1%	10,2%

1-jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, eksport hajmi oshishi bilan korxonalarning xedjerlanmagan ochiq valyuta pozitsiyalari kengayib, valyuta yo‘qotishlari 2023-yildagi 1 840,4 mlrd. so‘mdan 2025-yilda 3 450,6 mlrd. so‘mga yetgan hamda korxonalar sof foydasining qariyb 9,1–10,2 foizini “yutib yuborgan”.

Agar korxona xedjerlash mexanizmini qo‘llamasdan, 90 kundan keyin valyuta kursi devalvatsiya o‘rniga kutilmaganda revalvatsiya bo‘lib, spot kursi 12 900 UZS/USD ga tushgan ssenariyda (salbiy kurs farqi riski ostida) va forvard shartnomasi bilan xedjerlangandagi moliyaviy natijalar qiyoslandi (2-jadval).

2-jadval

Korxonaning forvard shartnomasi bilan xedjerlangandagi moliyaviy natijalari [4]

Moliyaviy komponentlar	Xedjerlanmagan strategiya (Ochiq Spot pozitsiyasi)	Xedjerlangan strategiya (Taklif etilayotgan Forvard modeli)	Strategiyalar o‘rtasidagi farq (Samaradorlik)
90 kundan keyingi real valyuta kursi (UZS/USD)	12 900 UZS	13 378 UZS (Muhrlangan)	+ 478 UZS
Korxonaga kelib tushadigan jami milliy valyuta tushumi	12 900 000 000 so‘m	13 378 000 000 so‘m	+ 478 000 000 so‘m
Valyuta riskidan ko‘rilgan moliyaviy zarar (Salbiy kurs farqi)	- 200 000 000 so‘m	0 so‘m (To‘liq sug‘urtalangan)	+ 200 000 000 so‘m
Xedjerlashning iqtisodiy samaradorlik koeffitsiyenti (HE)	0.00	**0.942 (94.2%)**	**+ 94.2% xavfsizlik**

2-jadval natijalaridan ko‘rinib turibdiki, taklif etilayotgan forvard narxlash mexanizmini

qo‘llash orqali eksportyor korxona nafaqat valyuta bozoridagi kutilmagan salbiy kurs farqi zararlaridan (200 mln. so‘m) o‘zini to‘liq himoya qiladi, balki moliya bozoridagi foizlar differensiali (pariteti) hisobiga qo‘shimcha 478 mln. so‘mlik moliyaviy daromadlilikni kafolatlaydi.

Xedjerlashning samaradorlik koeffitsiyenti HE = 0.942 (94.2%) ni tashkil etdi, bu esa pul oqimlari volatiligi va noaniqligining 94% gacha qisqarganligini anglatadi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, eksportga yo‘naltirilgan real sektor korxonalarida valyuta risklarini xedjerlash mexanizmlarini joriy etish orqali pul oqimlari o‘zgaruvchanligini qariyb 94,2 foizgacha kamaytirish imkoniyati mavjud. Bu xalqaro moliya maktabi vakillari P. Hull [3] va G. Bekaert [12] tomonidan ilgari surilgan “derivativlar bozori korporativ risklarni transformatsiya qilish orqali korxonalarning moliyaviy barqarorligini oshiradi” degan nazariy konseptual qarashlarni iqtisodiyotimiz sharoitida amaliy jihatdan to‘liq tasdiqlaydi.

Biroq, O‘zbekiston moliya bozorining bugungi holati va Markaziy bank tahlillari real amaliyotda bunday instrumentlardan foydalanish darajasi juda pastligini ko‘rsatmoqda. MDH davlatlari tajribasi bilan solishtirganda, masalan Rossiya va Qozog‘istonda eksportyorlarning valyuta shartnomalari birja va birjadan tashqari derivativlar (forvard, opsion) orqali tizimli ravishda sug‘urtalangan bo‘lsa [5], O‘zbekistonda ushbu tizimning rivojlanishiga quyidagi fundamental moliya-kredit muammolari to‘sqinlik qilmoqda:

1. **Likvidlikning pastligi:** Tijorat banklararo valyuta bozorida uzoq muddatli (90, 180, 360 kunlik) forvard shartnomalari bo‘yicha likvidlik va kotirovkalarning mavjud emasligi.
2. **Infratuzilmaning cheklanganligi:** O‘zbekiston respublika valyuta birjasida (UZCE) derivativlar (fyuches va opsion) bozorining real sektor sub’ektlari uchun mukammal integratsiya qilinmaganligi.
3. **Metodologik va kadrlar yetishmovchiligi:** Real sektor korxonalarida moliyaviy risk-menejment bo‘linmalarining yo‘qligi va moliya bozori instrumentlariga nisbatan ishonchsizlikning yuqoriligi.

Soliq qo‘mitasining yirik soliq to‘lovchilar bo‘yicha ma’lumotlari [9] shuni ko‘rsatadiki, salbiy kurs farqlari korxonalarning soliq solinadigan foydasini kamaytiradi. Demak, xedjerlash mexanizmlarining yo‘qligi nafaqat korxonalarga, balki davlat byudjetining moliya-soliq barqarorligiga ham bilvosita xavf tug‘diradi.

Xulosa va takliflar

O‘tkazilgan tadqiqotlar va moliya-matematik modellashtirish natijalari asosida milliy iqtisodiyotda eksportyor korxonalarning valyuta risklarini xedjerlash tizimini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi ilmiy-amaliy takliflar shakllantirildi:

1. **Tijorat banklarining xedjerlash faolligini oshirish:** Markaziy bank tijorat banklari uchun valyuta derivativlarini (aynan forvard va svop shartnomalarini) hisobga olish, ularning ochiq valyuta pozitsiyasi normativlariga ta’sirini yumshatish bo‘yicha tartibga solish mexanizmini soddalashtirishi lozim. Bu banklarga eksportyorlar uchun arzon va uzoq muddatli forvard instrumentlarini taklif qilish imkonini beradi.
2. **Valyuta birjasida derivativlar bozorini faollashtirish:** O‘zbekiston respublika valyuta birjasida (UZCE) valyuta fyucheslari savdosini real sektor korxonalari uchun sodda va kafolatlangan (kliring tizimi orqali) mexanizm asosida ommalashtirish zarur.
3. **Soliq va moliya imtiyozlarini joriy etish:** Eksportyor korxonalar tomonidan valyuta risklarini xedjerlash shartnomalarini tuzishda banklar tomonidan olinadigan komissiya va mukofot summalarini soliq solish bazasidan (Foyda solig‘i) chegirib tashlanadigan xarajatlar tarkibiga to‘liq kiritish mexanizmini Soliq kodeksida aniq belgilash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, taklif etilayotgan forvard narx belgilash (IRP) modeli va xedjerlash mexanizmlarining amaliyotga tatbiq etilishi mamlakatimiz eksport salohiyatini tashqi valyuta shoklaridan himoya qilishda, korporativ moliya barqarorligini hamda pul-kredit tizimining real sektor bilan o‘zaro samarali aloqasini ta’minlashda strategik ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Black F., Scholes M. The Pricing of Options and Corporate Liabilities // Journal of Political Economy. – 1973. – Vol. 81. – No. 3. – pp. 637-654.
2. Merton R. C. Theory of Rational Option Pricing // Bell Journal of Economics and Management Science. – 1973. – Vol. 4. – No. 1. – pp. 141-183.
3. Hull J. C. Options, Futures, and Other Derivatives (10th Edition). – New York: Pearson, 2018. – 890 p.
4. Duffie D. Futures Markets. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1989. – 410 p.
5. Slepov V. A. Mejdunarodnie finansovie rinki i korporativnie riski. – Moskva: Magistr, 2021. – 320 s.
6. Abdullayeva Sh. Z. Bank risklari va lizing. Darslik. – Toshkent: “Iqtisod-Moliya”, 2019. – 450 b.
7. Nazarov O. M. Korxonalar tashqi iqtisodiy faoliyatida moliyaviy risklarni boshqarish. Monografiya. – Toshkent: “Moliya”, 2022. – 198 b.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O‘zbekiston Respublikasining tashqi savdo aylanmasi hisoboti (2025 yakunlari va 2026 yil choraklik ma’lumotlari) // www.stat.uz.
9. O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi. Yirik soliq to‘lovchilar bo‘yicha tahliliy ma’lumotlar bazasi (2025-2026 yy.) // www.soliq.uz.
10. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Rasmiy valyuta kurslarining dinamikasi arxiv ma’lumotlari (2021-2026 yy.) // www.cbu.uz.
11. Jorion P. Value at Risk: The New Benchmark for Managing Financial Risk (3rd Edition). – New York: McGraw-Hill, 2007. – 600 p.
12. Bekaert G., Hodrick R. International Financial Management (3rd Edition). – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 714 p.
13. Mishkin F. S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets (13th Edition). – New York: Pearson, 2021. – 720 p.
14. Federal Reserve Bank of New York. Secured Overnight Financing Rate (SOFR) historical data (2025-2026) // www.newyorkfed.org.
15. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 2026-y.
16. Muzaffarov Muhammadjon Maxmud o‘g‘li. “SUN’IY INTELLEKTNING IQTISODIYOTDAGI O ‘RNI”. “Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies”. 2024

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

БЮДЖЕТ ХАРАЖАТЛАРИНИНГ ИҚЛИМ ЎЗГАРИШЛАРИГА ТАЪСИРИНИ ТАСНИФЛАШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

Насиров Эгамқул Исмаилович

Тошкент давлат
иқтисодиёт университети
“Баҳолаш иши ва инвестициялар”
кафедраси мудири, и.ф.д., проф.,
Тошкент, Ўзбекистон.
E-mail: e.nosirov@tsue.uz
ORCID: 0000-0002-9355-1973

Аннотация. *Мақола бюджет харажатларини режалаштиришда бюджетдан қилинадиган харажатларни иқлим ўзгаришларига таъсирини таснифлашнинг методологик жиҳатларига қаратилган. Таҳлил натижаларига кўра, бюджетдан қилинадиган харажатларни иқлимга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатадиган харажатларга ажратишнинг услубий жиҳатлари асосланган ҳамда иқлимга салбий таъсир кўрсатадиган бюджет харажатлари ҳажмини қисқартириш юзасидан таклиф-тавсиялар берилган. Ушбу ёндашув экологик таҳдидлар ва муаммолар шароитида бюджетни режалаштириш самарадорлигини ошириш ҳамда барқарор ривожланиш тамойилларини жорий этиш имконини беради.*

Таянч сўзлар: *бюджет, яшил бюджетлаштириш, бюджетни режалаштириш, инвестициялар, иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатлар, иқлимга салбий таъсир кўрсатадиган харажатлар, барқарор ривожланиш.*

METHODOLOGICAL ASPECTS OF CLASSIFICATION OF BUDGET EXPENDITURES ON CLIMATE CHANGE

Nasirov Egamkul Ismailovich

DSc, Head of the department
Valuation and investment
Tashkent state
university of economics,
Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: e.nosirov@tsue.uz
ORCID: 0000-0002-9355-1973

Abstract. *The article examines methodological approaches to the planning of budget expenditures, taking into account the impact of climate change. Particular attention is given to the classification of expenditures that have either positive or negative effects on the climate. Recommendations are also developed for reducing budget expenditures that negatively affect the climate. This approach aims to enhance the efficiency of budget planning under environmental challenges and contributes to the implementation of sustainable development principles.*

Key words: *budget, green budgeting, budget planning, investments, climate-positive expenditures, climate-negative expenditures, sustainable development.*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КЛАССИФИКАЦИИ ВЛИЯНИЯ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ НА ИЗМЕНЕНИЕ КЛИМАТА

Насиров Эгамкул Исмаилович

Ташкентский государственный

экономический университет
Заведующий кафедрой “Оценочное дело и инвестиции”,
д.э.н., проф.,
Ташкент, Узбекистан.
Электронная почта: e.nosirov@tsue.uz
ORCID: 0000-0002-9355-1973

Аннотация. *Статья посвящена методологическим аспектам классификации воздействия бюджетных расходов на изменение климата при планировании бюджетных расходов. По результатам анализа обоснованы методологические аспекты разделения бюджетных расходов на расходы, оказывающие положительное или отрицательное влияние на климат, а также даны предложения и рекомендации по сокращению объема бюджетных расходов, оказывающих негативное влияние на климат. Данный подход позволяет повысить эффективность бюджетного планирования и внедрить принципы устойчивого развития в условиях экологических угроз и проблем.*

Ключевые слова: *бюджет, зеленое бюджетирование, бюджетное планирование, инвестиции, климатически благоприятные расходы, климатически неблагоприятные расходы, устойчивое развитие.*

Кириш.

Ўзбекистон дунё мамлакатлари орасида иқлим ўзгаришларига юқори таъсирчан мамлакатлар қаторига киради. Мазкур ҳолат мамлакатда иқлим ўзгаришларининг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш ҳамда уни иқтисодиётнинг турли тармоқлари ва соҳаларида ижросини таъминлаш заруратини келтириб чиқаради. Шу боисдан, мамлакат бюджетини шакллантиришда иқлим ўзгаришлари билан боғлиқ устувор вазифалар қай даражада инобатга олинаётганлиги ҳамда иқлим ўзгаришларига қарши курашишга бюджет маблағлари қандай йўналишларга сарфланаётганлигига аниқлик киритиш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. бугунги кунда глобал иқтисодий ва экологик кун тартибида алоҳида аҳамият касб этмоқда. Иқлим ўзгариши жараёнлари тобора кучайиб бораётган шароитда давлат молияси, хусусан бюджет харажатларининг экологик барқарорликка таъсирини баҳолаш зарурати ортиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан, бюджет харажатларини фақат иқтисодий самарадорлик нуқтаи назаридан эмас, балки экологик оқибатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда таснифлаш долзарб илмий ва амалий вазифага айланмоқда.

Бугунги кунда иқлим ўзгаришлари глобал миқёсда табиий ресурслар танқислиги, сув таъминоти муаммолари, қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлигининг ўзгариши ва экстремал об-ҳаво ҳодисаларининг кўпайиши каби салбий оқибатларни келтириб чиқармоқда. Бу эса давлатларни бюджет сиёсати орқали мослашув ва юмшатиш чораларини кучайтиришга ундамоқда. Шу сабабли бюджет харажатларининг иқлимга таъсирини аниқлаш ва уларни тўғри таснифлаш давлат бошқарувида стратегик қарорлар қабул қилиш учун муҳим ахборот манбаи ҳисобланади.

Методологик жиҳатдан бюджет харажатларини иқлим ўзгаришлари нуқтаи назаридан таҳлил қилишда харажатларнинг тўғридан-тўғри ва билвосита таъсирини ажратиб кўрсатиш муҳим аҳамиятга эга. Масалан, инфратузилма, энергетика ва транспорт соҳаларига йўналтирилган харажатлар бир томондан иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватласа, иккинчи томондан углерод чиқиндилари орқали иқлимга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу боис, харажатларнинг экологик таъсирини баҳолашда комплекс ёндашув зарур бўлади.

Шунингдек, бюджет харажатларини “яшил”, “нейтрал” ва “зарарли” каби категорияларга ажратиш орқали уларнинг экологик самарадорлигини баҳолаш имконияти пайдо бўлади. Бундай таснифлаш давлат инвестиция сиёсатини экологик барқарорлик тамойиллари билан уйғунлаштиришга хизмат қилади. Шу билан бирга, “яшил бюджетлаштириш” концепцияси доирасида иқлимга ижобий таъсир этувчи лойиҳаларни молиялаштириш устувор йўналиш сифатида қаралмоқда.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Иқлим ўзгаришларига мослашиш ва унинг салбий оқибатларини юмшатиш бўйича давлат харажатларининг самарадорлигини баҳолашда индикаторлар тизимини шакллантириш ҳам муҳим методологик вазифалардан бири ҳисобланади. Бу эса бюджет маблағларининг қай даражада экологик барқарорликка хизмат қилаётганини аниқлаш имконини беради. Шу орқали давлат харажатлари самарадорлиги фақат иқтисодий эмас, балки экологик мезонлар асосида ҳам баҳоланади.

Бюджет харажатларининг иқлим ўзгаришларига таъсирини таснифлашнинг методологик жиҳатлари замонавий молия фанининг долзарб йўналишларидан бири бўлиб, у давлат сиёсатининг экологик барқарорлик билан уйғунлашувини таъминлашга хизмат қилади. Бу йўналишдаги илмий изланишлар келгусида “яшил иқтисодиёт”ни ривожлантириш, ресурслардан самарали фойдаланиш ва иқлим хавфларини камайтиришга қаратилган қарорлар қабул қилиш учун мустаҳкам асос яратади.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи.

Сўнги йилларда иқтисодчи олимлар ва мутахассислар томонидан иқлим ўзгаришларининг молиявий ва иқтисодий оқибатлари кенг кўламда ўрганилмоқда. Бу борада иқлим ўзгаришларига қарши курашишда давлат бюджетидан қилинадиган харажатларга муҳим молиявий манба сифатида қаралмоқда.

Айрим тадқиқотчилар фикрига кўра, иқлим ўзгаришларига қарши курашиш бўйича мажбуриятларни бажариш мақсадида кўпчилик мамлакатлар “яшил бюджетлаштириш” деб ном олган амалиёт орқали ўз бюджет режаларига тобора кўпроқ экологик масалаларни киритмоқда. Яшил бюджетлаштириш ҳукуматга экологик мақсадларга эришиш учун сиёсий қарорларни қабул қилиш ва уларга устуворлик беришга ёрдам беради [1].

Ушбу йўналишга оид бошқа тадқиқот ишларида ҳукуматнинг хусусий бизнес билан алоқаларига алоҳида эътибор қаратилади. Хусусан, “яшил” иқтисодиёт ва “яшил” бюджетлаштириш ҳукумат ва бизнес ўртасидаги ўзаро муносабатларни ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшади. Бу борада, ҳукумат “ҳакам” вазифасини бажаради, зарур “ўйин қоидаларини” белгилайди, бозор ва инфратузилмани замонавий шароитларга мослаштиради, “яшил” инвестицияларни жалб қилиш ва мазкур турдаги инвестицияларни зарур соҳаларга йўналтириш юзасидан турли иқтисодий рағбатлантиришнинг самарали тизимини яратади [2].

Тадқиқот методологияси.

Тадқиқот мавзуси доирасидаги илмий изланиш жараёнида давлат бюджетига оид расмий маълумотлар, Барқарор ривожланиш мақсадлари ва иқлим молиясига оид халқаро ҳисоботлар, маҳаллий ва хорижий журналларда эълон қилинган илмий мақолалар ҳамда иқлим ўзгаришларига қарши курашишга қаратилган миллий стратегияга ёндашилди. Тадқиқот жараёнида бюджет харажатларининг иқлим ўзгаришларига таъсирини баҳолаш ва таснифлаш учун индукция ва дедукция, тизимли ва қиёсий таҳлил, динамик ва таркибий таҳлил ҳамда мантиқий ва илмий умумлаштириш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Охирги йилларда ривожланган мамлакатларда иқлим ўзгаришлари билан боғлиқ харажатларни белгилаб олиш мамлакат бюджетини режалаштиришда муҳим жараёнга айланди. Ушбу тажрибадан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги БМТнинг Тараққиёт дастури (UNDP) ва Франция тараққиёт агентлиги (AFD) кўмагида “Иқлим ўзгариши соҳасида давлат харажатлари таҳлили ва институционал баҳолаш” (CPIER)ни амалга оширди ҳамда иқлим билан боғлиқ харажатларни белгилаш услубиётини ишлаб чиқди.

CPEIR – диагностика воситаси бўлиб, давлат бюджети харажатларининг иқлим ўзгариши, иқлим соҳасидаги стратегик режалар ва институционал асослари билан

боғлиқлиги юзасидан сифат ва миқдорий таҳлилларни амалга ошириш орқали, республика ва маҳаллий бюджетларни режалаштириш ва улардан фойдаланиш жараёнига иқлим ўзгариши билан боғлиқ муамоларни интеграция қилиш имкониятлари ва камчиликларини баҳолаш имконини беради [3].

Иқтисодиёт ва молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган услубиётга кўра, иқлим билан боғлиқ харажатлар атроф-муҳитга таъсири хусусиятига кўра 3 та тоифага ажратилди (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал

Мамлакат бюджетини режалаштиришда иқлим билан боғлиқ харажатларнинг таснифланиши [4]

Таъсири	Харажатлар хусусиятлари
Юмшатиш	Иқлимга салбий таъсир қилувчи омилларни олдини олиш харажатлари – иссиқхона газлари чиқарилишининг қисқаришига олиб келадиган чора-тадбирларни молиялаштиришга харажатлар
Мослашиш	Иқлим ўзгаришига мослашиш харажатлари иқлим ўзгаришининг муқаррар оқибатлари билан боғлиқ миллий иқтисодиёт ва ижтимоий соҳадаги мумкин бўлган йўқотишлар ва зараларни олдини олиш/камайтириш мақсадида уларга ўз вақтида мослашиш учун йўналтирилган харажатлар
Аралаш	Иқлим ўзгариш оқибатларини юмшатиш ва уларга мослашиш харажатлари

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2024 йилнинг 1 майида «Давлат бюджети харажатларининг барқарор ривожланиш миллий мақсадларига мувофиқлиги ва иқлим ўзгаришига таъсирини кўрсатиб бориш (маркировкалаш) механизмларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 257-сон қарори асосида давлат бюджети харажатларининг барқарор ривожланиш миллий мақсадларига мувофиқлиги ва иқлим ўзгаришига таъсирини кўрсатиб бориш (маркировкалаш) концепцияси қабул қилинди [5].

Ушбу концепцияга кўра, мамлакатимизда иқлим харажатлари иқлим ўзгариши таъсирини юмшатиш, мослашиш ва аралаш хусусиятларга кўра таснифланадиган бўлди (2-жадвалга қаранг).

Иқлим харажатларининг иқлим ўзгаришига бевосита алоқадорлиги нуқтаи назаридан уларни ижобий, салбий ва нейтрал таъсирга кўра табақалаш амалиёти бюджет сиёсатини экологик жиҳатдан янада шаффоф ва мақсадли бошқариш имконини беради. Бу ёндашув орқали давлат харажатларининг нафақат иқтисодий самарадорлиги, балки уларнинг атроф-муҳитга кўрсатадиган таъсири ҳам тизимли равишда баҳоланмоқда. Мамлакатимизда 2020 йилдан бошлаб давлат бюджетидан амалга ошириладиган харажатларнинг иқлим ўзгаришига таъсирини алоҳида ҳисобга олиш амалиёти жорий этилиши эса “яшил бюджетлаштириш” тамойилларига ўтишнинг муҳим босқичларидан бири бўлди.

Мазкур ёндашув доирасида бюджет харажатларининг иқлимга таъсири бўйича таснифлаш тизими шакллантирилиб, ҳар бир йўналиш бўйича маблағларнинг экологик оқибатлари таҳлил қилина бошланди. Бу эса давлат инвестициялари ва жорий харажатларнинг қай даражада иқлим ўзгаришларини юмшатиш ёки аксинча, уларни кучайтиришга таъсир кўрсатишини аниқлаш имконини бермоқда.

Таҳлил натижаларига кўра, давлат бюджетидан иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатлар 2020 йилда 14,8 трлн. сўмни ташкил этган бўлса, 2021 йилда ушбу кўрсаткич 16,8 трлн. сўмга етган, 2022 йилда эса 26,3 трлн. сўмгача ўсган. Бу кўрсаткичлар давлат томонидан экологик йўналтирилган лойиҳалар, энергия самарадорлигини ошириш, сув ресурсларини бошқариш ҳамда яшил инфратузилмани ривожлантиришга ажратилаётган маблағлар ҳажмининг босқичма-босқич кенгайиб бораётганини кўрсатади. Шу билан

бирга, бу жараён иқлим сиёсатининг давлат молия тизимига интеграция қилинаётганидан далолат беради.

Ўсиш динамикаси таҳлилига кўра, 2021 йилда 2020 йилга нисбатан иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатлар 113,0 фоизга ошган бўлса, 2022 йилда 2021 йилга нисбатан 156,5 фоизга ўсган. Бундай юқори ўсиш суръатлари экологик йўналтирилган дастурлар ва инвестиция лойиҳаларининг давлат бюджети харажатларидаги улуши кенгайиб бораётганини англатади. Айниқса, қайта тикланувчи энергия манбаларини ривожлантириш, экологик транспорт тизимларини жорий этиш ва табиий ресурсларни муҳофаза қилишга қаратилган харажатлар ҳажми сезиларли даражада ошган.

2-жадвал

Ўзбекистонда 2020-2022 йилларда иқлимга ижобий ва салбий таъсир кўрсатадиган бюджет харажатлари [6]

Кўрсаткичлар	2020 й.	2021 й.	2022 й.
Давлат бюджети харажатлари, жами (млрд. сўм)	144143,0	1888257,0	236579,0
Иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатлар, жами (млрд. сўм)	14878,9	16809,8	26302,4
Иқлимга салбий таъсир кўрсатадиган харажатлар, жами (млрд. сўм)	1319,1	1049,6	1006,0
ЯИМ (млрд. сўм)	602193,0	738425,0	888342,0
Иқлимга ижобий ва салбий таъсир кўрсатадиган харажатлар (жами бюджет харажатлари ва ЯИМга нисбатан фоизда)			
Иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатлар (жами бюджет харажатларига нисбатан фоизда)	10,3%	8,9%	11,1%
Иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатлар (ЯИМга нисбатан фоизда)	2,5%	2,3%	3,0%
Иқлимга салбий таъсир кўрсатадиган харажатлар (жами бюджет харажатларига нисбатан фоизда)	0,9%	0,6%	0,4%
Иқлимга салий таъсир кўрсатадиган харажатлар (ЯИМга нисбатан фоизда)	0,2%	0,1%	0,1%
Иқлимга ижобий ва салбий таъсир кўрсатадиган харажатларнинг ўзгариши (жами бюджет харажатларининг ўтган йилга нисбатан ўзгариши, фоизда)			
Жами давлат бюджети харажатларининг йиллар кесимидаги ўзгариши, фоизда	x	130,6%	125,7%
Иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатларнинг йиллар кесимида ўзгариши, фоизда	x	113,0%	156,5%
Иқлимга салбий таъсир кўрсатадиган харажатларнинг йиллар кесимида ўзгариши, фоизда	x	79,6%	95,8%

Давлат бюджетидан иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатларни жами бюджет харажатларига нисбатан солиштирадиган бўлсак, ушбу кўрсаткич 2020 йилда 10,3 фоизни, 2021 йилда 8,9 фоизни ҳамда 2022 йилда 11,1 фоизни ташкил этган. Бу борада 2020 йилга нисбатан 2021 йилда пасайиш, 2022 йилда эса, ўсиш тенденцияси кузатилган. Ўз навбатида, давлат бюджетидан иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатларни мамлакат ЯИМга нисбатан йиллар бўйича мос тарзда солиштирадиган бўлсак, мазкур кўрсаткич 2020 йилда 2,5 фоизни, 2021 йилда 2,3 фоизни ҳамда 2022 йилда 3,0 фоизни ташкил этганлигини кўришимиз мумкин. Шу аснода, давлат бюджетидан иқлимга салбий таъсир кўрсатадиган харажатларни мамлакат ЯИМга нисбатан таққослайдиган бўлсак, ушбу кўрсаткич 2020 йилда 0,2 фоизни, 2021 ва 2022 йилларда мос равишда 0,1 фоизни ташкил этган. Бундан шуни хулоса қилишимиз мумкинки, давлат бюджетидан иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатлар ўсиш тенденциясига, давлат бюджетидан иқлимга салбий таъсир кўрсатадиган харажатлар пасайиш тенденциясига эга бўлган.

Ўзбекистон Республикасининг 2030 йилгача бўлган муддатда «яшил» иқтисодиётга

ўтиши юзасидан ишлаб чиқилган стратегия ва дастурларини амалга оширишга киришиши иқлим ўзгариши билан боғлиқ бюджет харажатларининг ошишига олиб келди.

Ушбу йўналишдаги таҳлилларимизни давом эттирган ҳолда иқлимга ижобий ва салбий таъсир кўрсатадиган бюджет харажатларини функционал таснифланиши бўйича кўриб чиқамиз (3-жадвалга қаранг).

3-жадвал

Ўзбекистонда 2020-2022 йилларда функционал таснифлар кесимида иқлимга ижобий ва салбий таъсир кўрсатадиган бюджет харажатлари [7]

Таснифланиш тармоғи	Функционал таснифлаш гуруҳи	2020 й.	2021 й.	2022 й.
Иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатлар (млрд. сўмда)				
Кенг аҳолига хизмат кўрсатиш	Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органлари, давлат бошқаруви, молия ва фискал муносабатлар, ташқи ишлар идоралари	289,4	1442,1	4233,7
Иқтисодий муносабатлар	Қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, балиқчилик ва овчилик қилиш	6402,7	8212,8	13618,0
	Транспорт	5073,2	2607,6	3509,7
	Иқтисодий муносабатлар (бошқа гуруҳларга тааллуқли бўлмаган)	0,3	9,5	153,5
Атроф-муҳит муҳофазаси	Атроф-муҳит муҳофазаси (бошқа гуруҳларга тааллуқли бўлмаган)	242,3	317,8	0,9
Уй-жой коммунал хўжалиги	Сув таъминоти	2000,7	3017,0	3193,6
	Кўчаларни ёритиш	155,4	174,2	212,8
	Бошқа тоифаларга киритилмаган уй-жой коммунал хизматлари	170,2	431,6	805,4
Ижтимоий ҳимоя	Соҳилбўйи минтақасини ривожлантириш харажатлари	180,1	129,3	11,9
	Бошқа тоифаларга тааллуқли бўлмаган ижтимоий ҳимоя масалалари	364,7	468,0	563,0
Жами		**14878,9**	**16809,8**	**26302,4**
Иқлимга салбий таъсир кўрсатадиган харажатлар (млрд. сўмда)				
Жамоат тартиби ва хавсизлиги	Тезкор қутқарув хизмати	4,5	2,9	27,9
Иқтисодий муносабатлар	Кончилик саноати, қайта ишлаш саноати ва қурилиш	1314,6	1046,7	978,1
Жами		**1319,1**	**1049,6**	**1006,0**

Жадвал маълумотларидан шуни кўришимиз мукинки, иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган бюджет харажатлари функционал таснифланиши бўйича кенг аҳолига хизмат кўрсатиш, иқтисодий муносабатлар, атроф-муҳит муҳофазаси, уй-жой коммунал хўжалиги ва ижтимоий ҳимоядан иборат бўлган 5 та тоифага ажратилган.

Функционал таснифланиши бўйича иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган бюджет харажатлари таркибида иқтисодий муносабатлар тармоғи таркибидаги қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, балиқчилик ва овчилик қилиш, транспорт тармоғи ҳамда бошқа гуруҳларга тааллуқли бўлмаган иқтисодий муносабатларга энг кўп маблағлар сарфланган.

Хусусан, ушбу йўналишдаги қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, балиқчилик ва овчилик қилиш соҳасига 2020 йилда 6,4 трлн. сўм, 2021 йилда 8,2 трлн. сўм ва 2022 йилда 13,6 трлн. сўм маблағлар сарфланган. Кейинги ўриндан иқтисодий муносабатлар тармоғи

таркибидаги транспорт соҳаси жой олган. Мазкур соҳага 2020 йилда 5,07 трлн. сўм, 2021 йилда 2,6 трлн. сўм ва 2022 йилда 3,5 трлн. сўм маблағлар ажратилган. Бу борада атроф-муҳит муҳофазаси билан боғлиқ тадбирларга 2020 йилда 242,3 млрд. сўм, 2021 йилда 317,8 млрд. сўм ва 2022 йилда бор-йўғи 0,9 млрд. сўм маблағ ажратилган.

Иқлимга салбий таъсир кўрсатадиган бюджет харажатларининг функционал таснифланиши бўйича қурилиш, кончилик ва қайта ишлаш саноатига ажратилган маблағлар 2020 йилда 1,3 трлн. сўм, 2021 йилда 1,04 трлн. сўм ва 2022 йилда 1,0 трлн. сўмга тенг бўлиб, йил сайин камайиш тенденциясига эга бўлган.

Мамлакатимиз бюджетини режалаштиришда бюджетдан қилинадиган харажатларнинг иқлим ўзгаришларига таъсирини таснифлаш асосида иқлимга ижобий таъсир кўрсатадиган харажатлар ҳажмини ошириш ҳамда иқлимга салбий таъсир кўрсатадиган харажатлар ҳажмини қисқартириш ҳисобига бюджетни режалаштириш самарадорлигини ошириш ҳамда барқарор ривожланиш тамойилларини жорий этиш имконини берди.

Хулоса ва таклифлар.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, бюджет харажатларининг атроф-муҳитга таъсирини баҳолашни тизимли равишда йўлга қўйиш учун бу борада қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартиришлар киритиш зарур бўлади. Хусусан, Финляндияда бюджетдан қилинадиган харажатларнинг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш мажбурий ҳисобланади ҳамда бюджет лойиҳасини парламентда муҳокамадан ўтказиш жараёнида ушбу масала алоҳида кўриб чиқилади. Швециянинг бюджетга оид қонун ҳужжатларида эса, ҳукумат вакилларининг парламент депутатлари олдида атроф-муҳитга оид мақсадли кўрсаткичлар бажарилиши юзасидан ҳисобот бериши кўзда тутилган. Ушбу қонун талабларига мувофиқ ҳукумат ҳар йили парламентга “Иқлимга оид ҳисобот” топширади. Европа Иттифоқида бюджетдан молиялаштириладиган янги лойиҳа ва дастурларнинг атроф-муҳитга таъсирини ҳисобга олиш талаб этилади.

Бюджетдан қилинадиган харажатларнинг иқлим ўзгаришларига таъсирини баҳолаш юзасидан тармоқ вазирликлари учун бюджет харажатларини таҳлил қилиш методологиясини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Cameron, S., M. Lelong and L. von Trapp (2022), “More than words: Potential roles for independent fiscal institutions (IFIs) in green budgeting”, OECD Journal on Budgeting, Vol. 22/3, https://doi.org/10.1787/6fcb2fb4-en.
2. Цатурян, Л. А. На пути к «зеленому» бюджетированию: реализация принципов экологической безопасности / Л. А. Цатурян, А. А. Тлакадугова, В. В. Гребеник // Вестник евразийской науки. - 2022. -Т. 14. -№ 3. - URL: https://esj.today/PDF/09ECVN322.pdf
3. https://openbudget.uz/.Фуқаролар учун бюджет: 2023 йил ижроси. Тошкент. 2024. –б. 29.
4. https://openbudget.uz/.Фуқаролар учун бюджет: 2023 йил ижроси. Тошкент. 2024. –б. 30.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 1 майдаги “Давлат бюджети харажатларининг барқарор ривожланиш миллий мақсадларига мувофиқлиги ва иқлим ўзгаришига таъсирини кўрсатиб бориш (маркировкалаш) механизмларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 257-сон қарори. https://www.lex.uz/uz/docs/6907042
6. Иқлим ўзгариши соҳасида давлат харажатлари ва институционал таҳлил: Ўзбекистон. БМТТД. 2023. - 93 б. www.uz.undp.org.
7. www.uz.undp.org. Иқлим ўзгариши соҳасида давлат харажатлари ва институционал таҳлил: Ўзбекистон. БМТТД. 2023. –б. 61-64. (- 93 б.)

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

BANKLARDA KREDITLAR BUXGALTERIYA HISOBINI MHXS (IFRS) 9 «MOLIYAVIY VOSITALAR»NI QO‘LLASH ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Umarov Zafar Absamatovich

TDIU Bank hisobi va auditi kafedrasi mudiri, i.f.d., professor
e-mail: z.umarov@tsue.uz
ORCID: 0000-0003-4389-7025

Annotatsiya: *Mazkur maqolada banklarda kreditlar buxgalteriya hisobini MHXS (IFRS) 9 «Moliyaviy vositalar» standarti talablari asosida takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqotda MHXS 9 standartining kreditlarni tasniflash, baholash va qadrsizlanishini hisobga olishga oid yangi yondashuvlari tahlil qilingan. Xususan, kutilayotgan kredit yo‘qotishlari (Expected Credit Loss – ECL) modelining kredit risklarini baholashdagi ahamiyati, moliyaviy aktivlarni amortizatsiyalangan qiymat va haqqoniy qiymat bo‘yicha hisobga olishning o‘ziga xos jihatlari yoritilgan. Shuningdek, tijorat banklarida MHXS 9 talablarini qo‘llashning amaliy natijalari va mavjud muammolari o‘rganilib, kreditlar hisobini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari banklarda moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va ishonchliligini oshirish, kredit risklarini samarali boshqarish hamda xalqaro standartlarga mos hisob tizimini shakllantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *MHXS 9, moliyaviy vositalar, kreditlar hisobi, kutilayotgan kredit yo‘qotishlari, ECL modeli, amortizatsiyalangan qiymat, kredit riski, moliyaviy hisobot, tijorat banklari.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА КРЕДИТОВ В БАНКАХ НА ОСНОВЕ ПРИМЕНЕНИЯ МСФО (IFRS) 9 «ФИНАНСОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ»

Умаров Зафар Абсаматович

Заведующий кафедрой «Банковский учет и аудит» ТГЭУ, д.э.н., профессор
e-mail: z.umarov@tsue.uz
ORCID: 0000-0003-4389-7025

Аннотация: *В данной статье исследованы вопросы совершенствования бухгалтерского учета кредитов в банках на основе требований МСФО (IFRS) 9 «Финансовые инструменты». В ходе исследования проанализированы новые подходы стандарта IFRS 9 к классификации, оценке и учету обесценения кредитов. Особое внимание уделено значению модели ожидаемых кредитных убытков (Expected Credit Loss – ECL) в оценке кредитных рисков, а также особенностям учета финансовых активов по амортизированной стоимости и по справедливой стоимости. Кроме того, изучены практические результаты применения требований IFRS 9 в коммерческих банках и существующие проблемы их внедрения, разработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию учета кредитов. Результаты исследования направлены на повышение прозрачности и достоверности финансовой отчетности банков, эффективное управление кредитными рисками и формирование системы учета, соответствующей международным стандартам.*

Ключевые слова: *МСФО 9, финансовые инструменты, учет кредитов, ожидаемые кредитные убытки, модель ECL, амортизированная стоимость, кредитный риск,*

финансовая отчетность, коммерческие банки.

IMPROVING BANK LOAN ACCOUNTING BASED ON THE APPLICATION OF IFRS 9 “FINANCIAL INSTRUMENTS”

Umarov Zafar Absamatovich

Professor, DSc,
Head of the Department of
Bank accounting and audit, TSUE.
e-mail: z.umarov@tsue.uz
ORCID: 0000-0003-4389-7025

Annotation: *This article examines the issues of improving loan accounting in banks based on the requirements of IFRS 9 “Financial Instruments.” The study analyzes the new approaches introduced by IFRS 9 regarding the classification, measurement, and impairment accounting of loans. Particular attention is paid to the significance of the Expected Credit Loss (ECL) model in credit risk assessment, as well as to the specific features of accounting for financial assets at amortized cost and fair value. Furthermore, the practical outcomes and existing challenges associated with the implementation of IFRS 9 in commercial banks are explored, and scientific and practical recommendations for improving loan accounting are proposed. The findings contribute to enhancing the transparency and reliability of banks’ financial reporting, improving credit risk management, and establishing an accounting system that complies with international standards.*

Keywords: *IFRS 9, financial instruments, loan accounting, expected credit losses, ECL model, amortized cost, credit risk, financial reporting, commercial banks.*

Kirish.

Jahon moliya bozorlarining integratsiyalashuvi va bank tizimida xalqaro standartlarning keng qo‘llanilishi moliyaviy hisobotlarning shaffofligi, taqqoslanuvchanligi va ishonchliligini ta’minlash masalasini dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda. Ayniqsa, tijorat banklari faoliyatida kredit operatsiyalari asosiy aktivlar ulushini tashkil etganligi sababli, ularni buxgalteriya hisobida to‘g‘ri aks ettirish banklarning moliyaviy natijalari va moliyaviy barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

2008-yilgi global moliyaviy inqiroz moliyaviy aktivlarning qadrsizlanishini hisobga olishda amalda bo‘lgan BHXS (IAS) 39 standartining ayrim kamchiliklarini namoyon etdi. Xususan, kredit yo‘qotishlarining faqat yuzaga kelgan zararlar asosida e’tirof etilishi risklarni o‘z vaqtida aniqlash imkoniyatini chekladi. Shu sababli Xalqaro buxgalteriya standartlari kengashi tomonidan MHXS (IFRS) 9 «Moliyaviy vositalar» standarti ishlab chiqildi va unda kredit risklarini baholashning kutilayotgan kredit yo‘qotishlari modeliga asoslangan yangi konsepsiyasi joriy etildi.

O‘zbekiston Respublikasida ham tijorat banklarining xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga bosqichma-bosqich o‘tishi natijasida kreditlarni tan olish, tasniflash, baholash va zaxiralar shakllantirish tizimini MHXS 9 talablariga moslashtirish zarurati yuzaga keldi. Bu esa kreditlar hisobini yuritish metodologiyasini takomillashtirish, bank axborot tizimlarini modernizatsiya qilish hamda kredit risklarini baholashning zamonaviy usullarini joriy etishni talab etmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi banklarda kreditlar buxgalteriya hisobini MHXS (IFRS) 9 «Moliyaviy vositalar» standarti talablari asosida tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganish hamda uni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro miqyosda taqqoslanuvchanligini ta’minlash va

investorlarga ishonchli axborot taqdim etish zarurati buxgalteriya hisobi standartlarini uyg‘unlashtirish jarayonlarini jadallashtirmoqda. Biroq, globallashuv iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning chuqurlashishiga xizmat qilayotgan bo‘lsa-da, mamlakatlarning institutsional, huquqiy va iqtisodiy xususiyatlari moliyaviy hisobot amaliyotlarida sezilarli tafovutlarni saqlab qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, Ball R. yagona xalqaro standartlarni qabul qilishning o‘zi butun dunyo bo‘ylab yagona moliyaviy hisobot yuritish amaliyotini shakllantirmasligini[2], chunki hisobot sifati mamlakatlarning institutsional muhiti va korporativ boshqaruv darajasiga ham bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi.

MHXS (IFRS) 9 «Moliyaviy vositalar» standarti moliyaviy aktivlarni tasniflash, baholash va qadrsizlanishini hisobga olish bo‘yicha xalqaro amaliyotda muhim o‘zgarishlarni boshlab berdi. Mazkur standartning shakllanish jarayoni turli manfaatdor tomonlar qarashlarining uyg‘unlashuvi natijasi sifatida yuzaga kelgan. Bischof J. va Daske H.ning fikricha, MHXS 9 ning eng muhim yangiligi kreditlar bo‘yicha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarni oldindan baholashga asoslangan “kutilayotgan kredit yo‘qotishlari” (Expected Credit Loss – ECL) modelining joriy etilishidir[4]. Mualliflar ushbu yondashuv moliyaviy aktivlar qadrsizlanishini o‘z vaqtida e’tirof etish imkonini berishini va Evropa Ittifoqida standartni qo‘llash huquqiy hamda amaliy jihatdan asoslanganligini qayd etadilar.

Kredit risklarini baholashda defolt ehtimoli (Probability of Default – PD) muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Vaněk T. va Hampel D. MHXS 9 talablari asosida kutilayotgan kredit yo‘qotishlarini hisoblashda makroiqtisodiy prognozlarni inobatga oluvchi Markov modellari va iqtisodiy tuzatish koeffitsientlaridan foydalanish[14] zarurligini asoslaydilar. Ularning fikricha, kredit risklarini baholashda kelajakdagi iqtisodiy sharoitlarni hisobga olish moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi.

MHXS 9 ning joriy etilishi kapital bozorlari ishtirokchilari tomonidan ham ijobiy baholangan. Onali E. va Ginesti G. investorlar MHXS 9 standartini MHXS 39 da mavjud bo‘lgan kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan muhim islohot sifatida qabul qilganliklarini[12] qayd etadilar. Biroq mualliflarning ta’kidlashicha, standartni qo‘llash samaradorligi mamlakatlarning institutsional muhiti hamda alohida kompaniyalarning xususiyatlariga bog‘liq ravishda farqlanishi mumkin.

Novotny-Farkas Z. MHXS 9 ni qo‘llash natijasida ayrim banklarda regulyativ kapital ko‘rsatkichlarining o‘zgaruvchanligi ortishi mumkinligini[11] qayd etadi. Chunki kutilayotgan kredit yo‘qotishlari modeli kredit risklarini baholashda defolt ehtimoli va zarar darajasi kabi prognoz ko‘rsatkichlariga tayanadi. Shu sababli standartning amaliy samaradorligi uni moliyaviy institutlar tomonidan to‘g‘ri va izchil qo‘llash darajasiga bevosita bog‘liqdir.

Moliyaviy inqirozdan keyin G20 mamlakatlari tashabbusi bilan ishlab chiqilgan MHXS 9 moliyaviy vositalar hisobini soddalashtirish va kredit risklarini yanada haqqoniy aks ettirishga qaratilgan bo‘lsa-da, uni amaliyotga joriy etish banklar uchun sezilarli tashkiliy va metodologik xarajatlarni talab qildi. Shu munosabat bilan Vasicek Monica M. va Stefan B. moliyaviy aktivlarni baholashda foiz stavkalari dinamikasini hisobga oluvchi modellarni qo‘llash zarurligini[9] asoslab berganlar.

Umarov Z.A.ning ta’kidlashicha, MHXS 9 standartiga o‘tish jarayonida tijorat banklari uchun eng muhim yangiliklardan biri moliyaviy aktivlarni uchta asosiy toifaga tasniflash talabi hisoblanadi[13]. Ushbu tasniflash kredit tashkilotlarining hisob siyosati, aktivlarni baholash usullari va moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, yangi standart kreditlar bo‘yicha ehtimoliy zararlarni oldindan e’tirof etish orqali bank risklarini boshqarish tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi ilmiy qarashlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, MHXS 9 «Moliyaviy vositalar» standarti banklarda kreditlar hisobini yuritishning zamonaviy konsepsiyasini shakllantirib, kredit risklarini baholash va kutilayotgan kredit yo‘qotishlarini e’tirof etish mexanizmlarini tubdan takomillashtirdi. Shu bois tijorat banklarida kreditlar buxgalteriya hisobini MHXS 9 talablari asosida tashkil etish va takomillashtirish masalalari

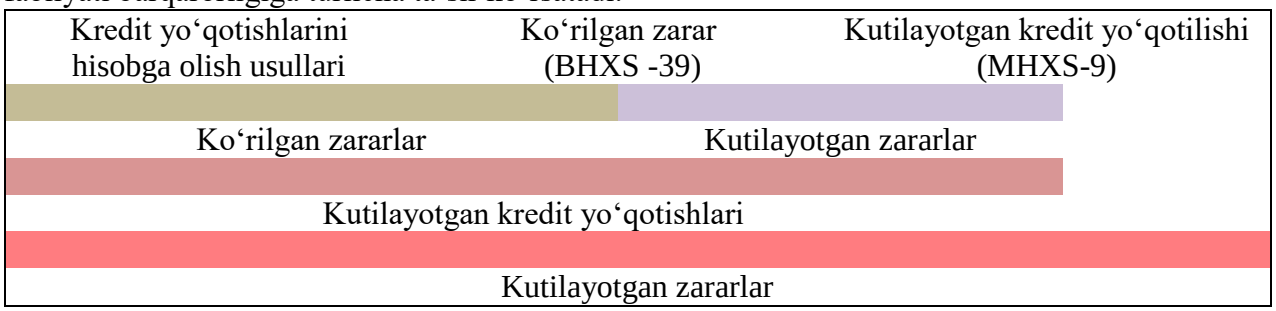
bugungi kunda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot jarayonida iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ilmiy o‘rganishning umumiy va maxsus usullaridan foydalanildi. Jumladan, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik tahlil, guruhlash, induksiya va deduksiya, iqtisodiy taqqoslash hamda mantiqiy umumlashtirish usullari qo‘llanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Kreditlarning qadrsizlanish modellari ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlarni oldindan ko‘rish uchun ishlab chiqiladi. Mazkur risklar ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlar bilan bog‘liq bo‘lib, ular orasida kredit riski, valyuta riski, foiz riski hamda operatsion risklar mavjud. Ushbu risklar o‘z tabiati va darajasiga ko‘ra kutilgan va kutilmagan xavflarni o‘z ichiga oladi hamda bank faoliyati barqarorligiga turlicha ta’sir ko‘rsatadi.

1-rasm. Kreditlarni hisobga olish jarayonida BHXS-39 va MHXS-9 larda ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlarni hisobga olish modellari[10]

BHXS-39 va MHXS-9 modellari printsipial jihatdan faqat kredit yo‘qotishlarini tan oladi va shu bilan boshqa risk omillaridan (masalan likvidlilik) zararlarni istisno qiladi. Ular kutilayotgan yo‘qotishlar bilan cheklanadi va shu sababli ko‘zda tutilmagan kredit yo‘qotishlarini nazardan chetda qoldiradi.

Bunga yaqqol misol sifatida karonavirus bilan bog‘liq pandemiya sharoitida ko‘zda tutilmagan risklar hisobga olinmagan.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standarti 9 kutilayotgan kredit yo‘qotish modelining (ECL) nazorat qoidalari bilan o‘zaro munosabati ko‘rib chiqilib va Evropa Ittifoqida moliyaviy barqarorlikka ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan muammolar muhokama qilingan. MHXS 39 ning ehtimoliy yo‘qotish yondashuviga nisbatan, MHXS-9 da, dastlabki va kattaroq zaxiralar shakllanishi, hamda kutilayotgan yo‘qotishlarni hisob-kitob qilishga ko‘proq mos keladi. Kredit yo‘qotishlarining avvalroq tan olinishi yo‘qotishlarning ko‘payishini va tartibga solish kapitalning haddan tashqari oshirilishini kamaytiradi.

MHXS-9 ning joriy qilinishi moliya institutlari uchun kredit yo‘qotishlarining haqiqatda qilingan xarajatlar modelidan kutilayotgan yo‘qotish yondashuviga o‘tib, moliyaviy institutlar uchun ta’minot paradigmasida tub o‘zgarishlar qilishini anglatadi. Bu holat banklarning moliyaviy barqarorligi va xavflarga chidamliligiga salbiy ta’sir etuvchi omil sifatida qaraladi. Standart aktivlarning kredit riski bilan bog‘liq yo‘qotishlarni qoplash uchun mavjud amaliyotini tubdan o‘zgartiradi.

Yangi yondashuv banklardan o‘zlarining turli xil portfellarida kutilayotgan kredit yo‘qotishlarini baholash uchun o‘z modellari va metodologiyalarini yaratishni yoki moslashtirishni talab qiladi. Bundan tashqari, «hisob-kitoblar kutilayotgan zararni qoplash iqtisodiyot uchun kutilayotgan prognozga bog‘liq bo‘lishi va turli bitimlarning amal qilish muddatlarini hisobga olish talabiga ta’sir qilishi kerak»[3].

G20 ning tanqididan keyin kredit yo‘qotishlarining kechiktirilgan va etarli darajada tan olinmasligiga olib kelayotgan MHXS 39 o‘rniga MHXS 9 joriy qilingan. «MHXS 9

boshqaruvning taxminlariga ko‘proq tayanadi»[6]

Tijorat banklarida kredit operatsiyalarni hisobga olishda 2021-yildan to‘liq MHXS (IFRS) 9 «Moliyaviy vositalar»ni qo‘llashni boshlaydi. «Tijorat banklari 2021-yil 1 yanvardan boshlab, MHXS asosida buxgalteriya hisobi yuritilishini tashkil etishi va 2021-yil yakunlaridan boshlab moliyaviy hisobotni MHXS asosida tayyorlashi»[1] mazkur talablarning belgilanishi banklardan xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (MHXS)ni joriy etish jarayonida o‘z operatsiyalari, aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad va xarajatlarni hisobga olish jarayonida Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (MHXS) talablariga moslashish va ular asosida hisobot yuritishga puxta tayyorgarlik ko‘rish zarur bo‘ladi..

9-sonli MHXS 39-sonli MHXSni almashtirgan bo‘lib, yangi standart 2014-yil o‘rtalarida ishlab chiqilgan, ammo faqat 2018-yildan boshlab ko‘pchilik davlatlarda majburiy qo‘llash masalasi qo‘yilgan. Shunday qilib, xalqaro miqyosda banklar yangi buxgalteriya qoidalariga puxta tayyorgarlik ko‘rish va ularning hisob siyosatini optimallashtirish uchun etarli vaqtga ega bo‘lganlar.

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlarining (MHXS) joriy etilishi buxgalterlardan yuqori darajadagi professional mulohaza yuritishni talab qiladi hamda buxgalteriya hisobi ob’yektlarini e’tibordan chetda qoldirmasdan, hisob siyosatini shakllantirish va qo‘llashdagi ahamiyatini yanada oshiradi. Bu esa moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligi va shaffofligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Tijorat banklarida moliyaviy vositalar tarkibiga kiruvchi kreditlarni buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotda to‘g‘ri aks ettirish masalasi o‘z dolzarbligini xech qachon yo‘qotmaydi. Chunki, kreditlar bank aktivlari, ulardan olinadigan daromadlar, bank mahsulotlari tarkibida asosiy o‘rinni egallaydi va mijozlar tomonidan doimiy ravishda so‘raladi.

Avvalambor moliyaviy vositalar MHXSlarida tasniflanishini ko‘rib chiqsak. 4.1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki moliyaviy aktivlar 39-sonli MHXS da to‘rtda guruh bo‘yicha tasniflangan bo‘lsa, 9-sonli MHXSda uchta guruh bo‘yicha tasniflangan. 39-sonli MHXS da asosiy e’tibor aktivning amal qilish muddati va maqsadga qaratilgan bo‘lsa 9-sonli MHXS da esa moliyaviy natijaga ta’sir etishiga e’tibor qaratilgan.

MHXS 9 standartiga o‘tish jarayonida tijorat banklari uchun eng muhim yangiliklardan biri – moliyaviy aktivlarni uchta asosiy toifaga tasniflash majburiyati hisoblanadi. Bu tasniflash kredit muassasalarining hisob siyosati va moliyaviy hisobotlarga muhim ta’sir ko‘rsatadi.

9-sonli MHXS 2008-yilda boshlangan global moliyaviy inqirozga javob sifatida ishlab chiqilgan. 39-sonli MHXS standarti kredit riskini hisob-kitob qilish aniq faktlarga asoslangan bo‘lib, ko‘rilgan zararlarni hisobga olingan. Bu kredit riskini xaqiqiy darajasini baholashda buzilishlarga va foydalanuvchilarning moliyaviy hisobot ma’lumotlarini noto‘g‘ri talqin qilishga olib kelgan.

1-jadval

MHXSlarida moliyaviy vositalarning tasniflanishi[10]

39-sonli MHXS (IAS) [7]	**9-sonli MHXS (IFRS)** [8]
So‘ndirish muddatigacha saqlanadigan (*HTM, «Held to maturity»*)	Amortizatsiyalangan qiymat.
Kreditlar va debitor qarzdorlik (*LAR, «Loans and receivables»*)	Foyda yoki zararlar tarkibida haqqoniy qiymatda baholanuvchi (FVTPL, «Fair value through profit or loss»)
Foyda yoki zararlar tarkibida haqqoniy qiymatda baholanuvchi (FVTPL, «*Fair value through profit or loss*»)	Boshqa yapli daromad tarkibida haqqoniy qiymat bo‘yicha baholanuvchi qarz moliyaviy vositalar (FVTOCI, «*fair value through other comprehensive income*»).
Sotish uchun mavjud (AFS, «*Available For Sale*»)	

Asosiy o‘zgarishlar ikkita ko‘rsatishga ta’sir ko‘rsatadi - aktivlarni tasniflashga va zaxiralarni hisobga olishga.

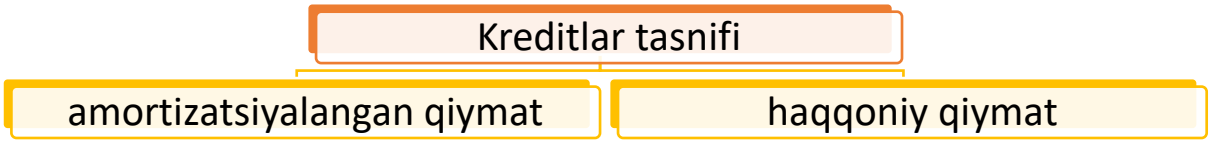
ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

1. Moliyaviy aktivlar ularning xususiyatlari va qo‘llanish maqsadidan kelib chiqib, uch asosiy guruhlardan biriga ajratilishi lozim:

Birinchi guruhga bank uchun asosiy qarz summasi hamda unga hisoblangan foizlarni undirish ko‘zda tutilgan moliyaviy aktivlar kiradi. Bularga kreditlar, debitorlik qarzlari, davlat obligatsiyalariga qilingan investitsiyalar va boshqalar kiradi. Bunday aktivlarni hisobga olish amortizatsiyalangan qiymat bo‘yicha amalga oshiriladi, bu esa samarali foiz stavkasi bo‘yicha foizli daromadni hisoblashni anglatadi.

Ikkinchi toifaga bank keyinchalik qayta sotish uchun sotib oladigan moliyaviy aktivlar, ya’ni kompaniya aktsiyalari va derivativ moliyaviy vositalar kiradi. Ushbu biznes modelining maqsadi - faol ravishda sotib olish va sotish. 9-sonli MHXS bunday aktivlar adolatli qiymat bo‘yicha foyda yoki zarar orqali hisobga olinadi.

Uchinchi guruh esa bankning aralash biznes modeli asosida yuritiladigan aktivlarni qamrab oladi, ya’ni bunday moliyaviy aktivlar orqali nafaqat pul oqimlarini olish, balki ularni qayta sotish imkoniyati ham mavjud bo‘ladi. Ushbu toifadagi aktivlar boshqa umumiy daromadlar orqali adolatli qiymatda hisobga olinadi. Foizli daromadlar, qadrsizlanish bo‘yicha zararlar, kurs o‘rtasidagi farqlar foyda yoki zarar tarkibida tan olinadi.

2-rasm. 9-sonli MHXS ga muvofiq kreditlarni tasniflash[10]

Kreditlar 39-sonli MHXS da alohida tasniflangan bo‘lsa, 9-sonli MHXS da amortizatsiyalangan qiymat yoki foyda yoki zararlar tarkibida haqqoniy qiymatda baholanuvchi moliyaviy aktiv sifatida qaraladi. Bu holatlarni alohida ko‘rib chiqamiz.

Amortizatsiyalangan qiymat – bu moliyaviy aktiv yoki majburiyatdan kelajakda olinishi (yoki to‘lanishi) kutilayotgan pul oqimlari miqdorining dastlab belgilangan samarali foiz stavkasi asosida diskontlangan qiymatini anglatadi. Moliyaviy aktivlar holatida esa bu qiymat, zarur hollarda, ehtimoliy yo‘qotishlar uchun ajratilgan zaxiralar chegirib tashlanganidan keyingi summani ifodalaydi.

Moliyaviy aktiv amortizatsiyalangan qiymatda baholanishi uchun quyidagi ikkala shart ham bir vaqtning o‘zida bajarilishi lozim:

(a) Biznes model talabi shundan iboratki, moliyaviy aktiv shunday model doirasida ushlab turilishi lozimki, uning asosiy vazifasi ushbu aktiv bo‘yicha shartnomada ko‘rsatilgan pul oqimlarini muntazam ravishda olishdan iborat. Bu holatda, bank aktivni sotish yoki boshqa aktivga almashtirish emas, balki undan foiz va asosiy qarz to‘lovlarini olishni maqsad qilgan bo‘ladi.

(b) SPPI test (Solely Payments of Principal and Interest): Moliyaviy aktivning shartnomaviy shartlari shunga qaratilgan bo‘lishi kerakki, u faqatgina asosiy summa va ushbu summaga hisoblangan foiz to‘lovlarini belgilangan sanalarda to‘lashni nazarda tutishi lozim[8].

Boshqacha aytganda, aktiv bo‘yicha kelgusi pul oqimlari asosiy qarz va foizlar bilan chegaralangan bo‘lishi lozim. Agar pul oqimlari dividend, aktsiya bahosi yoki boshqa elementlarga bog‘liq bo‘lsa, bunday aktiv SPPI talabini qondira olmaydi va amortizatsiyalangan qiymatda baholanmaydi.

Haqqoniy qiymat - bu bozor ishtirokchilari o‘rtasida o‘lchov sanasida tartibli bitim tuzishda aktivni sotish uchun olingan yoki majburiyatni o‘tkazish uchun to‘lanadigan narx. Haqqoniy qiymatni faol bozorda ko‘rsatilgan narx tasdiqlaydi.

Moliyaviy aktiv foyda yoki zararlar tarkibida haqqoniy qiymatda (FVTPL) baholanishi shart bo‘ladi, agar quyidagi ikki shart bir vaqtning o‘zida bajarilsa:

(a) Aralash maqsadli biznes model talabi shuni bildiradiki, moliyaviy aktiv shunday boshqaruv doirasida saqlanadi-ki, bunda nafaqat shartnomaviy pul oqimlarini olish, balki aktivni

sotish orqali ham daromad olish ko‘zlangan bo‘ladi. Bunday yondashuv aktivlardan foydalanishda aralash strategiyani qo‘llashni ifodalaydi. Bu holatda bank aktivni faqat foiz daromadi uchun emas, balki bozordagi vaziyatga qarab uni sotishni ham rejalashtirgan bo‘ladi. Shu sababli bu biznes model «aralash» deb ataladi.

(b) SPPI talablariga mos shartnomaviy pul oqimlari: moliyaviy aktiv shartnomaviy jihatdan shunday tashkil etilgan bo‘lishi lozimki, belgilangan muddatlardagi pul oqimlari: asosiy summa to‘lovlari, va ushbu summaga hisoblangan foizlar orqali to‘lanishi kerak.

Boshqacha aytganda, aktiv SPPI testdan muvaffaqiyatli o‘tishi lozim.

Ushbulardan kelib chiqqan holda tijorat banklari kreditlarni amortizatsiyalangan qiymat bo‘yicha hisobga olish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Chunki tijorat bankining kreditlashtirish jarayonida asosiy maqsadi berilgan pul mablag‘larining belgilangan muddatlarda qaytarilishi, kreditdan foydalangan muddatda unga foiz to‘lab turishini nazarda tutadi.

MHXS-9 ga muvofiq moliyaviy aktivning butun xizmat qilish muddati davomida defolt ehtimolini taxmin qilishning chakana bahosi doirasini taqdim etishga qaratilgan. Ushbu struktura istiqbolli makroiqtisodiy dinamikaga bog‘liq holda «defolt ehtimolining muddatli tarkibi»ga asoslanadi. «Defolt bo‘lish ehtimoli makroiqtisodiy holatga bog‘liqlini ko‘rsatadi»[5].

O‘zbekiston Respublikasida ham tijorat banklari 9-sonli MHXS ni qo‘llash bo‘yicha ko‘plab xalqaro tashkilotlar mutaxasislari bilan ishlar olib borib o‘zlarining faoliyatini baholab ko‘rdi.

9-sonli MHXS moliyaviy aktivlarni tan olish va baholashga yangicha yondashuvni ilgari suradi, standart ko‘rilishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar va aktivlar qadrsizlanishini hisobga olish tushunchalarini tubdan qayta ko‘rib chiqilgan, xedjirlashni hisobga olish talablari o‘zgargan va shunga o‘xshash o‘zgarishlar bor. Yuqorida keltirilgan holatlar banklardan biznes jarayonlarini tubdan qayta ko‘rib chiqish va ularni qayta tashkil etishni, bank axborot tizimlarini modernizatsiya qilish, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, xodimlarning kasbiy malakasini oshirish, autsorsing xizmatlaridan foydalanish hamda konsalting xizmatlarini jalb etish orqali keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirishni talab etadi.

2. Ko‘rilgan zararlar modelidan kutilayotgan yo‘qotishlar modeliga o‘tish

Eng muhim o‘zgarishlardan biri aktivlarga zaxira yaratish nuqtai nazaridan sodir bo‘ldi. 9-sonli MHXS joriy qilinsa, bank ko‘rilgan zararni emas, balki ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararni hisobga oladi. Ushbu model aktivlarning amortizatsiyasining uch bosqichini ko‘zda tutadi. Banklar aktivni tan olish paytida (1-bosqich) 12 oy ichida kutilayotgan yo‘qotishlarni, kreditning sifati yomonlashgan taqdirda (2 va 3-bosqichlar), aktivning butun muddati davomida kutilayotgan yo‘qotishlarni hisobga olishadi.

Kredit sifatini baholashda asosiy mezon sifatida qarz oluvchining 12 oy ichida yoki aktivning butun muddati davomida (risk darajasiga qarab) to‘lov qobiliyatsizligi ehtimoli, shuningdek, defolt xolati, kutilganga nisbati asosida har xil reytingdan foydalanish, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar va boshqa mezonlardan foydalanishni qo‘zda tutadi. Ushbu xolatda kredit muddati zaxiralar hajmiga ko‘proq ta’sir qiladi, chunki kredit sifati yomonlashganda uzoq muddatli aktivlar bo‘yicha kutilayotgan kredit yo‘qotishlari yuqori bo‘ladi.

Fikrimizcha, 9-sonli MHXS uzoq muddatli kreditlar bo‘yicha daromadlilikni pasaytiradi, sababi 2-bosqichda zaxiralar miqdori ko‘payadi va bu o‘z navbatida bank kapitalini kamaytiradi. Xususan, kredit reytingi past bo‘lgan mijozlarga ajratilgan kreditlar hamda sifati past bo‘lgan ta’minot (kafolat) bilan ta’minlangan aktivlar bo‘yicha yuzaga keladigan risklar ehtimoliy yo‘qotishlar uchun ajratiladigan zaxiralar miqdorini oshirish zaruratini keltirib chiqaradi. Bunday aktivlarning Xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga muvofiq ravishda 2-bosqichga o‘tkazilishi natijasida bank kapitalining kamayishi ehtimoli kuchayadi.

2021-yildan tijorat banklarining MHXS lari asosida buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil qilishini e’tiborga olsak, xozirgi kunda amalda bo‘lgan ayrim me’yoriy xujjatlarda ham o‘zgartirishlar kiritish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Jumladan, kreditlar sifatini baholashni tartibga soluvchi 2696-sonli nizomni.

Tijorat banklari tomonidan kreditlarni tan olish, baholash va tasniflashni 9-MHXS talablariga muvofiq amalga oshirishi hisobotlar shaffof, ishonchli va xorijiy investorlar uchun tushunarli bo‘lishi ta’minlanadi, hamda bank kreditlariga zaxiralarni yaratish metodologiyasi o‘zgarishi natijasida kutilayotgan yo‘qotishlarni oldindan ko‘ra bilish va zarur choralarni amalga oshirish imkoniyati yaratiladi. Shu bilan birga, kreditlarni doimiy ravishda testdan o‘tkazilishi va tarixiy baho bo‘yicha bank ichki reyting tizimi joriy etilishi oqibatida kredit portfeli sifati oshadi. Bu esa tijorat banklarning moliyaviy barqarorligi, faoliyat samaradorligini oshishi, kredit siyosatini takomillashtirishga olib keladi.

9-sonli MHXS joriy etishda vujudga keladigan muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi chora tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq: kreditlarni tasniflash uchun foydalaniladigan qarz oluvchilarning reyting baholash tizimini joriy etish; zaxiralar kredit riski tavsiflari bir hil bo‘lgan kreditlar sinfi bo‘yicha hisoblashni olib borish; bank doimiy asosda kreditlarni tasniflash muvofiqligini aniqlash maqsadida testdan o‘tkazib borishi zarur.

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, MHXS (IFRS) 9 «Moliyaviy vositalar» standartining tijorat banklari amaliyotiga joriy etilishi kreditlar buxgalteriya hisobi metodologiyasini tubdan takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Mazkur standartning asosiy afzalligi kredit risklarini baholashda ko‘rilgan zararlar (Incurred Loss) modelidan kutilayotgan kredit yo‘qotishlari (Expected Credit Loss – ECL) modeliga o‘tilganligida namoyon bo‘ladi. Bu esa kredit risklarini oldindan baholash, ehtimoliy yo‘qotishlarni o‘z vaqtida e’tirof etish va banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash imkonini beradi.

MHXS 9 ga muvofiq moliyaviy aktivlarni amortizatsiyalangan qiymat, foyda yoki zarar orqali haqqoniy qiymat hamda boshqa yalpi daromad orqali haqqoniy qiymat bo‘yicha tasniflash kreditlar hisobining iqtisodiy mazmunini yanada aniqroq aks ettirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kreditlarning qadrsizlanishini uch bosqichli model asosida baholash kredit portfeli sifati va kredit risklari holatini yanada real aks ettirish imkoniyatini yaratadi.

Biroq, tadqiqot davomida MHXS 9 ni amaliyotga joriy etishda ayrim muammolar ham mavjudligi aniqlandi. Xususan, kutilayotgan kredit yo‘qotishlarini hisoblash uchun zarur bo‘lgan tarixiy ma’lumotlar bazasining yetarli emasligi, makroiqtisodiy prognozlarni shakllantirishdagi murakkabliklar, kredit risklarini modellashtirish bo‘yicha malakali mutaxassislar yetishmasligi hamda axborot tizimlarini modernizatsiya qilish zarurati standartni samarali qo‘llashga ta’sir etuvchi omillar hisoblanadi.

Olib borilgan tadqiqotlar asosida quyidagi ilmiy-amaliy takliflarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: Defolt ehtimoli (PD), yo‘qotish darajasi (LGD) va risk ostidagi ekspozitsiya (EAD) ko‘rsatkichlarini hisoblash metodologiyasini yagona standart asosida shakllantirish zarur; Kreditlar sifatini baholashni tartibga soluvchi amaldagi me’yoriy-huquqiy hujjatlarni MHXS 9 talablari bilan uyg‘unlashtirish, xususan kreditlar klassifikatsiyasi va zaxiralar shakllantirish tartiblarini qayta ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq; Banklarda ECL modelini avtomatlashtirilgan dasturiy platformalar asosida yuritish, makroiqtisodiy indikatorlar va kredit portfeli ma’lumotlarini integratsiyalashgan holda qayta ishlash tizimini joriy etish tavsiya etiladi; Kreditlarni muntazam stress-testdan o‘tkazish va makroiqtisodiy ssenariylar asosida baholash amaliyotini kengaytirish orqali ehtimoliy kredit yo‘qotishlarini yanada aniq prognozlash mumkin.

MHXS (IFRS) 9 «Moliyaviy vositalar» standartining to‘liq va samarali qo‘llanilishi tijorat banklarida kreditlar buxgalteriya hisobi sifatini oshirish, moliyaviy hisobotlarning xalqaro talablarga mosligini ta’minlash, kredit risklarini boshqarish tizimini takomillashtirish hamda banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois mazkur standart talablarini milliy bank amaliyotiga chuqur integratsiya qilish bank sektorining uzoq muddatli rivojlanishida muhim omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga

o‘tishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-4611-son qarori, 2020 yil 24 fevral

2. Ball, R. (2016). IFRS – 10 years later. Accounting and Business Research, 46(5), 545–571. https://doi.org/10.1080/00014788.2016.1182710

3. Barrios, P., & Papp, P. (2017). IFRS 9: A new model for expected loss provisions for credit risk. In SEFO-Spanish Economic and Financial Outlook (Vol. 6, Issue 1)

4. Bischof, J., & Daske, H. (2016). Interpreting the European Union’s IFRS Endorsement Criteria: The Case of IFRS 9. Accounting in Europe, 13(2), 129–168. https://doi.org/10.1080/17449480.2016.1210181

5. Durović, A. (2019). Macroeconomic Approach to Point in Time Probability of Default Modeling - IFRS 9 Challenges. Journal of Central Banking Theory and Practice, 8(1), 209–223. https://doi.org/10.2478/jcbtp-2019-0010

6. Gebhardt, G. (2016). Impairments of Greek Government Bonds under IAS 39 and IFRS 9: A Case Study. Accounting in Europe, 13(2), 169–196. https://doi.org/10.1080/17449480.2016.1208833

7. IAS 39 Financial Instruments: Recognition and Measurement https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-39-financial-instruments-recognition-and-measurement/

8. IFRS 9 Financial Instruments https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ifrs-9-financial-instruments/

9. Monica, M., & Stefan, B. (2019). Ifrs 9 benchmarking test: Too complicated to worth doing it? Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research, 53(1), 217–230. https://doi.org/10.24818/18423264/53.1.19.14

10. Muallif tomonidan tuzildi

11. Novotny-Farkas, Z. (2016). The Interaction of the IFRS 9 Expected Loss Approach with Supervisory Rules and Implications for Financial Stability. Accounting in Europe, 13(2), 197–227. https://doi.org/10.1080/17449480.2016.1210180

12. Onali, E., & Ginesti, G. (2014). Pre-adoption market reaction to IFRS 9: A cross-country event-study. Journal of Accounting and Public Policy, 33(6), 628–637. https://doi.org/10.1016/j.jaccpubpol.2014.08.004

13. Umarov Z.A. Tijorat banklari kreditlashtirish operatsiyalarining buxgalteriya hisobi va ichki auditi metodologiyasini takomillashtirish. DSc avtoreferati 2025-yil, 82-bet

14. Vaněk, T., & Hampel, D. (2017). The probability of default under ifrs 9: Multi-period estimation and macroeconomic forecast. Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis, 65(2), 759–776. https://doi.org/10.11118/actaun201765020759

15. www2.deloitte.com sayti ma’lumotlari asosida tayyorlandi

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

NODAVLAT OLIY TA’LIM MUASSASALARI DIVIDEND SIYOSATI SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Yo‘ldashev Xushnidbek Soyibjon o‘g‘li

Andijon davlat texnika instituti
mustaqil izlanuvchisi
E-mail: hushnidbek1992@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada nodavlat oliy ta’lim muassasalarida dividend siyosatini shakllantirish va uning samaradorligini oshirish yo‘llari tahlil qilinadi. Dividend siyosatining moliyaviy barqarorlik, investitsion jozibadorlik hamda ta’lim xizmatlari sifatiga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, daromadlarni taqsimlash mexanizmlarini takomillashtirish, reinvestitsiya ulushini oshirish va moliyaviy boshqaruv tizimini modernizatsiya qilish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar beriladi.*

Kalit so‘zlar*: nodavlat oliy ta’lim, dividend siyosati, moliyaviy samaradorlik, investitsiya, reinvestitsiya, moliyaviy boshqaruv, ta’lim sifati, daromad taqsimoti.*

СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДИВИДЕНДНОЙ ПОЛИТИКИ В НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Юлдашев Хушнидбек Сойибжон оглы

Независимый соискатель
Андижанского государственного
технического института
Электронная почта: hushnidbek1992@gmail.com

Аннотация: *В данной статье анализируются способы формирования дивидендной политики в негосударственных высших учебных заведениях и повышения ее эффективности. Подчеркивается влияние дивидендной политики на финансовую стабильность, инвестиционную привлекательность и качество образовательных услуг. Также предлагаются научно обоснованные меры по совершенствованию механизмов распределения доходов, увеличению доли реинвестирования и модернизации системы финансового управления.*

Ключевые слова: *негосударственное высшее образование, дивидендная политика, финансовая эффективность, инвестиции, реинвестирование, финансовое управление, качество образования, распределение доходов.*

WAYS TO INCREASE THE EFFICIENCY OF DIVIDEND POLICY IN NON-STATE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Yoldashev Khushnidbek Soyibjon oglu

Independent researcher at the
Andijan State Technical Institute
E-mail: hushnidbek1992@gmail.com

Abstract: *This article analyzes the formation of dividend policy in non-state higher education institutions and ways to improve its efficiency. It highlights the impact of dividend policy on financial stability, investment attractiveness, and the quality of educational services. In addition, scientifically based proposals are developed to improve income distribution mechanisms, increase the share of reinvestment, and modernize the financial management system.*

Keywords: *non-state higher education, dividend policy, financial efficiency, investment,*

reinvestment, financial management, education quality, income distribution.

Kirish.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda nodavlat oliy ta’lim muassasalari soni ortib, ta’lim bozorida raqobat kuchayib bormoqda[1]. Bunday sharoitda ularning moliyaviy barqarorligi va investitsion jozibadorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu omillarni belgilovchi asosiy elementlardan biri dividend siyosatidir.

Dividend siyosati nodavlat OTMlarda olingan foydani ta’sischilar o‘rtasida taqsimlash hamda uning bir qismini qayta investitsiya qilish mexanizmini belgilaydi. Shu sababli, ushbu siyosatning samaradorligini oshirish ta’lim sifatini yaxshilash va muassasaning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Dividend siyosatining mazmuni va ahamiyati shundaki tashkilotning sof foydasini ta’sischilar o‘rtasida taqsimlash va reinvestitsiya qilish bo‘yicha qabul qilinadigan qarorlar tizimidir. Nodavlat OTMlarda dividend siyosati u ta’lim muassasasining sof foydasini ta’sischilar o‘rtasida taqsimlash hamda uning bir qismini qayta investitsiya qilish tartibini belgilovchi moliyaviy boshqaruv tizimidir. Ushbu siyosat nafaqat daromadni bo‘lish, balki muassasaning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlashga ham xizmat qilish kabi vazifalarni bajaradi[2]. Moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash - bu mavjud pul mablag‘larini tashkilotning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha eng optimal tarzda yo‘naltirish jarayonidir[3]. Bunda asosiy maqsad - kamroq xarajat bilan ko‘proq natijaga erishish va resurslardan to‘liq foydalanishni ta’minlash hisoblanadi. Nodavlat oliy ta’lim muassasalarida bu jarayon juda muhim, chunki ularning moliyaviy faoliyati asosan kontrakt to‘lovlari va boshqa qo‘shimcha daromadlarga bog‘liq bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili.

Dividend siyosati va uning moliyaviy boshqaruvdagi o‘rni iqtisodiyot fanida keng tadqiq etilgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, korporativ moliya nazariyasida dividend siyosatining mazmuni, uni shakllantirish omillari hamda korxona qiymatiga ta’siri bo‘yicha ko‘plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Mazkur tadqiqotlar natijalari nodavlat oliy ta’lim muassasalarida dividend siyosatini takomillashtirish masalalarini o‘rganishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Dividend siyosati nazariyasining shakllanishida amerikalik iqtisodchilar Merton Miller va Franco Modigliani tomonidan ilgari surilgan dividendlarning neytralligi nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Ularning fikriga ko‘ra, mukammal bozor sharoitida dividend siyosati korxona qiymatiga bevosita ta’sir ko‘rsatmaydi, asosiy omil investitsion qarorlar hisoblanadi[4]. Biroq keyingi tadqiqotlar real iqtisodiy sharoitlarda dividend siyosati investorlar xatti-harakatlari va moliyaviy barqarorlikka sezilarli ta’sir ko‘rsatishini isbotladi.

Korporativ moliya sohasidagi zamonaviy yondashuvlar Richard A. Brealey, Stewart C. Myers va Franklin Allen tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, ularda dividend siyosati korxonaning investitsion strategiyasi, kapital tuzilmasi va aksiyadorlar manfaatlari bilan uzviy bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Mualliflar dividend to‘lovlari va reinvestitsiya o‘rtasidagi muvozanatni saqlash korxonaning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlashda muhim omil ekanligini ta’kidlaydilar[5].

Shuningdek, Stephen A. Ross, Randolph W. Westerfield hamda Jeffrey Jaffe o‘z ilmiy ishlarida dividend siyosatining korxona moliyaviy natijalari, investitsion jozibadorligi va bozor qiymatiga ta’sirini chuqur tahlil qilganlar[6]. Ularning tadqiqotlarida barqaror dividend siyosati investorlar ishonchini oshirishi, qoldiq dividend siyosati esa investitsion imkoniyatlardan samarali foydalanishga xizmat qilishi qayd etilgan.

O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarda ham nodavlat oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligini ta’minlash, investitsiyalarni jalb qilish va ta’lim xizmatlari sifatini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun hamda oliy ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha qabul qilingan farmon va qarorlarda ta’lim muassasalarining moliyaviy barqarorligini

mustahkamlash va resurslardan samarali foydalanish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, dividend siyosatining korporativ sektordagi nazariy va amaliy jihatlari yetarli darajada o‘rganilgan bo‘lsa-da, nodavlat oliy ta’lim muassasalari faoliyatida dividend siyosatini shakllantirish va uning samaradorligini baholash masalalari hali ham yetarlicha tadqiq etilmagan. Shu sababli nodavlat oliy ta’lim muassasalarida dividend siyosatini takomillashtirish, reinvestitsiya va dividend to‘lovlari o‘rtasidagi optimal nisbatni aniqlash hamda moliyaviy barqarorlikka ta’sirini baholash mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida iqtisodiy-statistik tahlil, dinamik qatorlar tahlili hamda tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Tadqiqot davomida nodavlat OTM larida dvident siyosatini samaradorligini oshirish usullari va modullari, doimiy modernizatsiyalash, uning iqtisodiy o‘sish suratiga ta’siri va iqtisodiy barqarorligiga ta’sir etuvchi risk omillari tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Investitsiya jozibadorligini oshirish - bu tashkilot yoki muassasaning xorijiy va mahalliy investorlar uchun ishonchli, foydali va barqaror hamkor sifatida ko‘rinishini kuchaytirish jarayonidir. Nodavlat oliy ta’lim muassasalarida bu tushuncha universitetga ko‘proq sarmoya jalb qilish va moliyaviy imkoniyatlarni kengaytirishga qaratilgan. Barqaror rivojlanishni ta’minlash tashkilot yoki muassasaning iqtisodiy, ijtimoiy va tashkiliy faoliyatini uzoq muddat davomida uzluksiz va muvozanatli rivojlantirishga qaratilgan boshqaruv jarayonidir. Nodavlat oliy ta’lim muassasalarida bu tushuncha moliyaviy barqarorlik, ta’lim sifati va infratuzilmaning izchil rivojlanishini anglatadi.

Ta’lim infratuzilmasini rivojlantirish - bu oliy ta’lim muassasasining o‘quv jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur bo‘lgan moddiy-texnik baza, bino-inshootlar, axborot texnologiyalari va boshqa resurslarni modernizatsiya qilish va kengaytirish jarayonidir.

Nodavlat oliy ta’lim muassasalarida infratuzilma rivoji ta’lim sifati, moliyaviy samaradorlik va raqobatbardoshlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Nodavlat oliy ta’lim muassasalari dividend siyosati samaradorligini oshirishda Dividend muhim rol o’ynaydi va uning siyosatining asosiy turlari:

- Barqaror dividend siyosati – bu foyda doimiy va oldindan belgilangan ulushlarda taqsimlanadi;

- Qoldiq dividend siyosati - bu avvalo investitsiya ehtiyojlari qoplanadi, qolgan foyda dividend sifatida taqsimlanadi; Aralash dividend siyosati – bu investitsiya va dividend o‘rtasida muvozanat saqlanadi;

- Dividend siyosatiga ta’sir etuvchi omillar – bu moliyaviy barqarorlik darajasi, talabalar soni va kontrakt tushumlari, investitsion ehtiyojlar, raqobat muhiti, infratuzilma holati, davlat siyosati va soliq tizimi.

Dividend siyosati samaradorligini oshirish yo‘llari quyidagilardan iborat bo’lib, ular - reinvestitsiya ulushini oshirish va bu foydaning katta qismini qayta investitsiyaga yo‘naltirish orqali uzoq muddatli rivojlanishni ta’minlanadi[7]. Moliyaviy rejalashtirishni takomillashtirish – bu daromad va xarajatlarni aniq prognoz qilish dividend siyosatini barqarorlashtiradi. Raqamlashtirishni joriy etish elektron moliyaviy tizimlar dividend qarorlarini shaffof va tezkor qiladi. Investitsion strategiyani kuchaytirish – bu yangi laboratoriyalar, kampuslar va raqamli platformalarga sarmoya kiritish foyda yaratadi. Moliyaviy shaffoflikni ta’minlash – bu ichki audit va ochiq moliyaviy hisobotlar investorlar ishonchini oshiradi. Dividend siyosatining moliyaviy samaradorlikka ta’siri – bu to‘g‘ri shakllantirilgan dividend siyosati, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlaydi, investitsiya oqimini oshiradi, ta’lim sifatini yaxshilaydi, raqobatbardoshlikni kuchaytiradi.

Hozirgi kunda nodavlat oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy boshqaruvida dividend siyosatini shakllantirishda nafaqat joriy moliyaviy natijalar, balki strategik rivojlanish maqsadlari ham hisobga olinishi zarur. Xususan, ta’lim xizmatlari bozorida raqobatning kuchayishi oliy ta’lim muassasalaridan innovatsion rivojlanish, ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirishni talab qilmoqda. Shu sababli sof foydaning ma’lum qismini dividend sifatida taqsimlash bilan bir qatorda, uning salmoqli qismini strategik loyihalarga yo‘naltirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1-jadval

Nodavlat oliy ta’lim muassasalarida dividend siyosatini takomillashtirish yo‘nalishlari*

№	Dividend siyosati muammolari	Mavjud holat	Samaradorlikka ta’siri	Takomillashtirish yo‘llari
1	Foyda taqsimotining aniq strategiyasi yo‘qligi	Qarorlar aksariyat hollarda qisqa muddatli asosda qabul qilinadi	Investitsion barqarorlik pasayadi	Uzoq muddatli dividend siyosati strategiyasini ishlab chiqish
2	Reinvestitsiya ulushining pastligi	Foydaning katta qismi dividend sifatida taqsimlanadi	Rivojlanish sur’ati sekinlashadi	Foydaning ma’lum qismini majburiy reinvestitsiya qilish
3	Moliyaviy shaffoflik yetarli emas	Hisobotlarda ochiqlik darajasi past	Investor ishonchi kamayadi	Xalqaro moliyaviy standartlarni joriy etish
4	Dividend siyosatining tartibga solinmaganligi	Ichki nizomlar to‘liq ishlab chiqilmagan	Qarorlar subyektiv bo‘lishi mumkin	Korporativ boshqaruv standartlarini joriy etish
5	Investitsion jozibadorlik pastligi	Dividend barqarorligi kafolatlanmagan	Kapital jalb qilish qiyinlashadi	Barqaror dividend siyosatini shakllantirish
6	Risklarni boshqarish mexanizmlarining sustligi	Moliyaviy risklar yetarlicha baholanmaydi	Moliyaviy yo‘qotishlar xavfi yuqori	Risklarni baholash tizimini joriy etish

**Muallif tomonidan tayyorlangan.*

Jadvalda nodavlat oliy ta’lim muassasalarida dividend siyosati samaradorligiga ta’sir etuvchi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari tahlil qilingan bo‘lib, ularning har biri moliyaviy boshqaruv tizimini takomillashtirish zaruratini ko‘rsatadi. Xususan, foyda taqsimotida aniq strategiyaning yo‘qligi, reinvestitsiya ulushining pastligi hamda moliyaviy shaffoflik darajasining yetarli emasligi dividend siyosatining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan asosiy omillar sifatida ajralib turadi. Ushbu holatlar ta’lim muassasalarining uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta’minlashda muayyan cheklovlarni yuzaga keltirmoqda.

Shu bilan birga, jadvalda taklif etilgan yechimlar — ya’ni korporativ boshqaruv standartlarini joriy etish, foydaning ma’lum qismini majburiy reinvestitsiya qilish, risklarni baholash tizimini rivojlantirish hamda moliyaviy shaffoflikni oshirish — dividend siyosatini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Bu chora-tadbirlar ta’lim muassasalarining investitsion jozibadorligini oshirish, moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish va barqaror rivojlanish strategiyasini shakllantirish imkonini beradi. Tahlil natijalari nodavlat oliy ta’lim muassasalarida dividend siyosatini takomillashtirish orqali ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish mumkinligini ko‘rsatadi. Mazkur yo‘nalishda amalga oshiriladigan islohotlar nafaqat moliyaviy barqarorlikni mustahkamlaydi, balki ta’lim sifati va infratuzilmani rivojlantirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Dividend siyosatining samaradorligini oshirishda korporativ boshqaruv tamoyillarini joriy etish muhim ahamiyatga ega. Bunda ta’sischilar, investorlar va ta’lim muassasasi rahbariyati o‘rtasida manfaatlar muvozanatini ta’minlash dividend qarorlarining asoslanganligini oshiradi. Mustaqil kuzatuv kengashlari faoliyatini rivojlantirish, dividend siyosatini tasdiqlashda ekspert xulosalaridan foydalanish hamda moliyaviy risklarni baholash tizimini joriy etish dividend siyosatining barqarorligini ta’minlaydi[8]. Shuningdek, nodavlat oliy ta’lim muassasalarida dividend siyosatini baholash uchun maxsus ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Bunday ko‘rsatkichlarga dividend to‘lovlari ulushi, reinvestitsiya koeffitsienti, aktivlar rentabelligi, investitsiyalar qaytimi va moliyaviy barqarorlik indeksi kiritilishi mumkin. Ushbu ko‘rsatkichlarning muntazam monitoringi dividend siyosatining samaradorligini aniqlash va uni takomillashtirish imkonini beradi. Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan ta’lim tizimiga ega mamlakatlarda xususiy universitetlar sof foydaning katta qismini ilmiy tadqiqotlar, raqamli texnologiyalar va xalqaro ta’lim dasturlarini rivojlantirishga yo‘naltiradi[9]. Natijada uzoq muddatda muassasaning brend qiymati, ta’lim sifati va investitsion jozibadorligi ortadi. Mazkur tajribani O‘zbekiston sharoitida qo‘llash nodavlat oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, dividend siyosatini ESG (Environmental, Social, Governance) tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ta’lim sifati, ijtimoiy mas’uliyat va samarali boshqaruv ko‘rsatkichlariga erishgan oliy ta’lim muassasalari investorlar uchun yanada jozibador bo‘lib, uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikka erishadi. Shu bois dividend siyosati nafaqat foydani taqsimlash vositasi, balki muassasaning strategik rivojlanishini boshqarish instrumenti sifatida ham qaralishi lozim.

Noto‘g‘ri dividend siyosati esa – bu investitsiya yetishmasligiga, infratuzilma eskirishiga, ta’lim sifatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Xulosa va takliflar.

Yuqoridagilardan ko’rinadiki nodavlat oliy ta’lim muassasalarida dividend siyosati samaradorligini oshirish ularning uzoq muddatli barqaror rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Reinvestitsiya ulushini oshirish, moliyaviy rejalashtirishni takomillashtirish, raqamlashtirish va daromad manbalarini diversifikatsiya qilish orqali dividend siyosatining samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Bu esa nafaqat moliyaviy barqarorlikni, balki ta’lim sifatini ham yaxshilashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda ushbu maqola orqali tadqiqot natijasida nodavlat oliy ta’lim muassasalarida dividend siyosati samaradorligini oshirishning integrallashgan modeli taklif etildi. Ushbu model dividend to‘lovlari, reinvestitsiya ulushi, moliyaviy barqarorlik va ta’lim sifati ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni hisobga olgan holda optimal dividend siyosatini shakllantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2020-yil 23-sentyabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining oliy ta’lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent, 2019–2025.
3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Oliy ta’lim tizimi bo‘yicha statistik ma’lumotlar to‘plami. – Toshkent, 2024.
4. Richard A. Brealey, Stewart C. Myers, Franklin Allen. Principles of Corporate Finance. – New York: McGraw-Hill, 2020.
5. Stephen A. Ross, Randolph W. Westerfield, Jeffrey Jaffe. Corporate Finance. – New York: McGraw-Hill Education, 2022.
6. Merton H. Miller, Franco Modigliani. Dividend Policy, Growth and the Valuation of Shares. – Journal of Business, Vol. 34, No. 4, 1961. – pp. 411–433.
7. Myron J. Gordon. The Investment, Financing and Valuation of the Corporation. –

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Homewood, Illinois: Richard D. Irwin, 1962.

8. John Lintner. Distribution of Incomes of Corporations Among Dividends, Retained Earnings and Taxes. – American Economic Review, Vol. 46, No. 2, 1956. – pp. 97–113.

9. Organisation for Economic Co-operation and Development. Education at a Glance 2024: OECD Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВЛАРИ ЖАРАЁНИДА СУҒУРТА ТАШКИЛОТЛАРИДА СУҒУРТА ФИРИБГАРЛИГИГА МОЙИЛЛИК БОРЛИГИНИ АНИҚЛАШ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Абдураимова Мафтунахон Ахматовна
Тошкент давлат иқтисодиёт университети,
“Аудит” кафедраси доценти, PhD
E-mail: maftunakhon.abduraimova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6325-1400

Аннотация: *Мақолада аудиторлик текширувлари жараёнида суғурта ташкилотларида учраши мумкин бўлган суғурта фирибгарлигига мойиллик борлигини аниқлаш юзасидан фикрлар келтирилган бўлиб, фирибгарлик турлари, улардан юзага келиши мумкин бўлган иқтисодий зарар миқдори статистикаси келтириб ўтилган. Фирибгарлик молиявий ҳисоботнинг нотўғри тузилишига асос бўлиши, юзага келишига кўра мижоз ва суғурта ташкилотларида мавжуд бўлиб, унинг салбий оқибатлари келтирилган, мазкур ҳолатлар юзасидан амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.*

Калит сўзлар: *суғурта фирибгарлиги, молиявий барқарорлик, Medicaid, Medicare, компенсация, суғурта мукофоти, суғурта тўловлари, ҳаёт суғуртаси, мулк ва бахтсиз ҳодисалар фирибгарликлари, ички назорат тизими.*

METHODOLOGY FOR DETERMINING THE PRESENCE OF INSURANCE FRAUD IN INSURANCE ORGANIZATIONS DURING AUDIT INSPECTIONS

Abduraimova Maftunakhon Akhmatovna
Tashkent State University of Economics,
Associate Professor of the Department of “Audit”, PhD
E-mail: maftunakhon.abduraimova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6325-1400

Abstract: *The article presents ideas on determining the risk of insurance fraud that may occur in insurance organizations during audit audits, types of fraud, statistics on the amount of economic damage that may arise from them. Fraud can be the basis for incorrect financial reporting, and depending on its occurrence, it is present in clients and insurance organizations, and its negative consequences are presented, practical proposals and recommendations are developed for these situations.*

Keywords: *insurance fraud, financial stability, Medicaid, Medicare, compensation, insurance premium, insurance payments, life insurance, property and casualty fraud, internal control system.*

МЕТОДОЛОГИЯ ВЫЯВЛЕНИЯ НАЛИЧИЯ СТРАХОВОГО МОШЕННИЧЕСТВА В СТРАХОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ В ХОДЕ АУДИТНЫХ ПРОВЕРОК

Абдураимова Мафтунахон Ахматовна
ТГЭУ,
доцент кафедры «Аудит»,
E-mail: maftunakhon.abduraimova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6325-1400

Аннотация: *В статье представлены идеи по определению риска страхового мошенничества, которое может возникнуть в страховых организациях в ходе аудиторских проверок, виды мошенничества, статистика по размеру экономического ущерба, который может возникнуть в результате них. Мошенничество может стать*

основанием для некорректной финансовой отчетности, и в зависимости от его проявления оно присутствует у клиентов и страховых организаций, представлены его негативные последствия, разработаны практические предложения и рекомендации для таких ситуаций.

Ключевые слова: *страховое мошенничество, финансовая стабильность, Medicaid, Medicare, компенсация, страховая премия, страховые выплаты, страхование жизни, мошенничество в сфере имущества и ответственности, система внутреннего контроля.*

Кириш

Иқтисодиётни инновацион технологиялар асосида рақамлаштириш жараёнлари кескин ривожланаётган бир пайтда, фирибгарлик ҳолатларининг ҳам ошиб бориши кузатилмоқда. Маълумки, фирибгарлик содир бўлган корхона ва ташкилотларда, аввало уларнинг молиявий ҳисоботининг хато тузилиши ва натижада молиявий барқарорлигини ёмонлашувига ҳам сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги кунда суғурта ташкилотларида ҳам фирибгарликнинг бир қанча турлари амалга оширилган бўлиб, кўп ҳолатларда хато қилиш асносида ўзини оқлаш масалалари пайдо бўлмоқда, натижада эса, айбдорда ўзини оқлаш имконияти пайдо бўлади.

Суғурта фирибгарлиги ва шунга ўхшаш ҳар хил турдаги фирибгарлик ҳолатлари АҚШда кенг тарқалган ва ҳозирги куннинг энг муаммоли масалаларидан бўлиб қолмоқда. Натижада эса, ҳар йили корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, суғурталовчилар ва суғурталанувчиларга миллиардлаб зарар келтирмоқда. Суғурта фирибгарлиги асосан, суғурта жараёни давомида, полис сотиш ва сотиб олишдан тортиб даъволарни кўриб чиқишгача бўлган даврда қасддан амалга оширилиши мумкин. АҚШда соғлиқни сақлаш суғуртаси, хусусан, Medicare ва Medicaid фирибгарликлари етакчи ўринни эгалласа, ундан кейин ҳаёт суғуртаси, мулк ва бахтсиз ҳодисалар фирибгарликлари ҳам юқори поғоналарни эгаллайди.

Суғурта фирибгарлигининг ножўя таъсири нафақат бизнес ва суғурталовчиларга, шу билан бир қаторда, суғурталанувчиларга ҳам юқори мукофот тўлашларига сабаб бўлиши мумкин.

Ҳозирги кунда барча мамлакатларда фирибгарликка қарши курашиш учун анча самарали ишлар амалга оширилмоқда. Рақамлаштириш шароити кетаётган бу даврда кўпгина бизнес вакиллари автоматик тарзда фирибгарлик ҳолатини эрта аниқлаб, огоҳлантирадиган тизимга сармоя киритадилар ва бу орқали чиқиб кетаётган пулларни бошқариш тузилмасига эга бўладилар.

Адабиётлар таҳлили

“Kotak Life” компания директори Muralikrishna Cheruvuнинг таъкидлашича, “Суғурта фирибгарлиги суғурта ташкилотлари ичида ёки ташқи ҳолатда содир этилган фаолият бўлиб, ташкилотнинг молиявий барқарорлиги ва обрўсига салбий таъсир кўрсатиши мумкин, бундан ташқари, юқори даъво харажатлари сабаб суғурталовчиларга таъсир қилади. Фирибгарлик нима учун содир бўлишининг муҳим жиҳатларидан бири бу ташкилий тизим, ички назорат ичидаги бўшлиқ фирибгарлик қилиш имкониятини яратиб беради”[1].

India First Life суғурта компанияси рисклар бўйича бош директори Sunder Natarajan суғурта фирибгарлигини “Дастурий таъминот + инсоннинг дастурий таъминот орқали тегишли маълумотларга кириш бўйича кўникмалари + гипер даражадаги боғланган муҳит = Фирибгарлик” [2].

Stijn Viaene and Guido Dedeneнинг фикрича, “фирибгарлик – бу суғуртани ўз мақсади йўлида ёки қонунга зид равишда ишлатиш ҳамда, фирибгарликнинг мавжудлиги асосида ахборот носимметриклик асосида шаклланишини таъкидлаган. Шунингдек, суғурта ташкилотларида қуйидаги элементларнинг мавжудлиги фирибгарликка йўл очишини айтиб

ўтган: 1) маълумотларни яшириш, сохталаштириш; 2) алдаш ниятининг борлиги; 3) таъқиқлаган ҳолда фойдани кўп олиш”[3].

Австралия криминология институти директори Adam Graycarнинг келтиришича, “Суғурта фирибгарлиги, аксарият фирибгарлик каби, “яширин жиноят”дир. Уларнинг катта қисми тан олинмаган, аниқланмаган ёки исботланмаганлиги сабабли, аниқ рақамларни аниқлаш қийин” [4].

Firas Al-Rawashdeh ва Omar Al Singlawiнинг келтиришича, “Суғурта фирибгарлиги - бу суғурта жараёнида ноқонуний ҳатти-ҳаракатлар натижасида олинган ҳар қандай улуш. Бунда шахслар, ўзларига тегишли бўлмаган баъзи имтиёзлар ёки афзалликларни олишга ҳаракат қилганда ёки суғурталовчи баъзи имтиёзларни била туриб рад қилганда содир бўлиши мумкин деб қуйидаги гипотезани беради:

H1 - суғурта ташкилотларида фирибгарлик амалиётларини аниқлаш ва олдини олишга доир самарали ички назорат тизимига эга эмаслиги;

H2 - суғурта ташкилотларида суғурталанган шахслар томонидан содир этилган фирибгарлик амалиётининг мавжудлиги;

H3 - суғурта ташкилотларида суғурта воситачилари ёки брокерлари томонидан содир этилган фирибгарлик амалиётларига дуч келишлари;

H4 - суғурта ташкилотларида қўшимча хизмат кўрсатувчи провайдерлар томонидан содир этилган фирибгарлик амалиётига дуч келишлари”[5].

Сингапур пул-кредит ташкилотининг келтиришича, “Фирибгарлик барча суғурталовчилар ва суғурталанувчилар учун жиддий хавф туғдиради. Фирибгарлик суғурта ташкилотининг ичида ёки ташқи ҳолатда содир бўлиб, суғурталовчининг молиявий мустаҳкамлиги ва обрўсига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бундан ташқари, суғурталовчи томонидан суғурта даъволарининг ошиши натижасида суғурта мукофотларини ошириш орқали суғурталанувчиларга билвосита таъсир кўрсатиши мумкин” [6].

NAIC халқаро муносабатлар бўйича катта маслаҳатчи, ижро қўмитаси IAIS(International Association of insurance supervisors) раиси, икки томонлама алоқалар бўйича бош мутахассис Ekrem Sarperнинг таъкидлашича, “фирибгарлик фойда олишга қаратилган алдамчи ҳаракат ёки ҳаракатсизлик бўлиб, фирибгарлик қилган томон ҳужжатлар ва маъумотларни ўзгартириш, активларни ўзлаштириш имкониятига эга бўлади”[7].

Sita Ratnam ва Meti Pradeepнинг фикрича, “суғурта фирибгарлиги - жисмоний шахслар ёки суғурта мутахассислари томонидан суғурта компаниясини алдаш ёки унинг номидан ҳаракат қилиш орқали фойда олиш учун инсофсиз ҳаракатларни амалга оширадиган, қасддан қилинган жиноятдир. Фирибгарликни турли томонлар амалга ошириши мумкин: Суғурталовчилар, учинчи томон даъвогарларини, ҳаттоки, даъвогарларга ёрдам берадиган мутахассисларни жалб қилиши мумкин. Суғурта агентлари ва компания ходимлари ҳам фирибгарлик фаолиятини амалга оширишлари мумкин” [8].

M.Button Буюк Британияда олиб борган изланишлари натижасида “компанияларда фирибгарлик натижасида кўрилган зарар фирибгарликни аниқлаш учун сарф қилинган харжатлардан кам бўлганини аниқлаган. Яъни компанияга келтирилган зарарни бартараф этиш харажатлари ўзлаштирилган миқдордан ошганлигини, бу эса компанияга катта зарар келтирганлигини таъкидлайди” [9].

Тадқиқот методологияси

Аудиторлик текширувлари жараёнида суғурта ташкилотларида суғурта фирибгарлигига мойиллик борлигини аниқлаш аудиторлар томонидан қўлланилган текширув усуллари, сўровномалар ўтказиш, таҳлилий амалларни қўллаш ва танлаб текшириш, шунингдек, бошқа қўлланиладиган усуллар асосида йиғилган далиллар ҳисобига аниқланиши мумкин.

Муҳокама ва натижа

АҚШда ҳар йили суғурта фирибгарлиги ҳолати бўйича $308,6 млрд йўқотиладиган бўлса, шундан $900 млрд айнан суғурта мукофотларини йиғиш бўйича юзага келади [10]. Бундай таъкидлаш мумкинки, суғурта даъволарининг тахминан 20 %и фирибгарлик билан боғлиқдир. Бу эса, нафақат суғурталовчиларни балки, мижозларни ҳам хавотирга солади. Чунки, мижозлар фирибгарлик кетидан кўпроқ тўлов тўлашга ва инфляциянинг ошишига сабаб бўлиши мумкин.

1-жадвал

АҚШда суғурта фирибгарлигининг суғурта тармоқлари ўртасида тақсимланиши[196]

№	Фирибгарлик тармоғи	Улуши (2024 йилда)
1.	Соғлиқни сақлаш (Medicaid va Medicare) суғурта фирибгарлиги	$105 млрд
2.	Ҳаёт суғуртаси	$74,7 млрд
3.	Мол- мулк ва зарар суғуртаси фирибгарлиги	$45 млрд
4.	Автомашина ўғирлиги	$7,4 млрд
5.	Ишчиларга компенсация тўлаш бўйича	$34 млрд
6.	Автомобил суғурта мукофоти бўйича	$35,1 млрд
7.	Ногиронлик учун фирибгарлик	$7,4 млрд

Инсонлар турли сабабларга кўра фирибгарликни содир қилишади. масалан, молиявий муаммоларга дуч келишлари ёки бизнес мақсадларига эришиш учун турли кўринишдаги босим остида бўлишлари мумкин. Фирибгарлик ҳолатини амалга ошириш ва муаяйн муддат уни яшириш имконияти мавжудлиги. Фирибгарлар фирибгарлик қилиш имкониятига эга бўлишганида, уни аниқлаш эҳтимоли кичик деб ўйлашади ва кўпроқ фирибгарликни амалга оширишга ҳаракат қилишади, шунингдек, фирибгарликни содир этишга бўлган зарурият турли омиллар таъсири остида мотивацияни юзага келтиради. Умуман олганда, фирибгарликни содир этмоқчи бўлган шахс ҳар қандай вазиятни ўз фойдасига тўғрилаб, мазкур учбурчакдан фойдаланиб, фирибгарликни содир этиши мумкин.

Фирибгарлик ҳолатларини содир бўлишнинг оғир ёки енгиллигига қараб 2 та турга ажратамиз:

1-расм. Суғурта фирибгарлигининг таснифланиши[197]

[196] Coalition Against Insurance Fraud via Forbes Advisor маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

[197] Тадқиқотлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Хориж амалиётида автомашиналар ўғирлаш ҳолатлари ҳам жуда кўп учрайди ва бу фирибгарлик, тергов идоралари учун ҳам жиддий муаммоларни келтириб чиқаради. Чунки, фирибгарлик соҳасидаги баъзи бир инсонлар автомашинани тополмасликлари учун клонлаштиришни ва ақлли калитлардан фойдаланадилар. Бундан ташқари, баъзида суғурталанган шахс ҳам фирибгарликни амалга ошириши мумкин. Бунинг учун, машинасини ўғирланган деб суғурта ташкилотига нотўғри маълумот тақдим этади ёки автоҳалокат юз берганида машинада бўлмаган шахс ҳам суғурта қопламасини тўлаб беришни даъво қилишлари мумкин. натижада, суғурта ташкилотига катта миқдордаги харажатларни юзага келтириши мумкин.

Қуйида биз томонимиздан хориж тажрибаси асосида энг кўп автомобил ўғирланган ТОП-10 талик мамлакатлар статистикасини келтириб ўтамиз:

2-жадвал

Автомашина фирибгарлиги бўйича ТОП-10 талик мамлакатлар статистикаси[198]

Даражаси	Давлатлар	2023 (минг)	2024 (минг)	Ўзгариши %да
1.	Калифорния	201,03	202,69	1%
2.	Техас	95,08	105,02	10%
3.	Вашингтон	35,92	46,94	31%
4.	Флорида	43,25	45,97	6%
5.	Колорадо	38,57	42,24	10%
6.	Иллинойс	28,68	38,65	35%
7.	Огаё	28,11	29,91	6%
8.	Миссури	26,63	29,35	10%
9.	Нюёрк	23,09	28,29	23%
10.	Гуам	26,24	26,53	1%

Юқоридаги жадвал маълумотларига эътибор берадиган бўлсак, давлатлар кесимида автомашина фирибгарлигининг содир бўлиши юқори ташкилотлар томонидан кучайтирилган тизим йўлга қўйилган бўлса ҳам йилма-йил ошиб борган. Бунга сабаб қилиб аввало, суғурта ташкилотларида суғурта мукофотларининг ҳам энг кўп қисми айнан автотранспорт воситалари билан боғлиқлиги, шунингдек, фирибгарликнинг асосий содир этилиши ҳам айнан асосий воситаларга бориб тақалиши амалий мисолларда ўз аксини топган.

Маълумки, ҳозирги кунда онлайн тарздаги бизнес жараёнлари амалга оширилмоқда, албатта бу жуда қулай ва кам харажат бўлиб хизмат қилади, лекин бутун дунёда мана шундай рақалаштириш ишлари амалга оширилаётган бир пайтда фирибгарларнинг ҳам бозори анча ўсмоқда. Бу асосан, айтиб ўтганимиздек, онлайн амалга оширилган суғурта шартномасида учрайди. Бунда мижоз суғурта мукофотини кам миқдорда тўлаш учун суғуртага олинаётган обеъкт ҳақида нотўғри маълумот беради, бу фирибгарлик натижасида, узоқ муддатли ва юқори қийматли молиявий йўқотишлар туфайли суғурта ташкилоти анча муаммоларга дуч келиши мумкин. шунингдек, суғурта агентлари ва суғурта ташкилоти вакиллари билан юзага келиши мумкин. ҳар йили АҚШда айнан манашу фирибгарлик юзасидан йилига $35,1 миллиард суғурта қопламалари тўлаб берилади.

Хулоса ва таклифлар

Юқорида келтирилган маълумотлардан айтишимиз мумкинки, давлатнинг жуда катта миқдордаги пуллари айнан фирибгарлар томонидан ўзлаштирилиб келинмоқда. Таҳлил маълумотлари ҳам шуни кўрсатмоқдаки, суғурта фирибгарлигини юз фоизда йўқ қилишнинг ҳечам иложи йуқ, фақатгина, уни олдини олиш учун баъзи ишларни амалга

[198] Тадқиқотлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

оширишимиз мумкин бўлади:

1. Аввало, аудитор суғурта ташкилотини текшириш жараёнида суғурта фирибгарлигини қандай аниқлаши, қандай содир бўлиши, қачон содир бўлиши мумкинлигига эътибор қаратиши лозим. Бунинг учун эса, суғурта ташкилотида 2 карра ички назорат тузилмасини йўлга қўйиш лозим. Бунда ходимлар ўзаро бир-бирларини назорат қилишади. Бир-бирларидан хабарлари бўлмасдан, ўзаро кузатишади. Бу жараён албатта, раҳбарнинг бошчилигида амалга оширилади.

2. Суғурта ташкилотида фирибгарликка қарши курашиш бўлимларини ташкил қилиш ва бу орқали суғурта фаолиятининг кунлик, ҳафталик, ойлик, ярим йиллик ва йиллик мониторинггини амалга ошириб бориш лозим.

3. Баъзи суғурта ташкилотларининг фаолият йўналишлари кам сонли бўлиб, ташкилотда фирибгарликка қарши курашиш бўлимларини ташкил қилиш қобилиятига эга бўлишмайди, сабаби эса, молиявий қобилаятлари етмаслиги мумкин. Манашу пайтда фирибгарликни кузатиш учун маълум вақтда, махсус тергов бўлинмаларини ёллаш мақсадга мувофиқ бўлади.

4. Суғурта фирибгарлиги соҳаси бўйича кадрларни ўқитиш ва малака оширишларини ташкил қилиш ҳам бу соҳани камайтиришга хизмат қилади.

5. Суғурта фирибгарлигини аниқлаш мақсадида, маълумотлар базасидан фойдаланиш, технологиялардан фойдаланганда кодлаштириш ёки FACEлардан фойдаланиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади.

6. Суғурта ташкилотларида фирибгарликни аниқлаш учун турли дастурлардан фойдаланиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади. Бунга ўз навбатида, суғурта ташкилоти маълумотлари асосида моделлаштириш, менежментни тўғри йўлга қўйиш, ҳисоботларни кўздан кечириш, таҳлил қилиш каби дастурларни киритиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати.

1. Muralikrishna Cheruvu. Navigating the insurance sector through a fraud risk lens. 2023 Deloitte Touche Tohmatsu India LLP. Member of Deloitte Touche Tohmatsu Limited. 24p.
2. Sunder Natarajan. Navigating the insurance sector through a fraud risk lens. 2023 Deloitte Touche Tohmatsu India LLP. Member of Deloitte Touche Tohmatsu Limited. 24p.
3. Stijn Viaene and Guido Dedene. Insurance Fraud: Issues and Challenges. The Geneva Papers on Risk and Insurance Vol. 29 No. 2 (April 2004) 313–333
4. Adam Graycar. Insurance Fraud. AUSTRALIAN INSTITUTE OF CRIMINOLOGY trends&issues in crime and criminal justice. No. 66. February 1997, 6 p
5. Firas Al-Rawashdeh ва Omar Al Singlawi. The Existence of Fraud Indicators in Insurance Industry: Case of Jordan. International Journal of Economics and Financial Issues. 2016, 6(S5) 168-176.
6. Сингапур пул-кредит ташкилоти(MAS). January 2024, 15 p
7. Ekrem Sarper. Countering Fraud in Insurance. IAIS(International Association of insurance supervisors) 51 p.2024 y
8. Sita Ratnam ва Meti Pradeep. RAUD ANALYTICS IN INSURANCE. askus@infosys.com. 2023 Infosys Limited, Bengaluru, India.
9. Button M., Blackbourn D., Lewis C. & Shepherd D. “Uncovering the hidden cost of staff fraud: an assessment of 45 cases in the UK”, Journal of Financial Crime, vol. 22(2): 170-183. 2015.
10. Суғурта фирибгарлигига қарши курашиш коалицияси ташкилоти маълумотлари. https://insurancefraud.org/

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАСИ ВА УНДАН ЎЗБЕКИСТОН АМАЛИЁТИДА ФОЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Абидов Мансур Илхомжонович
Тошкент давлат иқтисодиёт университети мустақил изланувчиси
E-mail: mr.abidov_5656@mail.ru

Аннотация. *Ушбу мақолада молиявий назоратни этишнинг ривожланган мамлакатлар, хусусан, АҚШ, Германия, Буюк Британия ва Франция тажрибалари кўриб чиқилган. Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига кўра молиявий назоратни ташкил этишнинг илғор хорижий тажрибаларини Ўзбекистон қўллаш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.*

Калит сўзлар: *молиявий назорат, аудит, шаффофлик, бюджет, бюджет маблағлари, ҳисобдорлик, самарадорлик.*

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПРАКТИКЕ УЗБЕКИСТАНА

Абидов Мансур Илхомжонович
Научный исследователь Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: mr.abidov_5656@mail.ru

Аннотация. *В статье рассмотрено опыт развитых стран в организации финансового контроля, в частности США, Германии, Великобритании и Франции. По результатам исследования разработаны предложения по применению передового зарубежного опыта организации финансового контроля в Узбекистане.*

Ключевые слова: *финансовый контроль, аудит, прозрачность, бюджет, бюджетные средства, подотчетность, эффективность.*

FOREIGN EXPERIENCE OF ORGANIZING FINANCIAL CONTROL AND PROSPECTS OF ITS USE IN THE PRACTICE OF UZBEKISTAN

Abidov Mansur Ilxomjonovich
Researcher of the Tashkent State University of Economics
E-mail: mr.abidov_5656@mail.ru

Abstract. *The article reviewed the experience of organizing financial control in developed countries, particularly the USA, Germany, Great Britain and France. Based on the results of the study, proposals were developed for the application of advanced foreign experience in organizing financial control in Uzbekistan.*

Key words: *financial control, audit, transparency, budget, budget funds, accountability, efficiency.*

Кириш

Сўнгги йилларда давлат молиясини бошқариш тизимида юз бераётган туб ислоҳотлар билан бевосита боғлиқдир. Жаҳон иқтисодиётида глобаллашув жараёнларининг чуқурлашиб бориши, давлат бюджетлари ҳажмининг ўсиши ва давлат маблағларидан фойдаланиш самарадорлигига бўлган талабнинг ортиши молиявий назорат тизимини такомиллаштиришни муҳим вазифага айлантирмоқда. Самарали молиявий назорат давлат молиявий ресурсларининг мақсадли ва оқилона сарфланишини таъминлаш, коррупция

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ҳолатларининг олдини олиш ҳамда давлат бошқарувида очиқлик ва ҳисобдорликни кучайтиришнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиш ва уларнинг илғор амалиётларини миллий тизимга мослаштириш долзарб аҳамият касб этади.

Бугунги кунда кўплаб ривожланган мамлакатларда молиявий назорат тизими замонавий рақамли технологиялар, рискларга асосланган аудит усуллари ва халқаро стандартлар асосида ташкил этилган. Хусусан, давлат аудити институтлари мустақиллик, шаффофлик ва самарадорлик тамойиллари асосида фаолият юритмоқда. Натижада давлат маблағларидан фойдаланиш устидан таъсирчан назорат ўрнатилиб, бюджет интизоми мустаҳкамланмоқда. Ўзбекистонда ҳам давлат молиясини бошқариш тизимини модернизация қилиш жараёнида мазкур илғор тажрибаларни ўрганиш ва жорий этиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу молиявий назоратнинг сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилишига хизмат қилади.

Мамлакатимизда давлат бюджети маблағлари, давлат мақсадли жамғармалари ҳамда ташқи қарз маблағлари ҳисобига амалга оширилаётган лойиҳалар ҳажми йил сайин ортиб бормоқда. Бундай шароитда молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш устидан кучли назорат механизмларини шакллантириш давлат молиявий барқарорлигини таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Хорижий давлатлар тажрибасида бюджет маблағларининг натижадорлиги ва ижтимоий самарасини баҳолашга алоҳида эътибор қаратилади. Ушбу ёндашувларни Ўзбекистон амалиётига татбиқ этиш давлат харажатлари самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Шу билан бирга, коррупцияга қарши курашиш ва давлат бошқарувида очиқликни таъминлаш масалалари ҳам молиявий назорат тизимининг такомиллашувини талаб этмоқда. Халқаро амалиётда электрон аудит, масофавий мониторинг, катта маълумотлар таҳлили (Big Data) ва сунъий интеллект технологияларидан фойдаланиш орқали молиявий қонунбузилишларни эрта аниқлаш имкониятлари кенгаймоқда. Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни ривожлантириш шароитида мазкур инновацион ёндашувларни жорий этиш молиявий назоратнинг таъсирчанлигини ошириш, инсон омили билан боғлиқ хавфларни камайтириш ва назорат жараёнларини автоматлаштириш имконини беради.

Молиявий назоратни ташкил этишнинг хорижий тажрибасини ўрганиш мамлакатимизда давлат ташқи аудити ва ички аудит институтларини ривожлантириш нуқтаи назаридан ҳам муҳимдир. Ривожланган мамлакатларда ички аудит бошқарув қарорларининг самарадорлигини баҳолаш, рискларни бошқариш ва ички назорат тизимини такомиллаштиришнинг асосий элементи сифатида қаралади. Ўзбекистонда ҳам бюджет ташкилотлари ва давлат иштирокидаги корхоналарда ички аудит тизимини халқаро стандартлар асосида ривожлантириш эҳтиёжи мавжуд бўлиб, бу соҳада хорижий тажрибадан самарали фойдаланиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Молиявий назоратни ташкил этишнинг хорижий тажрибаси ва ундан Ўзбекистон амалиётида фойдаланиш истиқболларини тадқиқ этиш давлат молиясини бошқариш самарадорлигини ошириш, бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлаш, коррупция хавфларини камайтириш ҳамда халқаро стандартларга мос молиявий назорат тизимини шакллантириш нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади. Шу боис мазкур мавзу нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам юқори долзарбликка эга бўлиб, мамлакатда олиб борилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Молиявий назорат давлат бюджети маблағларидан оқилона фойдаланиш ва иқтисодий барқарорликни таъминлашнинг муҳим воситасидир. Молиявий назорат давлат бошқарувининг муҳим таркибий қисми бўлиб, бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш ва молиявий шаффофликни таъминлашга қаратилади. Жаҳонда давлат молиявий назорати турли моделлар асосида амалга оширилади, бироқ барча тизимларда асосий тамойиллар – ҳисобдорлик, мустақил аудит ва очиқлик устувор ҳисобланади.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Ўзбекистонда ҳам охирги йилларда молиявий назоратни кучайтириш бўйича ислоҳотлар амалга оширилмоқда, аммо халқаро тажрибани чуқур ўрганиш ва мослаштириш ушбу жараёнда муҳим аҳамият касб этади. Кўпгина ривожланган мамлакатлар молиявий назорат механизмларини кучайтириш орқали давлат маблағларидан самарали фойдаланишга эришган. Ушбу мақолада халқаро тажрибалар асосида Ўзбекистонда молиявий назоратни такомиллаштириш имкониятлари таҳлил қилинади.

Адабиётлар шарҳи

Давлат молиявий назорати хусусида иқтисодчи олимлар томонидан муайян тадқиқотлар олиб борилган.

Хусусан, грузиялик иқтисодчи олимлар таъкидлашича “мустақил давлат назорати органи томонидан молиявий ресурсларни самарали назорат қилиш маблағларнинг мақсадли сарфланишини рағбатлантиради ва мамлакат иқтисодиётини янада ривожлантиришга хизмат қилади” [1].

Россия Федерацияси ҳукумати ҳузуридаги Молия университети олимлари фикрича, “бюджет ташкилотлари фаолияти устидан молиявий назоратни амалга оширишга давлат бошқаруви органларининг муҳим вазифаси сифатида қаралиши, бу уларнинг самарадорлигини оширишга, бюджет маблағларидан тежамкор, оқилона ва мақсадга мувофиқ фойдаланишни таъминлашга кўмаклашиши зарур. Макроиқтисодий даражада назорат қилишдан ташқари, фаолиятнинг ички аудитига ҳам катта эътибор қаратиш лозим” [2].

Н.С.Матвеева молиявий назорат хусусида тадқиқотлар олиб бориб, қуйидаги хулосага келган: “молиявий назорат давлат бошқаруви тизимининг муҳим қисмига айланди, янги назорат вазифалари пайдо бўлди. Бюджет маблағларидан мақсадли ва қонуний фойдаланилишини назорат қилиш билан бирга, маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги ва уларни тақсимлашнинг асослилигини назорат қилишга ҳам алоҳида эътибор қаратила бошланди” [3].

Л.Н.Овсянников тадқиқотларида “молиявий назорат – давлат ва мулкдорлар томонидан ўрнатилган қонунчилик, меъёр ва қоидалар талабларига молиявий муносабатлар қатнашчиларининг амал қилишини махсус ваколатли органлар томонидан текширишни назарда тутиши” келтириб ўтилган [4].

Ш.Ў.Азизов ҳам молиявий назорат хусусида тадқиқотлар олиб бориб, қуйидаги фикрни келтириб ўтган: “молиявий назоратнинг мақсади давлат ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро самарали хатти-ҳаракати акс этган молиявий сиёсатга қаритилган фаолияти натижасида мамлакат иқтисодиётидаги тармоқ, соҳа ва бўғинлардаги молиявий ресурсларнинг шаклланиши, тақсимланиши ва фойдаланиши билан боғлиқ жараёнларнинг самарадорлигини таъминлашдан иборат” [5].

Юқорида таъкидлаб ўтилган фикрларда асосан молиявий назоратнинг моҳияти очиб берилган. Бироқ давлат молиявий назоратини ташкил этишнинг илғор хорижий тажрибалари атрофлича ёритиб берилмаган.

Тадқиқот методологияси.

Молиявий назоратнинг илғор хорижий тажрибаларини ўрганишда монографик кузатиш, таққослаш, гуруҳлаш, тизимли ёндашув, индукция ва дедукция каби усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Жаҳон мамлакатларида бюджет маблағларидан оқилона ва самарали фойдаланишда молиявий назоратни ташкил этишга кенг эътибор қаратилади. Молиявий назоратни ташкил этиш тажрибасига назара ташланадиган бўлса, жаҳон мамлакатларида турлича тажриба тўпланганлигига амин бўламиз. АҚШ дунёнинг иқтисодий жиҳатдан энг қудратли

давлатларидан бири ҳисобланиб, жаҳон ЯИМ ҳажмида юқори салмоқни эгаллайди. АҚШда молиявий назорат Аудиторлар Палатаси (GAO) томонидан амалга оширилади. АҚШда Аудиторлар Палатаси Конгрессга бўйсуниб, нафақат молиявий текширувларни амалга оширади, балки операцион ва самарадорлик аудитини ҳам ўтказади.

АҚШда давлат молиявий назоратининг хусусиятли жиҳатлари қуйидагилардир:

1-расм. АҚШда давлат молиявий назоратининг хусусиятли жиҳатлари[199]

Буюк Британияда давлат молиявий назоратини ташкил этишнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Мазкур давлатда молиявий назоратнинг асосий органи Миллий аудит идораси ҳисобланиб, ҳукуматдан бутунлай мустақил равишда фаолият кўрсатади. Миллий аудит идорасига давлат ҳисобчи-аудитори раҳбарлик қилади. Миллий аудит идораси ИНТОСАИ ва Европа Олий аудит институтлари ташкилоти аъзоси ҳисобланади.

Миллий аудит идораси давлат бошқаруви органлари ва бошқа давлат ташкилотларининг молиявий ҳисоботларини таҳлил қилиш асосида давлат харажатларининг салмоқли қисмини ташқи аудитдан ўтказади. Шу билан бирга, мазкур идора маҳаллий давлат ҳокимияти органларига, соғлиқни сақлаш муассасаларига ҳамда давлат улуши мавжуд бўлган корхоналар ва корпорацияларга ажратилган бюджет маблағлари ҳамда субсидиялардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолайди. Аудит жараёнида маблағларнинг қонунийлиги, мақсадли сарфланиши ва иқтисодий самарадорлигига алоҳида эътибор қаратилади.

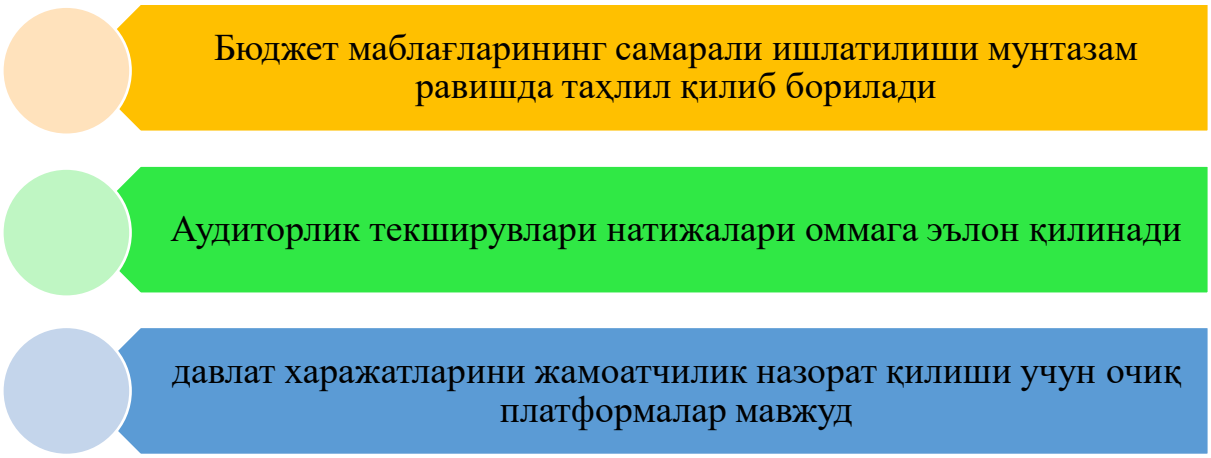
Миллий аудит идораси ўз ваколатлари доирасида ўтказилган аудит тадбирлари натижалари бўйича тайёрланган хулосалар ва тавсияларни парламентга мунтазам равишда тақдим этади. Бу эса давлат молиясини бошқаришда шаффофлик ва ҳисобдорликни таъминлаш, бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш устидан парламент назоратини кучайтириш ҳамда давлат молиявий назорати тизимининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Давлат бухгалтер-аудиторига давлат органлари томонидан маблағлардан фойдаланиш тежамкорлиги ва самарадорлигини текшириш, шунингдек, ахборот

[199] Муаллиф ишланмаси.

технологиялари аудити ва экологик аудитни амалга ошириш ваколатлари берилган.

Буюк Британияда давлат молиявий назоратининг асосий жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

2-расм. Буюк Британияда давлат молиявий назоратининг асосий жиҳатлари[200]

Германияда давлат молиявий назорати Федерал Аудиторлар Палатаси ва минтақавий Аудиторлар Палатаси томонидан амалга оширилади. Федерал ерларнинг Ҳисоб Палаталари Федерал Ҳисоб палатаси билан параллел равишда фаолият юритади.

Федерал Аудиторлар Палатаси ўтказилган аудит натижалари тўғрисида йиллик ҳисобот тайёрлайди ва уни ҳукуматга, Бундестагга ва Бундесратга тақдим этади. Бундан ташқари, ҳисобот натижалари ҳақида жамоатчиликни хабардор қилиш мақсадида матбуот анжумани ўтказилади.

Федерал ва минтақавий аудит палаталари томонидан давлат молиявий назорати бухгалтерия ҳисобининг тўғрилигини, барча кўрсаткичларнинг иқтисодий самарадорлигини ва қонун ҳужжатларига мувофиқлигини текширишни ўз ичига олади. Кўпинча Аудиторлар палатасининг маслаҳати Бундестагнинг Бюджет қўмитаси томонидан молия соҳасидаги турли қонун лойиҳаларини кўриб чиқишда қўлланилади.

Германияда давлат молиявий назоратининг асосий жиҳатлари қуйидагилардир:

ҳукуматга боғлиқ бўлмаган аудиторлик фаолияти;

давлат харажатлари бўйича қатъий жавобгарлик механизми;

ижро органлари аудит натижалари бўйича жавоб бериши шарт.

Франция Аудиторлар Палатаси энг юқори ташқи назорат органи бўлиб, кенг ваколатларга эга. У парламент ва ҳукуматдан мустақил равишда фаолият юритади. Ҳисоб палатаси вазирликлар фаолиятини, шунингдек, назорат қилинадиган ҳудудга тааллуқли давлат корхоналари, муассасалар ва бошқа ташкилотларнинг ҳисоботларини назорат қилади.

Францияда жорий молиявий операцияларни назорат қилиш Молия вазирлиги ходимлари томонидан амалга оширилади, Ҳисоб палатаси фақат амалга оширилган молиявий операциялар устидан назоратни амалга оширади. Ҳисоб палатаси парламент ва ҳукуматга бюджет қонунчилиги ижросини назорат қилишда кўмаклашишдан ташқари, парламентга ижтимоий таъминотни молиялаштириш тўғрисидаги қонунлар ижросини назорат қилишда ҳам ёрдам беради. Ҳисоб палатаси орган ёки муассаса томонидан амалга оширилаётган фаолиятнинг тежамкорлиги ва самарадорлиги устидан назоратни амалга оширади. Шунингдек, у давлат бухгалтерлари (давлат хизматчилари ёки давлат маблағларини бошқариш учун аккредитациядан ўтган ходимлар) томонидан тузилган

[200] Муаллиф ишланмаси.

ҳисоб-китобларни, шу жумладан даромадлар ва харажатларни ҳисобга олишнинг тўғрилигини текширишни амалга оширади.

Юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкин, давлат молиявий назорати давлат бюджети маблағларининг самарали сарфланиши, шаффофлик ва ҳисобдорликни таъминлаш учун муҳим восита ҳисобланади. Мамлакатимизда бу вазифа Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодексининг 171-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги ва унинг тасарруфидаги ваколатли органлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаментининг Давлат молиявий назорати инспекцияси ва бошқа органлар томонидан бажарилади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, назорат самарадорлигини ошириш учун қуйидаги ислоҳотлар зарур:

мустақил аудит тизимини кучайтириш;
рақамлаштириш ва реал вақт мониторингги тизимини жорий этиш;
давлат аудити натижаларини жамоатчиликка ошкор қилиш;
жамоатчилик назорати тизимини ривожлантириш;
маҳаллий бюджет устидан назоратни кучайтириш;

Хулоса

Халқаро тажриба шуни кўрсатадики, самарали молиявий назорат тизими давлат маблағларидан оқилона фойдаланиш, шаффофлик ва коррупцияни камайтиришда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда мустақил аудит тизимини кучайтириш, рақамлаштириш ва очиқ маълумотлар платформасини яратиш орқали халқаро тажрибадан самарали фойдаланиш мумкин. Бу эса иқтисодий барқарорлик ва давлат маблағларининг самарали бошқарилишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Tamar Atanelishvili, Mikheil Chikviladze. About state financial control. //Ecoforum, Volume 6, Issue 1(10), 2017.
2. Prokofiev S.E., Muravleva T.V., Kirillova O.S., Galkin A.I. Criteria of differentiation of forms and methods of state financial control in Russia. // Earth and Environmental Science, 650 (2021).
3. Матвеева Н.С. Международный опыт осуществления государственного финансового контроля. // Финансовый журнал, №2 2020. Стр. 69-95.
4. Овсянников Л.Н. Игра без правил. // Финансы, 2001, №12. С.56-57.
5. Азизов Ш.Ў. Соҳада молиявий назоратнинг янги шакли ёки божхона аудитини ташкил этишнинг назарий, амалий ва ҳуқуқий муаммолари. // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 6, ноябрь-декабрь, 2016 йил. 1-12-бетлар.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

BARQAROR IQTISODIY RIVOJLANISHNI TA’MINLASHDA YASHIL SOLIQLARNING ROLI

Safarova Nodira Ashuraliyevna
“Moliya va moliyaviy texnologiyalar” kafedrasi dotsenti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: nodira.safarova@tsue.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda yashil soliqlarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda yashil soliqlarning atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda iqtisodiyotning ekologik barqarorligini ta’minlashdagi roli yoritilgan. Shuningdek, turli mamlakatlar tajribasi asosida yashil soliqlarni joriy etish natijalari baholanib, ularning iqtisodiy o‘sish va ekologik samaradorlikka ta’siri o‘rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, yashil soliqlar korxonalar va iste’molchilarni ekologik jihatdan mas’uliyatli faoliyat yuritishga rag‘batlantirishi, chiqindilarini kamaytirishi hamda yashil investitsiyalar hajmini oshirishga xizmat qilishi aniqlangan. Maqolada O‘zbekistonda yashil soliqlar tizimini takomillashtirish bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *barqaror rivojlanish, yashil soliqlar, ekologik siyosat, karbon solig‘i, yashil iqtisodiyot, ekologik barqarorlik, atrof-muhit muhofazasi, yashil investitsiyalar.*

РОЛЬ ЗЕЛЕНЫХ НАЛОГОВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Сафарова Нодира Ашуралиевна
доцент кафедры “Финансы и финансовые технологии” Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: nodira.safarova@tsue.uz

Аннотация. *В данной статье анализируется роль и значение зеленых налогов в обеспечении устойчивого экономического развития. В исследовании освещается роль зеленых налогов в охране окружающей среды, рациональном использовании природных ресурсов и обеспечении экологической устойчивости экономики. Также были оценены результаты внедрения зеленых налогов на основе опыта различных стран и изучено их влияние на экономический рост и экологическую эффективность. По результатам исследования установлено, что зеленые налоги способствуют стимулированию предприятий и потребителей к экологически ответственной деятельности, сокращению выбросов и увеличению объемов зеленых инвестиций. В статье разработаны практические предложения и рекомендации по совершенствованию системы зеленых налогов в Узбекистане.*

Ключевые слова: *устойчивое развитие, зеленые налоги, экологическая политика, углеродный налог, зеленая экономика, экологическая устойчивость, охрана окружающей среды, зеленые инвестиции.*

THE ROLE OF GREEN TAXES IN ENSURING SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

Safarova Nodira Ashuralievna
Associate Professor of the Department of “Finance and Financial Technologies”

Tashkent State University of Economics
Email: nodira.safarova@tsue.uz

Abstract. *This article analyzes the role and significance of green taxes in ensuring sustainable economic development. The study highlights the role of green taxes in environmental protection, the rational use of natural resources, and ensuring the environmental sustainability of the economy. Additionally, based on the experience of various countries, the results of implementing green taxes were evaluated, and their impact on economic growth and environmental efficiency was studied. According to the results of the study, it was found that green taxes stimulate enterprises and consumers to conduct environmentally responsible activities, reduce waste, and serve to increase the volume of green investments. The article develops practical proposals and recommendations for improving the green tax system in Uzbekistan.*

Keywords: *sustainable development, green taxes, environmental policy, carbon tax, green economy, environmental sustainability, environmental protection, green investments.*

Kirish

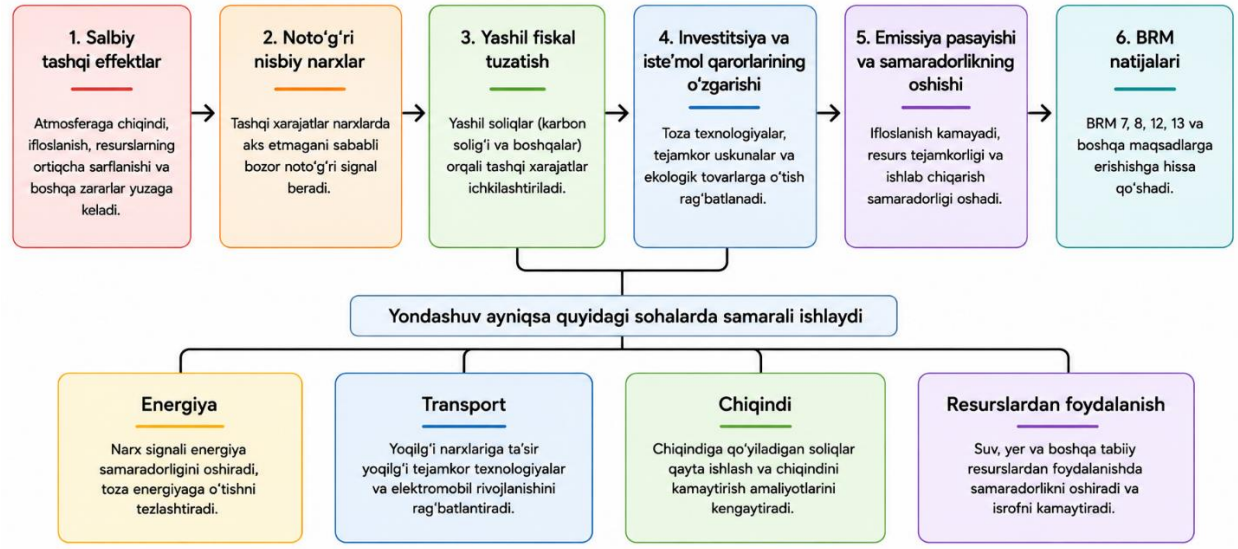
Bugungi kunda yashil soliqlar masalasi barqaror rivojlanishning, iqtisodiy siyosatning markaziy savoliga aylanmoqda. Bozor narxlari ijtimoiy-ekologik xarajatlarni aks ettirmaganda davlat fiskal vositalar orqali bu nomuvofiqlikni bartaraf etishi zarur. Xalqaro valyuta fondiga ko‘ra salbiy tashqi ta’sirlar mavjud bo‘lgan sharoitda xususiy xarajatlar bilan jamiyat zimmasiga tushadigan haqiqiy xarajatlar o‘rtasida nomuvofiqlik yuzaga keladi. Karbon soliqlari ushbu tafovutni kamaytirish orqali ekologik zarar qiymatini iqtisodiy faoliyat xarajatlariga kiritishga xizmat qiladi. OECD esa ekologik soliqlarni atrof-muhitga isbotlangan salbiy ta’sirga ega bo‘lgan jismoniy birlik yoki uning bazasi asosida undiriladigan soliq deb tariflaydi hamda ularni adolatli hamda barqaror o‘sishni qo‘llab-quvvatlovchi fiskal mexanizm sifatida ko‘radi [1].

Shu nuqtayi nazardan, yashil soliqlarning barqaror iqtisodiy rivojlanishga ta’sirini nazariy va amaliy jihatdan baholash, xalqaro tajriba asosida O‘zbekiston uchun fiskal ahamiyatga ega bo‘lgan taklifini ishlab chiqish zarur. Mazkur tadqiqotda uchta asosiy masala ko‘rib chiqiladi. Birinchidan, yashil soliqlarning iqtisodiy o‘sish va ekologik barqarorlikka ta’sir etish mexanizmlari tahlil qilinadi. Ikkinchidan, yashil soliqlarni joriy etishda iqtisodiy samaradorlik, tadbirkorlik faoliyati va ijtimoiy manfaatlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash omillari o‘rganiladi. Uchinchidan, O‘zbekistonning amaldagi iqtisodiy va institutsional sharoitlaridan kelib chiqib, yashil soliqlar tizimini bosqichma-bosqich rivojlantirishning amaliy yo‘nalishlari baholanadi [2].

Yashil soliqlar Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM)ga erishishda muhim iqtisodiy vositalardan biri hisoblanadi. Xususan, ular BRM 7 – “Arzon va toza energiya”, BRM 8 – “Munosib mehnat va iqtisodiy o‘sish”, BRM 12 – “Mas’uliyatli iste’mol va ishlab chiqarish” hamda BRM 13 – “Iqlim o‘zgarishiga qarshi kurash” maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qiladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi (UNDP) tomonidan ilgari surilgan “Tax for SDGs” yondashuvida ham soliqlar nafaqat byudjet daromadlarini shakllantirish vositasi, balki iqtisodiy sub’yektlarning xatti-harakatlariga ta’sir ko‘rsatish va barqaror rivojlanishni rag‘batlantirish mexanizmi sifatida talqin etiladi. O‘zbekistonning milliy BRM tizimida ham iqtisodiy o‘sishni ekologik degradatsiya va resurslar sarfining ortishidan ajratish muhim ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan [3].

Barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda yashil soliqlarning ahamiyati bugungi kunda global ekologik muammolar, xususan, iqlim o‘zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslarning kamayib borishi sharoitida tobora ortib bormoqda. Yashil soliqlar iqtisodiy subyektlarni ekologik jihatdan mas’uliyatli faoliyat yuritishga rag‘batlantiruvchi muhim iqtisodiy vosita hisoblanadi. Ushbu soliqlar orqali atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi faoliyatlar qo‘shimcha soliq yukiga tortilib, ekologik toza texnologiyalar va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish rag‘batlantiriladi. Natijada iqtisodiy o‘sish bilan bir qatorda ekologik barqarorlikni ta’minlash imkoniyati kengayadi.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

1-rasm. Yashil soliqlarning barqaror rivojlanish maqsadlariga ta’sir etish mexanizmi [4]

Yashil soliqlarning nazariy asosini quyidagicha soda ifodalashimiz mumkin: salbiy tashqi effektlar — noto‘g‘ri nisbiy narxlar — yashil fiskal tuzatish — investitsiya va iste’mol qarorlarining o‘zgarishi — emissiya pasayishi va samaradorlikning oshishi — BRM natijalari. Bu yondashuv ayniqsa energiya, transport, chiqindi va resurslardan foydalanish sohalarida yaxshi ishlaydi, chunki mazkur tarmoqlarda narxlar texnologik yangilanish va resurs tejamkorligini tezlashtiradi [6].

Metodologiya

Tadqiqot davomida bir-birini to‘ldiruvchi bir nechta tadqiqot usullaridan foydalanildi. Dastlab, qiyosiy tahlil usuli yordamida yashil soliqlarni qo‘llash bo‘yicha xalqaro tajriba o‘rganildi. Bunda Shvetsiya, Daniya, Germaniya va Xitoy davlatlarida amalda bo‘lgan ekologik soliqlar, ularning qamrovi, stavkalari hamda iqtisodiy va ekologik natijalari o‘zaro taqqoslandi. Keyingi bosqichda O‘zbekiston iqtisodiyotining ekologik ko‘rsatkichlari, jumladan karbon emissiyasi, issiqxona gazlari, yalpi ichki mahsulot hajmi, energiya sig‘imi va emissiya intensivligi dinamikasi statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilindi. Shuningdek, mamlakatda ekologik tartibga solish va fiskal mexanizmlarning rivojlanish tendensiyalari o‘rganildi.

Tadqiqot natijalari

Xalqaro tajriba tahlili shuni ko‘rsatadiki, yashil soliqlarni joriy etishda barcha mamlakatlar uchun bir xil universal model mavjud emas. Biroq o‘rganilgan tajribalar asosida bir qator umumiy tamoyillarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Avvalo, yashil soliqlar bo‘yicha narx signallarining barqarorligi va uzoq muddatli xususiyati investitsion faollikka sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shvetsiya tajribasi ushbu yondashuvning samaradorligini yaqqol namoyon etadi. Ikkinchidan, soliq mexanizmlarining differensiallashtirilgan va kompensatsion elementlar bilan uyg‘unlashtirilishi iqtisodiy subyektlarning moslashuv jarayonini yengillashtiradi. Uchinchidan, yashil soliqlarni bosqichma-bosqich joriy etish korxonalar va tarmoqlarning yangi sharoitlarga moslashish xarajatlarini kamaytirishga xizmat qiladi. Germaniyada emissiyalar savdosi tizimining milliy darajada joriy etilishi ushbu yondashuvning afzalliklarini tasdiqlaydi. To‘rtinchidan, dastlab yirik emissiya manbalarini qamrab olish hamda monitoring, hisobot va verifikatsiya tizimlarini takomillashtirish ma’muriy samaradorlikni oshirishga imkon beradi. Xitoy tajribasi mazkur yondashuvning amaliy natijalarini ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston bo‘yicha mavjud statistik ma’lumotlar mamlakatda yashil fiskal siyosatni rivojlantirish uchun muayyan shart-sharoitlar shakllanayotganini ko‘rsatadi. Xususan, 2024-yilda

mamlakat yalpi ichki mahsuloti 114,97 mlrd AQSH dollarini tashkil etib, iqtisodiy o‘sish sur’ati 6,5 foizga yetdi. Shu bilan birga, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan CO_2 emissiyasi 4,1 tonnani tashkil etdi. 2023-yilda esa issiqxona gazlari emissiyasining umumiy hajmi 201,9 $MtCO_2e$ bo‘lib, uning qariyb 75 foizi energetika sektoriga to‘g‘ri kelgan[5]. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, energiya sig‘imi hamda yalpi qo‘shilgan qiymat birligiga nisbatan CO_2 emissiyasi ko‘rsatkichlari uzoq muddatli davrda pasayish tendensiyasiga ega. Bu holat mamlakatda resurslardan foydalanish samaradorligi ortib borayotganini anglatadi. Biroq ushbu jarayon asosan investitsiyalar va texnologik modernizatsiya hisobiga yuz bermoqda. Shu sababli ekologik xarajatlarni iqtisodiy qarorlar tizimiga integratsiya qiluvchi samarali yashil fiskal instrumentlarni joriy etish mazkur ijobiy tendensiyalarni yanada kuchaytirishi mumkin.

Mamlakatimizda institutsional jihatdan yashil soliqlar uchun “noldan boshlash” talab qilinmaydi. Chunki 2019-2030-yillarga mo‘ljallangan “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi qabul qilingan. “O‘zbekistonz - 2030” strategiyasi qayta tiklanuvchi energiya quvvatini 25 ming MVt va iste’moldagi ulushini 40 foizga yetkazishni nazarda tutadi. Soliq va to‘lovlar tizimida suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, atrof-muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun kompensatsiya to‘lovlari, chiqindi boshqaruvida “ifloslantiruvchi to‘laydi” tamoyiliga asoslangan kengaytirilgan majburiyatlar uchun normativ asoslar ham mavjud. Ayrim monitoring uskunalarini o‘rnatmagan sub’yektlar uchun kompensatsiya to‘lovlari 5 baravar oshirilishi ham belgilangan. 2025-yilda Issiqxona gazlari emissiyasini cheklash to‘g‘risidagi qonun qabul qilindi va u karbon birliklari savdosini tartibga solishga asos yaratadi. Davlat dasturida esa sement, ko‘mir va siqilgan gaz kabi mahsulotlar uchun “karbon yig‘imi” bo‘yicha taklif tayyorlash vazifasi qo‘yildi.

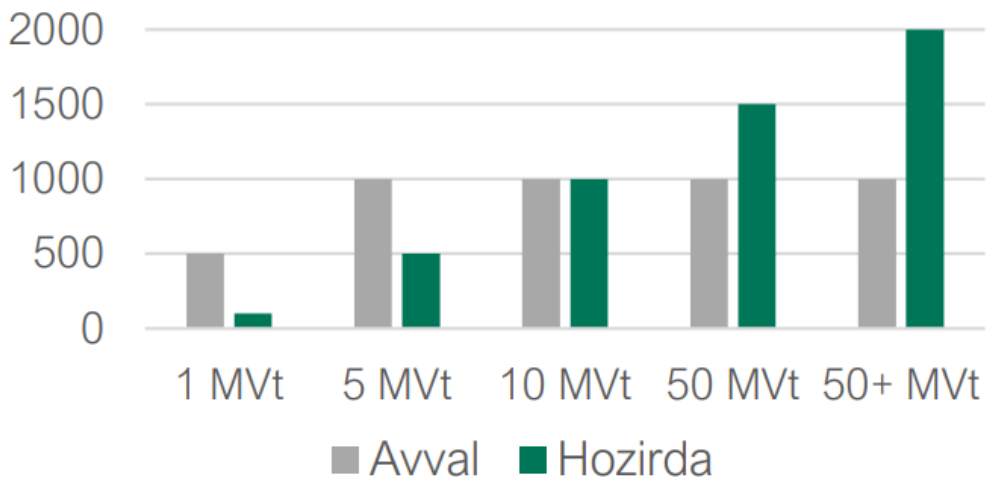
1-jadval

Mamlakatlar bo‘yicha yashil soliq turlari va samaradorlik ko‘rsatkichlari [6]

Mamlakat	Asosiy instrumentlar	Tanlangan samaradorlik ko‘rsatkichlari	Amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan asosiy xulosalar
Shvetsiya	1991-yildan karbon solig‘i, energiya soliqlari, EU ETS bilan integratsiya	Karbon solig‘i va EU ETS birga Shvetsiyadagi fossil uglerod emissiyalarining 95 foiz dan ortig‘iga aniq narx beradi; 2023-yilda GHG’ning 67.2 fozi ijobiy net effective carbon rate ostida; 1990–2021-yillar oralig‘ida YAIM +92 foiz, GHG emissiyasi -33 foiz; 2024-yilda ekologik soliq tushumi 102 mlrd SEK, ya’ni YAIMning 1.6 foizi	Barqaror va uzoq muddatli iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmi
Germaniya	Energiya va transport soliqlari, 2021-yildan milliy ETS	2023-yilda GHG’ning 81.1 fozi ijobiy ECR ostida; milliy ETS narxi 2021-yildagi 25 yevrodan 2025-yilda 55 yevro/tCO2 ga oshdi; qamralgan emissiyalar 2022-yilda 5.9 foizga kamaydi	Bosqichma-bosqich narxlash va sektoral moslashuv
Xitoy	2018-yildan Environmental Protection Tax, 2021-yildan milliy ETS	2024-yilda ETS 2,257 ta yirik elektr energetika subyektini va 5.1 mlrd tonna CO2 ni, ya’ni milliy emissiyaning 40 foiz dan ortig‘ini qamrab oldi; 2025-yil kengayishidan so‘ng qamrov 60 foiz dan oshadi; elektr ishlab chiqarishning karbon intensivligi ishga tushgandan beri 8.78 foizga pasaydi	Yirik emitentlardan boshlash, keyin huquqiy va sektoral kengayish

Bundan tashqari, hukumat darajasida GHG monitoringi va emissiya savdosi tizimlarini joriy etish ishlari ketayotgani, Partnership for Action on Green Economy (PAGE) dasturi va yashil

iqlim moliyasi monitoringining yagona tizimini shakllantirishga yordam berayotgani, Jahon banki orqali esa O‘zbekiston 0.5 mln tonna emissiya qisqarishi uchun 7.5 mln dollar miqdoridagi birinchi karbon to‘lovini olgani qayd etilgan. Bu, amaliy jihatdan, MRV va natijaga asoslangan karbon moliyasini o‘zlashtirish bo‘yicha boshlang‘ich tajriba borligini anglatadi [8].

2-rasm. Generatsiya obyektlarini ro‘yxatdan o‘tkazish uchun to‘lovlar[9]

Qayta tiklanuvchi energiya manbasini xalqaro Evident platformasida kichik quvvatdagi qurilmalar uchun ro‘yxatdan o‘tkazish uchun to‘lov kamaytirildi va raqobat muhiti yaratildi. Amaldagi tartibga ko‘ra, generatsiya obyektlarining umumiy quvvatiga mos ravishda 100 yevrodan 2000 yevro ekvivalentigacha bir martalik yig‘im undiriladi.

Yashil soliqlar iqtisodiy o‘sishga to‘sqinlik qiluvchi vosita sifatida emas, aksincha, ekologik xarajatlarni narx mexanizmi orqali hisobga olish natijasida resurslar taqsimoti samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. OECD baholashlariga ko‘ra, yashil soliqlar ekologik zararlarni kamaytirish bilan bir qatorda fiskal barqarorlikni mustahkamlash va daromadlarni qayta taqsimlash jarayonlarini qo‘llab-quvvatlovchi samarali iqtisodiy vosita hisoblanadi. O‘zbekiston bo‘yicha Jahon banki CCDR ham dekarbonizatsiya katta qo‘shimcha foyda berishini ko‘rsatadi: 2023-2060 oralig‘ida infratuzilma sektori bo‘yicha umumiy foyda 178 mlrd dollardan oshishi, qariyb 112 mlrd AQSH dollari atrof-muhit ifloslanishi va u bilan bog‘liq zararlarni kamaytirish hisobiga, yana 66 mlrd AQSH dollari esa qazilma yoqilg‘ilar importiga bo‘lgan ehtiyojning qisqarishi natijasida shakllanishi mumkin. Demak, yashil soliqlarni faqat “qo‘shimcha yuk” deb emas, kelajakdagi makroiqtisodiy xarajatlarni oldindan kamaytiruvchi vosita deb ko‘rish kerak [2].

2-jadval

2022-2024-yillarda ekologik tushumlarning choraklar kesimidagi dinamikasi[10]

Yil	I chorak (ming AQSH doll.)	Ulushi (%)	II chorak (ming AQSH doll.)	Ulushi (%)	III chorak (ming AQSH doll.)	Ulushi (%)	IV chorak (ming AQSH doll.)	Ulushi (%)	Jami (ming AQSH doll.)
2022	44,68	21,0	51,06	24,0	55,32	26,0	61,70	29,0	**212,76**
2023	48,33	21,06	66,74	29,08	46,53	20,28	67,87	29,58	**229,47**
2024	54,45	31,19	52,59	30,13	67,52	38,68	–	–	**174,56**

Jadval ma’lumotlari ekologik tushumlar hajmining 2022-2024-yillarda izchil o‘sib borganligini ko‘rsatadi. Xususan, 2022-yilda jami ekologik tushumlar 212,76 ming AQSH dollarini tashkil etgan bo‘lsa, 2023-yilda ushbu ko‘rsatkich 229,47 ming AQSH dollariga yetgan. 2024-yilning dastlabki uch choragida esa ekologik tushumlar 174,56 ming AQSH dollarini tashkil

etgan.

Biroq yashil soliqlarni joriy etishda ularning ijtimoiy oqibatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki energiya va transport xarajatlarining oshishi, avvalo, past daromadli aholi qatlamlariga nisbatan ko‘proq ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Xalqaro tajriba va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, karbon narxlash mexanizmlaridan shakllanadigan tushumlarning nisbatan kichik qismi yordamida ijtimoiy himoyaga muhtoj guruhlarni qo‘llab-quvvatlash mumkin. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda yashil soliqlardan tushadigan mablag‘larning ma’lum qismini manzilli ijtimoiy yordam dasturlari, uy-joylarning energiya samaradorligini oshirish tadbirlari hamda jamoat transportidan foydalanishni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunda asosiy e’tibor keng ko‘lamli imtiyozlarga emas, balki iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarining samaradorligini saqlab qoluvchi, aniq yo‘naltirilgan va manzilli kompensatsiya choralariga qaratilishi lozim.

Shu nuqtai nazardan, mamlakatimizda yashil soliqlarni joriy etishda bosqichma-bosqich va kompleks yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda dastlab yirik emissiya manbalarini qamrab oluvchi pilot ekologik to‘lovlarni joriy etish, keyinchalik yoqilg‘i aksizlari tarkibida ekologik omillarning ulushini oshirish hamda chiqindilar va atrof-muhitni ifloslantiruvchi faoliyat turlari bo‘yicha iqtisodiy tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish tavsiya etiladi. Shuningdek, ushbu vositalardan shakllanadigan tushumlarni energiya samaradorligini oshirish, ekologik monitoring tizimlarini rivojlantirish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash dasturlarini moliyalashtirishga yo‘naltirish muhim ahamiyatga ega. Xalqaro tajribaga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, yashil soliqlar eng yuqori natijani boshqa iqtisodiy va institutsional choralar, jumladan investitsiyalarni rag‘batlantirish, texnologik modernizatsiya va ekologik boshqaruv mexanizmlari bilan uyg‘un holda qo‘llanilganda beradi [11].

Xulosa

Tadqiqot natijalari yashil soliqlarning barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashdagi ahamiyati bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Birinchidan, ular ekologik xarajatlarni iqtisodiy faoliyat qiymatiga integratsiya qilish orqali resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi hamda ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilarning xatti-harakatlariga ta’sir ko‘rsatadi. Ikkinchidan, yashil soliqlar davlat byudjeti uchun qo‘shimcha daromad manbaini shakllantirib, ekologik va infratuzilmaviy loyihalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Uchinchidan, ushbu instrumentlar iqlim o‘zgarishiga moslashish, energiya xavfsizligini ta’minlash va xalqaro ekologik talablarga muvofiqlashish jarayonlarini qo‘llab-quvvatlovchi institutsional mexanizm sifatida xizmat qiladi. Tahlillar ko‘rsatmoqdaki, O‘zbekistonda asosiy muammo ekologik fiskal vositalarning mavjud emasligida emas, balki ularning yetarli darajada integratsiyalashmaganligi va yagona ekologik-fiskal yondashuv asosida faoliyat yuritilmayotganligida.

Yashil soliqlar tizimini takomillashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi vazifa ekologik fiskal vositalarning huquqiy asoslarini yanada mustahkamlash hisoblanadi. Soliq kodeksi va unga oid normativ bazada “ekologik asosli soliq” va “uglerod yig‘imi” tushunchalarini aniq ajratish, ularni suv, chiqindi, ifloslantirish va karbon komponentlarini bir tizimga bog‘lashdir. 2025-yilgi Issiqxona gazlari emissiyasini cheklash to‘g‘risidagi qonun ekologik fiskalizatsiya uchun huquqiy tayanch bo‘la oladi.

Yashil fiskal siyosatni rivojlantirish bo‘yicha muhim yo‘nalishlardan biri sifatida ekologik soliqlar va yig‘imlarni bosqichma-bosqich joriy etish hisoblanadi. Dastlab yirik emissiya manbalarini qamrab oluvchi ekologik to‘lovlar mexanizmini sinov tariqasida qo‘llash, keyinchalik esa ushbu vositalarni yoqilg‘i soliqlari tarkibidagi ekologik komponentlar bilan integratsiyalash maqsadga muvofiq. Shuningdek, chiqindilarni joylashtirish, ishlab chiqaruvchi va import qiluvchilarning kengaytirilgan javobgarligi hamda me’yoriy darajadan ortiq ifloslantirish holatlari uchun qo‘llaniladigan iqtisodiy tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

Monitoring va baholash tizmini takomillashtirish yashil fiskal siyosatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Iqtisodiyot, soliq va ekologiya tashkilotlari o‘rtasida ma’lumotlar

almashinuvini ta’minlaydigan yagona raqamli platformani shakllantirish maqsadga muvofiq. Mamlakatda ekologik to‘lovlar va emissiyalarni tartibga solish bo‘yicha shakllanayotgan institutsional tajriba yashil fiskal vositalarni yanada rivojlantirish uchun muhim asos yaratmoqda. Aynan shunda yashil soliqlar ekologik cheklov emas, balki yangi sifatdagi barqaror iqtisodiy o‘sishning tayanch vositasiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. International Monetary Fund. Externalities: Prices Do Not Capture All Costs. Available at: https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/basics/38-externalities.htm (accessed: 02.06.2026).
2. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Tax and the Environment. Available at: https://www.oecd.org/en/topics/policy-issues/tax-and-the-environment.html (accessed: 02.06.2026).
3. United Nations. Sustainable Development Goal 7: Affordable and Clean Energy. Available at: https://sdgs.un.org/goals/goal7 (accessed: 02.06.2026).
4. Muallif tomonidan xalqaro statistik ma’lumotlar asosida tuzildi.
5. World Bank. World Development Indicators: Uzbekistan. Available at: https://data.worldbank.org/country/uzbekistan (accessed: 02.06.2026).
6. Government Offices of Sweden. Carbon Tax in Sweden – General Information. Stockholm, 2023. Available at: https://www.government.se/contentassets/419eb2cafa93423c891c09cb9914801b/230323-carbon-tax-sweden---general-info.pdf
7. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (LexUZ). Available at: https://lex.uz/docs/-4539502
8. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan. Green Economy and Sustainable Development Initiatives. Available at: https://gov.uz/en/mfa/news/view/32826
9. Iqtisodiy islohotlar va tahlillar markazi. O‘zbekiston iqtisodiyoti bo‘yicha hisobot. Toshkent, 2025. Available at: https://www.imv.uz/media/filestore/9M2025_Hisobot_Uzb_CGEP_v4.3.pdf
10. Yashil iqtisodiyot platformasi. Available at: https://green.imv.uz/uz/
11. International Monetary Fund. Fiscal Policies for Climate Mitigation and Sustainable Development. IMF Working Paper, 2024. Available at: https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2024/155/article-A001-en.xml.
12. Parry, I., Black, S., Vernon, N. Still Not Getting Energy Prices Right: A Global and Country Update of Fossil Fuel Subsidies. Washington, DC: International Monetary Fund, 2021.
13. World Bank. State and Trends of Carbon Pricing 2024. Washington, DC: World Bank Group, 2024.
14. OECD. Effective Carbon Rates 2023: Pricing Greenhouse Gas Emissions through Taxes and Emissions Trading. Paris: OECD Publishing, 2023.
15. United Nations Development Programme (UNDP). Tax for SDGs Initiative: Strengthening Domestic Resource Mobilization for Sustainable Development. New York: UNDP, 2023.

FARMATSEVTIKA SANOATIDA INVESTITSIYALAR HISOBIGA YANGI O‘SISH NUQTALARINI ANIQLASH

Rabimqulov Sherzod Murtozayevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: sh.rabbimqulov@tsue.uz,
ORCID: 0009-0009-9119-4376

Annotatsiya: *Mazkur maqolada kichik biznes sub’yektlarini moliyalashtirishning zamonaviy holati, mavjud muammolari hamda ularni bartaraf etish yo‘llari tahlil qilingan. Xususan, kichik biznesni rivojlantirishda bank kreditlari, investitsiyalar, davlat moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari va xorijiy investitsiyalarning o‘rni yoritilgan. Tadqiqot davomida kichik biznes sub’yektlarining moliyaviy resurslardan foydalanishdagi asosiy muammolari, jumladan kredit olishdagi garov ta’minoti yetishmasligi, yuqori foiz stavkalari, moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi hamda investitsion jozibadorlik muammolari aniqlangan. Shuningdek, ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida imtiyozli kreditlash tizimini kengaytirish, raqamli moliyalashtirish xizmatlarini rivojlantirish, davlat-xususiy sheriklik asosidagi qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish va xorijiy tajribalarni joriy etish bo‘yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari kichik biznes sub’yektlarining moliyaviy barqarorligini oshirish hamda iqtisodiyotda ularning ulushini kengaytirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *kichik biznes, moliyalashtirish, investitsiya, bank krediti, moliyaviy resurslar, tadbirkorlik, imtiyozli kredit, investitsion muhit, moliyaviy barqarorlik, davlat qo‘llab-quvvatlashi, raqamli moliyalashtirish, iqtisodiy samaradorlik.*

SMALL BUSINESS FINANCING PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS

Rabimkulov Sherzod Murtozaevich
Tashkent State University of Economics,
Doctor of Philosophy (PhD) in Economics
e-mail: sh.rabbimqulov@tsue.uz
ORCID: 0009-0009-9119-4376

Annotasiya: *This article analyzes the current state of financing of small businesses, existing problems and ways to overcome them. In particular, the role of bank loans, investments, state financial support mechanisms and foreign investments in the development of small businesses is highlighted. During the study, the main problems of small businesses in using financial resources were identified, including the lack of collateral for obtaining loans, high interest rates, low financial literacy, and investment attractiveness. In addition, in order to eliminate these problems, scientific and practical proposals and recommendations were developed on expanding the preferential lending system, developing digital financing services, improving support mechanisms based on public-private partnerships, and introducing foreign experience. The results of the study will serve to increase the financial stability of small businesses and expand their share in the economy.*

Key Words: *small business, financing, investment, bank credit, financial resources, entrepreneurship, preferential credit, investment climate, financial stability, state support, digital financing, economic efficiency.*

ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Рабимқулов Шерзод Муртозаевич
Ташкентский государственный экономический университет,

Доктор философии (PhD) по экономическим наукам
e-mail: sh.rabbimqulov@tsue.uz,
ORCID: 0009-0009-9119-4376

Аннотация: *В данной статье анализируется текущее состояние финансирования малого бизнеса, существующие проблемы и пути их преодоления. В частности, подчеркивается роль банковских кредитов, инвестиций, механизмов государственной финансовой поддержки и иностранных инвестиций в развитии малого бизнеса. В ходе исследования были выявлены основные проблемы малого бизнеса в использовании финансовых ресурсов, включая отсутствие залога для получения кредитов, высокие процентные ставки, низкий уровень финансовой грамотности и инвестиционную привлекательность. Кроме того, для устранения этих проблем были разработаны научно-практические предложения и рекомендации по расширению системы льготного кредитования, развитию цифровых финансовых услуг, совершенствованию механизмов поддержки на основе государственно-частного партнерства и внедрению зарубежного опыта. Результаты исследования будут способствовать повышению финансовой стабильности малого бизнеса и расширению его доли в экономике.*

Ключевые слова: *малый бизнес, финансирование, инвестиции, банковский кредит, финансовые ресурсы, предпринимательство, льготное кредитование, инвестиционный климат, финансовая стабильность, государственная поддержка, цифровое финансирование, экономическая эффективность.*

Kirish.

Zamonaviy global iqtisodiyotda farmatsevtika sanoati eng tez rivojlanayotgan va strategik ahamiyatga ega tarmoqlardan biriga aylangan. Aholi sonining ortishi, o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligining uzayishi, surunkali kasalliklar sonining ko‘payishi hamda jamiyatda sog‘liqni saqlashga bo‘lgan e’tiborning kuchayishi dori-darmonlarga bo‘lgan talabni yildan-yilga oshirib bormoqda. Shu bois farmatsevtika sohasiga yo‘naltirilgan investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini oshirish va yangi o‘sish nuqtalarini ilmiy asosda aniqlash bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzuning ahamiyati nafaqat tarmoq korxonalarining moliyaviy barqarorligi, balki butun mamlakat aholisining dori vositalari bilan ta’minlanish darajasi bilan ham bevosita bog‘liqdir.

O‘zbekiston Respublikasida farmatsevtika sanoatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. So‘nggi yillarda mahalliy dori ishlab chiqarishni kengaytirish, import qaramligini kamaytirish va eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Erkin iqtisodiy zonalar tashkil etilishi, soliq va bojxona imtiyozlari berilishi, xorijiy investorlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratilishi tarmoqqa kapital oqimini jadallashtirdi. Biroq mavjud investitsiyalarning samaradorligini ta’minlash va ularni eng istiqbolli yo‘nalishlarga oqilona taqsimlash uchun yangi o‘sish nuqtalarini aniq metodologik yondashuv asosida belgilash zaruriyati tug‘ilmoqda. Bu esa mavzuning amaliy jihatdan ham, ilmiy jihatdan ham yuqori darajada dolzarbligini ko‘rsatadi.

Investitsiyalar har qanday sanoat tarmog‘ining barqaror o‘sishi uchun asosiy harakatlantiruvchi kuch bo‘lib xizmat qiladi. Farmatsevtika sohasida investitsiyalar nafaqat ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga, balki ilmiy-tadqiqot ishlarini moliyalashtirishga, yangi texnologiyalarni joriy etishga va xalqaro sifat standartlariga (masalan, GMP) javob beradigan mahsulotlar yaratishga imkon beradi. Aynan investitsiyalarning to‘g‘ri yo‘naltirilishi tarmoqda innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantiradi va qo‘shilgan qiymat zanjirini uzaytiradi. Shu sababli investitsiyalardan unumli foydalanish orqali qaysi segmentlar — generik dorilar, biotexnologik preparatlar, sub-substansiya ishlab chiqarish yoki qadoqlash sohalari — eng yuqori o‘sish imkoniyatini berishini aniqlash dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘ladi.

Yangi o‘sish nuqtalarini aniqlash konsepsiyasi zamonaviy iqtisodiy fanda strategik rejalashtirish va resurslarni samarali taqsimlashning muhim vositasi sifatida e’tirof etilgan. O‘sish

nuqtalari deganda tarmoqning eng katta iqtisodiy qaytim va rivojlanish potensialiga ega bo‘lgan yo‘nalishlari, mahsulot turlari yoki bozor segmentlari tushuniladi. Farmatsevtika sanoatida bunday nuqtalarni aniqlash murakkab tahliliy ishni talab qiladi, chunki tarmoq yuqori darajada bilimga asoslangan, qattiq tartibga solinadigan va kapital sig‘imi katta bo‘lgan soha hisoblanadi. Shu bois ilmiy asoslangan metodika yordamida investitsiyalar uchun eng maqbul yo‘nalishlarni belgilash mamlakat farmatsevtika tarmog‘ining raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Global farmatsevtika bozorida raqobat tobora keskinlashib bormoqda, yetakchi davlatlar va transmilliy kompaniyalar ilmiy-tadqiqot hamda ishlab chiqarishga ulkan mablag‘lar sarflamoqda. Bunday sharoitda rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan O‘zbekiston, o‘z resurslarini cheklanganligini hisobga olgan holda, investitsiyalarni eng samarali nuqtalarga jamlash strategiyasini qo‘llashi maqsadga muvofiqdir. Mahdud kapitalni tarqoq holda bir necha yo‘nalishga sochish o‘rniga, aniq tanlangan istiqbolli segmentlarga to‘plash orqali sezilarli iqtisodiy natijalarga erishish mumkin. Aynan shu yondashuv mavzuning dolzarbligini yanada kuchaytiradi, chunki u cheklangan moliyaviy resurslardan maksimal foyda olish imkonini beruvchi ilmiy mexanizmni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Mavzuning dolzarbligi pandemiya va boshqa global sog‘liqni saqlash inqirozlari tajribasi bilan ham izohlanadi. So‘nggi yillardagi epidemiologik vaziyatlar ko‘plab mamlakatlarda dori-darmonlar va tibbiy vositalarni import qilishga bog‘liqlik qanchalik xavfli bo‘lishi mumkinligini yaqqol ko‘rsatdi. Dori ta’minotidagi uzilishlar, narxlarning keskin oshishi va strategik zaxiralarning yetishmasligi mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish va dori xavfsizligini ta’minlash zaruriyatini birinchi o‘ringa olib chiqdi. Shu nuqtai nazardan, farmatsevtika sanoatiga investitsiyalar yo‘naltirish va ularning hisobiga yangi mustaqil ishlab chiqarish yo‘nalishlarini shakllantirish milliy xavfsizlikning ajralmas qismiga aylandi. Bu omil tadqiqot mavzusining iqtisodiy ahamiyatdan tashqari ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ham ega ekanligini tasdiqlaydi.

Ilmiy va amaliy jihatdan ushbu mavzuni o‘rganish farmatsevtika korxonalari, davlat organlari va investorlar uchun bir qator muhim natijalar berishi mumkin. Investitsiya samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqish, o‘sish nuqtalarini aniqlashning uslubiy yondashuvlarini takomillashtirish va tarmoqdagi istiqbolli yo‘nalishlarni asoslash strategik qarorlar qabul qilish jarayonini sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘taradi. Bundan tashqari, mavzu doirasida ishlab chiqilgan tavsiyalar mahalliy farmatsevtika korxonalarining investitsion jozibadorligini oshirishga, xorijiy kapitalni jalb etishga va innovatsion loyihalarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Shu tariqa tadqiqot natijalari nazariy bilimlarni boyitish bilan birga aniq amaliy muammolarni hal etishga ham qaratilgan bo‘ladi.

Yuqorida keltirilgan dalillarning barchasi mazkur mavzuning hozirgi davr uchun naqadar muhim va o‘z vaqtida tanlanganligini tasdiqlaydi. Farmatsevtika sanoatining iqtisodiyotdagi o‘rni ortib borayotgani, investitsiyalarni samarali boshqarish zaruriyati, mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish va dori xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha davlat siyosatining ustuvorligi mavzuning dolzarbligini har tomonlama asoslaydi. Investitsiyalar hisobiga yangi o‘sish nuqtalarini ilmiy asosda aniqlash nafaqat alohida korxonalar, balki butun milliy iqtisodiyot uchun barqaror rivojlanishni ta’minlovchi muhim omildir. Binobarin, ushbu yo‘nalishda olib boriladigan tadqiqotlar ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, mamlakatning farmatsevtika sohasidagi mustaqilligini mustahkamlash va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi.

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil etish jarayonida farmatsevtika sanoatida investitsiyalar hisobiga yangi o‘sish nuqtalarini aniqlash bo‘yicha dunyoning bir qancha yetakchi iqtisodchi olim va mutaxassislar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib. Ulardan, S.O. Xomidov farmatsevtika sanoati va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik tahlil qilgan. Olimning fikricha, farmatsevtika tarmog‘iga yo‘naltirilgan investitsiyalar aholi salomatligini yaxshilash bilan birga iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga ham multiplikativ ta’sir ko‘rsatadi. Farmatsevtika

korxonalarini modernizatsiya qilish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish iqtisodiy o‘sishning yangi nuqtalarini shakllantiradi[1].

S.Usmanova farmatsevtika sanoatining rivojlanishida innovatsion investitsiyalarning o‘rni yuqori ekanligini ta’kidlaydi. Unga ko‘ra, farmatsevtika korxonalarida ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga (R&D) sarflanadigan mablag‘lar mahsulotlar raqobatbardoshligini oshiradi. Ayniqsa, biotexnologiya, gen muhandisligi va zamonaviy dori vositalarini ishlab chiqarishga qaratilgan investitsiyalar yangi iqtisodiy o‘sish markazlarini yuzaga keltiradi[2].

B.Axmedov farmatsevtika klasterlari va Pharma Park loyihalarini investitsion rivojlanishning yangi modeli sifatida baholaydi. Uning fikricha, Tashkent Pharma Park kabi loyihalar ilm-fan, ishlab chiqarish va investorlarni yagona ekotizimga birlashtirib, farmatsevtika sanoatining innovatsion rivojlanishini jadallashtiradi. Natijada yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi oshadi[3].

Reza Khanmohammadi o‘z tadqiqotlarida biotibbiyot tadqiqotlariga yo‘naltirilgan investitsiyalar farmatsevtika kompaniyalarining bozor qiymatini oshirishini asoslab bergan. Uning fikricha, ilmiy natijalar va patentlar investorlar uchun eng muhim signal hisoblanadi. Shu sababli ilmiy tadqiqotlar yangi o‘sish nuqtalarining asosiy manbaidir[4].

S. Kaur ilmiy tadqiqotlar va farmatsevtika investitsiyalari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatib beradi. Uning fikricha, tadqiqot va ishlanma xarajatlarining ortishi yangi preparatlar yaratish tezligini oshiradi va korxonalar rentabelligini yaxshilaydi[5].

Stig Johan Wiklund o‘z tadqiqotlarida farmatsevtika sanoatida investitsion portfelni boshqarish konsepsiyasini ishlab chiqqan. Uning fikricha, kompaniya bir vaqtning o‘zida turli innovatsion loyihalarni moliyalashtirishi orqali risklarni kamaytiradi va daromad manbalarini diversifikatsiya qiladi[6].

Magnus Ytterstad farmatsevtika kompaniyalari investitsion faoliyatining samaradorligini oshirish uchun strategik diversifikatsiya zarurligini ta’kidlaydi. Bu esa yangi mahsulotlar va texnologiyalarning paydo bo‘lishiga xizmat qiladi[7].

Frank Miller farmatsevtika biznesida uzoq muddatli daromad o‘sishi investitsion strategiya sifati bilan bog‘liqligini asoslaydi. U korxonalarga innovatsion loyihalar portfelini shakllantirishni tavsiya qiladi[8].

Mohammad M. Ghassemi o‘z tadqiqotlarida farmatsevtika va biotexnologiya sohasidagi ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish investitsion samaradorlikning eng yuqori shakli ekanligini ko‘rsatadi. Patentlar va innovatsion mahsulotlar yangi bozorlarni shakllantiradi[9].

Semen Budennyy klinik sinovlarga investitsiyalar farmatsevtika kompaniyalari aksiyalarining bozor qiymatiga bevosita ta’sir qilishini aniqlagan. Muvaffaqiyatli sinovlar investorlar ishonchini oshiradi va yangi o‘sish nuqtalarini yuzaga keltiradi[10].

Tadqiqot metodologiyasi.

Farmatsevtika sanoatida investitsiyalar hisobiga yangi o‘sish nuqtalarini aniqlash bo‘yicha dunyo olimlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqodlarni tahlil qilish, mavzu yuzasidan barcha ma’lumotlarni to‘plash, solishtirish, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Farmatsevtika sanoatida investitsiyalar hisobiga yangi o‘sish nuqtalarini aniqlash mavzusi bugungi kunda iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida farmatsevtika tarmog‘i yuqori texnologiyalar, ilmiy-tadqiqot ishlari va innovatsion ishlanmalarga asoslangan strategik soha sifatida shakllangan. Ushbu tarmoq nafaqat aholi salomatligini ta’minlash, balki mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi, eksport salohiyati va sanoat rivojlanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun farmatsevtika sanoatiga investitsiyalarni jalb etish va ular hisobiga yangi o‘sish nuqtalarini aniqlash masalasi ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, global sog‘liqni saqlash tizimida yuz

berayotgan o‘zgarishlar, yangi kasalliklar va dori vositalariga bo‘lgan talabning ortib borishi farmatsevtika tarmog‘ining iqtisodiy ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda.

Farmatsevtika sanoatiga yo‘naltirilgan investitsiyalar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish imkonini beradi. Investitsiyalar yordamida korxonalar ilmiy-tadqiqot laboratoriyalarini tashkil etishi, xalqaro standartlarga mos ishlab chiqarish tizimlarini yaratishi va yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishga o‘tishi mumkin. Natijada, farmatsevtika korxonalari ichki bozorda raqobatbardoshligini oshiribgina qolmay, balki xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Bu esa iqtisodiyotning diversifikatsiyalashuviga va yangi iqtisodiy o‘sish nuqtalarining shakllanishiga xizmat qiladi.

O‘zbekiston farmatsevtika sanoatini rivojlantirish strategiyasi bilan ham bevosita bog‘liqdir. So‘nggi yillarda mamlakatda farmatsevtika klasterlari, erkin iqtisodiy zonalar va innovatsion markazlarni tashkil etish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Tashkent Pharma Park loyihasi, mahalliy dori vositalari ishlab chiqarishni kengaytirish dasturlari va farmatsevtika mahsulotlari eksportini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar ushbu sohani iqtisodiyotning muhim drayveriga aylantirishga xizmat qilmoqda. Shu sababli investitsiyalar yordamida yangi o‘sish nuqtalarini aniqlash va ularning iqtisodiy samaradorligini baholash davlat siyosatining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Farmatsevtika sanoatida investitsiyalar hisobiga yangi o‘sish nuqtalarini aniqlashning yana bir muhim jihati import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish bilan bog‘liq. Ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlarda dori vositalarining katta qismi import hisobidan qoplanadi, bu esa valyuta mablag‘larining chetga chiqib ketishiga olib keladi. Investitsiyalar yordamida mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish esa ichki bozor ehtiyojlarini qondirish, importga qaramlikni kamaytirish va milliy farmatsevtika kompaniyalarining barqaror rivojlanishini ta’minlaydi. Bundan tashqari, mahalliylashtirish jarayonlari yangi ish o‘rinlari yaratish va hududlarning iqtisodiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Farmatsevtika sanoatida investitsiyalarning samaradorligini baholash, investitsion faollik va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash hamda yangi o‘sish nuqtalarini shakllantiruvchi omillarni tadqiq etish imkonini beradi. Ushbu yo‘nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar investitsion siyosatni takomillashtirish, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish va farmatsevtika sanoatining uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, tadqiqot natijalari investitsion qarorlar qabul qilishda davlat organlari, investorlar va farmatsevtika korxonalari uchun amaliy ahamiyatga ega bo‘ladi.

Farmatsevtika sanoatida investitsiyalar hisobiga yangi o‘sish nuqtalarini aniqlash mavzusining strategik ahamiyati uning aholi salomatligi, milliy iqtisodiy xavfsizlik va innovatsion rivojlanish bilan chambarchas bog‘liqligida namoyon bo‘ladi. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, farmatsevtika tarmog‘i yuqori qo‘shilgan qiymat yaratadigan, ilm-fan yutuqlarini ishlab chiqarish bilan integratsiyalovchi hamda iqtisodiyotning eng innovatsion yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy global iqtisodiy va epidemiologik sharoitlarda dori vositalari, vaksinalar va tibbiy buyumlarni ishlab chiqarish salohiyatiga ega bo‘lgan mamlakatlar sog‘liqni saqlash tizimining uzluksiz faoliyatini ta’minlash bilan birga, tashqi bozorlardagi tebranishlar va ta’minot zanjirlaridagi uzilishlarga nisbatan yuqori darajada barqarorlikka erishmoqda.

Shu nuqtai nazardan, farmatsevtika sanoatiga yo‘naltirilayotgan investitsiyalar hajmini oshirish, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini (R&D) moliyalashtirish hamda innovatsion startaplarni qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Investitsiyalar nafaqat mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilishga, balki biotexnologiya, gen muhandisligi, raqamli farmatsevtika, farmakogenomika va yuqori texnologiyali tibbiy mahsulotlar ishlab chiqarish kabi yangi istiqbolli yo‘nalishlarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Bu esa tarmoqda yangi o‘sish nuqtalarining shakllanishi, ishlab chiqarish samaradorligining ortishi va mahalliy mahsulotlarning xalqaro standartlarga

moslashuvini ta’minlaydi.

1-jadval

Korxonalarni qo‘llab-quvvatlash choralari[11]

Chora-tadbir	Qoplash darajasi / shart	Yuqori chegara	Manba / muddat
Patent muddati tugagach 1 yil ichida ishlab chiqaruvchilarga texnologiyalar transferi xarajatlari	50%	50 ming AQSh dollari	Farmatsevtika tarmog‘ini qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish jamg‘armasi
Mahsulotni yaratishdagi ilmiy tadqiqot xarajatlari (muqobil variant)	50%	100 ming AQSh dollari	O‘sha jamg‘arma
Milliy GMP sertifikatiga ega korxonalarga BFQ ishlab chiqarishga ruxsat	—	—	2027 yil 1 yanvardan
EU GMP / US FDA GMP sertifikatlari va xorijiy konsalting xizmatlari	50%	50 ming AQSh dollari	Savdoga ko‘maklashish jamg‘armasi, 2026 yil 1 iyundan
Ro‘yxatdan o‘tkazish, klinik sinov va bioekvivalentlik tadqiqotlari (yangi dori vositalari)	80%	8 ming AQSh dollari	Savdoga ko‘maklashish jamg‘armasi

Farmatsevtika sanoatini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha ishlab chiqilgan mexanizmlar, avvalo, innovatsion faoliyatni rag‘batlantirishga qaratilgan. Patent muddati tugagan texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish xarajatlarining 50 foizgacha qoplanishi korxonalarga mavjud ilg‘or texnologiyalarni tezroq o‘zlashtirish imkonini beradi. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirib, yangi mahsulotlarni bozorda tezroq paydo bo‘lishiga sharoit yaratadi. Natijada, texnologik modernizatsiya jarayoni tezlashadi va farmatsevtika korxonalarining raqobatbardoshligi oshadi.

Ikkinchi muhim yo‘nalish — ilmiy-tadqiqot va innovatsion ishlanmalarni qo‘llab-quvvatlashdir. Yangi mahsulot yaratishdagi tadqiqot va ishlanma xarajatlarining 50 foizgacha qoplanishi farmatsevtika sohasida ilmiy izlanishlarni jadallashtiradi. Bu holat yangi dori vositalarini ishlab chiqish, klinik sinovlarni kengaytirish hamda milliy innovatsion mahsulotlar portfelini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu orqali korxonalar faqat ishlab chiqaruvchi emas, balki ilmiy-innovatsion subyekt sifatida ham rivojlanadi.

Uchinchi yo‘nalish GMP standartlari bilan bog‘liq bo‘lib, milliy GMP sertifikatiga ega korxonalarga BFQ (biologik faol qo‘shimchalar) ishlab chiqarishga ruxsat berilishi tarmoq uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Bu ichki bozorda sifatli mahsulotlar ulushini oshiradi va ishlab chiqaruvchilarning xalqaro standartlarga moslashuvini tezlashtiradi. Shu bilan birga, 2027 yilga qadar berilgan imtiyozlar uzoq muddatli investitsion rejalashtirish uchun barqaror muhit yaratadi.

To‘rtinchi chora — EU GMP va US FDA GMP sertifikatlash hamda xorijiy konsalting xizmatlarini moliyalashtirish — eksport salohiyatini oshirishga bevosita xizmat qiladi. Bu yo‘nalish korxonalarga xalqaro bozorlarga chiqish, global standartlarga mos ishlab chiqarish tizimini yo‘lga qo‘yish va investitsion jozibadorlikni oshirish imkonini beradi. 50 foizgacha xarajatlarni qoplash esa kichik va o‘rta korxonalar uchun ham global bozorlarga kirish imkonini kengaytiradi.

Beshinchi chora klinik sinovlar va bioekvivalentlik tadqiqotlarini qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq bo‘lib, bu eng muhim strategik yo‘nalishlardan biridir. Yangi dori vositalarini ro‘yxatdan

o‘tkazish jarayonida ushbu xarajatlarning 80 foizgacha qoplanishi innovatsion mahsulotlar ishlab chiqishni keskin jadallashtiradi. Bu esa farmatsevtika sanoatida yangi o‘sish nuqtalarini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Umumiy xulosa qilib aytganda, jadvalda keltirilgan qo‘llab-quvvatlash choralari farmatsevtika sanoatini kompleks rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, ular bir vaqtning o‘zida ham ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, ham innovatsiyalarni rag‘batlantirish, ham eksport salohiyatini oshirish vazifalarini bajaradi. Ushbu mexanizmlar natijasida tarmoqda yangi investitsion oqimlar shakllanadi, yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish kengayadi va farmatsevtika sanoati iqtisodiyotning strategik drayverlaridan biriga aylanadi.

2-jadval

Soliq va bojxona imtiyozlari[11]

Imtiyoz turi	Mazmuni	Muddat / shart
Yer solig‘i	Investitsiya loyihalari amalga oshiriladigan yer uchastkalari bo‘yicha ozod etish	Loyiha boshlangan sanadan 3 yil (2040 yilga qadar)
Foyda solig‘i	Investitsiya loyihasi doirasida ozod etish	Loyiha foydalanishga qabul qilingandan 3 yil
Mol-mulk solig‘i	Qurilgan ko‘chmas mulk obyektlari bo‘yicha ozod etish	3 yil
Foyda solig‘i (norezidentlar)	Texnologiya transferi va brend nomi royalti daromadlariga past stavka	5% — 2030 yil 1 yanvarga qadar
Daromad ulushi sharti	Imtiyozlar farmatsevtika/dorivor o‘simlik daromadi jami daromadning kamida 60%ini tashkil etganda qo‘llanadi	Doimiy shart
Bojxona imtiyozlari	BFQ va kosmetika ishlab chiqaruvchilarga PF–55-son imtiyozlari	2026 yil 1 apreldan
Insonparvarlik yordami	Bepul beriladigan dori/jihozlar (kamida 6 oy yaroqlilik) xarajat deb tan olinadi	Soliqqa tortishda chegirma

Farmatsevtika va dori vositalari ishlab chiqarish sohasida joriy etilgan soliq va bojxona imtiyozlari investitsion muhitni sezilarli darajada yaxshilashga qaratilgan kompleks davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu imtiyozlar orqali korxonalar uchun boshlang‘ich investitsiya yuklamasi kamaytiriladi va yangi ishlab chiqarish loyihalarining iqtisodiy samaradorligi oshiriladi. Xususan, yer solig‘i bo‘yicha 3 yilgacha ozod etish va foyda solig‘i imtiyozlari investitsiya loyihalarining dastlabki bosqichida korxonalar moliyaviy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Mol-mulk solig‘idan 3 yil muddatga ozod etish esa ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirish jarayonida korxonalar uchun qo‘shimcha moliyaviy imkoniyat yaratadi. Bu, ayniqsa, yangi qurilayotgan farmatsevtika zavodlari va ilmiy-ishlab chiqarish komplekslari uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, asosiy kapitalga investitsiyalar oqimini rag‘batlantiradi. Shu bilan birga, norezidentlar uchun foyda solig‘i stavkasining pasaytirilishi xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda muhim stimulyator vazifasini bajaradi.

Daromad ulushi sharti (kamida 60 foiz farmatsevtika yoki dori vositalaridan iborat bo‘lishi) korxonalarni asosiy faoliyatni rivojlantirishga yo‘naltiradi va sohada ixtisoslashuvni kuchaytiradi. Bu talab tarmoqda “sof farmatsevtika” ishlab chiqaruvchilar ulushini oshirishga yordam beradi hamda soxta diversifikatsiyadan saqlaydi. Natijada, ishlab chiqarish sifati va iqtisodiy samaradorlik oshadi.

Bojxona imtiyozlari, xususan BFQ va kosmetika ishlab chiqaruvchilar uchun berilgan PF-55-son qaror asosidagi imtiyozlar import qilinadigan xomashyo va uskunalar narxini kamaytiradi.

Bu esa ishlab chiqarish tannarxini pasaytirib, mahalliy mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshiradi. Shu bilan birga, bojxona imtiyozlari texnologik modernizatsiya jarayonini tezlashtiradi.

Aholining ijtimoiy himoyasi nuqtai nazaridan bepul yoki imtiyozli dori vositalari (kamida 6 oy yaroqlilik muddati bilan) xarajatlarni soliq bazasidan chiqarib tashlash mexanizmi orqali qo‘llab-quvvatlanadi. Bu nafaqat farmatsevtika korxonalarining ijtimoiy mas’uliyatini oshiradi, balki davlat sog‘liqni saqlash tizimining samaradorligini ham kuchaytiradi.

3-jadval

Moliyalashtirish manbalari[11]

Manba / yo‘nalish	Summa	Shartlar
Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi (PF–13 asosida qayta yo‘naltirilgan)	30 mln AQSh dollari	PQ–14-son qaror maqsadlariga yo‘naltiriladi
“Tashkent Pharma Park” ITM, xavfsizlik laboratoriyasi va vivariy qurilishi	25 mln AQSh dollari	3 yillik imtiyozli davr, 10 yil muddat, yillik 4% stavka
Pharm Service xodimlari malakasini oshirish va xorijiy mutaxassislarni jalb qilish	Belgilanmagan	Qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish jamg‘armasidan
Import kontraktlari ekspertizasi	—	Akkreditatsiyadan o‘tgan xalqaro konsalting kompaniyalari tomonidan

Ushbu jadvaldan ko‘rinadiki, “Moliyalashtirish manbalari” tizimi bir nechta yo‘nalishlar orqali diversifikatsiya qilingan bo‘lib, u davlat mablag‘lari, imtiyozli kreditlar hamda xalqaro ekspertiza xizmatlarini o‘z ichiga oladi. Xususan, Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘larining maqsadli yo‘naltirilishi hamda “Tashkent Pharma Park” ITM uchun ajratilgan 25 mln AQSh dollari miqdoridagi imtiyozli kreditlar farmatsevtika infratuzilmasini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, kadrlar malakasini oshirish va xorijiy mutaxassislarni jalb qilish hamda import kontraktlarini xalqaro konsalting kompaniyalari orqali ekspertizadan o‘tkazish moliyaviy mexanizmning samaradorligini oshiradi va tizimning shaffofligini ta’minlaydi. Umuman olganda, ushbu moliyalashtirish modeli sohada innovatsion rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash, investitsion muhitni yaxshilash hamda farmatsevtika tarmog‘ining barqaror o‘sishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar:

Farmatsevtika sanoatida investitsion jarayonlar hozirgi kunda asosan davlat jamg‘armalari va imtiyozli kreditlar hisobiga shakllanmoqda. Biroq xususiy sektor va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning (TDI) ulushi yetarli darajada emasligi ushbu sohada raqobat muhitining to‘liq shakllanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Natijada innovatsion rivojlanish jarayonlari sekinlashib, yangi texnologiyalarni joriy etish sur’ati pastligicha qolmoqda. Ushbu holat farmatsevtika sanoatida “o‘sish nuqtalari” deb ataluvchi strategik yo‘nalishlar — biotexnologiya, generik dorilar ishlab chiqarish va faol farmatsevtik ingredientlar (API) ishlab chiqarishning yetarlicha rivojlanmasligiga olib kelmoqda.

Mazkur muammoni bartaraf etish uchun eng muhim yo‘nalishlardan biri sifatida investitsion muhitni yanada jozibador qilish, xususiy investorlar va xorijiy kapital uchun qulay sharoitlar yaratish zarur hisoblanadi. Bunda soliq imtiyozlarini kengaytirish, investitsiya kafolatlarini kuchaytirish hamda davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu choralar nafaqat kapital oqimini oshiradi, balki yuqori qo‘shimcha qiymatga ega ishlab chiqarish yo‘nalishlarining shakllanishiga ham zamin yaratadi.

Shuningdek, tahlillar farmatsevtika sanoatida yuqori texnologiyali ishlab chiqarish va ilmiy-tadqiqotlar faoliyatlari yetarli darajada rivojlanmaganligini ko‘rsatadi. Bu esa mamlakatning dori vositalari bo‘yicha importga qaramligini saqlab qolmoqda va ichki ishlab chiqarishning raqobatbardoshligini pasaytirmoqda. Ushbu muammoni hal etish uchun innovatsion farmatsevtika klasterlarini kengaytirish, ilmiy-tadqiqot markazlarini ishlab chiqarish korxonalari bilan integratsiya qilish hamda davlat tomonidan tadqiqot va ishlanmalar xarajatlarini qisman subsidiyalash tizimini joriy etish zarur. Bunday yondashuv ilm-fan va sanoat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni kuchaytiradi va yangi mahsulotlarning tijoratlashtirilishini tezlashtiradi.

Bundan tashqari, sohada malakali kadrlar yetishmasligi va boshqaruv tizimining zamonaviy talablar darajasiga mos emasligi investitsiyalarning samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu holat innovatsion loyihalarning amalga oshirilishida tashkiliy va texnologik kechikishlarni keltirib chiqarmoqda. Mazkur muammoni bartaraf etish maqsadida xorijiy mutaxassislarni jalb etish bilan birga, mahalliy kadrlarni xalqaro standartlar asosida tayyorlash tizimini rivojlantirish zarur. Farmatsevtika yo‘nalishida maxsus ta’lim dasturlarini ishlab chiqish, dual ta’lim modelini joriy etish hamda amaliyotga yo‘naltirilgan o‘quv jarayonlarini kengaytirish sohaning inson kapitalini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Yana bir muhim jihat sifatida mahalliy ishlab chiqarish hajmi oshib borayotgan bo‘lsa-da, eksport geografiyasining cheklanganligi va logistika infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi investitsiyalarning qaytimi (ROI)ni pasaytirmoqda. Bu esa farmatsevtika mahsulotlarining xalqaro bozorlarda raqobatlashuv imkoniyatlarini cheklaydi. Ushbu muammoni hal etish uchun eksportga yo‘naltirilgan farmatsevtika mahsulotlari uchun maxsus erkin iqtisodiy zonalarni kengaytirish, logistika tizimini modernizatsiya qilish hamda xalqaro sifat standartlari — GMP, ISO va boshqa sertifikatlash tizimlarini keng joriy etish muhim ahamiyatga ega. Bu chora-tadbirlar eksport salohiyatini oshirish orqali yangi global o‘sish nuqtalarini shakllantiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xomidov S.O. Pharmaceutical Industry and Economic Growth: An Empirical Approach to the Relationship // Science and Innovative Development. – 2022. – Vol. 5. – №1. – P. 28–35.
2. Usmanova S.S. Trends in the Development of the Pharmaceutical Industry // European Journal of Economics, Finance and Business Development. – 2025. – Vol. 3. – №2. – P. 87–91.
3. Ахмедов Б. Pharmaceutical Cluster Tashkent Pharma Park: Innovations, Investments, and Prospects // Eurasian Journal of Academic Research. – 2025.
4. Khanmohammadi R., Kaur S., Smiley C.H. et al. The Influence of Biomedical Research on Future Business Funding: Analyzing Scientific Impact and Content in Industrial Investments. – 2024.
5. Kaur S., Khanmohammadi R. et al. The Influence of Biomedical Research on Future Business Funding. – 2024.
6. Wiklund S.J., Ytterstad M., Miller F. Project Portfolio Planning in the Pharmaceutical Industry: Strategic Objectives and Quantitative Optimization. – 2025.
7. Ytterstad M., Wiklund S.J., Miller F. Project Portfolio Planning in the Pharmaceutical Industry. – 2025.
8. Miller F., Wiklund S.J., Ytterstad M. Project Portfolio Planning in the Pharmaceutical Industry. – 2025.
9. Ghassemi M.M., Khanmohammadi R. et al. The Influence of Biomedical Research on Future Business Funding. – 2024.
10. Budennyy S., Kazakov A., Kovtun E., Zhukov L. New Drugs and Stock Market: How to Predict Pharma Market Reaction to Clinical Trial Announcements. – 2022.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. *Farmatsevtika tarmog‘ida ishlab chiqarishni rag‘batlantirish va ilmiy-tadqiqot jarayonlarini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida*: 2026-yil 5-mart, PF–35-son // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. – Toshkent, 2026.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTONDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISHDA XATARLARNI BOSHQARISH MEXANIZMLARI

Xaydarova Charos Nizomiddin qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: charoskhaydarova333@gmail.com
ORCID: 0009-0002-4866-1951

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklik loyihalarini moliyalashtirish jarayonida yuzaga keladigan xatarlar va ularni boshqarish mexanizmlari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida davlat-xususiy sheriklik loyihalarida uchraydigan moliyaviy, investitsion, kredit, valyuta, operatsion va fiskal risklarning mazmuni hamda ularning loyiha samaradorligiga ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, risklarni baholash, taqsimlash va monitoring qilish bo‘yicha xalqaro tajribalar o‘rganilib, O‘zbekiston amaliyotida qo‘llash imkoniyatlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida davlat-xususiy sheriklik loyihalarini moliyalashtirishda xatarlarni boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *davlat-xususiy sheriklik, investitsiya loyihalari, moliyalashtirish, xatarlarni boshqarish, risklarni taqsimlash, fiskal risklar, loyihaviy moliyalashtirish, investitsion jozibadorlik, infratuzilma loyihalari, davlat kafolatlari.*

RISK MANAGEMENT MECHANISMS FOR FINANCING PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP PROJECTS IN UZBEKISTAN

Khaidarova Charos Nizomiddinovna
Tashkent State University of Economics,
Doctor of Philosophy (PhD) in Economics
e-mail: charoskhaydarova333@gmail.com
ORCID: 0009-0002-4866-1951

Annotasiya: *This article examines the risks arising in the financing of public-private partnership (PPP) projects in Uzbekistan and the mechanisms for their management. The study analyzes the nature of financial, investment, credit, currency, operational, and fiscal risks associated with PPP projects and evaluates their impact on project efficiency. International practices in risk assessment, allocation, and monitoring are reviewed, and their applicability to Uzbekistan's PPP framework is substantiated. Based on the research findings, practical recommendations are proposed to improve the risk management system in financing public-private partnership projects.*

Keywords: *public-private partnership, investment projects, financing, risk management, risk allocation, fiscal risks, project finance, investment attractiveness, infrastructure projects, government guarantees.*

МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ ПРИ ФИНАНСИРОВАНИИ ПРОЕКТОВ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

Хайдарова Чарос Низомиддин кизи
Ташкентский государственный экономический университет,
Доктор философии по экономическим наукам (PhD)
e-mail: charoskhaydarova333@gmail.com
ORCID: 0009-0002-4866-1951

Аннотация: *В данной статье исследуются риски, возникающие в процессе*

финансирования проектов государственно-частного партнерства в Узбекистане, а также механизмы их управления. В ходе исследования проанализированы сущность финансовых, инвестиционных, кредитных, валютных, операционных и фискальных рисков, характерных для проектов государственно-частного партнерства, а также их влияние на эффективность проектов. Изучен международный опыт оценки, распределения и мониторинга рисков и обоснованы возможности его применения в практике Узбекистана. По результатам исследования разработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию системы управления рисками при финансировании проектов государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: *государственно-частное партнерство, инвестиционные проекты, финансирование, управление рисками, распределение рисков, фискальные риски, проектное финансирование, инвестиционная привлекательность, инфраструктурные проекты, государственные гарантии.*

Kirish.

O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklik loyihalarini moliyalashtirishda xatarlarni boshqarish mexanizmlarini o‘rganish bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakatda iqtisodiy islohotlar chuqurlashib, infratuzilma sohasidagi ehtiyojlar ortib borayotgan bir paytda, davlat byudjetining cheklangan imkoniyatlari katta hajmdagi investitsiya talab qiladigan loyihalarni faqat davlat hisobidan amalga oshirishga to‘sqinlik qilmoqda. Shu sababli xususiy kapitalni jalb etish, uni samarali tashkil etish va loyihalar davomida yuzaga keladigan moliyaviy xatarlarni oqilona taqsimlash masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Xatarlarni boshqarishning ishonchli tizimi mavjud bo‘lmagan sharoitda esa investorlarning ishonchi pasayib, loyihalarning barqarorligi va uzoq muddatli samaradorligi xavf ostida qoladi.

Davlat-xususiy sheriklik loyihalari o‘zining tabiatiga ko‘ra uzoq muddatli bo‘lib, ko‘pincha bir necha o‘n yilliklarga cho‘ziladi va shu davr mobaynida turli xil noaniqliklarga duch keladi. Valyuta kursining o‘zgarishi, inflyatsiya darajasining oshishi, foiz stavkalarining tebranishi, qonunchilikdagi o‘zgarishlar va siyosiy beqarorlik kabi omillar loyihaning moliyaviy hayotiyligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bunday sharoitda xatarlarni oldindan aniqlash, ularni baholash va tegishli yumshatish choralarini ishlab chiqish loyihaning muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omilga aylanadi. O‘zbekistonda hali bu sohada yetarlicha tajriba to‘planmaganligi va xalqaro amaliyotga moslashtirilgan metodologiyalarning to‘liq joriy etilmaganligi mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

Mamlakatda davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risidagi qonunning qabul qilinishi va keyinchalik tegishli huquqiy hujjatlarning takomillashtirilishi ushbu sohada institutsional asosning shakllanishiga zamin yaratdi. Biroq qonunchilik bazasining mavjudligi o‘z-o‘zidan xatarlarni samarali boshqarishni kafolatlamaydi. Amaliyotda davlat va xususiy sektor o‘rtasida xatarlarni adolatli taqsimlash, kafolatlar berish mexanizmlari, nizolarni hal qilish tartiblari va shartnomaviy majburiyatlarni bajarish bilan bog‘liq ko‘plab masalalar hanuzgacha o‘z yechimini topishi kerak. Bu esa nazariy tadqiqotlar bilan bir qatorda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni taqozo etadi, bu jihat mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyatini birgalikda namoyon etadi.

Xatarlarni boshqarishning eng muhim tamoyillaridan biri – bu har bir xatarni uni eng yaxshi nazorat qila oladigan tomonga yuklash hisoblanadi. Masalan, qurilish va texnologik xatarlar odatda xususiy investorga, makroiqtisodiy va siyosiy xatarlar esa ko‘proq davlat zimmasiga yuklanishi maqsadga muvofiq deb hisoblanadi. Biroq O‘zbekiston sharoitida bunday taqsimlash har doim ham aniq mezonlar asosida amalga oshirilmayapti, ko‘pincha tomonlarning kelishuv kuchiga va tajribasiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Bu holat ba’zan xatarlarning noto‘g‘ri taqsimlanishiga, natijada loyiha qiymatining oshishiga yoki investorning chiqib ketishiga olib kelishi mumkin. Shu bois xatarlarni ilmiy asoslangan mezonlar bo‘yicha taqsimlash mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb vazifa bo‘lib turibdi.

Moliyalashtirish jarayonida bank tizimi va xalqaro moliya institutlarining ishtiroki ham xatarlarni boshqarish kontekstida muhim o‘rin tutadi. Loyiha moliyalashtirishi mexanizmida kreditorlar o‘z mablag‘larining qaytarilishini birinchi navbatda loyihaning kelajakdagi pul oqimlaridan kutadilar, shu sababli ular loyihaning xatar profiliga juda sezgir bo‘ladilar. O‘zbekistonda mahalliy banklarning uzoq muddatli moliyalashtirishga imkoniyati cheklangan, kapital bozori esa hali rivojlanish bosqichida bo‘lganligi sababli, xorijiy investorlar va xalqaro tashkilotlarning kafolatlari hamda sug‘urta mexanizmlariga bo‘lgan ehtiyoj yuqori. Bu omillar xatarlarni yumshatishning moliyaviy vositalarini o‘rganishni dolzarb qiladi.

Bundan tashqari, xatarlarni boshqarish nafaqat moliyaviy, balki davlatning fiskal barqarorligi nuqtayi nazaridan ham strategik ahamiyatga ega. Davlat-xususiy sheriklik loyihalari doirasida davlat tomonidan beriladigan kafolatlar, minimal daromad kafolatlari va shartli majburiyatlar byudjet uchun kelajakda jiddiy yuk bo‘lishi mumkin. Agar bu majburiyatlar to‘g‘ri hisobga olinmasa va boshqarilmasa, ular davlat qarzining yashirin ko‘payishiga va fiskal beqarorlikka olib kelishi ehtimoli bor. Shu sababli ushbu shartli majburiyatlarni shaffof tarzda hisobga olish, monitoring qilish va boshqarish tizimini yo‘lga qo‘yish mamlakatning uzoq muddatli iqtisodiy xavfsizligi uchun zarurat hisoblanadi.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, xatarlarni samarali boshqargan davlatlarda davlat-xususiy sheriklik loyihalari iqtisodiy o‘sishning kuchli omiliga aylangan, aksincha bu masalaga yetarlicha e’tibor bermagan mamlakatlarda esa ko‘plab loyihalar muvaffaqiyatsizlikka uchragan yoki davlat byudjetiga og‘ir yuk bo‘lib qolgan. O‘zbekiston hozirgi rivojlanish bosqichida boshqa davlatlarning ham ijobiy, ham salbiy tajribasini chuqur o‘rganish va o‘ziga xos milliy sharoitga moslashtirilgan xatarlarni boshqarish modelini shakllantirish imkoniyatiga ega. Bu modelni ishlab chiqishda ilmiy yondashuvning qo‘llanilishi xato qarorlar narxini sezilarli darajada kamaytirib, milliy resurslarning samarali sarflanishiga xizmat qiladi.

O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklik loyihalarini moliyalashtirishda xatarlarni boshqarish mexanizmlari mavzusining dolzarbligi bir necha o‘zaro bog‘liq omillar bilan belgilanadi: iqtisodiy islohotlarning chuqurlashuvi va investitsiyalarga bo‘lgan ehtiyoj, institutsional bazaning shakllanish bosqichida ekanligi, xalqaro standartlarga moslashish zarurati hamda davlatning fiskal barqarorligini ta’minlash vazifasi. Ushbu mavzuni har tomonlama tadqiq etish nafaqat nazariy bilimlarni boyitadi, balki amaliy siyosat qarorlarini asoslash uchun ham mustahkam zamin yaratadi. Shu nuqtayi nazardan, mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar mamlakat iqtisodiyotining barqaror va izchil rivojlanishiga bevosita hissa qo‘shadi, bu esa mavzuning ham ilmiy, ham milliy ahamiyatini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar sharhi.

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil etish jarayonida O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklik loyihalarini moliyalashtirishda xatarlarni boshqarish mexanizmlari bo‘yicha dunyoning bir qancha yetakchi iqtisodchi olim va mutaxassislar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib. Ulardan, D.X. Mamayusupova o‘z tadqiqotlarida davlat-xususiy sheriklikning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyatini asoslab bergan. Olimaning fikricha, DXSh loyihalarining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan risklarni davlat va xususiy sektor o‘rtasida oqilona taqsimlashga bog‘liq. U qurilish, moliyalashtirish, operatsion va siyosiy risklarni loyiha ishtirokchilari o‘rtasida samarali taqsimlash investitsion jozibadorlikni oshirishini ta’kidlaydi. Shuningdek, muallif risklarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish orqali infratuzilma loyihalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash mumkinligini qayd etadi [1].

R.X. Zayniddinov davlat-xususiy sheriklik loyihalarida islomiy moliyalashtirish instrumentlaridan foydalanish imkoniyatlarini o‘rgangan. Olimning fikricha, sukuk, musharaka va mudaraba kabi moliyalashtirish vositalari investitsion risklarni investorlar o‘rtasida taqsimlash imkonini beradi hamda loyihalarning moliyaviy barqarorligini oshiradi. Muallif DXSh loyihalarini moliyalashtirishda an’anaviy kreditlash mexanizmlariga muqobil sifatida islomiy moliya vositalarini qo‘llash risklarni kamaytirishga xizmat qilishini asoslaydi [2].

A.A. Ergashev infratuzilmaviy investitsiya loyihalarini davlat-xususiy sheriklik asosida moliyalashtirishda xorijiy tajribalarni tahlil qilgan. Uning fikricha, risklarni boshqarishda “Risk Allocation Matrix” va “Value for Money” metodologiyalaridan foydalanish loyiha samaradorligini oshiradi. Olim siyosiy va huquqiy risklarni davlat zimmasiga, qurilish va ekspluatatsion risklarni esa xususiy sherik zimmasiga yuklash eng maqbul model ekanligini ta’kidlaydi [3].

S. Yakubova DXSh loyihalarini amalga oshirishda institutsional muhitning ahamiyatini tadqiq etgan. Muallifning fikricha, huquqiy bazaning barqarorligi va davlat siyosatining izchilligi investorlar uchun asosiy kafolat hisoblanadi. U normativ-huquqiy noaniqliklar va boshqaruvdagi kamchiliklar investitsion risklarni oshirishi mumkinligini ta’kidlaydi [4].

D.X. Suyunov davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini boshqarish masalalarini o‘rgangan. Olimning fikricha, loyihalar bo‘yicha muntazam monitoring va audit tizimlarini joriy etish moliyaviy yo‘qotishlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, risklarni baholash va nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirish investitsion faoliyat samaradorligini oshirishga imkon beradi [5].

M. Ataniyazova davlat va biznes hamkorligining iqtisodiy mexanizmlarini tadqiq qilgan. Uning fikricha, davlat kafolatlari, subsidiyalar va kompensatsiya mexanizmlari xususiy investorlarning risklarini kamaytiradi hamda yirik infratuzilmaviy loyihalarga investitsiyalar oqimini rag‘batlantiradi. Muallif davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari DXSh loyihalarining investitsion jozibadorligini oshirishini asoslaydi [6].

E.R. Yescombe davlat-xususiy sheriklik nazariyasining yetakchi tadqiqotchilaridan biri hisoblanadi. Olimning fikricha, DXSh loyihalarida har bir risk uni boshqarish imkoniyati yuqori bo‘lgan tomon zimmasiga yuklatilishi lozim. Yescombe risklarni qurilish, operatsion, talab, moliyaviy va siyosiy risklarga ajratib, ularni samarali taqsimlash loyiha qiymatini kamaytirishi va investorlar manfaatlarini himoya qilishini ta’kidlaydi [7].

J. Delmon o‘z tadqiqotlarida infratuzilma loyihalarida risklarni taqsimlash masalalariga alohida e’tibor qaratgan. Olimning fikricha, siyosiy va normativ-huquqiy risklar davlat tomonidan qoplanishi kerak, chunki xususiy sektor ushbu risklarni nazorat qila olmaydi. Shu bilan birga, operatsion va qurilish risklari xususiy sherik tomonidan boshqarilishi loyiha samaradorligini oshiradi [8].

E. Engel davlat-xususiy sheriklik loyihalarida fiskal risklarni boshqarish bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan. Uning fikricha, davlat tomonidan beriladigan haddan tashqari kafolatlar yashirin fiskal majburiyatlarni yuzaga keltiradi va kelajakda davlat qarzi ortishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois kafolatlar faqat zarur hollarda va aniq chegaralar asosida berilishi lozim [9].

R. Fischer infratuzilmaviy loyihalarda risklarni noto‘g‘ri taqsimlashning iqtisodiy oqibatlarini tadqiq qilgan. Olimning fikricha, risklarning samarasiz taqsimlanishi loyiha xarajatlarining oshishiga va investorlar rentabelligining pasayishiga olib keladi. Shu sababli risklarni taqsimlash jarayonida iqtisodiy samaradorlik mezonlariga amal qilish zarur [9].

A. Estache DXSh loyihalarida tartibga solish va siyosiy risklarning ta’sirini o‘rgangan. Uning fikricha, tarif siyosatidagi o‘zgarishlar, davlat siyosatining beqarorligi va tartibga soluvchi organlar faoliyatidagi noaniqliklar investorlar uchun eng katta xavf manbalaridan biri hisoblanadi [10].

G.A. Hodge DXSh loyihalarida boshqaruv va javobgarlik tizimlarini tadqiq qilgan. Olimning fikricha, shaffoflik, hisobdorlik va samarali nazorat mexanizmlari risklarni kamaytirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. U loyiha ishtirokchilari o‘rtasida axborot almashinuvini kuchaytirish risklarni boshqarish samaradorligini oshirishini ta’kidlaydi [11].

V.G. Varnavskiy davlat-xususiy sheriklik nazariyasining MDH hududidagi yirik vakillaridan biri hisoblanadi. Olimning fikricha, risklarni davlat va biznes o‘rtasida muvozanatli taqsimlash investitsiyalarni jalb qilishning asosiy shartidir. U risklarni noto‘g‘ri taqsimlash investorlar faolligini pasaytirishini asoslaydi [12].

A.E. Shadrin koncession loyihalarda risklarni boshqarish mexanizmlarini tadqiq qilgan. Muallif sug‘urta, davlat kafolatlari va kompensatsiya fondlari investorlarning moliyaviy xavflarini kamaytirishini ta’kidlaydi [13].

I.G. Sergeeva infratuzilmaviy loyihalarda kredit risklari va likvidlik risklarini boshqarish masalalarini o‘rgangan. Olimning fikricha, uzoq muddatli moliyalashtirish manbalarining mavjudligi loyihalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlaydi [14].

G.B. Kenzheguzina Qozog‘istonda DXSh loyihalarining samaradorligini baholash metodologiyasini ishlab chiqqan. Uning fikricha, risklarni muntazam monitoring qilish va baholash investitsion loyihalarning muvaffaqiyatini ta’minlaydi [15].

B.T. Sultanov davlat kafolatlari va kompensatsiya mexanizmlarining investorlar uchun ahamiyatini asoslab bergan. Olimning fikricha, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining mavjudligi xususiy kapitalni yirik loyihalarga jalb qilish imkoniyatini kengaytiradi [16].

N.V. Koryagina davlat-xususiy sheriklik loyihalarida fiskal risklarni boshqarish masalalarini o‘rgangan. U davlat majburiyatlarini monitoring qilish va baholash tizimini joriy etish byudjet xavflarini kamaytirishga xizmat qilishini ta’kidlaydi [17].

Tadqiqot metodologiyasi.

O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklik loyihalarini moliyalashtirishda xatarlarni boshqarish mexanizmlari bo’yicha dunyo olimlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqodlarni tahlil qilish, mavzu yuzasidan barcha ma’lumotlarni to‘plash, solishtirish, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlash, zamonaviy infratuzilmani shakllantirish hamda aholi turmush sifatini oshirishda davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Jahon amaliyotida DXSh loyihalari transport, energetika, sog‘liqni saqlash, ta’lim, suv ta’minoti va kommunal xizmatlar kabi strategik tarmoqlarda investitsiyalarni jalb qilishning samarali vositasi sifatida keng qo‘llanilmoqda. Mazkur mexanizm davlatning moliyaviy imkoniyatlarini xususiy sektorning investitsion salohiyati, innovatsion yondashuvlari va boshqaruv tajribasi bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Natijada yirik infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirish, davlat byudjeti yuklamasini kamaytirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va iqtisodiy o‘sishni jadallashtirishga erishiladi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan samarali foydalanish iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirish, hududlarni kompleks rivojlantirish va aholi uchun sifatli xizmatlar ko‘rsatishni ta’minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish bo‘yicha keng ko‘lamli institutsional va huquqiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, davlat-xususiy sheriklik sohasini tartibga soluvchi normativ-huquqiy bazaning yaratilishi, maxsus vakolatli organlarning tashkil etilishi hamda xususiy investorlar uchun qulay investitsion muhit shakllantirilishi natijasida ushbu yo‘nalishdagi loyihalar soni va hajmi sezilarli darajada ortib bormoqda. Mamlakatda energetika, transport, sog‘liqni saqlash, maktabgacha ta’lim va kommunal infratuzilma sohalarida amalga oshirilayotgan yirik loyihalar iqtisodiyotga xususiy kapitalni faol jalb etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu bilan birga, davlatning uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarida ham infratuzilmaviy loyihalarni moliyalashtirishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan foydalanish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan.

Bugungi kunda global iqtisodiyotda kuzatilayotgan geosiyosiy beqarorlik, inflyatsion bosimlarning kuchayishi, xalqaro moliya bozorlaridagi o‘zgarishlar hamda investitsion resurslar qiymatining oshib borishi davlat-xususiy sheriklik loyihalarining moliyaviy barqarorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, valyuta kursi tebranishlari, foiz stavkalari o‘zgarishi,

likvidlik yetishmovchiligi va investorlar ishonchining pasayishi kabi omillar loyiha risklarini yanada murakkablashtirmoqda. Natijada investitsiya loyihalarining moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, risklarni baholashning zamonaviy usullarini joriy etish hamda davlat va xususiy sektor o‘rtasida risklarni oqilona taqsimlash masalalari dolzarb vazifalardan biriga aylanmoqda. Shu sababli DXSh loyihalarini moliyalashtirishda xatarlarni boshqarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish iqtisodiy xavfsizlik va investitsion jozibadorlikni oshirishning muhim omili hisoblanadi.

1-jadval

Davlat-xususiy sheriklik loyihalaridagi xatar turlari va ularni taqsimlash[201]

№	Xatar turi	Mazmuni / tavsifi	Asosiy javobgar tomon	Yumshatish chorasi
1	Qurilish xatari	Loyihaning belgilangan muddatda va smeta doirasida qurib bitkazilmasligi, texnik nuqsonlar	Xususiy sherik	Qat'iy narxli pudrat shartnomasi, kafolat majburiyatlari, sug'urta
2	Operatsion (ekspluatatsion) xatar	Obyektni boshqarish, texnik xizmat va sifat ko'rsatkichlarini ta'minlashdagi muammolar	Xususiy sherik	Tajribali operatorni jalb etish, KPI tizimi, jarima mexanizmlari
3	Talab (bozor) xatari	Xizmat yoki mahsulotga bo'lgan real talabning prognozdan past chiqishi	Taqsimlangan	Minimal daromad kafolati, talabni baholash tahlili
4	Valyuta xatari	Milliy valyuta kursining keskin o'zgarishi, valyuta nomutanosibligi	Davlat / taqsimlangan	Xedjlash vositalari, tariflarni indeksatsiya qilish
5	Inflyatsiya va foiz xatari	Narxlar va kredit foiz stavkalarining oshishi loyiha xarajatlarini qimmatlashtirishi	Taqsimlangan	Tariflarni inflyatsiyaga bog'lash, qat'iy stavkali moliyalashtirish
6	Siyosiy va tartibga solish xatari	Qonunchilik o'zgarishi, litsenziya, ekspropriatsiya, hokimiyat qarorlari	Davlat	Davlat kafolatlari, barqarorlik bandlari, xalqaro arbitraj
7	Moliyalashtirish xatari	Loyiha uchun zarur kapital va kreditlarni o'z vaqtida jalb eta olmaslik	Xususiy sherik	Moliyaviy yopish kafolatlari, sindikatlangan kreditlar
8	Forc-major xatari	Tabiiy ofat, epidemiya, urush kabi oldindan ko'rib bo'lmaydigan holatlar	Taqsimlangan	Sug'urta qoplamasi, shartnomaviy fors-major bandlari

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, davlat-xususiy sheriklik loyihalarida yuzaga keladigan xatarlar o'zining kelib chiqishi va xususiyatiga ko'ra bir-biridan tubdan farq qiladi, shu sababli ularni yagona yondashuv asosida boshqarish mumkin emas. Qurilish va operatsion xatarlar bevosita loyihani amalga oshirish jarayoni bilan bog'liq bo'lgani uchun ularni texnik tajriba va boshqaruv salohiyatiga ega bo'lgan xususiy sherik zimmasiga yuklash maqsadga muvofiqdir, valyuta, inflyatsiya va siyosiy xatarlar esa makroiqtisodiy hamda institutsional muhitga bog'liq

[201] Muallif tomonidan tayyorlangan.

bo'lganligi bois davlat tomonidan ko'proq nazorat qilinishi talab etiladi. Bunda eng asosiy tamoyil — har bir xatarni uni eng samarali boshqara oladigan tomonga adolatli taqsimlash bo'lib, bu loyihaning umumiy qiymatini optimallashtiradi va investor uchun jozibadorlikni oshiradi.

Shu bilan birga, jadvalda keltirilgan xatarlarning aksariyati o'zaro bog'liq va biri ikkinchisini keltirib chiqarishi mumkinligini unutmaslik kerak, masalan valyuta kursining keskin o'zgarishi avtomatik tarzda moliyalashtirish va talab xatarini kuchaytiradi. Demak, samarali boshqaruv tizimi har bir xatarni alohida ko'rib chiqish bilan cheklanmasdan, ularning kombinatsiyalangan ta'sirini ham hisobga olishi, har bir tur uchun aniq yumshatish chorasini — sug'urta, kafolat yoki shartnomaviy band ko'rinishida — oldindan belgilab qo'yishi zarur. Aynan shunday kompleks yondashuv O'zbekistonda DXSh loyihalarining barqarorligini ta'minlashning kalitidir.

2-jadval

Davlat-xususiy sheriklik moliyalashtirish modellari va ularning xatar profili[202]

№	Model / sxema	Moliyalashtirish manbai	Xatar darajasi	Qo'llanish sohasi
1	BOT (Qurish-Boshqarish-Topshirish)	Xususiy kapital + kreditlar	Yuqori	Yo'l, ko'prik, energetika infratuzilmasi
2	BOO (Qurish-Egalik-Boshqarish)	To'liq xususiy kapital	Yuqori	Elektr stansiyalari, suv tozalash
3	BTO (Qurish-Topshirish-Boshqarish)	Xususiy + davlat hissasi	O'rta	Ijtimoiy infratuzilma obyektlari
4	DBFO (Loyihalash-Qurish-Moliyalash-Boshqarish)	Xususiy moliyalash, davlat to'lovi	O'rta	Maktab, shifoxona, ma'muriy binolar
5	Konsessiya	Xususiy kapital, foydalanuvchi to'lovlari	O'rta-yuqori	Aeroport, port, kommunal xizmatlar
6	Project Finance (loyiha moliyalashtirishi)	Loyiha pul oqimiga asoslangan kredit	Yuqori	Yirik kapital talab qiluvchi loyihalar
7	Aralash (blended) moliyalashtirish	Davlat, xususiy va xalqaro grant mablag'lari	Past-o'rta	Ijtimoiy ahamiyatli, kam rentabel loyihalar

Jadval shuni ko'rsatadiki, davlat-xususiy sheriklikning har bir moliyalashtirish modeli o'ziga xos xatar darajasi va qo'llanish sohasiga ega bo'lib, universal yechim mavjud emas — model tanlovi loyihaning xususiyati, rentabelligi va ijtimoiy ahamiyatiga qarab amalga oshirilishi lozim. BOT va BOO kabi to'liq xususiy kapitalga tayanadigan modellar yuqori xatar darajasiga ega bo'lib, energetika va yirik infratuzilma loyihalarida samarali, aralash hamda DBFO modellari esa kam rentabelli, biroq ijtimoiy ahamiyatga molik maktab va shifoxona kabi obyektlar uchun mosroqdir. Bu farqlanish davlatga loyiha turiga qarab eng mos moliyalashtirish mexanizmini tanlash va xatarni oqilona taqsimlash imkonini beradi.

O'zbekiston sharoitida, mahalliy kapital bozori hali to'liq rivojlanmagan va banklarning uzoq muddatli moliyalashtirish imkoniyati cheklangan bir paytda, project finance va aralash moliyalashtirish modellari alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular xalqaro moliya institutlari va grant mablag'larini jalb etishga keng yo'l ochadi. Shuning uchun loyiha moliyalashtirishni rejalashtirishda dastlabki bosqichdayoq mos model tanlash, uning xatar profilini chuqur tahlil qilish va shu asosda zarur kafolat hamda sug'urta vositalarini belgilash strategik vazifa hisoblanadi. Bu esa kapitalni samarali jalb etish bilan birga davlat byudjeti uchun yashirin yukni kamaytirishga xizmat qiladi.

[202] Muallif tomonidan tayyorlangan.

3-jadval

Xatarlarni boshqarish jarayonining bosqichlari[203]

Bosqich	Maqsadi	Asosiy faoliyat	Qo'llaniladigan vositalar
1. Xatarni aniqlash	Loyihaga ta'sir etuvchi barcha potensial xatarlarni topish	Xatarlar reyestrini tuzish, ekspert baholash, tahlil	SWOT, kontrol ro'yxatlar, miya hujumi
2. Xatarni baholash	Xatarning yuzaga kelish ehtimoli va ta'sir kuchini o'lchash	Sifat va miqdoriy tahlil o'tkazish	Xatar matritsasi, Monte-Karlo, sezgirlik tahlili
3. Xatarni taqsimlash	Har bir xatarni eng yaxshi boshqara oladigan tomonga yuklash	Shartnomaviy majburiyatlarni belgilash	Taqsimlash matritsasi, shartnoma bandlari
4. Xatarni yumshatish	Xatar ta'sirini kamaytirish yoki oldini olish choralarini ko'rish	Sug'urta, kafolat, xedjlash, zaxira fondlari	Sug'urta polislari, hosilaviy moliya vositalari
5. Monitoring va nazorat	Xatarlarni doimiy kuzatish va yangilarini aniqlash	Hisobotlar, indikatorlarni kuzatish, qayta baholash	KPI, dashboard, davriy audit

Jadvaldan anglashiladiki, xatarlarni boshqarish bir martalik harakat emas, balki aniqlash, baholash, taqsimlash, yumshatish va monitoringni o'z ichiga olgan uzluksiz, izchil jarayondir, bunda har bir bosqich o'zidan keyingisi uchun zamin yaratadi. Agar dastlabki aniqlash bosqichi yetarlicha chuqur o'tkazilmasa, keyingi barcha bosqichlar nuqsonli bo'lib qoladi, chunki e'tibordan chetda qolgan xatar baholanmaydi, taqsimlanmaydi va yumshatilmaydi ham. Shu bois har bir bosqichga tegishli vositalar — xatar reyestri, baholash matritsasi, sug'urta va KPI tizimi — ketma-ket va o'zaro bog'liq holda qo'llanilishi loyiha muvaffaqiyatini ta'minlovchi asosiy shartdir.

Bundan tashqari, monitoring va nazorat bosqichi alohida ahamiyatga ega, zero DXSh loyihalari uzoq muddatli bo'lganligi sababli dastlab aniqlangan xatarlar vaqt o'tishi bilan o'zgaradi va butunlay yangi xatarlar paydo bo'lishi mumkin. Demak, boshqaruv tizimi statik hujjat sifatida emas, balki doimiy yangilanib turadigan dinamik mexanizm sifatida tashkil etilishi, davriy qayta baholash va hisobot berish tartiblari bilan mustahkamlanishi zarur. Aynan shu uzluksiz aylanma yondashuv loyihaning butun hayotiy davri mobaynida xatarlarni nazoratda saqlash imkonini beradi.

4-jadval

Xatarlarni baholash matritsasi (ehtimollik × ta'sir) [204]

Ehtimollik \ Ta'sir	Juda past (1)	Past (2)	O'rta (3)	Yuqori (4)
Juda yuqori (4)	4	8	**12**	**16**
Yuqori (3)	3	6	9	**12**
O'rta (2)	2	4	6	8
Past (1)	1	2	3	4

Izoh:

Yashil (1-2): Past xatar — odatiy nazorat yetarli

Sariq (3-8): O'rta xatar — faol kuzatuv talab etiladi

To'q sariq (8-11): Yuqori xatar — yumshatish rejasi zarur

Qizil (12-16): Kritik xatar — darhol chora ko'rish lozim

[203] Muallif tomonidan tayyorlangan.
[204] Muallif tomonidan tayyorlangan.

Matritsadan ko'rinadiki, xatarni baholash uning yuzaga kelish ehtimoli va potensial ta'sir kuchini birgalikda o'lchashga asoslanadi, chunki faqat bittasini hisobga olish noto'g'ri xulosaga olib keladi — kam ehtimolli, biroq halokatli ta'sirga ega xatar ham, tez-tez yuz beradigan, ammo arzimas ta'sirli xatar ham alohida e'tibor talab qiladi. Ikki o'lchovning ko'paytmasi asosida xatarlar past, o'rta, yuqori va kritik darajalarga ajratiladi, bu esa cheklangan resurslarni eng xavfli yo'nalishlarga yo'naltirish va ustuvorliklarni to'g'ri belgilash imkonini beradi. Rangli kodlash tizimi qaror qabul qiluvchilarga vaziyatni tez va aniq idrok etishga yordam beradi.

Ushbu matritsaning amaliy qiymati shundaki, u sub'ektiv baholashni tizimli va asoslangan jarayonga aylantiradi hamda turli loyihalar bo'yicha xatarlarni yagona mezon asosida taqqoslash imkonini yaratadi. O'zbekistonda DXSh loyihalarining baholash metodologiyasi hali to'liq shakllanmagan bir sharoitda, bunday standartlashtirilgan vositalarni joriy etish qarorlarning shaffofligini oshiradi va investorlar ishonchini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, matritsa natijalarini Monte-Karlo va sezgirlik tahlili kabi miqdoriy usullar bilan to'ldirish baholashning ishonchliligini yanada oshiradi.

5-jadval

Xatarlarni boshqarishda davlat va xususiy sektor javobgarligini taqqoslash[205]

Mezon	Davlat sektori	Xususiy sektor
Asosiy maqsad	Ijtimoiy foyda, infratuzilmani rivojlantirish	Foyda olish, investitsiya rentabelligi
Ko'tariladigan xatarlar	Siyosiy, tartibga solish, makroiqtisodiy	Qurilish, operatsion, moliyaviy
Moliyaviy hissa	Yer, kafolat, soliq imtiyozlari, subsidiya	Kapital, kreditlar, boshqaruv tajribasi
Nazorat vositasi	Qonunchilik, monitoring, tartibga solish	Shartnoma, KPI, ichki audit
Xatarga munosabat	Uzoq muddatli barqarorlikka yo'naltirilgan	Tezroq qoplanish va daromadga yo'naltirilgan
Kafolat berish	Davlat kafolatlari, minimal daromad kafolati	Bajarish kafolati, sifat kafolati

Jadval davlat va xususiy sektorning maqsadlari, ko'taradigan xatarlari hamda nazorat vositalari bir-biridan jiddiy farq qilishini yaqqol namoyon etadi, bu farq esa sheriklik mohiyatining asosini tashkil qiladi — har ikki tomon o'zining kuchli tomonidan kelib chiqib mas'uliyatni bo'lishadi. Davlat ijtimoiy foyda va uzoq muddatli barqarorlikka yo'naltirilgan holda siyosiy hamda tartibga solish xatarlarini o'z zimmasiga oladi, xususiy sektor esa foyda olish maqsadida kapital, boshqaruv tajribasi va operatsion xatarlarni qabul qiladi. Aynan shu mas'uliyatlarning to'ldiruvchi tarzda taqsimlanishi samarali sheriklikning poydevoridir.

Biroq tomonlarning manfaatlari va xatarga munosabatidagi farq ba'zan ziddiyat manbaiga aylanishi mumkin, masalan davlat barqarorlikni, xususiy sherik esa tezroq qoplanishni ustun qo'yganda. Shu sababli sheriklik shartnomasi har bir tomonning javobgarligini, kafolat majburiyatlarini va nizolarni hal qilish tartiblarini aniq, ikki tomonlama manfaatni muvozanatlashtirgan holda belgilab berishi zarur. Faqat o'zaro ishonch va aniq belgilangan mas'uliyat asosida qurilgan sheriklikgina loyihaning butun davomida barqaror va samarali bo'lib qoladi.

Xulosa va takliflar:

Xulosa qilib aytganda, davlat-xususiy sheriklik loyihalari iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish, infratuzilma obyektlarini modernizatsiya qilish va xususiy investitsiyalarni jalb etishda muhim moliyaviy instrument hisoblanadi. Biroq ushbu loyihalarning uzoq muddatli xarakterga egaligi, katta hajmdagi kapital qo‘yilmalarni talab qilishi hamda

[205] Muallif tomonidan tayyorlangan.

iqtisodiy, moliyaviy, siyosiy va institutsional risklarga yuqori darajada bog‘liqligi ularni moliyalashtirish jarayonida xatarlarni samarali boshqarishni taqozo etadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, risklarni davlat va xususiy sektor o‘rtasida oqilona taqsimlash, moliyaviy majburiyatlarni aniq belgilash va loyihalar monitoringini kuchaytirish DXSh loyihalarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishida muhim omil hisoblanadi.

Davlat-xususiy sheriklik loyihalarini moliyalashtirishda xatarlarni boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida, birinchi navbatda, loyihalar bo‘yicha risklarni identifikatsiya qilish, baholash va monitoring qilishning yagona metodologiyasini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, risklarni taqsimlash matritsasi (Risk Allocation Matrix)ni barcha yirik DXSh loyihalarida majburiy qo‘llash, davlat kafolatlari va kompensatsiya mexanizmlarining aniq mezonlarini belgilash hamda loyiha risklarini sug‘urtalash amaliyotini kengaytirish zarur. Bu esa investorlarning ishonchini oshirish va investitsion muhit barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, DXSh loyihalarini moliyalashtirishda innovatsion moliyaviy instrumentlardan, jumladan, loyihaviy moliyalashtirish, infratuzilma obligatsiyalari, yashil obligatsiyalar va islomiy moliyalashtirish vositalaridan foydalanishni kengaytirish tavsiya etiladi. Shu bilan birga, risklarni raqamli monitoring qilish tizimlarini joriy etish, loyiha ishtirokchilarining mas’uliyatini oshirish hamda xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni rivojlantirish orqali davlat-xususiy sheriklik loyihalarining moliyaviy barqarorligi va samaradorligini yanada oshirish mumkin. Natijada iqtisodiyot tarmoqlariga xususiy investitsiyalar oqimi ko‘payadi, davlat byudjeti yuklamasi kamayadi va mamlakatning investitsion jozibadorligi yuksaladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мамаюсупова Д.Х. Theoretical and methodological basis and objective need for the development of public-private partnership in Uzbekistan // Bulletin of Science and Practice. – 2021. – Vol. 7. – № 10. – P. 311–321.

2. Зайниддинов Р.Х. O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklik loyihalarida islomiy moliyalashtirish konsepsiyasini asoslash va joriy etish // Iqtisodiyot va ta’lim. – 2024.

3. Эргашев А.А. Infratuzilmaviy investitsiya loyihalarini davlat-xususiy sheriklik asosida moliyalashtirishda risklarni boshqarishning xorij tajribalari // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2025. – №11.

4. Yakubova S. Challenges and opportunities for public-private partnerships in Uzbekistan’s sustainable development framework // Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. – 2024.

5. Суюнов Д.Х., Норбекова Г.А. Effective management of public-private partnership mechanisms in Uzbekistan // Yangi O‘zbekiston, yangi tadqiqotlar. – 2025. – №9.

6. Атаниязова М. Models and mechanisms of public-private partnership in establishing effective cooperation of the state and business // Economics and Innovative Technologies. – 2022. – Vol.11. – №4.

7. Yescombe E.R. Public-Private Partnerships: Principles of Policy and Finance. – 2nd ed. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 2017. – 552 p.

8. Delmon J. Public-Private Partnership Projects in Infrastructure: An Essential Guide for Policy Makers. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 259 p.

9. Engel E., Fischer R., Galetovic A. The Economics of Public-Private Partnerships: A Basic Guide. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 256 p.

10. Estache A. Infrastructure Finance in Developing Countries. – Washington: World Bank, 2010. – 328 p.

11. Hodge G.A., Greve C. International Handbook on Public-Private Partnerships. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2018. – 640 p.

12. Варнавский В.Г. Государственно-частное партнерство: теория и практика. – М.: ГУ ВШЭ, 2010. – 287 с.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

13. Шадрин А.Е. Концессионные соглашения в системе государственно-частного партнерства. – М.: Инфра-М, 2016. – 312 с.

14. Сергеева И.Г. Управление рисками инфраструктурных проектов ГЧП // Финансы и кредит. – 2018. – №12. – С. 45–53.

15. Кенжегузина Г.Б. Государственно-частное партнерство в Казахстане: механизмы и риски. – Астана, 2019. – 215 с.

16. Султанов Б.Т. Развитие механизмов ГЧП в Республике Казахстан. – Алматы, 2018. – 198 с.

17. Корягина Н.В. Развитие механизмов государственно-частного партнерства в Республике Беларусь. – Минск: БГЭУ, 2020. – 234 с.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

AGRAR SOHA SAMARADORLIGINI K-MEANS KLASTERLASH USULI ASOSIDA STATISTIK BAHOLASH

Utanov Bunyod Kuvandikovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tadqiqotchisi, PhD,
E-mail: bunyod1285@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0605-4328

Annotatsiya*. Mazkur maqolada O‘zbekiston viloyatlari bo‘yicha agrar soha samaradorligini K-means klasterlash usuli asosida statistik baholagan bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining 2020–2025 yillardagi rasmiy ma’lumotlari asosida 13 ta hudud uchun uchta samaradorlik indeksi — mehnat unumdorligi, yer samaradorligi va investitsiya samaradorligi hisoblangan. Mazkur hisoblangan natijalarda xalqaro tajriba asosida Elbow usuli yordamida optimal klasterlar soni k=3 deb aniqlangan. Natijalar viloyatlarni uch xil agrar samaradorlik modeli (nisbatan past samarali, yer-investitsiya intensiv va mehnat intensiv-yer ekstensiv) bo‘yicha guruhlash mumkinligini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *agrar soha samaradorligi, K-means klasterlash, Elbow usuli, z-score, mehnat unumdorligi, yer samaradorligi, investitsiya samaradorligi, viloyatlar tahlili, R dasturi, iqtisodiy barqarorlik.*

СТАТИСТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ АГРАРНОГО СЕКТОРА НА ОСНОВЕ МЕТОДА КЛАСТЕРИЗАЦИИ K-MEANS

Утанов Бунёд Кувандикович

исследователь Ташкентского государственного экономического университета, PhD,
E-mail: bunyod1285@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0605-4328

Аннотация. *В данной статье проведена статистическая оценка эффективности аграрного сектора по регионам Узбекистана на основе метода кластеризации K-means. На основе официальных данных Национального статистического комитета Республики Узбекистан за 2020–2025 годы для 13 регионов рассчитаны три индекса эффективности — производительность труда, эффективность использования земли и инвестиционная эффективность. По результатам проведённых расчётов с учётом международного опыта с помощью метода Elbow оптимальное число кластеров определено как k=3. Полученные результаты показали возможность группировки регионов по трём различным моделям аграрной эффективности: относительно низкоэффективная, земельно-инвестиционно интенсивная и трудоинтенсивная-земельно-экстенсивная.*

Ключевые слова: *эффективность аграрного сектора, кластеризация K-means, метод Elbow, нормализация z-score, производительность труда, эффективность использования земли, инвестиционная эффективность, региональный анализ, программа R, экономическая устойчивость.*

STATISTICAL ASSESSMENT OF AGRICULTURAL SECTOR EFFICIENCY BASED ON K-MEANS CLUSTERING METHOD

Utanov Bunyod Kuvandikovich

Researcher of Tashkent State University of Economics, PhD,
E-mail: bunyod1285@gmail.com

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ORCID: 0000-0003-0605-4328

Abstract. *This article presents a statistical assessment of agricultural sector efficiency across the regions of Uzbekistan using the K-means clustering method. Based on official data from the National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan for 2020–2025, three efficiency indices were calculated for 13 regions: labor productivity, land use efficiency, and investment efficiency. Drawing on international experience, the Elbow method was applied to determine the optimal number of clusters as k=3. The findings demonstrate that regions can be grouped into three distinct agricultural efficiency models: relatively low-efficiency, land-investment intensive, and labor-intensive land-extensive.*

Keywords: *agricultural sector efficiency, K-means clustering, Elbow method, z-score normalization, labor productivity, land use efficiency, investment efficiency, regional analysis, R software, economic stability.*

Kirish

Agrar soha respublikamiz iqtisodiyotining asosiy tayanch tarmoqlaridan biri hisoblanib, u aholini oziq-ovqat va qishloq aholisini bandlik bilan ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Mamlakatimizda 2025-yil yakunlari bo‘yicha yalpi ichki mahsulot 7,7 foizga, qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi esa 4,4 foizga oshgan. Bu nisbat mazkur tarmoqning iqtisodiy o‘sishdan orqada qolayotganini ko‘rsatmoqda.

Agrar sohaning samaradorligini baholashda an’anaviy bir o‘lchovli statistik usullar ko‘p qo‘llanilib kelingan. Biroq bunday yondashuvlar murakkab, ko‘p o‘lchovli tuzilmaga ega bo‘lgan agrar iqtisodiyotni to‘liq aks ettira olmaydi. Bugungi kunda xalqaro ilmiy adabiyotlarda esa mashinali o‘qitish usullari, xususan klasterlash algoritmlari qishloq xo‘jaligi ma’lumotlarini tahlil qilishda tobora kengroq qo‘llanilmoqda. Shu jumladan mahalliy tadqiqotchilar tomonidan turli sohalar bo‘yicha mazkur usullardan foydalangan holda tadqiqotlar olib borilmoqda. Bizning tadqiqot ishida ham O‘zbekiston viloyatlarining agrar soha samaradorligini K-means klasterlash usuli yordamida statistik baholab, viloyatlarni samaradorlik modeli bo‘yicha guruhlashtirish va har bir guruh uchun maqsadli tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Agrar soha samaradorligini ana’anaviy bir o‘lchovli statistik baholash orqali to‘liq to‘g’ri xulosa bera olish murakkabligini Farrell M.J o‘zining ilmiy tadqiqotlarida isbotlab o‘tgan bo‘lsa[1], klaster tahlil nazariyasining asoslari Kaufman va Rousseeuw tomonidan mukammal bayon etilgan bo‘lib, ularning tadqiqotlari K-means algoritmining statistik asosini va amaliy qo‘llanilish doirasini batafsil ko‘rsatib bergan bo‘lsa[1], xitoylik tadqiqotchilar Liu va Li qishloq xo‘jaligi ma’lumotlarini K-means usulida tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqib, fermer xo‘jaliklarini samaradorlik guruhlariga ajratishda algoritmning yuqori samaradorligini tasdiqladilar [2].

FAO ning tahlili ko‘rsatishicha, rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo‘jaligi subyektlari o‘rtasidagi samaradorlik farqi o‘rtacha 40–60 foizni tashkil etadi. Bu maqsadli siyosat choralarini ishlab chiqishda mintaqaviy farqlanishni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [3]. Gridchina, Orekhova va Lyubimtseva mintaqaviy agrar siyosatni iqtisodiy rivojlanish nuqtai nazaridan o‘rganib, mintaqa xususiyatlariga mos differensial yondashuvning muhimligini asoslaganlar [4]. Utanov K-means algoritmini O‘zbekiston agrar sektoriga tatbiq etishning metodologik asoslarini belgilab bergan bo‘lib, mazkur maqola ushbu tezisni to‘liq empirik tahlil natijalari bilan boyitishni maqsad qilgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining rasmiy ma’lumotlar bazasidan olingan 2020–2025 yillar bo‘yicha 13 ta hudud qishloq xo‘jaligi ko‘rsatkichlari qo‘llanilgan. Hududiy ma’lumotlardan Toshkent shahri qishloq xo‘jaligi ulushi minimal hamda

to‘liq berilmaganligi sababli tahlildan chiqarilgan. Tadqiqot davomida statistik kuzatish, guruhlash, jadval va grafiklar, K-means, z-score standartlashtirish, Elbow, mutlaq va nisbiy miqdorlar, indekslar kabi usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Agrar sohada samaradorliklarni hisoblashda an’anaviy statistik tahlillarda ko‘pgina hollarda bir o‘lchovli ko‘rsatkichlar hosildorlik yoki yalpi mahsulot hajmi orqali baholangan. Fikrimizcha bunday yondashuv resurslardan foydalanish samaradorligini to‘liq aks ettira olish murakkab bo‘lib qoladi. Bu kabi kamchilikni bartaraf etish maqsadida biz tadqiqotimizda Qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligida yaratilgan qo‘shilgan qiymat, tarmoqqa kiritilgan investitsiya hajmi, tarmoqda bandlar soni hamda tarmoq foydalangan yer maydoni kabi dastlabki ko‘rsatkichlardan uchta samaradorlik indeksi hisoblanib, tahlil asosi sifatida ishlatilgan (1-chizma).

1-chizma.

Tadqiqot uchun samaradorlik ko‘rsatkichlar tizimi*

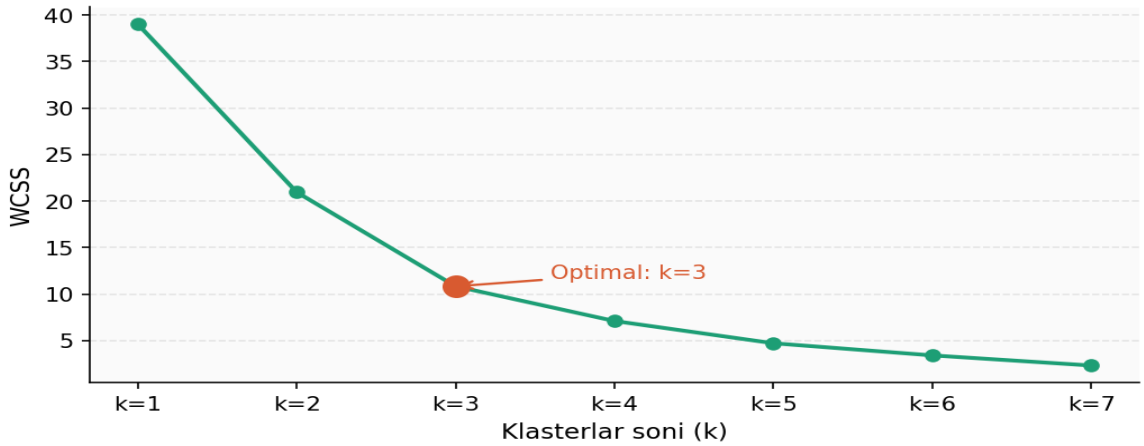

**Manba: muallif tomonidan tuzilgan.*

Dastlab barcha indekslar 2020–2025 yillar bo‘yicha o‘rtacha qiymatlar asosida hisoblandi hamda dastlabki ma’lumotlarning birliklari turli bo‘lganligi sababli z-score normalizatsiya usuli orqali standartlashtirildi. Bundan tashqari tadqiqot davomida optimal klasterlar sonini aniqlash uchun Elbow usuli qo‘llanilib Silhouette koeffitsienti k=2 (s=0.51) va k=3 (s=0.44) uchun qoniqarli darajani ko‘rsatgan. Tadqiqot davomida amaliy yo‘nalishni kengroq qamrab olish uchun k=3 ni tanlash zarurati asoslandi. Mazkur asoslanish natijasida viloyatlarning turli samaradorlik modellarini aniqroq farqlash imkoniyatini yaratib beradi (2-chizma).

2-chizma.

Elbow usuli — optimal klasterlar sonini aniqlash (k=3)*

**Manba: O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi*

K-means algoritmi natijasida O‘zbekiston Respublikasining 13 ta viloyati 1-chizmada

berilgan indekslar bo‘yicha emperik ma’lumotlardan foydalangan holda uchta klasterga ajratildi. Har bir klaster o‘zining hisob-kitob samaradorlik indekslaridan kelib chiqib, o‘z ichiga mamlakatimiz viloyatlarni qamrab oldi (1-jadval).

1-jadval.

Viloyatlarni klasterlash natijalari*

Klaster	***Samaradorlik yo‘nalishlari***	***Viloyatlar***	***Tavsif***
1	Nisbatan past samara	Qoraqalpog’iston, Jizzax, Qashqadaryo, Namangan, Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo, Toshkent vil., Xorazm	Barcha uch indeks respublika o‘rtachasidan past
2	Yer va investitsiya intensiv	Andijon, Farg’ona	Yer va investitsiya samaradorligi o‘rtachadan yuqori, kichik maydonda yuqori qiymat
3	Mehnat intensiv, yer ekstensiv	Buxoro, Navoiy	Mehnat unumdorligi o‘rtachadan yuqori, katta yer maydonidan past foydalanish

**Manba: O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.*

Yuqoridagi jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, K-means klasterlash algoritmi natijasida O‘zbekiston Respublikasining 13 ta viloyati uchta samaradorlik indeksi bo‘yicha guruhlashtirildi. Klaster markazlarining o‘rtacha qiymatlari tahlili shuni ko‘rsatdiki, viloyatlar o‘rtasida agrar samaradorlik bo‘yicha statistik jihatdan sezilarli farqlanishlar mavjud bo‘lib, bu farqlanishlar tasodifiy emas, balki hududlarning tabiiy-iqlim sharoiti, resurs ta’minoti va tarixiy agrar tuzilishi bilan bevosita bog’liqdir.

Birinchi klaster hajm jihatdan eng katta guruh bo‘lib, u 9 ta viloyatni o‘z ichiga olgan bo‘lib, mazkur klasterdagi viloyatlarda barcha uch indeks mehnat unumdorligi, yer samaradorligi hamda investitsiya samaradorligi respublika o‘rtachasidan past bo‘lib, agrar sohada mavjud imkoniyatlardan to‘liq foydalanilmayotganligini ko‘rsatib bergan. Klaster markazining o‘rtacha qiymatlari mehnat unumdorligi 64.88 mlrd so‘m/ming kishi, yer samaradorligi 28.35 mlrd so‘m/ming ga, investitsiya samaradorligi 9.62. Bu guruhning viloyatlar soni jihatidan ko‘pligi respublika agrar siyosatining ustuvor e’tiborini aynan shu hududlarga yo‘naltirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beradi. Ikkinchi klaster faqat ikkita viloyatni Andijon va Farg’onani birlashtirgan bo‘lib, bu viloyatlar yer va investitsiya samaradorligi bo‘yicha respublika o‘rtachasidan sezilarli darajada yuqori ko‘rsatkichlarga ega.

Klaster markazining qiymatlari esa mehnat unumdorligi 63.62 mlrd so‘m/ming kishi, yer samaradorligi 81.53 mlrd so‘m/ming ga, investitsiya samaradorligi 19.32. Bu klasterga kirgan viloyatlarda yer samaradorligi ko‘rsatkichi respublika o‘rtachasidan (32.9 mlrd so‘m/ming ga) taxminan 2.5 barobar yuqori. Kichik yer maydonidan yuqori qiymat olish qobiliyati bu hududlarda intensiv, yuqori samarali agrar modelning shakllanganligini tasdiqlamoqda. Ayniqsa Andijon viloyatida yer samaradorligi 94.2 mlrd so‘m/ming gektarni tashkil etganligi respublika bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkichga ega ekanligi ko‘rsatib turibdi. Investitsiya samaradorligi ham shu klasterdagi viloyatlarda eng yuqori (19.32) bo‘lib, bu kiritilayotgan investitsiyalarning samarali o‘zlashtirilayotganligini ko‘rsatadi. Ushbu hududlarning muvaffaqiyatli agrar modeli boshqa viloyatlar, ayniqsa birinchi klaster viloyatlari uchun namuna sifatida xizmat qilishi mumkin (2-jadval).

2-jadval.

Klaster markazlarining o‘rtacha qiymatlari*

Klaster	Mehnat unumdorligi	Yer samaradorligi	Investitsiya samaradorligi	Viloyatlar soni	↑
Klaster 1 – Nisbatan past samarali	64.88	28.35	9.62	9	—
Klaster 2 – Yer-investitsiya intensiv	63.62	**81.53**	**19.32**	2	**Yer, Inv**
Klaster 3 – Mehnat intensiv, yer ekstensiv	**113.93**	4.87	10.54	2	**Mehnat**

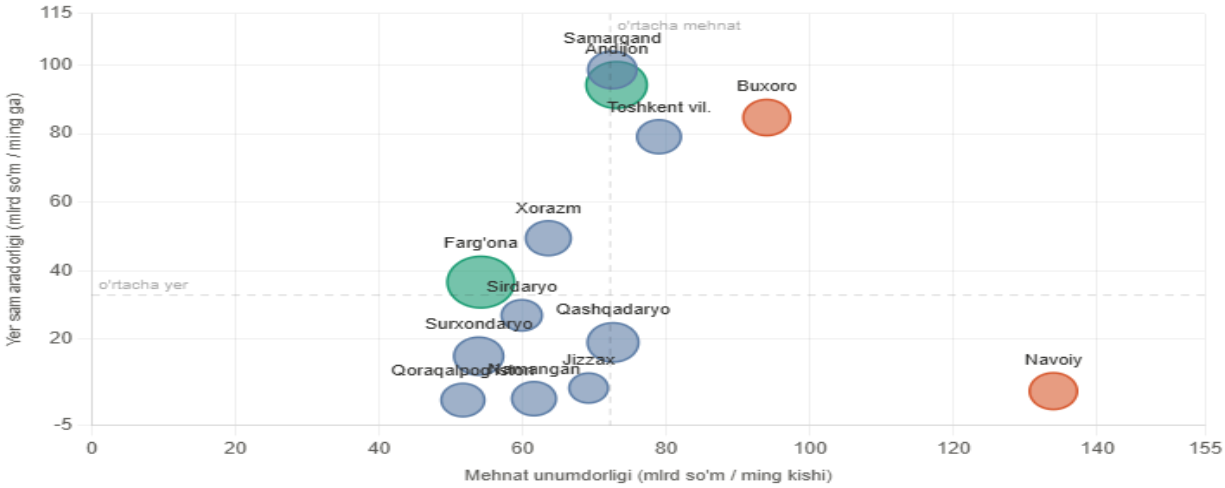
**Manba: O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari*

Uchinchi klasterga kiruvchi Buxoro va Navoiy viloyatlari esa aksincha mehnat unumdorligi bo‘yicha barcha viloyatlardan ustun turadi. Klaster markazining qiymatlari o‘z navbatida mehnat unumdorligi bo‘yicha 113.93 mlrd so‘m/ming kishi (respublika o‘rtachasidan 58% yuqori), yer samaradorligi 4.87 mlrd so‘m/ming ga, investitsiya samaradorligi esa 10.54 ni tashkil qilgan. Xususan, Navoiy viloyatida mehnat unumdorligi 133.9 mlrd so‘m/ming kishini tashkil etib, bu respublika bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi. Biroq yer samaradorligi eng past darajada qolmoqda, chunki respublika o‘rtachasidan (32.9 mlrd so‘m/ming ga) taxminan 6.75 barobar past. Bu holat mazkur viloyatlarda katta yer maydonlari mavjudligiga qaramasdan, ulardan samarali foydalanilmayotganligini, ya’ni ekstensiv agrar modelning faolligini ko‘rsatmoqda. Fikrimizcha uning asosiy sabablari qatoriga quruq iqlim sharoiti, suv resurslarining cheklanganligi, cho‘llanish jarayonlari hamda sho‘rlangan yerlar ulushining yuqoriligi kiradi.

Klasterlash natijalari O‘zbekiston agrar sohasida yagona samaradorlik modeli mavjud emasligini, balki har bir hududda o‘ziga xos rivojlanish yo‘nalishi va cheklovlar mavjudligini empirik asosda isbotladi. Ikkinchi klaster viloyatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, yer maydonining kichikligi o‘z-o‘zicha samaradorlikni cheklamaydi — muhimi resurslardan foydalanish intensivligi va investitsiyalar sifatidir. Uchinchi klaster esa mehnat resurslari samarali bo‘la turib, yer resurslaridan foydalanish samaradorligining past bo‘lishi mumkinligini namoyon etib, bu ikki ko‘rsatkichni bir vaqtda oshirish uchun differensial siyosat talab etilishini ko‘rsatmoqda.

2-chizma.

Viloyatlarning mehnat unumdorligi, yer samaradorligi bo‘yicha klasterlash natijalari (mlrd so‘m/ming kishi); gorizontal va vertikal chiziqlar — respublika bo‘yicha o‘rtacha miqdor*

**O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari*

Mazkur empirik topilmalar viloyatlar uchun yagona emas, balki ularning samaradorlik modeliga muvofiq ravishda shakllantirilgan maqsadli agrar siyosat ishlab chiqish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beradi (3-chizma).

Bundan tashqari tadqiqot davomida K-means usulining qo‘llanilishi an’anaviy bir ko‘rsatkichli tahlildan ustun turishi bilan birgalikda u bir vaqtda uchta mustaqil samaradorlik indeksini hisobga olishi hamda viloyatlarning yashirin iqtisodiy o‘xshashligini ham ochib berishi bilan o‘z ustunligini ko‘rsatib berdi.

Xulosa

Yuqoridagi tahli va natijalardan quyidagi xulosalarga kelindi. Jumladan, K-means klasterlash usuli mamlakatimiz agrar sektorini ko‘p o‘lchovli tahlil qilishda samarali vosita ekanligini bilan ajralib turdi. Tahli natijalariga ko‘ra nisbatan past samarali klaster viloyatlari uchun qolgan klasterlar tajribasidan o‘rganish mexanizmlarini joriy etish, agrokonsalting xizmatlarini kengaytirish va maqsadli investitsiyalarni yo‘naltirish tavsiya etiladi. Bundan tashqari yer-investitsiya intensiv klaster viloyatlari uchun yuqori qo‘shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta ishlash sanoatini rivojlantirish va mavjud intensiv modelni boshqa viloyatlarga tarqatish tavsiya etilsa, mehnat intensiv-yer ekstensiv klaster viloyatlari uchun katta yer maydonlaridan samaraliroq foydalanishga yo‘naltirilgan siyosat, bugungi kunda juda dolzarb bo‘lgan suv tejovchi texnologiyalar, iqlimga moslashgan urug’lik navlari, yerdan doimiy foydalanish monitoringi kabilarga ahamiyat berish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kaufman L., Rousseeuw P.J. Finding Groups in Data: An Introduction to Cluster Analysis. Wiley, New York. – 342 p. 1990.

2. Liu Y., Li Z. Application of K-Means Clustering in Agricultural Data Analysis. Journal of Agricultural Science. Vol. 155, №4. – pp. 612–621. 2017.

3. Agricultural Productivity and Efficiency Analysis. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). Rome. – 98 p. 2020.

4. Gridchina A., Orekhova L., Lyubimtseva L. Agrarian Policy of the Region in Terms of Economic Development Innovation. International Journal of Economics and Financial Issues. №6(8S). – pp. 54–59. 2016.

5. Utanov B. Iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda agrar soha samaradorligining o‘rni va uni baholashda K-means klasterlash usulidan foydalanish. "Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot" xalqaro konferensiya materiallari. Namangan: NDTU. – B. 113–114. 2025.

6. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Qishloq xo‘jaligi statistikasi, 2020–2025. URL: https://stat.uz.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTON BANK TIZIMIDA ISLOMIY MOLIYALASHTIRISH MEXANIZMLARINI JORIY ETISH MASALALARI

Aminova Nilufar Umarboy qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, dotsent
e-mail: n.aminova@tsue.uz
ORCID: 0000-0003-2618-7523

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O‘zbekiston bank tizimida islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etishning nazariy-huquqiy asoslari, amaldagi holati va rivojlantirish istiqbollari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida islom moliyasining asosiy instrumentlari hisoblangan murabaha, musharaka, mudaraba, ijara va sukukning iqtisodiy mazmuni hamda ularni bank amaliyotida qo‘llash imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, islomiy moliyalashtirish tizimini muvaffaqiyatli joriy etgan mamlakatlar tajribasi o‘rganilib, ularning ilg‘or amaliyotlari asosida O‘zbekiston bank sektorida islom moliyasi xizmatlarini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari aniqlangan. Tadqiqot natijasida islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish bank tizimining raqobatbardoshligini oshirish, moliyaviy inklyuziyani kengaytirish, investitsion resurslarni jalb etish hamda iqtisodiyotning real sektorini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qilishi asoslab berilgan. Shuningdek, sohani rivojlantirish bo‘yicha normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, shariat nazorati institutlarini shakllantirish, malakali kadrlar tayyorlash va islomiy moliya mahsulotlarini amaliyotga joriy etishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *islom moliyasi, islomiy banklar, islomiy moliyalashtirish, murabaha, musharaka, mudaraba, ijara, sukuk, bank tizimi, investitsiyalar, moliyaviy inklyuziya, shariat tamoyillari, islomiy moliya instrumentlari, kapital bozori, O‘zbekiston.*

ISSUES REGARDING THE IMPLEMENTATION OF ISLAMIC FINANCING MECHANISMS IN THE BANKING SYSTEM OF UZBEKISTAN

Aminova Nilufar Umarboy kizi
Tashkent State University of Economics,
Doctor of Philosophy in Economic Sciences (PhD),
Associate Professor
e-mail: n.aminova@tsue.uz
ORCID: 0000-0003-2618-7523

Annatation. *This article examines the theoretical and legal foundations, current state, and prospects for the implementation of Islamic financing mechanisms in the banking system of Uzbekistan. The study analyzes the economic essence and practical application of the main Islamic financial instruments, including Murabaha, Musharaka, Mudaraba, Ijarah, and Sukuk. In addition, the experience of countries that have successfully implemented Islamic finance is reviewed, and based on international best practices, priority directions for the development of Islamic financial services in Uzbekistan’s banking sector are identified. The research findings demonstrate that the introduction of Islamic financing mechanisms can enhance the competitiveness of the banking system, expand financial inclusion, attract investment resources, and support the real sector of the economy. Furthermore, scientific and practical recommendations are proposed for improving the regulatory framework, establishing Sharia supervisory institutions, training qualified specialists, and introducing Islamic financial products into banking practice.*

Keywords: *Islamic finance, Islamic banking, Islamic financing, Murabaha, Musharaka, Mudaraba, Ijarah, Sukuk, banking system, investments, financial inclusion, Sharia principles,*

Islamic financial instruments, capital market, Uzbekistan.

ВОПРОСЫ ВНЕДРЕНИЯ МЕХАНИЗМОВ ИСЛАМСКОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ УЗБЕКИСТАНА

Аминова Нилуфар Умарбой кизи
Ташкентский государственный экономический университет,
Доктор философии по экономическим наукам (PhD), доцент
e-mail: n.aminova@tsue.uz
ORCID: 0000-0003-2618-7523

Аннотация: *В данной статье исследованы теоретико-правовые основы, текущее состояние и перспективы внедрения механизмов исламского финансирования в банковскую систему Узбекистана. В ходе исследования проанализированы экономическая сущность и возможности применения в банковской практике основных инструментов исламских финансов, таких как мурабаха, мушарака, мудараба, иджара и сукук. Кроме того, изучен опыт стран, успешно внедривших исламское финансирование, и на основе их передовой практики определены приоритетные направления развития исламских финансовых услуг в банковском секторе Узбекистана. По результатам исследования обосновано, что внедрение механизмов исламского финансирования способствует повышению конкурентоспособности банковской системы, расширению финансовой инклюзии, привлечению инвестиционных ресурсов и поддержке реального сектора экономики. Также разработаны научно-практические предложения по совершенствованию нормативно-правовой базы, формированию институтов шариатского контроля, подготовке квалифицированных кадров и внедрению исламских финансовых продуктов в банковскую практику.*

Ключевые слова: *исламские финансы, исламские банки, исламское финансирование, мурабаха, мушарака, мудараба, иджара, сукук, банковская система, инвестиции, финансовая инклюзия, принципы шариата, исламские финансовые инструменты, рынок капитала, Узбекистан.*

Kirish.

O‘zbekiston Respublikasida islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini bank tizimiga joriy etish masalasi bugungi kunda iqtisodiy va ijtimoiy hayotning eng muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Mamlakatimiz aholisining asosiy qismi islom dinining qadriyatlariga sodiq bo‘lib, an’anaviy bank tizimidagi sudxo‘rlik foiziga asoslangan munosabatlardan o‘zini chetga tortayotgan keng qatlam mavjud. Bu esa moliya bozorida foizsiz, halol va shariatga muvofiq xizmatlarga bo‘lgan tabiiy ehtiyojni keltirib chiqarmoqda. Aynan shu ehtiyojni qondirish, aholining moliyaviy resurslarini iqtisodiyot aylanmasiga jalb etish hamda banklardan chetda saqlanayotgan mablag‘larni faol muomalaga kiritish nuqtai nazaridan ushbu mavzu o‘ta dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Islomiy moliyalashtirishning eng muhim jihatlaridan biri uning real iqtisodiyot bilan uzviy bog‘liqligida namoyon bo‘ladi. An’anaviy moliya tizimidan farqli o‘laroq, islomiy moliyaviy munosabatlarda har bir bitim aniq aktiv, tovar yoki xizmatga asoslanishi shart bo‘lib, bu spekulyativ operatsiyalarning va asossiz pul muomalasining oldini oladi. Mudoraba, musharaka, murobaha, ijara va istisno kabi mexanizmlar orqali kapital bevosita ishlab chiqarish, savdo va tadbirkorlik faoliyatiga yo‘naltiriladi. Bunday yondashuv mamlakatimizda real sektorni qo‘llab-quvvatlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish hamda iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlash bilan bevosita uyg‘unlashadi.

Mamlakatimizga xorijiy investitsiyalarni va kapitalni jalb etish nuqtai nazaridan ham islomiy moliyalashtirish institutlarini shakllantirish katta strategik ahamiyatga ega. Fors ko‘rfazi davlatlari, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari hamda boshqa islom hamkorlik tashkilotiga a’zo

davlatlar qo‘lida ulkan moliyaviy resurslar to‘plangan bo‘lib, ular o‘z mablag‘larini faqat shariat tamoyillariga mos keladigan loyihalarga yo‘naltirishni afzal ko‘radi. O‘zbekistonda tegishli huquqiy baza va moliyaviy infratuzilma yaratilsa, ushbu ulkan kapital oqimidan foydalanish, yirik infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish va iqtisodiyotga arzon resurslarni olib kirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Moliyaviy inklyuziya, ya’ni aholining keng qatlamini bank xizmatlari bilan qamrab olish masalasida ham islomiy moliyalashtirish muhim vositadir. Diniy e’tiqodi sababli an’anaviy banklardan foydalanishdan o‘zini tiyib yurgan fuqarolar foizsiz moliyaviy xizmatlar paydo bo‘lishi bilan rasmiy moliya tizimiga jalb etiladi. Bu esa naqd pulning soyadagi aylanishini kamaytirish, moliyaviy savodxonlikni oshirish hamda aholining jamg‘armalarini himoyalangan va shaffof tizim orqali boshqarish imkonini beradi. Bank tizimi resurs bazasining kengayishi, omonatlar hajmining oshishi va moliyaviy barqarorlikning mustahkamlanishi nuqtai nazaridan ushbu masalaning o‘rganilishi muhimdir.

Islomiy moliyalashtirish mexanizmlarining yana bir e’tiborga molik xususiyati riskni adolatli taqsimlash tamoyiliga asoslanganligidir. An’anaviy kreditlashda barcha tavakkalchilik qarz oluvchi zimmasiga yuklatilsa, islomiy modelda foyda ham, zarar ham moliya beruvchi va oluvchi o‘rtasida hamkorlik asosida bo‘lishiladi. Bunday yondashuv tomonlar o‘rtasidagi munosabatlarni sheriklik ruhida quradi, mas’uliyatni oshiradi va moliyaviy tizimning inqirozlarga chidamliligini kuchaytiradi. Jahon moliyaviy inqirozlari davrida islomiy banklarning nisbatan barqaror faoliyat ko‘rsatgani ham aynan shu tamoyilning afzalligini ko‘rsatadi, bu esa milliy bank tizimimiz uchun ushbu tajribani o‘rganishni dolzarb vazifaga aylantiradi. Mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlar va moliya bozorini liberallashtirish jarayonlari bilan ham chambarchas bog‘liqdir. So‘nggi yillarda bank tizimini isloh qilish, raqobat muhitini yaratish va moliyaviy xizmatlar turlarini ko‘paytirishga qaratilgan sa’y-harakatlar amalga oshirilmoqda. Aynan shunday sharoitda an’anaviy bank xizmatlari bilan bir qatorda muqobil moliyaviy modellarni joriy etish bozorni rang-barang qiladi, iste’molchilarga tanlov erkinligini beradi va sog‘lom raqobatni rag‘batlantiradi. Islohotlarning mantiqiy davomi sifatida islomiy moliyalashtirishni tizimga integratsiya qilish masalasi davlat siyosati darajasida e’tibor talab etadigan yo‘nalishga aylanmoqda.

Shu bilan birga, ushbu mexanizmlarni joriy etish yo‘lida hal etilishi lozim bo‘lgan bir qator murakkab masalalar ham mavjud bo‘lib, bu mavzuni chuqur ilmiy tahlil qilish zaruratini tug‘diradi. Eng avvalo, islomiy moliyaviy operatsiyalarni tartibga soluvchi qonunchilik bazasini yaratish, soliq tizimini moslashtirish, shariat nazorat kengashlari faoliyatini yo‘lga qo‘yish va malakali mutaxassislar tayyorlash kabi tizimli vazifalar turibdi. Bundan tashqari, aholi va tadbirkorlar o‘rtasida islomiy moliyaviy mahsulotlar mohiyati to‘g‘risida yetarli tushuncha shakllantirish, ularning afzalliklarini sodda tilda yetkazish ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu muammolarni kompleks o‘rganish va ilmiy asoslangan yechimlar ishlab chiqish mavzuning nazariy hamda amaliy qiymatini belgilaydi.

O‘zbekiston bank tizimida islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish masalasi diniy, iqtisodiy, ijtimoiy va xalqaro omillarning uyg‘unlashuvi natijasida benihoya dolzarb mavzuga aylangan. Bu yo‘nalish aholining ma’naviy ehtiyojlarini qondirish, moliyaviy resurslarni iqtisodiyotga jalb etish, xorijiy investitsiyalarni rag‘batlantirish hamda moliya tizimini diversifikatsiya qilish imkoniyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu sababli ushbu masalani har tomonlama o‘rganish, ilg‘or xorijiy tajribani milliy sharoitga moslab tatbiq etish va tegishli mexanizmlarni bosqichma-bosqich joriy etish nafaqat moliya sohasi, balki butun milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi uchun muhim strategik ahamiyatga molikdir.

Adabiyotlar sharhi.

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil etish jarayonida O‘zbekiston bank tizimida islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish masalalari bo‘yicha dunyoning bir qancha yetakchi iqtisodchi olim va mutaxassislar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib. Ulardan, E.A.

Baydaulet o‘z tadqiqotlarida islom moliyasining asosiy ustuni foizsiz moliyalashtirish va risklarni adolatli taqsimlash ekanligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, murabaha, mushoraka va mudaraba kabi instrumentlarni bank amaliyotiga joriy etish moliyaviy barqarorlikni oshirish va real sektorni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi [1].

M.I. Yodgorova O‘zbekistonda korporativ sektorni rivojlantirishda islomiy moliyaviy instrumentlarning ahamiyatini o‘rgangan. Tadqiqotchining fikricha, mushoraka va muzoraba asosidagi moliyalashtirish mexanizmlari tadbirkorlik subyektlarining investitsion imkoniyatlarini kengaytiradi hamda kapital bozorining rivojlanishiga turtki beradi [2].

O. Hamdamov islom bank tizimi foizga asoslangan moliyalashtirishning muqobili sifatida iqtisodiyotda moliyaviy inklyuziyani oshirishini qayd etadi. Olimning ta’kidlashicha, aholining diniy qarashlari sababli an’anaviy bank xizmatlaridan foydalanmayotgan qatlamlarini moliyaviy tizimga jalb qilishda islom moliyasi muhim vosita hisoblanadi [2].

Alisher Eshimov bank-moliya tizimida islom moliyasi instrumentlarini joriy etish investitsion resurslar hajmini oshirishga xizmat qilishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, sukuk va boshqa islomiy moliyaviy vositalar kapital bozorini diversifikatsiya qilish imkonini beradi [3].

Jasur Ataniyazov O‘zbekiston bank tizimiga islom moliyasi instrumentlarini joriy etish iqtisodiy taraqqiyotning yangi manbalarini shakllantirishini qayd etadi. Olimning fikricha, islomiy bank xizmatlari xorijiy investitsiyalar oqimini ko‘paytirishga ham xizmat qiladi [4].

Izzatbek Abdullayev islom moliyasining murabaha, musharaka va takaful kabi instrumentlari bank tizimida mahsulotlar xilma-xilligini oshirishini ta’kidlaydi. Tadqiqotchining fikricha, ushbu instrumentlar moliyaviy xizmatlarning ommabopligini kuchaytiradi [4].

Mahmud Usmon islom moliyasining asosiy afzalligi foyda va zararlarni sheriklar o‘rtasida taqsimlash tamoyiliga asoslanishini qayd etadi. Uning fikricha, bu yondashuv moliyaviy inqirozlar davrida risklarning bir tomonga yuklanib qolishining oldini oladi [5].

Husayn Rajabov islomiy banklarni diniy tashkilot emas, balki zamonaviy moliya tizimining muqobil shakli sifatida baholaydi. Olimning fikricha, O‘zbekistonda islom moliyasini rivojlantirish uchun avvalo huquqiy bazani takomillashtirish zarur [5].

Muhammad Umer Chapra o‘z tadqiqotlarida islom moliyasining asosiy maqsadi iqtisodiy adolat va ijtimoiy farovonlikni ta’minlash ekanligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, bank tizimi real iqtisodiyot bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi lozim [6].

Muhammad Taqi Usmani islomiy banklar faoliyati shariat talablariga qat’iy muvofiq bo‘lishi kerakligini qayd etadi. Uning fikricha, murabaha va ijara kabi instrumentlar foizli kreditlarga samarali muqobil bo‘la oladi [7].

Abbas Mirakhor risklarni taqsimlash tamoyili islom moliyasining markaziy elementi ekanligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, ushbu mexanizm moliyaviy tizimning barqarorligini oshiradi [8].

Zamir Iqbal islomiy banklarning moliyaviy barqarorligi aktivlar bilan ta’minlangan operatsiyalarga asoslanishini qayd etadi. Uning fikricha, bu holat spekulyativ operatsiyalar ulushini kamaytiradi [9].

Habib Ahmed islomiy moliyalashtirishning muvaffaqiyati institutsional infratuzilma va samarali tartibga solish tizimiga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, shariat nazorati institutlari muhim rol o‘ynaydi [10].

Monzer Kahf islomiy banklar iqtisodiyotda investitsion faollikni oshirish orqali iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishini qayd etadi. Uning fikricha, sheriklik asosidagi moliyalashtirish tadbirkorlik rivojiga xizmat qiladi [11].

Rodney Wilson islom moliyasi global moliya tizimining muhim segmentiga aylanganini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, islomiy banklar xalqaro kapital oqimlarini jalb etishda muhim o‘rin egallaydi [12].

Hossein Askari islom moliyasining asosiy ustunligi moliyaviy operatsiyalarni real aktivlar bilan bog‘lashda ekanligini qayd etadi. Uning fikricha, bu moliyaviy pufaklarning yuzaga kelish xavfini kamaytiradi [13].

L.I. Goncharenko (Rossiya) islom moliyasi MDH mamlakatlarida muqobil investitsion resurslarni jalb etish vositasi bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, islomiy bank mahsulotlari kapital bozorining diversifikatsiyasiga xizmat qiladi [14].

R.R. Vaxitov (Rossiya) islom banklari faoliyatida shariat standartlariga rioya qilish investorlar ishonchini oshirishini qayd etadi. Olimning fikricha, shariat kengashlari faoliyati institutsional barqarorlikni mustahkamlaydi [15].

M.A. Eskindarov (Rossiya) islomiy moliya instrumentlari iqtisodiyotning real sektorini moliyalashtirishga ko‘proq yo‘naltirilganligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, bu jihat iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [16].

A.B. Baidaulet (Qozog‘iston) islom moliyasi Markaziy Osiyo mamlakatlarida investitsion faollikni oshirish uchun katta salohiyatga ega ekanligini qayd etadi. Olimning fikricha, sukuk bozori rivojlantirilishi muhim ahamiyatga ega [17].

Yerlan Baidaulet (Qozog‘iston) islomiy bank mahsulotlari kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyalashtirishda samarali vosita bo‘lishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, sheriklik asosidagi moliyalashtirish tadbirkorlar uchun qulay imkoniyat yaratadi [17].

G.B. Abdikarimov (Qozog‘iston) islom moliyasi institutlari mintaqaviy moliya bozorlarining integratsiyasini kuchaytirishini qayd etadi. Olimning fikricha, Markaziy Osiyoda yagona islom moliyasi infratuzilmasini shakllantirish zarur [18].

Tadqiqot metodologiyasi.

O‘zbekiston bank tizimida islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish masalalari bo‘yicha dunyo olimlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqodlarni tahlil qilish, mavzu yuzasidan barcha ma’lumotlarni to‘plash, solishtirish, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish, bank-moliya tizimini diversifikatsiya qilish hamda investitsion jozibadorlikni oshirish sharoitida islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Jahon miqyosida islom moliyasi aktivlari hajmi yil sayin ortib bormoqda va bugungi kunda ushbu sektor trillionlab dollar miqdoridagi moliyaviy resurslarni qamrab olmoqda. Islomiy moliyalashtirishning asosiy tamoyillari bo‘lgan foizdan voz kechish, risk va foydani adolatli taqsimlash hamda moliyaviy operatsiyalarni real aktivlar bilan bog‘lash iqtisodiyotning real sektorini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston bank tizimida islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish mamlakatning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish va yangi investitsion manbalarni jalb etishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekistonda aholining ma’lum qismi diniy e’tiqodlari sababli an’anaviy foizli bank xizmatlaridan foydalanishni ma’qullamaydi. Natijada iqtisodiyotda mavjud bo‘lgan ayrim moliyaviy resurslar bank aylanmasidan chetda qolmoqda. Islomiy moliyalashtirish instrumentlarini joriy etish esa ushbu mablag‘larni rasmiy moliya tizimiga jalb qilish, moliyaviy inklyuziya darajasini oshirish va aholi hamda tadbirkorlik subyektlariga muqobil moliyaviy xizmatlarni taklif etish imkonini beradi. Bu esa bank xizmatlari qamrovini kengaytirish va moliya bozorining yanada rivojlanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, mamlakatda investitsion faollikni oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, infratuzilma hamda ishlab chiqarish loyihalarini moliyalashtirish uchun uzoq muddatli va barqaror moliyaviy manbalarga ehtiyoj ortib bormoqda. Islomiy moliyaning sukuk, musharaka, mudaraba, murabaha va ijara kabi instrumentlari mazkur vazifalarni amalga oshirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, sukuk instrumentlari orqali xalqaro islom kapital bozorlaridan mablag‘ jalb qilish imkoniyati O‘zbekistonning investitsion salohiyatini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, so‘nggi yillarda O‘zbekistonda islom moliyasini rivojlantirish bo‘yicha huquqiy va institutsional asoslarni shakllantirishga qaratilgan qator tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Biroq islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini bank amaliyotiga joriy etishning

tashkiliy-huquqiy, iqtisodiy va institutsional jihatlari yetarli darajada o‘rganilmagan. Shu sababli O‘zbekiston bank tizimida islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etishning mavjud holatini tahlil qilish, xorijiy tajribani o‘rganish va ushbu yo‘nalishni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

1-jadval

Islomiy va an’anaviy bank tizimining qiyosiy tahlili[206]

Mezon	An’anaviy bank tizimi	Islomiy bank tizimi
Asosiy daromad manbai	Qarz bo‘yicha foiz (riba)	Foydani bo‘lishish va savdo ustamasi
Foiz (riba)	Ruxsat etilgan va asosiy mexanizm	Qat’iyan taqiqlangan
Risk taqsimoti	To‘liq qarz oluvchi zimmasida	Tomonlar o‘rtasida adolatli bo‘lishiladi
Bitim asosi	Pul muomalasiga asoslanadi	Real aktiv, tovar yoki xizmatga bog‘lanadi
Spekulyatsiya (g‘arar)	Cheklanmagan	Taqiqlangan
Nazorat organi	Markaziy bank	Markaziy bank va Shariat nazorat kengashi
Investitsiya yo‘nalishi	Cheklov kam	Faqat halol (shariatga mos) sohalarga
Munosabat tabiati	Kreditor-debitor	Sherik-investor

Islomiy va an’anaviy bank tizimining qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, ikki tizim o‘rtasidagi tub farq daromad olish falsafasida yotadi. An’anaviy bank o‘z foydasini qarz bo‘yicha oldindan belgilangan foiz, ya’ni riba orqali shakllantirsa, islomiy bank foydani real savdo ustamasi va sheriklik asosida oladi. Bu farq shunchaki texnik emas, balki butun moliyaviy munosabatlar tabiatini tubdan o‘zgartiradi: birinchi holatda bank kreditor sifatida faqat o‘z foizini kafolatlashga intiladi, ikkinchi holatda esa investor sifatida loyiha muvaffaqiyatidan manfaatdor bo‘ladi.

Risk taqsimoti masalasida islomiy modelning ijtimoiy adolatga yo‘naltirilganligi yaqqol namoyon bo‘ladi. An’anaviy tizimda barcha tavakkalchilik qarz oluvchi zimmasiga yuklatilib, bank kafolatlangan daromadga ega bo‘lsa, islomiy tizimda foyda ham, zarar ham tomonlar o‘rtasida adolatli bo‘lishiladi. Aynan shu tamoyil — bitimlarning real aktivga bog‘lanishi va spekulyatsiyaning taqiqlanishi bilan birgalikda — islomiy banklarni jahon moliyaviy inqirozlari davrida nisbatan barqaror saqlab qoldi, bu esa milliy bank tizimimiz uchun jiddiy o‘rganishga arzigulik tajribadir.

2-jadval

Asosiy islomiy moliyalashtirish mexanizmlari[207]

Mexanizm	Mohiyati	Qo‘llanish sohasi	Shartnoma turi
Murobaha	Bank tovarni sotib olib, ustama bilan bo‘lib to‘lash sharti bilan sotadi	Savdo, asbob-uskuna xaridi, iste’mol	Savdo shartnomasi
Mudoraba	Bir tomon kapital, ikkinchi tomon mehnat qo‘shadi, foyda kelishuvga ko‘ra bo‘linadi	Investitsiya loyihalari, omonatlar	Sheriklik (ishonch)
Musharaka	Tomonlar birgalikda kapital qo‘shadi, foyda va zarar ulushga muvofiq bo‘linadi	Yirik loyihalar, qo‘shma korxonalar	Hamkorlik
Ijara	Aktivni belgilangan haq evaziga ijaraga berish, lizingga o‘xshash	Ko‘chmas mulk, transport, jihozlar	Ijara (lizing)
Istisno	Buyurtma asosida ishlab chiqarish va qurilishni bosqichma-bosqich moliyalashtirish	Qurilish, ishlab chiqarish	Buyurtma shartnomasi
Salam	Tovar haqi oldindan to‘lanadi, mahsulot keyin yetkazib beriladi	Qishloq xo‘jaligi, ishlab chiqarish	Oldindan to‘lov
Sukuk	Aktivga asoslangan islomiy qimmatli qog‘ozlar	Kapital jalb etish, infratuzilma	Islomiy obligatsiya
Qard al-hasan	Foizsiz, ezgu maqsadli qarz	Ijtimoiy yordam, kichik ehtiyojlar	Bepul qarz

[206] Muallif tomonidan tayyorlangan.
[207] Muallif tomonidan tayyorlangan.

Islomiy moliyalashtirish mexanizmlarining xilma-xilligi uning amaliy hayotning deyarli barcha sohalarini qamrab olish qobiliyatini ko‘rsatadi. Murobaha iste’mol va savdo ehtiyojlarini, mudoraba va musharaka investitsiya hamda qo‘shma loyihalarni, ijara ko‘chmas mulk va jihozlar moliyalashtirishni, istisno va salam esa qurilish hamda qishloq xo‘jaligi sohasini ta’minlaydi. Bu mexanizmlarning umumiy mantig‘i shundaki, ularning har biri muayyan real iqtisodiy faoliyatga — tovar xaridi, ishlab chiqarish yoki birgalikdagi tadbirkorlikka tayanadi, demak pul mavhum tarzda emas, balki aniq maqsad uchun harakatga keladi.

Ushbu vositalar O‘zbekiston iqtisodiyotining bugungi ustuvor yo‘nalishlari bilan uyg‘unligi nuqtai nazaridan alohida qiymatga ega. Sukuk mexanizmi infratuzilma loyihalariga xorijiy kapital jalb etish, mudoraba va musharaka kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, qard al-hasan esa ijtimoiy yo‘naltirilgan moliyaviy yordamni ta’minlash imkonini beradi. Shu bois bu mexanizmlarni bosqichma-bosqich joriy etish nafaqat diniy ehtiyojni qondiradi, balki real sektorni rivojlantirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishning amaliy quroliga aylanadi.

3-jadval

Islomiy moliyalashtirishni joriy etish bosqichlari[208]

Bosqich	Asosiy vazifalar	Kutilayotgan natija
Tayyorgarlik bosqichi	Qonunchilik bazasini ishlab chiqish, xalqaro tajribani o‘rganish	Huquqiy asos shakllantiriladi
Institutsional bosqich	Shariat nazorat kengashlarini tashkil etish, standartlarni qabul qilish	Nazorat tizimi yo‘lga qo‘yiladi
Kadrlar bosqichi	Malakali mutaxassislarni tayyorlash, o‘quv dasturlarini joriy etish	Inson kapitali tayyorlanadi
Pilot bosqichi	Islomiy oyna (deraza) va bo‘limlarni sinov tariqasida ochish	Amaliy tajriba to‘planadi
Kengaytirish bosqichi	To‘laqonli islomiy banklar va mahsulotlarni joriy etish	Tizim keng miqyosda ishga tushadi
Integratsiya bosqichi	Xalqaro islomiy moliya bozoriga chiqish, sukuk chiqarish	Xorijiy kapital jalb etiladi

Islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini O‘zbekiston bank tizimiga joriy etish bosqichlarining izchil ketma-ketligi ushbu jarayonning murakkab va ko‘p qirrali xususiyatga ega ekanligini namoyon etadi. Mazkur jarayon bir martalik islohot yoki alohida moliyaviy mahsulotni amaliyotga tatbiq etish bilan cheklanib qolmay, balki huquqiy, institutsional, tashkiliy va kadrlar salohiyatini qamrab oluvchi kompleks yondashuvni talab etadi. Dastlabki tayyorgarlik bosqichida zarur normativ-huquqiy bazani shakllantirish, xalqaro tajribani o‘rganish va islom moliyasi standartlarini milliy qonunchilikka moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu bosqich keyingi institutsional rivojlanish uchun mustahkam poydevor yaratib, islomiy moliyalashtirish faoliyatining qonuniy va shaffof amalga oshirilishini ta’minlaydi.

Shu bilan birga, institutsional infratuzilmani yaratish, shariat nazorati tizimini shakllantirish hamda malakali mutaxassislarni tayyorlash bosqichlari o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, bir-birini to‘ldirib boradi. Ayniqsa, islom moliyasi bo‘yicha yetarli bilim va amaliy ko‘nikmalarga ega kadrlarni tayyorlamasdan turib, yangi moliyaviy mahsulotlarni samarali joriy etish va boshqarish qiyin kechadi. Shu sababli barcha bosqichlarning izchil va muvofiqlashtirilgan holda amalga oshirilishi bank tizimining barqarorligi, investorlar ishonchi va islomiy moliyalashtirish mexanizmlarining uzoq muddatli samaradorligini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi. Natijada, bosqichma-bosqich va puxta rejalashtirilgan yondashuv O‘zbekistonda islom moliyasi bozorining muvaffaqiyatli shakllanishiga xizmat qiladi.

[208] Muallif tomonidan tayyorlangan.

4-jadval

Joriy etishdagi muammolar va ularning yechimlari[209]

Muammo / To‘siq	Mohiyati	Taklif etilayotgan yechim
Qonunchilik bo‘shlig‘i	Islomiy moliyani tartibga soluvchi maxsus normalar yetishmasligi	Maxsus qonun va me’yoriy hujjatlar qabul qilish
Soliq nomutanosibligi	Ikki marta soliqqa tortilish (masalan, murobahada)	Soliq tizimini moslashtirish, imtiyozlar berish
Kadrlar tanqisligi	Shariat va moliya sohasini biluvchi mutaxassislar kamligi	Oliy ta’lim va malaka oshirish dasturlarini joriy etish
Aholi xabardorligi pastligi	Islomiy mahsulotlar mohiyati yetarli tushunilmasligi	Targ‘ibot, moliyaviy savodxonlikni oshirish
Infratuzilma yetishmasligi	Islomiy bank va sug‘urta institutlari rivojlanmagani	Maxsus institutlar va platformalar yaratish
Nazorat tizimi	Yagona shariat standartlari yo‘qligi	Markaziy shariat kengashini tashkil etish
Ishonch masalasi	Yangi tizimga nisbatan ehtiyotkorlik	Shaffoflik va muvaffaqiyatli loyihalar namoyishi

Joriy etishdagi muammolar tahlili shuni ko‘rsatadiki, asosiy to‘siqlar tabiatan tizimli bo‘lib, ular bir-biri bilan o‘zaro bog‘liqdir. Qonunchilik bo‘shlig‘i va soliq nomutanosibligi huquqiy-iqtisodiy xarakterga ega bo‘lsa, kadrlar tanqisligi va aholi xabardorligining pastligi inson omili bilan, infratuzilma va nazorat tizimi muammolari esa institutsional jihat bilan bog‘liq. Bu muammolarning yagona umumiy jihati shundaki, ularning hech biri alohida hal etib bo‘lmaydi — masalan, qonunchilik yaratilmasdan turib infratuzilmani rivojlantirish yoki kadrlar tayyorlamasdan turib nazorat tizimini yo‘lga qo‘yish samarasiz bo‘ladi.

Taklif etilayotgan yechimlarning kompleks tabiati ham aynan shu o‘zaro bog‘liqlikdan kelib chiqadi. Maxsus qonun qabul qilish, soliq imtiyozlari berish, oliy ta’lim dasturlarini joriy etish, targ‘ibot ishlarini kuchaytirish va markaziy shariat kengashini tashkil etish — bularning barchasi bir vaqtning o‘zida, muvofiqlashtirilgan holda amalga oshirilishi lozim. Bundan kelib chiqadiki, islomiy moliyalashtirishni muvaffaqiyatli joriy etish davlat, ta’lim muassasalari, moliya institutlari va jamoatchilikning birgalikdagi sa’y-harakatini talab etadigan kompleks vazifadir.

5-jadval

Islomiy moliyalashtirishni joriy etish SWOT tahlili[210]

Kuchli tomonlar (Strengths)	Zaif tomonlar (Weaknesses)
• Aholining katta qismi diniy e’tiqodga sodiq • Real iqtisodiyot bilan uzviy bog‘liqlik • Risklarning adolatli taqsimlanishi • Inqirozlarga chidamlilik • Banklardan chetdagi mablag‘larni jalb etish imkoni	• Qonunchilik bazasining to‘liq emasligi • Malakali kadrlar yetishmasligi • Infratuzilmaning rivojlanmaganligi • Aholi xabardorligining pastligi • Soliq tizimi nomutanosibliklari
Imkoniyatlar (Opportunities)	**Tahdidlar (Threats)**
• Fors ko‘rfazi davlatlaridan investitsiya jalb etish • Moliyaviy inklyuziyaning kengayishi • Sukuk orqali xalqaro bozorga chiqish • Bank resurs bazasining mustahkamlanishi • Tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash	• Tartibga solish noaniqliklari • Xalqaro raqobat • Geosiyosiy va iqtisodiy beqarorlik • Standartlashtirishdagi qiyinchiliklar • Jamoatchilik ishonchini shakllantirish murakkabligi

SWOT tahlili islomiy moliyalashtirishning O‘zbekiston sharoitidagi salohiyati va cheklovlari o‘rtasidagi muvozanatni yaqqol ko‘rsatadi. Kuchli tomonlar asosan ichki omillarga — aholining diniy e’tiqodga sodiqligi, tizimning real iqtisodiyot bilan bog‘liqligi va inqirozlarga chidamliligiga tayansa, zaif tomonlar bartaraf etilishi mumkin bo‘lgan tashkiliy kamchiliklar,

[209] Muallif tomonidan tayyorlangan.
[210] Muallif tomonidan tayyorlangan.

ya’ni qonunchilik, kadrlar va infratuzilma yetishmasligidan iborat. Bu shuni anglatadiki, tizimning tabiiy ustunliklari mustahkam, ammo ularni ro‘yobga chiqarish uchun maqsadli institutsional ishlar talab etiladi.

Imkoniyatlar va tahdidlar tahlili esa tashqi muhitning ham qulay, ham xavfli jihatlarini ochib beradi. Bir tomondan, Fors ko‘rfazi kapitalini jalb etish, sukuk orqali xalqaro bozorga chiqish va moliyaviy inklyuziyani kengaytirish kabi katta imkoniyatlar mavjud; ikkinchi tomondan, xalqaro raqobat, geosiyosiy beqarorlik va standartlashtirish qiyinchiliklari jiddiy tahdid solib turadi. Strategik nuqtai nazardan eng oqilona yo‘l — kuchli ichki tomonlarni imkoniyatlardan foydalanish uchun safarbar etish hamda zaif tomonlarni bartaraf etib, tashqi tahdidlarga chidamli moslashuvchan tizim qurishdir.

Xulosa va takliflar:

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, islomiy moliyalashtirish mexanizmlari zamonaviy bank tizimining muhim va istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Islom moliyasining murabaha, musharaka, mudaraba, ijara va sukuk kabi instrumentlari moliyaviy operatsiyalarni real aktivlar bilan bog‘lash, risklarni adolatli taqsimlash va iqtisodiyotning real sektorini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi. Jahon amaliyoti tahlili shuni ko‘rsatadiki, islomiy moliya institutlari nafaqat musulmon mamlakatlarda, balki rivojlangan davlatlarda ham muvaffaqiyatli faoliyat yuritib, investitsion resurslarni jalb etish va moliyaviy inklyuziyani oshirishga xizmat qilmoqda. Shu sababli O‘zbekiston bank tizimida ham ushbu mexanizmlarni joriy etish iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biri bo‘lishi mumkin.

Tahlillar natijasida O‘zbekistonda islomiy moliyalashtirishni rivojlantirish uchun muayyan institutsional va iqtisodiy shart-sharoitlar mavjudligi aniqlandi. Mamlakatda islom moliyasi xizmatlariga bo‘lgan talabning ortib borayotgani, xorijiy investitsiyalarni jalb etishga bo‘lgan ehtiyojning kuchayishi hamda moliya bozorini diversifikatsiya qilish zarurati ushbu yo‘nalishning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Biroq islom moliyasini joriy etish jarayonida normativ-huquqiy bazaning yetarli darajada shakllanmaganligi, malakali mutaxassislar sonining kamligi, shariat nazorati institutlarining mavjud emasligi va aholining moliyaviy savodxonlik darajasining yetarli emasligi kabi muammolar mavjudligi kuzatildi.

Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanishicha, islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini bank amaliyotiga bosqichma-bosqich joriy etish bank tizimining raqobatbardoshligini oshirish, yangi moliyaviy mahsulotlarni yaratish va xalqaro islom kapital bozorlariga integratsiyalashuv imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, sukuk instrumentlari orqali uzoq muddatli investitsiya resurslarini jalb etish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni sheriklik asosida moliyalashtirish hamda aholining bo‘sh mablag‘larini iqtisodiyotga safarbar etish imkoniyatlari mavjud. Shu jihatdan islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish O‘zbekiston bank tizimining barqarorligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

TAKLIFLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining bank va moliya qonunchiligiga islomiy moliyalashtirish faoliyatini tartibga soluvchi alohida normalarni kiritish hamda islomiy bank xizmatlarini ko‘rsatishning huquqiy asoslarini yaratish maqsadga muvofiq. Bu islom moliyasi institutlari faoliyatining shaffofligi va huquqiy himoyasini ta’minlaydi.

2. Tijorat banklari huzurida islomiy moliyalashtirish “islomiy darcha” (Islamic Window)larini tashkil etish va dastlabki bosqichda murabaha, ijara hamda musharaka kabi eng talab yuqori bo‘lgan mahsulotlarni amaliyotga joriy etish zarur.

3. Islom moliyasi operatsiyalarining shariat talablariga muvofiqligini nazorat qiluvchi mustaqil Milliy shariat kengashini tashkil etish lozim. Ushbu kengash banklar faoliyatini muvofiqlashtirish va yagona standartlarni ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi.

4. Bank tizimi uchun islom moliyasi bo‘yicha malakali kadrlarni tayyorlash maqsadida oliy ta’lim muassasalarida maxsus ta’lim dasturlari va magistratura mutaxassisliklarini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

5. Islom taraqqiyot banki va boshqa xalqaro islom moliyasi institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish orqali bank xodimlari uchun malaka oshirish dasturlarini tashkil etish hamda ilg‘or xorijiy tajribani o‘rganish zarur.

6. Davlat va korporativ infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish uchun sukuk obligatsiyalarini chiqarish mexanizmini yaratish hamda sukuk bozorini rivojlantirish bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish lozim.

7. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida musharaka va mudaraba asosidagi sheriklik moliyalashtirish dasturlarini ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etish tavsiya etiladi.

8. Aholining islom moliyasi bo‘yicha bilim va tushunchalarini oshirish maqsadida ommaviy axborot vositalari, raqamli platformalar va ta’lim muassasalari orqali keng ko‘lamli moliyaviy savodxonlik dasturlarini amalga oshirish zarur.

9. Raqamli iqtisodiyot sharoitida islomiy fintech xizmatlarini rivojlantirish, jumladan, onlayn murabaha, kraudfanding va mobil bank xizmatlarini joriy etish orqali islom moliyasi mahsulotlarining ommabopligini oshirish maqsadga muvofiqdir.

10. Islomiy moliyalashtirish mexanizmlarining iqtisodiy samaradorligini muntazam monitoring qilish, xalqaro standartlar asosida statistik ma’lumotlar bazasini shakllantirish hamda ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash orqali ushbu sohaning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlash lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Baydaulet E.A. Islom moliya asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019.
2. Yodgorova M.I., Hamdamov O. “O‘zbekistonda islom moliyaviy instrumentlaridan foydalanish orqali korporativ sektorni rivojlantirish istiqbollari”. Science and Education, 2022.
3. Eshimov A. “O‘zbekistonning bank-moliya tizimi hamda unda Islom moliyasi instrumentlarini jalb etishdagi joriy tendensiyalar”. Green Economy and Development, 2024.
4. Ataniyazov J.H., Abdullayev I.A. “O‘zbekiston bank tizimiga islom moliyasi instrumentlarini joriy etish istiqbollari”. Yosh olimlar, 2025.
5. Usmon M., Rajabov H. “O‘zbekistonda islomiy banklar ochish, qonunchilik va kadrlar masalasi”. Kun.uz, 2023.
6. Chapra M.U. Islam and the Economic Challenge. Leicester: Islamic Foundation, 1992.
7. Usmani M.T. An Introduction to Islamic Finance. Karachi: Maktaba Ma’ariful Qur’an, 2002.
8. Mirakhor A., Iqbal Z. Introduction to Islamic Finance: Theory and Practice. Singapore: Wiley, 2011.
9. Iqbal Z., Mirakhor A. Islamic Finance and Banking. Singapore: Wiley, 2017.
10. Ahmed H. Product Development in Islamic Banks. Edinburgh University Press, 2011.
11. Kahf M. Islamic Economics: Principles and Analysis. Saudi Arabia, 2003.
12. Wilson R. Islamic Banking and Finance. London: Routledge, 2010.
13. Askari H., Iqbal Z., Krichene N., Mirakhor A. Risk Sharing in Finance. Singapore: Wiley, 2012.
14. Goncharenko L.I. Islamic Finance in Russia: Opportunities and Prospects. Moscow, 2018.
15. Vaxitov R.R. Islamic Banking Development in Russia. Kazan, 2019.
16. Eskindarov M.A. Financial Systems and Islamic Finance. Moscow: Finance University, 2020.
17. Baidaulet Y. Fundamentals of Islamic Finance and Banking. Almaty, 2019.
18. Abdikarimov G.B. Islamic Finance in Central Asia. Almaty, 2021.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

DAVLAT QARZI VA INFLYATSIYA O‘ZARO TA’SIRINING XALQARO TAJRIBASI

Narkuziyev Anvar Rustamovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Iqtisodiyot nazariyasi” kafedrasi dotsenti
E-mail: anvar.norquziyev824@gmail.com
ORCID: 0009-0008-4211-8548

Annotatsiya. *Mazkur maqolada davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning xalqaro tajribasi nazariy va empirik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar misolida davlat qarzi dinamikasi hamda inflyatsion jarayonlar o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilib, fiskal va monetar siyosat uyg‘unligining makroiqtisodiy barqarorlikka ta’siri baholanadi. Xalqaro amaliyot shuni ko‘rsatadiki, davlat qarzining inflyatsiyaga ta’siri bevosita emas, balki byudjet taqchilligini moliyalashtirish usullari, qarzning monetizatsiya darajasi, markaziy bank mustaqilligi va institutsional sifat omillari orqali shakllanadi. Ayrim davlatlarda fiskal dominanta sharoitida qarzning ortishi inflyatsion bosimni kuchaytirgan bo‘lsa, boshqa mamlakatlarda qat’iy pul-kredit siyosati va samarali qarz boshqaruvi inflyatsiyani nazorat ostida ushlab turishga imkon bergan.*

Kalit so‘zlar: *davlat qarzi, inflyatsiya, fiskal siyosat, monetar siyosat, fiskal dominanta, qarz barqarorligi, makroiqtisodiy barqarorlik, xalqaro tajriba.*

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА И ИНФЛЯЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Наркузиев Анвар Рустамович
независимый исследователь Ташкентского государственного экономического университета,
доцент кафедры “Экономическая теория” Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: anvar.norquziyev824@gmail.com
ORCID: 0009-0008-4211-8548

Аннотация. *В данной статье анализируется международный опыт взаимосвязи государственного долга и инфляции с теоретической и эмпирической точек зрения. В исследовании рассматривается динамика государственного долга и инфляционных процессов в развитых и развивающихся странах, а также оценивается роль согласованности фискальной и монетарной политики в обеспечении макроэкономической стабильности. Международная практика показывает, что влияние государственного долга на инфляцию не является автоматическим или линейным и зависит от способов финансирования бюджетного дефицита, степени монетизации долга, независимости центрального банка и институционального качества. В ряде стран фискальное доминирование и чрезмерный рост долга усиливали инфляционное давление, тогда как в других странах эффективное управление долгом и жесткая денежно-кредитная политика способствовали сдерживанию инфляции.*

Ключевые слова: *государственный долг, инфляция, фискальная политика, монетарная политика, фискальное доминирование, устойчивость долга,*

макроэкономическая стабильность, международный опыт.

STATE DEBT AND INFLATION INTERACTION INTERNATIONAL EXPERIENCE

Narkuziev Anvar Rustamovich
Independent researcher of
Tashkent State University of Economics
Associate professor of the department
“Theory of Economics” of
Tashkent State University of Economics
E-mail: anvar.norquziyev824@gmail.com
ORCID: 0009-0008-4211-8548

Abstract. This article analyzes the international experience of the interaction between public debt and inflation from both theoretical and empirical perspectives. The study examines the dynamics of public debt and inflationary processes in developed and developing countries, assessing the role of fiscal-monetary coordination in maintaining macroeconomic stability. International evidence suggests that the impact of public debt on inflation is not automatic or linear but depends on the method of deficit financing, the degree of debt monetization, central bank independence, and institutional quality. In some countries, fiscal dominance and excessive debt accumulation have intensified inflationary pressures, while in others, prudent debt management and credible monetary policy frameworks have helped contain inflation.

Keywords: Public debt, inflation, fiscal policy, monetary policy, fiscal dominance, debt sustainability, macroeconomic stability, international experience.

Kirish

So‘nggi o‘n yilliklarda davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik jahon makroiqtisodiy muhokamalarining markaziy mavzularidan biriga aylandi. Global inflyatsiya ham aynan shu davrda o‘zgaruvchan va keskin xarakter namoyon etdi. 2023-yilda jahondagi yillik inflyatsiya yuqori darajada saqlanib (dunyoda o‘rtacha yoki median ko‘rsatkich — taxminan 6–7% atrofida), 2024-yilda ta’minot zanjiri bosimlarining zaiflashuvi va monetar qat’iylashuv natijasida pasayish boshladi, 2025-yilda esa IMF va boshqa xalqaro tashkilotlar inflyatsiyaning davomiy susayishini qayd etmoqda (IMFning WEO prognozlariga ko‘ra global inflyatsiya 2023-yilda yuqori bo‘lib, 2024–2025 yillarda bosqichma-bosqich kamayishi kutilgan).

Biroq xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasidagi munosabat oddiy chiziqli bog‘liqlik bilan izohlanmaydi. Masalan, yuqori davlat qarzi darajasiga ega bo‘lgan ba’zi rivojlangan mamlakatlarda (Yaponiya va boshq.) inflyatsiya uzoq muddat past darajada qolgan, chunki markaziy banklar mustaqil va pul-kredit siyosati ishonchli. Aksincha, rivojlanayotgan mamlakatlarda nisbatan pastroq qarz darajasi bilan birga inflyatsiya yuqori bo‘lgan hollarga ham uchraydi — bu holat asosan fiskal intizom, valuta bozori barqarorligi va qarz moliyalashtirish mexanizmlarining farqliligiga bog‘liq. IMF va World Bank tahlillari davlat qarzi-inflyatsiya bog‘liqligi ko‘p omilli va institutsional kontekstga bog‘liq ekanligini tasdiqlaydi.

So‘nggi uch yil (2023–2025) bo‘yicha qisqacha statistik ma’lumotlar (xulosa sifatida, xalqaro rasmiy manbalar bo‘yicha):

Davlat qarzi (general government gross debt, % YAIM): global hukumat qarzi darajalari (guruh-o‘rtacha) 2023–2024 yillarda yuqori darajada qoldi; 2024-yilda global jami qarz 235% atrofida (umumiy — public + private), davlatlar bo‘yicha hukumat qarzining YAIMga nisbati esa WEO ma’lumotlarida yuqori (regionlar bo‘yicha farqlar katta).

Inflyatsiya (headline CPI, y/y %): 2023 yilda global inflyatsiya yuqori bosqichda bo‘lib, jahondagi o‘rtacha/median daraja taxminan 6–7% bo‘ldi; 2024-yilda inflyatsiya pasayish tendensiyasiga o‘tdi (IMF WEO va World Bank ma’lumotlarida 2024 yilda global inflyatsiya 5–

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

6% oralig‘ida qayd etilgan), 2025 yilda esa davomli pasayish (IMF 2025 prognozi bo‘yicha 2025-yilda global inflyatsiya yana 4–5% atrofida) kuzatildi [1].

Mazkur tadqiqotda yuqoridagi statistik tendensiyalar asos qilib olindi va ustuvor e’tibor quyidagi savollarga qaratildi: davlat qarzining inflyatsiyaga ta’siri qaysi holatlarda kuchayadi; qarzning moliyalashtirish manbalari (ichki vs tashqi, monetizatsiya vs obligatsiyalar) qanday rol o‘ynaydi; hamda institutsional omillar (markaziy bank mustaqilligi, fiskal intizom va moliyaviy bozorlar rivojlanishi) o‘zgaruvchan natijalarni qanday modulyatsiya qiladi. Ushbu yondashuv nazariy konsepsiyalarni (monetar, keynsiy, fiskal-dominanta) global empirik ma’lumotlar bilan bog‘lab, siyosat tavsiyalariga yo‘naltirilgan xulosalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik masalasi makroiqtisodiyot fanida turli nazariy maktablar va olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. Ushbu masalaga oid ilmiy qarashlar asosan monetar, keynsiy, neoklassik hamda zamonaviy fiskal-monetar yondashuvlar doirasida shakllangan.

Monetar maktab vakili Milton Friedman inflyatsiyani, avvalo, pul massasi o‘sishi bilan bog‘laydi va “inflyatsiya har doim va hamma joyda monetar hodisa” ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, agar davlat qarzi pul emissiyasi orqali moliyalashtirilsa, bu ortiqcha likvidlikni yuzaga keltirib, inflyatsion bosimni kuchaytiradi. Monetar yondashuv davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni asosan pul-kredit siyosati orqali tushuntiradi [2].

Keyns maktab asoschisi John Maynard Keyns esa davlat qarzini iqtisodiy sikllarni tartibga solish vositasi sifatida baholaydi. Uning nazariyasiga ko‘ra, iqtisodiy pasayish davrida qarz hisobidan davlat xarajatlarini oshirish yalpi talabni rag‘batlantiradi va bandlikni tiklaydi. Biroq iqtisodiyot to‘liq bandlikka yaqinlashganda fiskal kengayish inflyatsion bosimni kuchaytirishi mumkin. Demak, Keynsiy yondashuvda davlat qarzining inflyatsiyaga ta’siri iqtisodiy sharoitga bog‘liq holda talqin qilinadi [3].

Neoklassik maktab vakili Robert J. Barro ilgari surgan Rikardo–Barro ekvivalentligi nazariyasiga ko‘ra, davlat qarzi orqali moliyalashtirilgan xarajatlar kelajakda soliqlar oshishi bilan qoplanadi. Ratsional kutilmalar sharoitida xususiy sektor jamg‘armalarni oshiradi va yalpi talab o‘zgarmaydi. Shu bois davlat qarzining inflyatsiyaga ta’siri neytral bo‘lishi mumkinligi ta’kidlanadi [4].

Zamonaviy fiskal-monetar o‘zaro ta’sir nazariyasida Thomas J. Sargent va Neil Wallace tomonidan ishlab chiqilgan “fiskal dominanta” konsepsiyasi muhim o‘rin tutadi. Unga ko‘ra, agar fiskal siyosat ustuvor bo‘lib, markaziy bank byudjet taqchilligini moliyalashtirishga majbur bo‘lsa, inflyatsiya kuchayishi mumkin. Bu yondashuv davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni institutsional omillar bilan izohlaydi.

Empirik tadqiqotlar ham ushbu masalani turli nuqtai nazardan o‘rganadi. Stanley Fischer, Ratna Sahay va Carlos A. Véghyuqori inflyatsiya tajribasini tahlil qilib, byudjet taqchilligining monetizatsiyasi va qarzning nazoratsiz o‘sishi inflyatsion spiralni kuchaytirishini asoslaydi [5].

Shuningdek, International Monetary Fund va World Bank tadqiqotlarida davlat qarzining barqarorligi iqtisodiy o‘sish sur’ati, foiz stavkalari, byudjet muvozanati va institutsional sifat bilan bog‘liq holda baholanadi. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, davlat qarzi o‘zi inflyatsiyani keltirib chiqarmaydi, biroq uning moliyalashtirish mexanizmi va makroiqtisodiy siyosat uyg‘unligi hal qiluvchi ahamiyatga ega [6].

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik bo‘yicha yagona universal xulosa mavjud emasligini ko‘rsatadi. Ushbu bog‘liqlik mamlakatning institutsional rivojlanish darajasi, fiskal intizomi va monetar siyosat mustaqilligi bilan belgilanadigan murakkab va ko‘p omilli jarayon sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda jahon davlat qarzi dinamikasi va global inflyatsiya darajasi o‘rtasidagi

o‘zaro bog‘liqlik xalqaro miqyosda nazariy va empirik yondashuv asosida tahlil qilindi.

Birinchidan, nazariy tahlil usuli orqali davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasidagi munosabatni tushuntiruvchi monetar, keynsiy va fiskal dominanta konsepsiyalari tizimlashtirildi. Qarzning monetizatsiya qilinishi, fiskal intizom darajasi hamda markaziy bank mustaqilligi asosiy konseptual omillar sifatida ko‘rib chiqildi.

Ikkinchidan, empirik-statistik tahlil asosida 2023–2025-yillar bo‘yicha davlat qarzi (% YAIMga nisbatan) va inflyatsiya darajasi (%) ko‘rsatkichlari xalqaro ma’lumotlar bazalari — International Monetary Fund (WEO Database) hamda Organisation for Economic Co-operation and Development statistik ma’lumotlari asosida o‘rganildi. Ko‘rsatkichlar rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar kesimida solishtirildi.

Uchinchidan, dinamik qiyosiy tahlil yordamida pandemiya davridagi fiskal kengayish, global inflyatsion shok va monetar qat’iylashuv bosqichlari o‘zaro bog‘liqlikda baholandi.

Natijada davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik to‘g‘ridan-to‘g‘ri chiziqli emasligi, balki institutsional sifat, fiskal siyosat xususiyatlari va monetar boshqaruv mexanizmlariga bog‘liq murakkab makroiqtisodiy jarayon ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tahlil va natijalar

Davlat qarzining oshishi bilan bir vaqtda global inflyatsiya ham o‘zgaruvchan xarakter kasb etdi. World Bank va Organisation for Economic Co-operation and Development statistikalariga ko‘ra, 2022-yilda OECD mamlakatlarida inflyatsiya 9–10 foiz darajaga chiqib, so‘nggi o‘n yillikdagi eng yuqori ko‘rsatkichlardan birini qayd etdi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa inflyatsiya ayrim hollarda 12–14 foizgacha yetdi. 2023-yilda qat’iy pul-kredit siyosati natijasida inflyatsiya pasayish tendensiyasini namoyon qildi.

Biroq xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasida avtomatik yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri chiziqli bog‘liqlik mavjud emas. Masalan, Yaponiya kabi mamlakatlarda davlat qarzi YAIMga nisbatan 250 foizdan yuqori bo‘lishiga qaramay, inflyatsiya uzoq yillar davomida past darajada saqlanib kelgan. Aksincha, ayrim rivojlanayotgan davlatlarda nisbatan past qarz darajasiga qaramay, monetar beqarorlik va fiskal nomutanosibliklar yuqori inflyatsiyani yuzaga keltirgan.

Bu holat davlat qarzi va inflyatsiya o‘zaro ta’sirining institutsional va siyosiy omillarga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Agar byudjet taqchilligi qarz hisobidan moliyalashtirilib, keyinchalik monetizatsiya qilinsa, inflyatsion bosim kuchayishi mumkin. Aksincha, markaziy bank mustaqilligi va inflyatsion targetlash rejimi mavjud bo‘lgan mamlakatlarda davlat qarzining oshishi inflyatsiyani keskin tezlashtirmaydi.

Shuningdek, global inflyatsiya dinamikasida tashqi omillar energiya narxlari, logistika uzilishlari, geosiyosiy ziddiyatlar muhim rol o‘ynaydi. 2022-yildagi inflyatsion sakrash ko‘proq taklif tomoni shoklari bilan izohlanadi, bu esa davlat qarzining o‘zi inflyatsiyaning yagona sababi emasligini ko‘rsatadi.

1-jadval.

Jahon davlat qarzi dinamikasi (% YAIMga nisbatan) [7]

Yillar	Jahon o‘rtacha	Rivojlangan davlatlar	Rivojlanayotgan davlatlar
2023	93–95 %	110–112 %	65–70 %
2024	94–96 %	111–113 %	67–72 %
2025	95–97 %	112–114 %	68–73 %

Keltirilgan ma’lumotlar International Monetary Fundning World Economic Outlook (WEO) Database bazasiga asoslangan bo‘lib, 2023–2025-yillar davomida global davlat qarzining YAIMga nisbatan dinamikasini aks ettiradi. Umuman olganda, jahon davlat qarzi dinamikasi va global inflyatsiya ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi munosabat murakkab va ko‘p omilli xarakterga ega. Xalqaro tajriba shuni tasdiqlaydiki, davlat qarzining inflyatsiyaga ta’siri uning hajmidan ko‘ra, moliyalashtirish mexanizmi, fiskal intizom darajasi, monetar siyosat mustaqilligi hamda

institutsional sifat bilan belgilanadi. Shu bois davlat qarzini boshqarishda makroiqtisodiy siyosatning muvozanatli va uyg‘unligi barqaror rivojlanishning asosiy sharti hisoblanadi.

2023-yilda jahon davlat qarzi YAIMga nisbatan 93–95 foiz oralig‘ida shakllangan bo‘lsa, 2024–2025-yillarda bu ko‘rsatkichning 94–97 foizgacha bosqichma-bosqich oshishi prognoz qilinmoqda. Bu holat shuni ko‘rsatadiki, pandemiyadan keyingi davrda davlat qarzi nisbatan barqarorlashgan bo‘lsa-da, uning qisqarish tendensiyasi aniq kuzatilmayapti.

Ilmiy nuqtai nazardan, bunday holat fiskal konsolidatsiya jarayonlarining sekin borayotgani, davlat xarajatlarining yuqori darajada saqlanib qolayotgani va iqtisodiy o‘sish sur’atlarining yetarlicha tez bo‘lmaganligi bilan izohlanadi. Demak, qarz yukining pasayishi YAIM o‘sish sur’atlariga bevosita bog‘liq.

Rivojlangan mamlakatlarda davlat qarzi darajasi 2023-yilda 110–112 foiz bo‘lib, 2025-yilda 112–114 foizgacha oshishi kutilmoqda. Bu yuqori daraja quyidagi omillar bilan izohlanadi:

- Uzoq muddatli fiskal kengayish siyosati;
- Ijtimoiy majburiyatlar va qarz xizmatiga ketadigan xarajatlarning yuqoriligi;
- Demografik bosim (qarish jarayoni).

Shunga qaramay, rivojlangan davlatlarda moliya bozorlarining chuqurligi va past risk primasi tufayli yuqori qarz darajasi moliyaviy inqirozga avtomatik ravishda olib kelmaydi. Biroq foiz stavkalarining global oshishi sharoitida qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlari ortib, fiskal barqarorlikka o‘rta muddatli xatar tug‘dirishi mumkin.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda qarz darajasi 2023-yildagi 65–70 foizdan 2025-yilda 68–73 foizgacha oshishi prognoz qilinmoqda. Bu o‘sish nisbatan mo‘’tadil bo‘lsa-da, ushbu davlatlar uchun xatar darajasi yuqoriroq hisoblanadi, chunki:

- Tashqi qarz ulushi ko‘pincha yuqori;
- Valyuta kursi o‘zgaruvchanligi kuchli;
- Foiz stavkalari risk premiyasi sababli yuqoriroq.

Shu bois rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda qarz barqarorligi institutsional sifat, fiskal intizom va makroiqtisodiy boshqaruv samaradorligiga bevosita bog‘liq. Jadval dinamikasi davlat qarzining pandemiyadan keyingi davrda strukturaviy yuqori darajada saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi. Bu holat global iqtisodiyotda quyidagi tendensiyalarni yuzaga keltiradi. Foiz stavkalari oshishi sharoitida qarz xizmatiga ketadigan xarajatlarning ortishi. Fiskal siyosat imkoniyatlarining qisqarishi (fiskal makonning torayishi).

Shu bilan birga, qarz darajasining o‘sishi inflyatsiyaning avtomatik sababi emas. Agar qarz bozor mexanizmlari orqali moliyalashtirilsa va monetizatsiya qilinmasa, inflyatsion bosim cheklangan bo‘lishi mumkin. Ammo fiskal dominanta sharoitida qarzning monetar kengayish bilan qo‘llab-quvvatlanishi inflyatsion xatarni oshiradi.

2023–2025-yillar uchun prognoz dinamikasi shuni ko‘rsatadiki, jahon davlat qarzi yuqori, lekin barqarorlashgan darajada saqlanmoqda. Qarzni qisqartirishning asosiy omili fiskal intizom va iqtisodiy o‘sish sur’atlarining tezlashuvi hisoblanadi. Aks holda, yuqori qarz yukining uzoq muddatli saqlanishi moliyaviy barqarorlikka va iqtisodiy rivojlanish istiqbollariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

2-jadval.

Global inflyatsiya darajasi (%) [8]

Yillar	OECD mamlakatlari	Rivojlanayotgan davlatlar	Jahon o‘rtacha
2021	5,2 %	7,8 %	4,7 %
2022	9–10 %	12–14 %	8,7 %
2023	6–7 %	8–10 %	6,8 %
2024	5–6 %	7–9 %	5,9 %
2025	4–5 %	6–8 %	4,8–5,2 %

2021–2025-yillar davomida global inflyatsiya dinamikasi jahon iqtisodiyotida yuz bergan

keskin makroiqtisodiy o‘zgarishlarni yaqqol aks ettirdi. Organisation for Economic Co-operation and Development hamda International Monetary Fund ma’lumotlariga ko‘ra, 2021-yilda pandemiyadan keyingi talabning tiklanishi fonida inflyatsiya darajasi sezilarli oshishni boshladi. OECD mamlakatlarida inflyatsiya 5,2 foizni, rivojlanayotgan davlatlarda esa 7,8 foizni tashkil etdi. Bu jarayon global iqtisodiyotda talab va taklif nomutanosibligining kuchayishi bilan bog‘liq edi. 2022-yilda inflyatsiya o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi. OECD mamlakatlarida narxlar o‘sishi 9–10 foizgacha, rivojlanayotgan davlatlarda esa 12–14 foizgacha yetdi. Jahon o‘rtacha inflyatsiyasi 8,7 foizni tashkil etdi. Ushbu keskin sakrash energiya va oziq-ovqat narxlarining oshishi, ta’minot zanjirlaridagi uzilishlar hamda geosiyosiy ziddiyatlar bilan izohlanadi. Shuningdek, pandemiya davrida amalga oshirilgan keng ko‘lamli fiskal va monetar rag‘batlantirish choralari inflyatsion bosimning kuchayishiga bilvosita ta’sir ko‘rsatdi.

2023-yildan boshlab inflyatsiya pasayish tendensiyasini namoyon eta boshladi. OECD mamlakatlarida inflyatsiya 6–7 foizgacha, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa 8–10 foiz oralig‘iga tushdi. Bu jarayon markaziy banklarning qat’iy pul-kredit siyosati, foiz stavkalarining oshirilishi va likvidlikning qisqartirilishi bilan bog‘liq. 2024-yilda inflyatsiya yanada pasayib, OECD mamlakatlarida 5–6 foiz, rivojlanayotgan davlatlarda 7–9 foiz darajasida shakllandi. 2025-yilda esa global inflyatsiyaning 4–5 foiz atrofida barqarorlashishi prognoz qilinmoqda.

Mazkur davr tahlili shuni ko‘rsatadiki, global inflyatsiya jarayonlari siklik va ko‘p omilli xarakterga ega. Rivojlanayotgan davlatlar inflyatsiyaga nisbatan yuqoriroq sezgirlik namoyon etadi, bu esa valyuta kursi beqarorligi va importga qaramlik bilan izohlanadi. Rivojlangan davlatlarda esa institutsional barqarorlik va markaziy bank mustaqilligi inflyatsiyani nisbatan tezroq jilovlash imkonini bergan.

Umuman olganda, 2021–2025-yillar inflyatsiya dinamikasi global iqtisodiyotda shoklar va monetar siyosat o‘zaro ta’sirining yorqin namunasidir. Inflyatsiya jarayonlari davlat qarzi dinamikasi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, biroq ularning o‘zaro ta’siri to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas. Asosiy rolni fiskal intizom, monetar siyosat qat’iyligi va tashqi iqtisodiy omillar o‘ynaydi. Shu bois narxlar barqarorligini ta’minlash uchun kompleks va muvozanatli makroiqtisodiy yondashuv zarur hisoblanadi.

Xulosa

Mazkur tadqiqotda jahon davlat qarzi dinamikasi va global inflyatsiya darajasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik xalqaro tajriba asosida nazariy hamda empirik jihatdan tahlil qilindi. 2018–2023-yillar ma’lumotlari shuni ko‘rsatdiki, davlat qarzi hajmi, ayniqsa 2020-yildagi pandemiya davrida, keskin oshgan bo‘lsa-da, inflyatsiya jarayonlari barcha mamlakatlarda bir xil ssenariy asosida shakllanmagan. Bu holat davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasida avtomatik yoki chiziqli bog‘liqlik mavjud emasligini tasdiqlaydi.

Empirik natijalar shuni ko‘rsatadiki, davlat qarzining inflyatsiyaga ta’siri uning mutlaq hajmiga emas, balki moliyalashtirish mexanizmi va institutsional muhitga bog‘liq. Rivojlangan davlatlarda yuqori qarz darajasiga qaramay, markaziy bank mustaqilligi va qat’iy pul-kredit siyosati inflyatsion bosimni nazorat ostida ushlab turishga imkon bergan. Aksincha, ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda fiskal nomutanosibliklar, valyuta kursi beqarorligi va qarzning monetizatsiya qilinishi inflyatsiyani tezlashtirgan.

2022-yildagi global inflyatsion sakrash asosan taklif tomoni shoklari energiya va oziq-ovqat narxlarining oshishi, logistika uzilishlari va geosiyosiy omillar bilan izohlanadi. Bu esa davlat qarzining o‘zi inflyatsiyaning yagona yoki asosiy sababi emasligini ko‘rsatadi. 2023-yilda esa monetar siyosatning qat’iylashuvi inflyatsiya darajasining pasayishiga xizmat qilgan.

Umuman olganda, davlat qarzi va inflyatsiya o‘rtasidagi munosabat murakkab va ko‘p omilli xarakterga ega bo‘lib, fiskal siyosat sifati, markaziy bank mustaqilligi, moliya bozorlarining rivojlanganligi hamda institutsional barqarorlik darajasi bilan belgilanadi. Shuning uchun davlat qarzini boshqarishda muvozanatli fiskal strategiya, samarali qarz boshqaruvi va mustaqil monetar siyosat uyg‘unligini ta’minlash barqaror iqtisodiy rivojlanishning asosiy sharti hisoblanadi.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://digitallibrary.un.org/record/4065012?ln=en&utm_source=chatgpt.com&v=pdf
2. Friedman, M. (1968). *The Role of Monetary Policy.* American Economic Review, 58(1), 17.JSTOR: https://www.jstor.org/stable/1831652
3. Keynes, J.M. (1936). The General Theory of Employment, Interest and Money. https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory
4. Barro, R.J. (1974). Are Government Bonds Net Wealth? Journal of Political Economy, 82(6), 1095–1117. https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/260266
5. Sargent, T., & Wallace, N. (1981). *Some Unpleasant Monetarist Arithmetic.*Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review. https://www.minneapolisfed.org/research/qr/qr531.pdf
6. World Bank (2022). *International Debt Report.* https://www.worldbank.org/en/programs/debt-statistics
7. World Economic Outlook (WEO) Database https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database
8. OECD Inflation Data. https://data.oecd.org/price/inflation-cpi.htm

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ISLOM MOLIYASI RIVOJLANISHI SHAROITIDA RISKLARNI BOSHQARISH HAMDA MAKROIQTISODIY DIVIDENDLARINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI

Sattorov Ixtiyor Ochilovich
O‘zbekiston Respublikasi
Strategik tahlil va istiqbolni belgilash
Oliy maktabi xodimi,
iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent
E-mail: jackjunior080@gmail.com

Karimov Shohruh Yo‘ldoshali o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi
Strategik tahlil va istiqbolni belgilash
Oliy maktab tinglovchisi
E-mail: bbek55983@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada islom moliya institutlaridagi risklar va ularni boshqarish mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, islom moliyasi orqali makroiqtisodiy dividendlarni oshirish yo‘nalishlari muhokama qilinib, tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *islom moliyasi, risk menejmenti, shariat riski, sukuk (qimmatli qog‘oz), takaful (islomiy sug‘urta), IFSB, AAOIFI.*

DIRECTIONS FOR RISK MANAGEMENT AND INCREASING MACROECONOMIC DIVIDENDS IN THE CONTEXT OF ISLAMIC FINANCE DEVELOPMENT

Sattorov Ikhtiyor Ochilovich
Employee of
the Higher School of Strategic Analysis and
Forecasting of the Republic of Uzbekistan,
doctor of economic sciences, associate professor
E-mail: jackjunior080@gmail.com

Karimov Shokhrukh Yuldoshali ugli
Student of the Higher School of
Strategic Analysis and
Forecasting of the Republic of Uzbekistan
E-mail: bbek55983@gmail.com

Abstract. *This article provides a scientific and theoretical analysis of risks within Islamic financial institutions and their management mechanisms. Directions for increasing macroeconomic dividends through Islamic finance were also discussed, and recommendations were developed.*

Keywords: *Islamic finance, risk management, Shariah compliance risk, sukuk (securities), takaful (islamic insurance), IFSB, AAOIFI.*

НАПРАВЛЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ И УВЕЛИЧЕНИЯ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИХ ДИВИДЕНДОВ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИСЛАМСКИХ ФИНАНСОВ

Сатторов Ихтиёр Очилович
Сотрудник Высшей школы стратегического анализа и прогнозирования

Республики Узбекистан,
доктор экономических наук, доцент
E-mail: jackjunior080@gmail.com

Каримов Шохрух Йулдошали угли
Слушатель Высшей школы стратегического анализа и прогнозирования Республики Узбекистан
E-mail: bbek55983@gmail.com

Аннотация. *В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются риски в исламских финансовых институтах и механизмы их управления. Также обсуждались направления повышения макроэкономических дивидендов через исламские финансы и разрабатывались рекомендации.*

Ключевые слова: *исламские финансы, управление рисками, риск шариатского соответствия, сукук (ценные бумаги), такафул (исламское страхование), IFSB, AAOIFI.*

Kirish

O‘zbekistonda islom moliyasining rivojlanishi milliy iqtisodiyotda moliyaviy resurslar bazasini kengaytirish va investitsiya faoliyatini rag‘batlantirish orqali muhim makroiqtisodiy dividendlar keltirib chiqarishi mumkin. Shu bilan birga, islom moliyasi institutlarining rivojlanishi moliya bozorida raqobat muhitini kuchaytirib, moliyaviy xizmatlar diversifikatsiyasini ta’minlashga xizmat qiladi. Islom moliya instrumentlari real iqtisodiyot bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligi sababli, ular ishlab chiqarish va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda samarali mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy moliyaviy tizimda risklarni boshqarish iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning ajralmas elementi hisoblanadi. Moliyaviy tashkilotlar, tijorat banklari, investitsiya va sug‘urta kompaniyalari o‘z faoliyatini rejalashtirish va strategik qarorlar qabul qilish jarayonida turli darajadagi moliyaviy xavflarni oldindan aniqlash, baholash hamda ularning salbiy oqibatlarini kamaytirishga alohida e’tibor qaratadilar. Ayniqsa, bozor sharoitlarining tez o‘zgarishi, foiz stavkalari va valyuta kurslaridagi tebranishlar, kredit majburiyatlarining bajarilmasligi hamda likvidlik bilan bog‘liq muammolar risklarni samarali boshqarish tizimini shakllantirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Shu bois moliyaviy institutlar risklarni muntazam monitoring qilish, ularni diversifikatsiya qilish va zamonaviy baholash usullaridan foydalanish orqali o‘z faoliyatining barqarorligi va ishonchliligini ta’minlashga intiladilar.

Riskni boshqarish tushunchasi faqatgina yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zarar ehtimolini kamaytirish bilan cheklanmaydi. U iqtisodiy munosabatlarda ishonch va barqarorlikni mustahkamlash, mavjud moliyaviy hamda moddiy resurslardan oqilona, halol va samarali foydalanishni ta’minlash, shuningdek, manfaatdor tomonlar o‘rtasida mas’uliyatli sheriklik munosabatlarini rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Samarali risk boshqaruvi tashkilot faoliyatida shaffoflik va hisobdorlikni oshirish, qarorlar qabul qilish jarayonida ehtimoliy xavflarni oldindan baholash hamda ularning salbiy ta’sirini minimallashtirish imkonini beradi. Shu jihatdan risklarni boshqarish nafaqat moliyaviy yo‘qotishlarning oldini olish vositasi, balki uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlik, manfaatlar muvozanati va o‘zaro ishonchga asoslangan hamkorlikni ta’minlovchi muhim boshqaruv mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Islomiy moliyalashtirishda risklar va uning iqtisodiy xavfsizlikka ta’sirining nazariy asoslari hamda amaliy qo‘llanilishini R.A.Abdel Karim, M.K.Hassan, Z.Iqbal Z. va A.Mirakhor, M.Ayub, Md. Shafiqul, J.Islam Shaown va Y. Sultana hamda Y.A.Baydaulet kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan[1]. Xususan, R.A.Abdel Karim audit va moliyaviy hisobot tizimi, islomiy banklar uchun shariat standartlari, risk va likvidlik boshqaruvi, M.K.Hassan islomiy bank instrumentlarining iqtisodiy o‘sish, investitsiya oqimlari va barqarorlikka ta’sirini o‘rgangan

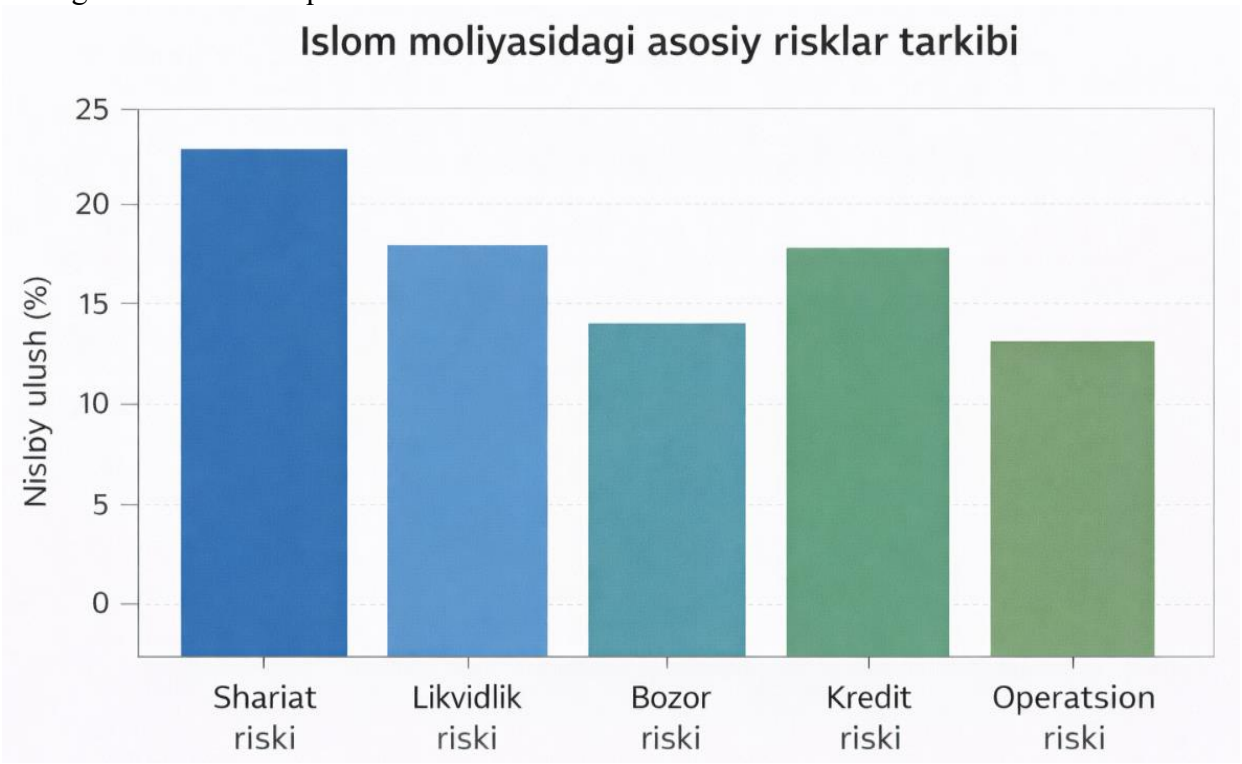
bo‘lsa, Z.Iqbal va A.Mirakhor esa, islom moliyasini iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlovchi muqobil moliyaviy model sifatida talqin qilgan[2].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot metodologiyasi sifatida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil va statistik ma’lumotlar tahlili usullaridan foydalanildi. Adabiyotlar tahlili jarayonida mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, me’yoriy hujjatlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari o‘rganildi.

Tahlil va natijalar

Islom moliyasida ham boshqa sohalarda bo‘lgani kabi risklarning turli ko‘rinishlari mavjud. Jumladan, 1-rasmdagi grafik islom moliya tizimida uchraydigan asosiy risklarning nisbiy ulushini ko‘rsatadi. Tahlil natijalariga ko‘ra, eng yuqori ulush shariat riskiga to‘g‘ri kelib, bu islom moliya institutlari faoliyatida shariat talablariga muvofiqlik masalasi muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi. Shuningdek, kredit riski va likvidlik riski moliyaviy barqarorlikka sezilarli ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy risk turlaridan hisoblanadi. Bozor riski hamda operatsion risk esa nisbatan past ulushga ega bo‘lsa-da, moliya operatsiyalarining samaradorligi va boshqaruv tizimiga bevosita ta’sir qiluvchi omillar sifatida baholanadi.

1-rasm. Islom moliyasidagi asosiy risklar[211]

Jumladan, islomiy moliyada yuqorida darajada turuvchi risk turlaridan biri bu, **shariatga muvofiqlik riski** *(Shariah compliance risk)* moliyaviy operatsiyalar, mahsulotlar yoki shartnomalarning shariat tamoyillariga to‘liq mos kelmasligi ehtimolini anglatadi. Ushbu risk, odatda, moliyaviy institut faoliyatida shariat talablariga zid elementlar bilan bog‘liq operatsiyalar yuzaga kelganda paydo bo‘ladi. Shariatga muvofiqlik riski nafaqat moliyaviy yo‘qotishlarga, balki institutning reputatsion barqarorligi va mijozlar ishonchiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli islomiy moliya institutlarida ushbu riskni boshqarish uchun shariat kengashlari, shariat auditi va komplayns mexanizmlari joriy etiladi. Islomiy moliya institutilari uchun buxgalteriya hisobi va audit tashkiloti (AAOIFI–Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) va Islomiy moliyaviy xizmatlar kengashi (IFSB–Islamic Financial Services Board)

[211] Tahliliy ma’lumotlar asosidagi mualliflar ishlanmasi.

kabi xalqaro standartlar shariatga muvofiqlik nazoratini institutsional darajada tartibga solish orqali ushbu riskni kamaytirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, moliyaviy risklardan biri, **kredit riski** moliyalashtirish shartnomasi bo‘yicha qarz oluvchi yoki kontragent o‘z majburiyatlarini belgilangan muddatda bajarmasligi ehtimolini anglatib, murabaha, musharaka, muzoraba va ijara kabi islomiy moliyaviy instrumentlar orqali amalga oshiriladigan operatsiyalarda yuzaga kelishi mumkin. Kredit riski natijasida moliya institutlari kutilgan daromadni ololmasligi yoki moliyaviy yo‘qotishlarga duch kelishi ehtimoli mavjud. Islom moliyasida ushbu riskni boshqarish uchun kontragentlarning kreditga layoqatliligini baholash, aktiv bilan ta’minlangan moliyalashtirish mexanizmlaridan foydalanish hamda shartnomaviy nazorat choralarini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, prudensial tartibga solish doirasida IFSB standartlari kredit riskini baholash va monitoring qilish bo‘yicha metodologik yondashuvlarni belgilaydi. Natijada samarali kredit riskini boshqarish tizimi islomiy moliya institutlarining moliyaviy barqarorligi va risklarga chidamliligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, **likvidlik riski**, moliya institutining o‘z vaqtida moliyaviy majburiyatlarini bajarish uchun yetarli darajada likvid mablag‘larga ega bo‘lmaslik ehtimolini anglatadi. Ushbu risk islomiy moliya institutlari uchun shariat tamoyillari sababli foiz asosidagi an’anaviy likvidlik instrumentlaridan foydalanish imkoniyati cheklanganligi bilan izohlanadi. Bu esa, qisqa muddatli likvid aktivlar bozorining yetarli darajada rivojlanmaganligi likvidlik boshqaruvini murakkablashtiradi. Shu sababli likvidlik riskini kamaytirish maqsadida islomiy moliya institutlarida sukuk instrumentlari, shariatga mos pul bozori mexanizmlari hamda prudensial likvidlik standartlari keng qo‘llaniladi. Bundan tashqari, **operatsion risk** – bu ichki tizimdagi xatoliklar, noto‘g‘ri boshqaruv, axborot texnologiyalaridagi muammolar bilan bog‘liq xavf bo‘lib, u ham islomiy moliya institutlari uchun muhim hisoblanadi.

Muzoraba va musharaka islom moliyasidagi eng muhim risk taqsimlovchi instrumentlar hisoblanadi. Jumladan, muzorabada shartnomalarida bir tomon kapital qo‘yadi, ikkinchi tomon esa o‘z mehnati va bilimi bilan qatnashadi. Shartnomaga ko‘ra, foyda aniq nisbatda taqsimlanadi, zarar esa faqat kapital egasi zimmasida bo‘ladi. Bu modelda risk bir tomonning o‘zida emas, balki har ikkala tomon manfaatini muvozanatga keltiruvchi shartnomaga asoslanadi. Musharakada esa ikki tomon ham kapital qo‘shib, foyda va zarar ularning ulushiga qarab taqsimlanadi. Yuqoridagi mexanizmlar islom moliyasining ***“riskni yakkalash emas, taqsimlash”*** tamoyiliga to‘liq tushadi.

Bulardan tashqari, murobaha instrumenti esa tovar oldi – sotdisi orqali moliyalashtirish shakli bo‘lib, unda moliyaviy tashkilot tovarni xarid qilib, mijozga ustama bilan sotadi. Ushbu shartnoma turida risk ko‘p hollarda tovar egasiga, ya’ni moliyaviy tashkilotga tegishli bo‘ladi, chunki u tovarning vaqtinchalik egasiga aylanadi. Bu jarayon shartnomaga asoslanadi, shuning uchun murabaha riskni to‘liq bartaraf etmaydi, ammo uni nazorat ostiga olish imkonini beradi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, oldindan belgilangan to‘lov shartlari hamda aniq narxlar moliyaviy yo‘qotish xavfini kamaytiradi. Ijara instrumentida esa moliyaviy tashkilot aktivning egasi bo‘lib qoladi, mijoz esa undan muayyan to‘lov evaziga foydalanadi. Bu shartnoma turida mulkka egalik va undan foydalanish huquqi ajratilib, iqtisodiy va yuridik mas’uliyatlar balansda turgan holatda risklar taqsimlanadi. Misol uchun, aktivda yuzaga kelgan nosozlik uchun javobgarlik moliyaviy tashkilot zimmasida qolib, bitim muddati tugagach, aktiv mijozga o‘tkazilishi mumkin, bu holatda ham moliyaviy risk huquqiy mexanizmlar bilan boshqariladi.

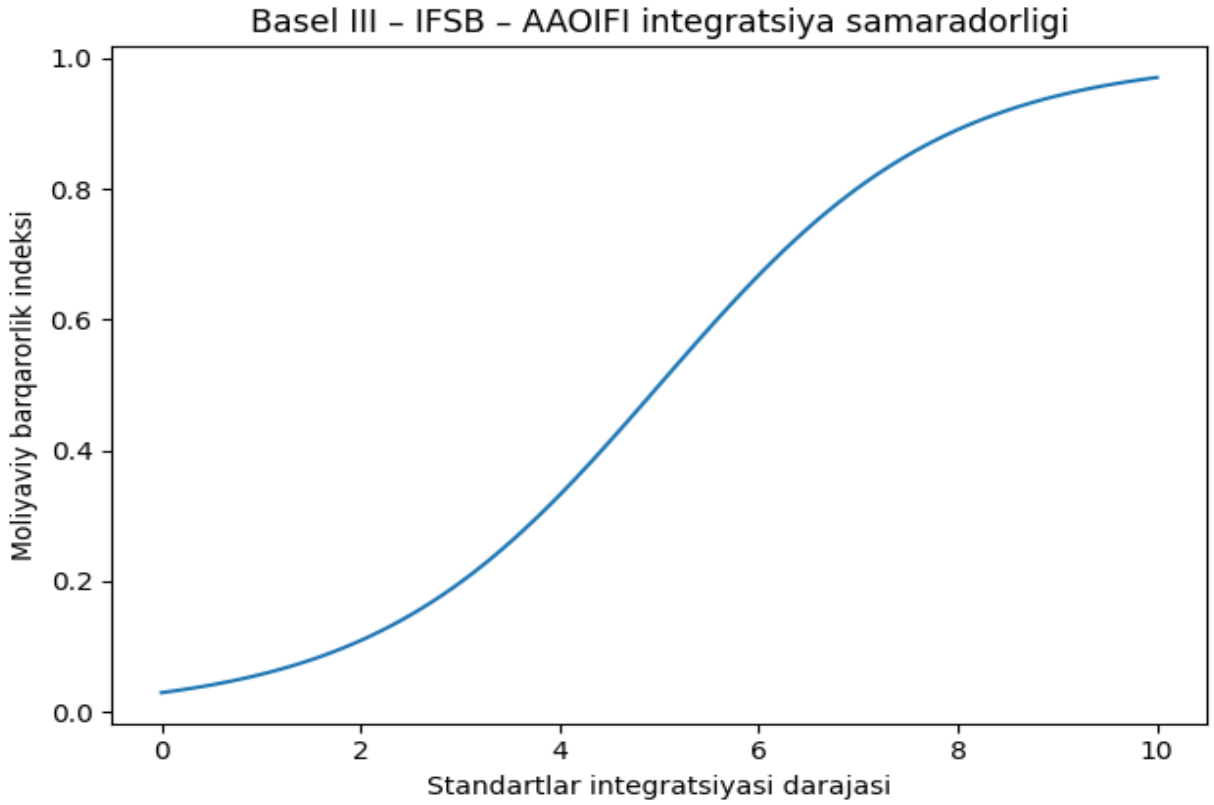
Sukuk–islomiy obligatsiyalar, qimmatli qog‘ozlar ya’ni islom moliyasining eng dinamik instrumentlaridan biri hisoblanadi. Sukukda investorlar haqiqiy aktivlarga ulushli egalik qilish orqali foyda olishadi. Sukuk orqali to‘plangan mablag‘lar aniq bir loyiha, xizmat yoki mulk bilan bog‘langan bo‘ladi. Bu esa investorlar uchun riskni aniq ko‘rinishda baholash imkonini beradi. Shuningdek, sukuk investitsiya riskini bir necha investor o‘rtasida taqsimlashga xizmat qiladigan vosita bo‘lib, yirik infratuzilma loyihalarini shariatga mos ravishda moliyalashtirish imkonini beradi.

Takaful turida ishtirokchilar o‘zaro yordam va xayriya asosida jamg‘arma yaratib, zarur paytda shu fond hisobidan biri-biriga yordam ko‘rsatadilar. Takafulda moliyaviy tashkilot foyda

olish bilan birgalikda, ishtirokchilar manfaatini himoya qiluvchi tashkilot sifatida faoliyat yuritadi. Bu esa, iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlab, riskni insoniy qadriyatlar bilan uyg‘un holda boshqarish imkonini beradi.

Yuqoridagi ko‘rib chiqilgan moliyaviy risklar va ularga islom moliyasida qo‘llaniladigan amaliy yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, muzoraba, musharaka, takaful va sukuk kabi vositalar orqali risklar nafaqat minimallashtiriladi, balki shariatga muvofiq tarzda adolatli taqsimlanadi.

Islomiy moliya kirib kelayotgan mamlakatlarda sohada yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarni oldini olishda xalqaro standartlar, jumladan, Banklar uchun xalqaro regulyativ tizim (Basel III–International Regulatory Framework for Banks), IFSB va AAOIFI standartlarining uyg‘un integratsiyasi moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning asosiy sharti hisoblanadi.

2-rasm. Xalqaro standartlar integratsiya modeli[212]

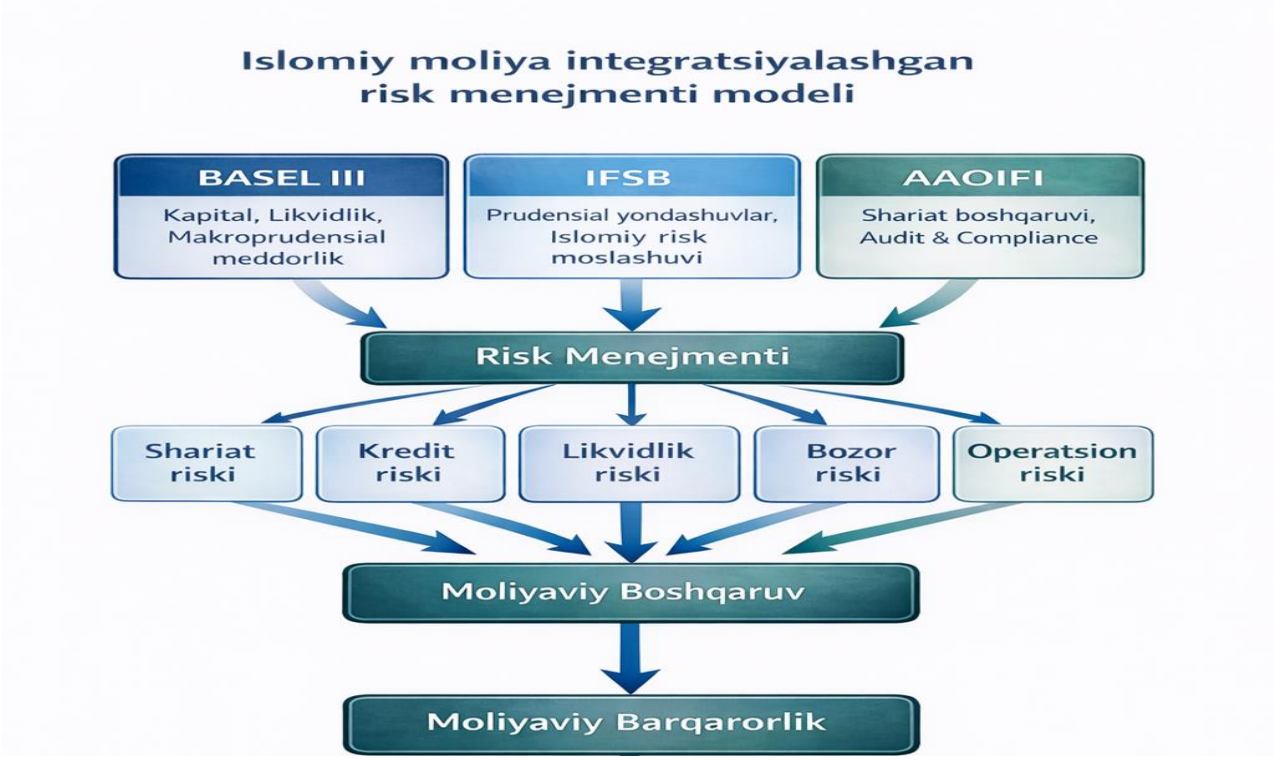
Yuqoridagi grafik Basel III, IFSB va AAOIFI standartlarining integratsiyasi moliyaviy barqarorlikka qanday ta’sir ko‘rsatishini tasvirlaydi. Grafikda gorizontal o‘qda standartlar integratsiyasi darajasi**,** vertikal o‘qda esa moliyaviy barqarorlik indeksi ifodalangan. Egri chiziq S-shaklli (logistik) o‘sish ko‘rinishida bo‘lib, bu integratsiya jarayoni dastlab sekin, keyinchalik tezlashib, so‘ngra barqarorlashishini ko‘rsatadi.

Grafik tahliliga ko‘ra, integratsiya darajasi boshlang‘ich bosqichlarda past bo‘lganida moliyaviy barqarorlik indeksining o‘sishi ham nisbatan sekin kechadi. Biroq standartlar o‘rtasidagi muvofiqlik kuchayib borgani sari moliyaviy tizim barqarorligi sezilarli darajada oshadi. Ayniqsa, 5–7 daraja oralig‘ida integratsiya samaradorligi keskin ortib, moliyaviy barqarorlik indeksining tez o‘sishi kuzatiladi. Bu holat prudensial nazorat, shariat muvofiqligi va risk boshqaruvi standartlarining uyg‘unlashuvi tizim samaradorligini kuchaytirishini anglatadi.

Shuningdek, grafikning yuqori qismida egri chiziqning tekislanishi standartlar integratsiyasi ma’lum darajaga yetgandan so‘ng chegaraviy samaradorlik (diminishing returns) yuzaga kelishini bildiradi. Ya’ni integratsiya yanada chuqurlashsa ham moliyaviy barqarorlik

[212] Mualliflar ishlanmasi.

o‘sishi nisbatan sekinlashadi.

3-rasm. Islom moliyasida risk menejmenti modeli[213]

Mazkur grafikdan kelib chiqib aytish mumkinki, Basel III, IFSB va AAOIFI standartlarini integratsiyalashgan holda qo‘llash islom moliya tizimining institutsional barqarorligini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa integratsiyaning o‘rta bosqichida moliyaviy tizim samaradorligi eng yuqori sur’atda ortadi. Shu sababli prudensial nazorat standartlari va shariatga muvofiqlik mexanizmlarini uyg‘unlashtirish islom moliya sektorining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Risklarni boshqarish samaradorligi institutsional rivojlanish darajasi bilan uzviy bog‘liqdir. Shariat nazorati, regulyativ mexanizmlar, ichki audit tizimi va raqamli monitoring vositalari risklarni kamaytirishda asosiy determinantlar hisoblanadi.

1-jadval

Risklarni kamaytirish ustuvor yo‘nalishlari[214]

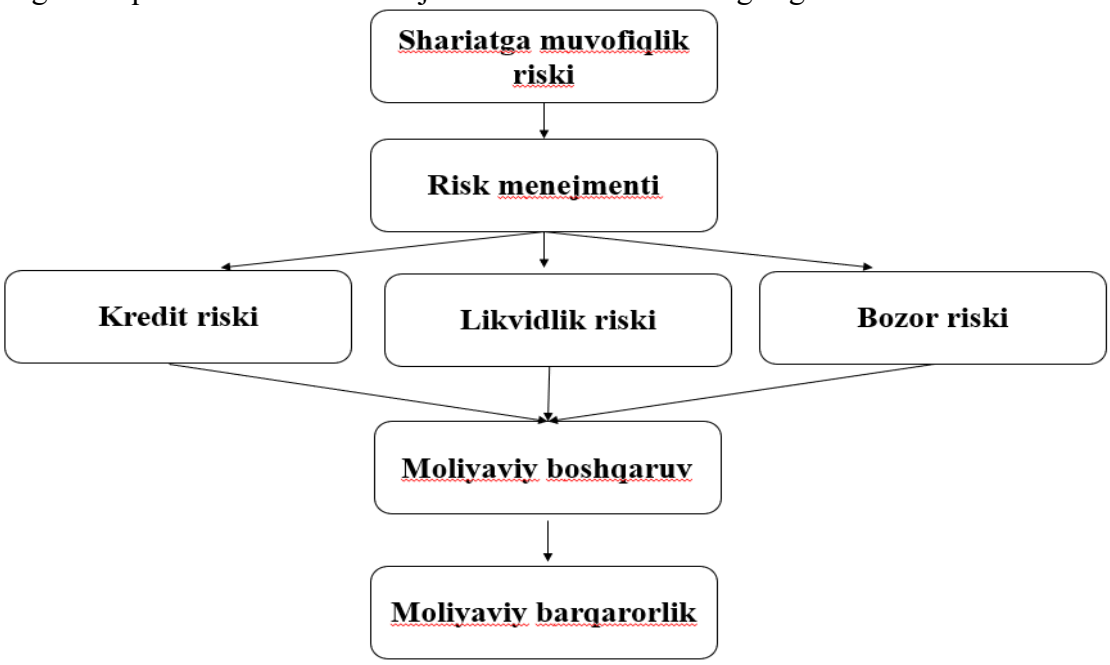
№	Yo‘nalish	Ustuvorlik (%)
1.	Shariat audit tizimi	30
2.	Likvidlik instrumentlari	25
3.	Markaziy bank regulyatsiyasi	20
4.	Raqamli monitoring	15
5.	Kadrlar tayyorlash	10

Basel III – IFSB – AAOIFI sinteziga asoslangan integratsion model islom moliyasi institutlarida risklarni boshqarishni uchta xalqaro standartning uyg‘un kombinatsiyasi orqali tashkil etishni nazarda tutadi. Mazkur modelda **Basel III** kapital yetarliligi, likvidlik va makroprudensial barqarorlikni ta’minlovchi asos sifatida qo‘llaniladi. **IFSB standartlari** esa islom moliyasiga xos risklarni baholash imkonini beradi. **AAOIFI talablari** shariat muvofiqligi, audit va boshqaruv mexanizmlarini institutsional jihatdan mustahkamlaydi. Shu tariqa model moliyaviy barqarorlik, islomiy risk spesifikatsiyasi va diniy legitimlik o‘rtasida muvozanatni

[213] Mualliflar ishlanmasi.
[214] Tahliliy ma’lumotlar asosidagi mualliflar ishlanmasi.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ta’minlaydi. Natijada islom moliyasi tizimi nafaqat prudensial jihatdan barqaror, balki shariat talablariga to‘liq mos va institutsional jihatdan ishonchli modelga ega bo‘ladi.

4-rasm. Islom moliyasida risklarni boshqarish jarayoni[215]

Mazkur model islom moliyasida risklarni boshqarish jarayonining institutsional ketma-ketligini ifodalaydi. Modelga ko‘ra, shariat tamoyillariga muvofiqlik moliyaviy operatsiyalarning asosiy me’yoriy bazasi hisoblanadi. Ushbu talablar asosida risk menejment tizimi shakllanib, kredit, likvidlik va bozor risklari boshqariladi. Mazkur risklarni samarali nazorat qilish moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini mustahkamlaydi. Natijada moliya institutlarining barqarorligi ta’minlanib, umumiy moliyaviy tizimning barqaror faoliyati yuzaga keladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqgan xolda, islom moliyasi bilan bog‘liq risklarni minimallashtirish hamda makroiqtisodiy dividendlarni oshirishda quyidagilar ustuvor yo‘nalishlar hisoblanadi:

Birinchidan, islomiy risk menejmentiga oid milliy standartlar va metodik ko‘rsatmalar ishlab chiqilishi hamda har bir moliyaviy tashkilot uchun shariatga muvofiq risk tahlili, monitoringi va nazorati bo‘yicha aniq mezonlar belgilash.

Ikkinchidan, risklarni boshqarish bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar va shariat maslahatchilari tayyorlanishi hamda moliyaviy o‘quv markazlarida islom moliyasida risk menejmenti bo‘yicha maxsus kurslar tashkil etish.

Uchinchidan, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va diniy-ma’rifiy tashkilotlar bilan hamkorlikda aholining va tadbirkorlarning islomiy moliyaviy mahsulotlar hamda ularning xavfsizlik mexanizmlari to‘g‘risida xabardorligini oshirish.

To‘rtinchidan, islomiy moliyalashtirishda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, ya’ni onlayn platformalar, mobil ilovalar va elektron monitoring tizimlari orqali bitimlarni shaffof yuritish, riskni tezkor aniqlash va baholash imkoniyatini kengaytirish.

Beshinchidan, takaful tizimini samarali yo‘lga qo‘yish orqali moliyaviy xavfsizlikni oshirish va risklarni ishtirokchilar o‘rtasida adolatli taqsimlashni imkoniyatini oshirish.

Xulosa va takliflar

Xulosa o‘rnida shuni alohida ta’kidlash joizki, O‘zbekistonda islom moliyasini rivojlantirish jarayonida risklarni samarali boshqarish tizimini shakllantirish moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning hamda makroiqtisodiy dividendlarni oshirishning muhim

[215] Mualliflar ishlanmasi.

shartlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatda ushbu sohani institutsional va normativ-huquqiy jihatdan mukammal ishlab chiqish orqali shariatga muvofiq moliyaviy instrumentlar faoliyatini samarali tartibga solish imkoniyati kengayadi. Xususan, xalqaro standartlar asosida prudensial nazorat mexanizmlarini joriy etish, risk-menejment tizimini takomillashtirish hamda shariat nazorati institutlarini rivojlantirish islom moliya institutlarining barqaror faoliyat yuritishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, moliya bozorida sukuk, takaful va boshqa islomiy moliyaviy instrumentlarni keng joriy etish risklarni diversifikatsiya qilish imkoniyatini oshiradi. Bu jarayon milliy moliya tizimining raqobatbardoshligini kuchaytirish, investitsiya oqimini kengaytirish hamda iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Rifaat Ahmed Abdel Karim. “Islamic finance” // https://l1nq.com/l05hnoz.
2. Mohammad Kabir Hassan. “Handbook of Islamic banking” // https://sl1nk.com/udwqqt5 va https://l1nk.dev/4dcama3.
3. Iqbal, Z., & Mirakhor, A. “*An Introduction to Islamic Finance: Theory and Practice*.” W.:2011-406p.
4. Ayub, M. “*Understanding Islamic Finance*” John Wiley & Sons. UK.:2007-30p.
5. Md. Shafiqul Islam. “Problems of Islamic Banking: Bangladesh Perspective” // “Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR)”.-№ Volume 11, Issue 3.March.2025. 224-235p.
6. Jubairul Islam Shaown & Yesmin Sultana. “Islamic Banking in Bangladesh: Challenges and Prospects” // “AIUB Journal of Business and Economics”.Volume 14, Number 1, Nov 2017. 153-174p.
7. 7. E.A.Baydaulet Islomiy moliyalar va bank tizimi. Tarjimon: Botirxo‘ja Jo‘raev. – T.: O‘zbekiston, 2014. – 464 b.
8. Islom iqtisodiy modeli va zamon Matn / R.I.Bekkin – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2019. – 360 b.
9. Iqbal Z., Mirakhor A. *An Introduction to Islamic Finance: Theory and Practice*.” W.:2011-406p.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MARKAZIY BANKNING MUSTAQILLIGI VA KOMMUNIKATSIYA SIYOSATI: MILLIY VALYUTA BARQARORLIGINI TA’MINLASH BO’YICHA NAZARIY KONSEPSIYALAR

G‘afurov Olimjon G‘olib o’g’li
Toshkent davlat agrar universiteti
Agroiqtisodiyot kafedrasi
iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail:olimjon.gafurov.95@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-9255-2092

Annotatsiya: *Markaziy bank mustaqilligi va kommunikatsiya siyosatining milliy valyuta barqarorligiga ta’sirini nazariy va empirik jihatdan tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi O’zbekiston Respublikasi Markaziy banki keyingi o’rinlarda Markaziy bank misolida mustaqillik darajasi, kommunikatsiya mexanizmlari va so’m barqarorligi o’rtasidagi bog’liqlikning konseptual modelini ishlab chiqishdan iborat. Metodologiya sifatida sistemali tahlil, qiyosiy tahlil, dinamik qatorlar tahlili, korrelyatsion va regressiya modellari, shuningdek, markaziy bank mustaqilligi indekslarini baholash usullaridan foydalanilgan. 2017-2026-yillar davomida O’zbekistonda pul-kredit siyosatida institutsional islohotlar amalga oshirilgan, inflyatsion targetlash rejimiga bosqichma-bosqich o’tilgan va markaziy bank kommunikatsiyasi sezilarli darajada takomillashtirilgan. 2022-yilda inflyatsiya 12,3 foizga yetgan bo’lsa, Markaziy bankning izchil siyosati natijasida 2025 -yil boshida bu ko’rsatkich 9,8 foizga tushirilgan va 2025-yil mart oyida asosiy stavka 14 foiz darajasiga ko’tarilgan.*

Kalit so’zlar: *markaziy bank mustaqilligi, kommunikatsiya siyosati, pul-kredit siyosati, inflyatsion targetlash, valyuta kursi, monetar siyosat, markaziy bank ishonchliligi, forward guidance, milliy valyuta, institutsional mustaqillik, narxlar barqarorligi, makroiqtisodiy barqarorlik, inflyatsion kutilmalar.*

НЕЗАВИСИМОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКА И КОММУНИКАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ВАЛЮТЫ

Гафуров Олимжон Голиб угли
Ташкентский государственный
аграрный университет
Кафедра агроэкономики
доктор философии (PhD) по экономическим наукам
E-mail:olimjon.gafurov.95@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-9255-2092

Аннотация: *Целью исследования является теоретический и эмпирический анализ влияния независимости центрального банка и коммуникационной политики на стабильность национальной валюты. Основная задача исследования – разработка концептуальной модели взаимосвязи между уровнем независимости, механизмами коммуникации и стабильностью сомона на примере Центрального банка Республики Узбекистан. Использованная методология включает систематический анализ, сравнительный анализ, анализ динамических рядов, корреляционные и регрессионные модели, а также методы оценки индексов независимости центрального банка. В период 2017-2026 годов в Узбекистане были проведены институциональные реформы в денежно-кредитной политике, осуществлен постепенный переход к режиму таргетирования инфляции, а также значительно улучшена коммуникация центрального банка. Инфляция достигла 12,3% в 2022 году, но в результате последовательной политики Центрального*

банка этот показатель снизился до 9,8% к началу 2025 года, а ключевая ставка была повышена до 14% в марте 2025 года.

Ключевые слова: *независимость центрального банка, коммуникационная политика, денежно-кредитная политика, таргетирование инфляции, обменный курс, денежно-кредитная политика, доверие к центральному банку, прогнозирование будущих событий, национальная валюта, институциональная независимость, ценовая стабильность, макроэкономическая стабильность, инфляционные ожидания.*

CENTRAL BANK INDEPENDENCE AND COMMUNICATION POLICY: THEORETICAL CONCEPTS FOR ENSURING THE STABILITY OF THE NATIONAL CURRENCY

Gafurov Olimjon Golib ugli
Tashkent State Agrarian University
Department of Agroeconomics
doctor of philosophy (PhD) in economic sciences
E-mail:olimjon.gafurov.95@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-9255-2092

Abstract: *It aims to theoretically and empirically analyze the impact of the Central Bank's independence and communication policy on the stability of the national currency. The main goal of the study is to develop a conceptual model of the relationship between the level of independence of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan, communication mechanisms, and the stability of the soum using the example of the Central Bank. The methodology utilizes methods of systems analysis, comparative analysis, dynamic series analysis, correlation and regression models, as well as the assessment of central bank independence indices. During 2017-2026, Uzbekistan implemented institutional reforms in monetary policy, a gradual transition to an inflation targeting regime, and significantly improved central bank communications. Inflation reached 12.3% in 2022, but as a result of the Central Bank's consistent policy, this indicator decreased to 9.8% by the beginning of 2025, and the key rate was raised to 14% in March 2025.*

Keywords: *central bank independence, communication policy, monetary policy, inflation targeting, exchange rate, monetary policy, trust in the central bank, forecasting future events, national currency, institutional independence, price stability, macroeconomic stability, inflationary expectations.*

Kirish

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida markaziy banklarning institutsional mustaqilligi va samarali kommunikatsiya siyosati narxlar barqarorligini ta’minlashning asosiy shartlaridan biriga aylangan. Jahon moliyaviy inqirozi 2008-2009, COVID-19 pandemiyasi 2020-2021 va keyingi global inflyatsiya to’lqini 2021-2023 shuni ko’rsatdiki, markaziy bank mustaqilligi shunchaki akademik g’oya emas, balki iqtisodiy barqarorlikning muhim institutsional kafolati hisoblanadi. Global miqyosda so’nggi o’n -yil ichida markaziy bank kommunikatsiyasi sifat jihatidan o’zgarib, sukut siyosati’dan ochiqlik va shaffoflikka asoslangan faol kommunikatsiya modeliga o’tish yuz berdi. Federal Reserve, Yevropa Markaziy Banki YeMB, Bank of England va rivojlanayotgan davlatlar markaziy banklari forward guidance, inflyatsiya hisobotlari, matbuot anjumanlari va ijtimoiy tarmoqlar orqali bozor ishtirokchilarining inflyatsion kutilmalarini boshqarish strategiyasini joriy etdi. O’zbekiston iqtisodiyoti uchun ushbu masalalar alohida dolzarb ahamiyat kasb etadi. 2017-yilda boshlangan iqtisodiy islohotlar doirasida Markaziy bankga yangi vakolat va mustaqillik berildi, inflyatsion targetlash rejimiga bosqichma bosqich o’tildi, valyuta kursi erkinlashtirildi hamda kommunikatsiya siyosati tubdan yangilandi. Biroq so’mning barqarorligi, inflyatsion kutilmalarni boshqarish va bozor ishtirokchilari bilan muloqotning samaradorligi hali chuqur tadqiqotni talab etadi[1].

Adabiyotlar tahlili

Markaziy bank mustaqilligi nazariyasining asoschilaridan biri Kenneth Rogoff 1985 bo’lib, u ‘konservativ markaziy bankchi’ modelini taklif qildi. Rogoff 1985, 2021 ta’kidlashicha, inflyatsiyaga nisbatan murosasiz markaziy bank rahbariyatiga siyosiy bosimdan mustaqil holda faoliyat yuritish imkoniyatini berish vaqt noto’g’ri ketishlilik muammosini hal qiladi va inflyatsiya bias’ini kamaytiradi. So’nggi tadqiqotlarda Rogoff va hamkasblari Afrouzi, Halac, Rogoff & Yared, 2024 markaziy banklarga tobora ortib borayotgan siyosiy bosim muammosini tahlil qilib, mustaqillikning zamonaviy tahdidlari haqida yangi kontseptual yondashuvlarni ilgari surdi[2].

Alan Blinder 2000 markaziy bank ishonchliligining shakllanish mexanizmlarini o’rgandi. Uning tadqiqotlariga ko’ra, ishonchlilik inflyatsiya maqsadiga sodiqlik, kommunikatsiya shaffofligi va siyosat izchilligi orqali qo’lga kiritiladi. Blinder va boshqalar 2008 markaziy bank kommunikatsiyasi va pul-kredit siyosati o’rtasidagi bog’liqlikni keng ko’lamli empirik tadqiqot asosida o’rgangan va kommunikatsiya nafaqat ma’lumot uzatish, balki bozor kutilmalarini yo’naltirish vositasi ekanligini isbotladi[3].

Michael Woodford 2001, 2005 o’zining zamonaviy monetar nazariysi asarlarida kommunikatsiya siyosatini pul-kredit transmissiyasining mustaqil va muhim kanali sifatida nazariy jihatdan asoslab berdi. Woodford ta’kidlashicha, markaziy bankning kelgusidagi yo’nalishi haqidagi ishonchli kommunikatsiya uzoq muddatli foiz stavkalarini boshqarishning eng samarali usuli bo’lib, joriy qarorlardan ham ko’proq ta’sir ko’rsatishi mumkin.

Frederic Mishkin 2004, 2007 markaziy bank mustaqilligi va inflyatsion targetlash o’rtasidagi bog’liqlikni rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi asosida tahlil qildi. Mishkin ta’kidlashicha, iqtisodiy o’tish davrini boshdan kechirayotgan mamlakatlar uchun institutsional mustaqillik ayniqsa muhim, chunki bu mamlakatlar siyosiy bosimga nisbatan ko’proq zaif bo’ladi.

Carl Walsh 2010 markaziy bank accountability hisobdorlik va mustaqillik o’rtasidagi nozik munosabatni o’rgandi. Uning modelida optimal markaziy bank dizayni quyidagi uch elementni muvozanatlaydi: maqsad mustaqilligi, instrument mustaqilligi va jamoatchilik oldida hisobdorlik[4].

Adam Posen 1995, 2010 so’zsiz markaziy bank mustaqilligi tushunchasi sifatida ta’riflangan g’oyani tanqid qilib, mustaqillikni asoslaydigan siyosiy-iqtisodiy sharoitlar muhimligini ko’rsatdi. Posen ta’kidlashicha, markaziy bank mustaqilligi o’z-o’zicha inflyatsiyani pasaytirmaydi buning uchun moliyaviy sektordagi manfaatdor guruhlarning qo’llab-quvvatlashi ham zarur [5].

Metodologiya

Quyidagi metodlar majmuasidan foydalanilgan: 1 sistemali tahlil markaziy bank siyosatini yaxlit tizim sifatida baholash; 2 qiyosiy tahlil O’zbekiston tajribasini xalqaro standartlar va boshqa davlatlar amaliyoti bilan solishtirish; 3 dinamik qatorlar tahlili 2017-2026 -yillar davomidagi tendensiyalarni aniqlash; 4 korrelyatsion va regressiya tahlili o’zgaruvchilar o’rtasidagi miqdoriy bog’liqlikni o’lchash; 5 markaziy bank mustaqilligi indekslari metodologiyasi CBI Central Bank Independence indeksini O’zbekistonga nisbatan hisoblash va baholash.

Konseptual modeli quyidagi tenglamalarda ifodalangan:

ERS = f CBI, CP, IE, IR, IntRes

bu yerda: ERS Exchange Rate Stability valyuta kursi barqarorligi ko’rsatkichi; CBI Central Bank Independence markaziy bank mustaqilligi indeksi; CP Communication Policy kommunikatsiya siyosati samaradorligi indeksi; IE Inflation Expectations inflyatsion kutilmalar darajasi; IR Interest Rate asosiy foiz stavkasi; IntRes International Reserves xalqaro zaxiralar hajmi.

$$ERS_t = \alpha_0 + \alpha_1 \cdot CBI_t + \alpha_2 \cdot CP_t + \alpha_3 \cdot IE_t + \alpha_4 \cdot IR_t + \alpha_5 \cdot IntRes_t + \varepsilon_t$$

Kommunikatsiya siyosati samaradorligi indeksi CP quyidagi subkomponentlar asosida shakllantirilgan: inflyatsiya hisobotlari chiqarish chastotasi w_1; matbuot anjumanlari va bayonotlar soni w_2; forward guidance aniqlik darajasi w_3; jamoatchilik savollari va sharhlariga javob berish

tizimi w_4.

$CP = \Sigma w_i \cdot C_i / n$, i = 1, 2, 3, 4

Ma’lumotlar manbalari: O’zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik byulletenlari va press-relizlari 2017-2026; O’zbekiston Davlat statistika qo’mitasi ma’lumotlari; IMF Article IV Consultation hisobotlari; World Bank va BIS ma’lumotlar bazalari; Garriga 2016 va Romelli 2022, 2024 CBI indeks metodologiyalari[6].

1-jadval

Markaziy bank mustaqilligi va institutsional islohotlar dinamikasi 2017-2026[7]

Yillar	Asosiy islohotlar	CBI indeksi 0-1 shkala	Izoh
2017	Valyuta kursi erkinlashtirildi, MB mustaqilligi kuchaytirildi	0,42	Islohotlarning boshlang’ich bosqichi
2018	Inflyatsion targetlash bosqichma-bosqich joriy etilish boshlandi	0,48	Asosiy stavka mexanizmi kuchaytirildi
2019	Yangi MB qonuni qabul qilindi	0,54	Narxlar barqarorligi birinchi maqsad
2020	COVID-19 sharoitida mustaqil siyosat yuritildi	0,56	Inqirozga mustaqil javob
2021	Qonunga o’zgartirish O‘RQ-683, IMF hamkorligi	0,61	Hisobdorlik mexanizmlari mustahkamlandi
2022	Inflyatsion targetlash to’la joriy etildi	0,65	5% maqsadli target e’lon qilindi
2023	Asosiy stavka 14% da ushlab turildi	0,68	Qat’iy monetar siyosat
2024	Stavka 13,5% gacha pasaytirildi, FSAP o’tkazildi	0,71	IMF/WB baholash missiyasi
2025	Stavka 14% ga ko’tarildi, zaxiralar 55 mlrd $	0,74	Yangi MB raisi tayinlandi
2026	Asosiy stavka 14%, inflyatsiya maqsad yo’lida	0,76*	*Prognoz qiymat

1-jadval ma’lumotlari shuni ko’rsatadiki, O’zbekiston Markaziy bankining CBI indeksi 2017-yildagi 0,42 dan 2025-yilga kelib 0,74 ga yetdi, ya’ni 9 yil ichida 76 foizga oshdi. Bu ko’rsatkich hali rivojlangan mamlakatlar darajasiga 0,8-0,9 yetmagan bo’lsada, o’tish iqtisodiyoti uchun sezilarli progress hisoblanadi.

Markaziy bankning kommunikatsiya siyosati 2017-yildan boshlab sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilib, pul-kredit siyosatining ochiqligi va shaffofligini ta’minlashga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar izchil joriy etila boshlandi. Xususan, muntazam matbuot anjumanlarining tashkil etilishi, choraklik inflyatsiya hisobotlarining e’lon qilinishi, asosiy stavka bo‘yicha qabul qilingan qarorlarning batafsil bayonotlar orqali tushuntirilishi hamda forward guidance amaliyotining qo‘llanilishi bozor ishtirokchilariga Markaziy bankning joriy va istiqboldagi pul-kredit siyosati yo‘nalishlari haqida aniqroq signal olish imkonini yaratdi. Mazkur

kommunikatsiya vositalari iqtisodiy agentlarning inflyatsion kutilmalarini shakllantirish, moliya bozorlaridagi noaniqliklarni kamaytirish va Markaziy bank qarorlariga bo‘lgan ishonchni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, pul-kredit siyosati qarorlarining mazmuni, ularni qabul qilishga asos bo‘lgan makroiqtisodiy omillar hamda kelgusidagi ehtimoliy siyosat yo‘nalishlarining jamoatchilikka muntazam tushuntirib borilishi monetar siyosat transmission mexanizmining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

2-jadval

Markaziy bank kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi 2019-2025[8]

Kommunikatsiya vositasi	2019	2021	2023	2025
Inflyatsiya hisobotlari yiliga	2	3	4	4
Press-relizlar yiliga	6	8	8	8
Matbuot anjumanlari	2	4	6	8
Forward guidance amaliyoti	Yo’q	Qisman	Ha	To’liq
Ijtimoiy tarmoq faolligi	Past	O’rta	Yuqori	Yuqori
Veb-sayt shaffofligi indeksi 0-10	4,2	6,1	7,8	8,5

2-jadval ko’rsatishicha, choraklik inflyatsiya hisobotlari soni 2019-yildagi 2 tadan 2023-2025-yillarda 4 taga yetdi. Press-konferensiyalar soni ham 2 tadan 8 taga ortdi, bu esa bozor ishtirokchilarini regularlik bilan ma’lumotlash imkonini berdi. Veb-sayt shaffofligi indeksi 4,2 dan 8,5 ga ko’tarilishi kommunikatsiya sifatining sezilarli yaxshilanganini tasdiqlaydi.

3-jadval

O’zbekistonning asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlari 2020-2025[9]

Ko’rsatkich	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Yillik inflyatsiya %	11,1	10,8	12,3	8,77	9,0-9,8*	7,0**
Asosiy stavka %	14,0	14,0	15,0	14,0	13,5	14,0
USD/UZS kursi yil oxiri	10 466	10 787	11 050	12 200	12 800*	12 014**
YaIM o’sishi %	1,9	7,4	5,7	6,4	6,5*	~6,0**
Xalqaro zaxiralar mlrd $	33,8	35,2	34,9	40,1	48,0*	55,0**

2024 -yil uchun Markaziy bank prognozi va xabarlarga asoslangan ma’lumot; 2025-yil haqiqiy ko’rsatkichlar (cbu.uz, 2025).

3-jadval tahlili quyidagi muhim tendensiyalarni ko’rsatadi: birinchidan, inflyatsiya 2022 -yilgi cho’qqisidan 12,3% doimiy pasayish tendensiyasiga o’tib, 2025-yilga kelib 7,0 foizga tushirildi; ikkinchidan, xalqaro zaxiralar 2020-yildagi 33,8 milliard dollardan 2025-yilga kelib rekord darajada 55 milliard dollarga yetkazildi; uchinchidan, so’mning AQSh dollariga nisbatan kursi nisbatan barqarorlik tendensiyasini saqlab qoldi.

4-jadval

Asosiy stavka va inflyatsiya dinamikasi solishtiruvi 2021-2025[10]

Davr	Asosiy stavka %	Inflyatsiya %	Real stavka %	Siyosat yo’nalishi
2021 Q4	14,0	10,8	+3,2	Qat’iy
2022 Q2	15,0	12,5	+2,5	Qat’iyroq
2022 Q4	14,0	12,3	+1,7	Nisbiy yumshatish
2023 Q2	14,0	10,2	+3,8	Qat’iy
2023 Q4	14,0	8,8	+5,2	Qat’iy
2024 Q3	13,5	10,6	+2,9	Ehtiyotkorona yumshatish
2024 Q4	13,5	9,8	+3,7	Muvozanatlash
2025 Q1	14,0	7,0	+7,0	Kuchaytirilgan

4-jadval ko’rsatishicha, Markaziy bank real foiz stavkasini ijobiy mintaqada ushlab turish siyosatini izchil amalga oshirdi. Bu esa inflyatsion kutilmalarni boshqarishda muhim signal bo’lib xizmat qildi. 2025-yilning birinchi choragi uchun real stavkaning +7,0 foizga yetishi Markaziy bankning narxlar barqarorligi yo’lidagi qat’iy pozitsiyasini aks ettiradi.

5-jadval

Kommunikatsiya siyosati va inflyatsion kutilmalar korrelyatsiyasi 2022-2025[11]

Yillar	CP indeksi 0-10	Inflyatsion kutilmalar %	Haqiqiy inflyatsiya %	Farq %
2022	5,8	15,3	12,3	-3,0
2023	7,1	11,2	8,8	-2,4
2024	7,9	9,5	9,8	+0,3
2025 Q1	8,5	8,2	7,0	-1,2

5-jadval ma’lumotlari ayniqsa muhim: kommunikatsiya siyosati CP indeksi oshgan sari inflyatsion kutilmalar va haqiqiy inflyatsiya o’rtasidagi farq qisqarmoqda. 2022-yilda aholining inflyatsiya kutilmalari 15,3% haqiqiy inflyatsiyadan 3 foiz bandga yuqori bo’lgan bo’lsa, 2025 -yilga kelib bu farq 1,2 foiz bandgacha qisqardi. Bu korrelyatsiya kommunikatsiya siyosatining inflyatsion kutilmalarni funksiyasini bajarayotganini tasdiqlaydi.

Federal Reserve AQSh tajribasi shuni ko’rsatadiki, 1990-yillarda kommunikatsiya siyosatini kuchaytirish va 2012-yilda rasmiy 2 foizlik inflyatsion maqsad e’lon qilish inflyatsion kutilmalarni sezilarli darajada barqarorlashtirdi. Fed to’rt marotaba bo’ladigan matbuot anjumanlari 1994-2011 va keyinchalik har yig’ilishdan so’ng bo’ladigan to’rt haftalik intervalgacha qisqartirilgan kommunikatsiya siklini joriy etdi. O’zbekiston Markaziy bankining bu yo’ldagi rivojlanishini Federal Reservening 1990-yillar boshidagi bosqichiga o’xshatish mumkin.

Yevropa Markaziy Banki YeMB tajribasi kommunikatsiya siyosatini institutsional mustaqillik bilan uyg’unlashtirish masalasida ayniqsa o’rganishga loyiq. YeMB o’z shaffoflik va hisobdorlik tizimini Yevropa Parlamentiga choraklik hisobotlar, ommaviy nashrlar va Prezident davriy konferensiyalari orqali mustahkamlab borayotgan YeMB tajribasi ECB, 2025 O’zbekiston uchun ham amaliy yo’l yo’riq bo’la oladi.

Bank of England Angliya Banki tajribasida ayniqsa inflyatsiya hisobotlarining sifati diqqatni tortadi. Angliya Banki har chorakda chiqariladigan Monetary Policy Reportida nafaqat hozirgi vaziyatni, balki kelgusidagi prognozlarni ham ehtimollik diagrammalari fan charts orqali ommaga yetkazadi. O’zbekiston Markaziy bankining inflyatsiya hisobotlari hali bu darajadagi aniqlik va vizualizatsiyaga erishmagan, bu esa kommunikatsiya siyosatidagi muhim takomillashtirish yo’nalishi hisoblanadi.

Polsha Milliy Banki NBP tajribasi o’tish iqtisodiyotlarida inflyatsion targetlashni

muvaffaqiyatli joriy etishning namunali misoli bo’lib, O’zbekiston uchun ayniqsa o’rinli. Polsha 1998 -yilda inflyatsion targetlashga o’tib, dastlabki -yillarda ancha keng diapazonli targetlardan foydalandi, so’ngra asta-sekin ±1 foizlik og’ish doirasini o’rnatdi. O’zbekiston ham xuddi shunday bosqichma bosqich yondashuvdan foydalanmoqda.

Janubiy Koreya Markaziy banki Bank of Korea va Chexiya Milliy Banki tajribasi esa kommunikatsiya vositalarining diversifikatsiyasi jumladan, moliyaviy stabillashtirisga oid choraklik hisobotlar chiqarish, keng auditoriya uchun oddiy tilda yozilgan tushuntiruvchi materiallar tayyorlash masalasida O’zbekistonga foydali saboq beradi.

O’zbekiston Markaziy bankining ustun tomonlari qatorida quyidagilarni alohida ta’kidlash lozim: xalqaro zaxiralarning rekord darajaga yetkazilishi 55 mlrd dollar milliy valyutani tashqi shoklardan himoya qilishning kuchli yostiqchasi hisoblanadi; inflyatsion targetlash rejimining bosqichma bosqich joriy etilishi va bunga izchil sodiqlik monetar siyosatning ishonchliligini oshirishga hissa qo’shmoqda; banklardagi xorijiy valyutadagi kreditlar ulushining 50 foizdan 30 foizgacha kamayishi milliy valyutaga ishonchning o’sishini ko’rsatadi [12].

Xulosa va takliflar

O’tkazilgan tadqiqot quyidagi asosiy xulosalarni berdi: markaziy bank mustaqilligi va kommunikatsiya siyosatining birgalikdagi ta’siri milliy valyuta barqarorligida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi; O’zbekiston 2017-2025-yillar davomida bu yo’nalishda sezilarli progress qilgan bo’lsa-da, xalqaro standartlarga erishish uchun yana bir qator islohotlar zarur.

1. Kommunikatsiya siyosatini kuchaytirish maqsadida “Monetary Policy Report” uslubida choraklik keng qamrovli inflyatsiya hisobotlari joriy etilsin va ularga ehtimollik diagrammalari fan charts kiritilsin.

2. Forward guidance amaliyotini yangilash: asosiy stavka bo’yicha e’lon qilinadigan qarorlarda kelgusidagi yo’nalish haqida aniqroq signal berilsin va o’rta muddatli siyosat manzilasi policy path e’lon qilinsin.

3. Inflyatsion targetlash rejimini takomillashtirish doirasida 5 foizlik targetga erishish rejasini aniq muddat va oraliq bosqichlar bilan jamoatchilikka e’lon qilish siyosati davom ettirilsin.

4. Bozor ishtirokchilari bilan muloqotni kengaytirish uchun moliyaviy institutlar, tadbirkorlar uyushmalari va akademik muassasalar bilan muntazam ‘konsultatsiya panellari’ tashkil etilsin.

5. Markaziy bank mustaqilligini oshirish maqsadida de jure mustaqillikka qo’shimcha ravishda de facto mustaqillikning ko’rsatkichlari jumladan, boshqaruv kengashi a’zolari tayinlash mexanizmi, moliyalashtirish manbalari, va belgilangan siyosatga hukumat aralashuvining qonunchilik cheklovlari mustahkamlansin.

6. Xalqaro zaxiralarni saqlab qolish va undan ham oshirish strategiyasi aniqlashtirilsin, chunki ular milliy valyutaning tashqi shoklarga barqarorligini ta’minlovchi eng muhim omildir.

7. Milliy valyutaga ishonchni mustahkamlash uchun so’mdagi depozitlar bo’yicha kafolatlangan foiz stavkalarini davomli ravishda haqiqiy inflyatsiyadan yuqori ushlab turish siyosati izchil amalga oshirilsin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adrian, T., Khan, A., & Menand, L. (2024). A new measure of central bank independence. IMF Working Papers, 2024/035. International Monetary Fund.

2. Afrouzi, H., Halac, M., Rogoff, K., & Yared, P. (2024). Changing central bank pressures and inflation. Brookings Papers on Economic Activity, 55(1), 205–264.

3. Bernanke, B. S. (2004). The great moderation. Speech at the Eastern Economic Association, Washington, D.C. Federal Reserve.

4. Bernanke, B. S. (2015). The courage to act: A memoir of a crisis and its aftermath. W. W. Norton & Company.

5. Blinder, A. S. (2000). Central-bank credibility: Why do we care? How do we build it?

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

American Economic Review, 90(5), 1421–1431.

6. Blinder, A. S., Ehrmann, M., Fratzscher, M., De Haan, J., & Jansen, D.-J. (2008). Central bank communication and monetary policy: A survey of theory and evidence. Journal of Economic Literature, 46(4), 910–945.

7. European Central Bank. (2023). Annual Report 2022. ECB.

8. European Central Bank. (2025). Why central bank independence matters: Lessons from the past 50 years. ECB Blog, December 23, 2025.

9. García, B., & Skaperdas, A. (2024). Central bank independence at low interest rates. Working Papers Central Bank of Chile, 1003.

10. Hwang, I. D., Lustenberger, T., & Rossi, E. (2023). Central bank communication and public trust: The case of ECB speeches. Journal of International Money and Finance, 137(C).

11. International Monetary Fund. (2023). World Economic Outlook: A rocky recovery. IMF.

12. International Monetary Fund. (2024). Uzbekistan: 2024 Article IV consultation. IMF Country Report No. 24/168.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TIJORAT BANKLARIDA MOLIYAVIY XIZMATLAR SAMARADORLIGINI KOMPLEKS BAHOLASH VA OSHIRISH METODOLOGIYASI

Ergashev Azizxon Avazxon o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti (TDIU)
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tijorat banklarida moliyaviy xizmatlar samaradorligini kompleks baholash va oshirish metodologiyasi tadqiq etilgan. Moliyaviy xizmatlar samaradorligini aniqlashda bank faoliyatining moliyaviy, operatsion, texnologik va mijozlar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlarini tizimli ravishda baholashga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqotda moliyaviy xizmatlar hajmi, daromadliligi, rentabelligi, operatsion xarajatlar, xizmat ko‘rsatish tezligi, mijozlar qoniqishi, raqamli xizmatlardan foydalanish darajasi hamda xizmatlar portfelining diversifikatsiyasi asosiy baholash mezonlari sifatida belgilangan. Shuningdek, mazkur ko‘rsatkichlarni umumlashtirish asosida tijorat banklarining moliyaviy xizmatlar samaradorligini kompleks baholash imkonini beruvchi metodologik yondashuv taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *tijorat banklari, moliyaviy xizmatlar, samaradorlik, kompleks baholash, metodologiya, baholash ko‘rsatkichlari, bank daromadliligi, xizmatlar sifati, raqamli xizmatlar, mijozlar qoniqishi.*

МЕТОДОЛОГИЯ КОМПЛЕКСНОЙ ОЦЕНКИ И ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФИНАНСОВЫХ УСЛУГ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Эргашев Азизхон Авазхон ўғли
Независимый исследователь
Ташкентского государственного
экономического университета (ТГЭУ)

Аннотация. *В данной статье исследована методология комплексной оценки и повышения эффективности финансовых услуг в коммерческих банках. При определении эффективности финансовых услуг особое внимание уделено системной оценке финансовых, операционных, технологических показателей деятельности банков, а также показателей, связанных с клиентами. В исследовании в качестве основных критериев оценки определены объем финансовых услуг, доходность, рентабельность, операционные расходы, скорость обслуживания, удовлетворенность клиентов, уровень использования цифровых услуг и диверсификация портфеля услуг. Также на основе обобщения указанных показателей предложен методологический подход, позволяющий осуществлять комплексную оценку эффективности финансовых услуг коммерческих банков.*

Ключевые слова: *коммерческие банки, финансовые услуги, эффективность, комплексная оценка, методология, показатели оценки, доходность банков, качество услуг, цифровые услуги, удовлетворенность клиентов.*

METHODOLOGY FOR COMPREHENSIVE ASSESSMENT AND IMPROVEMENT OF THE EFFICIENCY OF FINANCIAL SERVICES IN COMMERCIAL BANKS

Ergashev Azizxon Avazkhon ugli
Independent Researcher at
Tashkent State
University of Economics (TSUE)

Abstract. *This article examines a methodology for the comprehensive assessment and improvement of the efficiency of financial services in commercial banks. Particular attention is paid to the systematic assessment of financial, operational, technological, and customer-related*

indicators of banking activities when determining the efficiency of financial services. The study identifies the volume of financial services, profitability, return, operating expenses, service delivery speed, customer satisfaction, the level of digital service usage, and diversification of the service portfolio as the main assessment criteria. In addition, based on the aggregation of these indicators, a methodological approach is proposed that enables a comprehensive assessment of the efficiency of financial services provided by commercial banks.

Keywords: *commercial banks, financial services, efficiency, comprehensive assessment, methodology, assessment indicators, bank profitability, service quality, digital services, customer satisfaction.*

Kirish.

Tijorat banklarida moliyaviy xizmatlar samaradorligini oshirish zamonaviy bank tizimining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi muhim omillardan biridir. Moliyaviy xizmatlar bozorida raqobatning kuchayishi, mijozlar talabining o‘zgarishi va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi banklardan xizmatlarni nafaqat kengaytirish, balki ularning iqtisodiy va amaliy samaradorligini muntazam baholab borishni talab etmoqda. Moliyaviy xizmatlar samaradorligi bankning daromadliligi va rentabelligi bilan bir qatorda xizmatlar sifati, operatsion xarajatlar, mijozlar qoniqishi, xizmat ko‘rsatish tezligi, raqamli xizmatlardan foydalanish darajasi va moliyaviy xizmatlar portfelining diversifikatsiyasi orqali ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli mazkur ko‘rsatkichlarni alohida emas, balki yagona tizim asosida kompleks baholash muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banklarida moliyaviy xizmatlar samaradorligini kompleks baholash metodologiyasini shakllantirishda moliyaviy, operatsion, texnologik va mijozlarga oid ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligini hisobga olish zarur. Bunda integral baholash, reytinglash, ekonometrik modellashtirish va ko‘p mezonli tahlil kabi zamonaviy usullardan foydalanish bank xizmatlarining real samaradorligini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, raqamli bank xizmatlarining kengayishi natijasida xizmat ko‘rsatish xarajatlarini kamaytirish, operatsiyalar tezligini oshirish va mijozlar bazasini kengaytirish imkoniyatlari ortmoqda. Shu bilan birga, kiberxavfsizlik, operatsion risklar va ma’lumotlarni himoya qilish bilan bog‘liq omillarni ham baholash metodologiyasiga kiritish talab etiladi. Mazkur tadqiqotda tijorat banklarida moliyaviy xizmatlar samaradorligini kompleks baholashning metodologik asoslari ishlab chiqilib, samaradorlikni oshirishning ustuvor yo‘nalishlari asoslanadi.

Bank tizimi asosiy ko‘rsatkichlarining 2020–2025-yillardagi dinamikasi

2020–2025-yillarda O‘zbekiston bank tizimining asosiy ko‘rsatkichlari nominal jihatdan sezilarli kengaygan, biroq ularning YaIMga nisbati ayrim holatlarda pasaygan. Markaziy bank ma’lumotlarida ham so‘nggi yillarda bank aktivlari, kredit portfeli va depozitlar hajmining o‘sishi qayd etilgan

1-jadval

Bank tizimi asosiy ko‘rsatkichlarining 2020-2025-yillarda o‘zgarishi dinamikasi, mlrd. so‘mda (1-yanvar holatiga)

Ko‘rsatkichlar	2020	2022	2023	2024	2025
YaIM	668038	820537	995573	1204485,4	1454573,9
Aktivlar	366121	444922	556746	652157,1	769330,4
Aktivlarning YaIMga nisbati, foizda	54,8 %	54,2 %	55,9 %	54,1 %	52,9 %
Kreditlar	276975	326386	390049	471406	533121,2
Kreditlarning YaIMga nisbati, foizda	41,5 %	39,8 %	39,2 %	39,5 %	36,7 %
Kapital	58351	70918	79565	97079	114792,4
Bank kapitalining YaIMga nisbati, foizda	8,7 %	8,6 %	8,0 %	8,1 %	7,9 %
Depozitlar	114747	156190	216738	241687	308692,3
Depozitlarning YaIMga nisbati, foizda	17,2 %	19,0 %	21,8 %	20,3 %	21,2 %

Aktivlar 2020-yildagi 366 121 mlrd so‘mdan 2025-yilda 769 330,4 mlrd so‘mga yetib,

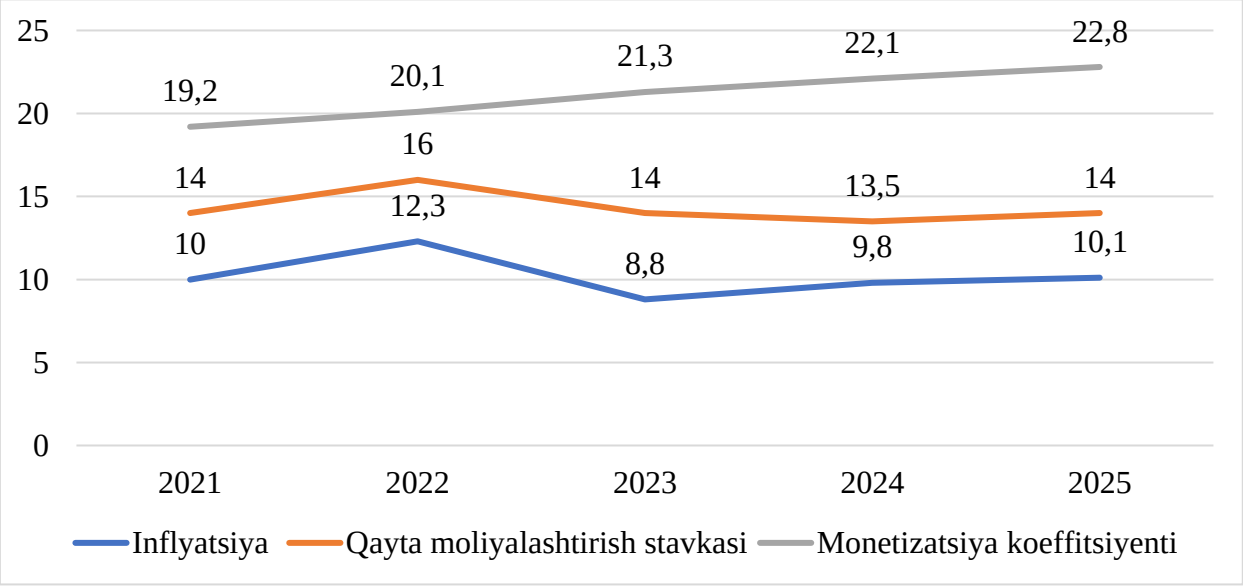
qariyb 2,1 baravar oshgan. Biroq aktivlarning YaIMga nisbati 54,8 foizdan 52,9 foizgacha kamaygan. Bu bank aktivlari tez sur’atda o‘sgan bo‘lsa-da, iqtisodiyotning nominal hajmi undan yuqoriroq sur’atda kengayganini ko‘rsatadi.

Kreditlar hajmi 276 975 mlrd so‘mdan 533 121,2 mlrd so‘mgacha, ya’ni qariyb 92,5 foizga oshgan. Shu bilan birga, kreditlarning YaIMga nisbati 41,5 foizdan 36,7 foizgacha pasaygan. Demak, kreditlash hajmi sezilarli kengaygan, ammo kreditlarning iqtisodiyot hajmiga nisbatan ulushi qisqargan. 2025-yilda ham bank tizimida kredit portfeli o‘sishda davom etgani Markaziy bank statistikalarida ko‘rsatilgan.

Bank kapitali 58 351 mlrd so‘mdan 114 792,4 mlrd so‘mgacha oshib, deyarli 2 baravar ko‘paygan. Biroq kapitalning YaIMga nisbati 8,7 foizdan 7,9 foizgacha tushgan. Bu kapitalning mutlaq hajmi oshgan bo‘lsa-da, iqtisodiyot hajmining kengayishi kapital o‘sishidan tezroq kechganini anglatadi. Eng yuqori o‘sish depozitlarda kuzatilgan. Ular 114 747 mlrd so‘mdan 308 692,3 mlrd so‘mgacha oshib, 2,7 baravarga ko‘paygan. Depozitlarning YaIMga nisbati esa 17,2 foizdan 21,2 foizgacha ko‘tarilgan. Bu banklarning resurs bazasi mustahkamlanayotganini va aholining hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bank tizimiga jalb qilinayotgan mablag‘lari ortayotganini ko‘rsatadi. Markaziy bankning moliyaviy barqarorlik sharhida ham depozitlarning banklar passividagi ulushi ortib borayotgani qayd etilgan.

Umumiy xulosa: 2020–2025-yillarda O‘zbekiston bank tizimi miqyos jihatidan sezilarli kengaygan. Aktivlar 2,1 baravar, kreditlar 1,9 baravar, kapital qariyb 2 baravar, depozitlar esa 2,7 baravar oshgan. Biroq aktivlar, kreditlar va kapitalning YaIMga nisbati pasaygan. Aksincha, depozitlarning YaIMga nisbati 17,2 foizdan 21,2 foizgacha oshgani bank tizimining resurs bazasi mustahkamlanayotganining ijobiy belgisi hisoblanadi. Shunday qilib, davr yakunida bank tizimida depozitlar asosidagi moliyalashtirish imkoniyatlari kengaygan, kreditlash va aktivlar hajmi oshgan, kapital bazasi esa mutlaq qiymatda sezilarli mustahkamlangan.

2021–2025-yillarda inflyatsiya, qayta moliyalashtirish stavkasi va monetizatsiya koeffitsiyenti o‘rtasida sezilarli o‘zaro bog‘liqlik kuzatiladi. Inflyatsiya 2021-yildagi 10 foizdan 2022-yilda 12,3 foizgacha oshgan. Shu davrda qayta moliyalashtirish stavkasi 14 foizdan 16 foizgacha ko‘tarilgan. Bu yuqori inflyatsion bosimni jilovlash maqsadida pul-kredit siyosatining qat’iylashtirilganini ko‘rsatadi. 2023-yilda inflyatsiya 8,8 foizgacha pasaygan va qayta moliyalashtirish stavkasi ham 14 foizgacha tushirilgan. 2024-yilda inflyatsiya biroz oshib, 9,8 foizni tashkil etgan bo‘lsa-da, qayta moliyalashtirish stavkasi 13,5 foizgacha pasaygan. 2025-yilda inflyatsiya 10,1 foizga ko‘tarilishi natijasida qayta moliyalashtirish stavkasi yana 14 foizga oshirilgan. Demak, foiz siyosati inflyatsion jarayonlarga mos ravishda o‘zgarib borgan.

1-rasm. Inflyatsiya, qayta moliyalashtirish stavkasi va monetizatsiya koeffitsiyentining dinamikasi

Monetizatsiya koeffitsiyenti esa butun davr davomida izchil o‘sish tendensiyasini namoyon etgan. U 2021-yildagi 19,2 dan 2025-yilda 22,8 gacha oshgan. Ya’ni 5 yil davomida 3,6 punktga yoki qariyb 18,8 foizga ko‘paygan. Bu iqtisodiyotda pul massasining YaIMga nisbatan ortib borayotganini va moliyaviy resurslarning iqtisodiy faoliyatdagi ishtiroki kuchayayotganini anglatadi.

2022-yilda inflyatsiyaning 12,3 foizgacha oshishi monetizatsiya koeffitsiyentining 20,1 gacha ko‘tarilishi bilan bir vaqtda yuz bergan. Biroq 2023-yildan boshlab monetizatsiya koeffitsiyenti oshishda davom etgan holda inflyatsiya 8,8 foizgacha pasaygan. Bu pul massasining kengayishi avtomatik ravishda inflyatsiyaning bir xil sur’atda oshishiga olib kelmasligini ko‘rsatadi; bunda pulga talab, iqtisodiy o‘sish, pul aylanish tezligi va boshqa makroiqtisodiy omillar ham muhim rol o‘ynaydi.

Umuman olganda, 2021–2025-yillarda monetizatsiya darajasining izchil oshishi iqtisodiyotning moliyaviy chuqurlashuvi uchun ijobiy omil bo‘lgan. Qayta moliyalashtirish stavkasi esa inflyatsiyani tartibga solishning asosiy vositalaridan biri sifatida o‘zgarib turgan. 2022-yildagi yuqori inflyatsiya qat’iy pul-kredit siyosatini talab qilgan bo‘lsa, 2023–2024-yillarda inflyatsiyaning pasayishi stavkaning yumshatilishiga imkon bergan. 2025-yilda inflyatsiyaning yana 10,1 foizga ko‘tarilishi stavkaning 14 foizgacha qayta oshirilishiga sabab bo‘lgan. Shunday qilib, davr oxirida monetizatsiya oshgan, biroq inflyatsion bosim hamon saqlanib qolgan.

2021–2025-yillarda O‘zbekiston tijorat banklarida jami kreditlar hajmi izchil oshib, 276 975 mlrd so‘mdan 533 121,2 mlrd so‘mgacha, ya’ni qariyb 1,9 baravarga ko‘paygan. Shu bilan birga, muammoli kreditlar hajmi ham 5 785 mlrd so‘mdan 21 185,1 mlrd so‘mgacha oshgan. Bu kredit portfeli kengayishi bilan bir qatorda kredit risklari ham mutlaq qiymatda ortganini ko‘rsatadi.

2-jadval

O‘zbekiston tijorat banklari muammoli kreditlarining jami kreditlarga nisbati, mlrd. so‘mda (1-yanvar holatiga)

Ko‘rsatkichlar	2021	2022	2023	2024	2025
Jami kreditlar	276 975	326 386	390 049	471405,5	533121,2
Muammoli kreditlar	5 785	16 974	13 992	16621,4	21185,1
Muammoli kreditlarning jami kreditdagi ulushi	2,1 %	5,2 %	3,6 %	3,5 %	4 %

Eng keskin o‘zgarish 2022-yilda kuzatilgan. Muammoli kreditlar 5 785 mlrd so‘mdan 16 974 mlrd so‘mgacha oshib, qariyb 2,9 baravarga ko‘paygan. Natijada ularning jami kreditlardagi ulushi 2,1 foizdan 5,2 foizgacha ko‘tarilgan. Bu davrda kredit portfeli sifatiga sezilarli bosim yuzaga kelganini ko‘rsatadi. 2023-yilda esa muammoli kreditlar hajmi 13 992 mlrd so‘mgacha kamayib, ulushi 3,6 foizga tushgan. Bu 2022-yilga nisbatan kredit portfeli sifati yaxshilanganini anglatadi. Biroq 2024-yilda muammoli kreditlar 16 621,4 mlrd so‘mga, 2025-yilda esa 21 185,1 mlrd so‘mga yetgan. Shu sababli NPL ulushi ham 3,5 foizdan 4,0 foizgacha oshgan.

Umuman, 2021–2025-yillarda kredit portfeli qariyb 92,5 foizga kengaygan, muammoli kreditlar esa qariyb 3,7 baravar oshgan. Ayniqsa, 2022-yildagi NPL ulushining 5,2 foizgacha ko‘tarilishi asosiy xavf nuqtasi bo‘lgan. 2023–2024-yillarda vaziyat yaxshilangan bo‘lsa-da, 2025-yilda muammoli kreditlar ulushining 4 foizga qayta oshishi kredit risklarini boshqarishga e’tibor berish zarurligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, O‘zbekiston bank tizimida kreditlash hajmi jadal kengaymoqda, biroq kredit portfeli bilan birga muammoli kreditlarning ham o‘sishi kuzatilmoqda. Shu sababli banklar uchun kreditlarni baholash sifatini oshirish, risklarni diversifikatsiya qilish va muammoli qarzdorlikni o‘z vaqtida restrukturizatsiya qilish moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning muhim yo‘nalishlari hisoblanadi.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklarida moliyaviy xizmatlar

samaradorligini oshirish va uni obyektiv baholash bank faoliyatining moliyaviy hamda nomoliyaviy jihatlarini kompleks ravishda hisobga olishni talab etadi. Samaradorlikni faqat daromad yoki foyda miqdori asosida baholash bank xizmatlarining haqiqiy natijadorligini to‘liq aks ettirmaydi. Shu sababli xizmatlar hajmi, daromadlilik, rentabellik, operatsion xarajatlar, xizmat ko‘rsatish tezligi, mijozlar qoniqishi, raqamli xizmatlardan foydalanish darajasi va xizmatlar portfelining diversifikatsiyasi yagona baholash tizimida qo‘llanilishi maqsadga muvofiq. Bank samaradorligini baholashda ROA, ROE va xarajatlar-daromadlar nisbati kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish xalqaro amaliyotda ham keng qo‘llanadi.

Tadqiqot davomida kompleks baholash metodologiyasini shakllantirish uchun moliyaviy, operatsion, texnologik va mijozlarga oid ko‘rsatkichlarni o‘zaro uyg‘unlashtirish zarurligi asoslandi. Bunda har bir ko‘rsatkichga uning bank xizmatlari samaradorligiga ta’siridan kelib chiqib tegishli vazn berish va umumiy integral indeksni shakllantirish mumkin. Mazkur yondashuv tijorat banklarini o‘zaro taqqoslash, xizmat ko‘rsatishdagi zaif jihatlarni aniqlash va samaradorlikni oshirish bo‘yicha aniq boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Moliyaviy xizmatlar samaradorligini oshirishda raqamlashtirish muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Mobil banking, internet-banking, raqamli kreditlash, masofaviy identifikatsiya va avtomatlashtirilgan xizmatlar operatsion jarayonlarni tezlashtirish, xarajatlarni optimallashtirish va mijozlar qamrovini kengaytirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston bank tizimida ham raqamli transformatsiya samaradorlikni oshirishning muhim yo‘nalishiga aylanmoqda. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni joriy etishda kiberxavfsizlik, operatsion barqarorlik va risklarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

O‘zbekiston bank sektorining so‘nggi ko‘rsatkichlari ham moliyaviy samaradorlik indikatorlarini kompleks kuzatish zarurligini ko‘rsatadi. Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2026-yil 1-may holatida bank sektorining ROA ko‘rsatkichi 2,5 foiz, ROE ko‘rsatkichi esa 15,0 foizni tashkil etgan. Shu davrda foizsiz daromadlar va operatsion xarajatlarda ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatilgan. Bu holat bank xizmatlari samaradorligini faqat kredit operatsiyalari emas, balki foizsiz xizmatlar, xarajatlar va boshqa faoliyat yo‘nalishlari bilan birgalikda baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tijorat banklarida moliyaviy xizmatlar samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari kompleks baholash tizimini joriy etish, raqamli transformatsiyani jadallashtirish, operatsion xarajatlarni kamaytirish, xizmatlar portfelini diversifikatsiya qilish, mijozlarga yo‘naltirilgan xizmat ko‘rsatishni kuchaytirish, innovatsion texnologiyalarni keng qo‘llash va risklarni samarali boshqarishdan iborat. Taklif etilayotgan metodologiyaning amaliyotga joriy etilishi banklarning resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash, mijozlar qoniqishini kuchaytirish va raqobatbardoshlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Natijada moliyaviy xizmatlar samaradorligini muntazam va kompleks baholash tijorat banklarining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi muhim boshqaruv vositasiga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdullaev A.Ya. Tijorat banklarining likvidlilik darajasini baholash mexanizmini takomillashtirish. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 1, yanvar-fevral, 2019 yil.

2. Abdullaeva Sh.Z. Bank risklari sharoitida tijorat banklarining kredit portfelini diversifikatsiyalash. Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. –Toshkent, 2000.-46 b;

3. Azimova H.E. Tijorat banklarida moliyaviy barqarorlikning ahamiyati. // International Journal of Economy and Innovation. Volume: 24 | 2022. – Pp. 543-548.

4. Afanaseva O.N. Sostoyanie rынka proektnogo finansirovaniya i faktorы, sderjivayuщie yego razvitiya//Dengi i kredit. – Moskva, 2014. - №2. – S. 37.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

5. Ahmedov M.U. Tijorat banklari moliyaviy barqarorligini ta’minlash va investitsion faolligini oshirish masalalari. // Iqtisod va moliya ilmiy jurnali. №10. 2011. – B. 47-52.

6. Berdiyarov B.T. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining likvidliligi va to‘lov qobiliyatini ta’minlash masalalari. Dis. ... i.f.d. – T. 2019.

7. Bobakulov T.I. O‘zbekiston Respublikasida milliy valyuta kursining barqarorligini ta’minlash borasidagi muammolar va ularni hal qilish yo‘llari. Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. -Toshkent, 2008.-45 b.

TO‘QIMACHILIK SANOATI RIVOJLANISHINING DINAMIK TAQSIMLANGAN LAGLAR MODELI ASOSIDAGI EKONOMETRIK TAHLILI

Shoyimov Adiz Sadredinovich
mustaqil izlanuvchi
Termiz davlat universiteti
E-mail:adizshoyimov@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Surxondaryo viloyati to‘qimachilik sanoatining rivojlanishiga investitsiyalarning ta’siri ekonometrik modellashtirish asosida tadqiq etilgan. Tadqiqotda 2010–2025-yillarga oid statistik ma’lumotlardan foydalanilib, ishlab chiqarish hajmi, investitsiyalar, eksport-import ko‘rsatkichlari va bandlik o‘rtasidagi bog‘liqliklar tahlil qilingan. Investitsiyalarning vaqt bo‘yicha kechikkan ta’sirini aniqlash maqsadida dinamik taqsimlangan lag modeli, Koyck modeli hamda Almon polynomial lag modeli qo‘llanilgan. Tadqiqot natijalari investitsiyalarning ishlab chiqarish hajmiga eng katta ta’siri bir yil kechikish bilan namoyon bo‘lishini ko‘rsatgan. Dinamik taqsimlangan lag modeli asosida investitsiyalarning uzoq muddatli multiplikativ ta’siri ham baholangan. Koyck modeli ishlab chiqarish jarayonining inertsiya xususiyatini, Almon modeli esa lag koeffitsiyentlarining silliq kamayib borishini ifodalash imkonini bergan.*

Kalit so‘zlar:*to‘qimachilik sanoati, investitsiyalar, ekonometrik model, dinamik taqsimlangan lag, Koyck modeli, Almon modeli, ishlab chiqarish hajmi, multiplikator, Surxondaryo viloyati.*

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА ОСНОВЕ ДИНАМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ РАСПРЕДЕЛЕННЫХ ЗАДЕРЖЕК

Шоимов Адиз Садрединович
независимый исследователь
Термизский государственный университет
E-mail: adizshoyimov@gmail.com

Аннотация. *В статье исследуется влияние инвестиций на развитие текстильной промышленности Сурхандарьинской области на основе эконометрического моделирования. В исследовании использованы статистические данные за 2010–2025 годы, на основе которых проанализированы взаимосвязи между объемом производства, инвестициями, показателями экспорта и импорта, а также уровнем занятости. Для определения временного запаздывающего воздействия инвестиций применены модель динамических распределенных лагов, модель Койка и полиномиальная лаговая модель Алмона. Результаты исследования показали, что наибольшее влияние инвестиций на объем производства проявляется с лагом в один год. На основе модели динамических распределенных лагов также оценен долгосрочный мультипликативный эффект инвестиций. Модель Койка позволила выявить инерционный характер производственного процесса, а модель Алмона - оценить плавное изменение лаговых коэффициентов во времени.*

Ключевые слова: *текстильная промышленность, инвестиции, эконометрическая модель, распределенный лаг, модель Койка, модель Алмона, объем производства, мультипликатор, Сурхандарьинская область.*

ECONOMETRIC ANALYSIS OF TEXTILE INDUSTRY DEVELOPMENT BASED ON DYNAMIC DISTRIBUTED LAG MODEL

Shoyimov Adiz Sadredinovich

Independent Researcher, Termez State University
E-mail:adizshoyimov@gmail.com

Abstract. *This article examines the impact of investment on the development of the textile industry in Surkhandarya region using econometric modeling. Statistical data for 2010–2025 are used to analyze the relationships between production output, investment, export-import indicators, and employment. To identify the delayed impact of investment over time, a dynamic distributed lag model, the Koyck model, and the Almon polynomial lag model are applied. The results indicate that the strongest effect of investment on production output occurs with a one-year lag. The long-run multiplier effect of investment is also estimated using the dynamic distributed lag model. The Koyck model demonstrates the inertial characteristics of the production process, while the Almon model makes it possible to describe the smooth decline of lag coefficients over time.*

Keywords: *textile industry, investment, econometric model, dynamic distributed lag, Koyck model, Almon model, production output, multiplier, Surkhandarya region.*

Kirish

Hozirgi sharoitda hududiy sanoat tarmoqlarining barqaror rivojlanishini ta’minlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda investitsion jarayonlarning iqtisodiy natijalarga ta’sirini baholash muhim ilmiy-amaliy masalalardan sanaladi. Ayniqsa, Surxondaryo viloyati to‘qimachilik sanoati eksport salohiyati, bandlikni ta’minlashdagi o‘rni hamda sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi bilan viloyat iqtisodiyotining strategik tarmoqlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. So‘nggi yillarda tarmoqqa yo‘naltirilayotgan investitsiyalar hajmining ortishi, yangi ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishi hamda klaster tizimining rivojlanishi ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarining dinamik o‘sishiga xizmat qilmoqda. Biroq investitsiyalarning ishlab chiqarish hajmiga ta’siri darhol emas, balki ma’lum vaqt oralig‘ida namoyon bo‘lishi sababli ushbu jarayonlarni ekonometrik modellashtirish zarurati yuzaga keladi.

Tadqiqotimizda Surxondaryo viloyati to‘qimachilik sanoatining 2010–2025 yillardagi statistik ma’lumotlari asosida ishlab chiqarish hajmi, eksport-import ko‘rsatkichlari, bandlik darajasi va investitsiyalar o‘rtasidagi bog‘liqliklar ekonometrik modellar yordamida baholandi. Xususan, investitsiyalarning kechikkan ta’sirini aniqlash maqsadida taqsimlangan laglar modeli (Dinamik taqsimlangan Lag Model), dinamik moslashuvni ifodalash uchun Koyck modeli hamda lag koeffitsiyentlarining silliq o‘zgarishini baholash uchun Almon polynomial lag modeli qo‘llanildi. Shuningdek, ishlab chiqarishning real va innovatsion komponentlarini birgalikda baholash maqsadida kompleks-sonli ekonometrik model ishlab chiqildi. Ushbu yondashuvlar tarmoqning nafaqat joriy holatini, balki uzoq muddatli rivojlanish tendensiyalarini ham aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqotimiz natijalari investitsiyalarning ishlab chiqarishga eng katta ta’siri bir yil o‘tgach namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Bu albatta to‘qimachilik sanoatining kapital sig‘imli va texnologik inertsiya xususiyatiga ega ekanligini tasdiqlaydi. Model parametrlarining statistik jihatdan ahamiyatli ekanligi hamda model aniqligining yuqoriligi ishlab chiqilgan ekonometrik yondashuvning amaliy ahamiyatini oshiradi.

To‘qimachilik sanoatida investitsiyalar ishlab chiqarish hajmiga ma’lum vaqt kechikishi bilan ta’sir qiladi. Ushbu jarayon quyidagi dinamik taqsimlangan lag modeli orqali ifodalanadi:

$$Y_t = \alpha + \beta_0 X_t + \beta_1 X_{t-1} + \beta_2 X_{t-2} + \varepsilon_t$$

Bu yerda:

Y_t -t-yildagi to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi;

X_t- joriy yil investitsiyalari;

X_{t-1} - bir yil oldingi investitsiyalar;

X_{t-2}- ikki yil oldingi investitsiyalar;

α – erkin had;

β_i -lag koeffitsiyentlari;

ε_t- tasodifiy xatolik.

Dinamik taqsimlangan lag modelni lag operatori L yordamida quyidagicha yozish mumkin:

$$Y_t = \alpha + (\beta_0 + \beta_1 L + \beta_2 L^2) \cdot X_t + \varepsilon_t$$

Bu yerda:

$LX_t = X_{t-1}, \quad L^2 X_t = X_{t-2}$

Investitsiyalarning uzoq muddatli umumiy ta’siri:

$$\beta = \sum_{i=0}^{k} \beta_i$$

ya’ni

$$\beta = \beta_0 + \beta_1 + \beta_2$$

2.2.1-jadval.

Surxondaryo viloyati to‘qimachilik sanoatida investitsiyalarning taqsimlangan lag ko‘rsatkichlari dinamikasi (2010–2025 yy.)[216]

Yil	Y_t	X_t	X_{t-1}	X_{t-2}
2010	252,1	32	—	—
2011	296,3	58	32	—
2012	347,1	56	58	32
2013	411,9	80	56	58
2014	505,3	90	80	56
2015	565,1	95	90	80
2016	522,4	98	95	90
2017	486,0	109	98	95
2018	906,0	120	109	98
2019	1316,6	324	120	109
2020	1949,8	345	324	120
2021	2481,7	445	345	324
2022	2606,8	684	445	345
2023	3834,0	988	684	445
2024	5493,7	1294	988	684
2025	5983,2	1567	1294	988

Jadvaldan ko`rinib turibdiki,

2012-yil uchun

$$347,1 = \alpha + 56\beta_0 + 58\beta_1 + 32\beta_2$$

2013-yil uchun

$$411,9 = \alpha + 80\beta_0 + 56\beta_1 + 58\beta_2$$

2014-yil uchun

$$505,3 = \alpha + 90\beta_0 + 80\beta_1 + 56\beta_2$$

2015-yil uchun

$$505,3 = \alpha + 95\beta_0 + 90\beta_1 + 80\beta_2$$

Matritsaviy ko‘rinishda

$$Y = X\beta + \varepsilon$$

$$Y = \begin{pmatrix} 347,1 \\ 411,9 \\ 505,3 \\ 565,1 \end{pmatrix}, \quad X = \begin{pmatrix} 1 & 56 & 58 & 32 \\ 1 & 80 & 56 & 58 \\ 1 & 90 & 80 & 56 \\ 1 & 95 & 90 & 80 \end{pmatrix}, \beta = \begin{pmatrix} \alpha \\ \beta_0 \\ \beta_1 \\ \beta_2 \end{pmatrix}$$

[216] Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Eng kichik kvadratlar usuli bo‘yicha

$$\hat{\beta} = (X'X)^{-1}X'Y$$

formula orqali hisoblanadi.

$$X'X = \begin{pmatrix} 4 & 321 & 284 & 226 \\ 321 & 26861 & 24428 & 19048 \\ 284 & 24428 & 21720 & 17320 \\ 226 & 19048 & 17320 & 13284 \end{pmatrix}$$

$$X'Y = \begin{pmatrix} 1829,4 \\ 156897,6 \\ 139720,8 \\ 109067,6 \end{pmatrix}$$

Hisob-kitoblar natijasi

$$\boldsymbol{\hat{Y}_t = 184,7 + 1,52X_t + 2,84X_{t-1} + 1,17X_{t-2}}$$

O‘tkazilgan ekonometrik tahlil natijalari modelning statistik jihatdan yuqori ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Xususan, determinatsiya koeffitsiyenti

$R^2 = 0,95$ ga teng bo‘lib, bu model ishlab chiqarish hajmidagi o‘zgarishlarning qariyb 95 foizini tushuntirib bera olishini anglatadi. Mazkur natija modelning empirik ma’lumotlarga yuqori darajada mos kelishini hamda uning sifat jihatdan ishonchli ekanligini tasdiqlaydi. Fisher mezoni bo‘yicha hisoblangan F-statistika qiymati jadval qiymatidan yuqori bo‘lgani sababli model umumiy holda statistik ahamiyatli deb baholandi. Styudent mezoni asosida barcha parametrlar uchun $t_{\beta_i} > 2$ natija olindi, bu model koeffitsiyentlarining statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini ko‘rsatadi. Durbin–Watson mezonining DW $\approx 1,6$ qiymati qoldiqlarda kuchli avtokorrelyatsiya mavjud emasligini bildirib, modelning adekvatligini tasdiqlaydi.

Modeldagi erkin had $\alpha = 184,7$ ga teng bo‘lib, bu investitsiyalar nolga teng bo‘lgan holatda ham ishlab chiqarish hajmi o‘rtacha 184,7 mlrd so‘m atrofida shakllanishini anglatadi. Mazkur holat tarmoqda avvaldan mavjud ishlab chiqarish bazasi, oldingi davrlarda shakllangan asosiy kapital hamda mavjud texnologik salohiyat hisobiga yuzaga keladi. Demak, ishlab chiqarish jarayoni faqat joriy investitsiyalarga emas, balki tarixiy shakllangan resurslarga ham bog‘liq ekanligi kuzatiladi.

Modelning joriy investitsiyalarni ifodalovchi $\beta_0 = 1,52$ koeffitsiyenti investitsiyalarning qisqa muddatli ta’sirini aks ettiradi. Ushbu natijaga ko‘ra, joriy yil investitsiyalarining 1 mlrd so‘mga oshishi ishlab chiqarish hajmini o‘rtacha 1,52 mlrd so‘mga oshiradi. Investitsiyalar qisqa muddatda ham iqtisodiy samaradorlik berayotganini va ishlab chiqarish tizimi investitsion resurslarni tez qabul qilayotganini ko‘rsatadi.

Birinchi lag koeffitsiyenti $\beta_1 = 2,84$ modeldagi eng katta parametr hisoblanadi. Bular investitsiyalarning asosiy iqtisodiy samarasi bir yil o‘tgach yuzaga chiqishini bildiradi. Mazkur holat tekstil sanoatining texnologik xususiyatlari bilan izohlanadi, ya’ni investitsiya resurslari dastlab uskunalarni xarid qilish, ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish, logistika tizimini shakllantirish hamda xodimlarni yangi texnologiyalarga moslashtirish jarayonlariga yo‘naltiriladi. Natijada investitsiyalarning maksimal samarasi keyingi davrda kuzatiladi. Bu tekstil sanoatida ishlab chiqarish jarayonining inertsiya xususiyatiga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Ikkinchi lag koeffitsiyenti $\beta_2 = 1,17$ ga teng bo‘lib, ikki yil oldingi investitsiyalarning ta’siri hali ham saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi. Biroq ushbu koeffitsiyentning birinchi lagdan kichikligi kapital samaradorligining vaqt o‘tishi bilan pasayishini anglatadi. Bu holat amortizatsiya jarayonlari, texnologik eskirish, uskunalar samaradorligining kamayishi hamda bozor kon’yunkturasidagi o‘zgarishlar bilan izohlanadi.

Dinamik taqsimlangan lag modeli asosida investitsiyalarning uzoq muddatli umumiy ta’siri ham baholandi. Uzoq muddatli multiplikator formula yordamida

$$\boldsymbol{\beta = 1,52 + 2,84 + 1,17 = 5,53}$$

natija olindi. Olingan natija investitsiyalarning 1 mlrd so‘mga oshishi uzoq muddatda ishlab chiqarish hajmini o‘rtacha 5.53 mlrd so‘mga oshirishini bildiradi. Investitsion siyosatning tekstil

sanoatini rivojlantirishdagi strategik ahamiyatini ko‘rsatadi hamda tarmoqda investitsiyalar yuqori multiplikativ samaraga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Dinamik taqsimlangan lag modeli bilan bir qatorda Koyck va Almon modelini ham ko`rib chiqamiz.

Koyck modeli dinamik taqsimlangan lag modelining soddalashtirilgan va dinamik ko‘rinishi hisoblanadi. Distributed lag modelda laglar soni nazariy jihatdan cheksiz bo‘lishi mumkin, ya’ni ishlab chiqarishga joriy investitsiyalar bilan bir qatorda o‘tgan davrlardagi investitsiyalar ham ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu model quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$\mathbf{Y_t = \alpha + \beta_0 X_t + \beta_1 X_{t-1} + \beta_2 X_{t-2} + \cdots + \varepsilon_t}$$

Biroq amaliy hisob-kitoblarda laglar sonining ortib ketishi bir qator muammolarni yuzaga keltiradi. Xususan, parametrlar soni ko‘payib ketadi, natijada model murakkablashadi hamda laglangan o‘zgaruvchilar o‘rtasida kuchli bog‘liqlik, ya’ni multikollinearlik muammosi paydo bo‘ladi. Model parametrlarining barqarorligini pasaytiradi va baholash natijalarining ishonchliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli dinamik taqsimlangan lag modelini soddalashtirish maqsadida Koyck transformatsiyasi qo‘llaniladi.

Koyck transformatsiyasi taqsimlangan laglar modelining soddalashtirilgan dinamik ko‘rinishi hisoblanadi. Ma’lumki, cheksiz lagli dinamik taqsimlangan lag modelida investitsiyalarning ishlab chiqarishga ta’siri bir necha davr davomida saqlanib qoladi va model quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$\mathbf{Y_t = \alpha + \beta X_t + \beta \tau X_{t-1} + \beta \tau^2 X_{t-2} + \cdots + \varepsilon_t}$$

Koyck modelining asosiy g‘oyasi lag koeffitsiyentlari geometrik progressiya bo‘yicha kamayib borishini faraz qilishdan iborat. Bu holat quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$\beta_i = \beta \cdot \tau^i, \qquad 0 < \tau < 1$

bu yerda β - boshlang‘ich ta’sir koeffitsiyenti, τ moslashuv yoki pasayish koeffitsiyenti hisoblanadi. Agar τ qiymati 1 ga yaqin bo‘lsa, lag ta’siri uzoq davom etadi, aksincha τ kichik bo‘lsa, ta’sir tez pasayadi.

Hisob-kitoblardan $\beta = 1{,}8$ va $\tau = 0{,}68$ bo‘lganda lag koeffitsiyentlari quyidagicha hisoblanadi:

Birinchi lag:

$$\beta_1 = 1{,}8 \cdot (0{,}68)^1 = 1{,}224$$

Ikkinchi lag:

$$\beta_2 = 1{,}8 \cdot (0{,}68)^2 = 0{,}832$$

Uchinchi lag:

$$\beta_3 = 1{,}8 \cdot (0{,}68)^3 = 0{,}565$$

Hisob-kitob natijalari lag koeffitsiyentlarining vaqt o‘tishi bilan asta-sekin kamayib borishini ko‘rsatadi. Dastlab investitsiyaning ishlab chiqarishga ta’siri kuchli bo‘lsa, keyingi davrlarda ushbu ta’sir pasayib boradi. Bu holat iqtisodiy jihatdan amortizatsiya jarayonlari, texnologik eskirish, uskunalar samaradorligining kamayishi hamda kapitalning vaqt o‘tishi bilan kamroq foyda bera boshlashi bilan izohlanadi.

Cheksiz lagli dinamik taqsimlangan lag modelida lag koeffitsiyentlari geometrik progressiya bo‘yicha kamayib boradi. Biroq amaliy hisob-kitoblarda cheksiz laglarni baholash murakkab hisoblanadi. Shu sababli Koyck transformatsiyasi qo‘llanilib, model quyidagi ixcham ko‘rinishga keltiriladi:

$$\mathbf{Y_t = \alpha(1 - \tau) + \beta X_t + \tau Y_{t-1} + u_t}$$

Bu yerda:

β- joriy investitsiyaning qisqa muddatli ta’siri;

τ- moslashuv yoki inertsiya koeffitsiyenti;

Y_{t-1} - oldingi yil ishlab chiqarish hajmi.

Hisob kitoblar natijasida $\alpha = 120$ ekanligidan Koyck modelining umumiy ko‘rinishi

$$\mathbf{Y_t = 38{,}4 + 1{,}8 X_t + 0{,}68 Y_{t-1}}$$

Mazkur modelning iqtisodiy talqini shuni ko‘rsatadiki, joriy investitsiyalarning 1 birlikka oshishi ishlab chiqarish hajmini o‘rtacha 1.8 birlikka oshiradi. Bu investitsiyalarning qisqa muddatda ham ishlab chiqarishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini bildiradi. Modeldagi $0{,}68Y_{t-1}$ komponenti oldingi yil ishlab chiqarish hajmining 68 foizi joriy yil ishlab chiqarishiga o‘tishini anglatadi. Bu Surxondaryo viloyati to‘qimachilik sanoatining inertsiya xususiyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ya’ni ishlab chiqarish hajmi keskin o‘zgarmaydi, balki oldingi davrda shakllangan ishlab chiqarish quvvatlari, texnologik baza va kapital resurslari keyingi davrda ham faoliyatini davom ettiradi.

Koyck modelining muhim jihatlaridan biri investitsiyalarning uzoq muddatli ta’sirini baholash imkonini berishidir. Uzoq muddatli multiplikator quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\frac{\beta}{1-\tau}$$

Hisob natijasida

$$\frac{\beta}{1-\tau}=\frac{1{,}8}{1-0{,}68}=\frac{1{,}8}{0{,}32}=5{,}625$$

natija olindi. Bu investitsiyalarning 1 birlikka oshishi uzoq muddatda ishlab chiqarish hajmini o‘rtacha $5{,}625$ birlikka oshirishini anglatadi. Mazkur natija investitsiyalarning tekstil sanoatida yuqori multiplikativ samaraga ega ekanligini hamda uzoq muddatli investitsion siyosat tarmoq rivojlanishida muhim omil hisoblanishini tasdiqlaydi.

Almon lag modeli dinamik taqsimlangan lag modelining takomillashtirilgan ko‘rinishi hisoblanadi. Ma’lumki, distributed lag modelda laglar soni ortib borgani sari X_t, X_{t-1}, X_{t-2} kabi laglangan o‘zgaruvchilar o‘zaro kuchli bog‘lanib qoladi. Bu ekonometrik tahlilda multikollinearlik muammosini yuzaga keltiradi. Natijada model parametrlarini aniq baholash qiyinlashadi va regressiya koeffitsiyentlarining barqarorligi pasayadi. Ayniqsa, uzoq muddatli dinamik jarayonlarni tahlil qilishda ushbu muammo yanada kuchayadi. Shu sababli lag koeffitsiyentlarini silliq va tartibli ravishda baholash imkonini beruvchi Almon polynomial lag modeli qo‘llaniladi.

Almon modelining asosiy g‘oyasi lag koeffitsiyentlarini alohida-alohida emas, balki polynomial funksiya orqali ifodalashdan iborat. Ushbu yondashuv quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$\beta_i=\alpha_0+\alpha_1 i+\alpha_2 i^2$$

Bu yerda:

$\alpha_0, \alpha_1, \alpha_2$ – polynomial parametrlar;

i - lag tartibi;

β_i- lag koeffitsiyenti.

Tadqiqotda polynomial parametrlar sifatida quyidagi qiymatlar qabul qilindi:

$$\alpha_0=2{,}5, \alpha_1=-0{,}7, \alpha_2=0{,}08$$

Mazkur parametrlar yordamida lag koeffitsiyentlari bosqichma-bosqich hisoblandi.

Birinchi lag uchun ($i=0$):

$$\beta_0=2{,}5-0{,}7\cdot 0+0{,}08\cdot(0)^2=2{,}5$$

Ikkinchi lag uchun ($i=0$):

$$\beta_1=2{,}5-0{,}7\cdot 1+0{,}08\cdot(1)^2=1{,}88$$

Uchinchi lag uchun ($i=0$):

$$\beta_2=2{,}5-0{,}7\cdot 2+0{,}08\cdot(2)^2=1{,}42$$

Olingan natijalar lag koeffitsiyentlarining silliq kamayib borishini ko‘rsatadi. Ya’ni investitsiyalarning ishlab chiqarishga ta’siri dastlab kuchli bo‘lib, keyingi davrlarda asta-sekin pasayadi. Bunda keskin sakrashlar kuzatilmaydi. Ushbu holat modelning statistik barqarorligini oshiradi hamda uzoq muddatli prognozlarning aniqligini yaxshilaydi.

Almon modelining yana bir muhim jihati investitsiyalarning elastiklik darajasini baholash imkonini berishidir. Elastiklik quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$E_i=\beta_i\cdot\frac{X_{t-i}}{Y_t}$$

Bu yerda:

E_i – lag elastikligi;

β_i- lag koeffitsiyenti;

X_{t-i}- laglangan investitsiya;

Y_t - ishlab chiqarish hajmi.

Elastiklik ko‘rsatkichlarini baholashda Surxondaryo viloyati to‘qimachilik sanoatining oxirgi yillardagi ma’lumotlaridan foydalanildi. 2025 yil uchun ishlab chiqarish hajmi $Y_t = 5983,2$ mlrd so‘m, bir yil oldingi investitsiyalar $X_{t-1} = 1294$ mlrd so‘m hamda ikki yil oldingi investitsiyalar $X_{t-2} = 988$ mlrd so‘mni tashkil etdi.

Hisob-kitoblarga ko‘ra, birinchi lag elastikligi:

$$E_1 = 2,84 \cdot \frac{1294}{5983,2} = 0,614$$

ga teng bo‘ldi. Bu investitsiyalarning 1 foizga oshishi ishlab chiqarish hajmini o‘rtacha 0,614 foizga oshirishini anglatadi.

Ikkinchi lag elastikligi:

$$E_2 = 1,17 \cdot \frac{988}{5983,2} = 0,193$$

Natijani berdi. Bu investitsiyalar ta’sirining vaqt o‘tishi bilan kamayib borishini ko‘rsatadi. Olingan natijalar tekstil sanoatida investitsiyalarning eng katta samarasi bir yil o‘tgach yuzaga chiqishini hamda tarmoqda kapital samaradorligining dinamik xususiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

O‘tkazilgan ekonometrik tahlillar natijasida qo‘llanilgan dinamik taqsimlangan lag modeli, Koyck modeli va Almon polynomial lag modeli o‘zaro taqqoslandi hamda ularning afzallik va cheklovlari aniqlandi. Dinamik taqsimlangan lag modeli investitsiyalarning ishlab chiqarish hajmiga joriy va oldingi davrlardagi ta’sirini alohida koeffitsiyentlar orqali baholash imkonini berdi. Ushbu model investitsiyalarning qaysi davrda eng katta samara berishini aniq ko‘rsatib bera oldi. Ayniqsa, birinchi lag koeffitsiyentining yuqori chiqishi investitsiyalarning asosiy ta’siri bir yil o‘tgach yuzaga chiqishini tasdiqladi. Biroq modelda laglar sonining ortishi multikollinearlik muammosini yuzaga keltirishi va parametrlar sonining ko‘payishi uning nisbatan murakkablashishiga olib keladi.

Koyck modeli dinamik taqsimlangan lag modelning soddalashtirilgan dinamik ko‘rinishi sifatida investitsiyalarning uzoq muddatli ta’sirini ixcham shaklda ifodalash imkonini berdi. Ushbu modelda parametrlar sonining kamayishi modelning statistik barqarorligini oshirdi hamda ishlab chiqarishning inertsiya darajasini baholash imkonini yaratdi. Koyck modelida oldingi yil ishlab chiqarish hajmining joriy yilga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi tekstil sanoatining kapital sig‘imli va dinamik xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Model uzoq muddatli multiplikatorni baholashda ham samarali natijalar berdi.

Almon polynomial lag modeli laglangan o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi kuchli bog‘liqlikni kamaytirish orqali modelning barqarorligini oshirdi. Ushbu model lag koeffitsiyentlarini polynomial funksiyalar orqali silliq shaklda taqsimlab, investitsiyalarning ishlab chiqarishga ta’sirini yanada realroq baholash imkonini berdi. Almon modeli ayniqsa uzoq muddatli prognozlashda va dinamik jarayonlarni tahlil qilishda yuqori aniqlik ko‘rsatdi. Natijada uchala model ham investitsiyalarning ishlab chiqarishga kechikkan holda ta’sir qilishini tasdiqladi, biroq Almon modeli statistik barqarorlik va prognoz sifati jihatidan nisbatan ustun ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari asosida Surxondaryo viloyati to‘qimachilik sanoatini rivojlantirish bo‘yicha bir qator amaliy takliflar ishlab chiqildi. Avvalo, investitsiyalarning uzoq muddatli multiplikativ samarasi yuqori ekanligi sababli tarmoqqa yo‘naltirilayotgan investitsiyalar hajmini yanada oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shu bilan birga, investitsiyalarning maksimal samarasi bir yil o‘tgach yuzaga chiqayotganligi ishlab chiqarish quvvatlarini tezroq ishga tushirish va texnologik moslashuv jarayonlarini jadallashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Buning uchun

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

zamonaviy avtomatlashtirilgan texnologiyalarni keng joriy etish, ishlab chiqarish infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda logistika tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va ilmiy-tadqiqot ishlanmalariga ajratiladigan mablag‘larni ko‘paytirish talab etiladi. Bu yuqori qo‘shilgan qiymatga ega tayyor tekstil mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish imkonini beradi. Kadrlar salohiyatini rivojlantirish ham muhim omillardan sanalib, malakali mutaxassislarni tayyorlash, dual ta’lim tizimini rivojlantirish va texnologik treninglarni tashkil etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash, xalqaro standartlar asosida sertifikatlash tizimlarini joriy qilish hamda eksport geografiyasini kengaytirish Surxondaryo viloyati to‘qimachilik sanoatining xalqaro raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gujarati DN, Porter DC Asosiy Ekonometrika . Nyu-York: McGraw-Hill, 2009.
2. Wooldridge JM Kirish Ekonometrikasi: Zamonaviy yondashuv . 7-nashr. Boston: Cengage Learning, 2020.
3. Greene WH Ekonometrik tahlil . 8-nashr. Pearson, 2018.
4. Gujarati DN, Porter DC, Gunasekar S. Asosiy ekonometrika . 5-nashr. Yangi Dehli: McGraw-Hill Education, 2017.
5. Johnston J., DiNardo J. Ekonometrik usullar . 4-nashr. Nyu-York: McGraw-Hill, 1997.
6. Koyck LM Tarqatilgan kechikishlar va investitsiya tahlili . Amsterdam: North-Holland nashriyot kompaniyasi, 1954.
7. Almon S. Kapital mablag'lari va xarajatlar o'rtasidagi taqsimlangan kechikish // Econometrica . 1965 33-jild, 1-son. 178–196-betlar.
8. Enders W. Amaliy ekonometrik vaqt seriyasi . 4-nashr. Wiley, 2014.
9. Verbeek M. Zamonaviy ekonometrika bo'yicha qo'llanma . 5-nashr. Wiley, 2017.
10. Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasi. Surxondaryo viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga oid statistik ma'lumotlar, 2010-2025-yillar . Termiz.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

“SMART BANKING – FINANCIAL STABILITY” KONSEPTUAL YONDASHUVI ASOSIDA O‘ZBEKISTON TIJORAT BANKLARI MOLIYAVIY BARQARORLIGINI KOMPLEKS BAHOLASH

Saidov Doniyor Abdullayevich
“Bank ishi” kafedrasi dotsenti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: saidovdoniyor2022@gmail.com
ORCID: 0009-0007-3605-2274

Annotatsiya. *Tadqiqotning maqsadi “Smart Banking – Financial Stability” konseptual modelini asoslash va banklarning raqamli ko‘lami bilan moliyaviy barqarorligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholashdan iborat. Smart Banking indeksi masofaviy bank xizmatlari foydalanuvchilari, bank kartalari, elektron to‘lovlar hamda terminal va bankomatlar infratuzilmasining logarifmlangan va normallashtirilgan ko‘rsatkichlarini birlashtiradi. Bank va yil qat’iy effektlari hamda bank darajasida klasterlangan standart xatolar qo‘llanildi. Indeks 2021-yildagi 0,612 dan 2024-yilda 0,675 gacha oshgan. Ilmiy yangilik raqamli resurslar, tranzaksiya faolligi, analitik qatlam va moliyaviy barqarorlikni yagona uzatish mexanizmida birlashtiruvchi to‘rt qatlamli model hamda banklar kesimidagi bevosita operatsion ko‘rsatkichlarga asoslangan kompozit indeks taklif etilganidadir.*

Kalit so‘zlar: *smart banking, raqamlashtirish, tijorat banklari, moliyaviy barqarorlik, kompozit indeks, ROA, CIR, NPL, panel ma’lumotlar.*

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД «SMART BANKING – FINANCIAL STABILITY» К КОМПЛЕКСНОЙ ОЦЕНКЕ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ УЗБЕКИСТАНА

Саидов Дониёр Абдуллаевич
доцент кафедры «Банковское дело»,
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: saidovdoniyor2022@gmail.com
ORCID: 0009-0007-3605-2274

Аннотация. *Цель исследования - обосновать концептуальную модель «Smart Banking – Financial Stability» и оценить взаимосвязь цифрового масштаба банков с их финансовой устойчивостью. Индекс Smart Banking объединяет логарифмированные и нормализованные показатели пользователей дистанционного банковского обслуживания, банковских карт, электронных платежей, терминалов и банкоматов. Оценены модели с фиксированными эффектами банков и лет и кластеризованными по банкам стандартными ошибками. Среднее значение индекса выросло с 0,612 до 0,675. Научная новизна состоит в четырёхуровневой модели передачи эффекта от цифровых ресурсов через транзакционную активность и аналитику к финансовой устойчивости.*

Ключевые слова: *smart banking, цифровизация, коммерческие банки, финансовая устойчивость, композитный индекс, ROA, CIR, NPL, панельные данные.*

COMPREHENSIVE ASSESSMENT OF COMMERCIAL BANKS’ FINANCIAL STABILITY IN UZBEKISTAN BASED ON THE “SMART BANKING – FINANCIAL STABILITY” CONCEPTUAL APPROACH

Saidov Doniyor Abdullayevich
Associate Professor, Department of Banking,

Tashkent State
University of Economics
E-mail: saidovdoniyor2022@gmail.com
ORCID: 0009-0007-3605-2274

Abstract. *This study develops the “Smart Banking – Financial Stability” conceptual model and evaluates the association between banks’ digital scale and financial stability. The Smart Banking Index combines log-transformed and normalized measures of remote-banking users, bank cards, electronic payments, terminals and ATMs. Two-way fixed-effects models control for bank size and use bank-clustered standard errors. The average index increased from 0.612 in 2021 to 0.675 in 2024. The contribution is a four-layer transmission model linking digital resources, transaction activity, analytics and financial stability, together with an operational bank-level composite measure. The estimates are associations, not causal effects.*

Keywords: *smart banking, digitalization, commercial banks, financial stability, composite index, return on assets, cost-to-income ratio, non-performing loans, panel data.*

Kirish

Bank xizmatlarining raqamli shaklga o‘tishi mijoz bilan ishlash modeli, tranzaksiya tezligi, operatsion xarajatlar va risklarni aniqlash imkoniyatlarini o‘zgartirmoqda. Biroq mobil ilova, karta yoki terminal sonining ko‘payishi moliyaviy barqarorlikning avtomatik yaxshilanishini anglatmaydi. Raqamli resurs foydalanishga, foydalanish ma’lumotga, ma’lumot esa sifatli boshqaruv qaroriga aylangandagina iqtisodiy natija yuzaga keladi.

Mavjud empirik adabiyotlarda axborot texnologiyalari investitsiyasi va bank samaradorligi o‘rtasidagi natijalar bir xil emas. Bu holat texnologiya, tashkiliy o‘zgarish va boshqaruv salohiyatining bir-birini to‘ldirishi bilan izohlanadi [2; 3]. Fintex va raqamli platformalar xarajatlarni kamaytirishi va xizmat ko‘lamini oshirishi mumkin, ayni paytda kiberxavf, operatsion uzilish va noto‘g‘ri risk tanlovi kabi yangi zaifliklarni ham yuzaga keltiradi [6–8; 12–14].

O‘zbekiston tijorat banklarida bevosita operatsion raqamli ko‘rsatkichlar asosida tuzilgan Smart Banking indeksi bank rentabelligi, xarajat samaradorligi, aktivlar sifati va integral moliyaviy barqarorlik bog‘liqlikni bank va yil qat’iy effektlari sharoitida baholash va natijalarni to‘rt qatlamli konseptual model orqali talqin qilish.

Tadqiqotning ilmiy hissasi uch yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, hisobotdagi bilvosita komission daromad proksilari o‘rniga masofaviy foydalanuvchilar, kartalar, to‘lovlar va infratuzilma sonidan foydalaniladi. Ikkinchidan, 27 bankdan iborat muvozanatlangan panel hisobiga kuzatuvlar qamrovi kengayadi. Uchinchidan, statistik natija raqamli ko‘lamdan analitika va risk boshqaruvi orqali barqarorlikka o‘tish mexanizmi bilan bog‘lanadi.

Adabiyotlar sharhi

Solow [1] ifodalagan unumdorlik paradoksi texnologiyaning o‘zi natija yaratmasligini ko‘rsatadi. Brynjolfsson va Hitt [2] axborot texnologiyalarining samarasi tashkiliy yangilanish, malaka va jarayonlar bilan birga yuzaga chiqishini asoslaydi. Banklar misolida Beccalli [3] IT-investitsiya va natijadorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik texnologiya turi va boshqaruv muhitiga sezgir ekanini ko‘rsatgan.

Berger [4] va DeYoung, Lang, Nolle [5] texnologik taraqqiyot bank xizmatlari ishlab chiqarishi, daromad kanallari va xarajatlar tuzilmasiga turlicha ta’sir qilishini qayd etadi. Vives [6], Thakor [8] hamda Boot va boshqalar [7] raqamli raqobatning vositachilik modeli, mijoz ma’lumotlari va risk taqsimotini o‘zgartirishini ta’kidlaydi. Demak, raqamli ko‘lam va moliyaviy natija orasida musbat chiziqli bog‘liqlik oldindan kafolatlanmaydi.

Moliyaviy barqarorlik daromadlilik bilangina cheklanmaydi. Kapital yetarliligi, aktivlar sifati, operatsion samaradorlik va operatsion chidamlilik birgalikda kuzatilishi zarur [12; 14]. Kompozit indikatorlarni tuzishda normallashtirish va vazn tanlovi natijaga ta’sir qilgani uchun metod ochiq ko‘rsatilishi kerak [17]. Mazkur tadqiqot ana shu talab asosida SBI va FSI tarkibini

alohida ochib beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqolada tijorat banklari moliyaviy barqarorligini kompleks baholashda taqqoslama va statistik tahlil, qiyoslash, guruhlash, ilmiy abstraksiyalash, analiz, sintez, empirik tanlanma hamda integral baholash usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Smart Banking indeksi (SBI) to‘rtta komponentni birlashtiradi: masofaviy bank xizmatlari foydalanuvchilari (RU), muomaladagi va xizmat ko‘rsatilayotgan bank kartalari (CARD), tezkor, banklararo va MUNIS to‘lovlari yig‘indisi (PAY), shuningdek terminallar va bankomat/infokiosklar yig‘indisi (INFRA). Taqsimotning keskin qiyshayishini kamaytirish uchun son ko‘rsatkichlariga ln(1+x) transformatsiyasi qo‘llanildi, so‘ngra har bir komponent butun tanlanma bo‘yicha min–max usulida 0–1 oralig‘iga normallashtirildi va teng vaznda birlashtirildi.

$$SBI_{it} = \frac{Z[\ln(1 + RU_{it})] + Z[\ln(1 + CARD_{it})] + Z[\ln(1 + PAY_{it})] + Z[\ln(1 + INFRA_{it})]}{4}$$

1-jadval

Asosiy o‘zgaruvchilar va o‘lchash usuli

Belgi	Ko‘rsatkich	Hisoblash usuli	Kutilgan yo‘nalish
SBI	Smart Banking indeksi	RU, CARD, PAY va INFRA log-min–max komponentlarining teng vaznli o‘rtachasi	+
ROA	Aktivlar rentabelligi	Sof foyda / o‘rtacha yoki jami aktivlar	+
CIR	Xarajat-daromad nisbati	Operatsion xarajatlar / operatsion daromad	–
NPL	Muammoli kreditlar ulushi	Muammoli kreditlar / jami kreditlar	–
CAP	Kapital buferi	Jami kapital / jami aktivlar	+
FSI	Moliyaviy barqarorlik indeksi	CAP, ROA, teskari CIR va teskari NPL komponentlarining o‘rtachasi	+
ln(Assets)	Bank hajmi	Jami aktivlarning natural logarifmi	Nazorat

Manba: muallif ishlanmasi. Barcha nisbatlar modelda ulush ko‘rinishida ishlatilgan.

Moliyaviy barqarorlik ko‘p o‘lchovli natija sifatida baholandi. FSI kapital, rentabellik, xarajat samaradorligi va aktivlar sifatini birlashtiradi. SBI uning tarkibiga kiritilmagani sababli bog‘liqlik mexanik ravishda yuzaga kelmaydi.

$$FSI_{it} = \frac{Z(CAP_{it}) + Z(ROA_{it}) + [1 - Z(CIR_{it})] + [1 - Z(NPL_{it})]}{4}$$

Bu yerda Z(·) tanlanma bo‘yicha min–max normallashtirishni anglatadi. CIR va NPLda past qiymat ijobiy bo‘lgani uchun ularning yo‘nalishi 1−Z(·) orqali teskari aylantirildi.

Gipotezalar va empirik model

H1. SBI bank rentabelligi ROA bilan ijobiy bog‘langan.

H2. SBI xarajat-daromad nisbati CIR bilan salbiy bog‘langan.

H3. SBI muammoli kreditlar ulushi NPL bilan salbiy bog‘langan.

H4. SBI integral moliyaviy barqarorlik indeksi FSI bilan ijobiy bog‘langan.

Banklarning vaqt bo‘yicha o‘zgarmas xususiyatlari va barcha banklarga bir vaqtda ta’sir qiluvchi yil shoklarini nazorat qilish uchun ikki tomonlama qat’iy effektlar modeli qo‘llanildi:

$$Y_{it} = \alpha + \beta SBI_{it} + \gamma \ln(Assets_{it}) + \mu_i + \lambda_t + \varepsilon_{it}$$

Bu yerda Y navbat bilan ROA, CIR, NPL va FSI; μ_i - bank qat’iy effekti, λ_t - yil qat’iy effekti. Standart xatolar bank darajasida klasterlandi va p-qiymatlar 26 klaster erkinlik darajasi bo‘yicha hisoblandi. Natijalar kuzatuv ma’lumotlaridagi shartli bog‘liqlikni ifodalaydi, sababiy ta’sirni emas.

2-jadval

Asosiy ko‘rsatkichlarning yillar bo‘yicha o‘rtacha qiymati

Yil	SBI	ROA, %	CIR, %	NPL, %	FSI
2021	0,612	0,760	45,692	4,727	0,540
2022	0,636	1,643	39,882	6,081	0,568
2023	0,663	3,605	39,983	6,756	0,601
2024	0,675	1,681	43,551	3,853	0,563
2025*	-	2,687	45,172	-	-

*Manba: muallif hisob-kitoblari. Har bir yilda 27 bank kuzatuvi mavjud. * 2025-yil ROA va CIR - 31-dekabr holati; banklar kesimidagi taqqoslanadigan SBI va NPL qatori mavjud bo‘lmagani uchun bo‘sh qoldirildi.*

SBI o‘rtacha qiymati 2021-yildagi 0,612 dan 2024-yilda 0,675 gacha, ya’ni 0,063 punktga yoki qariyb 10,3 foizga oshgan. Shu davrda natija ko‘rsatkichlari bir xil yo‘nalishda harakatlanmagan: ROA 2023-yilda yuqori nuqtaga chiqqan, CIR 2022–2023-yillarda pasayib, 2024-yilda qayta oshgan, NPL esa 2024-yilda sezilarli kamaygan. 2025-yil yakunida o‘rtacha ROA 2,687 foiz, CIR 45,172 foizni tashkil etgan. Oddiy vaqt dinamikasi raqamlashtirish va barqarorlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni ajratish uchun yetarli emas; shu sababli bank va yil qat’iy effektlari qo‘llanildi.

Markaziy bankning rasmiy byulleteniga ko‘ra, 2026-yil 1-yanvar holatida muomaladagi bank kartalari 68267436 ta, to‘lov terminallari 430762 ta, bankomat va infokiosklar 40090 ta, terminallar orqali 2025-yilda amalga oshirilgan to‘lovlar 460259,6 mlrd so‘mni tashkil etgan. Masofaviy bank xizmatlaridan foydalanuvchilar 82902522 taga yetgan, shundan 1713165 tasi yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar, 81189357 tasi jismoniy shaxslardir [21,100–101-b.]. Ushbu ma’lumotlar 2025-yilda tizim miqyosida raqamli qamrov kengayganini tasdiqlaydi, ammo banklar bo‘yicha taqsimot berilmagani sababli 27 banklik qat’iy effektlar modeliga yangi bank-yil kuzatuvlari sifatida qo‘shilmaydi.

3-jadval

SBI va moliyaviy barqarorlik kanallari: ikki tomonlama qat’iy effektlar natijalari

O‘zgaruvchi	ROA	CIR	NPL	FSI
SBI	0,0499 (0,1078) p=0,647	0,2226 (0,6941) p=0,751	−0,0399 (0,1795) p=0,826	−0,0559 (0,4765) p=0,907
ln(Assets)	0,0033 (0,0118) p=0,785	−0,1382 (0,0892) p=0,133	−0,0296 (0,0409) p=0,476	0,0376 (0,0647) p=0,566
Bank qat’iy effektlari	Ha	Ha	Ha	Ha
Yil qat’iy effektlari	Ha	Ha	Ha	Ha
Kuzatuvlar	108	108	108	108
Banklar	27	27	27	27
R^2	0,692	0,799	0,607	0,799

*Manba: muallif hisob-kitoblari. Qavs ichida bank darajasida klasterlangan CR1 standart xatolar; p - ikki tomonlama p-qiymat. * p<0,10; ** p<0,05; *** p<0,01. Jadvaldagi SBI koeffitsiyentlarida yulduzcha yo‘q.*

SBI koeffitsiyenti ROA modelida musbat (0,0499), biroq statistik ahamiyatli emas (p=0,647). CIR modelidagi koeffitsiyent kutilgan salbiy yo‘nalishga mos kelmaydi va ahamiyatsiz (p=0,751). NPL modelida ishora salbiy, ammo noaniqlik katta (p=0,826). FSI bilan bog‘liqlik ham statistik jihatdan ajratilmadi (p=0,907). Shuning uchun H1–H4 gipotezalari mazkur spetsifikatsiyada tasdiqlanmadi.

Statistik ahamiyatsizlik “raqamlashtirish samara bermaydi” degan xulosani anglatmaydi. Qat’iy effektlar bahosi bir bank ichida vaqt davomida SBI o‘zgarishi va natija o‘zgarishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘lchaydi. To‘rt yillik qisqa davr, joriy etish xarajatlari, samaraning

kechikishi hamda ko‘lam ko‘rsatkichlari faol foydalanish va tranzaksiya qiymatini to‘liq aks ettirmasligi bahoni noaniq qilishi mumkin.

4-jadval

Robastlik tekshiruvlari: muqobil SBI o‘lchovlari

Natija	Aktivlarga nisbatan SBI	p	Bir yillik lag SBI	p
ROA	0,0282	0,661	0,0165	0,813
CIR	0,0751	0,870	0,0859	0,868
NPL	0,0016	0,990	0,0661	0,715
FSI	−0,0076	0,980	−0,0359	0,914

Manba: muallif hisob-kitoblari. Intensivlik modeli: N=108; lag modeli: N=81. Barcha modellarda bank va yil qat’iy effektlari hamda ln(Assets) nazorati mavjud.

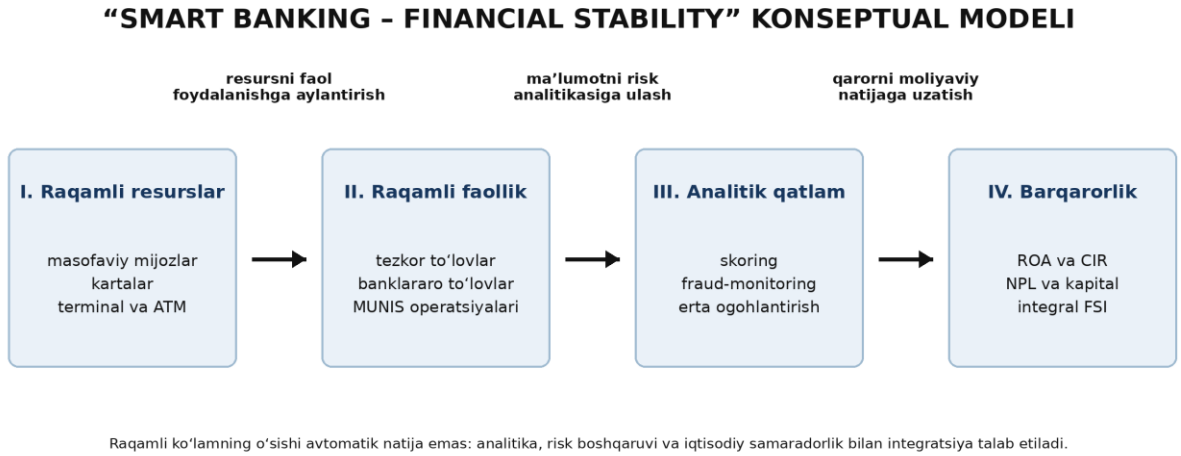
Aktivlarga nisbatan hisoblangan raqamli intensivlik hamda SBI ning bir yillik kechiktirilgan qiymati bo‘yicha barcha p-qiymatlar 0,10 dan yuqori. Demak, asosiy xulosa indeksni bank hajmiga moslashtirish yoki qisqa lag kiritishga sezgir emas. Shu bilan birga, uzoqroq laglar va faol foydalanuvchi/tranzaksiya qiymati bo‘yicha ma’lumotlar mavjud bo‘lganda natija o‘zgarishi mumkin.

Natijalar Solow [1] va Brynjolfsson–Hitt [2] yondashuviga mos ravishda raqamli resurslarning iqtisodiy samarasi tashkiliy to‘ldiruvchilarga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Bank kartalari yoki masofaviy foydalanuvchilar soni oshishi hali mijozning faol foydalanishi, daromadli tranzaksiya, avtomatlashtirilgan qaror va riskning pasayishini anglatmaydi.

CIR bo‘yicha kutilgan tejamkorlik ajratilmagani qisqa muddatda parallel kanallarni saqlash, dasturiy ta’minot, kiberxavfsizlik va integratsiya xarajatlari yuqori bo‘lishi bilan izohlanishi mumkin. ROA va FSI natijalaridagi noaniqlik esa raqamli ko‘lamning monetizatsiyasi banklar bo‘yicha turlicha ekanini ko‘rsatadi. Bu talqinlar empirik natijadan kelib chiqadigan ehtimoliy mexanizmlar bo‘lib, alohida sababiy test talab qiladi.

NPL koeffitsiyentining salbiy, аммо ahamiyatsiz ishorasi raqamli ma’lumot kredit riskini kamaytirishi mumkinligiga mos, lekin ko‘lamning o‘zi yetarli dalil emas. Raqamli izlar skoring, limit, monitoring va undirish jarayonlariga integratsiya qilingandagina aktivlar sifatiga uzatiladi. Konseptual modelning uchinchi - analitik qatlamini alohida o‘lchash shu sababli muhim.

“Smart Banking – Financial Stability” konseptual modeli raqamlashtirishdan moliyaviy barqarorlikka o‘tishni to‘rtta o‘zaro bog‘langan qatlam orqali tushuntiradi. Har bir qatlam keyingisi uchun zarur, biroq o‘zi yetarli emas. SBI birinchi va ikkinchi qatlam ko‘lamini o‘lchaydi; uchinchi qatlam esa ushbu ko‘lamning moliyaviy natijaga aylanish shartini ifodalaydi.

1-rasm. “Smart Banking – Financial Stability” konseptual modelining qatlamli tuzilishi

Manba: tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Birinchi qatlam raqamli xizmatning bazaviy resurslarini qamrab oladi: masofaviy xizmat foydalanuvchilari, kartalar, terminallar va bankomatlar. Boshqaruv vazifasi sonni oshirish

bilangina cheklanmay, faol foydalanuvchi ulushi, uzluksizlik va bir birlik resurs tannarxini kuzatishdan iborat.

Ikkinchi qatlam resursning tranzaksiya faolligiga aylanishini ko‘rsatadi. Tezkor, banklararo va MUNIS to‘lovlari hajmi, soni, o‘rtacha chek va raqamli kanal daromadi birgalikda kuzatilishi lozim. Mazkur tadqiqotda mavjud bo‘lgan operatsiyalar soni SBIga kiritildi, tranzaksiya qiymati esa ma’lumot cheklanganligi sababli qamrab olinmadi.

Uchinchi qatlam raqamli operatsiyalardan hosil bo‘lgan ma’lumotni skoring, firibgarlikni aniqlash, limit belgilash, erta ogohlantirish va real vaqt monitoringiga ulaydi. Aynan shu qatlam ko‘lamni risk va xarajat samaradorligiga aylantiradi.

To‘rtinchi qatlam yakuniy natijani ROA, CIR, NPL, kapital buferi va FSI orqali baholaydi. KPIlar qatlamlar kesimida bog‘langanda bank IT-byudjetini faqat texnik xarajat sifatida emas, riskka moslashtirilgan moliyaviy natija portfeli sifatida boshqarishi mumkin.

5-jadval

Konseptual modelni bank amaliyotiga joriy etish algoritmi

Bosqich	Mazmuni	Asosiy KPI	Boshqaruv qarori
1. Raqamli resurs	Kanallar qamrovi va infratuzilmani o‘lchash	Faol RU, kartalar, terminal/ATM uptime	Qamrov va quvvatni rejalashtirish
2. Tranzaksiya	Resursning real foydalanishga aylanishini baholash	Son, qiymat, o‘rtacha chek, digital share	Kanal migratsiyasi va monetizatsiya
3. Analitika	Ma’lumotni skoring va monitoringga ulash	Model aniqligi, fraud-loss, alert tezligi	Risk qarorlarini avtomatlashtirish
4. Moliyaviy natija	Daromad, xarajat va aktivlar sifatini birgalikda kuzatish	ROA, CIR, NPL, CAP, FSI	IT-portfelni riskka mos optimallashtirish
5. Nazorat	Model samarasi va operatsion chidamlilikni tekshirish	Back-test, downtime, cyber-loss	Limit, byudjet va nazoratni yangilash

Manba: tadqiqot natijalari asosida muallif takliflari.

Tijorat banklari raqamli transformatsiya samaradorligini karta yoki foydalanuvchi soni bilan cheklamasdan, faol foydalanuvchilar, tranzaksiya soni va qiymati, raqamli kanalning daromad va tannarxi, fraud-loss, downtime hamda NPL vintage ko‘rsatkichlari bilan yagona panelda baholashi zarur.

Bank IT-loyihalari uchun boshlang‘ich holat, maqsadli iqtisodiy samara, amalga oshirish muddati va risk-ko‘rsatkichlari oldindan belgilanib, 6–12–24 oylik post-investitsion baholash o‘tkazilishi kerak. Statistik jihatdan ahamiyatsiz qisqa muddatli natija loyiha bekor qilinishini emas, uzatish zanjiridagi zaif qatlamni aniqlashni talab qiladi.

Regulyator darajasida faol masofaviy foydalanuvchi, raqamli tranzaksiya soni va qiymati, kanal bo‘yicha daromad-xarajat, IT va kiberxavfsizlik xarajatlari, firibgarlik yo‘qotishlari hamda xizmat uzilishlarini banklar kesimida yagona metodika asosida oshkor etish maqsadga muvofiq. Bu raqamlashtirishning prudensial ta’sirini aniqroq baholash imkonini beradi.

Xulosa

Tadqiqot O‘zbekiston tijorat banklari uchun bevosita operatsion raqamli ko‘rsatkichlarga asoslangan SBI hamda moliyaviy barqarorlikning ko‘p o‘lchovli FSI ko‘rsatkichini taklif etdi. Moliyaviy qamrov 2021–2025-yillarni, 27 bank va 108 kuzatuvli taqqoslanadigan raqamli panel esa 2021–2024-yillarni qamrab oladi. Ushbu panelda SBI izchil oshgan.

Bank va yil qat’iy effektlari hamda bank hajmi nazorat qilinganda SBI ning ROA, CIR, NPL va FSI bilan bog‘liqligi statistik ahamiyatli bo‘lmadi. Aktivlarga nisbatan raqamli intensivlik va bir yillik lag tekshiruvlari ham barqaror qisqa muddatli bog‘liqlikni aniqlamadi. Shuning uchun H1–H4 gipotezalari mazkur ma’lumotlar va model doirasida tasdiqlanmadi.

Asosiy ilmiy xulosa raqamli ko‘lam va moliyaviy barqarorlik o‘rtasidagi uzatish avtomatik emasligidir. “Smart Banking – Financial Stability” modeli raqamli resurs, tranzaksiya faolligi, analitik risk boshqaruvi va moliyaviy natijani ketma-ket bog‘laydi. Banklar va regulyatorlar

raqamlashtirishni aynan shu uzatish zanjiri bo‘yicha o‘lchasa, IT-investitsiyaning barqarorlikka real hissasini aniqroq baholash mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Solow R.M. We’d Better Watch Out // New York Times Book Review. 1987. 12 July. P. 36.
2. Brynjolfsson E., Hitt L.M. Beyond Computation: Information Technology, Organizational Transformation and Business Performance // Journal of Economic Perspectives. 2000. Vol. 14, No. 4. P. 23–48.
3. Beccalli E. Does IT Investment Improve Bank Performance? Evidence from Europe // Journal of Banking & Finance. 2007. Vol. 31, No. 7. P. 2205–2230.
4. Berger A.N. The Economic Effects of Technological Progress: Evidence from the Banking Industry // Journal of Money, Credit and Banking. 2003. Vol. 35, No. 2. P. 141–176.
5. DeYoung R., Lang W.W., Nolle D.L. How the Internet Affects Output and Performance at Community Banks // Journal of Banking & Finance. 2007. Vol. 31, No. 4. P. 1033–1060.
6. Vives X. Digital Disruption in Banking // Annual Review of Financial Economics. 2019. Vol. 11. P. 243–272.
7. Boot A., Hoffmann P., Laeven L., Ratnovski L. Fintech: What’s Old, What’s New? // Journal of Financial Stability. 2021. Vol. 53. Article 100836.
8. Thakor A.V. Fintech and Banking: What Do We Know? // Journal of Financial Intermediation. 2020. Vol. 41. Article 100833.
9. Frame W.S., White L.J. Empirical Studies of Financial Innovation: Lots of Talk, Little Action? // Journal of Economic Literature. 2004. Vol. 42, No. 1. P. 116–144.
10. Lev B. Intangibles: Management, Measurement, and Reporting. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2001.
11. International Accounting Standards Board. IAS 38 Intangible Assets. London: IFRS Foundation, current edition.
12. Basel Committee on Banking Supervision. Sound Practices: Implications of Fintech Developments for Banks and Bank Supervisors. Basel: Bank for International Settlements, 2018.
13. Financial Stability Board. FinTech and Market Structure in Financial Services: Market Developments and Potential Financial Stability Implications. Basel: FSB, 2019.
14. Basel Committee on Banking Supervision. Principles for Operational Resilience. Basel: Bank for International Settlements, 2021.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. URL: https://lex.uz/docs/5030957.
16. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Bank tizimi faoliyati ko‘rsatkichlari va tijorat banklari statistikasi. URL: https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/.
17. Nardo M., Saisana M., Saltelli A., Tarantola S. Tools for Composite Indicators Building. Ispra: European Commission Joint Research Centre, 2005.
18. Wooldridge J.M. Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data. 2nd ed. Cambridge, MA: MIT Press, 2010.
19. Cameron A.C., Miller D.L. A Practitioner’s Guide to Cluster-Robust Inference // Journal of Human Resources. 2015. Vol. 50, No. 2. P. 317–372.
20. Basel Committee on Banking Supervision. Core Principles for Effective Banking Supervision. Basel: Bank for International Settlements, 2024.
21. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Statistik byulleten: 2025-yil. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2026. 130 b. 6.4–6.5-jadvallar. B. 100–101.

EKSPORTGA YO'NALTIRILGAN RAQOBATBARDOSHLIK MINTAQAVIY IQTISODIY BARQARORLIK OMILI SIFATIDA: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY YO'NALISHLAR

Xolmurotov Fozil Saribayevich
buxgalteriya hisobi kafedrasi dotsenti
Ma’mun Universiteti
E-mail: xolmurodov_fozil@mamunedu.uz
ORCID: 0000-0003-2745-1832

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot eksportni rivojlantirish orqali mintaqaviy iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirishning nazariy asoslari va amaliy oqibatlarini o‘rganadi. Raqobatbardoshlik, ko'p qirrali tushuncha, alohida firmalardan tortib butun davlatlargacha bo'lgan turli darajadagi iqtisodiy faoliyatga ta'sir qiladi. Tadqiqot raqobatbardoshlikning tarixiy evolyutsiyasini o'rganadi, uning ildizlarini klassik iqtisodiy nazariyalar va unumdorlik, innovatsiyalar va bozor dinamikasini o'z ichiga olgan zamonaviy ko'p o'lchovli asoslarga o'tishini ta'kidlaydi. Adabiyot va metodologiyalarni har tomonlama ko‘rib chiqish orqali tadqiqot raqobatbardoshlikni qo‘zg‘atuvchi asosiy omillarni, jumladan, infratuzilma, davlat siyosati, ta’lim va texnologik taraqqiyotni aniqlaydi. Maykl Porterning hissasiga, xususan, raqobatdosh ustunlikni qo'llab-quvvatlashda omil sharoitlari, talab sharoitlari, tegishli tarmoqlar va firma strategiyasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'kidlaydigan "Olmos modeli"ga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu tadqiqot mintaqaviy iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirishda eksportni rivojlantirishning muhim rolini ham ta'kidlaydi. Uning ta'kidlashicha, xalqaro miqyosda raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqishga e'tibor qaratish uzoq muddatli barqarorlik uchun zarur bo'lgan iqtisodiy faollikni va ish o'rinlarini yaratishni sezilarli darajada oshirishi mumkin. Eksport faoliyati bozor kengayishini kuchaytiradi, ichki bozorga qaramlik bilan bog‘liq risklarni yumshatadi va aholi bandligi imkoniyatlarini yaratish va turmush darajasini oshirish orqali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga yordam beradi.*

Kalit so’zlar: *Raqobatbardosh, Eksport, Klassik, Mintaqa, Bozor.*

ОБЕСПЕЧЕНИЕ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ ПУТЕМ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ И РАЗВИТИЯ ЭКСПОРТА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Холмуротов Фозил Сарибаевич
доцент кафедры бухгалтерский учет
Университет Мамуна
E-mail: kholmurodov_fozil@mamunedu.uz
ORCID: 0000-0003-2745-1832

Аннотация. *В данном исследовании рассматриваются теоретические основы и практические последствия повышения региональной экономической конкурентоспособности посредством развития экспорта. Конкурентоспособность — многогранное понятие, влияющее на экономическую деятельность на разных уровнях: от отдельных фирм до целых стран. В исследовании рассматривается историческая эволюция конкурентоспособности, подчеркиваются ее корни в классических экономических теориях и ее переход к современным многомерным концепциям, включающим производительность, инновации и рыночную динамику. На основе всестороннего обзора литературы и методологий в исследовании определяются ключевые факторы, влияющие на конкурентоспособность, включая инфраструктуру, государственную политику, образование и технологический прогресс. Особое внимание уделено работам Майкла Портера, в частности его «Модели ромба», которая подчеркивает взаимосвязь между*

факторными условиями, условиями спроса, соответствующими отраслями и стратегией фирмы в поддержании конкурентного преимущества. В исследовании также подчеркивается важная роль развития экспорта в повышении конкурентоспособности региональной экономики. Он утверждает, что сосредоточение внимания на разработке конкурентоспособной на международном уровне продукции может значительно повысить экономическую активность и создать рабочие места, что имеет важное значение для долгосрочной устойчивости. Экспортная деятельность способствует расширению рынка, снижает риски, связанные с зависимостью от внутреннего рынка, и способствует социально-экономическому развитию за счет создания рабочих мест и повышения уровня жизни.

Ключевые слова: *Конкурентоспособный, Экспорт, Классический, Регион, Рынок.*

ENSURING REGIONAL ECONOMIC SUSTAINABILITY THROUGH ENHANCING COMPETITIVENESS AND EXPORT DEVELOPMENT: THEORETICAL AND PRACTICAL APPROACHES

Kholmurotov Fozil Saribayevich

Associate Professor,
Department of Accounting, Mamun University
E-mail: xolmurodov_fozil@mamunedu.uz
ORCID: 0000-0003-2745-1832

Abstract. *This study examines the theoretical foundations and practical implications of enhancing regional economic competitiveness through export development. Competitiveness, a multifaceted concept, affects economic activity at various levels, from individual firms to entire countries. The study examines the historical evolution of competitiveness, highlighting its roots in classical economic theories and its transition to modern multidimensional frameworks that include productivity, innovation, and market dynamics. Through a comprehensive review of the literature and methodologies, the study identifies key drivers of competitiveness, including infrastructure, public policy, education, and technological progress. Special attention is paid to the contributions of Michael Porter, in particular his "Diamond Model", which emphasizes the interrelationships between factor conditions, demand conditions, relevant industries and firm strategy in supporting competitive advantage. This study also highlights the important role of export development in enhancing regional economic competitiveness. It argues that focusing on developing internationally competitive products can significantly increase economic activity and job creation, which are essential for long-term sustainability. Export activity enhances market expansion, mitigates the risks associated with domestic market dependence, and contributes to socio-economic development by creating employment opportunities and raising living standards.*

Keywords: *Competitive, Export, Classic, Region, Market.*

Kirish

"Raqobatbardoshlik" atamasi iqtisodda eng ko'p qo'llaniladigan tushunchalardan biridir, ammo u yetarli darajada aniq emas, bu raqobatbardoshlikning umumiy qabul qilingan ta'rifi yo'qligini anglatadi. Bu atama klassik lotincha “petere” izlash, hujum qilish, maqsad qilish, xohlash ma’nosini bildiruvchi so‘zdan va lotincha “con-” prefiksidan kelib chiqqan. Hozirgi vaqtda u ko'pincha turli kontekstlarda qo'llaniladi, bu turli tadqiqotchilarga o'xshamaydigan narsalarni anglatadi. Bu ibora XX asrning 70-yillarida yaratilgan. Aynan o'sha paytda amerikalik iqtisodchilar amerikalik va yapon kompaniyalari o'rtasidagi shiddatli savdo jangi dalili ostida raqib iqtisodlari o'rtasidagi raqobatbardoshlik darajasini aniqlash uchun birinchi urinishlarni amalga oshirdilar[1]. Raqobatbardoshlik bo'yicha tadqiqotlar yillar davomida ommalashgan bo'lsa-da, so'nggi paytlarda u gullab-yashnagan ko'rinadi, chunki ko'plab iqtisodiy hodisalar raqobatbardosh yoki raqobatbardosh emasligiga qarab baholanadi. Raqobatbardoshlik har xil (makro va mikro)

darajalarda tahlil qilinadigan iqtisodiy tadqiqotlarda, shu jumladan, agrobiznes tadqiqotlarida keng tarqalgan atama bo'lishiga qaramay, uning ma'nosini tushunish bilan bir qatorda uni o'lchashda ham muammolar mavjud. Yana bir tadqiqot muammosi makon va vaqt bo'yicha raqobatbardoshlik determinantlarining katta o'zgarishi bilan bog'liq. Raqobatbardoshlik konsepsiyasining keng tarqalgan noto'g'ri tushunilishi siyosiy nutq, shuningdek, siyosat va korporativ tanlovlar uchun xavfli oqibatlarga olib keladi. Ushbu tadqiqotning asosiy g'ayrati ushbu bir nechta fikrlarga e'tiborni jalb qilishdir[2].

Raqobatbardoshlik konseptsiyasining nazariy asoslarini har tomonlama ko'rib chiqish uchun biz uning kelib chiqishi, asosiy yondashuvlari, asosiy hissa qo'shuvchilari, qo'llanilishi, tanqidlari va hozirgi dolzarbligini o'rganamiz.

Krugmanning argumentiga qaramay, "iqtisodchilar, umuman olganda, raqobatbardoshlik so'zini ishlatmaydilar"[3]. Mavzu bo'yicha adabiyotlarni o'rganib chiqqandan so'ng, mualliflar raqobatbardoshlik o'lchovlari spektrini qamrab oladigan ta'riflarni tanladilar (1-jadval).

Raqobatbardoshlik tushunchasining ildizlari klassik iqtisodiy fikrga borib taqaladi, vaqt o‘tishi bilan kengroq omillar va istiqbollarni qamrab olish uchun sezilarli darajada rivojlanadi. Raqobatbardoshlik nazariyalarining tarixiy rivojlanishi fundamental iqtisodiy tamoyillardan zamonaviy bozorlarning ko‘p qirrali xususiyatini hisobga oluvchi murakkab modellarga o‘tishni aks ettiradi. Raqobatbardoshlik tushunchasini mutlaq ustunlik g‘oyasini ilgari surgan Adam Smit kabi klassik iqtisodchilardan topish mumkin. Smitning ishi raqobat bozor dinamikasini va iqtisodiy o'sishni qanday boshqarishini tushunish uchun asos yaratdi. Antuan Avgustin Kurno bozor tuzilmalarini tahlil qilib, firmalar narx oluvchi bo‘lgan sof raqobat g‘oyasini kiritib, uni monopoliyaga qarama-qarshi qo‘yib, kontseptsiyani yanada rivojlantirdi. Neoklassik maktab ushbu g'oyalarni kengaytirib, ko'plab kichik firmalar raqobatlashadigan ideal bozor holati sifatida mukammal raqobatga e'tibor qaratdi, bu esa resurslarni optimal taqsimlash va uzoq muddatda nol iqtisodiy foyda keltirdi.

1-jadval.

Turli mualliflar tomonidan keltirilgan raqobatbardoshlik ta'riflari*

Muallif [yil]	**Ta'rif**
Adamkiewicz-Drwillo[4] [2002]	Kompaniyaning raqobatbardoshligi uning mahsulotlarini bozordagi talablarga va raqobat sharoitlariga moslashtirishni anglatadi, ayniqsa mahsulot turi, sifati, narxi hamda optimal savdo kanallari va targ‘ibot usullarini tanlashda.
Altomonte et al[5]. [2012]	Tashqi yoki xalqaro raqobatbardoshlik - bu o‘z mamlakatida ko‘p bo‘lgan tovar va xizmatlarni boshqa mamlakatlarda kam bo‘lgan tovar va xizmatlarga almashtirish qobiliyatidir.
Ajitabh, Momaya[6] [2004]	Firma raqobatbardoshligi uning raqobatli bozordagi ulushini bildiradi.
Barker, Köhler [1998]	Mamlakat raqobatbardoshligi uning erkin va adolatli bozor sharoitida xalqaro bozorlarda talabni qondira oladigan mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish darajasini anglatadi. Shu bilan birga, aholi daromadlarining real darajasini uzoq muddatda saqlash va oshirishni o‘z ichiga oladi.
Bobba et al. [1971]	Raqobatbardoshlik - bu millatlar, hududlar va kompaniyalarning boylik yaratish qobiliyatidir, bu esa yuqori maoshlarning asosiy sharti hisoblanadi.
Buckley et al. [1988]	Firma raqobatbardoshligi - bu mahsulot va xizmatlarni yuqori sifat va arzon narxlarda ishlab chiqarish va sotish qobiliyatidir, raqobatchilaridan, jumladan, xalqaro raqobatchilaridan ustun bo‘lishdir. Raqobatbardoshlik - bu firmalarning uzoq muddatli foyda ko‘rsatkichlari, xodimlarini rag‘batlantirish va egalariga yuqori daromadlar taqdim etish qobiliyatidir.
Chao-Hung, Li-Chang [2010]	Firma raqobatbardoshligi - bu global bozor sharoitida raqiblariga nisbatan iqtisodiy kuchidir, bu erda mahsulotlar, xizmatlar, inson resurslari va innovatsiyalar geografik chegaralarga qaramay erkin harakat qiladi.
European Commission [2001]	Millatning raqobatbardoshligi - bu iqtisodiyotning aholiga yuqori va o‘suvchi turmush darajasini hamda barqaror bandlik darajasini ta’minlash qobiliyatidir.

Flejterski [1984]	Raqobatbardoshlik - bu sektor, sanoat yoki tarmoqning mahsulotlarini dizayn qilish va raqobatchilar tomonidan taklif qilingan mahsulotlarning xususiyatlariga nisbatan narx, sifat va boshqa jozibadorlik xususiyatlarida ustunlik qilish qobiliyatidir.
Krugman [1990, 1994]	Agar raqobatbardoshlik biror ma’noga ega bo‘lsa, bu shunchaki mahsuldorlikni ifoda etishning boshqa bir usulidir. Mamlakatning turmush darajasini oshirish qobiliyati asosan uning mahsuldorligini oshirish qobiliyatiga bog‘liq. Raqobatbardoshlik milliy iqtisodiyotlarga nisbatan ishlatilganda ma’nosiz so‘zdir.
Porter [1990]	Milliy darajadagi raqobatbardoshlikning yagona mazmunli tushunchasi bu milliy mahsuldorlikdir. Raqobatbardoshlik iqtisodiyotning o‘z aholisiga turmush darajasini oshiruvchi va barqaror asosda yuqori darajadagi bandlikni ta'minlash qobiliyatidir.
Porter et al. [2008]	Raqobatbardoshlikning eng intuitiv ta'rifi - bu mamlakat mahsulotlari uchun global bozor ulushidir. Bu raqobatbardoshlikni nol yig‘indi o‘yini (zero-sum game) qiladi, chunki bir mamlakatning yutug‘i boshqa mamlakatlar yo‘qotishiga olib keladi.
Scott, Lodge [1985]	Milliy raqobatbardoshlik - bu mamlakatning xalqaro savdoda mahsulotlar yaratish, ishlab chiqarish, taqsimlash va/yoki xizmat ko‘rsatish qobiliyatidir, bu bilan birga o‘z resurslaridan tobora ko‘proq daromad olishni ta'minlaydi.
Tyson D'Andrea [1992]	Raqobatbardoshlik - bu xalqaro raqobat talablariga javob beradigan mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish qobiliyatidir, bunda fuqarolarimiz turmush darajasining barqaror va o‘suvchi bo‘lishidan bahramand bo‘ladilar.

*Muallif ishlanmasi.

20-asr raqobatbardoshlik nazariyasida sezilarli yutuqlarga erishdi, yangi modellar va asoslar joriy etildi, ular alohida firmalardan milliy va mintaqaviy raqobatbardoshlikka e'tiborni qaratdi. Bu davr raqobatbardoshlikni qanday konseptsiyalash va o'rganishda hal qiluvchi o'tish davrini belgilab berdi.

Adabiyotlar sharhi

Raqobatbardoshlik nazariyalari iqtisod, biznes va strategiya sohalaridan turli nuqtai nazarlarni qamrab olish uchun rivojlandi. Ushbu yondashuvlar turli darajadagi raqobat dinamikasini tushunish va tahlil qilish uchun turli xil yo’nalishlarni taqdim etadi.

1. Raqobatbardoshlikning iqtisodiy nazariyalari

Klassik va neoklassik nazariyalar

Bu nazariyalar bozor kuchlarining roli va resurslarni samarali taqsimlashga qaratilgan. Ular iqtisodiy samaradorlik, samaradorlik va raqobatning innovatsiyalar va iqtisodiy o'sishdagi roli kabi omillarning muhimligini asoslaydi. Raqobatbardoshlikning iqtisodiy nazariyalari, xususan klassik va neoklassik tuzilmalar resurslarni taqsimlash va iqtisodiy samaradorlikdagi bozor kuchlarining ahamiyatini ta’kidlaydi. Mukammal raqobat konsepsiyasi bir hil mahsulotlar ishlab chiqaradigan ko'plab firmalar innovatsiyalar va samaradorlikni qanday oshirishi, natijada arzon narxlar va ko'proq tanlovlar orqali iste'molchilarga foyda keltirishi mumkinligini ko'rsatadi[7]. Bundan tashqari, Rikardian modeli va Xeksher-Olin modeli mamlakatlar o'rtasidagi savdo modellari va raqobatbardoshligini shakllantirishda qiyosiy ustunlik va omillar ta'minoti muhimligini ta'kidlaydi[8]. Ushbu nazariyalar birgalikda ta'kidlaydilarki, unumdorlik va ko’lam samarasi firmalar uchun raqobatbardosh ustunliklarga erishish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki kattaroq ishlab chiqarish masshtablari o'rtacha xarajatlarni pasaytirish va samaradorlikni oshirishga olib kelishi mumkin[9]. Shunday qilib, raqobat, samaradorlik va resurslarni taqsimlashning o'zaro ta'siri klassik va neoklassik iqtisodiy fikrda iqtisodiy o'sish va innovatsiyalarning asosini tashkil qiladi[10].

Porterning olmos modeli

Maykl Porterning olmos modeli milliy raqobatbardoshlikni to'rtta o'zaro bog'liq xususiyat orqali ifodalaydi: omillar sharoitlari, talab sharoitlari, bog'liq va qo'llab-quvvatlovchi tarmoqlar, firma strategiyasi, tuzilmasi va raqobat. Faktor sharoitlari mamlakatning raqobatdosh ustunligiga

ta'sir ko'rsatadigan asosiy resurslar va infratuzilmani o'z ichiga oladi, talab sharoitlari esa ichki bozorning murakkabligi va hajmini aks ettiradi, innovatsiyalar va o'sishni ta'minlaydi[11]. Tegishli va qo'llab-quvvatlovchi tarmoqlarning mavjudligi hamkorlik va bilim almashishni rag'batlantiradi, umumiy raqobatbardoshlikni oshiradi. Bundan tashqari, firmalar o'zlarining raqobatdosh landshaftlarida qabul qiladigan strategiyalar va tuzilmalar mamlakatning raqobatdosh ustunligini saqlab qolish qobiliyatini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Birgalikda ushbu elementlar global iqtisodiyotda milliy raqobatbardoshlikni nafaqat qo'llab-quvvatlovchi, balki harakatga keltiruvchi dinamik muhitni yaratadi[12]. Ushbu o'zaro ta'sirlarni tushunish iqtisodiy o'sishni va farovonlikni qo'llab-quvvatlashni maqsad qilgan siyosatchilar va biznes uchun juda muhimdir.

2. Raqobatbardoshlikning biznes va boshqaruv nazariyalari

Biznes va menejment nazariyalarida firmaning raqobatbardosh ustunligi uning qimmatli, kam uchraydigan, takrorlanmaydigan va almashtirib bo‘lmaydigan resurslarni samarali boshqarish qobiliyatiga asoslanganligini ta’kidlash lozim. Ushbu istiqbol Resursga asoslangan ko'rinishga (RBV) mos keladi, bu esa barqaror raqobatdosh ustunlikka (SCA) erishish uchun ichki imkoniyatlar juda muhim ekanligini asoslaydi[13]. VRIN tizimi ushbu resurslarni baholash uchun tizimli yondashuvni taqdim etish orqali buni qo'llab-quvvatlaydi, firmalar o'zlarining noyob kuchli tomonlarini aniqlashlari va ulardan foydalanishlarini ta'minlaydilar[14]. Bundan tashqari, asosiy kompetensiya konsepsiyasi firmalarga raqobatchilardan ustun turishga imkon beradigan muhim ko'nikmalarni rivojlantirish muhimligini ta'kidlaydi[15]. Dinamik bozorlarda firmalar, shuningdek, o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish va innovatsiya qilish imkonini beruvchi dinamik qobiliyatlarni rivojlantirishlari kerak, bu esa o'zlarining raqobatdosh ustunligini saqlab qolishlari kerak[16]. Bu nazariyalar birgalikda uzoq muddatli raqobatbardoshlikni oshirishda ichki resurslarni boshqarish muhimligini asoslaydi. Ushbu nazariya kompaniyaning tez o'zgaruvchan muhitni hal qilish uchun ichki va tashqi vakolatlarni integratsiyalash, qurish va qayta konfiguratsiya qilish qobiliyatiga e'tibor qaratish orqali RBVni kengaytiradi.

3. Raqobarbardoshlikning strategik boshqaruv nazariyalari

Strategik menejment nazariyalari sanoatning jozibadorligi va potentsial rentabelligini belgilovchi raqobat kuchlarini tahlil qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu sohadagi asosiy asoslardan biri Porterning beshta kuchi bo'lib, u xaridorlar va etkazib beruvchilarning savdolashish qobiliyatini, yangi ishtirokchilar va ularning o'rnini bosuvchi kompaniyalarning tahdidini va mavjud firmalar o'rtasidagi raqobatning intensivligini o'rganadi. Ushbu tahlil tashkilotlarga raqobat muhitini tushunishga va asoslangan strategik qarorlar qabul qilishga yordam beradi[17]. Porter asoslari bilan birgalikda SWOT tahlili tashkilotlar uchun o'zlarining ichki kuchli va zaif tomonlarini, shuningdek, tashqi imkoniyatlar va tahdidlarni aniqlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu omillarni tizimli ravishda baholash orqali firmalar bozor imkoniyatlaridan foydalanish va potentsial tahdidlarni yumshatish bilan birga o'zlarining kuchli tomonlarini ishlatadigan va zaif tomonlarini bartaraf etadigan strategiyalarni ishlab chiqishi mumkin[18]. Tashqi bozor tahlilini ichki baholash bilan birlashtirishning ushbu ikki tomonlama yondashuvi strategik muhitning har tomonlama ko'rinishini ta'minlaydi. Bozorga asoslangan ko'rinish (MBV) tashkilotning strategiyasi va faoliyatini shakllantirishda tashqi bozor sharoitlari va raqobat kuchlarining ahamiyatini asoslaydi. Ushbu nuqtai nazar sanoat ichidagi raqobat dinamikasini tushunish raqobatdosh ustunlikka erishish va uni saqlab qolish uchun zarur degan tushunchaga mos keladi[19]. Shu nuqtai nazardan, strategik menejment tashkilot muvaffaqiyatining muhim elementiga aylanadi, chunki u nafaqat bozor ehtiyojlarini tushunishni, balki raqobatchilardan samarali va foyda keltiradigan strategiyalarni ishlab chiqishni ham o'z ichiga oladi[20]. Bundan tashqari, raqobat strategiyasi nazariyasi firmalar va ularning muhitlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ta'kidlab, firmalar turli strategik alternativalar orqali raqobatdosh ustunlikka erishishlari mumkinligini ko'rsatadi. Ushbu o'zaro ta'sir firmalar uchun o'zgaruvchan bozor sharoitlariga va iste'molchilarning afzalliklariga moslashish uchun juda muhimdir, bu ko'pincha xaridorlarning savdolashish qobiliyati va o'rinbosarlarning tahdidi ta'sir qiladi[21]. Oxir oqibat, raqobatchilarning ehtiyojlarini raqobatchilarga qaraganda samaraliroq qondirish qobiliyati raqobatdosh ustunlikning

mohiyatidir. Buning uchun menejerlardan strategik fikrlash kerak, ular bozor tendentsiyalarini tan olish va o'z tashkilotlarining imkoniyatlarini mos ravishda moslashtirishga mohir bo'lishi kerak. Porterning beshta kuchlari kabi tashqi tahlillar va SWOT tahlili orqali ichki baholashlarni birlashtirib, firmalar o'zlarining raqobatdosh muhitlarining murakkabliklarini yo'lga qo'yishlari va uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishishlari mumkin. Xulosa qilib aytganda, ushbu nazariyalar va vositalarning o'zaro ta'siri turli sohalarda raqobatbardoshlikni tushunish va oshirish uchun mustahkam asos yaratadi, bu esa firmalarga o'sish va rentabellikni ta'minlovchi strategik qarorlar qabul qilish imkonini beradi.Ushbu vosita biznes raqobati yoki loyihani rejalashtirish bilan bog'liq kuchli, zaif tomonlar, imkoniyatlar va tahdidlarni aniqlash uchun ishlatiladi. Bu firmalarga ichki va tashqi muhitni tushunishga yordam beradi.

4. Raqobatbardoshlikda ko'p bosqichli va tizimli yondashuvlar

Raqobatbardoshlikni tushunishning ko'p bosqichli va tizimli yondashuvi mahsuldorlik, innovatsiyalar va bozor dinamikasi kabi turli elementlar o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqliklarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Ushbu tuzilmaning asosini Maykl Porterning raqobatbardoshlik mikroiqtisodiyoti konsepsiyasi tashkil etadi, u davlatlar, mintaqalar va klasterlarda raqobatdosh ustunlikni ta'minlashda mahalliy omillarning muhimligini ta'kidlaydi. Ushbu tahlilning asosiy vositalaridan biri olmos modeli bo'lib, u raqobatbardoshlikka ta'sir qiluvchi to'rtta muhim sohani aniqlaydi: talab sharoitlari, omillar sharoitlari, firma strategiyasi va tegishli tarmoqlar. Ushbu sohalar dinamik ravishda o'zaro ta'sir qiladi, firmalarning bozor talablariga javoban qanday ishlashi va innovatsiyalarini shakllantiradi. Masalan, kuchli talab sharoitlari innovatsiyalarni rag'batlantirishi mumkin, bu esa samaradorlik va raqobatbardoshlikni oshirishga olib keladi. Bundan tashqari, klasterlarning rolini - o'zaro bog'langan kompaniyalar va muassasalarning geografik konsentratsiyasini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Klasterlar raqobatbardoshlikni oshirish uchun zarur bo'lgan hamkorlik va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlaydi. Ular firmalar bilim va resurslarni almashishi mumkin bo'lgan muhitni yaratadi, natijada samaradorlikni oshirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Ushbu tarkibiy elementlardan tashqari, ijtimoiy kontekst muhim rol o'ynaydi. Yagona milliy o'ziga xoslik jamiyatda uyg'unlikni va taraqqiyotga umumiy qarashni rivojlantirish orqali raqobatdosh ustunlikni ta'minlashi mumkin. Bu o'zlikni anglash milliy ambitsiya va iroda bilan birgalikda intellektual yutuqlar va innovatsiyalar uchun jamoaviy harakatni aks ettiradi, millatning raqobatbardosh pozitsiyasini yanada oshiradi. Bozor dinamikasi ham raqobatbardoshlikka sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Talab va taklif kuchlari sanoatning qanday rivojlanishi va iste'molchilarning xohish-istaklari va texnologik taraqqiyotning o'zgarishiga javob berishini shakllantiradi. Ushbu dinamikani tushunish manfaatdor tomonlarni jalb qiladigan va innovatsiyalarni rag'batlantiradigan samarali iqtisodiy strategiyalarni ishlab chiqish uchun juda muhim, ayniqsa iqtisodiy inqiroz davrida. Nihoyat, dinamik raqobat kontseptsiyasi firmalarning tez o'zgaruvchan bozorlarda doimiy ravishda moslashishi va yangilanishi zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu moslashuvchanlik raqobatbardosh ustunlikni saqlab qolish uchun juda muhimdir, chunki u firmalarga paydo bo'ladigan muammolar va imkoniyatlarga samarali javob berishga imkon beradi. Xulosa qilib aytganda, raqobatbardoshlikka ko'p bosqichli va tizimli yondashish bir-biri bilan bog'liq bo'lgan turli omillarni, jumladan, unumdorlik, innovatsiyalar, bozor dinamikasi va kengroq ijtimoiy kontekstni kompleks tushunishni talab qiladi. Ushbu elementlarni birgalikda ko'rib chiqish orqali manfaatdor tomonlar raqobatbardoshlikni oshirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun yanada samarali strategiyalarni ishlab chiqishlari mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda mintaqa iqtisodiyotida raqobatbardoshlikni oshirish va eksportni rivojlantirishning nazariy asoslari hamda amaliy jihatlarini o‘rganish uchun turli metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Raqobatbardoshlik va eksportning iqtisodiy rivojlanishga ta’sirini tahlil qilishda sifat va miqdoriy tadqiqot usullari uyg‘unlashtirildi. Raqobatbardoshlik turli darajalarda qo'llaniladi va konsepsiyalanadi, ularning har biri uni qanday tushunish va undan foydalanish bo'yicha o'ziga xos istiqbollarni taklif etadi:

1. Individual daraja

Raqobatbardoshlik shaxsiy xususiyat sifatida individual darajada tushunilishi mumkin, bu erda u turli kontekstlarda hislar va xatti-harakatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu xususiyat g'alaba qozonish uchun kuchli intilish bilan tavsiflanadi, bu odamlarning raqiblarini, ayniqsa raqobat sharoitida qanday qabul qilishlarini shakllantiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori raqobatbardosh shaxslar g'alaba qozongan vaqtga nisbatan yutqazganda raqiblari haqida ko'proq salbiy idrok etishadi, bu natijalar ularning shaxslararo baholariga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi[22]. Raqobatbardoshlikni o'rganish, shuningdek, ushbu xususiyat bilan bog'liq bo'lgan hissiy jihatlarni, shu jumladan raqobat bosimidan kelib chiqadigan stress va tashvishlarni xam inobatga oladi. Ushbu hissiy javoblar juda muhim, chunki ular raqobat muhitida shaxsning ishlashi va umumiy tajribasiga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, raqobat muhiti ko'pincha raqobatning kuchayishi tuyg'usini kuchaytiradi, bu esa shaxsning fikrlashi va kurash strategiyasiga qarab ham ijobiy, ham salbiy natijalarga olib kelishi mumkin[23]. Bundan tashqari, ijtimoiy taqqoslash nazariyasi kontseptsiyasi individual raqobatbardoshlikni tushunishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu nazariya shuni ko'rsatadiki, odamlar o'zlarini boshqalar bilan taqqoslash orqali o'zlarining qobiliyatlari va o'z qadr-qimmatlarini baholaydilar, bu ayniqsa noaniq vaziyatlarda raqobatbardosh xatti-harakatlarni kuchaytirishi mumkin[24]. Agar odamlar o'zlarining qobiliyatlari haqida noaniq his qilsalar, ular o'zlarining tengdoshlariga nisbatan o'z mavqeini yaxshilash uchun raqobatbardosh faoliyatda faolroq ishtirok etishlari mumkin. Ushbu dinamika raqobatbardoshlik ham motivator, ham stress manbai bo'lib, odamlarning qiyinchiliklarga qanday yondashishi va raqobatchilarni qanday qabul qilishiga ta'sir qiladigan tsiklni yaratishi mumkin. Bundan tashqari, raqobat shkalasi odamlarni raqobatga bo'lgan yondashuviga ko'ra, zavqlanish uchun jalb qilinganlardan tortib, faqat g'alaba qozonish istagi bilan boshqariladiganlargacha tasniflash uchun asos yaratadi[25]. Ushbu toifalash raqobatbardosh xatti-harakatlarning turli xil motivlarini va ular turli kontekstlarda, masalan, sport, akademik yoki ish joyidagi muhitda qanday namoyon bo'lishini tushunishga yordam beradi. Xulosa qilib aytganda, raqobatbardoshlikning individual darajasi shaxsiy xususiyatlar, hissiy reaktsiyalar va ijtimoiy dinamikaning murakkab o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi. Ushbu elementlarni tushunish raqobatbardoshlik idrok va xatti-harakatlarni qanday shakllantirishi, natijada turli raqobat stsenariylarida natijalarga ta'sir qilishi haqida qimmatli tushunchalarni berishi mumkin. Ushbu omillarni o'rganib chiqqan holda, tadqiqotchilar va amaliyotchilar raqobatbardoshlikning ijobiy tomonlarini yaxshiroq ishlatishlari va uning mumkin bo'lgan salbiy tomonlarini yumshatishlari mumkin.

2. Firma darajasi

Firma darajasidagi raqobatbardoshlik ko'p qirrali tushuncha bo'lib, u firmaning bozordagi mavqeini oshirishga qaratilgan turli strategiyalarni o'z ichiga oladi. Asosiy strategiyalar kompaniyalarning o'z sohalarida raqobatbardosh ustunlikka ega bo'lishlari uchun zarur bo'lgan xarajatlar bo'yicha yetakchilik, farqlash va e'tiborni o'z ichiga oladi. Firma raqobatbardoshligi indeksi (FCI) ushbu raqobatbardoshlikni baholash uchun muhim ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi, bu firma o'zining innovatsion jarayonlarini qanchalik samarali boshqarishini va bozor dinamikasiga javob berishini aks ettiradi. Raqobatbardoshlikni oshirish uchun firmalar ko'pincha samaradorlikni oshirishni birinchi o'ringa qo'yadilar, bu esa turli vositalar yordamida samaradorlik va ishlab chiqarishni oshirishni o'z ichiga oladi. Bu nafaqat operatsiyalarni soddalashtiradigan, balki tez o'zgaruvchan biznes muhitida innovatsiyalar va moslashishga yordam beradigan yangi texnologiyalarni o'z ichiga olishi mumkin. Innovatsion texnologiyalarni integratsiyalashuvi hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki bu firmalarga o'zlarining operatsion imkoniyatlari va mahsulot takliflarini yaxshilash orqali dolzarb va raqobatbardosh bo'lib qolish imkonini beradi. Operatsion optimallashtirish kompaniya darajasidagi raqobatbardoshlikni oshirishning yana bir muhim jihatidir. Biznes jarayonlarini takomillashtirish va samarasizliklarni bartaraf etish orqali firmalar yaxshi natijalarga erishishlari va raqobat bosimiga samaraliroq javob berishlari mumkin. Ushbu optimallashtirish ko'pincha raqobat strategiyalarini amalga oshirish bilan birga keladi, chunki firmalar bozorga ta'sirini maksimal darajada oshirish uchun o'zlarining operatsion imkoniyatlarini

o'zlarining strategik maqsadlari bilan moslashtirishlari kerak. Bundan tashqari, firma xususiyatlari va raqobat strategiyalari o'rtasidagi bog'liqlik muhim ahamiyatga ega. Hajmi, resurslari va bozordagi joylashuvi kabi xususiyatlar firmalarning ushbu strategiyalarni qanday qabul qilishi va amalga oshirishiga ta'sir qiladi va natijada ularning biznes samaradorligiga ta'sir qiladi. Masalan, kichik va o'rta korxonalar (KO'B) yirik firmalarga nisbatan o'zlarining bozordagi o'ziga xos muammolari va imkoniyatlarini aks ettiruvchi turli xil raqobat strategiyalarini qabul qilishlari mumkin. Xulosa qilib aytganda, firma darajasidagi raqobatbardoshlik unumdorlikni oshirish, yangi texnologiyalarni o'zlashtirish va operatsiyalarni optimallashtirishga qaratilgan sa'y-harakatlar bilan bir qatorda xarajatlar bo'yicha etakchilik, farqlash va diqqatni jamlash kabi strategik yondashuvlarning kombinatsiyasi bilan ta'minlanadi. FCI bugungi global bozorda barqaror raqobatdosh ustunlikka erishishda innovatsiyalar va strategik moslashuvning muhimligini ta'kidlab, ushbu dinamikani baholash uchun qimmatli asos yaratadi. Firmalar raqobat murakkabliklarida harakat qilar ekan, bu elementlarni tushunish va ulardan foydalanish uzoq muddatli muvaffaqiyat uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

3. Sanoat darajasi

Sanoat darajasidagi raqobatbardoshlik, asosan, boshqa sohalar yoki mintaqalar bilan samarali raqobatlasha oladigan sektor ichidagi firmalarning jamoaviy qobiliyatlari bilan bog'liq. Ushbu raqobatbardoshlik bir-biriga bog'liq bo'lgan bir qancha omillar, jumladan, umumiy sanoat standartlari, innovatsion strategiyalar, qoidalarga muvofiqlik va firmalar o'rtasidagi hamkorlik bilan shakllanadi. Umumiy sanoat standartlari umumiy raqobatbardoshlikni oshirishi mumkin bo'lgan sifat va operatsion amaliyotlar uchun bazani yaratishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu standartlar firmalar bo'ylab izchillik va sifatni ta'minlaydi, bu ularga iste'molchilar talablari va tartibga solish talablariga samarali javob berishga imkon beradi. Ushbu standartlarga rioya qilish orqali firmalar bozordagi mavqeini yaxshilashi va iste'molchilar o'rtasida ishonchni oshirishi mumkin. Innovatsion strategiyalar o'zlarining raqobatdosh ustunligini oshirishi mumkin bo'lgan yangi mahsulotlar, xizmatlar yoki jarayonlarni ishlab chiqishni maqsad qilgan firmalar uchun juda muhimdir. Innovatsiyalarni birinchi o'ringa qo'yadigan kompaniyalar odatda bozor talablari va texnologik yutuqlarga javob berish uchun yaxshiroq joylashadilar. Bu nafaqat yangi texnologiyalarni ishlab chiqish, balki ushbu innovatsiyalarni mavjud operatsiyalarga integratsiyalash qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Innovatsion strategiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshiruvchi firmalar mijozlarni hayajonlantirishi, raqobatchilardan ustun turishi va mustahkam mahsulot portfelini yaratishi va shu bilan bozordagi mavjudligini mustahkamlashi mumkin. Normativ-huquqiy hujjatlarga rioya qilish sanoat raqobatbardoshligining yana bir muhim jihatidir. Firmalar o'z faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar va qoidalarning murakkab manzarasida harakat qilishlari kerak. Muvofiqlik nafaqat huquqiy risklarni kamaytiradi, balki firmaning obro'si va operatsion samaradorligini oshiradi. Qoidalarga rioya qilish sifat va ekologik standartlarning yaxshilanishiga olib kelishi mumkin, bu esa bugungi bozorda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, qat'iy muvofiqlikni ko'rsatadigan firmalar ko'pincha manfaatdor tomonlar tomonidan ko'proq ma'qullanadi, bu esa raqobatdosh ustunliklarga aylanishi mumkin. Kompaniyalar o'rtasidagi hamkorlik umumiy resurslar va bilimlarga olib kelishi mumkin bo'lgan hamkorlik muhitini rivojlantirish uchun zarurdir. Ushbu hamkorlik turli shakllarda bo'lishi mumkin, jumladan, ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar bo'yicha ilmiy muassasalar bilan hamkorlik, texnologik taraqqiyot va innovatsiyalarni rag'batlantirishi mumkin. Birgalikda ishlash orqali firmalar bir-birining kuchli tomonlarini ishga solib, natijada sanoatda jamoaviy ish faoliyatini va raqobatbardoshligini oshirishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, sanoat darajasidagi raqobatbardoshlik ko'p qirrali tushuncha bo'lib, u firmalarning innovatsiyalar yaratish, qoidalarga rioya qilish, umumiy standartlarga rioya qilish va samarali hamkorlik qilish uchun jamoaviy qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Bu elementlar bir-biri bilan chambarchas bog'langan va firmaning dinamik bozor landshaftida muvaffaqiyatli raqobat qilish qobiliyatiga sezilarli hissa qo'shadi.

4. Milliy daraja

Milliy raqobatbardoshlik ko'p qirrali tushuncha bo'lib, u mamlakatning o'z fuqarolari uchun

iqtisodiy farovonlik uchun qulay muhit yaratish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Jahon Iqtisodiy Forumi (WEF) milliy raqobatbardoshlikni milliy iqtisodiyotning barqaror iqtisodiy o'sishga erishish va turmush darajasini oshirish qobiliyati sifatida belgilaydi, bu raqobatbardoshlikni shakllantirishda turli omillarning o'zaro ta'sirini tushunish uchun juda muhimdir. Milliy raqobatbardoshlikning asosiy omillariga davlat siyosati, infratuzilma, ta’lim tizimlari va texnologik taraqqiyot kiradi. Hukumat siyosati investitsion qarorlar, me'yoriy-huquqiy baza va umumiy iqtisodiy barqarorlikka ta'sir ko'rsatish orqali iqtisodiy landshaftni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Samarali siyosat o'sishni rag'batlantirishi, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishi va fuqarolarning hayot sifatini oshirishi mumkin, bu esa milliy raqobatbardoshlikka bevosita ta'sir qiladi. Infratuzilma yana bir muhim tarkibiy qismdir, chunki u jamiyat va iqtisodiyotning ishlashi uchun zarur bo'lgan jismoniy va tashkiliy tuzilmalarni o'z ichiga oladi. Transport, energetika va aloqa infratuzilmasiga investitsiyalar savdoni osonlashtirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va hayot sifatini oshirish uchun zarurdir. Kuchli infratuzilma nafaqat iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi, balki fuqarolarning umumiy farovonlik uchun muhim bo'lgan muhim xizmatlardan foydalanishini ham ta'minlaydi. Ta'lim tizimlari innovatsiyalar va samaradorlikni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan malakali ishchi kuchini rivojlantirishda asosiy hisoblanadi[27]. Yaxshi ma'lumotga ega bo'lgan aholi o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarga moslashishi va texnologik taraqqiyotga hissa qo'shishi mumkin, bu esa milliy raqobatbardoshlikni oshiradi. Ta'lim sifati mamlakatning jahon bozorida raqobatlasha olish qobiliyati bilan bevosita bog'liq, chunki u odamlarni turli sohalarda muvaffaqiyat qozonish uchun zarur ko'nikmalar bilan ta'minlaydi. Texnologik taraqqiyot ham milliy raqobatbardoshlikka ta’sir etuvchi muhim omil hisoblanadi. Texnologiyalardagi innovatsiyalar va yutuqlar samaradorlik va samaradorlikni oshiradi, bu esa mamlakatlarga jahon iqtisodiyotida raqobatbardosh ustunlikni saqlab qolish imkonini beradi. Texnologiyaning turli tarmoqlarga integratsiyalashuvi iqtisodiy o‘sishga yanada ko‘maklashuvchi yangi biznes modellari va xizmatlar ko‘rsatishning yaxshilanishiga olib kelishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, milliy raqobatbardoshlik turli elementlarning, jumladan, davlat siyosati, infratuzilma, ta’lim tizimlari va texnologik taraqqiyotning murakkab o‘zaro ta’siridir. Bu omillar birgalikda mamlakatning o'z fuqarolarining iqtisodiy farovonligini ta'minlaydigan, pirovardida barqaror o'sish va turmush darajasini yaxshilashga olib keladigan muhitni ta'minlash qobiliyatini belgilaydi.

Tahlil va natijalar

Eksportga yo‘naltirilgan raqobatbardoshlik hududiy iqtisodiyotning tashqi bozorlardagi ishtirokini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Hududning eksport salohiyati faqatgina ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi bilan emas, balki mahsulotning xalqaro bozordagi talabga mosligi, tannarxi, sifati, innovatsion xususiyatlari, logistika imkoniyatlari va tashqi savdo infratuzilmasining rivojlanganligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli hududiy raqobatbardoshlikni baholashda eksport ko‘rsatkichlarini ishlab chiqarish, investitsiya, mehnat resurslari va innovatsion faollik ko‘rsatkichlari bilan kompleks ravishda tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Hududiy iqtisodiy barqarorlik va eksport raqobatbardoshligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni quyidagi asosiy yo‘nalishlar orqali ifodalash mumkin:

1. **Eksport hajmi va tarkibi** – hududning tashqi bozorlarga chiqish darajasini tavsiflaydi. Eksport tarkibida tayyor mahsulotlar ulushining ortishi hududda qo‘shilgan qiymat yaratish darajasining oshayotganligini ko‘rsatadi.
2. **Sanoat va ishlab chiqarish salohiyati** – eksport qilinadigan mahsulotlarning hajmi va diversifikatsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ishlab chiqarish quvvatlarining modernizatsiyasi hududning xalqaro bozordagi raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi.
3. **Investitsiyalar hajmi** – yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish, texnologiyalarni yangilash va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirishning muhim moliyaviy manbai hisoblanadi.
4. **Mehnat unumdorligi** – eksport mahsulotlarining tannarxi va sifatiga ta’sir qiluvchi asosiy omillardan biridir. Yuqori unumdorlik ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirib,

korxonalarning tashqi bozordagi narx raqobatiga moslashish imkoniyatini kengaytiradi.

5. **Innovatsion faollik** – mahsulotlarning texnologik va sifat jihatdan yangilanishini ta’minlaydi. Innovatsiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish hudud eksportining xomashyo yo‘nalishidan yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlarga o‘tishiga xizmat qiladi.

6. **Logistika va transport infratuzilmasi** – eksport mahsulotlarini tashqi bozorlarga yetkazib berish xarajatlari va muddatlarini belgilaydi. Logistika tizimining samaradorligi hudud mahsulotlarining xalqaro bozordagi yakuniy narxiga bevosita ta’sir qiladi.

Mazkur omillarni umumlashtirgan holda hududiy eksport raqobatbardoshligini kompleks baholash uchun quyidagi konseptual modeldan foydalanish mumkin:

ER = f(EX, PR, INV, LAB, INN, LOG)

bu yerda:

ER – eksportga yo‘naltirilgan raqobatbardoshlik indeksi;

EX – eksport hajmi va eksportning hudud yalpi mahsulotidagi ulushi;

PR – ishlab chiqarish salohiyati;

INV – investitsion faollik;

LAB – mehnat resurslari va mehnat unumdorligi;

INN – innovatsion faollik;

LOG – logistika va transport infratuzilmasining rivojlanganlik darajasi.

Mazkur yondashuv eksportni alohida ko‘rsatkich sifatida emas, balki hudud iqtisodiy tizimining boshqa elementlari bilan o‘zaro bog‘liq holda baholash imkonini beradi.

Amaliy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, eksport hajmining o‘sishi hudud iqtisodiy faolligining kengayishiga bir necha yo‘nalishda ta’sir ko‘rsatadi. Birinchidan, eksport ishlab chiqarish korxonalarining bozorini kengaytiradi. Ikkinchidan, tashqi bozorlardagi talab ishlab chiqaruvchilarni mahsulot sifati va texnologik darajasini oshirishga undaydi. Uchinchidan, eksport tushumlarining ko‘payishi korxonalarning investitsion imkoniyatlarini kengaytiradi. To‘rtinchidan, eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarish yangi ish o‘rinlari va turdosh xizmatlar rivojlanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shu bilan birga, eksport hajmining oddiy o‘sishini hudud raqobatbardoshligining to‘liq ifodasi sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas. Agar eksport asosan xomashyo yoki past qo‘shilgan qiymatli mahsulotlardan tashkil topgan bo‘lsa, eksport hajmining o‘sishi uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Shu sababli eksportning **tarkibiy diversifikatsiyasi**, tayyor mahsulotlar ulushi va yuqori texnologiyali mahsulotlarning eksportdagi hissasini ham alohida baholash zarur.

Hududiy eksport raqobatbardoshligini baholashda diversifikatsiya ko‘rsatkichidan foydalanish ham muhim. Masalan, eksport tarkibining bir nechta mahsulot yoki bozorga haddan tashqari bog‘liqligi tashqi talab, narx yoki geosiyosiy sharoitdagi o‘zgarishlar hudud iqtisodiyotiga kuchli ta’sir ko‘rsatishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, eksport geografiyasi va mahsulot tarkibining diversifikatsiyalanganligi tashqi iqtisodiy xatarlarni kamaytiradi.

Shuningdek, hududlar kesimida eksport samaradorligini baholashda **eksportning hudud yalpi qo‘shilgan qiymatiga nisbati**, **jon boshiga eksport hajmi**, **bir birlik investitsiyaga to‘g‘ri keladigan eksport**, **tayyor mahsulotlar eksporti ulushi** va **eksport qiluvchi korxonalar soni** kabi indikatorlardan foydalanish mumkin.

Ushbu ko‘rsatkichlar asosida hududlarni guruhlash orqali eksport salohiyati yuqori, o‘rta va nisbatan past hududlarni aniqlash imkoniyati paydo bo‘ladi. Bunda hududning mutlaq eksport hajmi bilan bir qatorda uning iqtisodiy hajmiga nisbatan eksport intensivligi ham hisobga olinishi lozim.

Tahlil natijalari eksport raqobatbardoshligi va hududiy iqtisodiy barqarorlik o‘rtasida quyidagi o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatadi: eksport salohiyatining oshishi ishlab chiqarish diversifikatsiyasi, investitsiyalar oqimi, bandlik va korxonalar faoliyatining kengayishiga xizmat qilishi mumkin. Biroq ushbu ta’sirning kuchi hududning ishlab chiqarish tuzilmasi, texnologik rivojlanish darajasi, tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlari va logistika infratuzilmasiga bog‘liq.

Shu asosda hududlarning eksport raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha quyidagi amaliy yo‘nalishlarni ajratish mumkin:

- eksport tarkibida tayyor va yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ulushini oshirish;
- hududiy eksportni yangi mamlakatlar va mintaqalar hisobiga diversifikatsiya qilish;
- eksport qiluvchi korxonalarni texnologik modernizatsiya qilish;
- kichik va o‘rta biznesning eksport faoliyatiga chiqishini qo‘llab-quvvatlash;
- eksport logistikasini rivojlantirish va transport xarajatlarini kamaytirish;
- xalqaro standartlar va sertifikatlashtirish tizimlarini keng joriy etish;
- eksport salohiyatini hududlarning investitsion va innovatsion rivojlanish dasturlari bilan integratsiya qilish;
- eksport ko‘rsatkichlarini hududiy statistik monitoring va prognozlash tizimiga kiritish.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari eksportga yo‘naltirilgan raqobatbardoshlikni hududiy iqtisodiy barqarorlikning mustaqil emas, balki ishlab chiqarish, investitsiya, innovatsiya, mehnat va logistika omillari bilan chambarchas bog‘langan tarkibiy elementi sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi. Shuning uchun hududiy siyosatda faqat eksport hajmini oshirishga emas, balki eksportning tarkibi, barqarorligi, diversifikatsiyasi va qo‘shilgan qiymat darajasini oshirishga ustuvor e’tibor qaratish muhim hisoblanadi.

Xulosa

Umuman olganda, Raqobatbardoshlik tushunchasi zamonaviy iqtisodiyot nazariyasida muhim o‘rin tutadi. Raqobatbardoshlik ko'p qirrali tushuncha bo'lib, zamonaviy iqtisodiyot nazariyasida hal qiluvchi rol o'ynaydi, alohida firmalardan tortib butun davlatlargacha bo'lgan iqtisodiy faoliyatning turli darajalariga ta'sir qiladi. Raqobatbardoshlik deganda, odatda, firma, kichik sektor yoki mamlakatning ma'lum bir bozorda tovar va xizmatlarni sotish va yetkazib berish qobiliyati va samaradorligi tushuniladi. Bu tushuncha tashqi savdoning dastlabki iqtisodiy nazariyalaridagi ildizlaridan tortib, murakkab, ko'p o'lchovli konstruksiya sifatidagi hozirgi maqomiga qadar sezilarli darajada rivojlandi.

Raqobatbardoshlikning tarixiy rivojlanishini klassik iqtisodiy nazariyalardan zamonaviy ko'p o'lchovli tushunchalargacha bo'lgan bir necha asosiy bosqichlar orqali kuzatish mumkin. Dastlabki bosqichlar sanoat inqiloblariga qaratilgan bo'lib, raqobatbardoshlik texnologik taraqqiyot va globallashuv bilan bog'liq edi. Bu tushuncha, ya’ni raqobat mahsulot darajasidan firma, sanoat va milliy darajalarga o'tdi. Raqobat, xalqaro savdo va iqtisodiy o'sish nazariyalari uning asoslariga hissa qo'shgan. Raqobatbardoshlik tushunchasi sof iqtisodiy chora-tadbirlardan sifat omillari va iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini o'z ichiga olgan holda o'tdi. Jamaiyatlar rivojlanishi natijasida, raqobatbardoshlikni tahlil qilishda makroiqtisodiy, savdo va mikroiqtisodiy istiqbollarni o'z ichiga olgan turli yondashuvlar paydo bo'ldi. Turli ko'rsatkichlarni o'z ichiga olgan o'lchov modellari rivojlandi. Raqobatbardoshlik konseptsiyaning murakkabligi uning ta'rifi va dolzarbligi haqida davom etayotgan bahs-munozaralarga olib keldi, tadqiqotchilar uning ko'p qirrali tabiati va keng qamrovli ramkalar zarurligini ta'kidladilar.

Umuman olganda raqobatbardoshlikning tarixiy rivojlanishini quyidagi asosiy bosqichlar orqali kuzatish mumkin:

- Ilk iqtisodiy nazariyalar: konsepsiya tashqi savdo iqtisodida paydo bo'lgan, bu yerda u mamlakatning boshqalarga qaraganda samaraliroq mahsulot ishlab chiqarish qobiliyati bilan bog'liq edi va shu bilan qiyosiy ustunlikka ega bo'ldi.
- Mukammal raqobat: g‘oya mukammal raqobat kontekstida yanada rivojlantirildi, bu nazariy bozor tuzilmasi bo‘lib, unda ko‘plab kichik firmalar bir-biri bilan raqobatlashadi, bu esa resurslarni optimal taqsimlash va innovatsiyalarga olib keladi.
- Porterning hissasi: Maykl Porter unumdorlikning mikroiqtisodiy asoslariga qaratilgan raqobatbardosh ustunlik g'oyasini joriy etish orqali raqobatbardoshlik tushunchasini sezilarli darajada rivojlantirdi. Porterning asoslari klasterlarning muhimligini va raqobatbardoshlikni oshirishda innovatsiyalar va strategiyaning rolini ta'kidlaydi.

- Zamonaviy istiqbollar: So'nggi yillarda raqobatbardoshlik tushunchasi nafaqat iqtisodiy omillarni, balki ijtimoiy va ekologik jihatlarni ham qamrab olgan holda kengaydi. Ushbu kengroq nuqtai nazar, ta'lim, infratuzilma va innovatsiyalar kabi omillar mamlakat yoki mintaqaning raqobatbardosh mavqeiga qanday hissa qo'shishini ko'rib chiqadi.

Eksportni rivojlantirish mintaqaviy iqtisodiyotlarning raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi, iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishning muhim dvigateli bo‘lib xizmat qiladi. Jahon bozorida samarali raqobatlasha oladigan mahsulotlar ishlab chiqarishga e’tibor qaratish orqali mintaqalar uzoq muddatli barqarorlik uchun zarur bo‘lgan iqtisodiy faollikni va ish o‘rinlarini yaratishni sezilarli darajada oshirishi mumkin. Eksportni rivojlantirish jarayoni nafaqat mintaqaning tovarlarni xalqaro miqyosda sotish qobiliyatini oshirishni, balki korxonalarning ushbu bozorlarda muvaffaqiyatli harakat qilishlari uchun zarur bo'lgan strategik rejalashtirishni ham o'z ichiga oladi. Ushbu strategik yondashuv muhim ahamiyatga ega, chunki u hududlarga o'zlarining noyob kuchli tomonlari va resurslaridan foydalanishga imkon beradi va shu bilan muayyan tarmoqlarda raqobatdosh ustunlikni qo'llab-quvvatlaydi. Raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish qobiliyati bevosita hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan bog‘liq, chunki muvaffaqiyatli eksport faoliyati ish o‘rinlarini yaratish va aholi daromadlari darajasini oshirish, aholi turmush darajasini oshirishga olib keladi. Bundan tashqari, eksportning rivojlanishi bozorning kengayishiga hissa qo'shib, korxonalarga yangi xalqaro bozorlarga chiqish va o'z daromadlarini diversifikatsiya qilish imkonini beradi. Ushbu diversifikatsiya ayniqsa iqtisodiy noaniqlik davrida muhim ahamiyatga ega, chunki u ichki bozorlarga tayanish bilan bog'liq risklarni yumshata oladi. Eksportning mintaqaviy raqobatbardoshlikka ijobiy ta’siri biznesni muhim moliyaviy qo‘llab-quvvatlovchi, xalqaro bozorlarga chiqish yo‘lidagi dastlabki to‘siqlarni yengib o‘tishga yordam beruvchi eksportni moliyalashtirishning o‘rni bilan yanada ta’kidlanadi. Savdo ma'lumotlarini tahlil qilish eksportni rivojlantirishning yana bir muhim tarkibiy qismidir, chunki u mintaqalarga global bozordagi tendentsiyalar va imkoniyatlarni aniqlash imkonini beradi. Savdo statistikasi orqali raqobatbardosh joylashishni tushunish orqali mintaqalar bozor talablariga yaxshiroq moslashish uchun eksport strategiyalarini moslashtirishi mumkin. Bundan tashqari, eksportni boshqarish xizmatlari va xalqaro savdo bo'yicha maslahatchilar eksport operatsiyalarining samaradorligi va muvofiqligini oshiradigan, mintaqaviy biznesni xalqaro sa'y-harakatlarida qo'llab-quvvatlovchi professional ko'rsatmalarni taklif qiladi. Nihoyat, savdo tadbirlarida ishtirok etish eksportchilar uchun tarmoq va biznes imkoniyatlarini kengaytirish orqali mintaqaning eksport imkoniyatlarini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Ushbu tadbirlar korxonalar uchun o'z mahsulotlarini namoyish qilish va potentsial xaridorlar bilan bog'lanish uchun platformalar yaratadi, shu bilan ularning bozor imkoniyatlarini kengaytiradi va iqtisodiy barqarorlikni oshiradi. Xulosa qilib aytganda, eksportni rivojlantirish mintaqaviy iqtisodiyotlarning raqobatbardoshligi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ajralmas qismi hisoblanadi. Muvaffaqiyatli eksport faoliyati uchun qulay muhitni yaratish orqali hududlar iqtisodiy barqarorligini oshirishi, ish o'rinlari yaratishi va umumiy turmush darajasini yaxshilashi mumkin, natijada barqaror o'sish va rivojlanishga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Wziątek-Kubiak A., 2003. Konkurencyjność polskiego przemysłu. Wyd. Bellona, Warszawa.
2. Porter M.E., Rivkin J.W., 2012. The Looming Challenge to U.S. Competitiveness. Harvard Business Review 90 (3), 54–61.
3. Krugman P., 1996. Making Sense of the Competitiveness Debate. Oxford Review of Economic Policy 12(3), 17–25.
4. Adamkiewicz-Drwiłło H.G., 2002. Uwarunkowania konkurencyjności przedsiębiorstw. PWN, Warszawa
5. Altomonte C., Aquilante T., Ottaviano G.I.P., 2012. The Triggers of Competitiveness. The EFIGE Cross-Country Report. The Bruegel Blueprint Series, Bruegel, Brussels

6. Ajitabh A., Momaya K., 2004. Competitiveness of Firms: Review of Theory, Frameworks and Models. Singapore Management Review 26(1), 45–61
7. Alan, J., Auerbach., Alan, J., Auerbach., Alan, J., Auerbach., James, R., Hines., James, R., Hines. (2001). Perfect Taxation with Imperfect Competition. Social Science Research Network, doi: 10.3386/W8138
8. Harald, Trabold. (1994). Technical Progress, Innovation and Product Differentiation in a Ricardian Trade Model with a Continuum of Goods. Research Papers in Economics
9. Svend, Rasmussen. (2013). Economies of Scale and Size. 111-120. doi: 10.1007/978-3-642-30200-8_11
10. Alan, V., Deardorff. (1998). Benefits and Costs of Following Comparative Advantage. Social Science Research Network, doi: 10.2139/SSRN.113009
11. Alan, P., Kirman. (1975). Learning by Firms about Demand Conditions. 137-156. doi: 10.1016/B978-0-12-207350-2.50008-7
12. Harry, P., Bowen., Wim, Moesen. (2005). Benchmarking the competitiveness of nations: non-uniform weighting and non-economic dimensions. Research Papers in Economics,
13. Konstantinos, Kostopoulos., Yiannis, E., Spanos., Gregory, P., Prastacos. (2003). The Resource Based View of the Firm and Innovation: Identification of Critical Linkages
14. Anita, Talaja. (2012). Testing VRIN framework: Resource value and rareness as sources of competitive advantage and above average performance. Management : Journal of Contemporary Management Issues, 17(2):51-64.
15. Maria, Andersson., Rachel, Ramos-Reid. (2011). Core competence – definition and dynamics in the not : for- profit sector.
16. Aeron, Zentner. (2011). Dynamic Capabilities: A Catalyst to Increase Performance and Gain Competitive Advantage. Social Science Research Network, doi: 10.2139/SSRN.2516600
17. David, W., Stewart. (1996). Managing Market Structure: Achieving Competitive Advantage and Market Dominance. Journal of Managerial Issues, 8(1):13-.
18. Emilia, Papulova., Zuzana, Papulová. (2006). Competitive strategy and competitive advantages of small and midsized manufacturing enterprises in slovakia.
19. Hui-Ling, Wang. (2014). Theories for competitive advantage. 33-.
20. Emilia, Papulova., Zuzana, Papulová. (2006). Competitive strategy and competitive advantages of small and midsized manufacturing enterprises in slovakia.
21. David, W., Stewart. (1996). Managing Market Structure: Achieving Competitive Advantage and Market Dominance. Journal of Managerial Issues, 8(1):13-.
22. Kimberly, A, Hojecki. (2014). The Effect of Competitiveness on Person Perception: An Experimental Study.
23. Peter, J., Angeline., Jordan, Pollack. (1993). Competitive Environments Evolve Better Solutions for Complex Tasks. 264-270.
24. Edward, S., Conolley., Harold, B., Gerard., Teresa, Kline. (1978). Competitive behavior: A manifestation of motivation for ability comparison. Journal of Experimental Social Psychology, 14(1):123-131. doi: 10.1016/0022-1031(78)90065-3
25. Saribayevich, X. F., Sariyevich, X. X., Davlatov, S., Turobova, H., & Ruziyev, S. (2024). Analysis of factors affecting CO2 emissions: In the case of Uzbekistan. International Journal of Energy Economics and Policy, 14(4), 207-215.
26. Xolmurotov, F. S., Xolmuratov, X. S., & Yakubova, Y. R. (2024). Assessment of the impact of agriculture on the regional socio-economic development. In E3S Web of Conferences (Vol. 548, p. 01003). EDP Sciences.
27. Qodirov, A., Urakova, D., Amonov, M., Masharipova, M., Ibadullaev, E., Xolmurotov, F., & Matkarimov, F. (2024). The Dynamics of Tourism, Economic Growth, and CO2 Emissions in Uzbekistan: An ARDL Approach. International Journal of Energy Economics and Policy, 14(6), 365-370.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KIMYO SANOATI KORXONALARIDA AYLANMA KAPITALNI SAMARALI BOSHQARISH ORQALI MOLIYAVIY BARQARORLIKNI OSHIRISH YO‘LLARI

Aliyev Ma’ruf Komiljon o‘g‘li
PhD, Axborot texnologiyalari va menejment universiteti iqtisodiyot kafedrasi dotsenti
E-mail: marufaliyev5955@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kimyo sanoati korxonalarida aylanma kapitalni samarali boshqarish orqali moliyaviy barqarorlikni oshirish masalalari tadqiq etiladi. Kimyo sanoatida ishlab chiqarishning uzluksizligi xomashyo zaxiralari, debitorlik qarzlari va pul mablag‘larining holatiga bog‘liq bo‘lib, ularni oqilona boshqarish korxonaning likvidligi hamda to‘lov qobiliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Maqolada aylanma kapitalning tarkibiy unsurlari, ulardan foydalanishdagi muammolar va moliyaviy barqarorlikka ta’sir etuvchi omillar yoritilgan. Xususan, mablag‘larning zaxiralarda ortiqcha band bo‘lib qolishi, debitorlik qarzlarining sekin aylanishi va qisqa muddatli majburiyatlarning ortishi bilan bog‘liq moliyaviy xavflar ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda pul aylanish davrini qisqartirish, zaxiralarni maqbullashtirish hamda debitorlik va kreditorlik qarzlari o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash yo‘nalishlariga e’tibor qaratilgan. Aylanma kapitalni samarali boshqarish kimyo sanoati korxonalarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash va uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlashning muhim omili sifatida baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *Kalit so‘zlar: kimyo sanoati korxonalari, aylanma kapital, moliyaviy barqarorlik, aylanma mablag‘lar, likvidlik, to‘lov qobiliyati, debitorlik qarzlari, kreditorlik qarzlari, ishlab chiqarish zaxiralari, pul oqimlari, pul mablag‘larining aylanish davri, aylanma kapitalni boshqarish samaradorligi.*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ПОСРЕДСТВОМ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ОБОРОТНЫМ КАПИТАЛОМ

Алиев Маьруф Комилжон угли
PhD, доцент кафедры экономики Университета информационных технологий и менеджмента
E-mail: marufaliyev5955@gmail.com

Аннотация. *В статье исследуются вопросы повышения финансовой устойчивости предприятий химической промышленности посредством эффективного управления оборотным капиталом. Непрерывность производственных процессов в химической промышленности во многом зависит от состояния запасов сырья, дебиторской задолженности и денежных средств, рациональное управление которыми непосредственно влияет на ликвидность и платежеспособность предприятия. Рассматриваются основные элементы оборотного капитала, проблемы эффективности его использования и факторы, влияющие на финансовую устойчивость. Особое внимание уделяется финансовым рискам, связанным с чрезмерным отвлечением средств в запасы, замедлением оборачиваемости дебиторской задолженности и увеличением краткосрочных обязательств. В исследовании рассматриваются направления сокращения денежного операционного цикла, оптимизации запасов и обеспечения сбалансированности дебиторской и кредиторской задолженности. Эффективное управление оборотным капиталом рассматривается как важный фактор укрепления финансовой устойчивости предприятий химической промышленности и обеспечения их долгосрочного развития.*

Ключевые слова: *предприятия химической промышленности, оборотный капитал, финансовая устойчивость, оборотные средства, ликвидность, платежеспособность, дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, производственные запасы, денежные потоки, цикл оборота денежных средств, эффективность управления оборотным капиталом.*

WAYS TO IMPROVE THE FINANCIAL STABILITY OF CHEMICAL INDUSTRY ENTERPRISES THROUGH EFFECTIVE WORKING CAPITAL MANAGEMENT

Aliyev Ma’ruf Komiljon ugli
PhD, Associate Professor, Department of Economics,
University of Information Technology and Management
E-mail: marufaliyev5955@gmail.com

Abstract. *This article examines ways to improve the financial stability of chemical industry enterprises through effective working capital management. The continuity of production processes in the chemical industry largely depends on the availability of raw material inventories, the level of accounts receivable, and cash resources. Their efficient management directly affects the liquidity and solvency of enterprises. The article explores the main components of working capital, challenges associated with its efficient utilization, and factors influencing financial stability. Particular attention is paid to financial risks arising from excessive funds tied up in inventories, slow turnover of accounts receivable, and increasing short-term liabilities. The study examines approaches to shortening the cash conversion cycle, optimizing inventory levels, and maintaining a balance between accounts receivable and accounts payable. Effective working capital management is considered an important factor in strengthening the financial stability of chemical industry enterprises and ensuring their long-term development.*

Key words: *chemical industry enterprises, working capital, financial stability, current assets, liquidity, solvency, accounts receivable, accounts payable, inventories, cash flows, cash conversion cycle, working capital management efficiency.*

Kirish

O‘zbekiston iqtisodiyotida kimyo sanoatining rivojlanishi ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va korxonalarning moliyaviy imkoniyatlarini mustahkamlash bilan chambarchas bog‘liq. So‘nggi yillarda tarmoqqa yo‘naltirilayotgan investitsiyalar hajmi ortib borayotgan bo‘lsa-da, ishlab chiqarish xarajatlarining yuqoriligi, xomashyo zaxiralariga katta miqdorda mablag‘ jalb qilinishi va joriy majburiyatlarni moliyalashtirish zarurati aylanma kapitalni samarali boshqarish masalasini yanada dolzarblashtirmoqda. Ayniqsa, kimyo sanoatida ishlab chiqarish siklining davomiyligi va moddiy resurslarga bo‘lgan ehtiyoj korxonalarning likvidligi hamda to‘lov qobiliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, so‘nggi yillarda O‘zbekiston kimyo sanoatiga 8,3 milliard AQSh dollari miqdorida investitsiya kiritilib, 87 ta yirik ishlab chiqarish quvvati ishga tushirilgan. Shunga qaramay, so‘nggi to‘qqiz yilda respublika sanoatining o‘rtacha yillik o‘sishi 6,3 foizni tashkil etgan bir paytda, kimyo sanoatida ushbu ko‘rsatkich 3 foizga ham yetmagan [1].

Bu holat tarmoqda ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirish bilan bir qatorda mavjud moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish zarurligini ko‘rsatadi.

Kimyo sanoati korxonalarida aylanma kapitalning yetarli bo‘lishi ishlab chiqarish uzluksizligini ta’minlasa, uning zaxiralar va debitorlik qarzlarida ortiqcha band bo‘lib qolishi mablag‘lar aylanishini sekinlashtiradi. Natijada qisqa muddatli moliyalashtirishga ehtiyoj ortib, korxonaning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu jihatdan aylanma kapital tarkibini maqbullashtirish, pul mablag‘larining aylanish davrini qisqartirish hamda debitorlik va kreditorlik qarzlarini muvofiqlashtirib boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi kimyo sanoati korxonalarida aylanma kapitalni boshqarishning moliyaviy barqarorlikka ta’sirini o‘rganish hamda undan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflarni ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Aylanma kapitalni boshqarish va uning korxonalar moliyaviy barqarorligiga ta’siri korporativ moliya sohasidagi tadqiqotlarda muhim o‘rin egallaydi. Bu borada shakllangan ilmiy qarashlarning aksariyati aylanma mablag‘larning aylanish tezligi, debitorlik va kreditorlik qarzlari, ishlab chiqarish zaxiralari hamda korxona rentabelligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganishga qaratilgan. Biroq aylanma kapitalni qisqartirish har qanday sharoitda ham ijobiy natija bermaydi. Uning haddan tashqari kamayishi ishlab chiqarish uzluksizligi va joriy to‘lov qobiliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Belgiyalik iqtisodchi Mark Deloof (Marc Deloof) aylanma kapitalni boshqarish bilan korxona rentabelligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni 1009 ta yirik korxonaning 1992–1996-yillardagi ma’lumotlari asosida tadqiq etgan. Olim debitorlik qarzlarini undirish va zaxiralarni saqlash muddatini qisqartirish rentabellikni oshirish imkonini berishini aniqlagan. Uning tadqiqotida pul mablag‘larining aylanish davri aylanma kapitalni boshqarish samaradorligini ifodalovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri sifatida qo‘llanilgan [2].

Sonia Baños-Caballero, Pedro J. García-Teruel va Pedro Martínez-Solano tadqiqotlarida esa aylanma kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar bilan korxona faoliyati samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlik boshqacha nuqtayi nazardan baholangan. Mualliflar ushbu bog‘liqlik teskari U shakliga ega ekanligini, ya’ni aylanma kapitalning muayyan maqbul darajasi mavjudligini aniqlagan. Bu darajadan ortiq mablag‘ jalb qilish qo‘shimcha moliyalashtirish xarajatlarini yuzaga keltirsa, uning yetishmasligi sotish imkoniyatlarining cheklanishiga sabab bo‘lishi mumkin [3].

Nihat Aktas, Ettore Croci va Dimitris Petmezas aylanma kapitalni boshqarishning korxona qiymati hamda investitsiya faoliyatiga ta’sirini o‘rgangan. Ularning tadqiqot natijalariga ko‘ra, aylanma kapitalning maqbul darajasiga yaqinlashgan korxonalarda operatsion va bozor ko‘rsatkichlari yaxshilanadi. Ayniqsa, aylanma mablag‘larda samarasiz band bo‘lib qolgan moliyaviy resurslarni bo‘shatish ularni yuqoriroq daromad keltiruvchi investitsiya yo‘nalishlariga safarbar etish imkonini yaratadi [4].

Ko‘rib chiqilgan tadqiqotlarda aylanma kapital samaradorligi asosan rentabellik, korxona qiymati va investitsiya imkoniyatlari orqali baholangan. Moliyaviy barqarorlik esa likvidlik, qisqa muddatli majburiyatlarni qoplash imkoniyati va moliyalashtirish manbalari o‘rtasidagi muvozanatni ham qamrab oladi. Ayniqsa, kimyo sanoatida xomashyo va tayyor mahsulot zaxiralarining hajmi, ishlab chiqarish siklining davomiyligi hamda debitorlik qarzlarining aylanish tezligi aylanma kapitalga bo‘lgan ehtiyojni belgilaydi. Shu sababli xorijiy tadqiqotlarda aniqlangan bog‘liqliklarni O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarining moliyaviy ko‘rsatkichlari asosida baholash, aylanma kapitalni boshqarish samaradorligi bilan moliyaviy barqarorlik o‘rtasidagi munosabatni aniqlash zarur.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda kimyo sanoati korxonalarida aylanma kapitalni boshqarish samaradorligining moliyaviy barqarorlikka ta’sirini baholashda tizimli, qiyosiy va iqtisodiy-statistik tahlil usullaridan foydalaniladi. Tadqiqotning axborot bazasini Dehqonobod kaliy zavodi AJning 2022–2024-yillardagi rasmiy moliyaviy hisobotlari tashkil etadi. Tahlil jarayonida aylanma aktivlar tarkibi, ishlab chiqarish zaxiralari, debitorlik va kreditorlik qarzlari hamda pul mablag‘larining o‘zgarish dinamikasi o‘rganiladi. Aylanma kapitaldan foydalanish samaradorligini baholashda joriy likvidlik koeffitsiyenti, sof aylanma kapital, zaxiralar aylanuvchanligi va pul mablag‘larining aylanish davri kabi ko‘rsatkichlarga e’tibor qaratiladi. Mazkur ko‘rsatkichlarni o‘zaro taqqoslash orqali aylanma mablag‘larning tarkibiy o‘zgarishlari,

moliyaviy resurslardan foydalanishdagi mavjud muammolar va ularning korxona moliyaviy barqarorligiga ta’siri aniqlanib, aylanma kapitalni boshqarish samaradorligini oshirish yo‘nalishlari asoslanadi.

Tahlil va natijalar

Kimyo sanoati korxonalarida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash aylanma kapitalning hajmi bilangina emas, balki uning tarkibi, aylanish tezligi va joriy majburiyatlarni qoplash imkoniyatlari bilan ham bog‘liq. Ushbu tarmoqda ishlab chiqarish jarayonlarining murakkabligi, xomashyo va materiallarga bo‘lgan doimiy ehtiyoj hamda mahsulot tayyorlash siklining davomiyligi aylanma mablag‘lardan oqilona foydalanishni talab etadi. Ishlab chiqarish uzluksizligini saqlash uchun zarur zaxiralarni shakllantirish katta miqdordagi moliyaviy resurslarni jalb qilishni taqozo etadi. Biroq mablag‘larning ortiqcha qismi zaxiralar yoki debitorlik qarzlarida uzoq muddat band bo‘lib qolsa, ularning pul shakliga qaytishi sekinlashadi va korxonaning joriy majburiyatlarni bajarish imkoniyatlari cheklanishi mumkin. Aylanma aktivlarning ko‘payishi ham har doim moliyaviy holatning yaxshilanishini anglatmaydi. Muhimi, ushbu aktivlarning qanchalik tez aylanishi, tarkibida likvid mablag‘larning yetarli bo‘lishi va ular hisobidan qisqa muddatli majburiyatlarni o‘z vaqtida qoplash imkoniyatidir. Shu jihatdan aylanma kapitalni boshqarishda uning yetarliligini ta’minlash bilan birga, tarkibiy muvozanatini saqlash va moliyaviy resurslarning ishlab chiqarish hamda sotish jarayonlarida ortiqcha band bo‘lib qolishining oldini olish muhim ahamiyatga ega.

Mazkur bog‘liqlikni amaliy jihatdan baholash maqsadida Dehqonobod kaliy zavodi AJning 2022–2024-yillardagi moliyaviy ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Ushbu korxona misolida aylanma kapital tarkibidagi o‘zgarishlarni o‘rganish ishlab chiqarish zaxiralari, debitorlik qarzlari va pul mablag‘lari o‘rtasidagi nisbatning moliyaviy barqarorlik bilan bog‘liqligini aniqlash imkonini beradi. Korxonaning rasmiy yillik hisobotlarida aks ettirilgan aylanma aktivlar, tovar-moddiy zaxiralar, debitorlik qarzlari va pul mablag‘larining dinamikasi moliyaviy resurslardan foydalanish holatini baholash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Tahlil davomida ko‘rsatkichlarning nafaqat mutlaq qiymatlari, balki ularning yillar bo‘yicha o‘zgarish yo‘nalishlari va aylanma aktivlar tarkibidagi ulushlariga ham e’tibor qaratildi. Chunki ayrim aktivlar hajmining qisqarishi mablag‘lar aylanishi tezlashganini bildirishi mumkin bo‘lsa, boshqa holatlarda buxgalteriya balansining alohida moddalari o‘zgarishi bilan izohlanadi. Tahlil uchun 2023-yilgi hisobotning davr boshiga va oxiriga tegishli ma’lumotlari hamda 2024-yilgi hisobot ko‘rsatkichlaridan foydalanildi [5,6]. Mazkur ma’lumotlarni o‘zaro taqqoslash orqali korxonada aylanma kapitalning shakllanishi, uning tarkibiy o‘zgarishlari va moliyaviy barqarorlikka ta’sir etishi mumkin bo‘lgan omillarni aniqlashga e’tibor qaratildi.

1-jadval.

Dehqonobod kaliy zavodi AJ aylanma aktivlarining 2022–2024-yillardagi dinamikasi

Ko‘rsatkichlar	*2022*	*2023*	*2024*
Joriy aktivlar jami	*2 192 174 886*	*2 185 384 686*	*534 017 423*
Tovar-moddiy zaxiralar	*144 256 563*	*216 212 149*	*277 636 228*
Debitorlik qarzlari jami	*1 769 677 449*	*1 955 719 438*	*243 979 346*
Pul mablag‘lari	*277 791 421*	*12 767 510*	*12 392 385*
Xaridor va buyurtmachilarning qarzlari	*63 780 363*	*111 181 314*	*56 273 460*

Manba: Dehqonobod kaliy zavodi AJning 2023–2024-yillardagi rasmiy moliyaviy hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

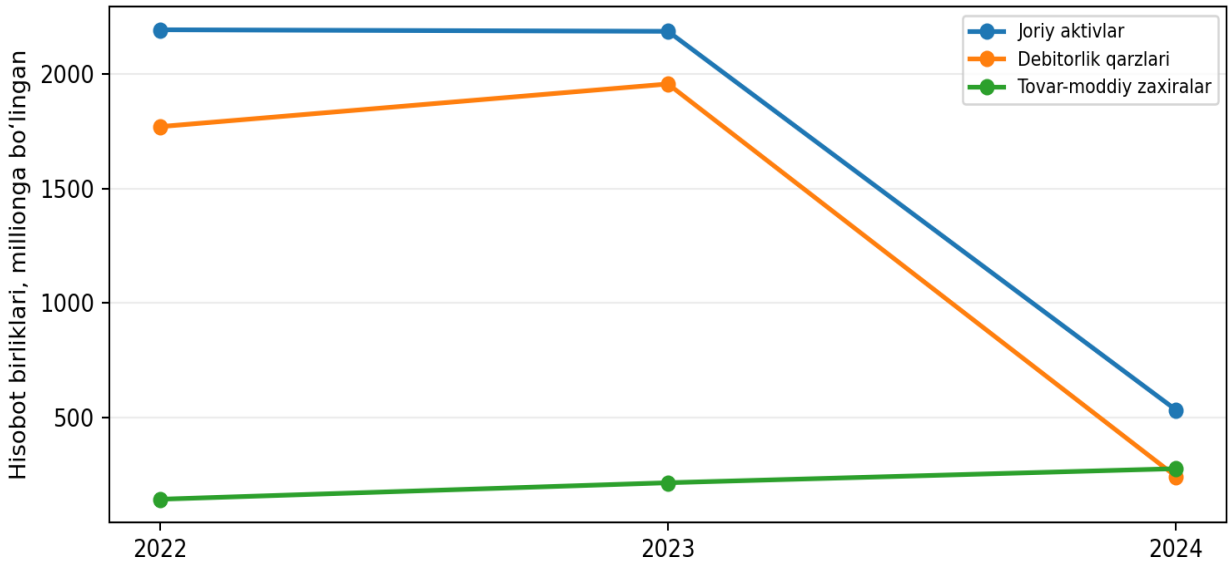
1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, korxonaning joriy aktivlari 2022-yildagi 2 192 174 886 birlikdan 2023-yilda 2 185 384 686 birlikka, 2024-yilda esa 534 017 423 birlikka kamaygan. Ayniqsa, 2024-yilda kuzatilgan keskin pasayish aylanma aktivlar tarkibida sezilarli o‘zgarish yuz berganini bildiradi. Biroq bu holatni korxonaning operatsion faoliyatida mablag‘lar qisqarib

ketgani bilan to‘liq izohlash mumkin emas. Chunki 2023-yil oxirida debitorlik qarzlari tarkibida ta’sischilarning ustav kapitaliga ulushlar bo‘yicha 1 604 353 918 birlik qarzi mavjud bo‘lgan. 2024-yil oxirida mazkur ko‘rsatkich nolga tenglashgan. Demak, joriy aktivlarning kamayishida aynan ushbu balans moddasidagi o‘zgarish katta o‘rin tutgan.

Shu bilan birga, tovar-moddiy zaxiralar hajmi tahlil qilingan davr davomida muntazam ko‘paygan. Ularning qiymati 2022-yildagi 144 256 563 birlikdan 2024-yilda 277 636 228 birlikka yetgan. Pul mablag‘larining 2022-yilga nisbatan keskin kamaygani esa aylanma kapital tarkibida likvid mablag‘lar ulushining pasayganini ko‘rsatadi. Ushbu o‘zgarishlar aylanma kapitalning umumiy qiymatidan tashqari uning alohida tarkibiy qismlarini ham baholash zarurligini tasdiqlaydi.

1-rasm.

Dehqonobod kaliy zavodi AJ aylanma aktivlari tarkibiy qismlarining o‘zgarish dinamikasi

Manba: muallif tomonidan korxonaning rasmiy moliyaviy hisobotlari asosida shakllantirilgan

1-rasmda Dehqonobod kaliy zavodi AJning joriy aktivlari va debitorlik qarzlari dinamikasi o‘zaro yaqin yo‘nalishda o‘zgargani kuzatiladi. Xususan, 2022–2023-yillarda joriy aktivlarning umumiy hajmi deyarli barqaror saqlangan bo‘lsa-da, ularning tarkibida debitorlik qarzlari ulushi ortgan. 2024-yilda esa har ikkala ko‘rsatkich keskin kamaygan. Bu holat debitorlik qarzlarining korxona aylanma aktivlari tarkibida salmoqli o‘rin egallaganini ko‘rsatadi. Biroq mazkur pasayishni faqat qarzlarni undirish samaradorligining oshishi bilan izohlash to‘g‘ri emas. Chunki debitorlik qarzlari tarkibida xaridorlarning mahsulot va xizmatlar uchun qarzlaridan tashqari boshqa turdagi qarzdorliklar ham mavjud. Jumladan, ta’sischilarning ustav kapitaliga ulushlar bo‘yicha qarzlaridagi o‘zgarish umumiy debitorlik qarzlari hajmiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Shu bilan birga, joriy aktivlar va debitorlik qarzlari kamaygan bir paytda tovar-moddiy zaxiralarning o‘sishi aylanma kapital tarkibida muayyan nomutanosiblik yuzaga kelganini ko‘rsatadi. Zaxiralar ishlab chiqarish faoliyatini davom ettirish uchun zarur bo‘lsa-da, ularni qisqa muddatda pul mablag‘lariga aylantirish har doim ham oson emas[7]. Ayniqsa, tayyor mahsulotlarning sotilishi kechikkan yoki xomashyo zaxiralari ishlab chiqarish ehtiyojidan ortiq shakllangan sharoitda mablag‘larning aylanish muddati uzayishi mumkin. Shu sababli korxonaning moliyaviy holatini faqat joriy aktivlar hajmiga qarab baholash yetarli emas. Ularning tarkibi, likvidlik darajasi va pul mablag‘lariga aylanish imkoniyatlarini ham hisobga olish zarur.

Aylanma kapital tarkibida zaxiralarning ortishi kimyo sanoati korxonalari uchun alohida e’tiborga loyiq. Ushbu tarmoqda ishlab chiqarish jarayonining texnologik xususiyatlari, xomashyo yetkazib berish muddatlari va mahsulot tayyorlash bosqichlarining o‘zaro bog‘liqligi

muayyan miqdorda zaxiralar saqlashni talab qiladi. Xomashyo va materiallarning yetishmasligi ishlab chiqarish uzluksizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Biroq zaxiralarni iqtisodiy jihatdan asoslanmagan holda ko‘paytirish ham korxona uchun maqbul emas. Bunday sharoitda moliyaviy resurslarning ma’lum qismi uzoq muddat zaxiralarda band bo‘lib qoladi, saqlash xarajatlari ortadi va qo‘shimcha moliyalashtirishga ehtiyoj yuzaga kelishi mumkin[8]. Ayniqsa, tayyor mahsulot qoldiqlarining ko‘payishi ishlab chiqarish hajmi bilan sotish imkoniyatlari o‘rtasidagi muvozanatni baholash zarurligini ko‘rsatadi. Mahsulot zaxiralarining ortishi ayrim hollarda kelgusidagi sotuvlar uchun oldindan shakllantirilgan zahiralar bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqa holatlarda realizatsiya jarayonining sekinlashganini anglatishi mumkin. Ushbu omillarni farqlash uchun zaxiralar hajmini sotishdan olingan tushum, mahsulot tannarxi va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari bilan taqqoslash lozim. Shu jihatdan Dehqonobod kaliy zavodi AJning 2023–2024-yillardagi tovar-moddiy zaxiralari tarkibini alohida tahlil qilish ularning qaysi qismlari hisobiga o‘sish yuz berganini aniqlash hamda aylanma kapitalni boshqarish samaradorligini oshirish yo‘nalishlarini belgilash imkonini beradi.

2-jadval.

Dehqonobod kaliy zavodi AJ tovar-moddiy zaxiralari tarkibining o‘zgarishi

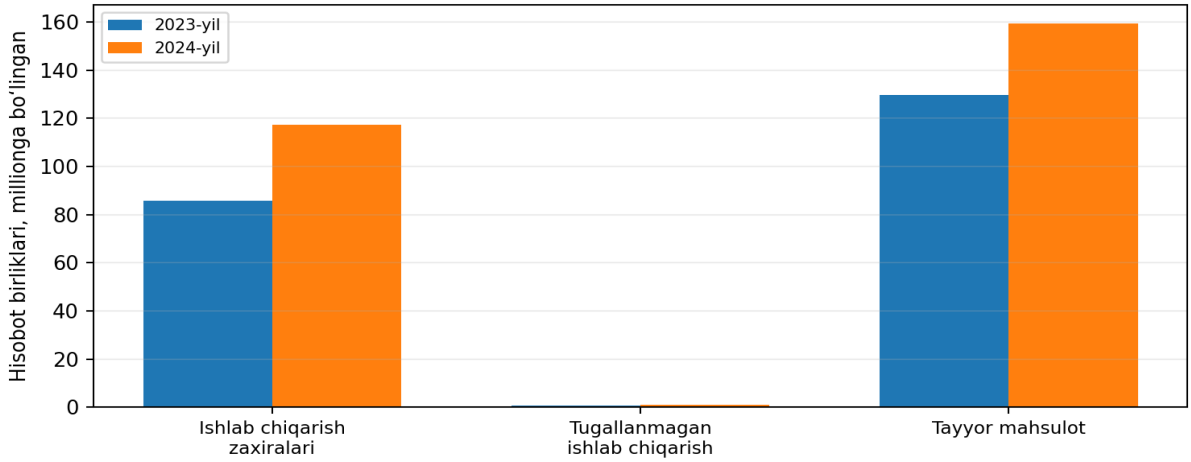
Ko‘rsatkichlar	*2023*	*2024*
Ishlab chiqarish zaxiralari	*85 898 754*	*117 270 646*
Tugallanmagan ishlab chiqarish	*732 993*	*1 109 246*
Tayyor mahsulot	*129 580 402*	*159 256 336*
Tovar-moddiy zaxiralar jami	*216 212 149*	*277 636 228*

Manba: Dehqonobod kaliy zavodi AJning 2024-yilgi moliyaviy hisoboti

2-jadval natijalariga ko‘ra, korxonada tovar-moddiy zaxiralar 2024-yilda oldingi yilga nisbatan 28,4 foizga oshgan. Jumladan, ishlab chiqarish zaxiralari 36,5 foizga, tayyor mahsulot hajmi esa 22,9 foizga ko‘paygan. Zaxiralar tarkibida tayyor mahsulotning salmoqli o‘rin egallashi ularning sotilish tezligini nazorat qilish zarurligini ko‘rsatadi. Chunki ishlab chiqarilgan mahsulotning omborlarda uzoq muddat saqlanishi moliyaviy resurslarning navbatdagi ishlab chiqarish sikliga qaytishini sekinlashtiradi.

2-rasm.

Dehqonobod kaliy zavodi AJ tovar-moddiy zaxiralari tarkibining 2023–2024-yillardagi o‘zgarishi

Manba: muallif tomonidan korxonaning 2024-yilgi yillik hisoboti asosida shakllantirilgan

2-rasmda ishlab chiqarish zaxiralari bilan tayyor mahsulot qoldiqlari bir vaqtda ortib borgani aks etgan. Bu holat korxonada zaxiralarni rejalashtirish va mahsulot sotish jarayonlarini o‘zaro muvofiqlashtirish masalasiga e’tibor qaratish kerakligini bildiradi. Biroq zaxiralar qiymatining o‘sishi avtomatik ravishda ortiqcha mahsulot to‘planib qolganini anglatmaydi.

Buning uchun ishlab chiqarish hajmi, mahsulot tannarxi va zaxiralar aylanish muddatini ham hisobga olish lozim.

Aylanma kapitaldan foydalanish samaradorligini baholashda uning tarkibiy tuzilishi bilan bir qatorda korxonaning joriy majburiyatlarini o‘z vaqtida qoplash imkoniyatlarini ham o‘rganish zarur. Chunki aylanma aktivlarning yuqori hajmda shakllanishi har doim ham korxonaning moliyaviy barqarorligi mustahkam ekanligini anglatmaydi[9]. Ayniqsa, aktivlarning asosiy qismi ishlab chiqarish zaxiralari, tayyor mahsulotlar va debitorlik qarzlarida jamlangan sharoitda joriy likvidlik koeffitsiyenti yuqori bo‘lishiga qaramay, korxona kundalik to‘lovlarni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Bunday vaziyatda debitorlik qarzlarining o‘z vaqtida undirilmasligi yoki tayyor mahsulotlarning sotilishi kechikishi pul mablag‘lari tushumini sekinlashtirib, qisqa muddatli majburiyatlarni bajarish imkoniyatlarini cheklaydi. Shu bilan birga, kreditorlik qarzlarining ortishi ayrim hollarda qo‘shimcha moliyalashtirish manbai vazifasini bajarsa-da, ularning to‘lov muddatlari bilan pul tushumlari o‘rtasida nomutanosiblik yuzaga kelishi moliyaviy xavflarni kuchaytirishi mumkin[10]. Kimyo sanoati korxonalarida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta’minlash uchun xomashyo xaridlari, energiya xarajatlari va boshqa joriy to‘lovlarni muntazam moliyalashtirish talab etilishi ushbu masalaning ahamiyatini yanada oshiradi. Shu sababli aylanma kapitalni boshqarishda joriy aktivlar va majburiyatlarning mutlaq hajmidan tashqari ularning o‘zaro nisbati, pul mablag‘larining yetarliligi hamda sotishdan tushgan daromadlarning o‘zgarish dinamikasini birgalikda tahlil qilish muhim hisoblanadi. Mazkur jihatlarni hisobga olgan holda Dehqonobod kaliy zavodi AJning joriy majburiyatlari, pul mablag‘lari va mahsulot sotishdan olingan sof tushumi o‘rtasidagi nisbatlar alohida baholandi. Bu esa korxonada aylanma kapitalning joriy to‘lov qobiliyatiga ta’sirini aniqlash, moliyaviy resurslardan foydalanishdagi mavjud nomutanosibliklarni baholash hamda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash imkoniyatlarini ko‘rib chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi[11].

3-jadval.

Dehqonobod kaliy zavodi AJning moliyaviy barqarorlikka ta’sir etuvchi ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	2023	2024
Joriy aktivlar	2 185 384 686	534 017 423
Joriy majburiyatlar	140 697 258	59 199 418
Joriy kreditorlik qarzlari jami	140 697 258	59 199 418
Mahsulot sotishdan sof tushum	696 482 923	707 732 069
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz	14 714 619	26 503 858

Manba: Dehqonobod kaliy zavodi AJning 2024-yilgi yillik moliyaviy hisoboti.

3-jadval ma’lumotlari korxonaning joriy majburiyatlari 2024-yilda 57,9 foizga qisqarganini ko‘rsatadi. Shu davrda mahsulot sotishdan sof tushum 1,6 foizga oshgan. Demak, sotishdan olingan tushumning nisbatan barqaror saqlanishi joriy aktivlar hajmining keskin kamayishi bilan bir vaqtda yuz bergan. Bu ikki ko‘rsatkichning turlicha yo‘nalishda o‘zgarishi moliyaviy barqarorlikni baholashda aktivlar tarkibini chuqurroq o‘rganish zarurligini bildiradi.

Korxonaning mol yetkazib beruvchilar va pudratchilar oldidagi qarzlari esa 2023-yildagi 14 714 619 birlikdan 2024-yilda 26 503 858 birlikka oshgan. Bunday o‘sish yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitob qilish shartlari o‘zgargani yoki xarid hajmining ortishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Biroq mavjud ma’lumotlar ushbu sabablarning qaysi biri ustun bo‘lganini aniqlash uchun yetarli emas. Shuning uchun kreditorlik qarzlarini boshqarishda ularning umumiy hajmidan tashqari to‘lov muddatlari va qarzlarning tarkibiy tuzilishiga ham e’tibor qaratish lozim.

Korxona moliyaviy barqarorligining ayrim jihatlarini aniqlashtirish uchun joriy likvidlik, sof aylanma kapital va mutlaq likvidlik ko‘rsatkichlari hisoblandi. Bunda joriy likvidlik koeffitsiyenti joriy aktivlarning joriy majburiyatlarga nisbati, mutlaq likvidlik koeffitsiyenti pul mablag‘larining joriy majburiyatlarga nisbati, sof aylanma kapital esa joriy aktivlar va joriy

majburiyatlar o‘rtasidagi farq sifatida olindi[12].

4-jadval.

Dehqonobod kaliy zavodi AJning aylanma kapital va likvidlik ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	***2022***	***2023***	***2024***
Joriy likvidlik koeffitsiyenti	*70,20*	*15,53*	*9,02*
Mutlaq likvidlik koeffitsiyenti	*8,90*	*0,09*	*0,21*
Sof aylanma kapital	*2 160 947 146*	*2 044 687 428*	*474 818 005*
Zaxiralarning joriy aktivlardagi ulushi, %	*6,58*	*9,89*	*51,99*

Manba: muallif tomonidan 2023–2024-yillardagi moliyaviy hisobotlar asosida hisoblangan.

Hisob-kitoblarga ko‘ra, korxonaning joriy likvidlik koeffitsiyenti 2022-yildagi 70,20 dan 2024-yilda 9,02 gacha pasaygan. Shunga qaramay, joriy aktivlar joriy majburiyatlardan sezilarli darajada yuqori bo‘lib qolgan. Biroq koeffitsiyentning avvalgi yillardagi favqulodda yuqori qiymatlariga debitorlik qarzlari, xususan, ta’sischilarning ustav kapitaliga ulushlar bo‘yicha qarzi katta ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli yuqori joriy likvidlik korxonaning barcha majburiyatlarini pul mablag‘lari hisobidan darhol qoplash imkoniyati mavjudligini anglatmaydi.

Mutlaq likvidlik koeffitsiyentidagi o‘zgarishlar bu fikrni yanada aniqlashtiradi. Mazkur ko‘rsatkich 2022-yilda 8,90 ni tashkil etgan bo‘lsa, 2023-yilda 0,09 gacha kamaygan, 2024-yilda esa 0,21 ga yetgan. Demak, 2024-yilda korxonaning pul mablag‘lari joriy majburiyatlarining taxminan 21 foiziga teng bo‘lgan. Bu holat umumiy joriy aktivlar bilan bevosita foydalanish mumkin bo‘lgan pul resurslari o‘rtasidagi tafovutni ko‘rsatadi.

Sof aylanma kapital ham tahlil davrida kamaygan. Uning 2024-yildagi qiymati 474 818 005 birlikni tashkil etgan. Shu bilan birga, tovar-moddiy zaxiralarning joriy aktivlar tarkibidagi ulushi 2022-yildagi 6,58 foizdan 2024-yilda 51,99 foizgacha oshgan. Mazkur o‘zgarish aylanma kapital tarkibida ishlab chiqarish zaxiralari va tayyor mahsulotning nisbiy ahamiyati kuchayganini ko‘rsatadi.

Tahlil natijalaridan kelib chiqib, kimyo sanoati korxonalarida aylanma kapitalni boshqarishni takomillashtirish bir nechta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda olib borilishi lozim. Avvalo, xomashyo va tayyor mahsulot zaxiralarini ishlab chiqarish hamda sotish hajmlariga mos ravishda rejalashtirish zarur. Debitorlik qarzlarini boshqarishda esa xaridorlarning to‘lov intizomini baholash, shartnomalarda to‘lov muddatlarini aniq belgilash va qarzlarning yuzaga kelish sabablarini muntazam tahlil qilish maqsadga muvofiq. Shuningdek, pul tushumlari bilan joriy majburiyatlarni qaytarish muddatlarini o‘zaro muvofiqlashtirish korxonaning qisqa muddatli to‘lov qobiliyatini saqlashga xizmat qiladi[13].

O‘rganilgan ko‘rsatkichlar aylanma kapitalning maqbul hajmini belgilashda yagona moliyaviy koeffitsiyentga tayanish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Joriy aktivlarning ko‘payishi moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashi mumkin, lekin ushbu o‘sish asosan sekin aylanadigan zaxiralar yoki undirilishi kechikayotgan qarzlar hisobiga yuz bersa, kutilgan natijaga erishilmaydi[14]. Shu sababli kimyo sanoati korxonalari uchun aylanma kapitalni boshqarish tizimida likvidlik, zaxiralar aylanuvchanligi, pul oqimlari va qisqa muddatli majburiyatlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash ustuvor ahamiyatga ega.

Xulosa

Dehqonobod kaliy zavodi AJning 2022–2024-yillardagi moliyaviy ko‘rsatkichlari tahlili aylanma kapital tarkibida sezilarli o‘zgarishlar yuz berganini ko‘rsatdi. Xususan, joriy aktivlar va debitorlik qarzlari hajmi keskin kamaygan bo‘lsa, tovar-moddiy zaxiralar muntazam ortib borgan. Joriy aktivlarning qisqarishiga ta’sischilarning ustav kapitaliga ulushlar bo‘yicha qarzi nolga tushgani katta ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli mazkur o‘zgarishni korxona operatsion faoliyati samaradorligining pasayishi yoki ortishi bilan bevosita bog‘lash to‘g‘ri emas.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, kimyo sanoati korxonalarida aylanma kapitalni boshqarish

samaradorligini oshirish uchun zaxiralar hajmini ishlab chiqarish ehtiyojlariga moslashtirish, tayyor mahsulotlarning omborlarda saqlanish muddatini nazorat qilish, debitorlik qarzlarini undirish jarayonini takomillashtirish va pul mablag‘lari harakatini joriy majburiyatlarning to‘lov muddatlari bilan muvofiqlashtirish taklif etiladi. Bunda aylanma kapitalning umumiy qiymatini oshirishdan ko‘ra, uning tarkibini maqbullashtirish va mablag‘larning pul shakliga qaytish tezligini ta’minlash muhimroqdir.

Kimyo sanoati korxonalarida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash uchun joriy likvidlik koeffitsiyentini sof aylanma kapital, mutlaq likvidlik va zaxiralar aylanuvchanligi bilan birgalikda baholash maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv aylanma mablag‘lar tarkibidagi nomutanosibliklarni aniqlash, moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojni oldindan baholash va boshqaruv qarorlarining asoslanganligini oshirish imkonini beradi.

Shunday qilib, aylanma kapitalni samarali boshqarish korxonaning faqat joriy to‘lov qobiliyatini saqlash bilan cheklanmaydi. U ishlab chiqarish uzluksizligi, moliyaviy resurslarning oqilona taqsimlanishi va uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlash bilan ham uzviy bog‘liq. Shu bilan birga, ushbu tadqiqot natijalari bitta korxonaning uch yillik ma’lumotlariga asoslangani sababli, xulosalarni boshqa kimyo sanoati korxonalariga tatbiq etishda qo‘shimcha qiyosiy tahlil talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Kimyo sanoatini jadal rivojlantirish vazifalari belgilandi". 2026-yil 2-iyun. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti.

2. Deloof M. Does Working Capital Management Affect Profitability of Belgian Firms? // Journal of Business Finance & Accounting. 2003. Vol. 30, No. 3–4. P. 573–588.

3. Baños-Caballero S., García-Teruel P. J., Martínez-Solano P. Working Capital Management, Corporate Performance, and Financial Constraints // Journal of Business Research. 2014. Vol. 67, No. 3. P. 332–338.

4. Aktas N., Croci E., Petmezas D. Is Working Capital Management Value-Enhancing? Evidence from Firm Performance and Investments // Journal of Corporate Finance. 2015. Vol. 30. P. 98–113.

5. "Dehqonobod kaliy zavodi" AJ. 2023-yil yakunlari bo‘yicha yillik moliyaviy hisobot. O‘zbekiston Respublikasi Yagona korporativ axborot portali (Openinfo). 2024.

6. "Dehqonobod kaliy zavodi" AJ. 2024-yil yakunlari bo‘yicha yillik moliyaviy hisobot. O‘zbekiston Respublikasi Yagona korporativ axborot portali (Openinfo). 2025.

7. García-Teruel P. J., Martínez-Solano P. Effects of Working Capital Management on SME Profitability // International Journal of Managerial Finance. 2007. Vol. 3, No. 2. P. 164–177.

8. Lazaridis I., Tryfonidis D. Relationship Between Working Capital Management and Profitability of Listed Companies in the Athens Stock Exchange // Journal of Financial Management and Analysis. 2006. Vol. 19, No. 1.

9. Enqvist J., Graham M., Nikkinen J. The Impact of Working Capital Management on Firm Profitability in Different Business Cycles: Evidence from Finland // Research in International Business and Finance. 2014. Vol. 32. P. 36–49.

10. Kieschnick R., Laplante M., Moussawi R. Working Capital Management and Shareholders’ Wealth // Review of Finance. 2013. Vol. 17, No. 5. P. 1827–1852.

11. Afrifa G. A. Net Working Capital, Cash Flow and Performance of UK SMEs // Review of Accounting and Finance. 2016. Vol. 15, No. 1. P. 21–44.

12. Afrifa G. A., Padachi K. Working Capital Level Influence on SME Profitability // Journal of Small Business and Enterprise Development. 2016. Vol. 23, No. 1. P. 44–63.

13. Richards V. D., Laughlin E. J. A Cash Conversion Cycle Approach to Liquidity Analysis // Financial Management. 1980. Vol. 9, No. 1. P. 32–38.

14. Shin H. H., Soenen L. Efficiency of Working Capital Management and Corporate Profitability // Financial Practice and Education. 1998. Vol. 8, No. 2. P. 37–45.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

YASHIL LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISHDA RISKLARNI BOSHQARISH MEXANIZMLARI

Shukurullayev Davron Lutfullo o’g’li
Markaziy Osiyo mintaqaviy ekologik markazi
O’zbekistondagi filiali - PR Manager.
E-mail: dshukurullaev@gmail.com

Annotasiya: *Mazkur maqolada yashil loyihalarni moliyalashtirishda yuzaga keladigan moliyaviy, kredit, texnologik, ekologik, iqlim va institutsional risklarning iqtisodiy mohiyati, ularni baholash hamda boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish yo‘nalishlari tadqiq etilgan. Yashil kreditlar, yashil obligatsiyalar, aralash moliyalashtirish, davlat-xususiy sheriklik va sug‘urta instrumentlarining investitsiya risklarini kamaytirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Xalqaro tajriba asosida yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni aniqlash, baholash, taqsimlash va monitoring qilishning zamonaviy yondashuvlari o‘rganilgan. Shuningdek, moliyaviy va ekologik ko‘rsatkichlarni uyg‘unlashtirishga asoslangan integral risklarni baholash modeli, riskga moslashtirilgan kreditlash mexanizmi, iqlim stress-testlari hamda raqamli erta ogohlantirish tizimlarini joriy etish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari yashil investitsiya loyihalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash, investitsion jozibadorligini oshirish va O‘zbekistonda yashil moliyalashtirish tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *yashil iqtisodiyot, yashil moliyalashtirish, yashil investitsiya loyihalari, risklarni boshqarish, moliyaviy risklar, iqlim risklari, ekologik risklar, yashil kreditlar, yashil obligatsiyalar, aralash moliyalashtirish, davlat-xususiy sheriklik, integral risklarni baholash, risk-menejment, iqlim stress-testlari, raqamli monitoring, moliyaviy barqarorlik, investitsion jozibadorlik.*

RISK MANAGEMENT MECHANISMS IN GREEN PROJECT FINANCING

Shukurullayev Davron Lutfullo ugli
Uzbekistan Branch of the Regional Environmental Centre for Central Asia (CAREC),
Public Relations Manager (PR Manager)
E-mail: dshukurullaev@gmail.com

Annotation: *This article examines the economic nature of financial, credit, technological, environmental, climate-related, and institutional risks arising in green project financing, as well as approaches to improving their assessment and management mechanisms. The study analyzes the role of green loans, green bonds, blended finance, public-private partnerships, and insurance instruments in mitigating investment risks. Drawing on international experience, the article explores modern approaches to risk identification, assessment, allocation, and monitoring in green project financing. Furthermore, the study develops scientific and practical recommendations for implementing an integrated risk assessment model combining financial and environmental indicators, a risk-adjusted lending mechanism, climate stress testing, and digital early warning systems. The research findings are intended to contribute to ensuring the financial sustainability of green investment projects, enhancing their investment attractiveness, and improving the green financing system in Uzbekistan.*

Key words. *Green economy, green finance, green investment projects, risk management, financial risks, climate risks, environmental risks, green loans, green bonds, blended finance, public-private partnerships, integrated risk assessment, climate stress testing, digital monitoring, financial sustainability, investment attractiveness.*

МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ ПРИ ФИНАНСИРОВАНИИ ЗЕЛЁНЫХ ПРОЕКТОВ

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Шукуруллаев Даврон Лутфулло угли
Филиал Регионального экологического центра Центральной Азии в Узбекистане, менеджер по связям с общественностью (PR Manager)
E-mail: dshukurullaev@gmail.com

Аннотация. *В данной статье исследованы экономическая сущность финансовых, кредитных, технологических, экологических, климатических и институциональных рисков, возникающих при финансировании зелёных проектов, а также направления совершенствования механизмов их оценки и управления. Проанализирована роль зелёных кредитов, зелёных облигаций, смешанного финансирования, государственно-частного партнёрства и страховых инструментов в снижении инвестиционных рисков. На основе международного опыта изучены современные подходы к выявлению, оценке, распределению и мониторингу рисков при финансировании зелёных проектов. Кроме того, разработаны научно-практические предложения по внедрению интегральной модели оценки рисков, основанной на сочетании финансовых и экологических показателей, механизма кредитования с учётом уровня риска, климатических стресс-тестов и цифровых систем раннего предупреждения. Результаты исследования направлены на обеспечение финансовой устойчивости зелёных инвестиционных проектов, повышение их инвестиционной привлекательности и совершенствование системы зелёного финансирования в Узбекистане.*

Ключевые слова: *Зелёная экономика, зелёное финансирование, зелёные инвестиционные проекты, управление рисками, финансовые риски, климатические риски, экологические риски, зелёные кредиты, зелёные облигации, смешанное финансирование, государственно-частное партнёрство, интегральная оценка рисков, риск-менеджмент, климатические стресс-тесты, цифровой мониторинг, финансовая устойчивость, инвестиционная привлекательность.*

Kirish.

Jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, iqlim o‘zgarishining salbiy oqibatlari, tabiiy resurslar cheklanganligi hamda ekologik muvozanatni ta’minlash zarurati iqtisodiy rivojlanishning an’anaviy modellarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, so‘nggi yillarda atmosferaga chiqarilayotgan issiqxona gazlari miqdorining ortishi, energiya resurslariga bo‘lgan talabning oshishi, suv tanqisligi va ekologik muammolarning keskinlashuvi sharoitida iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlash ustuvor vazifalardan biriga aylanmoqda. Mazkur jarayonlar mamlakatlar oldiga iqtisodiy o‘sish sur’atlarini saqlab qolish bilan bir qatorda atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda kam uglerodli iqtisodiyotga o‘tishni jadallashtirish kabi strategik vazifalarni qo‘ymoqda. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda yashil iqtisodiyot tamoyillarini keng joriy etish, ekologik barqaror investitsiya loyihalarini qo‘llab-quvvatlash va ularni moliyalashtirishning samarali mexanizmlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro moliya institutlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, yashil moliyalashtirish tizimini rivojlantirish faqat moliyaviy resurslar hajmini oshirish bilan cheklanmaydi, balki investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligi, ekologik natijadorligi va moliyaviy barqarorligini o‘zaro uyg‘unlashtirishni ham talab qiladi. Jumladan, Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC) tomonidan iqlim bilan bog‘liq risklar fizik va o‘tish risklariga ajratilib, ularni investitsiya qarorlariga integratsiyalash, baholash hamda boshqarish zarurligi ta’kidlanmoqda. Fizik risklar tabiiy ofatlar, qurg‘oqchilik, suv tanqisligi va haroratning o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘tish risklari ekologik talablarning kuchayishi, qonunchilikdagi o‘zgarishlar, yangi texnologiyalarning paydo bo‘lishi hamda bozor talabining o‘zgarishi natijasida yuzaga keladi. Ushbu risklarning investitsiya loyihalariga ta’sirini yetarli darajada hisobga olmaslik moliyalashtirish xarajatlarining oshishi, investitsiyalarning kutilgan samaradorligiga erishilmasligi va moliyaviy yo‘qotishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Yashil loyihalarni moliyalashtirish jarayonida risklarning murakkabligi ularning bir-biri bilan chambarchas bog‘liqligi va o‘zaro ta’siri orqali namoyon bo‘ladi. Xususan, qayta tiklanuvchi energiya loyihalarida texnologik risklar ishlab chiqarish quvvatlarining rejalashtirilgan darajada ishlamasligiga, bozor risklari elektr energiyasi narxlarining o‘zgarishiga, moliyaviy risklar esa kredit resurslari qiymatining oshishi yoki valyuta kurslari tebranishiga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, ekologik va me’yoriy-huquqiy talablarning o‘zgarishi loyihalarning dastlabki texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarini qayta hisoblash zaruratini yuzaga keltiradi. Mazkur holat yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni alohida omillar sifatida emas, balki yagona kompleks tizim doirasida baholash, ularning ehtimollik darajasi va kutilayotgan iqtisodiy oqibatlarini aniqlash hamda boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash zarurligini ko‘rsatadi.

Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda yashil loyihalarni moliyalashtirishda uzoq muddatli va maqbul qiymatdagi moliyaviy resurslarning cheklanganligi, investitsiya bozorlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi, ekologik loyihalarni baholash bo‘yicha ishonchli ma’lumotlar bazasining shakllanmaganligi hamda risklarni taqsimlash instrumentlaridan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi muhim muammolar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mazkur sharoitda davlat budjeti mablag‘lari, tijorat banklari kreditlari, xalqaro moliya institutlari resurslari, xususiy investitsiyalar, yashil obligatsiyalar, kafolatlar va sug‘urta instrumentlaridan o‘zaro uyg‘unlikda foydalanish zarurati ortmoqda. Biroq ushbu moliyalashtirish manbalarining samaradorligi risklarni loyiha ishtirokchilari o‘rtasida oqilona taqsimlash, moliyaviy majburiyatlarning bajarilishini ta’minlash hamda investorlarga maqbul risk va daromadlilik nisbatini shakllantirish bilan bevosita bog‘liqdir.

O‘zbekiston sharoitida ham yashil iqtisodiyotga o‘tish, energiya samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ulushini ko‘paytirish, suv resurslaridan oqilona foydalanish hamda iqtisodiyot tarmoqlarida ekologik barqaror ishlab chiqarish tizimlarini shakllantirish mamlakatning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasida muhim o‘rin egallaydi. Mamlakatning tabiiy-iqlim sharoiti, suv resurslarining cheklanganligi, ayrim hududlarda ekologik muammolarning mavjudligi va iqtisodiyotning energiya sig‘imi yuqoriligi yashil investitsiya loyihalarini kengaytirish zaruratini kuchaytirmoqda. Jahon bankining O‘zbekiston bo‘yicha iqlim va rivojlanish hisobotida ham suv tanqisligi, qurg‘oqchilik, ekstremal issiqlik va boshqa iqlim omillarining iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta’sirini kamaytirish hamda iqlimga moslashuvchan iqtisodiyotni shakllantirish ustuvor yo‘nalishlar sifatida qayd etilgan.

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda yashil loyihalarni moliyalashtirish hajmini oshirish bilan bir qatorda mazkur jarayonda yuzaga keladigan risklarni boshqarishning samarali tashkiliy-iqtisodiy va moliyaviy mexanizmlarini ishlab chiqish alohida dolzarblik kasb etmoqda. Xususan, tijorat banklari tomonidan yashil loyihalarni kreditlashda qarz oluvchilarning to‘lov qobiliyatini baholashning an’anaviy usullari bilan cheklanmasdan, loyihaning ekologik samaradorligi, uglerod chiqindilarini qisqartirish salohiyati, iqlim o‘zgarishiga chidamliligi, texnologik barqarorligi va uzoq muddatli pul oqimlarini shakllantirish imkoniyatlarini ham hisobga olish talab etiladi. Bunda loyihalarni moliyalashtirishning dastlabki bosqichidan ularni amalga oshirish va ekspluatatsiya qilish davrigacha bo‘lgan jarayonlarda risklarni baholash mezonlarini ishlab chiqish, kredit portfelining ekologik risklarga ta’sirchanligini aniqlash va monitoring tizimlarini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, yashil loyihalarni moliyalashtirishda davlat va xususiy sektor manfaatlarini uyg‘unlashtirish, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan samarali foydalanish, investitsion kafolatlar va ekologik sug‘urta vositalarini rivojlantirish, shuningdek, risklarni kamaytirishga yo‘naltirilgan aralash moliyalashtirish modellarini keng joriy etish zarurati mavjud. Bunday mexanizmlar xususiy investorlarning yashil loyihalarda ishtirok etish rag‘batlarini kuchaytirish, kapital qiymatini pasaytirish va investitsiya resurslarining barqaror oqimini ta’minlash imkonini beradi. Shu bilan birga, moliyaviy risklarni taqsimlash mexanizmlarini ishlab chiqishda davlat kafolatlari va imtiyozli moliyalashtirish instrumentlaridan foydalanishning iqtisodiy asoslanganligini ta’minlash, budjet uchun yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan shartli majburiyatlarni

hisobga olish hamda moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning yakuniy natijadorligini baholash talab etiladi.

Yashil loyihalarni moliyalashtirishning yana bir dolzarb jihati investitsiya samaradorligini baholashda an’anaviy moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda ekologik va ijtimoiy natijalarni hisobga oluvchi kompleks yondashuvlarni ishlab chiqish zarurati bilan bog‘liq. Bunda sof joriy qiymat, ichki rentabellik me’yori, investitsiyalarning qoplanish muddati va qarzga xizmat ko‘rsatish koeffitsienti kabi ko‘rsatkichlarni ekologik samaradorlik, resurs tejamkorligi, emissiyalarni kamaytirish va iqlim risklariga chidamlilik indikatorlari bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, ssenariyli tahlil, sezgirlik tahlili, stress-testlash hamda ehtimollikka asoslangan modellashtirish usullaridan foydalanish yashil loyihalarning turli makroiqtisodiy, moliyaviy va ekologik sharoitlardagi barqarorligini baholash imkonini kengaytiradi.

Shu bilan birga, yashil moliyalashtirish amaliyotida ekologik natijalarni noto‘g‘ri aks ettirish yoki loyihaning haqiqiy ekologik samaradorligini oshirib ko‘rsatish bilan bog‘liq greenwashing riskining mavjudligi investitsiya qarorlarining ishonchliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Mazkur riskni kamaytirish uchun yashil loyihalarni tasniflashning aniq mezonlarini belgilash, ekologik ko‘rsatkichlarni mustaqil tekshirish, moliyaviy resurslardan maqsadli foydalanishni nazorat qilish va axborot oshkoraligini ta’minlash zarur. Bu esa xalqaro ekologik va moliyaviy hisobot standartlariga mos risk-menejment tizimlarini rivojlantirish, raqamli monitoring mexanizmlarini joriy etish hamda yashil investitsiya loyihalari bo‘yicha yagona axborot bazasini shakllantirish masalalarini ilmiy jihatdan tadqiq etishni talab qiladi.

Adabiyotlar sharhi.

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil etish jarayonida yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni boshqarish mexanizmlari bo‘yicha dunyoning bir qancha yetakchi iqtisodchi olim va mutaxassislar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib. Jumladan, o‘zbek iqtisodchi olimlaridan M.M. Ikramov o‘z ilmiy tadqiqotlarida O‘zbekistonda yashil moliyalashtirish tizimining shakllanishi, ekologik investitsiyalarni hududlar kesimida taqsimlash va yashil iqtisodiyotni rivojlantirishning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish masalalarini tadqiq etadi. Muallif yashil loyihalarni moliyalashtirishda hududlarning iqtisodiy salohiyati, ekologik holati va investitsiyaviy imkoniyatlari o‘rtasidagi tafovutlar moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligiga ta’sir etishini ilmiy jihatdan asoslashga intiladi. Tadqiqotda klaster tahlili va regressiya modellaridan foydalanish orqali ekologik investitsiyalarni hududiy taqsimlashning mavjud xususiyatlari o‘rganilgan. Muallifning tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, yashil loyihalarni moliyalashtirishda hududiy investitsiya risklarini hisobga olish, ekologik investitsiyalar samaradorligini kompleks baholash hamda davlat va xususiy sektor moliyaviy resurslarini ustuvor yo‘nalishlarga jalb etish muhimligi to‘g‘risida xulosa chiqarish mumkin. Ushbu yondashuv yashil loyihalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda hududiy risklarni baholash mexanizmlarini takomillashtirish zaruratini ko‘rsatadi [1].

Sh.A. Masharipova o‘z tadqiqotlarida O‘zbekistonda yashil moliyalashtirishning rivojlanish imkoniyatlari, xalqaro tajribadan foydalanish yo‘nalishlari va ekologik barqaror investitsiyalarni rag‘batlantirishning strategik mexanizmlarini tadqiq etadi. Muallif yashil kreditlar, yashil obligatsiyalar va boshqa barqaror moliyalashtirish instrumentlarining iqtisodiyotga joriy etilishi ekologik loyihalar uchun uzoq muddatli moliyaviy resurslarni safarbar qilish imkoniyatini kengaytirishini ko‘rsatadi. Tadqiqotda yashil moliyalashtirishni rivojlantirish jarayonida yuzaga keladigan institutsional va iqtisodiy to‘siqlarni aniqlash, xalqaro tajribani milliy sharoitga moslashtirish hamda moliyaviy rag‘batlantirish mexanizmlarini rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Mazkur ilmiy yondashuv asosida yashil loyihalarni moliyalashtirish risklarini kamaytirish uchun moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, investorlar manfaatlarini himoya etish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini iqtisodiy jihatdan asoslash zarurligini qayd etish mumkin [2].

Sh.S. Qorriyeva o‘z ilmiy izlanishlarida O‘zbekistonda yashil moliyalashtirishni rivojlantirishning xorijiy tajribasi, ekologik investitsiyalarni jalb etish hamda moliyaviy risklarni kamaytirishga yo‘naltirilgan instrumentlardan foydalanish masalalarini tahlil qiladi. Muallif yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayonida davlat tomonidan tartibga solish, imtiyozli moliyalashtirish, kreditlash va xususiy investorlar faoliyatini qo‘llab-quvvatlashning o‘zaro bog‘liqligiga alohida e’tibor qaratadi. Tadqiqotda xalqaro va milliy moliya institutlarining yashil investitsiyalarni moliyalashtirishdagi ishtiroki hamda rivojlangan mamlakatlarda qo‘llanilayotgan iqtisodiy rag‘batlantirish usullari yoritilgan. Muallifning yondashuvi yashil loyihalarni moliyalashtirishda investorlar duch keladigan moliyaviy va institutsional risklarni kamaytirish uchun kredit kafolatlari, imtiyozli moliyaviy instrumentlar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini uyg‘unlashtirish muhimligini asoslashga xizmat qiladi [3].

Z.R. Boribayeva o‘z tadqiqotlarida O‘zbekistonda yashil obligatsiyalar bozorini rivojlantirish, ekologik investitsiyalarni kapital bozori instrumentlari orqali moliyalashtirish hamda yashil qimmatli qog‘ozlar emissiyasiga to‘sqinlik qilayotgan omillarni o‘rganadi. Muallif yashil obligatsiyalar qayta tiklanuvchi energetika, ekologik infratuzilma va resurslarni tejashga qaratilgan loyihalar uchun uzoq muddatli kapital jalb etish imkoniyatini yaratishini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, milliy kapital bozoridagi tartibga solish talablari, emitentlarning moliyaviy imkoniyatlari va ixtisoslashgan bilim hamda tajribaning yetishmasligi yashil obligatsiyalar bozorining rivojlanishini cheklovchi omillar sifatida ko‘rib chiqiladi. Muallif yashil sukuk kabi muqobil moliyalashtirish instrumentlarining imkoniyatlarini ham tahlil qiladi. Mazkur tadqiqot yashil loyihalarni moliyalashtirishda kapital bozori risklarini baholash, emitentlarning ishonchliligini oshirish va investitsiyaviy instrumentlarni diversifikatsiya qilish masalalarining dolzarbligini ko‘rsatadi [4].

M. Alinazarov o‘z ilmiy tadqiqotlarida yashil moliyalashtirish instrumentlarining O‘zbekiston korxonalari moliyaviy barqarorligiga ta’sirini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qiladi. Muallif yashil obligatsiyalar, imtiyozli kreditlar, ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv ko‘rsatkichlarini oshkor etish tizimlari hamda yashil kreditlash dasturlarini korxonalarning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytiruvchi instrumentlar sifatida ko‘rib chiqadi. Tadqiqotda ushbu instrumentlarning moliyaviy barqarorlikka ta’siri signal berish nazariyasi, manfaatdor tomonlar nazariyasi va resurslarga asoslangan yondashuv orqali izohlanadi. Muallifning ilmiy yondashuvidan kelib chiqib, yashil loyihalarni moliyalashtirishda axborot assimetriyasini kamaytirish, investorlarning ishonchini mustahkamlash va korxonalarning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta’minlash risk-menejment tizimining muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi [5].

S.S. Soxibjonova o‘z tadqiqotlarida O‘zbekistonda yashil iqtisodiyotga investitsiya siyosatini takomillashtirish, yashil loyihalarni moliyalashtirish manbalarini kengaytirish hamda investitsiyaviy risklarni taqsimlash mexanizmlarini rivojlantirish masalalarini o‘rganadi. Muallif yashil investitsiyalarni faqat jalb etilgan kapital hajmi bilan baholash yetarli emasligini, bunda moliyalashtirish manbalarining tarkibi, tarmoqlar bo‘yicha taqsimoti, mavjud risklar va ekologik-iqtisodiy natijadorlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni ham inobatga olish zarurligini asoslaydi. Tadqiqotda yashil obligatsiyalar, ekologik moliyalashtirish, davlat-xususiy sheriklik va yashil taksonomiya kabi instrumentlarning investitsiya jarayonidagi o‘rni ochib beriladi. Mazkur yondashuv yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni loyiha ishtirokchilari o‘rtasida optimal taqsimlash, investitsiyalarning moliyaviy samaradorligini ekologik natijalar bilan uyg‘unlashtirish hamda yashil moliyalashtirishning kompleks baholash tizimini yaratish zarurligini ko‘rsatadi [6].

C. Flammer o‘z ilmiy tadqiqotlarida korporativ yashil obligatsiyalarni chiqarishning investitsion faollik, korxonalarning ekologik samaradorligi va moliyaviy bozor ishtirokchilari qarorlariga ta’sirini empirik ma’lumotlar asosida o‘rganadi. Muallif yashil obligatsiyalarni emissiya qilish kompaniyalarga ekologik yo‘naltirilgan investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun resurslar jalb etish bilan bir qatorda, investorlar oldida o‘zlarining barqaror rivojlanishga bo‘lgan majburiyatlarini namoyish qilish imkonini berishini asoslaydi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra,

yashil obligatsiyalar emissiyasi to‘g‘risidagi e’lonlarga investorlarning ijobiy munosabati, ayniqsa, ilk marta emissiya qilayotgan kompaniyalarda va uchinchi tomon tomonidan sertifikatlangan obligatsiyalarda yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Muallifning fikricha, yashil obligatsiyalarni mustaqil tekshirish va sertifikatlash mexanizmlari investorlar uchun ishonchli axborot signallarini shakllantirib, moliyaviy qarorlar qabul qilishdagi noaniqlikni kamaytirishga xizmat qiladi. Ushbu ilmiy yondashuv yashil loyihalarni moliyalashtirishda axborot assimetriyasi va greenwashing risklarini kamaytirish uchun mustaqil baholash hamda ekologik hisobot tizimlarini rivojlantirish zaruratini ko‘rsatadi [7].

S. Battiston hammualliflar bilan olib borgan tadqiqotlarida iqlim o‘zgarishi va kam uglerodli iqtisodiyotga o‘tish jarayonida yuzaga keladigan moliyaviy risklarning bank tizimi hamda kapital bozorlariga ta’sirini o‘rganadi. Muallif moliyaviy institutlarning o‘zaro bog‘liqligi sababli alohida tarmoqlarda yuzaga keladigan iqlim va tartibga solish risklari butun moliya tizimiga tarqalishi mumkinligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Tadqiqotda yashil va yuqori uglerodli iqtisodiy rivojlanish ssenariylari asosida moliyaviy tizimning iqlim risklariga chidamliligini baholovchi tarmoqli stress-testlash metodologiyasi ishlab chiqilgan. Muallifning yondashuviga ko‘ra, risklarni faqat alohida investitsiya loyihasi darajasida baholash yetarli emas, balki ularning kredit portfeli, moliyaviy institutlar va butun moliya tizimi barqarorligiga ta’sirini ham aniqlash zarur. Mazkur ilmiy qarash yashil loyihalarni moliyalashtirishda ssenariyli tahlil, iqlim stress-testlari va tizimli risklarni baholash modellaridan foydalanishning metodologik asoslarini shakllantiradi [8].

E. Campiglio hammualliflar bilan olib borgan ilmiy izlanishlarida iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq risklarning moliyaviy aktivlar qiymati, investitsiya daromadliligi va moliyaviy barqarorlikka ta’sirini nazariy hamda empirik jihatdan tahlil qiladi. Muallifning yondashuvida iqlim risklari fizik va o‘tish risklari orqali korxonalarning ishlab chiqarish xarajatlari, daromadlari, pul oqimlari va aktivlarining bozor qiymatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi asoslanadi. Tadqiqotda iqlim omillarining moliyaviy aktivlar narxiga uzatilish kanallari hamda istiqboldagi risklarni baholashga yo‘naltirilgan uslubiy yondashuvlar o‘rganilgan. Muallifning ilmiy natijalaridan kelib chiqib, yashil investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda an’anaviy moliyaviy ko‘rsatkichlarni iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq uzoq muddatli risk omillari bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ta’kidlash mumkin. Bunday yondashuv investitsiya loyihalarining kutilayotgan pul oqimlarini iqlim ssenariylari asosida baholash va risklarni hisobga olgan holda moliyalashtirish shartlarini belgilash uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi [9].

P. Bolton M. Kacperczyk bilan hamkorlikda olib borgan tadqiqotlarida korxonalarning uglerod emissiyalari, investitsiya daromadliligi va moliyaviy bozorlarda iqlim risklarining baholanishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi. Mualliflar AQSh fond bozori ma’lumotlarini empirik tahlil qilish asosida uglerod chiqindilari yuqori bo‘lgan kompaniyalar aksiyalari yuqoriroq daromadlilik bilan tavsiflanishini aniqlaganlar. Ushbu natija investorlar uglerod riskiga duchor bo‘lish evaziga qo‘shimcha daromadlilik talab qilayotganiga mos keladi. Tadqiqotda institutsional investorlarning ayrim yuqori emissiyali tarmoqlarga investitsiya kiritishni cheklashi ham aniqlangan. Muallifning ilmiy qarashlari yashil loyihalarni moliyalashtirishda uglerod intensivligi, ekologik tartibga solish va iqtisodiyotning dekarbonizatsiyalashuvi bilan bog‘liq risklarni kapital qiymatini aniqlash jarayoniga integratsiyalash zarurligini ko‘rsatadi. Bu esa yashil investitsiyalarning riskga moslashtirilgan daromadliligini baholash mexanizmlarini takomillashtirish uchun muhim nazariy asos hisoblanadi [10].

P. Krueger hammualliflar bilan amalga oshirgan ilmiy tadqiqotlarida institutsional investorlarning iqlim risklarini idrok etishi, ushbu risklarning investitsiya portfellariga ta’siri va ularni boshqarish strategiyalarini tahlil qiladi. Mualliflar institutsional investorlar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov natijalariga asoslanib, iqlim risklari, ayniqsa, ekologik tartibga solish bilan bog‘liq risklar kompaniyalarning moliyaviy faoliyatiga ta’sir ko‘rsata boshlaganini aniqlaganlar. Tadqiqotda uzoq muddatli investitsiya strategiyasiga ega va ekologik, ijtimoiy hamda korporativ boshqaruv mezonlariga e’tibor qaratadigan investorlar iqlim risklarini boshqarish hamda kompaniyalar bilan faol hamkorlik qilishni investitsiyalardan voz kechishga nisbatan ko‘proq afzal

ko‘rishi ko‘rsatilgan. Muallifning ilmiy yondashuvi yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklardan qochish bilan cheklanmasdan, ularni faol boshqarish, ekologik ko‘rsatkichlarni doimiy monitoring qilish va investorlar hamda loyiha tashabbuskorlari o‘rtasidagi axborot almashinuvini kuchaytirish zarurligini asoslaydi [11].

S. Giglio B. Kelly va J. Stroebel bilan birgalikda olib borgan tadqiqotlarida iqlim o‘zgarishi va moliyaviy bozorlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni, iqlim risklarining turli aktivlar qiymatida aks etishini hamda investorlarning ushbu risklardan himoyalanish strategiyalarini tizimli ravishda tahlil qiladi. Mualliflar iqlim risklarini makromoliyaviy modellashtirish, ko‘chmas mulk, aksiyalar va qarz qimmatli qog‘ozlari bozorlarida baholash hamda investitsiya portfelini shakllantirish orqali ulardan himoyalanish yo‘nalishlarini o‘rganadilar. Mualliflarning fikricha, iqlim risklarini investitsiya qarorlariga integratsiyalash uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va aktivlar portfelining kutilmagan ekologik o‘zgarishlarga ta’sirchanligini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega. Mazkur ilmiy yondashuv yashil loyihalarni moliyalashtirishda investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish, turli aktivlarning iqlim risklariga sezgirligini baholash va risklardan himoyalanish strategiyalarini ishlab chiqishning nazariy asoslarini kengaytiradi [12].

O.S. Miroshnichenko N.A. Mostovaya bilan hamkorlikda olib borgan tadqiqotlarida yashil kreditlashning iqtisodiy mohiyati, ekologik loyihalarni bank kreditlari orqali moliyalashtirish imkoniyatlari va ushbu jarayonda yuzaga keladigan moliyaviy risklarni o‘rganadi. Mualliflar yashil kreditlarni qayta tiklanuvchi energiya, ekologik toza sanoat, qishloq xo‘jaligi va boshqa ekologik loyihalarni moliyalashtirishning muhim instrumenti sifatida ko‘rib chiqadilar. Tadqiqotda yashil kreditlashning rivojlanishiga ta’sir etuvchi iqtisodiy omillar, ekologik loyihalarning yuqori riskliligi va moliyalashtirishning iqtisodiy asoslanganligi masalalariga e’tibor qaratiladi. Muallifning yondashuvidan kelib chiqib, yashil loyihalarni kreditlashda qarz oluvchining moliyaviy barqarorligini baholash bilan bir qatorda loyihaning ekologik xususiyatlari, texnologik imkoniyatlari va uzoq muddatli pul oqimlarini shakllantirish salohiyatini inobatga olish zarurligini qayd etish mumkin. Ushbu ilmiy qarash banklarda yashil kredit portfeli risklarini boshqarish tizimini takomillashtirish uchun muhim ahamiyatga ega [13].

N.A. Mostovaya O.S. Miroshnichenko bilan birgalikdagi ilmiy tadqiqotlarida yashil kreditlarning an’anaviy bank kreditlaridan farqlanuvchi xususiyatlari, ekologik loyihalarni moliyalashtirishdagi o‘rni va mazkur moliyaviy instrumentni rivojlantirish imkoniyatlarini tahlil qiladi. Mualliflar yashil kreditlash ekologik jihatdan barqaror ishlab chiqarish va investitsiya faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga xizmat qilishini ko‘rsatadilar. Shu bilan birga, yashil loyihalarning iqtisodiy samaradorligini asoslashdagi murakkabliklar va risklarning yuqoriligi banklar uchun moliyalashtirish qarorlarini qabul qilishda muhim to‘siq bo‘lishi mumkinligi ko‘rib chiqiladi. Mazkur ilmiy yondashuv asosida kredit risklarini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishda ekologik loyihalarni tanlab olish mezonlarini aniqlashtirish, moliyalashtirish shartlarini loyiha xususiyatlariga moslashtirish va risklarni kamaytiruvchi qo‘shimcha instrumentlardan foydalanish zarurligini ta’kidlash mumkin [13].

Tadqiqot metodologiyasi.

Yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni boshqarish mexanizmlari bo‘yicha dunyo olimlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqodlarni tahlil qilish, mavzu yuzasidan barcha ma’lumotlarni to‘plash, solishtirish, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Jahon amaliyotida yashil loyihalarni moliyalashtirish qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish, energiya samaradorligini oshirish, ekologik toza transport infratuzilmasini yaratish, suv resurslarini tejash, chiqindilarni qayta ishlash hamda ekologik jihatdan barqaror ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etishning asosiy moliyaviy vositalaridan biri sifatida qaralmoqda. Bunday loyihalarni amalga oshirish katta hajmdagi uzoq muddatli kapital qo‘yilmalarni,

zamonaviy innovatsion texnologiyalarni va turli moliyalashtirish manbalarini jalb etishni talab qiladi. Shu bilan birga, yashil loyihalar an’anaviy investitsiya loyihalariga nisbatan o‘ziga xos iqtisodiy, moliyaviy, texnologik, ekologik va institutsional xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning rentabelligi, investitsiyalarning qaytish muddati va kutilayotgan pul oqimlari turli noaniqliklar ta’sirida shakllanadi. Natijada bunday loyihalarni moliyalashtirish jarayonida yuzaga keladigan risklarni o‘z vaqtida aniqlash, baholash, kamaytirish va monitoring qilishga yo‘naltirilgan kompleks boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Yashil loyihalardagi har bir risk turi uchun alohida himoya mexanizmi mavjudligini ko’rsatadi. Kredit riski davlat yoki xalqaro moliya institutlarining kafolati, garov va sug’urta orqali kamaytiriladi. Bozor riski esa uzoq muddatli PPA shartnomalari, foiz svoplari va valyuta forvardlari bilan boshqariladi. Bu vositalar loyihaning kelajakdagi pul oqimlarini bashorat qilinadigan qiladi, bu esa uzoq muddatli va kapital talab qiladigan yashil loyihalar uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Texnologik, operatsion va fizik risklar bo’yicha mexanizmlar loyihaning qurilish va ekspluatatsiya bosqichlariga qaratilgan. Mustaqil texnik ekspertiza va ishlab chiqaruvchining ishlash kafolati texnologik nosozlik xavfini kamaytiradi. “Kalit topshirish” asosidagi EPC shartnomalari qat’iy narx va muddatni belgilab, kechikish uchun jarima orqali pudratchini javobgar qiladi. Parametrik sug’urta va resurslarni puxta baholash esa quyosh nurlanishi yoki shamol tezligining prognozdan past bo’lishi kabi tabiiy omillarning ta’sirini yumshatadi. Natijada risk loyiha homiysidan uni eng yaxshi boshqara oladigan tomonga o’tkaziladi.

1-jadval

Risklarni boshqarish mexanizmlari*

Risk turi	Boshqarish mexanizmi	Qo’llanish usuli
Kredit riski	Kafolatlar, garov, sug’urta	Davlat yoki XMI (xalqaro moliya institutlari) kafolati, qisman kredit kafolati
Bozor riski	Xedjing, uzoq muddatli shartnomalar	PPA, foiz svoplari, valyuta forvardlari
Texnologik risk	Texnik ekspertiza, pilot loyihalar, ishlab chiqaruvchi kafolati	Mustaqil texnik auditor, ishlash kafolati (performance guarantee)
Siyosiy risk	Siyosiy risk sug’urtasi, xalqaro arbitraj	MIGA kafolatlari, ikki tomonlama investitsiya bitimlari
Operatsion risk	EPC “kalit topshirish” shartnomalari	Qat’iy narx va muddat, kechikish uchun jarima
Fizik/iqlim risk	Sug’urta, resurslarni baholash	Parametrik sug’urta, ob-havo ma’lumotlari tahlili
Likvidlik riski	Zaxira hisoblar, ko’p manbali moliyalashtirish	DSRA (qarzga xizmat ko’rsatish zaxirasi), sindikatsiyalangan kreditlar
Greenwashing	Tashqi sertifikatlash va hisobot	Second Party Opinion, ICMA Green Bond Principles, ta’sir hisoboti
Kontragent riski	To’lov kafolatlari, escrow hisoblar	Akkreditiv, “take-or-pay” shartlari

Siyosiy, likvidlik, kontragent va greenwashing risklari bo’yicha mexanizmlar loyihaning tashqi muhitga bog’liqligini kamaytiradi. MIGA sug’urtasi va xalqaro arbitraj qonunchilik o’zgarishi yoki shartnoma buzilishidan himoya qiladi, DSRA zaxira hisobi va sindikatsiyalangan kreditlar qarzga xizmat ko’rsatishning uzluksizligini ta’minlaydi. Akkreditiv, escrow hisoblar va “take-or-pay” shartlari energiya xaridorining to’lov qobiliyatiga bo’lgan bog’liqlikni pasaytiradi, Second Party Opinion kabi tashqi verifikatsiya esa greenwashing tufayli yuzaga keladigan obro’ yo’qotilishining oldini oladi. Demak, jadvaldagi mexanizmlar alohida emas, bir-birini to’ldiruvchi yagona himoya tizimi sifatida ishlaydi.

2-jadval

Yashil moliyaviy instrumentlar va risk taqsimoti[2,6]

Instrument	Risk taqsimoti	Afzalligi	Cheklovi
Yashil obligatsiyalar	Investorlarga taqsimlanadi	Uzoq muddatli, keng investor bazasi	Sertifikatlash va hisobot xarajatlari
Yashil kreditlar	Bank va qarz oluvchi o’rtasida	Moslashuvchan shartlar	Bank balansiga yuk
Loyihaviy moliyalashtirish (Project Finance)	Loyiha oqimiga bog’liq, ishtirokchilar o’rtasida	Balansdan tashqari, risk ajratilgan	Murakkab tuzilma, yuqori tranzaksiya xarajati
Aralash moliyalashtirish (Blended Finance)	Imtiyozli kapital birinchi zararni qoplaydi	Xususiy kapitalni jalb qiladi	Donor resurslariga bog’liqlik
Barqarorlikka bog’langan kreditlar (SLL)	Foiz stavkasi KPI ko’rsatkichlariga bog’lanadi	Qarz oluvchini rag’batlantiradi	KPI belgilash murakkabligi
Davlat-xususiy sheriklik (PPP)	Davlat va xususiy sektor o’rtasida	Davlat kafolatlari, texnologiya jalb qilish	Uzoq muddatli muzokaralar
Lizing	Lizing beruvchi aktiv egaligini saqlaydi	Garovga bo’lgan ehtiyojni kamaytiradi	Aktiv qiymatiga bog’liqlik

Uchinchi jadval turli instrumentlar riskni turlicha taqsimlashini ko’rsatadi: yashil obligatsiyalar riskni keng investorlar doirasiga tarqatadi, yashil kreditlarda esa u asosan bank va qarz oluvchi o’rtasida bo’linadi. Obligatsiyalar uzoq muddatli resurs jalb qilish uchun qulay, lekin sertifikatlash va hisobot xarajatlarini talab qiladi. Kreditlar moslashuvchan shartlar beradi, biroq bank balansiga yuk tushiradi. Instrument tanlashda loyiha hajmi, muddati va qarz oluvchining kredit tarixi asosiy mezon bo’ladi. Loyihaviy moliyalashtirish va aralash moliyalashtirish murakkab, yuqori kapital talab qiladigan loyihalar uchun mos tuzilmalardir. Loyihaviy moliyalashtirishda qarz loyihaning o’z pul oqimi hisobidan qoplanadi, risk homiy kompaniya balansidan ajratiladi va ishtirokchilar o’rtasida taqsimlanadi. Buning narxi murakkab tuzilma va yuqori tranzaksiya xarajatlaridir. Aralash moliyalashtirishda esa imtiyozli kapital birinchi zararni o’z zimmasiga olib, xususiy investorlar uchun risk-daromad nisbatini jozibador qiladi, ammo bu donor resurslariga bog’liqlikni yuzaga keltiradi. Barqarorlikka bog’langan kreditlar, davlat-xususiy sheriklik va lizing esa risk taqsimotiga qo’shimcha rag’batlantiruvchi yoki yengillashtiruvchi omillarni kiritadi. SLL foiz stavkasini KPI ko’rsatkichlariga bog’lab, qarz oluvchini ekologik natijalarga erishishga undaydi, PPP davlat kafolatlari va texnologiya jalb qilish imkonini beradi, lizing esa aktivga egalik saqlanishi tufayli garovga ehtiyojni kamaytiradi.

3-jadval

Risklarni boshqarish jarayoni*

Bosqich	Faoliyat	Natija
1. Aniqlash	Barcha potensial risklarni ro’yxatga olish	Risk reyestri
2. Baholash	Ehtimollik va ta’sirni tahlil qilish, stress-testlar	Risk matritsasi
3. Ustuvorlashtirish	Muhim risklarni ajratish	Ustuvor risklar ro’yxati
4. Javob choralarini tanlash	Oldini olish, kamaytirish, ko’chirish yoki qabul qilish	Risklarni boshqarish rejasi
5. Amalga oshirish	Kafolat, sug’urta va xedjing shartnomalarini rasmiylashtirish	Himoya mexanizmlari
6. Monitoring va hisobot	Doimiy kuzatuv, ESG va ta’sir hisoboti	Risk ko’rsatkichlari (KRI)

**Muallif tomonidan tayyorlangan.*

To’rtinchi jadval risk boshqaruvini izchil, bosqichma-bosqich jarayon sifatida ko’rsatadi. Birinchi ikki bosqichda barcha potensial risklar aniqlanib, risk reyestriga kiritiladi, so’ngra ularning ehtimolligi va ta’siri tahlil qilinib, stress-testlar o’tkaziladi va risk matritsasi shakllantiriladi. Bu bosqichlar to’g’ri bajarilmasa, keyingi barcha choralar noto’g’ri yo’nalishda sarflanishi mumkin, shuning uchun aniqlash va baholash sifati butun tizimning poydevori hisoblanadi.

Uchinchi va to’rtinchi bosqichlar qaror qabul qilishga qaratilgan. Ustuvorlashtirish cheklangan resurslarni eng muhim risklarga yo’naltirishga imkon beradi, javob choralarini tanlash esa riskni oldini olish, kamaytirish, boshqa tomonga ko’chirish yoki ongli ravishda qabul qilish variantlaridan eng maqbulini belgilaydi. Beshinchi bosqichda bu qarorlar kafolat, sug’urta va xedjing shartnomalari orqali huquqiy jihatdan rasmiylashtiriladi, ya’ni risk boshqaruvi rejasi real himoya mexanizmiga aylanadi.

Oltinchi bosqich, ya’ni monitoring va hisobot, jarayonni yopiq doiradan uzluksiz tsiklga aylantiradi. Risk ko’rsatkichlari (KRI), ESG va ta’sir hisobotlari orqali loyiha sharoitlaridagi o’zgarishlar o’z vaqtida aniqlanadi va risk reyestri yangilanadi. Bundan tashqari, shaffof hisobot investorlar ishonchini mustahkamlaydi va greenwashing riskini kamaytiradi. Shunday qilib, samarali risk boshqaruvi bir martalik tadbir emas, balki loyihaning butun hayotiy sikli davomida takrorlanadigan jarayondir.

4-jadval.

Yashil loyihalarni moliyalashtirish instrumentlari va ular bo‘yicha risklarni taqsimlash mexanizmlari*

Moliyalashtirish instrumenti	Asosiy ishtirokchilar	Muhim risklar	Risklarni kamaytirish vositalari
Yashil kreditlar	Tijorat banklari, korxonalar	Kredit, foiz, likvidlik	Kafolatlar, kredit monitoringi, rezervlar
Yashil obligatsiyalar	Emitentlar, investorlar	Bozor, kredit, greenwashing	Reyting, tashqi verifikatsiya, hisobot
Davlat-xususiy sheriklik	Davlat, xususiy investorlar	Siyosiy, qurilish, talab	Risklarni shartnoma asosida taqsimlash
Aralash moliyalashtirish	Davlat, XMI, xususiy investor	Kapital jalb etish, zararlar	Birinchi zarar kapitali, kafolat, imtiyozli transh
Yashil investitsiya fondlari	Fondlar, institutsional investorlar	Bozor va portfel riski	Aktivlarni diversifikatsiya qilish
Lizing	Lizing kompaniyasi, tadbirkor	To‘lov va texnologik risk	Aktiv ta’minoti, texnik kafolat
Grant va subsidiyalar	Davlat, donor tashkilotlar	Natijadorlik, ijro riski	Natijaga bog‘langan ajratmalar, audit
Yashil sukuk	Emitent, investorlar	Aktiv va loyiha riski	Aktivlarga bog‘langan tuzilma, huquqiy nazorat

**Muallif tomonidan tayyorlangan.*

Izoh: XMI — xalqaro moliya institutlari. Instrumentlarning risklarni kamaytirish darajasi aniq loyiha va shartnoma shartlariga bog‘liq.

Yashil loyihalarni moliyalashtirish instrumentlari va ular bilan bog‘liq risklarni taqsimlash mexanizmlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ekologik barqaror investitsiya loyihalarini samarali moliyalashtirish moliyaviy resurslarni jalb etish bilan bir qatorda, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarni to‘g‘ri identifikatsiyalash, baholash va boshqarishga ham bevosita bog‘liqdir. Xususan, yashil kreditlar, yashil obligatsiyalar, davlat-xususiy sheriklik, aralash moliyalashtirish, investitsiya fondlari va lizing instrumentlari moliyalashtirish manbalari, kapital qiymati, investitsiyalarning qaytish muddati hamda risklarning taqsimlanish xususiyatlari bo‘yicha bir-

biridan farqlanadi. Mazkur instrumentlarning har biri kredit, likvidlik, valyuta, bozor, texnologik va institutsional risklarning turli darajada yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois yashil investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda moliyaviy instrumentlarni tanlash loyihaning iqtisodiy samaradorligi, ekologik natijadorligi, kapitalga bo‘lgan ehtiyoji va risklarga ta’sirchanlik darajasini kompleks baholash asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni kamaytirishning muhim yo‘nalishlaridan biri turli moliyaviy instrumentlarni o‘zaro uyg‘unlashtirish va risklarni moliyalashtirish ishtirokchilari o‘rtasida oqilona taqsimlashdan iboratdir. Jumladan, tijorat banklari tomonidan ajratiladigan yashil kreditlarda kredit skoringi, garov ta’minoti va kafolat mexanizmlaridan foydalanish kredit risklarini kamaytirishga xizmat qilsa, yashil obligatsiyalar orqali moliyalashtirishda mustaqil verifikatsiya, kredit reytingi va axborot shaffofligini ta’minlash investorlar ishonchini mustahkamlash imkonini beradi. Davlat-xususiy sheriklik loyihalarida esa qurilish, operatsion, siyosiy va bozor risklarini ularni samarali boshqarish imkoniyatiga ega tomonlar o‘rtasida taqsimlash muhim ahamiyat kasb etadi. Aralash moliyalashtirish instrumentlari doirasida imtiyozli resurslar, qisman kredit kafolatlari va birinchi zarar kapitalidan foydalanish xususiy investorlar zimmasiga tushadigan ayrim risklarni kamaytirishi hamda yashil loyihalarning investitsion jozibadorligini oshirishi mumkin.

Xulosa va takliflar

Yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni boshqarish mexanizmlarining nazariy-uslubiy asoslari, xalqaro tajriba, moliyalashtirish instrumentlari, moliyaviy va ekologik risklarning tasnifi hamda ularni kamaytirish imkoniyatlarini tadqiq etish asosida quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Birinchidan, jahon iqtisodiyotida yashil moliyalashtirish tizimining rivojlanishi iqlim o‘zgarishi oqibatlarini yumshatish, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va kam uglerodli iqtisodiyotga o‘tish jarayonlarini jadallashtirishning muhim moliyaviy omili sifatida namoyon bo‘lmoqda. Yashil loyihalarning yuqori kapital sig‘imi, uzoq muddatli investitsion xususiyati va ekologik natijalarning vaqt davomida shakllanishi ularni moliyalashtirishda an’anaviy investitsiya loyihalaridan farqli yondashuvlarni talab etadi. Ayniqsa, moliyaviy, texnologik, ekologik, iqlim va institutsional risklarning bir vaqtning o‘zida yuzaga kelishi investitsiyalarning kutilayotgan daromadliligiga, kapital qiymatiga va moliyaviy barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli yashil loyihalarni moliyalashtirish samaradorligini oshirishning muhim sharti moliyaviy resurslarni ko‘paytirish bilangina cheklanmasdan, risklarni tizimli aniqlash, baholash, prognozlash va kamaytirishga yo‘naltirilgan kompleks risk-menejment mexanizmini shakllantirishdan iboratdir.

Ikkinchidan, yashil loyihalarni moliyalashtirishda qo‘llaniladigan kreditlar, yashil obligatsiyalar, aralash moliyalashtirish, davlat-xususiy sheriklik, investitsiya fondlari, sug‘urta va kafolat instrumentlari moliyaviy resurslarni jalb etish imkoniyatlari bilan bir qatorda, risklarni taqsimlash xususiyatlari bo‘yicha ham o‘zaro farqlanadi. Tadqiqot davomida mazkur moliyaviy instrumentlarning samaradorligi ularning alohida qo‘llanilishidan ko‘ra, loyihaning iqtisodiy xususiyatlariga mos ravishda o‘zaro uyg‘unlashtirilishi bilan chambarchas bog‘liqligi aniqlandi. Xususan, yashil kreditlashda kredit va likvidlik risklarini kamaytirish, yashil obligatsiyalarda axborot shaffofligi va investorlar manfaatlarini himoya qilish, davlat-xususiy sheriklikda qurilish va operatsion risklarni optimal taqsimlash hamda aralash moliyalashtirishda imtiyozli kapital va kafolatlar orqali xususiy investorlarning riskka duchorlik darajasini pasaytirish muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, yashil loyihalarni moliyalashtirishda risk va daromadlilik o‘rtasidagi maqbul nisbatni ta’minlaydigan diversifikatsiyalashgan moliyalashtirish tizimini rivojlantirish zarur.

Uchinchidan, yashil investitsiya loyihalarining moliyaviy barqarorligini baholashda sof joriy qiymat (NPV), ichki rentabellik me’yori (IRR), kapitalning o‘rtacha tortilgan qiymati (WACC), qarzga xizmat ko‘rsatish koeffitsienti (DSCR) va kutilayotgan kredit yo‘qotishlari (EL) kabi

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

an’anaviy moliyaviy indikatorlardan foydalanish muhim bo‘lsa-da, ular loyihalarning barcha o‘ziga xos risklarini to‘liq ifodalab bera olmaydi. Shu sababli mazkur ko‘rsatkichlarni iqlim o‘zgarishiga chidamlilik, uglerod emissiyasi intensivligi, energiya samaradorligi, ekologik talablarga muvofiqlik va texnologik barqarorlik indikatorlari bilan uyg‘unlashtirish zarurati mavjud. Bunday kompleks baholash yondashuvi investitsiya loyihalarining moliyaviy natijadorligi va ekologik samaradorligini birgalikda tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, ssenariyli modellashtirish, sezgirlik tahlili va stress-testlash usullaridan foydalanish turli iqtisodiy va iqlim sharoitlarida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy yo‘qotishlarni oldindan baholash hamda boshqaruv qarorlarining asoslanganlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, xalqaro tajriba tahlili yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni boshqarishning samarali tizimi ekologik-ijtimoiy ekspertiza, iqlim risklarini baholash, mustaqil verifikatsiya, moliyaviy stress-testlash va doimiy monitoring mexanizmlarining o‘zaro uyg‘unligiga asoslanishini ko‘rsatadi. Xususan, Xalqaro moliya korporatsiyasining ekologik va ijtimoiy samaradorlik standartlari, Ekvator tamoyillari, NGFS iqlim ssenariylari hamda ISO 31000 standartining risklarni boshqarish tamoyillari yashil investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda xalqaro amaliyot uchun muhim metodologik asos hisoblanadi. Ushbu yondashuvlardan O‘zbekiston sharoitida foydalanish tijorat banklarining ekologik va iqlim risklarini baholash salohiyatini oshirish, investitsiya loyihalarining riskka moslashtirilgan daromadliligini aniqlash va moliyaviy institutlarning uzoq muddatli barqarorligini mustahkamlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Yuqoridagi ilmiy xulosalardan kelib chiqib, O‘zbekistonda yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish yuzasidan quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

1. Yashil loyihalarni moliyalashtirishda integral risklarni baholash modelini joriy etish. Moliyaviy, texnologik, ekologik, iqlim va institutsional risklarni yagona indeks asosida baholash orqali loyihalarning risk darajasini aniqlash hamda moliyalashtirish qarorlarining samaradorligini oshirish taklif etiladi.

2. Riskga moslashtirilgan yashil kreditlash mexanizmini takomillashtirish. Tijorat banklarida yashil loyihalarning moliyaviy barqarorligi, ekologik samaradorligi va risk darajasidan kelib chiqib, kredit foiz stavkalari, muddatlari va garov talablarini differensial belgilash mexanizmini joriy etish maqsadga muvofiq.

3. Yashil loyihalarni aralash moliyalashtirish va risklarni taqsimlash tizimini rivojlantirish. Davlat, xalqaro moliya institutlari va xususiy investorlar mablag‘larini uyg‘unlashtirish, kredit kafolatlari hamda sug‘urta instrumentlari orqali investitsiya risklarini kamaytirish taklif etiladi.

4. Raqamli risk-monitoring va erta ogohlantirish tizimini yaratish. Yashil loyihalarning moliyaviy va ekologik ko‘rsatkichlarini sun’iy intellekt hamda raqamli texnologiyalar asosida monitoring qilish orqali yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarni oldindan aniqlash mexanizmini joriy etish zarur.

5. Iqlim stress-testlari va ssenariyli baholash mexanizmini joriy etish. Yashil investitsiya loyihalarining moliyaviy barqarorligini optimistik, bazaviy va pessimistik ssenariylar asosida baholash orqali iqlim, bozor va moliyaviy risklarning investitsiya samaradorligiga ta’sirini aniqlash taklif etiladi.

6. Ekologik verifikatsiya va natijadorlikka asoslangan moliyalashtirish tizimini rivojlantirish. Yashil loyihalarning ekologik samaradorligini mustaqil baholash, mablag‘lardan maqsadli foydalanishni nazorat qilish hamda moliyalashtirish shartlarini ekologik natijadorlik ko‘rsatkichlariga bog‘lash mexanizmini takomillashtirish maqsadga muvofiq.

Mazkur takliflarning amalga oshirilishi yashil loyihalarni moliyalashtirishda risklarni kamaytirish, investitsion jozibadorlikni oshirish va moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ikramov M. M. Green Finance in Uzbekistan: Current State and Development Prospects

// European Journal of Economics, Finance and Business Development. – 2024. – Vol. 2, No. 5. – P. 91–98. – URL: https://europeanscience.org/index.php/2/article/view/650.

2. Masharipova Sh. A. Determination of Green Finance Development Opportunities and Strategic Directions in Uzbekistan // Marketing Journal. – 2025. – No. 2. – DOI: 10.67668/mj/2025iss2/296.

3. Qorriyeva Sh. S. Foreign Experience of Developing Green Financing in Uzbekistan // Labor Economics and Human Capital. – 2025. – Vol. 4, No. 1. – P. 205–219. – DOI: 10.55439/lehc/vol4iss1/a163.

4. Boribaeva Z. R. State of Play of Green Finance in Uzbekistan: Opportunities for and Barriers to Green Bond Issuance // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2024. – Vol. 2, No. 7 (maxsus son). – DOI: 10.5281/zenodo.14295348.

5. Alinazarov M. Green Finance Instruments and Financial Stability of Enterprises in Uzbekistan: A Conceptual Analysis and Policy Framework // Moliya va bank ishi. – 2026. – Vol. 12, No. 1. – P. 84–92. – URL: https://journal.bfa.uz/index.php/bfaj/article/view/472.

6. Soxibjonova S. S. O‘zbekistonda yashil iqtisodiyotga investitsiya siyosatini takomillashtirish yo‘llari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2026. – URL: https://iqtisodiyot.tsue.uz/journal/index.php/iit/article/view/845.

7. Flammer C. Corporate Green Bonds // Journal of Financial Economics. – 2021. – Vol. 142, No. 2. – P. 499–516. – DOI: 10.1016/j.jfineco.2021.01.010.

8. Battiston S., Mandel A., Monasterolo I., Schütze F., Visentin G. A Climate Stress-Test of the Financial System // Nature Climate Change. – 2017. – Vol. 7. – P. 283–288. – DOI: 10.1038/nclimate3255.

9. Campiglio E., Daumas L., Monnin P., von Jagow A. Climate-Related Risks in Financial Assets // Journal of Economic Surveys. – 2023. – Vol. 37, No. 3. – P. 950–992. – DOI: 10.1111/joes.12525.

10. Bolton P., Kacperczyk M. Do Investors Care About Carbon Risk? // Journal of Financial Economics. – 2021. – Vol. 142, No. 2. – P. 517–549. – DOI: 10.1016/j.jfineco.2021.05.008.

11. Krueger P., Sautner Z., Starks L. T. The Importance of Climate Risks for Institutional Investors // The Review of Financial Studies. – 2020. – Vol. 33, No. 3. – P. 1067–1111. – DOI: 10.1093/rfs/hhz137.

12. Giglio S., Kelly B., Stroebel J. Climate Finance // Annual Review of Financial Economics. – 2021. – Vol. 13. – P. 15–36. – DOI: 10.1146/annurev-financial-102620-103311.

13. Мирошниченко О. С., Мостовая Н. А. «Зеленый» кредит как инструмент «зеленого» финансирования // Финансы: теория и практика. – 2019. – Т. 23, № 2. – С. 31–43. – DOI: 10.26794/2587-5671-2019-23-2-31-43.

14. Ерёмин В. В., Бауэр В. П. «Зеленое» финансирование как триггер позитивных климатических преобразований // Экономика. Налоги. Право. – 2021. – Т. 14, № 4. – С. 65–73. – DOI: 10.26794/1999-849X-2021-14-4-65-73.

15. Бурланков С. П., Устинов П. В., Бурланков П. С. Международные аспекты зеленого финансирования: анализ рисков и инструменты преодоления барьеров // Вестник Марийского государственного университета. Серия «Сельскохозяйственные науки. Экономические науки». – 2025. – Т. 11, № 3. – С. 295–304. – DOI: 10.30914/2411-9687-2025-11-3-295-304.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

NAMANGAN VILOYATIDA XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB ETISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Mirzaaxmedov Xamidullo Saydamatovich

University of business and science
o‘quv ishlari bo‘yicha prorektor
geografiya fanlari nomzoi, dotsent
E-mail: mirxamid@list.ru.
ORCID -0009-0002-7764-6830

Annotatsiya. *Maqolada Namangan viloyatida xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari 2020-2025 yillarning yillik statistik ma’lumotlari asosida o‘rganiladi. Rasmiy statistika asosida dinamik, tarkibiy va hududlararo qiyosiy tahlil usullari qo‘llanildi. Nominal hajmlar nisbatidan hisoblangan o‘zgarishlar rasmiy o‘sish sur’atlaridan ajratildi, xorijiy investitsiyalar va kreditlarning birlashtirilgan toifasi esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar bilan tenglashtirilmadi. Investitsiya hajmi, manbasi va loyiha natijasini bog‘lovchi monitoring yondashuvi taklif etildi. Uning amaliy ahamiyati loyihalarni moliyaviy tayyorlash, infratuzilma cheklovlarini aniqlash va jalb qilingan kapitalni mahalliy qo‘shilgan qiymat bilan bog‘lashda namoyon bo‘ladi. Tadqiqot tavsifiy xususiyatga ega bo‘lib, investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishga sababiy ta’siri alohida ekonometrik tekshiruvni talab qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Namangan viloyati, xorijiy investitsiyalar, asosiy kapital, moliyalashtirish manbalari, hududiy rivojlanish, investitsiya mexanizmi, aholi jon boshiga investitsiyalar, monitoring.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Мирзаахмедов Хамидулло Сайдаматович

проректор по учебной работе
University of Business and Science
кандидат географических наук, доцент
E-mail: mirxamid@list.ru
ORCID: 0009-0002-7764-6830

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы совершенствования механизмов привлечения иностранных инвестиций в Наманганской области на основе ежегодных статистических данных за 2020–2025 годы. На основе официальной статистики применены методы динамического, структурного и межтерриториального сравнительного анализа. Изменения, рассчитанные как отношения номинальных объёмов, разграничены с официальными темпами роста, а объединённая категория иностранных инвестиций и кредитов не отождествляется с прямыми иностранными инвестициями. Предложен подход к мониторингу, связывающий объём инвестиций, источники финансирования и результаты проектов. Его практическая значимость проявляется в финансовой подготовке проектов, выявлении инфраструктурных ограничений и обеспечении связи привлечённого капитала с созданием местной добавленной стоимости. Исследование носит описательный характер; оценка причинно-следственного влияния инвестиций на экономический рост требует отдельной эконометрической проверки.*

Ключевые слова: *Наманганская область, иностранные инвестиции, основной капитал, источники финансирования, территориальное развитие, инвестиционный механизм, инвестиции на душу населения, мониторинг.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

IMPROVING MECHANISMS FOR ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT IN NAMANGAN REGION

Mirzaaxmedov Xamidullo Saydamatovich
Vice-Rector for Academic Affairs
University of Business and Science
Candidate of Geographical Sciences
Associate Professor
E-mail: mirxamid@list.ru
ORCID: 0009-0002-7764-6830

Abstract. *This article examines ways to improve mechanisms for attracting foreign investment in Namangan Region using annual statistical data for 2020–2025. Dynamic, structural, and interterritorial comparative analyses were conducted using official statistics. Changes calculated from ratios of nominal investment volumes were distinguished from official growth rates, while the combined category of foreign investment and loans was not equated with foreign direct investment. A monitoring approach linking investment volumes, funding sources, and project outcomes is proposed. Its practical relevance lies in preparing projects for financing, identifying infrastructure constraints, and linking attracted capital to local value creation. The study is descriptive; assessing the causal impact of investment on economic growth requires a separate econometric analysis.*

Keywords: *Namangan Region, foreign investment, fixed capital, funding sources, regional development, investment mechanism, investment per capita, monitoring.*

Kirish

Hududiy iqtisodiyotda investitsiya siyosatining vazifasi ishlab chiqarish quvvatlarini yangilash, infratuzilmani rivojlantirish va barqaror daromad yaratadigan loyihalarni moliyalashtirish uchun sharoit shakllantirishdir. Namangan viloyati uchun xorijiy kapitalni jalb etish mahalliy resurslarni to‘ldirish va texnologik hamkorlikni kengaytirish imkoniyatini beradi. Bunda mablag‘ hajmi bilan bir qatorda uning hududiy joylashuvi, moliyalashtirish shakli va foydalanish natijasi ham baholanishi zarur.

Tadqiqot muammosi investitsiya ko‘rsatkichlarini alohida kuzatish bilan bog‘liq. Umumiy hajm ortishi barcha hududlarning bir xil rivojlanganini anglatmaydi; xorijiy investitsiyalar va kreditlar ulushining ko‘payishi esa kapitalning barchasi ulushli investitsiya shaklida kelganini bildirmaydi. Shu sababli viloyat darajasidagi qarorlar hajm, manba, hududiy zichlik va loyiha natijasini birlashtiruvchi tahlilga tayanishi kerak.

Maqolaning maqsadi 2020-2025 yillarda Namangan viloyatidagi investitsiya jarayonlarini baholash va xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishdir. Vazifalar yillik dinamikani aniqlash, moliyalashtirish tarkibini o‘rganish, hududlararo farqlarni baholash hamda investitsiya natijalarini monitoring qilish yo‘nalishlarini asoslashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

OECDning FDI Qualities Policy Toolkit qo‘llanmasida investitsiyalar sifati mahsuldorlik, innovatsiyalar, bandlik sifati, ko‘nikmalar va ekologik natijalar bilan bog‘liq holda baholanadi [5]. Ushbu yondashuvdan kelib chiqadigan metodologik xulosa shuki, hududning investitsiya jozibadorligini faqat jalb qilingan mablag‘ orqali o‘lchash yetarli emas. Ushbu maqolada ham kapital hajmi bilan uning yakuniy iqtisodiy natijasi alohida ko‘rsatkichlar sifatida qaraladi.

UNCTADning World Investment Report 2025 hisobotida xalqaro investitsiyalarning raqamli iqtisodiyot bilan bog‘liq yo‘nalishlari yoritilgan [6]. Muallifning hududiy siyosatga oid talqiniga ko‘ra, investorga taqdim etiladigan ma’lumotlarni raqamlashtirish loyiha tanlashdagi axborot xarajatlarini kamaytirishga xizmat qilishi mumkin. Biroq platformaning mavjudligi loyiha

sifatini o‘z-o‘zidan kafolatlamaydi; undagi ma’lumotlar tekshiriladigan va muntazam yangilanadigan bo‘lishi kerak.

O‘zbekistonda investitsiya faoliyatining umumiy huquqiy asoslari 2019-yil 25 dekabrdagi O‘RQ-598-son «Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida»gi Qonunda belgilangan [7]. Ushbu maqoladagi tashkiliy takliflar loyiha tayyorlash, axborot almashish va monitoringga qaratilgan. Muayyan imtiyoz, kafolat yoki moliyaviy yordamni qo‘llash uning amaldagi huquqiy shartlari bo‘yicha alohida tekshirilishi zarur.

Maqolaning ilmiy hissasi hududiy investitsiya jarayonini uchta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda - hajm, moliyalashtirish manbasi va natija bo‘yicha baholashni taklif etishdan iborat. Tavsiya etilgan mexanizm muallifning tashkiliy taklifi bo‘lib, uning samaradorligi amaliy sinov va korxona darajasidagi kuzatuvlar orqali tekshirilishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot obyekti Namangan viloyatining investitsiya rivojlanishi, predmeti esa xorijiy kapitalni jalb etish va hududiy taqsimlash mexanizmlaridir. Empirik baza 2020–2025-yillarning yanvar–dekabr davrlarini qamrab oladi. Namangan viloyati statistika boshqarmasining yillik hajm, moliyalashtirish manbalari, aholi jon boshiga investitsiyalar va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar jadvallari ishlatildi [1–4]. Manbalarda 2025-yil ko‘rsatkichlari dastlabki ma’lumot sifatida berilgan.

Dinamik tahlilda joriy narxlardagi hajmning bazis indeksi $B_t = I_t / I_{2020} \times 100$ hamda yillik nominal o‘zgarishi $g_t = (I_t / I_{t-1} - 1) \times 100$ hisoblandi. Rasmiy o‘sish sur’atlari manbadan alohida olindi. Nominal hajmlar nisbati narxlar ta’sirini saqlagani uchun real o‘sish o‘rnida ishlatilmadi. Olti yillik qator olti kuzatuvdan, bazis yilidan yakuniy yilgacha bo‘lgan o‘sish esa beshta yillik oraliqdan iborat.

Tarkibiy tahlilda moliyalashtirish manbalari ulushi va uning foiz punktidagi o‘zgarishi qo‘llanildi: $\Delta S = S_{2025} - S_{2020}$. Korxonalar va aholining o‘z mablag‘lari ichki manba sifatida, chet el investitsiyalari va kreditlari esa birlashtirilgan tashqi moliyalashtirish toifasi sifatida o‘rganildi. Ushbu toifa to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar bilan tenglashtirilmadi.

Hududlararo taqqoslashda aholi jon boshiga investitsiyalar ko‘rsatkichi qo‘llanildi. Namangan shahri manbada berilgan jamlangan qator bo‘yicha olindi; uning tarkibiy hududlari qayta qo‘shilmadi. Mazkur yondashuv hududiy hisobda takroriy sanashning oldini oladi. Investitsiya hajmining yalpi hududiy mahsulotga nisbati investitsiya faolligi indikatori sifatida hisoblandi; u rentabellik yoki investitsiyaning qaytim koeffitsiyenti deb talqin qilinmadi.

Tadqiqot tavsifiy va qiyosiy xususiyatga ega. Olti yillik umumlashgan kuzatuv mustaqil ravishda murakkab ekonometrik modelni ishonchli baholash uchun yetarli asos bermaydi. Shu sababli sababiy bog‘liqlik, loyiha rentabelligi yoki investitsiya siyosatining sof ta’siri to‘g‘risida statistik jihatdan tekshirilmagan xulosalar chiqarilmadi.

Tahlil va natijalar

2020-2025 yillarda investitsiyalar hajmi nominal hisobda 5,09 baravarga yetgan. Yillik qatorning asosiy sakrashi 2024-yilga to‘g‘ri keladi. Bu davrni alohida loyiha tarkibi bilan tekshirish zarur: umumiy statistik qator o‘sishning aynan qaysi loyihalardan shakllanganini to‘liq ochib bermaydi (1-jadval) [1].

1-jadval.

Namangan viloyatida asosiy kapitalga investitsiyalar dinamikasi

Yil	Hajm mlrd so‘m	Rasmiy o‘sish sur’ati %	Bazis indeks 2020 = 100	Jon boshiga ming so‘m
2020	12 007,2	88,0	100,0	4 229,2
2021	12 982,0	100,5	108,1	4 477,8
2022	14 775,1	104,2	123,1	4 984,4
2023	19 220,1	121,3	160,1	6 339,5
2024	54 231,4	261,2	451,7	17 500,2
2025	61 125,3	107,6	509,1	19 335,5

*Muallif ishlanmasi.

Rasmiy sur’at 2020-yilda 88,0 foiz, 2024-yilda 261,2 foiz, 2025-yilda 107,6 foiz bo‘lgan [4]. Shunday qilib, davr ichida pasayish, keskin kengayish va yuqori bazadan keyingi mo‘tadil o‘sish kuzatilgan. 2025-yildagi nominal hajm o‘zgarishi 12,7 foiz bo‘lib, uni rasmiy 7,6 foiz o‘sish bilan almashtirib bo‘lmaydi.

Aholi jon boshiga investitsiyalar 2020-yildagi 4 229,2 ming so‘mdan 2025-yilda 19 335,5 ming so‘mga yetgan [3]. Mazkur ko‘rsatkich kapitalning aholiga nisbatan zichligini ifodalaydi; aholi daromadi yoki har bir fuqaro olgan investitsiya miqdori emas. Uning taqsimoti hududiy infratuzilma va loyiha natijalari bilan birga ko‘rib chiqilishi kerak.

Investitsiya va YAHM nisbati davr boshida 35,1 foiz, davr oxirida 71,6 foiz, 2024-yilda esa 75,5 foizni tashkil etgan. Investitsiya xarajatlari va hududda yaratilgan qo‘shilgan qiymat iqtisodiy mazmuni turlicha bo‘lgan kattaliklardir. Shu sababli ushbu nisbatdan bir birlik kapitalning qaytimi haqida xulosa chiqarilmaydi (2-jadval) [4].

2-jadval.

Investitsiyalar va yalpi hududiy mahsulot nisbati*

Yil	YAHM mlrd so‘m	Investitsiya YAHMga nisbatan %
2020	34 169,1	35,1
2021	41 993,6	30,9
2022	50 668,2	29,2
2023	61 074,9	31,5
2024	71 869,1	75,5
2025	85 419,0	71,6

*Muallif ishlanmasi.

Tashqi moliyalashtirish ulushi 37,2 foizdan 82,4 foizga o‘zgargan, ya’ni 45,2 foiz punktga oshgan. O‘z mablag‘lari ulushi esa 41,9 foizdan 13,9 foizga tushgan. Ulushning kamayishi mablag‘ning mutlaq kamayganini anglatmaydi: hisoblangan o‘z mablag‘lari hajmi taxminan 5 031,0 mlrd so‘mdan 8 496,4 mlrd so‘mga yetadi (3-jadval) [2].

3-jadval.

Asosiy kapitalga investitsiyalar moliyalashtirish tarkibi*

Yil	O‘z mablag‘lari %	Davlat budjeti %	Bank krediti va boshqa qarz %	Chet el investitsiyasi va krediti %
2020	41,9	5,8	14,3	37,2
2021	36,8	8,3	23,3	29,8
2022	38,4	6,6	19,2	34,7
2023	39,9	2,5	1,9	55,7
2024	13,7	2,9	1,0	82,3
2025	13,9	3,0	0,8	82,4

*Muallif ishlanmasi.

Tarkibiy natijadan kelib chiqadigan muallif tavsiyasi tashqi kapitalning shartlarini loyiha pul oqimi bilan bog‘lashdir. Xorijiy investitsiyalar va kreditlar birgalikdagi toifa bo‘lgani sababli ulushli kapital hamda qarzning alohida miqdorlari ushbu jadvaldan aniqlanmaydi. Yuqori ulushning o‘zi korxona xavfini isbotlamaydi; qarz muddati, valyutasi va daromad manbasi loyihalar kesimida tekshirilishi kerak.

4-jadval.

Hududlarda aholi jon boshiga investitsiyalar*

Hudud	2020 ming so‘m	2025 ming so‘m	2025 viloyat = 100
Namangan shahri	7 012,0	27 445,8	141,9
Mingbuloq	2 325,9	13 782,7	71,3
Kosonsoy	2 679,7	11 188,9	57,9
Namangan tumani	5 953,2	15 223,5	78,7
Norin	2 330,7	12 083,8	62,5
Pop	3 570,2	40 137,0	207,6
To‘raqo‘rg‘on	5 286,9	24 768,0	128,1
Uychi	2 548,4	14 695,6	76,0
Uchqo‘rg‘on	4 517,5	10 372,0	53,6
Chortoq	1 938,8	9 990,0	51,7
Chust	3 905,7	15 655,8	81,0
Yangiqo‘rg‘on	2 260,9	13 390,5	69,3

*Muallif ishlanmasi.

2025 yilda aholi jon boshiga investitsiyalar Popda viloyat o‘rtachasining 207,6 foizini, Chortoqda 51,7 foizini tashkil etgan. Ushbu hududlar orasidagi farq 4,02 baravar. Jadval kapital zichligidagi tafovutni ko‘rsatadi, hududlarning umumiy rivojlanish reytingini emas (4-jadval) [3]. Differensial siyosatda past ko‘rsatkichning sababi resurs yetishmasligi, loyiha tayyorligi yoki davriy omil ekanini aniqlash talab etiladi.

Muhokama va investitsiya mexanizmini takomillashtirish

Muallif talqiniga ko‘ra, hududiy investitsiya boshqaruvida uchta bog‘lanish mustahkamlanishi kerak: resursdan loyihaga, loyihadan ishlab chiqarish natijasiga va natijadan hududiy rivojlanishga o‘tish. Buning uchun investitsiya dasturining har bir loyihasi moliyalashtirish manbasi, joylashuvi va tekshiriladigan natijasi bilan qayd etilishi taklif qilinadi. Ushbu yondashuv mavjud mablag‘ hisobini almashtirmaydi, uni natijaga oid ma’lumotlar bilan to‘ldiradi.

Birinchi yo‘nalish - loyiha tayyorligini oshirish. Investitsiya pasportida mahsulot bozori, resurs ehtiyoji, infratuzilma ulanishlari, huquqiy holat, ishga tushirish muddati va moliyaviy model berilishi kerak. Xorijiy investorga taklif qilinayotgan loyihani faqat xarajat miqdori orqali taqdim etish o‘rniga uning pul oqimi va bozor shartlari asoslanishi zarur. Talabning pasayishi, xarajatlarning ortishi va ishga tushirishning kechikishi bo‘yicha ssenariylar tayyorlanishi tavsiya etiladi.

Ikkinchi yo‘nalish - hududga mos loyiha tanlash. Aholi jon boshiga ko‘rsatkich nisbatan past bo‘lgan hududlarda elektr, suv, yo‘l yoki logistika cheklovlari mavjudligini alohida tekshirish lozim. Muammo infratuzilma bilan bog‘liq bo‘lsa, individual korxona imtiyozidan oldin umumiy foydalanish obyektini rivojlantirish masalasi baholanadi. Yuqori investitsiya zichligiga ega hududlarda esa quvvatlarning bandligi va boshqa hududlar bilan ishlab chiqarish aloqalari o‘rganiladi.

Uchinchi yo‘nalish - moliyalashtirish shaklini loyiha muddatiga moslashtirish. Uzoq muddatli aktivni qisqa muddatli qarz bilan moliyalashtirish qayta moliyalashtirishga ehtiyoj tug‘dirishi mumkin. Valyutadagi majburiyatlar bo‘yicha asosiy tushumning valyutasi va kurs o‘zgarishiga sezgirlik tekshiriladi. Ulushli investor ishtirokida boshqaruv, foydani taqsimlash va investorning chiqish shartlari oldindan kelishiladi. Bu tavsiyalar har bir loyiha uchun individual moliyaviy tahlil orqali qo‘llanadi.

To‘rtinchi yo‘nalish - natijalarni monitoring qilish. Reyestrda rejalashtirilgan va haqiqiy investitsiya, ishga tushgan quvvat, ishlab chiqarilgan mahsulot, mahalliy qo‘shilgan qiymat, eksport va saqlangan ish o‘rinlari alohida qayd etilishi taklif etiladi. Ko‘rsatkichning davri va hisoblash usuli o‘zgarmasligi kerak. Bir xil loyiha bir nechta dasturga kiritilgan bo‘lsa, natija yagona identifikator orqali hisoblanib, takroriy sanash bartaraf etiladi.

Beshinchi yo‘nalish - axborotning ishonchliligini ta’minlash. Investitsiya ma’lumotlari yillik va davriy qatorlarga ajratilishi, dastlabki raqamlar alohida belgilanishi va yangilanish tarixi saqlanishi lozim. Hududiy raqamli platformada tanlangan ko‘rsatkichning manbasi, narx turi, o‘lchov birligi va davri ko‘rsatilishi kerak. Investor uchun ochiq axborot bilan tijorat siri bo‘lgan loyiha ma’lumotlarini taqdim etish tartibi ham oldindan belgilanadi.

Taklif etilayotgan mexanizmni cheklangan loyihalar portfelida sinovdan o‘tkazish mumkin. Dastlab tayyorgarlik holati va boshlang‘ich ko‘rsatkichlar qayd etiladi, keyin belgilangan muddatlarda natijalar kuzatiladi. Monitoring loyiha tanlash mezonlarini qayta ko‘rib chiqishga xizmat qiladi. Mexanizmning sof ta’sirini baholash uchun esa taqqoslash guruhi va boshqa omillarni nazorat qiluvchi alohida empirik tadqiqot talab etiladi.

Xulosa

2020-2025 yillar tahlili Namangan viloyatining investitsiya faolligini baholashda vaqt dinamikasi, moliyalashtirish tarkibi va hududiy zichlikni birga o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Kapitalning o‘sishini mahsuldorlik, qo‘shilgan qiymat yoki daromadning aynan shu miqdorda o‘sishi deb talqin qilish mumkin emas. Buning uchun loyihalar ishga tushganidan keyingi iqtisodiy natijalar o‘lchanishi lozim.

Viloyat investitsiya dasturida loyihalarni moliyaviy tayyorlash standartini joriy qilish taklif etiladi. Unda pul oqimi, bozor talabi, infratuzilma holati, moliyalashtirish shartlari va asosiy xavf ssenariylari qamrab olinishi kerak. Tayyorlik darajasi tekshirilgan loyihalar investorga taqdim etiladigan portfelga kiritilishi maqsadga muvofiq.

Hududiy siyosatni differensiallashtirish tavsiya etiladi. Investitsiya zichligi past hududlar bo‘yicha to‘siqlar diagnostikasi, yuqori zichlikdagi hududlar bo‘yicha esa ishlab chiqarish quvvatlari natijadorligi va kooperatsiya imkoniyatlari tahlil qilinishi kerak. Mablag‘ni barcha hududga bir xil taqsimlash o‘rniga aniqlangan cheklov va iqtisodiy imkoniyatga asoslangan tanlov qo‘llanadi.

Investitsiya monitoringi jalb qilingan mablag‘dan tashqari mahalliy qo‘shilgan qiymat, barqaror ish o‘rinlari, eksport natijasi va quvvatlardan foydalanishni ham qamrab olishi taklif etiladi. Keyingi tadqiqotda loyiha va korxona darajasidagi ma’lumotlar bazasini shakllantirish, taklif etilgan mexanizmni amalda sinash va natijalarning sababiy bog‘liqligini tekshirish asosiy vazifa bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Namangan viloyati statistika boshqarmasi. Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar yillik hajmi. https://namstat.uz/files/297/Investitsiya/4727/Asosiy-kapitalga-ozlashtirilgan-investitsiyalar-yillik-hajmmlrdso-m.pdf?preview=1

2. Namangan viloyati statistika boshqarmasi. Moliyalashtirish manbalari bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibi https://namstat.uz/files/297/Investitsiya/4728/Moliyalashtirishmanbalari.pdf?preview=1

3. Namangan viloyati statistika boshqarmasi. Aholi jon boshiga asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar. https://namstat.uz/files/297/Investitsiya/4719/Asosiy-kapitalga-ozlashtirilgan-investitsiyalar--aholi-jon-boshiga.pdf?preview=1

4. Namangan viloyati statistika boshqarmasi. Namangan viloyatining makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari. https://namstat.uz/files/309/Makroiqtisodiy/4674/Makroiqtisodiy-ko-rsatkichlar-.pdf?preview=1

5. OECD. FDI Qualities Policy Toolkit. Paris: OECD Publishing, 2022. https://doi.org/10.1787/7ba74100-en

6. UNCTAD. World Investment Report 2025: International investment in the digital economy. Geneva, 2025. https://unctad.org/publication/world-investment-report-2025

7. O‘zbekiston Respublikasi. Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida. 25.12.2019-yildagi O‘RQ–598-son Qonun. https://lex.uz/docs/-4664142

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTONDA SOLIQ ISLOHOTLARINING DAVLAT BUDJETI DAROMADLARIGA TA’SIRINI BAHOLASH

Sheraliyev Javoxirbek Jaxongir o‘g‘li
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti Iqtisodiyot va boshqaruv kafedrasi mudiri, PhD, dotsenti v.b.
E-mail: arvi19920804@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada 2018–2023-yillarda O‘zbekistonda amalga oshirilgan soliq islohotlari sharoitida davlat budjeti daromadlariga iqtisodiy faollik, kichik tadbirkorlik va norasmiylik omillarining uzoq muddatli ta’siri baholangan. Soliq stavkalarining pasaytirilishi va soliq tizimining soddalashtirilishi tushumlarga bevosita emas, balki soliq bazasi va soliq intizomi orqali ta’sir qiladi, degan farazdan kelib chiqilgan. Yillik ma’lumotlar asosida Hansen kointegratsiya testi va to‘liq modifikatsiyalangan eng kichik kvadratlar usuli (FMOLS) qo‘llanilgan. Natijalarga ko‘ra, iqtisodiy faollik budjet daromadlarining asosiy omili bo‘lib qolmoqda, norasmiy bandlikning 1 foizga oshishi esa budjet daromadlarini o‘rtacha 0,823 foizga kamaytiradi. Yashirin iqtisodiyot ulushining ta’siri statistik ahamiyatga ega emas. Olingan natijalar stavkalarni pasaytirishga asoslangan islohotlarning fiskal samarasi soliq bazasini legallashtirish bilan birga olib borilgandagina ta’minlanishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *soliq islohoti, soliq siyosati, davlat budjeti daromadlari, soliq bazasi, norasmiy bandlik, yashirin iqtisodiyot, kichik tadbirkorlik, FMOLS.*

ASSESSMENT OF THE IMPACT OF TAX REFORMS ON STATE BUDGET REVENUES IN UZBEKISTAN

Sheraliyev Javokhirbek Jakhongir ugli
Tashkent International University of Financial Management and Technologies Head of the Department of Economics and Management, PhD, Acting Associate Professor
E-mail: arvi19920804@gmail.com

Abstract. *The article assesses the long-run effects of economic activity, small business development and informality on state budget revenues in Uzbekistan against the background of the tax reforms implemented in 2018–2023. It starts from the hypothesis that lower statutory rates and a simpler tax system affect revenues not directly but through the tax base and tax compliance. Using annual data, the study applies the Hansen cointegration test and the fully modified ordinary least squares (FMOLS) estimator. The results show that economic activity remains the main driver of budget revenues, while a 1 percent increase in informal employment reduces budget revenues by 0.823 percent on average. The effect of the shadow economy share is not statistically significant. The findings suggest that rate-cutting reforms deliver their fiscal benefits only when they are accompanied by the formalisation of the tax base.*

Keywords: *tax reform, tax policy, state budget revenues, tax base, informal employment, shadow economy, small business, FMOLS.*

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ НАЛОГОВЫХ РЕФОРМ НА ДОХОДЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА УЗБЕКИСТАНА

Шералиев Жавохирбек Жахонгир угли

Ташкентский международный университет
финансового управления и технологий
Заведующий кафедрой экономики и управления,
PhD, и. о. доцента
E-mail: arvi19920804@gmail.com

Аннотация. *В статье оценивается долгосрочное влияние экономической активности, малого предпринимательства и факторов неформальной экономики на доходы государственного бюджета в условиях налоговых реформ, проведённых в Узбекистане в 2018–2023 годах. Исследование основывается на гипотезе о том, что снижение налоговых ставок и упрощение налоговой системы оказывают влияние на налоговые поступления не напрямую, а посредством расширения налоговой базы и повышения налоговой дисциплины. На основе годовых данных применены тест коинтеграции Хансена и метод полностью модифицированных наименьших квадратов (FMOLS). Полученные результаты свидетельствуют о том, что экономическая активность остаётся основным фактором формирования доходов государственного бюджета, тогда как увеличение неформальной занятости на 1 % приводит к сокращению бюджетных доходов в среднем на 0,823 %. При этом влияние доли теневой экономики является статистически незначимым. Результаты исследования показывают, что фискальная эффективность реформ, основанных на снижении налоговых ставок, может быть обеспечена лишь при условии одновременной реализации мер по легализации налоговой базы и сокращению масштабов неформальной экономической деятельности.*

Ключевые слова: *налоговая реформа, налоговая политика, доходы государственного бюджета, налоговая база, неформальная занятость, теневая экономика, малое предпринимательство, FMOLS.*

Kirish

Davlat budjeti daromadlarining tarkibi va soliq tushumlari dinamikasi mamlakat iqtisodiyotining real holati, barqarorligi va rivojlanish yo‘nalishlarini aks ettiradi. Iqtisodiyoti barqaror davlatlarda budjet daromadlarining asosiy qismi soliqlar hisobiga shakllanadi. Agar daromadlar tarkibida tabiiy resurslardan tushumlar, xususiylashtirish mablag‘lari yoki boshqa bir martalik manbalar ulushi yuqori bo‘lsa, budjet tashqi narxlar va konyunktura o‘zgarishlariga sezgir bo‘lib qoladi. Shu sababli soliq tushumlarining yillar kesimidagi o‘zgarishi davlatning bunday manbalarga bog‘liqlikni qay darajada kamaytirayotganini kuzatish imkonini beradi.

Soliq tushumlari dinamikasi amaldagi soliq siyosati samaradorligini baholashning ham asosiy vositasidir. Stavkalarni pasaytirish, imtiyozlar berish yoki yangi majburiy to‘lovlarni joriy etish kabi qarorlarning natijasini faqat vaqt qatorlari tahlili orqali aniqlash mumkin. Masalan, stavka pasaytirilgandan keyin tushumlar o‘ssa, bu soliq bazasining kengayganidan dalolat berishi mumkin. Biroq bunday o‘sish iqtisodiy o‘sish yoki inflyatsiya hisobiga ham yuz berishi mumkin, shuning uchun islohot samarasini boshqa omillardan ajratish alohida tahlilni talab qiladi.

O‘zbekistonda 2018-yildan boshlab soliq tizimi tubdan isloh qilindi. Soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasiga muvofiq 2019-yildan jismoniy shaxslar daromad solig‘ining yagona 12 foizlik stavkasi joriy etildi, foyda solig‘i stavkasi 14 foizdan 12 foizga tushirildi [1]. 2019-yil 1-oktabrdan qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS) stavkasi 20 foizdan 15 foizga pasaytirildi, 2020-yildan esa foyda solig‘i stavkasi 15 foiz etib belgilandi [2]. 2020-yil 1-yanvardan yangi tahrirdagi Soliq kodeksi kuchga kirdi [3], 2023-yil 1-yanvardan QQS stavkasi yana 12 foizgacha tushirildi. Xalqaro valyuta jamg‘armasi (XVJ) baholashicha, ushbu islohotlar natijasida soliq yuki kamaygan va budjet daromadlarining YaIMga nisbati 2019-yildan keyin biroz pasaygan [4].

Islohotlar davom etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi PF-21-son Farmonida soliq ma’muriyatchiligini takomillashtirish orqali soliq tushumlarining (budjet va ijtimoiy soliq) YaIMdagi ulushini 17,3 foizga yetkazish, bojxona tushumlarining YaIMdagi ulushini 4,4 foizdan kam bo‘lmagan darajada ta’minlash hamda kuzatilmaydigan (yashirin) iqtisodiyot ulushini 23 foizgacha qisqartirish vazifalari belgilangan [5]. Bu maqsadlar soliq stavkalari pasaygan sharoitda budjet daromadlarini barqarorlashtirishning asosiy yo‘li soliq bazasini kengaytirish va iqtisodiyotni legallashtirish ekanini ko‘rsatadi.

Mavjud tadqiqotlarning aksariyati soliq islohotlarini huquqiy yoki tavsifiy jihatdan yoritadi. O‘zbekistonda budjet daromadlari bilan norasmiy bandlik, yashirin iqtisodiyot va kichik tadbirkorlik o‘rtasidagi uzoq muddatli munosabatni ekonometrik baholagan ishlar esa kam. Ushbu tadqiqotning maqsadi islohotlar davrida budjet daromadlariga ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash va ularning uzoq muddatli elastikligini baholashdan iborat. Tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi: iqtisodiy faollik, kichik tadbirkorlik va norasmiylik budjet daromadlari bilan uzoq muddatli muvozanat munosabatida bo‘ladimi? Ushbu omillarning qaysi biri budjet daromadlariga eng kuchli ta’sir ko‘rsatadi?

Adabiyotlar sharhi

Soliqqa tortish nazariyasining asoslari A. Smitning 1776-yilda nashr etilgan “Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqiqot” asarida bayon etilgan. Muallif soliqqa tortishning to‘rtta tamoyilini, ya’ni adolatlilik, aniqlik, qulaylik va tejamkorlikni ilgari surgan va soliqlar fuqarolarning to‘lov qobiliyatiga mos ravishda taqsimlanishi lozimligini asoslagan [6]. Ushbu tamoyillar zamonaviy soliq tizimlarini loyihalashda hozir ham asosiy mezon bo‘lib xizmat qiladi.

J.M. Keyns 1936-yilda nashr etilgan “Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi” asarida soliqlarni yalpi talabni tartibga solish vositasi sifatida ko‘rib chiqqan va inqiroz davrida fiskal rag‘batlantirish zarurligini asoslagan [7]. 2008–2009-yillardagi global moliyaviy inqiroz davrida XVJ mutaxassislari ham ana shu mantiqdan kelib chiqib, o‘z vaqtida, maqsadli va vaqtinchalik fiskal rag‘batlantirishni tavsiya etgan [8].

Soliq stavkalari va tushumlar o‘rtasidagi munosabat A. Laffer nomi bilan bog‘liq. Uning g‘oyasiga ko‘ra, stavka ma’lum darajadan oshgach soliq bazasi qisqara boshlaydi va tushumlar kamayadi [9]. Biroq empirik tadqiqotlar stavkalarni pasaytirish odatda tushumlarni o‘z-o‘zidan oshirmasligini ko‘rsatadi. C. Romer va D. Romer AQSh ma’lumotlarida soliqlarning YaIMning 1 foiziga teng oshirilishi ishlab chiqarishni taxminan 3 foizga kamaytirishini aniqlagan [10]. K. Mertens va M. Ravn esa jismoniy va yuridik shaxslar daromad soliqlari o‘zgarishlarining makroiqtisodiy ta’siri turlicha ekanini ko‘rsatgan [11]. Bu natijalar soliq islohotlarining ta’sirini baholashda soliq turlarini ajratib ko‘rish zarurligini anglatadi.

O‘zbekiston sharoitiga eng yaqin tajriba postsovet mamlakatlaridagi islohotlardir. A. Ivanova, M. Keen va A. Klemm 2001-yilda Rossiyada joriy etilgan yagona 13 foizlik daromad solig‘ini o‘rganib, keyingi yillarda tushumlarning o‘sishi asosan stavkaning pasayishi bilan emas, balki soliq intizomining yaxshilanishi bilan bog‘liq ekanini aniqlagan [12]. M. Keen va B. Lockwood QQS joriy etilishi ko‘pchilik mamlakatlarda soliq tizimining samaradorligini oshirganini, biroq bu samara mamlakatlar bo‘yicha bir xil emasligini ko‘rsatgan [13]. OECD mamlakatlari bo‘yicha XVJ tadqiqotida soliq tushumlarining iqtisodiy o‘sishga sezgirligi (soliq elastikligi) uzoq va qisqa muddatda, shuningdek soliq turlari bo‘yicha sezilarli farq qilishi aniqlangan [14].

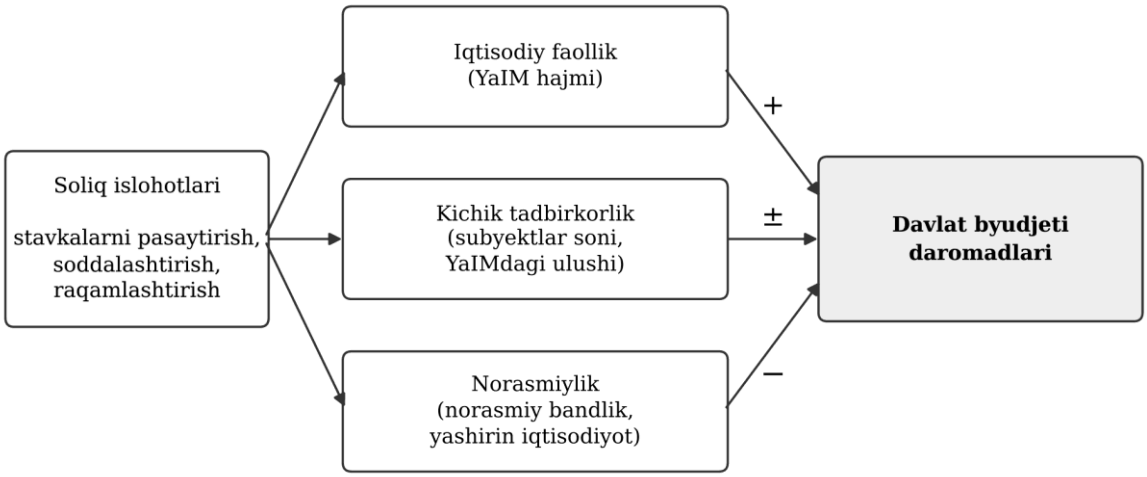
Rivojlanayotgan mamlakatlarda soliq tushumlarining past bo‘lishi institutsional omillar bilan izohlanadi. A. Gupta tadqiqotiga ko‘ra, soliq tushumlarining darajasi YaIMdagi qishloq xo‘jaligi ulushi, iqtisodiyotning ochiqligi va institutlar sifatiga bog‘liq [15]. T. Besley va T. Persson rivojlanayotgan mamlakatlar kam soliq yig‘ishining asosiy sababi sifatida fiskal salohiyatning zaifligi va norasmiy sektorning kattaligini ko‘rsatgan [16]. V. Gaspar, L. Jaramillo va P. Vingender soliq tushumlari YaIMning taxminan 12,75 foizidan oshganda aholi jon boshiga YaIM o‘sishi sezilarli tezlashishini aniqlagan [17]. O‘zbekistonda soliq tushumlari YaIMning 17–19 foizi atrofida ekanini hisobga olsak [4], mamlakat ushbu chegaradan yuqorida turibdi va asosiy masala endi soliq bazasining sifati va kengligidir.

Norasmiylik va yashirin iqtisodiyot budjet daromadlarini cheklovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. F. Schneider va D. Enste yashirin iqtisodiyotning o‘sishiga soliq va ijtimoiy to‘lovlar yukining og‘irligi, tartibga solishning murakkabligi hamda institutlarga ishonchning pastligi sabab bo‘lishini ko‘rsatgan [18]. L. Medina va F. Schneider 158 ta mamlakat ma’lumotlari asosida

yashirin iqtisodiyot ulushi 1991–2015-yillarda pasayib borganini, biroq rivojlanayotgan mamlakatlarda u hamon yuqoriligicha qolayotganini aniqlagan [19]. N. Loayza nazariy modelida norasmiy sektorning kengayishi soliq bazasini toraytirib, davlat xizmatlarining sifatini va oxir-oqibat iqtisodiy o‘sishni pasaytirishini asoslagan [20]. So‘nggi yillarda soliq ma’muriyatchiligini raqamlashtirish norasmiylikni qisqartirish vositasi sifatida ko‘rilmoqda, bu yo‘nalishdagi xalqaro tajriba XVJ tomonidan umumlashtirilgan [21].

MDH mamlakatlari olimlari ham soliqlarning budjet barqarorligidagi o‘rnini o‘rgangan. D.G. Chernik soliqlarning fiskal, nazorat va tartibga soluvchi funksiyalarini ajratib ko‘rsatgan [22]. O‘zbekistonda T.S. Malikov soliq siyosatining vazifasi budjet daromadlarini shakllantirish bilan birga iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash ekanini ta’kidlagan [23].

Adabiyotlar tahlili uch xulosaga olib keladi. Birinchidan, stavkalarni pasaytirish tushumlarni o‘z-o‘zidan oshirmaydi, uning fiskal samarasi soliq intizomi va soliq bazasining kengayishiga bog‘liq. Ikkinchidan, norasmiylik rivojlanayotgan mamlakatlarda budjet daromadlarini cheklovchi asosiy omildir. Uchinchidan, O‘zbekiston bo‘yicha bu munosabatlarni uzoq muddatli ekonometrik modellar asosida baholagan tadqiqotlar yetarli emas. Ushbu maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan (1-rasm).

1-rasm. Soliq islohotlarining budjet daromadlariga ta’sir kanallari
Manba: Xorijiy olimlarning tadqiqotlarini o‘rganish asosida mualliflar ishlanmasi/

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotdagi ma’lumotlar O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy ma’lumotlaridan olingan [24], soliq tushumlari tarkibi bo‘yicha qiyosiy ko‘rsatkichlar uchun XVJ hisobotidan foydalanilgan [4]. Modelga kiritilgan o‘zgaruvchilar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Tadqiqotda foydalanilgan o‘zgaruvchilar

Belgi	Ko‘rsatkich	O‘lchov birligi	O‘zgaruvchi turi
BDR	Davlat budjeti daromadlari	mlrd so‘m	bog‘liq
GDPR	Yalpi ichki mahsulot hajmi (joriy yoki doimiy narxlarda – muallif tasdiqlaydi)	mlrd so‘m	mustaqil
KTSS	Faoliyat ko‘rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni	birlik	mustaqil
KTSU	Kichik tadbirkorlikning YaIMdagi ulushi	%	mustaqil
NSB	Norasmiy sektorda band bo‘lganlar soni	ming kishi	mustaqil
YIU	Yashirin iqtisodiyot ulushi	%	mustaqil
YIH	Yashirin iqtisodiyot hajmi	mlrd so‘m	tavsifiy tahlil uchun

Manba: Mualliflar ishlanmasi.

Budjet daromadlari tadqiqotning bog‘liq o‘zgaruvchisi hisoblanadi. YaIM hajmi iqtisodiy faollik va potensial soliq bazasini, kichik tadbirkorlik ko‘rsatkichlari soliq rejimlari soddalashtirilgan sektorning salmog‘ini, norasmiy bandlik va yashirin iqtisodiyot esa soliqqa tortilmaydigan faoliyat ko‘lamini ifodalaydi. Barcha o‘zgaruvchilar natural logarifmga keltirilgan, shuning uchun baholangan koeffitsiyentlar elastiklik sifatida talqin qilinadi.

Uzoq muddatli model quyidagi ko‘rinishda ifodalangan:

$$L_BDR_t = \beta_0 + \beta_1 L_GDPR_t + \beta_2 L_KTSS_t + \beta_3 L_KTSU_t + \beta_4 L_NSB_t + \beta_5 L_YIU_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

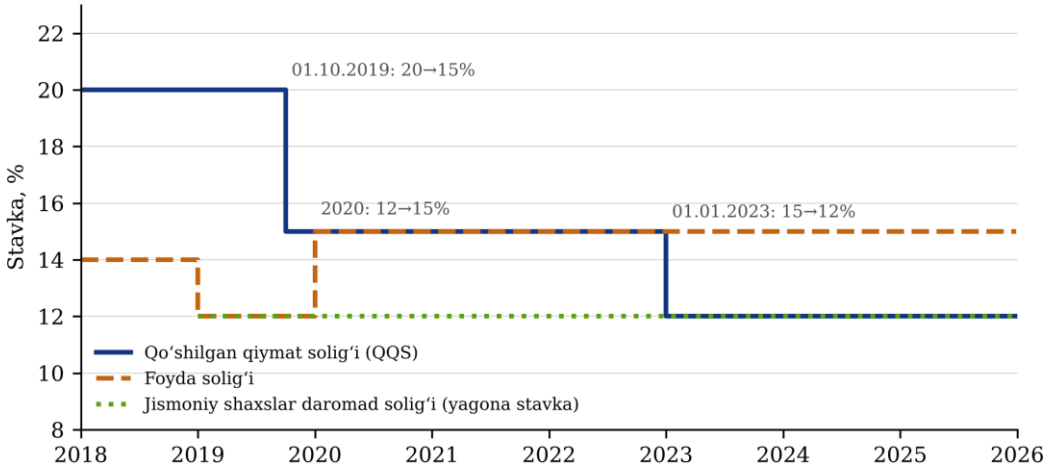
bu yerda β_1–β_5 – uzoq muddatli elastiklik koeffitsiyentlari, ε_t – tasodifiy xato.

Tahlil to‘rt bosqichda amalga oshirilgan. Birinchi bosqichda tavsifiy statistika va Jarque–Bera testi orqali ma’lumotlarning taqsimoti o‘rganilgan. Ikkinchi bosqichda o‘zgaruvchilarning integratsiya tartibi kengaytirilgan Dickey–Fuller (ADF) testi bilan tekshirilgan [25]. Uchinchi bosqichda o‘zgaruvchilar o‘rtasida uzoq muddatli muvozanat mavjudligi Hansen (1992) parametr barqarorligi kointegratsiya testi orqali baholangan [26]. Ushbu testning nol gipotezasi kointegratsiya mavjudligini bildiradi. To‘rtinchi bosqichda uzoq muddatli koeffitsiyentlar FMOLS usulida baholangan.

FMOLS usuli P. Phillips va B. Hansen tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, kointegratsiyalashgan o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi endogenlik va xatolarning ketma-ket korrelyatsiyasini tuzatadi [27]. Shu sababli usul kichik tanlanmalarda oddiy eng kichik kvadratlar usuliga nisbatan ishonchliroq baholarni beradi. Tadqiqot yakunida asosiy ko‘rsatkichlarning 2026–2030-yillarga mo‘ljallangan prognozi prognoz ARIMA modeli asosida tuzilgan. Barcha hisob-kitoblar EViews dasturida bajarilgan.

Tahlil va natijalar

Islohotlarning yo‘nalishini 2-rasm aniq ko‘rsatadi. 2018–2023-yillarda asosiy soliq stavkalari pasaytirildi va unifikatsiya qilindi.

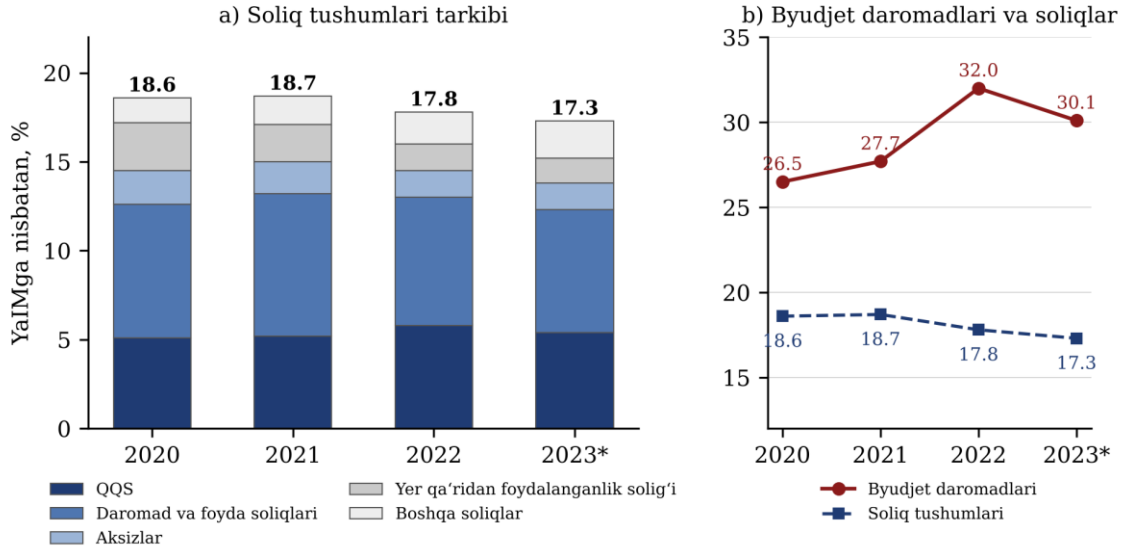

2-rasm. O‘zbekistonda asosiy soliq stavkalarining o‘zgarishi, 2018–2025-yillar

Manba: [1], [2], [3] asosida mualliflar ishlanmasi.

QQS stavkasi besh yil ichida 20 foizdan 12 foizgacha tushirildi, jismoniy shaxslar daromad solig‘i bo‘yicha esa progressiv shkala o‘rniga 12 foizlik yagona stavka joriy etildi. Stavkalar pasayishiga qaramay, soliq tushumlari keskin kamaymadi (3-rasm). XVJ ma’lumotlariga ko‘ra, 2020–2023-yillarda soliq tushumlari YaIMning 17,3–18,7 foizi oralig‘ida bo‘ldi. Ularning tarkibida daromad va foyda soliqlari (YaIMning 6,9–8,0 foizi) hamda QQS (5,1–5,8 foiz) asosiy o‘rinni egallaydi. 2023-yilda QQS stavkasi 15 foizdan 12 foizga tushirilgan bo‘lsa-da, QQS tushumlari YaIMning 5,4 foizini tashkil etdi va 2020–2021-yillar darajasidan past bo‘lmadi. Bu natija stavka pasayishining fiskal yo‘qotishlari soliq bazasining kengayishi hisobiga qisman qoplanganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, yer qa’ridan foydalanganlik solig‘i ulushining YaIMning 2,7 foizidan 1,4 foizigacha qisqarishi budjet daromadlarining resurs narxlariga bog‘liqligi saqlanib

qolayotganini anglatadi.

3-rasm. Konsolidatsiyalashgan budjet daromadlari va soliq tushumlarining tarkibi, YaIMga nisbatan foizda

*Manba: XVJ ma’lumotlari asosida mualliflar ishlanmasi [4]. *2023-yil – XVJ baholashi.*

Model o‘zgaruvchilarining tavsifiy statistikasi 2-jadvalda keltirilgan. Barcha o‘zgaruvchilar bo‘yicha 16 tadan kuzatuv mavjud. Budjet daromadlari (BDR) o‘rtacha 112 111,8 mlrd so‘mni tashkil etib, 13 596,7 mlrd so‘mdan 359 775 mlrd so‘mgacha o‘zgargan. Standart og‘ishning 106 402,6 mlrd so‘mga tengligi va asimmetriya koeffitsiyentining 0,987 ekani ko‘rsatkichning davr oxiriga kelib jadal o‘sganini bildiradi. YaIM hajmi (GDPR) o‘rtacha 547 829,1 mlrd so‘mni tashkil etgan, eng yuqori qiymati 1 653 654 mlrd so‘mga yetgan. Yashirin iqtisodiyot hajmi (YIH) o‘rtacha 47 188,5 mlrd so‘m bo‘lib, 6 679,5 mlrd so‘mdan 147 005,1 mlrd so‘mgacha o‘zgargan.

2-jadval.

Tavsifiy statistika natijalari

	BDR	GDPR	YIH	YIU	KTSS	KTSU	NSB
Mean	112111.8	547829.1	47188.51	7.493750	279716.0	59.59375	5698.183
Median	64390.00	347311.2	29934.65	7.600000	220130.0	60.80000	5441.800
Maximum	359775.0	1653654.	147005.1	8.100000	523556.0	67.40000	8576.400
Minimum	13596.70	73498.60	6679.500	6.500000	152246.0	52.20000	4090.752
Std. Dev.	106402.6	484504.8	42917.97	0.435842	120187.9	4.783927	1130.348
Skewness	0.986978	0.991986	1.107469	-0.679924	0.724027	0.018016	1.030245
Kurtosis	2.856204	2.847355	3.071731	2.826366	2.110313	1.874579	4.019301
Jarque-Bera	2.611452	2.639629	3.274061	1.252892	1.925602	0.845247	3.523065
Probability	0.270976	0.267185	0.194557	0.534488	0.381822	0.655325	0.171781
Sum	1793789.	8765266.	755016.1	119.9000	4475456.	953.5000	91170.93
Sum Sq. Dev.	1.70E+11	3.52E+12	2.76E+10	2.849375	2.17E+11	343.2894	19165309
Observations	16	16	16	16	16	16	16

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida mualliflar hisob-kitobi.

Yashirin iqtisodiyot ulushi (YIU) o‘rtacha 7,49 foizni tashkil etgan va 6,5 dan 8,1 foizgacha o‘zgargan. Standart og‘ishning 0,436 ekani bu ko‘rsatkich davr mobaynida nisbatan barqaror bo‘lganini ko‘rsatadi. Faoliyat ko‘rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni (KTSS) o‘rtacha 279 716 tani tashkil etgan va 152 246 tadan 523 556 tagacha ortgan. Kichik tadbirkorlikning YaIMdagi ulushi (KTSU) o‘rtacha 59,6 foiz bo‘lib, 52,2 dan 67,4 foizgacha o‘zgargan. Norasmiy sektorda band bo‘lganlar soni (NSB) o‘rtacha 5 698,2 ming kishini tashkil

etgan va 4 090,8 mingdan 8 576,4 ming kishigacha o‘sgan. Jarque–Bera testi natijalariga ko‘ra, barcha o‘zgaruvchilar uchun ehtimollik qiymati 0,05 dan katta, ya’ni normal taqsimot haqidagi nol gipoteza rad etilmaydi. Biroq 16 ta kuzatuvda bu testning kuchi past ekanini hisobga olish lozim.

Logarifmlangan o‘zgaruvchilarning korrelyatsiya matritsasi 3-jadvalda keltirilgan. Budjet daromadlari YaIM hajmi bilan juda kuchli musbat bog‘langan (r = 0,997). Budjet daromadlari bilan yashirin iqtisodiyot hajmi o‘rtasidagi korrelyatsiya ham yuqori (r = 0,995). Bu yashirin iqtisodiyot budjetni to‘ldirishini anglatmaydi. Ikkala ko‘rsatkich ham nominal ifodada umumiy o‘sish trendiga ega bo‘lgani uchun yuqori korrelyatsiya ko‘p jihatdan shu umumiy trendni aks ettiradi. Norasmiy bandlik YaIM hajmi (r = 0,932) va yashirin iqtisodiyot hajmi (r = 0,941) bilan kuchli bog‘langan. Kichik tadbirkorlikning YaIMdagi ulushi esa budjet daromadlari bilan teskari bog‘langan (r = −0,768). Yashirin iqtisodiyot ulushi boshqa o‘zgaruvchilar bilan deyarli bog‘lanmagan (|r| < 0,18).

3-jadval.

Logarifmlangan o‘zgaruvchilarning korrelyatsiya matritsasi

	L_BDR	L_GDPR	L_KTSS	L_KTSU	L_NSB	L_YIH	L_YIU
L_BDR	1	0.99669	0.94231	-0.76797	0.91790	0.99511	-0.091015
L_GDPR	0.99669	1	0.93345	-0.73222	0.931789	0.99820	-0.06975
L_KTSS	0.94231	0.93345	1	-0.80367	0.79042	0.92897	-0.08513
L_KTSU	-0.76797	-0.73222	-0.80367	1	-0.70056	-0.74132	-0.149516
L_NSB	0.91790	0.931789	0.79042	-0.70056	1	0.94120	0.17786
L_YIH	0.99511	0.99820	0.92897	-0.74132	0.94120	1	-0.02309
L_YIU	-0.09101	-0.06975	-0.08513	-0.14951	0.17786	-0.02309	1

Manba: Statistika agentligi ma’lumotlari asosida mualliflar hisob-kitobi.

Korrelyatsiya koeffitsiyentlarining yuqoriligi trendga ega o‘zgaruvchilar o‘rtasida soxta regressiya xavfini keltirib chiqaradi. Shuning uchun keyingi bosqichda o‘zgaruvchilar o‘rtasida uzoq muddatli muvozanat mavjudligi kointegratsiya testi bilan tekshirildi. ADF testi natijalariga ko‘ra, model o‘zgaruvchilari darajada nostatsionar, birinchi tartibli ayirmada esa statsionar, ya’ni I(1) – muallif ADF natijalari bilan tasdiqlaydi.

4-jadval.

Hansen parametr barqarorligi kointegratsiya testi natijalari

Test	Statistika	p-qiymat	Xulosa
Hansen Lc statistikasi	0.7300	0.1263	Kointegratsiya mavjud (H_0 rad etilmadi)

Manba: mualliflar hisob-kitobi.

Hansen testi bo‘yicha Lc statistikasi 0,7300 ga, ehtimollik qiymati esa 0,1263 ga teng (4-jadval). Ehtimollik qiymati 0,05 dan katta bo‘lgani sababli kointegratsiya mavjudligi haqidagi nol gipoteza rad etilmaydi. Demak, budjet daromadlari, YaIM hajmi, kichik tadbirkorlik subyektlari soni va ularning YaIMdagi ulushi, norasmiy bandlik hamda yashirin iqtisodiyot ulushi o‘rtasida uzoq muddatli muvozanat munosabati mavjud. Bu FMOLS usulini qo‘llash va baholangan koeffitsiyentlarni uzoq muddatli elastiklik sifatida talqin qilish uchun asos bo‘ladi.

FMOLS natijalariga ko‘ra, YaIM hajmi budjet daromadlariga musbat va statistik ahamiyatli ta’sir ko‘rsatadi. Bu iqtisodiy faollik budjet daromadlarining asosiy omili bo‘lib qolayotganini tasdiqlaydi. Norasmiy sektorda band bo‘lganlar soni budjet daromadlariga manfiy va statistik ahamiyatli ta’sir ko‘rsatadi. Koeffitsiyentning −0,823 ga tengligi norasmiy bandlik 1 foizga oshganda budjet daromadlari o‘rtacha 0,823 foizga kamayishini anglatadi. Kichik tadbirkorlikning YaIMdagi ulushi ham budjet daromadlariga manfiy ta’sir ko‘rsatgan. Yashirin iqtisodiyot ulushining koeffitsiyenti manfiy bo‘lsa-da, statistik ahamiyatga ega emas (p = 0,2255). Shu sababli ushbu omilning uzoq muddatli ta’siri haqida qat’iy xulosa chiqarib bo‘lmaydi.

Tadqiqot doirasida asosiy ko‘rsatkichlarning 2026-2030-yillarga prognozi ham tuzilgan.

Prognozga ko‘ra, kichik tadbirkorlikning YaIMdagi ulushi 2026-yildagi 52,4 foizdan 2030-yilda 49,6 foizgacha pasayadi. Bu iqtisodiyotda yirik korxonalar ulushining ortib borishi bilan izohlanishi mumkin. Norasmiy bandlik esa 7,56 mln kishidan 8,51 mln kishigacha ortadi, yashirin iqtisodiyot ulushi 7,52-7,55 foiz atrofida saqlanib qoladi.

Xulosa

Natijalar soliq islohotlarining budjet daromadlariga ta’siri asosan soliq bazasi orqali uzatilishini ko‘rsatadi. Budjet daromadlarining YaIM hajmi bilan kuchli bog‘liqligi soliq tushumlarining iqtisodiy o‘sishga sezgirligi bo‘yicha xalqaro baholarga mos keladi [14]. Stavkalar pasaygan sharoitda ham soliq tushumlarining YaIMga nisbati keskin kamaymagani [4] stavka pasayishining yo‘qotishlari bazaning kengayishi hisobiga qisman qoplanganini anglatadi. Bu xulosa Rossiyadagi yagona daromad solig‘i bo‘yicha natijalarga o‘xshaydi, u yerda ham tushumlar o‘sishi stavka bilan emas, soliq intizomi bilan izohlangan [12]. Biroq XVJ baholashicha, budjet daromadlarining YaIMga nisbati 2019-yildan keyin biroz pasaygan [4]. Bu stavkalarni pasaytirish o‘z-o‘zidan Laffer egri chizig‘i mantiqidagi qo‘shimcha tushumni ta’minlamaganini ko‘rsatadi.

Norasmiy bandlikning budjet daromadlariga manfiy va statistik ahamiyatli ta’siri N. Loayza [20] hamda T. Besley va T. Persson [16] xulosalariga mos keladi. Norasmiy bandlik daromad solig‘i va ijtimoiy to‘lovlar bazasini bevosita toraytiradi. −0,823 lik elastiklik norasmiy bandlikni qisqartirish budjet daromadlarini oshirishning eng samarali yo‘llaridan biri ekanini ko‘rsatadi. Kichik tadbirkorlik ulushining manfiy ta’siri esa bu sektor uchun qo‘llaniladigan soddalashtirilgan soliq rejimlari bilan izohlanishi mumkin. Bu rejimlar kichik biznesni rivojlantirishga xizmat qiladi, biroq ushbu sektor yaratgan qo‘shilgan qiymatning nisbatan kichik qismi budjetga tushadi.

Yashirin iqtisodiyot ulushining statistik ahamiyatsizligini uning qiymatlari tor oraliqda (6,5–8,1 foiz) o‘zgargani bilan izohlash mumkin. Shu bilan birga, bu ko‘rsatkich PF-21-son Farmonda keltirilgan kuzatilmaydigan iqtisodiyot ulushiga oid maqsadli ko‘rsatkichdan (23 foiz) [5] ancha past. Bu ikki ko‘rsatkich turli metodologiya asosida hisoblanganini anglatadi.

Tadqiqotning bir qator cheklovlari mavjud. Birinchidan, kuzatuvlar soni (16 ta) beshta omilli model uchun kichik, shu sababli natijalarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilish lozim. Ikkinchidan, model soliq islohotlarini bevosita o‘lchovchi o‘zgaruvchini, masalan, samarali soliq stavkasi yoki islohot dummy o‘zgaruvchisini o‘z ichiga olmaydi, islohotlar ta’siri bilvosita kanallar orqali baholangan. Uchinchidan, yashirin iqtisodiyot ko‘rsatkichi rasmiy statistikaning tor ta’rifiga asoslangan. Kelgusi tadqiqotlarda choraklik ma’lumotlardan foydalanish va islohot o‘zgaruvchilarini modelga kiritish natijalarning ishonchliligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda budjet daromadlari iqtisodiy faollik, kichik tadbirkorlik va norasmiylik ko‘rsatkichlari bilan uzoq muddatli muvozanat munosabatida ekanini ko‘rsatdi. Iqtisodiy faollik budjet daromadlarining asosiy omili bo‘lib qolmoqda, norasmiy bandlik esa ularni sezilarli darajada cheklaydi. Norasmiy bandlikning 1 foizga oshishi budjet daromadlarini o‘rtacha 0,823 foizga kamaytiradi. 2018–2023-yillardagi stavkalarni pasaytirishga asoslangan islohotlar soliq tushumlarining YaIMga nisbatini keskin pasaytirmagan, biroq ularni o‘stirishga ham olib kelmagan.

Prognoz natijalari norasmiy bandlik 2030-yilga qadar 8,51 mln kishigacha ortishini, yashirin iqtisodiyot ulushi esa deyarli o‘zgarmasligini ko‘rsatmoqda. Mavjud tendensiyalar saqlansa, budjet daromadlarini oshirish imkoniyatlari cheklanib qoladi. Natijalar asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi.

Birinchidan, soliq siyosatining ustuvor yo‘nalishi stavkalarni yanada pasaytirishdan soliq bazasini kengaytirishga o‘tkazilishi lozim. Bunda soliq imtiyozlarini xatlovdan o‘tkazish va ularning fiskal samarasini har yili baholab borish maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, norasmiy bandlikni qisqartirish budjet daromadlarini oshirishning eng samarali vositasi sifatida ko‘rilishi kerak. Buning uchun rasmiy bandlikka o‘tishda soliq va ijtimoiy to‘lovlar yukini bosqichma-bosqich oshirish, o‘zini o‘zi band qilgan shaxslar rejimini kengaytirish va mehnat munosabatlarini elektron ro‘yxatdan o‘tkazishni rag‘batlantirish lozim.

Uchinchidan, kichik tadbirkorlik uchun soddalashtirilgan soliq rejimidan umumbelgilangan rejimga o‘tishni yengillashtiradigan oraliq mexanizmlar joriy etilishi kerak. Bu korxonalarning o‘sishga emas, soddalashtirilgan rejimda qolishga intilishining oldini oladi.

To‘rtinchidan, soliq ma’muriyatchiligini raqamlashtirish, jumladan elektron hisobvaraq-fakturalar, onlayn nazorat-kassa texnikasi va naqd pulsiz hisob-kitoblarni kengaytirish yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning asosiy vositasi bo‘lib qolishi lozim. Ushbu chora-tadbirlar PF-21-son Farmonda belgilangan soliq tushumlarini YaIMning 17,3 foiziga yetkazish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish maqsadlariga erishishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasi soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi PF-5468-son Farmoni. https://lex.uz/docs/3802374

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 26-sentabrdagi “Soliq siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5837-son Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi (2019-yil 30-dekabrdagi O‘RQ-599-son Qonun bilan tasdiqlangan). https://lex.uz/docs/4674011

4. International Monetary Fund. (2024). *Republic of Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation – Press Release; and Staff Report* (IMF Country Report No. 24/210). Washington, DC: IMF.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-21-son Farmoni. https://lex.uz/docs/8050769

6. Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: W. Strahan and T. Cadell. Book V, Chapter II.

7. Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan.

8. Spilimbergo, A., Symansky, S., Blanchard, O., & Cottarelli, C. (2008). *Fiscal Policy for the Crisis* (IMF Staff Position Note SPN/08/01). Washington, DC: IMF.

9. Laffer, A. B. (2004). *The Laffer Curve: Past, Present, and Future* (Backgrounder No. 1765). Washington, DC: The Heritage Foundation.

10. Romer, C. D., & Romer, D. H. (2010). The macroeconomic effects of tax changes: Estimates based on a new measure of fiscal shocks. *American Economic Review*, 100(3), 763–801.

11. Mertens, K., & Ravn, M. O. (2013). The dynamic effects of personal and corporate income tax changes in the United States. *American Economic Review*, 103(4), 1212–1247.

12. Ivanova, A., Keen, M., & Klemm, A. (2005). The Russian ‘flat tax’ reform. *Economic Policy*, 20(43), 397–444.

13. Keen, M., & Lockwood, B. (2010). The value added tax: Its causes and consequences. *Journal of Development Economics*, 92(2), 138–151.

14. Belinga, V., Benedek, D., de Mooij, R., & Norregaard, J. (2014). *Tax Buoyancy in OECD Countries* (IMF Working Paper WP/14/110). Washington, DC: IMF.

15. Gupta, A. S. (2007). *Determinants of Tax Revenue Efforts in Developing Countries* (IMF Working Paper WP/07/184). Washington, DC: IMF.

16. Besley, T., & Persson, T. (2014). Why do developing countries tax so little? *Journal of Economic Perspectives*, 28(4), 99–120.

17. Gaspar, V., Jaramillo, L., & Wingender, P. (2016). *Tax Capacity and Growth: Is there a Tipping Point?* (IMF Working Paper WP/16/234). Washington, DC: IMF.

18. Schneider, F., & Enste, D. H. (2000). Shadow economies: Size, causes, and consequences. *Journal of Economic Literature*, 38(1), 77–114.

19. Medina, L., & Schneider, F. (2018). *Shadow Economies Around the World: What Did*

We Learn Over the Last 20 Years? (IMF Working Paper WP/18/17). Washington, DC: IMF.

20. Loayza, N. V. (1996). The economics of the informal sector: A simple model and some empirical evidence from Latin America. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 45, 129–162.

21. Gupta, S., Keen, M., Shah, A., & Verdier, G. (Eds.). (2017). *Digital Revolutions in Public Finance*. Washington, DC: International Monetary Fund.

22. Налоги и налогообложение: учебник для бакалавров / под ред. Д. Г. Черника. – М.: Юрайт, 2013. – 393 с.

23. Malikov T.S. Budjet-soliq siyosati: o‘quv qo‘llanma. – T.: “IqtisodMoliya”, 2019. – 376 b.

24. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. Rasmiy statistik ma’lumotlar. https://stat.uz

25. Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427–431.

26. Hansen, B. E. (1992). Tests for parameter instability in regressions with I(1) processes. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 321–335.

27. Phillips, P. C. B., & Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I(1) processes. *Review of Economic Studies*, 57(1), 99–125.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

INFLYATSION JARAYONLARNI TADQIQ ETISHNING STATISTIK USULLARI

Umarov Muxtor Turaevich
Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: m.umarov@stat.uz

Annotatsiya. *Mazkur maqolada inflyatsion jarayonlarni statistik tadqiq etishning nazariy va metodologik asoslari, inflyatsiya darajasini baholash ko‘rsatkichlari hamda zamonaviy statistik va ekonometrik usullardan foydalanish masalalari yoritilgan. Xususan, iste’mol narxlari indeksini hisoblash, dinamik qatorlar tahlili, indeks usuli, korrelyatsion-regression tahlil, ARIMA va VAR modellarining inflyatsion jarayonlarni o‘rganishdagi imkoniyatlari tadqiq etilgan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida narxlar statistikasini takomillashtirish, raqamli ma’lumotlar manbalaridan foydalanish va inflyatsiyani prognozlash tizimini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *inflyatsiya, iste’mol narxlari indeksi, narxlar statistikasi, indeks usuli, statistik tahlil, dinamik qatorlar, korrelyatsiya, regressiya, ARIMA modeli, VAR modeli, prognozlash.*

СТАТИСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНФЛЯЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Умаров Мухтор Тураевич
Самостоятельный соискатель Института повышения квалификации кадров и статистических исследований
E-mail: m.umarov@stat.uz

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические и методологические основы статистического исследования инфляционных процессов, показатели оценки уровня инфляции, а также вопросы применения современных статистических и эконометрических методов. В частности, исследуются возможности использования индекса потребительских цен, анализа динамических рядов, индексного метода, корреляционно-регрессионного анализа, моделей ARIMA и VAR при изучении инфляционных процессов. Кроме того, разработаны научно-практические предложения по совершенствованию статистики цен в Республике Узбекистан, использованию цифровых источников данных и развитию системы прогнозирования инфляции.*

Ключевые слова: *инфляция, индекс потребительских цен, статистика цен, индексный метод, статистический анализ, динамические ряды, корреляция, регрессия, модель ARIMA, модель VAR, прогнозирование.*

STATISTICAL METHODS FOR STUDYING INFLATIONARY PROCESSES

Umarov Muxtor Turaevich
Independent Researcher at the Institute for Advanced Training of Personnel and Statistical Research
E-mail: m.umarov@stat.uz

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations of the statistical study of inflationary processes, indicators for assessing the inflation rate, and the application of modern statistical and econometric methods. In particular, it explores the possibilities of using the Consumer Price Index (CPI), time series analysis, the index method,*

correlation and regression analysis, and ARIMA and VAR models in studying inflationary processes. Furthermore, the article develops scientific and practical recommendations for improving price statistics in the Republic of Uzbekistan, utilizing digital data sources, and advancing the inflation forecasting system.

Keywords: *inflation, Consumer Price Index, price statistics, index method, statistical analysis, time series, correlation, regression, ARIMA model, VAR model, forecasting.*

Kirish

Inflyatsiya zamonaviy iqtisodiyotning muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, mamlakatda narxlar umumiy darajasining o‘zgarishi, pulning xarid qobiliyati pasayishi hamda aholi real daromadlari dinamikasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Inflyatsion jarayonlar iqtisodiy o‘sish, investitsion faollik, iste’mol talabi, ishlab chiqarish xarajatlari va makroiqtisodiy barqarorlik bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli inflyatsiyani muntazam statistik kuzatish, uning shakllanish omillarini aniqlash va kelgusidagi dinamikasini prognozlash davlat iqtisodiy siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida inflyatsiya jarayonlarini faqat narxlarning umumiy o‘zgarishi sifatida baholash yetarli emas. Chunki turli tovar va xizmatlar guruhlari bo‘yicha narxlar o‘zgarishi bir xil kechmaydi. Ayrim davrlarda oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining oshishi umumiy inflyatsiyaning asosiy manbai bo‘lsa, boshqa davrlarda xizmatlar, energiya resurslari yoki import qilinadigan mahsulotlar narxlaridagi o‘zgarishlar ustuvor ahamiyat kasb etishi mumkin. Shuning uchun inflyatsiyani statistik tadqiq etishda uning umumiy darajasi bilan bir qatorda tarkibiy tuzilishi, hududiy tafovutlari va asosiy omillarini ham o‘rganish talab etiladi.

Inflyatsion jarayonlarni baholashda iste’mol narxlari indeksi (INI) asosiy statistik indikator sifatida qo‘llaniladi. Mazkur indeks aholi tomonidan iste’mol qilinadigan tovarlar va xizmatlar narxlarining vaqt davomida o‘zgarishini ifodalaydi. Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi, Xalqaro Mehnat Tashkiloti, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti, Yevrostat, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va Jahon banki tomonidan ishlab chiqilgan iste’mol narxlari indeksi metodologiyasi ushbu ko‘rsatkichni shakllantirishning xalqaro standartlarini belgilab beradi [1].

O‘zbekiston Respublikasida ham narxlar statistikasini hisoblash metodologiyasi xalqaro tavsiyalar asosida takomillashtirib borilmoqda. Iste’mol narxlari indeksini hisoblashda iste’mol xarajatlari tarkibi, tovar va xizmatlarning vakillik xususiyati, narxlarni kuzatish usullari hamda vazn koeffitsiyentlari muhim ahamiyatga ega. 2026-yil yanvar oyidan boshlab iste’mol narxlari indeksini hisoblashda takomillashtirilgan arifmetik Young formulasidan foydalanish yo‘lga qo‘yilgani narxlar statistikasini rivojlantirishdagi muhim metodologik o‘zgarishlardan biridir [2].

Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyot rivojlanishi sharoitida inflyatsion jarayonlarni statistik tadqiq etishda an’anaviy kuzatish usullari bilan bir qatorda zamonaviy ekonometrik modellar, vaqtli qatorlar tahlili, ko‘p omilli regressiya, korrelyatsion tahlil va prognozlash usullaridan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqotning maqsadi inflyatsion jarayonlarni statistik tadqiq etishning nazariy va metodologik asoslarini o‘rganish, inflyatsiya dinamikasini baholashda qo‘llaniladigan statistik usullarni tizimlashtirish hamda O‘zbekiston sharoitida ularni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: inflyatsiyaning iqtisodiy-statistik mohiyati va uning asosiy ko‘rsatkichlarini o‘rganish; iste’mol narxlari indeksini hisoblashning statistik usullarini tahlil qilish; inflyatsion jarayonlarning vaqt bo‘yicha va hududiy dinamikasini baholash; inflyatsiyaga ta’sir etuvchi omillarni statistik va ekonometrik usullar orqali aniqlash; inflyatsiya darajasini prognozlashda zamonaviy modellarni qo‘llash imkoniyatlarini asoslash; milliy narxlar statistikasini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi inflyatsion jarayonlarni baholashda narx indekslari, tarkibiy tahlil, hududiy taqqoslash va ekonometrik prognozlash usullarini o‘zaro integratsiyalashgan holda qo‘llashning metodologik yondashuvlarini taklif etish bilan izohlanadi.

Adabiyotlar sharhi

Inflyatsion jarayonlarni statistik tadqiq etish masalalari iqtisodiy nazariya, makroiqtisodiy statistika va ekonometrik tahlil yo‘nalishlarida keng o‘rganilgan. Mazkur yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqotlarda inflyatsiyani o‘lchash, uning shakllanish omillarini aniqlash, narx indekslarini hisoblash va kelgusidagi o‘zgarishlarini prognozlash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Inflyatsiya statistikasining metodologik asoslarini shakllantirishda Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi, Xalqaro Mehnat Tashkiloti, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti, Yevrostat, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va Jahon banki tomonidan tayyorlangan Consumer Price Index Manual: Concepts and Methods muhim ahamiyatga ega. Mazkur qo‘llanmada iste’mol narxlari indeksini shakllantirish, vazn koeffitsiyentlarini aniqlash, tovar va xizmatlar sifatidagi o‘zgarishlarni hisobga olish, narxlarni kuzatish va indekslarni hisoblashning xalqaro standartlari yoritilgan [1].

Xalqaro Valyuta Jamg‘armasining metodologik tavsiyalarida iste’mol narxlari indeksi inflyatsiyani o‘lchashning asosiy statistik vositasi sifatida talqin qilinadi. Bunda narxlarning o‘zgarishini to‘g‘ri baholash uchun iste’mol savatchasining tarkibi, tovar va xizmatlarning vaznlari hamda kuzatuv ma’lumotlarining reprezentativligi muhim hisoblanadi. Ayniqsa, zamonaviy sharoitda elektron savdo ma’lumotlari, skaner ma’lumotlari va internet resurslaridan olingan narx axborotlarini statistik hisob-kitoblarga jalb etish imkoniyatlari kengaymoqda [1].

James D. Hamilton tomonidan ishlab chiqilgan vaqtli qatorlar tahlili metodologiyasi iqtisodiy ko‘rsatkichlarning vaqt bo‘yicha o‘zgarishini o‘rganishda muhim nazariy asos hisoblanadi. Muallif vaqtli qatorlarning stasionarligi, avtoregressiya jarayonlari va iqtisodiy ko‘rsatkichlarning dinamik xususiyatlarini tahlil qilish usullarini asoslab bergan. Ushbu yondashuvlardan inflyatsiya darajasining vaqt bo‘yicha o‘zgarishini modellashtirishda foydalanish mumkin [3].

Box, Jenkins, Reinsel va Ljung tomonidan ishlab chiqilgan vaqtli qatorlarni modellashtirish metodologiyasi ARIMA modellarining nazariy asoslarini tashkil etadi. Ushbu yondashuvda vaqtli qatorlarning identifikatsiyasi, parametrlarini baholash, diagnostik tekshirish va prognozlash bosqichlari izchil amalga oshiriladi. Mazkur metodologiya inflyatsiyaning qisqa muddatli dinamikasini prognozlashda amaliy ahamiyatga ega [4].

Hyndman va Athanasopoulos tomonidan ishlab chiqilgan zamonaviy prognozlash yondashuvlarida eksponensial tekislash, vaqtli qatorlarni dekompozitsiyalash, ARIMA va boshqa statistik modellarni qo‘llash masalalari yoritilgan. Mualliflar prognozlashda modelni tanlash, uning aniqligini baholash va prognoz xatoliklarini tahlil qilishga alohida e’tibor qaratganlar [5].

Andrew Ang, Geert Bekaert va Min Wei tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda inflyatsiyani prognozlashning turli usullari, jumladan, ARIMA modellari, Fillips egri chizig‘iga asoslangan regressiyalar va so‘rov natijalaridan foydalanish imkoniyatlari o‘rganilgan. Mualliflar AQSh inflyatsiyasi misolida turli prognozlash yondashuvlarini taqqoslab, so‘rov ma’lumotlariga asoslangan prognozlar tadqiqot davrida boshqa ayrim modellar natijalaridan ustun bo‘lganini aniqlaganlar [6].

James H. Stock va Mark W. Watson tadqiqotlarida inflyatsiyani prognozlashda iqtisodiy faollik ko‘rsatkichlari va Fillips egri chizig‘iga asoslangan modellar samaradorligi tahlil qilingan. Ularning tadqiqotlari inflyatsiya prognozlarining aniqligi tanlangan model, kuzatuv davri va iqtisodiy sharoitlarga bog‘liqligini ko‘rsatadi [7].

O‘zbekiston Respublikasida narxlar statistikasini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar ham inflyatsion jarayonlarni statistik tadqiq etishning amaliy ahamiyatini oshirmoqda. Xususan, elektron kassa ma’lumotlari, xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlardan olinadigan elektron axborotlar, chakana savdo ma’lumotlari va internet manbalaridan foydalanish narxlar kuzatuvining axborot bazasini kengaytirishga xizmat qilmoqda [2].

Xalqaro Valyuta Jamg‘armasining iste’mol narxlari indeksi bo‘yicha ma’lumotlar bazasi ham mamlakatlar kesimida umumiy indekslar, iste’mol guruhlari bo‘yicha indekslar va tegishli vazn koeffitsiyentlarini taqqoslash imkonini beradi. Bunday ma’lumotlardan xalqaro statistik

tahlil va inflyatsion jarayonlarning qiyosiy tadqiqotlarida foydalanish mumkin [8].

O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining 2026-yil mart oyidagi iste’mol narxlari indeksi bo‘yicha press-relizida narxlarni yig‘ishning turli manbalari, jumladan, elektron kassa cheklari, chakana savdo ma’lumotlari, internet resurslari va telefon orqali kuzatuv usullaridan foydalanish yoritilgan. Ushbu ma’lumotlar milliy narxlar statistikasida raqamli texnologiyalar va muqobil axborot manbalarining ahamiyati ortib borayotganini ko‘rsatadi [9].

O‘rganilgan ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, inflyatsion jarayonlarni statistik tadqiq etishda narx indekslarini hisoblash, vaqtli qatorlarni modellashtirish, makroiqtisodiy omillar ta’sirini baholash va prognozlash usullaridan kompleks foydalanish zarur. Shu bilan birga, milliy sharoitda hududiy narxlar tafovuti, iste’mol tarkibidagi o‘zgarishlar va yangi raqamli ma’lumotlar manbalarini hisobga oluvchi statistik yondashuvlarni yanada rivojlantirish talab etiladi.

Tadqiqotn metodologiyasi

Inflyatsion jarayonlarni statistik tadqiq etishda iqtisodiy-statistik, matematik va ekonometrik usullardan kompleks foydalanish muhim ahamiyatga ega. Chunki inflyatsiya ko‘p omilli iqtisodiy hodisa bo‘lib, uning shakllanishiga ichki talab, ishlab chiqarish xarajatlari, import narxlari, valyuta kursi, pul-kredit sharoitlari va iste’mol tarkibidagi o‘zgarishlar ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqotda quyidagi statistik usullardan foydalanishning metodologik asoslari ishlab chiqildi.

1. Indeks usuli. Inflyatsiya darajasini aniqlashda indeks usuli asosiy statistik vosita hisoblanadi. Narxlar indeksini hisoblashda Laspeyres indeksidan foydalanish mumkin:

2. Dinamik qatorlar tahlili. Inflyatsion jarayonlarning vaqt davomida o‘zgarishini aniqlash uchun dinamik qatorlar tahlilidan foydalaniladi. Bunda oylik, choraklik va yillik inflyatsiya ko‘rsatkichlari o‘rganiladi.

3. Korrelyatsion-regression tahlil. Inflyatsiyaga ta’sir etuvchi omillarni aniqlashda korrelyatsion va regression tahlil usullaridan foydalaniladi. Bunda inflyatsiya darajasi natijaviy belgi sifatida, unga ta’sir etuvchi iqtisodiy ko‘rsatkichlar esa omil belgilari sifatida qaraladi.

4. ARIMA modeli. Inflyatsiyaning kelgusidagi dinamikasini prognozlashda ARIMA (Autoregressive Integrated Moving Average) modelidan foydalanish maqsadga muvofiq. Ushbu model vaqtli qatorlarning avvalgi qiymatlari va tasodifiy xatoliklari asosida kelgusi davr ko‘rsatkichlarini baholaydi.

5. VAR modeli. Inflyatsiya va unga ta’sir etuvchi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganishda vektor autoregressiya (VAR) modelidan foydalaniladi. Ushbu modelda bir nechta iqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘zaro bog‘liq endogen o‘zgaruvchilar sifatida qaraladi.

6. Statistik prognozlash sifatini baholash. Prognoz natijalarining aniqligini baholash uchun o‘rtacha mutlaq xatolik (MAE) va o‘rtacha kvadratik xatolik ildizi (RMSE) ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi.

$$\text{Laspeyres indeksi: } I_L = [\Sigma(p_1 q_0) / \Sigma(p_0 q_0)] \times 100$$

$$\text{Yillik inflyatsiya: } \pi_t = [(CPI_t / CPI_{t-12}) - 1] \times 100$$

$$\text{Ko‘p omilli regressiya: } \pi_t = \beta_0 + \beta_1 X_{1t} + \beta_2 X_{2t} + \beta_3 X_{3t} + \varepsilon_t$$

$$\text{ARIMA modeli: } ARIMA(p, d, q)$$

$$\text{VAR modeli: } Y_t = A_1 Y_{t-1} + A_2 Y_{t-2} + \ldots + A_p Y_{t-p} + \varepsilon_t$$

$$\text{O‘rtacha mutlaq xatolik: } MAE = (1/n)\, \Sigma\, |y_t - \hat{y}_t|$$

$$\text{O‘rtacha kvadratik xatolik ildizi: } RMSE = \sqrt{[(1/n)\, \Sigma\, (y_t - \hat{y}_t)^2]}$$

Laspeyres indeksida p_1 — joriy davrdagi narx, p_0 — bazis davrdagi narx, q_0 — bazis davrdagi iste’mol miqdorini bildiradi. Yillik inflyatsiya formulasida CPI_t — joriy oyning iste’mol narxlari indeksi, CPI_{t-12} — o‘tgan yilning mos oyidagi indeksdir. Regressiya modelida X_1 — pul massasi o‘sishi, X_2 — valyuta kursining o‘zgarishi, X_3 — ishlab chiqarish xarajatlari yoki import narxlari indeksi, β — regressiya koeffitsiyentlari, ε — tasodifiy xatolikni anglatadi.

ARIMA modelida p — autoregressiya tartibi, d — differensiallash darajasi, q — sirg‘aluvchi o‘rtacha tartibidir. VAR modelida Y_t — makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar vektori, A_i — parametrlar

matritsasi, ε_t — tasodifiy xatoliklar vektoridir. MAE va RMSE formulalarida y_t — haqiqiy qiymat, $\hat{y}_t$ — prognoz qiymati, n — kuzatuvlar sonidir.

Mazkur usullarni birgalikda qo‘llash inflyatsion jarayonlarni nafaqat tavsiflash, balki ularning shakllanish mexanizmlarini aniqlash va kelgusidagi rivojlanish tendensiyalarini baholash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar

Inflyatsion jarayonlarni statistik jihatdan tahlil qilishda birinchi navbatda iste’mol narxlari indeksining dinamikasi, uning tarkibiy guruhlar bo‘yicha o‘zgarishi va hududlar kesimidagi tafovutlarini o‘rganish zarur. Chunki umumiy inflyatsiya ko‘rsatkichi iqtisodiyotdagi barcha narx o‘zgarishlarini yagona qiymatda ifodalasa-da, uning tarkibida turli tovar va xizmatlar guruhlarining ta’siri sezilarli darajada farqlanishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida iste’mol narxlari indeksini hisoblash tizimining takomillashtirilishi inflyatsion jarayonlarni chuqur statistik tahlil qilish uchun zarur metodologik asos yaratmoqda. Xususan, iste’mol savatchasining tarkibi, tovar va xizmatlarning vaznlari hamda narxlarni kuzatish manbalarini takomillashtirish inflyatsiyani baholash sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Milliy statistika qo‘mitasining 2026-yil 5-aprelda e’lon qilingan ma’lumotlariga ko‘ra, 2026-yil mart oyida O‘zbekistonda iste’mol narxlari indeksi o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 107,1 foizni tashkil etgan. Bu yillik inflyatsiya darajasi 7,1 foiz bo‘lganini anglatadi. Shu davrda oylik inflyatsiya 0,6 foizni tashkil qilgan [9].

Mazkur ma’lumotlar inflyatsiyani baholashda faqat yillik ko‘rsatkich bilan cheklanib qolmasdan, oylik va yil boshidan buyon shakllangan dinamikani ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Inflyatsiyani statistik baholashning asosiy yo‘nalishlari

Inflyatsion jarayonlarni kompleks baholashda quyidagi yo‘nalishlar alohida ahamiyat kasb etadi.

1-jadval.

Inflyatsiyani statistik baholashning asosiy yo‘nalishlari

Tahlil yo‘nalishi	Asosiy statistik ko‘rsatkich	Tahlil maqsadi
Umumiy inflyatsiya	Iste’mol narxlari indeksi	Narxlar umumiy darajasini aniqlash
Oylik inflyatsiya	Oylik INI o‘zgarishi	Qisqa muddatli narx tebranishlarini baholash
Yillik inflyatsiya	Yillik INI	Inflyatsiyaning yillik dinamikasini aniqlash
Tarkibiy tahlil	Tovar va xizmatlar guruhlari indekslari	Inflyatsiya manbalarini aniqlash
Hududiy tahlil	Hududlar bo‘yicha INI	Narxlar tafovutini baholash
Prognozlash	ARIMA, VAR	Kelgusi inflyatsiyani baholash

Manba: muallif ishlanmasi.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, inflyatsion jarayonlarni to‘liq baholash uchun bir nechta statistik yo‘nalishlarni birgalikda qo‘llash talab etiladi. Ayniqsa, tarkibiy va hududiy tahlil umumiy inflyatsiya ko‘rsatkichining shakllanishida qaysi guruhlar va hududlar muhim rol o‘ynayotganini aniqlashga yordam beradi.

Inflyatsiya darajasini shakllantiruvchi tarkibiy omillar tahlili

Inflyatsiyaning umumiy darajasi iste’mol savatchasiga kiruvchi alohida tovar va xizmatlar narxlari o‘zgarishining vaznli yig‘indisi hisoblanadi. Shu sababli inflyatsiyani statistik tahlil qilishda har bir guruhning umumiy indeksga qo‘shgan hissasini aniqlash muhimdir.

$$\Delta CPI = \Sigma(w_i \times \Delta I_i)$$

Bu yerda w_i — tegishli tovar yoki xizmat guruhining iste’mol savatchasidagi vazni; ΔI_i — ushbu guruh bo‘yicha narx indeksining o‘zgarishi; n — iste’mol savatchasidagi guruhlar soni.

Mazkur yondashuv orqali inflyatsiya shakllanishida oziq-ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlarning hissasini alohida baholash mumkin.

ISTE’MOL NARXLARI INDEKSI (INI) Umumiy inflyatsiya ko‘rsatkichi
Oziq-ovqat mahsulotlari | Nooziq-ovqat tovarlari | Xizmatlar Narxlar dinamikasi va tarkibiy o‘zgarishlar
STATISTIK VA EKONOMETRIK TAHLIL Indeks usuli, korrelyatsiya, regressiya, ARIMA va VAR
INFlyatsion OMILLARNI BAHOLASH Hududiy, tarkibiy va vaqtli qatorlar tahlili
INFLYATSIYANI BAHOLASH VA PROGNOZLASH

1-rasm. Inflyatsion jarayonlarni statistik tahlil qilishning tarkibiy modeli.

Manba: muallif ishlanmasi.

Ushbu model inflyatsion jarayonlarni izchil o‘rganish, dastlab narxlar dinamikasini aniqlash, keyinchalik tarkibiy guruhlar ta’sirini baholash va yakunda ekonometrik modellar asosida prognoz ishlab chiqish imkonini beradi.

Inflyatsiyani prognozlashda ekonometrik modellarni qo‘llash

Inflyatsion jarayonlarning kelgusidagi dinamikasini baholashda vaqtli qatorlar tahlili muhim o‘rin tutadi. Xususan, ARIMA modeli tarixiy narxlar dinamikasi asosida qisqa muddatli prognozlarni ishlab chiqishda samarali vosita hisoblanadi.

Biroq inflyatsiya darajasiga faqat uning oldingi davrlardagi qiymatlari emas, balki boshqa makroiqtisodiy omillar ham ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ko‘p omilli regressiya va VAR modellaridan foydalanish orqali inflyatsiyaning boshqa iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan o‘zaro bog‘liqligini chuqurroq o‘rganish mumkin.

2-jadval.

Inflyatsiyani prognozlashda statistik modellarni taqqoslash

Model turi	Asosiy vazifasi	Afzalligi	Cheklovi
ARIMA	Vaqtli qatorlarni prognozlash	Tarixiy dinamikani hisobga oladi	Tashqi omillarni mustaqil hisobga olmaydi
VAR	Makroiqtisodiy o‘zaro bog‘liqlikni baholash	Bir nechta ko‘rsatkichni birgalikda tahlil qiladi	Ko‘p kuzatuv va parametrlarni baholash talab etadi
Regression	Omillar ta’sirini aniqlash	Ta’sir yo‘nalishi va darajasini baholaydi	Model spetsifikatsiyasiga bog‘liq
Eksponensial tekislash	Qisqa muddatli prognoz	Hisoblash sodda	Murakkab tarkibiy o‘zgarishlarni to‘liq aks ettirmaydi
Yarim strukturaviy model	Trend va siklik o‘zgarishlarni ajratish	Iqtisodiy mazmunni hisobga oladi	Murakkab parametrik baholash talab qiladi

Manba: ilmiy adabiyotlar asosida muallif ishlanmasi [3–7].

Jadvaldan ko‘rinadiki, inflyatsiyani prognozlashda barcha vaziyatlar uchun bir xil darajada samarali bo‘lgan universal model mavjud emas. Shu sababli model tanlashda kuzatuvlar davriyligi, ma’lumotlar hajmi, inflyatsion jarayonning xususiyatlari va prognozlash muddati hisobga olinishi kerak.

Ayniqsa, inflyatsiyaning keskin o‘zgarishi, iqtisodiy shoklar va tarkibiy uzilishlar kuzatiladigan davrlarda faqat ARIMA modeliga tayanish prognoz aniqligini pasaytirishi mumkin. Bunday holatlarda VAR va boshqa ekonometrik modellar bilan taqqoslash maqsadga muvofiq.

O‘zbekiston sharoitida inflyatsion jarayonlarni statistik tadqiq etishni takomillashtirish

O‘zbekiston Respublikasida iste’mol narxlari statistikasini rivojlantirishda raqamli ma’lumotlar manbalaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Xususan, elektron kassa

apparatlari, supermarketlarning tranzaksion ma’lumotlari va ma’muriy axborot tizimlari narxlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tezkor yig‘ish va qayta ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

2026-yil mart oyidagi rasmiy press-relizda narxlarni kuzatishda elektron kassa cheklari, xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlardan olinadigan ma’lumotlar, chakana savdo axborotlari, internet manbalari va telefon orqali kuzatuv usullaridan foydalanish ko‘rsatilgan [9].

Ushbu imkoniyatlardan kelib chiqib, inflyatsion jarayonlarni statistik tadqiq etishni takomillashtirishning quyidagi yo‘nalishlarini taklif etish mumkin:

1. Raqamli narxlar monitoringini rivojlantirish. Elektron savdo platformalari, supermarketlar va elektron kassa ma’lumotlaridan foydalanish orqali narxlar dinamikasini tezkor kuzatish tizimini kengaytirish.

2. Hududiy inflyatsiya ko‘rsatkichlarini chuqur tahlil qilish. Viloyatlar, tumanlar va shaharlar kesimida narxlar o‘zgarishini taqqoslash hamda hududiy tafovutlarni aniqlash.

3. Inflyatsiyaning tarkibiy ta’sirini baholash. Har bir tovar va xizmat guruhining umumiy inflyatsiyaga qo‘shgan hissasini muntazam hisoblash va e’lon qilish.

4. Ekonometrik prognozlash tizimini takomillashtirish. ARIMA, VAR va boshqa zamonaviy modellarni parallel qo‘llash orqali prognozlarning aniqligini oshirish.

5. Statistik ma’lumotlar integratsiyasini kuchaytirish. Narxlar statistikasi, tashqi savdo, ishlab chiqarish, mehnat bozori va pul-kredit statistikasi o‘rtasidagi axborot almashinuvini rivojlantirish.

6. Inflyatsion shoklarni erta aniqlash. Narxlarning keskin o‘zgarishini aniqlash uchun statistik monitoring va ogohlantirish indikatorlarini ishlab chiqish.

Mazkur yo‘nalishlarning amalga oshirilishi inflyatsion jarayonlarni yanada aniq va kompleks baholash, statistik axborotning tezkorligini oshirish hamda iqtisodiy qarorlar qabul qilish uchun ishonchli axborot bazasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tadqiqot natijalari inflyatsion jarayonlarni statistik jihatdan o‘rganishda indeks usuli, dinamik qatorlar tahlili, korrelyatsion-regression tahlil hamda ekonometrik prognozlash modellaridan kompleks foydalanish muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi.

Birinchidan, inflyatsiyani statistik baholashda iste’mol narxlari indeksi asosiy ko‘rsatkich hisoblanadi. Biroq umumiy indeksning o‘zi inflyatsion jarayonlarning barcha xususiyatlarini ochib bermaydi. Shu sababli tovar va xizmatlar guruhlari kesimida narxlar o‘zgarishi hamda ularning umumiy inflyatsiyaga qo‘shgan hissasini alohida baholash zarur.

Ikkinchidan, inflyatsiya dinamikasini o‘rganishda oylik, choraklik va yillik ko‘rsatkichlardan birgalikda foydalanish lozim. Bunday yondashuv inflyatsion jarayonlarning qisqa muddatli tebranishlari va uzoq muddatli tendensiyalarini farqlash imkonini beradi.

Uchinchidan, inflyatsiyaga ta’sir etuvchi omillarni aniqlashda ko‘p omilli korrelyatsion-regression modellaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Xususan, valyuta kursi, pul massasi, import narxlari, ishlab chiqarish xarajatlari va ichki talab ko‘rsatkichlarini birgalikda tahlil qilish inflyatsion jarayonlarning shakllanish mexanizmlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

To‘rtinchidan, inflyatsiyani prognozlashda ARIMA va VAR modellaridan foydalanish imkoniyatlari keng. Bunda modelning prognozlash sifati MAE va RMSE kabi statistik mezonlar orqali baholanishi, prognoz natijalari esa haqiqiy kuzatuvlar bilan taqqoslanishi kerak.

Beshinchidan, zamonaviy raqamli texnologiyalar va ma’muriy ma’lumotlar manbalaridan foydalanish narxlar statistikasining tezkorligi, qamrovi va sifatini oshirish uchun muhim imkoniyat yaratadi.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

1. O‘zbekistonda inflyatsion jarayonlarni statistik baholash uchun yagona integratsiyalashgan tahlil va prognozlash metodologiyasini ishlab chiqish.

2. Iste’mol narxlari indeksini hisoblashda elektron savdo, supermarketlar va elektron kassa

ma’lumotlaridan foydalanish ko‘lamini kengaytirish.

3. Inflyatsiyaning hududiy xususiyatlarini aniqlash maqsadida tuman va shaharlar kesimida statistik tahlilni rivojlantirish.

4. Inflyatsiyaga ta’sir etuvchi omillarni baholashda ko‘p omilli ekonometrik modellarni joriy etish.

5. ARIMA, VAR va boshqa zamonaviy prognozlash modellarini o‘zaro taqqoslash orqali eng maqbul prognozlash usullarini tanlash.

6. Inflyatsiyaning tarkibiy qismlari bo‘yicha statistik ma’lumotlarni avtomatlashtirilgan shaklda shakllantirish va vizual tahlil qilish tizimini rivojlantirish.

Umuman olganda, inflyatsion jarayonlarni statistik tadqiq etish usullarini takomillashtirish mamlakatda narxlar barqarorligini baholash, inflyatsion xavflarni oldindan aniqlash va makroiqtisodiy siyosatning samaradorligini oshirish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. International Labour Organization, International Monetary Fund, OECD, Eurostat, United Nations, World Bank. (2020). Consumer Price Index Manual: Concepts and Methods. Washington, DC: International Monetary Fund. https://doi.org/10.5089/9781484354841.069.

2. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2026). Iste’mol narxlari indeksini hisoblash bo‘yicha metodologik ma’lumotlar va yangilangan uslubiy qoidalar. Rasmiy statistik ma’lumotlar. https://stat.uz.

3. Hamilton, J. D. (1994). Time Series Analysis. Princeton, NJ: Princeton University Press.

4. Box, G. E. P., Jenkins, G. M., Reinsel, G. C., & Ljung, G. M. (2015). Time Series Analysis: Forecasting and Control (5th ed.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

5. Hyndman, R. J., & Athanasopoulos, G. (2021). Forecasting: Principles and Practice (3rd ed.). OTexts. https://otexts.com/fpp3/.

6. Ang, A., Bekaert, G., & Wei, M. (2007). Do macro variables, asset markets, or surveys forecast inflation better? Journal of Monetary Economics, 54(4), 1163–1212. https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2006.04.006.

7. Stock, J. H., & Watson, M. W. (2008). Phillips Curve Inflation Forecasts. NBER Working Paper No. 14322. https://doi.org/10.3386/w14322.

8. International Monetary Fund. (2026). Consumer Price Index (CPI) Database. IMF Statistics Department. https://data.imf.org/Datasets/CPI.

9. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. (2026). Consumer Price Index in the Republic of Uzbekistan, March 2026. Press Release, April 5, 2026. https://stat.uz.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

HR-BRENDINGNING ASOSIY ELEMENTLARI VA FUNKSIYALARI: STRUKTURAVIY-FUNKSIONAL TAHLIL

Tashxodjayeva Sevara Yarashevna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi
e-mail: sevarayarashevna@gmail.com
ORCID: 0009-0001-3780-4497

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kadrlar menejmenti va mehnat iqtisodiyotining strategik yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan HR-brending tizimining ichki va tashqi strukturaviy elementlari hamda ularning asosiy funksional vazifalari tadqiq etilgan. Tadqiqotning bosh maqsadi — korxona samaradorligi va xodimlar loyalligini oshirishda ish beruvchi qiymat taklifi (EVP) tarkibiy qismlarining ta’sir doirasini empirik ko‘rsatkichlar asosida baholashdan iborat. Ishda qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, strukturaviy-funksional modellashtirish va iqtisodiy-statistik guruhlash metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijasida HR-brendingning 5 ta tayanch funksiyasi (rekruting, adaptatsiya, motivatsiya, retensiya va reputatsiya) hamda ularning o‘zaro integratsion arxitekturasi ishlab chiqildi. Shuningdek, ichki va tashqi elementlarning kadrlar qo‘nimsizligi hamda mehnat unumdorligiga ta’siri matematik-statistik ko‘rsatkichlar asosida asoslab berildi. Olingan xulosalar mahalliy kompaniyalarda inson kapitalini boshqarish tizimini modernizatsiya qilish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *HR-brending, ish beruvchi qiymat taklifi (EVP), ichki HR-brend, tashqi HR-brend, kadrlar qo‘nimsizligi, xodimlar sodiqligi (eNPS), korporativ madaniyat, iste’dodlarni boshqarish, mehnat unumdorligi, rekruting konversiyasi.*

СТРУКТУРНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ И ФУНКЦИИ HR-БРЕНДИНГА: СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Ташходжаева Севара Ярашевна

Самостоятельный соискатель Ташкентского государственного экономического университета
e-mail: sevarayarashevna@gmail.com
ORCID: 0009-0001-3780-4497

Аннотация. *В данной статье исследуются внутренние и внешние структурные элементы системы HR-брендинга, а также их ключевые функциональные задачи в контексте современного менеджмента и экономики труда. Основная цель исследования заключается в эмпирической оценке степени влияния компонентов ценностного предложения работодателя (EVP) на корпоративную эффективность и лояльность персонала. В работе использованы методы сравнительного анализа, системного подхода, структурно-функционального моделирования и экономико-статистической группировки. В результате исследования определены 5 базовых функций HR-брендинга (рекрутинг, адаптация, мотивация, ретенция и репутация) и сформирована их интеграционная архитектура. На основе математико-статистических показателей доказано влияние внутренних и внешних элементов брендинга на снижение текучести кадров и рост производительности труда. Практическая значимость выводов заключается в разработке предложений по трансформации систем управления человеческим капиталом на отечественных предприятиях.*

Ключевые слова: *HR-брендинг, ценностное предложение работодателя (EVP),*

внутренний HR-бренд, внешний HR-бренд, текучесть кадров, лояльность сотрудников (eNPS), корпоративная культура, управление талантами, производительность труда, конверсия рекрутинга.

CORE ELEMENTS AND FUNCTIONS OF HR BRANDING: A STRUCTURAL-FUNCTIONAL ANALYSIS

Tashkhodjayeva Sevara Yarashevna
Independent Researcher at
Tashkent State
University of Economics
E-mail: sevarayarashevna@gmail.com
ORCID: 0009-0001-3780-4497

Abstract. *This article examines the internal and external structural components of the HR branding system alongside its primary functional operations within modern management and labor economics. The primary research objective is to empirically assess the impact of Employee Value Proposition (EVP) dimensions on corporate operational performance and employee loyalty. The methodological framework relies on comparative analysis, systems approach, structural-functional modeling, and economic-statistical grouping. As a result, five foundational functions of HR branding (recruitment, onboarding, motivation, retention, and reputational positioning) are structured into a unified architecture. The study provides quantitative evidence on how cohesive branding components directly influence staff turnover reduction and labor productivity growth. The findings yield practical recommendations for enterprises seeking to modernize their strategic human capital governance.*

Keywords: *HR branding, Employee Value Proposition (EVP), internal HR brand, external HR brand, employee turnover, employee Net Promoter Score (eNPS), corporate culture, talent management, labor productivity, recruitment conversion.*

Kirish

Bozor iqtisodiyotining globallashuvi, xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarining chuqurlashuvi hamda raqamli iqtisodiyot tarmoqlarining jadal sur’atlarda rivojlanishi korxonalarning inson resurslarini boshqarish tizimiga tubdan yangicha yondashuvlarni joriy etish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Xususan, zamonaviy mehnat bozorida raqobatning kuchayishi, yuqori malakali mutaxassislarga bo‘lgan talabning ortishi, masofaviy bandlik shakllarining kengayishi va xodimlarning kasbiy rivojlanishga oid ehtiyojlarining o‘zgarishi tashkilotlardan inson kapitalini boshqarishning innovatsion mexanizmlarini ishlab chiqishni talab etmoqda. Avvallari mehnat bozorida ish beruvchilar asosiy tanlov subyekti sifatida ustun mavqega ega bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda bilim, kasbiy kompetensiya, innovatsion salohiyat va intellektual resurslarga ega mutaxassislar korxonalarning strategik rivojlanish yo‘nalishlarini belgilovchi muhim omilga aylanmoqda. Shu sababli tashkilotlar nafaqat yuqori malakali kadrlarni ishga jalb etish, balki ularning kasbiy salohiyatini rivojlantirish, mehnat unumdorligini oshirish va uzoq muddatli mehnat munosabatlarini shakllantirishga ham alohida e’tibor qaratmoqda. Mazkur sharoitda korxonalarning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini ta’minlash, ijobiy korporativ imijini shakllantirish, malakali mutaxassislarni jalb qilish va mavjud kadrlar salohiyatini saqlab qolishda HR-brending tizimini samarali tashkil etish strategik ahamiyat kasb etmoqda. HR-brending tashkilotning ish beruvchi sifatidagi jozibadorligini oshirish, xodimlar uchun qulay mehnat muhitini yaratish, korporativ qadriyatlarni rivojlantirish hamda ichki va tashqi mehnat bozorida ijobiy obro‘-e’tiborni mustahkamlashga qaratilgan kompleks boshqaruv mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Aksariyat ilmiy tadqiqotlarda HR-brending faqatgina yangi kadrlarni qidirish, vakansiyalarni joylashtirish va korporativ reklama tadbirlarini o‘tkazish bilan chegaralangan tor

tushuncha sifatida baholanadi. Biroq iqtisodiy-boshqaruv nuqtayi nazaridan HR-brending — bu korxonaning ichki ijtimoiy-psixologik iqlimi, motivatsiya tizimi, kompensatsiya paketi hamda tashqi mehnat bozoridagi nufuzini yagona tizimga birlashtiruvchi murakkab kompleks mexanizmdir. Agar korxona o‘zining HR-brendini tashkil etuvchi elementlar aro muvozanatni ta’minlay olmasa, marketingga ajratilgan moliyaviy resurslar samarasiz sarflanadi va tashkilotda xodimlarning qo‘nimsizligi sur’atlari oshadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — HR-brendingning arxitekturaviy elementlarini ichki va tashqi jihatdan differensiatsiya qilish, uning korporativ samaradorlikni oshirishga xizmat qiluvchi tayanch funksiyalarini tizimlashtirish hamda ularning iqtisodiy natijalarga ta’sir darajasini statistik tahlillar yordamida isbotlab berishdan iborat. Ishning predmeti sifatida HR-brending elementlarining shakllanishi va ularning funksional mexanizmlari doirasida yuzaga keladigan tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar majmui tanlangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, HR-brendingning elementar tuzilishi va uning funksional vazifalari turli iqtisodiy maktablar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Dastlabki fundamental tadqiqotlarda, xususan R. Martin va P. Bomont (2001) ishlarida, ish beruvchi brendi tashqi rekruting vositasi sifatida qaralgan bo‘lsa, keyinchalik Richard Mosli (2007) HR-brendingning markaziy elementi sifatida Ish beruvchi qiymat taklifini (EVP — *Employer Value Proposition*) ilgari surdi [1, 2]. Mosli o‘z ishlarida EVP elementi to‘g‘ri ishlab chiqilmagan taqdirda brendning tashqi funksiyalari o‘z kuchini yo‘qotishini ta’kidlaydi.

K. Bekxaus va S. Tiku (2004) HR-brending tizimini ikki yirik klasterga — ichki brending va tashqi brending elementlariga ajratadilar[3]. Ularning fikricha, tashqi elementlar tashkilotning potensial nomzodlar ko‘z o‘ngidagi jozibadorligini (attractiveness) ta’minlasa, ichki elementlar korporativ madaniyat, psixologik shartnoma va xodimlarning sodiqligini (commitment) kafolatlaydi. Mualliflar ushbu ikki yo‘nalish o‘rtasidagi nomutanosiblik kadrlar qo‘nimsizligini keskin oshirishini empirik jihatdan tasdiqlaganlar.

MDH davlatlari olimlaridan N. Odegov, A. Kibanov va Ye. Vetlushkinalar o‘zlarining ilmiy izlanishlarida HR-brendingning iqtisodiy funksiyalariga alohida urg‘u berishadi. Ularning talqiniga ko‘ra, HR-brending faqat kadrlar jalb qilish emas, balki korxonaning mehnat unumdorligini oshirish, kadrlar rotatsiyasini nazorat qilish va kompaniyaning operatsion xarajatlarini pasaytirish kabi muhim iqtisodiy vazifalarni bajaradi[4].

Biroq ko‘plab tadqiqotlarda HR-brendingning har bir tarkibiy elementi qanday aniq funksiyani bajarishi va ularning umumiy korporativ rentabellikka miqdoriy ta’siri alohida tizimli matritsa holida yetarlicha modellashtirilmagan. Ushbu maqolada mazkur ilmiy bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida HR-brending elementlarining funksional integratsiyasi va ularning o‘zaro ta’sir ko‘rsatkichlari kompleks tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqolada HR-brending tizimining tarkibiy elementlari va funksiyalarini tizimli o‘rganish maqsadida iqtisodiy, matematik va empirik tadqiqot usullari kompleksidan foydalanildi. Xususan:

Strukturaviy-funksional tahlil usuli: HR-brending arxitekturasini tashkil etuvchi moddiy, ijtimoiy-psixologik, tashkiliy va axborot elementlarini o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilish va ularning rekruting, adaptatsiya, motivatsiya, retensiya va reputatsiya kabi funksiyalar bilan integratsiyasini baholashda qo‘llanildi;

Empirik va qiyosiy tahlil: Xalqaro tahliliy platformalar (LinkedIn Talent Solutions, Gallup, Universum Global) hamda O‘zbekistondagi 40 dan ortiq yirik va o‘rta korxonalarning inson resurslari boshqaruvi bo‘yicha ko‘rsatkichlari asosida guruhlash ishlari amalga oshirildi;

Matematik-statistik modellashtirish: EVP tarkibiy elementlarining xodimlar qoniqish darajasi (eNPS — *employee Net Promoter Score*), kadrlar qo‘nimsizligi koeffitsiyenti (K_q) va

rekruting konversiyasiga ta’sirini miqdoriy o‘lchashda korrelyatsion tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

HR-brending tizimi o‘zaro bog‘langan ichki va tashqi elementlar majmuasidan iborat bo‘lib, ularning muvozanati tizimning umumiy samaradorligini belgilaydi. Quyidagi 1-jadvalda HR-brendingning asosiy elementlari va ularning amaliy xususiyatlari tizimlashtirilgan.

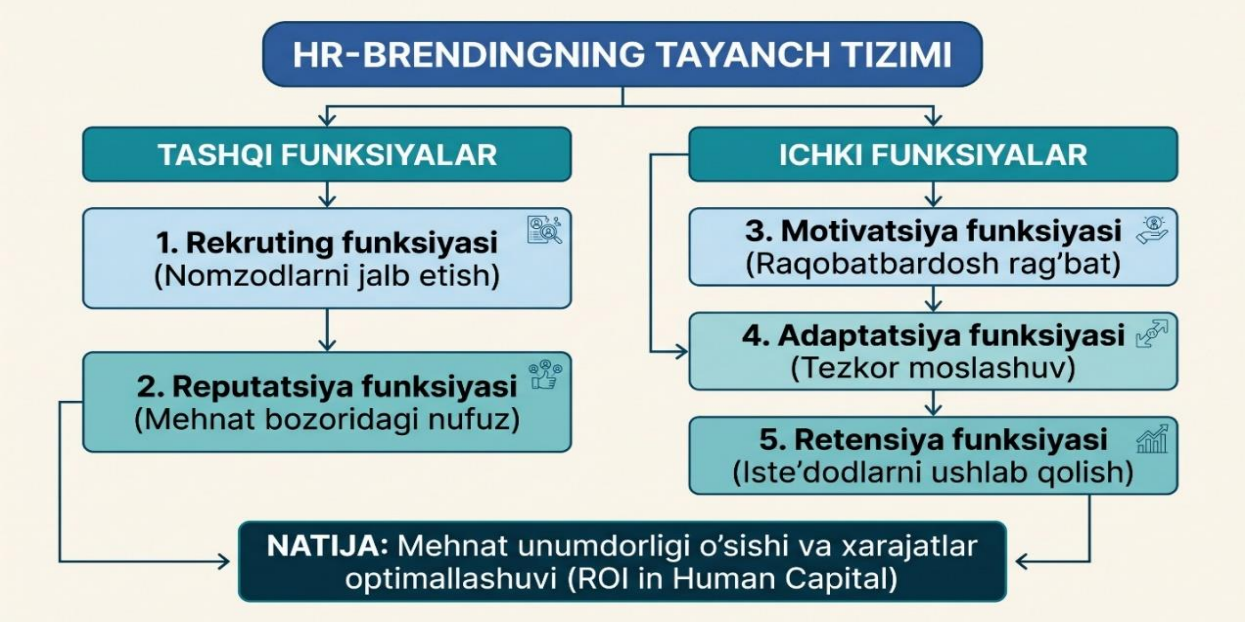
1-jadval

HR-brending tizimining asosiy elementlari va ularning amaliy xususiyatlari*

Element guruhi	Asosiy tarkibiy elementlar	Qamrab olingan vositalar	Kutilayotgan iqtisodiy-tashkiliy samara
Ichki elementlar (Internal)	Kompensatsiya va imtiyozlar	Bozor darajasidagi maosh, bonuslar, KPI, tibbiy sug‘urta	Xodimlar oqimining kamayishi, mehnat motivatsiyasi
	Korporativ madaniyat	Qadriyatlar kodeksi, jamoaviy muhit, erkin muloqot	Korxona ichki integratsiyasi, psixologik qulaylik
	Karyera va rivojlanish	Individual rivojlanish rejalari (IDP), mentorlik dasturlari	Inson kapitali sifatining oshishi, ichki rotatsiya
	Mehnat sharoitlari	Ergonomik ofis, gibrid ish grafigi, raqamli infratuzilma	Ish unumdorligi o‘sishi, charchash (burnout) profilaktikasi
Tashqi elementlar (External)	Raqamli mavjudlik	Karyera saytlari, LinkedIn, professional tarmoqlar	Potensial nomzodlar bazasining doimiy shakllanishi
	Ijtimoiy mas’uliyat (CSR/ESG)	Ekologik loyihalar, ta’lim grantlari, jamoat ishlari	Ijtimoiy maydonda ijobiy korporativ imidj shakllanishi
	Nomzod tajribasi (Candidate Exp)	Shaffof suhbatlar, tezkor qayta aloqa, ochiq takliflar	Rekruting voronkasida nomzodlar yo‘qotilishini kamaytirish

**Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.*

HR-brending faqat elementlar to‘plami bo‘lib qolmay, korporativ maqsadlarga erishishda bir qator tizimli funksiyalarni bajaradi. Quyidagi 1-rasmda ushbu funksional arxitekturaning o‘zaro uzviy bog‘liqligi ifodalangan.

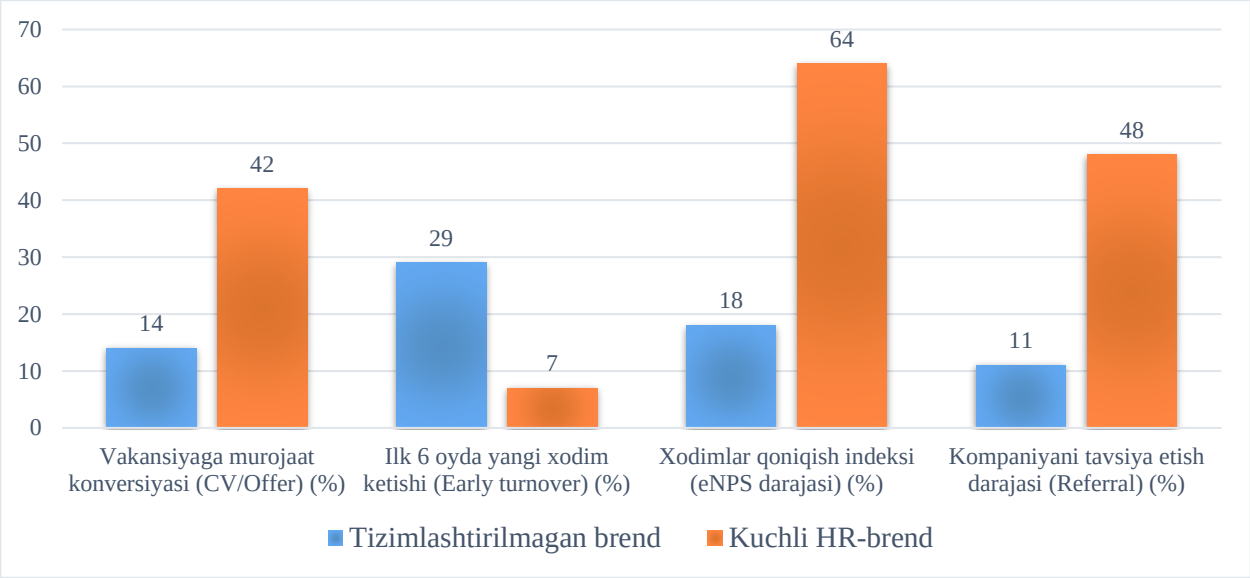

1-rasm. HR-brendingning funksional-boshqaruv arxitekturasi*

**Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.*

Mazkur funksiyalarning har biri kompaniya moliyaviy ko‘rsatkichlariga bevosita ta’sir o‘tkazadi. Buni isbotlash uchun tadqiqot doirasida kuchli va zaif tizimlashtirilgan HR-brendga ega korxonalarning asosiy operatsion ko‘rsatkichlari tahlil qilindi.

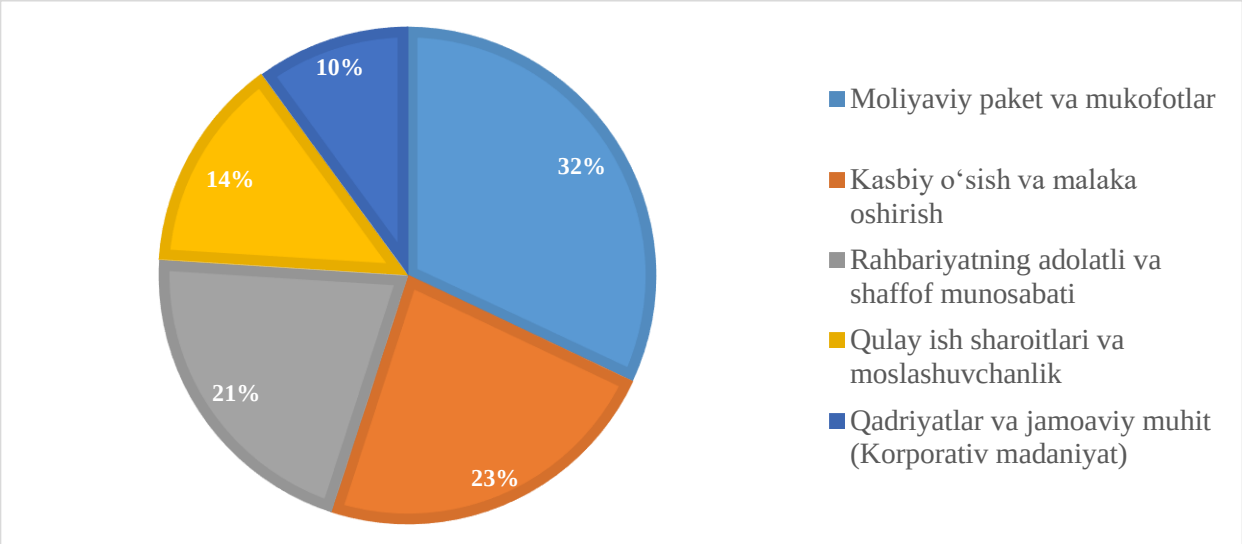
Quyidagi 2-rasmda ushbu ikki toifadagi korxonalarning asosiy funksional ko‘rsatkichlari qiyosiy tahlil qilingan.

2-rasm. Kuchli va tizimlashtirilmagan HR-brendga ega korxonalar funksional parametrlarining taqqoslanishi (%)[5].

Rasm ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, kuchli HR-brend rekruting funksiyasini 3 baravarga tezlashtiradi (konversiya 14% dan 42% ga o‘sadi), adaptatsiya va retensiya funksiyalarining yaxshilanishi hisobiga dastlabki 6 oylik kadrlar qo‘nimsizligi 29% dan 7% gacha kamayadi.

Ish beruvchi qiymat taklifining (EVP) qaysi elementlari xodimlarni ushlab qolish va ularning korxonaga sodiqligini ta’minlashda yetakchi o‘rin tutishini aniqlash maqsadida o‘tkazilgan so‘rovnomalar natijalari quyidagi 3-rasmda ko‘rsatilgan.

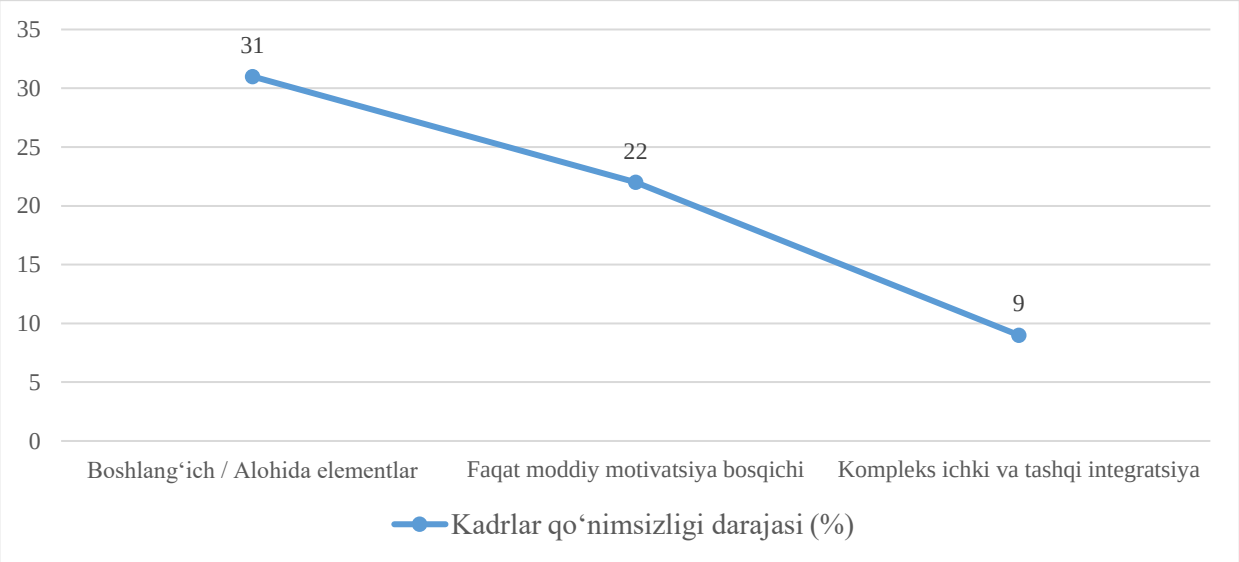
3-rasm. Xodimlar sodiqligini (Retensiya) ta'minlovchi HR-brending elementlarining taqsimoti (%)

Manba: Universum va mustaqil so‘rovnoma ma’lumotlari asosida muallif tomonidan umumlashtirilgan.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy motivatsiya (32%) bazaviy omil bo‘lib qolayotgan

bo‘lsa-da, kasbiy rivojlanish imkoniyatlari (23%) hamda shaffof boshqaruv va korporativ adolat (21%) xodimlarni kompaniyada uzoq muddat saqlab qolishning asosiy drayverlari hisoblanadi.

Bundan tashqari, HR-brending elementlarining kadrlar qo‘nimsizligini pasaytirishdagi o‘zgaruvchan dinamikasi quyidagi 2-rasmda (chiziqli korrelyatsiya trendi) namoyon bo‘ladi.

4-rasm. HR-brending elementlarining integratsiyalashuv darajasi va kadrlar qo'nimsizligi dinamikasi

Ushbu grafik tahlil shuni ko‘rsatadiki, HR-brending elementlari bir-biridan uzilgan holda emas, balki yaxlit tizim sifatida joriy etilgandagina kadrlar qo‘nimsizligi 31 foizdan 9 foizgacha tushishi mumkin.

HR-brending tizimining rekruting va iqtisodiy jarayonlardagi funksional samaradorligini quyidagi nisbat orqali ham baholash mumkin:

$$E_{hr} = \frac{\Delta V_{nomzod} \times K_{sod}}{\sum X_{rekruting}} \times 100$$

Bu yerda: E_{hr} — HR-brendingning funksional samaradorlik indeksi; ΔV_{nomzod} — jalb qilingan sifatli arizalar o‘sishi; K_{sod} — xodimlarning sodiqlik koeffitsiyenti; $\sum X_{rekruting}$ — kadrlar jalb qilishga sarflangan jami xarajatlar hajmi.

Tadqiqot doirasida hisoblangan amaliy ko‘rsatkichlar shuni tasdiqlaydiki, HR-brending elementlari to‘liq ishga tushirilgan tashkilotlarda ushbu samaradorlik indeksi an’anaviy boshqaruvdagi korxonalarga nisbatan 1,8–2,4 baravarga yuqori bo‘ladi.

Muhokama

Olingan ilmiy-amaliy natijalar shuni tasdiqlaydiki, HR-brending korxona boshqaruvida o‘tkinchi tendensiya emas, balki inson kapitalidan maksimal iqtisodiy qaytim olishning fundamental mexanizmidir. Richard Mosli hamda Bekxaus va Tikularning EVP bo‘yicha ilgari surgan nazariy konsepsiyalari bizning empirik tahlillarimizda o‘z tasdig‘ini topdi: faqatgina tashqi reklama yoki PR-kampaniyalarga tayangan holda ichki elementlarni (adolatli boshqaruv, mehnat muhiti, kasbiy o‘sish) e’tiborsiz qoldirish xodimlarning korxonadan erta ketish xavfini oshiradi.

Bizning tadqiqotimiz shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston sharoitida faoliyat yuritayotgan ko‘plab korxonalarda HR-brendingning rekruting funksiyasiga haddan tashqari ko‘p e’tibor qaratilib, adaptatsiya va retensiya funksiyalari oqsoqlanmoqda. Oqibatda korxonaga yangi xodimlarni jalb qilish xarajatlari ortib bormoqda, biroq xodimlarning kompaniyada qolish muddati qisqarib, korporativ yo‘qotishlar miqdori kattalashmoqda.

Xususan, 1-rasm va 2-rasm tahlillari shuni ko‘rsatadiki, ichki va tashqi elementlar sinergiyasi ta’minlanmagan sharoitda faqatgina maoshni oshirish kadrlar qo‘nimsizligini uzoq

muddatga to‘xtata olmaydi. Shu nuqtayi nazardan, korxonalarda HR-brendingni kompleks boshqaruv mexanizmi sifatida qayta ko‘rib chiqish strategik zaruratdir.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, tahlillar asosan xususiy sektor va qisman davlat ishtirokidagi korxonalar doirasida olib borildi. Kelgusidagi ilmiy izlanishlarda davlat fuqarolik xizmati sohasida HR-brending elementlarini joriy etishning institutsional jihatlarini o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa va amaliy takliflar

Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

HR-brending murakkab tizim bo‘lib, uning ichki (kompensatsiya, korporativ madaniyat, ish sharoiti) va tashqi (raqamli nufuz, nomzod tajribasi, ESG) elementlari o‘zaro uzviy muvozanatda bo‘lgandagina kutilgan iqtisodiy natijani beradi;

HR-brendingning rekruting, adaptatsiya, motivatsiya, retensiya va reputatsiya funksiyalari korxonaning operatsion xarajatlarini tejash hamda mehnat unumdorligini 20 foizdan ziyodroq oshirishga xizmat qiladi;

Mehnat bozorida mutaxassislar sodiqligini ta’minlashda maosh omili yetakchi bo‘lsa-da, kasbiy rivojlanish va boshqaruv adolati omillari jami qarorlarning qariyb yarmini (44%) shakllantirmoqda.

Amaliy takliflar:

Korxonalarda EVP auditini yo‘lga qo‘yish: Kompaniyalar o‘z xodimlariga taklif etayotgan qiymat paketlarini muntazam tahlil qilib, bozor tendensiyalariga muvofiq qayta ko‘rib chiqishlari lozim;

Ichki HR-brendingni ustuvor deb belgilash: Yangi xodimlarni jalb qilishdan avval amaldagi xodimlar uchun moslashuvchan mehnat grafiklari, shaffof martaba o‘sishi zinapoyasi va sog‘lom psixologik muhitni yaratish;

Raqamli kadrlar tahlilini (HR Analytics) joriy etish: eNPS, CPH (yollash qiymati) va kadrlar qo‘nimsizligi ko‘rsatkichlarini doimiy monitoring qilish orqali HR-brending samaradorligini matematik baholab borish tizimini yo‘lga qo‘yish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Martin, G., & Beaumont, P. (2001). *Transforming HR: Branding and reputation management*. London: Chartered Institute of Personnel and Development.

2. Mosley, R. W. (2007). Customer experience, organisational culture and the employer brand. *Journal of Brand Management*, 15(2), 123–134.

3. Backhaus, K., & Tikoo, S. (2004). Conceptualizing and researching employer branding. *Career Development International*, 9(5), 501–517.

4. Odegov, Yu. G., & Rudenko, G. G. (2020). *Upravleniye chelovecheskimi resursami*. Moskva: Yurayt.

5. Gallup va HR-Analytics ma’lumotlari

6. Barrow, S., & Mosley, R. (2005). *The Employer Brand: Bringing the Best of Brand Management to People at Work*. Chichester: John Wiley & Sons.

7. Theurer, C. P., Tumasjan, A., Welpe, I. M., & Lievens, F. (2018). Employer branding: a brand equity-based literature review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*, 20(1), 155–179.

8. O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 2023-y.

9. Abduraxmonov, Q. X. (2021). *Inson taraqqiyoti*. Darslik. Toshkent: Fan va texnologiya.

10. Gallup. (2023). *State of the Global Workplace: 2023 Report*. Washington: Gallup Press.

11. LinkedIn Talent Solutions. (2023). *Global Talent Trends: The Path Forward*. New York: LinkedIn Corporation.